

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

YENİ TÜRKİYE: TÜRKİYE CUMHURİYETİ

2

Cumhuriyetin 100. Yilina Armağandır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ-II

Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti

KİTAP EDITÖR KURULU

Neşe Özden ♦ Mehmet Temel ♦ Yasemin Doğaner ♦ Zehra Aslan
Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Ömer Osman Umar ♦ Abdullah İlgazi
Halil Bal ♦ Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan ♦ Nurten Çetin
Hatice Güzel Mumyakmaz

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Ankara ♦ 2023

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 548

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II
Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti

Editörler

Neşe Özden ♦ Mehmet Temel ♦ Yasemin Doğaner ♦ Zehra Aslan
Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Ömer Osman Umar ♦ Abdullah İlgazi ♦ Halil Bal
Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan ♦ Nurten Çetin ♦ Hatice Güzel Mumyalmaz

İnceleyiciler

Ali Satan ♦ Mehmet Temel

Proje Yayın Koordinatörü

Selcan Koçaslan ♦ Aynur Yavuz Akengin

1. Baskı: Ankara 2023
Takım ISBN 978-975-17-5694-7
ISBN 978-975-17-5696-1

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Selen Kuyucu

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza Genel Ağ: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRLER VE BÖLÜM YAZARLARI.....	XXIII
KISALTMALAR.....	XXVI
TAKDİM.....	1
ÖN SÖZ.....	3

I. KISIM

ATATÜRK DÖNEMİ (1923-1938)

1. CUMHURİYETİN KURUCUSU ATATÜRK.....	9
1.1. Ailesi ve Öğrenim Yılları	9
1.2. Askerî Görevleri.....	11
1.3. Millî Mücadele Dönemi'ndeki Faaliyetleri	16
1.4. Devlet Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk	23
2. ATATÜRK DÖNEMİ'NDE DEVLETLER	28
2.1. Avrupa Devletlerinde Rejim ve Sistemler (1923-1938, Seçili Ülke Örnekleri).....	28
2.1.1. Liberal Yönetim Örnekleri (Fransa, Çekoslovakya, Polonya)	35
2.1.2. Yol Ayrımı: Macaristan ve Avusturya	45
2.1.3. Parlamenterizmden Örnekler (İngiltere, Belçika, İtalya)	51
2.1.4. İberik Yarımadası Ülkeleri (İspanya, Portekiz).....	64
2.1.5. Almanya ve Nazizm.....	73

2.1.6. Baltık ve Nordik/İskandinav Ülkeleri.....	77
2.1.7. Farklı İki Model: İsviçre, Sovyet Rusya.....	81
2.1.8. Doğu Avrupa ve Balkanlar	85
2.2. Kapitalizmin Ekonomisi: Büyük Devletler	104
2.2.1. İlk On Yıl: 1920'ler	105
2.2.2. İkinci On Yıl: 1930'lar.....	109
3. CUMHURİYETİN İLANI VE İÇ SİYASİ GELİŞMELER.....	117
3.1. Cumhuriyetin İlanından Önce	117
3.1.1. Birinci Mecliste Muhalefet ve Meclisin Yenilenmesi (1920-1923)	117
3.1.1.1. Birinci Meclis İçinde Muhalefet	117
3.1.1.2. Seçim Kararı ve Meclisin Yenilenmesi.....	124
3.1.2. Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkasına (1918-1923).....	127
3.1.2.1. Birinci Müdafaa-i Hukuk Dönemi (30 Ekim 1918-23 Nisan 1920).....	127
3.1.2.2. İkinci Müdafaa-i Hukuk Dönemi (23 Nisan 1920-11 Eylül 1923).....	133
3.1.3. Cumhuriyet Rejimine Geçiş: Ankara'nın Başkent Olması (13 Ekim 1923).....	134
3.2. Cumhuriyetin İlanı ve 1920'li Yıllar (1923-1929).....	137
3.2.1. Cumhuriyetin İlan Edilmesi (29 Ekim 1923).....	137
3.2.2. Türk Siyasi Hayatında 150'likler.....	143
3.2.3. Hilafetin Kaldırılması ve 3 Mart 1924 Tarihli Diğer Kanunlar .	148
3.2.3.1. Evkaf Umum Müdürlüğünün Kurulması.....	158
3.2.3.1.1. Şeriye ve Evkaf Vekaleti.....	161

İÇİNDEKİLER

3.2.3.1.2. Evkaf Umum Müdürlüğünün Kurulması ve Sonrasındaki Gelişmeler.....	163
3.2.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması.....	170
3.2.3.2.1. Atatürk Dönemi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkındaki Yasal Düzenlemeler.....	178
3.2.3.2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkındaki Diğer Kanunlar....	184
3.2.4. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (20 Nisan 1924)	186
3.2.5. Cumhuriyet Dönemi'nin İlk Çok Partili Siyasal Yaşam Denemesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.....	191
3.2.6. Şeyh Said İsyanı ve Takrir-i Sükun Dönemi	195
3.2.6.1. Şeyh Said İsyanı.....	195
3.2.6.2. Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'de Suikast Girişimi	200
3.2.6.3. Takrir-i Sükun Dönemi'ndeki Diğer Gelişmeler (1925-1929)	202
3.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos-17 Kasım 1930).....	204
3.3.1. Fırkanın Kuruluşu Öncesinde Ülkede Genel Durum	204
3.3.2. Fırkanın Kuruluşu.....	205
3.3.3. Fırkanın Faaliyetleri ve Kapatılması.....	209
3.4. Menemen Olayı (1930).....	217
3.4.1. Menemen Olayının Gelişimi.....	217
3.4.2. Örfi İdarenin İlanı ve İnkılabı Koruma Kanunu'nun İlanı.....	223
3.4.3. Suçluların Divan-ı Harpte Yargılanmaları.....	225
3.5. Halk Fırkasının Kuruluşu ve Tek Parti Yönetiminin Oluşumu.....	230
3.6. Türk Ocakları (25 Mart 1912-10 Nisan 1931)	239
3.6.1. Türk Ocaklarının Kuruluşu.....	239

3.6.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Ocaklarının Faaliyetleri	241
3.6.3. Türk Ocaklarının Kapatılması	246
3.7. Kadro Hareketi	251
3.7.1. Kadro Dergisinin Kuruluşu ve Amacı	251
3.7.2. Fikir ve Önerileri	253
3.7.3. Kadro Dergisinin Kapatılması	258
4. DÖNEMİN İKTİSADİ GELİŞMELERİ	261
4.1. Öncü Girişim: Türkiye İktisat Kongresi (Şubat-Mart 1923) ve Dokuz Umde (Nisan 1923)	261
4.1.1. Kongre Öncesi Gelişmeler	261
4.1.2. Kongrenin Toplanması ve Alınan Kararlar	263
4.1.3. Kongre Kararlarının Etkileri	270
4.1.4. Dokuz Umde	273
4.2. Atatürk Dönemi İktisat Politikaları	276
4.2.1. Cumhuriyet ve Finansal Darboğaz	277
4.2.2. Denk Bütçe, Hazinenin Birliği ve Mali Reformlar	280
4.2.3. Sanayi Toplumu Özlemi	286
4.2.4. 1930'lu Yıllarda Dünya Buhranı ve Finansal Yapı	288
4.2.5. Geçiş Evresi ve Mali Yapı	290
4.3. Sanayi, Bankacılık ve Tarımda Gelişmeler	293
4.3.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu	293
4.3.2. Bankaların Kurulması	297
4.3.3. Topraklandırma Kanunu ve Zirai Krediler	304
4.4. Devletçilik ve Planlı Sanayileşme	309
4.4.1. Devletçilik Düşüncesi	309

İÇİNDEKİLER

4.4.2. 1929 Büyük Buhran Sonrası Devletçiliğe Geçiş Süreci: Yeni Yaklaşımlar	310
4.4.3. Atatürk ve İktisadi Devletçilik Politikaları	312
4.4.4. Devletçilik Uygulamaları ve Planlı Sanayileşmeye Geçiş	322
5. HUKUK ALANINDA YAPILAN İNKILAPLAR.....	328
5.1. Millî Mücadele Dönemi ve Lozan	328
5.2. Tadil-i Kavanin Komisyonları (1923)	334
5.3. Adliye Vekaleti.....	337
5.4. Tadil-i Kavanin Komisyonları (1924)	340
5.5. İsviçre Medeni Kanunu'nun Benimsenmesi.....	343
5.6. Kabotaj Kanunu	350
5.6.1. Yeni Ülkü: Millî İktisat ve Millî Denizcilik.....	350
5.6.2. Kabotajdan Önce.....	354
5.6.3. Kabotaj Yasası.....	361
5.7. Mülki İdari Teşkilatındaki Değişiklik ve Düzenlemeler	365
5.7.1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: Mülki İdarede Geçiş Dönemi..	373
5.7.2. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Mülki İdare	375
6. EĞİTİM VE KÜLTÜRDE YAPILAN İNKILAPLAR	378
6.1. Eğitim.....	378
6.1.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu	378
6.1.2. Yabancı Okullar	383
6.1.3. Harf İnkılabı.....	385
6.1.4. Millet Mektepleri	398
6.1.5. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin Kuruluşu.....	403
6.1.6. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşu	409

İÇİNDEKİLER

6.1.7. Üniversite Reformu.....	416
6.1.8. Köy Öğretmeni Yetiştirme	418
6.2. Arşivcilik ve Tasnif Faaliyetleri	421
6.3. Arkeoloji ve Müzecilik Politikaları	430
6.4. Ulus Devlet, Ulus ve Ulusçuluk	443
6.4.1. Teoride Ulus ve Ulusçuluk.....	443
6.4.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Türk Milliyetçiliği Düşüncesinin Doğuşu.....	446
6.4.3. Cumhuriyetin Kuruluşunda Ulus Devlet ve Türk Milleti	447
6.5. Halkçılık.....	451
6.6. Halkevleri.....	457
6.7. Atatürk Dönemi'nde Basın.....	467
6.8. Atatürk Döneminde Güzel Sanatlar	474
6.8.1. Sahne Sanatları ve Sinema.....	477
6.8.2. Müzik.....	481
6.8.3. Diğer Sanat Dalları (Resim, Heykel, Mimari, Seramik)	485
7. TOPLUMSAL ALANDA YAPILAN İNKILAPLAR.....	489
7.1. Kılık Kıyafette Değişim ve Şapka Kanunu.....	489
7.2. Tekke-Zaviye ve Türbelerin Kapatılması (30 Kasım 1925)	501
7.3. Takvim, Saat, Rakam ve Ölçülerde Değişim.....	507
7.4. Soyadı Kanunu (21 Haziran 1934).....	511
7.4.1. Lakap ve Unvanların Kaldırılması (26 Kasım 1934)	514
7.4.2. Soyadı Nizamnamesi (24 Aralık 1934).....	515
7.5. Kadın Haklarının Gelişimi	517

İÇİNDEKİLER

7.5.1. Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türk Toplumunda Kadın Hakları	517
7.5.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın Hakları	519
7.6. Türk Parlamenterizmde Kadın Temsiliyeti (1935-1960).....	527
7.6.1. Cumhuriyet Halk Fırkası Dönemi'nde Kadın Milletvekilleri.....	529
7.6.2. Demokrat Parti Döneminde Kadın Milletvekilleri.....	536
7.7. Türkiye'nin Nüfus Politikaları (1923-1938).....	542
7.8. Halk Sağlığı Alanında Yapılan Çalışmalar	553
7.8.1. Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekaletinin Kuruluşu	553
7.8.2. Sağlık Politikaları ve Bütçeden Ayrılan Pay	555
7.8.3. Sağlıkla İlgili Kanun, Personel ve Hizmetler	560
7.8.4. Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele	565
7.8.5. Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Aşılama Hizmetleri	576
8. TÜRK ÇAĞDAŞLAŞMASI	578
8.1. İnkılap ve İnkılapçılık.....	578
8.2. Türk Devrimine Yön Veren İlke: Laiklik.....	585
8.2.1. Laiklik	586
8.2.2. İslam'da/Türkiye'de Din ve Devlet İlişkisi.....	590
8.2.3. Laikliğin Kabulü ve Uygulamaları.....	592
8.3. Atatürk'ün Barışçıl Politikası: “Yurtta Sulh Cihanda Sulh”	600
9. TÜRK DIŞ POLİTİKASI	610
9.1. Yeni Cumhuriyetin Dış Politikasının Temelleri: Amaç, Strateji ve Araçlar	610
9.1.1. Kurtuluş Savaşı Sırasında Dış Politikanın Oluşumu (1919-1923)	611

İÇİNDEKİLER

9.1.1.1. Varolma Amacının Kurgulanması Peşinde	611
9.1.1.2. Kurtuluş Savaşı'nda Dış Politika Amaçları: Misak-ı Millî	614
9.1.1.3. Kurtuluş Savaşı'nda İzlenen Stratejiler ve Kullanılan Araçlar	616
9.1.2. Kurtuluş Savaşı Sonrasında Dış Politikanın Bu Temeller Üzerinde Olgunlaşması (1923-1938)	623
9.1.2.1. İlke ve Amaçlar.....	623
9.1.2.1.1. Gerçekçi Bir Güvenlik Arayışı	624
9.1.2.1.2. Mevcut Durumu Koruma Anlayışı.....	626
9.1.2.1.3. Genel Anlamda Bir “Batıcılık” Politikası	627
9.1.2.2. Strateji ve Araçlar.....	628
9.1.2.3. Uygulama	630
9.1.2.3.1. Genel Tercihler.....	630
9.1.2.3.2. Komşular ile İlişkilere Kuşbakışı.....	631
9.2. Atatürk Döneminde Yabancı Diplomatlar	633
9.2.1. Atatürk ve Diplomasi	633
9.2.2. Atatürk ve Türk Diplomatları	638
9.2.3. Atatürk ve Yabancı Diplomatlar	642
9.2.3.1. Fransız Büyükelçisi Albert Sarraut.....	642
9.2.3.2. Fransız Büyükelçisi Comte Charles de Chambrun.....	644
9.2.3.3. Amerikan Büyükelçisi Joseph Grew	646
9.2.3.4. Amerikan Büyükelçi Charles H. Sherrill.....	648
9.3. Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması.....	649
9.3.1. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi	649
9.3.2. Haliç (İstanbul) Konferansı'nda Musul Meselesi.....	657

İÇİNDEKİLER

9.3.3. Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'da Musul Meselesi.....	660
9.3.4. Ankara Görüşmeleri ve Musul Meselesinin Çözümüne Kavuşturulması	664
9.4. Mübadele, Etabli ve Batı Trakya Meselesi.....	669
9.4.1. Kurtuluş Savaşı'nın Sonunda Göç ve Göçmenler	669
9.4.2. Lozan'da Mübadele	671
9.4.3. Mübadele Sözleşmesi ve Mübadele Vekâleti	674
9.4.4. Etabli Sorunu.....	682
9.4.5. Batı Trakya Sorunu	684
9.5. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi.....	685
9.6. Balkan Antantı	699
9.7. Orta Doğu'da Bölgesel Barış ve Güvenlik İçin Model Arayışı: Sadabad Paktı	704
9.8. Montrö Boğazlar Konferansı ve Sözleşmesi (1936).....	712
9.9. Ege ve Akdeniz'deki Gelişmeler	721
9.9.1. Rodos ve Oniki Ada'da Deprem ve Türkiye	726
9.9.2. İtalya-Habeşistan Savaşı ve Akdeniz'de Muhtemel Savaş Tehlikesi.....	727
9.9.3. Montrö Boğazlar Sözleşmesi Süreci	729
9.9.4. Yunanistan'ın Ulusal Kara Suları Sınırını 3 Milden 6 Mile Genişletmesi	730
9.10. Sancak (Hatay) Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Hatay'ın Anavatana İltihakı.....	733
9.10.1. Lozan Antlaşması ve Sonrasında Hatay	736
9.10.2. Hatay'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Anavatana İltihakı	743

10. ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI, VEFATI VE CENAZE TÖRENİ..	747
10.1. Atatürk'ün Hastalığı ve Vefatı	747
10.2. Cenaze Töreni	749
10.3. Anıtkabir'in İnşası	752
11. ATATÜRK'ÜN YAZDIĞI ESERLER.....	769
11.1. Askerlik Mesleğine Dair Yazdıkları.....	770
11.2. Nutuk.....	777
11.3. Vatandaş İçin Medeni Bilgiler.....	783
11.4. Geometri.....	786
11.5. Günlükler, Hatıralar ve Raporlar	788

II. KISIM

II. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE (1939-1945)

1. II. DÜNYA SAVAŞI	796
1.1. Avrupa'da Savaşın Başlaması.....	801
1.2. Savaşın Dünya Savaşı'na Dönüşmesi	810
2. İÇ POLİTİKADAKİ GELİŞMELER	819
2.1. Savaşa Hazırlık Süreci	819
2.1.1. Millî Savunma Ekonomisi.....	820
2.1.2. Türkiye'nin Kurucu Önderlerinin İkinci Dünya Savaşı Öngörüsü	822
2.1.3. Almanya'da Hitler'in İktidara Gelişi.....	823
2.1.4. Savaş Başlarken Türkiye	826
2.2. Siyasi Süreç: Karar Alma Mekanizmasının İşleyişi	831
2.3. İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye'sinde İç Politika (İçişleri Politikaları)	841

İÇİNDEKİLER

2.3.1. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Dönemi İç Gelişmeler ve Siyaset (1939-1945).....	841
2.4. Turancılık Davası.....	853
2.4.1. “En Büyük Tehlike” Broşürü.....	855
2.4.2. Sabahattin Ali-Nihal Atsız Davası.....	857
2.4.3. Turancılık Davası.....	860
2.4.3.1. Gözaltı ve Tutuklamalar.....	860
2.4.3.2. Dava Süreci.....	862
2.5. Savaş Yıllarında Basın.....	865
2.5.1. Basın İktidar İlişkileri ve Basın Alanında Yapılan Düzenlemeler.....	866
2.5.2. Gazeteler ve Gazeteciler.....	870
2.5.3. Gazetelerin Genel Durumu.....	875
2.5.4. Haber Kaynakları.....	879
3. SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİK SORUNLAR VE ALINAN TEDBİRLER.....	881
4. SANAT, KÜLTÜR VE EĞİTİM.....	897
4.1. Sanat.....	899
4.2. Eğitim ve Kültür.....	901
4.2.1. Hasan Ali Yücel ve Hümanizm Hareketi.....	903
4.2.2. Köy Enstitüleri.....	905
5. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE TÜRKİYE.....	913
5.1. Balkanlarda İtalyan ve Alman Faaliyetleri ve Türkiye.....	918
5.1.1. İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan'a Saldırması Üzerine Türkiye'nin Tutumu.....	918

İÇİNDEKİLER

5.1.2. Almanların Balkanlarda Yayılması ve Türkiye'nin Tutumu	919
5.2. Almanya'nın Sovyetlere Saldırması ve Türkiye'nin Tutumu	925
5.3. Krom Sorunu.....	927
5.4. Amerika'nın Savaşa Girmesi ve Türkiye Üzerinde Baskının Artması	928
5.5. Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokmaya Yönelik Diplomatik Görüşmeleri	929
5.6. Türk-Amerikan ve İngiliz İlişkilerinin Kopma Noktasına Gelmesi	937
5.7. Türkiye'nin Almanya'ya Krom Satışını Durdurması ve Diplomatik İlişkilerini Kesmesi.....	938
5.8. Yalta Konferansı ve Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş İlanı.....	939
5.9. Türkiye'nin San Francisco Toplantısına Katılması.....	941
5.10. Potsdam Konferansı ve İkinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi	944

III. KISIM

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE:ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ VE DP İKTİDARI (1945-1960)

1. SOĞUK SAVAŞIN KÖKENLERİ, BAŞLANGICI VE ERKEN DÖNEMİ.....	947
1.1. II. Dünya Savaşı'nda Müttefikler-SSCB İş birliği: Avrupa'nın Bölünmesine Giden Yol.....	947
1.2. Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'yı Nüfuz Bölgesine Dönüştürmesi.....	949
1.3. Soğuk Savaş Şekilleniyor: ABD'nin SSCB Karşıtlığına Yönelmesi	951

1.4. Berlin Ablukası ve Hava Köprüsü (24 Haziran 1948-11 Mayıs 1949).....	955
1.5. Federal Almanya'nın Kuruluşu.....	956
1.6. Batı Savunmasının Düzenlenmesi: NATO'nun Kuruluşu ve Federal Almanya'nın Üyeliği.....	957
1.7. Çin'de Komünist Zaferi ve Kore Savaşı	958
1.8. Propaganda Savaşı	960
1.9. Başlangıçtan Olağanlaşmaya	961
2. TÜRKİYE- SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1938-1960)	963
2.1. TBMM ile Sovyetler Birliği İlişkileri	963
2.2. Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması	965
2.3. Montreux Sözleşmesi Esnasında Sovyetlerin Tavrı	967
2.4. İkinci Dünya Savaşı-Türkiye'nin Denge Politikası	968
2.5. Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Sonu.....	980
2.6. Menderes Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri.....	985
3. İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1938-1950).....	990
3.1. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Amerikan İlişkileri (1939-1945).....	990
3.1.1. Türk-Amerikan Askerî ve Ekonomik İlişkileri	990
3.1.2. Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabalarında Amerikan Politikası	993
3.1.3. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Boğazları ve ABD	995
3.2. Soğuk Savaş Başlangıcında Türk-Amerikan İlişkileri (1945-1947)	999
3.2.1. Sarper-Molotov Görüşmesi ve Türkiye'nin Destek Arayışları... ..	999

3.2.2. Potsdam Konferansı ve Sonrasında Türk Boğazları: Ankara'nın Tepkisi ve ABD'nin Yaklaşımı.....	1002
3.2.3. Truman Doktrini'nin İlanına Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri: Soğuk Savaş'ın İlk Belirtileri, Missouri Zırhlısı'nın İstanbul'a Gelişi ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları.....	1005
3.3. Truman Doktrini'nin İlanı Sonrasında Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1950).....	1010
3.3.1. Truman Doktrini ve Türkiye'ye Yardım Antlaşması.....	1010
3.3.2. Marshall Planı ve Türkiye.....	1016
3.3.3. İnönü Dönemi'nde Türkiye'nin NATO'ya Üyelik Arayışları.....	1020
4. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRK AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1950-1960).....	1026
4.1. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi	1026
4.2. Türkiye'nin NATO'ya Üyelik Süreci.....	1027
4.3. Askerî İlişkiler	1030
4.4. Ekonomik İlişkiler	1034
4.5. Türkiye'nin Bağdat Paktı Üyeliği	1039
4.6. Jüpiter Füzelelerinin İzmir'e Yerleştirilmesi.....	1042
4.7. 27 Mayıs 1960 Darbesinde ABD'nin Rolü.....	1046
5. TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİ	1048
5.1. Dış Gelişmeler ve Etkileri	1048
5.1.1. İki Savaş Arası Dönem.....	1048
5.1.2. Türkiye'nin 1945'e Kadar Almanya veya Batılı Devletler Yanında Savaşa Katılmaması.....	1049
5.1.3. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Savaş Sonundaki Talepleri ...	1051

İÇİNDEKİLER

5.1.4. San Francisco Konferansı ve Türkiye'nin Yönü	1052
5.2. İç Gelişmeler ve Etkileri	1053
5.2.1. Türkiye'nin Savaşa Girmemesi Fakat Savaştan Etkilenmesi	1053
5.2.2. 1942 Seçim Yasası, Yapılan Milletvekili Genel ve Ara Seçimleri, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs Konuşması	1054
5.2.3. Topraksız Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Dörtlü Takrir ..	1055
5.2.4. Demokrat Partinin Kuruluşu	1056
5.2.5. 1946 Seçim Kanunu ve Millî Kalkınma Partisi	1057
5.2.6. 1946 Seçimleri	1058
6. DEVALÜASYON: İKTİSADİ YANSIMALARIYLA 7 EYLÜL KARARLARI	1060
6.1. İktisadi Gelişmeler: 7 Eylül 1946 Kararları	1060
6.2. 7 Eylül Kararları: Gerekçeleri ve Alınan Tedbirler	1062
7. IMF VE DÜNYA BANKASI İLE İLİŞKİLER	1068
7.1. IMF ve Dünya Bankası'nın Kuruluş Süreçleri, Yapıları ve Görevleri	1068
7.2. Türkiye -IMF İlişkileri.....	1077
7.3. Türkiye-Dünya Bankası İlişkileri	1082
7.4. Dünya Bankası ve IMF'ye Yönelik Eleştiriler	1084
8. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE SOSYOEKONOMİK POLİTİKALAR.....	1088
8.1. Tarım, Ticaret, Sanayi ve İmar Faaliyetleri	1088
8.1.1. Tarım Politikası	1088
8.1.1.1. Tarım Teşkilatı ile Tarımsal Eğitim ve Araştırma Faaliyetleri	1088

İÇİNDEKİLER

8.1.1.2. Tarımsal Kredi, Üretim ve Pazarlamaya Yönelik Çalışmalar.....	1092
8.1.2. Ticaret.....	1097
8.1.3. Sanayi.....	1102
8.1.4. İmar Faaliyetleri.....	1109
8.2. Dış Borçlar.....	1116
9. 4 AĞUSTOS (1958) KARARLARI.....	1123
9.1. 4 Ağustos Kararlarını Hazırlayan Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler.....	1123
9.2. 4 Ağustos Kararları ve Etkileri.....	1127
10. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE GÖÇLER.....	1132
10.1. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler.....	1134
10.2. Yugoslavya'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler.....	1137
10.3. Diğer Ülkelerden Türkiye'ye Yapılan Göçler.....	1142
11. İÇ POLİTİKADAKİ GELİŞMELER.....	1145
11.1. Demokrat Partinin İktidara Gelişi.....	1146
11.2. Dönemin Siyasi Gelişmeleri.....	1150
11.2.1. Milletvekili Genel Seçimleri ve Sonuçları.....	1153
11.2.2. Siyasi Çekişmelerin Mülki İdare Taksimatına Yansıması.....	1158
11.3. İktidar-Muhalefet İlişkileri.....	1161
11.3.1. Millî Muhalefet ve Vatan Cephesi Girişimleri.....	1167
11.3.2. Öncesi ve Sonrasında Yaşanan Olaylar ile Tahkikat Komisyonu ve Salahiyet Kanunu.....	1170
11.4. Devlet-Toplum İlişkileri.....	1181

12. DIŞ POLİTİKA VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERDEKİ GELİŞMELER.....	1186
12.1. Birleşmiş Milletlerin Kuruluşu ve Türkiye'nin Üye Olması	1186
12.1.1. BM'nin Kuruluşuna Giden Yol.....	1186
12.1.1.1. Uluslararası Örgüt Fikri ve BM'nin Öncüleri	1186
12.1.1.2. Atlantik Bildirisi.....	1187
12.1.1.3. Birleşmiş Milletler Bildirisi.....	1188
12.1.1.4. Moskova ve Tahran Konferansları.....	1188
12.1.1.5. Dumbarton Oaks Konferansı.....	1189
12.2. Türkiye'nin BM'ye Kurucu Üye Olarak Katılması	1193
13. TÜRKİYE'NİN KORE SAVAŞI'NA KATILMASI VE ULUSLARARASI ETKİLERİ	1198
13.1. Kore Savaşı'na Giden Süreç (1945-1950)	1199
13.2. Kore Savaşı Dönemi'nde Türk Dış Politikası (1950-1953)	1201
13.3. Türk Askerinin Kore Savaşı'na Katılması ve Uluslararası Etkileri	1203
14. TÜRKİYE'NİN SAVAŞ SONRASI DİPLOMASİ MÜCADELESİ: GÜVENLİK ARAYIŞLARI VE NATO'YA GİRİŞİ (1950-1952)	1209
14.1. Türkiye'nin NATO Üyeliğine Yönelik Kampanyası (1950-1951)..	1210
14.2. Türkiye'nin Orta Doğu Savunma Planlarına Katılması ve NATO'ya Üye Olması (1951-1952)	1217
15. TÜRKİYE'NİN KIBRIS SİYASETİ VE 6-7 EYLÜL 1955 OLAYLARI.....	1231
15.1. Londra Konferansı ve Fırtınadan Önceki Sessizlik Devresi	1236
15.2. İstanbul'da Olayların Başlaması	1241
15.3. Olayların Yatışması ve Normalleşme Çalışmaları	1245

15.4. Hasar ve Zararın Tespiti ve Komisyon Kurulması	1250
15.5. Yargılamaların Başlaması ve 6/7 Eylül Olayları.....	1252
16. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI BALKANLARDA İŞBİRLİĞİ MODELİ: BALKAN PAKTI VE TÜRKİYE.....	1257
16.1. Paktın Kurulmasının Nedenleri ve İş birliğine Giden Süreç.....	1258
16.2. Balkan Paktı'nın İmzalanması ve İçeriği.....	1263
16.3. Paktın Sonuçları Bakımından Değerlendirilmesi	1265
17. BAĞDAT PAKTI.....	1268
17.1. Orta Doğu Komutanlığı.....	1268
17.2. Orta Doğu Savunma Örgütü.....	1270
17.3. J. Foster Dulles'in Orta Doğu Ziyareti	1272
17.4. Kuzey Seddi Projesi	1275
17.5. Türkiye-Pakistan Antlaşması	1276
17.6. Bağdat Paktı'nın Kuruluşu	1278
17.6.1. Türkiye-İrak Antlaşması.....	1279
17.6.2. Pakta Katılımlar	1283
17.6.3. Bağdat Paktı Konseyi Toplantıları	1285
17.6.4. Bağdat Paktı'na Karşı Arap Ülkelerinin Tepkileri.....	1289
17.6.5. Bağdat Paktı'na Batılı Devletlerin Bakış Açısı	1293
17.6.6. Irak'taki 1958 Darbesi ve Paktın Sona Ermesi	1295
18. SÜVEYŞ KRİZİ.....	1298
19. 1957 TÜRKİYE-SURİYE KRİZİ	1311
19.1. Türkiye-Suriye Krizinin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi	1311
19.2. Krizin Birleşmiş Milletlerde Görüşülmesi	1321
19.3. Krizin Sona Ermesi.....	1322

20. MERKEZÎ ANTLAŞMA TEŞKİLATI (CENTO).....	1326
20.1. Kuruluşu.....	1326
20.2. Merkezî Antlaşma Teşkilatının Yapısı ve Faaliyetleri.....	1328
20.2.1. Teşkilatın Yapısı	1328
20.2.2. Faaliyetleri	1331
20.3. Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği Teşkilatı (RCD) ve Teşkilatın Yapısı	1334
20.4. Merkezî Antlaşma Teşkilatı (CENTO)'nın Dağılması.....	1337
21. EĞİTİM (1946-1960).....	1341
21.1. Eğitim	1341
21.1.1. İnönü Dönemi'nin İkinci Safhası.....	1341
21.1.2. Demokrat Parti Dönemi	1345
21.1.2.1. Demokrat Parti'nin Din Eğitimi Politikası ve Uygulaması...1345	
21.1.2.2. İlköğretim Politikası.....	1347
21.1.2.3. Amerikalı Uzmanların Şekillendirdiği Eğitim	1347
21.1.2.4. Yükseköğretim	1350
21.1.2.4.1. Yüksek Öğretmen Okulları.....	1352
22. SANAT (1946-1960)	1355
22.1. Sahne Sanatları (Tiyatro- Opera- Bale)	1355
22.2. Diğer Sanat Dalları	1361
23. BASIN (1945-1960).....	1364
23.1. Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Basın.....	1365
23.2. Demokrat Parti Dönemi'nde Basına Yönelik Düzenlemeler.....	1367
23.3. Haber ve Gazetecilik Alanındaki Gelişmeler	1374
SONUÇ.....	1380

İÇİNDEKİLER

KAYNAKÇA	1386
EKLER (HARİTALAR).....	1567

CİLT EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Neşe Özden ♦ Prof. Dr. Yasemin Doğaner
Prof. Dr. Abdullah İlgazi ♦ Prof. Dr. Ömer Osman Umar
Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyakmaz

CİLT YAZARLARI

Prof. Dr. Abdullah İlgazi	Prof. Dr. Ali Engin Oba
Prof. Dr. Ayten Sezer Arıĝ	Prof. Dr. Behçet Yeşilbursa
Prof. Dr. Bilsay Kuruç	Prof. Dr. Bünyamin Ayhan
Prof. Dr. Ethem Ruhi Fıĝlalı	Prof. Dr. Faruk Sönmezoĝlu
Prof. Dr. Hakan Uzun	Prof. Dr. İlhan Tekeli
Prof. Dr. İlder Turan	Prof. Dr. Kemal Arı
Prof. Dr. M. Ulvi Keser	Prof. Dr. Mehmet Karayaman
Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol	Prof. Dr. Mithat Aydın
Prof. Dr. Mustafa Ergün	Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin
Prof. Dr. Necdet Hayta	Prof. Dr. Neşe Özden
Prof. Dr. Ömer Osman Umar	Prof. Dr. Ömer Turan
Prof. Dr. Ramazan Erdaĝ	Prof. Dr. Serap Tabak
Prof. Dr. Serdar Sarısır	Prof. Dr. Tahir Kodal
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan	Prof. Dr. Uĝur Ünal
Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya	Prof. Dr. Yasemin Doĝaner
Prof. Dr. Yüksel Özgen	Prof. Dr. Zafer Toprak
Prof. Dr. Zehra Aslan	Prof. Dr. Zeki Çevik
Doç. Dr. Ayşe Yanardaĝ	Doç. Dr. Efe Sıvış
Doç. Dr. Fahri Seker	Doç. Dr. Ferdi Çelikay
Doç. Dr. Hasan Cicioĝlu	Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyalmaz
Doç. Dr. Muhittin Demiray	Doç. Dr. Nadir Yurtoĝlu
Doç. Dr. Nasrullah Uzman	Doç. Dr. Nuri Karakaş
Doç. Dr. Olcay Özkaya	Doç. Dr. Sema Yılmaz Genç
Doç. Dr. Semra Boĝa	Doç. Dr. Tolga Bozkurt
Doç. Dr. Turgay Murat	Doç. Dr. Volkan Payaslı

CİLT YAZARLARI

Doç. Dr. Yusuf Pustu

Dr. Öğr. Üyesi Naim Sönmez

Dr. Öğr. Üyesi Tunç Boran

Dr. Öğr. Üyesi Hülya Öztekin

Dr. Öğr. Üyesi Nezihe Selcen
Korkmazcan

Dr. Nazif Öztürk

KISALTMALAR

AA	Anadolu Ajansı
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
agb.	Adı Geçen Bildiri/Adı Geçen Belge
age.	Adı Geçen Eser
agm..	Adı Geçen Makale
agt.	Adı Geçen Tez
agy.	Adı Geçen Yayın
A.I.D.	Amerikan Yardım Teşkilatı
AKDITYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AP	Adalet Partisi
A-RMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti
ASD	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
ATTB	Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri
A.Ü./AÜ	Ankara Üniversitesi
ay.	Aynı yer
B	Birleşim
B.A.O.	Bankası Anonim Ortaklığı
ba	Bütüne Atıf
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

KISALTMALAR

BEO	Babıali Evrak Odası
Bk.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
BMMYK	Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bty.	Basım Tarihi Yok
byy.	Basım Yeri Yok
C	Cilt/Cemaziyelahir
CENTO	Merkezi Antlaşma Örgütü
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CMP	Cumhuriyetçi Millet Partisi
Çev.	Çeviren
D	Devre
Drl.	Derleyen
DİGM	Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü
DP	Demokrat Parti
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
DYP	Doğru Yol Partisi
ECA	Amerikan Ekonomik İşbirliği İdaresi
Ed.	Editör
E.F.	Edebiyat Fakültesi
EOKA	Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü
FAO	Gıda ve Tarım Örgütü
FED	Amerikan Merkez Bankası
Gr.	Gram
GSMH	Gayri Safi Millî Hasıla

KISALTMALAR

HP	Hürriyet Partisi
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
ICSID	Uluslararası Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümlemesi Merkezi
IDA	Uluslararası Kalkınma Birliği
IFC	Uluslararası Finans Kurumu
İ	İnikat
İ.HUS	İrade Hususi
İ.MSM	İrade Mesail-i Mühimme
İ.MVL	İrade Meclis-i Vala
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
K	Kısım
KDÇF	Karabük Demir Çelik Fabrikası
Kit	Kitap
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KPD	Komünist Parti
KUTV	Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi
Matb.	Matbaası
MBK.	Millî Birlik Komitesi
MC	Milletler Cemiyeti
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MEDO	Orta Doğu Komutanlığı
MGK	Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği
MIGA	Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı
MKEK	Makine Kimya Endüstrisi Kurumu

KISALTMALAR

NEP	Yeni Ekonomi Politikası (Rus ekonomisini çöküşten kurtarmak amacıyla Lenin tarafından ortaya konan ekonomik politikadır.)
No.	Numara
O.	Oturum
OEEC	Avrupa İktisadi İşbirliği
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
PFC	Fransız Komünist Partisi
PTT	Posta ve Telgraf Teşkilatı
RCD	Kalkınma için Bölgesel İş Birliği Teşkilatı
S	Sayı
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SEKA	Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi
SİTAŞ	Ankara Sinema İşleri Türk Anonim Ortaklığı
SPD	Sosyal Demokrat Parti
SSCB	Sovyetler Birliği
T.A.Ş	Ticaret Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri
TBMM GZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
TFDD	Türk Film Dostları Derneği
THA	Türk Haber Ajansı
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

KISALTMALAR

TKP	Türkiye Köylü Partisi
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TODAİE	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TpCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TSKB	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TSSD	Türk Sinema Sanatçıları Derneği
TTK	Türk Tarih Kurumu
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
ty.	Tarih Yok
UAD	Türkiye Uluslararası Adalet Divanı
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
UNRRA	Birleşmiş Milletler Yardımlaşma ve Rehabilitasyon İdaresi
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
vb.	Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vs.	Vesaire
WHO	Dünya Sağlık Örgütü
Yay.	Yayını, yayınları, yayıncılık
YSTK	Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu
yy.	Yüzyıl

TAKDİM

Türk ulusu, dünya tarihini şekillendiren ve ünü başkalarının dikkatinden kaçmayan toplumlardan biri olarak büyük devletler kurmuştur. Bu devletlerin sonuncusu Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Türkiye Cumhuriyeti 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlar altında İstiklal Harbi'nin sonucunda kurulmuştur. Bu başarıyı elde eden bu tarihi, milleti ile birlikte yazan Atatürk'tür. Atatürk gerçekleştirdiği bu başarıları sonucu, Türk milletinin tarihinin yazılmasını hayatta iken görmek istemiştir. Bir toplantıda Türk Tarih Kurumu üyelerine şöyle demiştir:

Ben fani bir insanım, bir gün öleceğim. Büyüklüğüne ve üstün kabiliyetlerine inandığım Türk ulusunun gerçek tarihinin yazılmasını sağlığımda görmek istiyorum. Onun için bu toplantılarda kendimden geçiyor, her şeyi unutup, sizi yoruyorum. Beni affedin!

Atatürk'ün bu sözleri bizlere bir vasiyettir, adını taşıyan bir kurum olarak Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Türkiye Tarihini yazmak ve aydınlatmakla görevlidir. Atatürk'ün *Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır* sözlerinden hareketle, Atatürk Araştırma Merkezinin "Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu"nun faaliyeti çerçevesinde bir araya gelen ATAM Aslı Bilim Kurulu üyelerinden oluşan "Kitap Editörleri Kurulu" bu anlamlı çalışmayı büyük özveri ve gayretle tamamlayarak ortaya koymuşlardır. Yakın zamanın tarihçesinin yapılması daima zordur; olayların kişilerinin yaşadığı ve taraftarlık anlayışlarının canlılığını koruduğu bir dönemin bu bakımdan derinlemesine bir araya getirildiği görülecektir. Bu başarı, mevcut kitabın üç ciltten oluşan geniş kapsamlı bir içerikte yazılmasına cesaret vermiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk'ün gösterdiği yolda, çağdaş Türkiye'nin oluşumunda kararlı bir şekilde çalışmalarını sürdürecektir ve ismine yaraşır faaliyetler içinde bulunacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kitabı (I-II-III) bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Çalışmalarına 2015 yılında başlanan eserde; emeği geçen, katkısı bulunan "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu" üyelerine, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışma

TAKDİM

Grubu” ile “Kitap Editör Kurulu”na bu yoğun emekleri, planlamaları ve editörlük çalışmaları için; çalışmalarıyla kitaba katkıda bulunan değerli yazarlarımıza ve projeyi baştan sona takip eden Kurum uzmanlarımıza özverili çalışmalarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Arkadaşlar, yeni Türkiye'nin birkaç seneye sığdırdığı askerî, siyasi, idari, inkılâbat sizin, muhterem muallimler, sizin içtimai ve fikri inkılâptaki muvaffakiyetinizle teyit olunacaktır. Hiçbir zaman hatırlarınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden "fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür" nesiller ister.¹

ÖN SÖZ

Türk tarihi, bilinen en eski çağlardan günümüze, Dünya tarihi içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Türkler; Türkistan (Orta Asya), Anadolu, Akdeniz, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamış, yarattıkları kültür ve uygarlıkla bu coğrafyaların tarihini ve kaderini değiştirmişlerdir. Türkler, tarihin genel akışı içinde Asya, Avrupa, Afrika kıtalarındaki jeostratejik konumlarıyla, dünya ve insanlık tarihine yön verdikleri gibi, dünya uygarlıklarının mirasını da korumuş, dünya barışını ve insanlık değerlerini daha da ileriye taşımışlardır. Orta Asya'dan başlayıp üç kıtaya uzanan coğrafyalarda karşılaştıkları toplumlarla bütünleşmiş, dost olarak yaşamış, tanıştıkları kültürlerle etkileşim içine girerek gittikleri yerlere adalet, hoşgörü ve medeniyet götürmüşlerdir. Türkiye bugün, çevre coğrafyalarla etkileşimiyle birlikte, Türk Dünyası'nın ağırlık merkezini oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1918'de Mondros Mütarekesi ve 1920'de Sevr Barış Antlaşması'yla Türk varlığı âdeta yok hükmünde sayılmıştır. Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında ülke, tarihinin en zorlu günlerini yaşamaktaydı. Üç kıta çıkışı, stratejik noktaları, haberleşme ve ulaşım ağları yabancı istilasına uğramış, ülkenin askerî gücü etkisiz hâle getirilmişti. İtilaf Devletleri mütareke şartlarına aykırı olarak çeşitli bahanelerle Musul gibi en stratejik yerleri işgale başlamışlar, Yunan kuvvetlerine de İzmir'i işgal ettirmişler ve hatta Batı Anadolu ve Trakya'nın içlerine ilerlemelerine göz yummuşlardır.

Bu gelişmeler üzerine Türk halkı, vatanını kurtarmak için ülkenin muhtelif bölgelerinde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurmuş, Kuva-yı Milliye ile de işgallere karşı -vatanın bağımsızlığı ve ulusun bütünlüğü çerçevesinde- örnek bir mücadele vermiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde 1919-1922 yılları arasında, istiklal-i tam düsturuyla kararlılığını sergileyen ve *ya istiklal ya ölüm* sözleri ile ifadesini bulan Millî Mücadele'nin sonunda, Türk ulusu, dönemin en güçlü sömürge devletlerine karşı büyük bir zafer kazanarak yeni devlete istikamet

1 Atatürk'ün SD II, s. 179; (Hâkimiyeti Milliye, 26 Ağustos 1924)

ve şekil vermiş, mazlum milletlere emsal teşkil ederek tarih sahnesindeki haklı yerini korumuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dünya milletlerine ve evrensel insani değerlere dair bu hassas misyonunu devam ettirmektedir. Bu tarihî temel ve birikim üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti; Türk milletinin mücadele, fedakârlık ve kararlılığı ile kazanılan bir dizi başarının neticesidir. Atatürk, *Benim için en büyük noktai sıyanet (himaye) ve membaı şefaât, milletimin sinesidir* diyerek millî birliği ve dayanışmayı; *Yurtta sulh, cihanda sulh* hedefi ile de uluslararası ilişkilerin ve iş birliğinin değerini daima vurgulamıştır.

Atatürk'ün liderliğinde Türk ulusu, emperyalizme ve sömürgeciliğe direnen azmi sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş, yeni devletin cumhuriyet rejimini demokrasiyle taçlandırma yolunda önemli adımlar atmıştır. Türk kültürünü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak ideali, aklın ve bilimin rehberliğinde, genç Cumhuriyetin başarılarına yeni bir ilham kaynağı olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk millî kültüre büyük önem vermiş ve *Benim en büyük eserim* dediği Türkiye Cumhuriyeti'ni çok yönlü ve köklü inkılaplarla çağdaşlaştırmayı hedeflemiştir.

Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından yapılan seçimde TBMM tarafından İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu dönemde Türkiye İkinci Dünya Savaşı'yla ve devamında başlayan Soğuk Savaş ortamının getirdiği siyasi ve sosyoekonomik gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya çaba gösterilmiş diğer yandan da Atatürk Dönemi'nde başlatılan çağdaşlaşma süreci de devam ettirilmiştir. Savaş sonrasında, 1946'da Türkiye'de çok partili hayata geçilmiş ve 1950 seçimleri ile iktidar, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Partiye geçmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın getirdiği iki kutuplu ortamda; dış politikada Batı Bloku'na yakın strateji izlenirken iç politikada daha liberal ve özel girişime öncelik veren adımların atılması hedeflenmiştir.

On yıllık Demokrat Parti iktidarı sürecinde iktidar ile muhalefet arasındaki olağan siyasi çekişmeler sürerken 27 Mayıs (1960) Askerî Darbesi ile anti demokratik bir şekilde Türk siyasi hayatına müdahale edilmiş ve olağanüstü bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti mensupları Yassıada'da yargılanırken yeni bir Anayasa yapılmış, iki meclisli Türk parlamentarizmi, nisbi temsil sistemi, Anayasa Mahkemesi, Millî Güvenlik Kurulu, DPT'nin kuruluşu ve Kalkınma Planları, koalisyon hükümetleri gibi birçok gelişme bu dönemde yaşanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen ilk darbe olma özelliğini taşıyan 27 Mayıs, bundan sonra neredeyse her on yılda bir ordunun siyasete

müdahalesini gerçekleştirecek seyir için başlangıç noktası olmuştur.

1971 Askerî Muhtırası'yla Başbakan Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi hükûmeti devrilmiş, Balyoz harekâtı yapılmış, sol hareketlere karşı sert önlemler alınmış ve ordu içerisinde tasfiyeler gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 1980'e giden süreçte, 24 Ocak 1980 kararları, IMF'ye başvurulması, 1980 yılının Nisan ayından sonra bir türlü sonuca ulaştırılamayan Cumhurbaşkanlığı seçim krizi, ideolojik bölünmelerin ortaya çıkarttığı toplumsal çatışmalar, Temmuz 1980'de müdahale kararının alınmasına dayanak oluşturmuştur. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanının yönetime el koymalarıyla da 12 Eylül 1980 Darbesi gerçekleştirilmiştir.

Darbenin ilk hükûmetini kurmak için 20 Eylül 1980 tarihinde eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülent Ulusu görevlendirilmiş, 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'a "başbakan yardımcısı" olarak bu kabinede yer verilmiştir. Meclisin yetkileri oluşturulan Millî Güvenlik Konseyine devredilmiş, 160 kişiden oluşan bir Danışma Meclisi toplanmış ve Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir Anayasa komisyonu kurulmuştur. Hazırlanan yeni anayasa 7 Kasım 1982 günü halk oylamasına sunulmuş, %91.37 gibi büyük bir destekle kabul edilmiş ve ardından da siyasi faaliyetlere izin verilmiştir. 6 Kasım 1983'te üç partinin katıldığı seçimleri kazanan Anavatan Partisinin (ANAP) iktidara gelmesi ile Türkiye'de yeniden sivil idare tesis edilmiştir.

1980 ve 1990'lı yıllar bir yandan serbest piyasa ekonomisine geçiş ve yüksek enflasyon, öte yandan koalisyon hükûmetleri nedeniyle siyasi istikrarsızlık, artan terör sorunu ve uluslararası krizlerle şekillenmiştir. 1990-1991 yıllarında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Balkanlarda ve Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin kurulması Türkiye'nin daha aktif bir dış politika takip etmesini zorunlu kılmıştır. Yüzyılın sonuna doğru iç siyasette yeniden bir hükûmet krizi, askerî müdahale ve bunu takip eden ekonomik kriz ortamı ortaya çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi başlıklı üç ciltlik eserin birinci cildi, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dört kısım halinde ele alırken; ikinci cildi Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi ve 1960 yılına uzanan yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri kapsayan üç kısımdan (1923-1938, 1939-1945, 1945-1960) oluşmaktadır. 1960'tan 2000 yılına kadar olan süreç ise -iki kısım halinde (1960-1980, 1980-2000 olmak üzere)- üçüncü cildi teşkil etmektedir. Kitabın planlamasında, siyasi, iktisadi, askerî, sosyal ve kültürel konulara -çalışmanın kapsamı ve zamanı imkan verdiğince- yer vermeye çalışılmış; Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı gelişmeler aktarılırken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihindeki önemli gelişmeler de

dikkate alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı 3 ciltlik eserin son düzenlemeleri ve incelemesi, üç yıllık bir süre zarfında (2020-2023) yapılmıştır. Eser, uzun sürede çok yazarlı akademik bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Yazar dağılımına bakıldığında Türkiye'nin hemen her üniversitesinden alanında uzman akademisyenlerden yazı alındığı, yazar profillerine bakıldığında ise hemen her yaş grubundan akademisyenin tecrübe ve birikiminden yararlanıldığı görülmektedir. Bu, Kurumumuzun çeşitli üniversiteler ile iş birliği yapma anlayışı bakımından önemli bir göstergedir. Ortak eser yazma faaliyetinin büyük özveri ve koordinasyon gerektirdiği noktada, Atatürk Araştırma Merkezinin kurumsal kimliği ve gayreti bu eserin ortaya çıkmasına fırsat vermiştir.

Çalışmaya katkıda bulunan yazarların künyeleri, yazılarında yıldızlı dipnotla belirtilmiş, aynı yazara ait peş peşe gelen yazılarda bilgi tekrarına gidilmemiştir.

Yazılarda yer alan kaynakçalar birleştirilerek tek bir Kaynakça oluşturulmuş ve ilgili cildin sonuna eklenmiştir. Aynı yazara ait ancak farklı yayınevi ve yıllarda basılmış eserlerin künye bilgileri kaynakçada ayrıyeten belirtilmiştir.

Tablo ve dipnot numaraları her Kısım'da yeniden başlatılmış olup kitabın tashihinde Türk Dil Kurumu yazım kurallarına göre hareket edilmiş; dipnot ve kaynakça gösteriminde ise Atatürk Araştırma Merkezi yayın ilkeleri dikkate alınmıştır.

Bu çalışma; Atatürk Araştırma Merkezi tarafından ilk olarak 2015 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” adıyla kapsamlı bir eser hazırlanması amacıyla dönemin “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu” tarafından başlatılmış ve taslak bir kitap planı hazırlanarak yazım aşamasına getirilmiştir. Daha sonra Mayıs 2017’de oluşturulan “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışma Grubu” tarafından kitabın tasarımı hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Son olarak, mevcut “Kitap Editör Kurulu” Mart 2020 tarihinde görevlendirilmiştir. Kitabı son aşamaya taşıyan bu Editörler Kurulu, 2018’de yeni seçilen ATAM Asli Bilim Kurulu üyelerinden oluşturulmuştur. Kitapla ilgili tüm öncül çalışmaları 2020 yılında devralan kurul; üç yıllık yoğun bir çalışma sonucunda, eserin bütününde yapılan derinlemesine düzenlemeler ile, üç ciltlik bu eseri 2021 yılında yayıma hazır hâle getirmiştir. Yüksek hacimli eserin tashih işi ise 2023 yılı Ekim ayında tamamlanmıştır.

Hazırlanan bu üç ciltlik kitabın, alanında bir başvuru kitabı olması ve müfredat programlarının hâlâ tartıştığı günümüz problemlerinin çözümüne de katkı sunacağı düşünülmektedir. Kitabın hazırlanmasında; yeni belge ve

ÖN SÖZ

bilgiler göz önünde bulundurarak tarih metodolojisi prensipleri dâhilinde, 19. yüzyıldan 2000 yılına kadar uzanan tarihsel sürece yönelik yeni bir “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” yazımının sağlanması esas alınmıştır.

Çalışmanın bilim dünyasına ve alana katkı sağlamasını diliyoruz.

Kitap Editör Kurulu/29 Ekim 2023

I. KISIM

ATATÜRK DÖNEMİ (1923-1938)

1. CUMHURİYETİN KURUCUSU ATATÜRK*

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk, Türk ve dünya tarihinde kendine yer edinmiş önemli liderlerden biridir. Askerî ve politik her iki sahada da başarılı bir grafik çizen Atatürk, Türk milletinin hem emperyalizme karşı verdiği bağımsızlık savaşında hem de yeni Türk Devleti'nin kuruluşunda önderlik etmiş² ve yarattığı etki itibarıyla Türk toplumu açısından kalıcı bir değer haline gelmiştir.

Atatürk'ün söz konusu süreçlerde elde ettiği başarılar, tarihin akışını değiştirmiş ve ulusal liderliğinin yanı sıra, evrensel düzeyde bir figür olmasına da yol açmıştır. Emperyalist devletlerin sömürgesi durumunda olan ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından "Mazlum Milletler" olarak isimlendirilen Asya ve Afrika'daki milletler, emperyalizme karşı yürüttükleri mücadele sırasında ondan ilham almışlar ve kendisine "Doğunun Kahramanı" unvanını vermişlerdir.³ Öte yandan yeni Türk Devleti'nin, millî egemenliğe dayalı ve laik bir kimlikle ulus devlet olarak kurulmasındaki rolü de hem Doğu hem de Batı dünyası tarafından dikkatle izlenmiştir.⁴

1.1. Ailesi ve Öğrenim Yılları

Mustafa Kemal Atatürk, 1881 yılında Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahallesi Muhtar Sokak'ta 38 numaralı üç katlı bir evde dünyaya gelmiştir.⁵ Babası Ali Rıza Efendi, annesi Hacı Sofi ailesinden Feyzullah Ağa'nın kızı

* Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hakanuzun@ankara.edu.tr

2 İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 15; Zafer Toprak, **Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2020, s. 3.

3 Bilal N. Şimşir, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s. 15.

4 İskender Gökalp-François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, Kaynak Yay., 2.Baskı, İstanbul 2007, s. 7.

5 Söz konusu ev günümüzde Apostolou Pavlu Caddesi 17 numarada bulunmakta olup, Agiou Dimitriou, 151 adresindeki Türkiye Cumhuriyeti Selanik Başkonsolosluğunun bahçe sınırları içindedir. Selanik Belediyesi 12 Şubat 1937'de aldığı bir kararla bu binayı sahibinden satın alarak Atatürk'e armağan etmiştir. Azmi Süslü-Mustafa Balcıoğlu, **Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 9-10; <http://selanik.bk.mfa.gov.tr>, Erişim Tarihi: 01.11.2020.

Zübeyde Hanımdır. Babası tarafından dedesi, ilkokul öğretmeni olan ve Kızıl Hafız lakabıyla tanınan Ahmet Efendi; anne tarafından dedesi ise Sofuzade (Sofizade) Feyzullah Efendidir. Hem baba, hem de anne tarafından soyu, Rumeli'nin fethinden sonra buraların Türkleştirilmesi için Anadolu'dan göçürülerek, iskân edilen "Yörük" (Yürük) veya "Türkmenlerden" gelmiştir. Atatürk'ün babası, Selanik Vakıflar İdaresinde ve gümrük memurluğunda çalışmış daha sonra da ticarete atılmıştır. Ayrıca Fatma, Ahmet, Ömer, Makbule [Boysan Atadan] ve Naciye adlarında beş kardeşi dünyaya gelmiştir. Ancak kardeşlerinden Fatma, Ahmet, Ömer ve Naciye çok küçük yaşlarda vefat etmişlerdir.⁶

Mustafa Kemal'in öğrenim hayatı, ilk önce annesinin ısrarıyla gittiği Koca Kasım Mahallesi'ndeki mahalle mektebinde başlamış, ardından Şemsi Efendi Mektebi'nde devam etmiştir. Ancak 23 Mayıs 1886 tarihinde babasının ölümü üzerine, annesinin kardeşi Hüseyin Ağa'ya ait Lankaza'daki Çalı (Rapla) Çiftliği'ne gitmek zorunda kalması, onun öğrenim hayatına ara vermesine neden olmuştur. Kısa süren çiftlik hayatından sonra Selanik'e dönmüş ve Mülkiye Rüştiyesine başlamıştır. Ancak küçük yaşlardan itibaren askerlik mesleğine duyduğu ilgi nedeniyle, 1894'te Selanik Askerî Rüştiyesine kaydolmuştur. Rüştiyede matematik dersine merak sarmış ve bu dersin öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Sabri Bey, ona "Kemal" adını vermiştir. Ardından 1896 tarihinde Manastır Askerî İdadisine girmiştir. Şiir ve edebiyatla karşılaşması ve kişiliğinin yapı taşlarının oluşmaya başlaması da Manastır Askerî İdadisinde gerçekleşmiştir. 13 Mart 1899'da İstanbul'da Harbiyeye başlamış ve bu suretle İstanbul'la tanışmıştır. 1905'te, 5. Ordu'ya atandığı tarihe kadar, yaklaşık olarak altı yıl kaldığı İstanbul'da, çok kısa sürmüş olsa da, İstanbul'un eğlence hayatını tanımış, Manastır Askerî İdadisinde oluşmaya başlayan kişiliği ve fikrî alt yapısı daha da olgunlaşmıştır. 1902 yılında, Mülazım-ı Sâni rütbesiyle Harbiyeyi bitirdikten sonra, başarılı öğrencilerin alındığı Erkân-ı Harbiye Mektebine kaydolmuştur. Eğitiminin devam ettiği sırada Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) rütbesine yükselmiştir. Bu eğitimi sırasında özellikle tabiye ve strateji konularında olağanüstü başarılı bir öğrenci olarak öğretmenlerinin dikkatini çekmeyi başarmış ve anılarında belirttiğine göre arkadaşlarıyla birlikte ülke sorunları üzerine düşünerek çözümler üretmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde en nitelikli eğitimin verildiği okulların başında gelen askerî okullardan aldığı eğitim, şüphesiz onun

6 Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, C I, TTK Yay., Ankara 1980, s. 3; Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri I**, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1990, s. 6; Burhan Göksel, **Atatürk'ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 5; Ali Güler, **Atatürk'ün Soy Kızıloğuzlar ve Konyarlar**, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 7; Şemsi Belli, **Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal**, Selis Kitaplar, İstanbul 2005, s. 21; ayrıca bk. Mehmet Ali Öz, **(Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre) Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Soy Kütüğü**, 2. Baskı, Dilek Ofset Matbaacılık, 2014; Süslü-Mustafa, **age.**, s. 1.

hayatında son derece önemli, dahası belirleyici olmuştur. 1905 yılında da, Kurmay Yüzbaşı olarak orduya katılmıştır.⁷

1.2. Askerî Görevleri

Mustafa Kemal Atatürk 1905'te ilk görev yeri olarak merkezi Şam'da bulunan, 5. Orduya atanmıştır. Orada 30. Süvari Alayına staj yapmak üzere gönderilmiştir. Burada çalıştığı süre içinde, Dürzilerin çıkardığı bir ayaklanmanın bastırılmasında görev almıştır. Staj sonunda ise Yüzbaşılıktan Kolağalığına (kıdemli yüzbaşı) terfi etmiş ve 20 Haziran 1907'de Şam'daki Ordu Kurmay Heyetine atanmıştır. Ülke sorunlarına çözüm arayışına yöneldiği Şam'da, "Vatan ve Hürriyet" adlı gizli bir dernek de kurmuştur.⁸

13 Ekim 1907 tarihinde Şam'dan, merkezi Manastır'da bulunan 3. Ordu Karargâhına atanmıştır. Burada, bir taraftan Selanik'te bulunan müşirlik kurmay heyetinde çalışıp, Selanik-Üsküp demir yolları müfettişliği görevini yürütürken diğer taraftan da İttihat ve Terakki Cemiyetinin çalışmalarına katılmıştır.⁹

13 Ocak 1909'da da 3. Ordu Selanik 2. Redif Tümeni Kurmay Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'e karşı bir isyan niteliği taşıyan 31 Mart Olayı'nın bastırılmasında görev almış ve bir süre sonra Makedonya'da Vardar Irmağı havzasında, Mareşal von der Goltz'un izlediği askerî tatbikata katılmıştır. Bu tatbikatta onun hazırlamış olduğu plan uygulanmış ve söz konusu plan, Mareşalin takdirini kazanmıştır.¹⁰

30 Ağustos 1909'da Cumalı Ordugâhındaki askerî manevraya katılmıştır.¹¹ Mayıs 1910'da, Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırmak üzere düzenlenen

7 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, I-III, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C III, Ankara 1997, s. 39-42; Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, 2. Baskı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981, s. 4-14, 38; Sadi Borak, **Atatürk**, Kırmızı Beyaz Yay., İstanbul 2004, s. 19-41; Hamza Eroğlu, **Atatürk'ün Hayatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 11-14; Ali Güler, **Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 9-27; Süslü-Mustafa, **age.**, s. 1-2; Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Bateş Yay., İstanbul 1980, s. 17-40; Ortaylı, **age.**, s.44.

8 **ASD**, C III, s. 43-44; İğdemir, **age.**, s. 9, 12; Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s. 59, 79-84; Güler, **age.**, s. 9-27; Borak, **age.**, s. 19-41; **Türk'ün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı**, İleri Yay., 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 32; Bayur, **age.**, s. 12-14, Cebesoy, **age.**, s. 90; Atay, **Çankaya**, s. 46.

9 **ASD**, C III, s. 43-44; İğdemir, **age.**, s. 12; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 84; Bayur, **age.**, s. 22-23.

10 **ASD**, C III, s.45; Cebesoy, **age.**, s. 152; Atay, **Çankaya**, s. 55; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 99.

11 Cebesoy, **age.**, s. 153.

harekâta, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın yanında görev almış; 22 Eylül 1909'da da Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Büyük Kongresi'nde bir konuşma yaparak ordunun siyasetten çekilmesi gereğini savunmuştur.¹² 6 Eylül 1910'da ise 3. Ordu Subay Talimgâhı Komutanlığına ataması yapılmıştır. Bu görevini sürdürdüğü sırada da orduyu temsilen bir kurul ile birlikte Fransa'daki Picardie manevralarına katılmış ve böylelikle ilk defa yurt dışına çıkmıştır. Bu manevralar sırasında da Mareşal Foch'un dikkatini çekmiştir.¹³

1911 yılında İtalya'nın saldırısıyla başlayan Trablusgarp Savaşı'na gönüllü olarak katılan subaylardan biri olmuştur. "Gazeteci Mustafa Şerif" adıyla cepheye gitmiş, Tobruk ve Derne'de İtalyanlara karşı baskın şeklinde taarruzlar düzenleyerek başarılar elde etmiştir. 27 Kasım 1911'de binbaşı rütbesine yükselmiştir.¹⁴

Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine, Trablusgarp'tan ayrılarak, İstanbul'a dönmüştür. Kısa bir süre sonra, Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebesi Komutanlığı Harekât Şubesi Müdürlüğüne atanmış, bu kuvvetin adı daha sonra Bolayır Kolordusu olunca, bu kolordunun kurmay başkanlığına getirilmiş, ayrıca kolordunun komutanı olmadığı için komutanlık görevini de yürütmüştür.¹⁵ II. Balkan Savaşı sırasında Edirne'yi Bulgaristan'dan almak üzere yapılan askerî harekâta da katılmış olan Mustafa Kemal Atatürk, Bulgarlarla barış antlaşması imzalandıktan sonra, 27 Ekim 1913'te Sofya'ya Askerî Ataşe olarak atanmış, buradayken de 1 Mart 1914'te kaymakamlık (yarbaylık) rütbesine yükseltilmiştir.¹⁶ Ayrıca 11 Ocak 1914'te de Sofya'nın yanı sıra Bükreş, Belgrad ve Çetine Askerî Ataşeliklerini yürütme görevi de verilmiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması üzerine, aktif bir görev almak için ısrarla Harbiye Nezaretine müracaatta bulunmuştur.¹⁸ 20 Ocak 1915'te, 3. Kolorduya bağlı olarak Tekirdağ'da teşkil edilecek 19. Tümen Ko-

12 Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 1992, s. 11; Cebesoy, **age.**, s. 152; Bayur, **age.**, s. 44; Celal Bayar, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 16-20.

13 Kocatürk, **age.**, s. 12.

14 ASD, C III, s. 46; Nuyan Yiğit, **Atatürk'le Otuz Yıl İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 47.

15 İğdemir, **age.**, s. 27; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 115; Bayur, **age.**, s. 52-53.

16 İğdemir, **age.**, s. 34; Abdurrahman Çaycı, "Çanakkale Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askerî Kariyerindeki Yeri", **Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu**, Çanakkale, 14-17 Mart 1990, TTK Yay., Ankara 1993, s. 58-59; **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Ankara 1989, s. 2; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 121; Bayur, **age.**, s. 58, 60.

17 Süslü-Mustafa, **age.**, s. 3.

18 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Tarih Yay., [b.y.y., b.t.y.], s. 217.

mutanlığına ataması yapılmıştır.¹⁹ Yarbay rütbesindeki, 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal Atatürk, Çanakkale Muharebesi sırasında doğru öngörülerde bulunarak üstün bir başarı göstermiş ve savaşın Osmanlı Devleti lehine başarıyla sonuçlanmasında kilit bir rol oynamıştır.²⁰ Savaş sırasında komutanlık yeteneklerini sergileme olanağı bulmuş, cephedeki başarıları meslektaşları ve millet nazarında kendisine sevgi ve saygınlık kazandırmıştır. Askerlik mesleğinde rütbe alıp ilerlemesinde de bu cephedeki başarılarının etkisi olmuştur. Miralaylığa (Albay) terfi etmiş, savaş sırasında gösterdiği başarılarından dolayı, “Osmanlı İmtiyaz Nişanı”, “Alman Demirhaç” ve Bulgaristan’ın “St. Aleksandr” nişanları ile ödüllendirilmiş ve Kolordu Kurmay Başkanı Kaymakam Fahrettin Bey’in [Altay] önerisiyle, onun karargâhını kurduğu yerin adı “Kemalyeri” olarak anılmaya başlanmıştır.²¹ Özellikle de Anafartalar Zaferinden sonra kamuoyunda “Anafartalar Kahramanı” olarak anılmıştır.²² Millî şair Mehmet Emin Bey [Yurdakul], Çanakkale Kahramanlarına sunduğu ve 1915’te yazıp *Zafer Yolunda* adlı eserine aldığı *Ordunun Destanı* başlıklı şiirinde Mustafa Kemal Atatürk’ü de anmıştır. Öte yandan Urfa mutasarrıfı Nusret Bey’in 1917’de “Çanakkale Şehitleri Âbidesi” adıyla yaptırdığı anıt çeşmenin dört cephesinin yönlerini belirten kitabelerin dördüncü yönü “Mustafa Kemal Paşa Caddesi” diye adlandırılmıştır.²³ Ayrıca söz konusu savaş sırasında göğsüne bir şarapnel parçası isabet etmiş, ancak cebindeki saat ona zarar gelmesini engellemiştir.²⁴

27 Ocak 1916’da karargâhı Edirne’de bulunan 16. Kolordu Komutanlığına atanmıştır.²⁵ Edirne’deki bu kolordu, bir süre sonra aynı adla Diyarbakır’a nakledilmiştir. 1 Nisan 1916’da Mirlivalığa (Tuğgeneral) terfi etmiş,²⁶ komutasındaki kuvvetlerle Rus saldırılarını durdurmuş, 2-3 Ağustos 1916’da Bitlis ve Muş yönünde taarruza geçerek 7 Ağustos’ta Muş’u ve 8 Ağustos’ta Bitlis’i düşman işgalinden kurtarmıştır.²⁷ Bu cephelelerdeki başarılarından dolayı

19 İğdemir, *age.*, s. 34-35; Turan, *Mustafa Kemal...*, s. 129; Bayur, *age.*, s. 68.

20 Okyar, *age.*, s. 219.

21 **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri**, C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005, s. 258-259; Fahrettin Altay, **On Yıl Savaş ve Sonrası**, İnsel Yay., İstanbul 1970, s. 93, 111, 117; Turan, *Mustafa Kemal...*, s. 132; İğdemir, *age.*, s. 45.

22 İzzettin Çalışlar, **On Yıllık Savaş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1993, s. 174-175.

23 Turan, *Mustafa Kemal...*, s. 139.

24 ASD, C III, s. 46.

25 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)**, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1982, s. 9-10.

26 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...**, s. 10-11.

27 Şükrü Tezer, **Atatürk’ün Hatıra Defteri**, TürkTarih Kurumu Yay., Ankara 1972, s. 32 vd; Okyar, *age.*, s. 219.

kendisine “İkinci Rütbe’den Mecidi Nişanı” verilmiştir.²⁸ Ayrıca söz konusu görevi sırasında, İkinci Ordu komutan vekilliğini de üstlenmiş, arkasından 7 Mart 1917’de bu göreve asaleten atanmıştır. Bununla birlikte bu görevi fazla sürmemiş ve 5 Temmuz 1917’de, Güney Cephesi’nde bulunan General Falkenheim’in komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına bağlı 7. Ordu Komutanlığına getirilmiştir. Ancak Yıldırım Orduları Grubu Komutanı General Falkenheim’le anlaşmazlığa düşmesi sonucunda 1917 Ekim başında 7. Ordu Komutanlığından istifa etmiştir. Bir süre sonra İstanbul’a gelip, Pera Palas’a yerleşmiştir. 7 Kasım 1917’de Genel Karargâhta görevlendirilmiş ve bu görevi sırasında, Veliâht Vahdettin’in maiyetinde 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya seyahatine katılmıştır. Bu sırada, o güne kadar gerçekleştirdiği üstün başarıları sebebiyle “Birinci Rütbe’den Kılıçlı Mecidi Nişanı” verilmiştir.²⁹

4 Ocak 1918 tarihinde Almanya seyahatinden döndükten sonra, Mayıs 1918’de, böbrek rahatsızlığı sebebiyle tedavi için İstanbul’dan Viyana’ya gitmiştir. Bir süre burada tedavi görmüş, ancak doktorunun isteğiyle Karlsbad’a kaplıca tedavisine gitmiştir.³⁰ Tedavisinin ardından, 7 Ağustos 1918’de General Falkenheim’in yerine Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirilmiş olan General Liman von Sanders’in emrindeki 7. Ordu Komutanlığına tekrar atanmıştır. Buradaki görevi sırasında, olağanüstü hizmetleri nedeniyle padişahın fahri yaverlik unvanı verilmiştir.³¹ Ancak 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nden sonra, Alman General Liman von Sanders’in görevini bırakması nedeniyle, Yıldırım Orduları Komutanlığına atanmıştır.³²

Mütarekenin imzalandığını haber alır almaz gereken yerlere duyurup Genelkurmay Başkanlığından da mütareke şartlarının yazılı olarak bildirilmesini istemiştir.³³ Özellikle mütarekenin açık olmayan, farklı yorumlara neden olabilecek maddelerine dikkat çekerek antlaşmanın çok ağır şartlar taşıdığını belirtmiştir.³⁴ Bu arada İskenderun önlerine gelen İngilizlere, Mütareke hükümlerine aykırı davrandıkları gerekçesiyle tepki göstermiş ve İngilizlerin isteklerine direnerek İskenderun’a her ne sebep ve bahane ile olursa olsun çıkacak İngiliz askerlerine ateş açılması emrini vermiştir. Ancak İzzet Paşa

28 **Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 264.

29 **ASD**, C III, s. 46; Kocatürk, **age.**, s. 54-62; Enver Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Mili Mücadele Tarihi**, 3. Baskı, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958, s. 172-213; Falih Rifkî Atay, **Atatürk’ün Bana Anlattıkları**, Bateş Yay., İstanbul 1998, s. 27-45.

30 Afet İnan, **M. Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları**, TTK Yay., Ankara 1983, s. 24.

31 **Osmanlı Belgelerinde...**, s. 270; Atay, **Atatürk’ün...**, s. 53.

32 **Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk**, C I, ATASE Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2015, s. 201-207.

33 **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C 2, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 1999, s. 236-237.

34 Atay, **Atatürk’ün...**, s. 68-84; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 164.

hükûmeti, İngilizlere karşı konulmamasını istemiştir. Bunun üzerine verilen emirleri uygulayacak yeni bir komutanın atanması isteğinde bulunmuştur. Bu olaydan sonra 7 Kasım 1918 tarihinde Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı kaldırılmıştır. Harbiye Nezaretinin emrine verilen Mustafa Kemal Atatürk de,³⁵ 10 Kasım 1918'de Adana'dan ayrılarak 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiştir.³⁶

13 Kasım 1918 ile 16 Mayıs 1919 tarihleri arasında, İstanbul'da yaklaşık olarak altı ay kalmıştır. Bu süre, işgale uğramış olan ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak amacıyla yapılan, oldukça yoğun birtakım çalışmalarla ve arayışlarla geçmiştir. İstanbul'a ilk geldiğinde Pera Palas'ta kalmış, daha sonra Şişli'de bir eve taşınmıştır. Burası, arkadaşlarıyla toplandıkları, ülke sorunlarını görüştikleri ve çözüm bulmaya çalıştıkları bir yer olmuştur. Ülkenin kurtuluş planları bu evde hazırlanmıştır.³⁷ İstanbul'da kaldığı süre zarfında, kurulacak bir hükûmette görev almak için çaba göstermiş; padişahla dört defa görüşmüş; ayrıca çocukluk arkadaşı Fethi Bey'in [Okyar] çıkardığı *Minber* gazetesine de ortak olmuştur.³⁸ Burada yazdığı yazılarla ve bu gazetede kendisi hakkında çıkan haberlerle kamuoyu oluşturmaya, İstanbul'da bulunan siyasi çevrelerin ilgisini çekmeye çalışmış, gazeteyi bir propaganda aracı olarak kullanmak istemiştir.³⁹ Bu açık girişimlerinden başka, birtakım gizli faaliyetlerde de bulunmak istemiş, bu amaçla arkadaşlarıyla birlikte bir "İhtilal Komitesi" kurmuştur. Bu örgüt vasıtasıyla padişahı değiştirmeyi ve hükûmeti ele geçirmeyi düşünmüşlerse de,⁴⁰ bu düşünceden kısa sürede vazgeçmişlerdir.

İstanbul'da bulunduğu süre içinde birtakım yabancı gazeteci ve İtilaf Devletleri temsilcileriyle de görüşmelerde bulunmuştur. *Daily Mail* gazetesinin muhabiri G. Ward Price, Anzak Kolordu Komutanı General Sir William Birdwood ve İstanbul'da bulunan İtalyan temsilcilerinin yanı sıra, Fransız Seferinde görevli ve İskoç Presbiteryen Kilisesi Papazı olan Robert Frew ile

35 Atay, *Atatürk'ün...*, s. 90-94; Yücel Özkaya, "1919'un Siyasî Olayları", *Millî Mücadele Tarihi-Makaleler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 30.

36 ASD, C III, s. 46.

37 ASD, C III, s. 47; Atay, *Atatürk'ün...*, s. 95-98; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C I, 9. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 359; *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Haz. Sami Önal, 3. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 23; Bayur, *age.*, s. 281; Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, 3. Baskı, İmaj Yay., Ankara 1998, s. 125.

38 Atay, *Atatürk'ün...*, s. 85-89; Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, 5. Baskı, Örgün Yay., İstanbul 1981, s. 200.

39 Atay, *Atatürk'ün...*, s. 24; Lord Kinross, *Atatürk (Bir Milletten Yeniden Doğuşu)*, Çev. Necdet Sander, 12. Baskı, Altın Kitaplar, İstanbul 1994, s. 173; E. Semih Yalçın-Salim Koca, *Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya Geçişi*, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 96, 108.

40 Atay, *Atatürk'ün...*, s. 95-96.

bir araya gelmiştir.⁴¹ İstanbul'da çalışmalarını sürdürdüğü sırada kendisine hükûmet tarafından 2. Ordu Müfettişliği teklif edilmiş, ancak bu isteği, rahatsızlığını öne sürerek reddetmiştir. Şubat 1919'da ise General Allenby, Ali İhsan Paşa'nın yerine 6. Ordu Komutanlığına atanmasını istemiştir. O, bu isteği de kabul etmemiştir. Bunun üzerine otomobili, yaveri ve komutanlık ödeneği elinden alınmış ve izlenmeye başlanmıştır.⁴² Bunların dışında Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Osmaniye Derneği Şubat 1919'da, Mustafa Kemal'den başlarına geçmesini istemişlerdir. O ise parça parça değil, ülke içinde bir birlik sağlanıp, birlikte çalışılmasının daha uygun olacağını söyleyerek bu isteği geri çevirmiştir.⁴³ Bir süre sonra İstanbul'da hiçbir şey yapılamayacağını anlamış ve tek kurtuluş çaresi olarak mücadelenin Anadolu'da yapılması gerektiği kararına varmıştır.⁴⁴ Bu nedenle de Anadolu'ya resmî bir görevle gitmenin yollarını aramaya başlamıştır. Tam bu sırada, Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Rumlara karşı Türk direnişi artmış ve İngilizler İstanbul hükûmetinden bölgede güvenliğin sağlanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine, Osmanlı hükûmeti tarafından bölgenin huzur ve asayişini sağlamak amacıyla 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmiş⁴⁵ ve 16 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuruna binerek İstanbul'dan ayrılmıştır.⁴⁶

1.3. Millî Mücadele Dönemi'ndeki Faaliyetleri

19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelen Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta belirttiğine göre *...hâkimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!* üzere çalışmalarına başlamıştır.⁴⁷ Millî Mücadele'yi bu iki temel hedefi gerçekleştirmeye yönelik bir şekilde yürütme kararında olan Mustafa Kemal, bir taraftan işgal altındaki yurdun kurtarılmasına çalışırken, diğer yandan ülkenin içinde bulunduğu koşulların bir sonucu olarak, mevcut düzenin maddi ve manevi açıdan yıpranmasından yararlanmış ve Türk inkılabının da oluşum sürecini başlatmıştır.⁴⁸ Kendisiyle birlikte

41 Kinross, *age.*, s. 178-181; Selek, *age.*, s. 203; Yalçın-Koca, *age.*, s. 123-128.

42 Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, 2. Baskı, Kent Basımevi, 1981, s. 34; Bayur, *age.*, s. 259.

43 Selek, *age.*, s. 204.

44 ASD, C III, s. 47; Atay, *Atatürk'ün...*, s. 99.

45 *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...*, s. 21-22; *Ayıcı Arif'in Anıları Anadolu İnkılabı Milli Mücadele Anıları*, Yay. Haz. Bülent Demirbaş, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul 1992, s. 25; Atay, *Atatürk'ün...*, s. 115.

46 Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 295; *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s. 24; Atay, *Atatürk'ün...*, s. 124.

47 Gazi M. Kemal, *Nutuk-Söylev*, C I, 4. Baskı, AKDYYK TTK Yay., Ankara 1999, s. 18.

48 Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 121; Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, 11. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998, s. 82.

Samsun'a çıkmış olan Hüsrev Bey [Gerede] bu durumu anılarında şöyle ifade etmiştir: *19 Mayıs 1919 sabahı saat 6'da güzel bir havada Samsun'a geldik. İşte bugün Kurtuluş Savaşı'nın ve devrimin başlangıcıdır.*⁴⁹ Ancak bağımsızlık mücadelesini açıktan yürütürken, inkılap mücadelesini ise “millî sır” şeklinde hayata geçirmiştir.⁵⁰

Son derece bilinçli, dikkatli ve sistemli bir şekilde hareket etmiş, halkı örgütlemeyi ve direnişin en önemli unsuru olan orduyu güçlendirmeyi hedeflemiştir.⁵¹ Topyekûn bir savaştan yana olan Mustafa Kemal Atatürk,⁵² Samsun'dan başlayarak bunu hazırlamaya çalışmıştır. Başından itibaren gücünü milletten alan bir mücadeleyi benimseyerek milleti kendi kaderine sahip çıkarmaya davet etmiş ve ordu-millet bütünleşmesini sağlamaya yönelmiştir.

25 Mayıs 1919'da kaplıca tedavisi bahanesiyle karargâhını geçici olarak Havza'ya taşımıştır. Bu şekilde hareket etmesinde, iç bölgelerden gelen şikâyetleri yakından incelemek istemesi kadar, İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu Samsun'da güvenlik içinde çalışamayacağını görmesi de etkili olmuştur.⁵³

Yurdun değişik yörelerinde dağınık olarak mücadele eden direniş örgütlerini tek merkezde birleştirmeye çalışmış, İzmir ve arkasından da Manisa'nın işgali üzerine, 28 Mayıs 1919'da bütün valiliklere, kumandanlara ve mutasarrıflara gönderdiği tebliğinde, yapılan işgali kınamak amacıyla mitinglerin yapılmasını, yabancı devletlerin delegelerine, Sadarete işgalleri protesto eden telgraflar çekilmesini bildiren bir genelge yayımlamıştır. *Havza Bildirisi* olarak da anılan genelgede, milletin, mitingler ve millî tezahürat yolu ile işgallere karşı tepki göstermesini sağlamaya çalışmıştır. Millet iradesini, İtilaf Devletleri ve İstanbul hükûmeti üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmak istemiştir.⁵⁴

Havza'da, yaptığı çalışmalarla, milleti Millî Mücadele düşüncesi etrafında toplamak ve bütün yurttaki millî bir teşkilat kurmak⁵⁵ için çabalamış, Anadolu direnişini halka mal etmek istemiştir.⁵⁶ Ancak niyetini gizlemekte artık daha fazla başarılı olamamış ve Jaeschke'nin deyişiyle Havza, “isyan

49 Hüsrev Gerede'nin Anıları..., s. 27.

50 Gazi M. Kemal, age., C I, s. 22.

51 ASD, C III, s. 49; Andrew Mango, Atatürk, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 266.

52 Celâl Erikan, Kurtuluş Savaşı Tarihi, Haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 11.

53 Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), Bengi Yay., Ankara 2001, s. 132.

54 Hüsrev Gerede'nin Anıları..., s. 30-33; Atatürk'ün Bütün Eserleri, C 2, s. 334.

55 Gazi M. Kemal, age., C I, s. 30.

56 Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılla, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s. 2.

bayrağını açtığı” yer olmuştur.⁵⁷ Nitekim onun bu faaliyetlerinin kısa sürede İngilizler ve Osmanlı hükûmeti tarafından duyulması üzerine Harbiye Nezaretine yapılan baskılar sonucu İstanbul’a geri dönmesi istenmiştir. 8 Haziran’da Harbiye Nezareti kendisini geri çağırıldığını bildirmiş fakat o, bunu dikkate almamıştır.⁵⁸

12 Haziran’da Amasya’ya geçmiştir. Burada, İstanbul’da bulunan bazı tanınmış kimselere mektuplar göndererek onları Millî Mücadele’ye davet etmiş ayrıca arkadaşları ile birlikte aldıkları Amasya Kararlarını, 22 Haziran 1919’da Anadolu’daki mülki ve askerî makamlara duyurmuştur. Genelgede, ülkenin bağımsızlığının tehdit altında olduğu belirtilirken, İstanbul hükûmetinin sorumluluklarını yerine getirmediği vurgulanmış ve Sivas’ta millî bir kongre toplanacağı söylenerek *Milletin istiklalini yine millet azim ve kararı kurtaracaktır*⁵⁹ denilerek içinde bulunulan durumdan kurtuluş için millî egemenliğin çok önemli bir faktör olduğu dile getirilmiştir.

Öte yandan Amasya Genelgesi’nin yayımlanması, yetkilerini aştığı gerekçesiyle, İstanbul’a geri çağırılması yönündeki girişimlerin artmasına neden olmuş ve İstanbul hükûmeti, Harbiye Nezareti ile Padişah, bu konuda kendisine ısrar etmişlerdir. Bu arada, İstanbul’a dön çağrılarını kabul etmeyerek kongreye katılmak için 3 Temmuz 1919’da Erzurum’a gelmiş ve hemen kongre hazırlıkları için çalışmalarına başlamıştır. İstanbul hükûmeti ise 7/8 Temmuz 1919 gecesi, bir türlü söz dinlemeyen Mustafa Kemal Atatürk’ün resmî görevine son vermiştir.⁶⁰ Bunun üzerine, kendisi de 8/9 Temmuz 1919’da Ordu Müfettişliği görevi ile askerlik mesleğinden istifa ettiğini açıklamıştır.⁶¹

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919’da toplanmıştır. Kongreye, Erzurum delegesi olarak katılan Mustafa Kemal Atatürk başkan seçilmiştir. Tüm yurdu ilgilendiren kararların alındığı kongrede, Millî Mücadele’nin hedefleri belirlenmiştir. Doğu Anadolu’daki tüm direniş örgütleri tek merkezde birleştirilmiş, ancak daha da önemlisi geçici bir hükûmet düşüncesiyle Anadolu’da yeni bir devlet teşkilatının kurulması yolunda ilk adım atılmıştır. Ayrıca Kongrede, alınan kararları uygulamak üzere Mustafa Kemal Atatürk’ün başkanı olduğu dokuz kişilik bir Heyet-i Temsiliye oluşturulmuştur. Bu arada

57 Gotthard Jaeschke, **Kutuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1991, s. 122.

58 **Hüsrev Gerede’nin Anıları...**, s. 38; **Ayıcı Arif’in Anıları...**, s. 26; Abdurrahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 104.

59 Gazi M. Kemal, **age.**, C I, s. 42.

60 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...**, s. 48-51; Gazi M. Kemal, **age.**, C I, s. 64.

61 Gazi Mustafa Kemal, **age.**, C I, s. 64; **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...**, s. 51-52; **ASD**, C III, s. 48; **Hüsrev Gerede’nin Anıları...**, s. 47, 50; **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, Dr. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2005, s. 54; Kocatürk, **age.**, s. 93-94.

9 Ağustos 1919'da bir irade-i seniye ile Mustafa Kemal Atatürk'ün taşıdığı askerî nişanlar geri alınmış ve fahri padişah yaverliği de kaldırılmıştır.⁶² Ancak, tüm bunlar yaşanırken o ülkenin geleceğine yönelik planlar yapmaya devam etmiştir. Mazhar Müfit Bey'e [Kansu], ileride halkın gündelik yaşamına dönük yapmayı planladığı konuları not ettirirken *Zaferden sonra hükûmet şekli cumhuriyet olacaktır*⁶³ diye yazdırmıştır.

Amasya Genelgesi ile yapılacağı duyurulan Sivas Kongresi, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanmıştır. Kongreye, Mustafa Kemal Atatürk başkanlık etmiştir. Burada alınan kararlar, diğerlerinden farklı olarak, tüm milletin ortak kararı olmuştur. Kongrede, ülkedeki tüm cemiyetlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında bir araya getirilmesi ve ülkenin tamamını temsil edecek 16 kişilik Heyet-i Temsiliye kurulması ise hem Millî Mücadele'nin tek bir çatı altında toplanmasını hem de tek bir merkezden yönetilebilmesini sağlamıştır.⁶⁴ Öte yandan Sivas Kongresi'nde elde edilen bu sonuçlarla, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği daha da pekiştirilmiştir.

Sivas Kongresi'nden sonra, yetkisini ve gücünü millet iradesinden alan ve Anadolu'da yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Heyet-i Temsiliye'nin, İstanbul hükûmeti üzerindeki baskıları giderek artmıştır. Sonunda, Sivas Kongresi'ni dağıtmak isteyen Damat Ferit Paşa görevinden istifa etmek zorunda kalmış ve yerine Ali Rıza Paşa yeni bir hükûmet kurmuştur. Bu hükûmet zamanında, İstanbul hükûmeti ile Heyet-i Temsiliye arasında Amasya'da bir görüşme yapılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu görüşme, 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Toplantıya Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Atatürk ile Rauf ve Bekir Sami Beyler katılmış, İstanbul hükûmeti adına da Bahriye Nazırı Salih Paşa katılmıştır. Amasya Görüşmesi sırasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanması için ülkede seçimlerin yapılması kararı alınmıştır.⁶⁵

Bir süre sonra Mustafa Kemal Atatürk ve Heyet-i Temsiliye üyeleri, Osmanlı Mebusan Meclisinin çalışmalarını daha yakından izleyebilmek ve cepheleri denetleyebilmek için 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmişlerdir. Bu andan itibaren Ankara, Millî Mücadele'nin merkezi olmuştur.⁶⁶

62 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...**, s. 53-57; **Hüsrev Gerede'nin Anıları...**, s. 60-66; Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, Emek Matbaacılık, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 87 vd.; **Ayıcı Arif'in Anıları...**, s. 29.

63 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, AK-DTYK TTK Yay., Ankara 1988, s. 130-131.

64 **Hüsrev Gerede'nin Anıları...**, s. 74-79.

65 Gazi Mustafa Kemal, **age.**, C I, s. 324-334.

66 **Hüsrev Gerede'nin Anıları...**, s. 151; Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 83 vd.; M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Banka-

Osmanlı Mebusan Meclisi, 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, söz konusu Meclis için yapılan seçimlerde Erzurum mebusu seçilmiştir. Meclis, 28 Ocak 1920'de yapılan gizli oturumda da, yapılacak barışın temel esaslarının ve vatanın sınırlarlarının belirlendiği, Ahd-i Millî'yi (Mîsâk-ı Millî) kabul etmiştir. 17 Şubat 1920'de ise bu kararlar kamuoyuna açıklanmıştır. Ancak İtilaf Devletleri buna tepki göstererek 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir. Bu durum karşısında Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Atatürk, bir beyannameyle işgali protesto ederek işgalin haksız ve hükümsüz olduğunu duyurmuştur. Ayrıca 19 Mart 1920'de yayımladığı bir genelge ile de yeni seçilen ve Meclis-i Mebusan'dan kaçıp Anadolu'ya gelebilen mebusların katılımıyla Ankara'da olağanüstü yetkili bir meclisin toplanacağını açıklamıştır.⁶⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmış ve böylece yeni Türk Devleti'nin temeli atılmıştır. Meclis Başkanlığına da 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Atatürk seçilmiştir. Kendisi, TBMM için yapılan seçimlere de girmiş ve Ankara'dan mebus seçilmiştir. Meclis açıldığı sırada yapılması gereken en acil işlerden biri, Anadolu'da çıkan isyanları bastırmak ve hükümetin otoritesini kabul ettirmek olmuştur. Ayrıca işgalci güçlere karşı silahlı mücadeleye de devam edilmiştir. Bu konuda Doğu, Güney ve Batı olmak üzere başlıca üç cephede savaşılmıştır. Öte yandan işgalin önlenmesine yönelik olarak Kuvay-ı Milliye adı verilen kuvvetlerle sürdürülen mücadelede, söz konusu birliklerin Yunan saldırıları karşısında yetersiz kalması üzerine düzenli bir ordu kurulmuş ve ülkedeki bütün askerî kuvvetler TBMM'ye bağlı hale getirilmiştir.⁶⁸ Ülkenin işgalden kurtuluşunu sağlamak amacıyla bir taraftan Saray ve İstanbul hükümetlerine diğer taraftan da işgalci güçlere karşı verilen mücadelede, 11 Mayıs 1920'de İstanbul'da divanı harp tarafından idama mahkûm edilen ve 24 Mayıs 1920'de de idam kararı Padişah Vahdettin tarafından onaylanan⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, oldukça etkili bir liderlik sergilemiştir.

Diğer yandan Doğu'da Ermenilere, Güney'de ise İngiliz ve Fransızlara karşı başarılar elde edilmesine karşın, ülkedeki işgalin tamamen sona ermesi ve kesin sonuçlu bir zaferin kazanılması ancak Batı Cephesi'nde kazanılan savaşların sonunda gerçekleşebilmiştir. Bu cephede gerçekleşen, 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasındaki I. İnönü Savaşı ile 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihleri arasındaki II. İnönü Savaşı'nda Yunan ordusu karşısında başarı sağlanarak iç ve dış politikada önemli sonuçlar elde edilmiştir. Ancak 10 Temmuz

sı Yay., İstanbul 2011, s. 408 vd.

67 ASD, C III, s. 48; Nadi, *age.*, s. 10-14; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yay., İstanbul 1962, s. 58 vd; Süslü-Balcıoğlu, *age.*, s. 6.

68 *Ayıcı Arif'in Anıları...*, s. 52-56; Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1990, s. 199 vd; Süslü-Balcıoğlu, *age.*, s. 7.

69 *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri...*, s. 83.

1921 tarihinde yeniden karşı saldırıya geçen Yunan ordusu karşısında bu defa aynı başarı gösterilememiş ve Eskişehir, Kütahya ile Afyon Yunanların eline geçmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Atatürk, Türk ordusunun bozguna uğramaması için düzenli bir şekilde Sakarya Nehri'nin doğusuna kadar geri çekilmesi emrini vermiştir.⁷⁰

Bu yenilgi kamuoyunda büyük bir üzüntüye neden olurken konu ile ilgili olarak TBMM'de sert tartışmalar yaşanmıştır. Bununla birlikte yenilgiden sorumlu tutulan Mustafa Kemal Atatürk, 5 Ağustos 1921 tarihinde yasayla Başkomutan seçilmiş ve TBMM sahip olduğu askerî yetkileri üç ay süreyle kendisine devretmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, orduyu yeni bir Yunan saldırısına hazırlıklı hale getirilebilmek için, 7-8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni yayımlamıştır. Söz konusu emirlerle ordunun giyim kuşam, yiyecek, araç gereç ve silah ihtiyacının karşılanabilmesi için vatandaşlardan mallarının belirli bir kısmını makbuz karşılığında vermeleri istenmiştir.⁷¹

Öte yandan Yunanlar ileri harekâta geçmiştir. Türk ve Yunan kuvvetleri arasındaki çarpışmalar, 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar sürmüştür. Sakarya Meydan Muharebesi olarak anılan muharebe esnasında Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk, *Hatt-ı müdafaa yoktur. Sath-ı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça bırakılmaz...* diyerek düşmanın bulunduğu bütün cepheyi savaş alanı olarak ilan etmiş ve Yunan ordusu yenilgiye uğratılmıştır.⁷² Bu arada savaş sırasında ata binerken ayağı kayıp düşmüş ve kaburga kemiği kırılmıştır. Kendisine on gün istirahat tavsiye edilmesine karşın, ordusu savaşan bir başkomutanın dinlenemeyeceğini belirterek hemen ertesi gün cepheye dönmüştür.⁷³ Mustafa Kemal Atatürk'ün askerî dehasıyla kazanılan Sakarya Meydan Muharebesi Türk tarihine büyük bir zafer olarak geçmiştir.⁷⁴ Ayrıca TBMM kendisini 19 Eylül 1921'de Gazi unvanı ve Mareşal rütbesi ile ödüllendirmiştir. Sakarya'da kazanılan zaferle liderliği daha da güçlenen Mustafa Kemal Atatürk, kazanılan askerî başarıyı diplomatik bir zafere dönüştürmek ve Yunanistan'ı tamamen yalnız bırakmak için, diplomasi alanında da harekete geçmiştir.⁷⁵

70 Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 330-338.

71 Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, C I, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1985, s. 190-191.

72 Gazi M. Kemal, **Nutuk-Söylev**, C II, 4. Baskı, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1999, s. 826.

73 **Hüsrev Gerede'nin Anıları...**, s. 235.

74 Mehmet Turgut Argun, **İstiklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 88-89.

75 **Hüsrev Gerede'nin Anıları...**, s. 222; Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C II, 2. Baskı, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 182; Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 165; Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm

İşgalci güçlerle istenilen koşullarda bir barış antlaşması yapılabilmesinin ancak kesin sonuçlu bir askerî başarıyla mümkün olabileceğinin farkında olan Mustafa Kemal Atatürk, Sakarya Muharebesi'nden, Büyük Taarruz'un başladığı 26 Ağustos 1922'ye kadar geçen yaklaşık on bir aylık süre içinde Büyük Taarruz'un hazırlıklarıyla uğraşmıştır. Askerî alanda yapılan hazırlık çalışmalarının temelini, orduyu bir taarruz savaşına hazırlamak oluşturmuştur. TBMM'de de taarruz hazırlıklarını desteklemek için aftan, nakliyat yasasına kadar birçok yasal düzenleme yapılmış, her konuda gizliliğin sağlanmasına önem verilmiştir. Dış politika da göz ardı edilmemiştir. Mustafa Kemal Atatürk, barış yapmak için 19 Haziran 1919'da İzmit'te Fransız yazar Claude Farrer ve 24 Temmuz 1922'de de İngiliz Generali Townshend'la görüşmüştür. Ayrıca mart ayında Yusuf Kemal Bey [Tengirşek], temmuz ayında ise Fethi Bey [Okyar] başkanlığında bir heyet Avrupa'ya gönderilmiş ve barışın sağlanması için Batılı devletler nezdinde bir arayış içine girilmiştir. Ancak bu çabalar, barışın ancak Yunan ordusunun kesin olarak yenilgiye uğratılmasıyla yapılabileceğini göstermiştir.⁷⁶

25 Ağustos 1922'de bir taarruz savaşı için tüm hazırlıklarını tamamlamış olan Türk ordusu, 26 Ağustos'ta saat 5.30'da, "Sat Planı" diye adlandırılan plan uyarınca topçu atışlarıyla birlikte bütün cephe boyunca Yunan ordusuna saldırıya geçmiştir. 26-30 Ağustos arasında gerçekleşen taarruzla Yunanlar ağır bir şekilde yenilmiştir.⁷⁷ Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan doğruya yönettiği ve Yunan ordusunun asıl kuvvetlerinin tümünün yok edildiği 30 Ağustos günü yapılan muharebeye, İsmet Paşa'nın [İnönü] teklifiyle "Başkumandan Muharebesi" adı verilmiştir.⁷⁸ Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Eylül 1922'de *Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir, İleri* emriyle, başlayan takip harekâtı sonucunda 9 Eylül'de İzmir, 11 Eylül'de de Bursa kurtarılmıştır.⁷⁹

Büyük Taarruz'un zaferle sona ermesi üzerine İtilaf Devletleri TBMM'ye mütareke çağrısında bulunmuştur. 3 Ekim 1922'de Bursa'nın Mudanya ilçesinde başlayan görüşmelerde TBMM hükümeti, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa tarafından temsil edilmiştir. Görüşmeler, 11 Ekim'de uzlaşmayla sonuç-

Bakanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara 1983, s. 370-371, 380-381; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı...**, s. 182 vd.; **Türk Dış Politikası**, Ed. Oral Sander, C I, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 175.

76 Erikan, **age.**, s. 303-351; Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı...**, s. 264; Gazi M. Kemal, **age.**, C II, s. 853-870.

77 Erikan, **age.**, s. 353-372; Belen, **age.**, s. 425-475; **Türk İstiklal Harbi II inci Cilt Batı Cephesi 6 ncı Kısım 2 nci Kitap Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmî Yay., Ankara 1968, s. 231-278; Gazi M. Kemal, **age.**, C II, s. 903.

78 ATASE İŞH, K 1784, G 129, B 129/2.

79 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (ATTB)**, C IV, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1991, s. 473-483.

lanmıştır.⁸⁰ Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İtilaf Devletleri 27 Ekim 1922'de TBMM hükümeti'ni Lozan'da toplanacak olan barış konferansına davet etmiştir. 20 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan görüşmeler iki buçuk aylık bir kesintiyle iki devre olarak sürdürülmüş ve 24 Temmuz 1923'te yeni Türk Devleti'nin varlığının ve bağımsızlığının kabul edilmesi anlamına gelen Lozan Barış Antlaşması'nın imzalaması başarılmıştır.⁸¹

1.4. Devlet Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk

Türkiye Cumhuriyeti, işgale karşı yürütülen anti-emperyalist bir savaşın sonucunda kurulmuştur. Söz konusu savaş ise emperyalist devletlere karşı verilmiş ve I. Dünya Savaşı'nın galip devletleri yenilgiye uğratarak Anadolu'dan çıkarılmışlardır. İmparatorlukların ortadan kalktığı ve ulus-devletlerin kurulmaya başlandığı bir çağda, Mustafa Kemal Atatürk'e göre yeni Türk Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi ve bağımsızlığını koruyabilmesi ise ancak ekonomik ve siyasi yönden çok güçlü olup, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmakla sağlanabilirdi. Bunun için de, bir ulus devlet kurmak ve yeni değerlerle yüklü bir devlet ve toplum modeli oluşturulması gerektiğine inanmıştır. Bu amaçla, Türkiye'de millî egemenlik anlayışını güçlendirmek ve laik düzenin temellerinin atılması için ekonomiden, hukuka; sağlıktan, eğitime ve sanata kadar çok sayıda yeni düzenlemeye gidilmiş ve ülke kısa zamanda siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan çehre değiştirmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadele'deki öncü rolünü, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında da devam ettirmiş değişimin başarıya ulaşmasında güçlü bir liderlik örneği sergilemiştir.

Türkiye'de kökten bir değişimin yaşanması, toplumu sarsmış ve zaman zaman tepkilere de neden olmuştur. Ancak her koşulda devrim, amacına uygun olarak devam etmiştir. Devrimin başarıya ulaşması için de, yaşanan değişimin benimsetilmesi, değişim hamlelerinin sağlamlaştırılması, ulus devletin güçlendirilmesi ve ulusal bir kimliğin inşası için halkın yeni değerler üzerinden eğitilmesi sorunu üzerinde özellikle durulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk de, yaşanan söz konusu değişimin benimsenmesi konusunda topluma örnek olmaya çalışmıştır. Onun bu davranışları millet nezdinde de kendisine madalya ve birtakım unvanlar verilmesine yol açmıştır.

Millî Mücadele sırasında halkın ortak bir amaç uğrunda bir araya gelip kenetlenmesinin sağlanmasında etkili bir liderlik sergileyen ve yaşanan kökten değişim sırasında öncü rol oynayan Mustafa Kemal Atatürk'e, 21 Kasım 1923'te hem TBMM'de hem de cephe hattında üstün hizmet göstermiş kişilere verilen "yeşil-kırmızı şeritli İstiklal Madalyası" verilmiştir.⁸²

80 Özalp, *age.*, s. 233-236.

81 Gazi M. Kemal, *age.*, C II, s. 911 vd.

82 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 3, İçtima Senesi: 1, 56. İçtima, 21 Kasım 1923.

1925'te bataklık ve çorak bir alanda, modern tarım ve sanayi teknikleri kullanılarak Türk halkı için bir örnek çiftlik kurdu muştur. Günümüzde "Atatürk Orman Çiftliği" adını taşıyan söz konusu çiftlikte, ülkede tarımın geliştirilmesi ve çiftçinin eğitilmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır.⁸³

1 Kasım 1928'de Arap alfabesinin yerine, Latin harflerinden oluşan yeni Türk alfabesi kabul edilmiş, yeni harflerin öğretilmesi amacıyla da 1929 yılında Millet Mektepleri açılmıştır. Yeni harflerin halka öğretilmesi amacıyla alınan önlemler ise yaygın eğitim deneyimi açısından, Türk tarihinde ilk kez çok büyük bir çapta eğitim seferberliğinin yaşanmasına neden olmuştur. Bu arada Bakanlar Kurulu 11 Kasım 1928'de, yeni harflerin öğretilmesi konusunda gösterdiği çabadan dolayı, Mustafa Kemal Atatürk'e "Millet Mektepleri Başöğretmenliği" unvanını vermiş, o da 24 Kasım 1928 tarihinde bu unvanı kabul etmiştir.⁸⁴

1934 yılında Soyadı Kanunu'nun çıkarılmasından sonra, yakın çevresinde bulunanlara soyadı vermiştir. Öte yandan TBMM'de 24 Kasım 1934'te çıkarılan bir kanunla, kendisine de "Atatürk" soyadı verilmiş⁸⁵ ve ardından bu soyadının başkası tarafından alınamayacağına ilişkin bir yasa daha çıkarılmıştır.⁸⁶

Samsun'a çıktığı andan itibaren millî irade kavramını bir an dahi dilinden düşürmeyen Mustafa Kemal Atatürk'ün bu kavrama olan inancı sözde kalmamıştır. En son atama yoluyla üstlendiği 9. Ordu Müfettişliği olan Atatürk'ün daha sonra üstlendiği görevler halk iradesine dayanmış ve seçim yoluyla gerçekleşmiştir. Heyet-i Temsiliye Başkanlığı, iki defa TBMM Başkanlığı, Muvakkat İcra Encümeni ve TBMM İcra Vekilleri Heyeti Reisliği, Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanlığı, Türk Orduları Başkumandanlığı, Halk Fırkası Genel Başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığı gibi görev ve makamları, hep seçim yoluyla ve millet iradesine dayanarak üstlenmiştir. Hatta ilk kez 29 Ekim 1923'te üstlendiği Cumhurbaşkanlığı görevine 1927, 1931 ve 1935 yıllarında her seferinde yeniden aday olmuş ve seçilmiştir.⁸⁷

Tek partili siyasi rejimi sürekli bir rejim olarak görmeyen Mustafa Kemal Atatürk için uzun vadeli hedef, tek partili hayatı uygun koşullarda bırakıp çok partili siyasal yaşama geçmek olmuştur. 12 Ağustos 1930 çok partili hayata geçmek amacıyla Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurdu muştur.⁸⁸ Öte

83 Bu konuda bk. İzzet Öztoprak, *Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

84 Turan, *Mustafa Kemal...*, s. 485.

85 T.C. *Resmî Gazete*, 27 Teşrinisani 1934, S 2865.

86 T.C. *Resmî Gazete*, 24 Kânunuevvel 1934, S 2888.

87 Osman Akandere, *Atatürk'ün Seçim Yolu İle Üstlendiği Vazifeler*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 121-124.

88 Okyar, *age.*, s. 388 vd.; Abdi İpeççi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstan-

yandan 1931 yılından itibaren orta öğretim kurumlarında okutulmaya başlanan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabının Atatürk tarafından kaleme alınan bölümlerinde de, demokratik rejimin özellikleriyle beraber, üstünlüğünü de anlatmıştır.⁸⁹

Türkiye'nin değişimine önderlik eden Atatürk'ün özel yaşamında da önemli bir değişiklik gerçekleşmiş ve 29 Ocak 1923'te Latife Hanım'la [Uşaklıgil] evlenmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey [Renda] ile Salih Bey [Bozok] Latife Hanım'ın şahidi olurken Mareşal Fevzi Çakmak ile Kâzım Karabekir Paşa da, Atatürk'ün şahitliklerini yapmışlardır. Döneminde, kadın haklarıyla ilgili de önemli adımlar atılan Atatürk'ün kıydığı nikâh da, topluma örnek teşkil edecek bir şekilde yapılmıştır. Ancak evliliği fazla uzun sürmemiş ve 5 Ağustos 1925'te ayrılmıştır.⁹⁰

14 Haziran 1926'da kendisine yönelik hazırlanan bir suikast girişimi ortaya çıkarılmıştır. 30 Haziran 1927'de de askerlik mesleğinden emekliye ayrılmıştır.⁹¹

Toplum ve devlet hayatında bu gelişmeler yaşanırken Mustafa Kemal Atatürk, dış politikada ulusal çıkarları gözeten, gerçekçi ve maceraya dayalı olmayan politikalar üretmiş ve barışçı bir dış politika izlemiştir. Milleti için ulaşmayı düşündüğü hedefler, kurduğu hayaller başka milletlerin kâbusu olmamış, 20 Nisan 1931'de milletvekilliği seçimi dolayısıyla yayınladığı bildiride *yurtta barış dünyada barış* diyerek barışçılığını en açık bir biçimde ortaya koymuştur.⁹² Devletin de temel ilkelerinden biri haline getirdiği bu ilke, Roosevelt'in Cumhuriyetin 10. yıl dönümü dolayısıyla gönderdiği yazıya verilen yanıtta *Türk Cumhuriyetinin en esaslı umdelerinden biri* olarak tanımlanmıştır.⁹³ Atatürk izlediği barışçı dış politika anlayışı nedeniyle, Bal-

bul 1981, s. 28; *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları...*, s. 255; Ağaoğlu, *age.*, s. 28.

89 A. Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, 2. Baskı, AKDTYK TTK Yay., Ankara 1998, s. 31.

90 *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor*, Yay. Haz. Can Dündar, Doğan Kitap, İstanbul 2001, s. 99-100; Salih Bozok-Cemil S. Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yay., İstanbul 1985, s. 205-214.

91 Süslü-Mustafa, *age.*, s. 8.

92 Sina Akşin, "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, AKDTYK TTK Yay., Haz. İsmail Soysal, Ankara 1999, s. 275; İsmail Soysal, "Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri", *Atatürkçü Düşünce*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 1076; Hamza Eroğlu, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh", *Atatürkçü Düşünce*, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 1099; *ATTB*, s. 608.

93 Akşin, *agm.*, s. 275; Eroğlu, *agm.*, s. 1099; metin şu şekildedir: *Türkiye Cumhuriyetinin en esaslı umdelerinden biri olan yurtta sulh, cihanda sulh gayesi, insaniyetin ve medeniyetin refah ve terakkisinde en esaslı âmil olsa gerektir. Buna elimizden geldiği kadar hizmet etmiş ve etmekte bulunmuş olmak bizim için iftihar medardır. ATTB*, s. 623.

kan Paketi'nin imzalanmasından önce, 12 Ocak 1934'te Venizelos tarafından, "Barışa yaptığı katkılar nedeniyle" Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterilmiştir.⁹⁴ İki savaş arası dış politikada izlediği siyasetle özellikle de sorunların barışçıl yollardan izlenmesine yönelik tavırlarıyla dünya çapında saygın bir devlet adamı olarak kabul görmüş ve çok sayıda yabancı devlet başkanı ve devlet adamı tarafından ziyaret edilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, öğrencilik yıllarından itibaren okumaya ve yazmaya karşı derin bir ilgi duymuştur.⁹⁵ Çankaya'da yeni köşk yapılacağı sırada, mimarlardan üzerinde haritalar açıp çalışabilmeyi mümkün kılan bir masanın bulunacağı, geniş ve ferah bir kütüphane yapılmasını özellikle istemesi de okumaya ve araştırmaya olan merakının göstergesidir.⁹⁶ Çok zengin bir kütüphaneye de sahip olan Atatürk'ün, özel kütüphanesindeki kitap sayısı 4.289'dur.⁹⁷ Özel kütüphanesinde bulunan kitapların tasnifine bakıldığında⁹⁸ ise özellikle hukuk, ekonomi, sosyoloji, din, eğitim, tarih gibi sosyal alanlardaki konulara daha fazla ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, kitapları dikkatli ve eleştirel bir şekilde, üzerlerine kırmızı, mavi uçlu kalemle çizgi ve işaretler koyarak, kâğıtlara notlar alarak okumuştur.⁹⁹ Kendisinden günümüze birçok eser kalmıştır. Eserlerini, günlükleri, anıları, mektupları, raporları, söylev ve demeçleri, bildirimleri, telgrafları, askerlik mesleği ile ilgili çevirileri ve yazdığı kitaplar olmak üzere sınıflandırmak mümkündür.¹⁰⁰ Bunlar içinde kamuoyu tarafından en bilinen eseri ise 15-20 Ekim 1927 yılında Cumhuriyet

94 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 3. Kitap 2.Bölüm, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 239.

95 Tezer, **age.**, s. 82-83; İnan, **M. Kemal Atatürk'ün...**, s. 33; Afet İnan, "Atatürk'ün (1915-1916-1918) Hatıra Defterinden=Okuduğu Kitaplar", **IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981**, C III, Ankara 1989; Cebesoy, **age.**, s. 4; **Yakınlarından Hatıralar**, Asaf İlbay Anlatıyor, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 102; Ruşen Eşref, **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 19.

96 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 4. Baskı, Ankara 1984, s. 305-306; İnan, **Karlsbad Hatıraları...**, s. VII, 24; Bayur, **age.**, s. 11.

97 Ali Güler, **Sarı Paşa İnsan Atatürk**, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 210 v.d.

98 1973 yılında yayımlanan Atatürk'ün özel kütüphanesinin kataloğuna göre, okuduğu kitapların tasnifi şu şekildedir: *Tarih: 879; Edebiyat: 535; Dil-Bilim: 397; Askerlik: 261; Siyasal bilimler: 197; Güzel Sanatlar: 195; Coğrafya, turizm: 193; Uygulamalıbilimler tıp, mühendislik, tarım): 187; Hukuk: 169; Din: 160; Ekonomi: 139; Felsefe, mantık, metafizik, psikoloji: 109; Pozitifbilimler (matematik, fizik, kimya, astronomi): 104; Eğitim-öğretim: 101; Sosyoloji: 75; Biyolojikbilimler: 33 vb...* Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 61.

99 İnan, **Atatürk Hakkında...**, s. 306; Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 61.

100 Turan, **Mustafa Kemal...**, s. 694-700; ayrıca geniş bilgi için bk. Hakan Uzun, "Okuyan, Düşünen, Yazan Bir Asker ve Devlet Adamı: Atatürk ve Yazdığı Eserler", **Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2015**, ATASE Daire Başkanlığı Yay., s. 42, Ankara 2015; Hakan Uzun, "Yazdığı Eserlerde Atatürk'ü Tanımak Ve Anlamak: M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 59, Güz 2016, s. 166-170.

Halk Fırkasının kongresinde söylediği ve 1928 yılında kitap haline de getirilmiş olan *Nutuk* adlı eseridir.¹⁰¹ Yabancı dil öğrenimine de önem vermiştir. Öğrencilik yıllarından itibaren sadece okulda verilen Fransızca ile yetinmeyip fırsat bulduğunda özel dersler almış, ayrıca Almanca öğrenmiştir.¹⁰²

Mustafa Kemal Atatürk, Trablusgarp Muharebesi sırasında gözlerinden dolayı sıkıntı yaşamış ve sağ koluna kurşun isabet etmiştir. Anafartalar'da göğsüne şarapnel parçası saplanmış, Sakarya Muharebesi'nde attan düşüp yaralanmıştır. Bu geçici rahatsızlıklarının dışında böbreklerinden de çok sıkıntı çekmiş, bu rahatsızlığı tüm yaşamı boyunca sürmüştür. Bunun dışında Askerî İdadide, Anafartalar'da ve Samsun'a gezisi sırasında sıtmaya yakalanmıştır. 1923'te koroner spazm geçirmiş, 1927'de *Nutuk*'un hazırladığı sırada çok sigara içmekten ileri gelen bir anjin olduğu düşünülen rahatsızlık geçirmiş, 1937'de de siroza yakalanmıştır.¹⁰³ Mustafa Kemal Atatürk'ün, hastalığı ilk kez 22 Ocak 1938'de Yalova'da bulunduğu sırada, Nihat Reşat Belger tarafından yapılan muayene sırasında keşfedilmiş ve siroz başlangıcı teşhisi konulmuştur. 11 Haziran 1937'de çiftliklerini Hazineye, 5 Eylül 1938'de de el yazısıyla kaleme aldığı vasiyetnamesiyle para, hisse senetleri, Çankaya'daki taşınır ve taşınmaz mallarını bazı şartlarla Cumhuriyet Halk Partisine bağışlayan¹⁰⁴ Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmiştir. Vefatı ülke içinde ve dışında geniş yankı uyandırmış ve büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır.¹⁰⁵ Cenazesi, Ankara'ya nakledilmeden önce, İstanbulluların Atatürk'e saygısını sunabilmesi için, Dolmabahçe Sarayı'nda 3 gün süreyle bekletilmiştir. 21 Kasım 1938'de Ankara'da da, bir cenaze töreni düzenlenmiştir. Bu sırada, geçici kabir olarak ayrılan Etnografya Müzesi'ne konulan naaşı, 10 Kasım 1953'te Ankara Rasattepe'de bulunan ebedi istirahatgâhi Anıtkabir'in tamamlanması üzerine buraya nakledilmiştir.¹⁰⁶

101 Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. XIX.

102 Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK Yay., Ankara 1982, s. 6; İnan, *Karlsbad Hatıraları...*, s. 33.

103 Sadi Borak, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, 4. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 1998, s. 24; İsmail Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, Selek Yay., İstanbul 1958, s. 10; Ruşen Eşref Üneydin, *Atatürk'ün Hastalığı*, TTK Yay., Ankara 1959, s. 8; Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Hastalığı*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 1-7.

104 Kocatürk, *age.*, s. 372, 392.

105 Dış dünyadaki yankıları için bk. Şimşir, *age.*, s. 355 vd.

106 *Hüsrev Gerde'nin Anıları...*, s. 292-294; Süslü-Mustafa, *age.*, s. 10; bu konuda geniş bilgi için bk. Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl 22, C 11, S 43, Ankara, Bahar 2009; Yasemin Doğaner, "Millet Liderini Uğurluyor", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C IV, S 2, Ocak 2005; İsmet Özen-Yüksel Özgen, *Bir Milletın Atasına Vedası*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013.

2. ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETLER

2.1. Avrupa Devletlerinde Rejim ve Sistemler (1923-1938, Seçili Ülke Örnekleri)*

I. Dünya Savaşı'yla dört büyük devletin, Recep Peker'in ifadesiyle, *Romanofların Rusyası, Habsburgların Avusturya-Macaristanı*, şarka doğru taşıp genişlemeyi savaş önündeki yıllarda kendisine amaç edinen *Hohenzollerlerin Almanyası* ve *Osmanlı İmparatorluğu*'nun, yıkıldığı görülmekteydi.¹⁰⁷ I. Dünya Savaşı'ndan sonra hukuki anlayışta ve devletlerin eşitliği hususunda, bazı gelişmeler görülmüşse de, uygulamada henüz büyük bir değişiklik olmamıştı. Cemiyeti Akvam da büyük devletlerin etkisinden sıyrılamamıştı. Bu durumda uluslararası dengede, daha aktif bir duruş sergilemek emperyalist ve kapitalist devletlerin hegemonyasına direnmek için, Zeki Mesut'un yorumuyla, millî gelişmeyi koruyacak önlemlerin alınmasında *icabında münferit, icabında zümrevi* bir şekilde tutum almak gereği ortaya çıkmıştı.¹⁰⁸

* Prof. Dr. Neşe Özden, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nozden@humanity.ankara.edu.tr; Prof. Dr. Serdar Sarısır, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ssarisir@ankara.edu.tr. Atatürk Türkiye'sinin çağdaş devletlerin yönetim anlayışı ve siyasi durumlarını, 1920'li ve 1930'lu yıllarda yazılanlardan ya da o döneme ilişkin yazılanlardan faydalanmak suretiyle eş zamanlı bir şekilde resmetmek, dönemin 25 civarındaki Avrupa Devleti'nin rejim-sistem eksenindeki siyasi gelişmelerinden seçili kesitler sunmak suretiyle ele almak çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır. Atatürk Dönemi'ni resmeden seçili ülke örneklerinin temel parametresinde, yönetimlerinin çalkantılı dönüşümler geçirdiği devletler esas alındığından; seçimler ya da kabine bunalımlarına oranla rejim-sistem tartışmalarının daha yoğun yaşandığı ülke örneklerindeki gelişmelere haliyle daha fazla yer ayrılmıştır. Bu kapsamda, Avrupa, liberal yönetimlerden Fransa, Çekoslovakya, Polonya; savaş sonrasında ayrı bağımsız devletler olarak yollarına devam eden Macaristan ve Avusturya; Avrupa parlamentarizminden örnekler olarak, İngiltere, İrlanda, Belçika, İtalya, İspanya, Portekiz, Almanya, İsveç; farklı iki (federal) model ülke olarak, İsviçre, Sovyet Rusya; Balkanlar-Baltıklar bağlamında Doğu Avrupa-Balkanlar (Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, SHS/Yugoslavya) ve Baltıklar incelenmiş; özellikle iki dünya savaşı arasında yaşadıkları siyasi buhranların, rejimleri açısından etki oluşturduğu seçili olaylar/liderler ile konu ele alınmıştır.

107 Mahmut Esat Bozkurt-Recep Peker-Yusuf Kemal Tengirşenk, **1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, Haz. Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 210.

108 **Milliyet**, 8 Ocak 1930.

Ancak, Daladier'in ifadesiyle Avrupa'nın *bir süngü ormanı*¹⁰⁹ haline gelmiş ortamında, dönemin uluslararası dengesini sarsan, yükselen baskın ideolojilerin rekabeti de göz ardı edilemezdi. Hatta bu sarsıntı, demokratik ülkelerin siyasal rejim¹¹⁰ ve sistemlerini bile, ideolojilerle karşı karşıya getiriyordu. Bu karşılaşma, İngiltere örneğinde olduğu gibi o ülkenin mevcut konumunu sarsacak bir durum yaratmazken, yine de sarsabilme ihtimaline neden olabilecek ideolojik bir nüve varlığını koruyordu. Ayrıca faşist ve komünist çatışması, *yalnız devletler arasında değil her iki rejimin de düşmanı olan demokrasi memleketlerin içinde de*¹¹¹ kendisini göstermekteydi. Bir başka ifadeyle, rejimler ve ideolojiler iç içe geçmiş bir haldeydi.

Kutuplaşmanın keskin olduğu ülkelerde, buna işçi hareketleri ve silahlı unsurlar da eklendiğinde, ideolojiler daha da yıkıcı olmaktaydı. Nitekim Fransa'da, faşistler ile komünistler arasındaki çarpışmalar, *İngilteredeki kadar tehlikesiz değildi*. Belki iki taraf İspanya'da olduğu gibi halkı ikiye bölüp arkalarından sürükleyebilirdi. Fransa'da komünistler ve diğer sol partiler, arkalarında örgütlü işçiler bulunduğunu ileri sürerek, İspanya'da ise faşistler, kendilerinin *mükemmel askeri talim görmüş ve sıkı inzibat altına alınmış mensuplarına* dayanarak hareket ediyorlardı.¹¹²

Cemiyeti Akvam, 1930'ların çetin şartlarında, etkisini göstermekte zorlanacaktı. Bir örnek vermek gerekirse; 13 Ocak 1930'da Cenevre'de, Lehistan Dışişleri Bakanı August Zaleski'nin başkanlığında 68. toplantı dönemine başlayan Cemiyeti Akvam Meclisi, aslında La Haye Konferansı bitmeden bir araya gelmişti. Muharrem Feysi'nin de dikkat çektiği üzere, La Haye Konferansı'nın *müşkül bir vaziyete* girdiği ve bu *müşkül*atın Fransa ile İngiltere'nin Almanya'ya karşı *bir nevi müttehit cephe* oluşturmalarından ileri geldiği dikkate alınır; Cemiyeti Akvam Meclisinin ilk toplandığı gün Alman delegeleriyle Fransa ve diğer alacaklı devletlerin delegeleri arasında uyuşmazlığın ortaya çıkması da gerilimi artıran bir unsur olacaktı. *Avrupa müsaemetini* birinci derecede tehdit edebilecek unsur, Almanya ile Fransa'nın ya da Almanya ile Lehistan'ın arasının açılması olabilirdi; bu nedenle, Cemiyeti Akvamda "nümayişkarane" ilan edilen Alman-Leh ihtilafı, İkinci La Haye Konferansı'ndaki Alman-Fransız uzlaşması kadar dünya siyasetinin geleceği için

109 **Akşam**, 18 Aralık 1936.

110 Tunaya'nın da belirttiği üzere; siyasal rejim, Anayasa sözlüğündeki tanımıyla, siyasal bir sistemin, somut ve gerçek şekli ya da şekillerinden biriydi. Bir rejim, iktidarın niteliğini, örgütlenmesini, el değiştirmesini, işleyişini ve nihayet meşruluğunu belirleyen siyasal kurumlardan ve bu kurumların özlerinde saklı değer yargılarından dokunmuştu. Çeşitlilikleri de bu ideolojik özellikleri ve farklılıklarından doğmaktaydı. Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma Eğitim Ekin Yay., İstanbul 1982, s. 387-388.

111 **Akşam**, 7 Ekim 1936.

112 **Akşam**, 7 Ekim 1936.

oldukça önemliydi.¹¹³

1930’lu yıllarda, siyasi ve iktisadi yönden Avrupa *en karanlık, en müte-reddit anlarını* yaşıyordu. Milletler için -Siirt Milletvekili Mahmut [Soydan] Bey’in ifadesiyle- *yüz çevirecek bir ümit mihrabı* kalmamıştı. Silahsızlanma ve Londra Konferanslarından olumlu bir sonuç bekleyenlerin ümidi boşa çıkmıştı. Uluslararası ilişkiler havasında bir harp fırtınası kopması için, ortada birçok sebep vardı. Milletlerin nihayetinde ulaştıkları rejime göre halkın ülke idaresindeki etkisi, egemenliği de *kuru bir sözden ibaret* kalıyordu.¹¹⁴

1933’te Almanya’da Adolf Hitler’in iktidara gelmesiyle Avrupa tarihi yeni bir dönüm noktasına geldi. I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa’nın en istikrarlı bölgesi olan Orta Avrupa’nın Versay, St. Germain ve Trianon Antlaşmalarından sonra giderek istikrarsızlaşan bir bölge haline gelişini, Ahmet Şükrü *Orta Avrupa Muamması* ifadesiyle tanımlamaktaydı.¹¹⁵

Siyasi *ideolojilerin* ve buna bağlı olarak şekillenen ve *yükselen rejimlerin* durumu gittikçe daha da hissedilir olmaktaydı. “Rejimler Arasında” başlıklı yazısında Burhan Belge, geçmiş sorunların mevcudu oluşturduğu, buna karşın demokrasilerin tutuk ve çekingen bir tavır sergilediği eleştirisini yapmakta ve *Bundan bir yıl önce de, Avrupa’yi ve dünya’yi başlıca üç ideoloji paylaşmakta idi: liberal demokrasi, faşizm, sosyalizm* demekteydi. Fakat Belge’ye göre halihazırda, bu *üç rejimin* mevcudiyetini ve birbirlerine karşı olan hücumlarını/savunmalarını, artık hem Milletler Cemiyetindeki konuşmalar da hem de dünya basınında ve devlet adamlarının açıklamalarında görmek mümkündü.¹¹⁶

İki dünya savaşı arasında, ülkelerin iç ve dış dengelerini sarsan muhtelif gelişmelerin yanı sıra, barışı sağlamak üzere ümitvar girişimler, diplomasi-nin maharetiyle daha da görünür oldu. Siyasi faaliyetlerdeki *sıklet merkezinin* ansızın Orta Avrupa’ya geçtiğine 1937’deki bir yazısında işaret eden Ahmet Şükrü Esmer’in *barışın takviyesi* için, İtalya Dışişleri Bakanı Kont (Galeazzo) Ciano’nun Belgrad’a, Çekoslovakya Başbakanı Milan Hodza’nın Viyana’ya, Romanya Başbakanı Gheorghe Tatarescu’nun Çekoslovakya payitah-

113 **Cumhuriyet**, 15 Ocak 1930.

114 **Milliyet**, 23 Ağustos 1933.

115 Fransa ile İtalya arasındaki rekabet yüzünden Orta Avrupa sorunu bir türlü çözülemiyordu. Diğer taraftan, Fransa, İtalya, İngiltere ve Küçük İtilaf Devletleri *Avusturya-Almanya ittifadına* engel olmak için tartışmaya devam ederken, Hitler’in ansızın bütün dünyayı bir emri vaki karşısında bırakacağından korkulmaktaydı. **Milliyet**, 25 Ağustos 1933. Mart 1935’te basına yansıyan haber ise, Almanya’nın zorunlu askerlik hizmetini geri getirdiği ve bu anlamda Versay andını *yırttığı* yönündeydi. **Akşam**, 18 Mart 1935.

116 **Ulus**, 8 Ekim 1936; Belge’nin dikkat çektiği üzere; Almanya Başbakanı, Nüremberg’de, hem sosyalizme hem de demokrasiye hücum etmiş; Fransa Başbakanı Blum ile İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, demokrasiyi savunmuşlardı. Maksim Litvinov ise, Nüremberg hücumlarına Cenevre’den cevap vermişti.

tına gittiğini; Belgrad'ta Küçük Antant Dışişleri Bakanlarının toplandığını, Romanya Kralı II. Carol'un yakında Prag'ı ziyaret edeceğini, Başbakan İsmet İnönü'nün ise Belgrad'a gideceğini belirterek konuya dikkat çekmesi gösteriyordu ki, barış arayışları karşısında -Esmer'in deyimiyile- *İspanya harbi bile ikinci plana atılmış* idi. Ziyaretlerin amacı, *eski dostlukları takviye etmek ve yeni yeni dostluklar kurmaktan* ibaretti.¹¹⁷

Dünyada rejim tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı iki savaş arası dönemde, yasamanın ve yürütmenin konumuna ilişkin olarak, 24 Nisan 1920'de Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Paşa'nın Hükûmet teşkilatı hakkında teklifi esnasında yaptığı konuşmada, şu üç hususa dikkat çekilmekteydi: a) Esasen Meclisin mevcudiyeti öncelikle *meşruiyet ve mesuliyet esaslarının* milletçe gerekli görüldüğünün en büyük deliliydi. Böylece Mecliste temsil edilen millî irade *meşruiyet ve kanuniyetini*, İcra Vekilleri Heyeti ile sorumluluğunu takdir edecek bir kuvvetin *idarei umur etmesi zaruri* idi ve bu kuvvetin doğal şekli ise bir *Hükûmetti*. b) Hükûmet teşkilatının esas şekli *gayrimesul bir Reisi Hükûmetteki* yürütme göreviyle yükümlü bir heyeti denetleme ile görevde devamına ve bu yürütme gücünün millî görevlere göre *taksim ve tensikinden* ibaretti. c) Meclis *murakıp ve müdekkik mahiyetinde bir Meclisi Mebusan değildi*. Bu nedenle "*yalnız teşriî ve taknin ile vazifedar olarak*" milli mukadderatı *nezaret altında* bulunduracak değil, bilfiil onunla iştigal edecekti. Nitekim olağanüstü hallerde bütün milletler, yasamayı tatil edip icra heyetlerine (hükûmetlerine) *fazla salâhiyetler* verirler ya da milletin iradesine başvurarak karar alırlardı.¹¹⁸

Rejim olarak cumhuriyet, sistem olarak demokrasinin esas alındığı genç Türkiye Cumhuriyeti'nde erkler arasındaki ilişki ve hükûmet şekli, özellikle 1924 Teşkilatı Esasiesi'nin hazırlık sürecinde, yoğun bir şekilde meclisin gündemine taşınmıştı.

9 Mart 1924'te, Türk parlamenter sisteminin tek meclisli (unicameral) ya da iki meclisli (bicameral) olması konusunda, farklı düşünceler vardı. Örneğin, Evkaf bütçesine dair tasarının oylamasından sonra Teşkilatı Esasiese Kanunu hakkında devam eden görüşmelerde, Bursa Milletvekili Refet Bey söz almış ve tek meclisin değil de ikili yapının daha uygun olduğunu savunmuştu. İkinci bir Meclisin kurulmasının gerekliliğine dair Refet Bey, dönemin mevcut şartlarında parlamentoların ikişer Meclisten oluşmasının yaygınlığından bahsederek, özellikle *büyük inkılâplar ve tecrübeler geçirmiş* milletlerin durumunun, istisnasız böyle olduğu değerlendirmesini yapmıştı.

117 **Ulus**, 2 Nisan 1937.

118 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Devre I, C 1, 24 Nisan 1336, İçtima 2, Celse 3, s. 34 (Osmanlıca orijinal metin sayfası; ya da s. 31 Latinize edilmiş metnin sayfası). Ayrıca Atatürk'ün millî irade anlayışı için bk. Lemi Atalay, "Atatürk ve Milli İrade: Otoriterliğin Kaynağı Mı Yoksa Cumhuriyetçi Demokrasinin Simgesi Mi?", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 68, 2021, s. 55-79.

Bir başka deyişle,

- İngiltere başta olmak üzere, Avrupa'da Fransa, İtalya gibi büyük devletlerle, Hollanda, Belçika gibi gelişmiş ülkeler, sonra İsviçre gibi demokraside ilerlemekte olanlar, yani cumhuriyetle idare olunan ülkelerin parlamentoları da *ikişer meclisten* oluşmaktaydı.
- İspanya, Portekiz, İsveç, Norveç, Danimarka ve daha sonra Orta Avrupa'da bulunan yeni ve eski hükûmetler özellikle yeni kurulan hükûmetler, iki meclisten oluşmaktaydı.
- Amerika'ya gelince, ABD'yi oluşturan elli kadar hükûmetin tümü cumhuriyetle idare olunmaktaydı. Bunlar *ikinci derecede müstakildi*; bunların parlamentoları *ikişer meclisten* oluşmaktaydı.
- ABD başta olmak üzere, kuzey, orta, güney Amerika'da bulunan, cumhuriyet ve demokrasi şeklinde idare olunan bu ülkelerde parlamentolar *ikişer meclisten* oluşmaktaydı.

Refet Bey, parlamentosu tek bir meclisten oluşan devletlere, Balkanlarda Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan'ı örnek olarak göstermekteydi. Ayrıca, Avrupa'nın ve Amerika'nın siyasi tarihi incelenirse; tek meclis usulü, *daima ihtilallerin büyük, muazzam felâketlerin neticesi olarak* ortaya çıkmıştı. *Nitekim Türkiye'de de böyle olmuştu.* Yine Fransız siyasi tarihi incelenirse görülürdü ki; 1789 tarihinde *Etejenero (Etats Generaux)* denilen bir heyet oluşmuştu. Bu heyet, *üç meclisten* oluşuyordu. Esasen inkılap bunları birleştirmişti. Nihayet 1792-1795'te *Konvansiyon Meclisi*; sonra, 1840 ihtilali üzerine 1855'e kadar *tek meclis* usulü uygulandı. Fransa'da yine *tek meclis* usulüne 1871'de rastlanmaktaydı. *Komün idaresi* sürecinde *tek meclis* oldu. Normalleşme sürecinde Fransız anayasası *iki meclis* usulüne döndü. Bu usul İngiltere'de de tecrübe edilmişti. Bir ara İngilizler Lordlar Kamarası'nı lağvetti; fakat mahzuru anlaşılınca, bir daha *tek meclisli* parlamento usulünü uygulamadılar. Refet Bey'e göre, bu tecrübeler de gösteriyordu ki normal şartların gerektirdiği, iki meclisti.

Öte yandan Refet Bey, Türkiye'nin yasama erkini de değerlendirmekteydi. Türkiye'de de *kuvvayı devlet şüphesiz ki millete istinaden Mecliste* idi. Böyle olmakla birlikte yürütme görevini; *tabiatı maslahat ve zarureti maslahat* olarak bir Vekiller Heyetine devretme zorunluluğu vardı ve Vekiller Heyetine *siz ifa ettiğiniz vazifeden dolayı bize karşı mesulsünüz* denilerek hükûmet meclise karşı sorumlu tutuluyordu. Refet Bey, sorumluluk verilirken, sorumlu tutulacak bünyenin verilen görevde *müstakil* bırakılmasının gerekli olduğunu düşünmekteydi. Görevini yaparken Vekiller Heyeti ile Meclis arasında uyuşmazlıklar ortaya çıkarsa ve eğer meclisle hükûmet karşı karşıya gelirse ve *mutedil mevkiinde diğer bir Meclis bulunmazsa*, o zaman iki seçenek olacaktı: Ya Meclis fes olunacaktı veya Hükûmet düşürülecekti. Ne

Hükûmetin değişmesi ne de Meclisin feshi, Refet Bey'e göre, tercih edilen bir durum değildi. Bu nedenle, uyuşmazlıkların *böyle şedit usullerle hallini icab ettirmeyecek* bir ikinci Meclise ihtiyaç vardı.¹¹⁹

Yine aynı gün, 9 Mart 1924'te, meclisin güçler birliği ilkesine atıfla, Celal Nuri Bey meclis konuşmasında iki farklı devlet (ABD, İsviçre) uygulamasından örnek vererek Türk rejiminin özgün yapısına vurgu yapmaktaydı. Öncelikle ABD'nin devlet şeklinin, Türkiye'den farkına değinmekte; ABD'nin bir "federasyon" olmasına, güçler ayrılığının katı bir şekilde uygulanarak yürütme ve yargı erklerinin *ayrı ayrı intihap olunur ve biri diğerini hemen hemen tanımaz* olduğuna ve federasyondaki 48 eyaletin hatta *devletlerin birbirinden ayrı hakkı istiklâli dâhilîsi* olduğuna dikkat çekmekteydi. Dahası Amerika'da *kuvvei icraiye ayrıca intihab olunur, kuvvei teşriîye ayrıca intihab olunur* idi. Bu Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut esaslarıyla iki açıdan uyumlu değildi; nitekim Türk Devleti'nin üniter yapısına işaret eden sözleriyle, *Birincisi; bizim Devletimiz bir Devleti vahide ve mevhidedir. Öyle muhtelif devletlerden teşekkül etmiş bir heyeti mecmua değildir* demektedir. İkinci olarak, güçler birliği ilkesine dair; *Sonra biz eskiden beri tevhidi kuva nazariyesini nazarı dikkate almışız. İcra kuvvetinin başka bir şekilde intihab edilmesi bizim umdelerimize tevafuluk etmez. Onun için Amerika kavanini esasiyesinden katiyen istifade etmedik* çıkarımında bulunmaktaydı. Celal Nuri ayrıca İsviçre anayasasından bahsederken İsviçre'deki yapının hiçbir devletin şekline benzemediğine dikkat çekerek *Bunun için bu kanundan istifade etmedik* demektedir.¹²⁰

Atatürk Türkiyesi, bir taraftan -Şükrü Kaya'nın ifadesiyle, *memleket rejimlerinin bir ihracat maddesi ve milletlerin hukuku hükümranisine riayet esası istihkar edilerek bu rejimlerin bir tecavüz mevzuu olabileceği* yönünde dünyada görülen durumlardan dersler çıkararak- baskın ideolojilerle arasına mesafe koymakta; öte yandan, cumhuriyet rejimi, demokrasi sistemi, devletçilik ve laiklik ilkelerine her zamankinden çok bağlı kalmaktaydı.¹²¹ Dahası, Necmettin Sadak'ın işaret ettiği gibi her rejimin *kuvvetini yahut zafını, nazariyat sahasında değil, tatbik edildiği yerde* göstermekte olduğu bir süreçte; Atatürk Türkiyesi'nde uygulanan cumhuriyet rejimi kuvvet ve kudretini, *yalnız sulha sarfetmekte, esrarengiz mistik hislerden, yahut emperyalist hamle-*

119 Refet Bey'in ifadesiyle; Yugoslavya'da öteden beri iki meclis usulüne eğilim vardı. Hatta Sırbistan'da "mükerreren tesis ve ilga" edilmişti. Yunanistan'a gelince, "büyük bir inkılâp geçiriyor"du ve ihtimal ki anayasasını yeniden düzenlerken bunu da dikkate alacaktı. Yalnız Bulgaristan kalmıştı ve Bulgaristan gibi bir iki devletten başka her devletçe kabul edilmiş olması da gösteriyordu ki, bu bir ihtiyacın sonucuydu. Bk. **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 7, 09. 03. 1340, İçtima 7, Celse 2, s. 266-267 (s. 234-235).

120 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 7, 09. 03. 1340, İçtima 7, Celse 1, s. 257 (s. 227-228).

121 **Akşam**, 3 Ekim 1936.

lerden almayan bir rejim olarak varolmaktaydı.¹²² Türk inkılabının, Peker'in özgün yorumuyla, *Türk istiklalini de beraber almış olması* diğer önemli bir vasıftı; çünkü o döneme bakıldığında *istiklalsiz inkılap* ve *inkılapsız istiklal*ler vardı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti yalnız inkılabı yapmış ya da yalnız bağımsızlık kazanmış bir ülke değildi, bunların her ikisini birden başarmıştı.¹²³ Peker'in de belirttiği üzere, yeni Türkiye için cumhuriyet rejimi de önemli yer tutmaktaydı ve *Dünyanın her yerinde, er geç ve muhakkak istikbal, cumhuriyetindi*.¹²⁴

Mecliste, hükümet şeklinin ve devlet idaresinde rejimin ne olduğuna dair yöneltilen soruya, Mustafa Kemal [Atatürk] cevaben, *Türk milleti, mebdei belli olmayan günden beri, her milletten evvel Devlet kurmuş, milletler idare etmiş bir millettir, bugün de kurduğu Hükümet kendisinin Hükümetidir. Şekli kendisinin şekli Hükümetidir. Rejimi de bize benzeyen rejimdir*¹²⁵ şeklinde bir açıklamada bulunarak rejimin özgünlüğünü dile getirmişti.

1920'li-1930'lu yılların Avrupası'nın siyasi hayatı, hem partileşme hem de rejimler açısından oldukça çeşitli ve rejimlerin uygulanış biçimleriyle de değişkendi. Ana hatlarıyla siyasi parti kategorileri, Peker'in tasnifiyle bir yanda *hürriyet ihtilalinin* getirdiği dört temel parti oluşumları yani *liberal, demokrat, radikal* ve *cumhuriyetçi* partiler, diğer yanda ise, bunların ifade ettikleri anlamlara karşı kurulan reaksiyoner nitelikli *muhafazakarlar* ve *mu-*

122 Akşam, 29 Ekim 1936.

123 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 214-216, 246-247; Peker'in de irdelediği gibi Türk inkılabı etkileri bakımından evrenseldi. Bunun nedenlerine bakılırsa; önce coğrafya bakımından evrenseldi: *...bizim inkılabımız bugün Türkiye'nin bulunduğu coğrafya parçasında değil de Cenub Afrikasında veya İskandinavya'da olsaydı, bu inkılabın verdiği neticeler, dünyanın yaşayış ve anlayışı üzerinde bugün yapmakta olduğu büyük tesiri yapamazdı. İkinci neden olarak, milletin tarihinin derinlikleri; üçüncü neden olarak, inkılabın doğuş, kuruluş ve yaşayış zamanının dünyanın müstesna vaziyetine rastlayıştıydı. Türk inkılabının batıya bakan yüzü de, doğudaki kadar evrenseldi.*

124 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 222.

125 3 Nisan 1942'de Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, 1921'de *Birinci B. M. Meclisi'nin ikinci senesinde* Meclis'teki bir takririn büyük etkisinden ve rejimin şekline yönelik sorulardan bahsederek, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" söz konusu olduğunu ve takriri verenler tarafından Hükümet şeklinin ne olduğuna dair bir soru sorulması üzerine Atatürk'ün yukarıdaki cevabı verdiğini nakletmekteydi. Bk. **TBMM, Zabıt Ceridesi**, Devre VI, C 24, 3 Nisan 1942, İçtima 42, Celse 1, s. 74-75; Bir başka örnek vermek gerekirse; Türkiye'nin geleceği üzerine, Gazi Mustafa Kemal Paşa 2 Şubat 1923'te İzmir'de halka yapmış olduğu konuşmasında da; TBMM Hükümeti'nin *kuvvetlerin birleştirilmesi esasına göre* kurulduğunu ve şekil ve mahiyet olarak kendine has bir yapısı olduğunu vurgulayarak, *... her ne lazımsa bütün bu vazifelerin yapıldığı yer, Türkiye B.M. Meclisinin içidir, kendisidir. Ancak bu tam bağımsızlık ve milli egemenliğin korunması için konulmuş kati bir esastır... Vekiller Heyeti bir kabine değildir*, demektedir. Sadi Borak, **Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri**, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Araştırma Yay., Ankara 1980, s. 164,171.

tediller şeklinde belirtilebilirdi.¹²⁶ Liberal tipte çeşitli partilerle türlü büyük güçlükleri aşma durumundaki devletlerin *kudretli ve ahenkli çalışmasının* güçlüğü barizdi. Yeni doğan devletlerin, Peker'in de işaret ettiği gibi, *liberal kombinezonlar ve darmadağınık unsurlarla* idare edilmesi güç görünüyordu.¹²⁷ Bu kapsamda birkaç devletten örnek vermek mümkündü: liberal demokrasi açısından Fransa ve I. Dünya Savaşı sonunda doğan iki liberal devlet olan *Çekoslovakya ve Polonya/Lehistan* gibi.

2.1.1. Liberal Yönetim Örnekleri (Fransa, Çekoslovakya, Polonya)

Fransa'da, Üçüncü Cumhuriyet (1870-1940) 69 yılda doksan civarında hükümet gördü.¹²⁸ Fransa'nın istikrarlı bir demokrasisi olan Üçüncü Cumhuriyet, esas itibariyle *epeyce muhafazakar ve burjuvaydı*. Böylece burjuva ve liberal demokrasinin uzun süresi boyunca sosyo-ekonomik bunalımlar tükenmedi.¹²⁹ Fransa'daki işçi partileri, Üçüncü Cumhuriyet'in geç dönemine kadar politika yapma sürecinde belirgin bir etkiye sahip değillerdi.¹³⁰ Fransa'da sağ ve sol kesimler olmakla birlikte, ne iç karışıklıklar ne de uluslararası bunalımlar, iki kesimin coğrafi dağılımını veya oransal gücünü fazla etkilemedi.¹³¹

Fransa'da 20. yüzyılın ilk yarısında, sağ ve sol kesimin siyasi bölünme geleneğine bakıldığında; sol kesimin “parlamenter cumhuriyetçilik (*parliamentary republicanism*)” çerçevesinde, tercihen tek-meclisli (ulusal meclisli

126 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 258-270; İkinci kategoriye *sınıf ihtilalinin getirdiği* sosyalist, komünist ve işçi partileri oluşturmaktaydı. Üçüncü kategori siyasal partiler, din (*klerikal*) partileriydi. Dördüncü kategoride, milliyetçi partiler vardı; örn. Fransa'da ve İsviçre'deki gibi *sınır içi milliyetçiliği* veya Nasyonel Sosyalist Partisinin *ırk ve kan milliyetçiliği* görülebilirdi. Milliyetçi başka tipler de bulunmaktaydı; örn. klerikal nasyonalist, liberal nasyonalist, revizyonist, azlık (ekalliyet) nasyonalist ya da frontist nasyonalist partilere de rastlanmaktaydı. Beşinci kategoride ise, muhtelit partiler vardı. Muhtelit (*karma*) parti tipleri arasında, özellikle Orta Avrupa'da rastlanılan sosyal demokratlar ve Hıristiyan sosyalistler, Hıristiyan demokratlar, radikal demokratlar ve nasyonel sosyalistler sayılabilir. Ayrıca Peker, bir kategori olarak, çiftçi, köylü, esnaf ve küçük sanayicilerin kurdukları meslek partilerinin varlığına da işaret etti.

127 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 279; Peker'e göre, feodal devlet göçüp gitmişti; onun yerini alan *liberal devlet* tipi de eskimişti.

128 Bk. Stephen Holt, *Six European States*, New York 1970, s. 5, 7.

129 Michael G. Roskin, *Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, Çev. Bahattin Seçilmişoğlu, 4. Baskı, Ankara 2013, s. 115-116.

130 Roy Pierce, *French Politics and Political Institutions*, 2. Baskı, New York 1973, s. 27-29; Fransa'da sosyalist milletvekilleri bazen, burjuva hükümetlerini bile desteklediler; fakat sosyalistler, parti olarak 1936'ya kadar bir Fransız hükümetine topluca katılmadılar.

131 Henry W. Ehrmann, *Politics in France*, 2. Baskı, Boston 1971, s. 196; 1928'de otoriteryan-zihniyetli (*authoritarian-minded*) Poincare'yi destekleyen bölgeler, 1877'de General MacMahon'u desteklemiş olan Muhafazakar güçlerin bulunduğu bölgelerle aynıydı.

se dayalı) bir parlamenter sistemi savunduğu görülmektedir. Sağ kesim ise “ılımlı cumhuriyetçilik (*moderate republicanism*)” çerçevesinde; ulusal meclisin gücünün, dolaylı olarak seçilmiş bir senato ve/veya güçlü bir yürütme tarafından dengelenmesini öngörmektedir.¹³² Üçüncü Cumhuriyet’te zayıf bir devlet ve hükümet başkanından söz edilebilirdi. Temsilciler meclisi 1945’e kadar doğrudan genel (erkek) oyla (*direct universal male suffrage*) seçilirken, senato ise dolaylı olarak oluşturuldu.¹³³

Fransa’da liberal devlet tipi sarsılmıştı; liberal devletin *günün ihtiyaçlarına cevap veremez hali* dikkat çekmekteydi. 1934’te *Staviski (Stavisky) Olayı*’nın uyandırdığı akisler, Peker’in ifadesiyle, Fransa’da herhangi bir partinin veya koalisyonun elinde, devlet idaresinin yürüyemeyeceği bir hava oluşturdu. Fransa’ya *parti mütarekesi ve ulusal hükümet espirisi* hakim oldu. Tarihsel açıdan, geleneksel olarak *üniter* bir yapıda olan Fransa’da partilerin çeşitleri çoktu; ama *hürriyet ihtilalini büyük sarsıntularla geçirmiş* olan Fransa’da, özellikle demokrat partiler kuvvetliydi, bir de sosyalistler grubu vardı.¹³⁴

Staviski mali skandalının, Staviski’nin Ocak 1934’te hayatını kaybetmesi sonucunda, âdeta siyasi bir bunalıma evrilmesiyle, cumhuriyet idaresi ve parlamenter rejim yıprandı. 1934’te Staviski *rezaleti* ortaya çıktığı zaman Başbakan Camille Chautemps, ikinci kez (Kasım 1933-Ocak 1934) iktidardaydı. Olayı, cumhuriyet rejimi aleyhinde kullanmak isteyenler Staviski’yi *Radikallerin hamisi* olarak nitelendiriyor ve radikallerin ondan para aldıklarını öne sürerek; sırlarının meydana çıkmaması için onu kendini öldürmüş gibi gösterdiklerini, Radikallerin lideri olan Chautemps’in bu süreci hazırladığını iddia ediyorlardı. Bu süreçte Fransa’da *müthiş bir münakaşa* başlamış ve Chautemps kabinesi istifa etmişti.¹³⁵

Ocak 1934’te Chautemps’ten sonra iktidara gelen Radikal Partili Edouard Daladier, ilk kez Ocak-Ekim 1933’te başbakan olmuştu. Daladier’e parla-

132 Andrew Knapp-Vincent Wright, **The Government and Politics of France**, 4. Baskı, Londra 2001, s. 3.

133 Knapp-Wright, **age.**, s. 4, 14; Diğer taraftan Fransa’nın 1930’lu yıllarda nazizme ve faşizme olan duruşu da, sol ve sağ kesimlerde farklı şekilde belirdi. Sol kesim, faşizme olan muhalefeti, I. Dünya Savaşı sonrasındaki barışçıl eğilimler ile uzlaştırmada giderek artan bir zorluk yaşarken; sağ kesim ise kendisini Sovyet komünizmine karşı bir kale olarak sunan rejimler karşısında daha önceki Alman-karşıtı duruşunu sürdürmekte zorlandı.

134 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, **age.**, s. 276-277; Demokrat grubunda, cumhuriyetçi demokratlar, alyans demokratik ve klerikal halk demokrat partileri vardı. Sosyalist grubunun en kuvvetli partisi, Fransa’daki laik cereyanların başında bulunan Radikal Sosyalist Partisiydi.

135 “Son Hadiselerin Meşhurları” sütunu, **Tan**, 3 Temmuz 1937; Camille Chautemps, aleyhine yapılan neşriyata karşı olayları akışına, Fransız aklı selimine, bırakmıştı. Blum 1936-1937 kabinesinde, Chautemps’i kabineye aldığı zaman onun en mutassıp hasımları bile, ona 1934’te yapıldığı gibi *katil* demeye cesaret edemedi. Blum’un ardından, Chautemps 1937’de başbakan oldu.

mentoda 245 oya karşı 247 oyla¹³⁶ güvenoyu verilmiş olması bile gösteriyordu ki, onun da bıçak sırtı bir iktidarı söz konusuydu. Daladier Kabinesi *bütçe açığını kapamak ve frangı düşmek tehlikesinden kurtarmak* için bir mali reform tasarısını meclise getirmiş ancak radikallerle sosyalistler arasında anlaşmazlık belirmiştir. Oylamaya başvurulunca, kabineye *ademi itimat* beyan edilmiş; Daladier iktidarı, azınlıkta kalmış ve istifa etmişti. Yeni kabineyi Ekim 1933'te Albert Sarraut kurmuştu ve bakanların çoğu radikal sosyalist partiliydi.¹³⁷ Güçlü kadrosuna rağmen bu hükûmetin de, bir aylık, kısa bir ömrü oldu.

Radikal Partili Daladier ikinci kez, Ocak 1934'te on günlüğüne iktidara gelecekti. Ocak-Şubat 1934'teki kısa ömürlü hükûmetiyle, ikinci bir dönemeç yaşayacaktı. Ocak 1934'de, tartışma yoğunluklu bir parlamenter gündem vardı. İki meclisli Fransız Parlamentosunun önünde nümâyişler bitmiyordu. İşte böyle bir ortamda, 30 Ocak 1934'te Paris kaynaklı haberler, Daladier'in kabineyi kurduğunu ve Dışişleri Bakanlığını da üzerine aldığını yazıyordu.¹³⁸

Fransa, Ocak-Şubat 1934 sürecinde, iki başbakanın (Chautemps ve Daladier) iktidardan düşüşüne şahit oldu. Nihayetinde Şubat 1934'te, Radikal partili Gaston Doumergue'nin başbakanlığında hükûmetin kurulmasıyla, siyasi ve sosyal gerilim bir süreliğine de olsa yatıştırıldı. Radikaller, iktidarda tutunabilmek için güçlü ittifaklara ihtiyaç duymaktaydılar.

Fransa âdeta bir *ihtilal* geçirmekteydi; 1934 Şubat'ında; halk, tarafsız bir kabine kurulmasını, *Stavisky rezaleti tahkikatının* acilen sonuçlandırılmasını istemekteydi. Cumhurbaşkanı Albert Lebrun, yeni kabineyi kurma görevini, eski Cumhurbaşkanı Doumergue'ye vermişti. Doumergue görevi geçici olarak kabul etmişti.¹³⁹

Bu yaşananlar gösterdi ki Fransa'da hükûmet bunalımı, mali sıkıntılarla iç içeydi; çözüm de bu şekilde olmalıydı. Nitekim, Flandin Hükûmeti Kasım 1934'te kurulunca, hükûmetin ekonomi vurgusu ön plana geçecekti. Sanayi ve ticaret grupları konfederasyonuna yaptığı konuşmasında Pierre-Etienne Flandin, *artık servetlerin bölümü veya yeniden dağıtılması değil ulusun kollektif ve özgü mallarının korunmasının* hedeflendiğini belirtmiş ve Doumergue Kabinesince *iyi bir surette yürütülmüş olan mali kalkınma işine* devam edileceğini de sözlerine eklemiştir.¹⁴⁰

136 **Milliyet**, 11 Haziran 1933.

137 **Akşam**, 25, 26, 28 Ekim 1933. Yeni Fransız Başbakanı Albert Sarraut, Türk İnkılabı hakkındaki bir makalesinde, bir zamanlar Fransız sefiri olarak Ankara'da bulunmuş; yeni Türkiye'yi yakından tanımış ve Türkiye'nin yenileşmesini takdir etmiş olduğu paylaşımında bulunmaktaydı. **Akşam**, 3 Kasım 1933.

138 **Milliyet**, 11, 14, 31 Ocak 1934.

139 **Akşam**, 8 Şubat 1934.

140 **Ulus**, 29 Kasım 1934.

Flandin'den sonra, Fernand Bouisson 1 Haziran 1935'te başbakan oldu, günlerle sınırlı bir iktidar süresi yaşadı. Tan'da A. Şükrü Esmer, *Genel savaştan beri birçok Fransız hükümetlerini düşüren frank, Flandin kabinesini de devirdi* yorumunda bulunuyordu. Flandin, frangın değerini korumak için parlamentodan geniş yetki istemeye karar verdi. Ancak, hükümetin yetki talepleri, *başbakanı diktatör durumuna koymak demek olacağı*, gerekçesiyle reddedildi. Bir yıl önce de Doumergue Kabinesinin benzer yetki talepleri reddedilmişti. Aslında frangı korumak için istenen yetkilerle *diktatörlük* arasında hiçbir benzerlik yoktu. Flandin, demokrat düşüncelere bağlıydı ve *diktatörlük korkusuna yer vermemek* düşüncesiyle işbaşına gelmişti. Ancak başarılı olamamıştı.¹⁴¹

1935 yılı, 7 Haziran'da kurulan Pierre Laval iktidarıyla yola devam etti. Ömer Rıza Doğrul'un "Laval kabinesi" yazısında da görüleceği üzere, nihayet Laval bir kabine oluşturmuş ve güvenoyu alabilmişti. Kendisinden önceki başbakanlara bakıldığında; Flandin'in ve Bouisson'un istifaları, frangı kurtarmak için geniş yetkiler istemelerinden kaynaklandı. Daha sonra Laval ile François Pietrie kabine kurmaya çalıştı; Laval çekildi, Pietrie başaramadı. Fakat Bouisson'un *ulusal birliği harpten beri görülmiyen geniş bir ölçüde temsil* ettiğini belirttiği bu birlik "çok gevşek" olmalıydı; çünkü Doumergue, Flandin ve Bouisson kabineleri peşi sıra düştü. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Lebrun güçlülükle yeni bir başbakan buldu.¹⁴² Haziran 1935'te, artık gözler yeni başbakan Laval'ın üstündeydi; Fransa'yı sarsan bütçe açığı problemi de göz önündeydi.

Bütçe ve diğer görüşülen hususlarda, 28 Kasım'da Paris'ten bildirildiğine göre, Laval Kabinesi kazanmıştı. *Sağ cenah ve kısmen merkez Laval'e müzaheret* etmeye karar vermişti.¹⁴³ Ancak tarihler Ocak 1936'yı gösterdiğinde Laval'ın da istifa ettiği görüldü. Radikal partinin, partili bakanları istifaya zorlamasıyla bir kabine buhranına, savaştan beri bununla üçüncü kez, sebep olduğuna dikkat çekenler vardı. Albert Sarraut'un yeni kabineyi kurmuş ve kabinede dışişleri bakanlığını eski başbakanlardan Flandin üstlenmişti. Sarraut'un başbakanlığındaki yeni kabine, *radikallerden ve sağ ile solun mutedillerinden* oluşmasından dolayı *tam bir merkez kabinesi* sayılmaktaydı.¹⁴⁴ Ancak sıkıntılardan kurtulamamışa benziyordu. Öyle ki yaklaşık beş ay son-

141 A. Şükrü Esmer, "Fransa'da Kabine Buhranı", **Tan**, 2 Haziran 1935; Diğer taraftan, 1 Haziran'da Paris'ten bildirildiğine göre; Bouisson, cumhuriyetçiler arasında geniş bir *temerküz kabinesi* kurmayı başarmıştı. Bouisson Kabinesi, mevcut parlamento döneminde doku-zuncu kabineydi. Kabinede iki sosyalist ve radikal sosyalistlerin solundan birçok üye bulunması, yeni hükümetin daha ziyade *sola müteveccih* olduğunu göstermekteydi.

142 **Kurun**, 7 Haziran 1935.

143 **Kurun**, 29 Kasım 1935; Edouard Herriot, radikal sosyalistleri kabineye güvenoyu vermeye teşvik etmişti.

144 **Kurun**, 23, 25 Ocak 1936.

ra, Haziran 1936'da, Sarraut yönetiminin istifaya hazırlandığı görülüyordu. Sarraut'un yerine sosyalist Leon Blum geçecekti.¹⁴⁵

Halk Cephesinin galip çıktığı 1936 Seçimi, *Faşizm aleyhtarlığı ve hükümetin mali siyasetine muhalefet havası içinde* yapıldı. *Cumhuriyetçilik disiplinini*, ortak bir program kabul eden, Halk Cephesi (*Front populaire*) oluşumu bir zorunluluk olarak ortaya çıktı. Radikallerin çoğunluğu, sosyalistler, komünistler ve partiden ayrılmış sosyalistler bu oluşuma girdiler.¹⁴⁶ Ancak burada asıl konu, bu siyasi eğilimlerin birbiriyle nasıl uzlaşacağıydı.

Fransa'da Haziran 1936'da Blum-Daladier Hükümetine bakılırsa; Fransa'da ilk sosyalist kabineyi, Leon Blum kurdu. Bu kabineye, başbakan yardımcısı ve savunma bakanı olarak, Radikal Partisi lideri Daladier de girdi. Bakanlıklar, sosyalistler ile radikaller arasında paylaştırıldı. Yeni hükümet, Halk Cephesi programını uyguladı.¹⁴⁷ Ancak iktidar-eksensiz bu tür birliklikler, aynı zamanda, kırılıyordu. Bu cephenin dağılmasının rejim ve parlamentarizm tarihi açısından da yansımaları olacaktı.

Fransa'da, sokaklarda gösterilerin gölgesinde; 1936'da iktidara gelen Başbakan Blum, toplantı döneminin sona erdiğine dair bir kararname bile okumadan her iki meclis süresiz toplantılarını ertelemişti. 14 Temmuz Bayramı'nda Paris'te halkçılar gösteri yaptıklarında, Blum, sosyal adalet için *cidale atılmış olan amele davasının* medeni ve özgürlükler adına savaşıyan Cumhuriyetçilerin davası olduğunu söyleyerek halkı birliğe davet etmişti.¹⁴⁸ Fransa'da *âdeta bir hastalık halini* dönüşen grevler kronikleşiyordu ve hükümete güvenoyunun verilip verilmemesini etkileyen bir hale dönüşüyordu.¹⁴⁹ Kısacası, sol kanattan birçok kesimi içinde barındıran ittifaklar ve 1936-1938 aralığında oluşturulan koalisyonlar, iktidarı elinde tutmakta zorlanmaktaydı.

1936 yılı Ekim başında sonlanan Milletler Cemiyeti Asamblesi sonrasında, *Avrupa ufkunu kaplıyan kara bulutların büyük bir kısmı dağılmış, bedbinlik azalmış* gibi görünse de ve Fransız Başbakanı Blum *buradan tamamilen nikbin olarak dönüyorum*¹⁵⁰ dese de, komünistlerin Blum iktidarıyla arası açılmıştı.¹⁵¹ Halk Cephesini oluşturan “radikal, radikal sosyalist, komünist”

145 **Kurun**, 4 Haziran 1936.

146 Leon Cahen-Raymond Ronze-Emile Folinais, **Dünya Tarihi 1919 dan 1937 Yılına Kadar**, Çev. Galip Kemal Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 346.

147 Cahen-Ronze-Folinais, **age.**, s. 346-347.

148 **Tan**, 15, 16 Temmuz 1936.

149 **Akşam**, 1 Ekim 1936.

150 **Akşam**, 5 Ekim 1936.

151 **Akşam**, 11 Ekim 1936. Önlemlere rağmen, Alsas-Loren'de milliyetperverler ile komünistler karşılıklı gösteriler yapıyorlardı. Özellikle Meç'te, Fransız Komünist Partisi Genel Sekreteri Maurice Thorez'in yapacağı bir toplantıyı protesto etmek üzere milliyetperverler toplanmışlar, göstericiler *yaşasın Fransa, yaşasın Laroque* diye bağırıyorlardı. **Akşam**, 12

kesimler arasındaki ayrışma derinleşmekteydi.¹⁵²

Siyasi tansiyon yükseliyordu. Thorez'in de Alsas'ta, Hitler hakkında kullandığı ağır ifadeler, Alman sefirinin protestosuna neden olmuştu. Başbakan Blum'dan sosyo-ekonomik bunalımı ortadan kaldırması beklenmekteydi; Blum ise, Lens şehrinde yapılan bir toplantıda, işçilerle köylülerin çıkarlarını çatışmaya dönüştüren propagandaları protesto ederek,¹⁵³ kendisi de tartışmaların bir parçası oluyordu. Öte yandan, Radikaller artık özellikle fabrikaların işgaline izin vermeme konusunda kesin kararlıydılar; aksi takdirde hükûmetten çekileceklerdi. Blum, başlıca Radikal ve ayrıca Sosyalist bakanlarla görüştü. Radikal Sosyalist Partisi, Daladier'in imzasıyla ülkeye hitaben bir beyanname yayımlayarak, Halk Cephesinin programına *müzahir olmayı vadedmişti.... Ve cumhuriyet kanunlarının çerçevesi dahilinde demokratik rejimi muhafazaya kesin kararlı olduğunu bildirmişti.*¹⁵⁴

Blum Kabinesi, diğer taraftan, Fransız Komünist Partisinin eleştirisiyle karşılaşılıyordu. Komünist Partisi Genel Sekreteri Toretz, yaptığı bir konuşmada, dış siyaseti Hitler önünde teslim olmak ve İspanya demokrasisinin kuşatılmasından sorumlu olmakla itham etmişti. Ancak Blum, hala ümitliydi ve *Halk cephesi devam edecektir.... Bugünkü hükûmetin programı sosyalist programı değil, halk cephesi programıdır* demeye devam ediyordu.¹⁵⁵

Blum Kabinesi, 6 Aralık 1936'da Paris'ten bildirildiğine göre, güvenoyu almıştı. Ancak Blum, komünist milletvekillerinin güvenoyunda çekimser davranmaları nedeniyle, istifanın eşiğinden dönmüştü. Komünist Partisi yayımladığı bir tebliğde, Halk Cephesinin programını devam ettirmek için Blum Kabinesine destek olmaya devam edeceklerine; ancak komünistlerin, cumhuriyetçi İspanya'ya karşı uygulanan abluka siyasetini onaylamadıklarını göstermek için çekimser kaldıklarına işaret etmekteydi.¹⁵⁶ Komünistler

Ekim 1936.

152 **Akşam**, 12/13 Ekim 1936; Örneğin, Fransız Sosyal Partisi'nin toplantısında Albay François de La Roque, Valenciennes'de yaptığı bir konuşmada, *hareket zamanı geldi* diyordu. Komünistlere bir ihtar niteliğindeki bu ifadeler, milliyetperverlerin hislerine tercüman oluyordu. Ama La Roque'ye verilen cevaplar gecikmemişti.

153 **Akşam**, 13 Ekim 1936.

154 **Akşam**, 18 Ekim 1936. Bu gelişmelerin nihayetinde, Fransız kabinesi kalyordu. Radikaller Kongresi'nde, Chautemps, Herriot ve Sarraut taraftarlarınca ortaklaşa kaleme alınıp Daladier tarafından takdim edilen bir kararla, *demokrasinin üssülesası olan* insan hakları beyannamesinin, mal ve mülk dokunulmazlığını desteklediği hatırlatılarak, fabrika, tezgah, çiftlik ve dükkan işgal etmenin özgürlüklere karşı bir saldırı demek olduğu vurgulanmaktaydı. **Akşam**, 26 Ekim 1936.

155 **Akşam**, 2 Kasım 1936.

156 **Akşam**, **Kurun**, 7 Aralık 1936. Muharrem Feyzi Togay'ın analizinde görüleceği üzere, kabinenin konumunu koruyup koruyamayacağı dış siyasetin gidişatına bağlıydı. Özellikle dış politika konusunda, kabinedeki partiler arasında *büyük ziddiyet ve farklar* vardı. Daha da

Halk Cephesinden ayrılırlarsa, başbakanın da çekilmesi söz konusu olabilecekti. Görünen oydu ki Halk Cephesi sarsılıyordu. Nitekim beklenen son 1938'de geldi.

Fransız Cumhurbaşkanı'nın Nisan 1938'de yeni kabineyi teşkile Milli Savunma Bakanı Daladier'i memur etmesi, hükûmetin siyasetini, silahlanmayı kuvvetlendirmek esasından hareket ederek kuracağı şeklinde yorumlanmaktaydı. Daladier'in, kabinesinde sosyalistlere çok az yer vereceği, komünistleri ise kabineye katılmaları için davet bile etmeyeceği söylenmekteydi. Diğer taraftan, Asım Us 10 Nisan tarihli "Fransada hükûmet buhranı" başlıklı yazısında; Fransa'nın yine bir hükûmet buhranı içine düştüğüne, Blum'un mali projesine destek elde edemediğine ve istifasını vermek zorunda kaldığına dikkat çekiyordu.¹⁵⁷ Fransa'da durum sıkıntılıydı. 1938'de Halk Cephesi yıkıldıktan sonra kurulan Daladier Kabinesi, genel grev tehdidinde ve komünistlerin olay çıkarma ihtimaline karşı sert önlemler aldı.¹⁵⁸ Radikaller iktidarda üstünlüğü ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bir yönüyle, Fransa'da yaşananlar sosyo-ekonomik temelli gelişmeler olup ideolojik tercihi rejim değişikliğinden ziyade hükûmet buhranları şeklinde kendini göstermişti. Hükûmetlerin bu sorunları çözebilmek için geniş yetki talepleri ise, *diktatörlüğü* çağrıştırdığı gerekçesiyle reddedilmiş, kabine bunalımlarını tetiklemiş ve hükûmetleri düşürmüştü.

Çekoslovakya, 20. yüzyılın yeni kurulan devletlerinden olup, I. Dünya Savaşı'nın sonunda, 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla doğmuştu. Çekoslovakya'da, Peker'in aktarımıyla, 15 kadar siyasal parti vardı. 300 milletvekilli parlamentoyu, *Çek, Alman, Macar* gibi farklı milliyetler ve farklı partiler oluşturmuşlardı. Çokluk partisi olan Çekoslovak Cumhuriyetçi Çiftçi Partisinin mecliste 46 üyesi vardı. Bu çokluk partisinin sayısına dikkat edilirse, partilerin çok sayıda ve dağınık bir halde olduğu daha iyi anlaşılabilir. Çekoslovakya'yı altı partinin koalisyonu yönetmekteydi. Dolayısıyla birbirine *prensip ve renk itibari* ile zıt oldukları halde hükûmet kuran bu partilerin her birinden birer ikişer üye alınmıştı. Peker'in hassasiyeti, konunun *liberal tip ile devlet idare etmenin* güçlüklerini ortaya koyuyor olmasından kaynaklanmaktaydı.¹⁵⁹ Bu durum da, yeni kurulan dev-

ilginci, dış politikada Blum kabinesi, kendisinin dayandığı Halk Cephesi yani sol partilerden *ittifak üzere müzaheret görmediği halde*, sağ partilerin tasvibine mazhar olmaktadır. **Cumhuriyet**, 7 Aralık 1936.

157 **Kurun**, 10 Nisan 1938.

158 **Akşam**, 29 Kasım 1938.

159 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, **age.**, s. 274-275; Örneğin, Çekoslovak sosyal demokrat partisi-43, Çekoslovak nasyonal sosyalist partisi-32, Komünist partisi-30, Çekoslovak halk/klerikal partisi-25, İslavkların klerikal halk partisi-20, Çekoslovak demokrat nasyonal partisi-14, Çekoslovak küçük sanayi ve esnaf partisi-12, Alman sosyal demokrat partisi-21, Alman çiftçi partisi-16, Alman Hristiyan sosyalist partisi-11, Alman nasyonal sosyalist

letlerin geleceğine ilişkin ortak karara varmada zorluklara, siyasal sistemin bocalamasına neden olmaktadır.

1938 Südet Krizi sebebiyle, Alman işgali gölgesinde, Çekoslovakya tarihinin en zorlu dönemlerinden biri yaşanıyordu. Südet Krizi, Ekim’de, Avrupa’yı savaşın eşiğine getirmişti. Dört büyük devletin (Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya) 29 Eylül’de imzaladığı Münih Kararı’nı kabul etmek durumunda kalan Çekoslovak hükûmetinin durumu müşküldü. Almanya’nın işgal ettiği Çekoslovakya matem içindeydi. Her ne kadar, Daladier, Münih’ten ayrılırken *Harp tehlikesi ortadan kalktı, şerefli bir anlaşma oldu* dese de bu durum Çekoslovakya için zoraki bir kabuldü. Cumhurbaşkanı Beneş’in başkanlığında Münih tekliflerini inceleyen kabine, ulaşılan sonuca dair hükûmet adına Başbakan General Jan Sirovi (Syrový)’nin yaptığı radyo konuşmasında da kendini göstermekteydi. Aslında, Çekoslovak hükûmeti, bu kararı verirken kendi iştiraki olmaksızın tek taraflı olarak kabul edilen Münih Antlaşması’nı bir nevi protesto etmekteydi.¹⁶⁰ Devlet başkanının ve hükûmetin konumu sarsılmıştı; nitekim 1938 Ekim’inin ilk haftasında, Sirovi Hükûmeti istifasını verdi; yeni Çekoslovak kabinesi, yine General Sirovi tarafından kuruldu.¹⁶¹

Çekoslovakya Cumhurbaşkanı Edvard Beneş’in 5 Ekim 1938’de istifa ettiği, General Sirovi tarafından radyoda yapılan bir açıklamayla halka duyuruldu; bu konuşmasında General Sirovi, ülke için yeni bir dönemin başladığını ve yeni idarenin *geniş bir ademi merkeziyet sistemine* istinat edeceğini belirtti. Beneş, Münih Antlaşması nedeniyle istifa etmek istemişse de bunu *daha müstakar bir hükûmetin teşkilinden sonraya* ertelediğini ifade etmişti.¹⁶² Böylece Cumhurbaşkanı Mazarik (Tomas Masaryk)’e halef olan ve görevinden çekilen Mazarik tarafından bizzat kendi *yerine intihap edilecek biricik adam* olarak işaret edilen¹⁶³ Beneş’in otuz yılı bulan siyasi faaliyeti 1938’de son bulmuş oluyordu. Gelişmelerin devamında; Slovakların *müstakil bir devlet*¹⁶⁴ kurma çabaları gündemin esas maddesi haline dönüşecekti. Bu da bir yıl sonra, Çek topraklarının işgali sürecinde, Mart 1939’da hayata geçecekti.

1929 Dünya Ekonomik Krizinin başlamasıyla birlikte, “demokrasinin son kalıntıları”, bir şekilde -İtalya’daki ve özellikle Almanya’daki Avrupa faşizminden etkilenen anti-demokratik rejimler lehine- süpürülmüştü. Liberal demokratik politikaların olumsuz etkilendiği bu süreçte, sol ve sağ kitle hareketleri güçlendi. Bu dönemin acı bir deneyimi de, *demokratik liberal güçlerin*

partisi-8, Millî Alman partisi ve Landbundlar ile Alman küçük sanayi partisi-7, Millî Macar partisi ve Macar Hıristiyan sosyalist partisi-12, müstakiller-3.

160 **Akşam**, 1 Ekim 1938.

161 **Akşam**, 5 Ekim 1938; Başbakanlık ve Savunma Bakanlığına Sirovi geldi.

162 **Akşam, Son Posta**, 6 Ekim 1938.

163 Beneş’in hayatı için bk. **Son Telgraf**, 28 Mayıs 1937.

164 **Akşam**, 7 Ekim 1938.

yenilgisi örneklemesinde, muhtemelen Çekoslovakya'nın Münih'te 1938'de -Avrupa'daki demokratik özgürlüklerin savunucuları olan İngiliz ve Fransız hükûmetleri tarafından- maruz bırakıldığı durumla somutlaştırılabilirdi.¹⁶⁵

Polonya, Peker'in ifadesiyle *yeryüzü savaşından* sonra, liberal yapılı bir devlet olarak kurulmuş ve çok geçmeden çok partili bir siyasi hayat ve parti çekişmeleri yaşamıştı. Birliği sağlamak ve istikrarlı bir hükûmet kurmak için, devletin dayandığı çokluğu meydana getiren bir hükûmet grubu; yani *partisizler partisi* oluşturularak, yeni devlet, *liderler ve hükûmet etrafında toplanan* ve siyasi partilerin tarifi bakımından ortak bir vasfı, bir rengi olmayan bu çokluğa dayandırılmıştı.¹⁶⁶

1930'lu yıllara gelindiğinde, özellikle 1929 Dünya Ekonomik Krizi sonrasındaki şartlarda siyasi istikrar beklentisi, Peker'in de dikkat çektiği üzere, liberal siyasetin de önüne geçerek devletlerin idamesi için hayati bir zorunluluk olarak belirlemekteydi. Koalisyonların, ülkedeki düzen ve istikrarı etkileyen yönü sıkıntılıydı. Parti hayatındaki dağınıklık ve siyasi uyuşmazlık, parlamentarizmi tehdit edecek düzeydeydi.

Hayatı -vefatı üzerine A. Şükrü Esmer'in 14 Mayıs 1935'te Tan'da ayrıntılı bir şekilde yazdığı gibi- Lehistan'ın *son yarım asırlık kurtuluş hareketinin tarihi* olan Mareşal Jozef Pilsudski, dünya savaşı sonunda ülkesinin bağımsızlığa kavuşmasıyla, artık ihtilalci değil asker ve devlet adamı yönüyle ön plana geçiyordu. 1918-1922 sürecinde devletin hizmetinde ve başındaydı. Daha sonra siyasi hayattan çekildiyse de, 1926'da, *parlamentarizmin, kurtardığı ülkeyi anarşiye sürüklediğini görüyor ve bu defa da Lehistan'ı Leh politikacılarının ellerinden kurtarıyordu*. Parti mücadelelerinin Leh Cumhuriyeti'ni tehlikeye düşürdüğünü görünce, Ömer Rıza Doğrul'un dikkat çektiği üzere, *Cumhurbaşkanının nüfuzunu sağlamlamak ve birçok partinin elinde nüfuzunu kaybeden parlamentoya karşı hükûmetin istiklalini korumak için faaliyete geçti*. 1926'da Polonya'nın çıkarlarını koruyamadığını düşündüğü hükûmeti devirdi. 31 Mayıs 1926'da Cumhurbaşkanlığına seçildi; ancak askerlerinin başından ayrılmayacağını belirterek, dostu Ignacy Moscicki'nin lehine Cumhurbaşkanlığından feragat ederek savaş bakanlığını üstlendi. 1926-1928 yılları arasında ve 1930'da olmak üzere iki defa başbakan oldu. 1930'dan itibaren, fazla ön plan çıkmadan çalışmak suretiyle, Polonya'yı âdeta *birkaç arkadaşıyla* idare etmekteydi.¹⁶⁷ Lehistan'ın devlet idaresi ve parlamentosunun daha

165 John D. Nagle-Alison Mahr, **Democracy and Democratization**, London 1999, s. 21.

166 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 272-273.

167 Pilsudski'nin genç yaşlarından itibaren Lehistan'ın bağımsızlığı için çalışması, Çarlık idaresi ile onu karşı karşıya getirmişti. Sibirya'ya sürülmüş ve sonra Lehistan'a dönüp Sosyalist Partiyi kurmuştu. Pilsudski sosyalist olmakla birlikte sosyalistliğin gelişmesi için *herşeyden evvel demokrat bir devlet vücuda getirilmesi lazım geldiğine* inanmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında Lehistan'ı aralarında paylaştıkları üç imparatorluk (Rusya, Avusturya, Almanya) karşısında, ülkesinin istiklali için mücadele etmişti. 1917 Bolşevik İhtilali ve ertesi yıl da

işlevsel bir hale gelmesi için çaba sarfetti.

Lehistan'da 1930 Mart sonundan itibaren iktidarda bulunan Walery Slawek Kabinesi, yerini Ağustos'ta Pilsudski Kabinesine bıraktı. Mareşal Pilsudski, Lehistan'ın millî kahramanıydı ve ülkedeki nüfuzu büyüktü. Kabine kurmaya girişmesi, artık işleri her manasıyla ele alıyor demektir. Nitekim Lehistan'da birçok parti vardı. Bu irili ufaklı partiler arasındaki ihtilaf yüzünden *devamlı ve iş görebilecek bir hükûmet* kurulması çoğu kez sorunluymuştu. Bu noktada Pilsudski'nin büyük hassasiyeti vardı. Aslında, yeniden seçim yaptırmak ve anayasayı değiştirmek istiyordu. Bu arada, parlamentonun feshedildiği haberi de geliyordu. Cumhurbaşkanı Moscicki, Mareşal Pilsudski ile görüşükten sonra *Diyet Meclisi* ile *Ayan Meclisi (Senato)*'nin feshini emretmişti. Yeni seçim, Kasım ayında yapılacaktı.¹⁶⁸ Mareşal Pilsudski'nin, işbaşına gelince hızla bir şekilde icraata başlaması ve parlamentonun dağıtılması dikkat çekici bir dönüşümdü. Kendisinden beklenenler fazlaydı ve bu durumda kabinesi ya uzun ya da çok kısa ömürlü olacaktı, ortası yok gibiydi.

Lehistan'da 23 Kasım 1930'da Parlamento seçimleri tamamlandı ve Pilsudski'nin partisi kazandı. Avrupa'nın karıştığı bir dönemde, kıtanın merkezini teşkil eden Lehistan'da, Parlamento'da büyük bir çoğunluğa dayanan kuvvetli bir hükûmet bulunması -Muharrem Feyzi'nin de işaret ettiği gibi- önemliydi. Böylece savaş sonrasında, Lehistan Devleti'nin "dördüncü diyet meclisi intihabı" yapılmış; ve seçim, hükûmete büyük bir çoğunluk temin etmişti. Yeni Lehistan'ın tarihinde ilk defa hükûmet, tek bir parti çoğunluğuna dayanıyordu. Lehistan gibi, Avrupa dengesinde etkili yeri olan bir ülkenin, çok zayıf bir yönü vardı. *Millî hamiyette müttehit olan* bu millet, pek çok partilere dağılmıştı. Lehistan bölündükten sonra, bu milletin, muhtelif devletlerin idaresinde yaşamış olması bu partilerin çoğalmasına neden olmuştu. Lehistan'da 1930 yılından önceki seçim, 1928 yılında yapılmış; fakat hükûmet çoğunluk kazanamamış olduğundan etkin kanunların çıkartılması mümkün olamamıştı. 1930'daki bu yeni seçim, Lehistan'a ekseriyete dayalı "sabit bir hükûmet" verdiğinde; *sabit bir hükûmet, sabit bir siyaset* temin edecekti.¹⁶⁹

Kasım sonunda, Pilsudski Kabinesi, başbakanın sıhhi vaziyetinden do-

Avusturya ve Almanya'nın yenilgisi ortamında, 1918'de -yüz yirmi yıl esir kalan- Lehistan da istiklaline kavuşma imkanı buldu. Pilsudski 1918'de Lehistan kuvvetlerinin başına, 1919'da devletin başına geçti. Mareşal Pilsudski'nin Mayıs 1935'te vefatı, ülkenin istikrara kavuşmadığı bir dönemde sarsıntılar getirebilirdi. Lehistan, yeni bir devlet tecrübesine girişmiş, Nisan 1935'te yeni bir anayasa hazırlanmıştı. Bk. **Haber**, 13 Mayıs 1935; **Ulus**, 13 Mayıs 1935; **Tan**, 13-14 Mayıs 1935; **Kurun**, 14 Mayıs 1935 bk. Ö.R.Doğrul'un yazısı; **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1935 ayrıca bk. Varşova'da iki yıldan fazla maslahatgüzar olarak görev yapmış olan Ercümen Ekrem Talu'nun kaleme aldığı Pilsudski'ye ait izlenimler.

168 **Milliyet**, 2 Eylül 1930.

169 **Cumhuriyet**, 24 Kasım 1930.

layı istifa edeceğini bildirdi.¹⁷⁰ 4 Aralık 1930'da Cumhurbaşkanı, Mareşal Pilsudski kabinesinin istifasını kabul etti. Pilsudski'nin yakın arkadaşı Albay Slawek, Pilsudski'nin de içinde bulunduğu yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi ve altı ay iktidarda kaldı.¹⁷¹

Mareşal Pilsudski 12 Mayıs 1935'te vefat ettiğinde, iktidarda Slawek vardı. Mart 1935'te kurduğu kabinesiyle Slawek, eski başbakan müstesna, bütün bakanların yerini koruduğu bir kabine oluşturmuştu.¹⁷² Mayıs ayında Mareşalin ölümü, Lehistan'da *tehlikeli particiliğin yeniden canlanması* korkularını ortaya çıkarmıştı.¹⁷³

Atatürk Dönemi'ne denk gelen on beş yıl boyunca, çok sayıda hükûmet değişikliği olduğu görülen Lehistan'da, mevcut döneme cumhurbaşkanlığı açısından bakıldığında; uzun bir görev süresiyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim Mayıs 1933'te toplanan hükûmet bloku, Moscicki'nin tekrar Cumhurbaşkanlığı adaylığını kabul ediyordu.¹⁷⁴ Moscicki 1939'a kadar devlet başkanlığını sürdürdü.

2.1.2. Yol Ayrımı: Macaristan ve Avusturya

I. Dünya Savaşı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağıldı; yol ayrımındaki Macaristan ve Avusturya, 1918'ten itibaren iki ayrı müstakil cumhuriyete dönüştü. 1930'lu yıllarda Avusturya için, Almanya'yla yakınlaşma ve ardından 1938'de birleşmeyle gündeme gelen *Anschluss* ile birlikte yeni ve keskin bir yol ayrımı daha ortaya çıktı.

Macaristan, I. Dünya Savaşı'nın sonunda doğan devletlerden biri olup, 1949 yılı öncesinde yazılı bir anayasası yoktu. Partilerin durumu -Peker'in aktarımıyla- kendine özgü bir durumdaydı ve problemlili olan dış siyasetinde nüfuzu için gereken gücü ülkeye verecek nitelikte değildi. Parlamentoda sağ ve sol birlik partileri şeklinde gruplaşma vardı. Sağ tarafa eğimli olan Hristiyan burjuvalar, çiftlik sahipleri *sağ birleşikleri*; ve demokrat nasyonellerle onların etrafındakiler *sol ünifiyeleri* oluşturmuşlardı. Macaristan'da rastlanan bir diğer parti de, Hristiyan ekonomi partisiydi. Bunun benzeri başka bir yerde yoktu. Macaristan'da hükûmet yükünü alacak bir çokluk partisi yoktu, ülkeyi bir koalisyon idare etmekteydi.¹⁷⁵

170 **Milliyet**, 30 Kasım 1930.

171 **Milliyet**, 6 Aralık 1930.

172 **Haber**, 29 Mart 1935; **Milliyet**, 30 Mart 1935.

173 **Kurun**, 14 Mayıs 1935.

174 **Milliyet**, 9 Mayıs 1933.

175 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, **age.**, s. 275; Macaristan'da seçimlerde kapalı oy verilmezdi. Seçmenler, milletvekilini veya vali yardımcısını seçerken, listenin altına imzalarını atarlardı. Sol birleşikler, bu seçim şeklinin kapalı oya sokularak düzeltilmesini, laik hayatın uygulan-

Macaristan Başbakanı General Gyula Gömböş (Gömbös)'ün 1932'de başlayan başbakanlığı, aniden nükseden hastalığı nedeniyle 6 Ekim 1936 sabahı tedavi gördüğü sanatoryumda hayatını kaybetmesiyle son buldu. Gömböş'ün ardından, Macar kabinesi istifa etti. Yeni kabineyi Daranyi kuracak ve çok geçmeden seçimler yapılacaktı.¹⁷⁶ Gömböş sonrasında, Macaristan siyasetinin değişmesi beklenmiyordu. 7 Ekim 1936'da Peşte'den bildirildiğine göre; siyasi gözlemciler, *naip hükûmet* Amiral Miklos Horthy (Horthy)'nin Gömböş'e karşı tutumu ve onunla olan ilişkileri nedeniyle Generalin ölümü yüzünden Macaristan siyasetinde değişiklik olmayacağını beyan etmekteydiler. Bazı çevrelerde, bir Daranyi-De Kanye (Kalman Daranyi-Kalman de Kanye) Kabinesinin kurulması ihtimalinden bahsedilmekte ve bu kabinenin Gömböş Kabinesinin siyasetini devam ettireceği söylenmekteydi.¹⁷⁷

N. Baydar Ulus'ta yer alan "General Gömböş" başlıklı yazısında 1935 Mayıs'ında Budapeşte'de, dünya gazetecilerinin bir toplantısında, Başbakanlık sarayında yapılan bir kabul merasiminde *Türk gazetecisi ve Ankara* sözlerini duyar duymaz Başbakan Gömböş'ün birkaç adım ilerleyip ellerini hararetle sıkarken Türkçe olarak *kardeş* kelimesini derin bir sevgiyle telaffuz etmesini aktarmaktaydı. Baydar'a göre, Başbakan Gömböş'ün, Macar dava ve politikasını anlattığı açıklamalarında *ne kin, ne de istirham şivesi* sezilebilirdi ve *dokuz milyon kişinin mümessili*, dünya basınına ancak bu derece vekar ve temkinle düşüncelerini açıklayabilirdi. *Yurtta sulh, cihanda sulh* Cumhuriyet Türkiye'si'nin siyasi prensibiydi. Diğer taraftan Gömböş de, halkının refahını sağlayabilmek için siyasi ve sosyo-ekonomik alanlarda önlemler alarak, Macaristan'ın iç barışını sağlam temeller üzerine kurmasını bilmiş; ülkesini maceralara sürüklemekten çekinen, fakat büyük davalarından da vazgeçmeden onları *zeka ve meharetle* çözmeye çalışan bir hükûmet başkanı olarak, Türkiye'nin bu prensibinin *hiç yabancı* olmadığını göstermişti. Gömböş'ün zamanında Macaristan, içte ve dışta, barış ve huzurun amili olmuştu.¹⁷⁸

Siyasi gözlemcilerin öngörülleri doğru çıktı ve General Gömböş'ün hastalığı sırasında vekili olan Doktor Kalman Daranyi yeni Macar Başbakanı oldu. Doktor Daranyi, Millî Birlik Partisi toplantısında kabinesinin izleyeceği siyaseti açıklamıştı. Yeni başbakan da 16 Ekim 1936'daki konuşmasının ilk kısmında, General Gömböş'ün de yapmak istediği seçim işlerinin düzenlenmesi konusuna değinmiş ve genel seçimin *gizli rey ile* ve millî çıkarlar gözetilerek yapılması gerektiğini anlatmıştı. Bu yüzden bu soruna ilişkin hazırlanacak layihanın, üstelik Ayan Meclisini ıslah etmeyi ve saltanat naibinin yetkilerini arttırmayı da hedeflediği anlaşılıyordu. Macaristan'ın kaderini 1931'e değin

masını ve vasitasız vergilerin kaldırılmasını istemektedirler ama etkili olamamışlardı.

176 **Akşam, Haber, Kurun, Ulus, Ulusal Birlik, Yeni Asır**, 7 Ekim 1936.

177 **Ulus**, 8 Ekim 1936; **Anadolu**, 9 Ekim 1936.

178 **Ulus**, 9 Ekim 1936.

on yıl kadar elinde tutan Başbakan Kont Istvan Bethlen, Macaristan'ın komşularından başka diğer ülkelerle de dostça ilişkiler kurmayı başarmıştı. Kont Bethlen'in fikirlerine eğilimli olarak bilinen yeni Başbakan Daranyi'nin de diğer devletlerle dostluk bağlarını güçlendirmesi ümit edilmekteydi.¹⁷⁹

Daranyi'nin iktidarı, fazla uzun sürmedi. Daranyi 14 Mayıs 1938'de istifa etti. İstifasına ilişkin olarak yapılan açıklamada, kabinesini 1936'da kurmasındaki amacın birçok ıslahatı gerçekleştirmek olduğu; bu ıslahatlar arasında *anayasa tadilleri, sosyal ıslahat, matbuat kanunu, sosyal ve ekonomik muvazene kanunu* gibi düzenlemelerin olduğu ve bunların da gerçekleştirildiği belirtiliyordu. Bu bakımdan, Daranyi'nin istifasının sebebi, "vazifesini tamamiyle yapmış olmasından başka bir şey değil"di. Sonuçta, Gömböş'ün ardından başbakan olan Daranyi'den sonra, Mayıs 1938'deki yeni başbakan Bela Imredi olacak ve o da ülkeyi ancak dokuz ay yönetecekti. Imredi'nin başbakanlığındaki yeni kabinenin iktidara geldiğinde, *parlamentonun feshi ve derhal intihabat yapılmasını* isteyeceği düşünülüyordu.¹⁸⁰ Cumhuriyet'te 5 Haziran 1938'de yer alan Fransız gazeteci Moris Perno (Maurice Pernot)'nun yazısına göre; Gömböş'ün başbakanlığı zamanında Maliye Bakanı olan Imredi, Gömböş'ün vefatından sonra siyaseti bırakıp millî bankanın başkanlığına geçmiş ve ardından başbakanlığa gelmişti. Avusturya'nın ilhakının sonrasında ve Çekoslovakya'yı tehdit eden tehlike henüz kısmen bertaraf edilmişken, Başbakan Imredi için de öncelik *parti mensubu değil, vatansever bir başvekil* olmak olacaktı. Onun 14 Mayıs tarihli programında, *eski muharib vatanseverliğiyle beraber, hükümdarlık prensibine ve teşrii usule merbut muhafazakar bağlılığı ve ekonomik ihtiyatkarlığı* ön plana çıkmaktaydı.¹⁸¹

Başbakan Imredi, 1938 yılı Kasım ayı sonunda bir istifa denemesinde bulundu. Ancak, 1920'li yıllardan itibaren Kral naibi olarak ülkede söz sahibi olan Amiral Horthy, duruma müdahale etti. İstifa eden Başbakan Imredi, Horthy tarafından defalarca kabul edildi ve nihayetinde Kral naibi, Imredi Hükümetini işbaşında tutmakta ısrarlı davrandı. Macar kabinesi değişmedi; çünkü Kral naibi, istifayı kabul etmedi.¹⁸² Bela İmredi, bir yılını bile doldurmadan yani savaş başlamadan Şubat 1939'da iktidarı bırakacaktı.

Avusturya, parlamentarizm örneklerinin belki de en sıradışı temsilcisi olmasına rağmen, savaş sonrası yıkılan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan doğan bir ülke olması nedeniyle ve coğrafi bir yaklaşımla, çevresindeki liberal yönetimlerle de etkileşen bir yöne sahipti. Avusturya'da 1918-1920'de Meclis Hükümeti vardı. 1920 Avusturya Anayasası, parlamenter demokrasiye dayalı bir cumhuriyet rejimini büyük ölçüde oluşturmuştu.

179 **Tan**, 17 Ekim 1936.

180 **Anadolu, Ulus**, 14 Mayıs 1938.

181 **Cumhuriyet**, 5 Haziran 1938.

182 **Akşam**, 29 Kasım 1938.

Ancak anayasa 1929'da, güçlü bir parlamento-karşısı ve parti-karşısı durumun belirmesi sebebiyle özü itibariyle değişime uğradı. Anayasal olarak Avusturya, 1929'dan itibaren -Parlamentosu etkin olmayı sürdürmesine rağmen- *yarı-başkanlık* sistemini uygulamaya başladı.¹⁸³ 1920'de oluşan rejimin dinamikleri, 1934-1938 Avusturya Federal Devleti (*Ständestaat*) sürecinde, şansölyeler Dollfus (Engelbert Dollfuss) ve ardından Şuşnig (Kurt Schuschnigg)'in politikaları ve Vatan Cephesinin yaklaşımıyla daha da derin bir değişime uğrayacaktı.

1927 yılında, Avusturya'da monarşi taraftarları ile sosyalistler arasında çıkan olaylar sonucunda sosyalistlerden birkaç kişinin ölmesine neden olan Macaristan monarşist milliyetçilerine, yapılan yargılamada jüri tarafından beraat kararı verilmesi üzerine komünist ve sosyalist gazeteler hükümet ve taraftarlarını itham ederek halkı gösteriye davet etmekteydi.¹⁸⁴ Aslında bu gelişmeler ve diğer taraftan yükselen ideolojilerin Avusturya'da taban bulmakta zorlanmayacağı; ülkenin rejimini sarsacak ideolojik nüvenin, varlığını; hatta, gelişip serpilmekte olduğunu gösterir gibiydi. Sonraki yıllarda bu nüve büyüyerek, belki de 1930'lu yılların en sarsıcı gelişmelerinden biri olarak, *Anschluss Olayı* adıyla, kendini gösterecekti. Gelişmelere bakıldığında kaçınılmaz sona doğru ilerleyişin öncü dalgalarının dışı vurumunu, 1933 Haziran'ında, Avusturya Şansölyesi Dollfus'un ülkenin durumunu değerlendirdiği bir söyleşide tanımlamak mümkündü. Dollfus'un söyleşideki, *Almanlarla olan tarihi bağların da varlığını pek ala kabul ettiğini fakat Küçük Avusturya arazisinin Almanyaya ilhakı ile Alman meselesinin halledileceğini zannetmiyoruz* şeklindeki sözleri dikkat çekiciydi. Benzer şekilde, Heimvehrenlerin Krems'de yaptıkları geçit resminde, Prens Starhemberg de, ... *hitlercilerin hareketlerine aynen mukabele etmeğe hazırız icap ederse kimseye danışmadan hareket edeceğiz, Alman birliği yapacak olan üçüncü Reich değildir* şeklinde özgüven sergilemekteydi.¹⁸⁵ Hükümet, aldığı önlemleri ağırlaştırmıştı. 1933'te hükümet, Viyana'daki Nazi Partisini feshetmişti; ayrıca Avusturya'daki Hitlercilere ve Nazilerin Krams ve Salzburg'da yaptıkları suikastlere karşı önlemler almakta¹⁸⁶ ve tedhiş hareketlerine karşı da önlemlerini arttırmaktaydı.¹⁸⁷ Hükümet çevrelerinde, Nazilerin herhangi bir şekilde tekrar bir parti kurmalarına izin verilmemesine karar verilmişti.¹⁸⁸

183 Wolfgang C. Müller, "Austria: Imperfect Parliamentarism but Fully-fledged Party Democracy", *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, ed. Kaare Strom-Wolfgang C. Müller-Torbjörn Bergman, Oxford 2006, s. 221-222.

184 *BCA*, 30-10-0-0 /233-574-3/421 B, 17 Temmuz 1927.

185 *Milliyet*, 13 Haziran 1933.

186 *Milliyet*, 21 Haziran 1933.

187 *Milliyet*, 14 Haziran 1933.

188 *Milliyet*, 3 Temmuz 1933. Almanya-Avusturya gerginliğinde, İngiliz, Fransız ve İtalyan basınının değerlendirmeleri de Avusturya lehineydi. *Milliyet*, 18 Haziran 1933.

Almanya'da Millî Sosyalist Partisinin iktidara gelmesi, yalnız bir hükümet değişimi, hatta bir rejim değişiminin sınırlarını aşmış Almanya'nın hudutları dışında bulunan Almanların *anavatana kavuşmaları esbabını hazırlayan bir hadise* şekline dönüşmüştü. Almanya'da olduğu gibi, Almanya dışında yaşayan Almanlar arasında da, Berlin'deki partiye benzer oluşumlar meydana gelmişti. Avusturya'da Hitlerciler, Almanya'daki *Kardeş teşkilattan kuvvet ve cesaret alarak* faaliyetlerini Dollfus Hükûmeti'ni düşürmeye yoğunlaştırmışlardı. Hitler iktidara geçmeden önce *mülayim ve liberal bir siyaset takip eden* Dollfus bunun üzerine Hitlercilerle mücadele etmek için Hitler'in yöntemlerine başvurmuştu. Artık Avusturya'da *liberal bir hükûmetin diktatörlüğü gibi garip ve tezat* bir durum ortaya çıkmıştı. Almanya'daki Hitlercilerden aldıkları ilham ile hareket eden ve oldukça güçlü olan Hitlerciler içeride Avusturya'yı tehdit ediyordu. Konunun diğer bir dikkat çeken yönü ise, Hitlerci olmayan ve Almanya'yla ilhakı da istemeyen zümreler de, Dollfus hükûmetine, *diktatörlüğü dolayısıyla aleyhtar vaziyet* almışlardı. Bu zümreler Dollfus hükûmetini iktidara getiren partilerdi. Bunların şikayetleri, Avusturya'da *parlamentar idarenin yıkılması*ydı. Bundan dolayı, Dollfus Hükûmeti, *dahilen sağdan ve soldan muhasım kuvvetler* arasında, dışarıdan da Alman Nazi Partisinin hücumlarına ve Alman hükûmetinin husumetine maruz kalmıştı.¹⁸⁹

Avusturya Başbakanı Dollfus ise, Reuter (Royter)'e verdiği demeçte, Avusturya Nasyonal Sosyalist Partisine karşı alınan bütün önlemlerin, haksız yere Almanya karşıtlığı gibi anlaşılmasından dolayı üzüntüsünü ifade etmiş, Avusturya hükûmetinin Avusturya Nasyonal Sosyalist Partisine karşı hareketinin yalnız Avusturya'yı ilgilendirdiğini ve mevcut gerginliğin önlenmesi

189 **Milliyet**, 16 Haziran 1933; Ahmet Şükrü'nün değerlendirmelerine göre, Avusturya'nın uzun zaman Almanya'daki *büyük hareketin cazibesine* dayanabileceği şüpheliydi. Ancak Avusturya'da Nazi Partisi'nin iktidara geçmesi, Almanya'ya ilthakı manasına gelmiyordu. Tıpkı Danzig şehrinde olduğu gibi, Avusturya'da da teşkil edilecek bir Nazi Hükûmeti *ilhamını Berlindeki Nazi Fırkasından* alacak ve Avusturya'nın Almanya'ya resmen ilthakı *beynelmilel vaziyetin müsait olduğu bir zamana talikedilecekti*. Yazısının sonunda Ahmet Şükrü bir öngöründe bulunarak her durumda Avusturya'nın Almanya'ya katılımının bir zaman sorunu olduğunun altını çiziyor ve Dollfus'un *mutlak neticede kaybedilecek*, Hitlerin de *mutlaka neticede kazanılacak bir oyun oynamakta* olduklarını belirtiyordu. Bu siyasi oyun içinde, Almanya, hedefine kilitlenmiş ve Avusturya topraklarında Nazizme eleman devşirmeye yönelmiş görünmekle birlikte, ilhakı zamana yayacak ve böylece daha az hissettirecek söylemleri ihmal etmiyordu. Alman Propaganda Bakanı Goebbels 15 Haziran 1933'te gazetecilere yaptığı bir açıklamasında, Avusturya hakkında tüm Almanlar gibi dostça duygular besleyen Alman Hükûmetinin mevcut uyumsuzlığa neden olduğu veya parti çıkarlarının bu uyumsuzlukta rol oynadığı zannına düşmenin *ağır bir yanlışlık* olacağını ifade etmekteydi. Goebbels, ayrıca Avusturya hükûmetinin M.Habicht'e karşı aldığı önlemlere de değiniyordu. Theodor Habicht'in faaliyetine karşı önlem almak, Avusturya-Nazi partisine tavır almak anlamına geliyordu.

için her iki tarafın iyi niyet göstermesi gerektiğini söylemişti.¹⁹⁰

Avusturya Başbakanı Dollfus ölümle tehdit ediliyordu. Lintz'de *vatanperverler cephesinin* toplantısında bir konuşma yapmış, *müstakil bir Avusturyanın var olmasının bir zaruret mahiyetinde olduğunu*, hükümetin ve silahlı kuvvetlerin vatanlarını savunmada kesin kararlı olduklarını söylemişti. Dollfus, Milliyetçi Sosyalistler hakkında ise şunları demişti: *Avusturyada Milliyetçi Sosyalistlik hareketi 1890 senesine doğru Katoliklik fikrine karşı çıkan ve Avusturya ile Almanya'nın birleşmesi düşüncesini yayan hareketin aynıdır*. Ayrıca Avusturya'da bir hükümet darbesi yapmak için dışarıda hazırlıklara girişmek üzere Münih'e gidip sığınanlara da uyarıda bulunmaktaydı.¹⁹¹ Avusturya ve Almanya arasındaki bu uyuşmazlık, Siirt Milletvekili Mahmut'un da ifade ettiği üzere, yalnız Avusturya'yı değil diğer devletleri de endişelendiriyordu. Hitler Almanyası'nın, Dollfus Avusturyası aleyhindeki propagandaları devam ederken,¹⁹² Orta Avrupa'nın giderek istikrarsız bir bölge haline gelmesi ve bu durumun bir zaafa dönüşmesi -Ahmet Şükrü'nün de dikkat çektiği üzere- ancak Almanya'da Millî Sosyalist Partisinin iktidara gelmesiyle tüm açıklığıyla anlaşılabilmiş ve Avrupa coğrafyasındaki güçler dengesi ve olası hamle öngörülleri tüm ülkeleri daha fazla tedirgin eder bir hal almıştı.¹⁹³ Avusturya, görünürde hem iktidarın diktatörlüğüne karşı direniş hem de faşist ve sosyalist kesimler arasındaki çatışma üzerinden bir iç savaşa sürükleniyorken; esasında, devletin bütünlüğü ve rejimi dış tehdit ve büyük risk altındaydı.

190 **Milliyet**, 17 Haziran 1933; Almanya, Dollfus hükümetinin, Avusturya'da oturan Almanların gamalı haç işaretini taşımalarını engellemesini ve nasyonel sosyalist diye bazı Almanları tutuklamasını ve uluslararası hukuka aykırı olarak Viyana'daki Alman sefreti basın atışesine tavrını *müttehit Avusturyayı alakadar eder bir mesele* farzedemeyeceğini ifade etmekteydi. İşte uyuşmazlığın sebepleri bunlardı ve bu sebepler, Almanlara göre, hiçbir zaman Dollfus'un bahsettiği iyi niyetin delili olamazdı.

191 **Milliyet**, 25 Haziran 1933. Ayrıca bk. **Milliyet**, 9 Ağustos 1933.

192 **Milliyet**, 23 Ağustos 1933.

193 **Milliyet**, 25 Ağustos 1933; Bir taraftan Rusya'nın Batı Avrupa'ya ve güneye doğru uzanmasına, diğer taraftan da Avrupa'nın bir Cermen hegemonyası altına girmesini engelleyen bir set görevi üstlenen Habsburg İmparatorluğu parçalandıktan sonra, Avrupa'nın dengesi altüst olmuştu. Lehistan yeni ve kuvvetli bir devlet şeklinde belirldikten ve Çarlık Rusyası da parçalandıktan sonra Avrupa için, Slav tehlikesi bertaraf edilmiş oldu. Fakat bunun yerine Pan-Cermen tehlikesi arttı. Avusturya, Hitlerizmin tedricen yükselen dalgaları karşısında bağımsızlığını koruyamaz bir hale geldi. Avusturya Başbakanı Dollfus, bu durumu izah etmek içindi ki, Riccone'de Mussolini ile görüşmüştü. Avusturya ile Almanya arasında gerek doğrudan bir birlik şeklinde veya parti birlikteliğiyle ortaya çıkacak bir birlik, Avrupa'yı tehdit edebilecek bir ihtimaldi. Bugün Avusturya, yarın Belçika, ertesi gün Felemenk ve Danimarka... Bu Pan-Cermen tehdidi noktasında bütün devletler tedirgindi. Fransa, İtalya, İngiltere ve Küçük İtilaf Devletleri, Avusturya-Almanya birliğine engel olmak için alınacak önlemleri tartışırken, Hitler'in ansızın bütün dünyayı bir emrivaki karşısında bırakacağından korkuluyordu.

Tüm gözlerin Avusturya'ya çevrildiği tespitini yapan 8 Şubat 1934 tarihli Akşam, *Avrupa ortasında, Viyanasile, kocaman başlı küçücük bir vücut gibi sıkışıp, boğulup kalan bu felaketzede memleketin istiklalini tehlikede görenler var* cümlesiyle manzarayı tasvir etmekteydi. Mesele, *Avusturyanın müstakil olup olmaması değil, Almanya'ya ilhakıydı*. Avusturya'da Nazilerin işbaşına geçmesi, ülkenin Hitlerlere iltihakı demektir. Onun için, Avusturya Başbakanı Dollfus *diktatör* olmuştu; ve millî sosyalistlere karşı amansız davranıyordu, Hitlercilerin sürekli tahriklerde bulduklarından şikayet ediyordu.¹⁹⁴

1934'te bir suikaste uğrayarak hayatını kaybeden Şansölye Dollfus'un ardından yönetime gelen Şuşnig de, Mart 1938'de Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı (*Anschluss*) sırasında, iktidarını kaybedecekti.

Şuşnig, 10 Ekim 1936'da, kendisini *Avusturyanın yegane diktatörü* ilan etmiş ve Başbakan adeta *hudutsuz salâhiyetler* edinmişti: 1-Heimvehrenleri dağıtmış; 2-Kabine üyelerini, eski Heimvehren üyeleri de dahil olmak üzere kendi şahsına karşı sadakat yemini etmeye mecbur bırakmıştı.¹⁹⁵ Böylece Avusturya Federal Devleti Şansölyesi Şuşnig ve Vatan Cephesinin iktidarının sert tutumu kendisini gösteriyordu. *Avusturyadaki diktatörlük* başlığıyla *Milîyet*'te yer alan habere göre; Şuşnig, İtalyan Stefani Ajansının Viyana'daki muhabirine açıklamalarda bulunarak, Avusturya'daki bütün vatani teşekküllerin birleştirilmesi hususunun Benito Mussolini tarafından teklif edilmiş ve Duçe'nin alınan tedbirleri tasvip etmiş olduğunu,¹⁹⁶ yarı askerî cemiyetlerin feshi ve azalarının *vatanperverler* cephesine ilhakı hakkındaki kararın müteveffa Şansölye Dollfus tarafından izlenen siyasetin devamı olduğunu ve Avusturya'nın bağımsızlığını koruma konusunda Duçe'nin desteğine minnettar olduğunu söylemişti.¹⁹⁷ Avusturya'da yaşananlar, bir başka ülkenin/Almanya'nın baskısıyla, rejimin parlamenter demokrasiden diktatörlüğe nasıl dönüştüğünün dramatik halini gözler önüne seriyordu.

2.1.3. Parlamentarizmden Örnekler (İngiltere, Belçika, İtalya)

Parlamentarizm, parlamenter hükûmet (meclis hükûmeti) ve parlamenter demokrasi sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılmakta olup, genel olarak parlamenter demokrasi söz konusu olduğunda, *ilk olarak*, hükûmetin üç erke dair fonksiyonlarını birbirinden ayırmak önemliydi; ya da bu fonksiyonların belirli ve farklı kişi ve bünyeler tarafından uygulanıp uygulanmaması gerektiğine dair bir tercih yapılması gerekiyordu. Parlamentarizmin gelişimiyle, *parlamento* ile *hükûmet* arasındaki ilişkiler düzenlenmiş; Kralın baskısı al-

194 Akşam, 8 Şubat 1934.

195 Akşam, 11 Ekim 1936. Avusturya'da Heimvehr (Heimatschutz) teşkilatı lağvedildi. Anadolu, 13 Ekim 1936.

196 Akşam, 14 Ekim 1936.

197 Yeni Asır, 14 Ekim 1936.

tındaki kabineler yerini parti hükûmetine ya da İngiltere’de olduğu gibi Avam Kamarasına hakim bir kabineye bırakmıştı. Parlamenter hükûmet Britanya İmparatorluğu’nda ‘organik bir şekilde’ ve Avrupa’nın diğer bölgelerinde ise yayılma (*diffusion*) yoluyla tesir etmişti. Başını İngiltere’nin çektiği ve parlamento esasına dayanan anayasal monarşiler, Avrupa’nın değişik ülkelerinde etkindi. Fransa, 1792’de bakanların parlamentoya karşı sorumlu (*ministerial accountability*) olmasını hayata geçirdi. Anayasal monarşi ve parlamenter hükûmet sistemi Fransa’da gerçekleşti. Çoğu Avrupa ülkesi 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında benzer gelişmeleri yaşadı. Parlamenter sistem, Belçika ve Lüksemburg (1830), Hollanda (1848), İtalya (1867), İspanya (1869), Norveç (1884), Danimarka (1901), I. Dünya Savaşı’ndan sonraki süreçte ise Avusturya, Finlandiya, Almanya, İzlanda ve İrlanda’da kurulmuştu.¹⁹⁸

İngiltere’de hükûmetin üniter yapısı, yazılı bir anayasa olmaksızın yönetimi mümkün kılan nedenlerden biriydi. Kabinedeki bakanlar yasamaya karşı sorumluydular. Özellikle Parlamentonun güçlü varlığı İngiliz sisteminde kilit bir pozisyondaydı.¹⁹⁹ İki meclisli parlamenter örgütlenme bu noktada katkı sağlayan bir unsurdur.

İkinci olarak, yalnızca Parlamentonun konumu değil, aynı zamanda devlet başkanının yetki alanının saptanması ya da devlet başkanının monarşik veya seçilmiş olması da hassas bir denge üzerindeydi. Britanya’da ‘devlet başkanı’ ile ‘hükûmet başkanı’ arasında net bir ayırım vardı. Amerika’da ise bu ikisi, *başkanlık* unvanı içinde kaynaşmışlardı. İngiliz çoğunlukçu sisteminden etkilenen ülkeler kapsamında, ABD’de de iki büyük ana parti ve muhtelif sayıda küçük partilerin varlığı görülmektedir; ancak İngiliz partileri, parti içi farklılıklar açısından Amerikan partilerinden daha uyumlu ve merkezciydiler. İngiltere’de yazılı bir anayasa olmamakla birlikte, İngiliz anayasa fasılları yazılıydı ve daha ziyade örfi hukukun, geleneklerin, tarihsel fermanların ve Parlamentodan geçen kanunların bir karmasından oluşmaktaydı. Diğer taraftan, Britanya, İsveç, Norveç, Danimarka, İspanya, Belçika ve Hollanda monarşilerinin demokratik yönleri farklı şekilde kendisini gösterdi; bu onların farklı demokrasi yorumlarına ve devlet başkanlığının eski dönemlerden nakledilen bir gelenek oluşuna işaret etmekteydi.²⁰⁰

198 Wolfgang C. Müller-Torbjörn Bergman-Kaare Strom, “Parliamentary Democracy: Promise and Problems”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 6-9; Bazı ülkelerde, genel/*universal* (veya -en azından- erkekler için/*universal male suffrage*) oy hakkına dayalı ‘parlamenter demokrasi’, hatırı sayılı bir gecikmeyle geldi (örn. Norveç-1897, Hollanda-1917, İsveç-1917, İngiltere-1918, İtalya-1919, Belçika-1919, Lüksemburg-1919).

199 Sydney D. Bailey, **British Parliamentary Democracy**, 3. Baskı, Londra 1964, s. 3, 7-8; Parlamento seçimiyle ilgili kanuni düzenlemeler de 15. yüzyıldan itibaren İngiltere’de önem atfedilen bir husustu (1832, 1867, 1884, 1918, 1928, 1948 tarihli seçim reform kanunlarında olduğu gibi).

200 Roskin, **age.**, s. 37-38, 51-52. Bir ek not düşmek gerekirse; hiçbir Batı ülkesindeki dini

Üçüncü olarak, parti ve meclis temsiliyetini dengelemek pek de kolay değildi. Hatta bazen, demokrasi ve parlamentarizm açısından köklü bir geçmişe sahip İngiltere’de bile, Avam Kamarasındaki çoğunluk partisi tarafından desteklenen hükûmet -Parlamento karşısında- büyük bir hareket alanına sahipti.²⁰¹ İngiliz partilerinin çalışmaları ananeleşmişti; diğer bir deyişle liberal olan *Wigler* ve muhafazakar olan *Toriler* yüzyıllardır İngiltere’yi yönetmişti. Bu iki partiden birinin çokluk temin ederek iktidara gelmesi, İngiltere’de parlamentarizmin etkin bir şekilde işlemesine imkan vermişti. Ancak I. Dünya Savaşı’ndan sonra bu denge bozuldu. Bunun başlıca nedenleri, *ekonomik liberal zihniyetin itibardan düşmesi, alandan çekilmesi ve savaştan sonra bütün sanayi merkezlerinde işsizliğin artması ve İngiltere’de de sınıf ihtilali cereyanlarının kuvvetlenmesiydi.* 1900’de kurulan yeni İşçi Partisinin önceleri Liberallerle işbirliği, ‘*Lib-Lab*’ koalisyonunu doğurmuştu; ama savaşın sona ermesiyle birlikte İşçi Partisinin 1924’te iktidara gelmesi, partilerin parlamentodaki klasik dengesini değiştirdi. Liberal azlık karşısında ‘işçi ve muhafazakar koalisyonu’, imparatorluğu idare etti. Çokluk bir partinin iktidarı yerine, iki partinin üçe çıkması sonucunda burada da koalisyona başvurulması, imparatorluk işlerinde güçlükler doğurdu.²⁰²

İngiltere’de 1922 sonrasına bakıldığında; Liberal Parti eridi. Kaybolan bu oylar, artık Muhafazakarlar ve İşçi Partisi tarafından kazanılacaktı. Muhafazakarlar, önce Bonar Law ve sonra Stanley Baldwin ile 1922’den 1924’e kadar, sonra 1924’ten 1929’a kadar, yaklaşık yedi yıl, iktidarda kaldılar. İşçi Partisi de Ramsey MacDonald ile 1929’dan 1931’e (ve 1931-1935’te) kadar ülkeyi yönetti.²⁰³

İngiltere’de Parlamentodaki partiler arasındaki ikili rekabet, süreç içinde parti sayılarının artmaya başlamasıyla ortadan kalkmış ve bu durum yeni ittifakları ortaya çıkarmıştı. İngiliz parlamentarizmde kabinede yaşanan bu tür sorunlar, parlamentonun kilit konumunu da farklılaştırıyordu. Ayrıca, uzlaşma olasılıkları oldukça düşük olan farklı partiler, kabine bunalımlarını aşabilmek için biraraya gelmeye çalışıyorlardı. İngiliz parlamentarizminin

bölünme tarihi, siyasi sistem üzerinde Hollanda’dakinden daha büyük bir etkiye sahip olmadı. Öte yandan, dinî çatışmanın şiddeti, örneğin İrlanda gibi bazı ülkelerin yaşadığı kadar büyük de değildi. Holt, *age.*, s. 330.

201 Ian Budge, “Great Britain and Ireland: Variations in Party Government”, **Comparative European Politics**, ed. Josep M.Colomer, 3. Baskı, New York 2008, s. 17, 32; Birleşik Krallık 1922’ye kadar, (bağımsızlık savaşıyla Birleşik Krallık’tan ayrılarak 1922’de kurulan) İrlanda Cumhuriyeti’nin topraklarını içermekteydi. Hem Birleşik Krallığın hem de İrlanda’nın siyasi kültürü benzerlikler içermekteydi. Avam Kamarasındaki parti çoğunluğunun desteklediği bir kabinede toplanan güce sahip *parlamentar hükûmet*, her iki durumda da 1868’de Britanya’da ortaya çıkan sisteme dayanmaktaydı.

202 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 276; Roskin, *age.*, s. 33.

203 Cahen-Ronze-Folinalis, *age.*, s. 360.

zorlu süreçlerini, yabancı basın kaynaklı haberler olarak Anadolu Ajansı üzerinden Türk basınından izlemek mümkündür. Örneğin 1923 sonu İngiltere’inde, çözüm bekleyen bu türden bir kabine sorunu vardı. Nitekim Ocak 1924’te, İşçi Partili Ramsay MacDonald’ın Muhafazakar Partili Stanley Baldwin’den iktidarı devralması, Muhafazakar ve Liberal iktidarlar geleneğini derinden sarsarak, İşçi Partilileri ilk defa iktidarın en güçlü partisi haline getirdi.

1923 Aralık ayında, Londra kaynaklı haberlere bakıldığında, Liberallerle İşçi Partisi anlaşabildiği takdirde MacDonald’ın başbakan olacağı değerlendirilmekteydi. Kral, meşru yaklaşıma göre, çoğunluğa sahip parti başkanı olarak Başbakan Baldwin’in iktidarda kalmasını istemekteydi. 11 Aralık’ta yapılan ve bakanların hazır bulunduğu toplantıda, Baldwin’in parlamentonun toplanmasına kadar görevini sürdürmesi yönünde bir karar çıkmıştı. Baldwin’in anayasaya ve geleneğe uygun olarak hareket ettiğini belirten İngiliz gazeteleri, bununla beraber, Muhafazakarlar ile herhangi bir diğer parti arasında uzlaşma olasılığının güçlü olmadığını, Liberallerle İşçi Partisinin bir birliktelik sergilediği takdirde MacDonald’ın yeni kabineyi kuracağını değerlendirmekteydiler.²⁰⁴ Gelişmeler karşısında İngiliz kabinesinin istifa etmeyeceğini 13 Aralık 1923 tarihiyle Londra’dan aktaran Anadolu Ajansı, İngiliz gazetelerinin, 12 Aralık’ta Başbakan Baldwin ile Henry Asquith arasında kısa bir görüşme yapıldığını ve Başbakanın MacDonald ile de bir görüşme gerçekleştireceğini yazdığını bildiriyordu.²⁰⁵

Görüleceği üzere, seçim sonuçlarına göre kabineye giren parti sayısının arttığı ve İngiltere parlamentosundaki iki partili yapının ortaya çıkardığı *klasik dengenin* ortadan kalkmış olduğu anlaşılmaktaydı. Bu durum kabine sorununu gündeme getirmiş, parlamento çalışmalarının yavaşlamasına neden olmuş gibiydi. İngiliz kabinesinin çalışma ritmini bozan benzer buhranlı günler, kronolojik süreç içinde daha fazla örneklendirilebilirdi. Ancak 1924’teki hükümetinden sonra, 1929-1935’te de iktidara gelen MacDonald’ın zor bir duruma düştüğü 1930 yılındaki gelişmelerin, ayrıca üzerinde durulmaya değer olduğu anlaşılmaktaydı.

Mayıs 1929 Genel Seçimlerinde, İşçi Partisi Muhafazakarlara karşı belirleyici bir oy farkı elde edemediğinden, Liberallerin bu güç dengesini bozmada kilit bir rolü söz konusuydu. Eski başbakan David Lloyd George’nin liderliğindeki Liberal Parti de 1924’te yitirmiş olduğu etkisini 1929’da tekrar toplama eğilimindeydi.

Mahmut [Soydan] Bey’in *İngiliz intihabatı* yazısında dikkat çektiği üzere, 1924 yılında iktidarda olan bulunan İşçi Partisi Hükümeti düşünce, Muhafazakarlar hükümete gelmişlerdi. Diğer yandan Liberal Partili Lloyd George’un hataları hem kendisinin hem de partisinin siyasi saygınlığını

204 **Vatan**, 13 Aralık 1923; MacDonald kabine kurma teklifine sıcak bakmaktaydı.

205 **Vatan**, 14 Aralık 1923.

azaltmıştı. Lloyd George *mahirane bir manevra* ile yıldızı sönmek tehlikesini geçiren Liberallerin itibarını iadeye çalışıyordu. İktidarda Liberalleri takip eden MacDonald Hükûmeti ise devlet işlerinde *tecrübesiz ve bundan ötürü muvaffakiyetsiz* oldu. Muhafazakarların güçlü bir çoğunlukla duruma hakim olmaları, rakiplerinin söz edilen zaaflarından istifadeleri sayesinde oldu. İngiltere'den gelen bilgilere göre, 30 Mayıs'ta yapılacak seçimlerde, (Baldwin liderliğindeki) Muhafazakarların 568, (MacDonald liderliğindeki) İşçi Partisinin 566, (Lloyd George liderliğindeki) Liberallerin de 506 adayı vardı. Bu kadar çok adayın katıldığı seçim mücadelesi, Mahmut Bey'in ifadesiyle, *İngiltere tarihinde görülüş bir şey değildi*.²⁰⁶ 1929 seçimleri, İşçi Partisinin üstünlüğüyle sonuçlandı. Ancak İşçi Partisi, Liberallerin de yardımına muhtaçtı.²⁰⁷ MacDonald kabineyi teşkil ettiğinde, kabinede, İngiltere tarihinde ilk görülen bir gelişme vardı; bakanlardan biri kadın (Margaret Bondfield) idi.²⁰⁸ Seçim sonrasında, Baldwin istifa etmiş ve Muhafazakarlar hükûmet kurmayı İşçi Partisine bırakmışlardı.²⁰⁹ Böylece parlamentarizmin yararına işlevsel bir tavır sergilenmişti.

Siirt Milletvekili Mahmut Bey de, seçime ilişkin yaptığı yorumda; MacDonald'ın Haziran 1929'da kurduğu kabinesinin iktidarda kalabilmesi için Liberallerin yardımına ihtiyacı olduğuna dikkat çekmekte ve 1924'deki benzer duruma göndermede bulunmaktaydı. Diğer taraftan, Liberallerin zayıf bir şekilde meclise girmeleri ise, İngiliz politik sisteminin üçüncü bir partiyi hazmetmeyeceği ve yine geleneksel iki parti siyasetine döneleceği ihtimalini de akıllara getirmekteydi.²¹⁰ Edirne Milletvekili Zeki Mesut'a göre de, MacDonald'ın kuvvetli ve devamlı bir hükûmet kurması halinde, İngiliz-Fransız itilaflarının zaruretleri belki, daha önce kısmen iş birliği içinde olduğu Herriot'u ve dolayısıyla Fransız radikal ve radikal sosyalistlerini iktidar makamına doğru sevk edebilirdi.²¹¹

1929 Seçimi'ni kazanan yeni İngiliz Başbakanı Macdonald'ın iktidarına

206 **Milliyet**, 29 Mayıs 1929.

207 **Milliyet**, 1, 2 Haziran 1929.

208 **Milliyet**, 9 Haziran 1929.

209 **Hakimiyeti Milliye**, 5-6 Haziran 1929; Liberal fikirleriyle bilinen Daily News'e göre, parlamento usulünün yıkılması tehlikesini önlemek amacıyla, İşçi Partisi ile Liberaller arasında bir iş birliği yapılabilirdi. Öte yandan Petit Parisiyen'in Londra muhabiriyle yaptığı söyleşide MacDonald, *bir tahdidi teslihat ve sulh sahasında ameli bir siyaset* takip edeceklerini ifade ediyordu.

210 **Milliyet**, 10 Haziran 1929.

211 Bu ihtimal, 3 Ağustos 1929'daki *Poincare'nin istifası* yazısında Zeki Mesut'un da dikkat çektiği üzere, esas itibarıyla tahakkuk etti. Nitekim, Fransa'da 1929 Temmuz sonunda Poincare kabinesi istifa etmiş ve bu istifayı bir zaruret haline getirmiş olan *radikal ve radikal sosyalistlere* hükûmet yolu açılmıştı. *İngilterede sol cenahın zaferi*, ülkeler arası etkileşimin seyrini etkileyebilirdi. Bk. **Milliyet**, 12 Haziran ve 3 Ağustos 1929.

ilişkin olarak, Cumhuriyet'te Muharrem Feyzi; Londra Konferansı'nın dünya siyasetinde olduğu gibi İngiliz iktidarının devamında da etkisi olduğu tezini savunuyordu. Muharrem Feyzi'nin deyimiyle, bu konferans, MacDonald Kabinesi için adeta bir kurtarıcı olmuştu. Normal şartlarda, kabinenin yaşaması güç görünüyordu. Fakat dünya siyasetinin geleceğini tayin edecek konferansın İngiltere başkentinde toplanması ve iç sorunlar nedeniyle hükûmeti devirmek İngiliz millî çıkarlarına zarar vereceğinden, İşçi Partisinin sol kanadı da dahil olmak üzere tüm muhalifler MacDonald kabinesine karşı ılımlı davranmışlardı.²¹² Ancak konjonktürün sağlamış olduğu bu rahatlık 1931 yılına gelindiğinde yerini zorluklara bıraktı. İşçi Partisinin içinde bile MacDonald Hükûmetine muhalif olan bir *müfrit zümrenin* varlığı bilinmekteydi.²¹³

İngiltere'de 7 Haziran 1935'e gelindiğinde, altı yıldır hükûmet başkanı olan MacDonald çekildi ve onun yerine Baldwin geldi. Ortada bir kabine değişimini gerekli kılacak siyasal bir buhran yoktu. Hükûmet üyeleri arasında *oyca (fikri) anlaşmamazlık* da görülmemişti. Değişikliğin İngiliz hükûmetinin iç ve dış siyasasında esaslı bir değişiklik meydana getirmeyeceği de öngörülmekteydi. Çünkü MacDonald kabinesi de yıllardan beri muhafazakar hükûmet programını uygulamaktaydı. Kurun'da Asım Us, bu hükûmet değişikliğinde, MacDonald'ın devlet işlerinden dolayı yıpranmasının ve sağlığının bozulmasının etkili olduğu değerlendirmesini yapmaktaydı.²¹⁴ Ancak Baldwin geldiğinde de, İngiliz kabine sıkıntıları son bulmuş olmayacaktı. Baldwin'in kabinesi için de, istifa kartı masanın üstünde durmaktaydı.²¹⁵

20 Ocak 1936'da, İngiltere Kralı V. George vefat etti. Londra'dan 22 Ocak'ta bildirildiğine göre, en büyük oğlu Prens Edward, *VIII. Edward* ve İngiltere'nin *ilk kraliçesiz kralı* olarak tahta oturuyordu. Babası Kral George hükümdarlık süresince anayasaya sadık kalmış, parlamenter rejimde değişiklik yapmamıştı. Genç Kral VIII. Edward da, babasının meziyetlerini taşıyordu.²¹⁶ 1936 yılına bakıldığında, hem İngiliz kraliyeti hem de iktidardaki Baldwin kabinesi, zayıf bir dala tutunuyor gibiydi. Nitekim Aralık 1936'da, tahttan feragat eden Kral VIII.Edward'ın yerine VI.George'nin geçişine giden süreçte, sıradışı bir kraliyet bunalımı, kabinenin -hatta anayasanın- vaziyetine yansdı, bir de buna dominyonlardaki sıkıntılar eklendi. 11 Aralık 1936'da Türk basınına, manşet haber olarak, VIII.Edward'ın 10 Aralık'ta tahttan feragat ettiği bilgisi yansdı. Başbakan Baldwin'in de VIII.Edward'ın tahttan

212 **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1930.

213 **Milliyet**, 3 Ocak 1931.

214 **Tan**, 2 Haziran 1935; **Kurun**, 9 Haziran 1935.

215 **Tan**, 4 Temmuz 1936.

216 **Kurun**, 23 Ocak 1936. Falih Rıfkı Atay, V.George'nin ölüm töreninde bulunan hükümdarlarla devlet adamlarından çoğunun, Londra ve Paris'te, *bu acı fırsattan Avrupa milletlerinin güvenliği lehine* faydalanmak istemiş olduklarını yazıyor ve 9 Şubat 1934 tarihli Balkan Antantı'nın önemine atıf yapıyordu. Bk. **Ulus**, 11 Şubat 1936.

feragat ettiğini ve tahta kardeşi York Dükü'nün geçeceğini bildirdiğine işaret ediliyordu.²¹⁷ 12 Aralık'ta yine manşet haber olarak, Feragat Kanunu'nun 11 Aralık'ta kabul edildiği bildirilmekteydi.²¹⁸ Diğer taraftan, İrlanda, İngiltere'den tamamen ayrılıyordu. 12 Ekim tarihli Londra kaynaklı haberde; Sunday Dispatch'a göre, (Serbest İrlanda Başbakanı) Eamon de Valera'nın bir ay içinde meclise sunacağı yeni İrlanda anayasası *serbest İrlanda* ile İngiltere Krallığı arasında son bağları da ortadan kaldıracaktı.²¹⁹

28 Mayıs 1937 sabahı Başbakan Baldwin saraya giderek, Krala istifasını vermiş ve yerine Maliye Bakanı Chamberlain'in tayin edilmesi teklifinde bulunmuştu. Kral bu teklifi kabul etmişti. Böylece yeni kabineyi, *terakkiperver muhafazakâr* Neville Chamberlain kurdu. 1930-1931'de *ittihadcı firkanın reisi* ve ardından MacDonald'ın kabinesinde tekrar Maliye Bakanı olmuştu.²²⁰

Mayıs 1937'de, İngiliz Kralı VI. George'nin taç giyme töreni de vardı. Kardeşi VIII. Edward'ın tahttan çekilmesi üzerine 12 Aralık 1936'da kral ilan edilen ve 12 Mayıs 1937'de de VI. George olarak taç giyen yeni İngiliz Kralının taç giyme merasimi arasında, Londra'da imparatorluk konferansı da toplanacaktı. Kralın taç giymesi kadar, kraliyet tacına bağlı olan dominyonların durumu da sürece damgasını vurdu. Dominyonların, (1931) Westminster Kanunu'yla imparatorluk içindeki hukuki durumlarının kati olarak belirlenmesinden sonra, Esmer'in dikkat çektiği üzere, imparatorluk konferansları *ehemiyetleşmişti*. Bu kanun ile her dominyon İngiltere'ye ve birbirine ancak kral ile bağlı *birer müstakil devlet* durumuna geçmişti. Dominyonların beklentileri karşılanmalı ve özellikle de İrlanda'daki karışıklıklar dikkate alınmalıydı.²²¹ Kısacası, sarsıntılı İrlanda olayları ve hatta bu gündemin içinde cumhuriyet-kraliyet tartışmalarının bile yer bulması dikkat çekiciydi.

Dominyon hükûmeti, Meray'ın da işaret ettiği üzere, dominyonun iç işlerini idare etmekle birlikte, her dominyonda yine İngiltere Kralının/Kraliçesinin bir *Genel Valisi* vardı. Genel Vali, İngiltere hükûmeti ile Dominyon hükûmeti arasında aracılık yapıyordu. İngiliz Parlamentosunun, 11 Aralık 1931'de

217 **Akşam**, 11 Aralık 1936; Tahttan feragat etmekle Kral Edward, sade bir surette "mister Edvard Windsor" ismini taşıyacaktı.

218 **Akşam**, 12 Aralık 1936.

219 **Anadolu**, 13 Ekim 1936; Yeni anayasa *valii umumi makamını* ilga edecek ve onun yerine *vatandaşların hükümlerlik hukukunun yüksek muhafızı olan serbest devlet reisi* bulunacaktı.

220 **Son Telgraf**, 28 Mayıs 1937; Daily Telegraph, Baldwin için: *bizi faşizm ile komünizm rejimlerinden birini tercih etmek mecburiyetinde bırakmadı* yorumunu yapmaktaydı.

221 **Ulus**, 13 Mayıs 1937; Nitekim Dublin'den gelen haberlere göre; İrlanda'da polis kuvvetleri ile cumhuriyetçiler çarpışmaktaydı. İngiliz Kralının İrlanda Kralı olarak taç giymesi protesto ediliyor ve hemen İrlanda Cumhuriyeti'nin ilanını talep ediliyordu. İngiltere Kralının, İrlanda işlerinden çıkarılmasının konuşulmasına, Kralın taç giydiği günde dahi devam edilecekti.

kabul ettiği Westminster Statüsü adlı kanunla, dominyonların eşitliği ve ‘bağımsız’ devlet statüleri belirleniyor; *Genel Valilerin*, dominyon vatandaşları arasından da seçilebileceği kararlaştırılıyordu. Westminster Statüsü’nün başlangıcında Birleşik Krallık yanında dominyonlar şöyle sıralanmıştı: Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika Birliği, İrlanda Serbest Devleti ve Newfoundland (Terre Neuve). Newfoundland 1933’e kadar bir dominyon iken, mali işlerini idare edemediği için sömürge statüsüne indirilmişti. İngiltere’ye 1800’den itibaren bağlı İrlanda, 6 Aralık 1921 Kanunu ile dominyon statüsü kazanmış, yalnız Kuzey İrlanda ile İngiltere, Birleşik Krallık halinde kalmıştı. 1932’den itibaren, İrlanda ile İngiltere arasındaki bağlar daha da gevşeyecekti.²²²

İngiltere’de ve bütün İngiliz imparatorluğunda Kral, Feyzullah Kazan’ın yorumuyla, idare üzerinde *doğrudan doğruya hüküm ve hükümet sürmezdi*. Her işi, parlamentolara sorumlu olan kendisinin bakanları yapardı; fakat müstakil/yarı müstakil olarak İngiliz İmparatorluğunu oluşturan devletlerin ve kurumların üstünde makam sahibi bulunduğundan, şahsiyeti beş yüz milyondan fazla nüfusu bulunan büyük imparatorluğun birliğini sağlayan “yegane remiz” teşkil ediyordu.²²³

Görünüşte, savaş-sonrası dönemde, milletlerin kendi geleceklerine hakim olmaları ilkesiyle hareket ediliyordu; ama aslında *manda, dominyon, kondominyon* gibi dolaylı sömürgecilik yöntemleri devam ediyordu.²²⁴ Bir başka ifadeyle, *manda, dominyon* tarzı dolaylı sömürgecilik yöntemlerinin aldattıcılığına kapılarak bağımsızlığa kavuşacağını/kavuştuğunu varsayan birçok coğrafya için; manda yönetiminde mandaterin baskısından uzaklaşmaları ya da *dominyon* örgütlenmesinde ‘genel vali’ üzerinden sömürgeci

222 Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C 1, SBF Yay., Ankara, Ajans-Türk Matbaası, 1960, s. 166-167, 143-146; Diğer taraftan “manda” rejimi, I. Dünya Savaşı’ndan sonra galip devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılacak bazı ülkelerle, Almanya’dan ayrılacak sömürgeler üzerinde, kendi yararlarına, “tahsisî yetkiler ve haklar tesis etmek için” buldukları bir usuldü. Bu *manda (mandat)* terimi ve müessesesi Devletler hukukuna Milletler Cemiyeti Misakı ile girmişti. Mandaları, Milletler Cemiyeti adına “vekaleten (*mandataire* olarak)”, bazı galip devletler idare edeceklerdi. Örneğin, Osmanlı Devleti’nden ayrılarak İngiltere mandası altına konulacaklar; Irak, Filistin, Maverayı Ürdün; Fransa mandası altına konulacaklar ise Suriye ve Lübnandı.

223 **Akşam**, 13 Mayıs 1937. Bu arada, “İrlanda serbest hükümet dominyonu” taç giyme merasiminin arifesinde “tam istiklalini ve bütün İrlanda adasının siyasi birliğini ve kendi rejimini intihapta serbestisini ilan ederek” İngiliz imparatorluğu ile bağlarını koparan yeni bir kanunu esasi ilan etmesi, Güney Afrika ittifadı dominyonunun da imparatorluğun katılacağı savaşlara katılmayacağını ilan etmesi ve Hindistan’daki en büyük siyasi partinin anayasadan memnun kalmaması, bu birlikteliği sağlamanın güçlüklerini gösteriyordu. Bunun için, taç giyme merasimin sonrasında imparatorluğun konferansı toplanacaktı.

224 Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, 3. Baskı, Say Yay., İstanbul 1982, s. 60; *Yeni Sömürgecilik*, emperyalizmin, geri kalmış bir ülkede ulusal bağımsızlık kazanıldıktan sonra süren biçimiydi.

güce olan bağımlılıklarından kurtulmaları zor görüyordu.

Nitekim 3 Nisan 1937’de A. Şükrü Esmer’in “İngiltere ve Hindistan” başlıklı yazısı, *bağımsızlık* olarak gösterilen *dominyon* yapısı üzerine derinlemesine bir eleştiriyi ortaya koyuyordu. Esmer’e göre, Hintlilere sözde kendi kendilerini idare etmek hakkını bahşedecek olan Hindistan Anayasası 1 Nisan 1937’de yürürlüğe girmişti. Fakat Hindistan, tarihi mukadderatının dönüm noktalarından birini oluşturan mevcut hali idrak ederken yeni bir tür buhranla karşılaşmıştı ve bu buhran da aslında Hindistan’da uygulanmaya başlanılan bu anayasanın aykırılığını göstermeye kafi idi. Tasarlanan idare şekli hakkında İngilizlerin fikirleriyle Hintlilerin fikirleri birbirine uymuyordu. Hintlilerin bir kısmı, *tam istiklal* taraftarı idiler. Bazıları da Hindistan’a hiç olmazsa, Kanada, Avustralya gibi bir *dominyon* statüsü verilmesini istiyorlardı. İngilizlerin tasarladıkları idare şeklinin ise, *parlamentarizmi sömürge idaresiyle karıştıran bir nevi sistem* olduğu anlaşılınca, Hintlilerle İngiltere’nin arası açılmıştı. *Parlamentar demokrasi* ile sömürgeler idaresi birbirini karıştırılarak kurulmak istenilen sistemin aykırılığı, daha ilk günden *sırıtmaya* başlamıştı.²²⁵

Burada vurgulamak gerekirse; iki dünya savaşı arası dönemde, devletlerin hakimiyetlerine göre bölünüşündeki çeşitlilik de tüm dünyada artmıştı. Bilsel’in de dikkat çektiği üzere, hakimiyetin tam olup olmamasına göre devletleri *müstakil*, *mahmi* ve *tâbi* diye ayıranlar olduğu gibi, *müstakil/hâkim* ve *yarı-müstakil/yarı-hâkim* diye ayıranlar da vardı. Kendini bir antlaşma ile daha kudretli bir devletin vesayet ve idaresi altına koyan *mahmi devlet*, *müstemlekeci-himaye* (*protectorat colonial*), *şibih himaye* (*quasi protectorat*), *tâbi devlet*, *manda* altında bulunan devletler gibi,²²⁶ çeşitli tür ve uygulamalar söz konusuydu.

Belçika’da, iki savaş arası dönemde üç partili hükümetler yaygındı.²²⁷ Bir yüzyıllık bağımsızlık yaşamıyla yeni bir devlet olan Krallıkta, Peker’in de vurguladığı üzere, idare şekli olarak parlamentarizm vardı. Belçika’da en

225 A. Şükrü Esmer tarafından kaleme alınan “İngiltere ve Hindistan” başlıklı yazı için bk. **Ulus**, 3 Nisan 1937; Valilere verilen olağanüstü yetkiler, Hintlilere göre anayasanın “en çok mahzurlu olan hükümleri” idi.

226 Cemil Bilsel, **Devletler Hukuku**, Birinci Kitap: Devletler, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1941, s. 13, 35-48; Dominyonlar, ‘*müstemleke*’ (*sömürge/koloni*) değillerdi. Müstemlekeler, tâbi oldukları devletlerden ayrı olarak devletler hukuku şahıslarından değillerdi. *Manda* usulü ise, “birbirine zıt maksatların telifinden” doğmuştu. Paris Üniversitesi Amme Hukuku Profesörü Larnod’a göre, asıl amaç, *parçalanmağa mahkum Osmanlı İmparatorluğunun ve Almanya’ya iade edilmemesi mukarrer müstemlekelerin mukadderatını tanzim etmekten* ibaretti. Wilson’un 14 Noktası’nın beşincisi, arazi ilhakına imkan vermiyordu. “Dolambaçlı bir ilhak demek olan” *himaye* usulüne de yine bu sebeple müracaat edilmedi. *Manda* diye yeni bir şekil bulundu. *Himayede*, hamî devlet, nüfuzunu kendinden alırdı. *Mandada* ise bu nüfuz (Milletler Cemiyeti tarafından) verilirdi.

227 Holt, **age.**, s. 270.

çok milletvekili olan parti, 76 üyesi olan Katolik Partisi'ydi. Peker'in de ifade ettiği gibi, dönemin ileri uluslararasıında yer alan Belçika'nın çokluk partisi, bir *klerikal* Katolik partisiydi. Ondan sonra Liberal Parti gelmekteydi.²²⁸ Katolik-Liberal ortaklığı 1929 seçiminden sonra da devam etti.

Belçika'da 26 Mayıs 1929'daki genel seçimler neticelenmiş ve yine Katolikler kazanmıştı.²²⁹ Bir başka deyişle Henri Jaspar yola devam ediyordu. 1926'dan itibaren, dört yıldır Katolik ve Liberal Partinin desteğiyle iktidarda bulunan Jaspar'ın başkanlık ettiği kabine, 1931'de istifa etti. Kral yeni kabinenin kurulması görevini, Katolik Partisinden Jules Renkin'e verdi. Renkin, 77 muhalif 5 çekimser oya karşılık 95 oyla güven oylamasını kazanarak hükümeti kurdu. Muhalif oyları verenler Sosyalist Parti üyeleri, Frontistler (Flaman bağımsızlık yanlıları) ve 4 Liberal milletvekiliydi. Başbakan Renkin selefi gibi başlıca üç sorunla karşı karşıyaydı: 1- Büyük Buhran nedeniyle bütçedeki açığı kapatmak için yeni vergiler almak 2- Yeni askerî tahkimat icrası 3- Flaman ve Vallonların dil serbestisi talebi. Katolikler ve liberaller arasında, iki sorunda, kabine oluşumundan önce uzlaşmaya varılmış ise de lisan konusu tartışmalı olup hükümetin de zayıf noktasını oluşturmaktaydı.²³⁰

Şubat 1934'te hayatını kaybedene kadar Belçika Kralı I. Albert, uzun yıllar tahtta kalmış ve çalkantılı iç ve dış siyasi süreçlere rağmen, ülkesini güvenli bir limana taşıyabilmişti. Vefatından birkaç ay önce de, *Kralın açık görüşü* sayesinde Flamanlar ile Vallonlar arasında bir mücadeleye sebebiyet verebilecek bir kabine buhranının önüne geçilebilmişti.²³¹

Kral Albert'in oğlu III. Leopold tahta geçtiği dönemde, dünyada tüm hızıyla süren bir silahlanma, özellikle de 1935'ten itibaren Almanya'nın artan revizyonist talepleri Belçika'da gerilime neden oluyordu. Alman tehdidi sebebiyle, Belçika'nın 1936'da tarafsız bir duruşu tercih eden bir siyasi eğilimi söz konusuydu. 1936 yılının Ekim ayı ortasında, Belçika kabinesi Kral Leopold'un başkanlığında toplanmıştı. Kral bu toplantının sonunda yaptığı konuşmasında, Belçika'nın tekrar *eski bitarafılık siyasetine* dönmesi gerekliliğinden bahsetmiş; böyle bir siyasete gerekçe bağlamında ise, Avrupa'da "siyasi ve içtimai sistemlerin çarpışması"nın olduğu, büyük devletlerin silahlanma yarışının Belçika gibi devletlere zarar verdiği, Milletler Cemiyeti paktının bunlara engel olamadığı yönündeki uluslararası güvenlik sorunlarına değin-

228 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 273; Belçika'nın sanayi ülkesi oluşu burada sosyalizmi de geliştirmişti. Belçika'yı 70 sosyaliste karşı, Katoliklerle Liberallerin yüz küsur milletvekilinin yaptığı bir koalisyon yönetmekteydi.

229 **Milliyet**, 31 Mayıs 1929; Milletvekili seçilenler; 76 Katolik, 70 Sosyalist, 11 Frontist, 28 Liberal, 1 Komünist idi. Âyan Meclisine seçilenler ise, 41 Katolik, 13 Liberal, 36 Sosyalist, 3 Aktivist idi.

230 **BCA**, 30-10-0-0 /239-614-8/425, 19 Temmuz 1931.

231 **Milliyet**, 7 Ocak 1934.

mişti. Belçika Kralı Leopold'un konuşması Fransa'da heyecan uyandırmıştı. Kralın beyanatu tam tarafsızlığa dönme şeklinde kabul edilirse, bu *Milletler Cemiyeti Paktı ve Lokarno Antlaşması* üzerinde *mühim tesir* yapacaktı.²³² Belçika'nın bu iki bağittan uzaklaşp uzaklaşmayacağı merak konusuydu.

Kralın konuşması, Belçika *bütün ittifaklarını feshediyor, 1925 tarihli Lokarno Antlaşması'ndan da çekiliyor* şeklinde yorumlanabilirdi. Çünkü Belçika, dünya savaşı sonrasında birtakım ittifaklarla Fransa'ya bağlanmıştı. Diğer taraftan Lokarno Antlaşması'yla Batı Avrupa'nın güvenliği için yükümlülükler altına girmişti. Belçika *şimdi bu ittifaktan ve taahhüdlerinden vazgeçiyor* görünmekteydi.²³³ Belçika'nın bu tarz bir kararının Avrupa içinde hangi dengeleri ne şekilde değiştireceği sorunsalı da vardı. Nitekim, *Belçika'yı takip edecekler var mı* başlığı altındaki 16 Ekim 1936 tarihli ve Paris kaynaklı bir habere göre; Fransa, Romanya ile Lehistan'ın durumundan endişe etmeye başlamıştı. Bükreş kaynaklı habere göre; Belçika Kralının konuşması, siyasi çevrelerde derin bir tesir uyandırmıştı. Bu çevrelere göre Avrupa yeni bir vaziyet karşısında bulunuyordu. Belçika'nın son hareketi, Milletler Cemiyeti temelli bütün diplomasi faaliyetlerini temelinden sarsmıştı.²³⁴

Ülkenin içi de karışmış, sokak olayları artmıştı. Başbakan Van Zeeland bir açıklamasında, faşistler tarafından yapılmak istenen gösterilerin neden engellendiğini anlatmış ve *Belçika asla ve asla sokak hükümetini kabul etmeyecektir* demişti.²³⁵ Dönemin koalisyon hükümetinin Başbakanı Van Zeeland ve 1934'te tahta çıkmış olan Kral III.Leopold, Nazi tehdidi karşısında, 1936'da tarafsızlıktan yana bir politikaya yönelse de, nihayetinde Belçika 1940 yılında, Eylül 1939'da Hitler'in Polonya'ya saldırısıyla başlayan II.Dünya Savaşı içinde, Nazi işgalinden kurtulamayacaktı.

Bir başka ifadeyle, Nazizmin ideolojik tehdidi öyle aşırı bir hâl almıştı ki Belçika da bundan payını alacaktı. Belçika başbakanlarından, ne Katolik Van Zeeland ne liberal Janson ne de sosyalist Spaak, Nazi işgaline doğru sürüklenen Belçika'yı bu sürecin dışına taşıyabilecekti.

Asım Us'un Haziran 1936'da işaret ettiği gibi, İtalya'da faşizm, Almanya'da Hitlerizmden sonra, Belçika'da yeni olan ve *Reksizm* denilen bir hareket başlamıştı. Leon Degrelle'nin liderliğindeki Reksizmin Faşizm ve Hitlerizmden farkı, henüz iktidarı elde edecek konuma gelmemesiydi; ama yine de yakın tarihli genel seçimde Belçikalı Reksistler yirmi kadar milletvekili çıkarmışlardı. Döneme bakıldığında, dünya barışını tehdit eden buhranların esasını bir rejim buhranı şeklinde gösterenlerin haklılık payı vardı. Parlamen-

232 **Akşam**, 15 Ekim 1936.

233 **Akşam**, 16 Ekim 1936.

234 **Akşam**, 17 Ekim 1936.

235 **Akşam**, 24 Ekim 1936.

tarizm ile otoriter rejim arasındaki mücadele sürmekteydi. Ayrıca, devamlılıklarını ve otoritelerini *harici muvaffakiyetlerle beslemek* durumunda olan rejimler de bulunmaktaydı. Bu durumda, dünya barışını temin sorunu devam edecekti.²³⁶

1925 Lokarno Antlaşması ile Belçika-Alman sınırının da garanti altına alınmış hali, Mart 1936'da Hitler Almanyası'nın Rhineland'i işgaliyle son buldu. Artık Belçika, Lüksemburg, Hollanda ve Fransa için, artan bir risk belirmişti. Belçika, tarafsızlık politikasını izlese de, Mayıs 1940'taki Alman istilasını engelleyemeyecek ve işgal 1944 yılına kadar sürecek. Tarafsızlık politikasına yönelmesine rağmen iki dünya savaşı sürecinde de Alman işgaline maruz kalan Lüksemburg ise, 1914'teki ilk Alman işgalinde tarafsızlık politikasını devam ettirse de, 1940'taki Nazi işgali karşısında tarafsızlığını terketmek durumunda kalacaktı.²³⁷

İtalya'da 1922'de Napoli'den Roma'ya yürüyüş, faşizmin iktidara yönelişini gösteren simge gelişmelerden biriydi. *Mussolini diktatörlüğü*, aşamalı olarak kurulmuştu. 1922'de *Roma üzerine yürüyüşü* izleyen günlerde, Kral, Mussolini'yi yeni kabineyi kurmaya çağırmıştı. 1926'ya kadar, iktidara faşist olmayan unsurlar da katılmışlardı. *Faşist diktatörlük*, 1926'da kurulmuştu. Mussolini, iktidarını güçlendirmek için bir seçim kanunu hazırlamıştı. 1924 seçiminde, faşistler 350, muhalifler ise 150 milletvekilliği kazanmışlardı. Seçim, faşistlerin baskısı altında gerçekleşmişti. Faşist Devlet, Mussolini'nin ifadesiyle, *gelenekçi ve totaliterdi*.²³⁸

Faşist İtalyan hükümeti, Papaların Teminatlar Kanunu'ndan duydukları memnuniyetsizliği bertaraf etmek üzere, 11 Şubat 1929'da Papalık Makamı ile *Latran Antlaşması* adı verilen 27 maddelik bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma ile İtalya, *Papalık makamının milletlerarası düzende, egemenliğini* ve Papalık makamının Vatikan üzerinde mutlak ve münhasır otoritesini tanı-maktaydı.²³⁹ İtalya Hükümetiyle Papalık makamı arasında bir uzlaşma temin edilmişti.²⁴⁰

236 **Kurun**, 4 Haziran 1936.

237 Bk. Holt, **age.**, s. 258, 308. Lüksemburg'da I. Dünya Savaşı yıllarında Parlamentonun dağıtılmasına ve bir parlamenter çoğunluğa dayanmaksızın iktidarda tutunan Katolik Partisi (Party of the Right)'ne rağmen; dahası, 1919 referandumunun devletin şekline ilişkin olarak *monarşinin lehine* sonuçlanmasına rağmen, 1919 Anayasası demokratik bir gelişmeydi. 1919 Anayasası, yeni bir seçim sistemini, *listeli nisbi temsili* benimsiyordu. Patrick Dumond-Lieven de Winter, "Luxembourg: A Case of More 'Direct' Delegation and Accountability", **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 474.

238 Tunaya, **age.**, s. 603-604.

239 Meray, **age.**, s. 165.

240 **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1929; İtalya, Teminat Kanunu'nu fesheden antlaşmayı imza ve Papanın "hükümdar" sıfatıyla "tahdit ve tayin edilmiş olan arazi" ile Vatikan beldesi üzerin-

İtalyan faşizmi, 1848 Anayasası'na dokunmamış, Krallık rejimini devam ettirmiş, Papalıkla *Latran Anlaşması*'ni imzalayarak (1929), Katolik Kilisesi'yle arasındaki anlaşmazlığa son vermişti. Korporasyon sistemi, 1927'de kurulmuş, tek parti rejimi ve plebisit biçimine dönüştürülen seçimler 1929'da getirilmişti. Yasamaya ilişkin yeni düzenlemeler kapsamında; *Büyük Faşist Meclisi* 1928, *Korporasyonlar Meclisi* ise 1938 tarihliydi. 1928'den itibaren, geleneksel siyasal kurumlar (*Kral ve iki Meclis*: Senato ve Milletvekilleri Meclisi) var olmakla birlikte, yetkilerini yitirmişlerdi. Buna karşılık, *Duce* (Duce del Fascismo) olarak adlandırılan Mussolini, yetkileri kendisinde toplamıştı. Faşist rejim, siyasal kurumlarını Parti içinde oluşturmayı tercih etmekteydi (*Büyük Faşist Konseyi* gibi). Büyük bir İtalyan İmparatorluğu fikrini ise iç ve dış politikasının hedefi olarak yapılandırmaktaydı. Habeşistan Savaşı, bir *emperyalizm uygulaması* olmuştu.²⁴¹

Zaman değişse de formu değişse de emperyalizmin yıkıcılığının değişmemekte ne denli direnç gösterdiği, dünyanın gözleri önünde sergilene-yordu. 1936'da Ali Naci Karacan'ın *Milletler Cemiyeti Asamblesi'nde neler gördüm neler işittim?* başlığıyla gözlemlerini aktarmasında görüldüğü üzere; Milletler Cemiyetinde Habeş Kralı *Abanoz renkli İmparator Haile Selasiye* (*Krallar Kralı*, Negüs), Habeşistan'ın altı ay içinde nasıl battığını anlatmış;²⁴² İtalya'nın saldırgan tutumu karşısında dünyadaki 52 devletin yeterince tavır sergilemediğinden yakınmış, Milletler Cemiyetinden destek istemişti.²⁴³

İtalyan Faşizmi ve Alman Nazizmi kapsamında her iki rejim arasındaki ortak özelliklere bakıldığında; *faşist rejim, tekçi bir siyasal hayata* bağlıydı ve tek parti rejiminde karar kılmaktaydı. Her iki model de, savaş yanlısı ve emperyalistti. Her iki rejim de sosyal bunalımlar sonucu kurulmuşlardı.²⁴⁴ Almanya gibi dışta revizyonist bir politika içte ise güçlü bir merkezî denetim kuran İtalya'da, eski bir sosyalist olan Benito Mussolini'nin 1919'da kurduğu faşist hareketi partileşmiş, Kral üzerinde baskı yaratmış ve sonunda Mussolini Kral III.Vittorio Emanuele'nin çağrısıyla 1922'de iktidara gelmişti. Görünen oydu ki İtalya'da artık, olabildiğince güçlü bir hükümet fakat zayıf bir parlamento varolacaktı. Diktatörlüğünü ilan ettiği Ocak 1925'e kadar, Mussolini *parlamentar hükümetin formalitelerini* yerine getirdi. 1925'te, Başbakan Mussolini siyasi partileri kapattı, basını baskıladı, kraliyetin etkisini azalttı ve gücü tek başına eline geçirerek 1943 yılına kadar ülkeyi yönetti. İtalyan *korporatif devlet* modeli, Almanya, Fransa ve İspanya'daki faşist hareketleri

deki "hukuku hükümanisini ve hakkı kazasını" kabul ve teslim etmekteydi.

241 Tunaya, *age.*, s. 605.

242 *Tan*, 8 Temmuz 1936.

243 *Tan*, 10 Temmuz 1936.

244 Tunaya, *age.*, s. 617; Diğer taraftan, İspanyol faşizmi, farklı olarak bir iç savaşın sonucu olmuştu. Yine İspanyol ve Portekiz rejimleri, askerî bir darbenin de sonuçlarıydı.

etkiledi.²⁴⁵

Mussolini 1 Kasım 1936'da Milano'da, Roma üzerine yürüyüşün yıl dönümü münasebetiyle, yaptığı bir konuşmada; İngiltere açısından Akdeniz'in sonuçta bir ulaşım yolu olduğu ancak İtalya için *hayatın kendisi* konumunda bir öneme sahip bulunduğunu söylemekte, içinde bulunan dönemi *demokrasinin çürüdüğü* bir süreç olarak değerlendirerek; bu dönemde gerçek güvenliğin ittifak sistemlerine dayandığını vurgulamaktaydı. Çünkü Mussolini boşta çıkan silahları sınırlandırma çabaları ile ortak güvenlik sisteminin bir *hülya* olduğunu savunuyordu. İtalya'nın diğer devletlerle olan ilişkilerine gelince, 1935'te Fransa ile bir antlaşma yapıldığını fakat kısa sürdüğünü ve onu *zecri tedbirlerin* izlediğini hatırlatıyor; ve Fransa'nın, Cenevre'nin kararından hareketle, *hâlâ Habeş imparatorluğunun mevcut olduğunu* düşündüğünü oysa İtalya'nın, 52 devletin çabalarına ve bütün tedbirlere rağmen, *habeş zaferini* kazandığı yorumunda bulunuyordu.²⁴⁶

Mussolini İtalyası, Bolşevizmle mücadele konusunda kararlıydı. 11 Ekim 1936'da Roma'da yayımlanan bir bildiriye, *Sovyet Rusya'nın İspanya işlerine ademi müdahale komitesindeki teşebbüsü İtalyayı ürkütemez* mesajı veriliyor ve İtalya'nın her türlü ihtimale karşı hazır bulunduğu açıklanıyordu. Benzer söylemler, Sovyet Rusya cephesinden de geliyordu. Pravda, Ekim 1936'da, *ademi müdahale tavsiyesinin* iyi bir şekilde çalışmadığını yazarak üç faşist ülkenin İspanyol ihtilalcilerine yardım ettiğine dikkat çekiyor ve ekliyordu: *Sovyet hükümeti ihlal hareketlerine derhal bir nihayet verilmesi hususunda hazırdır.*²⁴⁷

Mussolini, *korporatist* fikirlerin uygulanmasında da netti; halkın iradesi siyasi partiler tarafından değil, toplumun sosyo-ekonomik güçleri tarafından temsil edilmeliydi. Ama aslında İtalya için sonuç, *diktatörlük*, Nazi Almanyası'yla ittifak ve II. Dünya Savaşı'nda askerî yenilgi oldu. Özünde, modern bir demokraside korporatizm, “örgütlü iş dünyası, örgütlü emek ve devlet bürokrasisi” arasındaki sıkı etkileşimle ilintiliyken, faşizmle olan olumsuz ilişkisi nedeniyle *korporatizm* kavramı Avrupa'da uzun yıllar itibar kaybına uğrayacaktı.²⁴⁸

2.1.4. İberik Yarımadası Ülkeleri (İspanya, Portekiz)

İspanya ve Portekiz, 19-20. yüzyıllarda *otoriteryanizm* ve *demokrasi* arasındaki mücadelede oldukça paralel süreçler yaşadılar. İspanya'da 1890-1923'teki ılımlı monarşinin ardından, 1931-1936 arasında beş yıllık bir cum-

245 Holt, *age.*, s. 194.

246 **Akşam**, 2 Kasım 1936.

247 **Akşam**, 12 Ekim 1936.

248 Jürg Steiner, **European Democracies**, 2. Baskı, London 1991, s. 256-257.

huriyet, diğer zamanlarda da oligarşik bir monarşi ve iki askerî diktatörlük (General Miguel Primo de Rivera 1923-1929, General Francisco Franco 1939-1975) hüküm sürdü. Portekiz ise 1910-1926 demokratik cumhuriyet süreci dışında, istikrarsız ve askerî darbeler ile sonuçlanan bir ortam yaşadı; 1933-1974 arasında Antonio de Oliveira Salazar uzun ömürlü *otoriteryan ve korporativist* iktidarıyla gücü elinde tuttu.²⁴⁹

İspanya'da 1929'da yeni bir idare söz konusuydu. 14 Ağustos 1929'da Madrid'ten bildirildiği üzere, Sosyalist Partisi ile umumi işçi birliği yayımladıkları beyanname, anayasanın *bir mutlakiyet sistemi* haline gelmekte olduğunu ve işçinin grev haklarını hiçe indirgeyen bir anayasa projesini kabul etmeyeceklerini ifade etmekteydiler.²⁵⁰ İspanya'da 1929'daki hükümet buhranı, Zeki Mesut'un analiziyle, Latin kökenli milletlerde sıkça rastlandığı üzere, *tekerrür eden* bir durumdu. Her şeyi devletten bekleyen ve devlet hizmetlerini *en mühim bir intifa vasıtası* addeden bu milletlerde siyasi ihtiras genelde *anarşi ile istibdadın birbirini kovalaması* ile sonuçlanmaktaydı. Portekiz, Meksika ve Orta Amerika gibi Latin ülkelerinde sıkça rastlanan iç savaş ve çekişmeler Anglo-Saksonların *spor-maçları mahiyetindeki alelade olaylardan* ibaretti. İspanya, bu tür politik çekişmelerin *talim yeri* haline gelmişti. I. Dünya Savaşı'nın İspanya'ya sağladığı refaha rağmen politik mücadeleler o kadar şiddetlenmişti ki *demir bir elin artık bu anarşiye bir son vermesi* milletin geneli ve hatta Kral XIII.Alfonso tarafından bile arzu edilmekteydi. Tarihsel olarak bakıldığında; General Primo de Rivera'nın 13 Eylül 1923'te askerî darbe hükümeti ile bir bakıma bu arzu gerçekleşmişti ve İspanya bir *diktatörlük rejimi* altında kendisini toparlamaya çalışmıştı. Ancak zamanla hükümete yönelik memnuniyetsizliğin artışına koşut daha sıkı tedbirler alan *Diktatör Generalin*, muhalif çevrelerle *özellikle aydın sınıf ve gençlikle mücadele* etmesi kolay olmamıştı. Zeki Mesut'un da vurguladığı gibi, 20. yüzyılda *hükümetlerin en büyük ve hakikî dayanak noktası milletin muhabbet ve desteği* olmalıydı ve *onu kaybedenlerin akıbeti* sahneden çekilmeleri olacaktı.²⁵¹ Beklenen son, sarsıntılı bir istifa süreciyle, çok geçmeden geldi.

1 Ocak 1930'da Madrid'ten gelen haberlere göre, *İspanya diktatörü* Primo de Rivera istifasını Krala sunmuştu.²⁵² 2 Ocak 1930'da ise, Primo de Rivera, bir hükümet buhranına dair olan *şayiayı tekzip etmiş* ve Kralın hükümet programını onayladığını belirtmişti. Gazete başlığına da yansdığı şekliyle,

249 Bk. Josep M. Colomer, "Spain and Portugal: Rule by Party Leadership", **Comparative European Politics, Comparative European Politics**, ed. Josep M. Colomer, 3. Baskı, New York 2008, s. 174.

250 **Milliyet**, 15 Ağustos 1929.

251 **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Nisan 1929; Ayrıca bk. **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Ekim 1932.

252 **Milliyet**, 2 Ocak 1930.

Diktatör kaldı yorumunu yapmak mümkündür.²⁵³ Özetle, iki gün arka arkaya gelen haberler bile birbirinden farklıydı, yirmi dört saat dünya siyasetinde çok uzun bir zaman haline gelmişti. Ancak yine de iktidarın düşüşü engellenememişti. Muharrem Feyzi, General Primo de Rivera'nın, Ocak ayı bitmeden, başkanlık ettiği kabineyle birlikte istifa ettiği ve istifasının kabul olduğunu bildiriyordu. Onun istifasıyla İspanya'nın 1877'de düzenlenen anayasası ve parlamenterizmine tekrar dönüş gerçekleşmişti.²⁵⁴

İdare tarzını 1923 öncesine döndürmesi beklentisiyle, 30 Ocak 1930 itibariyle iktidara gelen General Damaso Berenguer *mutedil fikirli bir recülü devlet* olup özellikle sivillerden oluşan kabinesi vasıtasıyla, eski anayasa devrini iadeye çalışacaktı. General Berenguer kabineyi teşkil etmiş, savunma ve dışişleri bakanlıklarını üstüne almıştı. *Meşrutî usulü idarenin yeniden tesisine* ve dışişleri bakanlığının yeniden oluşturulmasına ilişkin çalışmalar sürdürülmekteydi.²⁵⁵ Ancak, Başbakan Berenguer ve halefi Aznar'ın -hatta Kral XIII.Alfonso'nun- belki de en büyük ihmali, halkın taleplerini yeterince okuyamayarak meşrutiyet yönetimiyle -yani cumhuriyet rejimine geçmeden- ülkeyi yönetmeye çabalamaları olacaktı. Devamında, 1931'de Kralın tahtını kaybetmesiyle, cumhuriyet idaresi halkla buluşacaktı. Böylece cumhuriyet, meşrutiyeti yenecekti; ama aşırı bir ideoloji -faşizm- karşısında çok geçmeden 1936'da mağlup olacaktı. 1936-1939 İspanyol İç Savaşı'nda cumhuriyetçilere üstünlük sağlayan Franco rejimi, 1939 sonrasında uzun yıllar ülkeye hakim olacaktı.

Kraliyetçiler 14 Nisan 1931'de *müthiş bir hezimete* uğradı. Aznar Hükûmeti için *bundan daha fena bir şekilde bir netice* olamazdı. İspanya tahtı da devrildi. Kral tahtından feragat ederek yetkilerini Aznar Hükûmetine tevdi etmiş, o da bu yetkileri Zamora'nın başkanlığında kurulan *muvakkat Cumhuriyetçi hükûmete* devretmişti.²⁵⁶

1931 sonbaharında İspanya Meclisinde *federalizm* ve *otonomizm* tartışmaları dikkat çekiciydi. Ayrıca sosyalistler ile radikal cumhuriyetçiler arasında da bir rekabet vardı. İspanya Başbakanı Alcalá Zamora iktidarı zamanında, İspanya Cumhuriyeti yeni anayasa şeklini tayin etti. *Cortes Meclisinde* anayasa komisyonu başkanı, anayasanın birinci maddesinin kat'i surette şu şekilde yazılmış olduğunu beyan etmişti: *İspanya hükûmeti işçi, Liberal, de-*

253 *Milliyet*, 4 Ocak 1930.

254 *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1930; General Primo de Rivera, siyasi bir parti niteliği taşımayan daha çok *faşizme benzer teşkilat* özelliği gösteren *Vatanperverler birliği* adı altında bir yapıyla diktatörlüğüne bir dayanak sağlamıştı. Ancak General Primo, M. Feyzi'nin ifadesiyle, *milletin kalbinde yerleşmiş hürriyet ve demokrasi aşkını atamamıştı* ve çekilmek zorunda kalmıştı.

255 *Cumhuriyet*, 30/31 Ocak, 1 Şubat 1930.

256 *Cumhuriyet*, 14-15 Nisan 1931; Belediye seçimlerinde, cumhuriyetperver sosyalist koalisyonu, büyük bir ekseriyet kazandı.

*mokrat bir Cumhuriyettir. Bütün teşkilat, kuvvet ve salahiyetlerini milletten alır.*²⁵⁷

1931 yılı Aralık ayında gelindiğinde, bu kez de, Başbakan Manuel Azana'nın iktidarının devam edip edemeyeceği ve Radikallerin durumunun ne olacağı merak konusuydu. Sağ kanat gazetelerinden A.B.C., temkinli bir dil kullanmakla birlikte şaşkıncı. Ortada kayda değer bir siyasi buhran vardı çünkü en kalabalık olan Cumhuriyetçi Partisini muhalefete düşmüştü. Bu gazetenin de dikkat çektiği üzere; *Cumhuriyetin fecri zamanında en başlıca ve en eski cumhuriyet kuvveti tardedilmiş olduğunu* görmek hayret verici bir şeydi. Birçok gazete, yeni hükûmetin devamı hususunda karamsardı. Buhranın, *bir hükûmet buhranı olmasından ziyade bir parlamento buhranı* olduğu düşünülüyordu.²⁵⁸ *Mutlakiyet-meşrutiyet-cumhuriyet* şeklinde geniş bir yelpazedeki rejim tartışmaları, 1931 sonrasında da devam etti. Berenguer sonrasında iktidara gelen her üç başbakan (Aznar-Cabanas, Alcalá-Zamora ve Azana) da bu rejim ve iktidar tartışmalarını yaşadı. 1933 Haziran ortasında, İspanya'da yine bir kabine buhranı belirdi.²⁵⁹ Sonrasında, Azana Hükûmeti de toparlanamayarak bir süre sonra istifa etti.

Raif N. Meto'nun yazısında özetlendiği üzere, İspanya'da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Cumhuriyet partisi güçlenmiş; krallık rejimi ciddi rakipler kazanmış, sosyalizm -hatta komünizm- güçlenmişti. İspanya, mevcut cumhuriyet rejiminden önce son kralı olan XIII. Alfonso zamanında muhafazakar ve liberal partilerin ziddiyetinin doğurduğu buhranlardan dolayı yıpranmıştı. Sonunda da Primo de Rivera *diktatörlüğü* kurulmuş, bu da sonra düşmüştü. Katalonya'nın muhtariyeti konusuna gelince; Kral Alfonso'nun kararsızlığı, cumhuriyet akımlarının güçlenmesi, işçi partilerinin yoğun taleplerinin üstüne bir de, yapılan genel belediye seçiminde Cumhuriyet partisi adayları kazanınca, bir rejim buhranı daha ortaya çıktı. Kral Madrid'ten kaçtı, krallık rejimi son buldu. 1933 seçimleri de yine gergin geçti.²⁶⁰

Katalonya'nın durumu, buhranları bile bunaltan bir yapıdaydı. 1934 Ekim ayı başında Katalonya'da ayaklanma başgösterdiğinde; sıkıyönetim, grev, sansür ülke gündemine iyice yerleşti.

İspanya'da ihtilal başladı. Leru (Alejandro Lerroux), 4 Ekim 1934'te

257 **Milliyet**, 19 Eylül 1931; Bir milletvekili değişiklik teklif ederek *İspanya federal bir devlettir* cümlesinin eklenmesini talep etmişti. Birleşik cumhuriyetçiler savaşına katılan, Radikal Partisinin meclis grubu reisi Guerra del Rio, uluslararası alanda iyi bir izlenim yaratmayacağı düşüncesiyle bu değişikliğe, karşı oy vereceğini açıklamış ve *cumhuriyetin belirli bir sınıfın rejimi olmadığını* ve İspanya Cumhuriyeti'nin bütün İspanyalıların cumhuriyeti olduğunu söylemişti.

258 **Milliyet**, 18 Aralık 1931.

259 **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1933.

260 **Tan**, 20 Temmuz 1936.

kurduğu kabinesinde, eski Başbakan Ricardo Samper, dışişleri bakanlığını üstlendi. Barcelona'da ve Madrid'te hükûmet olağanüstü önlemler aldı. Katalonya Parlamentosunun, Katalonya'nın bağımsızlığını ilan etmesi söz konusuydu. Barcelona, hükûmet kuvvetleri tarafından işgal edildi; bunun üzerine Katalonya ihtilal hükûmeti teslim oldu. Hükûmet, ihtilalin lideri Kompanis (Companys) ile arkadaşlarının hapsedilerek mahkemeye sevk edilmelerine karar verdi. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi. General Franco, genel İspanya askerî kuvvetleri komutanlığına tayin edilmişti. Bu süreçte, Kompanis teslim oldu; diğer Katalonya Hükûmeti üyeleri, Barcelona Belediye Başkanı ile Belediye Meclisi üyeleri tutuklandılar.²⁶¹ Böylece direniş kırıldı, buhran geçştirildi.

Temmuz 1936'da İspanya İç Savaşı, bölgesel ve küresel siyaseti etkileyecek şekilde gelişti. İspanya'da yine bir ihtilal söz konusuydu; olaylar, bütün İspanyol Fas'ına, kısa süre içinde Madrid'e ve diğer şehirlere de yayıldı. Hükûmet, haberleşmeye sansür koydu. Fas'ta başlayan *askeri kıyam* genişliyordu. Hükûmet, asi kuvvetleri cezalandırmak için Sevil'e asker gönderiyordu. Sosyalistler ve komünistler, R. N. Meto'nun da altını çizdiği üzere, tam "cumhuriyet taraftarı" telakki etmedikleri sağ kanat partilerine tavır takınmışlardı. Hatırlanacak olursa; Ekim 1934'te Barcelona ve Madrid ve özellikle Asturi vilayetlerinde ayaklanmalar çıkmış ve sert bir şekilde bastırılmıştı. Katalonya'nın muhtariyeti kısmen ilga edilmiş; siyasi, sosyal ve iktisadi buhran son haddine gelmişti. Sonrasında, 16 Şubat 1936 seçimlerinde beklenmedik bir sonuç daha belirdi, sol kanat partileri büyük bir çoğunlukla kazandılar. Sokaklar yine karıştı, Cumhurbaşkanı istifa etti. Özellikle krallık taraftarlarına baskı uygulandı. Bu arada Fas'taki İspanyol ordusunda da isyan başladı. Bunun başına da cumhuriyet rejimine aleyhtar telakki edildikleri için ordudan çıkarılan bazı generaller, Franco ve San Jurgio, geçti.²⁶² Madrid ve Barcelona hükûmetin daha etkin olduğu şehirlerken, milliyetçiler ise Fas, Sevil, Burgos gibi yerlerde konuşlanmaktaydılar.

1 Ağustos 1936'da Barcelona'dan bildirildiğine göre, Katalonya hükûmeti istifa etmişti. Kompanis basına verdiği beyanatta daha geniş ölçüde siyasi esaslara dayanacak bir kabinenin kurulmasına fırsat verebilmek üzere istifa ettiğini söylemişti. Katalonya Parlamentosu Başkanı Yuan Kazanovas yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmişti. Bu kabine *Marksist olmakla beraber, daha ziyade sola meyyaldi*.²⁶³

261 Bk. **Vakit**, 6, 7, 8 Ekim 1934.

262 **Tan**, 19, 20 Temmuz 1936.

263 **Kurun**, 2 Ağustos 1936. İspanya'daki isyanda *iki zıt* kutbun çarpıştığına dair; Tan'ın başyazarı Ahmet Emin Yalman kapsamlı bir analizde bulunarak, bir tarafta komünistliğe yakın bir *halk kuvveti*, diğer tarafta faşistlik tarzında bir *muhafazakar* akımın bulunduğunu; Avrupa ülkelerinin de, çoğunlukta siyasi anlayışa göre taraf tuttuklarını ve giderek müdahalelerin arttığını ve taraflardan herbirinin kazanmasını istediği tarafa *topla, tüfekle, tayyare*

İspanya’da iç savaş sürerken, Eylül sonunda Toledo da işgal edildi. Ekim geldiğinde, General Franco İspanya devlet başkanı ilan edildi. General, *diktatörlük* yetkilerine sahip olmakla birlikte bu kelimeyi kullanmak istememiş, sadece devlet başkanı unvanını almıştı. General Franco’nun devlet başkanı ilanı, milliyetçilerin başarılarından emin olduklarını göstermekteydi. Madrid birkaç taraftan çember içine alınmıştı. General Franco Burgos’ta İspanya’nın toprak bütünlüğünü ve *şeref ve saadetini* savunacağına yemin etmişti. İspanyol hükûmeti, Ekim ayının sonuna doğru Madrid’in anahtarı olan Navalkarnero’nun düştüğünü haber alınca, merkezini Madrid’den Katalonya’nın merkezi olan Barselona’ya nakletti. Kabinenin Madrid’teki son toplantısı, *çok gürültülü* olmuştu.²⁶⁴

1936 yılının sonuna doğru, İspanya’daki *boğuşma* artık İspanyalıların harbi olmaktan çıkmış, İspanya toprakları üzerinde faşizm ve komünizm arasında bir “ideoloji muharebesi” şeklini almıştı.²⁶⁵ Mücadele silahlı olduğu kadar, siyaseten de sürüyordu. Bu süreçte, İspanya’da devlete verilmesi gereken şekle dair iki yaklaşım mevcuttu. Birincisi, liberal ve demokratik bir cumhuriyet tesisine, ikincisi ise sosyalist hatta komünist bir idare kurulmasına yönelikti. Birinci yaklaşımı savunanlar *sol cumhuriyetçiler*, *sosyalistler* ve *komünistler*di. İkincisini savunanlar da *Troçkist tandanslı parti anarşistleri*di.²⁶⁶

Paris kaynaklı 24 Kasım tarihli bir habere göre, hükûmeti devirmek için gizli teşkilat kuranlar ortaya çıkarılmış ve General Franco’nun da bu teşkilat mensuplarıyla ilişkisi saptanmıştı. Diğer taraftan, Londra’dan Evening Standard, Fransa polisinin, başka bir suikastçi şebekenin izlerini de takip ederek tahkikatını bu yönde ilerletmiş olduğunun ve eski Başbakan Blum ile Savaş Bakanı Daladier ve komünist partisi genel sekreteri Torez’i öldürmeye hazırlanan bir tedhişçi şebekesinin yakalandığının haberini veriyordu. Bundan başka, *müfrit* sağcıların gizli cephanelikleri aranırken, komünistlere ait birkaç cephanelik de bulunmuştu. Fakat Başbakan Chautemps, komünistlere dokunulmamasını emretmişti.²⁶⁷ Özetle, İspanya’daki ihtilal ortamındaki siyasi manzara, siyasi partilerin iktidar rekabetinden ziyade, *rejiminin tarzı* konusundaki ikilemin tonları olarak ayrışma göstermekteydi.

ile yardıma çalıştığını ve *Avrupanın yeni hasta adamının* İspanya olduğu yazmaktaydı. **Tan**, 6 Ağustos 1936.

264 Bk. **Akşam**, 2, 3, 23 Ekim 1936.

265 **Ulus**, 14 Aralık 1936.

266 **BCA**, 30-10-0-0 /236-593-4/423, 4 Şubat 1937.

267 **Kurun**, 25 Kasım 1937; Tribün de Jenev’e göre de, İsviçre’de bulunan ve Kral olmayı düşünen Paris prensinin Versoa’ya geldiği ve taraftarlarıyla görüştüğünden sonra Cenevre’ye dönerek babası Gisk dükü namına ve Fransız milletine hitaben bir beyanname yayımlayacağı söylenmekteydi.

Portekiz'de 5 Ekim 1910 tarihinde cumhuriyet ilan edilmişti. 1 Şubat 1908'de Portekiz Kralı Carlos ile büyük oğlu, Carbonario tarafından Lizbon'da öldürülünce, küçük oğlu Don Manuel tahta çıkmışsa da, iki yıl sonra 3 Ekim 1910'da ülkede bir ihtilal patlak vermiş ve Kral ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. Portekiz'de, 1910'dan 1926 yılına kadar on altı ihtilal olmuş, hükûmet kırk kez değişmişti. Ülkedeki siyasi istikrarsızlık nedeniyle dünyadaki diğer milletlerin nezdinde Portekiz, Süleyman Sıtkı'nın ifadesiyle, *acınmaktan ziyade gülünecek bir vaziyete düşmüştü*.²⁶⁸

Mareşal Gomez da Costa, 27 Mayıs 1926'da Portekiz'in kuzeyinde bulunan kendine bağlı askerî güçlerle Lizbon'a doğru harekete geçmiş; ve Gomez'e, General Carmona ve General Mendez de katılmıştı. 28 Mayıs 1926'da üç kişilik bir *direktüvar hükûmeti* kurulmuş ve Mareşal Gomez'in başkanlığında bir *diktatörlük* ilan edilmişti.²⁶⁹ Böylece 28 Mayıs 1926 günü, büyük bir *kıyam*, dönüşüm yaşanmıştı. Parlamenter sisteminin kaldırıldığı bu süreçte²⁷⁰ Gomez, yönetimine bir süre devam etmiş daha sonra yerine General Carmona geçmişti. 1926'dan 1928 yılına değin olası ihtilalci çevreleri dağıtmış, siyasi partileri kapatmış ve bir düzen kurmuş olan Oscar Carmona,²⁷¹ yalnız askerî değil siyasi ve dış politika konularında da kendini kabul ettirmiş; ve devletin idaresindeyken, *asırlardan beri daimi bir keşmekeş içinde yaşamış olan Portekiz'i kuvvetli idaresiyle huzur ve sükuna kavuşturmuştu*.²⁷² Ancak mali anlamda başarılı olamamış, ortaya çıkan mali bunalımın çözümü için General Freitas'ın başkanlığında kurulan kabinenin Maliye Bakanlığına 27 Nisan 1928'de -Portekiz'in sonraki *diktatörü* olacak- Olivera Salazar getirilmişti.²⁷³

Nisan 1928'de iktidara gelen Portekiz Başbakanı Freitas'ın kabinesi, kabinedeki fikir ayrılığı sebebiyle Temmuz 1929'da istifa etmiş²⁷⁴ ve yeni Portekiz kabinesinin kurulmasına, Ivens Ferraz memur edilmişti.²⁷⁵ Ancak Başbakan Ferraz'ın kabinesi de, Ocak 1930'da istifa etmişti.²⁷⁶ Bu yıllarda, Portekiz ihtilalinin *akim* kaldığını düşünenler vardı. Siyasi sebeplerden dolayı ülkelerini terketmiş olan birçok Portekizli, (İspanya ile Portekiz arasındaki) Badajoz'a gitmek durumunda kalmışlardı ve bunlara göre *son Portekiz*

268 **Tasviri Efkar**, 3 Mayıs 1940.

269 **Tasviri Efkar**, 4 Mayıs 1940.

270 **Tasviri Efkar**, 10 Mayıs 1940.

271 **Tasviri Efkar**, 4 Mayıs 1940.

272 **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Mart 1930.

273 **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1936; **Tasviri Efkar**, 4 Mayıs 1940; Salazar kısa zamanda mali durumu ıslah edecek, bütçe dengesini sağlayacaktı. Bk. **Tasviri Efkar**, 6, 7, 8, 9 Mayıs 1940.

274 **Vakit**, 6 Temmuz 1929.

275 **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Temmuz 1929.

276 **Vakit**, 12 Ocak 1930.

*ihtilal hareketi iyi hazırlanmadığı için sonuca ulaşamamıştı.*²⁷⁷

31 Temmuz 1930'da Lizbon kaynaklı bir haber, Portekiz'de *Hükümet Reisi Diktatörlük Tavsiye Etti* başlığını taşımaktaydı. İçişleri Bakanlığında valilerin ve belediye başkanlarının katılımıyla gerçekleşen bir toplantıda, hükümet başkanı, *Portekiz idaresinin ıslah ve tensikına kadar şimdiki diktatörlüğe sahip olacak bir ittifadı milli cemiyetinin oluşumunu tavsiye etmiş ve diktatörlüğün dış siyasetinde İngiltere ile mevcut ittifaka dayanacağını bildirmişti.*²⁷⁸ Kısacası, diktatörlük idaresinin idamesi, millî birliğin tesisi, idari düzen ve sosyo-ekonomik refah gibi muhtelif vaatlere dayandırılmaktaydı.

1931 yılında Portekiz'de, Ocak'ta Barselona'daki gizli toplantı²⁷⁹ ya da Nisan'da Mader Adası'ndaki isyan²⁸⁰ şeklinde beliren tepkiler düşündürücüydü. Portekiz'de cumhuriyet hareketi güçlenmekteydi. Lizbon'dan gelen haberler, Asor (Acores) takımalarında ihtilalin ilerlemekte olduğu hatta Portekiz hükümetine ait Angola sömürgesine bile yayıldığı zannını vermektedir. Kraliyet taraftarları Carmona ve Salazar'ın *mutedil bir şekilde tatbik etmekte olduğu diktatörlük idaresini açıktan açığa tutmakta olduklarından*, bu olayların, cumhuriyetçiler tarafından düzenlendiği sanılmaktaydı.²⁸¹ Kısacası, görünüşe bakılırsa isyan, cumhuriyetçi nitelikteydi.

Portekiz hükümetinin Madeyra asilerine gönderdiği ultiमतom reddedilmiş olduğundan buhran derinleşmekteydi. Gerçi İngiliz gazeteleri, Madeyra *servet menbaı* olduğundan, Portekiz hükümetinin savaştan kaçınacağını zannediyordu. 1931 Mayıs'ında, Lizbon sokakları büyük karışıklıklara sahne oldu. Portekiz sömürgelerinden Madeyra Adası'nda ise sıkıyönetim ilan olundu.²⁸²

Cumhurbaşkanı Carmona (10 Mayıs'taki) resmî geçit sırasında, *diktatörlüğe müstenit olan mevcut rejimi, daha serbest bir rejime çevirmek* amacıyla önlemler alındığını ve *millet siyasi rüştiine erdiği zaman* parlamenter hayata döneceğini söylemişti.²⁸³ Bu tür sözler pek tatmin edici olmasa gerekti ki,

277 24 Temmuz tarihli ve Badajoz kaynaklı AA haberi için bk. **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Temmuz 1930.

278 **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Ağustos 1930.

279 **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ocak 1931.

280 **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Nisan 1931.

281 Ayrıntılar için bk. **Akşam**, 14 Nisan 1931; **Vakit**, 14 Nisan 1931; **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Nisan 1931; Portekiz Hükümeti eski Dışişleri Bakanı ve eski Londra sefiri General Morton de Mattos'un tutuklanmasını emretmişti. Mader adasında Portekiz Hükümetine karşı isyanda, asiler İngiltere'nin himayesini istemişlerdi. Ayrıca, isyana dair bk. **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan, 2 Mayıs, 4 Mayıs 1931.

282 Bk. **Akşam**, 2 Mayıs 1931; **Hakimiyet-i Milliye**, 9-10, 21 Mayıs 1931.

283 **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Mayıs 1931.

çok geçmeden Lizbon'da patlayan bombalar gündeme damgasını vurdu.²⁸⁴ Portekiz'de geriye dönüş beklentileri ve kralcılar-cumhuriyetçiler arasındaki rekabet, cumhuriyetin gerekleri tam olarak yerine getirilmediği müddetçe daha uzun yıllar sürecek gibiydi.

İspanya ve Portekiz'in içine evrildiği bu girdabı, Falih Rıfkı, sert bir dille ve eleştirel bir bakışla resmediyordu. İspanya'da, ona göre, *Anarşi zıpkını, İspanyol boğasının boynuna saplanıp* kalmıştı. Gösteriler, grev, her türlü asiyeişsizlik ve politik oyun vardı. Katalonya ayrılarak ülke iki parçaya bölünmüştü. Yalnız İspanya değil, Portekiz ve *bu iki memlekette doğan Cenup Amerikası cumhuriyetleri*, bir tek manzara göstermekteydiler. Halk yığınları, yalnız bir adamın keyfine esirdiler ya da anarşi kanı içinde boğulmaktaydılar. Falih Rıfkı'nın yorumuyla, *millî iktisat cihazı tamamlanmayan, kültürü tesis edilmeyen kalabalıklar, sokak nümayişleri, gazete anarşisi, parlamento koridorlarının oyunlarıyla ilerleyeceklerini zannediyorlardı; Paris'ten ihraç edilen demokratlar, Madrid'e gelir gelmez aç ve yoksul İspanyollara grev, ihtilal, gösteri, ayrılık hediye etmişlerdi.*²⁸⁵ Özetle, İspanya ve Portekiz'deki gidişat, bünyelerine uygun olmayan reçetelerle iyileşmeye çalışanların çelişkili hali olarak resmedilmekteydi.

Portekiz'de cumhuriyet dar boğazdaydı.²⁸⁶ General Freitas'ın istifası üzerine²⁸⁷ 5 Temmuz 1932'de Salazar, Maliye Bakanlığı da uhdesinde olmak üzere, başbakan olacaktı. 1926'dan 1933'e kadar geçen zamanda Portekiz'de uygulanan idare şekli, Süleyman Sıtkı'nın "Olivera Salazar" başlıklı yazısında da belirtildiği üzere 28 Mayıs 1926'daki *millî kıyamın ilk senesinden 1933 senesine kadar tam manasile bir diktatörlük* idi. Şubat 1933'te bir anayasa hazırlanarak duyurulmuş, Mart 1933'te de yapılan halk oylamasıyla kabul olunmuş ve bir yıl sonra da yürürlüğe girmişti. Yeni kurulmak istenen *korporatif devlet şeklinde*, anayasaya göre Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı Yardımcıları; Millet Meclisi; Korporatif Meclisi bulunması tasarlanmıştı.²⁸⁸ Başbakan Salazar (1932-1968), korporatif yaklaşımla ilgili olarak radyodaki bir söylevinde parlamentoların yakında Avrupa'dan kalkacağına işaret etmiş ve korporasyon temsilcilerinin devlet kurumlarına girmelerinin Portekiz'in siyasal gelişimine bir katkı olduğunu söyleyerek demişti ki: *Bu mümessillerin salahiyeti danışma mahiyetinde olacak ve yasaları yalnız hükümet yapar-*

284 **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Mayıs 1931.

285 **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Ağustos 1931.

286 1932'de bile, Portekiz'de kralcılar, Portekiz tahtı için Raurq'u aday göstermişlerdi. Raurq, sabık kral Manuel'in tüm direktiflerini kabul ettiğini söylemişti. **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Ekim 1932.

287 **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1936.

288 **Tasvirî Efkâr**, 10 Mayıs 1940.

*caktır.*²⁸⁹ Diğer yandan 1926 yılından itibaren cumhurbaşkanı olan Carmona görev süresi dolunca yeni bir kanunla, yürürlükte tekrar seçilememeye kaydı kaldırılmış ve 1935 yılında yapılan bir seçimle yeniden yedi yıllığına cumhurbaşkanı seçilmişti.²⁹⁰

2.1.5. Almanya ve Nazizm

Almanya, 19. ve 20. yüzyıllarda, diğer ülkelerden çok daha radikal rejim değişiklikleri yaşadı. Demokraside ve siyasette partilerin sayısal olarak azlığı veya çokluğunun yanı sıra, bir de ılımlı ya da radikal partilerin kazandığı konum büyük fark yaratmaktaydı. Almanya örneğin, 120 yıllık bir zaman diliminde, anayasal bir monarşi (1871-1918), Weimar Cumhuriyeti döneminde istikrarsız bir demokrasi (1919-1933), Nasyonel Sosyalist *totaliterizm* (1933-1945), askerî işgal (1945-49), 1949-90 sürecinde iki ayrı Alman Devleti, 1990'da Batı ve Doğu Almanya'nın birleşmesinden sonra ise *birleşik demokratik devlet* deneyimlerini yaşadı.²⁹¹

Modern dünyadaki yansımalarıyla siyasal yönetimin iki karşıt şekline bakıldığında; *modern demokrasi* ve *totaliterlik* görülürken, üçüncü bir form ise *otoriterlik*ti. Totaliterlik veya totaliter diktatörlük, bir ülke yönetiminde hem tek bir siyasal partinin hem de bu partiyi kontrol edenlerin mutlak hakimiyetine işaret etmekteydi. Totaliter rejimlerde, toplumun bütün kurumları üzerinde *partinin, liderin ve ideolojinin* baskın bir hakimiyeti söz konusuydu. Totaliterlik kavramı, örneğin, 20. yüzyıldaki iki farklı rejimi tanımlamak için kullanıldı: özellikle Stalin'in Sovyet Rusyası ve Nazi Almanyası. Ayrıca, siyasal yönetim analistlerinin sorunlarından biri diğeri de, ne klasik anlamıyla SSCB'deki veya Nazi Almanyası'ndaki gibi *totaliter* ne de Birleşik Devletler veya Büyük Britanya'daki anlamıyla *demokratik* bir tarzı yansıtmayan rejimlerin nasıl tanımlanacağı hususuydu. Örneğin, Juan Linz, hükümetler ve devlet politikasının istikametinde sıkı bir yönlendirmeyi amaçlayan otoriter liderler ve *otoriterlik* sınırlarını tanımlarken, İspanya'daki General Franco rejiminin demokratik olmadığına, ama aynı zamanda bu rejimin Hitler veya Stalin'in hükümetlerinin aşırılıklarının pek çoğunu da sergilemediğine dikkat çekti.²⁹²

289 **Ulus**, 11 Aralık 1934.

290 **Tasvirî Efkar**, 10 Mayıs 1940.

291 Manfred G.Schmidt, "Germany: The Grand Coalition State", **Comparative European Politics**, ed. Josep M.Colomer, 3. Baskı, New York 2008, s. 58.

292 Anthony M. Orum-John G. Dale, **Siyaset Sosyolojisi: Günümüz Dünyasında İktidar ve Katılım**, Çev. İbrahim Kaya, Say Yay., İstanbul 2016, s. 130, 135-143; Öte yandan, modern demokrasilerden beklenen, yurttaş eşitliğine, yaygın kamusal özgürlüklere ve yurttaşların siyasete katılımına dayanmalarıydı. Demokratik toplumlar, bir hukuk geleneğine dayanmakta, *yürütme-yasama-yargı* erklerini ortaya koymaktaydılar. Oy hakkı yaygındı ve seçimler düzenli olarak gerçekleştirilirdi. Yürütme organında yer alanlar, ya Birleşik Devletler'deki

Weimar Cumhuriyeti -ki adını federal anayasanın kaleme alındığı yer olan Weimar'dan almıştı- demokratsız bir cumhuriyetti. Bu durumun belirmesinde, savaş sonrası yenilgisinin ve 1919 Versay Antlaşması ile dayatılan ağır barış şartlarının da rolü vardı. 1920'li yıllarda kabineler sık sık değişiyordu; 1919-1933 arasında, on dört yılda 26 kabine işbaşına gelmişti. Almanların cumhuriyet ya da demokrasi tecrübeleri yoktu. Weimar Almanya'sı, *cumhuriyetçileri olmayan bir cumhuriyet ve demokratları olmayan bir demokrasiydi*. 1929 Dünya Ekonomik Krizi nedeniyle Alman demokrasisi güçsüzleşti. İlimli partiler küçüldü, radikal partiler (Naziler ve Komünistler) büyüdü. Böylece Naziler iktidara geldi, Weimar sistemi kurtarılamadı.²⁹³

1933-1945 tarihleri arasında *Üçüncü Reich* olarak iktidarda kalan Naziler, 1942 sonuna kadar dışarıda işgalleri sürdürürken içeride ise çok partili demokrasi rayından çıktığı gibi ülkede karışıklığın ve şiddetin dozu da arttı.²⁹⁴ Nazi sonrasında devlet, federal yapıya yöneldi.

Almanya'da, 1920'li yılların birçok ülkesi gibi, çalkantılı siyasi gelişmeler yaşandı. I.Dünya Savaşı sonunda 1919 Versay Antlaşması'yla önüne konulan ağır savaş tazminatı (*Tamirat/Reparation*) borcunu ödemekte zorlandı; hatta bu konuda yaşadığı sorunlar nedeniyle, Fransa ve Belçika, Ocak 1923'te Ruhr'u işgale başladılar. Hükümet zor durumdaydı.

Alman kabinesi 2 Ekim 1923 gecesinden itibaren neredeyse kesintisiz toplantı halindeydi. Nasyonalistler ve Sosyalistler arasındaki anlaşmazlık giderilmeye çalışılmaktaydı. Gustav Stresemann istifa etmiş, kabine çekilmişti. Uzlaşma sağlanamadığı takdirde Stresemann Kabinesi için General Hans von Seeckt tarafından *askerî diktatörlük* uygulamaktan başka bir çare kalmayacağı düşünülüyordu. Askerî diktatörün girişimi başarılı olduğu takdirde hükümet Bavyera'da mevcut durumdan daha ağır bir ortamla karşılaşacaktı. Bavyera'da eski Veliat Prensi Rupprecht hükümdar ilan olunarak hükümdarlık usulünün ilan edilmesi muhtemeldi. 5 Ekim tarihli Berlin kaynaklı haberlere göre ise, Cumhurbaşkanı Friedrich Ebert'in emriyle siyasi gösteriler yasak-

başkanlık demokrasisinde olduğu gibi *doğrudan* ya da Büyük Britanya'daki parlamenter demokrasi örneklemesinde olduğu üzere *dolaylı* seçilirlerdi.

293 Roskin, *age.*, s. 206-207; 1932'nin sonunda, Naziler Alman oylarının üçte birini kazandı ve Cumhurbaşkanı Hindenburg, Ocak 1933'te Hitler'i şansölye olarak atadı. Böylece, Weimar Cumhuriyeti, on dört yıllık çalkantılı bir ömür sürerek sonlandı.

294 İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, *Change and Habit* adlı eserinde, Hitler iktidara geldiğinde, Almanya'nın 1100 yıllık bir Hıristiyan ülkesi olduğuna ve Cermen topraklarının Roma İmparatorluğu'ndaki uzun geçmişine atıfta bulunduktan sonra, Almanların Batı Medeniyeti'nin gelişimindeki lider rolüne değindi. Ancak Naziler Almanya'nın Batı mirasının ağırlığını azaltmışlardı. Modern Batı tarihindeki bu Nazi sayfasından alınacak ders, Toynbee'ye göre, sosyal ve kültürel mirasta değer verilen herhangi bir öğenin, ebedi bir ihtiyatla korunması gerektiğiydi. Arnold Toynbee, **Change and Habit: The Challenge of Our Time**, New York 1992, s. 18-19.

lanmıştı. Alman Kabinesinde beklenmedik siyasi gelişmelerin yaşanması ihtimali ortadayken, Anadolu Ajansı 4 Ekim tarihi itibarıyla, Pöti Parizyen üzerinden Fransız basınındaki değerlendirmeleri aktarıyor ve Stresemann'ın *Milliyetperverler ve Bavyeralı şovenlerle* anlaşabileceği zannedilmekte,²⁹⁵ yorumunu aktarıyordu.

Çok geçmeden yeni Alman Kabinesi yine aynı başbakanın liderliğinde kuruldu. Özellikle madenlerle kokhanelerde işler yeniden canlanmıştı. Direnişin kırılmasından sonra, 5 Ekim'de General Degoutte ile Alman sanayinin önde gelenlerinden temsilciler (Rhur'da) işlerin tekrar başlaması ve *Tamirat* hesabına mahsuben ödemelerin yapılması için geçici bir çözüm konusunda görüşmüşlerdi. Bunlar Fransızlarla iş birliği yaparak Ruhr'da yeniden faaliyete başlamak için öngörülen esasları Alman hükûmetine bildireceklerdi.²⁹⁶

Fransız Başbakanı Poincare, resmi bir açılışta, Almanya'yı kim yönetirse yönetsin Fransa'nın güvenliği için *Tamirat* hakkındaki teminat talebinde bulunmayı sürdüreceğini açıklamıştı.²⁹⁷ Almanya Ruhr'daki duruma katlanamazken, Fransa da bir o kadar ısrarlıydı. 9 Ekim tarihli *Times* ise, Almanya'nın durumunu analiz ederken mevcut karmaşaya atıfla, Fransa ile Büyük Britanya uzlaşmadıkları takdirde, Almanya'da karışıklıkların çıkmasının muhtemel olduğunu yazmaktaydı.²⁹⁸ Nitekim Almanya, *ihtilal arifesinde* bulunuyordu.²⁹⁹ Ruhr'un işgali 1925'te sonlanacaktı ancak bu işgal bile Almanya'nın silahlanma eğilimini ve yükselen nasyonalist fikirleri artıran bir unsur olacaktı. Bir de 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin yıkıcı etkileri eklenince, artık *ideolojik radikalizmin* iktidara yürüyüşü hızlanacaktı.

Meclis ve parti sistemi 1932 yılında daha da sıkıntılıydı, yıl boyunca seçimler de vardı. Berlin Büyükelçiliğinden alınan bir rapora göre, Nasyonalist Sosyalist Partisinin mevcut iktisadi buhrandan istifade ettiği, hakiki faşist fikirlerle hareket ettiği, adı geçen partinin -ki programında *siyasi partileri lağvetmek* vardı- kısa zamanda büyümesi üzerine diğer partilerin birlikte hareket etmeye başladığı ve bu durumun sosyalistlerle komünistleri birleştirmeye neden olduğu ifade edilmekteydi. Nasyonalist Sosyalistlerin iktidara gelme çabaları karşısında, (H. Brüning başkanlığındaki, Mart 1930-Mayıs 1932) hükûmet de daha sıkı bir idare sistemi izleyerek durumu yönetmeye çalışıyordu. Berlin Büyükelçisi, Alman Kabinesinde güçlü bir konuma sahip İçişleri Bakanı General Groener ile görüştüğünü, Almanya'nın iç siyasetinde

295 **Akşam**, 7 Ekim 1923.

296 **Akşam**, 8 Ekim 1923.

297 **Akşam**, 9 Ekim 1923; Poincare açıklamasının devamında, Fransa'nın konuyla ilgili kararlı duruşunun altını çiziyor ve Fransa'nın Sarı Kitap'daki programı koruduğunu belirtiyordu.

298 **Akşam**, 11 Ekim 1923.

299 **Akşam**, 14 Ekim 1923.

yaşanan buhranı çözmeyi Cumhurbaşkanı'nın Prusya seçimlerinden sonraya bıraktığını ve bu işler sonlanınca güçlü bir yönetim şekli takip edeceklerini aktarmaktaydı. Büyükelçinin söz konusu güçlü yönetimden amaçlarının *diktatörlük müdür?* sorusuna Bakan *evet* cevabını verecekti.³⁰⁰

Alman seçimleri ve Fransız basını hakkında, 25 Nisan 1932 tarihli Paris kaynaklı haber, Almanya'da Diet Meclisi için yapılan seçimlerin sonuçlarını kesin olarak henüz öğrenmemekle birlikte, daha şimdiden basın, Hitler'in *gayri kabili inkâr muvaffakiyetini* dile getirmekteydi. Fakat bu galibiyet henüz Almanya'nın siyasi durumunu açıklığa kavuşturacak derecede kesin değildi. Gazeteler Hitler'in *mühim muvaffakiyetiyle* sosyalistlerin kayıplarını önemle dile getirmekte ve bununla birlikte bu kez de *hükûmet manivelasını ele geçirmeğe muvaffak olamadığından* dolayı memnuniyet duymaktaydılar. Journal'e göre, Hitlercilerin en büyük Alman partisini kurdukları artık kesinleşmişti. Bu partinin Almanya'da birinci derecede önemli bir rol oynamasını engelleyebilecek *yegane amel* güçlü koalisyonlardı. Alman seçimleri neticesinde, Echo de Paris, Almanya'da parlamento hayatının çökmek üzere olduğu, Weimar Almanya'sının her gün biraz daha *uful ettiği*, çürüdüğü sonucunu çıkartmaktaydı. Oeuvre ve Populaire gibi sol kesim gazeteleri ise, koalisyonun Hitlercileri *iktidarı ele almaktan menedebileceği* ve böylece Almanya'yı büyük bir felaketten esirgeyeceği öngörüsünde bulunuyorlardı. Adı geçen gazetelere göre, seçimden çıkan *en sarih ve mühim netice Hitlerin Prusya'yı fethe muvaffak olmadığıydı*.³⁰¹

Almanya'daki hükûmet buhranı ile ilgili olarak, 6 Aralık 1932'de, yeni Reichstag'ın ilk toplantısında en yaşlı milletvekili sıfatıyla nasyonel sosyalist General Litzmann daha çok Devlet Başkanı Paul von Hindenburg'un şahsına yönelik bir konuşma yapmış ve Almanya'daki son on beş gündeki siyasi gelişmelerin *Almanya'nın yüzünü kızartacak* nitelikte olduğunu kabineyi kurma görevini Hitler'e vermek yerine başka türlü hareket ettiğini söylemişti.³⁰² Bir başka ifadeyle, Aralık 1932-Ocak 1933'te K. Schleicher iktidardaydı.

Beklenen gün geldiğinde, tahminler yanılmamış ve 30 Ocak 1933'te Hitler iktidara gelmişti. *Milliyet*'in sahibi ve başyazarı Siirt Milletvekili Mahmut Beyin, Hitler'in politikasına değindiği yazısında da belirtildiği üzere, *Şansölye Hitler, doğrudan doğruya tek fırka esasına* gidiyordu.³⁰³ Milliyetçi sosya-

300 BCA, 30-10-0-0 /231-554-4/420, 4 Nisan 1932.

301 **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Nisan 1932.

302 BCA, 30-10-0-0 /220-484-11/400-3, 20 Aralık 1932.

303 **Milliyet**, 4 Temmuz 1933. Diğer taraftan, Ahmet Şükrü de, "Almanya Avusturya" başlıklı yazısında, Almanya'da millî sosyalizmin, Almanya ile sınırlı bir siyasi parti olmaktan çıkmış olduğuna, pan-Cermen hareketi şeklini aldığına dikkat çekiyordu. Almanya dışındaki Almanların millî sosyalizm prensiplerini kabul etmeleri, Berlin'in nüfuz ve hakimiyeti altına girmeleri demek olduğuna göre, dolayısıyla *Anschluss* gerçekleşmiş oluyordu. Bunun içindi ki Hitler Almanya'da iktidara geçeli, *Anschluss*'tan bahsedilmiyordu. *Gleichschaltung*

listler tarafından 15 Ocak 1933'te Lippe'de yapılan seçimlerin kazanılmasını ve partinin iktidara gelmesi için bir başlangıç olan bu *muvaaffakiyetin hatırasını* kutlamak üzere, 1934'te Lemga'da şenlikler düzenlenmişti. Bu merasim esnasında görünen yüzüyle, düzen, millete hizmet, barış ifadelerini içeren umut dolu bir konuşma yapan Şansölye Hitler'in,³⁰⁴ kitleleri sürükleyeceği kesindi; ama ümitvar sözlerin hayata geçirilmesi ne derece mümkündü, bunu zaman gösterecekti.

2.1.6. Baltık ve Nordik/İskandinav Ülkeleri

Baltık Devletleri (Letonya, Estonya, Litvanya) 1918-1920 sürecinde, yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları Cermen ve Rus işgallerinden nihayet kurtulmuş görünerek bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Bir diğer deyişle, 1940 yılındaki Sovyet işgaline kadar demokratik gelişimlerinde yol aldılar. Örneğin, Kasım 1918'de bağımsızlığını ilan eden Letonya'da, Kurucu Meclis (*Satversmes Sapulce*)'i seçmek için ilk genel seçim, gizli oy ve nispi sisteme göre Nisan 1920'de yapıldı. 24 siyasi parti ve grup seçimlere katıldı; Sosyal Demokratlar ve Çiftçilerin Birliği yeni seçilen Mecliste güçlü olan iki partiydi. 1921'de Milletler Cemiyetine katılan Letonya'da 15 Şubat 1922 tarihli Anayasa (*Satversme*) ile Letonya'nın bağımsız bir demokratik cumhuriyet olduğu ve Letonya Devleti'nin egemenlik gücünün Letonya halkına ait olduğu ilan edildi. Tek-meclisli Letonya Parlamentosu (*Saeima*), devlet başkanını 3 yıllığına seçmekte; devlet başkanı ise kabineyi kurması ve -*Saeima*'nın onayıyla- hükûmete başkanlık yapması için bir başbakan atamaktaydı.³⁰⁵

Estonya'nın 1920-1940 yılları arasındaki ilk bağımsızlık sürecinde, başlangıç niteliğindeki "süper-parlamanter sistem (1920 Anayasası'yla tesis edilmiş)", 1934'teki yeni anayasayla değişikliğe uğradı. 1934, Konstantin Pats tarafından yönetilen "otoriter" bir rejime yer verdi. Pats zaman içinde kendisini, 1938'deki yeni anayasa ile devlet başkanı (1938-1940) ilan etti. Pats'ın dönemindeki rejim demokratik olmayan hususları barındırsa da, (1929) Büyük Ekonomik Kriz yorgunu olan ve köşeye sıkıştırılmış haldeki ülkesine istikrar sunduğu için, Pats, 1930'ların sonunda çoğu Estonyalıyı memnun eden bir imaja sahipti.³⁰⁶

yani Avusturya'daki idare ve millî sosyalizm prensipleri arasında ahenk temini ve böylelikle Nazileştirme sisteminin yerleşmesi isteniyordu. Almanya'daki Millî/Nasyonal Sosyalist yani Hitler Partisinin hedefi, Avusturya'nın mevcut hükûmetini devirerek yerine *Millî Sosyalist Hükûmeti* getirmek ve bu suretle *gleichschaltung*'u tahakkuk ettirerek Viyanayı Berline bağlamaktı. **Milliyet**, 9 Ağustos 1933.

304 **Milliyet**, 16 Ocak 1934.

305 Adolf Sprudz, "Rebuilding Democracy in Latvia: Overcoming a Dual Legacy", **Democratic Consolidation in Eastern Europe**, Ed. Jan Zielonka, C 1, Oxford 2001, s. 140-142.

306 Vello Pettai, "Estonia: Positive and Negative Institutional Engineering", **Democratic Consolidation in Eastern Europe**, ed. Jan Zielonka, C 1, Oxford 2001, s. 121.

Ocak 1935'te Reval'den bildirildiğine göre; Estonya hükûmeti eskisini kaldırmış ve yeni parlamenter düzenlemeyi kabul etmişti. Buna göre, *korporasyonlar esasına göre bir meclis* kabul edilmekteydi. Mecliste farklı meslek ve cemiyetlerin temsilcileri adına milletvekilleri bulunacaktı. Mevcut parlamento artık toplanmayacak, siyasi partiler dağılacaktı.³⁰⁷ Bu durum, otoriter rejimin korporatist bir model ekseninde ön plana çıkması anlamına da geliyordu.

1935'te, kuruluşunun 17. yıl dönümünü kutlayan Estonya, savaştan sonra Baltık kıyılarında kurulmuş devletler arasında, hem bağımsızlığını elde ediş ve hem de geçirdiği siyasal değişimler açısından dikkate değerdi. Onun için bu ülkenin 17 yıllık bağımsızlık sürecinin değişik safhalarını gözden geçirmek yersiz değildi. Bolşevik İhtilali'nden sonra, bağımsızlığını 1918'de kazanan Estonya ekonomik alanda kendini hemen toplayabildiği halde, iç ve dış siyasetine yön verebilmesi zaman almıştı. Estonya'nın iç siyasetine baktığında; Estonya, bağımsızlığını kazanınca Çarlık Rusya *otokrasisi tabii bir aksülameli neticesi* olarak, *ültra demokratik* bir anayasa yapılarak bireyin özgürlüğü her şeyden üstün tutulmuş ve devlet otoritesi hiç düşünülmemişti. Geniş yetkilere sahip bir parlamento bütün kuvveti elinde tutuyor, bunun emrinde olan kabineler birkaç aylık çalışmalarından sonra, fazla iş göremeden çekiliyorlardı. Anayasanın bu bakımdan olan eksikliği duyulmakla birlikte, buna bir çare bulunamamış ve bazı değişiklik projeleri için yapılan referandumlarda ulusun çoğunluğu kazanılamamıştı. İç siyasanın bu kararsızlığı ülkenin ekonomik durumunu da etkilemiş ve üretim alanlarında yüzde 40'lık bir düşüş görülmüştü. Bunun üzerine faşist eğilimli Vabs Partisi ortaya çıkarak 1918 anayasasına hiç uymayan bir projeyi ulusun oyuna sunmuştu. Güçlü bir hükûmet beklemekte olan halk, bütün gücü parlamentonun elinden alarak cumhurbaşkanına veren bu projeyi kabul etti. Böylece işbaşına geçen Vabs Partisi, iktidarı bırakmamaya karar vermiş, hatta 1934 yılı sonunda yapılacak cumhurbaşkanlığı seçiminin sonuçları kendi aleyhine çıkarsa bir hükûmet darbesi yapacağını bildirmiş ve bu yolda ciddi hazırlıklar da yapmıştı. Bu yüzden yeniden buhranlı bir devreye giren Estonya'nın başına, anayasanın bir maddesine dayanarak Cumhurbaşkanı olan Konstantin Pats ile başkomutan olan General Johan Laidoner geçmişler; Vabs Partisini dağıtarak seçim yapmak için ortamın yatışmasını beklemişlerdi. Kalkınma tedbirlerine gelince; Pats Hükûmetinin uyguladığı politikaların iyi sonuçları hemen kendini göstermiş; ziraat ve sanayideki gelişmeler sayesinde sınai alanda işsizlik azalmış, zirai alanda ise tümüyle ortadan kalkmış, ihracat ve vergi gelirleri artmış ve mali durum da düzelmışti. Estonya'nın *barış ve güvenlik* temelindeki dış politik yaklaşımı, barışın tesisi için tüm dünya ile *iş beraberliği ve güvenliği* için Baltık Devletleri ve Lehistan'la iyi komşuluk yapmaktaydı. Lehistan'la olan dostluk, doğuda güvenlik temin etmiş ve Lehistan'ın yardımı-

307 Akşam, 18 Ocak 1935.

nı kazandırmıştı. Estonya'nın Baltık Devletleri arasında oynadığı *tredünyon rolü* dolayısıyla Baltık Antlaşması yapılmıştı. Estonya; Letonya, Litvanya, Lehistan, Finlandiya ve İsveç'e birçok bağlarla bağlıydı. İngiltere ve Fransa ile siyasal olduğu kadar ekonomik, kültürel ilişkileri vardı.³⁰⁸ Kurun Ocak 1936'da, Estonya'da anayasanın hazırlanmasına dair millî meclisin oluşturulması için yapılacak plebisitin 23-25 Şubat'ta gerçekleştirileceğini haber vermekteydi.³⁰⁹ Anayasal hayata dair yeni düzenlemeler, yıllar içinde, devam edecekti.

Litvanya, savaş sonrası dönemde, diğer Baltık ülkeleri gibi 1918-1940 arasında bir bağımsızlık yaşasa da, 19 Mart 1938 tarihli Cumhuriyet'te M.F. Togay'ın da dikkat çektiği üzere, Avrupa sulhu birçok yönden tehlikelerle karşı karşıya idi. Bunun başlıca nedeni, I.Dünya Savaşı'nı sonlandıran barış antlaşmalarının imzalanmasında milletlerin istek ve ihtiyaçlarından ziyade, galip devletlerin siyasi ve askerî emellerinin tatmin edilmesi düşünülerek "gayritabii hudut ve vaziyetler" ihdas edilmiş olmasıydı. İşte bu nedenle, örneğin savaş sonrasında, Memel arazisiyle ilgili olarak böyle bir Almanya-Litvanya gerginliği ortaya çıkmıştı. Halbuki Almanya, savaşın son yılında Rusya'yı yendiği zaman Litvanya'yı "müstakil bir krallık" haline getirmişti. Bu krallık, başkenti Vilna olarak 1918 yılı sonuna kadar yaşamıştı. Almanya dünya savaşında yenilmiş olarak Litvanya'dan ilgisini kestikten sonra bu ülkeyi Bolşevikler işgal etmişti. Cumhuriyet şeklinde oluşan Litvanya hükûmeti Kovno'ya çekilerek kendisini savunmuştu. Sovyetler Lehistan ve Litvanya'yla yaptığı savaşta yenildikten sonra Vilna'yı Moskova Antlaşması ile Litvanya Cumhuriyeti'ne iade etmişti. Fakat bu kez de Lehliler Vilna'yı zaptettiler. Vilna'da bir Leh hükûmeti kuruldu ve bu hükûmetin millet meclisi Vilna'nın Lehistan'la birleşmesine karar verdi. 1924'te Vilna'nın Lehistan'a ilhakını süfera konferansı kabul etti.³¹⁰ Fakat bölgelerine yönelik bu kadar yoğun müdahale ve dış işgal süreçleri yaşayan Baltık ülkelerinin kendi aralarında ve komşu ülkelerle kalıcı bir çözüme ulaşmaları da kolay değildi.

308 **Ulus**, 24 Şubat 1935; Konstantin Pats otuz yıldan beri ülkesinin bağımsızlığı için çalışmış, Çarlık devrinde idama mahkum edilerek İsveç'e kaçmış, tekrar döndüğü Finlandiya'da yakalanarak Petrograd'da hapsedilmiş, Rus İhtilalinden sonra yine Estonya'nın bağımsızlığı için çalışırken Almanlar tarafından kampa hapsedilmiş ve ülkesi bağımsızlığını kazandıktan sonra defalarca ülkenin yönetimini üstlenmişti. Laidoner de Estonya bağımsızlık savaşının ulusal bir kahramanıydı. Estonya ordusunu savaşlarda zaferden zafere götürmüştü. Ülkesini Milletler Cemiyeti'nde temsil etmiş ve Musul sorununun gözden geçirilişinde Milletler Cemiyeti delegesi olarak bulunmuştu.

309 **Kurun**, 11 Ocak 1936.

310 **Cumhuriyet**, 19 Mart 1938; Ancak bu durum, Litvanya milliyetperverlerine çok ağır gelecekti. Vilna sorunu, 1386 yılından sonra aynı hükümdara tabi olarak yaşayan ve 17. yüzyılda birbirine çok yakınlaşan bu iki komşu devleti, birbirine düşürecekti. Litvanya Lehistan'ın "tabii koridoru ve denize mahreci" olduğundan, iki ülke arasındaki huzursuzluk arttıkça Lehliler arasında Litvanya'ya karşı daha sert bir politika izlenmesi yönünde eğilimler arttı.

Nordik/İskandinav ülkelerine bakıldığında; yazılı anayasaları vardı ve bunlar arasında en eskisi 1814'e kadar uzanan Norveç anayasasıydı. Tarihsel gelişimine bakıldığında, İskandinav demokrasisi, seçim sisteminde, *nispi temsili* ön plana çıkarmaktaydı. 1930'lu yıllarda sosyal devlet yapısında *uzlaşa, korporatizm, yerel yönetimde otonomi* gibi muhtelif politikaların varlığı söz konusuydu. İskandinav modeli politikanın, 1933'te Danimarka ve İsveç'te, 1935'te Norveç'te, 1937'de Finlandiya'da uygulandığı görülmektedir. Ayrıca Danimarka, Finlandiya, İsveç, Norveç'te, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, 1935'teki İskandinav modeline bakıldığında, yazılı anayasa geçmişi eskilere dayanan Nordik ülkeleri, kadınlara oy hakkının (*female suffrage*), 20. yüzyıl başlarında verildiği az sayıdaki ülke arasındaydılar.³¹¹ İzlanda ise siyasi partiler açısından 1930'lardan itibaren, temelde, dört partili bir sisteme sahipti.³¹²

Danimarka 1849 Anayasası'yla, anayasal monarşiyi ve iki meclisli bir parlamento oluşturmuştu. Liberaller ile muhafazakarlar arasındaki otuz yıllık anayasal mücadelelerin ardından, nihayetinde 1901'de kabinenin, Halk Meclisi (*Folketinget*)'ne karşı sorumluluğu benimsendi. Danimarka'nın 1849, 1866, 1915, 1920 anayasal düzenlemelerinde siyasi partilerden bahsedilmese de, partiler, kitle politikasında, parlamentoda ve hükümette kilit oyuncu-
lar.³¹³

Finlandiya, savaş arası dönemde dış politikasının ana çizgilerini ortaya çıkarmada zorluklar yaşadı ancak eski *iki yanlı politikasını* sürdürmekte de zorlanacak gibi görünüyordu.³¹⁴ Finlandiya, sosyoekonomik durum açısından ise, birtakım sorunları aşabilmişti. 5 Ekim 1936 tarihli Akşam'da, "Borcu ol-

311 Bk. Jan Erik Lane-Svante Ersson, "The Nordic Countries: Compromise and Corporatism in the Welfare State", **Comparative European Politics**, ed. Josep M.Colomer, 3. Baskı, New York 2008, s. 248-250; *Nispi temsil*; 1906-Finlandiya, 1909-İsveç, 1915-Danimarka, 1959-İzlanda; *Parlamentarizm* ise, 1884-Norveç, 1901-Danimarka, 1904-İzlanda, 1917-İsveç, 1919-Finlandiya şeklindeydi.

312 Svanur Kristjansson, "Iceland: A Parliamentary Democracy with a Semi-Presidential Constitution", **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 399-401; 1929'daki Bağımsızlık Partisi, 1924'te kurulan Muhafazakar Parti ile 1926'da kurulan Liberal Partinin birleşmesinden oluşmuştu. İkinci büyük parti, siyasi yelpazenin merkezinde yer alan ve 1916'da kurulan İlerici Partiydi. Üçüncüsü, 1916'da kurulan ve işçi hareketinin siyasi kolu olan Sosyal Demokrat Partiydi.

313 Eric Damgaard, "Denmark: Delegation and Accountability in Minority Situations", **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 281-283.

314 **Akşam**, 30 Aralık 1934; Kivimaki kabinesinde 1936 Ekimi'ne kadar Dışişleri Bakanı olan Haksel (Antti Hackzell), 1934 sonunda yaptığı bir konuşmasında, Finlandiya'nın "Avrupada barışı yaşatmak" isteyenlerle birlikte olduğu bir politika hedeflendiğini belirttiğinde, eğer bundan "Küçük Uzlaşma" anlaşılacaksa, Finlandiya'nın Fransa ve Sovyetlerle yakınlaşacağı beklenmekteydi. Ancak Finlandiya'nın, Alman-Japon politikalarıyla olan etkileşiminden uzaklaştığını söylemek de güçtü.

mıyan bir memleket: Finlandiya iktisadi buhran ne olduğunu bilmez. Bütçesi denktir” başlıklı yazıda vurgulandığı üzere; Avrupa’da iktisadi buhrandan etkilenmeyen, bütçe açığı bulunmayan birkaç *bahtiyar memlekette* biriydi. Finlandiya’nın Cumhurbaşkanı Pehr Evind Svinhufvud, Başbakanı ise Toivo Kivimaki idi.³¹⁵ Bu anlamda ülkenin Ekim 1936’ya kadar bu seviyeye taşınmasında, Svinhufvud ve Kivimaki’nin katkısı olmuştur.

Norveç 1814 Anayasası’yla dikkat çekmekte olup, bir *monarşi birliği* olan İsveç-Norveç Birliği 1815 Viyana Kongresi sırasında kurulmuştu. 1815-1905 sürecindeki İsveç-Norveç bileşik devlet tipinde, iki devletin hükümdarı aynı olduğu gibi, dış işleri de tek merkezden yönetiliyordu. Ancak 1905’te Birlik ilişkileri bozuldu ve yapılan bir plebisitle, Birliğe son verildi. Ayrılma, Norveç’te halkın oyuna başvurmak suretiyle kabul edildi.³¹⁶ *Bilmediğimiz Bir Memleket Norveç* başlığıyla 7 Nisan 1936 tarihli Akşam’da yer alan bir Fransız yazarın uzun yıllara dayana izlenimleri ve makale serisi halinde yazdıklarından aktarılan yazıda; Norveç’in *demokrasinin son haddine vardığı* bir ülke olduğunun altı çizilmekteydi. Çünkü Norveç’te *sınıf farkı kalmamıştı*; Kral ile halk arasında bile fark yoktu.³¹⁷

Nordik ülkelerinden en sıra dışısı, belki de, İsveç’ti. İsveç’te sosyalist bir hükümet varsa da, sosyalist bir rejim yoktu. İskandinav sosyalist partileri içinde, en dikkat çeken, *İsveç sosyalizmini* temsil eden ve uzun yıllar iktidarda kalan İsveç Sosyal Demokrat Partisiydi. İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi, 1932’den 1976’ya değin, kırk dört yıl iktidarda kaldı.³¹⁸

2.1.7. Farklı İki Model: İsviçre, Sovyet Rusya

İsviçre 1848’den itibaren federal bir ülke olmasına rağmen, öncesinde Orta Çağların sonlarına dayanan derin, *konfederal* bir tarihi vardı. Eski İsviçre Konfederasyonu yavaş ve kademeli bir şekilde biçimlenmişti. Ülke, 1798-1815 arasında önce *Helvetia Cumhuriyeti* adı altında bir tek (üniter) devlet kuran ve sonrasında da nihai yetkiyi elinde tutarak kısmi konfederal bir yönetime dönüşü kabul eden devrimci Fransa tarafından işgal edilip yönetilince büyük bir dönüşüme uğradı. İsviçre federal demokrasisinin iki özgün özelliğinin temeli olan *anayasal referandum* ve *kolektif yönetim* biçiminin köken-

315 **Akşam**, 5 Ekim 1936; Modern Finlandiya parlamento binası, 1931’de tamamlanmış ve 30 milyon franga yani 2.400.000 Türk lirasına mal olmuştu. Meclis salonunda oy verme işlemi, milletvekillerinin masasındaki (*evet, hayır* ve *müstenkif* yazılı üç düğmeli) elektrikli bir düzenerle yapılmaktaydı. Finlandiya’da kağıtçılık çok gelişmişti ve siyasetçi ve uzmanlardan oluşan bir meclis tarafından yönetilmekteydi. Kağıt fabrikalarının hisse senetlerinden yüzde doksani hükümete aitti.

316 Meray, **age.**, s. 128; Bilsel **age.**, s. 26.

317 **Akşam**, 7 Nisan 1936.

318 Tunaya, **age.**, s. 524.

leri bu dönemde bulunabilirdi. Napolyon'un iktidardan düşmesinin ardından -artık çoğunlukla kanton olarak adlandırılan- İsviçre toplulukları bağımsızlıklarını geri kazanıp, 1815'te imzalanan *antlaşma* uyarınca kendi aralarında bir konfederasyon oluşturdular. Zaman içinde *anayasaya* dair talepler arttı; ve böylece İkinci İsviçre konfederasyonu (1815-1848), yerini federal devlete bıraktı. 1847-1848'deki hesaplaşma ve takip eden iç savaş sonucunda; son konfederasyonun yerini, 1848 Anayasası'ndan hareketle modern *federal* devlet aldı.³¹⁹

Demokrasinin federalizm içindeki mücadelesi de kayda değerdi. Örneğin, demokratik, federal bir devlet olan ve kantonlardan oluşan İsviçre'nin siyasal partileri kantonlarda olup, devlet merkezinde partilerin merkez büroları vardı. Ülkede en güçlü parti, laikliği koruyan Radikal Demokrat Partisi idi. Ardından, laikliği kaldırmaya çalışan Muhafazakar Katolik Partisi gelmekteydi. Hükûmette bu iki zıt kutup yanyana çalışmaktaydılar. Bu iki partiden sonra, Köylü, Esnaf ve Burjuva Partisi gelmekteydi. İsviçre'yi bu üç partinin Konsey Federal'de (İsviçre'nin Ulusal Meclisinde) yaptığı bir koalisyon yönetmekteydi.³²⁰ Kısacası, federalizmin beklentileri ve partilerin karmaşası içinde devlet idare etmenin zorluğu biraradaydı.

İsviçre'de yasama ve yürütme bakımından *federal/konfederal* nitelikli karmaşaya ve *federasyon-kanton* düzeyindeki yetki paylaşımındaki birtakım zorluklara, iki savaş arasında dünya düzeninin bozulmasına dair kaygılar da eklenecekti. Nitekim İsviçre'nin defalarca yönetiminde yer almış deneyimli siyasetçisi Guiseppe Motta, yaptığı bir konuşmasında bu endişeyi yansıtıyordu. Temmuz 1936'da İsviçre'nin Avusturya'ya karşı kazanmış olduğu zaferin 550. yıl dönümü münasebetiyle Sempach'de yaptığı konuşmada Motta, şöyle demişti: *Beynelmilel vaziyet, bizi büyük endişelere düşürüyor. Gökte hiçbir sulh ışığı görmüyoruz. Artık muahedemelere ve hatta ihtiyari olarak imza edilmiş olanlarına riayet edilmiyor. Siyasi teşekkülün en asıl şekli olan demokrasi, istihkar ediliyor.* Motta ayrıca, ülkesinin dışarıdan gelebilecek saldırılara veya İsviçre topraklarını stratejik amaçlarla kullanmak için oluşabilecek her türlü girişime karşı direniş göstereceklerinin de altını çiziyordu.³²¹

Sovyet Rusya (SSCB)'da komünist rejimin kurulmasından sonra, 1925-1936 anayasal değişim sürecinde, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği* adı

319 Paolo Dardanelli, "İsviçre'de Federal Demokrasi", **Federal Demokrasiler**, Drl. Michael Burgess—Alain-G.Gagnon, Çev. Ersin Erkan, İskenderiye Kitap, İstanbul 2016, s.84-87. Ayrıca bk. Bilsel, **age.**, s. 29. Genel olarak tanımlanırsa; *konfederasyon*, devletlerin bir çeşit topluluğu, ittifakıydı ve konfederasyonun temel dayanağı antlaşmalardı. *Federal* devlet, bizzat devletti; federal devletin dayanağı ise anayasaydı. Bilsel, **age.**, s. 31.

320 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, **age.**, s. 278.

321 **Tan**, 7 Temmuz 1936.

altında bir *federal* devlet yapılandırıldı.³²² Rusya’da, eski Çarlığın kuzey ve doğu kısımlarının çoğunu kapsayan bir *Rus Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti* (1923’ten sonra yedi cumhuriyetli *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği*-SSCB) için 10 Temmuz 1918’de Sovyetlerin 5.Kongresi tarafından bir anayasa kabul edildikten sonra, 1918-1923 yılları arasında altı yeni cumhuriyetin katılımı sürecinde anayasada önemli birkaç düzenleme yapıldı. 1953’te ölümüne kadar yaklaşık otuz yıl boyunca SSCB’nin liderliğini üstlenen Josef Stalin’in döneminde, dışarıya komünizm (Marksist-Leninist) hatta Stalinist ideoloji ihraç edilmeye çalışılırken, içeride ise örneğin 1936 Anayasası ile SSCB’de vatandaşların temel haklarında ve devletin *federal birlik* ya da *federasyonların federasyonu* tarzındaki yapısında, yeni düzenlemeler yapılyordu.³²³

1919’da Rus Komünist Partisinin liderliği altında III. (Komünist) Enternasyonal’in Moskova’da *Komintern* olarak toplanması, iki gerçekliği gün yüzüne çıkarmıştı. Birincisi, Komintern’in tamamiyle Sovyet Komünist Partisinin nüfuzu altına girmiş olması, ikincisi de, Marks’ı ve Lenin’i olduğu gibi kabul etmeyen, revizyonist sosyalist partilerin ve eğilimlerin Komintern içinde arzu olunmamasıydı. Bu durum çok geçmeden sosyalist bazı partilerin ayrılmaları sonucunu doğurmuştu; çünkü Avrupa sosyalist partileri, izlenen politikanın Sovyet Rusya’nın çıkarlarına göre ayarlandığı düşüncesine varmışlardı.³²⁴ Haksız da değillerdi.

Sovyetler Birliği’nin, 1917 Ekim İhtilali’nden sonra dört anayasası oldu. 10 Temmuz 1918 tarihli *Sosyalist Federatif Sovyet Rusya Cumhuriyeti*nin ‘Temel Kanunu’ ile, ilk anayasal kurumlar oluşturuldu. 31 Ocak 1924 Anayasası da *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği*nin kuruluş belgesi oldu. Üçüncü olarak 5 Aralık 1936 Anayasası hazırlandı ve *Stalin’ci bir nitelik* taşıdı. 1918 ve 1924 anayasalarında -Sovyet hukukçularının da savundukları gibi- *Sovyetler Devleti*, bir *proletarya diktatörlüğü devleti* olarak tanımlanmıştı; ve komünizme geçişte, tür ve biçim bakımından tekti. 1936 Anayasası’nda, devlet tanımlamasında farklılık söz konusuydu. *Proletarya diktatörlüğü devleti* yerine, Stalin tarafından yeni bir terim ortaya atılmıştı: *Tüm halkın sosyalist devleti*.³²⁵

1930’lar yükselen ideolojilerin karşılaştığı bir süreçti. Ama bir boyutuyla da ideolojilerin savaşımdan öte bir dünya düzeni kaygısı ağır basıyordu.

322 Bk. Meray, *age.*, s. 138-139; Sovyetler Birliği diğer federal devletlerden farklı bir yapıdaydı, *bir federatif cumhuriyet*, federe cumhuriyetler, muhtar cumhuriyetler, muhtar bölgeler ve idari bölgelerden kuruluydu.

323 B. M. Sharma, *Modern Governments*, 8. Baskı, Bombay 1969, s. 630, 632-633, 637-643.

324 Cahit Talas, *Ekonomik Sistemler*, Doğan Yay., Ankara 1974, s. 228-229.

325 Tunaya, *age.*, s. 563-564.

Bolşevizme hücum başlığıyla, Berlin kaynaklı, 16 Ekim 1936 tarihli Havas ajansı muhabirinden aktarılan bilgiye göre; Almanya’da, Nasyonal Sosyalist Partisi siyasi ofis başkanı Alfred Rosemberg, sefirlerin ve yabancı gazete temsilcilerinin kabulü münasebetiyle yaptığı konuşmada *Burjuvazi veya proletarya, bolşevizm veya faşizm mevzuubahs değildir. Cihandaki bolşevizm ve Avrupanın akibeti mevzuu bahistir. Steplerin kini beynelmilel Yahudilikle birleşerek Avrupanın bütün nizamı karşısına dikilmiştir* diyerek Sovyet Rusya’yı tüm Avrupa’yı tehdit eden bir konuma koyuyordu.³²⁶ Bu şekilde, Alman Nazizminin gözünden Sovyet nüfuzuna bakış yansıtılmaktaydı.

Sovyet Devrimiyle birlikte, diplomasi yöntemlerinde de büyük bir değişim meydana gelmişti. Ahmet Şükrü’ye göre, I. Dünya Savaşı’ndan önce uluslararası ilişkilerden açık bir dille söz edilmez, diplomat ve devlet adamı da *daima nikbin ve her devletin hüsnüniyetinden emin görünürdü*. İşte dünyayı savaşa sürükleyen diplomat ve devlet adamı bu tipteydi. Beyaza beyaz, siyaha siyah, dosta dost, düşmana düşman diyen devlet adamları Sovyet Rusya’nın uluslararası hayata karışmasından sonra başlıyordu. Bunun içindi ki Sovyet diplomatlarının ve devlet adamlarının sözleri *daima enteresandı*. Parti Genel Sekreteri Stalin tarafından bir süre önce söylenen nutukta da böyle bir durum görülmekteydi. Stalin, Sovyet Rusya’nın üç büyük (Japonya, Almanya, İngiltere) devletten başka her devlet ile ilişkilerini düzenlediğini bildiriyordu.³²⁷ Bu tavrın, diplomasideki eğilimlerin değişimi kadar aleni bir şekilde bir konumlanma ve cephe hatlarının belirlenmesi anlamını da taşıyabileceği söylenebilirdi.

Sovyetler Birliği’nde yeni anayasa, bazı değişikliklerle ittifakla 5 Aralık 1936’da kabul edildi. Sekizinci Sovyetler Fevkalade Kongresi yeni anayasanın kat’i metnini kabul için Kremlin’de toplanmış ve Stalin raporunu okumuştur. Bu rapora göre anayasa hazırlama komisyonu kanun projesinde 32 maddeye ait 43 değişiklik yapmıştı; diğer 114 madde hiç değişmemişti. Kongre, yeni anayasaya göre, seçim nizamnamesinin ve Sovyetler Birliği Yüksek Konseyinin seçim tarihlerinin saptanmasını, Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesine bırakmıştı.³²⁸ 1936 Sovyet Anayasası veya anayasada yapılan değişiklikler kadar anayasanın uygulanması, idari anlayışın ve yapının karakterini belirlemede etkin bir ölçüt olarak gözetildiğinde; 1918’den 1936’ya kadar geçen süreçte Sovyet anayasal uygulamalarının fikir verir niteliği, 1936 anayasası

326 **Akşam**, 17 Ekim 1936.

327 **Milliyet**, 31 Ocak 1934.

328 **Cumhuriyet, Kurun**, 7 Aralık 1936; Bu 43 tadilden 7’si (8, 10, 35, 40, 48, 77, 49) çok mühimdi. Bu mühim tadillerin birinde, *kolhoz* tarafından işgal edilen toprağın *parasız olarak* onun ebedi olarak istifadesine verildiği; diğer bir maddede mülkiyet hakkının *tevarüs hukukuna* sahip olduğu; başka bir maddede de muhtar cumhuriyetlerin beşer değil 25’şer milletvekili seçecekleri belirtilmişti. Diğer bir değişikliğe göre, mevcut Federal Halk Komiserlerinden başka, bir de Savunma Endüstrisi Halk Komiserliği kurulması tasarlanmaktaydı.

düzenlemelerine de ışık tutacaktı.

2.1.8. Doğu Avrupa ve Balkanlar

Doğu Avrupa ve Balkanlarda, koalisyon yaklaşımıyla, siyasi parti katılımında çeşitlilik ve siyasi temsilde denge aranıyordu; yoğun iç ve dış siyaset gündeminde ve iktidar rekabeti içinde bunun gerçekleşmesi de kolay görünmüyordu. Nitekim -Peker'in de dikkat çektiği üzere- Balkanlar'da Romanya ve Yunanistan koalisyonla yönetiliyor, Bulgaristan -19 Mayıs'taki Zvenist hareketine kadar- sayısı on beşe yakın siyasi parti ve cemiyetin karışıklığı ile idare ediliyordu.³²⁹

Romanya'da, 1930'lu yılların yönetim tartışmalarının üzerinde durulmaya değer bir örneği, 1932 yılı seçimleri ve bu çerçevede yaşananlardı. Romanya'da kendisine seçim hükûmeti adını veren Alexandru Vaida Hükûmetiyle seçime gidilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bükreş Elçisi Hamdullah Suphi'nin değerlendirmesine göre, genç bir devletten beklenilmeyecek şekilde halk, oylarını tam bir serbestlik içinde kullanmıştı. Ancak H.Suphi, Romanya gibi ülkelerde seçim ne kadar serbest olursa olsun hükûmette bulunan partiye tarafsız davranılamayacağını da yorumuna eklemişti. Liberal Parti yanlısı gazeteler, seçimin hükûmetin baskısı altında gerçekleştiğini iddia etmişti. Seçim sırasında çıkan olaylarda ölenlerin arasında, sadece Maniu yanlıları olmayıp hükûmet partisi taraftarları da bulunmaktaydı. Vaida, yaptığı konuşmada, çoğunluğa sahip bir partinin hükûmet kurabilmesi için mevcut seçim kanununun değiştirilmesi gerektiğini ifade etmişti. Maniu ve Kral arasında bir mücadele söz konusu olup, Maniu bir açıklamasında Krala, *hükûmran olacaksınız, fakat idare etmeyeceksiniz* demişti.³³⁰ Iuliu Maniu partisinin parçalanacağı düşüncesiyle iktidara gelmek istememesine rağmen, Ekim 1932'de hükûmeti kurmuş ancak ilk fırsatta istifa etmiş ve gazetelere verdiği demeçte Kralı anayasaya uymamakla ve hükûmetin yetkilerini tanımamakla itham etmişti. Maniu Ocak 1933'te istifa etmesine rağmen partisi ve meclisteki temsilcileri farklı bir yol izlemiş ve Vaida'nın başkanlığında yeni hükûmet kurulmuştu. Kral, Nicolae Titulescu ve Vaida'yı birlikte çalışmaya ikna etmişti.³³¹

Romanya'daki 1933 seçimleri ise, Ahmet Şükrü'nün kaleminden birçok konuya açıklık getiriyordu. Şöyle ki: (a) Romanya'daki seçim *siyaset ana-sinesine uygun* bir sonuç vermişti. Bu geleneğe bakıldığında; hükûmet durup dururken iktidardan çekilir ve yerine bir azınlık hükûmeti geçer ve mevcut

329 Bozkurt-Peker-Tengirşenk, *age.*, s. 279.

330 BCA, 30-10-0-0/246-667-9/430, 24 Ağustos 1932; Maniu'un partisi Millî Köylü Partisi 279; Liberaller 28; Doktor Lupu 15; Goga 8; Demir Bekçiler 7; Mareşal Averescu 5 milletvekili çıkarmıştı.

331 BCA, 30-10-0-0/246-667-13/430, 20 Şubat 1933.

partiler devleti bu şekilde dönüşümlü olarak idare ederlerdi. (b) Yakın tarihe kadar Romanya'nın siyasi hayatında başlıca üç etken olmuştu: Birincisi Kral, ikincisi Liberal Parti, üçüncüsü de Millî Köylü Partisiydi. Romanya'yı dönüşümlü olarak idare eden iki partiden hangisi Kralın güvenini kazanırsa, iktidara geçerdi. Son zamanlarda bu etkenlere dördüncü bir unsur daha eklenmişti. Bu da, faşist partilerdi. Kralın bu zümrelere karşı hoşgörülü olmadığı bilinmekteydi. Vaida hükûmetinin akibetine başlıca sebep, faşist zümrelere karşı fazla hoşgörü göstermesi olmuştu. (c) Partilerin Romanya siyasi hayatındaki önem ve rolleri, seçimde elde ettikleri güç ile ölçülmezdi. Liberal Partinin elde ettiği çoğunluk, 1933 yılı Kasım ortalarında iktidara geçen Ion Duca Hükûmetine uzun bir ömür sağlamalıydı. Ancak Romanya'da bir partinin yenilgisi *zaafının ölçüsü* olmayacağı gibi, galibiyeti de *kuvvetinin derecesini* göstermezdi. Duca hükûmeti, Kral ile dayandığı parti arasındaki ilişkileri düzenlediği müddetçe iktidarda kalabilirdi. Mevcut halde, Kral ile Liberal Parti arasında bir uyum görünmekteydi. Fakat bunun ne dereceye kadar hakiki olduğu ve ne kadar devam edeceğini zaman gösterecekti.³³²

Başbakan Ion Duca'nın -iktidarda daha iki ayını bile tamamlayamadan- 29 Aralık 1933'te *Demir Muhafızların* suikastına uğrayarak hayatını kaybetmesi sonrasında, Romanya'da sıkıyönetim ilan edildi. Rador Ajansına göre; Bakanlar Kurulu Angelescu'nun başkanlığında toplanmış ve sıkıyönetimin Bükreş, Cluj, Cernautzi, Iassy, Chisineu, Galaç, Köstence, Tamşuvar ve Oreda şehirleri ile Prahova ve Dambovitza şehirlerinde uygulanması kararı alınmıştı. Hükûmet, parlamento açılır açılmaz, alınan sert tedbirlerin tasdiki hakkında bir kanun teklif edecekti. Bundan başka hükûmet, devletin müdafasına dair bir kanun tasarısı da hazırlayacaktı.³³³

Başbakan Duca, Kral II. Carol'a devlet işlerine ait bazı hususları sunmak üzere Sinaya'ya gitmişti. Bükreş'e dönmek üzere Sinaya istasyonunda beklediği bir sırada, silahlı saldırıya uğramıştı. Hayatını ülke uğrunda hizmete adanmış bir devlet adamının bu şekilde hayatını kaybetmesinden dolayı, Romanya'da ve tüm dünyada duyulan büyük üzüntüyü artıran diğer bir sebep de, Başbakan Duca'nın, Romenlerin kendisine güvenini gösteren seçimin ardından iktidara henüz geçmiş olmasıydı. Duca'nın mensup olduğu Liberal Parti beş yıldır iktidardan uzaktı. Bu süre zarfında iktidarı elinde tutan Millî Köylü Partisi, Aralık 1933'te yapılan seçimi kaybetmişti. Duca'nın Liberal Partisi büyük bir çoğunlukla seçimi kazanmıştı. Katline sebep olan Sinaya gezisi, bu seçimin sonucunu Kral Carol'a sunmak amacıyla yapılmıştı.³³⁴

Başbakan Duca'nın suikaste uğramasının şoku atlatılmadan, bu kez de Titulescu'ya ilişkin spekülasyonlar Ocak 1934'te dolaşımdaydı. Titulescu'nun

332 **Milliyet**, 24 Aralık 1933.

333 **Akşam**, 1 Ocak 1934.

334 Ahmet Şükrü, "Romanya Başvekiline Suikast", **Milliyet**, 2 Ocak 1934.

Saint Maritz'den Kral Carol'a bir telgraf çekerek, Romanya'ya dönmeyi reddettiğini ve Dışişleri Bakanlığında istifa ettiğini bildirdiği söyleniyor ve Titulescu'nun bu kararına sebep olarak Duca'nın hayatının korunması için yeterince önlem alınmadığını gösterdiği belirtiliyordu. Kral Carol *enfluenzadan muzdarip* olduğundan, Duca için yapılacak millî cenaze merasimine katılmadı. Diğer taraftan yeni Başbakan Angelescu, Kraldan bu görevin kendisinden alınmasını istediği söyleniyordu. Yeni Başbakanın ismi, *Demir Muhafızların mahkumlar listesinde* bulunmamakla beraber, hükûmetin başında kalmak istememekteydi. Bratianu da sağlık sorunları nedeniyle başbakanlığı istemiyordu.³³⁵ Duca'nın vefatıyla yeni bir siyasi durum belirmiş, yeni bir kabine oluşması ve bunun da kalıcı kılınması sorunu belirmişti.

30 Aralık 1933'te iktidara gelen Angelescu Kabinesi, 3 Ocak 1934'te istifasını verdi. Yeni kabinenin kurulması için Duca ve Angelescu kabinelerinde bakanlık yapmış Tatarescu görevlendirildi. Esasen *şedit hareket taraftarı ve enerjik olmakla* tanınan Taterescu'nun şahsiyeti de bu hususu destekliyordu. Duca'nın katli üzerine başbakanlığa getirilen Angelescu'nun beş günlük bir iktidardan sonra çekilmesinin sebebi, kabinenin daha kararlı kimselerden oluşması gerekçesiyle açıklanmakla beraber, diğer bir rivayete göre Titulescu tarafından alınmış olan vaziyet de bu istifanın başlıca sebebi arasında sayılabildi. Titulescu'nun beş gündür (Başbakan vekili) Angelescu'nun Dışişleri Bakanlığı teklifine cevap vermediği halde, Tatarescu'nun Başbakan olması üzerine Sen Moris'ten derhal hareket etmiş olması, yeni kabinede görev almayı kabul edeceği şeklinde yorumlanmaktaydı. Tatarescu'nun, önemli bir kısmı yine Nasyonel Liberal Partinin *genç anasırından mürekkep* kabinesini kurması bekleniyordu.³³⁶

Romanya'da buhran devam ediyordu. Başbakan Angelescu'nun istifası üzerine, Tatarescu, Kral tarafından başbakan tayin edilmişti. Kralın yeni kabineyi kurmaya yeni liberallerden Tatarescu'yu görevlendirmesine kızan eski liberallerle, yeni liberaller arasında ortaya çıkmasından çekinilen muhtemel uyuşmazlığın önüne geçilmişti; çünkü parti, idare heyeti başkanlığına Constantin Bratianu'yu seçmişti. Böylece Bratianu, Tatarescu ile bir arada çalışmayı kabul etmişti. Yeni kabine muhtemelen eski kabineye benzer şekilde kurulacaktı.³³⁷

Romanya Başbakanı Tatarescu, Ocak 1934'te, benim hükûmetim Duca

335 Daily Mail gazetesinin Bükreş'ten aldığı haberler için bk. **Milliyet**, 3 Ocak 1934.

336 **Milliyet**, 4 Ocak 1934.

337 **Milliyet**, 5 Ocak 1934. Rador Ajansının bildirdiğine göre, Bratianu'nun Liberal Parti başkanlığına seçilmesiyle, Tatarescu hükûmetinin oluşumuna katkı sağlanmış ve ayrıca kuvvetli bir parlamento çoğunluğu da temin edilmiş oluyordu. Liberal Parti İdare Komitesinde yapılan konuşmalar bir kere daha *inzibat ve çalışmak* fikrini ispatlamıştı; *sağlam ve yaşayıcı bir rejimin* kurulması bekleyen halk da bundan memnuniyet duyuyordu. **Milliyet**, 6 Ocak 1934.

*Hükûmetinin devamından başka bir şey değildir*³³⁸ derken, çok yönlü mesaj verilmiş oluyordu. Bu gelişmeler, Romanya'da Liberal Partinin, kendi içindeki parçalanmayı da uzlaştırarak, iktidardaki pozisyonunu koruyacağına işaret etmekteydi. Romanya'da, II.Dünya Savaşı'na uzanan sürece bakıldığında, neredeyse 15 yılda on beşe yakın başbakan görülmekle birlikte, 1930'lu yıllara kadar tecrübeli Ion Bratianu, Maniu gibi başbakanlar zamanında kısmen istikrar sağlanabilmiş ancak 1933'te Duca'nın suikaste uğramasıyla ülke yeniden istikrarsızlaştırılmıştı.

Siyasi buhranın yanı sıra, ülkedeki asayiş sorunları, ordunun gücü ve tavrı da gündem oluşturuyordu. Örneğin, Mayıs 1934'te Kral ile Başbakan arasında gerçekleştirilen -ordudaki hoşnutsuzlukların ele alındığı- görüşmenin sonucunda, Romanya'da ağır bir siyasi buhran baş göstermişti. Tatarescu, iktidarda kalmak için, Krala bazı şartlar iletmış ve Savaş Bakanının çekilmesi talebinde bulunmuştu.³³⁹ Bir diğer örnekte ise, Mart 1937'de, Başbakan Tatarescu parlamentonun olağanüstü toplantı devresinin sona ermesi münasebetiyle Kral Carol'un beyannamesini okumuş; ve beyannamede, parlamentonun orduya gösterdiği *şefkat* dile getirilmiş ve ordunun güçlendirilmesinin önemine vurgu yapılmıştı. Yürütme gücünün çabası sayesinde, sınırların ve barışın korunması için *en kuvvetli bir zıman* olan bu programın gerçekleştirilmesi mümkün olmuştu.³⁴⁰ Kısacası, Romanya'da *uzlaş* fikrinin itici gücüyle, bir çözüme ulaşılmaya çalışılmıştı. Fakat bu liberal uzlaşının Tatarescu'dan sonra devamı şüpheliydi; dahası, üzerine *Demir Muhafızlar*'ın gölgesinin düştüğü ülke gündemi de tamamen huzura kavuşamayacaktı.

29 Aralık 1937 tarihli Kurun, *Romanya'da da faşist hükûmet kuruluyor* başlığını atıyor ve Millî Hristiyan Partisi lideri Octavian Goga'nın teşkil ettiği hükûmetin, *açıkça nasyonalist mahiyette ve belki de otoriter temayüllere sahip* olacağını dile getiriyordu.³⁴¹ Goga'nın kurduğu kabinenin Berlin ve Roma'da memnuniyet, Fransa'da ise endişe yarattığı anlaşılıyordu. Hükûmetin, iç siyasette *otoriter bir program* uygulayacağı öngörülmekteydi. Seçimlerde parlamentarizm karşıtı partililerin kazandığı bu üstünlük, Romanya'da *Sağcılarının kuvvetlendiklerini* göstermişti ki Goga'yı başbakan yapan da, bu gerçeğin seçimlerde ortaya çıkmasıydı.³⁴²

338 **BCA**, 30-10-0-0/247-668-2, 31 Ocak 1934.

339 **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1934; Fakat Savaş Bakanını himaye eden Kral, Tatarescu'nun talebini düşünceğini belirtmişti.

340 **Açıksöz**, 22 Mart 1937.

341 **Kurun**, 29 Aralık 1937.

342 **Kurun**, 30 Aralık 1937; Mahmut Necmeddin Deliorman'ın, "Romanyada siyasi değişiklik" başlıklı yazısına göre; 20 Aralık 1937'de yapılan milletvekili seçimlerinde hükûmeti idare eden Liberal Parti, Alexandru Vaida-Voevod ve Profesör Nicolae Iorga ile birlik olarak katıldığı halde, çoğunluğu sağlayamamıştı. 1933'te yapılan milletvekili seçimlerinde Tatarescu'nun Liberal Partisi büyük farkla kazanarak parlamentoya 300 milletvekili sokma-

1938 yılının başlangıcında yeni Başbakan Goga, hükûmetin parlamentoyu feshetmek niyetinde olduğunu söylemişti; fakat yeni seçimlerin yakında yapılacağına dair hiç bir açıklama yapmamıştı. Asım Us, 3 Ocak'ta Kurun'daki yazısında; Goga'nın iktidara gelmesinin, uluslararası gündemin en önemli olayı olduğu; gerçekte ise Romanya'daki seçimlerin demokratik partiler için bir hezimete dönüştüğü değerlendirilmesini yapmaktaydı. Tatarescu'nun seçimleri kaybetmesi üzerine durumu değerlendiren Kral Carol, ülke kamuoyunda tüm siyasi partilere karşı halkın güveninin sarsıldığı sonucuna varmış ve bu nedenle *partiler üstünde bir hükûmet* kurulması kararını vermişti. Goga'nın kabine kurmakla görevlendirilmesinde işte bu durum etkili olmuştu. Ancak Goga'nın hükûmeti, *demokratik idare usullerine uygun görülmemekte ve diktatörlük sistemini temsil eder* sayılmaktaydı. Görünüşe göre, Goga Kraldan, ordudan ve kamuoyundan aldığı desteğe dayanarak Mebuslar Meclisini dağıtacak ve bir müddet için Yunanistan'da olduğu gibi *meclissiz olarak idareye* devam edilecekti. Öte yandan Kral Carol'a göre, Romanya zamanın vaziyetine göre hareket etmişti.³⁴³

Şubat ayına gelindiğinde, partilerin ve parlamentonun ilgası, İtalya'nınkine benzer bir *korporatif* temsil meclisinin kurulması gibi sert tedbirlerin yer aldığı yeni Romanya Anayasası Resmî Gazete'de yayımlanmıştı. Tarihler 1938 Nisan'ını gösterdiğinde, mevcut rejime itaat etmeyen parti mensuplarını şiddetle cezalandırarak olan yeni bir *vatanı müdafaa kanununun* yayımlandığı açıklanıyordu.³⁴⁴ Artık Romanya'da 1937 sonu ve 1938'de siyasetin rengi, bambaşka bir tona bürünmüştü. Krallık kendi gücünü daha etkili kılmak adına hükûmet ve halk üzerinde etkisini artırırken, siyasi hayat ise kısıtlamalarla karşılaşacaktı.

Bulgaristan'da, Bulgar komitecilerinin suikastı sonucu 5 Ekim 1927'de İştip'te Sırp General Kovaçeviç'in öldürülmesi üzerine, Bulgar ve Sırp hükûmetleri arasında büyük bir gerginlik ortaya çıkmıştı. Bulgar hükûmeti, Köstendil ve Petriç'te sıkıyönetim ilanını düşünmekteydi. Ancak anaya-

yı başardı. Bu defaki seçimlerde ise, 2.753.416 oydan yalnız 971.000'ni Tatarescu, Voevod ve Profesör Iorga koalisyonu almayı başardı. Hükûmet oylardan yüzde 38.2'sini almış ve istifa etmek durumunda kalmıştı. Bu seçimlerde, *Nasyonal Saranist/Çiftçi Partisi*, eski Dışişleri Bakanı Titulescu'nun da Avrupa'dan Romanya'ya dönerek yardım etmesi sayesinde 88 milletvekili çıkarmıştı. Tatarescu'nun azınlıkta kalmasında, Saranistlerle Titulescu'nun büyük etkisi olmuştu. Tatarescu'nun Liberal Partisi ile Çiftçi Partisi arasındaki ebedi anlaşmazlık faşistlerin yararına olmuştu. Önceleri *Demir Muhafızlar* adı altına vatani bir oluşum iken, Başbakan Duca'yı öldüren ve İspanya'ya Romanya'dan gönüllü gönderen müfrit faşistlerin teşkilatı, hükûmet tarafından yasadışı addedilmişti. *Demir Muhafızlar* mensupları yeni kurdukları *Her şey vatan için partisi* (*Iron Guard's Everything for the Country Party*) ile seçimlere katılmışlar ve eski subaylardan Yüzbaşı Corneliu Codreanu'nun liderliğindeki bu parti son seçimlerde başarı elde etmişti. Bu müfrit faşistler 70 milletvekili kazanmışlardı.

343 **Kurun**, 2, 3 Ocak 1938.

344 **Kurun**, 22 Şubat, 12 Nisan 1938.

sa gereğince sıkıyönetim kararı ancak yurt dışında bulunan Kral tarafından alınabilirdi. Bu nedenle Kral dönmeden ve meclis toplanmadan sıkıyönetim ilan edilemeyecekti. Bulgar hükûmeti durumun vehameti üzerine, Sobranya Meclisini toplamak durumunda kalmıştı.³⁴⁵

Bulgar ve Sırp hükûmetleri arasında ortaya çıkan bir gerginlik aslında Bulgaristan'ın yönetim şeklinin nasıl tıklandığını; bir sıkıyönetim kararını alabilme konusunda nasıl da yönetsel zorluklar yaşandığını göstermekteydi. Yine de bu tür sorunlar bir şekilde aşılabildi. Fakat iç siyasette daha keskin virajlar belirdi, 1927'de yükselişte olan *Zveno Hareketi* 1934'te darbeye yöneldi. 1934'te Bulgaristan'da, bir darbeyle askerî diktatörlüğün kurulması ve General Kimon Georgiev Stoyanov'un başbakan olması, ülkedeki siyasi sistem için de bir dönüşüm yarattı.

Bulgaristan'da 1934'te hükûmete indirilen darbe, "Bulgaristan'daki son hadiseler" başlıklı yazıda da dikkat çekildiği üzere, kamuoyuna âdeta bir baskın etkisi yaptı. 19 Mayıs 1934 sabahı, hükûmet merkezindeki halk kendisini kuşatılmış bir halde buldu. Öğleden sonra radyo, yeni kurulan kabineyi ilan etti. Darbe, *hiç bir sızıltı vermeden* aylar boyunca ön hazırlıkları yapılmış bir işti. Altı yıllık bir süre zarfında, devlet idaresindeki faşist fikirlerin zaruret ve islahatına dayanan *Zveno* adlı bir teşkilatın liderleri tarafından yapıldı.³⁴⁶ 1934 darbesi ve Başbakan Nikola Muşanov'un 19 Mayıs 1934'te düşürülerek yerine Kimon Georgiev'in geçmesi, Atina'da da yakından takip edilmiş, yarı resmî Venizelist *Patris*, 1934 darbesini ele alan ve siyasi-askerî *Zveno Hareketi*'nin duruma hakim olmasını anlatan uzun bir makaleye sayfalarında yer vermişti.³⁴⁷

Bulgaristan'da 19 Mayıs'ta, Georgiev başkanlığında yeni bir hükûmet kuruldu.³⁴⁸ 21 Mayıs 1934'te Sofya'dan Reuter; yeni hükûmet tarafından feshedilen parlamentonun yerine yüz üyeden oluşan bir Mebusan Meclisi oluşturulacağını; ve hükûmetin, mevcut siyasi partileri de dağıtacağını bildirmekteydi.³⁴⁹ Devir teslimden sonra Başbakan Georgiev, Dışişleri Bakanlığında eski başbakanlardan Muşanov ile uzun bir görüşmede bulunmuştu. Yeni hükûmetle, devletin zayıflamış olan otoritesinin yeniden kurulacağı düşün-

345 **Vakit**, 11 Ekim 1927.

346 Fölkişer Beobachter (Volkischer Beobachter)'den aktarılan bilgi için bk. **Hakimiyeti Milliye**, 27 Mayıs 1934; *Zveno* grubu ilk defa olarak 1926'da, Andrey Lyapçev'in hükûmeti zamanında kurulmuştu. İçinde düşünür, gazeteci ve edebiyatçılar da bulunan bu yeni oluşum, partilerin üstünde kuvvetli bir hükûmet tesisi gayesini güdüyor ve devlet içinde devlet olarak gördüğü Makedonya teşkilatına muhalif bulunuyordu.

347 **Akşam**, 31 Mayıs 1934.

348 **Hakimiyeti Milliye**, 23 Mayıs 1934.

349 **Vakit**, 22 Mayıs 1934; Başbakan Kimon Georgiev, 1926'dan itibaren siyasi *Zveno* liderlerinden biri olmuştu. *Zveno* için bk. **Hakimiyeti Milliye**, 27 Mayıs 1934.

cesi, eski başbakanlardan Aleksander Çankov ve kimi yayın organlarındaki yaygın kanaati oluşturmaktaydı. Kral III.Boris'in kabineye karşı tavrı ise, *müteredditti*.³⁵⁰

Yeni Başbakan Georgiev hükûmeti tarafından yayımlanan bir kararnamede; hükûmetin almış olduğu kararların *kanun kuvvetinde olacağı* bildirmekte ve bu kararlarla çatışan kanun hükümlerinin 19 Mayıs'tan itibaren kaldırılmış olacağı ifade edilmekteydi. Bir başka açıdan bakıldığında; Bulgaristan'daki yeni hükûmetin durumunun bir kargaşaya doğru sürüklendiği söylenebilirdi. Muhtelif kanallardan sızan haberlerden, Georgiev Kabinesinin iktidarı ele geçirmiş olmasına rağmen *diktatürünü tamamen tesis edemediği*, bir taraftan Kral ile diğer taraftan partilerle uyuşmazlıkların başgösterdiği anlaşılmaktaydı. Kral, Georgiev'e siyasi partileri kaldırmamasını ve mevcut partilerle uyuşarak hareket etmesini telkin etmekteydi.³⁵¹ Ocak 1935'te Başbakan Georgiev Stoyanov istifa etmek zorunda kalınca, yerine gelen Penço Zlatev kralla etkileşim içinde kalma gereğinin farkındaydı. Siyasi istikrarsızlık yaşanan ülkede Zlatev'in başbakanlığı da üç ay içinde son buldu.

23 Ocak 1935'te gerçekleşen hükûmet değişikliğini -Georgiev'in yerine Zlatev yönetiminin gelmesini- *Kurun*'da ele alan Asım Us, değişikliğin Bulgaristan kaynaklı haberlerde ifade edildiği gibi *düpedüz (basit) bir iş* olmadığını altını çizerek, gelişmeleri *Kralcılarla Cumurcular çekişmesi* olarak değerlendiriyordu. Yeni kabinenin işbaşına gelir gelmez 19 Mayıs (*ihtilal*)'ın lideri olan Albay Damyan Velçev (Damyan Velcev) ile eski başbakan Georgiev'in tutulmuş olmalarını tespitinin en açık delili olarak sunuyordu. Us'a göre, 19 Mayıs 1934 öncesi ülkeyi kargaşaya sürükleyen parti çekişmeleri artık Bulgar ordusuna da sirayet etmişti. Generaller ve subaylar, *Kralcı ve Cumhurcu* olarak ikiye ayrılmıştı. Bulgar Kralı Boris, *kralcı* olan generaller ve subaylarla anlaşarak *cumhurcu* olduğundan kuşkulanılan eski kabineyi kendi içinden yıkmıştı. Bu bakımdan Bulgaristan'da olan siyasal değişiklik adeta 19 Mayıs ihtilaline karşılık olarak yapılmış yeni bir ihtilaldi.³⁵²

Ayrıca Georgiev hükûmetinin arkasında bulunan ve askerî birliğin *ruhu*

350 **Hakimiyeti Milliye**, 23 Mayıs 1934; Diğer yandan, Demokrat ittifakın Çankov grubu, Moloff-Bouroff hizbi ve Radikal Partinin Stankov grubu da yeni hükûmeti destekleyeceklerini basına yapmış olduğu açıklamalarla duyurmuşlardı.

351 **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1934; Yunan gazetelerine göre Bulgaristan'a hakim olanlar *nasyonalistler*di ve bu gelişmeler Balkanlardaki belirli endişeleri haklı gösterecek nitelikteydi.

352 **Kurun**, 25 Ocak 1935; Kral Borisin gücünü *hiçe indirmek* amacıyla Georgiev'in bir devlet şurası toplamak istemesinin altındaki gizli amacı kralcılar sezince Bulgar ordusu içinde bir hareketlilik başlamış Georgiev'in hamlesi boşa çıkmıştı. Sonrasında, Kral Boris'i düşürerek Bulgaristan'da *cumhuriyet rejimi kurmak* amacıyla hareket eden Albay Velçev ve Başbakan Georgiev ile Bulgar Kralının ve kabinedeki kralcı bakanların arası açılmıştı. İşte 23 Ocak'ta gerçekleşen bu değişiklik, bu huzursuzluğun vardığı bir sonuçtu ve buna göre çekişmelerden Kral Boris ile onu taraftarları üstün çıktı.

olan Albay Velçev'in Kral III. Boris'in yetkilerini sınırlandırmaya kalkışmasının da, Ocak 1935 darbesinde etkili olduğu düşünülebilirdi. Georgiev ile eski parti başkanlarından Çankov, Zlatev Hükûmetine hücum ettiklerinden her ikisi de kabinenin diğer üyelerine haber verilmeksizin İçişleri Bakanı tarafından Burgaz önündeki bir adaya sürülmüşlerdi. Ancak Bulgaristan, bir türlü istikrar bulamamıştı. General Zlatev'in başkanlığındaki *ikinci askeri kabine* de istifaya mecbur kaldı. Nisan 1935'te tanınmış diplomatlardan Andrey Toşev yeni kabineyi kurdu. Bu kabine *müstakil ve mütehasıs sivil ve askerlerden* kurulmuş olup, aralarında partililer yoktu. Kral esas itibariyle 19 Mayıs (1934, *Zveno* Darbesi) rejimine taraftar olmadığından bunun bir an önce bir anayasaya bağlanmasını gerekli görmüştü.³⁵³

1935 yılı Ekim ayı başlarında, hükûmete darbe teşebbüsü olasılığına karşı ülkede sıkıyönetim devam ediyordu.³⁵⁴ 1935 Nisan'ında iktidara gelen Toşev hükûmeti, Kasım ayında iktidardan düştü. İstifa eden Andrey Toşev'in yerine Kral, Dışişleri Bakanı Georgi Köseivanov'u yeni kabineyi kurmakla görevlendirmişti. Yeni kabinede Başbakan ve Dışişleri Bakanı Georgi Köseivanov oldu. Köseivanov, *Kral Borisin itimadını haiz bir adam* olarak görülüyordu. İstifa şaşırtmamıştı; çünkü hükûmetin Kral tarafından kendisine verilen yeni bir anayasa ve seçim nizamnamesi hazırlama görevini yerine getiremeyeceği biliniyordu. Kabine, *hiçbir bağla hatta ordu bağıyla dahi mukayyet değildi*. Ve bu suretle ordu siyaset dışına çıkarılmış bulunmaktaydı.³⁵⁵

Kısa süreli kabineler akışını duraksatan, Kasım 1935'te Başbakan olan ve 1940 yılına kadar iktidarda kalmayı başaran Köseivanov olacaktı. Ancak kabine krizleri dinmeyecekti. 4 Temmuz 1936'da Belgrad'tan gelen haberlere göre; *Bulgar kabinesi istifa* etmişti. Kral Boris'in çeşitli parti liderleriyle yapmış olduğu görüşmeler sonucunda, kabinede bir değişiklik yapılmasının gerekli olduğu sonucuna varılmıştı. Bundan dolayı, Başbakan Köseivanov istifa etmişti. Ama Kral tekrar Köseivanov'u kabineyi kurmakla görevlendirdi. Kralın onayını alan yeni kabinede başbakan ve dışişleri bakanı Köseivanov oldu.³⁵⁶ Kral III. Boris'in takdirini kazanmış görünen Köseivanov, Kralın damgasının vurulduğu bir dönemde 1940 yılına kadar iktidarını sürdürecekti.

Ekim 1936 ortasında, Tas ve Havas'a göre, Bulgar Kabinesinde anlaşmazlık çıktığı ve bu sebeple Köseivanov Kabinesinin istifa etmek üzere bulunduğu kaydedilmekte ve bu arada eski Bulgar Başbakanı Profesör Çankov'un faşistlerle birlikte bir silahlı hükûmet darbesi hazırladığı bildirilmekteydi. Ancak bu haber Sofya'da hayretle karşılandı ve yalanlandı. Konu bu şekilde kapanıp gitti. Öte yandan, kabinede 1936'da, Çankov Partisine mensup iki

353 **Akşam**, 27 Nisan 1935.

354 **Tan**, 5 Ekim 1935.

355 **Kurun**, 24 Kasım 1935.

356 **Tan**, 5 Temmuz 1936.

bakan istifa etmiş ve kararlarına gerekçe olarak hükûmetin Temmuz başında vadettiği genel seçimi yapacak durumda olmadığını ileri sürmüşlerdi.³⁵⁷

3 Ekim 1938'de tahta çıkışının 20. yıl dönümünü kutlayan Kral III. Boris'in,³⁵⁸ savaş öncesinde, Bulgaristan'ın gücünü korumadaki hassasiyeti daha da belirginleşecek, belki bunun da etkisiyle baskın bir rol oynama gayreti içinde olacaktı. Kral Boris'i, şartların bu yöne sürüklediği de söylenebilirdi.

1938'e gelindiğinde Köseivanov kabinesinde değişiklikler yapıldı. Köseivanov hükûmeti üç yıldır iktidardaydı ve bu süreçte altı defa değişiklik yapılmıştı. Toşev'in istifasından sonra Kasım 1935'te başbakan olan Köseivanov'un ilk işi, ülkeyi partizanlardan temizlemek ve vaziyeti normalleştirmek olmuştu. Köseivanov ikinci kabinesini 4 Temmuz 1936'da, üçüncüsünü 24 Ekim 1936'da, dördüncüsünü de 21 Mayıs 1937'de kurdu. Dördüncü kabinesi zamanında *mebus intihabatının yapılması ve parlamentonun ihyası* konusuna ağırlık verildi. Beşinci kabinesi 6 ay 23 gün iktidarda kalarak sona erdi. Köseivanov altıncı kabinesini de 14 Kasım 1938'de kurdu ve Sobronya Meclisinde yeni kabinenin iç ve dış siyasetinin aynı yolu izleyeceğini beyan etti.³⁵⁹

Yunanistan iki savaş arası dönemde, sonuca ulaşan ya da ulaşmayan pek çok askerî darbe ve siyasi buhran yaşamış bir ülkedir. Bu dönemde Yunanistan seçimleri, kralcıların isyan çıkarma olasılığı, muhalif partilerin seçime katılımı engelleme çabaları, darbeci askerlerin siyasi propaganda amaçlı yurt gezilerine çıkmaları ve yönetim şekli sorunu bağlamında Kralın ülkeden gönderilmesi belirleyici bir faktör olmuştu.

1920'de Elefterios Venizelos seçimleri kaybedince, Kral Konstantin yeniden tahta çıkmış ve kralcı memurlar eski görevlerine iade edilmişlerdi. Anadolu'da uzun süren bir savaşın ardından Eylül 1922'de Yunan ordusunun yenilgisiyle Hükûmet siyasi bir kriz ile karşı karşıya kalmış, Eylül 1922'de Albay Nikolaos Plastiras ve Albay Stylianos Gonatas, Yunanistan'ın daha fazla yıkım yaşamaması adına yönetimi ele geçirerek bir darbe yapmışlardı. Gonatas böylece hükûmete liderlik eden ilk asker oldu. 1923'e gelindiğinde, ordudaki kralcı ve liberal unsurlar, bir kez daha hükûmeti devirme girişiminde bulundu; ancak başarılı olamadılar. Bunun ardından, cumhuriyetçiler ve anti-monarşistler Aralık 1923 seçimlerinden galip çıktı.³⁶⁰

Yunan siyasetinde taraflar, siyasi durum ve seçime dair görüşmeler yap-

357 **Akşam**, 16, 23 Ekim 1936.

358 Kral Boris, I. Dünya Savaşı sonrasında, 24 yaşında Bulgar tahtına geçmişti. Parti çekişmelerinin yoğun olduğu bu dönemde kendisini herkese sevdirmeyi başarmıştı. *Çok demokrat bir hükümdar* olarak tanınan Bulgar Kralı aydın ve iyi eğitilmiş biriydi. Bk. **Akşam**, 3 Ekim 1938.

359 **Akşam**, 13 Aralık 1938.

360 Dimitris Tsarouhas, "Explaining an Activist Military: Greece until 1975", **Southeast European Politics**, Vol. 6, No. 1, July 2005, s. 6-7.

maktaydılar. Venizelos Partisi adına Georgios Kafandaris, 1923 Ekim ayı başlarında, Başbakan Stylianos Gonatas'ı ziyaret ederek, partisinin seçim hakkındaki görüşünü açıklamış; ancak uzlaşma sağlanamamıştı. Plastiras'ın seçim için propagandada bulunmak üzere tüm Yunanistan'da siyasi amaçla bir seyahat yapması ve İhtilal Komitesinin programını halka açıklayarak oy talep etmesi bekleniyordu. Diğer taraftan İhtilal Partisinin subayları muhalefet istemiyorlardı. Muhalif parti başkanı General Metaksas da İhtilal Partisine yönelik saldırıların sonlandırılması isteğine dair Başbakan Albay Gonatas tarafından kendisine gönderilen mektuba cevap vermişti.³⁶¹

İrtica taraftarlarının isyanlar çıkarmaya teşebbüs etmelerinden korkulan ve 16 Aralık 1923'te yapılması planlanan seçimler için gerekli önlemler alınmakla birlikte, gazeteler tarafından yayımlanan Demokrat Parti yönetimince hazırlanan bir beyannameye göre; Kral Georgios'un, seçimlerin sonuna ve meclis ile halkın Yunanistan'ın idare şekline dair bir karar verene kadar Yunanistan'dan geçici olarak sürgününün zorunlu olduğunda ısrar olunmaktaydı. Hatta bu yönde Cumhuriyet Partisi bir girişimde bulunmuş ve Plastiras'ı ziyaret ederek, Kralın ve ailesinin seçimden önce ülkeden uzaklaştırılmalarını hükûmetten talep etmişti. Plastiras, yönetim şekli sorununun seçimden önce çözümünün mümkün olmadığından seçim sonrasında *yönetim şekli* hakkında milletin oyuna başvurulacağını cevaben bildirmişti. Yunanistan'ın seçim sürecine girdiği Aralık ayının ortalarında siyasi gündemi oluşturan diğer bir husus da Metaksas isyanı hakkında gerçekleştirilen soruşturmaların kesin sonuca ulaşmaya yakın olduğu ve bu doğrultuda Kral Georgios'un yaverlerinin de isyana katıldığına anlaşılmış olmasıydı.³⁶²

Seçimin öncesinde, 13 Aralık 1923 tarihli Elefteron Vima, Plastiras'ın 1922'de oluşturulan İhtilal Komitesi görevini tamamlaması nedeniyle, yakında iktidarı parlamento hükûmetine terkederek çekileceğini ve ülkenin bu şekilde olağan siyasi hayatına döneceğine dair açıklamasını yayımlamıştı. Plastiras açıklamasında, halka seçimlerde sağduyulu hareket etmesini de tavsiye etmişti.³⁶³

Yunanistan'da yapılan milletvekili seçimlerinde Ahrar (Liberal) Parti, yani Venizelos Partisi büyük bir çoğunluk kazanmıştı. Ortada *yönetim şekli* ve *Venizelos'un dönüşü* sorunları bulunduğu için bu sonuç Yunanlıların gözünde önemliydi. Venizelos karşıtlarının, halkı seçimlere katılmamaları için yaptıkları propagandaya rağmen oy vermekten çekinenlerin oranı %14'ü geç-

361 **Akşam**, 7,9,14 Ekim 1923.

362 **Vatan**, 13 Aralık 1923.

363 **Vatan**, 15 Aralık 1923. Muhalifler, beyannameler dağıtarak Rum muhacirlerini seçime katılmamaları yönünde *ölümle* tehdit etmişlerse de, Hükûmet bu beyannameleri toplattırılmış ve seçimler gerekli tedbirler alınarak yapılmıştı. **Vatan**, 17 Aralık 1923.

memişti.³⁶⁴ Böylece cumhuriyetçiler ve anti-monarşistler Aralık 1923 seçimlerinden üstün çıkacaktı. 25 Mart 1924'te Meclis, ilk Yunan Cumhuriyeti'ni ilan etmiş, referandum sonrasında 13 Nisan 1924'te de onaylamıştı.³⁶⁵

Yunanistan'da cumhuriyetin ilanına rağmen, birbirini izleyen hükümetler yolsuzluğun üstesinden gelememi. Ekonomik zorluklar işçi örgütlerinin protestolarına yol açarken, 1924'te kralcı güçler yeni bir darbe girişiminde bulundu. İçişleri Bakanı Georgios Kondilis, 1925'te görevinden istifa ettiği zaman General Theodoros Pangalos, bir darbe gerçekleştirmek için iyi bir bahane bulmuştu.³⁶⁶ General Pangalos'un liderliğindeki askerî müdahale, 26 Haziran 1925 sabahında Atina'da ve Selanik'te gerçekleşmiş ve hükümet düşürülmüştü. Pangalos taraftarı güçler Atina'yı işgal etmişlerdi. Hacı Kiryakos'un komutasındaki donanma, söz konusu askerî darbeye katılmıştı.³⁶⁷ Darbeyi gerçekleştiren subaylar meclisin lağvedilerek beş kişilik bir *diktatör hükümeti* kurulmasını talep etmişlerdi.³⁶⁸

Darbe sonrasında Yunanistan'da Generaller idaresi başlamıştı. General Pangalos Başbakan ve Savunma Bakanı, Amiral Hacı Kiryakos Denizcilik ve Dışişleri Bakan Vekili olmuştu.³⁶⁹ 1925 Ekim ayına gelindiğinde, General Pangalos parlamentoyu feshedecekti. Hükümet ise, parlamentonun milletin güvenini kaybettiğini ileriye sürmekteydi.³⁷⁰

General Pangalos'un hükümeti de uzun sürmemiş; ve bir yıl sonra 1926'da General Kondilis, bölünmüş olan halkı ulusal bir koalisyon hükümeti kurmak suretiyle uzlaştırmayı umarak Pangalos'un düşüşünü planlamıştı. Çünkü 1920'ler sona ererken, siyasi ve ideolojik bölünmeler hem silahlı kuvvetlerde, hem de toplumda genel olarak daha belirgindi. Liberaller ve muhafazakarlar arasındaki ilk bölünmeler, daha geniş politik kategorilere dönüşmeye başlamış; bir tarafta liberaller, komünistler ve sosyalistlerin; diğer yanda muhafazakarlar, monarşistler ve faşistlerin oluşturduğu hayli kutuplaşmış iki blok ortaya çıkmıştı.³⁷¹

Bu süreçteki siyasi figürlerden biri olan General Kondilis de tanınan bir isimdi. Çünkü Mondros Mütarekesi yıllarında İstanbul'da bulunup Kral Constantin aleyhinde bulunan Kondilis sonra başbakan bile olmuştu. Ken-

364 **Vatan**, 18 Aralık 1923; Ahrar Partisi toplam milletvekillerinin 3/4'nü çıkarmıştı. 1/4'ünü de Demokratlar ile bazı bağımsızlar kazanmışlardı.

365 Tsarouhas, agm., s. 6-7.

366 Tsarouhas, agm., s. 7.

367 **Cumhuriyet**, 27 Haziran 1925.

368 **BCA**, 30-10-0-0 /253-708-55/433, 29 Haziran 1925.

369 **Cumhuriyet**, 28 Haziran 1925.

370 **Cumhuriyet**, 2 Ekim 1925.

371 Tsarouhas, agm., s. 7.

dini unutturmayan Kondilis, sonradan (1930 yılında) Yunanistan'da gazeteci bir dostuna -mevcut kabinenin ülkeyi anarşiye sürüklediğini iddia eden- bir mektup yollamış, gazeteci de mektubu yayımlamıştı. Generalin bir süredir Başbakan Elefterios Venizelos ile arası iyi değildi.³⁷² Gelişmeler 1930'da Venizelos'a karşı bir hükümet darbesi girişimini de ortaya çıkarmıştı.³⁷³ Ancak toplumsal barışın sağlanamadığı ülkede giderek belirgenleşen, siyasi ve ideolojik ayrılıklar, her ikisi de başarısız olan 1933 ve 1935 darbelerine de zemin hazırlamış görünüyordu.³⁷⁴

27 Mayıs 1933'te Atina'da ve Pire'de Kraliyet taraftarları siyasi bir toplantı yapmışlar; Kraliyet lehinde gösterilerde bulunmuşlardı.³⁷⁵ 28 Mayıs 1933'te Bizans İmparatoru Konstantin Paleologos'un vefatının yıl dönümü münasebetiyle yapılan ayinde krallık lehinde yapılan tezahüratlar, muhalifleri hayrete düşürmüştü. Cumhuriyetçi çevreler, yapılan gösterilerden sonra eski Kral hanedanı lehinde ani bir hareket gerçekleşeceğinden çekiniyorlardı; rejimi şiddetle savunmaya kararlıydılar.³⁷⁶

Başbakan Panagis Çaldaris Selanik'te yapmış olduğu konuşmasında, Venizelos'a yapılan suikasti kınamıştı;³⁷⁷ ancak Liberal Partili Venizelos ile Halk Partili Çaldaris arasındaki rekabet çetindi.³⁷⁸ Nitekim, tarihler 1935 Mart'ını gösterdiğinde, Plastiras'ın önderliğinde bir askerî darbe girişimi oldu. 1 Mart 1935'te, ordu içinde çıkan ve sonuçsuz kalan bu harekette, *Venizelos'un da parmağı olduğu söyleniyordu*. Plastiras taraftarı subaylar bir darbe başlatmak istemişler, ancak hükümet duruma hakim olmuştu. Başbakan Çaldaris, ulusa hitaben yaptığı bir açıklamasında, hükümetin *silahlı kuvvetler sayesinde* darbeyi bastırmayı başardığını söylemekteydi.³⁷⁹ Diğer bir ifadeyle, darbe yapmaya çalışan askerleri durduran yine askerler oluyordu. Venizelocuların 1 Mart'taki başarısız darbe girişiminin *alelade bir asker isyanı olmadığı*³⁸⁰ da söylenebilirdi. Hükümet tarafından Venizelos Rados'a gönderildi, ülke normal hayata kavuştu. Doğu Makedonya'daki tenkil hareketini idare eden General Kondilis'in dönüşü Atina'da memnuniyetle karşılandı. *Zaimis Resmî Gazete*'de ulusa hitaben yayımlanan açıklamasında, hükümetin, azim, basiret ve çabuk hareketiyle *dâhili ayrılığın önüne geçildiğini ve küstahlıkla teşebbüs edilen ulusal ikiliğin fenalıklarından ülkenin kurtarıldığını* söyle-

372 **Milliyet**, 9 Ocak 1930.

373 **BCA**, 30-10-0-0 /254-712-33/433, 28 Aralık 1930.

374 Tsarouhas, agm., s. 7.

375 **Milliyet**, 30 Mayıs 1933.

376 **Milliyet**, 31 Mayıs 1933.

377 **Milliyet**, 27 Haziran 1933.

378 **Milliyet**, 1 Temmuz 1933.

379 **Ulus**, 3 Mart 1935.

380 **Ulus**, 6 Mart 1935.

mekteydi. Hükûmet, darbenin bastırılmasından istifadeyle, devlet kurumlarını Venizelistlerden ve fesatçı unsurlardan temizlemek konusunda çalıştı.³⁸¹ *Kurun*'da, Venizelos'un *cumhuriyet devrilirse, ben de krallığı devireceğim* dediği aktarılıyordu.³⁸² Venizelos'un kralcılarla mücadeleden vazgeçmeyeceği anlaşılıyordu.

Yunanistan'da bir darbe girişimi daha atlatılmıştı ancak rejime dair tartışmalar kabine ve anayasa üzerinden devam etti. Müstakiller Partisi lideri General Metaksas, mevcut rejimine dokunulmayacağını ifade etmekle birlikte, kabinede anayasa hükümlerinde, devletin menfaatini hakim kılacak değişiklikler yapılmasını istemekteydi. Ancak Çaldaris, kabinede acil değişiklikler yapılması ve fevkalade tedbirler alınmasını gerekli görmüyordu.³⁸³ Çaldaris, 9 Haziran 1935'teki seçimleri kazandı. 300 üyeden 287'si hükûmetten yanaydı. Kralcı Metaksas, Kefalonya Adası ve Arkadiya'da kazandığı iki üyelik hariç, her yerde kaybetti. Eski cumhuriyetçi partilerin başkanları, kralcılık programıyla ortaya atılan Metaksas'ın seçimi kaybetmesini kralcılığın bir bozgunu³⁸⁴ olarak değerlendiriyorlardı. Fakat bunun yanlış bir siyasi öngörü olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. Çaldaris Kabinesi oylama yapılmadan, Kralın ülkeye gelmesini kabul etmediği için koyu kralcılar tarafından 10 Ekim 1935'te düşürülmüş, Cumhurbaşkanı Alexandros Zaimis istifa etmiş, Yunanistan'da cumhuriyet *ittifakla* ortadan kaldırılmış; yerine Savaş Bakanı General Kondilis'in başkanlığında subaylardan oluşan *koyu kralcı askeri bir direktuvar hükûmeti* kurulmuş ve krallık yeniden getirilmişti. Bu hükûmetin görevi, Kralı Yunanistan'a getirmektir. Yeni askerî hükûmet memlekette sıkı yönetim ilan etmiş, basın ve haberleşmeye sansür koymuş, cumhuriyetçilerin hareketlerini engellemek için sıkı önlemler almıştı.³⁸⁵

3 Kasım 1935'te Yunan genel seçimleri yapılıyordu. Yeni ve eski başbakan arasında kabine anlaşmazlığı devam ediyordu. Hükûmetin aldığı tedbirlerden sonra, kralcıların genel seçimi kazanacakları kesin görülmekteydi. Eski başbakan Çaldaris, parlamentoda çoğunluğa sahip olduğunu söyleyerek, Kral döndükten sonra mevcut Başbakan General Kondilis'in yerini kendisine bırakmasını istiyordu. Bazı kralcılar, çözüm bulmak için kralcı liderlerden oluşan bir *temerküz kabinesi* kurulması fikrini ortaya atmışlardı. Fakat gerek

381 **Ulus**, 14 Mart 1935; **Akşam**, 18 Mart 1935.

382 Atina'da çıkan İmerisios Kiriks'in Paris muhabiri, Venizelos ile Yunanistan'ın iç durumu ve rejim sorunu hakkında görüşmüştü. Venizelos şunları söylemişti: *Esasen biliyorsunuz ki, ben daha son isyan patlak vermeden evvel siyasi hayattan çekilmeğe karar vermiştim. Fakat şu noktaya dikkat etmek lazımdır; ben partimin başkanlığından çekilmekle beraber, siyasal hayattan çekilecek değilim. Venizelos, Halkı, hanedanın esiri olmya bırakmam!* diyordu. Bk. **Kurun**, 9 Haziran 1935.

383 **Akşam**, 18 Mart 1935.

384 **Akşam**, 11 Haziran 1935.

385 **Akşam**, 11 Ekim 1935.

Kondilis ve gerekse Çaldaris, bu fikri reddediyorlardı. Hükûmet çevreleri, siyasi durumu tasfiye için meclisin feshi ve yeni seçimler yapılmasını düşünüyorlar ve ülkenin rejim mücadelesinin geleceğinde, *bugünkü hükûmet gibi kuvvetli bir kabineye* muhtaç bulunduğunu söylüyorlardı. Halbuki eski Başbakan Çaldaris, meclisin feshi aleyhinde bulunmakta ve çoğunluğa sahip olduğu cihetle iktidar makamına kendisinin çağrılması lazım geldiğini ileri sürmekteydi.³⁸⁶

Yunanistan'da rejim hakkında, 3 Kasım 1935'te yapılan referandumun 4 Kasım'da açıklanan sonuçlara göre, ezici bir çoğunluk, Krala oy vermişti. Kral Naibi Kondilis'e göre, *ulvi hakem olan* Kralın varlığı, içerideki ayrılıklara son verecekti.³⁸⁷ Kral Georgios, Yunanistan'a hitaben yayımladığı beyannamesinde, kendisini tahttan indirmiş olanlara karşı kin beslemediğini ifade etmişti. Öte yandan, Başbakan General Kondilis, cumhuriyetçi liderler mevcut rejimi tanımaz ve rejim aleyhine açıklamalar yayımlamaya devam ederlerse, kendilerini müebbeden sürgüne göndereceğini söylemişti. Dahası General Kondilis, Kral dönünce, bu *tarafli meclisi* feshetmeyi Krala teklif edeceğini bile belirtiyordu.³⁸⁸

Kral Georgios, Kasım 1935'te Yunanistan'a döndü. Ocak 1936 seçimlerinde Venizelistler veya Kraliyetçilerden biri diğerine karşı mutlak çoğunluğu sağlayamadı. Ioannis Metaksas'ın Kral tarafından ataması ile siyasi istikrarsızlık geri döndü. Geçici Başbakan Konstantinos Demertzis Nisan 1936'da öldüğü zaman, Kral tarafından anayasanın bazı maddeleri askıya alındı; ve Kral, Ioannis Metaksas'ı yeni başbakan olarak atamak için acele etti. Metaksas, Parlatentonun güvenoyunu geniş ölçüde aldı. Ancak Ağustos 1936'da komünist ayaklanma, bir diktatörlük ilan etti.³⁸⁹

4 Ağustos 1936'da Atina'da ve Pire'de ilan edilen genel grev üzerine hükûmet, olağanüstü önlemler almış,³⁹⁰ Yunan Meclisi, Anayasanın 24. maddesine gereğince feshedilmişti. Bakanlar istifa etmişti. Selanik'te çok sayıda komünist tutuklanmıştı. Metaksas halka hitaben yayımladığı beyannamede; Ocak'ta seçilmiş olan milletvekillerinin ülkeye bir hükûmet vermekten aciz olduklarını, muhtelif siyasi grupların desteğinden yararlanan komünizmin, sosyal bir ihtilali hazırladığını ve askerleri *sosyal harbe* teşvik ettiğini ifade ediyordu. Metaksas, aylardır devam eden anarşi ortamını, Selanik'te çıkarılan kanlı olayları *komünist tahrikatının fakir halk ve işçiler arasında yaptığı tahribatı*, propagandalar yüzünden ülkenin uçurum kenarına getirildiği komünist milletvekillerinin grevin 24 saat değil icabında 224 saat devam ede-

386 **Akşam**, 3 Kasım 1935.

387 **BCA**, 30-10-0-0 /255-719-33, 10 Aralık 1935; **Tan**, 4 Kasım 1935.

388 **Akşam**, 7 Kasım 1935.

389 Tsarouhas, agm., s. 7.

390 **Akşam**, 5 Ağustos 1936.

ceğini söylemekten çekinmediklerini, hükûmetin Kralın himayesiyle ülkenin geleceğini eline aldığını ilan ile *nizami ve meşru hürriyeti seven* tüm Yunanlıların yardımını istemekte, hükûmetin uygulamalarına, devletin otoritesine aykırı hareketin *amansız ve ağır mukabele* göreceğini eklemektedir.³⁹¹

Parti liderleri Kral Georgious'u ziyaret ederek, sıkıyönetimin kaldırılmasını, Saltanat Şurası ile feshedilen Mebusan Meclisinin toplantıya davetini, milletin emniyet ve itimadını haiz *millî bir temerküz kabinesinin teşkilini* istiyorlardı. Parti liderleri, Başbakan Metaksas'ın son hareketi ve *diktatörlük ilan etmesinin*, milletin kendisine olan güvenini ortadan kaldırdığını ve *diktatörlük* kaldırılmazsa vahim sonuçlar çıkabileceğini ilave etmişlerdi.³⁹² Kral Georgios'u ziyaret eden Kafandaris, Papanastasyu, Çaldaris'in oğlu ve Gonatas, ayrıca *normal bir hükûmet* kurmaya amade olduklarını beyan etmişlerdi.³⁹³

Bu ithamlar karşısında, Başbakan Metaksas 10 Ağustos 1936 akşamı radyoda yaptığı konuşmasında, Yunan halkının *yeni rejim altında eskisinden daha hür ve serbest* olduğunu iddia etmişti.³⁹⁴ Yine Metaksas Katimerini'ye verdiği beyanatta, Ağustos'ta gerçekleşen siyasal değişimin *kat'i bir ihtiyaç* sonucu olduğunu kaydetmiş ve *Memleket o zaman uçurum kenarında bulunmakta ve komünizm tehdidi kan döküleceğini haber veren emareler teşkil etmekteydi* açıklamasında bulunmuştu. Metaksas'a göre, diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, *halktan çıkan ve kuvvetini halktan alan bir milli hükûmet cephesi* Yunanistan'da da kurulabilecekti.³⁹⁵ Metaksas, ordudan siyaseti ve particiliği kaldırmaya uğraşıyordu. Metaksas, orduda siyasi entrikalara müsamaha etmemek kararlılığında olduğunu göstermeye çalışıyordu.³⁹⁶

Balkanlarda *artık bütün dünya için görünür ve arzuya değer bir hakikat olan sıkı dostluğu* yansıtan barış politikasının yeni bir eseri olarak gerçekleşen *Türk-Yunan münzam paktının* Atina'da imzalanması münasebetiyle Yunan gazetecilerine 27 Nisan 1937'de yaptığı beyanatında İktisat Bakanı Celal Bayar; Yunan Başbakanı General Metaksas'ın Atatürk hakkındaki *temenni* niyatından dolayı duyduğu memnuniyeti ifade etmekte, ayrıca *Türk-Yunan dostluğu daimidir ve daimi kalacaktır. Çünkü kuvvetini her iki memleketin esas menfaatlerinden alıyor. Çünkü memleketlerimiz yaşamak ve mes'ut olmak için lazım gelen her türlü evsafi haizdirler* yorumunda bulunuyordu.³⁹⁷

391 **Tan**, 6 Ağustos 1936; **Akşam**, 7 Ağustos 1936.

392 **Akşam**, 8 Ağustos 1936.

393 **Tan**, 9 Ağustos 1936.

394 **Akşam**, 11 Ağustos 1936.

395 **Tan**, 3 Eylül 1936.

396 **Akşam**, 10 Ekim 1936.

397 Celal Bayar, **Celal Bayar Diyor ki 1920-1950: Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal**, Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul 1951, s. 68.

Arnavutluk'ta 1928'de krallığın ilan edilmesi ve Ahmed Zogu'nun kendini kral ataması, ülkenin siyasal örgütlenmesinde geri bir adım oldu. Ahmed Zogu 1924 Aralık ayında iktidara geldiğinde, devlet başkanı olarak, *aşırı diktatörlük hırslarını* hemen dayatamadı. Bunu, İtalyan faşistlerinin yardımıyla, sarsılmış konumlarını güçlendirdikten sonra, dört yılın içinde gerçekleştirebildi. 1 Eylül 1928'de monarşiyi ilan etti.³⁹⁸

Arnavutluk'ta devletin en zirve noktasındayken 1928'de cumhuriyet rejimini monarşiye dönüştüren bir süreci yaşatması, bu tarihten itibaren Kral Zogu'nun ülkesindeki iç ve dış siyasi buhranlara davetiye çıkarmıştı. 20 Ocak 1930 tarihli Tiran kaynaklı bilgilere istinaden yazılan bir değerlendirmeden Arnavutluk'ta Kral Zogu'nun durumunun sıkıntılı olduğu anlaşılmaktaydı. Ancak, Arnavutluk Konsolosu Nezir Bey *Belgrad ve Atina fabrikalarında imal* edilen bu tür haberleri tekzip ediyordu. Nezir Bey konuyla ilgili olarak açıklamada bulunmuştu. İstanbul gazetelerinde görülen haber özetlenirse; bu husustaki konular, Arnavutluk'un kuzeyinde isyan çıktığı, güneyde eşkıya çatışmalarının eksik olmadığı ve 10 bin İtalyan muhacirinin Arnavutluk'a yerleşmek üzere başvurdukları, Mecliste yapılan tartışmalardan sonra bu talebin reddedildiği ve bunun üzerine, Başbakanın, hükûmetin bir istikrar gösteremeyeceğine dair açıklamalar yaptığından ibaretti. Ayrıca Kralın sağlığına gelince, gayet iyiydi ve devlet işleriyle bizzat meşgul olmaktaydı.³⁹⁹ Açıklamalar yapılıyor, gerekçeler sunuluyordu. Ama bu, cumhuriyet rejiminden geriye doğru atılan adımı haklı çıkarmıyordu.

Yugoslavya (SHS) Krallığı'nda 1931'de, Siirt Milletvekili Mahmut Bey'in yorumuyla, *yeni bir inkılap* olmuş, *diktatörlük* kaldırılmış ve *meşrutiyet* idaresi kurulmuştu. 1931'e uzanan siyasi gelişmelere bakıldığında; I.Dünya Savaşı, *küçük Sırbistan* çok büyümüşü. *Harsen ve iktisaden Sırp unsurundan pek yüksek olan* birtakım unsurlar, "Yugoslavya" camiasında toplanmak istendi. Büyük Yugoslavya camiasını, Belgrad'taki devlet adamları, *küçük* ve müfrit Sırbistan zihniyetiyle idareye kalkışınca sıkıntılar başladı. Hırvat, Sloven, Boşnak ve diğer unsurlar, Sırpılardan ayrı muamele görmeyi kabullenemiyorlardı. İşte Yugoslavya'nın kuruluşundan 1928 yılı Ağustos'una kadar ülkeyi muhtelif siyasi mücadelelere sahne yapan olayların gerçek sebebi, birbirine zıt olan birçok fikir, dil tartışması ve çıkarların iyi yönetilmemesiydi. Bu tartışmalar, son Mebusan Meclisinde kanlı ve endişe verici bir şekil almıştı. Tehlikenin büyüklüğünün vaktinde farkına varan Kral, 1929'da Mebusan Meclisini feshederek meşrutiyet idareyi kaldırdı; *tam bir diktatörlük rejimi* uygulayarak ülkeyi idareye başladı.⁴⁰⁰ Böylece 6 Ocak 1929'da General **Petar Zivkovic** başbakan ve içişleri bakanı olmuş ve idari görevlerdeki parti-

398 Gazmend Shpuza, "1928-1930 Yıllarında Arnavut-Türk İlişkileri", **Atatürk Yolu**, Ankara 1997, C 5, S 19, s. 304.

399 **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1930.

400 **Milliyet**, 21 Eylül 1931.

ciliği tasfiye etmeye yönelik faaliyette bulunmuş ise de saray ve mensupları *yetersiz ve tarafsız* memur atamalarına vesile olmuşlardı.⁴⁰¹

Bu rejim, iki yıl sekiz ay sürdü. Bu süre zarfında Kral hükûmeti, muhtelif unsurları birbirlerine yakınlaştıracak önlemler aldı. Hatta Sırpılık davasından bazı fedakarlıklar yaparak Yugoslavya ülküsünün esaslarını kuracak yollara gidildi. Kral; öncelikle ülkede, *kanuni bir vahdet yapmak* istiyordu. Bunun için Avusturya İmparatorluğu zamanından kalma kanunları kaldırarak, mali ve adli kanunları birleştirdi. Ancak bu önlemler yeterli değildi. Yapılan düzenlemelerde, özellikle Sırp unsurunun samimi olması lazımdı. Kabinede, Devlet Şûrasında farklı unsurları temsil edecek kişiler bulunmasına rağmen, devlet makinesinin cihazları, devlet idaresi yalnız Sırlara tahsis edildi. Bu faaliyet ve tecrübelerden anlaşıldı ki, bir ülkede yeni bir rejim kurmak için *yalnız kanuni tedbirler, yalnız bir akalliyetin arzuları* yeterli değildi.⁴⁰²

Yugoslavya'da 6 Ocak 1929'da mutlakiyet idaresi kurulmuştu. Sonrasında siyasi özgürlükler ortadan kaldırılmış, siyasi partiler kapatılarak evrak ve mallarına el konulmuştu. 3 Eylül 1931'de anayasanın ilanı ile meşruti yönetim şekline geri dönüldü. Ancak eski mutlakiyet rejiminin çıkardığı kanun yürürlükte kalması ve daha sonra ilan edilen seçim ve toplantı kanununun milletvekili seçimleri ve mecliste halk iradesinin tecellisine engel olduğu gerekçesiyle kapatılan eski yedi partinin başkanları seçimlere katılmayacaklarına dair ortak bir bildiri yayımladılar.⁴⁰³

Yugoslavya Kralının –Siirt Milletvekili Mahmut Bey'e göre- diktatörlüğü bırakarak meşruti idareye dönmesinin çeşitli sebepleri vardı. Kral hükûmeti, bu karar öncesinde ülkenin iç siyasetinde yeni bir tecrübe daha edinmek istemişti. Siyasi partilerin eski durumları dikkate alınarak *mintakavi ve irki fırkaları tek bir Yugoslavya fırkasına kalbetmek ve yeni intihabatı bu esas dairesinde yapmak* istenmişti. Bundan amaç, *bütün memleketi tek bir Yugoslavya mefkuresi* etrafında toplamaktı. Ancak bu tasarım, siyasi partilerin itirazlarına uğradı. Nihayet böyle bir fikrin yürümeyeceğini anlayan Yugoslavya Kralı Aleksandar Karadordevic (I. Alexander), bu kararından da vazgeçti. Yugoslavya'nın yeni anayasası, *demokratik esaslar üzerine* kurulmuştu. Bu kanun; *devletin mevcut vaziyetini teyit, millî birliği ilan ve iki meclisten oluşan bir milli temsili* öngörmekteydi. Yugoslavya Krallığı, Karadordevic hanedanının idaresi altında *meşruti bir monarşi* idi. Yugoslavya'yı oluşturan unsurlara, kanun önünde *tam bir müsavet* verilmişti. Millet *iki meclis* ile temsil edilecek ve Âyan Meclisi üyelerinin yarısı altı yıl için Kral tarafından seçilecekti. Mebusan Meclisi üyesi, genel seçimler ile dört yıl için seçilebileceklerdi. Yeni anayasa, ülkeyi dokuz vilayete ayırarak her birine geniş bir

401 BCA, 30-10-0-0 /250-691-13-432, 30 Ağustos 1929.

402 Milliyet, 21 Eylül 1931.

403 BCA, 30-10-0-0 /251-692-11-432, 27 Eylül 1931.

özerklik tanımıştı.⁴⁰⁴

Yugoslavya'da 8 Kasım 1931'de seçimler yapıldı ve önceki seçimlere kıyasla katılımın düşük olduğu bir seçim oldu.⁴⁰⁵ 1932 yılı Yugoslavya Krallığı'nda, yönetim şekli konusunda iki temel yaklaşımın, cumhuriyet ve monarşi taraftarlarının, mücadelesi söz konusuydu.⁴⁰⁶ Ağustos 1932'ye gelindiğinde, üç dört ay öncesine kıyasla, Kral Aleksandar Karadordevic ve rejim aleyhine yapılan gösteriler azalmıştı. Kabinenin istifa edeceği söylenmesine rağmen, aksine durumunu güçlendirmekteydi. Üsküp Konsolosunun 20 Temmuz 1932 tarihli yazısına göre, 3 Temmuz 1932'de Milan Srskic Kabinesinin iktidara gelmesi güney Yugoslavya'da olumlu karşılanmamıştı. Kabinenin mevcut sorunları çözerek ülkeyi huzura kavuşturmasına ihtimal verilmemekteydi.⁴⁰⁷ Belgrad Elçiliğinin 28 Kasım 1932 tarihli raporuna göre, kapatılan siyasi partilerle uzlaşmak amacıyla yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Kral, *kendisine ciddi bir yardım temin etmeyen muhaliflerle çalışmaktan ise bugünkü ordu ve kabinesi ile kalmağı tercih ettiği* açıklamasını yapmıştı. Hırvatların emellerini gerçekleştirmek üzere sergiledikleri ısrarcı tutum üzerine kabine istifa etmek zorunda kalmış, mevcut sıkıntılı durum içinden çıkılmaz bir hale gelince de Kral yine Srskic'i kabineyi kurmakla görevlendirmişti.⁴⁰⁸

Yugoslavya'da -Belgrad Elçiliğinin raporuna göre- halk arasında Krala, hükûmete ve rejime karşı mevcut hoşnutsuzluğun, muhalefetin gün geçtikçe arttığı; ancak hükûmetin aldığı önlemlerle sokak olaylarının yaşanmadığı anlaşılmaktaydı.⁴⁰⁹

Yugoslavya için 1934, acı bir dönüm noktasını daha yaşattı. Kral Aleksander suikast sonucu hayatını kaybetti. Aleksander'in Marsilya'da 9 Ekim 1934'te suikaste uğramasının ikinci yıl dönümünde Akşam'da *Büyük bir hükümdarın ölümünün yıldönümü* başlığıyla çıkan yazıda, Kral Aleksander'in vefatıyla Yugoslavya'nın *büyük ve kıymetli bir hükümdar* kaybettiği belirtiliyordu.⁴¹⁰ Suikast öncesindeki siyasi ortamda, 1920'ler boyunca devam eden ve 1928'de yoğunlaşan siyasi krizin sonucunda Parlatentonun feshedilmesi ve 1921 Anayasası'nın devre dışı bırakılarak Kral Aleksander'in Ocak 1929'da *diktatörlük* tarzı bir idareye yönelmesi söz konusu olmuştu. Bir diğer deyişle, iki savaş arasındaki iç ve dış politika fırtınaları karşısında, *yönetimler*, dış etkilerle, şahsi otorite sebepleriyle ya da kimi zaman ülkenin bütünlüğü ve egemenliği temelindeki kaygıların yansıması olarak, rejimleri ister *monarşi*

404 **Milliyet**, 26 Eylül 1931.

405 **BCA**, 30-10-0-0 /251-692-20-432, 28 Kasım 1931.

406 **BCA**, 30-10-0-0 /251-694-10-432, 6 Haziran 1932.

407 **BCA**, 30-10-0-0 /251-694-20-432, 15 Ağustos 1932.

408 **BCA**, 30-10-0-0 /251-695-5-432, 4 Ocak 1933.

409 **BCA**, 30-10-0-0 /251-695-32-432, 24 Nisan 1933.

410 **Akşam**, 9 Ekim 1936.

ister *cumhuriyet* olsun, idareye tamamiyle hakim olacak şekilde bir yönetim uygulamasına eğilim gösterebiliyorlardı.

Kazım Ş. Dersan'ın *Dost Yugoslavyada 15 Gün* başlığı altındaki aktarımlarına bakıldığında; *dost ve müttefik* Yugoslavya'daki 15 günlük gezisi sırasında gördüklerini *Akşam*'da Türk kamuoyuyla paylaşıyordu. İç politika açısından Yugoslavya'yı eski Avusturya İmparatorluğu'na benzetenlerin, özellikle Sırp-Hırvat uyuşmazlığını *çaresi bulunmaz bir dert sayanların* eksik olmadığına dikkat çektikten sonra; birkaç yıl öncesine kadar devam eden ve mecliste *kurşun teatisine* varan şiddetli parti mücadeleleri hatırlanırsa bu hükmün az çok haklı bulmamanın mümkün olmadığını belirtiyordu. Fakat birkaç yıllık *diktatür devresinden sonra* Haziran 1935'te iktidara gelen Doktor Milan Stoyadinovic (Stojadinovic) Hükûmetinin *akilane idaresi*, kısa zamanda huzur tesis ettiği gibi Hırvat ve Sloven unsurlarıyla ülke yönetiminde daha sıkı bir iş birliğini sağlamıştı.⁴¹¹ Başbakan Stoyadinovic, 1914'te Pasic Kabinesine finans bakanı olarak girmiş, 1922'de kısa bir ara ile, 1926'ya kadar bu bakanlıkta kalmıştı. "Dinarın kurtarıcısı" unvanını almıştı. Haziran 1935'te kabineyi kuran Başbakan Stoyadinovic *anlaşma ve uzlaşma esası altında* bir hükûmet oluşturduğuna vurgu yapmaktaydı. Bunun için yeni kabinesinin bir *iş kabinesi* olduğunun altını çiziyordu.⁴¹²

20. yüzyılın ilk yarısında, güçler birliği ve güçler ayrılığı veya yasa-yürütme-yargı erkleri arasındaki güç dengesi değişimlerinin rejimlere, demokrasinin yanı sıra, başkanlık/yarı-başkanlık ya da diktatörlük veya totaliterizm yelpazelerini açtığı görülmekteydi.

Siyasi partiler, yükselen ideolojilerin de sarsıcı etkisiyle -her zamankinden daha hızlı ve fazla- muhtelit (karma) partiler, cephe ve ittifaklarla harmanlanmaktaydı. Devlet ve partinin iç içe geçmiş hali de çeşitlendi; hatta Lenin, *Komintern* yapılanması ile, komünist partiler ve parti-devletler üzerinden Moskova-merkezli bir ağ oluşturmaya yöneldi. İdeolojilerin kıskacında rejim/sistemin nasıl belirlendiğinin ya da değiştiğinin en dikkat çekici örneklerinden birinin, Avusturya olduğu; Nazi Almanya'sının baskısıyla, oturmuş demokratik bir rejimden "liberal diktatörlük" gibi ilginç bir tanımla anılır hale gelebilen farklı bir yönetsel şekle evrildiği bile söylenebilirdi.

Bir yanda güçleri azalan ülkeler öte yanda genişleyen aşırılıklar ve ideolojiler, emperyalizmin yeni türlerini yarattı. 20. yüzyılın bu safhasında

411 **Akşam**, 3 Ekim 1936; Ülkeyi idare eden kuvvetli Union radicale Yugoslave partisi Hırvat, Sloven ve Boşnak Müslüman partilerinin katılımıyla oluşmuştu. Başbakan Stoyadinovic ile beraber partinin başında bulunan İçişleri Bakanı Mehmed Spaho da Müslüman Boşnaktı. Yugoslav Kabinesinde Sırp bakanlar çoğunlukta idi.

412 **Ayın Tarihi**, S 19 (1-30 Haziran 1935), Ankara Temmuz 1935, s. 213-214. Yugoslav siyasal partileri arasındaki yeni durum hakkında bk. **Ayın Tarihi**, S 21 (1-31 Ağustos 1935), Ankara Eylül 1935, s. 220-221.

milliyetçilik (nasyonalizm) de, aşırı ideolojilerin dokunuşuyla, kimi zaman sınırları belli olmayan, hatta rejimleri bile rayından çıkaran saldırgan bir hale dönüşebildi. Bu bakımdan otoriter ya da diktatöryal rejimlerin yansıması konumuna geldi. Bu husus da yine pek alışıl gelmiş bir durum değildi.

İki dünya savaşı arasında yeni kurulan devletler ve gelişimini tamamlayamamış rejimler, lider ya da halktan kaynaklanan yoksunluklardan/yetersizliklerden dolayı içi boş bir şekilde var olmaya çalışınca, iç savaşlar, isyanlar, nümayişler, darbeler ya da reaksiyoner nitelikli karşı-devrimler ile sınandılar.

Anschluss gibi olaylar öylesine baskın halde gündem oluşturdu ki, Weimar Cumhuriyeti'nin çöküşü ya da Küçük Antant'ın anlamını yitirmesi bile gölgede kaldı.

Dünyadaki devletlere yönetim şekilleri ya da işleyişi üzerinden egemenlik tesis edilmeye çalışılan bir süreçte, kimi ülkeler de, baskın güçlerin nüfuz mücadelelerinin sonucuna göre şekillenmiş görünüyorlardı. Eski sömürge/dominyon vb. aidiyetlerine göre tanımlanan bu tür devletler, daha çok bir egemen güç -ki çoğu kez eski sömürgeci güç- tarafından yönetim şekillerine ya da işleyişine müdahale edilen ülkeler olurken; bazen de, yönetim şekli yönelimlerinde, birden çok gücün etkisiyle derin iç siyasi bölünmelere uğrayan ülkeler de vardı. Bu tip ülkeler için, tercih ettikleri rejimin iç dinamiklerce kabulü kadar, uluslararası rekabetin dışında kalabilen bir yaşam alanı oluşturması da gerekiyordu.

Ancak son tahlilde, insanlık tarihi, tüm sömürgecilik anılarından bütünüyle üstün, güçlü ve anlamlıydı. Bir yanda *rejim* olarak “cumhuriyet, meşruteli monarşi, monarşi” varlığını sürdürürken diğer yanda iki husus, daha da önem kazanmıştı. Birincisi, her zamankinden daha hayati ve şekillendirici bir önemle rejimlerin hangi *ilkeler* yani hangi *sisteme* (demokrasi, sosyalizm, parti-devletlerde partinin ilkeleri, vd.) dayandığı; ikincisi ise, hangi rejim ya da sistem olursa olsun, bir ülke için özgünlüğü, uygunluğu, işleyişi ve uygulanma tarzının; özü itibariyle, o rejim/sistemin isabetli olmasında belirleyici olduğu hususu idi.

2.2. Kapitalizmin Ekonomisi: Büyük Devletler*

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı gerçekte 19. yüzyılın sonu olmuştu. Dünya kapitalizminin yönetiminde nirengi noktaları kaybolacak ve yeniden toparlanma 1950'lere kalacaktı. Bu bakımdan, 1920'li ve 1930'lu yıllar 1919 öncesinden ve 1940 sonrasında farklıdır, öğreticidir. Ekonomi ve siyasette ağırlık merkezleri 1919'dan itibaren kaybolmaya başlar ve yirmi yıl boyunca toparlanamaz. Kapitalizmin ekonomisi ve siyaseti birbirinden farklı birer

* Prof. Dr. Bilsay Kuruç, Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, bilsaykuruc@yahoo.com

onar yıl olan o yirmi yıllık dönemde her “büyük” devletin kendi kabuğuna çekilerek yeni politika aradığı ilginç tablolar sergilemiştir.

‘Büyük Savaş’ 1918’in sonlarında, Kasım başında, Almanya’nın teslim bayrağını çekmesi ve yenilgiyi kabullenmesiyle bitti. 1919 Ocak ayında Paris’te buluşan ‘galipler’ kendi aralarında birkaç aylık görüşme ve pazarlıklar sonunda Almanya’ya bir teslimiyet belgesi dayattılar. 28 Haziran’da Almanya’nın istese de istemese de imzaladığı bu belge imza yeriyle, Versailles Antlaşması olarak bilinmekteydi. Bu bir şablon oldu ve savaşta Almanya’nın müttefiki olan devletlere de böyle birer antlaşma imzalatıldı. 28 Eylül’de Avusturya ile St. Germain, 27 Kasım’da Bulgaristan’la Neuilly antlaşmaları imzalandı, daha doğrusu imzalatıldı. Birtakım eklemelerle Osmanlı Devleti’ne dayatılan ‘Sevres’ de (1920 Ağustos) bunların sonuncusu oldu.⁴¹³ 1920’lerin 1930’lara uzanan gelişmelerinde, kapitalizmin dünyasında, Versailles ciddi etkiler yarattı. Bunları da hesaba katarak, 20. yüzyılın gerçekte 1919’da başladığını söyleyebiliriz.⁴¹⁴

2.2.1. İlk On Yıl: 1920’ler

İngiltere 19. yüzyıldan itibaren dünya kapitalizminin merkezi olmuştur. 1919’dan başlayarak dünya sermayesinin savaş sonrası düzenini kısa sürede yeniden işletebilmek, öncelikle İngiltere’ye ait sorumluluk olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya ekonomisinin “ana dişlisi” olan “altın standardı” sayesinde İngiltere’nin parası dünya parası (rezerv para) olma üstünlüğüne kavuşmuştu. City of London dünyanın finans merkezi idi. Bu sayede, İngiltere dünya ekonomisinin krediteçliğini yapıyordu. Yüzyılı aşkın bir süredir, Birinci Sanayi Devrimi’nin sahibi idi. Bütün bunların güvencesi olarak da dünya siyasetinde ağırlıklı olan etken İngiliz demokrasisi değil, İngiliz dayanmasının gücü olmuştur. Ancak, önce İngiltere’nin üretim gücünü aşan, 19. yüzyılın son çeyreğinde hızlanan İkinci Sanayi Devrimi (ve bununla güçlenen Amerikan ve Alman ekonomileri) ve dört yıl süren Büyük Savaş’ta doğan ve artan borçlanma zorunluluğu, İngiltere’nin 1919’dan sonra o güne kadar gelen ağırlıklı rolünü sürdürebilmesini zorlaştırdı. Altın standardına yeniden “başla” işareti verebilmesi kolay değildi. Zayıflamaya başlayan ekonomisinde, “pound” artık eski değerinde değildi; daha zayıftı. Savaş yılları sadece İkinci Sanayi Devrimi’nin lideri olan Amerika’yı ekonomik olarak güçlendirmişti. Amerika savaş yılları boyunca hem başta İngiltere olmak üzere onun müttefiklerini borçlandırmış, hem de onlara hammadde tüketime mallarına kadar ikmal yaparak kazanmış, sermaye biriktirmişti. Savaşa da son sıralarda ve kazançlı çıkmak üzere katılmıştı. Ancak, dünya siyase-

413 Martin Gilbert, *The First World War, A Complete History*, Henry Holt &Co, NY 1994

414 Bk. Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2011, 3. Baskı, 2018, s. 36 vd.

tinde ve ekonomisinde söz sahibi olacak bir noktaya henüz erişememişti. Bu yeni ve artık İngiltere'nin "ağa" olarak çözemeyeceği bir tablo idi ve öncelikle dünyanın yegane büyük, gelişmiş piyasası olan Avrupa'ya ekonomik (ve siyasal) olarak çekidüzen verme, onu işler hale getirme sorununu, yani, büyük sorunu çözümsüz bırakıyordu.

Avrupa ekonomisi (ve piyasası) demek, özünde Almanya demektir. Versailles ile Almanya ekonomik olarak âdetta çöküşe mahkûm edilmişti. Ekonomik çöküşün merkezinde Almanya'nın "Büyük Savaş'ın büyük suçlusu" sayılarak ağır savaş tazminatı ödemeye hüküm giymesi vardı. Savaş tazminatının tutarı herhangi bir hesaba değil, "galiplerce takdir edilen bir büyüklüğe" göre saptandı. Bu Alman ekonomisini ve devletini acze düşürecek bir büyüklük oldu: 132 milyar altın Alman markı.⁴¹⁵ Kaynak kıtlığı içindeki Alman yönetimi (artık Weimar Cumhuriyeti) vergi alamıyor, para basıp açık finansman yapıyordu. 1922'ye gelindiği zaman Almanya'da enflasyon hızlanıyor, marktan kaçış başlıyordu. En büyük (en muhtaç) alacaklı Fransa idi ve o tarihte iktidara gelen (Almanya'ya herhangi bir sempati duymayan) Raymond Poincaré 1923 başında Fransız ve Belçika ordularını Almanya'nın sanayi merkezi olan Ruhr'un işgaline yönlendirdi. Ruhr'da üretim durdu. Alman hükûmeti işçi ücretlerini öderken, karşılıksız para basmaya hız verdi. Sonuç 1923'ün efsanevi Alman enflasyonu idi. Toptan eşya fiyatları indeksinde 1913 = 100 alınırsa, indeks 1920'de 15, 1922'de 342, 1923 Ocakta 2783, Aralıkta 1.261.000.000.000 olacaktı. Bu büyük yoksullaşma içinde, Alman halkı ilk kez yenilgiyi ve çöküşü kavradı. Korkunç enflasyon tüm toplumsal değerleri ve siyaset yapılarını silip süpürdü. Kapitalizmde 1920'lerin bir boyutu buradan başlıyordu.⁴¹⁶

Almanya'yı ve kapitalizmi kurtarma operasyonu lazımdı ve yetki ve sorumluluk kapitalist İngiltere'nindi. Orada iktidar 1922 sonunda değişmiş, Lloyd George ve liberalleri gitmiş, sermayenin partisi Muhafazakârlar gelmişti. Maliyenin başına (kısa süre sonra Başbakan olacak) Stanley Baldwin gelmişti. Merkez Bankası (Bank of England) başkanı Montagu Norman ile tam uyum içinde idi. Kurtarma operasyonu ancak o günlerin güçlü ekonomisine sahip Amerika sayesinde yapılabilirdi ve öyle yapıldı. Chicago'lu bir bankerin (Charles Dawes) başkanlığında bir "Alman ekonomisini güçlendirme paketi" hazırlandı. Yani, Alman ekonomisinin yönetimine el konuldu. Berlin'de bir Alman "Dünyu Umumiyesi" kuruldu. Alman Merkez Bankası yönetiminde Alman olmayanların çoğunluğu ile yeniden düzenlendi ve yeni para birimi (Reichsmark, RM) çıkarıldı. Böylece Almanya'ya açılan Ameri-

415 A.J.P. Taylor, *The Course of German History, A survey of the development of German history since 1815*, Routledge, London 1945.

416 Kuruç, *age.*, s. 39-41.

kan kredileri öncelikle Fransa'ya yapılacak ödemeleri sağlamış oldu.⁴¹⁷ Asıl etki Alman sermaye sınıfının rahatlaması idi. 1922-1923'ün büyük krizi orta sınıfın, rantiyelerin ve çalışan sınıfların tasarruflarını yok etmişti. İş sermaye-nin içindeki tasfiyelere gelip dayanmıştı. O noktada gelmeye başlayan Dawes kredileri sermaye için mucize gibiydi. Büyük sanayi, enflasyon ve toplumda-ki yoksullaşma sayesinde ekonomik yükümlülüklerinden kurtulmuştu. Tek ciddi sorunu likidite kıtlığı idi ve müjde Amerikan dolarının Avrupa çıkar-ması oldu. Böylece Almanya 1928'e kadar Wall Street'ten gelen yüksek faiz oranlarıyla, çoğu kısa vadeli bir yoğun sermaye girişi yaşadı. Kredilerin üçte biri sanayinin borcu oluyordu. Dış açık büyüyor, ama sürekli sermaye girişi sayesinde ekonomi hızlanıyor ve bir "yapay bolluk" dönemi yaşanıyor. Bu durum 1928'e kadar sürdü.⁴¹⁸ Dünyanın ikinci büyük sanayi ülkesi Almanya, önce yavaş yavaş ve daha sonra hızlanarak ekonomide ve siyasette yeniden acze sürüklenecek ve bambaşka bir on yıla, 1930'lara yönelecekti.

Öte yandan Fransa, 1920'lerde kapitalizmin "yalnız ülke"siydi. Savaş bitince İngiltere'nin müttefikliği de bitmişti. Fransa Büyük Savaş'ın cephe-lerine sahne olmuş, ekonomisi gitgide daralmış, Amerika'ya el açtığı gibi, savaşı önemli ölçüde iç borçlanma ve enflasyonla finanse etmişti. Şimdi, 1923'ün Ruhr harekâtının başarısızlığından sonra ciddi bir kaynak sıkıntısı içine girmişti. Almanya için hazırlanan Dawes komisyonu kredileri Fransa'yı da kurtaracaktı. Bu sayede Almanya Fransa'ya ödeme yapabilecekti. Yine bu sayede bir sol hükümet korkusu ile (hep yaptığı gibi) yurtdışına kaçmış olan sermaye de geri dönecek, sağcı Poincaré'nin istikrar paketine destek olacaktı. Poincaré baş aşağı gitmekte olan Fransız frangının seyrini değiştirmek üzere radikal bir devalüasyon yaptı. Sistemi altına bağladı. Fransızların birikmiş tasarrufları eridi. Ama ekonomide yeni bir başlangıca gelindi. İhracat ve tu-rizm patladı. Fransa'ya sermaye ve altın girişi başladı. Rezervler büyüdü. Öyle ki, frangın artan değeri süreklilik kazanınca, Fransız Merkez Bankası-nın başkanı Emile Moreau'nun zorlamasıyla, Poincaré 1928'de frangın deđe-rini sabitleyen bir yasa çıkarmak zorunda kaldı. Kısacası, 1927-28'den sonra, "yalnız kapitalist" Fransa, İngiltere'yi kısıktırarak şekilde sırtını (büyüyen altın stoku ile) sağlama alan bir bahar havasına girdi.⁴¹⁹ Ancak, "Almanya korkusu" hep üzerindeydi. Almanya'ya komşu devletlerle karşılıklı güvenlik antlaşmaları (küçük mutabakat) yaparak kendini koruma politikası tasarladı. Yine 1928'de Amerika ile "Kellogg Paketi" imzalayarak buna bir çift dikiş ek-le-di. Ancak, 1920'lerin bu geçici mutluluğu on yıl sonra bambaşka bir fırtına ile yok olacaktı.

417 Liaquat Ahamed, **Lords of Finance, The Bankers Who Broke the World**, The Pen-guin Press, NY 2009.

418 Charles P. Kindleberger, **A Financial History of Western Europe**, Oxford Univ.Press, Oxford 1993.

419 Kuruç, **age.**, s. 43 vd.

İngiltere'nin, Avrupa piyasasını (ve oradaki kendi finans ve ticaret işlerini) Amerikan kredileriyle canlandıran hamlesi kapitalizmin tazelenen gücü için gerekliydi, ama yeterli değildi. İşin temelinde altın standardının yerine yerleştirilebilmesi yatıyordu. Büyük iş bu idi. Ancak, ekonomisi zayıflayan, fakat siyasette zayıflamayı kendine yediremeyecek olan İngiltere'nin bu büyük işi çözmesi yine Amerika'nın desteği ile olacaktı. İngiliz Muhafazakâr Partisi 1924 sonunda bu kez tek başına iktidar olduktan sonra bu büyük iş çözüme bağlandı. 1925 Baharında, bu partinin yeni üyesi (eski Liberal) ve çiçeği burnunda Maliye Bakanı Winston Churchill bütçe konuşmasında altın standardının perdesini açan müjdeyi verdi. Sistem 1914 öncesi döviz kurlarıyla devam edecek ve İngiliz poundunun yanına, rezerv para olarak Amerikan doları da eklenecekti. Bu noktada temel soru, sistemin eskisi gibi devam edebilecek olup olmadığı noktasındaydı. Bu mümkün görünmüyordu. Ekonomisi "görece zayıflamış" olan İngiltere'nin poundu, ekonomisi "görece ve mutlak olarak güçlenmiş" Amerika'nın dolarına göre 1914'ten önceki değeri ile sürdürülmek istenirse sonuç belliydi: İhracat ülkesi olan İngiltere ithalat ülkesi olmaya doğru gidecek ve büyüyen bir dış açık verecek, bunun sonucunda İngiltere'de işsizlik artacaktı. İngiltere de 1925'ten sonra ekonomisini yine Amerikan desteği (doların pounda desteği) ile sürdürse de, bu sürdürülebilir bir tablo değildi. J. M. Keynes, hemen 1925'te böyle olacağına işaret etmişti. Ama, 1930'dan sonra olaylar daha da derinleşecekti.⁴²⁰

1920'lerde kapitalizmin bu üç ekonomisine bakınca görülebilirdi ki, durum Amerika olmasa iyi değildi. Amerika artık kapitalizmin yeni ve tek lokomotifiydi. 1920'den itibaren kendi kıtasına çekilip hızlı bir ekonomik gelişme yaşamaya koyulmuştu. Dünya Savaşı Amerika'ya (hep olduğu gibi) yaramıştı. Savaştan dünyanın yeni kreditörü olarak çıkmıştı. Sonra ekonomik güç gösterisi başlamıştı. Yüksek tempolu sürekli büyüme hızı dünyanın ve kapitalizmin soluk alıp verişini ayarlamıştı. Amerikan ulusal geliri 1920'lerde yüzde 40, sınai üretimi ve emek verimliliği yüzde 50'şer arttı. Artan sermaye yatırımları ve yeni teknolojilerle ideal bir ekonomik büyüme tablosu oluştu. Konut ve inşaat sektörleri ekonominin vidalarını oynatırken, asıl merkez otomotiv oldu. Otomobil sayıları katlayarak arttı. 1920'lerin sonunda her beş kişiye bir otomobil düşüyordu. Orta sınıf uçağa binmeye başladı. O yıllar kapitalizmin gem vurulmaksızın koştuğu dönem oldu. Bolluk çalışan sınıfların bilinçlenmesinin önünü kesti. İşçi orta sınıflaşmaya başladı. Ancak, böyle bir senaryonun bir de ikinci perdesi olduğu 1920'lerin sonunda ortaya çıktı. Çünkü, kapitalizm çıkışlar ve inişlerle işleyen bir sistemdi. Kar ve büyüme arzusunun hızlı koşusu kredi genişlemesiyle sürdürülüyordu. Kapitalizmin kabına sığmadığı ve kural tanımazlığı için bu 1920'ler önemli dersti. 1928'den başlayarak Wall Street'te hisse fiyatları tırmandı. Herkesi de-

420 Robert Skidelsky, **John Maynard Keynes, The Economist as Savior, 1920-1937**, Penguin Books, 1992.

ğeri gitgide artan varlıklara sahip olma humması esir almıştı. Bu humma ile şirketler ve herkes borçlanarak yaşamaktaydı.⁴²¹ Amerikan Merkez Bankasının (FED) bir üyesi uyarı yapar, ama dinlemezdi. Wall Street'teki yükseliş 1929'un Eylül'üne kadar sürdü ve sonra "Kara Perşembe" denilen 24 Ekim günü düşüş başladı. Birkaç gün içinde paniğe dönüştü. Kıt olan şey nakitti ve herkes elinde ne varsa yok pahasına elden çıkarmaya başladı. Haziran'da 452 olan borsa indeksi, Aralık'ta 147'ye düştü.⁴²² Ekonomi çökecek; çökerken de, artık kredilendiremediği Avrupa kapitalizmini de peşinden sürükleyecek, sonunda sıra 'bayrağının üzerinde güneş batmayan İngiltere'ye gelecekti.

1920'ler kapitalizmin dört büyük ülkesinde sorunların farklılaşmasıyla, iktisat politikalarının da birbirinden farklılaştığı ve bir ortak zemin üzerinde uyum bulmanın olanaksızlaştığı bir dönemdir. Birçok ders barındırmaktadır. Dikkatle, ayrıntıları ile incelemek gerekir.

2.2.2. İkinci On Yıl: 1930'lar

1930'larda kapitalizmin çöküş senaryolarını ve çöküşlerin toplumsal ve siyasal dokuda hangi hastalıkları yarattığını daha berrak görebiliriz. 1920'lerde büyük dinamizm kazanmış olan, bununla Avrupa sahnesine Wall Street'in bir "büyük çıkarma" yapmış Amerika'nın "büyük çöküş"ü Avrupa'da bir kâbus başlattı. 1929'da olup bitenlerden sonra dünyanın parasal sistemi (altın standardı üzerine 1925'te yeniden kurgulanan çift rezerv paralı sistem) çatırdıyordu. Çöküşün önlenemeyişi finans sermayesine (bankalara) güveni zayıflatıyordu. Likiditeye, öncelikle altına sahip olma arzusu büyüyordu. Amerikan kredisine alışıp, 1928'den sonra bundan yoksun kalan Avrupa, iki yıl içinde tıkanmıştı. 1931 Mayıs'ında Avusturya'nın en büyük bankası (Rothschild'lerin) Kreditanstalt battı.⁴²³ Almanya'nın buna destek olan tüm bankaları da arkasından battı. Almanya dış ödemelerini durdurdu. Alman markı "istenmeyen para" haline geldi. Bu ekonomide ve siyasette Avrupa'da 1930'ların gerçek başlangıcı olmuştur. Avrupa'nın ve kapitalizmin kaderini değiştirebilmek İngiltere'nin sorumluluğunda olmalıydı. Ancak, onda artık böyle bir kapasite kalmamıştı.

İngiltere'de sermayenin mutlak iktidarını simgeleyen 1925'ten sonra, 1929'daki seçimi İşçi Partisi kazandı. Küçülen liberallerin desteğinde bir azınlık hükümeti kuruldu. Siyasette ilginç ve büyütle bakılması gereken bir dönem başlıyordu. Başbakan ve İşçi Partisi Başkanı Ramsay MacDonald'ın

421 H. W. Arndt, *The Economic Lessons of the Nineteen-Thirties*, (A Report) Oxford Univ.Press, London 1944.

422 Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford Univ.Press, Oxford 1993.

423 Liaquat Ahamed, *Lords of Finance, The Bankers Who Broke the World*, The Penguin Press, NY 2009.

hükûmeti, 1925'ten sonra duraklamaya doğru giden ekonominin ağırlık merkezinde, büyüyen işsizlik sorununun olduğunu siyasetin zeminine yerleştiremedi. Muhafazakârların şablonuna, bütçe denkliliği çizgisine takılı kaldı. Ekonomideki daralmayı denk bütçe ile çözeceğini sandı. Bütçeden yapılan işsizlik ödemelerini budamayı öneren bir rapor (Keynes'in "Okuma bahtsızlığına uğradığım" rapor olarak gördüğü belge olan May Komitesi raporu)⁴²⁴ hükûmete beklediği onayı verdi. Tarih 1931 Ağustos'unu göstermekteydi. Oysa, kamu açığı küçüktü ve poundun 1931 koşullarında değer yitirmesi, City'nin (dünyanın en ağırlıklı finans piyasasının) sermaye hareketlerindeki pozisyonundan kaynaklanıyordu: City of London yabancı para ile kısa vadeli borçlanıyor, uzun vadeli kredi veriyordu. Özellikle Avrupa'yı kredilendiriyordu ve 1931'de oraya giden krediler artık geri dönmüyordu. Bir yandan da Fransız mudiler Londra'dan mevduat çekiyorlardı.

İngiliz Merkez Bankasını etkileyen, yönlendiren City'nin bankerleri İşçi Partisi hükûmetini bu noktaya değil, İşsizlik Fonunu budayarak dar ve denk bir bütçe yapmaya, böylece New York bankerlerinden borçlanmaya (böylelikle City'nin durumunu düzeltmeye) yönlendirdiler. Hükûmet ve Parti bölündü. Kral, sermayenin politikacılarından destek alarak, MacDonald'ı hükûmeti bozup yerine bankerlerin önerisine uygun bir 'ulusal hükûmet' kurmaya ikna etti. İşçi Partisi, Sendikalar Birliği'nin de desteğiyle olup bitenleri bankerlere yükledi. Başkan MacDonald'ı ve 'ulusal hükûmet'te (buna sermayenin yeni hükûmeti demek daha uygundu) yer alan birkaç Partili bakanı 'hain' ilan ederek partiden attı.⁴²⁵ Ancak, işin esası dünya sermayesinin İngiliz ekonomisine biraz daha kredi bulup buluşturması değildi. Sorun, yapısalı ve yeni hükûmetin çalışanların gelirlerini düşüren çizgisine karşı 16 Eylül'de Invergordon deniz üssünde protesto ve ayaklanma başladı. Bu simgesel önemdeydi. Çünkü, pound dünya ekonomisinde kıble olma gücünü, bir ölçüde, yüzyıllardır arkasında duran İngiliz donanmasından almıştı. İki gün sonra İngiliz Merkez Bankası zayıflayan dış kredilere dayanarak döviz kurunu kontrol edemeyeceğini hükûmete bildirdi. 21 Eylül'de parlamentodan çıkan bir yasa ile, hükûmet İngiltere'nin altın standardına son verdiğini dünyaya duyurdu. Dünya kapitalizmini yöneten Anglosakson modelinin tükenişiyle bir çağ (ve pratik olarak 1920'ler) son bulmuştu.⁴²⁶ Kapitalizmin 1930'larına bu noktadan bakmak lazımdır. 22 Eylül'den sonraki ülke örnekleri farklı çerçevelerde oluşacak, birbirine benzerlikten gitgide uzaklaşacaktır. 1930'lar bir uzlaşmazlıklar dünyası olmuştur ve 1914-18'inkinden daha büyük bir savaşa doğru gidilecektir.

424 Robert Skidelsky, **John Maynard Keynes, The Economist as Savior, 1920-1937**, Penguin Books, 1992.

425 David Marquand, **The Progressive Dilemma, From Lloyd George to Blair**, 2nd ed., Phoenix Giant, London 1999.

426 Kuruç, **age.**, s. 57.

İngiltere’de 1931’in 27 Ekim’inde yeni seçim yapıldı. ‘Ulusal’ hükümet partileri, Muhafazakârların ağır bastığı bir büyük çoğunluk kazandılar. Sermayenin iktidarı siyasette tazelenmişti. İşçi Partisi sadece 52 sandalyede kaldı. 1932’de İngiliz ekonomisinde bir yeni gümrük yasası ile başlayarak koruyucu mimari inşa edildi. Klasikleşmiş İngiliz serbest ticaret politikası tersine çevrildi. Gümrük yasası sanayi sermayesini dışa karşı koruyordu. İkinci adım yine Şubat 1932’de atıldı: Tercihli İmparatorluk Sistemi. Bu, çift dikiş olarak, sanayi sermayesini imparatorluk alanı içinde koruyan bir sistem kurgusu idi. İngiltere ve dominyonlarının bir ticaret alanı oluşuyordu. Kendi aralarında özendirici, dışa karşı olabildiğince yüksek duvarlar ve kotalarla koruyucu bir alandı. 1932 Temmuz’unda Ottawa’da bir büyük konferans ile dominyonlarla tercihli ticaret antlaşmaları imzalandı. Bu, dominyonların de-ğil, İngiliz sanayicileri ve çiftçilerinin korunma ve teşvikine resmiyet kazandırdı. Ana çizgi dominyonların İngiltere’ye gıda maddesi ve hammadde, İngiltere’nin ise onlara mamul madde ve sanayi ürünü göndermesi idi. Böylece, İngiliz dış ticareti gitgide dominyon ve sömürgelerine yönelecekti. Sömürge ve dominyonlar da buna uygun düzenlemeleri yaptılar.⁴²⁷

Yine 1932’de atılan bir başka adım ise City’yi (finans sermayesini) öncelikle güvence altına alıyordu: Hazine kâğıdı ile ayarlanan döviz kurlarını yönetme hesabı. Bu, sermaye giriş-çıkışlarını sterilize eden, para politikasını güvencede tutan bir ‘icat’ idi. İngiltere’nin altın rezervini büyütmesi için kurgulandı ve işletildi. Kısacası, 1930’ların yepyeni zorluklar ve artan belirsizlikler dünyasında bir ülkenin kendini koruyabilmesi ayrı bir akıl istiyordu. Eskimeye başlasa da bir “krallık” aklına sahip İngiltere yapısını yeni esneklikler yaratarak koruyan bir çizgi oluşturdu. 1930’dan önce dış ekonomik ilişkilerinde pazarlık diye bir şey yoktu. 1930’larda stilini değiştirdi, birçok ülke ile ikili ticaret antlaşmaları yaptı ve eski serbest ticaret sisteminden uzaklaştı. 1930’ların sonuna gelirken artık dış ticaretinin yarısını “kliring” ile yapıyordu. İngiliz sermayesi 1932’nin büyük iktisat politikası paketi ile başlayan yeni çizgiyi kolayca kavradı. İktidardaki ‘ulusal’ hükümet kendi sınıfsal çizgisinin yönetimi idi. Hükümetin yarattığı “ucuz para” teşvikleriyle konut yatırımları büyük patlama yaptı. Elektrik kullanan nüfus on yıl içinde üç milyondan dokuz milyona çıktı. Yeni ev sahipleri radyo, elektrikli eşya, mobilya sahibi oldular. Ancak, dünyanın çeşitli ülkelerinde devletin payı artarken, İngiltere kamu harcamalarını körüklemedi. Sermayeyi dışa karşı korur ve içe yatırım yapmaya teşvik ederken bütçe denkleğinde titizdi. İşsizliğin azaltılmasını hedefe koymadı. Esas olan sermayenin ekonomik ve siyasal iktidarı idi. İmparatorluğun devamı için de esastı.⁴²⁸

İngiltere 1931 Eylül’ünde bir bakıma “elveda dünya, merhaba İmpara-

427 H. W. Arndt, *The Economic Lessons of the Nineteen-Thirties*, (A Report) Oxford Univ.Press, London 1944.

428 Kuruç, *age.*, s. 105-111.

torluk” derken, Amerika’da tablo belirsizdi. Başkanlık seçimine bir yıl kala ekonomideki daralma depresyona dönüşüyordu. 1932 başında kapanan banka sayısı 2300’ü buldu. Finans sermayeyi olumsuz görenler çoğalıyordu. Bankerlerden “bankster” diye söz ediliyordu. 1932 yaz aylarında işsizler on milyonu aştı. 1929 Eylül’ünde 381 olan borsa (Dow) indeksi 41’e indi. Kasım’daki seçimi garanti olarak gören Cumhuriyetçi Başkan Hoover, Demokrat aday F. D. Roosevelt karşısında ağır yenilgi aldı. Roosevelt pratik Amerikalı tipinin simgesi gibiydi. 1933 Martı’nda Başkanlığı devralırken ülkenin banka sistemi kepenk kapatmıştı. Depresyon tüm fiyatları dibe indirmişti. Ekonomide yaprak kımıldamıyordu.⁴²⁹

Roosevelt “Yeni bir gündem, çekidüzen getiriyoruz” (*We shall make a new deal*) diyerek başladı. “100 günlük bir program” açıkladı. Nisan ayında doları altın standardından ayırdı. Bu, para yönetimini piyasaların (geniş ölçüde finans sermayesinin) oyun alanı dışına çekip kendi eline almanın, dibe vurmuş fiyatları yükseltmenin başlangıcı idi. Sonraki adım altının (dolar cinsinden) fiyatını yükseltmekti. Değeri artan altın stoku kredileri pompalayacaktı. Dünya altın stokunun yaridan fazlasına sahip Amerika fiilen dolar devalüasyonu yapıyor, 1970’lere kadar sürecek bir tarihi temel kur saptamış oluyordu: Bir ons altın = 35 dolar olarak saptanıyordu.⁴³⁰ Roosevelt’in kadrosu 1920’lerin, sermayeye çekidüzen vermeyi öncelikli sayan kişilerden oluşmaktaydı. Ticaret ve yatırım bankacılığını ayırdılar: Glass-Steagall Banking Act. Mevduat sigortasını getirdiler. Bankacılık sisteminin başına onun soluk alıp verişlerini bilen biri (Jesse Jones) geldi. Ekonominin dümeninde artık devlet vardı.⁴³¹ 1933’ün Haziran’ında sanayiin çalışmasını düzene bağlayacak bir kodifikasyon yasası getirildi. Roosevelt Amerikan kapitalizmine bir kendini yönetme modeli getirmenin adımlarını atıyordu. Sermaye bunu sevmedi ve iptali için başvurduğu Yüksek Mahkeme 1935’te sermayenin isteğini yerine getirdi. Ancak, Roosevelt yönetimi yasanın enkazından işçi sınıfı hesabına en değerli parçaları (çalışanların örgütlenme ve toplu pazarlık hakları, asgari ücret, azami çalışma saati, çocuk çalıştırma yasağı gibi) toplayarak Wagner Yasasını (İş İlişkileri yasası) çıkardı. Bu çalışma koşullarını insani ölçülere göre düzenleyen bir adımdı. Bu adımı çalışanların örgütlenme hareketi izleyecek, 1935’te toplam üç buçuk olan sendikali işçi sayısı beş yıl içinde on milyonu aşarak 1940’larda on beş milyona doğru gidecekti.⁴³²

Roosevelt’in ekonomisine sermaye sempatiyle bakmıyordu. Özel ya-

429 Paul Johnson, **A History of the American People**, Phoenix Press, London 1997.

430 Liaquat Ahamed, **Lords of Finance, The Bankers Who Broke the World**, The Penguin Press, NY 2009.

431 H. W. Arndt, **The Economic Lessons of the Nineteen-Thirties**, (A Report) Oxford Univ.Press, London 1944.

432 Leo Huberman, **We, The People, The Drama of America**, Monthly Review Press, N.Y. 1932, 1947, 1964.

tırımlar zayıftı. Büyüyen işsizliğe özel kesim şifa olmuyordu. Roosevelt'in kamu harcamalarını artırarak ekonomiyi canlandırma, fiyatları düzenleme ve işsizliğe çare bulma politikasında önemli bir halka büyük çaplı, çok yönlü bir kalkınma yatırımı projesiydi: Tennessee Vadisi.⁴³³ Tennessee Nehri yatağının tümünde milyonlarca kişinin geçimini ve yaşamını düzenleyen, taşkın kontrolü, enerji üretimi, ağaçlandırma, sanayiye yaygınlaştırma gibi çok yönlü hedefleri bir arada gerçekleştirmeyi hedefleyen büyük bir projeydi. Bunu, tarım fiyatlarının gitgide düştüğü 1929 sonrası yıllarda yoksullaşarak topraklarını, varlıklarını yitirerek yoksullaşan büyük çiftçi kitlesine 1933 Haziran'ından başlayarak getirilen destekle, böylece artmaya başlayan tarım gelirleriyle de bir arada düşünmek gerekirdi. Kamu harcamalarının 1920'lerin kapitalizmi ve doğurduğu depresyon sonucunda gelirleri daralan, varlıklarını yitiren çeşitli toplum kesimlerine yönelen desteği 1930'lar Amerika'sının özelliği oldu. Roosevelt'in ekonomide yüksek ücret-yüksek gelir ve talep artışları üzerinden büyük destek buldu. Sermayenin antipatisine rağmen, Amerikan tarihinde dört kez üst üste seçilen başkan oldu. Sermaye 1930'larda, 1920'lerin aksine, borçlanmaya yönelmedi. Şirketler banka kredisinden uzak durdu; şirket içi tasarruflara yöneldi. Yatırımlara katkısı zayıf kaldı. Amerikan sermayesinin altın yılları ileride, 1940'tan itibaren gelecekti. İkinci Dünya Savaşı Amerikan ekonomisinin tarihi güçlenme (ve buradan hareketle dünya egemenliği tasarımını yapma) yılları olacaktı. O dönem Roosevelt'in de son yıllarıydı.

Almanya'nın 1930'ları hazin bir öykünün, bir siyasal ve toplumsal kâbusun öyküsüdür. 1920'lerin Weimar Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Ebert 1925'te öldü. Yerine, Savaşın son komutanı Hindenburg seçildi. Cumhuriyete inanmayan bir cumhurbaşkanı idi. Reichstag'ın (parlamento) anayasal gücünü azaltarak sermaye, ordu ve yargı ile bir fiili büyük iktidar kurulacağına inanıyordu. Almanya'nın Versailles kabusunu böyle atlatacağını düşünüyordu. 1929'da sanayi sermayesi bir muhtıra hazırladı. Daha az vergi ödemek istiyordu. Sosyal refah sistemi daraltılmalıydı. Muhtıra koalisyon hükümetini bozdu. Sosyal demokrat Parti (SPD) çekildi. Bu, Hindenburg'un, parlamento dayalı bir hükümet sistemi yerine bir cumhurbaşkanlığı kabine sistemi kurma düşüncesini gerçekleştirmesi için adım oldu. Daha sonraki siyasal kâbusun yolunu açan adım. 1930 Mart ayında bunu gerçekleştirdi ve "kanun gücünde kararnamelerle yönetme" modeline geçti. 1930 Eylül seçimine gidildi. Almanya, Amerikan kredilerinin yarattığı "yapay bolluk" yıllarını geride bırakmıştı. Ekonomi daralıyor, işsizlik katlanarak artmaya başlıyordu. İki yıl önceki seçimden sadece 12 sandalye ile çıkmış olan Adolf Hitler'in Nasyonal Sosyalist (Nazi) partisi 1930 Eylül seçiminde 107 sandalye ile ikinci parti oldu (Birinci parti 143 sandalye ile SPD, üçüncü ise 77 sandalye ile Komünist Parti, KPD idi.) 1930'lar Almanya'sı buradan başlıyordu.⁴³⁴

433 Kuruç, *age.*, s. 147-148.

434 Kuruç, *age.*, s. 129.

Kanun gücünde kararnamelerin sayısı 1930'da 5'ti. 1932'de 60 oldu. Reichstag oturumları ise 94'ten 13'e düştü. 1932 orada ekonomide ve siyasette bir kargaşa yılıydı. Sonunda, özellikle sermayenin tercihine ayak uydurarak, Hindenburg, Reichstag'da 196 sandalye ile 1. Parti olan Nazi'lerin lideri Hitler'i 30 Ocak 1933'te başbakanlığa atadı (SPD 121, KPD 100'er sandalye sahipti). Bundan sonra Hindenburg'a ve kararnamelerine gerek kalmayacaktı. 1933 yılı Hitler'in bir tür yıldırım harekâtı ile Almanya'yı ele geçirmesinde ilk büyük adımdı. Partiler birer birer kapatıldı ve sadece Hitler'inki "tek yasal parti" olarak kaldı. Sendikalar yasaklandı, sendikacılar kamplara gönderildi. Vatikan'la bir "konkordat" imzalandı. Bu, yeni rejimin hem Katolik hem de Protestan cemaat nezdinde bir "dinsel meşruiyet belgesi" oldu. Siyaset alanında sonraki önemli adım, Hindenburg'un 1934 Ağustos ayında ölmesi ve yapılan bir plebisitle Hitler'in, başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı makamlarını birleştiren bir unvanla, "Führer" (Şef) olmasıydı.⁴³⁵

Almanya'da Nazi döneminin ekonomisi ilginçtir. 1933'ten başlayarak, ekonominin yönlendirilmesinde ünlü bir finansçı, Hjalmar Schacht oturacaktır.⁴³⁶ Hitler için ekonomide otorite Merkez Bankasının başına atadığı Schacht'tı. (Sonra Ekonomi Bakanlığını da üstlenecek.) Schacht, dünya sermayesinin de güvenine sahipti. Bu nokta önemlidir. Çünkü, 1920'lerden ağır borçlu olarak gelen Almanya'nın bu pozisyonunu düzenlemek, düzeltmek apayrı ve tatlı-sert bir diplomasi ve kararlılıkla yapılabilirdi ve Schacht bunu becerdi. Bunun yanı sıra, yine 1933'ten başlayarak Almanya her alanda mutlak kontrollü bir ekonomi kurdu. Ücretler, fiyatlar, faizler, rantlar vs. sıkı kontrole alındı. Dış borçlanma söz konusu değildi. İç borç sadece kamu kesimine ait bir hak oldu; ancak, sermaye kesimi her türlü teşvik ve ayrıcalıkla borçlanma eksikliği hissetmedi. Yüksek kamu borçlanması yüksek kamu harcamasına dönüşerek çeşitli altyapı yatırımlarına kaynak yarattı. Bu yöntem işsizliği sıfırlamanın ilk adımı oldu. İkinci adım 1936'dan başlayan silahlanma yatırımları ile atıldı. Bu adımla eşleşen ekonomi sloganı Lebensraum idi. Yani, "yaşam alanı" idi.⁴³⁷

Nazi yönetimi Almanya'nın mevcut sınırlarına sığamayacağını, ekonominin gereksinmelerini ancak sınırlar ötesindeki doğal alanlarına erişmekle karşılayabileceğini yüksek sesle söylüyordu. Bu sloganın pratik sonucu, Nazilerin önce yakın çevre, sonra da uzak çevre ülkelere el koyma harekâtı olacak ve iş İkinci Dünya Savaşı'na uzanacaktı. Nazi modelinin esası siyasaldı. Ancak, Alman büyük sermayesinin daha İkinci Wilhelm'den gelen bir "Büyük Almanya" sevdası vardı. Bu ikisi 1930'ların özel koşullarında birleş-

435 Kuruç, *age.*, s. 131-135.

436 John Weitz, *Hitler's Banker, Hjalmar Horace Greely Schacht*, Warner Books, London, 1999.

437 Kuruç, *age.*, s. 160 vd.

miş oldu.⁴³⁸

1920'lerin yalnız kapitalisti Fransa, yalnızlığını geçici bir refaha dönüştürmeyi becermiş, 1930'lara çevresini kısıktandıracak bir altın stoku ve rahatlık içinde girmişti. Ancak, 1930'ların yeni koşullarında sahne değişecekti. Kazanılmış avantajlar silinecekti. 1932'den sonra ödemeler dengesi artıdan eksiye geçti. 1933'te sıkıntı arttı. Öteki ülkelerin hemen tümünün devalüasyona yöneldiği ortamda, değerli Fransız frangı bir avantaj değil, dış açığı büyüten etken olmuştu. Siyasette çoğunluğa sahip orta-sağ koalisyonlar çareyi ekonomik daralmada aradılar. Denk bütçe ve ücretleri düşürmek hedeflendi. Fransız sermayesi ürkekti. İlk fırsatta yurtdışına kaçış arardı. Ekonomi daraldıkça faizler yükselecek, altın rezervi azalacak, vergi gelirleri düşecek, işsizlik artacaktı. Hükümetler gelir ve giderdi. Ekonomi politikaları değişmezdi: Deflasyoncu çizgi. 1935'te çaresizlik bunu ekonomiyi kararnamelerle yürütme noktasına götürdü: Bir yılda 519 kararname gündeme geldi. Kararnameler sadece ücret ve işsizlik baskısı altında tutulan emekçileri değil, orta sınıfın geliri ve tasarruflarını da etkilemeye başladı. Siyasette bir yeni ittifak kuruldu: Halk Cephesi (Front Populaire).⁴³⁹ İttifak Sosyalist Parti başkanlığında Fransız Komünist Partisi (PCF) ve sağcı hükümetten ayrılan Radikal Partiden oluşacaktı. Halk Cephesi, 1936 Mayısındaki seçimlerle iktidara geldi. Deflasyonu bitirdi. Sermayeyi ilk ciddi sosyal reforma razı etti (Matignon Mutabakatı).⁴⁴⁰ Roosevelt'inki gibi, yeni talep yaratarak ekonomiyi harekete geçirmek, istihdamı ve ücretleri ve giderek karları artırmayı hedeflemekteydi.

Ancak, kısa süre içinde sermayenin klasik istikrarsızlık korkusu (İspanya'da seçimi kazanan Halk Cephesine karşı ayaklanan Franco ve generalle-riyle doğan iç savaşı da hesaba katarak) baş göstermişti. Sermayenin kaçışı, 1936 Eylül'ünde Fransız Halk Cephesi hükümetini sürdürmeye devam ettiği altın standardını terk etmeye ve devalüasyona yönlendirdi. Buna, 1931 Eylül'ünde İngiltere'nin dünya altın standardına son verişiyile başlayan artçı depremlerin en sonuncusu gözüyle bakmak gerekir. Çok yönlü ticaretin kaybolduğu ve döviz kurlarının anlamsızlaştığı 1930'larda Fransa'nın yalnızlığı 1936 Eylül'ünden itibaren sert şekilde ortaya çıkacak ve bir süre sonra Halk Cephesi yönetiminin çözülmesiyle sona erecektir. Sonrası, Radikallerin sol hükümetten ayrılıp yine sağa kaymaları ile devam edecektir. Bu durum, 1938'de, İngilizlerin Hitler'i yatıştırmak üzere düzenledikleri 1938 Münich Antlaşması'na ortak oluncaya kadar sürdü. Daha sonrası, Hitler'in 1939'un Martı'nda Prag'a, Eylül'ünde Polonya'ya ve 1940'ın Haziran'ında Paris'e giri-

438 Keith Tribe, *Strategies of Economic Order, German Economic Discourse 1750-1950*, Cambridge Univ.Press, Cambridge 1995.

439 Kuruç, *age.*, s. 217.

440 Kuruç, *age.*, s. 218.

şine kadar uzanacaktır.⁴⁴¹

1930'lara bakmak gerekirse, kapitalizmin belli başlı ülkelerinde 1920'lerde ortaya çıkan farklılaşmaların, 1930'larda keskinleşerek sürdüğünü vurgulamak doğru olacaktır. Kapitalizm kendi yarattığı koşullarda, yirmi yıllık bir ayrılıklar senaryosu yaratmıştır. Bu, aynı zamanda, bir Büyük Savaşın ötekine gidişin de senaryosuydu. Ekonomide bir uzun dönem önce 1920'lerde başlayan ve birikmiş yapısal uyumsuzlukları sergileyen senaryolarla kapanmış oldu. Uzun dönem dediğimiz, yüz yıllıktır. Kapanma vakti, kapitalizmin "ağa" devleti İngiltere'nin artık bu statüyü sürdürebilme vaktinin sona ermesi ile, bu da "Büyük Savaş" yılları ve sonrasında bu tabloyu berraklaştırması ile anlaşıldı. Kapitalizmin geldiği aşamada kendi büyük parçaları arasındaki çelişkiler ve her birinin kendi iç yapısında ortaya çıkan uyumsuzluklar 1920'lerde sergilendi; 1930'larda parçalar birbirinden gitgide ayrıldı. Sayısal veriler o yirmi yıllık dönemin ekonominin temel büyüklükleri (fundamentals) ile bir türlü toparlanamayan tablosunu gösterir.⁴⁴² Büyüme, istihdam, millî gelir, yatırımlar, vb. 1914'ten önce ve 1950'ten sonrası ile karşılaştırılırsa, kapitalizmin bir uzun dönemi kapatışı ve başka bir uzun döneme geçemeyişinin öyküsü daha iyi anlaşılacaktır. Niçin birbiri ardından iki Büyük Savaş? Bu büyük soru için, kapitalizmin ekonomisini de doğru kavramak şart olmaktadır.

441 Mark Mazover, **Dark Continent, Europe's Twentieth Century**, Vintage, N.Y. 2000

442 Angus Maddison, **The World Economy in the Twentieth Century**, OECD Development Centre, Paris 1989.

3. CUMHURİYETİN İLANI VE İÇ SİYASİ GELİŞMELER

3.1. Cumhuriyetin İlanından Önce

3.1.1. Birinci Mecliste Muhalefet ve Meclisin Yenilenmesi (1920-1923)*

3.1.1.1. Birinci Meclis İçinde Muhalefet

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin haksız uygulamaları sonrasında, Anadolu ve Trakya'da Müdafaa-i Hukuk teşkilatlanmaları başladı. Mütareke yılları Türk milleti ve devletinin bağımsızlığı açısından en sıkıntılı dönemlerinden birini oluşturmaktadır.

Mahallî ve bölgesel ölçekte başlayan teşkilatlar, Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC) bünyesinde tek merkezde toplanmıştır. Nihayet 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa'yı reis olarak seçti. Oluşturduğu hükümet ile yeni Türk Devleti'nin kuruluşuna giden yolda Millî Mücadele'yi yönetti. Bir yandan, yer yer işgale uğrayan vatanın kurtarılması için mücadele verilirken, diğer yandan da varlığı zaafa uğrayan Osmanlı Devleti'nin iktidar boşluğu doldurulmuş, yeni bir Türk Devleti kurma süreci başlatılmıştır.

Bu Meclis, hem millî hareketi zafere ulaştırmış hem de çeşitli yasal düzenlemelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atmıştır. Bütün yetkiler Mecliste toplanmış ve Meclisin üstünde bir güç kabul edilmemiştir. Bu düşünce, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ifadesinde karşılık bulmuştur. Sivas Kongresi'nde oluşturulan A-RMHC temsil heyetinin yetkileri Meclis açıldıktan sonra Meclis genel kuruluna geçmiş, bütün mebuslar A-RMHC üyesi sayılmıştır.

1920'den 1922 yılı ortalarına kadar A-RMHC'nin Başkanlığında Mustafa Kemal Paşa bulunmuştu. Ondan sonra da Cemiyetin başkanlığını, Halk Fırkasına dönüşüncüye kadar, Ali Fuat [Cebesoy] Paşa yapmış, fakat Mustafa Kemal Paşa tabii başkan olarak kalmıştır. Aynı siyasi kuruluşun üyeleri ol-

* Prof. Dr. Zeki Çevik, Balıkesir Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zcevik41@hotmail.com.

makla beraber TBMM üyesi mebuslar arasında bölünmeler belirmiş ve zamanla güç kazanmıştır. Yurdun düşmandan temizlenmesi ve millî hâkimiyetin pekiştirilmesi amaçlarında kuvvetli bir birlik kurmakla birlikte, TBMM üyeleri yurda hâkim olacak siyasi rejim ve anayasal düzen konularında anlaşma halinde olmamışlardır.⁴⁴³

“Müdafaa-i Hukuk” hareketinin her türlü fırkacılığı reddeden anlayışı, hareketin ikinci safhası olan Birinci Meclis döneminde de sürdü. Bu dönemde zikredilen anlayışın dışında bir istisna olarak iki örnek vardır. İlki Mustafa Kemal Paşa'nın siyaseten 18 Ekim 1920'de kurdurduğu “Türkiye Komünist Fırkası” ki üç ay kadar bir ömrü olmuş sonra kapatılmıştır. Diğer örnek ise Meclis'teki “Halk Zümresi” mebuslarına dayanan ve 7 Aralık 1920'de kurulan “Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası”dır. İki ay kadar ömrü olmuş, sonra kapatılmıştır. Fakat bu parti illegal olarak 1922 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁴⁴

Meclise katılan ve hepsi de Müdafaa-i Hukuk anlayışıyla vatanın kurtulması konusunda hemfikir olan bu mebuslar değişik meslek guruplarına mensup olup çeşitli fikirlere sahiptiler. Zamanla birbirine yakın mebusların bir araya gelip, ortaklaşa hareket etmek üzere başlayan bu ilk gruplaşmalar hakkında Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta bilgiler vermiştir. 1920 yılının ikinci yarısında, Mecliste kurulan ilk gruplar, “Tesanüt Grubu”, “İstiklal Grubu”, “Müdafaa-i Hukuk Zümresi”, “Halk Zümresi” ve “İslahat Grubu” idi. Bunların dışında isimsiz olarak, özel amaçlı kimi küçük grupların hepsi de Meclis görüşmelerinde disiplin sağlanarak ve oyların birleştirilmesi amacıyla kurulmuşsa da bunların varlıkları tersine bir durum ortaya çıkarmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, sayıları çok, üyeleri pek az olan grupların aralarındaki tartışmaların, özellikle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun çıkmasından sonra iyice yoğunlaşması üzerine Meclisin çalışamaz duruma geldiğini söylemektedir. *Mevcut grupları birleştirmek ya da bu gruplardan birini destekleyerek iş görmek için dolaylı yoldan çok çalıştım* diyen Mustafa Kemal Paşa, varılan sonuçların kalıcı olmaması yüzünden, bizzat bu konuya eğilerek; *Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir grup kurulmasına karar verdim.* diyor. Yine kurulacak bu grubun programını hazırladığını ve başına da bir ana madde koyduğunu söyleyen Mustafa Kemal Paşa bu maddenin ruhunun iki noktadan ibaret olduğunu belirtiyor:

Birinci nokta: Grup, Misak-ı Milli prensipleri çerçevesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin istiklalini sağlayacak barış ve güven-

443 Haz. Hürşit Çalika, **Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları**, Gülen Ofset Basımevi, İstanbul 1992, s. 69; Ali Fuat 'Ceibesoy' Paşa, “Millî Mücadele Nasıl Başladı?”, **Vatan**, 5 Nisan 1950.

444 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Bilgi Yay., Ankara 1978, 3. Baskı, s. 162-177-185-190.

*liğin elde edilmesi için, milletin bütün maddi ve manevi kuvvetlerini gereken hedeflere yönelterek kullanacak ve memleketin resmî ve hususi bütün kuruluş ve tesislerinin bu ana gayeye hizmet etmelerine çalışacaktır. İkinci nokta: Grup, devlet ve milletin teşkilatını, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çerçevesinde şimdiden sırasıyla tespite ve hazırlamaya çalışacaktır.*⁴⁴⁵

Gazi Mustafa Kemal Paşa yine aynı konuda 1923 yılında İzmit'te gazetecilerle yaptığı görüşme sırasında da açıklamalar yapmıştır:

*Blok halinde bulunan bir Meclis bir gün oldu beş parçaya ayrıldı. Fakat böyle sağ ve sol cenah şeklinde değil, hissi, şahsi, fikri, çeşitli nedenlerden dolayı çeşitli parçalara ayrıldı ve hiçbirisinde de bir karar sağlayabilecek çoğunluk mevcut olmadı. Zaman zaman bazen birleşirlerdi. Fakat çoğunlukla birbirlerinden ayrı olarak çalışırlardı. Ve hükümet mevkiinde olan ve Heyet-i Vekile içinde bulunan arkadaşlar olağanüstü zor durumlarla karşılaşıyorlardı. Çünkü yürütme yetkisine sahip olan bu Meclis'e birçok önemli meseleleri danışmak, oradan karar almak zorundaydılar. Hâlbuki en basit meselelerde bile Meclis'ten karar almak imkânı kalmıyordu. Ben bunu çok tehlikeli gördüğümden bir tedbir düşündüm ve hatırıma gelen şey bu ufak parçaları birleştirmek ve bir grup haline koymak oldu. Ona teşebbüs ettim. Bunlarla önce teker teker ve ardından toplu halde görüşmek suretiyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu ile bir grup yaptık. Ve o gruba esas program olmak üzere gösterdiğimiz iki nokta vardır. Birincisi Misak-ı Milli, İkincisi Anayasa.*⁴⁴⁶

Damar Arıkoğlu hatıralarında, Mustafa Kemal Paşa'nın "arzu ettiği mebusları" gruplar halinde resmî dairesine davet ettiğini, onlara grubun kuruluş amacını açıkladıktan sonra, Büyük Millet Meclisinde resmen kurulacak bu gruba katılmalarını istediğini, ancak girmek istemeyenleri fikirlerinde serbest bıraktığını anlatır.⁴⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa, bir yandan mebuslarla görüşürken bir yandan da yurt çapındaki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle daha yakından irtibat halinde olmuştur. Bu hazırlıklar sonrasında A-RMH Grubu (Birinci Grup) 10 Mayıs 1921'de kurulmuştur. Grubun "A-RMH üyelerinin Meclis'te bir tür parti disipliniyle hareket etmelerini sağlamak üzere" kurulduğu, yayımlanan

445 K. Atatürk, **Nutuk**, C II, Kültür Bakanlığı Yayınları-1000 Temel Eser: 68, İstanbul 1975, s. 188-190. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa, davet ettiği mebuslar ile ilk toplantısını 10 Mayıs 1921 tarihinde yapmış, bu toplantıya 133 mebus katılmıştır, Zeki Çevik, **Milli Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 401.

446 Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1982, s. 57-58.

447 Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım, Milli Mücadele**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961, s. 225.

ilk dört genel kurul toplantı tutanaklarının giriş bölümünde şu şekilde geçmektedir:

*Bugünkü vaziyetimizin doğurucusu olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk derneklerinin düzeltimiyle örgütün pekiştirilmesi ve şimdiki duruma göre çalışma biçimlerinin saptanması ve düzenlenmesi ve sonuç olarak Büyük Millet Meclisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında bir grup oluşturulmasının ilkeleri hakkında Büyük Millet Meclisi Başkanı ile grup defterinde adları kayıtlı kişiler arasında çeşitli zamanlarda fikir alışverişi yapılmıştı. Bu konuda çeşitli kişiler tarafından ileri sürülen fikir ve görüşler üstünde ayrıntılı tartışmalardan sonra grubun oluşturulması ve kurulması kararlaştırıldı.*⁴⁴⁸

Grubun ilk genel kurulunda (o gün itibariyle meclis çoğunluğunu oluşturan) 133 mebusun hazır bulunduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın grubun kuruluş amacını açıklamasından sonra, grup iç tüzük tasarısının tartışılarak kabul edildiği belirtilmektedir. Grubun amacı, iç tüzük tasarısının program olarak kabul edilen esas maddesinde, Misak-ı Millî kapsamında vatanın tamamıyeti ve milletin istiklalini sağlayacak barışa ulaşmak; bu amaçla bütün maddi ve manevi kuvvetleri gereken hedeflere yöneltmek ve devlet ve milletin teşkilatını, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tespit ve hazırlamaya çalışmak olarak açıklanıyordu.⁴⁴⁹

Öte yandan, Meclis açıldığında bütün Meclis üyelerinin A-RMHC'nin üyesi sayılmış olmaları, buna karşılık grubun bazı mebusları dışarıda bırakmak suretiyle kurulması, "cemiyet üyelerinin Mecliste bir tür parti disipliniyle hareket etmesini sağlamak" olarak açıklanan amaçla çelişiyordu. Grubun asıl varlık sebebi olarak oyların Mecliste dağılmasını önleyerek disiplini sağlamak olduğu öngörülmüyordu. Bu mesele grup iç tüzüğünün 9. maddesinde *grupta görüşülerek gerekli çoğunlukla kararlaştırılan konularda, azınlık çoğunluk kararlarına uymak zorundadır* denerek düzenlenmiştir.⁴⁵⁰

A-RMH Grubunun (programda açıklanan amacını bütün mebuslar kabul ettikleri halde, birçok mebus dışarıda bırakılmak suretiyle) kurulması, grup dışında bırakılan mebusların tepkisine yol açmıştır. Grubun kurulmasından iki gün sonra, 12 Mayıs 1921'de Erzurum mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Bey

448 Faik Reşit Unat, "TBMM'nin birinci devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, C 3, S 13, Ağustos 1944, s.4; Dilini sadeleştiren: Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Yurt Yay., Ankara 1981, s. 42.

449 Unat, agm., s. 4-5. Burada ilk kuruluşta 133 mebusun hazır bulunduğu belirtilmekle birlikte, bu sayı daha sonra 261'e kadar çıkmıştır, Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 218.

450 Demirel, age., s. 218.

tarafından Meclis Başkanlığına verilen önerge ile ilk tepki görüldü.⁴⁵¹ Bu önerge 16 Mayıs 1921 tarihinde Mecliste görüşülürken sert tartışmalara yol açmıştır.

Birinci Mecliste bu muhalefet asıl amacı Mustafa Kemal Paşa'nın şahsi egemenlik kurmasına karşı ve Meclisin üstünlüğünün korunması bakımından Başkumandanlığın 3. kez uzatılması sırasında resmen teşkilatlı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yani, özellikle Birinci Grubun kurulmasından (10 Mayıs 1921) sonra başlayan teşkilatsız muhalefet 14 ay sonra Temmuz 1922'de *Biz de Müdafaa-i Hukukçuyuz* denilerek İkinci A-RMH Grubu adıyla bu defa teşkilatlı olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁵²

İkinci Grup'un liderlerinden Hüseyin Avni [Ulaş] Bey, 30 Nisan 1923'te *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde çıkan demecinde, grubun kendisiyle beraber yedi kişilik kurucularının listesini vermiştir.⁴⁵³ Birinci Mecliste muhalefetin teşkilatlı bir şekilde ortaya çıkmasında Başkumandanlık Kanununun büyük rolü olmuştur. Burada ilginç olan nokta, bu muhalif mebusların Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığına karşı çıkmayıp, destek olmalarıdır. Onların ısrarla karşı oldukları konu, meclisin yetkilerinin belirlenen süre içinde Başkumandan tarafından kullanılması meselesidir. Sonuçta bu mesele, Başkumandanlık Kanunu'ndan, Mustafa Kemal Paşa'ya olağanüstü yetkiler veren madde çıkarılarak, 20 Temmuz 1922'de Başkumandanlık süresiz olarak uzatılmasıyla çözülmüştür. Bu kanun tartışmasız olarak ve oy birliği ile kabul edilmiştir.⁴⁵⁴

İstiklal Mahkemelerinin Başkumandana bağlanması, üyelerinin Başkumandanca atanması, mahkemelerin sert tutumu ve denetim dışı kalması Mecliste huzursuzluğa ve sert tartışmalara yol açmıştır.⁴⁵⁵ Başkumandanlık emriyle Tekâlî-i Milliye Kanununa uymayanların cezalandırılmaları görevi de İstiklal Mahkemelerine verilmişti.⁴⁵⁶ Başkumandanlık tarafından kurulan ve Meclisin denetimi dışında faaliyet gösteren İstiklal Mahkemelerinin de görevlerine son verildi. Görevlendirilmiş mahkeme üyesi mebuslar geri ça-

451 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMM ZC)**, C 10, TBMM Matbaası, Ankara 1958. s. 296, Celse 1.

452 Tunçay, **age.**, s. 46-47; Demirel, **age.**, s. 379.

453 Bu listedeki kişiler şunlardır: Canik mebusu Emin [Gevelioğlu], Erzurum mebusu Süleyman Necati [Güneri], Kastamonu mebusu Mehmet Besim [Fazlıoğlu], Kayseri mebusu Ahmet Rifat [Çalika], Sivas mebusu Kara Vasıf [Karakol] ve Mersin mebusu Çolak Salahattin [Köseoğlu] Beyler. Demirel, **age.**, s. 380.

454 **TBMM ZC**, C 21, s. 435, 20 Temmuz 1922.

455 **TBMM GCZ**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1985, C 2, Ankara 1985, s. 614-619, 14 Ocak 1922; **TBMM GCZ**, C 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1985, s. 101-102, 20 Mart 1922.

456 Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 145-146.

ğırıldı.⁴⁵⁷ Daha sonra Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu)'nin Amasya'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasını isteyen tezkeresi görüşülürken de yoğun tartışmalar yaşanmıştır.⁴⁵⁸

Her çeşit fırkacılığın reddedilmesine rağmen bu iki grup, Birinci Mecliste iktidar ve muhalefet partisi gibi hareket etmişlerdir. Birinci Mecliste zabıtları temize çekme göreviyle memur olarak çalışan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu da *bu iki grup ilk Meclis'in odaklaşmaya başlayan iktidar ve muhalefet partileri gibiydi* diyor.⁴⁵⁹

Birinci Meclis, 1 Kasım 1922 'de Saltanatı kaldırarak Cumhuriyet'e giden yolda çok önemli bir adım atmıştır. Birinci ve İkinci Grup mebuslar bu konuda adeta birbirleriyle yarışmışlar, sonuçta, siyasi gücü elinden alınan Hilafet makamı korunarak, Saltanat ittifakla kaldırılmıştır.⁴⁶⁰

Aslında Birinci Mecliste Misak-ı Milli'nin hedeflerine karşı çıkan hiçbir mebus yoktu. Mesela Lozan Konferansı sırasında Misak-ı Milli'den taviz verilmesine karşı çıkanlar Birinci Grup dışında bırakılan ve daha sonra İkinci Grup'u kuran mebuslar olmuştur. Tek parti rejiminin kökleştiği 1934'te yayımlanan tarih kitabında bile, o dönemle ilgili olarak muhalefetin bu konudaki hakkı teslim edilmiştir: *Birinci Büyük Millet Meclisi böyle maksat ve cereyanlara kapılmış ve muhtelif grup ve zümrelere ayrılmış bulunduğu zaman bile esaslı bir noktada yekpare bir kütle halinde bulunuyordu; o esaslı nokta, malum olan milli hudut dâhilinde Türk Vatanının tamamıyeti ve Türk Devleti'nin tam istiklali umdesi idi.*⁴⁶¹

Birinci Meclisteki Birinci ve İkinci Müdafaa-i Hukuk Gruplarının nitelikleri ve fonksiyonları bu dönemi inceleyen bazı eserlerde ve ders kitaplarında ya hiç işlenmemiş, ya da klişe birkaç cümle ile üstelik yanlış şekilde yer almıştır. Ahmet Demirel, Birinci ve İkinci Gruplar arasındaki mücadelenin nitelikleri hakkında ileri sürülen bu klişeleri, ana hatlarıyla şöyle özetler:

I. Grup, çökmüş Osmanlı kurumları ve kültürünü ortadan kaldırıp, yerine modern, laik, demokratik hareket eden ve sonunda bunu başaran laik, devrimci, demokrat radikallerin grubuydu. Bunların karşısına dikilen II. Grup ise, sıkıca sarıldığı Osmanlı kurumlarının muhafazasını amaçlamıştı ve esas olarak, meclisin şeriat yanlısı, din-

457 **TBMM ZC**, C 21, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s. 455.

458 26 Temmuz 1922 günü yapılan gizli oturumda yapılan bu tartışmalarda muhafazakâr görüşleri ile bilinen Karesi Mebusu Hasan Basri [Çantay] Bey, İstiklal Mahkemelerini toptan kaldırmanın doğru olmadığını savunuyor ve *İstiklal Mahkemelerini kaldırarak ülkeye iyilik yapacağız derken kötülük yapmış oluruz.* diyor, **TBMM GCZ**, C 3, s. 609-610.

459 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Milli Mücadele Anıları**m, Hil Yay., İstanbul 1983, 2. Basıkı, s. 139.

460 **TBMM ZC**, C 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 314-315.

461 Tarih IV, **Türkiye Cumhuriyeti**, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 88.

*ci, muhafazakâr, gerici unsurları tarafından oluşturulmuştu. Bunlar laik, modern bir devletin kurulmasına karşıydılar.*⁴⁶²

Birinci Mecliste ortaya çıkan Birinci ve İkinci grupların nitelik ve amaçları bakımından yukarıda belirtilen klişenin öncülerinden birisi Enver Behnan Şapolyo'dur.⁴⁶³

1980 sonrası liselerde okutulan ders kitabında Birinci Meclisteki gruplardan çok az bahis vardır.⁴⁶⁴ Mesela İkinci Grup ile ilgili olarak: *...saltanatın kaldırılması İkinci Grup'ta toplananların sayısını biraz daha arttırdı. şeklinde tek cümlelik bir ifade ile bu gruba "saltanatçı" denilmiştir.*⁴⁶⁵ Yine 1980 sonrasında Türkiye'deki tüm üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan Hazma Eroğlu'nun kaleme aldığı *Türk İnkılap Tarihi* nde de buna yakın ifadeler yer almaktadır.⁴⁶⁶

Demirel'e göre, 1990'lı yılların sonlarına kadar gelişen tarih anlayışının iki grubu bu kadar net çizgilerle ayırması ve İkinci Grup'u Osmanlı düzeni, şeriat ve saltanat yanlısı olarak suçlaması, akademik çevreler ve diğer araştırmacıların İkinci Grup'a ilgisiz kalmasına sebep olmuştur. Bizzat Atatürk bile İkinci Grup ile ilgili bu kadar keskin ifadeler kullanmaz.⁴⁶⁷

Demirel, yakın tarihlere kadar yapılan "laik-devrimci-ilerici/şeriatçı-saltanat yanlısı-dinci-gerici" ayrımının genel kabul görmesinin sebeplerini ese-

462 Demirel, *age.*, s. 15.

463 Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi**, Hamle Matbaası, İstanbul 1967, s. 100.

464 Millî Mücadele'nin ders kitaplarındaki bazı hatalı değerlendirmelerle ilgili geniş bilgi için bk. Zeki Çevik, "Millî Mücadele'nin Resmi Ders Kitaplarında Anlatımına Eleştirel Yaklaşımlar", Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi, 18-20 Mart 2010, **Sempozyum Bildiriler Kitabı**, TTK Yay., Ankara 2011, s. 753-765.

465 Mükerrrem Kamil Su-Ahmet Mumcu, **Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1995, 16. Baskıya ek., s. 192.

466 Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 283'de (Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Yeri*, C 1, Ankara 1965) künyeli eserden aynen alıntı yapılmış. (Hamza Eroğlu'nun bu eseri 1982'de tüm Yüksek Öğretim Kurumları için MEB tarafından 150.000 adet basılmıştır.)

467 Atatürk, İkinci Grup'un kuruluşunu şöyle anlatıyor: *Muhalefet fikrinin ana kaynağı, Müdafaa-i Hukuk Grubu nizamnamesinin temel maddesindeki ikinci nokta idi. Yani Hükümet kuruluşunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre yapılması meselesi...* Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 233; Atatürk yine Nutuk'ta İkinci Grup'un, Vekiller seçilirken, kendisinin Meclis Reisi olarak adayları belirlemesine ve Başkumandanlık Kanunu'yla kendisine verilen yetkilere karşı çıktığından yakını, Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 234, 255-267; Atatürk'ün Şeriye Encümeninde muhalefetinden söz ettiği (**Nutuk**, C II, s. 298'de) Ankara Mebusu Hacı Mustafa [Beyman] Efendi İkinci Grup üyesi değildir. Bir süre Birinci Grup'a katılmış, sonra da istifa ederek bağımsız kalmıştır. Demirel, *age.*, s. 17.

rinde tahlil etmektedir.⁴⁶⁸ Gerçekten de Birinci Meclisi konu alan çok az sayıda çalışmayı ders kitaplarına da yansıyan bu ayırım etkilemiştir.⁴⁶⁹

Aslında Birinci Mecliste I. ve II. Müdafaa-i Hukuk grupları ile bağımsız hareket edenler şeklinde bir bölünmüşlüğe rağmen, bunlar arasında amaç, kurtuluş ve demokratik rejim gibi konularda fikir birliği vardı.⁴⁷⁰ Kısacası Birinci Meclisteki II. Grup üyeleri genel itibariyle, bazı “klişeleşmiş” görüşlerin aksine, iktidar amacı olmayan, özellikle temel hak ve hürriyetler konusunda duyarlı olan (mesela İstiklal Mahkemelerine karşı çıkmaları bu cümledendir) yaklaşımlar sergilemişler; Meclisin üstünlüğünü savunup, yönetimin kişi egemenliğine dönüşmemesi konusunda muhalefet etmişlerdir.⁴⁷¹

3.1.1.2. Seçim Kararı ve Meclisin Yenilenmesi

Aydın mebusu Esat [İleri] Efendi'nin, 1 Nisan 1923 tarihinde, büyük çoğunluğu Birinci Grup'tan 120 arkadaşının seçimlerin yenilenmesine ilişkin kanun teklifi Mecliste okundu. Bu teklifte, Meclisin gayesine ulaşıncaya kadar aralıksız toplanacağı belirtiliyordu. Ayrıca Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ayrı maddesinin kaldırılarak seçimlere gidilmesi öngörülüyordu. Kanun Mecliste oylanarak oy birliği ile kabul edildi. Birinci Meclis 16 Nisan 1923'te son toplantısını yaparak dağıldı.⁴⁷² Böylece vatani düşman işgalinden kurtaran bu gazi meclisin görevi de sona erdi.

Birinci Meclisin seçim kararı almasından bir hafta sonra, 8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın A-RMHC Reisi sıfatıyla imzalayıp yayımladığı Dokuz Umde Beyannamesi, Meclisteki Birinci Grup'un, Halk Fırkasına dönüş-

468 Demirel, *age.*, s. 18-21.

469 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı (Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle)*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., Ankara 1973, s. 388; Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1981, s. 56; Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1*, Zeus Kitabevi, İzmir 2005, s. 203; Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 48,59; Selek, *age.*, s. 592, 600.

470 Mesela Kemal Karpat bu konuda: *Cumhuriyet rejiminin temel taşı olan BMM Millî Mücadele yıllarında ayrı fikirleri temsil ettiği için ikiye bölünmüş, fakat esas gayelerde beraberliği ve birliği korumuş ve demokratik yoldan ayrılmamıştı.* diyor. Kemal Karpat, *İslam Ansiklopedisi*, 131.Cüz, “Türkler (Cumhuriyet Devri)” Maddesi, s. 396; Yine Birinci Mecliste İstanbul Mebusu olarak görev yapan Ali Fethi Okyar ise bu konuda: *Büyük Millet Meclisinde, birbirinden çok farklı düşünceler, ayrı felsefe ve görüşlere sahip hizipler vardı ve bunlar arasında zaman zaman esasa inen tartışmalar oluyordu. Fakat hepsi, bir noktada mutlak birlik halinde idiler. Vatanın kurtulması ve Milli Misak sınırları içinde müstakil, haysiyetli, her varlığa sahip devletin kurulması...* demektedir. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul 1980, s. 292.

471 Demirel, *age.*, s. 391-398; Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 60-63; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Ömer Laçiner, İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 229-230; Çevik, *age.*, s. 415- 452.

472 Çevik, *age.*, s. 477, *TBMM ZC*, C 28, TBMM Matbaası, Ankara 1961, s. 283-293.

türüleceğini bildiriyordu.⁴⁷³ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta, Dokuz Umde'yi "partimizin ilk programı" diyerek nitelendirmiştir.⁴⁷⁴

Birinci Meclisin dağılmasından sonra, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, bazı vekillerle, Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim Kurulu üyelerinden oluşan bir seçim bürosu kurulmuş ve Mustafa Kemal Paşa, bu kurulla birlikte, seçimden sonra Halk Fırkasına dönüştürülecek olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin aday listelerinin oluşturulması çalışmalarına başlamıştır.⁴⁷⁵

1923 seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik ettiği Birinci Grubun karşısında muhtemel üç muhalif grup bulunuyordu. Bunlar Birinci Mecliste Erzurum mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Beyin liderliğindeki İkinci Grup; Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali [Öğütçü] Bey'in liderliğindeki Bağımsız Grup ile iktidar ve muhalefet grupları içinde yer almayan eski İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup mebuslardı.⁴⁷⁶ Yeni seçimlere katılmama kararı alan İkinci Grup ise üyelerini şahsi teşebbüslerinde serbest bırakmıştır.⁴⁷⁷

Seçim kararı alındıktan sonra 15 Nisan 1923'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapıldı ve Birinci Grup'a uzak duran İttihatçıların kendi adlarına seçime girmeleri engellendi. İkinci Grup mebusları da kararlarında serbest bırakıldı. Müstakil (Bağımsız) Grup ise seçimlerde etkili olabilecek bir örgütlenmeye sahip değildi. Böylece Birinci Grup, A-RMHC teşkilatı aracılığıyla belirlediği adayları iki dereceli güdümlü seçimlerle seçtirerek, rakipsiz olarak mutlak bir başarı elde etmiştir.

1923 seçimleri sonunda, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği kişiler (sadece Zeki 'Kadirbeyoğlu' Bey -Gümüşhane mebusu- istisnadır.) mebus olmuştur. İkinci Grup ise tamamen tasfiye edilmiştir.⁴⁷⁸ Meclis albümünde adı geçen 437 Birinci Meclis üyesinden 125'i İkinci Meclise seçilmiştir. Bunların bü-

473 Dokuz Umde'nin tam metni için bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler-1859-1952**, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 580-582; Karabekir, **age.**, s. 130-134; Aslında Mustafa Kemal Paşa, zaferin kazanılması ve Saltanatın kaldırılmasından sonra, daha 7 Aralık 1922'de Ankara basını aracılığıyla, ilk defa, halkçılık prensibine dayanan ve "Halk Fırkası" adıyla bir siyasi parti kurmak niyetinde olduğunu açıklamıştır, Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 328.

474 Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 329-330.

475 Arıkoğlu, **age.**, s. 138.

476 Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı-Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2014, 2. Baskı, s. 31-32.

477 Bu kararlar ilgili olarak İkinci Grup liderlerinden Erzurum mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Bey'in 30 Nisan 1923 tarihli *Tevhid-i Efkar* gazetesine verdiği demeç için bk. Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet...**, s. 562. Hüseyin Avni Bey bağımsız aday olarak da seçime katılmamıştır.

478 Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991, s. 96; Selek, **age.**, s. 601.

yük bölümü Birinci Grup üyesi mebuslardır. Birinci Mecliste İkinci Grup üyesi olan hiçbir mebus İkinci Meclise girememiştir.⁴⁷⁹

İkinci Mecliste yer alan toplam 333 milletvekilinin 207'si (% 62,2) bir sonraki Meclise seçilmiş, 126'sı seçilememiştir.⁴⁸⁰ Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yolda Millî Mücadele'yi yürüten Birinci Meclis, vatanın kurtarılması ve bağımsızlık konularında her zaman hemfikir olmuş, ancak yeni rejimin temel unsurları konularında anlaşamayarak müstakiller dışında iki ana gruba ayrılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik ettiği Birinci Grup'a karşı, İkinci Grup'un muhalefeti iktidara gelme amacı taşımayan bir grup muhalefeti idi. İkinci Grup, meclis egemenliği kavramına dayanarak, fiilen oluşabilecek her türlü kişisel iktidara karşı tepki göstermiş, meclis üstünlüğü ve bu gücün üzerinde yetkili makam tanımamak konusunda olağanüstü duyarlı davranmıştır. Diğer önemli bir nokta da, İkinci Grup'un Millî Mücadele başarıya ulaşana kadar, Meclisteki birlik ve beraberliğin ortadan kalkmamasına özen göstermiş olmasıdır. Ülkede kanuna dayanan bir yönetim kurulması ilkesi de İkinci Grup'un temel ilkelerinden biridir. Bunun tabii sonucu olarak İkinci Grup mensupları temel hak ve hürriyetler konusunda hassas davranmışlardır. Bu anlayışla, İstiklal Mahkemeleri ve bu mahkemelerin bazı uygulamalarına karşı çıkmışlardır.

İkinci Grup, ülkenin dış siyaseti konularında da hassas davranmıştır. Lozan görüşmelerinin bütünüyle Meclisin denetimi altında yapılması ve bu konuda son sözü Meclisin söylemesi gerektiği konusunda son derece ısrarlı olmuşlardır. Misak-ı Millî'ye ait meseleler gündeme geldiğinde de hassasiyetleri artmıştır. Meclis üstünlüğü ve onun üzerinde yetkili bir güç tanımama ilkesinden hareket edilince, tabiatıyla Heyet-i Vekilenin Meclise ait yetkileri Meclisin bilgisi dışında kullandığı her uygulamaya muhalefet şiddetle tepki göstermiştir.

Erik Jan Zürcher, İkinci Grup üyelerinin tek amaç için birleştiklerini, bunun da "Millet Meclisi'nin egemenliğini korumak ve Mustafa Kemal'in diktatörce yetkiler elde etmesini engellemek" olduğunu belirtmektedir.⁴⁸¹

Hiç şüphesiz muhalefetsiz demokrasi olmaz. Bu bakımdan Birinci Meclisteki muhalefet geç örgütlenmesine rağmen çok etkili mücadele vermiştir. Aslında bu meclisin bütün üyeleri büyük ölçüde vicdanlarının sesini dinleyerek doğruluk ve adalet üzere hareket etmişlerdir. Mebuslar hür iradeleriyle bazen mensup oldukları grupların dışında da oy kullanmışlardır. Gruplar arasında hür iradeleriyle saf değiştiren mebuslar vardır. Mebuslar, bazen reis

479 Demirel, *age.*, s. 584.

480 Demirel, *Tek Partinin İktidarı...*, s. 50.

481 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yay., İstanbul 1987, s. 229.

seçtikleri Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği önergeleri bile delil yetersizliği sebebiyle reddetmişlerdir. Hatta kendisine bazen söz verilmemiştir. Mesela 23 Ekim 1920 günü İkinci Reis Vekili Hasan Fehmi Bey başkanlığında yapılan gizli celsede Konya isyanı ile ilgili görüşmeler sırasında Mustafa Kemal Paşa: *Reis Bey söz isterim. diyor, fakat oturumu yöneten Hasan Fehmi Bey: Vakit gecikti. Celseyi tatil ediyorum.* diyerek söz vermiyordu.⁴⁸² Türk parlamento tarihinde başlangıçtan bugüne en demokratik işleyen Meclis, Birinci Meclis'tir. Bu Meclis, yeni bir Türk Devleti'nin doğmasını sağlamıştır.

3.1.2. Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkasına (1918-1923)

Millî Mücadele'nin temel gücü, "Müdafaa-i Hukuk" anlayışıdır. Mondros Mütarekesi hükümlerinin haksız uygulamalarına karşı Türk milletinin meşru müdafaası olarak doğan bu hareket kısa sürede bir direniş suuru uyardırmıştır. Anadolu ve Trakya'da yer yer ve birbirinden bağımsız başlayan örgütlenmeler, hakların ve hukukun savunulması ve korunmasından başka bir amaç gütmüyordu. "Müdafaa-i Hukuk", "Redd-i İlhak", "Redd-i işgal" gibi değişik isimler altında başlayan bu teşkilatlanmalar, genellikle mahallî ölçekte başlamış, giderek yöresel ve bölgesel nitelikte genişleşmişlerdir. İşgal bölgelerinde ise bu cemiyetlerin kongrelerinde alınan kararlarla gönüllü silahlı direniş birlikleri oluşturulmuştur. Kısaca bu teşkilatlanmanın ruhu "Müdafaa-i Hukuk", bedeni "cemiyetler" ve "kongreler", vurucu gücü ise "Kuvâ-yı Milliye" idi. Oluşum ve gelişim temellerini iki dönem halinde incelediğimiz Müdafaa-i Hukuk hareketi ve teşkilatlanması, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra başlayacak ve 9 Eylül 1923'te Halk Fırkasına dönüşecektir.

3.1.2.1. Birinci Müdafaa-i Hukuk Dönemi (30 Ekim 1918-23 Nisan 1920)

I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sona erdiren Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, İtilaf Devletleri, savaş sürerken aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar⁴⁸³ gereğince derhal işgallere başladılar. İngilizler ateşkesten sonra, devletler hukukunu çiğneyerek 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal ettiler. Daha sonra da 9 Kasım 1918'de hem İskenderun'u hem de Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasındaki müstahkem mevkiiler İngiliz ve Fransız işgaline uğradı. 4 Kasım 1918'de bir Fransız alayı, Doğu Trakya'da Uzunköprü-Sirkeci demir yolunu denetime aldı. Fransızlar ayrıca Anadolu'da

482 TBMM GCZ, C 1, s.127, İ 67, 18 Eylül 1336/1920, C 2.

483 I. Dünya Savaşı sürerken Osmanlı topraklarına ilişkin yapılan gizli antlaşmalar hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz Altuğ, **Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**, Fatih Yay., İstanbul 1980, s. 3-5; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Ömer Laçiner, İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 209-214.

Dört Yol, Mersin, Adana, Pozantı, Çiftehan ve Afyonkarahisar istasyonlarını, İngilizler ise Batum, Samsun, Merzifon, Antep, Cerablus, Maraş, Birecik, Kars, Urfa ve Konya istasyonlarını işgal ettiler. İngilizler daha sonra Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'yı Musul vilayetine karşılık Fransızlara devretmişlerdir. Aynı tarihlerde İtalyanlar da Antalya, Kuşadası, Bodrum, Fethiye, Marmaris, Konya ve Akşehir'e asker sevk ederek işgal etmişlerdi.⁴⁸⁴ Nihayet 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan zırhlılarından oluşan 61 parçalık İtilaf donanması İstanbul önlerine gelip demirledi.⁴⁸⁵ Daha sonra da bu gemilerden karaya asker çıkarılarak başkent sıkı bir denetime alındı.⁴⁸⁶

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgali ve o gün ilk kurşun hadisesinden sonra Türklere yapılan katliam, Millî Mücadele'nin bir dönüm noktası olmuştur. İngilizlerin daha önce İtalyanlara vermeyi vaat ettikleri (1917- St. Jean de Maurienne Antlaşması) İzmir ve havalisine Yunanlıların çıkmasını sağlamalarının iki önemli sebebi vardı. Birincisi "Türkleri mutlaka cezalandırmak gereklidir", şeklindeki İngiliz politikasını⁴⁸⁷ uygulayacak gönüllü Yunan kuvvetlerinin varlığıydı (İngiliz Başbakanı Lloyd George ile Yunan Başbakanı Venizelos'un planlayıp Paris Konferansı'nda kabul ettirdikleri). İkincisi ise o zamanki İngiliz dış politikasının, Ege ve Batı Anadolu'da güçlü bir İtalya yerine, zayıf bir Yunanistan'ı görmeyi daha uygun bulmasıydı.⁴⁸⁸

Bu haksız işgal ve katliamlar karşısında İstanbul'da padişah, sadrazam

484 Doğu Ergil, **Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s. 42.

485 O günlerde İstanbul'da bulunan Enver Behnan Şapolyo, gelen bu İtilaf donanmasında İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan zırhlıları yanında ABD ve Japon zırhlı ve bahriyelilerinden de söz etmektedir. Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Âlemi**, Hamle Matb., İstanbul 1967, s. 10-11.

486 İstanbul'a gelen bu İtilaf donanmasından derhal karaya çıkarak, kırsalları, otelleri, İtalyan ve Fransız okulları ve hastanelerini işgal eden müttefik kuvveti: 2616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan askerinden oluşuyordu. Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul, 1918-1923**, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 149-150.

487 İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un yazdığı 9 Kasım 1918 tarihli özel talimat mektubunda özetle şunlar belirtiliyordu; *Mezopotamya, Suriye ve Arabistan'da tarafımızdan işgal dedikten sonra; Türkler 'gerçek doğulu biçimde' zevahiri kurtarmak için bütün İslam dünyasında mütarekenin askeri yenilgi sonucu olmayıp bizimle uyuşma isteklerinden ileri geldiğini telkin etmeye çalışacaklardır. Şimdiden mütareke hükümlerinin kendilerince elverişli olduğunu iddia ediyorlar. Böyle bir izlenimi silmemiz gerekecektir. Mısır ve Hindistan'daki Müslüman uyruklarımızın Türklerin 'tamamen yenildiklerini' anlamalarını 'özellikle' istiyoruz. Bu İslamlığa, Turancılığa ve genel olarak İslam'ın siyasi bakımdan sömürüsüne 'öldürücü bir darbe' indirecektir.* Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C 1, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 94-95, FO 371/3415,186481.

488 Altuğ, **age.**, s. 25-29.

ve hükümeti tepkisizdi.⁴⁸⁹ Vatansever genç komutanlar ise bir şeyler yapmak gerektiğinin bilincindeydiler. Bu durumdan kurtulmanın yollarını kendi aralarında tartışıyor ve çıkış yolları arıyorlardı. Bu komutanlar arasında 13 Kasım 1918'de Adana'dan İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa da vardı. O, Şişli'deki evinde yakın arkadaşlarıyla memleketi bu çıkmazdan kurtarmanın çarelerini tartışıp değerlendirmiştir.⁴⁹⁰ Bu komutanlar kurtuluşun kesinlikle İstanbul'da kalarak gerçekleşmeyeceğini anladıktan sonra, çeşitli görevler alarak ve planlı bir şekilde Anadolu'ya geçmişlerdir.

Mütareke Dönemi (30 Ekim 1918-23 Nisan 1920) Türkiye'si her bakımdan bitirilmiş bir devlet ve millet görüntüsü veriyordu.⁴⁹¹ Asker-sivil bir avuç aydın kurtuluş konusunda ümitsizdiler. Vatanın bütün halinde kurtuluşunu düşünüp harekete geçenlerin sayısı oldukça azdı. Ancak bunlar genel olarak mahallî bir kurtuluşa güçlerinin yeteceği inancında idiler. Topyekûn bir kurtuluş için başlangıçta harekete geçen isimler; Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat [Cebesoy] Paşa, Refet [Bele] Paşa ve Hüseyin Rauf [Orbay] Bey'dir.

Millî Mücadele'de "Müdafaa- Hukuk" fikrine dayalı bir teşkilatlanmanın tarihi temelini "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" oluşturur. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Balkan Savaşı'nın yıkımlarını hafifletmek amacıyla 1 Şubat 1913 tarihinde İstanbul'da kurulan bu cemiyet ülke genelinde 53 şubede altı yıl iki ay faaliyet göstermiştir. Sonunda Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından siyaseten mahzurlu olduğu ve çalışmalarının kötü sonuçlar doğuracağı gibi gerekçelerle 1 Nisan 1919'da kapatılmış ve mal varlığı hazineye devredilmiştir.⁴⁹²

Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan

489 Zeki Çevik, **Millî Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 7-11.

490 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 1, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 78-79.

491 Bu dönemi en gerçekçi değerlendirenlerden birisi de Atatürk'tür. Ünlü Nutuk'unda şöyle diyor: *Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Harb'in uzun yılları boyunca, millet yorgun ve fakir bir halde. Milleti ve memleketi Dünya Savaşı'na sokanlar, kendi hayatlarının endişesine düşerek memleketten kaçmışlar....Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükümet aciz, haysiyetsiz, korkak, yalnız Padişah'ın iradesine tabi ve onunla beraber şahıslarını koruyabilecek herhangi bir duruma razı.....Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış ve alınmakta...İtilaf Devletleri, ateşkes anlaşmasının hükümlerine uymaya lüzum görmüyorlar...Bundan başka, memleketin her tarafında, Hıristiyan azınlıklar gizli, açık, millî emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devletin bir an önce çökmesine çalışıyorlardı.* Atatürk, **Nutuk**, C I, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı-1000 Temel Eser Yay., İstanbul 1973, s. 3-4.

492 Geniş bilgi için bk. Nazım H. Polat, **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

“Müdafaa-i Hukuk” örgütlenmesinin de fikir ve isim bakımından temelini oluştururlar.⁴⁹³ Nitekim İngiliz istihbaratı da bunu değerlendirmekte gecikmemiştir. 24 Temmuz 1919 tarihli bir İngiliz istihbarat raporunda; “Müdafaa-i Milliye Teşkilatı” adıyla “Kuvâ-yı Milliye” hareketi kastedilerek şöyle denilmektedir: *Milli cereyanın anahtarı İzmir’in işgalidir. O tarihten itibaren cereyan yayılmaya başladı ve bugün Müdafaa-i Milliye Teşkilatı Türkiye demektir. Bu cereyan bir dereceye kadar Osmanlı hükûmetinin eseridir.*⁴⁹⁴

Mondros Mütarekesi’nden sonra başkent İstanbul başta olmak üzere, Anadolu ve Trakya’da birbiriyle çelişen ve çarpışan iki görüş belirmeye başladı. Bunlar; işgalci güçlerin isteklerine karşı çıkmayarak varlığını sürdürceğine inanan teslimiyetçi görüş (padişah, İstanbul hükûmetleri ve yandaşları) ile tam bağımsız bir devleti amaçlayan kurtuluşçu-inkılapçılar yani Müdafaa-i Hukukçu görüştür. Bu ikinci hareketi zamanla tek merkezli bir teşkilat hâline getiren Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde yürütülen Millî Mücadele, yeni bir Türk Devleti’nin doğuşunu sağlayacaktır.⁴⁹⁵

Asker-sivil bürokratlar başta olmak üzere, Türk milletini topyekûn harekete geçiren Müdafaa-i Hukuk fikrinin neyi ifade ettiğini, Tunaya aşağıdaki şekilde tanımlamıştır: “Müdafaa-i Hukuk”:

*Osmanlı Devleti’nin asırlık hatalarından sorumlu tutulan, Mondros Mütarekesi’nin haksız uygulamaları ile zulüm ve adaletsizlik baskısı altında ezilmek, sömürge halinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak istenen Türklerin millet olarak ve bu topluluğun siyasi ifadesi olan milli, bağımsız bir devlet kurarak yaşamak hakkını, Osmanlı Hükûmeti’ne, İmparatorluğun diğer unsurlarına ve bu hakkı tanımayan Birinci Dünya Harbi’nin galip devletlerine karşı fiili bir mücadele sonunda elde etmeyi amaçlayan fikir ve faaliyetlerdir.*⁴⁹⁶

Karpat’a göre “Müdafaa-i Hukuk”; millî bağımsızlığa ulaşmak amacıyla Türk milletinin, *yurdu düşman işgallerine karşı savunmak, memleket topraklarının paylaşılmasını önlemek ve insan haklarını korumak* gibi yüce duygularla vatansever uyanış ve şahlanışının fiiliyata dökülmüş ifadesidir.⁴⁹⁷

Mondros Mütarekesi’nden sonra halkın iktidar arayışı ile sarsılan hükûmet otoritesinin boşluğunu doldurabilmek amacıyla başlattığı kongreler, je-

493 Tefvik Bıyıklıoğlu, **Trakya’da Millî Mücadele**, C I, TTK Yay., Ankara 1987, s. 66.

494 İngiliz Deniz Albayı Heathcote Smith’in raporundan; Salahi R. Sonyel, “1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Mukavemet”, **Türk Kültürü (Atatürk Sayısı)**, C VIII, S 85, Kasım 1969, s. 43-35-52.

495 Bu konuda geniş bilgi için bk. Çevik, *age.*, s. 71-116.

496 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952**, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 472.

497 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 35, (Dipnot: 6).

opolitik bölge şartlarına göre dört gruba ayrılarak incelenebilir. Bunlar; Evliye-i Selase (Kars-Ardahan- Batum) Kongreler Grubu, Trakya Kongreler Grubu, Doğu ve Kuzeydoğu Kongreler Grubu ve Batı Anadolu Kongreler Grubudur.⁴⁹⁸

“Milli Devlet” fikrini Haziran 1919’dan itibaren uygulamaya geçiren Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, kendiliğinden ortaya çıkan,⁴⁹⁹ kongre gruplarındaki çalışmaları en üst seviyede millî önderlik (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi) etrafında toplamayı başarmışlardır. İstanbul’daki merkezî Osmanlı yönetimi, zamanla gücünü iyice yitirdiğinden, taşradaki mahallî kongre iktidar odakları kendi kaderlerini belirleme yoluna girerek İstanbul’la bağlarını koparacaklardır. Bunlar giderek Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra Mustafa Kemal ve arkadaşlarının oluşturduğu millî iktidar odağına yaklaşacak ve sonunda onunla birleşeceklerdir.

Müdafaa-i Hukuk teşkilatlanması içinde Türk kadınının katkıları da bulunmaktadır. Anadolu’da pek çok yerde çeşitli çalışmalara katılan Türk kadınlarının o dönemdeki etkili cemiyeti, Sivas’ta 5 Kasım 1919’da kurulan “Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” idi.⁵⁰⁰

“Müdafaa-i Hukuk” hareketinin özelliklerini ise şu başlıklar altında sıralamak mümkündür:

1-Fikri Kaynak: Osmanlı Devleti’nde, II. Meşrutiyet Dönemi’nde çeşitli unsurların ayrılıkçı-millî hareketleri, Türkçü bir akımın siyasi bir doktrin şeklinde gelişmesine yol açmıştır. Artık, Arap, Arnavut, Ermeni, Rum vs. unsurlar gibi Türklerin de bir millet halinde yaşamaları gerektiği hissedilmiştir. Millî Mücadele’de Müdafaa-i Hukuk hareketine geçenler işte bu fikri malzeme ve tecrübelerle beslenmişlerdir.⁵⁰¹ Millî hakların korunması fikri, Rus III. Enternasyonal ile sarsılan Avrupa’nın emperyalist devletleri arasında orijinal bir yüze sahip olmuştur.

2-Müdafaa-i Hukukun Metodu: Türk milletinin ortaklaşa atılımını gerçekleştirmek için İstanbul hükûmetinden ümit kesilerek, bağımsızlığı bizzat ele almak amacıyla silahlı mücadeleye geçilmesidir. En özgün yanı da devle-

498 Çevik, age., s. 150-159.

499 Bülent Tanör, **Yerel Kongre İktidarları**, Afa Yay., İstanbul 1992, s. 32.

500 Bekir Sıtkı Baykal, “Millî Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 2, Mart 1985, s. 413-434.

501 İstanbul’dan Erzurum’a bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmaya giden Cevat [Dursunoğlu] Bey, o günlerin fikri ortamını şöyle anlatıyor: *Hocalar Ziya Gökalp ruhunun buraya kadar sokulduğunu görüyor ve sinirleniyorlardı.... Kongreye iştirak eden gençler Türkçü ve Garpçı bu itibarla Ziya Gökalp’çi idiler....*, Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadele’de Erzurum**, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1946, s. 119.

tin bağımsız bir sivil toplum örgütlenmesi oluşudur.⁵⁰² Millî ve bağımsız bir devlet fikrini gerçekleştirmek üzere başlayan savaşın adı da tabii olarak Millî Mücadele veya Kurtuluş Savaşı'dır.

3-Fırkacılığın Reddedilmesi: Müdafaa-i Hukuk hareketi, II. Meşrutiyet Dönemi'nin kısır parti çekişme ve çatışmalarını reddetmiş, toplumun düşman kamplara ayrılması sonucunu doğuran bu durumdan nefret etmiştir. Fırkacılığın reddi ve yasak edilmesi Müdafaa-i Hukukçuların acı tecrübeler sonucunda benimsedikleri bir politika prensibi olmuştur.⁵⁰³ Bununla beraber Müdafaa-i Hukuk hareketi terimi en geniş anlamı ile siyasi bir harekettir. Zira bu harekette, liderleri yurt dışına kaçmış, İstanbul'da partileri kapatılmış olsa da Anadolu'da hâlâ etkileri süren İttihatçıların rolü büyüktür.⁵⁰⁴

“Müdafaa-i Hukuk” hareketini gerçekleştirme aracı olan Millî Mücadele'nin unsurları ve öncüleri “fertler” değil, “cemiyetler” idi. Bunlar Reddi İlhak, Redd-i İşgal, Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk, İstihlâs-ı Vatan, Hareket-i Milliye gibi çeşitli isimler altında köyler ve mahallelere kadar inip örgütlenmişlerdir. Bu hareket her fırsatta “çeteciliği” reddeden, milletin ortak meşru müdafaasıdır.⁵⁰⁵

Kurtuluşçu ve inkılapçı kimliği ile “Müdafaa-i Hukuk” anlayışının millî bir bütünlük kazanmasında, hiç kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa'nın dehasının ve önderliğinin önemli bir yeri vardır. O önderliğini, Sivas Kongresi'nde bütün kurtuluşçu derneklerin “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” çatısı altında tek merkezde toplanmasıyla pekiştirdi. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla da Türk milletini yönetme yetkisinin İstanbul'dan Anadolu'ya kayması meşruluk kazandı. Böylece “Müdafaa-i Hukuk” direnişi fiililikten kurtulup hukuki zeminine kavuşmuştur.

502 İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Hey'et-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 347-355.

503 Tunaya, **age.**, s. 474, dipnot: 6; “Fırkacılık”, **Vatan**, 3 Mart 1950.

504 Kinross, millî direnişte İttihatçılarla iş birliğini şöyle değerlendiriyor: *Mustafa Kemal, bütün Millî Mücadele boyunca, kendilerine karşı her zaman biraz güvensizlik beslediği İttihatçılarla iş birliğini fazla ileri götürmekten çekinmiştir. Ancak bu iş birliğini büsbütün reddetmesi de mümkün değildi. Çünkü çok yerde, direniş yuvalarının çekirdeğini İttihatçılar kurmuşlardı.* Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, Sander Yay., İstanbul 1981, 8. Baskı, s. 270. Aynı konuda bk. Cemal Kutay, **Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut**, Teknografik Matbaası, İstanbul 1985, s. 266; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, 4. Baskı, s. 94.

505 Çevik, **age.**, s. 120.

3.1.2.2. İkinci Müdafaa-i Hukuk Dönemi (23 Nisan 1920-11 Eylül 1923)

Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına bütün askerî ve mülki makamlara gönderdiği 19 ve 21 Mart 1920 tarihli tamimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisinin temelleri atılmıştır. Böylece Müdafaa-i Hukuk hareketinin birinci safhası sona ermiştir. TBMM'nin 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmasıyla başlayacak olan Müdafaa-i Hukuk hareketinin ikinci safhası, hareketin partiye dönüştüğü 11 Eylül 1923'te son bulacaktır.⁵⁰⁶

A-RMHC'yi kuran Sivas Kongresi'ne katılan delegeler hiçbir siyasi partinin amacını taşımayacaklarına yemin etmişlerdi. Bu anlayış Meclise de yansımıştı. TBMM açıldıktan sonra da bütün üyeler A-RMHC'nin milletvekilleri sayılmışlar ve Meclisin de Cemiyetin genel kurulu yetkisinde olduğu kabul edilmişti. Böylece Meclis Başkanlık Divanı da Heyet-i Temsiliyenin yerine geçmişti.⁵⁰⁷

"Müdafaa-i Hukuk" hareketi başından beri her türlü fırkacılığı reddetmiştir. Bu anlayış, hareketin ikinci safhası olan Birinci Meclis döneminde de sürdü.⁵⁰⁸ Bu yüzden Birinci Mecliste çeşitli fikir ve düşüncelere mensup mebuslar "fırka" değil, gayriresmi olarak "grup" ve "zümre" isimleriyle anılmışlardır. Mustafa Kemal Paşa Meclis çalışmalarını daha kolay ve daha seri yürütebilmek amacıyla 10 Mayıs 1921'de "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu" adıyla bir grup oluşturdu. Dağınık haldeki muhalefet ise, ancak Temmuz 1922'de "İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu" adıyla örgütlenebilmiştir. Kısaca "I. Grup" ve "II. Grup" adıyla anılan bu gruplar

506 Tunaya bu süreyi Cumhuriyet'in ilanına (29 Ekim 1923) kadar uzatır ki, bu bizce teknik olarak hatalıdır. Zira 11 Eylül 1923'ten sonra ülke genelinde artık "Müdafaa-i Hukuk" yerine "Halk Fırkası" örgütlenmesi vardır., Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Hususi Hukuku Ord. Profesörü Muammer Reşit Seviğ'e Armağan'dan ayrı baskı**, İstanbul 1956, s. 18.

507 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Yurt Yay., Ankara 1981, s. 41; İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIX, S 56, Temmuz 2003, s. 437-427-442; "1920'den 1922 yılı ortasına kadar derneğin başkanlığında Mustafa Kemal Paşa bulunmuş, Halk Partisine dönüşüncüye kadar başkanlığını Ali Fuat [Cebesoy] Paşa yapmış; fakat Mustafa Kemal Paşa tabii başkan olarak kalmıştır.", Asuman Demircioğlu, "Faik Ahmed Bey ve Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkasına Geçiş", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 23, Erzurum 2004, s. 291-275-301.

508 Bu dönemde parti olarak bir istisna oluşturan iki örnekten ilki Mustafa Kemal Paşa'nın siyaseten 18 Ekim 1920'de kurdurduğu "Türkiye Komünist Fırkası" ki üç ay kadar bir ömrü olmuş sonra kapatılmıştır. Diğer örnek ise "Halk Zümresi" mebuslarına dayanan ve 7 Aralık 1920'de kurulan "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası"dır ki iki ay kadar ömür sürmüş sonra kapatılmış, fakat illegal olarak 1922 yılına kadar varlık göstermiştir. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908- 1925)**, Bilgi Yay., Ankara 1978, 3.Basım, s.162-177, 185-190.

Meclisin kendisini feshettiği 1 Nisan 1923'e kadar iktidar ve muhalefet partileri gibi bir işlev yürütmüşlerdir.

1 Nisan 1923'te Aydın mebusu Esat [İleri] Efendi ve hemen hemen hepsi I. Grup'tan 120 arkadaşının seçimlerin yenilenmesine ilişkin kanun teklifi Mecliste okundu. Bu teklifte, Meclisin gayesine ulaşınca kadar aralıksız toplanacağını öngören Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ayrı maddesinin kaldırılarak seçimlere gidilmesi öngörülüyordu. Kanun Mecliste çeşitli mebusların görüşlerini belirten konuşmalarından sonra oy birliği ile kabul edildi. I. Meclis son toplantısını 16 Nisan 1923 günü yaptıktan sonra dağıldı. Böylece vatani düşman istilasından kurtaran bu Meclisin görevine son verildi.⁵⁰⁹

8 Nisan 1923'te ise Mustafa Kemal Paşa'nın A-RMHC Reisi sıfatıyla imzalayıp yayımladığı Dokuz Umde Beyannamesi, Meclisteki Birinci Grup'un, Halk Fırkasına dönüştürüleceğini bildiriyordu.⁵¹⁰ Esasen daha önce 7 Aralık 1922'de Ankara basınına verdiği bir demeçte Halk Fırkası adıyla bir siyasi parti kurma niyetinde olduğunu bildirmişti. Bir müddet sonra 14 Ocak 1923'te çıktığı Batı Anadolu gezisi sırasında uğradığı yerlerde de bu düşüncesini ve kararını birçok defa dile getirdi. 1923 seçimleri sonunda, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği kişiler mebus olmuştur. Bunların dışında sadece Gümüşhane'den Zeki Bey [Kadirbeyoğlu] ile Eskişehir'den Emin Bey [Sazak] merkezden belirlenen adaylardan daha çok oy alarak bağımsız seçilmişlerdi.⁵¹¹

3.1.3. Cumhuriyet Rejimine Geçiş: Ankara'nın Başkent Olması (13 Ekim 1923)*

Millî Mücadele yıllarında İstanbul'un işgale uğraması, aslında önceki yıllardaki savaşlarda da zaman zaman işgal tehdidi ile karşı karşıya kalması, daha güvenli bir yerde başkent arayışlarına temel teşkil etmiştir. Millî Mücadele açısından sembol bir şehir olmasının yanı sıra Anadolu'nun güvenilir bir bölgesinde bulunması nedeniyle yeni başkent için Ankara'yı öne çıkarmıştır. Aslında önce Heyet-i Temsiliyenin merkezi olarak kabul edilmesi, ardından da TBMM'nin açılması nedeniyle Ankara fiili başkent görevi görüyordu. Hatta bazı devletler elçilik ve temsilcilik bile açmışlardı.

27 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliyenin merkezi olan Ankara, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla da Millî Mücadele'nin bütün eylem ve plan-

509 **TBMM ZC**, C 28, TBMM Matbaası, Ankara 1961, s. 283-293.

510 Dokuz Umde'nin tam metni için bk. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 580-582; Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Yüce Yay., İstanbul 1990, s. 130-134; Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta, Dokuz Umde'yi "partimizin ilk programı" şeklinde nitelendirmiştir. K. Atatürk, **Nutuk**, C II, Kültür Bakanlığı Yay.-1000 Temel Eser: 68, İstanbul 1975, s. 329-330.

511 Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı-Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2014, 2. Baskı, s. 33-35.

* Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, tfertan@ankara.edu.tr

lar yapıldığı, Türk ulusu için önemli kararların alındığı bir yer haline gelmişti.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Doğu Trakya ve İstanbul'da TBMM'ye bağlı bir yönetim kurulmasına karşın İstanbul ve Boğazlardaki İtilaf Devletleri, daha doğrusu İngiliz askerlerinin varlığının devamına razı olunmuştu. İstanbul ve Boğazların İngilizler tarafından boşaltılması ve Doğu Trakya'ya Türk ordusunun geçmesi antlaşmanın imzalanması sonrasına bırakılmıştı.⁵¹²

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, bir ay sonra antlaşma metninin TBMM'de onaylanması, Türk topraklarındaki savaş durumunu sona erdirmiştir. Biten savaş sadece 1918-1922 yılları arasında cereyan eden Millî Mücadele'den ibaret değildi. Türk halkı, 1911 yılında Trablusgarp'ta başlayan, ardından 1912'de Balkanlara uzanan ve 1914-1918 yıllarında gerçekleşen I. Dünya Savaşı gibi küresel bir çatışma ortamından sonra, Millî Mücadele olarak adlandırılan bir direnişin öznesi olmuştu.

Lozan Konferansı sırasında neredeyse en son çözümlenen konu İstanbul ve Boğazların tahliyesi olmuştu.⁵¹³ 2 Ekim 1923'te İtilaf Devletlerinin İstanbul'u boşaltmalarından sonra, TBMM hükûmetinin 6 Ekim'de şehrin yönetimini tümüyle ele geçirmesiyle İstanbul ve Boğazlardaki tehdit büyük ölçüde bertaraf edilmişti. Artık 27 Aralık 1919'dan beri Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara'nın pratikteki statüsünün yasal bir zemine oturtulmasına gelmişti. Bir başka deyişle Ankara'nın yeni devletin başkenti olmasının ulusal ve uluslararası bağlamda duyurulmasının önündeki tüm engeller kalkmıştı.

İstanbul'un işgalden kurtarılması ve tümüyle TBMM'nin askerî ve idari kontrolüne girmesinden sonra, yeni Türk Devleti'nin başkentinin neresi olacağı tartışmaları ön plana çıkmıştır. Cumhuriyetin ilan edilmesi öncesinde, İsmet Paşa ve arkadaşları Ankara'nın başkent olmasıyla ilgili bir kanunu teklifini, 10 Ekim 1923'te TBMM'ye sunmuşlardır. Kanun-ı Esasi Encümenine gönderilen söz konusu kanun teklifi şu şekildedir:

Lozan Muahedesi'nin mütemmimlerinden olan Tahliye Protokolünün tatbikatı hitam bulmuş ve baştan başa ecnebi işgalinden, kurtulan Türkiye'nin fiilen tamamıyeti tahakkuk eylemiştir. Milletimizin en kıymetli mallarından İstanbul'umuz Hilafet-i İslâmiye'nin makam olan vaziyetini Âlemi İslâm içinde tahsisan ve hasran Türk Milletinin vesait-i müdafaaasına mevdu olarak ilelebet muhafaza edecektir. Diğer taraftan Türkiye Devletinin makarır-ı idaresi için Büyük Millet Meclisinde karar vermek zamanı gelmiştir. Bir devletin merkezini tayin için esas olacak mülâhazat yeni Türkiye'nin makam

512 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 65-66.

513 Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansı'nda Mudanya Etkisi", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard University, C 51, Aralık 2019, s. 287-304.

*idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde intihap edilmek lüzumunu âmirdir. Mülâhazat-ı mezkûre muahedenameyle boğazlar için kabul edilen ahkâm yeni Türkiye'nin esas-ı mevcudiyetini, memleketin menabii kuvvet ve inkişafını Anadolu'nun merkezinde tesis etmek lüzumunu vaziyeti coğrafya ve sevk-ul ceşşiyenin müsaadesi dahilî ve haricî emniyet ve istidadı hususunda mespuk olan teearip ile hulâsa olunabilir. Bu mülâhazatın her biri başlı başına bir ehemmiyeti katiyeyi haizdir. Devletin makam idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına, biran evvel başlamak ve dâhilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek için âtideki madde-i kanuniyenin kabulünü arz ve teklif ederiz.*⁵¹⁴

Teklif, 13 Ekim 1923'te Meclisin gündemine gelmiş ve tartışılmıştır. İlk sözü alan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey,⁵¹⁵ teklifin aleyhinde konuşmuştur. İstanbul'a duyulan kırgınlığın nedenini anlamadığını söyleyen Zeki Bey'in; *Makam-ı hükûmetin yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurulmak asırları çoktan geçmiştir* şeklindeki sözleri tartışmalara yol açmıştır.⁵¹⁶

Meclisteki genel eğilimden teklifin kabul edileceğini gören Zeki Bey biraz daha yumuşak bir üslupla *Anadolu'nun mamuriyetini istemeyen bir fert yoktur. Her tarafını İstanbul'dan daha mamur görmek isteriz. Yalnız buranın merkezi hükûmet olmasıyla İstanbul'un hali harabeye terk edilmemesini rica ederim* diyerek konuşmasını tamamlamıştır.⁵¹⁷

Daha sonra söz alan ve teklifin lehinde görüş belirten Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey, Ankara'nın Millî Mücadele'deki önemine vurgu yapmış ve İstanbul'un ihmal edilmeyeceğini belirtmiştir. Ankara'nın İstanbul'a göre daha fazla büyük ve gelişmemiş durumda bulunmamasını başkent olmasına engel olmayacağını, ABD'deki New York, Washington örneğiyle açıklayan Celal Nuri Bey, *Ankara Millî bir Devletin, bir devlet-i hürrenin makarrı olmak üzere ayrıca bir mânayı müfittir. Binaenaleyh biz Ankara'da yeni Devletimizi, yeni hükûmetimizi, yeni teşkilâtımızı kuracağız. Şebeke! iktisadiyemizi kuracağız. Ankara bittabi merkezi hükûmet olmakla değişecektir. Ankara'da gerek idari, gerek beledî velhâsıl istirahat hususunda her türlü ihtiyacımızı temini temennisini ref ile lâyiha-i kanuniyenin derhal kabul buyurulmasını istirahat ederim* sözleriyle konuşmasını tamamlamıştır.⁵¹⁸

Kanun teklifinin lehinde konuşma bir diğer mebus Tunalı Hilmi Bey olmuştur. Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey konuşmasında Zeki Bey'in İstanbul ile ilgili endişelerinin yersiz olduğunu belirttikten sonra; *Yalnız An-*

514 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 2, s. 665.

515 Gümüşhane Mebusu Zeki [Kadirbeyoğlu] Bey, İkinci TBMM'nin tek bağımsız üyesidir. Halk Fırkasına mensup değildir. İkinci TBMM döneminde muhalif bir isim olarak kendisini gösterecektir.

516 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 2, s. 666.

517 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 2, s. 667.

518 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 2, s. 667-669.

karalılardan bekleyeceğimiz rehberlik varsa o da daima İstanbul diye kulaklar çınlayacağı ve İstanbul'a gidip geldikçe daima gözler İstanbul'a bakacağı için bir cemiyet teşkili şartıyla İstanbul'un âtisi ve istikbaliyle alâkadar olmadırlar diyerek sözlerine son vermiştir.⁵¹⁹

Daha sonra söz alan Besim Atalay ise; *Arkadaşlar! Ankara.. Millî dâvamızda hâleler dokuyan nurlu, parlak bir muhittir. Bu zafer yıldızı Ankara'nın nursuz ve parlak gönüllerinde doğmuştur. Bu milliyet ağacı -Ankara'nın pak ve temiz ağacından doğmuştur* diyerek başlamış ve Ankara'nın geri ve bakımsız olduğu yolundaki görüşleri eleştirerek konuşmasını şu sözlerle tamamlamıştır: *Neyse 'biz burada tozlar içinde yaşarız, buranın tozu pudradan daha güzel gelir. Biz burada bazı gazetelerin dediği gibi çatıları sayarız -bazı gazeteler; memurların, mebusların yattıkları yerlerde çatılan saydığını yazmıştı - Evet yatar ve çatıları sayarız. Fakat biz milletin sinasinden çıkan altınları saymayız. Biz burada o mahut gazetenin dediği gibi kireçli su içeriz, fakat kanını düşmen-i dinin içeriz su yerine... demiştir.*⁵²⁰

Müzakerelerin yeterli görülmesinden sonra oylamaya geçilmiş ve teklif büyük bir çoğunlukla kabul edilmiş ve Ankara yeni Türk Devleti'nin başkenti ve hükümet merkezi olmuştur.⁵²¹ Ankara'nın başkent olmasıyla yeni Türk Devleti'nin Anadolu merkezli bir yapıda olacağı kesinleşmiştir. Henüz Hilafetin kaldırılmadığı bir dönemde İstanbul'a ve Osmanlı rejimine dönüş olmadığı, ulusal ve uluslararası bağlamda kanıtlanmıştır.

Böylelikle Osmanlı Devleti'ne geri dönüşün mümkün olmadığı tüm dünyaya gösterilmiştir. Batılı devletler bu kararı bir süre tanımamışlarsa da Türk Devleti'nin kararlılığı karşısında elçiliklerini Ankara'ya taşımak zorunda kalmışlardır.⁵²²

3.2. Cumhuriyetin İlanı ve 1920'li Yıllar (1923-1929)

3.2.1. Cumhuriyetin İlan Edilmesi (29 Ekim 1923)

Cumhuriyet ile demokrasi zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Oysa cumhuriyet bir devlet şekli, demokrasi ise bir uygulama, yönetim tarzıdır. Bu bağlamda cumhuriyet rejim, demokrasi ise sistemdir. Konuya bu açıdan bakıldığında günümüzde cumhuriyet olup da demokrasi olmayan devletler olduğu gibi, monarşik rejime sahip olup demokratik sistemin bulunduğu ülkeler vardır.

519 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 2, s. 669.

520 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 2, s. 669-670.

521 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 2, s. 670.

522 Bilal N. Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VII, No.20, Ankara, Mart 1991, s. 207.

Türkiye’de cumhuriyet de demokrasi gibi belli bir tarihsel birikimin sonucudur. Ancak Türkiye’de demokratikleşme ile ilgili adımların daha önceden başladığını söylemek mümkündür. Tanzimat ve sonrasındaki yıllarda, özellikle de II. Meşrutiyet Dönemi’nde demokratikleşme konusunda Türk toplumu, olumlu ve olumsuz bağlamda ciddi bir deneyim yaşamıştır. Osmanlı modernleşme sürecinde yaşanan siyasal olaylar, Türkiye Cumhuriyeti’ni etkilemiş ve belli bir siyasal geleneğin oluşmasına yol açmıştır.

Türkiye yeni bir rejime, daha doğrusu cumhuriyete giden süreçte Millî Mücadele Dönemi önemli bir yer tutmaktadır. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi sonrasındaki günlerde yayımlanan genelgeler ile toplanan kongreler, Türkiye’de rejim değişikliğinin ilk işaretleri olmuştur. TBMM’nin toplanması ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun kabul edilmesi, Türkiye’de egemenliğin kaynağını fiilen değiştirmiştir. Mudanya Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra Lozan Konferansı’nın toplanmasına giden süreçte Saltanatın kaldırılmasıyla ise Osmanlı hanedanının egemenliğine resmen son verilmiştir.

Saltanatın kaldırılmasından hemen sonra Cumhuriyetin ilan edilmemesi ve padişahın yerine de bir devlet başkanının belirlenmemesi, Türkiye’de bir rejim ve devlet başkanlığı sorununu ortaya çıkarmıştır. Lozan Konferansı, Türkiye’de bu tartışmaların sürdüğü günlerde başlamış ve sadece dış politikayı değil, aynı zamanda da iç politikadaki gelişmeleri de yakından etkileyen siyasal bir olay olmuştur. Konferans başta rejimin belirlenmesi olmak üzere, pek çok köklü değişimin bir süre ertelenmesine neden olmuştur.

Bu arada Lozan Konferansı’nın kesintiye uğradığı dönemde Birinci TBMM, 1 Nisan 1923’te yapmış olduğu toplantıda seçim kararı almış⁵²³ ve 16 Nisan’da yaptığı son toplantıyla da yasama görevini sona erdirmiştir. Kısa bir süre sonra da Lozan Konferansı’nın ikinci dönemi başlamıştır. Lozan’da görüşmelerin devam ettiği günlerde, seçimler de yapılmıştır.

Seçimler sonrasında, 11 Ağustos 1923’te toplanan II. TBMM’ye, bir önceki parlamentoda bulunan muhalif İkinci Grup milletvekillerinden giren olamamış ve Mustafa Kemal Paşa’nın, gerçekleştirmek istediği devrimler için daha uygun Meclis aritmetiği ortaya çıkmıştır. Bu siyasal gelişme, Cumhuriyetin ilanı için daha uygun bir siyasal ortamın doğması açısından önemlidir. Söz konusu II. TBMM, ilk iş olarak Lozan Barış Antlaşması’nı onaylamış⁵²⁴ ve Türkiye’nin, daha doğrusu Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinin artık tümüyle iç politikaya odaklanmalarının yolunu açmıştır.

Bu süreçte Halk Fırkasının kurulması, devrimlerin örgütlü ve disiplinli bir kadro ile gerçekleştirileceğinin habercisi olmuştur. Fırka, Sivas Kong-

523 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 28, s. 283-293.

524 TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Devre, C 1, s. 270.

resi'nde oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin temelleri üzerinde, yukarıda ifade edilen Dokuz Umde doğrultusunda 9 Eylül 1923'te kurulmuştur.⁵²⁵ Partinin tüzüğünde millî egemenliğin vazgeçilmezliğine vurgu yapılmış ve hiçbir sınıfın ayrıcalığının kabul edilmeyeceği de özellikle belirtilmiştir.

Cumhuriyete giden yolda bir başka önemli adım, 13 Ekim 1923'te, Ankara'nın başkent olmasıdır.⁵²⁶ 27 Aralık 1919 tarihinden beri Anadolu'daki yeni oluşumun merkezi konumunda olan Ankara, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisinin açılması sonrasında adı konulmamış olan yeni devletin fiili başkenti görünümü kazanmıştır. Ancak başkentliğin resmîyet kazanması için İtilaf Devletleri askerlerinin İstanbul'u boşaltmaları, şehrin tümüyle TBMM yönetiminin denetimine girmesi beklenmiştir. Bu gelişmelerin 2 ve 6 Ekim 1923'te gerçekleşmesi sonrasında Ankara'nın başkent olmasıyla ilgili teklif Meclisin gündemine getirilmiştir. İsmet Paşa'nın vermiş olduğu teklifin kabul edilmesiyle 13 Ekim 1923 tarihinde Ankara başkent olmuştur. Ankara'nın başkent olarak kabul edilmesi, içe ve dışa dönük mesajlar içermektedir. İçe dönük olarak yeniden saltanat rejimine dönülmeyeceği mesajı verilirken, dış dünyaya da yeni Türk Devleti'nin Anadolu merkezli olacağı ve İstanbul'a dönülmeyeceği, Osmanlı Devleti'nden farklı temellere dayandığı ifade edilmiştir.

Cumhuriyete giden süreçte en etkili ve kararlı kişi kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa idi. Şöyle ki, Cumhuriyetin ilan edilmesinden yaklaşık bir ay önce, 27 Eylül 1923'te Mustafa Kemal Paşa, Viyana'da yayımlanan *Neue Freie Presse* muhabiri Lazar'a verdiği demeçte, Cumhuriyet sözcüğünü açıkça ifade etmiş ve *Yeni Türkiye Teşkilât-ı Esasiye Kanununun ilk maddelerini tekrar edeceğim. 'Hakimiyet bilâ-kayd'ü şart milletindir. İcra kudreti, teşriî salâhiyeti milletin yegâne hakiki mümessili olan mecliste tecelli ve temerküz etmiştir.'* Bu iki kelimeyi hulâsa etmek kabildir. 'Cumhuriyet' Yeni Türkiye'nin emr-i teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilât-ı Esasiyesinin inkişâfı henüz kat'i bir şekil almış addedilemez. Tadilât ve tashihât yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün filen almış bulunduğu şekil kanunen de tespit edilecektir. Yakın bir âtîde bu meseleye ait hükümet teklifâtı meclise arz edilecektir. Bu teklifâtın bütün mevâddı Teşkilât-ı Esasiye Kanununun inkişaf ve ikmâline ait bulunacaktır. Bütün Avrupa ve Amerika'daki Cumhuriyetler nasıl esas itibariyle yekdiğerinden ayrı değilse aralarındaki fark nasıl yalnız şekle ait bulunuyorsa, Türkiye'nin de bu cumhuriyetlerden farkı sırf bir şekil meselesidir. Diğer cumhuriyet usulüyle idare edilen memleketlerde olduğu gibi bizimde hâkimiyete

525 Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 75.

526 İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara 1987, s. 166-170.

malik bir parlâmentomuz vardır. Yalnız bizde Büyük Millet Meclisi hem teşri hem de icra salâhiyete mâliktir. Başka yerde olduğu gibi bizde de vekiller kendi vekâletlerine ait işlerden mes'uldürler. ... Başka yerlerde yeni Türkiye Devleti İcra Vekillerinin Millet Meclisinin elinde oyuncak olduğu zannediliyor. Bu hatadır, vekillerin mes'uliyetine ve vazifesine ait meselede, Teşkilât-ı Esasiye Kanununda yapılacak tadilât ile tespit edilmiş olacaktır. Netice itibarıyla reis-i cumhurdan, reis-i hükûmetten ve mes'ul vekillerden müteşekkil bir hükûmet teşkil edeceğiz demmiştir.⁵²⁷

Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet rejimine geçmek için kararlıydı ve Türkiye bu konuda dönülmez bir sürece girmişti. Bu arada Lozan görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ile anlaşmazlığa düşen ve barış antlaşmasının imzalanmasından sonra istifa eden Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey'in yerine, bu göreve Mustafa Kemal Paşa'ya yakın bir isim olan Fethi Bey seçilmişti. Fethi Bey'in, 27 Ekim 1923'te Vekiller Heyeti Reisliği görevinden istifa etmesi,⁵²⁸ ülkede bir hükûmet bunalımının doğmasına neden olmuştur.⁵²⁹ Güçler birliği ilkesinin bir gereği olarak, Millî Mücadele yıllarında uygulamaya giren Meclis Hükûmeti Sistemine göre, her vekillik için Mecliste ayrı ayrı seçim yapılması nedeniyle yeni hükûmeti kurmak mümkün olamamıştır. Daha doğru bir ifadeyle, olağanüstü dönemlere özgü bir uygulama olan Meclis Hükûmeti Sistemi tıkanmış ve ortaya çıkan siyasal bunalım aşılamamıştır.

Söz konusu bunalım, Mustafa Kemal Paşa'nın daha önceki yıllarda beliren, ancak adı konulmamış olan Cumhuriyetin ilanı için hamle yapmasına olanak sağlamış ve yaklaşık bir yıldır devam eden hem rejim hem de devlet başkanlığı sorununu çözmesi için uygun bir ortam doğurmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim akşamı Çankaya'da, çözümsüzlüğün 1921 Teşkiât-ı Esasiye Kanunu'ndan kaynaklandığını, hükûmet bunalımından kurtulmak için kabine sistemine geçilmesi gerektiğini ve bunun için de Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda değişikliğe gidilerek, cumhuriyeti ilan etmenin şart olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁰

527 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 462. Lord Kinross, **Atatürk. Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Çev. Necdet Sander, Sander Yay., İstanbul 1984, s. 577-578.

528 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980, s. 341-342.

529 Vekiller Heyetinin istifa mektubu şu şekildedir: *Riyaset-i Celileye Türkiye Devletinin, karşısında bulunan dâhilî ve haricî vazife-î mühime ve müşkile-yi suhuletle intaca muvaffak olması için gayet kuvvetli ve Meclisin müzaheret-i tammesine mazhar bir Heyet-i Vekileye ihtiyacı katî bulunduğu kanaatindeyiz. Binaenaleyh Meclisi Âli'nin her suretle itimat ve müzaheretine müstenit bir Heyet-i Vekilenin teşekkülüne hizmet etmek maksadıyla istifa eylediğimizi kemali hürmetle arz eyleriz efendim.* Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 541.

530 Mustafa Kemal Paşa'nın bu açıklamaları yaptığı sırada yanında Kemalettin Sami, Halit, Kâzım ve İsmet Paşalar ile Fethi, Rize Mebusu Fuat, Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref

Mustafa Kemal Paşa'yı ve çevresini, böyle bir düzenleme yapmaya iten nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Her şeyden evvel Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Cumhuriyet yönetimi, milli egemenlik anlayışına en uygun yönetim tarzı idi. Bu bağlamda halkın yönetime katılması sağlanacak ve demokratikleşme yolunda çok önemli bir hamle yapılmış olacaktı. Diğer yandan o günlerde hâlâ yürürlükte olan 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, detaylı bir anayasa olmaktan uzaktı ve devletin biçimi, örgütlenmesi ve yönetim anlayışı ile ilgili hükümleri içinde barındırmamaktaydı. Özellikle 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte, Kanun-ı Esasi'nin de resmen ve fiilen ortadan kalkması, yönetimle ilgili olarak ciddi bir boşluğun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Güçler birliği ilkesinin bir gereği olan ve olağanüstü dönemlerde uygulanan Meclis Hükûmeti Sistemi de ihtiyaçları karşılamamakta ve büyük siyasal bunalımlara neden olmaktadır. Ayrıca Saltanatın kaldırılmasından sonra, rejim ve devlet başkanlığı sorunları hemen çözümlenmemiş, bu sorunun çözümü için iç ve dış kamuoyu ciddi bir beklenti içine girmişti.

Bütün bunların çözümü için 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılması öngörülen değişiklikler sonucunda, sadece Cumhuriyet ilan edilmekle kalmayacak, aynı zamanda olağan dönemin başladığı ifade edilerek, yeni Türk Devletinin yönetim anlayışı da kesinleşecekti.

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle ilgili tasarlanan değişiklikler, 29 Ekim günü önce Halk Fırkası grubunda, ardından da Meclis Genel Kurulunda ele alınmıştır. Cumhuriyetin ilanını sağlayacak anayasa değişikliklerinin Halk Fırkası grubunda görüşülmesi sırasında kürsüye çıkan Abdurrahman Şeref Bey; *Hâkimiyet-i Milliye kayıtsız şartsız milletindir. Kime sorarsanız sonuç bu, Cumhuriyet demektir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad bazularına hoş gelmezmiş. Varsın gelsin* diyerek⁵³¹ söz konusu düzenlenmenin aslında bir çekişmenin, mücadelenin ürünü olduğunu, bir anlamda içeride verilen mücadelenin başarıya ulaştığının bir göstergesi olduğunu ortaya koymuştur. Bundan sonraki düzenlemelerden de bazı memnun olmayanlar bulunacak, ancak bunların görüşleri dikkate alınmayacaktır.

Türkiye'de cumhuriyet, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 29 Ekim 1923 tarihinde yapmış olduğu toplantıda yapılan anayasa değişikliği sonucunda kabul edilmiş ve ilan edilmiştir. 158 milletvekilinin katılmış olduğu oylama sonucunda, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda gündeme getirilen değişiklikler oy birliği ile kabul görmüş ve Cumhuriyet ilan edilmiştir.⁵³²

Beyler bulunmaktaydı. **Nutuk**, s. 543.

531 **Nutuk**, s. 549.

532 29 Ekim 1923 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılan değişiklikler şunlardır: *Madde 1- Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devletinin şekli Hükûmeti Cumhuriyettir. Madde 2- Türkiye Devletinin dini, Din-i İslamdır. Resmi lisanı Türkçedir.*

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle ilgili anayasal değişikliklerin hemen ardından aynı gün yapılan bir başka oylama ile Mustafa Kemal Paşa, oy birliği ile Cumhurbaşkanı seçilmiş ve böylelikle, yaklaşık bir yıldır gündemde bulunan devlet başkanlığı sorunu çözümlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından Başbakanlığa atanan İsmet Paşa'nın, 30 Ekim 1923'de yeni hükûmeti kurması sonucunda da, hükûmet bunalımı giderilmiştir.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin gerekçesi her ne kadar bir hükûmet bunalımı olarak görülse de, bu köklü değişim aslında bir yandan Türk modernleşme sürecinin bir halkası bir yandan da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen Millî Mücadele'nin bir sonucudur. Kaldı ki, Mustafa Kemal Paşa, daha Erzurum Kongresi sırasında, Mazhar Müfit [Kansu] Bey'e zamanı geldiğinde hükûmetin şeklinin cumhuriyet olacağını açıklamıştı.⁵³³

Cumhuriyetin ilan edilmesi, kısa, orta ve uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Kısa vadeli olarak, 1 Kasım 1922'de, Saltanatın kaldırılmasıyla ortaya çıkan rejim tartışmaları ve devletin şeklinin ne olacağı yönündeki tereddütler ortadan kalkmıştır. TBMM'nin açılmasıyla kurulan devletin ve beliren rejimin adı konulmuştur.

Yine aynı gün yapılan seçimle, Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi, kendisiyle ilgili saltanat kuracak şeklindeki kuşkuları ortadan kaldırdığı gibi, yine Saltanatın kaldırılmasından itibaren ülkede var olan devlet başkanlığı sorununun çözümlenmesini sağlamıştır.

Bu arada Cumhuriyetin ilan edilmesine gerekçe teşkil eden hükûmet bunalımı da giderilmiştir. Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı Başbakanlığa atamış ve Cumhuriyetin ilk hükûmeti kurulmuştur. Söz konusu Anayasa değişikliği ile güçler birliğine dayalı model devam etmekle birlikte, Meclis Hükûmeti Sisteminden Kabine Sistemine geçilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı, yurt içinde ve dışında ilgiyle karşılanmış ve farklı

Madde 4- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis Hükûmetin inkısam ettiği şuaabatı İcra Vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Madde 10- Türkiye Reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i Riyaset yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

Madde 11- Türkiye Reisicumhuru Devletin Reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye riyaset eder.

*Madde 12- Başvekil Reisicumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller Başvekil tarafından gene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi Reisicumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tasvip için Meclisin içtimama talik olur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 3, s. 96-98. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1985, s. 103.*

533 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, Ankara 1986, s. 72-74.

tepkiler almıştır. Yurt dışında, Cumhuriyetin uzun soluklu olmayacağı görüşü ağırlık kazanırken, içerde, özellikle İstanbul basınının eleştirileri ön plana çıkmıştır. İstanbul basını olarak nitelenen, *Tanin*, *Vakit*, *Tevhid-i Efkâr* gibi gazeteler ile Hüseyin Cahit, Lütü Fikri ve Velid Ebuzyiya gibi gazeteciler, Cumhuriyetin ilanını eleştirmişler ve bunun oldubittiye getirildiğini iddia etmişlerdir. Basının bu tutumu, iktidar ile olan ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.

Cumhuriyetin ilanının siyasi açıdan yarattığı en önemli sonuç, belki de Millî Mücadele'yi yürüten kadro içindeki görüş ayrılıklarının ve kutuplaşmanın su yüzüne çıkmasıdır. Daha Millî Mücadele döneminde beliren, ancak sürekli ertelenen gruplaşma, Cumhuriyetin ilanı sonrasında tartışmalarla somutlaşmış ve geleceğe dönük ayrışma su yüzüne çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilanı ile Millî Mücadele'nin başından itibaren temel ilke olan ulusal egemenlik ilkesi, TBMM'nin açılmasıyla başlayan kurumsallaşma sürecinde ciddi bir yol kat etmiştir. Bir başka deyişle ulusal egemenlik pekiştirilmiştir. Bunun somut bir göstergesi olarak da, halkın yönetime katılmasının yolu açılmış, demokratik bir toplumun vazgeçilmezleri olan siyasal katılımın ve siyasal çoğulculuğun gerçekleşmesiyle ilgili ciddi bir adım atılmıştır.

Türkiye'de yürütülmüş olan bir Kurtuluş Savaşı sonrasında Cumhuriyetin ilan edilmesi, söz konusu mücadelenin bağımsız olarak yürütüldüğü, bağımsız bir devleti amaçladığını da kanıtlayan bir gelişmedir. Çünkü 19 ve 20. yüzyılda Batılı devletlerin desteğinde ve himayesinde yürütülmüş olan pek çok ayrılıkçı hareket sonunda kurulan devletlerde, Cumhuriyet bir yönetim şekli olarak benimsenmemiştir. Büyük devletler yeni kurulan bu devletlerde, kendilerine yakın ya da bağlı monarşik rejimler oluşturmuşlardır. Ulusal egemenlikten uzak durarak, kişisel egemenliğe dayalı rejimleri tercih etmişlerdir. 19 ve 20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nden kopan hemen bütün devletlerde bu tür gelişmeler gözlemlenmiştir. Oysa Türkiye'de yürütülen mücadele en başından itibaren sömürgeciliğe karşı da bir başkaldırı niteliği taşıdığı için, zaferden hemen sonra monarşi kaldırılarak ve Cumhuriyetin ilanının önü açılmıştır. Kısacası Türkiye'de Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilan edilmesi, iç politikada demokratik, dış politikada ise bağımsız bir yeni devletin kurulmasının amaçlandığını göstermektedir.

3.2.2. Türk Siyasi Hayatında 150'likler

Millî Mücadele yılları, Türkiye'de sadece İtilaf Devletlerinin işgallerine karşı yürütülen askerî ve siyasi mücadeleler olarak tarihe geçmemiştir. Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde önce Heyet-i Temsiliye, 23 Nisan 1920 tarihi itibarıyla da TBMM merkezli olarak yürütülen mücadele, Türkiye'deki iç dinamikler açısından da bir bölünme ve ayrışma sürecini içermektedir.

Anadolu'daki Millî Hareket, İstanbul'u merkez olarak aldığı içe dönük mücadelesini genelde Osmanlı hükûmeti üzerinden yürütmüştü. 1919-1922 yılları arasında Saltanat ve Hilafet makamına karşı somut bir olumsuz söylem geliştirmeyen Mustafa Kemal Paşa, özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlık dönemlerinde İstanbul'daki resmî siyaset çevrelerinden uzak durmak, daha doğrusu uzlaşmaya yanaşmamak stratejisi izlemişti. Bu politikada Damat Ferit Paşa'nın Anadolu hareketine karşı başından sonuna kadar son derece olumsuz bir politika izlemesi ve İtilaf Devletleri ile kayıtsız şartsız uzlaşmaya yönelmesi etkili olmuştur. Öyle ki İstanbul'un Anadolu ile ilgili olarak aldığı olumsuz kararların ve Anadolu'dan da İstanbul'a dönük katı tedbirlerin zamanına bakıldığında, Osmanlı hükûmetinin başında Damat Ferit Paşa'nın bulunduğu görülür.

Örneğin İstanbul'dan bakıldığında, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi iken İstanbul'a geri çağırıldığı, ardından da görevinden azledildiği ve ayrıca Sivas Kongresi'nin dağıtılmaya çalışıldığı dönemde Damat Ferit Paşa sadrazamdır.⁵³⁴ Birinci TBMM'nin toplanması sürecinde, bu Millî Meclisin açılmasını önlemek isteyen de Damat Ferit Paşa olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla ilgili olarak İstanbul'daki Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın fetva yayımlaması⁵³⁵ ve bu dönemde Anzavur birliklerinin Kuva-yı Milliye karşıtı hareketlerinin artması ile Bolu ve Gerede civarında isyanlar çıkması gibi Millî Mücadele karşıtı eylemler de Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde gerçekleşmiştir.⁵³⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın istifası sonrasında tutuklanmasıyla ilgili, emir çıkarılması ve 9 Ağustos 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın tüm nişanlarının alınması⁵³⁷ ve 11 Mayıs 1920'de gıyabında yargılanarak diğer Kuva-yı Milliyeciler ile birlikte idama mahkûm edilmesi⁵³⁸ sırasında da yine Damat Ferit Paşa sadrazamlık görevinde bulunmaktadır. Bu bağlamda Sevr Antlaşması'nın da Damat Ferit Paşa Hükûmetinin temsilcileri tarafından imzalanmış olması beklenmedik bir gelişme olarak görülmemiştir.

Damat Ferit Paşa'nın Millî Mücadele'ye dönük politikalarının hemen hepsi Anadolu'dan sert karşılık görmüştür. Damat Ferit Paşa hükûmetlerinin

534 Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 33, 81-85.

535 Osman Akandere, "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükûmet Döneminde Kuva-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 43, Bahar 2009, s. 359-360.

536 **Nutuk**, s. 304-306.

537 Neslihan Altuncuoğlu-Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlik İstifa Süreci", **Journal of Universal Studies**, (2) 1, June 2019, s. 67.

538 **Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti**, İstanbul Devlet Matb., İstanbul 1934, s. 63; Akandere, **age.**, s. 372.

Millî Mücadele karşıtı karar ve eylemlerine karşı Anadolu'dan gelen tepkiler, önce Heyet-i Temsiliye, ardından da TBMM'de alınan kararlar çerçevesinde hayata geçirilmiştir.

Anadolu'da Damat Ferit ve hükümetlerine karşı alınan tedbirlerin belki de ilk somut örneği Sivas Kongresi sonrasında Damat Ferit Paşa'nın istifası sürecinde görülmüştür. Sivas Kongresi sonrasında Damat Ferit Paşa'nın istifasının istendiği günlerde İstanbul ile haberleşmenin kesilmesinin, Anadolu'dan İstanbul'daki Millî Mücadele karşıtlarına gösterilen ilk örgütsel tepki olduğu söylenebilir. Bu tepki karşılık bulmuş ve Ekim 1919'un başlarından Nisan 1920'nin başlarına kadar geçen altı aylık dönemde, Damat Ferit Paşa'nın olmadığı bir siyasal ortam sağlanmıştır. Damat Ferit Paşasız bu altı aylık dönemde, Heyet-i Temsiliyenin örgütlenmesine hız vermesi, Osmanlı Mebusan Meclisinin toplanması ve Misak-ı Millî'nin ilan edilmesi rastlantı değildir.

Anadolu-İstanbul arasındaki olumlu hava, 5 Nisan 1920'de Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olmasıyla bozulmuş ve ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Bu dönemde Damat Ferit Paşa'nın yıkıcı politikalarına karşı Ankara'dan misilleme gelmiş ve öncelikle 20 Mayıs 1920'de Mecliste Damat Ferit Paşa ve arkadaşlarının vatandaşlıktan çıkarılmasına dair bir karar alınmıştır.⁵³⁹ Ardından bir başka idari karar daha alınmış ve Damat Ferit hükümetinin hiçbir şekilde tanınmayacağı açıklanmıştır.⁵⁴⁰ Bütün bu karşıtlıkları tamamlayan olaylar zinciri, Sevr Antlaşması sonrasında tamamlanmıştır. TBMM'de 19 Ağustos 1920'de yapılan toplantıda Sevr Antlaşması tümüyle reddedilmiş ve bu anlaşmayı imzalayanlarla onaylayanların vatan haini ilan edilerek vatandaşlıktan çıkarılması kararı alınmıştır.⁵⁴¹

Damat Ferit Paşa hükümetinin icraatlarına dönük TBMM'de alınan bu kararlar aslında Millî Mücadele sonrasında tutumla ilgili ciddi ipuçları vermiştir. Ankara ile İstanbul arasında Millî Mücadele sırasında başlayan ve giderek keskinleşen mücadelenin, sonraki yıllarda ciddi bir iç hesaplaşmaya döneceği daha o yıllarda kendisini somut bir şekilde göstermiştir. Zamanla bu hesaplaşmanın parçası daha da genişlemiş ve iç isyanlarda rol alanlar zihinlerde oluşturulmaya başlayan listeye eklenmiştir. Çerkes Ethem ve kardeşleri de bu halkaya dahil edilmişlerdir.

Millî Mücadele'nin askerî safhasının zaferle sonuçlanmasının ardından imzalanan Mudanya Mütarekesi ve sonrasında toplanan Lozan Konferansı'nda gündeme gelen konulardan biri de Türkiye ve Yunanistan'da genel affın ilan edilmesi olmuştur. Özellikle Mudanya Mütarekesi ile Yunanistan'ın ye-

539 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 1, s.343.

540 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 2, s.139-145.

541 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 3, s.333

nilgisinin tescil edilmesi, bu ülkede başarısızlığın sorumlusu olarak görülen bir grup siyasetçi ve askerın yargılanması sonucunu doğurmuştur. Bu yargılamalar sonucunda altı kişi için idam kararın çıkması ve bu kararın uygulanması,⁵⁴² İtilaf Devletleri açısından sorun teşkil etmiştir. Benzer şekilde Mudanya Mütarekesi sonrasında Ankara'nın İstanbul'da bazı tutuklamalara başlaması ve Millî Mücadele karşıtlığı ile tanınan *Peyâm-ı Sabah* gazetesi sahibi Ali Kemal Bey'in yakalandıktan sonra Ankara'ya getirilirken 6 Kasım 1922'de İzmit'te halk tarafından linç edilmesi de savaş sonrası düzen için uygun bir görüntü oluşturmamıştır.

Türkiye ve Yunanistan'daki genel görüntü, İngiltere açısından, özellikle de her iki ülkede de iş birliği yaptığı çevrelerin korunması yönünde durulması gereken bir konu olmuştur. İtilaf Devletleri temsilcileri, her iki ülkede de iç barışın korunması ve devri sabık yaratılmaması, hepsinden önemlisi kendi vatandaşlarının korunması anlayışının bir parçası olarak Lozan Konferansı'nda bir arayış içerisine girmişlerdir. Sonuçta Lozan Antlaşması'nda yer alan Aff-ı Umumiye Mütteallik Beyanname ve Protokolünde, Türkiye ve Yunanistan'da genel af ilan edilmesi ve Türkiye'de 150 kişinin bu affın dışında tutulması hükmü yer almıştır.⁵⁴³

Lozan Antlaşması'nın 23 Ağustos 1923'te TBMM'de gündeme geldiği gün açıklamalarda bulunan Hariciye Vekili İsmet Paşa, konuyla ilgili çok da uzun olmayan şu sözleri sarf etmiştir: *Aff-ı umumi Beyanname geliyor. Bunun ruhu on seneden beri hadis olan birçok mesaili bir defada hal ve teskin etmek arzusudur; Kuvvetli olan noktası budur. Elbette zayıf olan noktası vardır. Bu aff-ı umumi ile vatana karşı olan vazifelerini ihmal etmiş olan ve binaenaleyh her türlü mukaddes hissiyat muvacehesinde itaptan kendilerini kurtarmayacak olanların affı umumiden müstefit olmalarıdır, fakat affın başlı başına bir kuvveti ve bahusus geçmiş hâdisatı tasfiye ederek mazinin silinmesi ve unutulması gibi evsafı yanında mahzuru göze alınabilir. Affı umumiye merbut olmak üzere bir protokol vardır ki, bu da aftan istifade ettirilmeleri bütün hüsnüniyetimize rağmen tarafımızdan demlide edilemeyecek olan 150 kişinin bu aftan istisnasını ifade ediyor. Çok hüsnüniyetle hareket etmekle beraber çok hâdisat olmuştur ki, hadisatın tekerrüründen içtinap için asgarî bir tedbir almak mecburiyetinden kendimizi kurtaramadık.*⁵⁴⁴

Lozan Antlaşması'nın TBMM'de onaylanmasından sonra, bu Antlaşma-

542 Millî Mücadele'de yaşanan bozgunun Yunanistan'daki yankıları ve Altılar Davası için bk. Özgür Rençberler, **Küçük Asya Felaketinin Yunan Siyasetine Etkisi (1919-1922)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

543 **Düster**, Üçüncü Tertip, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul 1931, s. 224-228.

544 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 1, s. 279

nın hükümlerinin uygulanması aşamasına geçilmiştir. Uygulanacak hükümlerden biri de genel affın ilan edilmesi olmuştur. 26 Aralık 1923'te bazı suçlar dışında genel affa ilgili kanun TBMM'de kabul edilmiştir.⁵⁴⁵

Bundan sonraki günlerde bu affın dışında tutulacak kişilerin belirlenmesi çalışmaları başlamıştır. Belirlenen liste, Meclisin 16 Nisan 1924 ve 22 Nisan 1924 tarihli gizli oturumlarında tartışılmış ve kesinleştirilmiştir.⁵⁴⁶ Konu daha sonra açık celsede Meclisin gündemine getirilmiş ve Umumi Af Kanunu adıyla kabul edilmiştir.⁵⁴⁷

Bu görüşmelerde 150'likler olarak anılacak olan kişilerin sekiz grupta toplandıkları görülmüştür. Bu gruplar “en hain (!) 150 kişiyi” belirlemek için oluşturulan parametreler olarak da görülebilir. Bu gruplar şu şekilde sıralanabilir.

1. *Sultan Vahdettin, hanedan yasayla yurt dışına çıkarıldığından onun listeye alınmayacağı ancak bütün icraatına yakından katılmış beş altı kişi*
2. *Sevr Antlaşması'nı imzalayan kabine*
3. *Kuva-yı İnzibatiyeyi teşvik eden kabine*
4. *Çerkez Ethem ve yandaşları*
5. *Türklerin dünyada en zalim, en hain, en adi bir ulus olduğunu, aksine Yunanlıların en uygar, en insani, en yüce düşüncelerle hareket ettiğini ve Türkleri Türkiye'den kovmak isteyen, zaten Türkiye'de Türk olmadığını iddia eden ve İzmir'de toplantı yapan Çerkez Kongresi düzenleyicileri ve delegeleri*
6. *Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında düşmanla çalışan ve son dakikaya kadar Türklerin başarılı olmasına engel olmak isteyen çetelerin başındakiler*
7. *Türkiye'nin sınırları dışında, çeşitli noktalarda, çeşitli adlarla Hilafet komitesi, Anadolu komiteleri, ihtilal komiteleri suretinde oluşan birtakım nüveleri, ihtilal teşekküllerini yönetenler*
8. *Ülkenin en buhranlı döneminde düşmanla iş birliği yaparak ülkenin zaferini, başarısını engellemeye çalışan birtakım alçak kişilikli matbuat adamlar.*⁵⁴⁸

545 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 4, s. 473.

546 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, C 4, s. 454.

547 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 8/1, s. 780-784.

548 Nurşen Mazıcı, “Af Yasalarında 150'likler”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S 1, C 55, s. 86.

Mecliste kabul edilen kanuni düzenleme sonrasında, Bakanlar Kurulu kararıyla 150 kişilik liste belirlenmiş ve Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Listedeki birinci isim Yaver-i Has Kiraz Hamdi iken, Kuvayı İnzibatiye Komutanı Süleyman Şefik 18. sırada, Çerkez Ethem 57. sırada yer almıştır. Listeye Çerkez Ethem’in kardeşleri Reşit ve Tevfik Beylerin yanı sıra Sait Molla, Refik Halit, Mevlanzâde Rıfat, Refii Cevat ile Sevr Antlaşması’nı imzalayan Rıza Tevfik ve Reşat Halis Beyler ile Hadi Paşa da dâhil edilmiştir.⁵⁴⁹

Listede yer alan kişiler yurt dışına çıkarılmış, yurt dışında olanlar ise ülkeye sokulmamıştır. Bu kişilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarılmasıyla ilgili kanunun 28 Mayıs 1927 tarihinde Mecliste kabul edilmesiyle⁵⁵⁰ 150’liklerle ilgili yasal süreç şimdilik tamamlanmıştır.

150’likler 10 yıldan fazla ülke dışında kalmışlardır. 29 Haziran 1938 tarihinde hem İstiklal Mahkemelerinde yargılanıp ceza alanlar hem de 150’liklerle ilgili bir af kanunu TBMM’de kabul edilmiştir.⁵⁵¹ Sekiz maddelik af kanununun, 150’liklerle ilgili olan ikinci maddesi şu şekilde düzenlenmiştir: *Lozan’da akd olunan 24 - VII - 1923 tarihli umumî af beyanname ve protokolünde mevzubahis yüz elli kişilik listede isimleri yazılı şahıslar affolunmuşlardır. Şu kadar ki, bu şahıslara mesbuk memuriyetlerinden dolayı tekaüd maaşı tahsis edilmez ve bu şahıslar kanunun meriyete girdiği tarihten itibaren sekiz sene müddetle Türk ceza kanununun 20 nci maddesiyle diğer kanunlara göre amme hizmetlerinden sayılan işlerde kullanılmazlar ve bulunamazlar. Bu kanunun meriyetinden evvel 1064 sayılı kanunun hükümlerinden doğan bütün hukukî netice ve muameleler mahfuzdur.*⁵⁵²

Bu af yasası görüşmelerinde bazı mebuslar aleyhte görüş bildirmelerine karşın yasanın oy birliği ile kabul edilmiş olması ilginçtir. Böylece Cumhuriyetin ilanının 10. yılında çıkarılan kapsamlı af dışında kalan 150’likler, bu kez Cumhuriyetin 15. yılında af kapsamına alınmışlardır. Sonuçta Atatürk’ün sağlığında Millî Mücadele Dönemi’nde yaşananların bir parçası olan 150’likler, Türkiye’deki siyaset ortamındaki yumuşamanın bir sonucu olarak affedilmişler ve yurda dönmeye başlamışlardır.

3.2.3. Hilafetin Kaldırılması ve 3 Mart 1924 Tarihli Diğer Kanunlar

Arapça “birinin ardından gelip onun makamına geçen kimse; ardıl” anlamına gelen halef sözcüğünden gelen Halife; “Hz. Muhammed’in vekili olarak Müslümanların imamlığını ve din koruyuculuğunu yapmakla görevli

549 Listenin tümü için bk. **Resmî Gazete**, 07.01.1925.

550 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 32, s. 639-641

551 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, C 26, s. 671-684; **Akşam**, 30 Haziran 1938.

552 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, C 26, s. 482.

kimse; ardıl, ardından gelenler” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁵³ Hazreti Muhammed’in vefatından sonra, ortaya çıkan ilk sorun, peygamberin yerine kimin geçeceği olmuş ve böylece Halifelik gündeme gelmiştir.

İslam tarihindeki Halifelik unvanı ilk kez, bu göreve İslam’ın öncü isimlerinin seçimiyle gelen Hz. Ebu Bekir tarafından kullanılmıştır. İslam dininin esaslarına göre halife, dinin hem de devletin başkanlığı görevini üstlenmiştir. Seçimle gelen ilk dört halifeden sonra, halifelik Emevi ailesinin eline geçmiştir. Böylece halifelikte veraset (saltanat) sistemi başlamıştır.⁵⁵⁴ Bu dönemde İslam Devleti’nin başkenti Şam iken, Emevilerden sonra Abbasi sülalesinin eline geçen halifeliğin merkezi ise Bağdat olmuştur. Bu dönemde Endülüs’te Emevi soyundan gelen bir başka halife de varlığını sürdürmüştür.⁵⁵⁵ 1258 yılında İlhanlıların Bağdat’a girmesi sonucu Abbasi Devleti yıkılmış ve Halife de Mısır’a sığınmıştır. Halife bu dönemden sonra siyasi gücünü kaybetmiş ve Memluk Devleti bünyesinde varlığını korumuştur.

Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi sonucunda Memluk Devleti’nin yıkılması üzerine Halifelik, Osmanlı padişahları tarafından kullanılan bir unvan olmuştur. Ancak Osmanlı padişahları uzun yıllar halifeliği ön plana çıkarmamışlardır. 19. yüzyılın sonlarında, imparatorluğun dağılma sürecinde, II. Abdülhamit Hilafet kurumunu canlandırmış ve bunun bir gereği olarak da İslamcılık düşüncesi, devletin temel siyaseti olmuştur.⁵⁵⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Padişahı V. Mehmet, Halife sıfatıyla Cihad-ı Ekber ilan etmişse de bu çağrıya İslam âleminden yeterince karşılık alamamıştır. Bu da halifeliğin başta Araplar olmak üzere, İslam âlemi üzerinde birleştirici vasfını yitirdiğini göstermiştir.

Millî Mücadele’de temel amaç yurdu düşman işgalinden kurtarmak olduğu için İstanbul ile yapılan mücadele Osmanlı hükûmeti üzerinden gerçekleştirilmiştir. Saltanat ve Hilafet makamının geleceğiyle ilgili karar, zafer sonrasına bırakılmıştır. Bu anlayışın bir gereği olarak da Mudanya Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra, Lozan Konferansı’nın toplanması için girişimlerin yapıldığı günlerde, Saltanatın kaldırılması gündeme gelmiştir. 1 Kasım 1922’de Saltanat ve Hilafet makamları birbirinden ayrılması ve Saltanatın kaldırılmasıyla ilgili kanun TBMM’de kabul edilmiştir.⁵⁵⁷

Aslında Vahdettin’in yurttan ayrılması beklenmeyen bir gelişme değil-

553 **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay., 11. Baskı, Ankara 2011, s. 1032; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 5. Baskı, Ankara 1982, s. 376-377.

554 Emevi ve Abbasi tarihi için bk. Bahriye Üçok, **İslam Tarihi. Emeviler-Abbassiler**, MEB Yay., Ankara 1979.

555 Endülüs Emeviler için bk. Hakkı Dursun Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, Konya 1994.

556 II. Abdülhamit dönemi için bk. Fahri Maden, **II. Abdülhamit Dönemi**, İstanbul 2014.

557 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 24, s. 305-316.

di. Mecliste ortaya çıkan genel görüntüden de anlaşılacağı gibi, bu durum Ankara'yı büyük ölçüde rahatlatmıştır. Ancak bu gelişme yeni bir halifenin seçimini zorunlu hale getirmiştir. Halife seçimi 18 Kasım 1922'de gerçekleştirilmiştir. 163 üyenin katıldığı oylamada 148 oy alan Abdülmecit Efendi yeni halife olarak seçilmiştir. Bu oylamada Abdürrahim Efendi 2, Selim Efendi ise 3 oy almışlardır. 9 kişi de çekimser kalmıştır.⁵⁵⁸

Saltanatın kaldırılmasından sonraki günlerde bazı çevrelerin Halife Abdülmecit'e bir padişah gibi davranmaları ve onu zaman zaman Meclisin üzerinde görmeleri, bütün dikkatlerin Halifelik kurumu üzerine toplanmasına yol açmıştır. Rauf Bey ve Refet Paşa gibi, Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimlerinin zaman zaman Halife ile görüşmeler yapmaları ve ona itibar göstermeleri, Hilafetin rejim için bir sorun olarak algılanmasında etkili olmuştur. Halife Abdülmecit'in de kendisini bir padişah gibi görmesi ve bu sıfatla heyetler kabul etmesi de, halifeliğin kaldırılması sürecinin hızlanmasına yol açmıştır.⁵⁵⁹

Cumhuriyetin ilanı ve Cumhurbaşkanı'nın seçilmesinden sonra Halifenin durumu daha da tartışmalı bir hal almıştır. Halifenin devlet hiyerarşisindeki yeri belirsiz bir hâle gelmiştir. TBMM'nin üzerinde hiçbir gücün kabul edilmediği bir ortamda, Cumhurbaşkanı'nın da yürütmenin başı olduğu bir sisteme geçilmesi, Hilafet makamını boşlukta bırakmıştır.

Yukarıdaki etkenlerin yanı sıra, Cumhuriyetin ilanından yaklaşık bir ay kadar sonra Hilafetin kaldırılması konusunda iktidarın harekete geçmesine vesile teşkil eden bir olay yaşanmıştır. Hindistan'daki İsmailiye mezhebinin İmamı Ağa Han ile Emir Ali Han'ın 24 Kasım 1923'te Halifenin siyasi durumunun korunması için Başbakan İsmet Paşa'ya mektup yazmaları ve bu mektubun İsmet Paşa'nın bilgisi dışında 5-6 Aralık 1923'te *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkar* gibi muhalif İstanbul basınına mensup gazetelerde yayımlanması iktidarı harekete geçirmiştir.⁵⁶⁰

Söz konusu mektup, iktidar tarafından hem İstanbul basını üzerinde kontrol sağlanması hem de Hilafetin kaldırılması bağlamında gündemde tutulmuştur. Mektup, İngiltere'nin, Türkiye'nin iç işlerine karışmak için bir hamlesi olarak değerlendirilmiştir. Mektubun Emir Ali ve Ağa Han gibi İngiltere'de öğrenim gören Hintli aydınlar tarafından yazılmış olması, olayın bir tertip olduğu kanısını güçlendirmiştir. Basının da buna alet olmakla suçlandığı günlerde, Başbakan İsmet Paşa, olayı TBMM'ye taşıyarak ilgili gazetelerin yazarlarını İstiklal Mahkemelerinde yargılanmasını istemiştir.

558 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 24, s. 564-565.

559 Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri (1923-1927)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 68-70.

560 Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, C II, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul 1973, s. 207-215.

İsmet Paşa, teklifin görüşüldüğü gizli oturumda; *Huzzar-ı kiram çarşamba günü İstanbul'un iki gazetesinde intişar eden iki mektubu görmüşlerdir. Bu iki mektuptan birisinin acizlerine yazıldığı ve diğerinin Reisicumhur Hazretlerine yazıldığı tasrih ediliyor ve neşr olunuyor. Mektuplar sarahaten I Teşrin-i sani kararının aksini terviç eden bir taleptir. Âlemşümül propaganda yapıldıktan sonra hilâfete Türkiye üzerinde vazife-i idariye, vazife-i siyasiye, vazife-i dünyeviye vermek esasını müdafaa ediyor. Kelime ve cümleler arasında birçok kapalı usuller kullanılmış olabilir. Fakat heyet-i umumiyesiy-le izhar ettikleri mânâ budur. Halifeye bir vaziyet-i idariye vermezseniz İslâmiyet inhilâl eder, Âlem-i İslâm bundan müteazzi ve muztarip olur tarzında aleyhimizde propaganda yapılıyor diyerek başladığı konuşmasını; "İki gazete neşretmiş, tertibat zaif olunca ertesi gün bir gazete daha neşreder. Ertesi gün diğer bir gazete daha neşreder. Bütün memleket birbirinden naklen Hıyanet-i Vataniye'den olan şeyleri bilerek, bilmeyerek vatanın her köşesine neşreder. Fikren, telkinât-ı ile vatanın, memleketin esas direklerini ve esas temellerini sarsmak için başka vasıtaya lüzum yoktur, vasıta budur. Bunun için bu vasıtaya teşebbüs ve tevessül etmişlerdir. Onun için tehlikeyi mühim ve vaziyeti mühim gördüm ve vaziedilmesi lâzım olan tedbiri suret-i mahsusada Meclisi Âlinin nazarı dikkatine arz etmeyi lâyük addettim. Hükümet Heyet-i Celilemize bu ehemmiyeti arz ettikten sonra biz, bir istiklâl Mahkemesiyle Meclisin bizzat vazuliyet olmasını mübrem ve zaruri görüyoruz ve teklif ediyoruz sözleriyle tamamlamıştır.⁵⁶¹ Yapılan tartışmalardan sonra açık oturuma geçilmiş ve 8 Aralık 1923'te İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmuştur.⁵⁶² Hemen ardından Mecliste yapılan oylama sonucunda Cebelibereket Mebusu İhsan Bey başkan, Saruhan Mebusu Vasıf Bey müdde-i umumi (Savcı), Refik, Asaf ve Cevdet Beyler de üye olarak seçilmişlerdir.⁵⁶³*

Böylece İstiklal Mahkemeleri, Cumhuriyet Dönemi'ndeki ilk yargılamalarına başlamıştır. İstiklal Mahkemeleri, Millî Mücadele yıllarında, daha doğrusu Birinci TBMM döneminde kurulmuştur. Firariler Hakkında Kanun'un birinci maddesi gereğince kurulan İstiklal Mahkemeleri,⁵⁶⁴ iki dönemde faaliyette bulunmuştur.

Birinci dönem yukarıda da ifade edildiği gibi Millî Mücadele yılları-

561 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: II, C 4, s. 315-317.

562 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 4, s. 121.

563 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 4, s. 89.

564 Firariler Hakkında Kanun'un birinci maddesi şu şekilde düzenlenmiştir: *Muvazzaf ve gönüllü olarak hizmeti askeriye dâhil olup da firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri ihfa, iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askerî kavaininde mevcut ahkâm ve indeficap diğer gûna mukarreratı ceza'iyeyi müstakillen hüküm ve tenfiz etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından mürekkep istiklâl mahkemeleri teşkil olunmuştur. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C 4, s. 187.*

dır. Bu dönemde İstiklal Mahkemelerinin faaliyet alanına bakıldığında sadece asker kaçaklarıyla ilgili yargılamalar yapmadığı görülür. 1920-1922 yılları arasında İstiklal Mahkemeleri, asker kaçaklarının yanı sıra TBMM'ye karşı çıkan iç ayaklanmalar, bozgunculuk ve casusluk başta olmak üzere, TBMM'nin varlığını ve otoritesini sarsmaya dönük hemen her olay karşısında yargılamalar yapmış ve cezalar vermiştir.

İstiklal Mahkemeleri ile ilgili kanun, Cumhuriyetin ilanından sonra da varlığını korumuştur. Bu yeni dönemde İstiklal Mahkemelerinin varlık sebebi de değişmiştir. Birinci dönemde her ne pahasına olursa olsun Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasının önündeki engelleri bertaraf etmeyi amaçlayan İstiklal Mahkemeleri, Cumhuriyetin ilanından sonra, bu kez yeni rejimi güçlü kılmak amacına yönelmiş ve rejime dönük hareketleri cezalandıran bir mekanizma haline dönüşmüştür.

1923 yılı sonlarında İstiklal Mahkemesinin kurulmasıyla ilgili teklifin kabul edilmesinden hemen sonra, 10 Kasım 1923'teki bir yazısından dolayı önce İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, ardından da Hüseyin Cahit, Velid Ebuzyyya ve Ahmet Cevdet Beyler tutuklanmış ve yargılama süreci başlamıştır. Bu yargılamalar sonucunda gazetecilerin beraatına karar verilirken,⁵⁶⁵ Lütfi Fikri Bey, beş yıl müddetle kürek cezasına çarptırılmıştır.⁵⁶⁶ Bu hükümlerden sonra TBMM, İstanbul'daki İstiklal Mahkemesi de 30 Ocak 1924'te faaliyetlerine şimdilik son vermiştir.⁵⁶⁷

Lütfi Fikri Bey'in hapisane hayatı uzun sürmemiştir. 13 Şubat 1924 tarihinde Lütfi Fikri Bey ile ilgili bir af kanunu Mecliste kabul edilmiş⁵⁶⁸ ve 1923 yılının sonlarında İstiklâl Mahkemesinde yapılan yargılamalar sonucunda ceza alan tek kişi de salıverilmiştir. Mektup krizi olarak adlandırılabilen olayla ilgili İstiklâl Mahkemesinin kurulması ve tutuklamalar sonucunda yargılamaların başlaması, ancak gazetecilerin beraat etmeleri, ceza alan Lütfi Fikri Bey'e de verilen cezanın affedilmesi, iktidarın İstanbul basınına bir gözdağı vermesi olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyetin ilanından sonra beliren siyasal ayrışmanın etkisinin de olduğu bu yargılama sürecinin, sonraki yıllardaki siyasal çekişmeler ve tutuklamalar için bir işaret niteliği taşıdığı da söylenebilir.

Bu arada Rauf Bey'in bir nevi sorguya çekildiği Halk Fırkası grup toplantısında, İsmet Paşa'nın halifelikle ilgili sarf ettiği sözler de Hilafet kurumunun sonunun yaklaştığının bir habercisi olmuştur. İsmet Paşa; *Devlet adamı olarak hiçbir zaman hatırmızdan çıkaramayız ki hilafet orduları bu memle-*

565 Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri (1923-1927)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 46-47.

566 Aybars, **age.**, s. 56.

567 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 5, s. 465-466.

568 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 5, s. 802.

*keti baştanbaşa harabeye çevirmişlerdir. Bir gün yeniden hilafet orduları kurulabileceğini asla gözden uzak tutmayacağız... Türk milleti en büyük acıları halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmeyecektir... Bir hilafet fetvasının bizi I. Dünya Savaşı felaketine sürüklediğini hiçbir vakit unutmayacağız. Bir hilafet fetvasının, millet ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha alçakçasına hücum ettiğini unutmayacağız... Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, kafasından bu memleketin mukadderatına karışma isteği geçişi o kafayı mutlaka koparacağız*⁵⁶⁹ sözleriyle İstanbul'daki Halife ve ona yakın çevrelere çok sert bir mesaj vermiştir.

Mektup krizinden sonra iyice göze batan Halifelik, bütçe konusundaki tartışmalar sırasında bir kez daha gündeme gelmiştir. Halife Abdülmecit Efendi, 22 Ocak 1924'te Başbakan'a gönderdiği bir yazı ile kendisine ait bağımsız bir bütçe talebinde bulunmuştur.⁵⁷⁰ Bu isteği, dış ülkelere temsilci göndermek, hükûmete danışmadan yabancı elçileri kabul etmek ve gösterişli saltanat törenleri düzenlemek gibi uygulamalarla birleşince, hükûmet çevrelerinden Halifeye karşı tepki daha da artmıştır.

İşte böyle bir ortamda Harp Oyunları nedeniyle İzmir'e gelen Mustafa Kemal Paşa, İsmet [İnönü] Paşa, Meclis Başkanı Kâzım [Özalp] ve Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa ile bir durum değerlendirmesi yapma zorunluluğu duymuş ve yapılan bu dördümlü toplantıda, artık halifelikğin kaldırılması zamanının geldiğine karar verilmiştir.⁵⁷¹

Mustafa Kemal Paşa, 3 Mart 1924'ten iki gün önce Meclisin açılışında yapmış olduğu konuşmada, pek çok konuya doğrudan temas etmekle birlikte, Halifelik konusunda açık bir fikir beyan etmemiştir. Bununla birlikte dinin siyasetten ayrılmasına değinerek Hilafetin kaldırılmasına dolaylı da olsa değinmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri şu şekildedir: *Bunun gibi intisap ile mutmain ve mesut bulunduğumuz diyanet-i İslâmiyeyi, asırlardan beri mütemmel olduğu veçhile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenziye ve îlâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz. Mukaddes ve lâfûti olan itikadât ve vicdaniyâtımızı muğlak ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtirasâta sahneyi tecalliyât olan siyasetin ve siyasetin bütün uzviyâtından biran evvel ve katiyyen tahlîs etmek milletin dünyevi ve uhrevi saadetinin emrettiği bir zaruretlerdir. Ancak, bu suretle diyanet-i İslâmiyenin mealiyât-ı tecelli eder.*⁵⁷²

2 Mart 1924'te Halk Fırkası grubunda karara bağlanan hilafetin kaldırılması sorununun, bir kanun teklifi ile Meclise sunulması uygun görülmüş-

569 Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 570.

570 **Nutuk (1919-1927)**, s. 571-572.

571 **Nutuk**, s. 673. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 618-619.

572 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 5.

tür.⁵⁷³ Bunun üzerine daha önceleri Meşayih Meclisi (Şeyhler Kurulu) Başkanlığı yapmış olan Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ile arkadaşlarının çalışmalarıyla, Halifeliğin Kaldırılması ile Osmanoğulları Soyundan Olanların Türkiye Dışına Çıkarılması hakkında bir kanun teklifi hazırlanmış ve bu teklifinin komisyonlara gönderilmeden hemen görüşülmesi istenmiştir.⁵⁷⁴

Cumhuriyetin ilan edilmesi, Türkiye'yi yeni bir rejim ile tanıştırdı, bundan sonraki süreçte yeni rejimin içinin doldurulmasına sıra gelmişti. Bu bağlamda 3 Mart 1924 tarihi Türkiye Cumhuriyeti açısından bir dönüm noktasıdır. 3 Mart 1924'te yapılan yasal düzenlemelerle Türkiye Cumhuriyeti, siyasal, sosyal ve kültürel açıdan yeni bir yapılanma sürecine girmiştir. Tek tek bakıldığında 3 Mart 1924'te TBMM'de kabul edilen kanunlarla laik, demokratik ve çağdaş toplum ve devlet düzeninin yolu açılmıştır.

TBMM'nin 3 Mart 1924 tarihli oturumunda milletvekilleri tarafından verilen kanun tekliflerinin komisyonlara gönderilmeden görüşülmesi kabul edilmiştir.⁵⁷⁵ Bu durum TBMM'nin söz konusu kanunlara ne derece hassas ve ivedi yaklaştığını göstermektedir.

İlk olarak Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının imzasını taşıyan Şer'iyeye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin Kaldırılmasına ilişkin kanun teklifi görüşülmüştür. Bu kanunun TBMM'nin gündemine gelmesinden iki gün önce Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis açış konuşmasından ifade ettiği noktalardan biri de adli konulardaki reform isteği olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa konuşmasının bir bölümünde; *Teşkilât ve ıslahât-ı adliyeye verdiğimiz ehemmiyeti, nasıl ifade etsek azdır. Gerçi, bütçenin bugünkü halinde adliye için mühim menâbi ayrılmıştır ve bu menâbi mütemadiyen artırılacaktır. Fakat bundan mühim olan nokta, adli telâkkimizi, adli kanunlarımızı, adli teşkilâtımızı, bizi şimdiye kadar şuuri, gayrişuuri tesir altında bulunduran, asrın icabâtına gayri-mutabık revâbittan biran evvel kurtarmaktır. Millet; her mütemeddin memlekette olan terakkiyât-ı adliyenin memleketin ihtiyacâtına tevâfuk eden esâsâtını istiyor. Millet, serî ve katî adaleti temin eden medenî usulleri istiyor. Millet'in arzu ve ihtiyacına tâbi olarak adliyemizde her gûna tesirâtten cesaretle sililmekle serî terakkiyâta atılmakta asla tereddüd olunmamak lâzımdır. Hukuk-ı medeniyede, hukuk-ı*

573 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz 1922-1971**, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiç, C II, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 925-926.

574 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 17. Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Başnur Matb., Ankara 1972, s. 13-14. Kanun teklifini 53 kişi imzalamış ve bunlar arasında Kılıç Ali, Refik Koraltan, Celal Nuri İleri, Mazhar Müfit Kansu, Vasıf Çınar, Recep Peker, Yunus Nadi, İlyas Sami, Şükrü Kaya, Ağaoğlu Ahmet, Ruşen Eşref Ünaydın ve Tunali Hilmi Beyler vardır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 28.

575 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 17.

*ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere merbutiyet; milletleri uyanmaktan meneden en ağır bir kâbustur. Türk Milleti, üzerinde kâbus bulunduramaz!*⁵⁷⁶ diyerek hukuk alanındaki yapılacak olan düzenlemelerin kapsamı hakkında yol haritasını belirtmiştir.

Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında, hukuk ve adliye sistemiyle ilgili kısa, orta ve uzun vadede yapılacaklar hakkında ipuçları vermiştir. Şer'iyye ve Evkâf Vekâletinin kaldırılmasının gündeme gelmesi de bu konuşmanın bir gereği olduğu söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa aynı konuşmada, ordunun siyasetten ayrılmasının gerektiğine de vurgu yapmıştır. *Âzâ-yı kiram. Memleketin hayat-ı umumiyesinde orduyu siyasetten tecrit etmek umdesi, Cumhuriyetin daima nasb-i nazar ettiği bir nokta-i esasiyedir. Şimdiye kadar takip olunan bu yolda, Cumhuriyet orduları vatanın emin ve mutmain harisî olarak mevkii hürmet ve kuvvette kalmışlardır* diyen Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözleri⁵⁷⁷ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılması ve yerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin kurulması ile karşılık bulmuştur.

14 maddelik “Şer'iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin Kaldırılmasına Dair Kanun” teklifi bazı küçük değişikliklerle kabul edilmiştir. Buna göre kanunun birinci maddesine gereğince Diyanet İşleri Başkanlığı kurulurken,⁵⁷⁸ ikinci maddeyle Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti kaldırılmıştır. Kanunun yedinci maddesi ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu ile ilgilidir. Buna göre vakıflarla ilgili işlerin Başbakanlığa bağlı bir genel müdürlük tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Söz kanununun 8. Maddesi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılmasıyla ilgili iken, sonrasındaki 9, 10 ve 11. maddelerde ise bu vekâletin yerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin kuruluşu ve devlet hiyerarşisindeki yeri ifade edilmiştir. Buna göre Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı ile atanacaktı. Yine aynı kanunda 12. maddeye göre askerlikle ilgili bütçenin düzenlenmesi Millî Müdafaa Vekâletine bırakılmıştır.⁵⁷⁹

Bundan sonra, Saruhan Mebusu ve bir grup mebus tarafından verilen Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile ilgili teklifin üzerindeki görüşmelere geçilmiştir.⁵⁸⁰ Bu kanunun izlerini de iki gün önceki Mustafa Kemal Paşa'nın Mecliste

576 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 5.

577 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 5.

578 Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluşundan itibaren dini hizmet veren bir kurum olmakla birlikte, çağdaşlaşma anlamında da toplumsal bir görev üstlenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının bu işlevi ve yapısıyla ilgili olarak bk. Ayşe Yanardağ, **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri başkanlığı (1924-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2018.

579 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 21-24.

580 Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun sonuçları için bk. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**,

yaptığı konuşmada bulmak mümkündür. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının bir bölümünde; *Memlekette maarif nurunun yayılmasına ve en derin köşelere kadar nüfuz etmesine bilhassa nasb-i nazar ediyoruz. Dört sene evvel maarife tahsis ettiğimiz vesâiti bugün on misline iblâğ etmiş bulunuyoruz. Evveleminde vesâitin müsmir ve amelî olmasına ve asla israfa uğramamasına ehemmiyet veriyoruz. Bu cihet müemmen bulundurulmakla beraber maarifin vesâitini mütemadiyen tezyit etmek lüzumuna kanaatimizi muhafaza edeceğiz. Diğer taraftan idare-i hususiyelerden ve memleketin müteferrik menâbîinden maarife tevcih olunan mesainin merkezden alâkadarâna takip olunmasını ve bu suretle mesai-i umumiyenin hedefi terakkiye sevk ve îsâlini tesadüfe bırakılmamasını iltizam ediyoruz. Milletin arâyı umumiyesinde tespit olunan terbiye ve tedrisâtın tevhidi umdesini bilâ ifade-i an tabii ki lüzumunu müşahede ediyoruz. Bu yolda taahhurun zararları ve bu yolda tehalükün ciddî ve derin semereleri serî kararınıza vesile-i tecelli olmalıdır. Darülfünunun mevcudiyet ve tekâmülâtına ve yüksek bir darülfünunun milletin terbiye-i umumiyesinde, tekâmül-ü medeniyesinde haiz olduğu katî tesirâta bilhassa nazarı dikkati celb ederim. Türkiye'nin terbiye ve maarif siyasetini her derecesinde, tam bir vuzuh ve hiçbir tereddüde mahal vermeyen sarahat ile ifade etmek ve tatbik etmek lâzımdır. Bu siyaset, her manasıyla millî bir mahiyette irae olunabilir. demiştir.⁵⁸¹*

Yedi maddelik Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun birinci maddesine göre Türkiye'deki bütün eğitim-öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Bu maddenin bir gereği olarak kanunun ikinci maddesine göre de Şeriyeye ve Evkâf Vekâletine ile özel vakıflara bağlı mektep ve medreseler bütün varlıklarıyla Maarif Vekâletine devredilmiştir. Aynı şekilde kanunun üçüncü maddesiyle de Şeriyeye ve Evkâf Vekâletine eğitim-öğretim için ayrılan bütçenin Maarif Vekâletine aktarılması sağlanmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu dördüncü maddesinde Maarif Vekâleti tarafından Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi kurulması öngörülmüştür. Kanunun beşinci maddesi gereğince ise askerî okullar ve sağlıkla ilgili okulların da Maarif Vekâletine devredilmesi kabul edilmiştir.⁵⁸²

306 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesinden hemen sonra Halifelîğin kaldırılmasıyla ilgili kanunun görüşmelerine geçilmiştir.⁵⁸³ Sıra Hilafete geldiğinde kanun teklifinin aleyhinde söz alan Gümüşhane Milletvekili Zeki [Kadirbeyoğlu] Bey'in konuşması, bazı milletvekilleri müdahalesiyle sık sık kesilmiştir. Sorunun çözümü için kamuoyuna başvurulmasını

Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Pegem Yay., Ankara 2008, s. 327-329.

581 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 4-5.

582 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 25-27.

583 Halifelîğin kaldırılması ve laiklikle daha detaylı bilgi için bk. Seçil Akgün, **Halifelîğin Kaldırılması ve Laiklik**, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.

ya da milletvekili seçimlerinin yenilenmesini isteyen Zeki Bey, konuşmasını; *Efendiler biz saltanata düşman değiliz, eşhasa düşmanız. Zira bugünkü günde gördüğüm vaziyet şudur: Cumhuriyet, devam ettiği halde saltanata doğru yürüyor* diyerek tamamlamış ve Meclisten büyük bir tepki görmüştür.⁵⁸⁴

Zeki Bey'in konuşmasından sonra diğer milletvekilleri öneri lehine görüşlerini bildirerek Halifeliğin kaldırılmasında hiçbir sakınca görmediklerini ifade etmişlerdir ve teklifin tümü üzerindeki konuşmalar tamamlanmıştır.⁵⁸⁵ Ardından maddelere geçilmiş ve Halifeliğin kaldırılması ve Halife ailesinin (Osmanlı soyunun) erkek ve kadınlarının ve bu kadınlardan doğanların, bu aileye damat olanların ülke dışına çıkarılmasıyla ilgili 13 maddelik kanun kabul edilmiştir.⁵⁸⁶

Kanunun birinci maddesiyle Hilafet Kurumu kaldırılırken, ikinci maddede Osmanlı hanedanına mensup kadın-erkek herkesin Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışına çıkarılması kabul edilmiştir. Üçüncü maddede Osmanlı hanedanı mensuplarının 10 gün içerisinde ülkeyi terk etmeleri karara bağlanmış ve bir sonraki maddeyle de bu kişiler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkarılmıştır. Kanunun 5-11. maddelerinde ise yurt dışına çıkarılmasına karar verilen kişilerin menkul ve gayrimenkullerinin durumu düzenlenmiştir.⁵⁸⁷

3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de kabul edilen kanunlar arasında en uzun müzakerе, Halifeliğin kaldırılması ile ilgili olan kanun teklifi üzerine yapılmıştır. Özellikle Osmanlı hanedanına mensup kadınların yurt dışına çıkarılmasına karşı çıkanlar olmuş ve bu yolda önerge verilmişse de bu kabul görmemiştir.⁵⁸⁸ Sonuçta kanun ilk haliyle kabul edilmiştir.⁵⁸⁹

3 Mart 1924 tarihinde 431 sayılı Kanun'la Halifeliğin kaldırılmasından sonra, Abdülmecit'in ailesiyle birlikte İsviçre'ye gönderilmesi uygun bulunmuş ve 4 Mart 1924 sabahı Halife ve ailesi yurdu terk etmiştir.⁵⁹⁰ TBMM'de kabul edilen üç önemli kanun ile devlet yönetiminden eğitim sistemine; hukuk düzeninden askerî hiyerarşiye kadar uzanan çok geniş bir alanda düzenleme yapılmıştır. Laik, çağdaş ve demokratik bir devletin oluşum sürecindeki söz konusu kanunlar vasıtasıyla yüzlerce yıllık sorunların çözümünde de önemli bir aşama kaydedilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte, 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasıyla başlayan rejim değişikliği süreci büyük öl-

584 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 30-32.

585 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 34.

586 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 69.

587 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 28-29.

588 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 65-67.

589 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7, s. 69.

590 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1924-1930)*, Yurt Yay., Ankara 1981, s. 84-87.

çüde tamamlanmıştır. Bu köklü dönüşümle Osmanlı monarşisinin dayandığı dinî bir kurum ortadan kaldırılmış, laik ve demokratik devlet yolunda son derece önemli bir adım atılmıştır. Bu arada eski saltanat rejimini geri getirmek için çaba gösterenlerin güç ve moral aldıkları bir kurum ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı hanedanı mensuplarının yurt dışına çıkarılmasıyla saltanatın canlandırılması artık imkânsız hale gelmiştir.

Mustafa Kemal Paşa da Nutuk'ta Hilafetin kaldırılmasının sonucu olarak şu ifadeleri kullanmıştır: *Halife görevinden uzaklaştırıldı ve Hilafet makamı kaldırıldı. Uzaklaştırılan Halife ve tarihten izi silinmiş Osmanlı hanedanının bütün mensuplarına Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde oturma hakkı süresiz olarak yasaklandı.*⁵⁹¹ Atatürk'ün belirttiği gibi Osmanlı hanedanının bütün mensupları süresiz olarak yurt dışına çıkarılmıştı. Bu sürgün kadınlar için 1952 yılına değin sürmüştür. Yurt dışına çıkarılan Osmanlı hanedanına mensup kişilerle ilgili düzenlemede, zaman geçtikçe ve rejim oturdukça, yumuşamaya gidilmiştir. 1952 yılında hanedana mensup kadınların ülkeye dönmelerine imkân sağlayan bir kanun çıkarılırken,⁵⁹² erkekler dönmek için biraz daha beklemek durumunda kalmışlardır. Osmanlı hanedanına mensup erkekler ise 1974 yılında çıkarılan af yasası sonucunda dönebilmişlerdir.⁵⁹³

3.2.3.1. Evkâf Umum Müdürlüğünün Kurulması*

İslami geleneğin hayır kurumları olarak vakıfların yönetimi, bürokratik usullerden uzak, vakfiye (kuruluş senedi) hükümlerine ve yerinden yönetim esaslarına göre sivil alanlarca yapılmaktaydı. Modernleşme ve Cumhuriyet Dönemi ile birlikte mazbut vakıfların yönetimi ve mülhak vakıfların denetimi merkezileştirildi. Bu durum, “vakıfların hüsn-i idarelerini (iyi yönetilmelerini) sağlamak”⁵⁹⁴ ve “evkâf müessesesinin vaziyetini milletin hakiki menâfi'ine muvâfık bir şekilde (milletin gerçek menfaatine uygun bir şekilde) tespit etmek”⁵⁹⁵ şeklinde açıklandı. Bu gelişmeler doğrultusunda vakıfların yönetimi, Başbakanlığa bağlı, katma bütçeli, tüzel kişiliğe sahip bir Genel Müdürlük halinde düzenlendi.

Merkezî idareye geçişi hazırlayan gelişmelere bakıldığında; aile işletme-

591 **Nutuk**, s. 574-575.

592 Osmanlı hanedanına mensup kadınlar, 16 Haziran 1952 tarihinde ivedi olarak görü-şülen ve kabul edilen kanunla Türkiye'ye dönme hakkına sahip olmuşlardır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: IX, C 16, s. 233-236.

593 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 4, C 3, s. 226-242. Söz konusu kanun 18 Mayıs 1974 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. **Resmî Gazete**, 18 Mayıs 1974.

* Dr. Nazif Öztürk, Kültür Bakanlığı (E.) Müsteşar Yardımcısı, nazifozturk@yahoo.com.

594 **BOA**, H.H. 1250/26845.

595 **BCA**, 30.18.01.01/012.60.1.

ciliği tarzındaki vakıf anlayışından, tarihî seyir içinde işlerin gelişip genişlemesiyle, vakıfların yönetiminde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Osmanlıların Arabistan'ı kendi topraklarına katmasından sonra, Mekke ve Medine şehirlerindeki dinî ve hayrî müesseseler ile bu şehirlerde oturanlar lehine kurulan vakıfları yönetmek üzere 955/1586 yılında “Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti” teşkil edildi.⁵⁹⁶ Vakıfların yönetiminde yaşanan bu gelişmeler üzerine III. Osman⁵⁹⁷, III. Mustafa⁵⁹⁸ ve I. Abdülhamit⁵⁹⁹ vakıfları için müstakil idare binaları inşa ettirmeye başladılar. Bu dairelerin inşası Osmanlılarda, vakıflara ait idarelerin merkezî bir yönetim altında toplanmasına doğru atılan ilk adım oldu.⁶⁰⁰ Daha sonra “Hamidiye” ve “Laleli” vakıflarının idaresi 1203/1788’de birleştirildi. Bilahare II. Mahmud kurduğu vakıflarını 1224/1809 tarihinde bu vakıf idarelerine ilhak edince “Evkâf-ı Hamidiye ve Mülhakâtı İdaresi” önemli bir kuruluş haline geldi ve bu idareye bağlı bulunan vakıfların sayısı elliye yükseldi.

1241/1825 tarihinde yeniçeriliğin ilgası ile nezaretleri yeniçeri sekbanbaşı ağalarına şart koşulan vakıfların idareleri de aynı yönetime devredilince teşkilat iyice genişledi ve 1242/1826’da “Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti” kuruldu.⁶⁰¹ Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluş sebepleri arasında vakıf sektöründe yaşanan dağınıklık ve keyfilige son vermek,⁶⁰² vakıfların yönetimini, toplum ve müessese lehine ıslah etmek, Nezaret bünyesinde teşkil edilecek Evkâf Hazinesi kanalıyla vakıflar arası kaynak aktarımını sağlayarak, geliri giderini karşılamayan vakıflara destek sağlamak⁶⁰³ gibi iyi niyetlere dayalı düşünceler gelmektedir.⁶⁰⁴

Nezaretin kuruluş sebepleri anlatılırken üzerinde durulması gereken bir başka husus da; yeniçerilerle birlik olarak, öğrenci hareketlerini kısıktarak

596 Ahmet Akgündüz, **İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara 1988, TTK Yay., s. 360-361.

597 **VGMAK, Osman III Vakfiyesi**, 1755, Def. No: 49, s. 29.

598 **VGMAK, Mustafa III Vakfiyesi**, 1764, Def. No: 187, s. 232.

599 **VGMAK, Abdulhamid I Vakfiyesi**, 1780, Def. No: 159, s. 22-81.

600 **VGMAK, Nevres Sultan Vakfiyesi**, 1782, Def. No: 178, s. 22; **VGMAK, Hasbiye Kadın Vakfiyesi**, 1795, Def. No: 113, s. 19.

601 Mahmut Kemal, İbnü'l-Emin (İnal)- Hüseyin Hüsameddin, **Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Ahvâli**, Dâru'l-hilafetü'l-aliye 1335, s. 21-26; Hüseyin Hatemi, **Medeni Hukuk Tüzelkişileri I**, İstanbul 1979, s. 330; Akgündüz, **age.**, s. 360-364.

602 İsmail Sıdkı, **Hâtirât: Memâlik-ı Osmaniye'de Kain Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mutalaâtı Havidir**, Dersaadet 1324, Selanik Matbaası, (Ankara Millî Kütüphane 1948: A 3420), s. 8.

603 **VGMA, 1262: 967/278.**

604 **BOA, H.H. 1250/ 26845; VGMA, 1250/ 965/140.**

veya engellemeyerek⁶⁰⁵ devletin aldığı yenileşme kararlarına karşı çıkma ithamı altında tutulan; eğitim ve hizmet giderleri itibariyle vakıflara bağlı bulunan ulema sınıfının durumudur. Ulemanın yönetim ve denetimi altında bulunan vakıflardan sağlanan gelirlerle dinî müesseseler büyük bir ekonomik güce sahiptiler. Lewis'e göre, II. Mahmut'un amacı, evkaf gelirinin tahsilini ve harcanmasını kendi elinde merkezileştirmekten başka bir şey değildi.⁶⁰⁶ Bundan sonra hükûmet bütün şeyhlerin, hocaların ve kutsal yapıların personelinin aylıklarını, onlara bağlı bütün kurumların onarım giderlerini ve diğer masraflarıyla birlikte ödeyecek ve vakıfların gelir fazlasını devletin reform amaçlarına yöneltecekti.⁶⁰⁷

M. Hamdi'ye göre, "ahkâmü'l-arazi" kanununun kabulünde, Osmanlı arazisini ucuz yoldan elde etmek isteyen Avrupalı sermayedarlar etkiliydi, fakat bu durum onları tatmin etmiyordu.⁶⁰⁸ Avrupalılar, "ahkâm-ı arazi"nin istimlak edilmesini, alınacak kredi karşılığında ipotek gösterilmesini istiyor,⁶⁰⁹ Londra, Paris ve Berlin konferanslarında⁶¹⁰ olduğu gibi, devletin mali ve siyasi yönden zor durumda kaldığı dönemlerde, bu isteklerini yeniliyorlardı.⁶¹¹ Engelhardt da Babıalının, Avrupa'nın tavsiyesi ile "Tevsi-i İntikâl Kanunu"⁶¹² ile "Musakkafât ve Müstegillât-ı Vakfiye Nizamnamesi"⁶¹³ni neşrettiğini söylemektedir.⁶¹⁴ Yazara göre, Batı'nın ısrarları sonucu, "pek çok zamandan beri vaat edilen evkâfın satışı muamelesi, nihayet halledilmiştir".⁶¹⁵

Vakıfların yönetiminin kabineye dâhil bir Nazırın başkanlığında, tek elde toplanmasından sonra; kuruluş gerekçelerinde söylenenlerin aksine yolsuz-

605 BOA, H.H. 1233/ 22671; BOA, H.H. 1235/22735,22747.

606 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1983, s. 94.

607 Charles White, **Three Years in Constantinople**, London 1846, C I-III, s. 236; John Robert Barnes, **An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire**, E.J. Brill, Leiden 1986, s. 86.

608 M. Hamdi, [Elmalılı], **Ahkâm-ı Evkâf (Taşbasma) Mekteb-i Mülkiye 1326-1327 Sene-i Tedrisiye, Ders Notları, Sınıf III**, İstanbul (Ankara Millî Kütüphane 1973: A 553), s. 120-123, 127-128.

609 M. Hamdi [Elmalılı], **age.**, s. 128.

610 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1856-1861**, Ankara 1976, B 2, C VI, s. 212.

611 M. Hamdi [Elmalılı], **age.**, s. 129.

612 **Düstur**, I/I 1289, s. 255-257.

613 **Düstur**, I/III 1293, s. 463.

614 Edouard Philippe Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat-Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahâtı 1826'dan 1882'ye**, Çev. Ali Reşat, İstanbul 1328, s. 180.

615 Engelhardt, **age.**, s. 421-422.

luklar azalmamış,⁶¹⁶ vakıfların “hüsn-i idaresi”⁶¹⁷ sağlanamamış⁶¹⁸, Osmanlı ülkesinde sosyal, siyasi, ekonomik ve tabii şartların meydana getirdiği “müessesât-ı hayriye”nin harabiyeti ortadan kaldırılamamıştır.⁶¹⁹ Kudretsiz vakıflara “Evkâf Hazinesi”nden gerekli kaynak aktarımı yapılamamıştır. Buna karşılık, devletin mali yapısı bozuldukça artan bir tempo ile vakıf gelirlerinin bir bölümü devletin ihtiyaç duyulan diğer sektörlerine aktarılmıştır.⁶²⁰ Bu gelişmeler sonucu, finans kaynağı tamamen vakıflara bağlı olan dinî eğitim müesseseleri ile ulemanın nüfuzu kırılmıştır.⁶²¹ Lewis’e göre, yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla siyasî nüfuzunu kaybeden Şeyhülislâmlık makamı, vakıf gelirlerinin başka alanlara aktarılmasıyla ekonomik gücünü de kaybetmiş ve merkezî otoriteye bağlı bir memuriyet haline gelmiştir.⁶²²

Batılıların ısrarla üzerinde durduğu vakıflarda tasarruf hakkının genişletilmesi⁶²³ ve vakıf gayrimenkullerin alınır-satılır hale getirilmesi,⁶²⁴ hatta çok cüzi mukataa bedelleri karşılığında, vakıf yerlerin gayrimüslimlere intikali sağlanmış, yüzlerce vakıf arsa ve arazi üzerine azınlıklar tarafından kilise, mektep, rahip ve rahibe okulları, sosyal tesisler yapılmıştır.⁶²⁵ Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken, diğer taraftan da yönetimleri çeşitli makamlara bağlı bulunan vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezaretine devir işlemleri tamamlanmıştır.⁶²⁶ Bu gelişmeler üzerine Evkâf-ı Hümayun Nezareti, Osmanlı ülkesinde mevcut müstesna vakıfların haricindeki bütün vakıfların nezâret görevini üstlenmiştir.

3.2.3.1.1. Şeriye ve Evkâf Vekaleti

TBMM’nin Ankara’da toplanmasından sonra, Anadolu’da yeni bir hükümet kurulması için derhal çalışmalara başlanmıştır, bu maksatla 2 Mayıs 1336/1920’de Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun⁶²⁷ çıkartılmıştır. Bu kanunun 1. maddesinde, 11 kişilik İcra Vekilleri Heyetinin başında Şeriye ve Evkaf Vekâletine yer verilmiştir. Böylece II.

616 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l-Vukuât*, Dersaadet 1327, s. 100-101.

617 *BOA*, HH 1250: 26845.

618 Sıdkı, *age.*, s. 8.

619 *BOA*, Cevdet 1242/ 16725.

620 *BOA*, Cevdet 1255/ 32489; *BOA*, M.M. 1264/ 594; Barnes, *age.*, s. 86.

621 Lewis, *age.*, s. 97-98.

622 Lewis, *age.*, s. 94-95.

623 *Düstur*, I/I 1289, s. 225; Engelhardt, *age.*, s. 180.

624 *Düstur*, I/I, 1289, s. 230; *Düstur*, II/V, 1332, s. 114.

625 *VGMA*, 1332/ 974/152-169.

626 Vakıfların idaresinin Nezarete devri konusunda geniş bilgi için bk. Öztürk, *age.*, s. 75-77.

627 *Düstur*, III/I, 1929, s. 6.

Meşrutiyet'in ilanından sonra düşünülen, vakıfların bir "Umum Müdürlük" halinde meşihata bağlanması fikri⁶²⁸ bir bakıma gerçekleşmiştir.⁶²⁹ Ancak müessesât-ı diniye ile evkafın birleştirilmesiyle kurulan teşkilatın adına "Meşihat", başına getirilen kişiye de "Şeyhülislâm" yerine Şeriye ve Evkaf Vekili denmiştir.

21 Teşrinievvel 1336/1920 tarihli Büyük Millet Meclisi beyannameesinde, TBMM'nin diğer işler yanında evkaf işlerinde de kardeşlik ve yardımlaşmanın hâkim kılınarak, halkın ihtiyacına göre yenileşmeye ve kurumlar vücuda getirmeye çalışılacağı ifade edilmiştir.⁶³⁰

1921 Anayasası'nın 11. maddesinde TBMM'nin koyacağı kanunlar çerçevesinde, evkaf işlerinin düzenlenmesi, mahallî idare organı olan Vilayet Şûrasına bırakılması öngörülmüştü.⁶³¹

Şeriye ve Evkaf Vekâleti dönemi, 2 Mayıs 1920-3 Mart 1924 tarihleri arasında 3 yıl 10 ay sürmüştür. Bunun 2 yıl 3 ay 18 günü, İstanbul'daki Osmanlı hükûmeti ve bu hükûmet içerisinde yerini koruyan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin mevcut olduğu döneme rastlamaktadır.

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin ortadan kaldırılması ve vakıfların mal varlığının devir alınmasından sonra, vekâletde bir canlanma gözlenmektedir. Varidat-ı fevkalade dâhil 1339/1923 yılı gideri 3.055.937 lira olmuş, 1340/1924 yılı geliri 3.203.257 lira gideri ise 3.187.792 liraya yükselmiştir.⁶³² Aynı dönemde Türkiye Cumhuriyeti hükûmetinin yıllık bütçesi, -sene içerisinde yapılan aktarma ve ilaveler hariç- 30.000.000 lira civarındadır.⁶³³ Bu çerçevede vakıfların devlete göre 1/10 oranında bir maddi potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

TBMM, 30 Teşrinievvel 1338/1922 tarih ve 307 sayılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti teşekkül

628 Evkaf/BK. Mazbatası 1327, s. 45.

629 **BCA**, 1921:18/224-2. Ek bilgi vermek gerekirse; 1990'larda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde geçerli olan eski tasnif sistemi kullanılıyordu. Bu sistemde belge tarihinden sonra gelen "18" vakıfları, bundan sonra yazılan rakam (220-232) konuyu, daha sonraki rakam, belge numarasını, bundan sonraki de belgenin sayfa numarasını göstermektedir. Bu çalışmada, dipnotlarda kullanılan konu numaralarından "223" teşkilat ve personeli, "224" malzeme ve muhasebeyi, "225" emlak ve arazi işlerini, "226" yurt dışında kalan vakıfları, "229" camii, türbe ve buralarda görev yapan hizmetlileri, "230" zeytinlik, orman ve suları, "231" mezarlıkları göstermektedir. Bk. Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara 1995, TDV Yay., s. 553-554.

630 Kemal Arıburnu, **Milli Mücadele ve İnkılaplarla İlgili Kanunlar I**, Ankara 1957, s. 26.

631 **Düstur**, III/I, 1929, s.196; Hatemi, **age.**, s. 379.

632 **BCA**, 1923: 18/224-12.

633 **Düstur**, II/V, 1931, s. 848.

ettiğine dair Heyet-i Umumiye Kararı ile İstanbul'da meşru bir hükümet mevcut olmadığına, İstanbul ve civarının da TBMM'ye ait bulunduğu, binaenaleyh oraların umur-ı idaresinin de TBMM memurlarına tevdi edilmesine ve Türk Hükümetinin hakkı meşru olan makam-ı hilâfeti esir bulunduğu ecneblerin elinden kurtaracağına karar verilmiştir.⁶³⁴ TBMM'nin bu kararından 20 gün sonra, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin lağvedilmesi ile ilgili, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, İstanbul Vilayeti Mektupçuluğuna 20 Teşrinievvel 1338/1922 tarihli telgrafı çekmiştir. Bu telgrafta, Evkaf-ı Hümayun Nezareti faaliyetinin tatil edildiği, İstanbul'da mevcut vakıf hizmet ve işlemlerinin İstanbul Vakıflar Müdürlüğü marifetiyle yürütüleceği bildirilmektedir.

Doğrudan doğruya Nezaret namına cibayet olunan (toplanan) varidat, bundan böyle İstanbul Evkaf Müdüriyeti tarafından tahsil olunarak, Vekâlet adına emanet kaydolacaktır. Yapılacak uygulama hakkında daha sonra ayrıca talimat verilecektir.

Bundan böyle gerek nukud-ı mevkufe gelirleri ve gerekse mahallî varidat hakkında, her ay sonunda telgrafla Vekâlete bilgi verilecektir.⁶³⁵

Vekâlet merkezinde oluşturulan 12 ayrı birime karşılık, taşra teşkilatında yeni bir yapılanmaya gidilemediği anlaşılmaktadır. Şeriye ve Evkaf Vekâleti dönemi vakıflar için bir geçiş dönemi olmuştur.

3.2.3.1.2. Evkaf Umum Müdürlüğünün Kurulması ve Sonrasındaki Gelişmeler

TBMM'nin, diğer işler yanında evkafın, halkın ihtiyacına göre yeni bir sisteme kavuşturulacağı⁶³⁶ ve 1921 Anayasası'nın 11. maddesinde yer alan "TBMM'nin koyacağı kanunlar çerçevesinde evkâf işlerinin düzenleneceği"⁶³⁷ ilkeleri doğrultusunda, İcra Vekilleri Heyetinin 14.01.1339 tarih ve 2170 sayılı kararı ile evkaf işlerini yürütecek uzman bir heyetin teşekkülü kararlaştırılmıştır.⁶³⁸ Alınan bu karar, tasdik için aynı gün İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf [Orbay] imzasıyla TBMM Riyasetine;⁶³⁹ Bakanlar Kurulu Kararında öngörülen çalışmaları yapmak üzere, *bu babda seçilecek mütehasısların esâmisinin iş'arı zımnında leffen irsal kılınmıştır efendim* ifadesiyle

634 **Düstur**, III/III, 1929, s.149.

635 **VGMA**, 1338: 953/87.

636 Arıburnu, **age.**, s. 26; Feridun Server, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İstanbul 1962, s. 45.

637 **Düstur**, III/I, 1929: 196.

638 **BCA**, 1923: 18/223-4/1.

639 **BCA**, 1923: 18/223-4/2.

Şeriye ve Evkaf Vekâletine gönderilmiştir.⁶⁴⁰

İcra Vekilleri Heyetinin aldığı bu kararlar “Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair 3 Mart 1340/1923 Tarihli ve 429 Numaralı Kanun”⁶⁴¹un hazırlık çalışmaları başlatılmıştır.

Bu arada, kararnamede ismi bulunan Şeriye ve Evkaf Vekili Abdullah Azmi [Torun] görevinden ayrılmış, yerine Konya Mebusu Mehmet Vehbi [Çelik] atanmıştır.⁶⁴²

Uzman kişilerden teşkil edilen komisyon, dört ayrı kanun tasarısı hazırladı.⁶⁴³ Hazırlanan bu kanun layihaları mütalaalarından yararlanmak üzere davet edilen Evkaf Nezareti Eski Müsteşarı olan Çorum Mebusu Münir Bey ve Maliye müfettişlerinden Şükrü Bey⁶⁴⁴’in de hazır bulunduğu İcra Vekilleri Heyeti’nin 11.12.1340/1924 tarihli toplantısında görüşülmüştür. Müzakere sonunda, “evkaf müessesesinin vaziyetini milletin hakiki menafi’ine muvâfık bir şekilde tespit etmek üzere, hazırlanan dört kıt’a “levâyih-ı kanuniye”nin yeniden tetkiki ile icâb eden tadilâtın icrası zımında Hariciye Vekili Şükrü Kaya, Ziraat Vekili Hasan Fehmi, Ticaret Vekili Ali Cenani, BMM Reis Vekili İsmet [Eker], Çorum Mebusu Münir [Çağıl] Beylerden mürekkep bir encümen teşkili” kararlaştırılmıştır.⁶⁴⁵ Encümene seçilen üyelerden “keyfiyetin en kısa bir zamanda neticeye rabtı ehemmiyetle rica” edilmektedir.⁶⁴⁶

Birinci İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile ikinci İcra Vekilleri Heyeti Kararı arasında önemli iki fark bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, ilk kararda vakıflar hakkında kanun layihası hazırlama görevi uzman bir heyete verilirken; ikinci kararda bu görev siyasilerden oluşan bir komisyona havale edilmiştir. Bu farklardan ikincisi ise çok daha önemlidir. Birinci kararda ve yazışmalarda “millet ve memleket yararına ve vakfa faydalı olacak şekilde” hazırlanması istenen proje, kısmen mahiyet değiştirmiştir. Birinci kararda milletin çıkarlarıyla birlikte vakıf kurucusunun arzuları ve vakıftan yararlanacakların hakları da korunacak şekilde bir düzenleme öngörülmüşken; ikinci kararda, vakfın esas amacını oluşturan “meşrutunlehe faydalı olacak şekilde” ifadesi kararname metninden çıkartılmıştır. “Evkaf müessesesinin vaziyetini mille-

640 **BCA**, 1923: 18/223-4/3.

641 **Düstur**, III/V 1931, s. 394.

642 Cafer Demiral, **Türkiye’nin 52 Hükûmeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973)**, Ankara 1973, s. 51, 55. **BCA**, 1923: 18/223-4/5. Ayrıca bk. Nazif Öztürk, “Vakıfların Tasfiyesi Açısından M. Münir Çağıl”, **Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler**, Sempozyum: 23-25 Mayıs 1997-İskilip, Ankara 1998, s. 109-135.

643 **BCA**, 1924: 18/223-9/1.

644 **BCA**, 1924: 18/223-9/2.

645 **BCA**, 030.11.01/07.23.16; **BCA**, 1924: 18/223-9/1. (Yeni tasnif numarası: 030.18.01.01/012.60.1).

646 **BCA**, 1924: 18/223-9/3.

tin hakiki menâfi'ine muvafık bir şekilde tesbit etmek" şeklinde yazılan kararname metni ile Vakıflar İdaresinin yeni şeklinin oluşturulmasında, vakfın iradesinin ve vakfiye hükümlerinin dikkate alınmayacağı ve sadece milletin menfaatinin düşünüleceği kararlılığı ortaya konulmuştur.

Darulfünun Hukuk Mektebi Müderrisi Cemil [Bilsel] Bey, Ankara'ya çağrılarak komisyona dâhil edilmiştir.⁶⁴⁷ Uzmanların projeleri bilinmese de belgede geçen *evkâfın milletin hakiki menafi'ine muvafık bir şekilde halledilmek üzere, şimdilik Müdüriyet-i Umumiye halinde Başvekâlet'e rabt*⁶⁴⁸ ifadesi ve 1926 yılında kurum hakkında "Tasfiye Komisyonu"⁶⁴⁹ oluşturma çabaları, o günkü hükümetlerin vakıflar hakkında tasarladığı nihai yönetim şeklinin, merkezî hükümet içerisinde, bir Genel Müdürlük halinde varlığını muhafaza eden bir yapı olmadığını düşündürmektedir.

Hükümet yetkilileri, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması,⁶⁵⁰ 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı⁶⁵¹ ve aynı gün Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra,⁶⁵² Cumhuriyet idaresine ters düşeceği tahmin edilen müesseselerin ortadan kaldırılması veya gücünün zayıflatılması planlanmıştır. En azından Vakıflar İdaresi için durumun böyle olduğu anlaşılmaktadır.

Yurt içi ve yurt dışından Müslümanların Hilafet makamına olan ilgisi,⁶⁵³ hükümet mensuplarını endişelendiriyordu. Halifenin, ayrılan tahsisatın yeterli olmadığını hükümete duyurması üzerine⁶⁵⁴ Atatürk, 1924 başlarında geniş çaplı askerî manevralara başkanlık etmek üzere bulunduğu İzmir'den, Başvekil İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, *...Halifenin yaşayışı ve geçimi için Türkiye Cumhurbaşkanının ödeneğinden mutlaka daha aşağı bir ödenek kâfi gelir...Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu açıkça bilmeli ve bununla yetinmelidir*⁶⁵⁵ diyordu.

Atatürk, Halifenin, Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ve öğretimin birleştirilmesi konusunda Nutuk'ta şunları söylemektedir: Halife hakkında Başvekil ile çekilen telgraf kastedilerek;

Bu yazışmadan sonra savaş oyunu dolayısıyla Başvekil İsmet Paşa ve Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa da İzmir'e gelmişlerdi. Erkân-ı Harbiye-i

647 BCA, 1924: 18/223-9/5.

648 BCA, 1924: 18/223-9/6.

649 BCA, 1926: 18/223-11/1, (Yeni Tasnif Numarası: BCA, 030.18.01.01/18.26.11).

650 *Düstur*, III/III, 1929, s. 149.

651 *Düstur*, III/V, 1931, s. 399.

652 M. Kemal Atatürk, *Nutuk/Söylev*, Yay. Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami N. Özerdim, Ankara 2019, TTK Yay., B. 19, C II, s. 1084-1085.

653 Lewis, *age.*, s. 262-263.

654 Atatürk, *age.*, s. 1126-1127.

655 Atatürk, *age.*, s. 1128-1129.

*Umumiye Reisi Fevzi Paşa da zaten orada bulunuyordu. Hilâfet'in kaldırılması lüzumunda kanaatlerimiz birleşmişti. Aynı zamanda Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ni de kaldırmak ve öğretimi birleştirmek kararında idik.*⁶⁵⁶ Nitekim aynı konuda B. Lewis şunları yazmaktadır: *Ulemâ, geçmişte birçok kereler reformcuların işini geciktirmiş veya bozmuştu. Osmanlı reformlarının başlangıcından beri, ulemânın hukukî, içtimaî ve toplumsal yetkilerinin azaltılması konusunda büyük akınlar yapılmıştı. Fakat hâlâ ülkenin eğitim imkânlarının büyük bir bölümü onların kontrolü altında idi. Aile ve kişi hakları ile ilgili kanunları bunlar uyguluyordu. Mustafa Kemal, onların kendi devrimini engellememesi gereğinde kararlıydı. Hilâfet'in kaldırılması onların bütün hiyerarşik örgütüne ezici bir darbe idi. Bunu, Şer'îye Vekâleti'ni kaldıran, ayrı dinî okulları ve medreseleri kapatan ve kaduların şer'îatı uyguladıkları şer'îye mahkemelerini ilga eden bir dizi darbeler izledi.*⁶⁵⁷

İzmir'den 24 Şubat 1924 tarihinde Ankara'ya dönen Atatürk, 1 Mart 1924 günü, TBMM'nin beşinci çalışma yılını bir konuşma ile açtı ve yine bu üç konu üzerinde ısrarla durdu.⁶⁵⁸ 2 Mart günü parti grubunda görüşülerek kararlaştırılan "Hilâfetin kaldırılması ve Osmanlı Hanedanının Türkiye'den çıkarılması, Şeriye ve Evkaf ile Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin kaldırılması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi" hakkındaki kanun tasarıları, 3 Mart 1924 günü Meclisin birinci oturumunda önerge olarak verildi.⁶⁵⁹

Her üç kanun tasarısı da, ellişer milletvekili tarafından "bugün ve müstâcelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesi teklifi"⁶⁶⁰ ile Meclis Başkanlığına verilmiş, sıra ile 429⁶⁶¹, 430⁶⁶² ve 431⁶⁶³ numaralarla aynı gün kabul edilmiştir.

Şeriye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin ilgasına dair kanun tasarısı, Siirt Mebusu Halil Hulki ve elli arkadaşı tarafından teklif edilmiştir.⁶⁶⁴ Tasarının vakıflarla ilgili 7. maddesi şöyledir: *Evkaf umuru millet'in hakiki menafî'ine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdürîyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.*⁶⁶⁵ Kanun tasarısının tek paragraflık gerekçesinde ise, *Şer'îye ve Evkâf Vekâletinin ilgasına nazaran*

656 Atatürk, *age.*, s. 1128-1129.

657 Lewis, *age.*, s. 264.

658 Atatürk, *age.*, s. 1130-1131.

659 Atatürk, *age.*, s. 1130-1131.

660 *Zabıt Ceridesi*, 1970: 21, 25, 28.

661 *Düstur*, III/V, 1931, s. 665.

662 *Düstur*, III/V, 1931, s. 667.

663 *Düstur*, III/V, 1931, s. 668.

664 *Zabıt Ceridesi*, 1970: 21; *BCA*, 1924: 18/223-9/6.

665 *Zabıt Ceridesi*, 1970: 22.

*bütün evkâfın millete intikâl etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir*⁶⁶⁶ denilmektedir. Hükûmet evkaf işlerini halledilecek⁶⁶⁷ bir mesele olarak görmektedir. Bu sebeple yürütme, vakıf işlerinin gerçek anlamda milletin yararına uygun bir şekilde halledilmek üzere Genel Müdürlük şeklinde Başbakanlığa bağlanması tarzını benimsemiştir. Teklif sahibi milletvekilleri ise “vakıfların millete intikalinden” söz etmektedirler. Hükûmet ile Meclis, Vekâletin kaldırılmasında hemfikir olmakla beraber vakıfların nasıl idare edilmesi gerektiği konularında, farklı düşünmektedirler.

İkinci maddesi ile Şeriye ve Evkaf Vekâletini kaldıran 429 sayılı Kanun⁶⁶⁸ gramer açısından “Diyaniye” ve “Diyamet” kelimelerinin tartışılmasının haricinde; gerek kanun tasarısının tamamı ve gerekse maddeleri üzerinde hiç söz alan olmadan, kısa sürede kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur.⁶⁶⁹

429 sayılı Kanun’un 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe konulması üzerine, bir asırdır kabinede Bakanlık düzeyinde temsil edilen vakıf müessesesi, siyasi vasfı olan bir vekil yerine, memur olan bir Genel Müdür tarafından yönetilmek üzere Başbakanlığa bağlı Umum Müdürlük halinde bir yapıya kavuşturulmuştur.

Maaşları Evkaf Umum Müdürlüğü bütçesinden karşılanmakla birlikte 5000 civarında olan din hizmetleri personeli, 600.000 lira tutan maaşları her yıl vakıf gelirlerinden Maliye Vekâletine aktarılmak kaydıyla 429 sayılı Kanun’la kurulan Diyanet İşleri Riyasetine devredilmiştir.⁶⁷⁰ 430 sayılı Tevhîd-i Tedrisat Kanunu⁶⁷¹’nin 2. maddesi ve Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesinin 1341 tarihli Bütçe Kanunu’nun⁶⁷² 4. maddesi ile *maksadı tesisleri ile mahallî sarfları tedris, talim ve terbiye olan vakıf mektep ve medreseler Maarif Vekâleti ve hususî idarelere bağlanmıştır*. Öncelikle 2 Eylül 1341 tarihli Heyet-i Vekile Kararı,⁶⁷³ arkasından 677 sayılı Kanun’la *Tekke ve zaviyeler ile türbeler ka-*

666 **Zabıt Ceridesi**, 1970: 21.

667 “Halletmek” kavramına Türkçe sözlüklerde, “çözüm yolu bulup sonuca bağlamak” **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Ed. İlhan Ayverdi, İstanbul 2005, C 2, s. 1160; “Bir meseleyi çözmek, bir işi sonuca ulaştırmak, hal yoluna koymak” Mehmet Doğan, **Doğan Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara 2001, B 15, s. 519 manaları verilmektedir.

668 **Düstur**, III/V, 1931, s. 665.

669 **Zabıt Ceridesi**, 1970: 21, 24.

670 **BCA**, 1924: 18/224-13; **EUM’si 1341 Senesi Muvazene Kanunu**, 1341, s. 5. 1924 yılında, 429 sayılı Kanunla kurulan Diyanet İşleri Başkanlığına devredilen cami görevlileri; her yıl maaşlarının karşılığı olan 600.000 lira Maliyeye ödenmiş olmasına rağmen, her nedense 1931 yılında tekrar Vakıflar Umum Müdürlüğüne iade edilmiştir. **EUM Bütçe Kanunu** 1931, Md. 6; 1932: 4, 31 Bu durum 1950’lere kadar böyle devam etmiştir **Düstur**, III/XXXI, 1950, s. 1950-1957.

671 **Düstur**, III/V, 1931, s. 667.

672 **BCA**, 1925: 030.10/192.313.14.

673 **EUM, Mecmua**, Ankara 1942, s. 11-19.

*patılmış, türbedarlık ile birtakım unvanların men' ve ilgasına karar verilmiştir.*⁶⁷⁴ Bu bakımdan 1925 tarihi itibarıyla hazırlanan taşra teşkilâtı şemasında bu üç kuruluşa yer verilmemiştir. Buna rağmen orman, su ve mezarlıklar gibi vakıf mal ve hizmet alanları henüz çeşitli kurum ve kuruluşlara dağıtılmadığı için, vakıf taşra teşkilâtının geniş bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. O tarihte Evkaf İdaresi; 153 kişinin görev yaptığı İstanbul hariç, 48 Evkaf Müdürlüğü, 99 Müstakil Evkaf Memurluğu, Vakıf Gureba Hastanesi, 2 imaret, Evkaf Matbaası Müdürlüğü ve bunlara bağlı, toplam 1000 küsur personelin görev yaptığı, 150'nin üzerinde müstakil taşra birimine sahipti.⁶⁷⁵

Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ve vakıfların yönetiminin Evkaf Umum Müdürlüğüne bırakılmasından itibaren vakıfların mal ve hizmetlerinin dağıtılmasına başlanmıştır. Genel Müdürlüğün kuruluşundan 2 yıl 18 gün sonra; “Evkâfın tasfiyesine müteallik projenin, Dâhiliye, Maliye, Maarif, Ticaret, Sıhhiye ve Muavenât-ı İctimâiye vekâletleri ile Evkâf Müdüriyeti Umumiyesi'nden tayin olunacak birer yüksek memurun iştirâkiyle teşkil edilecek bir komisyon tarafından tetkiki ve buna nazaran ihzâr edilecek lâyhalarının, tetkikâtını mutazammın raporu ve esbâbı mucibeyi muhtevî olmak üzere, Başvekâlet'e tevdi edilmesine, İcra Vekilleri Heyetinin 21 Mart 1926 gün ve 2472 sayılı kararı ile karar verilmiştir”.⁶⁷⁶ Kararname, komisyonda görev alacak yetkili bir üst düzey personelin seçilmesi için 18.04.1926 tarihinde vekâletlere,⁶⁷⁷ 28 Nisan'da da Evkâf Umum Müdürlüğüne⁶⁷⁸ gönderilmiştir.

Sonradan “Tasfiye Komisyonu”nun hazırlayacağı “tasfiye projeleri” ile konunun tek kararda halledilmesinden vazgeçilmiş, ancak vakıfların tasfiyesinde daha önceki tarihlerde başlatılan “müstağn-i anı” haline gelen vakıf yerlerin satışı;⁶⁷⁹ mektep, medrese ve kütüphane gibi bazı vakıf müesseselerinin bir başka kamu kurum ve kuruluşuna devredilmesi⁶⁸⁰ işlemlerine kapsamları genişletilerek devam edilmiştir.

1931 yılında TBMM üyelikleri için yapılan genel seçimlerde, milletvekili adaylarından birçoğu, seçim propagandalarının ve seçildikten sonra uygulayacakları programların başında, “vakıfların tasfiyesi”ne özel yer vermişlerdir.⁶⁸¹

Tasarlanan tasfiye programının uygulamaya konulması sonunda, vakıf

674 **Düstur**, III/VII, 1933, s. 190.

675 Öztürk, *age.*, s. 93.

676 **BCA**, 1926: 18/223-11/1 (Yeni Tasnif Numarası: 030.18.01.01/018.26.11).

677 **BCA**, 1926: 18/223-11/2.

678 **BCA**, 1926: 18/223-11/3.

679 **Düstur**, II/III 1330, s. 421-422.

680 **Düstur**, III/V 1931, s. 667; **EUM/Bütçe Kanunu**, 1341, Md 4.

681 Safer Eronat, **Mütalaa Dosyası**, 1940: MD/I-13/4.

mektep, medrese, türbe ve kütüphaneler Maarif Vekâletine; sıbyan mektepleri ve okul olabilecek tekke ve zaviyeler özel idarelere; akar ve hayratı aynı köy sınırları içerisinde bulunan vakıflar köy tüzel kişiliklerine; mezarlıklar, sular, şehir içerisinde kalan arsa ve araziler belediyelere; vakıf ormanlar Hazine ve Orman Genel Müdürlüğüne; zeytinlikler ve çiftliklerin bir bölümü göçmenlere, geri kalanlardan bir kısmı da toprak reformu veya topraksız köylüleri topraklandırma kanunlarıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır.⁶⁸² Yine bu dönemde Vakıflar İdaresinin bütçe gelirinin 1/3'ni oluşturan aşar 1341/1925'te ilga edilmiştir.⁶⁸³ 1927'ye gelindiğinde, Vakıflar İdaresinin elinde “müessesât-ı hayriye”den sadece camiler ve mescitler kalmıştır. Cami ve mescitler, 8 Kânunusani 1928 tarih ve 6061 sayılı İcra Vekilleri Heyeti Kararı ile kabul edilen talimatname ile 1299 ve 2845 numaralı kanunlarla⁶⁸⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tasnife tabi tutulmuştur.⁶⁸⁵ Cumhuriyetin 20. yılına kadar millî sınırlar içinde tespit edilebilen 3456 camiden 914'ü mimari kıymeti olmadığı ve ihtiyaç fazlası bulunduğu gerekçesiyle kadro haricine çıkartılmıştır.⁶⁸⁶

1926-1972 tarihleri arasında 3900 adet hayrat satışından 3279'u 1926-1949 tarihleri arasında yapılmıştır. Başka bir ifade ile toplam hayrat taşınmazın %84'ü bu ilk dönemde, geri kalan %16'sı da 1950-1972 yılları arasında satılmıştır.⁶⁸⁷ Verilen bu rakamlara, devredilen kamu kurum ve kuruluşları tarafından satılan hayrat vakıf taşınmaz malları dâhil değildir.

Vakıfların tasfiyesi konusunda sergilenen bu çabaların sonunda 5.6.1935'te kabul edilen ve 1.1.1936'da yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu⁶⁸⁸ ile icareteynli ve mukataalı vakıf taşınmazlar belli bir taviz bedeli karşılığında mutasarrıflarına bırakılmıştır.⁶⁸⁹ Diğer vakıf akarlar, zaman zaman programlı, zaman zaman da periyodik aralıklarla satılmıştır.⁶⁹⁰

27 Şubat 2008'te 5737 sayılı yeni bir Vakıflar Kanunu yürürlüğe konulmuştur.⁶⁹¹ 1924'te kuruluşundan, Cumhurbaşkanlığı Yönetim sistemi-

682 Öztürk, *age.*, s. 381-435.

683 **Düstur**, III/VI 1934, s. 99/552.

684 **Düstur**, III/VII, 1936, s. 13-14.

685 Öztürk, *age.*, s. 473-478.

686 EUM, **20. Cumhuriyet Yılında Vakıflar**, Ankara 1943, s. 15.

687 Vakıf hayrat taşınmazların satışı hakkında daha geniş bilgi edinmek ve cetvellerin tetkiki için bk. Öztürk, *age.*, s. 485-547.

688 **Düstur**, III/XVI 1936, s. 586.

689 Öztürk, *age.*, s. 251-263.

690 Öztürk, *age.*, s. 430-446.

691 Vakıflar Kanunu (VK) **Resmî Gazete**, Sayı 26800, 27.2.2008., Kanun No: 5737, Kabul Tarihi: 20.02.2008. s. 10241-10263.

nin kabulüne kadar⁶⁹² Vakıflar Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı ile birlikte Başbakanlığa bağlıyken, yeni sistemle Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığına⁶⁹³, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlanmıştır.⁶⁹⁴

3.2.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması*

Millî Mücadele yıllarında açılan TBMM ilk hükûmetini 3 Mayıs 1920’de kurmuş, Osmanlı Devleti’ndeki Şeyhülislamlık makamı yerine hükûmet içerisinde Şeriye ve Evkaf Vekâletine yer vermiştir. Cami, mescit, tekke ve zaviyeler ile vakıflar Vekâlete bağlanmış olup bu noktada Vekâletin görevi Şeyhülislamlık ile aynıdır. Şeyhülislamlık, Osmanlı Devleti’nde kanunnamelerin oluşmasına tesir etmekle birlikte kamu hukuku alanına giren konularda istişarî bir rol üstlenmiştir.⁶⁹⁵ Şeriyye ve Evkaf Vekâleti ise millî iradeye sahip TBMM’nin Bakanlığı olduğundan alanına giren konularda encümenlerde hazırladığı mazbatalarla Meclisin aldığı kararlarda sorumlu ve etkili olmuştur. Millî iradeye yardımcı olmuş ve yön vermiştir. Vekâlet işgal koşullarında olabildiği kadar teşkilatlanmaya çalışmış, kendisine bağlı kurumların işlerini takip etmiştir. Meclise gelen kanun tekliflerini ilmiyeden oluşan encümenlerinde şeri bakımdan incelemiş, görüşlerini mazbatalarla açıklamış, milletvekillerinin serbest iradelerine sunmuştur.

Millî Mücadele’nin sona ermesiyle “Hâkimiyet kayıtsız şartsız millettir”, ilkesinin bir sonucu olarak, mevcut siyasi şartların da yardımıyla ilk önce saltanat kaldırılmıştır. Ardından Cumhuriyet ilan edilmiş devletin adı ve temsil makamı belirlenmiştir. Bundan sonra bazı iç ve dış olayların da etkisiyle esasen cumhuriyet ve millî irade kavramlarına ters olan Halifeliğin kaldırılması gündeme gelmiştir. Bu dönemde tevhid-i tedrisat meselesi, halifelik ile Harbiye ve Şeriye Vekâletlerinin ilgası gündeme gelmiştir.

25 Şubat 1924’de, İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu Bey, hükûmet kurumlarının pek değişmediğini, iyi işlemediğini örneklerle açıklamış ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti için şu sözleri kullanmıştır;

Şer’iyye Vekâletine gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umur-ı dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnız siyasetle, dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük Reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet

692 16 Nisan 2017 Referandumu ile kabul edilmiş, 10 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla uygulamaya geçilmiştir.

693 10.07.2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bağlandı.

694 15.07.2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bağlandı.

* Doç. Dr. Ayşe Yanardağ, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ayanardag@cumhuriyet.edu.tr

695 Mehmet Aksoy, *Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş*, Önel Yayıncılık, Köln 1998, s. 29-40.

*sandalyesine oturuyoruz... Kavillerimizde ve fiillerimizde ahenktar olalım, samimî olalım. Şer'îyye Vekâleti'nin mevkii, bence çok muhteremdir, o kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu o Vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekâletten ayırmak, onu siyaset oyuncuğu olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu Meclisin vazifesidir. (Bravo sesleri alkışlar) Beyefendiler bu müesseseye çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dinî inkilâbatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz ki böyle bir müesseseye, Maliye Vekâleti'nin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber o da yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekâleti'nin yapmış olduğu her hangi bir hatadan naşı araya, araya bulup o mevkie isad ettiğimiz bir adam, o kabine ile beraber yuvarlansın?*⁶⁹⁶

Bakanlığın iç işleri yani dinî hizmet ve faaliyetlerini değil dinî hizmet veren bu teşkilatın siyasetin karar merkezinde yer alarak siyasetin oyuncuğu olmasını eleştirmiştir. Başka bir bakanın hatası nedeniyle kabinede olduğu için din adamı ve dinin zarar göreceğini savunmuştur.

Bu ifadelere karşı Erzurum milletvekili Ziyaettin Efendi, *mukaddes ise imtiyaz verelim dokunmasınlar*⁶⁹⁷ deyince, Isparta milletvekili Hüseyin Hüsnü Efendi, *hep mesuldür* sözleriyle karşı çıkmıştır. Bir diğer Isparta milletvekili Hafız İbrahim Efendi şu sözleri söylemiştir; İslamiyet'te ruhbaniyet yoktur Şükrü Bey, dini İslam payıdardır. O Vekâlet hükûmetle batır, hükûmetle kalkar, yalnız din-i mübin-i İslam payıdardır. İslamiyet kıyamete kadar bakidir. Hükûmetin dini, din-i İslamdır. Onu üç şahsın beş şahsın kanaati yıkamaz."⁶⁹⁸

Hafız İbrahim Efendi, İslamiyet'te ayrıcalıklı din adamı olmadığını ve bakanlıkların hükûmetle birlikte sorumlu olduğunu hatırlatmıştır. İslami hizmet veren ve dinî meselelerde konuşan bir teşkilatın, devlet yönetiminde bakanlık seviyesinde sorumluluk olarak siyasetin olumsuzluklarından etkilenmesine karşı çıkmıştır.

Bu konu ile ilgili haberler basına yansımış, *Tevhid-i Efkâr* bu tartışmayı yenilikçiler ve muhafazakârlar arasında bir tartışma olarak vermiştir. Şükrü Bey'in sözlerini özellikle Isparta milletvekili Hoca İbrahim, Kastamonu milletvekili Veled Çelebi Efendilerin çürütmeye çalıştıklarını, güdümler arasında hararetle tartışmalar yaşandığının altını çizmiştir. Şükrü Bey'in sözlerinden alıntılar yapan gazete özellikle ilmiye sınıfından milletvekillerinin bu sözleri kesmek istediklerini belirtmiştir. Gazetede aynı sayıda Afyonkarahisar milletvekili Ali Bey ile ortaya çıkan şayialar hakkında bir mülakat yapıldı.

696 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, C 6, İçtima Senesi 1, s. 334.

697 Aynı yer.

698 Aynı yer.

mıştır. Şeriye Vekilinin hükûmetten ayrılmasına dair şimdiye kadar Mecliste bir cereyan olmadığını, Vekâletin hükûmetten ayrılması için ortada bir sebep görülmediğini, memleket halkının umumi irfan seviyesinin yükselmeden bu tür icraatta bulunmak için zamanın henüz gelmediğini söylemiştir.⁶⁹⁹ Bu günlerde Başbakan İsmet Paşa ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Şeriye Vekilini ziyaret etmişlerdir.⁷⁰⁰ *Tevhid-i Efkâr* ile *Vatan* gazetelerinde Mustafa Kemal Paşa'nın Şeriye Vekilini ziyareti ile ilgili olarak Vekâletin hükûmet işleri ile alakasının derecesi ile din ile siyasetin ayrılması meselesinin konuşulduğu tahmin edilmiş, din devlet işlerinin günün en önemli meselesi olduğu ve mülakata büyük ehemmiyet verildiği yorumları yapılmıştır.⁷⁰¹ *Vatan* gazetesinde Şeriye Vekâletinin *Mevkii* başlıklı Ahmet Emin imzalı makalede mesele muhafazakârlık ve liberallik noktasından ele alınmış, Tanzimat'tan beri şeyhülislamlığın durumu ve siyasete nasıl alet edildiği, millî mücadele aleyhindeki fetva hatırlatılarak hükûmetlerin dini kullanmak üzere bu makama dört elle sarıldıklarını anlatmıştır. Dinin politikaya alet olmasından dolayı gelecek nesillerin dinle ilgilerinin gevşeyeceğini, bu Vekâletin kaldırılması gerektiğini, dinî kurumların özerkliğini savunmuştur.⁷⁰² *Tevhid-i Efkâr* da Meclisteki tartışmalara yer verildikten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın yapacağı TBMM açılış konuşmasından sonra gazetelerde çıkan haberler hakkında kesin karar verileceğini ifade etmiştir.⁷⁰³

Vasıf Bey de bütçe münasebetiyle halifelüğün kaldırılması, tevhid-i tedrisat hakkında konuşmuş, ordu ve dinin siyasete karışmasının zararlarını uzun uzun açıklamıştır. Şeriye ve Evkaf Vekâletinin hükûmette yeri olmaması gerektiğini dinin dünya işlerine karışamayacağını, dünya işlerinin günün ihtiyaç ve zaruretine göre yürüdüğünü ifade etmiştir.⁷⁰⁴ Vasıf Bey'in TBMM'deki bu konuşması Dünkü *Vuzuh* başlıklı başmakalede değerlendirilmiş, tevhid-i tedrisat meselesi, halife ailesinin bütün masraflarının neden Türk milleti tarafından ödendiği sorusunun yanı sıra din ve ordunun iç içe olmasının zararları dile getirilerek bu duruma artık son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁰⁵ *Vatan* gazetesi de Vasıf Bey'in konuşmasına yer vermiştir.⁷⁰⁶ Afyonkarahisar milletvekili Ali Bey ile halifelik ve Şeriye Vekâletinin ilgası hakkında yapılan mülakatta, yapılan inkılabın zorunlu bir parçası ola-

699 *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1924, S 3990.

700 *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1924, S 1057; *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1924, S 3991.

701 *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1924, S 3991.

702 *Vatan*, 27 Şubat 1924, S 318.

703 *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1924, S 3992.

704 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, C 6, İçtima Senesi 1, s. 413-417.

705 *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Şubat 1924, S 1058.

706 *Vatan*, 28 Şubat 1924, S 319.

rak değerlendirilmiştir.⁷⁰⁷

Tevhid-i Efkâr'da gündemle ilgili olarak Rize milletvekili Ekrem Bey'le yapılan bir mülakata yer verilmiştir. Ekrem Bey bunu cumhuriyet ile din arasında bir ayrılık gözetildiği şeklinde anlayanlar var ise buna katılmadığını, İslam tarihinde meşihatın günün şartları nedeniyle geliştiğini, fakat bugünün anlayışının ise mukaddesatın dünya işlerinin üstünde tutulması gerektiğini savunmuş, bu konuda daha önce verdiği teklifler olduğunu söylemiştir. Aynı sayıda İstanbul müftüsü ile de konu hakkında bir görüşme yapıldığı haberi yer almıştır. Müftü konu hakkında bilgisi olmadığını, meselenin Başbakan, Cumhurbaşkanlığı ve Şeriye Vekili arasında mahrem tutulduğunu söylemiştir.⁷⁰⁸ Konuyla ilgili haberler devam etmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın liberal çoğunlukla aynı fikirde olduğunu bildirildiği ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanının beklenen Meclisin açılış konuşmasına dikkat çekilmiştir.⁷⁰⁹ *Hâkimiyet-i Millîye*'de *Yeni Sahifeler* başlıklı başmakede din ve ordunun siyasetle iç içe olmasının zararları uzun uzun anlatılmış ve buna artık son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁷¹⁰ Vasıf Bey'in konuşması *Vatan* gazetesinde de yer almıştır. Mebusların cezri ıslahat istediği, bütçenin bu nedenle ret edileceği ifade edilmiştir.⁷¹¹ "Gazi Paşa'nın Bugün irad edeceği nutuk vaziyeti tanzih edecek" başlığı altında Şeriye Vekâletinin ilgası meselesi yer almıştır. Din ile hükümetin esas itibarıyla ayrılması şeriye ve evkaf işlerinin ilgili dairelere ayrılması kabul edilecektir denilmiştir.⁷¹² Şeriye ve Evkaf Vekâletinin ilgasının söz konusu olduğu günlerde Cumhurbaşkanlığı Mustafa Kemal Paşa Şeriye Vekili ile üç saat mülakat yapmıştır.⁷¹³

1 Mart 1924'te TBMM'nin ikinci dönem açılış konuşmasının bir kısmında Mustafa Kemal Paşa şunları söylemiştir⁷¹⁴;

Bunun gibi intisâb ile mutmain ve mesut bulunduğumuz diyânet-i İslamiyeyi, asırlardan beri müteallil olduğu veçhile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve îlâ etmek elzem olduğu hakikatini müşâhede ediyoruz. Mukaddes ve lâhûtî olan i'tikadât ve vicdâniyâtımızı muğlâk ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtirâsâta sahne-i tecelliyât olan siyâsiyâtın ve siyâsetin bütün uzviyâtından bir an evvel ve katiyen tahlis etmek milletin dünyevî ve uhrevî saadetinin emrettiği bir zârurettir. Ancak bu suretle diyânet-i İslamiyenin maâliyatı tecellî eder.

707 *Vatan*, 29 Şubat 1924, S 320.

708 *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1924, S 3992.

709 *Tevhid-i Efkâr*, 29 Şubat 1924, S 3993.

710 *Hâkimiyet-i Millîye*, 29 Şubat 1924, S.1059.

711 *Vatan*, 28 Şubat 1924, S 319.

712 *Tevhid-i Efkâr*, 1 Mart 1924, S 3994.

713 *Hâkimiyet-i Millîye*, 2 Mart 1924, S.1060.

714 *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1924, S 3995; *Hâkimiyet-i Millîye*, 2 Mart 1924, S 1060.

Basında birkaç gündür beklenen bu konuşmasıyla yeni dönemde atılacak adımların mesajını vermiştir.

Tevhid-i tedrisat, Halifelik ile Harbiye ve Şeriyye ve Evkaf Vekâletlerinin kaldırılmasından kısa bir süre önce yapılan konuşmalar, basındaki yazılar milletvekillerini ve toplumu yapılacak yeni inkılaplara hazırlayıcı mahiyettedir. Nitekim konuşmalarda ve basında birlikte ele alınan tevhid-i tedrisat meselesi, halifelik ile şeriye ve harbiye vekâletlerinin ilgası meselesi önce 2 Mart 1924'te Halk Fırkası grubunda teklif olarak gelmiş, grupta kabul edilmiştir. Aşağıda verilecek olan teklifin tam metni gazetelerde yer almıştır.⁷¹⁵ Ertesi gün 3 Mart 1924'te hepsi aynı gün Meclise gelmiştir. Esasen bu kanunların Harbiye Vekâletinin ilgası hariç diğer üçü cumhuriyet döneminde din devlet ilişkilerinin düzenlenmesiyle ilgili olup birbirini tamamlar nitelikte kanunlardır. Zira dini iddialarla Cumhuriyetin ilanından sonra halifeye siyasi güç kazandırma faaliyetleri, halifenin davranışları ve iki Hintli Müslüman'ın mektupları, halife konusunu gündeme getirmiştir. Dini iddialarla dış müdahalenin önünü kesmek amacıyla halifeliğin kaldırılması tartışılmıştır. Öte yandan mektepli-medreseli ya da alaylı-mektepli kavgasını ortadan kaldırmak için Osmanlı'dan beri tartışılan tevhid-i tedrisata⁷¹⁶ geçilmesi istenilmiştir. Eğitim meselesinin içinde din eğitimi, dini hizmetlilerin yetiştirilmesi meselesi de öteden beri tartışılmaktadır. Bu iki kanunu tamamlayıcı nitelikte olan Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılıp dinî kurumlarla ilgili yeni düzenlemeler yapılması ise daha ziyade dinî hizmet veren kurumların başının siyasetin karar ve uygulama merkezi olan Meclis ve hükûmet işlerinden ayrılmasıyla laiklik ile ilgilidir. Tanzimat ile şeyhülislamlığın kabine içine alınması eleştirilmiştir. Basında Tanzimat'tan sonraki gelişmelerde hükûmetlerin bu kurumu kullanması, dine ve millete zarar verici bir pozisyonda tutulması eleştirilmiş ve hükûmet içinden çıkarılıp ayrı bir düzenlemeye tabi tutulması tarihi bir zorunluluk olarak görülmüştür. 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırıldığı gün laik devlete gidişin diğer adımları atılmıştır. Tevhid-i Tedrisat, Şeriye ve Evkâf Vekâletinin ilgası, Diyanet İşleri Riyasetinin kurulması ile ilgili devrim kanunları aynı gün Mecliste kabul edilmiştir.⁷¹⁷

Şeriye ve Evkâf Vekâletinin kaldırılması ile Harbiye Vekâletinin kaldırılması kanun teklifinde birlikte ele alınmıştır. Kanun teklifinin gerekçesinde, din ve ordunun siyasetle alakalı olmasının zararları olduğu, bunu bütün medeni millet ve hükûmetlerin kabul ettiğini, bu bakış açısıyla Şeriye ve Evkâf Vekâletinin kaldırılıp, vakıfların millete geçmesi doğal bir sonuç olarak görülmüştür. On dört maddelik kanun teklifinin ilk yedi maddesi Şeriye

715 **Hâkimiyet-i Milliye**, 3 Mart 1924, S 1061; **Tevhid-i Efkâr**, 3 Mart 1924, S 3996.

716 **Sebilürreşat**, 26 Şubat 1914, S.285, "Mektep Medrese Birleşmeli"; **Beyan-ül Hak**, 1 Nisan 1912, S 152, "Mektep, Medrese"; **Beyan-ül Hak**, 18 Mart 1912, S 150, "Vahdet-i Terbiye"; **Muallimler Mecmuası**, 1 Haziran 1917, S 11, "Maarif Meselesi".

717 **Düstur**, C 5, 3 Mart 1924, İstanbul 1931, s. 668; **Tevhid-i Efkâr**, 4 Mart 1924, S 3997.

ve Evkaf Vekâletinin kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ile ilgilidir. Kanun teklifi her maddesi tek tek okunarak üzerinde tartışılarak oylamaya sunulmuştur. Tartışılan kanun teklifi şöyledir;⁷¹⁸

Madde 1 Türkiye Cumhuriyeti'nden muamelât-ı nâssa dair olan ahkâmın teşri-i infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete ait olup din-i mübîn-i islâmın bundan maada itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlihın tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir.

Madde 2 Şeriyeye ve Evkâf Vekâleti mülğadır.

Madde 3 Diyanet İşleri Reisi Başvekalin inhası üzerine Reiscumhur tarafından nasb olunur.

Madde 4 Diyanet İşleri Riyaseti Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Riyasetinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Riyaseti teşkilâtı hakkında bir Nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 Türkiye Cumhuriyeti memâliki dâhilinde bilcümle cevâm-i ve mesâcid-i şerifenin ve tekâyâ ve zevâyânın idaresine imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 Müftülerin mercii Diyanet İşleri Riyasetidir.

Madde 7 Evkâf umuru milletin hakiki menâfiine muvafık bir şekilde hal- ledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Teklifin ilk şeklinde Umur-ı Diyaniye Riyaseti ifadesi yer almıştır. İfade üzerindeki tartışmalar bu konuya verilen önemi göstermektedir. Bu teklifin ilk maddesi olan; “Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelât-ı nâssa dair olan ahkâmın teşri-i infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükûmete aid olup din-i mübîn-i islâmın bundan maada itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlihın tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir” ifadesi üzerinde durulması gerekli olup milletvekilleri hassasiyetle maddeyi ele almışlardır;

Bu maddeye göre muamelât-ı nassın yani dinin iman ve ibadet alanına girmeyen hukuki konuların TBMM'ye ait olduğu bunun dışında kalan İslam'ın inanç ve ibadetlerine dair bütün meseleler ve dini kurumlarla ilgilenmek üzere başkentte bir Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. İlk madde üzerine Konya milletvekili Mustafa Feyzi Bey, diyanet mastardır, yeni bir tabirdir, uygun değildir, umur-ı diniye denmesinde bir zarar yoktur demiştir.

718 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, C 7, İçtima Senesi 1, s. 24; **Düstur**, C 5, 3 Mart 1340, İstanbul 1931, s. 665.

Zonguldak milletvekili Tunalı Hilmi, “Diyânet İşleri Reisliği” denilmesi için teklif vermiştir. Çanakkale milletvekili Samih Rıfat Bey şunları söylemiştir;

Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulûm-ı hukukiye ile iştilal etmiş olan zevatça malûmdur ki din ile diyanet arasında fikhî bir fark vardır. Dinî, kazâî, üftâî muamelât-ı nâssa dair olan her şeyi ibâdâtı, ahkâmı ve itikâdâtı câmidir. Hâlbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftâyı, ibâdâtı, itikâdâtı kendi mânâ ve mefhumu altında cemedden bir tabir-i fikhî vardır ki o diyanettir. Efendim bütün kütüb-ı fikhîye ve İslâmiyede “Kazaen ve diyaneten” tabiri müstameldir. İmârât ve Hükûmet manasını cemedden kelimedeki iktisadiyât, içtimaiyât, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların her biri hükûmetin münkasem olduğu şua-bâta taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibâdât, itikâdât, üftaya ait olan ahkâmdır ki, Umur-ı Diyanîye Riyasetine aittir ve (Diyânet) kelimesi tamamıyla bu manaya mevzudur. Bunun sığa-i nisbetle ifade olunup olunmaması caiz olup olmadığına gelince ismi mastardırlar sığa-i nisbet haline gelebilirler. (Düveli, hükmi) gibi kelimeler göstermektedir ki, (Devlet ve Hükûmet) kelimeleri nispet haline intikal edebilir. Binaenaleyh Meclis-i Âlimiz diyanet işleri kelimesini kabul edebilir veyahut (umur-ı diniye) tabirini kabul eder, o başkadır. Yalnız (Diyânet) kelimesi kastettiğimiz manayı bütün şümulüyle ifade ettiğinden bunun ipkasını rica ederim.⁷¹⁹

Samih Rıfat Bey, din kelimesinin iman ve ibadetle birlikte, muamelât-ı nassın yani insanların yaptıkları bütün işlerin iktisadi, içtimai, eğitim gibi birçok birimlere ayrıldığını, kazai boyutu kapsadığını, bunları ayırt etmek için kazaen ve diyaneten tabirlerinin kullanıldığını ifade etmiştir. Kazai işleri, meclis ve hükûmet üstlendiğinden dinin geriye kalan iman ve ibadet ile ilgili konularını ifade için diyanet kelimesinin kullanıldığını anlatmıştır. Gerçekten de “Diyânet” kelimesi üzerinde durmak kurumun felsefesine, görevine ve devletin merkez teşkilatındaki konumuna açıklık getirebilir. Osmanlıca sözlükte “din, dindarlık, din duygusu”⁷²⁰ olarak geçmektedir. Arapça sözlüklerde “din; fırka, mezhep”,⁷²¹ “diyanet dinin bir kolu, fırka”,⁷²² olarak geçmektedir. Muallim Naci’nin 1891’de hazırlamaya başladığı ve Müstecabizâde İsmet’in tamamladığı Lügat-i Naci’nin eserinde diyanet kelimesi *ahkâm-ı dinîyyeye riayet, muktezâ-yı din üzere hareket, dindarlık, diyanetkâr* ise *diyanetli, dindar*⁷²³ olarak verilmiştir. Daha geniş anlamda insanların bütün hayatını ilgilendiren din kelimesinden gelen diyanet kelimesi sözlüklerden an-

719 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, C 7, İçtima Senesi 1, s. 23.

720 Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2005, s. 190.

721 Serdar Mutçalı, **el-Mu’cem el-Arabî el-Hadîs**, Dağarcık Yay., İstanbul 1995, s. 290.

722 Arabî Hasan Said el-Keremi, **el-Hadi ila lugati'l-Arab - Kamusu Arabî**, Cüz 2, Yayinevi yok, Beyrut-Lübnan 1991, s. 83.

723 Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul 2002, s. 637.

laşıldığına göre, dinin daha dar, bireysel uygulama alanını ifade etmektedir. Osmanlı'da dinî kurumların başı olan Şeyhülislamlık Kurumu gibi siyasetin karar merkezinin dışında tutulan Diyanet İşleri Başkanlığının “küçük mikyasta Şeyhülislamlığın vaziyetinde olduğu”⁷²⁴ ifade edilmiştir.

Görüldüğü üzere TBMM’de Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ile ilgili kanun teklifinde kelimelerin anlamı üzerinde tartışırken geniş anlamli olan din ile çağın gelişmeleri ile çeşitli uzmanlık alanlarına evrilen ve karmaşıklaşan devlet işlerini birbirinden ayırmak temel bakış açısı olmuştur. Temel bakış bu olunca, teşkilatın dini gerekçelerle inanç ve ibadet dışındaki konulara özellikle kazai işlere karışmasına neden olabilecek kelime ve kavramlara yer verilmemiş, dikkat edilmiştir. Nitekim kanunun gerekçesinde, din ve siyasetin yani din ve devlet işlerinin ayrılmasının bütün medeni millet ve hükümetlerce kabul edildiği belirtilmiştir. Öte yandan bir başka değerlendirmeye göre birinci maddedeki *din-i mübin-i İslâm’ın bundan maada itikâdât ve ibâdâta dair bütün ahkâm ve mesâlih-in tedviri ve müessât-ı diniyenin idaresi...* ifadeleriyle sadece İslam dini ile ilgili hizmetler kastedilmemiştir. Devlet laik ilkelere dayandırıldığında, kanunun anayasaya aykırı olmaması için diğer dini inançlarla ilgili hizmetlerin Diyanet İşleri Başkanlığında toplanması, Lozan Antlaşması’ndaki İslam dışı cemaatlerin tabi olacağı hükümler ilerde yürürlükten kaldırıldığı takdirde, diğer cemaatlerinde otomatik olarak bu kanun hükmüne Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlanması düşünülmüştür.⁷²⁵

Kanun teklifinin tamamındaki Umur-ı Diyaniye Reisliği ifadesi Diyanet İşleri Riyaseti olarak değiştirilmiş ve kabul edilmiştir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Böylece dinî kurumların siyasetin karar merkezinde yani devlet ve hükümet merkezinde bakanlık düzeyinde kararlara katılımı ortadan kaldırılmış, kanunların dini bakımdan incelenmesi gibi bir uygulamaya son verilmiştir.⁷²⁶ Bakanlık düzeyindeki siyasi yetki idari görev düzeyine dönüştürülmüş, din hizmetleri genel idare içerisine dâhil edilerek devlet denetimine alınmıştır. Diyanet İşleri Riyaseti ve Evkâf Umum Müdürlüğü olmak üzere iki ayrı kuruma dönüştürülen Bakanlık görevini tamamlamıştır.⁷²⁷ İlk Diyanet İşleri Riyasetine Kurtuluş Savaşı’nda önemli hizmet vermiş, ilk mecliste Menteşe milletvekili seçilmiş fakat müftülüğü tercih ederek milletvekilliğinden istifa etmiş⁷²⁸ heyet-i iftai-

724 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01016463-72471

725 Bahriye Üçok, “Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri”, **Halkevleri Dergisi**, S 109, 1975, s. 6-7.

726 Aslında bakanlığın daha ilk kurulacağı günlerde görev alanıyla ilgili olarak mesela eğitimdeki etkinliği tartışılmış, uzmanlık isteyen konularda müdahale etmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 1, İçtima Senesi 4, s. 74-78

727 Yavuzer, **age.**, s. 56.

728 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 24, İçtima Senesi 3, s. 31.

ye üyesi olan Rıfat [Böreççi] Efendi⁷²⁹ Atatürk Dönemi'nin tek Diyanet İşleri Başkanı olmuştur. Maaş bakımından yüksek bir maaş tahakkuk ettirilmiş ve protokol bakımından seçkin bir yer verilmiştir.⁷³⁰ Atatürk büyük saygı duyduğu Rıfat Böreççi için kapalı bir otomobil verilmesini arzu etmiştir.⁷³¹ Hastalandığı zaman ilgilenmiş, Rıfat Böreççi de Atatürk'ün ilgisinden memnun kalmış,⁷³² birbirlerine saygı ve sevgi duymuşlardır,⁷³³ her vesile ile bunu yazışmalara yansıtılmışlardır.⁷³⁴

3.2.3.2.1. Atatürk Dönemi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkındaki Yasal Düzenlemeler

Şeriyye ve Evkâf Vekâleti, 3 Mart 1924 tarihli kanunla kaldırıldıktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığının düzenlenmesi için 12 Mart 1924'de Şeriyye Vekâleti Eğitim Genel Müdürü, Başbakan İsmet Paşa'ya istek üzerine Bakanlığın teşkilatı hakkında bir cetvel ile kişisel kanaatini içeren yazı göndermiştir. Eğitim Genel Müdürü, Bakanlığın eski teşkilatı hakkında bir cetvel hazırladığını, teşkilatın bütün fasıl ve maddeleriyle Diyanet İşleri Başkanlığına devir edildiğini, buna dair sözlü olarak da açıklama yapacağını bildirmiştir. Eski müdür cetvelle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki görüşlerini rapor halinde bildirmiştir.

Rapora göre Diyanet İşleri kelimesinden bu makamın amelî ve ilmî bir gaye takip edeceği anlaşılmıştır. Diyanet İşleri en büyük dini makam olduğu ve siyasetle ilgilenmemesini dikkate alınarak hazırlanan raporda makamın vazifeleri belirlenmiştir;

İş bu makam amelî ve ilmî olan vazifesini ifa edebilmek için Müslümanların diyânî ihtiyaç ve müşkilâtlarını göz önünde bulundurması ve bununla beraber bir taraftan hakâyık ve mebdî-yi İslamiyeyi, ahkâm ve havâyc-i İslamiyeyi, fezâil ve gayât-ı İslamiyeyi tetkik, Kur'an-ı Kerim ile bi-l-hâssa ahlakî ve ictimâî olan ehadis-i şerifenin lisanımıza tercümesiyle her tabakada bulunan halkın ihtiyacâtına göre müellefât-ı nâfi' neşr etmek ve İslami bir muhitü'l-mâârif vücuda getirmek ve bu suretle ahlâki fazıla-i İslamiyeyi tamim ve vicdan-ı ümmeti tasfiye ve tezyin etmek, İslâmın esaslarını fevâid-i maddiyyeye ve maneviyeleriyle halka sevdirecek kolayca belletecek halk lisanında kitaplar, Türkçe hutbeler, Türkçe mevâizeler, ilmihaller yazmak, terbiye ve tergibât-ı diniyyeye dair neşriyâta bulunmak, hakâyık-ı islamiyenin,

729 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01013540-617606.

730 Yavuzer, **age.**, s. 56.

731 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01005801-602081.

732 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01005801-586504; 01005809-628373.

733 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01016348-594331.

734 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01016765-633691, 61705, 621710; 01016773-651848; 01016855-637483, 637788; 0106926-700063, 685092, 685036.

*mesâlik-i felsefeye ve edebiyât-ı saire arasında haiz olduğu kıymet-i ilmîye ve ahlâkiyeye ve itikâdât-ı batılaya karşı İslâmın mevkiini, İslâm ictimâiyâtının kemâlât ve medeniyesini neşriyât ve suver-i saire ile göstermek zaruretindedir. Aynı zamanda memleketimizde maalesef ihmale uğramış olan tekâyâ ve müessesât-ı diniye, müftüler, vaizler, eimma ve hutebâyla ciddi bir surette meşgul olacak diyâniye işleri makamının vezâif-i asliyesini teşkil etmektedir.*⁷³⁵

Rapora göre, amelî ve ilmî hizmet verecek olan Diyanet Müslümanların ihtiyaç ve meselelerini göz önünde bulundurarak araştırmalar yapacak, Kur'an-ı Kerim ve hadisleri tercüme edecek, halkın ihtiyacına göre Türkçe yayınlar yapacak, Türkçe hutbeler hazırlayacak, batıl inançlar karşısında İslam'ın ilmî, ahlaki felsefesini, İslam toplumunun olgunluk ve medeniyetini çeşitli yollarla ortaya koyacaktır. Eskiden beri ihmal edilmiş tekkeler, dinî müesseseler, müftüler, vaizler, imam ve hatiplerin işleri ile meşgul olmak kurumun asli işleri olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığının görevleri belirlenirken devlet, dinin iman ve ibadet ile ilgili konularında hizmetleri, kendi görev alanı içerisinde görmekle birlikte, kurumu siyasi karar merkez ve biriminin dışında tutmuştur. Siyasetin karar merkez ve birimlerinde İslaâm dininin iman ve ibadet esaslarına bakarak iş görülmeyecektir. Öte yandan din siyasetin dışında başıboş bırakılmamıştır. Din siyasetin karar mekanizmalarının dışına çıkarılmakla birlikte, devlet, neredeyse tamamı Müslüman olan Türk milletinin dinî ihtiyaçlarını karşılamayı kendi üzerine almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışındaki sebeplerden biri olan hurafelere dayalı din algısını değiştirmek, dinden nüfuz veya çıkar elde etmek isteyebilecek kişi ve grupların önünü kesmek için devlet, din hizmetlerini görevleri arasına almıştır. Tıpkı sağlık, güvenlik, eğitim hizmetleri gibi işin gerektirdiği nitelikleri taşıyan uzmanları yetiştirip görevlendirdiği gibi din hizmetlerini verecek uzmanları da yetiştirmiş ve görevlendirmiştir. Siyasetle uğraşmayacak olan Diyanet İşleri Başkanlığı dinî müessese ve din adamlarının İslam dininin iman ve ibadet konularında yeterli olup olmadığını denetleyecektir.

Diyanet İşleri Başkanlığına 3 Mart 1924'te bağlanmış olan tekke, zaviye ve türbeler 30 Kasım 1925 tarihinde tekke ve zaviye sahiplerinin mülkiyet hakları ve tasarruf hakları kendilerinde kalmak üzere kapatılmıştır. Bunların cami ve mescit olmaya elverişli binaları cami ve mescit olarak kullanılmaya devam edecektir. Aynı kararlar Diyanet İşleri personeli olan din hizmetlilerinin giyecekleri kıyafetler de düzenlenmiştir.⁷³⁶ Kendine özgü din anlayışlarıyla Osmanlı'nın son döneminden beri eleştiriye uğrayan⁷³⁷ bu kurumlar

735 DABCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 26-149-9.

736 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, C 19, İçtima Senesi 3, s. 282-289; Düstur, C 9, İstanbul 1931, s. 1008.

737 Osman Sacid Arı, Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296-1307 (1879-1890)

kullandıkları unvanlarla birlikte faaliyetleri yasaklanmış, din hizmetleri tamamen Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılmıştır. Tekke ve tarikatlar ilga edilmekle birlikte bunların içindeki şeyh vs. gibilerden dinî-ilmî yeterliliği olanlar “müstahakkın-ı rical-i ilmiye” adıyla Diyanet İşleri personeli olarak görevlendirilmişlerdir.⁷³⁸

1931 yılında Hilmi imzalı Diyarbakır’dan Cumhurbaşkanı’na gelen bir yazıda vakıf işlerinin maliyeye bırakılması, cami hademelerinin maaşlarını maliyenin vermesi böylece vakıflar müdürlüğü ve diyanet işleri dairelerinin kapatılarak tasarruf yapılması teklif edilmiştir. Mektup sahibi daha önce bu konuda İsmet Paşa’ya ve Gümüşhane milletvekili Fethi Bey’e yazdığını ve semeresini göremediğini ifade etmiştir.⁷³⁹ İlginç bir teklif olmakla birlikte belgeden anlaşıldığı kadarıyla teklif sahibi tasarruf sebepleriyle bu teklifi yapmış, ancak siyasi irade bu teklife uygun herhangi bir resmî düzenleme yapmamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığının 1935 yılına kadar teşkilat kanunu hazırlanamamıştır. 1924-1926 arasında bütçe kanunlarında teşkilat kadrosu maaş toplamı olarak gösterilmiştir. Merkez kadrosunda reis, heyet-i müşavere, memurîn-i merkeziye ve müstahdemîn-i muhtelif; taşra kadrosunda müftü, müftü müsevvidi, müftü kâtibi, müftülük müstahdemi, müstahdemin-i ilmî-ye, dersiam, kürsü şeyhi, vaiz, cuma vaizi, huffaz muallimi ve hayrât-ı şerife hademesi yer almış, kadro sayıları belirtilmemiştir. 1927 Bütçe Kanunu’nda Diyanet İşleri Başkanlığının merkez ve kadro yapısı, unvan, adet, maaş olarak ilk kez yer almıştır. 1927’de kadro sayısı toplam 7172, 1928 yılında 6316, 1929 yılında 6097’dir. 1931’den itibaren cami ve mescitlerin idaresi ve görevlileri Vakıflar Genel Müdürlüğüne geçirilmiştir. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığının kadrosunda azalma olmuştur.⁷⁴⁰

17 Nisan 1924’te Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi ile ilgili görüşme-

Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 93-165; Muharrem Varol, “Osmanlı Devleti’nde Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih’in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 23, 2010, s. 39-68.

738 **DABCA**, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 450 5; 150 5; **Resmi Ceride**, 26 Mayıs 1927, sene 5, C 8, S 595, **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 31, İçtima Senesi 4, 10 Nisan 1927, s. 40-41.

739 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01016520-598914

740 Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için şu yayınlara bakılabilir; Nihat Aytürk-Yaşar Çelik-Enver Şehinarslan, **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1987, s. 39-40; **Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler (1924-1997)**, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1999, s. 316; Nail Arslanpay, **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1973, s. 7.

lerde nizamnamenin olmayışı, teşkilatlanmanın tamamlanıp tamamlanmadığı, bütçesinin eski Şeriye ve Evkaf bütçesiyle hemen aynı olduğu, başkanlığının gelir kaynaklarının neler olduğu, heyet-i ilmiyenin durumu, kadrosunun yeterli olup olmadığı nitelikli din bilginleri yetiştirmek için yeterli para olup olmadığı gibi konular gündeme gelmiştir. Kurum yeni kurulduğu için milletvekilleri hassasiyetle kuruma dair her şeyi sorgulamış ve en iyi şekilde hizmet vermesi için hükûmeti eleştirip denetlemişlerdir.⁷⁴¹

Her ne kadar kurumun bir teşkilat kanunu henüz yapılmamışsa bile Diyanet İşleri Başkanlığının merkez teşkilatı 1927 yılında Heyet-i Müşavere Karar Defterinde şöyledir;

- a. Kaldırılmış Heyet-i İftaiyenin görevlerinden olan İslama ait konularda içerdeki veya dışarıdaki kişilerden ya da resmî veya özel kurumlardan gelecek sorulara gerekli cevabı vermek.
- b. 3 Mart 1924'te kabul edilen 429 sayılı Kanun'un beşinci maddesi gereğince ve daha önce kaldırılmış olan Evkaf Şûrasının görevlerinden olan imam, müezzin, kayyım ve vaiz gibi kişilerin işlerine bakmak, imtihan evrakını tetkik etmek ve bunlara ait meselelerle ilgilenmek.
- c. Şeriye Vekâleti Dönemi'nde İslami Tetkikat ve Telifat Heyetinin görevi olan ve daha sonra Büyük Millet Meclisinin kararı üzerine Diyanet İşleri Başkanlığına verilen Buhari'nin ve Kur'an tercüme ve tefsiri ile ilgili çalışmayı tetkik etmek ve ayrıca başkanlığın gerekli gördüğü itikat, ibadet ve ahlak konularında ya da halkın dinî terbiyesi ve İslamın yüceltilmesine yarayan konularda eserler yazmak veya tercüme etmek.
- d. Heyet-i Müşavereye ait olmak üzere başkanlıktan tebliğ edilen 13 Mayıs 1340 tarihli talimatname gereğince muamelat ve söz konusu ortak görevlerin arkadaşlar arasında iş bölümü yaparak dağıtımını ve neticede vazife-i umumiyece kıraat ve ittifak veya ekseriyetle ittihaz edilen kararlar başkanlığa arz olunur.
- e. Bu görevlerin yanında, antlaşmalar gereğince dış ülkelerde bulunan Müslümanlardan gelen veya müftüler tarafından başkanlığa gönderilen ilamları dikkate almaktır.

Müşavere Heyetinin sınıf ve derecesi Temyiz Mahkemesine eş kabul edilmiştir. Heyetin aldığı kararların altında Diyanet İşleri Başkanının imzası vardır. Diyanet İşleri Başkanı, 1965 yılına kadar heyete başkanlık etmiştir.⁷⁴²

Diyanet İşlerinin esasen Osmanlı'dan devir aldığı dinî kurumların da

741 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, C 8/1, İçtima Senesi 2, s. 801-807.

742 Boyacıoğlu, *age.*, s. 189; **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 513, 12 Nisan 1927.

çeşitli unvanlar altında personeli vardı. Zamanla tekke ve tarikatların kapatılması ve unvanlarının yasaklanması sebebiyle kadrolarda ve isimlerinde düzenlemeler yapması gerekmiştir. Nitekim imam, hatip, müezzin, kayyım unvanı dışında herhangi bir unvanla maaş alanların maaşlarının kesileceğini bildirerek kadroları düzenlemeye çalışmıştır.⁷⁴³ Bunun dışında görevine gelmeyen personelini de takip etmeye çalışmıştır.⁷⁴⁴ Personelinin asli görevi dışında ticaret gibi başka işlerle meşgul olurken sarık gibi kıyafetlerini dışarda giymemesi mesleğin şerefini azaltmaması için emirler vermiştir.⁷⁴⁵ Ancak bu emirler yerine düzenleme 12 Ağustos 1928'de Cami Hademesi Nizamnamesi çıkarılarak yapılmıştır. Cami ve mescit binalarının vakıflarla ilişkisi dolayısıyla nizamname Diyanet İşleri Başkanı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü ile birlikte hazırlanmıştır⁷⁴⁶;

Birinci madde ile cami hizmetleri ilmî ve bedenî hizmetler olarak ikiye ayrılmıştır. İmamlık, hatiplik, vaizlik, reisü'l-kurralık ilmî hizmetler, kayyumluk, mahyacılık gibi işler bedenî hizmetler olarak sınıflanmıştır. İkinci madde ile ilmî ve bedenî hizmetlilerin tayin ve azilleri bu nizamnameye, köy imamlarınınki köy kanununa tabidir. Üçüncü maddede kazalarda müftünün başkanlığında iki aza, vilayetlerde müftünün başkanlığında dört azadan meydana gelen encümen oluşturulacaktır. Encümenin azaları imam, hatip, vaiz veya dersiam olmak şartıyla vali ve kaymakamlar tarafından seçilecektir. Azaların iyi ahlak sahibi olması ve herhangi bir suç ile mahkûm olmaması şarttır. Hafif cezalar seçilmeye manidir. Dördüncü madde ile vilayet ve kazalarda seçilecek encümen azalarının isimleri müftüler tarafından Diyanet İşleri Başkanlığına bildirilir. Beşinci madde ile encümenlerin vazifeleri belirlenmiştir. İlmî hizmet imtihanlarını yapmak. İlmî hizmetler erbabının hizmetten ihracı söz konusu olduğunda Diyanet İşleri Başkanlığının tasdikine sunmak, karar vermek ve gerektiğinde işten el çektirmek. Bedenî hizmetlilerin tayin ve hizmetten çıkarılması. Yolunda gitmeyen işlerle ilgili cezalar konusunda kararlar almak. Altıncı madde ile encümenlerce ilmî hizmetler hakkında verilecek kararlar, Diyanet İşleri Başkanlığına gönderilip, Müşavere Heyetince tetkik edildikten sonra onay için reisliğe verilir. Bedenî hizmetliler ise doğrudan doğruya encümenlerce seçilir ve tayin edilirler. Yedinci maddede encümen kararları ekseriyetle verilir, oylar eşit olursa reisin bulunduğu tarafın oyu geçerlidir.

Nizamnamenin diğer maddeleri encümenlerin görevleri ve tayin usulleri, gerekli şartlar, imtihanların yapılaş şekilleri, tayinler ve cezaları içermekte-

743 DABCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 12-105-30; 2-2-15.

744 DABCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2-2-22; 8-69-4.

745 DABCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 192-314-14.

746 DABCA, Başbakanlık (Kararlar Daire Başkanlığı 1920-1928), 30-50-9.

dir.⁷⁴⁷ Nizamname ile Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı cami hizmetlilerinin görevleri, atanma ve azledilme ve cezaları konusu düzenlenmiştir. Nizamnamenin dağıtılmış, istenileceği yer hükümet olarak belirlenmiştir.⁷⁴⁸ Nizamnamenin dini hizmetlilerin atanması sırasında kurulacak encümenlerin isminin Cami Hademesi Encümeni olarak değil daha kapsayıcı olması için Hademe Encümeni olarak ifade edilmesi istenmiş ve uygun görülmüştür.⁷⁴⁹ Başkanlığın merkez kadrosu ise Bütçe Kanunlarında reis, heyet-i müşavere, memurin-i merkeziye ve müstahdemin-i muhtelif olarak yer almıştır. Heyet-i Müşaverenin görevleri ise yukarıda belirtildiği üzere Heyet-i Müşavere karar defterlerinde yer almıştır.

26 Nisan 1930'da çıkarılan kararname ile Cami Hademesi Nizamnamesi'ne ek olmak üzere personelin askerlikle ilgili işlerini ve görevlerini sebepli ya da sebepsiz terk edenlerin durumu ile ilgili düzenleme yapılmıştır.⁷⁵⁰ Yine Atatürk Dönemi'nin tek Diyanet İşleri Başkanı olan Rıfat Börekçi yaş haddini aşmasına rağmen Maliye Vekâletinin teklifiyle emeklilikle ilgili kanunun söz konusu maddesinden Diyanet İşleri Başkanının istisna tutulmasına dair teklifi kabul edilmiştir.⁷⁵¹ 1932 yılında çıkarılan Bakanlar Kurulu aldığı karar ile 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi'nde değişiklik yapmıştır. Cami ve mescitlerin yönetimi, imam, hatip, vaiz, müezzin ve kayyımların tayinleri ve görevden alınmaları Vakıflar Genel Müdürlüğüne verilmiştir.⁷⁵² 22 Nisan 1935 yılında çıkarılan kararnameyle Cami Hademesi Nizamnamesi'nde personelin atanmaları, imtihanları, görevden alınmaları, izinler, cezalar gibi konular yeniden düzenlenmiştir.⁷⁵³

14 Haziran 1935'te ise Diyanet İşleri Başkanlığının teşkilat ve vazifeleri hakkındaki kanun kabul edilmiş ve *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır.⁷⁵⁴ Merkez teşkilatında Başkan, Müşavere Heyeti, Zat İşleri Müdürlüğü ve Yazı İşleri Müdürlüğü, Mushaflar Tetkik Heyeti; taşrada müftü, müsevvit, vaiz ve dersiamlardan oluşmuştur. Diyanet İşleri Başkanı, Başbakanın Cumhurbaşkanına arz etmesiyle Cumhurbaşkanı tarafından tayin olunur. Müşavere Heyeti üyeleri, Zat ve Yazı İşleri müdürleri, Diyanet İşleri Başkanının seçimiyle,

747 **DABCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2-2-23; **Düstur**, C 9, 12 Ağustos 1928, İstanbul 1931, s. 1146.

748 **DABCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2-7-8; 5-46-4.

749 **DABCA**, Diyanet İşleri Reisliği, 5-46-7; 2-7-17.

750 **Düstur**, C 11, 26 Nisan 1930, Ankara 1930, s. 378; **DABCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 14-122-9; 10-23-9.

751 **DABCA**, **Başbakanlık (Kararlar Daire Başkanlığı 1928-)**, 23-63-13; **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01003284-554224.

752 **Düstur**, C 13, 13 Mart 1932, Ankara 1932, s. 147.

753 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, 01003299-677212; **Düstur**, C 16, 22 Nisan 1935, Ankara 1935, s. 724.

754 **Düstur**, C 16, 14 Haziran 1935, s. 1501.

Başbakan tarafından Cumhurbaşkanı'na arz ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile görevlendirilir. Diğer merkez teşkilatı memurları başkanlık tarafından belirlenir. Taşra teşkilatındaki müftülerin görevlendirilmesi vilayetlerde valilerin, kazalarda kaymakamların başkanlığı altında, mahallindeki dersiam, imam, vaiz ve hatiplerle belediye azası toplanarak gerekli ilim ve vasıfları taşıyan üç kişiyi gizli oy ile seçerler. Seçilen üç kişiden biri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından seçilerek görevlendirilir. Müftü müsevvitleri ise müftülerin inhası ile vilayetlerce tayin olurlar.

Kanuna göre, Diyanet İşleri Başkanlığının merkez ve taşra teşkilat kadrosu şöyledir; Diyanet İşleri Başkanı, Müşavere Heyeti 5, mümeyyiz ve kütüphane müdürü 1, kâtip 1 kişi olup toplam 7 kişiden oluşmuştur. Zat İşleri Müdürlüğü müdür 1, birinci sınıf mümeyyiz 1, ikinci sınıf mümeyyiz 1, tetkik memuru 2, birinci sınıf kâtip 3, ikinci sınıf kâtip 3, ayniyat muhasibi ve mutemet 1, mubayaa ve levazım memuru 1 kişi olup toplam 13 kişiden meydana gelmiştir. İstanbul'da Mushafklar Tetkik Heyeti bir başkan, bir üye ve başkâtipten oluşmuştur.

Taşra memurları ise birinci sınıf müftü 2, ikinci sınıf müftü 1, üçüncü sınıf müftü 20, dördüncü sınıf müftü 20, beşinci sınıf müftü 30, altıncı sınıf müftü 50, yedinci sınıf müftü 277 kişi olup toplam müftü sayısı 400 kişidir. Müftü müsevvitleri üç ayrı derecede olup toplam 25, müftü kâtipleri yine üç ayrı derecede olup 20 kişidir. İstanbul müftülüğü yazı işleri ve levazım kaleminde 3; Şeriye Sicilleri Mahzeni Kaleminde 3 kişiden meydana gelmiştir.

Daha sonra 1937'de Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatının Vazifelerini Gösterir Nizamname çıkarılmış ve yürürlüğe konulmuştur⁷⁵⁵.

3.2.3.2.2. Diyanet İşleri Başkanlığı Hakkındaki Diğer Kanunlar

Atatürk Dönemi'nde yukarıda yapılan düzenlemelerden sonraki yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili birçok kanun, yönetmelik ve düzenlemeler yapılmıştır. Aşağıda kurumun teşkilat anlamında gelişmesini gösteren temel kanun, yönetmelik ve kararlara yer verilmiştir. Genellikle 1990 yılına kadar teşkilatın temel birimleri oluşturulmuş, bu tarihten sonraki düzenlemeler daha ziyade eski düzenlemelere ve bazı maddelere ek, iptal, açıklama şeklinde yapılmıştır. Söz konusu gelişimi gösteren temel düzenlemeler şöyledir;

Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 1, 2, 3. Maddelerde değişiklik yapılmış, merkez, taşra ve İstanbul müftülüğü kadroları sayı ve maaş olarak verilmiştir.⁷⁵⁶ Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanunda

755 DABCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, 80-92-15; Resmî Gazete, 16 Teşrinisani 1937 S 3760.

756 Resmî Gazete, 11 Temmuz 1939, S 4255.

Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Olan 3665 sayılı Kanun'a Ek Kanun ile sadece Müşavere Heyeti Azası kısmı düzenlenmiştir.⁷⁵⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun'daki 2800 sayılı Kanun'da Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 sayılı Kanun'a Ek Kanun çıkarılmıştır. Kanunun en önemli özelliği daha önce Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlanmış olan hayrat hademesi tekrar Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmıştır. Aynı kanunla Diyanet İşleri Reisliği yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ifadesi kullanılmıştır.⁷⁵⁸

Diyanet İşleri Reisliğinin T. C. Emekli Sandığı ile İlgili Hizmetlilerinin Ahlak Noktasından Emekliye Ayrılmaları Hakkında Talimatname ile emekliye ayrılmayı gerektirecek suç olan fiiller düzenlenmiştir.⁷⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile kuruma yeni bir düzenleme yapılmış, merkez ve taşra teşkilatları yeniden düzenlenmiş, yeni bazı birimler eklenmiştir.⁷⁶⁰ Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun Toplantı ve Çalışma Usulleri ile Kurul Başkan, Üye, Raportör ve Mütercimlerinin Nitelikleri ve Görevleri Hakkında Yönetmelik ile Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliği çıkarılarak oldukça ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır.⁷⁶¹ Benzer şekilde ayrıntılı hükümler Diyanet İşleri Başkanlığı Mushaflar İnceleme Kurulu Yönetmeliği ile yapılarak kurumun merkez teşkilatının görevleri belirlenmiştir.⁷⁶² Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Görevlileri Yönetmeliği de ayrıntılı hükümler ortaya koymuştur.⁷⁶³ Diyanet İşleri Başkanlığı Tezkiye Yönetmeliği ile kurum personelinin inceleme, araştırma işleri düzenlenmiştir.⁷⁶⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Va'z ve Va'z Edecekler Yönetmeliği⁷⁶⁵ ile kurumun gelişimi devam etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Mensupları Tarafından Hastane Yaptırma, Yaşatma ve Donatma Derneği'nin Kamu Yararına Çalışan Derneklerden Sayılmasına Dair Kararname,⁷⁶⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği,⁷⁶⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez ve Taşra Kuruluşları Genel İdare ve Yardımcı Hizmetler Sınıfı İçin Özel Sınav Yönetmeliği,⁷⁶⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı

757 **Resmî Gazete**, 4 Kânunusani 1941, S 4703.

758 **Resmî Gazete**, 29 Mart 1950, S 7469.

759 **Resmî Gazete**, 8 Nisan 1954, S 8679.

760 **Resmî Gazete**, 2 Nisan 1965, S 12038.

761 **Resmî Gazete**, 1 Eylül 1966, S 12389.

762 **Resmî Gazete**, 24 Ağustos 1967, S 12682.

763 **Resmî Gazete**, 15 Eylül 1967, S 12700.

764 **Resmî Gazete**, 22 Nisan 1969, S 13181.

765 **Resmî Gazete**, 17 Aralık 1969, S 13376.

766 **Resmî Gazete**, 29 Ocak 1971, S 13738.

767 **Resmî Gazete**, 17 Ekim 1971, S 13989.

768 **Resmî Gazete**, 3 Temmuz 1974, S 14934.

kanlığı ve Müftülükler Tarafından Açılacak Kurs ve Seminerlerde Ücretle Okutulacak Ders Saatlerinin Sayısı ve Ders Görevi Alacakların Niteliklerine İlişkin Esasların Yürürlüğe Konulması Hakkında Kararname,⁷⁶⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Hafızlık Tespit Yönetmeliği,⁷⁷⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanları Kurulu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik,⁷⁷¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Yönetmeliği,⁷⁷² Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Sınav Yönetmeliği ile Diyanet İşleri Başkanlığı İller ve Yurtdışı Kuruluşları Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği,⁷⁷³ Hac Seyahati ile İlgili İşlerin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine İlişkin Kararın Yürürlüğe Konulması Hakkında Karar,⁷⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Rapor Vermeye Yetkili Amirler Yönetmeliği,⁷⁷⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı Yayın Yönetmeliği,⁷⁷⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Suç ve Cezalar Hakkında Yönetmelik,⁷⁷⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Hakkında Yönetmelik,⁷⁷⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı Disiplin Kurulları Kuruluş ve Çalışma Usulleri Hakkında Yönetmelik,⁷⁷⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Görev ve Çalışma Yönetmeliği,⁷⁸⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı İl Müftülüklerinde Birer Şube Müdürlüğünün Kurulmasına Dair Karar⁷⁸¹ gibi düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanunlarla 1990 yıllarına gelindiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı merkez, taşra ve yurt dışı teşkilatları son derece ayrıntılı düzenlemelerle geliştirilmiştir.

3.2.4. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (20 Nisan 1924)*

Millî Mücadele yıllarının olağanüstü koşullarında hazırlanan ve uygulanan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bir çerçeve anayasa niteliğinde olup, 1924 yılına gelindiğinde ihtiyaçları karşılayamaz duruma düşmüştü. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde, Saltanat kaldı-

769 **Resmî Gazete**, 24 Kasım 1974, S 15072.

770 **Resmî Gazete**, 20 Haziran 1975, S 15271.

771 **Resmî Gazete**, 24 Nisan 1978, S 16268.

772 **Resmî Gazete**, 4 Eylül 1978, S 16424.

773 **Resmî Gazete**, 11 Ekim 1978, S 16431.

774 **Resmî Gazete**, 12 Mayıs 1978, S 16635.

775 **Resmî Gazete**, 10 Kasım 1979, S 16805.

776 **Resmî Gazete**, 13 Şubat 1980, S 16899.

777 **Resmî Gazete**, 22 Şubat 1980, S 16908.

778 **Resmî Gazete**, 11 Mart 1980, S 16926.

779 **Resmî Gazete**, 26 Haziran 1980, S 17029.

780 **Resmî Gazete**, 16 Ağustos 1980, S 17077.

781 **Resmî Gazete**, 16 Ekim 1989, S 20314.

* Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, tfertan@ankara.edu.tr.

rılmış, Birinci Meclis seçime gitmiş ve II. TBMM toplanmış, Ankara'nın başkent olması sağlanmış, Cumhuriyet ilan edilmiş ve Hilafet kaldırılmıştır.

Söz konusu gelişmelerden Cumhuriyetin ilanına, hukuk kuralı hiyerarşisi açısından bakıldığında, anayasal değişiklik niteliği taşıırken, diğer düzenlemeler kanunların kabulü olarak gerçekleştirilmiştir. 1924 yılına gelindiğinde artık olağan koşullara geçilmiş ve yeni bir anayasaya ihtiyaç doğmuştur.

Aslında olağan bir parlamento olan İkinci TBMM'nin yeni bir anayasayı kabul etmesi, aynı zamanda eski Anayasayı (1921 Anayasası) kaldırması anlamı taşıyordu. 1921 Anayasası'ndaki hükümlere göre toplanan ve 1923 yılının Ağustos ayından 1924'e kadar bu anayasaya göre eylem ve işlem yapan TBMM'nin, şimdi söz konusu anayasayı hükümsüz kılacak karar alması anayasa hukuku açısından sorunlu gibi görünmesine karşın, uygulama reel siyasete uygundu. Ayrıca 1921 Anayasası'nda değişikliklerin nasıl yapılacağına dair bir hükmün bulunmaması, TBMM'nin yeni bir anayasa için hareket alanını genişletiyordu.

Diğer taraftan İkinci TBMM aslında, Tanör'ün ifadesiyle, kurucu iktidar özelliği taşıyamamasına karşın yine de yeni bir anayasa için kendisini yetkili görmüş ve hazırlıklara başlamıştır. Bunun için öncelikle Kanun-i Esasi Encümeni adıyla bir anayasa komisyonu oluşturulmuştur.⁷⁸² Başkanlığını Yunus Nadi Bey'in, raportörlüğünü de Celal Nuri Bey'in yaptığı komisyon, çalışmalarını tamamlamış ve Teşkilat-ı Esasiye hakkındaki kanun teklifi, 9 Mart 1924'te Meclise sunulmuş ve görüşmelere başlanmıştır.⁷⁸³

Anayasa üzerindeki görüşmeler, 20 Nisan 1924 tarihine kadar devam etmiştir. 9 Mart Pazar gününden sonra her Pazar günü anayasa maddeleri tek tek ele alınmıştır. Görüşme takvimine bakıldığında sadece 7 Nisan tarihli oturum istisna teşkil etmiştir. Bir gün önce ele alınan 40. madde ile ilgili tartışmalar tamamlanamadığı için ertesi günkü (Pazartesi) oturumda da madde hakkındaki görüşmeler devam etmiştir.⁷⁸⁴ Söz konusu maddenin "Başkumandanlık Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç olup Reisicumhur tarafından temsil olunur. Kuva-yı harbiyenin emir ve kumandası hizada kanunu mahsusuna tevfikân Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine ve seferde İcra Vekilleri Heyetinin inhası üzerine Reisicumhur tarafından naspedilecek zata tevdi olunur" şeklinde olması tartışmanın uzamasında etkili olmuştur.

TBMM'nin bir bağımsız milletvekili dışında bütün üyelerinin Cumhuriyet Halk Fırkası üyesi olmasına rağmen, anayasa üzerine yapılan görüşmeler çok yoğun tartışmalar içinde geçmiştir. 16 Mart 1924 tarihli oturumda iki

782 Bülent Tanör, **Osmanlı- Türk Anayasa Gelişmeleri**, s. 222.

783 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, s. 213-252.

784 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 8, s. 378-385.

meclisli siyasal sistem kurulması ve Cumhurbaşkanının yetkilerinin kuvvetlendirilmesi gibi bazı öneriler tepkiyle karşılanmıştır. Sonuçta ikinci bir meclis kurulması önerisi de tartışılıp gündemden düşürülmüştür.⁷⁸⁵

Cumhurbaşkanının meclis dışından seçilebilmesi, görev süresinin yedi yıla çıkarılması, meclisi fesih ya da seçimleri yenileme kararı alma yetkisini veren ve veto hakkı tanıyan önerilere, milletvekillerinden sert eleştiriler gelmiştir.⁷⁸⁶

Milletvekillerinin, Cumhurbaşkanına verilmek istenen fesih yetkisine yönelik sert tutumu, aslında Meclisin otoritesini devam ettirme ve koruma isteğinden kaynaklanmıştır. Tepkilerin bir diğer nedeni ise daha önceki dönemlerde yaşanan siyasi deneyimlerden, özellikle de II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki siyasal uygulamalardan kaynaklanmıştır. Padişahın, anayasal yetkisini kullanarak, Meclis-i Mebusanı feshetmesi de bunda etkili olmuştur.

Mecliste maddeler üzerine yapılan görüşmelerden sonra yeni anayasa, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu adıyla 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilmiş⁷⁸⁷ ve 24 Mayıs 1924'te yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁷⁸⁸ Aynı zamanda Cumhuriyetin, devletin temeli olduğu anayasanın ilk maddesinde yer almıştır. Anayasa'da devlet şeklinin Cumhuriyet olduğunun vurgulanmasının yanında, değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesinin önerilemeyeceği hükmünün yer almasıyla Cumhuriyet rejiminin vazgeçilmezliğinin altı çizilmiştir.

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda Cumhuriyet rejiminin vazgeçilmezliği özellikle vurgulanmış ve kuvvetler birliği ilkesi, 1921 Anayasasındaki kadar katı olmamakla birlikte korunmuştur. Buna göre Anayasasının birinci maddesi *Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir* şeklinde düzenlenirken,⁷⁸⁹ 102. maddenin son paragrafına *İşbu kanunun şekli Devletin Cumhuriyet olduğuna dair olan birinci maddesinin tâdil ve tağyiri hiçbir suretle teklif dahi edilemez* hükmü konulmuştur.⁷⁹⁰

Yine 1921 Anayasası'nda olduğu gibi egemenliğin millete ait olduğu ve millet adına egemenliği kullanacak tek gücün Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.⁷⁹¹

1921 Anayasası'nda olmayan, ancak 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda

785 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 7/1, s. 525-532.

786 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 8, s. 104-111.

787 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 8, s. 924.

788 Resmî Gazete, 24 Mayıs 1924.

789 Suna Kili-Şeref-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri, Türkiye İş Bankası Yayınları*, Ankara 1985, s. 111.

790 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 130.

791 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 111

var olan düzenlemelerden biri, anayasanın nasıl değiştirileceğine dair hüküm bulunmasıdır. Buna göre değişiklik teklifinin en az 1/3 üyenin verilebileceği ve en az 2/3 üyenin de olumlu oyu ile bu teklifin kabul edilebileceği hükme bağlanmıştır.⁷⁹² Böylece yeni anayasayı kabul ederken herhangi bir üst kurala bağlı olmayan ve bir anlamda kurucu iktidar gibi davranan İkinci TBMM, bu vasfını yitirmiş ve olağan bir parlamento niteliğine bürünmüştür.

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda kuvvetler birliği Meclis üstünlüğü üzerinden geliştirilmiştir. Anayasanın üçüncü maddesinde yer alan *Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart Milletindir* şeklindeki hüküm ile dördüncü maddesindeki *Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet nâmına hakk-ı hâkimiyeti istimâl eder* ifade Meclisin milletin tek temsilci olma durumunun devam ettiğini göstermiştir.⁷⁹³

Yasama yetkisinin ve yürütme erkinin Büyük Millet Meclisinde toplandığını belirten beşinci maddeyle kuvvetler birliği somutlaştırılmıştır.⁷⁹⁴ Yasama görevinin açıklandığı ikinci fasılda yer alan 9. maddede; bu yetki millet tarafından seçilmiş olan milletvekillerinden kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisine verilirken, yürütme yetkisinin doğrudan TBMM tarafından değil, kendi seçtiği Cumhurbaşkanı ve onun tayin ettiği bakanlar kurulu eliyle kullanılacağı ifade edilmiştir.⁷⁹⁵

Yürütmenin yetkilerinin düzenlediği üçüncü bölümün 31. maddesinde Cumhurbaşkanı'nın Meclis tarafından kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçileceği öngörülürken,⁷⁹⁶ 41. maddede Cumhurbaşkanı'nın, devlet başkanı olması nedeniyle sorumsuz olduğu ifade edilmiştir.⁷⁹⁷ Yine anayasa göre Cumhurbaşkanı'nın mutlak veto yetkisi yoktur.⁷⁹⁸ Ayrıca yukarıda da değinildiği gibi Meclisi fesih yetkisi de verilmemiştir.

Yargı erki dördüncü bölümde düzenlenirken, öncesinde yer alan sekizinci maddede *Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır* şeklindeki ifadeyle genel bir ilke ortaya konulmuştur.⁷⁹⁹ 53-67. maddeler TBMM'den ayrı ve bağımsız yetkisini millet adına kullanan bir organın bulunduğu açıklanmış; mahkemelerin örgütlenişi, yetkileri ve görevlerinin kanunlarla düzenleneceği belirtilmiş; Mahkeme kararlarının TBMM ve hükümet tarafından değiştirilemeyeceği, ertelenemeyeceği

792 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 130.

793 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 111.

794 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 111.

795 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 112.

796 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 116.

797 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 119.

798 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 117.

799 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 112.

ve bunların yerine getirilmesine engel olamayacağı hükmüne yer verilmiştir. Yine hâkimlerin kanunların belirlediği durumlar dışında azledilemeyeceği de ifade edilmiştir.⁸⁰⁰

Kuvve-i Kazaiye başlığı altında “Divan-ı Âli” adını taşıyan Yüce Divan-ın kuruluşuna da yer verilmiştir. 61. maddede görevleri nedeniyle bakanları, Danıştay ve Yargıtay Başkanları ve üyelerini ve Cumhuriyet Başsavcısını yargılamak üzere Yüce Divan’ın kurulacağı hükmüne yer verilmiştir.⁸⁰¹

Bir çerçeve metin özelliği taşıyan 1921 Anayasası’na göre daha kapsamlı ve ayrıntılı olarak düzenlenen 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda, Fransız Devrimi’nden sonra etkili olan özgürlük anlayışı benimsenirken, bu özgürlüklerin ancak kanunla sınırlanabileceği hükmüne yer verilmiştir.⁸⁰²

Ancak bu sınırlamanın ölçüsünün açık şekilde ifade edilmemesi, iktidarın bu alanda hareket serbestine sahip olması sonucu doğurmuş ve yaklaşık bir yıl kadar sonra yürürlüğe giren Takrir-i Sükûn Kanunu gibi uygulamaların önüne geçilmesine engel oluşturmuştur. Ayrıca yasamanın çıkaracağı kanunların anayasaya uygunluğunun denetimini yapacak herhangi bir üst yargı organının bulunmaması da iktidarın yetkilerinin sınırlandırılması konusunda sıkıntılara yol açmıştır. Aslında kanunların anayasaya uygunluğunun bir üst yargı organı tarafından denetimi, o dönem için pek de yaygın bir uygulama değildi. Bununla birlikte sert bir anayasa niteliği taşıyan 1924 Anayasası’nın 103. maddesinde *Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonamaz. Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz.* hükmü yer almıştır.⁸⁰³

Hak ve özgürlükler açısından Anayasanın 68. maddesinde şu hüküm bulunmaktadır: *Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukûk-u tabîîyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hudûd-u hürriyetidir. Bu hudûd ancak kanûn mârifetiyle tesbit ve tâyin edilir* şeklindeki ifadeyle belirtilmiştir.⁸⁰⁴ Anayasada kişi hak ve özgürlüklerin açık bir şekilde belirtilmemesi, iktidara özgürlükleri sınırlandırma yetkisi konusunda geniş bir yetki vermiştir.

Olağan bir Meclisin hazırlamış olduğu ve sivil bir Anayasa niteliği taşıyan 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. En kapsamlı değişiklik 1928 yılında gerçekleştirilmiş ve laikliğe aykırı olduğu öne sürülen hükümler kaldırılmıştır. 10 Nisan 1928’de yapılan değişiklikle, *Devletin dini İslam’dır* hükmü Anayasa’dan çıkarılmış, Cum-

800 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 122-124.

801 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 123.

802 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 124.

803 Kili-Gözübüyük, s. 131.

804 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 124.

hürbaşkanı ve milletvekillerinin göreve başlarken içtikleri andın metni, dinsel ifadelerden arındırılmış ve ayrıca TBMM'nin yapacağı işler arasında sayılan din işlerini düzenlemek hükmü çıkarılmıştır.⁸⁰⁵ 5 Aralık 1934 tarihinde ise yine anayasada yapılan değişiklikle kadınlara milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.⁸⁰⁶ Atatürk Dönemi'nde son olarak 5 Şubat 1937'de Cumhuriyet Halk Partisinin programında bulunan ve "Kemalist ilkeler" olarak da bilinen Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Halkçılık anayasa maddesi haline getirilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ikinci maddesi; "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir" şeklinde düzenlenmiştir.⁸⁰⁷

1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, 10 Ocak 1945'teki dil yönünden yapılan değişiklikle 1960 yılına değin yürürlükte kalmıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen bir askeri darbe sonucunda uygulamadan kaldırılmış ve yeni Anayasa hazırlıklarına girilmiştir.

3.2.5. Cumhuriyet Dönemi'nin İlk Çok Partili Siyasal Yaşam Denemesi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Lozan Konferansı sırasında Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında yaşanan görüş ayrılıkları ve bu dönemde iki devlet adamı arasında denge kurmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa'nın, Antlaşmanın imzalanmasından sonra İsmet Paşa'dan yana tavır takınması, yakın bir gelecekte yaşanacak olan siyasal ayrışmanın da habercisi olmuştur.

Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra yaşanan siyaset odaklı tartışmalar, Millî Mücadele'nin bu iki önemli şahsiyet ile sınırlı kalmamıştır. Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ile Adnan Bey'in Rauf Bey'e yakın durmalarıyla siyasi düşüncelerdeki farklılıklar daha da belirginleşmiştir.

Millî Mücadele'yi yürüten kadro arasında, Cumhuriyetin ilanı ile su yüzüne çıkan görüş ayrılıkları, Halifeliğin kaldırılması ile birlikte daha ileri seviyeye ulaşmıştır. Goloğlu'nun yorumuyla, Halifeliğin kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar ile Fethi ve Recep Beylerin içinde bulunduğu iktidardaki grup, değişim ve dönüşümün kökten olmasını savunurken, Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalarla Rauf ve Adnan Beylerin oluşturduğu muhalefet ise daha mutedil ve evrimci bir çizgiye sahiptir.⁸⁰⁸

Halifeliğin kaldırıldığı tarihte, daha açık bir ifadeyle 3 Mart 1924'te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin bir riyasete dönüştürülerek bağım-

805 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: III, C 3, s. 114-116.

806 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IV, C 25, s. 82-88.

807 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, C 16, s. 58-73.

808 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 63.

sız bir hâle getirilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu-siyaset ilişkisine dönük bakış açısıyla ilgili ciddi ipuçları vermişti. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun siyasetten ayrılmasıyla ilgili görüşleri yeni değildi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra bu konudaki yaklaşımı nedeniyle İttihat ve Terakki cemiyetinin önde gelenleriyle anlaşmazlık yaşamıştı.

1924 yılı ortalarından itibaren ordunun siyasetten ayrılmasının bir gereği olarak milletvekilliği ya da komutanlıktan birisinin tercih edilmesinin gerektiği gündeme gelmiştir. Bu konudaki tartışmalar sırasında Mustafa Kemal Paşa, komutanlardan milletvekilliğinden istifa etmelerini ve ordularının başına dönmelerini istemiştir. Bu süreçte Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar gibi komutanlar, askerlikten istifa edip, tam zamanlı olarak Meclise katılmışlardır.⁸⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa eski silah arkadaşlarının bu tavrını, kendisine karşı örgütlü bir muhalefet girişimi olarak görmüş ve komplo olarak nitelendirmiştir.⁸¹⁰

Konuya dış politikadaki diğer gelişmelerle birlikte senkronize bir şekilde bakıldığında; aynı dönemde Türk-Yunan mübadelesi devam ediyor ve bu arada Musul Sorunu ile ilgili Türk-İngiliz görüşmeleri başlamıştı. Her iki konuda da Türkiye'nin sorun yaşadığı günlerde, paşaların askerlikten ayrılarak siyasete yönelmeleri Mustafa Kemal Paşa tarafından doğru bulunmamıştır.⁸¹¹

Bu arada ahali mübadelesi dış politik bir konu gibi görünmesine karşın iç politika aktörlerinin de gündemine oturacak bir mahiyet kazanmıştır. Yolsuzlukla itham edilen Mübadele Bakanı Refet Bey hakkında Halk Fırkasındaki muhalif milletvekilleri tarafından verilmiş olan gensoru önergesi, Başbakan İsmet Paşa tarafından hükümet ile ilgili bir güven oylamasına dönüştürülmüştür. Bu durum siyasetteki gerginliği arttırmıştır. Meclis'te yapılan güven oylamasında Hükümet, 18 ret oyuna karşılık, 148 kabul oyu Meclis'ten güvenoyu almıştır.⁸¹² Ancak bu oylamada çıkan 18 olumsuz oy, Halk Fırkası bünyesinde bir muhalefetin oluştuğunu somut olarak göstermiştir. Oylamadan çıkan sonuç Mustafa Kemal Paşa ile eski silah arkadaşları arasındaki siyasal bağı iyice zayıflatmıştır. İlk olarak Rauf Bey ve 10 arkadaşı, Halk Fırkasından istifa etmiştir. İstifalar sonraki günlerde de devam etmiş ve 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni bir siyasal parti kurulmuştur.⁸¹³

809 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 10, s. 6. Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992, s. 68.

810 Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 582.

811 **Nutuk**, s. 582.

812 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 10, s. 162. Zürcher, **age.**, s. 71.

813 Zürcher, **age.**, s. 78-79; Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1930)**, Yurt Yay., Ankara 1981, s. 88.

Terakkiperver Fırkanın kurulmasından hemen önce, 10 Kasım 1924'te Halk Fırkası yapmış olduğu toplantıda ismini *Cumhuriyet Halk Fırkası* olarak değiştirmiştir.⁸¹⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının, Genel Başkanlığını Kâzım Karabekir Paşa üstlenirken, İkinci Başkanlığına Rauf Bey ve Genel Sekreterliğine ise Ali Fuat Paşa getirilmiştir. Mersin Milletvekili Besim, Trabzon Milletvekili Muhtar, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, Bursa Milletvekili Necati, Ordu Milletvekilleri Faik ve Dr. Adnan [Adivar] Beyler de partinin diğer önde gelen isimleri olmuştur.⁸¹⁵

İktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkasının bir programının bulunmadığı ve kuruluş sürecinde açıklanan Dokuz Umde'ye dayandığı bir dönemde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası toplumun karşısına bir programla çıkmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programında; liberalizmi ve halk egemenliğini benimsediğini; hürriyetlere taraftar olduğunu; halkın dinî inançlarına saygılı olduğunu; yerinden yönetimi savunduğunu; Cumhurbaşkanının tarafsız olması ve milletvekilliği ile ilgisinin kesilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.⁸¹⁶

Mustafa Kemal Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasına engel olmamakla birlikte, eski silah arkadaşlarının bir siyasi hamlesinin doğru bulmadığını Nutuk'ta sert bir biçimde eleştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa; *Cumhuriyet kelimesini ağızlarına almaktan bile çekinenlerin Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin, kurdukları partiye Cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet adını vermiş olmaları, nasıl ciddiye alınabilir ve ne dereceye kadar samimi sayılabilir* diyerek tepkisini dile getirmiştir.⁸¹⁷

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması siyasi çevrelerde belli bir heyecan yaratmış ve Cumhuriyet Hak Fırkasından kopmalara yol açmıştır. Bu arada İsmet Paşa Başbakanlıktan istifa etmek durumunda kalmıştır.⁸¹⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta ağır eleştiriler yönelttiği -ki Nutuk okunduğunda parti kapatılmıştı- Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, beklenenden daha fazla ses getirmiş ve bunun verdiği cesaretle de sert bir muhalefet söylemi geliştirmiştir. Terakkipervercilerin, özellikle de Rauf Bey'in takıntı haline getirdiği İsmet Paşa'nın başbakanlıktan istifası da Türkiye'deki siyaset ortamına beklenen rahatlamayı getirmemiştir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, dönemin TBMM Başkanı olan

814 Zürcher, *age.*, s. 78.

815 Zürcher, *age.*, s. 75-76.

816 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul 1960, s. 216.

817 *Nutuk*, s. 601.

818 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1995, s. 100.

Fethi [Okyar] Bey'i, yeni kabineyi kurmakla görevlendirmiştir. Fethi Bey, 22 Aralık 1924'te kurduğu hükûmetin programını, 27 Aralık'ta Mecliste okumuş ve güvenoyu istemiştir. İlmî bir siyasetçi olan ve muhalefetle diyalogdan yana olan Fethi Bey'in kurduğu hükûmet, muhaliflerin de büyük desteğiyle güvenoyu almıştır.⁸¹⁹

1924 yılı sonlarında Bursa'da yapılan ara seçimi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının desteklediği bağımsız aday Nurettin Paşa'nın kazanması, ancak tartışmalı bir mazbata sürecinden sonra Mecliste yapılan oylama Nurettin Paşa'nın mebusluğunun kabul edilmemesi iktidar ile muhalefet arasındaki gerginliği arttırmıştır.⁸²⁰

Meclisteki siyasal gerilim, 9 Şubat 1925 tarihindeki bütçe görüşmelerine de yansımıştır. Milletvekilleri arasındaki sert tartışmalar sırasında tabancalar çekilmiş ve Ardahan Milletvekili Halit Paşa, Ali [Çetinkaya] Bey tarafından vurulmuş, tedavi altına alınmasına rağmen 13-14 Şubat 1925 gecesi ani bir şekilde zatürreden ölmüştür.⁸²¹

İktidar ile muhalefet arasındaki siyasal gerilimin tırmandığı günlerde, 13 Şubat 1925'te Bingöl yakınlarında Şeyh Sait İsyanı çıkmıştır.⁸²² Kısa zamanda genişleyen isyanla ilgili olarak 16 Şubat 1925'teki Bakanlar Kurulu toplantısında Dâhiliye Vekili Cemil Bey, olay hakkında geniş bir bilgi vererek, gerekli önlemlerin alındığını ve isyanın kısa zamanda bastırılacağını açıklamıştır.⁸²³

Cumhuriyet Halk Fırkası parti grubundan tepki gören ve desteğini yitiren Fethi Bey istifa etmiş ve yerine İsmet Paşa, yeniden Başbakanlığa atanmıştır. 4 Mart'ta yeni kabinesini açıklayan İsmet Paşa, ayaklanmayı süratle bastırabilmek amacıyla özel bir yasa çıkarmak ve suçluların yargılanmalarının çabuk olarak bitirilebilmesi için de, İstiklal Mahkemeleri oluşturmak kararında olduğunu açıklamıştır.⁸²⁴ İsmet Paşa'nın kurmuş olduğu yeni hükûmet, 4 Mart 1925'te 29 olumsuz, 2 çekimser ve 154 olumlu oy ile Meclisten güvenoyu almıştır.⁸²⁵

819 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 10, s. 397-408. Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul 1980, s. 359.

820 Geniş bilgi için bk. N. Fahri Taş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Döneminde Bir Seçim Olayı", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 2, 2012, s. 215-222.

821 Turan, *age.*, s. 103-104.

822 Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 100; **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1972, s. 77.

823 **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, s. 94.

824 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 149.

825 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 127.

Aynı gün, Mecliste yapılan bir başka oylamayla iki yıl süreyle geçerli olan fakat dört yıl yürürlükte kalacak Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiştir.⁸²⁶ Bu kanunla Şeyh Sait İsyanını bastırmak için hükûmete geniş yetkiler verilmiştir.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun sağladığı yetkiyle İsmet Paşa hükûmetinin aldığı tedbirler sonucu Şeyh Sait İsyanı kısa zamanda bastırılmış ve İstiklal Mahkemelerinde yapılan yargılamalar da tamamlanmıştır.

Şeyh Sait İsyanının bastırılmasına karşın Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte kalmıştır. İstanbul'da isyanla ilgili olarak yakalanan bazı kişilerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına ilgileri olduğu görülmüş ve parti şubelerinde de bunu doğrulayan belgeler ele geçirilmiştir.⁸²⁷ Bu arada İstiklal Mahkemesinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına üye Yarbay Fethi, beş yıl hapse mahkûm olmuş ve aynı mahkeme 25 Mayıs 1925'te ayaklanma bölgesindeki tüm Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir.⁸²⁸

Parti Genel Sekreteri Ali Fuat Paşa başta olmak üzere, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, kendilerine yöneltilen bu suçlamaları kabul etmemişler ve anayasaya dayanarak yasal bir muhalefet yaptıklarını açıklamışlardır. Savcılığın, yapılan suç duyurusunu hükûmete ulaştırması sonrasında toplanan Bakanlar Kurulu, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının tüm merkez ve şubelerinin kapatılmasını kararlaştırmıştır.⁸²⁹

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından da onaylanan bu kararnamenin, 4 Haziran'da yürürlüğe girmesiyle birlikte, Cumhuriyet dönemindeki ilk çok partili siyasal hayat sona ermiştir.

3.2.6. Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükun Dönemi

3.2.6.1. Şeyh Sait İsyanı

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşundan yaklaşık üç ay kadar sonra, bugünkü Bingöl yakınlarında çıkan Şeyh Sait İsyanı, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasını tetikleyen gelişme olmuştur.⁸³⁰ Genç iline bağlı Piran'da 13 Şubat 1925 tarihinde başlayan isyan, kısa zamanda genişle-

826 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 149

827 **Tunçay Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, s.147.

828 Zürcher, **age.**, s. 120. Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 142.

829 Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 281; Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 613-614.

830 Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara 1972, s. 100; **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1972, s. 77.

miş ve Genç ili merkezinden sonra Elazığ, Hani, Silvan gibi yerleşim yerleri isyancıların eline geçmiştir. Diyarbakır'ın da bir süre isyancıların kuşatması altında kaldığı olay, Türkiye üzerinde siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur.

İsyanın boyutlarına, etkilediği coğrafyaya ve önde gelen isimlerine baktığında birden fazla nedenden kaynaklandığını ileri sürmek mümkündür. Öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini etkisi altına alan bu isyanın, Cumhuriyetin ilan edilmesine ve sonrasında Halifeliğin kaldırılması başta olmak üzere, gerçekleştirilen köklü düzenlemelere bir tepki olduğu görüşü hâkim olmuştur. Bu isyanın karşı devrimci feodal bir karakter taşıdığı söylemini de beraberinde getirmiştir.⁸³¹ Cumhuriyetin sarstığı aşiret yapısının devamını isteyenlerin katıldığı bir isyan olarak algılanmıştır. Bir diğer etken ise Şeyh Sait İsyanının ayrılıkçı-bölücü bir nitelik taşıdığıdır.⁸³² Bu iddia genelde İngiltere'nin isyana vermiş olduğu destekle birlikte ele alınmıştır. Musul Sorunu nedeniyle Türkiye'nin gücünü kırmak için İngiltere'nin isyanı kışkırtıp desteklediği iddiası, bu devletin himayesinde Güneydoğu Bölgesi'nde bir Kürt devleti kurulması teziyle birlikte dile getirilmiştir.⁸³³ Sonuçta Şeyh Sait İsyanının feodal, irticai, ayrılıkçı ve İngiliz destekli gibi farklı ama birbirini tamamlayan dört kaynaktan doğduğu görüşü öne çıkmıştır.⁸³⁴

Ayaklanmanın hızla yayılmakta olduğunu gören hükûmet, hemen doğu bölgesinde sıkıyönetim ilan etmiş ve gerekli tedbirleri hemen uygulamaya başlamıştır. İsyanın sadece Doğu illerini kapsadığını ve sıkıyönetimin yeterli olacağını savunan Başbakan Fethi Bey, kendi partisine mensup bazı milletvekillerinden tepki görmüştür.⁸³⁵

Kendi partisinden tepki gören ve desteğini yitiren Fethi Bey istifa etmiştir. Fethi Bey'in Meclise sunmuş olduğu istifa açıklaması şu şekildedir: *Muhterem arkadaşlar; mensup olduğum Cumhuriyet Halk Fırkasının dünkü içtimainda Heyet-i Vekile'nin siyaseti dâhiliyesi hakkında cereyan eden münakaşa neticesinde, hükûmet ekalliyete kalmış olduğundan Başvekil sıfatıyla icra vekillerinin istifasını Reisicumhur Hazretlerine dün akşam takdim ettim.*

831 Feodal güçlerin etkisini ve inkılap karşıtlığını öne çıkaran Akşin, isyanda Seyit Abdülkadir gibi önceki dönemlerde Kürt Teali Cemiyetinin bazı üyelerinin bulunmuş olmasının bu olayı bir Kürt millî hareketi olarak değerlendirmek için yeterli olamayacağını ileri sürmüştür. Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yay., 13. Baskı, İstanbul 2011, s. 195.

832 Tunçay, **Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, s. 129-130.

833 Aybars, **age.**, s. 68-78.

834 1934 yılında basılan Tarih IV. Adlı eserde Şeyh Sait İsyanı ile ilgili açıklamalarda bu dört etken de satır aralarına serpiştirilmiştir. Ayrıca isyanı çıkmasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının da etkili olduğu ifade edilmiştir. **Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti**, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 192-193.

835 İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s. 198. Goloğlu, **age.**, s. 101.

*Reisicumhur istifamızı kabul etmiş ve yeni Hükümet teşekkül edinceye kadar vekâleten ifâ-yı umur etmekliğimizi rica eylemiştir. Başvekâletim zamanında muhabbet ve muzaheretlerine nail olduğum arkadaşlarıma en samimi ve en kalbî teşekkürâtımı arz eylerim.*⁸³⁶

Fethi Bey'in yerine İsmet Paşa, yeniden Başbakanlığa atanmış ve İsmet Paşa'nın kurmuş olduğu yeni hükümet, 4 Mart 1925'te 23 olumsuz, iki çökümser ve 154 olumlu oy ile Meclisten güvenoyu almıştır.⁸³⁷

Meclisin aynı oturumunda İsmet Paşa, isyanı süratle bastırabilmek amacıyla özel bir yasa çıkarmak için bir kanun tasarısını gündeme getirmiştir. İsmet Paşa'nın Meclis Başkanlığına sunmuş olduğu kanun tasarısı şu şekildedir: *Ahvâl ve hadisâtı fevkalâde-i ahirenin gösterdiği lüzum ve memleket dâhilinde emniyet ve asayîşi huzur ve sükûnu ve nizamı içtimaiyi ihlâl edecek irticakarâne ve ihtilâlkarâne harekât ve teşebbüsâta ve ifsadâta karşı icap eden tedâbiri ittihaz ile Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfuz ve kudretini takviye ve inkilâbın esasâtını tarsin ve masum halkı ızzar ve idlâl eden mütecasirlerin süratle takip ve tenkili maksadıyla İcra Vekilleri Heyetinin 4 Mart 1341 tarihli içtimâında karara iktiran eden işbu lâyihanın iktisabı kanuniyeti için Meclis-i Âlinin nazarı tasvip ve tasdikine arzına müsaade buyurulmasını rica ederim.*

Bu tasarının gündeme alınmasının hemen ardından görüşmelere geçilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu şu maddelerden oluşmuştur:

Madde 1. — İrticaa ve isyana ve memleketin nizâm-ı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayîşini ihlâlâe bais bilumum teşkilât ve tahrikât ve teşvikât ve teşebbüsât ve neşriyâtı hükümet, Reisicumhurun tasdiki ile ressen ve idareten mene mezundur. İşbu ef'âl erbabını hükümet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir.

Madde 2. — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle me-rîyü'l icradır.

*Madde 3. — İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.*⁸³⁸

Görüşmeler sırasında Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Genel başkanı ve İstanbul Mebusu Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul Mebusu Rauf Bey ve Sivas Mebusu Halis Turgut Bey tasarının aleyhinde söz alıp, söz konusu düzenlemenin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Konya Mebusu Refik Bey ve Muş Mebusu İlyas Sami Bey kanun tasarısını destekleyen konuşmalar yaparken, Millî Müdafaa Vekili Recep Bey ve Adliye Vekili Mahmut Esat Bey gibi bakan düzeyindeki siyasetçiler de tasarıyı savunmuş-

836 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 15, s. 110

837 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 15, s. 129.

838 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 15, s. 131.

lardır.⁸³⁹

Konuşmaların tamamlanmasından sonra tasarının tümü üzerindeki oylamaya geçilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu ile ilgili oylamaya 144 üye katılmıştır. Tasarı 22 ret oyuna karşı, 122 kabul oyu ile kanunlaşmıştır.⁸⁴⁰

Takrir-i Sükûn Kanunu ile Şeyh Sait İsyanını bastırmak için hükûmete geniş yetkiler verilmiştir. Bunun bir sonucu olarak hükûmetin isteği doğrultusunda biri isyan bölgesinde, diğeri Ankara'da olmak üzere iki ayrı İstiklal Mahkemesi kurulmuştur.⁸⁴¹ Şark İstiklal Mahkemesi Başkanlığına Denizli Milletvekili Mazhar Müfit [Kansu], Savcılığına Balıkesir Milletvekili Süreyya [Örgeevren], üyeliklerine Kozan Milletvekili Ali Saip [Ursavaş], Bozok Milletvekili Avni, Kırşehir Milletvekili Müfit Beyler getirilmiştir. Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanlığına ise Afyon Milletvekili Ali [Çetinkaya], Savcılığına Denizli Milletvekili Necip Ali [Küçüka], üyeliklerine Gaziantep milletvekili Kılıç Ali, Rize Milletvekili Ali [Zırh] ve Aydın Milletvekili Dr. Reşit Galip Beyler seçilmiştir.⁸⁴²

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilk uygulandığı vaka, Şeyh Sait İsyanı olmuştur. Kanunun çıkarılmasının gerekçesi olan isyanın önde gelen ismi Şeyh Sait ve diğer isyancılar, İran'a sığınmak istemişlerse de 15 Nisan 1925'te, Murat Nehri üzerindeki Abdurrahman Paşa (Çarpuh) Köprüsü'nde yakalanmışlardır.⁸⁴³

Şeyh Sait ve isyancılar 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a getirilmiş ve Şark İstiklal Mahkemesinde yargılama süreci başlamıştır. Şark İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait ve onunla yargılanan 81 kişi hakkında verdiği kararı, 28 Haziran 1925'te açıklamıştır. Şeyh Sait ve ayaklanmanın asıl suçluları kabul edilen 47 kişi idam cezasına çarptırılmış, ancak bunlardan iki kişinin cezaları hapse çevrilmiştir. Şark İstiklal Mahkemesi tarafından Şeyh Sait ve arkadaşları hakkında idam kararı aynı gün infaz edilmiştir.⁸⁴⁴

Şeyh Sait İsyanının gündemde olduğu sıralarda Ankara'nın odaklandığı konu sadece isyan ve isyancılar olmamıştır. Bir yandan Meclis dışı muhalefetin sözcüsü görülen basın ve Meclis içi muhalefetin merkezi olan Terakkiperler Cumhuriyet Fırkasına dönük baskılar artmıştır. 15 Nisan'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılan *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey, Ankara

839 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 131-148.

840 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 149.

841 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15, s. 154.

842 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 15. s. 225-226.

843 İnönü, **age.**, s. 201; Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul 1960, s. 166-167; Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 118.

844 Aybars, **age.**, s. 180-181; Yalman, **age.**, s. 166.

İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ve Çorum'da müebbet sürgün cezasına çarptırılmıştır.⁸⁴⁵

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının isyan bölgesindeki şubeleri Şark İstiklal Mahkemesi tarafından faaliyetten men edilmesinden kısa bir süre sonra, bu Bakanlar Kurulu kararı ile partinin merkez ve tüm şubeleri kapatılmıştır.⁸⁴⁶

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra, basın üzerindeki baskılar daha da artmış ve sıkı bir yargılama sürecine girilmiştir. Bu dönemde *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi Velit Ebuuzziya ve bazı gazeteciler tutuklanarak Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanmak üzere İstanbul'dan Diyarbakır'a gönderilmişlerdir.⁸⁴⁷

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılması ve Şeyh Said İsyanının bastırılmasından sonra, bazı gazetecilerin İstiklal Mahkemesindeki yargılanmaları ön plana çıkmıştır. Ağustos ve Eylül aylarında çok sayıda gazete kapatılmış ve pek çok gazeteci yargılanmıştır.⁸⁴⁸ Bu yargılamalar sonucunda gazetecilerin çoğu beraat etse de iktidarın basın kontrolünün arttığı bir döneme girilmiştir.⁸⁴⁹

Yargılamalar gazetecilerle sınırlı kalmamıştır. Komünist faaliyetlerin üzerine de gidilmiş ve Nazım Hikmet, Şefik Hüsnü ve Hikmet Kıvılcımlı gibi Türkiye Komünist Partisi üyeleri de Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanarak cezalandırılmıştır.⁸⁵⁰

Türkiye'nin Şeyh Said İsyanının etkisinden çıkmaya başladığı günlerde, iktidarın gündemini bir başka konu meşgul etmeye başlamıştır. Şapka giyilmesiyle ilgili kanunun hazırlıkları yapıldığı günlerde meydana gelen bazı olaylar, bu kanunun siyasal gerilim arttıracığının habercisi olmuştur. 25 Kasım 1925'te Şapka İktisası Hakkında Kanun'un Mecliste kabul edilmesiyle⁸⁵¹ birlikte kanunun aleyhine yurdun çeşitli yörelerinde inkılap karşıtı niteliği taşıyan olaylar çıkmıştır. Ancak bu olaylar iktidarın karar tutumundan vaz-

845 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C III, İstanbul 1970, s. 164-165.

846 *Resmî Gazete*, 6 Haziran 1925

847 Yalman, *age.*, s. 165.

848 Bu dönemde *Vatan* gazetesi sahibi Ahmet Emin [Yalman] Bey, gazetenin yazarı Ahmet Şükrü [Esmer] Bey, *İleri* gazetesi yazarı Suphi Nuri [İleri] Bey, *İstiklâl* gazetesi sahibi İsmail Müştak (Mayakon) Bery de tutuklanarak yargılananlar kervanına katılmıştır. Yargılamalar hakkında bk. Aybars, *age.*, s.

849 Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 142-146.

850 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 370-374; İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketler (1910-1973)*, İstanbul 1973, s. 174-175.

851 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C 19, s. 220-232.

geçmesine neden olmamış ve 30 Kasım'da Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılmasıyla ilgili kanun da çıkarılmıştır.⁸⁵² Bu arada Ankara ve Şark İstiklal Mahkemelerinin görev süresi altı ay daha uzatılmıştır.

3.2.6.2. Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'de Suikast Girişimi

İstiklal Mahkemelerinin Cumhuriyet döneminde yargılama yaptığı olaylardan biri de İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenmek istenen suikastla ilgili olmuştur.

Birinci TBMM'deki muhaliflerin yer aldığı İkinci Grup'un önde gelen isimlerinden biri olan eski Lazistan (Rize) Milletvekili Ziya Hurşit'in başında bulunduğu bir grup, 1926 yılının Haziran ayında yurt gezisine çıkmış olan Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'de bir suikast düzenlemek için plan yapmıştır. Buna göre Ziya Hurşit ve arkadaşları, Batı Anadolu ağırlıklı bir yurt gezisinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'e geldiğinde suikast düzenleyeceklerdi. Kemeraltı semtindeki üç yol ağzında, Mustafa Kemal Paşa'nın otomobile bomba atarak ve ateş açarak onu öldürecekler ve olay mahallini terk edeceklerdi. Bu arada kendilerini bekleyen otomobile Karşıyaka'ya gidecekler ve orada kendilerini bekleyen bir motorla Yunanistan'ın Sakız Adası'na kaçacaklardı.⁸⁵³ Ziya Hurşit'in yanında sadece İkinci Grup'a mensup olanlar yoktu. Saruhan (Manisa) Milletvekili Şükrü, Eskişehir Milletvekili Arif ve bazı eski İttihatçılar da Ziya Hurşit ile birlikte hareket ediyordu.

Haziran ayında bir yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Haziran 1926'da Bursa'dan Balıkesir'e gelmiş ve buradan da İzmir'e hareket edeceği sırada, İzmir Valisi Kâzım [Dirik] Paşa'dan kendisine bir suikast teşebbüsünü ortaya çıkarıldığına dair telgraf almıştır. Gerçekten de suikastçıları yurt dışına kaçırarak olan Giritli Şevki'nin telaşlanarak İzmir Valisi Kâzım Paşa'ya gidip suikast planını anlatmıştı.⁸⁵⁴ Bu ihbar üzerine güvenlik güçleri harekete geçmiş ve Ziya Hurşit ile arkadaşlarını gizlendikleri otelde yakalamıştır.⁸⁵⁵

Türkiye'nin Mustafa Kemal Paşa'ya dönük suikast girişiminin şaşkınlığını yaşadığı günlerde, olayla ilgileri olduğu gerekçesiyle İstanbul'daki İttihatçılarla ilgili soruşturma başlatılmış ve eski Maliye Nazırı Cavit Bey ve bazı arkadaşları tutuklanmıştır. Yine eski İttihatçılardan Kara Kemal ise İstanbul'daki evinde sıkıştırıldığı sırada intihar etmiştir.⁸⁵⁶

852 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 19, s. 282-289.

853 Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmaj Yayınevi, Ankara 1996, s. 176.

854 İnönü, **age.**, s. 210.

855 Aybars, **age.**, s. 332.

856 İnönü, **age.**, s. 215.

İzmir’de ortaya çıkarılan suikast girişimi ile ilgili tutuklamalar bununla sınırlı kalmamıştır. Kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önde gelen isimlerinden olan Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar da suikast girişimiyle ilgili görülerek tutuklanmıştır.⁸⁵⁷

Olayla ilgili olarak İzmir ve Ankara’da iki İstiklal Mahkemesi kurulmuştur. İzmir’deki yargılamalar sırasında ilk sorgu Ziya Hurşit ile başlamıştır. Ziya Hurşit, yaptığı görüşmeleri, suikastı nasıl yapacaklarını açık bir şekilde anlatmıştır. Ardından Laz İsmail ve Gürcü Yusuf’un sorgusuna geçilmiştir. Suçlamaları kabul eden bu şahıslar pişmanlıklarını dile getirmişlerdir. Yargılama suikast girişiminden birinci derecede suçlu görülen diğer sanıkların sorgulanmasıyla devam etmiştir. Bu arada birinci derecede suçlu sayılanlar arasında yer alan Arif Bey, olayla ilgisinin bulunmadığını belirtmiş ve suçlamaları reddetmiştir.⁸⁵⁸

3 Temmuz’da Millî Mücadele’nin önde gelen komutanlarının yargılanması başlamıştır. Paşaların suçlamaları reddettiği soru sırasında mahkeme başkanı Ali Bey’in son derece sert davrandığı görülmüştür.⁸⁵⁹

6 Temmuz 1926 tarihinde ise İttihatçıların önde gelen ismi Cavit Bey’in sorgusuna geçilmiştir. Bu davanın Ankara’ya alınması uygun görülmüş ve “İzmir Suikastı Davası” ve “İttihatçılar Davası” diye iki ayrı yargılama oluşturulmuştur.⁸⁶⁰

İzmir’de yargılanan Ziya Hurşit ve arkadaşları idam cezasına çarptırılmıştır. Ziya Hurşit ve arkadaşlarıyla ilgili olarak verilen idam cezası, 13-14 Temmuz’da İzmir’de yerine getirilmiştir.⁸⁶¹ Bu arada suikastçılarla iş birliği yapmak ve darbe düzenlemekle suçlanan Cavit Bey ve arkadaşları ise Ankara’daki İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ve 26 Ağustos’ta idam cezasına çarptırılmışlar ve bu ceza bir gün sonra yerine getirilmiştir.⁸⁶² İzmir’de yargılanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları olan Paşalar ise beraat etmişler, ancak siyasal yaşamları sona ermiştir. Sadece yurtdışında bulunan Rauf Bey giyabında on yıl kalebentlik cezasına çarptırılmıştır.⁸⁶³

İzmir Suikastı Girişimi adıyla tarihe geçen olaylar sonucunda suikastı düzenlemek isteyenler ve onlara yardım etmekle itham edilenler ağır cezalara çarptırılmışlardır. Böylece I. Meclisin muhaliflerinin oluşturduğu İkinci

857 Cebesoy, *age.*, s. 215-217; Aybars, *age.*, s. 337-339.

858 Cebesoy, *age.*, s. 211-213; Aybars, *age.*, s. 345-346

859 Aybars, *age.*, s. 351-352.

860 Aybars, *age.*, s. 353-354.

861 Aybars, *age.*, s. 366.

862 Aybars, *age.*, s. 369-383.

863 Cebesoy, *age.*, s. 202-220; Feridun Kandemir, *İzmir Suikâsti’nin İç Yüzü*, 2. Baskı, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1955, s. 3-4.

Grup ile eski İttihatçılar tümüyle etkisiz hâle getirilmiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önde gelenleri ile ilgili beraat kararı verilmesine karşın bu eski komutanlar siyaset sahnesinden uzaklaştırılmışlardır. Kısacası İzmir Suikastı teşebbüsü ile ilgili yargılamalar sonucunda iktidar, Takrir-i Sükûn Dönemi'nin ruhuna uygun olarak gücünü biraz daha arttırmıştır.

3.2.6.3. Takrir-i Sükun Dönemi'ndeki Diğer Gelişmeler

4 Mart 1925 tarihinde iki yıl süreyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nu, 4 Mart 1927'de iki yıl uzatılmıştır.⁸⁶⁴ Kanunun yürürlükte kalmasına karşın Türkiye, kısmen de olsa siyasi açıdan normalleşme sürecine girmiştir. Bu normalleşmenin somut adımlarından biri de, İstiklal Mahkemesinin iki yıllık faaliyetine 7 Mart 1927'de son verilmiş olmasıdır.⁸⁶⁵

İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine resmen olmasa bile fiilen son verilmesi, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ruhunu pek etkilememiştir. 28 Mayıs 1927'de Lozan'da imzalanan genel af ve protokolü gereği af dışında tutulan 150 kişinin Türk vatandaşlığından çıkarılması hakkındaki kanun TBMM'de kabul edilmiştir.⁸⁶⁶

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti için son derece önem taşıyan bir belge tarihe mal olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 15 Ekim 1927'de toplanan Cumhuriyet Halk Fırkasının II. Kurultayında Nutuk'u okumuştur. 36 saat 33 dakika süren Nutuk'ta özellikler eski arkadaşlarıyla bir hesaplaşma içine giren Mustafa Kemal Paşa, bu tarihi konuşmayı Gençliğe Hitabe ile bitirmiştir.⁸⁶⁷

Şeyh Sait İsyanının bastırılmasına karşın, bölgedeki hassasiyetin devam ettiğini gösteren bir gelişme, 1927 yılının sonlarında yaşanmıştır. 25 Haziran 1927 tarihinde Mecliste kabul edilen Umumi Müfettişlik Kanunu'nun⁸⁶⁸ bir parçası olarak Doğu vilayetlerinde "Birinci Umumi Müfettişlik" kurulması-

864 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 30, s. 9.

865 TBMM'de Takrir-i Sükûn Kanunu'nun iki yıl daha uzatılmasıyla ilgili görüşmeler sırasında İsmet Paşa, 7 Mart'ta İstiklal Mahkemesinin yeniden teşkil edilmesini teklif etmeyeceklerinin açıklamıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 30, s. 8. İstiklal Mahkemeleri, yasal olarak 1949 yılına değin resmen varlığını korumasına karşın 1927 yılından sonra bir daha yargılama yapmamıştır. 4 Mayıs 1949'da İstanbul Milletvekilleri Cihat Baban ve Adnan Adıvar'ın vermiş oldukları kanun teklifinin TBMM'de kabul edilmesiyle İstiklal Mahkemeleri tümüyle kapatılmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VIII, C 19, s. 94.

866 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 32, s. 639-640.

867 Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, C 2, Ankara 1927. Nutuk ile ilgili geniş bilgi için bk. Hakan Uzun, **Atatürk'ün Nutuk'unun İçerik Analizi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005.

868 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 33, s. 809-811.

na dair bir Bakanlar Kurulu kararnamesi *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır.⁸⁶⁹

1927 yılının sonlarında gündeme gelen Yavuz-Havuz Davası da iktidar açısından çözümlenmesi gereken bir sorun olmuştur. Bahriye Vekili İhsan Bey'in Yavuz Zırhlısının donanmaya yeniden katılması için onarımıyla ilgili olarak bir Fransız şirketi ile imzalamış olduğu sözleşmeden kaynaklanan yolsuzluk söylentileri Ankara'nın gündemi meşgul etmiştir. Kurduğu yeni hükûmete İhsan Bey'i almayan Başbakan İsmet Paşa'nın vermiş olduğu önerenin kabul edilmesiyle Yavuz-Havuz olayıyla ilgili araştırma yapılmasına karar verilmiştir.⁸⁷⁰ Bahriye Vekâletinin kaldırılmasına kadar uzanan bir yolsuzluk araştırması sürecinde İhsan Bey'in dokunulmazlığı kaldırılmış ve Divân-ı Âliye sevk edilmiştir.⁸⁷¹ Divân-ı Âlideki yargılama sonucunda Cebelibereket Mebusu İhsan Bey ve Bilecik Mebusu Fikret Bey hakkında mahkûmiyet kararı verilmiş ve mebuslukları düşürülmüştür.⁸⁷²

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu günlerde anayasal değişikliğe de gidilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklik öngören teklif 10 Nisan 1928'de TBMM'de kabul edilmiştir. Buna göre anayasanın 2. maddesindeki *Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslamdır* şeklindeki ifade; 26. maddede yer alan *ahkâm-ı şeriyenin* TBMM tarafından düzenleneceğine dair hüküm ve Cumhurbaşkanı ile milletvekillerinin yaptıkları yemin metninde yer alan dini ifade kaldırılmıştır.⁸⁷³

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu 1925-1929 yılları arasında sadece yargılama yapılmamıştır. Muhalefetin bulunmadığı ve basın üzerinde kontrolün arttığı bu dönemde, Türkiye'nin modernleşmesine katkı sağlayan yasal düzenlemeler yapılmıştır. Kanunun yürürlükte olduğu dört yıl içerisinde Şapka İktisası Hakkında Kanun, Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına Dair Kanun, Türk Medeni Kanunu, Türk Ticaret Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Uluslararası rakamların kabulüyle ilgili kanun, Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun çıkarılmış, ayrıca Ankara Adliye Hukuk Mektebi ve Millet Mektepleri önemli eğitim kurumları açılmıştır.

TBMM'nin 4 Mart 1929 tarihli oturumunda gündeme gelen Takrir-i Sükûn Kanunu, Başbakan İsmet Paşa'nın kanunun uzatılmaması yönünde yaptığı konuşma sonrasında, yürürlükten kaldırılmıştır.⁸⁷⁴ Bu arada 1927 yılından sonra, yasal olarak 1949 yılına değin resmen varlığını korumasına karşın İstiklal Mahkemeleri bir daha yargılama yapmamıştır. 4 Mayıs 1949'da

869 *Resmî Gazete*, 5 Kânunuevvel 1927.

870 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C 1, s. 157-171.

871 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C II, s. 97.

872 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C III, s. 174.

873 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C III, s. 115-116.

874 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, C 9, s. 19.

İstanbul Milletvekilleri Cihat Baban ve Adnan Adıvar'ın vermiş oldukları kanun teklifinin TBMM'de kabul edilmesiyle İstiklal Mahkemeleri tümüyle kapatılmıştır.⁸⁷⁵

3.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 Ağustos-17 Kasım 1930)*

3.3.1. Fırkanın Kuruluşu Öncesinde Ülkede Genel Durum

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, zaten zor durumdaki Türk ekonomisini büyük ölçüde etkilemişti. Bunalım, ihraç ürünlerine olan talebin daralmasına neden olmuştu. Temel ihraç malları olan tarımsal ürünlerin fiyatları ülke içinde ve dışında hızla düşmüştü.

Türk parasının değerindeki düşüş, Türkiye'nin geleneksel ithalatını ak-satmıştı. Türkiye, un, şeker ve dokuma gibi en temel tüketim maddelerini ithal etmeye başlamıştı. Ticaret şirketleri, sanayiciler, üretimi artırmak için kredi alıyorlar, çiftçiler borçlarını ödeyemiyorlardı. Talebi kırmak ise başka iflaslara sebep oluyordu. İstanbul, İzmir, Samsun gibi şehirlerde işsizlik artmıştı. Ticaret kesimi, 1930'da uygulamaya konulan gümrük tarifelerinden etkilenmişti.⁸⁷⁶

Devlet, eskiden var olanların dışında mali ihtiyaçlar dolayısıyla çeşitli gurupların baskısı ile ekonominin bazı alanlarına tekeller kurmuştu. Tekelleri (İnhisarları) ele alan şirketlerin kar amacı gütmeleri, fiyatların yükselmesine ve halkın tepkisine yol açmıştı. 1925'te aşar vergisi kaldırılmış, onun bütçede bıraktığı boşluğu doldurmak için iç tüketim vergileri konulmuştu. Kentli nüfusun vergi yükünü artıran bu durum, huzursuzluğa sebep olmuştu. 1930'lu yıllara kadar yapılan inkılaplar ve ekonomik politikalar halkta kısmen de olsa tepkilere yol açmıştı.⁸⁷⁷ Yeni Cumhuriyet, kitlelerin gündelik hayatını yukarıdan aşağıya ve radikal bir biçimde mevcut toplumsal rutinleri yıkarak dönüştürmeye başlamıştı.⁸⁷⁸

Ülke ekonomisi, millî savunma ve demir yolları inşasına endekslenmişti. 1930'lu yıllarda ödemek zorunda olunan Osmanlı borçlarının taksidi, ülke gelirlerinin %7'sini oluşturuyordu. Hükûmet denetimden uzaktı. Tek Partili Mecliste yeterli tartışma ve eleştiri yoktu. Halk hükûmet politikalarından sı-

875 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VIII, C 19, s. 94

* Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyalmaz, Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hatice.guzelmumyalmaz@gmail.com.

876 Abdülhamit Avşar, **Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi Yay., İstanbul 1998, s. 42-43.

877 Avşar, **age.**, s. 45-46.

878 Cem Emrence, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 29.

kıntı içerisindeydi.

Mustafa Kemal, gittiği yerlerde halkın şikâyetlerini dinliyordu. Tek Parti yönetiminin hataları kendisine yükleniyor, iktidarı denetlemesi ve yönlendirmesi güçleşiyordu. İçeride ve dışarıda kendisine “otoriter” nazarıyla bakılmasından rahatsızdı, memleket ahvalini bilmek ve halkın nabzını tutmak istiyordu.⁸⁷⁹

3.3.2. Fırkanın Kuruluşu

Paris Sefiri Ali Fethi [Okyar] Bey, İstanbul'a gelmiş buradan Atatürk'ün bulunduğu Yalova'ya davet edilmişti. Seyrüsefainin (Deniz Yolları İdaresi) yeni kurduğu otel şerefine verdiği baloda Atatürk, İsmet ve Kâzım Paşalar Fethi Bey'le görüşüyordu. Baloda Fethi Bey'i, “Serbest Fırka Reisi Fethi Bey”, ifadesiyle Ahmet [Ağaoğlu] Beye tanıtmıştı. *Tabii Fethi Bey'le çalışacaksınız... Seni tebrik ediyorum. Fethi Beyle anlaşmışsın* demişti. Fethi Bey'le hiç görüşmemiş olan Ahmet Bey, durumu Fethi Bey'e sorduğunda, *Mezuniyetle buraya geldim. Bana ikinci fırkanın başına geçeceksin, diye ısrar edildi. Ben de kabul ettim* dedi. Atatürk, bir seneden beri bu fikre yatkındı. Fırka ile ilgili sualler soruyor, imtihan ediyordu. Ancak kararının kesinleştiği belli değildi.⁸⁸⁰

Kurulacak Fırka ile CHF arasında esaslı bir fark olmayacaktı. CHF'den ayrılmamakla beraber, Fethi Bey'in fırkasını da destekleyecekti. Mecliste birbirini kontrol edebilecek iki fırkanın mevcudiyetini ve memlekette hürriyet havasını istiyordu. Mustafa Kemal ve Fethi Bey, aralarında mektuplaşacaklar, Mustafa Kemal, Fırkanın kurulması ve yaşaması için elinden geleni yapacağını temin edecekti. Bundan fazlasını talep etmek ahlak ve nezaket bakımından yanlışti. İlk başta Fethi Bey de teminatın samimiyetine inanmıştı. Lakin sonradan bu kanaatini değiştirmişti ve bunu sıkça tekrarlamıştı.⁸⁸¹

Mustafa Kemal ve Fethi Bey, iki mektup yazmışlar ve yazdıklarını Abdülhak Hamit, Kontes Lüsyen ve Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Hanım'ın huzurunda okumuşlardı. Fethi Bey'in, 9 Ağustos 1930 tarihli mektubunda, ülkede beş senedir uygulanan mali ve iktisadi siyasetin ülkeyi fazlasıyla bir buhrana götürdüğü, ham madde fiyatlarında dünya piyasasında meydana gelen düşüklüğün hemen her memlekette iktisaden sıkıntıya sebep olduğu da ifade ediliyordu. Mektupta Lozan'dan sonra bütün halk kitlelerinin birlikte çalışmasına rağmen, neticenin nasıl bu duruma geldiği sorgulanıyordu. Millet Meclisinde serbest tartışma azalmış, hükümet kontrolsüz kalmıştı.

879 Avşar, *age.*, s. 67-68.

880 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 25-27.

881 Ağaoğlu, *age.*, s. 28-29.

Fethi Bey, Cumhuriyet Halk Fırkasından iktisadi, mali konular ile iç ve dış meselelerde farklı düşünen bir fırka kurma isteğine, Mustafa Kemal Paşa'dan cevap bekliyordu.⁸⁸²

Mustafa Kemal Paşa, 9 Ağustos 1930 tarihli mektuba, Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı sıfatıyla 10 Ağustos 1930'da cevap vermişti. Büyük Millet Meclisinde, iyi niyet sahibi kimseler ve fırkalar fikirlerini ortaya koymalıydılar. Halk Fırkası Genel Başkanı olarak, Fırkanın program ve icraatını eleştirenleri faydalı buluyordu ve bunları dinleyeceğini izah ediyordu. Cumhurbaşkanı olarak ise hükûmette olan ve olmayan fırkalara karşı adil ve tarafsız olacağına teminat veriyordu.⁸⁸³

Ertesi gün gazeteler, Mustafa Kemal ile Fethi Bey arasındaki mektupları yayımlamış, matbuat ilgi göstermiş, yeni Fırka genellikle sevinç ve hürmetle karşılanmıştı.⁸⁸⁴ İktidar yanlısı gazeteler, Serbest Fırkanın demokrasinin bir gereği olarak kurulduğunu ifade ediyordu. Serbest Fırka, ülkedeki denetim eksikliğini tamamlayacaktı.⁸⁸⁵

Fırkaya, Serbest isminin verilmesini Mustafa Kemal'in huzurundaki bir tartışmada Recep [Peker] Bey, önermiş hatta Ahmet [Ağaoğlu] Bey'inde öteden beri liberal olduğu için kurulacak firkada yer almasını savunmuştu. Bu fikir, Mustafa Kemal'in hoşuna gitmişti. Fırka tesisine ait kararın verildiği gecenin ikinci günü Fethi Bey, taslak programı hazırlamıştı.⁸⁸⁶ 5.maddedeki; *Fırka, vatandaşların, refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükûmet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Liman inhisarları kaldırılacaktır* şeklindeyken, *Cumhuriyetin menfaatleri için girilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayr-i kâfi görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır* fıkrası Fethi Bey'in muvafakatiyle düzenlendi. 11.madde, *Fırka, bir dereceli intihap usulünün tesisini müdafaa edecektir* şeklindeyken, bunu *...siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir* şeklinde dönüştürmüştür.⁸⁸⁷ SCF Programı, iki parçalı kısa bir manifesto niteliği

882 Ağaoğlu, *age.*, s. 31-33. Mektubun tam metni için bk. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 697-700; Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, 2. Baskı, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 138-140; Hulusi Turgut Drl., **Kılıç Ali'nin Anıları**, İş Bankası Yay., İstanbul 2005, s. 262-263.

883 Ağaoğlu, *age.*, s. 33-34; Okyar-Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 143; Turgut, *age.*, s. 264-265.

884 Ağaoğlu, *age.*, s. 40.

885 Avşar, *age.*, s. 69.

886 Ağaoğlu, *age.*, s. 41.

887 Okyar-Seyitdanlıoğlu, *age.*, s.140; Serbest Cumhuriyet Fırkasının Prensipleri 1. madde: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, esaslarına bağlıdır. Bu esasların millet bünyesinde ebedileşmesi gayesidir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndaki hürriyet ve masuniyet haklarını, bilâ istisna herkes için meri tutacak ve hiçbir arızaya uğratma-

taşıyordu. Ekonomi bölümü, buhran şartlarında hayatı zorlaşan kitlelerin taleplerini liberal bir program etrafında yansıtırken, çözüm olarak ulus devlet üstü yapılarla uyumu önemişiyordu. Siyasi bölümü ise, hukuk devleti, siyasi vatandaşlık hakları gibi hürriyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmişti. Program, Fethi Bey'e göre, vatandaşların sıkıntılarını yansıtıyordu.⁸⁸⁸ Programın yayımlanmasından sonra Fethi Bey, *Yarın* gazetesine verdiği mülakatlarda hükümetin gelir gider farklarını vatandaşlarını vergilendirerek karşıladığını, ödenemeyen borçlardan dolayı yüzlerce kişinin hapse atıldığını, köylünün üretimden uzaklaştığını, mülk sahiplerinin mallarını satmak zorunda olduğunu, bütün bunların sermaye ve mülkün yok olması anlamına geldiğini açıklıyordu.⁸⁸⁹ Bunlar, Eski Cumhuriyet Halk Fırkasının esaslarına tamamen mutabıktı. Ahmet Ağaoğlu, kendisine havale edilen Fırkanın Dâhili Nizamnamesini iki günde tamamlayarak İdare Heyetine teslim etmişti.⁸⁹⁰ Birinci bölümünde, Parti Programına göre bir Türkiye perspektifi sunulurken; ikinci

yacaktır. 2. madde: Vergiler, millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın takati hududunu aşmayacak derecede tahfif olunacaktır. Vergi tarhında daha salim esaslara istinat edilecek ve tahsilindeki yolsuzluklar kaldırılacaktır. 3. madde: Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle tahmilinden içtinap eder. Devlet masraflarında, en sıkı tasarrufa riayet ve israflara karşı mücadele eder. 4. madde: Fırka, paramızın bir an evvel tespiti için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyecek harici sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir. 5. madde: Fırka, vatandaşların refahına, mali ve iktisadi her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadi hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Cumhuriyetin menfaatleri için girilmesi icap eden iktisadi işlerde fertlerin kuvveti gayri kâfi görüldükçe, devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır. Liman inhisarları kaldırılacaktır. 6. madde: Köylünün ve çiftçinin çok ucuz faizle ve müşkülatsız usullerle para bulması ve iktisadi bünyemizi zayıf düşüren murabahacılıktan kurtarılması Fırka'nın en mühim maksatlarındandır. Çiftçinin fedakârlığı ile kurulan Ziraat Bankasının memleketin zirai kredi ihtiyacını tatmin edecek bir müessesese haline çıkarılması umdedir. 7. madde: Dâhili sanatların canlanması ve kolaylıkla inkişaf etmesi Fırkanın vasıl olmak istediği mühim hedeftir. Teşvik-i Sanayi Kanunu bihakkın tatbik edilecektir. Bu kanunun bahşettiği himaye ve kolaylıklar, icabında tevsi olunacaktır. Sanayi ve Maadin Bankasının kabiliyet ve faaliyeti artırılacaktır. Yerli mahsullerin himayesi ve harici piyasalarda sürümlerinin temini için tedbirler alınacaktır. Nakliyat ve liman tarifeleri bu maksatla hizmet edecek surette tanzim olunacaktır. 8. madde: Halkın hükümet dairelerindeki işleri azami sürat ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve suistimallere karşı bilâ merhamet mücadele edilecektir. 9. madde: Mahkemelerin nisratle iş bitirmesi için sıkı ve devamlı teftişler yaptırılacaktır. Mahkemeler teşkilatındaki noksanlar bu maksada göre ikmal olunacaktır. Fırka harici siyasetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin komşu ve bilumum devletlerle münasebetlerinin dostluk ve samimiyet dairesinde cereyan ve takviyesine ve Cemiyet-i Akvam müessesesiyle daha sıkı surette teşrik-i mesaiye ehemmiyet verecektir. 10. Madde: Fırka, bir dereceli intihap usulünün tesisini ve siyaset hukukunun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir. Okyar-Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 141-142. Turgut, *age.*, s. 266-267.

888 Emrence, *age.*, s. 81-82.

889 Emrence, *age.*, s. 83.

890 Ağaoğlu, *age.*, s. 42.

bölümde, partinin teşkilat yapısı bulunuyordu. Üçüncü madde, SCF'nin Türkiye vizyonunu açıklıyordu. Dördüncü madde, vatandaşlık haklarını hukuk devleti ekseninde ele alıyordu. Ekonomik devletçilik ve merkezileşme yumuşatılmaya çalışılıyordu. Son maddeye göre, siyasi ve medeni haklardan men edilmemiş, vatana hıyanetle suçlanmamış, on sekiz yaşını doldurmuş herkes partiye özgürce üye olabilirdi. Gayrimüslimler, partiye davet ediliyor, Türk vatandaşlığına ortak payda olarak Türk kültürü gösteriliyordu.⁸⁹¹

Serbest Fırkanın kuruluşuna dair dilekçe, 12 Ağustos 1930'da Yalova'dan İstanbul'a gönderilerek, İstanbul Valiliğinden tescilli istenmişti. Ertesi gün işlemler tamamlanarak, ilmühaber Fethi Bey'e iletildi. Partinin kurucularının partinin kurulması ve adında hiçbir inisiyatifleri olmaması. Partinin adı ve maddi geliri Mustafa Kemal tarafından verilmişti. Laik ve Cumhuriyetçi, yeni bir partinin kurulması konusu, Mustafa Kemal'in sofrasında, çok öncelerden beri sık sık ele alınan bir konuydu. Mustafa Kemal, Fethi Bey'e öneride bulunurken bu konuda önceden kesin bir karara varmış, Fırkanın temel ilkelelerinin ne olacağını bile kararlaştırmıştı. Fethi Bey'e, bu kararı kabul etmekten başka bir seçenek kalmamıştı. Önce tereddüt etmiş, Mustafa Kemal'in kararlı olduğunu görünce kabul etmişti. Esasen Yalova'da alınan kararı ertesi gün duyuran *Vakit* başyazarı, baloya yeni fırkanın kamuoyuna duyurulması için çağrılmıştı.⁸⁹²

Mustafa Kemal, yeni fırkanın kurucularını, kendisine yakın, rejim açısından güvenilir kimselerden tercih etmişti. Bununla birlikte iktidardaki partiye muhalefet edebilme potansiyeline sahip kişilerin partinin karar organında bulunmasını istemişti. Mustafa Kemal'in yakın dostu Fethi Bey,⁸⁹³ uzlaşmacı kişiliği ile zor zamanlarda Mustafa Kemal'in tercih ettiği bir isim olmuştu. Fethi Bey, siyasi ve ekonomik konularda İsmet Paşa'dan farklı düşünüyordu, liberalizm taraftarıydı. Parti kurulurken, İsmet Paşa'nın nihayetinde kendisini hatalı duruma düşüreceğinden, Mustafa Kemal ile arasının bozulmasından çekiniyor, Partinin başına geçmek istemiyordu.⁸⁹⁴

Fırkanın Genel Sekreterliğine, Mustafa Kemal'in Selanik'ten beri yakın arkadaşı olan Nuri Conker⁸⁹⁵ aday gösterilmişti. Conker, Mustafa Kemal'in yakınlığını ve hoşgörüsünü suistimal etmezdi. Sofradaki sohbetlerde yarı

891 Emrence, *age.*, s. 84-85.

892 Avşar, *age.*, s. 51.

893 Ali Fethi Okyar hakkında bk. Muammer Göçmen, "Ali Fethi Okyar", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C 33, 2007, s. 342-343; Okyar-Seyitdanlıoğlu, s. 11-61, Avşar, *age.*, s. 53-57.

894 Avşar, *age.*, s. 57-58.

895 Nuri Conker için bk. Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, Alfa Yay., 2011; Murat Bargaç, "Mehmet Nuri Conker (1881-1937)", *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021, atatürkansiklopedisi.gov.tr, Erişim Tarihi: 22.9.2021.

şaka yarı ciddi devlet işlerini bir hayli eleştirirdi.⁸⁹⁶

Serbest Fırka'ya Mustafa Kemal'in zorlamasıyla girenlerden Ahmet Bey [Ağaoğlu], Türkçülük akımının önde gelen isimlerindendi. Laiklik fikri konusunda katkıları olmuş, ferdi hürriyetler konusunda ısrarcı, siyasi ve ekonomik süreçleri birbirinden ayırmaya taraftar bir liberaldi.⁸⁹⁷

Esasen Serbest Fırka kurulurken, Fethi Bey yetmiş kişilik bir liste sunmuş, bu kişilerin SCF'ye geçişi ile ilgili mutabakat sağlanmıştı. İktidar partisi bu milletvekillerini kendi bölgelerinde aday göstermeyecek, teşkilatlarını SCF adaylarını desteklemek için talimat verecekti. Böylece bir sonraki seçimde yeni partiye girecek olanların yeni partiye girmeleri garanti altına alınıyordu. Bununla beraber, Fırkaya, on dört kişi katılmıştı. Bunlar, Bilecik Milletvekili Rasim [Öztekin], Elazığ Milletvekili Nakiyettin [Yücekök], Sınop Milletvekili Refik İsmail [Kakmacı], Niğde Milletvekili Ali Galip, Bursa Milletvekili Senih [Hızıröğlü], Kocaeli Milletvekili İbrahim Süreyya [Yiğit] ve sembolik bir isim Makbule Hanım [Atadan] (İdare Heyeti Üyesi)di.⁸⁹⁸

3.3.3. Fırkanın Faaliyetleri ve Kapatılması

Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları Fırkadaydı. Fırkaya maddi destek veriyor, gündelik faaliyetleriyle ilgileniyordu. Buna rağmen iki fırkanın arası giderek açılıyordu. Yeni Fırkayı da desteklediği duyulunca halk yeni fırkaya yönelmişti. Yeni Fırkanın ekseriyet kazanacağı anlaşıldı. Mustafa Kemal, ahalinin yüzde otuz kadarının yeni fırkaya geçmesinden rahatsız olmazdı. Geri kalanı Halk Fırkasında kalırdı. Milleti, Halk Fırkasına bağlayan iki unsurdan biri korku, diğeri Mustafa Kemal'e duydukları minnet hissiydi. Halk, Mustafa Kemal'in desteğine inanmış, korku kalkmıştı.⁸⁹⁹

Parti, tüccar sermayesi ve dış ticaret merkezli burjuvazinin taleplerine yanıt veren liberal programına rağmen, fakir halk yığınlarının ve işçilerin desteğini almıştı. Ticari tekellerden bıkmış olan tüccar sınıfı da SCF'ye katılmıştı. Parti, çıkarları çelişen pek çok sosyal sınıf tarafından desteklenmişti.⁹⁰⁰

SCF teşkilatları, Çukurova, Karadeniz sahil şeridi ve Trakya'da kuvvetli destek buluyordu. İki bölgenin ekonomik hayatı, pamuk ve tütüne bağlı olduğu için aşırı derecede etkilenmişti. Trakya, dünya piyasasında düşen fiyatların ve İstanbul piyasası için artan rekabetin kurbanıydı. Ekonomik kriz

896 Turgut (Drl.), *age.*, s. 258-260.

897 Ayrıntılı bilgi için bk. Nuri Yüce, "Ahmet Ağaoğlu", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C 1, 1988, s. 464-466.

898 Avşar, *age.*, s. 62, 64; Okyar-Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 72.

899 Ağaoğlu, *age.*, s. 44.

900 Emrence, *age.*, s. 36; Çetin Yetkin, *SCF Olayı*, 3. Baskı, Otopsi, İstanbul 2004, s. 108-109.

ve kimlik problemleri (mübadillerin ve gayrimüslimlerin sorun ve talepleri) muhalefet partisinin lehine işliyordu. SCF teşkilatları il düzeyinde, siyasi elit ve bürokratlarca yönetiliyordu. Yerel gazeteciler, tanıtımında önemli rol oynuyorlardı. SCF'nin yerel teşkilatlarının “inkılap karşıtları ile dolu” olduğu, parti kurucularının bu noktaları kontrol edemediği tezi, SCF'yi ve teşkilatlarını açıklamaktan uzaktı.⁹⁰¹

Partinin Anadolu teşkilatlanmasına yönelik çalışmalara başlanmıştı. Fethi Bey, İzmir ve Ege Bölgesi'nden heyet ve telgraflar yağıyor, ısrarla davet ediliyorlardı. Fethi Bey, İzmir'den başlayacak, Aydın, Manisa, Balıkesir ve Akhisar'ı kapsayan bir teşkilat gezisine çıkma kararı almıştı. Geziye çıkılmadan önce Mustafa Kemal ile görüşülmüş ve olumlu cevap alınmıştı. Bununla birlikte temkinli hareket edilmesini, yumuşak ve soğukkanlı olunmasını tavsiye etmişti. Geziye Fethi Bey'le birlikte Ahmet Bey, Nuri Bey ve Tahsin Bey de katılmıştı. Gezi 3 Eylül'de İstanbul'da başlamıştı. 4 Eylül'de İzmir'de coşkuyla karşılanmışlardı.⁹⁰²

Zengin ve hürriyet düşüncesine alışkın bir şehir olarak İzmir'in ve canlı matbuatının Serbest Fırkaya desteği, Serbest Fırkaya karşı CHF'nin tepkisini artırmıştı. Halk, Fethi Beyi, “Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey” sloganları ile karşılamıştı. İzmir Valisi Kâzım [Dirik] Bey, güvenliğin sağlanamayacağı gerekçesi ile toplantının yapılmasını istemiyordu. Geminin limana girişi üç saat geciktirilerek halkın tepkisi hafifletilmeye çalışılmıştı. Limanda halk ile polis arasında sürtüşmeler olmuştu. Kâzım Bey, geleceği iyi tahmin etmiş olmalıydı ki hiçbir şekilde Fethi Bey'i ziyaret etmemiş, destek olmamıştı.⁹⁰³ Öyle ki Vali Kâzım [Dirik], karşılaşmaktan kaçındığı Fethi Bey'e, ertesi gün bir yazı yazarak halkın galeyani karşısında konuşmaktan vazgeçmesini ve eğer konuşmakta ısrar edecekse doğacak olayların sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini bildirmişti. Durumu haber alan Mustafa Kemal, çok sinirlenmiş ve telgrafla konuşmayı yapmasını, Başvekil, Dâhiliye Vekili ve Valinin asayiş için gereken önlemleri almasını bildirmişti.⁹⁰⁴ SCF'ye olan ilgi CHF tarafında tahammülsüzlük ve hatta düşmanca tavır almaya dönüşmüştü. Fırka, “irticacılıkla” suçlanmaya başlanmıştı. Mustafa Kemal'e yakın olanlar, Fırka aleyhinde propaganda yapıyordu.⁹⁰⁵

901 Emrence, konuyla ilgili istatistiklerden yararlanmıştır bk. **age.**, s. 152-159.

902 Okyar-Seyitdanlıoğlu, **age.**, s. 76. Turgut (Der), **age.**, s. 269; “Fethi Bey ve Rüfekası Dün İzmir'e Gittiler”, **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1930, s. 1.

903 Okyar-Seyitdanlıoğlu, **age.**, s. 79-80; Ağaoğlu, **age.**, s. 55-68; Cumhuriyet 4 Eylül günü Fethi Bey'i karşılamaya gelenlerin 30-40 bin kişi kadar olduğunu yazmaktadır. Halk Fethi Bey'e sevgi gösterisinde bulunmuş, Fethi Bey, vatan muhabbeti ile harekete geçtiğini aklı ve gücü yettiğince Cumhuriyete hizmet edeceğini söylemişti. “Fethi Bey İzmir'e Vasil Oldu”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1930, s. 1.

904 Turgut (Drl.), **age.**, s. 270.

905 Ağaoğlu, **age.**, s. 71-72.

5 Eylül günü CHF'nin düzenlediği karşı gösteri, halkın CHF'yi destekleyen *Anadolu* gazetesine yönelmesine sebep olmuştu. Halkı tahriki, matbaanın taşlanması, polisin halka ateş açması, yaralılar ve on yaşında bir çocuğun ölüşü Fethi Bey'in balkondan halkı sakinleştirmesi ile sona ermişti.⁹⁰⁶ Bu olaylar olurken, 7 Eylül günü Fethi Bey, İzmir'de elli bin kişi önünde konuşmuştu.⁹⁰⁷ Fethi Bey, o gün halkı sakinleştirici bir dil kullanmıştı. İsmet Paşa'nın aleyhinde slogan atılmasına ve fotoğraflarının yırtılmasının tekrarlanmasına karşı çıkmıştı. Fakat denetim altındaki miting beklenmeyen bir hadise ile SCF tabanı üzerindeki endişeyi artırmıştı. Kalabalık içerisinde inkılapları kabullenmemiş kişiler vardı. Fethi Bey'in şapkayı atıp fesi geri getireceğinin propagandasını yapıyorlardı. Fethi Bey, bu sözleri kesinlikle yalanlamak için konuşmaya başlamıştı. Söyledikleri Nuri Bey [Conker] tarafından da tekrarlanıyordu. Fethi Bey, *Bazı kimseler, bizim şapkayı atıp tekrar fesi getireceğimizi...* sözünü tamamlamadan meydandaki kalabalığın büyük bir kısmı başlarındaki kasketi ve şapkaları yere çalarak çığnemeye başlamışlardı. SCF erkânında büyük bir telaş başlamıştı. Fethi Bey, renkten renge giriyordu. Nuri Bey ve arkadaşları halkı uyarmaya çalışıyordu. Nuri Bey, sözlerin yanlış anlaşıldığını, cümlelerin tekrar edileceğini ifade etmişti ve daha önceki gibi Fethi Bey'in sözlerini ardından tekrarlıyordu. *Bazı kimseler, bizim şapkayı atıp fesi geri getireceğimizi zannediyorlar. Yanılıyorlar. Gazi'nin inkılapları devam edecektir.* İzmir'de yaşanan olayların yankısı Ankara'ya geldikçe CHF yöneticilerinde, telaş ve öfke meydana geliyordu.⁹⁰⁸

SCF'ye karşı aynı coşku, Aydın, Manisa, Akhisar ve Balıkesir gibi yer-

906 Emrence, *age.*, s. 96-97. "İzmir'de Kanlı Nümayişler", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930, s. 1. Haber başlığında; iki kişi öldü, on beş yaralı var, "Anadolu" matbaası taşlandı, geç vakit sükûnet iade edildi, denilmektedir.

907 Okyar-Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 78-79; "Fethi Bey Nutkunu Söyledi", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930, s. 1. Haberde, Serbest Cumhuriyet Fırkası Liderini 50.000 kişi dinledi. Fethi Bey çok alkışlandı, yeni bir hadise olmadı, denilmektedir. Haberin devamında Fethi Bey'in, tek Fırkanın intaç ettiği mesuliyetsizliği hoş görenler, bu yeni teşekkülü lüzumlu bulmuyorlar ve Fırkamıza dil uzatıyorlar dediği ifade edilmektedir.

908 Avşar, *age.*, s.118-119. Kılıç Ali Bey, Fethi Bey'in, İzmir'den Akhisar'a gezilerinde gösterilerle karşılandığını aktarmaktadır. Hatta Balıkesir'de tekkelerden çıkarılan bayraklarla, dervişlerin ve hocaların ilahileriyle karşılandığının söylendiği haberi gelmişti. Kargaşadan istifade etmek isteyen bazıları derhal harekete geçmiş, hatta İstanbul'da yeterli fes stoku olup olmadığını telgraflarla sormaya başlamışlardı. Mustafa Kemal de "irtica" tehlikesinden kaygı duyuyordu ve diyordu ki: *Yapılan inkılapların, yeniliklerin memlekette hazmedilmiş olup olmadığını bu şekilde öğrenmiş olduk.* Olup biten olaylar ile ilgili ülkenin her tarafından gelen telgraflardan huzursuzdu. Fethi Bey'in bu işi başaramadığını düşünüyor, işin inkılap karşıtlığına dönmesi halinde, bunların derhal bertaraf edileceğini söylüyordu. Turgut (Dr.), *age.*, s. 276-277; "Bir Noktanın İyice Anlaşılması Lazımdır", *Akşam*, 10 Eylül 1930, s.1. Haberde Fethi Bey diyor ki; *Bize fes giydireceğimizi, vergileri kaldıracığımızı, eski Arap harflerini iade edeceğimizi isnat ediyorlar, Yalandır!* Fethi Bey, sayıları tezkiz ederken; *Yaşa Var ol!* diye bağırانların yanı sıra, *Vergi vermeyelim demedik!* cümlesinden sonra, *Vermeyelim, pa-buşuz kaldık!* diye bağırانlar vardı, şeklinde aktarılmaktadır. s.1.

lerde de gösterilmişti.⁹⁰⁹ CHF Kâtib-i Umumiliği, 10 Eylül 1930'da, Fırka Müfettişliklerine ve CHF Vilayet İdare Heyeti Başkanlıklarına yazdığı bir tamimde, Mustafa Kemal'in 9 Eylül'de *Cumhuriyet* gazetesine yaptığı ve Cumhurbaşkanı olarak güncel siyasi hadiseler çerçevesinde ve karşısında kendi konumunu açığa kavuşturan beyanatının bütün teşkilatlara ulaştırılmasını istiyordu.⁹¹⁰

Mustafa Kemal yazıda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine ve CHF'ye bağlılığını, Fırkanın başında olduğunu, resmî vazifesinin hitamında tekrar başına döneceğini ifade ediyordu. İzmir'de, bir gazeteye ve CHF merkezine yapılan tecavüzlerden müteessir olduğunu, akan kan ve zayi olan hayatın teessürünü artırdığını ve Cumhuriyet kanunlarının takiplerinden kurtulamayacaklarını beyan ediyordu.⁹¹¹

Diğer taraftan, *Yarın* gazetesi sahibi Arif Oruç, Serbest Fırkayı benimsemiş, İsmet Paşa ve Halk Fırkasına aleyhtarlık ediyordu. Ağaoğlu, demagog olarak tarif ettiği Oruç'u engellemeye çalışmıştı fakat Fethi Bey sebebinin bilmediği bir şekilde Oruç'u destekliyordu.⁹¹² İsmet Paşa'nın demir yolu politikasını eleştirmek için yayımladığı karikatürlerde, Paşa'yı beyaz bir yüzle bir lokomotifle bindirerek bir tünele sokuyor ve kapkara bir yüzle tünelin öbür ucundan çıkarıyordu.⁹¹³

909 Turgut, *age.*, s. 277; "Fethi Bey Manisa'da, Manisa'da Hadiseler Oldu 6 Kişi Yaralandı", *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930, s. 1. Fethi Bey hitabelerinde; *Cumhuriyetin yükselmesi, milletin refahı için serbest münakaşa ve fikir mücadelesi yapacağız, intihabata dikkat eden herkes reyini kullanmalıdır. Bu hak süngü kuvveti ile men edilemez* dedi. s. 1.

910 *Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin yeni SC Fırkasına karşı Devlet reisi olarak vaziyetleri kendi aleni mektuplarında musarrahtır. Bunarağmen şurada burada serahaten ve imaeen Reisicumhur Hazretlerinin yeni Fırka ile beraber olduğu halka ifade ve işaa edilmektedir. Bu gibi ifade ve işaalar hakikate tamamen ve katiyen muhaliftir. "Tebliğdir"*, *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1930, s. 1

911 Koçak, *age.*, s. 216; Esasen İzmir olaylarından sonra, akşam sofrasında Mustafa Kemal, kurduğu Fırkanın düştüğü duruma üzülmüştü. Halk Fırkası yöneticilerinin fırkayı halka sevdirememesinden şikâyet etmişti. Sofrada Fethi Beyin, ipin ucunu kaçırdığı ve bu olayların ülkenin diğer yerlerine de sirayet edebileceği konuşulmuştu. Mustafa Kemal, bu sofrada Yunus Nadi Bey'e bir mektup dikte ettirmiş, Cumhuriyeti koruma görevinden emin olduklarını ifade ettirmişti. Ardından kendisi de Yunus Nadi Bey'e hitaplı bir cevabi mektup daha kaleme aldirmiş, CHF'ye yakınlığından, hükümet otoritesine muhalefet edenlerin Cumhuriyet kanunlarından kurtulamayacağını dile getirmişti. Mustafa Kemal, cevabi mektubun halkı aydınlatmak için yayımlanıyor olduğunu ifade etmişti. Turgut, *age.*, s. 274-275. Cumhuriyet'te Gazi'nin beyanati ile ilgili; *Gazi Hazretleri CHF'nin Umumi Reisidir. Reisicumhur bulunduğu müddetçe Fırkanın umumi riyasetini İsmet Paşa yapmaktadır. Gazi'den kendi tarihini inkar etmek beklenir mi? Yoksa iktidar mevkiinde bulunan her hükümet, bu büyük reisin itimadını kaybettiğini hissedince kendiliğinden çekilir, denilmektedir.* *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1930, s. 4.

912 Ağaoğlu, *age.*, s. 44.

913 Turgut, *age.*, s. 267.

Serbest Fırkanın kurulmasının ardından belediye seçimleri olmuştu. Bu durum, Halk Fırkasının yeni fırkaya düşmanlık beslemesi için ikinci bir sebepti. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, valilere, kaymakamlara, nahiye müdürlerine tekrar tekrar Halk Fırkasını himayede uyanık olunmasını emrediyordu.⁹¹⁴ Ayrıca yeni Belediye Seçim Yasası'nda kadınlara seçme, seçilme hakkı verildiği için, belediye meclislerine mahallî imkân ve ihtiyaçlara göre, üçer beşer kadın aza seçilmesini vurguluyordu. Ayrıca Dâhiliye Vekili, CHF'nin İstanbul, İzmir, Ankara, Konya, Balıkesir, Samsun belediye namzetlerinin kendisine bildirilmesini istiyordu.⁹¹⁵

Serbest Cumhuriyet Fırkası, propagandasında; hür doğmuş, hür yaşama-ya layık fertlere, hiçbir tazyik ve tehditten korkmamasını telkin ediyordu. Halkı hürriyete ulaştıracak, mütegalibe saltanatına son verecekti. SCF, haksızlığı ve zulme uğrayan hürriyete âşık vatandaşların ıstırabından doğmuştu. Dertlere çare olacaktı. Halkın savunucusuydu. Reyini ona vermek gerekti.⁹¹⁶

1580 numaralı Belediye Kanunu'na göre, seçimlerde, seçmenlerin isimleri defterler halinde ilan edilecek, 18 yaşından büyük ve altı aydan fazla bir süre aynı seçim bölgesinde ikamet edenler, oy kullanma hakkına sahip olacaktı. Vatandaşlar, oylarını kullanırken seçim pusulasına isim ve adreslerini yazıp imzalayacaklardı. Eğer seçmen, okuma yazma bilmiyorsa, oy pusulasını güvendiği bir kişiye okuttuktan sonra damgalayabilirdi. Seçimlerin kural-lara uygun işlemesi için intihap encümeni (seçim kurulları) oluşturulacaktı. Seçimler, kitlelerin SCF'ye desteği, CHF lehine mobilize olan bürokratik aygıtın baskı mekanizması ve SCF tabanının meşruluğunu sarsmayı amaçlayan propaganda taktikleri ile gerçekleştirdi.⁹¹⁷

914 Koçak, *age.*, s. 743. 20/9/1930 tarihli CHF Kâtib-i Umumiliği'nden Müfettiş Ali Nazmi Bey'e yazılan yazıda; *Belediye intihâbâtına takaddüm eden günlerde, halkın hissiyatını tahrik etmek pek mühimdir. Mesela şöyle bir formül söylenebilir: Vatandaş; Büyük Gazi diyor ki Cumhuriyet Halk Fırkası Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden doğdu. Ben o Fırkanın reisiyim. Başında Gazi olduğu halde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, vatani ve seni düşman çizmesi altından kurtardı. O günleri iyi hatırla Yalancı laflara kanma. Aklını başına topla reyini Cumhuriyet Halk Fırkasına ver* deniliyordu. s. 747.

915 Koçak, *age.*, s. 229-230.

916 Koçak, *age.*, s. 768.

917 Emrence, *age.*, s. 164-165. Seçimler, Darıca, Kınık, Biga, Borçka, Tire, Çatalca, Koçhisar, Keşan, Menemen, Manastır (Konya), Seferihisar, Bergama, Silvan, Karapınar, Süller, Bilecik, Eski Foça (İzmir), Samsun, Adapazarı, Burdur, Urla, Aydın, Gökabat, Muğla, Çanakkale, Giresun, Yenipazar, Tavas, Ladik, Borçka gibi yerlerde iptal edilmişti. Koçak, *age.*, s. 334-336. SCF'nin belediye seçimlerini kazandığı yerlerin toplamı 40 olmak üzere, çoğunlukla Ege ve Trakya bölgesindeki merkezlerdi. Özellikle, İzmir, Aydın, Manisa ve Edirne'ye bağlı yerlerde kazanmıştı. Danıştay, bu yerlerin 12 tanesinin seçimini iptal etmişti. Koçak, s. 342. Ayrıca Koçak, CHF belgelerine dayanarak, seçimlerde, Adalar, Beykoz, Üsküdar, Sarıyer, Eminönü, Bakırköy gibi yerlerin oylarının kahir ekseriyeti CHF'ye çıkmakla beraber, Beyoğlu, Kadıköy ve Fatih'te bütün ekalliyetler (gayrimüslimler) SCF'nin Rum, Ermeni, Yahudi namzetlerine oy vermişlerdi. Seçimler devam ederken atılan oylar konusunda CHF

Mustafa Kemal, seçimlerden sonra TBMM’de bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında, seçimin antidemokratik şartlarına işaret ederek, SCF’nin yakındaki genel seçimlere girmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştı.⁹¹⁸ Fethi Bey, milletvekili seçilerek Meclise girmesinin ardından on beş kişiden oluşan bir grup kurmuş, ilk iş olarak seçim yolsuzluklarını ele almıştı.⁹¹⁹ 6 Kasım’da, seçimlerde hükûmet işlerine karıştırılan yolsuzluklar sebebiyle Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya hakkında gensoru önergesi vermişti.⁹²⁰ Ancak 14 Kasım’da, CHF yanlısı basının inkılaplar aleyhine bir ortam oluştuğuna yönelik propagandası ve idarecilerin söylemleri sebebiyle Fethi Beye, blok fikrinden⁹²¹ vazgeçtiğini, bu fikri Halk Fırkalarına kabul ettiremediğini söylemişti. Fethi Bey ise kendisiyle karşı karşıya gelmeyi asla düşünmediklerini ifade etmiş, ardından Fırkasının İdare Heyeti ile bir araya gelerek Mustafa Kemal ile görüşmesinin özetini yapmıştı. Arkadaşlarını serbest bırakıyordu. Muhalefeti yalnız başına yapmaya karar vermişti.⁹²²

15 Kasım 1930’da Ali Fethi Bey, belediye seçimlerine karıştırılan fesat ve yolsuzluklar hakkında Dâhiliye Vekilinden açıklama istemişti. Fethi Bey, seçimle ilgili yaptığı konuşmada, yapılan fesat ve yolsuzlukları kendi açısından açıklamıştı. Ali Fethi Bey’e göre halk seçimlere büyük ilgi göstermişti. Oy kullanmak için saatlerce ve günlerce sandık başını beklemişler, birçok defterde ismin yok cevabını alarak üzgün bir şekilde geri dönmüşlerdi. Halk, Cumhuriyet sayesinde milli hâkimiyetin ne olduğunu anlamıştı. Hakkını kullanmak istiyordu. Bu durumdan, Cumhuriyet ve demokrasi adına memnuniyet duyulması gerekirken, bazı hükûmet memurları ve fırkacılar endişe duyuyordu. Oyların istenilen tarafa atılmadığını gördükçe asabiyet artmıştı. Öyle ki en güzide şehir ve kasabalar halkına “irtica”, “komünistlik” ve “anarşi” lekeleri sürülmüştü. Eğer buralarda bu tarz hareket varsa buraların halkı daha önce neden uyarılmamış, merkeze bu durumlardan neden bahsedilmemişti? Daha önce yönetimden memnun olduğu anlatılan halk, belediye seçimlerinde neden “mürteci” oluvermişti. “İrtica” denilen şey, halkın oyunu

yönetimi bilgilendirilmiş, İstanbul’un Türk unsuru CHF’yi gayrimüslim unsuru ise SCF’yi desteklemişti. Koçak, *age.*, s. 243. Avşar ise, gayrimüslimlerin CHF politikalarına tepki olarak ya oy kullanmadığını ya da kendilerinden aday göstermesine rağmen SCF yerine CHF’ye oy verdiğini iddia etmektedir.s.156-157. Emrence de seçimlerde gayrimüslim unsurların, ya çekindikleri için CHF’yi desteklediklerini ya da oy kullanmadıklarını iddia etmektedir. Konunun ayrıntılı tartışması için bk. Emrence, *age.*, s. 167-170.

918 Avşar, *age.*, s. 172-173.

919 Turgut, *age.*, s. 278.

920 Avşar, *age.*, s. 181.

921 Mustafa Kemal, SCF’ye de sahip çıkabilmek amacıyla laiklik, halkçılık, cumhuriyetçilik gibi temel ilkelere birlik olan iki partiden milli bir blok kurulması, kendisinin de bu bloğun lideri olmasını, demokratik ve güvenlik önlemlerinin alınmış olduğu bir ortamda tek dereceli bir seçimin gerçekleşmesini önermişti. Avşar, *age.*, s. 174.

922 Ağaoglu, *age.*, s. 115.

istediği tarafa verebilmesinden başka bir şekilde tecelli etmemiştir. Bunu savunanlar Cumhuriyet ya da demokrasi mefkûresine inananlar değil, halkın oyunu tekeline almak isteyen menfaatçilerdi. Serbest Cumhuriyet Fırkasına oy vermek isteyenlerin büyük bölümüne defterde ismin yok denilmiştir. Daha sonra ise bu isimlerin karşısına imza atarak ya da parmak basarak seçmenin gıyabında oy attırmışlardı. Bu vakalar belgelerle tespit edilerek, belgeleri gerekli makamlara verilmiştir. Bazı yerlerde seçmene ismin defterde yok demek kâfi gelmediği için nüfus tezkerelerine bahane bulunmuştu. Tezkerenin şu veya bu köşesi yırtılmıştır denilerek engellenmiştir. Bazı yerlerde hüviyet varakaları muteber değildir, denilerek, nüfus daireleri hüviyet varakalarını vermekten imtina etmiştir.⁹²³

Yine bazı yerlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası lehine oy verecek seçmenlerin belediye dairelerine girmeleri polis ve jandarmayla yasaklanmıştı. Seçmenler zabıta kuvvetleri marifetiyle dağıtılmıştı. Birçok vatandaşın da şahsi masuniyetlerine ve hürriyetlerine tecavüz edilmişti. Asayiş ihlal ettikleri bahanesiyle yüzlercesi hapse atılmıştı. Şayanı takdir olan adliye memurlarının, dâhiliye memurları gibi olmayıp şahsi masuniyetleri ve hürriyetleri tecavüze uğramış vatandaşları serbest bırakmaya çalışmışlardı. Diğer yandan Halk Fırkasına oy verecek olanlara kolaylık gösterilmişti. Nüfus kâğıdı ibraz edemeyenlere mahallerinden aldıkları ilmühaberlerle veya nüfus dairelerinden verilen pusulalarla oy vermeleri temin edilmiş, sık sık yer değiştiren bazı kimselerden nüfus tezkereleri aranılmaksızın cebren Halk Fırkası lehine oy attırılmıştı.⁹²⁴

Fethi Bey, seçim yolsuzlukları ile ilgili şehirlerden örnekler verdi. Adana İntihap Encümeninin (Seçim Kurulu) Valiye verdiği mazbatada sandıktan 4730 oy pusulası çıkarken, defterde 4652 adet ismin hizasında isim ya da parmak işareti vaz edildiği söyleniyordu. 78 oy sandığa açıktan atılmıştı. 4730 oyun 2325 tanesi imzasız ve adresizdi. Belediye Kanununun 41.maddesine göre gayri muteber sayıldığı hâlde vali bu oyları alenen muteber sayarak kendini Şurâ-yı Devlet yerine koymuştu. Taraflı davranmak valinin salahiyeti dâhilinde değildi. Seçmenlerin isimlerini içeren defter askıdan indirildikten birkaç gün sonra kanun dışında belediye memuru, müstahdem ve amelenin isimlerini içeren 1800 kişilik defter yeniden düzenlenmiş ve encümene kabul ettirilmişti. Mersin belediye seçimleri müdahaleler, tehditler, tevkiflerle gerçekleşmişti. Konya'da başta vali, zabıta amirleri, mahalle muhtarları, seçim encümeni azalarını tehdit ve halk fırkası lehine oy vermeye mecbur etmişlerdi. Seçim işlemi üç güne sıkıştırılan 49 mahallede mevcut sekiz bin oy sahibinden ancak bine yakın oy alınabilmiş ve geri kalan erkek ve kadın binlerce oy sahibi vatandaş belediye önünde sabahtan akşama kadar bekledikleri hal-

923 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 16-17.

924 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 17.

de haklarını kullanamamışlardı. Konya Valisi üç ekimde otuza yakın mahalle muhtarını yanına çağırarak; *Halk Fırkasına oy verdirmeye çalışacaksınız yoksa aldığım emir üzerine kafanızı kırarım* demiş, durum mahalle muhtarlarınca zabta geçirilmişti. Eskişehir’de seçimden önce serbest bırakılan çete reisi, Serbest Fırka Ocak Reisinin evine saldırmıştı. Balıkesir’de oy kullanan halkın %95’ini oluşturan 9560 kişi yapılan seçimin gayrikanuni olduğuna dair onaylanmış imzaları ile Dâhiliye Vekâletine gönderilmişti.⁹²⁵

İzmir’deki seçimde diğer yerleri geride bırakacak müdahaleler ve kanunsuzluklar yapılmıştı. Defterler askıdan alındıktan sonra Halk Fırkasına oy verecekleri anlaşılınlar defterlere kaydolunmuştu. Serbest Fırka lehine verilen 1000 küsur parmak izli oy pusulası encümen kâtipleri tarafından adresleri yazılmış olmaması sebebiyle hükümsüz sayılmıştı. Hâlbuki Halk Fırkasına ait bu tarz oylar Encümen kararına rağmen vali tarafından geçerli sayılmıştı. Vatandaşlar, propaganda yaptıkları bahanesiyle tutuklanmıştı. Serbest Fırkaya oy vermek isteyenler, encümen azaları, polis müdür ve komiserleri tarafından alenen geri çevrilmişti. Sandıklar, kanun hilafına açılıp kapatılmış, defterlerdeki imza ve parmak izleri ile pusulalardaki karşılaştırılınca fesat yapıldığı kolaylıkla ortaya çıkmaktaydı.⁹²⁶ Ali Fethi Bey, İzmir’deki olayları uzun uzun anlatmış, bunları belgelemeye çalışmıştı. Diğer yandan Halk Fırkası mebusları cevap vermişler tartışmalar uzamıştı.⁹²⁷

Dâhiliye Vekili Şükrü Bey [Kaya], cevabi konuşmasında, Türkiye’de Cumhuriyet ve demokrasiyi geliştirmesi için kurulan Serbest Fırkanın içine siyasi ve şahsi emellerini rapteden vatandaşların dâhil olduğunu söylüyordu. Hükûmetlerin vazifesi her şeyden önce memleketin emniyet ve asayişini sağlamaktı. Millî hâkimiyetin ifadesi olan kanunları, devletin otoritesini, vatandaşların hak ve hürriyetlerini muhafaza etmekte. Bu haklara kim tecavüz ederse hükûmet derhal müdahale ederdi. Devletin otoritesi kalmayan yerde kanunun hükmü de kalmazdı. Devletin otoritesinin kuvveti ile vatandaşların haklarının gelişimi paraleldi. Fethi Bey, Şükrü Beyi işaret ederek bütün ülkedeki seçimlere aynı şekilde müdahale edildiğini söyledi. Bu konuda mesailerin yegâne hedefi memleketin asayişinin muhafazası ve vatandaşların oy haklarının korunmasıydı. Cumhuriyetin idare amirleri eğitilmiş, Cumhuriyetin icaplarını ve kanunları bilirkişilerdi. Her yere aynı emri vermeye gerek ve imkân yoktu.⁹²⁸ Vatandaşlara, irtica, komünistlik, anarşi lekeleri sürülmek istenildiği söylenmekteydi. Hâlbuki fırkanın kuruluşundan bir hafta sonra şubeler açılması ve nizamnamesi dikkate alınırca içerisinde böyle kimselerin

925 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 18-19.

926 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 19.

927 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 19-38.

928 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 47-48.

bulunması mukadderdi.⁹²⁹

Bu görüşmede CHF milletvekilleri Fethi Bey'e fazlasıyla yüklenmişlerdi. Öyle ki kendisi ve arkadaşları vatan hainliği ile suçlanmıştı. Fethi Bey, ise kendisine yapılan tahrik ve telkinleri şiddetle reddetmişti.⁹³⁰ Müzakerelerin sonunda Fethi ve Nuri Beyler tarafından Fırkanın feshine ait bir karar metni tespit edilmiş, Mustafa Kemal'e takdim edilmek üzere Çankaya'ya gönderilmişti. Fethi Bey, *bu şartlar dâhilinde memlekette ikinci bir fırkanın teşekkülü muhaldir* (imkânsız) demişti. Böylece 8 Ağustos 1930'da temeli atılmış olan Serbest Fırka, 17 Kasım 1930'da kapatılmıştı.⁹³¹

Mustafa Kemal Paşa, 20 Aralık 1930'da Kırklareli'nde Alpullu Şeker Fabrikasını gezdikten sonra Vilayet, Kumandanlık, Belediye Daireleri ve Halk Fırkasını ziyaret etmişti. Burada Halk Fırkasının durumunu, memlekete yaptığı, yapacağı hizmetleri söyleyerek; Serbest Fırkanın kuruluşu, çalışma biçimleri ve çalışanlarını şiddetle eleştirmişti. Halk Fırkasının, Cumhuriyeti, laikliği teyit etmek ve ebedileştirmek için tuttuğu yolda devam edeceğini ifade etmişti.⁹³²

3.4. Menemen Olayı (1930)*

3.4.1. Menemen Olayının Gelişimi

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kendi kendini feshetmesinden bir ay kadar sonra Nakşibendi tarikatından oldukları söylenen bir grup insan; 23 Aralık 1930'da Menemen'de yedek subay öğretmen olarak görev yapan Mustafa Fehmi Kubilay'ı öldürdü.⁹³³ Bu hadise, Cumhuriyet tarihinde "Menemen Ola-

929 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 50.

930 Ağaoğlu, **age.**, s. 109.

931 Avşar, **age.**, s. 185; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, C 22, İçtima: 4, 15.XI.1930, s. 73. Ağaoğlu, Partinin etrafında gördüğü ahlak düşkünlüğünden şöyle yakınıyordu; *...Daha beş sene önce dinin unutulduğundan, Arap harflerinin kalktığından, hilafetin lağvından, peçeilerin kaldırılmasından şikâyet eden hocalar, SCF'yi bunları geri getirmekle itham ediyordu. Hürriyetsizlikten, cebir ve tahakkümden, suistimallerden, murakabesizlikten söz eden münevverler hürriyetin zararlarından yeni fırkanın memleketi uçuruma götürdüğünden bahsediyordu. Liberalliği ile şöhret bulmuş edipler, faşizmin ideal bir yönetim biçimi olduğunu ispata çalışıyorlardı. Mustafa Kemal'in sofrasından eksik olmayan muharrirler, Ruslardaki ÇEKA teşkilatının lüzumundan dem vuruyorlardı. Tek başına muhalefete devam edeceğim diyenler, Fırkanın kapanmasından sonra Mustafa Kemal'den maddi ve manevi teselliler alıyorlardı.* Ağaoğlu, **age.**, s. 118-119.

932 **BCA**, 30.10.0.0/2.9.40/20.12.1930, Ek-3

* Prof. Dr. Serap Tabak, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Öğretim Üyesi, bilge-358@hotmail.com; serp.tabak@bayar.edu.tr

933 Kubilay; asıl adı Mustafa Fehmi Kubilay 'dır.1906 da Adana'nın Kozan ilçesinde doğdu. İlkokulu Adana'da, öğretmen okulunu Bursa da tamamladı. Daha sonra, Kubilay 1926

yı” diye adlandırılmaktadır.

Menemen olayından sonra yapılan tahkikat sonucunda olayın merkezinin Manisa olduğu ortaya çıktı. 23 Aralık 1930 tarihinde meydana gelen, Menemen Olayı ortaya çıkışı ve gelişimi aşağıda belirtildiği şekildedir:

Mehdi Mehmet ve arkadaşları Şamdan Mehmet, Emrullahoğlu Mehmet Emin, Nalıncı Alioğlu Hasan, Nalıncı Küçük Hasan ve Çakıroğlu Ramazan, Keçili köyünden Çıracak Mustafa'nın kahvehanesinde toplanarak zikir çekmişlerdir. 6 Aralık 1930 günü Tatlıcı Hüseyin'in evinde yaptıkları toplantıda Mehmet ve arkadaşları herkesi dine çağırmanın zamanının geldiğine karar verirler.⁹³⁴ Yine bu toplantı sırasında, Menemen hadisesi hakkında görüşmeler yapılarak, hadisenin nasıl cereyan edeceği ve silahların nasıl tedarik edileceği de kararlaştırılmıştır. Alınan karara göre, önce Giritli Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet ile birlikte Paşa köyüne hareket edecek bir gün sonra da Emrullahoğlu Mehmet, Alioğlu Hasan, Nalıncı Hasan ve Çakıroğlu Ramazan Paşa köyünde kendilerine katılacaklardı. Mehmet ve diğer üç Mehmet Paşa köyüne gelerek, Mehmet'in bacanağının evinde iki gün kalıp silahlandı. Yanlarına da bir köpek alarak ona “Kıtmir” adını verirler. Bundan sonra da yollarına devam ederek Bozalan köyüne gittiler.⁹³⁵ Daha Bozalan'a varmadan yolda, Çakıroğlu Ramazan onlardan ayrılarak Manisa'ya döndü. Sütçü Mehmet'in köyü olan Bozalan da bir kaç gün kaldıktan sonra, Giritli Mehmet, Bozalan köyünde Mehdiliği⁹³⁶ ilan etti. Mehmet ve arkadaşları 23 Aralık 1930 günü Menemen'e gitmek için yola çıktı. Mehdi Mehmet ve arkadaşları sabahleyin Menemen'e girerek, Müftü Cami'sine gitti. Bu sırada halk sabah namazını kılıyordu. Nalıncı Hasan, caminin kapısında açmış oldukları sancağı eline aldı. Hep birlikte caminin içinde beklemeye başladılar. Mehmet, camiye gelenlere kendisinin “Mehdi” olduğunu söyledi. Bunu kanıtlamak için de “Kıtmir” adını verdikleri köpeği halka gösterdi.⁹³⁷ Camide halk ile birlik de namaz kıldıktan sonra, sahte Mehdi cemaati bayrak altında top-

da Aydın da öğretmenliğe başladı. Askerlik görevini yapmak üzere 1929 yılında, yedek subay öğretmen okuluna alındı. Okuldan mezun olduktan sonra, da Menemen'deki 43. Piyade Alay Komutanlığına atandı. Şehit edildiğin de henüz 24 yaşında olan Kubilay, evli ve bir çocuk (Vedat Aktuğ Kubilay) babası idi. Kemal Üstün, **Menemen Olayı ve Kubilay**, 2. Baskı, İstanbul 1978, s. 6, 90.

934 Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Ankara 1938, s. 485; Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyet'in de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Ankara 1981, s. 226-232.

935 **Anadolu**, 24 Kânunuevvel 1930; **Hizmet**, 24 Kânunuevvel 1930; 16 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 24 Kânunuevvel 1930.

936 **Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi**, “Cumhuriyet 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler”, Özel Sayı: No:129, Eylül 1998, s. 75.

937 **Yeni Asır**, 24 Kânunuevvel 1930; Kıtmir: Ash ab-ı Kehf (mağara arkadaşları) yanında bulunan köpek. Ashab-ı Kehf hakkında geniş bilgi için bk. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C III, İstanbul 1991, s. 466.

lanmaya çağırıldı. Kendisine katılan bazı Menemenliler ile birlik de camiden ayrıldı. Belediye meydanının da bir süre kaldıktan sonra bayrağı omuzlayıp, hep birlikte tekbir getirerek şehri dolaşmaya başladı. Mehmet ve arkadaşları bir süre daha Menemen sokaklarında dolaştıktan sonra belediye önüne geldi. Mehdi ve arkadaşları Müftü Cami'sinden aldıkları bayrağı Menemenli arabacı Hasan'a kazdırdıkları çukura dikti. Bundan sonra 200 kişi tekbirlere başlayıp, ellerinde silahları olduğu halde sancak etrafında dolaştı. Bir kısmı da yerden aldığı toprağı etrafa serpti.⁹³⁸

Olay yerine ilk önce Jandarma Yazıcısı Ali Efendi geldi. Ali Efendi arkadaşı olan dört jandarmaya silahlarını almalarını tembih etmişse de onları beklemeden Giritli Mehmet ve arkadaşlarının yanına giderek ne istediklerini sordu. Mehmet de ona *Git kumandanına haber ver de o gelsin. Bana top, kurşun işlemez...* diye cevap verdi. Bunun üzerine, Ali Efendi geri dönerek, Jandarma bölük kumandanı Fahri Bey'i durumdan haberdar etti. Asilerin yanına giden bölük kumandanı Fahri Bey, Mehdi Mehmet'e:

Ne istiyorsunuz? Buradan derhal dağılın deyince ; Mehmet de bu soruya *Kendisinin Mehdi olduğunu şeriatı ilan edip, dini yaydığını, kimsenin kendisine karşı koyamayacağını söyleyerek "çekil"* diye cevap verdi. Jandarma Bölük komutanı Fahri Bey'de tedbir almak üzere olay yerinden uzaklaştı. Hükûmet binasına giderek telefonla Alaydan askerî yardım istedi.⁹³⁹ Alay komutanlığı da asıl mesleği öğretmenlik olan ihtiyat zabiti vekili, yedek subay Asteğmen Kubilay'ı bir müfreze asker ile olay yerine gönderdi. Bu sırada, Kubilay'ın kendisinin silahı olmadığı gibi, erlerinin de silahlarında mermileri yoktu.

İhtiyat Zabıt Vekili Kubilay süngü takmış olan askerlerini belediye meydanlığındaki kahvehanenin önünde bıraktıktan sonra, kendisi öne atılarak asilere dağılmalarını söyledi. Bununla da, kalmaz, Giritli Mehdi Mehmet'i de yakasını tutarak çekti. Bunun üzerine Mehdi Mehmet de silahını ateşleyip Kubilay'ı yaraladı. Komutanlarının yaralandığını gören askerler kaçıştı. Ağır yaralı olan Kubilay camiye sığınmak istemişse de, ancak avluya kadar gelebilmiş ve orada düşmüştür. Ne askerden ne de halktan bir yardım gelmesinden cesaret alan Giritli Mehmet, Alioğlu Hasan'ın torbasından bir bıçak alıp Şamdan Mehmet ile birlikte yaralı Kubilay'ın yanına giderek daha ölmemişken, boynunu kesti.⁹⁴⁰ Daha sonra da Kubilay'ın kesik başını caminin

938 M Rahmi, "Şehit Kubilay", *Fikirler Dergisi*, C III, S 64, 15 Kânunusani 1931, s.3-4; *Hakimiyet-i Milliye*; 29 Kânunuevvel 1930.

939 *Anadolu*, 16 Kânunusani 1931; *Hizmet*, 16 Kânunusani 1931.

940 M. Rahmi, agm., s. 4-5; *Yeni Asır gazetesi*, Menemen Olayı sırasında "Menemen halkı Mehdi Mehmed'e yardım ediyor." demektedir. *Yeni Asır*, 24 Kânunuevvel 1930. Bir kurşun Kubilay'ın sağ omzundan girip arkasından çıkmıştır. Asteğmen Kubilay'ın silah ile yaralanması ile ilgili geniş bilgi için bk. Genelkurmay *ATASE Başkanlığı Arşivi*, "Menemen Olayı Keşif Zabıt Varakası", 23 Aralık 1930, D 1, F 1-1.

içindeki bir taşın üstüne koyup *Gördünüz mü?, Kafirlerin akıbeti işte budur.* diye konuştu. Mehdi Mehmet ve arkadaşları buradan meydana giderek halktan kesik başı bayrak direğine bağlamak için ip de istemişlerdir. Bu sırada olay yerine gelen iki kır bekçisi (Mustafa ve Hasan) isyancıların üzerine ateş açtı. Çatışma sırasında bekçilerden Mustafa şehit oldu. Tam bu sırada alaydan diğer bir müfreze gelerek havaya ateş etmeye başlayınca halk kaçıştı. Mehmet de *Bize kurşun işlemez, biz dervişiz, biz şeyhiz... Kaçmayın* diye bağırarak halkın kaçmasına engel olmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bunun üzerine müfreze komutanı da asilerin üzerine ateş etme emrini verdi. Asilerden Mehdi Giritli Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet vurulup ölürken, diğer bekçi Hasan da bu sırada vurulup öldü. Asilerden geri kalanlar hemen orada yakalanmıştır. Ancak Nalıncı Hasan ve Alioğlu Hasan halk arasından geçerek kaçmışlarsa da , Manisa’da yakalanmışlardır.⁹⁴¹

Menemen Olayının meydana geldiği 23 Aralık 1930 günü öğlen ve akşam geç saatlerde olmak üzere İzmir Valiliği tarafından iki resmî tebliğ yayımlanmıştır. Bu tebliğlerde Menemen Olayı ve bu olayla ilgili olarak yapılan tahkikat hakkında bilgi veriliyordu. Ayrıca, bu tebliğde 25 Aralık 1930 günü Menemen’de şehitler için bir anma töreni yapılacağı da bildiriliyordu.⁹⁴²

Menemen de bu kanlı hadise meydana gelince kazanın çevre vilayeti ve kazalarla ulaşım bağlantısı kesildi. Ancak, kazada durum normale döndüğünde otomobillerin Menemen’e girmesine izin verildi. Olay mahalline İzmir’den bir müfreze asker ile birlikte olayı incelemek ve soruşturmak üzere İzmir Vali muavini Saip Bey ve İzmir Savcı muavinlerinden Fuat ve Cevdet Beyler de görevlendirildi.⁹⁴³

İzmir basını Menemen Olayını kınayan ve olay hakkında ayrıntılı bilgiler veren çok uzun süreli ve geniş kapsamlı yayınlar yaptı. İzmir’de yayımlanan gazetelerden Halk Fırkasının taraftarı ve muhalifi olan gazeteler arasında bu konuda şiddetli münakaşalar oldu. Gazetelerin bir kısmı Menemen hadisesini basit bir olay olarak görürlerken, diğer bir kısım gazeteler ise, olayın çok esaslı ve geniş kapsamlı olduğuna işaret etmişlerdir. Bu konuda en şiddetli münakaşa *Yeni Asır* ile *Anadolu* gazeteleri arasında meydana gelmiştir.⁹⁴⁴

Başsavcı Hidayet Bey’in başkanlığında Menemen’de olayla ilgili olarak çok geniş kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında, Manisa’da yapılan tahkikat sonucunda irtica hadisesinin bu şehirde hazırlandığı ve canilerin buradan hareket ettikleri ortaya çıktı. Bu konuyla ilgili olarak,

941 **Anadolu**, 16 Kânunusani 1931; M. Rahmi, agm., s. 6; *Yeni Asır* gazetesi ise, bekçilerin adının “Şevki ve Hasan” olduğunu bildiriyor. **Yeni Asır**, 24 Kânunuevvel 1930.

942 **Anadolu**, 24 Kânunuevvel 1930; **Hizmet**, 24 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 24 Kânunuevvel 1930.

943 **Yeni Asır**, 24 Kânunuevvel 1930, **Hizmet**, 24 Kânunuevvel 1930.

944 **Vakit**, 28 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 24, 25, 28 Kânunuevvel 1930.

Manisa vilayet merkezi ile merkeze bağlı Paşa ve Bozalan köylerinde de pek çok kişi tevkif edildi. Aynı şekilde, İzmir ve İstanbul'da da olayla ilgili olarak pek çok kişi tutuklanmıştır. İstanbul'da tutuklananlar arasında, Nakşibendi tarikatı şeyhi Erdebilli Şeyh Esat ve 8 arkadaşı da bulunuyordu.⁹⁴⁵

Türkiye'de üzücü Menemen Olayının duyulmasından sonra, İstanbul'da Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında, 27 Aralık 1930 da konu ile ilgili en üst düzeyde toplantı yapıldı. Toplantıya Mustafa Kemal Paşa ile birlikte, Başvekil İsmet, Genelkurmay Başkanı Fevzi, TBMM Başkanı Kâzım, II. Ordu Komutanı Fahrettin Paşalar ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya katıldı. Bu toplantıdan sonra, 28 Aralık 1930 günü Dâhiliye Vekili Şükrü Bey, ordu müfettişlerinden Fahrettin Paşa'yla birlikte trenle Menemen'e gitti. Doğruca şehitler kabristanına giderek bir nutuk veren Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, daha sonra hükûmet konağına gidip Başsavcı Hidayet Bey'den tahkikat hakkında bilgi almıştır. Dahiliye Vekili, Anadolu Ajansına verdiği beyanatta; Menemen Jandarma bölük komutanı Yüzbaşı Fahrettin Bey'in vazifesini tam olarak yerine getiremediği için tutuklandığı, Menemen Kaymakamı Cevdet Bey'in de olay sırasında vazifesini ihmal ettiği için vekâlet emrine alındığını belirtti.⁹⁴⁶

Gazi Mustafa Kemal Paşa da Menemen Olayı dolayısıyla 28 Aralık 1930 tarihinde Erkân-ı Harbiye Başkanı Fevzi Paşa'ya bir mektup göndererek üzüntülerini ve taziyelerini bildirdi.⁹⁴⁷ Gazi Mustafa Kemal Paşa, orduya gönderdiği bu mektupta, genç ve kahraman yedek subay Mustafa Fehmi Kubilay'ın uğradığı saldırının millet tarafından doğrudan doğruya Cumhuriyet'e bir suikast olarak değerlendirdiğini, olaya karışanların buna göre takibata uğratılacaklarının muhakkak olduğunu belirterek inancını şu şekilde ifade etmiştir:

*...Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyet'in mefkureci öğretmen topluluğunun kıymetli üyesi Kubilay'ın temiz kanı ile Cumhuriyet hayatiyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır.*⁹⁴⁸

Hükûmetçe yapılan tahkikat sonucunda, Menemen Olayının baş sorumlusu olan ve kendisini Mehdi ilan eden Giritli Derviş Mehmet'in Yüzelliklerden Çerkez Ethem'in adamı olduğu ve mütareke esnasında Yunanlılara hizmet ettiği tespit edilmiştir.⁹⁴⁹

945 **Hizmet**, 28 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 25, 26, 29 Kânunuevvel 1930.

946 **Hizmet**, 29 Kânunuevvel 1930; **Anadolu**, 29 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 29 Kânunuevvel 1930; Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası, 1912-1922**, İstanbul 1970, s. 433.

947 **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 31 Kânunuevvel 1930.

948 **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C IV, s. 601; **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Kânunuevvel 1930.

949 **Vakit**, 28 Kânunuevvel 1930; İlhami Sosyal, **150'likler Kimdiler Ne Yaptılar, Ne Oldular?**, İstanbul 1988, s. 273-275. Bu iddiada kuşkuluyum. Çünkü, o sıralarda Türkiye'de

Bazı çevreler ve gazeteler tarafından ise, Menemen Olayının politik kaynağı aranmış ve olaydan kısa bir süre önce feshedilen Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Abdülkadir Kemali Bey'in Adana da kurduğu Ahali Cumhuriyet Fırkası sorumlu olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle de Serbest Cumhuriyet Fırkası, Menemen hadisesinin sorumlusu olarak gösterilmek istenmiştir.⁹⁵⁰ Menemen hadisesi sırasında ve daha sonra tahkikatların yapıldığı esnada Menemen'de belediye meclisini oluşturan üyeler seçimi Serbest Fırka namına kazanmış kimselerdi. Bunun da irtica hareketlerine kalkışanları cesaretlendirdiği söylendi. *Hizmet* ve *Yeni Asır* gibi bazı İzmir gazeteleri ise, irtica hadisesini çıkaranların Menemen'e kendileri için müsait bir ortam bulma ümidiyle geldiklerini, ancak ne halktan ne de hükümetten umdukları ilgi ve kolaylığı göremediklerini belirtmişlerdir.⁹⁵¹

Vakit gazetesi de, Adana'da Ahali Fırkasını kuran Abdülkadir Kemali Bey'in Menemen hadisesinden üç gün önce ortadan kaybolmasının kendisinin bu hadiseyle ilgili olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Derviş Mehmet'in de Menemen'e girdiği zaman *Halife Abdülmecit hudud da bizi bekliyor. Ya Eyyühelmüslimin, kalkınız, Müslümanlığı* kurtaralım... diye bağırdığını; devlete karşı olan her hareket Çerkez Ethem'e bağlanmaya çalışılıyordu. **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Kânunusani 1930.

950 Serbest Cumhuriyet Fırkası; 12 Ağustos 1930'da İstanbul'da Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikleriyle Fethi [Okyar] Bey tarafından kuruldu. Serbest Fırka'ya Gazi'nin bazı yakın arkadaşları ve kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanım girdi. Serbest Fırka'nın programında "Cumhuriyetçilik", "Milliyetçilik" ve "Laiklik" ilkelerine bağlılık belirtilirken, bunun yanında ekonomik alanda adil bir vergi sisteminden, köylüye ucuz kredi verilmesinden, özel teşebbüsün ve yabancı sermayenin teşvik edilmesinden söz ediliyordu. Rejime karşı olanların kısa zamanda fırkaya sızmaları, Mustafa Kemal Paşa'nın, kendi kurduğu Serbest Fırkaya karşı cephe almak gereğini duyması ve Fethi Bey'in Ege gezisi sırasında çıkan olaylar üzerine Fethi Bey, 17 Kasım 1930'da Serbest Fırka'yı feshetmiştir. Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**, İstanbul 1976, s.245-250; Serap Tabak, **Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti**, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1990, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 204-206. Ahali Cumhuriyet Fırkası, 29 Eylül 1930'da Adana'da eski bir Müdafaa-i Hukukçu olan Abdülkadir Kemali Bey'in girişimi ile kurulmuştur. Ahali Cumhuriyet Fırkasının diğer firkalardan farklı yanı, kurucusunun şahsına bağlı olması ve nüfuz sahasından dışarıya çıkmamış bulunmasıdır. Yeni fırka, halkı refaha kavuşturmayı amaç edinmiştir. Bunun için de mahalli idare teşkilatına önem verilmesini ve halkın parasının merkezi hükümet tarafından israf edilmesine engel olunması istiyordu. Diğer yandan, fırka programında iktisadi, ticari ve zirai meselelere ağırlık vermişti. Fırka programı halka olan borcundan dolayı, devlet mallarının dahi haczedilmesini, mahkemelerin diğer firkalardan farkı Anayasa'ya aykırı kanunları uygulamalarının sağlanmasını öngörüyordu. Ahali Cumhuriyet Fırkası, 21 Ocak 1931 tarihli Vekiller heyeti kararı ile kapatıldı. Firuzan Hüsrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1839-1965**, İstanbul 1965, s. 75; Sait Arif Terzioğlu, *Cumhuriyet Devrinde kurulan Siyasi Partiler*, **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1961.

951 *Yeni Asır*, 24, 25, 26 Kânunuevvel 1930; *Vakit*, 25, 27 Kânunuevvel 1930; Orhan Rahmi *Vah vah ortaya attıkları şu mülahazaya bakınız.*, *Hizmet*, 26 Kânunuevvel 1930; **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Kânunuevvel 1930.

isyancıların Menemen’de öğleye kadar serbest bir ortamda bulduklarını bunun da teşebbüsün aynı zamanda siyasi bir mahiyeti olduğunu gösterdiğini belirtmektedir.⁹⁵²

Manisa’da yapılan tahkikat sonucunda ikinci posta olarak tutuklanan 15 kişi arasında bulunan hocalardan bir kısmının Serbest Fırka ile ilgili olduğu söylenmiştir. Bundan başka, İstanbul’da Serbest Fırkanın İçerenköy ocağı reisi ve aynı zamanda da mahallenin imamı olan Saadettin Bey’in Menemen Olayını hazırlayanlarla ilgili olduğundan dolayı tutuklandığı da belirtmiştir.⁹⁵³

Menemen Olayının sorumluluğunun manen de olsa Serbest Cumhuriyet Fırkasına yüklenmesini ve Serbest Fırkanın suçlu gösterilmesini fırkanın kurucularından olan Ahmet Ağaoğlu kabul etmemektedir. Ahmet Ağaoğlu, 12 Ocak 1931 tarihli *Son Posta* gazetesinde yazdığı makalede, *Menemen Olayından, Serbest Fırkanın ve fırka arkadaşlarının sorumlu tutulamayacağını, ancak hükümet çevresinin muhalefet fırkasının dökülen kanın mesulu olduğunu ima ve işaret ettiğini, az kalsın Derviş Mehmet’le de iştirakimiz olduğunu iddia edeceklerdi* demektedir.⁹⁵⁴

3.4.2. Örfî İdare ve İnkılabî Koruma Kanununun İlanı

Menemen hadisesi sebebiyle, 28 Aralık 1930 tarihinde Dolmabahçe Sarayı’nda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi [Çakmak] Paşa ile Dahiliye Vekili Şükrü [Kaya] Bey’in katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantı da; Menemen Olayına sebep olan irtica şebekesi hakkında ki inceleme ile olay ile alakası tespit edilenlerin yargılanmalarının süratle sonuçlandırılması kara verildi. Ayrıca, Dolmabahçe Sarayı’ndaki toplantı da gericiler ile onları hadiseye teşvik edenlerin de şiddetle cezalandırılması konuları da görüşüldü. Bakanlar Kurulunun da olağanüstü tedbirlerini içeren bir kanun layihası hazırlayarak TBMM’ye vermesi kararlaştırıldı. Menemen ve çevresin de olay çıkarıcıların süratle yargılanarak cezalandırılması için örfî idare ilan edilmesi ve meydana getirilecek olan Divan-ı Harplerde de ceza kararlarının verilmesi kararlaştırıldı.⁹⁵⁵

Cumhuriyet Halk Fırkası, fırka grubu 30 Aralık 1930 günü Başbakan İsmet Paşa’nın da yer aldığı önemli bir toplantı yaptı. Bu toplantıda; Menemen

952 **Vakit**, 27 Kânunuevvel 1930; **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Kânunuevvel 1930.

953 **Vakit**, 30 Kânunuevvel 1930; İsmail Hakkı, *Ne İstediklerini Biliyoruz*, **Yeni Asır**, 28 Kânunuevvel 1930; 18 Kânunusani 1931.

954 **Son Posta**, 12 Kânunusani 1931.

955 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, İçtima: 4, C 24, s. 2-9; **Hizmet**, 29, 30 Kânunuevvel 1930; **Anadolu**, 29,30 Kânunuevvel 1930; Kazım Özalp-Teoman Özalp, **Atatürk’ten Anılar**, Ankara 1992, s. 47-48.

hadisesi sebebiyle gelen raporlar okunup alınması gereken tedbirler görüldü. Toplantı da bir kısım mebuslar bölgede İstiklal mahkemelerinin kurulmasını teklif etmişse de, başta Başbakan İsmet Paşa olmak üzere pek çok kişi bu fikre taraftar olmadı. Menemen’de mahallî bir örfi idarenin ilan edilmesi ve İnkılabı Koruma Kanunu’nun süratle çıkarılması kararlaştırıldı.⁹⁵⁶

Menemen’de meydana gelen irtica hareketi ve benzeri teşebbüslerin kökünü kazımak amacıyla Bakanlar Kurulu “İnkılabı Koruma Kanunu” adı altında bir kanun meydana getirdi. İnkılabı Koruma Kanunu, herhangi bir irtica hareketine karşı hükûmete fevkalade mahkemeler kurmak veya mahallî mahkemelerden birisini bu işle görevlendirmek için olağanüstü yetki veriyordu. İnkılabı karşı yapılacak sözlü ve fiili hareketler şiddetle cezalandırılacaktı. Yine, inkılabı karşı yapılacak olan açık saldırılarda hükûmet olağanüstü tedbirler almakta serbest olacak, bu tedbirlerin ne kadar zaman için geçerli olacağını da hükûmet belirleyecekti.⁹⁵⁷

Bakanlar Kurulu, 31 Aralık 1930’da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 86. maddesine dayanarak, 23 Aralık 1930 günü Menemen’de meydana gelen hadise hakkında yapılan incelemeler sonucunda olayın Cumhuriyetin aleyhinde geniş kapsamlı bir tertip olduğu ortaya çıktığı için, Menemen kazasıyla Manisa ve Balıkesir merkez kazalarında 1 Ocak 1931 tarihinden itibaren bir ay süreyle örfi idare ilan edildiğine dair bir kararname tebliğ etti.⁹⁵⁸ Daha sonra da kararname Bakanlar Kurulunca, bütün vilayetlere ve Birinci Müfettişliğe bildirildi.

Bu kararnameye göre; örfi idarenin ilan edildiği mıntıkanın kumandanı II.Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa, kurulacak olan Divan-ı Harbin başkanı ise; I. Kolordu Kumandanı Miriliva Muğlalı Mustafa Paşa olacaktı. Divan-ı Harp de hem asker hem de sivil zanlılar yargılanabilecekti. Aynı zamanda vereceği kararlar temyiz olunamayacak ve derhal infaz edilecekti. Divan-ı harbin yetki alanı, yalnız örfi idare ilan edilen mıntıka ile sınırlı değildi. Divan-ı Harp lüzumlu görürse Türkiye sınırları içerisinde herhangi bir yerde, herhangi bir şahsı şahit veya zanlı sıfatı ile davet edip muhakeme edebilecekti. Örfi idare ilan edilen mıntıkalarda, haberleşme sansürden geçiyor ve seyahat etmek için izin almak gerekiyordu.⁹⁵⁹

956 **Hizmet**, 31 Kânunuevvel 1930; **Yeni Asır**, 31 Kânunuevvel 1930.

957 **İdare Dergisi**, Yıl: 4, Kânunusani 1931, S 34, İstanbul 1931, s. 54-56; **Anadolu**, 30,31 Kânunuevvel 1930; **Hizmet**, 30, 31 Kânunuevvel 1930.

958 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 86. maddesinde; vatan ve cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve fiili teşebbüsat vukuunu müeyyit kati bir ayı tecavüz etmemek üzere umumi veya menzil idare-i örfiye ilan edilebilir denilmektedir. **Düstur**, 3. Tertip, C 12, Teşrinisani 1930-Teşrinievvel 1931, Ankara 1954, s. 27; **Hizmet**, 1,2 Kânunusani 1931; **Anadolu**, 2 Kânunusani 1931.

959 **Yeni Asır**, 2, 5 Kânunusani 1931; **Hizmet**, 1 Kânunusani 1931; **İdare Dergisi**, **Ay.yer.**

Bakanlar Kurulu tarafından da, Menemen, Manisa ve Balıkesir kazalarında örfi idare ilan edildiği bir tezkere ile TBMM'ye de bildirildi. Başbakan İsmet Paşa da Mecliste Menemen hadisesini 3 aylık bir hazırlığın sonucu olarak gösteren ve muhalefetle ilişkisinden söz eden, tahminlere dayanan bir konuşma yaptıktan sonra, hükûmetin Örfi İdare ilan etmesi kararı Meclis tarafından onaylandı. Bundan kısa süre sonra da Mirliya Mustafa Muğlalı başkanlığında bir Divan-ı Harp mahkemesi kuruldu.⁹⁶⁰

Örfi İdare mıntıkası da üçe ayrıldı. Menemen mıntıkası Miralay Ali İhsan Bey, Manisa mıntıkasına Ali Muzaffer Paşa ve Balıkesir mıntıkasına da Ali Hikmet Paşa kumanda edecekti.⁹⁶¹

3.4.3. Suçluların Divan-ı Harpte Yargılanmaları

Menemen'de meydana gelen hadise sebebiyle tutuklanan zanlıların yargılanmaları için Divan-ı Harbe kazadaki Kubilay ilkokulu tahsis edilmiştir. Ancak, bundan sonra Divan-ı Harp de görev alacak olan komutanlar ve savcılar da Menemen'e geldi. Menemen'de kurulan Örfi Divan-ı Harp zabıt kâtipliklerine ise, İsmail, Ahmet Kemal, Necmettin, Reşat, İhsan ve Zeynelabidin Beyler seçildi. 7 Ocak 1930'dan itibaren de kâtipler görevlerine başladı.

Menemen'de bir taraftan irtica hadisesi hakkındaki tahkikat devam ederken, 8 Ocak 1931'de Divan-ı Harp mahkemesi hazırlık mahiyetinde bir toplantı yaptı. Bu toplantıda idari bazı tedbirler görüşüldü ve bazı tedbirler de alındı. İrtica hareketi hakkındaki tahkikatı içeren her biri 200'er sayfa olan 9 büyük tahkikat dosyası hakimler tarafından okunmaya başlandı. Ancak, dosyaların okunması kısa sürede tamamlanamayacağı için Divan-ı Harbin muhakemelere başlaması da birkaç gün gecikti. Bu arada da Menemen'e çevre ile ve ilçelerden getirilmekte olan irtica hadisesi faillerinin soruşturmaları da devam ediyordu.⁹⁶²

Divan-ı Harp de yargılanmalar şöyle yapılıyordu. Önce, Menemen Divan-ı Harp Mahkemesinin İstintak hakimi Hikmet Bey, zanlıların sorgulamaları hakkında yaptığı incelemeyi bitirerek lüzum veya men-i muhakeme kararı verdiği evrakı esas hakkındaki görüşlerini almak için Başsavcısı Hidayet Bey'e gönderiyordu.⁹⁶³ Divan-ı Harp Başsavcısı Hidayet Bey de, incelemeleri

960 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 3, İ 4, C 24, s. 2-9; **Hizmet**, 4 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 2 Kânunusani 1931.

961 **Serbest Cumhuriyet**, 13 Kânunusani 1931; Menemen'de Örfi İdare 8 Mart 1931'de kaldırıldı. **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 3, İ 4, C 25, s. 56, **Anadolu**, 9 Mart 1931; Hükûmetin Menemen olayı ile ilgili ne gibi tedbirler aldığına dair bilgi için bk. **BCA**, D 6755, F 30.10.0.0., Yer 8.48.9, (31.12.1930).

962 **Anadolu**, 9 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 4 Kânunusani 1931; **Hizmet**, 7, 8, 9 Kânunusani 1931.

963 **Hizmet**, 11 Kânunusani 1931; **Anadolu**, 11 Kânunusani 1931.

biten irtica vakası fail ve zanlıları hakkındaki iddianameyi hazırlamaktaydı.

Menemen Divan-ı Harp Mahkemesi Savcısının iddiasına göre; sanıkların amaçlarını gerçekleştirmek için Menemen’i seçmelerinin sebebi; belediye seçimlerini Menemen ilçesin de Serbest Fırkanın kazanmasını kendileri için çok uygun bulmalarıdır.

Örfi Divan-ı Harplerde zanlıların yargılanmaları esnasında vekil bulundurmaları kabul edilmediğinden, Menemen’de yapılan muhakemeler sırasında irtica hadisesinin fail ve teşvikçileri olan zanlılar da avukat bulunduramayacaklardı.⁹⁶⁴

Menemen Divan-ı Harp Mahkemesinde muhakemeleri yapılacak olan zanlılar üç gruba ayrılmıştı: Birinci grupta irtica hadisesi fail ve teşvikçileri, ikinci grup da mürtecileri alkışlayanlar, üçüncü grupta ise, Foça Kaymakamı Lütfü Bey’e suikast teşebbüsünde bulunanlar ile onların teşvikçileri yer alıyordu.⁹⁶⁵

Tutukluların birçokları hakkındaki tahkikat 12 Ocak 1931 gününe kadar tamamlanarak, evraklar sorgu hakimliğinden karar hakimliğine gönderildi. Karar hakimliği de bazı tutuklular hakkında sorgulama yapılmasının lüzumlu olduğuna dair karar aldı. Evrakı da görüşlerinin alınması için Divan-ı Harp savcılığına gönderdi.13 Ocak 1931 günü ise, Menemen hadisesi olduğu sırada olayı alkışlayanların evrakları, Örfi Divan-ı Harp Mahkemesi Başkanı Mustafa Paşa tarafından incelenmiştir.⁹⁶⁶

Menemen Divan-ı Harp Mahkemesinde, irtica hadisesi sebebiyle zan altında bulunan tutukluların yargılanmalarına 15 Ocak 1931 günü kararnamenin okunması ile başlandı. Savcı kararnamede Menemen hadisesinin nasıl geliştiğini anlattı. Hadiseyi icra edenlerin Nakşibendi tarikatına mensup olanlar tarafından tahrik edildiklerini belirterek, zanlıların Türk Ceza Kanunu’nun ilgili maddelerine göre yargılanmalarını istedi.⁹⁶⁷

Divan-ı Harp Mahkemesinin çalışmalarına başladığı 15 Ocak 1931 gününe kadar ise, 16’sı kadın olmak üzere 220’den fazla kişi tutuklandı. Bunların 156’sı hakkında lüzum-u muhakeme kararı verildi.⁹⁶⁸

Menemen Örfi Divan-ı Harp Mahkemesinde dokuz gün süren sorgula-

964 **Anadolu**, 12 Kânunusani 1931; **Hizmet**, 12 Kânunusani 1931; **Serbest Cumhuriyet**, 13 Kânunusani 1931.

965 **Anadolu**, 13 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 6 Kânunusani 1931.

966 **Hizmet**, 13, 14, 15 Kânunusani 1931; **Anadolu**, 12, 15 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 15 Kânunusani 1931.

967 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 3, İ 4, C 24, s. 5-8; **Hizmet**, 16 Kânunusani 1931.

968 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 3, İ 4, C 24, s. 5-8; **Hizmet**, 16 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 15 Kânunusani 1931.

ma sonucunda ilk muhakeme 20 Ocak 1931 günü tamamlandı. İlk sorgulama safhasında 124 kişinin sorgulaması yapıldı. Yine bu sırada 24 zanlı da yargılandı.⁹⁶⁹

Örfi Divan-ı Harp de bir süre ara verilen zanlıların muhakemelerine 24 Ocak 1931 günü yeniden başlandı. Muhakemelerin birinci safhasında yargılamaları tamamlanan 105 zanlı hakkında savcı iddianamesini okudu. Bu iddianame üzerine zanlıların bir kısmı müdafaalarını sözlü olarak yaparken diğer bir kısım da yazılı olarak vereceklerini bildirdi. Geriye kalan kısmı ise, kendilerine atfedilen suçların neler olduğunu gösteren maddelerin yazılı olarak verilmesini istediler. Buna göre, müdafaalarını yapacaklarını da Divan-ı Harp Başkanlığına bildirdiler. Başbakanlık zanlıların bu isteklerini kabul ettiği gibi, ayrıca savunmalarını sözlü olarak yapanların müdafaalarını da zapta geçirdi.⁹⁷⁰

Divan-ı Harp muhakemeleri sona eren birinci grupta da yer alan zanlılardan 27 kişi beraat ederken, 85 kişi hakkında karar verilemedi. Verilen kararlarda TBMM onaylaması için Ankara'ya gönderildi.⁹⁷¹

Menemen Örfi Divan-ı Harbi 31 Ocak-1 Şubat 1931 tarihleri arasında yaptığı toplantılarda birinci grupta yer alıp, muhakemeleri tamamlanan zanlılar hakkında kararını verdi. Verilen karara göre; 32 kişi idama, 5 kişi 24 sene hapse, 6 kişi 10 sene hapse, 1 kişi 12 sene hapis cezasına, 14 kişi 3'er sene hapse ve 17 kişi de birer sene hapis cezasına çarptırıldı.⁹⁷²

TBMM'de Divan'ı Harp tarafından haklarında ölüm cezası verilen 32 kişiden 28'inin cezalarının 2 Şubat 1931 günü yaptığı toplantı da onaylandı. Divan-ı Harp'in haklarında ölüm cezası verdiği 32 kişiden 2'si daha cezaları TBMM'de onaylanmadan önce vefat etmişti. Yine Divan-ı Harp tarafından ölüm cezasına çarptırılmasına karar verilen Manisa'nın Paşa Köyü'nden Kahya Ahmetoğlu İsmail ile Manisa'dan Terzi Talat'ın cezalarını da TBMM'si ikişer sene hapse çevirmiştir.⁹⁷³ Başbakanlık tarafından Menemen örfi Divan-ı harp başkanlığına da telgraf çekilerek TBMM'nin verdiği karar bildirilmiştir. Bunun üzerine Menemen'in çeşitli mahallerine 3 Şubat 1931'de idam cezasına çarptırılan 28 kişi için idam sehpaları konuldu. 4 Şubat 1931 günü de mahkumların idam cezaları infaz edildi.⁹⁷⁴

969 **Anadolu**, 15 Kânunusani 1931; **Hizmet**, 15 Kânunusani 1931.

970 **Anadolu**, 25 Kânunusani 1931; **Yeni Asır**, 25, 26 Kânunusani 1931.

971 **Anadolu**, 28, 29, 30 Kânunusani 1931.

972 **Anadolu**, 2 Şubat 1931; Yeni Asır ise, birinci grupta 92 zanlının yargılandığını bunlardan 32'sinin idama, 7'sinin 15 sene ağır hapis cezasına, 46'sinin birer sene hapse ve 7' sinin de altışar ay hapis cezasına çarptırıldığını belirtmektedir. **Yeni Asır**, 2 Şubat 1931.

973 **Anadolu**, 3 Şubat 1931; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 3, İ 4, C 24, s. 85-91.

974 **Anadolu**, 5 Şubat 1931; İdam cezasına çarptırılan 28 kişiden biri olan Bozalanlı Hüseyin 4 Şubat 1931'de diğer mahkûmlar asılırken fırsattan istifade ederek kaçmıştır. Bozalanlı

31 Ocak 1931'de Divan-ı Harp de yeniden muhakemelere başlandı. İlk önce Alaşehir'den tutuklanarak getirilen 25 zanlının muhakemeleri yapıldı. Daha sonra da eski Menemen kaymakamı Cevdet Bey ile Jandarma Yüzbaşısı Fahrettin Bey ve Jandarma askerlerinin muhakemeleri yapıldı. Bundan sonra Akhisar'dan Tevfik edilerek getirilenlerin muhakemelerine geçildi. Dördüncü parti olarak da Balıkesir'den getirilen zanlıların yargılanmalarına başlandı.⁹⁷⁵

Menemen Divan-ı Harp mahkemesinin 15 Şubat 1931 gününe kadar devam eden faaliyetlerinin neticesi şöyle idi: 424 zanlıya ait tahkikat evrakı incelenerek, bunlardan 233 şahıs hakkında lüzum-u muhakeme, 122 şahıs hakkında da men-i muhakeme ve 69 kişi hakkında da vazifesizlik kararı verildi. Haklarında men-i muhakeme ve kararı verilenler tahliye edildi. Vazife ve salahiyet harici görülen 69 kişi hakkındaki tahkikat evrakı da mahallî savcılıklara iade edildi. Bunlardan başka daha Divan-ı Harp karar hakimliğinde incelenmekte olan 74 tahkikat evrakı vardı.⁹⁷⁶

16 Şubat 1931 tarihinde ise, Foça hadisesinin tahkikatı bitti. Tutuklanan 20 zanlıdan 19'u da tahliye edildi. Yalnız Foça kaymakamına suikast yaptığı iddia edilen Mehmet Ali isimindeki zanlı tutuklu olarak kalmışsa da daha sonra o da tahliye edilmiştir.⁹⁷⁷

Balıkesir'de yakalanıp, Menemen'e getirilen zanlıların yargılanmaları da 17 Şubat' da bitmiştir. Menemen Divan-ı Harp Mahkemesi, Balıkesirli Şeyh Halil Efendioğlu *İstiklal* gazetesi sahibi İbrahim Sururi Bey'in 6 ay hapis ve 75 lira para cezasına, Kahveci Servet ile Arnavut Cemal ve İbrahim Sururi Bey'in kardeşi Mustafa'nın 3'er ay hapis ve 25 lira para cezasına, eski nazır ve mebuslardan Vehbi Bey'in önce beratına sonra askerî bir meselede söylediği sözlerden dolayı 6 ay İstanbul'da ikametine karar verildi.⁹⁷⁸

Menemen Örfi Divan-ı Harp Mahkemesinin kurulmasından, 28 Şubat 1931 akşamına kadar geçen zaman içinde karar hakimliğince 606 zanlıya ait tahkikat evrakı incelendi. Bunlardan 272 şahıs hakkında son tahkikatın açılması, 225 kişi hakkında men-i muhakeme ve 79 kişi hakkında ise, vazifesizlik kararları verildi.⁹⁷⁹

Ayrıca, eski Menemen Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Fahri ile Menemen alayından Yüzbaşı Mehmet Ali Efendilerin suçlarının askerî olduğu Di-

Hüseyin 17 Şubat'ta Manisa'nın Akgedik köyünde yakalandı. Menemen'e getirilerek 18 Şubatta idam edildi. **Anadolu**, 18 Şubat 1931.

975 **Anadolu**, 1,3 Şubat 1931.

976 **Yeni Asır**, 17 Şubat 1931; **Anadolu**, 17 Şubat 1931.

977 **Yeni Asır**, 17 Şubat 1931.

978 **Anadolu**, 18 Şubat 1931.

979 **Yeni Asır**, 1 Mart 1931; **Anadolu**, 1 Mart 1931.

van-ı Harpçe tespit edilerek bunların I. Kolordu Askerî Mahkemesinde yargılanmalarına karar verildi.⁹⁸⁰

Menemen'de gerici bir ayaklanma sonucu şehit edilen Kubilay'ın ölüm haberi İzmir'de duyulunca buna halktan pek çok kimse inanmadı ve vahşi olaya büyük tepki gösterdi. Şehit Kubilay'ın Menemen Türk Ocağının üyesi olması İzmir Türk Ocaklılarının üzüntüsünü daha da arttırdı. Ocaklılar Kubilay'a sahip çıkarak, devrimlerin korunması yolunda yalnız olmadığını gerek *Fikirler* dergisindeki yazılarıyla, gerekse olay karşısında gösterdikleri tepkiyle kanıtlamışlardır. Ayrıca, Kubilay ile birlikte şehit olanların ailelerine yardım yapılması teklifi de Türk Ocağı idare heyeti tarafından kabul edilerek, şehit ailelerinin çocuklarının okutulması suretiyle yardım edilmesi fikri benimsendi.⁹⁸¹

Menemen kazasındaki Türk Ocağı mensupları, 29 Aralık 1930 günü yaptıkları toplantı da, Menemen hadisesi sırasında gericileri alkışlayanların isimlerini mahalle mahalle dolaşp tespit edip, bu isimleri hükûmete bildirme kararı aldı.⁹⁸²

Kubilay'ın cenaze törenine, İzmir Türk Ocaklılarının katkılarıyla yurdun her köşesinden gelen büyük bir halk kitlesi katıldı. Türk Ocaklılar Kubilay'ı son yolculuğunda yalnız bırakmadı. İzmir Türk Ocağı adına Asım İsmet Bey'in cenaze töreninde yaptığı konuşma törende bulunan herkesi ağlattı. Törene katılanlar, devrimleri korumak için ant da içmişlerdir.⁹⁸³ Bir yıl sonra İzmir Türk Ocağı, bütün İzmir cemiyetlerinin de iştirakiyle Şehit Kubilay ve arkadaşlarının aziz hatıralarını taziz için ihtifal tertip etti.⁹⁸⁴

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra, meydana gelen Menemen Olayı ülkedeki rejimi tehdit etti. Olaydan sonra Türkiye'deki rejim ve ideoloji de bir sertleşme dönemine girildiğini görülmektedir. Bu sırada Halk Fırkası da derlenip toparlanma dönemine girdi. 10 Mayıs 1931 de Cumhuriyet Halk Fırkasının III. Büyük Kongresi Ankara'da toplandı. Bu kongre de Halk Fırkasının "6 Oku" tamamlanarak "6 ilke" belirlendi. Yine bu kongre sırasında genel seçimlerin tek dereceli olması ve kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi de kabul edildi.⁹⁸⁵ Ayrıca, kongrede Türk Ocakları olağanüstü kurultayını toplayarak kendini feshetti (10 Nisan 1931) bütün mallarını Halk Fırkasına devri kararını da alındı. Kongreden bir süre sonra bütün

980 *Anadolu*, 5 Mart 1931.

981 Ayrıntılı bilgi için bk. Günver Güneş, *İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931)*, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.91.

982 *Hizmet*, 30 Kânunuevvel 1930.

983 *Yeni Asır*, 31 Kânunuevvel 1930.

984 *Fikirler Dergisi*, C IV, S 75, 1 Kânunusani 1932, s.6-9.

985 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C 1, İstanbul 1984, s. 569.

yurtta kültür müessesesi olarak “Halkevleri” açıldı. Böylece halkın politik ve ideolojik olarak örgütlenmesi sağlandığı gibi, Cumhuriyet Halk Fırkasından bağımsız bir örgütün olması da engellendi.⁹⁸⁶ 1932 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti Devleti iktisadi alanda “Devletçilik” politikasını benimsedi. Yine bu dönemde Kadro dergisi (Ocak 1932-Ocak 1935) de yayımlandı. Bu dergi, Dünya kapitalizminin geçirdiği 1929 Buhranın etkisi altında, Türkiye’yi kapitalist olmayan bir yoldan sanayileştirme fikrini savunmuştur.⁹⁸⁷

3.5. Halk Fırkasının Kuruluşu ve Tek Parti Yönetiminin Oluşumu*

I. Meclisin dağılmasından sonra, Ankara’da Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında bazı vekillerle, Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim Kurulu üyelerinden oluşan bir seçim bürosu kurulmuş ve Mustafa Kemal Paşa bu kurulla birlikte, seçimden sonra Halk Fırkasına dönüştürülecek olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin aday listelerinin oluşturulması çalışmalarına başlamıştır.⁹⁸⁸

II. Meclis seçim sonuçlarının büyük ölçüde belli olması üzerine Mustafa Kemal Paşa 18 Temmuz 1923’te Belediye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Reislerine bir tebrik mesajı göndermiştir.⁹⁸⁹ II. Mecliste yer alan toplam 333 milletvekilinin 207’si (%62,2) bir sonraki meclise seçilmiş, 126’sı ise seçilememiştir.⁹⁹⁰

Meclis albümünde adı geçen 437 I. Meclis üyesinden 125’i II. Meclise seçilmiştir.⁹⁹¹ Bunların büyük bölümü Birinci Grup üyesi mebuslardır. Birinci Mecliste İkinci Grup üyesi olan mebuslar tasfiye edilmiştir. 9 Eylül 1923’te Halk Fırkasının kuruluşu gerçekleşti, aynı gün Dokuz Umde esas olmak üzere hazırlanan tüzük (Halk Fırkası Nizamnamesi) de kabul edilmiştir. 11 Eylül 1923 tarihinde ise Dâhiliye Vekâletine başvurularak Halk Fırkası resmen kuruldu.⁹⁹²

986 Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii**, Ankara 1965, s. 95; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara 1993, s. 157; Tunçay, **age.**, s. 298-311 ve 318-321.

987 Timur, **age.**, s. 163 ve 168.

* Prof. Dr. Zeki Çevik, Balıkesir Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zcevik41@hotmail.com.

988 Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım, Millî Mücadele**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961, s. 138.

989 Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C IV, TTK Yay., Ankara 1991, s. 546.

990 Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı-Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2014, 2. Baskı, s. 50.

991 Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet-İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 584.

992 Mehmet Kabasakal, **Türkiye’de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991, s. 96; Sabahattin Seleki, **Anadolu İhtilali**, Burçak Yayınevi, 4. Baskı,

II. Meclis toplanmadan birkaç gün önce 7 Ağustos 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi bazı milletvekilleri Halk Fırkası tüzüğünü hazırlamak üzere toplandı. Bu Halk Fırkası adına yapılan ilk toplantıda Mustafa Kemal Paşa'nın tüzük tasarısı milletvekillerine dağıtıldı. 9 Ağustos'taki toplantıda dağıtılan tüzük tasarısı görüşüldü. 11 Eylül'deki toplantıda da Mustafa Kemal Paşa parti genel başkanlığına seçildi. Toplantıda ayrıca yönetim kurulu üyeleri de belirlendi. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ve ekleri ikinci meclisin 23 Ağustos 1923 günkü toplantısında 14'e karşı 213 oyla onaylandı. Antlaşma hükümlerine göre İtilaf Devletlerinin kuvvetleri çekilerek İstanbul ve Boğazlar 6 Ekim'de Türk kuvvetlerine teslim edildi. 29 Ekim'de Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanlığına seçilince, İsmet [İnönü] Paşa'yı tüzükte bu yönde bir madde olmamasına rağmen, 19 Kasım 1923'te Halk Fırkası Reis Vekilliğine atadı.⁹⁹³

Halk Fırkasının ilk Genel Başkan Vekili olan İsmet Paşa, 20 Kasım 1923 günü, bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezlerine gönderdiği tamimde; *...Bütün vatana kurtuluş ve bağımsızlığı getiren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, barış devrinin feyizli gelişmelerini sağlamaya çalışmak üzere, bugünden itibaren Halk Fırkası'na dönüşecek ve Cemiyet'in bütün idare kurulları, Halk Fırkası idare kurulları olarak vazifeye devam edeceklerdir...* diyordu.⁹⁹⁴

Tek Parti Dönemi'ne bakıldığında beş tane parti programı hazırlandığı görülmektedir. Bu programlar; 1923, 1931, 1935, 1939 ve 1943 yılları parti programlarıdır. 1923 ve 1931 yılları arasında kalan sürede çeşitli parti nizamnameleri de hazırlanmıştır. Ancak nizamnameler kurumsallaşma, kadrolaşma, organizasyon gibi daha çok parti içi işlerle ilgilidir. Tek partili dönemin ilk parti programı, 8 Nisan 1923'te yayımlanan ve Dokuz Umde olarak adlandırılan bir seçim bildirgesidir.⁹⁹⁵

İstanbul 1968, s. 601; Demirel, Halk Fırkası kuruluş dilekçesinin İçişleri Bakanlığına verilmiş tarihini 23 Ekim 1923 olarak veriyor ve sonradan da kuruluş tarihinin İzmir'in işgalden kurtarıldığı 9 Eylül olarak kabul edildiğini belirtiyor, Demirel, **Tek Partinin İktidarı...**, s. 62; CHP'nin resmî sitesinde ise İçişleri Bakanlığına başvuru tarihi 9 Eylül olarak verilmiştir. M. Akif Hamzaçebi, **CHP Tarihi**, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi> Erişim Tarihi: 29.04.2020.

993 Demirel, **age.**, s. 61-62.

994 Tamimin tam metni için bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952**, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 582-583; Sadeleştirilmiş şekli, Hikmet Bila, **Sosyal Demokrat Süreci İçinde CHP ve Sonrası**, Milliyet Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 56-57.

995 Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇT-TAD)**, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s. 235; Partinin dokuz ilkesinin sunulduğu bu program için bk. K. Atatürk, **Nutuk**, C II, Kültür Bakanlığı Yay., 1000 Temel Eser: 68, İstanbul 1975,

Parti kendisini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olarak kabul ettiğinden 15 Ekim 1927'de toplanan kongre Partinin ikinci büyük kongresidir.⁹⁹⁶

Fırkanın üçüncü büyük kongresi tarafından kabul edilen 1931 yılındaki programı sekiz ana bölümden oluşmaktadır. Partinin dördüncü büyük kurultayında onaylanan 1935 yılındaki programda geleceği kapsayan tasarıların ana hatları topluca yazılmıştır ve sekiz bölümdür. Yine sekiz bölümden oluşan 1939 yılı programı da partinin beşinci büyük kurultayında kabul edilmiştir. Tek partili dönemin son parti programı ise 1943 yılında partinin altıncı büyük kurultayında kabul edilmiştir. Bu son program ise altı ana bölümden oluşmaktadır.⁹⁹⁷

Tek Parti Dönemi'nde Halk Fırkasının milletvekili adaylarını yukarıda da belirttiğimiz üzere 1923 seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki bir seçim kurulu belirlemiştir. Halk Fırkasının kurulmasından sonra hazırlanan partinin 1923 tüzüğünde bu yetki partinin genel başkanı, genel başkan vekili ve parti genel sekreterinden oluşan üç kişilik genel başkanlık divanına verilmiştir. Ancak uygulamada asıl belirleyici genel başkanlar olmuştur. Hatta bu yetki 1927 seçimlerinden önce parti tüzüğüne de yansımış ve 1927 seçimlerinde milletvekillerini belirleme yetkisi tek başına parti genel başkanına verilmiştir. Adaylar belirlenirken bürokratlar hiç görmedikleri illerden aday gösterilerek seçilmişlerdir. 1935 seçimleri kadınlara seçme seçilme hakkı verildikten sonra yapılan ilk genel seçimdir. Seçilen 444 milletvekilinin 18'i kadındır. Bu seçimde 13 parti destekli bağımsız milletvekili seçilmiştir. Bu 13 milletvekilinin 4'ü gayrimüslimdir. Böylece Cumhuriyet Dönemi'nde ilk kez Ermeni, Yahudi ve Rum milletvekilleri meclise girmiştir. Gösterilen aday sayısı 1927 ve 1931 seçimlerinde olduğu gibi seçilecek milletvekili sayısı kadardır. Yani ikinci seçmenlere yine çoktan seçme hakkı tanınmamıştır.⁹⁹⁸

1923'ten tek parti yönetiminin sona erdiği 1946'ya kadar 1.037 kişi milletvekili seçilmiştir. Bunların 1.032'si CHP adayı veya CHP'nin desteklediği bağımsız adaylardır. Sadece 1923 seçiminde arkasında partinin desteği olmayan Gümüşhane'den Zeki [Kadirbeyoğlu] Bey ve Eskişehir'den Emin [Sazak] s. 329-330.

996 **CHP-On Beşinci Yıl Kitabı**, s. 6, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>, Erişim Tarihi: 28.04.2020.

997 Geniş bilgi için bk. **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı**, TBMM Matbaası, Ankara 1931; **C.H.P. Programı, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır)**, Ulus Basımevi, Ankara Mayıs 1935; **C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları**, Ulus Basımevi, Ankara 29 Mayıs-3 Haziran 1939; **Cumhuriyet Halk Partisi Programı ve Nizamnamesi**, (Partinin VI. Büyük Kurultayının 12/6/1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir.), Zerbamat Basımevi, Ankara 1943.

998 Demirel, **Tek Partinin İktidarı**, s. 21-22.

Bey Meclise bağımsız girmeyi başarmıştır. Kalan 1.032 aday ya CHP adayı ya da CHP'nin desteklediği bağımsız adaylardır.⁹⁹⁹

1923 seçiminde seçilen 286 milletvekilinden 284'ü Halk Fırkası adayı, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz sadece 2'si bağımsızdı. 1925'te yapılan ara seçimler sonucunda 3 bağımsız aday daha seçimi kazandı. Halk Fırkasından istifa edip Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılan milletvekili sayısı 28'dir. Daha sonra bağımsız Zeki [Kadirbeyoğlu]'nun katılımıyla bu sayı 29 olacaktır.¹⁰⁰⁰

1927-1946 arasında TBMM'de milletvekillerinin isim belirleme suretiyle kullandıkları toplam 518.507 oyun %99,95'ini oluşturan 518.216 oy -partinin istekleri doğrultusunda- kabul oyu olmuştur. Bu yirmi yıl boyunca TBMM'de kullanılan ret oyu sayısı sadece 258'de, çekimser oy sayısıysa sadece 33'te kalmıştır.¹⁰⁰¹ Mete Tunçay bu sistem için “oybirlikli demokrasi” terimini kullanmaktadır.¹⁰⁰²

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu partisi olan CHP, Türk siyasi tarihinin Tek Parti Dönemi'nin temsilcisi olmuştur. Bir siyasi partinin, tek başına meclisi, hükûmeti ve devleti temsil ettiği Tek Parti dönemi, 1924 TCF'nin ve 1930 SCF'nin kısa ve etkin olmayan çok partili hayata geçiş denemelerinin dışında, Türkiye'de hâkim olmuştur.

CHF'nin 1923'te kabul ettiği nizamnamesinin 8. maddesine göre parti her yıl büyük kongresini yapacaktı. Sadece olağanüstü sebeplerle bu bir yıl ertelenebilirdi. Buna rağmen büyük kongresini 4 yıl gecikmeyle milletvekili seçimlerinden hemen sonra 15 Ekim 1927'de yapabildi. Mustafa Kemal Paşa açış konuşmasında Sivas Kongresi'nin partinin ilk kongresi olduğunu söyledi, dolayısıyla bu kongrenin ikinci kongre olarak kabul edileceğini belirtti. Bu kongrede partinin cumhuriyetçi, laik, halkçı ve milliyetçi olduğunun belirtildiği yeni bir nizamname kabul edildi. Böylece 1923 nizamnamesinde yer alan halkçılık ve milliyetçilik ilkelerine 1927'de cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri eklenmiş oldu. Diğer iki ilke devletçilik ve inkılapçılık (devrimcilik) ise 10-18 Mayıs 1931'de gerçekleşen CHF'nin üçüncü büyük kongresinde benimsenen parti programında yer alacaktır. Böylece 6 Ok'ta sembolleşen

999 Demirel, *age.*, s. 18.

1000 Ara seçimde İkinci Meclise giren bu 3 bağımsız üye şunlardır: Şevket [Ödül] Bey (Kırklareli), Zeki [Karakimseli] Bey (Kayseri) ve [Sakallı] Nurettin Paşa (Bursa), Demirel, *age.*, s. 43, 45.

1001 Demirel, *age.*, s. 24, (dipnot 17'de; Meral Demirel, “Oybirlikli Demokrasi Açısından 1920-1945 arasında TBMM'deki Oylamalar”, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koral-türk, *Mete Tunçay'a Armağan* içinde, İstanbul 2007, s. 739.)

1002 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Baskı, İstanbul 1999, s.314.

ilkeler tamamlandı.¹⁰⁰³

Gazi Mustafa Kemal Paşa 1930'daki çok parti denemesi sonrası bir konuşmasında gerçekte tek partili düzeni sakıncalı gördüğünü, ancak bir zorunluluk durumuna gelmiş olan bu tür bir yönetimin sakıncalarının ortadan kaldırılmasına çalışılması gerektiğini söyleyerek, aynı zamanda tek partili bir düzenin uygulanacağını da açıklamıştır.¹⁰⁰⁴

24 Nisan 1931'de tamamlanan genel seçimlerde 317 milletvekili seçilmesi gerekirken 10 eksiklikle bu sayı 307 olmuştur. Daha sonra yapılan ara seçimlerde 41 milletvekili daha seçilmiştir. Böylece IV. Mecliste toplam üye sayısı 348 olmuştur.¹⁰⁰⁵

Dördüncü Meclis ise verilen bir önergeyi 5 Aralık 1934'te oy birliğiyle kabul ederek seçimin yenilenmesi kararı aldı. Aynı gün yapılan 2. celsede yine hazır bulunan 258 milletvekilinin oy birliğiyle kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı. Ayrıca oy kullanma yaşı 18'den 22'ye çıkarıldı.¹⁰⁰⁶ 8 Şubat 1935'te tamamlanan seçimlerde partinin gösterdiği adaylardan 17'si kadın 286 milletvekili oy birliğiyle seçildi.

Partinin IV. Kurultayı 9 Mayıs 1935'te toplandı. Atatürk'ün katıldığı bu son Kurultayda partinin adı "Cumhuriyet Halk Partisi"ne dönüştürüldü. Tüzcük değişikliğiyle parti ile hükûmetin kaynaştırılması yoluna gidildi. Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün yayımladığı genelgeyle İçişleri Bakanı parti yönetim kuruluna alındı ve Genel Sekreterlik görevi verildi; parti il başkanlıklarına il valileri getirildi.¹⁰⁰⁷

Parti-devlet bütünleşmesi sonucu, tek parti hâkimiyeti ülkede giderek yerleşmiştir. Bu bütünleşme 1935 Kurultayında partinin ana esasları arasına

1003 Demirel, **age.**, s. 103-104; **Dünden Bugüne Cumhuriyet Halk Partisi**, s. 7, 10, <https://content.chp.org.tr/file/46181.pdf>, Erişim Tarihi: 09.05.2020.

1004 Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983, s. 28-29; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezisinde 29 Kasım 1930'da Trabzon'da yaptığı konuşmada belirtilen bu düşünce ve niyetini açıkça görmekteyiz: *...Karşımızda birçok fırkalar varmış gibi her gün daha fazla bir faaliyetle çalışmak, fikirlerimizi halk kütlelerinin içine yaymak ve köylerimize kadar götürmek mecburiyetindeyiz. Her an tarihe karşı, cihana karşı hareketimizin hesabını verebilecek bir vaziyette bulunmak lâzımdır. Tasavvur (tasarım) ve faaliyetlerimizde bu kadar hassas ve müteyakkız (uyanık) bulunmak suretiyle muhalifsiz bir fırkanın mahzurlarını bertaraf etmiş (sakıncalarını gidermiş) oluruz. Hâkimiyeti Milliye*, 30 Teşrinisani 1930.

1005 Demirel, **age.**, s. 144.

1006 **TBMM ZC**, Devre IV, C 25, s. 81-85, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025012.pdf>, Erişim Tarihi: 14.05.2020.

1007 "CHP Kurultaylar Tarihi", **Bugün**, 20 Mayıs 2010.

giren altı ilkenin 1937 yılında Anayasa'ya alınmasıyla tamamlanmıştır.¹⁰⁰⁸

İsmet İnönü'nün 18 Haziran 1936 tarihinde parti teşkilatında yayımlanan bir bildirisinde; *Cumhuriyet Halk Partisinin memleketin siyasî ve içtimai hayatında güttüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve Partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak için bundan sonra Parti faaliyeti ve Hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha amelî bir beraberlik temin edilmesine Genbaşkurca [Genel başkanlık kurulu] karar verilmiştir.*¹⁰⁰⁹ diyerek parti ve hükümet bütünleşmesine açıklık getirmektedir. Bu bütünleşmeden devletin mi, hükümetin mi yoksa partinin mi öne çıktığı sorusuna net bir cevap getirilememektedir. Öyle ki, o dönem uygulanan politikalara bakıldığında devlet, hükümet ve parti arasındaki sınırın oldukça belirsiz olduğu söylenebilir.¹⁰¹⁰

Tanör'e göre bu dönemden bir "parti devleti" diye söz etmek yerine, CHP'nin bir "devlet partisi" olduğunu söylemek daha uygun düşmektedir. Hükümet meclise değil; meclis, hükümet ve lidere bağımlı bir çalışma düzeni içerisinde olmuştur. Bu dönemde, meclisin hükümet üzerinde etkili bir denetimi yoktu.¹⁰¹¹ Bu yetki tümüyle, Atatürk'te ve kısmen de onun hükümet ve devlet adamı olan İnönü'de olmuştur. Atatürk'ten sonra da Tek Parti Dönemi'nin en etkili ismi İnönü olmuştur. Şeflik sistemi ise, ancak otoriter bir rejim biçimidir. Böyle bir rejim, şekiller ne olursa olsun, çoğunluğun iradesini azınlığın iradesine bağlayan bir kahraman, bir tek adam idaresi demektir. Yani Tek Parti sistemidir.¹⁰¹²

Bu sebeple, parti ve devlet bürokrasisinin önde gelen isimlerinden biri olan İsmet İnönü, Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığına seçilecek konumda bir adaydı.¹⁰¹³ Ülkede otorite boşluğu olmaması ve iç çatışmanın yaşanmaması için Meclis yirmi dört saat içinde yeni Cumhurbaşkanı ola-

1008 Yılmaz Gülcan, **Cumhuriyet Halk Fırkası (1923-1946)**, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 186; **CHP'nin On Beşinci Yıl Kitabı**'na göre bu 6 ilke 5 Şubat 1937 tarihinde Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 2. maddesine şu şekil eklenmiş ve gerekçelendirilmiştir: '*Madde- 2: Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçudur. Resmî dili Türkçedir. Makarri Ankara şehridir.*' Bu maddenin kabulü ile Türkiye devletinin, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından konulan ve memlekette tatbik edilen Kemalist prensiplere dayanan ileri bir siyasî varlık olduğu kanuni bir şekilde ifade edilmiştir., s. 13, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>, Erişim Tarihi: 28.04.2020.

1009 Turan İlhan, **İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. No: 98, Ankara 2003, s. 207.

1010 Sevda Mutlu, "Tek Parti Döneminde Parti Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: "Dilek Sistemi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 29, S 86, Temmuz 2013, s. 58.

1011 Bülent Tanör, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, Kaynak Yay., 4. Baskı, İstanbul 1999, s. 316-317.

1012 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 49-50.

1013 Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yay., İstanbul 2002, s. 127.

rak İsmet İnönü'yü seçmişti. Oysa Parti, Genel Başkanını henüz seçmemişti. Cumhurbaşkanı seçilen İnönü, bir an evvel partinin de başında olmalıydı. Atatürk'ün vefatının ardından 26 Aralık 1938'de CHP'nin 1. Olağanüstü Kurultay toplandı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü "Değişmez Genel Başkanlık"na seçildi; Atatürk'e "Ebedi Şef", İnönü'ye de "Milli Şef" unvanı verildi. Partinin Genel Başkan Yardımcılığına Başbakan Celal Bayar, Genel Sekreterliği-ne İçişleri Bakanı Refik Saydam getirildi.¹⁰¹⁴

Tek Parti sistemi, rejimde tek bir partiden başka partinin bulunmadığı ve ülke yönetiminin bu tek partinin tekelinde olduğu parti sistemidir. Bu parti sisteminin totaliter, otoriter ve pragmatik Tek Parti sistemleri olarak çeşitleri vardır. Atatürk Dönemi CHP totaliter bir ideolojik yönetimden çok pragmatik politik uygulamalara dayanan bir partinin rol oynadığı sistem, yani pragmatik tiptir.¹⁰¹⁵ Bu açıdan, Türkiye'deki Tek Parti sistemi, burjuvazinin gelişmesi ve aynı zamanda da çoğulcu siyasetin gerekli şartlarının oluşturulması için bir geçiş olarak değerlendirilmektedir.¹⁰¹⁶

Bu dönemde izlenen politikaların temelinde, Yerasimos'a göre, hem "Batılılaşma", hem de "Türk Ulusu" inşa etme düşüncesi vardı.¹⁰¹⁷ Türkiye'de Tek Parti Dönemi, uluslaşma sürecini içeren toplum yapılandırılmasının önemli bir aşaması olmuş, siyasallaşma ve demokratikleşme bu sürecin tamamlayıcıları olmuştur.¹⁰¹⁸ Bu açıdan, Türkiye'deki Tek Parti Dönemi'ni, ulus-devlet olmanın, modernleşmenin, ekonomik kalkınmanın, siyasallaşmanın ve demokratikleşmenin bir süreci olarak tanımlamak mümkündür.

Tek Parti Dönemi'nde, iktidarı tek başına elinde tutan CHP'de ülkedeki tüm kesimleri temsil ettiği düşüncesi hâkimdi. Bu düşüncesinin iki ideolojik dayanağı vardı: Birincisi, onu kurtarmış ve kurmuş olan CHP'nin ülkeyi yönetmenin hakkı olduğu düşüncesi; CHP kadrosu kurtuluş ve bağımsızlığın kazanılmasını sağladığı gibi ülkenin sosyoekonomik meselelerine ve geri kalmışlığına çözüm bulacak, kısacası geleneksellikten modernliğe geçişi sağlayacak; toplumu ve ülkeyi kalkındıracaaktır. İkincisi de sınıfsal yapının zayıflığı dolayısıyla, CHP kendisini toplumun tüm kesimlerinin "temsilcisi" ve "ulusal bir parti" olarak tanımlıyordu. Ülkede sınıf olmayınca ulusal bir parti olarak CHP, tüm toplumsal kesimleri temsil edebiliyor ve Tek Parti yö-

1014 "CHP Kurultaylar Tarihi", **Bugün**, 20 Mayıs 2010.

1015 Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler**, Alfa Yay., İstanbul 2001, s. 27-28.

1016 Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yay., 4. Baskı, İstanbul 1999, s. 166.

1017 Stefanos Yerasimos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye** (iç.), Drl. İrvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., 2003, s. 76.

1018 Tanör, **age.**, s. 226.

netiminin meşruluğunu buna dayandırıyor. ¹⁰¹⁹

Mustafa Kemal Paşa daha 19 Ocak 1923'te İzmit'te halkla birlikte yaptığı bir toplantıda ülkedeki sosyal kesimleri tek tek ele alıp açıklamalarda bulunmuş ve kurulacak Halk Fırkasının tek bir sınıfa dayalı olmayacağını vurgulamıştı. Parti bütün halkın çıkarlarını gözetecekti. ¹⁰²⁰

Bu anlayıştan hareketle, Cumhuriyet Türkiye'sinin Tek Partisi olan CHP'nin de devlet ile bütünleştiğini söylemek mümkündür. Tek Parti Dönemi'nde CHP, halkı, meclisi, hükûmeti ve devleti temsil ediyordu. Parti, meclise-hükûmete ve devlete hâkim konumdaydı. Tüm bu hâkimiyeti elinde bulunduran parti de "Değişmez Genel Başkan"a bağlı idi. *1935'te CHP parti ile devletin birleştirilmesini öngören tasarıyı kabul etti; CHP Genel Sekreteri İçişleri Bakanlığı görevine getirilirken, partinin vilayet örgütlerinin başkanları kendi vilayetlerine vali olarak atandılar.* ¹⁰²¹

Tarık Zafer Tunaya Atatürk Dönemi'nin demokrasiye geçiş dönemi olduğunu söyleyerek şu değerlendirmeleri yapmaktadır: ¹⁰²²

Bugüne gelelim: Birinci Meclis demokratik, ama ondan sonraki dönemler demokratik değil miydi acaba? Başlayan bir devrim veya ihtilal hareketinde demokrasiyi ne kadar arayabiliriz, bilmiyorum. Fakat objektif olarak bütün bu oluşumlarda demokratik bir gidiş var ve devrimin çizgisi, milli hâkimiyete doğru bir gidiştir. Anayasa hukukunda meclis hükûmeti ne dereceye kadar demokratikse, TBMM'de o kadar demokratiktir.

Çünkü bu durumda meclis içinde bir küçük grup iktidara hâkim olur ve bu grupla çoğunluk arasındaki ilişkiler gelişimi tayin eder. TBMM, yüzyıllarca tarih sahnesine ve devlet yönetimine çıkmamış bir halk kitlesinin yavaş yavaş gün ışığına çıkması olayıdır. Ama bu meclisin birtakım müesseseleri kurup kuramadığı ayrı bir sorundur. Atatürk kendisi de söyler; ortada tek partili bir Cumhuriyet vardır.

Acaba bu tek parti rejimi, örneğin faşist yahut sosyalist bir tek parti rejimiyle aynı mıdır? Hayır, değildir. Otoriter bir yönü vardır ama totaliter bir yönü yoktur. Kendi kendini sürekli saymıyor bu meclis... CHP türdeş olmayan heterojen bir parti niteliği taşıdığı halde Müdafaa-i Hukuk ideolojisine sadık kalır ve ne tasfiye hareketlerine ne de oy avcılığı ya da din sömürücülüğüne gider. Bu aslında devrim tarihinde bir halka, bir parantezdir ve bir süre sonra kapanacaktır.

1019 Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yay., İstanbul 2012, s. 67-68.

1020 Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1982, s. 80.

1021 Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yay., İstanbul 2002, s. 82.

1022 İdris Küçükömer-Bütün Eserleri 5, **İdris Küçükömer'le Türkiye Üstüne Tartışmalar**, Bağlam Yay., İstanbul 1994, s. 120.

Eğer klasik demokrasi açısından bakarsanız, bir tek parti rejiminin her yerde olduğu gibi Türkiye’de de birçok sakıncaları görülebilir. Anayasa mekanizması donar, seçim kurumu doğru dürüst işlemez; meclis çalışmaları bildiğimiz biçimde işleyip gelişmez. Ama bütün bu Atatürk dönemi parantezi, pekâlâ bilinç kazandırma bakımından birçok yararları da olmuş bir rejimdir.

1939 CHP V. Büyük Kurultayına, ocak, bucak, kaza ve vilayet kongrelerinden toplanarak gelen halkın dilek ve isteklerinden hareketle, dönemin Türkiye’inde öne çıkan sosyoekonomik meselelerin çözümlenmesinin “Dilek Sistemi” ile gerçekleşmesi amaçlanmıştır. Parti-devlet bütünleşmesinin bir göstergesi olarak ele alınıp değerlendirilen “Dilek Sistemi”, işlerliği tartışmalı olmakla birlikte, Tek Parti Dönemi’nde, katılımcı demokrasinin yaşatılma çabası ve küçük çapta da olsa bir demokrasi platformu oluşturması açısından, demokrasiye geçiş hazırlığı olarak değerlendirilebilir.¹⁰²³

V. Kurultay 29 Mayıs 1939’da toplandı ve tüzükte değişiklik yapıldı. Başbakanın aynı zamanda Parti Genel Başkanı olması uygulamasına son verildi. İçişleri bakanının, parti genel sekreteri, valilerin il başkanı olması uygulaması terk edildi, memurların partiye üyeliği yasaklandı. Her ne kadar değişmez olsalar da dört yılda bir yapılan Parti Büyük Kurultayında Değişmez Genel Başkan yeniden seçilirdi. Bu uygulama çok partili sisteme geçiş kararının ardından, 10 Mayıs 1946’da toplanan CHP II. Olağanüstü Kurultayı’nda “Değişmez Genel Başkanlık” ifadesinin “Genel Başkan” şeklinde düzenlenmesine kadar sürmüştür.¹⁰²⁴

CHP’nin 611 sayfa tutarındaki *On Beşinci Yıl Kitabı*’nda Partinin kongreleri, amacı ve ilkeleri geniş bir şekilde işlenmiştir. Burada “Parti Teşkilatı” başlığı altında üst yönetimin hak ve yetkileri şöyle belirlenmiştir:¹⁰²⁵

Cumhuriyet Halk Partisinin değişmez Genel Başkanı, onu kuran Kemal Atatürk’tür. Genel Başkan, Partinin yüksek idaresini elinde tutar ve Partiyi temsil eder. Parti adına söz söylemek salahiyeti ancak Genel Başkanındır. Lüzum görürse bu hak ve salahiyeti Genel Başkan vekiline veya Parti Genel Sekreterine bırakır. Genel Başkan ve Vekili ile Genel Sekreterden müteşekkil olan Genbaşkur, partiyi ilgilendiren bütün iller için lüzum gördüğü kararlar alır. Büyük Millet Meclisi’ne aza seçilmesi işlerini idare eder. Partinin meb’us namzetlerini kararlaştırır. Genel Sekreter, Genel Başkan tarafından seçilir ve Genel Başkan adına iş görür ve reisi bulunduğu Genyönkurul ile yurt içindeki bütün parti teşkilatını ve partiyi ilgilendiren bütün işleri idare eder.

Halk Fırkası adıyla 9 Eylül 1923 tarihinde kurulan parti, iktidarı kay-

1023 Mutlu, agm., s. 53.

1024 “CHP Kurultaylar Tarihi”, **Bugün**, 20 Mayıs 2010.

1025 **CHP-On Beşinci Yıl Kitabı**, s. 8, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>, Erişim Tarihi: 28.04.2020.

betliği 14 Mayıs 1950 tarihine kadar ülkeyi yöneten tek parti konumundadır.

3.6. Türk Ocakları (25 Mart 1912-10 Nisan 1931)*

3.6.1. Türk Ocaklarının Kuruluşu

Türk Ocakları, Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısı içinde bir tepki ve kendini tanımlama akımı olarak doğan Türkçülük fikrinin II. Meşrutiyet Devri'nde teşkilatlanmasıyla ortaya çıkmıştır.¹⁰²⁶ Türkçülük fikrinin uyanışı ile birlikte Türk Derneği (1908), Genç Kalemler (1910) ve Türk Yurdu Cemiyeti (1911) gibi cemiyetler kurulmuş, Türk Yurdu Cemiyeti tarafından aynı adla bir dergi çıkarılmıştı. Türk Ocağının kurulmasına yönelik ilk adım Askerî Tıbbiye öğrencileri tarafından atıldı. Tıbbiyeli öğrenciler ve Türkçü aydınların görüşmeleri sonrasında fiilen çalışmaya başlayan Türk Ocağı yaklaşık dokuz ay sonra 25 Mart 1912'de resmen kuruldu. İlk İdare Heyeti Başkanı Ahmet Ferit Tek'ti. İkinci Başkan Yusuf Akçura, Genel Sekreter Mehmet Ali Tefvik ve Sayman Fuat Sabit'ti.¹⁰²⁷ “Cemiyetin amacı, akvâm-ı İslamiyenin bir rükn-i mühimi olan Türklerin, millî terbiye ve ilmî, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır” şeklinde açıklanıyordu. Ayrıca “Ocak, maksadını tahsile çalışırken, sırf millî ve içtimai bir vaziyette kalacak, asla siyasetle uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasi firkalara hadim bulunmayacaktır” deniliyordu.¹⁰²⁸ Bununla birlikte Türk Ocaklarının İttihat ve Terakki'nin, Türkçülüğe önem vermesiyle birlikte aralarında bir ideolojik bağ oluştuğu, Türk Ocaklarının İttihat ve Terakki'nin fikrî rehberliğini üstlendiği, maddi ve manevi desteği ile büyük şehirlerde şubeler açtığı düşünülmektedir.¹⁰²⁹

* Doç. Dr. Hatice Güzel Mummyakmaz, Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hatice.guzelmummyakmaz@gmail.com

1026 Yusuf Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Yay., İstanbul 1994, s. 48-49, 53-61, 118, 120-121; Fatma Müge Göçek, “Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, C 4, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 63-68; Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi...**, s. 166-167; M.Şükrü Hanioğlu, “Türkçülük”, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., C 41, 2012, s. 551-554.

1027 Yusuf Sarınoy, “Türk Ocağı”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C 41, İstanbul 2012, s.546.

1028 Hüseyin Tuncer-Yücel Hacaloğlu-Ragıp Memişoğlu, **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, Türk Yurdu Yay., Ankara 1998, s. 15; 1334 Tarihli Türk Ocağı Esas Nizamı için ayrıca bk. Füsün Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931)**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 105.

1029 Ayrıca, 1913-1914'te valilerin ve mutasarrıfların Türk Ocağının Türk gücü ile beraber İttihat ve Terakki lokallerinde çalıştığı, yönetim kurullarında İttihatçıların olduğu düşünülmektedir. Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi...**, s. 140-142. Enver Paşa'nın Türk Ocağına maddi yardımda bulunduğu, Türk Tarih Kurumu Arşivinde bulunan kendi el yazısıyla *Ahmet*

Türk Yurdu dergisi, 1917'den itibaren Türk Ocaklarının yayın organı halinde varlığını sürdürdü. Türkçülük fikrinin oluşturulması, sistemleştirilmesi ve yaygınlaştırılmasında büyük rol oynadı.¹⁰³⁰ Devrin fikir ve bilim adamları, Ocak bünyesinde toplanarak Türkçülük teorisinin kurulmasında çalıştılar. Konferanslar,¹⁰³¹ sohbetler, müsamereler, konserler ve serbest dersler¹⁰³² sayesinde ülkede Türkçülük bilincine sahip geniş bir kadro ortaya çıktı. Türk Ocakları çevresindeki düşünce atmosferi içinde yetişen Türk aydınları, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından, işgalci kuvvetlere karşı faaliyetlerini siyasi alana çekmişlerdir. İzmir'in işgali sonrasında ülkenin her tarafına yayılan mitinglerin düzenlenmesinde yerel cemiyetlerle birlikte Türk Ocakları da yer almıştı. Türk Ocaklılar, mitinglerin bazılarını doğrudan bazılarını içinde yer alarak organize etmişler, konuşmacıların içinde yer almışlardı. Böylece halkı mücadeleye karşı bilinçlendirmeye ve teşkilatlandırmaya çalışmışlardı.¹⁰³³ Anadolu'ya giderek Millî Mücadele'nin etrafında bütünlüş-

Agayef Beye bin lira veriniz şeklinde Kâzım [Orbay]'a yazdığı bir nottan anlaşılmaktadır. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın da yurt dışına çıkmadan önce Hamdullah Suphi'ye Türk Ocaklarının çalışmalarında kullanılmak üzere, on bin altın verdiği belirlenmektedir. Bazı kaynaklar, Enver Paşa'nın Türk Ocaklarına beş bin lira, Cemal Paşa'nın on sekiz bin lira yardımda bulunduğunu belirtirler. Tuncer vd., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, Türk Yurdu Yay., Ankara 1998, s. 41.

1030 *Türk Yurdu*, 18 Ağustos 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti tarafından, 24 Kasım 1911'de, on beş günlük periyotlar halinde çıkarılmaya başlanmıştı. İlk sayısında yayın amacı, "Türklüğe hizmet etmek ve faydalı olmak" şeklinde açıklanmıştı. 1918'de ilk devresi tamamlandı. 1923'te başlayan ikinci devresi, 1931 yılına kadar devam etti. Dergi bugüne kadar, yedi devrede yayımlanmıştır. 3. Devre (1942-1943), 4.Devre (1954-1957), 5.Devre (1959-1968), 6.Devre (1970), 7.Devre (1987). Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdu", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., 2012, C 41, s. 550-551; Sarıay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi...**, s. 164. Derginin 1911-1928'deki sayıları yeni harflere çevrilerek, 1929-1931 sayıları tıpkı basım olarak on yedi cilt halinde yeniden yayımlanmıştır. (Ankara 1998-2001),

1031 Konferanslar, Ocağın düzenli yürüttüğü faaliyetlerden birisidir. 1918 kongresine kadar 500 kadar konferans verilmiştir. Konferansı verenler arasında, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Yusuf Akçura, Mehmet Emin [Yurdakul] gibi önemli isimler vardır.

1032 Konferanslar, sohbetler, müsamereler, konserler ve serbest dersler, Türk Ocaklarının hem Cumhuriyet öncesi hem Cumhuriyet sonrası yaptığı düzenli faaliyetlerdir. Cumhuriyet öncesi dönem için bk. Tuncer vd., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, s. 15-86.

1033 Eric Jan Zürcher, **Millî Mücadele'de İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul 1987, s. 144. Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadelede Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü", **Hamdullah Suphi ve Gagauzlar**, Ed. Mehmet Şahingöz-Alper Alp, Türk Yurdu, Ankara 2016, s. 32; Hamdullah Suphi, Sultan Ahmet Mitingi'nde milleti düşmana karşı direnmeye şöyle davet ediyordu; *...Aziz millettaşlarım, milli bir tesanütle her zamandan daha fazla birbirimize sarılacağız. Dünyanın her tarafından gelen bedbaht ve mazlum insanlar son bir iltica yeri olan aziz vatanımızı başkalarına bırakmayacağız. ...Hepimiz mukaddes bir ittifaka girelim, hangi yaşta hangi meslekte hangi siyasi kanatta olursak olalım, bugün mukadderatı mevzu bahs olan İstanbul ve Anadolu'yu kurtarmak için sım sıkı toplanalım ve hep beraber çalışalım. ...Esarete razı değiliz. Biz esir olamayız, Türk vatanına karşı hazırlanan suikasti biliyoruz ve reddediyoruz. İstanbul ve Anadolu Türk kalacaktır!*, Hamdullah Suphi Tanrıöver,

mişler, Millî Mücadelenin hem fikri, hem teşkilatlanma safhalarında yer almışlar, yeni Türk Devleti'nin kuruluşunu desteklemişlerdi.¹⁰³⁴ Millî Mücadele dönemi şartlarından dolayı bazı şubeleri kapanan Türk Ocakları, 1922'den sonra yeniden açılmaya başladı. 29 Aralık 1922'de Hamdullah Suphi, Ankara Türk Ocağının açılışında yaptığı konuşmada, Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde 19 Ocak açıldığını söylemişti.¹⁰³⁵ Millî Mücadele döneminde de fikriyat açısından çeşitli adlarla yaşatılan¹⁰³⁶ Ocaklar, hükûmetin ve Mustafa Kemal Paşa'nın desteği ile Cumhuriyet döneminde hızlıca teşkilatlanabilmişti.¹⁰³⁷

3.6.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Ocaklarının Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu, yeni rejimin benimsenmesi ve yayılması için Türk Ocaklarını destek olarak görmüşlerdi. Türk Ocakları sadece milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaştırılmasında değil, halkçılık ilkesinin hayata geçirilmesinde de bir vasıta olarak görülmüştü. Türk Ocağı, halkın aydınlatılması için uzmanlık kurulları oluşturmuştu.¹⁰³⁸ Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Ocakları şubelerinin, yasa, mesai programı ve talimatname ile Türk Ocakları Genel Merkezine bağlı olarak çalışmaları sağlandı.¹⁰³⁹ Faaliyetleri için gerekli parayı, üye aidatlarından,

Dağ Yolu, Haz. Fethi Tevetoğlu, C 2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 188-189.

1034 Sarıнай, "Türk Ocağı", s. 546; Sarıнай, **Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi...**, s. 221-229.

1035 1919-1922 döneminde çalışmalarına ara vermek zorunda kalan İzmir Türk Ocağı, Ekim 1922'de açıldı. 22 Ekim 1922'de Hamdullah Suphi, İsmet Paşa, bazı mebuslar ve kalabalık halk grubunun katılımıyla Bursa Türk Ocağı açıldı. Kasım 1922'de Akhisar Türk Ocağı, Aralık 1922'de Konya, Manisa, Karaağaç, Soma, Bayındır, Urla, Salihli, Kuşadası, Söke, Edirne, Edremit, Ödemiş, Mudanya Türk Ocakları açıldı. Tuncer vd., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, Ankara 1998, s. 85-86.

1036 Adana Türk Gücü, Bergama Birlik Yurdu, Buldan Bilgi Yurdu, Simav Gençler Çalıştırma Yurdu, Söke Fikir ve İdman Yurdu gibi) İbrahim Karaer, **Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1989, s. 34.

1037 Atatürk, Aralık 1922'de İstanbul Türk Ocağına 2000 Lira, Ocak 1923'te Ankara Türk Ocağına 1000 Lira, Mart 1923'te, İzmir Türk Ocağına 2000 Lira maddi yardımda bulunmuştu. Karaer, **age.**, s. 35.

1038 Sarıнай, **Türk Ocağı**, C 1, s. 546; Kodal, Şapolyo'dan naklen Ankara Türk Ocağının bir numaralı üyesinin Gazi Mustafa Kemal Paşa olduğunu, Ankara Türk Ocağının yarıdan fazla üyesinin Atatürk'ün arkadaşları, milletvekilleri ve yazarlardan oluştuğunu söylemektedir. Tahir Kodal, "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 52, Erzurum 2014, s. 302.

1039 Türk Ocağı Yasanın 5. maddesine göre: "Neslen Türk olan veya hars dolayısıyla tamamen Türk duygusu ve Türk dileği besleyen ve mazileriyle Türklüğe bağlı olduklarını ispat etmiş bulunan her kadın ve erkek Türk Ocağına aza olabilirler." Yasanın kabul edildiği 1340 (1924) tarihli Umumi Kongre'de Hamdullah Suphi, Ocağın parti siyaseti yapmayacağı ancak Türk milliyetçiliği ilkelerine uyan partilere dost olacağını belirtmiştir. Tuncer vd.,

aynı ve nakdî yardımlardan, sinema, müsamere, kanuna uygun piyangolardan ve devlet yardımlarından sağlıyordu.¹⁰⁴⁰

Türk Ocakları ile devletin ilişkileri, 1925'te Şeyh Said isyanından sonra giderek yoğunlaşmış, maddi yardımlar da artmıştı. Ülke içinde kültür birliğinin sağlanması, Türkçenin yaygınlaştırılması ve homojen bir toplum yaratılması Türk Ocaklarının 1926 Kurultayında ciddi şekilde ele alınmıştı. Türk Ocakları şubelerinin sayısı 1925'te 135 iken, 1926'da 217'ye yükselmiş üye sayısı ise 30.000'i bulmuştu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da teşkilatlanmasına ve güçlendirilmesine önem verilmişti.¹⁰⁴¹ Türk Ocaklarının Cumhuriyet devrindeki milliyetçilik anlayışı genel olarak, Ocakların kuruluşundan itibaren savunulan milliyetçi, halkçı ve medeniyetçi görüşlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin dayandığı ana ilkeler hâline gelmesi ile uyum içermekteydi. İnkılapların halka kabul ettirilmesinde de aktif görev almıştı. Konferanslar, dersler, kurslar, müsamereler, müzik, spor faaliyetleri, kütüphane ve köycülük gibi çalışmalarının yanı sıra en büyük faaliyeti, Türk Tarihi Tetkik Heyetinin kurulmasıydı. Cumhuriyet Dönemi'ndeki tek yayın organı, *Türk Yurdu* dergisi olmuştu.¹⁰⁴²

Kurultaylarda, Türk ocaklarının bina ve diğer ihtiyaçlarının hükümet tarafından karşılandığı açıkça vurgulanıyordu. Yönetimin Türk Ocaklarına

Türk Ocakları Tarihi, C 1, s. 130. Türk Ocaklarının yapısını düzenleyen yasa ve talimatnamaya göre umumi ve hususi olmak üzere iki ana idari organı vardır. Bu organlardan en önemlisi, şube delegelerinin katıldığı Umumi Kurultaydır. Umumi Kurultaylar, her yıl toplanır ve yedi kişiden oluşan bir Merkez Heyet seçerdi. Cumhuriyet Dönemi'nde 23 Nisan 1924'te başlamak üzere her yıl düzenli olarak bu kurultaylar toplanmış, 1928'de kurultayların iki yılda bir yapılmasına karar verilmişti. 1929 yılı hariç, 1931'de olağanüstü olmak üzere toplam yedi kurultay yapılmıştı. Bu kurultaylarda devamlı olarak Merkez Heyetine Seçilen Hamdullah Suphi, Türk Ocakları kapatılınca kadar Umumi Reislik yapmıştı. Merkezi yapıyı güçlendiren Türk Ocakları, şubelerin denetimini sağlamak için 1927'de Müfettişlik ve Mümessillik kurumlarını ihdas etti. Sarııay, **Türk Ocaklarının...**, s. 250-254.

1040 Türk Ocağındaki, müsamere, dersler, kütüphaneler ve devlet yardımlarının teferruatı hakkında bk. Haz. Hüseyin Tuncer vd. **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, s. 166-172; Türk Ocakları şubelerinin çeşitli talepleri, **BCA**, 180.9.0.0.245.1221-1.11.06.1924; Türk Ocaklarının kamuya yararlı dernekler arasında olduğunun tasdiki, **BCA**, 030.18. 1.1. 12.58.16. 2.12.1924; Türk Ocaklarının idarece desteklenmesi. **BCA**, 30.18.1.1.13.26.4.3.5.1925.

1041 Üstel, **age.**, s. 180. Sarııay, "Türk Ocağı", s. 546. Türk Ocakları delegeleri İkinci Kurultaydan sonra 26 Nisan 1925'te Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'yı ziyaret etmişlerdi. İsmet Paşa, misafirlerini bir Ocaklı kalbiyle selamladıktan sonra birkaç söz söylemek istemişti; ...*Milliyet yegâne vasıta-i iltisakımızdır. Diğer anasır, Türk ekseriyeti karşısında haiz-i tesir değildir. Vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemahal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasırı kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden önce Türk ve Türkçü olmasıdır*, demişti. Hükümetin irtica karşısında en sert tedbirleri alacağı da belirterek, *Anlıyoruz ki din siyaseti bir kumanda siyaseti ise, milliyet siyaseti bir idare siyasetidir* demekteydi. Üstel, **age.**, s. 173.

1042 Sarııay, **Türk Ocaklarının...**, s. 299, 303, 309, 311-312, 315-316.

giderek artan ilgisi ve desteği sonucunda CHF ve Ocaklar bütünleşmişti.¹⁰⁴³ Dâhiliye Vekâletinin 26 Şubat 1927 tarihli yazısında Dâhiliye Vekili, M. Cemil Bey, yıkılan imparatorluğun enkazında istiklaline ve memleketine sahip bir Türk memleketini ilk defa konuşup, yazan bir cemiyet olarak Türk Ocakları millî ve içtimai gayeler etrafında şuurlu bir toplum oluşturmaya devam ediyordu. Bu sebeple Ocaklara, vilayetlerin maddi ve manevi imkânlarının azami olarak kullanılmasını özellikle rica ediyordu.¹⁰⁴⁴ 1927’de Türk Ocakları IV. Kurultayında değiştirilen Türk Ocakları Yasasıyla Cumhuriyetin ve inkılapların bekçiliği ve vatanın müdafaası gibi temel millî konularda yönetim ile açık bir iş birliğine girmesine rağmen, fırka siyaseti yapmama ve günlük politika ile uğraşmama ilkesine sadık kalmaya çalışmıştı.¹⁰⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, çıktığı yurt gezilerinde Türk Ocaklarını ziyaret etmiş, faaliyetleriyle ilgili olumlu konuşmalar yapmış, bazı Ocakların fahri başkanlığını kabul etmişti.¹⁰⁴⁶

CHF’nin Ekim 1927’deki büyük kongresinde, “siyasi, idari, içtimai, iktisadi, harsi ve bunlara mümasil (benzer) teşekküllerin heyet-i müdirelerine gireceklerin adayları, fırka müfettişleri tarafından tasvip olunduktan sonra ilan olunur”, denilmişti. CHF Nizamnamesinin 40. maddesi ülkedeki bütün kuruluşları ve Türk Ocaklarını CHF’nin denetimi altına alınmasını resmîleştirmişti.¹⁰⁴⁷ 1927’de, Türk Ocakları, CHF’nin bir kültür şubesi haline gelmişti.

1043 Sarıнай, **Türk Ocaklarının...**, s. 250-251. Atatürk, ziyaretine gelen Ocak delegelerine, *Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk milliyetçisiziz. Cumhuriyetin mesnedi Türk camiasıdır. Bu camianın efradı ne kadar Türk harsıyla meşbu olursa o caimaya isnad eden Cumhuriyet de kuvvetli olur. Türk Ocakları teessüsleri tarihinden itibaren çok yüksek hizmetler ifa etmiştir. Bu mesaide devam ediniz* demiştir. **Vakit**, 27 Nisan 1926, s. 2, Kodal, **age.**, s. 306.

1044 Tuncer vd., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, s. 207.

1045 1927 Kongresi’nde, Türk Ocakları Yasasının üçüncü maddesinde: “Cumhuriyet, milliyet, muasır medeniyet ve halkçılık mefkûrelerini takip eden Türk Ocağı, bu mefkûreleri tahakkuk ettirmekte olan Cumhuriyet Halk Fırkası ile devlet siyasetinde beraberdir. Türk Ocağı, bu mefkûreleri neşir ve telkin için ilim, hars ve içtimaiyat sahasında mücadele ve mücahede eder; hiçbir Ocaklı, Ocağı şahsi ve siyasi ihtirasına alet ve saha ittihaz edemez” şeklinde değiştirilmiştir. İkinci maddede: “Türk Ocağının maksadı, millî şuurun kuvvetlendirilmesine, medeni ve sıhhi tekâmülün teminine ve millî maksadın inkişafına çalışmaktır. Türk Ocaklarının fiilen iştilgal sahası, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dâhilinde münhasırdır”, sınırlandırılmıştı. Tuncer vd., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, s. 213. Ocak yasasındaki bu iki temel değişikliğe kurultay delegelerinden itiraz gelmemişti. Sarıнай, **Türk Ocaklarının...**, s. 288.

1046 İbrahim Karaer, **Türk Ocakları ve İnkılaplar 1912-1931**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, Şubat 1989, s. 35. Türk Ocaklarının 1924 Umumi Kongresi’ne katılan delegelerin 64’ünden 42’sinin TBMM üyesi olması, diğerlerinin de büyük kısmının yüksek dereceli memurlardan oluşması, Hamdullah Suphi gibi bakan düzeyinde görevler yürütmesi, Ocağın yönetim ile bağını işaret etmekteydi.

1047 Üstel, **age.**, s. 250-251; 226-227. 15 Teşrinievvel 1927’de başlayan CHF Kongresi’nde, 9 Eylül 1923 tarihli Fırka Nizamnamesinde değişiklik yapıldı. “Hars” sözcüğünün kültür”

Milliyetçilik ilkesi, CHF Nizamnamesine alındı.¹⁰⁴⁸ Bu birlikteliğe rağmen, yeni rejimin ortaya koyduğu millet anlayışı ile Türk Ocaklarının Osmanlı Dönemi'nden itibaren savunduğu görüşler arasında, bazı hususlarda farklılıklar vardı. Osmanlı'an itibaren, bütün Türklük, siyasi ve kültürel manada Türk Ocaklarının ilgi sahası olmuştu. Yeni rejim, millî kimlik belirlemede, sınırlı bölgesel bir temel üzerine dayanmış, milleti vatanla birleştirmiş, 1924 Anayasası ile Türk'ün ve milletin tanımı, vatandaşlık bağı ile belirlenmişti. Türk Ocağını, Cumhuriyet Dönemi'nde yeniden teşkilatlandıran ve fikri liderliğini yapan aydınlar, dış Türklere ilgi ve sempatiflerini sürdürmüşlerdi.¹⁰⁴⁹

Türkiye'de 1930 yılında yaşanan olaylar, ekonomik buhran, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Menemen hadisesi inkılapların halk arasında her yönden benimsenmediğini ortaya koymuştu.¹⁰⁵⁰ CHF yönetimi, ülke içindeki problemleri çözmek üzere yeni bir yöntem belirlemeye karar vermişti. Mustafa Kemal, Serbest Fırkanın kapanmasından sonra 1930 sonlarında çıktığı bu yurt gezisinde, Türk Ocaklarını gezmiş, durumlarıyla yakından ilgilenmiş ve açıklamalar yapmıştı.¹⁰⁵¹

3 Şubat 1931'de İzmir'den Aydın'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Türk Ocağını ziyaret etmişti. Ocağın alt katında bulunan kahvehaneye uğramış, oyun oynayanların aldıkları sayıları eski rakamlarla yazdıklarını görünce, *Bu rakamlar yasadır değil mi?* diyerek Türk Ocağına çıkmıştı. Türk Ocağı, İdare Heyeti ile tanıştıktan sonra, Aydın ile ilgili sorular sormuş, gelişigüzel cevaplardan rahatsız olmuştu. Ardından; *Kültür, sağlık ve ekonomi konularında köylüyü aydınlatacak çalışmalarının olup olmadığını* sormuştu. Toplantıda bulunanlardan Emin Beyin; *Harcırah ve vasıtaları olmadığı için köylere gidemediklerini* söylemesi üzerine *Siz gidemiyorsunuz ama bir sürü yobaz çarığı çektiği gibi sırtında torbası ile karanfil yağı satacağım diye inkılabı köstekleyen yayınlarla köylere adım adım dolaşmaktadır. Sizin ise bu uğurda en küçük tedbir ve hareketiniz yok*¹⁰⁵² demişti.

sözcüğü ile değiştirilmesi karara bağlandı. Genel Sekreter Saffet Arıkan, "hars"ın Arapça kökenli olduğunu, "kültür"ün ise, daha geniş kapsamlı, uluslar arası bir kavram olduğunu belirterek desteklemiştir. Ayrıca 8. maddede Fırkaya dâhil olabilmek için Türk kültürünü kabul etmiş olma şartı getirilmiştir. Üstel, *age.*, s. 250; CHP Nizamnamesinin 40. maddesinin değiştirilmesi hakkında bk. *BCA*, 490.1.0/2.5.1.

1048 Sarınay, "Türk Ocağı", s. 546; Tuncer vd., *Türk Ocakları Tarihi*, C 1, s. 221.

1049 Sarınay, *Türk Ocaklarının...*, s. 287-288; Türk tanımındaki bu ayrım, 1924 Anayasasının kabulünden üç gün sonra Türk Ocağının 1924 Umumi Kongresinde de ciddi tartışmalar yaratmıştı. Cumhuriyet Dönemi, vatandaşlık anlayışı ve Türk tanımı ile ilgili bk. Hatice Güzel Mumyılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 207-212.

1050 Sarınay, *Türk Ocaklarının...*, s. 320.

1051 Tuncer vd., *Türk Ocakları Tarihi*, C 1, s. 335.

1052 Eren Akçiçek-Mehmet Karayaman, *Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve*

Aynı ziyarette, *Türk Ocakları, CHF'nin hars şubesidir. Fırka, millete mürebbilik yapacak ilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvâlık (başkanlık) edecektir. Ocaklılar, CHF'nin programını vatandaşlara izah etmekle asıl vazifelerini yapmış ve mefkûrelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar. Gayemiz bu çok faydalı olduklarına kati kanaatimiz bulunan yol üzerinde milleti ahenk olarak yürütmekten ibarettir.*¹⁰⁵³ demişti. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmayı, Serbest Cumhuriyet Fırkasının oldukça güçlü olduğu Aydın'da, Türk Ocağında heyecansız ve rejimin ideallerinden uzak topluluklar karşısında yapmıştı. 7 Şubat 1931'de Balıkesir Türk Ocağına yaptığı ziyarette, bir yıl önce Balıkesir'de yapılan belediye seçimlerinde oy verenlerin sayılarının çok az olduğu, bunda bazı muhalif telkin ve tahriklerin etkili olduğunu öğrenince konuşmasını irticaa yönlendirmiş; *...Bu gibilerin mevcudiyetine müsamaha ile telakki edenler, Menemen'de Kubilay'ın başı kesilirken, kayıtsızca seyretmeye tahammül ve hatta alkışlamaya cesaret edenlerle birdir*¹⁰⁵⁴ demiştir.

16 Şubat 1931'de Dörtüyl ve Adana ziyaretlerinde bölgenin iktisadi sıkıntılarını yerinde tespit etmeye çalışırken halkın içindeki Türkçe konuşmayanları görünce üzülmüş, Ocağın bir okul ve dispanser açtığını öğrenince Türk Ocağının çalışmalarını sert bir dille eleştirmişti. 70.000'den fazla nüfusu olan Adana'da, büyük bir vatandaş kitlesi Türkçe konuşmuyordu. Bu durum, memleketin selameti açısından kabul edilemezdi. Vatandaşların Türkçe konuşmaları sağlanmalıydı. Bu görev, başta Türk Ocağı olmak üzere, resmî ve gayriresmî kuruluşlar tarafından üstlenilmesi gereken bir görevdi. İktisadi sıkıntılara çözüm bulmanın Cumhuriyet hükûmetinin görevi olduğunu da ifade ettiği konuşmada şöyle demiştir:

*...Milliyetin çok belirgin niteliklerinden biri dildir. Türk milletindenim diyen insan, her şeyden önce ve behemehâl Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk düşüncesine bağlı olduğunu iddia ederse, buna inanmak doğru olmaz. Adana'da Türkçe konuşmayan 20.000'den fazla vatandaş vardır. ...Felaketli günümüzde bu insanlar, başka dille konuşanlarla el ele vererek aleyhimize hareket edebilir. Türk Ocaklarının başlıca vazifesi bu gibi unsurları, bizim dilimizi konuşan, hakiki Türk yapmaya çalışmaktır. Bunlar Türk vatandaşlarıdır. Bugün ve yarın talihimiz ve kaderimiz birdir.*¹⁰⁵⁵

Yaptığı Konuşmalar, Boyut Tan Matbaacılık, Ankara 2008, s. 151.

1053 Akçiçek-Karayaman, *age.*, s. 152.

1054 Akçiçek-Karayaman, *age.*, s. 153.; "Gazi Hazretleri Balıkesir'de Karşılandı", *Cumhuriyet*, 8.2.1931., s. 1.

1055 Akçiçek-Karayaman, *age.*, s. 156, 157, 159; Tuncer vd., *Türk Ocakları Tarihi*, C 1, s. 361; "Gazi Hazretler Ş Adana'yı Teşrif Buyurdular", *Cumhuriyet*, 17.2.1931, s. 1.

3.6.3. Türk Ocaklarının Kapatılması

Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocakları ziyaretleri, Ocakların CHF ile bütünleşmesine giden süreci hızlandırmıştı. 1931 yılı başında CHF Genel Merkezine iletilen bir raporda, hemen her kazada bir Ocak olduğu, ancak aylarca kapalı kaldığı, Ocak üyelerinin faaliyet göstermek istediği fakat ne yapacağını bilmediği, Ocakların yön verilmeye ihtiyacı olduğu bildiriliyordu. Rapora göre, Akşehir Türk Ocağının duygu ve düşünceleri belirsizdi. Samimi değildi. Ocağın on dokuz üyesinin, on sekizi Serbest Cumhuriyet Fırkasına katılmıştı.¹⁰⁵⁶

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu sürecinde, Türk Ocaklarının ileri gelenlerinden bazıları Mustafa Kemal Paşanın isteği ile SCF içinde yer almıştı. SCF'nin kurucuları arasında yer alan Kars Milletvekili Ahmet Bey [Ağaoğlu], Şebinkarahisar Milletvekili Mehmet Emin Bey [Yurdakul], Aydın Milletvekili Reşit Galip Bey gibi Türk Ocaklıların yanı sıra basında yer alan haberler de bu ilişkiyi desteklemektedir.¹⁰⁵⁷ Hamdullah Suphi'nin, 12 Eylül 1930 tarihli *Akşam*'da yer alan *Bu Mübarek Murakabe Sesini Koruyacaksınız* diye seslenmesi, hükümet destekçisi basın tarafından, eleştirilmiş SCF'nin desteklenmesi olarak tanımlanmıştı. SCF'nin büyük İzmir mitinginden sonra CHF'nin buradaki denetimi artmıştı. İdare Heyeti seçimi bir haftadan uzun sürmüştü.¹⁰⁵⁸ Türk Ocaklarının bazı şubeleri belediye seçimlerine müdahale ederek, aday göstermiş, CHF'ye karşı liste tanzim etmişlerdi.¹⁰⁵⁹ İstanbul Türk Ocağında bir toplantıda Nezihe Muhittin, SCF'nin ülkeyi refaha eriştireceğinden ve esaret zincirlerini kıracağından bahsetmiş, bu durum iktidarın tepkisini çekmiş, Ocaklar, muhtemel bir muhalefet alanı olarak değerlendirilmişti.¹⁰⁶⁰ Tunçay'a göre, Türk Ocaklarının yönetici ve üyeleri tümüyle CHF'li olmakla beraber CHF'den bağımsız bir teşkilatın varlığı istenmemekteydi.¹⁰⁶¹

Hasan Rıza Soyak'a göre, 1924'te Muhafız Kıtasından birkaç zabıt, Türk Ocağına müracaat ettiğinde haklarında ırk açısından tahkikat yapılmış, Muhafız Kıtası Komutanı İsmail Hakkı [Tekçe], durumu Mutafa Kemal Paşa'ya intikal ettirdiğinde, Paşa daha o zaman Türk Ocağının kapatılmasına karar

1056 Cemil Koçak, <http://www.star.com.tr/yazar/turk-ocaklari-nicin-kapatildi-nasil-yeniden-acildi-yazi-715742/>, Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2021.

1057 Üstel, *age.*, s. 338-339.

1058 Üstel, *age.*, s. 343-344.

1059 Sarıнай, **Türk Ocaklarının...**, s. 326; Mustafa Arıkan-Ahmet Deniz, "Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 15, 2004, s. 414.

1060 Üstel, *age.*, s. 346.

1061 Türk Ocaklarından Halkevlerine geçiş dolayısıyla tarih incelemeleri işlevinin de Ocakların içindeki bir uzmanlar kurulundan bağımsız bir derneğe (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti-Türk Tarih Kurumu) aktarılması kararlaştırılmıştı. Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yay., 3. Baskı, İstanbul 1992. s. 298.

vermişti. Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi (1930-1931) İ.S.Suritch, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras]'ye Türk Ocaklarının Sovyetlerden kaçanların uğrak yeri olduğu ve Ocakların Rusya Türklüğü ile siyasi olarak ilgilendiği, bu konuda tedbir alınmasını istemişti.¹⁰⁶² Ayrıca Türk Ocakları Merkez Binasının mimarı Arif Hikmet Koyunoğlu'nun belirttiğine göre Azerbaycan Elçisi İbrahim Abilof'un; *Paşam biz sizinle dostuz. Kurtuluş Savaşı'nda bu dostluğu ispatladık. Para, silah yardımı yaptık. Ancak Türk Ocağında dostluğa yakışmayan bazı olaylar oluyor. Burada "Türkistan'ı alacağız, Azerbaycan'daki Türkleri kurtaracağız" diye konferanslar veriliyor. Bu dostluğa yakışmaz, bunun önlenmesini istiyoruz.* diyerek şikâyetlenmişti. Hamdullah Suphi'ye göre, o dönemde Türk Ocakları, hiçbir fırka ve fikir istibdadı tanımayan bir ortama sahipti. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, Ocakların bir muhalefet zemini oluşturduğundan kaygı duymuş, genç ve aydın zümreyi kendisine mutlak manada bağlama zarureti hissetmişti.¹⁰⁶³ Dönemin dünya konjonktürü açısından gençliği, faşist akımın etkilerinden korumak düşüncesi de Türk Ocaklarının kapatılma gerekçeleri arasında gösterilmektedir.

1931'in başından itibaren, CHF'nin il ve ilçelerde Halkevleri kuracağı, halkın ilgisini çekmek için, buralarda sinema, kitaplık, konferans salonları açacağı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuda talimat verdiği gazetelerde yer alıyordu. Gazete haberlerinde, Türk Ocaklarının iki yıldır CHF'nin hars şubeleri gibi çalışmasına rağmen, her iki müessesenin de bağımsız olmasından dolayı düzenli çalışmadığı ve Türk Ocaklarının CHF'nin hars müesseseleri haline geleceği, Fırkanın bir şubesi halinde idare olunacağı ifade ediliyordu.¹⁰⁶⁴

Bununla birlikte Ocakların kendi kendini fesh etmesi istenmekteydi. Türk Ocakları Merkez Heyeti, 22 Martta bir toplantı yaparak, 10 Nisan'da CHF Kongresinden önce Kurultayın toplanmasına karar verilmişti. Bu toplantıda Ocakların CHF'ye iltihakına Kongre delegelerinin karar verme yetkisine sahip olduğu ifade edilmişti.¹⁰⁶⁵ Kurultay delegelerinin, kendi bölgelelerinde Türk Ocakları delegesi olduğuna dair belge alan CHF mebuslarından

1062 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 6. Baskı, İstanbul, Ocak 2010, s. 454; Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, s. 70.

1063 Üstel, *age.*, 361.

1064 Üstel, *age.*, 367-368; Arıkan-Deniz, *agm.*, s. 409.

1065 Soyak, *age.*, s. 455; Arıkan-Deniz, *agm.*, s. 410. "Türk Ocakları İnfisah Ediyor", *Cumhuriyet*, 20.03.1931, s. 1. Ocakların bütün tesisat ve teşkilatı halk fırkasına intikal edecektir. Türk Ocaklarının Halk Fırkasına ilhakı fikri tahakkuk etmiştir. Hamdullah Suphi Bey'in Ocağın tarihi vazifesini ifa ettiği fikrinde olduğu söyleniyor. Ocakların lağvından sonra bütün Ocak binalarının halkevleri ittihaz edilmesi, bundan sonraki faaliyet için fırka hars heyetinin bir program hazırlaması, Fırka Heyet-i Umumisinin Ocaklar Heyetine taşınması, Ocak matbaasının Fırka neşriyat encümeni ermine verilmesi muhtemeldir. s.1.

oluşması ve 25 Mart tarihli gazete haberleri, toplantıda iltihak kararın alındığını destekler görünmektedir.

24 Mart 1931 tarihinde, Çankaya köşkünde düzenlenen raporda; *Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki muayyen maksatlara erişebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikamete sevk etmek lazımdır. Memleketin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti için, bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır.... Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidirler*¹⁰⁶⁶ denilmektedir.

25 Mart 1931 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, “Gazi Hazretlerinin Beyanatları Türk Ocakları Halk Fırkası İle Niçin Birleşiyor? Aynı Cinsten Olan Kuvvetler Müşterek Gaye Yolunda Birleşmelidirler” başlığı ile yapılan haberde Reiscumhur Hazretleri Türk Ocakları hakkında son zamanlarda alınan kararlara dair Türk Ocakları ilim ve sanat heyeti azasından Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref Beye şu beyanatta bulunmuşlardır:

Milletlerin tarihinde bazı devirler vardır ki muayyen maksatlara erişebilmek için maddi ve manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak lazımdır. Yakın senelerde milletimiz böyle bir toplanma ve birleşme hareketinin verdiği mühim neticeleri idrak etmiştir. Memleketin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyet için bütün milliyetçi ve Cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lazımdır. Teessüsü tarihinden beri ilmi sahada halkçılık ve milliyetçilik akidelerini neşir ve tamime sadakatle ve imanla çalışan ve bu yolda memnuniyeti mucip hizmetleri sepk etmiş olan Türk Ocaklarının aynı esasları, siyasi ve tatbiki sahada tahakkuk ettiren fırkamla ve bütün manasıyla yekvücut olarak çalışmalarını münasip gördüm. Bu kararım ise milli müessese hakkında duyduğum itimat ve emniyetin ifadesidir. Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidirler.

Türk Ocaklarının kapatılması ile ilgili olarak *Cumhuriyet* gazetesi; Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Suphi Bey, dün geç vakte kadar Çankaya köşkünde kalmış ve Gazi Hazretleriyle temas etmiştir. Bu uzun mülakatta şekil meselesinin mevzubahis edilmiş olması muhtemeldir. Ocaklıların Fırkaya iltihakı Ocaklılar tarafından memnuniyetle telakki edilmiştir. Kurultay kararının ittifakla olacağı tahmin ediliyor. Kurultaya karar verilir verilmez bütün Ocaklar ve müştemilatının Fırkaya intikal ettiği ve Fırkanın hars şubesi olarak çalışacağı badema Merkez Heyeti ve Ocaklar İdare Heyeti bulunmaya-

1066 24 Mart 1931’de, Türk Ocakları Genel Merkezindeki toplantıdan sonra, Atatürk tarafından kabul edilen Hamdullah Suphi ve öteki üyeler, kendisine Kurultay tarihini bildirmişler. Atatürk, Ruşen Eşref’e hitaben yaptığı konuşmasında yeni gelişmelerin nedenlerini açıklamıştı. Üstel, *age.*, s. 374. “Türk Ocakları Halk Fırkasına İltihak Etti”, *Cumhuriyet*, 11.4.1931, s. 1.

çağı, Fırka Hars Şubesi mesai tarzının Fırkaca tespit edileceği bir tamim ile bütün Fırka teşkilatına bildirilecektir, denilmektedir.¹⁰⁶⁷

Hazırlıklarının tamamlanmasının ardından 10 Nisan 1931’de, Türk Ocakları Olağanüstü Kurultayı Ankara’da toplandı. Türk Ocaklarının 260 şubesi ile kendini feshederek, mal varlığının CHF’ye devri hakkında hazırlanan karar, oy birliği ile kabul edildi.¹⁰⁶⁸ Kurultay’da Hamdullah Suphi, Türk Ocaklarının halkçı, milliyetçi Türk gençliğini, CHF ile çalışmaya çağırdığını Türk Ocaklarının bu istek üzerine CHF ile birleşmeye karar verdiğini açıkladı. Türk Ocaklarının Halk Fırkasına iltihakı hakkındaki karar şöyledir:

*...Merkez Heyetinin davetiyle toplanmış Türk Ocaklarının intihabıyla gelmiş en büyük Heyeti olan ve bu Cemiyetin Kanun ifadesi ile en yüksek merciini teşkil eden Kurultayımız Kanun mucibince bir Cemiyet kendini feshe her zaman karar verebileceği için Türk Ocakları Cemiyetinin de feshine karar verebilir. ...Bu Kurultayın verebileceği karar ile bütün Türk Ocakları ve Merkez Heyetinin hükmi şahsiyetinde toplanan bütün haklar ve vecibeleri CHF’nin hükmi şahsiyetinde nakil ve derc edilmiş olur. Encümeniniz, bütün Ocaklı kardeşlerinizi bu yeni çalışma zemininde ve mefkûre etrafında daha ateşli bir şevk ile daima beraber ve çalışmalarının feyizli neticeleri ile kendilerini ve milleti bahtiyar görmek istediğini ifade ederek Kurultayın 1-Türk Ocakları Cemiyetinin feshine, 2-Bu Cemiyetin haiz olduğu bütün hakların bütün vecibeleriyle birlikte CHF’ye devredilmesini arz ve teklif eder. Kurultay, bu mazbatayı ittifakla kabul ederek mesaisine nihayet vermiştir.*¹⁰⁶⁹

Hamdullah Suphi, 25 Mayıs 1931’de Bakanlar Kurulu Kararı ile Bükreş Orta elçiliğine atandı.¹⁰⁷⁰ 19 Şubat 1931’de, inkılapları ve CHF’nin ideolojisini halka yayarak benimsetmek, rejimin geleceğini sağlamlaştırmak için Halk-kevlerinin başına Dr. Reşit Galip getirildi.¹⁰⁷¹ Ayrıca, 1927’den sonra ilkelelerini belirlemeye başlayan ve otoritesini artıran tek parti rejimine karşı, Türk Ocakları şubelerinde belli bir muhalefet vardı. Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesi ile büyük ölçüde açığa çıkan bu muhalefet karşısında iktidar, önce

1067 “Gazi Hazretlerinin Beyanatları Türk Ocakları Halk Fırkası İle Niçin Birleşiyor?”, **Cumhuriyet**, 25.03.1931.

1068 Tunçay, **age.**, s. 207; Sarınoy, “Türk Ocağı”, s.546. “Türk Ocakları Halk Fırkasına İltihak Etti”, **Cumhuriyet**, 11.4.1931, s.1. Türk Ocakları Kurultayı bu sabah (10 Nisan) saat 10.00’da Merkez Heyeti Reisi Hamdullah Suphi Bey tarafından açıldı. Yoklama neticesinde ekseriyet olduğu anlaşıldı. Bu olağanüstü toplantının sebebi, Gazi Hazretlerinin matbuata tebliğ edilen arzularıydı. s.1.

1069 “Türk Ocakları Halk Fırkasına İltihak Etti. Dünkü Tarihi Celse Ocakların İnkılap Fırkasına İltihak Kararı Nasıl Verildi?”, **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1931.

1070 Tunçay, **age.**, s. 298; **BCA**, 30.11.1/171.35.17; **BCA**, 30.18.1.2/87.62.7; **BCA**, 490.1.0/559-226-1.

1071 Sarınoy, **Türk Ocaklarının...**, s. 325.

Türk Ocaklarının 10 Nisan 1931’de kendini feshini, ardından da Türk Kadınlar Birliği,¹⁰⁷² Türk Muallimler Birliği,¹⁰⁷³ Mason Dernekleri¹⁰⁷⁴ gibi sivil toplum kuruluşlarının lağvedilip (1935) mal varlıklarının halkevlerine bağışlanmasını sağladı.¹⁰⁷⁵ Cumhuriyet Halk Fırkasının 1931 yılındaki Kurultay’ında partinin gençlik kuruluşlarını yakından denetlemesi zorunluluğunu dile getirilmişti. Bu şekilde bir denetim, Türk Ocaklarının liberal dünya görüşü ve özerk yapısı ile çelişeceğinden Ocakların kapatılması yoluna gidilmişti. Devletin ekonomik alanda liberalizmden devletçiliğe geçilmesini kararlaştırdığı bir dönemde, müdahale, entelektüel ve sosyal hayata her yönüyle olmuştu. Türk Ocaklarının kapatılması, devletin halkçılık ve milliyetçilik ilkelerinin yaşama geçirilmesi konusunda kontrolü tümüyle ele alması, Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi’nde de açıkça somutlaşacağı gibi milliyetçiliği Anadolu ile sınırlı bir ülkü haline getirmesi sürecinin başlangıcı olmuştu.¹⁰⁷⁶ Türk Ocaklarının CHF’ye katılmasından sonra, Ocak binalarında tüm gençlik ve spor kuruluşlarına yer verileceği belirtilmişti. CHF’nin bu hareketi gençliğin fikri ve siyasi terbiyesine öncülük etmek isteği ve Türk Ocaklarının kuruluş amaçlarının artık Fırka ilkelerinde var olduğu düşünülüyordu.¹⁰⁷⁷

Ayrıca Ocaklar mal varlığı açısından çok zengindi.¹⁰⁷⁸ On yıl sonra dahi devir işlemleri tamamlanmamıştı. Hamdullah Suphi Cumhuriyet Halk Partisinden istifa ettiği ve milliyetçilik tartışmalarının sürdüğü 1948 yılından itibaren Türk Ocaklarını yeniden açmak istediğini belirtmiş, 10 Mayıs 1949’da Ocakları yeniden açmıştı. Hamdullah Suphi’nin Ocağın mal varlığının yeniden iade edilmesini istediye de dönüşünü başaramamıştı. 1947’de CHP Kurultayında Halkevlerinin, Türk milliyetçiliği ocağına dönüştürülmesini istemiş, ırk kavramının reddinin mümkün olmadığını, eski harfle olmamak kaydıyla din eğitiminin gereğini ifade etmiş, bunun komünizmle mücadele için de bir gereklilik olduğunu savunmuştur. CHP Kongresi’nde, dinin milliyet duygusunun vazgeçilmez bir ögesi olduğunu, bu sebeple tarihî hizmetleri olan büyüklerin türbelerinin açılmasını, gençliğe millî bir duygu verilmesinin lüzumunu açıklamıştı.¹⁰⁷⁹

1072 Müge Dişbudak, **Türk Kadınlar Birliği**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008; Selin Gizem Oruç, **Türk Kadınlar Birliği (1924-1935)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

1073 **Muallimler Birliği Umumi Kongresi Zabıtları**, Ankara 1341.

1074 Ömer Can Talu-Melike Söalp, **Mason Locaları Bir Emirle Kapatıldı**, Şıra Yay., 2015.

1075 Sarıнай, “Türk Ocağı”, s. 546.

1076 Sarıнай, **Türk Ocaklarının...**, s. 329.

1077 Üstel, **age.**, s. 372-373.

1078 **BCA**, 490.1.0/79-293-1; **BCA**, 490.1.0/79.294.1.

1079 Nitekim Hamdullah Suphi 1950 seçimlerinde Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili olarak yeniden milletvekili olmuştur. Celal Bayar da, Türk Ocaklarının yeniden

3.7. Kadro Hareketi

3.7.1. Kadro Dergisinin Kuruluşu ve Amacı

Kadro dergisi, 1932-1935 yılları arasında üç yıl boyunca otuz altı sayı halinde, Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan oluşan bir grup aydın tarafından yayımlanmıştır. Türkiye'de devletçilik tartışmalarının yoğun yaşandığı, 1932-1935 döneminde, dergide ideoloji ve gelişme stratejileri üzerine çok sayıda yazı kaleme alınmıştır.¹⁰⁸⁰

Derginin çıkışından bir yıl önce 15 Ocak 1931'de Şevket Süreyya Türk Ocakları Genel Merkezinde “İnkılap ve Kadro” başlıklı bir konferans vermişti. Konferansta Türk İnkılabının bitmediği, daha ileriye gitmesi gerektiği ve bunun için öncü ve seçkin bir kadroya ihtiyaç olduğunu söylemişti. Bu konferans ileride yayımlanacak olan *İnkılap ve Kadro* kitabının özünü oluşturmuştu.¹⁰⁸¹

Şevket Süreyya, Kadro hareketini tarihî ve jeopolitik iki vazifeye dayandırmıştır. İlki bir millî kurtuluş hareketi olarak Türk inkılabının sosyal ve ekonomik karakterini ve istikametlerini; ikincisi ise, Orta Doğu'da millî kurtuluş hareketlerinin uluslararası manasını izah etmektir.¹⁰⁸²

Bu söylem Recep Peker gibi inkılabın sona erdiğini savunanları ürkütmüş, Yusuf Akçura ve Yakup Kadri gibi kimselerden destek bulmuştu. Yakup

açılışının ardından Ocağa üyeliğini yenilemiş ve CHP içindeki demokrasi mücadelesinde kendi yanlarından olmasından ötürü Hamdullah Suphi'yi övmüştür. Abdullah Uçman, “Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *İslam Ansiklopedisi*, C 39, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 575. Cemil Koçak, <http://www.star.com.tr/yazar/turk-ocaklari-nicin-kapatildi-nasil-yeniden-acildi-yazi-715742/>, Erişim tarihi: 11.10.2017; “Türk Ocağı Merkezi Dün Törenle Açıldı”, *Cumhuriyet*, 11.05.1949, s. 1. Faaliyetlerine 18 yıl ara veren Türkocağı dün saat 17.00'de muvakkat İdare heyeti başkanı İstanbul milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Horhordaki evinde tertiplenen bir törenle yeniden açıldı.

1080 Mustafa Türkeş, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İmge Yay., Ankara 1999, s. 9. Çavdar'a göre Kadro, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının tüm dünyayı sarstığı, liberal ekonomiye ait değerlerin anlamsız kaldığı dönemde, komünizm ve faşizm dışında bir yol arama çabasıydı. Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 2. Baskı, İmge, Ankara 1999, s. 307; Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge, Ankara 1992, s. 216; İsmail Parlatur, “Kadro”, *İslam Ansiklopedisi*, C 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 141.

1081 Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, 4. Baskı, Ankara, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990; Hatice Güzel Mumyılmaz, “Türkiye'de Devletçilik ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranı: Kadro Hareketi Açısından Bir Değerlendirme”, Ed. Semra Boğa, *Siyasal Sosyal ve Kurumsal Yönleriyle İktisadi Krizler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 142-143.

1082 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 446-447.

Kadri dergi için Atatürk'e çıkarak görüşmüş ve izin almıştı. Maarif Vekâleti, dergiye 600 adet abonelik yapmış, Çankaya Köşkü de 10 adet abonelik sağlamıştı. İlk sayısı 23 Ocak 1932'de çıkmıştı. Başyazılar genellikle Şevket Süreyya tarafından yazılmış, Kadro imzasıyla yayımlanmıştı.¹⁰⁸³

Kadro ilk sayısında çıkış amacını şu şekilde açıklamıştır:

Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp durmadı. Bugüne kadar geçirdiğimiz hareketler, şahit olduğumuz muazzam kıyam manzaraları onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilal geçirdik. İhtilal, inkılâbın gayesi değil vasıtasıdır. Bu ihtilal safhasında dursaydık inkılâbımız akim kalırdı. Hâlbuki o genişliyor, derinleşiyor. ...İnkılâp bîtaraf bir nizam değildir. Onun içinde yaşayanların taraftar olsunlar veya olmasınlar ona intibak etmeleri lazımdır. İnkılâp, ona taraftar olanların iradelerine, taraftar olmayanların iradelerinin kayıtsız ve şartsız bağlanması demektir. İnkılâbın irade ve menfaati, inkılâbı duyan ve yürüten azlık fakat şuurlu bir avangardın azlık fakat ileri bir KADRO'nun iradesinde temsil olunur. Bu kadro, inkılâbın şeniyetinden çıkarılan ve onun seyrine uygun bir şekilde izah edildikçe şekillenmiş ve nazariyeleşen prensipleri kendine şuur edinir. İnkılâbın derinleşmesi demek, her şeyden evvel bu prensiplerin ve onların ifadesi olan inkılâp ahlak ve disiplininin ileri kadronun dimağından genç neslin, şehir halkının ve köylünün dimağına inmesi ve yerleşmesi demektir. Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikri unsurlara mâliktir. Ancak bu nazari ve fikri unsurlar, inkılâba ideoloji olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir. Gerek milli mahiyeti gerek beynelmilel şümul ve tesirleri itibariyle tarihin en mânâlı hareketlerinden biri olan inkılâbın seyri içinde ve onun icaplarına uygun bir şekilde izah işi, bugünkü Türk inkılâp münevverliğine düşen vazifelerin en acil ve en şerefliisidir. ...Bu fikir ve nazariye unsurları birer birer izah edildikçe bu esaslar inkılâp nesli için kriteriyum olacak yeni ve standartlaşmış inkılâpçı tip böyle doğacaktır. ...İnkılâp neslinin muhtaç olduğu inkılâp şevkini her zaman uyanık tutmak, ...coşkun ve mürekkep cereyanına daima hâkim kalabilmek için, onun prensiplerini hududu muayyen kriteriyumlar şeklinde bilmeye, benimsemeye ve benimsetmeye mecburuz.¹⁰⁸⁴

Şevket Süreyya, *Tek Adam* isimli eserinde, Türkiye'deki inkılap gerçeği karşısında bir inkılap nazariyesi ve felsefesinin yokluğundan bahsederek, bir aydın kadro, Mustafa Kemal'in hayatında ve onun gözleri önünde, Türk in-

1083 Kaya Ataberk, "Kadro'yu ve Kadroculuğu Takdim", Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, İleri Yay., İstanbul Kasım 2011, s. LVI-LVII.

Yakup Kadri'ye göre; modernleşmenin nirengi noktası, sanayileşme ve iktisadi kalkınmadır. Modernliğin siyasi, kültürel sahası ancak ekonomik başarılarından sonra gerçekleşebilecektir. İlyas Söğütü, "Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Gözüyle Türk İnkılabı ve İnkılâp Kadrosu", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 23/2010, s. 204-205

1084 **Kadro**, Aylık Fikir Mecmuası, C 1, II. Kanun, 1932, s. 3.

kılabının ideolojisini kendi açısından derlemek, aydınlatmak ve terkip etmek çabasına girdi, demiştir.¹⁰⁸⁵

Kadro, Türkiye'nin bir ihtilal geçirdiğini, ihtilalin inkılabın vasıtası olduğunu, Türk inkılabının nazari ve fikrî kısımlarının ideoloji olabilecek bir fikriyat sisteminin düzenlenmiş ve tamamlanmış olmadığını, Türk münevverlerine düşenin ise inkılabın fikir ve prensiplerini inkılabın seyri içinde açıklamak, İnkılabın sınırlarını bilmek, benimsemek ve benimsetmek şeklinde tanımlayarak kendi vazifesini açıklamıştı.¹⁰⁸⁶

Yakup Kadri, derginin sahibi olarak, her sayıya bir başyazı yazacaktı. Vedat Nedim disiplini ve teşkilatçılığı ile Kadro'nun teknik yöneticisi ve eylemci yazarlığını yapacaktı. Şevket Süreyya ideolojik nitelikte ilkesel başyazılar kaleme alacaktı. İsmail Hüsrev, güçlü bir araştırmacı ve yazardı. Şevki Yazman, uzmanlığı içinde yazılar yazacaktı. Burhan Asaf, kültürüne ve çağın akımlarını izleme gücüne güvenildiğinden, ne isterse yazabilecekti.¹⁰⁸⁷ Yakup Kadri'nin, derginin sahibi olma sebebi, yalnız Çankaya'ya yakınlığı değil, derginin diğer üyeleri devlet memuru iken onun devlet memuru olmamasıydı.¹⁰⁸⁸

3.7.2. Fikir ve Önerileri

Kadrocular, baştan itibaren, CHF'nin, Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, inkılapçılık ve devletçilik ilkelerini benimsemişlerdi. Bununla birlikte savundukları ideoloji ve önerdikleri gelişme stratejisi Cumhu-

1085 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, C 3, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, Kasım 2017, s. 429-431; Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, s. 308. İsmail Hüsrev'e göre, Kadroyu ilk Şevket Süreyya ile kendisi düşünmüş, daha sonra Şevket Süreyya, Yakup Kadri ve Burhan Belge ile görüşmüştü. Yakup Kadri fikri uygun görüp, Atatürk ve İnönü ile görüşmüştü. Fikre ilk katılanlar İsmail Hüsrev ve Şevket Süreyya idi. Şevket Süreyya'nın Türk Ocağında verdiği konferansı da ikisi düşünmüşlerdi. Şevket Süreyya hazırlayıp, ilk olarak İsmail Hüsrev'e okumuştur. Yakup Kadri ise, Halk Fırkasının "devletçilik" gibi anlaşılmasın bazı ilkelerini izahla meşgul olduğu süreçte, kayın biraderi Burhan Belge ile karşılaşmıştı. O da Yakup Kadri'ye Şevket Süreyya ve arkadaşlarının yaptığı çalışmalarından söz etmiş ve onu Atatürk'e yakınlığı sebebiyle içlerine almışlardı. Yakup Kadri, Halk Fırkasının ilkelerini anlatmak için bir dergi çıkarma fikrini ve Kadro'nun fikir bakımından öncü anlamına geldiğini söylemesi üzerine Recep Peker'in (bu görevin kendisinin olduğu, görevi Yakup Kadri'ye vermeyeceği) şeklinde karşı çıkması üzerine Atatürk'e gittiği ve Atatürk'ün derginin çıkarılmasına izin verdiğini anlatmaktadır. Yakup Kadri, ekonomist olmamasına rağmen, Şevket Süreyya ve arkadaşlarının fikirlerinin kendisinin sezileriyle karşılık bulduğunu düşünmüştü. Yakup Kadri, bu konuşmadan sonra, Şevket Süreyya, Vedat Nedim, İsmail Hüsrev ve Burhan Asaf ile dergiyi yayımlamaya karar vermişti. Temuçin Faik Ertan, "Kadro Dergisi Niçin Kapandı?", **Atatürk Dergisi**, C III, S 4, Temmuz 2003, s. 20-21.

1086 Türkes, **age.**, s. 10.

1087 Ertan, **agm.**, s. 21-22.

1088 Ertan, **agm.**, s. 22.

riyetin kurucu kadrosunun fikirleri ile özdeş değildir.¹⁰⁸⁹

Kadro, devletçi iktisat politikalarının içeriğinin belli olmadığı bir dönemde, devletçi gelişme stratejisini savunan bir grup gönüllü aydın olarak yönetimin desteğini almıştı. Ancak Şevket Süreyya'ya [Aydemir] CHP konusunda yorum yapmaması gerektiği net olarak bildirilmiş, CHP içindeki İş Bankası grubu, Kadro'yu Komintern'in propagandasını yapmakla suçlamışlardı. Kadronun ideolojik yaklaşımı ve tartışmaları yönetimin ilgisini çekmemiş, dönemin liberal aydınlarından ciddi eleştiriler almıştı.¹⁰⁹⁰ Kadro, antimarksist ve antikomünist çevrelerden, Marksist ve komünist olduğu yönde eleştiri alırken; Marksist ve komünist çevrelerde ise antimarksist hatta faşist olarak nitelendirilmişti.¹⁰⁹¹

Vedat Nedim [Tör], iktisadi inkılabın manası ve hedefini müstemleke iktisadı olmaktan kurtulup bir millet iktisadı yaratmak olarak tanımlamıştı. Millî kurtuluş savaşı iktisadi sahada bütün şiddeti ile devam ediyordu. Bütün Türkiye'de bir Dumlupınar havası estirmek zaruriydi. Askerî Dumlupınar, planlı ve sistemli bir faaliyetin yemişi idi. İktisadi Dumlupınar da plan ve sistem isterdi. Müstemleke iktisadından millet iktisadına geçmek işi Türk millettine kalıyordu. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçmek için program ve plan gerekmektedir.¹⁰⁹²

Bağımsız Türkiye için, çeşitli ziraat ve çeşitli sanayi yapmak bir iktisadi cüzü tam mecburiyeti vardı. Ziraati sanayiye, sanayiye ziraate pazar yapacak ve ziraatle sanayinin birbiri için ahenkli gelişimini önceden tespit edilmiş bir plana göre düzenleyecek bir millî iktisat siyaseti amaçtı.¹⁰⁹³ Planlı cemiyette, üretim ilişkileri, önceden düzenlenmiş bir plana göre ve fertlerin iradeleri dışında değil, fertlerin iradeleriyle idare olunur.¹⁰⁹⁴ Memlekette istenilen sanayi, ileri teknikli, rekabet kabiliyetli bir tekniktir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için her şeyden önce devletin sanayi siyasetini anlama biçiminde bir değişimin meydana gelişi elzemdir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun tadili, sanayi ofisi ihdası, sanayi planı tespiti gibi teşebbüsler yeni bir istikametın müjdecisidir. Fakat bütün bunlarda eksik olan şey, ferdi teşebbüsün millî iktisadın

1089 Türkes, *age.*, s. 11.

1090 Türkes, *age.*, s.221.

1091 Temuçin Faik Ertan, "Kadro Hareketine Genel Bir Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IX/27, Ankara 1993, s. 550.

1092 Vedat Nedim, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", Haz. Özgür Erdem, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 1, S 2, Şubat 1932, s. 10-11.

1093 Vedat Nedim, "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım", Haz. Özgür Erdem, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 1, S 6, Haziran 1932, s. 14-15; Şevket Süreyya, "Plân Mefhumu Hakkında", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 1, S 5, Mayıs 1932, s. 11.

1094 İsmail Hüsrev, "Plân Mefhumu Hakkında", Haz. Özgür Erdem, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 1, S 7, Temmuz 1932, s. 40.

bir parçası olarak gören zihniyettir. Her kurulan fabrika, millî servetin bir parçasıydı ve devlet geleceği ile alakadar olmak mecburiyetindeydi. Sanayi meselesi, hammadde meselesiydi. Pamuk sanayinin inkişafı, pamuk ziraatinin inkişafına, yünlü dokuma sanayii ve deri sanayii hayvancılık meselesiyle sıkı sıkıya bağlıydı.¹⁰⁹⁵ Türk inkılâbının hedefi, Türk milletini en çabuk yoldan, ileri, yüksek, verimli, gelirli bir millet yapmaktı. Müstakil bir millet kalmak şartıyla ileri, yüksek, verimli, gelirli, sınıfsız ve tezatsız bir millet olmak inkılâbın ana davasıydı.¹⁰⁹⁶ Fındık, pamuk, üzüm, incir, tütün gibi belli başlı mahsullerin yetiştirilmesinden sürümüne kadar teknik ve iktisadi bütün dertleriyle meşgul bulunan, bu emtianın gerek millî, gerekse uluslararası durumunu adım adım takip eden kısaca üretim ve sürüm hayatındaki bugünkü başıboşluğa karşılık her mahsule ait bütün rekabet unsurlarını tetkik ve kontrol altında tutan merciler olacaktı.¹⁰⁹⁷

Devletçilik, milleti sınıflara bölmeden bir zümrenin diğer zümre hesabına istismarına meydan vermeden, bütün millî kuvvetlerin bir plan dairesinde iktisadi istiklale doğru en kısa ve en kolay bir yoldan sevk ve idaresi demekti ki bu ancak bize benzeyen milletler için bir siyaset prensibi olabilirdi. Devletçilik, millete iktisadi sahada müşterek gayeler tespit eden (plan) ve milleti müştereken bu gayelerin gerçekleşmesine doğru sevk ve idare eden siyasetin adıydı.¹⁰⁹⁸ Kadrocuların devletçiliği, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanı her anlamda düzenleyip belirleyecek bir devlet düzeniydi.¹⁰⁹⁹

Türk devletçiliği, milleti devlet eliyle yeniden teşkil etmek demekti. Türkiye gibi bir memlekette fert ve devlet meselesi, her ikisinin de yapıcılığı ve idare edicilik rolleri tanınarak fakat hâkim ve kurucu vazife devlete verilmek suretiyle anlaşılabilirdi. Türk devletçiliği, Avrupa cemiyetlerinden gelişmiş ve halkın çokluk sınıfına ait menfaat bakımından zararları görülmüş olan ferdiyetçiliğe karşı cephe almış bir sosyalizm devletçiliği değildi. Türk devletçiliğinde, yapıcılık ve kuruculuk rolleri hem ferde hem devlete veriliyordu. Bunun ana prensipleri ise milletin kendi öz ihtiyaçlarından ve inkılâbın seyir

1095 Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 6, Haziran 1932, s. 16, 18.

1096 Vedat Nedim, “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, S 11, İkinci Teşrin 1932, s. 18-19.

1097 Vedat Nedim, “Mefhum Teşkilatı Değil, Madde Teşkilatı”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 8, Ağustos 1932, s. 17; Kadrocuların Tarım ve Toprak Sorunu ile ilgili detaylı bir analizi için bk. Temuçin Faik Ertan, “Kadroculara Göre Türkiye’de Tarımsal Kalkınma ve Toprak Sorunu”, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Sempozyumu 26-28 Kasım 2015 İzmir**, C 1, Ankara 2017, s. 629-655.

1098 Vedat Nedim, “İktisatta İstiklâl”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 22, Teşrinvevel 1933, s. 17-18.

1099 Ertan, agm., s. 555.

ve manasından çıkarılarak kanunlaştırılmak zorunluluğundaydı.¹¹⁰⁰

Türk milleti, devlet otoritesine inanan ve hürmet eden bir millettir. Türk, tarihte devlet kurucusu ve idarecisi bir millet olmuştur. Millî kurtuluş hareketi, belirli bir sınıfın kurtuluş hesabı değildir. Türklerde devlet, bir sınıflaşmanın değil, bir militleşmenin ifadesiydi. Militleşme demek, ne yabancılar, ne de yerli zümreler için bir kazanç ve istismar kaynağı olmayan bağımsız ve ileri bir millet iktisadını yaratmaktır. Yabancıların istismarına girmemek, “sömürgelikten” kurtulmuş olduğu için isteniyordu. Dâhilin istismarına düşmemek ise sınıflaşmamak için gerekliydi. Bu itibarla Türk inkılabına has bir iktisat siyaseti, doğrudan doğruya ve sadece Türk inkılabına has zaruretlerden doğabilirdi. Fransız inkılabının esirleri, Kadrocuları komünistlikle, Rus inkılabının meczupları faşistlikle itham ediyordu. Çünkü bunlar, Türk inkılabının tekliğine inanmıyorlardı. Kendi ideolojik eksikliklerini bu ithamlarla perdeliyorlardı.¹¹⁰¹

Millî kurtuluş hareketlerinin millî bütünlük davasını ne sosyalizm ne de faşizmin göz aldatan tecrübeleri gerçekleştirememektedir. Emperyalizme karşı millet içinde organik bir bağ kurmak gerekmektedir. Bunun için köylüyü kendi toprağına sahip kılmak, millî üretimin artmasını sağlamak için inkılapçı bir toprak reformuna ihtiyaç vardır. Köylüye verilen toprakların tekrar satılmaması, borçların alacaklıya tekrar intikal etmemesi, köylünün kendi toprağına alacaklısı için çalışmamasını temin etmekle millî bütünlüğün en rasyonel temeli hazırlanmış olacaktır. Sanayinin devlet eliyle yapılması ise millî sanayi, patron işçi karşıtlığını doğurmadan kendi mülkiyeti ve idaresi altında kurmaktır. Devlet sanayisi, devlet teşebbüsü, millet bütünlüğünün sigortası olacaktır. Bunların normal işleyebilmesi için, millî iktisadın diğer alanlarının da devlet elinde olması gerekirdi. Millî iktisat şubeleri devlet elinde planlanmalıydı. Milletlin müşterek menfaatine hizmet etmeyen teşebbüsler, millet bütünlüğünü parçalamamak şartıyla her zaman serbestti ve her zaman devletin yüksek himayesinden ve teşvikinden istifade edebilirdi. Ne faşizmin demagojisine, ne de sosyalizmin dar sınıfçılık zihniyetine yer vardı.¹¹⁰²

Kadro, toplumun, bir “elit” kadro tarafından dönüştürülebileceğini düşünmüş, “halka rağmen, halk için” fikri oluşumun anahtarı olmuştur. Öyle ki kültürel değişimin somut amaçlarına ulaşıldığında, Türk seçkinleri “yaban” konumundan kurtulacaktı. Yenilikçi aydının gelenekçi toplumu değiştirmesi demokrasi ile olabilecek bir şey değildi. Hareketlerinin temelinde bağımsız-

1100 Ahmet Hamdi, “Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdietçilik”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 22, Teşrinievvel 1933, s. 42-46.

1101 Vedat Nedim, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 15, Mart 1933, s. 14-15.

1102 İsmail Hüsrev, “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 26, Şubat 1934, s. 24-26.

lık ve devletçilik vardı. Tarihsel materyalizm ve diyalektik materyalizm toplumu anlamanın yoluydu.¹¹⁰³

Şevket Süreyya, halkın, bir fikir sistemi olarak ideolojinin daima dışında olduğunu fikirleri sadece benimsediğini, inkılapların anlaşılabilir hedeflerini aradığını savunmuştur. Öyle ki halk kalabalığı inkılapların aleyhindeydi. İnkılapçı, hedeflerine uygun halk hareketini geliştirmeliydi. İnkılapçı, inkılabın manivelasını bıraktığında halk da gevşeyecekti. Bu sebeple inkılap halk için fakat halka rağmen bir hareketti.¹¹⁰⁴

Kadro hareketi, esasen ulusçu sol bir yaklaşıma sahiptir. Kadro hareketi ile ilgili çalışmalarda İttihatçıların, Sovyet deneyiminin ve Alman iktisat tarihçilerinin etkileri araştırılmıştır.¹¹⁰⁵

Aydemir ve Tökin'in, Doğu Emekçilerinin Komünist Üniversitesinde (KUTV) eğitim aldıkları, Galiyev'in burada ders verdiği ve Galiyev'in *Zhizn' Natsional'nostey* (Milletlerin Hayatı) adlı dergisini takip ettikleri, Aydemir'in *Novy Vostok* (Yeni Doğu) adlı dergiyi takip etmesi dolayısıyla Müslüman sosyalistlerin fikirlerini bildikleri ve Galiyevci tartışmalara aşina oldukları muhtemeldir.¹¹⁰⁶

Sovyetlerde NEP'ten vaz geçilerek, Planlı Ekonomi dönemi başladığında, Aydemir ve Tökin Sovyet deneyimlerinin Türkçeye kazandırılmasında rol oynamışlardı. Kadro, geniş çaplı bir toprak reformunu önermekle beraber Sovyetlerdeki gibi bir kolektivizasyonu önermemektedir. Cumhuriyet idaresi, sanayi planlaması için Sovyetler Birliğinden uzmanları davet edince, Kadro yazarları Rusça bildikleri için sürecin içinde bulunmuşlar, yanı sıra Almanya ve Fransa'yı da takip etmişlerdi.¹¹⁰⁷

Kadro'ya göre, sınıf savaşını yaratan kapitalizmdi. Sosyalizm ve faşizm kapitalist sistemden kaynaklanmaktaydı. İşçi sınıfı ile sömüren burjuvazi arasındaki çatışma 19. yüzyılda Avrupa'da görülmüştü. 20. yüzyılda, sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmemiş ülkeler arasında çatışma vardı. İtalya'daki faşizm ve Almanya'daki Nazizm sanayi burjuvazisinin çıkarlarını korumaya çalışıyordu. Faşizm emperyalizmi de savunmaktaydı. Kadrocular, faşizmi açıkça reddetmişler, faşizme karşı mücadeleyi vurgulamışlardı. Kadroculara göre, sosyalizmin işçi sınıfları arasındaki farklılıkları çözmesi mümkün değildi. Faşizm ise işçi sınıfının aleyhineydi. Kadrocuların Komünist Partisi üyesi eski arkadaşları Kadroyu sosyal faşist olmakla suçlarken, liberaller ve

1103 Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 17, 16.

1104 Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 446.

1105 Türkes, **age.**, s. 99.

1106 Türkes, **age.**, 106-107.

1107 Türkes, **age.**, s. 111-128.

İş Bankası grubu, Kadro'yu komünizm propagandası yapmakla suçluyordu.

Kadro ideolojik olarak eklektikti. Sosyalizm ve faşizmden etkilenmediğini ileri sürmek mümkün değildir. Otoriteryandır, milleti organik olarak birlik olmaya davet etmemişlerdir. Ancak organik millet yaratmak isterlerken, bütün halkın çıkarlarını korumaya çalışmayı amaç edinmişlerdir.¹¹⁰⁸ Şevket Süreyya'ya göre, Türk milli kurtuluş ideolojisinde millet, cemiyetin asli bünyesidir. Öyle ki millet siyaseten bağımsız, iktisaden yüksek tekniğin millet hesabına kurulmasından dolayı her türlü zıtlıktan uzak tek bir varlıktır. Bu varlıkta devlet, bir taraftan hariçte başka milletlerin, diğer taraftan dâhilde birtakım halk kütlelerinin yağma ve istismarına alet olan bir cihaz değildir. Millî inkılabın prensipleri arasında yer alan halkçılık, milliyetçilik ve devletçilik bu keyfiyetin somut esaslarıdır. Bu vasıflar, hem ihtilalci sosyalizmin milletsizlik bünyesinden, hem faşizmin dışı doğru baskıcı millet kavramından nitelik itibarıyla ve tamamıyla ayırt etmektedir.¹¹⁰⁹

Kadrocular, tarihsel materyalizmi, ihtilalci sosyalizmi ve millî kurtuluşu açıklamak için kullanmışlardı. Tarihsel materyalizmi tarihsel gelişmeyi ve toplumsal oluşumları açıklamada tek bilimsel yöntem olarak görmüşlerdi.¹¹¹⁰ Toplumsal ve düşünsel ilişkileri, üretim ilişkileri ile açıklamışlardı. Yaşamın temelinde madde vardı. Teşkilatlanma, teşkilatın yapısı ve varlığı maddeye dayandırılmıştı¹¹¹¹

3.7.3. Kadro Dergisinin Kapatılması

Kadro'nun yayın hayatına girdiği tarihlerde Türkiye tüm diğer ülkelerde olduğu gibi dünya buhranının yaralarını sarmaya çalışmaktaydı. Devletçilik uygulamaları için *Kadro*'nun desteğine ihtiyaç vardı fakat 1934 yılında CHF artık Kadro'ya ihtiyaç duymamaktaydı. Çünkü iktidarın 1932'de ortaya koymaya başladığı devletçi politikaların 1934'te artık kabullenildiği görülmekteydi.

Kadro'nun kapanma sebeplerinden bir diğeri Kadrocuların takındıkları ekonomik-politik tavidir. *Kadro* açıkça, özel sektörün karar alma mekanizmalarının içinde yer almasının engellenmesi ve özel sektörün Türkiye ekonomisi içinde asgari düzeyde tutulması gerektiğini savunarak özel sektörün ve İş Bankası grubunun çıkarlarıyla çatışmaktaydı.¹¹¹² İş Bankasının başında

1108 Türker, *age.*, s. 157-158.

1109 Şevket Süreyya, "Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III", Haz. Özgür Erdem, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 2, S 20, Ağustos 1933, s. 5-10.

1110 Fatih Demirci, "Kadro Hareketi ve Kadrocular", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 15, Ağustos, 2006, s. 45-46.

1111 Halit Erdem Oksaçan, "Kadro" Dergisi ve İktisadi Devletçilik, Agora Kitaplığı, İstanbul 2016, s. 143-144.

1112 Türker, *age.*, s. 206; Ertan, "Kadro Dergisi Niçin Kapandı?", s. 27; Eray Yılmaz,

dönemin güçlü politik şahsiyetlerinden Celal Bayar vardı ve bu *Kadro* için büyük bir dezavantajdı. 1934'e gelindiğinde Bayar artık İktisat Bakanıydı. Bu durum iktidar ve özel sektör arasındaki çıkar çatışmasının bitmesine vesile oldu.

Kadro'nun kapatılmasındaki en önemli sebep, iktidarın desteğini kaybetmesiydi. Derginin tirajında, kamu kurum ve kuruluşlarının desteği dikkate alınırsa derginin durumu daha iyi anlaşılmaktaydı. Zira *Kadro*, üslup ve dil bağlamında halktan ziyade iktidardaki elit kesime hitap ediyordu. Kadrocular Cumhuriyet reformlarına ve ilkelerine bağlı olmakla beraber yazılarında ekonomi ve kişiler üzerinden eleştiriler yapmışlar bu da kapatılma sebeplerinden olmuştu. Bir başka görüşe göre, İsmet Paşa'nın *Kadro* dergisine verdiği yazısının¹¹¹³ millî sosyalizm olarak yorumlanması, *Milliyet* gazetesi başyazarı Mahmut Soydan'ın *Kadro*'yu komünistlikle suçlaması ve Cumhuriyet'te Yunus Nadi'nin açık kapalı muhalefeti üzerine kapanmıştı.¹¹¹⁴

Şevket Süreyya,¹¹¹⁵ *Kadro*'nun kapanış hikâyesinde, fikirlerinin iktisadi davalara dayanması, toplumda planlı bir sosyal hareketi hedeflemeleri ve tavizsiz inkılapçılıklarının kendilerine muhalefeti artırdığından bahsetmiştir. *Kadro* somut olarak, Türkiye'de Avrupa tarzı bir demokrasi ortamını hemen arzu edenlerin, iş ve ticaret çevresinin ve dönemin *Milliyet* gazetesinin (komünistlikle suçlaması) ciddi muhalefeti ile karşılaşmıştı.¹¹¹⁶

Nihayetinde Yakup Kadri, Tiran'a "diplomat" olarak atanmıştı.¹¹¹⁷ Derginin imtiyaz sahibinin gitmesi ile kapatılmak zorunda bırakılması meseleyi,

"Şevket Süreyya Aydemir ve Milli Sol Yaklaşım", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S 16, Güz 2012, s. 98.

1113 İsmet İnönü, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", Haz. Özgür Erdem, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, C 2, S 22 Teşrinievvel 1933, s. 4-6. İsmet İnönü, burada, devletçiliği, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek ve inkişaf edebilmek için mecburiyet olarak tanımlamaktadır. Güzel Mumyakmaz, *age.*, s. 162.

1114 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, s. 314; Ertan, *agm.*, s. 28.

1115 20 Aralık 1961'de Doğan Avcıoğlu tarafından Yön dergisi çıkarılmaya başlandı. *Kadro*'dan sonra *Yön*, yeniden ulusal solu temsil ediyordu. *Kadro*'dan farklı olarak daha geniş bir aydın kesimi yazarları arasına almıştı. İlk sayısını, bu geniş aydın kesimin imzaladığı Yön Bildirisi ile beraber çıkarmıştı. *Yön* kendisini, Atatürkçü, milliyetçi ve sosyalist olarak tanımlıyordu. Türkiye'nin yeniden bir millî kurtuluş hareketine ihtiyacı olduğunu söylüyordu. Mehmet Ali Aybar'ın ilk Genel Başkanı olduğu Türkiye İşçi Partisinin birçok kadrosu yönde yazıyordu. *Yön* Dergisi ve Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni* kitabı üniversite gençliği üzerinde de etkiliydi. Avcıoğlu, *Kadro*'yu yakından takip edip etkilenmişti. Bu dönemde Şevket Süreyya, *Yön* yazarları arasına katıldı. *Yön*'de 41 yazısı yayımlandı. Şevket Süreyya, *Kadro*'daki "sosyal milliyetçilik" fikrini, *Yön*'de "Türk Sosyalizmi" adıyla savundu. Ataberk, "Kadro'yu ve Kadroculuğu Takdim", s. XCVIII.

1116 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 444.

1117 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, 8. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014.

prosedürüne uygun biçimde çözümlenmişti. Kadrocular ise kaybedilmeden devlet kademelerinde yüksek görevlere atanmışlardı.¹¹¹⁸ *Kadro* dergisinin 34. sayısında, dergi okuyucularına *Arkadaşımız ve imtiyaz sahibimiz Yakup Kadri Beyin bir ecnebi memlekette hükümetimizi temsil vazifesi ile aramızdan ayrılması üzerine Kadro, gelecek sayıdan itibaren neşriyatını bir müddet için tatil edecektir*¹¹¹⁹ denilmişti. Dergi, 36. sayıda *Bu sayı ile üçüncü yıllık yayın hayatını tamamlayan Kadro, geçen sayımızda söylediğimiz sebeplerden neşriyatına şimdilik son vermiştir*¹¹²⁰ diyerek kapatılmıştı.

1118 Ertan, agm., s. 29-30; Lütfi Sunar, “Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C 2, S 1, 2004, s. 511; Türkeş, **age.**, s. 204-205.

1119 Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 34, Teşrinievvel 1934.

1120 Sunar, **age.**, s. 511; Haz. Özgür Erdem, C 2, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, 35-36, İlk Kanun Son Kanun 1934-1935. Kadro bu sayı ile üçüncü yıllık hayatını tamamlamıştır. Güzel Mumyakmaz, **age.**, s. 163-164.

4. DÖNEMİN İKTİSADİ GELİŞMELERİ

4.1. Öncü Girişim: Türkiye İktisat Kongresi (Şubat-Mart 1923) ve Dokuz Umde (Nisan 1923)*

4.1.1. Kongre Öncesi Gelişmeler

Son on yılını neredeyse kesintisiz bir şekilde savaşlarla geçiren Osmanlı İmparatorluğu 1920'li yılların başlarına gelindiğinde ekonominin hemen hemen her alanında çok ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynakların büyük ölçüde askerî alana aktarılması ve kaynak yetersizliğinden dolayı dış borçlanmaya başvurulması, devletin bağımsızlığını hem siyasi hem de iktisadi anlamda tehlikeye atmıştır.¹¹²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son dönemlerinde Batılı ülkelere tanınan imtiyazlar, ülkenin iktisadi şartlarını oldukça olumsuz yönde etkilemiştir. İthal ürünlerin ülkeye rahatça girişi, yabancı ülkelere sağlanan kapitülasyonlar ve azınlıklara sağlanan vergi imtiyazları gibi faktörler hâlihazırda gelişimini tamamlayamamış olan birçok sanayi kolunu uluslararası rekabete karşı savunmasız bırakmış ve zamanla küçük sanayilerin çöküşüne neden olmuştur.¹¹²² Bu durum yeni kurulacak olan Cumhuriyette sadece siyasi bağımsızlığı değil aynı zamanda ekonomik bağımsızlık için de mücadeleyi zorunlu kılmıştır.

Bu ekonomik bağımsızlık ruhuyla İzmir'de bir kongre yapılması fikri ilk olarak dönemin ekonomi bakanı olan Mahmut Esat Bozkurt tarafından dile getirilmiştir. Kongrede ekonomik sistemi temsil eden tüm kesimlerden temsilcilerin bulunması gerektiğini düşünen Mahmut Esat Bey bu isteğini 21 Kasım 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta dile getirmiş ve yine aynı telgrafta uygun görmesi hâlinde Mustafa Kemal Paşa'nın

* Doç. Dr. Semra Boğa, Uluslararası Fınal Üniversitesi, Öğretim Üyesi, semra.boga@final.edu.tr

1121 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 230-231.

1122 Ceyhan Koç, "İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri", **Atatürk Dergisi**, C 3, S 1, 2010, s. 1.

kongrenin fahri başkanlığını yapmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafta yapılan taleplere olumlu cevap vermesiyle kongre kararı resmîyete dökülmüş ve Aralık 1922 tarihinden itibaren kongrenin toplanacağı haberleri basında da yer almaya başlamıştır.¹¹²³ İzmir'de yayımlanan *Anadolu* gazetesinde çıkan haberde kongre hazırlıklarının tam bir seferberlik içerisinde yürütüldüğü belirtilerek Mahmut Esat Bey'in *Büyük taarruzdan sonra önümüzde açılan yeni sahada mutlaka muzaffer olmak zorundayız, bu yeni saha iktisat sahasıdır. Bu yüzden şimdi iktisadi cidâle (savaşa) gidiyoruz* dediği halkla da paylaşılmıştır.¹¹²⁴

Kongrenin toplanma yeri olarak İzmir'in seçilmiş olması tesadüf değildir. Kurtuluş mücadelesi döneminde hem iktisadi hem de toplumsal anlamda en büyük çöküşü yaşamış olan İzmir'in kurtuluşu tüm vatanın kurtuluşuyla özdeşleştirilmiştir. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı emperyalizminin en güçlü hissedildiği şehir olan İzmir'in kongrenin toplanma yeri olarak seçilmesi, ekonomiyi yabancı sömürgesinden kurtarmayı hedefleyen bu kongre açısından bilinçli bir seçim olmuştur.¹¹²⁵

Kongre Türkiye'nin bağımsızlığını kabul eden Lozan görüşmelerinin ağırlıklı olarak ekonomik konulardaki anlaşmazlıklar nedeniyle kesintiye uğradığı bir tarihte başlamıştır. Kapitülasyonlar ve gümrük düzenlemeleri gibi Osmanlı ekonomisini çöküşe hazırlamış olan unsurlarda İtilaf Devletlerinin imtiyaz isteklerinin devam etmesi, görüşmelerdeki anlaşmazlıkların temel noktası olmuştur. Türk tarafının bu hususlarda asla ödün verilmeyeceğini gösteren bir tavır alması görüşmelerin durmasına neden olmuş ve aynı dönemde Türkiye İktisat Kongresi'nin yapılacağı ilan edilmiştir. Dolayısıyla, kongre "millî" bir ekonomik sistemin benimsenmesi ve toplumun tüm kesimlerinin yabancı ülkelere karşı birlikte duruş sergilediklerini göstermiş olmaları açısından önemlidir ki bu güçlü duruş Lozan görüşmelerinin daha sonraki oturumlarında Türkiye açısından olumlu kararların alınmasına yardımcı olmuştur.¹¹²⁶ Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapısını şekillendirecek olan ideolojik yaklaşımın özellikle yabancı ülkeler açısından yakından izlendiğidir. Lozan görüşmeleri devam ederken Türkiye'nin Sovyet Birliği'ne

1123 Mehmet Kayıran-Selami Saygın, "İzmir İktisat Kongresi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, C 2, S 5, 2019, s. 31-32.

1124 Yaşar Aksoy, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat 1923)*, Maya Matbaacılık, Ankara 1991, s. 27-28.

1125 İzmir Büyükşehir Belediyesi, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Stil Matbaacılık, İstanbul 2004, s. 4-5.

1126 Arzu Varlı, Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyetten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, C IX, S 20-21, s. 132.

yakın bir sistem benimseyeceği yönünde çıkan söylentiler Türkiye'nin ekonomik sistemi ile ilgili dış dünyaya bir açıklama yapmasını gerekli kılmıştır.¹¹²⁷

4.1.2. Kongrenin Toplanması ve Alınan Kararlar

İktisadi bağımsızlık ruhuyla ortaya çıkan Türkiye İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanmış ve 16 gün devam etmiştir. Toplumun her kesiminin temsil edilmesi açısından kongreye katılacak olan delegeler her kazadan bir tüccar, bir sanatkâr, bir işçi, bir şirket, bir banka ve üç de çiftçi olmak üzere sekiz delege olarak belirlenmiştir. Toplamda 1135 delegenin katıldığı kongrede oy birliği ile Kâzım Karabekir Paşa kongre başkanı olarak seçilmiş ve açılış konuşması Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılmıştır.¹¹²⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşması planlanan ekonomik düzenin temel yaklaşımlarına dair önemli detaylar içermektedir. Konuşmasının başında söylediği *Arkadaşlar; Sizler doğrudan doğruya milletimizi temsil eden halk sınıflarının içinden ve onlar tarafından müntehip olarak geliyorsunuz. Bu itibarla memleketimizin hâlini, ihtiyacını, milletimizin elemelerini ve emellerini yakından ve herkesten daha iyi biliyorsunuz. Sizin söyleyeceğiniz sözler, alınması lüzumunu beyan edeceğiniz tedbirler, halkın lisanından söylenmiş telâkki olunur. Ve bunun için en büyük isabetlere malik olur. Çünkü halkın sesi, Hakkın sesidir.*¹¹²⁹ şeklindeki ifadeleri ekonomik kararlarda katılımcı bir yol benimseneceğini ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya göre farklı toplumsal kesimlerin sorunlarını doğrudan bu kişileri temsil edenler tarafından dinlemek ve uygulanacak tedbirlerin tabandan gelen kişilerle mütalaa edilerek oluşturmak yeni ekonomik düzenin en önemli farklılıklarından biridir. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının başında "halkın sesi"ne yaptığı vurgu, sadece iktisadi kararların değil demokratik düzenin nasıl olacağını da halkın farklı kesimlerine duyurulmuş olması açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Şu ifadeleri tam bağımsız bir ülke olabilmek için öncelikle ekonomik bağımsızlığın kazanılması gerektiğini, aynı zamanda "millî" ekonomi politikasının uygulanacağını göstermektedir:

Efendiler;

...Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alâkadar olan o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin teksif ettiği bu hakikat bizim milli hayatımızda ve milli tarihimizde tamamen mütecellidir. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa ittilâ, inhitat esbabının iktisadî mesailden başka birşey olmadığı derhal anlaşılır. Tarihimizi dolduran zaferleri yahut izmihlâllerin kâffesi ahval-i iktisadiyetimizle münasebettar ve alâkardır. Yeni Türkiye'mizi lâyük

1127 Kayıran ve Saygın, *age.*, s. 29.

1128 Aksoy, *age.*, s. 30.

1129 Aksoy, *age.*, s. 45.

*olduğu mertebe-i resânete îsâl edebilmek için, behemahâl iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir. Bir milletin esbab-ı hayatiyesini, refahiyet ve saadetini teşkil eden iktisadiyatla iştigal etmemesi, edememesi nazar-ı dikkati câlip bir keyfiyettir. İtirafa mecburuz ki iktisadiyatımıza lüzumu kadar ehemmiyet verememiş bulunuyoruz. Bir milletin esbab-ı hayatiyesiyle iştigal etmemesi ve edememesi, o milletin yaşadığı edvar ile ve o edvarı tesbit eden tarih ile çok alâkadardır. Bunun esbabını geçirdiğimiz edvarda, bilhassa tarihimizde arayabiliriz. Şimdiye kadar hakikî manasiyle millî bir devir yaşamadık. Binaenaleyh millî bir tarihe malik olmadık...*¹¹³⁰

Mustafa Kemal Paşa yaptığı açış konuşmasında yabancı sermaye ile ilgili görüşlerini de belirtmiştir: *Efendiler; İktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebî sermayesine hasımız; hayır bizim memletimiz vâsîdir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebî sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin.*¹¹³¹ Bu konuşması yabancı sermayeye karşı olunmadığı ancak Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde yapılan hataların da farkında olduğunun bir ifadesidir. Bu ifade ile ülkede yabancı sermayeye ihtiyaç olduğunun bilincinde olduğu, dolayısıyla dışa kapalı bir ekonomik politika güdülmeyeceğini göstermiştir. Bununla birlikte yabancı sermayenin ülkeye kontrollü bir şekilde kabul edileceği, ülkenin yabancı sermayeye esir edilmeyeceği de vurgulanmıştır.

Türkiye İktisat Kongresi'nde yeni kurulacak ekonomik düzene dair önemli açıklamalar yapılmış olmakla birlikte bu yeni sistem keskin bir ideolojik anlayışa dayandırılmamıştır. Dönemin Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bey'in kongrede yaptığı konuşmasında karma ekonomik sistemin uygulanacağını belirtmiştir: *Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerden hiç birine mensup değiliz. Ne (Bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar) mektebine, ne de sosyalist komünist, etaist veya himaye mekteplerinden değiliz.... Zikrettiğim mekteplerden hiç birine mensub olmamakla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal etmeyeceğiz.*¹¹³²

Türkiye İktisat Kongresi her ne kadar Cumhuriyetin ilanından önce gerçekleşmişse de burada alınan kararlar Cumhuriyet Dönemi'nin millî ekonomi anayasası olarak tarihe geçen en önemli belgelerden biri olmuş ve kabul edilen maddeler hanelerin ve dükkanların uygun yerlerine asılarak, hutbelerde okunarak, hatta yeni basılan kitapların ilk sayfalarına konulmaları sağlana-

1130 Aksoy, *age.*, s. 45-46.

1131 Aksoy, *age.*, s. 51.

1132 Zeki Hafızoğulları, "İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVI, S 46, 2000, s. 301

rak halkın tamamına ulaştırılmaya çalışılmıştır. Misak-ı iktisadi ilkeleri şu şekilde belirlenmiştir:

Madde 1- Türkiye, Millî hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde 2- Türkiye halkı millî hakimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiç bir şeye feda edemez ve millî hakimiyete müstenid olan meclis ve hükûmetine daima zahîrdir.

Madde 3- Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imar eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matûftur.

Madde 4- Türkiye halkı sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır: Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçır. Millî istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şîâridir.

Madde 5- Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi millî istihsali için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımağa çalışır.

Madde 6- Hırsızlık, yalancılık, riya, ve tembellik en büyük düşmanımız; taassubtan uzak dindarâne bir salâbet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesad ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

Madde 7- Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat herşeyden evvel memleketinin malıdır. Marife verdiği kutsiyet dolayısıyla (Mevlud-i şerif) Kandil gününü, aynı zamanda kitab bayramı olarak tes'id eder.

Madde 8- Birçok harbler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikropdan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdâd mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedenî terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

Madde 9- Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; Ecnebi sermayesine aleyhdar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

Madde 10- Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez.

Madde 11- Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

*Madde 12- Türk kadını ve kocası, çocukları iktisadî misaka göre yetiştirir.*¹¹³³

Misak-ı iktisadının 12 temel ilkesinin sadece iktisadi esasları içermediği açıktır. Toplumsal yaşamı şekillendiren iktisat dışı kuralların ve değerlerin de bu maddeler arasında yer alması yeni kurulacak olan Cumhuriyet düzeninde ekonomik, toplumsal ve siyasal beklentileri göstermektedir. Ülkenin barışçıl bir politika izleyeceği, ancak millî bağımsızlıktan da asla taviz verilmeyeceği de vurgulanmaktadır. Üretimde de millî bir duruş sergileneceği, çok zorunlu olmadıkça ithal ürünlerin ülkeye sokulmayacağı da misak-i iktisadi esaslarında açık olarak belirtilmiştir. Toplumun milliyetine ve toprağına bağlı olacağı, ancak yabancılara karşı düşman bir tavır sergilemeyeceği de Cumhuriyet Dönemi'nin beklentilerindedir.

Kongre süresince çiftçi, tüccar, işçi ve sanayi gruplarının önerileri büyük tartışmalara sahne olmuş olmakla birlikte, 12 temel maddeye ek olarak bu gruplar için de iktisadi esaslar detaylı bir şekilde belirlenmiştir. Çiftçi grubu için 95, tüccar grubu için 116, sanayi grubu için 6 ve işçi grubu için 34 maddede oy birliğine varılmıştır.¹¹³⁴

Kongreye katılım sağlayan en büyük ve en örgütlü grup çiftçi grubu olmuştur. Çiftçi grubu için alınan kararlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

- Reji uygulamasının kaldırılması,
- Tütün üretiminin ve ticaretinin serbest bırakılması,
- Okullarda çiftçiliğin öğretilmesi ve çiftçilere özel eğitim amaçlı kitap ve dergiler bastırılarak bunların bedava olarak dağıtılması,
- Köylerde asayişin sağlanması,
- Aşarın kaldırılması,
- Ziraat Bankası sermayesinin hükümetçe kullanılmaması,
- Köylerden illere doğru yolların yapılması,
- Ormanların çoğaltılması ve ülkenin her yerinde ağaç bayramı yapılması.

1133 Kâzım Karabekir, **İktisat Esaslarımız - Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi**, Haz. Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, Cumhuriyet Tarihi Serisi 35, Emre Yay., İstanbul 2001, s. 31-33.

1134 Karabekir, *age.*, s. 35-100.

ması,

- Hayvan sayısının artırılması için düzenlemeler yapılması,
- Ölçü ve tartıların standartlaştırılması,
- Ziraatte makineleşmenin artırılması ve zirai makineleri tamir edebilecek ustalar yetiştirilmesi.¹¹³⁵

İzmir’de yapılan tüm tavsiyeler arasında, tarım sektörünün kalkınması için aşarın kaldırılmasının önemli bir eşik olacağı düşünülmüştür. Çiftçi grubu açısından bir diğer önemli konu da kongre maddelerinde ziraat eğitime verilen önem olmuştur. Ziraat eğitimin mümkün olan her yolla ve devlet eliyle yapılmasının öngörülmesi Cumhuriyet Dönemi’nin tarıma verdiği önemi göstermiştir.

Tüccar grubu da çiftçi grubu gibi kongreye oldukça hazırlıklı bir şekilde katılmıştır. Tüccar grubunun temsilcileri kambiyo sisteminden deniz ticaretine, vergilerin yeniden düzenlenmesinden ulaştırma sistemlerine kadar oldukça detaylı bir içerikle talep ve önerilerini bildirmişlerdir. Tüccar grubunun oldukça fazla olan taleplerinin ardında Osmanlı Dönemi’nde ticaretin büyük ölçüde azınlıkların elinde olması yatmaktadır. Tüccar grubu için belirlenen esasların bir kısmı aşağıdaki şekildedir:

- Uygun bir isimle bir ana ticaret bankası kurulması,
- Kambiyo merkezleri ve borsaların millileştirilmesi,
- Cuma gününün resmî tatil yapılması,
- Madenlerin ıslah edilmesi ve verimli bir şekilde kullanılması,
- Hızır ve fabrikaların yakınlarındaki ormanların hızır ve fabrika sahiplerine ayrılması ve Avrupa’dan getirilecek olan hızır aletlerinin gümrükten istisnası,
- Limanlarda kendi bayrağımız dışındaki gemilerin ticaret yapamaması, kabotaj hakkımızın tamamen kullanılması, denizcilik okullarının açılması, balıkçılığın korunması,
- Ülkede muadili olmayan hammaddelerin ithalatına gümrük vergisi istisnası getirilmesi,
- Mevcut tekellerin kaldırılması ve tekelciliğine izin verilmemesi,
- Ticaret Kanunu’nun yeniden düzenlenmesi, ticari anlaşmaların yapılması ve gümrük vergilerinin değiştirilmesi hususlarında ticaret, ziraat ve sanayi odalarının görüşlerinin alınması,

1135 Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, TTK Yay., XVI. Dizi, S 46, TTK Basımevi, Ankara 1982, s. 21-32.

- Ticaret odalarının ülkenin her yerinde açılması,
- Ticaret ataşeliklerinin kurulması,
- Şirketler Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi,
- Rumeli'den göç edenlerin ve edeceklerin işsiz ve yersiz kalmamaları için mesleklerine göre uygun işlere yerleştirilmeleri,
- Ticaret okullarının açılması,
- Temettü vergisinin kazanç oranında alınması,
- Demir yolları yapımının hükûmetçe bir program olarak kabul edilmesi,
- Posta ve telgraf araçlarının yeniden düzenlenmesi.¹¹³⁶

Tüccar grubunun iktisadi esasları incelendiğinde ticarete bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıldığı görülmektedir. Liman ve borsaların millileştirilmesi, maden işletmelerinin tercihen Türklere verilmesi gibi konular ekonomideki “millî” duruşun tüccarlar tarafından da benimsendiğinin temel göstergeleridir.

Sanayi sektörü dönemin en kötü durumda olan sektörlerinden biri olduğundan en az sayıyla temsil edilen grup sanayi grubu olmuş ve oluşturdukları talep metni de diğer gruplara istinaden oldukça sınırlı olmuştur. Sanayi grubu için üzerinde oy birliğine ulaşılmış olan kararlar şu şekildedir:

- Ülkede yeteri kadar üretimi yapılan ürünlerin ithalatına ağır vergiler getirilerek yerli üretimin korunması,
- Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun zanaatkar ve sanayicilerin görüşleri alınarak yeniden düzenlenmesi,
- Büyük şehirler ve kasabalar arasında demir yolu ulaşımının sağlanması, mümkün olmayan yerlerde ise şose yolların yapılması,
- Sanayi erbabına kredi sağlamak üzere bir sanayi bankasının kurulması,
- Sanayi için çırak okullarının ve usta kurslarının açılması,
- Her sancak ve kazada bir sanayi odasının açılması.¹¹³⁷

Görüldüğü gibi sanayi grubunun ilk talebi uzun zamandır sanayici için en büyük tehdidi oluşturan ithal ürünlerin ülkeye sokulmasının önlenmesidir. Özellikle ülkede üretimi yapılan ürünlerin yurt dışından ülkeye girişinin ağır gümrük vergileriyle önlenmesi talep edilmiştir. Sanayicilerin de çiftçi

1136 İnan, *age.*, s. 32-48.

1137 İzmir Büyükşehir Belediyesi, *age.*, s. 36-38.

ve tüccar grubu gibi bir banka istemeleri tüccarların da kaynak yetersizliği içerisinde olduğunu göstermektedir. Yine diğer gruplarda olduğu gibi sanayicilerin de eğitime önem vermesi Cumhuriyet Dönemi'nde beşerî sermaye konusundaki farkındalığı göstermektedir.

İşçi grubu kongre boyunca talepleri diğer üç grup tarafından en fazla itiraz edilen grup olmuştur. İşçi grubu için alınan kararlardan bir kısmı aşağıdaki gibidir:

- Amele olarak hitap edilen emekçiye işçi denilmesi,
- Ziraat de dâhil olmak üzere bir saat dinlenme süresi hariç olmak üzere günlük çalışma süresinin sekiz saat olması,
- Maden ocaklarında altı saatlik çalışmanın bir günlük çalışmayla eş değer kabul edilmesi ve kadınların maden ocaklarında çalıştırılmaması,
- 12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması,
- İşletmelerde sabit işçi olarak çalışan kadınlara sekiz hafta ve her ay üç gün izin verilmesi,
- İşçilerin ödemelerinin nakden ve düzenli bir şekilde yapılması,
- Evlenecek işçilere bir hafta ücretli izin verilmesi,
- Bir sene çalışmış olan işçilere bir ay ücretli izin verilmesi,
- İşyerinde sakatlanan işçilerin hayatlarının işveren tarafından garantiye alınması.¹¹³⁸

İşçi grubu için kabul edilen maddelerin işçi ücretleri, çalışma yaşı, mesai saatleri, yıllık izin ve doğum izni gibi işçi haklarının temelini oluşturan önemli maddeler içerdiği görülmektedir. Ayrıca iktisadi bağımsızlığı getirecek olan güçlü sanayi için gerekli olan nitelikli insan kaynağının yaratılması açısından bu maddelerin kabul edilmesi önem arz etmektedir. Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen bu maddelerin çoğu, hatta daha fazlası 1926 yılından itibaren geçerli olan 788 sayılı Memurin Kanunu ile dönemin nitelikli çalışanlarına uygulanmıştır.¹¹³⁹ Günümüzde de geçerli olan işçi hakları dikkate alındığında bu hakların temelinde Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların yattığı açıktır.

1138 Karabekir, *age.*, s. 93-99.

1139 Yıldırım Koç, "İzmir İktisat Kongresi (1923) ve İşçiler", *Egüd Yarın Dergisi*, Ağustos 2009, s.38.

4.1.3. Kongre Kararlarının Etkileri

Türkiye İktisat Kongresi toplandığı dönem ve alınan kararlar açısından tarihin önemli belgeleri arasına geçmiş olsa da kongrede alınan kararların uygulanabilirliği ve bu kararların kurulacak olan Cumhuriyetin ekonomik kalkınma programına ne ölçüde katkı sağlayacağı sıklıkla sorgulanmıştır. Kongre başlamadan önce oturumlar için belli bir programın olmaması ve en yüksek sayıyla temsil edilen çiftçi grubunun iktisat bilgisine haiz olmaması gibi hususlar, bazı kesimlerin kongrenin başarısına şüpheyle bakmasına neden olmuştur. Misak-ı iktisadi kararlarının ilan edilmesinden sonra da kongre basın tarafından son derece olumsuz karşılanmış; alınan kararların delegelerin arzularının derin bir ifadesinden başka bir şey olmadığı şeklinde eleştirilmiştir.¹¹⁴⁰ Kongrenin aldığı eleştirilerin tipik bir örneği Suphi Nuri İleri'nin kendisinin de kurucularından olduğu *İleri* gazetesinde 16 Mart 1923 tarihli çıkan yorumlarıdır. Suphi Nuri, İngiliz Dışişleri Bakanlığının kongre ile ilgili raporunda “Misak-ı iktisadi ekonomik bir programdan çok izciler için bir el kitabıdır” şeklindeki yorumuna benzer bir tepki vermiştir.¹¹⁴¹ Eleştirilerin devam ettiği bir ortamda 17 Mart 1923 tarihinde *İkdam* gazetesine röportaj veren dönemin Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Misak-ı iktisadi kararları üzerine yorum yapmamış, hükûmetin hâlihazırda yeni ekonomik program üzerinde çalıştığını belirtmiştir. Bununla birlikte, iktisat kongresinin bundan sonra yıllık olarak düzenleneceğini ve gelecekteki kongrelerin en azından delegelerin ülkenin kaynakları hakkında daha iyi bir farkındalık kazanmasına hizmet edeceğini belirtmiştir.¹¹⁴²

Kongrede yeni ekonomik düzen için getirilen önerilerin sorgulanmasının temelinde katılım sağlayan delegelerin heterojen yapısı bulunmaktadır. Katılan delegelerin arasında mecliste aktif olarak görev yapan milletvekilleri bulunsa da onların kongredeki rolü gözlemcilikten öteye geçmemiş; kongreyi Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını üzerine kurulabileceği temel felsefeyi tanımlamak için bir fırsat olarak görmemiştir. Delegelerin çoğunluğunun kırsal kesimden gelmiş olması ve yapılan oylamalarda lider olarak gördükleri kişilerin kararlarını çok fazla sorgulamadan kabul etmeleri bir diğer eleştiri konusu olmuştur. Delegeler arasında en aktif grubu İstanbul Ticaret Birliğinin katılımcıları oluşturmuştur. Bunların çoğu özellikle gençlik yıllarında “bırakınız yapsınlar” (laissez-faire) tarzı iktisadi yaklaşımdan ve Avrupa liberalizminden etkilenmiş olan entelektüellerden oluşsa da kongre için oluşturdukları taslak metinde “millî ekonomi” ve “ulusal bağımsızlık”

1140 Michael M. Finefrock, “Laissez-Faire, the 1923 Izmir Economic Congress and Early Turkish Developmental Policy in Political Perspective”, *Middle Eastern Studies*, July 1981, V 17, N 3, s. 381.

1141 Haz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1971, s. 371-373.

1142 Finefrock, *age.*, s. 381.

maddelerine bağlı kalmışlardır. Gerçekten de kabul edilen maddelerden anlaşılacağı üzere devletin Türkiye'nin ekonomik hayatına katılımı sadece kabul edilmekle kalmamış, fiilen de teşvik edilmiştir. İstanbul Ticaret Birliğinin ana hatlarıyla belirttiği noktalar, öncelikle iş dünyasının ihtiyaçları ve tabii ki ulusal egemenlik talebiyle ilgili olmuştur.¹¹⁴³

Kongrenin başarısı sorgulanırken gündeme getirilen en önemli husus kongre kurullarında dile getirilen önerilerin gerçekten takip edilmediği olmuştur. Ancak birçok tarihçi ve iktisatçıya göre Türkiye İktisat Kongresi Cumhuriyetin ilanından hemen önce toplanarak topluma ve dış kamuoyuna verdiği “bağımsızlık” mesajı açısından oldukça başarılı olmuştur.¹¹⁴⁴ Lozan Barış görüşmeleri sırasında Batılı devletlerin uygulamaya çalıştıkları bazı dayatmalardan geri adım atmaları bunun en hızlı ve somut örneği olmuştur. Kongrenin iktisadi kararlardan çok sembolik öneminin daha büyük olduğu ve yeni kurulacak olan Cumhuriyet düzeninde uygulanacak iktisat politikasının kararlarının katılımı tüm grupların oy birliğiyle alınmış olması demokratik düzene geçişte önemli bir adım olmuştur.¹¹⁴⁵

Kongre sonrası dönem dikkate alındığında önerilerin bir çoğu yakın zamanda uygulanamamış olmakla birlikte, tarım ve ticaret alanında uygulamaya konulan bazı kararlar ilgili alanlarda köklü değişimlere zemin hazırlamıştır. Kongrede farklı gruplar için kabul edilmiş olan kararların uygulama bulamamasındaki temel nedenler arasında içinde bulunulan dönemdeki beşeri, fiziki ve finansal sermaye yetersizliği bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi kent nüfusunun azalmasına, kırsal nüfusun artmasına neden olmuştur. Bu durum özel sektör yanlısı politikaların uygulanmasının ve nitelikli iş gücü ihtiyacında olan özel sektörün gelişmesinin önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmiştir.¹¹⁴⁶ Özel sektörle ilgili kararların uygulanamamış olmasının bir diğer önemli nedeni de yabancılara tanınan gümrük imtiyazlarının beş yıl daha uygulamada kalmış olmasıdır. Lozan Barış Antlaşması'nın gereği olan gümrük kontrollerinin geçici olarak yabancılaştırılması 1928 yılında sona erene kadar gerçek anlamda çok az politika değişikliği mümkün olmuştur.¹¹⁴⁷

1920'lerde büyük ölçekli yatırımlar için özel sektöre genel bir teşvik ve-

1143 Finefrock, *age.*, s. 382.

1144 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, İş Bankası Yay., İstanbul, 2014, s. 181.

1145 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 45.

1146 Metin Toprak, “İzmir İktisat Kongresi: Bir Gelecek Perspektifi”, **İktisat, İşletme ve Finans**, C 19, S 214, s. 116.

1147 Erdoğan Alkin, **Turkey's International Economic Relations**, Güray Matbaası, İstanbul 1983, s. 5.

rilmemesi nedeniyle, Türk hükûmeti dikkatini büyük ölçüde yerel endişelere çevirerek, yatırımlarını kısa vadeli hedefleri gerçekleştirmede önemli bir rol oynayacak olan demir yolu haberleşme sektörüne yoğunlaştırmıştır. 1924 yılında çıkarılan kanunla Osmanlı Devleti'nde yabancıların elinde olan demir yolları öncelikle millileştirilmiş, daha sonra da bu alandaki yatırımlara başlanmıştır. Benzer gelişmeler denizcilik sektöründe de yaşanmış, yabancıların kontrolünde olan limanlar 1926 yılında uygulamaya konulan “Kabotaj Kanunu” ile limanların işletmesi Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmiştir.¹¹⁴⁸

Alınan kararlardan fiiliyata geçen en hızlı uygulamalarından bir diğeri de tekeller üzerine olmuştur. Lozan Barış Konferansı'nın devam ettiği sırada hükûmet mevcut tekelleri devralmaya karar vermiş, zira bu durum dış ekonomik kontrolü kaldırmanın en hızlı yolu ve aynı zamanda devlet için hayati bir gelir kaynağı olarak görülmüştür. Tekellerin devlete geçirilmesi süreci 1925 yılının Mart ayında Tütün Rejisinin devralınmasıyla başlamış ve 1920'lerin sonlarında devletin alkol, tuz, şeker, kibrit, benzin ve petrol tekelleri kurmasıyla devam etmiştir. Ayrıca, Türkiye İktisat Kongresi'nin önerileri doğrultusunda Türkiye İş Bankası ile Sanayi ve Maadin Bankası kurularak kamu sanayi kuruluşlarının ve özel sektörün desteklenmesi sağlanmıştır.¹¹⁴⁹

Yine 1925 yılında Ticaret ve El Sanatları Odaları Kanunu'nun çıkarılmasıyla savaş süresince bozguna uğrayan odalar devlet kontrolüne alınmış ve girişimciler için üyelik zorunlu hâle getirilmiştir.¹¹⁵⁰ Bununla birlikte, 1927'de kabul edilen Sanayii Teşvik Yasası ile sanayinin özel sektöre verilecek olan teşviklerle güçlendirilmesi öngörülmüştür. Yasa, özel sektörün özendirilmesi amacıyla uygun görülen işletmelere belli bir büyüklüğe kadar karşılıksız arazi sağlanması, vergi muafiyeti, haberleşme bağlantılarının karşılıksız olarak hükûmet tarafından karşılanması, işletmenin kuruluşu için yurtdışından getirilecek olan makine ve teçhizatların devletin kontrolündeki demir ve deniz yollarında indirimli olarak taşınması gibi destekleri içermiştir. Ayrıca yine bu yasa kapsamında işletmelerde sadece Türklerin çalıştırılması da muhasebe ve yöneticilik dışındaki alanlar için zorunlu tutulmuş, yurt dışından kısa süreli işçi getirilmesi de yapılacak işin Türk çalışanlara öğretilmesi şartına bağlanmıştır.¹¹⁵¹

Tarım alanında alınan kararların uygulanması diğer alanlara göre daha

1148 Ali Coşkun, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi”, *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, S 4, 2003, s. 72.

1149 Yakup Kepenek, *Development & Structure of the Turkish Economy*, METU Press, Ankara 2011, s. 12.

1150 Tarihlerle İstanbul Ticaret Odası, <https://web.archive.org/web/20160312220413/http://ito.org.tr/wps/portal/odamiz?initview=true&name=tarihlerleito&prmpageid=bm16.9.2>, Erişim Tarihi: 28.11.2020.

1151 Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, Ankara 2001, s. 44-45.

yavaş gerçekleşmiştir. Tarımsal alanda yaşanan gelişmelerden özellikle Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nden kalma aşarın kaldırılmasının çiftçiler açısından çok olumlu bir gelişme olduğu söylenebilir. Devletin vergi gelirleri içinde farklı hesaplamalara göre %22 ila %40 arasında payı olan bu verginin 1925 yılında kaldırılması ile toprak sahibi köylülere alınan gelirin toplam vergi gelirleri içindeki payı %10'a düşmüştür. Bu vergi gelirinin yerine tütün, alkol ve kibrite daha yüksek vergi uygulanmaya başlanmış, ayrıca yeni bir vergi türü olarak arazi vergisi getirilmiştir.¹¹⁵² Tarımsal alanda yaşanan en önemli gelişmelerden bir diğeri de 1926 yılında Medeni Kanun'un yürürlüğü girmesi olmuştur. Bu kanunun uygulanmasıyla birlikte köylülere işledikleri toprakların sahiplik hakkı tanınmıştır. Toprak mülkiyetinin bizzat çiftçiye geçmesi tarımda verimliliği artıran bir unsur olmuştur.¹¹⁵³

Kongrenin etkileri özellikle 1930'lu yılların başlarına gelindiğinde azalmaya başlamıştır. Alınan kararların uygulamaya geçirilmesini yavaşlatan en önemli gelişme 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan ve daha sonra tüm ülkeleri etkisine alan Büyük Buhan olmuştur. Ekonomik krize ilk tepki olarak tüm ülkeler dış ticarete korumacı müdahalelerde bulunmuş; "kendi kendine yetebilme" ekonomik krizden çıkabilmenin reçetesi olarak kabul edilmiştir.¹¹⁵⁴ Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde uygulanan devletçi politikaların başarılı sonuçlar vermesi hâlihazırda Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen bazı kararları oldukça liberal bulan dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün de "devletçi" ekonomi politikasına doğru yönelmesine neden olmuştur. 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasının programına dâhil olan devletçilik, 1937 yılında anayasaya da eklenmiştir.¹¹⁵⁵

4.1.4. Dokuz Umde

Türkiye İktisat Kongresi sona erdikten kısa bir süre ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisi mecliste alınan seçim kararı olmuştur. İsmet İnönü'nün başkanlığında yürütülmekte olan Lozan Antlaşması son aşamalarına yaklaşırken meclis içinde oluşan muhalif grubun anlaşmayı tehlikeye atma ihtimaline karşı Mustafa Kemal Paşa seçime gidilmesine karar vermiştir.¹¹⁵⁶ Seçim kararını takiben Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1923 tarihinde yeni Halk Fırkası üyesi olarak Büyük Millet Meclisine seçilmeyi planlayanlar için ortak

1152 Yüksel Ülken, "Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 42, S 1-4, s. 17-18.

1153 Ali Özgüven, "Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)", **Journal of İstanbul Kültür University**, S 2, 2002, s. 116.

1154 William A. Lovett, Alfred E. Eckes Jr., Richard L. Brinkman, **U. S. Trade Policy: History, Theory and the WTO**, Second Edition, New York, Routledge 2004, s. 45.

1155 Pamuk, **age.**, s. 188.

1156 Tahir Kodal, "Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yankılarına Bir Örnek: Chp'nin V. Olağan Kurultayının Suriye'deki Yankıları", **Belgi**, S 20, Yaz 2020, s. 2616.

bir kampanya platformu olan “Dokuz Umde” (Dokuz İlke) beyannamesini açıklamıştır.¹¹⁵⁷ Beyannamenin ilk kısmında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Halk Fırkasına dönüştürüleceği belirtilmiş, sonradan da parti için “halk hâkimiyeti, maddi ve manevi yenileştirmeye ve gelişmeye dayanan ayrıntılı ve derli-toplu” bir programın oluşturulacağı açıklanmıştır.¹¹⁵⁸ Halk Fırkasının ilk programı olarak kabul edilen Dokuz Umde aşağıdaki gibidir:

Umde 1- Hakimiyet bilâkaydi şart milletindir. İdare usulü hallin mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakiki ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi)dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiç bir fert, hiç bir kuvvet ve hiçbir makam mukadderatı millîyeye hakim olamaz. Binaenaleyh bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâtta, idarenin alelumum teferruatında, terbiyeyi umumiye ve iktisat hususâtında hakimiyeti millîye esasatı dahilinde hareket olunacaktır, icra vekillerinin vazife ve mesuliyeti kanunu, vilâyatın mahalli umurda manevi şahsiyetlerini ve muhtariyetlerini istimal edebilmelerini kâfil olan Şuralar kanunu, vilâyetlerin iktisadi ve içtimai münasebetleri itibarile birleştirilerek müfettişi umumilik teşkili kanunu, nevahi kanunu süratle intaç ve tatbik olunacaktır.

Umde 2- Saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümranının gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin Şahsiyeti manevîyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikân verdiği karar lâyetegayyer düsturdur, istinatgahi Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makamı Hilâfet, beynelislâm bir makamı mualladır.

Umde 3- Memlekette emniyet ve asayışın katiyetle muhafazası en mühim bir vazifedir. Bu gaye milletın arzu ve ihtiyacına mutabık olarak temin edilecektir.

Umde 4- Mahkemelerimizin bilhassa seri bir surette tevzii adalet edebilmeleri temin edilecektir. Bundan başka külliyatı kanuniyemiz ihtiyacatı millîyeye ve ilmi hukukun telekkiyatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal olunacaktır.

Umde 5- 1- Aşar usulünde halkın Şikâyet ve mağduriyetini mucip olan nıkat esaslı bir surette ıslah edilecektir.

2- Tütün ziraat ve ticaretini milletın azami nefine göre temin edici tedbir

1157 Erdal Aydoğan-Tansu Barış Mahmutoğlu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Milli İradenin Oluşum Aşaması: Seçimler (1908-1923), **Hakimiyet-i Millîye Uluslararası Bilgi Şöleni**, 30 Ekim-1 Kasım 2018, s. 70.

1158 Mustafa Oral, “Halkevlerinin Toplumsal ve Kültürel İşlevleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 18, S 53, 2002, s. 508.

alınacaktır.

3- Müessesatı maliye çiftçilere, sanayi ve ticaret erbabına vesair bilcümle erbabı mesaiye kolaylıkla para ikraz edecek surette ıslah ve teksir olunacaktır.

4- Ziraat Bankasının sermayesi tezyit olunacak, çiftçilere daha kolay ve daha vasi yardım edebilmesi temin edilecektir.

5- Memleketimiz çiftçiliğine ziraat makineleri vasi miyasta idhal olunacak ve çiftçilerimizin alât ve edevatı ziraiyeden kolaylıkla istifade etmeleri temin kılınacaktır.

6- Mevaddı iptidaiyesi memleketimizde bulunan mamulât ve masnuatı memleket dahilîde vücuda getirmek için himaye ve teşvikat icrası ve mükâfat itası suretleriyle azami tedabir alınacaktır.

7- Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için heman teşebbüsât ve filyata başlanılacaktır.

8- Tahsili iptidaide tedrisatın tevhide ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tefiki ve muallim ve müderrislerimizin terfi ve ikdarı temin edilecektir. Vesaiti münasebe ile halkın tenvir ve talimine de tevessül olunacaktır.

9- Sıhhati umumiye ve muaveneti içtimaiyeye ait müessesat ıslah ve teksir edilecek ve sayı amel erbabını himaye edici kanunlar yapılacaktır.

10- Ormanlarımızdan terekkiyatı fenniyeye muvafık surette istifadeyi meadinimizin en nafi tarzda işletilmesini ve hayvanatımızın ıslah ve teksirini temin edecek esaslar vazolunacaktır.

Umde 6- Hizmeti filyei askeriye müddeti tenkis olunacaktır. Bundan başka okuyup yazmak bilenlerin ve orduda okuyup yazmak öğretenlerin müddeti hizmeti bir derece daha azaltılacaktır.

Ordu mensubininin temini refahı bilhassa mültezemdir.

Umde 7- İhtiyat zabıalarını hayat ve istikballerini kendilerine ve memleketeye en nafi bir surette temin etmek esaslı bir hedefimizdir.

Müdafaai memleket ve istiklâli millet uğrunda malûl kalan mensubini askeriye ve efradı millet ile alelumun mütekaidin ve itam ve eramilin zaruret ve sefaletlerine meydan bırakmıyacak tedabir ittihaz olunacaktır.

Umde 8- Halk umurunun azami süratle intacı faal, muktedir, müstakim bir silsilei memurinin kemali intizamla ve usul ve kanun dairesinde iş görmesine mütevakkıf olduğundan sınıfı memurin bu noktai nazardan ikmal edilecek ve bütün şubatı devlet daimi teftiş ve murakabeye tabi tutulacaktır. Diğer taraftan memurinin nasp, azil, terfi, masuniyet, mesuliyet tekaüt ve

taltifleri tesbit edilecektir.

Münevveranı memleketten ve mesaliki muhtelif e erbabı ihtisasından şua-batı umuru devlette en nafi bir surette istifade edilmek mukarrerdir.

*Umde 9- Harap olan memleketimizin süratle tamir ve ihyası zımında devletçe ittihaz olunacak tedabirden başka inşaat ve tamirat için yer yer şirketler teşekkülü teşvik ve temin ve ferdi teşebbüsleri himayeye medar olacak ahkâm vazolunacaktır. Sulh hakkındaki noktai nazarımız: mali, iktisadi, idari istiklâlimizi behemehal temin etmek şartile sulhun iadesine çalışmaktır. Bu şeraiti temin etmeyen sulh muahedesi kabul olunamaz.*¹¹⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa seçim beyannamesini okurken, burada oluşturulan ilkelerin Türkiye İktisat Kongresi'nde istişare edilen tavsiyelere göre belirlendiğini belirtmişti. Gerçekten de belirlenen ilkelerin özellikle iktisadi kısımlara Kongre kararlarının bir özeti niteliğindeydi.¹¹⁶⁰ Egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin milletin tek temsilcisi olduğunu vurgulayan ilk umdelerden sonra asayiş ve adaleti tesis edecek kanunlara geçirileceği belirtilmiştir. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlara benzer şekilde burada da çiftçi grubunun ilgilendiren kararlar öne çıkmıştır. Bildirinin son umdesinde ise barışla ilgili görüşlere yer verilmiş; millî, iktisadi ve idari bağımsızlık tesis edildiği sürece barış yanlı bir tavır sergileneceği belirtilmiştir. 28 Haziran 1923 seçimlerine bu bildirgeyle katılan Halk Fırkası grubu seçimden büyük bir zaferle çıkmış, sonradan Fırkaya katılan birkaç bağımsız milletvekili dışındaki tüm sandalyeleri kazanmıştır.¹¹⁶¹

4.2. Atatürk Dönemi İktisat Politikaları*

Cumhuriyet Türkiye'si on yılı aşkın savaşların sonucu Osmanlı'dan bir enkaz devralmıştı. Bu nedenle Cumhuriyet'in temel sorunlarından biri çağdaş ekonomik yapıyı gerçekleştirmektir. Savaşlar sonucu beşeri sermaye büyük yara almıştı. Millî Mücadale yıllarında Anadolu yangın yerine dönüşmüş, taş taş üstünde kalmamıştı. Kırsal kesimde tarım kesiminde üretim büyük ölçüde düşmüştü. Sınırlı sayıda sanayi kuruluşundan geriye pek bir şey kalmamıştı. 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi bu so-

1159 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, 535-Seçim Hakkında Beyanname (8.IV.1923), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 516-517.

1160 Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayıncılık, Ankara 1982, s. 138.

1161 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 49.

* Prof. Dr. Zafer Toprak, Koç Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi, (emeritüs), Öğretim Üyesi, ztoprak@ku.edu.tr, toprakz@boun.edu.tr

runlara eğiliyor, ülkenin geleceğe yönelik özlemlerini gündeme getiriyordu. Türkiye'nin temel sorunu iktisadi ve mali bağımsızlıktı. Son kertede Türkiye tarım toplumu olarak kalmamalı, sanayi toplumu olmalıydı. Oysa Osmanlı'dan çok az sayıda sınai tesis devralınmıştı. Osmanlı Devleti'nin son döneminde, devlet tarafından işletmeye açılan fabrikalar, Harbiye Nezareti ya da Hazine-i Hassa gibi doğrudan doğruya birer kamu işletmesi olarak faaliyette bulunmuşlardı. Bunlardan Cumhuriyet devrine intikal edenler 1925 senesinde kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasına devredildiler.¹¹⁶²

4.2.1. Cumhuriyet ve Finansal Darboğaz

Temel sorun ülkede sermaye birikiminin son derece sığ oluşuydu. Sermaye olmaksızın geleneksel zanaatı sanayiye dönüştürmek bu nedenle olanaksızdı. Kişisel birikimin yetersiz olduğu bir evrede devletin vergiler aracılığıyla topladığı kaynaklar bir şekilde sanayileşme için seferber edilebilirdi. On yılı aşkın süren savaşlar sonucu taş taş üstünde kalmamıştı. Beceri sahibi beşeri sermaye hemen hemen yok olmuş, salgın hastalıklar nüfusu tüketmiş, ülkenin hayvan varlığı dörtte bire düşmüştü. Osmanlı'dan Cumhuriyete sanayi kuruculuğu için son derece sınırlı bir alt yapı devrolmuştu. Birikimin yok denebilecek ölçüde olduğu bir ortamda devlete öncülük etme görevi düşüyordu. İzmir'de 1923'te toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde bu durum tescillenmiş, topyekûn kalkınma için biran önce ülkenin seferber edilmesi kaçınılmaz olmuştu. Nitekim ilk ele alının husus sermaye sorunuymdu. Bu amaca yönelik iki önemli adım atıldı. Bunlar Türkiye İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankasıydı.

Osmanlı'nın son döneminde Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı dışında kurulmuş olan kredi kuruluşları ve sigorta şirketleri yabancıların elindeydi. Finansal yönden dış sermaye gruplarına bağımlı kalınması ülkenin iktisadi bağımsızlık özlemiyle bağdaşmıyordu. Bu nedenle ilk adımda ülkenin sınırlı kaynaklarıyla banka kurma kaçınılmaz olmuştu. 1920'li yılların geleceğe yönelik en önemli girişimi Atatürk'ün öncülüğünde ve Celal Bayar'ın girişimiyle kurulacak olan Türkiye İş Bankası oldu. İş Bankası kuruluş aşamasında ülkenin kredi sorununa çözüm bulmayı amaçlıyordu. 1924'te 1 milyon sermaye ile kurulan banka aynı zamanda bir yatırım bankası olarak tasarlanmıştı. 1925 sonrası birçok ticaret, maden ve sanayi teşebbüsünü bizzat kuracak ya da kurulmakta olanlara iştirak edecek, yanı sıra ulusal sigortacılığı da başlatacaktı. Ülkenin döviz bağlamında en önemli kan kaybı sigortacılıktan kaynaklanıyordu. Bu amaçla 1925 yılında Anadolu Sigortayı, üç yıl sonra 1928'de Millî Reasüransı kurdu.

1925'te kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ise Cumhuriyet

1162 Zafer Toprak "Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi 1923-2018", **Modern Türkiye Tarihi**, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 240-258.

Türkiyesi'nin sanayileşme sürecinde devletin aktif katılımının göstergesiydi. Bu banka özel kesime sanayi kredisi açacak, Osmanlı Dönemi'nde kamunun elinde olan fabrikaları devralarak bunları işletecekti. Ayrıca özel kesimin kuracağı işletmelere ortak sıfatıyla katılacak, sınai alanda girişimciliğe omuz verecekti. Bankanın sermayesi Ticaret Vekaletinin 1924 yılında elinde bulundurduğu ya da iştirak etmiş olduğu fabrika ve şirketlerdeki hisseleri ve sermayesi; yine aynı bakanlığının 1925 ve daha sonraki yıllarda bütçeye konacak sanayi teşvik tahsisatı ve nihayet İmalat-ı Hayriyeye mahsus olanlar dışında devlete ait fabrikalar ile bunların döner sermayelerinden oluşacaktı. Bankanın, 1926 yılı başında sermayesi 6.147.317 TL idi. Sermayenin 2.000.000 TL'si nakit, geri kalan kısmı ise taşınmaz mallardan oluşuyordu. 1930 yılına gelindiğinde 6.679.654 TL olan sermayenin tamamı ödenmişti.

Ancak, sanayileşme sürecinde devletin görevi zaman zaman tartışılmışsa da geniş kapsamda iktisadi devletçilik henüz gündemde değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin genel eğilimi devletin bir süreliğine, kişisel girişimciliğin toparlanmasına kadar bu tür bir alanda yatırımcı olmasıydı. Bu nedenle Osmanlı'dan devralınan tesisler geçici olarak işletilecek, zamanla Sanayi ve Maadin Bankası bunları birer anonim şirkete dönüştürerek hisse senetlerini özel şahıslara satacaktı. 1928 yılında bankanın devralıp ortak olduğu anonim şirketler şunlardı: Feshane Mensucat; Uşak Terakki-i Ziraat; Kayseri Bünyan İplik Fabrikası; Isparta İplik Fabrikası; Maraş Çeltik Fabrikası; Tosya Çeltik Fabrikası; Yalvaç Sanayi ve Ticaret; Trabzon Liman İnhisarı; Malatya Teşebbüsat-ı Sınaiyye; Aksaray Azm-i Millî; Ergani Bakır Madeni; Trabzon Elektrik; Kilimli Kömür Madenleri.

Hükümet geleceği sanayileşmede görüyordu. Nitekim bu amaçla 15 Haziran 1927 günlü Sanayii Teşvik Kanunu'nu çıkarmıştı. Bu kanunda sanayinin tanımı yapıldıktan sonra, sınai tesisler dört gruba ayrılmış ve her grup, kanunun getirdiği teşvik tedbirleri ile muafiyetlerden taşıdığı önem derecesine göre yararlandırılmış, başta kazanç ve gümrük vergileri olmak üzere birçok vergi, harç ve rüsum muafiyeti getirilmişti. Sanayii Teşvik Kanunu'nun özel teşebbüs üzerinde olumlu etkileri olmuştu. Çoğu yeni işletme olmak üzere 1927-1932 yılları arasında Kanundan yararlanan şirket sayısı 342'den 1473'e çıkmış, sanayi işçileri sayısı da 17.000'den 62.000'e ulaşmıştı. Sanayii Teşvik Kanunu'nun yürürlük süresi 15 yıl ile sınırlandırılmış ve 1942 yılına kadar bazı değişikliklerle uygulanmıştı.

1927 yılında bir sanayi sayımı yapılmış, 1930 yılında da halkı tasarrufa yönlendirmek amacıyla Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştu. Bu nedenle bir süre sonra Yerli Malı Haftalarını ihdas edecek, Ankara'da bir Sanayi Kongresi toplayacaktı. Bu kongre, resmî niteliği bulunmamakla birlikte, ülkede sanayinin gerçek durumunu gündeme getirmiş ve önerileriyle ileriki yıllara ışık tutmuştu.

İki dünya savaşı arası genç Cumhuriyet için zor yıllardı. Siyasi istikrarın aranışı yanı sıra dünya ekonomisinin darboğaza girdiği bir dönemde iktisadi sorunların üstesinden gelmek o denli güçtü. Cumhuriyet Türkiye'si çok güç şartlarda ekonomisini toparlamaya çalışıyordu. Mübadele nedeniyle girişimci olabilecek bazı üst gelir grubuna mensup gayrimüslimler mal varlıklarıyla birlikte ülkeyi terk etmişlerdi. Batı ülkeleri Ankara'nın tüm iyi niyetine karşın kurulan yeni rejime bir türlü ısınamamıştı. Bu nedenle yabancı sermaye ürkekti; bir türlü Türkiye'de yatırıma yanaşmıyordu. Öte yandan 1920'li yılların ikinci yarısında ekonominin belkemiğini oluşturan tarım sektöründe iklim koşulları nedeniyle zor günler yaşanmıştı. Ardından 1929 Dünya Buhranı tüm şiddetiyle Türkiye'yi de etkileyecekti. Ülkenin böyle bir ortamda sermaye birikimi sorununa çözüm bulma şansı düşüktü. Öte yandan devlet gelirlerindeki düşük düzeye rağmen denk bütçe ilke edinilmişti. Geçmişin kötü deneyimleri nedeniyle Türk parasına istikrar sağlamak hükûmetlerin ana kıygısını oluştuyordu. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile sıkı bir para politikasına geçilmişti. Lozan'da çözüm bulan dış borçlar ise Hazine için önemli bir külfetti. Bu arada devletin temel gelir kapısı aşar kaldırılmış, yeni bir vergi düzenine geçilmişti. Bu tür bir reformdan sonuç almak ise zaman alacaktı.

20'li yıllarda Cumhuriyet hükûmeti istikrar arayışı içendeydi. Her türlü teşvik politikasına rağmen istenilen düzeyde ticaret gelişmiyor, yatırım ortamı gerçekleşmiyordu. Sanayi ve Maadin Bankası kendine devredilen kamu fabrikalarını anonim şirkete dönüştürüp özel sektöre devredememişti. Buna karşılık, devletin kendi yönetimindeki kamu sınai tesislerinin ticari usullerle işletilebileceği kanıtlanmış ve iktisadi faaliyette bulunabileceği konusunda ilk başarılı örnekler verilmişti.

1930'lu yıllarda Dünya Buhranı nedeniyle ülke ekonomisi güç bir döneme girmişti. Piyasa istikrardan son derece yoksundu. Ülkeler kendi içlerine kapanıyor, dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine geliyordu. Cumhuriyet Türkiye'si ivedi önlemler almak zorundaydı. Devletin temel tüketim mallarına yönelik yoğun bir üretim faaliyetine girişmesi kaçınılmazdı. Cumhuriyetin kuruluşu ertesi hükûmet sanayileşmek için her türlü teşvik ve himaye önlemlerini almış, ancak gerek tesis gerekse işletme kredisi sorununa kalıcı bir çözüm getirememişti. Bu amaçla Sanayi ve Maadin Bankası yerine yeni bir organizasyona gidilecek ve devletçilik diye bilinen döneme girilecekti.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının 1933 senesinde lağvıyla Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi olmak üzere iki ayrı kuruluş ortaya çıktı. Devlet Sanayi Ofisi ülkede planlı ve organize bir devlet işletmeciliği alanında atılmış önemli bir adımdı. Hükûmetin himaye edeceği geniş ölçekli "büyük sanayi" fabrikalarını kuracak ve bunları İktisat Vekâletinin vereceği direktifler ışığında işletecekti. Ancak, her iki kuruluş da kısa ömürlü

oldu. 1933'te daha radikal önlemler alındı. Her iki kuruluş lağvedilerek yerlerine Sümerbank kuruldu.

1938'de işletmeleri iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürülen Sümerbank, Cumhuriyet Türkiye'sinde sanayileşmeyi bilfiil üstlenen kuruluş oldu. 1933 yılında Cumhuriyet aynı zamanda Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'yla planlı döneme geçiyordu. Sümerbank, devraldığı fabrikalar yanı sıra planda yer alan sınai işletmelerin önemli bir kısmının kuruluşunu üstleniyordu. Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası, Halkapınar Dokuma Fabrikası, Karabük Demir Çelik Fabrikası, İzmit Kâğıt Fabrikası Sümerbankın öncülüğünde gerçekleştirilen sınai kuruluşlar arasında yer aldı.

1930'lu yıllar ülke ekonomisinin hızlı toparlandığı bir dönem oldu. Cumhuriyetle birlikte Türkiye köklü dönüşümlere sahne olmuş, ekonomi gelişme sürecine girmişti. Alt yapı yatırımlarına önem verilmiş, demir yolları yabancı sermayeden devralındığı gibi bunlara yenileri eklenmişti. Harf devrimi ve yeni açılan eğitim kurumlarıyla ülkenin eğitim düzeyi 1920'lerle karşılaştırılamayacak derecede yükselmişti. II. Dünya Savaşı'na kadar uzanan dönemde ekonomik alanda yapılanlar ve ulaşılan büyüme hızı azımsanmayacak düzeydeydi.

Bir ölçüde Osmanlı iktisat politikalarına bir tepki niteliği taşıyan “denk bütçe-sağlam para” politikası resesyonist bir evreyi gündeme sokuyordu. Dış ticaret büyük ölçüde bir tür trampa anlayışıyla Clearing antlaşmalarıyla yürütülecekti. Bu politikalara 1930'da kurulacak olan Merkez Bankası da omuz verecekti.

1930'lu yıllarda finansal bağlamda bir bakıma temkinli bir politika izleniyor, kredi muslukları sürekli devletten yana çalıştırılıyor, öte yandan ülkenin sınırlı tasarruf gücü devlet öncülüğünde sanayi planlarının gerçekleştirilmesine sarf ediliyordu. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmese de, savaş yıllarında bir tür “savaş ekonomisi” uygulayacaktı. Millî Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi dönemin olağan dışı vergileriyle devletçiliğin en koyu dönemi 40'lı yılların ilk yarısında uygulamaya sokulmuştu.

4.2.2. Denk Bütçe, Hazinesinin Birliği ve Mali Reformlar

Atatürk Dönemi'nin iktisat politikalarının omurgasını mali reformlar gerçekleştirmişti. Cumhuriyet Türkiye'si bir yandan II. Meşrutiyet'in getirdiği reformları devralırken, mali yapıyı daha da etkileştirmeye yönelik adımlar attı. Defter-i Hakanî ve sonraları Umur-ı Tasarrufiye İdaresi denilen yönetim, Tapu Müdüriyet-i Umumiyesi şeklini aldı ve 1924 bütçesinden itibaren ayrı

bir bütçe ile yönetilir oldu. Öte yandan döndürülemeyen borçların altında ezilen ülkeyi borç batağından kurtarmak ve etkin bir vergi yapısını ihdas etmek için köklü mali reform sürecini başlattı. Bunları uygulayabilmek için öncelikle düvel-i muazzama ile Lozan'da masaya oturup, her türlü kapitülasyonun kaldırılması ve Düyun-ı Umumiyenin yetkilerinin sınırlandırılıp ülke dışına sevk edilmesi gerekiyordu. Bu süreçte İsmet İnönü son derece başarılı bir politika izledi. Batılı ülkeler kapitülasyonlar konusunda taviz vermeye yanaşmıyorlardı. Türkiye'ye toplantılar sırasında her fırsatta gözdağı veriyorlardı. Durum o derece vahamet arz etti ki, konferans yarıda kesildi. İnönü Ankara'ya döndü. Türkiye bu konuda kararlıydı. Öte yandan Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın savaşı kazanmış ülkeleri de neredeyle mağlup ülkeler kadar çöktüğe uğramıştı. Dört yıl süren "total" bir savaş sonucu Avrupa'nın kolu kanadı kırılmıştı; İngiltere finans dünyasındaki öncülüğü 1917'de savaşa giren ABD'ye kaptırmıştı. Kısaca, galip ülkeler donanmalarını Dolmabahçe önüne çekmişlerse de, Ankara'ya söz geçiremediler. Sonuç olarak kapitülasyonlar kaldırıldı. Türkiye enformel bağımlılık ilişkilerini çözdü; "tam bağımsız" bir ülke oldu. Borçlarını taksitle bağlayarak 1950'li yıllara kadar kademe kademe ödedi. Bolşevik Rusya ise Çarlık Rusyası'nın borçlarını ödemeyi reddetmişti.

Tanzimat sonrası Osmanlı ekonomisinin içine düştüğü çaresizlik Ankara'daki kadrolara çok şey öğretmişti. Başta Celal Bayar olmak üzere Gazi'nin çevresindeki İttihatçıların "millî iktisat" anlayışını benimsemiş kişilerdi. Dışa bağımlılığa karşı finansal yapının düzeltilmesi kurumsal düzenlemelerden geçiyordu. Öncelikle iki alanda köklü dönüşümlere gidilmesi gerekti. Bunlar bankacılık ve sigortacılıktı. Türkiye İş Bankası (1924) ve Devlet Sana-yi ve Maadin Bankası (1925) bu amaçla kuruldu. Ancak, en büyük kan kaybı reasürans yoluyla yurt dışına yitirilen dövizlerdi. İş Bankasının başına geçen Celal Bayar bir yıl sonra ayrıcalıklarla donatılmış Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketini kurdu. Onu tüm sigorta şirketlerinin reasüransını üstlenecek ayrıcalıklarla donatılmış Millî Reasürans izledi. Batılı sigorta ve reasürans şirketleri bu "millileştirme" nedeniyle uzun yıllar Türkiye'ye karşı tavır aldılar; Türk sigorta sektörünü boykot ettiler.¹¹⁶³

İki dünya savaşı arası dünya ekonomisi bir türlü istikrara kavuşamıyordu. Tekrar altın esası üzerine kurulu bir dış ticaret politikası ihdas edilmeye çalışılıyorsa da bu gerçekleşemiyordu. Çünkü Dünya Savaşı ve sonrası ülkeler çok değişik oranlarda fiyat hareketlerine maruz kalmışlardı. Altın esasına dönmek, Avrupa ekonomilerini durağanlaştırmak anlamına geliyordu. İngiltere altın esasına döndüğü an fiyatlarını dünya piyasalarına mal sevk edebilecek bir düzeye çekebilmek zorunda kalıyor, bu önlem ise işçi ücretlerini düşürmek anlamına geliyordu. Gelişmeler İngiltere'nin tarihinde görmediği bir genel greve neden olacaktı. Altın esası artık tüm ülkeler için bir tür ayak

1163 Zafer Toprak, *Ulusal'dan Küresel'e Millî Reasürans T.A.Ş. ve Türkiye'de Reasüransın Evrimi*, Tarih Vakfı-Millî Reasürans, İstanbul 2009.

bağlıydı.¹¹⁶⁴

En kritik durumda olan ülke Almanya idi. Versailles'da belirlenen savaş tazminatı altında ezilmiş, misilleme dört nala bir enflasyon yaratmıştı. Türkler Dünya Savaşı sırasında enflasyonu icat etmişlerdi, ama bayrak bu kez Almanların elindeydi. İktisat literatürüne Almanlar hiperenflasyonu sokmuşlardı. Alman markı üzerinde basılı olduğu kağıttan bile daha değersizleşti. 1914'te Alman altın markı 4.2 dolar ederken, hiperenflasyonunun doruk noktasında 1 dolar, 4.200.000.000.000 marka eşit olmuştu.

Fransa ile Amerika'nın durumu daha iyi bir görünümde ise de artık savaş öncesinin hassas dengesinden söz etmek olanaksızdı. Altın esası üzerine kurulu bir serbest dış ticaret artık geçmişte kalmıştı. Bir süre sonra ülkeler clearing anlaşmalarıyla dış ticaretlerini aynı esasa oturtacaklardı.¹¹⁶⁵

Türkiye tüm bu gelişmeleri yakından izliyor; ancak Lozan gereği 1916 tarihli eski gümrük politikasını beş yıl daha, 1929'a kadar sürdürme yükümlüğü altında pek de hareket sahası bulamıyordu. Ancak beş yıl dolduktan sonra, 1929'da hazırlanan tarife ile dış ticarete yüksek gümrük duvarları benimsendi. Yeni vergi düzenlemesi, spesifik gümrük tarifeleri üzerine kuruluyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında ithalat kontrol edilemese de devlet bütçesi değişik yöntemlerle zapturapt altına alınmaya çalışılmıştı. Dış ticareti denetleyemese de içeride para politikasıyla kısmi çözümler bulabilirdi. Böylece harcamaları kısarak bütçe denkleştirilebilir ve tedavüle yeni banknotlar sürülmeyerek dolaşımdaki parasının değeri korunabilirdi. Bu tür bir politika, dış etkilere karşı ekonomiyi dengede tutabilirdi. İşte bu tarihlerde uygulanmaya başlanan "Denk Bütçe-Sağlam Para" politikası kimi kez resesyonist bir ortam yaratıp ekonomiyi durağanlaştırsa da ve İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar uygulamada kaldı.¹¹⁶⁶

Mali yapı köklü dönüşüme uğradı. Maliye Vekaleti rasyonel bir iş bölümüne dayanan çağdaş bir yapılanmaya kavuşturuldu. Bütün bütçe ve muhasebe işleri Muhasebe Umum Müdüriyetinde toplanarak, bakanlıkların muhasebeleri, Millî Muhasebe Müdürlüğü de dahil olmak üzere bu müdüriyete bağlandı. Bütçenin düzenlenmesi ve uygulanmasına ait tüm işlemler devletin tüm muhasebe işlemleri, bu umum müdüriyetin denetimi altına girdi. Bundan böyle tüm gelir işleri, vergilerin vasfı, islahı, tarhı, cibayeti hakkındaki işlemler Varidat Umum Müdürlüğü çatısı altında birleştirildi. Düyun-ı Umumiye İdaresi ülke içerisinde en az Maliye Nezareti düzeyinde güçlü bir gelir kuru-

1164 B. Eichengreen, **Golden Fetters-The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939**, Oxford University Press, Oxford 1995.

1165 I. T. Berend, **An Economic History of Twentieth-Century Europe**, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s.

1166 N. Coşar, **Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950)**, Bağlam Yay., İstanbul 2004, s.

mu olmaktan çıkarılarak, ülke dışına taşındı ve sırf devletten aldığı parayı borç verenlere dağıtmakla yükümlü bir kuruma dönüştürüldü. Hazine işleri Para ve Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti altında toplandı. Hazine şubesi sıfatıyla bütün devlet kasaları bu müdüriyetin denetimine verildi. Çağdaş devletin gerektirdiği “hazinenin birliği” ilkesi böylece sağlanmış oluyordu.¹¹⁶⁷

Bu arada 1910 tarihli Usul-i Muhasebe Kanunu'nun çok daha ilerisine gidilerek çağdaş hükümleri içeren 1926 tarihli Kanunla, devlet bütçesine, muhasebesine ve denetimine köklü bir düzen getirildi. Millî egemenliğe bağlı olan ve Millet Meclisinin seçimiyle oluşan yeni Divan-ı Muhasebat yalnız muhasip hesaplarını değil, bütün devlet masraflarını da denetim altına aldı. Maliye Teftiş Heyeti, taşra defterdarlık ve varidat örgütü Meşrutiyet yıllarına oranda çok daha etkin bir konuma getirildi.

Osmanlı Devleti'nin gelir hanesinin yükünü uzun yıllar doğrudan, dolaysız (vasitasız) vergiler taşıymıştı. Millî Mücadele yıllarında Ankara çok güç koşullar altında vergi topladı. Tekâlif-i Milliye emirleri olağanüstü nitelikte vergilerdi.¹¹⁶⁸ Bu dönemin bütçelerinde vergiler devlet gelirlerinin yaklaşık dörtte üçünü oluşturuyordu. Geri kalanı ise tekellerden ve devlet mallarından elde ediliyordu.¹¹⁶⁹ Vergi yapısı ise 1920 yılı bütçesine göre % 56 doğrudan vergiler, % 22'si dolaylı (vasitalı) vergilerden oluşuyordu. Gelir temel olarak tarımdan ve kısmen dış ticarettten elde ediliyordu. Doğrudan vergiler içerisinde aşarın payı % 29, ağnamınki ise % 12 idi. % 22'lik gümrük vergisi ile dolaylı vergi gelirdi. Osmanlı uzun yıllar kentleri vergilendirememişti. Bunun bir nedeni yukarıda belirttiğimiz gibi kapitülasyonlardı. O nedenle köylü ağır bir vergi yükü altındaydı. Aşar ve ağnam köylüden alınıyordu. Tekel maddelerinden tütünden elde edilen gelir yine tarım ürünüydü.¹¹⁷⁰

Osmanlı Dönemi'nde kurulan Düyun-ı Umumiye, dış borçlara karşılık belirli devlet gelirlerinin yabancılar tarafından yönetilen ikinci bir maliye bakanlığına devri anlamına geliyordu. Nitekim bu kuruluş devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini topluyor ve borç verenlere ana para ve faiz ödemesinde bulunuyordu. Cumhuriyet yönetimi mali bünyede iki önemli devrimi gerçekleştirdi. Bunlardan ilki 1925 yılında aşarı kaldırarak köylünün üzerindeki vergi yükünü hafifletmesi, vergi yükünü kısmen kentsel yapılara kaydırması, diğeri Düyun-ı Umumiye'yi kaldırarak mali bağımsızlığı sağlamasıydı.

1167 İbrahim Fazıl, “İki Devrin Maliyesi”, *Mülkiye-İlmî, Meslekî, Aylık Mecmua*, Yıl 3, S 31, 1933, s.23-41.

1168 Serpil Sürmeli, *Millî Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

1169 A. Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.

1170 *Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923)*, T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994.

Ünlü maliyeci İbrahim Fazıl Pelin aşarı yorumlarken, *yirminci asırda Türkiye’de bir nevi derebeylik hayatı yaşatan bu vergiyi, bütün müterakki memleketlerde olduğu gibi, ilga etmek şerefi, 17 Şubat 1341 tarihli, 552 numaralı Kanunla, cumhuriyete nasip olmuştur... Aşarın kaldırılması Türk finansında en büyük, en radikal bir inkılap hareketidir* diyordu.¹¹⁷¹ 1924 bütçesinde aşar geliri 27,5 milyon lira, yani bütçenin dörtte biri idi. Bu oran aşarın kaldırılmasıyla devletin ne denli köklü bir karar aldığını gösteriyordu. Aşarı ilga eden kanun, onun yerine, kasaba ve iskelelerde sevk olunan mahsulden nakden alınan bir “mahsulât-ı arziye vergisi” koymuştu. Bu verginin uygulanması da bir yıl içinde büyük suistimallere ve vergi kaybına neden olmuştu ve vergi ertesi yıl kaldırılmıştı.

Aşarın bıraktığı boşluk kısmen tarım ürünlerinin demir yolu ve deniz yolu ile piyasaya arz edilen bölümü üzerinden alınan dolaylı bir vergi, tüketim (istihlak) vergisi ile ve kısmen de arazi vergisi oranının arttırılmasıyla giderildi. Bu arada ağnam vergisi ile yol vergisi oranı artırıldı. Arazi ve bina vergilerine ait tahrir değerleri yükseltildi. Böylece şer’i bir vergi kaldırılırken yerine yine kısmen tarım kesimine yönelik vergiler konmuş oldu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yürürlükte olan “varidat” kanunlarının bir kısmı Osmanlı Dönemi’nden devralınmıştı. Maliye Vekâleti Varidat Umum Müdürlüğü bunları toplu bir biçimde bir ciltte toplamıştı. II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelmiş olan temettü vergisinin yerine yeni bir kazanç vergisinin konmuştu.¹¹⁷² 1914 yılında yürürlüğe girmiş olan temettü vergisi dolaysız, doğrudan bir vergi idi. Ticaret ve sanayi kesimine yönelikti. Ancak bu kesimin yeterince güçlenmemiş oluşu ve vergilendirmeye elverişli olmayışı nedeniyle bütçe gelirinin ancak % 5’ini bile oluşturmuyordu. Temettü vergisinin yerine sanayi ve ticaret kesimlerini daha etkin bir biçimde vergilendirecek bir seçenek İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde gündeme gelmişti. İşte bu vergi 27 Şubat 1926 tarihli yetmiş üç maddelik Kazanç Vergisi Kanunu ve onun mütemmimi Kazanç Vergisi Talimatnamesi idi.¹¹⁷³ Temettüye oranla daha geniş kapsamlı ve gerçek geliri hedefleyen Kazanç Vergisi’nde iki ana grup oluşmuştu. İlki gerçek kazanç üzerinden vergiye tabi olan beyannameli yükümlülerdi. Diğerleri ise beyannameye tabi olmayan ve ikinci sınıf yükümlülerdi. İkinci grubun vergilendirilmesinde işyeri kirası karine olarak alınıyordu. Ancak, bu tür bir vergiyi etkin kılmak kolay de-

1171 İ. F. Pelin, **Finans İlimi ve Finansal Kanunlar**, Birinci kitap, 2. Baskı, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1942, s. 301-307.

1172 C. Erçin, **Türkiye’de Vergi Sistemi – birinci kitap – Vasitasız Vergiler**, İkinci tabı, Damga Matbaası, İstanbul 1936, s. 137-327.

1173 **Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Varidat Müdüriyeti-i Umumiyyesi, Varidat Kanunları**, Cilt 2 – Kazanç Vergisi Kanunu’nun bazı maddelerini muaddel 21 Mayıs 1927 tarihli ve 1038 numarolu kanunun suret-i tatbikiyesine dair olan talimatname, Türk Ocakları Merkez Hey’eti Matbaası, Ankara 1927, s. 3-65.

ğildi. Nitekim uygulanması sırasında birçok aksaklık ve yetersizlik ortaya çıktı. Vergi beklenen sonucu vermedi. Beyan usulündeki güçlükler nedeniyle 1927’de vergide bazı değişikliklere gidildi ve bu arada beyannameli yükümlülüğün alanı daraltıldı.¹¹⁷⁴

Bir diğer değişiklik 1926 yılında kabul edilen Umumi İstihlak Vergisi idi. Bu vergi esas olarak satışları vergilendiriyordu. Ayrıca hizmetlere yönelik 13 Şubat 1926 günlü Hususi İstihlak ve Eğlence Vergisi çıkarıldı. Umumi İstihlak Vergisi bir ölçüde günümüzdeki katma değer vergisinin ilk şekli idi. Ancak bu vergi kısa ömürlü oldu. Yerini 1 Haziran 1927 günlü Muamele Vergisi’ne bıraktı.¹¹⁷⁵ Muamele Vergisi çevirici güç kullanan sınai işletmelerin ürünlerini ve banka ile sigortacılık etkinliklerini vergilendiriyordu. Bu verginin olumsuz bir sonucu da oldu: Kimi girişimci vergiden kaçmak için üretim tekniğini ilkel düzeyde tutarak küçük işletme düzeyinde kalmayı yeğledi. Art arda çıkarılan bir dizi tadil ve tedvin sonucu 1930’lu yılların başında dolaylı vergiler mevzuatı karmaşık bir nitelik kazandı.¹¹⁷⁶ Hükümet 1934’te yeni bir Muamele Vergisi Kanunu çıkarmak zorunda kaldı.¹¹⁷⁷ Bu kanun da 1940’da yeniden düzenlendi.¹¹⁷⁸ Böylece kırsal kesimin vergi yükü kademe kademe kentlere kaydırıldı. Cumhuriyet Türkiye’sinin gerçek bağımsızlığı mali yapıdaki bu düzenlemeler sonucu gerçekleştirilmiş oluyordu.¹¹⁷⁹ Ancak dünya bunalımı nedeniyle iç ticaret hadleri köylülüğü mağdur ediyordu. Tarım ürünleri sürekli değer kaybediyor, köylü varını yoğunu sınırlı düzeyde pazardan temin ettiği gaz yağı ve benzeri mallara yatırıyordu. Devletin “inhisar” ya da tekel politikası bir anlamda “artık” transferine yarıyordu. Birikim konusunda devletin de pek fazla seçeneği yoktu. Değer tarım kesiminde yaratılıyordu.

Ağnam vergisi ile bina ve arazi vergileri Cumhuriyetin ilk yıllarında pek değişikliğe uğramadı. Ağnam vergisinin adı 1924 yılında Sayım Vergisi oldu. Arazi ve bina vergileri 1931 yılında yeniden düzenlendi. Bu arada servet transferinin vergilendirilmesi doğrultusunda, taşınmazların bağışlanmasında ve mirasçılara intikalinde alınmakta olan tescil harcı, 1925 yılında Veraset ve İntikal Vergisi’ne dönüştü.

1923-1932 evresinde genel bütçe gelirlerinin GSMH içindeki payı artış

1174 Türkiye 1927, s. 69-94.

1175 M. Cezmi, **Vergilerimizden Vasıtalı Vergiler**, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1931, s. 40.

1176 H. Yeniay, **Ekonomik ve Finansal Kanunlar ve Diğer Mevzuat Serisi, kitap 1 – Vergiler**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1935, s. 103-154.

1177 İ. H. Ülkmen, **Muamele ve İstihlak Vergileri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s. 19-38.

1178 H. Bengi, **Vergi Kanunları**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1949, s. 313-337.

1179 N. Â. Üçüncü N. Â. (1942), **Muamele Vergisi ve Tatbikatı ile Şerh ve İzahları**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942, s. 1-5.

gösterdi. Bu oran sabit fiyatlarla % 75 idi. Merkezi kamu gelirlerinin toplamı ise GSMH'dan daha hızlı büyüyerek bu süre içerisinde % 17,7'den % 20.2'ye ulaştı. Ancak 1929 Dünya Buhranı ile birlikte vergi gelirlerinin yapısında önemli bir düşüş görüldü. Bu tarihlerde vergi bileşimi, gelir vergilerinden alınan vergiler, servet vergileri, ve harcamalar üzerinden alınan vergiler olmak üzere üç ana grupta toplanıyordu. Aşarın kaldırılışı ertesi, vergi gelirleri bileşiminde köklü değişiklikler yaşandı. Gelirlerden alınan vergilerin payı, hatırı sayılır ölçüde düştü. Buna karşılık, harcamalar üzerinden alınan vergilerle servet vergilerinin payı arttı. 1929'dan sonra gelirden alınan vergilerin payı tekrar yükseldi.

4.2.3. Sanayi Toplumu Özlemi

Cumhuriyetin temel sorunlarından biri çağdaş ekonomik yapıyı kurgulamaktı. On yılı aşkın savaşlar nedeniyle Osmanlı'dan bir enkaz devralınmıştı. Kırsal kesimde tarım düzeni alt üst olmuş, sınırlı derme çatma sanayiden geriye çok az şey kalmıştı 1923'de İzmir'de toplanan İktisat Kongresi ülkenin geleceğe yönelik özelemlerini gündeme getirdi; Türkiye sanayi toplumu olmaydı. Osmanlı Devleti'nin son döneminde devlet tarafından işletmeye açılan fabrikalar, Harbiye Nezareti ya da Hazine-i Hassa gibi doğrudan doğruya birer kamu işletmesi olarak faaliyette bulunmuşlardı. Bunlardan Cumhuriyet devrine intikal edenler 1925 senesinde kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasına devredilmişlerdi.

Cumhuriyetin ilk inşa evresinde ülkede sermaye birikimi son derece cılızdı. On yılı aşkın süren savaşlar ülkede beşeri sermayeyi tüketmiş, Osmanlı'dan Cumhuriyete sanayi kuruculuğu için yetersiz ve sınırlı bir alt yapının devrine neden olmuştu. Geleneksel zanaatı sanayiye dönüştürmek güç bir uğraştı. 1920'li yıllarda ülkenin dört bir yanında kurulan ticaret ve sanayi odaları bu konuda büyük çaba sarf ettiler. Nitekim Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasının kuruluş amaçlarından biri Türkiye'de faaliyette bulunan ve kurulacak sınıai şirketlere omuz vermektir.

Devletin vergiler ve tekeller aracılığıyla topladığı kaynaklar bir şekilde sanayileşme için seferber edilecekti. Sermaye birikiminin yok denebilecek ölçüde olduğu bir ortamda devlete öncülük etme görevi düşüyordu. O tarihlerde buna "devlet iktisadiyatı" deniyordu. Ancak devlet de bunu kıt gelir kaynaklarıyla gerçekleştirebilirdi. Yoksul bir halkın vergi gücü de sınırlıydı.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Cumhuriyet Türkiye'si'nin sanayileşme sürecinde devletin aktif katılımının göstergesiydi. Özel kesime sanayi kredisi açacak, Osmanlı Dönemi'nde kamunun elinde olan fabrikaları devralarak bunları işletecekti. Ayrıca özel kesim girişimlerine ortak sıfatıyla katılacak, sınıai alanda faaliyette bulunacaktı. Ancak, sanayileşme sürecinde devletin görevi zaman zaman tartışılmışsa da geniş kapsamda iktisadi dev-

letçilik henüz gündemde değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin genel eğilimi devletin sürekli olarak işletmeciliğe girişmemesi doğrultusundaydı. Bu nedenle devralınan tesisler geçici olarak işletilecek, zamanla bunlar birer anonim şirkete dönüştürülerek hisse senetleri özel şahıslara satılacaktı. Bu arada bir mevduat bankası olarak kurulsu da Türkiye İş Bankası ülkenin sanayileşmesi için yükümlülükler üstlenecekti. Başta şeker sektörü olmak üzere birçok sınaî alanında yatırımlara girişen Türkiye İş Bankası İkinci Dünya Savaşı başlarına kadar Türkiye’de maden kömürünün yarısını çıkaracaktı. Türkiye İş Bankası 1933’te kurulacak olan Sümerbankla birlikte Türkiye’den sanayileşmenin temellerini atan banka oldu.

İki dünya savaşı arası genç Cumhuriyet için zor yıllardı. Siyasi istikrarın aranışı yanı sıra dünya ekonomisinin darboğaza girdiği bir dönemde iktisadi sorunların üstesinden gelmek o denli zordu. Cumhuriyet Türkiye’si güç şartlarda ekonomisini toparlamaya çalışıyordu. Mübadele nedeniyle girişimci olabilecek bazı üst gelir grubundan azınlıklar mal varlıklarıyla birlikte ülkeyi terk etmişlerdi. Batı ülkeleri Ankara’nın tüm iyi niyetine karşın kurulan yeni rejime mesafeli duruyordu. Bu nedenle yabancı sermaye ürkekti. Ayrıca pek öyle likit bir dünyadan da söz edilemezdi. 1920’li yıllarda Avrupa borçlu, Amerika alacaklıydı. Almanya ABD’den gelen fonlar sayesinde ayakta durabiliyordu. Cumhuriyet yasalarına uyum sağlama koşuluyla Türkiye’nin yabancı sermayeye kapıları açıldı. Tek umut ABD idi. Ancak Lozan nedeniyle ABD Senatosu ile Ankara’nın yıldızları barışık değildi.

Öte yandan 1920’li yılların ikinci yarısında ekonominin belkemiğini oluşturan tarım sektöründe iklim koşulları nedeniyle zor günler yaşandı. Ardından 1929 Dünya Buhranı tüm şiddetiyle Türkiye’yi etkiledi. Dış ticaret hadleri tarım ülkesi olan Türkiye’yi kötü vurmuştu. Lozan’da çözüm bulan dış borçlar Hazine için önemli bir külfetti. Cumhuriyet hükümeti istikrar arayışı içendeydi. Döviz darboğazı her geçen gün üstesinden gelinemez bir konuma sürükleniyordu. Türk parasına istikrar sağlamak hükümetlerin ana kıygısını oluşturuyordu. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve Merkez Bankası böyle bir ortamda gündeme geldi.¹¹⁸⁰

Dünya buhranının başgösterdiği bir evrede Türkiye’nin sanayileşme şansı düşüktü. Birikim yoktu. Denk bütçe temel ilkeydi. Her türlü teşvik politikasına rağmen istenilen düzeyde yatırım gerçekleştirilemiyordu. Sanayi ve Maadin Bankası kendine devredilen kamu fabrikalarını anonim şirkete dönüştürüp özel sektöre devredememişti. Buna karşılık, kendi yönetimindeki kamu sınaî tesislerinin ticari usullerle işletilebileceğini kanıtlamış ve devletin iktisadi faaliyette bulunabileceği konusunda ilk başarılı örnekleri vermişti.

Türkiye İktisat Kongresi’nden sonra Cumhuriyet Türkiye’si’nin sanayi-

1180 O. Yenal, *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 75-93.

leşme politikasının ikinci durağı 15 Haziran 1927 günlü Sanayii Teşvik Kanunu oldu. Bu kanunda sanayiın tanımı yapıldıktan sonra, sınai tesisler dört gruba ayrıldı. Her grup, kanunun getirdiği teşvik tedbirleri ile muafiyetlerden, taşıdığı önem derecesine göre yararlandırıldı. Başta kazanç ve gümrük vergileri olmak üzere, birçok vergi, harç ve rüsum muafiyeti getirildi. Sanayii Teşvik Kanunu'nun özel teşebbüs üzerinde olumlu etkileri oldu. Çoğu yeni işletme olmak üzere 1927-1932 yılları arasında kanundan yararlanan şirket sayısı 342'den 1473'e çıkmış, sanayi işçileri sayısı da 17.000'den 62.000'e ulaşmıştı. Sanayii Teşvik Kanunu'nun yürürlük süresi 15 yıl ile sınırlandırılmış ve 1942 yılına kadar bazı değişikliklerle uygulanmıştı. Bu arada, 1927 yılında bir sanayi sayımı yapıldı. Buhran yıllarında tasarruf ayrı bir önem arz ediyordu. Bu amaçla Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştu. 1930 yılında Cemiyetin aracılığıyla Ankara'da bir Sanayi Kongresi toplandı. Bu kongre, resmî niteliği bulunmamakla birlikte, ülkede sanayiın gerçek durumunu gündeme getirmiş ve önerileriyle ileriki yıllara ışık tutmuştu.

4.2.4. 1930'lu Yıllarda Dünya Buhranı ve Finansal Yapı

1930'lu yıllarda Dünya Buhranı "küresizleşme" sürecini" daha da hızlandırdı. Ülkeler dışarı kapandılar. Dış ticarete ülkeleri dışa açılmayı sağlamak üzere düzenlenen toplantılardan bir sonuç çıkmadı. Liberal ekonomilere dönüş özlemi çıkmaza girmiş, demokrasi özellikle Kıta Avrupası'nda gözden düşmüştü. Bu koşullar Cumhuriyet Türkiye'si'ni de ivedi önlemler almaya sevk etti.¹¹⁸¹ Dış ticaretin daraldığı bir evrede temel ihtiyaç maddelerini sağlamak üzere devletin giderek daha yoğun bir üretim faaliyetine girişmesi kaçınılmazdı. Sanayi ve Maadin Bankası yerine yeni bir organizasyona gidiliyor ve devletçilik diye bilinen bir döneme giriliyordu. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasınının 1933 senesinde lağvıyla Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi olmak üzere iki ayrı kuruluş ortaya çıktı. Devlet Sanayi Ofisi ülkede planlı ve organize bir devlet işletmeciliği alanında atılmış önemli bir adımdı. Hükûmetin himaye edeceği geniş ölçekli "büyük sanayi" fabrikalarını kuracak ve bunları İktisat Vekaleti'nin vereceği direktifler ışığında işletecekti.

Cumhuriyetin kuruluşu ertesi hükûmet sanayileşmek için her türlü teşvik ve himaye önlemlerini almış, ancak gerek tesis gerekse işletme kredisi sorununa kalıcı bir çözüm getirememişti. Sanayi ve Maadin Bankasınının Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası olarak ayrılması 1930'lu yıllar devletçiliğinin önemli adımlarıydı. Ancak, her iki kuruluş da kısa ömürlü oldu. 1933'te her iki kuruluş lağvedilerek yerlerine Sümerbank kuruldu. 1938'de iktisadi devlet teşekkülüne dönüştürülen Sümerbank Cumhuriyet Türkiye-

1181 İ. Tekeli ve S. İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, ÖDTÜ Yay., Ankara 1977.

si'nde büyük sanayi kuruluşlarını gerçekleştirecek temel kuruluştu.¹¹⁸²

Sümerbankın kurulduğu yıl Cumhuriyet aynı zamanda planlı döneme geçiyordu. Sümerbank, devraldığı fabrikalar yanı sıra Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yer alan sanai işletmelerin önemli bir kısmının kuruluşunu üstleniyordu. Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Gemlik Suniipek Fabrikası, Halkapınar Dokuma Fabrikası, Karabük Demir Çelik Fabrikası, İzmit Kağıt Fabrikası Sümerbankın öncülüğünde gerçekleştirilen sanai kuruluşlar arasında yer aldı.¹¹⁸³ Tüm bu yatırım politikaları eninde sonunda devletin bütçesiyle bağlantılıydı. Dış kaynakların son derece kısıtlı olduğu bir evrede ülke kalkınması büyük ölçüde halktan toplanan vergilerle, oluşturulan "tekeli" kuruluşlarıyla ve devletin emlak gelirleriyle gerçekleştirilecekti.¹¹⁸⁴

Türkiye'nin finansal yapısı 1930'lu yıllarda 1920'li yıllardan epey farklıydı. Bunun temel nedeni 1929 Dünya Buhranı idi. 1923 sonrası toplam kamu harcamalarında, cari ve sabit fiyatlarla mutlak artışlar gözlemlendi. Cari fiyatlarla harcamalar 1924 ertesi daha ilk yılda önemli bir artış kaydetmiş, ardından 1926-1929 arasında masraflarda sınırlı bir düşüş gözlenmişti. Sabit fiyatlarda artış ise istikrarlı bir artış gerçekleşmişti. Bu artış 1930 ertesi daha da hızlı bir grafik çizmişti. Harcamaların GSMH'ya oranı da artmıştı. Ulaşılabilen kayıtlara göre 1928-1932 arası kamu harcamalarında cari harcamaların payı ortalama olarak aynı kalmış, yatırım harcamaları, belediye yatırımlarının da verilere katılımıyla 1929 yılında gözlenen artış dışında düşmüş, buna karşılık transfer harcamalarının payı artmıştı.

1932 öncesi iç ve dış güvenlik harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı sürekli düşmüştü. Buna karşılık genel yönetim giderlerinin payı artış göstermişti. Sağlık harcamalarının payı sınırlı oranda artmış, eğitim harcamaları ise istikrarlı bir gelişme gösterememişti. Aynı durum bayındırlık, tarım, sanayi, imar ve iskan alanlarını kapsayan altyapı yatırımlarında da gözlemlenmişti. 1929 Buhranı ertesi kamu gelirlerinin düşmesi nedeniyle personel giderleri dışındaki giderlerde kısıntıya gidilmişti.¹¹⁸⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında il özel idareleri ile belediyelerin toplam kamu harcamalarındaki payı %20'nin üzerindeydi. Bu pay yıllar içinde düşüş gösterdi. Eğitim, sağlık ve yol yapımı gibi harcamaların giderek genel bütçeye alınması ve merkezi devletin yürüttüğü hizmetlerin mahalli birimlerce yürütülenlere oranla daha etkin bir gelişim göstermesi bu düşüşün temel nedeni.

1182 İ. Tekeli ve S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ Yay., Ankara 1982.

1183 Z. Toprak, *Sümerbank Holding A.Ş.*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1990.

1184 C. Emiroğlu, *Bütçeler ve Hazine*, Damga Matbaası, İstanbul 1933.

1185 *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, DrI. Memduh Yaşa, Akbank Kültür Yay., İstanbul 1980, s. 558-561.

leriydi. Kamu harcamaları böylece giderek merkezileşmiş oluyordu. Bu 1930 tarihli Belediyeler Kanunu'nda da gözlemlenen bir olguydu. Mahalli idareler içinde yer alan genel yönetim giderlerinin payı toplam harcamaların yüzde 70'ine yaklaşıyordu. Eğitim ve sağlık oranları beklenebileceği gibi düşüktü. Bunlar sırasıyla %10 ve %4 dolayındaydı.

Kısaca, Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet harcamalarının GSMH'ye oranı çok düşük olduğu görülüyordu. Ancak, bu oran hızla yükseldi. Bu arada güvenlik harcamaları azalırken, dış borç ödemeleri ve millileştirme giderlerinin payı yükseldi. Harcamalarda özellikle bir kalem dikkati çekiyordu. Cumhuriyet yönetimi demir yolu yapımına ağırlık vermişti. Burada stratejik kaygılar önemliydi. Ülke bundan böyle Ankara'dan yönetilecekti. Deniz ulaşımından çok kara ulaşımı önem arz etmekteydi. Oysa Türkiye'nin doğusu batısından kopuktu. Erzurum yaylası ve Cezire-i ulya diye bilinen güney doğu Cumhuriyet yıllarına kadar Anadolu sayılmıyordu. Millî Mücadele yıllarında Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin siyasi konumu bu coğrafyaları birleştirmişti. 1924-1929 arası 161.4 milyon lira ile 964 km demir yolu döşendi. 1928 yılı sonunda 1007 km uzunluğundaki Anadolu demir yolu 100.7 milyon ödenerek yabancılardan satın alındı. Tüm bu çabalara rağmen demir yolu Erzurum'a ancak 1939 yılında varabildi.¹¹⁸⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1929 Dünya Buhranı dış ticareti olumsuz etkilemiş, fiyatlarda ve GSMH'de önemli düşüslere neden olmuştu. Yönetim giderleri ve tarım kesiminde destekleme amacıyla verilen sübvansiyonlar nedeniyle kamu harcamalarındaki düşüş daha ılımlı olmuştu. Beklenebileceği gibi aynı dönemde transfer harcamalarının oranı yükselirken yatırım harcamalarınınki düşmüştü.

İktisadi alanda devletçiliğe geçiş evresi 1929-1933 dönemi olmuştu. Devletçiliğin bilfiil uygulandığı dönem iki alt döneme ayrılıyordu. Burada kırılma noktası İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıydı. 1933-1938 dönemi devletin ilk sanayi planını uyguladığı evreydi. 1939-1945 ise savaş ekonomisinin gereği olağanüstü önlemlerle yürütülen bir devletçilik dönemini zorunlu kılmıştı.

4.2.5. Geçiş Evresi ve Mali Yapı

Devletçiliğe geçiş evresinin son yılı 1932'de kamu harcamalarının GSMH'ye oranı % 22.3 idi. Devletçiliğin uygulamaya sokulmasıyla birlikte 1933 yılında oran % 26,6'ya yükseldi. Bu oran savaş devletçiliği arifesi son iki yılda biraz daha yukarı çekildi. 1933'deki yükselişin bir nedeni kamu harcamalarının artışı ise, diğer bir nedeni millî gelirin düşmesiydi.

¹¹⁸⁶ Z. Toprak, "Erzurum Yöresinde Besicilik ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi", **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)**, Dr. Y. Aslan & S. Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 637-642.

Devletçiliğin ilk evresinde cari harcamaların payı istikrarlı bir seyir izledi. Yatırımın payı 1933'ten başlayarak sınırlı da olsa artış gösterdi. 1938'de artık transfer harcamalarının aleyhine genişler olmuştu. Yine bu dönemde güvenlik harcamalarının payı hafif bir artış gösterirken, genel yönetim giderlerinin payı düştü. Eğitim ve sağlık harcamaları payları oranlarını korudu. 1920'li yıllarla karşılaştırıldığında, Cihan Harbi ertesi güvenlik harcamaları düşüş göstermişken, 1930'lu yıllarda yeni bir dünya savaşı beklentisiyle bu harcama kalemi tekrar yükselişe geçmişti.

İlk beş yıllık sanayi planının uygulamaya sokulması ve devlet yatırımlarında artış doğal olarak kamu harcamalarını yukarı çekmişti. Ancak diğer bir neden millileştirmelerin bu dönemde devam etmesiydi. Bu arada Osmanlı borçlarının ödenmesine başlanmıştı. Keza 1928-1933 döneminde imtiyazlı şirketlerden devralınan demir yolu ve limanlardan doğan borçların da 1933 yılından itibaren ödemeleri gündemdeydi. 1927-1932 yılları arası kamu harcamalarının GSMH'ye oranı %18,7 iken 1933-1938 döneminde %26,7'ye ulaşmıştı. 1933-1938 döneminin son yılında Ankara'da kamu binaları için yapılan yatırımlar bu dönemin son yılında yatırım harcamalarını bir ölçü daha artırmıştı.

1929 Dünya Buhranı devletin gelirler politikasını da etkiledi. Buhran sonucu devlet yeni gelir olanakları aramaya koyuldu. Bulduğu çözümlerden biri hizmetlilerin vergi yükünü artırmaktı. 1931 yılında İktisadi Buhran Vergisi, bir yıl sonra Muvazene Vergisi kondu. Bunlar bir ölçüde kazanç vergisine ek vergilerdi. Aynı nitelikte üçüncü bir vergi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi, 1935 yılında kabul edildi.

Cumhuriyet yönetiminin belleğinde Osmanlı borçları kötü bir anıydı. Bu nedenle 1932 yılına kadar devlet borçlarında önemli bir artış görülmedi. 1933 yılına kadar herhangi bir iç borç gündeme gelmedi. Ancak, bazı kamu hizmeti gören şirketlerin kamulaştırılması için dış borç alındı. Bu arada Merkez Bankasının kuruluşu sırasında kibrit inhisarı imtiyazı karşılığında bir ABD şirketinden 10 milyon dolar borç alındı.

İkinci Dünya Savaşı öncesi 1933-1938 evresinde kamu gelirleri sabit fiyatlarla %30,7 oranında bir artış gösterdi. Ancak, GSMH'deki artışın daha yüksek oluşu nedeniyle, kamu gelirlerinin GSMH içindeki payı 1933'te %21,7'den 1938'de %21,1'e düştü. 1933 yılında devlet gelirlerinin yaklaşık %60'ı vergilerden sağlandı. Tekel gelirleri de dâhil vergi dışı gelirler grubunun payı aynı yıl %17-25 dolayındaydı. İç istikraz, özel kanunlarla elde edilen gelirler ve krediler mahsubunu kapsayan özel gelirler ve fonlar grubunun payı ise %15-25 arasındaydı.

Vergi gelirlerinin GSMH'ye oranı 1933'te %13,7 iken 1938'de %10,7'ye düştü. Dünya Buhranı her alanda kendini gösteriyordu. Vergi gelirlerinin bi-

leşiminde de bu etki gözleniyordu. 1937 yılına kadar gelir vergilerinde bir yükselme, harcamalar üzerinden alınan vergilerde bir düşüş gözlemlendi. Kazanç vergisi 1934'te yeniden düzenlendi. Kaynakta tevkif yöntemi yaygın bir biçimde uygulamaya sokuldu. Bu arada bugünkü hesap uzmanlığının başlangıcı sayılabilecek “hesap mütehasşısı” kurumu getirildi. Yeni düzenlemeler arasında İktisadi Buhran Vergisi, Muvazene Vergisi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi şehir kesimini hedefliyordu. Dünya Buhranı nedeniyle ticaret hadleri köylülüğü giderek yoksulluğa sevk etmişti. Zaten iç ticaret hadleri köylülüğten dolayı yoldan artık transferi sağlıyordu. İktisadi buhran vergisi 1934 yılında hizmetliler yanı sıra ticari ve sınai kazanç sahiplerini de kapsadı.

1930'lu yıllarda 1933 ve 1934 yıllarında demir yolu yapımı için iki kez iç borçlanmaya gidildi. Keza, iki kez de dış borç alındı. Bunlardan ilki sanayi planının finansmanında kullanılmak üzere 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden alınan 8 milyon dolar tutarındaki borçtu. İkincisi ise 1938 yılında İngiltere'den alınan 16 milyon İngiliz lirası tutarındaki krediydi. Bu meblağın 10 milyonu dış ödeme güçlüklerini giderilmesi, 6 milyonu ise savunma donanımı alımı için kullanıldı.

Türkiye iktisadi yapılanma ve düşünce bağlamında 19. yüzyıldan bugüne izlenen evreler dört dönemden geçmişti. Bunlardan ilki Tanzimat'la birlikte gündeme gelen Smith'gil iktisattı. Bu serbest ticaretin vurgulandığı, yabancı sermayeye kapıların ardına kadar açık olduğu bir evreydi. İkinci dönemi Jön Türklerin Alman iktisatçısı Friedrich List'ten esinlendikleri “millî iktisat” diye nitelenen evre oldu. Bu süreç dünyada 19. yüzyıl küreselleşmesinin ardından 1914-1945 tarihleri arasında yer alan “karanlık çağ”a rastlıyordu. Cumhuriyet Türkiye'si ekonomik alanda kendi yağıyla kavrulmayı tek çare olarak görmüş 1929 Buhranı ertesi sanayileşmeyi hedeflemişti. Üçüncü dönem ise önce el yordamıyla, sonra bilinçli bir biçimde Keynes'gil politikaların uygulamaya sokulduğu “ithal ikameci” çizgide “karma ekonomi” adı altında yaşanan 1947-1980 dönemi idi. Demokrat Parti'nin kısa soluklu serbest piyasa modeli ertesi 1960 ertesi gündeme gelen müdahaleci, planlı ekonomi Türkiye'yi düzenlenen, “regüle” edilen bir ülke konumuna sokmuştu. Son olarak 24 Ocak 1980 paketiyle Turgut Özal'ın Hayek'ten esinlenen “deregulation”, diğer bir deyişle devleti dışlayan ve piyasayı egemen kılan pazar ekonomisi dönemi, bir başka deyişle neoliberal evre gündeme girdi. 2008 krizi, Türkiye'yi bir kez daha “düzenleme”den yana savurdu. Dünyadaki 2008 krizinden kurtulma çabaları “düzenleme”nin (regülasyon) ve Keynes'in, belki neo-keynesgil modeller çerçevesinde bir kez daha gündeme geleceğinin habercisi olabiliirdi.

Tüm bu evreler içerisinde Atatürk döneminde Türk ekonomisi dünya buhranını görece hafif atlattı ve temel ihtiyaç maddelerini ülkede üretmeye başararak İkinci Dünya Savaşı'nın zor koşullarında dış kaynaklara muhtaç

olmamıştı. Türkiye Sovyet Rusya'nın ardından dünyada planlı ekonomiyi uygulayan ikinci ülke olmuştu. Geri kalmış bir ülkede iç ticaret hadlerini devlet lehine kullanarak sınırlı kaynaklarını devlet lehine yönlendirmiş ve devletçilik diye bilinen iktisat politikasını başarılı bir biçimde yürütmüştü. Bu süreçte “denk bütçe-sağlam para”yı ilk edinmiş ve Osmanlı'nın düştüğü tuzaklardan uzak kalarak ekonomik bağımsızlığını gözetebilmişti. 1923 Türkiye İktisat Kongresi'nde kabul edilen “iktisadi misak” tüm bu evrede yol gösterici olmuştu.

4.3. Sanayi, Bankacılık ve Tarımda Gelişmeler*

4.3.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Teşvik kavramı genel olarak sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yapılmasını özendirmek amacıyla devletin verdiği nakdi veya nakdi olmayan destekleri ifade etmek için kullanılmaktadır.¹¹⁸⁷ Teşvik uygulamaları Osmanlı Devleti döneminde ilk defa 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Muvakkatı ile başladığı görülmektedir. Bu yasal düzenleme çerçevesinde belli bir büyüklüğü geçen işletmelere vergi indirim, makine alımında kolaylıklar sağlama, bedelsiz arazi tahsisi ve hammadde ithalatında düşük gümrük vergisi gibi çeşitli teşvik imkânları sağlanmıştır. 1927 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, eski kanunun revize edilmiş ve genişletilmiş hâli olduğu söylenebilir.¹¹⁸⁸ Kanununun 15 yıl süre ile yürürlükte kalması öngörülmüştür. Türkiye İktisat Kongresi'ndeki alınan kararlar doğrultusunda Cumhuriyetin ilk yıllarında özel sanayi üretiminin ve girişimciliğinin desteklenmesi görüşü ağırlık kazanmıştır. Tam olarak devletçi olmayan ancak özel kesimi de mümkün olan en geniş çerçevede destekleyen ekonomi politikası anlayışı başka bir ifadeyle devletçi karma ekonomi düşüncesi iktisat politikalarında hâkim olduğu görülmektedir.¹¹⁸⁹

Sanayide istenilen gelişmişlik düzeyine erişmek için himayenin zaruri olduğunu belirten bu durum Âli İktisat Meclisi raporunda şöyle ifade edilmiştir: *Sanayide ileriye gitmiş memleketlerin asırlarca evvel teessüs ederek kuvvetli teknik, büyük mikyasa istihsal, ucuz ve bol kredi ve yetmişmiş işçi esaslarına isnat eden, sabit sermayelerini çok kere tamamen amorti etmiş bulunan ve ham madde, makine ve yedek parça tedarikinde her türlü kolaylıklara mazhar olan sanayi karşısında bu rüçhan vasıflarının hemen kâffesin-*

* Doç. Dr. Fahri Seker, Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, fahri.seker@bozok.edu.tr.

1187 Güzide Tatar Candan vd., “Türkiye’de Maliye Politikası Aracı Olarak Teşvik Politikaları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 27, 2017, s. 155.

1188 Erdal Akdeve ve Erdal Tanas Karagöl, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Teşvikler ve Ülke Uygulamaları”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 37, 2013, s. 337.

1189 Candan vd., *age.*, s. 155.

den mahrum bulunan başlangıç halindeki sanayimizi sistematik bir surette himaye etmeliyiz.¹¹⁹⁰

Ancak bu koruma makul ve yerli sanayiciyi rekabet unsurunun yoksunluğuna alıştırmayacak düzeyde olması istenmiştir. Burada kullanılacak en etkin himaye aracı gümrük tarifesi olmuştur.¹¹⁹¹

1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun bir devamı ve genişletilmiş hâli olarak 1927 yılında çıkarılan yeni Kanun, diğer amaçlarının yanı sıra temelde özel kesimin sermaye birikimini artırmayı hedeflemektedir. Ancak özel kesimin desteklenmesi modern üretim tekniklerine geçilmesi şartına bağlanmıştır. Aynı zamanda bu husus sermaye birikiminin can damarı olarak nitelendirilmiştir. Bu amaçla özel müteşebbise her türlü desteğin verildiği görülmektedir. Nitekim bu durum Eskişehir Mebusu Emin Bey'in aşağıdaki ifadelerinde kendini açık bir şekilde göstermektedir.¹¹⁹²

Biz bir Teşvik-i Sanayi Kanunu yaptık. Erbâb-ı sanayiî (sanayicilerin), erbâb-ı teşebbüsün (girişimcilerin) nesi var, nesi yoksa hepsini makinelere verdik. Sizi şöyle himaye edeceğiz, böyle koruyacağız, memlekette önyak olacak, numune olacak sizsiniz, dedik. Bu himayeye güvenerek az çok parası olan, nesi var, nesi yoksa kredi koyarak bir işe girişti.

Teşvik-i Sanayi Kanunu genel anlamda Türkiye İktisat Kongresi'nde belirlenen ilkeler doğrultusunda sanayicilere finansal destek sağlama amacını gütmektedir. Aynı zamanda bu Kanun, millî iktisadi kalkınma düşüncesine uygun olarak yasalaşmıştır. Kanunda özel teşebbüse sağlanan teşvikler özetle aşağıdaki gibi ifade edilebilir.¹¹⁹³

1. Belediye sınırları dışında kalan araziler üzerine yatırım yapmak isteyen kişilere bedelsiz olarak arazi tahsis edilir. Eğer sınırlar içindeyse on yıl içinde ödemek üzere belli bir bedel karşılığında verilir.
2. Özel işletmelerle devlet şebekesi arasına telefon ve telgraf hattı kurulabilir.
3. Teşebbüsler bazı vergi ve belediyelerin belirli ruhsatlar için tahsis ettikleri resimlerden muaf tutulur.
4. Sınai ve Maden sektöründe çalışacak işletmeler, çıkaracakları hisse senedi ve tahvillerin damga resminden muaftır.

1190 Âli İktisat Meclisi Raporları, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933, s. 7.

1191 Âli İktisat Meclisi..., s. 8.

1192 Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi-Büyük Devletler ve Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 308-309.

1193 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2006, s. 129.

5. Yatırımlar için kullanılacak inşaat malzemesi, hammaddeler, teçhizat, nakliye için gerekli malzeme eğer yurtiçinde yoksa gümrük ve duhuliyeye resimlerinden muafıdır.
6. Teşebbüslerin kuruluşunda gerekli malzemelerin şimendifer ve vapurla taşınmasında yüzde 30 indirim uygulanır. Tenzilât yapılamıyorsa aynı oranda prim verilir.
7. Teşebbüslere, ürettikleri mamul maddenin değerinin yüzde 10'u oranında Bakanlar Kurulu kararı ile prim verilebilir.
8. Bakanlar Kurulu kararıyla tuz, patlayıcı maddeler ve ispiroto işletme faaliyetleri için gerekli ise indirim uygulanabilir veya prim verilebilir.
9. Kamu kurumları ve teşvik kanunundan yararlanan işletmeler, ithal benzerlerine göre yüzde 10 daha pahalı olsa da yerli üretim mallarını kullanmaya mecburdurlar.

Sayılan bu teşviklerden yararlanabilmek için sanayi işletmeleri dört, maden işletmeleri iki farklı kategoride değerlendirilmiştir. Sınai teşebbüsleri için bu kategoriler, muharrik güç olarak beygir sayıları, ödenen gündeliklere bağlı olarak işçi sayısı ve tezgâhla veya elle yapılan üretim olarak belirlenmiştir. Maden ocakları ise kuruluş sermayesine ve muharrik gücüne göre sınıflandırılmıştır.¹¹⁹⁴

Yukarıdaki kıstaslara göre sıralanan sınai işletmelerinden en üst kategoride olanlar teşviklerden en fazla yararlanan teşebbüsler olmaktadır. Bunlar bütün teşviklerden faydalanırken daha aşağı kategoriye inildikçe yararlanan teşvik sayısı azalmaktadır. Ancak en üst kategorideki işletmelere bakıldığında, dönemin şartlarına göre dahi, çok düşük bir teknoloji ve küçük sayılabilecek işletme büyüklüğüne karşılık geldiği için, sınai işletmesi adı altındaki hemen bütün işletmeler bu teşviklerin büyük bir kısmından yararlanma fırsatına sahip olmuşlardır.¹¹⁹⁵ Başka bir ifadeyle Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanma şartlarının çok zorlayıcı olmaması nedeniyle birçok şirket bu teşviklerden faydalanma imkânı bulmuştur. Teşviklerden faydalanan şirketler dönemin ekonomik yapısına paralel bir şekilde farklı sektörlerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla en fazla teşvik alan sektör tarıma dayalı sanayi sektörü olmuştur. Teşviklerden yaklaşık olarak yüzde 43 oranında tarım, yüzde 23 oranında dokuma, yüzde 22 oranında madencilik sektörü faydalanmıştır.¹¹⁹⁶

1932-1939 yılları arasındaki işletme istatistiklerine göre teşviklerden

1194 Boratav, *age.*, s. 130-131.

1195 Boratav, *age.*, s. 131.

1196 Tefvik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 180.

faydalanan özel işletme sayıları 831'den 522'ye düşmüş ve giderek azalmıştır. Buna karşılık devlet işletme sayıları 31'den 111'e yükselerek önemli bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Teşviklerin sağlanmasıyla özel sektörden beklenen ilerlemenin kaydedilmediği ve hatta devlet şirketleri karşısında gerilediği görülmektedir. Yerli hammaddeye dayalı sanayide kısmi bir ilerleme görülürken, sermaye yetersizliği nedeniyle özel sektör, beklenen gelişmeyi gösterememiştir.¹¹⁹⁷

Teşviklerin önemli amaçlarından biri, büyük ölçekli üretimi teşvik ederek modern teknolojilerin kullanılmasını sağlamaktır. Bununla birlikte erken dönem Türkiye ekonomisinin modern teknolojik yatırımlara geçişinde teşviklerin etkisi çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Teşviklerden yararlanan teşebbüslerin 1932 yılına gelindiğinde 1473 sayısına ulaştığı görülmektedir.¹¹⁹⁸ Teşviklerin sonuçlarını ve millî iktisadın yönünü 1931'de Mersin Mebusu Hamdi Bey aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:¹¹⁹⁹

Memleketimizde en fazla himaye gören bir sınıf varsa o da sanayicilerdir. Teşvik-i Sanayi Kanunu yapılmış ve bu kanun mucibince sanayi müesseselerini müsakkafat (ev, han, dükkân vb.) arazi, kazanç vergilerinden, kesri munzamlardan, vilayet ve belediye ruhsatiye resimlerinden, eğer eshâma münkasım şirketlerden ise tesis ve inşaat malzemesi, eğer mevâdd-ı iptidaiyesi (hammaddesi) hariçten geliyorsa gümrük resminden muafır. Bundan başka, âlât-ı tesisîye ve inşaat malzemelerinin naklinden yüzde 30 tenzilâta tâbidir. Bugün memlekette beş altı yüz sanayiciyi koruyacağız diye, 14 milyonluk bir nüfus üzerine ağır bir gümrük resmi konmuştur...

Mersin Mebusu Hamdi Bey, kısaca teşviklerden söz ettikten sonra, sanayi kesiminin gelişmesi uğruna geniş halk kitlelerinin de yaşadığı mağduriyete vurgu yapmaktadır. Ancak Teşvik Kanunu'nun kısa vadede sanayi kesimine avantajlar sağlaması amaçlanırken, uzun vadede sanayiye dayalı bir kalkınma politikası ile bir bütün olarak toplumun daha yüksek bir refah seviyesine ulaşacağı beklenmekteydi. Nitekim Ahmet Hamdi Başer'e göre, iktisadi devletçilikte önemli olan toplumun faydasıdır, devlet bütün sınıfların ihtiyaçlarını gözetir, devlet toplum kurallarının düzenini organize eder ve toplumun haklarını gözetir ve ayrıca devlet toplumun faydasını arttıracak müesseseleri kurmakla mükelleftir.¹²⁰⁰

Devletçilik politikaları temelinde, 1929 Krizini ülke açısından yeni bir

1197 Aloba Bilge Köksal vd., **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yay., 1973, s. 95.

1198 Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1982, s. 86.

1199 Kuruç, **age.**, s. 309.

1200 Ahmet Hamdi Başer, **İktisadi Devletçilik**, İstanbul Matbaacılık Neşriyat Anonim Şirketi, 1931, s. 63-65.

atılım ve gelişme periyoduna döndürmeyi amaçlar.¹²⁰¹ Korumacılık politikalarının özünde de bu anlayış vardır. Türkiye bu açıdan bakıldığında 1933-1939 yılları arasında yüzde 9'un üzerinde bir büyüme oranına sahip olmuştur. Sanayi kesiminin GSMH içindeki payı ise 1923-1928 yılları arasında %11 iken bu oran 1933-1939 yılları arasında %15 oranına yaklaşmıştır.¹²⁰²

4.3.2. Bankaların Kurulması

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, Türkiye İktisat Kongresi çalışmaları esnasında birinci celse ile ikinci celse arasında bankalar ve kredi konularında bir konferans vermiştir. Bu konferansta iktisadi mücadelede başarılı olabilmek için kredi kurumlarının kurulmasının mecbur olduğunu, iktisat programının en başında kredi sisteminin bulunduğunu, bu amaçla bir devlet bankasının kurulması gerektiğini ve bu bankanın etrafında oluşacak tüccar ve işçi bankalarının da bulunacağını belirtmiştir.¹²⁰³ Kongrede tüccar grubunun iktisadi esaslarında, uygun bir isim altında bir ticaret ana bankasının kurulması ve hükümetin de kuruluşta bankaya sermaye koyması ve bu hisseleri halka satarak banka ile alakasını yavaş yavaş kesmesi istenmektedir.¹²⁰⁴

Bu dönemde Türkiye İktisat Kongresi'nde ortaya çıkan bir millî bankacılık sistemine duyulan ihtiyaç sonrasında banka sayısında büyük bir artış olmuştur. Ancak bu bankaların çoğu yerel ihtiyacı karşılamak üzere ve tek şubeli olarak kurulan küçük sermayeli bankalardır. Küçük sermayeli yerel bankaların birçoğu 1929 Dünya Ekonomik Krizinin de etkisiyle kısa sürede kapanmışlardır.¹²⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ne kadar modern anlamda banka bulunmamaktaydı. Daha çok bankacılık işlemlerine benzer faaliyetleri yürüten sarraflar bulunuyordu.¹²⁰⁶ Son dönemlerinde Osmanlı Devleti'nde yabancıların ağırlıklı olduğu bankacılık faaliyetleri görülmesine rağmen, bankaların kuruluş amaçları bakımından Avrupa bankalarından farklı işlevleri vardı. Diğer ülkelerdeki bankalar genellikle kalkınmanın motor gücü olan

1201 Korkut Boratav, "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939", **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayi**, Makine Mühendisleri Odası Yayın No: 106/1, Ankara 1977, s. 21.

1202 Boratav, **age.**, s. 7-8.

1203 Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi-14 Şubat-4 Mart 1923**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI. Dizi, Ankara 1989.

1204 İnan, **age.**, s. 339.

1205 İlker Parasız, **Türkiye Ekonomisi:1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 1998, s. 24-25.

1206 Serdar Sarısır, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık Girişimleri: Niğde Örneği", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S 26, 2009, s. 209.

sanayi sektörünü desteklemek amacıyla kurulurken, Osmanlı Devleti'ndeki bankalar daha çok hazinenin ihtiyaçlarını karşılama hedefi doğrultusunda kurulmuşlardır.¹²⁰⁷ Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlara paralel olarak yeni Türkiye'nin iktisadi kalkınmasını destekleyecek şekilde finansman sağlayacak bankaların kurulmasının önemsendiği ve hızla yeni bankaların kurulduğu görülmektedir. İş Bankası, Türkiye Sınai ve Maadin Bankası, Türkiye Sanayi Kredi Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, yeniden yapılandırılarak faaliyete geçen Ziraat Bankası ve T.C. Merkez Bankası gibi bankalar Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan önemli bankalardır. Ulusal boyuttaki bankaların yanında çok sayıda mahallî bankanın da aynı yıllarda faaliyete geçtiği görülmektedir. Diğer taraftan sınırlı ölçüde de olsa yabancı bankaların da faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir.¹²⁰⁸

1929-1938 yılları arasında kurulan bankaların önemli bir özelliği de belli sektörleri desteklemek üzere kurulmuş olmasıdır. Sümerbank, Etibank, Denizbank gibi bankalar dokuma, madencilik ve denizcilik faaliyetlerini desteklemek üzere alanında uzmanlaşmış bankalara örnek olarak verilebilir.¹²⁰⁹ 1924-1938 yılları arasında millî banka sayısı hızla artarak 19 bankadan 39 bankaya yükselmiştir. Buna karşılık yabancı banka sayısı zamanla azalarak dönemin sonunda 9 bankaya düşmüştür. 1933 yılından sonra devletin bankacılık sektöründeki ağırlığının artırdığı görülmektedir. Ayrıcı bu dönemde kurulan bankaların daha çok anonim ortaklık şeklinde olduğu tespit edilmiştir.¹²¹⁰

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk özel banka niteliğindeki İş Bankasının kuruluş süreci Mustafa Kemal Paşa'ya kayınpederi Muammer Bey'in bazı teşebbüslere girmesi gerektiğini tavsiye etmesi ile başlamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, kayınpederine bu durumu İmar Vekili Celal [Bayar] Bey'e iletmesini söyler. Celal Bey'in kaleminden olayın nasıl geliştiği şöyle ifade edilmiştir.¹²¹¹

Uşakizâde Muammer Bey.... Gazi'nin ve kendilerinin iki yüz elli bin liralarının bulunduğu, bununla ihracât ve ithalât işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretleri'nin kendisine: 'Bir kere Celâl Bey'e sorunuz'.... dediğini söyledi. İthalât ve ihracât işlerinin çok riskli ola-

1207 Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 122.

1208 Özer Özçelik vd., "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9 (1), 2007, s. 257.

1209 Özçelik vd., **age.**, s. 258.

1210 Gürân Çelebican, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", Ed. Necdet Serin, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., No: 513, Ankara 1982, s. 28.

1211 Boratav, **age.**, s. 44.

bileceğini.... sonra Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini düşündüm... Bu iki yüz elli bin lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını, bunun aslında bir amme hizmeti olacağını düşündüm, bu telkini Muammer Bey'e yaptım.

İş Bankası 26.8.1924 tarihinde kurulurken Gazi Mustafa Kemal Paşa da 250 bin liralık sermaye ile bankanın kuruluşuna katkı sağlar. Bankanın kuruluşunda belirlenen 1 milyonluk kuruluş sermayesinin diğer kalan kısımları ise Kurtuluş Savaşı için Hint Müslümanlarının gönderdiği yardımlar, Cumhuriyet Halk Fırkasının ortaklığı ve Devlet Hazinesinin katkılarıyla temin edilmiştir.¹²¹² İş Bankası, yeni kurulan devletin ilk özel bankası olarak da diğer işlevlerinin yanı sıra yerli ve yabancı sermaye arasında önemli bir köprü ve aracılık görevi üstlenmiştir. Ancak Bankanın bir nevi politikacılar bankası olması çeşitli spekülasyonları da beraberinde getirmiştir. Boratav'ın aktarımla Cemal Süreyya bu durumu şöyle ifade etmiştir:¹²¹³

İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkanlarından faydalanan... affairiste (çıkarıcıya) temâyüllerin, yani işadamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği... cereyanlarının da belirlediği bir gerçektir... Hemen hepsi... Millî Mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk özel müteşebbis sermayeli bankası olarak kurulan İş Bankası kuruluşunda iki şube ile faaliyetlerine başlamış ve 1929 yılına gelindiğinde 28 şube sayısı ile Türk bankalarının toplam mevduatının üçte biri oranında mevduata sahip olmuştur.¹²¹⁴ İş Bankasının sermayesinin 1926 yılında 2 milyon liraya ulaştığı görülmektedir. 1927 yılında İttihatçıların kurduğu İtibâr-ı Millî Bankası ile birleşmesi sonucunda sermayesi 4 milyon liraya ulaşmıştır. Banka daha sonraları Mustafa Kemal Paşa'nın özel isteği ile sanayi yatırımlarının finansmanında da önemli bir rol üstlenmiştir.¹²¹⁵

İş Bankası çok sayıda işletmenin sahipliğini yapmış ya da ortaklık kurmuştur. Banka ayrıca Yüniş, İpekış, Antrasit, Cam Şişe ve Kükürt işletmelerini kurmuştur. Diğer taraftan Ergani Bakır İşletmeleri Şirketi, İş Limited Şirketi, İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş., Şilepcilik Şirketi, Üzüm Kurumu Limited Şirketi, Tel ve Çivi İşleri Türk Limited Şirketi, Pamukış

1212 Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015. s. 274.

1213 Boratav, **age.**, s. 45.

1214 Murat Pıçak vd., "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye İş Bankası'nın Kuruluşu ve Ekonomiye Etkisi", Ed.: Selçuk Koç, Sema Yılmaz Genç, Kerem Çolak, **Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları**, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yay., Kocaeli 2017, s. 150.

1215 Tezel, **age.**, s. 274-275.

Limited Şirketi, Süngercilik Türk Anonim Şirketi, Keçiöborlu Kükürtleri Şirketleri ile ortaklıklar yapmıştır.¹²¹⁶

Osmanlı Devleti'nden devralınan ve yeniden yapılandırılan Ziraat Bankası ile ilgili olarak Fethi Okyar, 5 Eylül 1923 tarihinde Meclis konuşmasında Hükümet programını sunarken şunları söylemiştir:¹²¹⁷

Memleketimizde bankacılık pek geride kalmış olduğundan, bu eksiği tamamlamak için, Ziraat Bankası tarafından bir okul açılacağı gibi Avrupa'ya banka işlemlerini öğrenmek üzere uygulamada bulunmak için, memurlar gönderilecektir. Bir uzman getirilmesi bankanın bilinçli olarak yönetilmesi amacıyla yazışmalarına başlanılmak üzere dir. Çiftçilere kolaylık sağlanarak şahsi itibarları üzerinden kendilerine borç verilmesine uygulayabilmek üzere Ziraat Bankası kanunlarının da değiştirilmesi önerilecektir. Ayrıca mâli ve ekonomik kuruluşlar yanında, çiftçilerimize, bankanın kefaletleriyle kredi açtılabilmek esası sağlanmıştır.

Mutafa Kemal Paşa'nın konu ile ilgili sözleri şöyledir: *Harbin ve inkılâbatın ataletine koyduğu ziraat bankaları yeniden hâli faaliyete vazedilmiş ve birçok şubeler ihdas ederek halkın muavenetine şitap etmeye başlamıştır. Birçok mülteci ve muhacirler refah ile münasip yerlere sevk ve iskân edilmiştir.*¹²¹⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği üzere 19 Mart 1924 tarihinde, 444 sayılı Bütçe Kanunu ile Ziraat Bankasının yapısında çok önemli değişiklikler yapılmıştır. Böylece Banka, sadece tarım sektörüne kredi veren bir banka konumundan, diğer tüm bankacılık işlemlerini de yapan bir anonim şirket şekline dönüştürülmüştür.¹²¹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası ve birkaç özel teşebbüse ait olan küçük ölçekte yerel bankanın dışında diğer tüm bankalar yabancı sermayenin tekelinde bulunmaktaydı. Ziraat Bankasının şube ve sandık sayısı 300'ü aşmasına rağmen daha çok tarım kesimine hitabet etmesi nedeniyle, diğer sektörler için yetersiz kalıyordu.¹²²⁰

Sanayi ve Maadin Bankası 1925 yılında özel sanayi işletmelerine kredi

1216 Nesrin Yıldırım, **Atatürk'ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları**, Platin Yay., Ankara 2006, s. 181.

1217 Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, TTK Yay., XVI. Seri-Sa.14, 1972, s. 33-34.

1218 Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Divan Yay., Ankara 2006, s. 272.

1219 Derya Bozoklu, "Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Dergisi**, S 55, 2003, s. 283.

1220 Sabahattin Özel, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi", **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 2, 2002, s. 238-239.

sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu amacın yanında teknik ve mali konularda bilgi yardımı sağlayarak danışmanlık hizmeti de yapmaktaydı. Banka, özel sektörü destekleme politikası gereği, özel şirketlerin hisselerini satın alarak işletmelere ortak oluyordu. Böylece şirketlerin finansman ihtiyacını da karşılamaktaydı. Özellikle Osmanlı Devleti'nden devralınan kamu işletmelerinin yönetimi de bu bankaya devredilmiştir. Kontrolündeki şirket sayısı artınca bankanın asıl faaliyet alanı işletmecilik hâline gelmiştir. Başka bir ifadeyle özel teşebbüsün kredilerle destekleme görevini tam olarak yerine getirememiştir.¹²²¹

Maden üretimini geliştirilme ve bu alanda iş yapan kuruluşlara kredi verme amacıyla kurulan Sanayi ve Maadin Bankasının diğer bir hedefi devlete ait sanayi işletmelerini geçici bir süre işletmesi ve akabinde bunları özel sektöre devretmesidir. Bu süreç içinde özel sektörle ortak girişimlerde bulunmak ve yine özel teşebbüse ihtiyaç duydukları krediyi temin etmek de Bankanın görevleri arsındaydı. Banka, 1932 yılına kadar faaliyette bulunmasına rağmen devlet şirketlerinin özel sektöre devrini gerçekleştirme görevinde başarılı olamamıştır. Ancak bu arada 16 özel işletme ile ortaklık yapmıştır. Bankanın kapatılmasının ardından üstlendiği görevleri Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi devralmıştır. Bu kuruluşlar da beklentileri karşılamayınca 1933 yılında Sümerbankın kuruluşu gerçekleştirilmiştir.¹²²²

Emlak ve Eytam Bankası 22 Mayıs 1926 yılında 884 sayılı Kanun'la kurulmuş, onarım ve inşaat işlerine kredi vermekle görevlendirilmiştir. Bankanın temel amaçlarından biri, kendi oturacağı konutları yapmak isteyen vatandaşlar için kredi sağlamaktır.¹²²³ Daha sonra Emlak ve Kredi Bankası adını alacak olan bankanın diğer özel bir görevi de, Ankara kentinin inşasında özel konut yapımları için kredi sağlamaktır.¹²²⁴

T.C. Merkez Bankası, bankacılıkla ilgili ilk yasal düzenleme yapılarak kurulan bir banka özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde merkez bankası bulunmadığı için başta dış ekonomik ilişkiler olmak üzere para ve finansal konuları denetim altında tutacak devletin elinde bir güç yoktu. Yabancı banka statüsünde olan Osmanlı Bankası zorunlu olarak bu tür bankacılık işlerini yürütmek durumundaydı.¹²²⁵ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1930 yılında Anonim Şirket olarak 1715 sayılı Kanun'la kurulmuştur. Bankanın kuruluş sermayesi 15 milyon lira olarak belirlenmişti. Bunun 10 milyon 500 bin

1221 Tezel, *age.*, s. 275.

1222 Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, 25. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, s. 44-45.

1223 Yıldırım, *age.*, s. 182.

1224 Tezel, *age.*, s. 275.

1225 Bozoklu, *age.*, s. 279.

lirası öndenmiş sermayeden oluşmaktaydı.¹²²⁶ Merkez Bankası, banknot ihraç etmek ve para piyasasını düzenlemek amacıyla kurulmuş ve Cumhuriyet kurulduktan sonra 5 Aralık 1927 yılında ilk banknotlar piyasaya sürülmüştür.¹²²⁷ Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin birikmiş yeterli sermayesi olmaması nedeniyle Merkez Bankasının kuruluş sermayesi için önemli bir tekel gücünün yabancılara verilmesi gerekmişti. 14 Haziran 1930'da The American Turkish Investment Corporation ile kibrit inhisarı (tekeli) konusunda anlaşarak bankanın kuruluş sermayesi için yüzde 6,5 faizle 10 milyon dolarlık finansman elde edildi.¹²²⁸

Dokuma ve tekstil sektörünün gelişmesini desteklemek amacıyla 3 Haziran 1933 tarihinde kurulan Sümerbank, Türkiye'nin sanayi sektörünün gelişmesinde de önemli roller üstlenmiştir. 2262 sayılı kuruluş Kanunu'nda Sümerbankın kurulmasının dayandığı gerekçeler *devlet sanayi ofisinden devr alacağı fabrikaları işletmek ve hususi sanayi müesseselerindeki devlet iştirak hisselerini ticaret kanunu hükümlerine göre idare etmek, hususi kanunlarla verilmiş salahiyetlerle istinaden yapılacak fabrikalar hariç olmak üzere devlet sermayesiyle vücade getirecek bütün sınai müesseselerin etiüd ve projelerini hazırlamak ve bunları tesis ve idare eylemek; teessüsleri veya tevsileri memleket için istinaden verimli olan sanayi işlerine sermayesinin müsaadesi nisbetinde iştirak veya yardım etmek* olarak belirlenmiştir.¹²²⁹

Birinci Beş Yıllık Plan kapsamında planlanan yatırımların başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi Sümerbankın katkılarıyla olmuştur. Banka, Osmanlı Devleti'nden kalan ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde kurulan birçok sanayi kuruluşunu yönetmiştir. Sümerbank birçok ekonomik faaliyetlerde bulunmakla beraber uzmanlık alanı dokumacılık olmuştur. Sümerbank, 1934 ile 1939 yılları arasında Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası (Konya), Nazilli Basma Fabrikası ve Malatya Bez Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası gibi dönemin en büyük işletmelerini kurmuş ya da kuruluşlarına ortaklık yapmıştır.¹²³⁰

Etibank, 20 Haziran 1935 tarihinde 2905 sayılı Yasa ile kurularak, Türkiye'deki madenlerin işletilmesi görevini üstlenmiştir. Etibankın temel kuruluş amacı *ülkemizin yer altı kaynaklarını işletmek ve değerlendirmek üze-*

1226 Kepenek, *age.*, s. 41.

1227 Abdulkadir Buluş, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2015. s. 79.

1228 Bozoklu, *age.*, s. 290.

1229 Murat Koraltürk, **Türkiye Ekonomisinde Bir Öncü Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 158.

1230 Ali Asgar Eren vd., "Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 63, 2018, s. 167.

re sanayi, sanayimizin ihtiyacı olan madenler ve endüstriyel hammaddeleri üretmek, üretimin yeterli olmadığı zamanlarda bunları ithal etmek, ürettiği ürünleri yurt içine ve yurt dışına satmak ve her nevi banka muameleleri yapmak olarak belirtilmiştir. 1935 yılında kurulan banka bir İktisadi Devlet Teşekkülüdür.¹²³¹ Bankanın diğer görevleri arasında bu alanda çalışan maden işletmelerinin kurulması, sermaye desteği verilmesi ve aynı zamanda bankacılık işlemlerini de yürütmesi görevleri de vardır.

Denizbank 30 Kasım 1937 tarihinde 3295 sayılı Yasa ile kurulmuştur. Lozan Barış Antlaşması ile kabotaj hakkı Türkiye devletine bırakılmıştır. 1926 yılında Türk Kabotaj Kanunu ile yolcu taşıma işleri devletin tekeline tahsis edilmiştir. Yük taşıma faaliyetlerini devlet ve özel teşebbüs birlikte yapmışlardır.¹²³² Denizbank, limanlarda sağlanan hâkimiyetten sonra, denizcilik alanında millî teşebbüsün desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Deniz Bankın kurulması ile ilgi ifadeleri şöyledir:¹²³³

Liman işlerinde modern ve plânlı çalışma ve tarifelerdeki tenzilatın uyandırdığı memnuniyetin verimli neticeleri, ticarete dikkati celbetmiştir. Bu yolda devam edilmesinde isabet olacaktır. Ekonomik bünyemizdeki inkişaf, deniz nakliye vasıtaları ihtiyaçlarını her gün artırmaktadır. Yeni sipariş edilen gemilerden bir kısmı, önümüzdeki ilkbaharda gelmiş bulunacaktır. Fakat bunlar, bugünden görülmekte olan ihtiyaç hacmine cevap verecek adet ve nispete değildir. Yeni gemiler inşa ettirmek ve bilhassa eski tersaneyi, ticaret filomuz için hem tamir hem yeni inşaat merkezi olarak faaliyete getirmek esbabını temin etmek lâzımdır. Şu günlerde, Yüksek Meclise su mahsulleri ve Deniz Bank hakkında bir lâyiha gelecektir. Mevzuunun, yüksek alâkanızı çekeceğinden şüphe etmiyorum.

Belediyeler Bankası (İller Bankası), 24.06.1933 tarihinde 2301 sayılı Kanun'la, belediyelerin su, elektrik, kanalizasyon gibi altyapı ve kamu hizmetlerini yerine getirebilmesi için kredi ve teknik yardım desteği vermesi amacıyla kurulmuştur.¹²³⁴ Diğer taraftan küçük girişimciyi desteklemek amacıyla kurulan Halk Bankası, 18 Haziran 1933 tarih ve 2284 sayılı Halk Bankası ve Halk Sendikaları Kanunu ile kurulmuştur. Bankanın kuruluş kanununun 3. maddesinin C bendinde görevleri *Halk sandıklarının terakki ve inkişafını temin için lâzım gelen muameleleri ifa ve tedbirleri ittihaz* olarak belirtirmiş ve temel faaliyet alanı olarak da halk sandıklarına kredi verme işi belirtilmiştir.¹²³⁵

1231 Etibank, **Etibank Tanıtım Broşürü**, Ankara 1980.

1232 Bozoklu, **age.**, s. 293.

1233 Atatürk, **age.**, s. 226.

1234 Yıldırım, **age.**, s. 186.

1235 TBBM Kanunlar, **2284 Sayılı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu**, 8 Haziran 1933. İnternet: www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR

Büyük bankaların yanı sıra aynı dönemde birçok küçük ölçekli özel yerel bankanın kurulduğu görülmektedir. 1935 yılı itibariyle kurulmuş özel keşim bankaları şu şekilde sıralanabilir:¹²³⁶ Adapazarı Türk Ticaret Bankası, Türkiye İmar Bankası, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası, Akhisar Tütüncüler Fabrikası, Akşehir Bankası, Eskişehir Bankası, Konya Türk Ticaret Bankası, Adapazarı Emniyet Bankası, Manisa Bağcılar Bankası, Zonguldak Yardım Bankası, Denizli İktisat Bankası, Konya Ahali Bankası, Afyon Terakki Servet Bankası, Konya İktisadi Milli Bankası, Millî Aydın Bankası, Kocaeli Halk Ticaret Bankası, Mersin Ticaret Bankası, Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası, Nevşehir Bankası, Bor Tüccar ve Zürra Bankası, Karaman Millî Bankası, Şarki Karaağaç Bankası, Aksaray Halk Ticaret Bankası, Elazığ İhtisas Bankası, Ermenek Ahali Bankası, Kayseri Millî İktisat Bankası, Diyarbakır Bankası, Kastamonu Bankası, Emvali Gayri Menkul İkrizat Bankası, Lüleburgaz Birliği Ticaret Bankası, Bor Esnaf Bankası, Kırşehir Ticaret Bankası, Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası, İstanbul Küçük İstikraz Bankası, Karadeniz Limited Şirketi, Trabzon Tasarruf Limited Şirketi.

İş Bankasının kurulması ile başlayan süreçle birlikte 1930'ların sonuna gelindiğinde Türkiye'deki toplam mevduatın %81'inin millî bankalarda bulunduğu görülmektedir. Yabancıların diğer sektörlerdeki faaliyetleri dikkate alındığında en fazla millileştirmenin bankacılık sektöründe olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca dönem içerisinde bir taraftan bankacılık faaliyetleri millileştirilirken diğer taraftan mevduatların altı kat daha artması sağlanmıştır.¹²³⁷

4.3.3. Topraklandırma Kanunu ve Zirai Krediler

1927 yılında kurulan Âli İktisat Meclisi başta sanayi olmak üzere birçok ekonomik sektör hakkında raporlar hazırlamış ve görüş bildirmiştir. Bu görüşlerin en önemlisi meclisin temel görevi olarak özel sektörün kanun koyuculardan beklentilerini yerine getirmesinin belirtilmesidir.¹²³⁸ Bununla birlikte 1933 yılında yayımladığı "Türkiye'de sanayi nasıl teessüs ve inkişaf edebilir" isimli raporunda sadece sanayi üretimine değil, tarımsal uygulamalara da önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹²³⁹ Tarım sektörünün daha da güçlendirilmesi yönünde uygulanan en önemli politikalarından biri aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Tarımsal üretimden alınan aşar yıllık üretimin yüzde 10-12 kadarının vergi olarak alınması ilkesine dayanmak-

1236 Yıldırım, *age.*, s. 191.

1237 Bozoklu, *age.*, s. 296

1238 Kurmuş, Orhan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayinin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı**. O. Kurmuş, İ. Tekeli, S. İlkin, K. Boratav, G. Tüzün, A. Börüban (Dr.), "Tarihsel gelişimi içinde Türkiye sanayi içinde", 1977, s. 7.

1239 **Âli İktisat Meclisi...**, s. 5.

taydı.¹²⁴⁰ Aşar kelime anlamı onda bir demektir.¹²⁴¹ Bütçenin çok önemli bir kalemi olan aşar vergisi, toplam gelirden yaklaşık %40'lık bir paya sahipti.¹²⁴² Aşar vergisinin 1925 yılında yürürlükten kaldırılmasıyla toplam vergi içinde tarımdan elde edilen pay yaklaşık %10 oranına düşmüştür.¹²⁴³ Aşar vergisinin kaldırılması tarım kesimi üzerinde önemli bir rahatlama getirmekle birlikte, henüz bir tarım ekonomisi niteliğinde olan ülkenin tarımsal kalkınması için köklü reformların yapılması gerekiyordu. Bu reformların en önemlisi Topraklandırma Kanunu ile yapılan düzenlemelerdir.

1924 yılında Cumhuriyetin ilanından hemen sonra Tapu Umum Müdürlüğü Teşkilatı kurularak tapu kadastro faaliyetlerine başlandı.¹²⁴⁴ Tarım sayımı 1927 yılında dönemin Merkezî İstatistik Dairesi tarafından yapılmıştır. Bu verilere göre 1923 yılında tarımın ülke ekonomisindeki payı %40 iken 1926 yılında yaklaşık %50'ye yükseldiği görülmektedir. 1925 yılında 716 sayılı yasa ile 22 bin 233 çiftçi ailesine 20 yılda geri ödemek şartıyla 731 bin dönüm toprak satıldığı belirlenmiştir. Yine 1927 yılı tarım sayımı verilerine göre ülkedeki toprakların %32'si ekilebilir topraklardan oluşmaktadır. Ancak bu toprakların sadece %5'i tarım arazisi olarak işleniyordu. Makineleşme henüz çok az görülmekteydi. Tırmık gibi basit aletler de dâhil olmak üzere tarım makinalarının toplam sayısı sadece 15 bin 700 adet civarındaydı. Traktör ise yok denecek kadar az ve sadece birkaç büyük şehirde kullanılıyordu.¹²⁴⁵

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ekonomisi tarıma dayalı bir ülke olarak tarım sektöründe modern anlamda yeniden yapılanmaya ihtiyaç olduğu görülmekteydi. Batıdaki örneklerine benzer bir toprak reformu ihtiyacı kabul edilse de bunu çeşitli nedenlerden dolayı uygulamaya geçirmek zor olmuştur. Özellikle arazi dağılımının değiştirilmesinin, sosyal yapının çok derinden sarsılmasına neden olabileceği düşünülüyordu. Diğer taraftan Millî Mücadeleye en fazla katkı sağlayan büyük toprak sahibi aşiretlerin sahip oldukları toprakları ellerinden almak siyasi ve sosyal dengeler açısından çok uygun görünmüyordu. Bu nedenle toprak reformu yerine “topraklandırma” uygulamalarının tercih edilmiş olması yeni devletin toprak sahibi olmayan küçük çiftçilere, büyük toprak sahiplerinin tepkisini almadan toprak dağıtma

1240 Zeyyat Hatipoğlu, “Tarım ve Endüstri İlişkileri”, **Cumhuriyetin 50nci Yılında Türkiye’de Sanayileşme Ve Sorunları Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1974, s. 1050.

1241 Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1981, s. 92.

1242 Hatipoğlu, **age.**, s. 1050.

1243 Ülken, **age.**, s. 92-93.

1244 Yıldırım, **age.**, s. 227.

1245 Erdinç Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, İmaj Yayınevi, 10. Baskı, Ankara 2011, s. 86.

politikası gibi görünmektedir.¹²⁴⁶ Bununla birlikte feodal yapılanmaya benzer bir toplumsal yapı oluşturan aşiretler zamanla hükûmetle anlaşamadığı noktalarda isyanlara kalkışmışlardır. Bu gelişmeler toprak reformu niteliğinde olmasa da topraklandırma için bazı yasal düzenlemeleri zorunlu kılmıştır. Nitekim 1925 yılı bütçesinin 25. maddesi toprak dağılımıyla ilgili ilk kanun niteliğindedir. Bu madde, 10 yıllık süre içerisinde ödenmesi ve toplam 200 dönümü geçmemesi şartıyla mevcut milli arazilerin, ihtiyacı olan ailelere satılacağını açıklamaktadır.¹²⁴⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle dışarıdan gelen göçmenlere yer tahsis etmek amacıyla büyük ölçüde toprak dağıtımının yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 8 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı Şark Menâtıkı Dâhilinde Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun çıkartılarak Doğu vilayetlerinden Batı Anadolu'ya nakledilen ailelere toprak dağıtımı yapılmıştır. 1930 yılında Arazi Tevzi Kararnamesi ile topraksız köylülerin topraklandırılması hedeflenmekle birlikte gerekli sonuç alınamamıştır.¹²⁴⁸

1934 yılında çıkartılan İskân Kanunu'nun temel amaçlarından biri büyük arazi sahiplerini etkisizleştirerek Doğu illerindeki feodaliteye benzer yapılanmaları ortadan kaldırmaktı. Ancak bu hedefe tam anlamıyla ulaşılamamıştır. Kanunun yasalaşmasından hemen sonra daha kapsamlı bir reform ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1935 yılından sonra Atatürk, Ziraat Islahat Kanunu'nun hazırlanması için talimat vermiş ve fakat tasarının yasalaştırılması mümkün olmamıştır.¹²⁴⁹ 1937 yılında Mustafa Kemal Atatürk konunun önemine binaen şöyle söylemiştir: *Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağı, hiçbir sebep ve suretle, bölünmez bir mahiyet almasıdır.*¹²⁵⁰ Celal Bayar hükûmeti 8 Kasım 1937'de ülke ekonomisinin temelini tarım olduğunu ve toprağı olmayan çiftçinin kalmaması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde İsmet İnönü Halk Partisi grubunda, daha fazla ürün elde etmek için çiftçilerin toprak sahibi yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁵¹

Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal desteğine sahip olduğu bilinen Şükrü

1246 Nevzat Evrim Önal, "Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü", **Memleket Siyaset Yönetim**, S 5 (12), 2010, s. 10.

1247 Süleyman İnan, "Toprak Reformunun En Çok Tartışılan Maddesi:17. Madde", **Journal of Historical Studies**, S 3, 2005, s. 45-46.

1248 Erdal İnce, "Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, V/13, 2006, s. 62-63.

1249 Gülden Çamurcuoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C XIII, 2009, s. 1-2.

1250 İnce, **age.**, s. 62-63.

1251 Kadir Başer, "1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye'de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 38, 2013, s. 210-211.

Kaya'nın bu konudaki görüşleri şöyledir.¹²⁵²

Biz büyük çiftçi taraftarıyız da. Çiftlikleri işletenler sonuna kadar işletsinler ve müsterih olsunlar. Biz onların en büyük yardımcısı olacağız. Maksadımız işlemeyen toprakları, işleyen kollara vermek ve bu suretle işlemeyen toprakları mamur (işleyip geliştirilmiş) bir hâle koymaktır.

Şark halkını topraklandırmak esasını düşünürken, garp halkını topraklandırmamak hatıra gelmezdi. Çünkü (o takdirde) memleketi garp ve şark diye ikiye ayırmak lazımdı. Tabiidir ki hükümet ve Meclis, bu tefrikayı (ayırımı) yapamazdı.

Bugün memleketin 5 milyon nüfusu başkalarının toprağında çalışmaktadır. Bu suretle toprakla uğraşanlar, ancak kara ekmek yiyebilecek haldedirler. Türk köylüsü Türkün efendisidir demek, âdetâ ibaret kalıyor. Bazı vilayetlerin yarısından fazlasında köylü, başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır. Bu toprağı nasıl ve ne suretle ele geçirmişler, şimdi tetkik edecek değiliz. Şimdi demek ki ellerinde tapuları vardır, ona riayet ediyoruz. Memleketin içinde başkalarının toprağında çalışan binlerce halk vardır. Bunları topraklandırmak, Türkü bu toprağın efendisi yapmak, bizim en birinci borcumuzdur...

Eğer bu köylüyü toprak sahibi yapamayacak olursak, bu sanayi fabrikalarını kim için, hangi pazarlar için kuruyoruz? Bizim yaşamamız 13 milyondan ibaret olan köylü tabakasını zengin etmekle ve behemhal (ne olursa olsun) kuvvetli yapmakla kabildir...

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937 yılında Beşinci Dönem üçüncü toplanma yılını açarken çiftçinin topraklandırmasına dair düşüncelerini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir.¹²⁵³

Sayın Milletvekilleri, Millî ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki, ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada erişmeyi kolaylaştıracaktır.

Fakat bu hayati işi, isabetle amacına ulaştırabilmek için, ilk önce, ciddi etütlere dayalı bir ziraat siyaseti tesbit etmek ve onun içinde, her köylünün ve bütün vatandaşların kolayca kavrayabileceği ve severek tatbik edebileceği bir ziraat rejimi kurmak lâzımdır. Bu siyaset ve rejimde, önemli yer alabilecek noktalar başlıca şunlar olabilir:

Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle, bölünemez bir mahiyet alması. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu mem-

1252 Kuruç, *age.*, s. 474.

1253 Atatürk, *age.*, s. 223.

leket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlanmak lâzımdır..

Topraklandırma yasaları sonucunda 21 Haziran 1934 ile Mayıs 1938 tarihleri arasında, muhacir ve mültecilere 1 milyon 151 bin 690, Nakledilen şahıslara 149 bin 21, az topraklı yerli çiftçilere 1 milyon 517 bin 235, göçebelere 129 bin 388, doğal afetlere uğrayanlara 52 bin 491 dekar arazi dağıtılmıştır.¹²⁵⁴ Topraklandırma Kanunu ile önemli bir reform gerçekleştirilmekle birlikte, toprak sahibi köylülerin topraklarını işletecek sermaye birikiminden yoksun olduğu görülmektedir. Tefecilerin elinde yeterli sermayeye ulaşmak bir yana iflasın eşiğine gelen köylülerin kredi ihtiyaçlarını kurumsal olarak karşılamaya yönelik bir taraftan tarım kredi kooperatifleri diğer taraftan Ziraat Bankası köylüye destek olacak şekilde yapılandırıldılar.

21 Nisan 1924 tarihli 498 sayılı Yasa ile küçük ölçekte tarım yapan köylülerin finansman ihtiyacı belli ölçülerde karşılanmıştır. Ancak bu kooperatiflerden beklenen faydalar sağlanamayınca 1929 yılında 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile yürürlükten kaldırılmıştır. Hızlı bir şekilde Anadolu'nun farklı bölgelerinde teşkilatlanarak 1929 yılının sonunda 64 zirai kredi kooperatifi kurulmuştur.¹²⁵⁵ Kooperatifler 1930'larda daha da etkin hale getirildi. Özellikle ihracata yönelik üretim yapan tarım kesiminin desteklenmesi planlanmıştır. 2/12/1935 tarih ve 2836 sayılı Kanun'la tarım kredi kooperatifleri ihracat odaklı tarım ürünlerini desteklemek üzere yeniden yapılandırıldı. Bu düzenlemeler yoluyla özellikle Batı Anadolu ve Kuzey Anadolu bölgesinde tarımsal üretimin büyük oranda arttığı görülmüştür. Bu düzenlemenin etkisiyle 1934 yılına kadar tarım ürünleri ihracatının iki buçuk kat arttığı görülmüştür.¹²⁵⁶

Tarım sektörünü destekleme politikalarında Ziraat Bankası kaynakları aktif bir şekilde kullanılmıştır. 1924 yılında tarım kesimine sağlanan kredi miktarı 17 milyon TL'dir. 1930 yılında kredi miktarı yaklaşık iki kat artarak 35,7 milyon TL'ye yükselmiştir.¹²⁵⁷ 1937 yılında Ziraat Bankasının kaynaklarının aktif tarımla uğraşmayan büyük arazi sahipleri yerine küçük ölçekte

1254 Ömer Lütfi Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 6, S 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, s. 58.

1255 İbrahim İnci, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Tarımsal Kredi Konusundaki Gelişmeler (1923-1938)", **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2010-1, s. 104-105.

1256 Avni Zarakolu Haz., "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **AÜ SBF Maliye Enstitüsü ve Türkiye Ekonomi Kurumu**, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara: AÜ SBF Yay. 1982, s. 94.

1257 Savaş Durmuş ve N. Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 7, S 12, 2016, s. 160.

tarımla uğraşan köylülere aktarılması için yasal bir düzenleme yapıldı. 3202 sayılı Kanun’la Ziraat Bankasının kuruluş amaçları yenilenmiş oldu. Yasa tasarısından rahatsız olan büyük arazi sahibi vekillere rağmen, yasa ile birlikte aynı zamanda merkezi hükümet bütçesinden Ziraat Bankası sermaye hesabına daha yüksek oranda kaynak aktarıldı.¹²⁵⁸ Diğer taraftan Bankanın görev alanları da genişletilerek, köylünün ihtiyaçlarına daha fazla katkı vermesi sağlanmış oldu.

4.4. Devletçilik ve Planlı Sanayileşme*

4.4.1. Devletçilik Düşüncesi

Atatürk devletçiliği; *Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye’ye has bir sistemdir... Kişinin çalışmasını esas almakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha kavuşturmak ve memleketi geliştirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.* şeklinde tarif etmektedir.¹²⁵⁹ Devletin iktisadi hayata çeşitli şekillerde müdahalesi olarak tanımlanan devletçilik ilkesinin zaman zaman bütün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde uygulandığı kabul edilebilir. Devletçilik, devletin belirli amaçlara ulaşmak için uyguladığı bir iktisat politikası yöntemi olarak da tanımlanabilir.¹²⁶⁰

Türkiye’de devletçilik düşüncesinin köklerinde, ülkenin genel durumundan ve toplumun refahından “devlet” sorumludur anlayışı vardır. Osmanlı Devleti’nden hareketle devletçilik kavramı ve devlet iktisadiyatı anlayışı ilk olarak İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde iktisadi ve toplumsal gelişmenin devlet öncülüğünde yapılması düşüncesi hâkimdir.¹²⁶¹ II. Meşrutiyetin gündeme getirdiği Türk milliyetçiliğinin iktisadi boyutu olan milli iktisat, İttihat ve Terakki yönetiminin özellikle İngiltere ve Fransa’ya karşı başlattığı büyük ölçüde Alman iktisat geleneğinden etkilenen bir düşüncedir. Balkan Savaşları’ndan hemen sonra İttihat ve Terakki yönetimi esnaf cemiyetlerine yakın durur, bunun doğal sonucunda bu cemiyetlerin Bi-

1258 İnci, *age.*, s. 103.

* Doç. Dr. Sema Yılmaz Genç, Kocaeli Üniversitesi, Öğretim Üyesi, semayilmazgenc@kocaeli.edu.tr; Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay, Marmara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, rahmideniz@marmara.edu.tr

1259 A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazıları*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 444.

1260 Dündar Sağlam, *Devletçilik İlkesi İçinde Özel Sektör Kamu Sektörü Dengesi, Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği*, Formül Matbaası, İstanbul 1981, s. 83.

1261 Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, 12. Baskı, İstanbul 2001, s. 60-61.

rinci Dünya Savaşı sırasında milli iktisadın lokomotifi olması hedeflenir.¹²⁶²

Merkeziyetçi İttihatçı yapının milli iktisat uygulamalarının ve milli sermayenin devlet eliyle oluşturulma sürecinin izlerini İzmir İktisat Kongresi sonrasında ortaya konan devletçilik uygulamalarıyla sürdürülen politikalarda görmek mümkündür. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde, dönemin İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, yeni kurulan devletin uygulayacağı iktisadi sistemin üzerinde durur ve bu konudaki düşüncesini şöyle aktarır:¹²⁶³ “*Yeni Türkiye, muhtelit bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüsü şahsî tarafından deruhte edilmelidir. Meselâ, büyük kredi müessesâtını, sanayi teşebbüsâtını ilâh... devlet idare edecektir. Çünkü memleketimizde iktisadi vaziyeti bunu istilzam ediyor.*” Bu tanımla, İzmir İktisat Kongresi'nde temeli atılan iktisadi sistemin adına “karma ekonomi” denildiği görülmektedir. Atatürk'ün “*iktisadi bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın da olmayacağı*” düşüncesinden hareketle Cumhuriyetin, siyasi bağımsızlık sonrası önceliklerinden birisinin “iktisat” olduğu görülür.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenmiş olan esaslara koşul olarak, izleyen yıllarda dönemin iktisat politikasını, “dışa açık, sanayileşmeyi teşvik eden, ekonomik büyümeyi sağlamaya çalışan” bir politikalar bütünü olarak tanımlamak mümkündür. 1929 Büyük Buhranı'na kadar geçen süreye damgasını vuran iktisat politikasının “maliye politikası” olduğu; kullanılan en önemli politika aracının da “teşvik politikası” olduğu söylenebilir.¹²⁶⁴

Atatürk, Yeni Türkiye'nin yol haritasını şu tarihi sözlerle çizer;¹²⁶⁵ “*Yeni Türkiye Devleti temellerini süngü ile değil, süngünün dahi dayandığı ekonomi ile kuracaktır. Yeni Türkiye Devleti cihangir bir devlet olmayacaktır. Fakat Yeni Türkiye devleti iktisadi bir devlet olacaktır.*”

4.4.2. 1929 Büyük Buhran Sonrası Devletçiliğe Geçiş Süreci: Yeni Yaklaşımlar

1929 Büyük Buhranı sonrası birçok ülke, o zamana değin süregelen siyasi, ekonomik, sosyal düşüncelerin ve teorilerin ötesinde yeni bir anlayış arayışına girer. Buhranın getirdiği ekonomik çöküntüden çıkabilmek ve değişik yapılar arasındaki dengeyi yeniden kurabilmek için liberalizme karşı ekonomik politikalar uygulama yoluna giderler. ABD'de Roosevelt “Yeni

1262 Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 201.

1263 İsmail Türk, **Atatürk ve Türk Mali Sistemi: Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1982, 513.s. 7

1264 Mahfi Eğilmez, **Değişim Sürecinde Türkiye**, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 137.

1265 Atatürk, **Nutuk: 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.

Görüş” politikasıyla klasik liberalizmden ayrılırken, Fransa’da Pierre Jean Marie Laval’in izlediği ve olumsuz sonuç veren liberal politika, bu ülkede Sosyalist Halk Cephesini iktidara getirir. Almanya’daki deflasyonun sosyal sonuçları Hitler’in iktidara gelmesine neden olur, Benito Amilcare Andrea Mussoloni de İtalya’da yönetime el koyar. İngiltere’de ise, Ulusal Birlik hükümetlerinin “Büyük Demokrasisi” ortaya çıkar. Bütün bu oluşumların, birçok temel farklılıklarına rağmen tek ortak noktaları; devlete, ekonomik hayatta giderek daha büyük bir rol verilmiş olması, o güne kadar uygulanan liberal politikaların yerine müdahaleci politikaların uygulamaya geçirilmesidir.¹²⁶⁶

1929 Büyük Buhranı sonrasında ABD’de artan işsizlik ve yoksulluk piyasa ekonomisine olan güveni sarsar ve “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” anlayışını sorgulanır hale getirir. Bu dönemde iktisatçılar, şiddetli küresel ekonomik çöküşün nedenini açıklayamazlar. Üretimi, iktisadi büyümeyi ve istihdamı başlatmak için de yeterli bir çözüm sunamazlar. İngiliz bir iktisatçı olan John Maynard Keynes’in bir ekonominin genişlemesi ve istikrar kazanması için devletin aktif olarak müdahale etmesi gerektiğini ileri süren çözüm önerileri önem kazanır ve krize çare olur. Tarih boyunca genellikle, yaşanan siyasi ya da iktisadi krizlerin bu alanlarda bir düşünce ve yönetim dönüşümüne yol açtığı görülür. ABD’de piyasa ekonomisi sisteminin kalbi durumunda olan Wall Street Borsasının çöküşüyle ortaya çıkan Büyük Buhran da böylesi bir dönüşümü beraberinde getirir. 1932’de ABD’de başkanlık seçimlerini kazanan Roosevelt, piyasa ekonomisinin geleneklerine ters düşecek devlet müdahalesini savunan, Atatürk’ün devletçilik politikalarını hayata geçirmeden önce incelediği “Yeni Düzen” diye tanımlanan ve sosyoekonomik politikalar içeren bir programı ilan eder.

1929 Büyük Buhranı’nın sarsıntısını en fazla hisseden ülke Almanya’dır. I. Dünya Savaşı’ndan yenilgi ile çıkan Almanya’nın taraf olduğu Versailles Antlaşması’nın dayattığı tazminatların toplam miktarı Almanya’nın kapasitesinin çok ötesindedir. I. Dünya Savaşı sonrası Keynes, Paris Barış Görüşmelerine katılır. Keynes’e göre Versailles Antlaşması I. Dünya Savaşı’na adil bir çözüm getirmek yerine, II. Dünya Savaşı’nın tohumlarını atmaktadır. Keynes’in yargısına göre antlaşma *uygarlık tarihine, zalim bir galibin yaptığı en acımasız işlerden biri olarak geçecekti*.¹²⁶⁷ Antlaşmanın getirdiği ağır tazminat yükünün ve Almanya’nın en büyük sanayi yöresi olan Ruhr havzasının uluslararası denetimde oluşunun getirdiği işsizlik ve yoksulluk 1929 Büyük Buhranı’nın etkisiyle daha da artar. Bu koşullar Nazilerin iktidarına zemin hazırlar.¹²⁶⁸

1266 Mehmet Bulut, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, **Bilgi**, 26, 2003, s. 82.

1267 Nicholas Wasshott, **Keynes-Hayek Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma**, Küy Yay., 2017, s. 22.

1268 Tefvik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, İmge Kitabevi, 2003, s.

I. Dünya Savaşı sırasında Alman ordusunda görev yapan Adolf Hitler, savaş sonrasında ağır ekonomik koşulların pekiştirdiği Alman milliyetçiliği ve Yahudi karşıtlığı doğrultusunda Alman Nasyonal Sosyalist Partisini kurar. Partinin temel düşüncesine göre liberalizm ve demokrasi çürümüş düzenleri yansıtmaktadır.¹²⁶⁹ Almanya'daki kaos ortamında; özellikle işsizlerin, gençlerin ve alt sınıfın desteğiyle Naziler, Hitler liderliğinde iktidara gelir. Hitler, Milletler Cemiyetinden ayrıldığını ve Versailles Antlaşması'nı tanımadığını ilan eder. Hitler, ülkenin içinde bulunduğu darboğazdan ancak ülke iç kaynaklarının en verimli şekilde kullanılarak, ödenen tazminatın ortadan kaldırılarak ayrıca ithalatın da artırılarak, giderilebileceğine inanır. Ruhr havzasını geri alarak sanayiye canlandırmasıyla ve silahlanmayla ekonomiyi güçlendirip düzeltmeyi başarır. Ancak izlenen ekonomik politikanın savaşa hazırlık yapan ve Alman hegemonyasını gerçekleştirmek amacıyla uygulanan bir politika olduğu anlaşılır. Bu anlayışla Hitler, genel harcamaların içerisinde en büyük payı kamu harcamalarına ayırır.¹²⁷⁰

Ulusal Faşist Parti yönetiminin hâkim olduğu İtalya'da 1929 Büyük Buhranı'ndan sonra yaygınlaşan işsizliğin önlenmesi için yoğun devlet müdahaleleri söz konusu oldu. Buhran, sanayide etkisini arttırınca bu durum sanayiyle ortaklık ilişkisi bulunan bankaları da güç durumda bıraktı. 1933'te bankaların sanayi paylarını devlet satın aldı. Ayrıca İtalya'da sanayi alanında yoğun devletçilik uygulamaları hayata geçirildi. Buhran yıllarında İtalya'da devlet ekonomik yaşama etkin bir biçimde müdahale etti.¹²⁷¹

4.4.3. Atatürk ve İktisadi Devletçilik Politikaları

Devletçilik, devlet yetkilerinin artması, genişlemesi, kamu hizmet ve faaliyetlerinin yayılmasıdır. Devletçilik, daha önce devlet faaliyeti alanına girmeyen konularda, kamu menfaati nedeniyle devletin bu alana karışması, katılması, müdahalesidir. Ancak devlet, böyle bir müdahalede bulunurken klasik devlet teşkilatı yanı sıra, idari alanda teknik hizmet görmekle görevli yeni kuruluşlar kurmayı hizmet icabı gerekli görür. Türkiye'de uygulanan devletçilik Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarından doğmuş, kendine özgü bir sistemdir. Liberalizm ile sosyalizm arasında yer alan bu ekonomik sistem, tamamen yeni bir sistemdir. Devletin, ekonomik anlamda aktif bir rol oynaması karma ekonomi şeklindedir. Devletçilikte asıl uygulama alanı ekonomide, devletin ekonomik faaliyetleri görüldüğünden, devletçilik ve karma ekonomi

229.

1269 Çavdar, *age.*, s. 229-230.

1270 Erdal İnce, "1929 Dünya Ekonomik Buhranının Almanya'daki Etkisi Ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması "Deutsche Orient Bank"", *ÇTTAD*, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz, s. 300.

1271 Bulut, *agm.*, s. 85.

eş anlamda kullanılır.¹²⁷²

Devletçilik kavramını resmî anlamda ilk kez, 30.07.1930 tarihinde İsmet Paşa, Sivas nutkunda geçer ve liberalizmi memleketin güç anlayacağı bir şey olarak yorumlayarak *Liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür* ifadesini kullanır.¹²⁷³

Devletçilik rejimiyle ilgili iki görüş hâkimdir. Birinci görüş; Kadro Hareketi olarak bilinen, İsmet İnönü öncülüğünde kurulan, asker ve bürokratlardan oluşan grubun yoğun ve kalıcı devlet müdahalelerini ve devlet denetimini savunan görüştür.¹²⁷⁴ İsmet İnönü durumu şu şekilde açıklar:¹²⁷⁵

En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. (...) Vazettiğimiz gümrük himayeleri veya tedbirlerin mevcut olmadığını, bir an için, tasavvur edebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya ziraat, bir tek müşteri bulamayacak kadar, rekabet karşısında perişan olur. (...) Türü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran, Devlet'tir. (...) Bir sene "devlet inhisar" ve "devletçilik" aleyhine hayalât kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için, bütün idraklerini sarf ederler.

İnönü'ye göre toplumsal amaçlar için toplumsal fayda görülen işlerde devlet işletmelerinin zararına çalışması da mümkündür:

Devlet şimendiferleri, bazı yerlerde ve bazı mahsuller için, yaktığı kömür parasını çıkarmayacak kadar ucuz tarife ile nakleder. Devlet elinde olmayan bir şimendiferin böyle bir tedbir olmasına imkân var mıdır? Bu misallerle, devletçilik aleyhindeki en büyük iddiayı izah etmiş oluyorum: Hususi müesseseler daima kârlı çalışanlar ve devlet müesseseleri daima masraflı ve zararlı olur, iddiası. Bütün memleketin menfaatına tedbir alırken (...) Devlet, elbette serbest bezirgân gibi, bir çok ahvalde kâr etmeyecektir. (...) Ve zaten Devletçilik'in memleket için en büyük faydası (...) bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile izah edilebilir.

İkinci görüş ise Celal Bayar öncülüğünde, iş adamları, tüccar ve sana-

1272 Serdar Öztürk ve Fatih Yıldırım, "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 10, S 2, 2009, s. 154.

1273 İsmet İnönü, *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1920-1933, Başvekâlet Matbaası, 1933, s. 314-315.

1274 Özsoylu, *age.*, s. 44.

1275 İsmet İnönü, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, C 2, No: 22, Teşrinievvel 1933, s. 4-5.

yicilerden oluşan grubun “ılımlı” bir devletçilik anlayışı temelinde hızlı bir kalkınma ve sanayileşme için geçici olarak devlet yatırımlarının değerlendirilmesi gerektiğini savunan görüştür. Bu görüşe göre devletçilik kişilerin yapamadığını devlet yapar formülüne dayanır. Devlet eliyle kurulan işletmeler zamanı gelince özel sektöre devredilmelidir. Bayar devletçilik anlayışını, 12 Eylül 1932 tarihli çalışma arkadaşlarına gönderdiği tamimde şöyle ifade eder¹²⁷⁶:

Serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine (cevaz yoktur) (...) İktisadi (...) saha (da) (...) fertlerin (...) şirketlerin, münhasıran devletin mesaisiyle (...) yapılacak sayısız işler vardır (...) Bu milli kuvvetlerin (...) arasında ahenk temin etmek (lazımdır) (...) Namuskârane, liyakatle, sây ile temin edilecek kazançlar içtimai bir şaibe değildir (...) Şâyi telâkkilerin prensiplerimizle alakası yoktur. Milli servete bir zerre daha ilave edebilmek muvaffâkiyeti (...) sevinç vesilesi olmalıdır (...) Nerde iş hayatı, sanayi hayatı, kazançlı ticaret hayatı, zirai faaliyet vardır.

Devletçilik, Atatürk Dönemi’nde Kadro Hareketi’nin görüşleri doğrultusunda uygulama alanı bulur.¹²⁷⁷ Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karasmanoğlu, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve İsmail Hüsrev Tökin öncülüğündeki Kadro Hareketi’nin 1932-1934 yılları arasında çıkardığı *Kadro Dergisi*’nde İsmet İnönü’nün *Devletçilik* başlıklı makalesinde, devletçiliğin yalnızca iktisadi değil aynı zamanda dönemin siyasi politikalarını da ifade eden bir kavram ve amaç olarak tanımlar. Bu doğrultuda, Kadro Hareketi’nin görüşlerinin hükûmetin devletçilik anlayışı ile uyumlu olduğu görülür.¹²⁷⁸ *Kadro* dergisinin, 1932 yılı Şubat sayısında yayımlanan *Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına* makalesinde Vedat Nedim Tör, Türkiye’nin iktisat politikasının “yeni” ve “orijinal” olması gerektiğini vurgular ve “iktisat devleti” kavramını kullanır ve liberalizmin dünya buhranına çözüm olamayacağını belirtir. Ayrıca, Almanya ve Rusya örneklerinden yola çıkarak kimi zaman “şuurlu” ifadesini kullandığı planlı sanayileşmenin gereğini vurgular.¹²⁷⁹ Kadro Hareketi’ne göre devletçilik, bir sivil savunma aracı, millî sermayenin birikimini sağlayan bir politika, sanayileşme ve kalkınma yöntemidir.¹²⁸⁰

1276 Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974, s. 172-173

1277 Özsoylu, **age.**, s. 45.

1278 Serpil Kahraman Akdoğu, “1929 Krizi Sonrasında Türkiye Ekonomisinde İktisat Politikası Arayışları: İktisadi Devletçilik”, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 2014, s. 356.

1279 Vedat Nedim Tör, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına”, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası** (Tıpkı Basım 1-18. Sayıları 1932-1933), (Kasım 2011) 1.1 (1932).

1280 Özsoylu, **age.**, s. 45.

Atatürk'ün kendi iktisadi ideolojisini zaman içinde oluşturmuş olduğu görülür. Atatürk, Kırım Savaşı'yla birlikte alınan dış borçların Osmanlı Devleti'ni iflasa sürüklediğini ve ülkenin çökme sürecine girdiğini inceler. Devletçilik politikalarının başlaması ile ilgili olarak üç nedenin ön plana çıktığı görülür,¹²⁸¹ özel sektöre dayalı sanayileşmenin başarısızlığı, 1929 Büyük Buhranı ve dış konjonktür gelişmeleri.

1929 Büyük Buhranı'nın ardından millî iktisat, millî sermaye, millî sanayi söylemleri yaygınlaşmaya başlar. 14 Aralık 1929 tarihinde Ankara'da "Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kurulur. Âli İktisat Meclisi *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor* çerçevesinde tespit edilen ithal ikameci ve ihracatın teşviki ilkelerinin uygulanması temelinde hazırlanan projeler, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından 1930 yılında Ankara'da düzenlenen Birinci Sanayi Kongresi'nde bir plan hâline getirilir. Kongrenin amacı millî bir sanayi programı geliştirmek ve sanayicilerin örgütlenmesine öncülük etmektir. Birinci Sanayi Kongresi'nin ardından 21 Mayıs 1930 tarihinde yeni bir iktisadi program Meclise sunulur. Programın en dikkat çekici yanı devletin görevlerinin yeniden tanımlanması ve devletin ekonomiye düzenleyici müdahaleler yapmasını savunmasıdır. Devletçi politikaların uygulanması yolunda öncelikle Atatürk öncülüğünde ABD'deki özel teşebbüse dayanan sistemi, Rusya'nın 1917 İhtilali sonrası uyguladığı komünist rejim, Almanya'da Hitler, İtalya'da Mussolini'nin uyguladığı nasyonalizm rejimleri incelenir.¹²⁸²

Atatürk, devletçiliğin, Türkiye'nin özgül koşullarından kaynaklanan farklı bir iktisadi sistem olduğunu şu sözlerle ifade eder:¹²⁸³

Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19. asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlere alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye hâs bir sistemdir. Devletçiliğin bizce mânası şudur: Fertlerin hususî faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almak.

Devletçi bir sanayileşme modeli arayışında dünyadaki ilk planlama deneyimlerinden biri olarak kabul edilen "sanayi planları" doğrultusunda sanayileşme süreci başlar. Türkiye'de devletçilik uygulamasının doğması daima tartışmalara yol açmış olsa da, gerçek gücünü uygulamadan alan ve kendine has özellikleriyle, dünyadaki benzerlerinden ayrılan bir iktisat politikası olduğu göz ardı edilemez. Atatürk'ün 1931 yılında Afet İnan tarafından kaleme

1281 Serpil Kahraman ve Gizem Şişmanoğlu, "Atatürk Dönemi İktisadi Devletçi Sanayileşme Politikaları", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 2019, s. 632.

1282 Ahmet Fazıl Özsoylu, *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim*, Karahan Kitabevi, 2016, s. 43.

1283 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1940. s. 3.

alınan *Vatandaş için Medeni Bilgiler* kitabında iktisadi devletçilik dört esasa dayanır: Denk bütçeye dayanan bir maliye politikası, millî bankacılık siteminin kurulması ve TL'nin değerinin korunmasının amaçlanması, dış rekabette güçlü bir sanayileşme stratejisinin ve dış ticaret dengesinin oluşumu ve son olarak özel ve devlet işletmelerinin tamamlayıcı rol oynayacağı, istikrarlı bir büyüme ve kalkınma modelinin belirlenmesidir.¹²⁸⁴

1923-1930 arası dönemde uluslararası konjonktür, Atatürk'ün ve tüm toplumun istekleri doğrultusunda liberal ekonomik politikalar üretilir. Ancak, bütün bu çabalara rağmen ülke beklenen düzeyde hızlı bir sanayileşme trendi gösteremez. Bunun üzerine alınan iktisadi kararları hayata geçirmek için bir dizi düzenleme yapılır. Düzenlemeler arasında Aşar Vergisinin kaldırılması, İş Bankası ve Sanayi ve Maden Bankasının kurulması, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenip yürürlüğe konulması sayılabilir. Dönem başarısızlığının temel nedeni, bireysel girişimin elinde teknolojik altyapı ve yeterli sermayenin olmamasıdır. Yabancıların belirsizlik nedeniyle yeni yatırımlara gitmemesi ve gayrimüslim azınlıkların ülkeyi terk etmesi sınai üretimi olumsuz etkileyen diğer nedenlerdir. Bu bağlamda millî iktisat anlayışı içerisinde sermayenin yerli ellerde toplanması amaçlanır. Devletin sanayiye yatırım yapma eğilimi olsa da yetersiz kamu sermayesinin önemli bir bölümünün demir yolu yapımı ve yabancıların elindeki demiryollarının satın alınmasına aktarılması nedeniyle sorun ortaya çıkar. Aynı dönemde, piyasa ekonomisinin öncüsü olan Amerika'da başlayan mali kriz, bugün olduğu gibi domino etkisiyle bütün dünyayı kısa sürede sarar ve etkilenen ülkelerde büyük ekonomik çöküntüler yaşanır.¹²⁸⁵

1929 Büyük Buhranı liberal iktisat politikalarının uygulanabilirliğini önemli ölçüde sarsar. Bunalımın daha da derinleşmesinin nedeni dönemin liberal politikalarının arz yanlı olmasıdır. Asıl sorun ise talep yetersizliğinin ortaya çıkmasıdır. Keynes 1936'da yayımladığı *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Kuramı* isimli kitabında talep yetersizliğinin devlet müdahalesi ile çözüleceğini savunur ve bu müdahalenin kuramsal altyapısını hazırlar. Devlet, otonom yatırım harcamaları yoluyla millî geliri arttırarak talep yaratır.

Türkiye'nin birincil mallardan oluşan ihracatına olan talep daralır, tarımsal ürünler iç ve dış piyasalarda ortaya çıkan fiyat şoklarına maruz kalır. Kriz koşulları devletin dış ticaret ve kambiyo rejimi üzerinde daha geniş denetim önlemleri almasına neden olur, bu gelişme korumacılık stratejisine geçişi hızlandırır. İthalata bağlı olan temel tüketim mallarında (şeker, un, dokuma vs.) halkın krizin yarattığı olumsuz gelişmelerden daha fazla etkilenmemesi için devlet üretici bir aktör olarak ekonomiye müdahale eder, bununla

1284 Kahraman ve Şişmanoğlu, agm., s. 634.

1285 İzzettin Ulusoy, "Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma Modeli (1923-1938)", *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 2, 2017, s. 119.

eş zamanlı olarak yabancı şirketler de millileştirilir. Millileştirme politikası korumacılık ve devletçilik sentezinden türetilen sanayileşme stratejisinin en temel unsurlarından biri olur, birçok yabancı şirket millileştirilerek satın alınır. Yabancı şirketlerin millileştirilmeleri sonucunda geniş bir devlet sektörü oluşur. Devletçi dönemde millileştirilerek satın alınan şirketler şunlardır:¹²⁸⁶

Mudanya-Bursa Demiryolu T.A.Ş., İstanbul Türk Anonim Su Şirketi, İzmir Rıhtım Şirketi, İzmir Kasaba ve Temdidi hattı, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş., Aydın Demiryolu Şirketi, İstanbul Telefon T.A.Ş., Ereğli Şirketi (Ereğli Limanı, Zonguldak-Çatalağzı Demiryolu hattı ve kömür madeni işletmeleri), Şark Demiryolları T.A.Ş., İzmir Telefon T.A.Ş., Üsküdar ve Kadıköy Elektrik T.A.Ş., İstanbul Elektrik T.A.Ş., İstanbul Tramvay Şirketi, İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi, Ankara Elektrik, Ankara Havağazı ve Adana Elektrik T.A.Ş., Bursa ve Müttehit Elektrik T.A.Ş., Ilıca İskele-Palamutluk Demiryolu T.A.Ş.

Atatürk'ün devletçilik ilkesi esas itibarıyla bir kalkınma modelidir. Bu bağlamda; tam istihdamın, hızlı ve dengeli sermaye birikiminin, dış ödemeler dengesinin, dengeli gelir dağılımının, enflasyonsuz yüksek bir büyüme hızının, dengeli bir bölgesel kalkınmanın, özel girişim işletmelerini geliştirmenin ve hızlı teknolojik gelişmenin sağlanması amaçlanır. Bu amaçlara ulaşmak için; bireysel girişim gücü korunmalı ve teşvik edilmeli, devlet, özel girişim alanını izlemeli, denetlemeli ve temel iktisadi amaçlara yöneltmek için teşvik etmeli, bireysel girişimin önünü açmak için devletin, doğrudan yatırımlarına ve devlet işletmesinin piyasa içindeki rol ve önemine sınırlar getirmesi gereklidir. Ayrıca, kamu yatırım ve işletmeleri için en uygun alanlar, alt-yapı yatırımları olup, bu tür yatırımlar yüksek önceliğe sahip olmalı, kamu yatırım harcamaları yapılırken, devletin temel işlevleri ile ilgili öncelikler unutulmamalı, iktisadi kalkınmanın nimet ve külfetleri kişi, grup, zümre, ya da sınıflara eşit dağıtılmalı, iktisadi faaliyetler pazar ekonomisinin kurallarına göre yapılmalı, devlet, piyasayı denetlerken, yönlendirirken ve üretimde bulunurken pazar ekonomisinin kurallarını ihlal etmemelidir¹²⁸⁷.

Atatürk'ün devletçilik anlayışında; fiyat spekülasyonlarının önünü almanın, enflasyonist baskıların gelir dağılımını zedelemesine engel olmanın yanı sıra, kaynak kullanımını kâr amacına göre değil, toplumsal yarar gözeterek ve o nedenle sosyal adaleti gerçekleştiren bir işlevi vardır Devletçilik ilkesi değerlendirilirken dönemin ekonomik koşulları göz önünde bulundurulmalıdır. Falih Rıfkı Atay'ın şu sözleri Devletçilik ilkesinin zorunluluktan doğduğunu açıkça gösterir:¹²⁸⁸ *Yeni Türkiye'de Devletçilik, bir ekonomik meslek*

1286 B. Ali Eşiyok, "Sanayi Plânlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü", **Memleket Siyaset Yönetim**, S 11, 2009, s. 90.

1287 Ulusoy, agm., s. 112-113.

1288 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul, Bateş Yay., 1984, s. 452.

olarak doğmamıştır: Bir tarihi zaruret olarak doğmuştur. Yapılacak şeyleri devletten başka yapabilecek olan yoktu. Mesele bundan ibaret. Yeni Türkiye, kendi yapmak veya hiç bir şey yapılmamasına boyun eğmek arasında seçmeli idi.

Atatürk'ün 1933 yılında açıkladığı devletçilik rejimi şu ilkelere dayanır;¹²⁸⁹ özel teşebbüs esastır, ancak özel teşebbüsün ele alamadığı sektör devlet yatırımlarıyla sağlanmalı, devlet teşebbüsleri esas itibarıyla sanayi sektörü için söz konusu olmalı, özel girişimi ve devlet teşebbüslerini finansal bakımdan desteklemek üzere devlet tarafından bankalar kurulmalıdır. Tarımda devletin rolü olmamalı, devlet tarımda araştırma amacıyla çiftlikler kurup çiftçilere teknoloji aktarmalı. Ayrıca özel teşebbüs herhangi bir alanda yeterince uzmanlaştığı takdirde o sektör kamudan özel teşebbüse devredilmelidir. Devletçilik rejiminin ana hedefleri ise; özellikle sanayideki üretim artışı yoluyla hızla kalkınma, ödemeler bilançosunu iyileştirme, ekonomik büyümeyi sağlama, tarımsal ve sosyal reformlar aracılığıyla hayat standardını yükseltme ve ekonomik bağımsızlığı elde etmektir.¹²⁹⁰

Atatürk'ün devletçilik rejiminde fertle devlet arasında korunması gereken bir dengenin kurulması gerektiği görüşü hâkimdir. Atatürk, Devletçilik yolunda fert ve devlet arasında iktisadi açıdan kurulması gereken bağı şöyle açıklar:¹²⁹¹

... Millet in kurduğu devletin ve hükümet teşkilatının, vatandaşlara karşı mükellef olduğu vazifeleri ve yetkileri ile ilgili olarak şöyle bir sıra yapılabilir:

- a. *Memleket içinde asayiş ve adaleti tesis ve idame ederek, vatandaşların her nevi hürriyetlerini masun bulundurmaktır.*
- b. *Harici siyasette diğer milletlerle münasebetleri iyi idare ederek ve dâhilde her nevi müdafaa kuvvetlerini, daima hazır bulundurarak milletin istiklalini emin ve mahfuz bulundurmaktır...*

Bu iki nevi vazife, devletin en esaslı vazifelerindedir. Denebilir ki devlet teşkilinden maksat, bu iki vazifenin ifasını temin etmektir. Çünkü bu vazifeler, vatandaşların fert olarak yapmağa muktedir olamayacakları işlerdir. Hatta vatandaşların bu vazifeleri, kısmen dahi yapmaya kalkışmaları caiz değildir. Zira o zaman anarşi olur, devlet kalmaz.

Bu iki nevi vazifeden başka devletin alâkadar olduğunu işaret ettiğimiz vazifeleri de başladığımız sıra içinde söyleyelim:

1289 Mükerrerem Hiç, Atatürk ve Ekonomik Rejim, Devletçilikten Günümüzde Piyasa Ekonomisine, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998, s. 3287-3288.

1290 Özer Özçelik ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2007, s. 262.

1291 Mustafa Aysan, **Ekonomik Görüşüyle Atatürk**, Mustafa Kemal Derneği Yay., İstanbul 1984.

- c. Yollar, demir yolları vs. gibi nafia işleri
- d. Maarif işleri
- e. Sıhhiye işleri
- f. İçtimai muavenet işleri
- g. Ziraat, ticaret, zanaate ait iktisadi işler.

Bu son söylediğimiz işleri, devletin yapmaması, fertlere terk etmesi lazım geldiği iddiasında bulunanlar vardır. Bu nazariyeyi tasvip ve takip edenlere 'ferdiyethçi' derler. Milletın umumi ve müşterek menfaatlerine ait siyasi, fikrî işlerde olduğu gibi, iktisadi her nevi işlerin dahi, fertlere bırakılmayıp devlet tarafından yapılması daha muvafık olacağı nazariyesini müdafaa eden 'Devletçiler' de vardır.

Fertler, şirketler, devlet teşkilatına nazaran zayıftırlar. Serbest rekabetin, içtimai mahzurları da vardır; zayıflarla kuvvetleri müsabakada karşı karşıya bırakmak gibi... ve nihayet fertler bazı büyük müşterek menfaatleri tatmine muktedir olamazlar. Herhalde devletin siyasi ve fikri hususlarda olduğu gibi, bazı iktisadi işlerde de nâzımlığını, prensip olarak kabul etmek caiz görülmelidir. Bu takdirde, karşı karşıya kalınacak mesele şudur: Devlet ile ferdin karşılıklı faaliyet sahalarını ayırmak... Devletin, bu husustaki faaliyet hududunu çizmek ve bu hususta istinat edeceği kaideleri tespit etmek, diğer taraftan vatandaşın ferdi teşebbüs ve faaliyet hürriyetini tahdit etmemiş olmak, devleti idareye selahiyettar kılınanların düşünüp tayin etmesi lazım gelen meselelerdir.

Prensip olarak, devlet, ferdin yerine kaim olmamalıdır. Fakat ferdin inkişafı için umumi şartları göz önünde bulundurmalıdır. Bir de ferdin şahsi faaliyeti, iktisadi terakkinin esas membaı olarak kalmalıdır. Fertlerin inkişafına mani olmamak, onların her nokta-i nazardan olduğu gibi, bilhassa iktisadi sahadaki hürriyet ve teşebbüsleri önünde devlet kendi faaliyeti ile bir mani vücuda getirmemek demokrasinin en mühim esasıdır.

Atatürk Dönemi'nde uygulanan devletçi iktisat politikasının, 1930'lu yıllarda ağırlık kazanması, devletçilik ilkesinin zorunluluk sonucunda ortaya çıktığı tezini doğrular. Atatürk'ün devletçilik politikası, yalnız iktisat politikası ile ilgili bir kazanım değildir. Devletçilik politikası, aynı zamanda, tam bağımsızlık ilkesinin bütünlenmesidir. Atatürk şöyle der:¹²⁹² *Siyasi, askerî zaferler ne kadar büyük olursa olsun, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa kazanılacak başarılar yaşayamaz ve sürekli olamaz.* Atatürk, siyasi bağımsızlığın ancak ekonomik bağımsızlıkla sürdürülebileceğini söyleyerek gelecekteki yöneticileri uyarır. Atatürk'ün fiilen ekonomiyi yönlendirdiği dönemde gerçekleştirdiği somut ekonomik girişimler, on beş yıl gibi kısa bir zamanda nasıl olağanüstü bir kalkınma çabasına girişildiğini göstermeye ye-

1292 Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, TTK Yay., 2018, s. 104

terlidir. Bunlardan bazıları aşağıda sıralanmaktadır:¹²⁹³

Türkiye İş Bankası'nın açılması, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Bez Fabrikası, Uşak'ta Şeker Fabrikası, Kayseri'de Uçak Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası, Eskişehir Şeker Fabrikası, Kayseri İplik ve Bez Fabrikası, 1930 Yılında Sanayi Kongresi, İzmit Kâğıt Fabrikası, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1931 yılında Ziraat Kongresi, Aşar vergisinin kaldırılması, Gemlik Suni İpek Fabrikası, 1927 Yılında Teşviki Sanayi Kanunu, Kayseri Bünyan'da Dokuma Fabrikası, Ticaret ve Sanayi Odalarının kurulması, İstatistik Umum Müdürlüğü, Birinci ve İkinci Kalkınma Planları Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Kongresi, Hükûmete iktisadi konularda fikir vermek amacıyla çeşitli meslek kuruluşlarının temsilcilerinden oluşan Ali İktisat Meclisi, Demiryollarının satın alınarak devletleştirilmesi, Ulusal Ekonomi ve Araştırma Kurumu kurulması ve daha başkaları...

1930 yılı başında, ekonomik bunalıma karşı bazı önlemler alınır. Bu önlemlerin iki amacı vardır. Kamu harcamalarını kamu gelirlerine uygun olarak dengelemek ve ithalata sınırlamalar getirerek, dış ticaretin fazla vermesini sağlamaktır. Bu önlemler, sınırlayıcı ve durağan önlemlerdir. Sonrasında ekonomiyi genişletici, dinamik ve olumlu adımların takip etmesi gerektiği ve bunun da devletçilik uygulamasıyla sağlanabileceği ortadadır. Devletçilik uygulaması iki düzeyde ele alınabilir. Birincisi devletin sanayi üretim alanındaki yeni girişimciliği, ikincisi ise buna bağlı olarak diğer sektörlerde yapılan düzenlemeler ve gelişmelerdir. Uygulamaya geçilmesi yasaların çıkarılmasına ve ön hazırlık çalışmalarının yapılmasına bağlıdır.¹²⁹⁴

Devletin ekonomiyi müdahalesiyle ilgili olarak dikkat çeken yasalar şöyledir:¹²⁹⁵

- Çay, şeker ve kahve ithalatının tek elden idaresi hakkında Yasa (2.7.1932., Sayı:2054). Çay, şeker ve kahvenin takas yoluyla ithalatını gerçekleştirebilmek için ithalatın devlet tarafından yapılması zorunluluğu getirilir.
- Ticarete taşışın men'i ve ihracatın murakabesi ve korunması hakkındaki Yasa (9.6.1930, Sayı: 3018). İhracatın her yönüyle devlet tarafından denetimi amaçlanır.
- Ödünç Para Verme İşleri Yasası (8.6.1933, Sayı: 2279). Tefeciliğin önlenmesi, bireysel kredi verenlerin denetimi hedeflenir.
- Devlet tarafından Ziraat Bankasına mubayaa ettirecek buğday hakkındaki Yasa (3.7.1932, Sayı: 2056). Kısa ve uzun vadede buğday

1293 Ulusoy, agm., s. 112-113.

1294 Kepenek ve Yentürk, age., s. 67

1295 Çavdar, age., s. 249-250.

fiyatlarındaki dalgalanmaları önleme amacıyla Ziraat Bankasının piyasaya alım yaparak girmesini hedefler.

- Endüstriyel mamulatin maliyet ve satış fiyatlarının kontrolü ve tespiti hakkındaki Yasa (8.6.1936, Sayı: 3003). Yasa, İktisat Vekâletini sanayi ürünlerin maliyet ve satış fiyatlarını denetleme ve tespit etmeye, bu amaçla da teşebbüslerin işletme ve idâa şartlarını, genel iktisadi durumlarını incelemeye yetkili kılar.
- Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredileri Bankasının birleşmesiyle kurulan Sümerbank Yasası (3.6.1933, Sayı: 2362). Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi'nden kendisine devredilen fabrikaları işletmek, devlete ait bütün sanayi kuruluşlarının projelerini hazırlamak, bunları oluşturmak ve yönetmekle yükümlüdür.
- Türkiye iskele ve limanları arasında posta seferleri hizmetinin devlet idaresine alınmasına ait Yasa (9.8.1932, Sayı: 2068). Bu kanun, Denizyolları İşletme Yasası (29.5.1933, sayı: 2239) ile mülga olur.
- Liman işlerinin devletçe idaresine dair Yasa (18.5.1934, Sayı: 2521).
- İstanbul ve İzmir limanlarının sureti idaresi hakkında Yasa (10.6.1936, Sayı: 3023).
- Van Gölü İşletmesi Yasası (10.6.1936, Sayı: 3025). Bu yasayla 5 ton dan daha küçük araçlarla yapılan nakliyat dışında göldeki tüm nakliyat, iskele, rıhtım ve antrepolar devlet tekeline geçer.
- Denizbank Yasası (27.12.1937, Sayı: 3295). Deniz ulaşımına ilişkin kurumlar tek elde toplanır.
- Barut ve patlayıcı maddelerle av malzemesi, fişek ve revolver inhisarı Yasası (23.5.1939, Sayı: 2441).
- Tütün ve Tütün İnhisarları Yasası (10.6.1938, Sayı: 3437).
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yasası (1935, Sayı: 2804).
- Etibank Yasası (1935, Sayı: 2805).

Ayrıca 1938'de kabul edilen 17.06.1938 tarih ve 3460 sayılı, Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkındaki Yasa ile sermayesinin tamamı devlete ait olan ve kendi yasalarında bu yasaya tabi oldukları belirtilen, tüzel kişiliği haiz, idari ve mali yönden özerk ve sorumluluğu sermayeleri ile sınırlı kuruluşlar "İktisadi Devlet Teşekkülü" olarak tanımlanır. Ayrıca, sermayelerinin en az yarısı 3460 sayılı Yasaya tabi iktisadi devlet teşekküllerine ait bulunan şirketlerin de bilançolarının düzenlenmesi ve denetimleri yönünden 3460 sayılı Yasa hükümlerine tabi olacağı belirtilir. Bu yasalarla devletçiliğin

o dönemdeki yasal alt yapısı kurulur ve genişletilir.¹²⁹⁶ Atatürk'ün yatırım politikası, iktisadi kalkınma stratejisinin önemli bir bölümüdür. Devletçilik ilkesinin ekonomi alanında uygulanması ise, İktisadi Devlet Teşekkülleri olarak şekillenir. Atatürk'ün belirlediği fon temininde öncelikli yatırım alanları; bayındırlık ve ulaştırma, tarımsal yatırımlar ve destekleyici sulama yatırımları, ağır sanayi yatırımları, ticaret ve hizmet ağırlıklı yatırımlarıdır.¹²⁹⁷

4.4.4. Devletçilik Uygulamaları ve Planlı Sanayileşmeye Geçiş

Bu dönemde, sanayileşme ana hedefinin gerçekleştirilebilmesi için alınan ve o dönemin iktisat politikasının felsefi temellerini oluşturan üç karar vardır. Bunlardan ilki sanayi-tarım ikilemi içinde sanayi kesimine ağırlık verilmesi kararıdır. İkincisi alt yapı yatırımları ve stratejik sanayilerin kurulmasıyla, diğer yan ve bağımsız sanayi dallarının da teşvik edilmesi ve böylelikle geniş bir iç pazar yaratılmasıdır. Örneğin, demir-çelik sanayiinin kurulması, demir cevheri ve kömür üretimi alanlarında canlılık yaratabilir. Devlet ayrıca en büyük tüketici olduğuna göre, geniş bir fabrika ağının kurulmasıyla, özel sektör tarafından üretilen mallara da büyük bir talep yaratacaktır. Üçüncü olarak da, önceki iki kararın tam olarak uygulanması için, bir iktisadi yönetim modeli gerektiği düşüncesidir. İşte bu düşüncenin ışığında, plancılık anlayışı ilk kez gündeme gelir.¹²⁹⁸

Devletçi uygulamalar Devlet Sanayi Ofisinin kurulmasıyla başlar. Devlet Sanayi Ofisin görevleri; devlet teşebbüsü şeklinde kurulacak fabrikaların yapımını sağlamak, devlet sermayesiyle kurulmuş ya da kurulacak fabrikaların yönetilmesi ve üretim tesisleriyle ilgili projelerin geliştirilmesidir. Diğer bir oluşum Türkiye Sanayi ve Kredi Bankasıdır. Görevleri; sanayi kuruluşlarına kredi sağlamak, hammadde sağlanmasına aracı olmak, sanayicilere verilecek her türlü teşvik için aracılık etmek, küçük üretici ve kooperatiflere hammadde ve kredi sağlamaktır. Bu iki kurum yerini 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı Kanun'la kurulan ve ana amacı Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamasını sağlamak olan Sümerbanka bırakırlar.¹²⁹⁹

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda öngörülen yatırımların finansmanı için İş Bankası ve Sümerbank¹³⁰⁰ görevlendirilir. Sanayileşmenin kamu fi-

1296 Çavdar, *age.*, s. 50

1297 Kahraman ve Şişmanoğlu, *agm.*, s. 638.

1298 Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 2.4,1985, s. 251.

1299 Özsoylu, *age.*, s. 46.

1300 Sümerbankın görevleri; Devlet Sanayi Ofisinden devralacağı fabrikaları yönetmek ve özel sanayi kuruluşlarında bulunan devlet hisselerini idare etmek, özel kanunlarla kurulmuş olanlar dışında, devlet sermayesi ile kurulacak bütün sınai tesislerin etüt ve projelerini hazırlamak, bunları kurup yönetmek, kurulmaları ve genişletilmeleri ülke için faydalı görülen

nansman ayağını oluşturan kuruluşlardan Sümerbankın genel direktörü Nurullah Esat Sümer, 1936 yılında sanayileşmek için planlamanın önemini şu şekilde vurgular¹³⁰¹:

Türkiye'nin fiili ve vazih bir hedef olarak endüstrileşme hareketi, devletin yüksek otoritesinin millet ekonomisine müdahalesi ile başlar. Bu müdahalenin mevzuu, Türkiye'de ana sanayiye devlet eliyle kurmak ve Türkiye'yi hava gibi, su gibi ve güneş gibi artık ihmal edilemez birer ihtiyaç halini almış olan ana sanayi branşlarında muhtar bir hâle getirmekten ibarettir. Türkiye'nin bir Ortaçağ ekonomisi vardı. Ziraat kısır, ormanlar harap, madenler metruk (terk edilmiş), tezgâhlar kırık ve memleket tenha idi. Bu manzara yüzündendir ki, emperyalist politikaya dayanan ekonomi nizamı, bu memlekete bir sömürge gözü ile bakar oldu. Burada bir nevi politik boyunduruk tesisine kalkıştı. Cumhuriyet bunu bir hamlede yıktı. Türkiye'de organik ve plânlı bir ekonominin yaratılmasını da bizzat devlet eline aldı.

1929 Büyük Buhranı'ndan neredeyse hiç etkilenmeyen Sovyetler Birliği, başarıyla uyguladığı planlamayla dikkat çeker. Kadro Hareketi'nin öncülerinden Şevket Süreyya Aydemir şöyle der:¹³⁰²

Bizde ilk 5 yıllık plan esasları 1932 yılı sonunda hazırlanmış oldu. O yıllarda memleketimizin bu konularda faydalanabileceği teknik yardımlar ve tesisat yardımları, ancak Sovyetler Birliği'nden gelebilirdi. Sovyetler Birliği ile 1921'den, yani İstiklal Savaşı'nın en buhranlı günlerinden beri müttefiktik. Sovyetlerin Türk siyasetine ve iç işlerine herhangi bir müdahale meylî ve misali de görülmediği için, 1930'larda Hükümet, İktisadi Araştırmalar ve Planlama konusunda da Sovyetler Birliği ile temasa geçti ve ilk hazırlık incelemesine başladı. Sanayi alanında bir plan hazırlığı bahis konusu olunca gene Sovyetler Birliğine müracaat edildi. Neticede Prof. Pavlov (Orlof) Başkanlığında bir İhtisas Heyeti, Türk uzmanları ile beraber memleketi dolaşarak, kurulması gerekli görülen sanayi kollarına ve kurulacak tesislerin verilerine dair olan büyük raporu İktisat Vekâletine sundu. 1932'de tamamlanan bu rapor, bizde Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânının esasları olarak basılmıştır.

sanayi girişimlerine imkân nispetinde katılmak veya yardım etmek, ülkeye ve kendi fabrikalarına lüzumlu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere okullar açmak, sanayi mühendis ve uzmanı yetiştirmek üzere dâhildeki yüksekokullarda öğrenci okutmak ve yabancı ülkelere öğrenci ve stajyer göndermek, sanayi kuruluşlarına kredi sağlamak ve bütün bankacılık işlemlerini yapmak, ulusal sanayinin gelişmesi önlemlerini aramak ve bu konularda İktisat Vekâletine ve Bankaya düşüncelerini bildirmek. Bu geniş görev tanımı ile Sümerbank "sanayi hareketinin merkez karargâhı" durumuna getirilir. Fikret Yücel, **Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938**, TMMOB Yay., Ankara 2014, s. 32.

1301 Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 114.

1302 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C 3, İstanbul 1986, s. 411-412.

Türkiye’de planlı sanayileşme anlayışının hayata geçirilmesine karar verildiğinde Sovyet uzmanların görüşlerine başvurulur. Sovyetler Birliği’nden Profesör Orlof başkanlığında bir heyet, planlama konusunda yardımcı olmak üzere Türkiye’ye gelir. 1930 tarihli *İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor* ile başlayan çalışmalar, SSCB’nin teknik ve mali yardımıyla hayat bulur. İsmet İnönü, sanayileşmenin planlama yolu ile gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği’nin rolünü şu söyliyle belirtir:¹³⁰³

Plan meselesini, 1932’de Rusya’ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür... İktisadi buhran devreleri, bizim plan hususundaki görüşümüzü ve ihtiyacımızı meydana çıkaran önemli seneler olmuştur. Ruslar plânın malî kaynaklarını nasıl buluyorlar, şimdiye kadar plândan ne gibi neticeler almışlardır, bugünkü durumları nedir, kendi ihtiyacımıza ve halimize göre çıkaracağımız neticeler ve tedbirler ne olabilir? Rusya seyahatinde başlıca hedefim bunları keşfetmeye çalışmak olmuştur. Nitekim Sovyet Rusya’dan plânı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm... Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye’ye geldi ve 3–4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plân verdi... Sovyet uzman heyeti daha mühim olarak, bize demir-çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür. Görüşmemiz esnasında bana, memlekette demir ve çelik endüstrisini kurmak lüzumunu anlattığı zaman memleketin bu endüstriyi kuracak halde bulunduğunu kesin olarak temin etmiştir.

Daha sonra Amerikalı uzmanların raporlarından da faydalanılarak, 1934 yılında sanayide planlı dönem hayata geçirilir.¹³⁰⁴ Dünyada ilk planlı kalkınma deneyimleri, Sovyetler Birliği’nden sonra 1931 yılında Türkiye’de yaşanır. Bu kalkınma planları eldeki kıt kaynaklarla halkın ihtiyaçlarının en iyi biçimde karşılanmasına yönelik olarak hazırlanır. 1932 yılında hazırlanan, 9 Ocak 1934’te onaylanarak 17 Nisan 1934’te yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı¹³⁰⁵ iki bölümden oluşur. Birinci bölümde kurulması kararlaştırılan sanayi tesisleri, ikinci bölümde ise İktisat Vekâleti teşkilat yasasında düzenleme önerileri yer alır. Plânda beş ana grupta sanayileşmenin başlatılması öngörülür:¹³⁰⁶

1303 İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları-II**, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1998.

1304 Ersin Dedekoca, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası: Siyasî Bağımsızlık Ekonomik Güçten Geçer, Atatürk, **Anka Strateji Dergisi**, Kasım-Aralık 2018 S 10.

1305 Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı’nda sabit sermaye yatırımları için ayrılan fonun %36’sının tekstil, %23’ünün demir ve %41’in ise diğer sektörlerde kullanımı öngörülür. Söz konusu projelerin %5’inin İş Bankası, geri kalanının ise Sümerbank tarafından gerçekleştirilmesi planlanır. Toplam yatırım miktarı 43 milyon 500 bin TL’dir. Yatırımların 41 milyon 553 TL’lik kısmı Sümerbank, 2 milyon 400 bin TL’lik kısmı ise Türkiye İş Bankası tarafından karşılanacaktır. Bunun yanında Sovyetler Birliği, Türkiye’ye 8 milyon dolarlık krediyi, faizsiz ve 20 yılda TL olarak ödenmesi koşuluyla sağlamayı taahhüt eder. Özsoylu, **age.**, s. 48.

1306 Özsoylu, **age.**, s. 48.

- Mensucat Sanayi (pamuk, kendir, yün)
- Maadin Sanayi (demir, kömür, bakır, kükürt)
- Selüloz Sanayi (selüloz-kağıt, karton, suni ipek),
- Seramik Sanayi (şişe, cam, porselen)
- Kimya Sanayi (klor, fosfat, südkostik, zac yağı)

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, modern planlama tekniği kullanılarak hazırlanan bir makro plandan ziyade projeler topluluğu olarak anılır. Temel tüketim maddelerinin yurt içinde üretilmesini öngören ithal ikameci bir anlayışla hazırlanan planda özellikle üç beyazlar (un, şeker ve pamuk) ve üç siyahlar (petrol, kömür ve demir) üretimine ağırlık verilmesi hedeflenir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda öngörülen yatırımların finansmanı için Sümerbank ve İş Bankası görevlendirilir.¹³⁰⁷ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda, hammaddesi ülke içinde bulunabilen sanayi kollarına ağırlık verilir. Sanayinin bu alanlarında alt yapıyı kurmak için büyük sermayeye ve teknik güce gereksinim olur. Bu nedenle gerekli olan bu tesislerin, devlet tarafından kurulması gerekir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda öngörülen sanayi yatırımları yapılırken dikkat edilen nokta; kurulan sanayinin tarım alanındaki faaliyete destek olmasıdır. Kükürt, gülyağı ve sünger dışında, kurulmasına karar verilen sanayinin üretim kapasitesi, ülkenin ihtiyaç ve tüketimine eşittir.¹³⁰⁸

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda yatırım yapılması öngörülen sanayi dalları ve yerleri şunlardır:¹³⁰⁹

- Pamuklu Mensucat: İstanbul ve Nazilli'de lüks ve ince kumaş, Kayseri ve Konya'da kaba kumaş fabrikalarının kurulması,
- İktisat ve Ziraat Vekâletlerince keten ve kendir sanayi dallarının kurulması amacıyla yapılmakta olan etütlerin sonuçlandırılması,
- Kamgran (Merinos yün ipliği) üretilmesinin teşviki için Bursa'da merinos yünü işleyecek fabrikanın kurulması,
- Demir sanayinin kurulması için Safranbolu civarının tetkik edilmesi,
- Ülkede her yıl yaklaşık on bin ton artan kok ihtiyacının karşılanabilmesi için öncelikle 60. 000 ton sömükok sağlayacak tesisin Sümer-

1307 Rahmi Deniz Özbay-Sema Yılmaz Genç, Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı, **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2020.

1308 Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974, s. 320-320.

1309 Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 266.

bank ve Kömür Şirketi tarafından kurulması,

- Bakır madeni üretimi için Sümerbank tarafından tetkikler yapılması,
- Beykoz'da Sümerbank ve İş Bankası tarafından genel ihtiyaca yönelik üretim için şişe ve cam fabrikası tesisi ile Kütahya'da porselen fabrikası için tetkikler yapılması,
- Kimya sanayii dalında; sutkostik ve klor fabrikalarının Sümerbank tarafından kurulması,
- Sümerbank'ın desteğiyle İstanbul İzmir Liman Şirketi'nin sünger sanayii alanında faaliyet göstermesi,
- Gülyağı, zeytinyağı ve sabun üretimi için tetkikler yapılması,
- Elektrifikasyon ile ilgili rapor ve planların hazırlanması.

Planın uygulanmasında asıl yetki ve sorumluluk Sümerbanka verilir. Sümerbankın asli görevi devlete ait mevcut fabrikaları işletmek, devletten sağlanacak sermayeyle yeni işletmeler kurmak ve mevcut sermaye sınırları içinde çeşitli sanayi kuruluşlara iştirak etmektir. Sümerbank sanayi alanındaki faaliyetleri dışında normal bankacılık işlemlerini ve kredi faaliyetlerini de sürdürür.¹³¹⁰

Planda öngörülüp gerçekleştirilebilen başlıca yatırımlar şunlardır:¹³¹¹ Bakırköy Bez Fabrikası (1934), Kayseri Dokuma Fabrikası (1935), İzmit Kâğıt Fabrikası (1936), Ereğli Mensucat (1937), Nazilli Basma Fabrikası (1937), Malatya Mensucat Fabrikası (1937), Gemlik Suni İpek Fabrikası (1938), Bursa Merinos Fabrikası (1938), Sivas Çimento Fabrikası (1938), Karabük Demir-Çelik Fabrikası (1939), İzmit'te klor, sudkostik, Karabük süper fosfat, Hamızı kibrit, Keçiborlu kükürt, Isparta gülyağı tesisleri (1940). Bu yatırımların finansmanı önce 45 milyon TL olarak tahmin edilir, fakat dönem sonunda rakam 100 milyon TL'ye ulaşır. Yatırımların finansmanında kamu tasarruflarına ve dış kaynaklı kredilere başvurulur. 1934 yılında SSCB'den alınan yirmi yıl vadeli ve faizsiz 8 milyon dolarlık kredinin tamamı dokuma sanayisinde kullanılır, 1938 yılında İngiltere'den alınan 13 milyon sterlinlik kredi ise Karabük Demir-Çelik Fabrikasının finansmanında kullanılır. Planda öngörülen yatırımların yüzde elliye yakın bölümü dış kaynakla gerçekleştirilir. Devletçi politikanın temel amaçlarından birisi ithal ikameci sanayileşmeyi gerçekleştirmektir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın başarıyla uygulanması sonucu gerçekleştirilen sanayi üretim, dönemin toplam ithalatının hemen hemen ya-

1310 Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 2007, s. 63.

1311 Bilge Aloba Köksal ve A. Rasih İlkin, **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi 1923-1973**, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul 1973, s. 7.

riya yakınına oluşturması bu temel amaca ulaşıldığının bir göstergesidir.¹³¹² Başarıyla yürütülen planın en önemli özelliği, kurulması kararlaştırılan fabrikaların temel atma tarihleriyle işletmeye açılış tarihleri arasında sürelerinin öngörülenden kısa olmasıdır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın uygulanması 1934-1948 yılları arasına yayılır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın uygulanması sürerken 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı'nın hazırlıklarına başlanır ve plânın taslağı hazırlanır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk işaretleleriyle birlikte 1938 yılında taslak üzerinde değişiklikler yapılır ve plân 1939 yılında İktisadi Savunma Plânı'na dönüştürülür.¹³¹³

Uygulamada devletçiliğin en yoğun olarak görüldüğü alan devletin bir girişimci olarak yer aldığı sanayi sektörüdür. Devletçi bir işleyiş disipliniyle sanayinin gelişimi toplumun refahını yükseltecek güçtedir. Devlet girişimciliği bir yandan sanayileşme yolunda ilk ciddi yapısal atılımları gerçekleştirecek baş aktör olur, diğer yandan özel kesime destek olur, bununla birlikte girişimcilikten kaynaklanan devlet mülkiyetininse esas olarak geçici olması düşünülür ve devlet eliyle kurulan sanayi tesislerinin sonraki dönemlerde özel sektöre devredilmesi planlanır. Ancak uygulamada söz konusu girişimlere yönelik 1980'li yılların ortalarına kadar ciddi bir özelleştirme faaliyetinin olmadığı görülür.¹³¹⁴ Önemle belirtmelidir ki devletçi politikalar sektörel olarak sadece sanayi alanında uygulanmaz. Tarım, madencilik, bankacılık, dış ticaret sektörlerinde de önemli uygulamalar görülür. Ancak önemi gereği atfedilen değer ve diğer sektörel politikaların da temelde sanayileşmeye destek amacıyla uygulanması ve sonraki dönemleri etkilemesi nedeniyle, öncelikle sanayileşme politikaları üzerinde durulur.

1312 Bulut, agm., s. 95-96.

1313 Özbay-Yılmaz Genç, **agm.**

1314 Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 2007, s. 58.

5. HUKUK ALANINDA YAPILAN İNKILAPLAR

5.1. Millî Mücadele Dönemi ve Lozan*

Cumhuriyet Dönemi'nde hukuk alanında kaydedilen en önemli gelişme 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesidir. Bu dönemde Ticaret, Ceza, Usul vs. başka kanunlar da, aynı şekilde, Avrupa'dan alınmıştır. Konunun Tanzimat yıllarına kadar giden bir arka planı vardır. TBMM hükümetlerinin hukuk alanındaki çalışmaları kapsamında; öncelikle Millî Mücadele yıllarındaki yaklaşımın belirtilecek, daha sonra Lozan Barış Konferansı'nda yapılan tartışmalara ve Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan hükümlere dikkat çekilecek ve ardından 1923 ve 1924 yılında kurulan Tadil-i Kavanin Komisyonlarının faaliyetlerine değinilecektir. Ayrıca ilgili dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi, hukuki, ideolojik şartlar ortaya konulduktan sonra İsviçre Medeni Kanunu'na yönelik, Kanun'un kabul süreci, kabul edilen diğer kanunlar ve yapılan değişiklikler de belirtilecektir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Mondros Mütarekesi imzalandığı hâlde, kalan Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesine karşı çıkanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde teşkilatlandılar. İstanbul'a alternatif yeni bir yönetim oluşturdular. Yeni yönetimin merkezi Ankara oldu. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisini açtılar. İstanbul başta olmak üzere memleketin hemen her tarafı işgal altındaydı. Dağınık direniş güçlerini birleştirerek düzenli ordulara dönüştürdüler. Mondros ile başlayan ve Millî Mücadele Dönemi olarak adlandırılan bu dört yıllık süre zarfında öncelik yurdun düşman işgalinden temizlenmesiydi. Bununla birlikte meşruiyet hep göz önünde tutuldu. Hukuki esaslara riayet edildi. Mevcut hukuki yapının ıslahı ve geliştirilmesi için çareler arandı.

Büyük Millet Meclisi Ocak 1921'de yeni bir anayasa kabul etti. Anayasanın 7. maddesi, Büyük Millet Meclisinin kanun yapma yetkisini tanımladı. Şeri hükümlerin uygulanması, kanunlar koyma, kanunlarda değişiklik yapma ve kanunları iptal etme hakkının Meclise ait olduğunu bildirdi. Ayrıca *Kavanin ve nizamat tanziminde muamelat-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamana*

* Prof. Dr. Ömer Turan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Öğretim Üyesi, omert@metu.edu.tr.

evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelat esas ittihaz kılınır diyerek, yeni kanunlar yapılırken insanların hayatını kolaylaştırıcı ve zamanın ihtiyaçlarına uygun fıkhi ve hukuki hükümlerin yanı sıra geleneklere de başvurulacağını belirtti.¹³¹⁵

Bu meyanda, Mustafa Kemal Paşa, Aralık 1921’de Büyük Millet Meclisinde Bakanlar Kurulunun görev ve yetkileri ile ilgili bir kanun teklifi görüşülürken, II. Mahmut’un ıslahatlarını taklitçi olduğu için eleştirdi. Bu sebeple başarısız olduğunu söyledi. Avrupa kanunlarını almayı, Avrupa elbiselerini giymeye benzetti. Kıyafet örneğinden giderek, altta pantolon üstte cepken giymenin doğurduğu garabete dikkati çekti. Kamu hukuku alanında ihtiyaçları karşılayacak, millî bünyeye uygun kanunların gerekliliğini anlattı.¹³¹⁶

Millî Mücadele’nin hedeflerini ortaya koyan Misak-ı Millî’de siyasi bağımsızlık, adli bağımsızlık, mali bağımsızlık olmazsa olmazlardır ve bunlar bir bütündür, birbirini tamamlar. Misak-ı Millî, kapitülasyonları reddeder. Adli kapitülasyonlar da buna dâhildir. Azınlıkların hukukunu aynı hakların söz konusu ülkelerde yaşayan Müslümanlara da verilmesi şartıyla tanır.¹³¹⁷

TBMM hükûmeti, sadece işgali değil, işgal kuvvetlerinin “adalet” dağıtmasını da reddetti. Ocak 1922’de, yani Anadolu’nun batı yarısı Yunan işgali altındayken İtilaf kuvvetlerinin İstanbul’da kendi vatandaşları ile Osmanlı vatandaşları arasındaki hukuki ve cezai ihtilaflara bakmak üzere karma mahkemeler kurmasına şiddetle karşı çıktı. Bunları tamamen hukuka aykırı bulduklarını ve yok hükmünde gördüklerini bildirdi.¹³¹⁸

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisinin üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada hükûmetin adli siyasetini şöyle anlattı:

Siyaset-i adliyemizde takip edilecek gaye, evvela halkı yormaksızın süratle, isabetle, emniyetle adaleti tevzi etmektir. Saniyen heyet-i içtimaiyemizin bütün dünya ile teması tabii ve zaruridir; bunun için seviye-i adaletimizi bilcümle medeni heyet-i içtimaiyenin seviye-i adaleti derecesinde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Bu hususâtı tatmin için mevcut kanun ve usullerimizi bu nikatı nazardan ıslah, ihya ve tecdid etmekteyiz ve edeceğiz. Bunda memleketimizin vüsâtı, vesaiti serianın noksanı vesair mevani ile müşkülattan başka mahallerin hayat-ı içti-

1315 **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Haz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2000, s. 100.

1316 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C I, 3. Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1981, s. 203-209.

1317 Misak-ı Millî hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe, Misak-ı Millî’den Lozan’a Dış Politika**, Küre Yay., İstanbul 2002, s. 91-185.

1318 **Ceride-i Adliye**, S 2, 1338 Şubat, s. 23.

maiyelerindeki hususiyetler de nazar-ı dikkate alınmıştır.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa adaletin hızla ve emniyetle dağıtılmasını bir hedef olarak ortaya koydu, Türkiye’de adaletin seviyesinin medeni milletlerin derecesinde bulundurmanın gereğine dikkati çekti, bu dikkatlerle mevcut kanunların elden geçirileceğini ve eksiklerin tamamlanacağını bildirdi. Dünyada medeni devletlerin medeni kanunlarının birbirine yakın olduklarına dikkati çekerek, hukuki mevzuatımızın medeni devletlerin gerisinde kalamayacağını; istiklal-i tam kavramının adli bağımsızlığı da içerdiğine değinerek başkalarını karıştırmadan adalet dağıtımının gerçekleştirileceğini söyledi. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında Mecelle’de yer alan, zamanın değişmesiyle hükmün de değişeceği anlayışını benimsediklerini, bu anlayışla Mecelle’deki eksikleri tamamlayıp, değiştirilmesi gereken hükümleri ele alacaklarını duyurdu. Adliye teşkilatının ve hâkimlerin durumunun iyileştirilmesi için imkânlar aradıklarını, kaliteli hâkimler yetiştirebilmek için bir hukuk fakültesi açılacağını ekledi.¹³¹⁹

Mustafa Kemal Paşa’nın bu konuşması, memleketin yarısı işgal altındayken dahi “seviye-i adaletin” yükseltilmesi için nelerin düşünüldüğünü ve ne kadar ayrıntılı çalışmalara girişildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Millî Mücadele’nin kazanılmasından sonra barış şartlarını belirlemek üzere 20 Kasım 1922’de Lozan’da toplanan barış konferansında hukuki konular da gündeme geldi. Azınlıklar ve yabancıların durumu konuşulurken, Türk hukuk sistemi ve adliye teşkilatı ve adli kapitülasyonlar da tartışıldı. Konumuzla ilgili antlaşmaya konulan hükümler, takip eden yıllarda alınan kararlar ve yapılan tercihler üzerinde etkili olmuştur.

Lozan Konferansı’nda azınlıklar konusu, Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu, yani Birinci Komisyonunda ele alındı.¹³²⁰ Azınlıklar Alt Komisyonunda, Müttefikler, azınlıkların aile ve kişisel durumları ile ilgili konuların, söz konusu azınlıkların görenekleri uyarınca çözümlenmesini istediler.¹³²¹ Rıza Nur, Türkiye’nin laik bir devlet olduğunu, büyük bir devrim yaparak Halifelikle devleti birbirinden ayırdığını ve teokratik monarşiye son verdiğini söyledi. Laik Türk hükümetinin, dinî azınlıkların dinlerinin gereklerini yapmalarına karışmayacağını belirtti. 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ni kastederek, aile hukuku alanında birkaç yıl evvel Türkiye’de yaşayan Müslüman, Hristiyan veya başka toplulukların dinî kurallarından esinlenen bir kanun yaptıklarını, çağdaş hukuk ilkelerine uygun olan bu kanunun bütün Türk uy-

1319 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C I, s. 223-224.

1320 12, 13 ve 14 Aralık 1922 tarihlerinde Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu’nda azınlıklar konusunda yapılan konuşmalar ve tartışmalar için bk. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaqlar-Belgeler**, C I, (Bundan sonra Tutanaklar Belgeler), Çev. Seha L. Meray, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 180-230.

1321 **Tutanaklar Belgeler**, C II, s. 161-164.

ruklarına uygulanacağını açıkladı.¹³²²

Takip eden günlerde konunun tartışılması sürdü. Müttefik temsilcileri Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin Müslüman olmayanların hukukunu kısıtladığını, Hristiyanları şeriata göre hüküm veren Türk mahkemelerine gönderdiğini söylediler. Münir Bey yakında Türkiye'de çağdaş kanunlar hazırlanacağını, dinsel nitelikli eski kurallar yerine ayırım yapmaksızın hem Müslümanlara hem Müslüman olmayanlara uygulanabilecek kurallar konacağını belirtti. Bu yeni kanunlar yürürlüğe girene kadar azınlıklara uygulanan kuralların onların geleneklerine göre olmasını kabul ettiklerini ekledi. Rıza Nur da Türk hükümetinin tamamen dünya işleri niteliğinde bir temele dayanan yeni kanunlar çıkaracağını açıkladı.¹³²³

Uzun tartışmalardan sonra, 3 Ocak 1923 tarihinde bir uzlaşmaya varıldı. Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesi olarak kabul edilen bu hüküm şöyledir: *Türk hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla (statüleriyle, aile hukuklarıyla) kişisel durumları (statüleri, kişi halleri) konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve göreneklere uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk hükümetiyle, ilgili azınlıklardan her birinin, eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, Türk hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, görüş birliği içinde, Avrupalı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır.*¹³²⁴

Kapitülasyonların kaldırılması, Lozan'a giden Türk heyetine verilen talimatnamede yer alan iki olmazsa olmaz maddeden biriydi. Türk heyetinin baş delegesi İsmet Paşa, konferans öncesinde, Paris'te Fransız Başbakan Poincare ile konuşurken, İtilaf Devletlerinin iktisadi kapitülasyonlar için değil ama adli kapitülasyonlarda ısrarlı olacaklarını öğrenerek bir şaşkınlık yaşamıştı.¹³²⁵

Adli kapitülasyonlar konusu Yabancılar Uygulanacak Rejimin görüşüldüğü İkinci Komisyon'da ele alındı. Müttefikler adına yapılan konuşmalarda,

1322 **Tutanaklar Belgeler**, C II, s. 158-160, 165-167.

1323 Türk heyetinin ikinci delegesi olarak Azınlıklar Alt Komisyonu'nda Türk tezlerini savunan Rıza Nur, hatıratında bu konuyu anlatırken, *...kanun-ı medeni yapacağımızı, bunu Avrupa'dan alacağımızı, zaten dini devletten ayıracağımızı söyledim.* der. Bu durumun müspet karşılandığını, bilhassa Fransızların çok etkilendiklerini; Fransız Laroş'un, *Avrupa kanun-ı medenisini tatbik edeceklermiş. Bu halde bu hususlarda birtakım imtiyazlar istemek doğru değildir. Hristiyanlar da ona tabi olmalıdır* diyerek diğerlerini susturduğunu ekler. Burada herhalde bir yanlışlık veya abartı söz konusudur. Çünkü o esnada Türkiye'de bir Avrupa medeni kanununu alıp uygulamak söz konusu değildir. Bu durum ancak iki yıl sonra söz konusu olacaktır. Lozan tutanaklarında da böyle bir kayıt yoktur. Bk. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 103-105, 113-114.

1324 **Tutanaklar Belgeler**, C VIII, s. 12.

1325 İsmet İnönü, **Hatıralar**, Yay. Haz. Sabahattin Selek, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 321-326.

kapitülasyonlar rejiminin bağımsız bir devletin egemenlik gücünü kısıtlayıcı nitelikte olduğu; Türk hükûmetinin kapitülasyonlar rejimi yerine başvuracak herkese güven verecek nitelikte kanunlar ve adalet teşkilatı koymasına gerektiğini söylediler. İsmet Paşa, 1856 yılından beri Türkiye’de adalet örgütünün geliştirildiğini, ticaretten cezaya pek çok alanda çıkarılan yeni kanunların Avrupa’daki kanunlar örnek alınarak hazırlandığını, son zamanlarda medeni hukuk alanında gerçekleştirilen bir reformla hukuk kurumlarının tamamının laikleştirildiğini, açılan hukuk fakültesinde çağdaş normlara uygun hukukçuların yetiştiğini belirterek kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini anlattı.¹³²⁶

Yabancılara uygulanacak yargı rejimi konusunun detayları alt komisyonda ele alındı. Müttefik delegeler, Türkiye’de sanki sadece şeriat mahkemeleri varmış gibi konuşarak yabancıların buralarda yargılanamayacaklarını, yabancıların aile hukuku ve kişisel durumu konularında, tarafların vatandaşı oldukları ülkelerin ulusal mahkemelerinin yetkili olmasını istediler. Türk delegeler ise Türk hukukunun ve mahkemelerinin laik olduğunu belirterek, Müttefik devletlerin vatandaşlarının aile hukuku ve kişisel durumuna ve taşınır mallarına ilişkin konularda, sadece ulusal mahkemelerin yetkili olabileceklerini; taşınmazlarla ilgili davaların ise ancak taşınmazın bulunduğu ülkenin mahkemelerinde ve bu ülkede geçerli olan kanunlara göre görülebileceğini söylediler.¹³²⁷

Alt komisyonda yargı rejimi konusundaki tartışmaların devamında, Müttefik temsilciler, Türkiye’de bulunan yabancılarla ilişkin yargı rejiminin çağın gereklerini karşılayamadığını, Müttefik ülkelerin vatandaşlarının davalarına bakarken Türk mahkemelerine yabancı hâkimlerin katılmasını ve söz konusu yabancı hâkimlerin Türk kanunlarının çağdaşlaştırılmasına katkıda bulunmasını istediler. Kendilerine Türk kanunlarının hemen hepsinin Avrupa ülkelerinden alındığı ve Türk hâkimlerinin yeterli olduğu hatırlatıldı. Alt komisyonda görüşmeler tıkanıdı.¹³²⁸

Alt komisyonda halledilemeyen yabancılarla uygulanacak yargı rejimi konusu tekrar İkinci Komisyona geldi. Müttefiklerin temsilcileri, kapitülasyonlardan vazgeçtiklerini, yabancıların Türk yargısına tabi olmasını kabul ettiklerini belirterek, geçiş dönemi için yabancıların davalarına bakacak mahkemelerde uluslararası hâkimlerin istihdamı gibi bazı tedbirlerin kabul edilmesini istediler. İsmet Paşa ise kapitülasyonlardan vazgeçilmiş görünerek geçiş dönemi için istenilen tedbirlerin kapitülasyonlardan daha ağır bir şekilde egemenlik hakkını ihlal ettiğini söyledi.¹³²⁹

1326 **Tutanaklar Belgeler**, C III, s. 1-15.

1327 **Tutanaklar Belgeler**, C III, s. 77-93.

1328 **Tutanaklar Belgeler**, C III, s. 99-115.

1329 **Tutanaklar Belgeler**, C III, s. 16-68.

Müttefik devletler, 29 Ocak 1923 tarihinde Türk heyetine sundukları barış antlaşması tasarısında, İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemeleriyle istinaf mahkemesi ve Yargıtayda görevlendirilmek üzere yeteri sayıda yabancı hukuk danışmanının istihdamını; bu danışmanların Türkiye’de kanunları, adalet yönetimini ve cezaevlerinin işleyişini çağa uygun bir hale getirmek için reform tasarıları hazırlıklarına katılmalarını; yabancıların ceza davalarına yukarıda belirtilen mahkemelerin bakmasını, söz konusu mahkemelerde en az bir yabancı danışmanın bulunmasını ve bu mahkemeler hüküm vereceğinde, üyelerinin çoğunluğunun bu danışmanlardan olmasını istediler.¹³³⁰ Türk heyeti karşı teklifini 8 Mart’ta verdi. Birinci Dünya Savaşı’na katılmamış ülkelerin vatandaşlarından hukuk danışmanları seçmeyi kabul etti. En az beş yıl görev yapacak olan bu danışmanların görevleri, hukuk reformlarının hazırlanması çalışmalarına katılmak, İstanbul ve İzmir’deki hukuk, ticaret ve ceza mahkemelerinin işleyişlerini izlemek, bu konulardaki şikâyetlere bakarak Adliye Vekâletine bilgi vermek şeklinde sıralandı.¹³³¹

Konferansın ikinci döneminde de, bu konu uzun bir süre tartışıldı. Nihayet 4 Haziran tarihinde bir uzlaşmaya varıldı.¹³³² Lozan Barış Antlaşması’nın ekleri arasında yer alan, “Yargı Yönetimine İlişkin” bildiri de şu hususlara yer verildi: Türkiye, yabancılar Türk mahkemelerinde adalet sağlamaya ve egemenliğine hâle getirilmeden bunu yapmaya muktedirdir. Bu çerçevede, en az beş yıllığına Avrupalı hukuk danışmanları istihdam edecektir. Söz konusu danışmanlar Birinci Dünya Savaşı’na katılmamış ülkelerin vatandaşlarından ve Milletlerarası Daimi Adalet Divanının düzenlediği bir listeden seçilecekler ve Türk memuru statüsünde olacaklardır. Adliye Vekâletine bağlı olacak bu danışmanlar, İstanbul ve İzmir’de bulunacaklar, hukuk reformları komisyonlarının çalışmalarına katılacaklar, yargıçların görevlerine karışmaksızın, Türk hukuk, ticaret ve ceza mahkemelerinin işleyişini izleyerek verilen cezalar ve kanunların uygulanışı ile ilgili tespit ve şikâyetleri Adliye Vekiline rapor edeceklerdir. Danışmanlar, ikametgâhların aranması ve araştırmaların ve tutuklamaların yol açabileceği şikâyetlere de bakacaklardır.¹³³³

Bundan başka, konumuz bakımından, Lozan Barış Antlaşması’na ek “Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme” Türkiye’deki Müttefik ülkelerin vatandaşlarının ve aynı şekilde söz konusu ülkelerde Türk vatandaşlarının yerleşme ve yargılanmalarına dair hükümleri içerir: Türkiye ile adı geçen ülkeler arasındaki yargı yetkisine ilişkin sorunlar devletler hukuku ilkelerine göre çözümlenecektir. Türkiye’deki Müttefik ülkelerin vatandaşlarının kişisel durumu ve aile hukuku konularında, kişisel durumu dava ko-

1330 **Tutanaklar Belgeler**, C II, s. 118-119.

1331 **Tutanaklar Belgeler**, C V, s. 59-60.

1332 **Tutanaklar Belgeler**, C VI, s. 50-64, 155-156.

1333 **Tutanaklar Belgeler**, C VIII, s. 98-99.

nusu olan tarafın bağlı olduğu ülkede bulunan ulusal mahkemeler yetkilidir. Bununla birlikte, davayla ilgili taraflar kabul ederlerse, Türk mahkemeleri söz konusu tarafların kanunları uyarınca davaya bakabileceklerdir. Türkiye ile Müttefik devletler arasında, mahkeme kararlarının yürütülmesi, mahkeme belgelerinin bildirilmesi, yargısal yardım vs. konular, ilgili devletler arasında yapılacak özel sözleşmelerle düzenlenecektir.¹³³⁴

5.2. Tadil-i Kavanin Komisyonları (1923)

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1923 tarihinde TBMM'nin dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada, hukuk alanında yapılacak çalışmalara da yer verdi. Mecelle'de yer almayan konuların hazırlanması, zamanın ihtiyaçlarına göre değişmesi gereken maddelerin değiştirilmesi ve ticaret, ceza ve usul kanunlarında yapılacak düzenlemeler için beşer kişilik yedi komisyonun en kısa zamanda oluşturulacağını; Anadolu'da asri esaslara göre bir hukuk mektebinin açılmasının düşünüldüğünü söyledi.¹³³⁵ Bu çerçevede Kanun-ı Medeni Komisyonunun, Mecelle Vacibat Komisyonu ve Mecelle Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu olarak ikiye ayrılması kararlaştırıldı. Bunların yanı sıra Ticaret-i Bahriye ve Berriye Komisyonu, Kanun-ı Ceza Komisyonu, Usul-i Muhakeme-i Hukukiye ve Şeriye Komisyonu, Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Komisyonu şeklinde belirlenen komisyonların Adliye Vekâletine bağlı olarak çalışmaları benimsendi.

Komisyonların çalışma esaslarını ortaya koymak üzere 14 maddelik bir talimatname hazırlandı. Talimatnamenin ilk maddesi *Komisyonlar deruhte eyledikleri vazifenin icrasında muamelat-ı nasa erfak ve bilhassa memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesinin inkişafına hadim ahkâm vazına sarf-ı mesai edecek ve husul-i maksat için gerek ahkâm-ı fikhîye ve hukukiyemizden ve gerek milel-i sairece kabul ve tatbik edilmiş esasattan istifade eyleyecektir.* şeklindedir. Yani hazırlanacak kanunların insani ilişkileri kolaylaştırma ve bilhassa ekonomik gelişmeleri temin gibi iki amacı olacaktır. Bunun için fıkıhtan ve yerli hukuktan ve diğer milletlerin benimseyip uyguladıkları ilkelerden yararlanılacaktır. Talimatnamenin diğer maddeleri komisyonların nasıl çalışacaklarına ilişkindir.¹³³⁶

Talimatnamenin geçici maddesine göre, Vacibat, Ahkam-ı Şahsiye, Usul-i Muhakeme-i Hukukiye ve Şeriye, Ticaret, ve Ceza komisyonları, 1916 yılında aynı maksatla kurulmuş komisyonların faaliyetlerini kalından sürdürüleceklerdir. Vacibat Komisyonu, 1916 yılında toplanarak çalışmalarına başlamış olan Kanun-ı Medeni Komisyonunun çalışmalarını sürdürerek, adı geçen komisyonun tali encümeninde hazırlanmış olan layihanın müzake-

1334 **Tutanaklar Belgeler**, C VIII, s. 64-71.

1335 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I, s. 292.

1336 **Ceride-i Adliye**, S 10, 1339 Mayıs, s. 462-463.

resini evvela ve hızla tamamlayacaktır. Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu da, aynı şekilde, 1916 yılında kurulmuş olan komisyonun çalışmalarını sürdürecektir. Ticaret Kanunları Komisyonu, 1916 yılında kurulmuş Ticaret Komisyonunun belirlemiş olduğu esaslar çerçevesinde çalışacak, daha sonra teşkil edilmiş olan diğer Ticaret Komisyonunun kararlarını ve hazırlıklarını göz önünde tutacaktır. Kanun-ı Ceza Komisyonu da aynı şekilde daha önce kurulmuş komisyonun çalışmalarını kalınan yerden alarak devam ettirecektir. Usul-i Muhakeme Komisyonu, yürürlükte bulunan iki muhakeme usulünü birleştirerek davaların basit, hızlı, hak ve adalete uygun bir şekilde görülmesini sağlayacak usul ve kuralları belirleyecektir. Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Komisyonu da aynı gaye ve esasları takip ederek ceza davalarının hızla görülmesini sağlayacaktır. Usul kanunlarını hazırlayacak son iki komisyon başlangıçta birlikte toplanarak tek hâkim esasına göre Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu'nun genel esaslarını belirleyecek, daha sonra muhakeme usullerine dair çalışmalarına başlayacaklardır.¹³³⁷

Talimatnamede görüldüğü gibi, 1923 yılında başlayan kanunlaştırma hareketi, 1916 yılında başlanan faaliyetin devamı niteliğindedir. 1916 yılında Adliye Nazırı Halil Beyin İhzar-ı Kavanin Komisyonları önünde yaptığı konuşma ve onlara verilen talimatnamede hâkim olan anlayış ve beklenti, bu talimatnamede de varlığını korumaktadır. Hatta esasa dair bazı cümleler aynıdır.

Komisyonların çalışmalarına egemen havayı görebilmek için bunlardan bir tanesini yakından incelemek uygun olacaktır: Tam ismiyle Kanun-ı Medeni Ukud ve Vacibat Komisyonu, bir başkan ve yedi üyeden ibarettir. Başkan Ali Haydar Efendi istifa etmiştir. Üyeler Temyiz Reis-i Evvelliğinden müteakıt Osman Beyefendi, Mülga Âyan azasından Seyyid Beyefendi, Hukuk müderrislerinden Mustafa Fevzi Efendi, Hukuk müderrislerinden Ebul'ula Beyefendi, Hukuk müderrislerinden Abdurrahman Münib Beyefendi, Bidayet Reis-i Evveli Fevzi Daim Beyefendi ve Seniyüddin Efendi'den oluşmaktadır. 3 Mayıs'ta ilk oturumunu yapan komisyon, 30 Haziran'a kadar, 1916 yılında kurulan Mecelle Komisyonunun tali encümeninin hazırladığı layihadaki esaslar üzerinde çalıştıktan sonra, bu esasların bazısını aynen benimsemiş, bazısını da değiştirmiştir. Bu şekilde toplam 27 madde kabul edilmiştir. Temel yaklaşım, şeri hükümlere aykırı olmamak şartıyla, fıkıhçıların hükümlerinin incelenmesi ve o zamanki ihtiyaçlara en uygun olanının alınarak ilgili maddenin buna göre yazılması şeklindedir. Fıkha ve yürürlükteki mevzuata uygun olması şartıyla bütün hukuki kurumlardan da yararlanılacaktır. Yetersizlikleri ve ehliyetsizlikleri sebebiyle, kötü kullanıma meydan bırakmamak bakımından hâkimlere fazla takdir hakkı bırakılmayacaktır.¹³³⁸

1337 **Ceride-i Adliye**, S 10, 1339 Mayıs, s. 463.

1338 **Ceride-i Adliye**, S 13, 14 ve 15'e ek komisyon raporu, 1339 Ağustos.

Vacibât Komisyonunda daha sonra medeni kanunun “suret-i tasnifi” yani sistematîği konusu ele alındı. Bu meyanda “Mecelle’nin menus olan çerçevesini değiştirmemek” uygun bulundu. Mukaddime bölümündeki genel hükümlerle her kitabın baş kısmındaki tarifler kaldırıldı. 1916 Mecelle tali encümenince hazırlanmış sistemde bazı değişikliklerle, yeni medeni kanun tanzim edildi. Komisyon, özel hukukla ilgili konuları Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonunda ve diğer konuları da ilgili komisyonlarda veya onlarla birlikte hazırlamayı kararlaştırdı.¹³³⁹

Komisyonun 29. toplantısında, aynı zamanda komisyon başkanı olan, Adliye Vekili Seyyid Bey’in, evvela acil maddelerin ele alınması, daha sonra komisyonca takip edilen usul dâhilinde medeni kanun yapma işine devam edilmesi talimatı okundu. Acilen tadili gereken maddelerin belirlenmesi için harcanacak sürede komisyonun mesaisini tamamlayabileceğini söyleyenlerin yanı sıra, medeni kanun hazırlamak için gereken yıllar boyunca karmaşanın devam etmemesi için acil ihtiyaçlara öncelik verilmesini savunanlar da oldu. Nihayet acil olan konuların ele alınması kararlaştırıldı. Serbest-i mukavelat bahsinde çalışmalara başlandı. İsviçre Kanunu’ndan maddeler tercüme edilmesine karar verildi. İsviçre Borçlar Kanunu’ndaki sıralamaya göre maddeler tartışılırken birçok yerde fıkha da başvuruldu. Bu şekilde ilerlemeye çalışan komisyon, 41 toplantı sonunda ancak 21 madde hazırlayabildi. 1923 yılının sonbaharında Vacibat Komisyonu dâhil bütün tadil-i kavanin komisyonlarının faaliyetleri bir müddet durduruldu.¹³⁴⁰

Adliye Vekâleti 29 Ekim 1923 tarihinde TBMM’ye bir Hukuk-ı Aile Kanunu tasarısı gönderdi.¹³⁴¹ Tasarı Adliye Encümenine sevk edildi. Buradan gelen tasarı Meclisin 67. oturumunda görüşüleceği sırada Musa Kazım Efendi konunun bir de Şeriye Encümeninde görüşülmesini istedi. Adliye Vekili Seyyid Bey konunun acil olduğunu, encümeninden encümenine giderse sürünce mede kalacağını, bunda gayrimüslimlere dair de hükümlerin bulunduğunu, mahkemelerde uygulandığını ve bir an evvel çıkarılması gerektiğini söylediği hâlde yapılan oylamada Şeriye Encümenine gönderilmesine karar verildi. Encümen incelediği tasarıyı bazı değişikliklerle 12 Şubat 1924’te TBMM’ye sevk etti. Meclis 3 Nisan 1924 tarihli oturumunda görüşüleceği sırada, yeni Adliye Vekili olan Necati Bey *yeniden tetkikine lüzum görülmüştür* diyerek

1339 **Ceride-i Adliye**, S 16, 17 ve 18’e ek komisyon raporu, 1339-1340 Teşrinisani, Kânunuevvel, Kânunusani.

1340 **Ceride-i Adliye**, S 16, 17 ve 18’e ek komisyon raporu, 1339-1340 Teşrinisani, Kânunuevvel, Kânunusani; S 19, 20, 21’e ek rapor, 1339-1340 Şubat, Mart, Nisan.

1341 Hükümetin TBMM’ye daha önce de bir Hukuk-ı Aile Kararnamesi sunduğunu, ancak yeniden incelemek üzere Eylül 1923’te geri çektiğini biliyoruz. Bu iki tasarının aynı olup olmadığı, bir başka söyleyişle iki tasarı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar belirlenememiştir.

tasarıyı geri çekti.¹³⁴²

5.3. Adliye Vekaleti

Osmanlı son döneminde gerçekleştirilen hukuk reformları bir bütün olarak incelendiğinde genel seyrin şeri yargıyı laikleştirmek ve şeriye mahkemelerinin faaliyet alanını daraltmak istikametinde olduğu görülür. Nizamiye mahkemelerinin faaliyet alanının genişletilmesi, şeriye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması bu seyrin önemli kademelerini teşkil eder. İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Adliye Nazırı Halil Menteşe hatıralarında, şeriye mahkemelerini Adliye Nezaretine bağlarken şeriye mahkemelerini lağvetmeyi amaçladıklarını, içerisinde bulunulan şartlar gereği tedricî gittiklerini yazmıştır.¹³⁴³

Adaletin süratle tecellisi için adliye teşkilatının ıslah edilmesi ve yabancıların müdahalesine meydan vermemek yeni Türk Devleti'nin önemli hedeflerinden biridir. Mustafa Kemal Paşa, yukarıda verdiğimiz 1 Mart 1922 tarihli konuşmasında bu konulara özellikle değinmiştir. 13 Ağustos 1923 tarihinde ikinci dönem TMMM'yi açarken yaptığı konuşmada da, bu alanda yapılacak iyileştirmelerin hızlandırılması üzerinde durmuştur.¹³⁴⁴

İkinci dönem TBMM'nin ilk önemli kararı Cumhuriyet'in ilan edilmesidir. Cumhuriyet rejiminde hukukun yanı sıra adliye teşkilatı da laikleştirilecektir. Mustafa Kemal Paşa, konuşmalarında kararlı bir tonla hukukun ve adliyenin laikleştirilmesinden ve çağdaştırılmasından bahsetmektedir. Cumhuriyet'in ilanını takip eden günlerde, İzmir'de Necmettin Sadak'a verdiği mülakatta, Cumhuriyeti tamamlayıcı kanunları Meclisten her halükarda çıkaracaklarını; medreselerin, şeriye mahkemelerinin ve Şeriye Vekaletinin kaldırılacağını, Anayasa'da din maddesinin kalmayacağını söylemiştir.¹³⁴⁵ 1 Mart 1924 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada da, adli anlayışı, kanunları ve teşkilatı gelişmeden alıkoyan bağlardan kurtarmaktan bahsederek adalet teşkilatında medeni usullerin gecikmeden kabul edilmesini; Medeni hukuk alanında idare-i maslahatla zaman kaybedilmemesini istemiştir: *...mühim olan nokta; adli telakkimizi, adli kanunlarımızı, adli teşkilatımızı, bizi şimdiye kadar şuuri, gayrişuuri tesiri altında bulunduran, asrın icabatına*

1342 158 maddeden oluşan 1339 Hukuk-ı Aile Kanunu Layihası, üzerinde hükümetin teklifi, Adliye ve Şeriye encümenlerinin yaptıkları değişikliklerle, Adliye Encümeni ve Şeriye Encümeni mazbataları için bk. Sabri Şakir Ansay, **Medeni Kanunumuzun 25'inci Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar: Hukuk İnkılabımızı Aydınlatan Tarihi-Teşrii Vesikalar**, İstiklal Matbaacılık, Ankara 1952, s. 57-131.

1343 **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Yay. Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 224-228.

1344 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I, s. 319.

1345 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Bateş, İstanbul 1980, s. 389-391.

*gayri mutabık revabıttan bir an evvel kurtarmaktır. Millet, her mütemeddin memlekette olan terakkiyat-ı adliyenin, memleketin ihtiyacatına tevafuluk eden esasatını istiyor. Millet; seri ve kati adaleti temin eden medeni usulleri istiyor. Milletın arzu ve ihtiyacatına tabi olarak adliyemizde her gına tesirattan cesaretle silkinmek ve seri terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamak lazımdır. Hukuk-ı medeniyede, hukuk-ı ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere merbuti-yet; milletleri uyanmaktan men eden en ağır kâbustur. Türk milleti, üzerinde kâbus bulunduramaz.*¹³⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın hukuk alanında arzu ettiği değişiklikleri gerçekleştirmek üzere Necati Bey Adliye Vekâletine getirildi. 6 Mart 1924 tarihinde yeni Adliye Vekili olan Necati Bey, hukukçu, teşkilatçı ve cesur bir inkılapçıdır. Mevcut kanunları yeterli bulmamakta, millî ve çağdaş yeni kanunlar yapılmasını istemektedir. Hızlı işleyen bir adliye teşkilatını arzu etmekte; mahkemelerin yaygınlaştırılmasını ve adliye personelinin seviyesinin yükseltilmesini savunmaktadır. Görevi devralmasını müteakip yayınladığı genelgede, yeni kanunlara ve adliyenin süratli çalışmasına duyulan ihtiyaca dikkati çekmiştir.¹³⁴⁷

Necati Bey, adalet teşkilatında yapılması gerekli değişikliklerle ilgili olarak adliyecilerle görüşüp müfettiş raporlarıyla kanaatleri topladıktan sonra bir komisyon kurdu. Başkanlığını kendisinin üstlendiği komisyonun ikinci başkanlığını da müsteşarı Kenan Beyefendi aldı. Bir Adliye eski nazırı, bir milletvekili, bir müderris ve Adliye Vekâletinin çeşitli kademelerinden idarecilere yer verilen komisyon toplam 19 kişiden oluşuyordu. İlk toplantısını 12 Mart 1924 tarihinde Ankara'da Adliye Vekâleti binasında yapan komisyon, geceli gündüzlü çalıştıktan sonra beş tane kanun layihası hazırladı. Bakanlar Kurulunun onayını alan layihalar TBMM'ye sunuldu.¹³⁴⁸

Şeriye mahkemelerinin kaldırılmasına ilişkin kanun TBMM'de 9 Nisan 1924 tarihinde kabul edildi. Kanun şeriye mahkemelerinin kaldırılması ve adliye teşkilatının yeniden düzenlenmesi şeklinde iki kısımdan ibarettir. Esbab-ı mucibe layihasına göre, bu mahkemelerde eşyaya ve şahsi ahvale dair hukuki meseleler ve medeni muameleler görüldüğü halde bunlara şeriat mahkemesi denmesi hukuk kurallarına aykırıdır. Tevhid-i kaza ilkesiyle de bağdaşmaz. Dolayısıyla bu mahkemelerde görülen davaların bidayet mahkemelerine ve sulh mahkemelerine verilmesi uygun bulunmuştur. Bu mahkemelere dağıtılan konuların temyizi için de temyiz mahkemesine ikinci bir hukuk dairesi eklenmesi kararlaştırılmıştır. Prensip olarak adliye teşkilatında

1346 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I, s. 329-330.

1347 Mustafa Eski, **Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 94-99.

1348 **Ceride-i Adliye**, S 22, 23, 24'e ek, 1340 Mayıs, Haziran, Temmuz.

yeknesaklığı temin için hâkim-i münferid yerine hâkim-i müştereklik tercih edilmiştir.¹³⁴⁹

TBMM'de kanunun görüşülmesi esnasında Necati Bey, şeriye mahkemelerini asliye mahkemeleri ile birleştirerek vahdet-i kazayı sağladıklarını, bu mahkemelere şeri usullere vakıf insanların tayin edileceğini söylemiştir. Kabul edilen kanunla mahkemeler şöyle sıralanmıştır: Sulh mahkemeleri, basit suçlara ve değeri 200 liranın altında olan hukuk davalarına bakacaklardır. Asliye mahkemeleri, istinaf mahkemelerinin yerine kurulmuştur, sulh mahkemelerinin yetkisi dışında kalan davalara bakacaklardır. Cinayet mahkemeleri olmayan yerlerde cinayet davalarına da bakacaklardır. Bir başkan ve iki üye hâkimden oluşacaktır. Cinayet mahkemeleri cinayet davalarına bakmak üzere büyük merkezlerde kurulacaklardır. Bir başkan ve dört üye hâkimden meydana geleceklerdir. Temyiz mahkemesi ise en üst düzey temyiz mercii olarak göre yapacaktır.¹³⁵⁰

Bu çerçevede başka kanunlar da kabul edilmiştir. Adaletin işleyişini hızlandırmak için Teşri-i Muhakemat Kanunu çıkarılmıştır. Avrupa ülkelerindeki hâkimlerin kıyafetleri incelenerek, hâkimlerin kıyafetlerinin belirlenmesi hususu Hükkam ve Mensubin-i Adliyenin Resmî Kisveleri Hakkında Kanun ile Adliye Vekâletine bırakılmıştır. Hâkimlerin durumları incelenmiş, bu mesleği yürütmeye ehliyetli olmadığı görülenler ihraç edilmiştir. Kalan hâkimlerin özlük haklarını iyileştirici tedbirler alınmış, bu çerçevede maaşları arttırılmıştır. Muhamat Kanunu ile avukatların durumu ele alınmış, avukat olabilmek için hukuk fakültesini bitirme şartı konulmuş, bu işi yapmaya müsait olmayan çok sayıda insan görevden uzaklaştırılmıştır.¹³⁵¹ Başka bir kanun ile adliye memurlarının durumu ele alınmıştır. Kanunların tamamında 1 Mayıs 1924 tarihinde yürürlüğe girecekleri yazılmıştır. Bu kanunlarla laik ve çağdaş Türk hukuk sisteminin temeli atılmıştır.¹³⁵²

1349 **Ceride-i Adliye**, S 28, 1340 Teşrinievvel, s. 7-8.

1350 Mustafa Eski, **Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1980, s. 100.

1351 3 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan Muhamat Kanunu uyarınca İstanbul Barosu bünyesindeki avukatların durumu mesleki yeterlik ve iyi ahlak cihetlerinden gözden geçirildi. İstanbul işgal altındayken işgal kuvvetleriyle iş birliği yapmak da ahlaki zafiyet olarak ele alındı. Yapılan değerlendirmeler sonucunda 960 avukattan 431'inin mesleğini sürdürmesine izin verildi. Diğerlerinin çalışma izinleri iptal edildi. Daha geniş bilgi için bk. Rıfat N. Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 225-226.

1352 Eski, **age.**, s. 102-113; Muammer Aksoy, "Atatürk'ün Hukuk Devriminin Temeli: Laik Hukuk ve Devlet Anlayışı", **III. Türk Hukuk Kurultayı, Bildiriler**, Ankara 1981, s. 116-117.

5.4. Tadil-i Kavanin Komisyonları (1924)

1924 Mayıs'ında Tadil-i Kavanin komisyonları yeniden kuruldu. Komisyonların sayısı önceki gibi altı kalmakla birlikte isimlerinde ve görevlerinde bazı değişiklikler yapıldı. Üyelerin bir kısmı kaldı, bir kısmı değişti. Mevâd-ı Müstacilenin Tadiline Memur Mecelle Komisyonu, Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi; Vacibat Komisyonu, İzmir Mebusu Adliye eski Vekili Seyyid; Usul-i Muhâkemat-ı Hukukiye Komisyonu, Kastamonu Mebusu Necmeddin Molla; Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu, Hacı Adil; Ticaret Komisyonu, Celaleddin; Ceza Komisyonu ise Baha Bey başkanlığında oluşturuldu.¹³⁵³

Komisyonların gayesi ve nasıl çalışacakları 19 Mayıs 1924 tarihli talimatnamede ortaya konuldu: *Komisyonlardan vükelatın beklediği gaye; tedvin edilecek kavaninin tamamen asri bir devlet mefhumatı ve esasat-ı aliyesi ile azami bir tetabıkı haiz olması ve memleketin ihtiyacatının nazardan dur tutulmamasıdır. Bu maksadın gerek mevzuat-ı hazıradan gerek bilcümle yüksek medeniyeti temsil eden garp milletleri asar ve kavanin-i mütekamilesinden icap eden bilcümle esaslar ahz ve istinbat olunmalı ve tahsisen Ticaret Kanunu için beynelmilel hukuk ve örf ve adet asla ihmal olunmamalıdır.* Talimatnamede komisyonların derhal faaliyete geçerek sık sık toplanmaları, toplantılara dair zabıtların kısa özetler şeklinde tutulmasının yeterli olacağı, faaliyetlerin komisyon başkanları tarafından on beş günde bir Vekâlete posta ile gönderileceği, komisyonların daha önce kabul edilen karar ve hükümleri inceleme ve değiştirme haklarına sahip buldukları belirtildi.¹³⁵⁴

Bu yeni talimatnamenin bir yıl önce kurulan komisyonlara verilen talimatnameyle karşılaştırılması, konumuz bakımından bu süre zarfında değişen havayı ortaya koyacaktır. Önceki talimatnamede kanunların hazırlanmasında “gerek ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiyemizden ve gerek milel-i sairece kabul ve tatbik edilmiş esasattan” yararlanılması istenilirken artık “gerek mevzuat-ı hazıradan gerek bilcümle yüksek medeniyeti temsil eden garp milletleri asar ve kavanin-i mütekamilesinden” bahsedilmektedir. Ahkâm-ı fıkhiye kalkmıştır. Ticaret Kanunu için “beynelmilel hukuk ve örf ve adet” bilhassa vurgulanmaktadır. Önceki komisyonların haftada en fazla iki defa toplanması istenirken şimdi mümkün olduğu kadar sık toplanılması istenmekte, vazifesini tamamlayan komisyon üyelerine ücretlerinden başka ikramiye verileceği belirtilmektedir. Yine önceki komisyon çalışmalarında uzun uzun kayıtlar tutulması ve kabul edilen maddelere kaynak gösterilmesi vs. istenirken, artık zaman kaybetmemek için kısa özetler yeterli bulunmaktadır.

Mevad-ı Müstacilenin Tadiline Memur Mecelle Komisyonu, Kitabu'l Büyu ve Kitabü'l İcare'de acilen değiştirilmesi gereken maddeleri hazırla-

1353 **Ceride-i Adliye**, S 22, 23, 24, 1340 Mayıs, Haziran, Temmuz, s. 849.

1354 **Ceride-i Adliye**, S 22, 23, 24, 1340 Mayıs, Haziran, Temmuz, s. 850.

dı, iki rapor haline getirdi. Vacibat Komisyonu önceki yıl hazırlanan maddelerde bazı değişiklikler yaptı. Hızla çalışarak 251 maddelik Borçlar Kanunu layihasını hazırladı. Bu çalışmasında İsviçre Borçlar Kanunu'ndan geniş ölçüde yararlandı. Ahkâm-i Şahsiye Komisyonu da 142 maddelik Hukuk-ı Aile Kanunu layihasını tamamladı. Komisyonların hazırladıkları layihalarda fıkhi hükümlere eskisi kadar yer verilmemiştir. Adliye Vekili Necati Bey, TBMM'nin 8 Kasım 1924 tarihli oturumunda İstanbul'da ayrı ayrı komisyonlar oluşturduklarını; komisyonların Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu, Mecelle Tadilatı, Münakehat, Müfarekat Kanunu üzerinde çalıştıklarını; komisyonları hemen her gün çalışarak vazifelerini bir an evvel tamamlamaya teşvik ettiklerini; Münakehat ve Müfarekat Kanunu'nun hükümete geldiğini, yakında TBMM'ye sevk edileceğini söylemiştir.¹³⁵⁵

Kasım sonlarında kurulan Fethi Bey kabinesinin programında hazırlanmakta olan kanun taslakları hakkında şu bilgilere yer verildi: *Türkiye'de yaşayan her ferdin bilakayd ve şart asri ve halkçı mütemeddin milletlerce kabul edilen sistemlerle temin-i hukuku Türk adliyesinin şiarıdır. Cumhuriyetin ceza, hukuk, usul ve teşkilata müteallik kanunları işbu esasât dâhilinde ve memleketimizin ihtiyacat-ı medeniye ve iktisadiyesiyle mütefarik bir surette meclis-i alinin nazar-ı tasvip ve kabulüne arz olunacaktır. Esasen hal-i faaliyette bulunan mütehassısın komisyonlarınca ihzar edilmiş ve edilmekte bulunan hukuk-ı aile kanunu ile kanun-ı medeni ve kanun-ı cezaya müteallik tadilat-ı mühimme kariben meclis-i aliye takdim edilecektir.* Komisyonlar Hukuk-ı Aile'ye, Mecelle'nin tadiline ve nafaka meselelerine dair hazırladıkları üç tasarıyı tamamladılar. Hükümetin Kasım ve Aralık aylarında TBMM'ye sunduğu tasarılar Adliye Encümeninde kaldı.¹³⁵⁶

Hukuktaki gelişmelere fikri boyut açısından bakıldığında; 1920 yılının ilk beş yılında Türkiye'de büyük değişimler yaşandığı görülmekteydi. Ankara'da TBMM açıldı, Millî Mücadele kazanıldı, Lozan'da Yeni Türkiye tescil edildi, saltanat ve arkasından halifelik kaldırıldı, Cumhuriyet rejimine geçildi. Doğrudan telaffuz edilmese de Türkiye Cumhuriyeti laiklik yolunda ilerliyordu. Bu çerçevede devletin yapısında ve kurumlarında gerçekleştirilen değişikliklerin adliye teşkilatını ve kanunlarını da içine alması kaçınılmazdı. Esasen adliye teşkilatında 1924 başında şeriye mahkemelerinin kaldırılması bu anlamda önemli bir başlangıçtı. Kanunların da bu anlayışa uygun bir şekilde hazırlanması bekleniyordu. Daha önce oluşturulan tadil-i kavanin komisyonlarının faaliyetleri bu sebeple durdurulmuştu. 1924 yılında son bir ümitle yenilenerek çalıştırılmaya başlanan komisyonlardan gelen layihalar da

1355 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 10, 8 Kasım 1924, s. 146.

1356 **Ansay, age.**, s. 132. 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde ve 1923 Hukuk-ı Aile Kanunu tasarısında Hristiyanlar ve Yahudilerle ilgili özel hükümler yer alırken, 1924 yılında hazırlanan Hukuk-ı Aile Kanunu tasarısında Hristiyanlara ve Yahudilere yönelik hükümler yoktur. 142 maddelik Hukuk-ı Aile Kanunu Tasarısı için bk. **Ansay, age.**, s. 136-151.

beklentileri karşılamaktan uzaktı. Örneğin aile hukuku alanında gerek 1923 gerekse 1924 yılında hazırlanan layihalar, özü itibarıyla 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nden çok farklı değildi. Aynı anlayışla hazırlanmışlardı. Hâlbuki hazırlandığı zaman itibarıyla 1917 kararnamesi ileri bir anlayışı temsil ettiği halde, altı yedi yıl içerisinde toplumun beklentilerinin gerisine düşmüştü. Komisyonların çalışmaları bu gidişle istenilen neticelerin alınamayacağını ortaya koymuştu.

Türkiye'de Tanzimat'tan beri yeni kanunlar yapılması gündemde olmuştur. O zamandan beri kanunların yerli hukuktan mı yapılacağı yoksa Avrupa hukukundan mı alınacağı tartışılmıştır. Parça parça her ikisi de denenmiştir. Yerli hukuktan yapılan ceza kanunlarından istenilen verim alınamayınca Fransa'dan iktibas yoluna gidilmiştir. Onda da çekingen davranılınca kanunun bütünlüğü kaybolmuş, bu sefer yamalarla durum düzeltilmeye çalışılmıştır. Medeni hukuk alanında yerli hukuktan yapılan kanunlar da zamanın ve ihtiyaçların gerisinde kalmış, sürekli olarak yenilenmesi gerekmiştir.

Bütün bu gelişmeler radikal bir anlayışla kanunların ilga veya ıslah edilmesini, eskimiş adliye teşkilatının ve hukuk zihniyetinin bırakılmasını savunanların seslerini yükseltmelerine yol açmıştır. Dönemin fikir hayatında etkileri gittikçe artan Batıcılar, arazi ve vakıflar kanunlarından başlanarak bütün kanunların ıslah edilmesini, şeriye mahkemelerinin ilgasını ve nizamiye mahkemelerinin yeniden düzenlenmesini, Mecelle'nin ilgasını veya köklü bir şekilde tadilini, Avrupa medeni kanununun kabulüyle evlenme ve boşanma şartlarının değiştirilmesini, birden fazla evlenmenin ve "boş ol" sözüyle boşanmanın mümkün olmamasını savunuyorlardı.¹³⁵⁷

Mutedil Batıcılardan Celal Nuri, *Havaic-i Kanuniyemiz* isimli kitabında, Mecelle'nin tadilinin mümkün olduğunu, ancak bu tadilatın Cevdet Paşa ve Ebussud ruhuyla değil, İmam-ı Azam ve İmam-ı Şafi ruhuyla yapılması durumunda bir anlam ifade edeceğini söylüyordu.¹³⁵⁸ Celal Nuri, *Türk İnkılabı* isimli kitabında ise, Osmanlı'daki ümmet fikrinden Cumhuriyetle millet fikrine geçildiğini, farklı sistemlerin kurumlarının da farklı olacağını, devlet teşkilatının batıdan alındığına göre hukuk alanında da aynı yolun takip edilmesi ve bütünlük sağlanması gerektiğini yazıyordu.¹³⁵⁹

İslamcıların önde gelen şahsiyetlerinden Said Halim Paşa, 1910'lu yıllarda kaleme aldığı yazılarında bütün kanunların şeriattan çıkartılması gerektiğini savunuyor, şeriat mahkemeleri ile nizamiye mahkemeleri arasındaki anlaşmazlıkta şeriat mahkemelerinin yanında yer alıyordu.¹³⁶⁰

1357 Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 52.

1358 Celal Nuri [İleri], **Havaic-i Kanuniyemiz**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1912, s. 46-82.

1359 Celal Nuri [İleri], **Türk İnkılabı**, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul 1926, s. 127-129.

1360 Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Yay. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman, İstanbul 1970, s. 220-223.

Türkçülerin en önde gelen ismi Ziya Gökalp ise aynı yıllardaki yazılarında Türkçülük hareketinin temelinde eski hayat ve değerleri beğenmemenin yattığını, bunların yerlerine yenilerinin konulacağını, ancak henüz belirlenmediğini yazarak geleneksel yapıya karşı çıkıyordu. Bu bakımdan Türkçüler İslamcılardan ayrışırken Batıcılara yaklaşıyorlardı. Adliye teşkilatında geleneksel yapıya ve kanunlarda eski anlayışa karşı olmak bakımından da Türkçüler İslamcılardan ayrışıyor, Batıcılara yaklaşıyorlardı. Türkçülerin dilendirdiği “Yeni Hayat” -Ziya Gökalp’in diliyle- “müphem” ve “mütemevvic” bir harekettir. Orada işaret edilen “asrilik” ve “eşitlik” bakımından da Türkçüler Batıcılara yakındılar. 1920’li yılların Türkiye’sinde, gerçekleştirilen devrimlerin çoğunda olduğu gibi, hukuk alanında da Türkçülerle Batıcıların birlikte hareket ettiklerini söylemek yanlış olmaz. Bu şartlarda geleneksel yapı ve anlayışa sırt çevrildiği ölçüde, Batılı kanunlara yaklaşıyordu.¹³⁶¹

Gökalp 1923 yılında çıkan *Türkçülüğün Esasları* isimli önemli eserinde, *Hukuki Türkçülüğün gayesi, Türkiye’de asri bir hukuk vücuda getirmektir. Bu asrın milletleri arasına geçebilmek için, en esaslî şart, millî hukukun bütün şubelerini teokrasi ve klerikalizm bakiyelerinden büsbütün kurtarmaktır* diyordu. Devamında kanun yapma yetkisinin millete ait olduğunu, bu yetkiyi hiçbir makam, zümre, anane ve hakkın kısıtlayamayacağını vurgulayarak, erkekle kadın arasında evlenmede, boşanmada, mirasta, mesleki ve siyasi haklarda eşitliği gözeten bir medeni kanun yapılması gerektiğini savunuyordu.¹³⁶²

5.5. İsviçre Medeni Kanunu’nun Benimsenmesi

Tanzimat’ı takip eden yıllarda çoğu Fransa’dan olmak üzere Avrupa’dan kanunlar tercüme edilerek uygulamaya konuldu. “Code Civil” olarak bilinen Fransız Medeni Kanunu’nun benimsenmesi tartışıldı. 1890’lı yılların başlarında Code Civil olarak bilinen Fransız Medeni Kanunu Nazaret Hilmi tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayımlandı. Meşrutiyet’in ilanını takip eden yıllarda Adliye Nezaretinin çıkarmış olduğu *Ceride-i Adliye*, Alman Medeni Kanunu’nu ve Fransız yazar Planiol’un bir eserini tercüme edip dergiye ek olarak verdi. *Ceride-i Adliye*, Nezaret Haçeryan’ın tercüme ettiği İsviçre Medeni Kanunu’nu 1914 yılında yayımlamaya başladı. Böylece Türk hukukçuları Avrupa medeni kanunlarıyla yakından tanışmış oldu.¹³⁶³

Bu yıllarda Avrupa’da eğitim görererek Türkiye’ye dönen genç hukukçular

1361 Ömer Turan, “1926 Hukuk İnkılabının Fikri Temelleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XI, S 32, Ankara 1995, s. 477-492.

1362 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Salim Çonoğlu, Ötügen, İstanbul 2014, s. 193-194.

1363 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], *Medeni Hukukun Umumi Esasları*, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1948, s. 65, 117.

bir Avrupa medeni kanununun alınması taraftarıydılar. Başlangıçta çekimser bir üslupla, ima yoluyla ileri sürdükleri görüşlerini, zaman içerisinde açık açık dillendirir oldular. Bunlardan Şevket Mehmet Ali [Bilgişin], 1923 yılında *Ceride-i Adliye* dergisinde bir seri yazı yayımlayarak Almanya’da, Fransa’da, İtalya’da hukuk birliğinin nasıl sağlandığını anlattı. Serinin “Kanunlarımızda Vahdet Prensibi” başlıklı son yazısında Türkiye’nin durumunu ele aldı. Kanunlarda kaynak ve anlayış birliğinin önemine dikkati çekti. Kanunların Türk milleti için yapıldığını, dolayısıyla millî geleneklerin göz önünde bulundurulmasını ancak bu konuda aşırıya kaçılmamasını istedi. Adli birliğin ne kadar önemli olduğunu anlattıktan sonra, adli birliği temin etmek için bütün kanunların Avrupa hukukundan alınmasını önerdi. Böyle hareket etmenin, kendi geleneğimizi tamamen terk etmek anlamına gelmeyeceğini ekledi.¹³⁶⁴

Bugünlerde aile hukuku alanındaki gelişmeleri kadınlar da takip ediyordu. Yukarıda kuruluşunu ve çalışmalarını anlattığımız Mecelle Ahkâm-ı Şahiye Komisyonu, çıkarıldığı zaman kadın hakları bakımından pek çok yeniliği barındıran 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi benzeri bir tasarıyı TBMM’ye sunduğunda kadınların tepkisini celp etti. Onlar artık daha fazla eşitlik istiyorlardı. Ocak 1924’te Nezihe Muhittin başkanlığında bir grup kadın İstanbul Türk Ocağında toplandı. 300 civarında kadının katıldığı toplantıda Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin yeterli olmadığı dile getirildi. Bir komisyon kuruldu. İsveç, Fransız, İngiliz, Rus aile hukuku kanunlarını inceleyen komisyon, taleplerini, en çok beğendikleri İsviçre Medeni Kanunu tercümesiyle birlikte Meclise sundular.¹³⁶⁵ Söz konusu görüşler, TBMM’nin 1923 sonlarında ilgili Adliye ve Şeriye encümenlerinin tadil ve mazbatalarıyla birlikte bastığı Hukuk-ı Aile Kanunu tasarısı kitapçığının son iki sayfasında yer almıştır. Kitapçığa Amerika (New York) ve İsveç kanunlarından alınma evlenme ve aile hukuku hükümleri de eklenmiştir.¹³⁶⁶

Meclis’te, Hukuk-ı Aile Kararnamesi üzerinde değişiklikler yapılmasını yeterli bulmayan, Batılı bir medeni kanunu almayı savunan bir grup genç milletvekili vardı. Onlardan Mahmut Esat’ın Adliye Vekili olması ellerini kuvvetlendirdi, önlerini açtı. Sonradan Bozkurt soyadını alacak olan Mahmut Esat, Osmanlı kapitülasyonları rejimi konusunda İsviçre’de hukuk doktorası yapmıştı, radikal bir Türkçü olarak biliniyordu. Adliye Vekili olmadan kısa bir süre önce -8 Kasım 1924- TBMM’de yaptığı konuşmada, o zamana kadar inkılapların siyasal sistemi değiştirmekle yetindiğini, sosyal ve ekonomik sisteme henüz dokunulmadığını, hükümetlerin bu inkılapları genişlet-

1364 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], **Medeni Hukukun Umumi Esasları**, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1948, s. 117-118.

1365 Halide Edib [Adivar], **Turkey Faces West, A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, Yale University Press, New Haven, 1930, s. 226-227; İpek Çalışlar, **Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2018, s. 492-493.

1366 Ansay, **Eski Aile Hukukumuz**, s. 58.

mesi gerektiğini söylemişti. Büyük kısmı on üç asır evvel Bağdat çöllerinde yazılmış ve bir kısmı da Frenk kokan kanunlarımız sebebiyle Adliye Vekilini eleştirmişti.¹³⁶⁷

Mevcut Adliye Vekilini bu şekilde eleştiren bir insanın birkaç hafta sonra kurulan Fethi Okyar kabinesine Adliye Vekili olarak konulması yönetimin bu konudaki tercihini gösterir. Mahmut Esat, Türk hukuk devriminin mimarı kabul edilir. Mahmut Esat'ın siyasi görüşlerinin merkezinde Mustafa Kemal Paşa yer alır. Ondan aldığı ilham, destek ve talimatla çalışmıştır. Mahmut Esat, Şükrü Kaya ve Saraçoğlu gibi Avrupa'da okumuş Türkçü arkadaşlarıyla birlikte bir Avrupa medeni kanununu Mustafa Kemal Paşa'ya benimsetmiştir.¹³⁶⁸

Bu düşünceler doğrultusunda Adliye Vekili Mahmut Esat, Ahkâm-ı Şahiye ve Vacibat komisyonlarının üyelerini topladı. Faaliyetlerini şu sözlerle sonlandırdı: *Türk ihtilalinin kararı, batı medeniyetini kayıtsız, şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından, kanunlarımızı oldukları gibi batıdan almak zorundayız. Böylelikle, Türk ulusunun iradesine uygun harekette bulunmuş olacağız. Keyif ve isteklerimize göre değil, milletimizin dileklerine göre iş başarmağa borçluyuz. Şimdiye kadar hizmetlerinize teşekkür eder ve komisyonların vazifelerine son veririm.*¹³⁶⁹

Tadil-i Kavanin komisyonlarının bu şekilde lağvedilmelerinden sonra, hükümet, İsviçre Medeni Kanunu'nun bazı değişikliklerle ve bir bütün olarak kabul edilmesini kararlaştırdı. Batı hukukuna dayalı bir medeni kanun hazırlamak fikri de seçenekler arasındaydı. Ancak böyle bir teşebbüsün çok zaman alacağından çekindiler. Bir Batı medeni kanunu alınacaksa "İsviçre Medeni Kanunu olmalıdır" görüşü benimsendi. İsviçre'de eğitim gören Türk hukukçular dolayısıyla İsviçre kanunları Türkiye'de biliniyordu. Vacibat komisyonunun çalışmaları esnasında İsviçre Borçlar Kanunu'ndan önemli ölçüde yararlanılmıştı. İsviçre Medeni Kanunu daha 1914 yılında tercüme edilip yayınlanmıştı.

İsviçre Medeni Kanunu'nu esas alarak yeni medeni kanun layihasını

1367 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C 10, 8 Kasım 1924, s. 140-141. (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c010/tbmm02010004.pdf>) Erişim Tarihi: 7 Şubat 2019. Daha sonra Bozkurt soyadını alan Mahmut Esat'ın hayatı, yetişmesi, siyasi görüşleri, hukukçuluğu ve hukuk inkılabındaki rolü konusunda bk. Şaduman Halıcı, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

1368 Atay, **age.**, s. 370.

1369 Mahmut Esat Bozkurt, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı", **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1944, s. 11.

hazırlaması için Kanun-ı Medeni Tetkik Komisyonu kuruldu. Komisyon ilk toplantısını 26 Eylül 1925 tarihinde yaptı. Komisyon Başkanı Şükrü Kaya, hükümet ve inkılap şeflerinin inkılap ve hukuk inkılabı konusundaki görüşlerini anlattı; İsviçre Medeni Kanunu'nun tercümesi suretiyle kabul edilmesini bir defa daha sordu. Bir hukukçu Hristiyanlık ilkelerine dayanan Batı hukukunun benimsenemeyeceğini, şeri hukukun bırakılmamasını savundu. Diğer üyelerin tamamı İsviçre Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek benimsenmesinin lehinde konuştular. Üçer kişilik tercüme komisyonları kurularak İsviçre Medeni Kanunu'nun tercümesine girişildi. Birkaç hafta içinde komisyonlar tercüme ettikleri bölümleri başkanlığa veriyorlardı. Başkanlıkta üslup ve terminoloji birliğini sağlamak için kurulan bir başka komisyonda yapılan tercüme elden geçirildikten sonra layihaya son şekil veriliyordu. Bu şekilde üç aya yakın bir süre çalışılarak layiha hazırlandı.¹³⁷⁰

Komisyonlar yeni layihaları hazırlarken, Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1925 tarihinde TBMM'nin II. Dönem 3. Toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada yapılmakta olan değişikliklere hâkim olan anlayışı ortaya koydu: "Millet, muasır medeniyetin alelumum milletlere tenvin eylediği hayat ve vesaiti esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek kararı katisini vermiştir." Hazırlanmakta olan kanunların yakında Meclise sunulacağını bildirdi. Bu kanunların özelliklerini şöyle ifade etti: "Hayat-ı umumiyemizi yeni baştan tanzim edecek olan bu esasi kanunlar, muasır medeniyetin kanunları zümresinden olmak tabiidir. Milletimizin dâhil olduğu heyet-i medeniyenin iktisadi ve medeni ihtiyacı o kadar yakındır ki buna tekabül etmesi lazım gelen kanunlarda dahi aynı tekarüp lüzumu barizdir. Asr-ı hazırın ihtiyacına muvafık kanun yapmak ve onu hüsn-i tatbik eylemek umran ve terakki esbabının en mühimlerindenidir."¹³⁷¹

Bir Avrupa medeni kanununun kabul edilmesi tartışılırken Mustafa Kemal Paşa, Adliye Vekili Mahmut Esat'a, *Çocuğum; istediğini yaparsak tercüme ettireceğimiz bu kanunları memleketimizde tatbik edebilecek elemanlarımız var mıdır?* diye sordu. Mahmut Esat, *Paşam; bir gün Avrupa'da çok mükemmel yeni bir silah icat edildiğini işitirseniz, memleketimizde bunu kullanmasını bilen askerimiz yoktur diye o silahı almakta tereddüd mü edersiniz? Elbetteki hayır... Silahı alır ve onu kullanabilecek askerleri de yetiştirebiliriz.*

1370 Yeni Medeni Kanun layihasını hazırlayacak olan Kanun-ı Medeni Tetkik Komisyonu şu üyelerden oluşuyordu: Başkan Menteşe Mebusu Şükrü Kaya. Diğer mebuslar Mustafa Fevzi ve Hasan Fehmi. Hâkimler: Fuat Hulusi, Fevzi Daim, Esat, Şemsettin, Sabri, Aziz, Osman, Cevat, Hacı Rifat. Profesörler Veli, Şevket, Mehmet Ali, Samim, Vasfi Raşit. Avukatlar: Tahsin, Bahir, Nazım. Borçlar Kanunu layihasını hazırlayacak olan komisyon üyeleri de şunlardı: Başkan Menteşe Mebusu Şükrü Kaya. Mebuslar: Mustafa Fevzi, Hasan Fehmi, Asaf, Saki, Abdullah. Hâkimler: Fuat Hulusi, Sabri, Şefkati, Osman. Profesörler: Ebül'ula, Abdurrahman Münif, Samim, Mustafa Reşit, Vasfi Raşit. Avukat: Nazım. Bk. Veldet, *age.*, s. 123.

1371 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I, s.338-341.

*rirsiniz cevabını verdi.*¹³⁷² Bu meyanda yeni medeni kanunu uygulayabilecek, devrimin hukukçularını yetiştirmek üzere Ankara'da Hukuk Mektebinin açılması kararlaştırıldı. İstanbul'daki Darülfunundan mezun sınırlı sayıdaki hukukçuyla adliye teşkilatının istenilen noktaya getirilemeyeceği görülüyordu. Bu şartlarda Cumhuriyetin ilk yükseköğrenim kurumu olan Ankara Hukuk Mektebi 5 Kasım 1925 tarihinde açıldı.

Mustafa Kemal Paşa, mektebin açılış töreninde önemli bir konuşma yaparak Türk inkılabını tanımladı: *Milletin fertlerinin arasındaki ortak bağ, din ve mezhep değil Türk milliyetidir. Kanunlar dünyevi ihtiyaçları karşılamak için dünyevi bir zihniyetle yapılacaktır. Artık eski hayat kuralları ve hukuk değil, yeni hayat kuralları ve hukuk egemen olacaktır.* Hukuk alanında yapılmakta olan değişikliğin mahiyetini ve bu okuldan neler beklediklerini de şu cümlelerle ortaya koydu: *Cumhuriyet Türkiyesi'nde eski kavaidi hayat, eski hukuk yerine yeni kavaidi hayatın ve yeni hukukun kaim olmuş bulunması bugün gayri kabili tereddüt bir emrivakidir... Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasat-ı hukukiyeyi temelinden kal etmek teşebbüsündeyiz. Ve yeni esasat-ı hukukiye ile elifbasından başlayacak bir yeni hukuk neslini yetiştirmek için bu müessesatı açıyorum.*¹³⁷³

İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü hazırlıkları sürerken bir başka önemli gelişme yaşandı. Gayrimüslim topluluklar Lozan'da kendilerine verilen imtiyazlarını kullanmaktan vazgeçtiler. Hatırlanacağı gibi, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi, Türkiye'de Müslüman olmayan azınlıkların aile hukuku ve kişisel haklarına ilişkin problemlerin azınlıkların kendi geleneklerine göre çözümleneceğini kararlaştırmıştı. Bunun için gerekli düzenlemeleri Türk hükûmetiyle azınlık temsilcilerinden oluşacak komisyonlar yapacaktı. Söz konusu komisyonlar peş peşe kuruldu. Örneğin Yahudilerle ilgili komisyon 23 Nisan 1925 tarihinde kuruldu, ilk toplantısını 23 Mayıs 1923'te yaptı. Bugünlerde Türk basınında Yahudilerin ve diğer azınlıkların bu haklarından vazgeçmeleri gerektiğine dair yazılar yayımlandı. Yahudilerden de bu görüşü savunanlar oldu. Konu Yahudi cemaati içerisinde bir müddet tartışıldı. Nihayet 15 Eylül 1925 tarihinde Yahudiler kendilerine verilen bu haklardan feragat ettiklerini açıkladılar. Uzun tartışmalardan sonra Ermeniler 17 Ekim 1925, Rumlar da 27 Kasım 1925 tarihinde haklarından vazgeçtiklerini beyan ettiler.¹³⁷⁴

1372 Şevket Memedali, "İnkılapçı Mahmut Esat (Bozkurt) ve Türk Hukukunda İnkılap", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C I, S 3, Ankara, s. 317.

1373 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C II, s. 236-240.

1374 Lozan hükümleri gereğince komisyonların kuruluşu ve faaliyetleri; komisyon üyelerinin ve diğer cemaat ileri gelenlerinin bu konuda ileri sürdükleri görüşler, ve kamuoyunda konunun tartışılması hakkında bk. Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 54-77. Cemil Bilsel, konuyla ilgili araştırmasında azınlık temsilcilerinin haklarından vazgeçtiklerine dair mektupları ve bu konuda Yunanistan'ın Milletler Cemiyeti'ne gönderdiği itiraz

İsviçre Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek yeni Türk medeni kanunu layihasının hazırlanması yaklaşık üç ayda tamamlandı. Türk Medeni Kanunu, İsviçre Medeni Kanunu'ndan alınmıştır. Mamafih her ikisi tamamen aynı değildir. Tercüme ve tanzim çalışmaları esnasında bazı maddeler değiştirilmiştir. Bunların bir kısmı idari sebeplerle, bir kısmı sosyal, ahlaki, coğrafi ve biyolojik sebeplerle yapılmıştır. Tercüme esnasında unutulmuş alınmayan veya yanlışlıkla manası değiştirilen yerler de olmuştur.¹³⁷⁵

Hükûmete sunulan layihanın Adliye Vekili Mahmut Esat tarafından kaleme alınan esbab-ı mucibesinde şu görüşlere yer verildi: Memleketin bir medeni kanunu yoktur. Mecelle akitlerin küçük bir kısmına temas edebilmektedir. Bunun da sadece 300 maddesi günün ihtiyaçlarına cevap verebilmektedir. Mecelle'nin esası dindir. Kanunlarını dine dayandıran devletler ilerleyemezler. Çünkü dinler değişmeyen hükümler ifade ederler. Hâlbuki hayat sürekli değişir. Hâkimler Mecelle'deki 300 madde dışında fıkıh kitaplarından ve örf-ten hareketle hükümler vermektedirler. Dolayısıyla memlekette hukuk birliği yoktur. Türk adaletinin bu yokluktan kurtarılması için en yeni, mükemmel ve halkçı İsviçre Medeni Kanunu iktibas olunmuştur. Çağımızda medeni milletlerin ihtiyaçları arasında fark yoktur. Sosyal ve iktisadi temaslar farklılıkları ortadan kaldırmıştır, kaldırmaktadır. Bundan dolayı başka bir memlekette hazırlanmış bir medeni kanunun memleketimize uymayacağı iddiası doğru değildir. Türk milleti muasır medeniyeti kayıtsız şartsız bütün prensipleri ile kabul etmek kararındadır. Medeniyeti kendimize uydurmayacağız. Biz medeniyete uyacağız. Layihanın yürürlüğe girmesiyle eski medeniyetin kapılarını kapatarak hayat ve feyz bahşeden çağdaş medeniyete girmiş olacağız.¹³⁷⁶

Hükûmetin 20 Aralık 1925 tarihinde TBMM'ye sunduğu layiha Adliye Encümeninden sonra genel kurula geldi. Mahmut Esat, TBMM'nin 11 Şubat 1926 tarihli oturumunda, Reisicumhur Hazretlerinin meclisin açılış konuşmasında bahsettikleri kanunların hazırlandığını, bunların en önemlisi olan Medeni Kanun'u Adliye Encümeninin incelediğini ve o gün genel kurula sunacaklarını belirterek, aciliyeti dolayısıyla zaman geçirmeden görüşülmesini istedi. Konuşmasının devamında bu kanunların tamamının 4000 madde kadar olduğunu (Medeni Kanun'un 1400, Ceza Kanunu'nun 700, Ticaret Kanunu'nun 1000 madde civarında), bunları tek tek görüşmeyi mümkün görmediğini, bu kanunların diğer medeni ülkelerde de bir bütün olarak müzakere edildiklerini, birkaç maddede yapılacak değişikliğin insicamı bozacağını ileri sürerek kanunların madde madde değil kanun kanun görüşülmesini istedi.

mektubunu ve Türk hükûmetinin cevabını yayınlamıştır. Bk. Cemil Bilsel, "Medeni Kanun ve Lozan Muahedesi", **Medeni Kanunun XV. Yılı Dönümü İçin**, s. 21-68.

1375 Veldet, **age.**, s. 158-184.

1376 Söz konusu esbab-ı mucibenin tam metni için bk. Veldet, **age.**, s. 124-128.

Lehte ve aleyhte yapılan konuşmalardan sonra talep kabul edildi.¹³⁷⁷

TBMM'nin 17 Şubat 1926 tarihli oturumunda yeni Medeni Kanun taslağı bir bütün olarak görüşüldü. Mahmut Esat, kısa sunuş konuşmasında, bu kanunları, inkılabın büyük liderinin ilhamından aldığı feyz ile düşünerek teklif ettiğini; kanunların, inkılabın mana ve mefhumlarını tespit edeceğini, kanunların en önemlisinin Medeni Kanun olduğunu söyledi. Kanunun en önemli kısımları olarak aile teşkilatı, tesisat faslı, miras meseleleri ve aynı hakları işaret etti. Kanunun Türk kadınına gerçek mevkiine kavuşturacağını ekledi. Daha sonra Adliye Encümeni adına Şükrü Kaya, Tokat mebusu Emin ve Aksaray mebusu Besim Atalay, Sinop mebusu Yusuf Kemal kanun lehine konuşular. Medeni Kanun oy birliğiyle kabul edildi.¹³⁷⁸

Takip eden aylarda diğer kanunlar da aynı şekilde TBMM'ye sunuldu. Borçlar Kanunu 22 Nisan 1926, Ticaret Kanunu ise 29 Mayıs 1926 tarihinde kabul edildi. Bu üç kanun 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe sokuldu. Bunlara ilaveten 1 Mart 1926'da Ceza Kanunu, 18 Haziran 1927'de Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, 1 Nisan 1929'da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 13 Mayıs 1929'da Deniz Ticareti Kanunu kabul edildi. Medeni Kanun ile başlayan Avrupa hukukunu benimseme sürecinin son halkası 4 Eylül 1929 tarihinde yürürlüğe giren İcra ve İflas Kanunu'dur. Medeni Kanun'un yanı sıra Borçlar Kanunu, İcra ve İflas Kanunu ve Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu İsviçre'den, Ceza Kanunu İtalya'dan, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ve Deniz Ticaret Kanunu Almanya'dan, Ticaret Kanunu ise Alman, Fransız, İtalyan ve Belçika Ticaret kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.¹³⁷⁹

Böylece Türk hukuk tarihinde bir dönem kapandı, bir dönem açıldı. Bu radikal karar, her alanda olduğu gibi, hukuk alanında da eski sistemin ıslahatlarla sürdürülemeyeceğinin görülmesi üzerine alınmıştır. Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi, 1923 ve 1924 yıllarında yapılan teşebbüslerden sonra arzu edilen neticenin alınamaması üzerine bu yola gidilmiştir. Aslında 85 yıllık bir arayışın ve tecrübenin sonucudur. Bu yöneliş Türk devriminin istikameti ile uyumludur. Bu kararlar hem hukuk sistemi kendi içerisinde bir bütünlüğe kavuşmuştur, hem de tercih edilen siyasi sistemle uyumlu bir hale getirilmiştir. Tanzimat'tan itibaren alınan yol, hukuk sistemi değişikliğinin sebep olacağı zorlukları azaltmıştır. İçerisinde yaşanan zamanın iktisadi ve sosyal şartlarına uygun bir hukuk düzeni kurulmuştur.

1377 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 22, 11 Şubat 1926, s. 151-152. (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022054.pdf>) Erişim Tarihi: 7 Şubat 2019.

1378 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C 22, 17 Şubat 1926, s. 256-262. (<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c022/tbmm02022057.pdf>) Erişim Tarihi: 7 Şubat 2019.

1379 Adı geçen kanunların kabul ediliş süreçleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, TTK, Ankara 1996, s. 190-208.

Yukarıda da değinildiği gibi, Lozan Konferansı görüşmeleri esnasında Türk delegeler dinî nitelikli olmayan, çağdaş ve laik kanunlar yapılacağını söylemişlerdi. İnkılabı yapanların arzusu buydu. İnkılabın gidişatı bu yöndeydi. Kanunları hazırlayacak olan komisyonlara verilen talimatlar da bu şekildeydi. Ancak komisyonlardaki hukukçular bunu 1923 yılında anlamadılar. 1924 yılında da anlamadılar. Böylece yerli hukuktan yararlanarak çağdaş ve laik kanunlar yapılamayacağı ve inkılabın ruhuna uygun kanunlara ancak Avrupa'dan alarak sahip olunabileceği kanaati yerleşti.

Türk idareciler, Lozan Konferansı'nda kabul edilen Müslüman olmayan toplulukların özel hukuk konularının kendi inançlarına göre düzenleneceği hükmünden mutlu değillerdi. Ancak antlaşmanın hükümlerini uygulamak mecburiyetinde idiler. İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi bu bakımdan da Ankara'nın elini rahatlattı. Böylece hem arzu edildiği gibi kadın erkek eşitliğini getiren bir Avrupa kanunu alınmış oldu, hem de Müslüman olmayan toplulukların ayrı kanunlara sahip olmalarının önüne geçerek ülkede hukuk birliği temin edildi.¹³⁸⁰

Gerek kabul ediliş sürecinde gerekse sonraki yıllarda yapılan değerlendirmelerde üzerinde en çok durulan hususlardan biri de yeni medeni kanunun evlenmede, boşanmada ve mirasta kadın erkek eşitliğini getirmesidir. Evlenme ve boşanmanın devletin önünde yapılması ve tek eşlilik kanunun getirdiği faydaların başında sayılmıştır. Din, cins ve mezhep ayrımı yapmayan İsviçre Medeni Kanunu'nun laik, yeni, basit ve kolay anlaşılır olması, demokrat yapısı, hâkime geniş takdir yetkisi vermesi, başka bir kültürde hazırlanan kanunun Türkiye'de uygulanmasını kolaylaştırmış, kanunla yerel şartların birbiriyle kaynaşmasını sağlamıştır.

5.6. Kabotaj Kanunu*

5.6.1. Yeni Ülkü: Millî İktisat ve Millî Denizcilik

Türkiye'nin ekonomik bağımsızlık yönünde attığı en önemli adımlardan biri, 1 Temmuz 1926 tarihinde kabul ettiği Kabotaj Kanunu'nu ve bu yasa sonrasında attığı ulusal denizciliğin oluşturulması yönündeki uygulamalarıdır. O zamana değin yabancılara verilen imtiyazlar nedeniyle kendi kıyılarında neredeyse hiçbir ticari faaliyette bulunamayan Türkiye, deniz alanları içinde deniz ticareti, ulaştırma hizmetleri ile bu hizmetleri yürütecek liman işletmeciliği, gemi kurtarma, yükleme ve boşaltma çalışmaları ile denizlerden yararlanabileceği öteki ekonomik kaynaklarını bütünüyle millileştirmiş-

1380 Milletvekili ve Türk Tarih Kurumu kurucu üyesi Yusuf Ziya Özer'in dönemin havasını ve hassasiyetlerini yansıtan konuyla ilgili değerlendirmesi için bk. Yusuf Ziya Özer, "Cumhuriyette Hukuk İnkılabı", **Bellekten**, C II, S 7-8, Ankara 1938, s.395.

* Prof. Dr. Kemal Arı, 9 Eylül Üniversitesi, Öğretim Üyesi, kemal.ari@deu.edu.tr.

tir. Böylece millî bir deniz ticaret filosu oluşturmak için önemli bir fırsat ele geçirmiştir. Bu yasaya dayanarak artık kendi denizlerinden ticari ve ekonomik temelde tek başına ve egemenlik haklarını başkalarıyla paylaşmaksızın yararlanma hakkını elde etmiştir. Bu nedenle Kabotaj Yasası, Türkiye'nin kendi kıyıları ve denizlerinde gemi işletme, ulaşım ve taşımacılık yapma ve öteki denizcilik işlerini Türklerin uhdesine vererek, ekonomik bağımsızlık ve ulusal egemenliğin sağlanması yönünde dünyaya karşı ortaya koyduğu bir ulusal belgedir.

“Kabotaj” sözcük olarak değişik dillerde “cabotage”, “kabotage”, “coasting trade”, “die Küstenschiffahrt” olarak ifade edilen; siyasal ve hukuksal yönleri ve içeriği olan bir deyimdir. Deyim dar anlamıyla denize kıyısı olan bir ülkede denizlerindeki yük ve insan taşıma hakkının yalnızca o ülke uyruğu kişiler ve işletmeler tarafından kullanılması hakkı olarak tanımlanabilir.

Denizler insanlık tarihi boyunca insanoğlunun ulaşım, ulaştırma ve ticari çalışmaları açısından son derece önemli alanlar olmuşlardır. Denizlerdeki ticari hareketlilik 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Sanayi Devrimi ile başlayan modern zamanlarda daha da yoğunlaşmış, deniz kıyılarında ve yüzeylelerinde dönen insan ve yük taşımacılığı ile buna bağlı olarak gelişen ticari etkinlikler büyük boyutlara ulaşmıştır. Kendi denizlerinden ve kıyılarından yeterince yararlanamayan ve bu alanlardaki haklarını başka uluslara devreden ülkeler, tarihin hemen her döneminde hem büyük ekonomik kayıplara uğramış hem de ekonomik bağımsızlıklarının yanı sıra siyasi bağımsızlıklarını da yitirecek ölçüde kötü durumlara düşmüşlerdir.¹³⁸¹

Bu kötü duruma düşen ülkeleri bu noktaya getiren nedenlere bakıldığında; ilk akla gelen, savaşlar ve bir de bu ülkelerin getireceği tehlikeleri hesaplama, başka ülkelere bu alanlarda verdikleri ayrıcalıklardır. Özellikle Sanayi Devrimi'nin büyük atılımlarını kendi topraklarında gerçekleştiremeyen devletler, kıyılarında, limanları arasında ve özellikle de deniz taşımacılığı ve ticareti hakkını başka uluslara devrettiklerinde büyük bir ticari pazar durumuna düşmüşlerdir. Oysa bağımsız bir devlet egemenlik hakkı ilkesi gereğince, tam bağımsızlığını koruyabilmesi için kendi kaynaklarından öncelikle kendisinin yararlanabilmesi gerekir. Bağımsız bir ülke denizlerinde, kıyılarında ve eğer varsa ticaret yapmaya uygun iç göllerinde ve su yollarında yürütülen ticari faaliyetlerde ülke çıkarlarını öne alabilmelidir. Bunu yapabilen devletlere “kabotaj” hakkını kullanabilen; yapamayan ve bu alanlardaki egemenlik haklarını başka ülkelere devretmiş ülkelere de “kabotaj hakkını başkalarına devreden” ülkeler denilmektedir.

Türkiye'nin 1 Temmuz 1926 tarihli Kabotaj Yasası'yla elde ettiği haklar,

1381 Konu için bk. Tahir Çağa, “Türkiye’de Deniz Kabotaj Tekeli”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1973; Kemal Arı, **İzmir’den Bakışla Türkiye’de Kabotaj**, İzmir Deniz Ticaret Odası Yay., İzmir 2009.

kendi denizlerinde kendisine ait olan haklarını kullanabilmesi ve bu alanları yabancı ülkelerin etkisine bütünüyle kapatması demektir. Bu nedenle yasayla sağlanmış olan hakları öncelikli olarak “deniz kabotajı” olarak nitelendirmek doğru olacaktır. Yoksa kabotajın deniz alanları dışında kalan alanları ilgilendiren boyutları da vardır.

Ancak Türkler, Osmanlı Devleti’nde deniz alanlarına ilişkin uygulanan özel yükümlülükler ve verilen ayrıcalıklar nedeniyle bu alanlardan o denli çekilmişlerdi ki, “kabotaj” terimi, bütünüyle deniz kabotajı ile özdeşleşmiş gibidir. 24 Temmuz 1923’te imzalanan ve yürürlüğe giren Lozan Barış Antlaşması’nın getirdiği yeni hukuka ve elde edilen haklara kadar, Osmanlı Devleti’nin ekonomik alanda yarı sömürge durumuna düşmesinde en önemli etkenlerden birisi olan yitirilen kabotaj hakkının, kapitülasyonlarla ilgisi üzerinde de durmak gerekir. Öyle ki ülkenin denizlerde dönen ticaret ve taşımacılık işlerini yerine getirme görevini, kapitülasyonlarla birlikte yabancı ülkelere ve onların yurttaşlarına ayrıcalıklarla birlikte vermesi, bu alanlarda yerli ve ulusal sermayeyi bütünüyle dışlanması sonucunu getirmiştir. Birçok ticari alanda olduğu gibi ticari denizcilikte de yerli bir denizcilikle ilgili alanlarda girişimci zümrenin gelişmesinin önündeki önemli bir etken olmuştur. Üstelik Osmanlı yönetici ve elit zümrelerinin 1908 İkinci Meşrutiyet hareketinden sonra bu kısır döngüyü aşma çabaları da sonuç getirmemiştir. Bir sarmala dönen ve kısır döngü içinde gittikçe artan sorunlar Osmanlı ülkesinin bağımlılığını hızla yitirmesini getirecek süreçler yaratmıştır. Çareyi kapitülasyonları kaldırmakta gören İttihat ve Terakki yönetiminin bu yönde attığı adımlar, Birinci Dünya Savaşı’nın yoğun gürültüleri ve zorlukları arasında yok olmuştur.¹³⁸²

Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde örgütlenen Türklerin bir bağımsızlık ve özgürlük savaşına gitme zorunda kalmaları üzerine, kapitülasyonların bir parçası olarak kabotaj konusunda da yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Zira yeni siyasal erk sahipleri ve bürokrasi ile sivil-asker elit kesim ulusun türlü zorluklarla karşı karşıya kalmasının ve giderek bir çöküşün yaşanmasının en önemli nedeni olarak bağımsızlık kavramından ödünler vermek olduğunu düşünüyorlardı. Ulusal savaşın başından bu yana, resmî belgelere yansıyan alınmış kararlara, ortaya atılan düşüncelere ve yürütülmeye çalışılan uygulamalara göre, ülkeyi yıkımın eşiğine götüren nedenler olarak yalnızca askerî yenilgiler değil, belki ondan çok daha fazla ekonomik geri kalmışlık ve bunun getirdiği ekonomik bağımsızlığın yitirilişi görülüyordu. Ekonomik bağımsızlığın yitirilmesinde etkili en önemli sorun olarak da yüz yıllar içinde yabancı ülkelere imtiyazlar biçiminde verilmiş kapitülasyonlar olduğu düşünülüyordu. Askerî zaferler kazanılsa bile, ekonomik olarak bağımlılıktan kurtulunmadığı sürece, gerçek kurtuluşun olamayacağı vurgusu

1382 Genel olarak bk. Zafer Toprak, **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum: İttihat ve Terakki ve Devletçilik (1908-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

yapılıyordu. Bu nedenle 28 Ocak 1920 tarihli Misâk-ı Milli'de de “istiklâl-i tamme” için yapılması gereken konular vurgulanmış ve bu istekler ulus ve tarih önünde “ulusal yemin” gibi motivasyonu yüksek bir ritüele de bağlanmıştı. Misâk-ı Milli'nin son maddesi açıkça ulusal bağımsızlığa ve bunun ekonomik ve başka boyutlardaki bağımsızlıkla ilgisine ilgiler çekiliyor ve bunlar sağlanana kadar uğraşılacağı sözü veriliyordu. Bu ant, Türk ulusunun yalnız savaş alanlarında değil, diplomasi alanında verdiği savaşımında da en önemli temel metni olmuş ve uluslararası ilişkilerde ulusal erekler biçiminde kendisini göstermişti.¹³⁸³

Türkiye, savaş yıllarında Misâk-ı Milliye olan bağlılığını ve oradaki ilkelilerindeki kararlılığını savaş sonrasında; Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde de ortaya koydu. 17 Şubat 1923'te açılan ve 4 Mart 1923 gününe dek iki haftadan fazla süren İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik sorunlar ve temel beklentiler ayrıntılı biçimde ele alınıp tartışıldı. Kongrenin sonunda kabul edilen *Misâk-ı İktisadi* adlı metinde, ekonomik tam bağımsızlığın sağlanabilmesi için izlenmesi gereken yol haritası ortaya konuluyordu. Türkiye'de üretilen ürünlerin üretim aşamalarında karşılaşılan sorunlardan, iç ve dış pazar konularına, ulaşım ve taşımacılık sorunlarına dek sayısız konu üzerine hazırlanmış olan raporlar okundu ve tartışıldı. Bu kongrede kabotaj sorununa da açıklıkla vurgu yapıldığı görülmekteydi. Denizcilik sorunları, limanlar ve taşımacılık konuları ayrıntılı biçimde ele alındı, tahliller yapıldı. Ulusal sermayeye dayanan bir denizcilik ülküsü ortaya konularak, bu başarılmadan ekonomik bağımsızlığın olamayacağı açıklıkla dile getirilmişti. Bu kongrede ele alınan konular yakından gözden geçirildiğinde, sivil ve ticari denizcilik sorunlarına ilişkin birçok sorunun masaya yatırıldığı, saptamalar yapıldığı, eleştiriler getirildiği ve çözüm önerileri ortaya atıldığı görülmekteydi. Kongrede ele alınan sorunlardan biri, ülkenin hemen genelinde görülen yaygın yol, ulaşım ve taşımacılık sorunlarıydı. Bu sorunla ilgili çarpıcı örnekler ortaya konuldu. Örneğin; yolların eksikliği nedeni ile Türkiye'nin bir liman kentinden çıkıp Avrupa'ya ya da Amerika'ya gitmek, Erzurum'a, Bitlis'e Diyarbakır'a gitmekten daha kolaydı. Ya da tersinden söylemek gerekirse; bu Anadolu kentlerine gitmek, kıtalar ötesindeki bir yabancı kente gitmek daha zordu. Bunun nedeni, denizlerde ulaşım ve taşımacılığın, kara taşımacılığına göre çok daha hızlı ve nitelikli yapılabilmesiydi. Bu nedenle kıyı kentleri, gelişme süreçleri açısından, kıyılarda yer almayan kentlere göre daha şanslı da sayılabilir. Kıyı kentlerine denizlerden gelip giden her gemi gerçekte iş, üretim, pazar ve alışveriş olanaklarını da taşımış oluyordu. Böylece her gelen ge-

1383 Bk. Nejat Kaymaz, “Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1977; aynı yazar, “T.B.M.M.'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu: I”, **Tarih ve Toplum**, S 19, Temmuz 1983; “T.B.M.M.'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu: II”, **Tarih ve Toplum**, S 21, Eylül, 1985; ayrıca bk. Kemal Arı, Misak-ı Milli'nin Tarihsel Anlamı: Düş mü Gerçek mi?”, **Yeni Türkiye/ 93 (Misak-ı Milli Özel Sayısı)**, s. 23-37.

miyle birlikte pazarlar hareketleniyor, alışveriş hızlanıyor, dalgalı ve birbirini izleyen halkalar biçiminde ülkede refahın gelişmesine de katkı sunuyordu. Türkiye’de ve dünyada, kıyı kentlerinin iç bölgelerdeki kentlere göre daha fazla gelişmiş olmasının temel nedeni işte buydu. Bu yönden İzmir, liman ve liman etkinliklerinin getirdiği göreceli refahla, öteki Anadolu kentlerine oranla daha iyi bir durumdaydı. Ancak kurtuluşla birlikte yaşanan büyük İzmir yangını kenti yakıp kül etmiş, İzmir küllerin içinde harabe bir kente dönmüştü. Pek çok konutun yanı sıra liman çevresinde yoğunlaşmış mağazalar, atölyeler, ticarethaneler ve depolar bu yangından büyük zarar görmüşlerdi. En önemlisi de batı ile Türkiye arasında dış satımda aracı rolü oynayan gayrimüslim zümrelerin ülkeyi terk etmesiyle, ticaret ve bu doğrultuda deniz ticareti de büyük bir darbe almıştı.¹³⁸⁴

Türkiye’de yeni dönemde denizcilik alanında köklü değişiklikler yapma yönünde bir irade oluşuyordu. Türkiye’deki denizcilik sektörünün içinde bulunduğu durum böyle bir arayışı zorunlu kılıyordu; çünkü bu alanda o zamana değin yapılmış yatırımlar, işleyen deniz araç gereçleri, ortaya konulan hizmetler, deniz üzerinde ve kıyılarda dönen ticaret bütünüyle yabancıların denetiminde bulunuyordu.

5.6.2. Kabotajdan Önce

Birinci Türkiye İktisat Kongresi’nde yeni Türkiye’nin pek çok alanda olduğu gibi denizcilik alanında da millî denizciliğe vurgu yapılması gerçekte çok önemli bir değişimin yaşanacağına, önemli kararlar alınacağına ve koşulların alabildiğine zorlanacağına işaret ediyordu. Bu ve öteki saptamalar ve alınan kararlar, gerçekte batı dünyasına da gelecekteki Türkiye’nin nasıl bir Türkiye olacağını açık yanıtı gibiydi. Daha da ötesi, henüz daha Lozan Barış Görüşmeleri sona ermediğine göre, genel olarak kapitülasyonların kaldırılması yönündeki isteklerde, ulusun ne denli kararlı olduğunu ortaya koymaktı.

Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye’nin elinde yaklaşık 23.000 tonilatoluk gemi kalmıştı. İngilizlerin çekilmesi sırasında el konulan gemilerle birlikte toplam kapasite ancak 35.000 tonilatoya çıkmıştı.¹³⁸⁵ Türkiye’nin kendi kabotaj hakkını kullanabilmesi için 90.000 tonilatoluk bir gemi kapasitesinin

1384 Tülay Alim Baran, **Bir Kentin Yeniden Yapılanması: İzmir (1923-1938)**, Arma Yay., İstanbul 2003; Kemal Arı, “Kurtuluş Savaşı’nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri: Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye (İstanbul, 23-25 Ekim 1995)**, I, Gnkur. ATASE Yay., Ankara 1995, s. 496-504; yine bk. aynı yazar, **Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 4. Baskı, İstanbul 2006.

1385 Umut Karabulut, **Ticari Açından İzmir Limanı 1923-1929**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2003, s. 34

bulunması gerektiği hesapları yapılmıştı. Elde bulunan gemilerin 33.000 tonlato olduğu, üstelik bu gemilerin teknik özellikler olarak geri, yaş ortalamalarının yüksek olduğu göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu gemi filosuyla kendi kıyılarında, kendi gemileriyle, kendi gereksinimlerini sağlaması olanaksız görülüyordu. Bu da bir süre daha yabancı gemi işletmelerinin ve öteki denizcilik firmalarının Türkiye'de çalışma yapmalarına göz yummadan başka çare olmadığını göstermekteydi. Yani her ne kadar bir bilinç olarak kabotaj hakkı elde edilmiş olmakla birlikte, bu hakkı kullanmayı sağlayacak alt yapı, gemi ve birikim ülkede bulunmuyordu.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye kabotaj hakkını alabilmek için iki yönü olan bir yol haritası izledi. Birincisi yeni gemiler satın alarak, gemi filosunun kapasitesini çoğaltmak, ikincisi de yabancılarla kimi yükümlülükler getirerek, o zamana değin kendileri açısından özgürce kullandıkları kabotaj uygulamalarına sınırlar ve zorunluluklar getirmek.

Bu süreçte Ticaret Vekâleti kendisine bağlı birimler aracılığıyla kapsamlı bir araştırma yaparak önemli kararlar aldı. Türkiye kıyılarında ve Türk ve yabancı limanlar arasında oluşturulmuş olan hatlar tek tek incelendi. Gemi sayıları ve kapasiteleri belirlendi. Limanların, iskelelerin, rıhtımların durumu gözden geçirildi. Ayrıca yabancı gemilerin ve onların bağlı oldukları işletmelerin geçmiş dönemde elde ettikleri haklar ve bu haklara dayalı olarak yaptığı uygulamalar ele alındı. 26 Haziran 1924 tarihinde, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa [Atatürk] başkanlığında toplanan bakanlar kurulunda önemli kararlar alındı. 1 Ocak 1924 tarihinden o güne kadar geçen altı aylık sürede olan bitenler masaya yatırılarak irdelendi. Ayrıca Ticaret Bakanlığının hazırladığı raporlar ele alınarak, nasıl bir yol haritası izleneceğine ilişkin önemli saptamalar yapıldı. Geçen altı aylık süreç içinde yabancı işletmeler de Türkiye'deki gelişmeleri yakından izlemekte ve ayrıcalıklı konumlarını sürdürmek için arayışlarda bulunmaktaydılar. Ancak Türkiye yeni kurallar koydukça, bu kurallara uymakta zorluk çektiklerini dile getirseler de işlerinin yürümesi için olabildiği ölçüde kurallara uymak için çaba harcadıkları da görülüyordu. Türkiye'deki gelişmeler Avrupa'daki genel müdürlüklerine iletiliyor ve onlardan gelen emirler doğrultusunda hareket ediyorlardı. Ancak görülüyordu ki, yabancı işletmeler ne olursa olsun, bir görevi yerine getirmekten çok, kâr amaçlı hareket ediyorlar ve özellikle küçük üreticiler için işlerini yürütebilecekleri limanlar ve küçük iskeleler arasındaki taşımacılığı ihmal ediyorlardı. Büyük limanlara ürününü bu iskeleler üzerinden aktarılamadığı zaman, üretici zarar görüyor ve ülke ekonomisi de büyük yaralar alıyordu. Türkiye'nin kendi yerli işletmelerinin elinde bulunan gemilerle bu yükün altından kalkma olanağı olmadığı için, yabancı gemiler, Türkiye sınırlarında taşımacılık yapıyorlarsa, bu iskelelere de uğramalı ve oralara indirilen ürünleri, büyük limanlara taşıyabilmeliydiler. Ticaret Bakanlığı bu konuda

bir çözüm için yabancı işletmelerinin temsilcileriyle altı ay süren görüşmeler yaptı.¹³⁸⁶ Müzakere yapılan gemi işletmelerin önemlileri şunlardı: Servizio Maritimi Italiano, Lloyd Triestino, Compagnio Navigazioni Italiano (İtalyan Şirketleri), Messagerie Paquet et Fresine (Fransız), Khidiv Constant Lines, Nelerman Lines (İngiliz).¹³⁸⁷

Ticaret Bakanlığı, Türkiye’de ticaret odalarının da görüşlerini de alarak bu kumpanyalarla yapılacak sözleşmede yer alacak konuları belirlemeye çalışmıştı. Görüşmeler sonunda yabancı gemi işletmelerine kimi zorunlu uygulanması gereken kurallar getirildi. Buna göre bu işletmeler; Türkiye liman ve iskelelerinde çalışırken, Türkiye kömürlerini kullanacaklardı. Bu kararlar Türkiye, kendi uhdesinde bulunan millî kömür sanayini geliştirmek istiyor; kendi kıyılarında oluşan pazara, yabancı maden işletmelerinin ortak olmasının önüne geçiyordu. Önemli bir koşul da gemi adamları ve çalışanları içindi. Bu çalışanların, Türk uyruklu kişilerden sağlanması koşulu getirildi. Bunun da iki amacı vardı; hem gelecekte Türkiye bir denizci ülke olacağı için, şimdiden gereksinim duyulacak gemi çalışanlarının çoğalmasını ve niteliklerinin geliştirilmesini istiyordu. Üstelik Türk kıyılarında çalışan yabancı bandıralı gemiler, çalışma ruhsatlarını üç ayda bir yenilemek zorundaydılar. Bunu hak ettiklerine ilişkin çalışmalarını gösteren ayrıntılı istatistikler hazırlayıp, bunu Ticaret Bakanlığına sunacaklardı. Ticaret Bakanlığı da onların bu çalışmalarda ne ölçüde yeni kurallara uyulup uyulmadığını ve çalışmalarının ne ölçüde verimli olup olmadığını gözden geçerek, ruhsat onaylarını yapacaktı.¹³⁸⁸ O zamana değin küçük iskelelere uğramak istemeyen ve daha çok da net kâr getirebilecekleri limanlar arasında çalışan gemiler, bundan böyle küçük iskele ve limanlara da uğrayacaklardı. İzmir, İstanbul ve Mersin Limanı gibi büyük sayılacak limanların dışında uğranılmasında önem görülen bazı küçük iskeleler şunlardı: Çeşme, Kuşadası, Fenike, Kaş, Bodrum, Fethiye, Güllük, Taşucu, Alanya (Alaiye)... Bu iskelelerin kendilerine özgü sorunları bulunuyordu. Küçük üretici, bir yıl boyunca ürettiği ürünlerini kendi olanaklarıyla bu ve bunun gibi öteki iskelelere ürününü taşıyordu. Bu iskeleler büyük gemilerin yanaşması zor, girintili koylar üzerinde kurulmuştu. Sığ ve girintili koylara büyük gemilerin ağır gövdeleriyle yanaşmaları ve iskelelerden yük alıp boşaltması neredeyse imkânsızdı. Bu nedenle bu tür yerlerden önce iskelelerden yükü küçük deniz taşıtlarıyla alıp uzakta demirlemiş gemilere yüklenmesi gerekiyordu. Yabancı gemiler donanım açısından, yerli gemilere göre çok daha iyi durumdaydılar. Özellikle kıyıda taşınan yükü gemiye çıkarabilmek için gerekli olan vinçler Türk gemilerinde hemen hiç bulunmuyordu. Zaman kaybettiren ve yeterli kârlı bir iş olarak görülmeyen bu ortamlarda çalışmak; yabancı gemilerin işine gelmiyordu. Akdeniz ve Batı Anadolu kı-

1386 BCA, 030.18.01.01/010.31.20.

1387 Eser Tutel, **Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yay., İstanbul 2006.

1388 BCA, 030.18.01.01/010.31.20.

yıları gibi girintiliğin ve sığlığın olduğu yerlerden ziyade, Marmara ve Karadeniz kıyılarından yük almak, çok daha kârlı görünüyordu. Üreticinin ülke ekonomisinin kayıplara uğramaması için, Türkiye'den kabotaj hakkı alarak yük taşıyan yabancı gemi acentelerine bu gibi iskelelerden yük taşıma zorunluluğu getirildi.

Bu koşullarda bu tür yerleşim yerlerinin ürünleri, ancak büyük gemilerin açıkta durarak yüklenmesiyle taşınabilirdi; bunun için de gemilerin kesinlikle buralara uğraması gerekirdi. İşletmeler bu sorunun karşısında özgür bırakılırsa eğer; tek tek kâr zarar hesabı yapan herhangi bir işletme, kendi gönüllü isteğiyle bunu istemezdi ve daha kârlı başka bir işe yönelebilecek gemisini de buralara göndermezdi. Yöntem ne olursa olsun, kesin olarak bu girintili çıkıntılı koyları olan yerlere, açıkta yükleme yapmak üzere de olsa büyük gemilerin uğraması gerekliydi. Yabancı gemi kumpanyaları ise yükleme süreçlerindeki zorlukları düşünerek buralardan yükleme yapmak istemiyorlardı. Onlar kolayın ve kârın peşindeydiler. Bu geçmiş dönemlerde de hep sorun olmuş bir durumdu. Daha önceleri açıkta bulunan gemilere yükleme ya da bu gemilerde boşaltma hizmetlerini veren küçük deniz araçlarını işleten işletmeler yabancıların elindeydi. Bu yeni dönemde bu işleri yapacak olanların millî sermayeyle kurulmuş işletmeler olması kararı alındı.¹³⁸⁹

Önemli bir düzenleme de posta hizmetlerine getirildi. Bu tarihe kadar kıyı çizgisi üzerindeki liman ve iskeleler arasında posta hizmetlerini Lozan'dan sonra Türk gemileri üstlenmişti. Ancak bu iş, gemiler açısından bakıldığında kâr getirecek bir iş değildi. Bu da yabancı gemiler karşısında Türk gemilerinin rekabet gücünü azaltıyordu. Alınan kararlar, yabancı gemi işletmelerinin de bu hizmeti yerine getirmesi gerektiği üzerinde durularak, bu yönde bir karar alındı. Onların çalışacağı hatlar belirlenerek, iş hacimlerinin belli oranlarında bu görevleri yerine getirmeleri kapsamına alındılar.¹³⁹⁰

Hukuk alanına gelince; kapitülasyonlar nedeniyle yabancı gemi işletmeleri herhangi bir hukuki sorun çıktığında bunda yetkili olanlar Türk mahkemeleri değildi. Lozan kapitülasyonları kaldırmıştı. Türkiye sınırları içinde bir hukuki anlaşmazlık söz konusu olduğunda, egemen bir devlet ve ülke olarak Türkiye kendi hukuk düzenini işletmeliydi. Dolayısıyla; yabancı kumpanyalar ve onlara bağlı işletmeler, Türkiye'nin kendi hukukuna ayak uydurmak zorundaydılar. Kaldı ki Türkiye; bu konuda ne denli kararlı olduğunu açıkça ortaya koymuş, yaşanan ufak tefek kimi sorunlarda ödün vermemişti. Deniz taşımacılığı açısından son derece önemli vergi türü olan navlunlar, Türk parasıyla hesap edilecek ve ona göre ödenecekti. Ayrıca, yabancı gemiler tıpkı Türk gemileri gibi, askere giden Türk erleri için, taşıma ücretinde indirim yapacaklardı. Taşıma ücretlerini belirleyen tarifelerin ve bunda yapılacak

1389 BCA, 030.18.01.01/010.31.20.

1390 BCA, 030.18.01.01/010.31.20.

değişikliklerin mutlaka Ticaret Vekâletine bildirilmesi yükümlülüğü vardı. Yabancı kumpanyalara bağlı gemilerde Türk çevirmen bulundurma ve çalıştırma zorunluluğu da vardı. Gemilerde bulundurulması gereken belge ve evraklar Türkçe olarak düzenlenecekti.¹³⁹¹

Yokluk ve yoksunluklara karşın, yine de ulusal bir bilinç yükselişi ve istekler vardı. En azından yeni ulus devlet, ulusal denizcilik alanında yapılması gereken işlerin bilincindeydi. Bunun için millî deniz filosunu büyütmek, gemi sayısını artırmak ve gemi adamı sayısını çoğaltarak, yabancı tekelini bütünüyle bu alanlardan kırmak gerekiyordu. Bunun için hem devlet elindeki resmî işletmelerde hem de özel sektörde bu yönlerden atılımlar yapmak gerekliydi. Bu da yerli sermayenin güçlendirilmesi, yeni okullar açarak teknik eleman sayısının artırılması, yeni gemilerin satın alınması ve hem deniz yüzeyinde hem de kıyı işletmeciliğinde bütün iş kollarında ulusal etkiyi artırmakla olabilirdi.

O yıllarda Türkiye’de sivil denizcilikle uğraşan ve deniz ulaşımı, taşımacılığı ve ticareti yapan yerli işletmeler, merkezi İstanbul’da bulunan Türk Vapurcular Birliği adı altında örgütlenmişlerdi. Bu birliğin başında o dönemde Sufizade Sudi Bey bulunuyordu. Bu birliğin üyesi olan devlet ve özel sermayeli deniz işletmelerinin ve kumpanyalarının adları şöyleydi:

Seyr-i Sefain İdaresi, Şirket-i Hayriye, Hilal Kumpanyası, Gümüşyan Kumpanyası, İttihad-ı Seyri Sefain Kumpanyası.¹³⁹² Bunların yanı sıra bir ya da iki gemilik küçük deniz işletmeleri de bulunuyordu. Bu işletmelerin içinde en önemlisi, devlet sermayesi ile kurulmuş olan Seyr-i Sefain İdaresi’ydi. Bu işletme, tek başına, diğer kumpanyalara ve kişilere ait gemilerden daha fazla gemiye sahipti. Türk sancağı taşıyan gemilerin en büyükleri bu işletmenin elinde bulunuyordu. Seyri Sefain’in Türk limanları arasında posta seferi yaparken kullandığı gemilerinin adları da şunlardı: Gül Cemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Ümit, Bahr-ı Cedit, Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet ve Ereğli...¹³⁹³

Diğer işletmelere göre daha çok gemiye sahip olmasına ve bu gemilerin arasında Türkiye’nin en büyük yük ve yolcu taşıma gemileri olmasına karşın yine de bu gemiler yeni dönemde oluşacak misyonu üstlenmeye hazır bir halde bulunmuyorlardı. Gemilerinin çoğu eski, demir aksamı çürük, uzun yıllar kullanılmaları nedeniyle diğer kısımları yıpranmış, elli yaşının üzerinde gemilerdi. Yönetim durumunu düzeltmek ve geliştirmek için yeni gemiler edinmeye çalışıyor; bu amaçla çırpınıp duruyordu.¹³⁹⁴ Posta seferlerini ger-

1391 BCA, 030.18.01.01/010.31.20; ayrıca bk. Kemal Arı, **Türkiye’de Kabotaj**.

1392 **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Teşrinisani, 1923, s. 24.

1393 Agm., s. 25.

1394 Agm., s. 25.

çekleştirmek için işletmenin elindeki gemiler yeterli değildi; diğer işletmelerin gemileri de bu seferlere katılıyorlardı. Yine de gerekli geliş-gidişleri karşılamak için ulusal sermayeli gemiler yeterli gelmiyor; zaman zaman yabancı gemiler de posta seferlerine çıkıyorlardı.

Bir de özellikle, İstanbul boğaz içinde ve İstanbul dışında kıyı şeridinde yer alan yakın iskeleler arasında kullanılan gemiler vardı. Seyri Sefain bu alanda da en etkili kurumdu. Onun iç taşımacılıkta kullandığı gemiler, yük taşıma amaçlı römorkörler ve kaza geçiren, yoldayken arızalanıp kalan ya da batma tehlikesi atlatan, hatta batan gemileri kurtarmak amaçlı kurtarıcıların da yer aldığı deniz araçları şunlardı:

Yakacık, Basra, Halep, Fenerbahçe, Haydarpaşa, İhsan, Neveser, Anadolu, Kalamış, Ergan, Maltepe, Pendik, Kınalı Ada, Moda, Burgaz, Kadıköy, İntibah (Romörkör), Alemdar (Kurtarıcı), Gayret (Römörkör), Yüzbaşı Murat Bey...

Bu gemiler büyük gemilere oranla daha yeniydiler; ancak ağırlıkları az, boyutları küçük olduğu için açık denizlerde gidiş geliş uygun değillerdi. Daha çok yakın mesafeli kıyı taşımacılığı hizmeti veriyorlardı. Yapım özellikleri ve fiziksel yapılarıyla ilgili olarak; Basra sistemiyle yapılanlar 1904'te, Moda sistemiyle yapılanlar 1912'de, Maltepe sistemiyle yapılanlar da 1915'te inşa edilmişlerdi. Diğerleri daha eski gemilerdi ve yapım yılları 1883 ile 1911 yılları arasında değişiyordu.¹³⁹⁵

Diğer önemli bir denizcilik işletmesi olan Şirket-i Hayriye'nin gemileri ise, ancak boğaz ve liman içinde yolcu taşıyabilecek küçük gemilerden oluşuyordu.¹³⁹⁶

Türkiye'nin İstanbul, İzmir ve Mersin gibi büyük limanları yanında, Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz boyunca serpiştirilmiş küçük iskeleleri vardı. Bu limanlara ve iskelelere yabancı gemiler rahatça girip çıkabiliyorlardı. Bu konuda yabancılar tam bir ayrıcalıklara sahip bulunuyorlardı. Örneğin Türk limanlarında Türkiye'ye ait küçük işletmelerden alınan vergiler, yabancı gemilerden alınanlardan kat kat fazlaydı. Bu ve benzeri sorunlar İzmir İktisat Kongresi'nde ayrıntılı biçimde gündeme getirilmişti. Ancak sorunun gerçek çözümü Türkiye'nin bu ekonomik baskılardan sıyrılmasıyla olabilirdi. Bu da kabotaj hakkının bütünüyle Türkiye'ye geçmesiyle olanaklı olabilirdi. Bu nedenle Lozan'da konunun ivedilikle gündeme getirilmesi kaçınılmazdı.¹³⁹⁷ Yabancı işletmeler ve onların bağlı olduğu hükümetler de bir anda kazanımlarını yitirmek istemedikleri için, Türklerin kabotaj hakkını elde etmelerine karşıydılar. Ancak Türk tarafı konu üzerinde ısrarla dururken, onlar Türklerle-

1395 Agm., s. 25.

1396 Agm., s. 25.

1397 Bu süreç için örneğin bk. Ali Naci Karacan, **Lozan**, Nokta Yay., İstanbul 2006.

rin hiçbir zaman kabotaj hakkını kullanmasını sağlayacak denizcilik becerisine ulaşacaklarını ve bu hizmeti sağlayacak ölçüde taşıma filosuna sahip olabileceklerini düşünmüyorlardı. Bu çekincelere karşın, Lozan'da yapılan görüşmeler sonunda, kademeli bir çözüme gidildi. Yayımlanan ortak bildiri de içlerinde Türkiye'nin de yer aldığı ülkeler, kabotaj ve liman hizmetlerinin antlaşmanın yürürlüğe girişinden sonra, Türk ulusal bayrağının tekelinde olmasını kabul ediyorlardı. Bununla birlikte, 1 Ocak 1923'te kabotaj yapmakta olan ve liman hizmetleriyle uğraşan işletmeler konumlarını 31 Aralık 1923 tarihine kadar sürdürebileceklerdi. Kararın altına imza koyanlar, ardından bir de öneride bulunup, beklentilerini dile getiriyorlardı: *Her halde, 31 Aralık 1923 tarihine kadar Türkiye bugünkü Ticaret sözleşmesini imza eden öteki devletlerin gemilerine; bu gemilerin yük ve yolcuları için gidip gelme, limana yaklaşma ve ticaret konusunda öngörülen kolaylıkları, hiçbir devlet yararına ayırım gözetmeksizin sağlayacaktır.*¹³⁹⁸

O tarihlerde Türkiye'de etkinlik gösteren yabancı gemi işletmelerinin en önemlileri şunlardı: Servizio Maritimi Italiano, Lloyd Triestino, Compagnio Navigazione Italiano (İtalyan Şirketleri), Messagerie Paquet et Fresine (Fransız), Khidiv Constant Lines, Nelerman Lines (İngiliz).¹³⁹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk kara sularında etkinlikte bulunan yabancı deniz işletmeleri vardı. Bunlar, uluslararası sularda Türkiye'nin dış alım ve dış satım mallarını taşıdıkları gibi, Türk limanları arasında da etkinlikte bulunuyorlardı. Öyle ki Türk limanları arasında gidip gelen yabancı işletmelere ait gemiler, Türk gemilerinin neredeyse birkaç katıydı. Türk gemileri daha çok insan taşımaya dönük etkinlikte bulunuyorlar, hatta çoğu kez bunu bile tek başlarına başaramıyorlardı. Buna karşın, Türkiye'nin kendi kıyılarında ve kara sularında yük taşıma, kıyıda ya da açıkta yük boşaltma ve indirme; dalgıçlık, kurtarıcılık, deniz bakkallığı, mercan ve inci avı, hatta süngercilik gibi deniz etkinliklerini ağırlıklı olarak aldıkları ayrıcalıklara dayanarak yabancılar yapıyorlardı.¹⁴⁰⁰

Yeni dönemde Türk denizcilerinin omuzlarında büyük bir yükün oluşacağı anlaşılıyordu. Hükümet yeni gemiler alma yoluna gidiyor, işlemez du-

1398 **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, VII, Yapı Kredi Yay., s. 224.

1399 Eser Tutel, **Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası**, İletişim Yay., İstanbul 2006.

1400 M. Ziya Lütfi, **İzmir Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı**, İtimat Matbaası, İzmir 1929; Bülent Durgun, **Atatürk Dönemi'nde İzmir Ekonomisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s. 174-175; Alptekin Müderrisoğlu, **Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi**, T.C. Ziraat Bankası Yay., Ankara 1998, s. 199; Tevfik Çavdar, "Mütareke ve Milli Mücadelede Döneminde Osmanlı Ekonomisi ve İzmir", **1885-1985 Türk Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 21-23 Kasım 1985**, s. 137; Şevket Süreyya Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, s. 147.

rumlardaki gemilerin onarımına ağırlık veriyordu. Böylece, sefere konulan gemi tonajlarında yıldan yıla belirgin artışlar görüldü. 1923 yılında verilen rakam, bir yıl sonra, yani 1924 yılında, neredeyse bir kat artarak, 57.830 tona ulaştı. Gemilerin toplam safi tonalitesi 1925 yılında 68.901, 1926 yılında ise 76.507'ti.¹⁴⁰¹

5.6.3. Kabotaj Yasası

Türkiye yalnız taşıma hakkına sahip çıkmaya çalışmıyordu. Bunun yanı sıra, nehirler, göller, Marmara havzası ve boğazlarda, bütün karasularında ve karasularına eklenen körfez, liman, köy gibi yerlerdeki her türlü ticari değeri olan denizle ilgili konulara da sahip çıkıyordu. Bu sözü edilen alanlardaki vapur, romorkör, istimbot, motorbot, mavna, salapurya, sandal, makine, yelken, kürek ile donatılmış deniz taşıtları, tarak, prizman, maçuna, algarine, şat ve her türlü taşıma araçlarının işletilmesinde de bu hakkı Türklere veriyordu. Su dubaları, limbo, kurtarma gemileri ve şamandıraları, sal gibi taşıma araçları bulundurmak ve bunlarla gidip gelmek ve taşımacılık yaparak, ticaret etkinliğinde bulunmak hakkı, artık Türk yurttaşlarınınındı.¹⁴⁰² Yine kara sularında balık, istiridye, midye, sünger, inci, mercan, sedef gibi değerli maddelerin yanı sıra; kum, çakıl gibi satılması hakkı onlara geçiyordu. Gerek deniz yüzeyinde gerekse denizin içinde bulunan kaza yapmış gemiler ile terk edilmiş enkazların çıkarılması, kurtarılması, dalgıçlık, arayıcılık, kılavuzluk, deniz bakkallığı ve bütün Türk deniz taşıma araçları içinde de kaptanlık, çarkçılık, kâtiplik, tayfalık ve amelelik görevleri Türklere veriliyordu. Rıhtım ve iskele hamallığı ve bütün deniz esnafılığı da Türklerin üzerinde bulunan bir haktı.¹⁴⁰³

Görülen o ki Türkiye artık son adımını atmaya hazırdı. O tarihlerde Seyri Sefain yönetimi yoğun biçimde gemi satın almayı sürdürüyordu. Avrupa'dan aldığı iki yeni geminin, Nisan 1926'nın son günlerinde İstanbul Limanı'na gelmesi bekleniyordu. Ayrıca yöneticiler, iki ayrı geminin daha satın alınması için görüşmelere başlamışlardı.¹⁴⁰⁴

Türkiye'nin ulusal kararlılığını ortaya koyması ve önemli adımlar atması gerekiyordu. Konu 26 Haziran 1924 tarihli Bakanlar Kurulunda ele alındı. Ticaret Genel Müdürlüğü Türkiye'de Lozan Antlaşması'nın getirdiği yeni koşullar çerçevesinde, Türkiye'nin denizcilik sektörü ve sorunları üzerine bir rapor hazırlamıştı. Toplantının konusu, bu raporda değinilen konuları gözden geçirmektir. Özel ve devlete bağlı işletmelerin elinde bulunan gemiler, şilepler, römorkörler ile ilkel iskeleler ve limanlar arasında yükleme yapıp, mal ve insan taşıma işinin altından kalkamayacağı biliniyordu. Bu nedenle, Lozan'la

1401 BCA, 030/01-108/682/1.

1402 TBMM Zabıt..., Devre II, İçtima 87, C 24, s. 145.

1403 TBMM Zabıt..., Devre II, İçtima 87, C 24, s. 146.

1404 TBMM Zabıt..., Devre II, İçtima 87, C 24, s. 145.

kabotaj hakkının tam olarak kullanılacağı süre arasında bir geçiş dönemine gereksinim vardı. Bu dönemde dengeli bir yol ve sağlam bir yöntem izlenilmesi kaçınılmazdı.¹⁴⁰⁵ Böylece yabancı gemi işletmeleri ile Ticaret Bakanlığı uzmanları arasında altı ay süren müzakereler gerçekleştirildi.¹⁴⁰⁶

Bu görüşmelerde varılan kararlara göre, yabancı gemiler Türkiye kıyılarında çalışırken, Türk madeni ve kömürünü kullanacaklardı. Gemi çalışanları Türk uyruklu kişilerden oluşacaktı. Türk ürünlerinin dış pazara taşınmasında indirim uygulanacaktı. Yabancı bandıralı gemiler üç ayda bir etkinliklerinin ayrıntısını gösteren istatistikler hazırlayacaklar ve bunu Ticaret Bakanlığı aracılığıyla hükûmete sunacaklardı. Yine küçük iskelelerin olduğu yerlerde de yabancı işletmeler hizmet vereceklerdi. Gemi talimatları aynı zaman Türkçe olarak da ilgili yerlere asılacaktı. Türkiye bu gemilerde denetleme yapma yetkisine sahipti.¹⁴⁰⁷

Bu geçici dönem, Kabotaj hakkının tam olarak ele alınmasıyla bütünüyle ortadan kaldırıldı. 19 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen 815 Numaralı yasa ile *Türkiye Sahillerinde Nakliyat-ı Bahriye (Kabotaj) ve Limanlarla Kara Suları Dâhilinde İcra-ı Sanat ve Ticaret Hakkında Kanun* yayımlanarak yürürlüğe girdi.¹⁴⁰⁸ Bu yasa ile Türkiye kıyılarında yük ve insan taşıma bütünüyle Türk sancağı taşıyan gemilere ve diğer deniz taşıtlarına verildi. Yabancı gemiler ancak yabancı ülkelerden almış oldukları yolcu ve malı Türk limanlarına taşıyabilirlerdi. Türk limanlarından yabancı limanlarına gidecek yolcu ve malı da alabilirlerdi. Nehirler ve göller ile Marmara havzasındaki boğazlarda bütün kara sularıyla kara sularına bağlı bulunan körfez, liman, koy ve benzeri yerlerde gemi, römorkör, istimbot, mavna, salapurya, sandal, kayık, makine, yelken, kürek ve benzeri taşıma araçları ile maçuna, algarina, şat ve her tür taşıma ve su dubaları, limyo, kurtarma araçları ve benzeri şamandıra, sal gibi sabit ve hareketli araçları bulundurmamak, bunlarla deniz yüzeyinde gidiş geliş ve taşımacılık yapmak hakkı bütünüyle “Türk tebaasına munhasır”dı.¹⁴⁰⁹ Yine kara sularında balık, istiridye, midye, sünger, inci, mercan, sedef, kum, çakıl gibi deniz yüzeyinde bulunan ticari değeri olan ürünleri arayıp bulmak ve çıkarmak Türklerin hakkı sayıldı. Deniz kıyısında kazaya uğrayan gemi ve diğer taşıma araçlarının kurtarılması için dalgıçlık, arayıcılık, kılavuzluk, deniz bakkallığı Türklere ait oluyordu. Bütün deniz taşıtlarındaki kaptanlık, çarkçılık, kâtiplik, tayfalık ve amelelik gibi iskele ve rıhtım hamallığı ile bütün deniz esnafılığı görevlerinin yerine getirilmesi de Türklere verildi. Aynı yasa, buna uymayacak yabancı işletmeci, denizci ve gemicilere işledikleri

1405 Söz konusu rapor için bk. **BCA**, 030.18.01.01/010.31.20.

1406 **BCA**, 030.18.01.01/010.31.20.

1407 **BCA**, 030.18.01.01/010.31.20.

1408 **Düştur**, 3. Tertip, C VII, s. 759.

1409 Aynı yasa, 1 ve 2. maddeler; **age.**, s. 759.

suçun derecesine göre ceza yaptırımını da getiriyordu.¹⁴¹⁰

Kabotaj, genç Türkiye Cumhuriyeti için yaşamsal önem taşıyan ekonomik bağımsızlığın en önemli boyutlarından birini oluşturan büyük bir bayramdı.

Genç Türk Cumhuriyeti'nin Lozan'da kazandığı büyük zaferlerden biri olan Kabotaj hakkının kazanılması üzerine, tanzim edilen Kabotaj Kanunu 1 Temmuz 1926 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Bu günden itibaren limanlarımız arasındaki ulaştırma ve taşımacılık, yalnız, Türk vapurlarıyla yapılacak ve şimdiye kadar geçici olarak bu haktan yararlanan ecnebi vapurları bundan sonra Türkiye limanları arasında yük ve yolcu taşıyamayacaklardır. Kabotaj hakkının uygulamaya sokulması nedeniyle millî gemicilik, lazım gelen önlem ve düzenlemeleri bütünüyle yerine getirmiştir. Limanlar arasında ulaştırma ve taşımacılığın hiçbir olağanüstülük göstermeksizin, eskisi gibi devamı için, vekâletimiz azami dikkat ve özen gösterecektir. Vapur tarifelerinde hiç bir artış söz konusu olmayacaktır. Kanunun tersine hareket edenler için şiddetli hükümlerin uygulanmasına karar verilmiştir.¹⁴¹¹

Kanunla Türk denizciliği yeni bir sürece girmişti. Artık kabotaj hakkı Türk bayrağı taşıyan gemilerin olmuş, Türkiye yüzyıllardır süren ve ulusal egemenlik nedeniyle kendisinde olması gereken hakkı elde etmişti. Lozan Sözleşmesi'ne eklenen özel madde gereğince; Türk limanlarında dokuz yabancı kumpanyaya verilen; ancak zaman içinde daraltılan ve sınırlamalar getirilen, iki buçuk yıl süreyle sınırlandırılmış olan kabotaj izni, bu tarihten itibaren, artık kaldırılmıştı. Türk kıyılarında yolcu ve eşya taşımacılığı bütünüyle millî kumpanyalara verilmiş oluyordu. Bu tarihle birlikte, "Türk ticaret-i bahriyesi" yıllarca süren ağır yabancı rekabetini bir anda ortadan kaldırmıştı. Bu, yeni Türkiye'nin idealist önderleri ile halkının başarısıydı. Bu gün ve bu tarih, Türk denizciliği ve Türk denizcileri için çok özel bir anlam taşıyordu. Bu, bir zafer ve bayramdı. Bu nedenle, Türk denizcileri kendi bayramları için haklı bir sevinç duyuyorlardı.¹⁴¹²

Türkiye kabotaj hakkını eline aldığı anda, Türkiye'de devlete ait deniz işletmelerinin yanı sıra, özel işletme ve kişilere ait gemiler de bulunuyordu. En büyük denizcilik kuruluşu Seyri Sefain'di. Bunun yanı sıra; 15 kadar da özel işletme, yük ve insan taşıma işiyle uğraşıyordu. Bir ya da iki gemisi olan kimi Türk ve gayrimüslim yurttaş da Türk sularında gemi işletmekteydiler. Özel işletmeler arasında en çok adını duyurmuş olanlar; Sadıkgadeler, Yelkencizadeler, Belozbelas ve Benjamin Vapur Şirketi; Kocaeli Şirketi, Küçük Alemdaradeler, Kalkavanzadeler, Yeni Türkiye Şirketi, Mustafa Cemal Sey-

1410 Age., s. 759.

1411 Milliyet, 1 Temmuz 1926.

1412 Milliyet, 1 Temmuz 1926.

ri Sefain İdaresi, Hüdavendigar Şirketi, Karadeniz Şirketi idi. Hantalzadele-
rin toplam 2, Naim Vapur İdaresi, Karadeniz Millî Vapur Acenteliğinin ve
Tonbulzadeler ve Topalzadelerin birer vapurları vardı. İngiliz Hüseyin ve
Şürekâsı, Grevamyan, Hacı Sami Bey, Hasan Mahdumları, Ali Haydar Bey
ve Şürekâsı, Yağlı Halil, Ahmet Salim Beylere ait gemiler de Türk sularında
seyrediyorlardı.

Bunlardan hacim ve yük taşıma kapasitesi olarak en büyüğü 5.071 ton
hacim istiaabında Gülcemal vapuruydu. Sonra sırasıyla; Akdeniz, Karadeniz,
Reşit Paşa, Cumhuriyet, Kızılırmak ve Mahmut Şevket Paşa vapurları gel-
mekteydi. Bunlardan ayrı olarak, ikinci ve üçüncü sınıf vapurları da vardı.¹⁴¹³

Türkiye Seyri Sefain İdaresi, Türkiye'nin en büyük gemi işletmesiydi.
1843 yılında kurulan Fevaid-i Osmaniye Şirketinden doğmuş, 1910 yılında
adı Osmanlı Seyri Sefain İdaresi olmuştu. Ulusal Kurtuluş Savaşı günlerinde
yaptığı posta seferleriyle askerî personel ve silah taşımıştı. Cumhuriyet Dö-
nemi'nde adı, Türkiye Seyri Sefain İdaresi adını aldı. O günlerde idarenin
gemi sayısı; 15'i yük, 6'sı yolcu olmak üzere 21 kadardı. Seyri Sefain; 1924
yılında Ticaret Vekâletine bağlanmış, 1925 yılında yeniden düzenlenmiş ve
bir yönetim kurulu oluşturulmuştu. İdare; nakliyat, acentecilik, römorkörcü-
lük, kılavuzculuk görevlerini üstlenmişti ve komşu kıyılar taşımacılığında
etkiliydi. İstanbul, Adalar, Yalova hatları ile Marmara, İstanbul-İzmir ve İst-
anbul-Zonguldak hatlarında taşımacılık yapıyordu. Yine, uzak hatlarda da
Karadeniz, Ege ve Akdeniz'deki tüm limanlara gemi kaldırıyordu.¹⁴¹⁴ Seyri
Sefain o dönemde İstanbul'da yapılan römorkçülük hizmetinin %30 kadarını
üstlenmişti. Bu hizmet uzun yıllar yabancı sermayeli şirketler eliyle yapı-
lıyordu.¹⁴¹⁵ Tüm kılavuzluk hizmetleri de artık bu idareye geçmişti; ancak bu
konuda kimi zorluklar görülüyordu. Elde yeterli kılavuz yoktu. Bu da önem-
li bir güçlük yaratıyordu. Bu nedenle, kılavuz yetiştirilmesi gerekmekteydi.
Üstelik Seyri Sefain İşletmesinin bu işi üstlenebilmesi için henüz alt yapısı,
araç gereci yeterli değildi. Buna dönük bir organizasyonu yoktu. Bu nedenle;
işletme ilk aşamada yalnız Boğazlar ve İstanbul, İzmir limanlarında kılavuz-
luk yapabilmış, öteki yerlerde bu hizmetler aksamıştı.¹⁴¹⁶

Kabotaj'a yöneldiğinde, Seyri Sefain yönetimine ait vapurlardan en
önemlilerinin adları şunlardı: Akdeniz, Gülcemal, Karadeniz, Reşit Paşa,
Cumhuriyet, Kızılırmak, Mahmut Şevket Paşa, Zonguldak, Mersin, Marm-
ara, Gülnihal, Antalya, Çanakkale, Gelibolu, Kocaeli, Nimet, Yüzbaşı Murat
Bey, Miralay Nazım Bey, Ereğli ve Alemdar adında 20 kadar vapuru vardı.

1413 **Milliyet**, 1 Temmuz 1926.

1414 **Agt.**, s. 41; Mustafa Hergüner, **Cumhuriyetimizin Başlangıç Yıllarındaki Denizci-
liğe İlişkin Bir İnceleme (1923-1930)**, İstanbul 2003, s. 124.

1415 **Agt.**, s. 41; Hergüner, **age.**, s. 124.

1416 Hergüner, **age.**, s. 125-126.

Bunların en büyüğü, 3.161 tonla Akdeniz'di ve ona en yakın olanı Mahmut Şevket Paşa 1714; en küçüğü de Ereğli; 51 tondu. Vasatî bir hesap ile bütün bu vapurların toplam tonajı, 29.000'di. Bu vapurlar limanlar arasında yolcu, yük ve hayvan taşıyorlardı. Seyri Sefain İdaresinin vapurlarıyla Türk ticari gemilerinin adedi, irili ufaklı elli parçadan yukarıdaydı. Gelecekte, gereksinimler artacaktı. Gereksinimler arttıkça, ticaret gemilerini işletenlerin bu alana yeni sermayeler yatırması gerekecekti.¹⁴¹⁷

Kabotaj Yasası, Türk denizciliğinin millî bir karakter almasında çok önemli rol oynamış temel bir metindir. Bağımsızlığını askerî alanda kazanmış olan Türkiye'nin ekonomik alanlarda da bağımsız olabilmesi için bilinçle alınmış kararların sonunda çıkarılarak, yabancıların Türk kıyılarında deniz ticareti, taşımacılığı ve ulaştırma hizmetlerinin bütünüyle yerli sermayeli işletmelere bırakılması sonucunu getirmiştir. Bu yasal düzenlemeye kadar ülke sınırlı olanaklarıyla çok sayıda gemi satın alarak ve onlara Türk Bayrağını çekerek, ticari gemi filosunun kapasitesini hızla çoğaltmıştır. Böylece 1926 yılında çıkarılan Kabotaj Yasası ile bu eylemli duruma yasal bir zemin de oluşturulmuş; adeta sivil Türk denizciliğinin önü açılmıştır. Bu yasal düzenlemeden sonra ardı ardına alınan kararlarla, belli alanlardan yabancıların yararlanması bütünüyle yasaklanmıştır. Türk işletmelerinin canlanmasına uğraşarak, uluslararası rekabet ortamı yaratmak için ilk ve önemli adımlar atılmıştır. Daha da ötesi, Türk gemileri Türk bayrağını taşıyarak, kendi limanları arasında taşımacılık ve ulaştırma hizmetlerini yerine getirmiş; ülke sermayesinin böylelikle ülke dışına akışının da önü alınmış ve o günden beri "Kabotaj Denizcilik Bayramı" olarak kutlanmaya başlamıştır.

5.7. Mülki İdari Teşkilatındaki Değişiklik ve Düzenlemeler*

Türkiye Cumhuriyeti mülki idare sistemi yapı ve kültür olarak Osmanlı mülki idare sisteminin bir devamı niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nde bozulan sisteme çare arayışları çerçevesinde önce mevcut sistemin revize edilmesi yani aksayan yönlerinin düzeltilmesini yoluna başvurulmuştur. Ancak beklenen etki sağlanamayınca, dönemin dış aktörlerinin de etkisi ile çeşitli alanlarda radikal değişikliklere gidilmiş ve Tanzimat Dönemi'nden itibaren Batı kaynaklı düzenlemeler ve buna bağlı olarak çeşitli kurumlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Mülki idare teşkilatı da bu süreçte Fransız taşra yönetim sistemi örnek alınarak yeniden düzenlenmeye başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş dönemlerinin mülki yönetim yapısı ile Tanzimat ve yıkılış devirleri mülki yönetim yapısı birbirinden oldukça farklıdır. Tanzimat'a kadar Abbasi ve Selçuklulardaki iktâ sisteminin

1417 Yeni Ses, 3 Temmuz 1926.

* Doç. Dr. Yusuf Pustu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ypustu@yahoo.com.

geliştirilmiş bir uygulaması olan tımar sistemi ve buna dayanan eyalet örgütlenmesi¹⁴¹⁸ mülki idare sisteminin esasını oluşturmaktadır. Osmanlı mülki idare sistemi; eyalet, sancak, kaza, nahiye ve köyden oluşan bir yapıya sahiptir. Merkeze sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber beylerbeyi eyaletlerde, sancak beyi sancaklarda, çok geniş yetkilere sahiptir ve hem mülki amir hem de askerî yetkilidiler. Osmanlı Devleti çok geniş alanlara yayıldığı, çok farklı etnik, kültürel ve coğrafi özellikler gösterdiği için eyaletlerin ve sancakların teşkilat yapılarında ve işleyişinde yerel esneklikler bulunmaktadır.¹⁴¹⁹ Bu yapı Osmanlı'nın yüzyıllar boyu çok geniş bir coğrafyayı içine alan mülki idare örgütlenmesinde başarı ile uygulanmıştır. Ancak zamanla toprağa sıkı sıkıya bağlı bu mülki yönetim sisteminde aksaklıklar ortaya çıkmıştır. Bu aksaklıkları gidermek için birçok çalışma yapılmış fakat tam anlamı ile başarı sağlanamamıştır.

19. yüzyılda aksaklıklara çare arayışları çerçevesinde taşra yönetiminde Fransa'dan referans alınan vilayet sistemi uygulanmaya başlamıştır. Taşra yönetiminde Fransız vilayet yönetimi doğrudan doğruya devlet yönetimine aktarılmış ve bu sistem 19. yüzyılda taşra ile ilgili yapılan birçok düzenlemenin de temelini oluşturmuştur. Bu temel üzerinde inşa edilen mülki idare sistemi Türkiye'de üniter devletin en önemli uygulama araçlarından biri haline gelmiştir. İl, ilçe ve bucaklardan oluşan mülki idare sistemi, merkeziyetçi Osmanlı yönetiminin gelenekleriyle de bağdaştırılan Fransız yönetim biçiminin bir uyarlaması olarak yüzyılı aşkın bir süredir, taşra sistemine hâkim olmuş bir yönetim sistemidir.¹⁴²⁰

Mülki idare, modern devletin tek bütünleşik ulusal piyasa ile tekdüzelendirilmiş siyasi mekânını gerçekleştirme yöntemlerinden birisi olarak üniter devletlerin taşra mekanizmasını oluşturmaktadır.¹⁴²¹ Diğer bir ifade ile ülke topraklarında yönetsel amaçlarla oluşturulmuş; il, ilçe vb. alt birimlerin merkezin ajanları eliyle yönetilmesi eylemi ile bu yönetim faaliyetine ilişkin mevzuat ve bunu gerçekleştiren personelden oluşan yönetim kümesidir.¹⁴²²

Türkiye'de devlet idari örgütü büyük ölçüde merkezde toplanmakla birlikte bu örgüt çevreye doğru genişlemektedir. Bu yapı içerisinde merkezden

1418 Bekir Parlak, Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Yönetimi ve 19. Yüzyıldaki Değişim Süreci, **Yeni Türkiye**, S 3, Ankara 2001, s. 467.

1419 Hüseyin Özdemir, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yay., İstanbul 2001, s. 74.

1420 Ziya Çoker, **Mülki Yönetim ve Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma**, Türk İdareciler Derneği Yay., Ankara 2003, s. 41.

1421 Örsan Akbulut, "Küresel Dönemde Ulus Devlet ve Mülki İdari Yapılanma", **İdarecinin Sesi**, Ankara, Ocak-Şubat 2011, s. 35.

1422 Ömer Bozkurt-Turgay Ergun-Seriye Sezen, **Kamu Yönetimi Sözlüğü**, TODAİE Yay., Ankara, 1998, s. 176.

yönetim ve yerel yönetim kuruluşları dengeli bir biçimde birleştirilerek oldukça “ılımlı veya hafifletilmiş bir merkezden yönetim sistemi” kurulmuştur.¹⁴²³ Merkezden yönetim sisteminin aracı olan mülki idare, genel yönetim, kendisine verilmiş olan temel görevleri yapabilmek ve bunları halka ulaştırabilmek için taşraya doğru örgütlenmiş yapısını ifade etmektedir. Genel yönetimin taşra örgütlenmesi mülki idare bölümleri ve bölge kuruluşları olmak üzere iki ana kümede toplanmaktadır. Mülki idare bölümleri, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile düzenlenmiş olup, bu kanuna göre ülke illere, iller ilçelere, ilçeler bucaklara ayrılmıştır. Bu idare birimlerinin başında mülki idare amirleri bulunmaktadır.¹⁴²⁴

Üniter devlet yapısını benimsemiş Türkiye Cumhuriyeti’nde, bu yapının gereği olarak mülki yönetim sistemi benimsenmiştir. Cumhuriyetin mülki yönetim sisteminin temelleri Osmanlı Dönemi’nde Tanzimat reformları ile atılmıştır. Cumhuriyet yönetimi bu reformların temelini oluşturduğu yapının üzerine zamanın ihtiyaçları ve şartlarına göre yaptığı düzenlemelerle yürütme gücünü taşrada kullanmıştır. Bu çalışmada Türkiye’de yürütme gücünün taşradaki kurumsallaşmış aracı olan mülki yönetim sistemi, tarihsel gelişim süreci içerisinde işlevsel dönüşümü ile birlikte ele alınmaktadır.

Tarihsel arka planda, Tanzimat Dönemi’nde mülki idareye bakıldığında; mülki idare sistemini anlamak için Osmanlı örgütlenmesinin yapısal temellerini oluşturan toprak sistemini iyi kavramak gerekmektedir. Çünkü Osmanlı yönetim sistemi miri toprak rejimine dayalıdır. Toprak sisteminin iyi işlediği dönemlerde taşra yönetim mekanizmasında aksamalar olmamış, ancak zamanla toprak sisteminin bozulmasıyla yönetim yapısı da bozulmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda yönetim kurumunun ve tımar sisteminin çöküşünden sonra taşra idaresinde reform çalışmaları başlamış ve bu konuda çok sayıda düzenleme yapılmıştır.

Bu düzenlemelere zemin hazırlayan 1856 tarihli Islahat Fermanı ile öngörülen vilayet idare sistemi ilk olarak 1861 yılında çıkarılan nizamname ile Cebel-i Lübnan’da uygulamaya konulmuştur.¹⁴²⁵ Lübnan’da yaşanan karışıklıklar neticesinde, dış devletlerin de (İngiltere ve Fransa) müdahalesi ile hükümet, bölgedeki egemenliğini korumak için Lübnan’a 1861 yılında özerk statü vermek durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan “Cebel-i Lübnan Nizamnamesine” göre, Cebel-i Lübnan, başkentten tayin edilecek Hristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilecek ve bu mutasarrıfın başkanlığında

1423 Hamza Eroğlu, **İdare Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 1985, s. 145.

1424 Şeref Gözübüyük, **Yönetim Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 99.

1425 İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, İstanbul 2010, s. 497

Lübnan'daki etnik kesimlerin temsilcilerinden oluşan bir meclis görev yapacaktır. Cebel-i Lübnan'a verilen ayrıcalıklı statü, bazı endişeler dolayısıyla Babialiyi yeni arayışlara sevk etmiş ve 1864 Vilayet Nizamnâmesi bu kaygı ve arayışların bir neticesi olarak yürürlüğe konmuştur.¹⁴²⁶

Cebel-i Lübnan Nizamnamesi, Osmanlı taşra yönetiminde “adem-i merkeziyetçilik”in ilk örneğidir.¹⁴²⁷ Daha sonra 8 Ekim 1864'te yayımlanan Tuna Vilayet Nizamnamesi ile Tuna eyaletinde de vilayet uygulamasına geçilmiştir. 1864 yılında Mithat Paşa tarafından; eyalet idaresi yöntemlerini ele almak için oluşturulan özel bir komisyon tarafından Fransa'nın “Departman” sisteminden hareketle¹⁴²⁸ bir nizamname hazırlanmış ve bu nizamname 8 Kasım 1864 tarihinde Heyet-i Vükela tarafından onaylanıp; padişahın iradesi ile yürürlüğe girmiştir. Mülki idare sistemini ete kemiğe büründüren temel belge, 1864 yılında çıkartılan Vilayet Nizamnamesidir.¹⁴²⁹ Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde taşra yönetiminin çağdaşlaştırılması konusunda atılan en önemli adım 1864 Vilayet Nizamnamesi olarak görünmektedir.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti; vilayet, liva (sancak), kaza ve karye (köy) olmak üzere yeni idari birimlere ayrılmıştır. Bu Nizamnameye göre, Osmanlı Devleti'nde vilayet yapılanması esas birim olup, başında vali bulunmaktadır. Sancakta mutasarrıf, kazada kaymakam, köyde ise muhtar görev yapmaktadır. Halk tarafından seçilen muhtar dışındaki yöneticiler, doğrudan merkezden padişahın atadığı memurlardır.¹⁴³⁰

Nizamnamenin olumlu etkilerinin görülmesi üzerine, 1867 yılından itibaren Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ile vilayet sistemi bütün ülkede uygulanmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde bu nizamnamelerle Osmanlı Devleti'nde 27 vilayet ve 123 sancak oluşturulmuştur.

Taşra yönetimini dönüştüren 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra, 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi vilayet yönetiminde birtakım değişiklikler getirmiştir. Bu Nizamname her şeyden önce çeşitli memur ve meclislerin yetkilerini tanımlamak ve 1864 nizamnamesinin belirsiz nokta-

1426 Bilal Eryılmaz, **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yay., İstanbul 1997, s. 47

1427 Cenk Reyhan, “Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi”, **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, 2006/1, s. 172.

1428 Roderic H Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, C 1, Çev. Osman Akınbay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 167.

1429 İlber Ortaylı, “Türkiye'de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi”, **Türkiye'de Mülki İdare Amirliği Sistem ve Sorunlar**, Ed. Kurthan Fişek, TİD Bilimsel Araştırma Dizisi 1, Ankara 1976, s. 19.

1430 Nazım Kartal, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C 4 S 1, Malatya, İlkbahar 2013, s. 9.

larını açıklığa kavuşturmak amacıyla oluşturulmuştur.¹⁴³¹ Bu değişikliklerin en önemlisi “nahiye” adı altında yeni bir birim kurmuş olmasıdır. Nizamname nahiye, kaza ile köy arasında bir kademe olarak (köyler ya da çiftlikler topluluğu) tanımlanmıştır.

1871 Nizamnamesi vilayet idarelerini merkezin bir parçası olarak görmüş ve 1864 Vilayet Nizamnamesi’ne göre merkeze daha fazla ağırlık vermiştir.¹⁴³² Merkezi idarenin temsilcisi olarak vali, vilayet sisteminin genel yöneticisidir ve valinin yanında mülki idare sistemi içinde daha önce olmayan vali muavinliği oluşturulmuştur.

1871 Nizamnamesi valiye, vilayet ve alt yönetim kademelerinin birimleri üzerinde daha geniş yetkiler tanıyarak yerel yönetime bütünlük ve serbestlik kazandırmıştır.¹⁴³³ 1864 Nizamnamesi’nden farklı olarak mahalle ve köy yönetimlerini merkezîyetçi bir şekilde yeniden düzenlemiştir. Örneğin muhtarın memuriyetini kaymakam onaylamaktadır.¹⁴³⁴ Bunun yanında Nizamname, genel meclislerin görüşüp karara bağlayacakları iş ve konuların sayısını ve kapsamını da genişletmiştir.

Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi ile başlayıp 1871 Vilayet Nizamnamesi ile devam eden yapının en önemli özelliklerinden birisi; vilayet yönetiminde ortaya koyduğu iki meclisli yapısıdır. Vilayet yönetimine benzer olarak livalarda aynı şekilde liva idare meclisi, kazalarda kaza idare meclisi oluşturulmuştur.

Vilayet yönetiminde, valinin başkanlığında sürekli olarak toplanan vilayet idare meclisinde tabii üyeler ve seçimle gelen üyeler olmak üzere iki tür üye bulunacaktır. Tabii üye olarak; hâkim, mektupçu, defterdar, hariciye memuru ve müftü ile gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri yer alacak; seçimle gelen üyeler olarak ahali tarafından belirlenen iki Müslüman ve iki gayrimüslim üye vilayet idare meclisinde yer alacaktır.

Vilayet idare meclisi; mülki, zirai, ticari vb. konularda görüş bildirir, hukuki sorunlara karışamazdı. Bu meclisin görevi valilerin yetkilerini kısıtlamak yerine yönetime yardımcı olmaktı. Bu meclislerin görevleri karar alma ve danışma olarak ikiye ayrılmaktadır. Meclis idari anlaşmazlıkları çözme ve memurlara disiplin cezası verme hakkına sahipti. Ayrıca maliyeye, bayındırlığa ve miri mallara ait konularda görüşme yapıp karar alıyordu. İlti-

1431 Muzaffer Sencer, **Türkiye’nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 80.

1432 Ahmet Apan, **Türkiye’de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 83.

1433 Sencer, *age.*, s. 80.

1434 İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda Mahalli İdareler**, TTK, Ankara 2000, s. 61.

zam işlemlerinde mukaveleleri inceler; ancak hukuki işlere ve yargı alanına asla müdahale edemezdi.¹⁴³⁵ Vilayet idare meclisi liva ve kazaların daire ve meclislerinin kararlarını, faaliyet ve giderlerini kontrol ediyordu. Vilayette verginin salınması ve toplanması konusunda da görevliydi. Ancak bunun için Meclis-i Umuminin ve Babıalının onayını alması gerekiyordu. Vilayet idare meclisi ancak valinin gündeme getirdiği konuları görüşebiliyordu.

Vilayet idare meclisinin dışında bir de Vilayet Umumi Meclisi bulunuyordu. Vilayet kanunu ile her vilayette bir genel meclis (meclis-i umumi) kurulmuştur. Bu meclis yılda bir defa toplanan danışma organı niteliğinde bir meclistir. Genel meclis her sancaktan seçilen dört temsilci ile her sancaktaki kazaların seçimle gelmiş üyelerinin seçtikleri iki Müslüman ve iki gayrimüslimden oluşmaktadır. Bu Meclis bayındırlık hizmetlerini, vergileri, zabıta, tarımı ve ticareti tartışmaya yetkili kılınmıştır. Ancak Padişahın onayı olmadan meclisin hiçbir kararının uygulanamıyor olması danışma organı niteliğini göstermektedir.¹⁴³⁶

1864 Vilayet Nizamnamesi ve 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile yeni idari düzen yaygın biçimde taşrada denenmiş ve 19. yüzyıl boyunca yürürlükte kalmıştır. Bu nizamnameler ile vilayette valilerin, livada mutasarrıfların, kazada kaymakamın yanında idare meclisleri kurulmuş, vilayet yönetimine yeni bir iş bölümü getirilmiştir. Bu iş bölümünün esaslarını belirlemek amacıyla 21 Şubat 1876 tarihinde, “İdare-i Umumiye-i Vilâyât Hakkında Talimat” adıyla yapılan düzenleme ile vilayet yönetiminde 1864 ve 1871 Nizamnamelerinin uygulamaya yönelik eksiklikleri giderilmiştir. Tanzimat döneminde 1864 ve 1871 Nizamnameleri, 13 Mart 1329 (26 Mart 1913) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkati'nin 148. maddesiyle her ikisi de resmen yürürlükten kaldırılana kadar birlikte uygulanmıştır.¹⁴³⁷

Osmanlı taşrasında devleti çok yönlü bir biçimde var eden bu nizamnameler, idari sağlamlaştırmanın bir parçası olarak diğer yasal düzenlemelerin uygulanabilmesi için gerekli hukuksal, yönetsel altyapıyı (maddi zemini) oluşturmuştur. Doğrudan düzenlediği içerikten daha fazla anlam ve önem taşıyan nizamnameler, devletin merkezi ve taşra örgütlenmesi açısından köklü bir anlayışı, form değişikliğini yansıtmaktadır.¹⁴³⁸

1435 Ortaylı, **Türkiye Teşkilat...**, s. 47.

1436 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara 2011, s. 28.

1437 Kemal Gözler, “Osmanlı Mülkî İdare Sistemi Üzerinde Fransız Etkisi: 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri Fransa'dan mı İktibas Edilmiştir?”, **Amme İdaresi Dergisi**, C 52, S 1, s. 7.

1438 Koray Karasu, “İdarenin Mülk ile Bağının Kurulması Mülkileşmesi”, Ed. Erkan Turan, Selim Çapar, **1864 Vilayet Nizamnamesi**, TODAİE Yay., Ankara 2015, s. 363.

23 Aralık 1876'da kabul edilen Osmanlı Devleti'ndeki ilk Anayasa olan 1876 Kanun-i Esasi'nde, taşra yönetimine ilişkin konular ayrı bir bölümde ele almıştır (madde 108-122). 1876 Kanun-i Esasi'nin 108-112. maddeleri "vilâyât" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda; vilayetlerin idaresi, yetkileri, görev ve sorumluluklarına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Vilayet yönetimi Tevsi-i Mezuniyet (yetki genişliği) ve Tefrik-i Vezaif (görevler ayrımı) ilkelelerine göre düzenlenmektedir.¹⁴³⁹

1876 tarihli Kânun-i Esasi'de taşra yönetimi ile ilgili düzenlemeler yapılrken; 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi'nin taşra idareleri ile ilgili düzenlemeleri temel alınmıştır. Daha önceki düzenlemelere benzer olarak 1876 Kânun-i Esasi'de mülki kademeler vilayet, liva ve kaza olarak sayılmış; ancak kuruluşları yönünden herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir. Bu birimlerin kuruluşları ve vilayet, liva ve kaza meclisleri ile genel meclislerin çalışma esaslarının özel yasa ile düzenlenmesi hükme bağlanmıştır.

1876 Kânun-i Esasi döneminde, 1877 yılında yeni bir Vilayet Nizamnamesi Tasarısı hazırlanmış, ardından Meclis-i Mebusan'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Ancak Âyan Meclisinde görüşülememiştir. Bu dönemde II. Abdülhamit'in Parlamentoyu dağıtması ile bu Nizamname tasarısı kalmıştır.¹⁴⁴⁰ 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından "Vilayet Kanunu" adında bir tasarısı hazırlanmıştır. Tasarısı görüşmeleri esnasında, Balkan Savaşı başlayınca Meclis tatil edilmiştir. 1913 yılında hükümet söz konusu tasarısı üzerinde bazı değişiklikler yaparak "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kânun-i Muvakkati" adıyla yürürlüğe konulmuştur.

1876 Kânun-i Esasi'ndeki düzenlemelere paralel olarak, 13 Mart 1913 tarihli ve 120 sayılı İdare-i Umumiye-i Vilayet Kânun-i Muvakkati vilayet yönetiminin genel çerçevesini belirlemiştir. Bu geçici kanun, ilin özel yönetimi ve ilin genel yönetimi olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Kanun ile vilayet yönetiminde merkeziyetçilik ve yerinden yönetim ilkeleri bağdaştırılmak istenmiştir.¹⁴⁴¹

Birinci kısmını vilayet genel yönetimine ayıran kanun vilayet yönetimine ilişkin, yetki genişliği ilkesini benimsemiştir. Vilayet genel yönetimine ilişkin, 1864 yılında oluşturulan vilayet yönetimin temel çerçevesi korumuştur. Ancak bunun yanında kanun, valileri güçlendirmiş, valiye yardımcı ol-

1439 Tevsi-i mezuniyet, merkezdeki yetkilerin vilayetlerde valiler tarafından kullanılabilmesi; tefrik-i vezaif ise merkezin yapması gereken işlerin bir kısmının taşradaki meclislere ve belediyelere devredilmesi anlamına gelmektedir.

1440 Recep Sanal, **Türkiye'de İllerin Yeniden Düzenlenmesi**, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 31.

1441 Sencer, **age.**, s. 95.

mak amacıyla vali yardımcılığı ve vilayet şube müdürlüğünü oluşturmuştur.

Merkezi idarenin vilayet düzeyindeki temsilcisi olarak örgütlenen vilayet genel yönetimi, bağımsız organlara ve bir tüzel kişiliğe sahip değildir. Vilayet genel yönetimini başında vali bulunur. Vilayetlerin merkez örgütü içinde danışma organı olarak bir “İdare Heyeti”ne¹⁴⁴² de yer verilmiştir. Bu heyet her bakanlığın vilayetteki temsilcilerinden oluşmaktadır.

İdare-i Umumiye-i Vilayet Kânun-i Muvakkati ile ikiye ayrılan vilayetin yönetiminde, vilayetin genel yönetiminin 1864 Nizamnamesi tarafından düzenlenen yapısı korunmuştur. Bu kanunun getirdiği en önemli yenilik vilayet özel idaresidir. Vilayet özel idaresini tanımlayan bu kanun, yerel hizmetlerin yürütülmesini yerel halkın seçimiyle oluşan vilayet yerel meclisine bırakmıştır.¹⁴⁴³ Yerel nitelikteki tüm hizmetler vilayet genel meclisleri sorumluluğunda vilayet özel idarelerine verilmiştir. Vilayet özel idaresinin tüzel kişiliğini, kendine has görev ve yetkileri ile mal varlığını belirleyen kanuna göre vilayet özel idaresinin organları şu şekildedir;

- a. Yürütme kararları alan, bütçe hazırlama yetkisine sahip olan ve yerel halk tarafından seçilmiş üyelerden kurulan vilayet Genel Meclisi,
- b. Meclis tarafından seçilen ve onun adına iş gören Vilayet Encümeni,
- c. Merkezin bir temsilcisi ve yürütme organı olmakla beraber, vilayet tüzel kişiliğinin başı ve yürütme organı olan validir.

Cumhuriyet öncesi dönemde mülki idareye yönelik yapılan düzenlemelerde 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi ile eyalet sisteminden vilayet sistemine geçiş sağlanmıştır. Vilayet sisteminin yasal dayanağını oluşturan 1864 Vilayet Nizamnamesi ile günümüz mülki yönetim sisteminin temelleri atılmış, 1867 Vilayet Talimnamesi ile vilayet sisteminin uygulama alanı genişletilmiş ve 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile vilayet sistemi taşrada uygulanmıştır. Bu düzenlemelerin ardından 1876 tarihli Kânun-i Esasi ile vilayetin yönetimi açısından “tevs-i mezuniyet” ile merkezi ve mahalli idareler arasında “tefrik-i vezaifi” ilkeleri benimsenmiştir. 1876 Kânun-i Esasi ile ortaya konulan yetki genişliği ve görev ayrımı ilkeleri doğrultusunda 26 Mart 1913 tarihli ve 120 sayılı İdare-i Umumiye-i Vilayet Kânun-u Muvakkati ile vilayet genel yönetimi ve vilayet özel yönetimi ayrılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi mülki idare sisteminin temeli büyük oranda Tanzimat reformları ile atılmıştır. Mülki idare sisteminin temelini oluşturan vilayet sistemi, yetki genişliği, görev ayrımı, vilayet meclisleri vb. düzenlemeler, Tanzimat devri reformlarının bir ürünüdür. Dolayısı ile Cumhuriyet, temel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki idaresi ve bürokrasisi üzerinde inşa

1442 Sencer, *age.*, s. 95.

1443 Halil Nadaroğlu, *Mahalli İdareler*, Beta Yay., İstanbul 2001, s. 194.

edilmiştir. Osmanlı ordusu subaylarının %93'ü ve kamu görevlilerinin %85'i, imparatorluğun çöküşünden sonra Türkiye'de kalarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin bürokratik yönetim geleneğinin temelini oluşturmuştur.¹⁴⁴⁴ Bu temeli oluşturan mülki idare, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne devraldıktan sonra, ulus devletin kurulması sürecinin en önemli araçlarından biri olmuştur.¹⁴⁴⁵

5.7.1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: Mülki İdarede Geçiş Dönemi

Mülki idareye yönelik Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan en önemli düzenleme, 20 Ocak 1921 tarihli ve 85 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur. Olağanüstü dönemde hazırlanan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmamıştır. 1876 Kanuni Esasi'nin, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile çelişmeyen hükümleri uygulanmaya devam edilmiştir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, vilayetler açısından oldukça demokratik düzenlemeler getirmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1913 İdare-i Umu-miye-i Vilâyât Kanun-u Muvakkati'nden daha öte bir özerklik anlayışına sahiptir. Vilayetler özerk yönetim birimleri kabul edilmiş, iç ve dış politika ile adli ve askerî örgütlenmenin dışında sağlık, eğitim, tarım ve bayındırlık hizmetleri halk tarafından seçilen vilayet meclislerine görev olarak verilmiştir.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, kuvvetler birliği ilkesini benimsemiş ve idare başlıklı 10. maddesinde taşra birimleri olarak il, kaza, nahiye ve köy sayılmıştır. Bu Kanuna göre; vilayette Büyük Millet Meclisinin vekili ve temsilcisi olarak yine meclis tarafından atanan bir vali bulunacak ve devletin umumi ve mahalli görevleri arasında sorun yaşandığında müdahale edebilecektir.¹⁴⁴⁶ Kazaların yönetimi yine Büyük Millet Meclisi tarafından atanacak ve valinin emri altında görev yapacak bir kaymakama verilmiş ancak kazalara tüzel kişilik hakkı tanınmamıştır.¹⁴⁴⁷ Vilayetlerde olduğu gibi nahiyelere de tüzel kişilik ve özerklik tanınmıştır.¹⁴⁴⁸ Nahiyelerin bir şûrası, bir idare heyeti bir de müdürünün olacağı,¹⁴⁴⁹ nahiye şurasının halk tarafından seçilecek üyelerden oluşacağı, idare heyeti ve nahiye müdürünün nahiye şurası tarafından seçileceği, nahiye şurası ve idare heyetinin kazai, iktisadi ve mali

1444 İlter Turan, "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim, Kemalist Dönem ve Sonrası", *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Ed. Burhan Aykaç, Şenol Durgun, Hüseyin Yayman, Yargı Yayınevi, Ankara 2003, s. 225

1445 Can Umut Ciner-Oral Karakaya, "Merkez-Yerel İlişkileri ve Mülki İdarenin Dönüşümü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 68, S 2, Ankara 2013, s. 69.

1446 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 14.

1447 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 15.

1448 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 16.

1449 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 17.

yetkileri kullanacağı ve nahiyelerin bir veya birkaç köyden ya da bir kasabadan oluşacağı¹⁴⁵⁰ hüküm altına alınmıştır.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun getirdiği bir yenilik de umumi müfettişlik¹⁴⁵¹ uygulamasıdır. Buna göre vilayetler ekonomik ve sosyal ilişkileri açısından birleştirilerek umumi müfettişlik kıtaları oluşturulacaktır.¹⁴⁵² Umumi müfettişlik, sınırları içerisinde asayişin temini, daire ve işlemlerin denetlenmesi, vilayetler arasında eşgüdüm sağlanması görevlerini yerine getirmek amacıyla kurulmaktadır.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 23. maddesine göre mahallî idarelerin hepsi, nahije de dâhil olmak üzere mıntıklarında buldukları umumi müfettişlerin denetimi altındadır. Bu yönü ile umumi müfettişlik, merkezi idarenin taşra örgütünü tamamlayan bir makam olarak görülmüştür. Ancak umumi müfettişlikler mülki idare birimleri arasında sayılmamıştır.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda vilayetlere geniş bir yetki alanı bırakılmıştır. Vilayet mahallî umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dâhili siyaset, şeri, adli ve askerî, umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve hükûmetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilayâtâ şamil hususât müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vazedilecek kavânin mucibince evkâf, medâris, maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nafia ve muavenet-i içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilayet şuralarının selahiyeti dâhilindedir".¹⁴⁵³ Bu madde ile vilayet idarelerine mahalli işlerin görülmesinde muhtariyet ve kaynak sağlanmıştır. Dolayısı ile mahallî hizmetlerin yürütülmesinde esas yetkili, vilayetin en önemli organı olan vilayet şûrasıdır. Vilayet şûrasının kararları da herhangi bir onaya tabi olmayacaktır. Vilayet icra yetkisini kendi içinden seçtiği, idare heyeti aracılığıyla ve onun adına icra amiri mevkiindeki vilayet şurası reisi aracılığı ile kullanacaktır.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun getirdiği idare sisteminde, valinin vilayet mahalli idaresi üzerinde söz sahibi olması istenmemiştir. Vilayet idaresinin yanında nahije idaresi de kazai, iktisadi ve mali yetkilere sahiptir ve bu muhtariyet organlarının seçim kaynağına dayanmaktadır. 1876 Kanuni

1450 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, 17-21.

1451 Umûmî Müfettişlikler, Türk idare tarihinde hayat bulmuş, ülkede yaşanan sosyoekonomik ve idari şartların getirmiş olduğu önemli siyasi ve idari yapılanmalardır. II. Abdülhamit devrinden 1952'ye kadar değişik isimler altında varlığını sürdürebilen müfettişlikler zamana ve şartlara göre "Umumi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, Genel Müfettişlik" gibi isimlerle adlandırılmışlardır. Erdal Aydoğan, "Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2004, s. 2.

1452 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 22.

1453 **1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 11.

Esasisi ile merkezileşmeye başlayan idari sistem, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile âdem-i merkeziyete yönelmiştir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda âdem-i merkeziyet asli ve geneldir. Bir ilke olarak âdem-i merkeziyet gerekli müesseselerle birlikte anayasada yer almıştır. Bu müesseseler; seçime dayalı organlardan oluşan tüzel kişilik, icrai karar alabilme ve uygulama yetkisi, bazı belirsizliklere karşılık, güçlü sayılabilecek bir muhtariyettir.¹⁴⁵⁴

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 1876 Kanuni Esasi'den çok farklı temellere dayanmakta; yeni bir Türk Devleti kurmakta, millî egemenlik ilkesini kabul etmektedir. Nihayet vilayet ve nahiyelerde halk idaresi, yani yerinden yönetim ilkesini kabul etmiştir.¹⁴⁵⁵

5.7.2. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Mülki İdare

Osmanlı Devleti'nde mülki yönetim ile ilgili gelişmeler Tanzimat'la başlamakla beraber, kısa bir dönem içinde önemli sayılabilecek bir birikim oluşturmuştur. Cumhuriyet idaresi, Osmanlı'nın özellikle taşra yönetim sisteminden oldukça istifade etmiş ve bunu ana kaynak olarak benimsemiştir. Osmanlı Devleti, Cumhuriyet'e 15 vilayet, 53 liva, 302 ilçe ve 679 bucaktan oluşan bir taşra örgütü ile köklü yönetsel gelenekler ve geniş bir mevzuat alt yapısı bırakmıştır.

29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilan edildikten sonra 20 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen, anayasa niteliğindeki 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun altıncı bölümü vilayet idaresine ayrılmıştır. "Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasimdir ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküp eder"¹⁴⁵⁶ ifadesi ile bu anayasa daha önceki düzenlemelerde yer alan vilayet, kaza ve nahie bölünmesini aynen kabul etmiştir. "Vilâyetlerle şehir, kasaba ve köyler hükmî şahsiyeti haizdir".¹⁴⁵⁷ Maddesi ile de vilayetlerle, şehir, kasaba ve köylerin tüzel kişiliklerinin olacağı; vilayetlerin yetki genişliği ve görev ayrılığı ilkesi çerçevesinde yönetileceği belirtilmiştir. Ayrıca "Vilâyetler umuru tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezâif esası üzerine idare olunur"¹⁴⁵⁸ denilmiştir. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan bu düzenlemeler ile 1876 Kanun-ı Esasisi'nde yer alan yönetim ilkelerine geri dönüş yapılmıştır.

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 21. maddesinde vilayetlerin ekono-

1454 Yıldızhan Yayla, **Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif**, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 127.

1455 Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırması Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 6.

1456 **1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 89.

1457 **1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 90.

1458 **1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, madde 91.

mik ve toplumsal ilişkilerine göre birleştirilerek, “Genel Müfettişlik” bölgeleri oluşturulacağı ifade edilmesine karşın hayata geçirilememiştir. Bu dönemde 27 Temmuz 1927 tarihli 1164 sayılı Umumi Müfettişliklerin Teşkiline Dair Kanun ile birbiriyle iktisadi, sosyal ve coğrafi bakımdan ilişkili olan illerin umumi müfettişlikler şeklinde birleştirilebileceği kararlaştırılmıştır. 1164 sayılı kanunun gerekçesinde iki neden üzerinde durulmuştur: İlki; birleştirilen vilayetlerin umumi ve müşterek menfaatleri ile ihtiyaçlarının saptanması, karşılanması ve düzenlenmesidir. İkincisi ise; vilayetler üzerinde sıkı bir tefiş ve murakabe sisteminin kurulmasıdır.¹⁴⁵⁹ Genel müfettişlik konusundaki ilk uygulama, 27 Kasım 1927 tarihli ve 5858 sayılı kararname ile Diyarbakır merkez olmak üzere 8 ili kapsayan I. Umumi Genel Müfettişlik uygulamasıdır. I. Umumi Müfettişliğinin kurulmasına müteakip 1934 yılında Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerini kapsayan ve bölgeler arasında iktisadi bayındırlık ve sosyal dengesizliklerin ortadan kaldırılması amacıyla II. Umumi Müfettişlik kurulmuştur.¹⁴⁶⁰

Cumhuriyet Dönemi’nde vilayet idaresini düzenlemeye yönelik ilk kanun, 5 Mayıs 1929’da Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu’dur. Bu Kanun 1913 tarihli geçici kanunun sadece genel idareye ait 74 maddelik birinci bölümünde sınırlı değişiklikler yapılarak yeniden düzenlenmiş şeklindedir.

1426 sayılı kanun ile taşra yönetim kademeleri, 1924 Anayasası hükümlerine uygun bir biçimde şekillendirilmiştir.¹⁴⁶¹ 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 89. maddesinde söz edilen hususlar, 1426 sayılı kanunun 1. maddesinde aynen yer almaktadır. Bu madde ile vilayet ve ilçelerin kanunla, nahiyelerin ise Dâhiliye Nezaretinin kararı ve Cumhurbaşkanının onayı ile kurulması hükme bağlanmıştır. Vali, vilayet yönetiminin başı, vilayette devletin ve her bakanlığın temsilcisi, bakanlıkların idari ve siyasi yürütme organı olarak ilin genel yönetiminden sorumludur.¹⁴⁶² Her ilde bir vilayet idare kurulu bulunacak, bu kurula vali veya bulunmadığı zamanlarda vali yardımcısı başkanlık edecektir.¹⁴⁶³ Valinin başkanlık ettiği vilayet idare kurullarının yönetim, danışma ve adli olmak üzere üç çeşit görevi bulunmaktadır.¹⁴⁶⁴

İlçe yönetiminin başındaki kaymakamların yetkileri aynı kanunda bir-

1459 Nuray E. Keskin, “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu”, **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, C 2, S 5, 2007/5, s. 154.

1460 Erdal Aydoğan, “Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2004, s. 4.

1461 Recep Sanal, *age.*, s. 40.

1462 **1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu**, madde 3.

1463 **1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu**, madde 58.

1464 **1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu**, madde 61.

çok açıdan valinin yetkilerine paralel olarak düzenlenmiştir. Kaymakamın başkanlığında toplanan ilçe idare kurulu tahrirat kâtibi, mal müdürü, hükûmet tabibi ile tarım memurundan oluşmakta ve vilayet idare kurulu ile paralel şekilde üç çeşit görev icra etmektedir.¹⁴⁶⁵

İlçeler nahiyelere bölünürken başına en yüksek kamu görevlisi olarak bir nahije müdürü atanmıştır. Nahije müdürünün görevleri kaymakamın vazifeleri ile paralellik göstermektedir. 71 maddelik 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu yönetimin merkeziyetçi bir yapılanma üzerinde inşa edilmesi doğrultusunda atılmış önemli bir kanundur. Bu kanunla illerde valilere, ilçelerde kaymakamlara idari ve adli birçok yetki verilmiştir. Aynı şekilde nahije müdürleri de bu sayede kaymakamlara benzer yetkilere sahip olmuştur

Bu kanun illerin yalnızca merkezi yönetimin teşkilat ve görevlerini düzenlemiş, mahallî yönetim hizmetlerine değinmemiştir. Bu yönü ile 1426 sayılı Kanun'la, taşra yönetim sistemindeki iki yönetsel birim valilik ve il özel idaresi hukuki olarak ayrılmıştır. Diğer taraftan mülki taksimatta livalara yer verilmemiş; vilayet, kaza, nahije şeklinde üçlü bölümlenmeye gidilmiştir. Coğrafya itibarıyla eski vilayetlere son verilmiş, eskiden liva olan birimler hukuken vilayete dönüştürülmüştür.

Mülki yönetim sistemini düzenleyen temel kanun 10 Haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'dur. Bu kanun, mülki taksimatların yapılması, mülki idare amirlerinin yetki ve görevlerinin belirlenmesi, kamu düzeni ve güvenliğinin sağlanması konularında esas kuralları belirlemiş ve bu alanda temel alt yapıyı oluşturmuştur. Merkezi yönetimin taşrada mülki idareye göre örgütlenmesi ve yetki genişliği ilkesini öngören 5442 sayılı kanunda valiler, devletin ve hükûmetin temsilcisi olmanın yanında tüm bakanlıkların da temsilcisi, idari ve siyasi yürütme aracı konumuna gelmiştir. 5442 sayılı kanunla getirilen sistemde, ülke illere ve daha alt kademelere ayrılmakta; illerin başına vali atanmakta, illerdeki tüm kamu kurum ve kuruluşları örgütlenmelerini yetki genişliği çerçevesinde valiyi esas alarak gerçekleştirmektedir. Valinin dışında illerde vali yardımcılarını ile çeşitli bakanlıkların ve tüzel kişiliğe haiz kurum ve kuruluşların taşra teşkilatlarıyla bunların başlarında bulunan il idare şube başkanları bulunmaktadır. Ayrıca illerde vali ve vali yardımcılarında oluşan il idare kurulu bulunmaktadır.

5442 sayılı kanunda mülki yönetim sisteminin temelini, il yönetim birimlerinde merkezi yönetimi temsil eden kurumların varlığı ve bu kurumların yöneticiliğini yapan mülki idare amirlerinin merkezi yönetime karşı sorumlu olmaları oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle merkezi yönetim ile taşra yönetiminin arasındaki bağlantının mülki idare amirleri aracılığıyla sağlanması sistemin özünü oluşturmaktadır.

1465 1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu, madde 59.

6. EĞİTİM VE KÜLTÜRDE YAPILAN İNKILAPLAR

6.1. Eğitim*

6.1.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu

Cumhuriyet hükûmeti kurulduğunda, Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinin eseri olan mektep-medrese ikiliği aynen devam ediyordu. İkinci Meşrutiyetten itibaren medreseleri ıslah teşebbüsleri, bu ikiliği bozmadı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde askerî rüştiyelerin Maarif Nezaretine devredilmesi ve bozulmak üzere olan medrese ve sıbyan mektepleri vakıflarının Maarife devredilmesi gibi “tevhid-i tedrisat”ın bazı ön adımları atılmıştı; ama medrese-mektep ikiliği ve eğitim kurumlarının organizasyon bozukluğu aynen devam ediyordu. Tevhid-i tedrisat, İttihat ve Terakki Fırkasının 1916 Kongresi'nden itibaren ciddi biçimde tartışılmaya da başlandı.

Mustafa Kemal, daha 1921 Maarif Kongresi'nde, geri kalmışlığın asıl nedeninin eski eğitim-öğretim metodları olduğunu vurguladı; millî eğitim programının eski devrin hurafelerinden, yabancı fikirlerden tamamen uzak hazırlanmasını istedi. Düşmanın İzmir'de denize dökülmesinin ardından zaferi kutlamak üzere Bursa'ya gelen İstanbul öğretmenlerine yaptığı konuşmada da fikirleri safsatalardan, akıl ve mantığa uymayan inanç ve geleneklerden temizlemeyi, bilim ve fen düsturlarını rehber edinmeyi tavsiye etti.¹⁴⁶⁶ Mustafa Kemal, 1922 Martı'nda Sovyetler Birliği elçisi Semyon İvanoviç Aralov ile birlikte Konya okullarını gezerken, medrese hocalarını azarladı ve Aralov'a, savaş bitince onlarla “ciddi” konuşacağını söyledi.¹⁴⁶⁷ 1923 Şubat'ında ise İzmir'de halkla yaptığı sohbet toplantılarında medreselerin o zamanki durumundan bahsederek, medreseler ve evkaf konusunda yapılacaklara karşı çıkanların, bunu ne hak ve yetkiyle yaptıklarını soruyor ve şöyle diyordu:

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, ergunegitim@gmail.com.

1466 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 47.

1467 Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, Çev. H.A. Ediz, İş Bankası Kültür Yay., 2008, s. 127-129.

*Milletimizin, memleketimizin Dârülirfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı kadın, erkek aynı surette oradan çıkmalıdır.*¹⁴⁶⁸

Mustafa Kemal, TBMM'nin dördüncü yıl açılış nutkunda ise ülkenin genel eğitim durumu hakkında bilgi verdikten sonra şöyle diyordu:

*Efendiler, evlâd-ı memleketin müstereken ve mütesâviyen iktisâba mecbur oldukları ulûm ve fûnûn vardır. Âli meslek ve ihtisas erbabının tefrik olunabileceği derecât-ı tahsiliyyeye kadar terbiye ve tedrisâtta vahdet, heyet-i içtimaiyyemizin terakki ve teâlîsi nokta-ı nazarından pek mühimdir. Bu sebeple Şer'iyye Vekâletiyle Maarif Vekâletinin bu hususta tevhid-i fikir ve mesai eylemesi temenniye şâyandır.*¹⁴⁶⁹

Bundan sonra 1923 yılında öğretimin birleştirilmesi konusu tartışılmaya başlandı. Muallime ve Muallimler Derneğinin düzenlediği eğitim konferanslarının birinde konuşan Kâzım Karabekir Paşa, sürekli bir savaş olan iktisat mücadelesinde gerekli cüret ve girişimi ancak eğitim birliğinin sağlayabileceğini; eğitimde birlik olması için yönetimde birlik olması gerektiğini, bu nedenle de eğitimde merkezileşmeye gidilmesi gerektiğini vurgulayarak, şöyle dedi: *Bir milletin terbiye-i bedeniyye, terbiye-i fikriyye ve ahlâkiyyesinin birliği, düşünce birliğini vücuda getirir.* Gene bu konferansların birinde konuşan eski Maarif Vekillerinden Hamdullah Suphi, “mektepe düşmanı” sibyan ve medrese taraftarlarının yeni eğitime ve öğretmenlere karşı halkı kışkırtmaya devam ettiklerini, ailenin okul eğitimine karışamayacağını belirterek şöyle diyordu: *Ben bir tek maarif biliyorum; o da Devlet Maarifidir. İstikamet bir, emir bir, hedef bir, maişet ve terakki bir olmalıdır.*¹⁴⁷⁰ Bazıları ise ilk ve ortaöğretimin “maarif mekteplerinde” yapılmasını, ama yüksek öğretimde Maarif Vekâletinin yanı sıra Meşihat ve Evkaf idarelerinin de hükmü olmasını savunuyorlardı. “Vahdet-i tedris” çoğu kimselerce yanlış anlaşılıyordu; bazıları bunu programlarda birlik gibi algılayarak bu alanda pedagojik tartışmalara giriyorlardı.

Mustafa Kemal, 8 Nisan 1923'te milletvekili seçimi dolayısıyla yayımladığı dokuz ilkenin (Dokuz Umde Beyannamesi)¹⁴⁷¹ sekizincisinde ilköğretim düzeyinde öğretimin birleştirilmesi gerektiğinden bahsediyordu.

Atatürk Nutuk'ta, Cumhuriyetin ilanı, hilafetin ve Şeriye Vekâletinin kaldırılması, medreselerin ve tekkelerin kapatılması vs. bazı hususların, cahil ve “gericilerin” bütün milleti kışkırtmalarına yer vermemesi için program-

1468 İhsan Sungu, “Tevhid-i Tedrisat”, **Bellekten**, C 11, S 7-8, 1938, s. 423

1469 “TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın 4. Milli Yıl Nutkundan”, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Mart 1923.

1470 Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1982, s. 48.

1471 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 580-82

lara konmadığını, bu sorunları halletmek için münasip zamanı beklediğini anlatıyordu.¹⁴⁷²

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924'te TBMM'yi açış konuşmasında öğretimin birleştirilmesi konusuna tekrar değindi ve şöyle dedi:¹⁴⁷³ *Milletin ârayı umumiyesinde tespit olunan terbiye ve tedrisâtın tevhidi umdesinin bilâfata-i an tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. Bu yolda teahhurun zararları ve bu yolda tehalükün ciddî ve derin semereleri seri kararınıza vesile-i tecelli olmalıdır.* Ertesi günkü Halk Fırkası toplantısında da Meclise sunulacak Şeriye ve Evkaf Vekâletlerinin lağvı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu tartışıldı; yasa taslağı madde madde görüşülerek, gerekli değişiklikler yapıldı ve kabul edildi.

3 Mart 1924 tarihinde TBMM, Şeriye ve Evkaf Vekâletini kaldıran yasa-yı kabul ettikten sonra, Tevhid-i Tedrisat yasası görüşülmeye başlandı. Yasa tasarısını sunanlar, bunun Tanzimattan beri süregelen, iki eğitim, değişik fikir ve duyguda iki insan problemini çözeceğini, eğitim sisteminin artık bir "millet" yetiştireceğini söylüyorlardı. Mecliste kabul edilen yasanın ana maddeleri şunlardı:¹⁴⁷⁴

Madde 1- Türkiye dâhilindeki bütün müessesât-ı ilmiyye ve tedrisiyye Maarif Vekâletine merbuttur.

*Madde 2- Şer'îye ve Evkâf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.*¹⁴⁷⁵

Madde 3- Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtib ve medârise tahsis olunan mebâliğ, Maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4- Maarif Vekâleti, yüksek diniyât mütehasısları yetiştirmek üzere Dârülfünunda bir İlähiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemât-ı diniyenin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetiştirilmesi için de ayrı mektepler küşâd edecektir.

Madde 5- Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisât-ı umumiyye ile müşteğil olup şimdîye kadar Müdafaa-ı Milliyeye merbut olan askerî rüşdi ve idadilerle, Sıhhiyye Vekâletine merbut olan

1472 Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, 5. Baskı, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1962, s. 718.

1473 Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I, Haz. N. Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1961, s. 329.

1474 Millî Eğitim Vekâleti, **Millî Eğitimle İlgili Kanunlar**, C I, Millî Eğitim Vekâleti Yay., Ankara 1953, s. 647-648.

1475 Aslında medreseler 1882 yılında Maarif Nezaretine devredildi, ama bu uygulanamadı ve Şeyhülislâmlıkta Meclis-i Mesâlih-i Talebe adlı bir birim tarafından yönetilmeye başlandı. İkinci Meşrutiyet yıllarında Ders Vekâleti tarafından yönetilen medreseler, Cumhuriyetin ilanından sonra Şeriye ve Evkaf Vekâleti tarafından yönetilmeye çalışılıyordu.

Darü'l- Eytamlar bütçeleri ve heyet-i talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşdi ve idadilerde bulunan heyet-i tâlimiyelerin cihet-i irtibatları âtiyen ait olacağı Vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edecektir.

Bu yasanın Meclisten çıkmasından sonra, yasanın uygulanmasıyla ilgili olarak Maarif Vekili Vasıf Bey görevlendirildi. Bakan, bu konu ile ilgili olarak verdiği demeçte şöyle diyordu: *Türkiye’de bundan sonra bir tek terbiye, bir tek mektep, bir tek tedris olacaktır.* Bakan, dünyanın her tarafında ilköğretimin yalnız Bakanlık okullarında yapıldığını belirterek, bu nedenle medreselerin iptidai kısımlarını ilga edeceğini söylüyordu. Konu basında tartışılırken, Bakanlık ve eğitim idareleri de ülkedeki medreselerin incelemesini yapıyorlardı. Maarif Vekili, 13 Mart 1924 tarihinde gazetelerde çıkan demeçlerinde, kapatılma emrini verdiği medreselerin son durumunu şöyle anlatıyordu:

Yönetmeliği, programı ve kadrosu olan 29 “Dârülhilâfe Medresesi” vardı. Bu medreseler “ibtidâî”, “ibtidâî hariç” ve “dâhil” adlı hazırlık kısımlarıyla “sahn” kısımlarından oluşuyordu. Öğrencilerin yarısından fazlası hazırlık kısmında kayıtlı idiler. Kapatılan medreselerde 16.245 öğrenci vardı. Bunlardan yaşları uygun olanlar ilkokullara ve liselerin ilkokul kısımlarına alınacaktı. Dârülhilâfe medreselerinin “ibtidâî dâhil” ve “hariç” sınıflarının öğrencileri de liseler ve ilköğretmen okullarına kaydedildi.¹⁴⁷⁶

Darülhilâfe medreseleri dışında vilâyet, kaza ve köylerde 479 tane de “medâris-i ilmiye” var idi. Bu medreseler Şeriye Vekâletinden verilen ruhsat ile müderrisleri tarafından açılıyordu. Bu medreselerde program, sınıf ve kadro yoktu. Buldukları binalar eski ve sağlığa aykırı binalardı. Haklarında hiçbir bilgi olmayan ve resmî denetimleri yapılmayan bu medreseler, ilköğretim düzeyinde eğitim veriyorlardı. Memleket çocuklarını bu ellere teslim edemeyeceğini söyleyen Bakan, 11 Mart 1924’te hepsinin kapatılması için emir verdiğini belirtiyordu. Bunların öğrencileri de ilkokullara kaydedilecekti. Müderrislerinden gerekli niteliklere sahip olanlar, okullarda Ulûm-u Diniye öğretmeni olabileceklerdi.

Bakanın büyük heyecan duyarak imzaladığı “medreselerin bir anda ve tamamen kapatılması emri” ülkenin her tarafında uygulanmaya başlandı. Bu arada Adalet Vekili Necati Bey’in şeri mahkemeleri lağvetmesi üzerine, Vasıf Bey de Mekteb-i Kuzat’ı kapattı. 1924 Nisanı başlarında ise Adana ve Konya İmam-Hatip okulları öğrencileri, lise ve öğretmen okullarına geçmek istedi; Bakan da bunların hepsinin liselere alınmaları için emir verdi.

¹⁴⁷⁶ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, 2. Baskı, Ocak Yay., Ankara 1997, s. 61.

Medreselerin Türkiye’de millî menfaat, millî duygu ve bilince daima yabancı kaldıkları belirtiliyordu. Hatta yabancı okulların, medreselerin başarısızlığından dolayı Türkiye’ye yerleştiği kanaati vardı. Bu arada medreselerin kapatılması gerek Türkiye Büyük Millet Meclisinde gerekse bazı basın organlarında sert eleştirilere uğruyordu. 1925 yılında Muallimler Birliğinde bir konuşma yapan İsmet Paşa, bu yasayı hazırlayıp kabul ederken bunun yanlış yorumlanacağını, dinsizlik suçlamasına uğrayacaklarını, halkın tahrik edileceğini vs. bildiklerini söylüyor ve şöyle diyordu: *Fakat TBMM kararını verdi. Tedricen varılacak gayeleri tâcil etmek, inkılâp yapmaktır. TBMM’nin zarurî bir neticeyi bir kanun ile tâcil ve tespit etmesi, bir inkılâp addolunabilir. Bunu yapmak için arız ve amik düşündük. (...) Mugâletâta, tezvirâta boyun eğmek, itirâf-ı acz olurdu. İnkılâplar kâdir ve kâhirdir.*¹⁴⁷⁷

Medreselerin asıl durumu, bütçe konuşmaları ve bütçe kanunu ile belirlendi. Meclis, Maarif Bakanının uzun açıklamalarından sonra medreseler hususunda bir tahsisat koymayarak medreselerin lağvını resmen kabul etti. Bu arada Maarif Vekâleti, medrese binalarından okula elverişli olanları okul haline getirdi; okula uygun olmayanlar satılarak paralarıyla okul yaptırılması için valilikleri görevlendirdi.

1925 yılında da tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılması üzerine Maarif Vekili Hamdullah Suphi, Maarif Müdürlüklerine telgrafla gönderdiği emirde, kapatılan kurumların muhafaza ve yönetimi hakkında yönetmelik gelinceye kadar bütün tekke, zaviye ve türbelere Maarif Müdürlerinin bakmasını ve bulduklarını deftere geçirmelerini istedi.

Türkiye Cumhuriyeti 1924 yılında “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” çerçevesinde aşağı yukarı bin yıllık geçmişi olan medreseleri kapatıp öğrenci ve öğretmenlerini ortaöğretim kurumlarına aktardığında, medreselerden de önemli bir direniş görmedi. II. Abdülhamit Dönemi’nde uygulanan medrese öğrencilerine askerden muafiyet uygulaması da bu kurumların disiplinini alabildiğine bozmuş, ciddi din eğitimi ilk başlardaki gibi Fatih ve Bayezit Camilerine kaçtırmıştı. Dolayısıyla medreselerin klasik sistemde devam etmesi zaten mümkün değildi. Medreselerin ıslahı için hazırlanan program taslaklarına bakıldığında, bu kurumların büyük ölçüde lise programlarındaki dersleri müfredat programlarına aldığı görülüyordu.¹⁴⁷⁸

Medreselerin kapatılması, daha sonra yapılan yazı ve dil inkılaplarının yapılmasını da kolaylaştırdı. Medreseler kapatıldıktan sonra, Medrese-i Süleymaniye yerine İstanbul Dârülfünununda bir İlahiyat Fakültesi kuruldu. Hazırlık kısımları kapatılan Darülhilâfe medreseleri yerine İmam-Hatip

1477 Hasan Ali Yücel, **Türkiye’de Orta Öğretim**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1938, s. 23-24.

1478 Mustafa Ergün, II. Meşrutiyet devrinde medreselerin durumu ve ıslah çalışmaları, **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982. 59-89.

okulları kuruldu. Programlarını da Bakanlığın hazırladığı bu İmam-Hatip okulları başlangıçta 29 tane idi. Bir yıl sonra İmam Hatip sayısı 26'ya, iki yıl sonra 20'ye, üç yıl sonra da 2'ye düştü. 1929-1930 öğretim yılında eski harflerle eğitim tamamen yasaklandığı için tamamen lağvedildi. Aslında bu yeni kurulan İmam-Hatip okulları program bakımından içinde Müzik (Gına), Fizik, Kimya, Edebiyat, Nebatat, Psikoloji vs. gibi dersleriyle Osmanlının son dönemindeki ıslah edilmiş medrese programı görünümünde idi.

1924 yılındaki İkinci Heyet-i İlmiye toplantısında İstanbul Erkek Öğretmen Okulunun yüksek kısmı Darülfünuna bağlandı ve “Yüksek Muallim Mektebi” adını aldı.¹⁴⁷⁹ 1930'lu yıllarda Yüksek Öğretmen Okulu adını alarak varlığını sürdüren bu okulun nicelik ve nitelik yönünden geliştirilmesi için önemli adımlar atıldı.

Ortaokullara öğretmen yetiştirmek için 1926 yılında Konya'da iki yıl öğretim süreli bir okul açıldı. Okul, 1927 yılından itibaren Ankara'ya getirildi ve 1929 yılında da “Gazi Orta Muallim Mektebi” adıyla kendi binasına kavuştu.¹⁴⁸⁰

Yine bu dönemde, 1925 yılında lise, ortaokul ve öğretmen okullarına müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla bir “Musiki Muallim Mektebi” ve beden eğitimi öğretmenleri yetiştirmek için de “Ankara Yüksek Beden Terbiyesi Mektebi” kuruldu.¹⁴⁸¹

1930'lu yıllarda çok sayıda Erkek Sanat, Kız Sanat okulları ve Yapı Enstitüleri kuruldu. Bu okullara öğretmen yetiştirmek için 1934-35 öğretim yılında kız sanat ortaokulları ve enstitülerine kız öğretmenler yetiştirmek için Ankara Kız Teknik Öğretmen Okulu, 1937-38 öğretim yılında da Erkek Teknik Öğretmen Okulu kuruldu.¹⁴⁸²

6.1.2. Yabancı Okullar

Yabancı okullar önce azınlık (cemaat) okulları olarak başlamıştı, sonra bunlar misyonerlerin ve yabancı ülkelerin desteğiyle giderek yabancı okullara dönüştü veya yabancıların kurdukları okullarla iş birliği halinde çalıştılar. Bu okullar 1700'lü yıllarda çoğalmaya başladı, 1840'lı yıllarda artış hızlandı.

1479 Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1996, s. 182-192.

1480 Tayyip Duman, *Türkiye'de Orta Öğretime Öğretmen Yetiştirme*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, s. 47-50.

1481 Öztürk, *age.*, s. 173-175, 193-201, 222-226.

1482 Tayyip Duman, “Mesleki ve Teknik Eğitime Öğretmen Yetiştiren Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluşu, Gelişimi ve Kapatılmaları”, *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, 2014, s. 65-92.

1850-1860'lı yıllarda zirveye ulaştı.¹⁴⁸³ Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyasi faaliyetlerde de bulunan bu okullar denetimden uzaktı. Başlangıçta burada okutulacak kitapları gümrükte kontrol ederek denetlemeye başlayan Osmanlı Devleti, burada bile Avrupa ülkelerinin protesto ve notaları ile karşılaştı. Aslında gümrüğe gelen kitapları okuyup zararlı mı, zararsız mı olduğuna karar verecek dil bilen yeterli sayıda elemanı olmadığı için bu denetimler bile etkili yapılamadı. Maarif Nizamnamesi ile bu okullara ruhsat alma şartı getirildi.¹⁴⁸⁴ Ancak bu da etkili olarak uygulanamadı.¹⁴⁸⁵ Lozan Antlaşması'yla imtiyazları kaldırılan yabancı okulların her türlü hareketi, 1924'te hükûmetin iznine bağlandı ve 1926'da yabancı okullara sıkı bir denetim getirildi.

Yabancı okulların ruhsatları, kitapları, diplomaları, genelde uluslararası çekişmelerin gerekçesi oluyordu. Türkiye, laik eğitim politikası ile bu tür müdahaleleri rahatlıkla düzenlemeye başladı. Bunu bir iç sorun kabul ederek yabancı hükûmetlerin protestolarına direndi. Laik eğitim politikasına ilk tepkiyi 1924 Ocak ayında bir nota ile Fransa verdi. Türkiye bu notaya verdiği cevapta, papaz okullarının laik bir Cumhuriyet ile uyuşamayacağını, onun için dinî okulların laik bir tarzda eğitim yapmalarını, yoksa kapatılacaklarını bildirdi. Aynı yıl yabancı okulların uymaları gereken emir ve yasaları hatırlatan bir genelge daha yayımladı. Bu genelgede, okul ile kilisenin ayrı olduğu bildiriliyordu. İzmir'deki Fransız okulları bu genelgelere uymadıkları için kapatıldı. Bunun üzerine o zaman Ankara'da Fransa temsilcisi olarak bulunan subay geri çağırıldı, Fransa-Türkiye arası alabildiğine açıldı. Türk hükûmeti, kiliseye karışmıyor, ama dershanelerdeki denetimi de elinde tutmak istiyordu. Bu arada Amerikan Koleji Tıp Fakültesi de kapatıldı. Maarif Vekili Vasıf Bey, laik bir Cumhuriyetin dinî tesir ve müdahalelere, Hristiyanlık eğitimine izin vermeyeceğini belirtiyordu. Maarif Vekâleti 1924 Haziran'ında da Musevi okullarından ya tamamen Türkçe ya da tamamen İbranice öğretim yapmalarını istedi. Museviler, okullarında Türkçe öğretim yapmayı ancak 1926 yılında kabul ettiler.¹⁴⁸⁶

Öte yandan 1924 Ağustos'unda Fransa Türkiye'deki okullarına haç, tasvir, heykel gibi dinî sembollerin kaldırılmasını emretti. Okullar da bu emri derhal uyguladılar ve Türk hükûmetinin emirlerine kayıtsız şartsız uyacaklarını belirttiler. Robert Kolej öğretmenlerinden Fischer, Amerikalı turistlere verdiği bir konferansta Türklere hakaret ettiği için Bakanlıkça öğretim görevine son verildi. Bu arada Bulgarlar da okullarının kapatıldığından şikâyet

1483 Osmanlı toprakları üzerinde yaklaşık 1600 azınlık, misyoner ve yabancı devlet okulu vardı. İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990, s. 16.

1484 Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964, s. 110

1485 Haydaroğlu, **age.**, s. 65-72.

1486 Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, s. 70.

ediyorlardı.

Bakanlığın yabancı ve azınlık okullarına karşı politikası 1925 yılında da devam etti. 1926 Şubat'ta Bakanlık, yabancı okulların iyi denetlenmesi hakkında Maarif Müdürlüklerine bir genelge yayımladı. Maarif Müdürleri, bu okullara atanan Türkçe, Tarih ve Coğrafya öğretmenlerinin “öz Türk” olmalarına dikkat edeceklerdi. Türkçe dersinden geçmeyen öğrenci sınıfta kalmış sayılacaktı. Türkçe derslerini kasten ihmal eden azınlık ve yabancı okullar derhal kapatılacaktı.

1926 Mart'ta Bakanlık, yabancı okulların kapitülasyonlar döneminden beri uyguladıkları bazı gelenekleri kaldırdı. Buna göre, yabancı okulların son sınıf öğrencilerinin sefaretlerde sınava alınmaları yasaklandı. Son sınıf sınavları okullarında ve müfettiş denetiminde yapılacaktı. Ayrıca başarılı öğrencilere verilen ödüllerde yabancı devletlerin bayrakları ve başka işaretleri bulunmayacaktı. Bu arada Maarif Müdürlüğü tarafından atanan Türkçe öğretmenini kabul etmediği için İstanbul İngiliz Kız Ortaokulu ve Bakanlık genelgelerine uymadığı için Zapyon Mektebi de kapatılıyordu. 1927 yılında, yabancı okullardaki Türk öğretmenlerinin durumu yine önemli bir sorun olmaya devam etti. St. Paul Chéri Fransız Kız Okulu kapatıldı.¹⁴⁸⁷

1927 yılının sonlarında ise Bursa Amerikan Kolejinde dört Müslüman öğrencinin Hristiyan olması üzerine Bakanlık buna büyük bir duyarlılık göstererek, okulu kapattı.¹⁴⁸⁸ Bakanlık, Maarif Eminini Bursa'ya gönderdi, olayı mahkemeye aksettirdi ve bu olay Türk-Amerikan ilişkilerinde önemli sertleşmelere yol açtı.¹⁴⁸⁹ Aynı yıl, Galatasaray Lisesindeki öğretmen Tuma olayında da Bakanlık aynı titizliği gösterdi.¹⁴⁹⁰

6.1.3. Harf İnkılabı

Türk eğitim sistemi Batı örneğine göre kurulmaya ve Türk aydınları Batı dünyasını bir başka gözle görmeye başladıktan sonra, yazının değiştirilmesi veya islah edilmesi sorunu, tartışılmaya başladı. Bu konu kültür tarihimizin en çok çalışılan konularından biri oldu.¹⁴⁹¹ Cumhuriyete kadar Harf İnkılabı konusunda yazı ve tartışmalara bakıldığında; bu sorunun ortaya çıkmasında-

1487 Ayrıntılar için bk. **Milliyet**, 13, 18.5.1927; **Vakit**, 18, 19.5.1927.

1488 Necmettin Tozlu, **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**, Akçağ Yay., Ankara 1991, s. 282.

288; Ayten Sezer Arıç, **Atatürk Döneminde Yabancı Okulları (1923-1938)**, TTK Yay., Ankara 1999.

1489 Mustafa Ergün, **age.**, s. 66-73.

1490 “Maarif Eminliği tahkikata devam ediyor”, **İkdam**, 9.2.1928.

1491 Ömer Demircan, Aybars Erözden, “Yazı Devrimi Kaynakçası”, **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, C 3, s. 117-134. <http://dad.boun.edu.tr/download/article-file/273283> Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020.

ki faktörlerden en önemlisi, o zaman çözümlenmesine başlanılan ilköğretim sorunu ve buradaki eski usul-yeni usul (usul-i atik usul-i cedid) tartışmalarıdır.

Türk dili için Arap harflerinin yetersizliğine ve ıslah edilmesi gerektiğine ilk işaret edenler 1862-1863'lerde Münif Efendi (Paşa), Azerbaycanlı Ahundzade Feth-Ali ve İranlı Mirza Melkum Han'dır.¹⁴⁹² Münif Paşa, Cemiyet-i İlmîyeyi Osmanîye üyelerinin bilime karşı ilgisizliklerini Latin harflerini bilmemelerine, bununla yazılmış makale ve kitapları okuyamamalarına bağlıyordu.¹⁴⁹³

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında da devam eden yazı tartışmasının itici gücü, eğitimdeki başarısızlık ve verim düşüklüğü idi. Bunun çözümü olarak bazılarınca öğretim metotlarının (usûl) değiştirilmesi, bazılarınca da yazının ıslah edilmesi istendi.¹⁴⁹⁴ Yazı tartışmalarında, baştan itibaren Arap harflerinin ıslah edilmesi önerilerinin karşısına Lâtin harflerinin kabul edilmesi önerisi çıktı. Ama II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar Latin harflerinin kabul edilmesi önerisi açıkça ileri sürülmedi. II. Meşrutiyet Dönemi'nde yazı sorunu etrafındaki tartışmalar başlıca şu gruplarda toplanabilir:

a) Arap harflerinin ıslah edilmesi taraftarları: Bunlar konuyu bir imlâ sorunu olarak ele aldılar ve bazıları Arapça ve Farsça kelimelerin kendi kuralları, Türkçe kelimelerin de kendi belirleyeceğimiz kurallar içinde yazılmasını önerdiler. Bu öbekteliklerden bazıları da Türkçe yazılacak bir metinde, bütün kelimelerin Türkçe için belirlenecek kurallara göre yazılmasını istedi.¹⁴⁹⁵ Bunlar, Türkçenin doğru yazılması için gerekli görülen yerlere temel seslendiriciler olan üstün, esre ve ötre'den ibaret "hareke-i resmîye" yerine her harfi seslendiren "hareke-i harfiye" kullanılmasını, harflerin ayrı ayrı yazılmasını (huruf-ı munfasıla) vs. önerdiler; bu şekilde hazırlanmış alfabelerle kitaplar ve gazeteler çıkardılar; hatta Enver Paşa zamanında ordu yazışmalarında bir ara kullanıldı.

b) Arap harflerinin bırakılarak tamamen Latin harflerinin kabul edilmesini savunanlar: Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Dr. Abdullah Cevdet ve Kılıçzade 1492 Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, "Azerbaycan'daki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** (TAED) 43, Erzurum, 2010. s. 181-203; Ümit Özgür Demirci, "Türk Dünyasında Latin Alfabetine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", **Türk Yurdu Dergisi**, S 287, C 31, 2011. s. 225-229; Yasemin Doğaner, "Elifba'dan Alfabeğe: Yeni Türk Harfleri", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 4, Aralık 2005, s. 27-44.

1493 Niyazi Çiçek, **Harf Devriminin Kamu Yönetimine ve Yazışma Geleneğine Etkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017, s. 34

1494 Fevziye Abdullah Tansel, "Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884)", **Bellekten**, C XVII, S 66, 1953 Nisan, s. 223-249.

1495 M. Şakir Ülkütaşır, **Cumhuriyetin 50. Yılında Atatürk ve Harf Devrimi**, TDK Yay. Ankara 1973, s. 23-26.

Hakkı gibi bir grup aydın yazar da bu görüşü savundular.

Latin harflerine karşı çıkanların bazıları Arap harflerinin kutsallığını, bazıları da eski kültürün kaybolacağını ileri sürdüler. Latin harflerini savunanlar ise Arap harflerinin dinen bir kutsallığı olmadığını, Türkçenin bu yazı ile yazılamayacağını, Latin harflerinin er geç kabul edileceğini, onun için bir an önce cesaretle kabul edilmesini istiyorlardı.¹⁴⁹⁶

Yazı sorununu çözmek için ilk resmî girişim 1909'da Maarif Nezaretinde bir İmla Komisyonu kurularak yapıldı. 1914 yılında ise Sarf, İmla ve Lügat Encümenlerinin yanı sıra bir de İstılahat-ı İlmiye Encümeni kurularak, çalışmalar ve yayınlar yapıldı. Bunların dışında 1911'de İslah-ı Huruf Cemiyeti, 1912'de İslah-ı Huruf Encümeni gibi dernekler kuruldu, hatta bu sonuncusu 1912 yılında bir İslah-ı Huruf Kongresi bile düzenledi. II. Meşrutiyet Dönemi'nde köklü bir değişimden ziyade mevcut alfabenin düzeltilmesine yönelik bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁴⁹⁷ Bu tartışmalar, I. Dünya Savaşı yıllarında da gerek "İmlâ", gerekse "Elifba" sorunu olarak tartışılmaya devam etti.

1922 yılında Azerbaycan'da *Yeni Yol* adlı bir gazete Latin harfleri ile çıkmaya başladı, Sovyet yönetimi de diğer Türk halkları ve İslamiyet'le halkın ilişkisini kesmek için Latin esaslı bir yazı ile eğitim-öğretim ve yazışma yapılmasını istedi ve kabul ettirdi. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa 1919'da Türkiye'de Latin yazısını almanın daha zamanı gelmediğini, ama ilerde savaşı kazandıklarında Latin harflerini kabul edeceklerine dair, söz veriyordu.¹⁴⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet ilan edilmeden İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi sırasında yapılan Latin alfabesinin kabulü önerisini *Yazı inkılabının daha zamanı gelmedi* diye erteledi.¹⁴⁹⁹ Türkiye İktisat Kongresi'nde, Latin harflerinin kabul edilmesi hakkında verilen bir önerenin okunmaması ve Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'nın tutumu ve demeçleri,¹⁵⁰⁰ Türkiye'de bu sorunun tartışmasını tekrar hızlandırdı.¹⁵⁰¹ Bu tartışmalarda

1496 Ülkütaşır, *age.*, s. 28-33.

1497 Mustafa Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, Ocak Yay., 1996. s. 97, 118, 517.

1498 M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Ankara 1966. s. 131.

1499 Falih Rıtkı Atay, "Harf Devriminin 25. Yılı Kutlarken", *Türk Dili*, C II, S 23, Ağustos 1953, s. 728.

1500 Kâzım Karabekir, "Latin harflerini kabul edemeyiz", *Hakimiyet-i Milliye*, 5.3.1923

1501 Kılıçzade Hakkı, "İzmir Kongresinde Lâtin Harfleri", *İçtihat*, 154 (1.6.1339), 155 (1.7.1339), 156 (1.8.1339); Hüseyin Cahit [Yalçın], "Lâtin harfleri", *Tanin*, 15.3.1924; Kâzım Nami [Duru], "Lâtin harfleri mi?" *Vakit*, 15.3.1924; Veled Çelebi, "Yazı meselesi", *Hakimiyet-i Milliye*, 17.3.1924; Mustafa Hamit, "Latin harfleri ve Türkçe Elifba", *Tanin*, 25.3.1924, 12.4.1924, 3.5.1924.

Latin harfleri taraftarları, Türkçede Latin harflerinin kabul edilmesi için şu gerekçeleri ileri sürüyorlardı:

- Eski yazı zor ve geç öğreniliyordu.
- Herkes birçok kelimeyi çeşitli şekillerde yazıyor, ortak bir yazım kuralı oluşturulamıyordu.
- Bu harfler yüzünden yabancılar Türkçeyi öğrenmeye rağbet etmiyorlardı.
- Az çok öğrenim görmüş olanlar bile bir yazıyı yanlışsız okuyamıyorlardı.
- Yayınları sınırlı kişiler okuyor, eğitim yaygınlaşamıyordu.

Latin harflerine karşı olanlar ise, bu iddiaları şöyle cevaplandırıyorlardı:

- Eski harfler iki üç ayda öğrenilebiliyordu. Öğrenilmesi biraz daha güç, ama kullanılması kolaydı. Steno gibi yazılabiliyor, daha az yer tutuyordu.
- İmla farklılıkları, bilimsel bir kurulun bunları belirlememiş olmasındandı. Bir İmla Kılavuzu çıkarılarak bu iş halledilebilirdi.
- “Yabancılar Türkçeye bu harfler yüzünden ilgi duymuyor” denilmesi doğru değildi. Birçok yabancı aynı harflerle Arapçayı öğreniyordu. Öte yandan, harflerini değiştirdi diye kaç kişi Arnavutça öğrenmeye başlamıştı?
- Bugün yazılarda bilinmeyen kelimeler doğru okunamıyordu. Bunlar Latin harfleriyle yazılıp da okunsa ne olacaktı? Eğitimin yaygın olmamasının nedeni, konuşma dili ile yazı dilinin birbirinden farklı olmasıydı.

Bu tartışmalar sürüp giderken, devlet yetkilileri hâlâ bu konuda fikirlerin olgunlaşmasını bekliyorlardı. Maarif Vekili Vasıf Bey, harflerimizin ıslaha muhtaç olduğunu, ama eğitimin yaygınlaşmamasının tek nedeninin harfler olmadığını, bunun ıslah ve değişmesinin kuru bir kararla da olamayacağını bildiriyordu. Vekil, bilim adamlarının bu hususta çalışmalarını ve tartışmalarını, ama en son kararın Maarif Vekâleti tarafından verileceğini de açıklıyordu. O sırada Maarif Müsteşarı Köprülüzade Fuat Bey de bakanlık çalışmaları hakkında bilgi verirken, harflerin ıslah ve değiştirilmesinin bir bilim meselesi olduğunu, kendisinin ıslahı desteklediğini ve harfleri değiştirmenin zor olduğunu belirtiyordu.¹⁵⁰²

1925 yılında, Hicri ve Rumi takvim yerine Miladi takvimin kullanılmaya başlanması, bu yolda önemli bir ilerleme sayılabilirdi. 1926 yılında yazı

¹⁵⁰² “Maarif Müsteşarı ile mülakat”, **Akşam**, 8.5.1924.

tartışmaları biraz daha berraklaştı. Artık sorun tamamen Latin harflerinin kabul edilip edilmemesi biçimine girdi.¹⁵⁰³ Latin harflerinin kabul edilmesi büyük bir ihtimal kazandığından, Türk dili ile Latin harflerinin uyumu araştırılmaya başlandı.¹⁵⁰⁴ Bu arada 1926'da toplanan Bakü Türkiyat Kongresi'nde de alfabe sorunu tartışıldı ve Latin harflerinin Arap alfabesinden üstünlüğünü kabul edilip, bunu uygulama yöntemini Türk soylu Sovyet devletlerinin kendi yetkisine bıraktı.

1926 yılındaki tartışmalarda *Akşam* gazetesinin düzenlediği *Latin harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi?* anketi, bu konuda kamuoyu oluşturmaya yardım etti.¹⁵⁰⁵ Latin harfleri esasında bir alfabe yapılmasına karşı çıkan grupta meşhur eğitimci Mustafa Satı Bey'den Ziya Gökalp'e, Fuat Köprülü'den Zeki Velidi'ye oldukça etkili isimler de bulunuyordu.¹⁵⁰⁶ Hatta İsmet Paşa bile karşı çıkanların birçok itirazlarını haklı görüyordu. Latin harflerinin kabul edilmesine karşı olanlar, çeşitli gazetelerin yanı sıra *Türk Yurdu*, *Millî Mecmua* gibi dergilere de fikirlerini söylediler, çeşitli kitapçıklar yayımladılar.¹⁵⁰⁷ TBMM Başkanı Ali Fethi [Okyar], Latin harflerini kabul etmenin zaruri olduğunu bildiriyordu. 1927 yılında ilaç reçetelerinin de Latin harfleriyle yazılması kararlaştırılıyordu. Türkiye Muallimler Birliği 1928 Ağustos'una kadar Latin harflerine karşı oldu, ancak inkılabın kesin yapılacağı anlaşıldıktan sonra *son Türk'ü yeni harflerle okuyup yazdırıncaya kadar* çalışacaklarına dair yemin etti.¹⁵⁰⁸ 1928 yılı başında Latin harfleri esas alınarak yeni bir Türk alfabesi düzenleneceği artık iyice belli oldu. Hatta *Paris Panayırı* filminin Türkçe alt yazıları Latin harfleriyle yazıldı. Rıza Nur da

1503 Dr. İsmail Şükrü, "Yeni dünyaya yeni bir yazı", **İkdam**, 10.2.1926; M. Mithat Sadullah, "İmlâmızın İslahı ve Lâtin Harfleri", **Milliyet**, 9, 30.3.1926; Necmettin Sadak, "Latin Hurufu Mes'ele", **Akşam**, 11.3.1926, Necip Asım, "Latin Elifbası", **Milliyet**, 11.12.1926; Ayaz İshakî, "Arap ve Lâtin Elifbalarını Mukayese", **İkdam**, 14,17.3.1926; Falih Rıfkı [Atay], "Latin harfleri", **Milliyet**, 12.3.1926, 10.4.1926.

1504 Ali Haydar Emir, "Türkçe saitleri ve Lâtin alfabesi", **Vakit**, 12, 13.4.1926; Şefik, "Latin Harflerini Yavaş Yavaş Kabul Etmeliyiz", **Akşam**, 10.11.1926; Köprülüzâde M. Fuat, "Dilimiz ve Latin harfleri mes'ele", **İkdam**, 4, 10, 11, 15, 18, 21, 25.12.1926; 4.12.1926; 10.12.1926; 11.12.1926; 15.12.1926; 18.12.1926; 21.12.1926; 25.12.1926.

1505 Ankete Necip Asım, Refet Avni, Avram Galanti, Abdullah Cevdet, Mustafa Hamit, Halil Nimetullah, Veled Çelebi ve İbrahim Necmi beyler katılmışlardı. Doğaner, agm., s. 30-31.

1506 Mehmet Kayıran, vd., "Latin Kökenli Yeni Türk Alfabesine Geçiş Süreci ve Millet Mektepleri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 24, Ağustos 2009, s. 191-206.

1507 Avram Galanti, **Türkçede Arabi ve Lâtin Harfleri ve İmlâ Meselesi**, İstanbul 1341; Abdullah Battal [Taymas], **Harflerimizin Müdafası**, İstanbul 1926; Ali Şerif, **Lâtin Hurufu Lisanımıza Kâbil-i Tatbik midir?** İstanbul 1340; Avram Galanti, **Arabi Harfler Terakimize Mâni Değildir**, İstanbul 1927.

1508 Yahya Akyüz, **Türkiye'de öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, Sanat Kitabevi, Ankara 1978, s. 255-256.

Oğuzname'yi İskenderiye'de Latin harfleriyle bastırıldı.¹⁵⁰⁹

Türkiye Cumhuriyeti dilde sadeleştirme çalışmalarından önce yazı değişikliğini yapmak istemişti. Osmanlı Devleti'nde başlayan bu yazı ıslah veya değiştirme tartışmaları sürerken, Ruslar Türk halklarını Latin kökenli yazıyı kabul etmeye teşvik ediyordu. 1926 yılında Bakü'de toplanan Birinci Türko- loji Kongresi'nde *Birleştirmiş Yeni Türk Elifbası* adıyla Latin kaynaklı bir alfabe benimsendi. 1927 yılından itibaren Latin harfleri, Sovyetler Birliği'ndeki Türkler arasında önemli bir yayılma sağladı.¹⁵¹⁰ Aşamalı olarak Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetleri tarafından kullanılmaya başlanan bu alfabe 1930'ların başlarında neredeyse bütün Türk dünyasında kullanır hale geldi.¹⁵¹¹ Yakutlar 1918'de, Azeriler de 1922 yılında Latin harflerini kullanmaya başladılar. Kırgızlar 1929-1940, Kazaklar 1928-1940, Tatarlar 1927-1939, Özbekler 1927-1938, Hakaslar 1929-1939, Uygurlar 1930-1946 Latin kökenli yazılar kullandılar. (1940'tan itibaren Sovyetler Birliği Türk devletlerini Kiril alfabesinin uyarlamalarını kullanmaya mecbur etmiştir)¹⁵¹² Başbakan İsmet Paşa Latin harfleri konusunda bilim adamlarının görüşlerini aldı. Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin, 20 Mayıs 1928 günü Başbakanlığa gönderdiği yazıda, *Lisanımızda Latin harflerinin suret ve imkân-ı tatbikini düşünmek üzere* bir Heyet kurulması önerisini yaptı.¹⁵¹³ Bu arada TBMM'de Türkiye'de artık uluslararası rakamların kullanılması yasasını çıkarıyordu. Böylece yazının önemli bir kısmını oluşturan rakamların "Latinceleştirilmesi", yazı inkılabının önemli adımlarından biri oldu¹⁵¹⁴.

Mecliste rakamlar yasası görüşülürken, hükûmetten "Beynelmilel harflerin ne zaman kabul edileceği" soruldu, hükûmet temsilcileri de her şeyin bir sırası olduğunu; milletlerarası tarihin kabulü sırasında da rakamların ne zaman kabul edileceğinin sorulduğunu, ama hepsinin sırayla olduğunu söylediler. Mustafa Necati de yazı sorununun "medeniyet âleminin kabul etmiş olduğu esaslar dâhilinde" çözümleneceğini, Bakanlığın bu işi halletmek için uzmanlardan bir komisyon kurduğunu, bunun uygulanır hâle getireceği harf-

1509 Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s. 91.

1510 Ahmet Tacemen, *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri (1769-1940)*, Türk Ocağı Adana Şubesi Yay., Adana 1990. s. 42 vd.

1511 Şükrü Haluk Akalın, "Yetmiş Beş Yılda Türk Dil Kurumu", *Türk Dili*, C XCIV, S 667, Temmuz 2007, s. 7.

1512 Okan Yeşilot, Özlem Deniz Yılmaz, Yeşim Çağlar, Bihter Gürışık Köksal Ed., *Türk Dünyasında Ortak Alfabe: Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler*, Ötüken Yay., İstanbul 2020. s. çeşitli yerler.

1513 Niyazi Çiçek, "Yeni Belgeler Işığında Harf Devriminin Hazırlık Çalışmalarına Bakış", *Arşiv Dünyası*, S 14-15, 2013. s. 64-71.

1514 "Büyük Millet Meclisinde Beynelmillel rakamların kabulü" (Meclis tutanaklarından), *Maarif Vekâleti Mecmuası*, S 17, 1929, s. 13-21.

lerin hemen Meclise sunulacağını söyledi.¹⁵¹⁵ Hem rakamlar yasasının Mecliste görüşülmesi sırasındaki tartışmalardan hem de Maarif Vekâletinde kurulan yarı resmî geçici Dil Komisyonundaki çalışmalardan Latin harflerinin kabul edileceği iyice belli oldu. Artık herkes Latin harflerinden bahsediyor, sorun tamamen Latin harfleri etrafında tartışılıyordu.¹⁵¹⁶ Türkiye'deki bu tartışma ve çalışmalar Avrupa'da da takdirle karşılanıyor, destekleniyordu.

Başvekaletin 29 Mayıs 1928 tarihli emri gereğince Maarif Vekâleti haziran ayı ortalarında “Latin harflerinin lisanımızda sûret ve imkân-ı tatbikini” incelemek üzere resmen bir Dil Encümeni kurdu.¹⁵¹⁷ Bu komisyon Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan, Macar gibi Latin alfabesini esas alan birçok milletin alfabesini inceledi. İlk toplantısını 26 Haziran 1928'de Gazi Mustafa Kemal'in başkanlığında yapan bu komisyonun 14 üyesi vardı.¹⁵¹⁸ Komisyon, ağustos başında 41 sayfalık bir Elifba Raporu verdi.¹⁵¹⁹ Komisyonun bu olumlu raporu üzerine Mustafa Kemal, 8 Ağustos 1928 akşamı Gülhane Parkında Cumhuriyet Halk Fırkasının düzenlediği halka açık bir toplantıda yazı inkılabını halka şöyle duyurdu:¹⁵²⁰

Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için Yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim güzel ahenktâr, zengin lisanımız, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz, lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle behemehâl pek çabuk bir zamanda mükemmel bir surette anlayacağız. Anladığımızın asârına yakın zamanda bütün kâinat şahit olacaktır. Ben buna kat'iyetle eminim, siz de emin olunuz.

Mustafa Kemal, nutkunu bu noktada keserek, o gece duyduğu hisleri yeni Türk harfleriyle bir kâğıda yazıp yanındaki Falih Rıfkı'ya okuttu; daha sonra inkılabın hedefini de şöyle gösterdi¹⁵²¹:

Çok işler yapılmıştır, ama bugün yapmaya mecbur olduğumuz,

1515 “Büyük Millet Meclisinde Beynelmilel rakamların kabulü”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, 17, 1929, s. 121

1516 Edip Rıza, “Latin harflerinin dilimize tatbiki hakkında”, **Vakit**, 1.5.1928; Celâl Nuri, “Türk inkılabının yeni bir safhası”, **İkdam**, 5, 6, 7.8.1928. Mehmet Velet, “Latin hurufu”, **Hakimiyeti Milliye**, 5.6.1928.

1517 “Dil Heyeti'nin kuruluş belgeleri ve yönetmeliği”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, 17, 1929, s. 55-64

1518 Ülkütaşır, **age.**, s. 60-61; Falih Rıfkı Atay, “Yeni yazı”, **Türk Dili**, C II, S 23, 1953, s. 718; Aslan Tufan Yazman, **Atatürk'le Beraber**, Ankara 1969, s. 214.

1519 Dil Encümeni, **Elifba Raporu**, İstanbul 1928.

1520 Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Haz. N. Arsan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., C II, Ankara 1961, s. 254.

1521 Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 255.

son değil, lâkin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Yeni Türk harflerini çok çabuk öğretmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik, milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir; yüzde seksen doksanı bilmez; bu ayıptır. Bundan insan olanlar utanmak lâzımdır.

Türk milletinin, tarihini övünecek şeylerle doldurmuş olduğunu belirten M. Kemal Paşa, okuma-yazma bilmeyenler oranının yüksek olmasının kabahatinin Türkün seciyesini anlayamayarak, zincirlerle onun kafasını saranlarda olduğunu açıkladı. Geçmişin hatalarını kökten temizleyip düzeltereklerini açıklayan ve bunun için bütün yurttaşların çalışmasını isteyen Mustafa Kemal, konuşmasını şöyle bitirdi:¹⁵²² *En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyeti-i içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz, yazısıyla ve kafasıyla bütün âlem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir.*

Gülhane Parkı'ndaki bu nutuktan sonra yeni Türk harflerinin öğretilmesi konusunda Dolmabahçe Sarayı'nda dersler vermeye başlandı. 11 Ağustos 1928'de yapılan ilk derse Cumhurbaşkanlığı maiyet memurları, milletvekilleri ve bazı ileri gelenler katıldı. 25 Ağustos'ta yapılan ikinci derse de genellikle milletvekilleri katıldılar, Yeni Alfabe'den okuma alıştırmaları yaptılar. 29 Ağustos'ta yapılan üçüncü derse şair ve yazarlarla devlet ileri gelenleri katıldılar. Bu üçüncü ders daha çok bir konferansa dönüştü, tartışmaların sonunda Başbakan İsmet Paşa bir nutuk söyledi. Başbakan konuşmasında, Gazi Paşa'nın Latin harfleri mücadelesini, Türk milletini, Türk irfanını, onun kurulmasını düşünerek açtığını belirtiyor; eğitimde karşılaşılan zorluklar üzerinde durarak şöyle diyordu:¹⁵²³

Efendilerim! Bütün bu müşkülât Arap harfleri yüzündendir. Harf mes'alesi bütün milletler için mühimdir ve Türk milleti de nihayet kendi harflerini bulmuştur. Dil Encümeninin bütün faaliyet ve dikkatini teksif ederek bulduğu harfler (...) tamamen Türk'tür ve bütün dünya milletleri buna "Türk Elifbası" demekte tereddüt etmeyecektir.

Milleti cehaletten kurtarmak için varılan bu sonuçtaki harflerin bir komisyonca geçiş dönemi yazısı olarak hazırlandığını belirten Başbakan, Komisyona Arap harflerinin terkedilip Latin esasından alınan yeni Türk harflerinin kabulü, Komisyonun belirlediği alfabenin kesin olduğu, gramer ve yazım kurallarının ilerde millî zevke göre gelişeceğini içeren üç maddelik bir önerge sundu ve Mustafa Kemal'in oyladığı bu önerge, oy birliği ile kabul edildi.¹⁵²⁴

1522 Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 256.

1523 Ülkütaşır, *age.*, s. 77.

1524 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 1960, s. 403; Mehmet Asım, *Yeni Türk harflerini Gazi Hazretlerinin huzurunda nasıl öğrendim?*, *İkdam*, 12, 13.9.1928. 12.9.1928; 13.9.1928.

Atatürk'ün bu konuda gösterdiği yoğun çalışma, herkesin takdirini kazandığı gibi, herkese büyük bir azim ve sorumluluk da yükledi. Maarif Vekili Necati Bey *Ben Cumhurbaşkanını hazretlerinin bu hususta gösterdiği çalışmalar karşısında hakikaten utandım. Ancak, bütün teşkilatımızla beraber ona yetişmeye, onun bu hususta açmış olduğu yolda gayret sarf ederek muvaffak olacağımıza inanıyorum* diyordu.¹⁵²⁵

Bu işaretler üzerine yurdun her yanında bu harfleri öğretecek kurslar açıldı, gazeteler Eylül 1928'den itibaren bazı sütunlarını ve sayfalarını yeni harflerle düzenlemeye ve giderek yeni harflerle basılan sayfa sayısını arttırmaya başladılar. İstanbul Dârülfünununda, yeni harfleri destekleyen bir dizi konferans düzenlendiği gibi, Necati Bey'in harf seferberliği isteyerek açtığı Türkiye Muallimler Birliği Kongresi de yeni harfleri benimsedi. Medresetü'l-Hattatın bile, yeni harfleri öğretmek için kurs açtı. Devlet daireleri yeni harflerle yazışmaya, dilekçeler yeni harflerle verilmeye başlandı. Mustafa Kemal ise bir yandan gazetecilere mektuplar göndererek, konuşmalar yaparak yeni Türk yazısının halka hızla öğretilmesi gerektiğini vurgularken¹⁵²⁶ kendisi de bu inkılabı yasa haline getirmeden önce halka anlatmak ve halkın desteğini almak için Ağustos ve Eylül ayları boyunca Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Eceabat, Gelibolu, Sinop, Samsun, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas ve Kayseri'yi kapsayan çok uzun bir yurt gezisine çıktı.¹⁵²⁷ Gazi Paşa, Tekirdağ'da önce vilayette bir karatahta başında halka iki saat yeni harfler dersi verdi; sonra sokaklarda, dükkânlarda halktan bu yeni harfleri öğrenmelerini istedi, sınava çekti, yeni harflerin kolaylıklarını gösterdi. İstanbul'a dönüşte verdiği demeçte ise şunları söyledi:¹⁵²⁸ *Henüz ortada selahiyattar makamatın tasdikinden geçmiş bir rehber olmadan ve henüz mektep muallimleri delâlet faaliyetine geçmeden, yüce Türk milletinin hayırlı olduğuna kanaat getirdiği bu yazı meselesinde bu kadar yüksek şuur ve intihal ve bilhassa isticâl göstermekte olduğunu görmek, benim için cidden büyük bir saadettir.*

Gazi M. Kemal Paşa, Tekirdağ'da öğretmenlik yaparak halka yeni harfleri öğretirken, Mustafa Necati de Ankara'da Muallimler Birliği Dördüncü Kongresinde (...), *çünkü bu hareket yürümüştür. Bu hareketle birlikte yürüyen*

1525 Necati Bey, "Maarif Vekilimizin Vakit'e beyanatı", **Vakit**, 15.8.1928.

1526 Ülkütaşır, **age.**, s. 78.

1527 Elif Asude Tunca, "Türk Harf Devriminin Halka Tanıtımı Çalışmaları", **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 2, S 2, Aralık 2006, s. 116-117; Sadık Sarısamancıoğlu, "Taşrada Harf İnkılabını Uygulanışı-Afyonkarahisar Örneği", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 3, Aralık 2006, s. 93-136; Abdullah İlgazi, "Atatürk'ün Tokat gezileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 18, S 52, Mart 2002, s. 107-158; Cafer Ulu, "Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal'in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği", **Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, C XXXIII, S 55, Mart, 2014, s. 277-302.

1528 Ülkütaşır, **age.**, s. 93-94.

*hattâ onun önünde koşmayan muallim âtil kalmış, vatani, meslekî vazifesini yapmamış demektir. Vazife sizi davet ediyor diyordu.*¹⁵²⁹ Amacın, bütün ülkede herkesi okur-yazar yapmak olduğunu bildiren Bakan, öğretmenlerin yeni yazı konusundaki görevlerini de şöyle bildiriyordu:¹⁵³⁰ *Efendiler! Zannetmeyiniz ki, yalnız mekteplerin içinde çalışmakla, yalnız talebe yetiştirmekle vazifenizi tam ve şâmil bir sûrette yapmış olursunuz. En büyük vazifeniz halkı okutmak, halka yeni harflerle okuyup yazmayı öğretmektir. Vazifeniz bütün memlekete şâmidir.*

Mustafa Kemal, 26-27 Ağustos 1928 gecesi Marmara Denizi'ndeki yat gezisi sırasında telsizle yayınladığı bir nutukta ise şöyle diyordu¹⁵³¹: *Bu kuvvetli hatıra güvenererek beyan edebilirim ki, bugün yeni Türk harfleriyle cehalete karşı açtığımız mücâdelenin, yarın millet için 26 Ağustos zaferinden daha yüksek ve geniş saadet neticeleri getireceğini muhakkak görüyorum.* Yine bu yat gezisi sırasında, camilerdeki kutsal isimlerin hangi harflerle yazılacağını soran bir telgraf üzerine de harf inkılabının “milletin bir arzu ve talebi olduğu, kimsenin hatta kendisinin bile milleti hiçe sayarak bir şey yapamayacağını” söyledi.

Gazi M. Kemal, 27 Ağustos 1928'de sabah Mudanya halkına yeni harfleri öğrenmelerini, dönüşte kendilerini sınava çekeceğini söyleyerek Bursa'ya geçti. Bursa hükümet konağında şehrin ileri gelen yöneticilerini yeni harflerden sınav yapan Gazi, buradakilerin hepsinin yeni yazıyı öğrenmiş olduklarını görmekten çok memnun oldu, dönüşte de Mudanya'da, yeni yazı ile yazılmış afişler ve pankartlarla karşılandı. Mustafa Kemal, 1 Eylül 1928 tarihinde yaptığı Çanakkale gezisinde de, halka ilk önce “Yeni Türk harflerini öğrendiniz mi?” diye sordu; her yerde olduğu gibi burada da bir salonda siyah tahta önünde halka yeni yazı dersi verdi, sınav yaptı. Eceabat'a da aynı amaçlı bir gezi yapıldıktan sonra, 15 Eylül'de Sinop'a gidildi. Mustafa Kemal Paşa burada da önce Yatı Mektebi dershanesinde ve bahçesinde vilayet ileri gelenlerini, öğretmenleri ve halkı sınav yapıp ders verdikten sonra, akşam da Belediye Parkı'nda yeni Türk harfleri, Türk imlâsı, Türk dilinin zenginliği, Türk tarihinin eskiliği ve dünya üzerindeki yeri hakkında konuşma ve sohbetler yaptı. Ertesi gün Samsun'a geçen “Yeni Elifba Hocası” Gazi, burada Başvekil ve Sıhhiye Vekili tarafından karşılandı, burada kaldığı iki günlük süre içinde yazı dersleri verdi, halktan acele yeni harfleri öğrenmelerini istedi. Samsun'dan özel treni ile Anadolu içlerine hareket eden M. Kemal, Amasya tren istasyonunda, Tokat vilayet binasında, Sivas hükümet meydanında, Şarkışla'da, Kayseri parti binası önünde halka ders vermeye, sınav yapmaya

1529 Necati Bey, “Yeni Türk harfleri ve Türkiye muallimleri” (Bakan Necati Bey'in nutku), **Maarif Vekâleti Mecmuası**, 17, 1929, s. 46.

1530 Necati Bey, agm., s. 47.

1531 Ülkütaşır, **age.**, s. 95

devam ederek 21 Eylül 1928'de Ankara'ya döndü. Ankara'ya döndükten sonra da milletine şöyle teşekkür etti:¹⁵³²

Türk milletinin, hayırlı olduğuna kanaat getirdiği bu yazı meselesinde, bu kadar yüksek şuur ve intikal ve bilhassa istical göstermekte olduğunu görmek benim için cidden büyük bir saadettir.

M. Kemal, yazı öğretmek ve öğretimini kontrol etmek amacıyla yaptığı yurt gezisinde edindiği izlenimleri ve halkın kavrayamadığı bazı yazım hususlarının nasıl düzeltilmesi gerektiğini bir mektupla Başvekâlet'e, Başbakan da bunları bir genelge ile tüm yurda duyurdu.¹⁵³³

Başvekil İsmet Paşa da, Anadolu izlenimlerini anlatan demecinde şöyle dedi:¹⁵³⁴ *Bu, câhil kalmaktan mütevellit bir sıkıntı içinde bunalmış büyük bir milletin kurtuluş hamlesidir. Emniyetle söyleyebiliriz ki, yeni yazıya geçmek bizim ilk önce tahmin ettiğimizden inanılmaz derecede çabuk olacak, milletin hemen okuyup yazabilecek hale gelmesi ancak birkaç seneye çıkacaktır.*

Bu arada, Türkiye'nin yaptığı bu yazı inkılâbı, Avrupa basınında takdirle karşılandı.¹⁵³⁵ Maarif Vekâleti de yeni harflerin okullarda nasıl uygulanacağı hususunda genelgeler yayınlar, gazeteler sayfalarının bir kısmını yeni yazı ile okuma-yazma öğretmeye ayırır, düşünürler yeni yazı ile doğru yazma yollarını araştırır,¹⁵³⁶ öteden beri açılması planlanan Halk Dershanelerinin okuma-yazma öğretmek amacıyla "Millet Mektepleri" haline getirilmesi çalışmaları yapılırken, TBMM'nin açılması dolayısıyla yazı inkılabını yasalaştırma çalışmalarına da başlandı.

Gazi M. Kemal, 1928 yılında TBMM'yi açış konuşmasında genellikle eğitim sorunları üzerinde durdu. Ona göre, eğitimdeki durum ve gayretlerimiz bizi radikal önlemler alabilecek düzeye getirdi. Eğitimimiz her alanda doğru hedeflerini buldu, ilgi ve dikkatli çalışmalarla iyi sonuçlar elde edilebilecek duruma geldi. Eğitim çalışmalarının ana hedefleri fiilen genel ve zorunlu ilköğretim, ülkede eğitim birliği, ortaöğretimin belirli noktalarda toplanıp

1532 Ülkütaşır, *age.*, s. 121

1533 "Gazi'nin Başvekâlete mektubu", *İkdam*, 22.9.1928; "Gazi Hazretlerinin işaretlediği Türkçemiz daha kolay, daha basit bir şekil aldı", *Vakit*, 22.9.1928.

1534 Ülkütaşır, *age.*, s. 124

1535 "Harflerimiz her tarafta alkışlanıyor" (*The Times*), *Vakit*, 5.9.1928; "Mektep hocalığı eden bir Devlet Reisi" (*L'Illustration*'dan), *İkdam*, 16.10.1928; Nuri Nedim: "Emsalsiz İnkılâp" (Yugoslavya'dan), *Milliyet*, 13.12.1928; Ahmet İhsan: "Harf seferberliğimiz" (Roma'da bir konferans'tan), *Milliyet*, 23.1.1929; "Garp medeniyeti ve Türk alfabesi", (II Messagero'dan), *Hakimiyet-i Milliye*, 28.3.1929; Ülkütaşır, *age.*, s. 124-128.

1536 Ahmet Cevdet, "Yeni yazı ve imlâmıza dair", *Vakit*, 14.9.1928; Falih Rıfkı, "Yeni yazı ve doğru imla", *Milliyet*, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27.9.1928. 21.9.1928, *Milliyet*, 22.9.1928; *Milliyet*, 23.9.1928, *Milliyet*, 24.9.1928; *Milliyet*, 25.9.1928; *Milliyet*, 26.9.1928; *Milliyet*, 27.9.1928; Celâl Nuri, "Harf inkılâbı-Elde edilen neticeler", *İkdam*, 18.12.1928.

kolaylaştırılması, meslek eğitiminin her kademesinin ülkemizde yapılmasıdır. Gazi, daha sonra her gelişmenin temelini okuma-yazma olduğunu, Türk milletine de kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek gerektiği, bunun da Latin esasından alınan Türk alfabesi olduğunu, üstelik bunun Türk diline de uygun olduğunu belirterek şöyle devam etti¹⁵³⁷:

Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin kat'iyet ve kânûniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır. (...) Efendiler! Türk harflerinin kabulüyle, bu memleketin bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife tevcih ediliyor. Bu vazife; milletimizin kâmilen okuyup yazma için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektir. Hepiniz hususî ve umumî hayatımızda rast geldiğimiz okuyup yazma bilmeyen erkek, kadın her vatandaşımıza öğretmek için tehalük göstermeliyiz. (...) Hiçbir muzafferiyetin hatlarıyla kıyas kabul etmeyen bir muvaffakiyetin heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımızı cehaletten kurtaracak bir sade muallimliğin vicdanî hazzı mevcudiyetimizi işba etmiştir.

1 Kasım 1928'de TBMM'nin üçüncü devre ilk oturumunda yazı yasaı hemen ele alındı. Süratle 15 kişilik bir geçici komisyon kuruldu. Komisyon da toplantılarını derhal yapıp yasa tasarısının aynen kabul edilmesi kararını Meclis Başkanlığına bildirdi. Hükümet başkanı İsmet Paşa, yasa tasarısını Meclise sunarken yaptığı konuşmada yeni yazı girişiminin milleti bilgisizlikten kurtarma girişimi olduğunu, milletin yeni harflerle ne kadar kolay okuma-yazma öğrendiğinin görüldüğünü belirtti. Ona göre, hiçbir yasa tasarısı Mecliste görüşüldüğü sırada uygulanacağından, herkesçe candan kabul edileceğinden bu kadar emin olunmamıştır. Bunun nedeni, yeni harflerin büyük bir ihtiyaca cevap vermesi ve yurdun her tarafında işlenmesidir. Yeni harflerin milletçe bu kadar iyi karşılanmasının nedeni, milletin bir an önce okuma-yazma öğrenerek bilgisizlikten kurtulma arzusu ve yeni yazının kolay olmasıdır. Bu kolaylıktan hakkıyla yararlanmak için hükümetin ciddi çabalar yapacağını açıklayan Başbakan, sözlerine şöyle devam etti:¹⁵³⁸

Hükümet, bütün memlekette Millet Mektepleri hâlinde, işinde, tarlasında, fabrikasında çalışan vatandaşların ayaklarının ucuna getirilen, kolaylıkla öğretecek muallimlerle, kolay tedarik olunacak vasıtalarla bu yeni alfabeden tamamiyle istifade etmeleri için bütün mesaisini sarf edecektir. Bu mücadeleyi muvaffakiyetle neticelendirmek için vazife münhasıran, hakikaten kendileriyle iftihar ettiğimiz muallimlerin değildir. Memurlarımız ve bu memleketin bütün münevver evlatları bu sene, gelecek sene ve birkaç sene zarfında bu alfabe

1537 Milli Eğitim Bakanlığı, **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri**, C I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1946, s. 34-35.

1538 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C V, Toplantı: 1, 1.11.1928, T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1928, s. 9.

ile vatandaşların tamamen okuyup yazması için ellerinden geleni ifa edeceklerdir.

Yeni Türk harflerinin kabul ve uygulanması yasa tasarısının gerekçesinde ise Arap harflerinin Türk diline uymadığı, bu harflerle Türkçe kelimelerin yazılamadığı ve yazılanların da doğru okunmadığı, böylece doğru okuma-yazmanın bir sınıfın imtiyazı hâline geldiği, matbaacılık ve başka alanlarda eski harflerin çok masraflı olduğu belirtilerek; hükûmetin bir yazı sistemi hazırlattığı, bunun tecrübesinin de yapıldığı açıklandı. Cumhuriyet Dönemi'nde de -Tanzimat ikilikleri gibi bir yazı ikiliği yaratılmaması için hükûmet bu inkılabı bir yasa ile tespit etmek gerektiğini duydu.¹⁵³⁹

3 Kasım 1928'de yürürlüğe giren bu yasaya göre, en geç 1929 Ocak'ında Devlet yazışmalarında tamamen yeni yazı kullanılacak, ancak basım işleri yüzünden bazı evraklar 1929 Haziran'ına kadar "eski usulde" yazılabilecekti. 1928 Aralığından itibaren her türlü basılı şeyler yeni harflerle yazılmaya başlanacaktı. Ancak halkın zorlukla karşılaşmaması için 1929 Haziran'ına kadar eski harfli dilekçeler kabul olunabilecekti. Kâtipler Türk steno yazısını öğreninceye kadar, ama en geç 1930 Haziranına kadar eski yazı ile zabıt tutulabilecekti. Yasanın 9. maddesi de şöyle diyordu: *Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur.*

Gerçekten de bu yasa ile Cumhuriyet, Tanzimatın hatasına düşmedi, tüm ülkede yeni harfler kullanılmaya başlandı. Bu yasadan sonra, yeni basılacak alfabe, imla ve okul kitaplarının, Devlet Matbaasının ve Millet Mekteplerinin harcamalarına karşılık Maarif bütçesine ek ödenek konuldu.¹⁵⁴⁰ Ayrıca, yazı inkılabını başarıyla savunmaları için 1931 yılına kadar gazetelere prim verilmesi hususunda da bir yasa çıkartıldı.¹⁵⁴¹

Sovyetler Birliği'de Ekim devriminden sonra birçok Türk kavmi Latin alfabesine göre düzenledikleri yazıları kullandılar. Ekim devriminden sonra Rusya'daki Türk dilleri ile Türkiye, görünürde de olsa, bir yazı birliğine ulaşmışlardı.¹⁵⁴²

1539 "Türk Alfabeti Kanunu metni ve esbab-ı mucibesi", **Vakit**, 2.11.1928.

1540 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C V, s. 27-29.

1541 Rekin Ertem, **Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi**, Dergâh Yay., İstanbul 1991, s. 326.

1542 Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir. Bildiri Kitabı**, C II, İzmir 2008, s. 791-803.

6.1.4. Millet Mektepleri

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle beraber büyük okuma-yazma bilmeyen kitlenin Cumhuriyet ilkelerine göre nasıl eğitileceği, en azından nasıl okutulacağı tartışılmaya başlandı. O zamandan itibaren teklif edilen önerilerin başında Halk Mektepleri veya Halk Dershanelerinin kurulması geliyordu.¹⁵⁴³ Bu arada Türk Ocaklarının Halk Evi olması¹⁵⁴⁴, gece okullarının veya seyyar okulların kurulması vs. de öneriler arasında idi.

Mustafa Necati'nin yeni eğitim örgütünde, Bakanlıkta bir Halk Eğitimi Birimi kurması ve John Dewey raporunda kurulması tavsiye edilen Halk Dershanelerini gerçekleştirme çalışmaları 1927 yılında ürünlerini verdi. Bakanlığın Halk Terbiyesi şubesi, Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi hazırladı.¹⁵⁴⁵ İlk Halk dershanesi veya mektebi kuruluşları da 1927 yılı içinde gerçekleşti. Bakanlık 1928 Temmuz'unda yeni bir Halk Mektepleri Talimatnamesi hazırladı. 1928 Eylül'ünde, Halk Fırkasında, Halk dershanelerinin durumu görüldü. Sayıları 3.304'ü bulan bu dershanelerde 64.302 kişiye halk eğitimi çalışmaları yapıyordu.

Yazı inkılabından sonra ise bu dershanelerin Millet Mektepleri adı altında örgütlenmesi ve işlevinin daha ziyade halka yeni harfleri öğretmek olarak belirlenmesi kesinleşti. Bakanlık bir yandan yeni bir yönetmelik çalışması yaparken, bu okulların nerelerde açılacakları da tartışılmaya başlandı. Halk Mektepleri ilkönce maarif müfettişlerine özel kurslar vererek onları yetiştirdi, sonra bu müfettişler farklı bölgelere giderek öğretmenlere yeni yazıyı öğrettiler.¹⁵⁴⁶ Bu arada gerek devlet gerekse özel sektör, yeni yazı öğretiminde kullanılmak üzere onlarca değişik alfabe hazırlayıp dağıttı.

24.11.1928'de yürürlüğe giren yönetmeliğe göre¹⁵⁴⁷ Millet Mektepleri, yeni Türk harflerinin kolay bir şekilde okunup yazılabilesinden bütün milleti faydalandırabilmek ve büyük halk kitlelerini hızla okur-yazar duruma getirebilmek için kuruluyordu. Ne eski ne de yeni yazı bilmeyen yetişkinler dört aylık A Kurslarında; eski harfleri okuyup yazabilenler de iki ay süreli B Kurslarında yeni harfleri öğreneceklerdi. Bu okulların genel başkanı, Başöğretmen Gazi Mustafa Kemal idi. Müfettişler Maarif Vekaletine, o da genel başkana bu okulların durumları hakkında rapor vereceklerdi. Okullar İlköğretim Genel Müdürlüğü'nün Halk Terbiyesi Şubesine bağlı olacak, ama

1543 Kenan, "Halk mektepleri", **İkdam**, 24.2.1924; Ahmet Cevdet, "Halk dershanesi", **İkdam**, 10.10.1926.

1544 "Türk Ocakları Halk Evi olmalıdır", **Vakit**, 10.10.1926.

1545 Yönetmelik metni için bk. **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S 12, 1927, s. 129-143.

1546 Çiçek, **Harf Devriminin Kamu Yönetimine ve Yazışma Geleneğine Etkileri**, s. 88-89.

1547 Kemal Arıburun (Yay.), **Milli Mücadele ve İnkılaplarla İlgili Kanunlar**, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1957, s. 314-320.

bunların nerelerde, nasıl kurulacaklarını Maarif Mıntıkları belirleyecekti. İl, ilçe, nahiye ve köylerde bu örgütün iyi işleyebilmesi için ne tür çalışmalar yapılacağı, hangi öğretmenlerin ve aydınların bu okullarda öğretmenlik yapabilecekleri, bu okulların hangi binalarda kurulacakları ayrıntılı olarak belirlenmişti (Madde 19-25). 16-40 yaşları arasındaki vatandaşlar bu okullara devam etmeye veya dışardan sınav vererek belge almaya mecbur idiler. Öğretmeni veya okulu olmayan köylerde, köylünün boş olduğu mevsimlerde gidip onlara yeni yazıyı öğretecek “seyyar talim heyetleri” kurulmuştu (Madde 42-43 ve Seyyar Talim Heyetleri İzahnamesi). Ayrıca her fırsatta ve her çeşit vasıta ile halkın yeni yazıya ilgilerini çekmek, okuma-yazmanın faydalarını anlatmak için bir propaganda örgütü kurulacaktı (Madde 44). Bu dershaneleri bitirenlere birer diploma, iyi derece ile bitirenlere birer Anayasa, her iki dershaneyi de (A ve B) bitirenlere çeşitli hediyeler verilecek; ticaret, ziraat ve sanayi kurslarına tercihen alınacaklardı. Ayrıca bu kurslarda üstün çalışma ve başarı gösteren öğretmenlere para ödülü ve takdirname verilecekti.

Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, 2 Aralık 1928’de Valiliklere gönderdiği genelgede,¹⁵⁴⁸ Millet Mekteplerinde 1 Ocak 1929’dan itibaren derslere başlanacağını, bunun için o zamana kadar her öğretmene bir Millet Mektebi Dershanesi kurulacağını, bir kurs döneminde başarılı olamayanların öbür kursa katılacaklarını, tek öğretmenli köylerde hem A hem de B Dershanesi açılacağını vs. bildirdikten sonra 10 Ocak 1929’daki bu işlerle ilgili sayısal bilgileri ve karşılaşılan zorlukları Maarif Vekaleti’ne bildirmelerini istedi. Mustafa Necati Bey’in bu genelgesinden sonra, 1928 Kasım sonu ve 1929 başlarında tüm yurttan yoğun bir Millet Mektebi açma çalışması başladı. Daha sonra Maarif Vekili olan İsmet Paşa (9 Ocak-27 Şubat 1929),¹⁵⁴⁹ Millet Mekteplerindeki öğretmenlere gönderdiği bir genelgede şöyle diyordu:¹⁵⁵⁰ *Büyük halaskâr Gazi Reiscumhur hazretlerinin baş muallimliği altında Millet Mekteplerinde mukaddes ve tarihî vazifene başladığım gün cehalete karşı fevran eden milletin en samimî hisleriyle karşılaşmış oldum. İsmet Paşa, daha sonra öğretmenlere gönderilen Türk Harflerinin Usul-ü Tedrisi kitapçığının iyice okunmasını, Millet Mekteplerine devam eden halkın yetişkin olduğunu, ona göre davranılmasını, yazı öğretme ve okutmanın yanı sıra vatandaşlara temiz, düzenli yaşama şeklinin de gösterilmesini, okuma-yazma bilmenin faydalarını anlatmalarını istedi.*

1929 Eylül’ünde Millet Mektepleri yönetmeliği yeniden değiştirildi. Bu

1548 “Millet Mektepleri teşkili hakkında Valiliklere yapılan Tamim”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S 17, 1929. s. 89-90.

1549 1.1.1929’da Maarif Vekili Mustafa Necati ölmüş, İsmet Paşa, 8.1.1929’da Maarif Vekâletine atanmıştı.

1550 “Millet Mektepleri muallimlerine Maarif Vekili İsmet Paşa tarafından gönderilen Tamim”, **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S 17, 1929. s. 91-92.

yeni yönetmeliğin öncekilerden farkları kısaca şunlar oldu:¹⁵⁵¹ Millet mekteplerinin amacı, yalnızca yeni yazıyı öğretmek değil, insanlara, hayat ve geçiminin gerektirdiği ana bilgileri de kazandırmaktı. Bu okulların örgütü eski yönetmelikten biraz daha geniş tutuldu, sabit ve gezici A ve B Dershanelerin yanı sıra Halk Okuma Odaları ve Köy Yatı Dershaneleri de bu işle görevlendirildi. A Dershanelerinde yalnızca okuma-yazma öğretilirken, B Dershanelerinde hayat için gerekli bazı bilgiler de veriliyordu.¹⁵⁵² Bu okulları Eğitim Bakanlığı idare edecekti, ama yerel örgütlenmeyi Valilikler yapacaktı

Millet Mektepleri her yıl 1 Kasım'da büyük törenlerle açılıyordu. Dershanelerdeki öğretim dört ay sürüyordu. Başarılı olanlara da diplomaları mart ayı içinde veriliyordu. Aynı prensipler içinde çalışan gezici dershanelerde öğleden önce 12-16 yaş arasındaki çocuklar, öğleden sonra ise 16-45 yaş arasındaki yetişkinler okutuluyordu.¹⁵⁵³ Devlet daireleri hademelerini, hamalları olan işletmeler hamallarını, hapishaneler mahkûmlarını, işçi çalıştıranlar işçilerini okutmak zorunda idiler. Bunlar, ücretlerini kendileri ödemek şartıyla yerel eğitim yöneticilerinden öğretmen isteyebiliyorlardı. Bu okullara devam etmeyen ve belge almayan yurttaşlar, bazı seçim haklarını yitirdikleri gibi, ayrıca belirlenecek bir para cezasını da ödeyeceklerdi. Millet mekteplerinin B Dershanelerinde mükemmel bir okuma-yazmanın yanı sıra hesap ve ölçüler, sağlık bilgisi ve yurt bilgisi de anlatılıyordu. Bu dersler, Cumhuriyet yönetimine iyi vatandaş kazandırmada hayli etkili olan derslerdi.¹⁵⁵⁴ Türk Ocakları da kendi üyelerini öğretmen yapmak şartıyla A ve B Dershanesi açabiliyorlardı.

Devlet hizmetinde görev yapan herkesin bu dershanelerden belge alması zorunlu tutuldu. Hatta bu hizmetlilerin memur kesimi daha 8-25 Ekim 1928

1551 Arıburun, *age.*, s. 321-326.

1552 Emine Kısıklı, "Harf Devrimi Sonrasında Yeni Harflerin Öğretiminde Usul ve Yöntemler", **Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011)**, Adana 2012, s. 682.

1553 Mustafa Şahin, **Millet Mektepleri (İzmir Örneği)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Yakup Kaya, Muhammet Çakır, "Konya Örneğinde Harf İnkılabının Uygulanışı ve Millet Mekteplerinin Faaliyetleri (1928-1935)", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, S 5, 2016, s. 1617-1635.

Erdem Çanak, vb., "Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935)", **Asia Minor Studies**, C 3, S 6, Haziran 2015, s. 42-68.

Hasan Babacan, "Harf İnkılabının Isparta'da Uygulanması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 8, Aralık 2008, s. 101-112.

1554 Mustafa Albayrak, **Millet Mektepleri 1928-1935**, Ankara 1978 (DTCF, T.C. Devrim Tarihi ve Anayasa Kürsüsünde Lisans Tezi), s. 52-55; Mustafa Albayrak, "Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)", **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X, S 29, 1994, s. 471-483.

tarihleri arasında yeni harfleri okuma-yazmadan sınava çekildi.¹⁵⁵⁵ Millet Mektepleri, başlangıçta inkılabın coşkusuyla halka yalnızca okuma-yazma öğretmeyi amaçlayan bir örgüt olarak ortaya çıktı, daha sonra nerdeyse zorunlu ve genel halk eğitimini amaçladı.

1927-1928'de Halk Dershaneleri olarak açılan bu okullar, 1928-35 arası Millet Mektepleri, 1936-1950 arasında da Ulus Okulları adıyla çalışma yaptılar. Ancak 1928-1929 yıllarından sonra etkinliği gittikçe azalan, ruhu gittikçe sönmüş bir kurum oldular.

Millet Mekteplerinin en objektif değerlendirmesi, belge verdiği vatan-daş sayısı ve Türkiye'nin okuryazarlık oranını ne kadar yükselttiği açısından yapılabilirdi. 1928-1935 devresinde, Millet Mektepleri örgütü içinde erkekler için 33.560, kadınlar için de 12.853 olmak üzere toplam 47.828 A Dershanesi açıldı. A Dershanelerinde toplam olarak 2.092.392 kişi ders görüp, 970.140 kişi belge aldı. Burada dikkati çeken şey, başarı oranının çok düşük olmasıydı. Ayrıca 116.119 kişi de dışardan A Dershanesi sınavına girerek belge aldı. B Dershanelerine ise 380.955 kişi devam etti, 240.982 kişi belge aldı; ayrıca 26.914 kişi de dışardan sınava girerek bu dershanenin belgesini aldı. Genel olarak bakıldığında, A Dershaneleri B Dershanelerinden, kadınlar da erkeklerden daha başarısız oldular. Ayrıca şehirlerdeki kurslar köylerdekinden daha başarılı idi. Ancak okuma-yazma gibi bir alanda, bu başarı yüzde-leri çok düşüktü.

1927 ve 1935 yıllarında okuma-yazma bilenlerin oranı¹⁵⁵⁶

Yıllar	Kadın %	Erkek %	Genel %
1927	4	17.4	10.7
1935	10.5	29.3	19.9
Artış	6.5	11.9	9.2

Millet Mektebi dershanelerinin ve buralara devam eden kursiyer sayı-larının 1928'den 1935'e doğru hızlı bir şekilde düştüğü görüldü. Öyle ki, ilk yıl-da ülke genelinde 20.489 dershanede 1.045.500 kişi kurslara devam ederken 1936 yılında 2.274 dershanede 59.206 kişi kurslara devam etti.¹⁵⁵⁷

1555 Sami N. Özerdim, *Atatürk ve Devrimleri Kronolojisi*, İstanbul 1963, s. 79-80.

1556 T.C. Başbakanlık D.İ.E., *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı*, Ankara 1973, s. 79,459.

1557 Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 244-245.

1928-1935 Yılları Arasında Millet Mektepleri Hakkında Genel Sayısal Bilgiler¹⁵⁵⁸

Dershaneler		Köyler			Şehirler			Genel
		Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Toplam
Dershane Sayısı	A	23748	4678	32403	9812	4198	14010	46.413
	B	4678	1121	5799	4401	1101	5502	11.310
Öğretmen Sayısı	A	25848	3426	29274	9025	4923	13948	43.222
	B	2955	497	3452	3518	1623	5141	8.593
Kayıtlı öğrenci sayısı	A	998331	480361	1478692	346243	298457	644700	2.092.392
	B	142193	42323	184516	130718	65641	196359	380.955
Belge alan öğrenci sayısı	A	493706	160136	653845	190852	125443	316295	970.140
	B	90902	24737	115639	84200	41143	125343	240.982
Başarı oranı %	A	49.9	33.3	41.6	55.1	42.0	48.6	46.4
	B	64.0	58.8	61.4	64.9	63.2	64.0	63.4
Dışardan belge alanlar	A	28996	11347	40343	64635	11141	75776	116.119
	B	3204	542	3746	20383	2785	23168	26.914
Belge Alanlar	A	552705	171483	694188	255487	136584	392071	1.086.259
	B	94106	25279	119385	104583	43928	148511	67.896

Okuma-yazma oranlarına bakıldığında, yazı inkılabından sonra büyük törenler ve vaatlerle başlatılan okuma-yazma seferberliğinden beklenen yüksek hedeflere ulaşılamadığı görülmekteydi. Bu seferberlik başlatılırken Türkiye’de herkesin birkaç yıl içinde tamamen okuma-yazma öğreneceği iddia ediliyordu. Bu hedeflere ulaşamamada, o zaman Türkiye’yi de vuran 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin etkisi, o dönemlerde Mustafa Necati gibi halkı ve öğretmenleri harekete geçirici bir Maarif Vekilinin olmaması, baştaki inkılâp heyecanının biraz sönmesi, öğretmenlerin bu işe kendilerini vermemesi ve Yönetmelikte belirlenen sürelerin bu iş için yeterli olmaması gibi faktörler

1558 Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği (1928-1935)**, İstanbul 1936.

etkili olmuş olabilir. Ancak yazı devriminden sonra yayın hayatında bir sönüklük olacağı beklentisinin aksine, yayın sayısında harf inkılâbı sonrası bir sıçrama yaşandı.¹⁵⁵⁹

6.1.5. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti zamanında tarih alanında sistematik ve bilimsel çalışmalar başladı. İkinci Meşrutiyet başlarında millî şuur ve vatan sevgisi dolu bir Osmanlı Tarihi yazdırılması çalışmaları için bir Tarih-i Osmanî Heyeti kuruldu, bu Heyet 27 Kasım 1909'da Tarih-i Osmanî Encümenine dönüştü. Bu Heyet bir Osmanlı tarihi yazmak için iş bölümü yaptı ve çalışmalara hemen başladı. Osmanlı döneminde Sadrazamlığa bağlı olan Encümen, Cumhuriyet devrinde Türk Tarih Encümeni adını aldı. Önce Maarif Vekiline, daha sonra Telif ve Tercüme Heyeti Hars Müdürlüğüne, ardından Yüksek Tedrisat Müdürlüğüne bağlandı.¹⁵⁶⁰

Encümenin faaliyetleri, Osmanlı tarihi telifi, monografi çalışmaları ve mecmua neşri gibi başlıklar altında toplanabilir. Bu derneğin çalışmaları sırasında vakanüvis tarihçiliğinden bilimsel tarihçiliğe, hanedan tarihçiliğinden ulusal tarihçiliğe geçiş tartışmaları yapıldı. Necip Âsım ve Mehmet Ârif tarafından hazırlanıp 1917'de yayımlanan Osmanlı Tarihi'nin ilk cildinden sonra tarih yazımı konusundaki eleştiriler daha da arttı.¹⁵⁶¹ Bu arada Sadâret Hazinesi Evrakı bünyesinde ilk defa Tasnif-i Vesaik-ı Tarihiye Encümeni kuruldu ve başkanlığına Ali Emirî Efendi getirildi.

Tarih-i Osmanî Encümeni ve bunun yerini alan Türk Tarih Encümeninin en önemli faaliyeti dergi çıkarmak oldu. 9 Şubat 1910 tarihinden itibaren Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM) yayımlanmaya başladı. 1918'e kadar düzenli yayımlandı, savaş dolayısıyla yayımına ara verilen dergi 1921'den itibaren yeniden Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM) adıyla üç yıl yayımlandı.¹⁵⁶² Encümenin dağılması üzerine 1927'de Maarif Vekâletine bağlı olarak İstanbul Dârülfünunu içinde yine Türk Tarih Encümeni, dergiyi "yeni seri" adı altında çıkarmaya başladı (5 sayı yayımlandı). Bunun yanında

1559 Jale Baysal, "Harf Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, TTK Yay., Ankara 1981, s. 61-64.

1560 Abdülkadir Özcan, Tarih-i Osmânî Encümeni, **İslâm Ansiklopedisi**, C 40, s. 83-85. Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmanî Encümeni: Kuruluşu, Teşkilâtı ve Faaliyetleri", **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)**, İstanbul 1988, S 101, s. 1-9.

Mehmet Demiryürek, "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Kuruluşu", **Toplumsal Tarih**, C XV/90, İstanbul 2001, s. 41-49.

1561 Hasan Akbayrak, "Tarih-i Osmânî Encümeni'nin Tarih Yazma Serüveni", **Tarih ve Toplum**, C VII, S 42, 1987, s. 361-368; Mehmet Demiryürek, "Tarih-i Osmanî Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü", **Karadeniz Araştırmaları**, Kış 2013, S 36, s. 119-128.

1562 Ahmed Refik, "Tarih-i Osmânî Encümeni'nin Tarihçesi Hakkında Rapor", **Maarif Vekâleti Mecmuası**, S 14, İstanbul 1927, s. 425-430.

derginin ekleri şeklinde birçok kaynak eser yayımlandı. Encümen 1931 yılına kadar çalışmalarına devam etti ve daha sonra bu heyet kapatılarak Türk Tarih Kurumunun açılma süreci başladı.

Cumhuriyete kadar Türkiye’de medreselerde İslam Tarihi, mekteplerde ise Osmanlı Tarihi okutuluyordu. Cumhuriyet Dönemi’nde bu tarih anlayışları değişti. Yeni devletin tarihi, onun dayanacağı ana güç olan Türk milleti ile temellendirilecekti. Hem Türk milleti tarihini daha iyi öğrenerek daha bilinçli çalışacak hem de bütün dünyaya yanlış tanıtılmış olan Türk tarihi düzeltilecekti.

Atatürk, öteden beri tarihe büyük bir ilgi duyuyordu. 1922’de kendisine Darülfünun Edebiyat Medresesinin fahri profesörlüğü verildiğinde, kendisinin tarihle daha çok ilgilendiğini, bu nedenle fahri profesörlüğün edebiyattan çok tarihe ait olmasının daha uygun olacağını söyledi.¹⁵⁶³ 1925 yılında Samsun’da yaptığı bir konuşmada da şöyle diyordu: *Bizim milletimiz derin bir maziye mâliktir. Milletimizin hayat-ı âsârını düşünelim. Bu düşünce elbette bizi yedi asırlık Osmanlı Türklüğünden çok asırlık Selçuklu Türklerine ve ondan evvel bu devirlerin her birine muadil Büyük Türk Devrine kavuşturur.*¹⁵⁶⁴ Mustafa Kemal, tarihe mal olmuş bir çağın hikâyesi olarak Nutuk’unu tamamen belgelere dayanarak ortaya koydu. *Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır* diyordu.¹⁵⁶⁵

Mustafa Kemal, H.G. Wells’in *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*, (İstanbul 1927, 1928) eserini Türkçeye çevirtti ve yayımlattı¹⁵⁶⁶ ama tarih konularıyla yoğun olarak ilgilenmeye başlaması 1929’dan sonraydı. 1928 yılında Afet [İnan] Hanım’ın, Fransızca bir coğrafya kitabında Türklerin sarı ırktan ve ikinci derecede insan olduklarının yazıldığını, bunun doğru olup olmadığını sorması üzerine Gazi, Türk tarihinin gerçeğinin ortaya konması için artık devamlı tarih üzerinde durmaya başladı.¹⁵⁶⁷

1930’da Türk Ocakları Altıncı Kurultayında, M. Kemal Paşa’nın isteği

1563 Şemsettin Günaltay, “Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra”, **Bellekten**, C 3, S 10, Nisan 1939, s. 273-274.

1564 Sezai Öztaş, “Atatürk Dönemi Tarih Anlayışı ve Tarih Öğretimi”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2, S 2, Haziran 2009, s. 96.

1565 Enver Ziya Karal, **Atatürk’ten Düşünceler**, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1986, s.89.

1566 Fahri Çoker, **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 1.

1567 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 256. Afet İnan, **Gazi M. Kemal Atatürk ve Türk Tarih Kurumu**, TTK Basımevi, Ankara 1953. Afet İnan, “Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşuna Dair”, **Bellekten**, C XI, S 42, 1947, s. 173-179.

üzerine bir Türk Tarih Heyeti kuruldu ve bu komisyon üyeleriyle Türk tarih ve uygarlığının bilimsel bir şekilde incelenmesi çalışmaları yapıldı. Bu Heyetin amacı yeni ve millî bir Türk tarihi yazılması ve millî tarihimizi hakiki çehresi ve bütün parlaklığı ile meydana çıkarmak idi. Atatürk, kitaplığına tarihle ilgili birçok kitaplar aldırdı. Kendisi ve yakın arkadaşları bu kitapları incelediler, çevirdiler, raporlar hazırladılar. Böylece artık tarih çalışmaları devlet işleri arasına alınmış oldu. Türk Ocağındaki bu Heyetin çalışmalarından 1930 sonlarında *Türk Tarihinin Anahatları* ile ortaokullar ve liseler için dört ciltlik bir *Tarih* kitabı ortaya çıktı.¹⁵⁶⁸ *Türk Tarihinin Ana Hatları* kitabının başındaki Türk Tarihine Medhal bölümünde Mustafa Kemal âdetâ bundan sonra yapılacakları şöyle yazıyordu:

*Ey Türk Milleti! Sen yalnız kahramanlık ve cengâverlikte değil, fıkırde ve medeniyette de insanlığın şerefisin. Tarih, kurduğun medeniyetlerin sena ve sitayişleriyle doludur. Mevcudiyetine kasteden siyasi ve içtimai amiller birkaç asırdır yolunu kesmiş, yürüyüşünü ağır-laştırmış olsa da on bin yıllık fikir ve hars mirası, ruhunda bakir ve tükenmez bir kudret halinde yaşıyor. Hafızasında binlerce ve binlerce yılın hatırasını taşıyan tarih, medeniyet safında layık olduğun mevkii sana parmağıyla gösteriyor. Oraya yürü ve yüksel. Bu, senin için hem bir hak hem de bir vazîfedir.*¹⁵⁶⁹

Ortaokullar ve liseler için hazırlanan Tarih kitapları kaliteli kâğıda basıldı, özenle ciltlendi ve bol bol resim kullanıldı. Bu durum, o zamanki diğer okul kitaplarının kötü baskısı ile çarpıcı bir çelişki yaratıyordu.¹⁵⁷⁰

Türk Tarihi Tetkik Heyeti, 4 Haziran 1930'dan 29 Mart 1931'e kadar sekiz resmî toplantı yaptı. Bu zaman zarfında daima tarihi konular Gazi M. Kemal'in çevresinde ve toplantılarında konuşuldu, çalışmalar ilerledi. 12 Mart 1931'deki toplantısında, "Türk Ocaklarının Cumhuriyet Halk Fırkasına intikal" ve Türk Ocaklarının "kendini feshetmesi" üzerine, Türk Tarihi Tetkik Heyeti yerine 12 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kuruldu.¹⁵⁷¹ Türk Tarih Heyeti, Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından teşkil edildi. Bu der-

1568 Ahmet Haşım Altınışık, *Atatürk-İnönü Dönemi Kültür Politikaları Temelinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 78-79.

1569 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 68, 69. Kitabın başında "Türk Ocağı "Türk Tarihi Heyeti" azalarından Afet Hanımefendi ile Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından iktifat, tercüme ve telif yolları ile yapılmış bir teşebbüstür" denilmektedir.

1570 Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinde Türk-İslam Sentezi*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 61, 62.

Semavi Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", *Bellekten*, C XXXII, S 128, TTK Basımevi, Ankara 1968, s. 514.

1571 Çoker, *age.*, s. 5-6.

nek, Türk milletinin kökleri, Türklerin uygarlığa yararlılıkları gibi konular üzerinde çalışmaya başladı. Cemiyet üyeleri, bir yıl boyunca, hemen hemen daimî olarak Atatürk'ün yakın ilgisi ve bazen de onunla beraber Ankara, İstanbul ve Yalova'da çalıştılar. *Türk Tarihinin Ana Hatları*¹⁵⁷² adlı kitabı ile orta ve liseler için basılan Tarih kitapları bu çalışmalar sonucunda hazırlandı. Elde edilen sonuçların bir kurultayda görüşülmesi için 2-11 Temmuz 1932 tarihinde Birinci Türk Tarih Kongresi toplandı. Bu kongreye yalnızca Türk bilim adamları katıldı. Zaten toplantının amacı, yeni Türk tarih görüşünü öğretmenlere anlatmaktı. Kongreye katılan 232 kişiden 196'sı öğretmen idi. Dinleyicileri arasında Eğitim Bakanı'nın da bulunduğu bu toplantıda, okullarda okutulmakta olan tarih derslerinde bir bilgi ve metot birliği sağlamak amacı güdülmüyordu. Kongrede Türk uygarlık tarihi, Türk ırkının antropolojik yapısı ve özellikleri, Türk dili ve edebiyatı ile ilgili bildiriler sunuldu, tartışmalar yapıldı. Kongrede Türk milletinin, uygarlığın ve insanlığın beşiği olan Orta Asya'dan çıkmış beyaz ve arı insanlar olduğu, dünya üzerindeki bütün uygarlıkların Türkler tarafından etkilenip geliştirildiği sonucuna varıldı. Kongre ayrıca Anadolu uygarlığının kurucuları olan Etiler ve Sümerlerin Türklerin atası oldukları, Türkçenin de bütün dillerin kökeni ve ana kaynağı olduğunu vurgulamıştı. Millî nitelikte yapılan bu toplantıda esas amaç, manevi yönden Türk varlığını güçlendirmek ve gençliğe tarihi ve dili ile övünen bir kütle ruhunu vermektir. Kongrede, okullar için bu zihniyete göre tarih kitapları yazılması kararlaştırıldı ve yazıldı.¹⁵⁷³

Türk tarihini bu şekilde ele alınca, bu konuların bilimsel olarak işlenebilmesi için filolojik, etimolojik dil çalışmalarına da ihtiyaç vardı ve bu Kongreden sonra dil alanında da bir dernek kurularak bilimsel çalışmalara başlandı. Atatürk, Anadolu'nun eski sakinlerinin Orta Asya'dan gelmiş olup olmadığı hakkında araştırmalar yaptırdı. Hatta Sümerlerin de Türk oldukları düşünülerek, kurulan devlet bankasına onların adı verildi. "Türk Tarih Tezi"¹⁵⁷⁴ olarak adlandırılan fikir geliştirildi ve bunun mümkün olma durumu hakkında birçok araştırmalar yaptırdı. Batı dünyası, Türk milleti hakkında şu tür yargılarda bulunuyordu: ¹⁵⁷⁵ *Türkler sarı ırktandır ve Sosyal Darwinizm anlayışıyla Avrupalılara göre ikinci sınıf insanlardır, Türklerin medeni yetenekleri yoktur ve hatta medeniyet düşmanındırlar, Türklerin Anadolu'da yaşadıkları topraklar da kendilerine ait değildir.* Buna karşılık şu tez geliştirildi: *Tarihsel süreklilik gereği, Türk milletinin tarihi yalnız Osmanlı tarihinden*

1572 Altınışık, *age.*, s. 93-109.

1573 Türk Tarih Kurumu, **Birinci Türk Tarih Kongresi. 2-11 Temmuz 1932, Konferanslar Müzakere Zabıtları**, TTK Yay., Ankara 2010.

1574 Eski Anadolu ve Mezopotamya'da uygarlık kurmuş milletlerin Turanî kökenli olduğu, Türklerin hem bu toprakların otokton halkı hem de dünyaya uygarlığı yayan Turanî eski halkların bugünkü mirasçısı olduğu tezi.

1575 Altınışık, *age.*, s. 65-72.

ibaret değildir. Türk tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Türk Tarihi, Etiler, Sümerlerden başlar ve en eski uygarlıklar Türklerden çıkmaktadır. Tarih öncesi çağlarda bütün dünyaya medeniyeti yayan Türklerdir. Fakat zamanla Arap ve Fars kültürlerinin etkisinde kalan Türkler, kendilerine yabancılaşmışlardır.

Atatürk Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurdurdu ve orada geliştirilen Güneş Dil Teorisi ile Türk dilinin zenginliğini ve bütün dillere nasıl kaynaklık ettiğini göstermeye çalışan araştırmalar yapıldı.¹⁵⁷⁶ Atatürk, vefatından az vakit önce de Türkiye'ye yeni kattığı topraklara "Hatay" adını verdi. Atatürk yapılan çalışmalardan çok heyecanlandığı için 1934 yılı TBMM'nin açılışında şöyle diyordu: *Kültür işlerimiz üzerine, ulusça gönüllerimizin titrediğini bilirsiniz. Bu işlerin başında da Türk tarihini, doğru temeller üstüne kurmak, öz Türk diline, değeri olan genişliği vermek için candan çalışılmakta olduğuna söylemeliyim. Bu çalışmaların göz kamaştırıcı verimlere ereceğine şimdiden inanabilirsiniz.*¹⁵⁷⁷

1935 yılında önce Türk Tarihi Araştırma Kurumu sonra da Türk Tarih Kurumu adını alan dernek, çalışmalarına bütün tarih alanlarında devam ediyordu. Ancak Atatürk, bu kurumların Avrupa'daki Akademiler gibi olmasını istiyordu. Bunun için ise bu alanlarda bilimsel formasyona sahip birçok âlim gerekli idi. Ya Avrupa'ya öğrenci gönderilecekti ya da Türkiye'de bu alanların uzmanı yetiştirilecekti; bunun için bir fakülteye ihtiyaç duyuldu. Bu kurumlar, bu konularda çalışan kişilerin yalnız yabancı uzmanların eserlerinden faydalanarak çalıştıkları yerlerdi. Türk yurdunu ve tarihini öz kaynaklarından araştırarak bir nesil yetiştirmek gerekti.

Atatürk önce bir Tarih ve Coğrafya Fakültesi kurulması fikrini geliştirdi. Bu kuruluş Türk tarihini incelerken coğrafya araştırmalarını da paralel olarak götürecekti. Bu nedenle coğrafya önemli idi, hatta bir Coğrafya Kurumu kurulması bile düşünülüyordu. Bunların yanı sıra Fakültede arkeoloji, antropoloji-etnoloji alanlarında da öğretim yapılacaktı.¹⁵⁷⁸ Daha sonra Atatürk, bu Fakülteye Türk ve Anadolu tarihine kaynaklık edecek bütün eski dillerin (Sinoloji, Hindoloji, Sümeroloji, Hititoloji, Arapça, Farsça, Latince vs.) ve yaşayan dillerin de eklenmesi kararını verdi ve Kültür Bakanlığı bu hususta

¹⁵⁷⁶ Gökhan Yavuz Demir, "Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 11, S 19, 2010/2, s. 385-396.

Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Türk Tarihi Tezi", *Atatürk ve Devrim*, METU Press, Ankara 1998, s. 85-91.

¹⁵⁷⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Bugünkü Dille Yayına Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 820.

¹⁵⁷⁸ Afet İnan, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları ve Açılışı 9 Ocak 1936", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 1-52.

hemen çalışmalara başladı. 1935 yılında âdeta bir tarih seferberliği ilan edildi, bütün devlet kurumları tarih çalışmalarına destek vermeye çağırıldı.

Kültür Bakanı Saffet Arıkan, fakültenin kurulması TBMM’inde görüşülürken bu Fakültenin; *Atatürk’ün dehasından doğan ve kendi kutlu eliyle yaratılan tarih ve dil hareketi; bunlara bağlı olarak arkeoloji ve coğrafya bilgileri için kurulduğunu* belirtiyordu.¹⁵⁷⁹ 9 Ocak 1936’da açılan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin, ileride kurulacak Ankara Üniversitesinin bir başlangıcı olması da temenni ediliyordu.

Atatürk Dönemi’nde, dünyada tartışılan güncel konuların ülke içinde de inceleme ve değerlendirmesi yapılıyordu. 1935-1936 yıllarında dünya üzerinde kafataslarına göre çeşitli ırkların olduğunu, Türklerin yuvarlak kafataslı ırktan olduğunu, uygarlığı bütün dünyaya Orta Asya’dan bu yuvarlak kafalı ırkın yaymış olduğunu, Cıralı Taş Devri’nde Orta Asya’dan yayılan bu Türk insanların gittikleri yerlerdeki temel dili de oluşturduklarını ana ilkeler olarak kabul eden bir dil ve tarih görüşü tartışılıyordu.¹⁵⁸⁰ Bu hava içinde 1937 Eylül’ünde İkinci Türk Tarih Kurultayı toplandı. İlk Kurultay millî nitelikte olmasına rağmen, bu ikinci Kurultay milletlerarası nitelikte idi. Toplantılarda, genellikle Türk tarih tezi etrafında birçok bildirimler sunuldu. Bu Kongre, Türk tarihinin açıklanması ve belgelenmesi amacını güttü. Ayrıca Kongre dolayısıyla tarih öncesinden Cumhuriyet Dönemi’ne dek yurdumuzda ve Orta Doğu’da gelişen büyük uygarlıkları, maketler, mülajlar, resimler ve grafiklerle canlandıran bir sergi düzenlendi ve bu sergi Atatürk’ün ölümüne kadar Dolmabahçe’de açık kaldı.

Atatürk’ün kurduğu Dil ve Tarih Kurumları, Atatürk kültür inkılabının öz evlatları oldu. Çalışmalarına başlangıçtaki kadar sık katılmasa bile, bunların çalışmalarını her zaman gururla izledi, Meclis açış konuşmalarında övdü. Kurum, Atatürk zamanında dört ciltlik lise tarih kitabını, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın *Anadolu Beylikleri* eserini, bazı kazı raporlarıyla, Pîrî Reis’in Kitâb-i Bahriye kitap ve haritasını bastı. 1937’den itibaren adını Atatürk’ün koyduğu, *Bellekten* dergisini yayımlamaya başladı. Türk Tarih Kurumu uluslararası kongrelerini (Üçüncü (15-20 Kasım 1943), Dördüncü (10-14 Kasım 1948), Beşinci (12-17 Nisan 1956), Altıncı (20-26 Ekim 1961) gibi) bugüne kadar devam ettirdi ve kongre metinleri yayımlandı.

Türk Tarih Kurumu, Türk ve Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları, Türklerin medeniyete hizmetlerini ilmî yoldan incelemek, araştırmak, tanıtmak, yaymak ve yayımlar yapmak, konusunda 31 farklı dizide yayın yaptı.

1579 Afet İnan, agm., s. 1-2.

1580 Afet İnan, **Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi; Türk Irkının Vatanı Anadolu**, (64.000 kişi üzerinde anket), TTK Basımevi, Ankara 1947. U.Töre Sivrioğlu, **Tek Parti Döneminde Orta Asya, Sümer-Hitit Araştırmaları**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2012.

Bunlar içerisinde tıpkı basımlar, Türk tarihinin kaynakları, kazı raporları, kongreler, dünya tarihi, arşiv belgeleri, Osmanlı kronikleri, halk için tarih yayınları, Türkçeleştirilmiş Osmanlı metinleri ve Atatürk ve Yeni Türkiye dizileri sayılabilir. Bütün bu dizilerde, dergiler dâhil toplam 1400'e yakın eser yayımlandı.¹⁵⁸¹

Atatürk, 5 Eylül 1938'de düzenlediği Vasiyetnamesinde, İş Bankasındaki hisselerinin gelirinin yarısını Türk Tarih Kurumuna bağışlayarak kuruma ve tarih ilmine verdiği değeri gösterdi. Atatürk'ten sonra gelen bütün Cumhurbaşkanları da bir gelenek olarak Kurumun koruyucu başkanları oldu.¹⁵⁸² Türk Tarih Kurumu, 7 Kasım 1982'de kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 134. maddesi ile kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesine dâhil edildi.

6.1.6. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşu

Türkçenin geliştirilmesi çalışmaları, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başladı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 84. maddesinde *Üniversitenin öğrenim dili Türkçe olacak...* ve 134. maddede *Türkçenin ilerlemesine çalışmak...* ifadeleri Osmanlı Devleti'nde millileşme sürecinin başladığını gösteriyordu.¹⁵⁸³ Tanzimat'la başlayan dilde sadeleşme akımı çok yavaş gelişti (hatta bir ara Servet-i Fünun edebi akımıyla geriye gitti), 1911'deki Genç Kalemler hareketiyle ani bir sıçrama yaparak 1920'lerde başarıya ulaştı. Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp'ın öncülük ettiği ve Selanik'te çıkan Genç Kalemler dergisiyle ortaya konulan dil hareketi, dilde sadeleşmeyi ve yazı dilini İstanbul lehçesine yaklaştırmayı hedefledi.¹⁵⁸⁴ Türkiye'de Tanzimat'tan itibaren başlayan yazı tartışmaları içinde aynı zamanda dil sorunu da tartışıldı. Özellikle Türkçe için yazı ve dil birbirleriyle iyice içiçe girmiş konular idiler.

Dil inkılabı, 1928'den 1938'e kadar devam eden, Atatürk'ün en önemli kültür savaşlarından ve uzmanlık alanlarından biridir. Aslında Ankara Hükûmeti 1920 yılında dili arındırma çalışmalarına başladı, Anadolu ağzlarından birçok kelime ve deyim toplandı. Sarf Encümeni Türkçenin dil bilgisini hazırlamaya girişti. Okul kitaplarının Türkçeleştirilmesi için 1923'te Meclise yasa önerisi verildi.¹⁵⁸⁵

1581 Altınışık, *age.*, s. 135-157

1582 Çoker, *age.*, s. 10.

1583 Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002, s. 447-461.

1584 Ahmet B. Ercilasun, "Cumhuriyetin 75 Yılında Türk Dili", *Yeni Türkiye* (Cumhuriyet IV Kültürel Değerlendirme), Ankara 1998, s. 2829.

1585 Şükrü Haluk Akalın, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçe; Yazı ve Dil Devrimi", *Türkler*, C 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 28; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme*

Cumhuriyet başlarında dil konusunda çalışmalarda bulunacak bir Akademi kurulması çalışmaları da gündemde idi. 1925'te İsmet Paşa bir Akademi kuracaklarını söylerken, bir yıl sonra Necati Bey buna kudretimizin yetmeyeceğini açıklıyordu.¹⁵⁸⁶ Cumhuriyet Dönemi'nde bu sorunu bir devrimle çözme çalışmalarına girildiğinde de kurulan bilimsel komisyonun adı Dil Heyeti idi. 1928'de kurulan bu Heyet önce alfabe konusunu çözüme kavuşturdu, yeni yazı kabul edildikten sonra çalışmalarını Türkçenin özleştirilmesi konusunda yoğunlaştırdı. Bu amaçla sözlük çalışmaları ve sözcük derlemeleri yapıldı.¹⁵⁸⁷ Ancak bu dil komisyonunun daha sonra genişletilerek Dil İstişare Heyeti adıyla yürütülen iki yıllık çalışmaları yontemsiz ve metotsuz olduğundan, 1931 bütçesinde ödeneği bir liraya indirilerek çalışmalarına son verildi, fakat kapatılmadı.

Türk dili ile ilgili sorunların bir kısmı yazıya bağlı olduğundan önce yazı inkılabı yapıldı. Yazı inkılabı, Türkçe ses yapısı temel alınarak yapıldığı için Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılmasına büyük oranda yardımcı oldu veya atılmayanları Türkçe söyleyişe göre yazıp, bir anlamda Türkçeleştirdi. Bu arada 1929 yılında okul programlarından Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması, bu "temizliği" kolaylaştırdı. Şekilsel açıdan yazı değişikliği, Türk dilinin yabancı öğelerden kurtarılmasını kolaylaştırdı. Bu açıdan harf inkılabı, Türkçenin öz benliğine kavuşturulması için önemli bir aşama olarak kabul edilmelidir. Çünkü her dil, kendi ses ve söz yapısına uygun bir yazı ister.¹⁵⁸⁸

20 Ağustos 1930'da Maarif Vekâletinin düzenlediği Türkçe öğretmenleri toplantısında Bakan Cemal Hüsnü Bey, yazı inkılabı ile dilimizi içine çekip batıracak büyük bir hendeğin atlandığını, şimdi sıranın dil inkılabına geldiğini söylüyordu.¹⁵⁸⁹ Atatürk de yazı inkılabının yapıldığı zamandan beri Türk insanının ve Türklük dünyasının tarihî temelleri üzerinde duruyordu. 1930'lara gelindiğinde Türk dili ve Türk tarihi, Atatürk'ün kafasında vatan-daşlarına kazandıracığı millî benliğin iki büyük esası olarak yer almış bulunuyordu. Atatürk, *Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlakını ananelerini, hatıralarını, menfaatlerini, kısacası bugün kendi milletini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili Türk mil-*

ve Sadeleşme Evreleri, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara 1960, s. 391.

1586 Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 129.

1587 *Türk Dil Kurumu'nun 40 Yılı*, TDK Yay., Ankara 1972, s. 42-46.

1588 Altınışik, *age.*, s. 219.

1589 *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, C I, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1946, s. 35-36.

letin kalbidir, zihnidir diyordu.¹⁵⁹⁰

Sadri Maksudi Arsal'ın 1930 yılında yayımlanan *Türk Dili İçin; Geçmişteki Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerinde Düşünceler* adlı eserinin iç kapağına da şöyle yazdı: *Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması milli hissin inkişafında başlıca etkindir. Türk dili, dillerin en zenginlerindedir. Yeter ki dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.*¹⁵⁹¹

2 Temmuz 1932'deki I. Türk Tarih Kurultayı'nda tarih araştırmalarının dil araştırmalarıyla desteklenmesi, Türk tarihi gibi Türk dilinin de bilimsel incelemelere tabi tutulması isteği üzerine, Kurultayın kapanış gecesi Atatürk'ün *Dil işlerini düşünecek zaman gelmiştir* işaretiyle Samih Rifat'ın başkanlığında ve *Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemâl hazretlerinin yüksek himayeleri altında bir Türk Dili Tetkik Cemiyeti* kuruldu.¹⁵⁹² Bu dernek, *Türk dilinin güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında değerine yarasır yüksekliğe erdirmek*, Türkçeyi incelemek, elde edilen sonuçları yaymak için kaynaklarına, gelişmesine ve bugünkü ihtiyaçlarına göre bir Türkçe meydana getirecek, eski eserlerden ve halk dilinden derlemeler yapacaktı.¹⁵⁹³ Bu arada sürekli olarak Türk dili üzerinde çalışan Gazi, tarih tezi gibi bir de dil tezinin ortaya konabilmesi için hemen bir Dil Kurultayı toplanmasını istedi. Kurultay çağrısında kadın erkek her Türk yurttaşının bu derneğin üyesi olduğu ve Kurultaya da davetli olduğu belirtiliyordu.

26 Eylül-6 Ekim 1932'de yapılan I. Türk Dili Kurultayı'nın çalışma programını da Atatürk hazırladı. Gerçi kendisi Kurultayda tebliğ sunmadı, ama tam bir dilci gibi bu kongreye hazırlanan Mustafa Kemal'in görüşleri, Kurultayda onun "sözcüleri" tarafından savunuldu ve toplantıya hâkim oldu. Bu I. Kurultay'da üzerinde durulan başlıca konular şunlardı:¹⁵⁹⁴ Türk tarihi gibi, Türkçenin de tarihî kökleri araştırılmalıdır. Daha bu toplantıda Türkçe-

1590 Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, ATAM, Ankara 2002, s. 19.

1591 Zeynep Korkmaz, **Atatürk ve Türk Dili (Belgeler)**, TDK Yay., Ankara 1992, s. 190, Belge 88.

1592 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Atatürk ve Türk Dili", **Atatürk ve Türk Dili**, TDK Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 106; Ruşen Eşref Ünaydın, **Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar**, 2. Baskı, TDK Yay., Ankara 1943, s. 9, 10.

1593 Konur Ertop, "Atatürk devriminde Türk dili", İç. TDK ed. **Atatürk ve Türk Dili**, TDK Yay., Ankara 1963. s. 53-100; **Kuruluşundan Günümüze Türk Dil Kurumu (Nizamname, Tüzük, Yasa ve Yönetmenlikler)**, TDK Yay., Ankara 2007, s. 19.

1594 Orhan Özdemir, "Birinci Türk Dili Kurultayı Bildirilerinde Dil ve Egemenlik İlişkisi", **Turkish Studies**, C 7, S 4, 2012, s. 2511-2520.

nin, başlıca dünya dillerinin anası olduğu ileri sürülmeye başlandı. Atatürk, Türkçenin tarihte Sümerceye dayandığını¹⁵⁹⁵ düşünüyor, bu konudaki araştırmaların derinleştirilmesini istiyordu. Türkçe de en az Türk toplumları kadar dünyaya yayılmış, başka dillerden kelime aldığı gibi, onlara kelimeler de vermişti. Bu bakımdan çok mükemmel bir gramere sahip olan Türkçenin öz zenginliğini ortaya çıkarmak da toplantıda konuşulan konulardan biri oldu. Kurultay sonunda ayrıca bir de yedi maddelik çalışma tasarısı kabul edildi.¹⁵⁹⁶

Bu arada Derneğin yönetim kurulu da 17 Ekim 1932'de bir bildiri yayımlayarak Türk yazı dilindeki yabancı sözcüklerin atılacağını, bunun için halk dili ile aydınların dilini, konuşma dili ile yazı dilini birleştireceklerini, derlemelere ve lehçelere dayanan sözlükler hazırlanacağını, Batı dillerindeki kavramlara karşılık olarak Türkçe kavramlar yapılacağını duyuruyordu.

1932'de bütün valiler, halk ağzından sözler derletip TDK'ya göndermeleri için görevlendirildi.¹⁵⁹⁷ Aynı günlerde bir de Halk Ağzından Söz Derleme Yönetmeliği hazırlanarak her yanda Derleme Ocakları kuruldu, iki yıldan daha az bir zaman içinde 130.000 fiş toplandı. Bu arada bazı kelime ve kavramların karşılıkları da gazetelerin dil köşelerinde araştırılmaya başlandı. Eski kitaplardaki Türkçe sözler *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* ile herkese duyuruldu. 1933-34 yılında iki cilt Tarama Dergisi çıkarıldı, derleme çalışmaları sonuçları da altı ciltlik *Derleme Dergisi* içinde yayımlandı. Bu çalışmalar yapılırken Türkçeden Osmanlıcaya bir de Cep Kılavuzu hazırlandı.

1928'den itibaren hutbelerin Türkçe okunması, 1930'da Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi ve 1932'den itibaren ezanın Türkçe okunması ile 1934 yılında çıkarılan Soyadı Yasası dolayısıyla öz Türkçe kelimelerin soyadı olarak alınmaya başlanması, Türk dil inkılabındaki önemli adımlardan olmuştur.

1934'te yapılan II. Türk Dili Kurultayında, ilk toplantıda belirlenen temeller üzerinde çalışma raporları ve bildirimler görüşüldü, yabancı sözlerin Türk dilinden atılarak yerlerine Türkçe karşılıklar bulunması çalışmalarına devam edildi. 1934 yılında Türk Dili Tedkik Cemiyetinin adı Türk Dili Araştırma Kurumu oldu. 1936'da toplanan III. Kurultay'ın son toplantısında kabul

1595 Vecihe Hatipoğlu, "Atatürk'ün dilticiliği", içinde: TDK (Ed.) **Atatürk ve Türk Dili**, TDK Yay., Ankara 1963, s. 9-22. Sümercedeki kaynağı bilinmeyen 168 yabancı kelimenin Türkçeden geçmiş olduğunu iddia eden Osman Nedim Tuna, bu şekilde Türkçenin 8.500 yıllık bir tarihi olduğunu iddia ediyor: Osman Nedim Tuna, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yay., Ankara 1990.

1596 **Birinci Türk Dili Kurultayı, Tezler, Müzakere Zabıtları. 1932**, T.C. Maarif Vekâleti, İstanbul 1932. s. 455-456.

1597 İsmet Kür, "Türk Dil Kurumu ve Hükümetler", **Türk Dili**, C 34, S 303, 1976, s.750, 751.

edilen yeni ana tüzük gereğince Türk Dili Araştırma Kurumu, Türk Dil Kurumu adını aldı.¹⁵⁹⁸ 1934 ve 1935 yıllarındaki Meclisi açış konuşmalarında ve 1935 Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı'nda çok "arı" bir dille konuşan ve dil çalışmalarına çok önem verilmesi gerektiğini vurgulayan Atatürk, *Vatandaş Türkçe konuş!* kampanyaları da açtırarak bütün yurttaşların Türkçe konuşmaları gerektiğini belirtiyordu. *Ne mutlu Türküm diyene!* sözünün sahibi, bir konuşmasında da şöyle diyordu:¹⁵⁹⁹ *Türk demek, dil demektir. Milliyetin çok bâriz vasıflarından birisi dildir. Türk milletindenim diyen insanlar, her şeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, câmasına mensubiyetini iddia ederse, buna inanmak doğru olmaz.*

Türk diline ilginin çok arttığı o günlerde, dillerin kökeni üzerinde çalışan bazı bilim adamlarının, bütün dillerin bir kaynaktan çıktığı görüşüne varmaları, Türkçenin de Hint-Avrupa dilleriyle aynı bölge ve aynı şartlar altında doğması Atatürk'ü Güneş-Dil Teorisi'ne götürdü.¹⁶⁰⁰ Gerçi Almanlar da 1922'de bir Ay-Dil Teorisi öne sürmüşlerdi, ama Atatürk'ü bu görüşe getiren esas çalışma Avusturyalı Hermann Kvergiç'in *Türk Dilindeki Bazı Öğelerin Psikolojisi (La Psychologie de Quelques Éléments des Langues Turques)* adlı çalışması idi.¹⁶⁰¹ Yeni teoriye Güneş-Dil denmesinin nedeni, bütün insanların dillerinin kaynağının onların hepsine hayat veren güneş olmasıdır. Bütün diller, insanın güneş karşısındaki duygu ve düşüncelerinin ifadesinden çıkmaktaydı. Başlangıçta bütün diller ortaktı. Dillerin gramerleri sonradan çıktı ve dilleri birbirlerinden ayırdı. Güneş-Dil teorisinin ana ilkeleri şunlardı: *Bütün dillerde bir kök, bir de buna eklenmiş sesler vardır. Esas dil, kökteki seslerdedir. Ses bakımından birbirine yakın konsonlar birbirinin yerine geçmektedirler. Bazı seslerde bazı anlamlar birikmiştir.*¹⁶⁰²

Atatürk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür*¹⁶⁰³ diyerek, yeni Cumhuriyeti bir millî kültür üzerine bina etmek istedi. Millî kültürün iki önemli unsuru olan Türk tarihi ve Türk dili üzerinde önemli savlar geliş-

1598 Nail Tan, *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 7.

1599 Mustafa Baydar, *Atatürk Diyor ki*, İstanbul 1960, s. 44.

1600 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Yay., Ankara 1972, s. 420-452

İbrahim Necmi Dilmen, *Güneş-Dil Teorisi'nin Ana Hatları, Üçüncü Türk Dil Kurultayı Tezine Bağlı Grafikler ve Analizler*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

1601 Agop Dilâçar, "Atatürk ve Türkçe", İçinde: TDK Ed. *Atatürk ve Türk Dili*, TDK Yay., Ankara 1963, s. 41-52.

1602 Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, DTCF Yay., Ankara 1963, s. 65-68.

1603 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959, s. 261.

tirdi ve bunlar üzerinde çalışmalar yaptırdı. Başlangıçtaki sadeleştirme ve yabancı kelimeleri atma uygulaması Güneş Dil Teorisi ile biraz kesildi, bütün kelimelerin Türkçe asıllardan geldiği, dolayısıyla dilimize yerleşmiş ve artık Türkçeleşmiş kelimelere fazla müdahale edilmemesi uygulamasına dönüştü. Bu teori Türkçenin eski ve köklü bir dil olduğunu göstermeye çalıştı.¹⁶⁰⁴ Atatürk tarihi ve dili ile övünen, büyük uygarlıkların kurucusu Türklerin çağdaş uygarlığı da aynı şekilde benimseyip ona katkılar yapacağına inanmıştı.

24-31 Ağustos 1936 günlerinde toplanan III. Türk Dili Kurultayında Güneş-Dil Teorisi'nin ilkeleri ayrıntılı olarak tartışıldı, örnekler verildi. Hatta toplantıda Atatürk, bu teori hakkında bir de tebliğ hazırlayarak okuttu.¹⁶⁰⁵ III. Türk Dili Kurultayından sonraki yıllarda çalışmalar daha çok terimler üzerinde yoğunlaştı. Hatta Atatürk, kendi hazırladığı matematik ve geometri terimlerine dayanarak yazdığı bir geometri kitabı ile bu yönde örnek bir öncülük yaptı.¹⁶⁰⁶ Atatürk'ün "müstakil, müselles, mütesaviyü'l-adla" gibi öğrenilmesi güç Arapça terimler yerine; "kare, dikdörtgen, eşkenar, üçgen, açılı, teğet" vb. Türkçe karşılıkları da kendisinin koymuş olduğu 48 sayfalık küçük bir geometri kitabı vardır.¹⁶⁰⁷ Kurumun ilk amacı, ilk ve orta dereceli okullarda ihtiyaç duyulan teknik ve bilimsel terimleri oluşturmak oldu. Daha 1933-34 yıllarında 30.000'in üzerinde yabancı terim yazılmış ve öz Türkçe karşılıklarının önerilmesi isteğiyle uzmanlara ve öğretmenlere dağıtıldı. Gelen cevaplar incelendi, 1937 yılında matematik ve doğa bilimlerine ilişkin geçici terimler listesi Eğitim Bakanlığına sunuldu. Öğretmenlerden tekrar öneriler alındıktan sonra bunlar kontrol edildi; 1939 yılı içinde yaklaşık 5.000 terim kabul edilerek resmî ders kitaplarına kondu.¹⁶⁰⁸

1938'de *dil işimizde henüz bir istikrara varamadık* diyen Atatürk, tanınmak gayretinde bulunan bazı kimselerin bu teoriyi çığırından çıkarmaları üzerine, Güneş-Dil Teorisi'ni Milletlerarası Bükreş Dil Kongresi'nde savunan Prof. Dr. Hasan Reşit Tankut'un da isteğiyle, bu teori üzerinde durmak-

1604 İbrahim Necmi Dilmen, **Güneş Dil Teorisinin Ana Hatları**, 1935; Zeynep Korkmaz, "Güneş Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara 1995. s. 779-780; Melek Özyetkin, "Atatürk ve Güneş Dil Teorisi", **Türk Dili**, C XCII, S 655, Temmuz 2006, s. 105-114.

1605 Bu kurultayın hazırlıkları sürerken bir yandan da Ankara'da, bu alanda bilimsel araştırmalar yapacak Fakültenin kurulması kararlaştırılmış ve 9 Ocak 1936'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulmuştur. **Üçüncü Dil Kurultayı 1936. Tezler, Müzakere Zabıtları**, İstanbul 1937, s. 219-220.

1606 Zeynep Korkmaz, "75 Yılda Türk Dil Kurumunun Gerçekleştirdiği Dil Bilgisi Çalışmaları ve Beklentilerimiz", **Türk Dili**, C 44, S 667, Temmuz 2007, s. 65

1607 Mustafa Kemal Atatürk, **Geometri**, İstanbul 1937.

1608 Uriel Heid, **Türkiye'de Dil Devrimi**, Çev. Nejdet Öztürk, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 34.

tan artık vazgeçti.¹⁶⁰⁹ Atatürk, *Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza saptamışızdır* diyerek, kelimeleri aşırı değiştirme çalışmalarının da önüne geçti,¹⁶¹⁰ 1932-1934 yılları arasında yoğunluk kazanan Aşırı Özleştirmecilik ve Tasfiyecilik dönemini kapattı. 1934 yılında *Tarama Dergisi*'nin çıkmasından 24 Ağustos 1936 Güneş-Dil Teorisi'nin ilanına kadar olan dönem, "Mutedil Özleştirmecilik" yani tereddüt devresi olarak anılmaktadır.¹⁶¹¹

Kurum çalışmalarını, sayısı bazen değişmekle birlikte, çalışma kolları tarzında yürüttü. Bu kollar Lengüistik, Filoloji, Etimoloji, Gramer-Sentaks, Lügat, İstilah, Derleme ve Neşriyat gibi adlar aldı. Atatürk Dönemi'nde, sağlam ilke ve programlarıyla Türk dil inkılabının ön hazırlık devresi tamamlandı.

I. Türk Dili Kurultayı (1932), II. Türk Dili Kurultayı (1934), III. Dil Kurultayı (1936), IV. Türk Dil Kurultayı (1942), V. Türk Dil Kurultayı (1945), VI. Türk Dil Kurultayı (1949) yapıldı. Atatürk Dönemi'ndeki Türkçeyi öz kaynaklarından yeniden canlandırma hareketi zayıfladı, İnönü Dönemi'nde Latince ve Yunanca kelimeler dilimize girmeye başladı. Bu arada dil devrimine muhalefet eden gruplar örgütlenmeye ve karşı görüşleri yaymaya başladı. İstanbul Muallimler Birliğinin 1948 Kongresinde, dil devrimini savunanlarla karşıtları arasında sert tartışmalar yaşandı. Aslında bu gruplar ihtimal ki, daha önce de var idi, ama Kurultaylara çağırılmıyordu. 1949 Kurultayına bunlar da davet edildiği için sesler kuvvetli olarak çıktı. Atatürk Türk Dil Kurumunun harcamalarını hem kendi vasiyetinde ayırdığı paradan hem de devlet hazinesinden yardım vererek karşılıyordu. 8 Şubat 1951 tarihinde toplanan Olağanüstü Türk Dil Kurultayı'nda kabul edilen yeni tüzükle Kurumun yapısında önemli değişiklikler yapıldı: Millî Eğitim Bakanının Kurum başkanı olması maddesi kaldırıldı, Kurumun amacının dilin özleşmesi ve gelişmesini devrimci bir anlayışla yapma kararı alındı. Bu devrimci anlayış daha sonraki kurultaylarda da sürdürüldü. 1950'den sonra Kuruma devlet hazinesinden yapılan yardım kesildi.¹⁶¹² Kurumdakiler Atatürk zamanında denenip sonra vazgeçilen dilde tasfiyecilik hareketini yeniden başlatırken¹⁶¹³, karşı görüştekiler dilin evrim yoluyla geliştiğini ve zorlayıcı müdahale yapılmamasını,

1609 Hasan Reşit Tankut, "Atatürk'ün dil çalışmaları", İç. TDK (ed.) **Atatürk ve Türk Dili**, TDK Yay., Ankara 1963, s. 125.

1610 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yay., Yyy, ty. s. 551-552; Altınışik, **age.**, s. 269.

1611 Şükrü Ünal, "Cumhuriyet Sonrası Dilimizin Hali/Pürmelali", **Yeni Türkiye** (Cumhuriyet IV Kültürel Değerlendirme), s. 23-24, Ankara 1998, s. 2871.

1612 Atıla Sav, "Atatürk'ün Vasiyeti", **Atatürk'ün Türk Dil Kurumu ve Sonrası**, Haz. Sevgi Özel, Haldun Özen, Ali Püsküllüoğlu, Bilgi Yay., Ankara 1986, s. 25-29; Heid, **age.**, s. 47, 49.

1613 Zeynep Korkmaz, "26 Eylül ve Dilimizi Türkçeleştirme Yolundaki Gelişme Süreçleri", **Türk Dili**, S 527, 1995. s. 181.

yaygın kullanılan Arapça, Farsça kelimelere dokunulmamasını, Kurumun yeni kelime önermemesini vs. istediler.

Aslında Atatürk ve İnönü Dönemlerinde; “Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe erdirmek”, doğrultusunda çalışan kurumun amacı, 1951 yılındaki Olağanüstü Türk Dil Kurultayı’nda “dil araştırmalarını devrimci bir anlayışla ve bilim metotlarına uygun olarak yapmaya çalışmak” olarak değiştirildi¹⁶¹⁴ ve bu biçim 1954, 1956, 1964, 1973, 1979 yıllarındaki kurultaylarda kabul edilen tüzüklerde aynen devam etti (1964 tüzüğünde “devrimci bir bilim derneği” ifadesi kondu).¹⁶¹⁵

1980 askerî darbesinden sonra 1982’de kabul edilen ve şu anda da yürürlükte olan Anayasa ile, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu yanına Atatürk Araştırma Merkezi ve Atatürk Kültür Merkezi de kurularak Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında toplandı.

6.1.7. Üniversite Reformu

Osmanlı Darülfünunu 1924 yılında İstanbul Darülfünunu adını aldı. Ancak bu kurum genelde liberal çizgide kaldı, kurumun İstanbul’da gözden uzakta olması onun kadrolarını düzenlemeyi geciktirdi. Ama bu süre içinde Darülfünun sürekli olarak çeşitli vesilelerle tartışma konusu oldu.¹⁶¹⁶ 1930’lu yıllarda parti-devlet-halk bütünleşmesini sağlamak için liberal parti ve dernekler “kendilerini feshetti”, Halkevleri, dil ve tarih alanındaki araştırma kuruluşları ve yeni üniversite gibi kurumlar kuruldu.

İstanbul Darülfünununun ıslahı için İsviçre’den çağrılan Albert Malche, 1932 ortalarında raporunu verdi,¹⁶¹⁷ burada Batı üniversite yapısı ve akademik hayatı ile Darülfünun karşılaştırıldı ve o yönde bir reform önerisi yapıldı. Atatürk başta olmak üzere Cumhuriyet yöneticileri “Türk millî eğitimini Türk Devrimi’nin ruhuna uygun biçimde yeniden biçimlendirmek” istiyor ve buna üniversitenin de dâhil olmasını istiyorlardı.¹⁶¹⁸ Darülfünun ise medrese

1614 Mustafa Argunşah, “1938-1980 Yılları Arasında Türkiye’de Siyaset-Dil İlişkileri”, İçinde: Hülya Argunşah (Ed.), **Türk Edebiyatına Açılan Pencere, İnci Enginün Armağanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2014, s. 81

1615 Şerafettin Turan, Sevgi Özel, **75. Yılda Türkçenin ve Dil Devriminin Öyküsü**, Dil Derneği Yay., Ankara 2016.

1616 Ayşe Yanardağ, “Cumhuriyet Dönemi Darülfünun Tartışmaları ve 1933 Darülfünun Reformu”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, S 56, Ekim 2017, s. 112-133.

1617 Ernest Hirsch, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi**, C 1, AÜ Yay., İstanbul 1956, s. 229-295; Utkan Kocatürk, “Atatürk’ün Üniversite Reformu ile ilgili Notları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 1, 1984, s. 1-94.

1618 Yücel Aktar, “Atatürk’ün İstanbul Üniversitesi’nin Kuruluşu’yla İlgili Özel Notları ve Görüşleri”, **Birinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1994, s. 245-

ile üniversite arasında bir yerde, genelde atıl bir vaziyette duruyordu. Türk basınında reform öncesi ve sonrası çıkan yazılarda Darülfünunun yapılan Cumhuriyet inkılaplarına duyarsız kaldığından yakınılmaktaydı.

TBMM’de çıkan yasa¹⁶¹⁹ gereğince 31 Temmuz 1933’te Darülfünunun lağvedilmesi ve 1 Ağustos 1933’te İstanbul Üniversitesinin kurulması karara bağlandı.¹⁶²⁰ Daha sonra Maarif Vekilinin başkanlığında dört kişiden oluşan bir İslahat Komitesi kuruldu, Üniversite reformu ile ilgili tüm çalışmaları bu komite yürüttü.¹⁶²¹ Almanya’daki Nasyonal Sosyalist iktidardan dolayı ülkeyi terk eden üç binden fazla bilim adamının bir kısmı Zürih’te “Yurt Dışındaki Alman Bilim Adamları Yardım Cemiyeti” (Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland) adlı bir dernek kurdu. Derneğin temsilcisi Prof. Philip Schwartz da Türkiye’ye geldi ve bu hocaların üniversitelere yerleştirilmesi için görüşmeler yaptı.¹⁶²² Bu çerçevede çeşitli fakültelere birçok değerli bilim adamı getirildi. Bunlar her ne kadar sözleşmelerde yer alsa da kısa sürede Türkçe öğrenme, dersleri Türkçe verme ve Türkçe kitaplar yazma, Türk doçentler yetiştirme görevlerini¹⁶²³ yapmadılar ve savaştan sonra Türkiye’yi erken terk ettilerse de ülkedeki üniversite hayatının kurulmasında büyük hizmetleri geçti. İstanbul Üniversitesi kurulması reformu, Türkiye’nin Batı tipi eğitim ve bilime kapılarını açmasını sağladı.¹⁶²⁴

Eski Darülfünun kadrosu tamamen açıkta bırakıldı ve onlardan yeniden seçilen bazılarını yeni üniversitede kadro verildi. Sayıları değişik verilse de, yüzü aşkın kişiye yeni kurumda görev verilmediği açıktı. Reform sonrasında Maarif Vekili Reşit Galip’in üniversiteye müdahaleleri bazı istifalara neden

256.

1619 “İstanbul Darülfünunu’nun ilgası ile yerine yeni esaslar dâhilinde bir İstanbul Üniversitesi teşkiline dair 1/705 numaralı kanun lâiyhası ve Maarif Encümeni mazbatası ile İstanbul Darülfünunu 1933 senesi Haziran ve Temmuz ayları muvakkat bütçesi hakkında 1/713 numaralı kanun lâiyhaları ve Bütçe encümeni mazbatası”, **TBMM Zabıt Cerideleri**, Devre 4, C 15, İctima 2, s. 465-467.

1620 Madde 1- İstanbul Darülfünunu ve ona bağlı bütün müesseseler kadro ve teşkilâtlarıyla beraber 31 Temmuz 1933 tarihinden itibaren kaldırılmıştır. Madde 2- Maarif Vekilliği 1 Ağustos 1933 tarihinden itibaren İstanbul’da İstanbul Üniversitesi adıyla yeni bir müessese kurmaya memurdu.

1621 Ergün, *age.*, s. 175.

1622 Horst Widmann, **Atatürk Üniversite Reformu**, Çev. A. Kazancıgil, S. Bozkurt, İstanbul 1981, s. 41. Bu hocaların içinde kendi alanlarında tanınmış olanlar da vardı. Ancak bunların bir kısmı II. Dünya Savaşı öncesinde, büyük kısmı da savaş sonrasında Türkiye’yi terk edip Amerika’ya gitmişlerdi.

1623 Ersoy Taşdemirci, **Belgelerle 1933 Üniversite Reformu’nda Yabancı Bilim Adamları**, Ankara 1992.

1624 İlber Ortaylı, “1 Ağustos 1933 Osmanlı Darülfünun’un lağvedilmesi”, **Milliyet**, 29.07.2012.

olmasından dolayı kendisi Maarif Vekilliğinden alındı.¹⁶²⁵

Yerli kaynaklarda Darülfünun, Cumhuriyet devrimlerine duyarsızlık, modern bilimin gerisinde kalmak açısından eleştirildi; Üniversite Reformu, inkılaplara ve millî duygulara duyarlı bir üniversite kurulması amacıyla yapıldı, ama o zamanki şartlar üniversiteyi bir değişik milletlerden öğretim elemanlarının olduğu uluslararası bir üniversite haline getirdi.¹⁶²⁶

1933'te Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu çıkarıldı. Bu kurum, bir Üniversite yapısına sahipti; Rektör, Prorektör, Divan, Tedris Heyeti, Enstitü Büyük Meclisi, Fakülte Meclisi ve Dekanları vardı. Kuruluş sistemi bir üniversite yapısını andırıyordu, dolayısıyla Ankara'da bir üniversite atmosferinin hızla oluşmaya başladığını gösteriyordu.

6.1.8. Köy Öğretmeni Yetiştirme

Türkiye'de İkinci Meşrutiyet yıllarında çıkan eğitim dergilerinde köye uygun öğretmen yetiştirme fikri çeşitli şekillerde ileri sürüldü. Cumhuriyet Dönemi'nde de bu fikir devamlı canlı tutuldu. Cumhuriyetin başlarında ilkokul öğretmen eksikliği o kadar fazla idi ki, 1926-27 öğretim yılında bazı ortaokullara 1-2 yıllık "Pedagoji Sınıfı" eklenerek öğretmen yetiştirilmeye çalışıldı.¹⁶²⁷ 1926 yılında çıkan Maarif Teşkilatı Kanunu'nda Köy Muallim Mektepleri kurulması kabul edildi. 1927-28 öğretim yılında Kayseri-Zencidere'de üç yıllık bir Köy Muallim Mektebi kuruldu, Denizli Erkek Öğretmen Okulu da bu amaç için düzenlendi.¹⁶²⁸ Bu okullar başarılı çalışmalar yapamadılar. Biraz başarısızlıktan biraz da 1929 Ekonomik Krizi dolayısıyla Kayseri-Zencidere Köy Öğretmen Okulu 1932 yılında, Denizli Köy Öğretmen Okulu da 1933 yılında kapatıldı. Çünkü o yıllarda bütün dünyada yeni atama yapılmadığı gibi çalışan memurların bile binlercesi işten çıkartılıyordu ve Türkiye'de de öğretmen atamaları durmuştu.

1930'ların ortalarına gelindiğinde ülkedeki yaklaşık 40 bin köyden 35 bininde okul yoktu. Bu tablo, Cumhuriyet hükümetlerini nicelik ağırlıklı Köy

1625 Mete Tunçay, vd, "Bir Tek Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü", **Tarih ve Toplum**, Ekim 1984, s. 20.

1626 Nurşen Mazıcı, "Öncesi ve sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu", **Birikim Dergisi**, 76,1995, s. 56-70. Örneğin tasfiye edilenlerden 1924'te Darülfünun Emimi olan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Serbest Cumhuriyet Fırkasının İstanbul İl Başkanlığını yapmıştı. Serbest Fırkanın önde gelenlerinden Ahmet Ağaoğlu da tasfiye edilmişti. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 24 tane yayımlanmış bilimsel kitap sahibi idi. Hukuk tarihi profesörü olan, Sorbonne'da hukuk, filoloji ve tarih öğrenimi yapan Ahmet Ağaoğlu'nun Fransızca ve Türkçe olmak üzere 10'un üzerinde eseri vardı. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

1627 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2011**, 20. Baskı, Pegem Yay., Ankara 2011, s. 381. Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Sistemi**, s. 113-114.

1628 Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, Ankara 1967, s. 91-92. Öztürk, **age.**, s. 137.

Eğitmen Kursları, Köy Enstitüleri gibi denemelere yöneltti.

Türk Ocaklarında “köycü doktor” olarak çalışan Reşit Galip’in Maarif Vekili olması (1933), Türkiye’de tekrar köye yönelik bir hareket doğurdu. Bakanlıkta bir Köy İşleri Komisyonu kurarak, “devletin köydeki adamı”, köyün en aydını olan öğretmenini hangi özelliklere ve görevlere sahip olması gerektiğini araştırdı. Komisyon, Köy öğretmenlerinin özelliklerini belirledi.¹⁶²⁹ Komisyon, raporunda aynı zamanda “tarım işletmeleri de olacak bölge öğretmen okulları kurulmasını, öğrencilerin öncelikle köylerden alınmasını, öğretmen olduklarında kendi bölgelerinde çalıştırılmalarını” öngörüyordu. O yıllarda bu sorunla ilgilenen Türk düşünürleri de yeni yollar aramaya devam ediyorlardı. Kimi köy için ayrı öğretmen okulları kurulmasını istiyor kimi buna gerek olmadığını savunuyordu.¹⁶³⁰

1934 yılında Reşat Şemsettin Sirer’in İlköğretim Genel Müdürü olduğu sırada Bakanlıkta köye uygun öğretmen yetiştirme ile ilgili çeşitli plan ve projeler hazırlandı. 1934 yılında Cumhurbaşkanlığı Muhafız Kıtası komutanı İsmail Hakkı Tekçe Paşa’nın köyden gelen erlere okuma-yazma öğreten çavuşlardan terhis olduktan sonra öğretmen olarak yararlanma önerisi, 1936’da Eğitim (Kültür) Bakanı¹⁶³¹ Arıkan tarafından Atatürk’e kabul ettirilince “eğitmen” yetiştirme çalışmaları başladı.¹⁶³²

Kültür Bakanlığı Tarım Bakanlığı ile iş birliği yaparak köy eğitmeni yetiştirmek¹⁶³³ üzere Ankara köylerinden askerliklerini çavuş olarak yapmış 80 kişiyi 1936 Temmuz’unda Çifteler Harası’nda sekiz aylık bir Eğitimler kursuna aldı. Kursta temel ilkokul öğretmenliği bilgilerinin yanı sıra tarımsal ve inşaatla ilgili bilgi ve beceriler de kazandırıldı. Bu kursun ilk yarısı (ilk

1629 İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul 1947, s. 418-419.

1630 Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s. 209-210; Öztürk, *age.*, s. 125-130.

Mustafa Ergün, “Öğretmen Yetiştirme Tarihimizde Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları”. *Öğretmen Okullarının 160. Yılı*, Ankara 2008, s. 69-77; 1933-34 yılında Türkiye’de ilköğretim sistemini ve ilkokulları incelemek için getirilen Berly Parker de Raporunda genel görüşlerin zıddına, köy öğretmenleri yetiştirmek için ayrı bir okula gerek olmadığını, çünkü Türkiye’deki köy ve şehrin ortak sorunlarının, köyün yalnız başına olan sorunlarından daha çok ve önemli olduğunu belirtiyordu. M. Berly Parker, *Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor*, İstanbul 1939.

1631 Türkiye Cumhuriyeti’nin eğitim işleriyle uğraşan bakanlığı 1923-1935 yılları arasında Maarif Vekâleti, 1935-1941 yılları arasında Kültür Bakanlığı, 1941-1946 yılları arasında Maarif Vekilliği, 1946-1950 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı, 1950-1960 yılları arasında Maarif Vekâleti, 1960-1983 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı, 1983-1989 yılları arasında Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, 1989 yılından günümüze kadar da Millî Eğitim Bakanlığı adıyla çalışmalarını sürdürmektedir.

1632 Hıfzırrahman Raşit Öymen, “Köy Enstitülerine nasıl gelindi?”, *Eğitim Hareketleri*, S 18-19, 1956, s. 29-30.

1633 1937 yılında çağrılan Olindo Gorni tarafından hazırlanan rapor, belirli merkezlerde tarım okulları açılarak bu okulları bitiren elemanları köye göndermeyi tavsiye etmişti.

dört ay) sonunda başarılı olanlar Ankara'nın yakın köylerine eğitimci olarak atandı. Eğitimcilerin buldukları köyler 5-9 köy bir bölge olarak ayrılmak suretiyle 11 bölgeye bölündü. Her bölgenin başına kursta grup öğretmeni yapan ve Ankara kadrosundan seçilmiş olan öğretmenlerden birer gezici Başöğretmen verildi. Bakanlık bunları; Köy Eğitimcileri İçin Birinci Yıl Öğretim Kılavuzu (İstanbul 1937); Köy Eğitimcileri İçin İkinci Yıl Öğretim Kılavuzu (İstanbul, 1941); Köy Eğitimcileri İçin Üçüncü Yıl Öğretim Kılavuzu (İstanbul, 1941) gibi çeşitli kaynaklarla destekledi. Çiftler kursunun ikinci dört aylık kısmı 1937 ilkbaharında yapıldı. Ankara köylerindeki eğitimciler Mahmutiyede toplandı ve dört ay daha eğitim aldılar, sonra tekrar köylerine dağıldılar.

Çiftler kursunun daha ilk dönemi başarılı olduktan sonra 18 Nisan 1937'de Eskişehir, Kars, Edirne, Erzincan ve Kocaeli'nde Eğitimci Kursları açılma kararı alındı. 1938'de Eskişehir, Edirne, Kocaeli, Erzincan, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Manisa ve Malatya'da 11 Eğitimci Kursu açıldı. Eğitimci Kurslarına çevredeki aynı doğal ve sosyal ortamı andıran 4-5 vilayetin öğrencileri toplanıyordu. Eğitimci kurslarındaki öğrenci sayısı 1939'da 2000'e yükseldi. Daha sonraki yıllarda ilköğretimi bitiren köy çocukları toplanarak, bunlar Köy Öğretmen Okullarında yetiştirilmeye başlandı ve Eğitimci Kursları da bu okulların (Köy Enstitülerinin) yan çalışmalarından biri haline getirildi. O zaman her köyden bir gencin eğitimci olarak, bir genç kızın da sağlık hizmetleri için seçilip yetiştirilmesi düşünülüyordu. 1938 yılında İzmir Kızıllıçlı'da, eğitimci kursuna katılanlardan bazılarının kız kardeşleri ve eşleri olan 15 kadının kursa kaydı yapıldı.

Bakanlık bir taraftan merkezde ders malzemeleri ve eğitimci köylerin, okul, işlik ve köy konağından oluşan yapı projeleri hazırlarken 11 Haziran 1937 tarihinde de bir Köy Eğitimcileri Kanunu çıkardı. Eğitimci köyler bölge bölge gruplandırılarak başlarına, kurslarda görevli öğretmen ve müfettişlerden biri başöğretmen olarak atanacak, işbaşında eğitim yapacaklardı. Eğitimcilere, maaşlarının yanı sıra parasız tohum, fidan, damızlık ve tarım aletleri de verilecekti. Eğitimci kurslarının eğitim-öğretim faaliyetleri 1940'lı yıllarda iyice oturmaya başladı ve *Köy Eğitimci Yetiştirme Kursları Müfredat Programı Taslağı* yayımlandı. Ziraat derslerinin içinde tarla, bahçe ziraati, hayvan yetiştiriciliği ve ziraat sanatları vardı. Bu dersler için Ziraat Bakanlığı üç ciltlik bir kitap hazırlayıp kurslara gönderdi (Köy Eğitimcileri Yetiştirme Kursları Ziraat Dersleri, I-II-III, Ankara 1939).

Bu köy eğitimci yetiştirme kursları 1946 yılına kadar çeşitli yerlerde açılarak devam etti ve 8.675 eğitimci yetiştirdi. Bunların 40 kadarının kadın olduğu bilinmektedir. Bu eğitimcilerin Türk eğitimine hizmetleri daha sonraki yıllarda da devam etti. Bu kurslar başlangıçtan itibaren birer örgün eğitim kurumu gibi çalıştılar ve başarılı uygulamalarıyla Köy Enstitülerinin temeli-

ni teşkil ettiler.¹⁶³⁴ Bu uygulama, nüfusu küçük köylere öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan bir proje idi. 1946'da Eğitim kurslarının kapatılmasından sonra bazı kişisel yetersizlikler yüzünden birçok eğitmenin görevine son verildi (1946'da 339, 1948-1950 arasında 1.515 eğitmenin işine son verildi).

Eğitmen küçük köyler için yetiştiriliyordu. Büyük köylere öğretmen yetiştirmek için de 1937'den itibaren Köy Eğitim Yurtları açıldı. Buralara üç yıllık köy ilkokullarından çıkanlar alınıyor, buralarda beş yıllık ilkokul öğretimi tamamlatıldıktan sonra, üç yıllık bir ortaöğretim veriliyordu. Bu öğretimde genel derslerin yanında bazı zanaatlar ve tarım işleri uygulama tarzında öğretiliyordu. Bu okulların eğitmen yetiştirme bölümleri de vardı ve 1938 yılı başında bu bölüme köylü kızlar ve kadınlar da alınmaya başlanmıştı.¹⁶³⁵ Bunlar daha sonra Köy Enstitüleri adını aldılar.

Şehir ve kasaba öğretmenleri yetiştiren ilköğretmen okulları 1932-33 yılında 6 yıla çıkarıldı ve son 3 yılı mesleki devre olarak belirlendi. 1937-38 öğretim yılından itibaren ortaokul mezunlarını alan 3 yıllık ilköğretmen okulları kuruldu.

6.2. Arşivcilik ve Tasnif Faaliyetleri*

Arşivler siyasi, ekonomik, toplumsal ve benzeri konulara ilişkin tarih yazımında birinci el kaynak niteliğindedir. Binlerce yıllık devlet geleneği sayesinde hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti, uygulamada bazı aksaklık ve sıkıntılar yaşansa da, arşivlerini büyük bir titizlikle muhafaza etmeye ve geliştirmeye çalışmıştır.

Günümüzde anlaşıldığı şekliyle modern arşivcilik, devlet organizasyonu içinde Tanzimat Dönemi'nde kendine yer bulmuştur.¹⁶³⁶ Zira Tanzimat'tan itibaren Osmanlı bürokrasisi, kurumlar arasında yoğun evrak alışverişine tanık olmuştur. Daha evvel dairelerin kendi bünyelerinde geleneksel yöntemlerle muhafaza ettiği belge miktarının giderek artması, bundan dolayı gerektiği zamanda belgelere ulaşılmasında sorunlar yaşanması, yeni ve modern bir yapılanmaya gitme gereksinimi doğurmuş böylece 1846 yılında Hazine-i Evrak vücut bulmuştur.¹⁶³⁷ Akabinde, 1849 yılında, Hazine-i Evrakın işleyiş ve iş-

1634 Şevket Gedikoğlu, **Niçin Eğitim Kursları ve Köy Enstitüleri**, Ankara 1949; Hıfzırhman Raşit Öymen, "Köy Enstitüleri kuruluşlarının tarihi gelişimi", **Eğitim Hareketleri**, S 178-179, 1978. s. 27-32.

1635 Nevzat Ayasbeyoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi - Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 410.

* Prof. Dr. Uğur Ünal, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanı, Ankara-Türkiye, ugurunal@dab.gov.tr

1636 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara 1984, s. 76.

1637 **BOA**, İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM), 25 / 658, 19 Zilkade 1262 (8 Kasım 1846).

lemlerini belirlemek amacıyla Bâbiâli kalem amirlerinden oluşturulan komisyon, bir talimatname hazırlamış; bu talimatname ile evrakın muhafazasında ve devrinde kurumların uyacağı kurallar açıkça belirlenmiştir.¹⁶³⁸

XIX. yüzyıl sonlarına doğru iç-dış meselelerin artması ve evrak yığınlarının muhafazası ile tasnifinde yaşanan sıkıntılar, Osmanlı Devleti'nde belgelere hızlı erişim ihtiyacını daha da artırmış; böylece dosya usulü tasnife geçilmiştir. Bu kapsamda Hazine-i Evrak idaresince 1892 yılı sonunda Mısır'la ilgili evrakın tasnifi ve özetleri tamamlanmış; aynı günlerde Bulgaristan'la ilgili evrakın da tasnifine başlanmıştır.¹⁶³⁹ Ancak XX. yüzyıl başlarında, Babıali Hazine-i Evrak ve kısmen Hariciye Hazine-i Evrakının dışındaki Osmanlı kurumlarında mevcut evrakın perişan halde olduğu, yani dosya usulü tasnif sisteminin düzenli olarak uygulanmadığı da, görülmektedir.¹⁶⁴⁰

II. Meşrutiyet Dönemi'nde arşivin temel amacına yönelik bakış açısında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu zamana kadar arşivlerin ana görevi devletin ihtiyaç duyduğu evrakın tertip ve düzen içinde en kısa sürede temini iken; arşiv belgelerinden başta tarih olmak üzere çeşitli bilim dallarında faydalanılması anlayışı da gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde kurulan Tarih-i Osmani Encümeni ve yayımlanan *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, arşivlerin tarih yazımında kullanılmasının en belirgin örnekleridir.¹⁶⁴¹ Gerek Encümenin kuruluşu gerekse Mecmuada tarihi konulara vakıf birçok kişinin kaleme aldığı vesika temelli yazılar, arşivlerimize ve tarihi belgelere ilginin artmasını sağlamıştır.

Bununla birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'nde arşiv alanındaki en önemli sorunlardan biri, Hazine-i Evrak'ın varlığına karşın devlet kurumlarının kendi daireleri bünyesinde arşivlerini muhafaza etmeleri olmuştur. Bu çerçevede 1914'te Babıali Hazine-i Evrak ile Hariciye, Şûra-yı Devlet ve Dâhiliye daireleri arşivlerinin birleştirilmesi için çalışmalar başlatılsa da olumlu netice alınamamıştır.¹⁶⁴²

Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce arşivimizdeki tasnif işleri, kıymetli bazı isimlerin başkanlığında yürütülmüştür. Bunlardan Ali Emîrî, günümüzde kendi adıyla arşivimizdeki yerini alan tasnifini 1921-1924 yılları arasında devam ettirmiştir.¹⁶⁴³ Türk Arşiv tarihinde önemli bir yeri olan Ali

1638 BOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), 146 / 4093, 24 Şaban 1265 (15 Temmuz 1849).

1639 BOA, İrade Hususi (İ. HUS), 6 / 95, 28 Cemaziyelevvel 1310 (18 Aralık 1892).

1640 BOA, İ.DUİT, 58 / 67. Sadârete yazılan 9 Kânunuevvel 1331 (22 Aralık 1915) tarihli tezkire.

1641 **Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) –I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1999, s. 26.

1642 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 28.

1643 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO), 4667/349985, 4 Rebiülahir 1339 (16 Aralık 1920); **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 30.

Emîrî'nin tasnifinde belgelerin padişah dönemlerine göre ayrılarak kronolojik sıralaması yapılmıştır. Sıralama, Osmanlı'nın kuruluşundan 1861 yılına kadar tahta çıkan padişahlara numara verilmek suretiyle yapılmıştır. Tasnifi yapılan 180.000'in üzerinde belge; siyasi, askerî, tımar ve zeamet tevcihleri, yabancı devletlerle ilişkiler, Divan-ı Hümayun işleri ve maarif gibi konuları ihtiva etmektedir.¹⁶⁴⁴

İndeksi ile birlikte 54 cilt katalogdan oluşan bu fon, Ali Emîrî Efendi'nin bürokratik ve entelektüel kişiliğine karşın modern arşivcilik metotlarına yabancı olduğunu göstermektedir. Nitekim belgeler ilk oluşturulduğu müessese ve zaman ile bağını kaybetmektedir. Yine de erken dönem Osmanlı belgelerinin yer aldığı Ali Emîrî Tasnifi, Türk arşiv tarihi açısından günümüze intikal eden düzenli bir tasnif olması nedeniyle değerli bir çalışmadır.

1921 yılı sonrasında gerçekleşen en önemli tasniflerden biri de İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a aittir. Onun belge tasnifi üzerinde ilk çalışmaları Yıldız Evrakı üzerinde olmuştur. Gayretleriyle II. Abdülhamit'in saltanat döneminde Yıldız Sarayı'nda toplanan belge ve defterlerin tasnifi 1921 yılında başlamış, 1922 yılında büyük oranda tamamlanmıştır.¹⁶⁴⁵ İbnülemin, Ali Emîrî'nin tercih ettiği padişahların hüküm yıllarına göre ayrılmış tasnif usulünü terk ederek kendi içinde kaba bir kronolojik sıralaması olan konu/müessese temelli bir tasnifi benimsemiştir. Bu tasnifte belgeler; adliye, askeriyeye, bahriye, dâhiliye, darphane, defter-i atıka, müstediyyat, muhallefât, muharrerât-ı husûsiye, muâfiyet ve imtiyâzât, saray mesâlihi, ensâb, hariciye, hatt-ı hümayun, hilat, maadin, maliye, sıhhiye, şükrü şikâyet, tevcihât, tımar ve zeamet, vakıf, umur-ı nafia olmak üzere 23 ana başlık altında ele alınmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda 1425-1873 yıllarına ait 47.388 adet belgenin tasnifi tamamlanmıştır.¹⁶⁴⁶

İbnülemin'in başkanlığında yapılan ve sistematik tasnif yöntemi kullanılan bu çalışma, belgeyi üretildiği birimden kopararak konuların kendisi ve zaman içindeki bütünlüğünün bozulmasına sebep olmuştur. Ali Emîrî ve İbnülemin tasniflerinin arşivde neden olduğu bir diğer sorun ise aynı konu ve müesseselere ait evrakın farklı fonlar altında dağılmış olmasıdır.¹⁶⁴⁷

Tasnif çalışmaları devam ederken idari yapıda da düzenlemelere gidilmiş; 1 Mart 1923'te, TBMM İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nin Kalem-i Mahsus Müdürlüğü kadrosunda İstanbul'da "Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği" kurulmuştur. Çıkarılan bir talimatname ile mülga kalemlerde kalan evrakın

1644 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2017, s. 14.

1645 İbnülemin bu çalışmayı Mülgâ Sadâret müsteşarı Ali Fuat ve Hazine-i Evrak Müdürü Mahmud Nedim Beyler ile birlikte gerçekleştirmiştir. **BCA**, 30-10-0-0 / 16-91-5.

1646 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 31.

1647 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 15.

Mahzen-i Evrakta korunması, hâlihazırda Hazine-i Evrakta bulunan evrakın ise tasnif edilerek muhafaza edilmesi istenmiştir.¹⁶⁴⁸

Cumhuriyetin ilanı ile arşiv belgelerinin korunması için adımlar atılmaya devam edilmiş; öncelikle Gazi Mustafa Kemal imzalı çıkarılan 17 Şubat 1924 tarihli Kararnameyle: *Mülgâ Divân-ı Hümayun Kalemінде hıfz olunan husûsât-ı mühimmeye âid evrâk ve vesâikin* bir kasada korunduğundan bahisle bu önlemin yeterli görülmediği ifade edilmiş ve bir Hazine-i Evrak binasının inşa edilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁴⁹ 1925 yılından itibaren her sene gündeme getirilmesine rağmen Hazîne-i Evrakta yapılan ilaveler dışında İstanbul'da ve 1970'li yıllara kadar da Ankara'da kapsamlı bir arşiv binası inşa edilememiştir.

Devlet Arşivlerine giden yolda bir başka kurumsal değişim de 31 Mayıs 1925'te yaşanmış; Cumhuriyetin ilanı ile Başvekâlet Kalem-i Mahsûs Müdüriyetine bağlanan Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği, yine aynı Makama bağlı olarak Hazine-i Evrak Mümeyyizliği adını almıştır.¹⁶⁵⁰ Bu idari düzenlemeler yapılırken belgelerin tarih yazımında değerlendirilebilmesi amacıyla 1926 yılında Millî Mücadele Dönemi'ne ait evrakın tasnifi düşünülmüş, Talim Terbiye Dairesi tarafından Tasnif-i Vesaik Komisyonu kurulmuş,¹⁶⁵¹ aynı yıl mülga Bahriye Nezareti arşivini düzenlemek üzere de bir heyet oluşturulmuştur.¹⁶⁵²

Arşivcilik alanında bir diğer önemli değişiklik de 1927 yılının başlarında gerçekleştirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben Babiali bahçesindeki Cevat Paşa Kütüphanesi'ne getirilen evrakın idaresi, Maarif Nezaretinden Hazine-i Evrak yönetimine 16 Nisan 1927'de tamamen teslim edilmiştir. Dönemin Hazine-i Evrak Mümeyyizi Mahmut Nedim Bey, 17-18 yıl Topkapı Sarayı'nda bulundurulmuş bu evrakın tasnifi, tamiri, ciltlenmesi ve uygun raflara konulabilmesi adına bütçenin artırılmasını ve ek personel istihdamını talep etmiştir.¹⁶⁵³ 1 Haziran 1927'de Hazine-i Evrak Mümeyyizliğinde yeni bir idari değişikliğe gidilmiş ve yerine Hazine-i Evrak Müdür Muavinliği tesis edilmiştir. Bu muavinlik ilk olarak Başvekâlet Müsteşarlığına, 1929 yılında da Başvekâlet Muamelat Müdürlüğüne bağlanmıştır.¹⁶⁵⁴

Bu dönemde bazı bakanlıklar da kendi arşivlerinde düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Örneğin Maarif Vekili namına Müsteşar tarafından Talim ve Terbiye Riyasetine 20 Şubat 1927 tarihinde gönderilen yazıda; arşivcilik

1648 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 32.

1649 **BCA**, 30-18-1-1 / 10-28-2.

1650 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 32.

1651 **BCA**, 180-09-0-0 / 52-262-18.

1652 **BCA**, 30-10-0-0 / 16-92-5.

1653 **BCA**, 30-10-0-0 / 16-92-10.

1654 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 31.

alanında dosya usulünde düzenleyici bir çalışma yürütülmesi emredilmiştir. Mezkûr Vekâlet, çeşitli talimatnameler ile o dönem üretilen belgelerin daireselce nasıl muhafaza edileceğini düzenlemeye çalışmış; belgelerin kalemlerine göre ayrılmasına ve sonrasında dosya usulüne göre tasnif edilmesine gayret göstermiştir.¹⁶⁵⁵ Ancak bu yıllarda hâlen devlet arşivlerinin bir sistem ve düzen içinde ele alındığını söylemek mümkün değildir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında evrak mahzenlerinin yetersizliği, arşivcilik adına büyük bir sıkıntıya da neden olmuş; İstanbul'da bazı mahzen ve depolarda muhafaza edilen arşiv belgelerinin, özellikle de Maliye evrakının bir bölümü, Mayıs 1931'de Bulgaristan'a hurda kâğıt olarak satılmıştır.¹⁶⁵⁶ İstanbul Defterdarlığı, Maliye Arşivindeki eski belgelerin düzenlenmesi adına "Evrak-ı Metrukenin Tasfiyesi Komisyonunu kurmuş; burada kıymetli belgeler, lüzumsuz ve hurda kâğıt statüsüne sokularak satış için ihale edilmiştir. Zira oluşturulan tasfiye komisyonunda belgenin niteliğini tam anlamıyla takdir edebilecek uzman personel yer almamıştır. Çoğunluğu maliyeye ait olmasına rağmen bu evrak, Tanzimat'tan sonra muhtelif dairelerden gelen vesikaların da burada toplanması ile çeşitlenmiş ve çoğalmıştır. Yaklaşık 60 ton arşiv belgesi satılarak Sirkeci'den vagonlarla yola çıkartılmıştır. Olayın gazetelerde yer alması ve takibi sonucunda belgelerin iadesi için başta Muallim Cevdet [İnaçalp] ve İbrahim Hakkı [Konyalı] bazı girişimlerde bulunmuştur.

Dönemin Başvekili İsmet İnönü'ye bir mektup kaleme alan Muallim Cevdet, asırlarca muhafaza edilen bu kıymetli arşiv belgelerinin satılması sırasında hiçbir tarihçi ve arşiv uzmanı görüşüne başvurulmadığını, bu olayın ülkemizi uluslararası ilim camiasında küçük düşüreceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu evrakla ilgili Maliye müfettişlerince tahkikat başlatılmıştır.¹⁶⁵⁷ Söz konusu girişimler, belgelerin önemli bir kısmının kaybedilmesini önleyememiştir. Nitekim Hükümetin girişimleri ve Sofya Elçiliğimizin teşebbüsü üzerine gönderilen evraktan sadece 53 çuvalı 1932 yılında geri alınabilmiştir.¹⁶⁵⁸

Bu olayın sonrasında hükümet, arşiv meseleleri ile daha yakından ilgilenmeye başlamış ancak, mevzuat çalışmaları da dâhil, az sayıda kayda değer gelişme yaşanabilmiştir. Başvekâlet, 26 Mayıs 1931'de gönderdiği tammim ile;¹⁶⁵⁹ kurumların mahzenlerinde bulunan kıymetli evrakın takdirinin uzman personel tarafından yapılması gerektiğini belirtmiş, evrakın hiçbir suretle imhasına izin verilmemesini emretmiştir. Evrakın imhasının yasaklanması önemli bir adım olsa da bir müddet sonra biriken evrakın veyahut

1655 **BCA**, 180-9-0-0 / 4-23-8.

1656 **Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı**, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994, s. 3.

1657 **BCA**, 30-10-0-0 / 146-42-5; **BCA**, 30-10-0-0 / 16-93-1.

1658 **BCA**, 30-18-1-2 / 24-75-18; **BCA**, 30-12-10-1 / 1-3-7; 30-12-10-1 / 21-67-6.

1659 **BCA**, 30-10-0-0 / 16-93-2.

ne yapılacağı bilinemeyen arşiv belgelerinin miktarı oldukça artmıştır.¹⁶⁶⁰ 9 Mayıs 1932’de Başvekâletten TBMM Yüksek Reisliğine gönderilen bütçe tadili talep yazısında; dağınık arşivlerden isim isim bahsedilerek Başvekâlet idaresinde daha etkin bir Arşiv Dairesi kurulmasına ihtiyaç hissedildiği, bu maksada binaen 10.000 liranın ilgili kaleme aktarılması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁶¹ Her ne kadar hükûmet tarafından yerinde tespitler yapılsa da belirtilen arşivlerin toparlanması için daha uzun yıllar beklemek gerekecektir.

8 Kasım 1932 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti, Muallim Cevdet başkanlığında “Başvekâlet Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti” kurulmasına karar vermiştir ki bu adım tarihi belgelerimiz adına atılan en önemli adımlardan biri olacaktır. Söz konusu heyet, her bütçe yılında yeniden oluşturularak, istikrarlı biçimde uzun yıllar faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁶⁶² 1935 yılında vefat etmesine rağmen Muallim Cevdet’in usulü, 1937 yılına kadar devam ettirilmiş; bu yıllardaki tasnif çalışmaları, günümüzde “Muallim Cevdet Tasnifi” olarak arşivimizdeki yerini almıştır.¹⁶⁶³ Yapılan tasnifin İbnülemin tarafından kullanılan yöntemin devamı olduğunu söylemek mümkündür. Lakin Muallim Cevdet bu tasniften farklı olarak konu sayısını 23’ten 17’ye indirerek yeniden düzenlemeyi tercih etmiştir.¹⁶⁶⁴ Bu tasnif ile arşiv idaresince tasnif heyetine gönderilen evrak, heyet tarafından önemli ve önemsiz olarak ayrılmış, önemli görülen evrak işlemlerinin tamamlanmasının ardından bir dosya memuru tarafından ebatlarına göre dosya kutularına yerleştirilmiş ve Hazine-i Evraka iade edilmiştir. Önemsiz olarak ayrılan evrak ise dosya memur yardımcısı tarafından içeriklerine göre dört gruba ayrılarak paketlenmiştir. Bu evrak sayıları da dikkate alındığında aynı yıl içinde heyetin elinden geçen vesika sayısının 331.800 olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶⁵

Muallim Cevdet’in ardından Mümtaz Göze ve Fethi Umar, Tasnif Heyeti Başkanı olarak aynı yöntemlerle tasnife devam etmiştir. Bununla birlikte 1935 yılında tahrir defterlerinin özet ve düzenlemesinin de başladığı görülmektedir. Bu defterlerin yüksek değeri ve önemi haiz olduğu vurgulanarak, aidiyetlerini gösterir açıklamalar yazılarak etiketlenmesine ve düzenli bir şekilde sıralanmasına çalışılmıştır.¹⁶⁶⁶ Cevat Paşa Kütüphanesi’nde bulunan Hazine-i Evraka ait birkaç bin ve Müzeler İdaresinden teslim alınan 1.013 adet defterin Ali Emîrî döneminde yapılan saltanat dönemleri esaslı tasnifi

1660 BCA, 30-10-0-0 / 16-93-2.

1661 BCA, 30-10-0-0 / 16-93-1.

1662 BCA, 30-18-1-2 / 31-69-15.

1663 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 15.

1664 BCA, 32-12-10-1 / 24-5-1.

1665 BCA, 30-12-10-1 / 24-4-2.

1666 BCA, 30-12-10-1 / 24-5-1.

değiştirilerek muhtevasına göre bir ayrıma gidilmiştir.¹⁶⁶⁷

Cevdet Tasnifi de İbnülemin Tasnifinde olduğu gibi arşiv belgesinin üretildiği daire/kalem ile bağımlı zedelemiş yani evrak bütünlüğünü bozmuştur. Bunun en önemli nedeni, arşiv belgelerinin değerinin bilincinde olmasına rağmen Muallim Cevdet'in arşivcilik bilgisi ve yetkinliğinin eksikliğidir.

20 Mayıs 1933 tarihinde, İstanbul'da bulunan Hazine-i Evrak Müdür Muavinliği ve Ankara'daki Evrak Müdürlüğü, Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü adı altında birleştirilmiştir.¹⁶⁶⁸ Tüm bu düzenlemelere rağmen 1933 yılına gelindiğinde memleketteki arşivlerin durumu ve ne kadarının tasnife tabi tutulduğu hakkında henüz net bilgi sahibi olunamamıştır. Bu o yıl İstanbul Adliye binasında çıkan bir yangın üzerine yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.¹⁶⁶⁹

Cumhuriyet Dönemi tasnifleri incelenirken değinilmesi gereken bir diğer çalışma da Kamil Kepecioğlu Tasnifidir. 1934 yılında tasnif heyetinde çalışmaya başlayan Kamil Kepecioğlu, 1939 yılına değin şef olarak görev almıştır.¹⁶⁷⁰ Bu dönemde onun sorumluluğunda bir "defter tasnif grubu" oluşturulmuştur. Sayısının ilk önce 12.000, daha sonra yapılan birleştirmeler ile 7.000 olduğu görülen defterlerin özetleri yapılmış, mekan, kişi ve konu bilgilerinin yer aldığı fişler hazırlanmıştır.¹⁶⁷¹ Sürdürdüğü tasnifte ağırlıklı olarak maliyeye ait defterler üzerinde çalışılmış; zamanında Ahkâm, Nişan Kalemi, Tahvil (Nişan) Kalemi, Ruus, Amedi Kalemi, Teşrifat Kalemi, Sadaret Mektubi Kalemi, Sadaret Kethüdalığı, Çavuşbaşılık, Mühür Tatbik defterlerinin de yer aldığı belgeler, ait oldukları kalemler dikkate alınmak suretiyle tasnif edilmiştir.¹⁶⁷²

Kamil Kepecioğlu görevinden ayrılmasının ardından Başvekâlet Müsteşarlığına sunduğu raporda toplam belge sayısını 90 milyondan fazla olarak tahmin etmiştir. Tasnifle ilgili Avrupa'da geçerli olan "provenance" sistemini önermiş, defter tasnifinde kendisinin Osmanlı teşkilat yapısını dikkate alarak çalışmalarını gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Tasnif süreçlerini belgelerin temizlenmesi, oluştuğu dönemdeki kalemlerine ayrılması, tarihlenmesi, özetleme ve indekslenmesi şeklinde sıralamış; bu usul ile tasnif işinin en fazla 10-15 yılda tamamlanacağını ileri sürmüştür.¹⁶⁷³

Arşiv için yapılan idari düzenlemelerin yetersizliği sebebiyle 12 Ocak

1667 BCA, 30-12-10-1 / 24-4-1.

1668 **Belgelerle Arşivcilik...**, s. 31.

1669 BCA, 30-12-10-1 / 24-2-1.

1670 BCA, 30-10-0-0 / 17-95-20.

1671 BCA, 30-12-10-1 / 25-1-1.

1672 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 151.

1673 BCA, 30-10-0-0 / 17-95-19.

1935 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk ve İcra Vekilleri Heyeti imzaları ile yayınlanan 2/1849 sayılı diğer bir kararnamede *Türkiye Cumhuriyeti içinde 2.000.000 kilogramdan fazla evrak bulunduğu, şimdiki teşkilatın bu yüce işi başarmağa yetişmediği için bunların gün geçtikçe yanma, çürüme, çalınma ve dağılma suretiyle tükenmekte olduğu...* belirtilerek devlet arşivi teşkilatının daha donanımlı bir şekilde kurulması yönünde karar alınmıştır. Bu kapsamda arşiv alanında uzman personel yetiştirilmesini sağlamak için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, İstanbul veya Ankara'da bir bina inşası kararlaştırılmıştır.¹⁶⁷⁴ Ancak bu son derece isabetli kararlardan bina meselesi, Hükümet tarafından hayata geçirilememiştir.¹⁶⁷⁵

Arşiv idaresi, 19 Nisan 1937'de Başvekâlet Teşkilatı Hakkında Kanun ile yeni bir statü kazanmış; Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü, yine Başvekâlet içerisinde Müsteşarlık makamına bağlı müstakil bir Arşiv Dairesine dönüştürülmüş; idaresi de bir Müdür tarafından yürütülmüştür.¹⁶⁷⁶

1936 yılında o tarihe kadar Osmanlı Dönemi arşiv belgelerinde gerçekleştirilen tasnif çalışmalarının arşivcilik prensiplerine uymadığı kanaatiyle tarihçi ve aynı zamanda arşivci olan Dr. Lajos Fekete, arşivlerde tasnif sistemi üzerinde çalışmak üzere Türkiye'ye davet edilmiştir.¹⁶⁷⁷ İki yıla yakın Babıalı ve Topkapı arşivlerinde çalışmalarda bulunan Fekete, arşiv belgelerinin tasnifinde daha evvel kullanılan yöntemlerin bir yana bırakılarak "provenance" prensibinin uygulanmasını önermiştir.¹⁶⁷⁸ "Provenance" prensibi temel olarak evrakın oluştuğu birim esas alınarak üretildiği tarihteki düzene sadık kalınmasıdır.¹⁶⁷⁹ Fekete, bu amaçla çeşitli daire ve kalemlerin kodlarını hazırlamış ve buna göre bir kısım evrakın da tasnifini yapmıştır. Çeşitli tarihlerde yapılan arşiv iç yazışmalarında "Fekete Talimatnamesi" olarak anılan kuralların Ağustos 1937 tarihinden itibaren uygulandığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁰

1674 **BCA**, 30-18-01-02 / 51-3-6.

1675 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 16.

1676 "Başvekâlet Teşkilatı Hakkında Kanun", **Resmî Gazete**, Sayı: 3591.

1677 **Macar Asıllı Türk Tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivciliğimizdeki Yeri**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994, s. 1. Fekete daha önce, 1924 yılında, Türk-Macar ilişkilerine dair belgeleri incelemek üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. **BOA**, Hariciye İstanbul Murahhaslığı, HR. İM., 115 / 69, 13 Eylül 1340 (13 Eylül 1924). Ancak belgeler üzerinde araştırma yapmadan Türkiye'den ayrılmıştır. **BOA**, HR. İM., 117 / 56, 15 Teşrinisani 1340 (15 Kasım 1924).

1678 **Macar Asıllı Türk Tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete'nin Arşivciliğimizdeki Yeri**, s. 27. Bu teklif 1910 yılında toplanan Milletlerarası Arşivistler ve Kütüphaneciler Kongresi'nde de yapılmıştır. T.R. Schellenberg, **Arşiv İdaresi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1993, s. 85.

1679 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 16.

1680 Arşiv Dairesi Müdürü tarafından 1 Mart 1939 tarihinde Başvekâlet Müsteşarlığına gönderilen yazı. **BCA**, 30-12-10-1 / 25-1-2.

Dr. Fekete tarafından hazırlanan, Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti tarafından değerlendirilen “Arşiv Tasnif Talimatnamesi” iki kısımdan oluşmaktadır.¹⁶⁸¹ Uzun tartışmaların ardından talimatnamenin ilk kısmında yer alan tarihleme maddelerinin uygulanmasına karar verilmiştir. Böylece ilk olarak evrakın tarihi tespit edilmiş, evrak son işlem gördüğü tarih esas alınarak sıralanmıştır.¹⁶⁸² Bu talimatnamenin uygulanması ile Ağustos 1937–Aralık 1939 tarihlerinde yaklaşık iki buçuk yılda 3 milyonun üzerinde vesikanın tarihlendiği ve kutulandığı görülmektedir. 1939 yılında Arşiv Dairesi Müdürü tarafından Başvekâlet Müsteşarlığına gönderilen yazıda; 1937’den itibaren yapılan tasnif işlerinin ağırlıklı olarak tarihleme işlemi üzerinden devam ettirildiği ancak bunun eksik bir uygulama olduğu üzerinde durulmaktadır. Bunun yanı sıra evrakın telhisine de bir an önce başlanmasının hem tarih yazımı için elzem olduğu hem de ileride yapılacak tasnifi kolaylaştıracağı belirtilmektedir.¹⁶⁸³

Sonuç olarak; Cumhuriyetin ilk yıllarında birtakım mevzuat düzenlemelerinin yanı sıra yurt içi ve yurt dışından gerekli uzman takviyesi ile tasnif çalışmalarının ele alındığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar Devletin arşivcilik sahasında ciddi adımlar atma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Ancak bu tasnif çalışmalarının kurumsal olmaktan öte sorumluluk verilen kişilerin tercihlerine bağımlı kaldığı ve kapsamlı bir mevzuat ortaya konulmadığı anlaşılmaktadır. Bu yılların, dönemin gerektirdiği arşivcilik uygulamalarına sahip olunması adına, bir başlangıç aşaması olduğu kabul edilebilir.

Özellikle 1931 yılında Bulgaristan’a satılan kıymetli evrakın ortaya çıkardığı durum, arşivcilikte bazı tespitlere ve hassasiyetlere de neden olmuştur. Aynı yıl kurum arşivleri mahzenlerinde bulunan kıymetli evrakın takdirinin ancak uzman personel tarafından yapılması gerektiği ve evrakın hiçbir suretle imhasına izin verilmemesi hususunda yayımlanan tamim, arşivcilik bilincinin güçlendirilmesi adına önemlidir. Yine Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan 8 Kasım 1932 tarihli Kararname ile kurumların arşivlerinde biriken evrakın korunması ve tasnifinde görevli yeni memur kadrolarının ihdası ciddi bir gelişmedir.

Kararnemelerle oluşturulan Tasnif Heyeti çalışanları tarafından 1932 yılı sonundan itibaren, imkânlar ölçüsünde, tasniflerin yapıldığı ve istatistikî verilerin çıkartıldığı görülmektedir. Ancak maddi imkânsızlıkların, istenilen çalışmaların gerçekleştirilmesinde ve verimliliğinde ciddi engel teşkil ettiği de unutulmamalıdır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti’nden intikal eden arşiv belgeleri üzerinde gerçekleşen tasnif çalışmaları ile Cumhuriyet Dönemi ku-

1681 BCA, 30-12-10-1 / 24-5-2.

1682 BCA, 30-12-10-1 / 27-2-1.

1683 BCA, 30-12-10-1 / 25-1-2.

rumlarının kendi arşivlerini düzenlemek adına yaptıkları çalışmalarda bir standart da oluşturulamamıştır.

Osmanlı son ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Ali Emîrî, İbnülemin Mahmud Kemal, Muallim Cevdet, Kamil Kepecioğlu ve Lajos Fekete'nin gerçekleştirdiği tasnifler, iyi niyetli ve sonuç odaklı girişimler olmakla birlikte, kullandıkları tasnif sistemleri evrak ve defterlerin üretildiği kalemler ile bağını kaybetmesine sebep olmuştur.

1923 yılından günümüze kadar Türkiye'de arşiv teşkilatının sürekli gelişme kaydettiğini de belirtmek gerekmektedir. Mustafa Kemal Atatürk Dönemi'nde arşiv idaresi; 1923'te Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği, 1925'te Hazine-i Evrak Mümeyyizliği, 1927'de Hazine-i Evrak (Müdür) Muaviniği, 1933'te Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü ve 1937'de Arşiv Dairesi Müdürlüğü olarak isimlendirilmiştir. Atatürk'ün vefatından sonra teşkilatın güçlendirilmesi adına bazı yeni çalışmalar yapılmış ancak kalıcı adımların atılması adına daha uzun yıllar beklemek durumunda kalınmıştır. 1943 yılında, Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü kurulmuş, 1984 yılında ise 3056 sayılı Başbakanlık Teşkilat Kanunu ile Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ihdas edilmiştir. 2018 yılında 11 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile arşiv hizmet ve faaliyetlerini düzenlemek ve kamuda belge yönetimini sağlamak üzere Cumhurbaşkanlığına bağlı müstakil bir Başkanlık olarak Devlet Arşivleri yeniden teşkilatlandırılmıştır.

6.3. Arkeoloji ve Müzecilik Politikaları*

Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür sözüyle Gazi Mustafa Kemal Atatürk millî kültürün inşasını kurucusu olduğu genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin öncelikli meseleleri arasında saymıştır.¹⁶⁸⁴ Batı emperyalizmine karşı Türk kimliğini güçlendirmenin stratejik önemini daha I. Dünya Savaşı'nda derinlemesine idrak eden Atatürk'ün kültür politikası medeniyet kavramıyla bütünleşik bir bakış ve Anadolu uygarlıklarının yasal varisi olma iddiasını taşıyan derin bir senteze dayanır.¹⁶⁸⁵ Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubat tarafından inşa ettirilen Konya şehir surlarında antik çağ heykellerinin teşhiri, akabinde Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethi sonrasında "Kayser-i Rum" yani Roma İmparatoru unvanını kullanmasında olduğu gibi bu siyasi doktrin temeline devletin aidiyetini köklü Anadolu medeniyetlerine bağlama isteği yatmaktadır.¹⁶⁸⁶

* Doç. Dr. Tolga Bozkurt, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Öğretim Üyesi, tolgabozkurt@ankara.edu.tr.

1684 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hâtıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 4. Baskı, Ankara 1984, s. 271-272.

1685 Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", **Bellekten**, C III, S 10, Ankara 1939, s. 243-246.

1686 Semavi Eyice, "Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana

Atatürk'ün Türk tarihine ve kültürüne yönelik eğitim ve araştırmaların yürütülmesi için ihdas ettiği çağdaş kurumlar bugün halen aktif rollerini sürdürmektedir. Tarih yazımının maddi kültür verilerini bulup çıkaran üniversitelerin antropoloji, arkeoloji, etnografya ve sanat tarihi kürsüleri ile birlikte taşınır kültür varlıklarının koruma ve teşhirinden sorumlu Cumhuriyetin ilk müzeleri Atatürk liderliğindeki Türk devrimleriyle hayat bulan müesseselerdir.

Kurumsal anlamda Türk Müzeciliğinin ilk adımları Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları sırasında, Tanzimat yıllarında atılmıştır. Sultan Abdülmecit Dönemi'nde (1839-1861) Tophane-i Amire Müşiri Fethi Ahmet Paşa'nın 1846'da Harbiye ambarı olarak kullanılan Aya İrini Kilisesi'nde topladığı ilk koleksiyon; *Mecmua-i Ešliha-i Atıka* ve *Mecmua-i Âsâr-ı Atıka* diye adlandırılan eski eser ve silah bölümlerinden ibaret idi.¹⁶⁸⁷ Bir imparatorluk müzesi olarak Müze-i Hümayunun kuruluşu ise Ali Paşa'nın sadareti sırasında Maarif Nazırı Mehmet Esat Safvet Paşa tarafından 1869 yılında gerçekleştirilmiş ve Galatasaray Sultanisi öğretmenlerinden İrlandalı bir Katolik olan Edward Goold'un müze müdürlüğüne atanmasıyla, İstanbul Arkeoloji Müzesinin temelini oluşturacak ilk Türk müzesi 20 Ocak 1869'da resmen teşekkül etmiştir.¹⁶⁸⁸ Müze-i Hümayunun kuruluşundan hemen bir ay kadar sonra eski eserleri korumaya yönelik hukuki bir düzenlemeye de gidildiği ve 13 Şubat 1869 tarihli ilk Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinin yürürlüğe konulduğu bilinmektedir.¹⁶⁸⁹

Müze-i Hümayunun ilk Müdürü Edward Goold'un 1872 yılında vefatı üzerine çok kısa bir süre Avusturyalı Ressam Pio Francesco Carlo Terenzio

Hatları", *Bellekten*, C XXXII, S 128, 1968, s. 509-526; Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 252-257; Anadolu Türk Mimarisinde teşhire dönük devşirme malzeme kullanımı hakkında bk. Semavi Eyice, "Arkeoloji ve Sanat Tarihi Hakkında", *Arkeoloji ve Sanat*, S 1, 1978, s. 5-7; Wendy M.K. Shaw, **Possessors and Possessed Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire**, University of California Press, London 2003, s. 40-41.

1687 Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, s. 165-166; Ayrıca bk. Halit Çal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 7, S 14, 2009, s. 317-328. Osmanlı müzeciliği hakkında birincil kaynaklar olarak bk. Halil Edhem, "Müzeler", **I. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1932, s. 532-566; Enver Behnan Şapolyo, **Müzeler Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1936; Aziz Ogan, **Türk Müzeciliğinin 100. Yıl Dönümü**, Türkiye Tüning ve Otomobil Kurumu Yay., İstanbul 1947; Tahsin Öz, **Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948; Remzi Oğuz Arık, **Türk Müzeciliğine Bir Bakış**, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınlarından, İstanbul 1953; Kamil Su, **Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi**, ICOM Türkiye Millî Komitesi Yay., İstanbul 1965.

1688 Cezar, *age.*, s. 166.

1689 Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnameleri", *Vakıflar Dergisi*, S XXVI, Ankara 1997, s. 391-392.

göreve getirilmiş ve ardından yine aynı yıl içinde Maarif Nazırı Ahmey Vefik Efendi tarafından bu kez Alman asıllı Arkeolog, Epigraf ve Ressam Dr. Philipp Anton Dethier müze müdürü olarak atanmıştır.¹⁶⁹⁰ Müze-i Hümayunun yabancı asıllı son müdürü olan Dethier döneminde kurumsallaşma başta olmak üzere eser sayısında artış ve Çinili Köşk'ün müzeye dönüştürülmesi ile birlikte yürürlükteki Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinde 8 Nisan 1874 tarihli değişiklik gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁹¹

Osmanlı Devleti sınırları içinde yapılan arkeolojik kazıları denetime almak ve eski eserlerin yurtdışına kaçırılmasının önüne geçmek amacıyla Fransa'dan örnek alınarak 1869'da çıkarılan toplam yedi maddelik Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinde, Osmanlı Sarayında hakim yabancı lobilerin baskıları sonucu yapılan 1874 tarihli değişiklikte, kazılarda ele geçen eserlerin üçte birinin devlete, üçte birinin arazi sahibine ve üçte birinin de bulana bırakılmasına hükmedilmiş ve böylelikle eski eser kaçakçılığı -bir bakıma- devlet eliyle yasal hale getirilmişti.¹⁶⁹² Günümüzde Avrupa müzelerinde sergilenen Anadolu menşeli kültür varlıklarının hukuki dayanağı olarak 1874 tarihli nizamnamenin söz konusu hükmü gösterilmektedir.¹⁶⁹³

Philipp Anton Dethier'in 1881 yılında vefat etmesiyle Sultan II. Abdülhamit tarafından yabancı devletlerin tüm kulis faaliyetlerine karşın bu kez liyakat sahibi bir Türk uzman olarak, Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun Müdürlüğüne atanmıştır.¹⁶⁹⁴ Osman Hamdi Bey zamanında (1881-1910) Türk Müzeciliği ve Arkeolojisi bir reform sürecine girecek ve Müze-i Hümayun koleksiyon zenginliği, kazı çalışmaları ve çağdaş teşhir düzeniyle dünyanın önde gelen müzeleri arasında yerini alacaktır.¹⁶⁹⁵ Fransa'da hukuk ve güzel sanatlar alanında eğitim alan Osman Hamdi Bey'in göreve başlar başlamaz öncelikle ele aldığı konulardan biri yurtdışına eski eser çıkarılmasına izin veren yürürlükteki 1874 tarihli Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinin değiştirilerek, ülke topraklarındaki tüm kültür varlıklarının devlet malı niteliğinde olduğuna dair hükmün nizamnameye yerleştirilmesi olmuştur. Bu mahiyette yürürlüğe giren 21 Şubat 1884 tarihli nizamnameyle kazı yürütücüsü ve arazi sahibine pay verilmesi usulü terk edilmiş ancak, doğrudan padişah tarafından istisnai olarak yabancılara veri-

1690 Cezar, *age.*, s. 167-168.

1691 Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belgi Dergisi*, S 21, 2021, s. 459-482.

1692 Halit Çal, *Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası*, C I, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990, s. 14-15.

1693 Shaw, *age.*, s. 108-109.

1694 Cezar, *age.*, s. 187.

1695 Cezar, *age.*, s. 188-214; Shaw, *age.*, s. 97-107.

len izinler sebebiyle de yurtdışına eski eser çıkarılmasının önüne tam anlamıyla geçilememiştir.¹⁶⁹⁶

Osman Hamdi Bey'in bizzat yürüttüğü Nemrut, Sayda, Myrina, Kyme ve Lagina Hekate Tapınağı dışında, yakın çevresi ve diğer müze uzmanlarının üstlendikleri yeni kazılar sayesinde Müze-i Hümayunun eser sayısı XIX. yüzyıl sonu itibariyle bir hayli artarak yeni bir müze binasına ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi alanlarda tam anlamıyla dar boğazda olduğu son yıllarında Osman Hamdi Bey Saray yönetimini yeni bir müze binasının inşası için ikna edebilmiş ve Çinili Köşk'ün hemen yanı başında, ünlü Levanten Mimar Alexander Vallaury tarafından devrin hakim Avrupai neoklasik üslubuna uygun tarzda tasarlanan yeni müze binası 1891 yılında birinci, 1903'te ikinci ve 1907'de üçüncü etaplar halinde tamamlanarak, bu kez Âsâr-ı Atıka Müzesi adıyla hizmete açılmıştır.¹⁶⁹⁷ Vallaury'nin giriş cephesini Sayda Lahitlerinden esinlenerek tasarladığı söylenen müze binası ile birlikte Sanayi-i Nefise Mektebinin -sonradan Eski Şark Eserleri bölümüne dönüştürülen- 1883 tarihli ilk binası günümüzde halen İstanbul Arkeoloji Müzesi olarak işlevini sürdürmektedir.

İlk Türk arkeoloğu ve müzecisi olmanın yanında oryantalist üslubun dünyaca ünlü ressamı arasında yerini alan Osman Hamdi Bey, 1910 yılındaki vefatına kadar olan süre zarfında Âsâr-ı Atıka Müzesi yanında ülkede plastik sanatların geliştirilip, Türk sanatçıların yetiştirilmesi amacıyla açılan ve bugünkü Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinin tarihi çekirdeğini teşkil eden Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisinin de kurucu müdürlüğünü üstlenmiştir.¹⁶⁹⁸ Kurumsal ve bilimsel anlamda Osman Hamdi Bey'le ivme kazanan Türk Müzeciliği, Arkeoloji ve Sanat Tarihi çalışmaları onun ölümünden sonra göreve gelen kardeşi Halil Ethem Bey'le yeni bir döneme girecektir.¹⁶⁹⁹

XX. yüzyıl itibariyle Âsâr-ı Atıka Müzesinde teşhir-tanzim sorunları yanında bilimsel yayın faaliyetlerinin yürütülmesi de elzem bir hale gelmişti. Tüm Osmanlı coğrafyasında ele geçen eserlerin başkent İstanbul'a gönderilmesinin sürdürülebilir olamayacağı anlaşılmış ve 13 Mayıs 1889 tarihli Müze-i Hümayun Nizamnamesinin 14. maddesi gereği vilayetlerde valiler nezdinde müze ve eski eser depolarının kurulması istenmiştir.¹⁷⁰⁰ Bu kapsamda 1901'de Kudüs, 1902'de Konya ve 1904'te Bursa'da Müze-i Hümayun şubeleri açılmış ve ayrıca Samarra, Bergama, Milet ve Efes gibi önemli arkeolojik

1696 Çal, **agt.**, s. 15-20.

1697 Cezar, **age.**, s. 192-212.

1698 Cezar, **age.**, s. 443-445.

1699 Arif Müfid Mansel, "Halil Edhem ve İstanbul Müzeleri", **Halil Edhem Hâtıra Kitabı**, C I-II, TTK Yay., Ankara 2013, s. 315-328.

1700 Hüseyin Muşmal, **Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)**, Kömen Yay., Konya 2009, s. 77-85.

kazılarda eser depoları oluşturulmuştur.¹⁷⁰¹

Halil Ethem Bey zamanında İslam ve Eski Ön Asya eserleri Antik Yunan ve Roma koleksiyonundan ayrıştırılarak, 1914 yılında Süleymaniye Külliyesi'nin İmaret Binası, Evkaf-ı İslamiye Müzesi olarak tanzim edilmiştir.¹⁷⁰² Bununla birlikte, 1917 yılında Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin Çağaloğlu'na taşınmasıyla boşalan komşu binaya, Eski Şark Eserleri Müzesi işlevi kazandırılmış; Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Arap Yarımadasına ait eserler ile çivi yazılı tabletler bu müzenin koleksiyona dahil edilmiştir.¹⁷⁰³ Ayrıca, Halil Ethem Bey tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesinin Antik Yunan ve Roma Çağı eserlerini içeren dünyaca ünlü üç ciltlik kataloğu Fransız Arkeolog Gustave Mendel'e hazırlatılarak 1912-1914 yılları arasında yayımlanmıştır.¹⁷⁰⁴

Türk müzeciliği ve arkeolojisinin son Osmanlı yıllarına rastlayan ihtisaslaşma süreci Halil Ethem Bey'le birlikte Cumhuriyet Dönemi'ne aktarılmıştır. Müze müdürlüğü görevini 1931 yılında milletvekili seçiline kadar sürdüren Halil Ethem Bey, 1933 yılında Mustafa Kemal Atatürk tarafından ayrıca Türk Tarih Kurumu asbaşkanı olarak seçilmiştir. Bir geç Osmanlı-erken Cumhuriyet bilim, kültür ve sanat adamı olan Halil Ethem Bey 1938 yılında ebediyete intikal etmiştir.¹⁷⁰⁵

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sosyo-kültürel ve iktisadi politikalarının çağdaş normlara göre planlanması Atatürk Dönemi hükümet programlarının öncelikli meseleleri arasındadır. Çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma yolunda devletin sağlam bir kültür politikasına sahip olması gerektiği düşüncesiyle konuya ayrı bir önem veren Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Türk arkeolojisi ve müzeciliğinin kurumsallaşabilmesi için sistematik bir bakış açısı ortaya koyarak, konuyu hukuki, idari ve eğitim boyutlarıyla Cumhuriyetin inkılap programına dahil etmiştir.

Atatürk'ün müzelere olan ilgisinin ve beraberinde arkeolojinin uluslararası boyutuna dair düşüncelerinin şekillenmesinde 1917 Aralık ayında Veli-aht Vahdettin'e eşlik ettiği Almanya seyahatinin büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bu vesileyle dünyanın görkemli müze yerleşkeleri arasında sayılan Berlin'deki Museumsinsel'de (Müzeler Adası) Anadolu kökenli mimari ve heykeltıraşlık eserlerini bünyesinde bulunduran Pergamon (Bergama) Müze-

1701 Shaw, *age.*, s. 169-171.

1702 Bugünkü adıyla İstanbul-Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 1983'te Sultan Ahmet Meydanı'nın batısındaki İbrahim Paşa Sarayı'na taşınmış olup, XVI. yüzyıl başlarına tarihlenen bu Osmanlı sivil mimarlık örneği yapı içinde halen hizmetini sürdürmektedir.

1703 Mansel, *agm.*, s. 322-323.

1704 Gustave Mendel, *Catalogue Des Sculptures Grecques, Romaines Et Byzantines*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Klasik Eserler Müzesi, İstanbul 1912-1914.

1705 Yusuf Akyurt, "Halil Edhem ve Konya Âsâr-ı Atika Müzesi", *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, C I-II, TTK Yay., Ankara 2013, s. 407-408.

sini ziyaret eden Atatürk, Alman müzeciliğinden ne kadar etkilendiğini daha sonra Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz'e de anlatmıştır.¹⁷⁰⁶

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı Âsâr-ı Atıka Nizamnamesinde 23 Nisan 1906 tarihinde yapılan düzenlemeyle Türk-İslam devri eserleri de koruma kapsamına alınmış olup, mezkûr nizamname halihazırda yürürlükte olan 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun tarihî nüvesini teşkil etmektedir.¹⁷⁰⁷ Bununla birlikte 1923-1938 yılları arasında yapılan bazı hukuki düzenlemelerin de eski eser koruma ve müzecilik alanlarında önemli yeri vardır. Bunlar içerisinde, 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilanıyla kapatılan mektep ve medreselerle birlikte taşınmaz kültür varlıklarının koruma ve onarım mesuliyeti Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletine devredilmiş ve aynı zamanda hilafetin lağvedilmesi ve hanedanlığın yurtdışına çıkarılmasına dair 3 Mart 1924 tarih ve 431 sayılı düzenlemeyle de tüm saraylar ve bunların taşınırları millet malı addedilerek, idari sorumluk Türkiye Büyük Millet Meclisine tevdi edilmiştir.¹⁷⁰⁸ Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin anıtsal, simgesel ve kültürel değere haiz idare merkezi olarak Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesi, 431 sayılı Kanun'un hemen ardından Atatürk tarafından emredilmiş ve kendisi İstanbul'da bulunduğu sürelerde dönüşüm çalışmalarını bizzat yerinde takip etmiştir.¹⁷⁰⁹ Ayrıca, Dolmabahçe Sarayı Veliâht Dairesi yine Atatürk'ün isteğiyle 20 Eylül 1937'de Resim ve Heykel Müzesi olarak hizmete açılmıştır. Türkiye'nin ilk güzel sanatlar müzesi olan bu kurum günümüzde T.C. Cumhurbaşkanlığı bünyesindeki Millî Saraylar İdaresi Başkanlığına bağlı Resim Müzesi olarak misyonunu sürdürmektedir.

Türk Müzeciliğinin etnografik boyutuyla ilgili önemli bir düzenleme de 1925'te tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapatılarak, bunlara ait sanat değeri taşıyan eşyaların müzelere devredilmesini sağlayan kanundur.¹⁷¹⁰ Bu kapsamda 9362 adet eser başta Ankara Etnografya Müzesi olmak üzere yeni kurulan bölge müzelerine kazandırılmıştır.¹⁷¹¹ Kapatılan tekke ve zaviyelerden yalnız Konya Mevlana Dergâhı ve Türbesi, Atatürk'ün isteğiyle Mevlevî kültürü ve eserlerinin teşhir edileceği bir müzeye dönüştürülecektir.¹⁷¹² Bu

1706 Mehmet Önder, "Atatürk ve Müzeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 16, Kasım 1989, Ankara 1990, s. 63.

1707 Çal, *agt.*, s. 15-20.

1708 *Resmî Cerîde*, S 63, 29 Recep 1342/6 Mart 1340, s. 6-7.

1709 Kemal Çığ, "Topkapı Sarayı Müzesi", *Türkiyemiz*, 50. Yıl Özel Sayısı, Akbank Yay., İstanbul 1972, s. 21-29.

1710 *Resmî Cerîde*, S 243, 13 Kânunuevvel 1341/13 Aralık 1925, s. 1.

1711 Şükrü Ünar, *Atatürk Döneminde (1923-1938) Eski Eser Politikaları ve Türkiye'de Yapılan Kazı Çalışmaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013, s. 14.

1712 Muazzez İlmiye Çığ, "Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'de Arkeoloji", *Erdem*, C 9,

kapsamda Başvekil İsmet Paşa [İnönü] ve Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'in [Tanrıöver] talimatları üzerine İstanbul Müzeler Müdürü Halil Ethem Bey [Eldem] ile Maarif Vekâleti Hars Dairesi Kütüphaneler Umum Müfettişi Hamit Zübeyr Bey [Koşay] Konya Mevlana Dergâhını ziyaret edip, incelemelerde bulunmuş ve 1 Eylül 1926 tarihinde Dergâhın müzeye dönüştürülmesinin uygun olacağını bildirmişlerdir.¹⁷¹³ Bunun üzerine Mevlana Dergâhı 2 Mart 1927 tarihinde Konya Âsâr-ı Atıka Müzesi olarak törenle hizmete açılarak, kurucu müdürlüğüne Mehmet Yusuf Akyurt getirilmiştir. Konya seyahatleri esnasında kentteki tarihi yapıları da inceleyen Atatürk, 21 Şubat 1931'de Mevlana Müzesini ziyaret ederek hatıra defterinde takdirlerini belirtmiştir.¹⁷¹⁴

Atatürk'ün Türk arkeolojisi ve müzeciliği ile ilgili asıl önemli kararlarını 1930'lu yıllardan itibaren almaya başladığını ve bu kapsamda özellikle eğitim politikaları ve kurumsal yapılanmaya ağırlık verdiğini görüyoruz. Çıktığı bir yurt gezisinde, Adana'dan sonra ziyaret ettiği Konya şehrinden Başvekil İsmet Paşa'ya "acele ve mühimdir" şerhiyle çektiği 19 Şubat 1931 tarihli telgraf, Cumhuriyet Dönemi Türk Müzeciliği ve Arkeolojisinin başlangıç yıllarındaki manifestosu mahiyetindedir.¹⁷¹⁵ Mevzubahis telgraf metni şöyledir:

(Acele ve Mühimdir) Konya: 19. II. 1931

Başvekalete

Son tetkik seyahatimde muhtelif yerlerdeki müzeleri, eski sanat ve medeniyet eserlerini de gözden geçirdim.

1. İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhafaza olunmakta ve kısmen de ecnebi mütehasısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehasıslarına kat'i lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisinin muvafık olacağı fikrindeyim.

2. Konya'da asırlarca devam etmiş ihmaller sebebiyle büyük bir harabi içinde bulunmalarına rağmen sekiz asır evvelki Türk medeniyetinin hakiki şaheserleri kıymetli bazı mebnî vardır. Bunlardan bilhassa Karatay Med-

S 26, Ankara 1996, s. 624.

1713 Akyurt, agm., s. 407.

1714 Atatürk Müze defterine düştüğü notunda şu ifadeye yer verir: *Bilgi eseri olduğu anlaşılan tertip ve intizamdan çok memnun oldum* Mehmet Önder, agm., s. 70.

1715 Önder, agm., s. 70-71.

resesi, Alâeddin Camii, Sahip-Ata medrese, cami ve türbesi, Sırçalı Mescid ve İnce Minare derhal ve müstacelen tamire muhtaç bir haldedir. Bu tamirin gecikmesi bu abidelerin kâmilen inkırazını mucip olacağından evvelâ asker işgalinde bulunanların tahliyesinin ve kâffesinin mütehasıs zevat nezaretiyle tamirinin temin buyrulmasını rica ederim.

*Gazi Mustafa Kemal*¹⁷¹⁶

Cephelerde geçen askerî ve devrimlerle süren yoğun siyasi kariyerinde Atatürk'ün kültür varlıkları ve müzelere olan yakın ilgisi çağdaş bir politik vizyonun ötesinde, araştırmaya dayalı bilimsel bir düşünce yapısına sahip olduğunun göstergesidir.¹⁷¹⁷ Nitekim, 1930 Mart'ında gerçekleştirdiği Antalya Müzesi ve Aspendos Tiyatrosu ziyaretinde belirttiği *...Bu gibi tarihi eserleri yaşatabilmek için bu eserlere maksatları istikametinde hayatiyet kazandır-malıyız* düşüncesi, günümüz çağdaş restorasyon ve koruma politikalarının ana ilke ve hedefleriyle örtüşmektedir.¹⁷¹⁸ Ata, aynı yıl Edirne gezisinde Müzeyi ve Selimiye Camii'ni ziyaret etmiş ve kentte büyük kasırga sonrası hasar gören camilerin onarımlarının yapılması için bizzat talimat vermiştir. 19 Şubat 1931 tarihli telgrafta adları tek tek zikredilen; Alâeddin Camii, Sırçalı Mescit, Sahip Ata Külliyesi, Karatay Medresesi ve İnce Minareli Medrese gibi Konya'nın görkemli Selçuklu anıtlarının onarım ihtiyaçlarına işaret ederek, depo - koğuş tarzı askerî amaçlı kullanımların sonlandırılması ve bunların ivedilikle restorasyonu için verdiği emir, Atatürk'ün Selçuklu sanatı ve mimarlığına duyduğu ilgiyi açıkça ortaya koymaktadır.

Atatürk, 1930-1934 yılları arasında Alcahaöyük, Gavurkale, Ahlatlıbel ve Bergama kazılarını ziyaret etmiş, arkeolojik çalışmalar hakkında bilgi almıştır. Ayrıca, İstanbul'da bulunduğu sürelerde Sultan Ahmet Kazısı, Topkapı Sarayı ve Arkeoloji Müzesi ziyaretleri için geniş zaman ayırmıştır.¹⁷¹⁹ 1931 yılında çıktığı yurt gezisinde; 5 Ocak'ta Bursa, 3 Şubat'ta İzmir, 17 Şubat'ta Adana ve 18 Şubat'ta Konya Mevlana Müzesinde gerçekleştirdiği incelemeler sonucu, bu alanda yetişmiş uzman ve bilim insanı ihtiyacının temel sorun olduğunu tespit ederek, Maarif Vekâletince "Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında 16 Nisan 1929 tarih ve 1416 sayılı Kanun" kapsamında

1716 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 603.

1717 15 Temmuz 1935'te, aralarında Afet İnan'ın da bulunduğu bir heyetle birlikte Yalova'dan Bursa'ya seyahat ederlerken uğradıkları İznik'te, Atatürk tarafından kent sorununa batıda dördüncü bir kapıya sahip olması gerektiğine yönelik ortaya konulmuş hipotez, daha sonra ispatlanmış olması bakımından takdire şayandır. Atatürk ve heyeti şehir erkânıyla birlikte Belediye bahçesinde toplantıda iken, İznik'i gezip, tanımak için izin isteyen Afet İnan'ı, asıl kentin toprak altında kaldığını belirterek uğurlayışı ise tarihsel topografya konusundaki derin bilgisinin bir diğer ispatıdır Çığ, agm., s. 621-627.

1718 Önder, agm., s. 69.

1719 Önder, agm., s. 66-68; Çığ, agm., s. 623.

kontenjan tahsis edilmesini emretmiştir. Öte yandan 1416 sayılı Kanun'dan evvel yine devlet bursuyla yurtdışına gönderilen ilk öğrenciler arasında Remzi Oğuz Arık, Fransa'da arkeoloji ve sanat tarihi eğitimini tamamlayarak 1931'de yurda dönmüştür.¹⁷²⁰ Atatürk'ün devlet bursuyla yurtdışına giden her bir öğrenci için kendi el yazısıyla yazdığı: *Sizi bir kıvılcım olarak gönderiyorum. Dönüşünüzde birer meşale olacaksınız* notu, yurt dışına öğrenci gönderme projesinin amaç ve hedeflerini çok sarıh şekilde yansıtmaktadır.¹⁷²¹ Nitekim, 1931'den itibaren Sedat Alp, Ekrem Akurgal, Halil Demircioğlu, Rüstem Duyuran, Afif Erzen ve Jale İnan gibi isimler arkeoloji eğitimlerini Almanya'da alan ilk arkeologlarımız olarak Türkiye'de arkeoloji, sanat tarihi ve müzecilik bilimlerinin gelişimine önemli katkılar sağladılar.¹⁷²² Bununla birlikte II. Dünya Savaşı öncesi, çoğunlukla da Avrupa'nın Almanca konuşan milletlerine mensup bilim insanları, ülkelerinin değişen siyasi ortamı ve özellikle de Musevi kimliklerinden dolayı Avrupa'dan uzaklaşmak zorunda kalmış ve bu dönemde Atatürk'ün davetiyle Türkiye'ye gelmişlerdir.¹⁷²³ Cumhuriyet devrimlerinin yaşandığı erken yıllarda Türkiye'de bulunan bu bilim insanlarından; Clemens Emin Bosch, Rudolf Fritz Kraus, Kurt Bittel, Helmuth Theodor Bossert, Benno Landsberger, Hans Gustav Güterbock ve Hans Henning von der Osten'in İstanbul Üniversitesi ile Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin arkeoloji ve filoloji kürsülerinin kuruluşunda önemli roller aldıkları bilinmektedir.¹⁷²⁴

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikasını eğitim öncelikli planlarken kurumsal örgütlenme için de önemli adımlar atmıştır. Evvela, Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey'in 4 Mayıs 1920 tarihinde TBMM kürsüsünden okuduğu hükümet programında *...bizde ruhu milliyi nemalandırarak tasarı tarihiye, edebiye ve içtimaiyeyi erbabına yazdırmak, asarı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek...* ifadelerine yer verilmesi, daha ilk yıllarda eski eserlerin korunması yolunda bir iradenin ortaya konulduğunu göstermektedir.¹⁷²⁵ Maarif Vekaleti bünyesindeki beş daireden birisi olan Hars Müdürlü-

1720 H. Rıdvan Çongur, "Remzi Oğuz Arık'ın Kısa Hayat Hikâyesi", **Remzi Oğuz Arık Armağanı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1987, s. 239-240.

1721 Aykut Çınaroğlu, Duygu Çelik, **Atatürk & Alaca Höyük**, Yüksel İnşaat A.Ş., Ankara 2010, s. 52.

1722 Nezhil Başgelen, **Atatürk'ün Yurt Dışına Öğrenci Gönderme Projesi ve Eskiçağ Bilimleri Alanında İlk Yetişenler**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2011.

1723 Çiğ, agm., s. 621-622; Bernd Nicolai, **Modern ve Sürgün Almanca Konuşulan Ülkelerin Mimarları Türkiye'de 1925-1955**, Mimarlar Odası Yay., Ankara 2011, s. 133-136.

1724 Görkem Kökdemir, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Tarihçesi (1936-1960)", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)**, Anadolu Ek III 2 Anı, Armağan Serisi, Ankara 2012, s. 19-28; Ünar, **agt.**, s. 32-35.

1725 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümet Program-**

ğünün (Türk Âsâr-ı Atıkası Müdürlüğü) başlıca görevleri; eski eserleri korumak ve denetlemek, tarihî anıtları tespit etmek, Türk etnografyasına ait belgeleri toplamak ve kütüphaneler kurup, geliştirmek idi. Mustafa Necati Bey'in Maarif Vekilliği zamanında (1925-1929) müzeler, kütüphaneler ve güzel sanatlar şeklinde üç ana birime ayrılan Hars İdaresi 1940'tan sonra bir genel müdürlük olarak teşkilatlandırılarak, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığının temeli teşkil edilmiştir.¹⁷²⁶ Ancak, Atatürk devletin kültür politikasında eğitim, araştırma ve topluma katkı anlamında asıl önemli rolleri üstlenecek kurumları bizzat örgütleyip, kuracaktır.

Kuruluşu II. Meşrutiyet yıllarına dayanan Târîh-i Osmânî Encümeninin yerine Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti teşkil edilmiş (1931) ve Kurumun adı 1935 yılında Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir.¹⁷²⁷ Atatürk, Türk Tarih Tezinin yaygınlaşması adına faaliyetler yürütecek Türk Tarih Kurumunun tüzüğündeki dördüncü maddesine *Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak vesaiik ve malzemeyi elde etmek için icab eden yerlere taharri, hafır ve keşif heyetleri göndermek* hükmünü içeren “c” bendini ekler. Böylelikle Türk Tarih Kurumuna, Türk tarihi araştırmalarını destekleyecek kazıları yürütme görevi de verilmiştir.¹⁷²⁸

Türkiye'de arkeoloji ve müzecilik alanlarına yönelik eğitimli insan kaynağının sağlanması için yükseköğretim kurumlarının yapılandırılması sürecine Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren başlanmıştır. Bu kapsamda, Atatürk'ün hayata geçirdiği iki önemli eğitim projesi etkili olacak ve Türk arkeolog, antropolog, etnolog, filolog ve sanat tarihçilerin yetiştirilmesi yolunda bu kurumlar lokomotif görevi üsteleneceklerdir. Bunlardan ilki 1933'te Darülfünunun lağvedilmesi sonrası çağdaş bir yükseköğretim kurumu olma vizyonuyla yerini alan İstanbul Üniversitesidir.¹⁷²⁹

Darülfünunda 1926 yılından itibaren Fransız mimar ve sanat tarihçisi Albert-Louis Gabriel'in başlattığı arkeoloji ve sanat tarihi dersleri, 1934'te Prof.Dr. Helmuth Theodor Bossert'in başkanlığında kurulan Türk Arkeoloji Enstitüsü bünyesinde İstanbul Üniversitesi çatısı altında devam eder. Türk Arkeoloji Enstitü daha sonra “Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü” ve 1981 yılında da 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kurumları Kanunuyla “Pro-

ları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 1, (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), TBMM Basımevi, Ekim 2013, s. 47.

1726 Ferruh Gerçek, **Türk Müzeciliği**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 138-147.

1727 Yaşar Yücel, “Türk Tarih Kurumu İlk Bilim Kurulu Açılış Konuşması”, **Belleten**, C XLVIII, S 191-192, Ankara 1984, s. 378-379.

1728 Tahsin Özgüç, **Maşat Höyük II**, TTK Yay., Ankara 1982, s. IX-XIII.

1729 Utkan Kocatürk, “Atatürk'ün Üniversite Reformu İle İlgili Notları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 1, Ankara 1984, s. 1-10.

tohistorya ve Önasya” ile “Hititoloji” anabilim dalları olarak iki ayrı bölüme dönüştürülür.¹⁷³⁰ Atatürk Dönemi’nde İstanbul Üniversitesi tarafından Arif Müfit Mansel başkanlığında yürütülen Yalova Kaplıca Çevresi, İstanbul Laleli Balabanağa Mescidi, İstanbul Rhegion Antik Kenti ve Trakya Tümüls kazıları ile Helmuth Theodor Bossert tarafından Topkapı Sarayı Kazısı gerçekleştirilmiştir.¹⁷³¹

Atatürk, sosyal bilimler alanında ihtiyaç duyulan bilim insanları ve öğretmenlerle beraber, devrimleri yaşatacak genç nesillerin yetiştirilmesi için Türkiye Cumhuriyeti’nde münferit bir eğitim-araştırma kurumunun ihtisaslaşmasını amaçlamış ve bu hedef doğrultusunda başkent Ankara’da, adı bizzat kendisi tarafından verilen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi doğmuştur.¹⁷³² Fakülte, 14 Haziran 1935’te Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilen kanunun 22 Haziran 1935 tarih ve 3035 sayılı *Resmî Gazete*’de yayımlanmasıyla resmen kurulmuştur.¹⁷³³ Kanun tasarısının görüşülmesi esnasında söz alan Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan, Fakültenin *Atatürk’ün yüksek dehâsından doğan ve kendi eliyle kurduğu yarınların Tarih ve Dil hareketi, bunlara bağlı olan Arkeoloji ve Coğrafya bilgileri için...* açılacağını belirtir.¹⁷³⁴ Eğitim-öğretim hayatına Ankara Evkaf Apartmanında başlayan Fakültede “Tarihe Giriş ve Tarih Metodu” konulu ilk ders, 9 Ocak 1936 Perşembe günü, Türk Tarih Kurumu As Başkanı Afet İnan tarafından verilmiştir.¹⁷³⁵ Tarih, Antropoloji, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Halkbilimi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri bölümleriyle birlikte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi, Sanatı ve Müzeciliğinin beşiği olmuştur.

Tarih biliminin somut kanıtlara dayandırılması gerektiğini savunan Atatürk, *Tarih araştırmalarında arkeoloji ve antropoloji başta gelir, tarih bu bilimlere dayandıkça sağlam temelli olur* diyerek, arkeoloji ve antropolojinin sunduğu maddî kültür verilerinin tarih yazımındaki yegâne ispat kaynağı ol-

1730 Şevket Sönmez, vd., “Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü Tarihçesi (1934-2002)”, *Anadolu Araştırmaları*, S 16, İstanbul 2002, s. 145-150.

1731 İstanbul Üniversitesi’nin Atatürk Dönemi’nde yürüttüğü kazılar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Omay Koca, *Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

1732 Şerafettin Turan, “Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi’nin Türkiye’nin Bilim, Eğitim ve Kültürel Yaşamındaki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, AÜ DTCF Yay., Ankara 2003, s. 204-207.

1733 *T.C. Resmî Gazete*, S 3035, 22 Haziran 1935, s. 5372.

1734 Afet İnan, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları I*, 1957, s. 1-2.

1735 İnan, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine”, s. 13; Turan, agm., s. 211-212.

duğunu belirtmiştir.¹⁷³⁶ Bu kapsamda Anadolu'da XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan arkeolojik kazıların Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiği ve yabancı heyetlerin yürüttüğü kazılar dışında Maarif Vekaleti ile özellikle de Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu gibi bilimsel ve idari alt yapısını tesis ettiği eğitim ve araştırma kurumlarının desteğiyle Türk bilim insanlarının da sürece dahil oldukları görülmektedir. 1933-1938 yılları arasında; Ankara-Ahlatlıbel (Hamit Zübeyr Koşay), Çankırıkapı Roma Hamamı, Karaoğlan (Remzi Oğuz Arık), Etiyokuşu (Şevket Aziz Kansu); İstanbul-Topkapı Sarayı ve Rhegion kazıları (Aziz Ogan, Arif Müfid Mansel, Ernest Mamboury); Trakya-Tümülüs Kazıları (A.M. Mansel); Çorum-Alacahöyük (H.Z. Koşay - R.O Arık) ve Pazarlı (H.Z. Koşay) kazıları ile Sivas İzzettin Keykavus Şifahanesi Kazısı (Sedat Çetintaş) Türk Tarih Kurumu adına yürütülmüştür.¹⁷³⁷ Yine Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün vasiyetiyle 1948'de Tahsin Özgüç başkanlığında Kayseri Kültepe-Kaniş kazılarını devam ettirmiştir. Atatürk Dönemi'nde Maarif Vekâletinin denetimi altında yabancı bilim heyetlerinin gerçekleştirdikleri kazılarla birlikte Türk Arkeolojisinin sistematik ve bilimsel temeller üzerinde yükselmeye başladığı izlenmektedir. Erken Cumhuriyet yıllarında Alman, Avusturya, Fransız, İtalyan ve Amerikalı bilim heyetlerince yürütülen başlıca kazılar: İstanbul-Bakırköy Hebdomon Hipojesi, Topkapı Manganlar, Sultan Ahmet, Şimşekhane, Yanık Odalar ve Kemankeş Mustafa Paşa Camii, Ayasofya ve Arasta Sokağı kazıları; Ankara-Beştepe, Çankırıkapı-Çukurbostan, Ogüst (Augustus Tapınağı) Mabedi, St. Clement Kilisesi ve Gavurkale kazıları; İzmir-Foça (Phokaia), Larissa, Bergama, Notion, Teos ve Efes kazıları; Aydın-Afrodiasias ve Didim Apollon Tapınağı kazıları; Afyon-Kusura, Beyköy ve Hayra Baba kazıları; Eskişehir-Yazılıkaya ve Demirci Höyük kazıları; Kastamonu-Kırktepe ve Taşköprü kazıları; Çanakkale-Troya; Konya-Sızma Höyük; Karaman-Manazan Mağaraları; Kütahya-Aizanoi, Yozgat-Alişar, Malatya-Aslantepe, Çorum Boğazköy, Adana-Karatepe, Tarsus-Gözlükule, Van-Tilkitepe ile Hatay ve İzmit kazılarıdır.¹⁷³⁸

Türkiye Cumhuriyeti'nde arkeolojik kazılarda ele geçen eserler ve diğer muhtelif taşınır kültür varlıklarının korunup sergilenmesi yanında özellikle de millet ve milliyet bilincinin halka aşılanabileceği eğitim kurumları olarak çağdaş müzelerin ihdası elzemdi. Osmanlı Devleti'nden devralınan müzeler; İstanbul'da Arkeoloji Müzesi/Müze-i Hümayun (1869), Türk ve İslam Eserleri Müzesi (1914) ile Askerî (1880) ve Deniz (1897) müzelerinden ibaret olup, ayrıca vilayetler nezdinde kurulan Konya (1902) ve Bursa (1904) Müze-i Hümayun şubeleri ile Bergama'da müzenin öncüsü niteliğinde bir Kazı Depo-

1736 Çiğ, agm., s. 624.

1737 Bu kazılar için ayrıca bk. Hasan Tahsin Uçankuş, **Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 920-929; Koca, **agt.**; Ünar, **agt.**

1738 Uçankuş, **age.**, s. 912-917; Koca, **agt.**

su (1900-1913) bulunmaktaydı.¹⁷³⁹ Cumhuriyetin ilanından hemen önce, Ali Fethi Bey başkanlığında kurulan IV. İcra Vekilleri Heyetinin 5 Eylül 1923 tarihinde okunan hükümet programı maarif bölümü 10. bendinde ...*Maarif Vekâletindeki Hars Müdiriyeti tevsi ve ikmal olunarak muhtelif yerlerde tetkikata başlanılacak, münasip mevkilerde millî müzeler vücuda getirilecek, millî asarın cem ve telifikine ve millî bedayi ve sanayi inkişaf ve tekemmülüne çalışılacaktır* denilerek, Cumhuriyet Dönemi Türk Müzeciliğinin gelişimi yolunda başlıca amaç ve hedefler tanımlanmıştır.¹⁷⁴⁰

Cumhuriyet tarihinde özellikle Atatürk Dönemi'nde açılan müzeler, zamanın şartları göz önünde bulundurulduğunda hiç de azımsanmayacak sayıdadır. Bu bağlamda doğrudan Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda açılan belli başlı müzeler olarak; Ankara Arkeoloji Müzesi /Anadolu Medeniyetleri Müzesi (1921), Topkapı Sarayı (1924), Ankara Etnografya (1930), Ayasofya (1934) ile İstanbul Resim ve Heykel (1937) müzeleri zikredilebilir.¹⁷⁴¹ Ayrıca, 1922'de Antalya ve Sivas; 1923'te Bursa; 1924'te Adana; 1925'te Edirne; 1926'da Konya, Tokat, Amasya ve Sinop; 1927'de İzmir; 1932'de Çanakkale, Denizli; 1933'te Afyon, Samsun ve Van; 1934'te Diyarbakır, İznik; 1935'te Isparta, Manisa ve Silifke; 1936'da Kırşehir, Kütahya, Niğde, Tire ve Bergama ile 1937'de Kayseri müzeleri erken Cumhuriyet yıllarında hizmete giren köklü müzelerimizdir.¹⁷⁴²

Cumhuriyet Dönemi Türk müzeciliğinin kurumsallaşması ve halkın bir eğitim kurumu olarak müzelerle olan ilişkisini geliştirmeye yönelik ilk yasal düzenlemelerin yine Atatürk Dönemi'nde yürürlüğe girdiği görülmektedir.¹⁷⁴³ Bu kapsamda 23 Haziran 1934 tarih ve 2530 sayılı "Müzeler ve Rasathane Teşkilatı Kanunu"¹⁷⁴⁴ ile 21 Mart 1938'te ilan edilen 3340 sayılı "Müzeler Ören Yerleri Ziyaret Edenlerden Alınacak Ücret Hakkında Kanun"¹⁷⁴⁵ Cumhuriyet Dönemi Türk Müzeciliğinin ilk hukuki dayanakları olarak kayda değerdir.

Medeniyetler beşiği Anadolu jeopolitik önemi ve doğal zenginlikleri yanında taşıdığı kültürel mirasıyla da tarih boyunca dünyanın en ilgi çeken toprakları olarak varisi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne büyük sorumluluk yüklemektedir. Bu bağlamda Türk arkeolojisi ve müzeciliği de 2000'li yıllara kadar öncelikle eski Anadolu Medeniyetlerine yönelik kazı ve müze teşhir-

1739 Hüseyin Muşmal, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atıka Müzesinin Kuruluşu", **Tarihin Peşinde**, S 1, Konya 2009, s. 135.

1740 İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, **age.**, s. 71.

1741 Çığ, **agm.**, s. 623-624

1742 Gerçek, **age.**

1743 Ünar, **agt.**, s. 12-19.

1744 **T.C. Resmî Gazete**, S 2742, 3 Temmuz 1934, s. 4080-4082.

1745 **T.C. Resmî Gazete**, S 3867, 28 Mart 1938, s. 9548.

lerine yönelmiştir. Atatürk Dönemi'nde Demir Çağı uygarlıklarının modern Türkiye Cumhuriyeti'nin -Etibank, Sümerbank gibi- kamu iktisadi kuruluşlarıyla ilişkilendirilmesi ve hatta Osmanlı Bankasının faaliyetlerine yine aynı adla devam edişi söz konusu tarih anlayışının kültür alanı dışında izlenen yansımaları olarak örneklenebilir.

Bu yazıda, belli başlı köşe taşlarıyla çerçevelenen Atatürk Dönemi arkeoloji ve müzecilik politikaları, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma hedefini güden genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kültürel miras yönetimi konusunda bizzat Atatürk'ün himayesinde bilinçli ve reformist bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymaktadır. Türk dili, kültürü ve tarihi ile birlikte eski Anadolu medeniyetlerinin somut verilere dayalı bilimsel çalışmalarla belgelenip sergilenebilmesi için arkeoloji, antropoloji, filoloji, sanat tarihi ve müzecilik alanlarına Atatürk'ün ayrı bir önem verdiği anlaşılıyor ki; vasiyetnamesinde kazılar ve Türk dili araştırmalarına maddi destek sağlamak amacıyla, Türkiye İş Bankasındaki şahsi hisselerinden kaynaklanan temettüğü tamamıyla Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumuna tahsis etmiştir.

Türk arkeolojisi ve müzeciliğinin çağdaş dünya devletleriyle eş zamanlı olarak Tanzimat yıllarında başlayan gelişimi, Atatürk devrimleriyle sürdürülmüş ve erken Cumhuriyet Dönemi şartları dikkate alındığında bu sahaya yönelik büyük imkanlar sağlanarak önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

6.4. Ulus Devlet, Ulus ve Ulusçuluk*

6.4.1. Teoride Ulus ve Ulusçuluk

Fransız Devrimi, Ancien Régim'e yıkarırken devletin ve egemenliğinin yok olmasını değil, devletin bütünlüğünü sağlayıp korumayı ilke edinmiştir. Egemenliği monarktan alarak türdeş bir bütün olan (yurttaşlardan oluşan) ulusa vermiştir. Ulusun egemenliği ise cumhuriyetin hatta demokrasinin önünü açmıştır. 16. Louis, halk-ulus egemenliğinin ilk önce de facto (fiili) ardından de jure (hukuki) olarak ilan edilmesini kabul etmiştir. Böylece ulus, kralın yerini alıp devlet ile özdeşleşmiştir. Devlet artık ulus devlettir. Egemenliğin bir oluşu ise ulus kavramına yüklenen birlik ile sağlanmaktadır. Kralın iradesinin yerini ulusun iradesi alacaktır. Ulusun iradesi kendisini yasalarla ifade etmektedir. Yasa iktidar kılınacak, ferdi amaç ve çıkarların üstünde yalnızca geneli amaçlayacak ve türdeş bir bütün olarak ulusun iradesini ifade edecektir. Halkın ya da ulusun egemen kılınması, hem auctoritas'ın (iktidarın ilkesinin) hem de potestas'ın (iktidarın kullanımının) ona ait olması demektir.¹⁷⁴⁶

* Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyılmaz, Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hatice.guzelmumyilmaz@gmail.com.

1746 Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2. Baskı, İmge, Ankara 2010, s. 239-240.

İrade ya da rıza küçük ya da büyük çoğu grubun oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Uzun ömürlü grupların çoğu, iradi bağlılığa dayanan “sadakat”, “özdeşleşme” ve “umut” gibi unsurlara dayanmaktadır. Ulus, halkın geneline mal olmuş, standartlaştırılmış merkezi olarak yüksek bir kültürün oluşması ile eğitim sisteminin denetiminde insanların şevkle ve gönüllü olarak özdeşleştirilmesi (irade ve kültür) ile sağlanır; siyasi birimlerde birleştirilir. İnsanlar kendileri ile ortak kültüre sahip olanlarla siyasi birlik kurma isteği gösterirler. Siyasal yönetimler ise sınırlarını kendi kültürlerinin sınırlarına göre genişleterek, güçleri yettiğinde bu kültürü koruyarak, dayatırlar. İrade, kültür ve siyasal yönetimin kaynaşması kolaylıkla ve sıklıkla karşı konulamayan bir norm haline gelir. Ernest Gellner, ulusların ulusçuluk tarafından meydana getirildiğini düşünmektedir. Ulusçuluk önceden var olan tarihî mirasın getirdiği çok sayıdaki kültürün içinden bir seçim yaparak onları tamamen dönüştürür. Ölü diller canlandırılır, gelenek icat edilir.¹⁷⁴⁷

Benedict Anderson ise, ulusçuluk/milliyetçiliği hayal edilmiş bir siyasal topluluk olarak tanımlamaktadır. Ulus, hem “egemenliği” hem de “sınırlılığı” içkin olarak hayal edilmiş bir cemaattir. Böyle bir cemaat kan bağından çok dil ile mümkün olabilmektedir. En küçük ulusun üyeleri dahi diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali devam edecektir.¹⁷⁴⁸ Ulusun sınırlı olarak hayal edilmesinin sebebi, başka insanların yaşadığı esnek de olsa sınırların varlığıdır. Hiçbir ulus kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal etmez. Ulus egemen olarak hayal edilir, çünkü kavram, hiyerarşik hanedanlık mülklerinin meşruiyetinin aşındırdığı bir çağda doğmuştur.¹⁷⁴⁹ Ulus daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tanımlanır. Son iki yüzyıl boyunca insanların hayalleri uğruna ölmeye razı olmalarını mümkün kılan şey, son kertede bu kardeşliktir.¹⁷⁵⁰

Ulus devletlerin “yeni” ve “tarihî” oldukları yaygın olarak kabul edilmekle birlikte, ulusun ezeli bir geçmişten kaynaklandığına ve sınırsız bir geleceğe doğru kesintisiz ilerlediğine inanılır.¹⁷⁵¹ Sadece bir yurttaşlar cemaati olmayan ulus, aynı zamanda siyasal bir birimdir ve egemenlik fikri üzerine kurulu olan uluslararası sistemde egemen davranabilmeyi ifade etmektedir.¹⁷⁵² Demokratik ulus, “ulus devletin dışarıya karşı bağımsızlığı”nı,

1747 Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan, 2. Baskı, Hil Yay., İstanbul 2008.

1748 Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. Baskı, Metis, İstanbul 1995, s. 20; Süleyman Seyfi Ögün, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, Alfa, İstanbul, Nisan 2000, s. 83-85.

1749 Anderson, **age.**, s. 20-21.

1750 Anderson, **age.**, s. 22.

1751 Anderson, **age.**, s. 25.

1752 Dominique Schnapper, **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem

gerçekliği betimler.

Hans Kohn, ulusçu/milliyetçi akımları Doğu ve Batı milliyetçilikleri olarak iki kategoride ele almıştır. Ona göre Batı milliyetçiliği; köken olarak bir politik oluşumun eseridir. Millî devlet projesi olarak doğmuş olup, kültürel hareketlendiricisi Rönesans ve Reform'dur. Burada sekülerleşmiş burjuvalar politik anlamda güçlenmişler, gerek teoride gerekse pratikte Orta Çağ'ın evrensel ve emperyal kavramlarını yıkmışlardır. Aktüel bir gerçeklik olan ulusa/millete dayanmaktadırlar, yurttaşların birliği olarak doğmuşlardır. Önemli olan yurttaşların plebisit ve sözleşmeler ile yaşama iradesi göstermeleridir.

Doğu milliyetçiliği ise, görece olarak geri sosyal ve politik şartların hüküm sürdüğü bölgelerde gecikmeli olarak doğmuştur. Mevcut devletlere karşı bir protesto eylemidir, varlık iddialarını kültürel temele dayandırır. Milliyetçilerin savundukları sınırlar ile mevcut sınırlar arasında büyük bir uyumsuzluk vardır. Doğu milliyetçiliğinde kültürel temaslar, devlet ve "iman" arasındaki otoriter birlik esastır; geçmişe dönük bir etnikliğin savunuculuğunu yapar, efsanelerle karışık geçmiş ve gelecek düşler. Doğu milliyetçiliğinin temel vurgusu, kolektif haklar ve herhangi bir ırkın üstünlüğüne dayanmaktadır.¹⁷⁵³

Anthony Smith, milliyetçiliğin ortak öz yönetim, toprak bütünlüğü ve kültürel kimlik gibi iyi tanımlanmış hedefleri ve bu hedeflere ulaşmak için de açık bir siyasi ve kültürel programı olduğunu düşünmektedir. Smith milliyetçiliği, dindar, laik, muhafazakâr, köktenci, imparatorluğa özgü ve ayrılıkçı olmak üzere ayrı ayrı değerlendirmektedir. Ancak milliyetçiliğin temel öğretilerini şu şekilde özetlemektedir:

Dünya, her birinin kendi karakteri, tarihi ve yazgısı olan milletlere bölünmüştür; millet, siyasi iktidarın yegâne kaynağıdır; millete sadakat, bütün diğer sadakatlardan ağır basar; her birey, özgür olmak için bir millete bağlı olmak zorundadır; her millet, kendini eksiksiz ifade etmeye ve özerkliğe gereksinim duyar; küresel barış ve adalet, özerk bir milletler dünyasını gerektirir.

Ancak her milliyetçi ideoloji ya da hareket bu kavramların tamamını kullanmış değildir.¹⁷⁵⁴ Bu temel öğretilerden de millî özerklik, millî birlik ve millî kimlik olmak üzere üç temel ülkü çıkmaktadır.¹⁷⁵⁵

Modern milliyetçilik teorisi milliyetçiliği, 18. yüzyılın son çeyreğinde Polonya'dan ayrılmalar ve Amerikan Devrimi ile başlatmakta; Fransız Devri-
Okur, Kesit Yay., İstanbul 1994, s. 53.

1753 Ögün, *age.*, s. 78-81.

1754 Anthony D. Smith, *Milliyetçilik Kuram, İdeoloji, Tarih*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Tarcan Matbaacılık, Ankara 2013, s. 39-40.

1755 Smith, *age.*, s. 43.

mi ile devam ettirmekte Napolyon'un Prusya, Rusya ve İspanya'da gerçekleştirdiği tepkiye kadar getirmektedir. Teoriye göre 19. yüzyılın son otuz yıllık döneminde Avrupa dışından, Meiji Japonyası, Hindistan, Mısır, Rumen, Bulgar gibi ikinci bir milliyetçilik dalgası çıkmış; 20. yüzyılın başlarında Asya'dan çeşitli etnik milliyetçilikler, Türk, Arap, Pers, Vietnam, Çin ve Afrika gibi doğmuştur. 1930 ve 1940'larda milliyetçilik düşüncesinin ulaşmadığı bir yer kalmamıştır. Bu dönem bir yandan Avrupa'da Nazizim ve II. Dünya Savaşı'ndaki soykırımla sonuçlanan milliyetçiliğin doruk noktasına, öte yandan Afrika ve Asya'daki sömürgecilik karşıtı "özgürlükçü" milliyetçilere tanıklık etmiştir. 1960 ve 1970'li yıllar Batı'da etnik özerklik hareketleri ile Katalonya ve Euskardi (Bask Bölgesi), Korsika, İskoçya ve Quebec'te hayat bulmuştur. 1988'den sonra Perestroyka ve Glastnost'un Sovyetler Birliği içerisindeki milliyetçilikleri teşvik etmesi ile yeniden canlanmış ve 1991'de Sovyetlerin dağılmasına katkıda bulunmuştur. 20. yüzyılın son on yılında etnik milliyetçilik çerçevesinde, Hint Yarımadası'nda Orta Doğu ve Afrika Boynuzu'nda, Ruanda'da, Kafkaslarda ve Yugoslavya'da görülmektedir.¹⁷⁵⁶

6.4.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Türk Milliyetçiliği Düşüncesinin Doğuşu

Millet şuuru Türk toplumunda tarihin erken çağlarından itibaren var olmakla beraber modern anlamda Türk milliyetçiliği düşüncesi 19. yüzyılda doğmuştur. Osmanlı İmparatorluğu tebaasının çeşitli din, kimlikler üzerinde bağımsızlık arayışında oldukları bu dönemde Türk milliyetçiliği/Türkçülük; Türk kimliği ve imparatorluğun kalan topraklarının kurtarılması açısından bir tepki olarak Osmanlı aydınları arasında ortaya çıkmıştır.¹⁷⁵⁷ 19. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan gelen iyi eğitilmiş göçmen grupları da Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişimi ve millî devletin kurulmasına hizmet etmiştir.¹⁷⁵⁸

Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişiminde, 19. yüzyıl Avrupası'nda Türkiye'de üretilen sanat eserlerine, şair, filozof ve ahlakına duyulan ilginin artması; Doğu'ya hâkim olma amaçlı Türkoloji çalışmalarının artış göstermesi ve Türk tarihinin karanlıkta kalmış devirlerinin aydınlatılması da etkili olmuştur. Bu çalışmalar Türk tarih, kültür ve dilinin eski ve büyük olduğunu kaynaklar üzerinden gösterdiği için hem Meşrutiyet Dönemi'nde hem de Cumhuriyet Dönemi'nde Türk milliyetçiliği düşüncesi açısından ilgi görmüştür.¹⁷⁵⁹

1756 Smith, *age.*, s. 125-126.

1757 Yusuf Sarıнай, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken, İstanbul 1994, s. 29.

1758 Sarıнай, *age.*, s. 31-32.

1759 Sarıнай, *age.*, s. 48-51.

Kırım, Kazan, Azerbaycan'dan gelen aydınlar Pan-Slavizm karşısında Pan-Türkizmi savunarak gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Rusya'da siyaset yapmanın yasak olduğu yıllarda bu aydınlar, Türklerin dil ve kültürel açıdan birleşmelerini savunmuşlar, gazete ve kitaplar yayımlamışlar, tiyatro oyunları hazırlamışlardır.¹⁷⁶⁰

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, ülke topraklarının işgali, Millî Mücadele ve Misâk-ı Millî yeni Türk vatani ve Türk milleti tanımı için yeni bir yorumun gelişmesine sebep olmuştur. Misâk-ı Millî metninde, Mütareke hattı dâhilinde dinen, ırken, emelen bir olan ve bir diğerine karşı hürmetkâr, fedakâr, ırki ve sosyal şartlarına riayetkâr Osmanlı İslam çoğunluğunun meskûn bulunduğu yerlerin tamamı hiçbir sebeple ayırım kabul etmez bir bütündür, denilmekteydi.¹⁷⁶¹ Beynamede ifade edilen Türkiye'nin güney sınırları Halep ve Musul vilayetlerinin güney sınırlarından başlamakta; batı sınırı ise Batı Trakya'yı da kapsamakta olup Meriç ile Mesta Karasu arasındaki bölgeden başka Mesta ve Ustruma Nehirleri arasındaki bölgeden (Kavala, Drama ve Serez) ibaretti. Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selase) içine alacak şekilde tasavvur edilmişti. Bu sınır tespitinde "kendi kaderini tayin" hakkı (self determination) ile "coğrafi vahdet" kavramı dikkate alınmıştı.¹⁷⁶² Misâk-ı Millî, Mütareke hattı içinde yaşayan duygu, inanç ve amaç birliği olan Müslüman çoğunluğu bir "millet" sayarken yaşadıkları coğrafyayı ise "vatan" olarak tanımlamaktaydı. Nitekim Millî Mücadele'de yaşananlar topluma bir millî ruh, vatan ve millet duygusu kazandırmış ancak bunun içeriğinin modern manada şekillendirilmesi Cumhuriyet ile gerçekleşmiştir.

6.4.3. Cumhuriyetin Kuruluşunda Ulus Devlet ve Türk Milleti

Osmanlı bakiyesi toplumun bir arada millet olarak tanımlanması ve bu milletin ortak bir kimlik üzerinden inşası ilk olarak Lozan'da gerçekleşmiştir. Lozan Antlaşması'nın 37-45. maddeleri "ekalliyetler" konusundadır ve hiçbir kanun, nizam ve resmî muamele bu hükümlerin üzerinde olamayacaktır. 37-39. maddelere göre Türkiye hükümeti; doğum, milliyet, lisan ve ırk ayırt etmeden Türkiye ahalisinin tamamını himaye edeceği gibi, bunlar din inanç ve özel hayatlarını yaşama hürriyetine ve seyahat serbestisine sahiptirler. Gayrimüslim "ekalliyetler", Müslümanların sahip oldukları bütün haklara eşit derecede sahiptirler. Resmî dil Türkçe olmakla birlikte mahkeme önünde kendi dillerinde savunma yapabilirler. Farklılıkları onların memuriyete atanmasına, yükselmesine, muhtelif sanayi ve meslekte çalışmalarına

1760 Sarıay, *age.*, s. 53-61.

1761 Mustafa Budak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Politika*, Ketebe, İstanbul 2020, s. 33.

1762 Budak, *age.*, s. 40.

engel olmayacaktır.¹⁷⁶³ İlgili maddeler din, dil ve kültür farkı olan Türkiye ahalisine serbest yaşam hakkı verirken özellikle “ekalliyet” tanımının gayrimüslim yani Müslüman olmayanlar üzerinden oluşturulduğu görülmektedir.¹⁷⁶⁴ Bu maddeler aynı zamanda Türkiye tabiiyeti/vatandaşlığı üzerinden bir millet inşası olarak da yorumlanabilir.

Lozan Antlaşması aynı zamanda Anadolu topraklarında yaşayan halkın homojenleştirilmesi için de 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye’de yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde yerleşmiş Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasının mecburi mübadelesini kararlaştırmıştı.¹⁷⁶⁵ Bu değişim savaş ve yıkım görecik kurulan yeni Türk devletinin din üzerinden bir homojenleştirme kurgulandığını da göstermektedir.

Atatürk, Cumhuriyetin ilanı sonrasında modern manada bir ulus devlet ve ulus/millet inşaa sürecini gerçekleştirdi. Bu amaca yönelik ilk çalışmaların özünü Türk etnik kimliğine atıfta bulunma, sahiplenme, gurur duyma; ikinci yönünü ise Cumhuriyetin siyasi sınırlarında yaşayan farklı etnik kimliklerin, ortak bir geçmişi, kültürü, dili ve geleceği paylaşma düşüncesi çerçevesinde Türk ve Türk milleti sayılması oluşturmuştur.¹⁷⁶⁶

Atatürk’e göre, Asya’nın batısından Avrupa’nın doğusuna yaşadığı sınırlar “Türk yurdu”dur. Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika Türk atalarına yurt olmuştur. Türklerin yaşadıkları coğrafyalar ve manevi bağlardaki gevşekliklere rağmen kökenindeki tip “Türk tipi”dir. Türkler yaşadığı tarihi ve coğrafi şartlar sebebiyle farklı milletlerle ortak yazgı etmişlerdir fakat bu durum Türk milletinin tarihi ve ilmî oluşumundaki soyluluğu ve dayanışmayı kesinlikle sarsmaz.¹⁷⁶⁷ Atatürk, Türk’ü; Anadolu’nun beşiğine doğmuş yıldırıma, kasırgaya ve dünyayı aydınlatan güneşe benzetmiştir. Türklük için hayatta yegâne fahrim ve servetim diyerek, Türk milletinin geçmişi için araştırmalar yapılması ve eserler verilmesini istemiştir.¹⁷⁶⁸

1763 İsmail Soysal, **Türkiye’nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları**, Ankara, İş Bankası Yay., 1965, s. 47-50.

1764 Bu konuda Lozan’da yürütölen tartışmalar için bk. Hatice Güzel Mumyalmaz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 164-182.; Ayrıca bk. Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç 1923-1925**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014; İbrahim Erdal, **Mübadele Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.

1765 Soysal, **age.**, s. 137.

1766 Güzel Mumyalmaz, **age.**, s. 255.

1767 Afet İnan, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s.8-9,15; Mustafa Kemal Atatürk, **Medeni Bilgiler**, Örgün Yay., 2003, s.154-156,164.

1768 “Benim hayatta yegâne fahrim, servetim Türklükten başka bir şey değildir.” “Bana insanlar üstünde bir doğuş atfetmeye kalkışmayın. Doğuşumdaki tek fevkaladelik, Türk olarak dünyaya gelmemdir.” Utkan Kocatürk Haz., **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Anka-

Diğer yandan Osmanlı bakiyesi toplumu Anayasal vatandaşlık etrafında Türk olarak tanımlayarak birlik beraber içinde millet duygusu yaratmaya çalışmıştır. 1924 Anayasası'nın 88. maddesine göre; "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur" denilmektedir.¹⁷⁶⁹ Bir başka ifadeyle Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkını Türk milleti olarak tarif etmiştir. Türk milleti varlığı için bugünkü Türk yurdundan memnundur. Türk milleti "büyük" ve "şanlı" geçmişini bu yurttan koruyup zenginleştirebilecektir, demektedir.¹⁷⁷⁰

Ona göre Türk milletinin ahlakı, gelenek ve görenekleri, hatıraları, millet yapan her değeri Türk dili ile korunur. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir bu sebeple Türk milleti dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır.¹⁷⁷¹

Sosyal düzenin birliği ahlak birliği ile sağlanır ki bir işin ahlaki olabilmesi için ayrı ayrı bir kaynaktan çıkmalıdır, bu kaynak toplumdur, millettir. Türk milletinin ahlaki birliği varlığıdır.¹⁷⁷²

Atatürk'e göre Türk milletinin ortaya çıkışındaki tabii ve tarihi olgular; siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi ve ahlaki yakınlıktır. Vatandaşlara farklı etnik propagandalar yapılmak istenmesi Anadolu topraklarına üzüntüden başka bir şey getirmediği gibi farklı dinlerden olanlara yabancı gözüyle bakılması da millet ahlakına sığmamaktadır. Bu manada zengin bir hatıra mirasına sahip olmak, birlikte yaşamak konusunda ortak istek ve uzlaşma içinde olmak Cumhuriyetin millet tanımının özünü oluşturmaktadır.¹⁷⁷³

Atatürk Türk milletine, tarih, dil ve millet şuuru kazandırmak, konuyla ilgili araştırmalar yapılarak Türk tarih ve dilinin zenginliğini, aynı zamanda Anadolu'nun eski bir Türk yurdu olduğunu dünyaya ilmî usullerle ispat etmek istemiştir. Bunun için de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk Dili Tetkik Cemiyetlerini kurdurmuş, tarih ve dil kongrelerini bizzat takip ettiği gibi kitap ve sözlük yazımlarına başkanlık ve rehberlik etmişti.¹⁷⁷⁴

ra, Semih Ofset, 1999, s. 199-200.

1769 Necmi Yüzbaşıoğlu, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, 4. Baskı, Beta, İstanbul 2006, s. 27. 88. Maddenin ikinci fıkrasına Türk vatandaşlığı için hem kan hem toprak esası (karma sistem) gözetilmiştir. Devlet göç alan ve göç veren bir toplum olmanın bilinci içerisinde nüfusunu çoğaltmaktan yana tavır almıştı. Ancak Doğan toprak esasına göre vatandaşlık kazanabilmek için kan hukukuna göre vatandaşlık kazanmamak gerektiğini ifade eder. Vahit Doğan, **Vatandaşlık Hukuku**, Seçkin, Ankara 2004, s. 30; Güzel Mumyalmaz, **age.**, s. 211.

1770 İnan, "**Vatandaş İçin...**", s. 7; Atatürk, **Medeni...**, s. 153.

1771 İnan, "**Vatandaş İçin...**", s. 8; Atatürk, **Medeni...**, s. 154.

1772 İnan, "**Vatandaş İçin...**", s. 10-11; Atatürk, **Medeni...**, s. 158-159.

1773 İnan, "**Vatandaş İçin...**", s. 12, 16-18; Atatürk, **Medeni...**, s. 162,164-167.

1774 Büşra Ersanlı, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezi'nin Oluşumu (1929-**

Dönemin tarih ve yurt bilgisi kitapları “vatan/yurt” kavramına da eğiliyordu, yazarlarına göre ufak tefek farklılıklar gösterebilmekle beraber vatan/yurt, sınırları belirli alan toprak, atalar mirası ve milletçe kollektif yaşanılan alan olarak üç boyutta ele alınmıştır.¹⁷⁷⁵ Vatan genellikle yeni Türk devletin siyasi sınırları ile özdeşleştirmiştir; bu sınırlar Türklerin yaşadığı yer manasında “Türkiye” adını taşımaktadır. Vatan, bir milletin yaşadığı ecdat mezarlarıyla millî hale getirdiği yurttur, bu mekâna duyulması gereken aşk ve sadakat ise vatanseverliktir.¹⁷⁷⁶ Atatürk, bu kitapların amacına hizmet edeceğine inanmış, bütün yurttaşlara da okutulmasını istemiştir.¹⁷⁷⁷

Dönemin inkılap tarihi kitaplarında da Osmanlı Devleti’nin yıkılışına atıf ile Atatürk inkılabının alamet-i farikası, “Türk milliyetçiliği” olarak izah edilmektedir öyle ki Türkler, devletin yıkılmaması için Türk’üm diyememiştir. Bugünkü Türk rejimi kana değil, kültüre dayanmaktadır ancak “Ben bir Türk’üm dinim cinsim uludur” diyerek yola çıkmıştır.¹⁷⁷⁸

Atatürk’ün milliyetçiliği; Türk milletini sevmek, gücüne, çalışkanlığına, ahlak ve fazileti ile geçmişine inanıp gurur duymak; çağdaş medeniyetler arasında hak ettiği yeri bulması için çalışmak şeklinde tarif edilebilir. Atatürk Türk aydınlarının kendi milletlerini diğer milletlerden aşağı görek kendine duyduğu güveni kaybetmesini yanlış bulur.¹⁷⁷⁹

Türk milletinin birlik, beraberlik ve millî şuurunun korunmasını ve kendisinden sonrakilerin Türk milletinin istikbali için çalışmasını da sıklıkla telkin eder:

...Millî mevcudiyetin temeli, millî şuur ve millî birliktedir¹⁷⁸⁰, ..Benim Türk milletine, Türk cemiyetine, Türklüğün istikbaline ait ödevlerim bitmemiştir, siz onları tamamlayacaksınız...Bu sözler bir ferdin değil, bir Türk ulusu duygusunun ifadesidir. Bunu her Türk bir parola gibi kendisinden sonrakilere mütemadiyen tekrar etmekle son nefesini verecektir. Her Türk ferdinin son nefesi, Türk ulusunun nefesinin sönmeyeceğini, onun ebedi olduğunu göstermelidir. Yüksel Türk! Senin için yüksekliğin hududu yoktur. İşte parola

1937), İletişim, İstanbul 2003, s. 108-1909; Soner Çağaptay, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite”, *Milliyetçilik*, Tanıl Bora ed., İletişim, İstanbul 2002, s. 245-262; Talat Tekin, “Atatürk ve Türk Dilinde Reform”, *Erdem*, 1988, s. 1023-1043.

1775 Füsün Üstel, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde*” II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim, İstanbul 2004, s. 163-164.

1776 Üstel, *age.*, s. 159.

1777 Afet İnan, “*Vatandaş İçin...*”, s.7-6.

1778 Oktay Aslanapa, *1933 Yılında Üniversite’de Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul 1997, s. 156-157.

1779 Kocatürk, *age.*, s. 205.

1780 Kocatürk, *age.*, s. 208.

*budur!*¹⁷⁸¹

6.5. Halkçılık*

Halkçılık, Atatürkçü düşünce sisteminin milliyetçilik, millî egemenlik ve tam bağımsızlık ilkeleriyle birlikte, Millî Mücadele'nin ilk günlerinden beri en çok vurgulanan unsurlarından biridir. Atatürk ilkelerinden biri olan Halkçılık ilkesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu unsurlarının simgesi olan altı ok'un ilk ögesidir. Halk kavramının başta Türk Dil Kurumu sözlüğü olmak üzere çeşitli sözlüklerde pek çok tanımı vardır.¹⁷⁸² Aynı ülkede yaşayan, aynı kültür özelliklerine sahip olan, aynı uyruktaki insan topluluğu olan halk kavramı Fransızca'da *Peuple*, Almanca'da *Volk*, İngilizce'de *People*, İtalyanca'da *Popolazione*, Osmanlıca'da *Avam*, *Nas*, *Eşhas*, *Amme*, *Millet*, anlamında kullanılmıştır. Çeşitli sözlüklerde *yaratılmış olanlar*, *insanlar*, *insanlardan bir bölük*, *aynı yerde toplanmış insanlar*, *aydın ve memur topluluğu dışında kalanlar* gibi karşılıklarda kullanılmıştır.¹⁷⁸³ Türk halkını, aynı ülkede oturan ve diğer ortak özelliklere sahip, ortak çıkarları ve değer sistemlerini paylaştığı insanların tümü oluşturur.

Halkçılık, bireyler arasında hiçbir fark ayrılığı görmemek, topluluk içinde ayrıcalık kabul etmemek, halk adı verilen ve tek eşit bir varlık tanımak görüş ve tutumu olarak tanımlanmaktadır. Halkçılık, halk devleti, halk yönetimi, halkın kendi geleceğine egemen olması, yani siyasi demokrasi olarak kabul edilir.¹⁷⁸⁴

Orta Çağ'ın teolojik dünya görüşünün yerini halk egemenliği kavramına bırakmasıyla İngiliz yurttaşlarının siyasi iktidara katılması, 17. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiş, genel seçim sistemi ise 19. yüzyılın ikinci yarısında kabul edilmiştir. Amerika'da 1800'lerde batılı ve güneyliler arasında yerel siyasal eylem grupları oluşmuş ve bunlar Amerikan Senato üyelerinin halk tarafından seçimi ve siyasal demokrasiyi güçlendirip çiftçileri iş ve sanayi

1781 Kocatürk, **age.**, s. 209. *Büyük davamız, en medeni ve en rahata kavuşmuş bir millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılap yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali, en kısa zamanda başarmak için fikir ve hareketi beraber yürütmek mecburiyetindeyiz....* Kocatürk, **age.**, s. 211.

* Prof. Dr. Yasemin Doğaner, Hacettepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ydoganer@hacettepe.edu.tr.

1782 Aynı soydan gelen, ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluğu; bir ülke içerisinde yaşayan insan topluluklarından her biri; belli bir bölgede veya çevrede yaşayanların bütünü, ahali; bir ülkedeki yurttaşların bütünü, kamu; Bk. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 26.08.2020.

1783 M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 1, 2. Baskı, İstanbul 1971, s. 112.

1784 Yücel Özkaya, "Atatürk ve Halkçılık", **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araş. Mrk. Yay., Ankara 1992, s. 457.

çevreleri ile eşit düzeye getirerek diğer siyasi tedbirleri programa almışlardır.

Halkçılık ideolojisi Rus Çarlığında gelişen “Narodnik” hareketi içinde gelişen bir akım olarak 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. “Narod” sözcüğü Rusça’da halk, “Narodnik” ise halkçı anlamına gelmektedir. Narodnik hareketi, 1800’lerin sonlarına doğru Rusya’da kırsal kesimde kapitalist gelişmenin hız kazanması sonucunda küçük toprak sahiplerinin topraklarını yitirmeleri üzerine eş zamanlı olarak tarım dışı alanda ortaya çıkan küçük burjuvazinin toplumun bu kesimiyle birleşerek ortaya çıkmış ezilen kesimlere dönük bir ideolojidir. Bu akım aydın kesimin halka yaklaşması gerektiğini öngörmüş ve Rus aydınları arasında “halka doğru” hareketi böyle başlamış ancak başarıya ulaşamamıştır. Bundan sonra Rusya’da Marksist akımın güçlenmesi bu hareketin gelişmesini engellemiştir.¹⁷⁸⁵ Aynı yüzyılda Fransa’da görülen halkçı hareket, Rusya ve Amerika’daki halkçı hareket gelişimini gösterememiştir. Fransa’da görülen sınıflar arası mücadele bu ülkenin iktisadi yapısındaki değişimin siyasal alandaki yansımalarıydı.¹⁷⁸⁶

Türkiye’de Halkçılık akımının gelişmesinin ilk izleri, İttihat ve Terakki hareketi mensuplarının bu akımın mensupları ile ilişki kurmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet Dönemi halkçılığı Fransız solidarist düşüncesinin bir ürünüdür.¹⁷⁸⁷ Özellikle Balkanlarda savaştan çetelerin eşkiyadan ibaret olmadıkları, önemli bir kesiminin bu ideolojiyi savunduklarını anlamaları üzerine, İttihat ve Terakki üyeleri arasında halkçılık akımı gelişmiştir. *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe* dergisi etrafında gelişen bu akım, halk dilinin edebiyat çevrelerinde kullanılması gerektiğini öne süren önemli ölçüde halkçılık içeriği olan bir dilcilik akımıdır.

Halkçılık, Balkanlardaki yenilgi üzerine Osmanlıcı görüşün yerini yavaş yavaş Türkçü görüşe terk etmesiyle dönüşüm geçirerek, Ziya Gökalp’in sentezciliği içinde Türkçü bir içerik kazanmıştır. Gökalp’in halkçılığı toplumsal sınıfların ve sınıf çatışmalarının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, toplumsal uzlaşma ve dayanışmadan kaynaklanan solidarist düşünce esasına dayanmaktadır.¹⁷⁸⁸ Toprak’a göre dönemin halkçılığı, toplumsal olduğu kadar

1785 İlhan Tekeli-Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, **Toplum ve Bilim**, Yaz-Güz 1978, s. 54-55.

1786 Abdullah İlgazi, “Atatürk’ün Halkçılık Anlayışının Türkiye’nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi”, **Muğla Üniversitesi SBE Dergisi**, Bahar 2002, S 8, s. 4.

1787 Solidarizm, teşebbüs serbestiyeti ve mülkiyetin dokunulmazlığına gölge düşürmeden liberalizmle sosyalizm arası bir orta yol aramayı amaçlayan, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı (tesanüdü) benimseyen, laik eğitimi savunan, pasifist, uzlaşmacı bir ideoloji olarak tanımlanmaktadır. Bk. Zafer Toprak, “İkinci Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, Bahar 1977 (1), s. 95.

1788 Zafer Toprak, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve**

siyasal ve ekonomik içeriği olan bir öğretilerdir. Ulusal süreci, iktisat politikasını ve toplumsal dayanışma ilkesini kapsamaktadır.¹⁷⁸⁹ Gökâlþ'e göre ayırıcı, parçalayıcı, sürekli çelişen toplumsal sınıfları içeren sınıflı toplumlar giderek yok olacak, yerlerini toplumsal dokusu meslek zümreleri olan gruplara bırakacaktır.¹⁷⁹⁰

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ziya Gökâlþ ile bu şekilde formüle edilen halkçılık zaman içinde farklı şekillerde yorumlanmış ancak ilke olarak varlığını sürdürmüştür. M. Saffet Engin'e göre Halkçılık "insan zekasının ve hürriyetinin en son sosyal bir mahsulüdür. İhtisas zümreleri birbirleri ile el ele vermiş bir şekilde ve her şeyi anlayan devletin himaye ve sahabeti altında çalışmalıdır."¹⁷⁹¹ Millî Mücadele Dönemi'nde benimsenen halkçılık ulus-devlet kurmayı amaçlamakta, kuvvetin, kudretin, hakimiyetin ve idarenin doğrudan doğruya halkın eline verilmesini içermektedir.¹⁷⁹² Atatürk Gökâlþ'in halkçılık görüşünü benimsemiş ve Millî Mücadele yıllarında yaptığı sayısız konuşmada rejimin temel ilkelerinden biri olarak bu ilkeye daima yer vermiştir.¹⁷⁹³ Millî Mücadele'de hakim olan Halkçılık kavramı şöyle özetlenebilir: İdare edenler ancak halkın seçimi ile belli olur. Vazifeleri milletin içte ve dışta hürriyetini sağlamak ve savunmaktır. Milletin müreffeh ve mesut olması, medenileşmesi, hayat seviyesinin yükselmesi ancak hürriyet ile mümkündür. Memurun vazifesi bu hürriyeti korumak suretiyle halka hizmettir.¹⁷⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa ve çevresince hazırlanarak 13 Eylül 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulan "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası"

Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu 14-16 Ocak 1977, Murat Matb., İstanbul 1977, s. 14.

1789 Toprak, "İkinci Meşrutiyet'te...", s. 95.

1790 Gökâlþ'in halkçılık görüşüne göre: "Bir cemiyetin dahilinde birtakım tabakaların yahut sınıfların bulunması, dahili müsavatin bulunmadığını gösterir. Binaenaleyh halkçılığın gayesi, tabaka ve sınıf farklarını kaldırarak, cemiyetin birbirinden farklı zümrelerini yalnız iş bölümünün doğurduğu meslek zümrelerine hasretmektir. Yani halkçılık felsefesini bu düsturda icmal eder: Sınıf yok, meslek var!" Bk. Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin...", s. 14.

1791 M. Saffet Engin, **Kemalizm İnkılabının Prensipleri**, C 2, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1938, s. 128.

1792 Millî Mücadele Dönemi halkçılığı için bk. Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cem Yay., İstanbul 1973, s. 488-503.

1793 Atatürk, halkçılık konusunda; "Bugünkü mevcudiyetimizin asli mahiyeti, milletin genel eğilimlerini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükümetidir. Hükümetlerin halkın eline geçmesidir. İdareyi halka teslim etmek için çalışalım. O zaman bütün müşküllerin ortadan kalkacağına kaniim... Bizim nokta-i nazarımız -ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensibidir." demektedir. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, ATAM Yay., Ankara 1997, s. 91.

1794 İsmet Giritli, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi**, Sermet Matb., İstanbul 1974, s. 17.

ilk Halkçılık programı olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁹⁵ Halkçılığın bir program olarak doğuşunda, emperyalizmin etkisiyle ekonomik bakımdan çökmüş, yerli ve ulusal bir ticaret ve endüstri burjuvazisi geliştirememiş olan Türkiye’de, sınıflaşmanın olmadığı ve halkın bir bütün olarak ezilip sömürüldüğü görüşü rol oynamıştır.¹⁷⁹⁶ Layihanın “maksat ve meslek” başlıklı bölümü, Meclis tarafından bir beyanname olarak yayımlanmış, “mevaddı esasiye” (temel maddeler) ve “idare” başlığını taşıyan bölümler ise 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa’nın temelini oluşturmuştur.¹⁷⁹⁷ Programın 4. maddesi hükümetin Halkçılık anlayışını ifade etmektedir.¹⁷⁹⁸ Üç bölüm otuz bir maddeden oluşan Halkçılık programında ulusal egemenlik ilkesine vurgu yapılmakta ve yeni Türk devletinin siyasi yapısını belirleyen kurallar yer almaktadır.¹⁷⁹⁹

Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa, 7 Eylül 1922’de yayımladığı bir beyannameye “halkçılık esası üzerine müstenit Halk Fırkası” nı kuracağını ilan etmiştir. 17 Eylül 1923’te Türkiye İktisat Kongresi toplanmış, kongreye “dayanışmacı” toplum görüşünün etkisi altında “mesleki temsil” esasına göre çağrılmış çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri katılmıştır.¹⁸⁰⁰ Buradaki açış konuşmasında Mustafa Kemal Paşa; *Bu dakikada samiin çiftçilerdir, sanatkârdır, tüccardır ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin sanatkara, sanatkarın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsinin yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkar edebilir?*¹⁸⁰¹ diyerek dayanışma konusuna vurgu yapmıştır.

1 Nisan 1923’te TBMM’de seçime gitme kararı alınmış, “dokuz umde” şeklinde yayımlanan bildiri ile hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu esası ortaya konmuştur. Seçimlerden sonra TBMM’deki “İkinci Grup” büyük ölçüde tasfiye olurken, halkçılık adına önemli bir uygulama, hilafet ve salta-

1795 Mustafa Kemal Paşa’nın sunduğu Halkçılık programından önce Ali İhsan Bey tarafından hazırlanan ve “mesleki temsil” esasına dayalı halkçılık programının dönemin halkçılık programının oluşmasında rolü olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, (Kör) Ali İhsan [İloğlu] Bey ve Temsil-i Meslek Programı, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu 1923-1938**, İstanbul 1977, s. 283-363.

1796 Muzaffer Sencer, **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Gün Matb., İstanbul 1971, s. 158.

1797 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun layihası hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Arar, **Atatürk’ün Halkçılık Programı**, Baha Matb., İstanbul 1983, s. 33-38.

1798 “TBMM Hükümeti, halkın maruz bulunduğu sefalet sebeplerini gidererek, saadet ve refahının sebeplerini temin etmeyi esas umde sayar. Bu sebeple toprak, maarif, adliye, iktisat ve bütün içtimai meselelerde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktazi yenilikleri ve tesisleri vücuda getirmeyi başlıca vazife sayar...”. Bk. İsmet Giritli, “Atatürk ve Halkçılık”, **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araş. Mrk. Yay., Ankara 1992, s. 455.

1799 Özkaya, agm., s. 459.

1800 Tekeli-Şaylan, agm., s. 72.

1801 Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler Yorumlar**, A.Ü. Siyasal Bil.Fak. Yay., Ankara 1968, s. 255-256.

natın kaldırılarak “egemenliğin ulusa dayandırılması” olmuştur. TBMM’de bu dönemde yapılan köklü değişiklikler daha çok üst yapı kurumlarına yönelik olmuştur. Halkçılığın alt yapıya ilişkin belki de tek uygulaması aşar vergisinin kaldırılmasıdır.¹⁸⁰²

9 Eylül 1923’de kurulan Halk Fırkası Tüzüğüne göre; *Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavattı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir.*¹⁸⁰³

1927’deki CHP Kurultayında ise Halkçılık ilkesi şu şekilde açıklanmıştır. *Kanun nazarında mutlak bir müsavattı kabul eden hiçbir ferdin imtiyazlarını tanımayan fertleri, halktan ve halkçı kabul eder.*¹⁸⁰⁴ Serbest Fırka deneyiminden sonra tek partili idarenin kesinleşmesi sonucu CHP çok partili bir düzende tüm partilerin göreceği işlevi üzerine alarak toplumdaki farklı sınıfların çıkarlarının CHP içinde ifadesini bulacağını ön görmüştür. Böylelikle dayanışmacı Halkçılık anlayışı, tek parti rejiminin dayanağı haline getirilmiştir. Buna göre Türkiye’de ayrı ayrı sınıflar olmadığı için ayrı ayrı partilerin olmasına da gerek yoktur.¹⁸⁰⁵

Dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker’in parti programını açıkladığı sözlerinde sınıflaşma reddedilerek, milletçe kütleleşmek fikri ortaya konmaktadır.¹⁸⁰⁶ 1931 yılındaki CHP Kurultayında parti hem yeni bir programa kavuşmuş, hem de parti ilkelerine devrimcilik ve devletçilik şeklinde iki yeni öge eklenmiştir. Kurultayda partinin ideoloğunu üstlenen Recep Peker, devrimlerin ancak baskı ve zor altında yapılabileceğini ve ne derece zor kullanılacağını devrimlerin sayı ve çeşidine bağlı olacağını” ileri süre-

1802 Tekeli-Şaylan, agm., s. 77.

1803 Arar, age., s. 22.

1804 Hikmet Bila, **CHP Tarihi 1919-1979**, Doruk Matb., Ankara 1979, s. 82.

1805 Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, Ayıldız Matb., Ankara 1965, s. 116.

1806 Peker, halkçılıkla ilgili olarak şöyle demektedir: *Millet ve milliyet mefhumlarını anlamış vatandaşların kütleleşmesi ancak bu mefhumların halkçılık zihniyeti ile incelenmesi ve saflaşması sayesinde mümkün olur...Bir vatan içinde menfaatler, mutlaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yoluyla temin edilemez...Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşmak fikri insafsız, ihtiraslı ve taassuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemedi çatışmasını doğurur. Bu çatışma bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor. Bu delk-ütemas milli kuvvetin beyhude yere israfına sebep oluyor. Bu sebeple biz sınıflaşmayı reddediyor ve bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz. Bk. **CHF Programının İzahı Mevzuu Üzerinde Konferanslar, 16 Teşrinievvel 1931**, Hakimiyet-i Milliye Matb., Ankara 1931, s. 11.*

rek “halka rağmen halk için” sloganını ortaya koymuştur. 1920’lerin halkçılık anlayışı ile 1931’de ortaya konan seçkinlerin öncülüğüne dayalı anlayış arasında önemli ölçüde farklılık gözlenmektedir. Devrimcilikle bütünleşen Halkçılık, halkın çıkarı için gerekirse zor kullanarak halkı çağdaş uygarlık düzeyine çıkaracaktır. 1935 CHP Kurultayında parti programının halkçılık ilkesinden beklentileri şu şekilde özetlenmektedir: “Sınıf kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmek ve menfaatler arasında birbirine karşıt olmayacak surette uyum kurmak.”¹⁸⁰⁷ Halkçılık 1937 yılında CHP’nin altı okunun Anayasaya girmesiyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin halkçı olduğu teyit edilmiştir.

Bu yaklaşıma rağmen CHP’nin özellikle Halkçılık ilkesindeki idealizmi, toplumun gerçek yapısı ve gelişme istikametleri ile zaman zaman çelişmektedir.¹⁸⁰⁸ Halkçılığın uygulamaya yönelik işlevine bakıldığında çok somut uygulamalar görememekle birlikte, Atatürk’ün 1930’lu yıllarda *Köylü milletin efendisidir* şeklinde özetlenebilen çiftçilerin toprak sahibi olması ve yaşam standartlarının yükseltilmesine yönelik konuşmalarına rastlanmaktadır. Rauf İnan’a göre bu yıllarda henüz bir işçi kitlesi bulunmadığından halkçılık tümüyle köye yöneliktir.¹⁸⁰⁹ Bir diğer uygulama da 1932 yılında Halkevleri ve daha sonra da Halkodalarının açılması şeklinde halkın bilinçlendirilmesine yönelik faaliyetlerdir.

Atatürk ilkeleri ayrı tanımlara sahip olmakla birlikte ilkelerin birbirini bütünleyen özelliği nedeniyle zaman zaman kavramlar birbirinin yerine kullanılmıştır. Bunlar arasında en çok Halkçılık ilkesi yerine Cumhuriyetçilik veya Milliyetçilik tabirinin kullanıldığına rastlanmaktadır.¹⁸¹⁰ Bunun nedeni bu iki ilkeden Halkçılığın, milliyetçiliğin bir sonucu olmasıdır. Türk inkılabının anlayışına göre halk ile millet arasında bir birlik, bir eşdeğerlik vardır. Ancak halk, milletin henüz dayanışma duygusu ile bilinçlenmemiş halidir. Halkın belirli hedeflere yönelerek bilinçlenmesiyle millet ortaya çıkar. Türk halkı şehirlisi, köylüsü ile din ve ırk farkı gözetilmeksizin vatandaşların bütününü ifade eder.¹⁸¹¹ Halkçılıkla milliyetçilik ilkelerinin yakın ilişkisi, millet ve halk idaresinin hakimiyetinin başından itibaren üstün tutulmasından kay-

1807 Şeref Aykut, **Kamalizm (CHP Programının İzahı)**, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1936, s. 27.

1808 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, C 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s.448.

1809 M. Rauf İnan, “Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası, **Belle-ten**, C LII, Nisan 1988, S 204, Ankara 1988, s. 881.

1810 Anılan kavramların birbirlerinin yerine kullanılması konusunda geniş bilgi için bk. Halil Nimetullah, **Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti**, Orhaniye Matb., İstanbul 1930.

1811 Necat Tüzün, **Atatürk Halkçılığı**, Ankara 1987, s. 3.

naklanmaktadır.¹⁸¹² Atatürk Türkiye'sinde Halkçılık, sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir kitleyi hedef alan bir anlayışın ifadesi olmuştur.

6.6. Halkevleri

Halkevleri, Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte modern, laik, inkılapçı bir ulus devlet oluşturma çabaları kapsamında Atatürk'ün Halkçılık ilkesi doğrultusunda bir yaygın eğitim kurumu olarak kurulmuştur.¹⁸¹³ Cumhuriyet öncesinde benzer beklentilerle kurulan Türk Ocaklarının zamanla Cumhuriyetin yeni kadrosuyla ihtilafa düşmesi, halk kesimleriyle istenilen düzeyde diyaloga girememesi, yeni ve farklı bir kurumsal yapının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Serbest Fırka deneyimi ve Menemen Olayı inkılapların halk arasında tam olarak yerleşmediğini göstermiş, Mustafa Kemal Paşa ülkede yaşanan problemleri yerinde görmek amacıyla 1930 yılı sonlarında bir yurt gezisine çıkmış ve bu gezi sırasında Halkevlerini kurma düşüncesi ortaya çıkmıştır.¹⁸¹⁴ Toplumsal alanda yapılan inkılapları sürdürme çizgisinde yeni bir şeyler yapma isteği ve Avrupa'ya eğitim için gönderilen gençlerin burada edindikleri izlenimler, aydınların ve yöneticilerin bu konuda neler yapılması gerektiğini tartışmalarına yol açmıştır.¹⁸¹⁵ Çekoslovakya, Macaristan, Rusya ve İtalya gibi ülkelerde başarılı örnekleri bulunan halk eğitimi kurumları incelenerek Türkiye'nin ihtiyaçlarına ve yapısına uygun olarak bu kurumların kurulmasına karar verilmiştir. Türk Ocakları 10 Nisan 1931'de toplanan olağanüstü kongre ile CHP'ye katılma kararı almış, 1931'de yapılan CHP'nin üçüncü büyük kongresinde halkevlerinin açılması kararlaştırılmıştır.¹⁸¹⁶

Halkevlerinin açılışı ile ilgili olarak bir gazete haberinde *Gençlik! Halkevi açılıyor. Halkevi Türk milletinin hars sahasının her şubesinde ilerlemesi ve yükselmesi için canla başla çalışacakların evidir. Türk'ün tarihini aydın, dilini temiz ve pürüzsüz, edebiyatını özlü ve uyanık, musikisini derin ve canlı, vücudunu kuvvetli ve dayanıklı yapmak için, Türk halkının hasret çektiği irfan nurunu herkese en büyük kolaylıkla yaymak, muhtaç olduğu içtimai yardımı her ferde ayrı ayrı vermek için, Türk köylüsünün ufkuna medeniyetin ışığını*

1812 Yavuz Abadan, **Hukukçu Gözü ile Milliyetçilik ve Halkçılık**, Ankara Halkevi 23.5.1938, CHP Yay., Ankara 1938, s. 6.

1813 Tevfik Çavdar, "Halkevleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., İstanbul 1981, s. 879.

1814 Bu gezi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, 2. Baskı, AİTİA Yay., Ankara 1981.

1815 Anıl Çeçen, **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Gündoğan Yay., Ankara 1990, s. 107.

1816 Cumhuriyet Halk Fırkasının üçüncü kurultayını yaptığı günlerde Türk Ocaklarının partiyi desteklemesi amacıyla "aynı cinsten olan kuvvetlerin müşterek gaye yolunda birleşmeleri" hatırlatılmakla birlikte Ocakların bir süre sonra kapatılması dikkat çekicidir. **Hakimiyeti Milliye**, 25 Mart 1931.

ve gönlüne münevver gençliğin kardeş sevgisini götürmek için çalışmak, uğraşmak isteyenlerin büyük karargahı Halkevidir denilmektedir.¹⁸¹⁷

19 Şubat 1932'de resmen faaliyetine başlayan Halkevleri, aynı gün 14 ayrı merkezde açılmıştır.¹⁸¹⁸ Ankara Halkevinin açılış töreninde CHP Genel Sekreteri Recep Peker; *Biz Halkevlerinin samimi ve bütün Türk vatandaşlarını müsavî şeref mevkiinde gören zihniyetle kurulmuş çatıları altında bütün vatandaşları toplamaya ve itinalı bir kültür çalışması içinde milli birliğe yükseltmeye azmetmiş bulunuyoruz* diyerek bu konudaki beklentileri özetlemiştir.¹⁸¹⁹

Halkevlerinden diğer bir beklenti de, inkılabın prensiplerini yerine getirme görevini alma konusunda isteksiz olan Türk entellektüellerini seferber etmektir.¹⁸²⁰ Bu görüşler rejimin önemli prensiplerinden biri olan Halkçılık anlayışının benimsetilmesine ilişkin bir yaklaşımın ifadesidir. Bu da ancak halk terbiyesi ile mümkün olacaktır. Bunların yaşama geçirilmesi maksadıyla Halkevlerinde 9 ayrı kol oluşturularak çalışmalara başlanmıştır. Bu kollar Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın, Köycülük ve Tarih ve Müze kolları şeklinde sınıflandırılmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkasının 1932 yılında Halkevlerinin teşkilat, idare ve mesaisine ilişkin olarak yayımladığı talimatnamede, *Cumhuriyet ve inkılap esaslarını bütün ruhlara ve fikirlere hakim mukaddes iman şartları halinde perçinlemek vazife ve mecburiyeti karşısında bulunduğu, Menemen hadisesi ve benzer vakalardan çok uzak olunmadığı vurgulanarak, Halkevlerinin fırka programının temelleri olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılapçılık prensiplerinin yerleştirilmesi için bu uğurda çalışacak mefkureci vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olacağı* belirtilmektedir.¹⁸²¹

Halkevleri tüzel kişiliği olmayan, genel merkezi bulunmayan, doğrudan CHP Genel Sekreterliğine bağlı ve Genel Sekreterin sorumluluğu altında olan kuruluşlardır. En önemli işlevi telkin ve terbiye yoluyla inkılapların halka benimsetilmesi olan Halkevleri, fırkaya kayıtlı olan veya olmayan bütün vatandaşlara açıktır, memurların bu teşkilata girmelerinde kanuni bir sakınca yoktur hatta memurlar Halkevlerine üye olmaya teşvik edilmektedir.¹⁸²² Öğ-

1817 **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1932.

1818 **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1932.

1819 Hasan Cemil, "Kültür Siyasetimiz", **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1932.

1820 Asım Karaömerlioğlu, "The People's Houses and The Cult of the Peasant", **Middle Eastern Studies**, Vol.4, Number 4, October'98, Special Issue "Turkey Before and After Atatürk", Ed. Sylvia Kedourie, p. 69.

1821 Bu konuda geniş bilgi için bk. **Cumhuriyet Halk Fırkası Talimatnamesi**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

1822 **BCA CHP Fonu**, 030.18.01.02.30.55.15.

renciler ise Halkevlerine girebilecekler ancak reşit olduktan sonra üye kayıtları yapılacaktır.¹⁸²³ Halkevlerinin açılması ve mesaisine ilişkin görev ve yetki Vilayet İdare Heyetlerine aittir. Ankara Halkevi başkanının seçilmesi ve bütçesinin onaylanması Genel İdare Heyetince yapılmaktadır. Ayrıca halkevi şubelerinin gelişmelerini sağlayacak yardımlar kabul edilecek ve ihtiyaçlar doğrultusunda değerlendirilecektir. Bir Halkevinin açılabilmesi için şubelerinin açılmasına elverişli bina, para ve diğer maddi unsurların oluşturulması ve en az üç şubenin kurulması gerekmektedir. Halkevlerinin açılması konusunda bina temini, tanzim ve teşrifi fırkaya ait olup, CHF'ye muhalif olmadıkça ve başka siyasi fırkalara mensup olmadıkça, Halkevleri her türlü millî cemiyetlerin toplantısına açıktır.¹⁸²⁴ Partili partisiz ayrımı yapmaksızın herkesin katılımına açık olan halkevlerindeki faaliyetler ücretsiz olarak ve gönüllülük esasına göre yürütülmüştür.

Halkevlerinin en etkin şubelerinden biri olan Dil, Edebiyat ve Tarih şubesinin hedefi, bulunduğu yerin genel kültür seviyesinin yükseltilmesini sağlayacak konularda konferanslar düzenleyerek cumhuriyet ve inkılap prensiplerinin kökleşmesine; memleket sevgisinin ve vatandaşlık görevi duygusunun yükselmesine yol açmaktır. Bu konudaki çalışmaların halka duyurulabilmesi amacıyla da dergiler yayımlanmış ve yayımlanmakta olan diğer dergi ve gazetelerde de amaçları doğrultusunda yayınlar yapılmıştır.¹⁸²⁵

Güzel sanatlar şubesinin görevi müzik, resim, heykeltıraşlık, mimarlık ve tezyini sanatlar gibi çeşitli sanat dallarında yetenekli insanları teşvik ve himaye ederek, buldukları yerin sanatsal anlayış seviyesini yükseltmektir. Yeni bir anlayış olarak müzikte gayenin uluslararası müzik ve söyleniş tarzını esas tutmak ve bunu uygulamak olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca halkın millî marşları ve şarkıları öğrenmesine yardım ederek bunların millî günlerde milletçe hep bir ağızdan söylenmesini sağlamak en önemli görevleri arasındadır.¹⁸²⁶

Temsil şubesinde Genel İdare Heyetince tercih edilecek piyesler sergilenecektir. Temsil kolunun amacı, yeni kurulan rejimin pratik hayata aktarılmasının sanat aracılığıyla yapılmaya çalışılmasıdır. Oyunlarda aranan özellikler, Türk toplumunun çağdaş yaşamını bütünlemesi, ulusal duyguları doyurması, devrim ilkeleri ışığında ulusal sorunları işlemesi, devrimin dünya görüşüne uygun halk yaşamı, değişimler ve ilerlemeleri konu edinmesi ve her sınıfa seslenebilen yetiştirici türden olmaları olarak özetlenebilir.¹⁸²⁷ Ni-

1823 **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1932.

1824 **CHF Talimatnamesi**, s. 3-5.

1825 **CHF Talimatnamesi**, s. 6

1826 **CHF Talimatnamesi**, s. 7.

1827 **CHF Talimatnamesi**, s. 7; Nurhan Karadağ, "1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları", **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, 1988, S 8, s. 136.

tekim 1932 yılında Halkevlerinde sergilenen Akın, Beyaz Kahraman, Mavi Yıldırım, Çoban, Köy Muallimleri, Özyurt gibi oyunların işlediği konulara bakıldığında bu kanıyı gözlemlemek mümkündür.¹⁸²⁸

Spor şubesinde Türk gençliğinin ve Türk halkının sporu bir kütle hareketi ve millî bir faaliyet haline getirmesi gerektiği vurgulanarak çeşitli spor dallarında faaliyetlerin teşvik edilmesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁸²⁹

İçtimai yardım şubesi, Halkevinin bulunduğu bölgede yardıma muhtaç kimsesiz kadın, çocuk, yaşlı, malul ve hastalara yardım etmeyi sağlayacak faaliyetlerde bulunmuştur. Halk dersaneleri ve kurslar şubesinde halkın kültürel seviyesini yükseltmek amacıyla okuma yazma, yabancı dil, fen ve sanat dersleri ile pratik hayat bilgileri eğitimi vermek esastır.

Halkevleri için kütüphane ve neşriyat şubesinin önemi de büyüktür. Halkevi kurulmasının şartlarından biri bir kütüphane ve okuma odasının oluşturulmasıdır. Şubenin amacı, millî kültürü besleyecek eserleri çoğaltmak ve mümkün olduğu kadar her zümrede okuma zevkini uyandırmak için mümkün olan tedbirleri almaktır. Ayrıca bu şube içinde yer alan neşriyat bölümü yayın işlerinin yardımcı bir kolu olarak telgraf, telsiz ve radyo aracılığıyla veya özel tamimlerle halk arasında yayılması gerekli olan bilginin geniş bir alana yayılmasını sağlamaktadır.

Köycülük şubesi köylerin sıhhi, medeni ve sosyal gelişiminin sağlanmasına, köylü ile şehirli arasında sevgi ve uyum duygularının güçlenmesine çalışmaktadır. Bu doğrultuda kır bayramları düzenlenerek kaynaşma sağlanmakta, imkan olmayan yerlerde köylülere okuma yazma öğretilmekte, on beş günde bir okuma yazma bilmeyen köylülerin mektupları yazılmakta, himayeye muhtaç olanların resmî işlerini kolaylaştırmaya yardım edilmektedir. Köy öğretmenleri bu şubenin doğal üyeleri olarak bahsedilen işlerle bizzat ilgilenmektedirler.

Müze ve sergi şubesi ise Halkevi müzesi ve sergiler grubu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Müze kolu bulunduğu bölgedeki tarihi eser ve abidelerin korunması konusunda resmî makamlarla yardımlaşmakta, bölgede müze varsa zenginleştirmeye çalışmakta, yoksa da kurulması konusunda çaba göstermektedir. Sergi grubu ise çeşitli sanat dallarındaki eserlerin Halkevinde

1828 Temsil edilen oyunlar hakkında geniş bilgi için bk. Nurhan Karadağ, **Halkevleri Tiyatro Çalışmaları 1932-1951**, Kültür Bak.Yay., Ankara 1998.

1829 Şubenin toplu yürüyüşler düzenleme konusundaki tavrı ilginçtir. *Yurdun uzak yakın her köşesini sevmek duygusunu kuvvetlendirmek için, bir gezme kültürü yaratmalı; yaya ve vasıtalı seyahat ve kamplarla Türk vatanının dağlarında, ormanlarında ve sularında gezmeyi, yaşamayı, bunlara alışıp ısınmayı, bunları sevmeyi, bunlara ruhen bağlı kalmayı ve bunlar için can vermeyi millî bir seciye, bir şuur ve bir ideal haline getirmelidir. Spor ve gençlik şubesinin bu yolda heves uyandırması ve fiilen tertip ve tatbik etmesi vazifesidir. CHF Talimatnamesi, s. 9.*

sergilenmesini sağlamak ve satışlarına aracılık etmektedir.

Halkevlerinin örgütlenme yapısı ve amaçları o günkü koşullarda oldukça idealist bir yapı sergilemektedir. %75'i kırsal kesimde yaşayan nüfusun henüz %10.6'sı okuma-yazma bilmektedir ki, bu oranın sadece %3.7'si kadınlardan oluşmaktadır.¹⁸³⁰ 1927-1928 öğretim yılında Türkiye'de ilkokul sayısı 6.043, öğretmen sayısı 15.194, öğrenci sayısı 461.985'dir. Cumhuriyet kurulduğunda 1923-1924 öğretim yılında okul sayısının 4.894, öğretmen sayısının 10.238, öğrenci sayısının 341.941 olduğu dikkate alındığında azımsanmayacak bir gelişme olduğundan söz edilebilir.¹⁸³¹ Ancak bahsedilen dönemde 40 bin iskân bölgesi ve köy bulunduğu, yaklaşık 6 bin öğretmenin köylerde görev yaptığı düşünülürse, 34 bin köyün henüz okulsuz ve öğretmensiz olduğu görülmektedir.¹⁸³² Bu sayılar hedeflenen modele ulaşmak için oldukça fazla enerji ve maddi kaynağa ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. İnkılapların özümsemesinin yolu, halkı eğitmekten geçmektedir.

Halkevlerinin, inkılapların yerleşmesinde en etkili olduğu konular, dilin Türkçeleştirilmesi, tarih tezinin yerleştirilmesi, geniş halk kitlelerine okuma yazma öğretilmesi ve başta dil ve tarih konuları olmak üzere toplumda yeni oluşan millî ve manevi değerlerin Halkevlerinin temsil kolu aracılığıyla vatandaşlara telkin edilmesi olmuştur.¹⁸³³

Dil, Tarih ve Edebiyat şubesinin ilk üç yıllık faaliyetine bakıldığında çalışmaların oldukça verimli geçtiği görülmektedir. 1932-1935 yılları arasında Halkevleri aracılığıyla dilin Türkçeleştirilmesi, okuma yazma ve tarih tezine yönelik yurt çapında dikkate değer gelişmeler yaşanmıştır. Dilin Türkçeleştirilmesine ilişkin olarak öncelikle araştırma ve derleme başlığı altında Eski Türkçe eserlerdeki sözler derlenmiş, halk dilinde yaşayıp yazı diline henüz geçmemiş sözler toplanmış, eski Türkçe'nin ve kullanılan halk Türkçe'sinin gramer ve şive özellikleri tespit edilmiştir. İkinci olarak yazı dilinde kullanılan yabancı kökenli sözlerin ifade ettiği mefhumları anlatabilecek Türkçe kökenli sözler bulunup teklif edilmiş, dile ait yol gösterici yazılar yazılmış ve öz Türkçe sevgisini yaymak hedeflenmiştir. Halkevlerinde bu ilkeler doğrultusunda ve Türk Dil Kurumunun direktifleri altında 1935 yılı itibarıyla 40.000 adet fiş derlenmiş ve Türk Dil Kurumuna gönderilmiştir.¹⁸³⁴

1830 Selim Sabit Aykut, **Rakamla Türkiye**, Ankara 1947, s. 136.

1831 **İstatistik Göstergeler (1923-1995)**, Başbakanlık Devlet İstatistik Ens. Yay., Ankara 1996.

1832 Osman Halit, "Cumhuriyette Halk Terbiyesi", **Ülkü**, Kasım 1933, C 3, S 10, s. 290-291.

1833 Bu konuda geniş bilgi için bk. Nurcan Toksoy, **Halkevleri; Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Kitabevi, Ankara 2007; İbrahim Erdal, **Halkevlerinin Kuruluşu Yapısı ve Yozgat Halkevi (1932-1951)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013.

1834 İstanbul 10.730, Balıkesir 4168, Denizli 2627, Bursa 3000, Zonguldak 1416, Afyon 2617, Bergama 5805, Kayseri 3140, Konya 1480 ve Kütahya halkevi 500 fiş göndererek bu

Dil şubelerinin çalışmaları doğrultusunda Bursa, Elazığ ve Akçakoca Halkevleri öz Türkçe olmadığı düşünülen köy ve sokak adları hakkında incelemeler yaparak bazılarını değiştirmişlerdir. Öz Türkçe hareketinin bir uzantısı olarak 1934'te yasalaşan Soyadı Kanunu'nun uygulanmasına ilişkin olarak buldukları bölgedeki çalışmalara ön ayak olmuşlardır. CHF Genel Merkezinden Halkevlerine gönderilen genelgeler ve soyadlarının yer aldığı kitaplar aracılığıyla kullanılabilir soyadları halka bildirilmiş ve birçok kişinin soyadı bulmasına yardımcı olunmuştur.¹⁸³⁵ Yine Ankara Halkevinde soyadı koyma töreni yapılarak halk soyadı almaya teşvik edilmiştir. Halkevlerinin dil alanında da birçok yayını görmek mümkündür.¹⁸³⁶ Beşiktaş Halkevinde öz dille konferans müsabakası yapılmış, Denizli Halkevinde dile ait 9 vecizenin çeşitli yerlere asılması kararlaştırılmış, Eskişehir'de okullarda öz dille yazılmış ödev yarışmaları yapılmış, Beyoğlu Halkevinde de Güneş Dil Teorisi hakkında konferans düzenlenmiştir.¹⁸³⁷

Dil şubeleri okuma yazma öğretme konusunda da başarılı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dil şubelerinin önemli çalışmalarından birini de yayımladıkları dergi ve kitaplar oluşturmaktadır. Ankara Halkevi tarafından 1932 yılında yayımlanmaya başlanan *Ülkü* dergisi bu dergilere en önemli örneklerden biridir. Çeşitli konuları kapsamı bakımından edebi, kültürel ve sanatsal açıdan oldukça doyurucu bir dergidir. Derginin inkılap heyecanını yaymak, parti prensiplerini telkin etmek ve halkevi merasimlerini toplu olarak bildirmek gibi önemli görevleri bulunmaktadır. Diğer Halkevlerinin *Ülkü* dergisini örnek almaları ile Halkevi, Ün, Kaynak ve Taşpınar gibi önemli örnekleri de bulunan çok sayıda dergi halkevleri tarafından yayımlanmıştır.¹⁸³⁸ 1944 yılına gelindiğinde II. Dünya Savaşı'nın ekonomik koşulları Halkevlerini de etkilediğinden çıkarttıkları dergi sayısı 22'ye kadar düşmüştür.¹⁸³⁹ Savaş sonrası normalleşme sürecine girilmesiyle Halkevlerinin yayın faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Halkevleri kapatıldığında halkevlerince yayımlanan toplam

seferberliğe katılmışlardır. Bazı halkevleri de köylere kadar giderek sık kullanılan atasözlerini toplamışlardır. Sinop'ta 500, Denizli'de 2200, Kastamonu'da 1000, Antalya'da 1000 adet atasözü derlenmiştir.**103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı**, Ankara, t.y., s. 19.

1835 **BCA CHP Fonu**, 490.01.3.14.36.

1836 Kayseri Halkevi "Halk Sözlüğü", Tekirdağ Halkevi "Türk Çocuklarına Türk Adları", Tokat Halkevi "Türk Dilinin Tarihi Gramerine Giriş", Balıkesir Halkevi "Öz Türkçe Adlar", Konya Halkevi "Öz Dile Destan", Muğla Halkevi "Türk Adları" adlı eserleri yayımlayarak bu konudaki çalışmalara katkıda bulunmuşlardır.

1837 **103 Halkevi...**, s. 17-19.

1838 Özellikle Anadolu'da yayımlanan Halkevi dergilerine getirilen eleştiriler; tarihî ve folklorik incelemelerin azlığı, çevirilere ve tekrara fazla yer verilmesi, yazıların günlük gazete haberlerine benzemesi ve yazım hataları gibi teknik hataların bulunması şeklinde sıralanabilir. M. Tahir Alangu, "Halkevleri Mecmuaları, Tenkit ve Tahlilleri", **Yeni Türk**, Temmuz 1941, S 103, s. 656-658.

1839 Hasan Taner, **Halkevleri Bibliyografyası**, Recep Ulusoglu Bs., Ankara 1944.

dergi sayısı 77'ye ulaşmıştır.¹⁸⁴⁰

Halkevi dergilerinin halkı bilgilendirmek, mahallî kabiliyetleri ortaya çıkarmak, söz derleme çalışmaları yapmak, köylünün kalkınması davasına hizmet etmek, güzel sanatların gelişmesine katkıda bulunmak gibi işlevleri olmuştur.¹⁸⁴¹ Çeşitli halkevleri tarafından çok sayıda kitap da yayımlanmıştır.¹⁸⁴² Halkevleri dil ve edebiyat kollarının kitap yayımlama konusundaki tüm gayretlerine rağmen zaman zaman Genel Sekreterlikle aralarında uyumsuzluk olduğu gözlenmektedir. Basılmasını istedikleri kimi eserlerin reddedildiği görülmektedir.¹⁸⁴³ Kitaplardan önemli bir kısmı tarih tezi kapsamında yayımlanan şehir tarihine ilişkin çalışmalardır.¹⁸⁴⁴ Halkevlerinin yayınları arasında da kitap ve dergilerin yanında, inceleme ve derleme niteliğinde broşürler de bulunmaktadır. Halkevlerinde çok çeşitli konularda konferanslar verilmekte, kaynaşma toplantıları yapılmaktadır.¹⁸⁴⁵

Tarih kolunun başlangıçta dil ve edebiyat kolu ile birlikte çalışmalarını sürdürmesi planlanmışken, daha sonra tarih tezi çalışmalarının yoğunluğu nedeniyle dil kolundan ayrılarak müze ve sergi kolu ile birleştirilmiştir. Tarih şubelerinin de halkta inkılap heyecanı uyandırmak ve her yapılan işin kitleler için olduğunu anlatmak adına yaptığı yerel tarih çalışmalarından başka, tarihî

1840 Mahmut Şakiroğlu, "Halkevleri Dergileri ve Neşriyatı", **Kebikeç**, Yıl:2, S 3, 1996, s. 133.

1841 Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Halkevlerinin On Yıllık Neşriyat Hayatına Bir Bakış", **Yeni Türk**, Şubat 1942, S 110/2, s. 6-7.

1842 Halkevi üyelerince çok çeşitli konularda yazılan ve Genyönkurulca basılması uygun görülen kitaplar: Kocaeli; Kırk Gelin Pınarı, Hedef, Günahkarın Kitabı, Zafer Yolcuları, Çal Erenler, Mardin; Omayhan, Nazilli; Devrimden Evvel Köy, Devrimden Sonra Köy, Bolu; Çamlar ve Göller Ülkesi, Sümer Ülkeleri, Adapazarı; Çamaşırıcı, Ankara; Yurt Bilgisi, Cumhuriyet Destanı, Halkevinden Halka, Balıkesir; Halk İnanmaları, Köy Kitabı, Gaziantep; Gaziantep Büyükleri, Bilecik, Ulusum ve Ülküm, Geceler, Yozgat; Yobaz Yasin. **103 Halkevi...**, s. 24.

1843 Bu duruma örnek olarak Kayseri Halkevi Dil ve Edebiyat kolu başkanı ve *Erciyes* dergisi sahibi Raşit Bener tarafından yazılan ve polis kurslarında okutulan *İnkılap Sayfaları ve Makale Çeşitleri* adlı kitap bozuk bir Türkçe, karışık bir ifade ve eski dille yazıldığı gerekçesiyle basılmamıştır. Bir halkevinin dil ve edebiyat kolu başkanının bozuk bir Türkçe kullanıyor olması ilginçtir.

1844 Örneğin Afyon ve Gaziantep Halkevi tarih kollarının "Ulusal Savaşta Antep" ve "Ulusal Savaşta Afyon" adlı kitapları millî mücadele dönemini anlatan kitaplardır. Yerel tarih çalışması yapan halkevleri arasında Adana, Kastamonu, Eskişehir, İzmir, Niğde, Isparta, Aydın, Erzurum, Ödemiş, Gümüşhane, Kadıköy, Konya, Tokat, Çorum, Maraş, Urfa, Mardin, Kütahya, Zonguldak, Bartın, Amasra, Bafra ve Denizli bulunmaktadır. Taner, **Halkevleri Bibliyografyası**, s. 29.

1845 Örneğin bu toplantılardan birinin konusu Malatya Halkevinde kadınlarda peçeyi kaldırmaya karar vermek ve bu konuda alınacak tedbirleri tespit etmektir. Yine Gerede'de verilen bir konferansın konusu da oldukça ilginçtir: "Devrim geçiren topluluklarda fertlere düşen ödevler". Bk. **103 Halkevi...**, s. 27.

eserleri incelemek için tarih gezileri düzenlemek, tarihî eserleri bulmak veya olanları bir araya getirip tasnif ederek sergilenmesini sağlamak, en önemlisi de tarih tezini kanıtlayan belgeler bulmak gibi görevleri bulunmaktadır.¹⁸⁴⁶

Halkevlerinin dil ve tarih kolundan sonra özel bir misyona sahip olan temsil kolunun en önemli özelliği, bir fikrin büyük bir kitleye kısa zamanda ve etkileyici bir biçimde verilmesini sağlamasıdır. Temsil kollarında ilk zamanlarda hep tarihi ve millî konular üzerinde duran piyesler yazılmış, hatta manzum eserler olmasına dikkat edilerek ulvi heyecanları haykıran sözlerin halkın aklında kolay kalması istenmiştir.¹⁸⁴⁷ Halkevleri tarafından piyeslere gösterilen ilgi illere göre farklılık göstermiştir.¹⁸⁴⁸

1940 yılında sayıları 378'i bulan halkevlerinin altı ayda bir, merkeze yollanan faaliyet raporlarının sonuçlarına göre çıkan istatistiklerdeki rakamlar kurumun verimliliğini göstermektedir.¹⁸⁴⁹ Bundan sonra II. Dünya Savaşı'nın yarattığı maddi ve manevi sıkıntılar nedeniyle faaliyetlerin sayısı ve yoğunluğunun azaldığı görülmektedir.

1940 yılında hazırlanan "Halkevleri Asgari Çalışma Planı" na göre Halkevlerinden beklenen görevler sıralanmıştır.¹⁸⁵⁰ Halkevleri çok çeşitli alanlar-

1846 Örneğin Eskişehir Halkevi Frigya eserleriyle eski Türk eseri olduğu dünyaca kabul edilmiş eserler arasındaki büyük benzerliğe dikkat çekmektedir. Halkevleri çalışmalarının sonuçlarını broşür olarak yayımlayarak tarih tezine ilişkin çalışmalar yapmaktadır. Adana halkevi bir "Tarih eserleri broşürü" hazırlamış ve civar Türkmen oymaklarına mahsus bir etnografya köşesi kurmuştur. Balıkesir Halkevi "Avşarhisarı", "Balıkesir Büyükleri" ve İ. Hakkı Akay tarafından yazılan "Çepniler" (Balıkesir'de yaşayan Türk oymağı) adlı eserleri yayımlamıştır. Ankara Halkevi örnek köy olarak seçtiği Kutludüğün köyünde antropolojik, tarihî, iktisadi, coğrafi ve folklorik açıdan incelemeler yapmak üzere bir heyeti görevlendirmiştir. Bk. **Ankara Halkevi**, Ankara, t.y., s. 66.

1847 **Ankara Halkevi...**, s. 21.

1848 Örneğin İzmir'de ancak 1, Samsun'da ise 4 piyesin oynandığı yılda Sandıklı'da 13, Urfa'da 11, Rize Mardin'de 30, Kula ve İnegöl'de 9, Elazığ'da 15, Erzincan'da 23, Balıkesir'de 32, İzmit'te 21, Maraş'ta 12, Uşak ve Gaziantep'te 16, Sinop'ta 17, Burdur'da 15, Boyabat, Mudurnu, Muş, Urla ve Ünye'de 6'şar temsil verilmiştir. Bk. "Halkevleri Haberleri", **Ülkü**, Nisan 1937, C 9, S 50, s. 144-145.

1849 2835 konferans verilmiş, 917.724 kişi tarafından dinlenmiştir. 158 dönem Türkçe kursu verilmiş, 11.430 kişi bu kurslardan faydalanmıştır. 39 dönem yabancı dil kursu düzenlenmiş, 2674 kişi devam etmiştir. İkmale kalan öğrenciler için 24 dönem yetiştirme kursu açılmış ve 1323 öğrencinin faydalanması sağlanmıştır. Kütüphanelerdeki kitap sayısı 349.093'e ulaşmış, okuyucu sayısı ise 2.030.761 olmuştur. Ortalama olarak bir halkevine 1133 kitap düşmektedir ki bu oldukça iyi bir rakamdır. 2921 tiyatro gösterisi yapılmış, 918.104 kişi temsilleri izlemiştir. Bir halkevine 9 temsil düşmektedir. Bu yıl itibarıyla halkevlerinde 208 radyo, 13 amplifikatör, 76 hoparlör, 101 bando bulunmaktadır. 1492 köy gezisi yapılmıştır. 1940 yılında çeşitli nedenlerle halkevlerine gelenlerin sayısı 8.133.829 kişidir. **Halkevleri 1940**, Ulusal Matbaa, Ankara t.y, s. 19-20.

1850 Kadri Kaplan, "Halkevleri", **Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler**, TTK, Ankara 1974, s. 137-139.

da faaliyet göstermesine rağmen, 1940'ta yönetim tarafından yeni önlemler alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Alınan önlemlerin içinde toplumun eğitilmesinin yanı sıra, toplumsal davranışlarda birliği sağlamayı ve çağdaşlaşmayı sağlamaya yönelik faaliyetlerin artırılmasına ilişkin çabaların çokluğu dikkat çekicidir. 1940 yılında bu hedefle 2168 toplantının yapılmış olması bunun bir kanıtıdır.¹⁸⁵¹

1940 yılında Halkevlerinin özellikle kaza, nahiye ve köylerde daha lokal bir modeli olan halkodaları açılmaya başlanmıştır.¹⁸⁵² Halkevlerinin on beşinci çalışma yılını bitirdiğinde geldiği noktaya bakıldığında sayıları 469'a ulaşmış, Halkodalarının açıldığı yılda 140 olan sayıları 1948'de 4261'e ulaşmıştır.

1948 yılına gelindiğinde halkevi olmayan il, halkevi veya halkodası olmayan ilçe merkezi kalmamıştır. Aynı yıl dil ve edebiyat kolları, Türk Dil Kurumunun tüzüğüne göre buldukları yerlerde bu kurumun şubesi haline getirilmiştir. Halkevlerinde bundan sonraki dönemde çeşitli konularda toplantılar, anma günleri ve konferanslar düzenlenmiş, genellikle tarihi kazılar ve halk sağlığı konularının yoğun olduğu konferans konuları ile fikir tartışmalarına da yer verilmiştir.¹⁸⁵³

Aynı dönemde tiyatro kolu için 1947 yılında CHP Genel Sekreterliğince 90'a yakın oyun yazdırılıp bastırılmış ve 30 kadar oyunun da oynanması tavsiye edilmiştir.¹⁸⁵⁴ Boyacıoğlu'na göre, "Anadolu insanının kültürel özelliğinden ötürü yaşamın gerçeği ile sanatın gerçeğini ayırtıracak donanımına sahip olmadığı, dolayısıyla sahnede kendisine sunulan "ideolojik gerçek"e inanmaya yatkın olduğu ve bunun da yönetim tarafından değerlendirildiği" belirtilmektedir.¹⁸⁵⁵1939 yılında Dahiliye Vekâleti tarafından bazı oyunlar

1851 Ziya G. Mugulkoç, "Halkevlerinin Gelişme Dönemi", **Atatürk ve Halkevi...**, s. 145.

1852 Halkodalarının sayıları: 1940'da 141, 1943'te 143, 1945'de 2338 ve 1950 yılında 4322'dir. Başlangıçta 10.000 halkodası açılması hedeflenmiş olmakla birlikte 1947-1950 arasında sadece 278 oda açılmıştır. Halkodalarının gelişim seyrinin en hızlı olduğu dönem kuruluşundan 1944'e kadar olan dönemdir. Bk. Kemal H.Karpat, "The People's Houses in Turkey Establishment and Growth", **The Middle East Journal**, No: 1-2, vol 17, Winter-Spring 1963, p. 63.

1853 Bunlara örnek olarak "Bir cemiyetin yükselmesinde ve çökmesinde ahlakın mı daha fazla tesiri vardır, ilim ve fennin mi?" (Kars Halkevi), "Tabiatın Anahtarları ilmin mi, ahlakın mı elindedir?" (Bursa Halkevi), "Türkiye kültür ve medeniyetçe nasıl kalkınabilir?", "Tanzimat'tan bu yana fikir hayatımızda buhran", "Modern dünya buhranı karşısında Türk fikir hayatının durumu" (Ankara Halkevi), "Türk İnkılabı ve Halkevi" (Kırklareli Halkevi) sayılabilir. **CHP XVI. Yıldönümünde Halkevi ve Halkodaları**, Ulus Basımevi, Ankara 1948, s. 11-12.

1854 Yalçın Orkun, "Halkevi Kollarının Başlıca İstikametleri", **Ülkü**, C L, S 11, Kasım 1947, s. 40.

1855 Levent Boyacıoğlu, "Tek Parti Döneminde İnkılap Temsilleri I", **Tarih ve Toplum**,

yasaklanmıştır. Dahiliye Vekâletince yasaklanan piyesler arasında Namık Kemal'in "Akif Bey", "Kara Bela", "Vatan", Halide Edip'in "Kenan Çobanları", Şemsettin Sami'nin "Gaye", İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun "Sait Çelebi" adlı eserleri ile birlikte Nazım Hikmet'in bazı eserleri bulunmaktadır.¹⁸⁵⁶

Halkevlerinin faaliyet hayatı boyunca tiyatro kolları amatör olmakla birlikte yerleştirilmek istenen inkılap kültürünün topluma iletilmesinde önemli bir görevi yerine getirmiştir.¹⁸⁵⁷ Temsillerle yurdun her yanında köylere varıncaya kadar dil ve tarih tezlerinin görsel olarak ifade edilmesine çalışılmıştır. Şöyle ki, piyeslerde kullanılan terimler ve kişi adları tamamen yeni Türkçe kelimelerden oluşmakta, konuları ise tarih tezinin savunuculuğunu yapmaktadır. Türklerin Anadolu'da kurdukları köklü uygarlığa yapılan vurgu yanında, Osmanlı'ya aynı ölçüde ağırlık vermeyen, buna karşın Cumhuriyet Dönemi'ni öven bir anlatım hakimdir. Diğer yandan temsiller aracılığıyla yerleştirilmeye çalışılan Batılı değerlerin toplu bir sunumu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle giyinişi, davranışı, eğitimi ve görgüsüyle tamamen çağdaş bir insan tipi yaratmayı amaçlayan ve bunu da toplumun bünyesine bu yolla zerk eden bir yaklaşım sergilenmiştir. Öyle ki, Tiyatro konusunda "propaganda" çizgisinin fazlasıyla ön plana çıkması, sanatsal yanının zayıf kaldığı yönünde eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur.¹⁸⁵⁸

Halkevlerinin 19 yıl süren ilk dönem çalışmaları, 1951 yılında Demokrat Parti tarafından verilen Halkevlerinin kapatılmasına ilişkin yasa tasarısının 8 Ağustos 1951'de yürürlüğe girmesi ile son bulmuştur. Halkevlerinin kapatılma arifesinde okuma-yazma oranının Cumhuriyetin ilk yıllarına oranla üç kat arttığı görülmektedir.

Cumhuriyetle birlikte kurulmaya çalışılan ulus devletinin değerlerini halka benimsetmek ve yeni rejime uygun vatandaş tipini yetiştirmek esasıyla hareket eden Halkevleri, 1930'lar Türkiye'sinin en önemli eğitim ve kültür kurumlarıdır. Halkevleri okuma yazma oranının artmasında, dil ve tarih tezlerinin anlatılmasında gerek yayınları, gerekse düzenledikleri konferanslar ve temsiller aracılığıyla kültürel seviyenin artmasında ve ihtiyacı olan vatandaşlara yiyecek, giyecek, barınma ve sağlık vs. çeşitli yardımların yapılmasında faaliyet gösterdiği dönemde oldukça etkili işlev görmüştür. Aynı zamanda aydınlarla halkın biraraya geldiği sınıfsız ve kaynaşmış bir kitle olma arzusunun gerçekleşmesine zemin hazırlayan mekânlar olmuştur. Halkevleri inkılaplarla birlikte yeni oluşmaya başlayan değerlerin kabul görmeye baş-

İletişim Yay., Haziran 1992, S 102, s. 31-32.

1856 **BCA CHP Katalogu**, 490.01.854.373.1

1857 Yasemin Doğaner, "Atatürk İnkılabının Yerleşmesinde Halkevleri", **Kök Araştırmalar**, C II, S 2, Güz 2000, s. 93.

1858 Reşat Nuri Güntekin, "Halkevlerinde Tiyatro", **CHP Halkevleri Neşriyatı Konuşmalar Broşür I**, Ankara 1940.

lamasında da ön ayak olmuşlar, özellikle kadınların yeni sosyal kimliğinin vurgulanması, danslı, çaylı toplantıların düzenlenmesi, sinema, müzik, resim ve diğer sanat dallarının hayata geçirilmesi şehir hayatında etkilerini kısa zamanda göstermiştir. Bununla birlikte tek parti döneminde merkezîyetçi anlayışın güçlü oluşu, halkevlerinde özgün faaliyetlerin geliştirilmesine engel olmuş ve gerek halkevi yöneticileri gerekse halkevi mensupları inkılapların yerleştirilmesi adına üstlendikleri rolde edilgen bir yapı sergilemişlerdir. Halkevlerine kuruldukları dönemde yüklenen misyon göz önüne alındığında, Cumhuriyet Dönemi'nin pek çok idealinin gerçekleşmesine büyük katkı yaptığını söylemek mümkündür.

6.7. Atatürk Dönemi'nde Basın

Millî Mücadele Dönemi'nden başlayarak basının işlevinde önemli ölçüde değişiklikler olmuştur. Bu döneme kadar basın iktidar karşısında muhalif bir pozisyonda iken, bundan sonra iktidarın kontrolü altına girdi. Basının kamuoyu üzerindeki etkisini iyi bilen bir lider olarak Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'ni yaparken *İrade-i Milliye* adlı gazeteyi çıkararak Millî Mücadele'nin haklılığını Anadolu halkına anlatmaya çalıştı. Hareketin merkezi Ankara'ya taşındıktan sonra zor koşullarda *Hâkimiyet-i Milliye* çıkarıldı.¹⁸⁵⁹ Gazete, Millî Mücadele'nin ruhunu yaymanın yanı sıra Anadolu'daki istikrarsız ortamdan faydalanarak farklı görüşleri savunan yayınlara karşı propaganda yaparak ileride kurulacak devletin siyasi tavrını da ortaya koydu.¹⁸⁶⁰ Aynı günlerde Ankara'da Anadolu Ajansı kurularak iç ve dış haberlerin kamuoyuna sağlıklı bir biçimde iletilmesi sağlandı. Kısa bir süre sonra Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü kurularak ilk millî ajans bu genel müdürlüğe bağlandı.¹⁸⁶¹ Aynı dönemde Millî Mücadele'yi desteklemek amacıyla İstanbul'dan sonra Ankara'da *Yenigün* ile *Öğüt* gazeteleri yayımlanmaya başlandı.¹⁸⁶² 1920-1922 yılları arasında Anadolu'da 87 gazete ve dergi bulunmaktaydı ve bunların 15'i Ankara'da yayımlanmaktaydı.¹⁸⁶³ İstanbul'da mütareke döneminde *Vakit*, *Tasvir-i Efkar*, *Tercüman*, *Akşam*, *İkdam*, *İleri*, *İfham*, *Memleket* vs. gibi gazeteler Ankara'daki Millî Mücadeleyi desteklerken, *Sabah*, *Peyam*, *Alemdar* ve *İstanbul* hilafetçi ve İtilaf Devletleri yanlıydı.¹⁸⁶⁴

1859 Emin Karaca, **Cumhuriyet Olayı**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1994.

1860 Ömer Sami Coşar, **Millî Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1973, s. 122-134.

1861 Fethi Kardeş, **Basın Yayın Genel Müdürlüğü 60 Yıllık Hikayesi**, Başarı Matb., Ankara 1980, s. 7; Turgut Er, **Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtma**, Ankara 2003, s. 49.

1862 Enver Behnan Şapolyo, **Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Basın**, Güven Matb., Ankara 1969, s. 200.

1863 Orhan Koloğlu, **Kuvayi Milliye'den Günümüze Türk Basını**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1993, s. 48-49.

1864 Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1978, s. 321-323.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Mustafa Kemal, 1923 yılı Ocak ayında gazete başyazarlarıyla yaptığı basın toplantısında izlenecek politikanın esaslarına ilişkin ilk ipuçlarını verdi.¹⁸⁶⁵ Buna göre yeni Türk devletinin başkenti İstanbul olmayacak, hilafet konusu gerekirse kökünden halledilecek, siyasi rejim Cumhuriyet olacak, Halk Fırkası adıyla bir siyasi parti kurulacak, bazı toplumsal inkılaplar “halk için” mutlaka yapılacak, görevini tamamlamış olan Meclis kendini yenilemek için seçimlere gidecek ve vatanın bayındırlaştırılması, halkın refah seviyesinin artırılması, sosyal, iktisadi ve kültürel problemlerin halledilmesi sağlanacaktır.¹⁸⁶⁶

1923 yılı boyunca hürriyetler konusu, yönetim biçiminin ne olacağı, Lozan görüşmelerine ilişkin tartışmalar, İstanbul ve Ankara basını arasında yaşanan fikir ayrılıkları basında yer alırken, 29 Ekim'de Cumhuriyetin ilan edilmesiyle kısmen bu tartışmalar sona erdi. Cumhuriyetin ilanı basında büyük ölçüde memnuniyetle karşılanmış, kamuoyu yeni rejimin nitelikleri konusunda bilgilendirilerek, Cumhuriyet idaresinin demokratik bir idare şekli olduğu yönünde yayınlar yapılarak muhalefetin önüne geçilmiştir. *Hakimiyet-i Milliye*, *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde Cumhuriyet fikrinin ve hürriyetinin yanında bulunduğu, samimi ve haklı olmak kaydıyla her fikre saygı duyulduğu, Cumhuriyet karşıtlarının da insafli olması gerektiği, Türk milletinin karakter ve adetlerine en uygun yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu ve Cumhuriyetin temelleri kuvvetli bir fikir birliği oluşturduğu yazılmıştır.¹⁸⁶⁷ Diğer yandan ilanın beklenmeyen bir tarihte yapılması muhalefet basınındaki eleştiri ve yorumların dozunu artırırken, eleştirilerin odak noktasını doğrudan Mustafa Kemal Paşa ve hükümet oluşturmuştur. Muhalif basının eleştirilerinde Rauf Bey'in başını çektiği dönemin tek partisi içerisindeki muhalif milletvekillerinin de etkisi görülmüştür.¹⁸⁶⁸ Hüseyin Cahit *Tanin* gazetesinde yazdığı yazılarda, cumhuriyetin ilan tarzını garip bulduğunu, sıkboğaza getirilmiş bir hâlin var olduğunu, cumhuriyetin ani olarak ilan edilmesinin samimi cumhuriyet taraftarlarında bile korku yarattığını, Cumhurbaşkanı'nın Meclis başkanlığı yapmasını uygun bulmadığını, Mustafa Kemal'in Fırka reisliğinden istifa etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Hüseyin Cahit ve İstanbul basınının eleştirileri devam ederken hilafet konusu gündeme gelmiştir.¹⁸⁶⁹

Son padişah ve halife Mehmet Vahdettin'in ülkeyi terk etmesiyle

1865 İsmail Arar, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**, Burçak Yay., İstanbul 1969, s. 25 vd.

1866 Osman Akandere, “Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar”, **Selçuk İletişim**, C 2, S 1, s. 136.

1867 Taner Aslan, “Türk İnkılabının Doğuşu ve Gelişiminde Basının Rolü”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, C 17, No: 1, s. 246-247.

1868 Nurettin Güz, “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, **Selçuk İletişim**, Yıl 1999, 1 (1), s. 11.

1869 Nurettin Güz, **Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1991, s. 86-90.

TBMM'nin gizli oturumunda Abdülmecit Efendi halife seçilmişti. Cumhuriyetin ilanını soğuk bir ifade ile karşılayan ve yayımladığı bildirimlerde han unvanını kullanan Abdülmecit'in tavrı Ankara'ya tedirgin etti. İstifa edeceği söylentilerinin artması üzerine Halife, 9 Kasım günü *Vatan* gazetesine verdiği demeçte istifa haberlerini yalanladı. Bununla birlikte basında halifelik tartışmaları yoğunlaştı. Hilafetin siyasi bir güç olarak devamını isteyen tartışmalar, Cumhuriyetin ilanı ile gelen özgürlük havasının da etkisiyle, basında daha açık ve net bir şekilde dillendirilmeye başlanmıştı. Hüseyin Cahit, *Tanin*'de halifeliği ateşli bir şekilde savunurken, *Akşam* yazıya tepki göstermiş, sonraki günlerde bu yazılar devam etmiş, hükûmetten halifelik konusunda gerekenin yapılmasını isteyen mektuplar, bazı İstanbul gazetelerinde yayımlanmıştır. 5 Aralık 1923'te *Tanin* ve *İkdam* gazetelerinde Hintli Ağa Han ile Emir Ali'nin halifeliğin korunmasını isteyen mektubunun yayımlanması üzerine¹⁸⁷⁰ tartışmalardan rahatsız olan hükûmet, 8 Aralık 1923'te İstanbul İstiklal Mahkemesini kurarak mektubu yayımlayan gazetecilerin bu mahkemede yargılanması yolunu seçti.¹⁸⁷¹ Matbuat davası olarak anılan bu dava esnasında Matbuat Cemiyeti TBMM'ye bir bildiri ile seslenerek, hükûmete karşı basındaki dayanışmayı yansıtmışlardır.¹⁸⁷² Hüseyin Cahit, Velid Ebüzziya, Ahmet Cevdet ve Ömer İzzettin'in yargılandığı mahkemede tüm sanıklar beraat etmiş ancak davalar, hükûmet ile basının arasının soğumasına neden olmuştur. Mahkeme Başkanı İhsan Eryavuz, hükûmetle basın arasındaki buzların çözülmesi için 4 Şubat 1924'te İzmir'de Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul gazetelerinin başyazarları arasında bir toplantı düzenlemiş, ertesi gün gazetecilere verdiği yemekte Mustafa Kemal, basının rolü hakkında konuşarak gazetecilerden beklentilerini ifade etmiştir.

Arkadaşlar, Türk basını, milletin gerçek seda ve iradesinin kendini belirtmesi şekli olarak, Cumhuriyetin çevresinde çelikten bir kale vücuda getirmelidir, bir fikir kalesi, bir zihniyet kalesi... Basın mensuplarından bunu istemek, Cumhuriyetin hakkıdır. Bütün milletin samimi bir birlik ve dayanışma içinde bulunması bir zarurettir. Umumun selamet ve saadeti bundadır. Mücadele bitmemiştir. Gerçekleri milletin kulağına ve vicdanına gereği gibi

1870 Mektubun tam metni için bk. Önder Deniz, **Basın Özgürlüğünün Yüzyılı (1864-1964)**, Kriter Yay., İstanbul 2019, s. 86-87.

1871 40. Tefrikada Hüseyin Cahit Yalçın, 1923 yılının Aralık ayının 17. Günü gece yarısına doğru Tanin Yazı İşleri Müdürü Baha Bey'in telefonuyla uyarıldığını, Ağa Han'ın İsmet Paşa'ya gönderdiği mektubun gazeteye konup konmayacağı sorulduğunu anlatır. Mektup bir iki gazetede yayımlanmıştır. Tanin'de de. 23 Aralık günkü Tanin, şimdi üç sütunluk manşetle Ahmet Cevdet'in, Velit Bey'in, Hüseyin Cahit'in tutuklandıklarını haber vermektedir. 41. Tefrikada İhsan [Eryavuz] Bey başkanlığındaki İstiklal Mahkemesinin duyurusu yer almaktadır. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, T.İş Bankası Yay., İstanbul 2000, s. 371.

1872 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı, 4. Baskı, İstanbul 2005, s. 85.

*ulaştırmakta basının görevi çok, çok önemlidir...*¹⁸⁷³

TBMM'nin 3 Mart 1924'te 431 sayılı Yasa ile hilafeliği kaldırması, hükûmeti destekleyen basın tarafından sevinçle karşılanırken, daha önce hilafete destek veren muhalif basının da kararı kabul ettiği görülmektedir. Kararın basında olumsuz bir tepkiyle karşılanmamasında İstanbul İstiklal Mahkemesinin basına verdiği gözdağı ve gazetelerde yer alan olağanüstü yetkilere sahip ve idam kararlarını TBMM'den geçirmeden infaza yetkili, İstiklal Mahkemelerinin kurulmak üzere olduğu ve ayrıca hilafetten söz etmenin vatana ihanet kabul edileceği şeklindeki haberlerin etkili olduğu söylenebilir.¹⁸⁷⁴

Hilafetin kaldırılmasından sonra yaşanan en önemli siyasi gelişme, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yerine 1924 Anayasasının kabul edilmesidir. Basın açısından Anayasanın 77. Maddesinde; "Matbuat kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş ve muayeneye tabi değildir" ibaresi konularak basın özgürlüğü anayasada belirtilmiştir. Aynı yıl 30'a yakın gazete yayın hayatına başlamıştır.¹⁸⁷⁵ 1924 yılı Ekim ayında bir muhalefet partisinin kurulacağı haberleri ilk kez *Son Telgraf* gazetesinde yer almış, 17 Kasım'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruluncaya kadar basın üzerinden iktidar ve muhalefet arasında tartışma devam etmiştir.¹⁸⁷⁶

1924 yılında *Yeniğün* gazetesi, *Cumhuriyet* adını alırken, *Tanin*, *Tevhid-i Efkar*, *Vatan* ve *Son Telgraf* gazetesi muhalefet saflarına katılmıştır. İsmet Paşa'nın istifası sonrası kurulan Fethi Bey hükûmeti ile birlikte basın ile muhalefetin ilişkileri daha ılımlı hale gelmiştir. Bununla birlikte bazı İstanbul gazeteleri hakkında yayın durdurma, kovuşturma açma gibi düzenlemelerle iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşmiştir. İstanbul basınının desteğiyle TpCF, Ankara, İstanbul, İzmir, Sivas ve Urfa'dan başlayarak bazı doğu illerinde hızla örgütlenmiştir.¹⁸⁷⁷

Siyasi hareketliliğin sürdüğü bu günlerde Elazığ, Bingöl, Diyarbakır ve çevresinde Cumhuriyet rejimine karşı Şeyh Sait isyanı gerçekleşmiştir. İsyanda muhalif basının rolü olduğu gerekçesiyle 4 Mart 1925'de çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu ile pek çok dergi ve gazete kapatılmıştır.¹⁸⁷⁸ Bu yasa ile, *İrtica ve isyana ve ülkenin sosyal düzenini, huzur ve sükunu ve emniyet ve asayişini ihlale yönelen örgüt, kışkırtma, özendirme girişim ve yayını*

1873 Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 146.

1874 Hasan Türker, "Basında 'Hanedan-ı Hilafet' Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması", **ÇTTAD**, Haziran 1998, S 3, s. 89.

1875 Er, **age.**, s. 70.

1876 Bünyamin Ayhan, **Atatürk ve Basın**, Palet Yay., Konya 2009, s. 134.

1877 Tunçay, **age.**, s. 112-113.

1878 Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**, Dilmen Yay., İstanbul 1984, s.153-154.

Hükümet Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idareten yasaklamaya yetkilidir hükmü getirilmiştir.¹⁸⁷⁹ Takrir-i Sükun Kanunu'na bağlı olarak kurulan İstiklal Mahkemeleri, özellikle hilafet yanlısı basının yargılamalarını gerçekleştirerek, sürgün veya hapis yoluyla cezalandırılmalarını sağlamıştır.¹⁸⁸⁰ Ayrıca 3 Mayıs 1925 tarihli kararname ile “Havali-i Şarkıye’de İdare-i Örfiye Mıntıkasında Tatbik Edilecek Sansür Talimatnamesi” kabul edilmiştir. Talimatnamenin 15. maddesi ile “Sıkıyönetim bölgesi içinde yayımlanan bütün gazete ve dergiler basımdan önce sansüre tabidir” şeklinde bir hüküm getirilmişti.¹⁸⁸¹ Hilafet yanlısı basına yönelik olarak uygulamaya konulan Sansür Talimatnamesi ile liberal, İslamcı veya sol görüşlü gazetelerin yayınları tamamen ortadan kaldırılmış, rejim yanlısı yayınların dışındaki yayınlara yaşam hakkı tanınmamıştır.¹⁸⁸² Şüphesiz basına karşı takınılan bu tavır genç Türkiye Cumhuriyeti’nin o günkü koşullarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihinde TBMM’nin açılış konuşmasında basın hakkındaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: *Basın milletin müşterek sesidir. Bir milleti aydınlatma ve doğru yolu göstermede, milletin muhtaç olduğu gıdayı vermekte, özetle bir milletin saadet hedefi olan müşterek istikamette yürümesini teminde basın, başlı başına bir kuvvet, bir mektep, bir rehberdir.*¹⁸⁸³

1925 yılında muhalif basının bertaraf edilmesi ve TpCF’nin kapatılmasına rağmen Mecliste bulunan muhalif milletvekilleri tarafından hükümetin icraatını kontrol eden mekanizma hala çalıştırılmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1925’de TBMM ikinci dönem toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada; “Basın hürriyetinden doğacak mahsurların bizzat basın hürriyeti ile yok edileceğini” vurgulamış, “Muhakkak ki Cumhuriyet Dönemi’nin kendi zihniyet ve ahlak anlayışıyla bezenmiş basını, yine ancak Cumhuriyetin kendisi yetiştirir” dedikten sonra geçmiş günlerdeki gazete ve gazeteciler saf dışı edilmiştir.¹⁸⁸⁴ Muhalefete mensup olanlar 1926 Haziran’ında Mustafa Kemal Paşa’ya karşı düzenlenen suikast girişimi ile ilişkilendirilmiş, kurulan İstiklal Mahkemesinin emriyle kapatılan TpCF mensubu milletvekillerinden konuyla ilgili görülenler tutuklanmıştır. Mahkemeye ilişkin haberler basında geniş bir şekilde yer almış, 5 Temmuz’da mahkemenin yayınladığı tebliğ-

1879 Fuat Süreyya Oral, **Türk Basın Tarihi (1923-1973)**, Sanayii Nefise Matb., Ankara 1973, s. 120.

1880 Gazetelere ve gazetecilere verilen cezalar konusunda geniş bilgi için bk. Ayhan, **age.**, s. 137-155.

1881 Mustafa Yılmaz-Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 7.

1882 Alpay Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990, s.115.

1883 **TBMM Tutanak Dergisi**, D 1, C 18, S 2, s. 6.

1884 Güz, **age.**, s. 200-201.

le, gazetelerden resmî tebliğ dışında tutuklu listesi yayımlanması istenmiş, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesinin resmî zabıtları dışına çıkıldığı takdirde kanuni işlem yapılacağı belirtilerek gazetelerin dikkatli olması gerektiği belirtilmiştir.¹⁸⁸⁵ Bu durum basının siyasi olaylara bundan sonra daha az ilgi göstermesine neden olmuştur.

Takrir-i Sükun döneminde inkılapların hayata geçirilmesine hız verilmiş, basın inkılapları destekleyici bir dil kullanırken, 1926 yılının Cumhuriyet Bayramı'nda çıkarılan genel af ilanı ile tutuklu gazeteciler serbest bırakılmıştır. 1927 yılında Maarif Vekâletinin kabul ettiği "Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu" ve 1926 yılında Türk Ceza Kanunu'na yapılan eklemeler ile dönemin gazete ve dergileri halkın ve gençlerin sıhhatini korumak ve ahlaki yönden gelişimini sağlamak için özenli yayın yapmaya çalışmıştır.¹⁸⁸⁶

1928 yılında Latin harflerinin kabul edilmesinin ardından gazeteler ilk günlerde eski ve yeni harfleri aynı anda kullanırken, kısa süre içinde tamamen yeni harflerle basılmaya başlanmıştır. İlk günlerde bazı gazetelerin tirajları düşerken, bazı dergiler kapanmıştır. Hükûmet basının içinde bulunduğu durumu telafi etmek amacıyla 27 Mart 1930'da çıkardığı 1575 sayılı Kanun'la yeni alfabenin yürürlüğe girdiği tarihten geçerli olmak üzere gazete sahiplerine üç yıl süreyle prim ödemeyi kararlaştırmıştır.¹⁸⁸⁷ 1929 yılında Takrir-i Sükun Kanunu'nun yürürlükten kaldırılmasıyla basın hayatında yeniden bir canlanma gözlenmiş, iktidara ve ülke sorunlarına ilişkin yazılar basında yeniden yer almaya başlamıştır.

1930 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın demokrasi konusundaki hassasiyeti sonucu yaşanan Serbest Fırka deneyimi, onun önderliğinde gerçekleştirilen inkılapların halkın tümü tarafından yeterince anlaşılmadığını ortaya koymuş ve basınla ilgili bir düzenleme yapılması gereği yeniden ortaya çıkmıştır. 1929'da yaşanan dünya ekonomik buhranının bu kararda etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte *Yarın* ve *Son Posta* ile İzmir'de yayımlanan *Hizmet*, *Halkın Sesi*, *Yeni Asır* ve *Serbes(t) Cumhuriyet* gazeteleri muhalefet safında yer almışlardır. Fethi Bey'in İzmir ziyareti sırasında bir 'basın savaşı' yaşanmış, *Yeni Asır* SCF liderini adeta 'başvekil' ilan etmiştir. SCF'nin kurulduğu günlerde bunu demokrasinin bir gereği olarak gören CHF'li gazetelerin ılımlı tavrına karşın, kısa süre içinde hükûmete yöneltilen sert eleştiriler sonucu SCF-CHF çekişmesi başlamıştır.¹⁸⁸⁸

1885 Güz, *age.*, s. 209-210.

1886 Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 2000, s. 115-116.

1887 Er, *age.*, s. 70.

1888 Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s. 147.

Serbest Fırka deneyiminin ardından tek partili rejimin iktidarını güçlendirme yolundaki uygulamaları kapsamında 25 Temmuz 1931'de Matbuat Kanunu çıkarılmıştır.¹⁸⁸⁹ Matbuat Kanunu ile matbaa açma, gazete ve dergi yayımlanması, gazete ve dergi çalışanlarının sorumlulukları ve hakları, basın suçları ile suça tahrik, şantaj, yayınlanması yasal olan şeyler, süreli yayınların toplatılması ve kapatılması, tazminatlar ve bu hükümlerin uygulanmasına ilişkin maddeler yanında ülkede bulunan yabancıların gazete çıkarmaları hükümet iznine bağlanmıştır. Bu gazetelerin yazı işleri müdürlerinin Türk olması zorunluğu getirilmiş, hükümetin iç ve dış politikaları aleyhine yayın yapmayacakları kararlaştırılmıştır. Kanun pek çok konuda yayın yasağı getirerek siyasal tartışma zeminine sınır çizerken, lotaryacılık, intihar, haydutluk, hırsızlık vs. konulu yayınları yasaklayarak tefrikacılığa son vermeyi amaçlamıştır.¹⁸⁹⁰ Gazete çıkarma ve yeni yayın ilkeleri konusunda getirilen düzenlemeler yanında gazete ve mecmuaların kapatılması ile ilgili 50. ve 51. maddeler önemlidir. Yasaklamaların pek çoğu bu maddelere dayandırılarak yapılmıştır. 50. maddede *Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararı ile gazete ve mecmualar muvakkaten tatil olunacaktır* denilirken, 51. maddede ise *Yabancı bir memlekette çıkan bir gazete veya mecmuanın Türkiye'ye sokulması ve dağıtılması İcra Vekilleri Heyeti kararı ile men olunabilir...* şeklinde idi.¹⁸⁹¹

1931 Matbuat Kanunu'nda 1938 yılına kadar beş kez değişiklik yapılmıştır. 1932'deki ilk değişiklikle yabancı ülkelerde basılmış zararlı içerikli yayınların Türkiye'ye sokulması ve dağıtılmasının Bakanlar Kurulu tarafından yasaklanması, yine aynı yıl intihar haberlerinin yayınının yasaklanması, 1933'te gazete sahiplerinde daha önce aranan tahsil şartının kaldırılması, 1934'te 1932'de yapılan değişikliğin yeniden düzenlenmesi sağlanmıştır. 28 Haziran 1938'de yapılan en önemli değişiklik ise kanunun sekiz maddesinde düzenleme yapılması şeklindedir. Buna göre yayın sahiplerinin kefalet mektubu vermeleri, kötü şöhret sahibi olmamaları, imzasız yayınlanan yazıların yazarlarının isimlerinin gerektiğinde Cumhuriyet Savcısına bildirilmesi ve üniversitedeki olayların mülki amirin izni olmaksızın yayımlanmaması şartı getirilmiştir.¹⁸⁹²

1931 Matbuat Kanunu ile basını kontrol ve disiplin altına almak isteyen CHP yönetimi, tek parti yönetiminin ülkede kökleşmesini takiben güdümlü bir basın yönetiminin oluşturulmasını kabul etmiş ve uygulamaya geçmiştir-

1889 **Basın ve Yayınla İlgili Kanun, Kararname, Nizamname, Talimatname ve Tammimler**, Başvekalet Matb., Ankara 1944, s. 8-25.

1890 1931 Matbuat Kanunu hakkında geniş bilgi için bk. İ. Ceyhan Koç, **Tek Parti Döneminde Basın İktidar İlişkileri (1929-1938)**, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 38-70.

1891 **Resmî Gazete**, 8 Ağustos 1931, S 1867.

1892 Koç, **agt.**, s. 68-70.

tir. Bu bağlamda 1933'te İçişleri Bakanlığına bağlı olarak Matbuat Umum Müdürlüğünün kurulmasıyla basın üzerindeki denetim daha da sıkılaştırmıştır. Kanunda, Matbuat Umum Müdürlüğünün görevleri, basının denetlenmesini sağlamak, basın çalışanlarının basın kanununa uygun vasıfta kişiler olup olmadıklarını araştırmak, devleti ilgilendiren yayınların ilgili makamlara aktarılmasını temin etmek olarak belirtilmiştir. Matbuat Umum Müdürlüğünün görevi büyük ölçüde basını iktidarın talepleri doğrultusunda yönetmek ve denetlemek olmuştur.¹⁸⁹³

1935 yılında I. Basın Kongresi yapılmış ve bir Basın Birliği kurulmasına karar verilmiştir. Bu sırada Türkiye'de 38 günlük gazete, 78 süreli gazete ve 127 dergi çıkarılmaktaydı. Basın kongresinde Atatürk Türkiye'sinin gazetesi; *Devrim prensip ve ideallerinin geniş halk yığınları içinde yayılması için en kuvvetli bir propaganda aracı, irticaa karşı en uyanık araç, devrimci hükümetin yaptığı işlerde samimi yardımcı ve halkın eğitiminde en etkili okul olarak tanımlanmıştır.*¹⁸⁹⁴ Kongrenin temel amacının basında merkezi otoriteyi hakim kılmak olduğu alınan kararlardan anlaşılmaktadır. 1935 yılında toplanan ilk basın kurultayında alınan kararlar gereğince, 1938 yılı Haziran'ında çıkarılan özel bir kanunla Türkiye beş basın bölgesine ayrılmış ve İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Trabzon bölgelerinde birer (Basın Birliği) kurulması öngörülmüştür.¹⁸⁹⁵ Türk Basın Birliği kurulması hakkındaki 3511 sayılı Kanun'a göre gazetecilere bu birliğe üye olma şartı getirilmiş ve kendilerine ilk sosyal hakları verilmiştir.¹⁸⁹⁶

Basın hayatında yer alan çok sayıda gazetenin yanında, 1920 ile 1930 arasında Ankara ve İstanbul'da çıkan toplam dergi sayısı 20-30 civarındaydı.¹⁸⁹⁷ Cumhuriyetin onuncu yıldönümünün kutlandığı 1933, Türkiye'de basın, düşünce ve sanat ortamını uzun süre etkileyecek bir dizi derginin yayın dünyasına çıktığı yıl olmuştur. Bunlar arasında *Yeni Muhit* (Ahmet Cevat), *İnkılâp* (Osman Senai), *Doğu* (M. Sabri), *Orhun* (H. Nihal), *Çığır* (Hıfzı Oğuz), *Yeni Türk* (Agâh Sırrı), *Yeni Adam* (İsmail Hakkı), *Resimli Şark* (Emin Refik), *Varlık* (Yaşar Nabi Nayır-Nahit Sırrı Örik), *Yedi Gün* (Sedat Simavi) ve *Ülkü* ile birlikte pek çok halkevi dergisi bulunmaktaydı. Bunları 1935'te sanat dergisi *Yücel*, Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon'un edebiyat dergisi *Ayda Bir*, Burhan Cahit Morkaya'nın köye dönük haftalık halk gazetesi *Koroğlu* izledi.¹⁸⁹⁸ Atatürk Dönemi'nde edebiyat, sanat, fikir dergilerinin yanı sıra sine-

1893 Koç, **agt.**, s. 161-162.

1894 **Birinci Basın Kongresi**, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 3.

1895 Nuri İnuğur, **Türk Basın Tarihi**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1992, s. 108.

1896 Er, **age.**, s. 82.

1897 Kemal H. Karpat, "The Mass Media", **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton, New Jersey 1964, s. 272.

1898 Ali Gevgilili, "Türkiye Basını", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 1,

ma, tiyatro, bilim ve çocuk dergileri de yayımlanmış, aynı zamanda magazin dergiciliğinin pek çok başarılı örneği yayın hayatına kazandırılmıştır.¹⁸⁹⁹

1930'ların muhalif yayınlarına Arif Oruç'un *Yarın*'ı, Sabiha-Zekeriya Sertel'in *Resimli Ay* dergisi, Ahmet Ağaoğlu'nun *Akın*'ı, Velit Ebüzziya'nın *Zaman*'ı, Ethem İzzet Benice'nin *Açık Söz* adıyla başlayıp daha sonra *Son Telgraf* adını alan gazetesi, Hüseyin Cahit'in *Fikir Hareketleri*, Nihal Atsız'ın *Atsız* dergisi ve Remzi Oğuz Arık'ın *Ergenekon* dergisi örnek verilebilir.

Hâlihazırda CHP'nin *Ulus*'u, Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet*'i, Necmettin Sadak ve K. Şinasi Dersan'ın *Akşam*'ı, Hakkı Tarık ve Rasim Us kardeşlerin dil devriminde *Kurun* adını alan *Vakit*'i ve Selim Ragıp Emeç'in *Son Posta*'sı aralarında bazı yaklaşım farklılıkları bulunsa da hükûmetle uyumlu basın organları görünümündeydi.

1930 ortalarında yayımlanmaya başlayan ilginç bir gazete İş Bankasının desteğiyle Ali Naci Karacan tarafından yayınlanan *Tan* gazetesidir. Gazete 1938'de üç aylığına kapatılmış ve ortakların anlaşmazlığa düşmesi sonucu *Tan* Sabiha ve Zekeriya Sertel'in yönetiminde basın dünyasına yeniden dönmüştür.¹⁹⁰⁰ İstanbul'da 1938'de çıkarılan bir diğer gazete Hüseyin Cahit Yalçın'ın iki yıl başyazarlığını yaptığı *Yeni Sabah*'tı. 1938 yılında Yüzelliliklerin bağışlanmasıyla listede bulunan bazı gazetecilerin yurda dönmesine izin verildi. Atatürk'ün ölümünden sonra II. Dünya Savaşı'nın eşliğindeki Türkiye'de siyasal ve düşünsel ortamıyla basın, devletin denetim ve kısıtlamalarına açık hale getirilmiştir.¹⁹⁰¹

Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde Şeyh Said İsyanı, Tahrir-i Sükun Kanunu, İstiklal Mahkemeleri, İzmir Suikastı girişimi ve Menemen Olayı gibi pek çok olay iktidarın basına karşı tutumunun sertleşmesinde etkili olmuştur. Bazı gazetelerde zaman zaman hükûmetin icraatını eleştiren yazılara rastlansa da basın, dile getirilen özgürlük konusunda bir güvenceye sahip değildir. Yönetimin tutumu karşısında gazeteler siyasi olay ve haberlerden mümkün olduğunca uzak durmuş, siyaset dışı konulara ağırlık vermişlerdir. Magazin, aktüalite, roman, hikaye türünde yazılar ve dış haberler önem kazanmış, roman tefrikacılığı gazeteyi okutan en önemli unsurlardan biri olmuştur. Atatürk Dönemi'nde basın, yeni Türk harflerinin öğrenilmesini hızlandırmasının yanı sıra dilin sadeleştirilmesinde, güneş-dil teorisinin anlatılmasında, soyadı kanununun kabulünde yapılan yayınlar aracılığıyla Türkçe'nin özleştirilmesinde ciddi katkılar yapmıştır. Dönemin iç ve dış siyasetinde kamuoyu oluşturmak için basından yararlanılmasının pek çok ör- İletişim Yay., İstanbul 1983, s.216.

1899 Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehtap Kaya, *Atatürk Dönemi Magazin Dergiciliği ve Sosyo-Kültürel Dönüşümdeki Yeri*, ATAM Yay., Ankara 2017.

1900 Yıldız Sertel, *Susmayan Adam*, Can Yay., İstanbul 2018, s. 167 vd.

1901 Gevgilili, agm., s. 217.

neği görülmüştür. Atatürk, Hatay davasıyla ilgilenirken hastalığı ilerlemesine rağmen *Vakit* gazetesinde çıkan konu ile ilgili makalelerden beş tanesini bizzat kaleme almış, haksız hareketlerinden dolayı Fransızları şiddetle eleştirmiş, İnönü hükûmetine de serzenişte bulunmuştur. Atatürk Hatay davasını kazanırken bizzat ordunun başına geçerek gerekirse silaha sarılacağını dünya milletlerine inandırdığı için başarılı olmuş, bunda şüphesiz basının kullanılmasının ve Balkan ülkelerinin de katkılarıyla kurulan Balkan Matbuat Birliğinin etkisi olmuştur.¹⁹⁰² Bunların yanı sıra modernleşmenin bir gereği olarak bazı batılı alışkanlıklar basın aracılığıyla topluma kazandırılmaya çalışılmıştır. Dönemin gazetelerinde, görgü kuralları, moda ve eskisinin yerine konulacak toplumsal davranış kalıplarına ilişkin pek çok haber ve karikatür bulunmaktaydı. Basının eğiticilik vasfı yadsınamayacak bir gerçek olmakla birlikte gazete ve dergi tirajlarının sınırlı oluşu, okuma yazma oranının düşük olması ve maddi imkansızlıklar bu dönemde basının etkisini sınırlayan başlıca faktörlerdir.

6.8. Atatürk Dönemi'nde Güzel Sanatlar*

Güzel sanatlardaki başarının, bütün devrimlerin aynası olduğu düşüncesinde¹⁹⁰³ olan Mustafa Kemal Paşa, 22 Ocak 1923 tarihinde Bursa Şark Sineması'nda yaptığı bir konuşmada sanata verdiği önemi *Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki tekniğin gerektirdiğini yapmaz; itiraf etmeli ki o milletin tarik-i terakkide yeri yoktur*¹⁹⁰⁴ sözleriyle vurgulamıştır. Yine 1930 yılında Darülbeydi sanatçılarına hitaben söylediği *Efendiler, Hepiniz mebus olabilirsiniz... Vekil olabilirsiniz... Hatta Reiscumhur olabilirsiniz fakat sanatkâr olamazsınız*¹⁹⁰⁵ ve elini öpmek isteyen tiyatro sanatçılarına *Sanatçı el öpmez; sanatçının eli öpülür*¹⁹⁰⁶ şeklindeki sözleri de dönemin sanata ve sanatçıya bakış açısının yansımasıdır. Çağdaşlaşmayı bir bütün olarak gören Atatürk'ün milliyetçilik ve çağdaşlaşma üzerine temellendirdiği inkılap anlayışı, sanata yansımış ve kaynağını halktan aldığı değer yargularının, muasır medeniyet seviyesini temsil eden Batı tekniği ile

1902 Ayhan, *age.*, s. 206-207.

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zehra_aslan2009@hotmail.com.

1903 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2005, s. 104.

1904 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 705; Kocatürk, *age.*, s. 263. *Cumhuriyet Dönemi Ressamları Resim Sergisi*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sanat Galerisi Broşürü, 07-28 Ekim 2015.

1905 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 264.

1906 Kocatürk, *age.*, s. 264.

işlenerek özgün bir Türk sanatı yaratılması hedefi benimsenmiştir.¹⁹⁰⁷ Bu düşüncenin yansıması olarak Cumhuriyet Dönemi'nde güzel sanatlara büyük önem verilmiş ve tiyatro, musiki, resim, heykeltıraşlık, mimari başta olmak üzere sanatın hemen tüm alanlarında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır.

6.8.1. Sahne Sanatları ve Sinema

Türkiye'de Batı tarzı tiyatro, Tanzimat Dönemi'nden itibaren önce sarayda sonra da toplumda yer edinmeye başlamıştır. Bu dönemde ilk defa Müslüman oyuncular sahneye çıkmış¹⁹⁰⁸ ve yabancı dilde temsil edilen bazı piyesler, Türkçeye çevrilerek sahnelenmiştir.¹⁹⁰⁹ Tiyatroya devlet desteği ve ödenekli bir tiyatronun oluşturulması fikri de ilk defa bu dönemde gündeme gelmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ev tiyatroları kurulmuş ve birçok tiyatro heyeti oluşturulmuştur. Tiyatronun devlet tarafından desteklenmesi fikri savunularak 1908 yılının Kasım ayında İstanbul'da resmî teşebbüs ve himayeden istifa edilerek bir millî tiyatro kurulması konusu gündeme gelmiştir.¹⁹¹⁰ Tiyatro trupları ve tiyatro ile ilgili yazılan piyeslerin bir düzen içerisinde ortaya çıkması Türk tiyatro tarihinde bir dönüm noktası olan Darülbedayinin, 27 Ekim 1914 tarihinde açılışından sonra gerçekleşmiştir.¹⁹¹¹

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kültürel alanlarda yapılan atılımlar çerçevesinde kültürün yayılması, düşünce ve fikirlerin paylaşılması, ideolojilerin ve yeni rejimlerin benimsenmesi hususunda en etkili sanat olan¹⁹¹² ve II. Meşrutiyet ile Millî Mücadele dönemlerinde “millî bilinç” oluşturma gayretlerinde önemli bir yeri bulunan tiyatroya, ayrı bir önem verilmiştir. Bu anlayışın sonucu olarak tiyatro okulunun açılması ve ulusal tiyatromuzun kurulması mümkün olmuştur. Atatürk'ün kültür politikalarının da bir sonucu olarak tiyatro, Avrupai kültürün merkezi konumuna getirilmiş ve oyunculuk ciddi bir meslek olarak kabul görmüştür. Seyirci önemsenmiş, tiyatronun ihtiyaç duyduğu elemanların yetiştirilmesi için okullar açılmış, yeni kurumlar oluşturulmuş, tiyatro sayısı arttırılmış ve buna bağlı olarak sanatçı kadrosu genişletilmiştir.

1907 Erol Evcin, “Atatürk'ün Güzel Sanatlara ve Sanatçılara Bakışı”, **Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s. 524.

1908 Zehra Arslan, **Türkiye'de Devlet Tiyatrosu'nu Yaşatmak**, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013, s. 9; Metin And, **Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi**, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2011, s. 79.

1909 Refik Ahmet, **Türk Tiyatrosu Tarihi (Yakın Çağlarda Tiyatro)**, C 1, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934.

1910 Refik Ahmet, **age.**, C 1, s. 77-78.

1911 Tahsin Konur, **Devlet Tiyatro İlişkisi**, Dost Kitabevi, Ankara 2001, s. 49; Arslan, **age.**, s. 13.

1912 Müzeyyen Buttancı, “Atatürk'ün Tarih Tezinin Devrindeki Tarihi Tiyatro Eserlerine Yansıması”, **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 3, S 2, Aralık 2002, s. 32.

Cumhuriyet Dönemi'nde sanatçıya verilen değer, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri ile ifade edilmiştir.¹⁹¹³ 10 Haziran 1926 tarihinde Bursa'da tiyatro sanatçılarına hitaben *Sizleri çok takdir ederim. İnkılabımızda sizin de çok önemli hizmetleriniz vardır... Sizin vatana en büyük hizmetiniz Anadolu'muzu baştanbaşa dolaşıp halkımıza sanatın ne olduğunu anlatmanız olacaktır. Turnelerinize düzenli olarak devam ediniz,*¹⁹¹⁴ ...*Tiyatro bir memleketin kültür seviyesinin aynasıdır. Bu faaliyete devam edelim...*¹⁹¹⁵ şeklindeki sözleri ile tiyatro sanatını yücelten anlayışın temelini oluşturmuştur.¹⁹¹⁶

Atatürk, yeni devletin ideolojisi başta olmak üzere yönetimin yaptığı inkılapların halka ulaştırılmasında da tiyatroyu etkili bir araç olarak görmüştür. Bu çerçevede tiyatrodan yararlanmış ve tiyatro yazarlarına piyesler sipariş ettirmiştir. Hatta bu eserler üzerinde gerekli gördüğü yerlerde düzeltmeler yaparak tiyatro için mesai harcamıştır. Örneğin; Münir Hayri Ege'ye sipariş verdiği ve kendi hayatının sembolleşmesini istediği *Bayönder* adlı eserde bizzat Atatürk tarafından el yazısı ile yapılan düzeltmeler vardır. Yine İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'ye gelişi nedeniyle Türk-İran dostluğuna vurgu yapan *Öz Soy* ve Türklerin Orta Asya'dan göçünü anlatan *Akın* Atatürk'ün sipariş ettirdiği eserler arasındadırlar.¹⁹¹⁷

1930'lu yıllarda, Atatürk'ün "Türk Tarih Tezi"nin yansımalarının bir sonucu olarak, Türk tarihi ile ilgili eserlerin sahnelenmesinde devletin teşvikleri olmuştur. Nitekim 1932 yılından itibaren Türk tarihine yönelik tiyatro eserlerinin sayısı artmış¹⁹¹⁸ ve tiyatro, Atatürk'ün tarih görüşünü halka benimsetmek için kullanılan vasıtalarından birisi olmuştur. Türk tarihi ile ilgili Atatürk Dönemi'nde ortaya konulan tiyatro eserleri arasında; *Mete, Akın, Özyurt, Çoban, Öz Soy, Sümer Ülkeleri, Atilla'nın Düğünü, Atilla, Timurhan, Hakan* gibi piyesler önemli yer tutmaktadır. Bu eserler ve yönetimin desteği ile yapılan çalışmaların sonucunda millî bir tiyatro repertuarı ortaya çıkartılmıştır.¹⁹¹⁹

Atatürk Dönemi'nde tiyatroya, halkın %80'ini oluşturan köylüyü eğitmek gibi bir rol de verilmiştir. Bu çerçevede 19 Şubat 1932 tarihinde kurulan Halkevlerinin dokuz şubesinden birisi "Köycülük" olarak belirlenmiştir.

1913 Enver Töre, "Atatürk ve Sonrası Dönemi Tiyatro Faaliyetleri", *Türkler*, C 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara s. 305.

1914 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 705; Arslan, *age.*, s. 17.

1915 Tahsin Konur, "Cumhuriyet Döneminde Devlet-Tiyatro İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Makale Bilgi Sistemi*, 16.03.2010, s. 307; Arslan, *age.*, s. 17.

1916 Konur, *agm.*, s. 307.

1917 Buttancı, *agm.*, s. 33; Arslan, *age.*, s. 18-20.

1918 Buttancı, *agm.*, s. 34.

1919 Töre, *agm.*, s. 305.

Halkevlerinin Temsil Şubesi, sadece tiyatronun köylere ulaştırılmasına vesile olmamış aynı zamanda köyü konu alan piyeslerin yazılmasında da öncülük yapmıştır. Bu türden piyeslere, Ferit Rağıp Tuncor'un, sonradan gördükleri ile köyünü unutan bir delikanlının hayatının yansıtıldığı ve köye sevginin vurgulandığı *Köye Dönüş* önemli bir örnektir.¹⁹²⁰ Atatürk'ün üzerinde düzeltmeler yaptığı *Köy Muallimi*, Reşat Nuri'nin Halkevinde oynanması için yazdığı *Bir Yağmur Gecesi*, Tarık Emin'in kaleme aldığı *Bu Toprak İçin* ve Ziya Gökalp'in *Halka Doğru* tezi ile ortak paydada buluşan Rakıp Çalabala'nın *Köyden Gelen Ses* bu dönemin köy üzerine yazılan ve sahnelenen piyeslerinden sadece birkaçıdır.¹⁹²¹

Cumhuriyetin ilanı sonrası yönetimin anlayışı, tiyatronun bir kamu hizmeti olduğu ve kamu tarafından korunması gerektiği şeklindedir. Bu çerçevede devlet tarafından oyunculuk veren bir konservatuar açılmış ve halkevleri ile tiyatro en ücra köşelere kadar devlet desteği ile yayılmıştır. Nitekim 1930 yılında temsil vermek için İstanbul'dan Ankara'ya gelen Darülbedayi sanatçılarını Marmara Köşkü'nde kabul eden Mustafa Kemal Paşa, Muhsin Ertuğrul'a tiyatronun gelişmesi için devlet yardımının gerekliliğinden söz etmiş ve dönemin başbakanı İsmet İnönü'ye konu ile ilgilenmesi için talimat vermiştir.¹⁹²²

1930 Belediyeler Kanunu'nun 15. maddesinin 59. fıkrasında tiyatro, sinema, halk müzeleri için binalar yapma görevi, ihtiyari olarak belediyele- re verilmiştir.¹⁹²³ Kanun çıktıktan sonra da Darülbedayi doğrudan İstanbul Belediyesinin idaresi altına alınarak¹⁹²⁴ İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları ödenekli hale getirilmiştir. 1931 yılında da İstanbul Şehir Tiyatrosu bünyesinde bir de tiyatro meslek okulu açılmıştır. Fakat Maarif Vekâletinin o dönemlerde Ankara'da bir temsil akademisi kurma teşebbüsü olduğu için, bir nevi kurs olarak görülen bu meslek okuluna gerekli tahsisat verilmemiştir.¹⁹²⁵

25 Haziran 1934 tarihinde çıkartılan 2541 numaralı Kanun'la Ankara'da "Millî Musiki ve Temsil Akademisi" kurulmuştur.¹⁹²⁶ Bu akademinin kuru-

1920 Selçuk Çıkla, "1923-1950 Yılları Arasında Yazılan Köyü ve Köylüyü Konu Edinen Piyesler", *Millî Eğitim*, S 175, Yaz 2007, s. 98; Arslan, *age.*, s. 20.

1921 Çıkla, *agm.*, s. 98-104.

1922 Teoman Yazgan, *Örnek Bir Cumhuriyet Kurumu Devlet Tiyatrosu Tatbikat Sahnesi ve Sonraki Yıllar*, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yay., Kasım 2009, s. 22-23; Arslan, *age.*, s. 21.

1923 *Belediye Kanunu (10 Nisan 1930)*, Kanunlar Dergisi, C 8, Kanun Numarası: 1580, s. 103; *Resmî Gazete*, S 1471, 14.04.1930.

1924 Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi (Yakın Çağlarda Tiyatro, II. Cilt, Kanaat Kütüphanesi*, İstanbul 1934, s. 28.

1925 Refik Ahmet, *age.*, C II, s. 72.

1926 *T.C. Resmî Gazete*, S 2743, 4 Temmuz 1934, s. 4090; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:

luş raporunun, Atatürk'ün talimatı ile ünlü tiyatro yaratıcısı Marx Reinhard'a yazdırıldığı ve raporun üzerinde Atatürk tarafından *Bu raporu esas tutalım* şeklinde bir not eklendiği Kırşehir Milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından Mecliste yaptığı bir konuşmada dile getirilmiştir.¹⁹²⁷ 1934 yılının Kasım ayında Ankara'da bir müzik kongresi toplanmış ve burada devletin musiki ihtiyacını karşılayacak, "Devlet Musiki Konservatuarı" veya "Devlet Musiki ve Tiyatro Akademisi" ismiyle kurulacak bir kuruma ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Yine buradaki öneriler doğrultusunda güzel sanatlarla ilgilenmek üzere 1935 yılında bir "Ar Genel Müdürlüğü" kurulmuştur.¹⁹²⁸ 22 Kasım 1934 tarihinde de dönemin Millî Eğitim Bakanı Abidin Özmen'in daveti üzerine uzmanlar bir araya gelmiş ve içeriğinde liseyi bitirenlerin sınavla tiyatro bölümüne alınması ve öğrenim süresi ile ilgili önerilerin yer aldığı "Türkiye Devlet Musiki ve Tiyatro Akademisinin Ana Çizgileri" başlıklı bir rapor hazırlanmıştır.¹⁹²⁹ Maarif Vekâletine bağlı olarak kurulan ve hedefleri arasında sahne temsilinin her şubesinde ehliyetli unsurlar yetiştirilmesi hükümü yer alan Akademinin, bünyesindeki üç müesseseden birisi olan "Temsil Şubesi"; tiyatro, opera, bale ve koro bölümlerinden oluşturulmuştur.¹⁹³⁰

1935 yılında Millî Eğitim Bakanı Abidin Özmen, tiyatro, operet, opera ve temsil kollarının kurulması için Sahne Sanatçısı Raşit Rıza [Samako] Bey'e başvurmuş ve Reşat Nuri Güntekin'den de bu konuda bir rapor istenmiştir.¹⁹³¹ Yine Özmen'in isteği üzerine Muhsin Ertuğrul, Batı Avrupa ülkelerinin tiyatro yönetmeliklerinde yaptığı incelemeler sonunda bir taslak hazırlamıştır.¹⁹³² Sahne sanatları ve müzik alanlarında öğretmen ve öğrenci yetiştirilmesi amacıyla 1924 yılında Ankara'da Musiki Muallim Mektebi kurulmuştur. 27 Mart 1935 tarihinde ise Alman Besteci Paul Hindemith'le imzalanan sözleşme ile Devlet Konservatuarının kurulması için çalışmalar başlatılmış ve 22 Şubat 1936 tarihinde imzalanan bir başka sözleşme ile de Devlet Tiyatrosunun kurulmasında katkıları bulunacak olan Carl Ebert'in Almanya'dan Türkiye'ye getirilmesi sağlanmıştır. 6 Mayıs 1936 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak kurulan Ankara Devlet Konservatuarı, 1 Kasım 1936 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır.¹⁹³³ Türkiye'de opera ve bale ile ilgili ilk ciddi çalışmalar da Atatürk'ün desteği ile yapılmıştır. Tamamen öz

İnikat: 50, C 1, 13.05.1940, s. 88.

1927 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VIII, İnikat: 21, C 3, Toplantı: 1, 23.12.1946, s. 395-396; Arslan, **age.**, s. 22.

1928 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 213.

1929 Yazgan, **age.**, s. 23-24.

1930 **T.C. Resmî Gazete**, S 2743, 4 Temmuz 1934, s. 4090.

1931 Konur, **age.**, s. 58.

1932 Yazgan, **age.**, s. 24.

1933 Konur, **age.**, s. 58; Yazgan, **age.**, s. 25; Sevda Şener, **Cumhuriyet'in 75.Yılında Türk Tiyatrosu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1998, s. 100; Arslan, **age.**, s. 23.

kaynaklara dayalı bir operanın kurulması hedefi doğrultusunda eserler bestelenmiştir. Ahmet Adnan Saygun tarafından bestelenen *Özsoy ve Taşbebek* ilk Türk operalarıdır. Millî Musiki ve Temsil Akademisinde tiyatro ile birlikte opera ve bale bölümlerinin yer alması Cumhuriyet Türkiye'sinin bu sanatlara verdiği değerin yansımadır.

20. yy başlarından itibaren yaygınlaşan sinema sanatı da Atatürk'ün ilgisini çekmekte gecikmemiştir. Sinemanın toplumlar üzerindeki etkisini gözlemlemiş ve bu sanata gereken desteğin verilmesi gerektiğini söylemiştir. İstiklal Savaşı sırasında Ordu Film Dairesi tarafından *İstiklal/İzmir Zafri* adlı belgesel bir film hazırlanmış, 1923 yılında Halide Edip Adıvar'ın *Ateşten Gömlek* ve 1924 yılında da Reşat Nuri Güntekin'in *Bir Gece Rüyası* adlı oyunundan uyarlanan *Ankara Postası* adlı eserler, sinema filmi olarak çekilmişlerdir. *Düşman Denize Dökülüyor* adlı belgesel, Muhsin Ertuğrul'un 1932 yılında çektiği ve Atatürk tarafından bizzat senaryosunun incelendiği *Bir millet Uyaniyor* ve 1931 yılında ilk Türk sesli film olarak çekilen ve Atatürk'ün de yakın arkadaşları ile izlediği *İstanbul Sokaklarında* adlı filmler bu dönemde Türk sinemasının öncüleri olmuşlardır. Fakat Cumhuriyetin 10. yılı dolayısıyla Türkiye'ye davet edilen Sovyet yönetmen Sergey Yutkeviç ve yardımcısı Lev Oskaroviç'in, Reşat Nuri Güntekin ve Fikret Adil gibi yazarların da yardımıyla Ankara'nın Türk İstiklal Savaşı ve İnkılabında oynadığı rolden yola çıkarak savaşın ve inkılapların genel seyrini tasvir eden ve 1934 yılında tamamlanan bir film çekmeleri şüphesiz bu dönemin sinema adına en ilgi çekici faaliyeti olmuştur. Büyük ilgi gören film *Türkiye'nin Kalbi Ankara* adı ile Cumhuriyetin onuncu yıl kutlama törenlerinde gösterilmiştir.¹⁹³⁴ 1932 yılında faaliyetlerine başladıktan sonra sanatın hemen her alanında faaliyet gösteren Halkevlerinin, sinema sanatının ülke çapına bilhassa da köylere ulaşmasında büyük katkıları olmuştur. Cumhuriyetin “köycülük” anlayışına uygun olarak köylere Halkevleri vasıtasıyla götürülen sinema filmlerinde öncelik ziraat, tarım ve hayvancılık alanlarında bilgiler içeren eğitici belgesellere verilmiştir.¹⁹³⁵ Bu yaklaşım, Atatürk sonrası dönemde de sürdürülmüştür.

6.8.2. Müzik

Orta Asya ozan-kopuz geleneğinin Anadolu coğrafyasında farklı bir uzantısı olarak değerlendirilen Aşıklık Geleneği, 17. yüzyıldan itibaren Türk Saz Şiiri adıyla varlık gösterirken Klasik Türk musikisi, Divan şiiri üzerinde gelişmiştir.¹⁹³⁶ II. Mahmut Dönemi ile Türkiye, Batı müziği ile tanışmış

1934 Evcin, agm., s. 533-537.

1935 Serap Taşdemir, **Tek Parti Döneminde Sivas'ta Siyasal Hayat (1933-1946)**, Siyasal Kitabevi, Nisan 2014, s. 151.

1936 İzzet Yücetoker; Meral Bahar, “Cumhuriyet Döneminde Şiir ve Müzik: Aşıklık Geleneği”, **AKÜ AMADER**, S 1,

ve gelişme göstermiştir. Çok sesli müzik, bandolar ve orkestralar ortaya çıkmıştır. Abdülmecit Dönemi'nde ise sarayda kadınlar orkestrası kurulmuş ve Batı müziği eğitiminin başlamasında önemli adımlar atılmıştır. Tanzimat ve sonrası dönemde, sosyal hayattaki değişimin yansımaları sonucunda müzik sanatında da ciddi değişiklikler olmuş, örneğin Alaturka olarak nitelendirilen Türk müziği, karşısında Alafranga olarak isimlendirilen Batı müziğini bulmuştur.¹⁹³⁷ II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde Türkçülük ideolojisinin tesiri ile Türk musikisinin kökeni konusu, bir ulusal kültür sorunu olarak algılanmaya başlanmıştır. Necip Asım Bey'in Şark musikisinin millileştirilmesi yönündeki çabaları ve daha sonra Ziya Gökalp'in millî bir musiki oluşturma gayreti, Türk musikisinin millileştirilmesi ve Batı musiki karşısındaki konumu ekseninde yeni düşüncelerin üretilmesine ortam hazırlamıştır.¹⁹³⁸

Çağdaş müzikle ilgili çalışmaların öncü kuruluşu olan Darülbeydi, 1914 yılında faaliyetlerine başlamış ve 1917 yılından itibaren "Darülelhan" adıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Cumhuriyetle birlikte bu kurumda düzenlemeler yapılmıştır. Öncelikle müzik öğretmeni ve orkestra elemanı yetiştirmek amacıyla 1924 yılında Musiki Muallim Mektebi açılmış ve Darülelhan, İstanbul Belediye Konservatuarına dönüştürülmüştür. Yine II. Mahmut Dönemi'nde İstanbul'da Mızıka-i Hümayun adı ile kurulmuş olan bando takımı, 1924 yılında Ankara'ya getirilerek Riyaseti Cumhur Musiki Heyeti adı ile Cumhurbaşkanlığına bağlanmış ve bir süre sonra da adı, Riyaseti Cumhur Filarmoni Orkestrası olarak değiştirilmiştir. Aynı yıl okullara müzik öğretmeni yetiştirilmesi amacıyla kurulan Ankara Musiki Muallim Mektebi, çağdaş müzik çalışmalarının öncüsü olmuştur. Orkestra elemanlarının da yetiştirildiği bu okulun öğretim kadrosunu nitelikli hale getirmek için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir.¹⁹³⁹

Türk musiki açısından en önemli dönüşüm, Cumhuriyet devrimleri içerisinde gerçekleşmiştir. 20. yy.'ın başlarında Atatürk'ün çok sesli Türk musiki yaratma hedefi doğrultusunda "Çağdaş Türk Musiki" biçimi ortaya çıkmıştır. Prof. Dr. Atilla Sağlam'a göre Batı'nın notasının, çok seslilik anlayışının, çalgılarının, eğitiminin ve orkestralarının araç olarak kullanıldığı bu üslupla birlikte musiki alanında, Cumhuriyet Dönemi'nde devrimsel kazanımlar elde edildiği gibi bazı kayıpların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Atatürk'ün Türk musiki devrimini gerçekleştirirken Ziya Gökalp'ten esinlendiğine dair görüşler mevcuttur. Fakat Atatürk'ün Türk musiki devrimini gerçekleştirirken ortaya koyduğu görüşleri sadece Ziya Gökalp ile sınırlandırılmaz. Onun görüşleri Osmanlı'dan itibaren başlayan yenileşmeyle

1937 Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 295-296.

1938 Yakup Kaya, "Erken Cumhuriyet Döneminde Kökten Modernleşmenin Bir Göstergesi Olarak Musiki İnkılabı", **History Studies**, 4/1, 2012, s. 280.

1939 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 212.

ilgili fikirlerin bir bütünü olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Çağdaş Türk Musikisi/Müziği olarak adlandırılan bu müzik türü ile Türk ulusal kimliğinin açıkça algılandığı uluslararası bir musiki türünün üretimi amaçlanmıştır.¹⁹⁴⁰

Cumhuriyet Dönemi'nde müzik ile ilgili yapılan çalışmalar Atatürk'ün görüşleri doğrultusunda değerlendirilmelidir. Çok sesli müziğe büyük önem veren ve müziği Türk inkılabının en önemli unsurlarından birisi olarak gören Atatürk, inkılap hareketlerinde en hızlı ve en önde gidilmesi gereken sanatın, musiki olduğuna inanmıştır. Ona göre bir milletin musikideki değişikliği algılayıp kavrayabilmesi, inkılabın toplumda yarattığı değişimin ve başarının bir ölçüsüdür. Hem Türk hem de Batı musikisini yüksek medeniyetlerin ürünü olarak telakki eden Atatürk, çağdaş musikiye giden yolun geleneksel Türk musikisinden geçmesi gerektiğine inanmıştır. Nitekim 1928 yılında Sarayburnu'nda verdiği bir beyanatta Millî Türk musikisinin Batı musikisinin yoluna girmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁴¹

Türk musikisinin, Batı'da saygıyla dinlenecek bir şekle sokulması amacından hareketle Cumhuriyet Dönemi'nde konservatuara dönüştürülen ve "Şark Musikisi Şubesi" kapatılan Darülelhan, sadece araştırma yapmaya yönlendirilmiştir. Burada Türk bestecilere halk ezgileri sunularak Çağdaş Batı müziği tekniği ile bunların işlenmesini sağlamak ve bu yolla millî müziği yansıtmak gibi amaçlarla, Anadolu'dan müzik derlemeleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır.¹⁹⁴² Bizzat Atatürk tarafından Türk musikisi bilgini Rauf Yekta Bey'in öncülüğünde Türk halk musikisi araştırmaları ve Darülelhanın genç musiki hocalarından Cemâl Reşit [Rey] Bey'in halk türkülerini çok sesli hale getirme denemeleri teşvik edilmiştir.¹⁹⁴³ Cumhuriyet Dönemi'nde ayrıca, başta Faruk Nafiz Çamlıbel ve Orhan Seyfi Orhon'un olmak üzere bestelenen birçok şiir, Türk müziğine kazandırılmıştır.¹⁹⁴⁴

Cumhuriyet Dönemi'nde müzik eğitimi almak, sanatçı ve müzik öğretmeni olarak yetiştirilmek üzere seçilen yetenekli öğrenciler yurtdışına gönderilmişlerdir.¹⁹⁴⁵ Bunlardan 1924 yılında Ekrem Zeki Ün ve 1925 yılında Ulvi Cemal Erkin ve Cezmi Erinç Paris'e, 1926 yılında Necil Kâzım Akses

1940 Atilla Sağlam, **Türk Musiki/Müzik Devrimi**, Alfa Aktüel Yay., Haziran 2009, s. 25.

1941 Kaya, agm., s. 282.

1942 Kurum bu şekilde 1926-1932 yılları arasında 850 türküyü notalayarak yayımlamıştır. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s. 213.

1943 Evcin, agm., s. 531.

1944 Faruk Nafiz'in "Bahçemde Açılmaz Seni Görmezse Çiçekler" şiiri Münir Nurettin Selçuk; "Kıskanç" şiiri, Suat Sayın; Enis Behiç Koryürek'in "Hatıra" şiiri de Erol Sayan tarafından bestelenmiştir. Beş Hececiler'den Orhan Seyfi Orhon'un ise yirmiden fazla şiiri bestelenmiştir. Yücetoker; Bahar, agm., s. 7.

1945 Yurt dışına öğrenci gönderilmesi ile ilgili hususlar 10.04.1929 tarihli ve 1416 sayılı Kanun ile belirlenmiştir. Bk. "Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun", Numarası: 1416, **Kanunlar Dergisi**, C 7, 10.04.1929; **Resmî Gazete**, S 1169, 16.04.1929.

ve 1927 yılında Hasan Ferit Alnar Viyana'ya, 1928 yılında Cevat Memduh Altar Leipzig'e, Ahmet Adnan Saygun Paris'e, Halil Bedii Yönetken Prag'a gönderilmişlerdir. Ayrıca Nurullah Şevket Taşkıran ve Bayan Afife de Avrupa'ya şan eğitimi için gönderilmiştir. 1930'lu yıllardan sonra yurda dönen bu gençler, ülkenin müzik eğitim kurumlarında yer almış ve dönemin müzik eğitim anlayışında büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Özellikle Musiki Muallim Mektebinde göreve başlayarak, genç Cumhuriyetin yeni müzik yapısına katkıda bulunmuşlardır.¹⁹⁴⁶

Bu dönemin müzikle ilgili tartışmalı konularının başında, Atatürk'ün alaturka musikiye yasak koyduğu iddiaları gelmektedir. 1 Kasım 1934 tarihinde yasama yılının açılışında Atatürk, Türk musikisinde ivedilikle inkılabın gerçekleştirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. *Bu gün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak; bu düzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir. Kültür İşleri Bakanlığının buna değerince özen vermesini, kamunun da bunda ona yardımcı olmasını dilerim...*¹⁹⁴⁷ Atatürk'ün, Meclisteki bu konuşmasından sonra Dâhiliye Vekâletinin aldığı bir kararla alaturka müziğin radyodan yayınlanmasının yasaklandığı şeklinde bilgiler mevcuttur.¹⁹⁴⁸ Konuyla ilgili yaptığımız araştırma neticesinde alaturka musikinin radyodan yayınlanmasını yasaklayan resmî veya yazılı bir karara ulaşmamıştır. Bu yasağın Dâhiliye Vekilinin sözlü talimatıyla verildiği ve sekiz ay kadar süreyle radyodan alaturka müzik yayının yapılmasının yasaklandığı ve yine Atatürk'ün talimatıyla yasağın kaldırıldığı belirtilmektedir.¹⁹⁴⁹ Hafız Yaşar Okur'un anılarında ise Radyoda alaturka müziğin değil, İnce Saz Heyetinin programının yasaklandığı bilgisi verilmektedir. Buna göre radyoda fasıl programının ardından iki bayan solist tarafından okunan solo şarkılara bazı seslerin karışması sonucunda Atatürk, *Mikrofon başında bu ne rezalet efendim?* diyerek radyoyu kapatmış ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yı yanına çağırarak bazı talimatlar vermiştir. Olaya tepkisini, Radyo Evi'nden çağrılıp huzuruna çıkan Kemani Reşat Bey'e de *Nedir bu rezalet? Ayıp değil mi? Bütün dünya dinliyor...* sözleriyle dile getirmiştir. Sabah olunca da radyodan sadece halk türkülerinin çalınmasına izin verilmiş ve İnce Saz Heyeti'nin programı geçici bir süre için yasaklanmıştır.¹⁹⁵⁰

1946 Mustafa Şahin; Ruşen Duman, "Cumhuriyetin Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi", *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s. 262.

1947 **T.C. Resmî Gazete**, S 2844, 3 Teşrinisani (Kasım) 1934, s. 1-2.

1948 Kaya, agm., s. 286.

1949 Murat Bardakçı, "Atatürk'ün alaturka musiki yasağı", www. **Habertürk/225117-ata-turkun-alaturka-musiki-yasağı**, 1 Şubat 2010, Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2017.

1950 Halil Erdoğan Cengiz, **Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik (Riyâset-i Cumhûr**

1934 yılının Kasım ayında Ankara’da bir “Müzik Kongresi” toplanmıştır. Buradaki öneriler doğrultusunda Millî Musiki ve Temsil Akademisi (Devlet Konservatuvarı) ve Ar Genel Müdürlüğü kurulmuştur.¹⁹⁵¹ Bilimsel esaslarla Türk musikisini işlemek amacıyla kurulan Millî Musiki ve Temsil Akademisinde, İstiklal Marşı’nın bestecisi Osman Zeki [Üngör] Bey başta olmak üzere idealist müzisyenler çalışmaya başlamıştır. Atatürk’ün konuşmasından sonra müzik alanında bir diğer önemli gelişme 26 Kasım 1934 tarihinde Maarif Vekili Abidin Özmen başkanlığında bir komisyonun toplanması olmuştur.¹⁹⁵² Çağdaş Türk müziğinin gelişmesinde önemli katkıları bulunan Alman Profesör Paul Hindemith, 1935-1938 yılları arasında Türkiye’de çalışmalar yapmış ve konservatuvarı kapsayan ve 1937-38 yıllarında Gazi Terbiye Enstitüsüne bağlanan Musiki Muallim Mektebi hakkında da önerilere yer verilen kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Türkiye’de çağdaş Türk müziğinin gelişmesinde katkısı olan bir diğer yabancı uzman, 1936 yılının Kasım ayında Ankara’ya gelen Macar Bêla Bartok’tur. Bartok, özellikle halk müziği üzerinde derlemeler yapılması üzerinde durmuş ve bir Halk Musikisi Arşivi oluşturulmasını gündeme getirmiştir.¹⁹⁵³ Bartok’un önerileri doğrultusunda Türkiye’de geniş kapsamlı derleme çalışmaları başlatılmış ve 1937 yılında Ankara Devlet Konservatuvarı bünyesinde “Türk Halk Ezgileri Arşivi” kurulmuştur.¹⁹⁵⁴

Öte yandan 1931 yılında tasfiye edilene kadar sivil toplum kuruluşu olan Türk Ocaklarında sonra da 1932 yılında faaliyete geçirilen Halkevlerinde sanatsal faaliyetler önemli bir yer tutmuştur. Her iki oluşumda da müzikle ilgili piyano, keman kursları açılmış, konserler verilmiştir. Özellikle Halkevlerinin, sanatsal faaliyetlerin topluma yansıtılması hususunda önemli katkıları olmuştur.

6.8.3. Diğer Sanat Dallarını (Resim, Heykel, Mimari, Seramik)

Cumhuriyet Dönemi’nde Atatürk’ün öncülüğünde Türkiye’de sanatsal faaliyetler yeni bir ivme kazanmış, resim ve heykeltçilik sanatları da kısa zamanda hızlı bir gelişim göstermiştir. İlk olarak Mühendishane-i Berrî Hümayunda askerî amaçla resim dersleri, okutulmaya başlanmış ve Mühendishane-i Bahri Hümayunda Batı tarzında resim yapan ilk sanatçılar yetişmiştir. Askerî okullar dışında Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, Darüşşafaka Lisesi gibi sivil

İnce Saz Hey’eti Şefi Binbaşı Hâfız Yaşar Okur’un Anıları (1924-1938), Müzik Ansiklopedisi Yay., Ankara 1993, s. 100-101.

1951 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s. 213. Bu konuya, “Tiyatro” başlığı altında değinilmiştir.

1952 Kaya, agm., s. 287.

1953 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s. 214.

1954 Bahar Güdek, “Cumhuriyet Dönemi Müzik Alanında Yabancı Uzman Raporları”, **Journal of History School**, S XVII, 2014. s. 635.

okullarda da resim dersleri verilirken XIX. yüzyılda hem askerî hem de sivil okulların programlarında, resim dışında mimarlık ve heykeltıraşlık gibi derslere yer verilmiştir.¹⁹⁵⁵ 3 Mart 1883 tarihinde kurulmuş olan Sanayi-i Nefise Mektebi, yalnızca erkek öğrencilerin kabul edildiği bir okulken, toplumsal gelişmelere bağlı olarak kızların eğitiminin önem kazanmasıyla, 1914'te kız öğrenciler de okula kabul edilmeye başlanmış ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi kurulmuştur.¹⁹⁵⁶ Bu kurum, Türkiye'de resim eğitiminin akademik bir disipline sokulmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Resim sanatında figür ve portre çizimlerine önem verilen Sanayi-i Nefise'de, heykel ve mimarlık eğitimi için, yabancı mimar ve heykeltıraşlar ders vermişlerdir.¹⁹⁵⁷ Cumhuriyet Dönemi'nde Sanayi-i Nefise, "Devlet Güzel Sanatlar Akademisi" adını almış ve 1926 yılında Namık İsmail, Kurumun müdürlüğüne atanmıştır.

1923-1933 yıllarında Türkiye'nin kültür politikasında, çağdaşlaşmak için sanat alanında en uygun olanı uyarlamak olarak belirlenmiş ve bu bağlamda özellikle resimde varlığın dış dünyasıyla birlikte iç dünyanın da betimlenmesini amaçlayan "Kübizm" akımı benimsenmiştir. 1924 yılında açılan 6. Galatasaray Sergisi'ne katılan Mustafa Kemal Paşa, resim sanatçıları kutlayarak bazı resimleri satın almış ve bu serginin her yıl Ankara'da açılmasına karar verilmiştir.¹⁹⁵⁸ 1926 yılında Türkiye'ye davet edilen Alman Eğitimci Stiehler'in, öğrencilerin yaratıcılığını geliştirecek ve herkesi sanata yönlendirecek faaliyetlerde bulunmasına ve resim ile el işi sanatlarının geliştirilmesine yönelik tavsiyeleri olmuştur. Bu tavsiyeler arasında Resim-İş derslerinde çevre, yurt bilgisi ve hak sanatlarının dikkate alınması ve sanat eğitiminin özel yetişmiş branş öğretmenleri tarafından verilmesi gibi hususlar bulunmaktadır. 1910 yılında yurt dışına gönderilen ilk Türk sanat eğitimcilerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun öncülüğünde Güzel sanatlar Akademisinde Resim Öğretmenliği Kursu açılmıştır. 1926 yılında Ankara'da kurulan Gazi Orta Öğretmen Okulu (Gazi Eğitim Enstitüsü) bünyesinde, hem resim-iş öğretmeni yetiştirecek hem de başarılı sanatçıları ülkemize kazandıracak olan Resim-İş Bölümü 1932 yılında açılmıştır. Bu dönemde ayrıca ilk orta ve lise resim-iş programları değiştirilmiş, atölye ve işlikler kurulmuştur.¹⁹⁵⁹ 1934 yılında bir Sergi Evi Binası açılmış ve bu sanatın korunması için "Ar Genel Direktörlüğü" kurulmuştur. 1935 yılında Ankara Halkevinin, Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle genç ressamların yaptığı tablo ve heykellerden oluşan bir sergi hazırlaması ve 20 Eylül 1937'de Dolmabahçe Sarayı Velihaht Dairesi'nin,

1955 Lale Altinkurt, "Türkiye'de Sanat Eğitiminin Gelişimi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, 2005, s. 126.

1956 Deniz Onur Erman, "Cumhuriyet Sonrası Türk Seramik Sanatının Çağdaşlaşma Süreci", **Sanat ve Tasarım Dergisi**, S 6, Aralık 2010, s. 85.

1957 Altinkurt, agm., s. 126.

1958 Evcin, agm., s. 544.

1959 Altinkurt, agm., s. 127-128.

Türkiye'nin ilk resim galerisi olarak halka açılması, dönemin resim alanındaki kayda değer gelişmelerdir.¹⁹⁶⁰

Cumhuriyet öncesi dönemde “Tayyare Abidesi” ve Osmanlı’da ilk anıt uygulaması olarak kabul edilen “Abide-i Hürriyet” başta olmak üzere birçok anıt eser denemesi yapılmıştır. Bu ilk anıtlar figürsüz olup, birer sütun şeklinde yapılmışlardır. İlk figürlü anıt örneği ise “Sarayburnu Atatürk Heykeli” olarak bilinmektedir.¹⁹⁶¹ 1923 yılı başlarındaki Batı Anadolu gezisi sırasında Bursa Şark Sineması’nda yaptığı bir konuşmada: *Dünyada medenî, ileri ve olgun olmak isteyen herhangi bir millet, mutlaka heykel yapacak ve heykeltıraş yetiştirecektir.*¹⁹⁶² diyen Mustafa Kemal Paşa’nın teşvikleri ile Cumhuriyet Dönemi’nde güzel sanatların diğer alanlarına olduğu gibi heykeltıraşlığa da büyük önem verilmiştir. Öncelikli olarak heykel sanatçılarının yetiştirilmesi hedeflenmekle birlikte bu zamana kadar Türkiye’ye davet edilen yabancı sanatçılara, anıt eserler yaptırılmıştır. Avrupa’da heykel sanatı üzerinde eğitim alan Mahir Tomruk, İhsan Özsoy ve Nijat Sirer gibi heykeltıraşlar, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisinin Heykel Bölümünde görev yapmışlardır. Almanya’dan davet edilen ünlü heykeltıraş Rudolf Belling, akademide bölüm şefi olarak görev yapmış ve Türk heykeltıraşlarının yetiştirilmesinde önemli katkıları olmuştur. Atatürk, İbni Sina, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman gibi Türk tarihine mal olmuş şahsiyetlerin heykellerinin yapılmasını istemiştir.¹⁹⁶³ Atatürk Dönemi’nde tüm çabalara rağmen heykel sanatının tam olarak olgunlaştığını söylemek güçtür. Her şeyden önce heykel dökümü için gerekli altyapı mevcut olmadığından yabancı sanatçılar dahi eserlerinin dökümlerini kendi ülkelerinde yapmışlardır. Heykel dökümü için 1937 yılında Fidzek Karoly adında Türkiye’ye getirilen bir Macar usta, bir dökümhane kurmuştur.¹⁹⁶⁴ Aynı yıl Dolmabahçe Sarayı’nda Türkiye’nin ilk Devlet Resim-Heykel Sergisi açılmıştır.¹⁹⁶⁵

Cumhuriyet Dönemi’nde mimarlık alanındaki gelişmeler de yine Ata-

1960 Ayfer Uz, “Erken Cumhuriyet Dönemi Sanat Politikaları ile Toplumun Sanatsal Gelişimine Plastik Sanatlar Çerçevesinde Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları** 25-26, 2011 Güz-2012 Bahar, 2013, s. 15.

1961 Sivas-Hafik ilçesinde yapılmış olan Osman Gazi Büstünün aslında ilk figürlü anıt örneği olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Yine 1917 yılında Urfa’da bir Atatürk anıtı yapıldığı ve bu anıtın ilk anıt olduğu da söylenmektedir. Anıt sonradan, bugünkü yeri olan ‘Diyarbakır-Mardin-Gaziantep yolu kavşağına taşındı’ demekle birlikte, şimdiki akıbeti hakkında net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Derya Uzun Aydın, “Cumhuriyet Dönemine Işık Tutan İki Heykeltıraş; Mahir Tomruk ve Ali Nejat Sirer”, **İstanbul Journal of SocialSciences**, Issue: 3, 2013, s. 2.

1962 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, s. 432.

1963 Evcin, agm., s. 548.

1964 Sirer, agm., s. 3.

1965 **BCA**, 30.10.0.0/173.195.1.

türk'ün görüşleri doğrultusunda şekillenmiştir. Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane'nin 1926'da Güzel Sanatlar Akademisine dönüştürülmesiyle "Mimarlık Bölümü"nin başına Profesör Ernst Egli getirilmiş ve bu tayin Türkiye'de çağdaş anlamda mimarlık eğitiminin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Atatürk, Türk mimarlarından asrın bütün düşünce ve ihtiyaçlarına cevap verecek, ruhlarda hoş bir izlenim bırakacak, modern ve tamamıyla Türklüğe özgü bir mimari anlayışla eserler vermelerini beklemiştir. Millî mimariden örnekler veren Mimar Kemalettin ve Mimar Vedat gibi üstatları desteklemiştir. Bu mimarlar, yeniden imarına başlanan Ankara'da, eski Türk mimarlığından esinlenen üsluplar ile TBMM Binası, Ankara Palas, Vakıf Apartmanları, Gazi Eğitim Enstitüsü gibi önemli eserler meydana getirmişlerdir.¹⁹⁶⁶

Cumhuriyet Dönemi'nde gelişme kaydedilen bir diğer sanat dalı seramik'tir. 13. yüzyılda Anadolu Selçuklularıyla başlayan ve Cumhuriyet Dönemi'ne kadar devam eden süreç, Geleneksel Türk Seramik Sanatı olarak adlandırılırken, Cumhuriyetin ilanı ile başlayan ve günümüze kadar gelen süreçte, seramik sanatı adına yaşanan gelişmeler, Çağdaş Türk Seramik Sanatı dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde seramik, hem bir sanat dalı hem de bir endüstri kolu olarak gelişme göstermiştir.¹⁹⁶⁷ Çünkü seramiğin hammaddesi olan kil, Türkiye'de yaygın olup seramik sanayinin gelişmesi de Türkiye'de endüstrileşme ve fabrikalaşmanın gelişmesinden beslenmiştir. 1929 yılında Güzel Sanatlar Akademisinde (Sanayi-i Nefise Alisi) seramik atölyeleri kurulmuş ve başına yurt dışında seramik öğrenimini için gönderilen ilk Türk sanatçılarından İsmail Hakkı Oygur'ın getirildiği çinicilik atölyesi açılmıştır.¹⁹⁶⁸ Bu dönemde Türk seramik sanatçıları, açtıkları sergiler ve faaliyetleri ile seslerini yurt dışında da duyurmaya başlamışlardır.

1966 Evcin, agm., s. 549.

1967 Erman, agm., s. 77-79.

1968 1928'de Paris'te açtığı seramik sergisi ile yurt dışında sergi açan ilk Türk seramik sanatçısı olma özelliğine de sahip olan Oygur'la birlikte Hakkı İzzet ve Vedat Ömer Ar, seramik öğrenimi için yurt dışına gönderilen diğer sanatçılardır. Erman, agm., s. 80.

7. TOPLUMSAL ALANDA YAPILAN İNKILAPLAR

7.1. Kılık Kıyafette Değişim ve Şapka Kanunu*

Kıyafetler, toplumların coğrafi, kültürel, ekonomik şartlarının, gelenek ve göreneklerinin tabii göstergeleridir. Osmanlı İmparatorluğunda da kıyafetler, sosyal, ekonomik ve dinî durumlarının belirleyicisi olmuştur. Müslümanlar sosyal statülerine göre ulema, çeşitli memur kademeleri, asker, esnaf vs. giyim kuşama ile ayrılmıştır. Ayakkabıların renkleri Ermeni, Rum, Yahudi ve Müslümanları belirlemiştir.¹⁹⁶⁹

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde Avrupa güç ve prestijinin bir yansıması olarak Avrupa tarzı üniformalar tercih edilmeye başlanmıştır. 1828’de Kuzey Afrika kökenli yeni bir başlık “fes” sıkı tedbirlerle orduya dağıtıldı. Öyle ki bir yüzyıl sonra fes, İslam gelenekçiliğinin bir nişanesi olarak savunulacaktı. 1829’da çıkarılan bir irade ile memur sınıflarının giyiminin ayrıntıları belirlenmiş, cübbe ve sarık yalnız ulemaya bırakılmıştı. Redingot, pelerin, pantolon, siyah deri potin, hatta kırılmış sakal ile bizzat Padişah emsal teşkil etmiştir.¹⁹⁷⁰ II. Mahmut’un bu durumu, muhafazakâr çevreler tarafından gâvur padişah olarak anılmasına sebep olmuştur.¹⁹⁷¹

Osmanlı Devleti’nde bu dönem içerisinde, Avrupa modasını ilk takip edenler saraya ve üst sınıfa mensup Müslüman kadınlar olmuştur. Kıyafetteki değişim, ilk sarayda başlamış, daha sonra mali durumu iyi olan ailelere ve

* Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyılmaz, Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hatice.guzelmumyilmaz@gmail.com

1969 Seçil Akgün, “Şapka Kanunu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, DTCF Yay., C 14, S 25, 1981, s. 69.

1970 Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 5. Baskı, TTK, Ankara 1993, s.100-103; Fes Osmanlı Devleti’ne Tunus’tan gelmişti. Daha önce uğradığı yer, Yunanistan ve Arnavutluk’tu. Osmanlı entelektüelinin bir kısmı Avrupa’ya giderken fessiz dolaşır, şapka giyerdi. İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.265-266.

1971 Kemal Beydilli, “II.Mahmut (1808-1839)”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., C 27, İstanbul 2003, s. 355; HaticeGüzelMumyılmaz, https://cdnacikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

halka yansımıştır. Bu değişim ilk olarak aksesuarlarda başlamıştır.¹⁹⁷²

1909'da Osmanlı Ordusunda, "Elbise-i Askeriye Nizamnamesi" yayımlanmış, subay ve erler için farklı renk ceket ve pantolondan oluşan üniforma düzenlemesine gidilmişti. Tüm sınıflar için haki renkte "kalpak" kabul edilmiştir. Zamanla sivil memurların giyimini belirleyen nizamnameler de yayımlanmıştı. Bu nizamnamelerde cübbe ve sarık, ulemaya; fes ise halka ait bir başlık olarak kalacaktı. 1903'te Sultan II. Abdülhamit, topçu ve süvari askerlerine fes yerine kalpağı önerdiğinde fes savunulmuş ve kalpağa karşı çıkmıştı.¹⁹⁷³

II. Meşrutiyet Dönemi fikir akımları içerisinde özellikle Batıcılar, fesin yerine yeni bir serpuş önermiş, sarık ve cübbenin yalnız din adamları tarafından giyinilmesini savunmuşlardı. 1912-1913 sonrasında Balkanlar ve Kafkaslardan gelenlerin giyim kuşamlarının farklı olması sebebiyle bir birlik oluşturulmaya çalışılmıştı. İttihat Terakki ve Türk Ocakları kadın giyimini düzenlemeye çalışmıştı.¹⁹⁷⁴ Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nda sıcak memleketlere giden askerlere "kabalak" isimli güneş siperli serpuşu icat etmişti. Kara ordusuna giydirdiği bu serpuşun adına "Enveri" denilmişti. Birinci Ordu Kadın İşçi Taburu için düzenlenen talimatnamede, işçilerin, şalvar, ceket ve başörtüsü taşınmaları şart koşulmuştu. Millî Mücadele Dönemi'nde kalpak ve sipersiz kasket giymişlerdi.¹⁹⁷⁵

Cumhuriyet Dönemi öncesinde Mustafa Kemal'in fesle ilgili olumsuz hatıraları olmuştu. Bunlardan ilki, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine neden olan olaylar üzerine Trablusgarp'a gönderilmesi, arabasını takip eden çocukların, başındaki fesle alay etmeleriydi.¹⁹⁷⁶

Şevket Süreyya, Mustafa Kemal'in batı giyinişine karşı daima sempati duyduğunu, kırmızı fese karşı bir antipatisi olduğunu söylemekte ve Avrupalılar gibi giyinme arzusunu ortaya koyan iki küçük hatıradan bahsetmektedir. 1910'da Fransa'da yapılan Picardie manevralarına Osmanlı Ordusunu temsilen katılmıştı. Fransa'ya binbaşı Selahattin Bey'le gitmişti. Yolculuktan önce hazır giyim mağazasına giderek, zevklerine göre elbiseler almışlardı. Avrupa'daki ilk durak Belgrad'tı. Tren Türk sınırını geçince Mustafa Kemal, başına, götürdüğü kasketi giymiş, arkadaşı Selahattin Bey ise muhafazakâr bir kimse olarak fesle kalmıştı. Tren Belgrad istasyonunda beklerken, Sela-

1972 Necdet Aysal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 10, S 22, Bahar 2011, s. 8.

1973 Aysal, agm., s. 8-9.

1974 Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 26.

1975 M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa(1-881-1922)", *İslam Ansiklopedisi*, s. 262; Akgün, agm., s. 71.

1976 Akgün, agm., s. 72;

hattin Bey, satıcı çocuklardan alışveriş yapmak istedi. Selahattin Bey, fesini hiç çıkarmıyor, alışverişte de hesapçı davranıyordu. Satıcı Sırp çocuklar, Selahattin Bey'e, "tuh Turkos (Türk)" diyerek kaçmışlardı. İki arkadaş yol boyunca bu hadiseyi konuşmuşlardı. Paris'e vardıklarında istasyonda, iki arkadaşı, Paris Ateşemiliteri Fethi Bey karşıladı. Kalacakları otele götürdü. Holde onları beklerken, Selahattin Bey, yine kırmızı fesi içerisindeydi. Mustafa Kemal ise tam spor kıyafetiyle İskoçyalı bir centilmen gibiydi. Golf çoraplarını, dizlerine kadar çekmişti. Paçaları dizlerinin altında tokalanan kısa pantolonu kareli nefli kumaştandı. Ceketini, pantolonunu, aynı kumaştan spor kasket! Frenklerin kırlarda, seyahatlerde giydiği bu kıyafeti kim bilir hangi mağaza kataloglarından seçmişti. Selanik veya İstanbul'da kim bilir hangi bonmarşeden tedarik etmişti. Fethi Bey'in onlar hole inmeden bu kıyafetlerle Nezarete gidilemeyeceğini anlatması oldukça güç oldu. Mustafa Kemal, bu anısını daima çocuksu bir heyecan ile hatırlamış, anlatmıştı.¹⁹⁷⁷

Milleti için kılık kıyafet değişikliği planını; *Zaferden sonra hükümet biçimi Cumhuriyet olacaktır. Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gereken muamele yapılacaktır. Tesettür kalkacak, fes kalkacak, uygar milletler gibi şapka giyilecek* 7-8 Temmuz 1919'da arkadaşı Mazhar Müfit Kansu'ya not ettirmişti.¹⁹⁷⁸

31 Ocak 1923'te İzmir'de yaptığı konuşmasında; *...Kadının en büyük vazifesi analıktır. ...Bugünün levazımından biri kadınlarımızın her hususta yükselemelerinin teminidir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecâtı tahsilden geçeceklerdir. Sonra kadınlar hayat-ı içtimaiyede erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin muin ve müzahiri olacaklardır....Kasaba ve şehirlerde ecânibin nazar-ı dikkati en çok şekli tesettür üzerinde tessebbüt ediyor. Buna bakanlar kadınlarımızın hiçbir şey görmediklerini zannediyor. Mamefi icabı din olan tesettür, kısaca ifade etmek gerekirse, denebilir ki kadınların külfetini mucip ve muhalif-i adap olmayacak şekli-i basitte olmalıdır. Şekl-i tesettür, kadını hayatından, mevcudiyetinden tecrit edecek bir şekilde olmamalıdır... demişti.¹⁹⁷⁹*

21 Mart 1923'te Konya'da Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesinin tertip etti-

1977 Akgün, agm., s. 72; Arıç, age., s. 48-49; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, C III, 25. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 222-223.

1978 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atataürk'le Beraber**, C I, 5. Baskı, TTK, Ankara 2009, s.131. *Mazhar Müfit, bu sözler üzerine gayr-i ihtiyari kalem elimden düştü. Yüzüne baktım. O da benim yüzüme baktı. ...Darılma ama Paşam sizin de hayalperest taraflarınız var, dedim. Gülerek, bunu zaman tayin eder, sen yaz... Latin hurufu kabul edilecek. Paşam kafi... kafi... Biraz da hayal ile uğraşmaktan bıkmış insan edası ile Cumhuriyetin ilanına muvaffak olalım da üst tarafı yeter! diyerek defteri kapadım.* Kansu, age., s. 131-132.

1979 Konuşma, halk ile İzmir'de Eski Gümrük Binasında yapılmıştır. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I-III, 5. Baskı, ATAM, Ankara 2006, s. 89-91.

ği çay ziyafetinde yaptığı konuşmasında, ...Kadınlarımız, haddi zatında hayat-ı içtimaiyede erkeklerimizle yan yana yaşadılar...Kadınlarımızın hayatta âtilane yaşadıklarını, ilim ve irfan ile münasebetleri bulunmadığını, hayat-ı medeniye ve hayat-ı içtimaiye ile alakadar olmadıklarını, herşeyden mahrum kaldıklarını, onların Türk erkekleri tarafından, hayattan, dünyadan, insanlıktan, kârükisbden uzak tutulduğunu söyleyenler vardır...Türk kadınına yanlış görüp yanlış anlatanlar...Türk hanımlarının manzara-i hariciyelerine bakarak aldaniyorlar...Düşmanlarımızı aldatan bu manzara-i hariciye bilhassa kadınlarımızın şeklinden, tarz-ı telebüsünden ve suret-i tesettüründen neşet ediyor. Onların aldanmalarına saik olan diğer bir noktada ecnebilerle temas edebilecek mevkiye bulunan kadınlarımızın etvar ve harekâtımızın timsali olmayıp, belki Avrupa etvar ve harekâtının mukallidi olarak görülmesidir. Filhakika memleketimizin bazı yerlerinde, en ziyade büyük şehirlerinde, tarz-ı telebüsümüz, kıyafetimiz bizim olmaktan çıkmıştır. Şehirlerimizdeki kadınlarımızın tarzı telebüs ve tesettüründe iki şekil tecelli ediyor, ya ifrat ya tefrit. Yani ya ne olduğu bilinmeyen çok kapalı, çok karanlık bir şekli harici gösteren bir kıyafet veyahut Avrupa'nın en serbest balo salonlarında bile kıyafet-i hariciyye olarak arz edilemeyecek kadar açık bir teşebbüs. Bunun her ikisi de şeriatın tavsiyesi, dinin emri haricindedir. Bizim dinimiz kadını o tefritten de, bu ifrattan da tenzih eder... Dinimizin emrettiği tesettür hem hayata hem fazilete uygundur... Kadınlarımız şeriatın tavsiyesi, dinin emri mucibince tesettür etselerdi ne o kadar kapanacak ne de o kadar açılacaklardı... Hiçbir millet aynen diğer bir milletin mukallidi olmamalıdır. ...Bizim tesettür meselesinde nazar-ı itibara alacağımız şey, bir yandan milletin ruhunu, diğer yandan hayatın icabını düşünmektir.... Büyük Türk kadınına mesaimizde müşterek kılmak... Türk kadınına, ilmi, ahlaki, içtimai, iktisadi hayatta erkek şeriki, refiki, muavin ve muzahiri yapmak yoludur. Şekl-i tesettür meselesinde emniyetle yürüyebilmek, dinin, esk-i anane-yi milliyyenin, akıl ve mantığın, ahlak ve faziletin emrettiği şekl-i tabii ve şekl-i basiti kabul etmektir. Kadınlık meselesinde şekil ve kıyafet-i zahiriyye ikinci derecededir... Asıl muzaffer olunması lazım gelen saha nur ile, irfan ile fazilet-i hakikiyye ile tezeyyün ve tecehhüz etmektir diyordu.¹⁹⁸⁰

13 Ekim 1923'te başkent İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiştir. 3 Mart 1924'te kabul edilen yasa ile Ha-

1980 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C I-III, 5. Baskı, ATAM, Ankara 2006, s. 151-156.

lifelik,¹⁹⁸¹ Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış,¹⁹⁸² Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretim birleştirilmiştir.¹⁹⁸³ 13 Şubat 1925 Şeyh Sait isyanı sonrasında

1981 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı “Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun” gereğince Madde 1) Halife hal edilmiştir. Hilafet, hükûmet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülğadır. Madde 2) Mahlu halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanın erkek ve kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memâliki dâhilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnurdular. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de Âli Osmanî’den addedilirler. Madde 3) İkinci maddede mezkûr kimseler, işbu kanunun ilânı tarihinden azami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar. Madde 4) İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur. Madde 5) Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde emvâl-i gayr-i menkûleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat’ı için bir sene müddetle bi’l vekâle mehâkim-i devlete müracaat edebilirler. Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur. Madde 6) İkinci maddede mezkûr kimselere mesârif-i seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derece-i servetlerine göre mütefâvid olmak üzere Hükûmetçe tensip edilecek mebâliğ ita olunacaktır. Madde 7) İkinci maddede mezkûr kimseler, Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilinde bi’l cümle emvâl-i gayr-i menkulelerini bir sene zarfında hükûmetin malumat muvafakatıyla tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emvâl-i gayr-i menkuleyi tasfiye edemedikleri hâlde bunlar hükûmet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir. Reşat Genç (Haz.), **Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, ATAM, Ankara 1998, s. 34-37. 4 Mart gecesi İstanbul Valisi Dolmabahçe Sarayı’na giderek Halife Abdülmecit Efendi’ye Büyük Millet Meclisinin kararını tebliğ etti. Halife, Ankara ile muhabere edip iki gün izin istedi. Bu istek reddedildi. 5 Mart 1924 Çarşamba sabaha karşı halife, oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, Kadın Efendiler, Mabeynci Hüseyin Nakip Turhan Bey ve Hususi Kâtibi Dr. Selahattin ve diğer yakınlarını yanına alarak uzun bir kafîle halinde yola çıktı. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927**, C I, Ankara 1993, s. 352.

1982 Şeriye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun (No:429), Maddel) Türkiye Cumhuriyeti’nde muamelât-ı nassa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup din-i mübin-i İslâmın bundan maada itikadât ve ibadâta dair bütün ahkâm ve mesâilinin tedviri ve müessesât-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir. Madde 2) Şeriyye ve Evkaf Vekâleti Mülğadır. Madde 3) Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur. Madde 4) Diyanet İşleri Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5) Türkiye Cumhuriyeti memâliki dâhilinde bilcümle cevâmi ve mesâcidi şerifenin ve tekâya ve zevâya idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdemin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur. Madde 6) Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir. Madde 7) Evkaf Umuru milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde halledilmek üzere müdüriyeti umumiyye halinde şimdilik Vekâleti mülğadır. Kanun 14 maddeden müteşekkildir. 26 Recep 1342, 3 Mart 1340, Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, C 1, s. 271-272; Reşat Genç (Haz.), **Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, ATAM, Ankara 1998, s. 6-7.

1983 Tevhid-i Tedrisât Kanunu, Bu kanuna kadar, eğitim hizmetlerinin çoğunu Şeriyye Vekâleti yürütüyordu. Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması teklifi Tevhid-i Tedrisat Kanununun görüşüldüğü aynı birleşimde kabul edilerek 249 Sayılı Kanun ile bu Vekâlet kaldırıldı. Bütün eğitim hizmetleri ile kurum ve kuruluşlar (askeri okullar dâhil) 430 sayılı Kanun’la

da 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır.¹⁹⁸⁴

Falih Rıfki, şark milletlerini garplılaştırmakla eski kıyafet ve başlıkları değiştirmek bir arada gitmiş, şekilce farksızlaşma, inkılapçılara göre kafanın dışını değil, içini değiştirme sayılmıştır, demektedir. Öyle ki Büyük Petro Ortodoks Ruslara, şapka giydirebilmek için Moskova şehrinin etrafını topçu bataryaları ile çevirmişti.¹⁹⁸⁵ Atay'a göre, Mustafa Kemal de, Şapka Kanunu başlık değil, kafa değiştirmek için çıkarmıştı.¹⁹⁸⁶ Çankaya'da resmî kıyafet ve başlık meseleleri, yukarıdaki gelişmeleri de müteakip 1925'te sık sık görüşülmüştü. Esvap işinde bazı kimseler, ucuz ve kolay olacağı için ceket atay yahut redingotu ileri sürmüşler, içlerinde İstanbul veya yaldızlı sırmalı üniforma teklifinde bulunanlar da olmuştu. Bazıları da Amerika ve İsviçre'de olduğu gibi frak kabul edilmesi fikrindeydiler. Atatürk başlık meselesini halletmek için sıra ve fırsat bekliyordu. Ara sıra panama giyerdi fakat panamasının siyah kurdelesini yoktu.

Atatürk'ün Kastamonu ve İnebolu'ya doğru bir seyahate karar verdiğinin akşamı Çankaya'daki eski köşkünde İsmet Paşa, Şükrü Kaya, Ruşen Eşref'le

Maarif Vekâletine bağlandı. Türkiye dâhilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur. Madde 2) Şeriye ve Evkaf Vekâleti yahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir. Madde 3) Şeriye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medrese tahsis olunan mebalîğ maarif bütçesine nakledilecektir. Madde 4) Maarif Vekâleti yüksek diyanet mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamât ve hutebât gibi hizmet-i diniyenin ifâ-yı vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir. Madde 5) Bu kanun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştağil olup şimdiki kadar Müdafaa-i Milliyeye merbut olan askeri rüşdi ve idadiyelerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan Darül eytamlar, bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşdi ve idadilerde bulunan heyeti talimiyelerin cihet-i irtibatları âtiyen aid olduğu vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensub olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edecektir. Madde 6) İş bu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir. Madde 7) İşbu kanun icra-yı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927**, C I, Ankara 1993, s. 273, 275-277; Reşat Genç (Haz.), **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, ATAM, Ankara 1998, s. 18-19.

1984 Takrir-i Sükun Kanunu, **Resmi Ceride** ile neşir ve ilanı 4.3.1341, S 87, No:578, Madde 1) İrticaa ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükununu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrika ve teşvikât ve teşebbüsât ve neşriyâtı Hükümet, Reiscumhurun tasdikiyle re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükümet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir. Madde 2) İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle meriyyü'l icradır. Madde 3) İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1341. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar. Erişim Tarihi: 14.02.2018.

1985 Falih Rıfki Atay, **Çankaya Mustafa Kemal'in Çankaya'sı**, Bateş, İstanbul 1998, s. 430-431.

1986 Falih Rıfki Atay, **Babanız Atatürk**, Pozitif, İstanbul 2014, s. 111.

otururken başlık bahsi açılmış, başlığın kabulü için çeşitli fikirler ileri sürülmüştü. İstanbul'da başı kaşınan alafrangalardan bir kaç şapka giyecekler, halk arasından bunlara tecavüz etmeye kalkışanlar olacak, polis de her vandaşın dilediği başlığı kullanmakta serbest olduğunu söyleyerek tecavüz edenleri karakola götürcekti. Orduda Enveriye biraz daha katılaştırılabilirdi. Devlet memurlarına sıra geldiğinde ise şapka umumileşecekti. Başlığa siper-i şemsi serpuş (güneş siperli başlık) adı verilmesi de ileri sürülen fikirler arasındaydı.

Konuşmalar arasında Atatürk Avrupa'da bulunmuş arkadaşlarından şapkanın kullanılmasına dair bilgi alıyordu. Hatta bir iki kişi talim bile yapmıştı. 1925 Ağustos'unun 24'ün de Mustafa Kemal Kastamonu'ya hareket etti.¹⁹⁸⁷

23 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya gelmişti. 24 Ağustos 1925'te Kastamonu Belediye binasında yaptığı sohbette bir terzi istemişti. Terzi gelince salondaki şalvarlı cübbeli esnafı göstererek; *Şalvarlı elbiseler mi ucuz, yoksa beynelmilel son kıyafet mi? Terzinin, Beynelmilel daha ucuz demesi üzerine İşte görüyorsunuz ya... Bu elbiseler ucuzdur. Hem basittir. Yerli ise pahalıdır. Aynı kumaştan birer elbise daha yaparsınız. Bir esnafa da fesini göster, dedikten sonra; İşte içinde takke, üzerinde abani sarık, fes... Bunların hepsinin ayrı ayrı parası ecnebilere gidiyor. Bunu söylemekten maksadım şudur: Biz her nokta-i nazardan insan olmalıyız. Acılar gördük. Bunun sebebi, dünyanın vaziyetini anlamadığımız içindir. Fikrimiz, zihniyetimiz medeni olacaktır... Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslam âlemine bakınız. Zihinleri, medeniyetin emrettiği şümul ve tealiye uyamadıklarından ne büyük felaketler, ne büyük ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene artık duramayız, behemahal ileri gideceğiz. Geriye ise hiç gidemeyiz. Çünkü ileri gitmeye mecburuz. Millet vazihan bilmelidir. Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki ona bigâne kalanları yakar, mahveder. İçinde bulunduğumuz aile-yi medeniyette layık olduğumuz mevkii alacak ve onu muhafaza ve ilan edeceğiz. Refah, sadet ve insanlık bundandır.*¹⁹⁸⁸

28 Ağustos 1925'te İnebolu Türk Ocağında*Türkiye Cumhuriyeti'ni tesis eden Türk halkı medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız babanız gibi söylüyorum. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu göstermek zorundadır. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı; aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir. Velhasıl medeniyim, diyen Türkiye'nin, hakikaten medeni olan halkı başından aşağıya vaz'ı hariciyesiyle daha medeni ve mütekâmil insanlar olduğunu fiilen göstermeye mecburdurlar.... Soruyorum: Bizim kıyafetimiz millî midir?(-*

1987 Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, s. 433-434.

1988 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I-III, 5. Baskı, ATAM, Ankara 2006, s.216.

Hayır sadaları) Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir?(Hayır, hayır sadaları) ...Tabirimi mazur görünüz altı kaval, üstü şişhane diye ifade olunacak bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet olur mu arkadaşlar? Böyle tavsif olunmaya razı mısınız arkadaşlar? (Hayır, hayır katiyyen sadaları)Turan kıyafetini araştırıp, ihya eylemeye mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli ve milletimiz için layık bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siper-i şemslî serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi... İşte şapkamız diyenler vardır. Onlara diyeyim ki çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da, şapkayı giymek neden olmaz ve yine onlara hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının kisve-i mahsusası olan cübbeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler?...Efendiler, içtimai hayatın mebdei aile hayatıdır. Aile izaha hacet yoktur ki kadın ve erkekten mürekkeptir....Seyahatim esnasında köylerde değil bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif ve itina ile kapatmakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mucib-i azap ve ıstırap olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim hodbinliğimizin de eseridir. ...Onlar yüzlerini cihana gösterebilirler ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilirler. Bunda korkulacak bir şey yoktur. ...Korkmayınız bu gidiş zaruridir. ...Bu kadar yüksek ve mühim bir neticeyi vusul için lazım gelirse bazı kurbanlar da verelim. Bunun ehemmiyeti yoktur. Medeniyetin coşkun seli karşısında mukavemet beyhudedir ve o gafil ve itaatsizler hakkında çok bââmandır...¹⁹⁸⁹

Atatürk, 30 Ağustos 1925'te Cumhuriyet Halk Partisi binasında partililerle yaptığı konuşmada, yapılan inkılapların amacını Türkiye Cumhuriyeti hal-kını medeni bir toplum haline getirmektir, demiştir. Sarık, fes ve mintandan oluşan erkek kıyafeti ile yüzünü bez veya peştemalle gizleyen ve yanından geçen erkeklerden oturarak gizlenen kadınları eleştirmişti. Medeni bir millet anası ya da kızının bu duruma girişinin uygun olmadığını, bu halin derhal tashihinin lazım geldiğinden bahsetmişti. Bu konuşmasında Türk milletinin inkılapçı ve yenilikçi olduğunu da ifade etmişti.¹⁹⁹⁰

31 Ağustos 1925'te Çankırı'ya varmıştı. Burada İskilip'ten gelen bir heyetle görüşmüştü. Dinî vazifeleri olanların özel kıyafetleri olduğunu, bu kıyafetlerin görev başında giyilmesini ve diğer insanların bu kıyafetleri giymemesini söylemişti.

1989 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I-III, s. 220-222; Hatice Güzel Mumyılmaz, "Kıyafet ve Şapka İnkılabı", https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

1990 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I-III, s. 223-227.

1 Eylül 1925'te Ankara'ya dönen Atatürk'ün, artık bir daha çıkarmamak üzere şapkası başındaydı. Kendisini karşılayanlar da şapka giymişlerdi. 17-19 Ekim 1925'te Konya'ya giden Mustafa Kemal'i, askerî sivil erkân ve şapkalı halk karşılamıştı. Şapka bulamayanların Konya keçesinden yaptırdığı şapkalar, Mustafa Kemal'in takdirini toplamıştı.¹⁹⁹¹ 23 Eylül 1925'te Bursa Türk Ocağında, cihandaki medeni mevkisini korumak isteyen insanların medeni kisveye bürünmesinin gereğinden bahsetmişti. Sorulan bir soru üzerine, hanımların da erkekler gibi şapka giymeleri gerektiğinden aksi halde medeni bir hanımın Avrupa'da insan içine çıkamayacağından bahsetmişti.¹⁹⁹² 28 Eylül 1925'te Bursalılar da şapka ile karşılaşmışlardı. Kendisi ile Bursalılara teşekkür etmişti.¹⁹⁹³

Mustafa Kemal, yolculuktan Ankara'ya şapkalı döndü. Şehir yakınlarında kendisini karşılamaya gidenlerden Yunus Nadi'nin şapkasını beğenerek kendisinininki ile değiştirdi. İlk havadisi duyar duymaz başına şapka giyerek İstiklal Mahkemesine geldiği için *Vakit* muhabirini huzurundan kovan ve hapsettirmeye çalışan Afyon milletvekili Ali Bey de şapkası ile karşılayanlar arasındaydı. Mustafa Kemal, İzmir gibi çevreler varken, şapkeyi neden Kastamonu taassubu içerisinde giymişti. İzmir halkı onu birkaç defa görmüştü. Eğer şapkeyi orada giyseydi İzmirililer şapkasına bakarlardı. Onu ilk defa şapka ile görenler, olduğu gibi kabul edeceklerdi.¹⁹⁹⁴

1925 yılı sonbaharında TBMM'nin açılışında bütün milletvekilleri, frak, gömlek, kravat ve siyah ayakkabı giymişlerdi ve başları açıktı. 16 Ekim 1925'te Konya Mebusu Refik [Koralan] ve arkadaşları, "Şapka İktisası Hakkında Kanun" u Meclise vermişlerdi. Teklifin gerekçesinde, "Aslında hiçbir öneme sahip olmayan başlık sorunu, çağdaş, uluslar içine girmeye kararlı Türkiye için özel bir öneme sahipti. Çağdaş ulusların başlığı olan şapkanın

1991 Arıç, *age.*, s. 59; 3 Aralık 1934'te 2596 Sayılı Kanun'la her dinden din adamının mabet dışında dinî kisve giymeleri yasaklanmıştı. Sadece temsili vasfı olan bir tek kişinin yani Patriklerle Diyanet İşleri Başkanının mabet ve makam dışında dini kisve giyebileceğini hükme bağlamıştır. *Düster*, Üçüncü Tertip, C 16, s. 413.

1992 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I-III, s. 229.

1993 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I-III, s.230; Şapka Kanunu'na karşı bazı yerlerde baş gösteren irtica hareketlerinden dolayı Bursa gençliğince gösteri yapıldığı, *BCA*, 30.10.0/102.667.6 (Dosya Ek:90)/14.12.1925

1994 Atay, *Çankaya*, s. 434; Atatürk'ün Şapkeyi Kastamonu'da tanıttırmasında Millî Mücadele'ye verdikleri desteğin önemi de yer almaktadır. Şeyhülislâm Dürrizade'nin fetvasına karşı Anadolu'nun müftü ve din adamları da karşı fetva çıkarmışlardır. Bu fetvadaki isimlerin çoğu Kastamonulu din adamlarına aittir. Konuyla ilgili ayrıntılı tartışmalar için bk. Mehmet Serhat Yılmaz, "Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka İnkılabı, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Mart 2005, C 13, No: 1, s. 228. Atatürk, 30 Ağustos 1925 tarihli Kastamonu gezisinde yaptığı konuşmada, Kastamonu'da kendi aktarılanın aksine münevver ve yüksek zihniyetli bir halk ile karşılaşmaktan memnun olduğunu da ifade etmektedir. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I-III, s. 223.

giyilmesi gereği belirmiş ve ulusumuz bu çağdaş başlığı giymek suretiyle herkese örnek olduğundan bağlı kanunun kabulünü teklif ederiz, denmişti.¹⁹⁹⁵

25 Kasım 1925'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile idare-i umumiye ve hususiye ve mahalliyeye ve bilumum müessesâta mensup memurin ve müstahdemin Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını hükûmet men eder.¹⁹⁹⁶

Şapka inkılabının Kastamonu'da ilanı tepkiyi değiştirmede. İlanı cesaretli ve tepkinin hızını azaltmadı. Zamanla köylü kasketi veya Yugoslavya üretimi dar bere şapkanın yerini tuttu. Atatürk, toplumun sokakta ayrılmasını istemiyordu.¹⁹⁹⁷ Yemek, hazmetmek değildi. Şapkanın benimsenmesi, giyilmesinden uzun sürmüştü. Ekim ayı sonlarına doğru fötr ve melona alışan halk, silindir şapkayı görünce "gâvurlar" diyorlardı. Şapka, Kemalizmi, Osmanlı ıslahat hareketlerinden "tavizci" ve "muvaazaacı" olmamak karakteri ile ayırıyordu. Mustafa Kemal, geri bir memlekette medeniyet meselesi halledilmedikçe hiçbir meselenin halledilemeyeceğini düşünüyordu. Şarklı-garpliya inanmıyordu. Ya Şark ya da Garp vardı. Garp medeniyetinin temeli hür tefekkürdü. Şapka bir başlık taklidi değildi. Tefekkür inkılabının bir sembolüydü. Bu inkılap, müspet ilme dayanan ilkökul eğitimi ile köyde halkın derin köklerine kadar inmeliydi.¹⁹⁹⁸

Aydemir'e göre, 1925'teki kıyafet davası ne bir özenti bir fiyasko olacaktı. Kıyafet inkılabı ile kadın erkek, bir milletin hem iç hem dış görünüşünü yeniden yoğuracak, Türkler Şark ruhunu, Şark damgasını atıp, kendilerinin bütün anlayış ve davranışlarına damgasını vuran Şarklı çemberinden çıkacaktı. Kıyafetleri ile batı âlemine katılacaklardı.¹⁹⁹⁹

Şapkanın ekonomik maliyet getireceğine inanan hükûmet, elbise ve şapka almak isteyen memurlara uzun süreli borç vermeye karar vermişti. Bu miktar, elli lira olup, bir yılda maaşlardan kesilecekti. Ancak bu meblağ, ödenemeyecek ve bu avans 1940'ta Bakanlar Kurulu Kararı ile kapatılacaktı. Karamürsel fabrikası şapka yapmaya başlamış, İzmir'de de bir şapka yapım yeri kurulmuştu. İstanbul'da şapka yapan ve satan dükkanlar da ihtiyacı kar-

1995 Ergun Aybars, **İstiklal Mahkemeleri 1923-1927**, Ankara 1982, s. 292.

1996 Madde 2) İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyü'1 icradır. Madde 3) İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından icra olunur. Şapka İktisası Hakkında Kanun, Kanun No: 671, Kabul Tarihi, 25.11.1925., **Resmî Gazete**'de yayın tarihi, 28.11.1925, S 230; **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 7, s. 108.

1997 Ortaylı, **age.**, s. 265-266.

1998 Atay, **Çankaya**, s. 435.

1999 Aydemir, **age.**, s. 224.

şılanamadığı için Avrupa'dan şapka ithal edilmeye başlanmıştır.²⁰⁰⁰

Şapka Kanunu, 13 Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da meydana gelen Şeyh Sait İsyanı üzerine çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu bir dönemde kabul edilmiştir. Bu konuda Nutukta; *Efendiler, milletimizin başında cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, belirgin işareti gibi görünen fesi atarak, onun yerine bütün medeni dünyaca başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve böylece, Türk milletinin, medeni toplumlardan zihniyet bakımından da hiçbir ayrılığı bulunmadığını göstermek kaçınılmaz oluyordu. Bunu Takrir-i Sükûn Kanunu, yürürlükte iken yaptık. Bu kanun yürürlükte olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat bu uygulamada, kanununun yürürlükte oluşu da kolaylık sağlamış oldu denirse, bu, çok doğrudur. Gerçekten de Takrir-i Sükûn Kanununun yürürlükte olması, bazı gericilerin, milleti geniş ölçüde zehirlemesine meydan vermemiştir...* denilmektedir.²⁰⁰¹

Hükûmet, Şapka Kanunu'nun uygulamasında, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun verdiği olağanüstü yetkileri kullanmıştı. İstiklal Mahkemelerine şapka suçlularını yargılama ve idam cezası yetkisi verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, diğer yetkililer ve basın halkı şapka giymeye teşvik etmişlerdir. Şapkanın dinle ilgisi olmadığı, bir medeniyet sembolü olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Diyanet işleri Başkanlığının fetva ve vaazlarından destek almışlardır.²⁰⁰²

2000 Aba, zıpka, şal, yemeni, harmani gibi giysi ve atkıları kendi çevrelerindeki dokuyucu ve terziyelerden temin eden hatta kendisi imal eden bir toplum için, kendi ve etrafındakilerin faydasına olan, onların üretim ağının aleyhine çevirmek muhalefete zemin hazırlamak anlamına geliyordu. Fahri Sakal, "Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler", **Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume**, 2/4 Fall 2007, s. 1315-1316. Halide Edip'e göre; "Şapka Kanunu'nun ilk ve önemli sonucu, zaten fakirleşmiş olan Türklerin aleyhine, Avrupalı şapka fabrikalarını zenginleştirmesidir... İnkılaplardan sadece şapkanın direnişle karşılandığını ve Batı'da diğer inkılapların o kadar ilgi çekmemiştir. "Şiddet kullanılarak", bir baş giysisi inkılabı yapılmıyordu İstanbul'da yazın şapka takan Türk tedricen artardı ve şapka takan yeni bir nesil şehirlerde çoğunluk haline gelirdi. Türk köylüsü eski baş giysisini giymeye devam ederdi". Halide Edip, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", Çev. Mehmet Özden, **Türkiye Günlüğü**, S 37, Kasım-Aralık 1995, s. 120. Aktaran, Taha Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 516; Beyazıt Zükür mektebi Muallimlerine Şapka Tedarik Etmek İçin Mutemed Adil Bey'e Avans Verilmesi, **BCA**, 180.9.0.0./1.6.4/9.9.1925; İstanbul Tramvayında Çalışanlar İçin Yeteri Kadar Şapka Sipariş Edildiği, **BCA**, 23.0.0.0./89.18.20. (Dosya Ek:34 T)/26.11.1925.

2001 Arıç, **age.**, s. 72; Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Türkçesi, Necdet Sander, 23. Baskı, Altın Kitaplar, İstanbul 2011, s. 487; **Nutuk**, Zeynep Korkmaz (Haz.), ATAM, Ankara 2002, s. 605-606.

2002 Fahri Sakal, "Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler", **Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume**, 2/4 Fall 2007, s. 1311; İstiklal Mahkemeleri, Firariler Kanunu ve Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun kabulünün ardından 18 Eylül 1920'de Muhtelif Menâtikta İstiklal Mahkemelerinin Teşkilî Hakkındaki 45 Numaralı Karar ile hukuki dayanağını sağla-

Diyaret İşleri Reisi Rıfat Börekçi'nin 3 Ocak 1926 tarihli tamiminde; *Şapkanın bademâ bir kisve-i milliye ve medeniye olarak kabulü zaruri ve tabii olduğu gibi, edâ-yı salât hükkâmında da cevâmi-i şerifede telebbüsünde hiçbir mahsur-ı şeri kalmamış olduğu aşikâr bulunmasına nazaran esnâ-yı salatta bazı kimselerin başları açık ve takye telebbüs suretiyle intizâm-ı eşkâl ihlâl edilmekte olduğundan bu hususta muhafaza-i yeknesâkiyi temin edebilecek surette halkı tenvir etmeleri için vaizlere genelge çıkarılmıştı.*²⁰⁰³

Şapka Kanunu'nun kabulü üzerine Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tepkiler gelişmişti. Malatya, Erzurum, Sivas, Kayseri, Rize, Maraş, Giresun, Ankara gibi şehirlerde çıkan olaylar ile yargılamalar sonucunda tutuklamalar ve idamlar söz konusu oldu. Bu olaylarda ağır ceza alanlar, “şapkayı bahane ederek ayaklanmaları teşvik ettikleri, dini politikaya alet edip vatana ihanet ettikleri” iddiası ile mahkûm edilmişlerdi. Hareketin başındakiler idam edilirken, ikinci ve üçüncü derecede suçlular ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. Suçu şapkaya karşı koymak olan ferdî suçlular hafif cezalar almışlardı.²⁰⁰⁴

Giresun ve Rize'deki olaylar üzerine Mahkeme olayları araştırmak üze-

mişti. **Düster**, Üçüncü Tertip, C 1, s. 65. İstiklal Mahkemeleri Teşkili Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı, 18 Eylül 1336, Karar No: 45, No: 82; İstiklal Mahkemeleri, Millî Mücadele'nin kazanılmasında büyük etkileri olan milli inançtan ve ihtiyaçtan doğan ihtilal mahkemeleridir. 31 Temmuz 1922'de 249 numara ile “İstiklal Mehâkimi Kanunu” çıkarıldı. İstiklal Mahkemelerinin İkinci Dönemi, Cumhuriyete kasteden olayların bastırılması ve suçluların cezalandırılması için kurulmuştur (8 Aralık 1923 Karar No: 50). İstiklal Mahkemelerinin I. Dönemi (1920-1923)'nde Eskişehir, Kastamonu, Ankara, Konya, Isparta, Pozantı, Sivas, Trabzon, Diyarbakır ve Elazığ'da faaliyet göstermişti. Bu Mahkemelerin II. Dönemi'nde ise (1923-1927), İstanbul basınının yargılanması amacıyla İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemeleri, Şeyh Sait İsyanı münasebetiyle kurulan Ankara İstiklal Mahkemesi ile İsyân Bölgesi İstiklal Mahkemeleridir. İstiklal Mahkemelerinin II. Dönemi'ndeki faaliyetleri, inkılabın kökleşmesine yönelik faaliyetler olup; mahkeme rejim mahkemesi niteliğindedir. Bu dönemde üç İstiklal Mahkemesi kurulmuştu. Bunlar; İstanbul basınının yargılanması amacıyla İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemesi, Şeyh Sait İsyanı münasebetiyle kurulan Ankara İstiklal Mahkemesi ve İsyân Bölgesi İstiklal Mahkemesiydi. Mahkeme 1927 yılından sonra kaldırılmamakla birlikte faaliyet göstermemişti. Kesin olarak kaldırılması, 1949 yılında olmuştu. Ergun Aybars, **İstiklal Mahkemeleri 1923-1927**, Ankara 1982, s. 42-43, 127, 226-227.

2003 Sakal, agm., s. 1313.

2004 Konuyla ilgili ayrıntılı pek çok belge için bk. Aybars, **age.**, s. 406-418; Belgenin alan araştırması ile tamamlandığı bir örnek Sakal'ın anlattığı “Boncuklu Terlik Hikâyesi” dir. Olay, Kütahya'nın Terziler köyünde on sekiz yirmi yaşlarında İsmail adlı bir gencin başındaki boncuklu terliğin, Aslanapa Nahiye Müdürü tarafından çekilip alınmasının ardından çocuğun terliği tekrar başına koymak istemesi, köydeki gençlerin arkadaşlarına yardım etmek istemesi ile gelişir. Köylülerden Hakkı Okur, boncukları toplamaya çalışarak, Müdüre tokat atar ve “Siz buraya bizi terbiye etmeye mi geldiniz” der, olaylara jandarma komutanı, bekçi, korucular ve askerî birliklerin müdahalesi ile gençler toplatılır. Neticede Okur, iki ay mahkûmiyet almış, İsmail beraat etmiştir. Bk. Sakal, agm., s. 1316-1317; Cizre'de şapka ve Cumhurbaşkanı aleyhinde propaganda yapan Seyid Nuri'yi polislin elinden kaçırmaya kalkışan dokuz kişinin Şark İstiklal Mahkemesine verildiği, **BCA**, 30.10.0.0./102.667.10./27.05.1926.

re, Erzurum'dan Trabzon'a oradan Rize'ye hareket etti. 11 Aralık'ta çalışmaya başladı. Olaylar, Rize'nin Botaniye bölgesinde, İmam Şaban, Muhtar Yakup ve arkadaşları çevre köyleri Ulu Cami önünde toplanması, eşkıyaları silahlandırması, hapishanelerin boşaltılmasını ve Hükümet Konağının ele geçirilmesini teklif etmesi üzerine gelişmişti. Bu olayda hocalar, şapka aleyhine konuşmuşlardı. Yargılamalarda İskilipli Atıf Hoca'nın "Frenk Mukallitliği ve Şapka" adlı risalesinin etkisi olduğu düşünülmüştü. Olaylarda yeniliklere karşı olan Rize Asli Mahkeme Başkâtibi Hafız Osman ile kardeşi Avukat Hulusi ve Rizeli İmam Hafız Kamil'in olayın çıkmasında etkileri olduğu so- ruşturma sonucu anlaşılmıştı.²⁰⁰⁵

7.2. Tekke-Zaviye ve Türbelerin Kapatılması (30 Kasım 1925)

14-15. yüzyıllara kadar, şehir kasaba ve köylerde veya yollar üzerine kurulmuş, belli bir tarıkata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların ücretsiz misafir edildikleri yerler için zaman ve mekana göre değişik terimler kullanılmıştır. Bunlar arasında zaviye, hanigâh, medrese, imaret, tekke-tekye, dergâh ve âsitâne terimleri sıralanabilir. 14-15. yüzyıldan itibaren ise yine zaviye kelimesi ile birlikte daha az şekilde hanigâh, imaret, tekke-tekye, dergâh ve âsitâne terimleri kullanılmıştır.²⁰⁰⁶

İslam fetihleriyle beraber üç kıtada faaliyet gösteren tekkeler, çoğu zaman müstakil bir kurum olarak faaliyet gösterirken bazen de birçok kurumu barındıran külliyelerin içinde yer almıştı. Bazı tekkeler, devletin iskân politikasına uygun yerlerde kurulmuş ve devlet tarafından desteklenmişti. Siyasi otorite ile ters düşen bazı tekkeler ise denetim altında durmuştu. Tekkeler, tasavvuf eğitiminin yanı sıra güvenlik ve ticaret işleriyle de meşgul olmuşlardı. Şiir, musiki ve dinî ayinlerle gelişip yerleşmişlerdi.²⁰⁰⁷ Osmanlı ordularında teşkilatlı olarak yer almışlar, halk arasında sosyal ve dinî vazifeler üstlenmiş, temsil edilmişlerdi.²⁰⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde fethedilen top-

2005 Aybars, *age.*, s. 410-411; Bu olaylarda Savcının üç yıl hapis istediği, İskilipli Atıf Hoca'ya ve Şeyh Muharrem adlı bir sanık Mahkemece idama mahkûm edilmişti. Atıf Hoca, bu olaylarda fiili bir irtibatı olmadığı halde yazdığı çalışma, direnişi tahrik ettiği iddiasıyla Takrir-i Sükûn ve Şapka Kanunları geriye yürütülerek idam edilmişti. Akyol, *age.*, s. 512-513; Aybars, Atıf Hoca'nın eserinin, ülkenin bir çok yerine yollandığının polis ve diğer resmî raporlarla sabit olduğu ve özellikle doğu illerine dağıtıldığından bahsetmektedir. Atıf Hoca, daha önce 31 Mart Olayında ve Mahmut Paşa'nın öldürülmesinde ilgili bulunup Sinop'a sürülmüştü. Aybars, *age.*, s. 416.

2006 Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C 12, Ankara 1978, s. 248; Mustafa Kara, "Tekke", *İslâm Ansiklopedisi*, C 40, TDV Yay., İstanbul 2011, s. 368.

2007 Mustafa Kara, agm., s. 369.

2008 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2(1942), s. 282-283. Ayrıca bk. Kadir Özköse, "Anadolu'nun Türkleşmesi

raklarda iskân politikasına paralel olarak tekke ve zaviyelere vakıflar verilip desteklenmişti. Buralarda tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar ve yerleştikleri yerleri imar ve din merkezleri hâline getirmişlerdi.²⁰⁰⁹ Osmanlılar, Anadolu'da hâkimiyet kurarken kökü çok eskiye dayanan birçok şeyh ailesi ile karşılaşmışlardı. Bunlardan bir kısmı dedelerinin bizzat kurduğu köylerde oturuyorlardı. 15. yüzyıldan itibaren devletin merkezileşmesi ile tanınan imtiyazlar kısıtlanmaya başlamıştı. 16 ve 17. yüzyıllarda buraların beklenildiği gibi çalışmadığı, vakıfların suistimal edildiği, vakıf arazileri üzerindeki köylüleri son derece sıkıntıda bıraktıkları aktarılmaktadır.²⁰¹⁰

17 ve 18. yüzyıllarda birçok âyan ve derebeyi ailelerinden daha sağlam hâkimiyet kuran şeyh ailelerine rastlanmaktaydı. Bununla beraber bazı şeyh aileleri de ortadan kalkmış, devlet mallarına el koymuştu.²⁰¹¹ Açılışı devletin elinde olan tekke ve zaviyelerin, kontrolü 1866'da, Şeyhülislamlık makamına bağlı olarak gelişen Meclis-i Meşâyihe verilmişti. 18 Temmuz 1918'de yayımlanan Meclis-i Meşâyihe Nizamnamesi ile İstanbul'daki tekke ve zaviyelerin idaresi Meclis-i Meşâyihe taşradaki idaresi Müftülerin başkanlığında kurulacak Encümen-i Meşâyihe verilmişti. Bu Nizamname hem malî hem de idari özerkliklerini bitirmiş, yönetimden temizliğine kadar kurallar getirmişti.²⁰¹²

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele başladığında Anadolu'nun birçok yerindeki şeyh ve tekkelere mektuplar yazmış, bunlar Millî Mücadele'yi desteklemişler ve ilk Mecliste görev almışlardı.²⁰¹³ Cumhuriyetin ilanı sonrasında 3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı Kanun'un 5. maddesi gereğince Türkiye'deki cami, mescit, tekke ve zaviyelerin idaresi ve buralarda çalışanların tayin ve azilleri Diyanet İşleri Reisliğine bırakılmıştı.²⁰¹⁴

1925 yılında Şeyh Sait isyanının başlaması tekke ve zaviyeleri tartışmalı hale getirdi. İslami temelli bir Kürt ayaklanması olan Şeyh Sait isyanının

ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 7/1, Haziran 2003, s. 249-279.

2009 Barkan, agm., s. 290.

2010 Ocak, agm., s. 259; Osmanlı Devleti'nin tarikat, tekke ve zaviyelere karşı muamelesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Rıfat Özdemir, “Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C 5, S 5, 1994, s. 259-310.

2011 Ocak, agm., s. 263.

2012 Hatice Güzel Mumyılmaz, “Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması”, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

2013 Kara, agm., s. 370.

2014 **Türk Parlamento Tarihi TBMM II.Dönem 1923-1927**, C I, TBMM Vakfı Yay., Ankara, s. 267; Tekke ve zaviyelerin kapatılması, ilmiye sınıfı ve ilmiye kisvesi ve bilumum devlet memurlarının kıyafetleri hakkında kararname için bk. **BCA**, 51.0.0.0/5.43.18./02.09.1925

bastırılabilmesi için Takrir-i Sükûn Kanunu²⁰¹⁵ çıkarılmış, Şark İstiklal Mahkemesi ve Ankara İstiklal Mahkemesi olmak üzere iki Mahkeme kurulmuş ve Şeyh Sait ve adamları idama mahkûm edilmişti. Şark İstiklal Mahkemesi, bölgedeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasını istemişti. 29 Haziran 1925'te, Mahkeme Başkanlığı Savcılığa yolladığı yazıda, tekke ve zaviyelerin birer şer kaynağı ve fesat yuvası oldukları, mensuplarının kendilerine kutsal payeler vererek halkı kendilerine secde ettirdiklerinin anlaşılması dolayısıyla kendi yönetimlerindeki yerlerdeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasının bütün yöneticilere bildirilmesi istenmişti.²⁰¹⁶

Savcılık, yazıyı Siverek, Mardin, Van, Hakkari, Genç, Siirt, Hınıs, Derişim, Diyarbakır, Ergani Maden, Malatya ve Elazığ'a 30 Haziran 1925'te yolladı. Vali ve diğer yöneticiler, aldıkları bildirinın uygulamasına başlayıp, sonuçları savcılığa bildirdiler. Yazının örneği kazalara yollandı. Kapatılmalarla ilgili yavaşlıklar ve ihmaller ilgili işlemler yapıldı. İşlemler jandarma tarafından yapılıyor, tutanaklar İstiklal Mahkemesine gönderiliyordu.²⁰¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1925'te Cumhuriyet Halk Fırkası binasında partililere yaptığı konuşmasında yaptığı, yapmakta olduğu inkılapların amacını, tekke, tarikat ve türbelere bakışını şöyle dile getirmişti: *...Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mânâ ve eşkâliyle medenî bir heyet-i içtimâiye hâline îsal etmektir, inkılâbâtımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zarurîdir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhâlde zihniyetlerde mevcut hurafeler, kâmilten tard olunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça, dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır.*

Ölülerden istimdat etmek medeni bir heyet-i içtimâiye için şindir. Mevcut tarikatların gayesi, kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevi ve manevi olan hayatta mazhar-ı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şumulüyle medeniyetin muvacehe-i şulepaşında filân veya falan şeyhin irşadiyle saadet-i maddiye ve maneviye arayacak kadar ibtidâî insanların

2015 Takrir-i Sükun Kanunu, **Resmi Ceride** ile neşir ve ilanı 4.3.1341, S 87, No: 578.

Madde 1) İrtıcaa ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükununu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrika ve teşvikât ve teşebbüsât ve neşriyâtı Hükümet, Reiscumhurun tasdiğiyle re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükümet İstiklal Mahkemesine tevdi edebilir.

Madde 2) İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddetle meriyyü'l icradır.

Madde 3) İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1341. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar. Erişim Tarihi: 14.02.2018

2016 Cem Apaydın, "Belgeler Işığında Tekke, Zâviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Y 2017/2, C 16, S 32, s. 153.

2017 Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri 1920-1927**, C I-II, İleri, İzmir 1995, s. 328; **BCA**, 51.0.0.0/5.43.21/10.09.1925

Türkiye camia-i medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum.

Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesâ-yı tarikat, bu dediğim hakikati bütün vuzuhuyla idrak edecek ve kendilerinden derhâl tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık vâsıl-ı rüşd olduklarını elbette kabul edeceklerdir.

...Hükûmet-i Cumhuriyemizin bir Diyanet İşleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut, müftü, hatip, imam gibi muvazzaf birçok memurlar bulunmaktadır. Bu vazifedâr zevâtın ilimleri, faziletleri derecesi malumdur. Ancak burada vazifedâr olmayan birçok insanlar da görüyorum ki aynı kıyafet iktisasında berdevamdırlar. Bu gibiler için de çok cahil hatta ümmi olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühela bazı yerlerde halkın mümessilleriymiş gibi onların önüne düşüyorlar. Halkla doğrudan doğruya temasa âdeti bir mâni teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum. Bu vaziyet ve selâhiyeti kimden nereden almışlardır? ...Millete hatırlatmak isterim ki laubaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir. Her hâlde sâhib-i selâhiyet olmayan bu gibi kimselerin muvazzaf olan zevat ile aynı kisveyi taşımalarından mahzuru hükûmetin nazar-ı dikkatine vazedeceğim.²⁰¹⁸

30 Kasım 1925'te ise tekke ve zaviyelerin ülke genelinde kapatılmasına karar verildi. "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar İle Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun" 13 Aralık 1925'te 677 sayı ile Resmî Gazete'de yayımlandı. Kanuna göre;

Madde 1) Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmilan seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesince filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir.

Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, naiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık gibi unvan ve sıfatlar istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde selâtime ait veya bir tarika veyahut cerri menfaate müstenit olanlarla bilumum sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş tekke ve zâviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas veya aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidemâti ifa ve iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik

2018 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C I-III, ATAM, Ankara 2006, s. 225-226.

olmamak üzere hapis ve elli liradan az olmamak üzere cezai nakdi ile cezalandırılır.²⁰¹⁹

(Ek:10/6/1949-5438/1md.) Şeyhlik, babalık ve halifelik gibi mensupları arasında baş mevkiinde bulunanlar altı aydan az olmamak üzere hapis ve 500 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasından başka bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezası ile cezalandırılırlar.²⁰²⁰

(Ek:1/3/1950-5566/1md.; Değişik:7/2/1990-3612/5 md.) Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Kültür Bakanlığınca umuma açılabilirler. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir.

Madde 2- İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3- İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.²⁰²¹

Tekke ve zaviyelerin kapatılması üzerine tahsisatları kesilen meşâyıhtan ilim ehli olanlara maaş bağlanmasına,²⁰²² aranan şartlara haiz olmayanlara tekke ve zaviyeler tertibinden maaş bağlanamayacağına,²⁰²³ vakıf tekke, zaviye, cami ve mescitlerdeki antika eşyaların korunmalarına itina gösterilmesine,²⁰²⁴ tekke ve türbelerdeki taşınabilir tarihî eserlerin, Müzeler Müdüriyetine devir edilmesine²⁰²⁵ dair kararlar alınmıştı.

Mustafa Kemal Nutuk'ta bu konuyu şöyle değerlendirmişti:

Efendiler, tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılması ve bütün tarikatlarla, şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük ve türbedarlık vb.

2019 Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 2. Baskı, İmge, Ankara 1999, s. 291; Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile bütün devlet memurlarının kıyafetlerine dair kanun hk. **BCA**, 30.18.1.1/24.8.1925; Türbe, tekke ve zaviyelerin ilgasına dair İcra Vekilleri Heyetinin kararı sureti, **BCA**, 51.0.0.0/5.44.1/17.10.1925.

2020 13/7/1965 tarih ve 647 sayılı Cezaların İnfazı Hakkında Kanunun geçici 2. maddesiyle sürgün cezası kaldırılmıştır.

2021 <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>, Erişim Tarihi: 26.02.2018.

2022 **BCA**, 30.10.0.0/26.150.5 (Dosya Ek:20)/03.06.1926; **BCA**, 30.10.0.0/192.315.8 (Dosya Ek-229)/192.315.8 Tekke ve Zaviye ve Türbeler Kanunu ile maaşı kesilen Süleyman Şah Türbesinin imamlık maaşının Haziran 1931 yılından itibaren Evkaf Umum Müdürlüğü bütçesine nakledildiği; **BCA**, 30.18.1.1/18.24.4 (Dosya Ek-259-6)/6.4.1926/ Konya'da Mevlana Tekkesinin Müze haline getirilmesi; **BCA**, 180.9.0.0/1.7.1/00.00.0000-25.10.1925 Tekke ve zaviyelerde mevcut olan eşyanın müzelere nakli.

2023 **BCA**, 51.0.0.0/4.28.37/12.12.1927.

2024 **BCA**, 51.0.0.0/13.110.16/29.06.1925.

2025 **BCA**, 51.0.0.0/13.110.24/11.10.1925; Tekke ve zaviyelerin kapatılmasını içeren kanun gereğince bunların tespiti için Kastamonu'da oluşturulan komisyonun görevlerini kötüye kullandığı, bunlar için açılan soruşturmanın devam ettiği **BCA**, 30.10.0.0/102.667.17.10.11.1927 ; tekelere geçen asar-ı nefisenin defterlere kaydı hakkında. **BCA**, 490.1.0.0/2023.1.1(Dosya Ek:14.Büro)/08.04.1931.

birtakım unvanların kaldırılması ve yasaklanması da Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte iken yapılmıştır. Bu konularla ilgili yürütme ve uygulamaların, toplumumuzun hurafelere inanan ilkel bir kavim olmadığını göstermek bakımından ne kadar gerekli olduğu takdir olunur. Birtakım şeyhlerin, dedelerin, seyyitlerin, çelebilerin, babaların, emirlerin arkasından sürüklenen, kaderlerini ve hayatlarını falcılara, büyücülere, üfürükçülere, muskacıların ellerine bırakan insanlardan meydana gelmiş bir topluluğa bir millet gözüyle bakılabilir mi?

Milletimizin kendine has niteliğini yanlış şekilde gösterebilen ve yüzyıllarca göstermiş olan bu gibi unsurlar ve kuruluşlar yeni Türkiye Devleti'nde Türkiye Cumhuriyeti'nde devam ettirilmeli miydi? Buna önem vermemek, ilerleme ve yenileşme adına pek büyük ve düzeltilmesi imkânsız bir yanılma olmaz mıydı? İşte biz, Takrir-i Sükûn Kanununun yürürlükte olmasından yararlandık ise bu tarihi hatayı bir daha işlememek için, milletimizin alnını olduğu gibi açık ve ak göstermek için milletimizin mutaassıp ve ortaçağ zihniyetinde olmadığını ispat etmek için yararlandık.²⁰²⁶

Hamdullah Suphi Tanrıöver, 24 Aralık 1946'da Mecliste yaptığı konuşmada, milletin çocuklarını ve gençlerini terbiye ederken manevi esaslara el uzatmak gerektiğinden bahsetmiştir. Ona göre, vatani, emanet edenlerin hatıraları ve türbeleri metruk kalmamalıdır. Bazı müesseselerin bir süre ihmali ilâ nihaye ihmal edilmesi için bir hak teşkil etmemektedir. Memlekette komünizm tehlikesi vardır. Türk milletini milliyet ve din gibi iki kaynaktan mahrum etmemek gerekmektedir.²⁰²⁷ 1947'de Cumhuriyet Halk Partisinin 7. Kurultay'ında, Hamdullah Suphi Tanrıöver, gençlere milliyetçilik duygusunun verilebilmesi için türbelerin tamir edilmesini ve açılmasını önermiştir.²⁰²⁸ Kanun değişikliğini içeren tasarı 21 Ocak 1950'de Başbakan Şemsettin Günaltay tarafından Meclise sunulmuştur. Günaltay'a göre, memleketin yükselmesi yalnız maddi değil, manevi sebeplere dayanmalı, ahlak sahibi, Allah'ına inanan vatandaşların birbirine yardımı ile yükselmesi mümkündür.²⁰²⁹

677 sayılı Kanun'da, 1 Mart 1950 tarih ve 5566 numaralı Kanun ile ilave

2026 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Zeynep Korkmaz (Haz.), ATAM, Ankara 2002 s. 606.

2027 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 24.12.1946, C 3, D 8, İ 22, s. 438-440.

2028 CHP 7. Büyük Kurultayı, 8.Birleşim, 1/12/1947, s. 402. İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver'in CHP Meclisinde yaptığı konuşma metni ve kendisine para yardımı yapıldığı, **BCA**, 490.1.0.0./572.2279-1/19.09.1947; Hamdullah Suphi'nin CHP'den ayrıldığı **BCA**, 490.1.0.0./559.2226.1/28.12.1948.

2029 Cemil Koçak, "CHP'nin 1950'deki Ekmeleddin'i Şemsettin Günaltay", **Star**, 28.06.2014, <http://www.star.com.tr/yazar/chpnin-1950deki-ekmeleddini-semsettin-gunaltay-yazi-902503>, Erişim Tarihi: 26.02.2018; Günaltay hakkında bk. Yaşar Özüçetin, "Hayatı, İlmî, İdari ve Siyasi Faaliyetleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 8, S 38, Haziran 2015, s. 413-449.

yapılmıştır. Buna göre; Madde 1) Tekke zaviye ve türbelerin seddine ve türbedarlıklarla birtakım unvanların men ve ilgasına dair olan 677 sayılı Kanun'un birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

*Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi Milli Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur.*²⁰³⁰

Yeni kanun, türbelerin bir kısmının açılmasına imkan sağlamıştır. İlk olarak İstanbul'da Koca Mustafa Reşit Paşa türbesi, ardından Gazi Osman Paşa türbesi açılmıştır. Bunu Barbaros Hayrettin Paşa türbesi, Osmanlı sultanlarından Kanuni ve Yavuz'un, Bursa'da Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin türbelerinin ve Yeşil Türbe'nin açılışı izlemiştir. Mimar Sinan'ın, Fatih'in türbesi, içinde Abdülaziz ve II. Abdülhamit'in de yatmakta oldukları II. Mahmut türbesi, Bolayır'da Şehzade Gazi Süleyman Paşa, Kırşehir'de Aşık Paşa, Konya'da Selçuklu Sultanları, Akşehir'de Nasrettin Hoca türbeleri de ilk aşamada açılan türbelere dendi.²⁰³¹

16.2.1990 tarih ve 3612/5 sayılı kanun ile değişikliği ile Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Kültür Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir, denilmektedir.²⁰³²

7.3. Takvim, Saat, Rakam ve Ölçülerde Değişim

Geçmişten bugüne, insanların ihtiyaçları çerçevesinde günü taksim edişi, süreyi saptaması farklı toplumlarda farklılıklar göstermiştir. Bu sebeple zaman, uzaklık, hacim gibi kavramların ölçüğü görecelidir.

Osmanlı idaresindeki Müslüman ahali, “ezani saat” ismi verilen ezanı ve namaz vakitlerini gözetken saati kullanmıştı. Batılılar, bu saat ölçümüne Türk usulü anlamında “alaturka” ismini vermişlerdi.²⁰³³ Müslümanlar, tak-

2030 Madde 2) Bu Kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer. Madde 3) Bu Kanunu Bakanlar Kurulu yürütür. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7448.pdf>; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1.3.1950, İ 57, O 1, s. 36-38.

2031 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1.3.1950, İ 57, O 1, s. 36-38; “Türk Büyüklerine Ait Türbeler Açılacak, Meclis Dünkü Oturumunda Buna Dair Kanunu Kabul Etti”, **Cumhuriyet**, 2.03.1950, Y 26, S 9181, s. 1. Bu münasebetle söz alan Millî Eğitim Bakanı, bu türbelerin batıl itikatlara kaynak ve sahne olmasına müsaade edilmeyeceğini söyledi.

2032 **Resmî Gazete**, 16 Şubat 1990, S 20435, s. 2.

2033 Neşet Çağatay, ezani saatteki güneşin batışını akşam vakti ve sabit zaman başı olarak saatin on ikisini kabul eden zamanlamanın, İslam'dan çok önceki dönemlere ait olduğunu, Mısır'da, Mezopotamya'da da var olduğunu düşünmektedir. “Eski Zamanlardan Buyana Zaman Ölçümü ve Takvim”, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/733/9344.pdf, s. 117, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

vimde Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretini esas alan Hicri/Kamerî takvimi ve 13 Mart 1840'tan itibaren Rumi takvimi, kullanmışlardı. Ortodoks ve Katolikler ise Gregoryen (Miladî) takvimi kullanmışlardı. Rumi takvimin yaygınlaşması 1876 sonrasında olmuştu. Rumi takvim ile Miladî takvim arasındaki fark kargaşalıklara sebep olmuştu.²⁰³⁴

Rumi takvimde birinci ayın ya da yılbaşının Mart oluşu, yılbaşını Ocak ayı olarak kabul eden ülkeler arasında kargaşaya sebep oluyordu. Bu sebeple 24 Kânunuevvel 1333'te (1917) çıkarılan bir kanunla Ocak ayının yılbaşı olduğu kabul edilmişti. 1912'den itibaren resmî işlerde batı saati (alafranga saat) kullanılmaya başlanmıştı.²⁰³⁵

Cumhuriyet yönetimi, hicri ve rumi takvimler yerine 26 Aralık 1925'te çıkarılan "Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun" ile Miladî Takvimi kabul etti. Kanun, 1 Ocak 1926'dan itibaren kullanılmaya başlandı.²⁰³⁶ Meclisin 26 Aralık 1925'teki oturumunda; tarihte kullanılan takvimler ve Türklerin kullandığı takvimler anlatılmış, çağdaş ülkelerin kullandığı takvimi kullanmanın zorunluluğundan bahsedilmişti. 26 Aralık 1925 tarih ve 1/748 numaralı Kanun teklifi ile alaturka saat uygulamasından 24 saat ve günün başlangıcını gece yarısı kabul eden Kanun kabul edilmişti.²⁰³⁷

20 Mayıs 1928 tarih ve 1288 sayılı, "Beynelmilel Erkâmın Kabulü Hakkında Kanun" ile devlet kurumlarında, belediyelerde beynelmilel rakamların kullanılması mecburi hale getirilmişti. Bu mecburiyetin şahıslar, üzerindeki takibine 1931 Haziran ayına kadar hükümet görevliydi. Bu kanun, 1 Haziran

2034 Rumi takvim ile Miladî takvim arasında 584 yılın arasında 13 günlük fark vardı. Hatice Güzel Mumyılmaz, "Milletlerarası Takvim Saat ve Ölçülerin Kabulü", https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 29.12.2021.

2035 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-sinîn**, Haz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı, Ankara 1993, s. 541, 547. Takvimü's-sinîn, İstanbul 1331, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1255 hicri/kamerî tarihini takip eden 1256 (1840) mali yılından başlayarak 1350 (1934) mali yılına kadar her günün karşılığı olan hicri-kamerî, hicri-şemsî ve miladî tarihleri tek tek göstermek suretiyle düzenlenen bir eserdir. Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., C 13, s. 448.

2036 Madde 1) Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde resmî devlet takviminde tarih mebdei olarak beynelmilel takvim mebdei kabul edilmiştir. Madde 2) 1341 senesi kânunuevvelinin 31.gününi takip eden, 1926 senesi kanunu sanisinin birinci günüdür. Madde 3) Hicri kamerî takvim öteden beri olduğu üzere ahvali mahsusada kullanılır. Hicri kamerî ayların mebdeini rasathane tespit eder. Madde 4) İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir. Madde 5) İşbu kanun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur. "Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun", **Resmî Gazete**, 2.1.1926, S 260; **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 7, s. 159; <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

2037 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 20, Ankara, 1977, s.251,267-276, 26.12.1341 tarihli görüşmeler. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar>, Erişim Tarihi: 15.04.2018.

1929 tarihinden itibaren yürürlüğe girecekti.²⁰³⁸

26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı “Ölçüler Kanunu” ile Türkiye’de kullanılacak ölçüler için aşari metre sistemi kabul edilmiştir. Kanun, 29 maddeden müteşekkildir. Madde 3’e göre, metre sistemine göre tanzim edilmemiş, ölçü aletlerinin yapılması ve ayarlanmamış aletlerin satılması yasaktır. Madde 7’ye göre, akıcı maddelerin ölçülmesinde litre, kütle ölçüsü olarak gram, kilogram ve ton kullanımına geçilmektedir. Madde 23’e göre; Türkiye Hükûmeti, Beynelmilel Ölçüler Bürosuna iştirak etmektedir. Madde 24’e göre; Kanunun ahkâmına uygun ölçüler kullanmayanlara 10 liradan 100 liraya kadar para cezası uygulanacaktı. Suçun tekrerründe ceza iki misline çıkacak, üç aya kadar hafif para cezası uygulanacaktı.²⁰³⁹

Bir diğer Kanun ise 27 Mayıs 1935 tarih ve 2739 sayılı “Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun”dur. Kanun, Resmî Gazetede 1 Haziran 1935’te, yayımlanmıştır. Madde 1’e göre, Ulusal bayram olarak 29 İkteşrin günü kabul edilmiştir. Yalnız o gün tören yapılır denilmiştir. Genel tatil günleri olarak, Madde 2’ye göre, Zafer Bayramı (30 Ağustos, Millî Müdafaa Vekilliğinin hazırlayacağı programa göre tören yapılır), Ulusal Egemenlik Bayramı (22 Nisan öğleden sonra ve 23 Nisan günü), Bahar Bayramı (Mayısın Birinci günü), Şeker Bayramı (üç gün), Kurban Bayramı (dört gün), Yılbaşı günü (Her yıl birinci kanunun 31. günü öğleden sonra ve ikinci kanunun birinci günü). Tatil günlerinde ve Ulusal Bayramın 28 ve 30 ilkteşrin günlerinde hususi yerler kapatılması mecburidir.

Madde 3’e göre, hafta tatili Pazar günüdür. Bu tatil, 35 saatten az olmamak üzere Cumartesi günü saat 13.00’da başlar. Halkın yemesi, içmesi, giyinmesi gibi zaruri ihtiyaçların karşılanabilmesi için Hafta Tatili Kanunu hükümleri tatbik edilmezdi. Madde 4’e göre, Cuma günün daha önce hafta tatili olarak belirleyen (ilgili öncesi Kanunlar ve 2 Ocak 1924 tarih ve 394 sayılı)²⁰⁴⁰ Kanunun birinci maddesinin son fıkrası kaldırılıyordu.²⁰⁴¹

2038 Madde 1-Devlet, vilayet, şehremaneti ve belediyeler gibi resmî devair ve müessesâtın bilumum muamelatı tahririye ve hesabiyesinde beynelmilel rakamların kullanılması mecburidir. İşbu mecburiyetin efrât ve eşhâsı hususiye arasındaki muamelatta dahi tatbikini en kolay mahallerden başlamak suretiyle 1931 Haziran’ına kadar teminine hükümet mezundur. Madde 2-Bu kanun, 1 Haziran 1929 tarihinden muteberdir. Madde 3-Bu kanunun hükmünü icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur. “Beynelmilel Erkâmın Kabulü Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 28.5.1928, S 900; **Düstur**, Tertip 3, C 9, s. 610; <http://www.mevzuat.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

2039 Madde 26’ya göre, Kanunun uygulanması için bir nizamname düzenleniyordu. Kanunun uygulanmasından Adliye, Dâhiliye, Maliye ve İktisat Vekilleri sorumluydu. “Ölçüler Kanunu”, **Resmî Gazete**, 4.4.1931, S 1765, s. 359-361, <http://www.resmigazete.gov.tr/> Erişim Tarihi: 15.4.2018.

2040 “Hafta Tatili Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 21.1.1924, S 54; **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 5, s. 226. <http://www.mevzuat.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

2041 “Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 1.6.1935, s. 5262,

Millî ve dinî bayramların resmî tatil olarak tanzim edilerek kurallara bağlanması, işleyiş bakımından bir düzen getirecek, modern manada uluslaşma sürecini yaşayan bir toplumda ruh ve davranış birliğine vasıta olabilecektir. Hafta tatilinin Cuma gününden Pazara alınması ise Batı dünyasıyla iletişim ve uyumu kolaylaştıran bir adım ve bir tercihtir.

10 Ocak 1945 tarih ve 4696 sayılı “Bazı Ay Adlarının Değiştirilmesi Hakkında Kanun” ile Teşrinievvel ayı Ekim, Teşrinisani ayı Kasım, Kânunuevvel ayı Aralık, Kanunusani ayı da Ocak olarak değiştirilmiştir. Böylece Arapça ay adları Türkçe adlarla değiştirilmiş hem Türkçeleştirme sağlanmış hem de söyleyiş de kolaylık sağlanmıştır.²⁰⁴²

Kaynak: <https://www.akademiktarihtr.com/turkinkilabi/>, Erişim Tarihi: 20.12.2021

<http://www.resmigazete.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

2042 **Resmî Gazete**, 15.1.1945, S 5905, s. 8181, <http://www.resmigazete.gov.tr>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

7.4. Soyadı Kanunu (21 Haziran 1934)

Soyad, ön ad ya da öz adın ardından gelen, kişinin, ailenin, soyun, mesleğin, kabilenin, yörenin hatta milletin belirginleşmesinde kullanılagelmiş olan bir aile adıdır. Soyadı seçiminde her toplumun, kültürün, tarihin, değer yargılarını, özelemlerini, tercihlerini vs. görmek mümkün olabilmektedir. “Çağdaş” anlamda soyadı, kişi hak ve özgürlüklerinin ortaya çıkması ile yaygınlaşmış ve bugünkü biçimine ulaşmıştır. Batıda İlk ve Orta Çağlardaki soyadlarına benzer düzenlemeler, modern dönemde özgür birey ve yurttaşın statüsünün belirlenmesine katkı sağlamıştır.²⁰⁴³ Osmanlı Devleti’nden 1934’e kadarki süreçte fertler, baba isimleriyle ya da aile lakaplarıyla anılmışlardır. Askerî okullarda ise ismin sonuna öğrencinin doğduğu yer eklenerek kişiliğin belirlenmesi yoluna gidilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi’nde, bireyin, devletin ve dönemin ihtiyaçlarını karşılamak için hukuki düzenlemelere gidilmiştir. 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile aile isimlerinin alınması kabul edilmişti ancak bunun uygulamaya konulması zaman almıştı. Medeni Kanunun, 25., 26., 126., 141., 153., 257., 259. ve 312. maddeleri, isim, aile ismi, evlenme ve boşanma hallerinde aile ismi, soyu belli olan ve belli olmayan çocukların aile ismi ile ilgili hususları içermektedir. Kanun aile ismi ile ilgili bazı hususları içermekle birlikte soyadı alma zorunluluğu soyadı alma ve kullanma ile ilgili net yargılar belirtmemiştir. Soyadı Kanunu çıkana kadar konu ile ilgili ciddi bir gelişme olmamıştır.²⁰⁴⁴

Bu çerçevede Soyadı Kanunu, devlet birey ilişkisini çağdaş hukuki temellere oturtan vatandaşların yazışta ve söyleyişte kimliklerini tanımlayan “çağdaş” bir yeniden isimlendirme olarak düşünülmüştü. Kanun metni, içerik olarak vatandaşlar arasında unvan, rütbe vs. ayrımları kaldırmayı amaçlıyor ve vatandaşlık bağlamında hukuki eşitliği amaçlıyordu. Yabancı ırk ve millet isimlerin kullanımını yasaklayarak, dönemin Türk milleti inşa sürecine paralel olarak Türk kimliği ve Türk dilini önceliyordu.²⁰⁴⁵ Nitekim Kanunun yürürlüğe girmesi için düzenlenen Nizamnamede de, yeni takılan soyadları, Türk dilinden alınır, yabancı ırk ve millet isimleri soyadı olarak kullanılamaz, bir aşirete veya kabileye ilişkin soyadları kullanılmaz ve yeni-

2043 Temuçin Faik Ertan, “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu Soyadı Kanunu”, **Kebikeç**, S 10, 2000, s. 256-257. Hatice Güzel Mumyakmaz, “Soyadı Kanunu”, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

2044 Sabit Dokuyan, “Soyadı Kanununu ve Kanunun Uygulanma Süreci”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXI, 1, 2016, s. 132-133.

2045 Hatice Mumyakmaz, **Osmanlıdan Cumhuriyet’e Vatandaşlık (Masuniyet, Sadakat, Eşitlik, Türklük ve Türk Vatandaşlığı)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 292.

den takılmaz deniliyordu.²⁰⁴⁶

11 Mart 1933 günlü yazı ile TBMM Başkanlığına sunulan tasarının gerekçesine göre, *Çok eskiden Türkler arasında da soyadı kullanmak ve hatta uzun zaman soy şecerelerini muhafaza etmek, evlenme veya herhangi bir iş için fert hakkında tetkikat yapılacağından her şeyden evvel soyu aramak bir töre olarak görülürdü. Köylerde soyadı kullanmayan bir fert ya da aileye rastlanmazdı* denilmekteydi.²⁰⁴⁷

21 Haziran 1934 tarihli Kanuna göre;

Madde 1-Her Türk öz adından başka soyadını taşımaya mecburdur.

Madde 2- Söyleyişte, yazışta, imzada öz ad önde soyadı sonda kullanılır.

Madde 3- Rütbe ve memuriyet, aşiret ve yabancı ırk ve millet isimleriyle umumi edeplere uygun olmayan ve iğrenç ve gülünç olan soyadları kullanılmaz. Kanunla belirlenmiş unvanlar mahfuzdur.

Madde 7- Bu kanunun neşri tarihinden itibaren iki yıl içinde gerek soyadı olmayanlar ve gerekse soyadlarını değiştirmek isteyenler taşıyacakları adı hükümetin tayin edeceği şekilde nüfus kütüklerine geçirilmek üzere bildirirler. Bu iş için verilecek her nevi evrak pul resminden muaftır.

Madde 12- Kanunun tayin eylediği zaman içinde soyadını memurlara bildirmeyenlerden beş liradan on beş liraya kadar ve bu iş için Hükümetçe verilecek vazifede ihmali görülen muhtarlar ve ihtiyar heyetleri azasının her birinden ve belediyelerce memur edilenlerden on liradan elli liraya kadar hafif para cezası alınır. Bu cezalar mahalli idare heyetleri kararıyla verilir ve vali veya kaymakamların tasdiki ile katileşir.

Madde 13- Bu kanunun tatbik yollarını gösterir bir Nizamname yapılıacaktır.

Madde 14- Bu kanun neşri tarihinden altı ay sonra meriyete girecektir.

Madde 15- Bu kanunun hükümlerini yerine getirmeğe Dâhiliye Vekili memurdur.²⁰⁴⁸

2046 Kararnamenin Kabulü, 24 Kasım 1934, No: 2/1759, **Resmî Gazete**'de neşir tarihi 27 Kasım 1934, S 2891, **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 16, Başvekalet Matbaası, Ankara 1955, s. 353.

2047 Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, Türk Parlamento Tarihi TBMM, IV. Dönem**, C I, TBMM Vakfi Yay., Ankara 1995, s. 180.

2048 Kanun **Resmî Gazete**'de 2 Temmuz 1934 tarih ve 2741 sayı ve 2525 kanun numarası ile yayımlanmıştır. **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 16, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1955, s. 5-6; "Soyadı Kanunu, Okuyucularımızın Tereddütlerine Meydan Vermemek İçin Kanun Suretini Neşrediyoruz", **Cumhuriyet**, 2.12.1934, s. 6. Kanunun diğer maddeleri;

Madde 4- Soyadı seçme vazifesi ve hakkı evlilik birliğinin reisi olan kocaya aittir. (İptal birinci cümle: Anayasa Mahkemesi'nin 8/12/2011 tarihli ve E.: 2010/119, K.: 2011/165 sayılı kararı ile) Koca ölmüş ve karısı evlenmemiş olursa veyahut koca akıl hastalığı ve akıl zayıflığı

İsmet Paşa ve yirmi iki arkadaşı, 24 Kasım 1934 tarihli kanun teklifinde; “Türk ulusuna gerçek tarihinin ve öz dilinin yolunu gösteren Ulu Cumhuriyet Reisine [Atatürk] soyadının verilmesi çok yerinde görülmüş ve teklif cümlece kabul olunmuş bulunmakla Yüksek Heyetin iyi görüşüne sunulmasına karar verilmiştir” denilmiştir. Kanunun 1. maddesine göre, “Kemal öz adlı Cumhuriyet Reisine Atatürk soyadı verilmiştir”.²⁰⁴⁹ Atatürk, Türk olmaktan duyduğu gururu aldığı soyadı ile belirliyor ve yakınındaki çok sayıda arkadaşına soyadları öneriyor ya da veriyordu. Bunlar arasında Dışişleri Bakanını Tevfik Rüştü Bey soyadı olarak, görüşmelerini yönettiği Türk-İran sınırı üzerindeki Aras Nehri'nin adını; İsmet Paşa, zafer kazandığı yere göre İnönü soyadını; İktisat Vekili Mahmut Celal Bey, yüksek anlamına gelen Bayar soyadını; dostu Fethi Bey, yoldaş anlamına gelen Okyar, soyadını; Manevi kızı Sabiha hanım pilot olmasından dolayı Gökçen soyadını; Meclis Başkanı Kâzım Paşa ise Özalp soyadını almışlardı.²⁰⁵⁰

sebebiyle vesayet altında bulunuyor ve evlilik de devam ediyorsa bu hak ve vazife karınıdır. Kocanın vefatıyla karı evlenmiş veya koca evvelki fıkrada zikredilen sebeplerle vesayet altına alınmış ve evlilik de zeval bulmuş ise bu hak ve vazife çocuğun baba cihetinden olan kan hısımlarından en yakın erkeğe ve bunların en yaşlısına yok ise vasiye aittir.

Madde 5- Mümeyyiz olan reşit soyadını seçmekte serbesttir. Akıl hastalığı ve akıl zayıflığı dolayısıyla vesayet altına alınmış olan reşidin adını babası, yok ise anası, bu da yok ise vasisi seçer.

Madde 6- En büyük mülkiye memurunun vereceği müzekkere üzerine Cumhuriyet Müddei umumisi, 3 üncü maddedeki memnuiyete uygun olmayarak soyadı kullananların bu adı değiştirmelerini ve tarihte ün almış olanlara ilişik anlatan adların, hilafını iddia ile kullanılmamasını mahkemeden isteyebilir. Kanunla taayyün eden unvanlar mahfuzdur.

Madde 8- Soyadı seçme işlerinde çıkacak ihtilafları halletmek ve kendiliklerinden soyadı seçmeyenlerle anası babası belli olmayan çocuklara ad takmak ve bir adın kanunun istediği şekle uygun olup olmadığı hakkında karar vermek salahiyeti ana kütüğün bulunduğu yerin en büyük mülkiye memuruna aittir.

Madde 9- Valiler ve kaymakamlar soyadlarının nüfus kütüklerine ve doğum kâğıtlarına doldurulması işinde diğer Devlet dairelerinde münasip gördükleri memurları iş bitinceye kadar yardımcı olarak nüfus dairelerinde çalıştırmağa salahiyetlidirler.

Madde 10- Bu kanunun tayin ettiği müddet geçtikten sonra soyadlarını değiştirmek isteyenler Kanunu Maddenin bu bapta hükümlerine tabi olurlar.

Madde 11- Soyadlarını nüfus kütüğüne ve doğum kâğıtlarına yazma işinde ihmali görülen memurlar hakkında kaymakamlar bir haftalığa, valiler on beş günlüğe kadar maaş kesme cezası verebilirler. Bu kararlar kati olup ilk ödenecek maaştan kesilir.

2049 Madde 2- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir. Madde 3- Bu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur. Malatya Mebusu İsmet Paşa ve arkadaşlarının, Kemal öz adlı Cumhuriyet Reisine verilen soyadı hakkında kanun teklifi ve Dahiliye Encümeni Mazbatası, **TBMM Zabıt Ceridesi**, 24.11.1934, Cumartesi, Devre: IV, C 25 (İ 7, C 1), s. 38.

2050 Ertan, *age.*, s. 267-268; Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Türkçesi, Necdet Sander, 23. Baskı, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 2011, s. 545-546; Başvekil İsmet Paşa'nın İnönü soyadını alışı ile ilgili olarak, Atatürk'ün mektubunun sureti; “Başvekalet Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin, inkılap tarihimizin ilk ve şerefli sayfası olan İnönü Meydan Muharebelerinin başkahramanı olmuş bulunması itibarıyla soyadı kanunu icabı olarak alacağı aile isminin İnönü olmasını çok yerinde bulduğundan kendilerine bu soyadını tevcih

7.4.1. Lakap ve Unvanların Kaldırılması (26 Kasım 1934)

Lakap ve Unvanları Kaldıran Kanun, Soyadı Kanununu, içeriği itibarıyla eşit vatandaşlığı ve millet ruhunun oluşumunu desteklemiştir.

Dâhiliye Vekâletince hazırlanarak, 26 Kasım 1934'te TBMM Başkanlığına sunulan Kanun tasarısında, “Efendi, Bey, Paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılması” teklif edilmişti. Tasarının gerekçesinde; Türk inkılabının en temel vasfının demokratik olması olduğu, milletin fertleri arasında kanunda, teşrifatta ve muamelede farklılık bulunmaması gerektiği, bireylerin yalnız adlarıyla anılması gerektiği iftihar edilmesi gereken yegâne sıfatın ise, Türk milletinden olmak olduğu ifade edilmişti.

Gereğe göre; *Türk inkılabının en açık vasfı demokratik olmasındadır. Demokrasinin temeli, ulusal üyeler arasında ne kanunda, ne teşrifatta ne de muamelede hiçbir fark olmamasıdır. Türk Tarihinin ilk çağlarında milletin fertleri arasında hiçbir fark yoktu. Göze görünen mevki ve makam farkları herkesin uhdesine verilen vazifelerden ibarettir ki bu vazifelerin muhtelif dereceleri arasında ehemmiyet itibarıyla fark olsa da vazifenin şerefi ve vazifeyi görenin haysiyeti arasında hiçbir fark yoktu.... Vakia bugün Türk inkılâbı ve Cumhuriyeti, kanun önünde herkesi müsavi yapmıştır. Bugün hiçbir ferdin lakabına ve payesine güvenerek ve sığınarak hiç kimseden fazla ve üstün hakkı yoktur. Yoksa da eski devirlerden arta kalan bu lakaplar ve tabirler kullanılmakla ulusal üyeler arasında eski sınıf ve tefevvuk hatıralarını uyardırmakta, milletin demokratik asil ruhunu incitmektedir. Bundan başka Türk inkılâbını nakıs göstermektedir. İşte bunun içindir ki, gelişi güzel isimlerin önüne konulan kâh tekviri, kâh tahkiri, kâh istihzayı tazammun eden, ağa, efendi, bey, beyefendi, paşa, hazretleri gibi tabirlerin artık Türk camiası vasıflarından kaldırılması içtimali inkılâbın zaruretlerinden olmuştur...*²⁰⁵¹

26 Kasım 1934'te kabul edilen Kanunda; Madde 1- Ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi ve hazretleri gibi lakap ve unvanlar kaldırılmıştır. Erkek ve kadın vatandaşlar, kanun karşısında ve resmî belgelerde yalnız adlarıyla anılırlar. Madde 2- Sivil rütbe, resmî nişanlar ve madalyalar kaldırılmıştır ve bu nişan ve madalyaların kullanılması yasaktır. Harp madalyaları bundan müstesnadır. Türkler, yabancı devlet nişanları da taşıyamazlar. Madde 3- Askerî rütbelerden adın başına gelmek ettiğimi bildiririm.” “Atatürk'ün Başbakana verdiği soyadı: İnönü”, **Cumhuriyet**, 27.11.1934 (27 Teşrinisani 1934), s. 1

2051 Çoker, **age.**, s. 186-188; Mummyakmaz, **age.**, s. 293; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.11.1934, Pazartesi (Sekizinci İnikat), Devre: IV, C 25, İ 4, s. 42-43. Konuyla ilgili haberde; Başkan Kazım Özalp'in reisliğinde toplanan Büyük Millet Meclisi büyük günlerinden birini daha yaşadı. Toplantıya başlanır başlanmaz söz alan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, hükümetimizin büyük inkılabımıza uygun bir değerde olarak lakap ve unvanların kaldırılması için teklif ettiği kanun layihasının müzakeresini istemiştir. “Eski devirlerin artığı lakap ve unvanlar kaldırıldı”, **Cumhuriyet**, 27.11.1934 (27 Teşrinisani 1934), s. 1.

üzere müşirlere mareşal, birinci ferik, ferik ve livalara Jeneral denilir. Jenerallerin ve amirallerin derecelerini gösteren unvanlara diğer askerî rütbelerin karşılıkları Âli askeri şûra kararı ve İcra Vekilleri Heyetinin tasdiki ile tespit edilir. Madde 4- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir. Madde 5- Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.²⁰⁵²

7.4.2. Soyadı Nizamnamesi (24 Aralık 1934)

Soyadı Nizamnamesi Soyadı Kanununda yer aldığı üzere Kanunun uygulanışı ile ilgili detayların belirlenmesi için hazırlanmıştır. Nizamnamenin hazırlanma süreci biraz uzamış, bu durum basına da yansımıştır. 15 Kasım günü Dâhiliye Vekâleti tarafından hazırlanan Soyadı Nizamnamesinin hazırlık sürecinin tamamlandığını ve metnin Devlet Şurasına verilmek üzere Başbakanlığa gönderildiği duyurulmuştu. Nizamname metni ilk olarak 15 Aralık 1934 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kabul edilmişti. Daha sonra bu Nizamname 24 Aralık günü tekrar onaylanmış ve Resmî Gazetede de bu ikinci Nizamname yayımlanmıştır.²⁰⁵³

Buna göre;

Madde 5-Yeni soyadları Türk dilinden alınır.

Madde 6- Soyadı ya yalnız olarak yahut oğlu ile birlikte kullanılır.

Madde 7-Yabancı ırk ve millet isimleri soyadı olarak kullanılamaz.

Madde 8- Bir aşirete veya kabileye ilişik anlatan soyadları kullanılmaz ve yeniden takılamaz.

Madde 9- Eski ve yeni devlet kadrosundaki rütbe ve memuriyet bildiren soyadları kullanılmaz ve yeniden konamaz.

Madde 10- Umumi edeplere uygun olmayan veya gülünç veya iğrenç olan veya hakaret anlatan soyadları kullanılamaz ve yeniden takılamaz.

Madde 11- Tarihte ün almış büyüklere ilişik anlatan soyadları bu kişilerle ilişik resmî kayıtlarla belgelerle sabit olmadıkça kullanılamaz ve yeniden takılamaz.

Madde 12- 7, 8, 9, 10 ve 11. maddelere aykırı olarak verilmiş adlar aile kütüklerine ve doğum tutanaklarına yazılamaz. Söz konusu maddelere aykırı olarak verilmiş olan adların değiştirilmesi için ilgili resmi dairenin göstereceği lüzum üzerine Cumhuriyet savcılarını tarafından yerleşim yeri adresinin

2052 Kanun Resmî Gazete'de 29 Kasım 1934'te, 2867 sayı ve 2590 Kanun numarası ile yayımlanmıştır. **Düştur**, Üçüncü Tertip, C 16, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1955, s.5-6; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.11.1934, Pazartesi (Sekizinci İnikat), Devre: IV, C 25, İ 4; **TBMM Dahiliye Encümeni** Esas No: 1/1137, Karar No: 10, s. 12.

2053 Dokuyan, agm., s. 145-146.

bulunduğu yerdeki görevli asliye hukuk mahkemesinde dava açılır.²⁰⁵⁴

2 Temmuz 1934'te *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan Soyadı Kanunu, ilgili 14.maddesi hükmünce altı ay sonra 2 Ocak 1935 günü uygulanmaya başlanacaktı ve süreç bir buçuk yıl devam edecekti.²⁰⁵⁵ Sürecin hızlandırılabilmesi için devlet dairelerine yazılar gönderilmişti. 9 Aralık 1934 itibariyle soyadı tescilinin başlayacağı belirtilmiştir. Tescil işlemleri hem kütüğe, hem varakalara yapılmıştı. Her kasaba, her köy, büyük şehirlerdeki her nahiye bir nüfus bölgesi olarak tayin edilmiştir. Her mıntıkada bir soyadı sadece bir kişiye verilebilecekti. Bu kural kesin olup, konudan hatası olan memurlar sorumluydu. Birden fazla aynı soyadı verilmişse önce verenin soyadı tescil edilip, diğeri iptal edilecekti.²⁰⁵⁶

Vatandaşlara yardımcı olmak ve Türkçe isimler tercih edilmesini sağlamak amacıyla kılavuzlar hazırlatılarak yayınlandı. Dâhiliye Vekâleti tarafından Milletvekili ve Türk Dil Kurumu üyesi Besim Atalay'a hazırlattırılan "Türk Büyüklüğü veya Türk Adları" adlı kitap nüfus müdürlüklerine gönderilerek soyadı seçiminde yardım edilmeye çalışılmıştır. Bu kitaplarda yer alan eski Türkçe ya da Türkçe olduğu düşünülen adlar, çoğunlukla Türk dil biliminin başlangıç dönemine ait metin yayınlarından faydalanılarak hazırlanmıştır. Bunlar Radloff'un yayınladığı Orhon Yazıtları, Kutadgu Bilig çevirisi, Kıpçak sözlüklerine ait çeşitli yayınlar ve o döneme kadar yayımlanmış Uygurca metinlerdir. Bu devirde birçok Moğolca ad, Türkçe olduğu düşünülerek ve yanlış okunmuş bir biçimde sözlüklere girmişti. Nereden ve nasıl girdiği bilinmemekle birlikte Çince adlar da yer bulmuştu.²⁰⁵⁷

Yaklaşık 17 milyon nüfusun olduğu bu ortamda, halk soyadı seçmekte özgür bırakılmış, birbirinin benzeri soyadları seçilmiş, zaman zaman da problemler yaşanmıştı.²⁰⁵⁸

Kanunun uygulanmasında, CHP ve Halkevleri sürece müdahil olmuş, Parti ve Halkevlerinde görevli olan kişilerin aldığı soyadlarının merkeze bildirilmesi istenmişti.²⁰⁵⁹ Kanunun içerisinde, "gülünç ve şahsı zor duruma düşüren soyadlarının verilmemesi" mevcut olmakla birlikte bu tip soyadlarının alımı bazen şahısların kendileri tarafından gerçekleştirilirken, bazen de so-

2054 Kararnamenin kabulü, 24.12.1934 No:2/1759, *Resmî Gazete*'de neşir tarihi 27.12.1934, S 2891; *Düstur*, Üçüncü Tertip, C 16, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1955, s. 353; Mummyakmaz, *age.*, s. 293.

2055 Kanun *Resmî Gazete*'de 2 Temmuz 1934 tarih ve 2741 sayı ve 2525 kanun numarası ile yayımlanmıştır. *Düstur*, Üçüncü Tertip, C 16, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1955, s. 5-6.

2056 Dokuyan, *agm.*, s. 147.

2057 Mehmet Ölmez, "Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 24/II, 2000, s. 108-109.

2058 Dokuyan, *agm.*, s. 150.

2059 Dokuyan, *agm.*, s. 155.

yadını yazmakla görevli memurların telaffuz ve yazım hatalarından kaynaklanması muhtemeldir.²⁰⁶⁰

7.5. Kadın Haklarının Gelişimi

7.5.1. Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türk Toplumunda Kadın Hakları

İslamiyet öncesinde Türk toplumunda kadın, sosyal ve ekonomik hayatın içinde var olmuş, Türk mitolojisinde Tanrıya yakın olarak tasvir edilmiştir.²⁰⁶¹ Şölenlerde, kurultaylarda, ayinlerde harp ve sulh meclislerinde hatun hakanla birlikte oturmuş, hatunlara ait şehirler yapılmış, kadınlar kale muhafızı, vali, sefir olabilmişlerdir. Aile kutsal sayılmış, kız ve erkek çocukları ayırt edilmemiştir. Ataerkil bir aile yapısı olmakla birlikte anne, babadan sonra mirası, malı ve aileyi yönetme hakkına sahip olmuştur.²⁰⁶² Destanlarda anne, fedakârlığı, ataklığı temsil etmiş, eşi ya da oğlu dara düştüğünde silahlanarak yardıma gitmiştir. Kadın, erkekle kimi zaman aynı güçte kimi zaman erkekten güçlü tasvir edilebilmiştir. Bahadır kadın kahramanlar, ülkelerinin onuru için çarpışmışlardır.²⁰⁶³

İslam toplumlarında kadının, siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki, hayattaki konumunu, dini kurallar, kültürel miras, sosyal ve siyasi çevre düzenlemiştir.²⁰⁶⁴ İslam toplumlarında erken dönemlerden itibaren şair, mutasavvıf ve âlim kadınlar yetişmiş; kadınlar, tören, kutlama, ziyaretler vesilesi ile sosyal hayata katılabilmişlerdir. Savaşlarda yaralıların tedavisi ve bakımı ile ilgilenmişlerdir.

İslamiyet'e geçiş sonrasında Türk hanedanlarında hükümdar eşleri ve

2060 Dokuyan, agm., s. 162.

2061 “Yakut Türklerinde Ayzıt, bir Tanrıçadır. Namusu temsil eder. Ayzıt, tarla, çiçek ve yeşillik perilerini alarak namuslu loğusaların yanına gider. Üç gün üç gece loğusanın başında bekler. Süt gölünden getirdiği damlayı çocuğun ağzına damlatır. Çocuğun ruhunu oluşturur. Çocuk doğduktan ve süt aldıktan sonra Ayzıt, perilerini toplar gider. Oğuz Kağan'ın ilk karısı ışıktan, ikinci karısı ağaçtan doğmuş kutsal kadınlardır. Kutup yıldızı gibi güzel, ırmak dalgası saçlı, inci gibi dişli, gülünce gök gülmekte, ağlayınca gök ağlamaktadır.” Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm'a**, 3. Baskı, Ötüken, İstanbul Eylül 2017, s. 123, 125; Hatice Güzel Mumyakmaz, “Kadın Hakları”, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzecontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

2062 İbrahim Tellioglu, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 55, Erzurum 2016, s. 213-216.

2063 Selcen Hatun, Banı Çiçek, Temirhan Kızı Kanıkey kadında güç ve bahadırılığı temsil etmektedirler. Gültepe, **age.**, s. 131-133.

2064 Ömer Faruk Harman, “Kadın”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., İstanbul 2001, C 24, s. 86.

anneleri devlet işlerinde etkin rol alabilmişlerdir. İslam hukukçuları, kadının kamu görevi yapmasına genellikle karşı çıkmamış olmasına rağmen, İslamiyetle birlikte kadınların sosyal ve siyasi hayattaki rolleri giderek azalmaya başlamıştı. Bu durum kadının annelik vazifesini aksatabileceği ve kamu görevlerinin azlığı ile de açıklanmıştı.²⁰⁶⁵

Tanzimat Dönemi, kadınlara arazi hukuku, cariyeliğin kaldırılması, yabancılarla evlenme gibi konularda birtakım haklar ve giyim kuşamla ilgili değişiklikler getirmişti. 1846-1847 yılındaki düzenlemeyle kız evlat, erkek evlat gibi babanın arazisine ivazsız (bedelsiz intikal) sahip olabilecekti. Arazi kız ve erkek evlat arasında eşit şekilde paylaşılabilirdi. 1858’de miri arazi, üzerinde oturma şartı aranmaksızın, ücretsiz ve eşit olarak geçebiliyordu. 1847’den itibaren esir ticaretini yasaklayan belgelere rastlanmaktadır. 1856 Paris Antlaşması ile esir ticaretinin yasaklanması, esir ticaretiyle uğraşanlara ceza verilmesi ve esirlere azadnâmelerinin verileceğine dair söz verildi. 1858’de Kız Rüştüyerleri, 1870’de Kız Öğretmen Okulları açıldı.²⁰⁶⁶

Tanzimat Dönemi, “şehirli kadın”ın problemlerini gündeme getirmiş, kadını topluma faydalı hale getirmek, kadın eğitimi, kadın hakları tartışılan konular arasında yer almıştı. Bu konular, Namık Kemâl, Ahmet Mithat Efendi, Abdülhak Hamit, Sami Paşazade Sezai, Fatma Aliye, Nigâr Hanım gibi kimseler tarafında işlenmişti. Edebi eserlerde kadına ve kadının durumuna gösterilen ilgi, çok geçmeden gazete ve dergilere de yansdı. İnsaniyet (1882-83), Hanımlar (1882-1883), Şükûfezâr (1883-1884), Mürüvvet (1885-1886), Parça Bohçası (1887-1888) bunlardandı.²⁰⁶⁷

II. Meşrutiyet Devri, bütün siyasi kargaşasına rağmen, kadın eğitiminin en çok tartışılan konulardan biri olduğu ve kadının sosyal hayattaki yerinin arttığı bir dönemdi. Darülmualimâtta 1914’te 186 yatılı, 253 öğrenci ve öğretmen vardı. Bu sayı, 1916-1917’de 803’e, bir sonraki yıl ise 1005’e çıkmıştı. 1919’da vilayetlerdeki öğrencilerle birlikte toplam 6000 civarında öğrenci mevcuttu. Bununla birlikte İstanbul Darülmualimât mezunları taşraya gitmediği için kız okulları öğretmen bakımından yetersiz kalıyordu.²⁰⁶⁸

II. Meşrutiyet Dönemi’nde yardım toplamak, kadın haklarını savunmak hem de eğitimlerini sağlamak amacıyla kadın cemiyetleri kurulmuştur. Bunlar arasında; İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908), Teali-i Nisvan Cemi-

2065 Mehmet Akif Aydın, “İslam’da Kadın”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., İstanbul 2001, C 24, s. 91; Konuyla ilgili başka bir çalışma için bk. Bahriye Üçok, **İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar**, 3. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

2066 Şefika Kurnaz, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul 2011, s. 53-73.

2067 Kurnaz, **age.**, s. 73-92; Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5. Baskı, Metis, İstanbul Kasım 2016, s. 60-86.

2068 Kurnaz, **age.**, s. 117.

yeti (1908), Esirgeme Derneği (1909/1912), Teali-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti (1910), Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi (1912), Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi (1912), Müdafaa-i Milliyye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (1913), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913) gibi cemiyetler yer almaktadır.²⁰⁶⁹

Ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Mehasin (1908), Demet (1908), Kadın (1908-1910), Musavver Kadın (1911), Kadınlar Dünyası (1913-1921),²⁰⁷⁰ Hanımlar Âlemi (1913-1918), Seyyâle (1914), Genç Kadın (1918-1919), Türk Kadını (1918) gibi gazete ve dergiler çıkarılmıştı.²⁰⁷¹

Osmanlı Devleti'nde kadının durumu, 19. yüzyıla gelene kadar genel olarak çok büyük farklılıklar göstermemiştir. Batı tesirindeki modernleşme süreci ve yapısal değişiklikler kadının durumu ve taleplerini tartışmaya açmış, basın ve dernekler yoluyla bunlar duyurulmuştu. Batıda kadın haklarının gelişimi ise, 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyıl boyunca Batı toplumunda yaşanan bireyselleşme, özgürleşme, geleneksel yaşam biçimlerinden ayrılma, siyasi ve ekonomik dönüşümlerle başlamıştı. Kadınlar, Fransız İhtilalini başlatan Bastille ve Versailles yürüyüşlerine katılmışlar, “eşitlik”, “özgürlük”, “kardeşlik” sloganlarıyla hak talep etmişlerdi. Bununla birlikte kadınlar, Fransız İhtilalinden beklediklerini bulamamışlardı. Sonraki yıllarda kitlesel üretime katılan kadınlar, Sanayi İnkılabı ve kapitalizmin getirdiği meselelerle uğraşmak zorunda kalmışlardı. İşçi kadınlar, düşük ücrete, işsizliğe ve çalışma şartlarının ağırlığına; orta sınıf kadınlar ise ekonomik ve siyasi haklardan mahrum bırakılmaya karşı çıkmışlardı. Kadının toplumdaki meselelerinin tartışılması giderek kadın hareketine dönüşecekti.²⁰⁷²

7.5.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın Hakları

Millî Mücadele Dönemi'nde Türk kadını kitlesel bir biçimde, miting ve gösterilere katılmış, kürsüden halka seslenmiş, cephede ve cephe gerisinde askere destek olmuştur. 15 Mayıs 1919'dan sonra İstanbul'da düzenlenen mitinglerde dinleyici ve konuşmacılar arasında kadınlar da vardı. Halide Edip, Sultan Ahmet'te içinde farklı sosyal seviyeden kadınların da bulunduğu iki yüz bin kişilik bir kalabalığa bağımsızlık yemini ettirtmişti. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ve Kadınlar Cemiyeti, bu dönemde vatan

2069 Kurnaz, *age.*, s. 155-173; Çakır, *age.*, s. 96-107.

2070 “Amacı, içeriği, faaliyetleri ve okur seviyesi ile kendilerinden önce çıkmış kadın dergilerinden farklı bir yere sahiptir. Dergi, kadın hakları mücadelesini başlatmış, Osmanlı kadınıyla ilgili önemli bilgiler vermiştir. İlk sayısında, Batılı kadınların açtığı yolda yürümek niyetinde olduklarını, kadınlık ve kadın hukuku konusunda yayın yapacaklarını açıklamıştır.” Çakır, *age.*, s. 145.

2071 Kurnaz, *age.*, s. 172-192.

2072 Kurnaz, *age.*, s. 55-59.

müdafaasına destek amaçlı kurulmuştu. 19 Mayıs 1919'da Fatih Mitingi İnas Dar'ül Fünunu'nun öğrencileri ve Asrî Kadınlar Cemiyeti üyeleri tarafından düzenlenmişti. İkinci Fatih Mitinginde ise Şukufe Nihal konuşmuştu. Halide Edip ve Müfide Ferit, Millî Mücadele'ye kalemleriyle de destek olmuşlardı.²⁰⁷³

Aziziye tabyasında, Ruslara karşı mücadele ederek Vatanî Hizmet Madalyası alan Nene Hatun (Kırkgöz); Balkan Savaşlarına katılan İstiklâl Madalyası alan Kara Fatma; Güney Cephesinde Fransızlara karşı 9. Tümede gönüllü olarak müfreze komutanlığı yapan ve şehit düşen Tayyar Rahmiye; Gördes, Sındırgı, Akhisar bölgesinde eşi Halil Efe ile faaliyet gösteren ve şehit düşen Gördesli Makbule Hanım; Millî Mücadele'ye Darülfünun öğrencisi olarak destek veren istihbarat işlerinde cephe gerisinde başarı gösteren Münevver Saime Hanım; 70. Alay Komutanı Hafız Halit Beyin kızı Nezahat Onbaşı, sekiz yaşındaki kızı ile Birinci Dünya Savaşı'na ve Millî Mücadele'ye katılarak İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiş, kadınlardandı.²⁰⁷⁴

Türk kadını, Millî Mücadele sonrasında, siyasi, sosyal ve ekonomik haklarıyla var olabilmek için 16 Haziran 1923'te Kadınlar Halk Fırkası,²⁰⁷⁵ 7 Şubat 1924'te Türk Kadınlar Birliği'ni kurmuştu. Kadınlar Birliği, Nisan 1935'te İstanbul'da toplanan Dünya Kadınlar Kongresi'nde kadınların bütün kanuni haklarına sahip olmuş ve ideale ulaşmış olduğuna kanaat getirerek kendini fesh etmişti.²⁰⁷⁶

2073 C. Şahin-M. Şahin, "Osmanlı Son Dönemi ile Millî Mücadele Yıllarında Türk Kadınının, Sosyal, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 2013, s. 61-62.

2074 Şahin-Şahin, agm., s. 65-68.

2075 "1910'lu yıllarda Batıda "süfrajat" diye anılan kadın hakları hareketi, savaşla birlikte taleplerinin haklı olduğunu ispat etmiş oluyordu. Türkiye'de de Savaş sonrası hukukunu elde etmek için dönemin en etkin teşkilatlanma biçimi olan "fırka"yı tercih etmişlerdi. Fırka çatısı altında siyasi yapılanma ona daha geniş bir özgürlük alanı açabilirdi. Ancak Kadınlar Halk Fırkası, Ankara'nın onayını alamadı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti o sırada tüm milleti temsil edecek Halk Fırkası'na dönüşüyordu. Her ne kadar başına "kadın" sözcüğü eklense de bir başka teşkilatın bu adı kullanması uygun değildi. Kadınlara faaliyetlerini cemiyet seviyesinde sürdürmesi tavsiye edilecekti." Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1935*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., Ekim İstanbul 2016, s. 461.

2076 Belkis Konan, "Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60 (1), 2011, s. 166. Nezihe Muhittin tarafından kurulan Kadınlar Birliği, kadını fikrî ve içtimai sahada yükseltmeyi plânlıyordu. Birliğe kadınlığı yükseltmek isteyen her Türk ve Müslüman üye olabilirdi. Kadınlar Halk Fırkası yerine kurulan Kadın Birliği, önce Kadın Yolu, daha sonra Türk Kadın Yolu'nu yayımladı. Anadolu'dan İstanbul'a okumaya gelen kızlara yardım elini uzattı. Fakir ve kimsesiz öğrencilere yardım etti. Kadının siyasi beklentilerini daima savundu. 1927'de Tüzüğüne, "siyasi hakların sağlanması" hedefini koydu. 1927 Seçimlerine katılmak istedi. Anayasa'da seçime katılacakların erkek olması istenildiği için seçime katılamadılar. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin ardından, İstanbul'da 18-24 Nisan 1935'te toplanan Uluslararası Kongre'den on gün

Bununla birlikte, Türk milletinin bir ferdi ya da Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir vatandaşı olarak kadınların hukuki ve siyasi varlıkları hemen düşünülemedi. 3 Nisan 1923'te İntihâb-ı Mebusân Kanunu, kadınlar göz ardı edilerek aşağıdaki şekilde düzenlenmişti:

Madde 1: Büyük Millet Meclisi'nin azası, Türkiye Devleti halkından her 20.000 nüfusu zükûrda (erkek) bir nefer olmak üzere intihap olunur (seçilir).

Madde 2: On sekiz yaşını ikmâl eden her fert zükûr intihap etmek hakkını haizdir.

Madde 5: Bir nahiye dâhilinde nüfusu zükûrdan her 200 kişi için bir müntehib-i sâni (ikinci seçmen) intihap olunur.²⁰⁷⁷

Bu düzenleme yapılırken, "Mecliste seçmen nüfusuna kadınlar dâhil edilsin mi?" tartışmaları yaşanmıştı. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, kadınların bu nüfus sayımında yer almalarını istiyor, "Kadınlara seçilme hakkını verin demiyorum" şeklinde açıklama yapıyor, kendisine yüksek bir reaksiyon gösteriliyordu. Aynı tartışmalarda bu hakkın verilmesi gereken değil alınması gereken bir hak olduğu belirtiliyordu.²⁰⁷⁸

1924'te, Anayasa çalışmaları yapılırken *Meclis'te 18 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili olabileceği* cümlesi tepkilere yol açmıştı. Celâl Nuri Bey, bu tanımdan sadece erkeklerin anlaşılmasını istemiş, Recep Bey ve Yahyâ Kemal Bey, maddenin; "30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk'ün milletvekili seçilmek salahiyetine sahiptir" şeklinde düzenlenmesini istemiş fakat önerge reddedilmişti. 3 Nisan 1924'te Milletvekili Seçim Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi görüşmeleri sırasında durum yine kadınların aleyhine gelişmiş, kadınlar, 1923, 1927 ve 1931 seçimlerine katılamamışlardı.²⁰⁷⁹

1924'te Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile her iki cins eşit eğitim hakkından yararlanma hakkı kazanmış,²⁰⁸⁰ 17 Şubat 1926 tarih ve 743 Kanun Numarası ile yayımlanan Türk Medeni Kanunu ile tek eşlilik kabul edilmiştir. İsviçre Medeni Kanunu'ndan alınan Kanun ile resmî nikah zorunlu hale getirilmiş, sonra Cumhuriyet idaresinin otoriteyi tek elde temsil etme düşüncesinin ardından kendini fesh etme kararı aldı. 1935'te İstanbul'da On İkinci Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi yapılmış, barış ve silahsızlanma meselelerini ele almıştı. Bu durum hem Anglosakson çevreleri kaygılandırmış, hem Almanya ve İtalya karşısında Ankara'yı zor durumda bırakmıştı. Toprak'a göre, bu durum Birliğin kapatılması için yetmekteydi. Toprak, **age.**, s. 461, 481.

2077 "İntihâb-ı Mebusân Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevâddını Muaddil Kanun" http://tbmm.gov.tr.tutanaklar/kanunlar_kararlar/, s. 373, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

2078 Kanun-ı Esasi'nin (1876) 65.maddesinde 50.000 erkek nüfusa bir milletvekili seçilmesi öngörülmüştü. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar Belgeler**, Yayına Haz. Arı İnan, 12. Baskı, İş Bankası Yay., Şubat 2013, s. 343.

2079 Konan, agm., s. 166-167.

2080 Reşat Genç, Haz. ve Sadeleştiren, **Türkiye'yi Lâikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, ATAM, Ankara 1998, s. 22-27.

evlilik devlet kontrolü altına alınmıştı. Mahkemelerde şahitlik yapma, miras ve boşanma konusunda eşitlik getirmişti. Kadınlara istedikleri işte çalışabilme hakkı verilmişti. Laik bir anlayışa sahip olması sebebiyle Türkiye’de yaşayan gayrimüslimler üzerinde Patrikhane ve Konsoloslukların yargı yetkileri sona ermişti.²⁰⁸¹

1927 Seçimlerine kadınların da katılması yönünde, Kadınlar Birliği’nin çabası ve basında tartışmalar olmakla birlikte Anayasa, bu duruma müsaade etmiyordu. Üstelik 1924’te kadınların siyasi haklarından yana tavır koyan Recep Bey [Peker], Millî Müdafaa Vekili sıfatıyla, Türk vataniyle ilgili olmanın bir başka cephesi olarak kadınları askerliğe davet ediyordu.²⁰⁸²

Afet Hanım, 1930’da Musiki Muallim Mektebinde Tarih ve Yurt Bilgisi derslerini okutmaktaydı. Kız ve erkek öğrencilere vatandaşlık hakları hakkında tatbikat yaptırıyordu. Erkek öğrenciler kanunlara atıfla tatbikata kızların katılımına itiraz ediyordu. Afet Hanım, bu durumu Mustafa Kemal Paşa’ya anlatıyordu. Mustafa Kemal Paşa’nın etrafında Belediye Kanunu’nun değişimi konuşulurken, kadınların seçime katılımını savunanlarla, muhalefet edenler vardı. Bunlara karşı Afet Hanım, hazırlık yapmış, dünya kadınlarının durumunu değerlendirmiş ve Türk Ocağında Mustafa Kemal Paşa’nın hazır bulunduğu bir toplantıda sunmuştu.²⁰⁸³

3 Nisan 1930, Perşembe günü, Türk Ocağı Merkezinde, Afet Hanım, kadınların intihap (seçme seçilme) haklarına dair bir konferans vermişti. *İntihabın hak olduğu nazariyesi, millî hâkimiyetin ifadesidir, millî hâkimiyet istisnasız, vatandaşların umumî heyetindedir... Millî hâkimiyetin cinsiyet farkı gözetmeksizin milletin bütün azasına ait olduğunda elbette şüpheye mahal yoktur... Kadın intihap etmek hakkını ihraz etmelidir: Çünkü, demokrasinin mantığı bunu icap ettirir. Çünkü kadının müdafaa edeceği menfaatler vardır. Çünkü kadının cemiyete ifa edeceği vazifeler vardır. Çünkü, kadının siyasi haklarını tatbik etmesi kendisi için faydalıdır... Cumhuriyetimizin politika rejimi müsavat prensibine istinat eder...Kadın niçin bu müsavattan hariç tu-*

2081 “Türk Medeni Kanunu”, **Resmî Gazete**, 4.4.1926, S 339; **Düster Üçüncü Tertip**, C 7, s. 237.

2082 Toprak, **age.**, s. 466-467.

2083 İnan, **age.**, s. 347. *Mustafa Kemal daha erken tarihlerde kadının gelişimi ve eğitimi çeşitli sözlerle desteklemiş, teşvik etmişti. Bir toplum, cinsinden yalnız birini yeni gerekleri edinmesiyle yetinirse, o toplum yarıdan fazla güçsüzlük içinde kalır. Bir millet, ilerlemek ve medenileşmek isterse bilhassa bu noktayı esas olarak kabul etmek mecburiyetindedir. Bizim toplumumuzun, başarı görememesinin sebebi, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır... Bizim toplumumuz için ilim ve fen gerekli ise bunları aynı derecede hem erkek hem kadınlarımızın edinmeleri lazımdır... demiştir. Utkan Kocatürk Haz., **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, ATAM, Ankara 1999, s. 115. Hatice Güzel Mumyalmaz, “Kadın Hakları”, https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_Bahar/ataturk_ilkeleri_ve_inkilap_tarihi_2/4/index.html, Erişim Tarihi: 19.12.2021.*

*tulsun?...Millî say ve gayrette kadının hissesini hor görmek hakkı kimseye verilmemiştir. Türk Kadının Belediye intihaplarına iştirak hakkının tanınması, teşriî Meclise aza intihap etmek ve intihap olunmak hakkının yakın zamanda tasdik ve tatbik olunacağına şüphesiz, mesut bir mukaddemdir. Türk kadınlarına, çoktan çok layık olduğu bu siyasî hakkını vermek tabiatıyla mazinin istibdat idarelerinden beklenemezdi; fakat demokrat Türk Cumhuriyeti'nin bu hususta da faziletli şiarının yüksek eserini görmek, elbette lüzumundan fazla gecikmeyecektir...*²⁰⁸⁴ Dinleyicilerin arasında Mustafa Kemal de vardı ve bu fikrin kamuoyuna yansımaları sağlanmıştı. Afet Hanımın 1930'da "İntihap" namıyla çıkardığı kitap bu fikirleri savunuyordu. Mustafa Kemal, konuyu devlet adamları, aydınlar ve hukukçular arasında olgunlaştırmak istemişti.²⁰⁸⁵

İlk defa olarak kadınların siyasi haklarından söz eden Belediye Kanun Tasarısı değişikliği, Dâhiliye Vekili Şükrü Bey [Kaya] tarafından verilmişti. Hükûmetin hazırladığı ilk tasarıda kadının siyasi haklarından söz edilmişti. Şükrü Bey tasarıda, Türk Kadını Millî Mücadele'de erkeği ile omuz omuza mücadele etti. Kadınların, yakın zamanda yasama meclislerinde yerlerini alacaklarına şüphe yoktur, diyordu. Kars Milletvekili Ahmet Ağaoğlu da kadınların gelecekte milletvekili seçimlerine katılacaklarını ifade etmişti.²⁰⁸⁶

3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanununun 23. maddesine göre, oy sahibi olabilmenin şartları arasında, "Türk olmak, intihap başlamadan evvel lâakal (en az) altı aydan beri beldede ikamet etmekte olduğunu vesâik ile ispat etmek, 18 yaşını bitirmiş olmak.." yer alıyordu. Kanununun 24. maddesine göre, Belediye Meclisine üye seçilmek için, "Türk olmak, 23. maddenin 2. fıkrasındaki evsâfî haiz bulunmak (İntihap başlamadan evvel lâakal altı aydan beri beldede ikamet etmekte olduğunu vesâik ile ispat etmek), 25 yaşını bitirmiş olmak..." gerekti.²⁰⁸⁷

Belediye Seçimlerinde kadınların haklarının Mecliste oylanması üzerine Türk Kadınlar Birliği 11 Nisan 1930'da Sultan Ahmet Meydanında miting düzenlemişti.²⁰⁸⁸ 5 Ekim 1930'da gerçekleşen Belediye Seçimlerinde Artvin

2084 Toprak, *age.*, s. 454-458.

2085 İnan, *age.*, s. 347.

2086 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, C 17, İ 37, 20.3.1930, s. 24-26; Hikmet Çolak, "Türk Toplumunda Demokrasi ve Yerel Yönetimlerin Tarihsel Gelişimi Bağlamında 1580 Sayılı Belediye Kanunu Yasama Müzakereleri" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 49, Bahar 2012, s. 47.

2087 **Belediye Kanunu**, Kabul Tarihi: 3.4.1930; Kanun No: 1580; **Resmî Gazete**, 14.04.1930, S 8826; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, C 17, İ 37, 20.3.1930, s. 31; "Belediye Kanunu Çıktı", **Cumhuriyet**, 4.4.1930, s. 1.

2088 Cemile Burcu Kartal, "Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri", **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, Y 2, S 3, s. 176; "Kadınlar Bugün Miting Yapıyor", **Cumhuriyet**, 11.04.1930,

Yusufeli Kılıçkaya Belediye Başkanı Sadiye Hanım, Türkiye'nin ilk kadın belediye başkanı oldu. 1930 Belediye Seçimlerinde pek çok yerleşim yerinde kadınlar Belediye Meclislerine üye olarak girmişlerdi.²⁰⁸⁹

Ardından 18 Mart 1924 tarihli ve 442 Kanun Numaralı Köy Kanununda (20 ve 30. maddeler) 26 Ekim 1933'te yapılan değişiklik ile kadınlara köy ihtiyar meclisi ve muhtarı seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı getirilmiştir. Köy Kanunu'nun 20. maddesine göre; "Her köyde bir köy derneği, bir köy muhtarı, bir de ihtiyar meclisi bulunur. 24. maddeye göre; *Köyde köy muhtarını ve ihtiyar meclisi azalarını seçmeye hakkı olan kadın ve erkek köylülerin toplanmasına köy derneği, derler. Köy Muhtarı ve ihtiyar meclisi azaları doğrudan doğruya köy derneği tarafından ve köylü kadın ve erkekler arasından seçilir. Köy muhtarı, ihtiyar meclisinin başıdır* denilmektedir.²⁰⁹⁰

Dâhiliye Vekili ve Muğla Mebusu Şükrü Bey, Kanun değişikliğini Mecliste şu sözlerle açıklıyordu: *...Kendisi evimizin müdürüdür. Köyde de köy iktisadiyatının müdürü odur. Herhangi bir köye giderseniz en evvel karşınıza köyün iktisadiyatını idare edenin kadın olduğunu görürsünüz. Ona köyde muhtar olmak ve muhtar intihap etmek hakkını vermekle kendisine karşı bir şükran eseri göstermiyoruz. Kendisinin zaten ve tabiaten haiz olduğu hakkını kanunen ifade etmiş oluyoruz. Bu Köy Kanunu hakkında göstereceğimiz alaka Türk kadını için şurada diktığımız abideden daha güzel, daha insani bir abide olacaktır. Kanunun heyet-i umumiyesi, Türk kadınına köylerde de haklarını veren bir kanundur.*

İkinci oturumda konuşan Recep Bey [Peker], Kanunu şu sözlerle desteklemişti: *...İçinde yaşadığımız Cumhuriyet devrinde Türk kadını, bütün vatandaşların sahip olduğu kanunî hak ve hürriyetlerin kendisine verdiği imkân yollarından bu tesiri daha çok belli, daha ziyade izhar edecek vaziyete gelmişti. ...Belediye İntihâbâtında Türk kadınına şehir ve kasabalarda reye iştirak haklarını kendilerine vermek suretiyle iki, iki buçuk milyon kadar vatandaşın şehirlerin idarî ve siyasî hayatında tesirlerini tanımıştık. Bu kanunu kabul ettiğimiz takdirde, kûsuratı nazar-ı itibara almamak şartıyla yuvarlak olarak beş milyon Türk vatandaşı kadının idarî ve siyasî nüfuzunu bulunduğu sahada kullanabilmesini temin etmiş oluyoruz. Bu itibarla Onuncu Cumhuriyet Bayramına girdiğimiz gün hükûmetin yerinde yaptığı teklif heyet-i celi-lenizin de tasvibiyle kanuniyet kesb edecek olursa Türkiye'de Türk kadınlığı*

s. 1.

2089 Nuray Ertürk Keskin, "Kadınların Siyasal Haklarında İlk Aşama: 3 Nisan 1930-Belediye Seçimlerinde Seçme ve Seçilme Hakkı", *academia.edu.*, Erişim Tarihi: 8.4.2018; Cemile Burcu Kartal, "Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Y 2, S 3, s. 165-197; Kartal, *age.*, s. 176, 178.

2090 "442 Sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", *Resmî Gazete*, Kanun No: 2329, Kabul Tarihi: 26.10.1933.

*için büyük bir iş yapılmış ve inkılâp namına bu yolda büyük safha atlatılmış olacaktır.*²⁰⁹¹

1933 yılı sonlarında kadınlar köy ihtiyar heyetleri seçimlerine katılmışlardı. Aydın ili Germencik nahiyesine bağlı, Karaağaçlı köyünde seçme seçilme hakkına sahip kadınlar, ihtiyar heyeti seçiminde oy kullanmışlardı.

12 Kasım 1933 tarihli muhtarlık seçimlerinde Türkiye’de ilk kadın muhtar, Aydın’da seçilmişti. Karpuzlu nahiye merkezi olan Demircidere köyünde seçimler, 6 Kasım 1933’te yapılmıştı. Köyde seçme ve seçilme hakkına sahip bütün kadın ve erkeklerin katılımıyla sekiz kişi içinde tek kadın aday Gül Hanım seçimi kazanmıştı.²⁰⁹² Gül Hanım’ın seçiminde, halk tarafından sevilip sayılması ve okuryazar olması da önemli bir faktördü. Gül Hanım, sıcak karakterli ama otoriter sözünü dinleten biriydi. Evlendikten sonra Übbül soyadını aldı.²⁰⁹³

Kadınların seçme ve seçilme hakkını alabilmesi, İsmet İnönü ve 191 arkadaşının Meclise sunduğu Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve “İntihâb-ı Mebusân Kanunun”da değişiklik yapılması teklifi ile olabilmıştır. Teklifin gerekçesinde *..Bizim inkılâbımızın bu memlekete görülen bir çok ıslahat teşebbüslerinden en baş ayrımlarından biri, kadınlığa verdiğimiz mevkie kadın haklarını tanımakta gösterdiğimiz isabettir. Türk İnkılâbı, denildiği vakit, bunun kadının kurtuluş inkılâbı olduğu beraber söylenecektir. Şimdi almakta olduğumuz teşebbüs, bu kurtuluş istikametinin tamamlanması, neticelenmesi ve en verimli bir hâle getirilmesidir. Gelecek Büyük Millet Meclisi’nde kadın say-lavlarla beraber çalışmak, Büyük Millet Meclisi’nin kuruluşundan beri, bu memlekete getirdiği feyizlerin daha çok genişlemesini daha ileri verimlerde bulunmasını temin edecektir, kanaatindeyiz. Temiz, duru, kanaatimiz budur. demiştir.*²⁰⁹⁴

2091 Köy Kanunu’nun 20 ve 30.maddelerinin değişmesi hakkında 17178 numaralı kanun layihası ve Dâhiliye Encümeni Mazbatası, **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 17, Devre 4, İ 7, B 26-10.1933, s. 48.

2092 Günver Güneş, “Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye’nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, IX/20-21, (2010 Bahar-Güz), s. 176.

2093 Ayrıca Atatürk’le mektuplaştığı, kadınların modern giyimini savunduğu, köy çocuklarının özellikle kız çocuklarının eğitimine önem verdiği, milletvekilliği teklifini kabul etmediği, süresi bittikten sonra muhtarlığa yeniden aday olmadığı anlatılmaktadır. Derya Genç Acar, **Aydın Tarihinde Kadın**, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007, s. 22, 24-25. adudspace.adu.edu.tr, Erişim Tarihi: 8.4.2018.

2094 Sevilay Özer, “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXIX, Mart 2013, S 85, s. 147; “Türk Kadınına Mebus Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi, Fırkanın Meclis Grubunda Kabul Edildi”, **Cumhuriyet**, Çarşamba 5 Birinci Kânun 1934, s. 1.

5 Aralık 1934 tarih ve 2598 sayılı kanunla milletvekili seçilme hakkını elde etmiştir. 11 Aralık 1934'te Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddeleri

Madde 10: Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek, her Türk mebus seçme hakkını haizdir.

Madde 11: Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.²⁰⁹⁵

10 Şevval 1293 (29 Ekim 1876) tarihli “İntihâb-ı Mebusân Kanunun” 2, 5, 11, 16, 23 ve 58, maddelerinde “zükür” erkek kelimesi yanına kadın kelimesi de ilave edilmiştir. Böylece iki dereceli sistemle uygulanan Seçim Kanunu'nda, seçme hakkı 18 yaşından 22'ye çıkarılmıştı. Bu onay, Türk kadınlarının gösteri yapmasına ve Meclise toplu olarak giderek teşekkür etmesine sebep olmuştu. Kadınların ilk kez oy kullandığı ve aday olabildiği TBMM seçimleri 8 Şubat 1935'te yapıldı. Bu seçimde 17 kadın milletvekili ilk defa Meclise girdi. 1936 Ara seçiminde kadın milletvekili sayısı 18'e yükseldi. Bu sayı, TBMM'deki tüm milletvekillerinin %4.5'ini oluşturuyordu.²⁰⁹⁶ Bu oran, en yüksek temsil oranı olma özelliğini 2007 seçimlerine kadar sürdürmüştü.²⁰⁹⁷

1935 yılında TBMM'ye seçilen ilk kadın milletvekilleri; Emine Mebrure Gönenç (Afyonkarahisar), Hatı Çırpan (Satı Kadın Ankara),²⁰⁹⁸ Türkân Örs Baştuğ (Antalya), Sabiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Şekibe İnel (Bursa), Hatice Özgener (Çankırı), Huriye Öniz Baha (Diyarbakır), Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakihe Öymen (İstanbul), Benal Nevzad İstar Arıman (İzmir), Ferruh Güpgüp (Kayseri), Bahire Bediş Morova Ay-

2095 “İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanuna Bir Madde İlavetine Dair Kanun”, **Resmî Gazete**, Kanun No: 2598, Kabul Tarihi: 5.12.1934; “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, Kanun No: 2599, Kabul Tarihi: 15.12.1934; Kemal Gözler, **Türk Anayasaları**, Bursa, Ekin Kitabevi Yay., 1999, s. 76; Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, 19. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2013, s. 132; Büyük Millet Meclisi, dün yaptığı tarihî toplantıda kadınların seçme ve seçilmelerini alkışlar arasında ittifakla kabul etti. Büyük Millet Meclisi dün intihabın yenilenmesine de karar verdi. Mebus İntihabı Kanunu Tadil Edildi, Tadilat Dün Akşam Hükümetçe Vilayetlere Bildirildi ve Hazırlıkların Süratlendirilmesi İstendi. “Türk Kadını Haklarının En Büyüğünü Aldı”, **Cumhuriyet**, Perşembe 6 Birinci Kânun 1934, s. 1.

2096 İnan, **age.**, s. 349-350; “Ayten Sezer, Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki İlk Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IVX, Kasım 1998, S 42, s. 895; “Türk Ulusu Bugün Reyini Veriyor”, **Cumhuriyet**, Cuma 8 Şubat 1935, s.1. İkinci Seçiciler bugün yurdun her yanında saylav seçecekler; “Saylav Seçimi Dün Bitti”, **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1935, s. 1. Türk Ulusu Atatürk'ün istediği itimadı bir kere daha gösterdi. Fırka namzetleri yurdun her yerinde ittifakla seçildiler, on üç müstakil saylav da belli oldu. Seçim İstanbul'da büyük merasimle kutlandı. General Refet 290 reyyle saylav seçildi.

2097 Nuray Ertürk Keskin, “Kadın Milletvekilleri 1935-2011”, **academia.edu.**, Erişim Tarihi: 8.4.2018.

2098 Atatürk Satı kadını bir gezisi sırasında Zir Ovasında tanışmış Türk köylü kadınının bir sembolü olarak Mebus olmasını istemişti. İnan, **age.**, s. 351.

dilek (Konya), Mihri Pektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Esmâ Nayan (Seyhan), Sabiha Görkey (Sivas), Seniha Hızal (Trabzon)'dır. İlk kadın milletvekillerinin çoğunluğu yüksek eğitimliydi.²⁰⁹⁹ 9'u öğretmen, 1'i doktor, 2'si çeviri işleri, 1'i yazarlık, 2'si çiftçilik yapmaktaydı. Vekillerden 1'i hayır işleri ile meşguldü. 1 yabancı dil bilen 4, 3 yabancı dil bilen 2, 2 yabancı dil bilen 2 kişi olmak üzere toplam 8 kişi dil biliyordu. Yurt dışı eğitilmiş olan 1 kişiydi. 1'i Millet Mektebi'nde okuma yazma öğrenirken, 1'i evinde özel eğitim almıştı. 18 kadın milletvekilinin dönemin aydın kadınları olduğu, çoğunun mesleklerini yaparken hayır işlerini de desteklediği görülmektedir. Meclis komisyonlarında eğitim ve birikimleri çerçevesinde görevlendirilmişlerdir. Konuşmaları, çoğunlukla eğitim, çocuklar ve sağlık ile ilgilidir. Atatürk ve Cumhuriyet'e minnet, şükran ifade eden konuşmalar da yapmışlardır. 7'si daha sonraki dönemde de milletvekili seçilmiştir.²¹⁰⁰

TBMM'ye giren kadın milletvekillerinin sayısı, 1939 ve 1943 seçimlerinde 16, 1946 seçimlerinde ise 9 olmuştur.²¹⁰¹

7.6. Türk Parlamenterizmde Kadın Temsiliyeti (1935-1960)*

Türk kadınları ilk defa olarak 8 Şubat 1935 tarihinde milletvekilliği seçimlerine katılmış ve söz konusu seçimler sonucunda 17 kadın milletvekili seçilmiştir. Ancak 1936'da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde Hatice Özgener Çankırı'dan milletvekili seçilerek kadın vekil sayısı 17'den 18'e yükselmiştir. 1935-1939 yıllarını kapsayan V. Dönem TBMM'de tam olarak kadın milletvekillerinin Meclisteki temsil oranı %4.5 gibi bir duruma kavuşmuştur.²¹⁰² 1939-1943 yılı seçimlerinde kadın temsiliyetinde bir düşüş

2099 https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1/Cilt1.pdf; Sezer, agm., s. 895-898; Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 2. Baskı, İmge, Ankara 1999, s. 332.

2100 Hatice Güzel Mumyılmaz, "Kadın Temsiliyeti ve 1935 Seçimleri", **Atatürk Ansiklopedisi**, Atam, 2021.

2101 Nuray Ertürk Keskin, "Kadın Milletvekilleri 1935-2011", **academia.edu.**, Erişim Tarihi: 8.4.2018; www.tesav.org.tr/ Erişim Tarihi: 10.04.2018.

* Doç. Dr. Olcay Özkaya, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ozkaya@mku.edu.tr

2102 Özkaya Duman, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Yüzüncü Yılında Tek ve Çok Partili Dönemde Kadın Temsiliyetinin Karşılaştırmalı Analizi (1935-1960)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 67, Güz 2020, s.375; Ayrıca Türk kadınının siyasal yaşam mücadelesi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ümit Akagündüz, **II.Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015; Serpil Çakır, "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin", **Toplumsal Tarih**, S 46, 1997, s. 10; Semra Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasi Hayata Katılım Mücadelesi", **Yasama Dergisi**, S 10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2008, Ankara 2008, s. 5; Funda Şahin, **Kadınların Siyasal Katılımları Çerçevesinde Kadın Meclislerinin Yerel Siyasetteki Etkinlikleri ve Üye Profilleri**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yay., Ankara

yaşanmıştır. Parlamentoda sadece 16 kadın temsil edilmektedir. 1946'da ise 9 milletvekili ile kadınlar parlamentoya girebilmiştir. 1946 sonrasında tek dereceli seçimlerin uygulanmaya başlamasının meclisteki kadın milletvekillerinin sayısında görülen bu düşüşte etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki tek dereceli seçimlerin kadınlar aleyhine bir rekabet alanı yarattığı haliyle bu durumun söz konusu düşüşte etkili olduğu ifade edilmektedir.²¹⁰³

Çok partili dönemde 1950 seçimlerinde parlamentoda kadın milletvekili varlığına bakıldığında Demokrat Parti (DP) 416 erkek milletvekili ve 1 kadın milletvekili çıkarabilmiştir. Biri DP'den olmak üzere toplam 3 kadın milletvekili Mecliste görev alabilmiştir. Bu dönemde (%0.6) kadın milletvekili parlamentoya girebilmiştir. 2 Mayıs 1954 seçimlerinde ise parlamentoda 535 milletvekilinin 4'ü (%0.7), 27 Ekim 1957'de de 587 milletvekilinin sadece 8'i (%1.3) kadın milletvekili olarak parlamentoya girebilmiştir.²¹⁰⁴ Bu düşünün en ciddi yaşandığı dönem 1950 seçimleri olmuştur. Bu karşılaştırmanın da dikkate değer veriler ortaya koyabileceği düşünülmektedir. Tarihsel bağlamında belirleyici olabileceği yaklaşımıyla ilk dönemin (1935-1947) olağanüstü şartları, II.Dünya Savaşı'nın gölgesinde her açıdan (iç-dış güvenlik, ekonomi, siyaset gibi) bir türbülansın içine çekilmiş belirsiz ve karmaşık ortamın etkisi önemlidir. İkinci dönemde ise (1950-1960) yeni dünyada beliren güç mücadelesi ve soğuk savaşın etkisinin, iç politikada ise demokraside çok partili yaşam beklentileri ve çabalarının konuyu anlamak açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁰⁵

2011, s. 21.

2103 Filiz Çolak, "Demokrat Parti Döneminde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, S XXXII, s. 115-158, s. 117.

2104 Özkaya Duman, agm., s. 376; Seçimler hakkında ayrıntılı haberler 3 Mayıs 1954 tarihli ve 28 Ekim 1957 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer almaktadır. Gazetede sadece seçim sonuçları ile ilgili değil aynı zamanda seçim sürecinin öncesi ve sonrasına dair gelişmeler ve kadın seçmenler hakkında kamuoyuna bilgiler verilmiştir, **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1954 ve **Cumhuriyet**, 28 Ekim 1957. Dönem ulusal basınından Milliyet de aynı tarihli nüshasında "Vatandaş Seçime İştirak Et" sürmanşetiyle seçime dikkat çekmiştir, **Milliyet**, 3 Mayıs 1954. Ayrıca gene Milliyet'in 28 Ekim 1957 tarihli nüshasında seçim sonuçlarına dair gelişmeler "Yurtta Seçim Hadiseleri" başlığı ile ele alınmıştır. Buna göre DP 37, CHP 21, Hürriyet Partisi ve CMP'nin birer vilayette kazanmış oldukları, DP'nin 400, CHP'nin 200'ün üstünde mebus çıkarabileceği belirtilmiştir, **Milliyet**, 28 Ekim 1957.

2105 Özkaya Duman, agm., s. 377.

Tablo I: Kadın Milletvekillerinin Meclisteki Dağılım Tablosu²¹⁰⁶

Seçim Dönemleri	Kadın Milletvekili Sayısı	Katılım Oranları % Olarak	Toplam Vekil Sayısı
5.Dönem (1935-1939)	18	4.5	399
6.Dönem (1939-1943)	16	3.7	429
7.Dönem (1943-1946)	16	3.5	455
8.Dönem (1946-1950)	9	1.9	465
9.Dönem (1950-1954)	3	0.6	487
10.Dönem (1954-1957)	4	0.7	541
11.Dönem (1957-1960)	8	1.3	610

7.6.1. Cumhuriyet Halk Fırkası Döneminde Kadın Milletvekilleri

CHF, her ne kadar 9 Eylül 1923'te resmen kurulmuş olsa da 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi, Fırkanın ilk kurultayı olarak kabul edilir. Burada bir kadın olarak Halide Edip'in görüşmelere katılımı ve söz alması ve bu yöndeki öncü rolleri sürecin en başından almış olduğu cesarete dayandırılabilir. İkinci kurultay olan 15 Ekim 1927'de ise 1927 tarihli partinin nizamnamesinin görüşüldüğü sırada 8.maddede yer alan 18 yaşını aşmamış, suça karışmamış her Türk vatandaşının Türk kültürünü ve fırkanın bütün ilkelerini kabul etmesi halinde fırkaya üye olabileceğine dair maddeye ilişkin üyeler arasında tartışmalar yaşanmıştır.²¹⁰⁷ Bu çerçevede Çankırı Mebusu Talat Bey, *Her Türk vatandaş sözünden maksat olan yalnız Türkler midir, anasır-ı saire buna dâhil midir, kadınlar dâhil midir?* biçimindeki sorusunu yöneltmiş bu soruya cevaben ise Tekirdağ Mebusu Celal Nuri Bey, *Teşkilat-ı Esasiye Bu Meseleyi Halletmiştir* diyerek konuyu görmezden gelmiştir. Aynı soruya Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtib-i Umumisi Saffet Bey ise; "Teşkilat-ı Esasiye kanununda mukayyittir" şeklinde cevap vermiştir. Bu karşılıklı konuşmalardan kadının seçme hakkı konusuna mesafeli olduğu ve konunun o günkü şartlarda gündeme alınmak istenmediği anlaşılmaktadır.²¹⁰⁸ Ancak

2106 TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri*, 1923-2011, Ankara 2012 ve Zühtü Arslan, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM XI. Dönem (1957-1960)*, C I, TBMM Kültür, Sanat ve Yay., No.156, Ankara 2009.

2107 Beral Alacı, "Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, Nizamnamelerinde ve Programlarında Kadın Algısı", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C 14, S 3, 2016, s. 222.

2108 *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, s.11.

bu duruma karşın kadının siyasal yaşamda yer alması yönünde kimi tartışmaların daha Millî Mücadele yıllarının ilk döneminde oluştuğu da önemli bir tespittir. Bu bağlamda Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni [Ulaş] Bey, daha 1923 yılında İntihâb-ı Mebusân Kanunu'nun bazı maddelerinin tadilini içeren kanunun birinci maddesinde *Türkiye Büyük Millet Meclisi âzası Türkiye Devleti halkından her yirmi bin nüfusu zükûrda [erkek] bir nefer olmak üzere intihap olunur* şeklindeki karar ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir;

Mesela evvelce elli bin nüfusu zükûr üzerine tanzim edilmiş bir kanun vardı. Bu defa, bu teklifi yapan arkadaşlarımız, kadınların mevkiini de nazarı dikkate alarak hareket etmişlerdir. Her şeyin bir derecesi, bir vesile-i tekemmülü var, kanun teklifinde, kadınlar tekemmül edip de, rey hakkını istimal etmek derecesine gelinceye kadar onlar aile efradı beyninde aile reislerine rey vermiş gibi telâkki edilerek yirmi bin nüfusu zükûrda bir mebus intihabını esas ittihaz etmiştir. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise aynı konu ile ilgili *Bilmem ama böyle bir tev'il akül ve hayale gelebilir mi?* dedikten sonra *İntihap etmek ve edilmek hakkını vermiyorsunuz; fakat kadınları saymıyorsunuz da* şeklinde fikrini ileri sürmüştür. Bu konuşmaların geçtiği yıllar kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmediği bir dönemdi ancak söz konusu tartışmalar sürecin ana taşları olacaktı. Aynı dönemde öyle ki daha 1923 yılında ikinci meclisin kurulması için yapılan seçimlerde Kilis, Kastamonu, Malatya, Ankara, Yozgat, Gaziantep, Tarsus, Antalya, Düzce, Konya, Elazığ, Burdur ve İzmir'de ikinci seçmenlerin kendi inisiyatiflerini kullanarak bazı kadınlara oy verdikleri bilinmektedir. Bu kadınlar Latife, Mevhibe [İnönü], Galibe [Okyar], Müfide Ferit [Tek] Hanım ile halk kahramanı Kara Fatma'dır.²¹⁰⁹ Bu bağlamda 1934'e kadar çeşitli vesilelerle kadının seçme ve seçilme hakkı, siyasal yaşamdaki varlığı ve statüsünün CHF milletvekilleri arasında irdelendiği ve tartışmaya açıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tartışmaların, özellikle Atatürk'ün temel ilkelerinin önderlik ettiği CHF'nin kurultay toplantıları ve nizamnamelerinde inşa etmek istediği Cumhuriyetçi ve Halkçı devlet politikası açısından da önemsendiği görülmektedir.²¹¹⁰

10 Mayıs 1931 tarihli CHF'nin üçüncü kurultayında;

Bir dereceli intihabat gayemizi tahakkuk ettirmek için geçen devrede mühim bir hatve attık. Belediye intihabadına kadın ve erkek, bütün vatandaşların iştirakını tatbik edebilmek fırkamız için mühim bir muvaffakiyettir. Gerçi ilk intihapta hadis olan ahval, diğer birçok tesiratın da inzıمامiyle endişe verecek şekiller gösterdi. Fakat bu ilk tecrübe gelecek intihapların

2109 Sevilay Özer, "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXIX, S 85, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013, s. 135-136.

2110 1934 yılı öncesi CHF toplantılarında ve kurultaylarında kadının intihap hakkı hususunda yapılan konuşmalar ve tartışmalar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Sevilay Özer, a.g.m., s. 134-135.

daha sakin ve salim bir mecrada vukuu için istifadeli olacaktır. Bu suretle hâsıl olan intibah ve melekeler diğer taraftan geçecek zamanda memleketin mücehhez olacağı maddi ve manevi vesait, mebus intihabında da bir dereceli kadın ve erkek vatandaşların iştiraki ile umumi intihapların demokrasi ahkâmı dâhilinde tesisine imkân bırakacaktır...(Alkışlar) şeklinde geçen konuşmalardan kadın konusunun açık ve anlaşılır bir biçimde gündeme alındığı anlaşılmaktadır.²¹¹¹

Türk kadını CHF'nin 9-16 Mayıs 1935 tarihli dördüncü kurultayında vekil olarak parlamentoda görev almaya başlamıştır. Zira kadınlar 1934 tarihli milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmiş, 1935 yılı seçimlerinde Meclise vekil olarak seçilmişlerdir. Bu dönemde ilk defa 18 kadın milletvekili olarak Meclise girebilmiş ve kadınları parlamentoda temsil edebilme hakkını kullanmışlardır. CHF'nin bu dördüncü büyük kurultayında ilk toplantı günü iki as başkan ve dört sekreter seçilmiş, bunlardan sekreterlerden birine Fakihe Öymen görevlendirilmiştir. Yanı sıra Dilek layiha encümeninde ise Samsun Milletvekili Meliha Ulaş, Hesap Komisyonunda Bayan Onaran göreve getirilmiştir.²¹¹²

Türk parlamento tarihinde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması üzerine gelişmeler dönem ulusal basınının gündemine taşınmıştır. Bu çerçevede çıkan haberlerden biri 5 Aralık 1934 tarihli *Kurun* gazetesinin ana sayfasına yansımıştır. *Kurun*, “Kadınların Mebus Seçmek ve Seçilmek Hakları Bu Gün Görüşülecek” başlıklı haberi ile konuyu halka duyurulmuştur. 6 Aralık 1934 tarihli *Kurun* gazetesinde ayrıca “Teşkilât-ı Esasiye Değiştirildi”, “Kadın-Erkek Otuzunu Bitiren Vatandaş Mebus Seçilebilecek” başlıklarıyla ilk sayfaya taşınan haberde Ankara kadınlarının halkevinde elde ettikleri haklar konusunda Atatürk'e ve Meclis Başkanlığına teşekkür etmek üzere bir toplantı yapacakları belirtilmiştir. Ulusal basın üzerinden yapılan incelemede gelişmelerin günlük bir biçimde hemen hemen benzer başlıklarla aktarıldığı görülmektedir.²¹¹³ Bu yönde etkin basın yayın organları arasında birçok örnek verilebilir. 5 Aralık 1934'e giden süreçte bazı basın yayın kolları kadının siyasal yaşamında seçme ve seçilme hakkı olan erkekten farklı

2111 **Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları**, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 5-6; **Vakit**, 11 Mayıs 1931, s. 2.

2112 Alacı, agm., s. 255; **Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı**, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 5-44. Ayrıca *Kurun* gazetesi 9 Şubat 1935 tarihli sayısında bir gün önce yapılan seçimler ve yeni seçilen sayıllar hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu yazıya göre demokrasinin tesisi açısından kadın sayılların Meclise girişi heyecan ve mutlulukla karşılanmıştır, konu dönemin ulusal basınında geniş puntolarla yer almıştır. **Milliyet**, 9 Şubat 1935; **Kurun**, 9 Şubat 1935, s. 1-4. Aynı zamanda dönem süreli yayınlarından **Akşam** gazetesi 9 Şubat 1935 tarihli nüshasında sürmanşete taşıdığı haberinde kadınların sayıllar seçimlerine katılım hakları konusundaki mutluluklarına dikkat çekmiştir, **Akşam**, 9 Şubat 1935, s. 1.

2113 **Kurun**, 5 Aralık 1934, s. 1; **Akşam**, 5 Aralık 1934, s. 1.

olmadığı, aralarında bir seviye farkı bulunmadığını belirterek konuya dikkat çekmiştir.²¹¹⁴ Ayrıca bu konuda İsmet Paşa'nın, vermiş olduğu 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun önemli bazı maddelerinin (on ve on birinci maddelerinin) değiştirilmesiyle söz konusu kanun teklifinin 5 Aralık 1934 tarihinde yasalaşmasının sağlanmış ve kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmiş oldukları anlaşılmaktadır.²¹¹⁵

Resmî Gazete'de yasalaşmış olan karara göre 22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkına haizdir ve 30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilirdi.²¹¹⁶ Bu gelişmeyi müteakiben aynı yasa ile seçmen yaşı bahsedildiği üzere 18'den 22'ye çıkartılmış ve 40.000 kişiye bir mebus seçilmesi karara bağlanmıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal'in ulus egemenliği fikri çerçevesinde dizayn etmeye çalıştığı "çağdaş" toplum yapısında egemenliğin kadın-erkek topyekûn millet bütününe ait olması gerektiği yoluyla tam anlamıyla gerçekleştirilebileceğine dair görüşlerinin etkili olduğu ifade edilebilir. Mustafa Kemal'in bu görüşlerinin hem CHF programlarına hem de aynı süreçte gerçekleştirilmeye çalışılan inkılaplarda etkili olduğu görülmektedir. 1935 yılı TBMM'nin 5.Döneminde meclise girme hakkı elde etmiş olan kadın vekiller arasında Mevrure Gönenç,²¹¹⁷ Hatı Çırpan (Satı Kadın),²¹¹⁸ Türkan

2114 **Vakit**, 21 İkcinceşrin 1934, s. 1-7; **Ulus**, 6 İlkkanun 1934, s. 1.

2115 **BCA**, 490.01.2.9.15; **Kurun**, 5 Aralık 1934, s. 1.

2116 **Resmî Gazete**, 8.12.1934, s. 4523.

2117 Gönenç, 1900 İstanbul doğumludur. Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, Beşiktaş İttihad-i Osmani Mektebi, Amavutköy Amerikan Kız Koleji mezunudur. Mesleği öğretmen olan Gönenç, 1930 yılında ilk kadın üyelerden biri olarak Adana Belediye Meclisine, sonraki seçimde de Mersin Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiştir. 1949'da Sağlık Bakanlığına bağlı Körler Okulu ve Körler Demeği Başkanlığını yaptı. Kendisinin de görme sorunu olduğu için Türkiye'ye körler alfabesinin getirilmesinde önemli rol oynadı. Fransızca, İngilizce bilmektedir. 5. 6. ve 7. Dönem Cumhuriyet Halk Partisinden Afyonkarahisar Milletvekili olarak mecliste görev almıştır, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığı, Haz. Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı ve diğerleri, Ankara 2009, s. 183-184.

2118 Satı (Hatı) Çırpan (Oğlu), 1890 Kızılcahamam doğumludur. Satı Çırpan, Millet Mektebine giderek okuma yazma öğrenmiştir. Çiftçi olan Çırpan, Cumhuriyet Halk Partisinden 5. Dönem Ankara Milletvekili olarak mecliste görev yapmıştır. Satı Hanım, Atatürk'ün Kızılcahamam'a geldiği sırada karşılama heyetinde yer almış ve burada Atatürk ile tanışmıştır. Atatürk, Satı Hanım'ın buradaki tavrından etkilenmiş ve 5. Dönem seçimlerinde onu kendi listesinden milletvekili adayı göstermiştir. Satı Çırpan 19.3.1956'da vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 131-132.

Örs Baştuğ,²¹¹⁹ Sabiha Gökçül Erbay,²¹²⁰ Şekibe İnsel,²¹²¹ Hatice Özgener,²¹²²

2119 Türkan Örs (Baştuğ) 1900'da İstanbul'da doğmuştur. Örs İstanbul Darülfünunu Felsefe Bölümü mezunu olup mesleği öğretmendir. İyi derecede Fransızca bilen Örs, Maarif (Millî Eğitim) Komisyonunda görev yapmış ayrıca Belediye Kanunu'na ek kanun layihası müzakeresi için kurulan geçici komisyon üyeliği ve katipliği ve İş Kanunu'na ek kanun layihasını müzakere için kurulan geçici komisyonda üyeliğinde de bulunmuştur. 27.09.1975'te vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 301-302.

2120 Sabiha Gökçül (Erbay), 1900 Bergama doğumludur. Gökçül Darülmuallimatı İhzarı (Yüksek Öğretmen Okulu) mezunudur. Gökçül 5., 6. ve 7. dönemlerde milletvekilliği görevinin ardından 1947'de Ankara Gazi Lisesi edebiyat öğretmenliğine atandı ve 1948 yılında emekli oldu. Erbay, Cumhuriyet Halk Partisinden 5. Dönem Balıkesir, 6. ve 7. Dönem Samsun Milletvekilliğinde bulunmuştur. Ayrıca TBMM Riyaset Divanı (Başkanlık Divanı) Kâtipliği, Gümrük ve İnhisarlar (Gümrük ve Tekel) Komisyonu üyeliği ve kâtipliği görevlerinde de bulunmuştur. Erbay, 31.8.1998'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 179-180.

2121 Şekibe İnsel, 1886 İstanbul doğumludur. İnsel İstanbul Kız Sanayi Mektebi (Orta), Alman Mektebi mezunudur. İnsel 5. Dönem Bursa Milletvekili olarak Cumhuriyet Halk Partisinden seçilmiştir. Ziraat Komisyonu üyeliğinde bulunmuştur. 29.3.1970'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 231.

2122 Hatice Özgener, 1865 Selanik doğumludur. Özgener Kırmızı Mektep-Selanik, İnas Rüştiyesi mezunudur. Özgener, 1878'de Selanik İnas Rüştiye Mektebi öğretmen yardımcılığına atanmıştır. 1885 yılına kadar bu görevi sürdüren Özgener, Bebek İnas Rüşdisi öğretmen yardımcılığı yaparken 1894 yılında istifa etmiştir. Selanik'in Yunanlılarca işgal edilmesi dolayısıyla 14 Aralık 1912-19 Mart 1913 arasında Menatik-ı Harbiye maaşı aldı. 20 Mart 1913 'te İstanbul Darülmuallimât tarih öğretmenliğine, 22 Mart 1914'te Süleymaniye İnas Rüşdiyesi, 9 Aralık 1914'te İstanbul Kız Sanayi Mektebi, 30 Mart 1915'te Kadıköy İnas Darüleytam Müdür Yardımcılığına, 9 Eylül 1916'da Bebek Darüleytam, 1 Şubat 1919'da Çağlayan Darüleytam Müdürlüğüne, 1 Temmuz 1924'te Beykoz Darüleytam öğretmenliğine atandı. 24 Ağustos 1924'te emekliye ayrıldı. Rumca bilen Özgener 21.2.1940'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 312-313.

Huriye Öñiz Baha,²¹²³ Fatma Memik,²¹²⁴ Nakiye Elgün,²¹²⁵ Fakihe Öymen,²¹²⁶ Benal Nevzat İstar Arıman,²¹²⁷ Ferruh Güpgüp,²¹²⁸ Bahire Bediş Morova Aydi-

2123 Huriye (Baha) Öñiz, 1887 İstanbul doğumludur. Baha Leyli Sanayi Mektebi, Londra Üniversitesi Bedford Koleji mezunudur. Pedagoji eğitimi almış olup *Köprü Altı Çocukları* adıyla bir kitabı yayımlanmıştır. İngilizce bilen Öñiz, Maliye Komisyonu üyeliği ile İş Kanunu Lâyhası; Orman Kanunu; İzmir Vilayeti Turistik Yolların İnşası Hakkındaki Kanun ve Kayseri-Eskişehir Tayyare Fabrikasına Mütdavil Sermaye Verilmesi için kurulan geçici komisyon üyeliklerinde bulunmuştur. 02.11.1950'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 299-300.

2124 Memik, 1903 Safranbolu doğumlu olup Beyazıt İnâs Numune Mektebi-İstanbul, Bez-mialem Valide Sultan Mektebi-İstanbul, İstanbul Darülfünun Tıp Fakültesi mezunudur. Dâ-hiliye hekimidir. Fransızca bilen Memik, 5., 6. ve 7. Dönem Cumhuriyet Halk Partisi Edime Milletvekili olarak görev almıştır. 09.02.1991'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 273-274.

2125 Nakiye Elgün, 1880 Rumeli feneri doğumlu olup İstanbul Kız Muallim Mektebinde Eğitim ve Belediyecilik okumuştur. Elgün İstanbul Meclis-i Umumi ve Encümen Üyesi, Türk Ocağı, Halk Evi, Kızılay, Türk Hava Kurumu Yönetim Kurulu Üyelikleri ve Başkanı olarak görevler almıştır. Sonrasında Himaye-i Etfal Cemiyeti Merkez Yönetim Kurulu Üyesi, Topkapı Fakirlere Yardım Kurumu Başkanı olarak görev yapmıştır. Elgün TBMM V. Dönem Erzurum Milletvekili olarak Mecliste bulunmuş ve Türk Hava Kurumu Altın Madalyası sahibidir. 23.03.1954'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s. 257.

2126 Öymen, 1900 yılında İşkodra'da doğdu. Öymen 1923 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Coğrafya Şubesini bitirdi. Bursa Kız Lisesi Müdürlüğü ve Türkiye Maarif Cemiyeti Başkanlığı'nı yaptı. V, VI ve VII. Dönemlerde İstanbul'dan milletvekili seçildi. TBMM'nin ilk kadın milletvekillerindendir. 1946 seçimlerinde CHP'den Ankara Milletvekili seçildi. 12 Ağustos 1946 tarihinde ad çekme suretiyle Seçim Tutanaklarını İnceleme Komisyonuna seçildi. 12 Ağustos 1946 tarihinde ise TBMM Bütçe Komisyonu üyeliğine seçildi. 11 Kasım 1946, 5 Kasım 1947, 5 Kasım 1948 ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde aynı üyeliğe tekrar seçildi. Bu komisyonun Kâtipliğini yaptı. 6 Nisan 1983 tarihinde vefat etti. Cenazesi 9 Nisan tarihinde Ankara Cebeci Asrı Mezarlığı'nda toprağa verildi, Mustafa Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi**, C 3, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), TBMM Yay., Ankara 2012, s. 147-148; Ayrıca detaylı bilgi için bk. İhsan Güneş, TBMM V.Dönem, **Türk Parlamento Tarihi**, 1935-1939, II. Cilt, TBMM Yay., Ankara 2001, s. 350.

2127 Benal Nevzat Arıman (Benal Zübeyde Arıman), 1319 (1903) yılında İzmir'de doğdu. Arıman 1923'te Sorbon Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdi. 1935 yılında İzmir'den milletvekili seçildi. 1939, 1943 ve 1946 seçimlerinde de CHP'den İzmir Milletvekili seçildi. 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Ekonomi Komisyonu üyeliğine seçildi. 11 Kasım 1946, 5 Kasım 1947, 5 Kasım 1948 ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde aynı üyeliğe tekrar seçildi. 7 Kasım 1949 tarihinde ayrıca Bayındırlık Komisyonu üyeliğine de seçildi. Fransızca, Farsça ve Rumca bilen, şiir kitapları bulunan, Neşet Arıman ile evlenen, Cemile İştar (Güralp)'ın annesi olan Arıman, 21 Temmuz 1990 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Cenazesi Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verildi, Mustafa Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi**, C 3, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), TBMM Yay., Ankara 2012, s. 587.

2128 Ferruh Güpgüp, 1889 Kayseri doğumlu olup İlkokuldan sonra özel öğrenim gören Güpgüp, Musiki, Biçki-Dikiş eğitimi almıştır. Arapça ve Farsça bilmektedir. Cumhuriyet Halk Partisinden 5. Dönem Kayseri Milletvekili olarak seçilmiştir. Bağımsızlık Savaşı döneminde Kayserili bayanlar ile elele vererek cephaneye yollamak üzere giyim eşyası sağlanması yolunda yoğun çaba harcamış, kadınlara seçme hakkı tanınmasından sonra, Cumhuri-

lek,²¹²⁹ Mihri Bektaş,²¹³⁰ Meliha Ulaş,²¹³¹ Esmâ Nayman,²¹³² Sabiha Görkey,²¹³³ Seniha Hızal²¹³⁴ yer almaktadır.²¹³⁵ 1935 yılı seçim sonuçlarına göre Meclise

yet Halk Fırkası Kayseri Vilayeti İdare Heyeti ile Belediye Meclisi üyeliğinde bulunmuştur. 18.4.1951'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 195-196.

2129 Bahire Bediz Morova Aydılek, 1897 Bosna doğumludur. Aydılek ilk ve ortaokulu Bolu'da tamamlamıştır. 4 yıl resim öğretmenliği yapmış, Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkevlelerinde çalışmıştır. Bolu Belediye Meclisi üyeliği görevinde bulunan Aydılek, Cumhuriyet Halk Partisinden 5. Dönem Konya Milletvekili olarak seçilmiştir. Gümrük ve İnhisarlar Komisyonu Üyeliğinde de bulunmuştur. Vefat tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 280.

2130 Mihri Pektaş (Mihri İffet Pektaş), 1897 Bursa doğumludur. Pektaş Amerikan Kız Koleji mezunu olan Pektaş, Fransızca, İngilizce bilmektedir. Pektaş Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti Üyesi, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyeti Üyeliklerinde bulunmuştur. Pektaş TBMM V. Dönem Malatya Milletvekili olarak görev yapmış olup 14.07.1979'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s. 276. Ayrıca bk. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 326-327.

2131 Meliha Ulaş (Ayşe Meliha Ulaş), 1898 Sinop doğumludur. Ulaş İstanbul Küçük Mustafa Paşa İnas Rüştüyesi, Kız Sanayi Mektebi, Darülfünunun Edebiyat Bölümü mezunudur. Ulaş, Cumhuriyet Halk Partisinden 5. ve 6. Dönem Samsun Milletvekili olarak seçilmiştir. 17.07.1942'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 410-411.

2132 Esmâ Nayman, 1899 İstanbul doğumludur. Nayman Lise eğitimi gören Nayman, Fransızca, İngilizce ve Rumca bilmektedir. 1946'da Anadolu Ajansında Fransızca ve İngilizce mütercimliği, Milletlerarası Kadınlar Konseyi üyeliği ve 1959 yılında Türkiye Kadınlar Konseyi Genel Sekreterliği görevlerinde bulunan Nayman, Cumhuriyet Halk Partisinden 5. Dönem Seyhan milletvekili olarak seçilmiştir. Yanı sıra İktisat ve Maliye Komisyonlarında üye ve katip olarak görev yapan Nayman, 16.12.1967'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 288-289; Ayrıca bk. **TBMM Albümü I**, s. 285.

2133 Sabiha Görkey (Hatice Sabiha Görkey), 1888 İstanbul doğumludur. Görkey Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, İstanbul Dârülmualimâtı, Darülfünun Matematik (Riyaziye) Bölümü mezunudur. Darülfünundan mezun olan ilk 5 kız öğrenciden biridir. Fransızca bilen Görkey, Cumhuriyet Halk Partisi adına Sivas'tan 5.Dönem Milletvekili olarak seçilmiştir. 22.11.1963'te vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 187-188.

2134 Seniha Hızal (Ayşe Seniha Hızal), 1897 Adapazarı doğumludur. Hızal İstanbul Fatih Rüştüyesi, Kız Sanat Mektebi, Darülfünun Fen Fakültesi mezunudur. Çeşitli Lisesi Müdürlüklerinde bulunan Hızal, 1931 'de Şişli'de açtığı Yeni Türkiye adlı özel okulun Müdürlüğünü yaptı. Milletvekilliği sonrasında yeniden eğitim görevine dönerek, 1939'da Maarif Vekâleti 2. ve 3. sınıf müfettişliklerine atanarak bu görevi 1949'a kadar sürdürdü. Aynı tarihte İstanbul Beyoğlu Kız Lisesinde öğretmenliğe atandı ve bu görevden 1954 yılında emekli oldu. 20.6.1985'te vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 213-214.

2135 Ayten Sezer, "İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75.Yıl Özel Sayısı**, C XIV, S 42, s. 889-906, 1998, s. 897.

17 kadın milletvekili girmiş ancak 1936'da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde Hatice Özgener Çankırı'dan milletvekili seçilerek meclisteki kadın temsiliyet sayısı 18'e yükselmiştir.²¹³⁶ *Son Posta* gazetesi kadınların seçme ve seçilme hakkının kullanıldığı seçimlere geniş yer verirken ikinci sayfada "kadın sayıtlavlardan beklenenler" başlıklı yazısı ile konuya dikkat çekerek kadın sayıtlavlaların çocuk meselesiyle ilgilenmeleri, cemiyet hayatında aktif rol almaları, Cumhuriyetin kazanımlarını geliştirmeleri gerektiği şeklinde kimi talepleri kadın okuyuculara iletilmiştir.²¹³⁷ 1 Mart 1935'te TBMM çalışmalarına başlamış ve Atatürk yeniden Cumhurbaşkanlığına, Abdülhalik Renda ise Meclis Başkanlığına seçilmiştir. 7 Mart 1935'te hükümet kurma görevi alan İsmet İnönü oy birliği ile güvenoyu almıştır. Daha önceki yıllarda genel seçimlerde seçim afişlerinde kısmen yer alan kadın hakları konusunda özellikle siyasal katılımını vurgulayan ayrıntılara yer verildiği görülmektedir. Bunlardan bazılarına örnek vermek gerekirse şu şekildedir; *Türk Kadını! Sana hakkını veren Cumhuriyettir. Öz tarihimizi, öz dilimizi Cumhuriyet öğretti. Durmayalım, düşeriz. Türk inkılabı asrı yıla sığdırdı. Biz bize benzeriz. Türküm, ne mutlu bana.*²¹³⁸

CHF'nin 1935 tarihli 4. Büyük kurultayında kabul edilen parti nizamnamesinde (programı) yer alan *Parti yurttaşlara hak ve ödev vermekte kadın ve erkek ayırmamaktadır. Sayıtlav seçim kanunu yenilecektir. Yurdumuzun genel durumuna göre vatandaş yakından tanımakta olduğu ve inandığı şahısları ikinci seçmen olarak özgür bırakmayı ve sayıtlav seçimini bu yönden yapmayı demokrasi gereğine en uygun buluruz* ifadesi kadın erkek eşitliği yönündeki değişikliğe işaret etmektedir.²¹³⁹ CHP'nin 1939 tarihli parti programı ise partinin 5.büyük kurultayında kabul edilmiş olup söz konusu nizamnamede her türden temsiliyette kadın-erkek eşitliğini gösteren genel bir ifade kullanılarak *Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları* şeklinde konuya vurgu yapılmıştır.²¹⁴⁰

7.6.2. Demokrat Parti Dönemi'nde Kadın Milletvekilleri

DP kadının siyasal ve kamusal yaşamında belli oranda bir değişim ortaya koymuş olsa da ki bunu çok partili yaşam pratiği ile temellendirmiştir, kadına özellikle siyasal yaşam alanında belirgin bir faaliyet alanı kazandıramamıştır. Bu konuda Aydın ve Yıldız'a göre 14 Mayıs 1950'de demokratik ve özgür

2136 TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011)*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s. 10; *Milliyet*, 9 Şubat 1935; *Ulus*, 9 Şubat 1935, s. 1; *Kurun*, 9 Şubat 1935, s. 4.

2137 *Son Posta*, 9 Şubat 1935, s.2.

2138 Erdal Aydoğan-Tansu Barış Mahmutoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 10, s. 113-142, 2013, s. 137.

2139 *CHP Programı*, (Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 5.

2140 *CHP Nizamnamesi*, (Haziran 1939), Ulus Basımevi, Ankara 1939, s.5.

bir ortamda gerçekleştirilen seçim sonucunda DP, oyların %53,3'ünü alarak iktidara gelmiş ve bu şekilde çok partili sisteme geçilmiştir.²¹⁴¹ DP'nin genel olarak bakıldığında daha önceki dönemlerden farklı olarak ilk kez gizli oy açık sayım sistemi ile yapılan seçimlerle iktidara gelmesi ve 1960'a kadar iktidarda kalması Türk siyasal hayatının en önemli olgularından biri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle iktisadi yaşamda 26 yıldır izlenen devletçi, korumacı ve kendi kendine yeten politikalar yerini özellikle ithalata ve büyük ölçüde serbest girişime bırakmıştır. Bu dönemde Türkiye'de, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında da önemli artışlar sağlanmıştır. Bu durum sadece ekonomik yaşamda değil aynı zamanda siyasal yaşamda da kendini göstermiştir. Bu sayede sosyal ve siyasal alanda ikinci liberalleşme dönemi olarak değerlendirilen dönem başlamıştır. Ancak bu özgürleşmenin halkın her kesiminde yaşanmadığı görülmektedir. Parti üyelerinden Genel Başkan ve Başbakan Adnan Menderes'i dahi rahatsız eden, birçok ilginç teklif gündeme getirilmiştir. Bu tekliflerin en dikkat çekicilerinden biri: "Memur kadınlar görevden alınmalı ve evlerine dönmeli, çocuk yetiştirmeli" ... "Çocuk yapmayan kadınlardan senede 250 lira vergi alınmalı" şeklindedir. Aynı dönemde kadınların genel demografik ve sosyal durumuna bakılacak olunursa okuma-yazma oranı 1950'de %19.45, 1960'da ise ancak %24.84 olmuştur. Bunun yanı sıra kadınların çalışma oranı yok denecek kadar az olup siyasette ise kadınların oranı %5 civarı hatta milletvekili oranı %1'in altındadır.²¹⁴²

1950 seçimlerinde iktidara gelen DP'nin seçim süreci ve yaşanan gelişmeler ulusal basının gündemine taşınmıştır. Bu bağlamda *Milliyet*, "İstanbullular kendi şehirlerinden çok Anadolu'yu merak ediyorlar" başlığıyla seçim sonuçları açısından DP'nin Anadolu seçmenini hedeflediğine vurgu yaparak gündemi manşetlerine taşıırken, seçimlerde DP'nin 41 vilayette 370 mebusluk kazanarak çoğunluğu oluşturduğuna dikkat çekmiştir.²¹⁴³ Bu seçimlere ülke genelinde 7 siyasi parti katılmış olup bunlar; CHP, DP, Millet Partisi, Millî Kalkınma Partisi, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisidir. Söz konusu seçimlere katılım oranı ise %89.3 şeklinde oldukça yüksek olup ve fakat Meclise kadın vekil olarak seçilebilen 3 kişi bulunmaktaydı. Bu kadın milletvekilleri Demokrat Parti İs-

2141 Abdullah Aydın-Murat Yıldız, "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Yasama Dergisi* (Dünya Kadınlar Günü Özel Sayısı), S 33, Mayıs-Haziran-Temmuz Ağustos, 2017, s.54-55; Seçim sürecine dair gelişmeler dönem basınına yansımış olmakla beraber haber niteliğinde makaleler günlük olarak sürmanşetlere taşınmıştır. Bu konuda bk. *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1950, s. 1, 14 Mayıs 1950 seçim sonuçları dönemin ulusal gazetelerinden *Milliyet*'te de ilk sayfada yer almıştır. "Halkın Büyük Nispette İştirakiyle Demokratlar Hey Yerde Kazanıyor" başlığı ile birçok merkezde DP'nin tam liste seçimleri kazandığı belirtilmiştir, *Milliyet*, 15 Mayıs 1950.

2142 Aydın ve Yıldız, agm., s. 55.

2143 *Milliyet*, 16 Mayıs 1950.

tanbul Milletvekili Hatice Nazlı Tlabar,²¹⁴⁴ bağımsız milletvekili Halide Edip Adıvar²¹⁴⁵ ve Tezer Taşkıran²¹⁴⁶, olmuştur.²¹⁴⁷

DP'nin tek başına Meclis üstünlüğüne sahip olduğu 1950 seçimlerinin niteliği değerlendirildiğinde bu seçimlerde Mecliste en az kadın temsiliyeti

2144 Nazlı Tlabar (Hatice Nazlı Tlabar), 1915 İstanbul doğumludur. Tlabar Kandilli Sultanisi, Amavutköy Kız Koleji, Almanya Heidelberg'de Felsefe Bölümü mezunudur. Çeşitli hayır kuruluşlarında çalışan Tlabar, gazetecilik yapmıştır. Demokrat Parti kurulduktan sonra partiye girerek çeşitli kademelerinde hizmet veren Tlabar, Partinin İstanbul ili Yayın ve Propaganda bürosu başkanlığı ve Beyoğlu ilçe başkanlığını üstlenerek, Partinin I. Büyük kongresinde yayın ve propaganda komisyonuna başkanlık yapmıştır. Tlabar, 9, 10 ve 11. Dönemlerde milletvekili seçilmiş, Yassıada Yüksek Adalet Divanınca Anayasayı çiğneme suçlaması ile 4 yıl 2 ay ağır hapis cezasına çarptırılmıştır. 22.04.1971'de vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 380-390.

2145 Halide Edip Adıvar (Halide Adıvar), 1881 İstanbul doğumludur. Üsküdar Amerikan Kız Kolejinde eğitim gören Halide Edip, İngiliz Edebiyatı Profesörü unvanını elde etmiştir. Yazar olan Adıvar, aynı zamanda tarihçi ve edebiyatçıdır. İyi derecede İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Kadınların toplumsal yaşama katılıp eğitilmesi için Teali-i Nisvan Derneğini kurmuş, Balkan Savaşları sırasında hastanelerde çalışarak çeşitli hizmetler vermiştir. Eğitim hizmetleri ve hastane çalışmaları kendisine toplumu bütün yönleri ile tanıma fırsatı sağlamış, 1917'de Cemal Paşa'nın çağrısı üzerine Beyrut, Lübnan ve Şam'a giderek kız okullarını teftiş edip, örgütlenmelerine öncülük etmiştir. "Aynitira Darüleytamı" kurmuştur. Mütareke yıllarında İstanbul'da siyasal çalışmalarını sürdürürken, İzmir'in işgalini protesto için Türk Ocağının düzenlediği mingde konuşmuş, Sultanahmet Meydanı'nda yaptığı coşkulu konuşma ününü yaygınlaştırmıştır. Çavuş ve başçavuş rütbeleriyle cepheleri dolaşmıştır. Bu arada İstanbul'da kurulan sıkıyönetim mahkemesince Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla birlikte idama mahkûm edilmiş olan Adıvar, savaş yıllarında bir süre Ankara'da kaldıktan sonra Eskişehir'de Kızılay Hastanesinde, daha sonra Tetkiki Mezalim Komisyonunda çalıştı. 1931-1932'de Columbia Üniversitesinde, 1935'de Hindistan Delhi İslam Üniversitesinde konuk öğretim üyesi olarak bulundu ve konferanslar verdi. Adıvar 9. Dönem İstanbul'dan seçildiği bağımsız milletvekilliğinden 1954 yılında istifa ederek siyaseti bıraktı ve üniversiteye döndü. Adıvar, 09.01.1964'te vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 31-32. Ayrıntılı bilgi için bk. Özlem Kutkan, "Hoca, Talebe: Isabel Dodd'un Kaleminden Halide Edip Adıvar", **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Editör: Jale Öztürk, Olcay Özkaya Duman, Gece Akademi Yay., Ankara 2018, s. 240-249.

2146 Tezer Taşkıran, 1903 yılında Karabağ, Şuşa'da doğdu. Taşkıran İstanbul'da Bezmialem Lisesinden 1921'de mezun olduktan sonra 1924 yılı sonunda İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Felsefe zümresinden diploma aldı. 1943'te VII. Dönemde TBMM'ye Kastamonu milletvekili olarak katıldı. 1946 seçimlerinde de CHP listesinden Kars Milletvekilliğine seçildi. 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Milli Eğitim Komisyonu üyeliğine seçildi. 11 Kasım 1946, 5 Kasım 1947, 5 Kasım 1948 ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde aynı üyeliğe tekrar seçildi. Taşkıran, 1950 seçimlerinde de CHP Kars milletvekili oldu. 4 Mayıs 1979 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Mustafa Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi**, C 3, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), TBMM Yay., Ankara 2012, s.629; Ayrıca detaylı bilgi için bk. Kâzım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IX. Dönem, 1950-1954, C VII, TBMM Yay., Ankara 1998, s. 612-614.

2147 İlyas Topçu, "Demokrat Partili Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", **İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No.17, Ocak 2019, s. 143-167, s. 147.

gerçekleşmiş olduğu dikkat çekmektedir. Bu süreçte milletvekili aday belirleme sisteminde düzenlemeye gidilmiştir. CHP bu konuda bir tüzük değişikliğine gitmiş, Milletvekili adaylarının belirlenmesinde vilayetlere yüzde yetmiş oranında aday seçme hakkı verilmiştir.²¹⁴⁸ Adayların yüzde yetmişinin belirleme yetkisinin de gizli olarak yapılacağı kalan yüzde otuzluk bölümünü genel merkezin belirleyeceği karara bağlanmıştır.²¹⁴⁹ CHP’de yaşanan bu değişiklik CHP ve DP arasındaki seçim eksenli oluşan rekabetin vaziyetini ortaya koymaktadır. Bu durum partiler arası seçim süreci mücadelesinde önemli bir çok konu müzakere edilirken kadın seçmen konusunda doyurucu bir propagandanın ya da çalışmanın belirgin bir biçimde yapılamadığını ortaya koymaktadır.

1954’te yapılan genel seçimlerde DP %56.6 oy alarak 503 milletvekili adayını meclise dâhil edebilmiştir. Aynı genel seçimlerde CHP ise %34.8 ile Meclise ancak 31 milletvekili kazandırabilmişti. Bu seçimlerde uygulanmakta olan çoğunluk sistemi DP’ye milletvekilliklerinin neredeyse tamamını kazandırmış, diğer bir ifadeyle DP, %56.6 oy karşılığında milletvekilliklerinin %93’ünü elde etmiştir. Ayrıca 1954 seçimleriyle meclise girmeye hak kazanan Aliye Temuçin Coşkun,²¹⁵⁰ Hatice Nazlı Tlabar, Nuriye Pınar²¹⁵¹ ve Edibe Sayar²¹⁵² olmak üzere dört kadın milletvekilinin tamamı Demokrat Parti’den seçilmiştir.²¹⁵³

1957 yılı seçimleri birçok yönüyle dönemin ulusal basınına yoğun olarak

2148 **BCA**, 490.01.9.49.15.

2149 **BCA**, 490.01.8.41.28.

2150 Aliye Temuçin Coşkun, 1916 Foça doğumlu olup İzmir Cumhuriyet Kız Enstitüsü, Kız Meslek Öğretmen Okulu, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu mezunudur. X. Dönem TBMM DP’den Ankara Milletvekilliği görevinden sonra mesleğine geri döner. 3 Nisan 1972’de isteği üzerine emekliye ayrılır. 19.3.2006’da vefat eder. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 375-376.

2151 Nuriye Ferhan Pınar (Erdem), 1914 İstanbul doğumludur. Pınar Bordeaux Üniversitesi Kimya ve Tabii İlimler Bölümünden mezun olmuştur. Erdem, iyi derecede Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca bilmektedir. Erdem, X. Dönem TBMM İzmir Milletvekili olarak görev almış olup Dünya Parlamentolar Birliği Türk Grubu Genel Sekreterliğini yapmıştır. 30.09.2006’da vefat etmiştir. **TBMM Albümü II**, s. 644. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 328-329.

2152 Edibe Sayar, 1912 Safranbolu doğumludur. Sayar İstanbul Pangaltı “Nötre Dame de Sion” Fransız Kız Lisesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Serbest Avukat olan Sayar, TBMM’de DP’den 10. Dönem Zonguldak Milletvekili olarak görev almıştır. Fransızca bilen Sayar, Zonguldak’ta Yardımseverler Demeği ile Türk Kadınlar Demeği Başkanlığı yapmıştır. 24.9.1970’te vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 340-341.

2153 İlyas Topçu, agm., s. 147; Ayrıca DP Dönemi Türk siyasal yaşamı ve Türkiye’nin özellikle iç-dış siyasetteki tutumu ve söz konusu süreçte kadın faaliyetlerinin meclis temsiliyeti açısından durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. R. Akın “Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayat Geçiş ve Demokrat Parti Yılları (1945-1960)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

meşgul etmiştir. Basına yansıyan neredeyse birçok haber seçim süreci gelişmelerini içerirken kadın seçmenlere ya da kadın vekiller ile ilgili haberlere son derece az yer verilmiştir. Satır arası yer alan bu haberler öyle anlaşılıyor ki mevcut konjonktür gereği diğer meselelerin gölgesinde kalmıştır. Bu seçimlerde Türk demokrasi tarihinde önemli tartışmalar yaşanmıştır. Söz konusu süreçte yaşanan krizler, DP'yi ve Adnan Menderes'i yıpratmıştır. Bu gelişmeler dönem basınında günlük haber yazıları olarak yayımlanmıştır.²¹⁵⁴ *Cumhuriyet*, İstanbul'da reylerin sayımının olaylara neden olduğu yönündeki haberinde Beyoğlu'nda mühürsüz oy torbalarının itirazlar yarattığına dikkat çekerek bu yönde kamuoyuna bilgiler aktarmıştır.²¹⁵⁵ *Milliyet* "Şehrimizde Müessif Hadiseler Oldu" şeklindeki sürmanşetiyle konuya dikkat çekerken *Vatan*, yine aynı başlığı kullanarak mücadelenin sancılı ve çetin geçtiğini vurgulamıştır.²¹⁵⁶ Muhalefet partileri ise bu olaylara karşın 1958 seçimlerine tek liste halinde girmek yönünde görüşmeler başlatmışlardır. DP, muhalefete hazırlanma fırsatı tanımadan 27 Ekim 1957'de erken seçimlere gitmiştir. Seçimlerde muhalefet partilerine CHP öncülük etmiştir. 1957 seçimlerine kadar meydan mitingleri ve kahve toplantılarından öteye gitmeyen seçim çalışmalarına 1957 seçimleri ile birlikte ev toplantıları da eklenmiş, 1957 seçimleri, bayrak, afiş ve el ilanlarının o güne kadar görülmedik biçimde kullanıldığı bir seçim olmuştur. Seçimlere katılım oranı %76.6 olup DP'nin oy oranı önemli ölçüde düşüş göstermiştir. Bu seçimlerde CHP'nin oy oranı ise yükseliş elde etmiştir. DP'nin girmiş olduğu bu son seçimlerde toplam 8 kadın milletvekili meclise girmiş bir önceki döneme göre görece artış elde edilmiştir. Söz konusu kadın vekiller sırasıyla Nuriye Pınar, Piraye Levent,²¹⁵⁷ Hilal Ülman,²¹⁵⁸

2154 *Milliyet*, 4 Mayıs 1954 ve *Milliyet*, 8 Mayıs 1954.

2155 *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1957.

2156 *Milliyet*, 28 Ekim 1957; *Vatan*, 28 Ekim 1957.

2157 Emine Piraye Levent, 1915 Üsküdar doğumlu olup İstanbul Kız Lisesi, İstanbul Eczacılık Fakültesi mezunudur. Eczacı ve öğretmen olan Levent, TBMM'de DP'den 11. Dönem Aydın milletvekili olarak mecliste görev almıştır. 20.04.1992'de vefat etmiştir, TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 267-268.

2158 Hilal Ülman, 1918 İzmit doğumludur. Ancak TBMM Albümünde Gaziantep doğumlu olduğu belirtilmiştir. Bk. **TBMM Albümü II**, s. 704. Ülman Erenköy Kız Lisesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur. İngilizce ve Fransızca bilmekte olan Ülman, Maarif (Milli Eğitim) ve Çalışma komisyonları üyeliklerinde bulunmuştur. TBMM'de DP'den 11. Dönem Bursa Milletvekili olarak görev yapmıştır. 24.06.2000'de vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenteler 1935-2009**, s. 418-419.

Ayşe Günel,²¹⁵⁹ Nazlı Tlabar, Necla Tekinel,²¹⁶⁰ Perihan Arıburun,²¹⁶¹ DP'den, Zeliha Übeyde Elli²¹⁶² ise CHP'dendir.²¹⁶³

2159 Ayşe Günel'in doğum tarihi iki ayrı kaynaktan farklılık arz etmektedir. Selanik doğumlu olduğu ancak 1903'te doğduğu (TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s.193) te belirtilirken bu tarih (TBMM **Albümü II**, s. 721)'de 1900 olarak verilmiştir. Günel İstanbul Kız Muallim Mektebi, Çanakkale Fransız Mektebi mezunudur. Çanakkale'de ilkokul müdürlüğü ve Çanakkale Ortaokulunda Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Evliliği müteakiben görevinden ayrılmış, 1935'te Çanakkale Umumi Meclis seçimlerini kazanarak Daimi Encümen üyesi olmuştur. 1940 yılında İstanbul'a nakil ile çocuk yuvaları, Kızılay gibi sosyal vazifelerde bulunan Günel, 1946'da Demokrat Parti Teşvikiye Ocağına kaydedilerek idare kuruluna seçilmiştir. 1949'da Beşiktaş İlçe Meclisine ve DP Barbaros Dispanseri Başkanlığına seçilerek Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır. Fransızca bilen Günel, TBMM DP'den 11.Dönem İstanbul Milletvekilliği yapmıştır. 27.5.1991'de vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 193-194.

2160 Arife Necla Tekinel, 1921 İstanbul doğumludur. Tekinel İtalyan Okulu- İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Serbest Avukat olan Tekinel, Avukatlık stajını müteakip 1948 yılında serbest avukatlık yapmaya başlamış, ardından 1946 yılında Demokrat Partiye katılmıştır. 1950'de ise İstanbul Belediye Meclisi üyesi seçilmiş, 1953 yılında Sarıyer Encümen üyesi ve 1953'te Sarıyer ilçesi İdare Heyeti Reisi görevlerinde bulunmuştur. İtalyanca, Fransızca, Latince bilen Tekinel, 11. Dönem İstanbul Milletvekili, Demokrat Parti (DP); 17. Dönem İstanbul Milletvekili Demokrasi Partisi (MDP) (MDP'nin kendini feshi üzerine 15.5.1986 tarihinde Doğru Yol Partisi (DYP) 'ne katılmıştır.) Tekinel'in vefat tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 373-374.

2161 Nimet Perihan Arıburun, 1913 İstanbul doğumlu olup Ankara Kız Lisesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Avukat olan Arıburun, *Çocuk Suçluluğu* üzerine ihtisas yapmıştır. *Çocuk Suçluluğu* (Tercüme) ve *Atatürk'ün Öğretmeni* adlarıyla kitapları yayımlanmış, ayrıca Mevlana, Hacı Bayram-ı Veli ve Nasreddin Hoca hakkında çeşitli araştırmaları bulunmaktadır. İngilizce, Fransızca, Farsça bilmektedir. Arıburun, XI. Dönem TBMM İzmir Milletvekilidir. Türk Hava Kurumu, Ankara Körlere Okulu ve kurucu üyesi ve Genel Başkan olarak görev yaptığı Körlere Işık Vakfında çalışmaları olmuş, 1946-1948 yılları arasında Washington Kızıl Haç Kan Bankasında gönüllü çalışmalarını müteakip Kızılay Kan Bankasının kuruluşunda ve 1956-1960 yılları arasında Türk Hava Kuvvetlerinde bayan subaylar yetiştirilmesinde etkin hizmetleri bulunmuştur. 18.01.2001'de vefat etmiştir. TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, s. 69-70. Ayrıca detaylı bilgi için bk. **TBMM Albümü II**, s. 725.

2162 Übeyde Elli (Zeliha Übeyde Elli), 1905 İstanbul doğumludur. Elli Lise mezunudur. Fransızca bilmektedir. Yardım Sevenler Yurdu, Kızılay, Verem Mücadele ve Türk Kadınlar Birliği Üyesi, Başkanı, Müfettişi ve Murakıbbı, Çankaya İlçe Maarifi Encümeni, Belediye Takdim Komisyonu ve Belediye Meclisi Üyesi, Türk Kadınlar Birliği Genel Başkanı olarak birçok görevlerde bulunmuştur. Elli, XI. Dönem TBMM Ankara Milletvekilidir. 08.12.1995'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s. 693.

2163 Topçu, agm., s. 149, **Milliyet**, 28 Ekim 1957.

7.7. Türkiye'nin Nüfus Politikaları (1923-1938)*

Türkiye'nin, uzun savaş yılları boyunca verdiği kayıplar arasında en dikkat çeken, sayısı milyonlarla ifade edilen ve telafisi en zor olan insan gücüdür. Türk nüfusu, salgın hastalıklar, kıtlık, savaşlarda verilen kayıplar, doğum oranında meydana gelen azalmalar ve yaşanan göçler sebebiyle bir hayli azalmıştı. 1923 yılındaki sınırları esas alındığında Türkiye nüfusu 1914'te 16,3 milyon civarındayken, 1923'te bu sayı 12,3 milyona düşmüştü. Yani Türkiye, nüfusunun yaklaşık dörtte birini kaybetmişti.²¹⁶⁴ Üstelik geride kalan nüfusun büyük bir kısmını hasta, yaşlı ya da çocuklar oluşturuyordu.

Ekonomik kalkınmayı sağlayacak üretim hızının ve güçlü ordu için gerekli asker sayısının, nüfusun sayısal çoğunluğuna bağlı olduğu bu dönemde nüfus, önemli bir güç unsuruydu. Ekonomisi ve ordusu güçlü bir ülke, siyaseten de güçlü sayılıyordu.²¹⁶⁵ Türkiye, uzun savaş yılları boyunca erkek nüfusun önemli bir kısmını kaybetmişti. Mevcut nüfusun bir kısmı da yeterli sağlık altyapısının olmaması yüzünden hastalıkla boğuşuyordu. Ölüm oranları da bir hayli fazlaydı. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin insan gücü ihtiyacını karşılamak ve nüfusunu artırmak için sahip olunan tüm imkânları seferber etmek istiyordu. Yani Türkiye'yi, 1923 yılı itibariyle daha büyük bir mücadele bekliyordu.

Nüfus politikasının temelini nüfusun artırılması politikasına dayandıran Mustafa Kemal Paşa, henüz Cumhuriyet ilan edilmemişken, 1 Mart 1922'de TBMM'nin III. Dönem açılış konuşmasında, ölüm oranlarının azaltılmasını, nüfusun artırılmasını ve hastalıklara karşı tedbir alınmasını sağlık ve sosyal politikaların temel hedefi olarak açıkladı. Misak-ı Milli sınırları dışında kalan Türklerin göçünü de bu kapsamda değerlendirdi.²¹⁶⁶ Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanlığı süresince de aynı bakış açısını korudu, nüfus ve göç konularıyla bizzat ilgilendi.²¹⁶⁷ Nüfus ve göç konularını Türkiye'nin öncelikli

* Doç. Dr. Nasrullah Uzman, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nasrullah.uzman@hbv.edu.tr

2164 Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000, s. 161.

2165 Aytül Tamer, Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", **Nüfusbilim Dergisi**, C 26, Y 2004, s. 80.

2166 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 18, İçtima Senesi: 3, İçtima: 1, s. 4.

2167 Mustafa Kemal Paşa, nüfus ve göç meselesini o kadar önemsemi ki bunun için 13 Ekim 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâletini kurdu. Bu Vekâletin öncelikli görevi Türk-Yunan nüfus mübadelesini gerçekleştirmektir. Mübadele meselesi tamamlanınca 11 Aralık 1924'te bu Vekâlet lağvedildi; görev ve yetkileri ise Dâhiliye Vekâletine devredildi. Böylece Dâhiliye Vekâleti nüfus, göç ve iskân işlerinden birinci derecede sorumlu hale geldi. 18 Kasım 1935'te ise göç ve iskân işleri Dâhiliye Vekâletinden alındı ve Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne devredildi. Bk. Nasrullah Uzman, **Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları (1923-1947)**, Ankara 2018, s. 62-63. Bu süreçte gerek Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya (1927-1938), gerekse Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekilleri Refik Saydam (1936-1937) ve Ahmet Hulusi

mesesi olarak gören Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin nüfusu artırma politikaları çerçevesinde takip edeceği nüfus siyasetini, ana hatlarıyla üç aşamaya ayırdı:

Kısa vadede Misak-ı Millî sınırları dışında kalan Türk nüfusun Anadolu'ya göç etme isteğini kabul etmek ve göçü hukuki zeminde gerçekleştirmek.

Orta vadede salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek, sağlık teşkilatlanmasını tamamlamak ve sağlık personeli açığını kapatmak suretiyle ortalama yaşam süresini artırmak ve ölüm oranını azaltmak.

Uzun vadede ise evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik edici politikalar uygulayarak nüfus artış hızını yükseltmek.

Türkiye'nin nüfusu artırmak için kısa vadede uygulayacağı politika Misak-ı Millî sınırları dışında kalan Türk nüfusun Anadolu'ya göçüne izin vermektir. Mustafa Kemal Paşa, daha 1923 yılında Türkiye'nin kaybının büyüklüğüne dikkat çekiyor ve kaybı telafi etmenin yolunu gösteriyordu: *...Telaifi etmek için ise şüphe yok herkesçe malum olduğu gibi sıhhi ve içtimai tedbirler almak lazım gelir. Bunun için icap ederse ve aramızda mütehasıs yoksa nerede varsa oradan mütehasıs celp edeceğiz. Fakat aynı zamanda hudud-ı millîye haricinde kalan aynı ırk ve aynı harstan olan anasını da getirmek ve onları da müreffeh bir halde yaşatarak, nüfusumuzu tezyid etmek lazımdır ki buna da tevessül olunacaktır. Eğer Rusya'dan getirmek mümkün olursa, oradan da getireceğiz. Fakat bence Makedonya'dan, Garbi Trakya'dan kâmilan Türkleri buraya nakletmek lazımdır...*²¹⁶⁸

Türkiye'nin karar merciinde olan önemli devlet adamları da Mustafa Kemal Paşa ile aynı düşünüyordu. Mesela göç ve iskân işlerinden birinci derecede sorumlu olan Dâhiliye Vekili Şükrü [Kaya] Bey, bir ülkenin uğrayabileceği en büyük felaketlerden birinin nüfus kıtlığı olduğunu belirtiyor;²¹⁶⁹ bir ülke için en önemli servetin ve kuvvetin nüfus olduğuna dikkat çekiyor ve göçmenlerin Türkiye'ye getirilmesi gerektiğini savunuyordu.²¹⁷⁰ Bu doğrultuda öncelikle eskiden Osmanlı tebaası olan; fakat Misak-ı Millî sınırları dışında kalan Türklerin Türkiye'ye getirilmesine çalışıldı. Türkiye göçmenlere kucak açtı. Arazisi geniş olmakla birlikte nüfusu az olan Türkiye'de, dışarıdan geti-

Alataş (1937-1938) aldıkları talimatlar doğrultusunda nüfus ve göç politikalarını Vekâletin öncelikli konularından biri olarak gördü. Böylece devletin en üst biriminden en alt birimine kadar devletin her kademesi, uyum içerisinde nüfus ve göç politikalarına aynı hassasiyetle uyguladı.

2168 **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Yayına Haz. Arı İnan, Ankara 1982, s.53-54.

2169 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, C 23, İçtima: 3, İnikat: 68, s. 140.

2170 **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşme Tutanağı (9-16 Mayıs 1935)**, Ankara 1935, s. 143-144.

rilecek göçmenlerle nüfusun ve nüfus yoğunluğunun artırılması,²¹⁷¹ üretime katkı sağlanması ve ekonominin güçlendirilmesi hedeflendi. Bu süreçte Mısak-ı Millî sınırları dışında yaşayan Türk nüfus da sistemli bir şekilde baskı, zulüm, katliam, açlık, işsizlik gibi uygulamalara maruz kalıyordu.²¹⁷² Anlaşılacağı üzere Türkiye'deki çekici faktörler ile göçmenlerin yaşadığı ülkelerde ki itici faktörler örtüştü. Bu da göçmenlerin, en güvenilir ve yakın yer olarak gördükleri Türkiye'ye gelmelerini sağladı.²¹⁷³

Atatürk Dönemi'nde Türkiye'ye yönelik göçler iki şekilde gerçekleşti: İlki göçmenlerin herhangi bir anlaşmaya tabi olmadan gelmeleri idi ki buna Türkiye çok sıcak bakmıyordu. Çünkü bu şekilde yapılan göçlerde göçmenlerin canları tehlike altındaydı; malları da çoğu zaman geldikleri ülkede kalıyordu. Üstelik bu gibi göçler sınır problemlerine ve uluslararası sorunlara sebep olabiliyordu. Fakat yine de bu kapsamda gelenler geri çevrilmedi. İkincisi ise uluslararası anlaşmalar dâhilinde gerçekleşen göçlerdi. Türkiye, daha çok bunu tercih etti; çünkü bu kapsamda yapılan göçler, taraf ülkelerin rızası ile gerçekleştiğinden çoğunlukla uluslararası bir krize yol açmıyor; göçmenlerin can ve mal güvenliği sağlanabiliyor; sevk ve iskânları göçe taraf olan ülkelerin sorumluluğunda gerçekleşiyordu. Fakat yine de anlaşmalara rağmen bazı ülkelerin göçmenlere zorluk çıkarttığı da bir gerçektir.²¹⁷⁴

Türkiye, göçmenlerin göç sırasında yaşayacakları sıkıntıları en az seviyeye indirmek için göçü, mümkün olduğunca ikili anlaşmalar çerçevesinde yürütmeye çalıştı. Bu kapsamda öncelikle -Türkiye'ye göç etme arzusunda olan- Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı, en çok göç alacağı Balkan ülkeleriyle ikili anlaşmalar imzaladı. Türkiye, doğrudan konusu göç olan müstakil anlaşmaları yalnızca Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Sovyet Rusya ile

2171 1927'de yapılan nüfus sayımına göre Türkiye'de km²'ye düşen nüfus ortalaması 18 kişi idi. Bu oran dünya nüfus yoğunluğu ortalamasının (13,2) üstünde ise de İtalya, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya gibi devletlerle mukayese edildiğinde bir hayli düşüktü. **BCA**, 272.12/63.190.2, lef. 13.

2172 Bu süreçte özellikle Balkan coğrafyasında hüküm süren milletler, milli devlet kurma ve homojen bir toplum oluşturma çabasına girdiler. Bu çabalar, farklı etnik, dinî veya sosyal yapılara mensup olan topluluklara hayat hakkı tanınmaması ve onlara karşı asimilasyon, baskı, zulüm ve katliam içeren politikaların uygulanmasıyla sonuçlandı. Bu politikaların hedefi çoğu kez Müslümanlar/Türkler oldu. İbadet ve eğitim gibi temel hakları bile ellerinden alınan, baskı ve zulme uğrayan, açlığa mahkûm edilen Türkler, son derece ağır ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarda yaşamaya zorlandıkları gibi çoğu kez de katliamlara maruz kaldılar. Türklere karşı insanlık dışı uygulamaları reva görenler; onlara Anadolu'ya göç etmekten başka bir seçenek bırakmadılar. Cumhuriyet Dönemi'nde de durum değişmedi; hatta baskı, zulüm ve katliamlar artarak devam etti. Türklere karşı uygulanan bu politikaların arka planında farklı etnik ve dinî unsurlara hayat hakkı tanımama düşüncesi vardı. Bk. Uzman, **Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları (1923-1947)**, s. 95.

2173 Uzman, **age.**, s. 17-18.

2174 Uzman, **age.**, s. 72-73.

yaptı.²¹⁷⁵ Bununla birlikte Türkiye'nin, yaptığı muhtelif anlaşmalarda da göçle ilgili hükümler yer aldı.

Türkiye, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte uyguladığı eğitim ve kültür politikalarıyla nüfusunun Türk kültürü etrafında birleşmesine çalıştı. Haliyle göçmenlerden de bu sürece uyum sağlamalarını bekledi. Bu yüzden göçmenlerin Türk ya da Türk kültürüne bağlı kimseler olmasına dikkat etti; Türk kültürüne bağlı göçmenlerin gelmesine, Türk kültürüne sahip nüfusun kaynaştırılmasına ve birlik-beraberliğin pekiştirilmesine çalıştı.²¹⁷⁶ Bu noktada Türk kültürüne bağlı kimselerin kimler olduğunu da açıklamak gerekir: Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki eski sınırları dâhilinde kalan Müslümanlar (Tatar, Çeçen, Abaza, Pomak, Boşnak, Gürcü, Çerkez ve Lezgiler) "Türk kültürüne bağlı (Türk soylu)" kişiler olarak kabul edildi. Ayrıca anlaşmalarla Osmanlı Devleti'nden ayrılarak müstakil devlet veya idare kuran yerlerin ahalisiyle (Arnavut ve Araplardır), Türkiye'nin genel nüfusu içinde az veya çok bir yekûn teşkil eden Türklerin haricindeki Müslümanlar da Türk kültürüne bağlı kimseler olarak kabul edildi.²¹⁷⁷ Osmanlı Devleti Dönemi'nde yaşanan acı hadiseleri tecrübe eden Cumhuriyet kadroları, bu yolla hem göçmenlerin kolay uyum sağlamalarını hem de göçmenlerle yerli halk arasındaki birlik ve beraberliği korumayı hedefliyorlardı. Bu amaçla Türkiye'ye gelen göçmenlerin ayrılmaya sebebiyet verecek kimselerden olmamasına özen gösterildiği gibi dil, din ve kültür bakımından uyum sağlayacak kimselerden seçilmesine çalışıldı. Soy bakımından Türk olmalarına ve Türkçe konuşmalarına rağmen Anadolu'daki Ortodoks Türkler mübadeleye tabi tutuldu. Yine aynı anlayışla Romanya'da yaşayan Ortodoks Gagavuz Türklerinin Türkiye'ye göç etmelerine izin verilmedi. Bununla birlikte Müslüman olan Arnavut, Pomak ve Boşnak gibi birçok unsurun Türkiye'ye göç etmesine izin verildi. Esasen Türkiye, Osmanlı Devleti Dönemi'nde kader birliği ettiği; ancak Misak-ı Millî sınırları dışındaki ülkelerde kalan Müslüman nüfusu, hangi soydan olursa olsun Türk kültürüne bağlı kabul etti. Bunların göçmen olarak Türkiye'ye gelmelerine izin verdi. Göçmenleri de Türk kültür dairesi etrafında toplayarak birlik ve beraberliği pekiştirmeyi hedefleyen Türkiye, göçmenlerde dini (İslam) ve dili (Türkçe) temel koşul olarak kabul etti.²¹⁷⁸

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin takip ettiği göç-

2175 Türkiye'nin imzaladığı göç konulu anlaşmalardan bazıları şunlardır: Yunanistan ile Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Ek Protokol (30 Ocak 1923), Bulgaristan ile Dostluk Antlaşması ve İkamet Sözleşmesi (18 Ekim 1925), Romanya ile Dobruca'daki Türk Halkının Göçünü Düzenleyen Sözleşme (4 Eylül 1936).

2176 Şeref Nuri, "İskân Kanunu ve Yurtlandırma Politikamız II", **Ulus**, 1 Ağustos 1935, No: 5033, s. 2.

2177 **Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi**, Katalog Numarası: 71881, Klasör Numarası: 2-1, Belge Numarası:5, C 2.

2178 Uzman, **age.**, s. 24-25.

men politikaları meyvesini verdi. Atatürk Dönemi'nde Türkiye gelen göçmen, mübadil ve mülteci sayısı toplam 801.798'e ulaştı. Bu rakamın yaklaşık yarısını (405.306) mübadele kapsamında 1923-1924 yıllarında gelen mübadiller oluşturmaktadır.²¹⁷⁹ Bundan sonra gelen göçmen sayısı yıllık ortalama 28.600 civarındadır. Göçmenler, geldikleri ülkeler itibariyle sayısal çoğunluğa göre Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve diğer ülkelerden gelenler şeklinde sıralanmaktadır.

1938 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam nüfusu 16.916.000'di. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere göçmen sayısı ise 801.798'di.²¹⁸⁰ Yani 1938 yılı itibariyle Türkiye'deki göçmen sayısı toplam nüfusunun yaklaşık %5'ine tekabül ediyordu ve bu sayı Türkiye'nin en kalabalık şehri olan İstanbul'un nüfusundan daha fazlaydı. Misak-ı Millî sınırları dışında kalan Türk nüfusun Anadolu'ya göç etme isteğini kabul eden Türkiye, nüfusunu artırdı ve kısa vadedeki hedefine ulaştı.

Tablo II: Türkiye'ye Gelen Göçmen, Mübadil ve Mülteciler (1923-1938)

Yıl	Aile Sayısı	Nüfus	Yıl	Aile Sayısı	Nüfus
1923	50.259	196.420	1932	2.905	11.603
1924	52.221	208.886	1933	6.167	25.656
1925	9.815	39.614	1934	9.282	34.057
1926	8.201	32.852	1935	13.002	50.719
1927	6.805	27.172	1936	8.518	33.074
1928	10.143	40.570	1937	7.008	26.752
1929	4.785	19.133	1938	8.734	29.678
1930	3.490	13.964	Toplam	204.280	801.798
1931	2.945	11.648			

2179 Mübadele 1924 yılı sonunda çok büyük oranda tamamlanmıştı. Mesela 30 Kasım 1924 tarihi itibariyle Mübadele kapsamında yaklaşık 1.300.000 kişi Yunanistan'a gitmiş, 372.000 kişi de Türkiye'ye gelmişti (Bk. **The National Archives**, FO 371/10870, Turkey Annual Report 1924, s. 14. Toplamda ise Mübadele kapsamında Yunanistan'a 1.400.000 kişi gitti; Türkiye'ye 405.306 kişi geldi).

2180 **İstatistik Göstergeler (1923-1990)**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1992, s. 5.

Türkiye'nin nüfusu artırmak için orta vadede uygulayacağı politika salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek, sağlık teşkilatlanmasını tamamlamak ve sağlık personeli açığını kapatmak suretiyle ortalama yaşam süresini artırmak ve ölüm oranını azaltmaktı. Çünkü uzun savaş yılları boyunca hem nüfus salgın ve bulaşıcı hastalıklara yenik düşmüş hem de vatan müdafasında birçok sağlık çalışanı şehit düşmüştü. Dolayısıyla bu husus yalnızca nüfusu artırmak için değil; aynı zamanda mevcut nüfusu kaybetmemek için de önemliydi. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa, henüz Cumhuriyet ilan edilmemişken Türkiye'nin izleyeceği sağlık ve sosyal yardım politikalarının genel çerçevesini belirledi: Milletın sıhhatinin korunması ve takviyesi, ölüm oranlarının azaltılması, nüfusun artırılması, bulaşıcı ve salgın hastalıkların önlenmesi, bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli bir halde sağlıklı kişiler olarak yetiştirilmesi...²¹⁸¹ Bu doğrultuda öncelikle Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleriyle Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti kuruldu. Bu yolla halk sağlığı işlerinin bir devlet işi olarak ele alınması amaçlandı. Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra da nüfusun artırılması ve halk sağlığı için Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin uygulayacağı mesai programının ana hatları belirlendi. Buna göre Sağlık teşkilatı genişletilecek; başta doktor olmak üzere çok sayıda sağlık personeli yetiştirilecek; ülkenin çeşitli yerlerine Numune Hastaneleri ile anneleri ve çocukları korumak için Doğum ve Çocuk Bakımevleri açılacak; Verem Sanatoryumları çoğaltılacak; sıtma, frengi gibi hastalıklar ve trahom ile mücadele edilecek; sıhhi-içtimai mevzuat oluşturulacak ve bunlara ek olarak da Ankara'da bir "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi" kurulacaktı.²¹⁸²

1923 yılında ortaya konulan bu hedefler, 15 yıl sonra, 1938 yılına gelindiğinde büyük oranda gerçekleşti ve uygulanan politikalar meyvelerini verdi. Türkiye'nin sağlık şartları iyileştirildi. Çok sayıda sağlık kurumu açıldı. Hastane, dispanser, laboratuvar, yatak sayısı, doktor ve sağlık personeli sayısı artırıldı. Haliyle halkın sağlık hizmetlerine erişimi de arttı. Salgın ve bulaşıcı hastalıklar büyük oranda önlendi. Gelecek nesillerin, önceki nesillere göre daha sağlıklı yetiştirilmesi sağlandı. Ölüm oranları azaldı ve doğum oranları arttı.

1923'ten 1938'e kadar geline süreçte sağlanan ilerlemeleri göstermesi bakımından Türkiye'nin sağlık personeli sayısı hakkındaki aşağıdaki tabloya bakmakta yarar vardır.²¹⁸³ Tablodaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin sağlık personeli sayısında 1923 yılına kıyasla 1940 yılında ciddi mesafe katedildi. Hekim sayısı 554'ten 2.378'e, ebe sayısı 136'dan 616'ya, sağlık

2181 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 18, İçtima Senesi: 3, İçtima: 1, s. 4.

2182 **On Beşinci Yıl Kitabı**, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara 1938, s. 333-334.

2183 Türkiye'nin 1923-1938 döneminde sağlık alanında kaydettiği ilerlemelere dair detaylı istatistik için bk. **On Beşinci Yıl Kitabı**, s. 362-392.

memuru sayısı 560'tan 1.493'e, hemşire sayısı ise 405'e çıkarıldı. Hekim sayısındaki artışa bağlı olarak hekim başına düşen kişi sayısında da ciddi bir azalma oldu; 1923'te 19.860 iken 1940'ta 7.150'ye düştü.²¹⁸⁴

Tablo III: Yıllara Göre Bazı Sağlık Personel Sayıları (1925-1940)

Yıllar	Hekim	Hekim/Nüfus	Ebe	Hemşire	Sağlık Memuru
1923	554	19.860	136	-	506
1930	728	16.480	400	202	1.268
1935	1.625	12.220	451	325	1.365
1940	2.378	7.150	616	405	1.493

Türkiye, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti aracılığıyla yürütülen çalışmalar sayesinde salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etti, sağlık teşkilatlanmasını tamamladı, sağlık personeli açığını kapattı, nüfusun ortalama yaşam süresini artırdı ve ölüm oranını azalttı. Böylece orta vadedeki hedefine ulaştı. Bu gelişmeler Atatürk'ü ziyadesiyle memnun etti. Atatürk, bu durumu 1 Kasım 1937'de TBMM'yi açış konuşmasında şu sözlerle dile getirdi: *Kendine inkılâbın ve inkılâpçılığın çeşitli ve hayatî vazifeler verdiği Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman, üzerinde dikkatle durulacak millî meselemizdir. Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletinin bu mesele üzerindeki sistemli çalışmaları, yüksek Kamutayı memnun edecek mahiyette inkişaf etmektedir. Aynı vekâlet, kendine verdiğimiz göçmen işlerini de sosyal ve ekonomik politikamıza uygun olarak başarı ile görmektedir. Vekâletin, "Sağlam ve gürbüz nesil, Türkiye'nin mayasıdır" prensibini, pekiyi kavrayarak çalışmakta olduğunu takdire değer bulurum.*²¹⁸⁵

Türkiye'nin nüfusu artırmak için uzun vadede uygulayacağı politika ise evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik ederek nüfus artış hızını yükseltmekti. Esasen en önemli ve sürekli politika buydu. Çünkü dışardan göç olarak nüfusu artırmak pratik bir çözümdü; fakat sürekliliği yoktu. Gerekli sıhhi koşulları sağlamak suretiyle ortalama yaşam süresini artırmak ve ölüm oranını azaltmak da önemliydi; fakat esas olan evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik edici politikalar uygulayarak istikrarlı bir şekilde doğal nüfus artışını sağlamaktı. Doğal nüfus artışı, doğumların, ölümlerden fazla olması halinde mümkündü. Bu da evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik ederek gerçekleştir-

2184 Nevzat Eren-Nuray Tanrıtanır, *Cumhuriyet ve Sağlık*, Ankara 1998, s. 29.

2185 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara 2006, s. 410-411.

rilebilirdi. Mustafa Kemal Paşa da Latife [Uşaklıgil] Hanım'la evlenip, birçok çocuğu evlat edinerek bir anlamda bu konuda topluma örnek oldu.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924'te TBMM'yi açış konuşmasında nüfusun korunması ve artırılması hedefine dikkat çekti; sağlık alanında alınan tedbirlerin desteklenmesini ve genişletilerek sürdürülmesini istedi. Şu sözlerle de Türkiye'de nüfusun, nüfus artış hızı sağlanarak artırılacağını vurguladı: *Doğurganlığı artan Türk milletinin, sürekli ve sağlık biliminin ayrıntılarına kavuşunca Türk vatanını süratle dolduracak ve şenlendirecek kuvvette olduğuna kimsenin şüphesi yoktur.*²¹⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa, doğum artış hızını yükseltme hedefini ortaya koydu. Doğum artış hızını yükseltmenin yolu ise şöyleydi: Evlenmeyi artırmak ve fazla çocuk yetiştirmeyi teşvik etmek; boşanmaları azaltmak; evlenmede sıhhi şartlar aramak ve temin etmektir.²¹⁸⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Türkiye, evlenmeyi ve çok çocuğu teşvik edici politikalar uyguladı. Bu kapsamda birçok yasal düzenleme yapıldı. Yol Vergisi, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, Gelir Vergisi, Gizli Nüfusların Yazımı, Evlilik Dışı Doğan Çocukların Kayıt ve Tescili, Yurtdışından Gelecek Nüfusun Kaydı gibi kanunlar bu kapsamda yapılan düzenlemelerden bazılarıydı. Özellikle Hıfzıssıhha Kanunu'nda:²¹⁸⁸ *Devletin resmî kurumlarında doğum yardımı ücretsizdir, Hükûmet ve Belediye tabipleri ile ebeleri, fakir kadınların doğurmasına ücretsiz yardıma mecburdur, Devlet, doğumu arttırmak ve anne ile çocuk ölümlerini azaltacak tedbirleri almakla yükümlüdür* gibi birçok hüküm yer aldı. Ayrıca altı veya altıdan daha fazla çocuğu olan kadınlara devletçe nakdi mükâfat verilmesi için her yıl Sağlık Bakanlığı bütçesinden bir ödenek ayrılması; arzu edenlere nakdi mükâfat yerine geçecek bir madalya verilmesi; doğumu engelleyici veya çocuğu düşürmeye yardımcı olan maddelerin ithalinin yasaklanması; kendi isteği ile çocuk düşüren ya da başkasına düşürten hamile kadının davranışının, buna yardımcı olanların ve aracı olanların cezalandırılması gibi nüfus artışına katkı sağlayan daha birçok düzenleme yer aldı.²¹⁸⁹ Ayrıca bu dönemde evlenmeyi teşvik etmek amacıyla birçok kez Meclis gündemine kanun tasarıları da geldi. *Bekârlık Vergisi* ve *Mecburi Evlendirme Kanunu* olarak da bilinen bu tasarıların amacı bekarlardan vergi almak suretiyle onları evliliğe teşvik etmektir. Haliyle bu tasarılar hem Mecliste hem de dönemin basınında uzun süre tartışıldı; kamuoyunu da bir hayli meşgul etti. Fakat bu tasarılar Meclis

2186 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 7, İctima Senesi: 2, İctima: 1, s. 4.

2187 Reşit Galip, "Doğum Artırma İş'i", **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1929, s. 5.

2188 Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, Tarih: 6 Mayıs 1930, S 1489, s. 8895-8910.

2189 Yaşar Semiz, "1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 27, s. 433-434.

çoğunluğu tarafından kabul edilmediği için kanunlaşmadı.²¹⁹⁰

Evlenme, doğumla ilgili hukuki süreçlerin kolaylaştırılması için de düzenlemeler yapıldı.²¹⁹¹ Dâhiliye Vekâleti, evlilikleri çoğaltmak ve nüfus siyasetini geliştirmek amacıyla ilgili birimlere verdiği talimatla evlenecek çiftlere, resmî işlemlerde azami derecede kolaylık gösterilmesini istedi.²¹⁹²

Türkiye'nin uyguladığı evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik edici politikalar başarılı oldu ve nüfus artış hızı yükseldi. Böylece Türkiye, uzun vadedeki hedefine de ulaştı. Aşağıda evlenme sayısı ve kaba evlenme hızının yıllar itibariyle yer aldığı tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'de evlenme sayısı ve hızı arttı.²¹⁹³ Bu tabloda yer alan rakamlar yalnızca resmî nikâhlı vatandaşlarla ilgili istatistikleri içermektedir. Bu dönemde nüfusun %80'den fazlasının kırsalda yaşadığı ve resmî nikâhın çok fazla yaygın olmadığı vakiydi. Bu yüzden resmî nikâhı olmadan evlenenler de dâhil edildiğinde tablodaki rakamların oldukça artacağı muhakkaktı.

Tablo IV: Evlenme Sayısı ve Kaba Evlenme Hızı (1927-1938)

Yıl	Evlenme Sayısı	Kaba Evlenme Hızı %
1927	21.372	-
1928	21.775	6,51
1929	18.757	5,51
1930	21.638	6,25
1931	22.851	6,48
1932	23.054	6,43
1933	20.269	5,55
1934	22.151	5,96
1935	20.911	5,53
1936	21.693	5,60
1937	26.051	6,55
1938	29.251	7,16

2190 Bekârlık Vergisi hakkında detaylı bilgi için bk. Semiz, "1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Artırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", s. 423-469; Turan Akkoyun, "Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Bekârlık Vergisi Teşebbüsleri", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XV-1, s. 183-194.

2191 Örnek belgeler için bk. *BCA*, 30.18.1.2/23.62.4; *BCA*, 30.10/24.135.10, lef. 1-4.

2192 *Son Telgraf*, 8 Ekim 1937, s. 3.

2193 *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, TÜİK, Ankara 2014, s. 39.

Aşağıdaki tabloda da Türkiye'nin yıllar itibariyle boşanma sayılarına ve kaba boşanma hızına dair istatistikler yer almaktadır. Türkiye'nin toplam nüfusu düşünüldüğünde, bu rakamların, yani boşanma oranlarının son derece düşük olduğunu belirtmek gerekir.²¹⁹⁴

Tablo V: Boşanma Sayısı ve Kaba Boşanma Hızı (1930-1938)

Yıl	Boşanma Sayısı	Kaba Boşanma Hızı %
1930	2.127	0,15
1931	2.475	0,17
1932	2.004	0,13
1933	2.113	0,14
1934	2.471	0,16
1935	2.357	0,15
1936	2.415	0,15
1937	3.699	0,22
1938	3.485	0,21

Türkiye'nin uyguladığı politikalara yukarıda kısaca değindikten sonra yıllar itibariyle nüfusunu ve nüfus artışını da değerlendirmek gerekir. Bu kapsamda aşağıdaki tabloda da yıl ortası nüfus temel alınarak yıllar itibariyle Türkiye nüfusu verilmektedir.²¹⁹⁵ Tablodan da anlaşılacağı gibi Türkiye nüfusu yıldan yıla artış gösterdi. Bu durum, uygulanan politikaların başarısını göstermektedir.

2194 İstatistik Göstergeler 1923-2013, s. 40.

2195 İstatistik Göstergeler 1923-1990, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1992, s. 5.

Tablo VI: Yıl Ortası Nüfusuna Göre Yıllara Göre Türkiye Nüfusu

Yıl	Yıl Ortası Nüfus
1927	13.562.000
1928	13.851.000
1929	14.146.000
1930	14.448.000
1931	14.756.000
1932	15.071.000
1933	15.392.000
1934	15.721.000
1935	16.046.000
1936	16.350.000
1937	16.631.000
1938	16.916.000

Aşağıdaki tabloda ise genel nüfus sayımları yer almaktadır. Buradaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin nüfusu 1927'de 13.648.270'ken, 1935'te 16.158.018'e, 1940'ta ise 17.820.950'ye yükseldi.²¹⁹⁶ 1940 yılı istatistiklerine, Atatürk döneminde izlenen barışçı dış politika sayesinde Hatay'ın anavatana katılmasıyla birlikte Türkiye'ye katılan Hatay nüfusu da dahildi.

Tablo VII: Genel Nüfus Sayımları (1927-1940)

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam	Nüfus Artış Hızı
1927	6.563.879	7.084.391	13.648.270	-
1935	7.936.770	8.221.248	16.158.018	21,1
1940	8.898.912	8.922.038	17.820.950	17

Atatürk Dönemi nüfus politikasının temeli, nüfusun artırılması politikasına dayanıyordu. Bu doğrultuda Türkiye, Misâk-ı Milli sınırları dışında kalan Türk nüfusun Anadolu'ya göçünü sağladı. Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edip, sağlık teşkilatlanmasını tamamladı. Sağlık personeli açığını

2196 İstatistik Göstergeler 1923-2013, s. 5, 7.

kapattı. Ortalama yaşam süresini artırdı ve ölüm oranını azalttı. Evliliği ve çocuk sahibi olmayı teşvik etti. Nüfus artış hızını yükseltti. 1923 yılı itibarıyla Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 12,3 milyon civarındaydı. 1938 yılında ise Türkiye'nin nüfusu 16,9 milyona ulaştı.²¹⁹⁷ 1923'ten 1938'e kadar geline 15 yıllık süreçte Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 4,6 milyon arttı. Bu artış, Atatürk döneminde uygulanan nüfus politikalarının başarısıydı.

7.8. Halk Sağlığı Alanında Yapılan Çalışmalar*

7.8.1. Sıhhat ve Muavenet-i İctimaiye Vekaletinin Kuruluşu

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti açısından I. Dünya Savaşı'nı sona erdirmekle kalmamış, içerdiği ağır hüküm ve başlayan işgal hareketleri nedeniyle Türk milletinin silaha sarılmasına ve bir ölüm kalım savaşına tutuşmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde başlayan Millî Mücadele, sadece işgalci güçlere karşı verilen silahlı mücadeleyi değil aynı zamanda İstanbul hükûmetine karşı bir iktidar mücadelesini de kapsamış, 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılması ile birlikte yeni bir devletin temeli atılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, gerek işgal güçlerine karşı yürüttüğü silahlı mücadeleyi gerekse İstanbul hükûmetine karşı yürüttüğü iktidar mücadelesini milletine dayandırmış, ondan aldığı güç ve destekle başarıya ulaşmıştır. Millî Mücadele'nin sona ermesiyle birlikte, zaten var olan millî iradenin, millî iradeye dayalı devlet yönetiminin bir neticesi olarak 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edilmiştir. Türk milletinin yaptığı fedakârlıkların ve içinde bulunduğu olumsuz koşulların farkında olan Mustafa Kemal Paşa, millet egemenliğini sözde değil özde uygulamaya çalışarak, milleti ve milletin çıkarlarını önceleyen yeni bir devlet ve yönetim anlayışı ortaya koymuş, “devletin aslı unsuru olan” Türk milletini asırlardır kemiren bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmeyi, sağlık hizmetlerini halkın ayağına götürmeyi Halkçılık prensibinin doğal bir uzantısı olarak görmüştür. Artık, toplumu reaya olarak gören anlayışın yerini, cumhuriyetin eşit yurttaşlarına bıraktığı, devletin topluma hizmet için var olduğu prensibinin egemen olduğu yeni dönemde sağlık alanında atılacak adımlar, hem Türk milletine olan vefa borcunun ödenmesi hem de modern güçlü devletin vazgeçilmez bir unsuru olan sağlıklı ve genç bir nüfusun inşa süreci olarak görülmüştür.

Millî Mücadele yıllarında, İstanbul ile ilişkilerin kesilmesi nedeniyle ordudaki sağlık işleri 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçen 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Sıhhiye Reisi Miralay İbrahim Tali [Öngören] Bey

2197 *İstatistik Göstergeleri 1923-2013*, s. 5, 7.

* Prof.Dr. Mehmet Karayaman, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Öğretim Üyesi, mkarayaman@bandirma.edu.tr

tarafından, Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi veya Ordu Sıhhiye Reisi sıfatı ile idare edilmiştir. 1920 Temmuzunda da “Müdafaa-i Milliye Askeri Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi” kurulmuştur.²¹⁹⁸ İstanbul hükûmeti ile ilişkilerin kesilmesinden sonra, İstanbul’daki “Sıhhiye-i Askeriye Dairesi”nin küçük bir modeli de Ankara’da oluşturulmuştur.

Ankara idaresinin sağlık hizmetlerine bakışının ve verdiği önemin ilk somut göstergesi, Osmanlı Devleti’nin aksine, sağlık işlerini bakanlık düzeyinde örgütlemesidir. 1 Mayıs 1920 tarihinde TBMM’de, hükûmetin kuruluşu ve vekillerin seçilmesi ile ilgili kanun tasarısında, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti de yer almıştır. Tasarı ile ilgili görüşmeler sırasında söz alan Saruhan Mebusu Refik Şevket [İnce] Bey; “Muavenet-i içtimai” sözünü eleştirmiş ve niçin “Sıhhiye Vekâleti” değil de sıhhiye ve muavenet-i içtimaiye ismi verildiğini sormuştur. Konu ile ilgili açıklama yapan Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey, *Memleketimizde sâri olan ve doktorlarca malum bulunan, Türklüğü bitiren hastalıkların bir an evvel kaldırılması gerektiğini*, sağlık konusunun önce Hariciye, daha sonra da Dâhiliye Nezareti tarafından yerine getirildiğini, muavenet-i içtimaiyeye şiddetle ihtiyaç olduğunu, “Din-i mübinimizin ahkâmını tatbik için” böyle bir kuruma ihtiyaç olduğunu, sorunların siyasi teşkilatın eksikliğinden değil, sosyal teşkilatın eksikliğinden kaynaklandığını, “Muavenet-i içtimai” faaliyetleri başlığı altında, yetim kalan çocuklara ve göçmenlere yardım etmenin şehitlerimize bir vefa borcu olduğunu, bu işin sıhhiye ile ilgisi düşünülerek “Sıhhiye ve muavenet-i içtimaiye” isminin verildiğini ifade etmiştir.²¹⁹⁹

O yıllarda sadece üç Avrupa ülkesinde sağlık bakanlığının bulunması ve sadece Türkiye’deki bakanlığın isminde içtima-i muavenet ifadesinin yer alması, Ankara idaresinin sağlık ve sosyal yardım konusuna verdiği önemin en önemli göstergesidir. Yeni örgütlenmede sağlık konusu bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak sadece tedavi edici değil, aynı zamanda koruyucu sağlık hizmetlerinin verilmesi, toplum hayatı için son derece önemli olan sosyal yardım meselesinin çözülmesi, toplum sağlığının önemli bir parçası olan bulaşıcı hastalıklarla mücadele ile birlikte ele alınmıştır. Nitekim savaş yıllarından sonra ortaya çıkan sosyal yardım, sosyal hizmet ve sağlık ihtiyaçlarını karşılama meselesi, 1922 sonlarından itibaren Ankara hükûmeti tarafından ele alınmış ve Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlı, İstanbul merkezli “Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyet-i Umumiyesi” meydana getirilmiştir. 5 Haziran 1921 tarihinde Muhacirin Müdürlüğü kurularak göçmenlerle ilgili işler, Vekâlete bağlanmıştır. 1923 yılında Muavenet-i İçtimaiye Şubesinin görev alanı genişletilerek ismi Muvazenet-i İçtimaiye ve Darüleytamlar Umum Müdürlüğü şeklinde değiştirilmiştir. Bu şekilde, muhacirlerin kabulü,

2198 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Askeri Hastahaneleri*, C I, İstanbul 1976, s. 388.

2199 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, C 1, İçtima Senesi: 1, s. 165.

sevk edilmesi ve sağlık sorunlarının çözülmesi de Vekâletin görevleri arasına girmiştir. Yeni dönemde, eşitlik ve hakkaniyet ilkesine dayandırılmış sosyal yardımlar, devletin temel hizmetlerinden biri olarak görmeye başlamış, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Darüşşafaka, Darülaceze, Darülhayr, Amele Birliği, Darüleytamlar, Kadın Cemiyetleri ve Fukaraperver Cemiyetleri ile sosyal devlet anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır. Sosyal yardımlar, kasaba ve köylere sağlık hizmeti götürülmesinde, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede, anne ve çocuk sağlığı ile ilgili uygulamaların yerine getirilmesinde bir araç olarak kullanılmıştır.²²⁰⁰ Sosyal yardım konusu, bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin ve yoksullukla savaşın en önemli unsurlarından biri olarak ele alınmıştır.

Sağlık ve sosyal yardım işleriyle ilgili kanunları yürütmekle, politikaları uygulamakla, halka bu konularda gerekli hizmetleri götürmekle, toplum sağlığını korumakla ve ortaya çıkan sorunlarla ilgilenerak çözüme kavuşturmakla görevlendirilen Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin ismi, 1929'da Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti şeklinde değiştirilmiştir.²²⁰¹ 1936 yılında çıkarılan, "Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilat ve Memurîn Kanunu" ile bakanlık merkez ve taşra örgütünün kuruluşu tamamlanarak, yetki ve sorumluluklarına açıklık getirilmiştir. 1945 yılında ise kamu kurumlarının isimlerinin Türkçeleştirilmesi kapsamında, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ismini almıştır.²²⁰²

7.8.2. Sağlık Politikaları ve Bütçeden Ayrılan Pay

Cumhuriyet Dönemi'nde izlenen sağlık politikalarının Atatürk'ün fikir ve direktifleri çerçevesinde şekillendiğini ve arka planında Halkçılık, Laiklik ve Devletçilik ilkelerinin olduğunu ifade etmek mümkündür. Millî iradeye dayalı cumhuriyet idaresinde, halka ve halkın çıkarlarına öncelik vererek sağlık hizmetlerini önemsemek, devletin temel görevi olmakla birlikte, çağdaşlaşma sürecinin halka yansıyan ve halkın çağdaş toplumlar seviyesine çıkarılmasına hizmet eden en önemli unsurlardan biri olarak görülmüştür. Halk tarafından ve halk için icraat yapmanın bir uzantısı olarak sağlık hizmetleri, devletin toplumla temas kurmasında ve bütünleşmesinde, uzun süren savaşların toplum bünyesinde açtığı yaraların sarılmasında önemli bir araç

2200 Taner Bulut, **İnönü Dönemi T.C. Hükûmetlerinin Sosyal Yardım Politikaları (1938-1950)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014, s. 69, 73, 86.

2201 Ekrem Kadri Unat, "Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar", **Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, İstanbul 1982, s. 8.

2202 Ayrıntılı bilgi için bk. Ayten Altıntaş, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) Maddesi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

olmuştur.

Cumhuriyetin kurucu kadroları için sağlık politikası, devletin şefkatli, şifalı elleriyle sıhhatli, sağlam ve gürbüz bir millet inşa etme süreci olarak görülmüştür. Medeni Bilgiler kitabında, *Bir toplumun sağlığı, bütün kuvveti ve yaşama gücü sorunudur* prensibinden hareketle, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin biri *Koruma (hıfzıssıhha ve mücadele)*, diğeri *Kurtarma (tedavi kuruluşları)* olmak üzere iki görevi olduğu belirtilmiştir. Vekâletinin birinci vazifesi şu şekilde ifade edilmiştir; *Ülkenin sağlık şartlarını düzenler ve milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklarla ve zararlı etkenlerle mücadele eder. Yeni neslin, sağlıklı yetişmesine çalışır.*²²⁰³

Sağlık politikasının belirlenmesinde, devletin kalkınması için itici bir güç olan nüfusun artırımını sağlama, sağlıklı ve üretken bir nüfusa sahip olma, başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere toplumu maddi ve manevi yönden tahrip eden hastalıklarla savaşarak, toplumsal refahı artırma, koruyucu sağlık hizmetlerine önem vererek hastalıkları ve olası zararları önleme, tedavi kurumlarını modern hale getirme ve çoğaltma, sağlık hizmetlerini yaygınlaştırarak halkın ücretsiz olarak hizmetine sunma, sağlık personeli sayısını hızla artırarak “yerli ve millî” bir sağlık çalışanı kadrosuna sahip olma, sağlık hizmetlerini köylere kadar götürme isteği etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin 3. toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada, sağlık alanında hükümetlerin izlemesi gerek temel prensipler hakkında şunları ifade etmiştir;

*Sıhhiye ve muaveneti içtimaiye hususatında takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin muhafaza ve takviyesi, vefiyatın tenkisi, nüfusun tezyidi, emraz-ı içtimaiye ve sâriyenin gayrimüessir bir hale ifrağı, bu suretle efrad-ı milletin dinç ve sâye kabiliyettar bir halde sahihül-beden olarak yetiştirilmesi... Yurtları düşman elinde kalan millettaşlarımıza muavenet ve ilmî bir tarzda iskâna ehemmiyet-i mahsusa verilmektedir. Bu bapta lâzım gelen tetkikat yapılmakta ve bu gayeleri temin edecek programlar tertip olunmaktadır.*²²⁰⁴

Türkiye Cumhuriyeti tarafından, 1925 yılında hazırlanan sağlık programında sağlık alanındaki hedefler şu şekilde belirlenmiştir;

- 1-Devlet sağlık teşkilatını genişletmek ve köylere kadar götürmek,
- 2-Toplumun ihtiyacını karşılayacak kadar doktor, hastabakıcı, hemşire, ebe, küçük sıhhiye memurları yetiştirmek,
- 3-Asırlardan beri birer toplumsal afet şeklini alan ve nüfusumuzu aman-

2203 A. Âfetinan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Sadeleştiren ve Yayına Haz. Ali Sevim, Azmi Süslü, M. Akif Tural, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 410.

2204 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 18, İçtima Senesi: 3, s. 4.

sızca kıran sıtma, frengi, trahom ve verem gibi hastalıklara karşı savaş açmak,

4-Halkın sağlığı ve tedavisi ile ilgili numune hastaneleri, doğumevleri, verem sanatoryumu ve dispanserler gibi sıhhi müesseseleri yeniden açmak ve çoğaltmak,

5-Sağlıkla ilgili kanunlar yapmak,

6-Halk sağlığının korunması ile alakadar bir merkez hıfzıssıhha müessesesi teşkil etmek,

7-Devlet teşkilatı ve halkın hayat ve sağlığına etki edecek esasları telkin edecek bir hıfzıssıhha mektebi açmak.²²⁰⁵

1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 3.maddesinde, sağlık alanında yapılacak işler daha da ayrıntılı hale getirilmiş, doğum oranlarının artırılması, bebek ve anne ölümlerinin azaltılması, bulaşıcı hastalıklarla mücadele, ihtiyaç duyulan serum ve aşıların üretilmesi, çocuk ve gençlerin sağlığını korumaya yönelik önlemler alınması, hapishaneler, okullar ve işyerlerinde sağlık koşullarının düzenlenmesi, suların sağlık kontrollerinin yapılması, hıfzıssıhha müesseseleri ve bakteriyoloji laboratuvarlarının açılması, akıl hastaları için tedavi kurumları ve barınma yerlerinin açılması, sağlık istatistiklerinin hazırlanması ve sağlıkla ilgili propaganda ve yayın yapılması, devletin temel görevleri arasında sayılmıştır.²²⁰⁶

Cumhuriyet Dönemi'nde izlenen sağlık politikasının temel hedefi, ülke nüfusunun sağlam ve sağlıklı nesillerden oluşmasını sağlamaktı. Genç Türkiye Cumhuriyeti, 11 milyon civarındaki nüfusuna oranla geniş topraklara sahip bir ülke durumundaydı. Nüfusun büyük bir kısmının çocuk, kadın ve yaşlılardan oluştuğu ülkede, başta sıtma, frengi ve verem olmak üzere bulaşıcı hastalıklara yakalanan binlerce insan vardı. Hem nüfusu artırmak hem de hastalıkların önüne geçerek çalışma gücünü çoğaltmak, cumhuriyet hükümetlerinin temel politikası olmuştur.

Güçlü devletin güçlü bireyler tarafından oluşturulacağına olan inanç ve "Sağlam ve gülbüz nesil, Türkiye'nin mayasıdır" prensibinden hareketle, nüfus artışını teşvik etmek, sağlıklı bir neslin yetişmesini temin etmek amacıyla, 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile altı ve üzeri çocuk sahibi olan anneler, doğum yardımları ve ikramiyelerle ödüllendirilmiş, ailelere doğumu izleyen ilk 4 ayda çocuklarını aşılatma zorunluluğu getirilmiş,

2205 Zeki Nasır Barker, "Memleketimizde Sıhhat ve İçtimai Muavenet İşleri", **Poliklinik**, Yıl: 7, No: 84, 1940, s. 361.

2206 "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu", **Resmî Gazete**, S 1489, 6 Mayıs 1930. Benzer görevler, cumhuriyetin 15. yılında da tekrar ifade edilmiştir. Bk. **Cumhuriyetin İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri**, İstanbul 1998, s. 333.

çiçek aşısı ücretsiz ve herkes için zorunlu tutulmuştur.²²⁰⁷ 1926 yılında kürtaj, 1930 yılında gebeliği önleyici maddelerin ithali, alım satımı yasaklanmıştır. Gürbüz çocuk yarışmaları düzenlenmiş, çocuk sağlığını artırmak için doğumevleri ve çocuk klinikleri açılmıştır. Umumi Hıfzıssıhha Kanununun 162. maddesi uyarınca toplam nüfusu on bini aşan belediyelere bir “Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi” açmak zorunluluğu getirilmiştir. Bu kurumlarda, doğan bütün çocukların kaydı tutularak, hayatta kalan çocukların takibi yapılmış ve bebek ölümlerinin önüne geçilmesi için tedbirler alınmıştır.²²⁰⁸ Ana ve çocuk sağlığının korunması amacıyla 1925 yılında Ankara ve Konya’da, 1929’da Adana, Çorum, Erzurum, Kars ve Malatya’da, 1931’de Van ve Balıkesir’de, doğum ve çocuk bakımevleri açılmıştır.²²⁰⁹ Bu evlerde, 1926 yılından 1932 yılına kadar 7.025 kadın ve 931 çocuk yatırılarak, 41.483 kadın ve 88.002 çocuk ayakta tedavi edilmiştir.²²¹⁰ Anne ve çocuk sağlığının korunması yolunda atılan adımlar sayesinde, anne ve bebek ölüm oranlarında büyük düşüş yaşanmıştır.

Nüfus artırmaya yönelik politikaların bir diğer amacı da nüfusun sağlıklı ve üretken insanlar oluşması, beden sağlığına önem verilmesidir. Bu nedenle insan vücudunun fiziksel gelişimine önem verilerek, iyi eğitilmiş ve atletik görünüme sahip gençler yetiştirilmeye çalışılmış, gençler düzenli olarak spor yapmaya teşvik edilmiştir. Futbol kulüplerine para yardımı yapılmış, Kızılay izcilik kamplarında çocuklara temizlik ve spor alışkanlığı verilmeye çalışılmıştır. 1938 yılında çıkarılan Beden Terbiyesi Kanunu’nu ile vatandaşların fiziki ve moral kabiliyetlerini geliştirmek için oyunlar, jimnastik ve spor müsabakaları düzenlemeye çalışılmıştır.

Alınan tedbirler sonunda Türkiye’de hızlı bir nüfus artışı meydana gelmiştir. Nüfus artış hızına bakıldığında İtalya binde 6.44, Mısır binde 11.86, Romanya binde 13.14, Yunanistan binde 15.21 artış hızına ulaşırken, Türkiye’de nüfus 1935 yılında 16.158.018 iken 1940 yılında 17.869.901’e çıkarak binde 18.50’lik bir büyüme hızına ulaşılmıştır.²²¹¹ Elde edilen neticeler sayesinde, yeni bir cumhuriyet nesli meydana getirilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlıkla ilgili olarak belirlenen hedeflere ulaşılması için özveriyle çalışılması ve bütçeden yüklü miktarda kaynak aktarılması gerekmiştir. Sağlık harcamalarını doğrudan genel bütçeden kar-

2207 Meliha Özpekan, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası (1923-1933)**, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 209.

2208 Bulut, **agt.**, s. 109.

2209 **BCA**, 30.18.1.2./37.42.18.

2210 Halil İbrahim Aksakal, **Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları (1923-1938)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011, s. 41.

2211 **BCA**, 30.10./25.140.9.

şılamaya çalışan Cumhuriyet idaresinin sağlık alanına verdiği önem, bütçe rakamlarına da yansımıştır. 1925 yılında, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti bütçesine daha fazla para ayrılması, sağlık politikasındaki hedeflere ulaşmada büyük kolaylıklar getirmiş, salgın hastalıklarla savaşta başarılı sonuçlar alınmıştır. Sağlık işlerine büyük önem veren CHP, vaktiyle varlığı ile yokluğu bir olan, eski Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesinin 280.000 lirasına karşı, Cumhuriyet hükûmeti bütçesinden her yıl beş milyon liraya yakın bir para ayrılmasını sağlamıştır.²²¹² 1925 yılında bütçeden sağlık hizmetlerine aktarılan miktar 4.860.205 lira olup, bunun genel bütçeye oranı %2.64 idi. 1940 yılında ayrılan 8.185.424 lira ile sağlık hizmetlerinin bütçeden aldığı pay, %3.04'e çıkmıştır.²²¹³

Ayrıca, 1 Nisan 1926 tarih ve 796 numaralı Kararname ile sağlık işlerinde kullanılmak üzere hususi idare ve belediye bütçelerinden pay ayrılması sağlanmıştır. Buna göre, nüfusu yüz binden aşağı olan vilayetlere asgari yirmi beş, nüfusu yüz binden fazla olan vilayetlere asgari elli yataklı bir hastane için bütçelerinden pay ayırma zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca köylerin sağlık durumlarını incelemek ve ıslah etmek, hastaları muayene ve tedavi etmek, frengi sıtma gibi hastalıklarla mücadele etmek için yeteri miktarda seyyar doktor ve küçük sıhhiye memuru kadrosu bulundurma, sıtma mücadelesini ve bataklıkların kurutulması için de bütçeden pay ayırma zorunluluğu getirilmiştir.

Sağlık alanında yapılacak hizmetlere kaynak sağlayabilmek amacıyla, 21 Nisan 1925 tarihinde Rüşum-ı Sıhhiye Kanunu çıkarılarak, yurt dışına gönderilecek hayvan ve hayvansal ürünler için her şahadetname karşılığı olarak 100 kuruş alınması, karantinaya tabi tutulan kişi, hayvan ve eşyadan, buharlı, motorlu ve yelkenli gemilerden sağlık vergisi tahsil edilmesi, sağlığa aykırı hareket eden kaptanlara kesilecek cezaların Hudut ve Sahiller Sağlık Müdürlüğüne gelir olarak aktarılması sağlanmıştır.²²¹⁴

Doktorsuz yerlere doktor göndermek üzere 1923 Kasım'ında çıkarılan "Zorunlu Hizmet Yasası" çerçevesinde, yurdun çeşitli yerlerine gidecek doktorlara özendirici koşullar sunulmuştur. Görev yapacak doktorların maaşlarına %75 ve hatta %100'e varan oranlarda zam yapılmış ve salgın hastalıkların önlenmesi amacıyla, dışarıdan uzman getirilmesi için de bütçeye ödenek konulmuştur. Sıtma, verem, frengi, trahom gibi hastalıklarla mücadele edilmesi için doktorlara o tarihlerde milletvekillerinin aldığı ödenek ve yollukların toplamının üç misli para ödenmesi, hastalıklarla mücadelede başarı kazanıl-

2212 Süreyya Kadri Gür, "Cumhuriyet Hükümetimizin Sağlık Siyasetinin Ana Çizgileri", **Poliklinik**, C 2, No: 10-12, 1935, s. 301.

2213 Bulut, **agt.**, s. 110-111.

2214 Mehmet Temel, **Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele**, İstanbul 2008, s. 21-22.

masını sağlamıştır.²²¹⁵ Sağlık alanına aktarılan bütçeler ve sağlık personeline verilen önem, sağlık alanındaki hedeflerin gerçekleşmesinde itici güç olmuştur.

7.8.3. Sağlıkla İlgili Kanun, Personel ve Hizmetler

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sağlık alanında izlenecek politikalar, çıkarılan kanunlarla da desteklenmiş, sağlık hizmetlerinin tek bir merkezden ve etkin bir şekilde yürütülmesi için pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. 1920-1938 yılları arasında 49 kanun, 2 kararname, 12 tüzük ve 21 yönetmelik çıkarılmıştır.²²¹⁶

1580 sayılı Belediye Kanunu ile modern şehirciliğin gereği olan tüm altyapı işleri kişiye ve çevreye yönelik koruyucu ve acil sağlık hizmetleri ile sosyal tesisler yapılması ve korunması, belediyelerin görevi haline getirilmiştir.

30 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele yasal zemine oturtulmuş, toplum sağlığının korunması ve sağlık işlerinin yürütülmesi, bir merkezden yönlendirilmesi için önemli bir adım atılmıştır. Toplam 309 madde ve 15 bölümden oluşan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'na göre; memleket sağlık şartlarını düzeltmek ve gelecek neslin sağlıklı olarak yetişmesi için halkı tıbbi ve sosyal yardımdan faydalandırmak, devlet hizmeti sayılmıştır. Genel sağlık ve sosyal yardım hizmetlerine ait devlet görevlerinin, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yerine getirilmesi ve özel idarelerle belediyelere ve diğer mahallî idarelere bırakılan hizmetlerin denetlenmesi kararlaştırılmış, koruyucu sağlık hizmetlerinin bütünüyle ücretsiz olduğu ifade edilmiştir. Gerek Osmanlı Devleti Dönemi'nde gerekse cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çıkarılan ve dağınık halde bulunan pek çok kanun, karar ve yönetmelikler, bu temel kanuna bağlanmıştır.

Sağlık personeli ve devletin sağlık alanındaki sosyal sorumluluğunu düzenlemek amacıyla 1936 yılında, "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu" çıkarılmıştır. Buna göre bakanlık, memleketin sağlık koşullarını düzeltmek, milletin ferdi ve sosyal sağlığına zarar veren etkenlerle mücadele etmek, gelecek nesillerin sağlıklı olarak yetişmesini teminine çalışmak, halkı sağlık ve sosyal yardıma kavuşturmak ve iskân işlerini düzenlemek için kanunlarla kendisine verilen görevleri yapmakla sorumlu tutulmuştur. Kanun sayesinde, sağlık ve sosyal yardım politika ve uygulamalarını yürütecek kurumların neler olacakları, nasıl teşkilatlanacakları, neler-

2215 Süreyya Kadri Gür, "Cumhuriyetin On Beşinci Yıldönümü Münasebetiyle Sıhhi Teşkilatımızın Ana Hatları", **Poliklinik**, Yıl: 6, No: 65, 1938, s. 152.

2216 Çıkarılan kanunların listesi için bk. Mustafa Yahya Metintaş-Ömer Elçioğlu, "Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)", **Osmangazi Tıp Dergisi**, C 29, S 3, 2007, s. 165.

den sorumlu olacakları ve nasıl çalışacakları yeniden belirlenerek, kurumsallaşma süreci tamamlanmıştır.

Sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması kapsamında incelendiğinde; 1921 yılında Sağlık Bakanlığına atanan Dr. Refik [Saydam] Bey, kısa dönemler hariç, 1937 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Bu dönemde, illerde sağlık müdürlükleri, ilçelerde hükümet tabiplikleri ve vilayet sıhhiye meclisleri görevine devam etmiştir. Birinci basamak sağlık hizmetlerine ve koruyucu hekimlik uygulamalarına önem verilmiş, giderler merkezi bütçeden karşılanmaya çalışılmıştır. Hasta tedavi hizmetleri, hükümetin değil daha çok yerel idarelerin bir görevi olarak görülmüştür. Muhtaçları parasız tedavi etme bakımından aynı zamanda sosyal yardım kuruluşları olarak görülen yataklı tedavi hizmetlerinin, yine kamu eliyle ancak yerel idareler tarafından yürütülmesi politikası benimsenmiş, bu alanda merkezi hükümet yol gösterici bir rol üstlenmiştir. Bu doğrultuda bir yandan yerel idarelerin, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları ve PTT gibi kamu iktisadi kuruluşların ve özel sektörün hastane kurmasına izin verilmiş, diğer yandan da bu idarelere örnek olmak üzere, 1924 yılında Ankara, Erzurum, Diyarbakır ve Sivas'ta; 1936 yılında ise İstanbul Haydarpaşa'da "Numune Hastaneleri" açılmıştır.²²¹⁷ 1922 yılında 100 olan hastane sayısı, 1932'de 177'ye, 7.127 olan yatak sayısı 10.646'ya, 22 olan dispanser sayısı 339'a çıkarılmıştır. Dispanserlerde 1922'de 189 yatak varken bu sayı 1932'de 1.318 olmuştur.²²¹⁸ Hastane ve yatak kapasitesi hızla artırılarak, tedavi edici sağlık hizmetlerine önem verilmiştir.

Bir yandan bulaşıcı hastalıklarla mücadele için dikey bir örgütlenmeye gidilerek her hastalık için ayrı bir mücadele teşkilatı kurulurken diğer yandan sağlık hizmetlerinin halka ulaşması için yatay bir örgütlenmeye gidilerek hastane bulunmayan yerlerde, Muayene ve Tedavi Evleri açılması kararlaştırılmıştır. Muayene ve tedavi evleri, 5-10 yataklı olup, 5 yataklı olanlarda hükümet tabipleri, 10 yataklı olanlarda ise ayrı bir hekim görev yapmıştır. Buralarda hastalara ücretsiz muayene ve tedavi hizmeti verilmiştir. Etimesgut'taki dispanserde olumlu neticeler alınması üzerine bu örnek çalışma bütün ülkeye yayılmaya çalışılmış, muayene ve tedavi evleri tek tipe dönüştürülmüştür. 1933 yılında 90 olan sayı, 1936 yılında 180'e, 1942 yılında 200'e, 1950 yılında 300'e çıkarılmıştır.²²¹⁹ 1937'den itibaren sağlık merkezi ve 1961'den sonra ise sağlık ocağı adını alan bu kurumların ayırıcı özelliği, koruyucu ve tedavi edici hizmetlerini birlikte sunmasıdır.

2217 Recep Akdur, "Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'de Sağlık Politikaları", **Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, C II, İstanbul 1999, s.393.

2218 Metintaş-Elçioğlu, agm., s. 167. 1931-1934 yılları itibariyle başta hastane ve dispanserler olmak üzere illerin sahip oldukları sağlık kurumları, yatak kapasiteleri ve tedavi ettikleri hastalara ait cetveller için bk. BCA, 490.01/1463.1.8.

2219 Erdem Aydın, **Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi**, Naturel Yay., Ankara 2002, s.39-41.

Cumhuriyetin ilk yıllarında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri de sağlık personelinin yetersiz olması, mevcut sağlık personelinin de büyük şehirlerde toplanması, köy ve kasabalarda çalışacak sağlık personelinin bulunamamasıdır. Devlete ait hastanelerle il özel idareleri, belediyeler ve gayrimüslimlere ait hastanelerin toplam sayısı 86 olup, 554 doktor, 60 eczacı, 40 hemşire, 136 diplomalı ebe ve 560 sıhhiye memuru görev yapmaktaydı.²²²⁰

Doktor açığını kapatmak için 1923 yılında Zorunlu Hizmet Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, doktorların 3 yıl devlet görevinde bulunmaları zorunlu hale getirilmiş, görev sürenin 2 yıllık bir kısmını doğudaki hastanelerde geçirmeleri sağlanmıştır. Bu uygulama, 1932 yılına kadar devam etmiştir.

Doktor ve diğer sağlık personeli sayısını artırmak için 1924 yılında İstanbul'da 200 kişilik Yatılı Tıp Öğrenci Yurdu açılmıştır. İstanbul'da Haydarpaşa ve Çocuk Hastanelerinde birer hemşirelik okulu, 1925 yılında Hilal-i Ahmer Cemiyetine bağlı Hilal-i Ahmer Hastabakıcı Mektebi, köyde görev yapacak ebelerin yetiştirilmesi amacıyla 1937 yılında Balıkesir'de, 1938 yılında Konya'da doğum ve bakımevleri ile Köy Ebeleri Okulu açılmıştır. Köy Enstitüleri sağlık kollarında yetişen köy sağlık memurları da belirli köy gruplarına yerleştirilerek, kendi yetkileri dahilinde, köylerdeki sağlık sorunlarını çözmekle görevlendirilmiştir.²²²¹ Bu sayede, uzun yıllar ihmal edilen köylere ilk defa sağlık hizmetlerinin girmesi sağlanmıştır.

Lozan Antlaşması ile birlikte yabancılara tıp alanında tanınan ayrıcalıklar sona ermiştir. 1928 yılına kadar olan geçiş sürecinin sonunda, yabancı doktorların faaliyetlerini kısıtlayan yasalar çıkarılmıştır. 14 Nisan 1928 tarihinde çıkarılan “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasında Dair Kanun” ile Türkiye’de doktorluk mesleğini icra etmek için, Türk ve İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesinden mezun olma şartı getirilmiştir.²²²² Yine Kanuna göre doktor, dişçi, ebe, hemşire ve sağlık memurlarına diplomalarını, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâletine onaylatma mecburiyeti getirilmiştir. Diplomalarını onaylatmayanların mesleklerini icra etmeleri yasaklanmıştır.

Benzer sıkıntılar eczacılık mesleği içinde geçerli olup, eczacı ve eczane sayısının artırılması için önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı Devleti Dönemi’nde Türk ve Müslümanların eczacılık mesleğini tercih etmemelerinde, eczacılık mesleğini bir tür esnaflık olarak görmeleri ve buna itibar etmemeleri, eczacılık stajı için çalışacak eczane bulmakta zorluk çekmeleri etkili olmuştur. Zira eczanelerin çoğu Müslüman olmayan kişilerin elinde olduğundan

2220 Özpekcan, *agt.*, s. 101-102.

2221 “26 Yıllık Sağlık ve Sosyal Yardım İşleri”, *Sağlık Dergisi*, C 23, S 10, 1949, s. 582; *Sağlık Savaşımız Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma İle Uğraşmalar*, Sivas 1946, s. 13.

2222 “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair 11 Nisan 1928 Tarih ve 1219 Numaralı Kanun”, *Düstur* Üçüncü Tertip, C 9, İstanbul 1931, s. 253-266.

Türkler, gayrimüslim birinin yanına çırak olarak girmek istememiştir.²²²³ 1890 yılında İstanbul'da faaliyet gösteren 256 eczaneden sadece 4'ünün Türklere ait olması, Türklerin eczacılık alanında ne kadar yetersiz kaldıklarının en önemli göstergesidir.

1928 yılına gelindiğinde, 14 milyon nüfusu olan Türkiye'de sadece 673 eczane bulunmakta olup, bir eczaneye 20.802 kişi düşmekteydi. Yapılan yasal düzenlemelerle, eczacılık mesleğinin yetki ve sorumlulukları tanımlanmış, eczacılığın belirli bir eğitim ve öğretimden sonra, bilimsel ve teknik bilgiler ile uygulanacak bir meslek haline gelmesi sağlanmıştır.²²²⁴ Darülfünuna bağlı Tıp Fakültesine 1922-1923 yılından, Eczacılık Mektebine ise 1927 yılından itibaren kız öğrenciler alınmaya başlamıştır.

1923 yılında Türkiye'de tüm kamu kuruluşlarında çalışan ebe sayısı 69 idi. Ruhsatlı ebeler de hesaba katılmak şartıyla bu sayı 1932'de 421'e çıkmıştır. 1928 yılında yapılan düzenleme ile, Türkiye dâhilinde ebelik yapabilmek için Türk olmak ve Tıp Fakültesi Ebe Okulundan veya Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından açılıp yönetilen ebe okullarından diploma almış olmak gibi şartlar getirilmiştir. Bununla beraber, diplomalı ebe bulunmayan veya diplomalı ebe sayısının yetersiz kaldığı yerlerde, ruhsatlı ebelerin çalışabileceği de kabul edilmiştir. Ruhsat alabilmek için ise, kadın-doğum doktoru yanında üç ay pratik eğitim görmek yeterli sayılmıştır.

Doktorlara yardımcı olacak, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede görev alacak, aşı yapacak sağlık memurlarının yetiştirilmesi için, 1924 yılında "Küçük Sıhhat Memurları Mektebi" adıyla, birisi Sivas'ta diğeri İstanbul'da iki okul açılmıştır. İki yıllık eğitim süresini tamamlayanlar, iki yıl mecburi hizmete tabi tutulmuş, il ve ilçe merkezlerine gezici sağlık memuru olarak atanmışlardır. İlk mezunlarını 1926 yılında vermeye başlayan bu iki okuldan, 1941 yılında kadar toplam 773 kişi mezun olmuştur.²²²⁵

Cumhuriyetin onuncu yılında, her alanda olduğu gibi, sağlık alanındaki gelişmeler de bir değerlendirilmeye tabi tutulmuş, geline noktanın bir fotoğrafi çekilmeye çalışılmıştır. 1933 yılında hazırlanan raporda; 57 sıhhat ve içtimai muavenet müdürü, 394 hükümet tabibi, 541 seyyar ve sabit küçük sıhhat memuru, 101 muayene ve tedavi evleri küçük sıhhat memuru, numune hastaneleri, doğumevleri, hususi idare ve belediye hastaneleri, emraz-ı akliye ve asabiye hastaneleri ve verem sanatoryumunda görev yapan 259 uzman doktor, sıtma, frengi, trahom ve sâri hastalıklarla ve veremle mücadelede görev yapan 146 uzman doktor ve 440 küçük sıhhat memuru ile hastanelerde 40 asistan, belediyelerde 227 doktor, yine belediyelerde görev yapan 400 ebe

2223 Turhan Baytop, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985, s. 130.

2224 Aksakal, **agt.**, s. 13.

2225 M. Rahmi Dirican, "Türkiye'de Sağlık Memurluğunun Kısa Tarihçesi", **Dirim**, C 49, S 10, 1973, s. 472.

bulunduğu ifade edilmiştir.²²²⁶

Tablo VIII: Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletine Bağlı Sağlık Personeli (1928-1949)

Yıllar	Doktorlar	Ebeler	Hemşireler	Sıhhiye Memurları	Eczacılar
1928	1 078	377	130	1 059	128
1929	1 090	397	164	1 189	131
1930	1 182	400	202	1 268	127
1931	1 123	429	223	1 224	115
1932	1 188	421	216	1 246	116
1933	1 211	402	257	1 306	121
1934	1 217	413	292	1 303	124
1935	1 243	451	325	1 365	125
1936	1 287	471	357	1 405	135
1937	1 391	486	356	1 497	137
1938	1 379	529	408	1 604	143
1939	1 514	559	409	1 638	143
1940	1 500	616	405	1 493	129
1942	1 759	667	419	1 501	139
1943	1 742	687	411	1 564	131
1944	1 693	786	401	1 615	128
1945	1 945	806	409	1 632	116
1946	2 181	1 110	413	2 756	147
1947	2 514	1 622	519	2 963	148
1948	2 617	1 326	643	2 938	115
1949	2 617	1 326	643	2 938	115

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti 1939-1940 İstatistik Yıllığı, Ankara, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, s. 108; Türkiye Cumhuriyeti 1950 İstatistik Yıllığı, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950, s. 71.

2226 BCA, 30.10/176.218.11.

7.8.4. Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele

Sağlıksız beslenme ve barınma koşulları, uzun süren savaşlar, sağlıklı içme suyu ve kanalizasyon teşkilatının bulunmaması, sağlık kurumları ve sağlık personelinde yetersizlik, aşı ve tedavi edici ilaçların henüz keşfedilmemiş olması, binlerce insanın hayatını kaybetmesine neden olan salgın hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Salgınların yarattığı büyük nüfus kayıplarını ve beraberinde getirdiği ekonomik yıkımları önleme istediğinin, sosyal devlet anlayışıyla birleşmesi neticesinde, salgınlarla mücadele etmek devletin temel uğraşı alanına girmiş, bu alanda önemli adımlar atılmıştır.

Osmanlı Devleti, salgınlardan en çok etkilenen devletlerin başında gelmiştir. Son dönemde özellikle aşılama ve bakteriyoloji alanındaki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin de etkisiyle, karantina hizmetlerine ve aşılama faaliyetlerine ağırlık verse de salgınları önlemede etkili olamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, halk sağlığı açısından, Osmanlı Devleti'nden devralınan miras hiç de iç açıcı durumda değildi. Kurtuluş Savaşı'na katılan askerler arasında lekeli humma, humma-i racia, çiçek, karahumma, paratifo, kızıl, kızamık, kabakulak, yılançık dizanteri, nezle-i müstevliye, iskorbüt, tetanos hastalıkları görülmüştür. Askerlerin %40'ı sıtmalı, 10 milyon olan ülke nüfusunun 3 milyonu trahumlu idi.²²²⁷ 1920 yılında toplam hastalığa yakalanan 1.235 askerimizden 287'si, 1921 yılında 17.166 askerimizden 1.409'u, 1922 yılında 28.480 askerimizden 1.708'i ve 1923 yılında da 7.404 askerimizden 3.122'si hayatını kaybetmiştir. Ordu Sağlık Bürosu tarafından hazırlanan raporlarda; köylülerin büyük bir kısmının perişan bir vaziyette olduğu, köylülerin %9'unda frengi görüldüğü, tifüsün yaygın olduğu, köylerin %80'inin sağlığa uygun olmayan yerlerde kurulduğu, %97'sinde sağlığa uygun tuvalet bulunmadığı ifade edilmiştir.²²²⁸ Rakamlar, bulaşıcı hastalıkların hem orduda hem de halk arasında ağır tahribatlar yaptığını göstermektedir.

Gerek nüfusun artırılması ve sağlıklı üretken bir nesil yetiştirilmesi, gerekse millî iradeye dayalı cumhuriyet idaresinin halkçılık ilkesi gereği, salgın hastalıklarla mücadeleye özel bir önem verilmiş, önemli miktarda kaynak aktarılmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye verilen önem, cumhuriyetin ilk yıllarında düzenlenen tıp kongrelerine de yansımış, 1925 yılında toplanan 1. Millî Türk Tıp Kongresi'nde sıtma ve tüberküloz, 1927'de toplanan 2. Kongrede trahom ve tüberküloz, 1929'da toplanan 3. Kongrede frengi ve

2227 Rafet Aydoğan, **1928-1945 Yılları Arası Halk Sağlığı Hizmetleri**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Tezi, İstanbul 2002, s. 52.

2228 Metin Kopar, "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 4, S 8, 2017, s. 223-224; Aksakal, **agt.**, s. 13.

kızıl, 1933'de toplanan 5. Kongrede bağırsak parazitleri ve bunlara karşı savaş konuları ele alınmıştır. 1937'de toplanan 7. Kongrede ise grip hastalığına yer verilmiştir.²²²⁹ Kongrelerde hastalıkların nedenleri, bunlarla mücadelede izlenmesi gereken yöntemler ve çözüm önerileri tartışılmıştır.

30 Nisan 1930 tarihinden kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile bulaşıcı hastalıklarla mücadele, hukuki bir zorunluluk haline getirilmiştir. Kanunun zührevi hastalıklarla mücadele bölümünde, frengi ve bel soğukluğunun devlet tarafından ücretsiz şekilde tedavi edileceği hüküm altına alınmıştır. Frengi taramalarına katılma, frengili olan kişiye kendini ve çocuğunu tedavi ettirme mecburiyeti getirilmiştir. Kadın ve erkeklerin evlenmeden önce muayene olmaları zorunlu hale getirilmiş, frengi, bel soğukluğu, yumuşak şankr ve cüzzam hastalarının evlenmeleri yasaklanmıştır. 1931 yılında çıkarılan “Evlenme Muayenesi Hakkında Tüzük” ile evlenme öncesi sağlık muayenesi zorunluluğu getirilerek, sağlık boyutlu ırk hıfzıssıhhasına önem verilmeye, hastalıkları en alt düzeye indirgenebilmiş sağlıklı bir toplum yapısına ulaşmaya çalışılmıştır.²²³⁰ Sıtma, trahom, verem ve bulaştırma evresinde olan zührevi hastalıklar bildirim zorunlu hastalıklara dahil edilmiş, zührevi hastalıklarla mücadeleyi zaafa uğratmamak için bu tür hastalıklara yakalananlarla ilgili bilgileri ifşa eden devlet memurlarına ağır cezalar verilmesi öngörülmüştür.²²³¹ Trahomlu hastaların tedavileri boyunca resmî veyahut özel işyerlerine devam etmeleri yasaklanmıştır. Bulaşıcı hastalık nedeniyle ölenlerin cenazelerinin nakli ve mezarlarının açılması üç yıl boyunca yasaklanmıştır.

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için salgın propagandasına büyük önem verilmiş, hazırlanan filmler, afişler, risale ve broşürler, radyo konferansları, kitaplar ve sıhhi ve içtimai coğrafya kitap dizisi, sağlık mecmuası, sıhhi teşkilat haritaları halkın kullanımına sunulmuştur. 1925-1930 yılları arasında *Sıtma Öğütleri* adlı risaleden 30.000 adet, *Trahom Hakkındaki Halka Nesayih* adlı risaleden 10.000 adet, *Annelere Nasihat* adlı risaleden 100.000 adet, *Kızıl Hastalığı ve Korunma Çareleri* adlı risaleden 10.000 adet çoğaltılarak halka dağıtılmıştır.²²³² 1917 yılında İstanbul'da verem, çiçek, frengi gibi hastalıklardan korunma yollarını öğretmek, tifüs, sıtma gibi hastalıklarla mücadele biçimlerini bildirmek, yiyecek, içecek ve giyeceklerle, yatılacak ve oturulacak yerlerin temiz tutulmasını özendirmek için, balmumundan, ibret verici ve yol

2229 Ekrem Kadri Unat, “Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar”, **Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, İstanbul 1982, s. 12.

2230 Neşe Özden, “Dr. Refik Saydam’ın Türk Sağlık Politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Mary Işın, C III, Ankara 2005, s. 1508.

2231 **TBMM Zabıt Cerideleri**, Devre: 3, C 18, İçtima: 3, s. 64.

2232 **BCA**, 30.10./177.220.18.

gösterici modellerle halkı koruyucu sağlık açısından eğitmek amacıyla “Sıhhiye Müzesi” açılmıştır.²²³³ Sağlık müzesinin bahçesinde sağlıklı olmak ve hastalıklar hakkında öğretici filmlerin gösterildiği 250 kişilik sinema salonu yapılmıştır. 1931 yılında, sayıları 16’yı bulan Sıhhiye Müzeleri içerisinde Ankara, İzmir, Sivas, Konya, Diyarbakır ve Samsun’daki müzeler öne çıkmıştır.

Sıtma, frengi, trahom ve diğer sosyal hastalıklarla mücadelede bürokrasiyi aşmak için “dikey örgütlenme” ilkesinden hareketle, Sağlık Bakanlığı içerisinde merkezi ve taşra birimleri bulunan özel hizmet örgütleri kurulmuştur. Sıtma Savaş Teşkilatı tüm ülke düzeyine yayılırken, Karadeniz Bölgesi’nde frengi, Adana ve Güney-Doğu Anadolu illerinde trahom teşkilatına önem verilmiştir. Vereme karşı, maddi yetersizliklerden dolayı, özel bir örgüt kurulamamış gönüllü kuruluşların katkıları ve Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekâletinin kurduğu sanatoryum ve dispanserlerle mücadele yürütülmüştür.

Uzun yıllar Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği yapan Dr. Refik Saydam’ın en büyük hedeflerinden biri de sağlık hizmetlerini, nüfusun büyük oranda yaşadığı köylere kadar götürebilmektir. Köylerdeki sağlık işlerini düzenlemek amacıyla, 18 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 442 numaralı Köy Kanunu ile köylünün mecburi olarak yapması gereken işler arasında sağlığa özel bir önem vermiş, kanunun 23. maddesinde, doğrudan ve dolaylı olarak sağlıkla ilgili hükümler yer almıştır.²²³⁴ Bu doğrultuda köylerde görev yapmak üzere sıhhat memurları, köy ebeleri, köy sağlık korucuları görevlendirilmiş, sıtma, frengi ve trahomla mücadelede görev yapan sağlık personelinin faaliyetleri köylere kaydırılmıştır.

Köylere sağlık hizmeti götürmek amacıyla 1928 yılı sonlarında, Seyyar Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı hastalıklar) Mücadele Teşkilatı kurulmuştur. Teşkilata, 1927-1937 yılları arasında trahom ile mücadele için 788.734 lira, frengi ile mücadele için 1.533.677 lira, veremle mücadele için 221.700 lira aktarılmıştır.²²³⁵ Teşkilat bünyesinde görev yapan uzman 5 bakteriyolog ve 18 sağlık memurunun kullanması için seyyar bakteriyoloji laboratuvarı oluşturulmuştur. Bir at veya katır sırtında salgın çıkan bölgeye sevk edilen sağlık memurlarının yanlarına seyyar etüvler, etüvlerin olmadığı yerlerde ise, aynı işi gören, buğu sandıkları verilerek dezenfeksiyon işlemleri yapılmıştır.²²³⁶ Seyyar sağlık örgütleri, gerekli tedbirleri alarak hastalıkların yayılmasının önlenmesinde önemli görevler üstlenmiştir.

Yurt dışından gelecek hastalıklara karşı mücadele etmek için Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Müdürlüğe bağlı, 9 sahil

2233 Nuran Yıldırım, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C 5, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1322.

2234 Özden, agm., s. 1504.

2235 BCA, 490.01/1464.3.2.

2236 BCA, 490.01/25.122.2.

Sıhhiye Merkezi, 14 Sahil Sıhhiye İdaresi ve 13 muhafızlık kurumu oluşturulmuştur. Ayrıca Tuzla, Kavak ve Urla'da gemilerin ve yolcuların temizlendiği, hastaların tecrit ve muayenelerinin yapıldığı 3 adet karantina binası hizmet vermeye devam etmiştir.²²³⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede yoğun olarak görülen bulaşıcı hastalıkların başında sıtma, frengi, çiçek, kızıl, trahom, difteri ve verem gelmekteydi.

Frengi ile mücadelede bakıldığında; 1810 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlanan frengi hastalığı ile mücadele etmek için, 18 Ekim 1915 tarihinde Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti (Zührevi Hastalıkların Yayılmasının Engellenmesi) hakkında bir nizamname yürürlüğe konulmuştur. Bu nizamnameye göre, zührevi hastalığı bulunan bir kişiyi muayeneden kaçırana, başka bir kişiyle ilişkide bulunmasına aracılık edenlere cezai hükümler uygulanması, bu suçların işlendiği umuma ait binaların da geçici veya sürekli olarak kapatılması öngörülmüştür.

TBMM'nin açılması ile birlikte frengi ile mücadelede büyük önem verilmiştir. Fuat [Umay] Bey'in teklif ettiği Frenginin Men'i ve Tahdit-i Sirayeti Hakkında Kanun, 5 Şubat 1921'de TBMM'den geçmiştir.²²³⁸ Bu kanunla frenginin devlet tarafından parasız olarak tedavi edilmesi sağlanmış, evlenmeden evvel herkesin frengi muayenesinden geçmesini zorunlu kılan ve frengililerin evlenmesine izin vermeyen hükümler getirmiştir.

Sağlık teşkilatları tarafından ülkenin muhtelif bölgelerinde uygulanan tedavi şekillerini, bilimin ulaştığı modern yöntemlerle desteklemek ve geliştirmek için 1925 yılında, alanında uzman hekimlerden oluşan Frengi Komisyonu kurulmuştur. Komisyonunun kararlaştırdığı esaslar dikkate alınarak, Frengi Tedavi Talimatnamesi hazırlanmış, frenginin yoğun olarak görüldüğü yerlerde Frengi Mücadele Teşkilatları kurulmuştur.²²³⁹ 1935 yılında yapılan yasal düzenleme ile fuhuş sebebiyle yayılan hastalıkları önlemek amacıyla, zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele komisyonları ve zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele komisyonlarına yardım heyetleri oluşturulmuş, polis ve belediye teşkilatı da bu mücadelede dahil edilmiştir.²²⁴⁰ Bu sayede, fuhuş ve frengi ile mücadelede kurumlar arasında işbirliği sağlanmıştır.

1927 yılında Ankara'da ve İzmir'de, 1930'da Zonguldak'ın Çaycuma

2237 Aydoğan, **agt.**, s. 54.

2238 Veysi Akın, **Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay (1885-1963)**, Ankara 2000, s. 32-33.

2239 Süleyman Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 65, Mayıs 2019, s. 410.

2240 **Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi**, Ankara 1935, s. 3-4.

kazasında, Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi adı altında dispanserler açılmıştır. Zaman içerisinde 16'ya yükselen tedavi evleri, hastalıkla mücadelede büyük faydalar sağlamıştır. Ülke genelinde 1926 yılında 84.662, 1930 yılında 114.730, 1935 yılında 173.578, 1940 yılında 107.177 frengi hastası tespit edilmiştir.²²⁴¹ 1925 yılında faaliyete başlayan gezici frengi savaş ekipleri 1925-1948 yılları arasında 2.322.175 kişiyi muayene etmiş, bunlardan 351.239 kişinin frengili olduğunu tespit edilerek tedavileri yapılmıştır.²²⁴²

Sıtma, Türk milletini perişan eden bulaşıcı hastalıkların başında gelmekteydi. 1914-1918 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapan askerlerde 412.671 sıtma hastalığı görülmüş, bunlardan 20.568 kişi vefat etmiştir. Millî Mücadele sırasında Bursa, Eskişehir, Afyon, Haymana, Porsuk ve Sakarya bataklıkları civarında çarpışan Türk ordusunda, sıtma hastalığı artmaya başlamış, kinin tedariki ile hastalık önlenmeye çalışılmıştır.²²⁴³ Daha sonra Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Antalya, Samsun, Diyarbakır ve Trakya'da Darülfünun hocalarının katıldığı sıtma ile mücadele komisyonu kurularak, sıtma ile mücadele edilmeye çalışılmıştır.

Sıtma, gerek işgücünden alıkoyması gerekse neden olduğu kitlesel ölümler nedeniyle, cumhuriyet idaresinin bulaşıcı hastalıklarla yürüttüğü savaşta ilk sıralarda yer almıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923 tarihinde TBMM'nin 4. toplantı yılı açılışı nedeniyle yaptığı konuşmada, sıtma ile mücadele hakkında şunları ifade etmiştir;

*Sıtma hastalığının kökünden sökülmesi için tek çare olan toprakların kurutulması ve iyileştirilmesi sorununa derhal, şehir ve köylerin sağlık koruma şartlarının düzeltilmesine ise doğal şartlara döner dönmez başlamak, bayındırlık ve sağlık işlerimizin en kaçınılmaz ve önemli görevlerinden birisi olacaktır.*²²⁴⁴

2241 Temel, *age.*, s. 34.

2242 **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927**, İstanbul 1927, s. 441-442. Frenginin illere göre dağılımı ve tedavisine yönelik bilgiler için bk. Kürşad Karatorğut, **Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları ve Frengi İle Mücadele (1923-1950)**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, s. 141-142.

2243 Abdülkadir Noyan, "Harp Salgınları: Malarya", **Askeri Sıhhiye Mecmuası**, S 31, 1940, s. 4.

2244 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 28, İçtima Senesi: 4, s. 7. Mustafa Kemal Paşa, Manastır Askerî Lisesine devam ettiği sırada yakalandığı sıtma hastalığının nüksmesi nedeniyle Çanakkale Savaşı sırasında büyük sıkıntılar çekmiştir. 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıktığı sırada sıtma hastalığı tekrar nükseden Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta kendisini ziyaret eden, Amerikalı General Harbord Heyetini elinde tespih ile karşılamış, *Mustafa Kemal Paşanın sıtma nöbeti geçirdiğinden dolayı hoş görülmesi ricası*, General Harbord'un kulağına fısıldanmıştır. Bk. Eren Akçiçek, **Atatürk'ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü**, İzmir 2005, s. 143-145.

1924 yılında, dönemin Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Refik [Saydam] Bey başkanlığında toplanan Sıtma Mücadele Komisyonu, sıtma mücadelesini tartışmış ve 5 Kasım 1924 tarihinde konu ile ilgili olarak hazırlanmış olduğu 20 layiha ve talimattan oluşan raporu teslim etmiştir. Sıtma ile mücadelenin teknik, tıbbi, mali, idari, sosyal, kültürel, örgütsel ve yasal yönlerini ayrıntılı bir şekilde ele alan raporda; sıtmanın önemli bir sosyal sorun olduğu, bu alandaki savaşın Türkiye Cumhuriyeti'nin en etkili ve verimli çalışmalarından biri olacağı belirtilmiştir.²²⁴⁵ Sıtma ile mücadele için, Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti tarafından Türkiye'ye çağrılan Dr. H. Vogel ve Dr. E. Martini'nin çalışmaları ile Türkiye'deki sivrisineklerin türleri tespit edilmiş ve 13 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 839 sayılı Sıtma İle Savaş Kanunu çerçevesinde, Adana'da sıtma enstitüsü kurulmuştur. Yeni mezun olan ve bir yıllık stajını tamamlayan hekimlere üç ay müddetle sıtma enstitülerinde staj yapma mecburiyeti getirilmiştir.²²⁴⁶ Kanuna göre sıtma ile mücadelede öncelikli olarak atılması gereken adımların başında dalak ve kan muayeneleriyle sıtmaya yakalananları tespit ve ücretsiz tedavi etmek, sıtma hastalarının, sıtmayı yaymamaları için sıtma mikrobu taşıyan sivrisineklerden uzak tutmak, sivrisineklerin üremelerine mani olmak ve bataklıkları kurutmak gelmekteydi.²²⁴⁷ Karşılaşılan maddi sorunları aşmak için bataklıkların kurutulması ve arazi ıslahı konularında, devlet kurumları kadar halk da sorumlu tutulmuştur. Bataklık ve sulak arazinin kurutulup iyileştirilmesi için vatandaşlara "küçük sâ'y" mükellefiyeti getirilmiş, 18-60 yaş arasındaki erkeklerden bataklıkların kurutulmasında yılda bir gün bedenlen çalışmaları ya da bunun karşılığı olan parayı ödemeleri istenmiştir.²²⁴⁸

Sıtma Mücadelesi Kanunu uyarınca ülke 16 bölgeye ayrılarak, sıtma savaş heyetleri oluşturulmuş, öncelikli olarak Ankara, Adana-İçel, Konya, Aydın-Denizli, Bursa-Balıkesir olmak üzere beş bölgede sıtma savaşı başlatılmıştır.²²⁴⁹ Mücadele teşkilatı, 1930 yılında 18 vilayeti kapsayan 11 mıntıkaya ayrılmıştır. 1933 yılına gelindiğinde 24 il, 11 bölge, 1938 yılında ise 16 bölge, 1944 yılında 19 bölge, mıntıkaya dahil edilmiştir.²²⁵⁰ Sıtma Savaş Teşkila-

2245 Temel, *age.*, s. 70.

2246 **BCA**, 30.11.1.1/11.50.15.

2247 Erdem Aydın, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi", **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993)**, Ankara 1999, s. 304.

2248 1926-1947 yılları arasında sıtma ile mücadele etmek amacıyla yapılan arazi çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İnci Hot, **Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)**, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 45-46.

2249 Ayhan Yücel, "Türkiye'de Sıtma Savaşı", **Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, Düzenleyen ve Yöneten: Ekrem Kadri Unat, İstanbul 1982, s. 47.

2250 Aydoğan, *agt.*, s. 69.

tı, doğrudan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine bağlanmış ve masrafları vekâlet tarafından karşılanmıştır.

Türkiye'nin sıtma ile savaşı, tarihin bilinen en büyük sağlık savaşım- larından biridir. Bu savaşta 17 milyon kişi kontrolden geçirilmiş, 5 milyonu tedavi edilmiştir. 7 Haziran 1935 tarihinde çıkarılan yasa ile sıtma ve frengi ilaçlarını ithal etmek, imal etmek/ettirmek hakkı, Türkiye Kızılay Cemiyeti tekeline bırakılmıştır. Sıtmalılarını tedavi etmek için, 70 ton kinin ilacı parasız dağıtılmıştır. 350 km²'lik bataklık kurutulmuş, bunun için 1.000 km uzunlu- ğunda kanal açılmıştır. Dalak ve kan muayeneleri, bataklıkların kurtulması, jitlelerin ve çeltik sahalarının kontrol altına alınması, su emici okaliptüs ağaç- larının dikilmesi, halkın sıtma konusunda bilinçlendirilmesi ve ücretsiz kinin dağıtımı ile 1940 yılına kadar kararlılıkla sürdürülen mücadelede sonunda, sıtma hastalığına yakalananların oranı %50'lerden %11'e kadar düşürülmüş- tür.²²⁵¹

Verem, tüberküloz veya halkın deyimi ile ince hastalık, yüzyıllarca in- sanlığın en büyük düşmanlarından biri olmuş ve binlerce insanın ölmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nde önemli bir halk sağlığı sorunu olarak ortaya çıkan veremle mücadele etmek amacıyla, 13 Nisan 1914 tarihinde yürürlüğe giren “Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi” ile veremden ölen- ler hakkında yetkililere bilgi verilmesi mecburi hale getirilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle veremde büyük artış görülmüştür. Bu felaketin önüne geçmek amacıyla İstanbul'da Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa'nın öncülüğünde, 8 Haziran 1918 tarihinde “Ve- remle Mücadele Osmanlı Cemiyeti” kurulmuştur. Derneğin başkanlığına Be- sim Ömer Paşa seçilmiştir.²²⁵² Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul işgal edildiği için, Cemiyet ve kurduğu dispanser çalışamaz hale gelmiştir.

Cumhuriyet hükûmetleri halk sağlığına, bulaşıcı hastalıklarla savaşa ve bu çerçevede de veremle mücadeleye önem vermişlerdir. Türkiye Cumhuri- yeti'nin izlediği nüfus politikası ile verem mücadelesi bir birine paralel bir şe- kilde gelişmiştir. Nüfus artışı ile verem arasındaki bağlantıyı, İzmir Veremle Mücadele Cemiyetinin kurucusu olan Dr. Behçet Salih [Uz] Bey şöyle izah etmektedir; *Bir memleketin nüfusu o memleketin kuvveti ve servetidir. Nüfus, bir memleket için bu kadar mühim bir menba olduktan sonra bunun muhafaza ve hüsn-ü istimalinden daha tabii ne olabilir? İstatistikler, öldürücü sebeple- rin başına verem hastalığını koyarlar. Bunun için verem mücadelesi nüfusu*

2251 1926-1950 yılları arasında yapılan sıtma muayenesi, sıtmaya yakalananların sayısı ve oranı için bk. Erdem Aydın, “Türkiye’de Sıtma Savaşı ve Sıtma Savaş Örgütünün Tarihi”, **Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma**, Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2017, s. 167.

2252 Gürsel, **agt.**, s. 23.

*artırmak için yegâne amildir.*²²⁵³

1931-1939 yılları arasında, toplam nüfusu 1.500.000 olan 21 ili esas alan bir ölüm oranları incelendiğinde 22.562 kişinin veremden öldüğü, yıllık ortalama 2.500 kişinin verem nedeniyle hayatını kaybettiği, yüzbinde 166 olan veremden ölüm oranını bütün ülkeye tatbik edildiğinde, yılda ortalama 21.000 kişinin veremden öldüğünü, bütün yurttan 150.000-200.000 arasında açık veremlinin olduğu anlaşılmaktadır.²²⁵⁴ Bu durum, verem ile mücadelenin ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.

Cumhuriyet Dönemi'nde, 1924 yılında İstanbul Heybeliada'da 50 yataklı bir sanatoryumun açılması ile veremle mücadele konusunda ilk adım atılmıştır. Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı Hastalıklar Hastaneleri ile diğer devlet ve numune hastanelerinde veremliler için yatak tahsis edilmiştir. Aynı yıl, Bursa ve Ankara'da, 1935 yılında Trabzon'da birer verem mücadele dispenseri açılmıştır. Dispanserler, röntgen ve laboratuvar hizmetleri veren, aynı zamanda halkı bilinçlendiren önemli birer merkez haline gelmiştir.²²⁵⁵ 1927 yılı sonrasında veremle etkin bir şekilde mücadeleye girilmiş, İstanbul Hıfzıssıhha Enstitüsü direktörü Prof. Dr. Refik [Güran] Bey tarafından hazırlanan ağızdan verilen BCG aşısı hazırlanarak tatbikine başlanmıştır.²²⁵⁶

Verem savaş alanında atılan bir diğer adım, 1923 yılında "İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi"nin kurulması olmuştur. Bunu, aynı yıl kurulan "Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti" izlemiş, 1927 yılında İstanbul'da, 1944 yılında Denizli'de, 1946 yılında Ankara'da benzer cemiyetler kurulmuştur. Tefik Sağlam'ın öncülüğünde, veremle mücadele etmek amacıyla 1933 yılında "Tüberküloz Cemiyeti" kurulmuştur. 1948'de İstanbul'da yapılan 1. Verem Konferansı'nda, o tarihte sayısı 48 olan derneklerin bir çatı altında toplanmasına karar verilerek, "Türkiye Ulusal Veremle Savaş Derneği" oluşturulmuş ve başkanlığına Tefik Sağlam getirilmiştir.²²⁵⁷

Veremle mücadelede, halkın verem konusunda bilinçlendirilmesine de büyük önem verilmiştir. İstanbul Verem Savaş Derneği tarafından yayınlanan *Yaşamak Yolu Mecmuası*, bütün okullara gönderilmiş, verem hakkında faydalı bilgiler veren broşürler dağıtılmış, günlük gazete yazılarıyla, halka

2253 **Sihhat Mecmuası**, Yıl: 7, S 3, İzmir 1930, s. 6.

2254 Tefik Sağlam, "Verem Savaşı Hakkında", **Savaş Dergisi**, İzmir, S 5, 1 Eylül 1948, s. 4.

2255 Tekir, a.g.m., s.418. 1957 yılına gelindiğinde, 53 olan verem savaş dispenserslerinin, 66'a çıkartılarak bütün illeri kapsayacak şekilde genişletilmesine karar verilmiştir. Bk. "Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilat ve Memurları Kanununa Bazı Hükümlerin eklenmesi", **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, C 2, İçtima: 1, s. 1.

2256 Özpekcan, **agt.**, s. 132.

2257 Gencay Gürsoy, "Sağlık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 7, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1721.

yönelik konferanslar ve sağlıkla ilgili belgesel gösterimleriyle, verem konusunda halka bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Trahom, sıcak ve kuru iklimin hüküm sürdüğü coğrafyalarda ortaya çıkan ve tedavi edilmediği takdirde insanı kör eden bulaşıcı bir göz hastalığı olup, cumhuriyetin ilk yıllarında çok yaygın bir hastalıktı. Ülke nüfusunun 3 milyonu, İstanbul'daki Öksüzler Yurdundaki 2500 çocuğun 800'ü trahomlu idi. Trahom, genellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülmekte olup en çok tahribat yaptığı Adıyaman, “körler memleketi” olarak anılmaktaydı.

Trahomla ilgili olarak dönemin Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Dr. Rıza Nur, 8 Eylül 1923 tarihinde yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir;

*Meselâ darüleytamları tesellüm ettiğimiz vakitte evvelce sekiz bin yetim varken bize üç bin yetim teslim edilmiştir. Bize teslim edilen bu üç bin çocuğun içerisinde – pek fecidir – sekiz yüz kadarı trahom hastalığı denilen vahim bir göz hastalığına mübtelâdır ki bu hastalık gözü tahrip eder. Memaliki harrede ve sairede tesadüf edilen körlerin yüzde doksan dokuzunu âmâ yapan bu hastalıktır. Bunlar tecrid edilmişlerdir. Tedavi ediliyorlar. Sonra daha feci bir şey, üç yüz kadar çocuğun da gözü görmüyor.*²²⁵⁸

İlk kez trahomla mücadele kararı 1924 yılında, dönemin Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Refik Saydam'ın, çeşitli şehirlerdeki göz doktorlarından bilgi toplaması, Ankara Numune Hastanesi göz doktoru Vefik Hüsnü Bulat'ı, üç aylığına İç ve Güney Anadolu'ya incelemeler için göndermesi ile başlamıştır. Bulat, bu bölgelerdeki okul, hapisane ve çarşı gibi yerlerde yapmış olduğu taramaların sonuçlarını, 1927'de 2. Millî Tıp Kongresi'nde “Türkiye'de Trahom Coğrafyası” adı altında açıklamıştır. Yine aynı kongrede Prof. Dr. Niyazi Gözcü de, “Trahom Tedavisi ve Trahomla Mücadele” adı altında bildiri sunmuştur.²²⁵⁹ Bildirilerde trahomun bu kadar hızlı yayılmasında ihmal ve duyuşsuzluğun etkili olduğu ifade edilmiştir.

Tedavi ve kontrol programı için, 1925'te Adıyaman'dan başlamak üzere Malatya, Gaziantep, Adana, Urfa ve Maraş'ta dispanser veya hastaneler kurulmuştur. Trahom Mücadele Teşkilatı, sabit ve seyyar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Açılan köy tedavi evlerinde, kırsaldaki trahom hastaları muayene edilmeye çalışılmıştır. 1930 yıl sonu itibarıyla Adıyaman'da 20 yataklı Trahom Hastanesi, Gaziantep'te 10 yataklı Trahom Mücadele Dispanseri ve buna bağlı seyyar trahom teşkilatı, Malatya, Kilis'te ve Besni'de 10'ar yataklı Trahom Mücadele Dispanseri açılmıştır.²²⁶⁰ 1935 yılında hastane sayısı 12'ye, yatak sayısı 150'ye, 1940 yılında hastane sayısı 13'e, yatak sayısı 180'e, 1945

2258 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C 1, İçtima Senesi: 1, s. 453.

2259 Sevilyay Özer, “Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C 14, S 54, 2014, s. 127.

2260 BCA, 490.01/1464.3.2.

yılına gelindiğinde hastane sayısı 16'ya, yatak sayısı 220'e çıkmıştır.²²⁶¹

Bu çalışmalar sonucunda 1940'ta 180 yatak kapasitesine sahip 13 hastane, 25 dispanser ve 36 tedavi evinde 120.700 kişi muayene edilmiş ve 60.594 yeni trahomlu tespit edilmiştir. 1950 yılında ise 225 yatak kapasitesine sahip 16 hastane, 40 dispanser ve 115 tedavi evinde 191.650 kişi muayene edilmiş ve 63.122 yeni trahomlu tespit edilmiştir. 1920 yılında muayene edilen trahomlu olgu sayısı 2.950 iken, bu sayı 1940'da 120.700'e ulaşmıştır. Yeni vaka oranı, muayene edilenler içinde % 69,9'dan %20,2'ye düşmüştür.²²⁶²

Çiçek hastalığının sıkça görüldüğü bölgelerden biri, Asya ile Avrupa arasında göç ve kervan yolu durumunda olan Anadolu olmuştur. *Çiçek* hastalığı, 1845 ile 1894-1895 yılları arasında İstanbul'da salgın yapmıştır. Osmanlı Devleti salgınlara karşı mücadele etmek için aşı üretimine ve aşılama önem vermiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında *çiçek* hastalığı belirli dönemlerde salgınlar yapacak kadar sık görülmüştür. Osmanlı Dönemi'nde yalnızca İstanbul, İzmir ve Sivas'ta bulunan aşı üretim merkezleri, Cumhuriyet Dönemi'nde çoğaltılmış kolera, *çiçek*, difteri aşuları üretilip dağıtılarak, halka uygulanmıştır.²²⁶³ Aşı uygulamalarını yaygınlaştırmak ve daha çok kişiyi, hastalıklardan koruyabilmek için kanun çıkarılmış, "Herhangi bir iş için daire-i hükûmete her hangi birine müracaat eden eşhasın vesika ibraz edemediği takdirde aşuya sevk edilmesi" istenmiştir.²²⁶⁴ 1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile de *çiçek* aşısı yaptırmak mecburi hale getirilmiştir.

2261 Aydoğan, **agt.**, s. 78.

2262 Bilal Ak, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", **Türkler Ansiklopedisi**, C 17, Ed. Hasan Cemal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 425; Metintaş-Elçioğlu, **agm.**, s. 170.

2263 Özpekcan, **agt.**, s. 170.

2264 **BCA**, 30.18.1.1/4.52.3.

Tablo IX: 1925-1932 Yılları Arasında Yapılan Çiçek Aşısı Miktarı

Yıllar	Yapılan Çiçek Aşısı Adedi
1925	854.750
1926	1.356.896
1927	1.418.662
1928	1.280.931
1929	1.296.238
1930	1.637.811
1931	1.452.892
1932	1.483.404
Toplam:	10.781.584

Kaynak: “Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinin 10 Yıllık Mesaisi”, **Sıhhi Mecmua, Fevkalade Nüshası**, C 9, 1933, S.İ.M.V., s. 37.

Çiçek aşısının yaygın bir şekilde uygulanması sayesinde, 1930 yılında görülen 906 çiçek vakası, 1935 yılında 106’ya düşmüştür. 1938’de İran, 1942-1944’te Suriye ve Irak’tan geçen büyük bir çiçek salgını olmuştur. Aşı ve koruyucu tedbirlerle 1944’te salgın tamamıyla durdurulmuştur. 1950-1960 yılları arasında toplam 14.431.000 çiçek aşılması yapılmış olup, 1957’den sonra çiçek vakası görülmemiştir.²²⁶⁵ Ailelere, doğumu izleyen ilk 4 ayda çocuklarını aşılatma zorunluluğu getirilmesi, çiçek aşının ücretsiz ve herkes için zorunlu tutulması, koruyucu, kapsayıcı sağlık politikası sayesinde çiçek hastalığının kökü kazınmıştır.

Kuduz, uzun yıllar tedavisi mümkün olmayan bir hastalık olarak kalmıştır. 1886 yılında Pasteur’un kuduz aşısını bulması dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de büyük ilgi uyandırmıştır. Kuduz aşısının öğrenilmesi ve ülkede uygulanması için Padişah II. Abdülhamit, tarafından oluşturulan bir heyet Paris’e göndermiş, heyetin elde ettiği bilgilerle, 1887 yılında İstanbul’da “Dârü’l kelb Tedavihanesi (Kuduz Tedavi Merkezi)” açılarak, kuduz hastalığı tedavi edilmeye ve aşısı üretilmeye başlanmıştır.²²⁶⁶

Cumhuriyet Dönemi’nde kuduz ile mücadele çalışmasının başlangıcı, daha önce İstanbul Kuduz Tedavi merkezinde çalışmış olan Adana Vekili Dr. Eşref Bey’in İstanbul’a giderek konunun uzmanı Dr. Hayım Naum Bey ile görüşmesidir. İstanbul’dan kuduz virüsü taşıyan bir tavşan ile dönen Eşref

2265 Ak, agm., s. 425, 427.

2266 Haydar Palavan, “Kuduz”, **Sağlık Dergisi**, C 221, S 130, 1947, s. 453.

Bey, Ankara’da bir kuduz tedavi merkezi açılmasını sağlamıştır. Daha önce İstanbul’daki Darü’l Kelb Ameliyathanesi, 1922 yılında İstanbul Kuduz Müessesesi ismini alarak faaliyetine devam etmiştir. 1925’de Erzurum ve Sivas, 1926’da Diyarbakır, 1927’de Konya, 1930’da İzmir’de birer kuduz hastanesi açılmıştır. Hıfzıssıhha Merkezinde 1932 yılından itibaren kuduz aşısı, 1937 yılından itibaren de kuduz serumu üretilmeye başlanmıştır.²²⁶⁷

7.8.5. Hıfzıssıhha Enstitüsünün Kuruluşu ve Aşılama Hizmetleri

1887 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanenin dâhiliye kliniğinde faaliyete geçen “Dârü’l Kelb Ameliyathanesi”, aynı zamanda bakteriyoloji işleriyle de ilgilenmiştir. Bu müessese, Osmanlı Devleti’nde kurulan ilk bakteriyoloji ve viroloji kurumudur.²²⁶⁸ 1894 yılında faaliyete geçen Bakteriyolojihane-i Şahanede tifo, dizanteri, veba, kolera ve daha sonraları difteri, tetanos ve dizanteri serumları yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bulaşıcı hastalıklarla etkili mücadele edilmesi için gerekli olan aşılarda ülke içinde üretilmesine gayret edilmiştir. Dr. Refik [Saydam] Bey’in TBMM’ye sunduğu 17.5.1928 gün ve 1267 sayılı yasa tasarısıyla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine bağlı olarak Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kurulmuştur. Sivas ve Ankara’daki kimyahanelerin birleştirilmesiyle oluşturulan Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin İstanbul, İzmir, Adana, Antalya, Diyarbakır, Bursa, Samsun ve Erzurum’da taşra teşkilatları açılmıştır.²²⁶⁹

Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi binasının inşaatı 1929 yılında başlamış ve 1933 yılına kadar sürmüştür. İnşaat için bir buçuk milyon lira harcanmıştır. Koruyucu sağlık hizmetlerine büyük katkıları olan Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi, kuruluşundan itibaren koruyucu hekimlikte büyük rol oynamıştır. Kuruluşundan bir yıl sonra üretilen serum miktarı ülke ihtiyacını karşılamaya yetmiş, serum ithaline gerek kalmamıştır. Kurumun faaliyetleri sonunda 1931 yılında ağız yoluyla uygulanan BCG aşısı, 1933 yılında kuduz aşısı, 1937 yılında kuduz serumu üretilmeye başlanmış, 1934 yılında İstanbul’daki Aşıhane, Ankara’daki Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bünyesine nakledilmiştir ve çiçek aşısı üretimi ülke ihtiyacını karşılayacak düzeye gelmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra geçen on beş yıl zarfında 20 milyon çiçek, 140.000 kızıl, 230.000 menenjit, 1.5 milyon tifo aşısı tatbik edilmiş, aşı

2267 Temel, *age.*, s. 126.

2268 Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970, s. 16.

2269 Ayrıntılı bilgi için bk. Zühal Dilek, “Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü Maddesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Refik_Saydam_H%C4%B1fz%C4%B1ss%C4%B1hha_Enstit%C3%BCs%C3%BC, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

ve serumların hepsi ülkemizde hazırlanmıştır.²²⁷⁰ Bu dönemde Yunanistan'a, Suriye'ye, Irak'a tetanos ve difteri serumları, 1939 yılında Çin'deki kolera salgını sırasında da bu ülkeye bir milyon kişiye yetecek kadar kolera aşısı, 1947 yılında Mısır ve Suriye'de görülen kolera salgını dolayısıyla 1.300.000 cc. kolera aşısı yardımı yapılmıştır.²²⁷¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında aşı üretiminde alınan mesafe sayesinde Türkiye, kendi kendine yetebilen bir ülke haline gelmiştir.

1928 yılında çıkarılan 1268 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanunda, Hıfzıssıhha Mektebinin kuruluşu ile ilgili karar alınmışsa da okul ancak 1936 yılında faaliyete geçebilmiştir. Müdürlüğünü Alman Doktor Ralph Collins'in²²⁷² yaptığı kurumun amacı, hem doktorlara hem diğer sağlık çalışanlarına hıfzıssıhha hakkında bilgi vermek, devletin koruyucu sağlık hizmetlerindeki hedeflerini özümsemiş, eğitilmiş sağlık personeli yetiştirmektir. Kurumda, epidemiyoloji ve istatistik, parazitoloji, sıhhat mühendisliği, hıfzıssıhha, bakteriyoloji ve seroloji ve sıhhat-i umumiye idaresi şubeleri yer almıştır.²²⁷³ Okulda, çevre sanitasyonu ve sıtma bilimi konularının yanında epidemiyoloji, parazitoloji ve insektisitlerin etkilerini ölçme konusundan önemli çalışmalar yapılmıştır.

1940'ta çıkarılan 3959 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair yasa ile sağlık hizmetleri ve sağlık eğitimin bir arada verilmesi sağlanmıştır. 1983 yılından sonra müessesenin ismi, Hıfzıssıhha Merkez Başkanlığı olarak değiştirilmiş ve Sağlık Bakanlığına bağlanmıştır.

2270 Gür, "Cumhuriyetin On Beşinci...", s. 152.

2271 "Bulaşıcı Hastalıklarla 25 Yıllık Savaş", **Sağlık Dergisi**, C XXII, Ekim-Kasım 1948, S 10-11, s. 11.

2272 **BCA**, 30.18.1.2./64.39.12.

2273 Serhat Soyşekerci, "İktidar ve Siyaset Ekseninde Bir Dönem Anatomisi: Türk Hıfzıssıhha Mektebi (1928-1983)", **International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal**, Vol.5, Issue:24, 2019, s. 1508.

8. TÜRK ÇAĞDAŞLAŞMASI

8.1. İnkılap ve İnkılapçılık*

İnkılap “Toplum düzenini ve yapısını daha iyi duruma getirmek için yapılan köklü değişiklik, iyileştirme, devrim, bir durumdan başka bir duruma geçiş, dönüşüm”²²⁷⁴ olarak tanımlanmaktadır.

Türk Hukuk Lügatine göre²²⁷⁵ inkılap “Devlet eliyle memleketin içtimai hayatının ve müesseselerinin makul ve ölçülü metotlar ile köklü bir surette yenileştirilmesine” ve yakın yıllara kadar ihtilal terimi yerine kullanıldığına; inkılapçılığın ise “(devrimcilik) milleti her bakımdan layık olduğu yüksek mevkiye ulaştırmak için zaman kaydıyla bağlı olmamak üzere Türk milletinin tam bir şuur ve idrak ile hamleler yapmasına ve milletin inkişafına yarıyan tarihî icraat ve prensiplerine sadakat göstermesi” şeklinde tanımlanmaktadır. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügatte*²²⁷⁶ de “inkılap bir halden, başka bir hâle dönme, devrim” şeklinde; ihtilal ise bozukluk, bozulma, karışıklık, düzensizlik olarak tanımlanmaktadır. Görüldüğü gibi genellikle inkılap kelimesi devrim ve ihtilal kelimeleri ile birlikte kullanılmakla birlikte, bu kavramların içeriği ve uygulamadaki örnekleri incelendiğinde birbirinden çok farklı manalar taşıdığı görülür.²²⁷⁷ Günümüzde inkılap ve inkılapçılığın yerine Türkçe karşılık olarak devrim ve devrimcilik kelimeleri kullanılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve bizzat inkılapların gerçekleştiricisi olan Mustafa Kemal Atatürk farklı zaman ve yerlerde yaptığı açıklama ve konuşmalarında inkılap ve Türk inkılabına açıklık getirmiştir.

Atatürk, Türk inkılabı hakkında 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk

* Prof. Dr. Ayten Sezer Arıç, Hacettepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, aytens@hacettepe.edu.tr

2274 Bk. <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 02.05.2020.

2275 **Türk Hukuk Lügati**, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 152, 161, 162.

2276 Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 6. Baskı, Ankara 1984, s. 501-535.

2277 Bu konudaki değerlendirme için bk. Hayati Hazır, “İnkılâpçılık ve Atatürk’ün İnkılâp Anlayışı”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1989; C 2, S 2, s. 133-138.

Mektebinin açılışında yaptığı konuşmasında:

*Türk inkılabı nedir? Bu inkılap kelimenin vehleten ima ettiği ihtilal manasından başka, ondan daha vâsi bir tahavvülü ifade etmektedir. Bu günkü devletimizin şekli asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en mütekâmil tarz olmuştur. Milletın, idame-i mevcudiyet için efradı arasında düşündüğü rabita-i müstereke, asırlardan beri gelen eski şekil ve mahiyetini tebdil etmiş, yani millet dinî ve mezhebî irtibat yerine, Türk milliyeti rabitasıyla efradını toplamıştır...Altı sene zarfında büyük milletimizin cereyanı hayatında vücuda getirdiği bu tahavvulat herhangi bir ihtilalden çok fazla yüksek olan muazzam inkılâbattandır.*²²⁷⁸ sözleriyle inkılap kelimesinin, ihtilalden farklı ve ondan daha geniş bir mana taşıdığına vurgu yapmıştır. 1933'teki bir toplantıda da inkılabı, *1-İnkılap mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir. 2-Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletın en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymuş olmaktadır*²²⁷⁹ şeklinde açıklayan Atatürk burada ihtilal manasında bir ifade kullanmaktadır ki, zorla değiştirmenin inkılabın ilk evresini teşkil ettiği söylenebilir.

Türk İnkılabı, Osmanlıyı geri bırakan ve yıkılmasını önleyemeyen köhneleşmiş müesseselerin yerine yenilerinin kurulması için atılan önemli adımlardan biridir. İnkılapçılık ise akıllı, bilimi, millî iradeyi ve tam bağımsızlığı esas alan yeni bir Türk devletinin kurulmasının sağlanmasıdır. Bu yönüyle inkılâpçılık, cumhuriyetin ilk on beş yılı gibi kısa bir zaman diliminde gerçekleştirilen Türk inkılabını ve diğer ilkeleri de kapsayan hatta özünü teşkil eden temel ilkelere biri olduğu söylenebilir.

Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün iki vasfından bahsederek bunlardan biri asker, diğeri ise inkılapçı yönüdür.²²⁸⁰ Asker olarak Osmanlı'nın son on yılında yaşanan Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında mücadele veren Mustafa Kemal, Millî Mücadele Dönemi'nde de Başkomutan olarak Anadolu'nun işgalden kurtarılmasında önemli rol oynamıştır. Millî Mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanması üzerine Cumhuriyet ilan edilmiş ve köklü inkılap hareketlerine girişilmiştir. Atatürk'ün inkılapçı yönünü oluşturan bu sürecin eskiye dayandığı bilinmektedir.

Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar geçirdiği süreçleri iyi incelemiş, Osmanlı aydınlarının çoğu gibi Fransız ihtilali düşünürlerinin eşitlik, özgürlük, kardeşlik, anayasa, parlamento, hakimiyeti millîye, akılcılık ve bilimsellik gibi fikirlerinden etkilenmiş ve bu fikirlerin hayata geçirilmesini devletin kurtuluşu için gerekli reçeteler olarak

2278 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, C II, Ankara 1952, s. 240.

2279 Afet İnan, "Atatürk ve Demokrasi", **Bellekten**, C LII, S 204, Kasım 1988, s. 825.

2280 Falih Rıfkı Atay, "İnkılapçı Atatürk", **Son Posta**, 10 Kasım 1946.

görmüştü.

Atatürk'ün asker, devlet adamı ve inkılapçı yönünün oluşumunda doğduğu bölgenin, yetiştiği ortamın, aldığı eğitimin, etkilendiği kişilerin ve okuduğu kitapların önemli rolü olmuştur. Nitekim, Selanik gibi farklı dil, din ve fikirlerin yaşandığı kozmopolit bir liman şehrinde doğması, Osmanlı'nın açtığı modern askerî okullarda eğitim görmesi, bu okullarda yabancı dil olarak okutulan Fransızca'yı öğrenmesi gerek dışarda gerekse içerde meydana gelen değişim ve gelişmeleri yakından takip etmesi onun düşünce dünyasında önemli etkiler yaratmıştı.

Osmanlı'nın modernleşmesi için yapılanları yeterli bulmayan Mustafa Kemal, 1908 yılında Selanik'te askerî bir kulüpte yapılan konferansta²²⁸¹ ... *İnkılabı ikmal etmek lazımdır. Biz bunu yapabiliriz. Ben bunu yapacağım* dedikten sonra arkadaşları tarafından kendisine yöneltilen bir soruya *Evet inkılap yapacağız. Bugüne kadar yapılan inkılap kafi sayılmaz. Fazlasını yapacağız* diyerek yapılan inkılabın eksik kaldığını belirtmiştir. Daha yirmili yaşlarda bir Erkan-ı harp Kolağası iken inkılabı bizzat tamamlayacağını söylemesi bu konudaki kararlılığını ve uzak görüşlülüğünü göstermektedir.

Yapacağı inkılapları çok önceden düşündüğünün bir örneği de Millî Mücadele'nin devam ettiği bir sırada Erzurum Kongresi esnasında (7-8 Temmuz 1919) Mazhar Müfit'e, memlekette irade-i milliyenin hakim olacağını, kuva-yı milliyenin de bu iradeye tabi olması halinde neler olmaz dediğini ve zamanı geldiğinde zaferden sonra hükûmet şeklinin cumhuriyet olacağını, Padişah ve hanedan hakkında icap eden muamelenin yapılacağını, tesettürün ve fesin kalkacağını, medeni milletler gibi şapka giyileceğini ve Latin harfinin kabul edileceğini not ettirmesidir.²²⁸²

Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra ülkeyi "muasır medeniyet" seviyesinin üstüne çıkarmak için köklü inkılap hareketlerine girişilmişti. Atatürk, gerçekleştirdiği inkılapların gayesini 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'da yaptığı konuşmasında şu sözleriyle açıklamıştır:²²⁸³ *Efendiler! Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir. İnkılabatımızın umdei asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir...*

Türk Devletini çağdaşlaştırmayı ve gelişmiş devletlerin seviyesinin üstüne çıkarmayı hedefleyen Türk inkılabının bir amacı da, Türkiye'nin modern-

2281 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1984, s. 75-77.

2282 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber**, C 1, 4. Baskı, Ankara 1997, TTK Yay., s. 129, 131.

2283 ASD, C II, s. 217.

leşme sürecini engelleyecek kurumları ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Bu amaçla siyasi, hukuki, sosyal, dini, kültürel ve eğitim alanlarında inkılaplar yapılmıştır. Lozan Konferansı öncesi 1 Kasım 1922 tarihinde Cumhuriyetin ilanına zemin hazırlayan saltanat kaldırılarak, dünya ve din işlerinin yönetimi birbirinden ayrılmış ve dünya işleri millet adına TBMM'ye verilmiştir.²²⁸⁴ Cumhuriyetin ilanı öncesi yaşanan bir diğer gelişme de Ankara'nın, 13 Ekim 1923'te, yeni devletin başkenti olarak kabul edilmesidir.²²⁸⁵ Böylece Ankara İstanbul'a hâkim duruma gelmiş oluyordu. Bu gelişmenin ardından 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilerek devletin rejiminin adı da konulmuş ve yeni devletin ilk cumhurbaşkanı da Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Bundan sonra inkılap hareketlerine hız verilmiş ve laikleşmenin önündeki en önemli engel olarak görülen kurumlar 3 Mart 1924'te kabul edilen üç önemli yasa ile ortadan kaldırılmıştır. Bunlar, Halifelik ile Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ile öğretimi birleştiren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur.²²⁸⁶

Bu üç yasanın kabulü ile medreseler kapatılmış, Halife ve ailesi yurt dışına çıkarılmış, Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak rejimin millî ve laik olması sağlanmaya çalışılmıştır. 1925'te tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış, şapka inkılabı ile kafaların dışı kadar içinin de değiştirilmesi istenmiş, 1926'da kadın erkek ilişkilerini eşitlemeyi amaçlayan Medeni Kanun kabul edilmişti. 1928'de Arap Alfabesi yerine Latin esaslı Türk alfabesi, 1930'lardan sonra da millî tarih ve millî dil çalışmaları ile uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri, soyadı kanununun kabulü gerçekleşmiştir. Bu dönemde ayrıca dikkate değer önemli inkılaplardan biri de kadınlara seçme-seçilme hakkını tanıyan yasaların kabul edilmesidir.

Atatürk 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da yaptığı konuşmasında inkılapların gerçek sahibinin milletten kendisi olduğunu,²²⁸⁷ *Hakiki inkılapçılar onlardır ki, terakki ve teceddüt inkılabına sevk etmek istedikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki temayülü hakikiye nüfuz etmesini bilirler. Bu münasebetle şunu da beyan edeyim ki Türk milletinin son senelerde gösterdiği hârikaların, yaptığı siyasi ve içtimai inkılâpların sahibi hakikisi kendisidir* cümleleriyle dile getirmiştir. 28 Ağustos 1925'te İnebolu'da yaptığı konuşmasında da,²²⁸⁸

2284 Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti**, Ankara 1971, s. 339-363.

2285 Atatürk, **Nutuk**, 10. Baskı, C II, İstanbul 1970, s.795; Ankara'nın başkent olarak seçilmesi üzerinde yapılan ayrıntılı araştırmalar olarak şu eserlere bakılabilir. Bilâl N.Şimşir, **Ankara... Ankara Bir Başkentini Doğuşu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1988; Nurettin Türsan Drl., **Ankara'nın Başkent Oluşu**, İstanbul 1981.

2286 Ayten Sezer Arıç, **Atatürk Türkiyesinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma**, Ankara 2007, s. 32.

2287 ASD, C II s. 217.

2288 ASD, C II, s. 211-212.

Ey memleketini seven ve memleketi, milleti için hayatını fedadan çekinmemiş bulunan kıymetli vatandaşlar! Hep beraber bütün cihana sarıh ifade edelim ki, bunca inkılâbatın şuurulu kahramanı olan bu millet, medeniyet güneşinin bütün hararetini almıştır...Muhterem arkadaşlar, gerçi çok kısa zamanda seri ve kesif denebilecek kadar siyasi, idari, içtimai inkılâplar yaptık. Bu yaptıklarımızın sür'at ve kesafetinden ancak memnuniyetle bahsolunabilir. Çünkü bu böyle olmasaydı, kurtuluş ihtimali tehlikeye düşebilirdi... sözleriyle inkılâpların kahramanının millet olduğunu açıklamıştır.

Bayur,²²⁸⁹ Atatürk'ün yapacağı inkılaplar veya vereceği önemli kararlardan önce birçok kişiyle konuştuğunu, onların ne düşündüklerini anlamaya çalıştığını, onun bu davranışının ilhamını Türk milletinden aldığı bir delili gösterdiğine dikkat çekmiştir. Bayur²²⁹⁰ ayrıca Atatürk'ün bir devrimi gerçekleştirmeyi düşündüğünde sadece konuyu ve onun yaratabileceği tepkileri inceden inceye araştırdığını, sezdirmeden yoklamalar yaptığını, onu tepkisiz veya en az tepki ile halka kabul ettirmek için gereken her tedbiri aldığını, özel hayatında olduğu gibi, toplum hayatında da ve siyasette de büyük bir ruh bilim ustası olduğunu...Bir topluluk karşısında konuşurken dinleyenlerin yüzlerinden duygu düşüncelerini sezdiğini belirtmektedir.

Türk inkılabına ihtilal diyen Dr. Mahmut Esat Bozkurt'a²²⁹¹ göre inkılap "bir şeyin aslını muhafaza ederek başka bir kalıba girmesi, ihtilal ise "Bir şeyin esasından değişerek yerine yepyenisinin kaim olmasıdır". Türk ihtilali her millete istiklal hakkı tanır, milliyetçidir ve ulus egemenliğine dayanır. Peyami Safa'ya göre ise Türk inkılabının değişmez iki prensibinden biri" milliyetçilik" diğeri ise "medeniyetçilik"tir.²²⁹²

Çaycı da, Atatürk'ün, bir ferd-i millet olarak girdiği millî mücadelenin en karanlık günlerinden 1938'de hayata gözlerini kapadığı zamana kadar geçen sürede üzerinde ısrarla durduğu konuların "medenileşmek", "medeni milletler camiasına girmek", "muasır medeniyeti iktisap ile onun seviyesinin üstüne çıkmak", "asrileşmek" ve "garplılaşmak" olduğuna vurgu yapmaktadır.²²⁹³

Türk inkılabının temel referanslarından biri çağdaşlaşmaktır. Bunu

2289 Hikmet Bayur, "İnkılâpçı ve Demokrat Atatürk " **Dikkat Gazetesi**, 10 Kasım 1946, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/37927/001520578006.pdf?sequence=1>, Erişim Tarihi: 2.5.2020.

2290 Yusuf Hikmet Bayur, "Atatürk'ten Anılar", **Bellekten**, C LII, S 204, Kasım 1988, s. 944.

2291 Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1940, s.232, 371, 373.

2292 Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s.85.

2293 Abdurrahman Çaycı, "Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı", **Bellekten**, C LII, S 204, Kasım 1988, Atatürk Özel Sayısı, TTK Basımevi, (1105- 1117), s. 1105.

1924'te *Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz. Bütün mesaimiz Türkiye'de asrî binaenaleyh garplı bir hükûmet vücuda getirmektir. Medeniyete girmek arzu edip de Garbe teveccüh etmemiş millet hangisidir?* cümleleri ile dile getiren Atatürk bu medeniyet hakkında da şunları söylemiştir.²²⁹⁴ *Memleketler muhtelifdir. Fakat medeniyet birdir. Ve bir memleketin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lâzımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sükûtu Garbe karşı elde ettiği muzafferiyetlerden çok mağrur olarak kendisini Avrupa milletlerine bağlayan rabitaları kestiği gün başlamıştır. Bu bir hata idi. Bunu tekrar etmeyeceğiz.*

Bir yabancı gazetecinin *Garplıların nelerini milletiniz için almak istersiniz?* sorusuna üzerine Atatürk, *Biz Garp medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi kendi bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz*²²⁹⁵ açıklamasını yapmıştır.

Atatürk, CHP'nin 9 Mayıs 1935 tarihli Dördüncü Büyük Kurultayını açarken yaptığı konuşmasında Türk inkılabını açık, net olarak, *Uçurumun kenarında yıkık bir ülke...türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... yıllarca süren savaş...ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler...İşte Türk genel devriminin bir kısma diyemi...*²²⁹⁶ şeklinde özetlemiştir.

Türk inkılabı konusunda Celal Nuri İleri,²²⁹⁷ “Türk inkılabı bir “netice”-dir. Bunun evveliyatı vardır. Bütün bir yenilik hareketi cumhuriyetin ilanından evvel, baş göstermişti...” demiştir. Peker ise,²²⁹⁸

İnkılap bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski, haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküüp, onların yerine ileriye, doğruyu, iyiyi, yeniyi ve faydalıyı koymaktır...İnkılapları yapmak için çok kere zor kullanmak lazımdır... Türk inkılabı, yalnız siyasal veya ekonomik bir rejim değiştiren bir hareket değildir. O, ulusal, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşayışın bütün derinliklerinde aynı zamanda tesirler yapmış olan inkılaptır. Hatta günlük hayatımızdaki alışkanlıklar bile Türk inkılabının tesiri altında yenileniyor... Türk İnkılabı yüksek şuurun sevk ve idare ettiği bir bütünlük arzeder cümleleri ile inkılabın kapsamını ayrıntılı olarak belirlemiştir.

Türk inkılabının felsefesine Atatürkçülük diyen Tunaya ise bu felsefenin her şeyden önce hiçbir kurtuluş ve özgürlük hareketinin başaramadığı şekil-

2294 Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, İstanbul 1986, s. 59.

2295 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1984, s. 183.

2296 ASD, C I, İstanbul 1945, s. 365.

2297 Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, İstanbul 1926, s. 6-7.

2298 Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1984, s. 18-19.

de “Mesut, muvaffak, muzaffer” ve “müreffeh” bir Türkiye’nin oluş felsefesi olduğunu ifade etmiştir.²²⁹⁹ Ona göre Türk inkılabının kesin kararı batı uygarlığı ailesi arasına girmek, ancak bunun batı hayranlığı olmayıp benliğini yitirmeden batıya rağmen batılılaşmadır.

Şevket Süreyya Aydemir’e göre Türk inkılabı²³⁰⁰ *Fransız inkılabının, ne cihanı telakki tarzı, ne de bu telakkileri hayata tatbik sahasında bir devamı sayılamaz...Türk inkılâbında ne taklidin, ne de geç kalmanın tek alameti bile bulunamaz...Türk inkılâbı modern tekniğin ve bazı memleketlere münhasır kalan sanayi kesafetinin zaruri kıldığı müstemlekecilik tezadının bir eseridir. Memleketimizin geri tekniğine ve iktisat şartlarımızın iptidai manzarasına rağmen bizim inkılâbımız, muasır iktisat tezatlarının mahsulü, ileri bir tekniğe ve tezatsız bir iktisat nizamına sahip olma cehdinin bir ifadesi, binaenaleyh muasır liberal iktisat ve cemiyet nizamına karşı isyandır. Aydemir, Türkiye’nin bir inkılap içinde olduğunu belirterek *Bu inkılap sadece ne bir reform ne de bir idari istihalemdir. İnkılabımız, kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikri unsurlara maliktir. Ancak nazari ve fikri bu unsurlar inkılaba ‘ideoloji’ olabilecek bir fikirler sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir* demektedir.²³⁰¹ Kili’ye göre,²³⁰² Atatürk devrimi sınıfa dayalı olmayan, her yönüyle ulusal dinamik bir bağımsızlaşma, çağdaşlaşma ve kalkınma modelidir.*

İnkılapçılık, yenileşmeyi, değişim ve gelişim ile yapılan inkılaplara sahip çıkmayı esas alan bir ilkedir. Ülkenin ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda aklın, bilimin ve medeni dünyanın gerektirdiği ilerlemeyi ve saygınlığı sağlayacak çalışmaların yürütülmesi demektir. Bu ilkeye bağlı kalınması ve gereğinin yapılması sayesinde Türk insanı ve ülkesi medeni ülkeler arasındaki yerini her zaman koruyacaktır.

İnkılapçılık ilkesi, eskiye ait olan her şeyi sadece yıkmayı ve kaldırmayı değil, değiştirilenlerin yerine çağdaş ve medeni olanını koymayı amaçlamaktadır. Afet İnan’a göre;²³⁰³ “inkılapçılık prensibine bağlı oldukça Türk topluluğu medeniyet âleminde geri kalmama yolunu bulacaktır. Ancak bunda göz önünde tutulacak nokta, millî bütünlüğü ve millî menfaatleri, millî benlik şuurunu içinde itina ile korumaktır. Ayrıca inkılapçılık, realist ve dinamik bir karakter taşımaktadır.

Türk inkılabının bir düşünce ve hazırlık devresi olmakla beraber, diğer

2299 Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Genişletilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yay., İstanbul 1981, s. 6.

2300 **İnkılâp ve Kadro**, Ankara 1932, s. 90-91.

2301 **Age.**, s. 8

2302 Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 105, 113.

2303 Afet İnan, “Atatürk ve Altı İlkesi”, **Milliyet Gazetesi**, 10 Kasım 1971, s. 2.

ülke devrimleri ile kıyaslandığında on beş yıl gibi kısa bir sürede gerçekleşmesi dikkati çekicidir. Hiç şüphesiz bu başarıda Atatürk'ün ve onun liderliğindeki Türk milletinin emeği ve payı büyüktür. Türk inkılabı uzun yıllar süren değişim ihtiyacına bir karşılıktır ve Türk toplumunun ihtiyaçlarından doğmuştur.

Türk inkılabı herhangi bir sınıfa veya zümreye dayanmayıp bütün toplumu kapsayarak halka dayalı olarak gerçekleşmiştir. Atatürk, Türk inkılabını gerçekleştirirken Türk milletine Türk milleti de onun liderliğine güvenmiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi aydınlarının gerçekleştirdikleri ıslahat ve Batılılaşma çabalarının, toplumda oluşturduğu mektep-medrese, şeri hukuk-laik hukuk gibi ikiliklere Türk inkılabı ile son verilmiştir. Atatürk'ün yaptığı inkılapların nihai amacı, baştan aşağıya siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan yeni bir toplum meydana getirmek ve milleti temelinde akılcılık, bilimsellik ve gerçekçilik yatan medeni dünya ile bütünleştirmekti. Eski yeni karmaşasını ortadan kaldırarak toplumda birlik oluşturmaktı. Ülkede milli, çağdaş ve laik esasların yerleşmesini sağlamaktı.

Kısacası, Atatürk 1935 yılında CHP Dördüncü Büyük Kurultayı'nın açış konuşmasında Türk İnkılabının özünü: *Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet (Sürekli alkışlar) ve bunları başarmak için aralıksız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa deyimi...*²³⁰⁴ cümleleriyle dile getirmiştir.

8.2. Türk Devrimine Yön Veren Ülke: Laiklik*

Atatürk'ün ilke ve inkılapları arasında en önemli ve vazgeçilemez olanı, kuşkusuz, "laiklik"tir.²³⁰⁵ Ancak Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, en çok tartışılan, en çok yanlış anlaşılan ya da ucundan köşesinden çekiştirilerek yıpratılmaya çalışılan inkılapların da başında gelmektedir.

Bazılarına göre laiklik, İslam dünyasına karşı Batı'nın bir komplosudur; dolayısıyla İslam'da laikliğin hiç yeri yoktur. Bazılarına göre ise içinde ya-

2304 ASD, C I, İstanbul 1945, s. 365.

* Prof. Dr. Ethem Ruhi Fırlalı, İlahiyatçı, Emekli Öğretim Üyesi, erf2371@hotmail.com.

2305 Tanım hk. bk. Zeki Hafızoğulları, "Laiklik", **Erdem**, VII/20, Ocak, 1991, s. 349-350; Hulusi Yazıcıoğlu, **Bir Din Politikası: Lâiklik**, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 42; Henri Pena-Ruiz, **Laiklik Nedir?**, Çev. Ümran Derkunt, Gendaş A.Ş. İstanbul 2007, s. 21-22; Jean Baubérot, **Dünyada Laiklik**, Çev. E.C.Gürcan, Dergah Yay. İstanbul 2008, s. 10; Toktamış Ateş, **Laiklik-Dünyada ve Türkiye'de**, Ankara 1994, s. 33; Çetin Özek, **Türkiye'de Lâiklik**, İstanbul 1962, s. 2; Bülent Daver, **Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik**, Ankara 1955, s. 3 vd.; Ethem Ruhi Fırlalı, **İslâm Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar**, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 7 vd.; Ethem Ruhi Fırlalı, **Laiklik**, Panama Yay., Ankara 2016, s. 13 vd.

şadığımız çağda geri kalmışlığımızın temel nedeni olan dinden ve dinin etkilerinden kurtulmanın ve “aydınlanma”ya kavuşmanın tek yolu laikliktir. Meseleye, bu kadar basit, sığ ve dar açılardan bakılmış olması, ülkemizde, kesinlikle görmezden gelinemeyecek bir fikrî kargaşaya neden olmuştur.

Ülkemizde yapılmış olan çalışmalarda laiklik, ana hatlarıyla ya din işleriyle devlet işlerinin ayrılması;²³⁰⁶ ya devletin ülkede bilinen ve tanınan dinlere karşı tarafsızlığı, herhangi bir din ve mezhebin iç düzenine, ibadet, ahkâm ve erkânına karışmaması²³⁰⁷ yahut da devletin bütün vatandaşların din akîdelerine izin vermesi, fakat hiçbir dini diğer dinlere tercih etmemesi, her dine karşı aynı muameleyi yapması, din ve inanç alanını kişilerin özel işi telâkki ettiği için dini yasaklamadığı gibi hiçbir dine hiçbir şekilde yardım etmemesi, dinlere karşı tarafsız kalması²³⁰⁸ şeklinde tanımlanmaktadır.

8.2.1. Laiklik

Laiklik konusuna, genellikle Hristiyan dünyasında kullanılan “laik” sözcüğünün bir kelime, bir kavram veya bir terim olarak ne olduğu hakkında kısa bir hatırlatmada bulunularak başlanmalıdır; çünkü kelimeler ve kavramlar, kendilerine yüklenen anlamlara göre biçim kazanır ve değişir.

Laik devletin resmî bir dini bulunmadığı gibi, benimsediği laiklik anlayışı gereği, ülke içinde yurttaşların vicdan, din ve ibadet özgürlüğünü sağlama ve koruma sorumluluğu vardır; çünkü “egemenliğin kaynağının beşerî irade olmasının zorunlu bir sonucu, kanun önünde eşitliktir... Kanun önünde eşitlik, her şeyden önce din ve vicdan hürriyetini zorunlu kılmaktadır.”²³⁰⁹

Neticede Hristiyanlık tarihindeki seyri itibariyle din ve devlet ilişkileri, yani laik sistemle ilgili faaliyetler;

1. Geleneksel devlet dinleri biçimi: Katolik Vatikan, Anglikan Protestanlık gibi;

2. Devletin Vatikan veya çeşitli dini otoritelerle yaptığı anlaşmalar yoluyla kiliseye az çok kamusal yetkiler verdiği uzlaşmacı sistemler: İspanya, İtalya ve Fransa’da Alsace-Moselle gibi;

3. Bir devlet dini benimsenmiş olmakla beraber onun yanında diğer bazı dinlerin de tanınması veya bir devlet dini benimsememekle birlikte, mesela Almanya, Danimarka gibi “din vergisi” toplayarak dinlere bazı mali avantajlar sağlayan yahut da devlet okullarına müdahale ederek dinî eğitim verme

2306 T.C. Anayasa (1982), Başlangıç.

2307 Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, İstanbul 1962, s. 14

2308 Sadri Maksudi Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, **Tanzimat. I**, İstanbul 1940, s. 83. Ayr. krş. Salih Akdemir, **Kur’ân ve Laiklik**, Forum Yay., İstanbul 2008, s. 8.

2309 Hafızoğulları, agm., s. 363-364.

yetkisi tanıyan sistemler: İskandinav ülkeleri, Slovenya, İrlanda, İspanya, Latin Amerika örnekleri gibi;

4. Ya da kiliselerle devletin tamamen ayrıldığı ve siyasi otoritenin kiliselerin iç işlerine karışmasının ve kiliselerin de kamusal alandaki yetkilerinin yasaklandığı laik model: Fransa örneği gibi.²³¹⁰

Avrupa ülkelerinin tarihlerinde laiklik ile ilgili olarak birçok mücadele ve çatışmalar yaşanmış ise de Fransa dışında laikliği, çok dar ve katı bir biçimde anlama ve uygulama söz konusu olmamıştır.²³¹¹ Hatta şu son yıllarda Fransız laikliği daha yumuşayarak laikliğe doğru yaklaşmakta ve hatta Amerika tarzı laiklik anlayışını daha fazla anlamaya ve benzemeye çalışmaktadır.²³¹²

Görülüyor ki “laiklik, bir yasa maddesi ve siyasi kararlar bir defada bütün çağlar için çözülmüş olan bir konu olmayıp gündelik hayatın karmaşıklığı ve çeşitliliği içinde ortaya çıkan küçük küçük, fakat önemli oranda sınırları belirlenmeye ve çizilmeye çalışılan sosyokültürel bir olay olarak ele alınmaktadır.”²³¹³ Sonuç olarak laiklik, ortak bir tanımla ve egemenliğin kaynağının beşerî irade oluşundan hareketle;

- dinî ve dünyevi otoritelerin birbirinden tamamen ayrılmasını;
- devletin ülkede mevcut maruf ve müesses dinleri tanımasını;
- devletin bu dinler /inançlar ile mensupları karşısında tamamen tarafsız/yansız olmasını ve aralarında hiçbir şekilde ayırım yapmamasını;
- ülkede mevcut maruf ve müesses dinler/inançlar ile mensuplarına karşı âdil ve saygılı olmasını;
- kamu düzenine, genel adap ve erkâna aykırı olmamak kaydıyla her dine/inanca mensup kişilerin kendi dinlerini/inançlarını serbestçe öğrenmelerini, yaymalarını, ibadet ve ahkâmını yerine getirmelerini, böylece din ve vicdan hürriyetinin sağlanmasını;

2310 Krş. Pena-Ruiz, *age.*, 217 vd.; Baubérot, *age.*, s. 83 vd.

2311 Bu hususta bk. Yazıcıoğlu, *age.*, s. 162 vd.; Durmuş Hocaoğlu, **Laisizm'den Millî Sekülerizm'e: Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi**, İstanbul 1995, s. 100 vd., 121 vd. Dinlerarası Diyalog Papalık Konsülü S. J. Thomas Michel'e göre “Laikleşme politik ve entelektüel bir program olarak kabul edilip tüm dünya görüşünün temeli durumuna geldiğinde, insan ve toplum yaşamında dinsel inancın ya da din kurumlarının herhangi bir biçimde rol almasına aktif olarak karşı gelen bir ideoloji halini aldığı anda, bu, laisizm olarak adlandırılır. Laikleşme sürecinin dinsel inançtan bağımsız olduğu söylense de (inançlı olanlar bu süreci destekleyebilir veya desteklemeyebilir), ve laiklik inançlı kişilerce kabul görse ya da kınansa da, laisizm dine kayıtsız değil, bütünüyle karşıdır...”. Bk. Michel, “Laisizme Katolik Bir Bakış”, **Cogito**, 1, Yaz 1994, s. 104 vd.

2312 Bu konuda bk. Ahmet Arslan,, “İslâm, Laiklik ve Çağdaşlaşma”, **Türkiye Günlüğü**, XXIX, Temmuz-Ağustos 1994, s. 128 vd; Yazıcıoğlu, *age.*, s. 162 vd.

2313 Arslan, *agm.*, s. 130.

- buna karşılık ülkedeki maruf ve müesses dinlerin/inançların, bu dinlerin/inançların teşkilâtlarının, inanış ve yaşayış biçimlerinin de hiçbir şekilde devlet ve dünya işlerine, siyasete karışmamalarını ve karıştırılmamalarını;
- teokratik devlet eğilimlerine yer verilmemesini gerektiren bir kuraldır.

Ya da laiklik, kısaca,

- bir devletin hukuk kavramları arasında ve hukuk düzeninde, sırf [münhasıran] herhangi bir dinin emri veya gereği olduğundan dolayı herhangi bir kavram ya da kuralın bulunmamasıdır.

Dolayısıyla hukukunda, ne şekilde olursa olsun, sırf [münhasıran] herhangi bir dinin emri veya gereği olmak sebebiyle müeyyidelendirilmiş hüküm ve kurallar bulunmayan; hukuku halkın iradesi ile oluşan devlet, laik devlet demektir.²³¹⁴

Dilimize Fransızca'dan ödünç aldığımız ve önceleri çok yanlış olarak “lâ-dîni / dinsiz” olarak çevirilen “laiklik” kelimesinin aslı, Latince'deki *laicus*'tur ve “ruhani olmayan”, “kiliseye ait olmayan” demektir ve o da Grekçe laikos sıfatından gelmektedir.²³¹⁵ Grekçe'de laos halk; laikos din adamlığı sıfat ve yetkisi taşımayan ya da dinle ilgili olmayan, halkla ilgili olan anlamlarında kullanılmıştır. Buna göre laik kimse, halktan olan, ruhban sınıfına mensup olmayan kimse demektir.²³¹⁶ Kelime, İngilizce'de lay; Almanca'da laie şeklinde kullanılmaktadır.

Din ve devlet arasındaki yaklaşımlardan biri ve en itici olanının, ülkemizdeki laiklik anlayışını büyük ölçüde etkilediği görülmektedir.²³¹⁷ Bu yaklaşımın dayanağı, atomun varlığını bile inkâr ederek sadece maddeye, görülene ve tecrübi gözleme dayanan “pozitivizm”dir. Bu görüşün, kendi ifadesiyle “bu yeni ve pozitif dinin Papa”ısı, pozitivizmin kurucusu August Comte'tur. Onu takiben Durkheim, Marx, Weber, E. Renan tarafından küçük farklılıklarla paylaşılan bu görüşe göre, artık bir Tanrı'ya ihtiyaç yoktur. Bu yeni ortaya atılan “pozitivizm” ile birlikte din, devrini ve ömrünü tamamlayacak ve ortadan kalkacaktır; çünkü artık akıl, yegâne güç ve kudret sahibidir ve dolayısıyla insanlık sadece “ilim ve fenni rehber” edinecektir. Gerçi toplumun kendini devam ettirebilmesi ve gelişebilmesi için, toplumda ma-

2314 Krş. Sami Selçuk, “Laiklik ve Demokrasi”, **Türkiye Günlüğü**, 56, Yaz 1999, s. 46 vd.

2315 Suat Sinanoğlu, “Lâyık Kelimesinin Etymomu ve Anlamları”, **Laiklik. I**, İstanbul 1954, s. 1

2316 Daver, **age.**, s. 3.

2317 Bu yaklaşımın ve laiklik macerasının Fransa'daki seyri hk. bk. Baubérot, **age.**, s. 56-76; Jacques Robert, **Batı'da Din-Devlet İlişkileri- Fransa Örneği (La Liberté et le régime des altes, 1977)**, Çev. İzzet Er, İz Yay., İstanbul 1998, s. 53 vd.

nevi bir gücü temsil edebilmesi mümkün değildir ve bundan dolayı yeni bir din gereklidir. Bu tanrısız yeni dinin adı da “insanlık dini” veya “beşeriyet dini”dir. Bu dinin credo’su, amentüsü, beşere ve beşerin aklına ve ebedi tekâmülüne iman etmektir;²³¹⁸ çünkü bu dine göre, insan aklının üstünde “aşkın güç” (transcendent) yoktur.

Ne var ki, On dokuzuncu yüzyılın “ütopik” felsefesi olan “pozitivizm” ve “pozitivist ideoloji” çok uzun ömürlü olamamış ve Kuantum fiziği tarafından bilim dünyasının arşivine kaldırılmıştır. Einstein’in “izafiyet” nazariyesi de fizik dünyasında pek çok şeyi değiştirmiştir. Mesela artık evrende henüz oluşum halinde olan birçok sistemden söz edilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir dine inanmak ya da inanmamak ile Fransız yönetimince “laicisme” şeklinde dayatılan “felsefî bir ideoloji” arasında bir irtibattan ya da farktan söz edilemez.

Artık kesin olarak biliyoruz ki pozitif hukukun kuralları çerçevesinde laiklik, doğrudan egemenliğin kaynağı ile ilgili bir kavramdır;²³¹⁹ “bir toplumun siyasal örgütlenmesinin ifadesi devletin temel unsuru olan iktidarın/ devlet kudretinin/ egemenliğin kaynağının beşerî irade olmasıdır.”²³²⁰ ve dolayısıyla devletin din, felsefe ve siyaset konularında tamamen tarafsız kalması ve herhangi bir dinî, felsefî ve bunları istismar eden “ideolojik” çatışmalar vukuunda toplumu koruyan bir kalkandır.

Kesin olan taraf şudur ki, laiklik dini ortadan kaldırmaz, bilakis herhangi bir dine inanan kişinin, dindarın inanış ve ibadet özgürlüğünü devlet gücünün teminatı altında yaşaması ilkesini getirir. Laik devletin resmî bir dini bulunmadığı gibi, benimsediği laiklik anlayışı gereği, ülke içinde yurttaşların vicdan, din ve ibadet özgürlüğünü sağlama ve koruma sorumluluğu vardır; çünkü “egemenliğin kaynağının beşerî irade olmasının zorunlu bir sonucu, kanun önünde eşitlikdir... Kanun önünde eşitlik, her şeyden önce din ve vicdan hürriyetini zorunlu kılmaktadır.”²³²¹

Görülüyor ki, “laiklik”, yalnızca devletin/siyaset ve iktidarın din karşısında bağımsız/özgür ve özerk olduğunu değil, aynı zamanda insanlar ve toplumların demokratik hak ve hürriyetlerine, din kültüründeki ifadesiyle “fitrî” hak ve hürriyetlerine çok daha fazla sahip olduklarını; dinin de devlet karşısında daha bağımsız/özgür ve özerk olduğunu gösteren bir “sistem”dir.

2318 Daver, *age.*, s. 5.

2319 Ateş, *age.*, s. 33.

2320 Hafizoğulları, *agm.*, s. 354.

2321 Hafizoğulları, *agm.*, s. 363-364.

8.2.2. İslam'da/Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi

“İslâm”, Hz. Muhammed tarafından insanlığa tebliğ edilen ve Kur'an-ı Kerim'den ibaret olan mesajın adıdır ve bu ad, bizzat Allah tarafından verilmiştir: Kur'an: 3. Âl-i İmrân, 19; 5. Maide, 3.

Bu anlamda Kur'an-ı Kerim elbette tektir; ona inananlar için de evrenseldir ve değişmezdir. Bu kitaba inanan ve kendilerine “müslüman”, yani “İslam/teslim olan; barış ve esenlik yurduna giren” herkes için de bu, mutlak anlamda böyledir. Ne var ki bu kitap, yani Kur'an-ı Kerim, yani “İslam”, insanlar aracılığı ile konuşur. Ona eğilen ve anlayan insana göre şekil kazanır. Onu konuşuran insandır, müslümandır. Nitekim yüzyıllar boyu, onu anlama, yorumlama ve uygulama hususunda sayısız denebilecek kadar çok ayrılık ve farklılık yaşanmıştır.

O halde önemli olan bu kitabın yani İslam'ın ona inananlar, yani müslümanlar tarafından hayata geçirilmesi ve varlığımızın ve kültürümüzün ayrılmaz parçası haline sokulmasıdır. Bu faaliyet, yaşanan zaman, bulunulan coğrafya, siyasi, tarihi ve iktisadi şartlar ve daha eski kültürlerin etkisiyle son derece değişik, renkli ve hatta zengin yorumlar, anlayışlar ve biçimler yaratır, yaratmıştır

Esasen Mustafa Kemal Atatürk de Türk müslümanlığının ilahî mesaja, yani *Kur'ân-ı Kerim*'in mantığına en yakın zihniyeti temsil ettiğini bildiği, gördüğü ve kavradığı için, müslümanlığımızın, Arap ve Acem müslümanlığının karanlığında kaybolup gitmesine izin vermemiş ve demiştir ki:

*Din vardır ve lâzımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi. Fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek lüzumu hissedilmemiş. Aksine olarak birçok yabancı unsur (tefsirler, hurafeler gibi) binayı fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üzerinde yeni bir bina kurmak lüzumu hâsıl olacaktır. Din, bir vicdan meselesidir. Herkes, vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz, dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekkürü muhalif değiliz. Biz sadece din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasde ve füile dayanan taassupkâr hareketlerden sakınıyoruz. Mürtecilere asla fırsat vermeyeceğiz.*²³²²

*Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinimize, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şuura aykırı, ilerlemeye mani hiç şey ihtiva etmiyor...(1923)*²³²³

2322 Sadi Borak, **Atatürk ve Din**, Anıl Yay., İstanbul 1962, s. 81-82.

2323 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, 5. Baskı, C III, s. 93.

Laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyüçülükle mücadelede kapısını açtığı için hakikî dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, terakkinin ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış şark kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamaz²³²⁴

Bu sebeple, Mustafa Kemal Atatürk bin yıldan beri İslam dinini benimsemiş olan ve bu dinin kültürünü her alanda yaşamış ve yaşamakta olan bir millete, Türk milletine çok kararlı ve isabetli bir biçimde laikliğin kabulünü teklif ederken ve en önemlisi İslam dini ve kurumları hakkında görüş ve düşüncelerini ortaya koyarken, aslında çok güçlü bir biçimde, mutlaka takip etmemiz gereken dinî anlayış ve zihniyet değişikliğinin gereğini de dile getirmiş oluyordu.

Dolayısıyla onun ilke ve inkılapları öğretilir ya da ortaya konurken, sadece din ve laiklik hakkındaki söz ve açıklamaları aktarılmakla yetinilmemeli; bu sözlerin dayandığı temel ve arka plan, mutlaka, gösterilmeli ve inkılapların yorumu bu açıdan ele alınarak değerlendirilmelidir. Başka bir deyişle, onun bu konulardaki tavrını anlayıp kavrayabilmek için, mutlaka mensubu bulunduğumuz İslam dininin özü ve mahiyeti ile laikliğin gerçek macerası çok iyi tanınmalı ve açıklanmalıdır.²³²⁵

Biliyoruz ki, Osmanlı'da iyi niyetle girişilmiş birtakım ıslah çalışmalarına rağmen, halkın din eğitim-öğretimini üstlenmiş kurumlar, maalesef, tedavisi nerede ise gayrikabil bir derde, taassup illetine, tutulmuşlardı. Bu durum, özünde egemenliğin insanın akli ve iradesine verilmesini emreden bir Kitabın/Kur'an'ın bu talebini çok derinden ve sağlam bir biçimde kavramış bulunduğu biraz önce sözlerinden sadece birkaçını aktardığımız bir Kahraman için, çözülmesi gereken ciddi bir mesele idi.

Nitekim 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisinin açılışından hemen sonra Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında yapılan ihtisas komisyonları (encümen) oluşturma toplantıları sonunda (26 Nisan 1920), eğitimin dinî temellerinin belirtilmesi, din ve bilim gerçeklerinin eğitimde nasıl buluşacağı ve okullarda bu eğitimin nasıl verilmesi gerektiği gibi hususlar gündeme getirilmiştir.²³²⁶

2324 Borak, *age.*, s. 82.

2325 Atatürk'ün din ve laiklik anlayışını anlama ve yorumlama hususlarında kullandığım yönteme dayalı bir çalışma için bk. Ethem Ruhi Fiğlalı, **İslâm, Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar**, Berikan Yayınevi, Ankara 2010. Orada Mustafa Kemal Atatürk'ün, İslam dinini ve tarihî macerasını nerede ise İslam düşünce tarihi üzerinde uzmanlaşmış biri düzeyinde bildiği, bu nedenle de din hakkındaki teklif ve uygulamalarında çok isabetli adımlar attığı oldukça geniş bir biçimde örnekleriyle açıklanmıştır.

2326 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, C 1 (26.4.1336), s. 71-78'den Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, Dem Yay., İstanbul 2004, s. 32.

8.2.3. Laikliğin Kabulü ve Uygulamalar

23 Nisan 1920’de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1921’de yaptığı ilk “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu”nun 20. maddesinde din ve şeriata özel bir yer verilmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin görevleri arasında “ahkâm-ı şer’iyenin tenfizi (şariat hükümlerinin uygulanması) yer almış ve Meclisin yapacağı kanun, tüzük yönetmeliklerde zamanın ihtiyaçlarına en uygun “ahkâm-ı fikhîye/fıkıh kuralları”nın esas tutulması gerektiği açıklanmıştır.

Yine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti zamanında 29 Ekim 1923’te yapılan ve Cumhuriyeti resmîleştiren 364 numaralı Anayasa’da da resmen bir devlet dini kabul edilmiş ve ikinci maddesinde Osmanlı’nın 1876 ve 1908 Anayasalarındaki gibi “Türkiye Devleti’nin dini, Din-i İslam’dır” denmiştir.

Nihayet tam anlamıyla Cumhuriyet Dönemi’nin ilk Anayasası olarak kabul edilen 20 Nisan 1924 tarihli Anayasamızda din-devlet ilişkisi ve laiklik ile ilgili olarak sadece dört madde vardı. Bu Anayasa’nın 2. maddesinde yine “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslamdır” hükmü tekrar ediliyor; 26. maddesinde yine “ahkâm-ı şer’iye’nin tenfizi” görevi Büyük Millet Meclisinin vazifeleri arasında sayılıyor; 70. maddesinde fikir ve vicdan hürriyeti getiriliyor ve 75. maddesinde ise, “Hiçbir kimse mensub olduğu din, mezheb, tarikat ve felsefî ictihattan dolayı muaheze edilemez. Asâyiş, adâb-ı muaşeret-i umumiyye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü ayınler serbesttir” hükmüne yer veriliyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 3 Mart 1924 tarihinde toplanır ve görüşmeler sonucunda, aşağıdaki kanunları çıkarır:

1. Şer’iye ve Evkaf Ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun (Kanun No: 429),
2. Tevhîd-i Tedrisat Kanunu (Kanun No: 430),
3. Hilâfetin İlgasına ve Hânedân-ı Osmânînin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Hâricine Çıkarılmasına Dair Kanun (Kanun No:431).

Siyaset kültürümüzde İnkılâp Kanunları adıyla meşhur bu kanunların laiklik açısından değerlendirilmesine geçmeden önce, özellikle Tevhîd-i Tedrisât Kanunu’nun ülkemizde öğretimin birliği ve din öğretimi açısından seyrini kısaca hatırlamakta yarar olacaktır.

Bu kanunlar yan yana getirildiğinde, dinin siyasete alet edilmemesinin ve onun layık olduğu önemle ele alınarak müspet bir anlayışla okunmasının amaçlandığı söylenebilir. Esasen yukarıda ifade edilen 1924 Anayasası’nda gündeme getirilen din, ibadet, fikir ve vicdan hürriyeti kavramları, inkılabın titizlikle üzerinde durduğunu söylediği “efkâr ve itikadatı dîniyyeye hürmet-

kâr” olmanın²³²⁷ sınırlarını çizmemize de bir işaretir. Nitekim Gazi Mustafa Kemal, din yani İslam hakkındaki görüş ve düşüncelerini kendi ifadeleriyle şöyle belirler:

Ey millet! Allah birdir. Şanı büyüktür. Allah'ın selâmeti, âtîfeti (sevgisi) ve hayrı üzerinize olsun... İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Ekmel (en mükemmel) dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa ve hakikata tevafuk etmemiş (uymamış) olsaydı, bununla diğer ilâhî ve tabiî kanunlar arasında tezat olması icabederdi. Çünkü bütün evrenin kanunlarını yapan Cenabı Hak'tır...²³²⁸

Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkan yoktur. Yalnız şurası var ki, din, Allah ile kul arasındaki bağılıktır. Mutaassıp İslamcıların din simsarlığına müsaade edilmemelidir. Dinden maddi menfaat temin edenler, iğrenç kimselerdir. İşte biz bu vaziyete muhalif ve buna müsaade etmiyoruz.²³²⁹

Bizim dinimiz en makul ve en tabiî bir dindir. Ve ancak bundan dolaydır ki son din olmuştur. Bir dinin tabiî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabiktir. İslâm hayatı içtimaiyesinde (müslümanların toplum hayatında) hiç kimsenin bir sınıfı mahsus (özel bir sınıf) halinde muhafazai mevcudiyete (varlığını koruyup sürdürmeye) hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler ahkâmı diniyeye muvafik (dini emirlere uygun) harekette bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz (eşitiz) ve dinimizin ahkâmını mütesâviyen (eşit olarak) öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir... (medreselerin içine düştüğü kötü durumları uzun uzadıya anlattıktan sonra devamla...) Milletimizin, memleketimizin darülrıfanları (öğretim kurumları) bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her hususta âli meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lâzım ise, dinimizin hakikati felsefiyesini tetkik, tetebbu ve telkin kudreti ilmiye ve fenniyesine tesahüp edecek güzide ve hakikî ulemayı kiram dahi (araştırma, inceleme ve öğretim bilgi ve becerisine sahip olacak seçkin ve gerçek din bilginleri de) yetiştirecek müessesatı âliyeye (yüksek kurumlara) malik olmalıyız.²³³⁰

Din vardır ve lazımdır. Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir, hürdür. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye muhalif değiliz. Biz, din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasta ve fiile dayanan bağnaz

2327 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, ATAM, Ankara 1997, 5. Baskı, C III, s. 110.

2328 Mustafa Kemal'in 7 Şubat 1923'de Balıkesir Paşa Camii minberinde söylediği hutbenin, **ASD**, C II, s. 98.

2329 Kılıç Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Ankara 1930, s. 116.

2330 31 Ocak 1923'te İzmir'de eski Gümrük binasında yapılan bir toplantıda medreseler hakkında sorulan bir soruya verilen cevap, **ASD**, C II, s. 94.

*hareketlerden sakınıyoruz ve buna asla meydan vermeyeceğiz.*²³³¹

*Din vardır ve lazımdır. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış...*²³³²

*Din ve mezhep, herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiç bir kimse, hiç bir kimseyi, ne bir din ne de bir mezhep kabulüne icbâr edebilir. Din ve mezhep, hiç bir zaman politika âleti olarak kullanılamaz.*²³³³

*Her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyasi bir fikre mâlik olmak, intihap ettiği bir dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine maliktir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hâkim olunamaz. Vicdan hürriyeti, mutlak ve taâruz edilmez. Ferdin tabii haklarının en mühimlerinden tanınmalıdır.... Tabiatıyla âyinler, asayiş ve umumî adaba mugayir olamaz; siyasi nümayiş şeklinde de yapılamaz. Mazide çok görülmüş olan bu gibi hallere, artık Türkiye Cumhuriyeti asla tahammül edemez.*²³³⁴

*Türkiye Cumhuriyeti'nde, herkes Allah'a, istediği gibi ibadet eder. Hiç kimseye dinî fikirlerinden dolayı bir şey yapılamaz...*²³³⁵

*Her şeyden evvel şunu en iptidai bir hakikati diniye olarak bilelim ki, bizim dinimizde bir sınıfı mahsus yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bu din, inhisarı kabul etmez...*²³³⁶

*...Âlemi İslâm hakikat-ı diniye dairesinde Allah'ın emrini yapmış olsaydı, bu akıbetlere maruz kalmazdı. Allah'ın emri çok çalışmaktır. İtiraf ederim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan ziyade çalışmağa mecburuz. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. İcabatı zamana göre ilim ve fen ve her türlü ihtiraatı medeniyeden (medeniyet buluşlarından) azami derecede istifade etmek zaruridir... Bizim dinimiz milletimize hakîr, miskin ve zelil olmağı tavsiye etmez. Bilakis Allah da Peygamber de insanların ve milletlerin izzet ve şerefini muhafaza etmelerini emrediyor...*²³³⁷

2331 Asaf İlbaş, **Tan Gazetesi**, 13.7.1949'dan haz. Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, ATAM, Ankara 1999, s. 228.

2332 Sadi Borak, **Atatürk ve Din**, İstanbul 1962, s. 82. Bu hususlarda ayrıca bk. Ahmet Gürtaş, **Atatürk ve Din Eğitimi**, Ankara 1982; Ethem Ruhi Fırlalı, "Atatürk ve Din", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, ATAM, 2. Baskı, Ankara 2008, s. 223 vd.; İsmail Yakıt, **Atatürk ve Din**, SDÜ. Yay., 4. Baskı, Isparta 2002; A. Vehbi Ecer, "Atatürk'ün Din ve İslâm Dini Hakkındaki Görüşleri", **Atatürk Düşüncesinde Din ve Lâiklik**, haz. E.R. Fırlalı-T. Müftüoğlu-İ. Karakuş, ATAM, Ankara 1999, s. 115-136; Mehmet Görmez, "Atatürk ve İslâm Dini", **Atatürk'ün İslâma Bakışı-Belgeler ve Görüşler-**, haz. M. Saray-A. Tuna, ATAM, Ankara 2005, s. 153-162.

2333 Kılıç Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Ankara 1930, s. 57.

2334 M. Afet İnan, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, İstanbul 1971, s. 85-86.

2335 İnan, **age.**, 98.

2336 20 Mart 1923, Türk Ocağı'nda Konya gençleriyle yapılan konuşma, **ASD**, C II, s. 148.

2337 5 Şubat 1923'te Akhisar Belediyesi, **ASD**, C II, s. 95-96.

...Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz... görürsünüz ki, milleti mahveden, esir eden, harab eden fenalıklar hep din kisvesi altındaki küfür ve melânetten gelmiştir. Onlar her türlü hareketi dinle karıştırırlar. Hâlbuki elhamdülillah hepimiz müslümanız, hepimiz dindarız, artık dinin icabatını öğrenmek için şundan bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur... Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar (ölçü) vardır. Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, menfaati âmmeye (kamu yararına) muvafıkla kimseye sormayın. O şey dinîdir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel olmazdı, âhir (son) din olmazdı...²³³⁸

1921 ve 1924 tarihli Anayasalarda laiklik açıkça bir madde olarak yer almamışsa da, Atatürk'ün 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesinin açılışında yaptığı konuşma, artık laikliğin bir madde olarak Anayasaya gireceğini; dolayısıyla din-devlet ilişkilerinin yeni bir boyuta taşınacağını işaretlerini taşır.²³³⁹

9 Nisan 1928'de kabul edilen ve Anayasa'nın 2. maddesindeki "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam'dır" hükmünün kaldırılmasından sonraki durumda, "din ile devletin ayrılma prensibi, devlet ve hükûmetin dinsizliği tervici manasını tazammun etmemelidir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, dinlerin, devleti idare edenlerle edecekler elinde bir alet olmaktan kurtuluş teminatıdır... Bu sebeptir ki, beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağıyar eli değmeyen vicdanlarda bülent mevkisini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır...²³⁴⁰ şeklinde ifade edilen anlayışa göre hareket edilmiştir.

Nitekim Türkiye'de devlet, ülkede bilinen yaygın dinleri tanımaktadır, ancak bunların, antlaşmalardan doğan yükümlülükler hariç, müesseseleşmesine, yani cemaatlara bırakılarak kamusal kazanmalarına izin vermemektedir. Fertler, kamu düzenine aykırı olmadığı sürece "ferdî-toplumsal bir kurum" olarak dinlerinin emirlerini serbestçe icra edebilmektedirler. Din hizmetleri, dinin eğitim, öğretim ve benzeri işleri, bir kamu hizmeti olarak devlet eliyle yürütülmektedir. Din ve vicdan hürriyeti, Anayasa'ya göre, temel hak ve hürriyetler arasında sayılmıştır.

Esasen kamu düzenine ve kanunlara uygun biçimde bir dine inanma veya inanmama ve onun gereklerini yerine getirme hakkı, din hürriyetinin en temel şartıdır. Laik devletin temel haklar kataloğunda yer verdiği din hürriyeti ise iki unsurdan ibarettir. Vicdan hürriyeti ve bunu tamamlayan ibâdet (âyin) hürriyeti.

2338 16 Mart 1923'ta Adana Türk Ocağı'ndaki konuşma, ASD, C II, s. 131.

2339 Kara, age., s. 30.

2340 Zabit Cerîdesi, Devre: III, s. 3'ten Çetin Özek, Türkiye'de Lâiklik, İstanbul 1962, s. 40.

1. Vicdan Hürriyeti: Her ferdin bir dine inanmak veya inanmamak hususunda sahip olduğu hürriyettir.

2. İbadet Hürriyeti: Bu hürriyet vicdan hürriyetinin tabii bir neticesi olup, dinini ve kanaatini bir takım merasimlerle açıklamak veya açıklamamak hususunda ferdin sâhip bulunduğu hakkı gösterir.

Din hürriyetini geniş manada tarif etmek icap ettiği takdirde, vicdan ve ibadet hürriyetine dinî dernek kurmak, dinî öğrenim-öğretim ve dinî yayında bulunma haklarını da eklemek gerekecektir. Din hürriyeti, insanlığın uğrunda asırlar boyunca mücadele ettiği ve tarifsiz zulüm ve kısımlardan sonra nihayet laik devlette birlikte gerçekleştirdiği temel bir hak olmuştur.

Din hürriyeti, insanlık için vazgeçilemeyecek tâbii hakların başında gelir. Bununla beraber, Türk İnkılâbı, hurafelere ve bâtil itikatlara dayanan, asırlarca dar kalıplar içinde bunalmış bir ortaçağ toplumundan, hayata bakan, hakikati arayan, ışığa koşan modern bir Türk toplumu yaratabilmek için, din hürriyetine bazı noktalarda sınırlamalar getirmek zorunda kalmıştır. Bu mecburiyeti derinden hissetmiştir. Bunu inkâr edemeyiz, etmemeliyiz. Fakat şurası da ayrıca muhakkaktır ki, eğer bu sınırlamalar getirilmemiş olsaydı Atatürk'ün deyişiyle, "eğer birtakım zararlı, köhnemiş telakkîlerin, çağdaş devlet içerisinde yaşamasına imkân verilmiş olsaydı, akla, hakikata, ilme, tecrübeye, hürriyete dayanan yeni bir Türk devlet ve toplum sistemi" kurmak ve yaşatmak imkânsız olurdu. Türkiye'de din hürriyetinin sınırlarını çizen inkılâp kanunları, her şeyden evvel bu hayatî zarurete dayanır.

İşaret edilmesi gereken diğer bir önemli husus da şudur: İnkılap kanunlarımızın hemen hiç birisi inanmaya veya inanmamaya, ibadet etmeye veya etmemeye, kısacası din hürriyetinin aslına, cevherine, özüne dokunan yasaklar getirmemiştir.

Nitekim Atatürk der ki: *Laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyüçülükle mücadele kapısını açtığı için hakikî dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, terakkinin ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış şark kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamaz.*²³⁴¹

Din hürriyetinin sınırlarının çizilmesinde, o zaman için, laiklik prensibi-ne hukuki yönden aykırı görünen bazı tedbirlere başvurulmuşsa (arapça ezan yasağı gibi), bu tedbirlerin alınmasına daha ziyade millî kaynaklardan gelen ve yabancı bir kültür, özellikle dil hâkimiyetine isyan eden bir düşünce tarzı etkili olmuştur.

Bu dönemde, 1937'de, Cumhuriyetin vazgeçilemez niteliklerinin kilit taşı demek olan ilkenin belirlenmesi yolundaki en önemli ve en son adım atıldı

2341 Sadri Borak, *Atatürk ve Din*, İstanbul 1962, s. 82

ve “laiklik”, 5 Şubat 1937 tarih ve 2115 sayılı Kanunla Anayasa’ya temel bir ilke olarak yerleştirildi.

Böylece daha on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı’da başlayan din işlerinin sadece ibadetler ve din hizmetlerinin yerine getirilmesi için bürokratik bir kuruma dönüştürülmesi faaliyeti, bu defa din ile devleti birbirinden ayırmak, ama devletin vesayet ve kontrolünde tutmak, siyasetten kesin uzaklaştırmak amacı gerçekleştirilmiş oluyordu.

Esasen İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında dünyanın siyasi ve ideolojik haritasının yıkılması, pek çok ülkeyi olduğu gibi Türkiye’yi de etkilemiştir. Özellikle Sovyetler Birliği’nin 17 Aralık 1925 tarihli sınırlarla ilgili antlaşmayı yeni şartlara uymadığı için uzatmayacağı yolundaki tehdidi üzerine Türkiye, Batı blokuna girmek istemiş; bunun ön şartı olarak da çok partili hayata geçmeye, yani siyasi yapısını demokratik esaslara göre düzenlemeye yönelmiştir.²³⁴²

Ayrıca Cumhuriyetimize yöneltilen bazı yıkıcı ve olumsuz tavır ve tutumlara karşı devlet tarafından birtakım faaliyetlerin ortaya konması; İslam’ın devlet eliyle ve devlet kontrolünde yeniden düzenlenmesi, yorumlanması ve çağdaş Türk Cumhuriyeti’ne zararlı olabilecek dinî veya dinî görüntülü hareketlerin önlenmesi olarak düşünülebilir.²³⁴³

Böylesi bir bulanıklık içinde bulunulmasına rağmen devlet, inkılâpların icap ettirdiği fevkalâde bir kamu düzeni tedbiri olarak din işlerini bir kamu hizmeti saymaya devam etmiştir. Buna göre ülkemizde uygulanan laiklik, Zeki Hafizoğulları’nın isabetli bir yaklaşımla değerlendirdiği üzere, “yaygın dîni tanıyan hukuk düzeni”dir. Anayasamızda laikliğin devletin bir niteliği olarak görüldüğü (Madde. 2), egemenliğin millete ait olduğu (Madde. 6), herkesin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetmeksizin kanun önünde eşit olduğu (Madde. 10) belirtildikten başka, *Din ve Vicdan Hürriyeti* başlıklı 24. maddede:

Herkes vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sâhiptir.

14’üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında ya-

2342 Çok partili dönemde laiklik ile ilgili partiler arası faaliyetler için bk. Sevgi Kocaçimen, **Demokrat Parti Döneminde TBMM’de Laiklik Tartışmaları**, Antalya 2008; Fahrettin Gün, **Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954)**, Beyan Yay., İstanbul 2001.

2343 39 Krş. Nilüfer Narlı, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, **Cogito**, 1, yaz 94, s. 23-31.

pılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz demmiştir. Subaşı'na göre²³⁴⁴ de "12 Eylül yönetiminin din kültürü ve ahlak derslerini zorunlu hale getiren politikalarıyla tescillenen eğilimi dini, muhalefetin elinde bir itiraz aracı olarak kullananlara karşı bir cephe üretme niyeti taşır."

Ayrıca 1982 Anayasası din hizmetini bir kamu hizmeti saydığı içindir ki Diyanet İşleri Başkanlığına genel idare içinde yer vermiş ve bu kurumun *laiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceğini* belirtmiştir (Madde. 136).

Türk kanun koyucusunu laiklik konusunda bu şekilde bir çözüme götüren, buna zorlayan etken, dinin devlet hayatına müdahale edebilme imkânına son vermek arzusudur.

Tam bir laiklik prensibi karşısında müdafaa edilemeyecek olan bu çözüm tarzı, Türkiye'nin sosyal şartları ve din adına oluşturulan gelenekler nazarı itibara alındığı takdirde, bir zaruret olarak kabul edilecektir; zira Türkiye, dîni siyasete karıştıran devlet sisteminin ıstıraplarını her milletten çok çekmiştir. Bir daha çekmek istememektedir. Esasen Şîlik dışında İslâm'ın îtikâdî ve idarî yapısı, din işlerinin cemaatler eliyle yürütülmesine müsait değildir; çünkü İslâm'da Hıristiyanlık'taki gibi bir kilise teşkilâtı ve din adamları sınıfı mevcut değildir, olamaz da. Her fert, Allah karşısında aynı hak ve aynı yetkilere sahiptir. *Din görevlilerinin*, din hizmetlerini yürütme ve halkı din bilgileri açısından aydınlatmanın dışında, din adına bağlayıcı ve emredici hiçbir yetkileri yoktur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün deyişi ile *Türkiye'de sosyal şartlar yeterli bir olgunluğa ulaşıncaya, din hakkındaki bilgi her türlü hurafelerden, bâtul itikatlardan uzak, saf bir sezîşe, insan gönlünü dolduran ince bir anlayışa varıncaya kadar* olağanüstü bir kamu düzeni tedbiri olarak devlet din işlerini düzenleyecektir. Esasen her ülkenin laikliği, o milletin sosyal, kültürel ve tarihi şartlarına göre farklı şekilde yapılır; yani tek tip bir laiklik yoktur.

Burada bir hususa açıklık getirmekte yarar vardır. Devlet ve din, karşılıklı birbirlerinin işine karışmayacak ve saygılı olacaklardır. Devlet hiçbir

²³⁴⁴ Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay., İstanbul 2004, s. 140. Ayr. krş. Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları*, Küre Yay., İstanbul 2005, s. 89 vd.

şekilde din esaslarına dayandırılmayacak ve hiçbir şekilde “yaygın din” mensuplarına bir ayrıcalık tanımayacaktır. Hatta Devletin, laiklik gereği, yaygın din mensuplarının olası baskılarına karşı, herhangi bir dine inanan ya da inanmayan herkesi, bir tek kişi bile olsa korumak ve ülkede yaşayan bütün vatandaşlarının her türlü hak ve hürriyetlerini eşit olarak teminat altına almak ve onların tarihî, sosyal ve kültürel birikim ve değerlerine saygılı olmak ve hatta bu ihtiyaçlarına cevap bulabilecekleri ortamı hazırlamak zorunluluğu vardır.

Esasen Atatürk’ün laikliği ilmîlik; dini devlet işlerine ve siyasete karıştırmamak; dinin birtakım siyasetçiler veya softalar elinde bir çıkar aracı olmasına kesinlikle engel olmak; kimseyi inançlarından dolayı kınamamak, kimseyi ibadete zorlamamak, “umumî âdâb ve ahlâka mugâyir” olmamak şartıyla kimsenin ibadetini engellemek ve yasaklamamaktır. Yani laikliğin temel amacı, doğrudan dinin ve dini siyasi maksatlarına alet edenlerin baskısına karşı ferdi/bireyi ve toplumu korumak ve yeryüzü egemenliğini sadece ferde/bireye tahsis etmektir. Bunun için de geniş kitlelere doğru dini ve doğru laikliği en kapsamlı biçimde iletmek gerekir.²³⁴⁵

Bu yapılabildiği takdirde alaylı ve yetersiz sözde din bilgininin telkin ettiği katı muhafazakârlığın ya da şu veya bu “efendi”nin yahut da ideolojik ve politik İslamcının etkisiyle başı dönmüş ve neticede hoyrat, sembolsüz, sert, duygusuz, estetikten uzak, kaba ve asık suratlı bir din anlayışına, kısaca “ithal” Müslümanlığa mahkûm edilmiş insanımız, rahat bir nefes alır ve değerini idrak eder hâle gelebilir; dolayısıyla dini siyasete ve çıkarlarına alet edenleri bizzat kendisi yargılama gücü ve iradesine kavuşabilir.

Unutulmamalıdır ki din ülkemizde özgürce konuşulabiliyor, tartışılabilir ve geçmişi ya da geleceği hakkında farklı yorumlarda bulunulabiliyor ve farklı hayat tarzları ortaya konabiliyorsa, bu laiklik ve demokrasinin sağladığı imkânlar nedeniyledir.

Türk halkı için İslam, bin yıldan fazla bir zamandan beri vazgeçilemez sosyal, ahlaki ve estetik değerlere sahiptir.

Onun için demokrasimiz kökleştikçe Türk tarihini ve kültürünü iyi tanıyan basiretli aydınlar, siyasi partiler ve topyekûn milletimiz, din ve devlet ilişkilerini, başka bir ifade ile laiklik ve din uzlaşmasını kendi tabii seyrine oturtmalı ve laikliği Türk toplumunun hayatında daha da zenginleştirerek sürekli ve kalıcı bir değer olarak devam ettirmelidirler.

Türkiye hür ve demokratik bir hukuk devleti olarak sadece İslam dünya-

2345 Bu husustaki gelişmeler, doğurduğu ve doğurabileceği problemlerle ilgili tatminkâr bir değerlendirme için bk. Arslan, agm. **Liberal Düşünce**, s. 68-76; Nur Vergin, agm., **Türkiye Günlüğü**, s. 12-19; Fığlalı, **İslâm Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar**, Ankara 2010.

sında değil, çağdaş Batı medeniyeti dairesinde de sözü dinlenir muteber bir devlet olarak varlığını sürdürebilmek istiyorsa, o halde laiklik, tartışmasız bir biçimde, Türk toplumunun hayatında daha da zenginleştirilmeli; mutlaka sürekli ve kalıcı bir değer kılınmalıdır.

8.3. Atatürk'ün Barışçıl Politikası: Yurtta Sulh Cihanda Sulh*

Atatürk'ün dış politika anlayışını, uluslararası ilişkilere bakışını ve uygulamasını birkaç evrede anlamak ve açıklamak mümkündür. Birincisi onun Millî Mücadele'ye komuta ve önderlik ettiği en zor yıllardaki muhakeme ve kararlarına ilişkin aşamadır. İkincisi Lozan başta olmak üzere diğer devletler ile akdedilen antlaşmalar ile bu anlaşmaların müzakere süreçlerinde izlediği siyasete ilişkin boyuttur. Nihayet üçüncüsü Cumhuriyetin ilanından itibaren egemen bağımsız bir yeni devletin kurucu Cumhurbaşkanı olarak izlediği dış politika boyutudur. Bu boyut veya evrelerin hepsinde ortak birer özellik olarak millî egemenlik, tam bağımsızlık, gerçekçilik ilkeleri ön plana çıkar.

Millî Mücadele, askerî sahayı olduğu gibi, diplomatik sahayı da içermiştir. Dolayısıyla Atatürk, işgal kuvvetleri ve onların arkasındaki güçlerin dış politika hamlelerini, münhasıran içlerinde buldukları siyasi iklim ve vaziyeti hesap ederek savaş icra etmiştir. Türk İstiklal Harbi, sadece Yunanistan'a karşı yapılmamıştır; bu savaşın dünyanın o devirdeki en güçlü emperyalist devletlere karşı verilmiş ve kazanılmıştır. Bunun ispatı için Lozan'ın taraflarına bakmak yeterlidir. Bu savaş, Atatürk'ün ifadesiyle tüm "mazlum" milletlerde bir umut ışığı yaratmıştır. Atatürk'e yönelik ciddi eleştirilerin müellifi olan Toynbee dahi, Lozan için; "Bu Antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte Türkiye'nin dış ilişkiler tarihinde 21 Temmuz 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile açılmış olan dönem kapanmıştır" demektedir.²³⁴⁶

İstiklal Harbinin kazanılması, bütün Doğu toplumlarında sömürgeci emperyal güçlerin yenilmezliği mitinin yok olmasına neden olmuştur. Muzaffer bir Başkomutan olarak Atatürk'ün, muhataplarına, egemen bir millî güçle müzakere edeceklerini hatırlatacağı devir başlamıştır. Atatürk'ün, Millî Mücadele'nin İzmir'de zaferle taçlanışından sonra, 18 Eylül 1922'de Amerika'nın *Chicago Tribune* gazetesinden John Clayton'a verdiği ve 27 Eylül 1922'de *Daily Telegraph* gazetesinde de yayımlanan çok önemli bir mülakatı vardır. Burada Boğazlar, gayrimüslim azınlıklar gibi konulardaki sorulara cevap verirken, diplomatik iletişim kanallarını açık tutmaya özen gösterdiği, İngiltere ile Fransa ve ABD arasındaki görüş ayrılıklarından yararlanmaya çalıştığı ancak her ifadesinde Misak-ı Millî'ye, Meclis ve onun hükümetinin meşruiyetine göndermede bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu mülakatın İngiliz ba-

* Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya, Giresun Üniversitesi, Öğretim Üyesi, yalcinsarikaya@giresun.edu.tr

2346 Arnold Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, Örgün Yay., İstanbul 2002, s. 222.

sınında yer almasının Londra’da ciddi yankı uyandırdığının da altının çizilmesi gerekir.²³⁴⁷

Atatürk Türkiye’sinin dış politikası daha TBMM Dönemi’nden itibaren geçmişin hatalarından ders alarak onları tekrardan kaçınan, ancak evrensel diplomatik usul ve adaba uygun düzeyde gelenekselleşmiş yöntemleri de terk etmeden sürdürülmeye başlanmıştır. Bu diplomaside, eskiye nazaran en büyük fark, taviz vermekten kaçınmak ve başkalarından lütf beklemek yerine hak istemek, gerçekçi ve açık bir yöntem uygulamak biçiminde görülür. Bunun başlıca örneklerinden birini, resmen olmasa da fiilen işgal altındaki İstanbul’da toplanan son Osmanlı Meclisinde (Meclis-i Mebusan) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine bağlı üyelerce 12 Ocak 1920’de önerilip kabul edilen Misak-ı Millî’nin kapsamında görmek ve bulmak mümkündür. TBMM Dönemi’nde yabancı devletlerle ikili siyasi antlaşmalar yapılmıştır fakat Mudanya Mütarekesi dışında yeni devletin katıldığı ve Misak-ı Millî kapsamına giren çoğu amacı gerçekleştiren ilk uluslararası belge Lozan Antlaşması’dır. Bu antlaşmanın taraflarca kabulü sonucu, yalnız Türkiye için açılmış olan yeni bir dönem belgelenmekle kalmamış, Avrupa, Balkanlar ve Orta Doğu ülkeleri için de ileride olumlu veya olumsuz sonuçlarla karşılaşacakları yeni bir devir başlamıştır.²³⁴⁸

Atatürk Nutuk’ta, millî egemenliğe dayalı ve gerçekçi bir dış politikayı temel ilke olarak gördüğünü şu ifadelerle ortaya koymuştur: *Millîtimizin kavi, mesut ve müstakar yaşayabilmesi için devletin tamamen millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin, teşkilatı dâhiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lazımdır. Millî siyaset dediğim zaman kasdettiğim mâna ve medlul şudur: Hududu millîyemiz dâhilinde her şeyden evvel kendi kuvvetimize müsteniden muhafaza-i mevcudiyet ederek millet ve memleketin hakiki saadet ve umranına çalışmak... Alehtlak türlü emeller peşinde milleti işgal ve ızzar etmemek... Medenî cihandan medenî ve insanî muameleye ve müteakabil dostluğa intizar etmektir.*²³⁴⁹

“Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” sözünün bu mülahazalar ışığında değerlendirilmesi gerekir. Yani, tüm içeriğiyle millî egemenlikten, diplomaside müteakabiliyetten, özellikle ikili ilişkilerde nezaket ve uluslararası adaptan, siyasette gerçekçilikten, taviz vermeyen bir anlayış çerçevesinde görülmedir. Onun Misak-ı Millî’ye bağlılığı, Hatay (İskenderun Sancağı), Boğazlar, kapitülasyonlar, Doğu Anadolu’da bir “Ermeni yurdu” oluşturulmasına müsaade edilmemesi konularındaki duyarlılığı hatırlanmalıdır. Dolayısıyla,

2347 Bilal Şimşir, **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi**, AKDYYK TTK Yay., XXIII. Dizi, S 5, C 1, Ankara 2019, s. 21-26.

2348 Mert Bayat, **Millî Güç ve Devlet**, Belge Yay., İstanbul 1986, s. 300.

2349 **Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine ait 100 Belge): 1919-1923**, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 25.

Atatürk'ün barışçı dış politikası, millî haklardan vazgeçiş, anlamsız bir pasifizm değildir.

Millî Mücadele yıllarında Misak-ı Millî ile sınırları belirlenen vatan topraklarını işgalden kurtarmak, millî bağımsızlığı sağlamak öncelikli olmuş, şartları bu istikamette belirlenmiş adil bir barışı tesis etmek hedeflenmiştir.²³⁵⁰ Ayrıca Atatürk'ün Millî Mücadele'ye başlarken iki ana ilkeye, yani "mutlak egemenlik" ve "eşitlik" ilkelerine sıkı sıkıya tutunmuş olduğu, Erzurum Kongresi'nden sonraki millî toplantılarda her vesile ile verdiği demeçlerde ve uluslararası temas ve müzakerelerde bu ilkelerden asla fedakârlığa yanaşmadığı kesindir.²³⁵¹

Mustafa Kemal Atatürk, ömrünün önemli bir kısmını savaş cephelerinde geçirmiş tecrübeli ve çok başarılı bir asker ve komutandır. 1908'den itibaren Libya, Kosova ve Arnavutluk'taki kalkışmaları bastırma görevlendirilmiş, 1911'de Trablusgarp, 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları ve 1914-1918 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı'nın muhtelif cephelerindeki görevleriyle devam eden 10 yılı aşkın muharebe tecrübesi söz konusu olmuştur.

Atatürk, bizzat komutasında elde edilmiş askerî zaferleri bilen bir komutan olmakla beraber savaşın ortaya çıkardığı yıkımı, felaketi, düzensizliği ve maliyeti de iyi bilen bir devlet adamıdır. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu felaketler, dünya devletlerinin normatif bir düzen arayışını, bir diğer deyişle "uluslararası ilişkiler" sahasının ilk düşünsel çerçevesini oluşturan "idealizm"i beraberinde getirmiştir. Bu idealizmden maksat, devletlerarasında yeniden böyle bir büyük savaşın çıkmasının engellenmesi, dünya devletlerinin üyesi olacağı bir milletlerarası teşkilatın ve bunun altında her bir aktörce kabul edilecek hukuk nizamının oluşturulması idi. ABD Başkanı Woodrow Wilson'un ilkeleriyle özdeşleştirilen ve Milletler Cemiyetinin kuruluşu ile hayat bulan bu idealizm de savaşların yüksek maddi ve insani maliyetiyle çıkılan yolda bir aşamaydı.

Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'ndaki tecrübesinin de bu anlamda düşünülmesi gerekir. Onun yaygın olarak bilinen "Savaş zorunlu ve hayati olmalıdır. Millet hayatı tehlikelerle karşı karşıya kalmadıkça savaş bir cinayettir" ifadeleri bu tecrübeden süzölmüş olmalıdır. Yine bu çerçevede, "Ben harpçi olamam. Çünkü harbin acıklı hallerini herkesten iyi bilirim" dediği de kaydedilir.²³⁵² Ancak Atatürk, Türk milletinin kurtuluş mücadelesinin ve bağımsızlık savaşının önderi olduğu için, aynı zamanda, kastettiği "zaruret"

2350 Hamza Eroğlu, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh", *Atatürkçü Düşünce*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 1099-1100.

2351 Abdülhâhâ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 121.

2352 M. Derviş Kılınçkaya Der., *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2005, s. 263.

ve “hayatıyeti” hem tespit hem de bunun sorumluluğunu yüklenme iradesini ortaya koymuş bir liderdir. Yani savaşın bütün zorluklarını yaşayarak görmüş bir komutan olarak milletin varlığı ve geleceği için yeniden ve topyekûn savaşmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte, Cumhuriyetin ilanından sonra ise barışı muhayyel bir anlayış olarak değil, genel bir ilke olarak samimiyetle benimsemiştir. Türk İnkılabının temel bir ilkesi haline gelen “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” bu genel ilkenin ifadesidir. Önce 1931 yılında seçim dolayısıyla millete beyanatında kullandığı bu ibareyi Atatürk 1933’te Roosevelt’in Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü dolayısıyla Türk Milletine gönderdiği hitabeye cevabında şu sözlerle nitelemektedir: *Türkiye Cumhuriyeti’nin en esaslı umdelerinden biri olan ‘yurtta sulh, cihanda sulh’ gayesi, insaniyetin ve medeniyetin refah ve terakkisinde en esaslı amil olsa gerektir. Buna elimizden geldiği kadar hizmet etmiş ve etmekte bulunmuş olmak bizim için iftihara medardır. Türkiye’de doğan inkılap güneşi yükselerek hararetini neşrettikçe, Türk milletinin kalbi büsbütün dünyanın büyük ve takdire şayan eserlerine karşı sıcak bir muhabbetle dolmuş, bütün terakki umdelerini tamamiyle benimsemiştir.*²³⁵³

Sulh yani barış; emniyeti, güvenliği, huzuru içerir. Bütün bunlar, sözle ifade edilmesi durumunda gerçekleşebilecek basitlikte kavramlar olmayıp uzlaşmayı, meşruiyeti ve oydaşmayı gerektirirler. Öyleyse bu söz; hem yurt içinde hem de devletler arası ilişkilerde çok taraflı bir kabule dayanmanın, eşitlik ve karşılıklı saygının esas olmasının önemine işaret eder. Eroğlu’nun belirttiği üzere, “Yurtta sulh”, insanın huzur ve güven içinde, insan kişiliğine yakışır şekilde yaşamasını, toplum hayatındaki düzeni, vatandaşın devlete güvenini, devletin ülkede asayiş ve otoriteyi sağlamlamasını, bunu kanunların hükümlerliliği ve hukukun üstünlüğü ile gerçekleştirmesini ifade eder. “Cihanda sulh” ise uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasını ve sürdürülmesi yanında uluslararası güvenliğin bir bütün oluşunu, prensip olarak kuvvet kullanma veya kullanma tehdidinde bulunmanın tercih edilmemesini, uyumsuzlukların barışçı yollarla çözümünü ifade eder.²³⁵⁴

Atatürk’ün “Cihanda Sulh” anlayışı, ne “daimi tarafsızlık”, “izolasyonizm” veya “bağlantısızlık” gibi bir dış politika tercihinine işaret ediyor ne de ordusuz, askersiz, silahsız veya bu bakımlardan minimize edilmiş bir devlet fikrini içeriyordu. Atatürk, 1 Mart 1922’de Üçüncü Toplanma Yılına açarken yaptığı konuşmasında; “Hazır ol cenge, ister isen sulhü salah” hakikatini bir an hatırdan çıkarmamak dava-yı millîmizin talep ettiği feraizdendir.” demiştir.²³⁵⁵ Atatürk bu sözü, tam da kendi ifadesiyle “millet hayatı tehlike-

2353 **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C 4, (29.X.1933), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 622.

2354 Hamza Eroğlu, “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh”, **Atatürkçü Düşünce**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 1097-1098.

2355 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C 1, (01.III.1922), AKDITYK Atatürk Araştır-

de” olduğu vakit söylemiştir. Onun bu sözleri söylediği günlerde, toplumu temsil kabiliyetindeki kişiler arasında, yeni bir harbe girişmektense başka memleketlerin korumasına, himayesine, hatta mandasına girilebileceği görüşünü savunanlar bile bulunmaktaydı. Atatürk’ün barış anlayışında milletin yok olması, millî egemenliğin ortadan kalkması, milletin başka devletlerin siyasi iradelerine teslim edilmesi pahasına temin edilecek bir barış asla yoktur. Yine 1923’te İzmir’deki bir konuşmasında; *Biz sulh istiyoruz! dediğimiz zaman, istiklâl-i tâm istiyoruz! dediğimizi herkesin bilmesi lâzımdır. Bunu istemeye hakkımız ve kudretimiz vardır. On sene, yirmi sene sonra zelilâne ölmekten ise şimdiden şeref ve haysiyetle ölmeyi müreccah görmeliyiz.* demişti.²³⁵⁶

Atatürk’ün dış politika anlayışında, başka devletlerle askeri ittifaklardan ve bağlantılardan kaçınma eğiliminin olduğuna da işaret etmek gerekir. Abdülhâhat Akşin’e göre bunun nedeni her ittifakın örtülü veya açık olarak aleyhine yönelmiş olduğu devlet veya devletler nezdinde şüphe ve rahatsızlık hatta güvensizlik doğuracağı, sonuç olarak da karşı ittifak veya kombinezonları tahrik edecek olmasıdır. Ayrıca, bir büyük devletle ittifak halinde iki müttefik devlet arasındaki ilişkiler kolaylıkla hamî ve mahmî ilişkisine dönüşebilir ve bu ittifakların karşılığı çoğu zaman zayıf milletin sırtından çıkarılırdı.²³⁵⁷ Bununla birlikte, Atatürk’ün Balkan devletleriyle tesis ettiği İttifak Antlaşmaları Balkanlarda o gün var olan statükonun korunmasını hedef alan bir istisna olarak görülmektedir. Sadabad Paktı ise doğuda ihtilafın önünü kapayan daha gevşek bir istişare paktı olarak işlev görmüştür.

Atatürk’ün Balkan milletleri arasında barışın tesisine ve Balkan ülkeleri arasındaki iş birliğine verdiği önem bilinmektedir. Bunu pek çok konuşmasında ifade etmiştir. 1926 yılındaki bir Meclis konuşmasında; *Biz Balkanlardaki huzur ve sükûnla çok yakından alâkadarız* demektedir.²³⁵⁸ 1931 yılında TBMM Dördüncü Devre Birinci Toplantı Yılı açış nutkunda; *Balkan milletleri arasında sulhu ve anlaşmayı istihdaf eden her millete mensup hususi teşekküllerin faaliyetlerini takdirle yad etmek benim için hususi bir zevktir.*²³⁵⁹ sözleriyle bunu yeniden ifade etmiştir. Balkanlarda barış ve istikrarın temin edilmesinin Batı ve Merkezî Avrupa devletlerinden kaynaklanabilecek tehdidin doğuya doğru uzanmasına engel olabileceği yönündeki kanaatin ve burada Türkiye’nin aleyhinde oluşabilecek ittifakların önünü almak düşüncesinin

ma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 305

2356 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C 2, İzmir’de Halk ile Konuşma, (31.I.1923), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 89.

2357 Abdülhâhat Akşin, **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1991, s. 124.

2358 Kâzım Öztürk, **Atatürk’ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları-II**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 1050.

2359 Öztürk, **age.**, s. 1084.

iki savaş arası dönemin şartlarında belirleyiciliği olmuştur. Ancak onun Balkan devletlerinin liderleriyle konuşmalarında veya yazışmalarındaki üslup ve içerik samimi bir barış arzusunu da açıkça ortaya koymakta olup bunun sadece jeopolitik bir tercihten kaynaklanmadığını göstermektedir. Mesela 1931 yılında Balkan Konferansı üyelerine Fransızca yaptığı bir konuşmada şunları ifade etmiştir: *Vaziyetleri ve onların icaplarını medeni insan fikriyle ve yüksek vicdan aydınlığı ile müşahede ve mütalaa edersek şu neticelere varırız: İnsanları mes'ut edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak gayri insanî ve son derece teessüfe şayan bir sistemdir. İnsanları mes'ut edecek yegâne vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirek, karşılıklı maddi ve manevî ihtiyaçlarını temine yarayan hareket ve enerjidir. Cihan sulhu içinde beşeriyetin hakikî saadeti, ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ve muvaffak olmasıyla mümkün olacaktır.*²³⁶⁰

Atatürk Balkanlarla ilgili olarak; *Son yılların hep dışarıya alet olan savaşları kanıtladı ki, Balkanlar'ın birbirleriyle çarpışmaları kadar anlamsız ve acınacak az macera bulunur. Bu kardeş savaşlarında ve milletler kendi aralarında boş yere yıpranmışlardır ve bir çaresi bulunmazsa, bu kardeş boğuşmaları daha devam edebilir. Yetmedi mi, niçin devam etsin?* demiştir.²³⁶¹

Devletlerin ittifak kurmak suretiyle dış politika yürütmeleri uluslararası ilişkiler literatüründe devletlerin dış politika stratejileri veya tercihleri başlıkları altında incelenir. Bunların yanında “izolasyonizm”, “bağlantısızlık” veya “tarafsızlık” gibi seçenekler de yer alır. Atatürk'ün siyasi düşünce dünyasının şekillendiği ve komutan olarak görev yaptığı yıllarda Türkiye'nin yakın çevresinde ve dünyada muhtelif ittifak ilişkileri kurulmuş olup bunların çoğu pakt veya pakta yakın savunma/güvenlik işbirlikleri içeren zeminlerdi. Bu müttefiklikler taraflara yük ve sorumluluklar getirmekteydi. Bunların en keskini Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş esnasında oluşan ittifaklardı. Dolayısıyla bu nitelikteki ittifaklara mesafesinin çok haklı gerekçeleri vardı. Öte yandan, uluslararası sistemin özellikle 1920-1935 arası nitelikleri, karşılıklı bağımlılığın daha az olduğu ve ittifaktan kaçınmanın daha “mümkün” olduğu şartlara sahipti. Atatürk; *Bugün vardığımız barışın ebedi barış olacağına inanmak safdillik olur. Bu o kadar önemli bir gerçektir ki, ondan bir an bile gaflet, milletin hayatını tehlikeye sokar. Şüphesiz hukukumuza, şeref ve haysiyetimize saygı gösterildikçe mukabil saygıda asla kusur etmeyeceğiz. Fakat ne çare ki, zayıf olanların hukukuna saygının noksan olduğunu veya hiç saygı gösterilmediğini çok acı tecrübelerle öğrendik. Onun için her türlü ihtimallerin gerektireceği hazırlıkları yapmakta asla gecikmeyeceğiz. Demekte, ve barışın korunmasında gösterilen kararlılığın güvenlikle*

2360 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C 2, (25.X.1931), AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 305.

2361 Yunus Nadi Abalıoğlu, **Atatürk: Anekdotlar Anılar**, Anekdot: CCXLII, Dr. Kemal Arıburnu, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1960, s.222-223.

ilgili hazırlıklarla birbirini bütünlediğine inanmaktadır. Barışın korunması için Türkiye'nin salt kendi gücünün yetersiz kalabileceği alanlarda ittifaklara açık olunabileceğine de işaret etmiştir. Armaoğlu, Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin savaş sonrası statükodan nisbi memnuniyet nedeniyle, sadece gerekli görülen ve bu statükonun sürdürülmesine katkıda bulunacak ittifaklara öncülük ettiğini belirtmektedir.²³⁶² Statükodan memnuniyet meselesini Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Genel Müdürü Büyükelçi Yusuf Hikmet Bayur da ifade etmekte, Türkiye'nin "tarafsızlar" ve duruma rıza göstermek mecburiyetinde olan Yunanistan ile birlikte memnunlar grubunda olduğunu belirtmektedir. Bu itibarla ikili dostluk antlaşmaları yoluyla barışın tahkiminin tercih edilmesine işaret etmektedir.²³⁶³

Atatürk, geleceği başka oyun kurucuların insafıyla şekillenen ittifaklardan kaçınırken gücünün tesirli olduğu sahalarda barışa ve iş birliğine öncülük etmeyi başarmıştır. Bunu da *Sulh ülküsü, bizim içinde bulunduğumuz yakın muhitte, memnun olunacak terakkiler kaydetmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, beynelmilel sulh ve emniyeti kuvvetlendirmek için, kendi tesiri ve iktidarı olan sahada ve aynı arzuda olanlarla beraber hayırlı faaliyetlerde bulunmuştur.* sözleriyle açıklamaktadır.²³⁶⁴

Cumhuriyet Türkiye'sinin dış politikası gerçekçiliğe, doğruluğa, içtenliğe, gerçek hukuka, barışçılığa, antlaşma ve vecibelere uymaya, müteakabiliyet esasına, Türk milletinin onurundan asla fedakârlık etmemeye ve kendine güvenmeye dayanmakta, başkalarının lütfuna sığınmayı asla öngörmemekte ve böyle tutumları kınamaktadır. Dış politika, uluslararası hukuk ve diplomatik teamüller çerçevesinde, millî menfaat sağlamak veya önceden kazanılmış olanları yitirmemek amacıyla uluslararası ortamda sürdürülen bir mücadeleyi kapsar.²³⁶⁵ Atatürk bu bilinçle davranarak duygusal etkenlerden uzak kalmaya özen göstermiş, en kanlı savaşların dahi barışla sonuçlandığı en yakın ve dostça ilişkilerin bile tarafların çıkarları ile çatıştığında yerini en azından rekabete bıraktığı hakikatlerini aklından çıkarmamıştır. Cumhuriyetin ilk yılları için "daha dün" sayılabilecek bir tarihte Türk yurduna saldıran, Anadolu'yu işgal eden ve Türk zaferi sonunda orduları denize dökülen Yunanistan ile dostluk, tarafsızlık ve hakem antlaşması (Ankara 30 Ekim 1930), Sadabad ve Balkan Paktları ile Türk boğazlarındaki uluslararası statüyü kaldıran Montrö (Montreaux) Sözleşmesi bu yaklaşımın sahaya yansımaları niteliğindedir.

2362 Fahir Armaoğlu, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", **Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı Türk Kadınları Kültür Derneğince Düzenlenen Seminer Tebliğleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 61.

2363 Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, AKDYYK TTK Yay., XVI. Dizi, S 20, Ankara 1995, s. 175.

2364 Öztürk, **age.**, s. 1090.

2365 Mert Bayat, **Millî Güç ve Devlet**, Belge Yay., İstanbul 1986, s. 302.

Atatürk'ün, gerçekçi, macera ve hayal peşinde koşmayan bir dış politika anlayışına sahip olduğu herkesçe bilinir. Onun henüz 1921'de, TBMM'de Bakanlar Kurulunun görev ve yetkisini belirten kanun teklifi münasebetiyle yaptığı konuşmada kullandığı şu ifadeler de bu duruma işaret eder: *Büyük hayali işler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden dünyanın düşmanlığını, kötü niyetini, kinini bu milletin ve memleketin üzerine çektik... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan baskılarını arttırmaktan ise tabii duruma, meşru duruma dönelim.*²³⁶⁶

Atatürk; Müstevli olmak hevesleri mezu bahsimizin haricindedir. İnsanlara her türlü hissiyat ve revabit-ı mahsusalarını unutturup onları uhuvvet ve müsavati tamme dairesinde birleştirerek insani bir devlet kurmak nazariyesi de kendine mahsus şeraite maliktir. sözleriyle o dönemde dünya sathında etkisi hissedilmeye başlayan Komünist veya Sosyalist toplum ve devlet düzenine mesafesini ortaya koyduktan sonra, *Bizim vuzuh ve kabiliyeti tatbikiye gördüğümüz meslek-i siyasi, millî siyasettir. Dünyanın bugünkü umumî şeraiti ve asırların dimağlarda ve karakterlerde temerküz ettirdiği hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz. Tarihin ifadesi budur ilmin, aklın, mantığın ifadesi böyledir.*²³⁶⁷ demekte ve gerçekçi bir anlayışla dış politika icra etmenin kendisi açısından önemini ortaya koymaktadır.

Atatürk'ün çoğunluğu bütün ifadelerinde ve dünyaya bakışında dikkat çeken bir diğer husus diğer milletlerin varlığına ve haysiyetlerine karşı saygılı, tahammüllü oluşudur. Aslında bu, onun milliyetçiliğinin de bir izdüşümü olarak okunmalıdır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye karşı yaklaşımını tahlil ederken onların Türk milletine karşı haksız, yanlı ve maksatlı olduklarına işaret edip onların propagandalarına adeta isyan etmektedir. Nutuk'ta ifade ettiği üzere: *İtilaf devletleri Mütarekenamenin (Mondros) imzasında hür ve bağımsız yaşamaya layık bir Osmanlı milleti kabul ettikleri halde aradan iki ay geçtikten sonra bu kanaatlerinden dönüp başka renk ve anlamda karar veriyorlar. Bunun sebebi şu suretle açıklanabilir: Ecnebiler kendi iktisadi ve siyasi çıkarları için aleyhimize icat ettikleri iki propagandayı yürütmeye başladılar. Birincisi güya milletimizin gayrimüslim unsurları eşitlik ve adalet ilkelerine uygun olarak idare edemeyeceği, ikincisi de güya milletimizin yetenekten mahrum bulunduğundan bahçe halinde bulunan yerlere girmiş ve oraları harabeye çevirmiş. Birincisiyle millete zalimlik atf ve isnat ediyorlar, ikincisi ile yeteneksizlik... Halbuki bu değerlendirme bizim hakkımızda katıyen geçersizdir. Her ikisi de tam iftiradır. Milletimizin yeteneksiz olmadığı tarihen ve mantıken sabittir. Bunun*

2366 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C 1, (01.XII.1921), AKD TYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 195-196.

2367 **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine ait 100 Belge): 1919-1923**, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 27.

delilini yine ecnebilerin kendi uygulamalarında bulabiliriz. Avrupa devletleri mütarekeden önce ve mütareke anında, Mütarekenameyle 'kendi milli sınırları içinde yaşamaya layık Türkiye kabul etmişlerdir' aradan bir sene geçmeden nasıl oluyor da bir millet zalim ve yeteneksiz oluyor. Ve bundan dolayı hayat hakkından mahrum edilmek isteniyor? Avrupa devletleri milletimizi evvelce bilmiyorlar mıydı?...Halbuki düşününüz efendiler! Milletimiz ufak bir aşiretten anavatanda müstakil bir devlet kurduktan başka Batı dünyasına, düşman içine girdi ve orada büyük sıkıntılar içinde bir imparatorluk vücuda getirebildi. Bu imparatorluğa altı yüz seneden beri olgun bir heybet ve azametle sürdürdü. Bunu başaran bir millet elbette yüksek siyasi ve idari özelliklere maliktir. Böyle bir vaziyet yalnız kılıç gücüyle sağlanamazdı... Hiçbir millet, milletimizden daha fazla yabancı unsurların inanç ve adetlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki diğer dinlerin inananlarına sevgi ve saygı gösteren tek millet bizim milletimizdir.²³⁶⁸ Bu ifadeler, onun devlet idaresinde adalet anlayışını, Türk milletinin millî karakterinin yüceliğine olan inancını yansıtmaya yanında başka milletlerden de aynı adaleti ve yüceliği beklemek hakkı konusunda toplumu ve yol arkadaşlarını uyarması bakımından da değerlendirilmelidir. Nitekim sadece bir millet insanlık şerefine yakışır tarzda siyaset uygularken, diğerlerinin muhataplarına medeni yaklaşmaması "cihanda barışı" imkansız hale getirecektir.

Atatürk'ün gerçekçi dış politika anlayışının barışçıl boyutuna dikkat çekilecek bir diğer örnek saha Orta Doğu'dur. Trablusgarp'tan Suriye'ye kadar muhtelif Orta Doğu memleketlerinde hizmetlerde bulunmuş, bölgeyi bilen bir lider olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyetin ilanından sonra Arap memleketlerinin egemen millî devletler haline gelmelerini arzu ettiği, bununla birlikte onların ülkeleri üzerinde hak iddiası kaygısında olmadığı görülmüştür. Türkiye'nin İslam dünyası ile ilişkileri Atatürk Dönemi'nde gayet iyi olmuştur. Zaman zaman sosyokültürel ilişkilerin siyasal ilişkileri etkilemesine karşın, özellikle siyasal ilişkiler her iki taraf(lar)ın iyi niyetiyle ve uluslararası ortamın izin verdiği derecede uyumlu geçmiştir.²³⁶⁹

1920'lerde Hicaz, Necit ve Mülhakatı adını taşıyan bugünün Suudi Arabistan'ının başına geçmiş olan Melik Abdülaziz oğlunu 1932'de Ankara'ya göndermiş, karşılıklı yazışma ve önemli günlerde kutlamalar olmuştur. Şerif Hüseyin'in oğlu ve Irak Kralı olan Faysal bin Hüseyin'in *Maziye hatırlamakta bir faide yoktur. Lazım olan âtiyi temin etmektir* sözleriyle Atatürk'e bizzat Ankara'da saygılarını sunma, hatta onun elini öpmek isteğine olumlu cevap vermiş ve 1931 Temmuz'unda bu ziyaretin gerçekleşmiştir.²³⁷⁰

2368 **Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine ait 100 Belge): 1919-1923**, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 31-32.

2369 Gökhan Koçer, **Türk Dış Politikasında İslam: Arafta Olmak ya da Bir Pragmatizm Örneği**, Öğreti Yay., Ankara 2003, s. 54.

2370 Bilal Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C 2, AKDYYK TTK Yay.,

Atatürk Türkiye'sinin ana gövdesi iki savaş arası döneme tekabül eder. Dolayısıyla o dönemin sistem özellikleri iyi anlaşılmadan Atatürk Dönemi Türk dış politikası da anlaşılabilir. Yeni bir büyük savaşın çıkmasını engellemeye matuf uluslararası girişimler ile savaş sonrası dönemdeki nisbî avantajını güçlendirmeye çalışan aktörlerin faaliyetleri birarada düşünülmelidir. Dönemin sonuna doğru beliren saldırgan/yayılmacı eğilimler de muhtelif devletlerin dış politika uygulamalarına tesir etmiştir. Bununla birlikte, Atatürk'ün dış politikası, bölgesel barışı temin ederek Türkiye'nin yakın havzasında büyük kırılmalar oluşmasını engellemeye gayret etmek yönünde olmuştur; onun, millî gururu, millî egemenlik ve millî menfaat kapsamında değerlendirmesi de önemlidir.

Vefatından iki yıl önce Meclisin 5. Devre İkinci Toplantı Yılına açış konuşmasında Atatürk, onun döneminde izlenen dış politikanın bölgesel barışa katkıda bulunduğuna işaretler, "Balkanlarda, Batı Asya'da ve Doğu Akdeniz'de mevcut barışın devamı eski dünyanın birçok yerine kıyasla daha emin görünmektedir" tespit etmektedir. Dünya ikinci bir büyük savaşa doğru ilerlerken Türkiye'nin yakın havzasında sükûnetin oluşması Atatürk'ün dış politika vizyonunun izlerini taşımaktaydı.

Atatürk, gerçekçi, makul bir uluslararası barışın elde edilebileceğine inanmaktaydı. Liderlerin başka milletleri de düşünmelerinin gereğine işaret etmekteydi. Kendi dış siyaset çizgisini "millî siyaset" tamlamasıyla tanımlamaktaydı. Onun döneminde uluslararası hukuka, nezakete ve diplomasinin gereklerine riayet edilmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin geleneksel dış politikasına da güçlü bir miras olarak kalmıştır.

Atatürk'ün "dünyada barış" düşüncesinin değerini tescil eden bir olay da, Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı UNESCO'nun 1981 yılını Atatürk yılı olarak kabul ve ilan etmiş olmasıdır. UNESCO 1978 yılında gerçekleştirilen 20. Genel Konferansında Anma ve Kutlama Yıldönümleri programına Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünü almıştır. UNESCO, 1981 Yılı'nın Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılı olarak ilan edilmesinin gerekçesini ise şöyle açıklamıştır: *Atatürk UNESCO'nun tüm yetki alanlarında yenilikler gerçekleştirmiş istisnai bir reformcudur. O, Sömürgecilik ve emperyalizme karşı ilk mücadelenin önderi, halklar arasında karşılıklı anlayış duygusunun ve dünya milletleri arasında kalıcı barışın olağanüstü destekçisiydi. Tüm hayatı boyunca renk din ve ırk ayrımı olmaksızın halklar arasında uyum ve işbirliğinin gelişmesi için çalıştı.*²³⁷¹

XVI. Dizi, S 62, Ankara 2001, s. 13-14.

2371 <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/162>, Erişim Tarihi:

9. TÜRK DIŞ POLİTİKASI

9.1. Yeni Cumhuriyet'in Dış Politikasının Temelleri: Amaç, Strateji ve Araçlar^{*2372}

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasının temellerinin atıldığı, oluşumunun ortaya çıktığı dönem olarak 1919-1938 yıllarını almak doğaldır. Çünkü bu yıllar, Heyet-i Temsiliye Reisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi [TBMM] Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ve ardından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde yeni Cumhuriyetin kuruluş ve olgunlaşma dönemidir. Mesai arkadaşlarıyla birlikte doğrudan yönetimde yer aldığı bu süreçte dış politikaya ilişkin gelişmeleri başlıca iki dönem çerçevesinde ele alarak değerlendirmek doğru olacaktır; 1) Kurtuluş Savaşı Sırasında Dış Politikanın Oluşumu (1919-1923) ve 2) Kurtuluş Savaşı Sonrasında Dış Politikanın Bu Temeller Üzerinde Olgunlaşması (1923-1938).

Bu iki bölüm ele alınırken hem birinci hem de ikinci dönemde dış politikanın amaç, strateji ve araçları üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi, dış politika amaç sıralamasında var olmaya ilişkin amaçlar, savunma amacı, hayati çıkarların korunması, ekonomik refahın sağlanması vb. türünden bazı amaç dizileri sayılabilir. Bu dış politika amaçlarına ulaşmaya çalışan devletlerin de farklı yolları, stratejileri izleyebilecekleri söylenebilir; tarafsızlık, izolasyon, ittifak ve koalisyonlar oluşturma politikaları vb. Devletler bazı amaçlarına ulaşmak için bazı stratejileri uygularken de bazı araçlardan yararlanmaktadırlar. Bunların en birincil nitelikte olanları; siyasi araçlar (diplomasi, propaganda vb.), askeri araçlar (askeri müdahale, savaş vb.), ekonomik araçlar (dış yardım, ambargo vb.) olarak sıralanabilir. Doğal olarak bir ülkenin dış politika uygulamalarında, genellikle sıralanan bu kategorilerin sadece birkaçı/bazıları kullanılma alanı bulabilmektedir. İlk bölümde, Kurtuluş Savaşı'nın son derece zorlu koşulları altında bu kategorilerin nasıl oluşturulmaya ve kullanılmaya çalışıldığı ele alınacak, ikinci bölümde ise dönemin savaş

* Prof. Dr. Ömer Faruk Sönmezoğlu, fsonmez@istanbul.edu.tr.

2372 Bu çalışmada dipnot verilmeyen bilgi aktarımı nitelikli kısımlar için bk. Faruk Sönmezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, 1914-1945**, Der Yay., İstanbul 2015, özellikle s. 96-107, 254-263.

galiplerinin yönlendirdiği uluslararası sisteme kendisi de bir savaş galibi olarak onurlu bir giriş yapan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurtuluş Savaşı sırasında oluşan temel üzerinde gelişen bir dış politika ilke ve uygulamalarından sözedilecektir.

9.1.1. Kurtuluş Savaşı Sırasında Dış Politikanın Oluşumu (1919-1923)

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, 1919-1923 yılları arasındaki Kurtuluş Savaşı Dönemi'ndeki gelişmelere ilişkin olarak klasik anlamda bir iç-dış politika ayrımı yapabilmek bile oldukça zordu. Çünkü Osmanlı coğrafyasının Anadolu dâhil birçok bölgesi İtilaf Devletleri tarafından önemli ölçüde işgal edilerek “dış politika”nın “dış”a ilişkin bazı aktörleri doğrudan ülke toprakları üzerinde yeralmaya ve adeta “iç” politikanın bir ögesi olmaya başlamış, ayrıca “dış”a karşı politika üretme durumunda olan kurumlar, karar alıcılar da esas itibarıyla bu “dış”ta yer alan bazı devletlerin doğrudan denetimi altına girmiş durumdaydılar. Bununla birlikte, çalışmada bazı zorluklara rağmen, iç-dış politika ayrımına dayalı kategorizasyonlar analitik öğelerle eşleştirilerek çeşitli değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Özellikle, önceleri sadece Heyet-i Temsiliye ve ardından da türlü zorluklar içerisinde çalışan Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi örgütlenmeleri zeminindeki ilk kurumsallaşma çabaları çerçevesinde, sözedilen bu dış politika kategorilerinin en temel biçimleriyle bile tam anlamıyla hayata geçirilebilmesi oldukça zordu. Bununla birlikte, bütün bu zorluklara rağmen, Kurtuluş Savaşı sırasında dış politikaya ilişkin yukarıda sözü edilen bu temel kategorilerin önemli bir bölümü dikkatle kullanılmaya çalışılmış, özellikle siyasi ve askeri stratejiler/araçlar arasındaki uyumun sağlanmasında dikkate değer bir başarı da elde edilmişti.

9.1.1.1. Varolma Amacının Kurgulanması Peşinde

Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişi görevi çerçevesinde Anadolu'ya geçişinden sonra, önce Havza'ya gitmiş, ilk önemli toplantıyı, 18-22 Haziran 1919 tarihlerinde Amasya'da, Ali Fuat [Cebesoy] Paşa, eski Denizcilik Bakanı Hüseyin Rauf [Orbay] Bey, Refet [Bele] Bey ve diğer bazı yakın mesai arkadaşları ile gerçekleştirmişti. O sıralarda görevi gereği Erzurum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa ile de telgraf yoluyla temas kurulmuştu.²³⁷³ Ülkenin mevcut durumdan kurtarılmasını sağlamak için gerekli olan ulusal direnişi örgütlemek ve bu amacı gerçekleştirmek için Erzurum'da bölgesel, Sivas'ta da ulusal bir kongre toplanarak ülkenin kaderi ele alınacaktı. Toplantıda bu yönde alınan kararlar, Mustafa Kemal Paşa tarafından bir tamim

2373 Bu konuda geniş bilgi için bk. Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 422-431.

(genelge) hâlinde Anadolu'daki bütün ordu komutanlıklarına, askerî ve sivil yetkililere gönderilerek tarihe “Amasya Tamimi”²³⁷⁴ olarak geçiyordu. Bu gelişmenin ardından, 1919 yılının sonlarına doğru iki kongre toplandı. 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan ve kapsamı itibarıyla “Vilayat-ı Şarkiye Kongresi” olarak da bilinen Erzurum Kongresi'nin hemen ardından, 4-11 Eylül tarihleri arasında Sivas'ta, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Kongresi” olarak da bilinen ve tüm ülkeyi temsil eden delegelerin yer aldığı Sivas Kongresi gerçekleştirildi. Bu kongrelerin Kurtuluş Savaşı'nda izlenecek dış politika ile ilgili olarak iki açıdan önemi vardı;

İlkin, bu toplantılarda Anadolu topraklarının bütünlüğünü koruma, diğer devletler ile olan ilişkileri bu eksene göre değerlendirme ilkesi, katılanlar arasında ortak bir payda oluşturmaktaydı. Bununla beraber, bu “toprakların bütünlüğünü koruma”nın nasıl sağlanabileceği konusunda farklı görüşler mevcuttu. Nitekim, özellikle Sivas Kongresi sırasında konu üzerinde yapılan görüşmelerin uzunluğu da bu kanıyı desteklemekteydi. Kongre üyelerinin bir kısmı, bunun ancak başta Padişah olmak üzere İstanbul hükûmeti ile birlikte davranılarak sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bazıları ise, bunun ancak bir büyük devletin himayesini kabul etmek yoluyla sağlanabileceğine inanmaktaydılar. Padişah VI. Mehmet Vahdettin, Sadrazam Damat Ferit Paşa ve Hürriyet ve İtilaf Partisi üyelerinin büyük bir kısmı bu devletin İngiltere olması gerektiği kanısındaydılar. Başta Halide Edip [Adivar] ve Rıza Tevfik olmak üzere Anadolu Hareketi'ne yakın oldukları söylenebilecek bir başka grup aydın da, bu açıdan en uygun devletin Amerika Birleşik Devletleri olacağını söylemekteydiler. Aralarında Mustafa Kemal Paşa'nın da yer aldığı ve çoğunlukla asker kökenli üyelerden oluşan bir başka grup ise, bu ihtimalleri de tamamen gözardı etmemekle beraber, esas olarak bunun ancak gerektiğinde direniş gösterebilecek bağımsız bir hükûmet tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmaktaydılar. Bütün bu görüşler arasında etkileşim sürmekle beraber, olayların genel gelişimi içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki üçüncü görüş giderek ağırlık kazanmış, bu durum dış ilişkilere de yansımıştı. Bu çerçevede, Anadolu topraklarının bütünlüğünün kabulü, diğer ülkelerle girişilen ilişkilerde temel ölçüt alınmış, gerçekleştirilen ittifaklar hep bu ölçüte göre belirlenmişti.

İkinci olarak da, bu kongreler, Anadolu Hareketi'nin dış dünya ile giriştiği ilişkilerde kendisini temsil edecek biçimsel bir yapıya sahip olmasını sağlamıştı. Erzurum Kongresi sırasında oluşturulan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yürütme organı niteliğindeki Heyet-i Temsiliye, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde bu temsil görevini üstlendi. Bu dönemden itibaren hareketin İstanbul hükûmeti ve diğer devletler ile olan ilişkileri bu organ-

2374 Metin için bk. T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Kurtuluş Savaşımız, 1919-1922**, “Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl” Serisi, Ankara 1973, s. 30-31.

ca yürütölmeye, gerçekleştirilen yazışmalar bu organ adına Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanmaya başlandı. Bir başka deyişle, Sivas Kongresi ile oluşan Heyet-i Temsiliyenin kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin hukuki ve biçimsel açıdan ortadan kaldırılması sürecinin başladığı 30 Ekim 1922 tarihine kadar, Anadolu toprakları üzerinde, Türk ve Müslüman halkı temsil etme iddiasında bulunan İstanbul hükümeti ile önce Heyet-i Temsiliye ve sonra da Ankara hükümeti birlikte varoldular.

Bu dönemde İtilaf Devletleri ile özellikle de Amerika Birleşik Devletleri ile temas kurmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümeti ile ortak bir tutum içerisine girebilmek için de çaba harcamaktaydı. Bu amaçla, 1 Ekim 1919 tarihinde görevi sona eren Damat Ferit Paşa hükümeti yerine 2 Ekim'de kurulan Ali Rıza Paşa'nın Sadrazam olduğu İstanbul hükümeti'ni temsilen Donanma Bakanı Salih Paşa ile 20 Ekim 1919 tarihinde Amasya'da görüşmeler yapmış ve sonuçta 22 Ekim tarihinde "Amasya Protokolü" ortaya çıkmıştı. Salih Paşa şahsen Heyet-i Temsiliyenin izlediği politikaya yakınlık göstermiş, Sivas Kongresi kararlarını kabul etmiş, İtilaf Devletleri ile yapılacak barış görüşmelerine bu kuruluşun temsilci göndermesini olumlu karşılamış, yeni Osmanlı Meclis-i Mebusanının İstanbul dışında seçilip toplanmasını kabul etmiş, fakat bu görüşlerini İstanbul'a kabul ettirememişti. Aslında bu fikre Mustafa Kemal Paşa'ya yakınlık duyanlar arasında da kuşku ile yaklaşanlar yok değildi. Bu kesimin öne sürdüğü en önemli gerekçe, bu türden bir durumun gerçekleşmesinin İstanbul'dan vazgeçmek anlamına gelebileceğiydi. Ayrıca, Padişah, hükümet üyeleri ve Âyan meclisi üyeleri İstanbul'daydılar. Her şeye rağmen, sadece bu görüşmenin gerçekleşmesi bile, Heyet-i Temsiliyenin İstanbul hükümeti tarafından zımnen de olsa tanınması anlamı taşıdığından, Mustafa Kemal ve arkadaşları açısından bir başarı sayılabilirdi.

Öte yandan, Erzurum Kongresi'nde alınan kararlardan birisi de, İstanbul hükümeti ülkenin bağımsızlığını sağlamaya yönelik önlemleri al[ı]madığı takdirde, bunu sağlamak amacıyla yönelik olarak geçici bir hükümetin oluşturulmasını öngörüyordu. Nitekim, İstanbul'daki Osmanlı Meclisinin kendilerini rahatsız eden tutumlarını denetim altına almak isteyen İtilaf Devletleri, Adana ve çevresindeki (Kilikya) direnişini cezalandırmak amacıyla da içeren bir biçimde, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen ve bütünüyle işgal etmişlerdi. Kısa bir süre sonra da İngilizler, 28 Mayıs 1919 tarihinde, aralarında Hüseyin Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey'in de bulunduğu bazı kabine üyeleri ve Anadolu Hareketi'ne sempati besleyen birçok kişiyi Malta Adası'na sürgüne gönderdiler. Bu tutuklama ve sürgünler bir süre devam etmiş, toplam olarak yaklaşık 140 kişiyi bulmuştu. Sürgün edilenler, ateşkes kurallarına uymamak, İngiliz savaş esirlerine kötü muamele yapmak ve Türkiye ile Güney Kafkas-

ya'daki Ermenilere kötü davranmak ile suçlanıyorlardı.²³⁷⁵ Buna karşılık olarak Anadolu Hareketi yöneticileri de, Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile, kendi denetimleri altındaki bölgelerdeki bütün İngiliz subay ve diğer görevlilerini tutuklamışlardı.²³⁷⁶ Bu dönemde İngilizlerin etkisiyle yeniden bir Damat Ferit Paşa hükûmeti oluşturulmuştu. Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye, Erzurum Kongresi'nde alınmış olan sözkonusu kararı uygulamak için harekete geçti. İstanbul'da dağıtılan Meclisin İngilizlerin elinden kurtulan 92 üyesi ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bazı üyeleri Ankara'da toplanacaklardı.

9.1.1.2. Kurtuluş Savaşı'nda Dış Politika Amaçları: Misak-ı Millî

İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumda, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen millî mücadele ilkelelerinden esinlenen Misak-ı Milli'yi kabul edince, bunu farkedenden İngilizlerin Sadrazam Ali Rıza Paşa hükûmeti üzerinde aslında bir süredir var olan yoğun baskısı iyice belirginleşmiştir.

Ankara hükûmetinin dış politika amaçları Misak-ı Millî çerçevesinde oluşturulmuştu. Misak-ı Milli, ana hatlarıyla Sivas Kongresi tarafından belirlenmiş ilkeleri temel alan ve o dönemde Sivas Kongresi delegelerinin de ilgilendikleri Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'ın 8 Ocak 1918 tarihinde Kongre'ye sunduğu "Ondört Nokta"nın "Onikinci"sinin²³⁷⁷ bakış açısını da dikkate alan bir metindi. Bazı görüşlere göre, bu metin Mustafa Kemal Paşa tarafından Anadolu'dan gönderilmişti. Nitekim Mustafa Kemal de *Nutuk*'ta, çok belirgin ifadeler ile olmasa da, konuya ilişkin katkısından "... bu programın ilk karalamaları da, bir fikir vermek amacıyla, kaleme alındı" demekteydi.²³⁷⁸ Başlıca altı maddeden oluşan bu metinde, (1. maddede) Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Mütarekesi çerçevesinde çizilen sınırların içinde ve dışındaki²³⁷⁹ bölgede yaşayan Osmanlı İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu

2375 Bu konuda bk. Bilal N. Şimşir, "The Deportees of Malta and the Armenian Question", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)*, Boğaziçi University Publication, İstanbul 1984, s. 26-41.

2376 Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yay., İstanbul 1976, s. 201-205.

2377 Bu maddede şu ifadeler yer alıyordu: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölümlerinin sağlam egemenliği sürdürülmeli; buna karşılık, bugün Türk yönetimindeki öbür ulusal toplulukların, kuşku götürmeyen biçimde, yaşam güvenliği ve özerklik içinde gelişmesi sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı, uluslararası güvenceler altında, sürekli olarak tüm ulusların gemilerine ve ticaretine açık tutulmalıdır.* İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945)*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2000, s. 10.

2378 Atatürk, *Söylev (Nutuk) I*, 6. Baskı, TDK Yay., Ankara 1974, s. 261.

2379 Metnin orijinalinde "mütareke sınırları içinde ve dışında" ifadesi yer alırken (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938); Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002, s. 52) sonradan, Ankara'da TBMM toplandığında bu metin kabul edilirken "mütareke sınırları içinde" ifadesi kullanılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Kurtuluş Savaşımız...*, s. 54). Bunun Mustafa Kemal Paşa liderliğinin dış politikada

bölgelerin birbirinden ayıramayacak bir bütün oluşturduğu; mütareke çerçevesinde İtilaf Devletlerinin işgali altında bulunan Arap topraklarının, Kars, Ardahan ve Batum livalarının; Batı Trakya'nın kaderinin belirlenmesi için halkoylaması yapılması gerektiği; İstanbul ve Boğazlar bölgesinin güvenliği çerçevesinde Boğazlardan geçiş serbestisinin kabul edilebileceği; ülke sınırları içerisinde kalacak (Hristiyan) azınlıkların, komşu ülkelerin sınırları içerisinde kalan Müslümanların da benzer haklardan yararlanabilmesini sağlayacak anlaşmalar çerçevesinde haklar elde etmesinin benimseneceği ve güvence altına alınacağı; ülkenin her alanda gelişebilmesinin önünde engel oluşturan sınırlamalara, kapitülasyonlara karşı olunduğu ifade ediliyordu.²³⁸⁰

Bu şekilde ortaya çıkmış olan Misak-ı Millî içerisinde yer alan amaçlar dizisi bu dönem içerisinde izlenen dış politikanın en temel kriteri olmuş, hatta Lozan Barış Antlaşması ile çok büyük ölçüde bu amaçlara ulaşılması sonrasında bile dış politikanın oluşturulmasında örtük bir biçimde de olsa hala dikkate alınan bir “temel kriter” olma özelliğini sürdürmüştür.

Bu gelişmeler sonucunda, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi oluşturuldu. Böylece, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis ve hükümet Başkanı seçilmesi ile Anadolu'nun işgal altında bulunmayan bölgelerini yönetme durumunda bulunan fiili (*de facto*) bir hükümet kurulmuş olmaktaydı. Ardından, Heyet-i Temsiliye'den daha kurumsallaşmış bir yapıya kavuşmuş olan Ankara hükümeti, fiili denetimi elinde bulundurduğu bölgelerdeki halkı temsil yetkisine sahip olduğunu açıklıyor, İtilaf Devletlerinin elinde esir durumda bulunan İstanbul hükümetinin yaptığı ve yapacağı anlaşmaların kendisini bağlamadığını açıkça ilan ediyordu. Bu durum, dış politika açısından en azından fiili anlamda bir tür “ikili iktidar”dı.

Anadolu'da bu gelişmeler olurken İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ni temsilen İstanbul hükümetine Sevr Antlaşması olarak bilinen metni imzalaması için baskı uyguluyorlardı. Bilindiği gibi metin, 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti heyeti tarafından kabul edilerek imzalandı. İşte bu tarihten itibaren İtilaf Devletleri ve onlarca desteklenen Yunanistan ile Ankara'da oluşturulmuş bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında, her iki tarafın da kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları yoğun bir mücadele başlıyordu.

gerçekçi/pragmatik temele dayanan tercihlerinin bir yansıması olduğu düşünülebilir.

2380 Söz konusu metin için bk. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, s. 51-52; T.C. Dışişleri Bakanlığı, **Kurtuluş Savaşımız...**, s. 54-55.

9.1.1.3. Kurtuluş Savaşı'nda İzlenen Stratejiler ve Kullanılan Araçlar

Ankara hükûmetinin İtilaf Devletlerine karşı verdiği mücadelede Misak-ı Millî amacına ulaşabilmek açısından başlıca iki araç kullanıldığı görülmektedir: “diplomasi” ve “savaş”. Anadolu Hareketi'nin, Heyet-i Temsiliye döneminde şekillenmeye başlayan ve 28 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan Misak-ı Millî amacına en uygun çözümü sağlayabilmesi, Ankara hükûmetinin bu iki dış politika aracını birbiriyle uyumlu, birbirini tamamlayan bir şekilde kullanabilme yeteneği ile oldukça yakından ilişkiliydi.

Bunlardan diplomasinin esas olarak İtilaf Devletlerine, savaşın ise esas olarak Yunanistan'a yönelik olarak uygulanan birer araç olduğunu söylemek mümkündür. Bu amaca yönelik olarak izlenen diplomasi ve savaş araçlarına dayanan stratejinin ise başlıca iki temel ögesi mevcuttu;

İlkin, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti, karşısında yer alan ve esas olarak İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan İtilaf Devletlerini dengeleyecek bir güç bulmak durumundaydı. O dönemin koşullarında bu güç ancak Sovyet Rusya olabilirdi. Dolayısıyla, Ankara'nın yeni Sovyet Rusya yönetimi ile İtilaf Devletleri arasında sürmekte olan yoğun çatışmayı değerlendirmesi gerekiyordu. Oysa o dönemin TBMM üyeleri ve karar alma elitinin stratejik hafızasında, uzun on yıllar hatta yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yönelik olarak gerek Balkan gerekse Kafkasya coğrafyası üzerinden sürekli ileri harekât içerisinde bulunan, genişlemeci bir politika izleyen bir ülke olarak görülen bir Çarlık Rusyası imajı söz konusuydu. İngiltere ise, çoğunlukla Liberal Partinin iktidarda olduğu son birkaç on yıl ve I. Dünya Savaşı sırasındaki konumlanma dışında, bu süreçte genellikle Rusya'yı dengeleyen, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu güce karşı desteğine ihtiyaç duyduğu bir müttefik olarak algılanmıştı. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında, yine biraz da coğrafi konumdan kaynaklanan İngiltere-Rusya güç dengesi ilişkisine dayanan bu ikili stratejik mantıktaki partner/ortak değişikliğinin Ankara'da bu mücadeleyi planlayanların zihninde kabulu kolay olmamıştı. Bir anlamda Ankara'nın dış politikasının her tür amaç, strateji ve araç tercihinde de söz konusu olmakla beraber, özellikle bu konuda karar alma eliti denebilecek TBMM üyeleri ve özellikle de Bakanlar Kurulu içerisindeki görüş ayrışması zaman zaman oldukça belirgin bir hâl almıştı. Yine belirtilmesi gerekir ki bu ayrışma da oldukça değişken, konjonktüre göre safları yeniden belirlenen nitelikteydi. Bu söylenenleri dış politikada uygulanan güç dengesi stratejisi açısından ele aldığımızda başlangıçta yani Heyet-i Temsiliye ve TBMM'nin ilk dönemlerinde, 1920 yılının ortalarına özellikle de 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına kadar, bu güç dengesinde bu defa Sovyet Rusya ile birlikte olunup İtilaf

Devletlerine ve özellikle de İngiltere'ye karşı mücadele edilmesi gerektiğine inanan önde gelen karar alma eliti üyesi sayısı son derece azdı. Bunlar arasında, bu pragmatik/stratejik tercihe belirgin bir ihtiyatlılıkla olmakla beraber en yakın kişi Mustafa Kemal Paşa idi. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın bazı arkadaşlarına ve Kolordu Komutanlarına gönderdiği 5 Şubat 1920 tarihli ve esas olarak konuya bu şekilde yaklaştığı durum değerlendirmesine²³⁸¹ yakın çevresi ve arkadaşlarından gelen cevap niteliğindeki görüş ve açıklamalarda onun değerlendirmelerini destekleyen bir örnek bulmak hemen hemen mümkün değildi. Fakat 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Sevr Antlaşması'nı imzalamak zorunda bırakılması sonrasında bu durum değişmeye başlamış, giderek bu aşamada İngiltere ve müttefikleri ile makul bir barış anlaşması yapılabilmesi umutları en azından bu aşamada büyük ölçüde ortadan kalkmış ve bu ülkelere karşı Sovyet Rusya'dan yardım sağlayarak mücadele etmeye çalışmak dışında başka bir alternatif görülmemeye başlanmıştır.

İkinci olarak, Yunanların Anadolu'ya çıkışları ile iyice belirginleşen İtilaf Devletlerinin kendi aralarındaki çatışmalardan mümkün olduğunca yararlanılabildi. Bu konuda en önemli hedef ise Yunanistan'ın mümkün olduğunca yalnız bırakılmasını sağlamak için İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki anlaşmazlıkların değerlendirilmesiydi. Bu şekilde Yunanistan karşısında sağlanması istenen askerî başarı yolu da açılmış olacaktı. Çünkü savaş aracının, başlangıçta Ermeni ve Fransız cephelerinde de kullanılmasına karşılık, esas olarak Batı'da ve de Yunanistan'a karşı kullanıldığı ve kullanılacağı açıktı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi öncesinde 10 Temmuz 1919 tarihinde, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından kendisine önerilen beş kişi ile gerçekleştirdiği ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da katıldığı toplantıda önce harita başında dünyanın o günkü durumuna ilişkin bilgi veriyor, ardından bazı örnekler vererek İtilaf Devletlerinin yeniden ciddi bir savaş riskini göze alamayacaklarını anlatarak, ayrıca ganimet paylaşımı nedeniyle aralarında olan anlaşmazlıklara değiniyor ve katılanlara *Görüyorsunuz ki, bu şartlar altında karşımızda yalnız Yunan kuvvetleri kalacaktır. Eğer Türk ulusunu tek bir mukavemet cephesi halinde birleştirebilir ve ordumuzu kısa zamanda düzenleyebilirsek çok sürmeden Yunan Ordusunu denize döker, memleketi istiladan kurtarır, tam bağımsızlığına kavuştururuz* diyordu.²³⁸² İşte bu sözler yukarıda değinilen stratejinin, hareketin lideri tarafından oldukça erken sayılabilecek bir dönemdeki belirgin bir sergilenişiydi. Öte yandan, çok daha ikincil bir çelişki olmakla beraber, Amerika Birleşik Devletleri ile diğer İtilaf

2381 Telgraf metni için bk. Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 441-443; "Mustafa Kemal Paşa'nın Durum Değerlendirmesi", Ankara, 5 Şubat 1920, Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye**, Gözlem Yay., İstanbul 1979, Belge 38, s. 142-146.

2382 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", **Bellekten**, C XXVII, S 108, Ekim 1963, s. 635-636.

Devletleri, özellikle de İngiltere arasındaki ekonomik temelli anlaşmazlıklardan da yararlanılabildi. Örneğin, bu açıdan Musul petrollerinin geleceği konusunda İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri arasında sınırlı bir düzeyde de olsa varolan anlaşmazlık, Lozan Barış Konferansı görüşmeleri sırasında Türk tarafınca değerlendirilmeye çalışılmış, fakat konuya ilişkin somut bir sonuca ulaşılamamıştır.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının diplomasi ve savaş araçlarını kullanırken izlemeye çalıştıkları bu genel strateji ile ilgili, bu genel stratejik bakış çerçevesinde ikincil önemde de olsalar zaman zaman belirli ölçülerde yararlanan, bu stratejik çizgi çerçevesinde değerlendirilebilecek diğer bazı dış siyaset ve bunlarla ilgili iç siyaset öğelerinden de sözedilebilirdi.

Bunlardan dış politikaya ilişkin bir örneği de, en kısa ve basit ifadesiyle “düşmanımın düşmanı dostumdur” ifadesi çerçevesinde ele alınabilecek oldukça eski ve klasik bir ittifak ve koalisyon stratejisi anlayışıydı. Söz konusu dönemde Bulgaristan ile geliştirilen ve geliştirilmeye çalışılan ilişkiler de bu kategoride değerlendirilebilirdi.

Savaştan mağlup çıkararak Yunanistan’a toprak, özellikle de Makedonya’da Ege Denizi’ne çıkışı sağlayan toprakları kaybeden Bulgaristan bu durumdan hiç hoşnut değildi. Nitekim, bu dönemde Bulgaristan’da Başbakan olan Aleksandr Stamboliyski İngilizlerden pek hoşlanmayan, Bolşeviklere yakınlık duyan bir yöneticiydi. Özellikle 1920 yılında Londra’ya giderek Paris Barış Konferansı çerçevesinde ülkesi ile ilgili olan bazı kararlarda teklif ettiği bazı değişikliklerin İngiliz yetkililerce reddedilmesi üzerine bu durum daha da belirginleşmiş, bu çerçevede Aleksandr Stamboliyski Ankara hükûmetine sıcak bakan bir siyasal odağı oluşturmuştu. Çünkü Aleksandr Stamboliyski, Mustafa Kemal hareketi başarılı olur da Sevr Antlaşması’nda değişiklik söz konusu olabilirse, Bulgaristan’ın da kabullenmek zorunda kaldığı 1919 Neuilly Antlaşması için aynı şeyi gerçekleştirmesinin mümkün olabileceği umudunu taşımaktaydı.²³⁸³

Savaş öncesi dönemde Osmanlı Devleti’nin Sofya Askerî Ataşesi olarak görev yapmış olan Mustafa Kemal Paşa da bu durumun farkındaydı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 30 Nisan 1920 tarihinde, TBMM’nin açılışından bir hafta sonra, Bulgaristan Başbakanı Aleksandr Stamboliyski’ye yazdığı mektupla²³⁸⁴ bir durum tespiti yaparak destek istemiş, 1921 yılının Şubat ayı sonunda yakınında bulunan kişilerden Cevat Abbas [Gürer] Bey’i destek aramak üzere Sofya’ya göndermiş, bunun karşılığında 1921 yılının Mayıs ayında Stamboliyski tarafından gönderilen Angel Grozkov başkanlığındaki Bulgar heyeti Ankara’ya gelerek uzun temas ve görüş alışverişlerinde bulunmuş-

2383 Stefan Velikov, **Kemalist İhtilal ve Bulgaristan (1918-1922)**, Çev. Naime Yılmaer, Kıtaş Yay., İstanbul 1969, s. 106.

2384 Mektubun metni için bk. Velikov, **Kemalist İhtilal...**, s. 92-97.

tu.²³⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa bu ülkenin henüz oldukça taze olan Yunanistan karşısı atmosferinden, en azından Doğu Trakya'nın Yunanistan'ın elinden kurtarılması konusunda gönüllü Bulgar milislerinden sağlanabilecek destek çerçevesinde yararlanılabileceğini düşünüyordu. Bu çerçevede, hem Yunan güçlerine karşı ortak gönüllü birliktelikleri oluşmuş, hem de Bulgaristan'dan Ankara hükûmetine sınırlı bir ölçüde de olsa, silah ve gıda temini gerçekleşmişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden Lord Curzon'a giden bir raporda, Yunanistan'ın Batı Trakya'daki etkinliğine karşı Bulgaristan'ın Türklerin yanında yer aldığından, "... Batı Trakya'da Yunanlılara karşı mücadele etmek üzere Türk-Bulgar askerlerinden oluşan gizli bir teşkilat kurulduğu"ndan sözedilmekteydi.²³⁸⁶ Kurtuluş Savaşı sırasında Bulgaristan'ın Ankara'da diplomatik temsilcilik açma girişimleri ise İtilaf Devletleri tarafından çeşitli yöntemlerle engellenmişti.²³⁸⁷

Kurtuluş Savaşı'nın başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere lider kadrosunun izledikleri genel stratejik bakış çerçevesinde ikincil önemde olan ve dış politikayı da etkileyebilme potansiyeli taşıyan bazı iç siyaset öğelerinden birisi de Padişah'a ve Hilafet makamına ilişkin tutumdu. Özellikle de mücadelenin ilk dönemlerinde, Anadolu'da bir direniş hareketi örgütleyen Mustafa Kemal Paşa, Padişaha ve Hilafet makamına karşı olmadığını, aksine bunları korumaya çalıştığını belirtmeye özen gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu yöndeki çabaları, zaman zaman doğrudan Halife Padişaha yönelik olarak, dönemin üslubuna uygun saygı ve bağlılık ifadelerini içeren bazı mektup metinlerine de yansımıştı. Bunların sonuncularından birisi de, 19 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Padişah VI. Mehmet Vahdettin'e iletilmek üzere Başyaver Naci Bey'e gönderdiği mektuptu.²³⁸⁸ Zaten, TBMM'nin açılışı da ancak İstanbul'daki Meclis-i Mebusanın kapatılmasından sonra gerçekleşiyordu. Bundan amaçlanan, direniş için destek ararken mümkün olan en geniş bir cephenin oluşturulmasıydı. Hareketin bu geniş desteği alabilmesi için, mümkün olduğunca hukuka uygun ve meşruiyet zemini üzerinde bir yol izlenmesi gerekiyordu. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin açılmasının ardından bu durumun yavaş yavaş değişmeye başladığı söylene-

2385 Esra S. Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a Yönelik Dış Politikası (1918-1938)", Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 64-66. Bu gezi ve bu gezinin yankıları konusunda ayrıca bk. Velikov, **Kemalist İhtilal...**, s. 98-106.

2386 Esra S. Değerli, "Lozan Konferansı Sürecinde Türkiye'nin İzlediği Dış Politika ve Lozan'dan Kalan Dış Politika Meseleleri", Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 146.

2387 Bu dönemdeki ilişkiler için genel olarak bk. Değerli, "Türkiye'nin Bulgaristan'a...", s. 58-68.

2388 Murat Bardakçı, **Şahbaba, Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 170-171.

bilirdi.

Öte yandan, Ankara hükûmeti, 1921 yılının başlarında İngiltere'den, 21 Şubat 1921 tarihinde gerçekleştirilecek olan Londra Konferansı'na İstanbul hükûmeti temsilcileri ile birlikte katılması yolunda yine İstanbul hükûmeti aracılığıyla, Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın bir telgrafiyle dolaylı bir davet almıştı. Meclis Başkanı olarak Mustafa Kemal, Ahmet Tevfik Paşa'ya bu konuda temsil yetkisinin TBMM'de olduğunu, bu davetin doğrudan Meclise yapılması gerektiğini belirtmekle beraber, aynı zamanda bu iki hükûmetli durumun ortadan kaldırılması için bir teklif getiriyor, Padişah'ın millî iradenin toplandığı merkez olarak Ankara'daki TBMM'yi kabul ettiğini bir ferman ile açıklaması karşılığında Saltanat ve Halifelik makamlarının dokunulmazlığının kabulünü öneriyordu. İstanbul bu öneriye cevap dahi vermedi. Mustafa Kemal Paşa bunun üzerine Mecliste yaptığı bir konuşmada *...bu mesele, milletin istediği dakikada halledilebilecek bir meseledir. Fakat, bugünden söz konusu edilmesine bence lüzum yoktur* demişti.²³⁸⁹

Ayrıca bu ikili bir anlam da taşıyordu. Bu strateji, bir yandan direniş için bu "en geniş cephe"nin oluşması amacıyla uygun olarak Anadolu'da izlenirken, diğer yandan da Misak-ı Millî sınırları dışında kalan İran, Afganistan, bazı Arap ülkeleri gibi İslam coğrafyası içerisinde yer alan bazı bölgelere özel görevliler gönderilerek Müslüman kamuoyunun Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde sürdürülen direnişin niteliği konusundaki tereddütlerini gidermek, Mustafa Kemal Paşa'nın örgütlediği direnişin Hristiyanlara karşı İslam'ı savunduğunu, aslında onun Halife Padişahın koruyucusu olduğunu bu insanlara anlatmak yolunda çabalarla yürütülüyordu.²³⁹⁰

Aslında bu sıralarda Hindistan Müslümanları Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki hareketi açıkça destekliyorlar, Ankara'ya belirli bir miktarda mali yardım sağlıyorlar, ayrıca konuya ilişkin olarak İngiltere yönetimi nezdinde çeşitli girişimlerde bulunarak bu ülkenin Mustafa Kemal hareketine karşı düşmanca davranmasını önlemeye çalışıyorlardı. Arap milliyetçilerinin önemli bir kısmı da, Osmanlı Devleti'ne İngilizlerin bağımsızlık vaadi ile isyan ederek Osmanlı güçlerine karşı bu ülke orduları ile birlikte savaşırken, 1918 yılına gelindiğinde bağımsızlıktan söz edilmemeye başlanması ile Londra tarafından aldatıldıklarının farkına varmaya başlamışlardı. Ardından da Fransa'nın, kendilerine vaat edilen bağımsız Arap devletini kurmaya çalışan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ı 1920 yılının Temmuz ayında Suriye'den kovması ile bu durum daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştı. Arapla-

2389 Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, Başnur Matbaası, Ankara 1971, s. 93-106.

2390 Bu konuda bk. M. Lütfullah Karaman, "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Öğesi ve Hindistan Müslümanları", Dr. Faruk Sönmezoğlu, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yay., İstanbul 1994, s. 231-241; Erik Jan Zürcher, **Tarih, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928**, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 227-240.

rın bu süreç sonundaki kazançları, adlarının Milletler Cemiyeti çerçevesinde “(A) Grubu vesayet rejimleri” içerisine konulması oluyordu.

Bu nedenle Suriye, Mısır, Irak gibi Arap coğrafyalarında da İngiltere ve Fransa’ya karşı, giderek “İslam Dünyasının Kahramanı” konumuna gelen Mustafa Kemal Paşa’nın hareketini desteklemek düşüncesi, olayların genel gidişini etkileyecek ölçüde bir etkinlik kazanamamakla beraber önemli ölçüde bir zemin bulmaya başlamıştı.²³⁹¹ Nitekim, Suriye’den kovulmasının ardından, Faysal’ın 23 Ağustos 1921 tarihinde İngiliz vesayeti altındaki Irak’ın Kralı olması sonrasında, Musul Vilayeti olarak bilinen Kuzey Irak coğrafyasında Ankara hükümetinin yönlendirdiği İngiltere karşıtı isyanlar giderek sıklaşıyordu. Özellikle 1922 yılının başlarında Ankara hükümetinin, İngiliz etkisi altındaki Kral Faysal yönetiminin Musul vilayetini Bağdat’ın etkisi altına alma çabalarını engellemek üzere bölgeye çeşitli görevliler gönderdiği görülmektedir.

Aslında bu örnekte Ankara’nın, genel anlamda İngiltere karşıtı bir politika izlemekten çok, doğrudan Musul vilayetinin kime ait olacağına belirlenmesine yönelik bir politika izlediği söylenebilir. 1922 yılında Ankara hükümeti İngilizlere karşı, çeşitli Kürt aşiretlerinin her iki tarafta da savaştığı Musul ve Kerkük bölgesinin denetimini ele geçirmeye yönelik Revandiz Harekâtı’nı başlatmış ve 31 Ağustos 1922 tarihinde Derbent bölgesinde gerçekleşen çatışmada bir başarı da sağlamıştı. Fakat, gerek çeşitli imkansızlıklar gerekse İngilizlerin izledikleri böl-yönet taktikleri sonucu istenilen amaca ulaşmanın başarısız olduğu görülmektedir.²³⁹² Nitekim, 1922 yılının sonları ve 1923 yılının başlarında karşı harekâta girişen İngilizler bölgede durumu denetimleri altına almayı başarmışlardır.

Aslında dikkatlice yürütülen bu türden çalışmaların gerçek amacının, bu coğrafyalardan doğrudan destek bulmaktan çok, sömürgeci Batı ülkeleri olarak İtilaf Devletleri yöneticilerini, Türkler ile çatışmaya devam ettikleri takdirde, içlerinde kendi sömürgelerinin de bulunduğu bütün İslam coğrafyasının genel bir ayaklanmaya yönelebileceği fikrini düşünmeye sevk etmek olduğu söylenebilir. Nitekim, Hindistan Müslümanları arasında belirli bir dönem oldukça etkin olan “Hilafet Hareketi”ni dikkate alan dönemin İngilte-

2391 Bu konuda bk. İskender Gökalp ve François Georjeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, Arba, İstanbul 1990, s. 22-30; Mustafa Bıyıklı, “Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Ortadoğu’ya Yönelik Siyasi ve Askeri Yaklaşımları ve Politikaları (1917-1938)”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 325-335.

2392 1921 ve 1922 yıllarında bölgede taraflar arasındaki yoğun mücadele için bk. İsrail Kurtcephe ve Aydın Beden, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Musul-Kerkük Politikası”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 436-441; Doğu Ergil, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s. 71-72.

re hükûmetinin Hindistan Bakanı Edwin Montagu, Türkler ile savaşa devam edilmesi durumunda Hindistan'da bir şiddet dalgasının patlak vermesinden endişe ediyordu.²³⁹³ Yine, Kuzey Afrika'nın İslam coğrafyasındaki sömür-gelerini düşünen Fransa (mutlaka başka bazı faktörlerin de etkisiyle) Anadolu'da Türkler ile savaşı sona erdirerek "İslam'ın dostu" gibi görünme imkânını elde etmeye yöneliyordu.²³⁹⁴

Öte yandan, özellikle de 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Sevr Antlaşması'nı imzalamasının ardından Sovyet Rusya ile yakınlaşma ve bu ülkeden İngiltere'ye karşı askerî destek ve mali yardım sağlamak gereği belirginleştikten sonra, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının mücadele yıllarında bu ikincil stratejinin bir bakıma tamamlayıcısı olarak, Türk milliyetçiliği ve İslam öğesiyle zaman zaman Bolşeviklik öğesini de birbirini destekleyecek bir biçimde kullandıkları görülmekteydi. Bu durum İtilaf Devletlerini özellikle de İngiltere'yi endişelendirmekteydi. Bu dönemde zaman zaman İngiltere Avam Kamarasında da tartışmalar yaratan konuya ilişkin olarak, 25 Aralık 1919 tarihinde İngiltere hükûmetine sunulan raporda İngilizlerin bu endişesi açıkça görülmekteydi.²³⁹⁵ Ayrıca bu konu ileriki aylarda İngiltere kamuoyunda da zaman zaman yer işgal edecekti.²³⁹⁶ Zira, gerek Hindistan Müslümanlarının Anadolu'daki direnişe verdikleri destek gerekse Bolşeviklerin Anadolu Hareketi ve genel olarak Doğu'daki anti-sömürgeci eğilimlere gösterdikleri yakın ilgi, Londra'da ciddi bir endişe kaynağı olmaktadır. İngilizler de buna karşı Müslümanların yaşadığı sömürgelerinde denetim altında bulundurdukları haberleşme ağları vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın "Bolşevik sempatzanı", "dinsiz bir İttihatçı" olduğu propagandasını yaymaya çalışıyorlardı. İşte bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da bu durumu dikkate alarak gerekli karşı açıklama ve eylemleri ortaya koymaktaydılar.²³⁹⁷

Yine bu çerçevede Ankara hükûmeti de, zaman zaman Sovyet Rusya istihbaratından, Kominternin siyasi propaganda faaliyetlerinden kendi çıkar-

2393 F. S. Northedge ve M. J. Grieve, **A Hundred Years of International Relations**, Duckword, London 1971, s. 108.

2394 Gökalp ve Georgeon, **Kemalizm ve İslam...**, s. 30-31.

2395 "Documents on British Foreign Policy, 1919-1938", **First Series**, Vol. IV, s.1000-1003, No: 647 ve Ek'leri.

2396 Bu konuya ilişkin basındaki bazı yansımalar için bk. **The Times**, February 25, 1920, s. 12, "Constantinople, The Balance Between East and West, Indian Moslem Sentiment", s. 15, "Labour Party and the Caliphate, Reply to Indian Moslems", s. 16, "Turkey in or Out of Europe, Effect on Islam", s. 17, "Constantinople"; February 26, 1920, s. 10, Constantinople, Politics of the Indian Moslems, Sentiment and Hard Facts", s. 14, "Constantinople, To-day's Debate in the Commons".

2397 Bu konuda bk. Mim Kemal Öke, **Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası, Hilafet Hareketi**, Aksoy Yay., İstanbul 1999, s. 52-55.

ları doğrultusunda yararlanmaya çalışıyordu. Örneğin, büyük bir ihtimalle, içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya suikast da dâhil olmak üzere bazı gizli görevler çerçevesinde Ankara'ya gönderilen İngiliz casusu Hindistan kökenli Mustafa Saghir'in deşifre edilmesinde Sovyet Rusya istihbaratından destek alınmıştı. Öte yandan, 1922 yılı yazındaki Büyük Taarruz öncesi ve sonrasında Kominterne bağlı Yunanlı komünistlerin cephede gerçekleştirdikleri örgütlenme ve savaş karşıtı propaganda da Yunan Ordusu içerisinde zaten bozuk olan moral motivasyonun iyice azalmasına bir ölçüde katkıda bulunuyor ve doğal olarak bu durum da Türk tarafının işine yarıyordu.²³⁹⁸ Nitekim, Büyük Taarruz sırasında Anadolu'da Türk Ordusu tarafından esir alınan Yunan Komutanı General Nikolaos Trikupis de hatıralarında Yunan Ordusunun daha 1921 yazında, II. İnönü ve Sakarya Savaşları arasındaki dönemde moral motivasyon açısından sıkıntılı bir döneme girdiğinden söz etmekte, askerlerin yetkililere “terhis”, “terhis” diye bağırdıklarını, Yunanistan'a izine gidenlerin geri dönmediklerini yazmaktaydı. Yunanlı General, 1922 yılının Ağustos ayındaki Türk saldırısı öncesinde de Yunan askerleri üzerindeki Bolşevik propagandasının bu atmosfere ilave bir olumsuz katkı sağladığına işaret etmekteydi.²³⁹⁹

9.1.2. Kurtuluş Savaşı Sonrasında Dış Politikanın Bu Temeller Üzerinde Olgunlaşması (1923-1938)

Yeni Cumhuriyetin dış politikası ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan coğrafya ve tarihten kaynaklanan bir geleneğin devamıdır veya ne kadar kendisine özgü, Kurtuluş Savaşı sırası ve sonrasında oluşan yeni özellikler taşımaktadır? Bir başka deyişle, bu dönemin dış politikasındaki süreklilik ve değişim öğeleri arasındaki ilişki nasıldır? Bu sorunun sağlıklı bir cevabı için, bu dönemdeki dış politikada söz konusu olan amaç, strateji ve araç tercihleriyle, bu tercihler çerçevesinde ortaya konulan uygulamaların bir analizi gereklidir.

9.1.2.1. İlke ve Amaçlar

Yeni Cumhuriyetin dış politikasına ilişkin açık ya da örtük bir biçimde ortaya konulan bazı ilke ve amaçlardan sözedilebilirdi. Bunlar, gerçekçi bir güvenlik arayışı, mevcut durumu koruma anlayışı ve genel anlamda bir “Batıcılık” politikasıydı. Genel hatlarıyla bu eğilimler, uzun yıllar boyunca Türkiye'nin dış politika kurgu ve uygulamalarında birincil ölçüde etkileyici

2398 Bu konuya ilişkin olarak bk. Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 161,169-170.

2399 Nikolaos Trikupis, **Hatıralarım**, Çev. Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Yay., İstanbul 1967, s. 83-85.

faktörler olmuşlardı.

9.1.2.1.1. Gerçekçi Bir Güvenlik Arayışı

Bütün devletlerin var olmaları ile çok yakından ilişkili bir dış politika amacı olarak güvenlik amacı, dış politika tercihleri açısından büyük önem taşımaktadır. Kaldı ki, yeni Türkiye Cumhuriyeti gibi mevcut durumu, bir başka deyişle Lozan Barış Antlaşması'nın yarattığı statükoyu koruma eğiliminin önem taşıdığı bir ülke için, güvenlik anlayışı da bu mevcut durumu koruma eğilimine eklenmekteydi. Nitekim, 1923-1938 döneminde temelde mevcut durumu koruma anlayışı ile hareket eden Türk dış politikası, birçok düzlemde revizyonist yani statüko karşıtı ülkeler safında değil statükocu ülkeler safında yer alırken, bunu ülkenin güvenliğinin sağlanması açısından da önemli görmüştü.

Aslında uluslararası politika zemininde mutlak anlamda bir güvenlikten söz edilemez. Bir devletin mutlak anlamda kendisini güvende hissedebilmesi ancak dünyada tek başına kalması ile mümkündür. Devletlerin güvenliği, bir anlamda, bir bireyin klasik insan hak ve özgürlüklerinin bir diğeri hak ve özgürlüğü ile sınırlı olması durumuna benzer. Bir ülkenin kendi açısından oldukça meşru gözükken güvenlik artırma çabaları, komşu ya da rakipleri açısından bir tehdit, en azından kendi güvenliğinde nispi olumsuzluk yaratan bir gelişme olarak algılanabilir. Dolayısıyla, dış politikada güvenlik (ya da tehdit) algılamaları tam ve sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulurken, “kendini ötekini yerine koyma” (empathy) egzersizlerinden yararlanılması çok önemlidir. Bir başka deyişle, bir ülkenin güvenlik politikası uygulanabilir olmak açısından gerçekçi olmalı, yani içerisinde bulunan iç ve dış koşulları değerlendiren, diğer ülke ya da ülkelerin güvenlik algılamalarını da dikkate alan bir nitelik taşımalıdır. Örneğin, Lozan Barış Konferansı ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerinde Türk Boğazları konusu değerlendirilirken, tarafların (örneğin Sovyet Rusya/Sovyetler Birliği) ortaya koydukları tezler ancak bu şekilde daha iyi anlaşılabilir. Türk dış politikası değerlendirmelerinde de, gerektiğinde bu bakış açısından yeterince yararlanılmaya çalışılmıştır.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasındaki güvenlik endişesinin temelinde jeopolitik algılamalar yatmaktaydı. Anadolu toprakları, bir yandan Balkanlar, bir yandan Doğu Akdeniz, bir yandan Orta Doğu, bir yandan da Kafkasya/Avrasya coğrafyalarıyla çevriliydi. Boğazlar yoluyla Karadeniz coğrafyasının Ege ve Akdeniz ile olan bağlantısı yine bu topraklar üzerinden denetleniyordu. Bu kadar çeşitli jeopolitik ve jeokültürel alanın kavşak noktasında bulunan Anadolu'nun yüzyıllar boyunca çeşitli göç ve istila hareketlerine sahne olmuş olması, bu coğrafyada kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih bilinci içerisinde de yer almaktaydı. Bu çerçevede, 1923 yılında kurulan cumhuriyetin komşuları, bu komşuların çeşitli özellikleri, bu

güvenlik endişesinin en önemli ögesini oluşturmaktaydı.

Uzun süren ve büyük bir çok uluslu imparatorluğun varisi olmak, esas olarak, bu imparatorluğun yıkıntıları üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin güvenliğini olumsuz sayılabilecek bir yönde etkilemişti. Gerçekten de, (1923-1938 döneminde Kıbrıs'ı elinde bulunduran ve 1932 yılına kadar Irak mandateri İngiltere ve Suriye mandateri Fransa ile Oniki Ada'nın egemenliğini elinde bulunduran İtalya'yı ayrı tutarsak) Türkiye'nin komşuları Sovyetler Birliği ve İran hariç, Türkiye'nin varisi olduğu Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşamışlardı. Doğal olarak, söz konusu ülkelerin bağımsızlık mücadeleleri de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleşti. Sonradan, bu bağımsız ülkeler tarihlerini kendi açılarından yazarken, çoğu zaman Osmanlı İmparatorluğu yönetimini içinde buldukları tüm sorunların kaynağı olarak göstermişlerdi. Bu anlayış, kendisini en belirgin olarak bu ülkelerin eğitim sisteminde göstermekteydi. Bütün bunlar, Türkiye'nin komşularından Yunanistan, Bulgaristan daha sonraları Irak ve Suriye'de oldukça net gözlemlenebilen olgulardı. Doğal olarak, bu ülkelerin bağımsızlık ve uluslaşma mücadeleleri de çoğunlukla, Türkiye tarihi açısından birer kıymet bilmezlik ve isyan örneği olarak algılanmaktaydı.

Sonuç olarak, çevresinde, kendisine yönelik olarak bu türden duygular besleyen bir dizi ülke bulunan Türkiye'nin güvenlik algılama ve girişimlerinde bu etkenlerin de büyük rolü bulunmaktaydı. "Komşular"dan sömürgeci üçü de, I. Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasında karşı saflarda yer almış güçler olarak Ankara açısından [tam anlamıyla] güvenilir olmaktan uzaktılar. Bununla birlikte, zaman içerisinde bu "komşular" ile ilişkiler farklılaşmış, İtalya ciddi bir tehdit olarak algılanmaya başlanırken İngiltere ve Fransa ile yollar olumlu bir iş birliği çerçevesinde kesişmişti.

Coğrafi konumu Anadolu'yu, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nin büyük bir bölümünde ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde, kuzeyinde "büyük ve genellikle hasım" bir güçle birlikte yaşamak durumunda bırakmıştı. Kendisine sadece Anadolu topraklarını yurt edinmiş Türkiye Cumhuriyeti ile Çarlık döneminden devraldığı toprakları daha da genişleten, sıkı disipline dayalı yeni rejimi çerçevesinde askerî kapasitesini gerek insan gücü gerekse donanım anlamında arttıran Sovyet Rusya/Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla, bu durum, 1923-1938 döneminde belki potansiyel olarak, II. Dünya Savaşı sonrasında da fiilen Türkiye'nin güvenlik algılamaları üzerinde çok önemli bir rol oynayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzyıla yaklaşan tarihi içerisinde genel bir eğilim olarak doğru olan bu değerlendirme, 1923-1938 dönemi açısından biraz daha farklı ele alınmaya ihtiyaç göstermekteydi. Gerçekten de, 1923-1938 döneminin büyük bir bölümünde, en azından 1939 yılına kadar, iki ülke arasındaki ilişkilerin temelde karşılıklı çıkarlara saygı zemininde, çok az sayılabilecek sorunla karşılaş-

olarak ilerlediği ifade edilebilirdi. Bu süreçte, belki tarihsel ve ideolojik kuşular nedeniyle, iki ülke arasındaki ilişkilerin hiçbir zaman tam bir güvene dayalı olmadığını söylenebiliriyse de, Türkiye'nin dönem içerisindeki tehdit algılamalarında Sovyetler Birliği'nin birinci sırada olmadığı ortadaydı. Bu açıdan bir İtalya çok daha belirgin olarak öne çıkmaktaydı.

9.1.2.1.2. Mevcut Durumu Koruma Anlayışı

Özellikle 1923-1938 döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendisinin kuruluş antlaşması niteliğindeki Lozan Barış Antlaşması statükosuna bağlılığı, dış politikasının en az değişen unsurlarından birisi olmuştu. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği işgal ve yıkım yıllarında bir ulusal arzu olarak gelişen, eski Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde Türklerin çoğunlukta oldukları bölgelerin kurtarılması, bir başka deyişle bu bölgelerdeki halkın kendi kaderini tayin etmesi demek olan ve "Misak-ı Millî" şeklinde ifade edilen amaç, Kurtuluş Savaşı ile "de facto", Lozan Barış Antlaşması ile de "de jure" bir anlam kazanmıştı. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin son on yıllarında sözü edilen Pan-İslamist ve Pan-Türkist düşünceler çerçevesinde gelişen irrredantist siyasetler, bu dönemde esas olarak terkedilmiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında, devletin kuruluş hedeflerinin kısa ama kapsayıcı bir ifadesi olan Misak-ı Millî amacının gerçekleştirilmesine çok büyük ölçüde yaklaşılmış ve bu durumun Lozan Barış Antlaşması ile siyasi ve hukuki anlamda tescil edilmiş olması, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasındaki Lozan Barış Antlaşması'na dayalı mevcut durumu koruma düşüncesinin temelini oluşturmuştu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve gelişmesi aşamasında, ülkenin ulusal amaçları konusunda [en azından o dönemde] son derece gerçekçi bir noktada duran lider Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" deyişiyile yeni cumhuriyette on yıllar sürecek bir dış politika çizgisi oluşturuluyor, daha sonraki dönemlerde de bu çizgi esas olarak sürdürülüyordu. 1936 yılındaki Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve 1939 yılında İskenderun Sancağı/Hatay'ın Türkiye'ye katılması bu esas çizgi çerçevesinde farklı değerlendirmelere konu olmuştu. Bunların her ikisi de Misak-ı Millî'nin ruhuna da lafzına da uygundu. Bu iki konuda da, uluslararası ortamdaki gelişmeler çerçevesinde Türkiye lehine olan siyasi durumların ortaya çıkması neticesinde, tamamen diplomasi ve uluslararası hukuk yolu ile istenilenler elde edilmiş, bu durum ilgili taraflar ile gerçekleştirilen anlaşmalar ile belirlenmişti. Ayrıca bunlardan sadece ikincisi Türkiye'nin topraksal sınırlarını genişletici bir sonuç doğurmuştu. Diğerleri ise bir egemenlik hakkının yeniden elde edilmesiydi. Bu genel eğilim, Türkiye'nin dış politikasının maceradan uzak ve hatta bazen pasif olarak nitelenerek eleştirilebilen ölçüde ihtiyatlı bir tarz üzerine oturmasının da zeminini hazırlamıştı.

Doğal olarak bir ülkenin mevcut durumu koruma düşüncesinde olması,

bu amacını kolayca gerçekleştirebileceği anlamına gelmez. Mevcut durumu korumak da, değiştirmek gibi, çeşitli nitelik ve büyüklükteki etki araçlarının varlığına ve/veya kullanılmasına bağlıdır. Bu da, sizin korumak istediğiniz statükoyu değiştirmek isteyenlerin etki kapasitesinin önemini ortaya koyar. Rakibin etki kapasitesinin belirgin üstünlüğü karşısında genellikle izlenebilecek iki yol vardır; bu rakibe karşı ittifaklar geliştirmek veya bu rakibin bazı kabul edilebilir arzularını dikkate alarak mevcut durumun genelini korumak. Nitekim, 1923-1938 döneminde savaş yorgunu Türkiye, bölgedeki mevcut durumu değiştirmeye yönelik çeşitli derecelerde girişimlerde bulunan Bulgaristan, İtalya ve Almanya'ya karşı bu iki yoldan birisini veya her ikisini birlikte kullanmış, kullanmaya çalışmıştı. Kabul etmek gerekir ki, yeni cumhuriyet, bu statükonun korunması siyasetini uygulamak açısından daha çok bunların birincisinden (yani rakibe karşı ittifaklar geliştirmek stratejisinden) yararlanmıştı. Aynen Kurtuluş Savaşı sırasında olduğu gibi, cumhuriyetin kuruluşu sonrasında da Ankara, bir yandan Sovyetler Birliği-Batılı güçler rekabetinden yararlanmaya çalışırken, aynı zamanda da Batılı güçlerin kendi aralarında statükocu-revizyonist saflaşmasını kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmeye çalışmaktaydı.

9.1.2.1.3. Genel Anlamda Bir “Batıcılık” Politikası

Yeni kurulmuş olan cumhuriyetin özellikle 1923-1938 döneminde değişmez sayılabilecek yönelimlerinden birisi de “yüzünü Batı uygarlığına, bu uygarlığın önde gelen temsilcisi olarak görülen ülke ya da ülkeler grubuna dönmek” olmuştu. Aslında Cumhuriyet öncesinde, 1839 yılından itibaren izleri bulunan bu eğilimin ülke dış politikasına yansımaları, Batı dünyasının temsilcileri (Fransa, İngiltere, Almanya) ile olan iş birliğinin önemsenmesiydi. Yaklaşık Kurtuluş Savaşı'ndan II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemdeki Türkiye'nin dış politikasında, eğer Batı dünyasının temsilcisi veya temsilcileri ile ilişkiler iyi ise genellikle başka bir iş birliği odağı aranmamakta, ancak bu cephedeki ülkeler ile yaşanan krizler sırasında ve de geçici olarak (yani Batı ile ilişkilerin düzelmesine kadar) farklı bazı dış politika tutumları görülebilmekteydi. Bu durum Ankara hükümetinin Batı'nın temsilcileri sayılan İtilaf Devletlerine karşı bir varolma mücadelesi verdiği Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde bile böyleydi. Evet bu dönemde Ankara hükümeti esas olarak Sovyet Rusya'dan destek alarak İtilaf Devletlerine karşı bir mücadele yürütmüştü. Bununla birlikte, her ne zaman İtilaf Devletleri ve özellikle de İngiltere ile makul bir barış yapma umut ve fırsatı doğduysa Ankara bu alternatife arkasını dönmemiş, hatta çoğu zaman bir mesaj olarak Moskova ile ilişkileri belirli ölçülerde gevşetme sinyalleri vermişti. Dolayısıyla temel olan, modernleşmenin temsilcisi olarak görülen Batı dünyası ile iş birliği idi.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, sözkonusu olan “Batıcılık” aç-

sından “Batı”nın bir coğrafyadan çok bir medeniyet türünü göstermesi, ona işaret etmesidir. Kuruluş dönemi cumhuriyet felsefesi açısından “Batıcılık”, eski, arkaik olana karşı moderniteyi, akla/rasyonaliteye ve pozitif bilime dayalı bir hayat tarzını, toplumlar arası ilişkilerde, ekonomide pragmatizmi ve o dönemde artık eskimiş bir toplumsal örgütlenme modelini temsil eden Osmanlı toplum yapısı yerine yeni, dinamik bir ulusal devleti temsil etmekteydi. Dolayısıyla, bu dönemde dış politikada “Batıcılık”, Batı ülkeleriyle kayıtsız-şartsız girilen bir birlikteliğin uygulaması değildir. Aşağıda da değinileceği gibi, “Batıcılık” ilkelerine dayalı bir dış politika anlayışında Batılı ülkelere tanınan bir yaklaşma önceliğinden sözedilebilirdi. Fakat bu öncelik, sadece yukarıda değinilen faktörler olan rasyonalite ve pragmatizm açısından olumlu şartlar oluştuğunda bir anlam ifade ediyordu. Bir bakıma, Batılılara karşı yürütülen Kurtuluş Savaşı sırasında izlenen tutumun bir yansımasıydı.

Yine belirtilmesi gerekir ki bu “Batıcılık” anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti’nin politikalarında emperyalizm karşıtlığı ve sömürgecilik karşıtlığı anlayışları ile birlikte varoluyordu. Zaten Türk Kurtuluş Savaşı’nın en belirgin özelliklerinden birisi de buydu. Fakat bu emperyalizm kavramı Marksist literatürde ele alındığı biçimde kapitalizmin bir uzantısı olarak değil, yayılmacılık, genişlemecilik olarak anlaşılmaktaydı. Bu anlamda emperyalizm “sömürgeciliğin en saldırgan hali” olarak ifadelendirilebilirdi.

Sonuç olarak belirtilmelidir ki, Anadolu toprakları üzerinde kurulu olan ve hemen her zaman bölge politikasında önemli bir yer işgal eden Türk Boğazlarını elinde bulunduran Türkiye, Avrupa/Balkanlar ile Orta Doğu/Asya arasında maddi ve moral bir bağlantı ögesi olmuştu. Nitekim, sosyo-kültürel anlamda bir tür kimlik sorunu yaratan bu ikircikli konum, ülke siyasal hayatında her dönem belirli oranlarda kendisini hissettiriyordu. Bu açıdan, özellikle de 1923-1938 döneminde ülkedeki yönetici elitin kültürel anlamda Batılılaşmış olma derecesi hemen hemen her zaman geniş halk kitlelerinin çok önünde olmuştu.

9.1.2.2. Strateji ve Araçlar

Yeni cumhuriyetin dış politika uygulamalarında, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde yaşananları iyi bilen kurucu kadronun iş başında olduğu dönemlerde, büyük güçler ile girilen siyasi birliktelikler konusunda belirgin bir ihtiyatlılık, duygulardan uzak ve çıkara dayalı bir iş birliği temel davranış kalıbı olmuştu. Bu kadrolar, her şeyden önce, İngiltere, Fransa, Almanya gibi büyük sömürgeci Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun özellikle de son dönemlerinde bu ülkeye yönelik olarak izledikleri politikaları, bu ülkeler ile girilen ilişkiler çerçevesinde yaşanan hayal kırıklıklarını, bu ülkelerin özellikle sosyo-ekonomik alandaki kapitülasyonlar aracılığı ile

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nasıl hâkimiyet kurmaya yöneldiklerini ve bu sürecin sonucunda imparatorluğun nasıl çöküşe gittiğini çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle, özellikle içerisinde büyük güçlerin bulunduğu birlikteliklere katılma konusunda çok arzulu olmamışlar, gerektiğinde ise bu süreçler içerisinde dikkatli ve şüpheli davranmışlar, somut çıkara dayalı birliktelikleri tercih etmişlerdi. Diğer ülkeler ile girişilen birliktelikler, yayılmacı, başka ülkeler üzerinde hakimiyet kurmaya yönelik gruplaşmalar olmayıp, ülkenin mevcut durumu koruma genel bakış açısı çerçevesine uygun olarak ülke güvenliğini destekleyici örnekler olmuşlardı. Sovyetler Birliği ile var olan olumlu ilişkiler çerçevesinde 1929 yılında katılan Litvinov Protokolü, 1934 Balkan Paktı ve 1938 Sadabad Paktı, konuya ilişkin olarak verilebilecek bazı örneklerdi.

Bu türden bir dış politika stratejisinde gerçekleştirilmeye çalışılan, Kurtuluş Savaşı sırasındaki stratejiye benzer bir uygulamaydı. Genel anlamda, Sovyetler Birliği ile Batılı güçler arasında dengeli bir politika izleyerek gerektiğinde, örneğin İngiltere ile yaşanan Musul sorunu sırasında İngiltere'ye bir cevap olarak Sovyetler Birliği ile yakınlaşarak 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanması gerçekleştirilmiş; gerektiğinde de, örneğin ikili ilişkilerin çerçevesini eşitlik temelli bir zeminden bir bağımlılık ilişkisine dönüştürmek isteyen Stalin'in Sovyetler Birliği'ne karşı İngiltere ve Fransa ile 1939 yılında Üçlü İttifak Antlaşması imzalanmıştı. Buna ilaveten, bu dönemde Batılı ülkeler arasındaki ilişkiler dikkatle gözlenerek çıkar farklılıkları saptanmaya ve gerektiğinde bu açıdan Türkiye'nin çıkarları için en uygun olan stratejik tercihler gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Doğu Akdeniz açısından algıladığı İtalyan tehdidi karşısında Türkiye, çoğu defa İngiltere'nin desteğini aramış, İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından da bu desteği önemli ölçüde bulmuştu.

Cumhuriyetin dış politika uygulamalarında, özellikle savaşlar görmüş kurucu kadronun iş başında olduğu dönemlerde, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün o günlerdeki ifadelendirmesiyle “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” sadece siyasi nitelikli bir deyiş değildi. Mustafa Kemal ve mesai arkadaşlarının dış politika uygulamalarında silahlı kuvvet²⁴⁰⁰ kullanımı meşru savunma dışında büyük ölçüde gündemden kalkmış, yerini diplomasi veya uluslararası hukuk araçlarına dayalı bir çözümler zemini almıştı. Dikkat edilirse, Yunanistan ile Ahali Mübadelesi'nin gerçekleştirilmesi, İngiltere ile Musul sorununun bir anlaşma ile sonuçlandırılması, Fransa ile Hatay sorununun çözümü, Lozan Barış Antlaşması imzacıları ile Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması, hep bu yöndeki yani diplomasi ile uluslararası hukuk mekanizmalarının birlikte işlediği örnekleri göstermekteydi.

2400 Ülkenin silahlı kuvvetleri, 1921-1944 yılları arasında Genelkurmay Başkanı olarak görev yapan Mareşal Fevzi Çakmak tarafından, şeklen Cumhurbaşkanına bağlı olarak, fakat fiilen büyük bir özerklik içerisinde yönetilmiştir.

Yeni cumhuriyetin dış politikasında diplomasi aracının durumu açısından yapılabilecek bir değerlendirmede, geçmişten devralınan mirasın olumlu ve olumsuz yanlarından söz edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış işleri teşkilatının yurt içi ve yurt dışı birimleri ile sahip olduğu kadroların, yeni cumhuriyet tarafından kullanılması doğaldı. Bununla birlikte, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere yeni cumhuriyetin yönetici kadroları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin ortamında Batılı güçler, büyük devletler karşısında gerekli siyasi duruşu sergileme alışkanlığını kaybettiklerini düşündükleri bazı üst düzey eski yönetici/diplomatlarla yollarını ayırmışlardı. Kurtuluş Savaşı sırasında Dışişleri Bakanı olarak görev yapan ve 1921 Londra Konferansı sırasındaki tutumuyla başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere TBMM üyelerinden ciddi eleştiriler alan Bekir Sami [Kunduh] Bey bu konuda verilebilecek örneklerdendi. Sonuçta, yeni cumhuriyetin genellikle bazı eski yönetici/diplomatların üst düzey kadroları ile yollarını ayırdığı, genç kadroların ise yeni cumhuriyetin ilkelerine uyum göstermeleri çerçevesinde yeni dönemde uygulama içerisinde yer aldıkları görülmüştü.²⁴⁰¹

9.1.2.3. Uygulama

Yukarıda sözü edilen genel dış politika çıktıları olarak amaçlar, stratejiler ve araçlar esas olarak soyut ifadelerden oluşmaktaydılar. Bu soyut ifadeler, bazı uygulama farkları ile birlikte, genellikle ülkenin komşuları ve yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu bazı devletler nezdinde uygulanan dış politika örneklerinde somut görünüm kazanmışlardı.

9.1.2.3.1. Genel Tercihler

Yeni devletin dış politika temelleri, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin tarihi ve coğrafi mirası üzerine kurulmuştur. Fakat, bu yeni devletin dış politika tercihinin temelleri, aynı zamanda birçok yenilik de içermekteydi. Her şeyden önce, yeni cumhuriyetin ilk yılları yani 1920'ler, esas itibarıyla Lozan Barış Antlaşması'ndan kalan sorunların çözümü çabalarıyla geçmişti. Öte yandan, İngiltere'ye ve onun desteklediği güçlere karşı savaşmış bir asker olarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, özellikle de 1930'lu yıllardan itibaren yakın coğrafyalarda, dünyada yeniden savaş bulutları ortalığı kapladığında, ülkenin güvenliğini garanti altına alacak ittifak/koalisyon politikaları oluşturma konusunda bu ülkeye verdiği önem bilinmekteydi. Dönemin Türk dış politikasının temel ilkelerinden birisi de, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler ve iş birliğinin sağlanması, en azından karşı saflarda yer alınmamasıydı. İşte 1923-1938 döneminin

2401 Bu konuda bk. Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, **Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939), Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları**, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 74-80, 156-157.

Türk dış politikası, biraz indirgemeci bir değerlendirme çerçevesinde, bu iki temel tercihin bağdaştırılabilmesi çabaları olarak görülebilirdi. Bir başka deyişle, ülkenin haritasının, siyasi coğrafyasının ve tarihinin getirdiği miras, yeni bir anlayışla değerlendirilmeye çalışılmaktaydı.

1923-1938 döneminde Türkiye'nin dış politikasının tehdit algılamasında birincil referans noktası İtalya olmuştu. Bu nedenle dönemin Türk savunma düşüncesinde, ülkenin Batı kıyılarının korunması büyük önem taşıyor, Trakya'nın ve Kafkas cephesinin korunması düşüncesi oldukça küçük bir yer tutuyordu. Bu strateji açısından kıyıların ve Boğazlar bölgesinin korunması, kara, deniz ve hava kuvvetleri arasında, birbirlerini destekleyici bir rol dağıtımı ile sağlanmaya çalışılıyordu. Bu yıllarda son derece mütevazı bir güç olan Türk Deniz Kuvvetlerinden beklenen, ülkenin Batı kıyı şeridindeki her türlü haberleşmeyi sağlama, Ege sahillerine yapılacak bir çıkarma hareketına karşı önleyici çaba sarfetme ve düşmana karşı vurkaç taktiğine dayalı saldırılar düzenleme olarak özetlenebilirdi. 1930'lu yıllarda Türk Ordusu, İzmir ve Boğazlar bölgesinin savunmasını sabit savunma güçleri ile gerçekleştirmeye çalışırken, diğer kıyı bölgelerini daha iç bölgelerde üstlenmiş olan ve içeriden kıyıya dik giden demiryolu hatlarıyla cepheye kaydırılmaya hazır bekleyen güçlerce savunacaktı. Bu dönemde Türk Ordusu, gerek büyüklük bakımından gerekse envanterindeki silahların yeteneği açısından, bölgesinde kendisine meydan okuyacak bir gücü mağlup edebilme imkanına göre hazırlanmaktaydı.²⁴⁰²

9.1.2.3.2. Komşular ile İlişkilere Kuşbakışı

Doğu Bölgesi'ndeki komşulardan Çarlık Rusyası ile Osmanlı İmparatorluğu özellikle son üçyüz yıldır birçok defa savaşmışlardı. Bu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'ya karşı önceleri İngiltere, sonra da Almanya'yı yanına alarak denge oluşturmaya çalışmıştı. Yeni Türkiye'nin ortaya çıktığı bu yeni dönemde, 1923-1938 yılları arasında ise Türkiye Cumhuriyeti Sovyetler Birliği'ne karşı dış politikasını genelde Kurtuluş Savaşı sırasında gelişen yakınlık temelindeki ikili ilişkiler çerçevesinde oluşturmuştu. Bununla beraber, söz konusu dönemde de Türkiye, Sovyetler Birliği ile herhangi bir olumsuzluk yaşadığında, Ankara'nın hemen İngiltere, Fransa gibi ülkelerle ilişkilerinde nispi bir yakınlık başlanmıştır.

Yine Doğu Bölgesi'ndeki komşulardan İran ile ilişkiler, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile çizilen doğal karakterli sınırın XVII. yüzyıldan itibaren önemli bir değişiklik yaşamadan devam etmesi çerçevesinde, "yapıcı bir rekabet" paralelinde gelişmişti. İki savaş arası dönemde, İran'ın şahlık rejiminin Türkiye'nin Batılılaşma çabalarından etkilenmesi ile ilişkiler nispi bir

2402 Bu konuda bk. Brock Millman, "Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42", *Middle Eastern Studies*, Vol.31, No: 3 (July 1995), s. 492-493.

yakınlık zemininde seyretmişti.

Güneydeki komşulardan Irak ile olan ilişkiler, bu ülkenin 1932 yılına kadar İngiliz mandası ve sonrasında da söz konusu ülkenin etkisi altında bulunduğu dönemde, daha çok Türkiye-İngiltere ilişkileri çerçevesinde gelişmişti. 1920'li yıllarda İngiltere ile Türkiye arasında ciddi bir anlaşmazlığa kaynaklık eden Musul sorunu, coğrafi olarak Irak'a ilişkin olmakla beraber bir Türkiye-İngiltere sorunu olarak 1925 yılında Milletler Cemiyeti tarafından sonuçlandırılmıştır. Güneydeki bir diğer komşu Suriye ile olan ilişkiler de, esas olarak bu ülkedeki manda yönetiminin sahibi olan Fransa ile olan ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir. Ancak 1936 yılında Fransa Suriye'ye bağımsızlık vermeye yöneldiğinde ilişkiler karmaşık bir hâl almış ve 1936-1939 Hatay krizi ve Suriye'nin bağımsızlığı ile birlikte belirli bir noktaya gelmiştir.

Bu yıllarda batıdaki komşulardan Yunanistan'da oldukça istikrarsız bir dönem yaşandığı söylenebilirdi. Türkiye ile nüfus mübadelesi sorununun bulunduğu 1920'li yıllarda Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk ve İtalya ile de ciddi krizler yaşamış, savaşın eşiğine gelmişti. 1924 yılındaki gelişmeler çerçevesinde krallık yerine cumhuriyet ilan edilirken, ülke bir yıl sonra ise askerî bir diktatörlükle yönetilmeye başlamıştı. 1928 yılında Elefteriyos Venizelos'un ülkede yeniden iktidara gelmesiyle nispeten bir siyasal istikrar dönemine giren Yunanistan'da, 1935 yılında krallığın yeniden kurulmasının ardından bu defa da Metaksas diktatörlüğü dönemi başlıyordu.

Türkiye ve Bulgaristan, I. Dünya Savaşı'nın mağluplarından iki ülke olarak sıkıntılı bir dönem yaşamışlardı. Önce aralarında yeniden diplomatik ilişki oluşturan iki ülke, 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da Türkiye ve Bulgaristan bir Dostluk Antlaşması ve bir de Oturma Sözleşmesi imzalamışlardı. Bunun ardından iki ülke arasında 1929 yılında Türkiye ile Bulgaristan Arasında Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması imzalanıyordu. İki ülke arasındaki bu diplomatik ilişkilere karşın, tarafların gerek Balkan Paktı ile ilişkili olarak gerekse genel anlamda Balkanlar ve Avrupa'daki statükocu-revizyonist gruplaşmasında farklı saflarda yer almaları ilişkilerin sıcak olmasını engellemekteydi.

Yukarıda yazılanlar uluslararası politika ve dış politika mantığı çerçevesinde ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 1919-1938 dönemi temel alındığında bize ne söylemektedir? Burada iki önemli öge birbiriyle etkileşim içerisinde olayların gelişimini belirlemede, yönlendirmektedir; üzerinde var olunan coğrafya ve tarih ile ülkenin sahip olduğu insan malzemesi ve buna liderlik edenler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde dış politika açısından başlıca iki odaktan, Sultan II. Abdülhamit ve onun amansız muhalifleri olan Jön Türklerden sözedilebilirdi. İç politika açısından birbirlerinden oldukça farklı

konumlanmalara sahip olan bu iki iktidar odağı, dış politika açısından ise birbirlerine oldukça benzer sayılabilecek özellikler taşıyorlardı. Farklı bazı nedenlere dayalı olarak da olsa her iki iktidar odağı da, Rusya'nın üzerlerindeki baskısını dengeleyebilmek için önce İngiltere'nin desteğini aramışlar, bu sağlanamadığında da Almanya'ya yönelmişlerdi. I. Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaş içerisindeki yeri açısından söz konusu eğilim önemli ölçüde açıklayıcıydı.

Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde (1919-1923) de dış politika açısından benzer bir durum sözkonusuydu. Bu mücadeleyi yürüten Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara hükümeti de, İngiltere ve Rusya arasındaki denge siyasetine başvurmuştu. Fakat ilginç olan, bu defa Ankara hükümetinin İngiltere ve müttefiklerine karşı Sovyet Rusya'nın desteğine yönelmiş olmasıydı.

Yeni Cumhuriyet'in ilk on yıllarında (1923-1938) ise, önceleri daha çok "Lozan'dan arta kalan sorunlar" ile ilgilenmek zorunda kalan Ankara, 1930'lu yıllardan itibaren Avrupa-merkezli uluslararası sistem içerisindeki "statükocu-revizyonist" saflaşmasında birinci grup içerisinde yer almıştı. Bu ikinci on yılda dış politika açısından amaçlanan ise Sovyetler Birliği ve İngiltere/Fransa ile sağlanmaya çalışılan/sağlanan, iş birliğinin bağdaştırılabilmesi oluyordu.

9.2. Atatürk Döneminde Yabancı Diplomatlar*

9.2.1. Atatürk ve Diplomasi

Diplomasi, ikili ve çok taraflı olarak iki alanda değerlendirilir. Diplomasinin esas ilgi alanı görüşmeler suretiyle sorunların çözümünü gerçekleştirmek, bu suretle barışın sağlanmasına katkıda bulunmaktır.²⁴⁰³

I. Dünya Savaşı'nın vahim sonucu çerçevesinde, ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un 14 ilkesinin 14.sü barışın sağlanmasına yönelik bir uluslararası örgütün kurulmasını öngörüyordu. Bu amaçla Cenevre'de 10 Ocak 1920'de kurulan ve ülkeler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi ile güvenlik ve barışın sağlanmasını amaçlayan uluslararası örgüt ile beraber, çok taraflı diplomasinin görünürlüğü artmış ve bu alanda da diplomatların uzmanlaştıkları

* Prof. Dr. Ali Engin Oba, Büyükelçi (E), Çağ Üniversitesi, Öğretim Üyesi, enginoba@hotmail.com.

2403 Ali Engin Oba, "Devletin Ayrılmaz Parçası: Diplomasi", **Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletlerin Dünyası, Bildiri Özetleri**, Ed. Erdem Denk, Haldun Yürümez, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın Numarası: 617, 15-16 Ekim 2018, s. 309-310.

Diplomasi ile ilgili olarak ayrıca bk. Temel İskit, **Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2018; William Macomber, **The Angels' Game, A Handbook of Modern Diplomacy**, UNKNO publisher, New York 1975; Harold Nicolson, **Diplomacy**, Oxford University Press, Londra 1969.

görölmüştür.

Tevfik Rüştü Aras'a göre, Milletler Cemiyetinin varlığı, "Dünya milletleri arasında bir iş birliği kurarak hep birlikte ve el birliği ile yeni ahengi aramak ve bulmak yoluydu."²⁴⁰⁴ Bu düşünce ile Türkiye, 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne katılmıştır. Türkiye burada, hem kendine hem de insanlık dünyasına hizmet edebileceğini değerlendirmiştir. Bu kurum, tüm milletlerin bir buluşma yeri olarak, milletlerin sık sık toplanmaları suretiyle, birbirleri ile görüşerek en iyi anlaşma çarelerini bulabilecekleri bir yer olarak düşünülmüştür.²⁴⁰⁵ Bu anlayışla, Türkiye 1934'te bu Örgütün Konseyine de üye olmuştur. Türkiye, Milletler Cemiyetinin ilkelerinin dünya barışına katkıda bulunacağına inanmıştır. Ancak, bu ilkelerin uygulamaya geçirilememesi nedeniyle bu Örgütün işleyişini sorgulamıştır.²⁴⁰⁶

Böylelikle, Atatürk Dönemi'nde, 1923-1938 yılları arasında, Türkiye Cumhuriyeti ikili ve çok taraflı diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu dönemde, Türk diplomasisini üç Dışişleri Bakanı yürütmüştür. Bunlar; İsmet İnönü, Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'tır. Bu dönemin en uzun süre Dışişleri Bakanı görevini, 4 Mart 1925'ten 11 Kasım 1938'e kadar Tevfik Rüştü Aras üstlenmiştir.²⁴⁰⁷ Türk diplomasisi esasında Atatürk tarafından yönlendirilmiştir. Tevfik Rüştü Aras, diplomasiyi Atatürk'ten doğrudan talimat alarak, hükümeti zaman zaman atlayarak uygulamıştır. Bu çerçevede, yurt dışına atanacak, maslahatgüzar, elçi ve büyükelçiler Atatürk tarafından seçilmiştir.

Atatürk, 1923'ten 1938'e kadarki dönemde, izlediği dış politika ile öncelikle Türkiye'yi bağımsız, egemen ve uluslararası sistemin bir aktörü haline getirmeye çalışmıştır. Bu amaç için, klasik güç dengesi politikasını izlemiş ve "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini bu politikanın esası yapmıştır. Bu ilke, dış politikada macera ile saldırganlığa yer vermez, barış, istikrar ve huzuru birinci hedef olarak ele alır. Dış politikanın amaçlarına ulaşması için başvurulan araçların barışçı olmasını ve barış içinde bir düzen kurulmasını da hedef kabul etmektedir.²⁴⁰⁸ Ayrıca, devletler arasındaki sorunların, hukuk,

2404 Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945, s. 129.

2405 **Age.**, s. 130.

2406 Dilek Barlas, "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 14, S 55 s. 93-109.

2407 Tevfik Rüştü Aras için yapılmış bulunan akademik çalışmalar: Fadime Tosik, **Tevfik Rüştü Aras'ın Siyasi Kişiliği**, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2002; Aslı Nur Sencer, **Tevfik Rüştü Aras Dönemi Olaylarla Türk-Dış Politikası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

2408 Ali Engin Oba, "Bir Yumuşak Güç Olarak Türk Dış Politikasında Barış Düşüncesi", Ed. Prof. Dr. Hasret Çomak, **Dünya Jeopolitiğinde Türkiye**, Hiperlink Yay., İstanbul 2011, s. 79.

diplomasi ve görüşmeler yoluyla çözümlenmesini savunur. Tarafların haklarına riayetli, adil bir barışı öngörür.²⁴⁰⁹

Böylelikle, Türk dış politikasının barış düşüncesinin esası, adil bir barış üzerine inşa edilmiştir. Ancak, devletlerin egemenlik ve bağımsızlıkları ve güvenlikleri tehdit edilmesi halinde, sırf barışın korunması için adil olmayan bir çözümü kabul etmenin Türk dış politikasının barış düşüncesinde yeri yoktur.²⁴¹⁰

Atatürk, barış üzerine kurulu dış politikasını izah ederken, millet hayatı tehlike ile karşı karşıya kalmadığı sürece savaşı bir cinayet olarak nitelendirmiştir.²⁴¹¹

Atatürk'ün izlediği dış politika yeni Türkiye'ye uluslararası camiada saygınlık kazandırmıştır.²⁴¹² Bu politika, Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye için sorun teşkil eden konuların çözüme ulaştırılmasında yardımcı olmuştur. Bu çerçevede, Montrö Sözleşmesi (1936), Hatay'ın anayurda katılması (1939) zikredilebilir. Böylelikle, Yeni Türkiye ikili ve çok taraflı diplomasiyi etkin bir şekilde kullanarak Türkiye'nin millî çıkarlarını korumada başarılı olmuştur.

TBMM hükûmeti, Kurtuluş Savaşı'nda askerî araçla düşmanla mücadelesini sürdürürken, diplomasi aracını da kullanarak savaşın sona erdirilmesi ve barışın bir an önce sağlanması için çaba göstermiştir. Bu çerçevede, İngiltere'nin yalnızlaştırılması, Fransa ve İtalya'nın Yunanları desteklemekten vazgeçmeleri suretiyle Yunanistan ile silahlı mücadele kolaylaşmıştır. Bu durum, askerî zaferin gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu şekilde, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasında, TBMM'nin uyguladığı diplomasi önem arz etmektedir.

İsmet İnönü'ye göre, Atatürk'ün siyasi dehası askerî dehasından yüksekti. Bu siyasi deha, diplomasi alanında da belirgin olmuş ve Kurtuluş Savaşı'nda TBMM'nin barış arama çalışmalarında da kendini göstermiştir.²⁴¹³

Atatürk, Lozan Konferansı'nda Başdelege İsmet Paşa'ya, görüşmeler sırasında karşı karşıya gelinen güçlüklerin giderilmesinde yardımcı olmuştur.

2409 Ramazan Gözen, **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe, Türkiye'nin Dış Politikası**, Palme Yay., Ankara 2009, s. 35-46.

2410 Atatürk'ün Türk dış politika ilkeleri ile ilgili olarak bk. Aptülâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991.

Mehmet Gönübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1963.

2411 Sina Akşin, "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 275.

2412 **Age.**, s. 279.

2413 Oba, "Bir Yumuşak Güç Olarak Türk Dış Politikasında Barış Düşüncesi...", s. 79.

Barış Antlaşması'nın imzalanması ile ilgili talimatı Atatürk vermiştir.

Atatürk, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, ölümüne kadarki dönemde izlediği dış politika ve bunu uygulayan diplomasi ile Türkiye'yi bağımsız, egemen ve uluslararası sistemin aktörü bir devlet hâline getirmeye çalışmıştır. Uluslararası alanda kin, nefret ve şovenizm ile irredantizmi reddeden bir diplomasi uygulamıştır.²⁴¹⁴ Böylelikle Türk diplomasisinin barış düşüncesi, Türkiye'nin jeostratejik konumunu da sağlamlaştırmıştır.

TBMM, 23 Nisan 1920'de açıldıktan sonra 2 Mayıs 1920'de ilk İcra Vekilleri Heyeti oluşturularak 3 nolu Kanun'la Dışişleri Bakanlığı kurulmuş ve teşkilatlandırılmıştır.

Hariciye Vekâleti mütevazı bir dış teşkilat oluşturmuştur. İlk büyükelçilik Moskova'da faaliyete geçmiştir. Bundan sonra Bakü, Roma, Tiflis ve Kabil'e TBMM mümessili sıfatıyla temsilciler gönderilmiştir. Bundan başka 1920'de Rusya'dan temin edilen silah ve malzeme için de Karadeniz kıyısında Tuapse ve Novorossiysk'te birer konsolosluk faaliyete geçirilmiştir.²⁴¹⁵

TBMM gerçekçi bir dış politika ve diplomasi uygulayarak başarılı olmuştur. Diğer taraftan, ulusal bağımsızlığa dayalı millî Türk devletini kurmaya çabalarken, karşı karşıya geldiği çeşitli zorluklara rağmen İngiliz ve ABD mandasına ilgi göstermemiş, “tam bağımsızlık” için mücadele vermiştir. Bu nedenle tam bağımsızlık mücadelesini, barışı aramada en önde tutmuştur. Böylelikle, gerçekçi, millî bağımsızlığı savunan ve caydırıcı bir diplomasi uygulayan, TBMM, Kurtuluş Savaşı'mızın başarısında önemli bir katkı sahibi olmuştur.²⁴¹⁶ Başka bir deyişle, Millî Mücadele'yi hem askerî bir zafer olarak görmek hem de diplomasi alanındaki başarının da bu savaşa etkisini değerlendirmek gerekir.

Cumhuriyet diplomasisi, Osmanlı diplomasisinden de etkilenmiştir. İstiklal Savaşı ile birlikte Osmanlı diplomatları arasında Ankara'ya geçerek TBMM hükûmeti emrinde çalışan, Münir Ertegün, Suat Davas, Cevat Ezine, Fethi Okyar, Ragıp Raif, Nusret Sadullah [Ayaşlı], Ali Şevki Berker, Ahmet Muhtar Mollaoğlu, daha sonra Cumhuriyet Dönemi'nin de önde gelen diplomatlarını oluşturmuşlardır.²⁴¹⁷

2414 Oba, *age.*, s. 79.

2415 Ali Engin Oba, “Millî Mücadele Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Uyguladığı Diplomasinin Değerlendirilmesi”, Ali Engin Oba, **Diplomasi ve Tarih, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları**, Kitabevi Yay., İstanbul 2021, s. 290-291.

2416 *Age.*, s. 302-304.

2417 Bu konuda bk. Hüseyin Sert, “Bir Geleneğin Mirası: Cumhuriyet Dönemi Türk Dışişleri Bürokrasisi (1920-1960)”, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, **Tanzimat'tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi**, Kitabevi Yay., İstanbul 2019, s. 599-623.

Yeni kurulan Türk Devleti ayrıca, dış dünya ile irtibatını sağlamak için 1922-1928 yılları arasında, doğrudan Hariciye Vekâletine bağlı, İstanbul'da Dersaadet Murahhaslığını kurmuştur.²⁴¹⁸ Bu kurumun görevi, Türk Hariciyesi ile elçiliklerin irtibatını sağlayarak Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki ikili ilişkileri başlatmaktır. Bu şekilde, Ankara'ya gelmeyen elçiliklerle daha yakın temas sağlanmış ve böylelikle yeni Türk Devletinin tanınması için çalışılmıştır.²⁴¹⁹ Gerçekten, Ankara'nın başkent olması ile birlikte, İstanbul'daki elçiliklerin Ankara'ya nakli sorun teşkil etmiştir. İngiltere'nin yeni başkenti tanımaması ve onun etrafındaki ülkeler ile Ankara arasında bir sorun meydana gelmiştir. Bu sorun çerçevesinde, Murahhaslık İstanbul'daki elçilikler ile Ankara arasında temas merkezi halini almıştır.²⁴²⁰ Bu şekilde, barış fikri ağır basmış, Atatürk, çatışma yaratmadan bu konuda gösterilen sabır ve anlayış sayesinde, bir süre sonra, İngiltere ve diğer ülkeler elçiliklerini Ankara'da açmaya başlamışlardır.

Atatürk diplomasiye her zaman ilgi duymuştur. Bu çerçevede, Ankara'da yapılan diplomatik müzakerelere kendisi de katılmıştır. Ayrıca, dış misyonlara kritik konularda, Dışişleri Bakanı ve Başbakan ile koordine etmeden talimatlar göndermiştir.²⁴²¹ Dışişleri Bakanlığı sınavına ilgi göstermiş ve bu sınavla ilgili komisyona katılmıştır.²⁴²²

Atatürk Dönemi'nde, diplomasi ile ilgili olarak zikredilmesi gereken önemli bir konu da, Türkiye'nin herhangi bir ülke ile diplomatik ilişki kurarken o ülke ile ilk önce bir dostluk antlaşması imzalamasıdır. Bu uygulama, tamamen Atatürk Dönemi'ne aittir ve bunun Osmanlı Devleti'nde bir benzeri yoktur. Bu uygulama, İstiklal Savaşı içinde başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye, 1921-1937 yılları arasında 17 yılda 40 dostluk antlaşması imzalamış bulunmaktadır.²⁴²³ Bu şekilde Atatürk, herhangi bir ayırım yapmadan yabancı ülkelerle dostça ilişkiler kurmayı amaçlamıştır.²⁴²⁴ Bu amaç, Türkiye'nin dış ilişkilerini barış temeline oturtmak anlayışının bir göstergesi olmaktadır. Bu şekilde, Türk diplomasisi, barış aracını kullanarak diğer devletler ile ilişkilerinde barış fikrini ön plana çıkarmıştır.

2418 Mustafa Selçuk, **Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı: Dersaadet Murahhaslığı**, Alfa Aktüel, Ankara 2013, s. VII.

2419 *Age.*, s. 88.

2420 Bu konuda bk. Eminağ Malkoç, **Cumhuriyette Büyük Söyleme: Ankara-İstanbul**, Derin Yay., İstanbul 2014.

2421 George S. Harris, **Atatürk's Diplomats&Their Brief Biographies**, The Isis Press, İstanbul 2010, s. 26.

2422 *Age.*, s. 26.

2423 Bilâl N. Şimşir, **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017, s. 509-514.

2424 *Age.*, s. 514.

Atatürk'ün barış diplomasinin önemli bir örneği de Türkiye'nin Briand-Kellogg Paktı'na 19 Ocak 1929'da katılmasıdır. Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand, ABD'nin I. Dünya Savaşı'na girişinin 10. yıldönümünde, 6 Nisan 1927'de ABD Dışişleri Bakanı Frank Kellogg'a bir Saldırmazlık Antlaşması teklifinde bulunmuştur. Bu teklif, bir müddet sonra, ABD ve Fransa'dan başka diğer ülkelerin de katılacağı bir belge haline getirilmiştir. Bu belge, bir pakt şeklinde ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya, Çekoslovakya ve Japonya tarafından 27 Ağustos 1928 günü Paris'te imzalanmıştır. Bu pakt, barışın sağlaştırılması temeli üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca, devletler arasında savaşı ulusal politikanın bir aracı olarak kullanmayı yasaklayan çok taraflı bir antlaşmadır. İki savaş arası dönemde savaşı yasaklayan yegâne belgedir.²⁴²⁵

Türkiye bu pakta, ABD Senatosunun 16 Ocak 1929'da gerçekleşen onayından sonra, 19 Ocak 1929'da katılmıştır. Bu örnek de Türkiye'nin barış düşüncesine olan bağlılığını gösteren önemli bir kanıttır.

9.2.2. Atatürk ve Türk Diplomatları

Binbaşı Mustafa Kemal, 27 Ekim 1913'te atandığı Sofya Askerî Ataşeliğinde, 2 Ocak 1915'e kadar 15 ay görev yapmıştır. Sofya, Osmanlı Genelkurmayının önem verdiği bir merkezdi. Aynı zamanda Belgrad ve Çetine'de de askerî ataşe görevini üstlenmişti. Sırbistan'ı ve Karadağ'ı bu amaçla bir iki kere ziyaret ettiği ileri sürülmektedir. Bu dönemde Sofya Sefiri yakın arkadaşı Fethi Bey [Okyar] idi. Atatürk'ün Sofya'dan ayrılmasının nedeni 1 Mart 1914'te yarbaylığa yükselmesinden sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıdır.²⁴²⁶

Atatürk, bu görevi sayesinde Sofya kordiplomatığının bir üyesi olarak diplomasi ve diplomatlara ilişkin ilk elden gözlemlerde bulunma imkanına sahip olmuştur. Karşılaştığı diplomatları değerlendirmiş ve diplomasiyi daha yakından tanıma imkanını elde etmiştir.²⁴²⁷

Millî Mücadele'de, İstanbul'dan Ankara'ya geçerek TBMM hükûmeti hizmetine giren diplomat sayısı 39 olmuştur. Bu sayı Cumhuriyetin kurulması ile birlikte 200'e ulaşmıştır.²⁴²⁸

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası camiada etkinliğini göstermek için diplomasi aracına ihtiyaç duyduğundan sağlam bir diplomatik kadro ve yurt dışında temsil, önemli bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti, bu sorunu Atatürk'ün rehberliğinde çözmüştür. Dış iş-

2425 Baskın Oran (Ed.), Türk Dış Politikası 1919-1980, **Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 308.

2426 İlber Ortaylı, **Milliyet Gazetesi**, 27 Ekim 2013 tarihli sayısı.

2427 Harris, **age.**, s. 26.

2428 Sert, **age.**, s. 602.

leri teşkilatı ile ilgili yapılanma gerçekleştirilmiştir, yetenekli gençler Türk diplomasi kadrolarına katılmışlardır.²⁴²⁹

Atatürk'ün gerçekleştirdiği reformlar, dış politikasını barış düşüncesi üzerine inşa etmesi, irredantizmi, kin ve nefreti diplomasi aracı olarak kullanmaması, uluslararası camianın ilgisini çekmiş ve Türk diplomasisi takdir ile karşılanmıştır. Bu çerçevede, 30 Ekim 1930 günü Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan “Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması” yabancı gözlemcilerin dikkatinin çekmiştir. 10 yıl evvel birbiri ile savaşmış bu iki milletin söz konusu antlaşmayı yapmış olmaları Türk diplomasisine karşı dünya kamuoyunda bir ilgi uyandırmıştır. Nitekim, Yunan Başbakanı General Metaksas, 1937 yılında resmî ziyaret için Türkiye'ye gelmiştir. Ülkesine dönerken, gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'a gönderdiği mektupta aşağıdaki hususları belirtmiştir: “Tanrının yardımı ile günün birinde Türkiye ile Yunanistan'ın arasındaki sınırlar kalkacaktır. İki millet birleşecektir. O mutlu günü görüp görmeyeceğimi bilmiyorum. Fakat o günü idrak edecek olan Türk ve Yunanlara gıpta ediyorum.” demiştir.²⁴³⁰ Türk-Yunan ilişkilerindeki bu dostluk havası, Batıda Türkiye'yi dikkatle izleyen gazetelerin sayısını arttırmıştır. Bu konuda bir örnek olarak Amerikan basını zikredilebilir. Aynı şekilde, Türk-Rus ilişkileri çerçevesinde, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Litvinov'un 1931 yılı sonunda Ankara'yı ziyareti sırasında 1925 tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın 5 yıl daha uzatılması ve Moskova'nın Türkiye'ye 8 milyon dolar kredi vermesi de ilgi çekmiştir.²⁴³¹ Bu gelişmeler ışığında, Nisan 1932'de Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in 32 kişiden meydana gelen bir heyet ile Moskova'yı ziyaretleri ABD basınına yakından izlenmiştir. Bu ziyaret sırasında Çarlık Sarayı'nın Türk misafirlere resepsiyon için açılması, 500 davetlinin buna katılması, Türk heyetinin daha sonra 1 Mayıs törenlerinde de bulunması ABD kamuoyunun dikkatini çekmiştir.²⁴³²

Atatürk Türkiye'si büyük devletlerin dostluk kurmayı aradıkları bir ülke haline gelmiştir.²⁴³³ Ayrıca Ankara, büyük güçlerin kabiliyetli diplomatlarını yolladıkları bir merkez olmuştur. Bu bağlamda, Atatürk'ü ziyaret eden devlet adamlarının sayısı artmış ve bu durum dünya kamuoyunda ilgi ile izlenmiştir.²⁴³⁴ ABD Genelkurmay Başkanı McArthur'ün 28 Eylül 1932'de Atatürk'ü

2429 Age., s. 602-603.

2430 Suat Bilge, **Büyük Düş, Türk-Yunan Siyasi İlişkiler**, 21. Yüzyıl Yay., Ankara 2000, s. 194.

2431 **The New York Times**, 7 Nisan 1931.

2432 **The New York Times**, 24 Nisan 1932.

2433 “Turkey is Courted by all of Europe”, **The New York Times**, 30 Mayıs 1931.

2434 **The New York Times**, 30 Mayıs 1931.

ziyareti de dönemin ilgi çekici diğer olayını teşkil etmiştir.²⁴³⁵

Atatürk'e Batı'da duyulan ilgi, dış politikasındaki barışçıl yönetim yanında girdiği reformlarla da ilgilidir. Nitekim Fransa örnek alınır, Fransız sağcılar Atatürk'ün milliyetçi ve otoriter yaklaşımına, radikaller laiklik düşüncesine ve ilerleme çabalarına, sosyalistler Türk devrimine ilgi duymuşlardır. Bunun yanında, onun karizması da herkesin dikkatini çekmiştir.²⁴³⁶

Atatürk Türkiye'sini temsil eden 1920-1938 yılları arasındaki elçilerin sayısı 38 olmuştur. Bu 38 elçiden 22'si 1. Dönemde ve daha sonraki dönemlerde TBMM'de mebusluk yapmışlardır. Bunlar; Muhittin Akyüz, Zekai Apaydın, Hamdi Arpa, Yusuf Hikmet Bayur, Ali Şevkef Berker, Yahya Kemal Beyatlı, Ali Fuat Cebesoy, Hüseyin Vasıf Çınar, Memduh Şevket Esental, Behiç Erkin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Kemalettin Sami, Tefvik Kamil Koperler, H. Vasfi Menteş, Ahmet Muhtar Mollaoğlu, Ali Fethi Okyar, İbrahim Tali, Öngören, Cemal Hüsnü Taray, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Ferit Tek, Sabri Toprak ve Ruşen Eşref Ünaydın'dır.²⁴³⁷

Kurtuluş Savaşı'nda elçi veya mümessil olarak yurtdışına atanan mebus diplomatlar mebusluklarını korumuşlardır.²⁴³⁸

Atatürk Dönemi'nde Türkiye'yi temsil etmiş elçilerden on biri hükümette yer almışlardır. Bunlar; Ahmet Muhtar Mollaoğlu, Zekai Apaydın, Yusuf Hikmet Bayur, Ali Fuat Cebesoy, Vasıf Çınar, Behiç Erkin, Fethi Okyar, Cemal Hüsnü Talay, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Ferit Tek, Mehmet Sabri Toprak.²⁴³⁹

Cumhuriyetin ilk elçileri imparatorluğun yıkılışını görmüşler, İstiklal Savaşı'na katılmışlardır. Bu nedenle Atatürk ve İsmet İnönü ile doğrudan ilişki kurma imkanına sahip olmuşlardır. Atatürk bu Türk diplomatları ile yakından ilgilenmiş onlara arka çıkarak yardımcı olmuştur.²⁴⁴⁰ Atatürk bazı büyükelçilere görev yerine gitmeden önce yazılı talimat da vermiştir. Nitekim, Atatürk 1934 yılının ilkbaharında Tiran Elçiliğine atanan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Ruşen Eşref'e [Ünaydın] yeni görevine giderken ayrıntılı bir talimat yazdırmıştır.²⁴⁴¹ Doğrudan Atatürk tarafından dikte etti-

2435 Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 101-107.

2436 Paul Dumont, *Mustafa Kemal Invente La Turquie Moderne*, Editions Complex, Bruxelles 1928, s. 181.

2437 Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 20.

2438 *Age.*, s. 20.

2439 *Age.*, s. 21.

2440 *Age.*, s. 26.

2441 Bilal N. Şimşir, "Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a Yönerge (Türk Arnavut İlişkileri Üzerine)", *SBF Dergisi*, Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan Sayısı, Numara:

rilen bu yönerge, Türk diplomasisinde bir yeniliktir. Ancak, büyükelçilerin yeni görev yerlerine giderken yazılı talimat almaları geleneği Türk Dışişleri Bakanlığında yerleşmiş bir uygulama halini alamamıştır.²⁴⁴² Atatürk Dönemi diplomatları, eşitlik, ülke bütünlüğüne saygı ve mütekabiliyet prensiplerine özen göstermişlerdir.²⁴⁴³

Haziran 1927’de, Türkiye Cumhuriyet Dışişleri Teşkilatına dair 1154 sayılı Kanun kabul edilmiş ve 17.07.1927’de yürürlüğe girmiştir.²⁴⁴⁴ Bu kanun, Dışişleri Bakanlığı memurlarını, meslek memurları, idari memurlar ve uzmanlar olarak üç sınıfa ayırmıştır. Meslek memurları için sınav sistemi getirilmiştir.²⁴⁴⁵ Daha sonra 1933-1938 yıllarında çıkartılan diğer kanunlarla söz konusu kanuna ilaveler yapılmıştır.²⁴⁴⁶

Meslek memurluğuna kabul için memurun kanununda öngörülen şartlardan başka “âli mekteplerden mezun ve Fransızca bihakkın tekellüm ve kitabete muktedir bulunduğu bilimtihan sabit olmak şarttır.” denilmektedir.²⁴⁴⁷ 1933 yılında yapılan değişiklik ile Fransızca yerine “garp lisanlarından lâakal birisine vâkıf bulunmak” ibaresi getirilmiştir.²⁴⁴⁸

Bu dönemde, kabiliyetli Dışişleri memurlarının Atatürk tarafından desteklendiğini görüyoruz. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti’nin seçkin bir diplomati olan Numan Menemencioğlu örneği ilginçtir. Beyrut Başkonsolosluğundan 1928’de Ankara’ya döndüğünde, kabiliyeti, çalışma ve zekası ile Atatürk’ün dikkatini çekmiş ve desteğine nail olmuştur. Menemencioğlu, Atatürk ile yakın ilişki kurmuştur.²⁴⁴⁹ Hızlı bir şekilde dış işleri kariyerinde yükselmiştir. Bakanlık Genel Sekreterliği ve II. Dünya Savaşı yıllarında 10 Ağustos 1942-15 Haziran 1944 arasında Dışişleri Bakanı olmuştur.²⁴⁵⁰

Diğer bir örnek olarak, 1-3 Aralık 1932’de açılan Meslek Memuru Sına-

468, s. 299-316.

2442 Age., s. 299.

2443 Halil İnalçık, **Türk Diploması Tarihinin Sorunları, Çağdaş Türk Diploması: 100 Yıllık Süreç**, Ed. İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. XV.

2444 Bu konuda bk. Kemal Girgin, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)**, TTK Basımevi, Ankara 1992.

2445 **Resmî Gazete**, 17.7.1927, S 635.

2446 **Resmî Gazete**, 1.6.1933, S 2416; **Resmî Gazete**, 21.1.1938, S 3814.

2447 17.7.1927 tarihli ve 635 sayılı **Resmî Gazete**’de yer alan 1154 sayılı Kanun’un 2. maddesi.

2448 1.6.1933 tarihli **Resmî Gazete**’nin 2416 sayısında yer alan 2223 sayılı Kanun’un 4. maddesi.

2449 Dr. Yücel Güçlü, **Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu**, Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara Mayıs 2020, s.41.

2450 Age., s. 91.

vını kazanarak Dışişleri Bakanlığına giren Fatin Rüştü Zorlu verilebilir.²⁴⁵¹ Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın kızı ile evlenmiş ve Atatürk'ün desteğini sağlamıştır. Onunla sık sık görüşebilme imkânına sahip olmuştur. Dışişlerinde parlak bir kariyer yapan Zorlu, büyükelçilik, Dışişleri ve Devlet Bakanlıkları görevlerini de üstlenmiştir. Daha sonra hayatı trajik bir şekilde sona ermiştir.

Atatürk'ün 1930'dan itibaren dış politika konularına daha fazla eğilmesi ve 1934'ten başlamak üzere daha etkin bir dış politika izlemesi ile diplomatlar, daha görülür hale gelmişlerdir. Atatürk, başta İtalya olmak üzere, dış tehditlerin artması karşısında Türk dış politikasını çeşitlendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede, Yunanistan ile dostluk anlaşmasının yapılması, Milletler Cemiyetinde etkin rol oynanması, Balkan Antantı'nın kurulması zikredilebilir.

İtalya'nın 2 Ekim 1935'te Etiyopya'yı işgal etmeye başlaması, Türkiye'yi Milletler Cemiyetinde bu ülkeye karşı girişimlerde bulunmaya sevk etmiştir. Bu çerçevede, İtalya'ya yaptırım uygulanmasını, özellikle petrol yaptırımını desteklememiz, Türk-İtalyan ilişkilerini germiştir. Oniki Ada'nın İtalya'ya ait olduğu bu dönemde, İtalya'nın Güney Batı Anadolu'ya yönelik amacı, ikili ilişkileri daha da germiştir. Türkiye bu dönemde, 1936'dan itibaren İngiltere ile iş birliği yapmaya başlamıştır. Bu ortamın Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinde yarattığı canlılık, Türk diplomatları için yükselmek, kendilerini göstermek bakımlarından imkanlar arz etmiştir.²⁴⁵²

9.2.3. Atatürk ve Yabancı Diplomatlar

Ankara'da görevli yabancı diplomatlar, Atatürk'e ve kısa zamanda gerçekleşen devrimlere büyük ilgi göstermişlerdir. Atatürk ile yakınlık kuran yabancı diplomatlar anılarında ve Atatürk'ün ölümünden sonra yazdıkları yazı ve yaptıkları konuşmalarla Atatürk'ü dünya kamuoyuna anlatmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, Ankara'da 1934-1939 tarihlerinde görev yapan İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Türk-İngiliz ilişkilerinin canlandırılmasında önemli rol oynamıştır.²⁴⁵³

9.2.3.1. Fransız Büyükelçisi Albert Sarraut

Fransa'nın Lozan Barış Antlaşması'nı 27 Ağustos 1924'te tasdik etmesi üzerine, yeni Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa arasında diplomatik ilişkiler resmen kurulmuştur. Bu çerçevede, Cevat Bey Bükreş'teki Büyükelçimiz, Paris'e atanmıştır. Fransa da Ankara'ya ilk Büyükelçisini Albert Sarraut'yu

2451 Semih Günver, **Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 17.

2452 Güçlü, **age.**, s. 46.

2453 Hikmet Özdemir, **Atatürk'ün Ardından Sir Percy Loraine'nin Tanıklığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul Kasım 2010.

tain etmiştir.

Albert Sarraut, önemli bir Fransız politikacıdır, Radikal Parti üyesidir. Fransız Hindicini Genel Valiliğini de yapmıştır. Çeşitli hükümet üyeliklerinde bulunmuş ve iki kere Başbakanlık görevini üstlenmiştir. Türkiye’de ise 20 Mayıs 1925-Mayıs 1926 arasında görev yapmıştır.²⁴⁵⁴

Sarraut, daha sonra, Ankara’daki bir yıllık büyükelçiliği ile ilgili olarak anılarını yazmıştır.²⁴⁵⁵ Atatürk hakkında önemli konularda Fransa’da görüşüne başvurulmuş bir kimse olmuştur.²⁴⁵⁶ Ayrıca, Türkiye ile ilgili kitaplara da ön söz yazmıştır.²⁴⁵⁷ Atatürk’ün ölümü üzerine Ankara’da 21 Kasım 1938’de yapılan cenaze törenine katılan Fransız Heyetinde yer almıştır.

Sarraut anılarında, 7 Mayıs 1925’te güven mektubunu Gazi’ye sunuşunu anlatmaktadır. Gazi’yi değerlendirirken onu, askerî ve sivil örgütlenme dehası şeklinde tanımlamaktadır.²⁴⁵⁸ Sarraut, güven mektubunu sunduktan sonraki nutkunda, Türkiye’nin kalkınmasında Fransa’nın yardıma hazır olduğunu ifade etmiştir. Atatürk, Büyükelçinin nutkuna karşılık Türkçe cevap vermiştir. Bunu Fransızcaya, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey çevirmiştir. Sarraut, İsmet Paşa’yı ziyaretinde onun Fransa’nın Ankara’da Büyükelçilik açmasını istediğini belirtmektedir. Büyükelçi bundan sonra, Ankara’da bir Fransız Büyükelçiliğinin açılması için Paris nezdinde girişimde bulunmuştur. Bir deri tüccarının evini kiralayarak burasını hem konut hem de kaçıllara olarak kullanmıştır. Sarraut, Atatürk’ün Avrupa’yı seven bir kimse olduğunu, Sovyetlerden yardım almasına rağmen Komünizmin Anadolu’ya girmesini engellediğini ve bu şekilde Batıya bir hizmet yaptığını vurgulamaktadır.²⁴⁵⁹ Sarraut, su, elektrik ve gazın bulunmadığı Ankara’da yeni Fransız Büyükelçiliğini kısıtlı imkânlarla kurmuş ve davetler vermeye başlamıştır. Bu davetlerden birine Atatürk de katılmıştır. Böylece Atatürk, Sovyet Büyükelçiliğini ziyaretinden sonra, ilk defa yabancı bir büyükelçiliğe gitmiştir.²⁴⁶⁰ Bu davetten sonra Ankara’da diğer diplomatik davetler başlamıştır. Sarraut, Türklere gördüğü yakınlığı ve bir dost olarak görülmesinin altını çizmiştir. Türkiye ile Suriye sınırında çıkan sorunun çözümü çerçevesinde bir Modus Vivendi’nin

2454 Hâmit Batu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, *L’Empire Ottoman la République de Turquie et le France*, Isis Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 687.

2455 Albert Sarraut, “Mon Ambassade en Turquie”, *Revue des deux Mondes*, Paris 1 Temmuz 1958, s. 48-72.

2456 Bu konuda bk. *Atatürk Pensées et Témoignages, Hommage de la Commission Nationale Turque Pour L’Unesco à L’Occasion du Centenaire de sa Naissance (1881-1981)*.

2457 Jean Deny, René Marchand, *Petit Manuel de la Turquie Nouvelle*, Jacques Haumont, Paris 1933, s. 1-5.

2458 Sarraut, *age.*, s. 54.

2459 Sarraut, *age.*, s. 57.

2460 Sarraut, *age.*, s. 64.

imzalandığını belirtmiştir.²⁴⁶¹

Fransız Büyükelçisi, Türkiye’de geçirdiği bir yıl sonunda Fransa’ya dönmüş ve Radikal Partisi üyesi olarak iç politikada etkin bir rol oynamıştır. Ancak, Büyükelçi Türkiye’ye olan ilgisini kaybetmemiştir. Bu çerçevede, *Petit Manuel de la Turquie* adlı esere yazdığı ön sözde, Fransız Büyükelçisi olarak Türkiye’deki ikametinin hayatındaki en güzel hatıralardan birisi olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶² Atatürk’ü halk uyandırıcısı ve ülkesine dirilme ruhunu veren bir askerî ve siyasi deha olarak tanımlamaktadır.²⁴⁶³ Ankara’da görev yaptığı sırada Türk ulusal bilincinin yeniden doğuşuna şahitlik ettiğini ve yeni Türkiye’nin Avrupa’ya meylettğini vurgulamaktadır.²⁴⁶⁴

Sarraut, Atatürk’ün ölümü üzerine yazdığı “Hayranlık Duyulacak Bir Kahraman” başlıklı yazısında, Gazi’nin düşüncesinin, liberalizm ve Batının kültür ve fikirlerinden etkilendiğini belirtmektedir.²⁴⁶⁵ Sarraut’ya göre, Atatürk, batı medeniyetini sever ve takdir eder. Ancak, bu medeniyetin Türk davasının doğruluğunu tam anlayamadığından şikayetçidir.²⁴⁶⁶ Atatürk’ü büyük bir devlet adamı olarak tanımlamakta ve yaptıklarını daha iyi anlayınca “Bu büyük adama duyduğum hayranlık artmaktadır.” demektedir.²⁴⁶⁷

9.2.3.2. Fransız Büyükelçisi Comte Charles de Chambrun

Ankara’da 27 Eylül 1928-21 Haziran 1933 yılları arasında görev yapan Fransız Büyükelçisi, Comte Charles de Chambrun de Atatürk ile ilk karşılaşması hakkında bir makale yazmıştır.²⁴⁶⁸ Ayrıca, Büyükelçinin *Atatürk ve Yeni Türkiye* başlıklı bir kitabı da vardır.²⁴⁶⁹

Chambrun, 4 Nisan 1946’da Fransız Akademisi üyeliğine de seçilmiştir. Ankara’dan sonra 1933’te Roma’ya atanmış ve burada 1935’e kadar görev yapmıştır.

Büyükelçi, Atatürk’ün Anadolu’da eskinin kalıntıları üzerine millî bir devlet yarattığını, bu devleti şimdi yeni ufuklara yönlendirdiğini ifade et-

2461 Sarraut, *age.*, s. 65-68.

2462 Deny, Marchand, *age.*, s. 1.

2463 *Age.*, s. 1.

2464 *Age.*, s. 4.

2465 *Atatürk Pensées et Témoignages...*, s. 212.

2466 *Age.*, s. 212.

2467 *Age.*, s. 212.

2468 Charles de Chambrun, *de Stamboul à Ankara Ma Première Entrevue Avec Ghazi Mustapha Kemal*, *Revue des deux Mondes*, Numara: 47, Octobre 1938, s. 772-796.

2469 Comte Charles de Chambrun, *Atatürk et la Turquie Nouvelle*, Fernand Sorlot, Paris 1939.

mektedir.²⁴⁷⁰ Türkiye’de meydana gelen biçim ve yapı değişikliğinin Büyük Petro’dan beri görülmediğini belirtmektedir.²⁴⁷¹

Chambrun, güven mektubunu sunmak konusunda ilk başta zorluk yaşamıştır. Atatürk Ankara’dan aşırı sıcaklar nedeniyle İstanbul’a gelmiştir. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey, sağlık nedeniyle Viyana’ya gitmiştir. Gazi, İstanbul’da güven mektuplarını kabul etmemektedir. Bu durumda, 23 Temmuz 1928’de Türkiye’ye gelen Fransız Büyükelçisinin güven mektubunu sunması konusu bir sorun olmaktadır. Ancak, Türk hükûmeti Chambrun’ü güven mektubunu sunmadan önce Fransız Büyükelçisi olarak tanımıştır. Bu uygulamanın ulusal ve uluslararası alanda başka bir örneği yoktur.

Chambrun ancak 27 Eylül 1928’de Gazi’ye güven mektubunu mutad törenle sunmuştur. Chambrun bu suretle ilk defa Atatürk ile karşılaşmıştır. Fransız Büyükelçisi anılarında bu olayı anlatmaya çalışmaktadır.²⁴⁷² Gazi’ye sunduğu güven mektubundan sonra irat ettiği nutuk ile ilgili bilgi vermektedir.²⁴⁷³ Atatürk’ün fiziki yapısından etkilenmiştir. Gazi, Büyükelçiye Türkçe cevap vermiştir. Dışişleri Bakanı bu konuşmayı Fransızcaya çevirmiştir. Chambrun nutkunda, Türk-Fransız ilişkilerinin eskiliği üzerinde durmuş, Türkiye’nin yeniden yapılanmasını övmüştür. Türkiye’nin çekiciliği, tarihinin zenginliği, Gazi’nin etkisindeki yenilenmesi konularına değinmiştir.²⁴⁷⁴ Atatürk cevabi nutkunda, Büyükelçinin Türk-Fransız ilişkileri ile ilgili sözlerini vurgulamıştır. Gazi, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin Fransız Devrimi’nin, adalet ve hukuk ilkelerinden yararlandığını sözlerine eklemiştir. Barışın önemini de belirtmiştir.

Chambrun, Türk-Yunan barışması çerçevesinde, Venizelos’un Ankara’da Atatürk’ü ziyaretinden sonra kendisine söylediklerini yazmaktadır: *Atatürk çok büyük bir adam. Bu kadar geniş bir düşünceye sahip bir generale hiç rastlamadım. Aynı şekilde bu kadar geniş yönetme bilgisini de ilk defa görüyorum.* demiştir.²⁴⁷⁵

Büyükelçi Roma’ya atanması vesilesi ile Atatürk’ün İstanbul’da kendisine öğle üzeri bir veda yemeği verdiğini ve yemekten sonra ayrılırken Büyükelçinin ellerini ellerine alarak ondan Türk dostu kalmasını istediğini kaydetmektedir.²⁴⁷⁶ Chambrun, *Atatürk ve Yeni Türkiye* başlıklı kitabında, Atatürk’ün yeni Türkiye’nin hem beyni hem de yaratıcı kolu olduğunu söyle-

2470 Chambrun, *de Stamboul à Ankara...*, s. 776.

2471 *Age.*, s. 779.

2472 *Age.*, s. 789.

2473 *Age.*, s. 790.

2474 *Age.*, s. 790.

2475 *Age.*, s. 792.

2476 *Age.*, s. 792.

mektedir. Ayrıca Atatürk, yeni Türkiye'nin kurtarıcı kılıcı ve dâhi reformcusu olduğunu da ifade etmektedir.²⁴⁷⁷ Kitapta, Mustafa Kemal'in geçmişi hakkında biyografik bilgi de verilmektedir.²⁴⁷⁸ Osmanlı tarihi izah edilmektedir. Ankara'daki kordiplomatik yaşantısı anlatılmaktadır.²⁴⁷⁹

Fransız Büyükelçisi kitabında, büyükelçiliği döneminde askıda bekleyen birçok konunun çözüme kavuşturulduğunu da belirtmektedir. Bunlar; Suriye ile sınırların tespiti, Ticaret Sözleşmesi, 1930'da imzalanan ve 1933'te tasdik edilen Dostluk Antlaşması ile Osmanlı borçlarının çözüme kavuşturulmalarıdır.²⁴⁸⁰ Ancak, Suriye ile sınır konusunda anlaşmaya varılması bir türlü mümkün olamadığından, Büyükelçi, makamlarının talimatı ile Atatürk'e başvurmuştur. Atatürk Büyükelçi'yi çiftlikte kabul etmiştir. Gazi, Büyükelçi ile konuşmasında sözü Hatay'a getirmiştir. Oradaki Türklere dikkati çekmiş, Fransa'nın Suriye'nin mandateri olmasına saygı gösterdiklerini, başka bir ülkenin bu görevi üstlenmiş olsa durumun değişik olacağını da sözlerini eklemiştir. Büyükelçi, Gazi ile sınır sorununu çözmüştür.

Büyükelçiye göre Atatürk, Fransız mandasındaki Suriye'yi Arapların birleşmesini engelleyen bir garanti olarak görmektedir.²⁴⁸¹

Chambrun, Atatürk'ün ölümüne de değinmektedir. Büyükelçiye göre Atatürk, her gün daha filozoflaşmıştır.²⁴⁸² Uyanık, ileriye gören Atatürk, meşaleyi en yetkili kişiye devretmiştir. Yetki devri hadisesiz olarak gerçekleşmiştir. Chambrun, Türk-Fransız dostluğunun Akdeniz dengesi için en iyi garanti teşkil edeceğini bunun da dünya barışı için gerekli olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸³

9.2.3.3. Amerikan Büyükelçisi Joseph Grew

Ankara'ya atanan ilk ABD Büyükelçisi Joseph Grew, 12 Ekim 1927'de Gazi'ye güven mektubunu sunmuştur. Lozan Konferansı'nın ilk bölümüne ABD Gözlemci Yardımcısı, ikinci bölümüne ise ABD Gözlemcisi olarak katılan Grew, Lozan'da 6 Ağustos 1923'te imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın müzakeresini yürütmüştür. Konferansın özellikle ikinci bölümünde Türkiye'ye yönelik olumlu tutumu ile başta İsmet Paşa olmak üzere diğer diplomatların takdirini kazanmıştır.²⁴⁸⁴

2477 Chambrun, *Atatürk et la Turquie Nouvelle...*, s. 14.

2478 *Age.*, s. 15-20.

2479 *Age.*, s. 31.

2480 *Age.*, s. 36.

2481 *Age.*, s. 39.

2482 *Age.*, s. 41.

2483 *Age.*, s. 42.

2484 Ali Engin Oba, "Lozan Barış Konferansı'nda ABD'nin Türkiye'den Talepleri ve Bu

Grew, Atatürk'e güven mektubunu sunduktan sonra, onunla yaptığı özel konuşma hakkında anılarında bilgi vermektedir.²⁴⁸⁵ Atatürk ile Fransızca konuşan Grew, konuşmasının çevrilmediğini, Gazi'nin Fransızca'yı anladığını belirtmektedir. Bu bağlamda Atatürk, Grew'a Türkiye'ye daha önce gelip gelmediğini sormuştur. Büyükelçinin daha önce ülkeye geldiğini öğrenince, son ziyareti ile şimdiki ziyareti vesilesi ile gördüğü değişiklikleri öğrenmek istemiştir. Büyükelçi büyük değişiklikler, büyük gelişim ve kalkınmayı gördüğünü belirtmiştir. Özellikle Ankara'daki gelişme ve kalkınma ile ilgilendiğini vurgulamıştır. Gazi, Ankara hakkında izlenimlerini sormuştur. Büyükelçi tarih bakımından arz ettiği önem yanında şehrin çekiciliği ve güzelliği ile çevresinin, kendisine ABD'nin batı kısmını hatırlattığını söylemiştir. Gazi, Büyükelçiye ayrıca, Ankara'da konutunun tatminkâr olup olmadığını sormuştur. Büyükelçi, evinin konforlu olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Gazi, Büyükelçinin yanındaki görevlilerle de tanışmıştır.

Grew, görev yaptığı dönemde Türk-ABD ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Türkiye'yi ABD'de iyi bir şekilde tanıtmaya gayret etmiştir. Bu çerçevede, Fox Film Şirketinin kendisi ile Gazi arasındaki görüşmeyi ABD kamuoyuna sunmak için bir film yapmasını sağlamıştır.

Ayrıca, ABD'nin Türkiye'de, Türkiye'nin ABD'de tanıtılması için Russell Boardman ile John Polando'nun Bellanca adlı uçak ile New York'tan İstanbul'a uçuşunu gerçekleştirmiştir. Her iki pilot Gazi Mustafa Kemal tarafından kabul edilmişlerdir. Gazi, bu vesile ile yaptığı konuşmada *Kıtaları birleştirirken milletleri yaklaştırıyorsunuz. Sizin gibi kahramanlar milletleri birbirlerinin saadetleri ve kaderleri ile alakadar olan bir aile efradı haline getirirler* demiştir. Gazi iki havacıya, havacılık madalyası vermiştir. Bu olay Türk-ABD ilişkilerine çok olumlu etki yapmıştır.²⁴⁸⁶

Grew, yeni Türkiye ve Atatürk ile ilgili olarak anılarında, yapılan devrimleri ele almış, bu devrimlerin milliyetçi ruh ile yapıldığını, bir adamın, bütün bir ülkenin babası olduğunu, Gazi'nin "Avrupa'nın hasta adamı"nın iyileştirdiğini, kuvvetli hale getirdiğini belirtmiştir.²⁴⁸⁷

Amaçla İzlediği Strateji", Ali Engin Oba, **Diplomasi ve Tarih, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları**, Kitabevi Yay., İstanbul 2021, s. 82-91.

2485 Joseph Grew, **Turbulent Era A Diplomatic Record of Forty Years 1904-1945**, Ed. Walter Johnson, Houghton Mifflin Company, Boston 1952, s. 730-773.

2486 Ali Engin Oba, "Yeni Belgeler Işığında Cumhuriyetin İlk Döneminde ABD-Türkiye İlişkileri 1929-1932", Ali Engin Oba, **Diplomasi ve Tarih, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları**, Kitabevi Yay., İstanbul 2021, s. 203-204.

2487 Grew, **age.**, s. 708.

9.2.3.4. Amerikan Büyükelçi Charles H. Sherrill

Tokyo'ya atanan Büyükelçi Joseph Grew, 13 Mart 1932'de ülkemizden ayrılmıştır. Yerine Büyükelçi General Charles H. Sherrill atanmıştır. Büyükelçi Sherrill, 17 Mart 1932-27 Mart 1933 tarihlerinde bir yıl süre ile Ankara'da görev yapmıştır. Yeni ABD Cumhurbaşkanı Roosevelt'in göreve başlamasından sonra, ülkesindeki uygulama gereği, Türkiye'den ayrılmıştır.

Sherrill, Türkiye'ye gelmeden önce Washington Büyükelçimize *Asrı hazırın yegâne dâhisi Gazi hazretleridir* demiştir.²⁴⁸⁸ Büyükelçi Sherrill, Türk-ABD ilişkilerinin geliştirilmesi için çaba sarf etmiştir.

Sherrill, 20 Mayıs 1932'de Atatürk'e güven mektubunu sunmuştur. Büyükelçi bu törende, Atatürk'ün kendisine gösterdiği yakınlık ve nezaketten etkilenmiştir.²⁴⁸⁹ Sherrill, Atatürk ile ilgili bir biyografi de yazmıştır. Bu amaçla Gazi ile mülakatlar yapmıştır. Görüşmelerin hiçbirisi iki saatten az olmamış, en uzununu üç saat yirmi dakika sürmüştür. Sherrill'e göre bu mülakatlardan en değerlisi savaş hikayeleridir. Atatürk savaş ile ilgili krokiler çizmiştir. Sherrill Ankara'dan ayrıldıktan sonra 1934 yılında Atatürk biyografisini yayımlamıştır. Kitabın İngilizcesini Türk Tarih Kurumu ve Mülkiye Kütüphanelerinde bulamadık. Ancak Fransızcası Mülkiye Kütüphanesinde mevcuttur.²⁴⁹⁰ Kitabın girişinde, *Büyük adamlar yaratan bir ırk, büyük bir ırktır.* denilmektedir. *Bir ırkı incelemek için şeflerini incelemek gerekir.* Türkiye, Mustafa Kemal'den daha büyük bir devlet adamı yaratamamıştır ve Mustafa Kemal mevcut devlet adamlarının hiçbirisi tarafından geçilememiştir.²⁴⁹¹ Sherrill, Ankara'daki bir yıllık görevi ile ilgili olarak anılarını da yazmıştır.²⁴⁹² Bundan başka Sherrill'in *Üç Adam- Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini* başlığını taşıyan bir diğer eseri de bulunmaktadır.²⁴⁹³ Bu eserde Sherrill, üç devlet adamını karşılaştırarak incelemektedir.

Bu çerçevede, Atatürk'ü birçok bakımdan olumlu şekilde değerlendirmektedir. Bir örnek olarak şu husus belirtilebilir: *Hayatımda meşgul olduğu mevzuyu onun kadar benimseyen ve kendisini o mevzu akışına kaptıran bir*

2488 Oba, "Yeni Belgeler Işığında Cumhuriyetin İlk Döneminde ABD-Türkiye İlişkileri 1929-1932...", s. 211.

2489 Hikmet Özdemir, "General Charles H. Sherrill Atatürk'ün biyografisini nasıl yazdı?", **Atatürk'ün Ölümünün 71. Yılında Genelkurmayda Düzenlenen Törende Prof. Özdemir Tarafından Verilen Konferans**, 10 Kasım 2009.

2490 Général Sherrill, **Mustafa Kemal L'Homme-L'oeuvre-Le Pays Traduit de L'Anglais Par Pierre Carolet**, Plon, Paris 1934.

2491 Age., s. 1.

2492 Charles H. Sherrill, **Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Nezdinde Bir Yıllık Elçilik**, Çev. Ahmet Ekrem, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934.

2493 General Charles H. Sherrill, **Üç Adam-Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini**, Çev. Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937.

*insan daha gördüğümü hatırlamıyorum demektir.*²⁴⁹⁴

Sherrill, özellikle yazmış olduğu bu İngilizce biyografi ile Atatürk hakkında dünya kamuoyunu aydınlatmıştır. Böylelikle bir yabancı diplomatın Atatürk'e duyduğu ilgi ve sempati, Türkiye'nin tanıtılmasına da katkıda bulunmuştur.

9.3. Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması*

9.3.1. Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi

Arapça'daki "Mevsıl" kelimesinden geldiği kabul edilen ve "kavşak noktası"²⁴⁹⁵ anlamındaki Musul; Babil Krallığı'nın, Asur Devleti'nin, II. Babil Krallığı'nın, Pers İmparatorluğu'nun, Makedonyalıların, Selevkosların,²⁴⁹⁶ İslamiyetin hızla yayılmaya başladığı Hz. Ömer zamanında Müslüman Arapların, Emevîlerin, ardından Abbasi Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Musul'un ilk defa Türklerin yönetimine girmesi 884 yılında Mısır ve Suriye'de Abbasi halifesine bağlı olarak kurulan ilk Türk devleti olan Tolunoğulları zamanında olmuştur.²⁴⁹⁷ Musul, Türklerin yönetimine girdikten sonra da sırasıyla, Hamdanîlerin, Ukaylîlerin kısa bir süre egemenliğinde kalmıştır. Oğuz Türklerinin Musul ve çevresine yerleşmelerinin ardından, Musul'da Büyük Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır.²⁴⁹⁸ Musul, Büyük Selçuklu Devleti'nin ikiye ayırmasının ardından, Zengiler Atabeyliği'nin beylik merkezi olmuş, Türkleşmiş, her bakımdan çağının en güzel şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Daha sonra Eyyübîlerin, Moğolların (İlhanlıların), Celayirlîlerin, Timurluların, Akkoyunluların yönetimine girmiştir.²⁴⁹⁹ Safevîlerin 1508 yılında egemenliği altına aldığı Musul, 1514 yılındaki Çaldıran Zaferi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiş, Mondros Mütarekesi sonrasındaki işgale kadar Osmanlı Devleti yönetiminde kalmıştır.

Mezopotamya ile ilgilenmeye başlayan Avrupalı devletlerin Musul ile ilgilenmeleri ilk başta bilimsel ve dinî nedenlerle olmuştur. Eski Mitanni ve Asur medeniyetinin izlerini sürmek amacıyla, Musul ve çevresinde girilen

2494 Age., s. 33.

* Prof. Dr. Tahir Kodal, Pamukkale Üniversitesi, Öğretim Üyesi, tkodal@pamukkale.edu.tr.

2495 Sâmî es-Sakkâr, "Musul", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul 2006, s. 361-363.

2496 A Committee of Officialls, **An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq**, Baltimore, USA 1946, s. 13-18.

2497 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Ankara 1993, s. 17.

2498 Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963, s. 54-56.

2499 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1969, s. 190-192.

arkeolojik kazı ve incelemeler sonrasında elde edilen bulguların sergileme faaliyetleri Musul üzerindeki dikkatleri artırmıştır.²⁵⁰⁰ Ayrıca Musul'un Orta Doğu Hristiyanlığının merkezlerinden biri olması ve belli miktarda Hristiyanın burada yaşaması, Hristiyan Avrupa'nın bu şehir üzerine eğilmesi için yeterli olmuştur. Bunlara ek olarak, Musul ve çevresindeki petrol, bu tarihlerde dünya politikasına yeni ve stratejik bir hammadde olarak girmiştir. Bu yüzden, Dünyanın önemli petrol yataklarından biri olan Osmanlı Devleti'nin Musul Vilayeti (Musul-Kerkük-Süleymaniye Sancakları) sanayileşmiş, petrol ihtiyacı olan devletlerin dikkatini çekmiş, bu alandaki şirketlerin mücadele alanı olmuş ve uluslararası ilişkilerin gündemine gelmiştir. Bunu kavrayan Osmanlı Devleti ise bu süreçte birtakım çalışmalar yapmış, yaptırmış ve bu konuda önlemler almaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar geçen süre içerisinde, Musul ve çevresinde petrol araştırmaları askıya alınmıştır. Ancak savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarının veya petrol bölgelerinin paylaşımına ilişkin Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması gibi gizli antlaşmalar yapılmıştır. 3 Ocak 1916'da imzalanan ve daha sonra Rusya'nın kabul ettiği bu antlaşmaya göre; İngiltere Mezopotamya'yı yani Filistin ve İran arasındaki bölgeyi alırken, Fransa, Suriye ve Musul dâhil olmak üzere Irak'ın kuzeyini elde etmiştir.²⁵⁰¹

Osmanlı Devleti bazı cephelerde kazandığı önemli zaferlere rağmen, I. Dünya Savaşı'nı kaybetmiş, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada İngilizler, Musul'un yaklaşık 60 km. güneyinde bulunuyorlardı.²⁵⁰² Ancak İngilizler, "Hristiyan halka baskı yapıldığı" gerekçesiyle, Musul'u 15 Kasım 1918'de tamamen denetimleri altına almışlardır.²⁵⁰³ Böylece, bin bir tehdit altında boşaltılan Musul, ateşkes sonrasında hem devletler hukukuna hem de mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal edilmiştir. İngiltere, Musul'un ilerisi düşünülmeden Fransa'ya bırakılmasının bir hata olduğunu düşündüğünden, Paris Barış Konferansı'nda işgal ettiği Musul'u kendi egemenlik bölgesine katmış, Fransızlara Musul petrollerinden pay vererek İskenderun Limanı'na akıtmalarına izin vermiştir.²⁵⁰⁴

Türk İstiklal Savaşı'nın lideri Mustafa Kemal Ankara'ya gelmesinin hemen ardından 28 Aralık 1919'da yapmış olduğu açıklamada; Musul'un Mond-

2500 Richard Coke, *The Heart of the Middle East*, London 1925, s. 124-125.

2501 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı Devletinin Paylaşılması*, Ankara 1983, s. 12; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966, s. 155-156.

2502 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C I, İstanbul 1991, s. 32.

2503 Necmettin Esin, "Irak Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1127.

2504 Sina Akşin, "Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler", *Lozan'ın 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1978, s. 58.

ros Mütarekesi'nden sonra işgal edildiğini, Türk ordularının çizdikleri sınır üzerinde olduğunu, bu sınırın İskenderun Körfezi'nin güneyinden başladığını belirterek, ...*badehu şarka temdit edilerek (daha sonra doğuya uzanarak) Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder (içine alır). Bu hudut (sınır) ordularımız tarafından silahla müdafaa olunduğu (savunulduğu) gibi aynı zamanda Türk ve Kürt anasıriyle meskûn (unsurların oturduğu) aksâm-ı vatanımızı tahdit eder (vatanımızın kısımlarını sınırlar).*²⁵⁰⁵ demiş, Musul'u vatanın ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Bu görüş, Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda "Ahd-ı Millî" veya Misak-ı Millî olarak bilinen kararlarının 1. maddesinde de yer bulmuştur. Mondros Mütarekesi hattı içinde ve dışındaki dini, soyu, istekleri bir olan, birbirlerine karşılıklı fedakârlık duyguları taşıyan Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu yerlerin tamamı *fîilen, hükmen ve hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez bir bütün...*²⁵⁰⁶ olarak görülmüştür. Bu nedenle, Musul Anadolu'nun ayrılmaz parçası ve millî sınırlar içerisinde kabul edilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın galipleri, Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barış şartlarının esaslarını ancak 24 Nisan 1920'de San-Remo Antlaşması ile belirleyebilmişlerdir. Bu antlaşmanın 4. maddesine göre Osmanlı Devleti; Suriye, Filistin, Irak, Arabistan ve Adalar Denizi'ndeki adaları terk etmiştir.²⁵⁰⁷ San-Remo Konferansı'nda Fransa, kıta Avrupası'nda ve Orta Doğu'da kendisini desteklemesine karşılık olarak, Musul'u İngiltere'ye bırakmıştır. Bu durumda, Fransa, ham petrol üretiminin %25'ini alacak, İngiltere, İran ve Musul petrolerinin bir boru hattıyla Akdeniz'e ulaşmasını sağlayacaktır.²⁵⁰⁸ I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin Osmanlı Devleti ile imzaladıkları Sevr Antlaşması'nın 64. maddesinin 3. Fıkrasında ise Musul, Irak ile Suriye arasında kurulacak ve İngiltere'nin mandaterliği (himayesi) altında olacak olan Kürt devletinin sınırları içerisinde bırakılmıştır.²⁵⁰⁹

Türk İstiklal Savaşı sırasında Misak-ı Millî sınırları içerisinde kabul edilen ve İngiltere'nin mandası altında Irak'ta tutulmaya başlanılan Musul'u tekrar ele geçirebilmek amacıyla, çeşitli planlar uygulamaya konulmuştur. Mustafa Kemal, Millî Müdafaa Vekâletine 1 Şubat 1922'de talimat vermiş, "Misak-ı Millî sınırları içinde kalan Musul ilinin kurtarılması amacıyla Re-

2505 ATAM, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C II, Ankara 2006, s. 12.

2506 **Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, C I, İctima Senesi:1, İctima-i Fevkalâde, 11. İnikad, 17 Şubat 1336 (1920), Ankara 1992, s. 144.

2507 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 415.

2508 Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu*, İstanbul 1983, s. 24.

2509 Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler*, Ankara 1977, s. 52-60; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956*, Vol.II, New York 1958, s. 82.

vandız bölgesine...”²⁵¹⁰ kuvvet gönderilmesini istemiştir. Bu görev, Suriye ve Antep cephelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan Kaymakam (Yarbay) Şefik [Özdemir]’e verilmiştir. Bu gelişme üzerine, İngiliz hükûmeti 17 Şubat 1922’de saldırıda kullanılan birliklerin süresiz olarak Musul’a yerleştirildiğini açıklamıştır.²⁵¹¹ Böylece İngilizler, uluslararası hukuku ve mütareke hükümlerini çiğneyerek işgal etmiş oldukları Musul’a, sürekli kalmak amacıyla yerleşmişlerdir. Bu gelişmeler sonrasında Yarbay Şefik [Özdemir], toplamış olduğu milislerle 22 Haziran 1922’de Revandız’a varmış, başarılar elde etmiştir.²⁵¹² Ancak, Batı Anadolu ve Boğazlar bölgesinde kuvvet bulundurulması gerektiği için, bu kuvvetler batıya kaydırılmıştır. Böylece buradaki muhtemel Türk ve İngiliz-Irak savaşı ortadan kalkmış, bir anlamda Musul’un kaderinin diplomasi yöntemleri ile çizilmesine karar verilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve Ankara hükûmeti için Misak-ı Millî çok önemli olmuştur. Bu nedenle, Lozan’a gidecek olan İsmet [İnönü]’nün başkanlık ettiği heyete, hükûmet tarafından verilen 12 maddelik talimatın toprak ve sınırlarla ilgili ilk beş maddesi, Misak-ı Millî sınırları ile ilgilidir.²⁵¹³ Bu ilk beş maddenin ikinci maddesinde; *Musul, Süleymaniye ve Kerkük’ün Türkiye’ye geri verilmesi istenmeli; fakat İngiltere’ye bazı ekonomik ayrıcalıklar, meselâ petrol işletmeciliği alanında ayrıcalık sağlanması görüşülebilir*²⁵¹⁴ denilmiştir. Lozan Konferansı 20 Kasım 1922’de toplanmış ve konferansta görüşülecek olan bütün meselelerin incelenmesi ve çözümü üç ana komisyona bırakılmıştır. Bu komisyonlardan biri de Arazi ve Askerlik Komisyonu olmuştur. Komisyon başkanlıklarına da davet eden ülkelerin temsilcileri getirilmiştir.²⁵¹⁵ Musul meselesi, bir ülke ve toprak meselesi olduğu için, konferansın açılışında belirlenen takvim gereğince, 27 Kasım 1922’de Arazi Komisyonu’nda görüşülmesine karar verilmiştir.²⁵¹⁶ Ancak, bu mesele resmî görüşmelerde tartışılmadan önce, herkese açık toplantıda İngiltere’nin diğer müttefik devletlerini etkilemesi ihtimaline karşı,²⁵¹⁷ Türk ve İngiliz temsilcileri arasında özel görüşmelerde çözülmeye çalışılmıştır.

Bunun üzerine özel görüşmelerden ilki, 27 Kasım 1922’de İsmet [İnönü]

2510 Gen. Kur. ATASE, **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi**, C IV, Ankara 1966, s. 267.

2511 Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara 1992, s. 98.

2512 Zekeriya Türkmen, “Özdemir Bey’in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVII, S 49, Ankara 2001, s. 61.

2513 **Vakit**, 28 Ekim 1922, s. 1.

2514 Salâhi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara 1987, s. 296; Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti-1923**, Ankara 1971, s. 8.

2515 T.C.Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)**, Ankara 1973, s. 14.

2516 **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Aralık 1922, s. 1; **Vakit**, 29 Kasım 1922, s. 1.

2517 İsmet İnönü, **Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, II. Kitap, İstanbul 1987, s. 73-74.

ile Lord Curzon arasında yapılmıştır. Bu ilk çözüm arayışında; başka konularda ele alınmakla birlikte, Musul meselesi ve petrol kaynaklarının durumları ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Görüşmede İsmet [İnönü], Lord Curzon'a Türk tarafının düşüncelerini anlatmıştır. Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin Misak-ı Millî sınırları içerisinde olduğunu belirterek, etnik, coğrafi, tarihi, siyasi ve iktisadi sebeplerini ortaya koyarak Musul'un Türkiye'ye verilmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca bölge halkının çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, bunların da Anadolu ile kader birliği yapmak istemelerini ifade etmiştir.²⁵¹⁸ Ayrıca, Türkiye'nin savaştan yeni çıkmış fakir bir ülke olduğunu söyleyerek, Musul petrollerinin Türkiye için çok önemli olduğunu da dile getirmiştir. Lord Curzon ise; bölge halkının çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğunu, bunların da İngiliz mandası altında Irak'a bağlı olarak yaşamak istediklerini ileri sürmüştür. Irak'ın Cemiyet-i Akvamın gözetiminde olması nedeniyle, buralar hakkında rahat hareket edemediklerini iddia ederek, Musul meselesinin petrol meselesi olmadığını, petrol meselelerinin ise petrol şirketleri ile görüşülmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁵¹⁹

Lord Curzon, bu görüşmenin sonunda İsmet [İnönü]'ye, *Musul meselesinin doğrudan doğruya Türkiye ile İngiltere arasında halledilmesi gerektiğini*²⁵²⁰ söylemiştir. İkili görüşmelerin belli bir süre devam etmesi gerektiği düşünüldüğü için, Lord Curzon'un bu önerisi olumlu karşılanmıştır. Ancak, daha sonra yapılan özel görüşmelerde de taraflar ilk görüşmedeki görüşlerini değiştirmemiştir. Hatta İsmet [İnönü] Musul'un Türkiye'ye verilmesi konusunda ısrarcı davranmış, bu durum Lord Curzon tarafından *İsmet ile yaptığım görüşme dostane olmakla beraber, hiçbir sonuç vermedi. Çünkü İsmet Paşa, Musul'u kendilerine teslim etmemiz üzerinde ısrar etti ve Musul'u almadan asla Ankara'ya dönmeyeceğini söyledi*²⁵²¹ şeklinde bildirilmiştir. Bu nedenle, yapılan özel görüşmelerden Musul meselesinde her hangi bir sonuç alınamamıştır.

Musul meselesi ikili görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulamayınca, Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki sınırın çizilmesi meselesinin 23 Ocak 1923'te Arazi ve Askerlik Komisyonunda görüşülmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine, Lozan Konferansı'nın en çetin günleri yaşanmaya başlamış, Musul meselesi için Türk basınının ifadesiyle tam bir "meydan döğüşü"²⁵²² yapılmıştır. Musul meselesi 23 Ocak 1923'te, sabah ve öğleden sonra olmak üzere, iki oturumda tartışılmıştır. İsmet [İnönü], bu oturumda yazılı ve uzun bir

2518 **Anadolu'da Yeni Gün**, 30 Kasım 1922, s. 1; **Tanin**, 29 Kasım 1922, s. 2.

2519 Yunus Nadi, "(Lozan'da) Ne Yapılıyor?", **Anadolu'da Yeni Gün**, 30 Kasım 1922, s. 1; **Vakit**, 28 Kasım 1922, s. 2.

2520 **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Kasım 1922, s. 2.

2521 Bilâl N. Şimşir, **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Ankara 1990, s. 224.

2522 **Hâkimiyet-i Milliye**, 25 Ocak 1923, s. 2.

konuşma yapmıştır. İsmet [İnönü], Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile ve sözlü olarak çözümlenemediğini hatırlattıktan sonra, her iki tarafın iddialarını ve Türkiye'nin Musul'u bir başka devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini Türk tezi olarak açıklamaya başlamıştır.²⁵²³ Bunların; etnografik, siyasi, tarihî, coğrafi, ekonomik ve askerî sebepler olduğunu söyleyerek, bunları uzun bir şekilde açıklamış, Türkiye'nin Musul vilayetinin kendisinden ayrılmasına neden razı olamayacağını açıkça ifade etmiştir. Ayrıca, Musul'da halkoylaması (plebisit) yapılmasını, bölge halkının nereyi isterse orada kalmasını önermiştir. Lord Curzon ise Musul meselesinde birtakım yanlış anlaşılımların ve anlatımların olduğunu belirttiikten sonra, Musul meselesindeki İngiliz tezinin, bu bölgede bulunan petrolle herhangi bir ilgisinin olmadığını ileri sürmüş, dünyanın bunu gündeme getirdiğini, Musul'da ne kadar petrolün bulunduğunu, bunu işlemenin verimli olup olmayacağını dahi bilmediğini! ve petrol meselesinde hiç kimse ile pazarlığa girişmediğini söylemiştir.²⁵²⁴

Musul meselesinin görüşülmesine öğleden sonra da devam edilmiştir. İsmet [İnönü], Lord Curzon tarafından dile getirilen İngiliz iddialarını cevaplandırmıştır. Türkiye'nin görüşlerinde herhangi bir değişiklik yapmadan, Lord Curzon'a cevap vermiştir. Lord Curzon ise, Milletler Cemiyeti üyelerinin desteğini almak amacıyla ilk olarak, manda sistemi ve Milletler Cemiyetinin bölgedeki yapılanması üzerinde durmuştur. İsmet [İnönü]'nün, İngiltere'nin Musul üzerindeki mandaterliğini tanımadığını belirterek, Türkiye'nin işine geldiği yerlerde bu sistemi tanıdığını iddia etmiştir.²⁵²⁵ İsmet [İnönü]'nün, Musul'u dörtte bir orana sahip olan Araplara bırakmak istemediğini, on iki de bir nüfusa sahip olan Türklere verilmesi gerektiğini anlayamadığını söyleyerek, Arapları Türklere hiç göz önünde bulundurmadığını iddia etmiştir. Lord Curzon, İsmet [İnönü] tarafından önerilen halkoyuna (plebisite) başvurulmasına karşı çıkararak, böyle bir sınır konusunda halk oylamasına başvurulmasının zararlı ve uğursuz bir yol olduğunu savunmuştur. Musul meselesinin Milletler Cemiyetinin hakemliğine havale edilmesi görüşünü Fransa ve İtalya'nın da desteklediğini belirterek,²⁵²⁶ bu teklifin sadece İsmet [İnönü] tarafından reddedildiğini söylemiştir. Bir anlamda İngiltere, daha ilk resmî toplantıda meselenin kendi kontrolündeki Cemiyet-i Akvama havale edilmesini istemiştir. Ancak, bu teklif hem İsmet [İnönü] hem de Ankara tarafından reddedilmiştir.

Konferans gündemi belirsizlikler içinde ve konferans bıçak sırtında iken, Müttefikler Türkiye'ye verecekleri barış antlaşması tasarısını Türk heyetine

2523 **Anadolu'da Yeni Gün**, 25 Ocak 1923, s. 1; **İkdâm**, 28 Ocak 1923, s. 2.

2524 "Lozan Konferansı'nda Musul ve Kürt Meselesi (III)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 31, Ağustos 1987, s. 56-57.

2525 **Tanin**, 25 Ocak 1923, s. 1.

2526 **Vakit**, 25 Ocak 1923, s. 1.

29 Ocak 1923'te vermişlerdir. Verilen bu antlaşma tasarısında doğrudan Musul'dan bahsedilmemiştir. Ancak tasarının 3. maddesinin 2. fıkrasında, Türkiye-Irak sınırından söz edilerek, 1921 Ankara Antlaşması'nın çizdiği sınırın bittiği noktadan itibaren Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından belirlenecek sınır olacağı belirtilmiştir.²⁵²⁷ İsmet [İnönü], verilen bu tasarıyı alıp inceledikten sonra basına yapmış olduğu açıklamada, *bu proje kat'iyyen gayr-ı kâbil-i kabûldur* diyerek, bu tasarının kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Ayrıca Irak hududunun tespitinin de Cemiyet-i Akvama bırakılmış olduğunu ifade etmiştir.²⁵²⁸

İsmet [İnönü], Müttefiklerin antlaşma tasarısına cevabını 4 Şubat 1923'te vermiştir. On bir madde hâlinde açıklamış olduğu tasarının beşinci maddesi Musul ile ilgilidir.²⁵²⁹ Bu mesele hakkında ise, *...salt barışın yapılmamasına engel olmamasını sağlamak amacıyla ve Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içerisinde bir ortak anlaşmayla çözümlenmek üzere, bu meselenin konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.*²⁵³⁰ demiş, Musul meselesinin, Türkiye ve İngiltere arasında görüşülerek, çözüme kavuşturulmasını kabul edeceklerini bildirmiştir. Lord Curzon'un, İsmet [İnönü]'nün Antlaşmayı imzalaması için yapmış olduğu baskının sonuç vermemesi üzerine, 4 Şubat 1923'te Paris'ten ayrılarak Londra'ya gitmiştir.²⁵³¹ Bu ayrılıktan sonra İsmet [İnönü] basına yapmış olduğu açıklamada, *...İngiltere medeni milletler gibi yaşamaklığımızı kabul ederse sulh olacaktır. Yoksa kat'iyyen olamaz. Musul bize verilmedikçe, muahedeye imza atamam.*²⁵³² diyerek, Musul'u antlaşmanın imzalanması için ön şart olarak koşmuştur. Mustafa Kemal [Atatürk] de İzmir'de İsmet [İnönü]'nün tepkisine benzer bir tepkide bulunmuştur. Yaptığı açıklamada; *Musul vilayeti, Türkiye Devleti'nin millî sınırları içindedir, buraları Anavatan'dan koparıp şuna buna hediye etmek hakkı kimseye 'ait olamaz. Cemiyet-i Akvâm ile bu meselenin bir münasebeti yoktur.*²⁵³³ ifadelerini kullanmıştır. Ancak, yine de konferansın bu mesele yüzünden sona ermesini istememiştir. Çünkü İstanbul halen işgal altındadır,

2527 “Devletler Tarafından Lozan Konferansı'nda Hey'et-i Murahhasamıza Tevdi' Edilen Mu'âhede-i Sulhiyye Projesi'nin İhtivâ Ettiği Maddeler,” **İkdâm**, 3 Şubat 1923, s. 3; Ahmet Yavuz, **Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, Takım: I, C I, Kitap: II, Ankara 1969, s. 61-62.

2528 “Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât”, **Anadolu'da Yeni Gün**, 31 Ocak 1923, s. 1; **Tan**, 5 Şubat 1923, s. 1.

2529 **Anadolu'da Yeni Gün**, 6 Şubat 1923, s. 1.

2530 Seha L. Meray Çev., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım: I, C I, Kitap: I, Ankara 1969, s. 9; **İkdâm**, 9 Şubat 1923, s. 2.

2531 Tahir Kodal, **Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi**, İstanbul 2005, s. 135.

2532 **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Ocak 1923, s. 1.

2533 **ATAM, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C III, s. 82.

bırakın doğu sınırlarını batı sınırları bile çizilmemiştir.

Musul, Misak-ı Millî açısından önemli olduğundan, Mütteliklerin antlaşma tasarısını Türk heyetine verdiği 29 Ocak 1923'ten itibaren TBMM'de en fazla konuşulan konu olmuştur. Bu mesele 29 Ocak, 5, 7, 21 ve 27 Şubat, 2, 3, 4, 5 ve 6 Mart 1923 tarihlerinde toplanan gizli oturumlarında bütün açıklığı ile tartışılmıştır. Yapılan eleştirilere Mustafa Kemal [Atatürk] cevap vermiş, ...*Musul meselesinin hâllini, muharebeye gitmemek için bir sene sonraya ta'lik etmek (ertelemek) demek, ondan sarf-ı nazar etmek (vazgeçmek) demek değildir...Musul mes'elesini bugünden hâlledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek, bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteâkip, muharebenin hemen hitâm (son) bulacağına kânî olamayız. Şüphesiz orada bir harb cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca mevzu-ı bahs etmek isterseniz, mahsûrlar kendi kendine meydana çıkar.*²⁵³⁴ diyerek, meselenin konferans gündeminden çıkartılmasına ve sonraya bırakılmasına destek vermiştir.

TBMM'deki bu tartışmalardan sora hükûmet, Mütteliklerin antlaşma tasarılarına karşı, kendi antlaşma tasarısını 8 Mart 1923'te bildirmiştir. İsmet [İnönü] tarafından bir mektupla birlikte gönderilen Türk karşı tasarısının, Ülkeye İlişkin Hükümler Bölümü'nün 3. maddesinde, Musul'un durumu üzerinde durulmuştur. Bu maddenin 2. fıkrasında; *Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Anlaşmaya varılmazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir.*²⁵³⁵ denilmiş, bir anlamda Musul, barışın ve yeni devletin önünde bir engel olması adına, Lozan Barış görüşmelerinin ikinci döneminin gündeminden çıkartılmıştır.

Lozan'da sürdürülen görüşmeler sonunda, Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında, Musul meselesinin geleceği hakkında karar verilmiştir. Kararda; *Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki hükûmet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükûmetlerinin, kesin geleceği (kaderi) bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler.*²⁵³⁶

2534 Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), C III, Ankara 1985, s. 1318.

2535 Seha L. Meray, age., s. 29; *Anadolu'da Yeni Gün*, 15 Mart 1923, s.1.

2536 M. Cemil Bilsel, *Lozan*, 2. Kitap, İstanbul 1933, s. 317-318; İsmail Soysal, *Türki-*

denilmiştir. Daha önce vermiş olduğu sözleri yerine getirmeyen İngiltere'nin, bu hükümlere ne şekilde uyduğu ileride görülecektir.

9.3.2. Haliç (İstanbul) Konferansı'nda Musul Meselesi

İngiltere, ikili görüşmelerin ilk başta İngiltere'de bir yerde yapılmasını istemiştir. Ancak, Türkiye'nin meselenin 1 Mayıs 1924'te İstanbul'da görüşülmesini istemesi üzerine, İngiltere bu düşüncesinde fazla ısrar etmemiş, "en uygun çözüm Milletler Cemiyetinde sağlanacaktır"²⁵³⁷ anlayışıyla görüşmelere başlamıştır. Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi; TBMM Başkanı Ali Fethi [Okyar]'ın başkanlığında, Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey, Ordu Milletvekili Faik Bey, Dışişleri Hukuk Müşaviri Nusret Bey ve Genelkurmaydan Yarbay İshak Avni Bey'den,²⁵³⁸ İngiltere'yi ise Sir Percy Cox'un başkanlığında, C.H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbay E. F. W. Lees'ten oluşan bir heyet temsil etmiştir.²⁵³⁹

Heyetlerin, Haliç-Kasımpaşa'da yer alan eski Denizcilik Bakanlığı Binası'nın konferans salonundaki yerlerini almasıyla, konferansın ilk toplantısı 19 Mayıs 1924'te yapılmıştır. Bu ilk toplantıda Ali Fethi [Okyar] açış konuşması yapmış, Musul meselesinin çözüme kavuşturulacağını, Türk-İngiliz ilişkilerinde dönüm noktasının yaşanacağını ve ikili ilişkilerin düzeleceğini ümit etmiştir. Sir Percy Cox, Ali Fethi [Okyar]'a cevap niteliği taşıyan konuşmasında; İngiltere'nin de bu ilişkilerin düzelmesini engelleyen Musul meselesinin, barış yoluyla çözülmesini istediğini ifade etmiş, çözülemediği takdirde Cemiyet-i Akvama havale edileceğini söylemiştir.²⁵⁴⁰ Bir anlamda Sir Percy Cox, Musul meselesinin İstanbul'da çözümlenmeyip, Cemiyet-i Akvâm'a havale edileceğinin ilk ipuçlarını vermiştir. Ali Fethi [Okyar], Haliç Konferansı'nın ilk toplantısının ikinci oturumunda yapmış olduğu konuşmasında Türkiye'nin Musul meselesi hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.²⁵⁴¹ Bu konuşmada; Musul'un Anavatan'a katılması için, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nda ileri sürmüş olduğu; ırki, coğrafi, tarihî ve siyasi gerekçeler burada bir kez de Ali Fethi [Okyar] tarafından dile getirilmiştir. Sir Percy Cox ise Lozan'dan itibaren ileri sürmüş oldukları görüşleri bir kez daha tekrarlamış, Türkiye'nin Musul meselesinde ileri sürmüş olduğu görüşlere kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir.²⁵⁴²

ye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), Ankara 1989, s. 87-88.

2537 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 130.

2538 Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, **Bakanlar Kurulu Kararları**, Yer No: 012/58/10

2539 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 134; "Taha Bey Kimdir?", **Vakit**, 17 Mayıs 1924, s. 2.

2540 **Anadolu'da Yeni Gün**, 20 Mayıs 1924, s. 1.

2541 Tahir Kodal, *age.*, s. 192-193.

2542 "Haliç Konferansı", **Ayın Tarihi**, C III, No: 7-10, Ankara 1924, s. 173.

Konferansın ikinci toplantısı, önceden kararlaştırıldığı üzere, 21 Mayıs 1924 Çarşamba günü yapılmıştır.²⁵⁴³ Bu toplantıda, Musul meselesinin tartışılmasından daha çok, hazırlanan muhtıralar üzerinde görüşler ortaya konulmuştur. Ali Fethi [Okyar], Türkiye ve Irak arasındaki sınırın sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için, eski Musul vilayeti (Musul, Kerkük, Süleymaniye)'nin tamamıyla, Türkiye'ye verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Sir Percy Cox, önceden hazırlanmış olan, İngiliz muhtirasını okumuş ve Kerkük ile Süleymaniye'yi Türkiye'ye bırakabileceklerini belirterek,²⁵⁴⁴ Musul şehri de dâhil olmak üzere, Fırat Nehri'nin her iki sahilinin Irak'ta kalması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece, daha ilk günden itibaren görüş farklılıklarının yaşandığı konferansta, Türkiye tarafından Musul vilayetinin tamamının istenmesi nedeniyle, bu oturumla birlikte İngiltere ile anlaşmanın mümkün olmayacağı açıkça görülmüştür.

Konferansın üçüncü toplantısı, 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü öğleden sonra yapılmıştır. Toplantıda; Sir Percy Cox, Musul vilayetinin tamamının Irak sınırları içerisinde olması gerektiğini belirttiikten sonra, konferansa gelirken çantasında "Nasturi Yurdu Projesi" ile geldiğinden, Türkiye'nin yönetimi altında bulunan Beytü's-Şebab, Çölemerik* ve Revandız'ın da Irak'a verilmesini istemiştir. Sir Percy Cox'un bu isteği toplantıda şok etkisi yapmıştır. Türk heyetindeki üyeler, bu konferansta Irak sınırının nereden geçeceğini konuşulmasına rağmen, asıl konuşulması gereken meselenin Musul meselesi olduğunu hatırlatmış, ileri sürülen bu teklifin ise asla kabul edilemez olduğunu ifade etmişlerdir.²⁵⁴⁵ Sir Percy Cox, sert sözlerden sonra gerilen ortamı düzeltmek yerine, Türk heyetine karşı üslubunu değiştirmemiş ve tehditkâr bir tavır takınmıştır. Sir Percy Cox, yapmış oldukları bu teklifi Türkiye'nin ya kabul etmesini ya da Türk heyetinin kendilerinin de kabul edebileceği yeni bir teklif hazırlayıp sunması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵⁴⁶ Böylece Sir Percy Cox, çantasında getirmiş olduğu "Nasturî Yurdu Projesini" bir anda gündeme getirerek, İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren varmak istediği hedefe bir an önce ulaşmayı hedeflemiştir. Konferansın sonuçsuz kalmasını sağlayarak, meselenin kendi kontrolleri altındaki Cemiyet-i Akvama havale edilmesini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.²⁵⁴⁷ Heyetler arasında o derece gergin bir hava oluşturmuştur ki taraflar konferans için toplantı tarihi dahi tespit etmeden oturuma son vermişlerdir.

2543 "Musul Mes'elesinde Murahhaslarımızın Nokta-ı Nazarı Değişmemiştir", **Vakit**, 22 Mayıs 1924, s. 1.

2544 **Hâkimiyet-i Milliye**, 25 Mayıs 1924, s. 2.

* Bugünkü Hakkari il merkezinin eski adıdır.

2545 agm., **Ayın Tarihi**, C III, No: 7-10, s. 174.

2546 Tahir Kodal, **age.**, s. 200.

2547 "Musul Mes'elesinde Cemiyet-i Akvâm'ın Hakemliği Ne Netice Verebilir", **Tanin**, 25 Mayıs 1924, s. 2.

Türk heyeti, Türkiye'nin bugüne kadar teoride savunduğu görüşlerini somutlaştırarak, son hâliyle İngiliz heyetinin önüne koymayı amaçlamıştır. Bu nedenle, Türk heyeti önceden hazırlanmış olan haritayı ve Türkiye'nin görüşlerini içeren muhtırayı, 24 Mayıs 1924 akşamı İngiliz heyetine Pera Palas Oteli'nde vermiştir. Bu haritada, eski Musul vilayetinin tamamı, Türkiye sınırları içerisinde gösterilmiştir. İngiliz heyeti bu haritayı inceledikten sonra, Londra'dan görüş istemiştir.²⁵⁴⁸ Cevapta; İngiltere ve Türkiye'nin görüşlerinde ısrar ettiği, bu yüzden meselenin Cemiyet-i Akvama havale edilmesinde zorunluluk olduğu dile getirilmiştir.

Haliç Konferansı, on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924'de son toplantısını yapmıştır. Haliç Konferansı'nın son toplantısının ilk oturumunda, ilk sözü Ali Fethi [Okyar] almış ve Türkiye'nin görüşlerini açıklamıştır. Ali Fethi [Okyar] yapmış olduğu konuşmada; Musul arazisinin tarihî ve coğrafi noktalardan Irak'tan ayrı olduğunu belirttikten sonra, etnografya açısından da Musul'un nüfusunun %90'ının Kürtler ve Türklerden oluştuğunu, onların da Türkiye'ye dahil olmak istediklerini dile getirmiş, Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemiş, bu noktalar göz önüne alınarak, meselenin çözümü için ikili görüşmelerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak, Sir Percy Cox Türk heyetinin Musul ile ileri sürdükleri delillerin, görüşlerin kabul edilemeyeceğini, İngiliz hükümeti'nin Irak meselesinde Cemiyet-i Akvama karşı sorumlu olduğunu dile getirmiştir.²⁵⁴⁹ İngiliz temsilcisi son fedakârlığın yine Türkiye tarafından yapılmasını istemiştir. Bir anlamda, Türkiye'den Hakkari'nin "Nasturî Yurdu" olarak Irak sınırı içerisine bırakılması istenilmiştir. Ali Fethi [Okyar], İngiliz heyeti, Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak, Musul meselesini konferans gündemine almadıkça ve Hakkari vilayeti hakkındaki asılsız iddialardan vazgeçmediği takdirde, kendilerine yeni bir teklif vermeyeceklerini söyleyerek, İngiltere'nin bu yaklaşımı ve yayılmacı politikaları ile konferansın kesinlikle sağlıklı bir şekilde sonuçlanmayacağını üzümlere ifade etmiştir.²⁵⁵⁰ Böylece, Sir Percy Cox, İngiltere açısından sonucu başından belli olan Haliç Konferansı'nda formaliteyi tamamlamış, Musul meselesinin İstanbul'da çözümsüz kalmasını sağlamıştır.²⁵⁵¹ Bu da İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren savunmuş olduğu politikanın ve isteğinin gerçekleşmesi anlamını taşımıştır.

2548 "İngiliz Hey'et-i Murahhasası Londra'dan Ta'limât İstemiştir" **Tanin**, 26 Mayıs 1924, s. 1.

2549 agm., **Ayın Tarihi**, C III, No: 7-10, s. 179.

2550 Tahir Kodal, **age.**, s. 216-217.

2551 Mecidi Sadreddin, "Tarihe Karışan Haliç", **İkdâm**, 9 Haziran 1924, s. 2.

9.3.3. Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'da Musul Meselesi

Türkiye, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvama gitmeden, Türkiye ve İngiltere arasında doğrudan görüşme yoluyla çözümünü sağlamak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Ancak, bu girişim olumlu sonuçlanmamıştır. Bunun üzerine, İngiltere'nin Lozan Barış Antlaşması'nı onaylamasının ardından, İngiltere hükûmeti adına Sir Lancelot Oliphant, Cemiyet-i Akvam Konseyine, 6 Ağustos 1924'te başvurarak, Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasına göre; İngiltere ve Türkiye arasında çözüme kavuşturulamayan Musul meselesinin, yapılacak olan ilk toplantının gündemine alınmasını istemiştir.²⁵⁵² Bu resmî başvurusuyla İngiltere, Musul meselesini başından beri kendi lehine çözümlenebileceğini düşündüğü Cemiyet-i Akvam gündemine getirmeyi başarmıştır. Ancak, Musul meselesinin Milletler Cemiyetine taşındığı günün hemen ardından, Musul'a Türk Ordusu tarafından bir operasyonun yapılmasını engellemek ve İngilizler tarafından dile getirilen Nasturilere baskı yapıldığı iddiasını desteklemek için 7 Ağustos 1924'te Hakkari'de Nasturi İsyanı çıkarılmıştır.²⁵⁵³ Bir anlamda Mustafa Kemal [Atatürk]'in bilgisi dahilinde 7. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a atanan ve Musul'a harekât yapmayı düşünen Cafer Tayyar [Eğilmez]'in bunu gerçekleştirmesi zorlaşmış, Türkiye'nin önü kesilmiş, içeri kapanmak durumunda kalmıştır.

Cemiyet-i Akvam Genel Sekreterliği, Türk hükûmetine 19 Ağustos 1924'te bir mektup göndererek, İngiltere'nin isteğini bildirmiş, Türkiye'nin cevabını istemiştir. Ancak, Nasturî isyanı ile meşgul olan Türkiye, bu mektuba hemen cevap vermemiştir. Bütün dikkatini ve enerjisini Nasturî isyanına çeviren, zaman zaman İngiltere ile Musul için savaşı göze alabileceği yorumlarının yapıldığı ortamda Türkiye, Cemiyet-i Akvama cevabını 27 Ağustos 1924'te vermiş,²⁵⁵⁴ Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etmiş olan ve meseleyi yakından bilen, TBMM Başkanı Ali Fethi [Okyar]'ı yeniden Cemiyet-i Akvam için başdelege olarak seçmiştir.²⁵⁵⁵

Cemiyet-i Akvam Meclisi Musul meselesini görüşmek üzere ilk olarak 20 Eylül 1924'te toplanmıştır.²⁵⁵⁶ Belçika Dışişleri Bakanı Himanis başkanlığındaki toplantıda Ali Fethi [Okyar] Bey çok etkili bir konuşma yapmış, Türkiye'nin Lozan ve sonrasındaki tezlerini aynı şekilde dile getirilmiş, Musul'un Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemiş ve Türkiye-Irak sınırının ona göre çizilmesini istemiştir. Cemiyet-i Akvam Meclisi, 28 Eylül 1924'te yeniden toplanmış, İngiltere'nin Irak üzerindeki manda yönetimi oy

2552 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 140-141.

2553 Tahir Kodal, *age.*, s. 246-251; **İkdâm**, 14 Ağustos 1924, s. 1.

2554 **Cumhuriyet**, 29 Ağustos 1924, s. 1.

2555 "Cemiyet-i Akvâm'da Musul Mes'elesi", **Ayın Tarihi**, C IV, No: 11-13, Ankara 1924, s. 134.

2556 **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1924, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 22 Eylül 1924, s. 1.

birliği ile karara bağlanmıştır. Böylece, İngiltere, Türkiye'nin sürekli olarak itiraz ettiği ve görüşmelerde aleyhinde kullanmış olduğu önemli bir pürüzü ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle, Cemiyet-i Akvamın desteğini arkasına alan İngiltere'nin yapılacak olan görüşmeye biraz daha güçlenerek girmiştir. İngiltere'nin, Irak'taki varlığını meşru bir zemine oturtmasından sonra Cemiyet-i Akvam Meclisi, Musul meselesini görüşmek amacıyla 30 Eylül 1924'te üçüncü kez toplanmıştır. Toplantıda; Musul meselesini inceleyecek, üç kişiden oluşacak ve üyeleri Cemiyet-i Akvam tarafından tarafsız ülkelerin üyeleri arasında seçilecek bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.²⁵⁵⁷ Bu kararların alındığı günlerde Türk ve İngiliz birliklerinin bulunduğu sınır bölgesinde karşılıklı tehditler devam etmiştir. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvam Meclisininin 27 Ekim 1924'te Brüksel'de yapılan toplantılarda taraflar önceki görüşlerinde ısrar etmişlerdir. Ancak, şu an için bir silahlı çatışmaya yol açmamak için, Lozan Antlaşması'nın imzalanmış olduğu 24 Temmuz 1923'teki sınıra Türkiye ve İngiltere'nin uyması kararlaştırılmıştır. Ancak, bu sınırın nerelerden geçtiği konusunda taraflar anlaşmamıştır.

Bu nedenle meclis 29 Ekim 1924'te yeniden toplanmış, bölgedeki kargaşayı ortadan kaldırmak için "muvakkat" (geçici) bir hat teklif edilmiştir. Bu hattın her iki tarafında da Türk ve İngiliz birlikleri bulunabilmesi ve hattın tarafsız bölge olması kabul edilmiştir.²⁵⁵⁸ Arkasından geçici hattın nerelerden geçtiği ortaya konulmuştur. Buna göre Süleymaniye sancağının tümünün İngiliz-İrak sınırında ve İngiliz yönetiminde bırakılırken,²⁵⁵⁹ Musul'dan küçük bir parça ile Hakkari Türkiye'ye verilmiştir. Bu hattın tespit edilmesiyle, elde edilen tek kazanç, tarafların kısmen kendi yararlarına kabul etmiş oldukları "Bürüksel hattı" olmuştur. Ancak, bu hattın tayini ile bölgedeki sınır anlaşmazlığına bir anlamda meşruluk kazandırılmıştır. Türkiye, sıkıntılı bir durumda bu hattı kabul etmekle, Türk- Irak sınırının aşağı yukarı nerelerden geçeceğini de kabul etmiştir. Böylece, İngiltere Musul'u elde tutmak için bölgede kurmayı düşündüğü "Nasturî Tampon Devletini" kuramasa da varmak istediği amacına ulaşmıştır.

Taraflar arasındaki gerginliğin ortadan kaldırılmasından sonra, Cemiyet-i Akvam Musul Araştırma Komisyonu, 15 Ekim 1924'te kurulmuştur. Araştırma Komisyonu; tanınmış coğrafyacı ve Macaristan Eski Başbakanı Kont Teleki, İsveç'in Bükreş Elçisi Wirsén ve Belçika ordusu emekli subaylarından Albay Pavlis'ten oluşturulmuştur.²⁵⁶⁰ Komiyon da çalışmalarına 5 Şubat 1925'te on beş gün gecikmeyle başlayabilmiştir.²⁵⁶¹ İngiltere, Türki-

2557 agm., **Ayın Tarihi**, C IV, No: 11-13, s. 141; **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1924, s. 1.

2558 **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1924, s. 2 ; **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Ekim 1924, s. 1.

2559 **Cumhuriyet**, 4 Kasım 1924, s. 2.

2560 Mim Kemal Öke, **age.**, s. 147.

2561 **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Şubat 1925, s. 1.

ye'nin Lozan'dan itibaren savunduğu halkoyuna başvurulmasını engellemek için bölgede güvenliğin ve şartların elverişli olmadığını sürekli olarak ileri sürmüştür. Komisyon üyelerinin bizzat kendilerinin doğrudan halkın görüşüne başvurmak istemesi ve Türkiye'nin tezine doğru yaklaşılmaya başlaması üzerine, bölgede din kisvesi altında Şeyh Sait İsyanı çıkartılmış, bu yeni politik oyun, bölgedeki güvensizliği artırmış, İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmiştir.²⁵⁶² Musul meselesi görüşülürken patlak veren bu isyanın bastırılması sırasında, Türkiye'nin başvurmuş olduğu sert tedbirler, Türkiye ve Irak'taki Kürtler üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Bu durum da Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını zayıflatmıştır.²⁵⁶³

Komisyon yapmış olduğu araştırma sonrasında elde etmiş olduğu bilgi ve belgeleri 18 Mart 1925'te bir araya getirmiş, bir anlamda Musul raporunun ilk taslağını oluşturmuştur. Yaklaşık üç ay süren bölgedeki incelemelerini tamamlayan araştırma komisyonu, raporlarını hazırlamak ve Cemiyet-i Akvamın Haziran toplantısına yetiştirmek için Cenevre'ye gitmiştir.²⁵⁶⁴ Musul Araştırma Komisyonu, hazırlamış olduğu raporunu Cemiyet-i Akvam Genel Sekreterliğine 16 Temmuz 1925'te sunmuştur.²⁵⁶⁵ Konseye sunulan bu rapor, incelenmesi için 28 Temmuz 1925'te Türkiye ve İngiltere hükümetlerine gönderilmiştir. Musul raporu, doksan bir sayfadan oluşmuştur. Komisyon raporunun sonunda, yapmış olduğu araştırma sonuçlarına Cemiyet-i Akvam Meclisinin kıymet biçeceği belirtildikten sonra, Türkiye ve Irak arasındaki muhtemel sınırın Küçük Zap olabileceği tavsiye edilmiştir. Yani, Musul ve Erbil Türkiye'ye verilirken, Süleymaniye ve Kerkük Irak'a bırakılmıştır.²⁵⁶⁶

Cemiyet-i Akvam Meclisinde Musul raporunun görüşülmesine 3 Eylül 1925'te başlanılmıştır. Bu görüşmelerde Türkiye'yi Tevfik Rüştü [Aras]'ın Başkanlığı'ndaki heyet temsil etmiştir. Taraflar toplantıda görüşlerinde ısrar edince İngiliz delege Türkiye'nin Cemiyet-i Akvamın hakemliğini kabul edip etmemesinin netleştirilmesini istemiştir. Türk başdelegesinin Cemiyet-i Akvamın hakemliğini Türkiye'nin kabul ettiğini söylememesine rağmen, Cemiyet-i Akvam Meclisi bu konunun çözümlenmesi için bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Tarafların temsilcilerinin doğal üyesi olduğu ve "Üçler Komisyonu" olarak da adlandırılan bu komisyona; İsveç temsilcisi Unden, İspanya temsilcisi Monsieur Kitunes Doliun ve Uruguay temsilcisi Monsieur

2562 Nureddin, "Asilerin Bastırılması Bir Buçuk Aylık Bir Mes'ele", **İkdâm**, 28 Şubat 1925, s. 2.

2563 Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara 1978, s. 309-310.

2564 **Tanin**, 28 Mart 1925, s. 1.

2565 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 149; İhsan Şerif Kaymaz, **Musul Sorunu(Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme)**, İstanbul 2003, s. 454.

2566 "Musul Raporundaki Taksim Projesi", **Vakit**, 16 Ağustos 1925, s. 1.

Gövin seçilmişlerdir.²⁵⁶⁷ Üçler Komisyonu çalışmalarına gizli toplantılarla devam eden, komisyonda pürüzler ortaya çıkmıştır. Tarafların görüşlerinde ısrar etmeleri, Cemiyet-i Akvamın bundan önce böyle bir meseleyle karşılaşmamış olması, neye göre ve nasıl karar vereceğinin belli olmaması üzerine, bu meselenin Lahey Adalet Divanına gönderilebileceği ifade edilmiştir.²⁵⁶⁸

Üçler Komisyonu çalışmasını sürdürürken, Lahey Adalet Divanı Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından sorulan soruları cevaplandırmak amacıyla 26 Ekim 1925'te toplanmıştır. Lahey'de üst üste toplantılar yapılırken Türkiye'nin Musul meselesindeki görüşü Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından dile getirilmiştir. 1 Kasım 1925'te yapılan konuşmada Mustafa Kemal [Atatürk] *...Musul meselesindeki vaz'iyet-i hukûkiyemiz (hukukî durumumuz) Cemiyet-i Akvâm Komisyonu Mahsûsu (Milletler Cemiyeti Özel Komisyonu)'nun mahallinde tetkikâtıyla (yerinde yaptığı incelemelerle) bir daha tezâhür eyledi (görüldü). Bu hakikate rağmen mes'elenin hâlli (çözümü) yeniden düçâr-ı teahhur oldu (geriye bırakıldı)...*²⁵⁶⁹ demiştir. Cemiyet-i Akvamın Musul raporunu kabul etmeyişi eleştirerek, daha sonra takip edilen politikaları onaylamadıklarını beyan etmiş ve her şeye rağmen hakkın yerini bulacağına inandıklarını ifade etmiştir.

Türkiye'nin sormuş olduğu sorulara cevap veren Lahey Adalet Divanı kesin kararını 21 Kasım 1925'te açıklamıştır. Kararda; Türkiye ve İngiltere'nin Lozan Antlaşması'nda varmış oldukları anlaşmayı gerekçe göstererek *...Milletler Cemiyeti'nin Türk-Irak hududu hususunda vereceği karar bağlayıcı olacaktır.*²⁵⁷⁰ denilmiştir. Cemiyet-i Akvâm Meclisinin 7 Aralık 1925'te olağanüstü olarak yaptığı toplantıda Üçler Komisyonu Başkanı Unden tarafından hazırlanmış olan rapor Meclise sunulmuştur. Bu raporda, Adalet Divanı'nın da kararı temel alınarak, Cemiyet-i Akvam'ın bu meselede hakem yetkisine sahip olduğu ifade edilmiştir. Ancak, Türk temsilcilerinin şiddetli eleştirileri nedeniyle, yapılan gizli toplantıda Cemiyet-i Akvam Meclisi Lahey Uluslararası Adalet Divanının vermiş olduğu istişari kararı oy birliği ile kabul etmiştir. Ancak bu karar Türk heyeti tarafından reddedilmiştir.²⁵⁷¹

Cemiyet-i Akvam Meclisi, 8 Aralık 1925'te yeniden toplanmış, Musul meselesini görüşmüş son kararını ise 16 Aralık 1925'te açıklamıştır. Bu kararıyla Cemiyet-i Akvam Meclisi, Üçlü Komisyonun kararını benimsemiştir. Yani Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasına karar

2567 **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1925, s. 1.

2568 **Cumhuriyet**, 20 Eylül 1925, s. 1.

2569 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İctima Senesi: III, C 19-20, Ankara 1970, s. 8.

2570 T.C.D.B., **age.**, s. 103; Kararın bir başka ifade şekli için bk. Kemal Melek, "Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolleri", Derleyen: Esat Çam, **Türk Dış Politikasında Sorunlar**, İstanbul 1989, s. 72.

2571 "Üçler Komitesi'nde İhtilâf Var..", **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Aralık 1925, s. 1.

vermiştir.²⁵⁷² Böylece, bir oldubitti ile geçici olarak kabul edilmiş olan Brüksel Hattı, Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından bu kararlarla resmileştirilmiştir. Araştırma Komisyonunun Küçük Zap Suyu'nun sınır olabileceği tavsiyesi dahi kabul edilmemiş, Musul vilayeti hemen hemen tamamıyla İngiltere'nin koruması altındaki Irak'a bırakılmıştır. Türkiye, kararı kabul etmeyeceğinin, sonuna kadar direneceğinin ilk işaretlerini vermiş ve karara sert bir şekilde tepki göstermiştir. Meclisin kararını açıkladığı 16 Aralık 1925'te Tevfik Rüştü [Aras] tarafından Cemiyet-i Akvama gönderilmiş olan protestonamede; ... *Türkiye'nin bütün Musul vilayeti üzerinde hukuk-ı hükümranîsi tamamen bakidir...*²⁵⁷³ denilmiş, Türkiye'nin Musul üzerindeki hakkından hiçbir şekilde vaz geçmediğini ve geçmeyeceğini ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal [Atatürk], daha geniş çerçeveden bakarak değerlendirmede bulunmuş, tepkisini ortaya koymuştur. Musul meselesinin bir sınır ve petrol anlaşmazlığı olarak görülmesine karşın, bu sorunun Milletler Cemiyeti tarafından bu sınırlar içinde kalınarak çözülmediğini dile getirmiştir. ...*Bu da, Musul meselesi dolayısıyla, Avrupa devletlerinin Şark milletlerini ezme arzusundan vazgeçmediklerinin açıkça ve kesinlikle belli olmasıdır. Meseleye bu açıdan bakılınca bizim için ehemmiyetinin yanı sıra Musul meselesi, bütün şark milletlerinin de gözlerini açarak Şark için yeni bir devrin idrâk edildiğini göstermiştir...*²⁵⁷⁴ diyerek, batılı devletlerin emperyalist bir politik yaklaşımla doğu toplumlarına yaklaştığını bir kez daha gösterdiğini ifade etmiştir.

9.3.4. Ankara Görüşmeleri ve Musul Meselesinin Çözüm Kavuşturulması

Cemiyet-i Akvam Meclisinin vermiş olduğu kararın Avam Kamarasında kabul edilmesinden sonra, İngiltere Musul meselesi yüzünden Türkiye ile savaş istemediğini belirtmiş, bu meslede Türkiye ile bir an önce anlaşarak, Türkiye'nin de kabul ve tasdik edebileceği bir çözüm şeklinin bulunmasını istemiştir.²⁵⁷⁵ Bunun üzerine Türkiye ve İngiltere arasında karşılıklı olarak görüşme arayışları içine girilmiştir. Türkiye, 2 ve 3 Ocak 1926'da yapılan Bakanlar Kurulu toplantıları ile İngiltere'ye verilecek olan cevap üzerinde çalışmış, bazı şartlar ileri sürmek suretiyle, Türk- Irak sınırı meselesini görüşebileceğini bildirmiştir. Yapılan yazışmalar ve görüşmeler sonrasında, "Türk-Irak sınır anlaşmazlığı"nın Ankara'da çözümlenmesi kararlaştırılmış-

2572 "Musul'a Dâir Akvâm Meclisi'nin Karârından Sonra...", **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Aralık 1925, s. 1.

2573 Tahir Kodal, **age.**, s. 362.

2574 Mim Kemal Öke, **age.**, s. 170.

2575 "Musul Müzâkeresinin Müstereken İdâresi Teklifi mi?", **İkdâm**, 30 Aralık 1925, s. 1; **Cumhuriyet**, 24 Aralık 1925, s. 1.

tır.²⁵⁷⁶

Lozan'dan itibaren Musul meselesinde “azınlık ve din” temeline dayalı bir politika takip eden İngiltere, Ankara görüşmelerinin başlamasından hemen önce bu sefer Süryanileri* ayaklandırmıştır. Nasturi ve Şeyh Sait isyanlarından sonraki bu Süryani isyanı Musul'u elde tutabilmek için çıkartılan üçüncü büyük isyan olmuştur. İngilizler tarafından her türlü desteğin ve silahın verildiği Süryaniler, Musul meselesinin çözümüne yaklaşıldığı bir dönemde ayaklanmışlardır. Yezidilerin de yardımlarda bulunmuş olduğu Süryani ayaklanması, Nusaybin, Cizre ve Midyat merkez olmak üzere 16 Mart 1926'da başlamıştır.²⁵⁷⁷ Bu gelişmelerden sonra Türkiye, daha önce de yapmış olduğu gibi, bir kez daha “tenkil harekâtı”na başlamak zorunda kalmıştır. Genelkurmay ve İçişleri Bakanlığının birlikte gerçekleştirmiş olduğu harekât sonrasında Süryani ve Yezidi çeteler etkisiz hale getirilmiş, Türk toplumu ve sınırı üzerindeki tecavüzleri sona erdirilmiştir.²⁵⁷⁸ Türkiye yine çıkartılan bu isyan ve göç ettirme ile uğraşırken, D'Arcy, Anglo-Saxon ile diğer Fransız, İngiliz ve Amerikan yetkilileri birkaç toplantı sonrasında, Musul petrollerinin paylaşımı konusundaki antlaşmanın ana hatları hakkında 31 Mart 1926'da fikir birliğine varmışlardır.²⁵⁷⁹

Türkiye ile Irak sınırı konusunda yapılacak antlaşmanın temel ilkeri 5 Nisan 1926'da İngiliz hükümeti tarafından İstanbul'daki Büyükelçileri Sir Ronald Lindsay'a göndermiştir.²⁵⁸⁰ Bu temel ilkeler doğrultusunda Sir Ronald Lindsay, Ankara'ya gitmiş ve Musul meselesinin son safhasına girilmiştir. Sir Ronald Lindsay, Ankara'da 18 Nisan 1926'da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] ve Başbakan İsmet [İnönü] ile yapmış olduğu görüşmede Türkiye tarafından yapılan yeni bir teklifle karşılaşmıştır. Mustafa Kemal [Atatürk]'ün görüşüne başvurularak yapılan bu teklifte; Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların üçlü bir antlaşmayla bağımsız bir Irak'a bırakılması, ancak İngiltere'nin Irak mandasını bırakmasıyla bu toprakların yeniden Türkiye'ye

2576 “İngiliz Hâriciyesi İstanbul Sefareti'ne Cevabımızı Tebliğ Etti”, **Vakit**, 7 Ocak 1926, s. 1.

* Putperest Aramî toplumu soyundan olan ve Hz. İsa'nın ilk havarilerinden olan St. Petrus ve arkadaşlarının telkinleriyle MS 38 yılında Hristiyanlığı seçen Süryaniler, bu tarihten itibaren putperest Aramilerden ayrılmak için Süryani (Suriyeli) adını kullanmaya başlamışlar, yeni bir mezhep oluşturmuşlardır. İlk Hristiyan toplumu olmalarından dolayı kendilerine Süryani-i Kadim yani eski Süryani adı verilmiştir. İlk dinî merkezleri Hatay olan Süryaniler Türkiye'de; Mardin, Midyat, Nusaybin, Adana ve Diyarbakır çevrelerinde, Suriye'de ise Şam'da yaşamaktadırlar. “Süryaniler”, **Türk Ansiklopedisi**, C 30, Ankara 1981, s. 163; Bazal Nikitine, “Nestüriler”, **İslam Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul 1988, s. 207-212.

2577 Yunus Nadi, “Cenûb Hudûdumuzda”, **Cumhuriyet**, 24 Mart 1926, s. 1.

2578 “Cenûb Hudûdumuzda Tenkilât”, **Cumhuriyet**, 26 Mart 1926, s.1.

2579 Tahir Kodal, **age.**, s. 386-387.

2580 Mim Kemal Öke, **age.**, s. 174.

verilmesi, Irak petrolünden Türkiye'ye de hak tanınması istenmiştir.²⁵⁸¹ Türk hükûmeti, toprak olarak Musul'u elde edemeyeceğini anladığı için, en azından ülkenin yeniden yapılandırılmasında bir kaynak olarak görmeye başladığı petrol meselesinde söz sahibi olmak istemeye başlamıştır.

Bu arada, Londra'da 23 Nisan 1926'ta toplanan Petrol Konferansı'nda, Musul petrollerinin kimler tarafından işletileceği kararlaştırılmaya çalışılmıştır. Toplantı sonrasında, Musul petrol kuyularını işletme ayrıcalığı Royal Deutch, Standard Oil, İngiliz, İran ve Fransız şirketlerinden oluşacak olan bir konsorsiyuma verilmiştir.²⁵⁸² Ayrıca Turkish Petroleum Şirketi'ne ait olan Irak petroleri dört parçaya ayrılmış, bu hisselerden % 25'ini Amerika almış, bu yüzdeyi de Standard Oil Şirketi'nin de içinde bulunduğu üç Amerikan şirketinin paylaşacağı da ifade edilmiştir.²⁵⁸³ Petrol meselesinde yaşanan bu gelişmeden sonra İngiltere, Turkish Petroleum Şirketinin petrol tavizine yanaşmadığını ve karşı çıktığını, Londra'nın Irak hükûmetinin payından hisse verilmesine karar verdiğini, bu payın %10 olarak belirlendiği, bunun da müzakere edilebileceğini Ankara'daki temsilcisine bildirmiştir.²⁵⁸⁴

Yapılan görüşmeler ve pazarlıklar sonrasında, iki dışişleri bakanı, 29 Mayıs 1926'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Görüşmede, Tevfik Rüştü [Aras], İngiltere tarafından önerilen ve yirmi beş yıllığına %10'luk hissenin kabul edildiğini, İngiliz Büyükelçisine resmen bildirmiştir. Böylece, Musul karşılığında alınacak olan hisse miktarı da belirlenmiştir. Görüşmede alınacak olan hisse konusunda anlaşma sağlanınca taraflar, imzalanması için gerekli belgelerin yazımına başlamıştır. Yapılan çalışmalar sonrasında antlaşmaya son şekli verilmiş ve "Musul İtilâfnamesi" hazırlanılmıştır.²⁵⁸⁵ Bir antlaşma ümidi ortaya çıkınca Irak hükûmetinden delege istenmiştir. Bunun üzerine, Irak adına toplantılara katılmak üzere, Savunma Bakanı Nuri Sait Paşa ve Müşaviri Süleyman Abdu'l-Fettah Bey, 2 Haziran 1926'da Ankara'ya gelmiştir.²⁵⁸⁶ Taraflar, özellikle Türk kamuoyunu yeniden endişeye sevk eden petrol meselesinin çözümü için son kez 3 Haziran 1926'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Akşam üzeri başlayan ve gece yarısına kadar devam eden görüşmede; taraflar, Irak petrollerinden %10 hisse karşılığında, 500.000 İngiliz sterlinini alma konusunda anlaşmaya varmışlardır.²⁵⁸⁷ Böylece, Türkiye'nin hisse kar-

2581 Ömer Kürçüoğlu, *age.*, s. 316.

2582 "Musul Petrolleri Hakkında", *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Nisan 1926, s. 2.

2583 "İngilizler Irak Petrollerinden Amerikalılara Hisse Verdiler", *Milliyet*, 12 Mayıs 1926, s. 1.

2584 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 175.

2585 "Musul İtilâfnamesi Hazırlandı", *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1926, s. 1.

2586 "Irak Murahhasları Dün Şehrimize Geldi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Haziran 1926, s. 1; *Vakit*, 3 Haziran 1926, s. 1.

2587 Mim Kemal Öke, *age.*, s. 176.

şılığında alacağı para miktarı da çözüme kavuşturulmuş, geriye sadece hazırlanılan antlaşmanın imzalanması kalmıştır. Taraflar arasında varılan anlaşmayı imzalamak amacıyla, Ankara görüşmelerinin son toplantısı 5 Haziran 1926 akşamı yapılmıştır. Tarafları temsil eden Tevfik Rüştü [Aras], Sir Ronald Lindsay ve Nuri Sait Paşa Dışişleri Bakanlığında bir araya gelmişlerdir. Türkiye'nin Musul petrollerinden alacağı payı artırmak istenmesi toplantının uzun sürmesine neden olmuş, antlaşma ancak 5 Haziran 1926 gece yarısında imzalanabilmiştir.²⁵⁸⁸

Türkiye, İngiltere ve Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması; üç bölüm ve bir ekten oluşmuştur. Toplam on sekiz maddeden oluşan Ankara Antlaşması'nın sonuna konulmuş olan ekte ise, tespit edilen Türk-İrak sınırı yani Brüksel Hattı ayrıntılı olarak ortaya konulmuş, taraflar bu sınırı kesin olarak kabul etmişler, bunu değiştirmeye yönelik her türlü girişimden kaçınacaklarına ilişkin söz vermişlerdir. Bu da bir anlamda, Türkiye, Irak ve İngiltere'nin izni, onayı olmadan sınır değişikliğinin olamayacağı anlamını taşımıştır. Antlaşmanın 14. maddesine göre Türkiye'nin, yirmi beş yıl süreyle Irak petrollerinden gelir sağlayacak olan üç kaynaktan, 25 yıl süreyle %10 petrol geliri alması resmen onaylanmıştır. Tarafların antlaşmayı imzalamasından hemen sonra, Sir Ronald Lindsay ve Said Nuri tarafından Tevfik Rüştü [Aras]'a bir nota verilmiştir. Antlaşmanın bir parçası olarak verilen ve 14. maddesine ek bir ek hüküm getiren bu notada; antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 aylık bir süre içerisinde, Türkiye hükümeti, 14. maddede öngörülen %10 hissesini sermayeye çevirmek istediği takdirde, Irak hükümetine haber verecek, Irak hükümeti de bu ihbar yapıldıktan sonraki 30 gün içinde, bu maddenin yerini almak üzere, Türkiye'ye 500.000 İngiliz lirası ödeyecektir. Ancak, Türkiye bu öneriyi kabul etmeyecek ve petrol gelirlerinden %10'luk payını almayı tercih etmiştir.

Türkiye, İngiltere ve Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması, 7 Haziran 1926'da TBMM Genel Kuruluna gelmiştir. Genel kurulda aleyhte ve lehte yapılan konuşmalardan sonra Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras]; dünya ve yakın doğu, Irak'ın bağımsızlığı ve huzuru için ...*arâzi meselesinde fedakârlığa katlandık.*²⁵⁸⁹ diyerek, Türk hükümetinin içinde bulunduğu durumu ve politikasını net bir şekilde ortaya koymuştur. Yapılan tartışmalardan sonra, adı geçen antlaşma TBMM tarafından 143 kabule karşı 2 oyla kabul edilmiştir. Ayrıca, oylamada 1 oy da geçersiz sayılmıştır.²⁵⁹⁰ Yaklaşık dokuz yıllık

2588 "Musul Mu'âhede'si Tam Nısfü'l-Leylîde İmza Edildi", **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1926, s. 1; **Vakit**, 6 Haziran 1926, s. 1.

2589 "Büyük Millet Meclisi Suriye ve Irak ile Hudud ve Komşuluk Mu'âhede'sini Tasdik Etti", **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Haziran 1926, s. 1; Tevfik Rüştü Aras, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, İstanbul 1935, s. 39-40; Kazım Öztürk Haz., **Türk Parlamento Tarihi, T. B. M. M. -II. Dönem, 1923-1927**, C II, Ankara 1993, s. 281.

2590 "Musul Mu'âhede'si", **Vakit**, 8 Haziran 1926, s. 2; **Cumhuriyet**, 8 Haziran 1926, s. 1.

bir savaşın ardından, hem maddi hem de manevi yönden yıpranmış olan Türkiye, Musul meselesi nedeniyle yeni bir savaşı göze alamamış, Musul'u bırakmak zorunda kalmıştır.²⁵⁹¹ Buna benzer yorum ve değerlendirmeler CHP'nin II. Kurultayında Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından da dile getirilerek, Musul'un ilk başta savaşılmadan, direniş gösterilmeden kaybedilmesinde Ali İhsan [Sabis]'in ve dönemin idarecilerinin payının büyük olduğu, sekiz piyade alayının elde tutulmadığı, esir verildiği, direniş gösterilemediği, bu yüzden Musul'un Türkiye sınırları içerisinde tutulmadığı beyan edilmiştir.²⁵⁹² Bir anlamda Mondros Mütarekesi imzalandığında Türk ordularının yönetiminde olan Musul'un sonradan işgal edilmesiyle kaybedildiği, bölgeyi denetimi altına alan İngiltere ile yeniden savaşa girilemediği ve diplomasi yoluyla da alınmadığı ifade edilmeye çalışılmıştır.

Ankara Antlaşması'nın Irak Meclisi tarafından onaylanmasının ardından, Türkiye'nin Irak petroleri üzerindeki %10'luk hissesinden 500.000 İngiliz sterlini karşılığında vazgeçtiği haberleri Türk basınında yer almaya başlamıştır. Bunun üzerine haberin "tekzîp edilmesi" yani yalanlanması görevi hükûmet tarafından 17 Haziran 1926'da Anadolu Ajansına verilmiştir.²⁵⁹³ Bunun üzerine haber Anadolu Ajansınca yalanlanmış, Türkiye'nin Irak petrolerinin gelirlerinden alacağı %10'luk hissesinden vazgeçmeyeceği Türk ve dünya kamuoyuna ilan edilmiştir. Türkiye, Türkiye Irak petrol gelirlerinden ilk payını 1931 yılında almış 1954 yılına kadar da düzenli olarak Irak petrol gelirlerindeki payını almaya devam etmiştir. Ancak yapılan hesaplama göre ödenmesi gereken 5.5 milyon sterlinin 3.5 milyon sterlini ödenmiş, bazı yıllara ilişkin kâr payları ise ödenmemiştir.²⁵⁹⁴ Bu yüzden, Musul petrolerinden gelecek kâr payı 1986 yılına kadar Türkiye tarafından bütçe gelirler kalemine yazılmaya devam etmiştir. Fakat gelmesi beklenen bu alacaklar gelmemiş, ödenmeyen Irak petrol gelirleri payı da tahsil edilememiştir.

2591 Abdülhâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1966, s. 9.

2592 Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk 1919-1927**, Ankara 1989, s. 444-445.

2593 Tahir Kodal, **age.**, s. 420.

2594 Hikmet Uluğbay, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara 1995, s. 261; Feridun Ergin, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, S 20, Ankara 1991, s. 173; Nevin Coşar, "Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar", **Toplumsal Tarih**, İstanbul 1997/2, s. 15-16.

9.4. Mübadele, Etabli ve Batı Trakya Sorunu*

9.4.1. Kurtuluş Savaşı'nın Sonunda Göç ve Göçmenler

Lozan Barış Konferansı 20 Kasım 1922 günü, İsviçre'nin Lozan kentinde toplandığında ivedilikle ele alınıp çözülmesi gereken en önemli sorun göç ederek yerleşik oldukları topraklardan ayrılmış nüfusla ilgili bir çözüm yolu bulunmasıydı. Türk-Yunan Savaşı (Türk Kurtuluş Savaşı, 1919-1922)'nin sonuna doğru, Yunan cephesinin çökmesi ile birlikte Türkiyeli Ortodokslar savaşın şiddetinden zarar görmekten çekindikleri için bulabildikleri deniz araçlarıyla Türkiye'den ayrılmış ve adalar üzerinden Yunanistan'a yığılmışlardı. Önce Batı Anadolu'daki yerleşim yerlerindeki hareketlenme, daha sonra güçlü bir dalga olarak Doğu Trakya'ya da yansımış ve böylelikle bu iki bölgeden büyük oranda nüfus, Yunanistan'a göç etmişti. Bu göç olayı başladığında henüz daha Türk ordusu terk edilen yerlere ulaşabilmiş değildi. Öyle ki 9 Eylül 1922 günü Türk süvarileri İzmir'e girdiklerinde, bölgedeki nüfusun büyük kısmı, güçlü bir göç dalgasıyla Türkiye'den ayrılmış bulunuyordu. 1922 yılının sonuna dek, tahmini olarak bir milyon kişi, denizin öte tarafına geçmişti.

Bu güçlü göç dalgasının yaşanmasıyla, terk edilmiş yörelerde bir nüfus boşalmasının olması doğal olmakla birlikte, bu kez başka faktörler de devreye girmiş, Türkiye'nin kendi sınırları içinde boşalmış olan alanlara doğru yerli unsurlar tarafından yeni göç dalgaları ortaya çıkmıştı. Bu büyük göçü izleyen ikinci dalga; Türkiye'de savaş nedeniyle büyük zarar görmüş, yanıp yıkılmış kentlerden ve kasabalardan, Rum nüfusun terk ettiği topraklara doğru büyük bir iç göç başlamıştır.²⁵⁹⁵

1. Türkiye'den Türkiye dışına yönelik göçler;
2. Türkiye'de işgalden kurtarılmış yörelere yönelik iç göçler;
3. Türkiye dışından Türkiye'ye yönelik göçler.

Bu üç göç olayından ilki, Türk Kurtuluş Savaşı'nın bitiminde Türkiye'den ayrılmış olan Ortodoksların neden olduğu göçtür. Bu göç eden kitle içinde en kalabalık olanlar Ortodoks Rumlardı; aynı oranda olmasa da Türkiye'den çok sayıda Ermeni'nin de ülkeden ayrıldığı görülmüştü. Türk ordusunun Büyük Taarruz'a geçmesi ve 30 Ağustos 1922 günü Yunan ordusunun ana kütlesini imha etmesiyle birlikte, Türklerin kendilerinden intikam alacağından korkan Rumlar, henüz daha Türk ordusu ve sivil yönetimi buldukları yöreye gelmeden, mal varlıklarından ellerinden çıkarabilecekleri çıkarabilmişler, çıkaramadıklarını da öylece bırakıp ülkeyi terk etmişlerdi. Bu göç eden kitlenin 1922 yılının sonuna kadar, yani üç aylık bir evrede toplam sayılarının

* Prof. Dr. Kemal Arı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Öğretim Üyesi, kemal.arı@deu.edu.tr.

2595 Kemal Arı, **Büyük Mübadele**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014, s. 7.

900.000'e ulaştıkları tahmin edilmektedir. Dönemin kaynaklarında belirtildiği gibi başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, kıyı kentlerinde yoğun biçimde göçmen yığılması görülmüş, yalnızca İstanbul'a bir kerede 21.500 göçmen yığılmıştır. Daha önce gelip ayrılan ve daha sonra da gelmeye devam edecek olan mülteciler bu rakamın dışındadır. İstanbul tam bir mülteci akınıyla karşı karşıya kalmıştı. Ortodokslar Yeniköy, Beşiktaş, Anadolu Kavağı, Selimiye Kışlası ve Ayastefenos (Yeşilköy) gibi yerlerde toplanmışlardı.²⁵⁹⁶ Yine Büyükkada, Burgaz ve Heybeli adalarında yoğun biçimde göçmen yığılması vardı. Alelecele hemen hiçbir eşyalarını ya da paraca değerli varlıklarını yanlarına almadan yollara dökülen bu insanların görüntüsü gerçekten ürkütücüydü. Daha o tarihte İstanbul Türklerin yönetiminde olmamakla birlikte, İtilaf kuvvetlerinin bu insanların sorunlarını çözme yönünde bir varlık gösteremedikleri görülmüyordu. İstanbul'da kiliseler bu insanlara yardımcı olmak için kapılarını onlara açmıştı. Ancak yoğun biçimde sağlık sorunları yaşanıyor; açlık olumsuz yönde bu insanları etkiliyordu. Yedikule Rum Hastanesinde göçmenlere sağlık hizmeti verilse²⁵⁹⁷ de yoğun yığılma nedeniyle hastane bu yükün altından kalkamıyordu. Amerika Yardım Kurulu bu insanlara yardım etmeye çalışıyordu, ama sorunun ağırlığı karşısında bu yardımlar pek de yeterli olmuyordu. Yalnızca İstanbul'da görülen bu görüntü, üç aşağı beş yukarı benzer biçimde başka kıyı kentlerinde de yaşanıyordu. Örneğin İzmir'de, Samsun'da, Trabzon'da... Yine Akdeniz'de, Mersin ve Antalya böyle bir yığılmanın etkisi altındaydı. Bütün Türkiye'nin kıyı ve iskelelerindeki yığılmaların bir anlık görüntüsüne bakarak, yığılan insan sayısının üç-dört yüz bini bulduğu rahatlıkla görülebiliyordu ki yine daha önce gelip Yunanistan'a ya da adalara kendini atabilmiş ya da hâlâ yerinden-yurdundan hareket etmemiş ama hareket etmek üzere olan insanlar bu sayının dışındaydı. Bu insanlar telaş ve korku içindeydiler. Ancak böyle bir görüntüye yer vermemek için Türk ordusuna kesin bir talimat verilmiş olmakla birlikte; insanların bunu o gün için idrak ettiğini görmek olanaksızdı. Bir de Yunanistan ve kimi Avrupa ülkelerine ve hatta ABD'ye ait gemiler, Türkiye'nin önemli iskelelerine yanaşarak, ikişer-üçer bin kişilik gruplar halinde Rum-Ortodoks mültecileri alıyor adalara ve Yunanistan'a taşıyorlardı. Aynı biçimde Doğu Trakya'da da önemli nüfus boşalmaları ortaya çıkmış, Tekirdağ-Selanik hattı üzerinde trenler vagonları hınca hınç dolu biçimde göçmen taşımaya başlamışlardı. Kıyılarda gemi işletmeleri, tekne ve sandal işleten kişiler, karada da at arabalarıyla göçmen taşımak için büyük bir fırsatçı kesim de ortaya çıkmıştı. O döneme ilişkin anılarda ve kimi resmî belgelere yansıyan yakınmalarda bu vurgunculüğün acı örneklerini görmek olasıydı. Ancak bu göçler, büyük ölçüde Türk ordusu Yunan ordusunun çekildiği alanlara henüz gelmeden yaşanmış ve bu yakınmalar bu karmaşa ortamında kendisini göstermişti. Öyle ki Türk ordu-

2596 **Tanin**, 26 Mart 1923.

2597 **Tanin**, 29 Kânunusani 1923.

su ele geçirdiği bölgelerde denetim kurmaya başladığı günlerde bu mülteci hareketlerinin önemli kısmı gerçekleşmiş ve tamamlanmıştı. 1922 Eylül ayının sonuna dek Türkiye'den Yunanistan'a göç eden Ortodoks nüfusun sayısı olasılıkla 650.000 kadardı.²⁵⁹⁸ Bu sayı, aynı yılın Aralık ayının sonuna kadar, bir milyonu aştı.²⁵⁹⁹

9.4.2. Lozan'da Mübadele

Türklerin Anadolu'da başlattığı ulusal Kurtuluş Savaşı nedeniyle, İtilaf Devletlerinin Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdirmek için Osmanlı hükûmetine imzalattıkları Sevr Barış Antlaşması yürürlüğe girmemiş; Türk halkı ve Türk Millî Mücadelesi'nin büyük tepkisiyle karşılaşmış ve savaş böylece üç yıldan fazla bir süre uzamıştı. Türklerin verdikleri savaşta dış politika belgesi olarak ileri sürdükleri 28 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen ve adına "Misak-ı Milli" denilen ulusal hedefleri vardı. Bu hedeflere ulaşmak için askerî başarılar önemli sonuçlar getirirse de sonuçta bir barış antlaşmasının imzalanması gerekiyordu. Türk ordusunun 9 Eylül 1922 günü İzmir'e girmesi ve bu arada kuzeye, Çanakkale yönünde İstanbul'a doğru yürüdüğü bir aşamada İtilaf Devletleri devreye girmiş ve Türkiye ile 11 Ekim 1922 günü adına Mudanya Bırakışması denilen bir metin imzalanmıştı. Ancak durumun gerçek bir barış ortamına kavuşturulması için taraflar arasında bir barış antlaşmasının yapılması da kaçınılmazdı. Sonunda İngiltere'nin Milletler Cemiyeti aracılığıyla yaptığı bir çağrı sonucu taraflar İsviçre'nin Lozan kentinde bir araya geldiler. Barış görüşmelerinde Türkiye'yi İsmet Paşa başkanlığındaki bir kurul temsil edecekti.

Görüşmeler 21 Aralık 1922 günü, İsviçre Devlet Başkanı Habb'ın konuşması ile başladı. O gün Lord Curzon'dan sonra İsmet Paşa da gündem dışı bir konuşma yaparak, Anadolu'da Yunan işgali sırasında ortaya çıkan kötü görüntüyü ele alarak, hakkaniyet ölçüleri içinde bir barış imzalamak istediklerini ve bu görüşmelere savaşı yitiren değil, kazanan bir ülkenin temsilcileri olarak geldiğini açıkladı. Lozan'ın çözmesi gereken sorunların temeli gerçekte birkaç yüzyıl geçmişe dayanan köklü sorunlardı. Bu nedenle yüzyılların hesabı görülecekti. Bu denli karışık ve kirli hesapların döneceği bir ortamdan başarıyla çıkmak kolay değildi. Ele alınacak sorunların başında, Türkiye için yüzyıl boyunca büyük sorunlar yaratmış azınlıklar sorunuydu. Osmanlı Devleti'nde verilen ayrıcalıklar nedeniyle Hristiyan halkın, kendilerine özgü kimi hakları bulunuyordu. Üstelik bu haklar tanınırken, Osmanlı Devleti egemenlik hakkının devredilmesine bile razı olmuştu; örneğin kendi ülkesinde oturan yabancılara karşı, kendi yargı yetkisini kullanamıyordu.

2598 **Tanin**, 22 Teşrinievvel 1922.

2599 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima: I, C II, Ankara 1975, s. 60; yine bk. Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi Yay., İstanbul 1968, s. 332.

Mülteci sorunu bütün dünyada o denli önemli etkiler yapmıştı ki, Milletler Cemiyeti Norveçli bir bilim adamı olan Fridtjof Nansen'i durumu incelemek üzere görevlendirmiş,²⁶⁰⁰ o da hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de ön incelemeler yapmıştı. İlgili kişi ve kurumlarla temas kurarak, sorunun boyutlarını tespit etmeye çalışmış, ardından da bir rapor hazırlamıştı. O gözlemlerinde mültecilerin içine düştükleri güç duruma tanıklık etmiş, bu insanların karşılaştıkları zorluklar karşısında devletlerin ya da kimi yardım örgütlerinin hiç de yeterli olamadığını görmüştü. O, Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de de devlet başkanlarıyla iletişime geçti. 27 Eylül 1922 günü Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, mülteciler konusundaki görüşünü sordu. Aynı zaman diliminde Yunanistan'da Venizelos'a da bir telgraf çekerek, Yunanistan'a da sorunu incelemek için geleceğini, kendisine sorumlu kişilerle görüşmesinde yardım edilmesini istedi. Ardından da yardımcısı Philip Neol Baker ile İstanbul'a geldi. Pera Palas'a yerleşerek orada mülteci sorunuyla ilgili olabileceğini düşündüğü kurum ve kişilerle iletişime geçti. Bu kişilerden birisi de Kızılay Başkanı ve Ankara hükümetinin İstanbul temsilcisi Hamit Bey [Hasancan] ile temasa geçerek, Türkiye'nin bu konudaki yaklaşımını ve içinde bulunduğu zorlukları anlamaya çalıştı. İlerleyen günlerde Refet Paşa ile de görüşerek, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinin sağlanmasını rica etti.

Bu temaslarından sonra o, Milletler Cemiyetine sunduğu bir raporda hem durumu ayrıntılı olarak tespit etti hem de çözümün ne olacağına ilişkin görüşlerini aktardı. Ona göre Türkiye'den ayrılıp Yunanistan'a gitmiş olan Rumlar'ın yeniden Türkiye'ye dönme olasılığı kalmamıştı; çünkü halklar arasında oluşan düşmanca hisler, böyle bir şey olduğunda önü alınamaz yeni felaketler getirebilirdi. Bu durumda geriye Türkiye ile Yunanistan arasında azınlıkların mübadelesi yoluna gidilmesi kalyordu. Bu mübadelede Yunanistan'da yerleşik Müslümanlar ile Anadolu'da yerleşik Ortodoksların isteğe bağlı olarak yer değiştirilmesi esas alınmalıydı. İstanbul ile Batı Trakya bölgeleri mübadele uygulamasının dışında tutulabilirdi. Dr. Nansen'e göre, Türkiye'ye gelecek mübadiller için onların yerleşimlerini kolaylaştıracak ve bir an önce üretici duruma gelmelerini sağlayacak ekilmeye hazır araziler bulunuyordu.²⁶⁰¹

Dr. Nansen'e göre gerçek çözüm ancak mübadele uygulaması ile olabilirdi. Yakın Doğu'da uzun süren savaşlar nedeniyle ekonomi çok kötü bir duruma düşmüştü. Savaşın sonunda nüfus, kendiliğinden yoğun biçimde mekan değiştirmiş ve bir milyondan fazla insan yurtlarından, kendi topraklarından ayrılarak, başka ülkelere sığınmıştı. Bu duruma ivedi olarak çözüm getirilmezse, ekonomik sonuçlar savaşan iki taraf için de daha da büyüyecek ve belki de bir felakete dönüşecekti. Azınlıkların mübadele edilmesi, geliştiri-

2600 Gotthard Jaschke, "Die Türkisch-Orthodoxe Kirche", **Der İslam**, XXXIX, Februar 1964, s. 114.

2601 Arı, **Büyük Mübadele**, s. 6-7.

lebilecek herhangi başka bir çözüme göre, sorunu daha kolay biçimde engelleyebilirdi. Türkiye’de bakımsız kalan terk edilmiş araziler vardı; ülkenin bu toprakları işleyecek nüfusa gereksinimi vardı. Bu yöntemle Türkiye, Rumlar’ın bıraktıkları bakımlı toprakları işletebilecek gerekli nüfusu elde edebilecekti. Yunanistan’dan Müslümanların Türkiye’ye getirilmesi ile de orada bir alan açılacağından, oraya giden kentlere, kasabalara yığılmış göçmenlere kendi gereksinimlerini sağlayabilecekleri bir imkân yaratılmış olacaktı. Gelecek yaz aylarında tarım ürünlerinin elde edilebilmesi için zaten yokluk içine düşmüş ülkeler için son derece önemliydi. Türkiye için örneğin Trakya topraklarının ekilip biçilmesi ne denli önemliyse, Yunanistan için de gelecek yaz aylarından önce oradaki sığınmacıların kendilerini besleyebilmeleri o kadar önemliydi. Eğer bir tarım mevsiminin atlanmaması isteniyorsa, şubat ayının sonlarından önce nüfus mübadelesinin sonuçlandırılması zorunluydu. Eğer mübadele bu tarihten sonraki zaman dilimine kalacaksa, o yaz mevsimi için tarım ürünlerinin yetiştirilmesi zordu. Doğu Trakya ile Anadolu’da boşalmış köyler çoktu; giden Rumların bıraktıkları araç gereçler tarım işlerinde kullanılabilirdi. Dolayısıyla Yunanistan’dan mübadele edilecekler hemen bu köylere yerleştirilmeliydi.

Türk ve Yunan delegelerinin bu önerilere yaklaşımı farklılıklar göstermekteydi. Gündemde bulunmadığı halde, iki ülke arasındaki esir değişimi konusundaki görüşmelerin yapılacağı bir sırada mübadele konusunun gündeme getirilmesi, kendisinin belirttiğine göre, İsmet Paşa’yı hem şaşırtmış hem de memnun etmişti. Türkiye bu dönemde Milletler Cemiyetinin üyesi olmadığına göre, rapora kendi durumu açısından yaklaşıyordu. Konferans boyunca Türk tezinin içeriğini, İstanbul Rumlarını da Nansen’in raporunda ele alınan mübadele kapsamı içinde tutma, buna karşılık Batı Trakya Türklerini yerlerinde bırakma isteği oluşturdu. Yunanistan ise, mübadelenin zorunlu değil isteğe bağlı yapılmasını önermişti. Lord Curzon da İsmet Paşa’nın yaklaşımından memnun kaldığını özellikle belirtmiş, birçok nedenden ötürü, gönüllü mübadelenin aylarca sürebileceğini vurgulamıştı. Curzon şöyle devam etmekteydi:²⁶⁰² “Gönüllü (isteğe bağlı) mübadeleye karar verilirse, bunun uygulanması aylar gerektirecektir, oysa her şeyden önce istenen, Türk nüfusun gelecek yılın başında toprakları işleyebilmek üzere Türkiye’ye getirilebilmesidir. İkinci olarak, Yunanistan’a her yandan yığılmakta olan göçmenlerin bu ülkede yerleşmesini sağlamak gerekmektedir. Mübadele zorunlu olursa, gidenlere arkalarında bırakmak zorunda kalacakları mal ve mülklerinin değerini ödemek kolaylaşmış olacaktır.”

2602 Ali Naci Karacan, *Lozan*, Milliyet Yay., İstanbul 1971, s. 116-119.

9.4.3. Mübadele Sözleşmesi ve Mübadele Vekâleti

Konunun değişik yönleri komisyonlarda tartışıldı ve sonuçta bir ortak metin oluşturulabildi. 30 Ocak 1923 günü bir sözleşme imzaya açıldı.²⁶⁰³ Ek protokolle birlikte mübadele sözleşmesi imzalanmış ve yasal olarak artık yürürlüğe girmiş oluyordu.²⁶⁰⁴ Sözleşme İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur, Hasan Bey [Saka], E. K. Venizelos, D. Caclamanos tarafından imzalandı. Buna göre; Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecek; bu kimselerden hiçbiri, Türk hükûmetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan hükûmetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyeceklerdi. Mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. Bir süre sonra, İmroz/Gökçeada ve Bozcaada'da yaşayan Yunanlılar da nüfus mübadelesinin dışında tutuldu. 1912 yılı yasası ile sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Belediyesi (Şehremaneti) sınırları içinde, 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş (etablis) bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar; 1913 Bükreş Antlaşması'nın saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar da Batı Trakya'daki Müslümanlar sayılacaktı. Sözleşmede kullanılan "göçmen" (emigrant) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan tüm gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktaydı. Mübadele uygulamasında, her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktı. Zanlı ya da suçu kesinleşmiş kişiler, kovuşturma yapan ülkenin makamlarınca göçmenin gideceği ülkenin makamlarına teslim edileceklerdi. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardı. Göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıtırmakta serbest olacaklar, bunlar için çıkış ve giriş vergisi alınmayacaktı. Aynı zamanda, cami, tekke, medrese, kilise, manastır, okul, hastane, dernek, birlik gibi tüzel kişiler ve başka kurumlar personellerini de kapsamak üzere, kendi topluluklarının taşınır mallarını serbestçe götürmeye ve taşıtırmaya hak kazanmışlardı. Her iki ülke, karma komisyonun önerisi üzerine, taşıma işlerinde en geniş kolaylıkları sağlayacaktı. Taşınır malların tümünü ya da bir bölümünü yanlarında götüremeyecek olan göçmenler bunları oldukları yerde bırakabilecekti. Bu durumda yerel makamlar, taşınır malların dökümünü ve değerini ilgili göçmenin gözleri önünde saptamakla görevli olacaktı. Göçmenin bırakacağı taşınır malların dökümünü ve değerini gösteren tutanaklar dört örnek

2603 Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, s. 18.

2604 Sözleşmenin tam metni için bk. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I (1920-1945)*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 177-183.

olarak düzenlenecek ve bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi karma komisyona sunulacak, üçüncüsü gidilecek ülkenin hükûmetine, dördüncüsü de göçmenin kendisine verilecekti.²⁶⁰⁵

Mübadelenin işleyişi şöyle olacaktı: Adına “Muhtelif Mübadele Komisyonu” denilen bir karma kurul oluşturuluyordu.²⁶⁰⁶ Bu kurulun Birinci Dünya Savaşı’na katılmamış devletlerden üç üyesi olacak ve bu üyeleri Milletler Cemiyeti seçecekti. Bu komisyonun başkanlığını üç üyeden her biri sırasıyla yapacaktı. Bu komisyona bağlı alt komisyonlar kurulacak ve bunlarda birer Türk ve Yunan üye bulunacaktı. Bu alt komisyonların başkanlığını da yine tarafsız üyelerden birisi yapacaktı. Bu alt komisyonlar ise yine kendisine bağlı daha küçük birimler halinde başka komisyonlar kurabilecekti. Her iki tarafın elinde de göç eden ve edecek kişilere ait mallar kaldığına ve kalacağına göre, bu malların saptanması, kayıta geçirilmesi ve tasfiyesi bu kurullar tarafından yapılacaktı. Bunun için kurullar malın bulunduğu yere gidecek ve orada ilgili kişiler dinlenecek; ölçümler yapılacak ve bırakılan ya da bırakılacak malın değeri saptanarak bunlar kayıt altına alınacaktı. Bu değer; göç eden ya da edecek ve geride malı kalmış olan ya da olacak kişilerin gittiği yerde bıraktığı mala karşılık alacağı olan mal değeri için esas alınacaktı. Bu alacağını göçmen, gittiği ülkede para ya da mal karşılığı olarak alabilecekti. Üstelik bu malların değerleri toplandığında; ülkelerin her birinde kalan mal miktarı ortaya çıkacak; böylece hangi hükûmetin elinde daha fazla mal kaldığı anlaşılacak ve böylece alacaklı hükûmetin belirlenmesi de sağlanacaktı. Bu denkleştirme işleminden sonra alacaklı hükûmet karşı tarafa borcunu peşin para ile ödeyecekti. Borçlu olan hükûmet, ödeyeceği parayı ödemekte güçlük çekerse ve bu nedenle borcun ödenmesi için süre isterse komisyon, yıllık olarak en çok üç taksit halinde bu süreyi planlayabilecekti. Her iki hükûmet de gidecek olan göçmenin mallarını elden çıkarmaları için doğrudan ya da dolaylı hiç bir baskıda bulunamayacaktı. Üstelik bir göçmen elindeki malı elinden çıkardığında ona her hangi bir vergi ya da diğer mali bir yükümlülük ya da baskı uygulanamayacaktı. Mübadeleye tabi bölgeler halından olup, olağanüstü nedenlerle bulunduğu bölgeden ayrılıp, aynı ülkenin mübadele dışında kalan ya da başka bölgelerinde yerleşik olan kişiler, eğer kendi topraklarına dönmek isterlerse bunlara da hiç bir engel çıkarılmayacaktı. Yine de beklenmeyen ya da yeni bir sorun ortaya çıktığında bu sorunun çözümü için yetkili olacak birim, karma komisyondu.

Kurallar her ne kadar bu biçimde belirlenmiş olsa da ortada bu metne yansımayan birçok sorun da bulunuyordu. En başta, göç eden mültecilerin acil sorunlarının nasıl çözüleceği hâlâ bir bilinmezlik içindeydi. Türkiye nüfus boşalması, Yunanistan ise büyük bir nüfus yığılmasıyla karşı karşıyay-

2605 Arı, **Büyük Mübadele**, s. 18-20.

2606 Arı, **age.**, s. 19.

dı. Toplumsal hareketlilik her iki tarafta da hızlanmıştı; örneğin Türkiye’de, işgal edilmemiş ya da işgalden kurtarılmış yerlerden, Rum nüfus göçünün yaşandığı yerlere doğru kontrolsüz büyük iç göç dalgaları ortaya çıkmıştı. Savaş adına “felaketzede” denilen büyük bir savaş mağduru kitle yaratmıştı. Örneğin Alaşehir gibi kimi yerleşim yerleri tepeden tırnağa yakılıp yıkılmış; bütün savaşın şiddetinin yaşandığı yerler göz önüne alındığında belki bir milyonun üzerinde insan evsiz barksız kalmış durumdaydı. Savaşta evi barkı yanan kişilere de “harikzedeler” deniyordu. Ayrıca daha mübadele uygulaması söz konusu değilken, Yunanistan’da savaş sonrası artan iç şiddet, terör ve çıkarılan zorluklardan dolayı oralardaki topraklarını, evlerini barklarını terk edip, yasal olmayan yollarla Türkiye’ye kaçmış gruplar da Türkiye’de değişik kentlere göç etmişlerdi. Özellikle Doğu Trakya ve Batı Anadolu’da İzmir başta olmak üzere öteki kentler bu insanların göç ettiği yerler arasındaydı. Yine İzmir gibi yanıp yıkılmış yerler, büyük Rum göçüyle yeni ve büyük dalgalar halinde iç bölgelerden felaketzedelerin göçüyle karşılaştığı için kentte büyük bir nüfus sıkışıklığı ortaya çıkmış ve bu insanların kış aylarında barınmaları için yeterli ev ya da başka türlü barınaklar bulunmadığı için, zor yaşam şartları ortaya çıkmıştı. Bütün bu kesimlerden ayrı olarak, I. Dünya Savaşı’ndan bu yana yerleştirilememiş doğulu göçmenler de önemli sorunlarla karşı karşıyaydılar. Özellikle Kars ve Erzurum’un o dönemde Rusların işgaline uğramasıyla, bu yörelerden çok sayıda insan Sivas, Ankara, İzmir, Aydın ve İstanbul gibi kentlere göç etmişti.

Türkiye’de hükümet, Rumlardan kalan mal varlığının miktarını belirlemek amacıyla adına Emvâl-i Metruke Komisyonu adı verilen bir komisyon oluşturdu. Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey’in çabalarıyla oluşturulan bu komisyon, ülkenin birçok yerinde bu mal varlığını saptamak için çaba gösterdi. Literatürde, “fuzuli işgal” deyimi ile adlandırıldı.²⁶⁰⁷

Terk edilmiş malların sayısı ile ilgili olarak elde bulunan bilgiler, bu kaynağın ne denli büyük boyutlarda olduğunu göstermeye yeterlidir. Mübadele göçmenlerinin Türkiye’ye getirilmesi ve yerleştirilmeleri sürecinde büyük emeği geçen ve konunun hem boyutlarının saptanmasında, hem de çözülmesi sürecinde küçümsenemez çabası olan Mustafa Necati, TBMM’ye eski ve ilk Mübadele İmar ve İskân Vekili sıfatıyla yaptığı bir açıklamada, bütün Türkiye’de Rumlardan kalan 100.000’den fazla terk edilmiş ev bulunduğunu ama bunun ancak 20-25 bininin hükümetin elinde bulunduğunu belirtmişti. Necati’ye göre, hükümetin doğrudan elinin altında olmayan evler “ya icarda ya da şunun bunun taht-ı işgalinde” idi. Yine Mustafa Necati’nin açıklamasına göre, en çok terk edilmiş ev bulunan kent İzmir’di.²⁶⁰⁸

2607 Kemal Arı, “Yunan İşgalinden Sonra İzmir’de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C V, S 15, Temmuz 1989, s. 691-706.

2608 **TBMM Zabıt ve Cerideleri**, Devre: II, İçtima: I, C III, s. 204.

Komisyon bu saptamaları yapmaya çalışırken terk edilmiş malların sağlıklı biçimde korunması ve gelecek mübadele göçmenlerine ayrılabilmesi için gerekli önlemler de alınamadı. Bu mallar, ilgisiz ya da kimi fırsatçı kişilerin saldırılarına maruz kaldı. Hükûmet kimi önlemler almaya çalıştıysa da henüz daha devlet orotitesinin kurulamadığı bu zaman diliminde önemli istismarlar kendini gösterdi. Bu otorite kurulduktan sonra işgal edilen ve adına “Füzuli İşgal” denilen bu haksız el koymaların önüne geçilmesi için çaba harcanmasına karşın, yine de ya tespit edilemeyen ya da tespit edilse bile birçok zorluklar karşılığında tahliye edilmesinde güçlüklerle karşılaşılacak önemli oranda mülk ortaya çıktı. Bu da doğal olarak, öncelikle Mübadele göçmenlerinin kullanımına verilmesi için paylaştırılması gereken önemli bir kaynaktan mahrum kalmasına yol açtı.

Sorunlar arasında mübadele göçmenlerinin Yunanistan’dan Türkiye’ye getirilip yerleştirilmeleri ağır bir yük oluşturuyordu. Bunun için öncelikle hem Türkiye’de hem de Yunanistan’da faaliyet gösterecek ve işleyiş sağlayacak bir örgütlenme yapısının ortaya çıkması gerekliydi. O zamana dek Türkiye’de mülteci ve göç işleriyle adına Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi denilen bir genel müdürlük ilgilenmişti. Ancak şimdi yarım milyondan fazla olacağı varsayılan bir göçmen kitlesinin Anadolu’ya ve Doğu Trakya’ya getirilip yerleştirilmesi gibi muazzam bir yükün, bir genel müdürlük düzeyindeki örgütlenme ve işleyişle yürütülmesi olanaksız görünüyordu. Yalnız yaşanacak göçün yükü değil, niteliği de bu konuda oldukça bilgi ve deneyim sahibi olmayı gerektiriyordu. Bu denli çok yönlü ve boyutlu bir yükü göğüsleyebilecek çok daha kapsamlı bir teşkilat yapısının ortaya çıkması gereği anlaşıldı. Bu nedenle konuyla kurulacak yeni bir bakanlığın ilgilenmesi daha uygun görüşü ağırlık kazandı. Böylece 13 Ekim 1923 tarihinde adına Mübadele İmar ve İskân Vekâleti denilen yeni bir bakanlık kuruldu.²⁶⁰⁹ Adından da anlaşıldığı gibi bu bakanlık hem mübadele hem de yanıp yıkılmış ülkenin imar işleriyle uğraşacaktı. Zaten mübadelenin başarılı biçimde gerçekleştirilebilmesi, yanıp yıkılan ülkenin yeniden imarındaki başarıyla doğru orantılı olabilecekti. Eğer imar işlerinde başarısız olunursa, bunun mübadeleyi de olumsuz yönde etkileyeceği açıktı.

Kurulan vekâlete vekil olarak, Kurtuluş Savaşı’nın tanınmış bir yüzü; Balıkesir’de *İzmir’e Doğru* gazetesini çıkaran ve sonra da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışıyla kurulan İstiklal Mahkemelerinden Kastamonu İstiklal Mahkemesi Başkanlığı yapan; daha sonraki dönemlerde de Türkiye’de eğitim devriminin öncülerinden birisi olan Mustafa Necati Bey seçilmişti. O yoğun bir çalışma içine girerek, mübadele teşkilatının kurulması yönünde çaba harcadı. 8 Kasım 1923 günü, Mübadele İmar İskân Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla adı geçen vekaletin yetki ve sorumlulukları saptandı.

2609 Arı, **Büyük Mübadele**, s. 28.

İşkân Vekâleti mübadillerin getirilmesi ve onların yerleştirilmesi işleyle uğraşacaktı. İcra Vekilleri Heyeti 17 Temmuz 1923 günü bir kararname ile getirilecek göçmenlerin yerleştirilecekleri yerleri kabaca saptamıştı.²⁶¹⁰ Bu kararnameye göre mübadele edilecek göçmenler içinde yardıma muhtaç durumda olanların iâşesi hükûmet tarafından karşılanacaktı. Yerleştirme işleri içinde ülke sekiz ayrı bölgeye ayrılmıştı. Ardından da bu her bir bölgeye yerleştirilecek göçmenlerin sayısının ne olabileceğine ilişkin bir tablo hazırlanmıştı. Bu tabloya göre Yunanistan'da hangi vilayetten, hangi sancaktan, kazadan ya da köylerden ne kadar, göçmen getirilip yerleştirilebileceği saptanmıştı. Bu ön çalışma daha sonra yeniden ele alındı. Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinden, Muavenet-i İçtimaiye Müdürü Dr. Muhittin Bey başkanlığında yapılan bir toplantıda her bakanlıktan bir temsilci yer aldı. 6 Eylül 1923 tarihli bu toplantıda, Anadolu'ya gelecek göçmenlerin yerleştirilecekleri alanlar yeniden gözden geçirildi ve ülke yedi ayrı yerleşim bölgesine ayrıldı.²⁶¹¹ Bu toplantılar ve saptamalar yapılırken Mübadele Vekâleti henüz kurulmamıştı. Vekâlet kurulunca bu ön çalışmalar yeniden gözden geçirilerek bu kez mıntıka sayısı 10'a çıkarıldı ve hangi mıntıkaya nereden getirilecek göçmenlerin yerleştirileceği yeniden tespit edildi. Buna göre oluşturulan dağılım şöyledi: Birinci Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat, Çorum; İkinci Alan: Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanak-kale; Üçüncü Alan: Balıkesir; Dördüncü Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon; Beşinci Alan: Bursa; Altıncı Alan: İstanbul, Çatalca, Zonguldak; Yedinci Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya; Sekizinci Alan: Antalya, Isparta, Burdur; Dokuzuncu Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir; Onuncu Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş.²⁶¹²

Bu saptamadan sonra bölge düzeyinde örgütlenme gerçekleşti. Her bölgede bir İşkân Müdürlüğü kurularak, bu müdürlükler için görevlendirmeler yapıldı. Böylece iskân, sağlık ve beslenme gibi konular için ayrı sorumluluklar oluşturuldu. Ayrıca her bir bölgede göçmenlerin buldukları bölgeye uyum sağlayabilmeleri ve kısa zamanda üretici duruma gelebilmeleri için onlara toprak dağıtımı ve ziraat işleri için uğraşacak birimler belirlendi ve gerekli atamalar yapıldı.

Yukarıda belirtildiği gibi Yunan ordusunun yenilişi ve Türkiye'den Ortodoks nüfusun mülteci olarak Yunanistan'a yığılmasıyla birlikte başlayan büyük bunalım, Lozan'da öncelikle ele alınmasına karşın, fiili olarak mübadillerin taşınmasına ancak 1923 yılının Kasım ayında başlanabildi. İlk kafiye 3 Aralık 1923 günü İzmir'e geldi. O dönemde bir gazetenin yazdığına göre haber "İlk Kafiye-i Mazlumîn" olarak haber yapılmış; bu habere göre 1027

2610 **İşkân Tarihçesi**, İstanbul 1932, s. 16.

2611 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Eylül 1923.

2612 **Tanin**, 13 Teşrinisani 1923.

kişilik kabile Girit'in Hanya İskelesi'nden hareket etmiş ve karaya 1028 kişi çıkmıştı; çünkü yolda bir kadın doğum yapmıştı.²⁶¹³

Yunanistan'da Yunan ordusunun yenilişi ve ardından da mültecilerin yoğun biçimde yığılmasıyla oradaki Müslümanlara büyük baskılar yapıldı. Batı Trakya'da Türkler çoğunluk halinde bulunuyorlardı. Yaşanan sıkıntıların nedeni olarak Türkler görüldüğü için, Yunanistan'da yaşayan Müslümanlara sistemli baskılar uygulanıyor; olağanüstü ağır vergiler yükleniyordu. Artık buldukları yerde yaşamlarını sürdürmenin çok zor olduğunu anlayan Müslümanlar, büyük bir izdiham içinde iskelesi olan kentlere doğru göç ediyorlardı. 1922 yılı sonunda, kış aylarının en ağır biçimde kendisini hissettirdiği zaman aralığında Selanik, Kavala, Girit'te ise Hanya, Kandiyе, Resmo gibi yerlerde büyük yığılmalar oldu. Hiç bir düzenleme yokken, henüz daha mübadele sözleşmesi bile imzalanmamışken kıyılarda toplanmak durumunda kalmış bu insanlar bulabildikleri bir deniz aracıyla kendilerini Türkiye'ye atabilmek derdindeydiler. Ancak bir süre sonra Türk-Yunan ilişkileri iyice gerilmiş, hatta yeni bir savaş olasılığı bile ortaya çıkmıştı. Bu nedenle belli bir zamandan sonra sınırlar kapatıldı ve mülteci hareketlerine son verildi. Ancak bu zamana dek yaklaşık bir milyonun üzerinde Ortodoks Yunanistan'a geçmiş bulunuyordu; Yunanistan'dan Türkiye'ye gelebilen Müslümanların sayısı ise ancak 50.000 kadardı. Sınırların kapatılması, deniz araçlarının iki kıyı arasında insan taşımaya izin verilmemesi yüzünden, Yunanistan'da baskılar nedeniyle hareketlenen, evlerini terk eden, iskelelere akın eden ama bir gemi bulamadıkları için orada kalmak durumunda olan Müslümanlar kıyı iskele ve limanlarına yığılmışlardı. Öbek öbek, yaklaşık on ayrı yerde ve bir anda, her biri 30 bine yakın bu insanlar her türlü beslenme, barınma, sağlık ve güvenlik olanaklarından ayrı biçimde buralarda yaşamak durumunda kaldılar. Salgın hastalıkları, açlık sorunları baş gösterdi; hatta bu insanların bir kısmına gerek sivil fanatik gruplar ve gerekse resmî görevliler tarafından şiddet uygulandı; öldürme ve yaralamalar oldu. Ama bu zor koşullarda onlar 1922-1923 kışını iskelelerde yığınlar arasında geçirdiler. 1923 yılının ilkbahar ve yaz aylarında da tek tük kaçak olarak Türkiye'ye giriş yapanlar olsa da genel olarak bu kalabalıklar bu iskelelerde kalmayı sürdürdüler.²⁶¹⁴ Türk-Yunan ilişkilerinin bir süre sonra daha aklıselim bir düzeye gelmesi ve bir yumuşamanın kendini göstermesiyle birlikte; Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) bağlı olarak kimi komiteler oluşturularak Yunanistan'daki bu soydaşların beslenme ve sağlık sorunlarıyla ilgilenmek üzere görevlendirildiler. Örneğin adına "İmdat-ı Sıhhi Heyetleri" denilen kurullar oralara giderek, sağlık taramaları yaptılar; aşılar uyguladılar ve hastalanan, doğum yapan ya da yaşlılık nedeniyle hareket bile edemeyen yaşlıların sorunlarıyla ilgilendiler. Buralarda seyyar mutfaklar oluşturularak, hiç olmazsa günde bir

2613 Ahenk, 4 Kânunuevvel 1923.

2614 TBMM Zabıt ve Cerideleri, Devre: II, İçtima: C IV, s. 129.

öğün olsun sıcak yemek verebilmek için çaba harcadılar. Yine örneğin Kayalar gibi yerlerde, halkın temiz su ihtiyacını karşılamak için uzak yerlerden temiz su getirmek üzere, Yunan makamlarının izin vermesi üzerine su hatları çekerek, temiz su sağladılar. Bazı yerlerde çadırlı ordugâhlar kurarak, bu insanların açıkta değil, hiç olmazsa çadır içinde barınabilmeleri için uğraştılar. Oysa bu aşamada bile saldırılar durmadı; Kızılıaya bağlı bu birimlerde görev yapan sağlık personelinen öldürülenler ya da yaralananlar bile oldu.

Yapılan sözleşme gereği, her ülke kendi göçmenini kendi gemileriyle taşıyabilecekti. Dolayısıyla Türkiye de Türkiye'ye getirilecek göçmenleri, Türkiye'nin sağlayacağı gemilerle taşımak durumundaydı. Oysa o dönemde ilk başlarda Türkiye'nin elindeki gemi sayısının ve kapasitesinin, 500.000 kişiye ulaşacak mübadili Türkiye'ye taşınması için yeterli olamayacağı değerlendirilmişti. Bunun da bir kaç nedeni vardı; bir kere kapitülasyonlar nedeniyle deniz taşımacılığı ve ticareti yönünden yabancılara verilen ayrıcalıklar Türkiye'nin ulusal gemiciliğinin gelişmesine engel olmuştu. İttihat ve Terakki'nin millî ekonomi yaratma çabaları çerçevesinde kimi gelişmeler yaşanmışsa da Birinci Dünya Savaşı içinde çok sayıda Türk gemisi batırıldığı için, mübadele ile getirilecek göçmenleri Türk gemileriyle getirmek olası görünmüyordu. Bu nedenle Vekâlet önce yabancı denizcilik firmalarıyla konuyu görüştü ve açılan bir açık artırma ile mübadilleri Yunanistan'dan getirme görevini, İtalyan-Avusturya firması olan Lloyd Triestino'ya verdi. Bu görev ihaleye açılırken, göçmen taşıyacak gemilerde hangi önlemlerin alınacağı, ne gibi donanımın bulunması gerektiği saptanmıştı. Bu gelişme üzerine, Türk Vapurcular Birliği Başkanı Sufizade Sufi üyelerle bir görüşme yaparak, Türk göçmenlerinin yabancı bir firma tarafından taşınmasına tepki gösterdi. Hükûmetle bir görüşme yapılarak Türk göçmenleri Türk gemicilerinin desteklenmesi durumunda, Türk gemileriyle taşınabileceğini dile getirdi. Mustafa Necati sonradan bir açıklama yaparak, Lloyd Triestino ile yapılan sözleşmenin iptal edildiğini ve Türkiye'nin kendi göçmenlerini kendi gemileriyle taşıyacağını açıkladı. Bir konsersiyum oluşturuldu ve bu toplulukta özel gemi firmalarının yanında devlet sermayesi ile kurulmuş ve kendisi de bir devlet işletmesi olan Seyri Sefain de yer aldı. Yaklaşık kırk adet gemi gözden geçirilerek, göçmen taşımaya uygun bir duruma getirildi. Bu gemilerin birçoğu kuru yük gemisiydi. Yapılan düzenlemeye göre yaşlı, hasta ve yeni doğum yapmış kadınlar gemilerde kapalı mekanlarda getirilecek, geride kalan göçmenler gemilerin güvertesinde yolculuklarını tamamlayacaklardı. Göçmenler her türlü taşınabilir malını ve hayvanlarını yanlarında taşıyabildikleri için, hayvanları da gemilerin ambarlarında getirilecekti.²⁶¹⁵

Yunanistan'da iskelelerde bindirme ve yükleme kurulları oluşturuldu. Bu kurullar tarafından listeler oluşturuluyor, gelen ve göçmen alacak gemi-

2615 Kemal Arı, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, İzmir Deniz Ticaret Odası Yay., İzmir 2009.

ye hangi gemilerin bindirileceği kararlaştırılıyordu. Bunun için oluşturulmuş listelere göçmenlerin adları, nereden geldikleri ve nereye gidecekleri kayıt ediliyordu. Bunun için de göçmenlerin kimlik denetimleri yapılıyor, gemiye bindiklerinde de gemilerde görev yapan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından oluşturulan sağlık kurulu tarafından aşı kontrolleri yapılıyor ve eğer aşilar eksikse bunlar gemide uygulanıyordu. Gemiler Türkiye’de belirlenen önemli tahaffuzhanelere (Karantina) indirmek üzere yükleriyle hareket ediyorlardı. Yolculuk yaklaşık üç-beş gün sürüyor; gideceği yer neresi ise oraya en yakın iskeleye indirilen göçmenler, bu tahaffuzhanelerde temizleniyor, aşiları eksikse aşiları tamamlanıyor, sağlık kontrolleri yapılıyor; karantinaya alınması gerekenler varsa burada karantinaya alınıyor, bu aşamalardan geçebilenler misafirhanelere alınıyor ve bir süre burada kalıyorlardı. Bir süre misafirhanelerde kaldıktan sonra kendileri için önceden belirlenmiş olan yerleşim yörelerine gönderiliyorlardı. Eğer göçmenlerin maddi durumları yeterliyse bu misafirhanelerde kalmayabiliyorlardı. İzin almak koşuluyla yakındaki bir otelde de barınabiliyorlardı. Göçmen oldukça varlıklıysa ve hükümetten alacağı bir yardıma gereksinimi yoksa kendisi iskân hakkında vazgeçebiliyor ve kendi olanaklarıyla Türkiye’de barınacağı ve geçimini sağlayacağı bir ortam arayışına yönelebiliyordu. Ancak göçmenin iskân hakkında cayması durumunda, sonradan bu caymadan geri adım atmak istediğinde, buna artık izin verilmiyordu. Zaten bu aşamada hükümet göçmenden, hükümetten gelecekte bir hak istemeyeceğine ilişkin bir yazı alıyordu.²⁶¹⁶

Muhtelit Mübadele Komisyonunun öngörüsü doğrultusunda, Girit, Kavalâ, Drama ve Selanik’ten başlayan mübadeleye 1923 yılının Kasım ayında 34.627, Aralık ayında 26.691 olmak üzere yılsonuna dek 61.318 kişi getirilmiş oldu. 1924 yılının Temmuz ayının ortalarına kadar bu sayı, 314.052’ye ulaştı. Bu göçmenlerin 99.720’si Selanik ve çevresinden, 32.324’ü Kozana’dan, 13.975’i Kandiyeye’den, 8.837’si Hanya’dan, 2.200’ü Perveje ve Yanya’dan, 7.500’ü de Midilli’den getirilmişti. Muhtelit Mübadele Komisyonunun verdiği sayıya göre, 1924 yılının Ekim ayına kadar bu göçmenler, 370.000’e ulaşmıştı. Yunanistan’ın özellikle dağlık yörelerindeki Müslüman göçmenlerin de değişen sayılarda Türkiye’ye getirilmesi sonucu, toplam göçmen sayısı kademeli olarak artmış, bir resmî istatistiğe göre 456.720 olmuştu. Bu sayının yanında, mübadele kapsamına girip mübadele edilmeyi beklemeden sığınmacı olarak Türkiye’ye gelen 50.000’e yakın bir başka grup göçmen de vardı. Bunlara dayalı olarak, Türkiye bir anda 500.000’i aşkın bir göçmen selinin baskısına uğramıştır, denilebilir. Mübadele göçmenlerinin yaklaşık dörtte üçü, 1924 yılı ortalarına dek Türkiye’ye getirildi.²⁶¹⁷

1923 yılı Aralık ayında başlayan göçmen taşıma işi kış mevsiminde sür-

2616 Arı, **Büyük Mübadele**.

2617 **Türkiye Hilal-i Ahmer**, C III, S 36, 15 Ağustos 1924, s.407.

müş, 1924 yılının ilkbahar aylarında hız kazanmış ve zaman zaman azalıp yükselerek, 1925 yılının ortalarına kadar sürmüştür. Bu süre içinde Türkiye'ye getirilen göçmen sayısı yaklaşık 500.000'i bulmuştur.²⁶¹⁸

9.4.4. Etabli Sorunu

“Etabli” Fransızca’da “belli bir yerde yerleşik kişi” anlamına gelen bir sözcüktür. Mübadele Sözleşmesi’ne göre, Batı Trakya ve İstanbul mübadele dışında bırakılmıştı. Ayrıca İstanbul’da yerleşik sayılabilmesi için bir kişinin, 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul’a yerleşmiş olması gerekiyordu. Bu nedenle her iki yerleşim alanının, yani Batı Trakya ve İstanbul’un sınırlarının net olarak belli olması gerekiyordu. Her iki alanın, yani Batı Trakya ve İstanbul’un sınırlarının net olarak belli olmaması durumunda, kimlerin İstanbullu ya da Batı Trakyalı mübadele dışı yerleşik olduğunu saptanması olanaksızdı. Yunanistan İstanbul’da mübadele dışı daha çok Ortodoks uyruklu kişi kalmasını sağlamak için, İstanbul’un sınırları konusunda ayrı düşünceler ileri sürüyordu. Muhtelit Mübadele Komisyonunda yer alan Türk üyeler, İstanbul’a yerleşik olanların Türk yasalarına göre saptanması gerektiğini savunuyorlardı. Yunan üyeler ise sözleşmede Türk ya da Yunan yasalarına bu konuda bir atıf yapılmadığına göre, bunun için her hangi bir yasaya bağlı kalınamayacağını, bunun için sözleşmenin anlamı ve ruhuna göre hareket edilmesini ileri sürüyorlardı. Böylece İstanbul’da “etablis”, yani “yerleşik olanlar”ın kimler sayılacağı konusunda her iki taraf arasında son derece önemli bir görüş ayrılığı ortaya çıkmış oluyordu.²⁶¹⁹ Bu ayrı düşünceler ve savlar nedeniyle Muhtelit Mübadele Komisyonu açık bir sonuca ulaşamıyor ve karar veremiyordu. Bu nedenle Milletler Cemiyeti Uluslararası Adalet Divanına başvurarak, görüş sordu. Adalet Divanı da 1812 tarihli yasa ile İstanbul şehrinin belirlenen belediye sınırları içinde bulunmak ve her ne için olursa olsun, 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul’a yerleşmiş ve oturmuş olmak koşullarının geçerli olacağını söyledi.²⁶²⁰ Böylece etabli konusunda tam bir anlaşmazlık kendini göstermiş, adalet divanının verdiği istişari mütalaası da bir çözüm getirememişti.

Yunan hükümeti ise Batı Trakya’da bulunan Türkler’in mallarına el koyarak, buralara Türkiye’den gelmiş olan Ortodoks Rumları yerleştiriyordu. Yunanistan’ın Lozan’a aykırı olan bu davranışı, Türk hükümeti tarafından şiddetle reddedildi. Daha da ötesi; Yunanistan’ın bu davranışına bir karşılık olmak üzere, İstanbul’daki Rumların mallarına el koymaya başladı. Bu kar-

2618 Cevat Geray, “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, III/4, Aralık 1970, s. 11. Bir başka kaynak mübadele göçmenleri ile ilgili toplam sayısı, 499.239 olarak veriyor: **İskân Tarihçesi**, İstanbul 1932, s. 137.

2619 Mehmet Gönübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası; (1919-1938)**, M.E.B. Yay., İstanbul 1963, s. 56-57.

2620 Gönübol-Sar, **age.**, s. 57.

şıklı sert davranışlarla uyuşmazlık daha da büyüdü. Türkiye Yunanistan'ın bütün itirazlarına karşın, kendi kabul ettiği yasal sınırların dışında kalan, Ancak Yunanistan'a göre İstanbul'un yerleşği sayılan Ortodoksları toplayarak önce kamplara yerleştirdi; daha sonra da bu insanları mübadele kapsamında sayarak gemilerle Yunanistan'a gönderdi.

Sorun ancak 30 Aralık 1926'da Atina'da iki devlet arasında yapılan bir anlaşma ile siyasi bir çözüme bağlanabildi.²⁶²¹ Bu anlaşmaya göre, Yunanistan'daki Türkler'in malları karma komisyon tarafından belirlenen değer üzerinden Yunanistan tarafından satın alınabilecekti. Türkiye'de bulunan ve 1912 yılından önce ülkeyi terk eden Rumlar ile öteki Rumlara ait emlak geri verilecekti. İstanbul'daki Rumlar ise bunun dışında tutuldu.²⁶²² 1 Nisan 1928 tarihinde, 1217 sayılı "Mübadeleye Gayri tâbi Ahaliye Verilecek Emvâl-i Gayri-menkule Hakkında Kanun" ile Yunan hükûmetiyle 1 Aralık 1926 tarihinde yapılmış olan anlaşma gereğince, devletin elinde bulunan taşınmaz malların eşit koşullar ve oranlar içinde, "aynen ve bedelen" hak sahiplerine verilmesine hükûmet yetkili kılındı.²⁶²³

Bu gerginlik, 1930 yılının sonuna doğru yerini bir yumuşamaya bıraktı. Bunda Atatürk ve Venizelos'un, iki devletin düşmanca değil, dostça yaşamalarının her iki toplum için daha yararlı olacağını sezmelerinin ve bunu iyi niyetle ve yüreklilikle ortaya koymalarının etkisi vardı. Ayrıca o sırada Doğu Akdeniz'de bir dostluk ve güvenlik ortamı yaratmak girişiminde bulunan İtalya'nın, Ankara ile Atina'yı yaklaştırmaya dönük çabalarının da etkisi olmuştu. İşte bu hava içinde, 10 Haziran 1930 günü Ankara'da, nüfus mübadelesinden doğan tüm sorunları kesin olarak çözümlenmek için bir sözleşme yapıldı.²⁶²⁴

10 Haziran 1930 tarihli antlaşma, mübadele sorununun kesin olarak "tasfiye ve takas" esaslarını kararlaştırmış ve bu sorunu tarihe "tevdî" etmiştir.²⁶²⁵ Antlaşmaya göre; geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun, mübadele dışında bırakılan İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya dışındaki Türklere "etablis" sıfatı tanındı. Mübadele edilmiş Müslümanların, Yunanistan'da bıraktıkları taşınabilir ve taşınamaz malların bütünüyle mülkiyet hakkı Yunan hükûmetine, mübadil Rumların Türkiye'de bıraktıkları taşınabilir ve taşınamaz malların mülkiyet hakkı ise, Türk hükûmetine geçti. Türk tebaası

2621 Anlaşma metni için bk. **Düstur**, VIII, 3. tertip, Ankara 1953, s. 129; olaya patrikhane açısından bakan bir çalışma için bk. Yavuz Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri; Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara 1986, s. 195-196.

2622 Bk. Gönübol-Sar, **age.**, s. 57.

2623 **Düstur**, IX, 3. tertip, Ankara 1953, s. 125.

2624 **Age.**, s. 391.

2625 **İskân Tarihçesi**, s. 11.

Müslümanlara ait olup, sahiplerine verilmiş olan ve bu kimselerin doğrudan tasarruflarında bulunan taşınmaz mallar, bu kararın dışında kalmıştır. Mübadele dışında bırakılmış olan İstanbul Bölgesi'nden kaçan ve dönüş hakkı olmayan Rumların Türkiye'deki bütün taşınabilir ve taşınamaz mallarının mülkiyeti, Türk hükûmetine geçti. Öte yandan, mübadele dışında bırakılmış Batı Trakya yöresini terk edip, dönüş hakkı olmayan Türklere ait Yunanistan'daki bütün mallar ile adı geçen bölgenin dışında bulunan ve "etabli Türklere" ya da dönüş hakkından yararlanan kişilere ait taşınabilir ve taşınamaz malların mülkiyeti Yunan hükûmetinin oldu.

9.4.5. Batı Trakya Sorunu

Batı Trakya 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'de Türklerin çoğunluk olarak yaşadığı bir bölge olarak nitelendirilmiş ve bu bölgenin kaderini belirlemek için halk oylaması önerilmişti. Türk-Yunan Savaşı'nın askerî aşaması sona erdiğinde ve Lozan'da Barış Konferansı toplandığında Batı Trakya Yunanistan'ın kontrolünde bulunuyordu. Lozan Barış Konferansı süresince en çok tartışılan konulardan birisi de Batı Trakya Sorunu oldu. Bu bölgenin hangi koşullarda Yunanistan'ın elinde kalacağına ilişkin farklı tezler çarpıştı ve değişik görüşler ileri sürüldü. Mudanya Mütarekesi ile Meriç Nehri'ne kadar olan ve Edirne'yi de içine alacak biçimde Doğu Trakya Türklere bırakılmıştı. Türk Heyeti Edirne'nin bir parçası sayılan ve Meriç Nehri'nin batısında yer alan Dedeağaç'ın da Türkiye'ye verilmesini savunuyordu. Üstelik Edirne'den İstanbul'a uzanan demir yolunun güvenliği için de bunu gerekli görmekteydi. Meriç Nehri'nden batıya doğru uzanan bölge Batı Trakya olarak sayılmaktaydı. Türkiye Misak-ı Millî kararına uygun olarak, Batı Trakya'da halkoyuna başvurulmasını ve burada nüfusun hangi ülkede kalmak isteyeceğine karar vermesini istiyordu. Bu tezini desteklemek için bölgeye ilişkin kapsamlı nüfus istatistikleri ortaya koydu ve orada Türklerin çoğunlukta olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Gümilcine, İskeçe, Sofulu ve Dedeağaç'ta nüfus çoğunluğunun Türklerin elinde olduğunun ortaya çıkmış olmasına karşın, başta İngiliz temsilcisi Lord Curzon olmak üzere, Venizelos ve başka ülkelere ait temsilciler Türk kurulunun görüşüne şiddetle karşı çıkıyorlardı. Örneğin Lord Curzon; *...Türk Heyeti Batı Trakya'da halk oylamasına gidilsin teklifini ileri sürmekle siyasi bir müracaatta bulunmaktadır. Batı Trakya'da halk oylamasına müracaat, Türklerin bu bölgede çoğunluk teşkil ettiğini bu suretle meydana çıkararak, ileride buraları Türkiye'nin geri alabilmesi için bir imkân oluşturur. İşte Müttefikler, Türkiye'ye bu hakkı tanımaya eğilimli değildir. Türk heyeti, milletlerin serbestçe idare esasını ortaya atan Wilson Prensiplerine dayanmaktadır. Ancak "serbest idare" tabirini icat etmekle Wilson'un dünya barışı üzerine korkunç bir darbe indirmiş olup olmadığı şüphelidir...* demektedir.²⁶²⁶ Lozan Antlaşması'nda Azınlıkların Himayesi başlığı altında

2626 Karacan, *age.*, s. 128-129.

Batı Trakya'da kalan 130.000 Türk'ün hakları ve konumları şu biçimde belirlenmiş oldu: Batı Trakya'da Türkler, azınlık konumuna gelmiş oldu. Din ve ırk farkı gözetilmeden Türkler her türlü yurttaşlık hakkını elde ediyorlardı. Kendine ait değişik kültürel ve dinî eğitim kurumları kurup yönetebileceklerdi. Kendi dilleriyle eğitim yapabilecekler, kendi dillerini mahkemelerde kullanabileceklerdi. Yunanistan Lozan'da belirlenen konumun dışında hiçbir yasayı, metni ya da resmî işlemi uygulamaya koyamayacaktı. Herkesin yaşama hakkı ve özgürlükleri korunacak, dinî özgürlükler uygulanacak; dolaşım ve göç etme özgürlüğü olacaktı. Müslümanlar tüm siyasi haklardan yararlanacaklar, yasalar önünde eşit olacaklardı. Müslüman oluşları kamu hizmetinden yararlanmada ve bu tür görevlere getirilme ve yükseltmelerde engel yaratmayacaktı. Mahkemelerde kendi dillerini kullanabilecekler, giderlerini kendileri sağlamak koşuluyla hayır kurumları ve okullar kurabileceklerdi. Buraları yönetmek hakkı Yunanistan'ın güvencesi altında olacaktı. Kendi dillerini kullanacaklar ve dini törenlerini yapabileceklerdi. Yunan hükûmeti bu hakların yerine getirilebilmesi için gerekli önlemleri alacaktı. Yine azınlık statüsünde olarak buradaki halk, eğitim, din ve hayır işleri için devlet bütçesinden hak alabileceklerdi. Müslümanların aile hukuku ile kişilik haklarını azınlık gelenek ve göreneklerine uygun biçimde sağlanacak, dini kurumlar koruma altına alınacaktı. Müslümanlar inançlarına aykırı bir davranışa zorlanamayacaklardı.

9.5. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Girişi*

Cemiyet-i Akvam olarak da bilinen Milletler Cemiyeti (MC), I. Dünya Savaşı sonunda galip devletler tarafından, uluslararası barışının korunması ve iş birliğinin sağlanması amacıyla 25 Ocak 1919'da Paris'te kurulmuştur. Diğer bir deyişle yıkıcı bir savaşın tekrarlanmasından kaçınmak için I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin iradesiyle doğan Milletler Cemiyetinin amacı, üyeleri tarafından kabul edilen Cemiyetin temel ilkeleri çerçevesinde evrensel barışı sağlamaktır.²⁶²⁷

Paris Barış Konferansı sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) etkisiyle uluslararası bir örgütün kurulması ve bu örgütün Misakı'nın hazır-

* Prof. Dr.Behçet Yeşilbursa, Bursa Uludağ Üniversitesi, Öğretim Üyesi, byesilbursa@uludag.edu.tr

2627 Milletler Cemiyeti Genel Kurulu ilk toplantısını 15 Kasım 1920'de, son toplantısını da 10 Nisan 1946'da Cenevre'de yapmıştır. Milletler Cemiyeti Konseyi ise ilk toplantısını 15 Ocak 1920'de Paris'te, son toplantısını da 23 Mayıs 1939'da yapmıştır. Konsey dört daimi ve dört geçici üye olmak üzere toplam sekiz üyeden oluşmuştur. İleriki yıllarda daimi üye sayısı sabit kalırken geçici üye sayısı artmıştır. Daimi üyeler, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya idi. Türkiye 19 Aralık 1934-16 Eylül 1937 döneminde Konseyde geçici üye olarak yer almıştır. Bk. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, 1920-1945, TTK Yay., Ankara 2000, s. 405-427. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514).

lanması kararlaştırılmıştı. Misakı hazırlayan komisyonun önerisi, Konferans Genel Kurulu tarafından 29 Nisan 1919'da kabul edilerek, Versay Antlaşması'nın birinci bölümüne eklendi. Böylece Milletler Cemiyeti, Versay Barış Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra ancak 10 Ocak 1920'de resmen çalışmaya başlamıştır. Başkan Wilson'un ideallerine uygun olarak, Sözleşme, Milletler Cemiyetinin üç temel hedefini belirledi: uluslararası güvenliği sağlamak, uluslararası iş birliğini sağlamak ve barış antlaşmalarını yerine getirmek.²⁶²⁸ Milletler Cemiyetinin başlıca organları, Genel Kurul, Konsey ve Sekreteryası idi. Ayrıca iki daimi komitesi vardı; Askeri Danışma Komitesi ve Manda Daimi Komitesi.²⁶²⁹

Cemiyetin örgütsel yapısı, organları ve bunların görevleri Cemiyetin kurucu statüsü olan Misakta maddeler halinde yer almıştır. İdare merkezi olarak İsviçre'nin Cenevre kenti seçilmiştir. Misak ile Cemiyete fiziki varlık kazandırılmış, kurumsal kimlik tahsis edilmiş ve tüzel kişilik verilmiştir.

Genel Kurul, Cemiyete üye devletlerin eşit olarak temsil edildiği ve her üyenin bir oy hakkının bulunduğu genel meclis niteliğindedir. Genel Kurulun olağan çalışma takvimi her yılın Eylül ayıdır. Ancak olağanüstü hallerde özel gündemle de toplanabilmektedir. Aksi belirtilmediği sürece Genel Kuruldaki esasa ilişkin kararlar oy birliğiyle, usule ilişkin kararlar ise oy çokluğuyla alınmaktaydı. Konsey daimi olan ve olmayan üyelere oluşmaktaydı. Daimi üyeler İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve ABD idi. Ancak ABD Cemiyete üye olmadığından Konsey'deki daimi üyelik statüsü de hiçbir zaman uygulanmamıştır. Aksi belirtilmediği sürece Konseydeki esasa ilişkin kararlar da oy birliğiyle, usule ilişkin olanlar ise oy çokluğuyla alınmaktaydı. Konsey'deki üyelerin oyları eşitti. Bu durum her Konsey üyesinin veto yetkisi bulunduğu anlamına gelmekteydi. Zira kararların oy birliğiyle alınması sebebiyle, pratikte bütün üyelere veto hakkı doğmuş olmaktadır. Genel Sekreter, tüzel bir kişilik olan Cemiyeti uluslararası alanda temsil etmek üzere görevlendirilen ve örgütün idari bürokrasisinin yönetiminden sorumlu olan en üst makamıdır. Genel Kurulun çoğunlukla önermesi sonucu Konsey tarafından atanmaktaydı. Ayrıca örgütün idari işlerinin yürütülmesi amacıyla yeterli sayıda uluslararası personel görevlendirilmekteydi.²⁶³⁰

Ayrıca organik olarak Cemiyetin bir parçası olmasalar da, dolaylı olarak

2628 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York, 1952.

2629 Barış Özdal ve R. Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi-II**, 2. Baskı, Dora Yay., Bursa, 2020, s. 89-91.

2630 Davut Ateş, **Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı**, 5. Baskı, Dora Yay., Bursa 2019, s. 131-132. Leland M. Goodrich, "From League of Nations to United Nations", **International Organizations**, 1, 1, 1947, s. 9.

Cemiyet ile sıkı bağları olan uluslararası örgütler de mevcuttu. Bunlardan biri Uluslararası Çalışma Örgütü, diğeri ise Uluslararası Adalet Divanı idi. Bizzat Cemiyet Misakının 14. maddesinin öngördüğü şekilde Cemiyete bağlı, fakat bağımsız bir uluslararası mahkeme olarak 1922 yılında Lahey’de kurulmuştur. Divanın en önemli görevi Cemiyet üyeleri veya üye olmayan devletler arasındaki sorunlarda tarafların rızası ile hakemlik görevi idi. Dolayısıyla Cemiyet aynı zamanda çatı bir örgüt haline gelmiştir. Uluslararası barış ve güvenliği koruma ana görevi dışında, ekonomik, sosyal ve daha pek çok alanda uluslararası örgütlerin kurulmasına öncülük etmiştir.²⁶³¹

Cemiyetin uluslararası politikaya ilişkin görevleri iki noktada ele alınabilir. Birincisi en genel ve en önemli olarak nitelendirilebilecek olan devletler arasında savaşın önlenmesi ve dünya barışının korunması, yani uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasıyla ilgili görevleridir. Cemiyet’in çeşitli organları vasıtasıyla yerine getirilmeye çalışılan görevler kısaca şöyle özetlenebilir:

- Silahsızlanma konusunda çalışmalarda bulunmak,
- Üyelerin toprak bütünlüğünü ve siyasal bağımsızlığını güvenceye almak,
- Herhangi bir savaşın veya savaş tehlikesinin uluslararası güvenliğe tehdit olup olmadığını belirlemek,
- Anlaşmazlıkların barışçıl çözümü konusunda çalışmalar yapmak,
- Ortak güvenlik mekanizmasını harekete geçirmek,
- Gerektiğinde ordu teşkil etmek ve saldırgana karşılık vermek,
- Uluslararası gelişmeleri görüşmek ve taraflara tavsiyelerde bulunmak,
- Üyeler arasında Misaka aykırı anlaşma yapılmamasını temin etmek.²⁶³²

Cemiyetin bu görevlerini ne kadar yerine getirip getiremediği hep tartışılan bir konu olmuştur. Birkaç istisna dışında Cemiyetin bu alanda başarısız olduğu genel olarak kabul edilmiştir. Bu durum Cemiyetin salt hukuki statüye sahip bir örgüt olmadığını daha çok siyasi bir örgüt olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Cemiyet, herhangi teknik bir örgütün aksine görev alanı uluslararası siyasetin tamamını kapsayan evrensel nitelikte bir örgüttür. İkincisi ise devletler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve yönetilmesine ilişkin görevleridir. Cemiyet, bu görevlerinin bir kısmını doğrudan kendisi yaparken, çoğunu ise kendisine bağlı veya kendisiyle iş birliği halindeki örgütler aracılığıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Bu sınıftaki görevlerinin çoğunda

2631 Goodrich, agm., s. 19. Ateş, *age.*, s. 133-134.

2632 Ateş, *age.*, s. 137-138.

ise Cemiyet'in başarılı olduğu kabul edilmiştir.²⁶³³

Milletler Cemiyetinin üye sayısı başlangıçta 42 idi. Genel Kurulun uygun bulduğu diğer devletler örgüte sonradan üye olmuş, 1920'de üye sayısı 48'e, sonra da 63'e yükselmiştir. ABD, MC'nin kuruluşuna öncülük etmesine rağmen üye olmamıştır. Zira 1921'de yapılan seçimleri kazanarak ABD Başkanlığına seçilen Warren G. Harding, Monroe Doktrini'ni yeniden uygulamaya koymuştur. Cemiyet ABD'nin yokluğunda adeta eski sömürgeci güçlerin (İngiltere, Fransa gibi) dış politika aracına dönüşmüştür.²⁶³⁴

Cemiyet, egemen ulus devletler tarafından kurulmuş ve sadece onların üyeliğine açık olmuştur. Cemiyet'in üyeleri asli (kurucu) üye ve üyelere oluşmaktaydı. Asil üyeler I.Dünya Savaşı sonundaki Barış Antlaşmalarını hazırlayan ve onları imzalayan 32 devlettir. Bunların dışında Cemiyete sonradan katılan ülkeler üye statüsünde yer almıştır. Cemiyete üye olabilmek için Cemiyet Konseyinin bahse konu ülkenin üyeliğini tavsiye eden önerisi ile Genel Kurul'un 2/3 çoğunluğunun kabulü gerekmektedir.²⁶³⁵ Üye ülkelerin iki temel yükümlülüğü vardı: 1) Birbirlerinin ülke bütünlüğüne ve egemenliğine saygılı olmak, 2) MC'nin aldığı kararlara ve önlemlere uymak.

Milletler Cemiyeti Sözleşmesi, üç ana hedefini ortaya koyan kısa bir ön söz ve onu takip eden 26 maddeden oluşur. Başlangıç bölümünde, örgütün genel amaçları ile üyelerin yükledikleri sorumluluklar şöyle belirlenmiştir:

- “Yüksek Akit Taraflar:
- Milletlerarası iş birliğini geliştirmek ve bu milletler arasında barış ve güvenliği sağlamada;
- Savaşa girişmemek hususunda bazı yükümlülükleri kabul etme;
- Adalet ve haysiyete dayalı uluslararası ilişkileri açıkça icra etme;
- Bundan böyle girişecekleri eylemlerde devletler hukuku hükümlerine tamamen riayet etme;
- Örgütlenmiş ulusların karşılıklı ilişkilerinde adaleti hükümlerle kılma ve antlaşmaların öngördüğü bütün yükümlülüklerle itinalı bir şekilde riayet etme; konusunda uzlaşarak Milletler Cemiyetini kuran işbu Misak'ı kabul ederler.”²⁶³⁶

MC Misakının diğer hükümleri ise genel olarak şu şekildedir: 1. madde üyelik, kabul ve geri çekilme koşullarını açıklar. 2-5. maddeler, örgütün iki

2633 Ateş, *age.*, s. 138.

2634 Özdal ve Karaca, *age.*, s. 90.

2635 Ateş, *age.*, s. 130.

2636 MC Misakının tam metni için bk. Mehmet Genç, **Birleşmiş Milletler ve Uzmanlık Örgütleri Mevzuatı**, C I, Ezgi Yay., Bursa 1991, s. 3-10.

ana organı olan Meclis ve Konseyin niteliğini ve gücünü belirtir. 6-7. maddeler, Genel Sekreterin atanmasını, Cenevre’de Milletler Cemiyeti Sekretaryasının kurulmasını ve bütçesini görüşür. 8-9. maddeler, silahsızlanma konusunu ve Milletler Cemiyetinin üyeler arasındaki açık tartışmalarla silah sayısını mümkün olan en düşük seviyeye düşürme hedefiyle ilgilidir. 10-21 arasındaki maddeler, yeni kurulan uluslararası örgütün yapması beklenen siyasi ve sosyal zorunlulukları netleştirerek, üye devletlerin uluslararası iş birliğini ilerletmek için yükümlülüklerini ve haklarını ortaya koyuyor ve böylece uluslararası barış ve toplu güvenliği sağlıyor. 22-23. maddeler, Cemiyetin finans, ticaret, kara, deniz ve hava taşımacılığı, sağlığın teşviki ve uyuşturucu, fuhuş ve kölelik ile mücadele alanlarında uluslararası ilişkileri genişletme niyetini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. 24. ve 25. maddeler hâlihazırda kurulmuş olan kurumların devri ve Kızıl Haçın amaçlarını destekleme taahhüdüyle ilgilidir. Son olarak, 26. madde sözleşmede yapılan değişiklikler gerekli görüldüğünde üyelerin nasıl ilerlemeleri gerektiğini açıklamaktadır.²⁶³⁷

Cenevre ve Brüksel, Milletler Cemiyetinin merkezi olmak için yarışan iki şehirdi. Cenevre’nin lehine verilen son karar, öncelikle İsviçre’nin taraf-sızlığı nedeniyle onu destekleyen Başkan Wilson’dan etkilendi. 1920’de Milletler Cemiyetinin Londra’daki Ofisi Cenevre’deki Palas Wilson’a (eski adıyla Hotel National) taşındı. 1920’ler boyunca Milletler Cemiyeti, Palas Wilson’da Konsey toplantılarını ve konferanslarını düzenledi. Fakat Palas’ın masrafları çok fazla artınca 1936’da Milletler Cemiyeti yeni yerine taşınmış ve John D. Rockefeller Jr.’ın 2 milyon ABD doları armağanı benzersiz bir kütüphanenin eklenmesini mümkün kılmıştır.²⁶³⁸

Cemiyet Misakı ile kurulan Manda Rejimi Cemiyet sistemi içinde ve Cemiyetin örgütsel yapısında çok özel bir düzenlemedir. Manda Rejiminin, Cemiyetin örgütsel yapısının bir parçası olmasının nedeni, Mandater devletin sömürgelerde Cemiyet adına hareket ediyor olmasıdır. Rejimin Avrupalı büyük güçler tarafından kurulmasındaki en önemli etken, savaş sonrasında toprak kazanımını yasaklamayı öngören Wilson ilkesidir. Cemiyet Misakında savaşla toprak kazanmanın yasaklanması açıkça yer almamasına rağmen Avrupalı büyük güçler (İngiltere ve Fransa) savaşla toprak kazanma uygulaması yerine, kendileri için stratejik önemde gördükleri ülkeler üzerindeki

2637 Ateş, *age.*, s. 141-145; Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946) Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

2638 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

kontrollerini Manda Rejimi ile devam ettirmek istemişlerdir.²⁶³⁹

Oysa Misakta Manda Rejiminin kurulma gerekçesi olarak daha çok insani nedenler öne çıkarılmıştır. Çağdaş dünyanın gerisinde kalmış bu bölge halklarının gelişmesinin sağlanması ve onların refahının artırılması temel amaç olarak zikredilmiş ve bu durum bir medeniyet görevi olarak tanımlanmıştır. Başka bir ifadeyle Misak'ta her hangi bir ülkenin Manda Rejimi altına konmasının ana gerekçesi, bu ülkelerin medeniyetten uzak olması ve kendilerini yönetememesi gösterilmiştir. Dolayısıyla temel amaç da bu ülkelerin Mandater devletin yönetiminde geliştirilmesi ve medenileştirilmesi olmuştur. Oysa Manda Rejimi altına konan Irak, Ürdün, Filistin, Suriye ve Lübnan gibi ülkeler dünya medeniyet tarihinde önemli bir yere sahip bölgelerdir.²⁶⁴⁰

Manda Rejimi, kendisine bakamayan ve kendini yönetemeyen ülke veya halka Cemiyet adına bir vasi tayin etmektir. Vasinin hangi ülke olacağı konusundaki belirleyici koşul ise sömürgecinin doğal kaynakları, tecrübeleri ve coğrafi konumu sebebiyle vasiliğe en uygun ülkenin bu görevi yerine getirmesidir. Mesela Ortadoğu'daki görev dağılımı İngiltere ve Fransa arasında daha savaş devam ederken yapılan gizli anlaşmalara göre yapılmıştır. Oysa Cemiyet'in kuruluşundaki ana gerekçelerden biri ülkeler arasındaki gizli anlaşmaların engellenmesi ve bunların yasadışı ilan edilmesiydi.²⁶⁴¹

Savaşın bir sonucu olarak, Müttefikler, daha önce Almanya ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki bölgeleri işgal etti. Bu bölgelerdeki yerli halkın kendilerini yönetmekte yetersiz kaldıkları iddiasıyla Milletler Cemiyeti, bu bölgeleri yönetmek üzere bazı ülkeleri vasi (mandater devlet olarak) tayin etti. Böylece Belçika, Britanya ve Fransa bu bölgelerin yönetimine el koydu. Manda sistemi "A", "B" ve "C" olmak üzere üç kategoride "halkın gelişim düzeyine, bölgenin coğrafi durumuna ve ekonomik koşullarına" göre uygulandı.²⁶⁴²

Manda Rejiminin uygulanması sonucunda medenileştirilmiş bir ülke örneği yoktur. Zaten İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda bütün sömürgeler

2639 Ateş, *age.*, s. 134-137.

2640 Ateş, *age.*, s. 134-137.

2641 Clive Archer, **International Organizations**, Routledge, London 2001, s. 16; Ateş, *age.*, s. 135.

2642 Bk. [www.unog.ch/Library: History of the League of Nations \(1919-1946\)](http://www.unog.ch/Library:History%20of%20the%20League%20of%20Nations%20(1919-1946).Erişim%20Tarihi:03.01.2019). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952. Manda Rejimi, Güney Afrika İttifakı'nın eski Başbakanı Jan Christiaan Smuts tarafından yaratılmıştır. MC Misakı 22. madde uyarınca: 22/1 Tanım: Manda rejimi uygulanacak ülke; 22/2 Mandater ülke tanımı; 22/3 Çeşide ayırma; 22/4 A Tipi Manda: Osmanlı, İngiltere (Irak, Filistin, Ürdün), Fransa (Suriye, Lübnan); 22/5 B Tipi Manda: Merkezi Afrika'daki eski Alman sömürgeleri; 22/6 C Tipi Manda: Afrika Güney Batısı, Güney Pasifik Adaları. Bk. Özdal ve Karaca, *age.*, s. 91.

gibi manda altındaki ülkeler de bağımsızlığını kazanmıştır. Misakta manda rejiminin hangi şartlarda sona ereceği konusunda herhangi bir hüküm bulunmaması, Rejimin geçici değil kalıcı olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Misakta, söz konusu ülkenin medeni düzeye erişip erişmediği, eriştiyse bundan sonraki idare şeklinin nasıl olacağı konusunda açık hükümler yoktu. Ancak iki savaş arası dönemde hem kendi ülkelerindeki siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlarla hem de mandaları altında bulunan ülkelerdeki sorunlarla baş etmekte başarısız olan mandater devletlerden bazıları en azından bazı ülkelerdeki manda rejimini sona erdirmeyi planlamıştır. Bu kapsamda, Daimi Manda Komisyonu, Irak konusunda kendisine başvuran İngiltere'ye 1931 yılında verdiği cevap ile bir anlamda mandanın sona erme şartlarını belirlemiştir. Komisyonun verdiği cevap sonucunda İngiltere Irak'taki manda yönetimini sona erdirmiş ve 1932'de Irak bağımsız olarak Cemiyete üye olmuştur.²⁶⁴³

Ülkeler arasında iş birliğini geliştirmek, barış ve güvenliği sağlamak için Milletler Cemiyetinin ilk yıllarında oldukça başarılı olduğu söylenebilir. Mesela İsveç ile Finlandiya ve Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki birçok uluslararası anlaşmazlık barışçıl bir şekilde çözüldü. Ekim 1925'de imzalanan Lokarno Antlaşmaları Cemiyete emanet edildi ve bunun doğrudan bir sonucu olarak, 1919'da Versay Antlaşması ile Milletler Cemiyeti dışında kalan Almanya 1926'da üye oldu. Fakat bu erken başarılarına rağmen, Milletler Cemiyetine Mançurya'nın Japonya tarafından, ne Etiyopya'nın 1936'da İtalya tarafından, ne de 1938'de Avusturya'nın Hitler tarafından işgal edilmesini önleyemedi. Ancak Milletler Cemiyetinin ortak güvenlik alanındaki başarısızlığı, başından beri hedeflerinin ikincil bir yönü olan uluslararası teknik iş birliği konusundaki başarısını gölgelememelidir. Himayesinde, Cenevre'de, sağlık ve sosyal ilişkiler, ulaştırma ve iletişim, ekonomik ve mali işler ve entelektüel iş birliği gibi çeşitli alanlarda çok sayıda konferans, hükümetler arası komite ve uzman toplantıları düzenlendi. Bu çalışmaların başarısı, üye devletlerce yüzlerce sözleşmenin onaylanmasıyla doğrulanmıştır.²⁶⁴⁴

Ülkeler arasında iş birliğini geliştirmek, barış ve güvenliği sağlamak için Milletler Cemiyetinin ilk yıllarında başarılı olduğu söylenebilir. Mesela İsveç ile Finlandiya ve Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki birçok uluslararası anlaşmazlık barışçıl bir şekilde çözüldü. Ekim 1925'te imzalanan Lokarno Antlaşmaları Cemiyete emanet edildi ve bunun doğrudan bir sonucu olarak, 1919'da Versay Antlaşması ile Milletler Cemiyeti dışında kalan Almanya 1926'da üye oldu. Fakat bu erken başarılarına rağmen, Milletler Cemiyetine

2643 Ateş, *age.*, s. 136.

2644 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

Mançurya'nın Japonya tarafından, ne Etiyopya'nın 1936'da İtalya tarafından, ne de 1938'de Avusturya'nın Hitler tarafından işgal edilmesini önleyemedi. Ancak Cemiyetinin ortak güvenlik alanındaki başarısızlığı, başından beri hedeflerinin ikincil bir yönü olan uluslararası teknik iş birliği konusundaki başarısını gölgelememelidir. Himayesinde, Cenevre'de, sağlık ve sosyal ilişkiler, ulaştırma ve iletişim, ekonomik ve mali işler ve entelektüel iş birliği gibi çeşitli alanlarda çok sayıda konferans, hükûmetler arası komite ve uzman toplantıları düzenlendi. Bu çalışmaların başarısı, üye devletlerce yüzlerce sözleşmenin onaylanmasıyla doğrulanmıştır.²⁶⁴⁵

Milletler Cemiyeti 1920'lerde her ne kadar dikkate değer bir siyasi başarı elde etse de, 1930'ları karakterize eden (artan) ekonomik çatışma ve militan milliyetçilik, yalnızca devletler arasındaki iş birliğinin kopmasına değil, aynı zamanda kolayca çözülemeyen çeşitli çatışmalara da yol açtı. Almanya, İtalya ve Japonya gibi güçlü devletler organizasyondan ayrıldı ve İkinci Dünya Savaşı 1939'da patlak verdiğinde çoğu toplu güvenlik sistemini bıraktı ve bunun yerine geleneksel sisteme (savunma ittifakları ve güç blokları) geri döndü. Ancak, Milletler Cemiyetinin çabaları tamamen boşuna değildi. Aradan geçen savaş yılları boyunca, Müttefikler, Milletler Cemiyeti için yeni bir örgütlenme planı oluşturdular. 26 Haziran 1945'te San Francisco'da imzalanan Birleşmiş Milletler Tüzüğü, 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girdi.²⁶⁴⁶

Milletler Cemiyetine birçok yönden benzer şekilde, Birleşmiş Milletler hâlihazırda yürürlükte olan operasyonların çoğuna devam etti. Mesela ekonomik faaliyetler, yeni Ekonomik ve Sosyal Konseye devredildi. Sağlık Örgütü, Dünya Sağlık Örgütüne (WHO); Beslenme Komitesi, Gıda ve Tarım Örgütü'ne (FAO); Entelektüel İşbirliği Komitesi Eğitimsel, Bilimsel ve Kültürel Örgüt'e (UNESCO) dönüştürüldü. Daimi Mandalar Komisyonu, Mütevelli Heyeti tarafından değiştirildi. Nansen Ofisi'nin çalışmalarına Birleşmiş Milletler Yardımlaşma ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) ve Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) devam etti.²⁶⁴⁷

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda 43 devlet halen Milletler Cemiyetinin

2645 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

2646 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

2647 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

üyeydi. Ancak örgütün resmî bir şekilde sonlandırılması ve mülklerinin (somut varlıkları, binaları, kütüphanesi, arşivleri ve tarihi koleksiyonları) Birleşmiş Milletlere devredilmesine ilişkin kesin ve resmî bir görüşme yapılması gerekiyordu. Bunu yapmak için son Milletler Cemiyeti Meclisi (yirmi birinci) 8 Nisan 1946'da Cenevre'de toplandı. Son konuşmasında Milletler Cemiyetinin kurucularından biri olan Lord Robert Cecil, Milletler Cemiyetini kuranlar kaybetmedi çünkü onlar olmadan yeni uluslararası örgüt, Birleşmiş Milletler olamazdı diyerek, Meclisi şu sözlerle kapattı: “Birlik öldü, çok yaşa Birleşmiş Milletler!” Son devir-teslim hareketi, 18 Nisan 1946'da Cenevre'de, Milletler Cemiyetinin son Genel Sekreteri Sean Lester ve Birleşmiş Milletler Temsilcisi Wlodzimierz Moderow tarafından imzalandı. Böylece tüm varlıkların, kütüphane ve arşivlerini Birleşmiş Milletlere devretmiş olan bu son Meclise katılan 43 üye oy birliğiyle 20 Nisan 1946'da Milletler Cemiyetinin varlığının sona erdiğini ilan etmiştir.²⁶⁴⁸

Milletler Cemiyetinin başlangıçta İngiltere'nin kontrolünde hareket etmesi, İngiltere ile olan problemleri sebebiyle Türkiye tarafından pek sıcak karşılanmamıştır. Mesela, Türkiye'nin büyük bir fedakârlıkta bulunması ile sonuçlanan Musul meselesinde teşkilatın İngiltere'nin etkisi altında hareket etmesi, Türkiye'de Milletler Cemiyeti aleyhine bir tepki uyandırmıştı. Ancak 1920'lerin sonuna doğru uluslararası ilişkilerde meydana gelen gelişmeler ve Türkiye'nin uluslararası politikada ağırlığının artması, tarafların karşılıklı yakınlaşmasına sebep olmuştur. Türkiye, “Yurtta Sulh Cihanda Sulh” felsefesi doğrultusunda takip ettiği dış politika ilkesinin bir gereği olarak, 1928'den itibaren dünyadaki silahsızlanma faaliyetlerine katılmış ve 1929'da da Briand-Kellog Paktı'nı imzalayarak, uluslararası ilişkilerde savaşı reddettiğini açıkça ortaya koymuştur. Bu durum, Türk dış politikasına yeni bir boyut kazandırmış ve 1930'lardan itibaren Milletler Cemiyeti ile ilgilenmesine sebep olmuştur.²⁶⁴⁹

1930'lara doğru Avrupa'da belirli bir şekil almaya başlayan ülkeler arası gruplaşma hareketi uluslararası barış ve güvenliğin tehdit altında olduğunu açıkça gösteriyordu. Bu durum karşısında, o zamana kadar kendi iç meseleleri ile fazla meşgul olması sebebiyle uluslararası politikanın dışında kalan Türkiye, statükocu Batılı demokrasilerin önem verdiği bir devlet olmaya başlamıştı. 1930 yılından sonra teşkilat içinde statükonun korunmasını isteyen

2648 Bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019. Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series** (Reg. 3514). Ayrıca bk. F. P. Walters, **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

2649 Mehmet Gönübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 95-99. Refik Turan vd. **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Okutman Yay., Ankara 2011, s. 238. Soysal, **age.**, s. 405-427. Ayrıca bk. www.unog.ch/Library: History of the League of Nations (1919-1946). Erişim Tarihi: 03.01.2019.

devletlerin çoğunlukta bulunması Türkiye'yi teşkilata yaklaştırmıştır. Çünkü Türkiye statükocu devletlerle (İngiltere, Fransa gibi) sorunlarını hallettikten sonra bu devletler grubu ile iyi ilişkiler kurmuştur.²⁶⁵⁰

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesinde önemli olan diğer bir husus Sovyetler Birliği'nin teşkilata karşı tutumuydu. Millî Mücadele'den beri dostane devam eden Türk-Sovyet ilişkileri, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girerken bu devletin de teşkilat karşısındaki tutumunu göz önünde bulundurmasını gerektiriyordu. Sovyetler Birliği, 1932 yılına kadar Batılı devletlerle iyi ilişkiler kuramadığı için Türkiye'de bu tarihe kadar teşkilata girmek için müracaatta bulunmamıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği ile 1925 yılında Paris'te yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı yenileyen 17 Aralık 1929 tarihli protokol hükümlerine göre, akit taraflardan biri komşularını ilgilendiren siyasi taahhütlere girerken diğerinin onayını alacaktı. Bu sebeple, Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyetine girmeyi kabul ettiği zaman Sovyetler Birliği'nin onayını almıştır.²⁶⁵¹

Türkiye, Atatürk'ün direktifleri üzerine, Milletler Cemiyetine kendisi müracaat ederek değil, teşkilat tarafından davet edilerek girmek istemiştir. Nitekim teşkilatın genel kurulu 6 Temmuz 1932'de, Çin-Japon uyuşmazlığını görüşmek için yaptığı olağanüstü toplantı sırasında, İspanya temsilcisinin teklifi ve Yunan temsilcisinin desteği ile Türkiye'nin teşkilata davetini öngören bir karar tasarısı kabul etmiştir. Bu davetin Türkiye'ye bildirilmesi üzerine 9 Temmuz 1932'de Türkiye Büyük Millet Meclisi daveti kabul ettiğine dair bir karar almıştır. Aynı gün Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras, Cemiyet Genel Sekreterine gönderdiği bir mektupla, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararını kendisine bildirmiştir. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi 18 Temmuz 1932'de Genel Kurulun ittifakla aldığı bir kararla tamamlanmıştır.²⁶⁵² Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesini takip eden yıllarda devletler arasında gruplaşmalar süratle gelişmiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye'den sonra Sovyetler Birliği de 1934 yılında teşkilata girerek statükocu gruba katılmış oldu.²⁶⁵³

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girişi, takip ettiği barışçı dış politika-nın doğal bir sonucudur. Bu olay, aynı zamanda, Türk dış politikasında da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yeni dönemde Türkiye, Cemiyet

2650 Turan vd., *age.*, s. 95-99; Gönübol ve Sar, *age.*, s. 405-427. Ayrıca bk. *Keesing's Contemporary Archives*.

2651 Gönübol-Sar, *age.*, s. 95-99; Turan vd., *age.*, s. 238; Soysal, *age.*, s. 405-427; J. C. Hurewicz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record (1914-1956)*, Vol. II, D. Van Nostrand Co. Inc., New York 1956.

2652 Türkiye'nin üyelik süreci için bk. Ulsan, Şayan, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi-Öncesi ve Sonrası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 7, S 16, Bahar-Güz 2008, s. 237-258.

2653 Gönübol Sar, *age.*, s. 95-99; Turan vd., *age.*, s. 238; Soysal, *age.*, s. 405-427.

içindeki aktif ve başarılı çalışmaları sonucu 1934 yılında Konsey Üyeliğine seçilmiştir.²⁶⁵⁴ 17 Eylül 1934'de yapılan oylamada, Türkiye 48 oyla Konsey geçici üyeliğine seçilmiş ve 1935-1937 yılları arasında bu görevini başarıyla yerine getirmiştir. Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras ise 1937'de Konsey başkanlığı yapmıştır. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti içindeki aktif politikası özellikle İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sırasında kendisini göstermiştir. Türkiye, Milletler Cemiyetinin İtalya'ya karşı aldığı yaptırım kararlarına aktif olarak katılmıştır.²⁶⁵⁵

Milletler Cemiyeti, ne İtalya'nın Habeşistan'ı, ne Japonya'nın Mançurya'yı işgalini önleyebilmiş, ne de Almanya'nın Versailles (Versay) Antlaşması'nı ihlali karşısında etkili bir tavır alabilmiştir. Bununla birlikte Türkiye, bu ilk geniş kapsamlı küresel örgüt içinde aktif bir rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan 10 yıl gibi kısa bir süre içinde uluslararası alanda saygı gören bir devlet haline gelmiştir. Bunu hem Milletler Cemiyeti üyeliğine kabul edilmiş biçiminde, hem de Milletler Cemiyeti Konseyine seçilmesinde görmek mümkündür.²⁶⁵⁶

Milletler Cemiyeti ile birlikte Lahey'de bir de Uluslararası Adalet Divanı kurulmuştur. Türkiye, 1922'de çalışmalarına başlayan Divan'ın, bazı konularda, yargı yetkisi dışında, belli bir rol oynamasını Lozan Antlaşması ve bazı ikili uzlaştırma ve hakemlik (tahkim) antlaşmalarında kabul etmiştir. Ancak Türkiye'nin Divanın Yasasına katılması 1935'de gerçekleşmiştir. İki savaş arası dönemde Türkiye'yi ilgilendiren bazı sorunlar, (Mesela Yunanistan ile yaşanan établi sorunu, İngiltere ile yaşanan Musul sorunu ve 1926'daki Bozkurt-Lotus davası gibi) danışma ve görüş alma amacıyla Uluslararası Adalet Divanına götürülmüştür.²⁶⁵⁷

Milletler Cemiyeti uluslararası alanda kurulmuş en kapsamlı ilk örgüttür. Bu yönüyle modern dönemde devletler arası ilişkiler tarihi açısından özel bir yere sahiptir. Siyasi alanda evrensel niteliğe sahip ilk uluslararası örgüttür. Yani üyelik konusunda herhangi bir coğrafya ile sınırlandırılmamış, dolayısıyla üyelik konusunda dünyadaki bütün egemen devletlere açık bir örgüttür. Fakat Birleşmiş Milletler ile karşılaştırıldığında, bütün evrensellik girişimlerine rağmen Avrupa merkezli niteliği daha belirgindir. Ayrıca Cemiyet başarılı ve başarısız olduğu yönleriyle daha sonra kurulacak olan pek çok uluslararası örgüt için örnek kabul edilmiş ve başta Birleşmiş Milletler

2654 Turan vd., *age.*, s. 238; Soysal, *age.*, s. 412-427; Gönlübol-Sar, *age.*, s. 95-99.

2655 Baskın Oran ed., *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C 1: 1919-1980, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 309-313.

2656 Oran ed., *age.*, s. 309-313. Ayrıca bk. F. P. Walters, *A History of the League of Nations*, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

2657 Oran ed., *age.*, s. 309-313. Ayrıca bk. F. S. Northedge, *The League of Nations: Its Life and Times, 1920-1946*, Leicester 1986.

olmak üzere birçok uluslararası örgüt Milletler Cemiyetinin tecrübelerinden yararlanılarak kurulmuştur.²⁶⁵⁸

Devletler arasında çok taraflılığı temsil eden ve bunun yaygınlaşmasında önemli görevler üstlenen Cemiyet, uluslararası pek çok önemli sorunun çözümü konusunda çok taraflı girişimlerin yapılmasına da öncülük etmiştir. Mesela silahsızlanma konusunda toplanan ve bir dizi çok taraflı konferans sonunda, 1928'de imzalanan Briand-Kellog Paktı bu duruma örnektir. Ayrıca Cemiyet uluslararası normlar ve prosedürlerin üretilmesi ve silahlanma, ekonomik işler, azınlık hakları gibi pek çok konuda sağladığı bilgi birikimini daha sonra yerine kurulacak olan Birleşmiş Milletlere aktararak önemli bir görevi yerine getirmiştir.²⁶⁵⁹

Cemiyet Misakı, hükümlerine aykırı davranan üye veya üye olmayan ülkelere karşı hem ekonomik ve siyasal hem de gerektiğinde askerî tedbirlerin alınmasını öngörmekteydi. Bu niteliğiyle Misak aynı zamanda askerî ittifak anlaşması özelliğine de sahipti. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti, uluslararası alanda evrensel niteliğe sahip olarak kurulmuş ve uluslararası düzeni, istikrarı, barışı ve güvenliği belli şartlar altında sağlamaya çalışan ilk örgüttür. Ancak örgütün uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasında hayati öneme sahip konularda başarısız olması, Milletler Cemiyetine bağlanan ümitlerin kısa zamanda yok olmasına neden olmuştur. Bu konudaki başarısızlık Cemiyetin diğer alanlarda yapmış olduğu çalışmaları da gölgede bırakmıştır.²⁶⁶⁰

Cemiyet pek çok noktada yenilikler getirmiş olsa da, büyük güçlerin Cemiyete bakışı ve örgütün işlevselliği büyük ölçüde savaş öncesi düşüncelerin, beklentilerin ve alışkanlıkların gölgesinde kalmıştır. Zaten ana amacında başarılı olmamasının bir nedeni de budur.²⁶⁶¹ Cemiyetin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasında başarısız olmasının nedenleri iki grupta toplanabilir. Birincisi, Cemiyetin kuruluş sürecinden I. Dünya Savaşı'nda yenilen ülkelerin dışlanması, Cemiyet Misakının barış antlaşmaları içerisinde yenilen devletlere zorla kabul ettirilmesi, Cemiyetin kurulmasına önyak olan ABD'nin örgüte üye olmaması, savaşı kazanan Avrupalı sömürgeci güçlerin (İngiltere ve Fransa'nın) Cemiyeti özellikle kendi dış politika amaçlarını gerçekleştirmenin bir aracı olarak görmeleri Cemiyetin uluslararası barış ve güvenliğin tesisinde başarısız olması sonucunu doğurmuştur. İkincisi ise genel olarak uluslararası örgütlerin yaşadığı zorluklardır. Milletler Cemiyetinin örgütsel yapısında da benzer sorunlar yaşanmıştır. Organlarında önemli kararların oy

2658 Ateş, *age.*, s. 121-122; Goodrich, *agm.*, s. 3; David Mackenzie, *A World Beyond Borders: An Introduction to the History of International Organizations*, University of Toronto Press, Toronto 2010, s. 53.

2659 Mackenzie, *age.*, s. 28.

2660 Ateş, *age.*, s. 139-140, 146.

2661 Goodrich, *agm.*, s. 5.

birliğiyle alınması, yükümlülüklerini yerine getirmeyen üyelere karşı etkin bir yaptırım mekanizmasının bulunmaması gibi. Bunlar Cemiyet'e özgü nedenler olmayıp, uluslararası örgütlerin kronik olarak yaşadıkları sorunlardır. Bunların pek çoğu bugün için Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi oluşumlar için de geçerlidir.²⁶⁶²

Büyük güçlerin Cemiyete bakışları da örgütün başarısını doğrudan etkilemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi Cemiyetin kuruluşunda ABD öncülük etmiş ancak Kongrenin Misakı onaylamaması sebebiyle örgüte üye olmamış ve kurulmasında olduğu gibi örgütün işlevsiz kalmasında da en önemli etken olmuştur. Oysa Başkan Wilson yayımlamış olduğu ilkelerle Cemiyete uluslararası hayati roller vermek istiyordu. ABD'nin yalnızlık politikasına geri dönmesi ve örgüte üye olmaması, ardından da Avrupa'da barış ve güvenliğin İngiltere ve Fransa gibi iki sömürgeci devlete emanet edilmesi, sonuçta İkinci Dünya Savaşı'na giden yolu açmıştır.²⁶⁶³

Fransa, Cemiyeti Almanya'ya karşı garantör bir kurum olarak görmüş ve Almanya'nın olabildiğince denetim altında tutulması, hatta ezilmesi yönünde savaş sonrasındaki ortamı kullanma gayretine girmiştir. Barış Antlaşması'nın Almanya'ya zorla imzalatılması ve antlaşmanın ağır tamirat koşulları taşınmasında Fransa'nın rolü büyüktür. Fransa adeta Almanya'dan intikam alma yoluna gitmiştir.²⁶⁶⁴

İngiltere, Cemiyeti bütün devletleri içine alacak şekilde uluslararası barış ve güvenlik sisteminin merkezi olarak görmüştür. Savaş öncesinde dünyadaki en geniş imparatorluğa sahip olan İngiltere'nin sömürgeler üzerindeki kontrolü savaş sırasında zayıflamaya başlamıştır. Dolayısıyla İngiltere'nin öncelikli amacı statükonun korunması ve uluslararası mevcut düzenin devam ettirilmesidir.²⁶⁶⁵

İtalya 19. yüzyıl ortasında birliğini sağlamış ve sömürgecilik yarışına İngiltere ve Fransa'ya oranla oldukça geç kalmıştır. Bu nedenle İtalya savaş sonunda pek çok bölgeden toprak talebinde bulunmuştur. Paris Barış Konferansı sırasında İngiltere ve Fransa'nın tutumlarından rahatsız olmuş ve bu ülkelerin kendisine haksızlık ettiğini düşünmeye başlamıştır. Zira daha savaş sırasında İtalya'ya bırakılması söz verilen pek çok toprak parçası başka ülkelere verilmiştir. Bu nedenle İtalya Cemiyet Misakı'nın aksine revizyonizm yönünde politikalar geliştirme gayretine girmiş ve 1935'de Habeşistan'ı işgal etmiştir.²⁶⁶⁶

2662 Ateş, *age.*, s. 139-141.

2663 Ateş, *age.*, s. 125-126.

2664 Ateş, *age.*, s. 126.

2665 Ateş, *age.*, s. 127.

2666 Ateş, *age.*, s. 127.

20. yüzyılın başında sanayileşmiş ülkeler arasına katılan Japonya, İtalya ve Almanya gibi sömürgecilik yarışında geç kalmıştır. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'na girmesindeki ana etkenlerden biri sömürgelerini genişletme isteğidir. Japonya Asya'yı kendi doğal genişleme alanı olarak görmüş, ancak yayılmayı planladığı bölge savaşın galipleri olan ABD, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci ülkelerin kontrolünde idi. Buna rağmen savaş sonunda Japonya Milletler Cemiyeti Misakının aksine revizyonist politikalar izlemeye başlamış ve 1931'de Mançurya'yı işgal etmiştir.²⁶⁶⁷

1917 Ekim Devrimi'ni takip eden dönemde, 1922 yılına kadar iç savaş yaşayan Rusya, 1922'de Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla 1930'lu yılların başına kadar Milletler Cemiyetini yeni rejimi yıkmaya yönelik Batı girişimlerinden biri olarak görmüştür. Özellikle 1925'te Almanya'nın, Cemiyete üye olmasıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin tehdit algısı daha da artmıştır. Ancak Almanya'da Hitler'in 1933'te iktidara gelmesiyle savaş sonundaki dengeler değişmeye başlamış ve diğer Avrupalı güçlerin yanı sıra ABD'de 1933 yılında Sovyetler Birliği'ni tanımıştır. Bunun sonucunda Sovyetler Birliği, 1934 yılında Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştur. Ancak bu durum ne Sovyetler Birliği'nin batılı ülkelere karşı ne de batılı ülkelerin Sovyetler Birliği'ne karşı algıladığı güvensizliği ortadan kaldırmamıştır.²⁶⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan en fazla zarar gören ülke Almanya olmuştur. Versay Barış Antlaşması'nı zorla imzalamış, ayrıca ağır savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilmiştir. Savaş sonrasında meydana gelen ekonomik krizlerin ortaya çıkışında bu ağır koşulların payı büyük olmuştur. Dolayısıyla Alman kamuoyunda savaş sonunda Almanya'ya karşı haksızlık yapıldığı yolunda düşünceler yaygınlaşmış ve bu bağlamda Milletler Cemiyeti de hedef örgüt haline gelmiştir. Buna rağmen Almanya, 1925 yılında Cemiyete üye olmuş fakat bu durum Alman dış politikasında revizyonizmin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Alman iç politikasındaki Cemiyet karşıtlığı, ağır tamirat yükümlülüğünü ve savaş sonunda Almanya'ya karşı yapılan haksızlığı siyasal sloganlar halinde dile getiren Nazi hareketi, 1933 yılında iktidara gelmiştir. Böylece Almanya yavaş yavaş Milletler Cemiyeti sisteminden kopmaya ve revizyonist politikalarını hayata geçirmeye başlamıştır.²⁶⁶⁹

Milletler Cemiyeti uluslararası alanda barış ve güvenlik ihtiyacının karşılanması amacıyla kurulmuş olsa da, iki savaş arası dönemde İtalya, Almanya ve Japonya gibi revizyonist güçlerin faaliyetleri sebebiyle bu amacını gerçekleştirememiştir. Oysa Wilson ilkeleri devletlerin tek tek kendi güvenlikleri peşinde koşmaları yerine uluslararası kolektif güvenliğin gerçekleştirilmesini amaçlamıştı. Ancak yeni düzenin kuruluşunda özellikle Almanya'nın

2667 Ateş, **age.**, s. 128.

2668 Ateş, **age.**, s. 128.

2669 Ateş, **age.**, s. 129.

dışarıda tutulması, İtalya ve Japonya gibi ülkelerin ise sömürge yarışındaki tatminsizlikleri Milletler Cemiyeti sistemini kırılgan hale getirmiş ve işlevsiz bırakmıştır.

1.9.6. Balkan Antantı (9 Şubat 1934)

Türkiye'nin Balkan Devletlerine karşı izlediği politika Lozan Antlaşması ile tespit edilmiş bulunan statükonun muhafazasından ibaretti. Ancak Türkiye Lozan Antlaşması'ndan hemen sonra Balkan Devletleri ile uzun bir süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini yeniden kurmak için ikili dostluk antlaşmaları yapmıştır. Bu çerçevede, 15 Aralık 1923'te Arnavutluk, 18 Ekim 1925'te Bulgaristan ve 28 Ekim 1925'te de Yunanistan ile Ankara'da Barış ve Dostluk Antlaşmaları imzalanmıştır. Bu dönemde Türkiye-Romanya ilişkileri de olumlu bir çizgide seyretmiştir. Türkiye Balkan Devletleri ile yaptığı iki taraflı antlaşmalarla bu devletlerle ilişkilerini düzeltirken, Balkan Devletleri de Balkan Savaşlarından arta kalan uyuşmazlıklarını çözümlenerek, kendi aralarında iki taraflı antlaşmalar yapmaktaydılar. Bu şekilde 1920'lerin sonuna doğru hemen hemen bütün Balkan Devletleri arasındaki ilişkiler düzelmiş ve Balkanlarda bir iş birliği yapılması için gerekli ortam hazırlanmıştır.²⁶⁷⁰

Lozan Barış Konferansı sırasında 30 Ocak 1923'de Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" kapsamında Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin ortaya çıkan sorunlar 10 Haziran 1930'da imzalanan yeni bir sözleşme ile çözüme kavuşturulmuştur. Böylece Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler iyileşmeye başlamış ve iki ülke arasında dostluk havası oluşmaya başlamıştır. Dönemin Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'un Ekim 1930'daki Ankara ziyaretini bir yıl sonra Başbakan İsmet İnönü'nün iade etmesi, taraflar arasında güven artırıcı bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Yunanistan'la da ilişkileri düzelen Türkiye, Balkan Antantı'nın inşası sürecinde merkezi bir rol üstlenmiştir.²⁶⁷¹ Diğer taraftan Balkanlarda ortaya çıkan yeni tehditler (Bulgaristan'ın revizyonist politikaları ve Yunanistan'ın Yugoslavya ve Bulgaristan'a karşı kuşku duyması) Atina ile Ankara arasındaki iş birliğinin gelişmesine neden olmuştur. Ayrıca Lokarno Konferansı ve Anlaşmaları, Briand-Kellog Paktı gibi barışçıl teşebbüsler ile statükocu ittifaklar da Balkanlardaki iş birliği sürecini olumlu

2670 Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 99-107; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I: 1920-1945, TTK Yay., Ankara 2000, s. 455-465; Baskın Oran ed., **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C 1, 1919-1980, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 350-353; Ayrıca bk. **League of Nations Treaty Series. Düstur**, Üçüncü Tertip, C 15, s. 186. **Antant**: Fransızca (Entente) kelimesinin okunuş şekliyle dilimize geçmiş olup; antlaşma, uyuşma, uyum anlamına gelmektedir.

2671 Barış Özdal-R. Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi-II**, 2. Baskı, Dora Yay., Bursa 2020, s. 151.

yönde etkilemiştir.²⁶⁷²

Ekim 1929'da Dünya Barış Kongresi Derneğinin Atina'da düzenlenen toplantısında ortaya atılan bir Balkan Antantı kurulması düşüncesinin delegeler tarafından kabul edilmesinden sonra ilk Balkan Konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan temsilcilerinin katılmasıyla 5 Ekim 1930'da Atina'da toplanmıştır. İkinci Balkan Konferansı Ekim 1931'de İstanbul'da toplanmıştır. Birinci Konferans'ta daha çok Balkan Devletleri arasındaki iş birliğini sağlayacak teşkilatlanma meseleleri üzerinde durulduğu halde, İkinci Konferans'ta esas meseleler ele alınmıştır. Ancak revizyonist²⁶⁷³ ve antirevizyonist tutumların Balkan Devletleri arasında da görülmeye başlaması bir Balkan paktı kurulmasını güçleştirmiştir. Balkanlarda statükonun devamını isteyen Türkiye ve Yunanistan Balkan Antantı'nın gerçekleşmesi için sıkı bir iş birliği yapmışlar ve bu hareketin öncüleri olmuşlardır. Öte yandan, Bulgaristan revizyonist bir politika izlemeye başlamış, Yugoslavya ile Romanya ise Balkan Antantı fikrini ikinci plana bırakmışlardır. 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplanan Üçüncü Balkan Konferansı'nı Bulgaristan azınlık meselesinin kendi istediği şekilde çözülmemesi üzerine terk etmiştir. Bu yüzden, Balkan Antantı'nın imzalanması tehlikeye düşmüştür. Konferans'ın diğer beş üyesi daha az çatışmaya sebep olan ekonomik ve sosyal meseleler üzerindeki çalışmalarına devam etmiştir. Dördüncü Balkan Konferansı 5-11 Kasım 1933'de Selanik'te toplandığı zaman siyasi çevrelerde Balkan meselelerinin resmî olmayan konferanslar yoluyla çözülemeyeceği kanısı kuvvetlenmişti. Fakat Balkan Antantı fikrine inanan Türkiye, Balkan Devletleri arasında iki taraflı antlaşmaların ötesine giden daha kuvvetli bir güvenlik sistemi kurmak istiyordu.²⁶⁷⁴

Bu maksatla, Balkan Antantı fikrinin en hareketli taraftarı olan Türkiye ve Yunanistan, 14 Eylül 1933'de Yunanistan Başbakanı Çaldaris'in Ankara'yı ziyareti sırasında, bir Dostluk Antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşma ile sınırlarını karşılıklı olarak garanti eden bu iki devlet, diğer yandan Bulgaristan'ın revizyonist politikasını önlemeye çalışmıştır. Ancak Türkiye ve Yunanistan

2672 Özdal-Karaca, *age.*, s. 152.

2673 1929'da yaşanan Dünya ekonomik krizinin etkisiyle bu dönemde devletler arasında gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu çerçevede bir tarafta, I. Dünya Savaşı sonucunda oluşan durumu ve mevcut statükoyu değiştirmek isteyen Almanya, İtalya ve Japonya gibi devletlerden oluşan revizyonist grup; diğer tarafta mevcut statükoyu korumak isteyen İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği gibi devletlerden oluşan antirevizyonist grup olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştır. Bu gruplaşmada Türkiye, antirevizyonist grupta yer almıştır. Türkiye'nin bu grupta yer almasının sebebi ise, kendi güvenliğini sağlamak, dünya barışına katkıda bulunmak ve Sovyetler Birliği ile olan dostluk ilişkileri sebebiyle bu ülkenin de yer aldığı bu grupta bulunmak istemesidir.

2674 Gönlübol-Sar, *age.*, s. 99-107; Soysal, *age.*, s. 455-465; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 302-305. Ayrıca bk. **Keesing's Contemporary Archives**.

arasındaki iş birliği Bulgaristan'ın tepkisine yol açmış ve bu tarihten sonra Bulgar kamuoyunda Türkiye karşıtı yayınlarda bir artış görülmüştür.

Bunun üzerine 20 Eylül 1933'te Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Sofya'ya gitmiştir. Bulgaristan'ın Türk-Yunan Paketi'ne katılmasını teklif etmişler fakat Bulgaristan bu teklifi reddetmiştir. Bu sırada 1929 tarihli Türk-Bulgar Tarafsızlık, Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması beş yıl süre ile uzatılmıştır. Ekim ayında Romanya Dışişleri Bakanı Ankara'yı ziyaret etmiş ve 17 Ekim 1933'te iki devlet arasında bir Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması imzalanmıştır. Kasım ayında ise Türk Dışişleri Bakanı Belgrat'a gitmiş ve Türkiye ile Yugoslavya arasında 27 Kasım 1933'te bir Dostluk, Saldırmazlık, Yargısal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye arasında ikili dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları zinciri tamamlanmış oldu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzaladığı Neuilly (Nöyyi) Antlaşması'nı kendi lehine değiştirmek isteyen Bulgaristan, bütün ısrarlara rağmen bu ittifak sistemine katılmayı reddetmiştir.²⁶⁷⁵

Ekim 1933'te Selanik'te toplanan Dördüncü Balkan Konferansı'nda Balkan paketi meselesi üzerinde önemle durulmuştur. İngiltere ve Fransa, Balkan Devletleri arasında kurulacak bir pakti destekleyeceklerini açıkça belirttikleri halde, İtalya ise pakt fikrini soğuk karşılamıştır. Aralarında imzaladıkları ikili antlaşmaların ortak amacı nedeniyle tek bir metne bağlamak isteyen Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanları bu amaçla Şubat 1934'te Belgrat'ta toplanmışlar ve Balkan Antantı'nın tasarısını hazırlamışlardır. Bu tasarının 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanması ile Balkan Antantı kurulmuştur.²⁶⁷⁶ Paktın hazırlanması sırasında, gerek imzacı devletler arasında, gerek onlarla Bulgaristan ve başlıca büyük devletler, özellikle Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında geniş ve çetin görüşme, danışma ve tartışmalar yaşanmıştır.

Üç maddelik pakt metnine, onun kapsam ve anlamını açıklayan bir ek protokol eklenmiştir. Paktın 1. maddesiyle dört devlet kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alıyordu. Bu bir savunma ittifakı, bölgesel bir yardımlaşma pakti idi. Saldırı olunca yardımlaşmayı öngörüyordu. Paktın 2. maddesinde ise olası tehlikeler karşısında alınacak önlemler için taraflar arasında siyasi danışmalar öngörülmekte, özellikle Bulgaristan düşünülerek, siyasi ilişkilerde uyum ve dayanışma istenilmekteydi. Pakt bir savunma ittifakı olmakla birlikte, ayrıca ortak bir askeri örgüt kurulmamıştı. Gerçi, ek protokolün 4. maddesi uyarınca, bir saldırı olunca, ne gibi askerî önlemler alınması gerektiği konusunda 1934'te danışmalar

2675 Gönübol-Sar, *age.*, s. 99-107; Soysal, *age.*, s. 455-465; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305.

2676 Gönübol-Sar, *age.*, s. 99-107; Soysal, *age.*, s. 455-465; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305.

yapılmıştı, ancak Türkiye ile Yunanistan arasında askerî sözleşme görüşmeleri bir sonuç vermemişti. Buna karşılık, Türkiye ile Romanya ve Türkiye ile Yugoslavya arasında özdeş biçimde iki gizli sözleşme imzalanmıştı.²⁶⁷⁷

Balkan Antantı'na ve gizli maddelerine göre:

Taraflar birbirlerinin sınırlarını karşılıklı olarak garanti etmiştir;

Taraflar birbirlerine danışmadan herhangi bir Balkan Devleti'ne karşı siyasal bir harekette bulunmama veya siyasi antlaşma yapmamayı kabul etmiştir;

Antantın taraflarca uygun bulunacak her Balkan ülkesine açık olması kararlaştırılmıştır;

Taraflardan biri Balkan coğrafyasından olmayan bir devletin saldırısına uğrarsa ve buna bir Balkan Devleti yardım ederse, diğer devletlerin bu saldırgan Balkan Devleti'ne karşı birlikte savaşa girmeleri hususları taahhüt edilmiştir.²⁶⁷⁸

Söz konusu hükümlerden anlaşıldığı üzere Balkan Antantı ortak tehdit sebebiyle taraflar arasında askerî alanda iş birliğini öngörmekle birlikte, bölgesel anlamda söz konusu olası tehdidin yani Bulgaristan'ın katılımına da açık tutulmuştur. Antantın zayıf noktasını ise siyasal iş birliğinin tam anlamıyla gerçekleştirilememesi ve askerî yükümlülüklerin yerine getirilememesi olmuştur. Türkiye olası bir Rus-Rumen Savaşı'nda Romanya'ya yardım etmeyeceğini Sovyetler Birliği'ne bildirirken, Yunanistan da İtalya ile bir çatışmaya girmeyeceği yönünde çekince koymuştur.²⁶⁷⁹

Paktın imzalanmasından sonra dört devletin dışişleri bakanları ilk kez Cenevre'de toplanmış ve Ekim ayında Ankara'da yapılan ikinci toplantıda paktın mekanizması kurulmuştur. Buna göre, dört bakandan oluşan Bakanlar Konseyi yapacağı süreli toplantılarda ortak sorunlar üzerinde danışmalarda bulunacak ve kararlar alacaktı. Ayrıca bir ekonomik konsey kurulmuş, bir özel komisyon da yasalarda uyum sağlanması işiyle uğraşacaktı.²⁶⁸⁰

Antlaşmanın metninden anlaşılacağı gibi Balkan Antantı yalnız taraf devletlerin Balkanlardaki sınırlarını korumak için bu bölgedeki revizyonist devletlere karşı alınmış bir tedbirdi. Bu bölgede revizyonist politika izleyen devlet ise Bulgaristan idi. Gerçekten, Bulgaristan bir taraftan Ege Denizi'ne çıkış ararken, diğer taraftan da Romanya'nın bir parçası olan Dobruca'yı almaya çalışıyordu.²⁶⁸¹ Nitekim 1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı başlayınca

2677 Soysal, **age.**, s. 455-465; Armaoğlu, **age.**, s. 302-305.

2678 Soysal, **age.**, s. 455-471.

2679 Özdal-Karaca, **age.**, s. 154.

2680 Soysal, **age.**, s. 455-465; Armaoğlu, **age.**, s. 302-305.

2681 Gönübol-Sar, **age.**, s. 99-107; Soysal, **age.**, s. 455-465; Armaoğlu, **age.**, s. 302-305.

özellikle Türkiye Bulgaristan'ın tarafsızlığını sağlamak ve paktı güçlendirmek için yoğun bir diplomatik çaba göstermiştir.

Balkan ülkeleri üzerinde iddiası bulunmayan ve bu yüzden de Avrupa'daki antirevizyonist gruba yönelen Türkiye ise, bu paktı Balkan Devletleri dışından gelebilecek tehlikelere karşı bir engel olarak görüyordu. Bu sırada Türkiye için en büyük tehlike İtalya idi. Mussolini'nin Akdeniz'den "mare nostrum" (bizim deniz) diye bahsetmesi özellikle Türkiye'ye savrulan bir tehditten başka bir şey değildi. Bu devletin Ege'deki Oniki Ada'ya sahip olması Türkiye'de ayrıca endişe doğuruyordu. Bu sebeple Türkiye, İtalya'nın yayılma politikası karşısında Balkanlar'da istikrar istemekte ve Balkan Antantı'nı İtalya'ya karşı muhtemel bir engel olarak görmekte idi. Ancak Balkan Antantı Türkiye'nin istediği şekilde kuvvetli bir teşkilat değildi. Türkiye, Balkan Devletlerinin yalnız kendi aralarındaki sınırları garanti eden zayıf bir birlik değil, aynı zamanda bu sınırları diğer devletlere karşı koruyabilecek daha güçlü bir teşkilat istiyordu. Zira böyle bir teşkilat bir taraftan Avrupa'da oluşmakta olan bloklar arasında bir denge unsuru olacak, diğer yandan da bir saldırı karşısında Balkan Devletlerinin teker teker ortadan kalkmasını engelleyecekti. İkinci Dünya Savaşı'nın gelişme seyri göz önünde bulundurulduğunda bu görüşün ne kadar doğru olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁶⁸²

Balkan Antantı sınırlı bir amaçla kurulduğu halde Türkiye her vesile ile antantı desteklemiştir. Nitekim Atatürk 1 Kasım 1934 tarihinde Meclisi açış konuşmasında dış politikadan bahsederken özellikle Balkan Antantı üzerinde durmuş ve şöyle demiştir: "Balkan Antlaşması, Balkan Devletlerinin, birbirinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir."²⁶⁸³

Ancak, 1934 Balkan Antantı, Atatürk'ün istediği anlamda, Balkanlarda içeriden olduğu gibi, özellikle İtalya düşünülerek, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı bir savunma ittifakı olamamıştır. Eğer olabilseydi, hem daha sağlam ve caydırıcı bir güç, hem de Avrupa kuvvetler dengesinde bir ağırlık elde etmiş olabilirdi. Bununla birlikte, pakt yedi yıllık ömrü boyunca, Bulgaristan'ın herhangi bir saldırısını, hatta büyük devletlere alet olmasını önlemiştir. Ayrıca "Balkanlar Balkanlılarıdır" görüşünden hareketle, Balkan Devletleri arasındaki iş birliğinin, uzak da olsa, bir federasyon yönünde gelişmesi gereğine olan inancı az çok yaymış ve ortaya, tarih perspektifi içinde, değerli bir tecrübe koymuştur.²⁶⁸⁴

Zayıf bir teşkilat olmasına rağmen Balkan Antantı siyasi alanda bazı başarılar gösterebilmiştir. Mesela İtalya'nın 3 Ekim 1935'de Habeşistan'a

2682 Gönlübol-Sar, *age.*, s. 99-107; Soysal, *age.*, s. 455-465; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305.

2683 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 396.

2684 Soysal, *age.*, s. 461; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305.

saldırması üzerine Milletler Cemiyetinin bu devlete karşı aldığı ekonomik yaptırımlara Antant devletleri birlik halinde destek vermiştir. Ayrıca üye devletler Lozan'da tespit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye'nin teşebbüsünü desteklemişler ve Montrö Konferansı'nda birlikte hareket etmişlerdir. Ancak Balkan Antantı Devletlerinin bu başarıları, 1936 yılından itibaren büyük devletlerin artan ekonomik ve siyasi yayılma ve nüfuz politikaları karşısında çözümlenmesini önleyememiştir. Almanya'nın Avrupa'da gücünü gittikçe artırması üzerine Romanya, Balkan Antantı ile olan bağını zayıflatmıştır. Yugoslavya ise 1937'de Bulgaristan ve İtalya ile çeşitli antlaşmalar imzalamıştır. Yunanistan da İtalya'nın Habeşistan işgali sonrası Avrupa'da artan siyasi gücü nedeniyle bu devlete karşı tutumunu yumuşatmıştır. Özellikle 1939'da Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, Balkan Antantı'nın uygulama sahasının olmadığını göstermiştir.²⁶⁸⁵

Balkan Antantı'nı, Balkanlar'da barışın korunması için önemli bir unsur olarak gören ve korumak için büyük bir gayret gösteren sadece Türkiye olmuştur. Antantı ayakta tutmak için Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Haziran 1937'de Balkan Devletlerini ziyaret etmişler ancak istedikleri sonucu elde edememişlerdir. Bundan sonra Balkan Antantı'nı yıkan olaylar süratle gelişmiş ve üye devletler son toplantılarını 1940 yılında Belgrad'ta yapmıştır.²⁶⁸⁶

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Balkan Devletleri farklı yollar izlemiş, Romanya ve Bulgaristan Sovyet Bloku içine girmiş, Yugoslavya ve Arnavutluk komünist sistemi benimsemekle birlikte kısa süre sonra Moskova ile bağlantılarını kesmiş, Türkiye ve Yunanistan ise Batı Bloku içinde yer almıştır. Böylece Balkan Antantı'nın canlandırılması söz konusu olmamıştır.²⁶⁸⁷

9.7. Orta Doğu'da Bölgesel Barış ve Güvenlik İçin Model Arayışı: Sadabad Pakti*

Türkiye'nin 1920'li yıllarda takip ettiği dış politika çizgisi incelendiğinde bunun iki ana yönünün olduğu görülür. Bu dönemde Atatürk, çağdaşlaşma kapsamında, Türkiye'yi Avrupai değerler sistemine adapte etmek için içerde yoğun bir inkılap programı uygularken dış politika da bunun yansıması olarak Batılı devletlerle ilişkileri geliştirmiştir. Diğer taraftan da dış politikada

2685 Armaoğlu, *age.*, s. 302-305; Soysal, *age.*, s. 455-465; Gönlübol-Sar, *age.*, s. 99-107.

2686 Gönlübol-Sar, *age.*, s. 99-107; Soysal, *age.*, s. 455-465; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305. Paktın ilk süresi 2 yıl olarak saptanmışsa da, bu sürenin sonunda 5 yıllık dönemler için kendiliğinden uzaması da öngörülmüştü. Bu arada Pakt Konseyi, 2-3 Şubat 1940'da Belgrad'ta yaptığı toplantıda, onun yürürlüğünü 7 yıl için uzatmayı kararlaştırmıştı. Hiçbir üye devlet tarafından son verilmediğinden Pakt 1941 baharında tarihe mal olana kadar sürmüştür. Soysal, *age.*, s. 459.

2687 Soysal, *age.*, s. 455-465; Armaoğlu, *age.*, s. 302-305.

bağımsız hareket edebilmek ve Avrupalı güçlere karşı bir denge politikası oluşturmak için de Doğulu İslam ülkeleriyle de siyasi, ekonomik ve stratejik ilişkiler kurmuştur. Bu siyasetin en önemli örneği de 1937 yılında kurulan Sadabad Paktı'dır.

Türkiye'nin, etrafındaki bölge devletleriyle iş birliği arayışlarına yönelmesinin bir temel sebebi de 1920'li yıllarda kuzeyde Sovyetler Birliği'nin güneyde ise İngiltere'nin Orta Doğu'da sebep olduğu hâkimiyet mücadelesidir. Bu iki rakip güç arasındaki rekabetin sebep olduğu siyasi ve stratejik baskılar ise gerek Türkiye ve gerekse de bölge devletlerini bölgesel iş birliğine sevk etmiştir. 1930'lu yıllarda ise bu faktörlere Avrupa'dan Orta Doğu'ya yönelen İtalyan ve Alman tehditleri eklenmiştir.²⁶⁸⁸ Bölge ülkeleri böylece, bir taraftan kendi aralarındaki mevcut güvenlik problemlerini çözmek diğer taraftan da dışarıdan gelecek tehditlere karşı tedbirler almak amacıyla Orta Doğu'da kolektif güvenlik arayışı içine girmişlerdir.

Sadabad Paktı, tamamen bölge devletlerinin inisiyatifi altında ve Türkiye'nin önderliğinde oluşturulan ilk ve en önemli bölgesel iş birliği organizasyonudur. Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Orta Doğu politikasının zirve noktasını temsil eden bu paktın en temel özelliği özgün ve yerel siyasi ve stratejik bir organizasyon olmasıdır. Bu özelliği dolayısıyla da Orta Doğu bölgesinde Batı güdümünde kurulan diğer paktların hiçbirisi Sadabad Paktı gibi bölgede kabul görmemiş ve dolayısıyla da uzun ömürlü ve başarılı olmamıştır.

Yaklaşık 400 yıl Osmanlı idaresinde sulh içinde bir yönetime tabi olan Arap Orta Doğu'sunun huzur ve güvenliği önce Fransız İhtilalinin sebep olduğu yıkıcı faaliyetlerin etkisi ve son aşamada da I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yok olmanın sinyallerini vermeye başlamıştı. Zira Batılı devletler tarafından Osmanlı'ya isyan etmelerinin karşılığında Arap liderlere verilen bağımsızlık vaatleri tutulmadığı gibi savaş sonunda tek mil Orta Doğu coğrafyası koloniyalizmin pençeleri altına düşmüş ve geçmişte Osmanlı Devleti'nin tesis ettiği huzur ve güven ortamı bir daha geri gelmemek üzere kaybolmuştu. Savaş dönemi aynı zamanda yüzyıllarca bir arada barış içinde yaşamış olan Türk ve Arap halklarının da ayrışma ve yabancılaşmasına sebebiyet vermişti.

Bu durumu, dönemin dirayet ve basiret sahibi bir devlet adamı olan ve İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderilen Sait Halim Paşa, İngiliz Başbakanı Lloyd George'a gönderdiği bir mektupta büyük bir öngörüyle şöyle ifade etmektedir:

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, bilgin.ms@gmail.com, Orcid no: 0000-0003-3729-0542.

2688 Mustafa Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, IB Tauris: London & New York 2008, s. 26.

*Araplar tarihin malum çağından beri hiçbir devrede Osmanlıların idaresindeki kadar huzur görmediler. Garplı devletlerin kendilerini tahrik etmelerinden doğacak acıları, sadece Araplar değil, bütün dünya çekecektir. Fakat Osmanlı Devletinin yerine getirdiği gidilecek yolu seçme vazifesini ne şekli kudreti içersinde sizler, ne de tesisini ilan ettiğiniz Milletler Cemiyeti yerine getiremeyecektir.*²⁶⁸⁹

Arap memleketleri Batılı devletlerin hegemonyası altına düşerken Mustafa Kemal Paşa bu dönemde, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'na önderlik ediyor ve Arap halklarına 7 Temmuz 1922'de "Türkiye'nin, giriştiği Kurtuluş Savaşıyla Doğu'da ezilen ulusların davasını da desteklemiş olduğu" mesajını veriyordu.²⁶⁹⁰ Bunu müteakip 28 Ocak 1920 yılında ilan edilen Misak-ı Milli, Türk vatanının hudutlarını çizerken Arap halklarının da kendi kaderlerini kendilerinin çizmesinin gerekli olduğunu ilan ediyordu. Böylece, savaş süresince gelişen olayların aksine savaş bittikten sonra Türk ve Arap halkları birbirlerine yakın olmaya başlamışlardı.

Bu noktada İngiliz istihbaratı Mondros Mütarekesi'nin imzasından biraz önce Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin bazı liderlerinin İsviçre'de bir araya geldiklerini ve Türkiye'ye bağlı bir Arap federasyon devleti kurmak istediklerini ilan ettiklerini rapor etmişti.²⁶⁹¹ Aynı istihbarata göre Mustafa Kemal Paşa Kurtuluş Savaşı süresince Suriye, Irak ve Yemen liderleriyle çok yakın ilişkilerini devam ettirmiş ve bölgedeki İngiliz ve Fransız hâkimiyetine karşı mücadele konusunda iş birliği yapmak için çabalar sarf etmişti.²⁶⁹² Bu raporlar, Mustafa Kemal'in Suriye liderlerine Ocak 1921 yılında yazdığı mektuplarında Arapların, Fransızlara karşı birleşmelerini istediğini ve ayrıca Türklerin pek yakında Suriyelilerin yardımına geleceğini bildirdiğini ve bu konuyu görüşmek için de Fevzi Çakmak'ın daha sonra Suriye'ye gönderildiğini, bildirmektedir.²⁶⁹³

Yine aynı kaynaklara göre, bu dönemde Mustafa Kemal'in Mezopotamya üzerindeki projeleri İngiliz planlarıyla çatışmıştı. Mustafa Kemal, İngilizlerle iş birliği yapmış olan Faysal'ın kral olmasını engelleyip Prens Burhanettin'in Irak tahtına geçmesini istemekteydi. Ancak bu proje hayata geçirilemeyince

2689 Cemal Kutay, **Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yay., İstanbul 2004, s. 190.

2690 İsmail Soysal, "Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, 15-17 Ekim 1997**, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, s. 515.

2691 Lieutenant J.L. Martin, **Special Intelligence Bureau, Cairo to Arab Bureau, 3 Haziran 1918**, FO 141/430.

2692 GHQ, General Staff, Cairo to Major O.M. Tweedy. The Residency. Cairo 22 Ocak 1923, FO 141/430.

2693 HC Jerusalem to HC Cairo, 17 Ocak 1921; Troopers, London to Baghdad, very secret, 21 Ocak 1921, FO 141/430. Ayrıca Türk İstiklal Harbinin Suriye'deki etkileri için bk. Yapp, **The Making of**, s. 326.

projenin bir parçası olarak büyük bir nüfuza sahip olduğu Musul şehrini kurtarmayı hedefleyecekti.²⁶⁹⁴

Ancak, her ne kadar I. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan Türk-Arap iş birliği planları pratiğe aktarılamadıysa da Türk liderleri Arap bağımsızlık hareketini teşvik etmeye devam etmişlerdi. Bu bağlamda zamanın Dışişleri Bakanı İsmet İnönü Ocak 1923'te şu deklarasyonu yapmıştı: *TBMM hükûmeti Suriye, Lübnan, Irak, Filistin ve Ürdün'e zorla uygulanan manda rejimlerini kabul etmeyecektir.*²⁶⁹⁵ Böylece, Türk İstiklal Harbi kendi dönemi ve müteakip dönemlerde ortaya çıkacak olan Doğu ülkelerinin bağımsızlık hareketlerine büyük bir etki yapacaktı.²⁶⁹⁶ Bu etki bilhassa Türkiye'nin en yakın komşusu olan Irak'ta ziyadesiyle hissedilecekti.²⁶⁹⁷

Türk Kurtuluş Savaşı nihayet 24 Temmuz 1923'te Lozan'da yapılan Antlaşma ile sona ermiş ve bu Anlaşmayla da yeni Türk devleti uluslararası alanda tanınmıştı. Ancak, Lozan'da Türkiye'nin bütün meseleleri halledilememişti. Hatay, Musul sorunları ve Türk Boğazlarının geleceği gibi konular Lozan'dan arta kalan meselelerin başlıca olanlarıydı. Bu dönemde Arap Orta Doğu'sunun siyasi durumuna bakıldığında ise, Fransa kendi içinde çeşitli parçalara ayırdığı Suriye Devleti'ni 1924'te, Lübnan Cumhuriyeti'ni ise 1926'ta kurmuştu. İngiltere, Şerif Hüseyin'in iki oğlundan Abdullah'ı 1920'de Ürdün Emirliği tahtına; Faysal'ı ise 1921'de Irak Krallığı'nın tahtına oturtmuştu. Bu dönemde İngiltere, Mısır'ın 1922 yılında sınırlı bir şekilde bağımsızlığını tanıırken Filistin'in yönetimini de İngiliz valilerinin emrine bırakmıştı.²⁶⁹⁸

Türkiye'nin Orta Doğu politikası bağlamında bakıldığında, yukarıda bahsedilen Musul ve Hatay gibi sınır problemlerinden başka bu dönemde Türk-Arap ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen bir diğer faktör de Türkiye'nin tatbik ettiği reform programı idi. Özellikle, 1924 yılında Halifeliğin ve medreselerin kaldırılması ve eğitimin laikleştirilmesi gibi inkılaplar İslam ve Arap dünyasında bazı tepkilere sebep olmuştu.²⁶⁹⁹ Ancak bu tepkiler sınırlı kalmış ve Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna karşı takip ettiği politikasında önemli bir değişikliğe sebep olmamıştı.

2694 Palmer, **Damascus to Lord Curzon**, London 10 Kasım 1920; Baghdad to HC for Egypt, Cairo, 2 Haziran 1921, FO 141/430.

2695 İsmail Soysal, "Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations, (1920-1990)", **Studies On Turkish-Arab Relations; Annual-6**, 1991, s. 24.

2696 Bir nesil sonra ortaya çıkan Burgiba, Nasır, Sedat ve Sukarno gibi liderler koloniyalizme karşı mücadelelerinde Mustafa Kemal'i ve Türk İstiklal Harbi'ni örnek aldıklarını ifade edeceklerdi.

2697 Qassam KH Al-Jumailiy, **Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 170.

2698 Cleveland, **A History of the**, s. 181-209.

2699 Soysal, "Seventy Years of", s. 25-26; Soysal, "Türk-Arap İlişkileri", s. 515-516.

Sadabad Paktı, Türkiye'nin 1920'li yılların sonlarına doğru uygulamaya koyduğu *Garpta Balkanlılar, Şarkta İran, Afgan ve Arap milletleri arasında bir ahenk aramak ve bunlarla ayrı ayrı ve hep birlikte iyi komşuluk nizamı kurmanın çarelerini araştırmak...*²⁷⁰⁰ politikasının neticesi olarak ortaya çıkmış bölgesel bir Türk projesi idi. Bu bağlamda Türkiye, Orta Doğu'daki ülkeler üzerindeki etkisini arttırmak için yeni bir aktif politika hamlesi başlatmıştı.²⁷⁰¹

Bu politikanın ilk hedefinde Irak ile ilişkileri geliştirmek düşüncesi yer almıştır. Zira Irak hem coğrafi, kültürel ve hem de siyasi nedenlerden dolayı olarak Türkiye'nin ilişkilerini geliştirmek istediği ülke olmuştur.²⁷⁰² İlk adım, Irak Kralı Faysal'ın Haziran 1926'da Türkiye'yi ziyaret etmesiyle atılmış ve neticede imza edilen Ankara Antlaşması'yla Türk-İrak sınır sorunu çözüme bağlanmıştı.

Aynı yıl Türkiye, İran ile dostluk ve iş birliği antlaşması imzaladı. Aynı şekilde Türkiye 1928 yılında Afganistan ile bir dostluk antlaşması imzaladı. Türkiye, Afganistan'a Askerî misyon ve öğretmenler göndermek suretiyle bu ülke üzerinde nüfuz sahibi olmuştu. Türk hükûmeti aynı zamanda Yemen İmamı Yahya ve Necit ve Hicaz Kralı İbni Saud ile de yakın ilişkilerini devam ettirmişti. Şubat 1929'da İbni Saud'un temsilcileri Ankara'yı ziyaret etmiş ve Türkiye ile bir dostluk antlaşması imzalanmasına ve Türkiye'de Saudi temsilciliğinin açılmasına karar verilmişti.²⁷⁰³ Mustafa Kemal yönetiminin bu yoğun diplomatik ve siyasi atakları nihayet 1937 yılında, Doğu birliğini oluşturmak projesine ilk adım olan, Sadabad Paktı'nın kurulmasıyla ilk meyvelerini verecekti.²⁷⁰⁴

Bu dönemde Orta Doğu'daki devletler özellikle Afganistan, İran ve Irak bölgedeki iki hâkim güç olan İngiltere ve Sovyet Rusya'nın nüfuz ve baskısından şikâyetçi idiler. Türkiye ve diğer bölge devletleri 1920'li yılların sonlarına doğru Orta Doğu'da egemen olma yarışına giren iki emperyalist güç arasında bir denge siyaseti takip etme yolunu seçmişlerdi. Bölgesel bir ittifak böyle bir denge siyasetinin uygulanmasına yardımcı olacağı gibi herhangi bir İngiliz-Sovyet çatışması durumunda bölge devletlerinin tarafsız bir politika takip etmelerine de imkân sağlayacaktı. Ayrıca bu dört devletin öncelikle kendi aralarındaki sorunları halletmeleri ve sonra bir bölgesel ittifak kurmaları bu devletlerin hem bölgesel alanda hem de uluslararası alanda ellerini

2700 Tefrik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, Tan Basımevi, Ankara 1956, s. 130.

2701 Report on Turkey by Foreign Office, 24 Temmuz 1946, **FO** 371/59316.

2702 Bilgin, "Anglo-Turkish Relations", Böl.I.

2703 Report on Turkey by Foreign Office, 24 Temmuz 1946, **FO** 371/59316; Translation of an article on Turkish policy in Arabia, 9 Şubat 1929, **FO** 141/430.

2704 Aras, **age.**, s. 132.

güçlendirecekti.²⁷⁰⁵

Orta Doğu bölgesinde mevcut İngiliz hegemonyasına karşı Sovyet Rusya'ya yaslanarak denge kurmaya çalışan bölge devletleri iki emperyalist güç arasındaki bu sıkışık durumdan kurtulmak üzere 15 Haziran 1928 yılında ilk adımı atmışlardı. Bu tarihte Tahran'da bir araya gelen Türk-İran ve Afgan temsilcileri kendi aralarındaki mevcut ikili antlaşmalara yeni protokoller ekleyerek aralarındaki ilişkileri geliştirmeye ve bölgesel bir iş birliğine yönelik önemli bir adım atmışlardı.²⁷⁰⁶

Ancak bu bölgede 1920'li yıllarda İngiltere ile Sovyetler Birliği tarafından şekillendirilen güçler dengesi ve siyasi şartlar 1930'lu yıllardan itibaren değişmeye başlamıştı. Bu dönemde Almanya'nın Avrupa'da ve İtalya'nın da Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgelerinde revizyonist güçler olarak ortaya çıkmaları global dengeleri olduğu gibi bölgesel dengeleri de altüst etmişti. Artık Orta Doğu ülkeleri yeni ve farklı bir tehdit ile karşı karşıya idiler. Bu yeni tehdide karşı eşit şartlarda olmak ve bağımsızlıklarını zedelememek kaydı ile bölge devletlerinin İngiliz ya da Sovyet desteği araması icap edecekti. Bu şekilde bir strateji geliştirmeyi planlayan bölge devletleri, inşa edilecek bir bölgesel pakt vasıtasıyla bu iki hegemon güç ile kendi aralarında eşit şartlarda bir iş birliğinin yapılmasının mümkün olacağını düşünmekteydiler.²⁷⁰⁷

Böylece 1930'lu yıllardan sonra Orta Doğu ve Doğu Akdeniz bölgesinde gittikçe tehlikeli bir hâl almaya başlayan siyasi ve stratejik durum başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinin bölgesel işbirliği arayışlarını hızlandırmıştır. Bu şartlar altında Türkiye, 1928 yılında Irak ile ikili bir pakt oluşturmak için bazı teşebbüslerde bulunmayı planlamıştır.²⁷⁰⁸ Daha sonra Temmuz 1931'de Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa Türkiye'yi ziyaret etti. Atatürk bu ziyarete çok önem vermiş ve şunları söylemişti.²⁷⁰⁹

2705 D.Cameron Watt, "The Saadabad Pact of 8 July 1937", içinde **The Great Powers in the Middle East 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, New York 1988, s. 333-335, 337, 341, 343-44; Aryeh Shmuelevitz, "Atatürk's Policy toward the Geat Powers: Principles and Guidelines", içinde **The Great Powers in the Middle East, 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, London 1988, s.315.

2706 Watt, "The Saadabad Pact", s. 335-336, 344. Irak'taki İngiliz valisi (High Commissioner) bakanlığına gönderdiği yazıda Türkiye, İran ve Afganistan gibi ülkelere en yakın devletin Sovyetler Birliği olduğunu ifade etmekteydi.

2707 Watt, "The Saadabad Pact", s.335-336, 344-345; Shmuelevitz, "Atatürk's Policy", s.313; Yaacov Ro'i, Official Soviet Views on the Middle East, 1919-1939' in **The Great Powers in the Middle East, 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, London 1988, s. 306; Lawrence Pratt, "The Strategic Context: British Policy İn the Mediterranean and the Middle East, 1936-1939", in **The Great Powers in the Middle East, 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, London 1988, s. 12-19.

2708 ay.

2709 **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge, Kültür**

Bütün gayretlerini sulh içinde inkişafa hasreden ve komşularıyla ve dünyanın bütün milletleriyle karşılıklı samimiyet ve müsavat esasları dahilinde iyi geçinmeyi şiar edinen Cumhuriyet Hükümeti, Irak'ın gittikçe artan bir terakki ile huzur içinde mesut ve müreffeh olmasını alaka ile takip ve temenni etmektedir. Milletler arasındaki bağların ve alakaların inkişafında pek mühim olan ve tarihin seyriinde daima tesirini gösteren coğrafi, iktisadi amillerden başka, bugünkü karşılıklı menfaatleri ve dahili, harici sulh ve sükun siyasetleri ve ilişkileri de Irak ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmakta ve daha çok dost yapmaktadır. Bu görüş ve anlayışta müşterek olduğumuz kanaatini ifade etmeme müsaadelerini rica ederim.

Faysal ise cevaben Atatürk'e tamamıyla katıldığını ve iki ülke ilişkilerini çok daha iyi seviyeye gelmesini arzu ettiğini bildirmişti.²⁷¹⁰ Görüşmelerde iç ve dış olaylar hakkında ve sınır güvenliği ve Kürtlerin durumu konularında görüş alışverişi yapıldı ve iki ülke arasında iş birliğine gitme kararı verildi. Bu aynı zamanda Sadabad Paktına giden yolda atılmış bir adımdı.

Irak'tan sonra Türkiye ikinci adım olarak, İran ile komşuluk ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemişti. İki ülke arasında 1926 yılında imza edilen tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması bu yolda önemli bir adımdı. Ancak, iki ülke arasındaki bazı sınır sorunları ikili ilişkilerin ilerlemesini engellemekteydi. 1931 yılında Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Tahran'ı ziyareti neticesinde Türkiye ile İran arasında vuku bulan sınır sorunları halledilmiş ve bu konuda yeni bir anlaşmaya varılmıştı.²⁷¹¹ Bundan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler hızla gelişmeye başlamıştı. Ocak 1932'de Tahran'ı tekrar ziyaret eden Türk Dışişleri Bakanı İranlı meslektaşı ile birlikte Irak'a bir çağrı yaparak üçlü bir pakt oluşturmak istediklerini ilan etmişlerdi. Bunun üzerine aynı yılın Nisan ayında Irak Kralı Faysal Tahran'a gelmiş ve yapılan görüşmelerden sonra bir pakt oluşturma konusunda Türkiye ve İran'ın ortak hazırladıkları bir taslak Temmuz ayında Irak hükümetine gönderilmişti.²⁷¹²

Bu yeni durum üzerine Eylül 1935 yılında Milletler Cemiyetinin (MC) Cenevre'deki toplantısında bir araya gelen Türk, İran ve Irak heyetleri bir saldırmazlık paktı inşa etmek üzere bir taslak hazırlamışlardı. İtalya'nın bu sıralarda Habeşistan'ı işgali bu üç ülkeyi birbirlerine daha çok yakınlaştırmıştı. Bunu müteakip İran ile Irak heyetleri iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğini geliştirmek üzere bir antlaşma yapılması konusunda anlaşmışlardı. Türkiye'nin her iki ülkeye de baskı yapması ikili antlaşmanın imzalanmasında etkili olmuştu.

Bakanlığı Yay., Eskişehir 1992, s. 197-98.

2710 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, s. 199-200.

2711 Aras, age., s. 131; İsmail Soysal, "1937 Sadabad Paktı", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, TTK Sempozyumu, Ankara 15-17 Ekim 1997, s. 328.

2712 Watt, "The Saadabad Pact of", s. 336.

Fakat Irak'ın İran ile Şatt'ül-Arap üzerinde olan sınır ihtilafının çözümünde ısrar etmesi planlanan paktın son şeklini almasına engel olma-
taydı.²⁷¹³ Şatt'ül-Arap sorununun bu şekilde bir müddet daha devam etmesi
üzerine 1937 yılının Nisan ayında Irak Dışişleri Bakanı Naci el Asil çözüm
bulmak için Atatürk'ten yardım istemişti. Aynı zamanda İranlılar yaptıkları
açıklamalarda bu meselenin düğümlenmesinden İngiltere'yi sorumlu tutu-
yorlardı. Aras'ın aynı yılın Nisan ayında Irak ve İran nezdinde tekrarladığı
arabuluculuk teşebbüslerinin bir sonuç vermemesi Türkiye'nin bir bölgesel
pakt inşa etmek yolundaki ümitlerinin oldukça zayıflamasına yol açmıştı.²⁷¹⁴

Ancak, Aras aynı yılın Haziran ayında Bağdat'a yaptığı ziyaretinde
önemli bir başarı elde etmişti. Türk Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin etkisini
zayıflatmak amacıyla İtalya'ya yaklaşmaya ve silah almaya çalışan Irak'a
sert çıkmış ve Bağdat'ı bu fikrinden vazgeçirmişti. Aras, ayrıca, bu dönemde
Irak'ta işbaşına gelen ve Türkiye'ye daha fazla yakınlık duyan Hikmet Süley-
man yönetimine, Irak'ı Arap dünyasının liderliği konusunda destekleyecekle-
rini bildirerek Bağdat'ın güvenini de kazanmıştı. Nihayetinde Türk Dışişleri
Bakanı'nın teşebbüsleri sonuç vermiş ve Irak, Şatt'ül-Arap sınırı üzerindeki
ısrarından vazgeçtiğini açıklamıştı.²⁷¹⁵

Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanı 28 Haziran'da Tahran'a hareket et-
miş ve müteakip olarak Naci el Asil 2 Temmuz'da bu şehre gelmişti. Nihayet
İran ile Irak sınır arasında Şatt'ül Arap üzerindeki sınır ihtilafı 4 Temmuz'da
iki ülke arasında akdedilen anlaşma ile çözüme bağlandı. Bundan sonra Af-
gan Dışişleri Bakanı acele olarak Tahran'a davet edilmiş ve Muhammed Han
7 Temmuz'da bu davete icabet etmişti. İran ile Afganistan arasındaki sınır
sorunları ise Türk generali Fahrettin Altay'ın hakemliğinde daha önceden
çözülmüştü. Dolayısıyla geriye sadece Orta Doğu bölgesinde ilk örneği olan
ve dış güçlerden bağımsız ve tamamen bölge devletlerinin inisiyatifinde ve
Türkiye'nin önderliğinde inşa edilecek olan "Doğu Paktı"nın imzalanması
kalmıştı. Neticede bu imzanın dört devlet arasında 8 Temmuz 1937'de İran
Şahı'nın Sadabad Sarayı'nda atılmasıyla Sadabad Paktı resmîyet kazanmış
oldu.²⁷¹⁶

Böylece, Sadabad Paktı'nın imzalanmasıyla modern Orta Doğu tarihin-
de ilk kez bölge devletleri kendi çabalarıyla bir araya gelerek aralarındaki
birçok siyasi ve stratejik problemlerini çözüme bağlayarak bölgesel iş birliği
ve güvenlik alanında çok mühim bir adımı atmış oldular. Ancak, bu durum

2713 Watt, "The Saadabad Pact", s. 338-339.

2714 Watt, "The Saadabad Pact", s. 341.

2715 Watt, "The Saadabad Pact", s. 342; Aras, *age.*, s. 132.

2716 Watt, "The Saadabad Pact", s. 342; Soysal, "1937 Saadabad Pact", s. 138-139; Aras, *age.*, s. 132; *Survey of International Affairs*, 1936, s. 801-802; *Documents on International Affairs*, 1937, s. 530-531.

İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla değişecekti. Zira savaşın çıkmasıyla her bir devlet farklı yol takip etmiş ve pakt üyeleri arasında ortak bir strateji oluşturulamamıştı. Bunda büyük devletlerin baskılarının yanında Türkiye'nin dış politikasının 1938'den sonra değişmesinin de önemli etkisi olmuştur. Atatürk ve Dışişleri Bakanı Aras'ın paktı bir askerî pakt haline getirme arzusuna karşı İnönü böyle bir düşünceye şiddetle karşı çıkmıştır.²⁷¹⁷ Ancak, savaştan sonra Sadabad Paktı her ne kadar eski önemini bir daha kazanamadıysa da 1978 yılına kadar hukuken yaşama şansına sahip olmuştur. Aynı yıl İran'ın yeni yönetiminin daha evvel yapılmış bütün antlaşmaları feshetmesiyle pakt tarihe karışmış oldu.

Sadabad Paktının imzalandığı dönemde Türkiye için önemi büyük olmuştur. Zira bu Paktın imzalanması Türkiye'nin Batı'daki önemini çok artırmış ve özellikle İngiltere, Türkiye'yi "Doğu milletlerinin lideri" olarak görmeye başlamıştı. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması Sadabad Paktı'nın fonksiyonunu azalttıysa da, pakt vasıtasıyla Türkiye'nin bölgede ve uluslararası arenada siyasi güç ve etkinliği artmıştı. Bu sebeple müttefik olarak yaklaştığı İngiltere ve Fransa'ya karşı bu avantajını kullanmış ve bunun neticesi olarak Türkiye, Misak-ı Millî sınırları içersinde olan Hatay bölgesini Fransa'dan kurtarmayı başarmıştı. Bundan başka Türkiye'nin Sadabad Paktı'yla kazandığı bölgesel ve küresel prestij Türkiye'ye, İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifak görüşmelerinde de büyük fayda sağlamıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Türkiye ile ilgili yazışmalarında, Türkiye'nin 1939 yılındaki Türk-İngiliz-Fransız ittifakıyla müttefiklerinden ekonomik ve siyasi menfaatler sağlayıp karşılığında hiçbir şey vermediğinden sıklıkla bahsetmişlerdi.

9.8. Montrö Boğazlar Konferansı ve Sözleşmesi (1936)

Türk Boğazlarının Karadeniz-Akdeniz geçit yolları üzerinde sahip olduğu coğrafi konumu ve Asya ile Avrupa kıtaları arasındaki başat jeopolitik durumu bu bölgeyi uluslararası siyaset ve stratejinin temel odaklarından biri hâline getirmiştir. Zira 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da başlayan endüstriyel rekabet ve sömürgecilik yarışı büyük güçleri Asya, Afrika ve Orta Doğu gibi bölgelerde siyasi ve askerî yayılma ve işgal girişimlerine sevk etmişti. Bu durum ise hem Osmanlı Devleti'nin ve hem de Boğazların büyük güçler tarafından hedef haline getirilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, Boğazların uluslararası statüsü ve kontrolü meselesi, Avrupalı güçler için 19. yüzyılın en önemli sorunlardan biri olmuştur.

Osmanlı Dönemi'nde 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgaliyle başlayan tarihsel süreçte Türk Boğazlarıyla ilgili üç konferans toplanmış ve boğazların hukuki ve siyasi statüsü belirlenmiştir. 1841

²⁷¹⁷ Bilgin, *Britain and Turkey*, Böl.I.

Londra Konferansı'nda, 1856 Paris Antlaşması'nda ve 1871 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nde boğazlar meselesi ele alınmış ve antlaşmalar imzalanmıştır.²⁷¹⁸ 20. yüzyıla girerken uluslararası statüsü yukarıda bahsi geçen sözleşmeler çerçevesinde belirlenen Türk Boğazları, Birinci Dünya Savaşı'nın da kaderini etkileyen en önemli siyasi ve stratejik faktörler arasında yer almıştır.

Bu önemi dolayısıyla ki I. Dünya Savaşı sonrası süreçte de Boğazlar rejiminin belirlenmesi uluslararası güçlerin en temel siyasi ve stratejik hedeflerinden biri olmuştur. İtilaf Devletleri tarafından barış dönemindeki ilk boğazlar rejimi Sevr Antlaşması'yla dayatılmaya çalışılsa da Osmanlı Devleti tarafından onaylanmadığı için kadük kalmıştır. Türk Boğazlarının uluslararası statüsü ancak Lozan Barış Konferansı'nda tespit edilmiştir. Bu antlaşma 24 Temmuz 1923 tarihinde Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) devletleri arasında İsviçre'nin Lozan şehrinde imzalanmıştı. Konferansta ABD gözlemci olarak bulunurken, boğazlarla ilgili konularda Karadeniz'de kıyısı bulunduğu için Bulgaristan ve Sovyet Rusya da davet edilmişti. Türkiye'yi temsilen İsmet Paşa'nın başkanlığında bir heyet yer almıştı. Lozan Antlaşması'nda karar verilen en önemli konulardan biri de Türk Boğazlarının statüsü olmuştur.

Boğazlar sorunuyla ilgili rejim, Lozan Barış Antlaşması'nın 23. maddesinde genel olarak yer almış olup Barış Antlaşmasına ek olarak düzenlenen Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Boğazlar Sözleşmesi; Türk Boğazlarından serbest geçişi, Boğazlar Komisyonunun kurulmasını, boğazlar bölgesi ve civarının silahsızlandırılması ve askersiz hale getirilmesini içerir. 20 maddeden oluşan sözleşme, gayriaskerî hâle getirilen boğazların güvenliğinin Milletler Cemiyetinin tarafından sağlanmasını garanti eden hükümleri de ihtiva eder.²⁷¹⁹

Karadeniz'de kıyısı olan Bulgaristan ve Sovyetler Birliği de Lozan'da Boğazlara ilişkin görüşmelere katılmıştır. Görüşmeler İngiltere ve Sovyet Rusya arasında zorlu tartışmalara sebep olmuştur. İngiltere, Boğazların tüm gemilerin geçişine açık olması tezini savunurken Sovyet Rusya ise, yabancı savaş gemilerinin Karadeniz'de Sovyetlere tehdit oluşturacakları kaygısıyla, Boğazların yabancı savaş gemilerine kapalı olması görüşünü savunmuştur. Türkiye ise iki tez arasında bir denge bulmaya çalışmıştır. Türk görüşü "İstanbul ve Marmara'nın güvenliğinin sağlanması kaydıyla Boğazlardan serbestçe geçiş" tezine dayanmaktaydı. Ancak, 23. maddede yer alan çözüm şekli ise, "Çanakkale Boğazı'nda, Marmara Denizi'nde ve Karadeniz Boğa-

2718 Feridun Cemal Erkin, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara 1968, s. 47.

2719 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, C I, 5. Bası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Matbaası, Ankara 1987, s. 120.

zı'nda denizden ve havadan, gerek barış ve gerekse de savaş zamanlarında özgürce geçiş" ilkesi çerçevesinde kararlaştırılmıştır.²⁷²⁰

Böylece, Lozan Boğazlar Sözleşmesi üç ilkeye dayandırılmıştır:

1. Boğazların silahsız ve askersiz hale getirilmesi,
2. Boğazlarda gemilerin geçişini kontrol etmek ve bu geçişleri Milletler Cemiyetine bilgi vermekle yetkili bir Boğazlar Komisyonunun kurulması,
3. Askerî bakımdan Türkiye için tehlike teşkil edecek bir duruma engel olmak üzere, Milletler Cemiyetinin, özellikle İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın garanti vermesi prensibi.

Ancak bu üç ilke zamanla, özellikle de 1920'li yılların sonlarından itibaren Türkiye için endişe kaynağı olmaya ve Türkiye'nin güvenliği için tehlike oluşturmaya başlamıştır. Çünkü herhangi bir tehdit anında kendi toprakları içerisinde kalan Boğazlar bölgesine hâkim olamamak ve böyle bir durumda müdahale edebilmek için garantör ülkelerden izin almak, Türkiye'nin savunmasını zayıflatmakta ve egemenlik haklarına tezat teşkil etmekteydi. Lozan Sözleşmesi gereğince Türkiye Boğazların çevresinde her iki taraftan 90 kilometrelik alanda asker bulunduramıyordu.

Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesiyle ilgili belli bir süre belirtilmemişti. Ancak sözleşmenin imzalandığı dönemdeki siyasi ve askerî şartlar 1930'lu yılların başından itibaren esaslı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren uluslararası siyasette meydana gelen siyasal ve stratejik süreç Türkiye'nin haklılığını ortaya çıkarmıştır. Nitekim 1931 yılında Japonya'nın Mançurya'ya saldırması karşısında MC'nin seyirci kalması ve takip eden yıllarda İtalya'nın Akdeniz'i tehdit etmeye başlaması uluslararası krizlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayet 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve Almanya'nın Ren bölgesini silahlandırmaya başlaması gibi olaylar Avrupa ve Akdeniz bölgesinin ve dolayısıyla da Türkiye'nin güvenliği için alarm zillerinin çalmasına yetmişti. Zira Lozan Barış Antlaşması, Boğazlar konusunda Türkiye'ye istediği güvenceyi sağlamaktan uzaktı. Boğazlarda Türkiye'nin doğrudan bir egemenlik hakkı bulunmuyordu. Başında bir Türk olan uluslararası bir komisyon tarafından yönetilse de Türkiye'nin karar alma süreçlerinde sadece bir oy hakkı bulunmaktaydı. Ayrıca İtalya'nın Ege Denizi'nde başlattığı stratejik faaliyetleri, Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmeye başlamış ve Lozan Boğaz-

2720 Sözleşmeye göre, barış zamanında Boğazlardan geçiş serbest olacaktı. Herhangi bir savaş durumunda Türkiye tarafsız kalırsa Boğazlardan geçiş yine serbest olacaktı. Ancak Türkiye savaşta olursa, tarafsız ülkelerin gemi ve uçaklarına düşmana yardım etmeme şartıyla geçiş serbest olacaktı. Hasım gemi ve uçaklara karşı Türkiye istediği tasarrufta bulunabilecekti. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1990**, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992, s. 342-343.

lar Sözleşmesi'nin 18. maddesi gereğince MC'nin gözetiminde işletilmesi öngörülen garanti sisteminin yürütülemeyeceğini ortaya koymuştur.²⁷²¹

Dolayısıyla da boğazların mevcut statüsü Türkiye'nin güvenliği için büyük bir risk teşkil etmekteydi. Ne var ki Türkiye'de ilk zamanlarda MC'nin barışı sağlamakta başarılı olacağı düşüncesiyle boğazların statüsüyle ilgili endişelerini dile getirmemiştir. Ancak yukarıda bahsi geçen ve uluslararası güvenliği tehdit eden hadiseler karşısında MC'nin etkisiz kalması ve siyasi gerginliklerin artması üzerine, Türkiye Boğazlar rejiminin değiştirilmesi konusunda harekete geçmiştir. Türkiye ilk defa Montrö rejiminin değiştirilmesi talebini 23 Mayıs 1933 tarihinde Londra'da toplanan Silahsızlanma Konferansı'nda dile getirmişti. Ancak bu dönemde Sovyet Rusya dışında Türkiye'nin teklifini destekleyen olmamıştı. Moskova, İngiliz etkisi altında oluşturulan boğazlar rejimini kaldırıp yerine kendi çıkarlarına uygun bir sistemin teşkil edilmesini istemekteydi.

Ancak İtalya ve Almanya'nın 1935 yılından itibaren sebep olduğu krizler üzerine Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, MC'de bir konuşma yaparak Boğazların silahlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu sefer de Türkiye'nin talebine Sovyet Rusya olumlu cevap verirken İngiltere, Fransa ve İtalya destek vermemiştir. Tüm bu hadiselerden sonra, 11 Nisan 1936'da Türkiye, ilgili devletlere birer nota göndererek Lozan Barış Antlaşması'nın 23. maddesinin uygulanamaz hale geldiğini belirterek kendi güvenlik, savunma ve egemenlik haklarının tanınmasını istedi. Türkiye'nin bu çağrısını İngiltere ve Rusya olumlu karşılamışlardır.²⁷²²

İngiltere, İtalya ve Almanya tehlikesinin Avrupa için yakın bir tehdit haline gelmesinden dolayı Türkiye ile iyi ilişkileri geliştirmeyi uygun görmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile de yakın olmasını istemiyordu. Bu yüzden de Montrö Sözleşmesi'nin değişmesi konusunda Türkiye lehine bir siyaset izlemiştir. Sovyetler Birliği ise daha Lozan Barış Antlaşması esnasında boğazların tayin edilen statüsüne karşı çıkmış ve Türkiye'nin kontrolü altında bulunmayan Boğazların başka devletlerin egemenliği altına girmesinden endişe etmişti. Ayrıca Moskova, yeni bir sözleşme ile Rusya lehine avantajlar sağlamayı ümit etmekteydi. Dolayısıyla Boğazlarla ilgili değişiklik talebi SSCB tarafından da destek buldu. Fransa da Sovyet Rusya'nın görüşünü takip etti. Balkan ülkeleri ise, aynı paktta (Balkan paktı) yer aldıkları Türkiye'nin bu isteğini desteklemişlerdi. Bulgaristan da bu yeni açılımın ilerleyen dönemlerde kendi yapacağı talepleri için emsal teşkil edeceği gerekçesiyle karşı çıkmamıştı. Türkiye'nin talebine karşı çıkan tek devlet İtalya idi. Bunun da sebebi 1936'da Habeşistan'a saldıran İtalya'ya karşı Milletler Cemiyeti

2721 Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 342-343.

2722 Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul s. 343-345, 35; **Türk Dış Politikası**, C 1, Baskın Oran Ed., İstanbul 2006, s. 371-374.

tarafından alınan kısıtlayıcı tedbirlere Türkiye'nin de destek vermesiydi.²⁷²³

11 Nisan 1936 tarihinde Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nı imzalayan ülkelere Boğazlarla ilgili rejimin değiştirilmesine dair notasını vermesi üzerine Boğazlarla ilgili konferans 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montrö kentinde toplanmıştır. Türkiye, Lozan'ı imzalamış olan ülkelere, Avrupa'da ortaya çıkan ve dünya barışını etkileyen siyasi ve stratejik gelişmelerin Türkiye'nin güvenliğini tehdit ettiği ve dolayısıyla da Boğazlar Sözleşmesi'ni geçersiz kıldığını belirtmiştir. Bunun üzerine ilgili ülkeler Türkiye'nin taleplerini görüşmek üzere Montrö'de bir araya gelmişlerdir.²⁷²⁴

23 Haziran'da görüşülmeye başlanan Türk taslağında vurgulanan temel hususlar Boğazların silahlandırılması, Boğazlar Komisyonunun kaldırılması ve Boğazlardaki geçiş rejiminin düzenlenmesi hususunda Türkiye'nin yetki ve kontrolünün artırılması gibi konular olmuştur. Türkiye çetin pazarlıklardan sonra temel konularda talep ettiği düzenlemelerin kabul edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Boğazların askerden arındırılmasına ilişkin hükümlerin yanı sıra Uluslararası Boğazlar Komisyonu da kaldırılmış ve Boğazlar bölgesinin güvenliği Türkiye'ye bırakılmıştır. Bu sözleşme ile Boğazlardan savaş ve ticaret gemilerinin geçiş esasları yeniden belirlenmiştir. Bahse konu sözleşmenin temel esasları şunlardır:

1. Türkiye Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini elde etmiştir.
2. Türkiye Boğazları silahlandırabilecek ve asker bulundurabilecektir.
3. Barış zamanında ya da Türkiye'nin dâhil olmadığı bir savaş durumunda bayraklarına ve yüklerine bakılmaksızın boğazlardan ticaret gemilerinin geçişi serbestçe yapılacaktır.
4. Türkiye'nin taraf olduğu bir savaşta ise sadece tarafsız ülkelerin ticaret gemileri bazı şartlarla geçiş yapabilecektir.
5. Barış döneminde savaş gemilerin Boğazlardan geçişi konusunda Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere, kıyısı olmayan ülkelere göre farklı bir statü uygulanacaktır. Buna göre, Boğazlardan transit geçişte bulunacak yabancı savaş gemilerinin tonajı 15 bin tonla sınırlandırılacak. Ancak Karadeniz'e kıyısı olan bir devletin önceden izin almak ve refakatinde başka bir gemi olmamak kaydıyla 30 bin tona kadar olan bir savaş gemisini boğazlardan geçirebilecek. Bunun dışında Karadeniz'e sahildar devletlerin boğazlardan geçirebileceği gemi tonajına bir sınırlama getirilmemiştir. Ayrıca, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin bu denizde bulunduracakları savaş gemilerinin tonajının 30 bin tonu aşmaması ve bu gemilerin Karadeniz'de en fazla 15 gün kalması ilkesi benimsen-

2723 Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 344; Türk Dış Politikası, s. 371-374.

2724 Türk Dış Politikası, s. 371-374.

miştir.

6. Türkiye savaş durumunda ya da kendini savaş tehdidi altında görmesi durumunda Boğazlardan geçişi dilediği gibi kontrol edebilecektir. Savaş zamanında Türkiye'nin tarafsız olması halinde ise savaş gemilerinin geçişi yukarıda belirtilen esaslar dâhilinde yapılacaktır.²⁷²⁵

29 madde, 4 ek, 1 protokolden oluşan ve 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanın Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 9 Kasım 1936 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Montrö Konferansı'na Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Japonya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Avustralya temsilcileri katılmıştır. Konferansa katılmayan İtalya ise, daha sonraki bir tarihte 2 Mayıs 1938'de sözleşmeyi imzalamıştır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin süresi 20 yıl olarak belirlenmiştir. Eğer bu sürenin bitiminden en az iki yıl önce, sözleşmeye imza atan taraflardan hiçbiri sözleşmenin feshini talep etmezse, sözleşmenin geçerliliğinin devam etmesi öngörülmüştür. Dolayısıyla yürürlük süresi 1956 yılında dolduğu halde fesih talebinde bulunulmadığı için sözleşmenin işlerliği halen günümüzde de devam etmektedir.

Montrö Konferansı, diplomatik ve siyasi müzakereler açısından incelendiğinde üç ülkenin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar önem sırasıyla İngiltere, Sovyet Rusya ve Romanya devletleridir. Konferansta İngiltere'nin temel stratejisi, Boğazlar üzerindeki mevcut etkisini fırsat ve imkânlar el verdiği ölçüde devam ettirmektir. Bu çerçevede İngiltere, Boğazlardan geçecek savaş gemisi sayısı ve tonajının mümkün olduğu kadar yüksek tutulmasının kendi menfaatine uygun olacağını düşünmekteydi.²⁷²⁶ Bu durum ise İngiltere ile SSCB arasında çıkar çatışmasına ve diplomatik mücadelelere sebep olmuştur. Hatta bu yüzden Konferans dağılma tehlikesi dahi göstermiş ancak Türk-İngiliz istişareleri neticesinde İngiltere, Türkiye'ye destek olmak gayesiyle ve Ankara'nın da telkinleri neticesinde müzakerelere devam etmiştir.²⁷²⁷ Türkiye iki kısaç arasında bir taraftan Sovyet talepleriyle diğer taraftan İngiltere'nin ısrarları arasında bir denge oluşturmaya çalışmıştır. Ankara için sıkıntılı bir süreç olsa da büyük oranda bu stratejisinde başarılı olmuştur. İngiltere'nin bir başka mühim hedefi de, Karadeniz'in kıyıdaş ülkeler arasında bir iç deniz olma statüsünü önlemeye yönelik olmuştur.²⁷²⁸ İngiltere'ye göre Boğazlar Meselesi, Kırım Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı örneklerinde olduğu gibi belirleyici stratejik öneminden dolayı Londra için en zor uluslararası meselelerden biri olmuştur. Bu çerçevede İngilizler için asıl güçlük İngiltere stratejisiyle Türk siyasetini uzlaştırma noktasındaki zorluklardan kaynaklanmaktaydı. Türkiye'nin, Boğazlar rejimi üzerinde kontrol ve

2725 Gönlübol-Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, s. 124.

2726 İngiliz Dışişleri Raporu, 6 Haziran 1936, **AIR 2/1753**.

2727 İngiliz Delegasyonundan (Montreux) Dışişlerine, 11 Temmuz 1936, **AIR 2/1754**.

2728 İngiliz Delegasyonundan (Montreux) Dışişlerine, 18 Temmuz 1936, **AIR 2/1754**; Sir Percy Loraine'den (İstanbul) Dışişlerine, 11 Temmuz 1936, **AIR 2/1754**.

etkisini arttırma gayretleriyle Sovyet Rusya'yı küstürmeme çabaları tabiatıyla İngiltere'nin tepkisine neden olmaktadır. Arşiv belgelerinden, Londra ve Ankara arasında orta yolu bulmak için hayli çetin diplomatik müzakerelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁷²⁹

Ancak İngiltere'nin, Türkiye lehine öncelik verip Türkiye'nin menfaatlerini gözettiği durumlar da olmuştur. Montrö'deki İngiliz Heyeti, Londra'daki Dışişlerine gönderdiği bir raporda, Fransız-Sovyet Paktı ya da Fransız-Romanya Paktı lehine boğazlar rejiminde değişiklikler yapılması için Türkiye üzerine kurulacak baskılara karşı koyacağını ve Türkiye'ye destek vereceğini belirtmişti.²⁷³⁰ Ayrıca İngiltere yeni Boğazlar rejimi için hazırladığı taslak metinde birçok maddeyi Türkiye ile istişare ederek hazırlamış ve konferansta da bu metin üzerinden gidilerek yeni sözleşme tartışılmıştır.²⁷³¹

İngilizlerin Montrö'de üzerinde durdukları bir diğer önemli konu da Çanakkale'deki mezarlıklar meselesi olmuştur. İngiltere, İngiliz mezarlarına bir komisyon idaresinde bir statü verilmesini ve mezarlığın korunmasının komisyonun sorumluluğuna verilmesini talep etmişti. Bu konu üzerinde oldukça ısrarcı olan İngiltere'nin tavrı Türkiye ile zaman zaman diplomatik problemlere de sebep olmaktadır. Türkiye bu konuyu bir iç idare konusu olarak görüyor ve bağımsızlığına zarar verecek komisyon vs gibi tekliflere sert bir tavır gösteriyordu. Nihayet 18 Temmuz'da T. Rüştü Aras tek taraflı bir bildirge yayımlayarak mezarlıkların korunacağına dair garanti sözü vermiştir. Ayrıca, İngiliz elçi ve Konsolosluluğuna mezarlıkların gözlenmesi ve korunmasıyla ilgili bazı yekiler tanınmıştır.²⁷³²

Montrö diplomasisinde etkili olan devletlerden biri de Sovyet Rusya olmuştur. Rusya'nın stratejisi ise Türkiye'nin Boğazlardaki kontrolünün sağlanması yanında Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin çıkar ve taleplerinin de karşılanması ve mümkünse de Boğazlar bölgesinde ortak bir yönetim oluşturma esasına dayanmaktaydı. Bu durum ise İngiltere'nin sert muhalefetine sebep olmuştur. Zira İngiltere, Karadeniz'in kıyıdaş devletlerin bir "iç gölü" haline dönüşmesini istemiyordu. Bu konuda Türk ve İngiliz stratejileri uzlaşmakta ve ortak bir yaklaşım göstermekteydi. Ancak Türkiye'nin bu tavrı zaman zaman Sovyet gazeteleri olan *Pravda* ve *İzvestiya*'da çok sert eleştirilere maruz kalmaktaydı. Türkiye'nin, SSCB'nin güvenlik kaygılarını dikkate alması salık verilmekte ve SSCB'nin güvenliğinin sağlanmasının Türkiye'nin

2729 Sir P Loraine'den Dışişlerine, 14 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

2730 İngiliz Heyetinden (Montreux), Dışişlerine, 12 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.
İngiliz Heyetinden (Montreux), (Lord Stanley'den) Dışişlerine, 19 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

2731 İngiliz Heyetinden-Lord Stanley'den, (Montreux), Dışişlerine, 17 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

2732 İngiliz Heyetinden (Montreux), 19 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

de güvenliğini temin edeceği iddia edilmekteydi.²⁷³³

Moskova'nın itiraz ettiği noktalardan biri 21. madde olmuştur. İngiliz-Türk ortak taslak metnine göre Boğazlar Komisyonunun tüm görev ve yetkileri Türkiye'ye devredilecek ve bu ülke boğazlardan savaş gemilerinin geçişi ve tonajları hakkında üye devletlere bilgi verecekti. Sovyetlerin hedefi ise kıyıdaş devletlerden oluşan bir komisyonun bu görevi devralmasıydı.²⁷³⁴ Sovyet gazeteleri tenkit ve iddialarını daha da artırarak Türkiye'ye gözdağı vermeye kadar ileri götürmüşlerdi. Bahsi geçen gazetelerde "Avrupa'nın bir bölümünün güvenliği sağlanırken diğer bölümünün çıkarlarının göz ardı edilmesinin dünya barışına tehdit oluşturacağı" belirtilirken, Türkiye'nin konferansta sunduğu taslağın da böyle bir özellik arz ettiği iddia edilmişti. *Pravda* ve *İzvestiya*'nın yazılarında ayrıca, Türkiye'nin Montrö'de SSCB'nin taleplerini dikkate almaması durumunda her hangi bir saldırı ya da tehdit anında, örneğin İtalya gibi, Moskova'dan bir yardım görmeyeceği ifade edilmiştir. Moskova'daki İngiliz temsilci Lord Chilston ise bu durumun Türk-Sovyet ilişkilerini kötüleştirmeye başladığını rapor etmiştir.²⁷³⁵

Montrö'de bir taraftan görüşmeler devam ederken diğer taraftan da Ankara'da İngiltere ve Sovyet Rusya temsilcileri arasında Türkiye'yi etkilemek için algı ve propaganda faaliyetlerinin yapıldığı arşiv belgelerine yansımıştır. Nitekim Ankara'daki İngiliz elçisi, Sovyet temsilcisinin Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi olması durumunu istismar ederek İngiltere'nin Montrö'de takındığı tavır konusunda kasıtlı yalan haber üretip Türk Dışişleri Bakan Vekilini yanlış yönlendirmeye çalıştığını rapor etmişti. İngiliz elçiye göre Ankara, Temmuz ayı ortalarında Montrö'deki müzakereler konusunda birden sert tutum takınarak İngiltere'yi "gizli ajanda sahibi olmakla ve kötü niyetli" olmakla suçlamıştı. İngiliz elçi bu durumun Sovyet temsilcisinin propagandaları sonucunda meydana geldiğini ve bunu önlemek için de ya Montrö'deki Türk Heyeti'nin yahut da İngiliz Heyeti'nin Ankara'ya haber akışını hızlandırıp bilgileri güncellemesi gerektiğini bildirmiştir.²⁷³⁶

Montrö diplomasisinde etkili olan devletlerden biri de Romanya olmuştur. Romanya, Montrö Konferansı esnasında Türkiye'yi destekleyen ve konferansın şekillenmesinde önemli rol oynayan ülkelerden biri olmuştur. Ancak konferans esnasında aralarında siyasi ve stratejik farklılıklar olsa da Romanya'nın zaman zaman Rusya ve Bulgaristan ile birlikte hareket ettiği de olmuştu. Özellikle Bo-

2733 Lord Chilston'dan (Moskova) Dışişlerine, 9 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

2734 Lord Stanley'den Dışişlerine, 17 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754. Her ne kadar Konferans esnasında taslak metinde 21. Madde olarak tartışılmışsa da Sözleşmeye 24. madde olarak eklenmiştir.

2735 Lord Chilston'dan (Moskova) Dışişlerine, 9 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

2736 Sir P Loraine'den (İstanbul) Dışişlerine, 14 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754; Sir P Loraine'den (İstanbul) Dışişlerine, 18 Temmuz 1936, **AIR** 2/1754.

ğazlardan geçecek denizaltıları ve tonajlarıyla ilgili konuları kapsayan 9. maddenin görüşülmesi sırasında Bükreş bu ülkelerle iş birliğine gitmiştir. Yaklaşık bir ay kadar devam eden konferans esnasında Romanya daha çok 3, 9, 18, 20 ve 23. maddeler üzerine yoğunlaşmış ve etkili olmaya çalışmıştır.²⁷³⁷

İlgili maddelerde özellikle sağlıkla ilgili yapılacak denetimlerde herhangi bir vergi ya da harcın alınmamasını talep etmiş ve bu Romen talebi kabul edilmiştir. Ayrıca, Boğazlardaki hava trafiğinin uygulanmasına yönelik ve serbest hava dolaşımının sağlanmasına dair talepleri de üyeler tarafından uygun görülmüştür. 23. madde görüşmelerinde yer alan Karadeniz'e kıyısı olan müttefik savaş gemilerinin boğazlardan serbestçe geçmesi ve hasım güçlere kapatılması konusunda Titulescu ısrarcı olmuş ve bu teklifinde İngiltere'den destek beklemişse de başarılı olamamıştır. Savaş zamanında ve Türkiye'nin savaşta bulunması durumunda ise boğazlardaki seyri seferle ilgili her türlü tasarruf Türkiye'ye bırakılmıştır. Boğazlardan denizaltı ya da savaş gemilerinin geçişine yönelik Türkiye'ye bildirimde bulunma süresi konusunda Romanya'nın önerisi kabul görmüştür. Savaş gemileri ya da donanmaların Karadeniz'de bulunma süresi 15 günle sınırlanmıştır. Savaş gemilerinin seyri seferiyle ilgili Türkiye'ye önceden yapılması gereken bildirim süresi Karadeniz'e kıyı ülkeler için 8 gün diğer devletler için ise 15 gün olarak belirlenmiştir.²⁷³⁸

Gerek Osmanlı Dönemi'nde gerekse de Türkiye Cumhuriyeti tarihi dönemlerinde Türk Boğazları çeşitli yönleriyle Türk dış politikasını etkileyen temel faktörlerden biri olmuştur. Türk Boğazları üzerinde zaman zaman kurulan uluslararası kontrol mekanizmaları Türkiye'nin güvenliğini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Özellikle Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Karadeniz-Akdeniz geçit yollarındaki güvenlik konumuyla Türkiye'nin ticaret ve güvenliğine oldukça tesir etmiştir. Özellikle 1930'lu yıllarda uluslararası güvenliği ve Akdeniz'deki dengeleri etkileyen hadiseler dolayısıyla Türkiye Lozan'daki Boğazlar Sözleşmesi'nin değişmesini talep etmiştir. Ancak değişim talebi kolay olmamış aksine zor, uzun ve sabırlı bir diplomasi ve siyaseti gerektiren bir süreç olmuştur.

Yukarıda bahsi geçen faktörlerden dolayı Montrö Boğazlar Sözleşmesi Türkiye için diplomatik, siyasi ve stratejik bir başarı olmuştur. 1930'lu yıllarda Avrupa ve dünya coğrafyasında meydana gelen siyasi ve askerî gelişmeler Türkiye'yi jeopolitik konumu itibarıyla kilit ülke durumuna getirmiştir. Gerek İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya gibi büyük güçler ve gerekse de Romanya ve Bulgaristan gibi Balkan ülkeleri Türkiye'nin stratejik önemini değerlendirecek Ankara'nın Boğazlar rejiminin değiştirilmesi talebine olum-

2737 Konsolos Yardımcısından (Montreux) Dışişlerine, 6 Temmuz 1936, AIR 2/1754; Konsolos Yardımcısından (Montreux) Dışişlerine, 8 Temmuz 1936, AIR 2/1754; İngiliz Heyetinden (Montreux), 15 Temmuz 1936, AIR 2/1754.

2738 Aynı yer.

lu yaklaşmışlardır. Stratejik açıdan bakıldığında ise, Türkiye dönemin uluslararası konjonktürünü iyi değerlendirerek boğazlar üzerindeki hakimiyetini tam olarak tesis etmiştir. Diplomatik ve siyasi açıdan ise Türkiye, bilhassa İngiltere ve Sovyet Rusya arasında devam eden rekabetten faydalanarak bir denge siyaseti izlemiş ve böylece de Montrö'de kendi tezini büyük ölçüde kabul ettirebilmiştir. İlave olarak Montrö Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde itibarını artırmıştır. Sözleşme, aynı zamanda Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Montrö sürecinde ve sonrasında Türk-İngiliz yakınlaşması meydana gelirken bu durum Sovyetleri tedirgin etmiş ve Türk-Sovyet ilişkilerinde bir soğuma meydana gelmiştir.

9.9. Ege ve Akdeniz'deki Gelişmeler*

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler ile doğu ve kuzeydoğudan, İngiltere ile Irak mandaterliği ve Kıbrıs üzerinden güney ve güneydoğudan, Fransa ile Suriye mandaterliği nedeniyle güneyden ve İtalya ile Oniki Ada ve Meis Adası üzerinden güneybatıdan olmak üzere büyük devletlerle sınır komşusu olmuştur. Bu dönemde Türkiye için gerçekçi olunması gereken bir dış politika süreci başlamıştı.²⁷³⁹ Bu süreçte takip edilen dış politikada amaç, öncelikle Türkiye'nin güvenliğini sağlamak ve gerçekçi, pragmatik ve barışçıl bir yaklaşımla sorunlarını çözebilmektir. Bu, hem Sovyetler hem diğer bölge devletleri hem de Batı ülkeleri ile barışçı politikalar takip edilerek yapılmaya çalışılmıştır. Atatürk'ün 20 Nisan 1931'de ifade ettiği “Yurtta barış, dünyada barış” özdeyişi yalnız bir dilek değil, bu barışı sağlamak için gereken güvenlik önlemlerini de almak demektir. Soysal'ın deyişiyle; *onun barışçılığı pasif, hareketsiz, sessiz bir tutum değildi. Tehlikeler karşısında uyanık kalınmalı, tedbirli olunmalıydı. Gerçekçilik bunu gerektiriyordu. Kısacası Atatürk için barış ve güvenlik birbirinden ayrılmayan kavramlardı.*²⁷⁴⁰

Bu dönemde Ege Denizi'nde bulunan Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan Adası Türkiye'nin, Rodos ve Oniki Ada İtalya'nın, diğer Ege Adaları da Yunanistan'ın hâkimiyetindeydi. Lozan Antlaşması'ndan sonra Ege'de İtalya ile bazı sorunlar yaşanmaya başlanmıştı. Nitekim İtalya'nın Türk, Rum ve İtalyanların yaşadığı stratejik öneme sahip bu adalarda, daha 1924 yılından itibaren İstanköy Adası başta olmak üzere, askerî yığınak yapmaya başladığı

* Prof. Dr. Necdet Hayta, Gazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nhayta@gazi.edu.tr.

2739 Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 17.

2740 İsmail Soysal, “Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C II, S 4, Kasım 1985, s.111-119, s.112.

görölmüşü. ²⁷⁴¹ İtalya'nın faaliyetleri sadece bununla sınırlı değildi. Özellikle Kral Victoria Manuel Dönemi'nde adalar ahalisine kısmen iyi davranılırken, 1925 yılından sonraki faşizm döneminde şartların kötüye gitmeye başladığı görölmüşü. ²⁷⁴² İtalya, adalarda yaşayan ahalinin İtalyan tebaası sayılmasını kabul eden bir kanunu 1925 yılında kabul etmiş, ²⁷⁴³ yine 28 Mart 1925 tarihinde Rodos Adası'ndaki Türk vakıflarını İtalyan hükûmetinin denetimine aldığını bildirmişti. ²⁷⁴⁴ Bu dönemde özellikle İtalya'nın elinde tuttuğu adaları "İtalyanlaştırma" politikası çerçevesinde, Meis ve Rodos Adalarına İtalyan muhacirleri yerleştirmeleri, buralardaki okullarda İtalyanca eğitimi zorunlu tutmak istemeleri ve buna direnenlere şiddetle müdahale etmeleri tepkiyle karşılanmıştı. İtalyanların, Rum Ortodoks nüfusun fazla olduğu yerlerde, özellikle Rodos Adası'nda, Türklerin İtalyan vatandaşı olmaları için propaganda yaptıkları da görölmüşü. ²⁷⁴⁵

1928 yılından itibaren Türk-İtalyan ilişkilerinde olumlu bazı adımların atıldığını da görmekteyiz. İtalya ve Türkiye hükûmetleri arasında karşılıklı olarak suçluların iadesi anlaşması imzalanmış, ²⁷⁴⁶ aynı yıl önce İtalyan veliahdı Prens Umberto sonra da kral ve kraliçesi Rodos'u ziyaret etmişlerdi. ²⁷⁴⁷ İtalya Kralı Rodos Adası'nı ziyaret ettikten sonra Meis Adası'na geçerek adalı doktorlara Anadolu'dan gelecek hastalara iyi bakmalarını ve *İtalyanların en iyi dostu olan Türklerle hüsnü muhabbette bulunmalarını* tavsiye etmişti. ²⁷⁴⁸

Diğer yandan İtalya, Akdeniz'de oynamak istediği başat rolde Türkiye'nin kendisine destek olmasını beklediğinden, yukarıda ifade ettiğimiz gibi 1928-1932 arasında iki ülke arasında görece iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmıştı. Bu süreçte Ege Denizi'nde Türkiye kara sularından 3 mil mesafede bulunan aidiyeti belirsiz bazı adaların Türkiye'ye mi İtalya'ya mı ait olduğu hakkında ihtilaf yaşanmıştı. Komisyon kurularak Ankara'da çözülmeye çalışılan konu, 3 Nisan 1928'de imzalanan Türk-İtalyan "Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması'nın ²⁷⁴⁹ 4. maddesi gereği La Haye Adalet Divanına havale edilmişti. Divan bu konuyu görüşmeye devam ederken, 14 Ocak 1933

2741 BCA, 30.10.0.0.101.653.19. 7 Haziran 1924.

2742 Mustafa Kaymakçı, **Rodos ve İstanköy Türklüğü Ansiklopedisi**, Rodos, İstanköy ve Oniki Ada Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., İzmir 2017, s. 15.

2743 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, TTK Yay., C XXIX, S 113, Ankara Ocak 1965, s. 77-119, s. 113.

2744 Zeki Çelikkol, **Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe**, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 115-118.

2745 BCA, 30.10.0.0.236.596.3/1, 2, 3. 6 Aralık 1926.

2746 BCA, 30.18.1.2.1.3.15. 18 Kasım 1928.

2747 BCA, 30.10.0.0.236.596.24. 28 Nisan 1928.

2748 BCA, 30.10.0.0.236.597.4. 10 Haziran 1929.

2749 BCA, 30.18.1.2.1.1.20. 11 Kasım 1928.

tarihinde *Anadolu sahilleri ile Meis Adası arasındaki ada ve adacıkların ve Bodrum körfezi karşısındaki adanın cihet-i aidiyeti hakkında İtalyan hükümeti ile akdolunan itilafname hakkında kanun* Türk Dışişleri Bakanı ve İtalya Büyükelçisi arasında imzalanarak sorun çözülmüştür. Buna göre, İtalya 20 adet adacığın ve Bodrum körfezi yakınındaki Karaada'nın Türkiye'ye ait olduğunu kabul etmişti.²⁷⁵⁰

La Haye Beynelmilel Adalet Divanına havale edilen bir diğer konu da Oniki Ada'da yaşayan Rumların Anadolu'daki ve yine adalarda yaşayan İtalyan vatandaşı Türklerin adalardaki mülklerinin mübadeleye dâhil olup olmadığı meselesiydi. Türk hükümeti, mübadele hükümlerine tabi olanların mallarının müşterek bir komisyon aracılığıyla takdir edilerek toptan kıymetleri üzerinde uyushulmasını tercih etmekteydi. Bu mümkün olmazsa uzlaştırma komitesine kadar gidilmesi yönünde Cumhurbaşkanı tarafından hariciyeye talimat verilmişti.²⁷⁵¹ 1932 yılında çıkarılan bir kararnamede, Oniki Ada ahalisinden olup İtalyan tabiiyetindeki Rumların Anadolu'da bulunan emlakının mübadillere ait emlak meyanında tabi tutuldukları yöntemin kaldırılması ve Türk tebaaya ait emlakın de İtalya hükümeti tarafından sahiplerine verilmesi hakkında devam eden müzakereler sonuç vermediğinden, bu işlerin Lahey Beynelmilel Adalet Divanına havalesine ve Türk hükümetini temsilen İzmir mebusu Mahmut Esat Bey'in görevlendirilmesine karar verilmişti.²⁷⁵²

1923-1938 döneminde ilişkiler artık tarihi dostluk ya da düşmanlık duygularına değil, değişen dünya dengeleri karşısında karşılıklı yarar prensibine dayanmaktaydı. Dolayısıyla Millî Mücadele Dönemi'nde teoride “düşman” uygulamada yardımcı olan İtalya zamanla güvensizlik ve endişe kaynağı olurken, “düşman” olarak görülen İngiltere ve Fransa ile de ilişkiler görece normalleşmiş,²⁷⁵³ yine Yunanistan ile zamanla gelişen iyi ilişkiler kurulmuştu. Lozan Antlaşması hükümleri gereğince Trakya ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'e uzanan bölgenin askersizleştirilmesi, İtalya'nın elinde bulunan adalardaki herhangi bir silahlanma teşebbüsünü daha tehlikeli hale getirmişti.²⁷⁵⁴ 1932 yılı bilindiği üzere Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katıldığı yıldır. Bu tarihe kadar İtalya, Türkiye'yi, Akdeniz'de İtalya'nın lider olduğu bir politikayı benimsetebileceğini düşünmüştü. Ancak İtalya'nın bu beklentileri karşılanmayacak ve 1932-1936 arası iki devlet arasında “soğukluk yaşanan” bir

2750 **T.C. Resmî Gazete**, 25 Kânunusani 1933 Çarşamba, S 2313, s. 2173, 2174.

2751 **BCA**, 30.18.01.02.5.46.3, 16.9.1929.

2752 **BCA**, 30.18.01.02.25.5.10, 20.1.1932.

2753 Çelebi, “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, s. 101, 104. Millî Mücadele Dönemi Türk-İtalyan ilişkileri için bk. Mevlüt Çelebi, **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002.

2754 Hatipoğlu, **age.**, s. 154.

dönem olarak adlandırılacaktı.²⁷⁵⁵

Ege ile ilgili bir diğer ülke Yunanistan'ın bölge politikası ve Türkiye ile ilişkileri ise, iç politikası ve başa geçen hükümetlerin niyetleriyle birlikte değişkenlik göstermişti. Venizelos, ülkesindeki muhalefete rağmen, Türk-Yunan dostluğu için çaba sarfetmiş bir devlet adamıydı. Onun bu gayretinin sebebi ise, ticari ve ekonomik kaygılar değil, bölgede her an değişebilecek statükoyu korumak ve kendi sınırlarını güvence altına almaktı. O dönemde Venizelos'un konuşmalarında ekonomik amaçlardan çok kendi topraklarının kendilerine yettiği yönündeki açıklamalar ön plana çıkmaktaydı.²⁷⁵⁶

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türk-Yunan siyasi ilişkileri, nüfus mübadelesi ve İstanbul'daki Ortodoks Patriğinin seçiminden doğan tartışmalar yüzünden bir süre iyileşememiş, 1929 yılına gelindiğinde iyice gerginleşince, iki taraf deniz kuvvetlerini güçlendirmeye başlamıştı. Bu dönemde Türkiye'nin, Türk denizcilik tarihinde çok önemli yeri olan Yavuz zırhlısını, çeşitli zamanlarda aldığı hasarları düzeltmek üzere tamir ettirme girişimleri Yunanistan'ı tedirgin etmiş, Ege Denizi'nde bahri üstünlüğünü sağlamak için çabalamasına neden olmuştu. Deniz politikası için bir komisyon kuran Yunanistan, Türkiye'yi Yavuz'u tamir ettirerek saldırgan ve işgalci bir politika takip etmekle suçlamış, oysa kendisi bu durumu bahane ederek Limni zırhlısını tamir ettirmiş ve modern savaş gemileri satın almaya başlamıştı. Yunanistan, 1912-1913 yıllarında zapt ettiği adalar ve Girit'in Türkiye tarafından geri almasından endişeliydi.²⁷⁵⁷ Gerçekten Türk filosu Yavuz'un tamiriyle gayet kıymetli, emsalsiz, kuvvet ve kudreti yerinde mükemmel bir gemi kazanmıştı.²⁷⁵⁸ Yunanlılar, Yavuz'a itiraz ederek sulhsever görünmeye çalışmışlar, fakat daha kuvvetli bir donanma hazırlamaya girişmişlerdi. Bu aslında "Akdeniz'de bahri hâkimiyet meselesi" olarak görülmüş ve o dönemde Yunan gazetelerini çok meşgul etmişti. Örneğin, Yunanistan'ın yarı resmî gazetesi *Messenger d'Athenes*'de çıkan makalede şöyle yazılmıştı; "Türkiye, Yunanistan'ı bir bahri teslihât yarışına tahrik etti. Yunanistan bu rekabete girişmekten imtina ediyor. Yunan Hükûmeti eğer isteseydi, Yavuzdan çok kuvvetli olan Salamis zırhlısını satın alabilirdi. Vazgeçti."²⁷⁵⁹

Bu noktada Yunanistan, Doğu Akdeniz'de mevcut sınırları muhafaza etmek taraftarı olan İngiltere'nin de desteğini almıştı. Yunanistan'a göre, de-

2755 Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy and Turkey 1923-1936", *Int. J. Middle East Stud.* 36, USA 2004, s. 231, 232, 235, 237, 238.

2756 Erdem, agm., s.123, 124.

2757 "Deniz Programımız ve Yunanlıların Telaşı", *Hakimiyeti Milliye*, 13 Haziran 1929, s. 4'den nakleden; Tuğba Belenli, "Yavuz Zırhlısı ve Tamirinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi", *Belleten*, C LXXXIII, S 297, Ağustos 2019, s. 689-728, s. 713.

2758 "Yavuz Zırhlısı Dün Denize İndirildi", *Akşam*, 14 Teşrinievvel 1929, s. 1.

2759 "Günün Meseleleri: Yunan Bahriyesi", *Akşam*, 22 Teşrinisani 1929, s. 2.

nizlerde eşitlik ancak kendisinin Ege Denizi'nde üstün olmasıyla sağlanabilirdi. Türkiye, Yavuz'un savunma amaçlı bir zırhlıyken, Yunanistan'ın kurmaya çalıştığı hafif filonun saldırgan karakterine dikkat çekmiştir. Neticede 1930 yılında Yavuz'un tamiri tamamlanarak Türk deniz filosuna katılmış, bu süreçte başta tedirgin eden deniz politikaları iki tarafın da diğer alanlardaki iş birliği çabalarıyla tartışma konusu olmaktan çıkmıştı.

Yeni Cumhuriyet Türkiye'si millî sınırlar içerisinde tam bağımsızlık ve ilerleme idealini benimsemişti. Böylece denilebilir ki bunda hem Atatürk'ün hem Yunanistan Başbakanı Venizelos'un, iki komşu devletin düşmanca değil, dostça yaşamalarının daha yararlı olacağını sezmesinin ve bunu iyi niyetle ve yüreklilikle ortaya koymalarının, öte yandan o sırada Doğu Akdeniz'de bir dostluk ve güvenlik düzenini kurmak girişiminde bulunan İtalya'nın Ankara ile Atina'yı yaklaştırmaya çalışmasının rolü olmuştu.²⁷⁶⁰ 27-31 Ekim 1930 tarihinde Yunan Başbakanı'nın Türkiye'nin başkenti Ankara'yı ziyareti o dönemin en önemli olaylarından biri olarak görülmüş, haberi veren *Cumhuriyet* gazetesinden Yunus Nadi; *Ankara'ya düşman olarak giremeyen M. Venizelos oraya dost gibi gelmesini bilecek kadar realist bir siyaset adamı olduğunu gösterdi* yorumunu yapmıştı. Nadi'ye göre; çok da uzak olmayan bir tarihte savaştan bu iki milletin barışsever faaliyetleri ve imzalanan dostluk anlaşması, memnuniyet verici olmuştu.²⁷⁶¹

1 Kasım 1930 tarihli Meclis açılış konuşmasında, *Komşumuz ve dostumuz Yunanistan Başbakanının ve Dışişleri Bakanının Ankara'yı resmen ziyaretlerini özel, bir önemle anıyorum.* diyen Mustafa Kemal Paşa, *Türkiye ile Yunanistan'ın yüksek yararları, birbirlerine zıt olmaktan kaçınmaları gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Bu iki ülkenin yakın bir dostlukla kendileri için güven ve güç görmelerinde uygunluk vardır.*²⁷⁶² yorumunda bulunmuştu. Bir yıl sonraki, 1 Kasım 1931 yılında, Meclis açılış konuşmasında ise *Türk Başbakan ve Dışişleri Bakanının Yunanistan'ı ziyaretlerinin iki ülke arasında değerli dostluk gösterilerine neden olması, özellikle dikkatimizi çekti ve bizi sevindirdi. Birbirleri ile davaları kalmadığını ve birbirleri ile iyi geçinmek kararında bulduklarını ilan eden iki ülkenin ilişkilerinde iyi sonuçlar verecek gelişmeleri sevinerek desteklemek ve yardımcı olmak amacındayız.*²⁷⁶³ demişti.

Türk-Yunan dostluk siyaseti adalardaki Türk-Rum dostluğunu da müsa-

2760 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I (1920-1945), TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 391.

2761 Yunus Nadi, "Ankara Ziyaretleri", **Cumhuriyet**, 31 Teşrinievvel 1930, s. 1; "Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Anlaşması" için bk.; Soysal, **age.**, s. 393-396.

2762 Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin III. Dönem, 4. Yasama Yılı'nı Açılış Konuşmaları, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D III, C 22, s. 2.

2763 Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin IV. Dönem, 1. Yasama Yılı'nı Açılış Konuşmaları, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D IV, C 4, s. 3.

it hale getirmişti. Nitekim 1932 yılının Cumhuriyet Bayramında Rodos'taki Türk Konsolosluğuna kutlama için 100 kadar kişi gelmişken, 1933 yılında yaklaşık 1.500 kişi kutlamalara katılmak üzere Konsolosluğa gelmişti.²⁷⁶⁴ Yunanistan ve Türkiye arasında dostluk ve samimiyetin günden güne artmakta olduğu bu günlerde Celal Bayar, Atina'da büyük bir merasimle karşılanılmaktaydı.²⁷⁶⁵ Batı'nın emperyalist ve sermayedar devletleri komşularıyla kanlı bıçaklıyken, Türkiye bütün komşularıyla iyi ilişkiler içerisindeydi.²⁷⁶⁶

9.9.1. Rodos ve Oniki Ada'da Deprem ve Türkiye

Son Posta gazetesinin 23 Nisan 1933 tarihli haberinde İzmir ve Muğla'da deprem olduğu haber verilmiş, fakat gün geçtikçe depremin sadece buralarda değil civarda da hissedildiği anlaşılmıştı. Deprem, Rodos ve Oniki Ada'da da hissedilmiş ve birçok kimse ölmüş ve buralarda hasarlar oluşturmuştu.²⁷⁶⁷ Oniki Ada'dan gelen hasar bilgileri insanın tüylerini ürpertecek mahiyettedir. Sadece İstanköy'de 119 ölü ve 600'den fazla yaralı vardı.²⁷⁶⁸ Oniki Ada Valisi Lango, depremin yarattığı tahribat hakkında bilgi vermek ve depreme dayanıklı evlerin inşasını talep etmek için Roma'ya gitmişti.²⁷⁶⁹

Bu deprem sırasında Muğla vilayeti tarafından adalar ahalisine yardım gönderilmişti. Muğla vilayetinden Dâhiliye Vekâletine 26 Nisan 1933 tarihinde gönderilen yazıda, *23 Nisan sabahı İstanköy'de hissedilen sarsıntıda dört ölü ve bini müteceviz yaralı olduğu ve binaların onda dokuzu, rıhtımın kâmilin harap olduğu, yaralıların zarar görmeyen adalara taşındığı ve ahalisinin çadır, barakalarda yerleştirildiği ve yağmur ve dolunus yağmakta olduğu; sarsıntı Kalimnos (Kilimli) ve Leryos (Leros) adalarında olmuşsa da hasarat miktarının henüz tespit edilemediği ve İncirli adasının bir tarafı koptuğu noksan olarak haber alınmaktadır. Bu gün (26 Nisan) İstanköy'e yardım olarak bin okka has ekmek, 1,170 kilo sığır eti ve 4,000 yumurta ve beş teneke peynir gönderildiği* belirtilmekteydi.²⁷⁷⁰ Yapılan ilk yardımın ardından Hilali Ahmer Cemiyeti, Türk Konsolosluğu marifetiyle adadaki vatandaşlara para dağıtmış ve sonrasında da Dâhiliye Vekâletinin emriyle Konya vapuru İstan-

2764 **BCA**, 30.10.0.0.237.601.32/3.

2765 "Celal B. Atina'da Büyük Merasimle Karşılanacak", **Son Posta**, 25.4.1933, s. 1.

2766 Vâ-Nü, "Akşamdan Akşama-En Büyük Cengaver ve En Büyük Sulhperver", **Akşam**, 23.4.1933, s. 4.

2767 "Zelzele", **Son Posta**, 25.4.1933, s. 3.

2768 "Dadya Zelzelesi", **Akşam**, 28.4.1933, s. 2.

2769 "Zelzele", **Akşam**, 29.4.1933, s. 2.

2770 **BCA**, 30.10.0.0.119.838.16. İlerleyen yıllarda, II. Dünya Savaşı sırasında, Türk Kızılay'ı Rodos'taki çocuk ve hastalara mahsus olmak üzere 5.840 kilo pirinç, 2.200 kilo zeytin yağı, 1.500 kilo şeker, 2.000 kilo taze balık ve 60 adet canlı hayvandan ibaret erzakı İtalyan Kızılhaç'ına göndermiştir. **BCA**, 30.10.0.0.178.234.21, 17.3.1941.

köy'e giderek felaketzedeleri Çeşme'ye nakletmişti. Bu yardım faaliyetleri ve depremzedelere gösterilen alaka, İstanköy'deki İtalyan tebaası Türklerden birçoğunun pasaport alarak Türkiye'ye geçmelerine vesile olmuştu. Türkler ve hatta Rumlar bu alakadan memnuniyet duyarken mahallî İtalyan hükûmeti ise bu durumdan rahatsız olmuş ve hükûmetin Türklere ve Türk Konsolosluğuna karşı tutumunda olumsuz yönde bariz bir değişiklik hissedilmişti.²⁷⁷¹

9.9.2. İtalya-Habeşistan Savaşı ve Akdeniz'de Muhtemel Savaş Tehlikesi

İtalya, 1930'lu yıllarda 1912 yılından beri elinde tuttuğu Rodos ve Oniki Ada'yı deniz ve hava üssüne çevirerek buraları tahkim etmeye başlamıştı. Bu arada 9 Şubat 1934'te Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Antantı, İtalya tarafından yayımlacı emellerine engel olarak görülmüştü. İtalya, Türkiye'yi bu Antant nedeniyle kendi aleyhine ittifaklar yapmakla suçlamıştı. Mussolini'nin bu politikasını ve Türkiye'nin Balkan Antantı üyeliğini değerlendiren Fransız *Echo de Paris* gazetesi şu yorumda bulunmuştu; "İtalya'yı meşgul eden mühim sebeplerden biri de Türkiye'nin kati bir adımla Yugoslavya'ya yaklaşmış olmasıdır. İtalya siyaseti bugün geçmişteki hatalarını ödemektedir. Eğer İtalya meydan okuyucu bir lisan kullan-

2771 **BCA**, 30.10.0.0.237.601.32/2, 20.12.1933. Türk hükûmetinin adalar ahalisine yardımları sadece deprem vesilesiyle olmayıp, diğer zamanlarda da çeşitli yardım faaliyetlerinde bulunulmuştur. Örneğin Türkiye Maarif Vekâleti lise ve ortaokullarda okutturmaya üzere yapılan sınavı kazanan İtalyan tebaalı iki Türk çocuğu Adana Lisesine yerleştirmiş, Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından muhtaç 45 Türk çocuk, 23 Nisan Çocuk Bayramı'nda giydirilmiştir **BCA**, 30.10.0.0.237.601.32/2. Fakat Rodos valisi Mr. Lango, Rodos İslam Cemaati Heyetini makamına davet ederek, adadaki Türk çocuklarının İtalyan okullarına değil de Türkiye'deki okullara gitmelerini çirkin bulduklarını ve bu hususta Türk velilerin uyarılmasını istemiştir. Rodos'taki okulların oldukça iyi olduğunu ifade eden vali, daha yüksek tahsil görmek isteyenleri de İtalya'ya göndermek için fedakârlıktan çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Asıl sıkıntı Türkiye'de eğitim gören İtalyan tebaalı Türk gençlerinin bazı taşkın hislere sahip olup, bazen çirkin hadiselerle sebebiyet vermeleridir. Vali, Türklerin okullarında istedikleri yenilikleri yapmalarına izin verileceğini, örneğin Türkiye'de olduğu gibi Latin harflerinin kullanılabilirliğini ve kendilerinin ellerinden gelen yardımı yapacakları sözünü vermiştir. Bunun karşılığında da Türk temsilcilerinden, hükûmetin hoş görmeyeceği cereyanların önüne geçmelerini istemektedir. Bu bilgileri veren Türk Konsolosu, Türk çocukların Türkiye'de okumaları için, okullar açılmadan önce ve peyderpey Türkiye'ye geçmelerini önermektedir. **BCA**, 30.10.0.0.237.604.23/2, **BCA**, 30.10.0.0.237.604.23/3, **BCA**, 30.10.0.0.237.604.23/4, 27.8.1934. II. Dünya Savaşı sonrasında, Oniki Ada'daki Türk öğrencilerin yardıma muhtaç halini Başkonsolos Tahsin Rüştü Baç, CHP Genel Sekreterliğine gönderdiği bir yazıyla gözler önüne sermiştir. Rodos ve İstanköy'deki on ilkokul ve bunların sayısı bini geçen öğrencileri özellikle başlıca kaygılarıdır. Partinin gönderdiği kitapları okullara dağıttıklarını bildiren Başkonsolos, çocukların kıyafetlerinin düzeltilmesi hususunda, Sümerbank'tan gerekli malzemenin temin edilmesi suretiyle yardım edilmesini istemektedir. Gerekli paranın gönderileceği belirtilirken, Oniki Ada Türklerinin mali durumunun pek güç olduğu göz önünde tutularak fiyatlarda mümkün olduğunca indirim rica edilmektedir. **BCA**, 490.1.0.0.1191.174.1, 6.10.1947.

mamış ve Akdeniz'deki adaları sebepsiz olarak tahkime kalkışmamış olsaydı Türkiye'nin bugünkü vaziyetine meydan vermemiş olurdu.”²⁷⁷²

Uluslararası siyasi ortamın müsait olduğuna karar veren Mussolini, 1934 sonunda Habeşistan'la yapay bir kriz oluşturmuş, ardından da Habeşistan'ı işgal etmek için harekete geçmişti. 1935 yılında İtalya'nın Habeşistan'a saldırması Doğu Akdeniz'in güvenliğini tehlikeye atmış, bu durum İtalyan politikaları karşısında olan İngiltere ve Türkiye'yi daha çok yakınlaştırmıştı. İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki saldırgan politikaları karşısında İngiltere ve Fransa önderliğindeki, Türkiye'nin de içinde bulunduğu devletler 18 Ekim 1935 tarihinde “Akdeniz Antlaşması”nı imzalamışlardı.²⁷⁷³ İngiltere, Doğu Akdeniz'de güvenliği sağlamak üzere Türkiye ile bir anlaşma imzalamak üzere 1937 yılında tekrar teşebbüse geçmişti.²⁷⁷⁴

Habeşistan meselesi devam ederken, George Willer tarafından *New York Times* gazetesine “Türkler Oniki Adayı Zabtedecekler” başlıklı bir makale yazılmıştı. Bu makalenin iddiasına göre, İtalyanlar Afrika'da bir mağlubiyyete uğrarsa, süvari, topçu ve uçaklarla donatıldığı bilinen Türk ordusu Oniki Ada'yı ele geçirecekti. Gazeteye göre Türkiye, İtalyanların elinde olan ve Türk sahillerinden sandalla gidilecek kadar yakında bulunan Leros adası dâhil, Rodos adası hariç, altı adanın İtalya'nın elinden alınması karşılığında İtalya aleyhinde askerî yardımda bulunacağına dair İngiltere'ye sözlü teminatta bulunmuştu. Bu teminatta Türkiye, adaların kendisine verilmesini dile getirmediğinden, Yunanistan Adaların kendisine verileceğini düşünmüştü. Kral George'un Yunan tahtına oturmasından kısa bir süre önce, İngiltere yeni bir teklifte bulunarak, bu iki ülkeye İtalya'ya karşı gerçekleştirecekleri askerî hareketin başarıyla sonuçlanmasından sonra Türkiye'nin kendi sahillerine en yakın altı adayı, kalanları da Yunanistan'ın almasını önermişti. Bu süreçte Türk ve Yunan gazeteleri arasında Oniki Ada'nın üzerinde kimin daha çok hakkı olduğu konusundaki karşılıklı tartışmalar basın üzerinden sürdürülmüştü. Türk gazeteleri, adalardaki 300 yıllık hâkimiyet devrinin Türkiye'ye öncelik verdiğini iddia ederken, Yunan gazeteleri adalarda mevcut olan Yunan kültür, dil ve sempatisi nedeniyle bu adaların kendilerine bırakılması gerektiğini savunmuştu. Bu arada İtalyan diplomatları, Türklerle olan temaslarında Oniki Ada civarındaki İtalyan bahri silahlanmasının, İngiltere'nin Mısır ve Yunan sularındaki harekâtına karşı olduğunu söylerken, adalardaki Rumlara ise tehlikenin İngiltere'den değil Türkiye'den geldiğini ifade ederek ikili bir siyaset takip etmişlerdi. Türkiye ise bu sırada Efes ve Torbalı civarında tahki-

2772 “M. ‘Musolini’nin Hataları mı? Neden Meydan Okuyub Adaları Tahkim Ettiler?”, *Zaman*, 12 Aralık 1934, s. 2.

2773 Çelebi, agm., s. 113.

2774 “Şarkî Akdenizde Barış ve Emniyet,” *Son Telgraf*, 16 Nisan 1937, s. 1.

mat yapmakta ve bunun sadece tedbir amaçlı olduğunu beyan etmekteydi.²⁷⁷⁵

9.9.3. Montrö Boğazlar Sözleşmesi Süreci

Dünyanın her tarafından silahlanma haberlerinin gelmeye devam ettiği bir sırada,²⁷⁷⁶ Türk hükûmeti, ilgili devletlere Boğazların tahkimi hususunda bir nota vermişti. Türkiye, Çanakkale'nin tekrar tahkiminden başka, Boğazın ağzında bulunan kendilerine ait Bozcaada ve Gökçeada adalarını da tahkim etmek müsaadesini isteyecekti.²⁷⁷⁷ Bu dönemde Ege Denizi'nde Rodos ve Oniki Ada'yı elinde tutan İtalya'nın varlığı diğer devletleri tedirgin etmiş ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne giden yolda, İngiltere, Rusya ve Fransa ile Yunanistan gibi birçok devletin Boğazlar konusunda Türk tezini desteklemesini sağlamıştı. Öyle ki Yunan Başbakanı Metaksas yabancı gazetecilere verdiği beyanatında, *Türkiye'nin müttefiki bulunan Yunanistan'ın, Montrö Konferansında Türk nokta-i nazarına müzaheret edeceğini Türkiye'nin yapacağı müsbet teklifleri henüz bilmemekle beraber Türk projesini Yunanistan'ın müdafaa etmesinin takarrür etmiş bulunduğunu*²⁷⁷⁸ söyleyerek, henüz Türk tarafının teklifini bile duymadan Türkiye'yi destekleyeceklerini açıklamıştı.

Böylece, imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye, Boğazlar üzerindeki egemenliğine yeniden kavuşmuş ve bu bölgelerin silahsızlandırılması yükümlülüğünden kurtularak ulusal güvenliği açısından önemli bir boşluğu kapatmıştı. *Açık Söz* gazetesine göre; “Mudanya kılıcın, Lozan mantığın, Montrö ise hüsnüniyetin zaferidir.”²⁷⁷⁹

Fakat bu durum karşısında Yunanistan, Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile kendisine de adaları silahlandırma hakkı tanımış olduğunu iddia etmişti. Yunan iddiasına göre; Montreux Sözleşmesi, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin yerine geçmiş ve bu sözleşmede yer alan silahsızlandırmaya ilişkin hükümler, Montreux Sözleşmesi ile ortadan kaldırılmıştı. Türkiye, bu sözleşmeye dayanarak Boğazları ve Boğaz önü adalarını silahlandırmıştı.

2775 **BCA**,30.10.0.0.238.607.16/1;**BCA**,30.10.0.0.238.607.16/2;**BCA**,30.10.0.0.238.607.16/3;**BCA**, 30.10.0.0.238.607.16/4, 3.3.1936.

2776 “Amerika Tam 54 Harp Gemisi Yaptırarak”, **Kurun**, 21.2.1936, s. 1; “Kara Silahlar için Beyaz Kitap!”, **Kurun**, 4.3.1936, s. 1; Londra’da *Daily Mail* gazetesinin yazdığına göre, İtalyan hükûmeti günde 12 uçak hesabıyla hava inşaatına karar vermiştir. Sene sonundan önce 1.500 tanesi bombardıman uçağı üzere 5.500 uçağı sahip olacaklardır. “İtalya Günde 12 Tayyare Yapıyor”, **Kurun**, 26.2.1936, s. 2; “Yunanistan Mektupları-Yunan Askeri Tedarikatı”, **Kurun**, 23.3.1936, s. 4; “Yunanistan Yeni Harp Gemileri Yaptırıyor”, **Kurun**, 10.4.1936, s. 2. İngiltere silahlanma sebebi olarak İtalyan-Habeş Savaşını gösterir; “Kara Silahlar İçin Beyaz Kitap!”, **Kurun**, 4.3.1936, s. 11.

2777 “İngiltere ve Sovyetler Notamıza Cevap Verdi”, **Kurun**, 18.4.1936, s. 1.

2778 “Yunanistan Boğazlar Konferansı’nda Türk Projesini Müdafaa Edecek”, **Kurun**, 20.6.1936, s. 1.

2779 “Lozan Gününü Kutluladık”, **Açık Söz**, 25 Temmuz 1936, s. 1.

Yunanistan'ın bu iddiaları doğru değildir. Zira 1930'ların ikinci yarısından itibaren uluslararası ve bölgesel gelişmelerin etkisini en fazla hissettirdiği konulardan birisi, Türkiye açısından, Boğazların etkin güvenliğinin ve savunmasının sağlanabilmesi konusu oluşturmuştu. Bu nedenle, Türkiye, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nde öngörülen etkin güvencelerden yoksun kalma riski karşısında Boğazlardaki egemenliği ve Türkiye'nin güvenliğini garanti altına alabilecek yeni bir sözleşmenin yapılmasını imzacı devletlere bildirmiş ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi, esas olarak Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenlik haklarını ve Türkiye'nin güvenliğini garanti altına almak amacıyla düzenlenmişti. Kaldı ki Yunanistan, koşulların değişmiş olduğuna ilişkin olarak bir girişimde bulunarak Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olan devletlerden adaların silahlandırılması yönünde yeni bir düzenlemeye gidilmesini ve onlardan bu yönde rıza beyanında bulunmalarını istememişti. Bu yaklaşımın Türkiye'yi bağlayabilecek bir nitelik taşıyabilmesi ve Yunanistan'a adaları silahlandırabilme imkanı sağlayabilmesi için her şeyden önce bütün imzacı devletlerin ortak iradelerinin bu yönde olması gerekir ki, bu durum gerçekleşmemiştir. Türkiye açısından, Yunanistan'ın adaları silahlandırırken ileri sürmüş olduğu, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni ortadan kaldırdığına ilişkin görüşleri bir an için kabul edilmiş olsa dahi, bu durumda Lozan Barış Antlaşması'nın 12. ve 13. maddelerinin halen yürürlükte olması, Yunanistan'a adaları silahsızlandırma yükümlülüğü getirmekteydi. Kaldı ki Yunanistan'ın 1969 yılında bir Türk protestosuna verdiği cevapta *...Yunanistan'ın bu adaları silahlandırmama yükümlülüğünü ihlal etmediğini...*²⁷⁸⁰ belirtmesi, onun bu yükümlülüğü kabul ettiğini göstermekteydi.

9.9.4. Yunanistan'ın Ulusal Kara Suları Sınırını 3 Milden 6 Mile Genişletmesi

Yunanistan, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nden yaklaşık iki ay sonra, 17 Eylül 1936'da, 230 sayılı bir Yasa ile ulusal kara suları sınırını 3 milden 6 mile genişletmişti. Ege Denizi'ndeki bu denge değişikliği, İtalya'dan gelebilecek olası bir saldırıya hazırlanılan bu dönemde fazla dikkat çekmemiştir. Bunda her iki tarafın da ulusal güvenliklerini tehlikede görerek ortak bölgesel bağlantılar içerisinde olmalarının rolü vardı. Zira 14 Eylül 1933'te iki devlet arasında imzalanan Samimi Antlaşma Misakı ile 9 Şubat 1934'te Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan Balkan Antantı'nın yarattığı dostluk havasının bu yönde önemli bir etkisinin bulunduğu düşünülmektedir. Türkiye açısından ulusal kara sularının 6 mile genişletilmesi durumu ise, ancak 1964 yılında gerçekleşebilmişti. 1964 yılından itibaren, hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin ulusal kara suları sınırlarını 6 mil olarak

²⁷⁸⁰ Necdet, Hayta, 1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

belirtmelerinden sonra Ege Denizi'nde paylaşım şu şekilde gerçekleşmişti; Yunanistan, Ege'deki 3000 dolayındaki ada ve adacıklara sahip olmasından kaynaklanan bir avantajla yaklaşık %35, Türkiye ise %8,8 oranında bir paya sahip olmuştu.²⁷⁸¹

II. Dünya Savaşı'na doğru gidilen bu dönemde Akdeniz'de İspanya İç Savaşı'nın bir yansıması olarak kimliği belirsiz denizaltı saldırılarına rastlanmış, bu saldırılar Akdeniz'deki güvenliği tehlikeye atmıştı. Akdeniz ve bu arada Ege Denizi'nde yaşanan denizaltı saldırıları karşısında İngiltere; 10 Eylül 1937'de Arnavutluk, Bulgaristan, Mısır, Almanya, Yunanistan, İtalya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Türkiye'yi davet ederek bir konferans toplamış ve toplanan bu Nyon Konferansı'nda alınan önlemlerle saldırılar durdurulabilmişti.²⁷⁸² Bu konferansta alınan kararlar, hem Akdeniz bölgesinin hem tüm dünya denizlerinin güvenliği için atılan ve işe yarayan bir barış ittifakı olarak tarihe geçmiştir.

Dünya savaşa doğru ilerlerken, Rodos ve İstanköy Adalarında İtalyan vatanđası olarak yaşayan Türklerin gördükleri kötü muamele dolayısıyla, sahip oldukları malları terk ederek adeta Türk sahillerine kaçtıkları Türk hükümetince haber alınmıştı. Bunların geri gönderilmesi ve adalarda propaganda yapılarak gelmelerine engel olunması Dâhiliye Vekâletince uygun görülmüştü.²⁷⁸³ Fakat zaman geçince, İtalyanlardan gördükleri baskılar nedeniyle geçim sıkıntısı yaşayan bu Türklerin geçici olarak anavatana gelmelerine Türk Hükümetince anlayış gösterilmişti. Adalardaki Türkler, İzmir civarına gelecek yılın yaklaşık altı ayında buralarda çalışmakta, kazandıklarıyla kalan altı ayı da adalarda geçirmekteydi.²⁷⁸⁴

2781 **Ege'de Temel Sorun-Egemenliği Tartışmalı Adalar**, Yay. Haz. Ali Kurumahmut, Ankara 1998, s. 19; Fuat Aksu, <http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyumsuzliklar/ege-denizi-ne-iliskin-uyumsuzliklar/karasular-sorunu>, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

2782 Tuğba Belenli, "Akdeniz'de Meçhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)", **Gazi Akademik Bakış**, C 12, S 24, Yaz 2019, s. 163-190; Yücel Güçlü, "Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey", **Belleten**, C LXXVI, S 246, Ağustos 2002, s. 531-547.

2783 **BCA**, 30.10.0.0.237.602.2, 8.1.1934. Adalarda yaşayan Rumlar daha sonra Almanlarla iş birliği yaparak adaları terk etmek zorunda kalan insanların mülklerini neredeyse yok edecek kadar düşük paralarla alıp zengin olmuşlardır. The Montreal Gazette, 29.5.1942'den nakleden; Ulvi Keser, **Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan'da Ölüm, Açlık, İşgal 1939-1949**, Türk Kızılayı Yay., Ankara 2010, s. 479.

2784 **BCA**, 30.10.0.0.116.811.12, 20.8.1938. Bu durum ilerleyen yıllarda da devam edecektir. Bu sefer Alman işgalinde bulunan İstanköy ve Rodos'tan maruz kaldıkları açlık ve sefalet nedeniyle anayurda sığınan Türklerin, Muğla'dan dışarı çıkmamak kaydıyla burada çalışmalarına izin verilmiştir. Fakat meslekleri elektrikçi, şoför ve motorcu vs. olan bu insanlar Muğla'da iş bulamadıklarından hükümet yardımına muhtaç olmuş ve bu süreçte iiaşe, ibate ve diğer hususlara ait masrafları Türk hükümetince karşılanmıştır. 1945 yılında alınan bir kararla bunların mesleklerini yapabilmeleri için Aydın, İzmir ve Nazilli gibi yerlere gönderilmelerine izin verilmiştir. **BCA**, 30.10.0.0.124.882.12, 2.5.1945. Başka bir belgeden, gelen

Giriştiği maceralarla adeta savaşı davet eden İtalya, millî birliğini tamamladığı 1871 tarihinden itibaren süratle gelişerek büyük bir sanayi memleketi olmuş, önce Kızıldeniz kıyılarında sonra da Akdeniz’de sömürgeler elde etmişti. Oniki Ada’yı ilhak ederek Doğu Akdeniz’de yerleşmiş, Arnavutluk’u ele geçirerek Adriyatik Denizi’ni bir İtalyan gölü haline getirmişti. Fakat sömürgeler İtalya için bir yük teşkil etmiş, bunları elde ederken İtalyan halkının beslediği ümitler gerçekleşmemiş, sömürgelere büyük sayıda göçmen yerleştirememişti. Savaş bittiğinde, barış İtalya’ya çok pahalıya mal olacaktı; barışı elde etmek için Oniki Ada’yı Yunanistan’a bırakacak olan* İtalya’nın Oniki Ada’yı elinde tuttukça ve hele buraları tahkim ettikçe, Türkiye ile samimi ilişki kurması da elbette mümkün olmamıştı. Türk hükûmeti, bu vaziyete İtalya’nın dikkatini tekrar tekrar çekmesine rağmen,²⁷⁸⁵ uyarılar işe yaramamıştı. Bu şartlar altında II. Dünya Savaşı’na gidilmiş ama bu savaş İtalya açısından hiç de umduğu gibi sonuçlanmamıştı. 1912-1943 yıllarında İtalyan hâkimiyeti altında bulunan Rodos ve Oniki Ada, 1943-1945 yıllarında Alman işgalinde kalmış, 9 Mayıs 1945’de ise İngiliz askerî idaresine girmişti.²⁷⁸⁶ Savaş sonrası Paris Konferansı’nda bu adaların durumu görüşülmüş, 10 Şubat 1947’de imzalanan İtalyan Barış Antlaşması ile adalar gayriaskerî statüde Yunanistan’a devredilmiş ve bölgedeki İngiliz askerî idaresi 1 Nisan 1947’de yerini Yunan askerî idaresine bırakmıştı.²⁷⁸⁷

Türk mültecilerin neredeyse %95’inin kendi istekleriyle Marmaris, Bodrum ve Fethiye’den, geldikleri adalara Tük İskân Müdürlüğüne tedarik edilen motorlarla geri döndükleri anlaşılmalıdır. Adalar ile maddi ve manevi hiçbir bağı olmayan pek az bir kısmı ise geri dönmek istememiştir. **BCA**, 30.10.0.0.124.882.16, 16.10.1945.

* Yunanlar, savaş sürecinde Alman üssü olan adaların kurtarıldığına dair haberleri sabırsızlıkla beklemişlerdir. Tarihler 1944 yılının Eylül ayını gösterdiğinde, Almanlar Girit’in ve Ege Adalarının tahliyesine başlamışlardır. Yunanistan’daki Alman kıtaları bu memleketin kuzeyinde toplanıp, Girit, Rodos ve Sakız Adalarını boşaltmağa başlamışlardır. Bu iş küçük motorlarla yapılmıştır. “Ege Adaları-Almanlar Tahliyeye Başladılar”, **Akşam**, 5.9.1944, s. 1. Almanların Ege adalarını tahliyesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. “Yunanistan Boşaltılıyor-Türk-Yunan Hududundaki Alman Kıt’aları Tamamen Geri Alındı”, **Tanin**, 6.9.1944, s. 2; “Yunanistan’da”, **Vakit**, 16.10.1944, s. 4; “Alman Tebliğine Göre”, **Vakit**, 16.10.1944, s. 4. Yunan hükûmeti, kurtarılmış olan adalar için genel bir vali tayin etmiştir. Sakız, Sisam ve Midilli adaları için geçici bir idare teşkil edilecektir. “Ege Adaları-Yunanlılar Adalarda Muvakkat İdare Kurdular”, **Akşam**, 18.9.1944, s. 1. Yunan hükûmeti ayrıca kurtarılmış Yunan bölgelerine temsilciler göndermiş olup bu temsilciler asayişin sağlanması ve Yunan devletinin işleme için çok geniş yetkilere sahiptirler. Bu temsilcilerin belli başlı vazifelerinden biri Yunan milletinin iâşesi ve sağlık durumuyla ilgilenmektir. Hükûmet, Pelepones’e Kalkınma Nazırı olarak Panayodis Canellopulos’u, İonien adaları için Leon Maccas’ı, Ege adaları için de George Burdaras’ı tayin etmiştir “Yunan Başvekilinin Hitabı- Zaman Gelmiştir!-İşgal Kumandanı Teminat Verdi”, **Ulus**, 21.9.1944, s. 3.

2785 A. Şükrü Esmer, “Dış Politika-İtalyan Barışının Bahası”, **Ulus**, 25.7.1946, s. 2.

2786 Mustafa Kaymakçı, Cihan Özgün, **Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi-Ege Denizi’nde Yükselen Sessiz Çılgılık**, İzmir 2015, s. 13.

2787 Hayta, **age.**, s. 181,182.

Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti, Ege ve Akdeniz'de barışçı politikalar takip etmiş, özellikle 1930'lu yıllarda Mussolini İtalyası'nın bölgedeki agresif politikalarını dengelemek için bu denizlere sahili olan ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Aynı zamanda Ege Adalarında yaşayan Türk ahaliye de her konuda destek olmuş, onlarla bağlantısını koparmadan ahalinin ihtiyaç ve taleplerini karşılamaya gayret etmişti.

9.10. Sancak (Hatay) Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Hatay'ın Anavatana İltihakı*

Hatay bölgesi jeostratejik olarak Anadolu, Suriye ve Mısır üçgeninde çok mühim bir geçiş noktası, ekonomik olarak bir liman bölgesi, hayvancılık ve ziraata elverişli verimli bir coğrafya olduğundan dolayı tarihin eski devirlerinden itibaren Orta Doğu bölgesindeki önemini korumuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'nın Lübnan ve Suriye'ye olan ilgisi, İngiltere'nin Mezopotamya'yı kontrol etme isteği gibi sebeplerden dolayı Hatay'ın da içinde bulunduğu bölge bir siyasi ve ekonomik çatışma alanı haline gelmişti. Özellikle Fransızlar bu bölgeye özel bir önem vererek sağlık, eğitim, din ve demir yolları alanlarında yatırım yapmışlar ve nüfuz kazanmaya çalışmışlardı.²⁷⁸⁸

Güneydoğu Anadolu bölgesi I. Dünya Savaşı sonrası dönemde de İngiliz ve Fransızların Orta Doğu stratejileri içerisinde önemli bir yer işgal etmiştir. İngiltere, Basra Körfezi'nde güvenliğini sağlamlaştırmak için Güneydoğu Anadolu'da üslere ihtiyaç duymakta iken Fransa ise ticari olarak ve Doğu Akdeniz'deki menfaatlerinin korunması bakımından Hatay'a özel bir önem vermekteydi. Bölgeyi kendi kontrolü altına almayı hedefleyen Fransa, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak 11 Aralık 1918'de İskenderun'u işgal etmiştir. Ardından, Antakya, İskenderun, Harim ve Belen bölgelerinin Fransızlar tarafından birleştirilmesiyle oluşturulan İskenderun Sancağı (kısaca Sancak) daha sonra Milletler Cemiyeti (MC) tarafından Fransa'nın idaresi altına verilmiştir.²⁷⁸⁹

Böylece, yaklaşık dört asır Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Levant bölgesi (Suriye ve Lübnan) önce 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması, sonra da 1919'da yapılan Suriye mutabakatıyla, Çukurova ve Sancak (Hatay) bölgesini de kapsayacak şekilde Fransızlara bırakılmıştı. Nisan 1920 tarihinde MC mevcut durumu onaylayarak bu bölgelerin Fransız manda yönetimine

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, bilgin.ms@gmail.com, Orcid no: 0000-0003-3729-0542.

2788 Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I, (1936-1938)", Haz. Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, ATAM, Ankara 2010, s. 355-357.

2789 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk-İngiliz Münasebetleri Çerçevesinde Maraş'ta Ermeni Meselesi, 1914-1921", **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, 2004, s. 609-610.

bırakılmasını kabul etmişti.²⁷⁹⁰

Ancak bu sıralarda Anadolu'da devam eden Millî Mücadele Dönemi'nde, Sancak bölgesi 28 Ocak 1920 tarihli Misakı Millî'ye göre Türk vatani olarak ilan edilmişti ve Mondros Mütarekesi imzalandığında da Türkiye sınırları içinde bulunmaktaydı. Bu nedenledir ki Misak-ı Millî kararı doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1920'de TBMM'de yaptığı bir konuşmada, Hatay'ın Türkiye'nin sınırları içerisinde kaldığını şu şekilde ifade etmişti: ... *hudud-ı millimiz İskenderun'dan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Kerkük'ü, Süleymaniye'yi içine alır. İşte hudud-ı Millimiz budur.*²⁷⁹¹ Ancak İngiliz belgelerinin de ortaya koyduğu gibi bu Mustafa Kemal için geçici bir çözümdü.²⁷⁹²

Millî Mücadele'nin ilk dönemlerinde her ne kadar Fransız işgaline karşı mücadele eden Arap yöneticilerle Türk liderler arasında temaslar ve yardımlaşma arayışları devam etmiş ise de askeri ve mali yetersizlikler sebebiyle Türk liderler gerekli yardımları yapma imkânı bulamamışlardı. Neticede, Fransa ile 20 Ekim 1921'de yapılan Ankara İtilafnamesiyle Çukurova ve güney bölgesi Fransız işgalinden kurtarılırken, Sancak bölgesi belli şartlar ve statü çerçevesinde Fransızlara terk edilmişti. Fransa, "İskenderun Sancağı"nın özerk bir siyasi yapı olarak Halep yönetimine bağlamıştı.²⁷⁹³ Böylece, İskenderun sancağı, Fransız mandası altındaki Suriye sınırları içerisinde bırakılarak, Türkiye-Suriye sınırı da çizilmiş oldu.²⁷⁹⁴

Sancak bölgesinin statüsüne ilişkin durumu 1921 Ankara İtilafnamesi'nin 7. maddesine göre belirlenmiştir. Buna göre, Sancak bölgesine özerk bir yapı verilecek ve Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde Türk memurlar görev yapacaktı. Ayrıca Türk mahallelerinde Türkçe resmî dil olacak ve Türk bayrağı kullanılacaktı. Dolayısıyla bu madde, Türkiye'nin İskenderun sancağına yönelik politikasında ve Sancağın bağımsızlığını kazanması sürecinde önemli bir dayanak noktası teşkil edecekti.²⁷⁹⁵

2790 Mustafa Sıtkı Bilgin, "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası", **Gazi Akademik Bakış**, C 9, S 18, 2016, s. 33-36.

2791 İsrail Kurtçebe, "Türk Dış Politikasında Musul Sorunu", **www.stradigma.com**, S 2, Mart 2003, s. 3.

2792 Edmund'tan Clutton'a, 3 Haziran 1944, **FO 371/44188**; Mustafa Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era**, IB Tauris, London & New York 2008, s. 89-90.

2793 Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East**, s. 25-26, 89; İsmail Soysal, "Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish Iraqi Relations (1920-1990)", **Studies on Turkish-Arab Relations**, Annual 6, 1991, s. 29-30.

2794 Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973**, Ankara 1987, s. 127.

2795 Ergünoz Akçora, "Hatay'ın Anvatana İlhakınının Türk Dış Politikasındaki Yeri", Haz. Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, ATAM, Ankara 2010, s. 343-344.

Bu şartlar Lozan Antlaşması'nda yer almış ve Fransa da bu durumu kabul etmişti. Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi ile Ankara Antlaşması'nın hükümlerinin teyit edilmesinden sonra, Suriye üzerindeki Fransız mandası Milletler Cemiyeti tarafından 23 Eylül 1923'te onaylanmıştır. Fransa, Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi çerçevesinde Sancak bölgesi için kabul edilen özel yönetim statüsünü 1924 yılından itibaren uygulamaya başlamıştır. Aynı yıl 12 üyeli bir sancak meclisi kurulmuş olup, 1925 yılından itibaren de Arapça ve Fransızca dillerinin yanı sıra Türkçe resmî dil olarak kabul edilmiştir.²⁷⁹⁶ Yine 1924 yılında Halep valiliğine bağlı olan sancak bölgesi doğrudan Suriye hükûmetine bağlanmıştır.

Ancak Fransa bir taraftan yukarıda bahsi geçen antlaşmalar çerçevesinde özel sancak yönetimi kurarken diğer taraftan da Türk nüfusun bölgedeki yoğunluğunu azaltmak için bazı tedbirler alma cihetine gitmiştir. Sancak bölgesi güneye doğru genişletilmek suretiyle bu yöreye Arap ve Ermeni nüfus dâhil edildikten sonra, daha başka yabancı unsurların da bu bölgeye yerleşmesi teşvik edilmiştir. Sosyal dokunun değiştirilmesi ve nüfus yapısında meydana gelen bu değişiklikler bölgede siyasi kavgalara ve toplumlar arası çatışma ve huzursuzluklara neden olmuştur. Fransız yöneticiler ise toplumlar arası bölünmeleri kendi siyasi ve ekonomik konumlarını güçlendirmek için bir araç olarak kullanmak istemişlerdi.²⁷⁹⁷

Fransızların baskıcı politikalarından kaçan bir kısım Sancaklı Türkler başta Adana ve Mersin olmak üzere Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bunlar arasında Adana'ya yerleşenler İskenderun ve havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurarak Sancak bölgesinin kurtuluşu için faaliyetlerde bulunmuşlardır. TBMM'de birçok kez vekiller ile görüşen Sancaklı Türkler kendilerinin Türkiye'ye katılmak istediklerini belirtmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, henüz Lozan görüşmeleri devam ederken 15 Mart 1923 tarihinde Adana'ya gelen Sancaklı Türklere şunları söylemişti: *Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz. Günü gelecek siz de kurtulacaksınız* diyerek Hatay meselesine nasıl yaklaştığını ortaya koymuştu. Bu durum Sancak muhacirlerini ümitlendirmiş ve faaliyetlerinin Lozan'dan sonra da devam etmesine vesile olmuştu.²⁷⁹⁸

2796 İngiliz Dışişleri Bakanlığı Raporu, 5 Eylül 1946, FO 371/52878; Sarıнай, agm., s. 368-369.

2797 Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East**, s. 89; Yücel Güçlü, **The Question of the Sanjak of Alexandretta: A Study in Turkish-French-Syrian Relations**, TTK, 2001, s. 23-25; Sarıнай, agm., s. 369-370.

2798 Sarıнай, agm., s. 371.

9.10.1. Lozan Antlaşması ve Sonrasında Hatay

Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde Sancak ahalisine verilen tabiiyet konusunda tercih hakkının 1926 yılında sona erecek olması sebebiyle bölgedeki birçok Türk Türkiye'ye göç etmek istemişti. Ancak Türkiye, Halep konsolosluğu vasıtasıyla Türk tabiiyetine geçmek isteyenlere engeller çıkartmış ve yaşadıkları bölgeleri terk etmemeleri için ikna faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu metotla muhacir olmak isteyen Türklerin göçüne büyük oranda engel olunmuştur. Ayrıca Türkiye, Ankara İtilafnamesi'nin hakkıyla uygulanması için Fransa nezdinde birçok girişimlerde bulunmuş, 30 Mayıs 1926 tarihinde Ankara'da imzalanan dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri antlaşması ile İskenderun sancağı için 1921'de kabul edilen özel yönetim statüsünün Fransa tarafından teyit edilmesi ve uygulanması sağlanmıştır. Yine bizzat Atatürk'ün emriyle 1933 yılından itibaren Sancak bölgesinden getirtilen öğrenciler Türkiye'deki okullarda yetiştirilerek bölgelerine geri gönderilmiştir. Bu çerçevede Tayfur Sökmen'in 1935 yılında Antalya bağımsız vekili seçilmesi suretiyle Hatay davasına sahip çıkması için şartlar hazırlanmıştır.²⁷⁹⁹

1926 yılında meydana gelen bir başka mühim olay, İskenderun'un Suriye Parlamentosundaki temsilcilerinin, İskenderun'un Suriye'den ayrılarak Fransa'ya bağlanması talebinde bulunmaları olmuştur. Fransa bu talebi önce kabul etmişse de daha sonra Suriye Parlamentosu tarafından yapılan yoğun itiraz üzerine reddetmiştir. Ayrıca bu dönemde Türkiye ile Fransa arasında Türkiye-Suriye sınırı ise kesin olarak 3 Şubat 1930 tarihinde Fransa ile imzalanan bir protokolle belirlenmiştir.²⁸⁰⁰ Ancak, her ne kadar bahsi geçen teşebbüsler yapılmış olsa ve anlaşmalar imzalanmış olsa da Fransızların, Türklerin kültürel haklarını kısıtlamak ve Türk nüfusunu azaltmak istemesi gibi sebepler yüzünden Sancak meselesi 1938 yılına kadar bir sorun olarak kalmaya devam etmiştir.

Hatay Meselesinin yanında Türkiye ile Fransa arasında Lozan'dan arta kalan başka sorunlar da mevcuttu. İki ülke arasındaki en önemli sorun dış borçlar meselesinden kaynaklanmaktaydı. Lozan Barış Antlaşması'nda borçlar meselesi tam olarak bir çözüme kavuşturulamamıştı. Zira Osmanlı'dan devralınan borçlardan en fazla alacaklı olan ülke Fransa'ydı. Bu konuda 13 Haziran 1928'de Paris'te Türkiye ile alacaklı devletler arasında bir antlaşma imzalandıysa da daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan 1929 ekonomik krizinden Türkiye de etkilenmiş ve borçları ödeyemez duruma düşmüştü. Bunun üzerine 22 Nisan 1933 yılında Türkiye'nin lehine çok daha uygun şartlarda yeni bir antlaşma imzalanarak, borçlar sorunu yeni bir krize dönüşmeden çözülmüştü. Bu borçların son taksiti ise 1954 yılında ödenmiştir. Türkiye ile Fransa arasında var olan diğer sorunlar arasında, Fransız misyoner

2799 Sarınoy, agm., s. 372.

2800 Güçlü, age., s. 75.

okullarının resmî ve hukuki durumu ve demir yolu şirketlerinin millileştirilmesi gibi konular yer almaktaydı.²⁸⁰¹ Ancak bu sorunların çözümü, Hatay ve devralınan borçlar meselelerine oranla daha kolay çözüme kavuşturulmuştur.

Türkiye başlarda Hatay meselesine millî bir dış politika meselesi olarak bakarken, 1930'lu yıllardan sonra buna güvenlik, siyasi ve stratejik faktörler de eklenmiştir. Türkiye Doğu Akdeniz'den gelebilecek bir İtalyan tehdidine kolayca maruz kalabilirdi. Bu şartlar altında Fransa, 1936 yılında Suriye'deki manda yönetimine son vermeyi planlarken İskenderun bölgesini de Suriye sınırlarına dâhil etmeyi planlamakta ve bu çerçevede Suriye ile görüşmeler yapmaktaydı. Türkiye ise İtalyan tehdidini öne sürerek Sancak havalisine bağımsızlık verilmesini istemiştir.²⁸⁰²

Nitekim Fransa, Suriye ile yaptığı görüşmeleri 25 Eylül 1936'da bir anlaşma ile tamamlamıştır. Bu anlaşmaya göre Fransa, Suriye'ye üç yıl içinde bağımsızlık verecekti. Ancak, bu anlaşmada İskenderun sancağı ile ilgili hiçbir hüküm yer almamıştı. Bilakis Fransız-Suriye Antlaşması'nın 3. maddesine göre, Sancak üzerindeki Fransa'nın sahip olduğu tüm hak ve yetkiler Şam hükûmetine devredilmekteydi. Bu durum ise Sancak'ın Suriye'ye bırakılması ve buradaki Türklerin azınlık durumuna düşmesi anlamına gelmekteydi. Anlaşma sonrasında Suriye Heyetinin yaptığı açıklamada Sancak bölgesi Türkleri için azınlık tabirini kullanması da bu durumu teyit etmekteydi. Ancak bu durum Türk basınında büyük tepkilere sebep olmuş ve Sancak bölgesinin Anadolu'dan daha eski bir Türk yurdu olduğu belirtilerek buranın Suriye'ye bırakılamayacağı ifade edilmiştir.²⁸⁰³

İlave olarak Atatürk bu dönemde verdiği bir emirle Sancak bölgesinin adını, bölgenin Türk yurdu olduğuna vurgu yapmak amacıyla Hatay olarak değiştirmiştir. Artık bundan sonra Sancak ve havalisi, Hatay olarak anılmaya başlanmıştır. Atatürk, Tayfur Sökmen'le 2 Kasım 1936 tarihinde yapmış olduğu bir görüşmede; *Sökmen bugünden itibaren davaya resmen el kondu. İskenderun ve havalisinin adı bundan böyle Hatay'dır. Cemiyetinizin adını Hatay Egemenlik Cemiyeti olarak değiştirin ve faaliyetlerinizi bu isim adı altında yürütün* demiştir. Ayrıca Cemiyet faaliyetlerinin Dört Yol'da yoğunlaştırılmasını ve Hassa, Kilis ve Mersin'de de şubeler açılmasını talep etmiştir.²⁸⁰⁴

Türkiye, Fransa'nın Suriye'ye taahhüt ettiği bağımsızlık kararı sonrasında harekete geçerek aynı statünün Sancak bölgesi Türklerine de verilmesi gerektiğini belirtmeye başlamıştır. Bu çerçevede Paris'teki Büyükelçi Suat Davaz yoluyla Fransız Dışişlerine bir nota verilmiştir. Notada, Suriye ve Lüb-

2801 3 Haziran 1944, FO 371/44188.

2802 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1918-2002)", **Uluslararası Suriye Sempozyumu**, Ankara 2015; Soysal, agm., s. 31-32.

2803 Sarıay, agm., s. 374.

2804 Ercan Karakoç, "Atatürk'ün Hatay Davası", **Bilgi**, Yaz, 2009, No.50, s. 102.

nan'a tanınan bağımsızlık hakkının Sancak bölgesine de verilmesi talep edilmiş ve bu talebin de 1921 ve 1926 Türk-Fransız Antlaşmalarına dayandığı belirtilmiştir. Atatürk Sancak meselesinin önemini 1 Kasım 1936'da TBMM'de yaptığı konuşmada şu şekilde belirtmiştir: *Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun; Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katiyetle durmaya mecburuz.*²⁸⁰⁵

Fransa ise 10 Kasım 1936 tarihinde Türkiye'ye verdiği cevapta, İskenderun sancağına bağımsızlık verilmesinin Suriye'yi parçalamaya sebep olacağı gerekçesiyle bu talebi kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bundan sonraki tarihlerde de Türkiye, Fransa'ya benzer notalar vermiş ancak bir sonuç alamamıştır. Ne var ki Fransa, Avrupa'da gerginleşen siyasi ve stratejik ortamlar nedeniyle Türkiye'yi tamamen karşısına almak istenememiş ve İngiltere'nin de önerisiyle Türkiye'ye, meseleye MC'de bir çözüm bulunması teklifinde bulunmuştur. Türkiye bu çerçevede 8 Aralık 1936 tarihinde MC'ye başvurarak Sancak meselesinin 14 Aralık'taki olağanüstü toplantıda görüşülmesini ve çözülmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Türkiye bir taraftan MC'ye müracaat ederken, Atatürk diğer taraftan Fransız Büyükelçisi M. Ponsot'la görüşerek Ankara'nın kararlılığı noktasında ihtarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Görüşmede: *Ben Sancak meselesinin her iki tarafın vaziyetini kurtaracak şekilde hallini istiyorum. İlhak talep etmiyorum. Sancak Türkiye ve Fransa'nın müşterek kontrolünde olur...Ümit ederim ki Cenevre'de Fransız murahhasları olumsuz sözler söylemezler. Zira bu iyi neticeler vermez ve işin bu takdirdi ne olacağını da bilemem* diyerek Fransız elçiden Paris'e giderek hükümetini bilgilendirmesini istemiştir.²⁸⁰⁶

Türkiye'nin meselenin çözümü için siyasi faaliyetlerini yoğunlaştırması Fransa'yı rahatsız etmiş ve Sancak bölgesindeki Arapları ve diğer azınlık unsurları Türkler aleyhine kıskırtmıştır. Fransa'nın olumsuz tavırlarını sürdürmesi ve Hatay'da Aralık 1936'da çıkan olaylarda iki Türk'ün ölümü üzerine Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin hadiseleri yerinde incelemekle görevlendirilmiştir. Sancak'ta başta Fransız delegesi Durrieux olmak üzere, Türkler ve diğer cemaat temsilcileriyle görüşen Erkin, hazırladığı raporu Ankara'ya göndermiştir. Erkin, Hatay'da Türklerin kendisine yoğun ilgi gösterdiğini belirterek Sancak Türklerinin anavatanla birleşmeyi arzu ettiklerini belirtmiştir. Erkin'in raporunun Ankara'ya ulaşmasından sonra Atatürk: *Biz şimdiye kadar Sancak'ta genişletilmiş özerkliğe doğru gidiyorduk. Bundan sonra Feridun'un belirttiği gibi özerkliğe değil, düpedüz ilhaka gideceğiz di-*

2805 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, s. 90; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Drl. Nimet Arsan, C I, Ankara 1981, s. 392.

2806 Sarımay, agm., s. 376.

yerek yeni bir politika değişikliğinin sinyallerini vermiştir.²⁸⁰⁷

Atatürk tasarladığı yeni politika çerçevesinde Hatay konusundaki kararlılığını göstermek için 1937 yılı Ocak ayında, Konya'dan Ulukışla'ya kadar bir dizi seyahatlerde bulunmuştur. Ankara'ya döndükten sonra Özel Kalem Müdürü olan Hasan Rıza Soyak'a: *Bir askerî harekâtın başlangıcı gibi yorumlanabilecek şekilde tertip ettiğim bu seyahati, Hatay'daki Türk çoğunluğunun haklarını korumak konusunda ne derece hassas ve azimli olduğumuzu göstermek için yaptığını* söyledikten sonra, *Hatay meselesinin kendisi için vazgeçilmez bir dava olduğunu ve gerekirse bunu kendi başına halletmek için Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliğinden istifa edip, Hatay'a giderek savaşabileceğini* vurgulamıştır.²⁸⁰⁸

Fransa'nın Hatay meselesini MC'ye götürme kararını Türkiye'nin de kabul etmesi üzerine, Milletler Cemiyeti Konseyi 14-16 Aralık 1936 tarihlerinde meseleyi gündeme alarak görüşmüştür. Milletler Cemiyeti Konseyi uyuşmazlığı çözmek amacıyla İsveçli temsilci Sandler'i raportör olarak görevlendirmiştir. Sandler yazdığı raporda, Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyetinin gönderilmesini ve heyetin yapacağı inceleme çerçevesinde sorunun MC'nin Ocak ayı toplantısında tekrar ele alınmasını tavsiye etmiştir. Raporun Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından onaylanması üzerine 22 Aralık 1936'da Hollanda, İsveç ve İsviçre temsilcilerinden oluşan üç kişilik bir gözlemci heyeti teşkil edilmiş ve heyet 1937 yılının Ocak ayı başında Sancak bölgesine giderek göreve başlamıştır. Gözlemci heyeti incelemelerini sürdürürken, MC'de alınan karar gereğince Fransa ve Türkiye devletleri arasında ikili görüşmeler yapılmıştır. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 21-22 Aralık 1936 tarihleri arasında Paris'i ziyaret etmişse de yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmamıştır.²⁸⁰⁹

Ancak, Milletler Cemiyeti Hatay meselesinin çözümü konusunda çalışmalarına devam etmiş ve Milletler Cemiyeti Konseyi, konuyu müzakere etmek üzere 20 Ocak 1937'de tekrar toplanmıştır. Bu toplantılar esnasında İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Türk ve Fransız temsilcileri arasında arabuluculuk yapmıştır. Nihayet MC'de devam eden Türk-Fransız görüşmeleri sonucunda 26 Ocak 1937 tarihinde Sancak meselesi konusunda bir prensip antlaşması sağlanmıştır. Antlaşmada varılan hususlar, 27 Ocak'ta Sandler raporu olarak adlandırılarak Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından onaylanmıştır.²⁸¹⁰

Milletler Cemiyeti rapor çerçevesinde Hatay Meselesi ile ilgili 27 Ocak

2807 Karakoç, agm., s. 102.

2808 Sarıay, agm., s. 380.

2809 Akçora, agm., s. 352; Soysal, agm., s. 260.

2810 İngiliz Dışişleri Bakanlığı Raporu, 5 Eylül 1946, FO 371/52878; Gönübol-Sar, age., s. 129.

1937’de şu kararları almıştı: a) Sancak içişlerinde serbest dışişlerinde ise Suriye’ye bağlı kalacaktı. b) Sancak için ayrı bir siyasi yapı olarak bir anayasa ve statü hazırlanacaktı. c) Türkçe resmî dil olarak kalmaya devam edecekti. d) Sancak askersiz hale getirilecek ve güvenliği Türkiye ve Fransa tarafından garanti altına alınacaktı. e) Türkiye İskenderun’da birtakım siyasi, ticari ve hukuki haklara sahip olacaktı.²⁸¹¹

Yine aynı rapor çerçevesinde Fransa ile Türkiye’nin bir anlaşma yaparak, Sancağın toprak bütünlüğünü birlikte garanti altına almaları kararlaştırılmıştır. Milletler Cemiyeti, Hatay Anayasası’nın hazırlanmasında da yetkili kılınmıştır. Bu durum için Milletler Cemiyeti Konseyi, 20 Şubat 1937 tarihinde yeniden toplanarak, Sancak’ın statü ve anayasasını hazırlamak için beş üyeli bir uzmanlar komitesinin kurulmasını kararlaştırmıştır. 25 Şubat’ta kurulan ve önce gözlemcilerle birlikte çalışmak üzere Hatay’a giden bu heyette Türkiye’yi Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioglu temsil etmiştir.

Uzmanlar heyeti Sancak’tan dönüşünde, Sandler raporu esasları çerçevesinde, Türkiye ve Fransa tarafından hazırlanan tasarılar da göz önüne alarak, ‘Sancak’ın Statüsü, Anayasa ve Sınırlarını’ kapsayan ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Türk Heyeti, Türklerin yoğun yaşadığı Bayır, Bucak ve Hazine nahiyelerini de Hatay sınırları içerisine katmak istediye de bunu kabul ettirememiştir. Heyetin, Türkiye ile Fransa’nın görüşlerini de dikkate alarak hazırladığı anayasa, Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından Cenevre’de 29 Mayıs 1937’de kabul edilmiştir. Aynı gün, yine Cenevre’de Türkiye ile Fransa Dışişleri Bakanları arasında da Sancak’ın toprak bütünlüğünü ve Türkiye-Suriye sınırlarını güvence altına alan antlaşmalar imzalanmıştır. Böylece Sancak’ın “ayrı varlığı” hukuki olarak tanınmış oldu.²⁸¹²

Bu antlaşma ile yüzölçümü 4085 km² ve nüfusu son Fransız istatistiklerine göre 219.000 olan özerk bir devlet kurulmuştur. Yine Fransız istatistiklerine göre, nüfusun % 39,7’sini Türkler, %28’ini Aleviler, %11’ini Ermeniler, %10’unu Araplar, %9’unu Rum-Ortodokslar ve %3’ünü diğer unsurlar teşkil etmekteydi. 1920’li yıllardan beri Sancak bölgesinde Fransızlar tarafından nüfus yapısının değiştirilme çabalarına rağmen hâlâ Türk nüfus oranı çoğunluğu teşkil etmekteydi. Ayrıca, İskenderun sancağı bu antlaşma ile Atatürk’ün daha önce vermiş olduğu Hatay adını almıştır. Kabul edilen Anayasaya göre, yasama erkinin çeşitli topluluklara göre hazırlanacak iki dereceli bir seçim yolu ile 40 üyeden oluşan Meclis tarafından kullanılacağı kabul edilmiştir. Bu çerçevede Meclisin, yürütme erkinin başındaki Cumhurbaşkanıyı seçeceği; onun da Yürütme Konseyi (hükümet) Başkanını atayacağı

2811 İngiliz Dışişleri Bakanlığı Raporu, 5 Eylül 1946, FO 371/52878.

2812 Figen Atabey, “Hatay’ın Anavatan’a Katılma Süreci”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 4, S 7, Temmuz, 2015, s. 196; Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *age.*, s. 151.

ve bu Konseyin Başbakan ile birlikte 5 üyeden oluşacağı kararlaştırılmıştır. Ayrıca, yargı erkinin bağımsız olacağı ve temel insan haklarının güvence altında bulunacağı belirtilmiştir.²⁸¹³

Ancak Milletler Cemiyeti Komisyonunun kabul ettiği kararların ve Türk-Fransız Antlaşması çerçevesinde kabul edilen hükümlerin uygulanmasında ortaya çıkan problemlerden dolayı Hatay meselesi sorun olmaya devam etmiştir. Hatay'da yeni bir hükûmetin oluşturulabilmesi için seçimlerin yapılmasına ihtiyaç vardı. Gerek Fransa hükûmeti ve gerekse de Hatay'daki Fransız temsilcileri seçimlere engel çıkarmak ve sabote etmek için değişik tahriklere ve haksız uygulamalara başvurmuşlardı.

Bu durum ise bölgedeki insanların karşı karşıya gelmesine ve kanlı olayların patlak vermesine zemin hazırlamıştı. Fransızlar Suriye ve Sancak'taki Arap milliyetçilerini Türklere karşı tahrik etmeye çalışırken olayların kontrolden çıkması üzerine bu sefer Arapların öfkesi Fransız sömürge idarecilerine yönelmiştir. Bunun üzerine Fransız yöneticiler Hatay'daki diğer azınlıkları Türklere karşı kışkırtma yoluna gitmişlerdir. 3 Haziran 1937'de Suriye Parlamentosu Türk-Fransız Antlaşması'nı bir bildiri ile protesto etmiş ve Sancak bölgesinin Suriye topraklarının bir parçası olduğunu açıklamıştır. Suriye halkı ise Hatay'a bağımsızlık verilmesinden dolayı hükûmeti eleştirmiş ve Suriye'nin bazı şehirlerinde Şam hükûmeti aleyhine gösteriler çıkmıştır.²⁸¹⁴

Fransa, Cenevre'deki görüşmelerde her ne kadar Hatay bölgesi için "ayrı bir varlık" statüsünü belirterek Türkiye'nin görüşlerine yaklaşırsa ve teorik olarak Hatay'ın bağımsızlığını kabul etse de MC kararlarını uygulama safhasında çeşitli güçlükler çıkarmıştır. Bu durumdan da anlaşıldığı gibi Fransa, Hatay meselesi konusunda mecbur kaldığı için Türkiye ile uzlaşmak zorunda kalmıştır. Bir taraftan Avrupa'da uluslararası siyaset ve güvenliği tehdit eden gelişmelerin artması, diğer taraftan yaklaşan Alman tehlikesinin hissedilmesi ve İngilizlerin baskı yapması, Paris'i Ankara ile anlaşma yapmaya zorlamıştır. Fransa buna karşılık anlaşmanın uygulanmasını engellemek için türlü taktikler kullanmıştır. Bunlardan biri de Dersim bölgesinde çıkan ayaklanmaya destek vermektir. Türkiye buna karşılık 7 Nisan 1937 tarihinde Mısır ile bir dostluk antlaşması yaparak ve de 8 Temmuz 1937'de Sadabat Paktını kurarak kendi güvenliğini korumaya ve bölgesel güvenliği sağlamaya çalışmıştır.²⁸¹⁵

Fransa bundan başka, bilhassa da Sancak meselesinin MC'ye taşınmasından sonra, Hatay bölgesinde yaşayan Arap, Ermeni ve Alevileri Türklere

2813 Sarımay, agm., s. 385; Atabey, age., s. 197.

2814 Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East**, s. 90; Sarımay, agm., s. 385-387; Atabey, agm., s. 197-198.

2815 Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East**, s. 27-30; Güçlü, agm., s. 221-223, 260-261; Sarımay, agm., s. 387.

karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Türk ve Alevilerin, Fransız tahriklerini boşa çıkarmaları üzerine, bu sefer de Arap milliyetçileri Aleviler aleyhine silahlandırılarak ve harekete geçirilerek bazı ölüm ve yaralanma hadiselerine sebep olunmuştur. Fransız idareciler aynı şekilde Ermenileri de silahlandırdıktan sonra çıkan olaylarda bir Türk gencinin ölümüne sebep olmuşlardır.²⁸¹⁶

Fransızların tüm bu tahriklerine ek olarak Cenevre’de kabul edilen yeni Hatay rejimini ilan etmede ağır davranmaları üzerine Fransa’ya Ankara’nın rahatsızlığını belirten notalar verilmiştir. Bu notalardan bir sonuç alınmaması üzerine Türkiye, 1930 tarihli Türk-Fransız Dostluk Antlaşması’nı feshettiğini ilan etmiştir. Böyle bir kritik ortamda 14 Aralık 1937 tarihinde Atatürk’ün talebiyle toplanan Bakanlar Kurulu askeri tedbirlerin alınmasıyla ilgili bir kararnameyi kabul etmiş ve gerekli hazırlıklara başlamıştır. Bu tarihlerde Atatürk, Fransız Büyükelçisine yaptığı bir açıklamada: *Bu mesele (Hatay) benim için bir namus meselesidir. Biz orayı muharebe ile kaybetmedik. Bize verin demiyorum ihtiyacımız da yoktur... Bu meseleyi halledeceğiz. Bunun için en büyük tehlikeyi bile göze aldım* diyerek Türkiye’nin kararlılığını belirtmiştir.²⁸¹⁷

Türkiye, bir taraftan Fransa’yı uyarırken, diğer taraftan da 24 Aralık 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri ile Konsey Başkanına itirazını iletmış ve Konsey’den Türk hükûmeti ile iş birliği yapılarak, Hatay’a tanınan statünün tanınmasını ve gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemiştir. Türkiye’nin itirazını dikkate alan Milletler Cemiyeti Konseyi 31 Ocak 1938’de seçim yönetmeliğinde gerekli düzenlemelerin yapılmasına karar vermiş ve Seçim Konseyi, 7 Mart 1938’de gerekli düzenlemeleri tamamlamıştır. Bu olumlu hava içinde Hatay’da 1938 Nisan ayında başlaması gereken seçimler, 3 Mayıs 1938 tarihinde Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonunun gözetimi altında başlamıştır. Ancak tarafsız davranması gereken Fransız yöneticileri ve Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu üyelerinin Türkler aleyhinde faaliyetlerde bulunmaları üzerine, Türk-Fransız ilişkileri tekrar gerginleşmiştir.²⁸¹⁸

Hatay’da yaşanan bu gelişmelere Türkiye sert tepki göstermiştir. Atatürk Mayıs ayının ortasında çıktığı yurt gezisinde 20 Mayıs 1938’de Mersin’de, 24 Mayıs 1938’de Adana’da toplanan askerî birliklere saatlerce süren resmîgeçit töreni yaptırarak, Türkiye’nin kararlılığını göstermiştir. Yine bu gerginlik sonucu Türkiye, 1937 Türk-Fransız Antlaşmasına dayanarak Hatay sınırına 30.000 kişilik askerî kuvvet yığmıştır. Fransa, gerek Türkiye’nin kararlı tutumu karşısında ve gerekse de Avrupa’da savaş çanlarının çalması dolayısıyla Türkiye ile bir askerî çatışmayı göze alamamış ve Hatay meselesinde Türki-

2816 İngiliz Temsilciliğin’den (Beyrut) Eden’e, 19 Mayıs 1945, FO 226/7292; Sarıнай, agm., s. 389.

2817 Sarıнай, agm., s. 389.

2818 Atabey, agm, s. 197.

ye'ye karşı daha yumuşak bir tavır takınmaya başlamıştır.

Bu gelişmelerden sonra, Fransa hükûmeti 6 Haziran'da Fransız valiyi geri çekerek yerine Abdurrahman Melek'i Hatay valisi olarak atamıştır. Bir gün sonra ise taraflı davranışlarıyla, Türklere karşı sert tutumu ile bilinen Fransız delege Roger Garreau görevden çekilmiş ve yerine Yarbay Collet getirilmiştir. Tüm bu hadiselerden sonra iyice gerginleşmiş olan siyasi ortam yatışmaya başlamıştır. Ne var ki 13-14 Haziran 1938 tarihlerinde Hatay'ın Hristiyan mahallesinde bir Türk'ün öldürülmesi ile bölgede tansiyon yeniden yükselmiş ve çıkan bu kargaşa üzerine Türkiye Haziran ayında bu durumu Fransız hükûmeti ve Milletler Cemiyeti nezdinde protesto etmiştir.²⁸¹⁹

9.10.2. Hatay'ın Bağımsızlığını Kazanması ve Anavatana İltihakı

Türkiye'nin yoğun diplomatik ve siyasi faaliyetleri neticesinde ve Avrupa'daki siyasi ve askerî ortamın kötüleşmesi sebebiyle Fransa'nın artık daha fazla direnecek durumu kalmamıştı. Bundan dolayıdır ki 26 Haziran 1938 tarihinde Türk ve Fransız hükûmetleri Hatay'da belirlenen statü ve Anayasa'nın tatbiki için seçim takviminin birlikte uygulanmasına karar vermişlerdir. İki devletin temsilcileri, hangi ırk ve dine mensup olurlarsa olsunlar seçim işlemlerinin ihlaline izin vermeyeceklerini ve gerekli tedbirleri alacaklarını taahhüt etmişlerdir.

Fransa, seçimler öncesinde bir durum değerlendirmesi yapmak üzere Fransız Akademisi üyesi Mösyö Pierre Benoit'i bölgeye göndermiştir. Türkiye de bu sırada Fransa ile varılan mutabakat neticesinde Hatay'a asker sevk etmeye başlamıştır. 4 Temmuz gecesi Antakya'da Türk askerinin şehre geleceği haberleri duyulduktan sonra, bölge ahalisi yüz bini aşan bir kalabalıkla ve büyük bir coşkuyla Türk askerini karşılamıştır. Albay Şükrü Kanatlı komutasında 2500 kişiden oluşan Türk birlikleri 5 Temmuz günü Payas ve Hassa üzerinden Hatay'a girmiştir. Bu durum Hatay meselesinde bir dönüm noktası olmuş ve böylece on sekiz yıl boyunca takip edilen kararlı politikanın meyveleri alınmaya başlanmıştır.²⁸²⁰

Hatay'da 1 Ağustos 1938 tarihinde yapılan seçimler neticesinde, yirmi iki Türk, dokuz Alevi, beş Ermeni, iki Sünni Arap ve iki Rum Ortodoks milletvekili olarak seçilmiştir. Seçimlerden sonra, Türk ve Fransız askerlerinin kontrolünde Hatay Meclisi açılmış ve yapılan oylama sonucunda Türkiye'nin desteklediği Tayfur Sökmen, 2 Eylül 1938'de Hatay Cumhurbaşkanlığına, Abdülgani Türkmen ise Meclis Başkanlığına getirilmiş ve yemin merasiminin akabinde de Başbakan olarak Dr. Abdurrahman Melek atanmıştır. Aynı gün devletin adı da Hatay olarak kabul edilmiştir. Tayfur Sökmen Atatürk'e

2819 Güçlü, agm., s. 221-223, 244; Atabey, agm., s. 197.

2820 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, ATAM, Ankara 2004, s. 507; Karakoç, agm., s. 109.

teşekkür mektubu yazmış, Atatürk de kendisini 4 Eylül 1938'de çektiği telgraf ile tebrik etmiştir.²⁸²¹

Türkiye, yeni kurulan Hatay Devleti'nin acil ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için 50.000 TL ödenek göndermiştir. Bu olayların akabinde Hatay Millet Meclisi görkemli bir törenle ilk toplantısını yapmış, Hatay Cumhuriyeti adıyla bir devlet kurulmuş ve Hatay Bayrağı göndere çekilmiştir. Daha sonra toplantıya katılan bütün milletvekilleri, Mecliste Türkçe yemin etmiş ve yeni devletin resmî dilinin Türkçe ve Arapça olduğu kabul edilmiştir. 2 Eylül'de Türkiye Cevat Açıkalın'ı Hatay'a olağanüstü temsilci olarak göndermiştir. 6 Eylül 1938'de Hatay'ın ilk kabinesi, mecliste hükümet programını okuduktan sonra güvenoyu almış, anayasa kabul edilmiştir. Anayasanın birinci maddesinde Sancak yerine Hatay Devleti ve yönetim şekli de Cumhuriyet olarak belirtilmiştir.²⁸²²

Yine aynı gün Atatürk'ün çizdiği, al zemininin üzerinde beyaz ay ve ortasında al bir yıldızın olduğu bayrak Hatay Bayrağı olarak kabul edilmiştir. Milletvekili Subhi Bereket'in Mecliste Hatay Türklerinin de bir millî marşının olması gerektiğini belirterek, *Bütün Türkler için yapılmış olan Türkiye Millî Marşı'nın aynen kabul edilmesi* şeklindeki teklifi ayakta alkışlanmış ve İstiklal Marşı Hatay Devleti'nin de Millî Marşı olmuştur. Hatay melesinin Türkiye lehine çözümlenmesi üzerine Lübnan, Trablusşam'dan bir heyet Türkiye'nin Beyrut Başkonsolosluğunu ziyaret etmiş, yanlarında getirdikleri 1000 kişinin imzası bulunan bir mektupla Türkiye'yi başarılarından dolayı tebrik etmiştir.²⁸²³

Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde vefatıyla meselenin nihai çözümü yeni Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'ye devrolmuştur. Cumhurbaşkanı İnönü döneminde de dış politikada öncelik, Hatay sorununun çözülmesine verilmiştir. Bu çerçevede 1 Aralık 1938 tarihinde Hatay ürünlerinin Türkiye'ye gümrüksüz girmesi hakkındaki kanun kabul edilmiş ve Hatay hükûmeti de Türkiye'den gelenlerin pasaportsuz, sadece nüfus kâğıdı ile Hatay'a girmelerine imkan tanıyan bir karar almıştır. Bundan başka, Mart 1939'da Türkiye'de yapılacak olan genel seçimlerde Tayfur Sökmen'in Antalya'dan, Abdurrahman Melek'in de Gaziantep'ten milletvekili adayı gösterilmeleri ve onların TBMM'ye seçilmeleri Hatay'ın anavatana iltihak edileceğine ilişkin kamuoyunda dillendirilen düşünceleri kuvvetlendirmiştir.²⁸²⁴

Ayrıca uluslararası siyasetin krizlerle boğuştuğu ve İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı bir ortamda Türkiye ve özellikle de Fransa için sorunun

2821 Güçlü, agm., s. 236-243.

2822 Akçora, agm., s. 358.

2823 Karakoç, agm., s. 109-110; Güçlü, agm., s. 236-243.

2824 Karakoç, agm., s. 110.

kati bir şekilde çözümünden başka çare de kalmamıştı. Zira bu dönemde Almanya'nın 15 Mart 1938'de Çekoslovakya'yı işgal etmesi Fransa için alarm zillerinin çalmasına ve Alman tehdidini hissetmesine yetmişti. Fransa, 12 Mayıs 1939 tarihinde ilan edilen Türk-İngiliz ittifakına katılmak istemiş fakat bu talep Hatay meselesinin çözülmemesi sebebiyle Türkiye tarafından veto edilmiştir. İngiltere'nin de yoğun baskılarına maruz kalan Fransa için Hatay meselesini çözmekten başka yol kalmamıştı. Çok geçmeden Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Fransız elçi Rene Massigli arasında 23 Haziran 1939 tarihinde imzalanan Türkiye ile Suriye arasında Toprak Sorunlarının Çözümüne Dair Antlaşma (Hatay Antlaşması) ile Hatay'ın Türkiye'ye iltihakı kabul edilmiştir.²⁸²⁵

Böylece Türkiye ile Suriye arasındaki toprak meselesi kesin bir çözüme kavuşturularak iki ülke arasındaki sınır belirlenmiştir. Fransa ayrıca Hatay'da bulunan Fransız kuvvetlerini bir ay içinde tahliye etmeyi kabul etmiştir. Hatay Meclisi de 29 Haziran 1939'da son toplantısını yaparak oy birliği ile Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Hatay Devlet Başkanı ve Antalya Milletvekili Tayfur Sökmen 1 Temmuz'da Hatay'a veda ederek Ankara'ya dönmüştür. Türkiye 7 Temmuz'da çıkardığı "Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun" ile Hatay'ın iltihak sürecini tamamlamıştır. Bundan sonraki süreçte ilin yönetimi Türkiye Fevkalade Komiseri Cevat Açıkalın'a devredilmiştir. Böylece Hatay Devleti Türkiye'nin bir vilayeti haline dönüşmüş oldu. Gümüşhane Milletvekili Şükrü Sökmensüer ise yeni vilayete vali olarak atandı.²⁸²⁶

Hatay bölgesi üç temel sebepten dolayı yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için millî bir dava haline gelmiştir. Bunlardan birincisi, yeni kurulan Cumhuriyetin bir nevi millî strateji belgesi mahiyetinde olan Misak-ı Millî sınırları içerisinde olması; ikincisi, bölge ahalisinin çoğunluğunun Türk olması ve üçüncüsü de, bölgenin Türkiye'nin stratejisi ve güvenliğini etkileyen bir konuma sahip olmasıydı. Bölge, Millî Mücadele'nin olumsuz şartları içerisinde 1921 yılında Ankara Antlaşmasıyla Fransa'ya terk edilmişti. Ancak başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele liderleri mevzubahis antlaşmaya ekledikleri özel hükümlerle Hatay meselesinin millî bir dava olarak takibinin yolunu açmışlardır.

Bir millî dava olarak başlayan Hatay meselesi böylece iki savaş arası dönemde yeni Türk Devleti'nin başlıca temel dış politika meselelerinden biri hatta en önemlisi olmuştur. Eğer Türkiye Cumhuriyeti Hatay meselesini tek kurşun atmadan çözebildiyse bunu iyi bir diplomasi yürütmesine, sabırlı ve rasyonel davranmasına ve de konjektürel şartları iyi değerlendirmesine borç-

2825 Phipps'ten Halifax'a 4 Nisan 1939, FO 800/311; 23 Haziran 1939 Türk-Fransız Antlaşması, FO 371/23300; Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, s. 90; Güçlü, agm., s. 271-275.

2826 Karakoç, agm., s. 110.

ludur. Türkiye, 1930'lu yılların başında Doğu Akdeniz'de güvenliği tehdit eden siyasi gelişmelerin ivme kazanması neticesinde dış politikada Hatay meselesine ağırlık vermeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi siyasi konjonktürü iyi değerlendiren Türk hükûmeti, Atatürk'ün de şahsi çabaları neticesinde Hatay'ın Anavatan'a iltihakını gerçekleştirmiştir.

Tarihî hadiseler incelendiğinde Hatay sorununun, bir Türk-Fransız sorunu olarak ortaya çıktığını görülmektedir. Levant bölgesinde bir hegemonya teşkil etme peşinde koşan Fransız emperyalizmi, Türkiye'yi engellemek için Sancak bölgesinde yaşayan başta Arap ve Ermeniler olmak üzere değişik halkları önce birbirlerine karşı sonra da Türkiye'ye karşı kışkırtmışlardır. Sancak bölgesinde çıkarılan bunca komplo ve tahrikler yetmezmiş gibi Fransa, bu dönemde Türkiye içinde patlak veren Dersim isyanını da Hatay davasına karşı bir koz olarak kullanmaya çalışmıştır.²⁸²⁷

Hatay'ın anavatanla bütünleşmesi Türkiye dışında kalan Türkler için de büyük ümitler teşkil etmiştir. Nitekim iltihak sürecinde Bayır, Bucak, Hazine nahiyeleri ile Halep ve Şam bölgesindeki Türkmenlerden Türkiye'ye katılma hususunda pek çok taleplerde bulunulmuştur.

2827 Fransız-Ermeni propagandaları neticesinde başlatılan 'Hatay'ın Suriye'ye iadesi' kampanyaları daha sonra Suriye Araçlarının bir meselesi haline dönüştürülmüştür. Detaylı bilgi için bk. Bilgin, "Hatay Meselesinin Ortaya Çıkmasında Suriye Ermenilerinin Oynadığı Rol", **Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı**, Ankara 2004.

10. ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI, VEFATI VE CENAZE TÖRENİ

10.1 Atatürk'ün Hastalığı ve Vefatı*

Atatürk 1937 yılı Ekim ayından itibaren karın ve bacaklarındaki kaşıntılar ve burun kanamaları gibi sağlık sorunları yaşamaya başladı. Bu sorunlar ölümüne kadar sürecek yeni bir sürecin başlangıcıydı. Doktorlarının tavsiyesi üzerine Yalova kaplıcalarından faydalanmaya karar verdi. 21 Ocak 1938'de Yalova'ya gelen Atatürk yeni yapılan termal otele yerleşti.²⁸²⁸ Yalova Termal Kaplıcaları Müdürü Dr. Nihat Reşat Belger, Atatürk'ün karaciğerinden kuşkulandı ve karaciğerindeki büyümeyi fark etti ve sıkı bir perhiz yapılması gerektiğini söyledi.²⁸²⁹ Atatürk, 1 Şubat 1938'e kadar 10 gün Yalova'da tedavi gördü ve sağlığı nispeten düzeldi. Dr. Belger'in üç hafta daha tedavi tavsiyesine rağmen Yalova'dan ayrılarak Bursa'ya geçti.²⁸³⁰ Daha sonraki süreçte Türk doktorlar, Atatürk'ün tedavisi için yurt dışından bir doktor getirilmesini tavsiye ettiler. Paris Tıp Fakültesi'nden Prof. Dr. Noel Fissenger Ankara'ya davet edildi. 28 Mart 1938'de Çankaya Köşkü'nde Atatürk'ü muayene eden Fissenger karaciğerinin normalden büyük olduğunu tespit etti. Ayrıca karın boşluğunda bir miktar su (asit) toplandığını fark ederek karaciğer iltihabı teşhisi koydu. Prof. Dr. Fissenger, Atatürk'e iyileşmesi için üç ay boyunca günde 23 saat yatak istirahati, yorulmaması ve beslenmesine dikkat etmesi tavsiyesinde bulundu.²⁸³¹ Prof. Dr. Fissenger'in muayenesinden sonra Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği resmî bir tebliğ yayımlayarak, Atatürk'ün sağlığında endişe edecek bir durum olmadığını tespit edildiği ve 1,5 aylık bir istirahat tavsiye edildiği bilgisini kamuoyuna duyurdu.²⁸³²

Prof. Dr. Fissenger'in tavsiyelerine uyan Atatürk'ün sağlığı düzelmeye

* Prof. Dr. Yüksel Özgen, Kırıkkale Üniversitesi, Öğretim Üyesi, yozgen@ayk.gov.tr.

2828 Eren Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, Güven Kitabevi, İzmir 2005, s. 179-183.

2829 CBA, Dosya No: 791020006

2830 Akçiçek, *age.*, s. 183-184.

2831 CBA, 1020006F-8; Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, İklim Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 50-55

2832 *Cumhuriyet, Ulus*, 31.03.1938.

başladı ve 19 Mayıs 1938'de 19 Mayıs Gençlik Bayramı törenlerine katıldı. Bu sırada ülkenin gündeminde Hatay sorunu vardı. Atatürk konuyla yakından ilgileniyordu. Doktorların tavsiyesine göre dinlenmesi gereken Atatürk 19 Mayıs törenlerinden sonra Mersin'e doğru yola çıktı. 20 Mayıs 1938'de Mersin'e ulaşan Atatürk 40 dakika süren askerî geçit törenini izledi. 24 Mayıs 1938'de Mersin'den Adana'ya geçen Atatürk burada da bir saatten fazla süren bir geçit törenini izledi.²⁸³³ Bu yorucu seyahatten sonra 27 Mayıs 1938'de İstanbul'a döndü. 29 Mayıs'ta yapılan muayenesinde karın bölgesinde su toplanmaya devam ettiği tespit edilerek Prof. Fissenger tekrar İstanbul'a davet edildi. Bu arada satın alınan Savarona yatı, 1 Haziran 1938'de İstanbul'a getirildi ve Atatürk aynı gün yata yerleşti.²⁸³⁴

8 Haziran'da İstanbul'a gelerek Atatürk'ü muayene eden Fissenger Atatürk'ün sağlığının bir önceki muayeneye göre daha da kötüleştiğini tespit etti. Atatürk Fissenger'in istirahat tavsiyesine rağmen toplantılara başkanlık etmeye ve resmî kabullere devam etmekteydi. 10 Temmuz 1938'de Savarona yatıyla yaptığı bir gezinti sırasında rahatsızlandı ve 13 Temmuz'da ateşi 39,1 dereceye çıktı. 25 Temmuz gecesi Savarona yatından ayrılarak Dolmabahçe Sarayı'na geçti.²⁸³⁵ Dolmabahçe Sarayı'nda Türk ve yabancı doktorlardan oluşan bir heyet tarafından muayene edilen Atatürk'ün sağlığı konusunda detaylı bir rapor hazırlandı. Bu raporda Atatürk'ün sağlığının siroz hastalığı olduğu ve uygulanacak tedavi önerileri yer alıyordu.²⁸³⁶ Bu muayeneden sonra Atatürk mutlaka dinlenmesi gerektiği halde resmî toplantı ve kabullerine devam etti. 26/27 Eylül gecesi hafif bir koma atlattı. 17 Ekim'de ilk kez ağır bir komaya girdi ve bu durum 19 Ekim'e kadar belirli aralıklarla devam etti. Atatürk komada iken Fransa'daki Prof. Dr. Kissenger ile iletişime geçilerek tavsiyeleri alındı. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği de Atatürk'ün rahatsızlığı hakkında 22 Ekim'e kadar sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez tebliğ yayımlayarak kamuoyunu bilgilendirdi. 22 Ekim 1938'de yayımlanan tebliğde ise *doktorların saat 20.00'de verdiği rapora göre hastalığın normal seyrine döndüğü* belirtilerek günlük tebliğ yayımlanmayacağı kamuoyuna duyurulmuştur.²⁸³⁷

7 Kasım 1938'de Atatürk'ün karnından sekiz litre su alındı ve 8 Kasım'da ikinci defa ağır bir komaya girdi. Cumhurbaşkanlığı genel Sekreterliğinden şu açıklama yapıldı: *Bugün saat 18.30'da hastalık birden bire normal seyrinden çıkarak şiddetlenmiş ve sıhhi vaziyetleri yeniden ciddiyet kazanmıştır. 9 Kasım saat 24.00'te yapılan açıklamada ise umumi durumun vahamete doğru*

2833 Kutay, *age.*, s. 57-64; Akçiçek, *age.*, s. 200.

2834 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s.703.

2835 CBA, 1020006/F-8.

2836 CBA, 1020006F-8.

2837 Soyak, *age.*, s. 709-724; Kutay, *age.*, s. 158-160.

seyrettiği bilgisi paylaşılmıştır.²⁸³⁸ Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Başbakan Celal Bayar ise kabine arkadaşlarına durumun ciddiyeti hakkında bilgi verirken şu ifadeleri kullanmıştır: ...*Maalesef vahamet artmaktadır. Şefimizin içinde bulunduğu tam koma hali birkaç gün devam edebileceği gibi feci akibetin her an zuhuru da ihtimal dâhilinde olduğu doktorlar tarafından ifade edilmektedir.*²⁸³⁹ Başbakan Celal Bayar'ın ifade ettiği istenilmeyen durum 10 Kasım 1938 sabahı saat 09.05'te gerçekleşti. 1881'de Selanik'te başlayan 57 yıllık hayat İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda son buldu.

10 Kasım 1938'de hükûmet tarafından yayımlanan resmî tebliğde şu bilgiler yer almaktadır: *Reisicumhur Atatürk'ün umumî hallerindeki vahamet dün gece 24.00'te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün, 10 İkinci teşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuz beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir.*²⁸⁴⁰

10.2. Cenaze Töreni

Atatürk'ün vefatının hükûmet tarafından resmî tebliğ ile duyurulmasından hemen sonra cenaze hazırlıklarına başlandı. Başbakan Celal Bayar Atatürk'ün naaşının muhafazası için tahnit işlemlerin yapılmasını emretti. Gülhane doktorlarından Prof. Dr. M. Lütfü Aksu başkanlığında bir heyet 11 Kasım 1938 akşamı tahnit işlemini tamamladı.²⁸⁴¹ Atatürk'ün ölüm raporunu imzalayan doktorlar heyeti 11 Kasım 1938 günü Atatürk'ün naaşını tekrar muayene ederek defninde hiçbir fenni mahzur olmadığına karar verdi.²⁸⁴²

Hükûmet tarafından ayrıntılı bir cenaze programı hazırlandı. Hazırlanan programa göre, İstanbul'daki tören 16 Kasım saat 10.00'dan itibaren Dolmabahçe Sarayı'nda başlayacaktı. İstanbul'daki tören bittikten sonra cenaze Yavuz zırhlısına alınacak ve Deniz yoluyla İzmit'e götürülecekti. İzmit'te de ayrıntılı bir karşılama töreni hazırlanacaktı. Buradan cenaze trenle Eskişehir, Polatlı güzergâhını izleyerek Ankara'ya gelecekti. Cenazeyi nakledecek olan trenin geçtiği güzergâhtaki istasyonlarda meşaleler yakılacak, cenaze kasaba ve köylere yakın istasyonlardan geçerken o yerleşim yerinin en büyük mülki amiri ve askerî ile birlikte kasaba ve köy halkı tarafından selamlanacaktı. Ankara Valisi ve Belediye Başkanı cenazeyi il sınırında karşılayacaktı. Başbakan Celal Bayar İstanbul'dan Ankara'ya kadar cenazeye refakat edecekti. Cenaze 20 Kasım 1938'de Ankara'ya ulaşacak ve asıl tören 21 Kasım 1938'de

2838 Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 629.

2839 CBA, 79/1020004.

2840 CBA, 79/1. C.161/2.01019990.

2841 Yasemin Doğaner, "Millet Liderini Uğurluyor", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Der-gisi*, C IV, S 2, Ocak 2005, s. 46.

2842 CBA, V.I.C/79.1020010/F-12.

yapılacaktı.²⁸⁴³

Hükûmet 15 Kasım 1938'de, tüm yurttan yapılacak cenaze töreni ile ilgili olarak 2/9919 sayılı bir Kararname yayımladı. Bu kararname ile yurttan yapılacak cenaze töreni ile ilgili genel çerçeve çizildi.²⁸⁴⁴ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği bu genel çerçeveyi esas alarak cenaze töreninin nasıl yapılacağına dair Vali ve CHP İl Başkanlıklarına 15.11.1938 tarih ve 8/1310 sayılı 15 maddelik bir Genelge gönderdi.²⁸⁴⁵ Hükûmet Ankara'da yapılacak cenaze törenini halka daha etkin bir şekilde duyurmak için ayrıca bir radyo programı hazırladı.²⁸⁴⁶

Ülke genelinde uygulanacak cenaze programının mali boyutu için de hükûmet gerekli düzenlemeleri derhal yapmıştır. Atatürk'ün cenazesinin İstanbul'dan Ankara'ya nakli, Ankara'daki cenaze töreni, törene katılacak yerli ve yabancı konukların misafir edilmeleri için önemli miktarda bütçe gerekiyordu. Bu masrafların karşılanması için 14 Kasım 1938'de 3540 sayılı Kanun TBMM'de kabul edildi. Kanunla cenaze masrafları için Ziraat Bankasından 500 bin liralık kredi açıldı.²⁸⁴⁷

Atatürk'ün cenaze töreninin yapılacağı 21 Kasım 1938 Pazartesi günü Millî Yas ilan edildi. Türkiye genelindeki Atatürk'ün cenaze töreni programı CHP Genel Sekreterliğinin 15.11.1938 tarih ve 8/1310 sayılı telgraf emirleri doğrultusunda hazırlanmış ve uygulanmıştır. Cenaze programının hazırlanması için her ilde ve ilçede komisyonlar kurulmuştur. İllerde o dönemde aynı zamanda CHP il başkanı olan valiler ve il halkevi başkanları, ilçelerde kaymakamlar ve ilçe halkevi başkanları, nahiyelerde nahiye müdürleri ve köylerde de köy muhtarları ve öğretmenler cenaze programının uygulayıcısı olmuştur.

Tören programı; sabahtan öğleye kadar olan program, öğlen saat 13.00 ila 14.00 arasında ana tören için yapılan hazırlıklar ve saat 14.00 ila 16.00 arasındaki asıl program olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.

Saat 11.00'de halkevlerinde yapılan törenlerde Atatürk'ün hayatı hakkında bilgi veren konuşmalar yapılmıştır. Saat 13.00'ten itibaren ise ana program için hazırlık yapılmıştır. Saat 14.00'te İstiklal Marşı'nın okunmasıyla başlayan program cenaze marşıyla devam etmiştir. Cenaze marşından sonra konuşmalar yapılmıştır. Konuşmalardan sonra Atatürk'ün Gençliğe Hitabe-

2843 CBA, 79.I.B/10109992-13; TC Milli Savunma Bakanlığı, **Belgelerle Atatürk**, s. 133-165.

2844 BCA, 018.01.02.85.98.11.

2845 BCA, 490.01.4.19.15/3-5.

2846 BCA, 490.1.0.0.1433.739.2/46.

2847 Doğaner, agm., s. 52.

si'nin okunması, saygı duruşu, altı meşalenin yakılması²⁸⁴⁸ ve resmigeçit töreni ile programlar sona ermiştir.

Atatürk'ün ölümü karşısında Türk milletinin göstermiş olduğu duygusal havayı cenazesinin 16 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda ziyarete açılmasına gösterilen ilgide görmek mümkündür. Saat 10.00'da devlet erkânının ziyaretinden sonra saat 12.00'de halkın ziyaretine açılan Atatürk'ün cenazesi- ni ilk gün 150.000 kişi ziyaret etmiştir.²⁸⁴⁹ Cemal Kutay bu ilgiyi şu ifadelerle anlatmaktadır. *Protokol, merasim, telkin, hiçbir fani hissini izi yoktu. Bir millet evet bütün bir millet, bir vatandaşı için kendisine başta haysiyet ve istiklâl, bütün güzel ve iyi şeyler armağan etmiş, bu uğurda nefisini feda etmiş şefkatli bir babadan öksüz kaldığında nasıl gözyaşı döker?.. Hiç bir şeyle anlatmak mümkün değildir.*²⁸⁵⁰

Atatürk'ün ölümü tüm ülkede derin bir üzüntü yarattı. Bu üzüntüyü Türkiye genelinde düzenlenen Cenaze töreninde çekilmiş olan fotoğraflar ve filmlerde görmek mümkündür. Yine bu cenaze törenlerinde Atatürk'e atfen yazılan şiirler Türk milletinin derin üzüntüsünün en önemli göstergesidir. Yaşlısı, genci tüm ülke insanı Atatürk'ün ölümünden derin bir üzüntü duymuştur.²⁸⁵¹ 10 Kasım 1938'de Türkiye'de bulunan Prof. Wolfram Eberhard'ın anılarında şu ifadeler yer almaktadır. *Dün öğleden sonra saat on iki buçuğa doğru Atatürk'ün öldüğünü bildiren haber yer yer işitiliyordu. Muazzam bir şok yaratılmıştı. Ve sessizlik her tarafı kaplamıştı. Çocukların yanı sıra yetişkin erkekler ve kadınlar ağlıyordu. Keder çok yaygındı ve böyle bir şey başka hiçbir ülkede görülmemişti.*²⁸⁵²

İstanbul'dan Ankara'ya nakledilen Atatürk'ün naaşı bir anıt mezar yapılıncaya kadar geçici olarak Etnografya Müzesi'ne konulmasına karar verilmiştir. 21 Kasım 1938'de devlet temsilcileri, yabancı misafirler ve askerî birliklerin katıldıkları törenle Etnografya müzesi holündeki geçici kabrine konulmuştur.²⁸⁵³

2848 Yakılan bu altı meşale Atatürk'ün gösterdiği altı hedefi bir başka deyişle altı ilkesini temsil ettiği şeklinde yorumlanmış ve Türk milletinin bu ilkelere sadık kalmak ve onları yaymak gibi bir görevi olduğu söylenmiştir. Bk. Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 43, Ankara Bahar 2009, s. 542.

2849 **Ulus**, 17 Kasım 1938.

2850 Cemal Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1981, s. 179.

2851 Fotoğraflar ve şiirler için bk. İsmet Üzen-Yüksel Özgen, **Bir Milletın Atasına Vedası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013.

2852 Vamık D. Volkan, Norman Itzkowitz, **Ölümsüz Atatürk**, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s. 441.

2853 Ali Güler, "Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Töreni ve Defin işlemleri", **Türkler**, C XVI, Ankara 2002, s. 510-515.

6 Aralık 1938'de Başbakanlık Müsteşarının başkanlığında özel bir komisyon kurularak Atatürk'e yaraşır bir anıt mezar yapılmasıyla ilgili çalışmalar başlatılmıştır. Yapılacak anıt mezarın yerini belirlemek için de TBMM'de 15 kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon 17 Ocak 1939 tarihli toplantısında; Anıtkabir'in Ankara'nın her tarafına hâkim bir mevki olan Rasattepe'de yapılmasına karar vermiştir. Rasattepe 7 Temmuz 1939'da Anıtkabir yapılmak amacıyla kamulaştırılmıştır.²⁸⁵⁴

Yapılacak yer belirlenip kamulaştırıldıktan sonra 1 Mart 1941'de uluslararası ölçekte bir mimari proje yarışması tertip edilmiştir. Proje yarışmasına yirmisi Türkiye'den olmak üzere toplam 49 proje katılmıştır. 3 Mart 1942'de sona eren yarışmada 3 proje birinciliğe uygun görülmüştür. Seçici kurul, 23 Mart 1942'de üç eserden Ordinaryüs Prof. Emin ONAT ile Mimar Doç. Dr. Orhan Arda'nın projesinin uygulanmasına karar vermiştir. Diğer iki proje ise, Alman Prof. Johannes Kruger ve İtalyan Prof. Arnaldo Foschini'ye aittir.²⁸⁵⁵

Yapımına 9 Ekim 1944 tarihinde başlanan²⁸⁵⁶ Anıtkabir, 10 Kasım 1953'te tamamlanmıştır. Atatürk'ün naaşı ölümünün on beşinci yıl dönümünde Etnografya Müzesindeki geçici kabrinden alınarak, Anıtkabir'e nakledilmiştir.

10.3. Anıtkabir'in İnşası*

Atatürk'ün vefatından yalnızca üç gün sonra dönemin hükûmeti, *Atatürk'ün cenazesinin kendisine layık bir Anıtkabir yapılincaya kadar Etnografya müzesinde kalacağı kararını* kamuoyuna duyurdu.²⁸⁵⁷ 13 Kasım 1938 günü, Atatürk'ün defnedileceği Anıtkabir'in inşası kararı alınırken Etnografya Müzesi de "geçici kabir" olarak tayin edildi. Atatürk'ün tabutu, 21 Kasım 1938 günü Etnografya Müzesinin giriş bölümünde yer alan mermer kaidenin üzerine konuldu.²⁸⁵⁸ Atatürk'ün naaşı, 10 Kasım 1953 günü Anıtkabir'e nakledilinceye kadar on beş yıl boyunca Etnografya Müzesinde kaldı.

Atatürk'ün yazılı vasiyetnamesinin mahkemede açılmasının ertesi günü, 29 Kasım 1938'de Başbakan Celal Bayar, Anıtkabir'in yerinin tespiti için uzmanlardan oluşan özel bir komisyon kurulacağını açıkladı.²⁸⁵⁹ Yabancı uz-

2854 http://www.anitkabir.tsk.tr/02_insaasi/anitkabir_yerinin_secimi; Necdet Evliyagil, **Atatürk ve Anıtkabir**, Ankara 1988, s. 50.

2855 Mehmet Özel, **Atatürk**, Ankara 1992, s. 287; http://www.anitkabir.tsk.tr/02_insaasi/proje_yarismasi.html, Erişim Tarihi: 15.02.2018.

2856 <http://www.kultur.gov.tr/TR-96392/anitkabir.html>, Erişim Tarihi: 21.03.2019.

* Dr. Tunç Boran, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Öğretim Üyesi, tuncboran@karatekin.edu.tr.

2857 **Ulus**, 14 Kasım 1938; **Akşam**, 14 Kasım 1938; **Cumhuriyet**, 14 Kasım 1938.

2858 **Ulus**, 22 Kasım 1938.

2859 **Cumhuriyet**, 30 Kasım 1938; **Akşam**, 30 Kasım 1938.

manlar ve bilim adamları, Anıtkabir yer seçimi konusunda görüşlerini içeren raporlarını 20 Aralık 1938'de komisyona iletiler.²⁸⁶⁰ Uzmanlar, Anıtkabir yeri için Çankaya'yı önerdiler.²⁸⁶¹ Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleş başkanlığındaki komisyon, uzmanların verdiği raporları inceledi. Komisyon, çalışmaların sonunda uzmanların da görüşlerinin yer aldığı bir rapor hazırladı.²⁸⁶² 3 Ocak 1939 günü toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Meclis grubunda, Başbakanlık tarafından gönderilen raporu incelemek üzere Parti grubundan 15 milletvekilinden oluşan bir komisyon kurulmasına karar verildi.²⁸⁶³

CHP Anıtkabir Parti Grubu Komisyonunda Trabzon Milletvekili Mithat Aydın, Anıtkabir yeri için *Ankara şehrinden Gazi Orman Çiftliğine giden yolun sol tarafında Askerî rasadati havaiye binasının bulunduğu 906 rakımlı büyük ve geniş tepeyi* önerdi.²⁸⁶⁴ Komisyon, çalışmalarının sonunda oy çokluğu ile Anıtkabir'in Rasattepe'de inşa edilmesinin önerilmesine karar verdi.²⁸⁶⁵ Komisyonun önerdiği Rasattepe, 17 Ocak 1939 günü ittifaka yakın bir çoğunlukla CHP Meclis grubu toplantısında Anıtkabir'in inşa yeri olarak kabul edildi.²⁸⁶⁶ Rasattepe, Ankara İstasyonu'nun güney kısmında, İstasyon-Bakanlıklar-Bahçelievler ve Gazi Eğitim Enstitüsü dörtgeninin tam ortasında, İstasyona göre yaklaşık olarak 45 metre yükseklikte yassı bir tepeydi.²⁸⁶⁷ Tepenin üzerinde tek katlı rasat (meteoroloji) istasyonu vardı. Bu bina, inşaat başladıktan sonra şantiye binası olarak da kullanıldı. Tepede, meteoroloji binası olduğu için "Rasattepe" adı verilmişti.²⁸⁶⁸

Anıtkabir'in Rasattepe'de yapılmasının 17 Ocak 1939'da kararlaştırılmasının ardından belirlenen sahanın istimlâk edilmesine ve kamulaştırılmasına başlandı. Anıtkabir'in inşa edileceği Rasattepe sahasını kamulaştırmak amacıyla 1939 yılında ilk plan hazırlandı.²⁸⁶⁹ Ancak istimlâk edilen arazi, Anıtkabir inşası için yetersiz bulunması nedeniyle 1940 yılında ikinci bir plan daha hazırlanarak kamulaştırılan arazi genişletildi.²⁸⁷⁰ Kamulaştırma çalışmaları

2860 **Akşam**, 17 Aralık 1938; **Kurun**, 17 Aralık 1938; **Akşam**, 20 Aralık 1938.

2861 **Akşam**, 20 Aralık 1938.

2862 **Cumhuriyet**, 22 Aralık 1938.

2863 **Mithat Aydın Özel Arşivi**; "CHP Parti Grubunun Anıtkabir Komisyonu Üyesi Milletvekili Mithat Aydın'a yazdığı resmî yazı," 4 Ocak 1939.

2864 **Tan**, 10 Ocak 1939; **BCA**, 0.30.10-1.8.14.

2865 **BCA**, 0.30.10-1.8.14.

2866 **Akşam**, 18 Ocak 1939; **Cumhuriyet**, 18 Ocak 1939; **Tan**, 18 Ocak 1939; **Ulus**, 18 Ocak 1939.

2867 Orhan Arda, "Anıt Kabir", **Mimarlık ve Sanat**, S 4-5, İstanbul 1961, s. 155.

2868 Güngör Gönültaş, "Türkiye'nin İlk Kadın Mühendisi Sabiha Rıfat'ın Anıları", **Milliyet**, 23 Aralık 1973, s. 5.

2869 **BCA**, 030.10.1.8.12/15.

2870 **BCA**, 030.18.01.02.90.37.18.

yetersiz planlanma ve yeterli ödenek ayrılmaması nedeniyle ancak iki yılda kısmen tamamlandı. Rasattepe’de kısmi de olsa kamulaştırma çalışmalarının tamamlanmasının ardından 1 Mart 1941 tarihinde Anıtkabir Uluslararası Serbest Proje Yarışması açıldı.²⁸⁷¹ Hükûmet, yarışma süresini 2 Mart 1942 tarihine kadar uzattı.²⁸⁷² Böylelikle hükûmet, sürenin bitimine bir hafta kala yarışmaya başvuru süresini dört ay daha uzatmış oldu. 1 Mart 1941 tarihinde başlayan yarışma, 2 Mart 1942 tarihinde sona erdi.

Anıtkabir Uluslararası Serbest Proje Yarışması Jüri Heyeti üyeliği için İsveçli mimar Prof. M. Tenghom,²⁸⁷³ Macar Prof. Karoly Wickinger ve Alman Prof. Paul Bonatz tespit edildi.²⁸⁷⁴ Jüri heyetinin Türk üyeleri için Eğitim Bakanlığının önerdiği isimler arasından Arif Hikmet Holtay,²⁸⁷⁵ Bayındırlık Bakanlığının önerdiği isimler arasından ise Muammer Çavuşoğlu Başbakanlık tarafından seçildi.²⁸⁷⁶ Ayrıca Başbakanlık tarafından Ankara İmar Müdürü Yüksek Mimar Muhlis Sertel de Anıtkabir Proje Yarışması Jüri Heyetine atandı.²⁸⁷⁷

Anıtkabir Uluslararası Serbest Proje Yarışması Jüri Heyeti, 12 Mart 1942 günü başlayan değerlendirme çalışmaları yaklaşık on gün sürdü ve jüri değerlendirme raporu 21 Mart 1942’de Başbakanlığa sunuldu.²⁸⁷⁸ 24 Mart 1942’den 4 Nisan 1942 gününe kadar yarışmaya katılan 47 proje, Ankara Sergi Evinde sergilendi.²⁸⁷⁹ Cumhurbaşkanı İnönü de sergiyi gezdi.²⁸⁸⁰ Atatürk, Anıt-Kabir Proje Müsabakası Hakkında Jüri Raporunda Anıtkabir Komisyonunun, yarışmaya katılma hakkına haiz olan 47 projeyi, 12 Mart 1942 tarihinde jüri heyeti üyelerine teslim ettiği bildiriliyordu. Jüri heyeti, ilk inceleme sonunda 17 projeyi yarışmanın yüksek gayesini karşılayacak nitelikte olmadığı için eledi. Jüri, geri kalan 30 projeyi tek tek inceledi ve projelere yönelik eleştiriler raporda yazıldı. İkinci inceleme sonunda 19 proje raporda açıklanan nedenlerden ötürü elendi. Jürinin çalışmaları sonunda 11 proje üçüncü incelemeye

2871 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 9; Nurettin Can Gülekli, **Anıtkabir Rehberi**, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 23; Orhan Arda, “Anıt Kabir”, **Mimarlık ve Sanat Dergisi**, S 4-5, İstanbul 1961, s. 155; Sabiha Güreyman, “Anıt Kabir”, **Mimarlık Dergisi**, S 1-6, İstanbul 1953, s. 3.

2872 **Cumhuriyet**, 26 Ekim 1941.

2873 **BCA**, 030.10.1.5.11.

2874 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 9; Nurettin Can Gülekli, **Anıtkabir Rehberi**, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 26.

2875 **BCA**, 030.10.122.871.6-2.

2876 **BCA**, 030.10.122.871.6-1.

2877 **BCA**, 030.10.122.871.6-3.

2878 **Ulus**, 22 Mart 1942.

2879 **Ulus**, 31 Mart 1942.

2880 **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1942; **Vatan**, 2 Nisan 1942.

kaldı. Anıtkabir Uluslararası Serbest Proje Yarışma Talimatnamesi'nin 16. maddesine göre, jüri heyeti birincilik için Türk hükûmetine üç eser önerecekti. Hükûmet üç eserden birini seçme hakkına sahipti. Jüri heyeti, bu karar doğrultusunda son incelemeye kalan 11 proje arasından Alman mimar Prof. Johannes Kruger'in 9 numaralı Projesini, Prof. Emin Onat ve Doç. Dr. Orhan Arda'nın ortak eserleri 25 Numaralı Projeyi ve İtalyan mimar Prof. Arnaldo Foschini'nin 44 numaralı Projesini birincilik için hükûmete önerdi. Raporunda, Jüri hükûmeti üç projenin de tekrar "tetkik ve tadile muhtaç" olduğu yönünde uyarıyı ihmal etmedi.²⁸⁸¹ Jüri heyetinin raporundan 45 gün sonra hükûmet kararı verebildi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunun 7 Mayıs 1942 tarihli toplantısında alınan karara göre, üç projeden Prof. Emin Onat ve Doç. Dr. Orhan Arda'nın eseri birinci olarak seçildi. Prof. Johannes Kruger ve Prof. Arnaldo Foschini'nin projeleri ikinci sayıldı. Ancak Bakanlar Kurulu'nun şaşırtıcı kararı, "birinci olarak seçilen projenin de tatbik edilmemesi" oldu. Prof. Emin Onat ve Doç. Orhan Arda'nın projesini uygulamama kararı alan hükûmet, proje sahiplerine yarışma talimatnamesinde belirtilen tazminatı ödemeyi de kararlaştırmıştı.²⁸⁸² Hükûmet, açtığı yarışma sonucu birinci olarak seçtiği projeyi uygulamama kararı alarak yarışmayı da tasfiye etmiş oldu.

Birinci seçilen projenin uygulanmama kararının verilmesinden yaklaşık bir ay sonra hükûmet, 9 Haziran 1942 tarihinde yayımladığı bildiri ile kararını değiştirdiğini açıkladı. Yarışmanın sonucu değişmedi, bu defa da Prof. Emin Onat ile Doç. Dr. Orhan Arda'ya ait projenin birinci olarak seçilmesine, Profesör Kruger'e ve Profesör Foschini'ye ait iki projenin de ikinci sayılmasına karar verildi. Ancak bu kez birinci seçilen projenin jüri heyeti raporunda öngörülen değişikliklerin yapıldıktan sonra uygulanmasına karar verildi. Bildiriye göre, öngörülen değişiklik Anıtkabir projesi yarışmasında birinciliği kazanan proje sahibinin de dâhil olacağı bir uzman heyet tarafından yapılacaktı.²⁸⁸³

Bu karardan sonra Anıtkabir mimarları ikinci bir proje hazırlayarak belirlenen inceleme komisyonuna sundular. Bu komisyonun eleştirileri doğrultusunda bu defa üçüncü bir proje hazırladılar. Bu süreç, sözleşmenin imzalandığı 4 Temmuz 1944 tarihine kadar uzadı. İki yılı aşan bir süre zarfında mimarlar, proje tadilatı üstünde çalıştılar. Bu çalışmalar aynı zamanda Anıtkabir inşa çalışmalarına başlanmasını da geciktirdi. Mimari açıdan ise yapılan değişiklikler ile yarışmaya katılan proje, mozolenin dış mimarisi dışında neredeyse tümüyle başka bir hal aldı. Bu değişiklikler kısaca, mozolenin etra-

2881 **Atatürk Anıt-Kabir Proje Müsabakası Hakkında Jüri Raporu**, Başvekalet Matbaası, Ankara 1942, s. 15-16.

2882 **BCA**, 030.18.01.02.98.40.11.

2883 **Cumhuriyet**, 10 Haziran 1942; **Ulus**, 10 Haziran 1942; **Vatan**, 10 Haziran 1942; Orhan Arda, "Anıt Kabir", **Mimarlık ve Sanat Dergisi**, S 4-5, İstanbul 1961, s. 155.

finda bulunan yapıların dışarıya çıkartılması, giriş yolunun şekli ve yönünün değiştirilmesi, çevre duvarlarının kaldırılması, mozolenin bulunduğu yer ve yönün kale eksenine göre değiştirilmesi, lahdin yerinin değiştirilmesi ve tören alanının yeniden düzenlenmesini kapsıyordu. Tüm bu mimari değişiklikler ciddi ve büyük değişiklikler idi.²⁸⁸⁴ Anıtkabir nihai projesi, uzun ve zorlu bir süreç sonunda kabul edildi. Proje resmen kabul edildikten sonra inşaat süreci başladı.

Anıtkabir inşaatının yürütülmesi ile görevlendirilen Bayındırlık Bakanlığına inşaat için ilk aşamada, 1.000.000 TL ödenek tahsis edildi.²⁸⁸⁵ Bayındırlık Bakanlığı tarafından 4 Eylül 1944 tarihinde Anıtkabir birinci kısım inşaatının ihalesi yapıldı.²⁸⁸⁶ Bu ihaleyi, Hayri Kayadelen'e ait Nurhayr Şirketi kazandı.²⁸⁸⁷ Anıtkabir mimarları ile sözleşme imzalanmasından ve inşaatın toprak tesviye işlerinin ihale edilmesinin ardından Anıtkabir inşaatı temel atma töreni yapıldı. Anıtkabir'in inşasına 9 Ekim 1944 günü saat 10.00'da temel atma töreni ile başlandı. Temel atma törenine Başbakan Şükrü Saraçoğlu, bakanlar, sivil ve askeri bürokratlar katıldı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, temele ilk kazmayı vurarak inşaatı başlattı.²⁸⁸⁸ Anıtkabir inşaatının toprak tesviye işlerini kapsayan inşaatın ilk kısmı 1945 yılı sonunda tamamlandı.²⁸⁸⁹ İlk inşaat aşamasında ayrıca ağaçlı aile bölümünün istinat duvarları yapıldı.²⁸⁹⁰

Anıtkabir inşaatının temel atma töreninden yaklaşık üç ay sonra Bayındırlık Bakanlığı yetkilileri tarafından Anıtkabir'in inşa edileceği Rasattepe'nin deprem ve zemin mekaniği yönünden etüt ettirilmesine kararı verildi.²⁸⁹¹ İstanbul Teknik Üniversitesi Zemin Mekaniği uzmanı Prof. Dr. Hamdi Peynircioğlu, Rasattepe'de yaklaşık dört ay boyunca zemin etüdü incelemesi yaptı.²⁸⁹² İnceleme sonucunda, Rasattepe'de toprak altında kalın bir kil tabakası bulunduğu, galeri şeklinde boşluklar olduğu ve 155 metre derinlikte

2884 Emin Onat, "Anıt-Kabir", **Güzel Sanatlar Dergisi**, S 5, İstanbul 1944, s. 123; Emin Onat, Orhan Arda, "Anıt-Kabir", **Arkitekt Dergisi**, No: 280, İstanbul 1955, s. 92; Paul Bonatz, "Anıt-Kabir", **Ulus**, 10 Kasım 1944, s. 5.

2885 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 7, Birleşim 58, 22 Mayıs 1944, C 10, s. 131; Sabiha Güreyman, "Anıt Kabir", **Mimarlık Dergisi**, S 1-6, İstanbul 1953, s. 3.

2886 **BCA**, 030.10.1.5.18-1.

2887 **Milliyet**, "Anıtkabir Meselesi", 16 Ocak 1951; **Ulus**, 6 Ekim 1944.

2888 **Cumhuriyet**, 10 Ekim 1944.

2889 Danıştay Başkanlığı Arşivi, **Danıştay Genel Kurulunun 17 Ocak 1946 tarih ve 46/18-2 sayılı mütalaası** s. 3.

2890 Necdet Evliyagil, "Anıt-Kabir İnşaatı 3 Seneden Evvel İkmal Edilemeyecek", **Cumhuriyet**, 27 Kasım 1947.

2891 **BCA**, 030.11.1.188.41.19-12.

2892 Hamdi Peynircioğlu, "1945 Yılında Yapılan Rasattepe'nin Geoteknik Etüdü ve Anıt Kabir Temelleri ve Bugünkü Durum ile Karşılaştırma," **Zemin Dergisi**, C 2, S 3, Eylül 1980, s. 87.

kayalık bir tabakaya rastlanıldığı belirtildi. Anıtkabir'in inşaatında uygulanması düşünülen Radye General temel sisteminin bu zeminde tehlikeli olacağı uyarısı yapıldı.²⁸⁹³ Bu uyarının ardından Bayındırlık Bakanlığı Anıtkabir inşaatında uygulanacak temel sistemini değiştirme kararı aldı.²⁸⁹⁴ Zemin etüdünün inşaatın başlamasından sonra yapılması inşaatı yavaşlattı. Ancak temel sisteminde yapılan değişiklikle ilgili doğan hukuki ve bürokratik sorunların çözümü çok daha uzun zaman aldı. Temel sisteminin değiştirilmesi sonucu, betonarme ve statik hesap işlemlerin ücretinin proje mimarlarına ödenmesi ve ödeme ile ilgili kaynak bulunması ciddi bir sorun oldu. Bu sorun ancak 1946 yılının Aralık ayında çözülebildi. İki yıl alan bu süreç, Anıtkabir inşaatının ilerlemesini geciktirdi.²⁸⁹⁵ Zemin problemi ve ilgili hukuki ve bürokratik süreç Anıtkabir'in yapımını geciktiren nedenlerden biri oldu. Öte yandan zemin etüdü ile Rasattepe arazisine inşa edilecek Anıtkabir için en uygun temel sistemi kararlaştırıldı.

Anıtkabir birinci kısım inşaatı toprak tesviyesi ile sınırlı dar kapsamlı bir çalışma idi. Çok daha geniş kapsamlı olan Anıtkabir ikinci kısım inşaatı ihalesini, Rar Türk Limitet Şirketi kazandı.²⁸⁹⁶ Bayındırlık Bakanlığı ile Rar Türk Limitet Şirketi arasında sözleşme, 20 Eylül 1945 tarihinde imzalandı.²⁸⁹⁷ İki yılı süren, hukuki ve bürokratik sorunların aşılmasından sonra Anıtkabir'in temel inşaatına 1947 yılının inşaat mevsiminde başlanabildi.²⁸⁹⁸ Ancak bu kez de yüklenici firma Rar Türk Limitet Şirketi'nin yapılacak işlerin ihale bedelinin % 20'sini aştığı iddiasıyla Bayındırlık Bakanlığında ek ödenek talep etmesi hukuki anlaşmazlık yarattı. Hukuki anlaşmazlığın mahkemeye taşınması da inşaatın ilerlemesini yavaşlattı.²⁸⁹⁹ 15 Mayıs 1948 tarihinde müteahhit firma ile idare arasındaki anlaşmazlık giderilemese de şantiyede faaliyete geçildi.²⁹⁰⁰ Anıtkabir inşaatı 1948-1949 yıllarında hız kazandı.²⁹⁰¹ Bu yıllarda Anıtkabir ikinci kısım inşaatında anıtın temel ve ara katı ile diğer binaların çatıya kadar kaba inşaat işleri tamamlandı.²⁹⁰² Anıtkabir Yarışması Jüri Heyeti Anıtkabir'de kullanılacak kesme taş için toprağın renginden

2893 Danıştay Başkanlığı Arşivi, **Danıştay Genel Kurulunun 17 Ocak 1946 tarih ve 46/18-2 sayılı mütalaası** s. 1-2.

2894 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 39.129.2444.

2895 **BCA**, 030.11.1.188.41.19-3; **BCA**, 030.11.1.188.41.20-3.

2896 **BCA**, 030.11.1.188.41.20-13.

2897 **BCA**, 030.11.1.188.41.20-3.

2898 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 126.

2899 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Birleşim: 30, 15 Ocak 1951, C 4, s. 211; **Ulus**, 14 Ocak 1951.

2900 **Vatan**, 16 Mayıs 1948; **Ulus**, 16 Mayıs 1948.

2901 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre VIII, İçtima 57, 1.3.1950, C 25, s. 188/7.

2902 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 113.

daha açık bir renk seçilmesini önermişti.²⁹⁰³ Jürinin önerisi doğrultusunda, Çankırı Eskipazar traverten taşı kullanıldı.²⁹⁰⁴ Mozolenin dış duvarları, tören meydanını çevreleyen kolonatlarda beton üzerine dış kaplama malzemesi olarak kullanıldı. Sarı travertenler, Anıtkabir'in rengini belirleyen hâkim dış kaplama malzemesi oldu.

Anıtkabir inşaatı devam ederken iktidar değişikliği yaşandı. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler Demokrat Partinin zaferi ile sonuçlandı. Yirmi yedi yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı sona erdi ve Demokrat Parti dönemi başladı.²⁹⁰⁵ Demokrat Parti hükûmeti Meclisten güvenoyu aldıktan dört gün sonra 6 Haziran 1950 günü, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Bayındırlık Bakanı Fahri Belen Anıtkabir inşaatını ziyaret etti. Bu ziyaret, Demokrat Partinin Anıtkabir inşaatına verdiği önemi göstermeyi amaçlıyordu.²⁹⁰⁶ Demokrat Parti hükûmeti, Anıtkabir inşaatının bir an evvel bitirilmesini ve aynı zamanda inşaatın tasarruf edilmesini istiyordu. Bu maksatla Anıtkabir projesinde bir kez daha değişikliğe gidildi. Proje mozolenin üst kısmında bulunan ikinci kütle kaldırıldı. Mozolenin dış mimarisinin değişmesi ile iç mimarisi de değişti. Şeref Holünde yer alması planlanan Kabir, bir kat aşağıya mezar odasına alındı. Şeref Holünde sembolik bir lahit taşının yer alması planlandı.²⁹⁰⁷ Yine iç mimaride tonozlu yapı yerine kolonatlar yükseltilecek betonarme bir kubbe ile örtüldü. Tavan, 15. 16. yüzyıl kilim ve halı desenleri ile süslendi.²⁹⁰⁸

DP döneminde, ayrıca Anıtkabir ikinci kısım inşaatı yüklenici firma ile olan anlaşmazlığın çözümü için harekete geçildi. Bayındırlık Bakanlığı, Rar Türk Limitet Şirketi ile ek sözleşme yapılarak Anıtkabir inşaatının yavaşlamasına neden olan hukuki anlaşmazlık çözüldü.²⁹⁰⁹ Ek sözleşmenin imzalanmasının ardından mozole temel kısmının inşaatı hızlandırıldı. Mart 1951 tarihinde mozole binasının temel beton inşaatı tamamlandı. Mozoleyı yardımcı binalara bağlayan antrelerin yapımına başlandı.²⁹¹⁰ Mozolenin lahit taşının bulunacağı ara kat 1950 yılı sonunda tamamlandı.²⁹¹¹ İkinci kısım inşaat de-

2903 **Atatürk Anıt-Kabir Proje Müsabakası Hakkında Jüri Raporu**, Başvekalet Matbaası, Ankara 1942, s. 17.

2904 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 117.

2905 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara 2007, s. 305-311.

2906 **Zafer**, 7 Haziran 1950; **Milliyet**, 7 Haziran 1950.

2907 **Zafer**, 31 Aralık 1950; **Ulus**, 31 Aralık 1950; Kemal Bağışgil, "Anıt-Kabir", **Devlet Yapıları Bülteni**, S 1, Bayındırlık Bakanlığı Yay., Ankara 1964, s. 18-19.

2908 **Ulus**, 19 Nisan 1951.

2909 **BCA**, 030.18.01.02.123.75.14-1.

2910 **Milliyet**, 24 Mart 1951.

2911 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem IX, Birleşim: 80, 23 Mayıs 1951, C 7, s. 172/1.

vam ederken Anıtkabir üçüncü kısım inşaatı da ihaleye çıkarıldı. 11 Eylül 1950 tarihinde Amaç Ticaret A.Ş.'ye ihale edildi.²⁹¹² Üçüncü Kısım İnşaat, mozole üst döşemesinin taş kaplaması, merdiven basamaklarının yapılması, aslanlı yol ve tören alanının taş kaplama işleri, anıta çıkan yollar, lahit taşının yerine konması ve tesisat işlerinin yapılmasını kapsıyordu.²⁹¹³ 1951 yılı inşaat mevsiminin başında Anıtkabir'in yardımcı binalarını kapsayan muhafız, kabul, şeref ve müze salonlarının çatılarının kapanmasına başlandı.²⁹¹⁴ 6 Haziran 1951'de Anıtkabir inşaatının dördüncü ve son aşaması ihale edildi. İhaleye, Muzaffer Budak'ın firması aldı.²⁹¹⁵ Anıtkabir dördüncü kısım inşaatı; Şeref Holü'nün döşemesi, tonozlar alt döşemeleri ve Şeref Holü çevresi taş profilleri ile saçak süslemeleri ve mermer işlerinin yapılmasını kapsıyordu.²⁹¹⁶ Anıtkabir'de ülkenin dört bir yanından getirilen taşlar ve mermerler kullanıldı. Tören alanında kullanılan kırmızı taşlar Kayseri Boğazköprü'deki taş ocağından, siyah taşlar ise yine Kayseri'nin Kumarlı mevkisindeki taş ocağından getirildi.²⁹¹⁷ Bilecik'ten getirilen yeşil renkte mermer ile Mozole Şeref Holü'nün iç yan duvarları kaplandı.²⁹¹⁸ Hatay'dan getirilen kırmızı granit taş ile Şeref Holü döşemesi ve tonozlar alt döşemesi yapıldı.²⁹¹⁹ Ayrıca Anıtkabir inşaatında, Afyon'dan getirilen kaplan postu mermer, Çanakkale'den getirilen krem mermer, Adana'dan getirilen siyah renkte mermer ile Haymana ve Polatlı'dan getirilen beyaz travertenler kullanıldı.²⁹²⁰ 40 tonluk sembolik lahit taşı ise Osmaniye şehrinin Bahçe ilçesinde Gâvur Dağlarında bulunan bir mermer ocağından getirildi.²⁹²¹

1952 ve 1953 yıllarında inşaat devam ederken Anıtkabir'de yer alacak heykel, rölyef, yazı, mozaik ve fresk gibi süsleme işleri yaptırıldı. Anıtkabir'de yer alacak yazıların metinleri ile heykel ve rölyeflerin konularını bir uzman komisyon belirledi. Komisyon, Anıtkabir'e konulacak heykel, kabartma ve yazıların konularının Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'ndan ve Türk inkılabı ile ilgili hayatı ve hareketleri düşünülerek seçilmesine karar verdi.²⁹²² Anıtkabir'de yapılacak heykel ve rölyeflerin yapının mimari özelliklerine uygun

2912 **Zafer**, 12 Eylül 1950.

2913 Kemal Bağışgil, "Anıt-Kabir İnşaatı", **İnkılap Gençliği Dergisi**, 10 Kasım 1952, s. 27.

2914 **Milliyet**, 24 Mart 1951.

2915 **Milliyet**, 7 Haziran 1951.

2916 Kemal Bağışgil, "Anıt-Kabir İnşaatı", **İnkılap Gençliği Dergisi**, 10 Kasım 1952, s. 27.

2917 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 115.

2918 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 122.

2919 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 21.133.1064.

2920 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 36-37.

2921 Ahmet, Uslu, **Çanakkale Gazileri**, Seddülbahir 1915 Özel Müzesi Yay., Çanakkale 2010, s. 69-70.

2922 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 19.1.1380-1.

olmasını, heykeller ve rölyeflerin istenilen konuyu olduğu gibi tekrarlayan eserler olmamasını, anıtın mimari üslubuna uygun, abidevi ve temsili eserler olmaları istendi. Komisyon Alle'nin başında, iki kaide üzerinde Atatürk'e saygı ve anıta gidenleri onun manevi huzuruna hazırlamak için birer heykel grubu veya rölyef yapılmasını kararlaştırdı. Bu heykel veya rölyeflerin sükûn ve istiğrak havasını tamamlamaları, Atatürk'ün ölümü veya ebediliği düşüncesini, Atatürk'ün kurtardığı ve yetiştirdiği nesillerin bu ölümden duydukları derin acıları da ifade etmeleri amaçlanıyordu. Alle'nin iki yanında, kuvvet ve sükûnet telkin eden stilize oturmuş ve yatmış durumda 24 aslan heykeli bulunması kararlaştırıldı. Mozoleye çıkan merdivenin iki yanına, iki rölyef kompozisyonu işlenmesine, bunlardan birinin Sakarya Savaşı'nı, diğerinin Başkomutanlık Meydan Savaşı'nı temsil etmesi kararlaştırıldı. Şeref Salonu'nun iki yan duvarına, büyük, iki alçak kabartma yapılmasına, bu kabartmaların ana konularının Atatürk devrimleri olması kararı verildi. Mozolenin giriş kapısının iki tarafına, Atatürk'ün Türk Gençliğine Hitabı ile Atatürk'ün Cumhuriyetin 10. Yılında verdiği söylevin yazılması kararlaştırıldı. Komisyon ayrıca Anıtkabir'de yer alan on kuleye isim verilmesini kararlaştırdı. Bu kulelere Hürriyet, İstiklal, Mehmetçik, Zafer, Müdafaa-i Hukuk, Cumhuriyet, Barış, 23 Nisan, Misak-ı Millî, İnkılap isimleri verildi. İsimler, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet ile ilintili kavramlardan seçilmişti. Kulelere yapılacak rölyeflerin ve seçilecek yazıların bu kulelere verilen isimlere göre seçilmesi kararlaştırıldı.²⁹²³

Anıtkabir'in girişinde bulunan kadın ve erkek grubu heykelleri ile allee (ağaçlı yol) konulacak aslan heykeli birinciliğini Hüseyin Anka Özkan kazandı. Mozoleye çıkan merdivenlerin sağında bulunan Sakarya Savaşı rölyefin birinciliğini İlhan Koman, mozoleye çıkan merdivenlerin solunda bulunan Başkomutanlık rölyefini, İstiklal, Mehmetçik ve Hürriyet kulelerinde yer alacak rölyeflerin birinciliğini Zühtü Müridoğlu, Hitabet kürsüsü ve bayrak direğinin altındaki rölyefin birinciliğini Kenan Yontuç kazandı. İnkılap, Barış, Müdafaa-i Hukuk, Misak-ı Millî Kuleleri rölyeflerini Nusret Suman'ın eserleri 23 Nisan Kulesi rölyefi için birinciliğe layık eser bulunmadığı için ikinci olan Hakkı Atamulu'nun eseri uygulandı. Jüri, Cumhuriyet ve Zafer Kuleleri için konuyu başarı ile temsil eden eser bulamadı. Bu kulelerde bu nedenle rölyef uygulamasından vazgeçildi.²⁹²⁴

Anıtkabir projesinde Anıtkabir'e giriş yolu olarak alle düzenlenmişti. Prof. Emin Onat'ın asistanı Nezih Eldem, yol boyunca allenin duvarlarına yan yana iki çıkıntılı dilatasyon düzenledi. Bu dilatasyonların sayısı sağda ve solda 12'şer olmak üzere 24 adetti. Ancak bu çıkıntılar çıplak halde kaldıklarında estetik görünmüyorlardı. Çıkıntılar böylelikle aslan heykellerinin

2923 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 19.1.1380-2.

2924 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 41.

kaidesi oldu.²⁹²⁵ Hüseyin Anka Özkan, yarışma için aslan heykeli yaparken, İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan Hitit Dönemi eseri “Maraş Aslanı”ndan esinlendi.²⁹²⁶ Aslan heykellerinin konulması ile ağaçlı yol aslanlı yola dönüştü.

Anıtkabir’de mozaik süslemeler de yapıldı. Mozaikler, özellikle Mozole kısmında kullanıldı. Mozole binasında; şeref holünün giriş bölümünün tavanında, şeref holünün tavanında, lahit taşının bulunduğu bölümün tavanında, yan galerileri örten çapraz tonozların yüzeyinde mozaik süslemeler vardır. Ayrıca sekizgen mezar odasında ve kulelerin pencerelerin üst kısımlarındaki kemer aynalıklarında mozaik süsleme yapıldı. Mozaik motiflerini belirlemek için herhangi bir yarışma açılmadı. Anıtkabir mimarı, Prof. Emin Onat, mozaik süslemeler ile ilgili olarak Mühendis Mektebi Mimarlık Bölümünde rölöve ve serbest resim hocası olan Nezih Eldem’i görevlendirdi. Nezih Eldem, şeref holünün orta bölümünde yer alan mozaik süslemeler dışında Anıtkabir’de yer alan mozaik süslemelerin tümünün tasarımlarını yaptı. Mozaik desenlerini tek tek elle çizerek boyadı. Nezih Eldem’in çizdiği mozaik desenleri kabul edildi.²⁹²⁷ Mozaiklerin dışında Anıtkabir’de mimari süsleme olarak fresk de kullanıldı. Mozole kısmını çevreleyen kolonların tavanlarında ve Anıtkabir yardımcı binalarının önünde bulunan revakların tavanlarında ve kulelerin primidal tavanlarında fresk tekniğinde süslemeler yapıldı. Anıtkabir’in fresk işleri, Tarık Levendoğlu tarafından uygulandı.²⁹²⁸ Anıtkabir’de geleneksel Türk mimarisinde kullanılan süs motifleri de kullanıldı. Tören meydanını çevreleyen binalar ve kulelerde eski Türk evlerinden esinlenerek yağmur sularının boşaltılması için traverten çörtlenler yapıldı.²⁹²⁹ Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde görülen kabara, gül rozeti motifleri ve kuş sarayı kule duvarlarında uygulandı.²⁹³⁰

Anıtkabir’in inşa edildiği Rasattepe çorak bir araziydi. İnşaat öncesinde çekilen fotoğraflarda tepede ve eteklerinde tek bir ağacın bile olmadığı görülmektedir.²⁹³¹ Park sahası dâhil yaklaşık 750 dönümlük bir alana sahip Anıtkabir’in çevresine ilişkin peyzaj planlamasına 1946 yılında başlandı. Çevre düzenlemesine ilişkin uygulama projeleri Prof. Dr. Sadri Aran tarafından

2925 Nezih Eldem, “Anıtkabir’in doğuşuna ve büyüyüp gelişmesine tanık oldum”, **Atatürk İçin Düşünmek**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yay., İstanbul 1998, s. 147.

2926 Hüseyin Anka Özkan, “Anıtkabir Heykel ve Rölyefleri İlk Modern Uygulama”, **Atatürk İçin Düşünmek**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yay., İstanbul 1998, s. 152.

2927 Nezih Eldem, “Anıtkabir’in doğuşuna ve büyüyüp gelişmesine tanık oldum”, **Atatürk İçin Düşünmek**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yay., İstanbul 1998, s. 147.

2928 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 168.

2929 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 54.

2930 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 53.

2931 **Ulus**, 19 Ocak 1939.

hazırlandı.²⁹³² Peyzaj çalışmaları kapsamında Kasım 1952'ye kadar 160 bin metrekairelik arazi ağaçlandırıldı, 100 bin metrekairelik arazinin toprak tesviyesi tamamlandı. Peyzaj çalışmaları için gerekli fidan ve çiçeklerin yetiştirilmesi için Anıtkabir sahasında 20 bin metrekairelik fidanlık oluşturuldu.²⁹³³ 1953 yılı Kasım ayına kadar park alanına 43.925 fidan dikildi. Kimi ülkeler, Türkiye'ye Anıtkabir Parkına dikilmek üzere, fidanlar hediye etti. Toplam 18 ülkeden 2135 adet çeşitli ağaç fidanı Anıtkabir Parkına dikildi.²⁹³⁴

26 Ekim 1953 tarihinde Anıtkabir inşaatının tamamlandığı duyuruldu. 10 Kasım 1953 günü Atatürk'ün naaşının geçici kabir Etnografya Müzesinden Anıtkabir'e nakil töreni için hazırlıklar yapılmaya başlandı.²⁹³⁵ Nakil töreni hazırlıklarını yürütmek amacıyla Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu'nun başkanlığında bakanlıklar ve kurumların temsilcilerinden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon nakil törenin ayrıntılarını içeren iki adet rapor hazırladı ve ilgili bakanlıkların ve kurumların görevlerini belirledi.²⁹³⁶ Nakil töreninde Türkiye Millî Talebe Federasyonu, gibi gençlik örgütleri de görev aldı.²⁹³⁷ Ulaştırma Bakanlığı nakil töreni için demir yolu ulaşımında öğrenciye yüzde yetmiş beş, halka ise yüzde elli indirim yaptı.²⁹³⁸ Ek tren seferleri konuldu.²⁹³⁹

Bayındırlık Bakanlığı, 9 Haziran 1953 tarihinde bütün valiliklere bir yazı yayımladı. Bakanlık, tüm illerden 5 kiloyu geçmemek koşuluyla illerin çeşitli yerlerinden ve şayet varsa muharebe meydanlarından alınacak toprakların ambalajlı olarak Anıtkabir İnşaat Kontrol Şefliğine ulaştırılmasını istedi.²⁹⁴⁰ Böylelikle Atatürk'ün Türkiye'nin dört bir tarafından gelen karışık vatan toprağına verilmiş olacaktı. Anıtkabir'e konacak İstanbul toprağı şehrin değişik noktalarından törenle anıldı. Edirne Kapı Şehitliğinden, Taksim Anıtı'ndan, İstanbul'un kurtuluşu sırasında ilk törenin yapıldığı yer olan Fenerbahçe Stadyumu'ndan topraklar alındı. İzmir'de Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanımın mezarından toprak alındı. Erzurum toprağı, Erzurum Kongresi'nin yapıldığı binanın bahçesinden; Kars toprağı Kars Kalesi'nden; Sivas toprağı, Sivas Kongresi'nin yapıldığı lisenin bahçesinden ve Çamlıbel Dağ-

2932 **Anıtkabir Tarihçesi**, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001, s. 71.

2933 Kemal Bağışgil, "Anıt-Kabir İnşaatı", **İnkılap Gençliği Dergisi**, 10 Kasım 1952, s. 27.

2934 Kemal Ungan, "Anıt-Kabir Ağaçlandırma İşleri", **Orman ve Av Dergisi**, Özel Sayı, Ankara Kasım 1973, s. 17.

2935 **Milliyet**, 26 Ekim 1953.

2936 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 56.8.2718; Belge No: 56.82718; Ali Güler, **Sonsuza Yolculuk**, Truva Yay., İstanbul 2010, s. 111.

2937 **Zafer**, 10 Eylül 1953; **Milliyet Gazetesi**, 10 Eylül 1953.

2938 **Milliyet**, 8 Kasım 1953.

2939 **Ulus**, 7 Kasım 1953.

2940 **Anıtkabir Belgeliği**, Belge No: 69.56.10.2720

larından; Samsun toprağı, Atatürk Müzesi bahçesinden alındı.²⁹⁴¹ Uşak'tan Yunan Başkomutanı Trikopolis'in teslim olduğu yerden, Konya'da Alaaddin tepesindeki Şehitler Anıtı'ndan, Isparta'da Kuva-yı Milliyecilerin dua ettikleri namazgâhtan, toprak getirildi.²⁹⁴² Savaş alanlarından da topraklar getirildi. Dumlupınar'dan Çanakkale Anafartalar'dan,²⁹⁴³ Sakarya Savaşı'nın yapıldığı Polatlı'dan toprak alındı.²⁹⁴⁴ Ankara'dan ise, Atatürk'ün Ankara'ya gelişinde ilk ayak bastığı Dikmen'den, Çankaya'dan ve Atatürk Orman Çiftliği'nden alındı.²⁹⁴⁵ Millî Türk Talebe Birliği Selanik'ten Atatürk'ün doğduğu evin bahçesinden toprak getirdiler. Ayrıca yine Millî Türk Talebe Birliği, kabir toprağının sulanması için Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndan su getirdiler.²⁹⁴⁶ Selanik dışında ülke dışından Kıbrıs'tan bir Türk heyeti Atatürk'ün kabri için Kıbrıs toprağı getirdi.²⁹⁴⁷ Kıbrıs'tan gelen toprak, Osmanlı Dönemi'nde Kıbrıs'ı fetheden komutanlardan olan Bayraktar Canpolat'ın mezarından, Namık Kemal'in sürgünde yaşadığı Magosa'dan ve Kıbrıs Türk köylerinden alındı.²⁹⁴⁸ Ayrıca ülke dışından Selanik'teki Atatürk'ün doğduğu evin bahçesinden, Kore'deki Türk şehitliğinden, Suriye'deki Süleyman Şah'ın Türbesi'nden de toprak alındı. Atatürk'ün kabri için 105 noktadan toprak getirildi. 9 Kasım 1953'ü 10 Kasım 1953'e bağlayan gece bu topraklar birbirlerine karıştırıldı. Topraklar, sembolik lahit taşının bir kat altında yer alan mezar odasına getirildi. Sekiz köşeli mezar odasının ortasında batı-doğu istikametinde iki metre derinliğinde bir kabir çukuru ve kabrin üzerini örtecek iki metreye yakın dikdörtgen bir mermer vardı. 105 noktadan gelen topraklar kabir çukurunun gerisine konuldu, bu toprak kümesinin sağına ve soluna Ankara toprağı yığıldı. Polis, kabre konulacak toprağı, sabotaj ihtimaline karşı araştırdı.²⁹⁴⁹

Nakil töreni için devlet kurumları da özel çalışmalar yaptı. PTT, Atatürk'ün naaşının Anıtkabir'e nakil töreni anısına hatıra pulu çıkardı.²⁹⁵⁰ İstanbul Valiliğı de Anıtkabir'e İstanbul'un armağanı olarak kilitleri ve işlemeleri altından imza defteri hazırladı.²⁹⁵¹ Ankara Radyosu da nakil törenini naklen yayımlamak için gerekli hazırlıkları yaptı.²⁹⁵² Ankara Radyosu, 8 muhtelif

2941 **Milliyet**, 6 Kasım 1953.

2942 **Milliyet**, 7 Kasım 1953.

2943 **Milliyet**, 8 Kasım 1953.

2944 **Milliyet**, 9 Kasım 1953.

2945 **Milliyet**, 10 Kasım 1953.

2946 **Milliyet**, 8 Kasım 1953.

2947 **Milliyet**, 9 Kasım 1953.

2948 **Milliyet**, 16 Kasım 1953.

2949 Ali Güler, **Sonsuza Yolculuk**, Truva Yay., İstanbul 2010, s. 138-155.

2950 **Milliyet**, 22 Ekim 1953.

2951 **Milliyet**, 10 Kasım 1953.

2952 **Milliyet**, 6 Kasım 1953.

yerde 24 spiker görevlendirdi, Basın Yayın Turizm Genel Müdürlüğü nakil törenini filme çekmek için hazırlıklar yaptı.²⁹⁵³ 19 Kasım 1938 günü Atatürk'ün tabutunu Dolmabahçe Sarayından Sarayburnu'na taşıyan 18 numaralı top arabası bulundu, bakımı yapıldı. Nakil Töreninde 18 numaralı top kullanıldı.²⁹⁵⁴ Bakanlıklar ve kurumlar, Atatürk'ün naaşının Anıtkabir'e nakil töreni için görev alanlar ile ilgili önlemler ve kararlar aldılar. Millî Eğitim Bakanlığı, 10 Kasım 1953 günü okullarda ders yapılmayacağını duyurdu.²⁹⁵⁵ Güvenlik tedbirleri çerçevesinde, 10 Kasım 1953 günü Ankara'ya İstanbul'dan 400 polis tören için ek kuvvet olarak getirildi.²⁹⁵⁶

Nakil töreni için önlemler alınırken bir yandan da Atatürk'ün naaşı defin için hazırlandı. Etnografya Müzesinde geçici kabirde bulunan tabut çıkartıldı ve naaş tören için hazırlandı. 4 Kasım 1953 günü sabah saat 09.05'te Etnografya Müzesinin salonun ortasında bulunan mezar odasından tabut çıkartıldı ve katafalka kondu. Tabutun çıkartılması sırasında devlet protokolünden TBMM Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut, Ankara Valisi Kemal Aygün, Ankara Belediye Başkanı Atif Benderlioğlu ve Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan da hazır bulundu.²⁹⁵⁷ Erkek Teknik Öğretmen Okulu Müdürü Kemal Kerpiççi ve öğrenciler mezar odasının üzerinde bulunan mermeri elektrikli keski ile kestiler. Mermer kapak kesildikten sonra küçük bir vinç yardımıyla tabut mezar odasından Etnografya Müzesinin zeminine alındı.²⁹⁵⁸ Mezar odasından alınan tabut, Etnografya Müzesinin ön salonunda hazırlanmış olan katafalkın üzerine yerleştirildi ve üzerine Türk Bayrağı örtüldü.²⁹⁵⁹ Tabut, katafalka konulduktan sonra tören programında belirlendiği gibi yükseköğretim gençliği tabut başında saygı nöbeti tutmaya başladı.²⁹⁶⁰ Öğrenciler nöbeti subaylara devrettiler. Subaylar, 9 Kasım 1953 günü saat 14.00'te generallere devrettiler. Generaller, nakil törenin başladığı 10 Kasım 1953 günü saat 09.05'e kadar nöbet tuttular.²⁹⁶¹

Atatürk'ün naaşı 11 Kasım 1938 tarihinde Prof. Dr. Lütfi Aksu tarafın-

2953 **Ulus**, 8 Kasım 1953.

2954 **Ulus**, 7 Kasım 1953.

2955 **Milliyet**, 6 Kasım 1953.

2956 **Milliyet**, 6 Kasım 1953.

2957 **Zafer**, 5 Kasım 1955; **Ulus**, 5 Kasım 1953; **Milliyet**, 5 Kasım 1953.

2958 Yekta Güngör Özden, "Atatürk Gerçeğine Küçük Bir Katkı", Anıtkabir Dergisi, S 2, Nisan 2000, s. 21; Tunç Boran, (Yönetmen) **906 Rakımlı Tepe Belgesel Filmi**, Emniyet Genel Müdürlüğü Foto Film Şube Müdürlüğü, 2003.

2959 **Zafer**, 5 Kasım 1955; **Ulus**, 5 Kasım 1953; **Milliyet**, 5 Kasım 1953.

2960 Yekta Güngör Özden, "Atatürk Gerçeğine Küçük Bir Katkı", **Anıtkabir Dergisi**, S 2, Nisan 2000, s. 22.

2961 **Ulus**, 6 Kasım 1953; **Milliyet**, 6 Kasım 1953.

dan tahnit edilmişti. Tahnit raporunda *tedfin merasimi yapılmıyaca kadar naaşın bozulmaması için* tahnitin yapıldığı belirtilmişti.²⁹⁶² Atatürk'ün naaşı toprağa verileceği için artık tahnit bozulacaktı. Definden önce bu işlemin yapılması gerekiyordu. Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, Adli Tıp Uzmanı Doç. Dr. Cahit Özen, asistanı Dr. Şeref Yazgan, Otopsi Teknisyeni Salih Kebapçı'dan oluşan ekip tarafından tahnit bozuldu.²⁹⁶³ 9 Kasım 1953 günü sabah 10.00'da Atatürk'ün naaşının olduğu gül ağacından yapılan tabutun kapağı kaldırıldı. Bu tabutun içinde ayrıca kurşun bir tabut daha bulunuyordu. Kurşun sanduka içinde gaz birikmiş olması olasılığı düşünülerek, tabut önce bir burgu ile delindi. Gaz ve koku çıkmadığı anlaşılınca tabutun lehimleri üç yerden söküldü. Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, tahnitin başarısı konusunda endişeler taşıyordu. Kurşun tabut açıldığında tabutu dolduran ıslak talaş tozunu gören Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, söylentilerin asılsız olduğunu anladı. Tahta talaş tozu tabutun alt kısmına toplandı. Atatürk'ün naaşı, kahverengi muşamba ile sarılı idi. Muşambanın altında beyaz kefen içinde parafinli sargılarla sarılı naaşın yüz kısmı açıldı.²⁹⁶⁴ Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, Atatürk'ün naaşının durumunu; *Atatürk'ün uzun kaşlarından ince bir tutam sol göz kapağının üzerine inmiş. Ata sanki on beş yıl önce Dolmabahçe sarayındaki hasta yatağında uyuyor* diyerek anlatmaktadır. Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, bir miktar "fiksator" ile naaş ıslatıldı. Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu, orada bulunan yetkililere naaşın hemen tahta tabuta konulmasının sakıncalarını anlattı. Bu işlemin nakil törenin olduğu ertesi güne bırakılması gerektiğini söyledi. Bu açıklamanın ardından kurşun tabut yeniden lehimlendi ve gül ağacı tabutun kapağı kapandı.²⁹⁶⁵ 10 Kasım 1953 günü sabah 05.00'de naaşın defin için hazırlanma işlemi için devlet protokolü, uzman doktorlar, emniyet yetkilileri, tabutu açacak ustalar Etnografya Müzesine geldiler.²⁹⁶⁶ Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu'nun önceki gün verdiği öneriler doğrultusunda işlemler, Doç. Dr. Cahit Özen, Dr. Şeref Yazgan ve Otopsi Teknisyeni Salih Kebapçı tarafından yapıldı.²⁹⁶⁷ Doç. Dr. Cahit Özen'in isteği ile gül ağacı ve kurşun tabutlar tek-

2962 Tunç Boran, **Mekân ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Anıtkabir**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 346.

2963 Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yay., İstanbul 1981, s. 49; Kamile Şevki Mutlu, "Atatürk Anıt-Kabre Naklinden Bir Hatıra", (14 Mart 1964 Tıp Dergisinden Tıpkı Basım), **Bilim ve Teknik Dergisi**, S 329, Nisan 1995, s. 65

2964 Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yay., İstanbul 1981, s. 49; Kamile Şevki Mutlu, "Atatürk Anıt-Kabre Naklinden Bir Hatıra", (14 Mart 1964 Tıp Dergisinden Tıpkı Basım), **Bilim ve Teknik Dergisi**, S 329, Nisan 1995, s.65.

2965 Mutlu, agm., s. 65.

2966 Ümit Deniz, "Büyük Atanın Tabutu Nasıl Açıldı", **Milliyet**, 2 Temmuz 1955, s. 3; Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet, İstanbul 1981, s. 50.

2967 Mutlu, agm., s. 65; Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yay., İstanbul 1981, s. 50.

rar açıldı. Naaş, tabuttan dışarıya çıkarıldı.²⁹⁶⁸ Salondaki mermer katafalka paralel iki masa konmuştu. Bu masalardan birinin üzerine yeni yapılan tabut kondu. Atatürk'ün naaşı kurşun tabuttan çıkarılarak diğer masanın üzerine arka üstü yatırıldı.²⁹⁶⁹ Naaşın üzerinde bulunan kahverengi muşamba, kefen ve gazlı bantlar çıkarıldı. Yaklaşık 1,5 saat çalıştıktan sonra uzman doktorlar, naaşı ecza ve yabancı maddelerden temizlediler. Naaş, tahnit ile ilgili maddelerden arındırıldıktan sonra Müslüman geleneklere uygun olarak kefenlendi.²⁹⁷⁰ Salonda hazır bulunanlar tarafından naaş, hep bir ağızdan söylenen besmele ile masadan alınarak yeni hazırlanan tabuta konuldu. Tabutun kapağı kapatıldı.²⁹⁷¹ Naaşın konulduğu yeni tabut, tekrar gül ağacından yapılmış eski tabutun içine konuldu. Tabutun üzerine Türk bayrağı örtüldü. İşlemin ardından hazırlanan tutanağı devlet yetkilileri ve Doç. Dr. Cahit Özen imzaladı.²⁹⁷² Böylelikle 11 Kasım 1938'de Atatürk'ün naaşına uygulanan tahnit işlemi, toprağa defnedileceği gün olan 10 Kasım 1953'de bozuldu. Atatürk'ün naaşı, Anıtkabir'e nakil töreninden birkaç saat önce toprağa defin için hazırlanmış oldu.

Atatürk'ün naaşı nakil töreni için tabuta konulduktan sonra nakil töreni hazırlıkları sona erdi. Atatürk'ün naaşının Anıtkabir'e nakil töreni ölümünün 15. yıl dönümü olan 10 Kasım 1953 günü yapıldı. 10 Kasım 1953 günü sabahın erken saatlerinde Ankaralılar, nakil törenini izlemek için şehir merkezine akın ettiler. Saat 07.00'den itibaren kortejin geçeceği yol güzergâhının çevresi halk tarafından doldurulmaya başlandı. Korteje katılacak askerî birlikler, izciler, devlet protokolü ve yabancı devlet temsilcileri geçici kabir Etnografya müzesinin çevresinde kendilerine ayrılan yerleri aldılar. Saat 08.00'e doğru yalnız kortej güzergâhı değil bu güzergâha çıkan tüm yollar kalabalığın akını ile kapandı. Güzergâh üzerindeki binaların pencereleri, balkonları ve damları korteji izlemek isteyenler tarafından dolduruldu. Saat 09.05'te bozananın dikkat işareti ve top atışlarının ardından beş dakikalık saygı duruşu yapıldı. Saygı duruşu sırasında jetler Etnografya Müzesi üzerinde uçtular. Saygı duruşunun ardından tabut katafalktan on iki er tarafından alınarak top arabasına konuldu. Top arabasını 1953 mezunu Harp Okulu öğrencileri çekiyorlardı. Top arabasının önünde 90, arkasında 46 olmak üzere toplam 136 Harp Okulu öğrencisi vardı. Kortej Cumhurbaşkanlığı Bandosunun çaldığı matem marşı eşliğinde hareket etti. Top arabasının iki tarafında on iki general vardı. Top arabasının arkasında Atatürk'ün İstiklal Madalyasını siyah

2968 Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yay., İstanbul 1981, s. 50.

2969 Nazmi Çağan, "Muvakkat Kabirde Aziz Atatürk'ün Nöbetini Bekledim", **Milliyet**, 10 Kasım 1954, s. 4.

2970 Ümit Deniz, "Büyük Atanın Tabutu Nasıl Açıldı", **Milliyet**, 2 Temmuz 1955, s. 3.

2971 Nazmi Çağan, "Muvakkat Kabirde Aziz Atatürk'ün Nöbetini Bekledim", **Milliyet**, 10 Kasım 1954, s. 4.

2972 Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yay., İstanbul 1981, s. 50-51.

kadife bir yastık üzerinde bir amiral taşıyordu. Bu amirali Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan takip ediyordu. Atatürk'ün kız kardeşinin ardında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Cumhurbaşkanı Bayar'ın ardında ise Başbakan Menderes, TBMM Başkanı Koraltan ve İkinci Cumhurbaşkanı İnönü birlikte yürüdüler. Kortejde sırasıyla bakanlar, elçiler, milletvekilleri, askerî ve sivil heyetler, izciler yer aldı. Kortej, Opera, Ulus, TBMM, Gar, Tandoğan Meydanı güzergâhını takiben Anıtkabir'e ulaştı. Kortejin uzunluğu 1.5 kilometreyi buluyordu. Aslanlı Yol'un başında top arabasından alınan Tabut, askerlerin omzunda 262 metre uzunluğundaki aslanlı yolu geçerek mozole önünde hazırlanan katafalka, saat 12.50'de konuldu. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, duygusal ve uzun bir konuşmanın sonunda Atatürk'ün gerçek yerinin Türk milletinin sinesi olduğunu şu sözlerle vurguladı: *Şimdi seni, kurtardığın vatanın her köşesinden gönderilen mukaddes topraklara veriyoruz. Bil ki: Hakiki yerin, daima inandığın ve bağlandığın Türk Milletinin, minnet dolu sinesidir. Nur içinde yat.*²⁹⁷³

Cumhurbaşkanının konuşmasının ardından, devlet protokolü mozoleden içeri girerek sağ taraftaki merdivenlerden aşağı kata indiler ve galerili koridoru takiben sola dönerek mezar odasına gittiler. Tabutun getirilmesini beklemeye başladılar. Üsteğmen Cemal Tezgörücü'nün komutasında, Muhafız Alayından 12 er tabutu omuzlarına alarak mozoleye girdiler ve mezar odasına taşdılar. Tabut, odanın sağ iç kenarına doğu-batı istikametinde yere konuldu. Gül ağacından yapılmış bulunan dış tabutun üzerinde örtülü bulunan atlas bayrak görevli subay ve erler tarafından özenle toplandı. Gül ağacı tabutun vidaları sökülerek kapağı açıldı. Bu büyük tabutun içinde esas naaşın bulunduğu ceviz ağacından yapılmış koyu renkli, bayrağa sarılı tabut görüldü. Bu tabutun üzerindeki bayrak da özenle toplandı. Saat 13.30'da tabut, ülkenin çeşitli yerlerinden getirilmiş topraklarla hazırlanmış bulunan mezara İslami geleneklere uygun olarak baş kısmı kibleye gelecek şekilde indirildi. Diyanet İşleri Başkanlığından bir din görevlisi mezara girerek tabutun kapağını açtı. Kefenin boğulu olan baş tarafını çözdü ve kefen aralandı. Din görevlisi mezardan çıktıktan sonra Cumhurbaşkanı Celal Bayar ilk olarak mezara toprak attı. Sonra sırasıyla Meclis Başkanı Refik Koraltan, İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Adnan Menderes toprak attılar. Mezara toprak atanlardan Dışişleri Bakanı Prof. Dr. Fuat Köprülü, toprağı attıktan sonra fenalık geçirdi, Eski Meclis Başkanı Abdülhalik Renda ise toprağı güçlkle attı. Yürümekte zorluk çeken Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan, ağabeyinin mezarına toprak attı ve su serpti. Bu arada, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın eşi Reşide Bayar'ın gönderdiği Kuran'ı Kerim'den bir surenin yazılı olduğu kâğıt toprağa karıştırıldı. Ayrıca, Prof. Dr. Emin Barın'ın ceylan derisi üzerine hat sanatı ile yazdığı Atatürk'ün ölüm raporu, bir gümüş muhafaza içinde

2973 Tunç Boran, **Mekân ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Anıtkabir**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 211-213.

mezara konuldu.²⁹⁷⁴

Protokolün mezara toprak atmasının ardından örtecek olan beton kapaklarla mezarın üstü örtüldü. Bu beton kapaklarla tabutun arasındaki mesafe 120 cm idi. Beton kapakların da üzerine toprak atıldı ve toprağın üzerine çiçekler serpiştirildi. Saat 14.30'dan itibaren Anıtkabir halkın ziyaretine açıldı. 10 Kasım 1953 günü gece yansına kadar ziyarete açık bulundurulan Anıtkabir'i yaklaşık 70.000 kişi ziyaret etti.²⁹⁷⁵ Atatürk'ün naaşı, vefatından 15 yıl sonra toprağa verildi. 10 Kasım 1953 günü düzenlenen Anıtkabir'e nakil töreni, 15 yıl sonra yapılan ikinci cenaze töreni oldu.

2974 Ali Güler, **Sonsuza Yolculuk**, Truva Yay., İstanbul 2010, s. 145-152.

2975 **Ulus**, 11 Kasım 1953; **Milliyet**, 11 Kasım 1953. 19 Kasım 1953 gününe kadar 200.000 insan Anıtkabir'i ziyaret etti. Bk. **Zafer**, 20 Kasım 1953.

11. ATATÜRK'ÜN YAZDIĞI ESERLER*

Atatürk, savaş yıllarına dair yazdırdığı hatıralarının dışında hiçbir zaman kendi kalemiyle yaşamını kamuya anlatan bir otobiyografi yazmamıştır. Onun daha ziyade askerî ve sivil yaşamdaki fikirleri ve faaliyetleri, kendi döneminde veya daha sonra bir araya getirilen telgraf, rapor, mektup ve söylevleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Meslek yaşamının başından itibaren, mensubu olduğu devletin ve toplumun uygar dünya karşısındaki belirsiz geleceği kendisini hep düşündürmüş, kaygılandırmıştır. Akıp giden zaman içinde o, bir asker olarak mesleki görev ve yetkilerinin dışında bilgisini ve yeteneklerini ordusunun hizmetine sunmayı bir görev olarak bilmıştır. Bu nedenle onun kaleme aldığı eserleri, her şeyden önce idealistliğinin, devletine ve ulusuna adanmışlığının bir ifadesi olarak görmek gerekmektedir.

Atatürk'ün yazdığı eserler temelde çağın gereklerine uygun bir devlet ve toplum yapısının dayanacağı esasları teoriden pratiğe geçirmek ve bunu sonraki kuşaklara aktarmak amacı gütmüştür. Bu onun devrimci bir karaktere sahip olmasıyla ilgilidir. Açıkça bu yönü onun yaşamının her safhasında kendisini gösteren belirgin bir özelliğidir. Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmadan çok önce, hürriyet davasında nasıl ki Şam'da 1906 yılında Vatan ve Hürriyet Cemiyetini kurarak bu yönünü göstermişse, bundan bir yıl sonra da sınıf arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'un anlattığına göre vatanın kurtarılmasına ve yeni bir Türk devletinin kuruluşuna işaret eden Misak-ı Milli'nin esaslarını belirleyerek aynı yönünü ortaya koymuştur.²⁹⁷⁶ Aşağıda ele alınacağı üzere 1918'de Karlsbad'da bulunduğu sırada açıkça gelecekte *Benim elime büyük yetki ve güç geçerse, ben sosyal hayatımızda istenilen inkılabı bir anda gerçekleştireceğimi zannediyorum* diyordu.

Atatürk, ilk eserlerini Meşrutiyet'in ikinci defa ilanını takip eden yılda vermiştir. Bu eserleri mesleğe dairdir. O, çağdaş modern orduların subayları gibi Türk ordusunun kurmay sınıfının değişen şartlara göre bilgi ve görgüsünün artırılmasını gerekli görmüştür. Bunun için de basım ve yayım çalışmalarına önem verilmesi gerektiğini düşünmüştür. Kendi deyimiyile *birçok me-*

* Prof. Dr. Mithat Aydın, Pamukkale Üniversitesi, Öğretim Üyesi, maydin@pau.edu.tr.

2976 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul s. 135.

*selenin yayın yoluyla kazandırılmasına zaman hasretmek*²⁹⁷⁷ takdir edilmesi gereken kıymettedir. Onun düşünce sistematüğinde öğrenmek, öğrendiğini yaşama aktarmak ve öğretmek bir prensip olarak belirmiştir. Kuşkusuz onun düşünüş ve başarısında ordu ile siyaset kurumu arasına set çekmiş olması etkili olmuştur. Bu nedenle de meslek hayatının başlarında mensubu olduğu ordunun politize oluşu karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile görüş ayrılığına düşmüştür.

11.1. Askerlik Mesleğine Dair Yazdıkları

Meşrutiyet'in ilanından sonra üzerinde yoğunlaştığı askerî çalışmalarının ilkinin, 1909 yılında Karl Litzmann'dan yapmış olduğu çeviri ile vermiştir. 1919'a kadar meslek yaşamına dair kaleminden çıkan eser sayısı yediye bulmuştur. Broşür şeklindeki bu eserler şu şekilde sıralanabilir. 1-Bölüğün Muharebe Talimi, (K. Litzman'dan çeviri), 2-Takımın Muharebe Talimi, (K. Litzmann'dan çeviri), 3-Cumalı Ordugâhı, Süvari, Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları, 4-Ta'biye ve Tatbikat Seyahati, 5- Tabiye Mes'alesinin Hali ve Emirlerin Suret-i Tahririne Dair Nasâyih, , 6-Talim ve Terbiye-i Askeriye Hakkında Nokta-i Nazarlar, 7-Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal,

Bölüğün Muharebe Talimi, Mustafa Kemal'in Berlin Savaş Üniversitesi Müdürü General Karl Litzmann'ın *Seferber Mevcudunda Takım, Bölük ve Taburun Muharebe Talimleri* adlı kitabından yapmış olduğu ilk çevirisidir. Eser ayrı bir kitapçık olarak 1908 yılında Mustafa Kemal'in Erkan-ı harbiye Kolağası iken İstanbul'da Babıali Caddesi'ndeki Mahmut Bey Matbaası'nda basılmıştır. *Yeni Tabiye ve Seferiye Külliyyatı* arasında çıkan eserde bir de kroki bulunmaktadır. "Misal" ile başlayan eser, "Tenkid" ve "Mütalaat" ile devam etmiştir. Yine subay ve yer isimleri ilk çeviride olduğu gibi Türkçe olarak verilmiştir.

Kitap, zamanın talimname prensiplerine uygun olarak büyük birlik içindeki küçük birliklerin farklı muharebe koşullarında muharebe eğitiminin esaslarını öğretmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda da, farklı şartların ortaya çıkardığı meskûn mevki muharebesi ve bir müdafaa mevzisinin işgali durumlarında bölüğün sevk ve idaresinde izlenecek yol ve yöntem işlenmiştir. Kitapta temel olarak muharebe eğitimlerinde taarruz muharebesinin savunmaya göre daha zor, ancak daha yararlı olduğu savunulmuştur. Ayrıca taarruz muharebesinin çabuk bir sonuç alınmasına ve düşmanın yok edilmesine daha uygun olduğu kabul edilmiştir.²⁹⁷⁸

2977 Mustafa Kemal, **Takımın Muhârebe Ta'limi**, Selanik 10 Şubat 1324 (23 Şubat 1909), s. 7.

2978 Afet İnan, **Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959, s. 23-35.

Takımın Muharebe Talimi, Mustafa Kemal'in Selanik'te 3. Ordu Subay Talimgâh Komutanlığında bulunduğu sırada kaleme alınmış; yukarıda bahsi geçen General Litzmann'ın kitabının ilk bölümünün çevirisinden oluşmuştur. Litzmann'ın bu eserinde, "Örnek Meseleler"le, çeşitli araziler üzerinde sefer mevcudunda takım piyade muharebesinin icrası, bir avcı hattının harekâtı ve ateş muharebesinde toplanması, bölük ve tabur kumandanlarının muharebe açısından talim ve terbiyelerinin ne yolla idare edilmesi gerektiği, takım, bölük ve taburun büyük kıtalar içindeki vaziyeti ve görevlerini icrası, sonbahar tatbikatları ve tatbikatların fazlalığının nitelikli bir askerî eğitim açısından önemi, zorluklar karşısında kararlılık ve disiplin, inisiyatif almak gibi hususlar açıklanmaya çalışılmıştır.

Mustafa Kemal söz konusu çevirisini bir ön sözle sunmuştur. Ön sözde çevirisini yaptığı esere duyulan ihtiyacı gerekçeleriyle etraflı bir şekilde açıklamıştır. Ona göre, Türk ordusunda uygulana gelen mevcut talimatnameler zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak mahiyette değildi. Oysa zaman, köhnemiş ve yıpranmış talimatnameleri atıp çağın savaş sanatının ruhuna uygun vasıfları ve şartları ortaya koyacak faydalı yeni bir kitabı gerekli kılmaktaydı. Zamanın ihtiyaçlarına göre hazırlanmış yeni talimatnameler askerlerin hayat ve sanat rehberi olarak elden düşürülmemeli, "yıpratılincaya kadar" okunmalıdır. Mustafa Kemal'e göre Türk ordusunu "talimgâhın paslı zincirlerine bağlayan" hastalıklı adetler, askeri yormaktan, subayları atıl durumda bırakmaktan başka bir işe yaramamıştır. Askerin elinde dolaşan usul ve askerî kurallar dergisi; ajanda ya da en nihayetinde askerî yorum kitabından öte bir değeri yoktu. Bir başlangıç oluşturacak ve özellikle muharebe talimlerinde ilk dersi gösterecek eserlere ihtiyaç vardı.²⁹⁷⁹ Neticede çağın icapları karşısında değişimin gerektirdiği yenilikleri askerî yaşama aktaracak hazırlıkları yapmak zorunluydu. Bundan sakınılması durumunda ise -ki Osmanlı askerî heyetinin durumu bu yöndeydi- gelecekte milletin mevcudiyetini tehlikeye atacak dönüşü olmayan sonuçların ortaya çıkması kaçınılmazdı. Mustafa Kemal'in ifade ettiği bu gerçek âdetâ Balkan faciasını haber verir gibiydi.

Mustafa Kemal, meseleyi etraflıca incelemek ve kullanımını kolaylaştırmak için eserdeki Almanca subay ve yer isimlerine karşılık olarak Türkçe isimler kullanmıştır. Kitaptaki haritayı da yine Türkçe isimlere göre tanzim etmiştir. Bu usulün, kitabın yazarı Litzmann'ın maksadına aykırılık oluşturmayacağını düşünmüştür. Kitapta geçen bazı yer isimleri şöyledir: Kavaklı, Pürnarlı, Doğanca, Kınalı, Kovalar, Yaylacık, Lahnaköy, Karaorman, Yeni Çiftlik, Yassı Tepe, Bekçi Tepe, Osmaniye vs.

1909 yılında kaleme alınan Cumalı Ordugâhı, Mustafa Kemal'in Cumalı ile Köprülü arasında yapılan tatbikata dair gözlem ve tenkitlerini içeren notlarından oluşmaktadır. Mustafa Kemal'in ifadesiyle Cumalı Ordugâhı özelde

2979 Mustafa Kemal, **Takımın Muhârebe Ta'limi**, s. 3-4.

silah arkadaşlarına, genelde Türk ordusuna bıraktığı bir “asker hediyesi”dir. Bu hissiyatını da arkadaşlarıyla *Orada geçen on günlük hayatın hatırası olmak üzere tuttuğum bazı notları silah arkadaşlarıma hediye etmek istedim. Asker hediyesi, asker olanlarca makbule geçer* şeklinde paylaşmıştır.²⁹⁸⁰

Cumalı Ordugâhı, Süvari, Bölük, Alay, Liva Talim ve Manevraları’nın ortaya çıkışına ilişkin süreç 1909 yazında başlamıştır. Şöyle ki; 1909 yazında Osmanlı ordularının ıslahı için Türkiye’de bulunan Alman General von Der Goltz, Türk ordusuna tatbikat yatırmak için Selanik’e gelecektir. Bu sırada Büyük Kumandanlık Erkan-ı Harbiyesinde talim ve terbiye masası şefi olarak Selanik’te bulunan Mustafa Kemal, tatbikat için bir mesele hazırlayıp Goltz Paşa’ya sunmak niyetindedir. Düşüncesini Kumandan Hadi Paşa ile Erkan-ı Harbiye Reisi Ali Rıza Paşa’ya açar. Ancak böyle bir meşguliyeti şaşkınlıkla karşılanır ve kendisine Goltz’un *ders almak için değil, ders vermek için geldiği* söylenir. Bu serzenişe karşılık Mustafa Kemal muhataplarına Goltz’dan istifade etmenin önemli olduğunu ancak *Türk erkân-ı harbiye ve kumanda heyetlerinin kendi vatanlarını nasıl müdafaa etmek lazım geleceğini gösterbilmelerinin ondan daha çok önemli olduğu* cevabını verir. Serzenişlerin devam ettiğini görünce de cevabında daha ileri gider: *Benim hazırlayacağım meseleyi Mareşala göstermek ayıp değildir; bunun aksi ayıptır... Bütün Makedonya’ya şamil, büyük bir Türk ordusu kumanda ve erkân-ı harbiye heyetinin hiçbir şeyi düşünmez ve hiçbir müdafaa tertibatı alamaz insanlardan teşekkül ettiği zehabını (düşüncesini) onda uyandırırsak, işte asıl Türklüğe ve Türk askerliğine yakıştırılmayacak hareket bu olur.*²⁹⁸¹

Nihayette Mustafa Kemal’in hazırladığı plan beğenilir ve 1909 yılı Kasım’ında yapılan tatbikatta icra edilir. Tatbikat sırasında da Goltz Paşa “araziyi bilmediği için” Mustafa Kemal’in yardımını rica eder. Esas itibariyle planı icra eden de Mustafa Kemal olur. Tatbikat sonrası tenkitler yapılır; bizzat Goltz Paşa’nın yaptığı tenkitten bütün kumandan ve erkân-ı harbiye heyeti memnun kalır. Mustafa Kemal gözlem ve tenkitlerin sonucunda *Kumandanlar madunlarından yüksek ve âlim olmalıdırlar* hükmünü serdecektir.²⁹⁸²

Mustafa Kemal Nutuk’ta *Cumalı Ordugâhı*’ndan Suphi Paşa’nın Millî Mücadele karşıtı olan Hilafet Orduları Komutanlığını kabul edişi dolayısıyla bahsetmiştir. Bu bahiste Mustafa Kemal, Selanik’te Kolağası bulunduğu zamandan beri arkadaşı olan ve kendisinden rütbece yüksek olan Süphi Paşa’yı Cumalı’daki manevranın sonunda bütün subayların önünde acı bir şekilde tenkit edişini anlatmıştır.²⁹⁸³ Mustafa Kemal, yanlış taktik ve strateji ile ha-

2980 Mustafa Kemal, **Cumalı Ordugâhı**, Selanik 30 Ağustos 1325 (12 Eylül 1909), s. 24.

2981 Afet İnan, “Atatürk’ü Dinledim: ‘Kumandanlar Madunlarından Yüksek ve Âlim Olmalıdırlar’”, **Bellekten**, C XIV, S 56, Ekim 1950, s. 507-508.

2982 Afet İnan, agm., s. 509.

2983 Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk/Söylev**, C II, Ankara 1999, s. 599.

reket eden Süphi Paşa gibi subayları alenen eleştirirken manevralar sırasında takdire layık başarı gösteren subaylara da teşekkür etme nezaketinde bulunmuştur. İştîp-Köprülü arasındaki bir manevradaki başarısından dolayı Teğmen Kemal Efendi'ye şükran hislerini serdetmesi bunlardan biridir.²⁹⁸⁴

Mustafa Kemal'in 7 kroki ile zenginleştirdiği 39 sayfalık bir broşür hüviyetinde olan *Cumalı Ordugâhı*'nda tugay, alay, bölük piyade ve süvari birliklerinin eğitiminde manevra ve askerî stratejiler bütün boyutlarıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Kitapta genel itibarıyla savaş düzeninde çeşitli yürüyüşlerle ileri hareket etmek, intikal ve hücumu seri bir şekilde icra etmek, emniyet tertibatı almak, keşif araştırmaları yapmak, toplanma yeri belirlemek, ileri yürüyüş için doğru yolu seçmek ve yürüyüş tertibatı almak, mevzi kazanmak, inisiyatif almak, atılganlık ve cesaret, zaman kazanmak, düşman kuvvetlerini harekete mecbur etmek, ateş hattındaki birliğin buradan çıkma manevrası, kararsızlık ve tereddüdün ortaya çıkaracağı felaket gibi manevra, taktik, strateji ve askerî meziyetler izah edilmiştir.²⁹⁸⁵

Ta'biye ve Tatbikat Seyahati, Mustafa Kemal'in 1911 yılında Selanik'te 5. Kolordu Harekât Şube Müdürü iken kaleme almış olduğu tatbikat notlarından bir başkasıdır. Eser, onun Selanik ve Kalkış arasında mavi ve kırmızı olarak belirlenen birliklerin müdafaa ve taarruz manevralarına ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini içermektedir. Selanik Askerî Matbaasında basılan kitapta 4 harita kullanılmıştır. Mustafa Kemal değerlendirmelerinde yer yer talimatnamedeki ilgili prensibe işaret etmiştir. Onun bu gözlem ve tespitleri, arkadaşlarının mesleki gelişimine katkıda bulunacak savaş sanatının inceliklerini içermektedir.

Mustafa Kemal'e göre *Komutan içinde bulunulan durumu anlayabilecek kapasite ve yeterlikte olmak ve kendi düşüncesine göre hüküm ve karar verebilmek zorundadır.*²⁹⁸⁶ O; zaferin, komutanların bilgi, beceri, çalışkanlık, disiplin gibi üstün vasıflarla beraber günün savaş stratejilerinin şartlara göre nasıl icra edileceğini bilmekle mümkün olacağını düşünüyordu. Bu nedenle de başarıda deneyimin büyük yeri olduğuna inanıyordu. Nitekim gözlemlerine ilişkin tatbikat notlarında altını kalın çizgilerle çizerek meslektaşlarına yapmış olduğu uyarı şu idi: *En doğru bilgiler ve deneyimler, yeterli olgunluğa erişmiş sağlam kafaların savaş alanında kazanacakları tecrübelerle ortaya çıkar.*²⁹⁸⁷

Kitabın içeriğini oluşturan tatbikat notlarında askerî meziyetler ve savaş kaidelerine dair başlıca noktalar şöyle sıralanabilir: Taarruzun şartlara göre

2984 Mustafa Kemal, *Cumalı Ordugâhı*, s. 72.

2985 Mustafa Kemal, *Cumalı Ordugâhı*, s. 66-67.

2986 Mustafa Kemal, *Taktik Tatbikat Gezisi*, Selanik 1911, s. 29.

2987 Mustafa Kemal, *Taktik Tatbikat Gezisi*, s. 31.

nasıl tatbik edileceği, birlikteki görevlilerin ve eratin takip olunan amacı ve mevcut durumu anlaması, komutanların edindikleri bilgileri ve yeni durumları ast birlik komutanları ile paylaşmaları, durum ve amacın farkında olan birliklerin uyanıklık ve girişimcilik bakımından dikkatsizlik ve belirsizlik içindeki birliklere karşı üstünlüğü, doğru belirlenen muharebe cephesine birliklerin ne zaman ve nasıl sokulacağı, kuşatmanın stratejik olarak nasıl yapılacağı ve kuşatma sırasındaki taarruzun hangi durumda başlatılıp, hangi durumda sonlandırılacağı, sorumluluk üstlenilmesinden çekinilmemesi, geri çekilen düşmanın kesin bozguna uğramasını temin edinceye kadar takip edilmesi.

Mustafa Kemal, *Ta'biye Mes'elesinin Halli ve Emirlerin Suret-i Tahririne Dair Nasâyih* adlı eserini, 1916 yılında 16. Kolordu Komutanı olarak Edirne'de bulunduğu sırada kaleme almıştır. 7 sayfadan oluşan küçük bir broşür halindedir. Hacmi küçük olmasına rağmen içeriği dolu ve mesleki gelişime katkı yapıcı niteliktedir. Bu eserde Mustafa Kemal'in vermiş olduğu bilgiler, konuları ele alış biçimi ve getirdiği çözüm önerileri iyi yetişmiş, donanımlı ve tecrübeli bir komutan olduğunu göstermektedir. Ortaya koyduğu meseleleri anlaşılır hale getirmek için bazen Hizmet-i Seferiye Kanunu'na, bazen savaş tarihinin iz bırakmış kişilerine, bazen de Arıburnu ve Anafartalar savaşlarındaki deneyimlerine yer vermiştir. Bu eserinde iki temel noktayı açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır: Taktik meselesinin çözümünde yöntem ve emirlerin yazılış şekli.

Eserde Mustafa Kemal önce taktik için en iyi yöntemin ne olduğu problemini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre başvurulacak yöntem öncelikle kendi birliğinin ne tür tedbir alması gerektiğini bilmekle olur. Ancak aynı zamanda düşman kuvvetinin harekâtı karşısında arazi ve ulaşım koşullarına göre olası durumlar yaratarak lehte bir durum oluşturabilmek gerekir. Fakat burada meselenin çözümünde doğru karar; kendi görev ve durumundan başlamak öncelikli olmalıdır. Savaş öncesi ve hatta sonrasında bile düşman kuvveti hakkında çok az kesin bilgiye sahip olunabilmektedir. Bu noktada Mustafa Kemal, Arıburnu ve Anafartalar'daki savaşları örnek göstererek bu savaşlarda aldığı raporların hiçbirinin düşmanın kuvvetini doğru olarak vermediğini belirtmektedir.²⁹⁸⁸

Mustafa Kemal Nesâyih'te amaca ulaşmak için arazinin sunduğu imkânlardan yararlanmayı ya da arazide karşılaşılabilecek zorlukların üstesinden gelebilmeyi hayati önemde görmüştür. Savaşta mevzilere kayıtsız şartsız bağlı kalınmamasını, topografya uygun olsa bile bir mevzide kalıp düşmanı belirsiz bir şekilde beklemenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Sakarya Savaşı'nda *hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır, o sathı bütün vatandır* emrinin düşünsel köklerini bu eserinde görmek mümkündür.

2988 Mustafa Kemal, *Ta'biye Mes'elesinin Halli ve Emirlerin Sûret-i Tahririne Dâir Nasâyih*, Sanayi Mektebi Matbaası, Edirne 1331, s. 3.

Nesâyih'te emirlerin mahiyeti, emri alanın yetenek ve bilgisine dair bazı ilkeler ortaya konulmuştur. Mustafa Kemal'e göre bir kere emir uygulanabilir olmalı; kısa, açık, kesin ve emri alanın yetenek ve bilgisiyile orantılı bir şekilde yazılmalıdır. Diğer taraftan Mustafa Kemal, emri veren komutanlar gibi emri alan astların da yetenekli ve bilgili olmasını gerekli görmüştür.

Mustafa Kemal'in 16. Kolordu Kumandanı olarak Edirne'de bulunduğu sırada kaleme aldığı ikinci eseri, *Ta'lim ve Terbiye-i Askeriye Hakkında Nokta-i Nazarlar* idi. Edirne Sanayi Mektebi Matbaasında 1916 yılında basılan eser, 9 sayfadan oluşan bir broşür hüviyeti taşımaktadır.

Mustafa Kemal, ulusların girmiş oldukları savaşlarda zaferler elde edebilmesini ancak talimli ordulara sahip olabilmeleriyle mümkün görmüştür. Türk askerinin yiğitliğinin parlak zaferlerle tecelli etmesi için de talim ve terbiye ile meşgul olunmasını öğütlemiştir. Bu meşguliyeti, *ölüm karşısında titremeden düşmanına saldıran kahramanların vatan için, millet için daha faydalı, daha parlak sonuçlarla taçlandırmasının bir koşulu olarak görmüştür.*²⁹⁸⁹ Nitekim Büyük Dünya Savaşı'nın buhranlı yıllarında vatanının karşı karşıya kalmış olduğu tehlike Mustafa Kemal'in sıkça vatan duygusunu ve kaygısını ifade etmesine neden olmuştur. Bu eserinde de Mustafa Kemal'in güçlü bir vatan vurgusu dikkati çekmektedir:²⁹⁹⁰ *'Vatanın için ölmeye mecbursun; düşmandan yüz çevirmek yoktur!' fikri çocuğun dimağında ilk eser-i zerini (altın eser) teşkil etmelidir.*

Mustafa Kemal bu kitabında önce askerî talim ve terbiyenin kaç şekilde icra edilebileceğini, her birinin amacı ve her birine verilecek önemin derecesinin ne olacağını açıklamış, sonra da nitelikli subay ve askerlerin yetiştirilmesinde nasıl bir eğitiminle hangi vasıfların kazandırılması gerektiğini izah etmeye çalışmıştır. Askerin talim ve terbiyesinde disiplini ayrı bir yere koyup kıymet atfetmiştir. Zira 9 sayfalık broşürünün yaklaşık 3 sayfası disipline ayrılmıştır. Disiplini cesareten bile üstün görmüştür. Bu tezini Rus-Japon Savaşı, Sedan Savaşı, İngiliz-Boer Savaşı, Yunan Savaşı gibi geçmişin büyük savaşlarından verdiği örneklerle desteklemiştir.

Mustafa Kemal'e göre, bir birliğe fennî, teorik ve pratik talime dayalı askerlik sanatı öğretilmiş olsa bile, onun maddi gücünü tamamlamak, aktif tutmak ve devam ettirmek ancak üstün bir gayretle, manevi güçle mümkün olabilir. Zorlukların üstesinden gelmekte bedensel güç gibi ruhsal güç önem kazanır. Çünkü *maddi kuvvet mahv olunca, kuvâ-yı manevi kuvvetin bunu tazmin edecek bir derecede olması lâzımdır.*²⁹⁹¹ Japonların Mukden Savaşı'nda Ruslara karşı zorlu şartlar altında elde ettikleri büyük zaferler, manevi

2989 Mustafa Kemal, *Ta'lim ve Terbiye-i Askeriye Hakkında Nokta-i Nazarlar*, Edirne 1331, s. 10.

2990 Mustafa Kemal, *Ta'lim ve Terbiye-i Askeriye*, s. 11.

2991 Mustafa Kemal, *Ta'lim ve Terbiye-i Askeriye*, s. 8.

gücün maddi unsurları dinamik tutabilmesinin bir sonucuydu.

Sonuç itibarıyla Mustafa Kemal *Ordunun talim ve terbiye ile bir komuta altında sevk ve idare edilebilmekteki kabiliyet derecesini yükseltmeyi, komutan ve subay heyetleri için namus ve şeref meselesi* olarak görmüştür. Dolayısıyla Mustafa Kemal, bir sanat olarak tanımladığı askerlik mesleğinde daha ileri gitmeyi, bir ruh, bir şuur yaratmayı öğütlemiştir.

Zabit ve Kumandan ile Hasbihal, Mustafa Kemal'in askerlik bilgisini, liderlik sırlarını ve savaş felsefesini ortaya koyan en önemli eseridir. Sofya'da askerî ateşe olarak görev yaptığı Mayıs 1914 yılında kaleme alınmıştır. Onu böyle bir eseri yazmaya iten neden, yakın arkadaşı Mehmet Nuri [Conker]'in yazmış olduğu *Zâbit ve Kumandan* adlı kitabının bir nüshasını kendisine göndererek değerlendirmesini istemesi olmuştur. Mustafa Kemal'in, bazı bölümlerini *içten, derin ve etkileyici anlamlarını zihnine yerleştirmek* için "zevkle" birkaç kez okuduğunu belirttiği kitaptan çok yararlanmış olması hasebiyle Mehmet Nuri Bey'e teşekkür ederek başlamıştır kitabına.²⁹⁹² Mustafa Kemal sözünün başında "güzel ve pek kıymetli" bulunduğu *Zâbit ve Kumandana* dair değerlendirmesini kendi görüş ve önerileriyle birlikte *Hasbihal* olarak kaleme almıştır. *Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal* adıyla ancak dört yıl sonra 1918'de yayımlayacağı kitabına Trablusgarp günlerine ait altı fotoğrafını koymuştur. 32 sayfadan oluşan kitap 1.000 adet basılmıştır. Bunların bir kısmı Mustafa Kemal tarafından arkadaşlarına dağıtılmak üzere muhafaza edilmiş, kalanlar ise piyasaya verilmiştir.²⁹⁹³ Piyasaya bırakılanlar, daha sonra Damat Ferit Paşa'nın talimatıyla yasaklı kitap olarak toplatılıp imha edilmiştir.

Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal, Mustafa Kemal'in askerlik bilgi ve deneyimini ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda onun his dünyasını ve ideallerini dile getirmiştir. Özellikle Balkan Savaşlarıyla vatanın karşı karşıya kalmış olduğu "mahzun durum" karşısındaki asil vatanseverlik duygusu bir iç sızısıyla kendini göstermiştir. Felaket yıllarının alınlarda bıraktığı "kara leke"yi silmek için yüksek vatanperver hislerle "vicdanlı" ve "namuslu" herkesi gayrete ve göreve davet ediyordu. Geçmişin muhasebesini yaparken; Selanik'in kaybını düşünüyor acısı katmerleniyordu. *Bir gün Afrika kıyısından vatanıma ulaştıracak yolların kapandığını görürken ... Bir gün duydum ki vatanım Selanik, oradaki anam, kardeşim, bütün akrabalarım, -iç yüzlerini anlattığım için vatanımdan kovulduğum kişiler tarafından- düşmana bağışlanmış* diyerek dalıp gidiyordu.²⁹⁹⁴

Bu suretle o, Balkan Savaşı'nın gösterdiği çürümüşlüğe iç çekerken, analizini "vicdan", "akıl" ve "bilime" dayandırıyor, geçmişin süregelen "derin

2992 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, ATASE, Ankara 2010, s. 5.

2993 Mustafa Kemal Atatürk, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Ed. Emre Yalçın, Eylül 2019, s. VII.

2994 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, ATASE, s. 10.

uykulu” halinin gelecekte de devam etmemesi için ne yapılması gerektiğini izaha çalışıyordu. Ona göre duygu ve ideal birliğinin harekete geçirdiği motivasyon ordunun her neferinin “zihnindeki kuvvet”, “kanındaki ruhu”dur. Tıpkı bir buharlı makineyi işleten, ona can veren buhar gibi.²⁹⁹⁵ Komutanlardaki dayanma gücü ve cesareti maiyetindekilerden yüksek olmalıdır. Çünkü *milletin evlatlarının önüne geçip onları ateşe sevk etme hakkına ve yetkisine ancak o dayanma gücünü ve cesaretini ruhunda hissedenler sahiptir.*²⁹⁹⁶

Mustafa Kemal *Hasbihal*’in 1914’teki el yazısında Türklerin İslamiyet’ten önceki tarihine değinerek güçlü bir Türklük vurgusu yapmıştır. Türk tarihinde seçkin bir yeri olan Timur ile Türk olarak kabul ettiği Hülagu ve Cengiz gibi kahramanlardan bahsedip Türk çocuklarının İslam öncesi Türklerin yüksek kültürüyle yetiştirilmesini, karakter kazandırmasını istemiştir. Bu nedenle Türk analarına şu çağrıyla yapmıştır: *Ey millet! Ey 600 yıllık çarşafa bürünmüş, beş bin yıldır alnı açık Türk kadını! O beş bin yıllık geleneği bugünkü subayların komutası altına verdiği evlatlarına beşiklerindeyken güzel sesinle söylemedin mi? Bu söylediğin ninnilerle onlarda bir karakter yaratmadın mı?* Görüldüğü gibi Mustafa Kemal 1914’te *Hasbihal*’i kaleme aldığı anda Türklük bilincinin aşılandığı bir orduya özlemini güçlü bir şekilde açığa vurmuştur. Ancak bu satırları 1918’de baskıya gönderdiğinde çıkarmıştır.²⁹⁹⁷ Muhtemelen bunu, Türklük ve Türk kadınına vurgunun imparatorluğun mevcut geleneksel yapısı içinde zamansız olduğunu düşünerek yapmıştır.

11.2. Nutuk

1922’de Türk ordusunun Mudanya’da sonuçlandırdığı askerî zaferi, bundan yaklaşık dokuz ay sonra Lozan’daki siyasi zafer takip etmiştir. Sonra; Cumhuriyet’in ilanı, hilafetin kaldırılması, yeni anayasa (1924) Türk Medeni Kanunu’nun kabulü (1926) ve sayısız devrimler. Devrime karşı iç muhalefet, ayaklanmalar ve suikast girişimi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu ve kapatılması, Şeyh Sait Ayaklanması, Takrir-i Sükûn Kanunu’nun çıkarılması, İstiklal Mahkemelerinin kurulması, İzmir Suikastı, vs. İşte Nutuk 1927 yılına uzanan süreçte Türk İstiklal Harbi ve inkılabının dokuz yıllık muhasebesini yapar ve Türk ulusunun millî varlığına ve uygarlık davasına kastedenlere karşı mücadelesini anlatır. Çünkü Türk’ün İstiklal Savaşı, asırlardan beri çözümlenerek ve küçülerek bir yok oluşa doğru sürüklenen bir ulusun yaşam mücadelesinin tarihidir.

Atatürk, Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayında okuyacağı Nutuk üze-

2995 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, s. 26.

2996 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, s. 15.

2997 George W. Gawrych, *Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Mayıs 2016, s. 65; Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, s. 18.

rindeki çalışmalarına 1927 ilkbaharında başlamıştır. Yapacağı büyük konuşma için notlar almış; ilgili belgeleri toplamış; belgelerden çıkardığı bilgileri kaydetmiş ya da dikte ettirmiştir. Belgelerin de kullanılarak Nutuk'a esas teşkil edecek olan en önemli kısımlar işte bu suretle ortaya çıkmıştır. 22-23 Mayıs gecesi geçirmiş olduğu kalp krizi onu çalışmalarına ara vermek zorunda bırakmıştır. Bir süre dinlendikten sonra erteleyemeyeceği bir randevu için Temmuz başında İstanbul'a gitmiş ve Dolmabahçe Saray'ında ikamet etmeye başlamıştır. İstanbul'da, daha önce üzerinde çalıştığı metin üzerinde düzeltmeler yaparken, bir taraftan da Nutuk'un son bölümlerini yazmıştır. Çalışmada takip edilen yöntem şu şekildeydi: Her gece Dolmabahçe Sarayı'nın bir salonunda Nutuk'a ait parçalar Atatürk'ün bilgi ve kişiliğine güvendiği kalabalık çalışma arkadaş grubu arasında tartışılırdı. Atatürk, bu toplantılarda konuya ilişkin parçaları bizzat okuyor, okutuyor ve yazdığı konular üzerinde açıklamalar yaparak "çok hararetli" tartışmaları yönetiyordu.²⁹⁹⁸ Nihayetle 1927 yazında Nutuk'un 506 sayfa tutan müsveddesi ortaya çıkmıştı. Afet İnan'ın anlattığına göre bu müsveddeler üzerindeki düzeltmeler, eklemeler, çıkarmalar ya Atatürk tarafından daha önce yapılmıştı ya da konuşma esnasında yapılmaktaydı.²⁹⁹⁹

Atatürk, 10 Ekim 1927'de İstanbul'dan Ankara'ya gelmiş ve bundan beş gün sonra da Cumhuriyet Halk Partisinin II. Kurultayını³⁰⁰⁰ toplamıştır. Kurultayda Nutuk'u okumaya başlamadan önce onu niçin yazdığını açıklamıştır: *İstikbale ait fikirlerimi sunmadan evvel... senelerden beri devam eden ef'al ve icraatımızın (eylem ve işlerimizin) milletimize hesabını vermek vazifem olduğu kanaatindeyim. Hadisat ile dolu olan dokuz senelik bir devrenin tarihine temas edecek maruzat ve beyanatım uzun sürecektir. Fakat mesele ifası zaruri bir vazife olduğuna göre beni mazur göreceğinizi (hoş karşılayacağınızı) ümit ederim.*³⁰⁰¹

Bu girizgâhta da görüldüğü gibi *Nutuk*, bir devlet adamı olarak Atatürk'ün ulusuna hesap vermesi, dertleşmesi, onunla "hasbihal"i dir. Ulusu için yaptıklarını yine ulusunun eseri olarak tarihe mal etmesidir. Ulusuna sadece yaşanan çağın acı hatıralarını değil, gelecekteki muhtemel tehlikeler karşısında uyanık olmayı ve birlik duygusu içinde uygarca yaşamının yolunu göstermesidir. Bu yönüyle *Nutuk*, uzun savaşlar sonucunda, bitkin düşmüş, vatan toprakları işgal edilmiş ve edilmekte olan, "uçurumun kenarına sürük-

2998 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Haz. Arı İnan, İstanbul 2012, s. 440-441.

2999 Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, s. 441. Afet İnan bir anısında Atatürk'ün 1927 yazında kalabalık bir aydın grubuna Nutuk'un sonuna konulan Gençliğe Hitabe'yi okuduktan sonra gözyaşı döktüğünü zikreder. **Gösterilen Yer.**

3000 Cumhuriyet Halk Partisi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin varisi olduğundan Sivas Kongresi'ni ilk kurultayı olarak kabul etmiştir.

3001 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)**, C I-III, 1997, s. 370.

lenmiş” bir ulusun kurtarıcı ve devrimci bir liderin öncülüğünde elde ettiği istiklal ve istikbaline ışık tutan bir başarıdır.

Atatürk, 15 Ekim saat onda başladığı Büyük *Nutuk*’unu 6 gün, 36 saat, 33 dakikada tamamlamıştır.³⁰⁰² Ana metni kendisi, belgeleri Ruşen Eşref [Ünaydın] okumuştur. Bu uzun konuşmadan yabancı gazetelerde “Altı Günlük Konuşma”, “Maraton Konuşma”, “Hayret Edici Söylev”, “Ankara’da Kemalist Kongre: Gazi Paşa’nın Nutuk’u”, “Kemal’in Yedi Günlük Nutuk’u”, “Mustafa Kemal, Yeni Türkiye’nin Tarihi Üzerine Büyük Nutuk’una Başladı”, “Türk Cumhurbaşkanı’nın Rakip ve Taraftarları ile Bin Bir Gece” başlıklı haberlerle söz edilmiştir.³⁰⁰³ *Nutuk*’un ilk baskısı Türk Teyyare Cemiyeti tarafından yapılmıştır. Bu ilk baskının tarihi her ne kadar *Nutuk*’un okunduğu 1927 yılı gösterilmişse de gerçekte bunun Temmuz 1928 olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁰⁴ Daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı tarafından geniş halk kitlesine dağıtılmak üzere 50.000 adet basılmıştır. *Nutuk*, bugün için de en çok okunan kitapların başında yer almaktadır. Bu ise Türk ulusunun yüz yıl önce vermiş olduğu bağımsızlık ve uygarlık savaşının bugün için verdiği mesajlara gösterdiği ilginin bir ifadesidir.

Nutuk, Atatürk’ün Türk İstiklal Savaşı’nın başlangıcı olarak 1919 Mayısın 19’unda Samsun’a çıktım cümlesiyle başlar, *Gençliğe Hitabe*’yle son bulur. 1919’dan 1927’ye Türk ulusunun bağımsızlık savaşının hangi şartlar altında başladığının, zorluklar karşısında hangi imkânlarla nasıl bir mücadele verildiğinin, hangi yöntemlerle hangi hedefe ulaşılacak istendiğinin serüvenini anlatır.

Fabio L. Grassi; Atatürk’ü *toplumsal, tarihsel, coğrafi, iktisadi koşulların yarattığı nesnel engellerin irade gücüyle yenebileceğine inan* bir lider olarak betimler.³⁰⁰⁵ O; Büyük Savaş’ta hükümeti tarafından yenilgiye boyun eğmiş, başkenti dâhil dört bir taraftan vatani işgal edilmiş ve edilmekte olan, hayat kaynaklarını tüketmiş bir ülkede adetâ *yedi başlı zehirli bir yılanın nefesiyle canlı olan her şeyi soldurduğu bir anda* gür ve cömert sesiyle çıkıvermiş,³⁰⁰⁶ ulusunun yaşam iradesini canlandırmıştı. İşte *Nutuk* bu şartların tablosunu çizer ve ulusuna kurtuluş inancını telkin eden bir liderin mücadeleye atılışını anlatarak işe başlar.

Nutuk, Türk ulusunun siyasi ve medeni bakımdan yaşantı ve kazanımlarının kayda geçirilmiş manifesto metnidir. Türk ulusunun kurtarıcı ve dev-

3002 Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Ankara 2006, s. 22.

3003 Metin Aydoğan, *Ülkeye Adanmış Bir Yaşam-II: Atatürk ve Türk Devrimi*, İstanbul 2017, s. 193; Uzun, *age.*, 32-42.

3004 Uzun, *age.*, s. 118-119

3005 Fabio L. Grassi, *Atatürk*, Çev. Eren Yücesan Cendey, İstanbul 2009, s. 293.

3006 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Mucizeli Bir Ömür”, *Ulus gazetesi*, 10.11.1943, s. 2.

rimci lideri Atatürk, mücadeleye atıldığına artık *Osmanlı Devleti'nin, onun bağımsızlığının, padişah, halife ve hükûmetin anlamını yitirdiği* mevcut düzeni yaşatmak değil, *ulus egemenliğine dayalı tam bağımsız* yeni bir Türk devletini kurmak için yola çıkmıştı. İstanbul'dan Samsun'a çıktığında bunu millî bir sır olarak vicdanında saklıyordu. Nitekim Samsun'a çıktıktan 33 gün sonra Amasya'da yayımladığı Genelge'yle atıldığı mücadeledenin amacını, yolunu ve yöntemini ortaya koyuyor, bunu tüm dünyaya ilan ediyordu. Genelge'de vatanın bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığının tehlikede olduğu belirtiliyor, İtilaf Devletlerinin etki ve denetimi altındaki İstanbul hükûmetinin üzerine aldığı sorumluluğun gereklerini yerine getiremediği ifade ediliyordu. Bu ise ulusu yok olmuş gibi gösterdiğinden ulusun durumunu ve davranışını göz önüne almak ve haklarını dünyaya duyurmak için her türlü etki ve denetimden uzak bir ulusal kurulun gerekliliğine vurgu yapıyordu. Kurtuluşun ise ulusal azim ve kararlılıkla mümkün olacağı ilan olunuyordu.³⁰⁰⁷ Görüldüğü gibi Genelge; “ulusal bir kurul”dan söz ediyor, bunun gerekçesini ifade ederek bir ihtilal beyannamesi hüviyetini kazanıyordu.

Nutuk, devamında millî hareketi boğmaya çalışanlara karşı verilen zorlu mücadeleyi anlatır. Bu bakımdan Türk ulusunun bağımsızlık savaşını diğer uluslarinkinden ayıran en önemli tarafı, bu mücadelenin sadece emperyalizme karşı değil, aynı zamanda emperyalist devletlerin etkisindeki padişah ve hükûmetine, onların örgütlediği çeşitli gayri millî cemiyetlere karşı verilmiş olmasıdır. Diğer taraftan *Nutuk* başından itibaren Türk bağımsızlık savaşının ihtilal ve inkılap karakterini ortaya koymaktadır. *Nutuk*, Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi öncesinde âşık olduğu askerlik mesleğinden istifa etmek zorunda kalmasını Türk ihtilalinin çok kritik bir safhası olarak takdim eder. Bu noktada Mustafa Kemal'in yalnız *ulusun sevgisine, şefkat ve cömertliğine güvenerek ve onun tükenmez feyiz ve kudret kaynağından ilham ve güç alarak* daha önce *bağımsızlık amacı elde edinceye değin Anadolu'dan hiçbir yere gitmeyeceğim* diye ant içtiği mücadelesine devam ettiğini duyurur.³⁰⁰⁸

Mustafa Kemal, bir kader adamıydı. *Nutuk* onun ulusunun makûs talihi- ni tersine çeviren savaşlarına yer verdiğinde 20. yüzyılın bütün esir uluslarına ilham kaynağı olacak yeni bir çağın açıldığını bildirmiş oluyordu. Onun askerî zaferleri, büyük ölçüde “Misak-ı Millî” esasını üzerinde Lozan'da imzalanmış “siyasi bir zafer”le sonuçlanmıştı. Şimdi yeni devleti çağdaş bir düzene oturtmak için “yeni işlere” başlamanın zamanı gelmişti. Bu suretle yeni bir mücadeleye atılmış ve ulusunu uygar ülkeler düzeyine ulaştırmak amacıyla peş peşe reformlar yapmıştır. Atatürk inkılapları denilen bu reformlar; devlet, toplum ve fert yaşamını insanlığın ortak uygarlık denizinde öz kültüründen kopmadan insanca bir yaşama dönüştürmeyi amaçlamıştır. Fakat onun çabası

3007 Mustafa Kemal [Atatürk], *Nutuk/Söylev*, C III, s. 1232-1233.

3008 Mustafa Kemal [Atatürk], *Nutuk/Söylev*, C I, III, s. 64-65, 1222-1223.

karşısına geleneksel düzenin savunucusu güçlü bir muhalif sınıfı çıkarmıştır. Vaktiyle Atatürk'le birlikte hareket eden muhaliflerin ulusal bağımsızlık savaşının arka plana itmiş olduğu siyasi fikir ayrılığı şimdi ön plana çıkmış oluyordu. Mustafa Kemal bu fikir ayrılığını *Benimle beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonuna erince, birer birer beni bıraktılar* şeklinde ifade etmiştir. Mustafa Kemal ile eski arkadaşları arasındaki fikir ayrılığında saltanat ve hilafet etrafında yoğunlaşan devletin dinsel ve monark karakterinin laik ve ulusal düzene inkılabı belirleyici olmuştur. Aslında bu tarihin bütün devirlerinde görüldüğü üzere, devrimlerle kurulan devletler, yeni düzeni ikame etmek için eski ile hesaplaşmıştır. Bu süreçte Millî Mücadele esnasındaki görüşlerini savunmuş ve muhalifleriyle hesaplaşmıştır.

Mustafa Kemal *gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum sistem* dediği demokratik sistemin olmazsa olmazı çok partili hayata ilk olarak bu dönemde teşebbüs etmiştir. Teşebbüs ettiği çok partili hayat denemesi başarısız olsa da o, toplumuna tek partili sistemi değil, çok partili sistemi idealize etmiştir. Muhalifleriyle hesaplaşma 1926 yazında kendisine karşı İzmir'de düzenlenen suikast girişimiyle en üst noktaya ulaşmıştır. Esas itibariyle de Lozan Görüşmeleri öncesinde saltanatın kaldırılması ile başlayan hesaplaşma Millî Mücadele'de kendisiyle beraber hareket eden fakat sonra muhalefete geçen Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar Paşa, Sakallı Nurettin Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Ali İhsan Sabis ve başkalarının tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. Fakat siyasi anlaşmazlık, söz konusu Millî Mücadele'nin çekirdek kadrosunun vatanseverliğine gölge düşürmez. Onlar, Şevket Süreyya Aydemir'in dediği gibi, elbette birer Mustafa Kemal değillerdi. Bunu o günün koşulları içinde değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Mustafa Kemal'in devrimlerin başarıya ulaştığı sonraki dönemlerde suçladığı arkadaşlarıyla ilişkilerinde bir yumuşama görülmüştür. Eski düşmanlıkların keskinleşmesi bir yana ileriye dönük dostluklar kurulmuştur. 1933 yılında Ali Fuat Paşa başta olmak üzere birçok arkadaşıyla tekrar ilişki kurup yaklaşmak istemesi buna en açık işarettir.³⁰⁰⁹ Diğer taraftan kendisine küskün arkadaşlarının gözünde hep "Gazi Paşa", "Halaskâr", "Önder", "Millî Şef" olarak kalmıştır. Mesela Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ten çok sonra, 1956'da verdiği "Atatürk-Millî Lider" başlıklı konferansta Atatürk'ün üstünlüğünü; uygar, aydın ve dürüst bir insan olduğunu anlatmıştır.³⁰¹⁰ *Nutuk*'ta en sert suçlamalara maruz kalan Rauf Bey, Mustafa Kemal'in ölümünden sonra bile *Mustafa Kemal olmasaydı, hiçbirimiz memleketi bugünkü gibi aydınlık duruma getiremezdik...Nur içinde yatsın büyük Kurtarıcı* diyerek onun önder ve kurtarıcı rolünü birkaç yerde ifade etmiştir.³⁰¹¹ Yine hatıralarında Mustafa Kemal'e ağır eleştiriler yönel-

3009 Uzun, *age.*, s. 106.

3010 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C III, İstanbul 2014, s. 291-292.

3011 Uzun, *age.*, s. 109.

ten Kâzım Karabekir Paşa, ölümünden sonra Mustafa Kemal'den saygıyla bahsetmiş onun kendisi için hep en yakın arkadaşı olarak "Mustafa Kemal" oluşunu ifade etmiştir.³⁰¹² Özetle Mustafa Kemal'in yıllar boyu içte ve dışta verdiği mücadelede hukuka bağlılığı ve ulusunun yüksek menfaatlerini ön planda tutması belirgin özellikleri olarak kendini göstermiştir. Nihayetle onun mücadelesi bütün dünyada saygı duyulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yaratmıştır.

Nutuk'un büyük bir kısmı Millî Mücadele ve yapısal devrimlerin yoğunlaştığı 1925 yılı başlarına kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Çok az bir kısmı 1925-1927 arasındaki olaylara ilişkindir. Nutuk Türk ulusunun kenetlenerek bin bir güçlkle elde ettiği Türk istiklali ve Cumhuriyetinin korunmasını ve yükseltilmesini isteyen Gençliğe Hitabe ile son bulur. Türk gençliğine seslenmeden önce de tarihe mal olmuş ulusal kurtuluş mücadelesinin değerini, gençliğe olan inancını ve ondan beklentisini kuvvetli bir şekilde vurgular: *Efendiler, bu söylevimle, ulusal varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun, bağımsızlığını nasıl kazandığını, bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan ulusal ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım. Bugün ulaştığımız sonu, yüzyıllardan beri çekilen ulusal felaketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir. Bu sonucu, Türk gençliğine emanet ediyorum.*³⁰¹³ Bu hitapta Atatürk, güçlü bir şekilde millî istiklale, bunun değerine, ulusal ve çağdaş değerlerin devletin inşasındaki önemine ve Türk gençliğine yüklediği ödevde kuvvetli bir vurgu yapar. Diğer taraftan Türk istiklal savaşı ve Cumhuriyetini doğrudan doğruya ulusun bir eseri olarak takdim eder.

Nutuk, Türk hitabet sanatının eşsiz örneklerinden biridir. Önyargılı ve hayalci değil, gerçekçidir. Verdiği bilgiler dönemin objektif kaynaklarıyla örtüşür. Kanıt kullanılarak bilimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu onun ikna edici yönünü güçlendirmiştir. Bir akış içinde verilen olaylardan sonuca gidilmiştir. Olayların tahlilinde karşıt görüşlere de işaret edilerek güçlü bir analiz kendini göstermiştir. *Nutuk*'ta ağıdalı bir dil kullanılmakla beraber cümlelerin terkiibinde kuvvetli bir mantık dokusu mevcuttur. Cümleler anlaşılır uzunluktadır. *Nutuk*'ta Mustafa Kemal'in tercih ettiği kelime ve gramer yapısı 19. yüzyıl edebî üslubunun özelliklerini yansıtır. Bu bağlamda onun Namık Kemal ve Ömer Naci gibi edebiyatçılardan etkilendiği bilinmektedir.³⁰¹⁴ *Nutuk*'taki belgeler dönemin protokol kuralları çerçevesinde resmî yazışma formatına uygun olarak kaleme alınmıştır. *Nutuk* dünün muhasebesini yapıp sadece güne dair mesaj vermez, gelecek kuşaklara verdiği mesajla so-

3012 Uzun, *age.*, s. 108-109.

3013 Mustafa Kemal [Atatürk], *Nutuk/Söylev*, C I, III, s. 1194-1195.

3014 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul s. 37.

rumluluk üstlenilmesini ister. Bu yönüyle yol göstericidir. Özellikle gençliğe ümit bağlamıştır.

11.3. Vatandaş İçin Medeni Bilgiler

Mustafa Kemal, Aydınlanma Çağı'nın insanlık için ne anlam ettiğini çok iyi biliyordu. Bir akıl, bilim, düşünüş çağı olan aydınlanmanın her bakımdan ortaya çıkardığı sonuçları 20. yüzyıl başlarında bizzat görmüştü. Bu bakımdan Atatürk kurduğu devleti; demokrasi kültürünü benimsemiş, bilinçli, özgür ve erdemli bireylerden oluşan uygar bir ulusla yaşatıp yüceltebileceğini tecrübe etmişti. *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabı işte Atatürk'ün bu ideal ve tahlilinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Vatandaş İçin Medeni Bilgiler, 1930 yılında Afet İnan'ın imzasıyla yayımlanmıştır. Ancak kitap büyük ölçüde Atatürk'e aittir. Onun, 1929 sonbaharı ile 1930 yılının ilk iki ayında üzerinde çalışıp bizzat kendisi tarafından kaleme almış olduğu notları kitaba esas oluşturmuştur. Nitekim Afet İnan kitabın girişinde bu gerçeği şu şekilde ifade etmiştir: *Bu kitaplar benim ismimle çıkmış olmasına rağmen, Atatürk'ün fikirleri ve telkinlerinden müphem olduğunu ve üslûbun tamamen kendisine ait olduğunu tarihî hakikatleri belirtmek bakımından bana düşen bir ödev telâkki ediyorum.*³⁰¹⁵

Medeni Bilgiler'in ortaya çıkış hikâyesi şöyledir: Afet İnan 1929-1930 öğretim yılında Ankara Musikî Mektebi'ne Yurt Bilgisi ve Tarih derslerini vermek üzere atanmıştır. Mustafa Kemal, bir gün onun Yurt Bilgisi dersinde okuttuğu kitabı görünce bunu yeterli bulmamış, idealindeki Türk gençlerini yetiştirecek uygun bir kitabın yazılmasına ihtiyaç duyulduğunu düşünmüştür. O anda Afet İnan'dan Fransız Kız Lisesi'nde okuduğu *Instruction Civique* (Yurttaşlık Eğitimi) kitabın çevirisini yapmasını istediği gibi genel sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu'dan da aynı konuları araştırıp Almanca'dan bazı çeviriler yapmasını talep etmiştir. Bu çevirilerden de yararlanarak kendisinin Fransızca ve Türkçe eserlerden yapmış olduğu okumalardan hareketle bazı konuları doğrudan kendisi yazmış, bazılarını da Afet İnan ile Bıyıklıoğlu'na dikte ettirmiştir.

Afet İnan'ın anlattığına göre *Medeni Bilgiler*'deki konuların çerçevesi, Mustafa Kemal'in çevresinde ve toplantılarında bulunan devlet ve düşünce adamlarının değerlendirmeleri zemininde ortaya çıkmış ve olgunlaşmıştır. Belirtelim ki, Mustafa Kemal her zaman memleketin her tarafında mesleğinde isim yapmış kimseleri bir araya toplayarak entelektüel bir ortam yaratmıştır. İşte *Medeni Bilgiler*, ortaya çıkan bu derin bilgi birikime Mustafa Kemal'in kendi bilgi ve yorumunu dâhil etmesiyle ortaya çıkmıştır.

3015 A. Âfet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, Ankara 1998, s. 7.

Sonuçta yurttaşlık bilgisi için ortaya çıkan notlar, 1929'dan itibaren *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'le beraber çeşitli broşür ve kitabın basımına öncülük etmiştir.³⁰¹⁶ 1930 yılında yayımlanan ve 16 bölümden oluşan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'de şu konular ele alınmıştır: Millet; Devlet; Cumhuriyet; Türkiye'de Cumhuriyet Nasıl Oldu?; İlk Hak, İlk Vazife ve Hak ile Vazifenin Münasebeti; Vatandaşa Karşı Devletin Vazifeleri; Hürriyet; Bağlılık (Solidarité); Çalışmak-Meslek; Vatandaşın Devlete Karşı Başlıca Vazifeleri; İntihap (İntihap Hakkında Umumi Bilgiler); Vergi Hakkında Umumî Bilgiler; Askerlik Vazifesi; İntihap (Türkiye'de Mebus İntihabının Kanunen Sureti Cereyanı); Vergi; Askerlik ve Hürriyet. CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından yayıma hazırlanan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'in ikinci kitabının içeriğini oluşturan 30 bölümde ise Teşkilat-ı Esasiye; Türkiye Büyük Millet Meclisi; Meclisin İşlemesi; Heyeti Umumiye; Kanun; Bütçe; Muhasebet Divanı; Devlet Şûrası; Siyasi Fırkalar; Hükûmet Teşkilâtı; Adliye; Temyiz Mahkemesi; Ticaret Davaları; Avukat ve Baro; Dâhiliye; Vilâyetlerin Hususi İdaresi; Belediyeler; Köy; Memurlar; Hariciye; Eski Kapitülasyonlar; Maarif; Maliye; Nafia; İktisat; Şirketler; Bankalar; Sıhhiye ve İçtimâ Muavenet; Aile, Millî Müdafaa konularına yer verilmiştir.

Medeni Bilgiler kitabının okullarda okutulmasını bizzat Mustafa Kemal tavsiye etmiştir. 18 Eylül 1931 tarihinde Başvekil İsmet Paşa'ya yazmış olduğu mektupta³⁰¹⁷ bizzat "alakadar" olduğunu belirttiği kitabın Maarif Vekâletinin belirleyeceği sınıflarda okutulmasını istemiştir. O, kitabın okullarda bir program dâhilinde okutulmasını tavsiye ederken, esas itibarıyla kitaptan bütün memleket yurttaşlarının yararlanması yönündeki arzusunun da dile getirmiştir. Onun bu arzusu, kendi ifadesiyle kitabın *Vatan çocuklarını iyi vatandaş olarak yetiştirmek* amacına hizmet edecek olmasından kaynaklanmıştır.

Medeni Bilgiler'de açıklığa kavuşturulmak için ilk olarak ele alınan kavramın millet (ulus) olması manidardır. Tarihin imparatorlukları tasfiye ettiği ulus çağında kurulan yeni devletin sağlam bir demografik temele dayanması zaruriydi. Bu temel, Misak-ı Millî üzere inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu iradesi olan Türk ulusunun kapsayıcı vasıflarıyla tesis olunabilirdi. O halde yeni devlet, imparatorluk mirasının bıraktığı bir feodal düzenden modern çağın toplumunu yaratmak durumundaydı. Bu bağlamda

3016 Bu kitap ve broşürler şu şekilde sıralanabilir: 1- Türk Çocuklarına Yurt Bilgisi Notları (Ankara 1929). 2-1930 yılında İstanbul'da her biri ayrı kitap olarak yayınlanan İntihap, Askerlik Vazifesi, Şirketler ve Bankalar, Vergi Bilgisi. 3-1930 yılında 141 sayfa olarak basılan *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'in, 1931'de orta okullarda okutulmak üzere intihap, vergi, askerlik kısmı ilave edilerek yayımlanan yeni baskısı. 4- Orta okullarda okutulmak amacıyla *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'in 1932 ve 1933 yılında Maarif Vekâleti Millî Talim Terbiye Dairesi'nin emriyle yayımlanan yeni baskıları. Kitabın 1932 baskısı 191, 1933 baskısı 302 sayfadır. 5- *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'in, 1969, 1988 ve 1998 yıllarında "Medeni Bilgiler" adıyla yayımlanan yeni baskıları. A. Âfet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. 6-7.

3017 A. Âfet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. X-XI.

Medeni Bilgiler'de ele alınan millet fikri ne idi. Milleti oluşturan öğeler nelerdi? Türk milleti kimdi? Milletleşme olgusunun değeri nedir? *Medeni Bilgiler*'de bu soruların cevabı analitik bir bakış açısıyla kavramsal bir çerçeveye oturtulmuştur. "Millet" kavramı "Türk Milleti" tanımının siyasal ve kültürel aşamalarına işaret edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Türk Milleti tanımı "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" denerek sosyolojik ve kuşatıcı bir çerçeveye oturtulmuştur. Mustafa Kemal ulus bilinci yaratma idealinde "Türk Dili"ni yapı taşı olarak merkeze koymuştur. Ona göre, "Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir."³⁰¹⁸

Mustafa Kemal'e göre Türk milleti insanlık âleminin "samimi" bir üyesidir. Medeni dünya ile insani ve medeni münasebetleri olan, *mazinin bütün devirlerinde keşifleriyle, ihtiralarıyla (icatlarıyla) medeniyet âlemine hizmet etmiş insanların, milletlerin kıymetini takdir ve hâtıralarını hürmetle muhafaza eden yüksek bir karaktere sahiptir.*³⁰¹⁹

Özetle *Medeni Bilgiler*'de Türk ulusunun oluşumu doğal ve tarihsel altı unsura dayandırmıştır. Siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve menşe birliği, tarihî karabet (akrabalık), ahlaki karabet. Millet olabilmek için bu unsurlardan çoğunluğunun veya bir kısmının bir arada bulunması gerekmektedir. Dikkat edilirse Mustafa Kemal din birliğini millet olabilmenin bir unsuru olarak görmemiştir. Ondaki bu kanaatin oluşmasında muhtemelen Büyük Savaş yıllarında Arap coğrafyasında görülen isyanlar karşısında Anadolu'ya çekilen Türk ulusunun acı hatıraları etkili olmuştur. Mustafa Kemal'e göre artık Türk ulusu, "fani dünyaya" değer vermemeyi telkin eden, cennet vaadiyle uzak diyarlarda ölmeyi değil, *eski, hakiki büyük Türk cedlerinin mukaddes miraslarının son Türk ellerinin müdafaa ve muhafazasını* düşünüyor-du.³⁰²⁰

Atatürk, Türk ulusunun asırlar boyu süregelen yaşamı ile diğer ulusların mevcut durumunu analitik bir tahlille ele aldıktan sonra "millet (ulus)" kavramını şu şekilde tanımlamıştır: Millet; zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda ortak arzu ve kabulde samimî olan ve sahip olunan mirasın korunmasına beraber devam etme hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete verilen isimdir. Bu tanım aslında geçmiş, bugün ve gelecek çizgisinde kültür, duygu ve ülkü birliğine işaret etmektedir. Nitekim Mustafa Kemal bunu; *maziden müşterek zafer ve yeis mirası, istikbalde tahakkuk ettirilecek aynı program ve beraber sevinmiş olmak, beraber ümitleri beslemiş olmak* şeklinde ifade etmiştir.³⁰²¹

3018 A. Âfet İnan, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, s. 18-19.

3019 A. Âfet İnan, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, s. 21.

3020 Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler (Uygarlık Bilgileri)**, Ed. Andaç Uğurlu, İstanbul 2014, s. 29.

3021 A. Âfet İnan, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, s. 21.

Onun ortak bir tarihte sevinç ve tasada kader ortaklığı yapmış olmanın ve kültür zemininde bir arada bulunmanın meydana getirmiş olduğu kimlik kavramına bakış açısı, bugünün insanı için de esaslı bir referans olarak durmaktadır. O, Kürtleri, Çerkezleri, Lazları, Boşnakları vs. Türk milleti camiası içinde aynı vatanın evlatları ve millettaşları olarak görmüştür. Dolayısıyla da geçmişin “İstibdat Devirleri”nin Kürtlük, Çerkezlik, Lazlık, Boşnaklık gibi “yanlış adlandırmaları”, *birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden başka millet fertleri üzerinde elemenden başka hiçbir etki meyana getirmemiştir.*

Mustafa Kemal, milletin en üst siyasal örgütlenmesi olan devletin yönetiminde Cumhuriyeti bir idare biçimi olarak idealize etmiştir. Nihayette devlet bir insan cemiyetini, millet mevcudiyetini ifade etmektedir. Öz bir tanımla devlet “muayyen bir arazide yerleşmiş ve kendine has bir kuvvete sahip olan efradın heyeti mecmuasından ibaret bir mevcudiyettir.”³⁰²² Devlet sahip olduğu kuvvet ve kudreti herhangi bir fertten ve gruptan değil, doğrudan doğruya “milletin sinisi”nden alır. Bu noktada Mustafa Kemal, devletin oturduğu teşkilatın demokratik prensiplere dayanması gerektiğini belirtir ve bu prensipleri halk egemenliği (millî hâkimiyet), temsili hükümet ve anayasal düzen şeklinde açıklar. Bu bakımdan “milletin müşterek şahsiyetine raci umumi maşeri irade” olan hâkimiyet, parçalara ayrılamaz, hiçbir vakit başkasına devir ve terk edilemez. Demokrasi ise “memleket aşkıdır” ve “babalık”, “analık” vasıflarına haizdir. Demokrasi eşitlikçidir; toplum düzeninde imtiyazlı kişileri ve zümreleri reddeder. Bu bakımdan da kamu yararını ve ferdin eşit siyasi haklara sahip olmasını savunur.

Vatandaş İçin Medeni Bilgiler'de “hak” ve “hürriyet”e ilişkin görüşler yine Atatürk'ün kaleminden çıkmıştır. Atatürk'e göre hakların en birincisi “yaşamak hakkı”dır. “Diğer bütün haklar ve bu haklara mukabil vazifeler hep yaşamak hakkına dayanır.” Atatürk demokrasinin vazgeçilmez prensibi olan Hürriyet'i ise en geniş anlamıyla “insanın düşündüğünü ve dilediğini başka birinin hiçbir tesir ve müdahalesi olmaksızın mutlak olarak yapabilmesidir” olarak tanımlamıştır.

11.4. Geometri

Atatürk, geometri kitabı yazma konusundaki niyetini ilk defa 1936 sonbaharında göstermiştir. Bu düşüncesi onun diğer eserlerinde olduğu gibi Türk ulusunun çağdaşlaşma davasının bir çabası ve ürünü idi. O; ilerlemenin, kalkınmanın, aydınlanmanın kısaca uygar yaşamın tek rehberi olarak gördüğü bilimin değerine sadece işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda onu ulusuna aktarmakta kalemiyle öğretmenlik yapmıştır.

Kitabın ortaya çıkış serüvenini, sürecin bizzat içinde bulunan dilbilim-

3022 A. Âfet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, s. 24.

ci Agop Dilaçar aydınlatmaktadır. Dilaçar'ın anlattığına göre Atatürk, 1936 sonbaharının “bir gün” ünde kendisini o zamanın Özel Kalem Müdürü Süreyya Andemiran'la beraber Beyoğlu'ndaki Haşet Kitabevine gönderip “uygun” görecekları Fransızca geometri kitaplarından birer tane almalarını istemiştir. Alınan kitapları birlikte gözden geçirmiş ve bu suretle yazılacak geometri kitabının genel tasarısını yapmıştır. Atatürk, 1936-1937 yılı kış aylarında kitap üzerinde çalışıp kendi el yazısıyla Türk ulusunun istifadesine sunmuştur. 1937 yılında yayımlanan kitap yazar ismi belirtilmeden basılmıştır. Kitabın kapağına *Geometri öğrenenlerle, bu konuda kitap yazacaklara kılavuz olarak Kültür Bakanlığınca neşredilmiştir* notu düşülmüştür. Dönemin Bakanı Saffet Arıkan'ın 15 Ekim 1937 tarihli talimatıyla Geometri, 1937-1938 eğitim-öğretim döneminde dördüncü ve beşinci sınıflarda okutulmuştur.

Eser, III. Dil Kurultayı (24-31 Ağustos 1936)'ndan sonra yayımlanmıştır. Bu durum, Atatürk'ün “dil” anlayışında Türkçeciliğe ilişkin görüşlerinin özünü de ortaya koymuş oldu. Dilaçar'ın dikkat çektiği üzere III. Dil Kurultayında onun “dil felsefesi kuramı” olarak ele aldığı Güneş Dil Teorisi'ne ilişkin tezi “Türkçeyi arıtma çığırından Osmanlıcılığa geri dönüşün” bir “manevrası” olarak yorumlanmıştı. Oysa yaşamının sonlarında kaleme aldığı Geometri, bu yorumların yanlış olduğunu göstermiştir. Dilaçar'a göre; *Atatürk bu nitelikte bir önder değil, içten, özden, yüreği açık bir Ata idi, kılıcı ile ulusunu kurtaran, kalemi ile de onu yükselten.*³⁰²³

Atatürk 29 Ekim 1933'te meşhur *Onuncu Yıl Nutku*'nda *Türklüğün unutulmuş medeni vasfı, geleceğin aydınlık ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır* demişti. Bundan dört yıl sonra *Geometri* kitabını yazmıştır. *Geometri*, Atatürk'ün tıpkı Kaşgarlı Mahmut gibi bütün güzelliği ve sıcaklığı ile benliğini saran Türkçe'nin yaratıcılığını, zenginliğini, asaletini, bir bilim dili olabilme gücünü orta koyan bir çabanın ürünüdür. İyi biliyordu ki çağın bilimsel birikimine nüfuz edebilmek ancak toplum fertlerinin düşünme melekelerini harekete geçirebilecek bir dille mümkün olabilirdi. Açık bir şey vardı ki, bu ideale karmaşık, özümsememiş kavram ve dil kurallarıyla ulaşamazdı. Bu bakımdan onun “Büyük Adam” olarak kurtarıcı vasfı, ulusunun içindeki mahzun cevheri, özü ortaya çıkararak dil ve kültür atılımında da kendini göstermiştir.

Geometri bilimine ilişkin türettiği birçok kelime -Harf Devrimi gibi- ulusunu büyük bir zahmetten kurtarmıştır. Çünkü insanlar kavramlarla düşünür, kavramlarla üretirler. Bugün Türk ulusu artık “müselles-i mütesâviyü'l-adlâ” yerine “üç kenar üçgen”, “zâviyatân-ı mütekabiletân-ı dâhiletân” yerine “iç ters aç”, “müselles kaimüz-zaviye” yerine “dik kenar üçgen”i, vs. kullanmaktadır. İşte, Atatürk'ün *Geometri* kitabında türetip bir dil mirası olarak ulusuna bıraktığı kelimeler şu şekilde sıralanabilir: Aç, açortay, alan, artı,

3023 Atatürk, *Geometri*, Ankara 2007, “Ön söz”, s. 3.

ayrıt, beşgen, boyut, bölü, bütey açısı, cisim, çap, çarpı, çekül, çember, çeşitkenar, dar açısı, değme, derece, dışters açısı, dikey, dörtgen, doğru, doğru çizgi, düşey, düzey, eğik, eksi, eşit, eşkenar, gerekçe, içters açısı, ikizkenar, imsiy, kare, kareküp, katıy, kenar, kesek, kiriş, kesit, kırık, koni, konum, köşegen, nokta, oran, orantı, paralelkenar, taban, teğet, tersaçısı, toplam, tümey açısı, türev, uzay, üçgen, yamuk, yanal, varsayı, yarıçap, yatay, yay, yöndeş, yüre. Bu kelimelerden bazılarının yerini daha sonra başkaları almıştır. Örneğin “tümey açısı” yerini “tümlemler açısı”ya, “bütey açısı” yerini “bütünler açısı” ya bırakmıştır. Fakat bunda bile onun düşünüş biçimi kendisini göstermektedir. Atatürk kendisinin türettiği kelimelerin yerini kendi dil unsurlarının ortaya çıkardığı kelimelerin almasına karşı değildi. A. Dilaçar’ın dediği gibi³⁰²⁴ *Atatürk ilke adamı olduğu için, bunları hoş görecektir, hatta sevinecektir, yeter ki ortaya koyduğu ilke sarsılmasın ve yine zâviyatân-ı mütekabileâtân-ı dâhiletân gibi kelimelere dönüşmesin.*

Geometri kitabında içerik bilimsel bir yöntemle düzenlenmiştir. Ön şart niteliğindeki bilgiler öne alınarak temel kavramlar öncelikle açıklanmıştır. Bu bakımdan “Başlangıç Tarifleri” başlığı altında önce cisim, boyut, uzay, yüzey, nokta, geometri gibi temel kavramlar açıklanmıştır. “Bulduru” kelimesiyle tanımlanan İçindekiler üç “kısım”a ayrılmıştır.³⁰²⁵ Birinci Kısım’da çeşit çizgiler, çember, paralel, açısı, poligon, üçgenler, dörtgenler, düzgün poligonlar; İkinci Kısım’da poligonlar, daire, dikey çap kare, imsiy, imsel şekillerle çevreleri ile alanları arasında oran; Üçüncü Kısım’da ise silindir, pürüzma, yüre konularına yer verilmiştir. Konuların ele alınışında basitten karmaşığa, somuttan soyuta bir yol takip edilmiştir. Bir başka deyişle karmaşık ve soyut bilgiler, basit ve somut bilgilerden hareketle açıklanmaya çalışılmıştır. Ele alınan kavramlar “misal”lerle açıklığı kavuşturulmuştur.

11.5. Günlükler, Hatıralar ve Raporlar

Muhtıra Defteri, Mustafa Kemal’in Bitlis’te 16. Kolordu komutanı ve Diyarbakır’da vekâleten 2. Ordu Kumandanlığı görevini yaptığı sırada kaleme aldığı günlük notlardır. 7 Kasım 1916-25 Aralık 1916 tarihleri arasında içeriktedir. Güne dair yapılanlar ve yaşananlar genellikle kısa notlar, bazen de nispeten daha uzun anlatımla sunulmuştur. 47 güne ait kaydın bulunduğu *Muhtıra Defteri*, kısa bir günlük görünümündedir. Büyük Savaş’ın 1916 yılında Osmanlı ülkesi ve Mustafa Kemal’in düşünce dünyasına dair kıymetli bilgiler vermektedir.

Muhtıra Defteri, Dünya Savaş’ının yarattığı sefaleti gözler önüne seren bilgiler vermektedir. *Muhtıra*’nın ilk sayfalarından itibaren göç, yokluk, açlık ve ölüme dair notlar dikkat çekmektedir. 7 Kasım’da Batman yolunda açlıktan

3024 Atatürk, *Geometri*, “Ön söz”, s. 2.

3025 Atatürk, *Geometri*, s. 4-5.

ölü gibi yerde yatan muhacirlerden ve hayvan ölümlerinden bahsedilirken, benzer tablo 10 ve 16 Kasım'da Bitlis için resmedilmiştir.³⁰²⁶

Muhtıra Defteri'nde mesleğe dair ayrıntılı bilgiler sınırlı olmakla beraber onun başvurduğu tedbirler, talim ve disipline verdiği değer ile sorunlara bakış açısındaki pratik zekâsı iyi bir komutan olduğuna işaret etmektedir. Mustafa Kemal, büyük önem atfettiği askerî terbiye ve görgü konusunda askere rehber olacak bir esere ihtiyaç olduğunu düşünerek *Terbiye-i Ruhiye ve Usûl-ü Muaşeret-i Askeriyye* adlı bir kitap yazmak istediğini burada dile getirecektir. Diğer taraftan onun askerlik yetenekleri erdemli karakteriyle bütünleşmiştir. Kendisine birkaç kez getirilen hediye atları reddetmesi bunun tipik örneklerindedir.

Muhtırada Mustafa Kemal'in askerlik mesaisinden arta kalan zamanında okumakla ve yazmakla meşgul olduğu fark edilmektedir. *Anafartalar Raporları* üzerindeki çalışmalarını bu sırada tamamlamıştır. Günlüğünde bazen sadece "kitap okumakla vaktim geçti" gibi genel bir ifade sarf ederken, çoğu zaman da okuduğu kitabın adını ve yazarını belirtmiştir.³⁰²⁷ Mustafa Kemal zaman zaman okuduğu kitapları özetleme, kritik etme, düşüncelerini açıklama ve karşılaştırma yoluna gitmiştir. Mesela, Mehmet Emin [Yurdakul]'in *Türkçe Şiirler* ile Tefik Fikret'in *Rubab-ı Şikeste*'yi karşılaştırırken Sapho Moeurs *Parisiennes*'in kısa bir özetini yapmıştır. Filibeli Ahmed'in *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* kitabındaki meselelere ilişkin görüşünü ifade etme gereksinimi duymuştur. Burada dinî mülahazaların bilimsel bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini ileri sürmüştü ve bu yöntemle meseleleri ele alan Türk ve İslam bilginlerini takdir etmiştir.³⁰²⁸

Bu suretle Mustafa Kemal insan ve toplum yaşamına dair görüşlerini yer yer günlüklerine aktarmıştır. 22 Kasım'da 1916'da Kurmay Başkanı ile yapmış olduğu bir sohbetin konusu kadının serbestliği ve toplumsal yaşamın ıslahı idi. Herhalde, memleket meselelerine kafa yorduğu sıra onu mutlu kılan şey annesinden aldığı mektup ve ona gönderdiği kartpostalı.³⁰²⁹

Karlsbad'da Geçen Günlerim, Mustafa Kemal'in tedavi amacıyla gitmiş olduğu, o yıllarda Avusturya idaresindeki Karlsbad'da geçen günlerini anlatan günlük türü bir eserdir. 30 Haziran-28 Temmuz 1918 tarihleri arasında kapsayan bu günlükler altı defterden ibarettir. Viyana günlerine ayrılmış ve sadece bir sayfası yazılı olan altıncı defter, Karlsbad'dan Viyana'ya geçtiği ilk güne, 28 Temmuz'a aittir. Günlüklerde bazı günler kısa tutulmakla beraber on iki günün notu tutulmamıştır. Mustafa Kemal Karlsbad'daki son gününde

3026 Mustafa Kemal, *Muhtıra Defteri*, 1332-1334 [1915-1918], s. 1-5.

3027 Mustafa Kemal, *Muhtıra Defteri*, s. 6b., 12b, 13a-b, 14a, 15a-b, 16b, 17a.

3028 Bk. Mustafa Kemal, *Muhtıra Defteri*, s. 13b.

3029 Mustafa Kemal, *Muhtıra Defteri*, s. 6a, 7b, 8a.

yazdıklarının muhasebesini yaparken istediği kadar yazamamasını yeterince zaman bulamamaya ve bazı düşüncelerini ve sırlarını açıklamaktaki sınırlara bağlamıştır.

İkinci olarak; Karlsbad Günlükleri ilk olarak Afet İnan tarafından yayımlanarak Türk kültür ve düşün hayatına kazandırılmıştır. Afet İnan bu günlükleri 1931 yılında Çankaya Kütüphanesindeki tarih çalışmaları sırasında fark etmiştir. Anlattığına göre Mustafa Kemal bunları gördüğünde duygulanmış ve ileride yayımlanmak üzere kendisine emanet etmiştir. Mustafa Kemal, Karlsbad'da kaldığı günlerde tedavisinden arta kalan zamanda Almancasını ilerletmek için özel tuttuğu bir öğretmenden ders almıştır. Diyebiliriz ki onda doymak bilmeyen bir öğrenme arzusu vardı. Okuduğu kitaplarının isimlerini bazen zikretmiştir. Karlsbad günlükleri Mustafa Kemal'in sadece yaşanan günde yaptıklarını anlatmakla kalmaz, aynı zamanda onun yaşam görüşüne, öngörüsüne, gelecek tasarımına ışık tutacak bilgiler verir.

Günlüklerde ülkesinin durumu ve siyasî atmosferin zihnini hep meşgul ettiği görülüyor. 8 Temmuz'da Mehmet Reşat'ın ölümü sonrası tahta oturan Vahdettin'in alacağı vaziyeti sorgularken, 9 Temmuzda "Osmanlı Devleti nasıl siyasetler takip etmelidir?" diye soruyordu. Padişah ve diğerlerini tahlil ederken devlet adamlığı konusunda benimsediği ilkeyi tekrar ediyor; onların bencilliğini ve devlet meselelerini yabancılarla halletmeyi düstur edinip "bir çocuk gibi" aldanişlarını eleştiriyordu.³⁰³⁰ Mustafa Kemal'in Karlsbad günlerinde ülkesinin selameti konusunda dile getirdiği hissiyat, ruhunu kaplayan bir mefkûre ile dile geliyordu. Bu mefkûreyi 9 Temmuz'da not düşmüştü: Türklük mefkûresi.

Mustafa Kemal, Karlsbad Günlüğünde askerî tabiatın, ruhsal ve manevi durumun önemine dikkat çekiyor, *Kumandanların hal ve şanı, kalp kuvvetleri ve kendine güvenlerinin derecesi, pek büyük bir öneme sahiptir* diyordu.³⁰³¹ Söz açıldığında Arıburnu, Anafartalar ve Doğu Cephesindeki Muş ve Bitlis'in kurtarılmasına değiniyordu. Özellikle Muş'taki manevrasını en fazla zevk duyduğu manevra olarak tanımlıyor; Bitlis ve Muş'un ele geçirilmesiyle sonuçlanan geri çekiliş ve taarruz manevrasının ihtiva ettiği değerini altını çiziyordu.

Karlsbad'da Mustafa Kemal sadece ileri görüşlü bir komutan olduğunu göstermekle kalmamış, inkılapçı yönünü gösteren fikirlerini değişik vesilelerle ortaya koymuştur. Özellikle kadına ilişkin görüşleri diğer toplumsal konulara göre daha fazla yer tutmuştur Karlsbad günlüklerinde. Kadın konusuna bakış açısı, kadınının eğitimi, özgürlüğü ve eşitliğini savunmak yönünde olmuştur. 6 Temmuz 1918'de yazdıkları onun gelecekteki büyük devrimle-

3030 Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Haz. Afet İnan, Ankara 1991, s. 35, 54.

3031 Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, s. 42.

rinin habercisi gibidir. Burada açıkça gelecekte eline bir yetki geçmesi durumunda gerçekleştireceği inkılaptan söz etmiş ve hürriyetin tadına varmış ve yüksek tahsil görmüş bir fert olarak halkı yüksek uygarlık mertebesine çıkaracağına işaret etmiştir.³⁰³²

Üçüncü olarak; *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Karargâh-ı Umumi Tarih-i Harp Şubesinin Dünya Savaşı'nın safhalarını kayıt altına almak ve sonraki kuşaklara bir savaş yadigârı bırakmak amacıyla Arıburnu ve Anafartalar savaşları kahramanı Mustafa Kemal'den bu savaşlara dair hatırat ve görüşlerini içeren ayrıntılı bir raporun hazırlanması talebi üzerine kaleme alınmıştır. Ancak Raporun hazırlanması uzun bir zaman almıştır. Mustafa Kemal'in Arıburnu Muharebeleri Raporu'nun "Mukaddime"sinde belirttiği üzere, önce Arıburnu savaşı sonrasında cereyan eden Anafartalar savaşının verdiği yorgunluk ve hastalık, sonra da Mustafa Kemal'in Doğu Anadolu cephesine atanması dolayısıyla Muş, Bitlis ve Çapakçur'daki askerî harekât-ları ve II. Ordu Komutanlığı vekâleti görevini icra etmesi Raporun yazımını geciktirmiştir.³⁰³³ Nihayetinde Harp Dairesinin savaş sonrası çıkarmak üzere yazmaya başladığı kitabın gecikmemesi için Mustafa Kemal Doğu cephe-sinde iken kısa ve aralıklarla hazırlamaya çalıştığı Arıburnu raporunu 1917 yılı sonlarında tamamlamış olmalıdır. *Arıburnu Raporu* Mustafa Kemal'in 19. Tümen Kumandanlığından Anafartalar Grup Komutanlığına atanması-na kadar geçen olayları içermektedir. Sürecin ortaya konulmasında Mustafa Kemal, Hatıra Defterine aldığı notlar ile ilgili resmî yazışmalardan yararlan-mıştır.

Dördüncü olarak; *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Mustafa Kemal'in bir okul defterine kendi el yazısıyla yazılmıştır. Mustafa Kemal, bu defteri okumak üzere o zamanlar Türk Tarih Kurumu Genel Sekreteri Reşit Galip'e vermiştir. Defteri 1934'te Reşit Galip'in kütüphanesinde gören Uluğ İğdemir'e göre, 1937 yılında Atatürk onun *Bellekten*'de yayımlanmasını istemiştir. Ancak o zamanlarda Atatürk'ün bu isteği gerçekleşmemiştir. Eserin yayımı 1962 yılını bulmuştur.³⁰³⁴

Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe, Arıburnu Raporu'nu devam ettirmiştir. Burada Çanakkale deniz ve kara savaşlarının sonunu ve sonucunu belirleyen Anafartalar cephesinin her safhası detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İngilizlerin Suvla Koyu'na yapmış oldukları çıkarmadan Gelibolu'yu terk edişine kadar geçen zamanda Türk kuvvetlerinin hareket tarzı, alınan tedbirler, askerî strateji, işgal güçlerinin durumu vs. ortaya konulmuştur. Olayların

3032 Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, s. 43.

3033 Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Yay. Uluğ İğdemir, Ankara 1990, s. XIX.

3034 Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Yay. Uluğ İğdemir, Ankara 1990, s. XIX.

akışında, Anafartalar Grup Komutanlığının teşkili ve idaresi başta olmak üzere Mustafa Kemal'in cesareti, bilgisi, askerî dehası, vatan hissiyatı her bakımdan kendini göstermiştir.

Beşinci olarak; Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal'le Mülakat, Mustafa Kemal'in gazeteci Ruşen Eşref [Ünaydın]'e vermiş olduğu mülakata ortaya çıkmıştır. Mülakat, *Yeni Mecmua*'nın 1918 yılında 18 Mart deniz zaferinin yıldönümü nedeniyle çıkaracağı özel sayı için yapılmıştır. Mustafa Kemal'in Akaretler'deki evinde günde on iki saatten az olmamak üzere üç gün sürmüştür. Mülakat metni, "Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal'le Mülakat" başlığıyla 24-28 Mart 1918 tarihleri arasında o zamanlar Ziya Gökalp'in idaresindeki *Yeni Mecmua*'nın Çanakkale Savaşı özel sayısında yayımlanmıştır. Bu mülakat metni, Mustafa Kemal'i basın yoluyla Türk kamuoyuna tanıtan ilk yazıdır. Ruşen Eşref, 1930'da kitaplaştırdığı bu mülakat için *şimdiki ve yarınki Türk nesilleri için bu hatıralar, uzun ve çetin bir müdafanın ve usanmayan şuurlu bir iradenin safhalarını gösterir bu hatıralar çok değerlidir* notunu düşmüştür.³⁰³⁵

Mülakat'ta Mustafa Kemal, Arıburnu ve Anafartalar'daki savaşların dehşetli sahnelerini, zorluklar karşısındaki mücadelesini, iç dünyasını, ölüm meydan okuyan Türk askerinin cesaret, azim ve fedakârlığını zaman zaman not defterine, rapor ve haritalara bakarak detaylarıyla anlatmıştır. Onun anlattıkları, iç dünyasında vatanın istiklalinin tehlikeye düşmesi karşısında teskin olmayan bir isyanı, adanmışlığı ortaya koymuştur. Anafartalar Grup Komutanlığına atandığında askerine görevini açıklarken bunu çok güçlü bir şekilde göstermiştir:³⁰³⁶ *Ben vatanım mahvolduktan sonra yaşamamaya karar verdiğim için kemal-i iftiharla bu mes'uliyeti deruhte ettim (üstüme aldım).*

Altıncı olarak; *Büyük Gazi'nin Hatıratından Sahifeler* belirtilebilir. Atatürk, hatıratı konusunda doğrudan kendisi tarafından herhangi bir metin kaleme almamıştır. Ancak muhtelif zamanlarda hatıratını bizzat yakınındakilere dikte ettirmiştir. Bu bakımdan bizzat kendisi tarafından yazdırılan *Hatırat*'ı kendi eseri saymak daha doğru olur. Dikte ettirdiği hatırat arasında en önemlisi 1926 yılında Falih Rıfkı Atay'a yazdırdığıdır. Söz konusu hatırat *Hâkimiyet-i Milliye*'de "Büyük Gazi'nin Hatıratından Sahifeler" başlığıyla yayımlanmıştır. 13 Mart-12 Nisan 1926 tarihleri arasında yayımlanan *Hatırat*, Birinci Dünya Savaşı'ndaki hatıralarından oluşmaktadır. Buradaki anlatı, *Nutuk*'un başladığı Samsun'a çıkıştan önceki yaşamına dair bizzat kendisi tarafından yazdırılan en önemli kaynak durumundadır. Bu hatırat, 11 Mart 1926 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de *İnkılâbın herkesçe meçhul köşelerini bu kıymetli hatırat tenvir edecektir* notuyla okuyucuya duyurulmuştur. *Hatırat*;

3035 Ruşen Eşref Ünaydın, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakât*, Ankara 1981, s. 5.

3036 Ruşen Eşref Ünaydın, *age.*, s. 46.

1915'te Çanakkale'den, Suriye cephesine, 1918 Ateşkesi'nden sonra İstanbul'a uzanan yıllara dair birçok yaşam hatırasını konu ediniyor: Büyük Dünya Savaşı hakkındaki düşüncesi, Padişah ve devlet organları ile Alman generallerle ilişkisi ve diyalogu, ordunun ve ülkenin içinde bulunduğu duruma ilişkin gözlem ve tespitleri, velihaht Vahdettin'le Almanya seyahati ve Almanya'da İmparator ve Alman generalleriyle karşılaşması, savaşa dair öngörüsü, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına atanması, Mondros Ateşkesi sonrası vatanı kurtarma yönündeki tasavvuru, İstanbul'a geçip ulusal örgütlenme için attığı adımlar, vs.

Ayrıca, Atatürk'ün yaşamının farklı dönemlerine ait bir kitap şeklinde olmayan söylemleri ya da yazdıkları daha sonra araştırmacılar ya da kurumlar tarafından kitaplaştırılmıştır. Bunlardan *Söylev ve Demeçleri*, *Tamim*, *Telgraf ve Beyannameleri*, *Meclis Konuşmaları*, *Özel Mektupları* ilk akla gelenler olarak sıralanabilir.

Sonuç itibarıyla; Atatürk, tarihe yalnızca tarih yapan bir lider olarak değil, aynı zamanda tarih yazan bir lider olarak geçmiştir. Yazdıkları dönemin olaylarının ortaya çıkardığı koşullara göre şekillenmiştir. O, çöken bir imparatorluk çağına tanıklık etmiştir. Yaşadıkları, tahlilleri, beklentileri; yaptıkları ve yazdıklarına yansımıştır. Bu yönüyle O, yazdıklarını toplumuna aktarmak çabasıyla üretken ve idealisttir. Yazdığı eserler gerçekçi, yapıcı ve kuşatıcıdır. Eserlerinde vatanı ve ulusu için özgürlük ve uygarlık savaşçısı olma yönü ön plana çıkmıştır.

Atatürk'ün yazmış oldukları bugünün insanı için de değerini kaybetmemiştir. Çünkü onun fikirleri, insanoğlunun sadece yaşadığı gününe değil, aynı zamanda geleceğine rehber olacak insan aklını, bilimsel düşüncü, insan doğasını esas alan yol gösterici bir ilke özelliğini taşır. Problem çözme becerisi, yaratıcı ve analitik düşünme yetisi belirgin hususiyetleri olarak kendini göstermiştir. Onun özgürlük ve uygarlık vasıflarını harekete geçirdiği ulusunun iradesine ve yapabilirliğine olan inancı, bugün için de hayatın her alanında ulus fertlerine güç ve ilham kaynağı olmuştur. Bu nedenle yaşamında ve sonrasında, yurtiçinde ve dışında ulusunun "Baba"sı olmak sıfatıyla anılmıştır.

Atatürk'ün yazdıkları bizzat kendi kaleminden fikir ve duygu dünyasını anlamamıza yardımcı olmuştur. Yazdığı eserler bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Atatürk'ün yazdıkları, bir taraftan onun meslek hayatının başından itibaren iyi bir asker olarak cesaret, liderlik, fedakârlık, ileri görüşlülük, kararlılık, inisiyatif alma, önsezi gibi askerlik özellik ve meziyetlerini gösterirken, diğer taraftan akli, bilimi, uygarlık değerlerini hareket noktası olarak ele alan inkılapçı karakterini ortaya koymuştur.

Atatürk biyografisini yazan Austin Bay de ifade ettiği gibi, *Ondan son-*

*ra olanlar Türkiye'yi iyi yönde değiştirdiği gibi halen bütün dünyadaki reformculara ve modernleşme yanlılarına esin kaynağı olmayı sürdürüyor.*³⁰³⁷ Atatürk; hatıralarını, bilgi ve birikimini ulusuna aktarmayı adeta bir görev olarak bilmiştir. Gençliğe tarihin öğrettiklerinden dersler çıkarmasını istemiştir. Yazdıkları, İstiklal Savaşı'yla inşa ettiği yeni Türk devletinin askerî ve medenî safhalarını ortaya koymuştur. İşte onun yazdıkları, bütün boyutlarıyla başarılarının dinamiklerini ortaya koymuştur. Onun devrimleri modernleşme yolundaki bütün uluslara esin kaynağı olmuştur.

3037 Austin Bay, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu Dâhi Generalden Liderlik Üzerine Dersler**, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul Ekim 2013, s. 204.

II. KISIM

II. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE (1939-1945)

1. II. DÜNYA SAVAŞI*

1939-1945 yılları arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı, yaşandığı dönemi olduğu gibi sonrasını da etkilemiş, dünya düzenini tamamen değiştirmiştir. Alman askerlerinin 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girişinin ardından 3 Eylül 1939'da İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesiyle resmen başlayan savaş,¹ kısa sürede dünya savaşına dönüşmüş, 2 Eylül 1945'te Japonya'nın kayıtsız-şartsız teslim belgesini imzalamasıyla sona ermiştir.² İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain, Almanya'ya Polonya'dan geri çekilmeleri yönünde yaptıkları ilk uyarının ardından sorumluluğu Alman Şansölyesi Adolf Hitler'e yükleyerek onun şahsi ihtiraslarının dünyayı felakete sürüklediğini belirtmiştir.³ Hitler de savaş ilanının ardından halka seslenirken 1871 yılından beri Almanya'ya karşı savaş yürüttüklerini vurgulayarak İngiltere'yi suçlamıştır.⁴ Savaş yıllarında Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen ise anılarında, İkinci Dünya Savaşı'nın tek sorumlusunun Almanya olduğunu yazmıştır.⁵ Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov da, savaştan sonraki yıllarda Stalin Alman-Sovyet savaşını öngördüğü için Saldırmazlık Paktı imzalayarak zaman kazandıklarını belirtmiştir. Sonunda Hitler'in zehir içtiğini, Stalin'in de dünyanın yarısının başına geçtiğini vurgulayarak Hitler'in Stalin'i aldatmış olduğunu reddetmiştir.⁶ Savaşın sorumluluğunu tek başına bir lidere ya da devlete yüklemek gerçekçi görünmese de nedenlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren gözlemlenebileceği kabul edilmiştir.

* Dr. Nezihe Selcen Korkmazcan, İstanbul Aydın Üniversitesi, Öğretim Üyesi, selcenkorkmazcan@aydin.edu.tr.

1 **BCA**, 030/10/235/582/15.

2 **CAB**, 106/161 (QRWS/1/13/6).

3 **İkdam**, 2 Eylül 1939.

4 **Documents Concerning German- Polish Relations and the Outbreak of Hostilities Between Great Britain and Germany on September 3, 1939**, His Majesty's Stationery Office, London 1939, s. 179-180.

5 Franz von Papen, **Memoirs**, Translated By Brian Connell, Andre Deutsch Limited, London, y.y., s. 583.

6 Feliks Çuyev, **Molotov Anlatıyor, Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu-Suna Kabasakal, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul 2010, s. 49-50.

İngiltere Başbakanı Lloyd George, 11 Kasım 1918'de Almanya'nın mütareke imzaladığını öğrendikten sonra *insanlığı kırbaçlayan en acımasız ve en korkunç savaş sona erdi. Umarım bu kaderi belirleyen sabahın tüm savaşların sonunu getirdiğini söyleyebiliriz*⁷ demiştir. Ancak savaş sonu düzeninin barışı kalıcı hale getirmeyi mümkün kılmadığı ve daha yıkıcı bir savaşa ortam hazırladığı kısa sürede anlaşılmıştır. Hitler, savaş başladıktan sonra yaptığı konuşmada Alman milletinin İngiltere yüzünden maruz kaldığı “Versailles Diktası” nedeniyle çektiği çilelerin bitmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸ Savaş sonu düzeniyle ilgili, “anlaşmaların imzasından sonra da, yapılmış hataların hasadı başladı” sözleri kullanılmıştır.⁹ Revizyonist politikalarıyla kurulan düzeni suçlayarak değiştirmek isteyen mihver güçleri Almanya, Japonya ve İtalya'nın yanında, dünyanın benimsemeyip anlamadığı düzene sahip Sovyetler Birliği karşısında normalleşmek isteyen devlet adamlarının dış politikayı yürütmekte zorlandığı kabul edilmiştir.¹⁰ Savaş sonunda düzenin dışına itilen Almanya'da istikrarsızlık 1929 ekonomik bunalımından sonra nasyonal sosyalizmin yükselişini getirmiş, barış görüşmelerinde dışlanan İtalya'da Mussolini ile birlikte faşizm yükselmiş, ABD'nin yalnızca politikası nedeniyle katılmadığı Milletler Cemiyeti etkisiz kalmış, düzeni korumak adına atılan adımlar İngiltere'nin yatıştırma politikasını yürürlüğe koymasıyla rayından çıkmıştır.¹¹

1939 savaşı öncesinde ilk çatışmalar Uzak Doğu'da başlamış, 1931'de Japon ordusu kendi hükümetine dahi haber vermeden Mançurya'ya saldırmıştır.¹² Milletler Cemiyeti sisteminin sarsılması Çin'in işgali tanınmasının ardından gerçekleşmiştir. 1935'te İtalya, Habeşistan'a saldırarak 1936'da burayı ilhak etmiştir.¹³ Almanya da, 1936'da Ren bölgesini işgal etmiştir. İşgallere karşı durumu değiştirip düzeni koruyacak yeterli tepki geliştirilememiş, işgalciler birbirleriyle yakınlaşmışlardır. 1936'da, Berlin-Tokyo ve Berlin-Roma mihveri oluşturulmuş, komünist hareketleri destekleyen Kominterne

7 David Lloyd George, *War Memoirs of David Lloyd George VI*, Ivor Nicholson&Watson, London 1936, s. 3329-3330.

8 **Documents Concerning German-Polish Relations and the Outbreak of Hostilities Between Great Britain and Germany on September 3, 1939**, age., s. 179-180.

9 Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yay., Ankara 1986, s. 37.

10 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar)*, Çev. Birtane Karanakçı, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2002, s. 347.

11 Sürece dair detaylar için bk. N. Selcen Korkmazcan, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi*, TTK, Ankara 2018, s. 28-34.

12 W. Eberhard, *Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1986, s. 223.

13 Robert Mallett, *Mussolini and the Origins of the Second World War, 1933-1940*, Palgrave Macmillan, New York 2003, s. 6.

karşı geliştirilen Anti-Komintern Pakt 1937’de imzalanmıştır.¹⁴ 1936’da İspanya’da da General Franco tarafından liderliği üstlenilen iç savaş başlamış, savaş 1939’da milliyetçilerin galibiyetiyle sona ererken, Berlin-Roma mihveri ile Sovyetler Birliği ve komünizm arasındaki mücadeleyi de derinleştirmiştir. Japonya, iç savaşı, Çin’e saldırmak için fırsat olarak değerlendirmiş, batılı demokrasiler zayıflık gösterirken, 1937 Temmuz’unda Çin’in işgali başlamıştır.¹⁵

Almanya’da “tek devlet, tek millet, tek lider” sloganı, Hitler’e destek artarken tepkiler zayıf kaldıkça hayata geçirilmeye çalışılmıştır.¹⁶ 12 Mart 1938’de “Anschluss” olarak anılan Avusturya’nın Almanya tarafından ilhakı gerçekleşmiştir.¹⁷ Bu dönemde Almanya’nın Avusturya Büyükelçiliği görevini yapan Franz von Papen anılarında Avrupa başkentlerinden gelen raporların uluslararası bir çatışma korkusunun olmadığı izlenimini yarattığını yazmıştır.¹⁸ Henry Kissinger’a göre, İngiltere, Avusturya’nın ilhakından sonra yatıştırma politikasına daha da sıkıca bağlanmıştır.¹⁹ İngiltere ve Fransa’nın tepkisizliği Hitler’in cesaretini artırmıştır.²⁰

Hitler, bütün Almanları bir araya getirme politikası gereği bir sonraki adımda yönünü Çekoslovakya’ya çevirmiştir. 29 Eylül 1938’de Münih’te Hitler’in Südetler bölgesinin bölünmesi talebi, Mussolini, Chamberlain ve Daladier tarafından onaylanmış, Çekoslovakya’da nüfus çoğunluğu Alman olan bölgelerin aşamalı olarak Almanya’ya terk edilmesi kabul edilmiştir.²¹ Münih Antlaşması’ndan bir gün sonra, İngiltere ve Almanya arasında “Avrupa’da barışı garanti etmek için” iki devletin “bir daha savaşa gitmeyeceğini” vurgulayan bir deklarasyon imzalanmıştır.²² Chamberlain’in “Rahatça uyu-

14 J.A.S. Grenville, **The Major International Treaties, 1914-1973: A History and Guide with Texts**, Methven&Co. Ltd., London 1974, s. 174; Bradley Lightbody, **The Second World War, Ambitions to Nemesis**, Routledge, London 2004, s. 8.

15 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1984, s. 263-265.

16 Volker Ullrich, **Hitler: Volume I: Ascent 1889-1939**, Translated by Jefferson Chase, The Bodley Head, Penguin Random House, London 2013, s. 534.

17 **Hitler Kitabı, Hitler’in İki Özel Yaverinin Sorgulanmasıyla Stalin İçin Hazırlanan Gizli Dosya**, Ed. Henrik Eberle-Matthias Uhl, Çev. Mustafa Tüzel, NTV Yay., İstanbul 2009, s. 31

18 Papen, **age.**, s. 431

19 Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1998, s. 295, 310.

20 Basil Liddell Hart, **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 10.

21 Mark Mazower, **Hitler İmparatorluğu, İşgal Avrupa’sında Nazi Yönetimi**, Çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, Alfa Basım Yay., İstanbul 2014, s. 114.

22 Grenville, **age.**, s. 189.

yabilirsiniz, zamanımız için barış geldi” sözleri, gazete manşetlerine taşınmıştır.²³ Fransa Başbakanı Edouard Daladier, antlaşmadan sonra yaptığı konuşmada “bu krizde barışı korumayı başardık” demiştir.²⁴ 1938 yılı sona ermeden Çekoslovakya topraklarında sınırlar yeniden çizilmiş, Südetler bölgesi Almanya tarafından ilhak edilmiş, Polonya ve Macaristan da paylaşımaya katılmışlardır. Slovakya Almanya tarafından desteklenerek bağımsızlık ilan etmiştir. Paylaşımından sonra Alman nüfusuna sahip olmasıyla tanımlanamayacak Prag ile Çekoslovakya’nın kalanı 15 Mart 1939’da Almanya tarafından işgal edilmiştir.²⁵ “Lebensraum” ifadesiyle anılan Alman milletine “yaşam alanı” olarak tarif edilen ve Sovyetler Birliği toprakları olarak öne çıkırsa da sınırları belli olmayan toprakları elde etmek için adımların atılmaya başlanması, savaşa giden yolu hızlandırmıştır.²⁶ Hitler’in, Alman nüfusun yaşadığı Çekoslovakya topraklarını almasıyla “bütün Almanları içine alması gereken bir devlet” hedefi, “Alman milletine bu dünyada hakkı olan araziye temin etmek” şeklinde tanımladığı yeni hedefine dönüşmüştür.²⁷ İtalyan Dışişleri Bakanı ve Mussolini’nin damadı olan Kont Ciano aynı gün anılarına Almanya’nın ortaya çıkardığı durumda İtalya’yı yatıştırmak için bir şey yapmak gerektiğini belirterek *bu hususta İtalya’ya verilecek taviz Arnavutluk-tur yazmıştır.*²⁸ Chamberlain, 17 Mart’ta yaptığı konuşmada yaşananları *eski maceranın sonu mu, yenisinin başlangıcı mı?* sözleriyle sorgulamak gerektiğine dikkat çekmiş, yanıtı ise o gün vermeyeceğini vurgulamıştır.²⁹ Hitler, 23 Mart’ta Litvanya’dan Memel’i alarak sınırlarına katmış, Romanya’dan da bazı stratejik kaynakları kullanma hakkı elde etmiştir.³⁰ Bu süreçte Polonya’ya da yazılı ve sözlü olarak Danzig’in Almanya’ya terkiyle beraber bazı imtiyaz istekleri iletmeye devam edilmiştir.³¹ Almanya’nın baskıları sürerken 20 Mart 1939’da, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax’ın, saldırgan devletlere karşı karşılıklı yükümlülükler üstlenerek garanti verilebileceğine dair açıklama yaptığı Alman Dışişleri Bakanlığına giden raporlara yansımış-

23 **Daily Express; Daily Herald**, 1 Ekim 1938.

24 Edouard Daladier, **In Defence of France**, Books For Libraries Press, New York 1971, s. 175.

25 Mazower, **age.**, s. 115-118.

26 Ullrich, **age.**, s. 204, 699.

27 Adolf Hitler, **Kavgam**, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yay., İstanbul 1972, s. 616, 660.

28 Kont Ciano, **Kont Ciano’nun Hatıraları**, Çev. Zübeyir Aker, Vatan Neşriyatı, y.y. 1946, s. 20.

29 No. 28 (269), **100 Documents On the Origin of the War, Selected From the Official German White Book Presented by the German Information Service**, Deutscher Verlag, Berlin, t.y. s. 74.

30 Armaoğlu, **age.**, s. 289-290.

31 **Poland and The Coming of the Second World War, the Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle, Jr. United States Ambassador to Poland, 1937-1939**, Ed. By. Philip V. Canistraro vd., Ohio State University, Columbus 1976, s. 46-47.

tır.³² ABD Dışişleri raporlarında ise, Çekoslovakya işgalinden sonra İngiltere ve Fransa'nın garanti görüşmelerine başladıkları tekrarlınsa da önceliğin Polonya yerine petroleri korumak için Romanya'ya verildiği ifade edilmiştir.³³ İngiltere, 31 Mart'ta Polonya'ya, saldırıya uğraması durumunda yardımına gideceği garantisini vermiş, Chamberlain, 3 Nisan'da Parlamenteoda İngiliz dış politikasında yeni bir çağın başladığını duyurmuştur.³⁴

İtalya, 7 Nisan 1939'da Almanya'nın da desteğini alarak Arnavutluk'u işgal etmiştir.³⁵ Bu gelişmenin ardından İngiltere 13 Nisan 1939'da, garanti verdiği devletlere Yunanistan ve Romanya'yı eklemiş; Türkiye ve Sovyetler Birliği ile de bu garantilere katılım konusu görüşmeye başlamıştır.³⁶ Diğer taraftan, Almanya ve İtalya 22 Mayıs 1939'da savaşta birbirlerine yardım ederek ortak çıkarlar doğrultusunda iş birliği yapma kararıyla "Çelik Pakt" olarak anılan ittifaka imza atmışlardır.³⁷ Bu süreçte devam eden İngiliz-Sovyet görüşmeleri de tıkanmıştır. Molotov, İngiltere ve Fransa ile yürütülen müzakerelerde Sovyet isteklerinin reddedildiğini aktarmıştır.³⁸ Sürecin devamında yaşanan olay ise savaşın çıkmasının garantilendiğini göstermiştir ki, Hitler, *Kavgam*'da "Rusya ile ittifakın kurulması olayı bile savaşın yakın olduğunu göstermeye kâfi gelir" yazmıştır.³⁹ Almanya ve Sovyetler Birliği arasında 23 Ağustos 1939'da Saldırmazlık Paktı oluşturulmuş, dışişleri bakanları Molotov ve Ribbentrop'un imzaladığı belgeyle iki ülkeden birinin savaşa girmesi durumunda diğerinin karşı tarafa yardım etmeyeceği kabul edilmiştir. Paktın ekindeki gizli protokole göre de Doğu Avrupa'da sınır düzenlemesi yapılmıştır. Finlandiya, Estonya, Letonya Sovyet; Litvanya Alman nüfuz alanına bırakılmış ve Polonya paylaşılmıştır.⁴⁰ Hitler'in, İngiltere ve Fransa'nın, Sovyetler Birliği'nin desteğini almadan Polonya için bir savaşa girmeyecekleri düşüncesiyle hareket ederek Sovyetler Birliği'ne yaklaştığı kabul edilmektedir.⁴¹ Metnin, Almanya açısından olası bir iki cepheli savaştan kaçınıp hayat sahasını genişletme hedefini yürürlüğe koyabilmek adına imzalandığı sonradan ortaya çıkmıştır.

32 No. 30 (272), 100 Documents On The Origin Of The War, *age.*, s. 76.

33 **FRUS, 1939, Vol. I. General**, United States Government Printing Office, Washington 1955, s. 129.

34 No. 47 (283), **100 Documents On The Origin Of The War...**, s. 102.

35 Ciano, *age.*, s. 25-26.

36 **CAB 23/99; FRUS, 1939, Vol. I. General**, U.S. Government Printing Office, Washington 1969, s. 127.

37 Grenville, *age.*, s. 179, 193-194.

38 Çuyev, *age.*, s. 29.

39 Hitler, *a.e.*, s. 669.

40 Documents Concerning German-Polish Relations and the Outbreak of Hostilities Between Great Britain and Germany on September 3, 1939, *age.*, s. 104-105.

41 Hart, *age.*, s. 15.

1.1. Avrupa'da Savaşın Başlaması

Hitler, doğu sınırında “Almanya için tahammül edilemeyecek boyutlara ulaşan durumu ortadan kaldırmak için” sözleriyle “mevcut bütün barışçıl yol ve olanaklar denenip tüketildikten sonra” olduğunu belirttiği Polonya’ya saldırı emrini 1 Eylül 1939 saat 04.45’te vermiştir.⁴² İkinci Dünya Savaşı bu emrin yürürlüğe konulmasıyla başlamıştır. Hitler’in “Blitzkrieg” olarak anılan yıldırım savaşı planı, ilk kez Polonya’da uygulamaya konularak uçakların çoğu havalanmadan etkisiz hale getirilmiş, hava kuvvetleri 2 gün içinde yok edilmiş, savunma gücü elinden alınmıştır.⁴³ Chamberlain, İngiltere’nin seferber vaziyetteki tüm birlikleriyle Polonya’ya yardıma gideceğini söylemişse de,⁴⁴ 1940 yılından önce savaş durumunda olan İngiltere-Fransa ve Almanya arasında Polonya’da ya da Avrupa ana karasında bir çatışma olmamış, karşılaşma sadece denizlerde görülmüştür.⁴⁵ Savaş ilanı ile başlayan Atlantik Muharebesi, savaşın sonuna kadar devam etmiş, çatışmalar kısa sürede tüm dünyaya yayılarak 1945 yılına kadar sürmüştür.

Sovyet askerleri, 17 Eylül 1939’da, Molotov-Ribbentrop Paketi’nde kararlaştırıldığı gibi Polonya’ya girmiştir. Sovyetler Birliği saldırıyı gerçekleştirirken amacını hükûmetsiz kalan ülkede Beyaz Rus ve Ukraynalı azınlıkları korumak olarak açıklamıştır.⁴⁶ Polonya ordularının sınırı geçen Sovyet orduları ile harbe başladığı haberi 18 Eylül’de manşetlere taşınırken İngiltere ve Fransa’nın Almanya ile harbe devam edeceği satırları da gazetelerde yer almıştır.⁴⁷ Aynı tarihli İngiliz kabine toplantısında Sovyetler Birliği’nin Polonya’ya girişinin savaş sebebi görülmediği kararlaştırılmıştır.⁴⁸ İngiltere, Sovyetler Birliği’nin saldırısı karşısında Moskova’daki Büyükelçiliği aracılığıyla bir protesto notası göndermekle yetinmiş,⁴⁹ Fransa resmî bir protesto dahi göndermemiştir.⁵⁰ Sovyetler Birliği, 22 Haziran 1941’de Almanya’nın saldırısına uğrayana kadar savaş dışı sayılsa da batı yönünde topraklarını genişletmeyi sürdürmüştür.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop 27 Eylül 1939’da Moskova’ya git-

42 Belge No: 9, Hans-Adolf Jacobsen, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, Çev. Em. Kur. Alb. İbrahim Ulus, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1989, s. 169-170.

43 William Shirer, **Nazi İmparatorluğu’nun Doğuşu- Yükselişi ve Çöküşü**, C II, Çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yay., İstanbul 1968, s. 968.

44 **İkdam**, 2 Eylül 1939.

45 Shirer, **age.**, s. 1033.

46 **CAB**, 65/1/18.

47 **İkdam**, 18 Eylül 1939.

48 **CAB**, 65/1/19.

49 **FRUS**, 1939, Vol. I., **age.**, s. 437.

50 **Ay.**, s. 446.

miş, iki devlet arasında yapılan anlaşma ile Polonya paylaşılmıştır.⁵¹ Molotov, ilerleyen yıllarda, Almanya'nın kendileriyle iş birliğini reddeden Polonya'yı işgal edip sınırlarına kadar gelmesini engellemek için Polonya'nın Sovyetler Birliği'ne ait olduğunu düşündükleri kısmını aldıklarını belirtmiştir.⁵² “Sah-te savaş”, “uydurma savaş”, “oturma savaş” gibi isimlerle anılan dönemde⁵³ Polonya, Almanya ve Sovyetler Birliği arasında bölünürken, Polonya'ya karşı verdikleri güvenceyi gerekçe göstererek Almanya'ya savaş açan İngiltere ve Fransa hareketsiz kalmıştır. Hareketsizlik Almanya'nın batıya döndüğü 1940 baharına kadar sürmüştür. Churchill, 1943 sonunda Roosevelt ve Stalin ile Tahran'da bir araya geldiklerinde Polonya'ya yardıma gidilmemesini, deniz kuvvetleri haricinde hazır olmadan savaş ilan etmek zorunda kalışlarıyla açıklamıştır.⁵⁴ Polonya'nın paylaşımı sonrasında İngiltere'de gerçekleşen hükümet toplantısında Hitler'in batıya saldırı kararının çelişkileri gündeme gelmiş, saldırıyı başlatmazsa halkın moralini çökertecek olduğu, Maginot Hattı'na saldırırsa da kendi sonunu getireceği değerlendirilmiştir.⁵⁵ İngiliz hükümetinin, iki konuda da yanıldığı kısa süre sonra ortaya çıkmıştır.

İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Alman-Sovyet anlaşmasını değerlendirdiği 9 Ekim 1939 tarihli raporda Baltık Devletleri ve Finlandiya'nın bir Sovyet saldırısı karşısında çaresiz olacakları; Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Macaristan'ın ise Almanya ve Sovyetler Birliği'nin merhame-tine kaldıkları not edilmiştir.⁵⁶ Sovyetler Birliği, beklediği gibi 30 Kasım 1939'da Finlandiya'ya saldırmış; Mayıs ayına kadar dayanacağı düşünülen Finlandiya “Kış Savaşı” olarak isimlendirilen muharebelerin sonunda, 12 Mart 1940'ta yenilgiyi kabul etmiştir.⁵⁷

Almanya, 1940 baharında batıya dönerek 9 Nisan'da Danimarka'yı işgal etmiş, aynı gün Norveç'in başkenti Oslo'ya bombalar atmaya başlamıştır.⁵⁸ Saldırıdan bir gün önce İngiltere ve Fransa, Norveç kara sularına mayın dökerek Alman ticaretini kısıtlamayı denemişlerse de bu adım süreci değiştirmemiştir.⁵⁹ Norveç 9 Haziran 1940'a kadar mücadelesini sürdürmüştür. Hitler 10 Mayıs'ta, tarafsızlıklarını muhafaza edemediğini gerekçe göstererek Belçika,

51 CAB, 65/1/16.

52 Çuyev, *age.*, s. 29.

53 Michael Paterson, **Winston Churchill, Personal Accounts of the Great Leader at War**, David and Charles Books, UK 2005, s. 248.

54 CAB, 66/45/8.

55 CAB, 65/1/47.

56 CAB, 66/2/24.

57 CAB, 65/5/16; CAB, 66/6/39.

58 **The New York Times**, 9 Nisan 1940.

59 **Akşam**, 8 Nisan 1940.

Hollanda ve Lüksemburg'a saldırmıştır.⁶⁰ Almanya'nın batısında başlayan çatışmaların sonucunda *asıl harp şimdi başladı* satırları gazetelere yansımıştır.⁶¹ Fransa Başbakanı Reynaud, *askerlerini ve tayyarelerini hareket ettirmek sırası Fransa'ya gelmiş ve Fransa kılıcını kınından çıkarmıştır* açıklamasını yapmıştır.⁶² Polonya paylaşımında savaşa katılmayan müttefikler, Hollanda ve Belçika'ya girmiş; İngiltere, İzlanda'yı işgal etmiş, Almanya'nın faaliyetleri engellenirken çoğu teçhizatının imha edildiği basında yer almıştır.⁶³ İngiltere ve Fransa, Almanya'nın batıya dönmesiyle saldırıya uğrayan devletlerin yardımına gitmeler de Hollanda 15 Mayıs'ta, Belçika 27 Mayıs'ta teslim olmuştur.⁶⁴ Belçika'nın tesliminin ardından Fransa Başbakanı Reynaud, *İkinci Leopold, kendisine yardıma koşanlara haber vermeden teslim olmuştur. Bu tarihte misli görülmemiş hadisedir* demiştir.⁶⁵ Fransız ordusunun harekât harbinde bütün taarruzları uzaklaştırdığı,⁶⁶ Reynaud'nun *bütün dünya yakında Fransa'nın nelere kadir olacağını görecek*⁶⁷ sözleriyle gazetelere yansımış ancak Fransa'nın gücü kısa sürede tükenmiştir. Fransa'nın hızlı çöküşü, batı sınırında inşa edilen, hücumla zapt edilmesi ya da imha edilmesinin mümkün olmadığı ve çok kuvvetli olduğu düşülen Maginot Hattı'nın⁶⁸ beklentileri karşılamamasıyla ortaya çıkmıştır. Hitler'in batı cephesindeki saldırıları sonuç verirken İngiltere'de Chamberlain hükümeti düşünce, Başbakanlık koltuğuna oturan Winston Churchill hayatının en büyük şaşkınlığı olarak tanımladığı haberleri kısa sürede almıştır. Fransa Başbakanı Reynaud, birkaç gün içinde, savaşı kaybettiklerini, Fransa'nın hiç yedek birliği olmadığını söylemiştir.⁶⁹ Alman birlikleri, Atatürk'ün her tarafının açıklığıyla Nasrettin Hoca'nın türbesine benzettiği⁷⁰ savunma hattını yarmış, çevresini de dolaşarak geçmişlerdir. Bir ay geçmeden Alman birlikleri Paris'e kadar gelmiştir.⁷¹

Churchill, göreve geldiğinde Avam Kamarasında şöyle demiştir: *Size kan, emek, gözyaşı ve terden başka hiçbir şey söz veremem. Siyasetimiz dö-*

60 **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1940.

61 Yunus Nadi, "Varan Altı, Yedi, Sekiz!...", **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1940.

62 **Akşam**, 11 Mayıs 1940.

63 **Akşam**, 10 Mayıs 1940; **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1940.

64 **BCA**, 490/01/1292/289/1/134.

65 **Akşam**, 28 Mayıs 1940.

66 **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1940.

67 **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1940.

68 **İDH**, 1-156-2;7.

69 Winston S. Churchill, **İkinci Dünya Savaşı Hatıraları, (Fransa'nın Düşüşü, 1940)**, Örgün Yay., İstanbul 2005, s. 80-81, 87-89.

70 Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, 12. Baskı, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1994, s. 561.

71 **The New York Times**, 15 Haziran 1940.

*vüşmektir, amacımız savaşı kazanmaktır.*⁷² Bu doğrultuda ilk adımı “Dinamo Operasyonu” olarak anılan, askerlerin sivil tekne ve yatlar tarafından kurularılması kararıyla atmıştır. İngiliz askerlerinin de yer aldığı müttefik birlikleri Fransa’nın Belçika sınırındaki Dunkirk Limanı’nda 24 Mayıs 1940’ta mihver birlikleri tarafından sıkıştırılmış, Alman birlikleri Alman Yüksek Komutanlığı’ndan aldıkları “dur” emriyle hareketsiz kalmıştır. İngiltere’den gelen sivillere ait teknelerle burada bulunan askerler taşınmıştır. Gazetelerde kurtarma operasyonunun, tarihin en garip donanması tarafından yapıldığı ifade edilmiştir.⁷³ Alman Yüksek Komutanlığının savaştaki ilk hatası olarak tarif edilen dur emrinin iptali, İngiliz birlikleri çekildikten sonra gerçekleşmiştir.⁷⁴ İngiltere Dunkirk tahliyesini savaş durumunda başarı olarak değerlendirse de, Alman Propaganda Bakanı Goebbels İngilizlerin komik duruma düştüğünü belirterek geri çekilmeyi aşağılayıcı olarak değerlendirmiştir.⁷⁵

İtalya, 10 Haziran 1940’ta İngiltere ve Fransa’ya savaş ilan etmiştir.⁷⁶ İngiliz uçakları İtalyan hava üslerini bombardımana tutmuş, 27 vapuru batırıp mürettebatı esir almış, İngiliz dominyonları da İtalya’ya savaş ilan etmişlerdir.⁷⁷ Savaş Kuzey Afrika ve Malta’ya da sıçramış, Mısır-Trablus sınırında İngilizler ve İtalyanlar karşı karşıya gelmeye başlamıştır.⁷⁸ Alman birlikleri 15 Haziran’da Paris’e girmiş, Fransızların şehrin harap olmaması için mukavemet etmedikleri, güneye çekildikleri açıklanmıştır.⁷⁹ 21 Haziran’da Alman birlikleri Güney Fransa’yı işgal etmiş, Fransa’da Başbakan Reynaud’nun yerine Almanya ile anlaşmaya karar veren Mareşal Pétain göreve gelerek 22 Haziran 1940’ta Almanya ile Ateşkes Antlaşması imzalamıştır. Fransa’nın, Manş ve Atlantik sahilleri ile batısı; silah, mühimmat fabrikaları ve donanması Alman işgaline bırakılmıştır. Londra’da General Charles de Gaulle tarafından kurulan Fransız Millî Komitesi mücadeleye devam kararı vermiş, bu karar İngiltere tarafından da tanınmıştır.⁸⁰ Güney Fransa’da da başkenti Vichy olan bir rejim kurulmuştur. Almanya ve İtalya de Gaulle tarafından kurulan hükûmeti “sahte hükûmet” olarak kabul ederken, Pétain hükûmeti ile iş birliğine başlamışlardır.⁸¹ İngiltere, Kraliyet Donanmasının Akdeniz’i

72 Churchill, (Fransa’nın Düşüşü), *age.*, s. 53.

73 **Daily Express**, 31 Mayıs 1940.

74 Shirer, *age.*, s. 1132-1134.

75 Joseph Goebbels, **Büyük Yalanlar, Yalanın ve Çürümenin Kitabı**, Ç. Duygu Bolut, Zeplin Kitap, İstanbul 2019, s. 274-275.

76 **BCA**, 30.10/293.612.14.

77 **Akşam**, 12 Haziran 1940.

78 **Akşam**, 14 Haziran 1940.

79 **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1940.

80 **Cumhuriyet**, 24 Haziran 1940; **Akşam**, 24 Haziran 1940.

81 Doc. No. 129, **DGFP, Series D- Vol. X, June 23- August 31, 1940**, United States Government Printing Office, Washington 1957, s. 148.

kontrol altında tutabilmesi için, düşmanın ellerine geçmemesini istediği Fransız gemilerine karşı saldırıya geçmiştir.⁸² Bu süreçte Uzak Doğu'da Japonya, Fransız Hindini'ni Çin'e yardım gönderilmesini engellemek amacıyla olduğunu açıklayarak işgal etmiştir.⁸³

6 Haziran 1940'da Sovyetler Birliği ile Baltık Devletleri arasında iş birliğinin sıklaştığı, savaş olursa orduların Sovyet komutasında olacağı haberleri gazetelere yansımış,⁸⁴ Sovyetler Birliği, 14 Haziran 1940'da Baltık Devletlerine girmiştir. Estonya, Litvanya ve Letonya Parlamentoları Sovyetler Birliği'ne iltihak etme kararlarını 22 Temmuz 1940'da resmen ilan etmişlerdir.⁸⁵ 28 Haziran 1940'da Romanya, Sovyetler Birliği'nin Besarabia ve Bukonova topraklarını almasını kabul etmiş, 2 Temmuz'da ülkenin İngiliz- Fransız garantisinden feragat ettiği açıklanmıştır.⁸⁶

“Luftwaffe” olarak isimlendirilen Alman Hava Kuvvetleri, Fransa'nın yenilgisinin ardından, İngiltere'nin doğusuna hava taarruzlarını yoğunlaştırmıştır.⁸⁷ Alman Dışişleri Bakanlığında tüm birimlere 30 Haziran 1940'da gönderilen Almanya'nın barış değil, İngiltere'nin yok olmasını istediğinin iletildiği notadan sonra⁸⁸ Manş Denizi'ndeki Channel Adaları işgal edilmiş, “Seelöwe” (Denizaslanı) olarak isimlendirilen İngiltere'nin işgali planına dair harekâtın hazırlıkları hızlandırılmıştır. Britanya Muharebesi'nde, Alman hava kuvvetlerinin RAF (Royal Air Forces) olarak isimlendirilen İngiliz hava kuvvetlerini ortadan kaldırmasıyla hava üstünlüğü elde edildikten sonra Kraliyet Donanmasının Manş Denizi'nden uzaklaştırılması, ardından adaya çıkarma yapılması planlanmıştır.⁸⁹ İngiltere'ye yönelik hava harekâtının başlamasının ardından Churchill, *Her şehri, her köyü müdafaa edeceğiz. Londra'yı esir görmektense harabe ve kül halinde görmeyi tercih ederiz* diyerek verilecek mücadeleyi tarif etmiştir.⁹⁰ 7 Eylül'de “Blitz” olarak anılan Londra'nın yoğun hava bombardımanı başlamıştır. Hitler, Britanya adasına çıkarma hazırlıklarını önce 15 Eylül 1940'a, sonrasında da 1941 yılına erteleme kararı almıştır.⁹¹ Mussolini, harekâtın başlamasından önce, İtalyan birliklerinin de İngiltere'ye yönelik savaşa katılmasını istemişse de,⁹² Hitler, iki

82 Paterson, *age.*, s. 256.

83 *Akşam*, 26 Haziran 1940.

84 *Akşam*, 6 Haziran 1940.

85 *Tasviri Efkâr*, 22 Temmuz 1940.

86 *Akşam*, 28 Haziran 1940, 2 Temmuz 1940.

87 *Akşam*, 25 Haziran 1940.

88 Doc. No. 65, DGFP, Series D- Vol. X, *age.*, s. 68.

89 Belge No: 21-28, Jacobsen, *age.*, s. 207-228.

90 *Akşam*, 13 Temmuz 1940.

91 Belge No: 34, Jacobsen, *age.*, s. 239.

92 Doc. No. 26, DGFP, Series D- Vol. X, *age.*, s. 27.

ordunun koordinasyonunda çıkabilecek teknik gerekçeleri öne sürerek bunu harekât başladıktan sonra reddetmiştir.⁹³ Teklifi reddedilen Mussolini, Hitler tarafından da destek gören Mısır işgali planını Almanya'nın İngiltere'ye yapacağı çıkarma ile eş zamanlı yapacaklarını umduğunu belirtmiştir.⁹⁴

İtalya, 13 Eylül 1940 Libya üzerinden Mısır'ı işgale başlamıştır.⁹⁵ İngiltere de Kuzey Afrika'ya saldıran İtalya'ya karşı birlik sevk etmiş, 19 Eylül'de Mısır'daki İngiliz asker sayısı 200 bini bulmuştur.⁹⁶ İtalyanların Alman usulünü tatbik edip dalgalar halinde ilerlemelerinin ağır zayıyata yol açtığı gazetelere yansımıştır.⁹⁷

Almanya'nın 1940'ın ikinci yarısından itibaren savaşta adımları Hitler'in uzun süredir planladığı Barbarossa Planı'nı yürürlüğe koymak üzere atılmıştır. Hitler, 1940 ortalarında Sovyetler Birliği'ni işgal planını uygulamaya koyma kararı almış, 1941 yılının ilkbaharında "Rusya'nın işinin bitirilmesini" emretmiştir.⁹⁸ 20 Eylül 1940'ta Hitler, amacı petrol bölgelerini korumak ve olası bir Sovyet saldırısı karşısında hazırlıklı olmak şeklinde tarif edilen Romanya'yı işgal kararı almıştır.⁹⁹ Romanya Kralı Carol feragat etmiş, yönetimi devralan Mareşal Antonescu Almanya ve İtalya garantisini kabul etmiştir ki bu tavır Rusya'ya karşı olması dışında açıklanamaz görülmüştür.¹⁰⁰

Almanya, İtalya ve Japonya arasında 27 Eylül 1940'ta Üçlü Pakt imzalanmış, Avrupa'da savaş sonu düzeninin Almanya ve İtalya; Uzak Doğu'da da Japonya tarafından kurulması kararlaştırılmıştır. Çatışmalara henüz karışmamış devletlerin taraflardan birine taarruzları karşısında birbirlerine her türlü desteği sağlayacakları imza altına alınmıştır.¹⁰¹ Türkiye'nin Buenos Aires Elçiliğinden gelen raporda ittifakın fiili bir sonucu olmadığı, ABD'nin İngiltere'ye yardımını engelleme amacıyla oluşturulduğu değerlendirilmiştir.¹⁰² 20 Kasım'da Macaristan, 23 Kasım'da Romanya, 24 Kasım'da da Slovakya mihver güçlerine katılmışlardır.¹⁰³

93 Doc. No. 166, ay., s. 211.

94 Doc. No. 185, ay., s. 242.

95 **Ulus**, 16 Eylül 1940.

96 **Ulus**, 19 Eylül 1940.

97 **Ulus**, 24 Eylül 1940.

98 Belge No: 27, Jacobsen, age., s. 225.

99 Doc. No. 84, **DGFP, Series D- Vol. XI, September 1940-January 1, 1941**, Her Majesty's Stationery Office, London 1961, s. 209.

100 H .Deutsch "Garip Bir Devre: 1939-1941 Nazi ve Sovyet Münasebetleri", Çev. Fahir Armaoğlu, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 9, S 2, 1954, s. 356.

101 Belge No: 32, Jacobsen, age., s. 236-237.

102 **BCA**, 030/01/60/367/14.

103 **DGFP, Series D- Vol. XI, agy.**, s. 209.

Üçlü Paktın imzalanmasının ardından İtalya 28 Ekim 1940'ta Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldırmıştır. Saldırı karşısında Başbakan Metaxas, Yunan halkından ölümüne mücadele istediğini açıklamıştır.¹⁰⁴ Kont Ciano, saldırının hemen ardından anılarına işlerinin yolunda gittiğini yazmış, hiçbir devletin Yunanistan'a yardıma gelmemesinden duyduğu memnuniyeti ifade etmişse de 28 Kasım'daki notlarına "Yunanlılar biraz daha kuvvetli olsalardı mahvolmuştuk" yazmıştır.¹⁰⁵

Molotov, Hitler ve Ribbentrop ile görüşmek üzere 12-13 Kasım 1940'ta Berlin'e gitmiştir. Ribbentrop, kazanmış oldukları savaşı bir an önce sona erdirmek istediklerini, İngiltere'nin çöküşe sürüklendiğini, barış için yalvarmasının an meselesi olduğunu belirtmiş, işgalin hava koşulları sebebiyle aksadığını vurgulamıştır.¹⁰⁶ Hitler, ilerleyen süreçte dahi görüşmelerin Sovyetler Birliği'ni İngiltere karşıtı cepheye dâhil etmek amacıyla yapıldığını belirtmişse de,¹⁰⁷ Barbarossa Planı olarak isimlendirilen Sovyetler Birliği'ne saldırı kararı alındığından, toplantının bu doğrultuda bir sonucu olmamıştır.

1940 Aralık'ında İtalya'nın Yunanistan cephesinin Arnavutluk'a geri çekilmesi kararı alındığında, İngiltere de Kuzey Afrika'daki İtalyan birliklerini çevrelemeyi başarmıştır. İtalya'nın eski Genelkurmay Başkanı olan Kuzey Afrika Cephesi Başkomutanı Rodolfo Graziani'nin düşman taarruzunu durdurmak için ne yapacağını şaşırıldığı bilgisi İtalya'ya ulaşmıştır. Kont Ciano 17 Aralık 1940'ta anılarına "acı günler başlamıştı" yazmıştır.¹⁰⁸

1941'in başlarında Hitler yaptığı bir konuşmada *bu sene kat'i neticelerin alınacağı bir sene olacak* demiştir.¹⁰⁹ İsteddiği sonuca ulaşmasa da 1941 yılı gerçekten savaşın kaderinin değiştiği yıl olmuştur. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla, Sovyetler Birliği müttefik cephesine geçmiş, Japonya'nın yıl sonunda saldırdığı ABD de aynı cephede öncelikle Almanya'ya karşı mücadeleye odaklanmıştır.

ABD'nin savaş hazırlıkları 1940 sonlarına doğru yoğunlaşmıştır. Eylül ayında 16 milyon ABD vatandaşının zorunlu askerlik yapacağına dair kanun Başkan Roosevelt tarafından kabul edilmiştir.¹¹⁰ ABD'nin henüz savaş dışında olduğu bu dönemde Roosevelt, İngiltere yıkılırsa Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya'nın da mihverin eline geçeceğini, bu durumda ABD'nin de yok olacağını düşünenlerin abartılı olmadığını belirterek, demokrasilerin

104 **The New York Times**, 29 Ekim 1940.

105 Ciano, **age.**, s. 100, 102.

106 **CAB**, 129/4.

107 Doc.No:177, DGFP, 1918-1945, Vol. XII, **age.**, s. 308-309.

108 Ciano, **age.**, s. 103-104.

109 **Vatan**, 25 Şubat 1941.

110 **Ulus**, 18 Eylül 1940.

cephaneliği olma görevini üstlenmeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹¹¹ İngiltere'ye yardım yapılması için çalışmalar kısa sürede tamamlanmış,¹¹² Senato, 1 Mart 1941'te Ödünç Verme- Kiralama Yasası'nı kabul ederek, savunması ABD'nin güvenliği için önemli görülen devletlere savaşta kullanabileceği her türlü malzemeyi ödünç verme, kiralama, ya da takas etme yetkisini ABD Başkanına vermiştir.¹¹³ 1941 ortalarında ABD'nin İngiltere'ye yardımları artmış, olası harekât planları hazırlanmaya başlanmış, üsler çoğaltılmış, ülkede askerlik süresi uzatılmıştır.¹¹⁴

Mihver cephesi de 1941 başlarında hareketlenmiş, ilk olarak Bulgaristan 1 Mart 1941'de Üçlü Pakta katılmış,¹¹⁵ Alman birlikleri Sovyetler Birliği saldırısını başlatmadan önce batıyı kontrol altına alma amacıyla Balkanlara gelmiştir. Hitler, 28 Şubat 1941'te Mussolini'ye yazdığı mektupta Almanya'nın Bulgaristan ve Romanya'dan toprak talebi olmadığını, İngiliz tehlikesi geçince bu ülkeleri boşaltacaklarını ifade etmiştir.¹¹⁶ İtalya'nın ele geçirmeyi başaramadığı Yunanistan'a, Almanya'da "Marita Operasyonu" olarak isimlendirilen işgal planı 6 Nisan 1941'de Bulgaristan üzerinden ülkeye girilerek başlatılmıştır. Yugoslavya'da İtalya ve Macaristan ile birlikte işgal edilip 17 Nisan'da teslim alınmıştır.¹¹⁷ 5 Mayıs 1941'de Midilli Almanya tarafından işgal edilmiş, ada direniş olmaksızın teslim alınmış, buradaki birliklerin bir kısmı Girit çıkarması hazırlıklarına aktarılmıştır.¹¹⁸ 20 Mayıs 1941'de "Merkürî Harekâtı" olarak isimlendirilen Girit Muharebesi, Alman paraşütçü birliklerinin adaya inmesiyle başlamış,¹¹⁹ 30 Mayıs'ta ada Almanlar tarafından ele geçirilmiş, İngiliz birlikleri adayı tahliye etmiştir. Aynı gün, *Tan* gazetesi manşetine Girit Adası'nın haritasını taşıyarak adanın Doğu Akdeniz'de en önemli üslerden biri olduğuna dikkat çekmiş, üssü elinde bulundurmanın Ege Denizi'ne hâkim olacağını vurgulamıştır.¹²⁰

Sovyetler Birliği resmî yayın organı *Pravda* gazetesinde 14 Haziran 1941 tarihinde yer alan haberde Almanya ve Sovyetler Birliği arasında bir anlaşmazlık olduğu söylentileri saldırmazlık paktının varlığı hatırlatılarak

111 Lewis Copeland, vd., **World's Great Speeches**, 4th Edition, Dover Publications, New York 1999, s. 518- 524.

112 **Vatan**, 31 İkincikanun 1941.

113 Justus D. Doenecke-Mark A. Stoler, **Debating Franklin D. Roosevelt's Foreign Policies, 1933-1945**, Rowman&Littlefield Publishers, Inc., Oxford 2005, s. 132.

114 **Vatan**, 23 Temmuz 1941.

115 Doc. No. 102, DGFP, 1918-1945, Vol. XII, **age.**, s. 187-188.

116 Doc. No. 110, **ay.**, s. 199.

117 Belge No: 36; 43, Jacobsen, **age.**, 242-247, 276-279.

118 **BCA**, 30.10/54.360.22.

119 Belge No: 58; 64, Jacobsen, **age.**, s. 319-320, 331-333.

120 **Tan**, 30 Mayıs 1941.

yalanlanmışsa da¹²¹ Almanya, 22 Haziran 1941'de hiçbir uyarıda bulunmadan Sovyetler Birliği'ne saldırmıştır.¹²² Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması, İkinci Dünya Savaşı'nın geleceğini en etkili şekilde değiştiren olay olmuştur.¹²³ Ribbentrop, ülke üzerinde uçan uçakları protesto etmeye gelen Sovyetler Birliği'nin Almanya Büyükelçisi Dekanasov'a Almanya'nın askerî tedbirler almak zorunda kaldığını açıklamakla yetinmiştir.¹²⁴ Goebbels, Alman birliklerinin Sovyetler Birliği'ne girişinin savaşın kaderini değiştirecek kritik bir karar olduğunun çok sonradan anlaşılacağıının altını çizmiştir.¹²⁵ Ribbentrop ise, sonbaharda savaşın Sovyetler Birliği tamamen ezilerek biteceği düşüncesini paylaşmıştır.¹²⁶ Almanya'nın saldırısı, Goebbels'in belirttiği gibi savaşın kaderini değiştirse de "insanlık tarihinin en büyük kara savaşı" olarak anılan savaş¹²⁷ 1945'te Almanya'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır.

Almanya'nın Saldırmazlık Paktı'nı feshederek Sovyetler Birliği'ne saldırması, savaşta dengeleri değiştirmiştir. İngiltere, Almanya'ya karşı verilen savaşta birlik olabilmek adına Sovyetler Birliği ile yakınlaşma çabasına girmiş, 12 Temmuz 1941'de iki ülke arasında yardımlaşma antlaşması yapılmıştır.¹²⁸ Antlaşmaya göre tarafların Almanya'ya karşı verilen savaşta birbirlerine yardım edecekleri, karşılıklı uzlaşma hali haricinde barış görüşmesi yapmayacakları taahhüt edilmiştir.¹²⁹ Antlaşmada öngörülen yardımların Sovyetler Birliği'ne ulaştırılması için İran, 26 Ağustos 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir. Bölünen İran, iki devletle ittifak antlaşması imzalamak durumunda bırakılmıştır.¹³⁰ Savaş sonunda Sovyetler Birliği'nin İran'dan çıkmayı reddetmesi, Soğuk Savaş başlangıcındaki önemli anlaşmazlık konularından biri olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin müttefik cephesine geçmesinin ardından 14 Ağustos 1941'de Churchill ABD'ye gitmiş, Roosevelt ile Churchill "Atlantik Bildirgesi" adıyla anılan belgeyi kabul etmişlerdir. ABD ve İngiltere, ulusların isteği dışında hükümet şekli ve arazi değişikliklerine karşı olduklarını; eko-

121 Cemil Hasanlı, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk- Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Çev. Ali Asker, Bilgi Yay., Ankara 2011, s. 11.

122 **BCA**, 030.18/01.95.54.1.

123 Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 12. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 154.

124 Deutsch, agm., s. 365.

125 Goebbels, age., s. 283.

126 Doc. No: 194, **DGFP, Series D-Vol. XIII, June 23-December 11, 1941**, US Government Press Office, Washington 1954, s. 306.

127 Kissinger, age., s. 322.

128 **Akşam**, 14 Temmuz 1941.

129 **CAB**, 127/64.

130 **FRUS, 1941, The British Commonwealth; The Near East And Africa, Volume III**, United States Government Printing Office, Washington 1953, s. 408.

nomik eşitlik sağlanmasına çalışacaklarını; Nasyonal Sosyalizm imha edildikten sonra barışın tesis edilmesi için tehditkâr devletlerin silahsızlanmaları için çaba göstereceklerini taahhüt etmişlerdir.¹³¹

1.2. Savaşın Dünya Savaşı'na Dönüşmesi

Savaşın sonunu tamamen değiştiren durum, Japonya'nın 7 Aralık 1941'de ABD'nin Hawaii, O'ahu adasındaki deniz üssü Pearl Harbor'a saldırmasıyla gerçekleşmiş, ABD ve İngiltere Japonya'ya; Almanya ve İtalya da 11 Aralık 1941'de ABD'ye savaş ilan etmişlerdir.¹³² Müttefiklere yakın bir tarafsızlık politikası izleyen ABD'nin katılımıyla, savaş yeni bir kıtaya taşınmış, Avrupa savaşı, dünya savaşına dönüşmüştür.¹³³ Pasifik Savaşı'nın başlamasıyla ABD savaşa katılsa da, Avrupa savaşı her iki taraf için de önemini korumuştur. Churchill ve Roosevelt'in kararıyla İngiltere ve ABD, savaş durumunda önceliği Japonya yerine Hitler'in imha edilmesine vermişlerdir.¹³⁴ Hitler, ABD'ye savaş ilan edildiğini mecliste duyururken öncelikle Sovyetler Birliği ile olan savaş konusundan bahsederek plandaki tek engelin kışın gelişi olduğunu vurgulamıştır.¹³⁵ Alman birlikleri Rusya'da 1941 kışını atlatsalar da 1942 kışında gerilemeye geçmişlerdir.

ABD saldırısı gerçekleşirken, Japonya'nın Güneydoğu Asya'daki faaliyetleri de sürmüş, Tayland teslim alınmış, Malezya'ya asker çıkarılmıştır.¹³⁶ Japonya 20 Aralık 1941'de de Hong Kong'a saldırıp 25 Aralık'ta teslim almıştır. Penang İngilizler tarafından tahliye edilmiş, Malezya'nın kuzey batısı Japon kontrolüne geçmiştir. 1942'nin başında Filipinler'in başkenti Manila, 15 Şubat'ta İngiliz üssü Singapur, Japonya'nın eline geçmiştir.¹³⁷ Japonya'nın, Güneydoğu Asya'da aldığı etkili sonuçlar 1942 ortalarına kadar sürmüştür.

ABD'nin savaşa katılımından sonra İngiltere ve ABD arasında, gerçekleştikleri şehirlerin adının yanında kod adlarıyla beraber adları "konferans" olarak yerleşmiş toplantılar sıklıkla gerçekleşmeye başlamış, müttefik üstünlüğünün ortaya çıktığı 1943'te bu görüşmeler sıklaşmıştır.¹³⁸ Churchill ve

131 CAB, 66/18/25.

132 Donald M. Goldstein and Katherine V. Dillon, **The Pacific War Papers, Japanese Documents Of World War II**, Potomac Books, Inc. Washington, D.C. 2004, s. 213; Lewis Copeland, vd, **age.**, s. 532-533.

133 Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I, (1919- 1980)**, Ed. Baskın Oran, 8. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 413.

134 CAB, 65/37.

135 Belge No: 84, Jacobsen, **age.**, s. 387-388.

136 **Cumhuriyet**, 9 Birincikanun 1941, **Akşam**, 9 Kânunuevvel 1941.

137 **Ulus**, 20, 26 İlkkanun 1941; **Cumhuriyet**, 14-15 Şubat 1942.

138 Konferansların detayları için bk. Korkmazcan, **age.**

Roosevelt, ilk kez 1941 yılının sonunda kurmay başkanları ile birlikte, kod adı “Arcadia” olan Washington Konferansı’nda bir araya gelmiş, öncelikle Avrupa’da taarruza geçileceği, Japonya’ya karşı ise savunma savaşı yapacaklarını kararlaştırmışlardır.¹³⁹ Görüşmeler sırasında, Üçlü Paktı imzalayan devletlere karşı bir araya gelen 26 devlet tarafından 1 Ocak 1942’de Birleşmiş Milletler Beyannamesi imzalanmıştır. Beyannamenin “Hitlerizme karşı zafer için” verilen savaşta yardım ve katkıda bulunabilecek tüm devletlere açık olduğu ilan edilmiş; imzacı devletler, tüm askerî ve ekonomik imkânlarıyla mücadele edip düşmanla bire bir mütareke ya da barış antlaşmasına imza atmayacaklarını da kabul etmişlerdir.¹⁴⁰

Birleşmiş Milletler Beyannamesi’nin kabulünün ardından Almanya’ya karşı güçlerin birleştirilmesinin bir diğer adımı, Sovyetler Birliği ve İngiltere arasında 26 Mayıs 1942’de imzalanan ittifak antlaşması ile atılmıştır. 20 yıl geçerli olması planlanan antlaşma ile taraflar, 12 Temmuz 1941 tarihli anlaşmayı teyit ederek savaşta ve elde edilecek barışın korunmasında Atlantik Bildirgesi ve Birleşmiş Milletler prensiplerine dayalı iş birliği geliştireceklerini onaylamışlardır.¹⁴¹ İttifakın yürürlüğe konulduğu süreçte savaş durumunda da önemli gelişmeler yaşanmış, İngilizler 31 Mayıs 1942’de Paris’i üçüncü defa; Köln’ü ise ilk kez bombalamışlardır.¹⁴²

ABD Donanması 4 Haziran 1942’de Midway’de Japon donanmasını yenilgiye uğratmıştır. 3 gün süren savaş, Pasifik’te bir dönüm noktası olarak anılırken, Japonya tarafından ise “fiyasko” olarak nitelendirilmiştir.¹⁴³ Abidin Daver, *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında “Midway” sözcüğünün İngilizce’de “yarıyol” anlamına geldiğine dikkat çekerek Amiral Nimitz’in ABD’nin zafer yolunu yarılacağını belirttiğini vurgulamıştır.¹⁴⁴ ABD Donanması Başkomutanı Amiral King, Pearl Harbor’un intikamının kısmen alındığını belirtmiştir.¹⁴⁵ ABD, Midway Muharebesi’nde galip geldikten sonra Japonya’nın önemli savunma hattı Salomonlar’daki Guadalcanal’a harekât hazırlığını başlatmıştır. 7 Ağustos 1942’de ABD ve Japonya arasında Kuzey Pasifik Okyanusu’nda Guadalcanal Muharebesi başlamıştır. Muharebelerin başlamasıyla bölgeye gelen Amiral Nobutake Kondo, Adanın savunulması yerine ABD birliklerinin yok edilmesine odaklanamamış olmayı “iki tavşan

139 CAB, 66/34/14.

140 FRUS, 1942, Vol I, General; **the British Commonwealth; The Far East**, United States Government Printing Office, Washington 1960, s. 25-26.

141 FO, 954/25A/9482.

142 *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1942.

143 Goldsteinand-Dillon, *age.*, s. 287, 294.

144 Abidin Daver, “Denizlerde Durum, Midway Deniz-Kara Muharebesi”, *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1942.

145 *Vatan*, 8 Haziran 1942.

kovalayan hiçbirini yakalayamaz” Japon deyişiyile açıklamıştır.¹⁴⁶ 9 Şubat 1943’te Japonya yenik düşmüş, Yeni Gine’nin güneydoğusu ve Guadalcanal müttefiklere geçmiştir.¹⁴⁷ Japonya’nın bu süreçten sonra Pasifik’teki üstünlüğü ortadan kalkmıştır.

1942 Mayıs’ında Almanya’nın Kuzey Afrika’daki komutanı General Erwin Rommel, Mısır’da ilerlemeyi başarsa da, Roosevelt ve Churchill’in 20-21 Haziran 1942’de Washington’da önceliği Kuzey Afrika’ya vermeleri kararı, durumu müttefikler lehine değiştirmiştir.¹⁴⁸ General Montgomery, buradaki başarıları sonucunda Mareşal unvanı verilen Rommel komutasındaki mihver birliklerini El-Alameyn’de geriletmeyi başarmış, General Eisenhower komutasındaki müttefik birlikleri de 8 Kasım 1942’de “Torch Operasyonu” kapsamı altında Kuzey Afrika’daki Fransız toprakları olan Fas ve Cezayir’e girmiştir. Almanya henüz işgal edilmemiş Fransa’yı da ele geçirmek için harekât planını yürürlüğe koysa da,¹⁴⁹ hem Müttefik Birlikleri Komutanı Eisenhower, hem de Özgür Fransa lideri de Gaulle Fransız askerlerini müttefik kuvvetlerine katılmaya davet etmişlerdir.¹⁵⁰ Savaşın dönüm noktalarından biri olan El-Alameyn Muharebesi’nden sonra Churchill, “sona değil, sonun başlangıcına bile değil ama başlangıcın sonuna” geldiklerini söylemiştir.¹⁵¹ 11 Kasım 1942’de Kazablanka’nın teslim olduğu, Fransız filosunun muharebeden vazgeçtiği gazetelere yansımıştır.¹⁵² Churchill, Rommel ordusunun büyük ölçüde bozguna uğratıldığını açıklamıştır.¹⁵³ Rommel, müttefik üstünlüğü karşısında birliklerini çekmeye karar vermiş, Hitler mümkün olan her şeyi cepheye sürerek mücadeleye devam emri vermiştir. Çekilme kararı, bölgedeki birliklerin kayıplarının artmasının ardından gerçekleşmiştir.¹⁵⁴ Libya, Fas, Cezayir, Tunus toprakları 1943 Mayıs’ında tamamen müttefiklerin eline geçmiş, Kuzey Afrika’da elde edilen sonuç, mihver üstünlüğünün sona ermesini sağlamıştır.

Savaşın bir diğer dönüm noktası olarak kabul edilen Doğu Cephesindeki Stalingrad Muharebelerinde Kuzey Afrika ile eş zamanlı olarak 1942 Ka-

146 Goldsteinand-Dillon, *age.*, s. 65; 313.

147 Winston Churchill, *Second World War, Vol IV, Closing The Ring*, Houghton Mifflin Company, Boston 1985, s. 21.

148 FRUS, *The Conferences at Washington, 1941-1942 and Casablanca*, US Government Printing Office, Washington 1968, s. 434.

149 Belge No: 104, Jacobsen, *age.*, s. 477-479.

150 **Akşam**, 12 Teşrinsani 1942.

151 Paterson, *age.*, s. 277.

152 **Son Posta**, 11 İkinciteşrin 1942.

153 **Vatan**, 11 İkinciteşrin 1942 .

154 Paul Carell, **Çöl Tilkisi Rommel**, Çev. İbrahim Artuç, Kastaş Yay., yy. 1983, s. 243-245, 259-260.

sım'ında Sovyet üstünlüğü ortaya çıkmıştır. Cephede kesin Sovyet galibiyeti ise 2 Şubat 1943'te Stalingrad'da Alman orduları esir alındığında elde edilmiştir.¹⁵⁵ Doğu Cephesinden Almanya'ya gönderilen telgraflarda, çatışmanın bırakıldığı ve her şeyin imha edileceği vurgulanmıştır.¹⁵⁶ Franz von Papen Kuzey Afrika ve Stalingrad da gelinen durumla ilgili olarak anılarında, savaşın dönüm noktasına ulaşıldığını, ilk kez olarak inisiyatifin düşmanın eline geçtiğinin anlaşıldığını vurgularken ibareleri sadece Hitler'in göremediğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Bu süreçten sonra Almanlar gerilerken Sovyetler Birliği, savaşın sonuna kadar batı yönünde ilerlemeye geçmiştir.

Müttefikler, savaşta üstünlüğü ele geçirdikleri 1943 yılında savaşın gidişatı ve sonrasında kurulacak düzenin tespiti için görüşmeleri sıklaştırmışlardır. Stalin'in katılmadığı 1943 yılının ilk toplantısı 14-24 Ocak tarihleri arasında Kazablanka'da Roosevelt ve Churchill arasında gerçekleşmiştir. Roosevelt, konferansın sonunda yapılan basın toplantısında resmî açıklamada yer almamasına karşın, düşman "kayıtsız şartsız teslim" olmadan mücadelenin sonlanmayacağını kararlaştırdıklarını açıklamıştır.¹⁵⁸ Bu karar uygulanmış, savaş süresi uzamış, yıkımları artmıştır.

Kuzey Afrika zaferinden sonra 12-26 Mayıs 1943'te "Trident" kod adlı Washington Konferansı'nda Alman yenilgisi için Avrupa'nın batısında ikinci cephenin 1 Mayıs 1944'te Fransa'da açılması kararı alınırken, İtalya'yı savaş dışı bırakmak konusunda da anlaşmaya varılmıştır.¹⁵⁹ Müttefiklerin Sicilya çıkarması 9 Temmuz 1943'te gerçekleşmiş, 24 Temmuz 1943'te de sonradan kaçırılarak kurtarıldıysa da Mussolini devrilerek hapsedilmiştir.¹⁶⁰ 6 Ağustos 1943'te mihverin Sicilya'yı boşaltmaya başladığı haberi gazetelere yansımıştır.¹⁶¹ 17 Ağustos'ta son Alman askerinin Sicilya'dan atıldığı Churchill'e rapor edilmiştir.¹⁶² İtalya 8 Eylül 1943'te müttefiklerle ateşkes imzalamış,¹⁶³ 14 Eylül'de Rodos'un Alman kontrolüne geçtiği belirtilerek Rodos'ta bulunan Almanların İtalyanları dost kalacaklarına ikna ettikten sonra bir kısmını esir

155 **Türkiye Dış Politikası'nda Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 139.

156 Uhl, Ed., *age.*, s. 112-114.

157 Papen, *age.*, s. 493.

158 **FRUS**, The Conferences at Washington, 1941-1942 and Casablanca 1943, *age.*, s. 841.

159 **FRUS**, Diplomatic Papers, The Conference at Cairo and Tehran, 1943, Washington, 1961, US Government Printing Office, s. 489.

160 Jacobsen, *age.*, s. 62.

161 **Akşam**, 6 Ağustos 1943.

162 Churchill, **The Second World War**, Vol V, Closing The Ring, *age.*, s. 38.

163 **CAB**, 65/57/4.

aldıkları ve bir kısmını da öldürdükleri rapor edilmiştir.¹⁶⁴ İtalyan hükûmeti, 10 Ekim’de de Almanya’ya savaş ilan etmiş, savaş sonu düzeninde müttefikler arasına katılmaya çalışmıştır.¹⁶⁵ 31 Ekim 1943’te Alman uçaklarının Meis Adası’nı bombardımana tuttuğu raporlara yansımışsa da¹⁶⁶ bu süreçten sonra Akdeniz’de Almanya’nın etkisi ortadan kalkmıştır.

Savaş sırasında müttefik liderlerin ilk üçlü zirvesi 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında Tahran’da gerçekleşmiş, Roosevelt, Churchill ve Stalin, bir araya gelmişlerdir. Roosevelt, toplantının açılışında konuşulanların açıklanmayacağı belirtmiş, savaş durumuyla ilgili, Fransa’nın kuzeyinde 1 Mayıs 1944’te açılacak cepheye destek için Fransa’nın güneyinde ikinci bir cephe açılması ve Türkiye’nin savaşa çekilerek Akdeniz’deki birliklerin Fransa cephesi öncesinde İtalya üzerinde kullanımı gündeme gelmiştir. Savaş sonu düzeniyle ilgili olarak da Polonya ve Finlandiya sınır düzenlemeleriyle Almanya’nın bölünmesi tartışılmıştır.¹⁶⁷ Tüm konular ilerde tekrar tartışma konusu olmuş, ilk toplantıda batı müttefikler ve Sovyetler Birliği arasında ortaya çıkan olumlu hava kısa sürede yerini anlaşmazlıklara bırakmıştır.

Roma 5 Haziran 1944’te müttefikler tarafından ele geçirilmiş, ülkede ayrı bir hükûmet kuran Mussolini, zafere kadar Almanya ile birlikte savaşacaklarını açıklamıştır.¹⁶⁸ Bir gün sonra, savaş durumuyla ilgili en önemli gelişmelerden birisi ortaya çıkmış, “Overlord” kod adlı cephe açılmıştır. “D-Day” olarak tarihe geçen 6 Haziran 1944’te Avrupa’da uzun süredir planlanan ikinci cephe Fransa’ya Normandiya sahiline çıkarma yapılarak başlatılmıştır. Sovyetler Birliği 1942 Mayıs’ında İngiliz- Sovyet ittifakı için yapılan görüşmeler sürerken, sınır düzenlemelerinin yanında en önemsedikleri konunun yüklerinin hafifletilmesi için batı cephesi açılması olduğunu belirtmiş,¹⁶⁹ bu talep iki yılın sonunda karşılanmıştır. Yine 1942 yılında, İngiliz General Brooke, Fransa’da açılması planlanan cephenin yalnızca Sovyet galibiyeti değerlendirilerek düşünüldüğünü vurgulamıştır ki,¹⁷⁰ çıkarmanın gerçekleştiği tarih Sovyet zaferinin artık tartışmasız kabul edildiği bir tarih olmuştur. Hüseyin Cahit Yalçın, 17 Şubat 1944’te Sovyetlerin ikinci cepheye ihtiyaç kalmadığına dair söylemlerinin kinayeye yapıldığı düşüncesini paylaşırsa da¹⁷¹ cephenin açıldığı 1944 Haziran’ı sona ermeden Sovyetler Birliği, ba-

164 **BCA**, 30/10/0/0/55/367/25.

165 **CAB**, 65/36/5.

166 **BCA**, 30/10/0/0/89/590/15/12.

167 **CAB**, 66/45/8.

168 **Ulus**, 6 Haziran 1944.

169 **FRUS**, 1942, Vol III, Europe, United States Government Printing Office, Washington 1961, s. 556-561.

170 **FRUS**, The Conferences at Washington, 1941-1942 and Casablanca, **age.**, 429-430.

171 Hüseyin Cahit Yalçın, “İkinci Cepheye Lüzum Kalmamış”, **Tanin**, 17 Şubat 1944.

tısında kalan, Alman işgali altındaki yerlere taarruzlarını hızlandırmıştır. 27 Temmuz 1944'te doğudaki Alman gerileyişinin hızlanarak devam ettiği manşetlere taşınmıştır.¹⁷² Savaş sonunda Sovyetler Birliği, işgal ettiği bölgelerin tümünü kontrol altına almış, bu durum, Soğuk Savaş'ta Avrupa'daki ayrışmayı getirmiştir.

25 Ağustos 1944'te Paris kurtarılmış, General de Gaulle de şehre gelmiştir.¹⁷³ Sovyet ordularının girdiği Romanya, Almanya'ya savaş ilan etmiş,¹⁷⁴ Bulgaristan, müttefikler tarafından mütarekeye zorlanmış, savaştan çekildiğini açıklamıştır.¹⁷⁵ 30 Eylül 1944'te Almanların Sisam Adası'nı terk ederek Leros'a geçtikleri raporlara yansımıştır.¹⁷⁶ Almanya'nın etkisini yitirdiği 1944 yılının ikinci yarısında Avrupa'da savaş durumunun gündemi, Kızıl Ordunun Avrupa'da ilerlemesi ve Sovyetler Birliği'nin Avrupa ve Balkanlar'da kısa sürede vardığı antlaşmalar olmuştur. Churchill, 9 Ekim 1944'te Moskova'da Stalin ile bir araya gelerek Balkanlardaki etki alanlarını tespit etmeye yönelik bir teklif sunmuş, sözlerinin çevrilmesini beklerken de bir kağıda ülke isimleri ve paylaşım oranlarını yazmıştır. "Yüzdeler Anlaşması" olarak anılan görüşmede Churchill, Romanya: %90 Rusya: %10 diğerleri; Yunanistan: %90 İngiltere ve ABD: %10 Rusya; Yugoslavya ve Macaristan: %50-%50; Bulgaristan: %75 Rusya: %25 diğerleri yazmış, Stalin de bunu onaylamıştır.¹⁷⁷

16 Aralık 1944'te Almanya'nın Belçika'yı yeniden ele geçirmek için başlattığı "Bulge Muharebesi" olarak da anılan Ardenler Taarruzu başlamıştır.¹⁷⁸ Almanların ellerindeki bütün kuvvetlerle Amerikan ordularının mevzilerine girdiği haberi manşetlere taşınmıştır.¹⁷⁹ 1945 başında Avrupa'da müttefik başarısı kesinleşmiş, ordular Almanya sınırını geçmiştir. 11-24 Ağustos 1943 tarihleri arasında "Quebec'te Quadrant" kod adlı konferansta Roosevelt, Churchill ve her iki ülkenin Genelkurmay Başkanları, ABD ve İngiliz birliklerinin Sovyet birliklerinden önce Almanya'ya girmesini görüşmüşlerse de,¹⁸⁰ Kızıl Ordu birliklerinin hızına yetişememişlerdir.

Roosevelt, Churchill ve Stalin, savaşta ikinci ve son kez 4-11 Şubat 1945

172 **Ulus**, 20 Haziran-27 Temmuz 1944; **Akşam**, 28 Temmuz 1944.

173 Martin Gilbert, **The Second World War A Complete History**, Henry Holtand Company, New York 1991, s. 580.

174 **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1944.

175 **Ulus**, 27 Ağustos 1944.

176 **BCA**, 30/10/0/0/55/368/22.

177 Winston Churchill, **The Second World War, Vol VI, Triumph And Tragedy**, Houghton Mifflin Company, New York 1985, s. 273.

178 Belge No: 158, Jacobsen, **age.**, s. 694.

179 **Akşam**, 18 Kânunuevvel 1944; **Cumhuriyet**, 19 Birincikanun 1944.

180 **FRUS**, Conferences at Washington and Quebec, 1943, US Government Printing Office, Washington 1970, s. 1010.

tarihleri arasında Kırım'da, Yalta Konferansı'nda bir araya gelmişlerdir. Savaş sonu düzeni için yapılan görüşmelerde pek çok konuda anlaşmazlık ortaya çıkarken, Birleşmiş Milletler Teşkilatının kurulmasına dair de karar alınmıştır.¹⁸¹ Konferansın sonunda, müttefiklerin bazen karada, bazen denizde müzakereleri sürdürdüğü manşetlere taşınırken¹⁸² Berlin'e yönelik kesin Rus taarruzunun başladığı da gazetelere yansımıştır.¹⁸³

Uzak Doğu cephesinde de 19 Şubat 1945'te ABD birlikleri Volcano Adası'nda Iwo Jima'ya çıkarma harekâtı başlatmış, ada 26 Mart'ta alınmıştır.¹⁸⁴ Iwo Jima'da her bir Amerikan taburunun yarısından çoğu kaybedilmiş, Japonların ölünceye kadar mücadeleden vazgeçmemeleri, ABD'nin Pasifik'teki savaşı, Avrupa savaşından daha ölümcül görmesinin nedeni olarak tarif edilmiştir.¹⁸⁵ Nereden geleceği belli olmayan müttefik taarruzunun her yerde asker ve malzeme bulundurma zorunluluğu yaratması da Japonya'nın savaş-taki durumunu en zorlaştıran konu olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁶ Nisan ayında Okinawa Adası'nda ABD- Japon birlikleri son kez karşılaşmış, Japonların yoğun olarak kamikaze saldırıları yaptıkları savaşın sonunda ABD zaferi kesinleşmiştir.¹⁸⁷

General Patton komutasındaki Amerikan birlikleri 22 Mart 1945'te Avrupa'da Ren Nehri'ni geçmiştir. Mareşal Georgy Zhukov komutasındaki Sovyet ordusunun 25 Nisan'da Berlin'de ilerlediği Alman tebliğlerinde de yer almıştır.¹⁸⁸ 27 Nisan'da Amerikan ve Rus ordularının birleştiği, şehrin dörtte üçünün alındığı gazetelere yansımıştır.¹⁸⁹ Hitler 30 Nisan 1945'te "kendi isteğimle ölümü seçmeye karar verdim" yazarak intihar etmiştir.¹⁹⁰ Aynı günün gazeteleri Mussolini'nin kısa bir sorgudan sonra kurşuna dizilerek idam edildiği, cesedinin Milano'da sergilendiği haberini vermiştir.¹⁹¹

Yalta Konferansı sırasında toplanması kararlaştırılan San Francisco Konferansı, 4 devletin çağrısı ve 50 devletin katılımıyla 25 Nisan 1945'te açılmış, toplantıların sonunda Birleşmiş Milletler kurulmuştur. Truman, açılış konuş-

181 CAB, 66/63/12.

182 Son Posta, 11 Şubat 1945.

183 Akşam; Cumhuriyet, 11 Şubat 1945.

184 Gilbert, age., s. 642- 643.

185 A Brief History of the U.S. Army in World War II, Center Of Military History United States Army, Washington 1992, s. 30-3.

186 Eberhard, age., s. 237.

187 Gilbert, age., s. 656-657.

188 Cumhuriyet, 25 Nisan 1945.

189 Akşam, 27 Nisan 1945.

190 Belge No: 164, Jacobsen, age., s. 706.

191 Cumhuriyet, 30 Nisan 1945.

masında 9 gün önce Temsilciler Meclisinde yaptığı konuşmaya atıfta bulunarak *milletler arası münasebetlerde kuvvete müracaat ancak kanunu müdafaa için olmalıdır.* sözlerini hatırlatmıştır. Genelkurmay Başkanlığınca San Francisco Konferansı hakkında hazırlanan raporda “Amerika, İngiltere ve Sovyet Rusya’nın bazı hususlarda katiyen anlaşmalarına imkan olmayacağı” söylenmelerinin olduğu bilgisi yer bulmuştur.¹⁹² Anlaşmazlıklar, Avrupa’da görmezden gelinemeyecek boyuta ulaşmış, Churchill kısa süre sonra Truman’a *biz ve doğuda kalan her şeyin arasına demir perde indi* yazmıştır.¹⁹³

Almanya, 7 Mayıs 1945’te “kayıtsız şartsız teslimiyet” belgesini imzalamıştır.¹⁹⁴ 7 Mayıs 1945 tarihli *The New York Times*, Almanya’nın kayıtsız şartsız teslimi ile Avrupa savaşının bittiği haberini manşetten verirken Okinawa’daki birliklerin de muharebeyi kazandığını yazmıştır.¹⁹⁵

Almanya’nın teslimiyetin ardından savaş sonu düzeni ve Uzak Doğu savaşı ile ilgili olarak 17 Temmuz-2 Ağustos 1945’te Potsdam’da bir üçlü zirve konferansı gerçekleşmiştir. 25 Temmuz’a kadar İngiltere adına görüşmeleri sürdüren Churchill, İngiltere’de yapılan seçimlerde hem başbakanlık hem de konferanstaki koltuğunu toplantıda kendisine eşlik eden İşçi Partisi lideri Clement Attlee’ye devretmiştir. Stalin görüşmelerin tamamında yer alırken ABD adına da Roosevelt’in 12 Nisan 1945’te ölümünden sonra başkanlığı devralan başkan yardımcısı Harry Truman katılmıştır.¹⁹⁶ Görüşmelerde Sovyetler Birliği ve batılı müttefikler arasında savaş sonu düzeniyle ilgili anlaşmaya varılamayacağı açık şekilde ortaya çıkmıştır.

Savaşın sonu, 6 Ağustos 1945’te Hiroşima, 9 Ağustos 1945’te de Nagasaki’ye atılan iki atom bombası ile kesinleşmiştir.¹⁹⁷ Savaş sonu düzeninde yeni bir savaşın ortaya çıkmasının dünyanın sonunu getirebileceği ortaya çıkmıştır. 14 Ağustos 1945’te Japonya ateşkesi kabul etmiş, İkinci Dünya Savaşı fiilen sona ermiştir.¹⁹⁸ Japon İmparatoru Hirohito’nun müttefik kurallarını kabul ettiği, savaşın sona erdiği açıklanmıştır.¹⁹⁹ 2 Eylül 1945 tarihinde de Japonya’nın kayıtsız-şartsız teslimiyet belgesi ABD’nin Missouri Zırhlısı’nda

192 İDH 9/031/9; İDH 9/031/10; İDH 9/031/11.

193 **The Conference on Berlin (Potsdam Conference)**, Vol. I, United States Government Printing Office, Washington 1960, s. 92.

194 **CAB**, 79/34/8.

195 **The New York Times**, 7 Mayıs 1945.

196 **FRUS**, 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. II, **age.**, s. 1499; Kemal Girgin, **Çağdaş Politika ve Diplomasi El Kitabı**, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1975, s. 200; Churchill, **The Second World War**, Vol VI, **age.**, s. 520-521.

197 Belge No: 170, Jacobsen, **age.**, s. 723-724.

198 Thomas G. Paterson, vd., **American Foreign Relations History since 1895**, Vol. 2, 5th Edition, Houghton Mifflin Company, Boston 2000, s. 213.

199 **The New York Times**, 15 Ağustos 1945.

General Douglas Mac Arthur ile imzalanmıştır.²⁰⁰

Savaşın sonu, Avrupa'da da dünya genelinde de yeni bir düzen ortaya çıkarmış, ortak düşman Almanya'nın yenilgisinin ardından müttefik dostluğu sona ererken ABD öncülüğünde Batı bloku ve Sovyetler Birliği öncülüğündeki Doğu bloku oluşmuş, dünya 45 yıl kadar Soğuk Savaş olarak anılan gerilim düzeniyle karşı karşıya kalmıştır.

200 CAB, 106/161 (QRWS/1/13/6).

2. İÇ POLİTİKADAKİ GELİŞMELER

2.1. Savaşa Hazırlık Süreci*

Bu yazıda esas olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren, II. Dünya Savaşı'na nasıl hazırlandığı ve savaşı nasıl karşıladığı anlatılacaktır. Günümüz tarih yazıcılığında I. ve II. Dünya Savaşlarını "tek bir savaş olarak görme eğilimi" ağır basmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmaları, bir uluslararası siyaset profesörü olan ABD Başkanı Wilson'un tüm ısrarlarına rağmen, barışı kalıcı kılacak, bir dünya düzenini kurmak için tasarlanmamış, Lloyd George ve George Clemenceau'nun karşı çıkmaları sonucu, savaşı kaybeden devletleri cezalandırmak mantığıyla hazırlanmıştır. Bu durumda da Prusyalı askerî düşünür Clausevitz'in savaş kuramı bir kez daha haklı çıkmış, barış anlaşmasını imzalayan uluslar, antlaşmalar uygulamaya girdiğinde hemen yeni savaşın hazırlığına başlamışlardır.²⁰¹ Bu durumda İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması ancak yirmi bir yıl geciktirilebilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Paris'te 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı toplanmıştır. Bu yıl içinde Almanya'yla Versailles, Avusturya ile Saint German, Macaristan'la Triannon, Bulgaristan'la Neuilley Antlaşmaları imzalanmış, cezaları kesilmiştir. Bu öyküde Türkiye'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Türkiye'ye kesilen ceza uygulanamamıştır. Türkiye daha başlangıçtan, kendisine dayatılanlara karşı çıkarak, Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı başlatmış ve bu savaşı kazanarak, kendisi için hazırlanan Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılmıştır. Yeni bir savaşın galibi olarak Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasını sağlayarak Misak-ı Millî sınırları içinde bir ulus devletin doğmasını sağlamış ve 29 Ekim 1923'te de bunun bir Cumhuriyet olduğunu ilan etmişti.

Bu cumhuriyetin kurucu kadroları büyük ölçüde 1880'li yıllarda doğmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun modernite döneminde askerî okullarda okumuş ve kurmay subay olarak yetişmişler ve on yıllık bir savaş deneyimi içinde

201 Carl von Clausewitz, **Harp Üzerine**, C I, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1984, s. 27.

* Prof. Dr. İlhan Tekeli, Emekli Öğretim Üyesi, tekeli@metu.edu.tr.

kendilerini pişirmişlerdi. Cumhuriyetin bu kurucu kadrosu savaştan zaferle çıkmış, uluslararası camiada kendisini kabul ettirmişti. Ama çok yıpranmış bir ülke devralmıştı. Bu cumhuriyetin nüfusu büyük ölçüde erkek ve eğitilmiş nüfus kaybına uğramış, önemli sağlık sorunları bulunan ve köklü bir mübadele geçirerek büyük ölçüde heterojenliğini kaybetmiş bulunuyordu. Savaştan çıktığında ekonomisi de tahrip olmuştu. Türkiye yeni Cumhuriyeti bu elverişsiz koşullarda kuracaktı.

2.1.1. Millî Savunma Ekonomisi

Türkiye'nin yeni sınırları içinde bir ulus-devleti oluşturup geliştirebilmesi için içte ve dışta barışa gereksinimi vardı. Nitekim Mustafa Kemal TBMM'nin ikinci dönem birinci toplanma yılını 1 Mart 1924'de açarken;

*Efendiler! Cumhuriyetin siyaseti hariciyede veçhesi, müstakimane ve halisane olarak sulhun ve muahedatın muhafazasına müteveccihdir. Münasebatı tevsî, mütekabilen hukuka riayet ve hukuka tarzı riayette mutekabiliyet hattı hareketimizdir,*²⁰²

diyordu. Böyle bir barış arayışında olan ve çok elverişsiz koşullarda kurulan Cumhuriyetin çok sınırlı kaynaklarını askerî yatırımlara ayırması beklenen bir şey değildir. Oysa Cumhuriyet kuruluşundan itibaren, olanakları elverdiğince ordusunu güçlendirmek için girişimler içinde olmuştur.

Bu konuda atılan ilk adım ordunun siyasetten ayrılması olmuştur. Mustafa Kemal 1 Mart 1924'te TBMM'de yaptığı açış konuşmasında ordunun siyasetten ayrılmasını bir ilke olarak açıklamış²⁰³ ve 1924 Ekim'inde uygulamaya koymuştur. Asker milletvekilleri görevlerinden ayrılırken Mareşal Fevzi Çakmak'ın ordunun başında kalması bu ilkenin daha sonraki yıllarda aşılmasını engellemiştir.

Cumhuriyetin kurucuları daha Cumhuriyet ilan edilmeden, 5 Ağustos 1923 tarihli bir kararla ordu için yeni bir kuruluş projesi kabul etmiş bulunuyorlardı. Bu projede ordunun büyüklüğü küçültülürken, savaş kapasitesi artırılmak isteniyordu. Bunun için de 1925 yılında Birinci İkmal Planı kabul edilmiştir. İkmal planları verilecek silah siparişlerini belirlediği gibi, silah ve cephane üreten fabrikalarının kurulmasının yolunu açıyordu. Cumhuriyet daha sonraki yıllarda açıkladığı yeni ikmal planlarının da sağladığı olanaktan yararlanarak, Kırıkkale'de Alman firmalarıyla iş birliği yaparak bir savaş sanayi kompleksi kurmaya başlamıştır.²⁰⁴ Ayrıca ordunun insan gücünün güçlendirilmesi için bir yandan eğitim için Almanya'ya subaylar gönderilmiş

202 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay. 1, İstanbul 1945, s. 319.

203 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 318.

204 Askeri Fabrikalar Tarihçesi, Ankara 1940, s. 75-81.

ve askerî eğitim sisteminin Almanya'dan çağrılan subaylarla modernize edilmesine girişilmiştir.²⁰⁵ Atatürk'ün 1927-28'de TSK'nın motorize hale getirilmesi konusunda verdiği direktif üzerine orduya ilk tanklar Renault'tan alınmıştır.²⁰⁶ Cumhuriyet yöneticileri II. Dünya Savaşı'nda tankların kazanacağı önemi kestirmiş bulunuyorlardı.

Cumhuriyet kara ordusu için uyguladığı yaklaşımın bir benzerini deniz kuvvetleri için de uygulamıştır. Lozan Antlaşması'nın koşulları Marmara Denizi'nde donanmaya üs olacak yeni bir yer aranmasını gerektiriyordu. Bu iş için, 1923 yılında İzmit Körfezi seçildi. Derince alanı cephane muhafaza ve bakım hizmetlerine, Seymen yöresi kömür depolamaya, Gölcük sahası tersaneye tahsis edildi.²⁰⁷ Gölcük'teki tersane sahasının bir fabrikaya dönüşmesine 1927 yılında Almanların yüzer havuzu, Fransızların Yavuz'u tamir için gerekli atölyeleri kurmasıyla başlanmış oldu. Cumhuriyet erken tarihlerde, Yavuz'u tamir ettirerek, yeni savaş gemileri alarak, donanmasını yeniden kurmaya girişmiştir. Deniz kuvvetleri filosu güçlendirilirken kumanda kademesini ve personelini yetiştirecek eğitim kurumları da geliştirilmeye başlanmıştır.²⁰⁸

Kurtuluş Savaşı'nda Büyük Taarruz öncesi 37 uçaklık küçük bir hava kuvveti kurulabilmişti.²⁰⁹ Türkiye savaş sonrasında bir yandan verdiği siparişlerle filosunu güçlendirmeye, öte yandan gerekli bakım tesislerini kurmaya başlamıştır. Bununla da yetinilmeyerek Türk hükûmeti ile Junkers arasında 15 Ağustos 1925'de Alman Krupp firmasıyla Kayseri uçak fabrikasının kurulmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Gaziemir'de de uçucu personelin yetiştirilmesi için bir okul açılmıştır.²¹⁰

Silahlı kuvvetlerin geliştirilmesi konusunda “Cumhuriyetin ilk on yılında yapılanlar” değerlendirildiğinde Türkiye'nin ekonomik olanaklarının sınırlılığına karşın silahlı kuvvetlerini yeniden düzenlerken, gelecekte geliştirilmeye açık ciddi bir başlangıç yaptığı görülmektedir. Bunda Cumhuriyetin kurucu kadrosunun Birinci Dünya Savaşı deneyimini yaşamış olmalarının payı büyüktü. Bu harbi yaşayanlar General Ludendorff'un “topyekun harp kavramını” yaşayarak öğrenmişlerdi. Hatıralarında *Bu harpte artık ordu ve*

205 Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Onur Yay., Ankara 1977, s. 76.

206 **Cumhuriyetin 50'nci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetler**, Ankara 1978, s. 53.

207 Afif Büyüktuğrul, **Cumhuriyet Donanması (1923-1960)**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1967.

208 <http://www.dho.edu.tr>, Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2005.

209 İ. Kayabal-C. Aslanoğlu, “Türk Hava Kuvvetleri”, **Türk Kültürü**, S 116, Haziran 1972, s. 503.

210 Ole Nikolajsen, **Turkish Military Aircraft since 1912**, Dutch Avitation Society/Scramble, The Netherlands, s. 42.

donanma kuvvetinin nerede başladığı, millet kuvvetinin nerede bittiği ayırt edilemiyordu. Ordu ve millet birbirine karışmıştı. Dünya, kelimenin tam anlamıyla millî bir harp karşısında idi” demişlerdir. Devletin her kişiyi, her maddeyi zaferin elde edilmesi için kullanmak durumunda olduğunu yaşayarak öğrenmişlerdi.²¹¹ Artık onlar için ekonomik kalkınmayı sağlamak ile savaşa hazırlanmak birbirinden ayrılmaz ikili olgu hâline gelmişti.

Nitekim rejimin önderleri nutuklarında izlenen ekonomik politikaları savunurken bu politikanın bir millî müdafaa boyutu olduğuna dikkat çekmişlerdir. İsmet İnönü Cumhuriyetin Onuncu yılının kutlandığı günlerde *Kadro* dergisine yazdığı *Fırkamızın Devletçilik Vasfı* başlıklı yazısına *İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi* diye başlamakta ve *En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamayacak devlet tedbirleri ile, iktisatlarının müdafaa kuvvetini artırmalarını görmüş olmamız, Fırkamız, Cumhuriyet Halk Fırkası için ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden sayılmak icap eder* demektedir.²¹²

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'nin izlediği ekonomik politikalar büyük ölçüde liberalist çizgide kaldıktan sonra, tüm dünyada 1929 Büyük Ekonomi Krizi yaşanmaya başlayınca Türkiye devletçilik politikasını izlemek durumunda kalmıştı. Türkiye krizden çıkmak için devlet eliyle ve ithal ikamesi yaparak, temel ihtiyaç mallarında Türkiye'nin kendi kendine yeterli hale gelmesini sağlamaya çalışıyordu. Bu, ülkenin ekonomisinin “otarşik” hâle gelmesi demektir.²¹³ Millî müdafaa ekonomisinin kurulması, silah ve savaş araçları üretebilmek kadar temel ihtiyaç maddelerinin de ülkede yeterli derecede üretilmesi demektir. Cumhuriyetin ünlü üç beyazı; un, şeker, patiska, üç siyahı; kömür, demir ve petrol), millî müdafaa ekonomisinin bu yüzünü temsil ediyordu.

2.1.2. Türkiye'nin Kurucu Önderlerinin İkinci Dünya Savaşı Öngörüsü

Cumhuriyetin kurucularının 1930'lu yılların ortalarına gelmeden önce İkinci Dünya Savaşı'nın çıkacağını açık olarak tahmin ettikleri anlaşılmaktadır. 1936 yılında İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'i kabul eden Atatürk *Avrupa semaları üzerinde kara bulutlar her gün daha ziyade yoğunlaşmaktadır. Benim değerlendirmelerime göre dört, beş seneye varmayacak, İtalya ile Almanya birleşip başımıza İkinci Dünya Harbi felaketini çıkaracaklar de-*

211 Seyfi Kurtbek, **Harp ve Ekonomi**, İnsel Kitabevi, İstanbul 1942, s. 13.

212 İsmet İnönü, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro**, S 22, Teşrinievvel 1933.

213 Fritz Neumark, **Harp Ekonomisi**, Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, Ankara 1937, s. 22.

miştir.²¹⁴ Prof Ernst Jackh ise Atatürk'ün Truva harabeleri önünde kendisine *Biz orada (Çanakkale Boğazı) İngiliz-Fransız donanmasını, Boğazın dışında tuttuk ve onların, müttefikleri Rusya ile irtibat kurmalarını önledik. Rusya böylece çökmüş oldu. Ama neticede biz de yıkıldık. Siz Almanlar İngiliz boğazından, biz bu boğazdan çıkamayız. Zaferi Okyanus'u kontrol altında tutan, ihtiyacı olduğu zaman istediği yere nakledebilen ülke kazanır* demiştir.²¹⁵ Atatürk'ün yalnız savaşın çıkacağını değil, savaşı kimin kazanacağını da kestirdiği anlaşılmaktadır.

Sonuçlarını Türkiye'nin önderleri gibi kestirememiş olsalar da, II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığını pek çok siyaset adamı görmektedir. Dünya Savaşı yaklaştıkça uluslararası ilişkiler dünyasında kartlar yeniden karılmaya başlanmıştır. Her ülke ya savaşın zararlarından kaçınmak, ya da savaş sonrasında gerçekleşecek yeni bölüşümden daha iyi pay alabilmek için dış ilişkilerini yeniden biçimlendirdiği bir döneme girmiştir. Türkiye de bu dönemin olanaklarından yararlanarak, 9 Kasım 1936'da yürürlüğe giren *Montrö Boğazlar Sözleşmesiyle* Boğazlar bölgesinin askersizleşmiş statüsüne son verilmesini sağladı.²¹⁶ Türkiye aynı yıl Hatay sorununu gündemine aldı. Milletler Cemiyeti kanalıyla 2 Eylül 1938'de önce Hatay Devletinin kurulmasını ve 23 Haziran 1939'da da, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını gerçekleştirdi.²¹⁷ Kartlar yeniden karılırken Türkiye gibi, stratejik konuma sahip bir ülkenin, bir dünya savaşı içinde, eğer kendisi sanayileşmiş ve güçlü bir orduya sahip değilse, tarafsız kalamayacağını işgale uğrayacağını, Birinci Dünya Savaşını yaşamış bir ülke olarak çok iyi bilmektedir. Savaşta bir taraf olmasının farkındadır. Ama bu taraf savaşı kaybedecek taraf olmamalıdır. Atatürk'ün ve İnönü'nün savaşı kimin kazanacağı konusunda kurmay bilgilerine dayanarak sahip oldukları açık bir kestirim bulunmaktadır. Bu durumda kartlar yeniden karılırken Türkiye'nin dış ilişkilerini yeniden yapılandırırken radikal değişiklikler yapması gerekmektedir.

2.1.3. Almanya'da Hitler'in İktidara Gelişi

Birinci Dünya Savaşı sonunda daha barış antlaşmaları yapılmadan, 9 Kasım 1919'de bir Weimer Cumhuriyeti kuruldu. Yapılan seçimlerde hiçbir parti hakim olamamıştı. Sosyal demokratlar ve liberallerin kurduğu koalisyon liberal nitelikli Weimer Anayasası'nı yaptılar. Bu sırada Weimer Cumhuriyeti'nin imzaladığı Versaille Antlaşması Alman halkınca kendilerine

214 Feridun Cemal Erkin, *Dış İşlerinde 34 Yıl, Anılar, Yorumlar*, TTK Yay., Ankara s. 83-84.

215 Altan Öymen, "İkinci Dünya Savaşında Türkiye", *Milliyet*, 4 Eylül 1967, s. 5

216 Ludmila Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1933*, Habora Kitapevi Yay., İstanbul 1978, s.91-94.

217 Zehra Önder, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yay., Nisan 2010, s. 26.

büyük bir haksızlık olarak görülüyordu. Topraklarını kaybetmelerinin yanı sıra, büyük savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilmişlerdi. Buna dünyanın yaşadığı ekonomik kriz de eklenince, ülkede ekonomik sorunların aşılması güçleşiyordu. Büyük işsizlik oluşmuştu. Buna karşın bu özgürlük ortamında sanat ve bilim alanında önemli atılımlar yapıyordu. Mimarlık alanında Bauhaus'un gelişmesi bu dönemde gerçekleşmişti. Bu dönemde yapılan seçimlerde Alman Komünist Partisi ve Hitler'in Nazi Partisi güçlenerek çıkıyordu. Alman sermayesinin tepesindeki büyük firmaların telkini sonrasında Cumhurbaşkanı olan Von Hinderburg Hitler'i 30 Ocak 1933'te Alman Şansölyeliğine getirince Weimer Cumhuriyeti fiilen sona ermiş oldu.

Versailles Antlaşması'nda Almanya'nın silahlı bir güç oluşturmasını engelleyecek çok sayıda kısıt getirilmişti. Ama Weimer Cumhuriyeti zamanında bile Almanya'da ordu, yakın ülkelerde paravan şirketler ya da tersaneler kurdurarak silah üretiminde faaliyetlerini sürdürüyordu. Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'nin ordusunu yeniden yapılandırmasında ve savaş sanayisini oluşturmasındaki Almanların katkısını da bu bağlamda düşünmek gerekir. Hitler iktidara geldikten sonra ise Almanya açıkça İkinci Dünya Savaşı'na hazırlık süreci içine girmişti. Güçlendikçe Versaille Antlaşması'nın sınırlarını tanımıyordu. Yeni savaş teknolojileri geliştiriyordu. Ama bir ülke savaşa sadece yeni teknolojiler üreterek hazırlanamaz, aynı zamanda yapacağı savaşı haklı gösterecek bir doktrin üretmesi gerekmektedir.

Almanya da bu savaşa hazırlanırken, savaş sonrasında krizsiz bir dünyanın oluşmasını sağlayacağını iddia ettikleri “yeni nizam doktrini”ni²¹⁸ üretmiştir. Yapılacak saldırının doktrinini Alman coğrafyacıları/jeopolitikçileri geliştirdiler. Bu alanın fikir babası Friedrich Ratzel bir “Sosyal Darwinizm” izleyicisiydi.²¹⁹ Bu öğretiyi Nazilere Karl Haushofer ve arkadaşları “yaşam sahası (Lebensraum), organik devlet ve otarşi” kavramlarına dayanarak,²²⁰ geliştirdikleri, bir jeostrateji doktriniyle taşıdılar. Onlar da bu doktrine dayanarak, kendi “Yeni Nizam” doktrinlerini ürettiler. Bu “Yeni Nizam” da geleceğin dünyasında büyük ekonomik krizlerin doğmaması için hammaddeler bakımından kendine yeterli hayat sahalarının oluşturulması isteniyordu. Bu hayat sahalarından birini Berlin-Roma merkezli Avrupa ve Türkiye'den Afganistan'a kadar uzanan çevre ülkeleriyle Afrika oluşturuyordu.²²¹ Bu doktrin Türkiye'yi Almanya'nın hedefi haline getirmişti. Böyle bir stratejisi olan Almanya daha savaşa girmeden Türkiye'yi ekonomik olarak denetim altına

218 Nurullah Esat Sümer, **Yeni Nizam**, Ankara 1945.

219 Bu konuda ayrıntı için bk. Derwent Whittlesey: “Jeopolitik: Haushofer”, Ed. Edward Mead Earle, **Modern Stratejinin Yaratıcıları**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara Mayıs 2003, s. 327-344.

220 S. B. Cohen, “Geopolitics”, **International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences**, Elsevier Science Ltd.2001, s. 6199-6205.

221 Sümer, **age**.

olarak kendi çevresi hâline getirmek istiyordu. Türkiye için tarım raporları hazırlattılar. Dönemin kliringe dayanan dış ticaret rejimleri de bu amacı gerçekleştirmesine yardımcı oluyordu. Bu sistemde Almanya Türkiye'den yaptığı ithalatı artırarak, Türkiye'yi de Almanya'dan ithalat yapmak durumunda bırakıyordu. Bu mekanizmayla Almanya Türkiye'nin dış ticaretini kontrol altına almış bulunuyordu. 1937 yılında Almanya Türkiye'nin ithalatında %42, ihracatında %36 paya sahip hale gelmişti.²²²

1930'lu yılların ikinci yarısında bu stratejinin farkına varan İngiltere'nin Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini azaltacak arayışlara girmesi üzerine, Ankara İngiltere ve Almanya arasında önemli bir savaş alanı hâline gelmiştir.²²³ Bu yarışmanın en somut işaretlerinden biri Karabük Demir Çelik Fabrikasının İngilizlerce yapılması olmuştur. Birinci Sanayi Planının bu en önemli projesi için Türkiye henüz gerekli finansmanı bulamamıştı. Tüm gelişmiş ülkeler, bu arada İngiltere de bu projeye karşı çıkmış ve Türkiye gibi ülkelerin demir ve çelik fabrikası yapmaya kalkmasının yaşanan dünya ekonomik krizinin nedeni olduğunu söyleyerek Türkiye'yi suçlamıştı. Oysa İngiltere şimdi Türkiye'yi yanına çekebilmek için bu fabrikanın yapımının finansmanı için Almanya ile yarışmaya başlamıştı. Kazanan İngiltere oldu.²²⁴ 3 Nisan 1937'de Karabük demir ve çelik fabrikasının temel atma töreni İngilizler açısından bir siyasal gösteri niteliğini kazanmıştı. Bu temel atma töreni Avrupa'da İngiliz dış siyasetinin Almanlar karşısında kazandığı bir zafer olarak yorumlandı. Bir süre sonra 27 Mayıs 1938'de imzalanan ticaret ve kredi anlaşmaları İngilizlerin Türkiye ile ilişkilerini geliştirmekte yol aldığını gösteriyordu. Bunun üzerine Almanya ekonomi bakanı Dr. Funk'u Türkiye'ye göndererek Türkiye'ye eş önemde bir kredi sağlama yoluna gitti.

Türkiye'yi etki altına almak için İngiltere ile Almanya arasında etkili bir yarışma sürerken Türkiye 10 Kasım 1938'de Atatürk'ü kaybetti. Mareşal Fevzi Çakmak'ın ağırlığını koyması üzerine yeni Cumhurbaşkanı'nın seçimi bir sorun haline gelmemiş ve 11 Kasım 1938'de İsmet İnönü Cumhuriyetin ikinci cumhurbaşkanı olarak seçilmişti. Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na yaklaşırken izlediği politikada bir değişme olmadı.

1938'de Almanya "Yeni Nizam" doktrini uygulamaya başlayarak yaşam sahasını tamamlamaya girişti. İlk olarak Avusturya'yı ilhak (Anschluss) etti. Güçlenen Almanya kendi yaşam alanı ideolojisini aşama, aşama gerçekleştiriyordu. I. Dünya Savaşı sonrasında Südetler Çekoslovakya'ya bağlanmıştı. Bu bölgede Almanlar yaşıyordu. Almanya güçlenince Hitler

222 Targan Hacim Çarıklı, **İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret**, İstanbul 1947, s. 147.

223 Albert Viton, "The Power Clash in Ankara", **Common Sense**, Vol.8, August 1939, s. 13-15.

224 A. Şükrü Esmer, "Türk İngiliz Dostluğu", **Ulus**, 7 Nisan 1937.

bu bölgeyi istemeye başlamıştı. Çekoslovakya da direniyordu. Savaş çıkma aşamasına gelindiğinde İngiliz Başvekili Chamberlein'in çabaları karşısında Hitler Münih'te bir dördümlü konferans düzenledi. Konferansta barışı sağlamak için Çekoslovakya'nın küçülmesine karar verilmiş ve 19 Eylül 1938'de Südet bölgesi Almanya'ya terk edilmiştir. Küçülen Çekoslovakya'nın sınırlarını İngiltere ve Fransa garanti ediyordu.²²⁵ Münih Antlaşmasından daha altı ay geçmeden 15 Mart 1939'da Hitler Çek Cumhurbaşkanı Hacha'yı Berlin'e çağırarak Almanya'ya sığınmağa zorlamıştı. Sınırları garanti eden Fransa ve İngiltere Çekoslovakya'nın ortadan kalkması karşısında Almanya'yı protesto etmekten başka bir şey yapamamışlardır.²²⁶

2.1.4. Savaş Başlarken Türkiye

Bu gelişmeler karşısında Türkiye tarafsızlık politikasını terk etme kararı aldı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı büyükelçilere bu kararını anlatmak için 4 Mayıs 1939'da çektiği telgrafta Türkiye'nin Çek Devleti'nin ortadan kaldırılmasından sonra bu konuyu düşünmeye başladığı, ama daha sonra Almanya'nın Romanya'ya iktisadi anlaşmayı zorla kabul ettirmesi ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, Türkiye'yi tarafsızlık politikasını terk ederek, kurulan emniyet cephesinde yer almaya zorlamıştır deniliyordu. Bu nedenle de Türkiye'nin İngilizlerle ve Fransızlarla görüşmelere başladığı bildiriliyordu. Bu görüşmelerin yanı sıra Sovyetlerle olan dostluk da geliştirilecekti.²²⁷ Türkiye'nin yöneticileri Almanya ile Sovyetler Birliği arasında bir uzlaşmanın kendi güvenlikleri için çok önemli bir tehdit oluşturacağını düşünüyorlardı.

Türkiye'nin Mihver ülkelerinin eylemleri karşısında bir politika değişikliği yaptığı, 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz, 23 Haziran 1939'da Türk-Fransız ortak deklarasyonları yayımlandı. Bu deklarasyonlarda, genelde Akdeniz'de bir savaş çıkarsa karşılıklı yardımlaşma için bir anlaşma yapmak niyetini ifade ediliyordu. Bu ittifakın yapıldığının açıklanması Rusya'da olumlu karşılandı. *İzvestiya*'da bu deklarasyonu öven yazılar yazıldı.²²⁸ Bu Türkiye bakımından çok önemli bir değişmeydi. II. Dünya Savaşı'nın çok yaklaştığı bu günlerde I. Dünya Savaşı'nın taraflarıyla II. Dünya Savaşı'nın taraflarının hemen hemen aynı olacağı ortaya çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın İttifak Devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu varken, İkinci Dünya Savaşı'nın Mihver Devletleri arasında Türkiye Cumhuriyeti bulunmayacaktı. Artık, Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefik Devletleri arasında yer alacaktı. İki Dünya Savaşı arasında taraf değiştirmeyi başaran tek ülke Türkiye ol-

225 Zeki Kuneralp, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul 1982.

226 Kuneralp, *age.*, s. 20.

227 Kuneralp, *age.*, s. 13-14.

228 Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, AÜ SBF, Ankara 1983, s. 57.

muştı. Bu deklarasyonlar sonrasında Almanya rahatsızlığını göstermekte gecikmedi. Türk-Alman Kredi Antlaşmasını Almanlar yürürlüğe koymadılar. 1 Eylül 1939'da süresi dolan Türk-Alman Ticaret Antlaşması da uzatılmadı.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren olanaklar ele verdiğince yeterli bir silahlı güç oluşturmakta Almanya ile iş birliği yapmıştı. Ordu kadroları içinde, özellikle gençler arasında, Almanlara yüksek bir sempati oluşmuş bulunuyordu. Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nda yanında savaştığı ülkenin karşısında yer alırken, Birinci Dünya Savaşı'nda ve özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında düşmanı olan ülkelerle ittifak içine giriyordu. Bu tarihsel düşmanın hemen bir dosta dönüşmesini halka anlatmak güçtü. Bu güçlüğü bir yandan Almanya'nın Türkiye'deki 1936 sonrasındaki çok etkili propagandası artırıyor. Buna rağmen Türkiye'nin ve ordunun yönetiminin başında bulunan kadronun saygınlığı böyle bir kararın sorun yaratmadan alınmasını olanaklı kılmıştı.

Almanya bir dünya savaşını yapmaya hazırlanmaktadır. Stratejisini "Yıldırım Savaşı" olarak seçmiştir. Kısa zamanda karşı tarafın moralini çökerterek kazanacaktır. Bu bakımdan iki teknolojik gelişme kritik bir öneme sahiptir. Bunlardan birincisi hava kuvvetlerinin gelişmesidir. İkincisi yüksek hareket kabiliyeti olan zırhlı mekanize kara birliklerinin ortaya çıkmasıdır. Bu gelişmeler bir yandan askerî harekâtı sivil hedeflere yöneltilebilir hale getirmiştir, öte yandan da askerî harekâtın "menzilin" artırmıştır. Böyle bir savaş teknolojisi gelişmesi düşmanın gücünün, sert savaşlarla tümünü yok etmeden, düşmanın hayati unsurlarını felce uğratarak, ikmal dengelerini bozarak, moralini çökerterek sonuç alınmasını olanaklı hâle getirmiştir. Almanya diğer ülkelerden önce davranarak bütçesinin büyük kısmını bu amaca yöneltmiştir. Ama henüz silahlanmasını henüz tam tamamladığı bir dönemde Polonya'ya savaş açmaya karar vermiştir.

Bu kez Almanya savaşı başlatmak üzereyken, 24 Ağustos 1939'da Almanya ve Rusya bir saldırmazlık antlaşması imzalarlar. Bundan sonra Almanya 1 Eylül'de Polonya saldırısını başlatır. Hitler bu saldırıyı II. Dünya Savaşı'nı başlatmak amacıyla yapmaz. Onun yapmak istediği Çekoslovakya örneğini tekrar etmek, yaşam alanını genişletmeye devam etmektir. Ama Hitlerin hesabı tutmadı. Bu kez İngilizler ve Fransızlar sessiz kalmadılar. 3 Eylül'de savaş ilan ettiler. Saldırısı Hitler başlatmış ve bunu dünya savaşına İngilizler ve Fransızlar çevirmişlerdi. Polonya'nın silahlarının güçleri zayıf değildi. Ama yıldırım savaşı stratejisini uygulayan altı Alman mekanize tümeni Polonya'yı çökertmeye yetmişti. 17 Eylülde Sovyet kuvvetlerinin doğudan girmesiyle Polonya, Almanya ve Rusya arasında bölüşülmeye başladı. 27 Eylülde Varşova'nın düşmesiyle de savaş bitti.

Almanya'nın Polonya'ya saldırısı sonrasında Fransa ile İngiltere stratejilerini koordine etmek üzere 12-22 Eylül arasında Yüksek Harp Konseyi

toplantısı yaptılar. Bu toplantıda gelişen Balkan Devletleri Bloku kurulması fikri üzerine Türkiye ile ilişki kurulması kararlaştırıldı. 19 Ekimde de Ankara'da Türkiye, Birleşik Krallık ve Fransa “Üç Taraflı Yardım Muahedesi”ni imzaladılar.

Bu üç taraflı yardım muahedesinin yapılması sırasında Türkiye oldukça uzun süren bir pazarlık yaptı. Kuruluşundan beri tarafsızlık politikası izlemiş olan Türkiye II. Dünya Savaşı başlarken bir taraf olmuştur. Ama bu koşullu bir taraflı değildir. Taraflı olması ordusunun yeterli olarak donatılmasına bağlıdır. Yeterli teçhiz edilme görelî bir yargıya dayanmaktadır. Bu yeterlilik bir savaş teknolojisindeki değişmelere ve Türk ordusunun büyüklüğüne bağlı olarak değişecektir. Türkiye “Ortak Bildiriyle” Almanya'nın karşısında vaziyet almasının Türkiye'ye önemli kayıplar getireceğini ve bunların önemli ölçüde karşılanmasını istemektedir

Antlaşma metninin yazımında da Türkiye 2 numaralı ek protokolle istediğini büyük ölçüde sağlamıştır. Türkiye bu protokole göre, eğer İngiltere ve Fransa'ya karşı yüklendiği yükümlülükler onu bir şekilde Sovyetler Birliği'yle savaşa götürecek bir nitelik kazanırsa, o yükümlülüklerini yerine getirmekten kurtulmaktadır.

1967 yılında İnönü'nün yaptığı bir çözümlenmeye göre Türkiye Mihverin içinde bulunmanın doğru olmayacağını ve İngiltere, Fransa ve Sovyet Rusya tarafında yer almanın gerekli olacağını savaştan bir yıl önce açıkça görmüştür. Ama Rusya ve Almanya arasında antlaşma yapılırca bir tereddüt doğmuştur. Bu antlaşmanın açıklanmasından sonra üçlü antlaşmayı imzalamayı İnönü *Bu karar cesuranedir. Fakat doğru olduğu olaylarla sabit olmuştur* diye değerlendirmiştir.²²⁹ Savaşın gelişmesi sırasında bu anlaşmanın metni Türkiye'nin savaşta olmasına rağmen savaş dışı kalmasına olanak sağlamıştır.

Sonuç olarak; Türkiye savaşı bu cesur kararlar taraf değiştirerek karşılamıştı. Türkiye'nin Birleşik Krallık ve Fransa'yla yaptığı antlaşma, Almanya'nın Yeni Nizam politikasında da yeri bulunan, savaşın kaderini etkileyebilecek stratejik bir konumu olan Türkiye'yi işgal etmesini zorlaştıracaktı. Ama Türkiye'ye saldırarak sıcak savaşın bir parçası haline getirebilecekti. Oysa Türkiye ülke topraklarının bir savaş sahası olmasını engellemek, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra geçen yirmi yıllık dönemde, zor koşullarda oluşturulan alt yapıların ve sanayi kuruluşlarının tahribinin önlenmesini, gerçekleştirilen birikimin korunmasını sağlamak istiyordu.

Türkiye bu amacına ancak, çok yönlü bir stratejiyle ulaşabilecekti. Türkiye'nin bu amacına ulaşmasına en çok yardımcı olan öğelerden birisi yapılan antlaşmanın Türkiye'yi koruyucu maddeleriydi. Antlaşmanın maddeleri

229 İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, May Yay., İstanbul 1968, s. 149-151.

asimetrik olarak yazılmıştı. Türkiye herhangi bir Avrupa ülkesi tarafından saldırıya uğrarsa, İngiltere ve Fransa ona yardım edecekti, oysa Türkiye'nin yardım yükümlülüğünün doğması için Akdeniz'de hem İngiltere ve Fransa'nın, hem de Türkiye'nin birlikte saldırıya uğraması gerekiyordu.²³⁰ Aslında bu asimetrik yükümlülük Türkiye'nin savaş dışında kalma politikasını savaş içinde de sürdürmesine olanak vermiştir. Ayrıca Türk ordusunun savaşa girmesi için yeterli silahlarla donatılması koşulunu gerçekleştiremeyen müttefikler, Türkiye'nin savaşa girmesini de zorlayamayacaktı. Bu antlaşma bir yandan Türkiye'nin bir sanayi ülkesi olmaması dolayısıyla politikasını sürdürmesinde karşılaşacağı güç dengesi açığını kapatıyor, öte yandan Almanlar ve İtalyanlar saldırmadığı sürece de savaş dışı kalmasına olanak veriyordu. Zaten böyle bir saldırı olduğunda da korunacak bir tarafsızlık kalmayacaktı.

Antlaşma Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamaktan kurtarıyordu, ama Almanya kendi stratejisinin bir parçası olarak, işgal etmek için saldırarak, Türkiye'nin topraklarını savaş alanı hâline getirebilirdi. Türkiye bundan kaçınmanın yolunu cephede büyük bir ordu tutmada görüyordu. Türkiye 1939 yılında 300.000 olan ordu mevcudunu²³¹ savaş içinde 900.000'e belki daha da üstüne yükseltti.²³² Ordunun donanımı Birinci Dünya Savaşı teknolojisine uygundu. Bu durumdan ondan olabilecek beklentileri sınırlıyordu. Ondak beklenen bir saldırı savaşı yapmak değil, bir savunma savaşı yaparak, saldırı tarafın kurmaylarının zaman planlamalarını etkilemekti. Türkiye bu konuda başarılı oldu. Alman kurmayları yaptıkları hesaplarda, Türkiye'nin işgalinin Rusya'ya yapılacak olan Barbarossa harekâtını geciktireceği sonucuna ulaşarak Türkiye'ye saldırmamaya karar verdiler. Bunun üzerine Hitler 1 Mart 1941'de İsmet İnönü'ye yazdığı mektubunda Türkiye'ye saldırmayacağını güvencesini verdi. Bunun uzantısında Almanlar Rusya saldırısını başlatmadan kısa bir süre önce, 18 Haziran 1941'de Ankara'da Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzaladılar. Almanya artık Türkiye'nin savaş dışı kalmasını kendi için yeterli görmeye başlamıştı.²³³ 22 Haziran 1941'de Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçince de Türkiye tarafsızlığını ilan etti.

Savaş içinde ülkenin ekonomisinin çevrilebilmesi ve özellikle de savaş dönemi ekonomisinin finansmanı ile ülke ve ordunun beslenmesi için yeni

230 Philip Paneth, **Turkey-Decadence and Rebirth**, London Alliance Press. Ltd., London 1943, s. 149.

231 Güngör Cebecioğlu, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Silahlı Kuvvetleri", **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1988, s. 339.

232 Paneth, **age.**, s. 144. Bu bilgi İngiliz tarafının o dönemdeki tahminidir. Türkiye'nin ordusunun büyüklüğünün 1.500.000'e ulaştığını söyleyen tahminler de bulunmaktadır.

233 Nuri Yavuz, "İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Balkanlar'a Girmesi ve Türk-Alman Münasebetlerine Tesiri", **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1988, s. 155-161.

bir düzenlemenin başarılabilmesi gerekmektedir. Savaş şiddetlenerek tüm dünyayı sardığında, dış ticaret daralmakta özellikle tarafsız ülkeler tüm ihtiyaçlarını otarşik olarak sağlamak durumunda kalmaktadır. Daha önce de üzerinde durduğumuz üzere Türkiye Cumhuriyet Dönemi'nde uyguladığı millî savunma ekonomisi anlayışı içinde temel ihtiyaç maddelerinin kısacası üç beyazlar ve üç siyahların ülke içinde üretiminde önemli bir yol alınmış bulunuyordu. Ayrıca Türkiye'nin savaşın iki tarafıyla da dış ticaret ilişkisini sürdürmesi bazı esneklikler sağlıyordu. Türkiye savaş içinde bu esnekliği kullanarak yaptığı dış ticarete sağladığı fazla dolayısıyla, savaş bittiğinde Türkiye'nin altın stokunda önemli bir fazla sağlamış bulunuyordu.

Türkiye'nin ekonomisini çevirerek ülke halkının ihtiyaçlarını karşılamakta iki temel araç kullandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi Millî Korunma Kanunu gibi piyasaya müdahale etmekte devletin elini güçlendiren bir yasanın geliştirilmesidir. İkincisi ise piyasa sistemine müdahale etmekte Sümerbank, Etibank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Zirai Kombinalar, Zirai Donatım Kurumu vb. güçlü devlet aktörlerinin oluşturulmasıdır. Türkiye bu araçları aralarında çapraz finansman yaparak başarıyla kullanmıştır. Özellikle Türkiye'nin 1945 yılında yaşadığı büyük kuraklık sonrasında hububat üretiminin yarıya düşmesinin etkilerini taşınabilir düzeyde tutmayı başarmış olduğunu hatırlamak gerekir.

Türkiye sıcak savaşa girmemesine rağmen, büyük bir ordu beslemesi sonucu savaş döneminde devletin masrafları sürekli artmış ve savaş döneminin finansmanı bir sorun haline gelmiştir. İkinci Refik Saydam ve Birinci Saraçoğlu hükümetleri zamanında bu konuda uygulanan politikalar başarılı olmamış, enflasyon tırmanmıştır. Türkiye böyle bir dönem için uygun finansman yolunu ancak İkinci Saraçoğlu hükümeti sırasında bulabilmiştir. Bu dönemde büyük bir ordu beslemesi dolayısıyla ülkenin en büyük alıcısı haline gelen devletin talebini piyasadan karşılama zorunluluğunun kaldırılması, sistemi sakinleştirmiştir. Bunda da en önemli yenilikçi çözüm, toprak mahsulleri vergisinin konulması ve %25'lik devlete satım mecburiyetinin getirilmesi olmuştur. Çözüme devletin gereksinmesinin piyasa dışı mekanizmalarca, aynı olarak karşılanmasıyla ulaşılmıştır. Bu temel çözüm dışında, diğer alanlarda piyasanın çalışmasına olanak verilmiştir.

Genellikle dünya savaşları sürerken savaşı kazanacak taraf belli olunca, bu tarafın mensupları savaş sonrasında savaşın nasıl sonuçlandırılacağı ve kurulacak yeni dünya düzeninin özelliklerinin ne olacağı konusunda uluslararası toplantılar yapmaya başlamışlardır. Bu arayışlar sürerken İngilizlerin Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki ısrarlarına karşı Türkiye sıcak savaşın kendi topraklarına sıçramasına olanak vermemek için bu istekleri yerine getirmemiş ve İngilizlerle müzakereler kesilmiştir. Uluslararası müzakerelerde, kurulacak yeni dünya düzeninin merkezi konumdaki kurumunun Birleş-

miş Milletler örgütü olması konusunda bir oydaşma sağlanmıştır. Bu örgütün kuruluş toplantısının 25 Nisan 1945'te San Francisco'da toplanması kararlaştırılmış ve 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya'ya savaş ilan etmeyen ülkelerin bu kurucular toplantısına çağrılmayacağı ilan edilmiştir. Bunun üzerine Türkiye 23 Şubat 1945'te Almanya'ya savaş ilan ederek BM'nin kurucu toplantısında yer almıştır. San Francisco toplantıları sürerken Rusya Türkiye'den taleplerde bulunur. Bir anlamda Türkiye'nin korktuğu başına gelmiştir. Türkiye bu talepleri reddederken yeni kurulan bu BM'ye de umutla bakıyordu.

7 Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olma belgesinin imzalamasıyla Avrupa'da çatışma sona ermiş oldu. 2 Eylül 1945'te Japonya'nın teslim olmasıyla da II. Dünya Savaşı bitmiş oldu. Türkiye dünyanın çok stratejik bir noktasında olmasına rağmen, izlediği stratejiyle topraklarına savaşın sıçramasını önleyebilmiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarından beri gerçekleştirdiği değerli birikimlerini korumayı başaramış bulunuyordu. Ayrıca savaştan çıkarken Cumhuriyet kendisine çok partili bir rejime geçmek gibi yeni bir vizyon geliştirmiş bulunuyordu.

2.2. Siyasi Süreç: Karar Alma Mekanizmasının İşleyişi*

Türkiye, 1939-1945 yılları arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmasa da savaş koşullarından çok yönlü olarak etkilenmiştir. Türkiye'nin sınırlarına kadar gelen ve çıkar alanlarına müdahale eden savaşta dış politika, iç politik meselelerin önüne geçmiştir. Bu yıllarda, 1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı'ndan 1922 yılında sona eren Millî Mücadele'nin sonuna kadar, bizzat savaş tecrübesi yaşamış ya da savaş durumunun yarattığı olumsuzluğun bilincine varmış olan yönetici kadro işbaşında bulunmuştur. Karar alma mekanizmasını işletenler, öncelik savaşın dışında kalmak olduğundan, ülke toprakları saldırıya uğramadığı müddetçe bunu gerçekleştirebilmek amacıyla çok yönlü bir mücadele vermiş, her alanda yürütülen politikaya savaş durumu damgasını vurmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, karar alma mekanizması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü'nün 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı seçilmesi ile şekillenmeye başlamıştır. İsmet İnönü, oylamanın ardından TBMM kürsüsünde yaptığı teşekkür konuşmasında Atatürk'ün hizmetlerine, Türk milletinin büyüklüğüne, ordunun kahramanlığına ve inkıpların ortaya koyduğu gelişmelere atıfta bulunarak geçmişte olduğu gibi gelecekte de istikrar, emniyet ve başarıları Büyük Millet Meclisinin çabalarıyla ulaşılabileceğini söylemiştir.²³⁴ Cumhurbaşkanının değişimiyle Başbakan Celal Bayar istifa et-

* Dr. N. Selen Korkmazcan, İstanbul Aydın Üniversitesi, Öğretim Üyesi, selcenkorkmazcan@aydin.edu.tr

234 TBMM Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, 27. Cilt, 3. Birleşim, 11 Kasım 1938.

miş, Bayar'ın başbakanlığında İçişleri Bakanlığına Şükrü Kaya yerine Refik Saydam, Dışişleri Bakanlığına da Tefik Rüştü Aras yerine Şükrü Saraçoğlu getirilerek temelde bir önceki hükümet programının aynısıyla yeni bir hükümet kurulmuştur.²³⁵ Bu iki değişiklik, İnönü'nün Celal Bayar'a tavsiyesiyle gerçekleşmiş, İnönü, iki bakanın iktidardan uzaklaşmalarının memlekete rahatlık getirdiğini defterlerine yazmıştır.²³⁶ Atatürk'ün hastalığında İnönü'ye karşı durdukları kabul edilen Şükrü Kaya ve Tefik Rüştü Aras²³⁷ yerine gelen her iki bakan da savaş yıllarında bakanlar kurulunun başına geçmişlerdir. 1938'in sonunda İnönü'nün *köy ve ziraat kalkınması devletin millete 1939 yılı için hazırladığı en büyük nimet hamlesi olacaktır* sözleri *dâhiliye vekili iç işlerimiz üzerinde esaslı bir çalışma kadrosu hazırlıyor* satırlarıyla beraber gazetelere manşet olmuşsa da,²³⁸ 1939 yılında savaşın ortaya çıkmasıyla yatırımlar durmuş, ülkenin tüm kaynakları ayakta kalmak ve savaşa girmek amacına yönelmiştir.²³⁹

Türk devriminin tek partili rejimi savaş yıllarında devam etmiştir. Rejimin tek partililiği geçici görmesi, parti içinde farklı görüşlerin var olması, devleti birey karşısında yüceltmemiş olması gibi yönleriyle dönemin otoriter rejimlerinden ayrıldığı kabul edilmektedir.²⁴⁰ Yine de İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı görevine gelmesinin ardından parti içinde farklı seslerin yükselmemesi amacıyla yapıldığı kabul edilen düzenlemelere gidilmiş, Cumhurbaşkanının yetkileri güncellenmiştir.²⁴¹ İsmet İnönü, 26 Aralık 1938'de yapılan Cumhuriyet Halk Partisinin olağanüstü Kurultayında “değişmez genel başkan” seçilmiştir.²⁴² Kurultayda verilen *Partimizin değişmez genel başkanlığına intihap olunan, Türkiye Devleti'nin Büyük Reiscumhuru ve kahraman Türk ordusunun yüce Başbuğu millî şef İsmet İnönü'ne Büyük Kurultayın yürekten saygı ve bağlılığının arzına karar verilmesini ve bu kararın kendilerine*

235 **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs 1950)**, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Yay., Ankara 2013, s. 254-271, 300-304.

236 İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, I. Cilt (1919-1955), Haz. Ahmet Demirel, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 255.

237 Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 391.

238 **Son Posta**, 24 Birincikanun, Aralık 1938.

239 Cahit Kayra, **Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü, I. Cilt: 1923-1950 Devletçilik: Altın Yıllar**, Tarihi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 269.

240 Oktay Uygun, “Tek Parti Rejimi ve Demokrasi”, **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışının 100. Yılına Armağan, TBMM ve Milli Egemenlik**, Haz. Murat Alper Parlak, Erdem Ünlü, AKDİTK ATAM Yay., Ankara 2020, s. 475-481.

241 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yay., İstanbul 1996, s. 314; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980**, 3. Baskı, Hil Yay., İstanbul 2007, s. 21-22.

242 **Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi**, Ulus Matbaası, Ankara 1939, s. 3.

sunulmasını derin hürmetlerimizle teklif ederiz. satırlarını içeren taktir de oy birliğiyle kabul edilmiştir.²⁴³ 1930'larda zaman zaman Atatürk için kullanılan "Milli Şef" unvanı, kongreden sonra İnönü için kullanılmaya başlanmıştır. Savaş başlamadan önce yine parti tüzük ve programında değişikliklere gidilerek Cumhurbaşkanının, parti içindeki etkisi artırılmıştır. Parti başkanlık divanının diğer iki üyesi genel başkanvekili ve genel sekreterinin yanında, oluşturulan müstakil grubun reis vekilinin de değişmez genel başkan tarafından atanması düzenlenmesi yapılmıştır.²⁴⁴

25 Ocak 1939'da CHP Parti Divanında alınan seçimlerin yenilenmesi kararı üzerine Başbakan Celal Bayar istifasını sunmuş, CHP Genel Sekreteri Refik Saydam yeni kabineyi kurmuştur.²⁴⁵ İnönü, defterlerinde, seçimlerin yenilenmesi konusunda "sabırsızlananın" Bayar olduğunu belirtirken, seçimlere yeni bir hükûmetle gitme kararını ise mevcut hükûmetin "müteakip çekilmeler" ve "skandallarla" zayıflaması nedeniyle kendisinin aldığını vurgulamıştır.²⁴⁶ Yeni kabine, TBMM'de ittifakla kabul edilmiş, hükûmet programından "vatandaşları anarşiden, cebirden uzak bir emniyet havası içinde bulundurmak programımızın başında gelir" sözleri gazete manşetlerinde yer bulmuştur.²⁴⁷ İnönü, 1939 yılında aldığı notlarda *Atatürk'ün ölümünün ardından ilk iş olarak dâhilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi yazmıştır.* Bu doğrultuda, devlet işlerinden uzaklaşan Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimler kazanılmaya çalışılmış, İnönü, bu adımı *dâhili politikada ciddi bir uzlaşmaya teşebbüs ettim* şeklinde de tarif etmiştir.²⁴⁸

Savaş yıllarında yürürlükte bulunan 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 5. maddesinde *yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve orada toplanır* hükmü yer alırken, 32. maddesinde "devletin başı" olarak tanımlanan Cumhurbaşkanının *törenli oturumlarda Meclise ve gerekli gördükçe bakanlar kuruluna başkanlık etmesi* kabul edilmiştir.²⁴⁹ İnönü, Anayasa'nın kendisine verdiği bu yetkinin yanında TBMM'de, zaman zaman "hoparlör tesisatı bulunan reis odasından" yapılan

243 Akşam, 27 Kânunuevvel, Aralık 1938.

244 CHP Nizamnamesi, (29 Mayıs 1939, Beşinci Büyük Kurultay), Ulus Matbaası, Ankara 1939, s. 8, 26.

245 Hükûmetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs 1950), s. 319.

246 İnönü, age., s. 256-257.

247 Son Posta, 28 İkincikanun, Ocak 1939.

248 İnönü, age., s. 257-258.

249 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze), İş Bankası Kültür Yay., 1985, s. 111, 116.

görüşmeleri takip etmiştir.²⁵⁰ İnönü'nün TBMM oturumlarını takibi basında da yer bulmuştur.²⁵¹ Altan Öymen şeflik rejiminde, savaş durumuyla ilgili yapılan parti grup toplantılarında, İnönü'nün Meclise gelip ikna etmekten başka önlem düşünmemiş olmasına dikkat çekmektedir.²⁵²

Savaş yıllarında bakanlıklarda bazı değişikliklere gidilse de 3 ayrı hükümet görev yapmış, sırasıyla 3 Nisan 1939'da oluşturulan Refik Saydam Başbakanlığında II. Saydam hükümeti, Saydam'ın görev başında ölümünün ardından 9 Temmuz 1942'de kurulan I. Saracoğlu hükümeti, Cumhurbaşkanlığı seçiminin ardından 9 Mart 1943'te oluşturulan II. Saracoğlu hükümeti görevde olmuşlardır.²⁵³ Cumhurbaşkanlığına vekâlet eden Abdülhalik Renda 1935-1946 yılları arasında Meclis Başkanlığı görevini üstlenmeyi sürdürmüştür.²⁵⁴ Her üç isim de İnönü ile yakın temas içinde olmuş, Cumhurbaşkanı bu isimlerle sık sık bir araya gelerek gündemi değerlendirmiştir.

İnönü, Refik Saydam, Şükrü Saracoğlu ve Abdülhalik Renda'nın yanında savaş yıllarında Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 1933 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri olup 10 Ağustos 1942'de Dışişleri Bakanı olan Numan Menemencioğlu ile de sıklıkla görüştiklerini defterlerine not almıştır.²⁵⁵ Altan Öymen, Çankaya'nın Türk dış politikasının oluşturulduğu asıl merkez olduğunu belirterek Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmayın çalışmalarının burada değerlendirilip İnönü tarafından karara bağlandığını vurgulamıştır.²⁵⁶ Savaş yıllarında Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olan Franz von Papen Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop'a gönderdiği bir telgrafında da Türkiye'nin rotasını belirleyen iki kişinin Cumhurbaşkanını İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak olduklarını belirtmiştir.²⁵⁷ Papen anılarında ise 1918'de River Jordan'da birlikte savaştığı, Atatürk devriminin mimarlarından biri olarak tarif ettiği Fevzi Çakmak için de silahlı kuvvetlerde her konuda tam bir otorite olduğunu ve muhtemelen Türkiye'deki en güvenilir kişi olduğunu yazmış, Menemencioğlu'nu

250 Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye**, 2. Cilt, 21. Yüzyıl Yay., Ankara 2001, s. 655.

251 **Akşam**, 27 Haziran 1940; **Vatan**, 14 Haziran 1941.

252 Altan Öymen, **Bir Dönem, Bir Çocuk**, 13. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 206.

253 **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)**, s. 338, 358, 386.

254 **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışının 100. Yılına Armağan, TBMM ve Milli Egemenlik**, s. 7

255 İnönü, **age.**, s. 291, 295, 303, 331, 376 vd.

256 Öymen, **age.**, s. 158

257 Doc. No. 154, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz von Papen'in Dışişleri Bakanlığına Telgrafi, 11 Mart 1941, **DGFP, 1918-1945, Series D (1937-1945), The War Years**, Vol. XII, February1-June 22, 1941, US Government Press Office, Washington 1954, s. 278.

da Türk hükûmetinin beyin takımının başı olarak tanımlamıştır.²⁵⁸ Türk-İngiliz ilişkilerinin gerilimli olduğu 1944 yılı başında İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen, Türk-İngiliz müzakerelerindeki çıkmazı "Türk Genelkurmayının kati politik direktiflerle bağlanmış olması" ile açıklamıştır.²⁵⁹ İngiltere'den çok fazla savaş malzemesi talep ederek ilişkileri kötüleştirdiğine inanılan ve savaşın sonlarında emekliliğe sevk edilen Çakmak'ın muhafazakâr tutumunun Türkiye'nin savaşa girmesine engel olduğu görüşü öne çıkmaktadır.²⁶⁰ Karar alma mekanizmasında en güçlü isimler arasında görülen Fevzi Çakmak'ın emekliliğe sevk edildiği 1944 yılının ortasında görevden alınan Numan Menemencioğlu'nun da, 1942'de Dışişleri Bakanı olması öncesinde dahi etkili olduğu kabul edilmektedir.²⁶¹ Hatta kendisine perde arkasındaki başbakan gözüyle bakıldığı da belirtilmektedir.²⁶² Çakmak da, Menemencioğlu da etkilerine karşı İngiltere tarafından Alman yanlısı olmakla suçlanan isimler olarak tarif edilmişlerdir.²⁶³ Her iki ismin de savaşa girmemek için verdikleri mücadeleye karşın 1944 yılında Türk-İngiliz ilişkilerini çıkmazdan kurtarmak için görevden uzaklaştırıldıkları kabul edilmiştir.²⁶⁴ Papen, Çakmak için *bu harika askeri ya da üst düzey komutanları Alman ya da İngiliz yanlısı olarak tanımlamak hata olur, onlar Türk vatanseverleri*" diyerek önceliklerinin uluslarının güvenlik ve iyiliği olduğunu belirtmiştir.²⁶⁵ Behiç Erkin ise Alman Büyükelçilik mümessilinin *Türkiye'de çok Anglofil varmış* ifadesini geçiştirerek cevaplamış olsa da memleketinde çok "Germano-phile" bulunduğunu zannettiğini belirtmiştir.²⁶⁶ Menemencioğlu, Almanya'nın Balkanlara geldiği süreçte Franz von Papen ile yaptığı görüşmede siyasette dostluk yerine çıkarların ön planda olduğunu, Türkiye'nin İngiltere'ye ittifak ile bağlı olduğunu hatırlatarak Almanya ile ilişkileri değiştirmesinin beklenmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Türkiye'nin egoist olduğunu ve yalnızca kendi çıkarları için savaşacağını da hatırlatmış, savaş sonunda beklentisinin müzakere edilmiş bir barış olduğunu ve karşı tarafı yok etmeye yönelik bir savaş sonu düzenine karşı olduğunu vurgulayarak

258 Franz von Papen, *Memoirs*, Translated By Brian Connell, Andre Deutsch Limited, London y.y., s. 479, 520.

259 **Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 213.

260 Zehra Önder, **II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası**, Çev. Leyla Uslu, Bilgi Yay., Ankara 2010, s. 288

261 Selim Deringil, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, 3. Baskı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 49.

262 Weisband, *age.*, s. 36

263 Deringil, *age.*, s. 48; Önder, *age.*, s. 253.

264 N. Selcen Korkmazcan, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 2018, s. 253-254, 265-267.

265 Papen, *age.*, s. 520

266 Behiç Erkin, **Hatırât, 1876-1958**, Haz. Ali Birinci, TTK, Ankara 2010, s. 548.

izlediği politikayı açıklamıştır.²⁶⁷

İkinci Dünya Savaşı sürerken Türkiye'deki siyasi, ekonomik, askerî, hukuki, sosyal ve kültürel politikaların savaş durumuyla bağlantılı olarak ele alındığı gözlemlenmiştir. Yürütme mekanizmasının başındaki İnönü, tecrübelerinin bir sonucu olarak hiçbir harici meseleyi dâhili mesele ile birlikte değerlendirmeden halletmediğini belirtmiştir.²⁶⁸ Metin Toker de, 1940'lı yıllardan bahsederken politikanın iç ve dış politika olarak kesin çizgilerle ayrılmadığına dikkat çekmiştir.²⁶⁹ İnönü, 1 Kasım 1941'de yaptığı TBMM açış konuşmasında ordunun kuvvetlendirilmesi ve ihtiyaçlarının tamamlanmasının meclis ve hükûmetin en önemli işi olduğunu belirtmiştir. İaşe politikasının da asıl hedefinin halkın ve millî müdafaa'nın ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu vurgulamıştır.²⁷⁰ Savaşın başlamasının hemen ardından, Başbakanlık tarafından Avrupa'daki savaş durumu nedeniyle alınacak tedbirlere ilişkin kararlar tebliğ edilmiş, bazı ihtiyaç maddelerinin fiyatlarındaki artışın hükûmet tarafından düzenleneceği açıklanırken bazı bölgelerde ihtiyat erleri talim ve terbiye için askere çağrılmışlardır.²⁷¹ Saldırıya uğrama ya da savaşın içine çekilme endişesi yaşarken orduyu hazır hâlde tutabilmek ve ekonomiyi her koşulda baş edebilecek güce erdirmek için olağanüstü duruma uygun tedbir alma arayışı izlenmiştir. Bu doğrultuda tebliğler, savaş süresince ihtiyaçlar ölçüsünde çıkarılmaya devam edilmiştir.

Savaş başladıktan sonra, 19 Ekim 1939'da, İngiltere ve Fransa ile imzalanın İttifak Antlaşması ile müttefiklerin tarafında yer alan Türkiye, bu adımına karşın savaşın yıkımlarına uğramaktan kendini alıkoyabilmiştir. Bunu başarabilmek için karşılıklı yardım antlaşması şeklinde hazırlanan metne ordunun ihtiyacı olan malzemelerin alımına dair hükümler ekletmeyi de başarmıştır.²⁷² İttifak Antlaşması'nın ekindeki silah ve cephaneye sevkiyatı içeren Özel Antlaşma'nın gereğinin tam olarak yerine getirilmediğini öne sürerek savaş süresince ihtiyaçlarını karşılamayı sürdürmüş, ulusal çıkarlarına uygun şekilde, savaşa katılmaktan kaçınabilmiştir. İnönü, *savaşa girmeyi başından beri hiç istemediğimiz ve argümanlarımızın sadece bahane olduğu iddia ediliyordu. Bu doğru değil. İttifak antlaşması uyarınca günün birinde savaşa girmek zorunda olduğumuzu hep kabul etmiştik ve sürekli olarak bunun için*

267 Doc. No. 231, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz von Papen'in Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a Mektubu, 28 Mart 1941, DGFP, 1918-1945, Vol. XII, age., s. 409-412.

268 Barutçu, age., s. 752.

269 Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950**, 4. Baskı, Bilgi Yay., Ankara 1998, s. 19.

270 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 21, İçtima: 3, 1 Kasım 1941.

271 **BCA**, 030.01/34.204.1, "II. Dünya Savaşı Münasebetiyle Memlekette Alınacak Tedbirlerle İlgili Kararlar".

272 **İDH** 3-004-1;6a.

hazırlıklar yapmaya çalıştık demiştir.²⁷³ Cumhurbaşkanı karar alma mekanizmasında savaş yılları boyunca etkisini gösterirken, hükûmetin ve daha da önemlisi TBMM'nin gücü ve etkisi de ön planda tutulmaya devam edilmiştir. Edward Weisband, Meclisin yetkilerini Cumhurbaşkanıya devrettiğini, İnönü'nün de dış politika kararlarında Meclisin onayını aradığını hatırlatmaktadır. İnönü halkın düşündüğü gibi savaş yıllarında mutlak otoriteye sahip olmadığını, sadece, manevi ya da yönetici etkisinin olduğunu belirtmiştir.²⁷⁴ Metin Toker ise Cumhurbaşkanı'nın savaş boyunca tam bir Millî Şef gibi hareket ettiğini, Meclis ve hükûmet hukuken var olsa da politikayı bizzat İnönü'nün idare ettiğini belirtmiştir.²⁷⁵ Yine de İnönü, savaş durumuyla ilgili kararları hükûmetin vereceği düşüncesini dile getirmeyi sürdürmüştür.²⁷⁶ Bu konuda, Meclisin ya da CHP Meclis Grubunun, İnönü ya da Menemencioğlu'nun kararlarını kabul etmemesinin düşünülemez olduğu görüşü de dikkate değerdir.²⁷⁷ Menemencioğlu aktif görevdeyken de, 15 Haziran 1944'te istifasından sonra da TBMM'de savaş durumuyla ilgili alınan kararlar, oy birliğiyle alınmaya devam edilmiştir.

19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakının yürürlüğe girmesi, 8 Kasım 1939'da TBMM'de katılımcı 354 milletvekilinin oylarıyla gerçekleşmiş;²⁷⁸ 411 vekilin oy birliğiyle aldığı kararla 2 Ağustos 1944 gece yarısından itibaren geçerli olacak şekilde, Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kesilmiştir.²⁷⁹ Birleşmiş Milletlere katılım amacıyla 23 Şubat 1945'te alınan Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı kararı da oylamaya katılan 401 milletvekilinin oy birliğiyle alınmıştır. Şükrü Saracoğlu oylamanın ardından, *milletimizdeki ve vatanımızdaki büyük birliğin ve büyük beraberliğin derin mânasını taşıyan kararınızın önünde şükranla eğilirim* demiştir.²⁸⁰ Japonya'nın ateşkes imzalamaya kararının ardından 15 Ağustos 1945'te Ali Rıza Tarhan, TBMM'ye, savaşın sona ermesinden duyulan şükranı, hayatını kaybedenleri de anarak müttefiklere iletme isteğine dair bir önerge sunmuş, önerge yine oy birliği ile kabul edilmiştir.²⁸¹ Bunların yanı sıra ekonomik sıkıntılar da hükûmet tarafından savaşa bağlı olarak tarif edilmiş,²⁸² bütçe görüşmelerinde ya da

273 Önder, *age.*, s. 333.

274 Edward Weisband, **2. Dünya Savaşı ve Türkiye**, Çev. M.A. Kayabağ-Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002, s. 47

275 Toker, *age.*, s. 19.

276 R. Hüsrev Gerece, **Hitler Almanyası'nda Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)**, Haz. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 234.

277 Weisband, *age.*, s. 50-51.

278 İDH 3-004-1;6a.

279 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, 13. Cilt, Fevkalâde İnikat, 2 Ağustos 1944.

280 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, Olağanüstü İnikat, 23 Şubat 1945.

281 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, Doksanıncı Birleşim, C 19, 15 Ağustos 1945.

282 Çavdar, *age.*, s. 429.

ekonomide savaş durumuyla bağlantılı olarak alınan kararlarda da Mecliste ittifakın sağlandığı gözlenmiştir. Millî Korunma Kanunu 18 Ocak 1940'da TBMM'de oy birliği ile kabul edilmiş, Başbakan Refik Saydam, TBMM'de yaptığı konuşmada *Heyeti Celilenizce de malûm olduğu veçhile dünya vaziyetinin, dünya harb ve iktisadî vaziyetinin mecburiyetleri olmasaydı bu kanunun tedvini için üzerinde durmazdık* demiştir.²⁸³ Saydam'ın *kanunun hedefi, Türk müdafaa kuvvetlerinin fevkalâde hallerde ve seferberlikte en iyi şekilde tanzimine matuftur* sözleri gazetelere taşınmıştır.²⁸⁴ Saracoğlu, 11 Kasım 1942'de TBMM'de, ekonomide alınacak tedbirler hakkındaki beyanatında ... *harp uzadıkça, darlıklarımızın, sıkıntılarımızın çoğalacağını tabii görmek, ona göre daima hazırlıklı bulunmak, tedbirler almak lazımdır* diyerek ekonomik sıkıntıları hafifletmek için Varlık Vergisi çıkarılmasının değerlendirildiğini belirtmiştir. Olağanüstü şartlarda oluşan ticari servetleri vergilendirmek amacıyla çıkarılan kanun yine oy birliğiyle kabul edilmiştir.²⁸⁵ Her iki kanun da savaş durumunun ekonomi politikalarına yansımalarının uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. TBMM'de 1944 yılında gerçekleşen bütçe görüşmelerinde Dâhiliye Vekâleti bütçesi görüşülürken dahi müzakerelerin savaş durumu ön plana çıkarılarak yapıldığı görülmektedir. Görüşmelerde İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın dâhiliyede atılması planlanan adımları sıralarken savaş durumunun ortaya çıkması ihtimaline karşı alınacak tedbirlerle ilgili düzenlemeleri ön plana çıkardığı görülmektedir.²⁸⁶ Savaş yıllarında iktidarın eğitim ve kalkınmada ortaya koyduğu bir proje olan Köy Enstitüleri de İnönü'nün başbakanlık döneminden itibaren üzerinde düşünülen bir konu olmasına karşın,²⁸⁷ yine savaş durumuyla bağlantılı olarak değerlendirilmektedir.²⁸⁸

Savaş yılları boyunca hükûmet üyelerinin seçilmesi ve işlerin yürütülmesinin 1924 Anayasası'na parlamenter demokratik sürece aykırı işlediği belirtilerek CHP'nin önemli bir etkinliği olmadığı, parti içinde ve hükûmette herhangi bir denetim mekanizmasının da varlık göstermediğine dair eleştiriler bulunmaktadır.²⁸⁹ Oysa bu süreçte dış politika ya da savaş durumuna bağlı olarak atılan adımlar, ulusal çıkarlar gereği alınması gereken kararlar olarak kabul edildiğinden ittifakla sonuca bağlanmış olsa da TBMM, hükûmet ya da parti içi tartışmaların her durumda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Faik Ah-

283 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, Yirmiyedinci İnikat, Cilt: 8, 18 Ocak 1940.

284 **Cumhuriyet, İkdam**, 19 İkincikanun, Ocak 1940.

285 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 6. Dönem, 28. Cilt, 3. İnikat, 11 Kasım 1942.

286 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, 10. Cilt, 59. İnikat, 23 Mayıs 1944.

287 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam, 1938-1950**, II. Cilt, 7. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 376.

288 Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 5. Baskı, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2001, s. 210.

289 Kemal Karpat, **Türk Siyasi Tarihi, Siyasal Sistemin Evrimi**, Çev. Ceren Elitez, 2. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 66-67.

met Barutçu, 21 Mart 1944 tarihli notlarına Parti Grubu Umumi Heyeti toplantısında gürültülü müzakerelerin gerçekleştiğini ve Saracoğlu ile hükûmete karşı “acı tenkidler” yapılarak “hücumlarda bulunulduğundan” güvenoyu alınması ihtiyacının doğduğundan bahsetmiştir.²⁹⁰ Behiç Erkin de anılarında İnönü ile yaptığı görüşmede Cumhurbaşkanı'nın kendisi de dâhil olmak üzere hiçbir başbakanın Saracoğlu kadar “tenkide tahammül etmemiş” olduğunu söylediğini aktarmıştır.²⁹¹ 5-6 Kasım 1943'te, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ve İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden arasında Kahire'de gerçekleşen görüşmede, Eden, öncelikle Türkiye'deki üsleri kullanma yetkisi istemiş, bu istek olumlu karşılanmayınca Türkiye'nin savaşa girmesini teklif etmiştir. Eden, teklifler reddedilirse, İngiliz hükûmetinin, Türkiye'ye yaptığı yardımı keseceğini de eklemiştir. Menemencioğlu konuyu hükûmete bildireceğini söylemiştir.²⁹² Menemencioğlu'nun yurda dönüşünün ardından 16 Kasım 1943'te gerçekleşen CHP Grubu Umumi Heyeti toplantısında konunun tüm yönleriyle tartışmaya açıldığı anlaşılmaktadır. Faik Ahmet Barutçu, görüşmelerin 9 saat sürdüğünü ve 35 kişinin söz alarak konuştuğunu belirtirken üs verilmesinin de, azınlıkta olsa da savaşa girilmesinin de tartışıldığını belirtmiştir.²⁹³ İnönü defterlerine şöyle yazmıştır: *Numan Kahire Konferansı'nı anlattı. Hararetli müzakereler. Gece yarısından sonra saat 3'te her şey bitti. Müspet. Celal Bayar- üs verelim. Köprülü- muahededen bile vazgeçelim, karışmayalım. General Pertev, General Çalışkan konuştular, fena tesir ettiler.*²⁹⁴ Edward Weisband, o günkü görüşmelerin gizli tutulmuş olduğunu ancak Kazım Özalp ile yaptığı mülakatta Özalp'ten açıkça mihverden yana olan görüşün dahi dile getirilmiş olduğunu öğrendiğini yazmıştır.²⁹⁵

TBMM'nin yanında, meclisin kaynağı olan Türk milletinin karar alma mekanizması tarafından göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Savaş durumuyla ilgili alınan kararlarda kamuoyunun da desteği aranmış, bunun sağlanabilmesi için dönemin kitle iletişim araçları radyo ve gazeteler sınırları belirlenmiş özgürlükler içinde ve belli kurallar çerçevesinde kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.²⁹⁶ Halkla bire bir iletişim de kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirmede değerli görülmüş, İnönü, Meclis tatile girince mebusların seçim çevrelerine giderek iç- dış politika gelişmelerini paylaşmalarının

290 Barutçu, *age.*, s. 672-673.

291 Erkin, *age.*, s. 588.

292 CAB, 65/40/10, Savaş Kabinesi Toplantı Tutanakları, 8 Kasım 1943.

293 Barutçu, *age.*, s. 653-655.

294 İnönü, *age.*, s. 378.

295 Weisband, *age.*, s. 179-180.

296 N. Selcen Korkmazcan, “İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basınına Yönelik İç ve Dış Müdahaleler”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı: 17, s. 241-265.

önemi üzerinde durmuştur.²⁹⁷ Kendisi de, savaş yılları boyunca yurt gezilerine çıkarak halkla bir araya gelmeye özen göstermiştir. İnönü, “muhtelif mıntıkları teftiş” amaçlı gezilerinde dahi Ankara’daki gelişmeleri yakından takip etmeye gayret etmiştir. Başbakanlıktan, alınan talimata uygun olarak iç ve dış gelişmelerle ilgili yazışmaların ve raporların özeti Cumhurbaşkanına ulaştırılmış,²⁹⁸ gelişmeler İnönü tarafından düzenli takip edilmiştir. Erdal İnönü, Dışişleri Bakanının, büyükelçilerden gelen telgrafları babasına okuduğunu, Cumhurbaşkanının büyükelçilerle yakın temasta olduğu ifade etmiştir.²⁹⁹ Ancak Türkiye’nin dış temsilciliklerinde bazı kararların ulaştırılmasında aksamalar yaşandığı anlaşılmaktadır. Türkiye’nin Paris Büyükelçisi Behiç Erkin anılarında, Türk-İngiliz-Fransız İttifakının imzalanmasına yönelik bilginin kendilerine ulaşmadığını, ABD Büyükelçisi kendisini tebrik ederken hayretler içinde kalıp konuyu Menemencioğlu’na açtığına “unutulmuş olabilir” cevabını aldığını aktarmıştır.³⁰⁰ Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliğini kaleme alan Nur Özmel Akın da, Londra’dan bazı konularla ilgili bilgi almak amacıyla Türkiye’ye defalarca yazılan soru ve taleplerin cevapsız kaldığına dikkat çekerek Ankara’nın bilgi ve görüş belirtmede dikkatli davranmadığını yazmıştır.³⁰¹ Bu durumun aksine, Türkiye, savaş boyunca ittifaklar ve taahhütlerine bağlı kalmak adına müttefiklerine karşı dikkatli bir politika izleyerek diplomaside açık olma gayreti izlemiştir. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop Türkiye’nin Almanya Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile 9 Kasım 1940’da görüştüklerinde, kendisine söyleyeceklerinin Türkiye’nin İngiltere ile müttefikliğinin gereği olarak paylaşıldığını bildiğini söylemiştir.³⁰² İngiltere ve Fransa ile imzalanan İttifak Antlaşması sonrasında Fransa kısa sürede yenik düşerek savaş dışına çıksa da, savaş dışı olan ve kalmaya çalışan bir devlet olarak diğer devletlerle yürütülen ilişkiler İngiltere ile paylaşılmaya devam edilmiş, ABD savaşa girdikten sonra gerekli görülen bilgiler bu devletle de paylaşılmıştır.³⁰³

İnönü, 1 Kasım 1939’da yaptığı TBMM açış konuşmasında *bugün olduğu*

297 Barutçu, *age.*, s. 752.

298 BCA, 030.01/40.239.14. “Cumhurbaşkanı’nın Çanakkale, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli gezisi sırasında Başbakan tarafından Dahili ve Harici Malumatlara Dair Yazılar”, 11 Ocak 1941.

299 Can Dündar, **Anka Kuşu, Erdal İnönü Anlatıyor**, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2009, s. 139.

300 Erkin, *age.*, s. 447-448.

301 Nur Özmel Akın, **Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği, 1942-1944**, Bağlam Yay., İstanbul 1999, s. 108.

302 Gerede, *age.*, s. 222.

303 CAB 65/22/7, Hükümet Toplantısı Notları, 13 Mart 1941; Cordell Hull, **The Memoirs of Cordell Hull**, Vol. 2, Hodder & Stoughton, London 1948, s. 932; FRUS, 1945, The Conference on Berlin (Potsdam Conference), Vol. I, United States Government Printing Office, Washington 1960, s. 1017-1018.

gibi yarın da memleketimizi harp muntıkası haricinde bırakmayı, emniyet ve taahhütlerimizi ihlal etmemek şartı ile, milletimize karşı vazife icabı olarak cidden arzu ediyoruz. demiştir.³⁰⁴ Avrupa'daki savaşın sona erdiği 19 Mayıs 1945 tarihindeki nutkunda da *Türk Milleti, İkinci Cihan Harbinde, siyasi ve manevi bakımdan, temiz ve başarılı bir imtihan geçirmiştir. Büyük Millet Meclisinin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolunda olan gelişmesinde devam edecektir* diyerek uygulamaya konulan politikaların bu amaca hizmet ettiğini ve çalışmalara devam edileceğini aktarmıştır.³⁰⁵

2.3. İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye'sinde İç Politika (İçişleri Politikaları)*

2.3.1. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Dönemi İç Gelişmeler ve Siyaset (1939-1945)

Avrupa'da bloklaşmaların olduğu ve İkinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmesi, Türk siyasal hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Cumhurbaşkanı Vekili ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, bir bildiri yayımlayarak 11 Kasım'da Meclisi Cumhurbaşkanlığı seçimi için cuma günü saat 11.00'da olağanüstü toplantıya çağırmıştır. Yapılan seçimlerde İsmet İnönü oy birliği ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı olmuştur. Bunun üzerine Celal Bayar usulen istifa etmiş ardından tekrar Başbakanlığa getirilerek, yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmişti. İsmet İnönü, yeni kurulan kabineye müdahale etmiş kendi isteği doğrultusunda Atatürk Dönemi'nde sorun yaşadığı Parti Genel Sekreteri ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın yerine kendisine yakınlığı ile bilinen İstanbul Mebusu Dr. Refik Saydam'ın aynı şekilde Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın yerine ise İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu'nun atanmasını sağlamıştır.³⁰⁶ Atatürk Dönemi'nde İnönü ve Bayar arasında süren iktidar-güç mücadelesi yeni dönemde de devam etmiş ve İnönü rakiplerini tasfiye ederek otoritesini pekiştirmiştir. İnönü, Atatürk kadar karizmatik bir lider olmasa da Millî Mücadele'de elde ettiği askerî ve diplomatik başarılar, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisindeki etkinliği, ona çok partili hayatın sonuna kadar ülkeyi tek başına yönetme imkânı sağlamıştır.

304 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 6, C 6, İçtima: 1, 1 Kasım 1939.

305 **BCA**, 490.1/0.0.5.26.19, Cumhurbaşkanı İnönü'nün Gençlik ve Spor Bayramı Münasebetiyle Verdikleri Söylev.

* Doç. Dr. Volkan Payaslı, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Öğretim Üyesi, vpayasli@mku.edu.tr

306 Şerafettin Turan, **İsmet İnönü**, Bilgi Yay., Ankara 2003, s. 140-142; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C II, Remzi Kitapevi, İstanbul 1967, s. 24-27; "Hariciye, Dahiliye ve Adliye Vekilleri Değiştirdi", **Akşam**, 12 Teşrinisani 1938.

Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra cumhurbaşkanlığı makamı doldurulmuş sıra CHP Genel Başkanlığı seçimine gelmişti. Celal Bayar'ın çağrısı üzerine 26 Aralık'ta toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı, İnönü'ye "Değişmez Genel Başkan" ve "Millî Şef", Atatürk'e de "Edebi Şef" unvanını vermiştir.³⁰⁷ İnönü, artık ülkenin kaderini doğrudan etkileyen bir iradeye sahip olmuştur. Olaylar bu şekilde gelişirken 25 Ocak 1939'da CHP Parti Divan toplantısında seçim kararı alınmış, ardından Celal Bayar hükûmeti istifa etmiş ve hükûmeti yeniden kurma görevi kendisine verilmeyerek geçiş dönemi sona ermiştir. İnönü, Millî Mücadele Dönemi'nde kendisine yakın ve kendisi ile kader birliği yapmış olan arkadaşı Dr. Refik Saydam'ı yeni kabineyi kurmakla görevlendirmiştir.³⁰⁸ Ancak beşinci meclis 27 Ocak 1939'da Trabzon Milletvekili Hasan Saka ve arkadaşlarının vermiş oldukları seçimlerin yenilenmesine yönelik yönergeyi kabul etmişti. 26 Mart'ta yapılan genel seçimlerde İnönü tekrar Cumhurbaşkanı seçilmiş ve kabineyi kurma görevini tekrar Dr. Refik Saydam'a vermişti. Tekirdağ Milletvekilliğine seçilen Faik Öztrak Dâhiliye Vekâletine atanmıştır.³⁰⁹ İnönü, Parti ve hükûmetten sonra mecliste de kontrolü ele geçirmek istemişti. Bu dönemde Türkiye savaşa girmese de savaşa yönelik yapılan hazırlıklar, sosyal hayatı büyük ölçüde etkilemiş birtakım tedbir ve tasarruf önlemlerinin alınmasına da neden olmuştur. Nitekim Dâhiliye Vekili Öztrak, 1939 yılı başlarında yayımladığı bir talimatname ile düğünlerde israfa yer verilmemesini, aynı zamanda otellerde düğün ve nişan yapılmamasını ayrıca sünnet düğünlerinin aile arasında gerçekleşmesini istemiştir.³¹⁰

İkinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte İnönü, Batı ile bütünleşmek, demokratikleşme çabalarını dış dünyaya göstermek ve daha önceki muhalefet yaratma çabalarının olumsuzluğunu gidermek düşüncesindeydi. Atatürk Dönemi'nde Terakkiperver ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ile umulan demokratikleşme süreci gerçekleşmeyince İnönü Dönemi'nde, ülkeyi çok partili

307 Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C I, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 157-173; Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)" **Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, C 4, Ed. Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul 2008, s. 164; "CHP Fevkalade Kurultayı Toplandı", **Cumhuriyet**, 27 Birincikanun 1938; Metin Heper, **İsmet İnönü**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 163-164.

308 Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Hak Partisi**, Boyut Yay., İstanbul 2012, s. 323; "Celal Bayar Kabinesi Dün İstifa Etti", **Vakit**, 26 İkincikanun 1939; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 5, C 29, 25 Ocak 1939. s. 143; Yunus Nadi, "Yeni Kabine Refik Saydamın Riyaseti Altında Kuruldu", **Cumhuriyet**, 26 Ocak 1939.

309 **BCA**, 30.10.0.0, Yer no: 75.498.7; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 29, D V, 27 Ocak 1939, s. 220-224; Ahmet Demirel, **Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 221; "6. Büyük Millet Meclisi Toplandı", **Ulus**, 4 Nisan 1939.

310 Ceren Utkugün, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri (1939-1945)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 196.

hayata hazırlamak hükûmeti denetlemek ve kontrol altına almak için yeni çözüm arayışlarına gidilmişti. 29 Mayıs 1939'da CHP 5. Büyük Kurultayında alınan kararlar ve parti tüzüğünde yapılan değişiklikler, Türk siyasal hayatında önemli bir değişime vesile olmuştur. Hem partiyi hem de hükûmeti denetlemek üzere CHP'li 21 milletvekilinden oluşan bir "Müstakil Grup" meydana getirilmiş ve grubun başkanlığını da CHP'nin değişmez genel başkanı İsmet İnönü üstlenmiştir. İnönü, reis vekilliğine de İstanbul Mebusu Ali Rana Tarhan'ı atamıştır. İnönü, Kurultayda yapmış olduğu konuşmada,

Büyük kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir de Müstakil Grubunu düşündük. Büyük kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan Milletvekili ekseriyetine ve hükûmetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz... demiştir.

Kurultayda liberalleşme yönünde adımlar atılacağıнын sinyali verilmiştir. Kurultayın içeriğine bakıldığında artık Valilerin, illerdeki CHP teşkilatının temsilcisi olmayacağı ve Parti Genel Sekreterliği ile Dâhiliye Vekâletinin birbirinden ayrılacağı belirtilmekteydi. Bütün bu demokratik çabalar yaklaşan savaşta Batı'nın yanında yer almak içindi.³¹¹ Ancak Mecliste sadık bir muhalefet olan Müstakil Grubun varlığı ve misyonu savaşın bitmesi ile sona ermişti.

Millî Şef, ne zaman biteceği bilinmeyen savaşın olumsuz etkilerinden ve savaştan uzak durmak için basın özgürlüğünün sınırlarını da şekillendirmek istemiştir. Zira memleket ve millet işlerinde memleketin menfaatlerine daima dikkat eden millî ve vatani vazifeyi, hükûmet kadar basın da üstlenmiştir. Dâhiliye Vekili Öztrak, 10 Temmuz 1939'da Ankara'da gerçekleşen Basın Birliği Kongresi'nde Millî Şef'in isteklerine uygun olarak basın özgürlüğü çizgilerinin nasıl olması gerektiği yönünde konuşma yapmıştır.³¹² Konuşma sonrasında Türkiye'nin Barış cephesine yaklaşması, Almanya'ya yönelik basında çıkan yazılar Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papan'ı rahatsız etmişti. Papan, durumu hükûmete bildirdikten sonra Dâhiliye Vekâleti basın-

311 **CHP Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları 29 Mayıs 1939-3 Haziran 1939**, Ankara 1939, s. 26-30; Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Yayınevi, Ankara 1999, s. 357-358; Kemal H. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 66; Hikmet Bila, **CHP 1919-1999**, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 91; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, Hil Yayın, İstanbul 2007, s. 24; Osman Akandere, "1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup'un Yapısı ve İşleyişi", Selçuk Üniversitesi, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 7, 2000, s. 307-312; Volkan Payaslı, "Tek Parti İktidarından Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XIV, S 28, Y 2014, s. 175-197; "Müstakil Grup Azaları Kurultay'da Seçildiler", **Tan**, 4 Haziran 1939.

312 **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Yer no: 2/5-23 Fihrist No: 31871; "Matbuat Kongresi Dün Ankara'da Toplandı", **Vakit**, 11 Temmuz 1939.

dan polemğin durdurulmasına yönelik talepte bulunmuştur.³¹³ Nitekim Nazi Almanyası, Türk basınında etkili olmak istemiş ve bu amaçla Von Papen'e basın ve radyo çalışanlarına para dağıtması için birkaç milyon göndermişti. Alman propagandası basının yanı sıra posta ve broşür dağıtmak şeklinde de gerçekleşmişti. Alman firmaları kendi aleyhlerinde yayın yapan basın kuruluşlarına da ilan vermemiştir. Papen'in amacı; İngiltere ve Fransa ile imzalanmış antlaşmanın yürürlüğe konmaması için içeride bir komünizm cereyanı yaratmaktır. Bu doğrultuda Öztürk, Papen'in takibe alınması için gereken talimatı vermiş ve yapmış olduğu her faaliyeti Başvekâlet Yüksek Makamına, Millî Emniyet Hizmetleri Reisliğine, Hariciye Vekâletine ve Genelkurmay Başkanlığına bildirmiştir.³¹⁴

Dâhiliye Vekâleti, Papen ile ilgilenirken bir yandan da Atatürk Dönemi'nde olduğu gibi savaş yıllarına doğru giden süreçte doğu isyanlarını takip etmek ile uğraşmaktaydı. İnönü Dönemi'nde de Tunceli bölgesinde, devletin hüküm ve kanunları yürütülmez bir hâl almıştı. Dâhiliye Vekâleti, Tunceli yasak bölgesinde isyanların sona erdirilmesi için siyasi, idari, ekonomik ve kültürel tedbirler almıştı. Hükûmet kuvvetlerinin giremediği bu bölgenin hemen her köşesine girerek huzura kavuşması için yoğun bir çaba sarf etmişti. 1939 yılının sonuna kadar Tunceli'de takip ve tarama hareketleri devam etmiştir. Bölgeye ilişkin faaliyetler bir rapor ile Öztürk tarafından Başbakan Dr. Refik Saydam'a iletilmiştir.³¹⁵ 1939 yılının sonuna doğru savaşın yarattığı hoşnutsuzluk ve doğu isyanları Türkiye'de fazlasıyla hissedilmiş ve toplumsal hayat bu durumdan oldukça olumsuz etkilenmiştir. Hükûmet, dünyanın bu buhranlı zamanlarında halkı ilgilendiren kanun ve tedbirleri almayı sürdürmüştü ki zira dünyadaki gelişmelerin ne olacağı belli değildi. Dâhiliye Vekâleti, özellikle olası bir hava saldırısı karşısında cami, hamam ve sinema gibi yerlerin sığınak olarak kullanılmasını, haber alma, haber verme, gaz maskesi kullanımı ve ışık söndürme gibi önlemlerin "Pasif Korunma Kanunu" içeriğinde yasallaştırılmasını istemekteydi. Dâhiliye Vekâleti, bütün vilayetlere gönderdiği talimatname ile düşük voltlu ampul kullanılmasını, bina kapı ve pencerelerinin ışık geçirmez bir şekilde düzenlenmesini ve sokak lambalarının karartılmasını istemiş, bu karara uymayanlar için para ve hapis cezası hükümlerinin uygulanacağını belirtmişti. Akabinde İstanbul ve Trakya'da tatbikatlara başlanmıştı. 29 Haziran 1939'da hava taarruzlarına karşı pasif korunma talimatnamesi yayımlanmış ve 25 Ağustos 1939'da yürürlüğe

313 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, TTK, Ankara 1991, s. 159.

314 **BCA**, 30.10.0.0 / 131.939.11; **BCA**, 30.10.0.0 / 231.560.6; **BCA**, 30.10.0.0 / 231.560.12; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C I, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 548.

315 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 4, 7 Temmuz 1939, s. 175-177; **BCA**, 30.10.0.0 / 40.238.6; **BCA**, 30.18.1.2, / 87.58.7; **BCA**, 30.10.0.0 / 111.751.33; **BCA**, 30.18.1.2 / 88.93.18; "Tunceli Vilayeti, Dâhiliye Vekili Hükûmetin Başardığı İslah Hareketlerini Anlattı," **Akşam**, 8 Temmuz 1939.

konmuştu.³¹⁶ Cumhurbaşkanlığı ve TBMM’de sığınak yapılması içinde bütçeden ödenek ayrılmıştı.³¹⁷ Bir başka önlem ise İstanbul müzelerinde bulunan değerli tarihî eserlerin Anadolu’ya nakledilmesi olmuştur.³¹⁸ Bu dönemde yaşanan en önemli gelişmelerden biri ise Hatay’ın Türkiye’ye ilthakı olmuş ve Öztrak 25 Kasım 1939’da Antakya’ya gelerek bölge halkının isteklerini ve selamlarını Millî Şef’e ve Saydam’a raporlar halinde iletmıştır.³¹⁹

İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşayan hükûmet ve millet bir de 26-27 Aralık 1939’da Erzincan’da meydana gelen deprem nedeniyle büyük bir üzüntüye kapılmıştı. Erzincan depremi *Ulus* gazetesine *Müthiş bir zelzele felaketi oldu, Erzincan baştanbaşa harap oldu, Felaket tahminden çok büyüktür, Herkes yardıma koşuyor* gibi manşetlerle yansımıştır.³²⁰ Depremden hemen sonra İnönü, Öztark ve vekiller Erzincan’a gitmiştir. Millî Şef, 31 Aralık 1939’da yaşamış olduğu hüznü not defterine şöyle kaydetmişti:³²¹ *Saat 13’e doğru Erzincan. On beş gün evvel gördüğüm şehir nerede? Baştanbaşa harabe. Halk meydanda, sokaklar mezarlık. Dâhiliye ve Sıhhiye vekilleri, Ordu Müfettişi ve 4. U. Müfettişi. İnönü’nün üzüntüsünün, savaş koşullarının getirdiği ekonomik sıkıntı ve ardından meydana gelen depremle birleştiğinde, ne kadar büyük olduğunu tahmin etmek mümkündür. Savaş koşulları ve deprem nedeni ile yılbaşı eğlencelerinin terk edilmesi yönünde karar alınmış ve Öztrak İzmir heyelanı dâhil olmak üzere yaşananları Meclise taşımış, izlenimlerini ve aldığı tedbirleri dile getirmiştir.*³²²

Bir yandan savaş koşulları, bir yandan deprem ve heyelan ekonomik koşulların daha da güçleşmesine neden olmuştu. 18 Ocak 1940’ta Saydam hükûmeti, savaşın ekonomiye olan etkilerini en aza indirmek, fiyat denetimi sağlamak ve tarım ürünlerine düşük fiyattan el koymak için “Millî Ko-

316 **BCA**, 30.18.1.2 / 88.81.14; **BCA**, 30.10.0.0 / 51.332.8; Bülent Bakar, **Hava Taarruzuna Karşı Türkiye’de Pasif Korunma (1935-1945)**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2019, s. 151-180; Altan Öymen, **Bir Dönem, Bir Çocuk**, Doğan Kitapevi, İstanbul 2004, s. 136-137/242; Sabit Çetin, **İkinci Dünya Savaşı’nda İstanbul ve Trakya’da Alınan Tedbirler: Pasif Korunma ve Tahliye**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 64; “İstanbul’a Yapılacak Hava Taarruzu”, **Ulus**, 17 Ağustos 1939.

317 **BCA**, 30.18.1.2, Yer no: 93.130.13; Alınan önlemler ve uygulamalar Kâzım Karabekir tarafından yeterli görülmemiştir. Bk. Kâzım Karabekir, **Ankara’da Savaş Rüzgârları, II. Dünya Savaşı, CHP Grup Tartışmaları**, Emre Yay., İstanbul 1994, s. 84.

318 **BCA**, 30.18.1.2 / 92.97.18.

319 “Dâhiliye Vekilimiz B. Faik Öztrak Hatay’da”, **Ulus**, 26 Senteşrin 1939.

320 **Ulus**, 28 Aralık 1939; **Ulus**, 29 Aralık 1939; Ayrıca bk. “Şehir Dümdüz Harabe Halinde, Erzincan’daki Ölü ve Yaralıların Miktarı Çok Fazla”, **Vakit**, 29 Birincikanun 1939.

321 İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, C 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2000, s. 281; Ayrıca bk. “Millî Şef Mustarip Halkın Maneviyatını Takviye Etti”, **Vakit**, 1 İkincikanun 1940.

322 Asım Us, **Hatra Notları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s. 418-429; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 8, 10 Ocak 1940, s. 37-48; “Dâhiliye ve Sıhhiye Vekilleri Dün Meclis’te İzahat Verdiler”, **Son Posta**, 11 İkincikanun 1939; **BCA**, 30.10.0.0 / 119.844.11.

runma Kanunu'nu" yasallaştırmıştır.³²³ Kanunun yarattığı rahatsızlık, ekonomik sıkıntılar ve idaredeki aksaklıklar 1940 yılını çekilmez hâle getirmiş basındaki eleştiriler gün geçtikçe artmıştı. Bunun üzerine harekete geçilmiş Matbuat Kanunu'nda değişiklik yapılarak basın özgürlüğünün sınırları belirlenmişti.³²⁴ Bu kanunla istenilen şey millî çizgide ve millî menfaatleri koruyan yayınlar yapılmasıydı.

Savaş yıllarında bir yandan ekonomik sıkıntılarla ve savaşa girmemekle uğraşılırken aynı zamanda Atatürk Dönemi'nde eksik kalan eğitim-kültür çabaları da sürdürülmek istenmiştir. Millî Şef Dönemi'nin şüphesiz ki en önemli eğitim kültür hamlesi- nüfusun çoğunluğunun yer aldığı köyü kaldırmak ve köylüyü aydınlatmak için 14 Nisan 1940'ta kurulan- "Köy Enstitüleri" olmuştur.³²⁵ Ancak iş içinde eğitimi, yaparak yaşayarak öğrenmeyi esas alan bu kurum siyasetin gölgesinde varlığını 1954'e kadar sürdürebilmişti.

İkinci Dünya Savaşı'nın ağır etkileri Trakya sınırında hissedilmeye başlandığı zaman, Öztrak dış basında -Türkiye'nin durumu ve iç güvenliği hakkında- yer alan haberleri özetleyerek Millî Şef'e rapor etmiştir. Raporda, Alman nüfuzunun Balkanlar ve Romanya'da artmakta olduğu, Türkiye'nin Almanya tarafından havadan bombalanma ihtimaline karşı önlemler alındığı, Türk ordusunun Suriye ve Filistin'i koruyacağı bilgisine yer verilmişti.³²⁶ 1941 yılının Mart'ında Türkiye'yi iç ve dış politikada zora sokacak bir gelişme yaşanmıştı. İngiltere'nin eski Sofya Büyükelçisi B. Rendell'e bir suikast düzenlenmişti. Alman ordusunun Balkanlara girmesi sonucu can güvenliği tehlikeye giren Rendell, ailesi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve kalacağı Pera Palas otel girişinde şiddetli bir patlama olmuştu. Konu hakkında saklı kalan bilgileri sızdıran gazetelere Dâhiliye Vekâletince kapatma cezası verilmişti. Bunlar, *Cumhuriyet* ve *İkdam* hariç, şu gazetelerdi: *Vakit*, *Akşam*, *Son Posta*, *Sabah*, *Tasvir-i Efkar*, *Tan*, *Vatan*, *Halk*.³²⁷ Suikastin failleri aranıp olay ay-

323 **Resmî Gazete**, (Ocak 1940) no: 4417, s. 167; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 18 Ocak 1940, C 8, D VI, s. 141; Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2007)**, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 83-84.

324 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 43, 24 Nisan 1940, s. 128-146; "Matbuat Kanununun Maddesini Değiştiren Lahiya Kabul Edildi", **Tan**, 25 Nisan 1940; Ayrıca bk. Osman Akandere, **Millî Şef Dönemi**, İzin Yay., İstanbul 2016, s. 190-191.

325 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 10, 19 Nisan 1940. s. 104; Ayrıntılı bilgi için bk. Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Yay., 2013, s. 164-166; Volkan Payaşlı, "Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü", **Tarih Okulu Dergisi**, Y 8, S XXI, Mart 1025, s. 319-356.

326 **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Yer No: 2/11-27, Fihrist No: 5588-42; Volkan Payaşlı, "İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye'sinden Bir Kesit: Mustafa Faik Öztrak'ın Dâhiliye Vekilliği Yılları (1939-1942)", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 11, S XXXVI, Ekim 2018, s. 625.

327 Cengiz Atlı, "Türkiye'de II Dünya Savaşı Sırasında İngiliz ve Alman Büyükelçiliklerine Suikast Girişimi", **JASSS**, Autumm II 2014, s. 57-65; Ahmet Emin Yalman, **Yakın**

dınlatılmaya çalışılırken yıl sonuna doğru Türk iç ve dış politikasında derin izler bırakmış bir hadise daha gerçekleşmiştir. Nazi ordusu tarafından katliama uğrayan ve Almanlardan kaçan 769 Romanyalı Yahudi'yi taşıyan Struma gemisi 15 Aralık 1941'de İstanbul'a gelerek boğaza demir atmış ancak Türk hükûmeti tarafından yolcuların indirilmesine -savaş koşulları gereği- izin verilmemişti. Gemi 72 gün sonra 24 Şubat 1942'de Sovyet deniz altı tarafından batırılmıştı. Dâhiliye Vekâleti, 30 Mart 1942'de "Karadeniz'de Batan Struma Motörü" hakkında rapor hazırlayarak geminin İstanbul'a gelişinden batışına ve tahliye sürecine kadar olan gelişmeleri detaylandırmış, Meclise ve kamuoyuna bilgi vermişti. Dâhiliye Vekilinin raporunda dikkat çeken husus, geminin bir an önce kara sularımızdan uzaklaştırılması, Yahudilerin memleketlerine iadeleri veyahut kendilerine vize verilerek karadan sevklerinin temin edilmesi olmuştu.³²⁸ İkinci Dünya Savaşı'nın seyri iç ve dış siyaseti çaresiz bırakmış, bütün girişimler sonuçsuz kalmıştı.

Türkiye, 1942 yılına yeni bir uygulamayla girmişti. Savaş yıllarında erkeklerin silahlaltına alınması, tarımsal üretimde aksaklıklara neden olmuştu. Büyük halk kitlesinin temel gıda maddesi olan ekmeğin üretim ve dağıtımında ortaya çıkan yetersizliği ve karaborsacılığı engellemek adına Ocak 1942'de başta Ankara olmak üzere ekmeğin karne ile dağıtılması karara bağlanmıştı.³²⁹ Ekmeğin dağıtımını kısmi olarak kısıtlı giderse de aksaklıklar toplumsal huzursuzluğu ve tepkileri beraberinde getirmişti.

Almanların, Balkanlara yerleştiği bu dönemde Türk-Alman ilişkilerini etkileyecek önemli bir gelişme yaşanmıştır. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen eşi ile Almanya Büyükelçiliğine yürüyerek giderken Atatürk Bulvarı'nda bir bombanın patlamasıyla yere yuvarlanmışlardı. Ancak her ikisine de bir şey olmamıştı. Olaydan hemen sonra Dâhiliye Vekili Öztrak ve Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, olay yerine giderek inceleme yapmışlardır. Olayın basına yansımaması için gerekli tedbirler alınmış ve failerin yakalanması için geniş bir araştırma yapılmıştı.³³⁰ Bomba adeta memleketin iç siyasetine ve huzuruna atılmıştı. Bu sırada 8 Mayıs 1942'de Dâhiliye Vekili

Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C 2 (1922-1971), İstanbul 1977, s. 1138; **Vakit**, 12 Mart 1941; "Perapalas Otelinde Bir İnfilak", **Ulus**, 12 Mart 1941.

328 **BCA**, 30.10.0.0 / 171.185.21; Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitapevi, İstanbul 2004, s. 307; **Vakit**, 25 Şubat 1942.

329 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 199-200; Kanun için bk. **Resmî Gazete**, no: 4417, Ocak 1940, s. 167; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 8, 1940, s. 141; Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)**, İmaj Yay., Ankara 2007, s. 118-119; "Ekmeğin Karneleri", **Vakit**, 12 İkincikanun 1942.

330 Nurettin Gürmez-Ersin Demirci, "Von Papen'in Büyükelçiliği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Güz, XIII/27,2013, s. 242; Sevtap Sırakaya, "Von Papen Suikastinde Sovyet İzleri ve Sovyet Basınının Tutumu", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C XXXIII, S 55, 2014, s. 380-392; Çetin Yetkin, **Struma**, Gürer Yay., İstanbul 2008, s. 80-82; "Ankara'da Müessif Bir Hadise", **Vakit**, 25 Şubat 1942.

Tekirdağ Mebusu Faik Öztrak istifa etmiş yerine Erzurum Mebusu Dr. Fikri Tüzer, Dâhiliye Vekilliğine atanmıştı.³³¹

Dr. Refik Saydam'ın ölümü üzerine ise Hariciye Vekili olan Şükrü Saraçoğlu, 9 Temmuz 1942 tarihinde Başvekilliğe tayin edilmişti. Saraçoğlu hükûmeti, eski dönemdeki sert tedbirleri yumuşatmaya ve sistemli bir şekilde kaldırmaya karar vermişti. Hükûmet, 50 tona kadar buğday üreten ya da ortalama 600 dönüme kadar toprak eken üreticinin hasadının %25'ine düşük fiyatlarla el koyacak, geriye kalan kısmını ise tüccar serbestçe satacaktı. Buğday açığını kapatmak için çiftçiye memnun ederek istihsalı artırmak, istihlâki azaltmak, dışardan buğday getirmek gibi önlemler alınacaktı. Dar gelirli vatandaşlara yüklerini hafifletmek üzere yiyecek yardımı dışında aile reisine bir çift ayakkabı, aile reisi ve eşine elbiselik kumaş parasız olarak verilecekti. İpek ve ipekli lüks eşyaların fiyatları serbest bırakılacaktı. Saraçoğlu aldığı tedbirlere ilaveten Mecliste bunları dile getirmişti: “Zengin ve paralı adamlar için mesele mevcut değildir; köylü ve çiftçi bu malların sadece satıcılarıdır; amele ve esnaf yevmiyelerini ve işlerini yeni şartlara daha evvelden intibak etmişlerdir. Görülüyor ki bu hayat pahalılığı bütün ağırlığını bilhassa muayyen bir miktardan az maaş veya ücret alan memurlara çektirmektedir.”³³² Alınan tedbirlerle birlikte öngörülen amaç, ordu ve büyük kentlerdeki ihtiyacı karşılamaktı. Ancak alınan tedbirler ürünlerdeki hızlı fiyat artışını önleyemedi. Karaborsacılık yapan ticaret burjuvazisi, savaş ortamından yararlanarak gelirine gelir katmış zenginleşmişti.

Bu sırada Türk siyasetini üzen bir gelişme yaşanmıştı. 16 Ağustos 1942'de Dâhiliye Vekili Dr. Fikri Tüzer vefat etmiş boşalan Dâhiliye Vekilliğine Kütahya Mebusu Recep Peker atanmıştı.³³³ Savaş zamanında zenginleşen burjuvazi siyasal iktidarın hedefi olmuştu. Hükûmet fiyat artışlarını kontrol edemeyince savaşa hazır durumda bulunan ordunun iaşesini ve hükûmetin nakit para ihtiyacını temin etmek için yeni gelirlere muhtaç olmuştu. Meclis, savaş nedeniyle oluşan bütçe açığını kapatmak için 11 Kasım 1942'de Varlık Vergisini onaylamıştı. Saraçoğlu meclis konuşmasında vergiye dair sunuları ifade etmiştir:³³⁴

Harp yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu Varlık Vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar yaşayacaktır. Esasen nevilere, sınıflara ve zümrelere ayrılmış bulunan ve verdikleri vergi ve yaptıkları iş malum olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları

331 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 25, 8 Mayıs 1942, s. 69; **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Yer no: 2/12-12, Fihrist No: 6274.

332 Pamuk, *age.*, s. 207; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 5 Ağustos 1942, D 6, C 27, s. 23-24; “Çok Mühim Kararlar”, **Cumhuriyet**, 5 Ağustos 1942.

333 “Dâhiliye Vekilliğine Recep Peker Tayin edildi”, **Vakit**, 18 Ağustos 1942.

334 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 11 Kasım 1942, D 6, C 28, s. 21-22; “Fevkalade Kazançlardan Varlık Vergisi Alınacak”, **Ulus**, 12 Son teşrin 1942.

*paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemek-
te tereddüt duymuyoruz. Beş yüz liradan aşağı bir mükellefiyet teklif
etmemiş olduğumuza göre fakirleri ve zayıfları bu vergiden tamamen
muaf tutmaktayız.*

Vergi zengin çiftçileri kapsamış olsa da asıl itibariyle ticaret ve sanayi burjuvazisine yönelik konmuştur. Verginin ödenme süresi 1 ay ile sınırlı tutulmuş, bu süre içinde vergi borcunu ödemeyenlerin mallarına el konularak, bu malların icra yolu ile satışı gerçekleştirilmişti. Bütün bunlara rağmen borçlarını ödemeyenler Erzurum Aşkale çalışma kamplarına gönderilmişti. Kimlerin ne kadar vergi ödeyeceği “Takrir Komisyonu” kararına bağlanmıştı. Vergiye itiraz ve temyiz yolu kapatılmıştı. Verginin uygulanması ve uygulamadaki aksaklıklar pek çok tartışmayı beraberinde getirmişti.³³⁵ Dönemin tanığı ve ileride gazeteci yazar olacak olan Metin Toker’in deyiimiyle Varlık Vergisi bir dert ve şikâyet konusu olmanın ötesine geçememiştir.³³⁶ Bu uygulamalar, büyük toprak sahiplerinin ve zengin kesimin partiye ve devlete olan güvenini zedelemiş ayrıca oyların ileride doğacak olan partilere kaymasına neden olmuştur.

1943 yılının bahar ayına yeni bir vergi uygulaması ile girilmişti. Savaşta zenginleşen kesimden alınan Varlık Vergisi büyük tepkilere neden olmuştu. Bu tepkileri bir ölçüde hafifletmek, devletin, ordunun ve büyük kentlerin beslenme ihtiyacını arz talep dengesine dokunmadan gerçekleştirmek üzere köylü kesimi ilgilendiren “Toprak Mahsulleri Vergisi” tasarısı 27 Nisan 1943’te TBMM’ye sunulmuştu. Böylelikle tarımsal gelirler vergilenmiş oldu. Bu vergi ile devlet piyasaya bağlı olmaktan kurtulmuş ve fiyat artışlarını dizginlemek açısından Varlık Vergisinin yapamayacağı bir işi yapmıştı. Ancak üründen alınan % 10 vergi “Aşar Vergisini” andırmaktaydı. Bu uygulamada devlet vergiyi doğrudan üreticiden alarak verginin “Aşar Vergisi” ile ilişkilendirilmesini istememiştir. Hem ordunun ve büyük şehirlerin besin ihtiyacı ucuza karşılanacak hem de savaştan kaynaklanan bütçe açığı bu yolla kapanmış olacaktı. Nitekim Başvekil Şükrü Saraçoğlu 4 Haziran 1943’te Mecliste yapmış olduğu konuşmada vergiye yönelik şunları dile getirmişti:³³⁷

Geçen sene bütçe yapıldığı zaman 140 milyon lira kadar bir açık derpiş edilmişti. Bütçenin tatbikatı esnasında tahâddüs eden büyük zaruretler, bilhassa askerî masrafları pek çok artırdı ve fevkalâde bütçe açığımızı o kadar çok artırdı ki bunu Varlık Vergisiyle elde ettiğimiz

335 Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikası**, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 135; Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, 3. Baskı, İstanbul 2000, s. 38; Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul 1951, s. 78; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yay., Ankara 2001, s. 204; Boratav, **age.**, s. 85.

336 Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yay., Ankara 1990, s. 24.

337 İlhan Tekeli-Selim İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si**, C 2, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 53; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 7, C 3, 4 Haziran 1943, s. 15; Aydemir, **age.**, s. 262.

250 milyon lira ile ancak kapayabildik. Çünkü fevkalâde bütçemizin masraf kısmı 400 milyonu aşmış bulunuyor. Bu açığı da ancak 250 milyon lira ile kapayabiliyorduk. Bu seneki fevkalâde bütçemize gelince bu bütçe açığının büyük bir kısmını Maliye vekilinin bir iki fırsatta sizlere izah ettiği diğer varidat menbaları ile kapamak imkânı elde edilmiştir. Geri kalan açık 150 milyon liradır. Bu açığı da şimdi tetkik edeceğimiz vergi ile kapamağa çalışacağız.

Bu vergi, küçük toprak sahibi yoksul köylü üzerinde büyük bir yük oluşturmuş, üreticilerin ürünlerini kaçırmamasından dolayı aşırı kazancın ve enflasyonun önüne geçilememiş ve savaş sonrası da uygulamadan kaldırılmıştı.

1944 yılının Mayıs ayına girilirken Türkiye'deki en önemli siyasal gelişme İrkçılık-Turancılık davası olmuştur. O dönemde Turancı ve Türkçü düşünceler *Ergenekon*, *Kopuz*, *Bozkurt*, *Çınaraltı*, *Türk Yurdu*, *Millet*, *Gökbörü*; solcu/sosyalist görüşler ise *Yurt ve Dünya*, *Görüşler* ve *Adımlar* dergisi etrafında hayat bulmuştu. Alman ordularının Kafkaslar üzerinden Sovyetlere başarı ile ilerlemesi, Turancı cephenin Birinci Dünya Savaşı'ndan beri gerçekleştirmek istediği Orta Asya Türkleri ile birleşme arzularını kamçılıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın seyri içerdeki İrkçi/Turancı ve Sol/Sosyalist görüşlerin kimi zaman öne çıkmasına kimi zaman ise geri planda kalmasına neden olmuştu. Ancak 1943'te Almanların yenilgiye uğraması sadece savaşın kaderini değil Türkiye'deki siyasal atmosferin de değişmesine neden olmuştur. Artık Turancı çevreler için denge siyasetinin ibresi kendi aleyhlerine dönmüştür. Daha önceleri iktidar partisi tarafından göz yumulan ırkçı/Turancı eylemlere ve yayınlara artık gözdağı verilecektir. Almanlarla yakın ilişki içinde olan çevreler, Alman ordularının yenilgisinden sonra hükümeti devirmek, iktidarı ele geçirmek iddialarıyla tutuklanmaya başlanmıştı. Dönemi anlamak açısından yaşananlara en iyi emsal ve özet olacak olan Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasıydı. Atsız, sahibi ve başmüdürü olduğu *Orhun* dergisinin 1 Mart 1944 ve 1 Nisan 1944 tarihli 15 ve 16. sayılarında Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na iki açık mektup yazmıştır. Bu mektupta, Saraçoğlu'nun geçmiş meclis konuşmasına atıf yapılmış olup Türkçü olduğu ve bunun Türkçü çevrelerce büyük bir sevinçle karşılandığı ancak bunun sözde kaldığı ifade edilmişti. Mektupta, Saraçoğlu'nun Türkçülüğü sorgulanırken CHP iktidarının solculara göz yumduğu, lise ve üniversitede devlet parası ile okuyan solcu ve komünist gençlerin çoğaldığı, bu durumun Türkiye'nin bekası açısından tehlike yarattığı dile getirilirken, bir adım daha ileri gidilerek eğitim kadrosunda yer alan komünistlere örnek olarak Sabahattin Ali, Pertel Naili Boratav ve Ahmet Cevat gibi isimler gösterilmiştir. Mektubun sonunda ise Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in bu isimleri görevden alması hatta kendisinin de memleket yararı için istifası talep edilmişti. Sabahattin Ali, kendisini vatan haini olarak suçlayan Atsız'a hakaret davası açmıştı. 26 Nisan 1944'te gerçekleşen ilk duruşmada Atsız'ı destekleyen bü-

yük bir grup mahkeme salonunu doldurmuş, bir grup ise Başbakanlık önünde Atsız lehinde gösteriler yapmıştı. Dava, kişisel hakaret davası olmaktan çıkmış milliyetçilik ve komünizmin çatışmasına dönmüştür. Basın Yayın Genel Müdürlüğü ise dava ile ilgili makale ve yorum yapılmasını bir talimatname ile yasaklamıştı. Bir sonraki duruşma ise 3 Mayıs 1944'te yapılmıştı. Atsız'ı destekleyen kalabalık bir grup mahkeme içinde, diğer bir grup ise Ulus Meydanı'nda "Kahrolsun Komünistler" diye bağırırken Başvekil Şükrü Saraçoğlu lehinde tezahüratlarda bulunmuşlardı. 9 Mayıs'ta sonuçlanan mahkeme kararı ile iftiradan suçlu bulunan Atsız, 4 ay hapis ve para cezasına mahkûm edilmişti. Aynı gün öğrencileri gösteri yapmaya teşvik eden *Vatan* gazetesine 3, *Son Posta* ve *Son Telgraf* gazetelerine birer gün kapama cezası verilmiştir. Mahkeme öncesi *Orhun* dergisi, akabinde solcu yayın yapan *Yurt ve Dünya*, *Adımlar*, *Tan* ve *Vatan* gazeteleri kapatılmıştı.³³⁸ İrkçı-Turancı davalar 1944'te başlayıp 1947'te son bulsa da etkisi günümüze kadar sürmüştür.

19 Mayıs 1943'te ise Recep Peker Dâhiliye Vekilliğinden istifa etmiş ve yerine Hilmi Uran atanmıştı.³³⁹ Görevine başlar başlamaz Haziran-Kasım 1943'te Türkiye'yi yasa boğan ekonomiye de ağır yük oluşturan Adapazarı depremi meydana gelmişti. Dâhiliye Vekili Uran mecliste yaptığı konuşmada; depremin geniş bir sahayı kapsadığını, başta Adapazarı olmak üzere Trabzon, Isparta, Elazığ, Zonguldak, Giresun, Yozgat, Çankırı, Kastamonu, Samsun, Tokat, Sinop ve Ordu vilayetlerini etkilediğini, sıhhi ve askerî önlemler alındığını belirtmişti. Meclis tartışmalarında ise Anadolu'da yapılan evlerin sağlam olmadığına dikkat çekilmiş ve vekilden Türkiye koşullarına uygun bir yapı sistemi kanunu çıkarılması istenmiştir. 30 Kasım 1943 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi ise vatandaş kaybının 2719'a yükseldiğini belirtmişti.³⁴⁰ 1944 yılının sonuna kadar bölgeye yardımlar devam etmiş, yardıma ihtiyacı olanların savaş koşullarına nispetten yaraları sarılmaya çalışılmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın ağır koşulları ve içerde yaşanan doğal afetlere rağmen bu dönemdeki kırsal alandaki çalışmalar Köy Enstitüleri ile sınırlı kalmamış Atatürk Dönemi'nde gündeme gelen "Toprak Reformu" çalışmalarına da hız verilmişti. Amaç köylünün durumunu iyileştirmek ve topraksız olan köylüye toprak dağıtmaktı. Mayıs 1945'te başlayan "Çiftçiye Topraklandırma Kanunu" CHP içerisindeki ahenk farkını ortaya çıkarmış ve çetin tartışmaları beraberinde getirmişti. Özellikle geniş emlak sahipleri tasarıya karşı çıkmıştı. Cavit Oral, Refik Koraltan, Emin Sazak ve ileride

338 **BCA**, 30.10.0.0 / 86.570.12; Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s. 261-272; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 252-262; Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 160-166.

339 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 6, C 2, 21 Mayıs 1943, s. 119.

340 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 7, C 6, 29 Kasım 1943, s. 24-27; "Felaket Kurbanlarının Yekünü Artıyor", **Cumhuriyet**, 30 Kasım 1943; Uran, **age.**, s.327-329; **BCA**, 30.18.1.2 / 102.56.3; **BCA**, 30.18.1.2 / 104.4.10; **BCA**, 30.18.1.2 / 104.5.7.

Türkiye'nin Başvekili olacak olan Adnan Menderes tasarıya şiddetle karşı çıkmış ve böyle bir yasaya gerek olmadığını belirtmişlerdi. Bu grup, ileride Demokrat Partinin (DP) kuruluş sürecinde yer alacaktır. Bütün tartışmalar sonrası yasa Saraçoğlu'nun özel gayreti ile 11 Haziran 1945'te kabul edilmişti. 66 maddeden oluşan kanunun iki amacı vardı. Birincisi arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçilere, aileleri ile geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde onları arazi sahibi yapmak, diğeri ise ülke topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktı. Boş yahut kurutulmuş göllerden elde edilen arazilerin dağıtımını esastı. Dönemin Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın hatıratından bir alıntı yapmak hükûmetin çektiği sıkıntıyı anlamak açısından önem taşıyacaktır. Uran, hatıratında şunları dile getirmişti:³⁴¹

Kanun meclisten çıktıktan sonra da Halk Partisi aleyhtarı, bunu silah olarak ele almış ve hükûmetin bu kanunla büyük arazi sahipleri elinden bir kısım araziye almak istediği yolunda geniş propagandalar yaparak büyük arazi sahiplerini yer yer aleyhimize kazanmışlardı... Büyük arazi sahipleri elinden, icabında topraklarından bir kısmının istimlak edilerek alınacağı şeklinde kanuna bir hüküm koymak, yurttan devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arazi sahiplerini aleyhimize çevirmişti... Kanaatim odur ki, biz bu kanunla hiç ciddi lüzum yokken sadece bir üzüntü olarak ortalıkta, işte biz de bir toprak rejimine giriyoruz zannını ve endişesini uyandırdık ve hiçbir faydasını görmeyerek onun da sadece zararını çektik, durduk.

İkinci Dünya Savaşı'na bağlı olarak alınan vergiler, uygulanan politikalar ve nihayetinde toprak reformunun yarattığı huzursuzluk CHP içinde bölünmelere neden olmuştu. 1945'te Ticaret Bakanlığı bütçe görüşmeleri sırasında büyüyen eleştiriler ve bütçe aleyhinde verilen yedi oy örgütlü muhalefetin işaretiydi. 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından verilen "dörtlü taktır" muhalefetin daha da belirginleşmesini sağlamıştı. Bu ortamda CHP içinden yeni bir muhalefet doğacağı söylentileri yayılırken savaşın bitimine doğru ikinci parti siyasileri şaşkırtacak bir şekilde ortaya çıkmıştı. Atatürk Dönemi'nde Sivas-Erzurum demir yolunu yapan, Yeşilköy'de özel bir uçak fabrikasına sahip iş adamı ve müteahhit olan Sivaslı Nuri Demirağ'ın 7 Temmuz'da Dahiliye Vekaletine verdiği dilekçeye istinaden 18 Temmuz 1945'te Millî Kalkınma Partisi kurulmuştu. Dâhiliye Vekâletinin isteği üzerine parti tüzüğünde bazı değişiklikler yapılarak parti 5 Eylül'de faaliyete geçmiş ve 22 Eylül'de partinin resmî izini Bakanlar Kurulunca verilmişti. Partinin ikinci kurucusu ise Atatürk Dönemi'nin ünlü muhalifi ve Birinci Mecliste ikinci grubun liderle-

341 TBMM Tutanak Dergisi, D 7, C 18, 11 Haziran 1945, s. 213; Hilmi Uran, Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s. 348-350; Faik Ahmet Barutçu, Siyasi Anılar 1939-1954, Milliyet Yay., İstanbul 1977, s.289-290; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi 4. Kitap, Bilgi Yay., İstanbul 1999, s. 172-174; Karpat, age., s. 221-228; BCA, 490.1.0.0/5.26.30.

rinden biri olan Hüseyin Avni Ulaş'tı. Milliyetçi ve muhafazakâr çizgide devletçilik siyasetine karşı olan bu parti, CHP karşısında uzun süre etkili olarak bir varlık gösterememişti.³⁴²

Dâhiliye Vekillikleri İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen Faik Öztürk, Fikri Tüzer, Recep Peker ve Hilmi Uran, etkili bir yönetim sergilemek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Atatürk kadar karizmatik bir lider olmasa da rakiplerini tasfiye ederek, “Millî Şef ve Değişmez Genel” başkan sıfatı ile hem parti hem de meclis içinde otoritesini sağlamlaştırmak istemiş ancak savaş koşulları kendisini ve CHP iktidarını yıpratmıştı. Millî Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi iktisadi önlemler toplumun ve yerel güçlerin CHP'den uzaklaşmasına ve yeni kurulacak partilere yönelmesine neden olmuştur. Millî Eğitim Bakanlığının insanı merkeze alan ve aydınlatıcı projelerine de toplumsal yapının egemen güçleri karşı gelmişti. CHP'ye olan muhalefet, kısa bir süre sonra siyasi bir harekete dönüşmüştü. Hem eğitim hem de vergi uygulamaları, CHP'den kopmalara neden olduğu gibi çok partili hayatın doğmasına yol açan önemli siyasi gelişmeler olarak tarihimizde yer almıştı.

2.4. Turancılık Davası*

1944 yılında başlayan ve 1947 yılında sona eren ‘Turancılık davası’ Cumhuriyet tarihinin önemli siyasi olaylarından biridir. Dönemin iç ve dış politikasında yaşanan gelişmelerin bir izdüşümü niteliğinde olan bu dava aynı zamanda pek çok açıdan adaletsizliği ve usulsüzlüğü de bünyesinde barındıran hukuki bir süreçtir.

İkinci Dünya Savaşı döneminde gündeme gelen Turancılık, aslında kökleri çok daha eskilere dayanan bir ideolojidir. Pan-Türkizm olarak da adlandırılan Turancılık³⁴³ Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında

342 Karpat, *age.*, s. 249; “Millî Kalkınma Partisi Faaliyete Geçiyor”, *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1945; Partinin kurulmasına müteakip, Başvekil Saraçoğlu'na gönderilen tebrik telgrafı için bk. *BCA*, 30.10.0.0/48.285.1; Partinin Dâhiliye Vekâletine müracaatının 21 Ağustos 1945'te onaylandığına ilişkin haber için bk. “Kalkınma Partisi”, *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1945; Ed. Mete Kaan Kaynar, *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler*, İmge Yay., Ankara 2007, s.55-56.

* Dr. Hülya Öztekin, Erciyes Üniversitesi, Öğretim Üyesi, e-posta: hoztekin@erciyes.edu.tr.

343 Turancılık kavramı, Osmanlı'dan beri Pan-Türkizm kavramıyla eş anlamlı olarak kullanıldı. Landau, *Turancılığı*, Orta Asya bozkırlarında, sınırları tam olarak belirlenmemiş düşsel bir toprak parçasında yaşayan tüm halkların nihai birliği ve huzuru olarak tanımlamaktadır. Yazara göre Macarlar, Finliler ve Estonyalıları da içine alan Turancılık, Pan-Türkizmi de kapsayan çok daha geniş bir kavramdır. Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, Sarmal Yay., İstanbul 1999, s. 10. Çünkü Turancılık, İran ve Afganistan'ın kuzeyinden Aral Gölü'ne ve doğuda Çin Türkistanı'nın sınırlarına kadar uzanan ve ‘Turan’ adı verilen coğrafi bölgede

ortaya çıkan ve bütün Türkleri tek devlet çatısı altında birleştirme idealidir.³⁴⁴ Özellikle Çarlık Rusya'sındaki Türkleri Osmanlı çatısı altında birleştirmeyi amaçlayan Turancılık akımı Pancermenizm ve Panslavizm ideolojilerinden etkilendi. Düşünsel anlamda Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Yurdakul gibi isimlerin fikirlerinden beslenen Turancılık akımı İttihat ve Terakki yönetimi tarafından da politik bakımdan benimsendi. İmparatorluğun “Türklük” temelinde yeniden kurulabileceğine inanan Enver Paşa'nın Kafkaslar üzerine askerî harekâtı yoğunlaştırması da Turancı düşüncenin bir parçasıydı.³⁴⁵

Turancılık akımı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra etkinliğini kaybederken, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yerini “Anadolu Türklüğü”ne dayanan etno-seküler bir milliyetçilik anlayışına bıraktı. 1924 Anayasası'nda Türklük hukuki ve anayasal bir çerçevede tanımlanırken; 1930'lu yıllarda arkeolojik ve antropolojik bilimsel çalışmalarla desteklenen, Türk kimliğini Anadolu coğrafyasıyla sınırlandıran ve Batılı-seküler bir Türk kimliği inşa etme amacı taşıyan resmî milliyetçilik anlayışı benimsendi.³⁴⁶

Yayılmacı bir nitelik taşıyan ve bu anlamda erken Cumhuriyet döneminin dış politika anlayışıyla örtüşmeyen Turancılık akımı siyasi boyutta tasfiye edilmiş olsa da düşünsel anlamda bu dönemde de varlığını devam ettirdi. 1930'lu yıllarda Turancı akımın önde gelenleri arasında Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkkan, Fethi Tevetoğlu, Hüsnü Emir Erkilet gibi isimler yer alıyordu. Bu dönemde özellikle dergicilik alanında oldukça aktif olan Turancı hareket çerçevesinde *Orhun*, *Kopuz*, *Bozkurt*, *Hamle*, *Çınar*, *Çınaraltı*, *Tanrıdağ*, *Türk Amacı*, *Gökbörü*, *Doğu*, *Türk Yurdu* gibi çok sayıda dergi yayımlandı.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Turancı hareket yeniden canlanmaya başladı. Savaş boyunca Mihver ve Müttefik ülkelerin, Orta Doğu ve Almanya arasında tampon bölge oluşturan Türkiye'yi kendi taraflarına çekme çabaları, Türkiye'ye yönelik baskı ve çeşitli propaganda faaliyetlerini beraberinde getirdi. Özellikle Almanya, 1941 yılında başlattığı Sovyet saldırısından sonra Türkiye üzerindeki propagandalarını oldukça artırdı. Bu propaganda faaliyetlerinin ana temalarından biri de Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk kökenli

yaşayan bütün halklar arasındaki bir birliği ifade ederken, Pan-Türkizm, özel olarak bütün Türkî halklar arasında kültürel ya da siyasal bir anlama gelmektedir. Günay Göksu Özdoğan, **Turan**’dan “**Bozkurt**”a **Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 28-29.

344 Nihal Atsız, **Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik**, Ötüken Neşriyat, Ankara 2012, s. 15.

345 Johannes Glasneck, **Türkiye’de Faşist Alman Propagandası**, Onur Yay., Ankara ty., s. 194-195; Landau, **age.**, s. 84.

346 Gökberk Yücel-Yusuf Ziya Bölükbaşı, “Türk Milliyetçiliğinde Yol Ayrımı: 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası”, **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, C 1 S 2, Ekim 2019, s. 11-14.

halklar meselesiydi. Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'nde Türk kökenli halkların yaşadığı bölgelere girmeleri, bu halkların Almanya tarafından Türkiye ile ilişkilerde propaganda aracı olarak kullanılması olanağını doğurdu. Gerektiğinde Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokmak isteyen Almanya'nın yaptığı hesaba göre Türkiye'ye bu bölgelerde iş birliği önerilecek ve Türkiye Mihvere yaklaşacaktı.³⁴⁷ Böylece İttihatçılara dayanan 'Büyük Turan' hayali yeniden canlandırılmış oldu.

1941 yılı Haziran ayında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra özellikle Almanya'nın savaşta üstün olduğu 1941-1943 yılları arasında Türk basınında, Turancı nitelikteki yayınlarda büyük bir artış görüldü.³⁴⁸ Basın üzerinde her türlü denetleme ve yönlendirme olanağına sahip olan tek parti iktidarı, bu yayınlara uzun süre ses çıkarmadı ve hoşgörülü davrandı. Bir başka deyişle Türkiye'nin olası bir askerî saldırıyı önlemek amacıyla Almanya ile yakın ilişkiye girmesi sonucunda oluşan dış politika tavrı iç politikaya yansdı ve iktidar, Turancı akıma ve yayınlara bir süre hoşgörülü davrandı.³⁴⁹

2.4.1. "En Büyük Tehlike" Broşürü

Turancılık davası Mayıs 1944'te başlamış olsa da Turancılık konusu 1943 yılında kamuoyunun gündemine girdi. Mayıs 1943'te Faris Erkman imzalı *En Büyük Tehlike Millî Türk Davasına Aykırı Bir Cereyanın İçyüzü* adlı bir broşür yayımlandı.³⁵⁰ Turancı akımın sert bir biçimde eleştirildiği broşürde

347 Selim Deringil, *Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 160.

348 Yukarıda adı geçen Turancı dergilerin yanı sıra bu minvalde *Dalkavuklar Gecesi*, *Kızıl Tehlike*, *Kızıl Faaliyet*, *Gözümüzü Açalım*, *Gafletten Uyanalım*, *Hesap Veriyoruz* gibi isimlerle pek çok broşür de yayımlandı. Berkes'e göre bu tür yayınlara propagandaları, Turancılığın eylem aşamasına gelmesi hâlinde maneviyatı hazır düzeyde tutmak gibi bir işe yarıyordu. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 274.

349 O. Murat Güvenir, *2. Dünya Savaşı'nda Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1991, s. 135.

350 Broşür Faris Erkman imzasıyla yayımlandı, fakat gerçekte kim tarafından yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı tarafından derlenen ve içinde *En Büyük Tehlike* isimli broşürün de yer aldığı *Kırklı Yıllar* isimli kitabın sunum bölümünde broşürün aslında o dönemde Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi Teşkilat Sekreteri olan Reşat Fuat Baraner tarafından kaleme alındığı ve Faris Erkman imzasıyla yayımlandığı yazmaktadır. Faris Erkman ve Suat Derviş, *Kırklı Yıllar-I*, TÜSTAV Yay., İstanbul 2002, s. 7. Konuyla ilgili bir başka bilgi, ABD'nin Ankara Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt'ın ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 16 Temmuz 1943 tarihli yazıda yer almaktadır. Yazıda broşürle ilgili şu değerlendirme yapılmaktadır: *Ankara'da hükümet ve basın çevrelerinde bu denli tepkiye yol açan ve hatta Dışişleri Bakanının Mecliste konuşmasına neden olan bu broşürün, solcu çevreler tarafından özellikle finanse edilemese bile, Sovyet yetkililerince yazdırıldığı yolunda inançlar yaygındır. Bu inancın kanıtı olarak tüm broşürün düzgün bir dille Rusçaya çevrilip Pravda'da bastırılması gösteriliyor. Basın bürosundan bir*

hükûmetin dış politikasının aksine, Turancıların ülkeyi Almanya yanında savaşa sokmak istedikleri ve ülke için büyük bir tehlike oluşturdukları, vatan-
daşları bölmeyi ve Cumhuriyeti yıkmayı amaçladıkları; Turancı akımın ırkçı, dinci, savaş taraftarı, totaliter bir rejim yanlısı, Kemalizm, CHP ve hükûmet düşmanı olduğu; yabancı güçler tarafından desteklendiği iddia ediliyordu. Broşürün yazarı, yayımlı bir eğilim taşıyan Turancı akımın, savaşa katılarak toprak kazanmak gibi emperyalist bir dış politika güttüğünü, bu akımın sözcülüğünü yapan yayın organlarında ise Alman/Nazi ırkçılığı, emperyalizm ve diktatörlük propagandası yapıldığını ifade ediyordu. Yazar, Turancı akımın öncülerinin Tatar ve Azerbaycan kökenli Türkler olduğunu söylüyor; bu kapsamda Zeki Velidi Togan, Ayas İshaki, Muharrem Feyzi Togay, Resulzade Ahmet Caferoğlu, Hüseyin Hüsnü Erkilet, Ali İhsan Sabis, Peyami Safa, Nihal Atsız, Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon gibi isimlere yer veriyordu. Broşürde ayrıca *Çınaraltı*, *Bozkurt*, *Gökbörü*, *Tasvir-i Efkâr*, *Aylı Kurt* gibi yayınlara da gönderme yapılıyordu.³⁵¹

Broşürün yayımlanmasından kısa bir süre sonra broşürde adı geçen kişiler cevap niteliğinde karşı broşürler yayımladılar. Reha Oğuz Türkan *Solcular ve Kızılar*, F. Oğuzkan ile Z. İlhan Asıl *Tehlike* ve Nihal Atsız *En Sinsi Tehlike* adlı broşürle karşılık verdi. Bu isimlerin yanıtları, Erkman'ın suçlamalarını reddetmekten ziyade, onlara göre 'kızıl tehlike'nin temsilcileri olan yazar ve gazetecilere yönelik bir suçlama niteliğindedir. Suçlananlar arasında ise Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Behice Boran, Pertev Naili Boratav gibi isimler vardı.³⁵²

Bir süre sonra konu Türkiye Büyük Millet Meclisine de taşındı. Meclisin 5 Temmuz tarihli toplantısında Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı söz alarak son günlerde yayımlanan *En Büyük Tehlike* isimli broşürü okuduğunu dile getirdi. Memlekette, broşürde bahsedildiği türden bir Türkçülük akımı olduğunu düşünmediğini açıklayan İncedayı, ilgili bakanlardan konuya açıklık getirmelerini istedi. İncedayı'nın talebine istinaden söz alan Dâhiliye Ve-

yetkilinin görüşüne göre, broşürün yazarı, değerlendirmede belirtildiği gibi, Zekeriya Sertel değil, onun yine yetenekli ve belki de sol çevrelere daha yakın olan eşi Sabiha Sertel'dir. Anımsatmak gerekir ki, söz konusu broşürü yaygın biçimde kamuoyunun dikkatine sunan, Bayan Sertel'in yayımladığı Tan gazetesidir. Uğur Mumcu, Kırkların Cadı Kazanı, um:ag Vakfı Yay., Ankara 2007, s. 32-33. Bu iddiaya karşın Sabiha Sertel broşürü yazanın "Faris Erkman adında bir yurttaş" olduğunu yazmaktadır. Sabiha Sertel, Roman Gibi, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 242. Koçak ise olaya tamamen başka bir cepheden bakarak, aslında broşürün dönemin koşulları göz önüne alındığında son derece ılımlı bir üslupla ve hükûmet yanlısı, âdeta resmî bir dille kaleme alındığını ifade etmektedir. Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C II, İletişim Yay., Ankara 1996, s. 213.

351 Erkman-Derviş, *age.*, s. 13-52.

352 Mithat Kadri Vural, "En Büyük Tehlike Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 18-19, Yıl: 2009/Bahar-Güz, s. 48.

kili Numan Menemencioğlu ise söz konusu broşürü kendisinin de okuduğunu ve Türkiye’de ne bu broşürde iddia edildiği türden bir ırkçılık veya milliyetçilik olduğunu ne de bu yönde bir propaganda yapıldığına tanık olduklarını ifade etti. Menemencioğlu ayrıca *Türkiye hudutları haricinde kalan Türklere yalnız refah ve saadet temennimiz vardır. Bunun yanında bütün siyasetimiz, bütün Türkçülüğümüz, bu vatanın sınırları içine girmiş olan Türklere ait ve onlara münhasırdır* sözleriyle hükümet olarak ülke sınırlarını aşan, istilacı bir Türkçülük anlayışına karşı olduklarının altını çizdi.³⁵³

2.4.2. Sabahattin Ali-Nihal Atsız Davası

1944 yılının Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleşen ve kamuoyunda “Sabahattin Ali-Nihal Atsız davası” olarak bilinen dava, aslında Turancılık davasının ilk perdesi olarak kabul edilebilir. Söz konusu süreç Nihal Atsız’ın, sahibi ve müdürü olduğu *Orhun* dergisinin 1 Mart 1944 tarihli 15. sayısında yayımlanan *Başvekil Saraçoğlu Şükrü’ye Açık Mektup* başlıklı yazıyla başladı. *Hem Türkçü hem de başvekil olduğunuz için size bu açık mektubu yazıyorum* cümlesiyle yazısına başlayan Atsız, Şükrü Saraçoğlu’nun 5 Ağustos 1942 günü Mecliste yaptığı konuşmasındaki *Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir.*³⁵⁴sözlerini hatırlatarak bu sözlerin Türkçü çevrelerde büyük bir sevinçle karşılandığını, fakat bu konuşmanın üzerinden bir buçuk yıl geçmiş olmasına rağmen Türkçülüğün sözde kaldığını ve uygulamaya geçirilmediğini ifade ediyor ve bir anlamda Saraçoğlu’ndan hesap soruyordu. Türkçülük sözde kalırken millet ve ülke düşmanı olan solcu fikirlerin bazen sinsice bazense açıktan propaganda yapmaya ve gençler arasında yayılmaya devam ettiğinden şikâyet diyordu. Solculuğun müsamaha gördüğünü, devletin ve CHP’nin solculara karşı kayıtsız kaldığını ifade eden Atsız, lise ve üniversitelerde devletin parasıyla okuyan solcu ve komünist gençlerin çoğaldığından, bu gençlerin Türkiye’nin geleceği açısından tehlike arz ettiğinden bahsediyordu.³⁵⁵

Nihal Atsız, derginin 1 Nisan 1944 tarihli 16. sayısında *Başvekil Sa-*

353 Tan, “Türkçülük Meselesi Millet Meclisinde”, 6 Temmuz 1943.

354 8 Temmuz 1942 tarihinde Refik Saydam’ın ani ölümü üzerine Başbakanlık görevine getirilen Şükrü Saraçoğlu 5 Ağustos 1942 tarihli Meclis toplantısında kabinesinin programını okuyarak Meclisten güvenoyu istedi. Saraçoğlu konuşmasında *Arkadaşlar, Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız.* sözleriyle kurduğu hükümetin Türkçülük konusundaki yaklaşımını ortaya koydu. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 6, Cilt: 27, İçtima: 2, 77. İnikat (05.08.1942), TBMM Matbaası, Ankara 1942, s. 24-25.

355 Nihal Atsız, “Başbakan Saraçoğlu Şükrü’ye Açık Mektup”, **Orhun**, Sayı: 15, 1 Mart 1944, s. 1-4.

raçoğlu Şükrü'ye İkinci Açık Mektup başlıklı bir başka yazı daha yayımladı. Bu yazısında da ülkedeki sinsi komünistlerin varlığından şikâyet eden Atsız “maarif sahasına girmiş olan komünistlerden” bahsederek bunların vatan düşmanlarına karşı kayıtsız davranan maarif vekillerinin gafletinden faydalanarak mühim yerlere geldiklerini ve oradan zehirlerini saçmaya başladıklarını iddia ediyordu. Sabahattin Ali, Pertev Naili Boratav, Sadrettin Celal Antel ve Ahmet Cevat gibi kişilerin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel’in sempatisi sayesinde önemli görevlerde bulduklarını dile getiriyor; bu durumun vatansever Türkçü gençlerin vicdanını rahatsız ettiğini yazıyordu. Mektubun sonunda ise Hasan Ali Yücel’in bu isimlerin görevlerine son vermesi gerektiğini, hatta kendisinin de Maarif Vekilliğinden ayrılmasının vatansever bir davranış olacağını söylüyordu.³⁵⁶

Bu mektuplar üzerine Maarif Vekaleti, Nihal Atsız’ın Özel Boğaziçi Lisesindeki öğretmenlik görevine son verdi. Ayrıca çıkardığı *Orhun* dergisi de hükûmet kararıyla kapatıldı.³⁵⁷ Nihal Atsız’ın ikinci yazısında adı geçen Sabahattin Ali, kendisine “vatan haini” dediği gerekçesiyle Atsız aleyhine hakaret davası açtı. Darendelioğlu³⁵⁸ ve Müftüoğlu’na³⁵⁹ göre, Sabahattin Ali söz konusu davayı Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ve *Ulus* gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay’ın teşvikiyle açmıştı. Ayrıca *Ulus* gazetesi hukuk müşavirinin Sabahattin Ali’nin avukatlığını üstlenmesi de bu iddiayı destekliyordu.

Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasının hâkimi Saffet Ünan, savcısı ise Hadi Tan’dı. İlk duruşma 26 Nisan 1944 tarihinde yapıldı. İlk duruşmada adliye binası ve mahkeme salonu Nihal Atsız’ı desteklemeye gelen büyük bir kalabalık tarafından dolduruldu. Kalabalık ve izdiham nedeniyle duruşma yapılamadı ve öğleden sonraya ertelendi.³⁶⁰

Sabahattin Ali ve Nihal Atsız arasındaki bu dava daha ilk duruşmadan itibaren taraflar arasındaki kişisel bir hakaret davası olmaktan çıkarak ‘ırkçılık-komünistlik’ davasına dönüştü. Türk kamuoyunda Nihal Atsız ve Sabahattin Ali dönemin sağcı ve solcu akımlarının temsilcileri olarak görünüyordular. Atsız, ırkçı milliyetçi olarak biliniyor; Sabahattin Ali’nin ise Bolşevik sempatisanı olduğu düşünülüyordu. Atsız’ın mektupları aslında birbirlerine siyasal husumetlerini geçmişten beri dile getiren iki karşıt grup arasındaki

356 Nihal Atsız, “Başbakan Saraçoğlu Şükrü’ye İkinci Açık Mektup”, *Orhun*, Sayı: 16, Nisan 1944, s. 1-6.

357 Mustafa Müftüoğlu, *Çankaya’da Kâbus (3 Mayıs 1944)*, Yağmur Yay., İstanbul 1974, s. 42.

358 İlhan Darendelioğlu, *Türkiye’de Komünist Hareketleri*, Toprak Dergisi Yay., İstanbul 1962, s. 116.

359 Müftüoğlu, *age.*, s. 43.

360 Darendelioğlu, *age.*, s. 116; Mumcu, *age.*, s. 51.

anlaşmazlığı yeniden alevlendirdi.³⁶¹ Nihal Atsız'ın avukatı Hamit Şevket İnce'nin, 26 Nisan'da görülen ilk duruşmada bunun basit bir hakaret davası olmadığı, iki inancın yani milliyetçilik ve komünizmin çarpışması davası olduğu yönündeki açıklaması da bunun açık bir ifadesiydi.³⁶²

Bir sonraki duruşma 3 Mayıs 1944 günü yapıldı. Bu ikinci duruşmaya gelen ve Atsız'ı destekleyen kalabalık grup, mahkeme salonunda Atsız'ı alkışlamaya ve “kahrolsun komünistler” diye bağırmaya başladı. Aynı kalabalık, dışarıda da alkış ve tezahüratlara devam etti. Adliyeden Ulus Meydanı'na doğru yürüyüşe geçildi. Ulus Meydanı'nda komünizm aleyhine konuşmalar yapıp İstiklal Marşı söylendikten sonra Başvekâlete giderek Başvekil Şükrü Saraçoğlu lehine tezahüratlar yapıldı. Sabahattin Ali'yi protesto etmek için kitapları yakıldı. Ardından göstericiler tekrar adliye binasına doğru yürüdüler. Olaylara müdahale eden polislerle göstericiler arasında çatışma yaşandı ve göstericilerden bazıları gözaltına alındı.³⁶³

Dava sürecinde ilginç bir gelişme yaşandı. Nihal Atsız'ın avukatı Hamit Şevket İnce, 7 Mayıs 1944 tarihinde davadan ve Atsız'ın avukatlığından çekildiğini açıkladı. *Ulus* gazetesine yazdığı mektupta bu kararının gerekçesini anlatan İnce, bazı dostlarının kendisini uyarması üzerine müvekkili Atsız'ın geçmişte yazdığı *Dalkavuklar Gecesi* isimli kısa romanı okuduğunu ve burada Atatürk'le alay edildiğini, aşağılandığını gördüğünü ifade ediyordu. Ayrıca Atsız'ın bir Türk milliyetçisi olmadığını da anladığını, kendisinin bilmeden ırkçı ve Turancı bir amaca alet edilmek istendiğini, vicdanının sesini dinleyerek Nihal Atsız'ı müdafaa etmemeye karar verdiğini açıkladı.³⁶⁴ Oysa davanın başladığı ilk günlerde gazetecilere açıklama yapan Hamit Şevket İnce, *Ben eski Ocaklı bir Türküm. Nihal Atsız'ın yazılarını kendi yazım, davasını kendi davam biliyorum* demişti.³⁶⁵ Avukat İnce'nin sadece birkaç gün içinde Nihal Atsız ve davayla ilgili söylem değiştirmesi ve davadan çekilmesi, avukatın yakın zamanda Atsız ve diğer Turancı çevrelere yönelik

361 Özdoğan, *age.*, s. 97-98.

362 Sabahattin Ali ile Nihal Atsız arasındaki çatışma aslında iki boyutluydu. Birincisi yukarıda anlatıldığı gibi ideolojik bir kutuplaşmadan kaynaklanıyordu. Ama bu çatışmanın Sabahattin Ali'nin 1939'da yayımladığı *İçimizdeki Şeytan* adlı romanı nedeniyle ikisi arasında çıkan kavga ile ilgili başka bir boyutu da vardı. Romandaki kimi karakterlerin Sabahattin Ali tarafından Türkiye'deki kimi milliyetçilere leke sürmek amacıyla yaratıldığını iddia eden Atsız, Sabahattin Ali'ye misillemede bulunmak için *İçimizdeki Şeytanlar* adlı kitabı yayımlamıştı. Özdoğan, *age.*, s. 102-103.

363 Darendelioğlu, *age.*, s. 117-118; Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Kalite Matbaası, Ankara 1974, s. 248; Kemal Sülker, *Sabahattin Ali Dosyası*, Ant Yay., İstanbul 1968, s. 22; “Ankara nümayişi” olarak bilinen bu gösterilerin yaşandığı 3 Mayıs günü, sonraki yıllarda Türkçü ve milliyetçi çevrelerce millî direnişi simgeleyen tarihi bir gün olarak kabul edilmiş ve “Türkçülük Günü” olarak kutlanmaya başlanmıştır.

364 *Ulus*, “Hamit Şevket İnce Nihal Atsız'ın Avukatlığından İstifa Etti”, 8 Mayıs 1944.

365 Goloğlu, *age.*, s. 248.

başlatılacak operasyondan haberdar olduğu ve bu nedenle korktuğu için ya da zorla davadan çekildiği izlenimi vermektedir.

Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasının son duruşması 9 Mayıs 1944'te yapıldı. İftiradan suçlu bulunan Nihal Atsız 4 ay hapis ve 66 lira para cezasına mahkûm edildi, ancak cezası ertelendi.

2.4.3. Turancılık Davası

Birbirinden bağımsız iki ayrı dava gibi görünmesine rağmen Turancılık davası, Sabahattin Ali-Nihal Atsız davası etrafında gelişen olaylara paralel olarak başladı. Nihal Atsız'ın Sabahattin Ali'ye hakaret etmek suçundan aldığı ceza ertelenmiş olsa da 3 Mayıs olayları gerekçe gösterilerek başta Nihal Atsız olmak üzere Turancılara yönelik yeni bir dava süreci başlatıldı.

2.4.3.1. Gözaltı ve Tutuklamalar

9 Mayıs'ta davası sona eren Nihal Atsız Ankara'dan İstanbul'a dönmeye hazırlandığı 10 Mayıs günü Ankara'da kaldığı otelde tutuklandı. Atsız'ın tutuklanmasını başka tutuklamalar takip etti. 3 Mayıs gösterilerinin sorumlusu olarak görülen ve Turancı çevrelerde yer alan kişilerin evleri arandı, tutuklamalar yapıldı. Tutuklananlar arasında Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkkan, Nejdet Sançar, Hasan Ferit Cansever, Nurullah Barıman, Orhan Şaik Gökyay, Hamza Sadi Özbek gibi isimler yer alıyordu.

18 Mayıs'ta bir resmî tebliğ yayımlanarak Nihal Atsız-Sabahattin Ali davası sırasında Atsız lehine yapılan taşkınlıklar sonucu gözaltına alınan kimselerden elde edilen belgelerin verdiği şüphe üzerine Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan, Zeki Velidi ve Hasan Ferit Cansever'in evlerinde İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığınca arama yapıldığı bildirildi. Aramalarda elde edilen belgelerin incelenmesi sonucunda, ırkçılık ve Turancılık amacı güden ve son zamanlarda faaliyetlerini artırdıkları, bu yolda tertibat aldıkları görülen bu kimselerin Anayasa'ya, rejime ve vatandaşların hakiki milliyetçilik hislerine aykırı amaçlara ulaşmak için gizli cemiyetleri, teşkilat ve propaganda organları, hatta muhaberelelerini gizli tutmak için özel şifreleri ve parolaları olduğu; memleketin çeşitli bölgelerinde ve her türlü eğitim kurumunda masum gençlerin milliyetçilik ve vatanseverlik duygularını istismar ederek genç nesil arasında kendilerine taraftar toplamak ve bu sayede hedeflerine ulaşmak için devamlı ve sistemli şekilde faaliyette buldukları; bu faaliyetler Anayasa ve Türk Ceza Kanunu'na göre suç sayıldığı için adli merciler tarafından kanuni takibat yapılmak üzere işe el konulduğu açıklandı.³⁶⁶

Bu tebliğin ertesi günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı nedeniyle verdiği nutukta bu konuya da geniş yer ayırdı.

366 **Ayın Tarihi**, Sayı: 126, Mayıs 1944, s. 21.

Türkiye’de ırkçılık ve Turancılık gibi fesatçı ideolojilere yer olmadığını şu sözlerle açıkladı:

Türk milliyetçisiyiz, fakat ülkemizde ırkçılık prensibinin düşmanımız...

Turancılar, Türk milletini bütün komşularıyla onulmaz bir surette derhal düşman yapmak için birebir tılsım bulmuşlardır. Bu kadar bilinçsiz ve vicdansız bozguncuların yalan dolanlarına Türk milletinin mukadderatını kaptırmamak için elbette Cumhuriyetin bütün tedbirlerini kullanacağız. Bozguncular genç çocukları ve saf vatandaşları aldatan düşüncelerini millet karşısında açıktan açığa tartışmayacağımızı sanmışlardır. Aldanmışlardır ve daha çok aldanacaklardır... Vatandaşlarım! Emin olabilirsiniz ki, vatanımızı bu yeni fesatlara karşı da kudretle müdafaa edeceğiz.³⁶⁷

İnönü, konuşmasında *Görülüyor ki millî politikamız memleket dışında sergüzeşt aramak zihniyetinden tamamen uzaktır; asıl mühim olan da bunun bir zaruret politikası değil, bir anlayış ve bir inanç politikası olmasıdır.* sözleriyle Türkiye’nin ülke sınırları dışındaki Türkleri birleştirmek gibi bir amacının olmadığını altını çizdi. Ayrıca Turancılık fikri etrafında Türkiye’nin dış politikasına da değindi. *Millî Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde tek dostumuz Sovyetlerdi* diyerek Sovyetler Birliği’nin Türk dış politikası açısından önemli olduğunu vurguladı.³⁶⁸ Bu açıklamalar İnönü’nün, Turancılık konusunun Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermesinden duyduğu endişenin de bir ifadesiydi.

Hasan Ali Yücel, Maarif Teşkilatına gönderdiği bir tamimle Millî Şef İsmet İnönü’nün 19 Mayıs 1944 nutkunun 1944-1945 ders yılının ilk gününde ilkokulların son iki sınıflarında; ortaokulların, liselerin, öğretmen okullarının, teknik öğretim kurumlarının ve köy enstitülerinin bütün sınıflarında; yüksek okullarla yüksek teknik kurumlarının, üniversitenin, fakültelerin, köy enstitüsü yüksek kısmının açılış derslerinde okunması emrini verdi. Ayrıca tamime göre ilkokullar, ortaokullar ve bu derecedeki diğer okulların yurt bilgisi derslerinde; lise ve dengi okulların sosyoloji, tarih ve inkılap tarihi derslerinde öğretim, nutukta yazılı esaslara göre yapılacak, metnin çeşitli parçaları üzerinde durulacaktı. Yüksek öğretim kurumlarında ise ahlak, sosyoloji gibi toplumla ilgili derslerle Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi derslerini veren profesörler bu nutkun ruhuna uygun, halkın rahatlıkla okuyabileceği broşürler yazıp, basılmak üzere resmî yollardan Maarif Vekâletine göndereceklerdi.³⁶⁹

367 **Ayın Tarihi**, Sayı: 126, Mayıs 1944, s. 27-29.

368 **Ayın Tarihi**, Sayı: 126, Mayıs 1944, s. 27-29.

369 Darendelioğlu, **age.**, s. 73.

2.4.3.2. Dava Süreci

Soruşturmalar sonunda şu 23 ismin mahkemeye verilmesi kararlaştırıldı: Hüseyin Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Nejdet Sançar, Fethi Tevetoğlu, Hasan Ferit Cansever, Alparslan Türkeş, Orhan Şaik Gökyay, Reha Oğuz Türkkkan, Hüseyin Namık Orkun, Sait Bilgiç, M. Zeki Özgür, İsmet Tümtürk, Hikmet Tanyu, Hamza Sâdi Özbek, Muzaffer Eriş, Cebbar Şenel, Nurullah Barıman, Cihat Savaşer, Fazıl Hisarcıklı, O. Yusuf Kadıgil, Fehiman Altan, Cemal Oğuz Öcal, Saim Bayrak.

İlk duruşma 7 Eylül 1944 tarihinde yani tutuklamalardan yaklaşık 3,5 ay sonra görülmeye başladı. Bu tutukluluk döneminde sanıklara çeşitli işkenceler uygulandığı, tutukluların kendilerine isnat edilen suçları kabul edecek şekilde ifade vermeye zorlandıkları iddia edildi. Buna göre mezarlık hücreleri adı verilen, o dönem İstanbul Emniyet Müdürlüğü binası olarak kullanılan Sansaryan Hanı'nın yeraltı katında yer alan, lağım suyu, rutubet, böcek gibi sağlıksız koşullara sahip hücrelerde tutulmak; aç ve susuz bırakılmak, dayak ve falaka, ölüm tehdidi, tabutluk adı verilen hücrelerde tutulmak gibi farklı işkence yöntemleri kullanılmıştı.³⁷⁰

Davanın savcısı Kazım Alöç'tü. Dönemin Emniyet Müdürü Ahmet Demir, Sıkıyönetim Komutanı ise Sabit Noyan'dı.³⁷¹ Mayıs ayında başlatılan aramalar ve gözaltılar ülke çapında yapılmış olmasına karşın, gözaltına alınanların hepsi o dönemde sıkıyönetim sınırları içinde olan İstanbul'a sevk edildiler. Bu nedenle davaya Birinci Sıkıyönetim Mahkemesi baktı.

7 Eylül tarihli ilk duruşmada Sıkıyönetim Komutanlığı Savcısı Kazım Alöç'ün hazırladığı iddianameye göre sanıklar hakkında 18 Mayıs 1944 tarihli hükûmet bildirisinde belirtilen suçlamaların yanı sıra genel olarak hedeflerine ulaşmak için devamlı ve sistemli bir faaliyet sarf etmek ve memlekette zararlı ideolojilerini tahakkuk ettirmek yolunda muhtelif gruplar halinde çalışmak; memleket aleyhine bu gizli cemiyetleri kendi maksatlarına göre tevcih etmek isteyen yabancı teşekküllerle fesat ve ihanet içinde olmak; hükûmeti devirmek için cemiyet kurmak; hükûmetin Büyük Millet Meclisinin manevi şahsiyetlerini tahkir, millî menfaatlere muhalif hareket etmek; gayesi devletin Teşkilatı Esasiye Kanunu ile muayyen olan ana vasıflarına muhalif millî hissiyatı sarsmaya zayıflatmaya matuf propaganda yapmak suçlamaları da yapıldı.³⁷² Sanıklar, gizli örgüt kurmak suretiyle hükûmeti devirmeye teşebbüs etmek yani darbe yapmaya teşebbüs etmekle suçlanıyorlardı. Darendelioğlu'na göre bu davanın bambaşka bir yöne çekilmesi ve bir hükû-

370 Darendelioğlu, *age.*, s. 74-98; Alpaslan Türkeş, **1944 Milliyetçilik Olayı**, Kutluğ Yay., İstanbul 1972, s. 57-67; Reha Oğuz Türkkkan, **Arayan Adam**, II. Cilt, Pozitif Yay., İstanbul 2011, s. 143-146.

371 Mumcu, *age.*, s. 58.

372 Özdoğan, *age.*, s. 110-111.

met darbesi gibi gösterilmesi Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, Ankara Valisi Nevzat Tandoğan ve *Ulus* gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın marifetiyle gerçekleşmişti.³⁷³

2 Şubat 1945 günü yapılan ikinci duruşmada Sıkıyönetim Komutanlığı Savcısı Kazım Alöç sanıklar hakkında hazırladığı 41 sayfalık iddianameyi okudu. Alöç, Türk hükûmetini devirmek üzere törenli oturumlarla yemin ederek gizli dernek kurmak ve bu amaçla faaliyette bulunmak, devletin anayasa ile belirlenmiş ana vasıflarına aykırı propaganda yapmak, Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasında nümayiş tertiplemek gibi suçlardan ötürü sanıklarla çeşitli cezalar verilmesini talep etti.³⁷⁴

Dava, 29 Mart 1945 tarihli duruşmada sonuçlandı. 23 sanıktan 13'ü beraat ederken 10 sanığa çeşitli cezalar verildi. Karara göre Nihal Atsız 4 yıl 3 ay 15 gün hapis ve 3 yıl Adana'ya sürgün cezasına, müebbeten amme hizmetlerinden mahrumiyetine; Zeki Velidi Togan 10 yıl hapis ve 4 yıl Adapazarı'na sürgün cezası, müebbeten amme hizmetlerinden mahrumiyetine; Reha Oğuz Türkkan 5 yıl 5 ay hapis ve 2 yıl Diyarbakır'da sürgün cezasına, müebbeten amme hizmetlerinden mahrumiyetine; Cihat Savaşer 4 yıl hapis ve 1,5 yıl Uşak'ta sürgün cezasına, 4 yıl amme hizmetlerinden mahrumiyetine; Nurullah Barıman 4 yıl hapis ve 1,5 yıl Kırşehir'de sürgün cezasına, 4 yıl amme hizmetlerinden mahrumiyetine; Nejdet Sançar 1 yıl iki ay hapis cezasına; Alpaslan Türkeş 9 ay 10 hapis cezasına; Fethi Tevetoğlu 11 ay gün hapis cezasına; Cebbar Şenal ve Cemal Oğuz Öcal 11'er ay hapis cezasına mahkûm edildi.³⁷⁵

Mart ayında görülen karar duruşmasından yaklaşık yedi ay sonra Turancılık davasıyla ilgili yeni bir gelişme yaşandı. 23 Ekim 1945'te Askeri Yargıtay, Birinci Sıkıyönetim Mahkemesinin 29 Mart 1945 tarihli kararını bozdu. Davanın İkinci Sıkıyönetim Mahkemesi tarafından yeniden görülmesine karar verildi ve bütün sanıklar 26 Ekim 1945 tarihinde tahliye edildiler. Davaya 26 Ağustos 1946 tarihinde İkinci Sıkıyönetim Mahkemesinde tekrar başlandı. 31 Mart 1947'de sanıkların tamamının beraat etmesiyle dava sonlandı. Mahkeme, ırkçılığın Anayasa'ya aykırı bir fiil olduğu, fakat Türk Ceza Kanunu'nda bunu cezalandıran bir hüküm olmadığından sanıkların beraatına karar verdi.

Turancılık davası öncesinde yaşananlara ve davanın seyrine bakıldığında

373 Darendelioğlu, *age.*, s. 51.

374 *Ulus*, "İrkçilerin Davası Son Safhasında", 3 Şubat 1945; *Cumhuriyet*, "İrkçiler İçin İstenen Cezalar", 3 Şubat 1945; *Vakit*, "İrkçilerin Muhakemesi", 3 Şubat 1945.

375 *Ulus*, "İrkçilerin Davası Karara Bağlandı", 30 Mart 1945; *Akşam*, "İrkçiler Hakkındaki Karar", 30 Mart 1945; *Vakit*, "İrkçiler Hakkında Karar Verildi", 30 Mart 1945; *Tanin*, "İrkçiler Hakkında Sıkı Yönetim Mahkemesi Kararını Verdi", 30 Mart 1945; *Cumhuriyet*, "İrkçilerin Davası Bitti", 30 Mart 1945; *Tan*, "İrkçiler Hakkında Dün Karar Verildi", 30 Mart 1945.

sürecin, dönemin uluslararası konjonktürüne ve Türk dış politikasına bağlı olarak geliştiği söylenebilir. Turancı hareket İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'yla kurulan dostane ilişkiler ve Almanya'nın savaşta sağladığı galibiyetler bağlamında 1943 yılının sonlarına kadar resmî ideoloji tarafından hoşgörüyü karşılandı, hatta bizzat hükûmet çevrelerinde destek buldu.³⁷⁶ Buna karşın 1944 yılında Turancı çevrelere yönelik bir tasfiye operasyonunun başlatılması olayı, aynı yıl Almanya'ya krom sevkiyatının durdurulması, Alman gemilerinin boğazlardan geçişinin yasaklanması ve Almanya'yla ilişkilerin tamamen kesilmesi gibi Türkiye'nin Müttefiklerin yanında yer aldığını göstermek, aynı zamanda da Türk-Sovyet ilişkilerinde savaşın başından beri devam eden soğukluğu gidermek adına atılan adımlardan biriydi.³⁷⁷

Benzer şekilde Askerî Yargıtay'ın Turancılık davasında Birinci Sıkıyönetim Mahkemesinin verdiği kararı bozması ve başka bir mahkeme tarafından davaya yeniden bakılması, 1947'de sanıkların beraat etmeleri ve aklanmaları da yine dış politikadaki gelişmelerin iç politikaya yansımaları olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1944 yılında Sovyetler Birliği ile ilişkileri yumuşatmak adına Turancılara yönelik yapılan tasfiye operasyonu, 1945 yılının Haziran ayında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin doğu sınırında değişiklik yapılarak Kars ve Ardahan'ın kendisine bırakılmasını ve Boğazlarda kendisine üsler verilmesini talep etmesi üzerine Türk-Sovyet ilişkilerinin tamamen kopma noktasına gelmesiyle anlamını ve işlevini yitirmiş bulunmaktaydı. Bu süreç paralel olarak Türk siyasetinde ve kamuoyunda yükselen anti-Sovyet ve anti-komünist söylem, milliyetçi söylemin yeniden yükselmesi için oldukça uygun bir ortam yaratmış; kamuoyunu komünizmin karşısında duran milliyetçilerin lehine çevirmişti.³⁷⁸ Koçak'a göre 1944 yılında suç olduğu düşünülen bir fikir ve eylem programı, 1947 yılının yeni koşullarında artık suç olmaktan çıkmıştı. Aksine, 1945-1946 yıllarından itibaren, durum yeniden değişmişti ve dış ilişkilere paralel olarak gelişen yeni iç politika konjonktüründe, milliyetçiliğin her derecesi ve her türlü, artık resmî söylemin ve tutumun belirgin bir göstergesiydi.³⁷⁹

376 Berkes, *age.*, s. 235-236.

377 Koçak, *age.*, s. 269-270.

378 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Kitap, İstanbul 2010, s. 345-346.

379 Cemil Koçak, "Öner-Yücel Davası", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı: 166, 1997, s. 23-30.

2.5. Savaş Yıllarında Basın*

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı, siyasal anlamda tek parti iktidarının yani Cumhuriyet Halk Partisinin (CHP) hâkim olduğu bir yapıda geçmektedir. Aynı zamanda Atatürk ve İnönü Dönemini de kapsayan tek parti yönetimi, evrimleşerek hem kendi kuruluşunu hem de toplumun modernleşme ve gelişen olaylara göre yeniden şekillenşi sağlamıştır. Tuncay³⁸⁰ bu durumu kendine has özellikler taşımasıyla birlikte tarihsel sürecin bir ürünü olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu durum iktidarın sürekliliğini, iktidar ve muhalefetin aynı merkezden inşasını, değişim, denetim ve denemelerin tek merkezden yapılmasını zorunlu kılmaktadır. İktidar, kurumsallaşma ve değişimin yönünü belirledikten sonra çoğulculuktan öte tek merkezli bir sistemin oluşmasını sağlamıştır. Yetkin³⁸¹ iktidarın kurumsallaşmasını, Serbest Fırka denemesi sonrası yani 1931 sonrası çoğulculuğun ortadan kalkarak parti-devlet bütünleşmesi ve toplumsal yapıda tam iktidarın şekillenmesi olarak tanımlamıştır. İktidarın tüm yapı ve işlevlerde güçlenmesi, kurumların merkezî sisteme göre yeniden inşası veya revize edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu süreçte belirleyici olan modernleşme, diğer kurumlarda olduğu gibi kitle iletişim araçlarında da uygulanmıştır. Kitle iletişim araçlarına, kentleşme, nüfus hareketleri gibi olgular ve alana yapılan yatırımlar olumlu yönde etki yapmıştır³⁸² İktidar toplumsal gelişimi sağlarken kamusal alanın da gelişimini önemsemiştir. Bu noktada kontrollü gücün sergilendiği alanlardan biri de basın olmuştur. Basın gelişimine izin verilen, değişim ve dönüşümü ile toplumsal etkileri kontrol altında tutulan bir yapı ve iktidarın kamusal söyleminin de aracısı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Atatürk Dönemi’ne kıyasla, her kurumsal yapı gibi basın alanında da dönemsel farklılaşmalar olmuştur. Başlangıç döneminde özgürlükle gelen açılım, sonrasında kurumsallaşma çabaları ve denetim gelmiştir. İkinci aşamada ise inkılapların devamlılığını sağlamada aracı bir kurum ve basının iktidar açısından dönüşümü sağlamıştır. Üçüncü aşamada ise basın, inkılapların emrinde ve ulus devletin inşasında önemli rol oynayan bir araç olarak görev yapmıştır.³⁸³ Atatürk sonrası hem devlet başkanı (11 Kasım 1938) hem de parti başkanı (26 Aralık 1938) olan İsmet İnönü ile başlayan dönem, basın açısından süreklilik ve zihniyet olarak Ata-

* Prof. Dr. Bünyamin Ayhan, Konya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, bayhan@selcuk.edu.tr.

380 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimin Kurulması (1923-1931)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

381 Çetin Yetkin, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1983.

382 Frederick W. Frey, **Political Development, Power, and Communications in Turkey**, Ed. Lucian W. Pye, Communications and Political Development, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1963, s. 317-318.

383 Bünyamin Ayhan, **Atatürk ve Basın**, Palet Yay., Konya 2009, s. 218.

türk Dönemi'nin devamı olarak tanımlanmaktadır. Yasalar ve yönetmeliklerin uygulanması, kurumsallaşma ve denetim de aynı yapılar sergilenmiştir. Çünkü toplumsal yapı ve işlev aynı ideoloji üzerine kurgulanmakta, sistemi koruyan ve yürütenler aynı minval üzerine hareket etmektedirler. Gazeteler ve gazeteciler kamusal alanda Atatürk Dönemi'nde itibaren İnönü Dönemi ve savaş zamanında da konumlarını sürdürmekte ve sınırları çizilen alanda görevlerini sürdürmektedirler. Diğer taraftan İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile gelen olağanüstü durum, kamuoyu ve siyasi alanın şekillenmesinde etkili olan araçlarının yeniden inşasının zorunlu kılmıştır. Bu süreçte basın, modernleşme süreçlerinin de etkisi ile düzen ve istikrar temel alınarak yayın faaliyetlerine devam etmiştir. Basın alanında savaş öncesi sorunlar, savaşla birlikte katılmış ve savaş sürecinde ise basın tek tipe dönüşmüştür.

2.5.1. Basın İktidar İlişkileri ve Basın Alanında Yapılan Düzenlemeler

İkinci Dünya Savaşı öncesi Atatürk'ün son dönemi basın³⁸⁴ Drije Matbuat Dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama, dönem basınının siyasi yazılardan öte sanat ve edebiyata yönelmesi ve iç haberlerden daha ziyade dış dünya ile ilgili haberleri artırması ile ilgilidir. İç siyasette sorun yaşayan ve dışarıya yönelmek zorunda kalan basın, kendini bu alanda geliştirmeye başlamıştır. Siyasal alanda muhalefet denemelerinin başarısızlıkla sonuçlanması etkili olan basın³⁸⁵ iktidar tarafından denetim, kontrol ve sansür ile yönlendirilmiştir. Bozdağ'ın³⁸⁶ belirttiği gibi Tek Parti Dönemi güdümlü olarak tanımlanan basın, basının fonksiyonlarından öte sorumlulukları olan ve yönlendirilen bir yapı olarak görev yapmıştır. Bu dönemde çıkarılan 1931 Matbuat Kanunu İkinci Dünya Savaşı döneminin basın alanında düzenlemelerinin temelini oluşturmuştur. Muhalif basını susturmanın temel alındığı ve düzenlemelerin yapıldığı kanun, uygulama açısından sürekli değişmiştir. Böylece basın üzerine denetlemeler genişletilmiştir. Diğer taraftan kapatılan gazetelere rağmen basın alanına dâhil olan gazete ve dergilerin sayısı dikkat çekicidir.³⁸⁷ Basın açısından, bir taraftan iktidar eliyle daraltılan diğer taraftan toplumsal ve bireysel taleplerle genişleyen bir alan olma söz konusudur.

İnönü Dönemi'nin sürekliliği açısından kurumsallaşma ve ideolojik olarak devletçi bir bakış açısının gelişimini sağlayacak kadrolar Atatürk Dönemi'nde yetiştirilmiştir. Özellikle idari alandaki yapısal değişimler ve

384 Uygur Kocabaşoğlu, **1919-1938 Dönemi Basınına Toplu Bir Bakış**, Yıllık VI, AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksek Okulu, 1982, s. 95-126.

385 Abdülhamit Avşar, **Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi, İstanbul 1998.

386 İsmet Bozdağ, **Dünyada ve Türkiye'de Basın İstibdadı**, Emre Yay., İstanbul 1992, s.174.

387 Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 18, Cilt 5, 1996, s.152.

Kadro dergisinin³⁸⁸ basın alanda idari yapıya hâkim olması, dönemin basın-siyaset ilişkilerinin değişimini göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı süreçte hem dışarı da hem de içeride basın alanında birlikler oluşturulmuştur. Türkiye, dönemin siyasi tutumu ile bunu yakında takip ederek 1937'de Balkan Matbuat Birliği'ne katılmıştır.³⁸⁹ Kısa süre sonra içeride de basın alanında bir birliğin oluşturulması amaçlanmış ve 28 Haziran 1938 tarih ve 3511 sayılı Kanun ile Basın Birliği kurulmuştur. 19 Haziran 1951 yılında 7838 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Kanun'la ortadan kaldırılan Basın Birliği, basının diğer meslek/esnaf birlikleri gibi toplumda faaliyette bulunma amacı taşımıştır.

Çok geçmeden 1-5 Mayıs 1939 tarihlerinde Ankara'da Maarif Vekâleti aracılığı ile Birinci Neşriyat Kongresi düzenlenmiştir. Kongrede on dört konu ele alınmıştır. Devlet ile fert arasındaki ilişkiyi neşriyat üzerinden düzenlemeyi amaçlayan kongrede, yedi encümen oluşturulmuştur. Bu encümenlerden tercüme, neşriyat encümenleri ve propaganda ile ilgili encümenlik öne çıkmıştır. Kongrede alan ile ilgili öneri ve kararlar alınmıştır. Bu bağlamda; yabancıların matbaa işlerinde çalışmalarında kısıtlamalar, teknik alanda gelişmeler için Batı'dan makine ithalatı, teknik eleman desteği, yasakların esnetilmesi, piyasa şartlarına uyum için desteklerin önceliği vb. konular dikkat çekicidir.³⁹⁰ Kongre bir anlamda mesleki örgütlenme ile siyasi örgütlenme arasındaki girift ilişkiyi desteklemiştir.

Avrupa'da savaşın başlamasından sonra iktidar İstanbul merkezli olağanüstü hâl için hazırlıklar yapmıştır. 25 Mayıs 1940'da, Resmî Gazete ile yayımlanan 4518 sayılı Kanun ile Örfî İdare (Sıkıyönetim) uygulamaya başlanmıştır. Basın açısından Örfî İdare Kanunu'nun üçüncü maddesinin dördüncü fıkrası önemlidir.³⁹¹ Buna göre örfî idare *Gazete, kitap vesair matbuaların tab ve neşrini veya hariçten idhalini menetmek ve matbaaları kapatmak ve matbuat ve telgraf ve mektup üzerine sansür koymak*; görevini icra edecektir. İstanbul ile birlikte altı il sıkıyönetim içerisinde yer almıştır. İstanbul'un sosyoekonomik ve kültürel yapı açısından ülkenin en büyük kenti ve Türk basınının mihveri olması; basın, okuyucu iktidar ilişkilerini yeni bir sürece dâhil etmiştir. Örfî İdare Kanunu ile askerî idarenin de basın alanına müdahale etme yetkisi alması, sansürün derinleşmesini sağlamıştır.

Basın alanında düzenlemeler Örfî İdare Kanunu'ndan sonra da devam

388 *Kadro* dergisi için bk. Mustafa Türkeş, **Kadro Hareketi**, Ulusçu Sol Bir Akım, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

389 İskit Server, **Türkiye'de Matbuat İdare ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay., Ankara 1943, s. 288-290.

390 Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın**, Literatür Yay., İstanbul 2000, s. 180-183.

391 Örfî idare için üç yerde askerî mahkeme kurulmuştur.

etmiştir. Basını denetleyen kurum olan Matbuat Umum Müdürlüğü, 1940 yılının 28 Mayıs'ında 4520 sayılı Kanun'la, İçişleri Bakanlığından alınarak Başbakanlığa bağlanmıştır. Ancak kurum İçişlerine bağlı iken basın mensupları, teknik elemanlar ve büro personeli haricinde güvenlikle ilgili uzmanlar görevlendirilerek Başbakanlığa hazır hâle getirilmiştir.³⁹² On bir maddelik kanunda; kurumun görevi iç ve dış politik alanda hükûmete yardımcı olmak olarak tanımlanmış ve kurum matbaa, turizm ve radyodifüzyon bürolarından oluşmuştur. Aynı zamanda 1931 Basın Kanunu'nun nesnel olmayan durumları burada da ifade edilirken, savunma olgusu üzerinden gözetleme, denetim, propaganda kurumsallaştırılmıştır. İskit'in³⁹³ kurum açısından üçüncü aşama olarak kaydettiği bu dönemde kurumun vazifesi, savaşın da etkisi ile yurt içi yurt dışı basını takip etmek ve politik sürece katkı sağlamaktır. Müdürlük geniş bir kadro ile takviye edilmiş ve alanı genişletilmiştir. Bu süreçte radyo yayıncılığı da aktif hâle gelmiştir. Kurum 22 Temmuz 1943 yılında yayınlanan 5462 sayılı Resmî Gazete ile Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü olarak yeniden değişikliğe uğramıştır. Kırk sekiz maddeden oluşan kanun ile on beş daire ve kurullar oluşturulmuştur. Kurum içerisinde bürolar çoğaltılarak savaş alanında daha aktif bir durum sergilenmiştir. Diğer taraftan yayın ve film konusuna zorunluluklar ve kurallar getirilmiştir. Gazetelerde resmî tebliğ zorunluluğu ile *Umum müdürlükçe yayıma tabi tutulan filmleri göstermeğe her sinema mecburdur*. Kanunun kırk üçüncü maddesi ile yasalaşmıştır.

Dönemin gazetecileri, hatıratlarından yola çıkarak sansür ve denetimi analiz eden Kabacalı;³⁹⁴ gazetelerin neyi nasıl yazması gerektiği ve bunların toplantılar yoluyla gazete sahipleri ve yazarlara dikte edildiği, güçlendirilen emniyet güçlerinin her alanda olduğu gibi basının alanını da kontrol ettiğini, sansür olmamasına rağmen ön sansür uygulandığını ifade etmektedir. Bununla birlikte gazetecilere karşı geliştirilen kötü eylem ve sözle birlikte gelişen olumsuz davranışların yanında, yazılan her metnin tekrar tekrar gazetenin önüne geldiği bir durumla karşı karşıya gelindiğini belirtmektedir. Gazeteciler aynı zamanda sütunlarına ve başlık puntolarına müdahale edilen bir iktidar ile çalışmak zorunda kalmıştır. Gazetelere getirilen yasaklar ve kapatmaları bir başka gazetenin yazamadığı, direktiflerin basının yolunu çizdiği bir zaman dilimi olarak İkinci Dünya Savaşı dönemi öne çıkmaktadır. Basın Müdürlüğünün yanında sıkıyönetim uygulamalarının yapıldığı yerlerde askerî makamlar da sansür uygulamıştır. Gazetecileri yapmış oldukları yayınların kaynağı ve içeriği hakkında sorgulamışlar ve yalnızca ajanslara bağlı kalmalarını emretmişlerdir. Aynı anda on gazetenin kapatıldığı gün ol-

392 BCA, 30.11.137/10.9.1.0

393 Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdare ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay., Ankara 1943, s. 314.

394 Alpay Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990, s. 135-144.

duğu gibi bunların yanında daha da ileri gidilerek gazetecilere yazdıkları yazılar için tutuklama ve sürgünler gelmiştir. Dönemin gazetecilerinden Us³⁹⁵ hatıratında dönem hakkında sansür ve denetim ile ilgili örnekler verir. Örneğin Kahire’de Churchill ve Roosevelt ile görüşen İnönü’nün haberi, yabancı radyolardan alınarak verilir. *Nedeni gazetelere giden direktiftir. 1 Havadisi yazmayınız. 2. Ecnebi radyoları söylerse yazıp yazmamakta serbestsiniz.* Gazeteler Türkiye ile ilgili haberleri lüzum olursa yabancı kaynaklardan verebilmesini sağlayan sert bir denetime tabi olmasına rağmen gazete/gazeteciler hakkında vekiller rahatlıkla basının İngiliz ve Almanlara satıldığını Mecliste ifade edebilmişlerdir.

Bu durumların neticesinde İkinci Dünya Savaşı döneminde aylarca süren kapatmalar olmuştur. Ulusal gazeteler açısından ele alındığında;³⁹⁶ *Cumhuriyet* gazetesi üç kez hükûmet, iki kerede sıkıyönetim olmak üzere toplamda beş kez kapatılmıştır. *Tan* gazetesi dört kez hükûmet, üç kez sıkıyönetim olmak üzere yedi kez ve 12 Ağustos 1944’de süresiz kapatılmıştır. *Vatan* gazetesi beş kez hükûmet, dört kez sıkıyönetim ve 30 Eylül 1944’den sonra süresiz kapatılmıştır. *Tasvir-i Efkâr* dört kez hükûmet, dört kez de sıkıyönetim tarafından yayımı durdurulurken, *Vakit* gazetesi bir kez hükûmet ve bir kez de sıkıyönetim tarafından kapatma ile karşı karşıya kalmıştır. *Yeni Sabah* birer kez hükûmet ve sıkıyönetim, *Son Posta* dört kez hükûmet ve *Haber* gazetesi ise iki kez sıkıyönetim tarafından kapatılmıştır. Yılmaz ve Doğaner’de³⁹⁷ gazete yasakları konusunda genellikle 50 ve 51. maddenin kullanıldığını ve İnönü Dönemi’nde Atatürk Dönemi’ne göre daha az kapatma olduğunu belirtmişlerdir. Diğer taraftan kapatmalardan hem milliyetçi³⁹⁸ hem de sol yayınlara³⁹⁹ nasibini almışlardır.

Klasik Tek Parti yönetiminde basının denetimi, yalnız yasalarla değil aynı zamanda basın mensuplarının iktidarı koruma ve iktidarın sürekliliğini sağlama sorumlulukları olarak okunmuştur. Bunun dışında metin üretmede gelişen her olgu veya olay, belirsizlik ve sınırları ortadan kaldırma ihtimali taşıdığı için tehdit olarak görülmüştür. Hatta bu durum zaman zaman devletle bütünleşen parti ve parti yöneticilerinin kanun olarak simgeleştiği alanda da hissedilmiştir. Tehdit olgusu gazetenin tirajı, sürekliliği, sınırları, tehdit ettiği

395 Asım Us, **Hatıra Notları**, Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 528-530.

396 Cemil Koçak, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma**, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 138-139.

397 Mustafa Yılmaz-Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s. 19.

398 Bozkurt Dergisi, zararlı yazıları kapsadığından dolayı 13 Kasım 1942 tarihinde geçici olarak kapatılmıştır. **BCA**, 30.18.93/122.91.2.

399 İstanbul’da yayımlanan Yeni Ses Mecmuası 08.09.1943 tarihinde geçici olarak kapatılmıştır. **BCA**, 30.18.102.63/15.1.2.

alan ve iç ve dış olaylara göre de farklılık göstermiştir. Gazetecilik, gazetecilerin istediği gibi değil istenilen alana muhalif eden bir yapıya dönüşmüştür.

2.5.2. Gazeteler ve Gazeteciler

İkinci Dünya Savaşı dönemi gazetelere baktığımızda temelde iki farklı yapının olduğu gözlenmektedir. Birincisi iktidar tarafından (CHF) bizzat çıkarılan basın yayın organları diğeri ise sektörün piyasa şartlarına göre oluşturduğu basın yayın faaliyetleridir. Bu tartışmayı farklılaştıracak unsurlar bulunsa da bunlar daha çok sınırların grileştiği ve iktidarın izin vermede farklı davrandığı durumlar oluşturmaktadır. Çünkü basın alanında yapılan düzenlemeler ve sansürle ilgili getirilen maddi ve manevi uygulamalar devlet-parti gazeteciliğinin dışında toplumsal farklılaşmanın neden olduğu bir yapıyı göstermektedir. Yılmaz ve Doğaner'in⁴⁰⁰ basın ve sansürü ele aldığı çalışmalarında yayın çeşitliliği gözlemlenmektedir. İnönü Dönemi'nin basınının özelliklerine bakıldığında propaganda temel alınarak; komünistlik, Ermenilik ve Rumluk, dini ve irtica ile dini rencide etme, ülke aleyhine ve kamuoyu huzurunu bozma, ülkenin dış politikasına zarar verme, inkılaplara muhalefet, devlet büyükleri aleyhine yayın, müstehcenlik ve Türkçü ve Türklüğü rencide edici yayın politikası görülmektedir. Bu politikalar yayın politikalarının farklılığını göstermektedir.

Bu noktada dış politikada takip edilen denge politikası gazete ve gazetecilerin durum belirleyicisi olmuştur. Deringil'in⁴⁰¹ tartıştığı noktada, dış politikada meydana gelen gelişmeler, ülkenin iç politikası ve kamuoyunu oluşturan araçları etkilemiştir. Denge açısından İkinci Dünya Savaşı dönemi basını üç ayrı zaman diliminde ele alınmaktadır.⁴⁰² İlk dönem müttefiklere yakın olan dönemdir. Özellikle İngiltere ile yapılan 1939 yılındaki antlaşma burada etkilidir. 1941 yılına kadar devam eden süreçte Alman taraftarı gazeteler hariç genel çizgi müttefiklerdir. İkinci dönem ise 1941-44 arası denge politikasının devam ettiği bir dönemdir. Üçüncü dönem ise Almanya'nın 1943 sonrası savaşı sırasında Türkiye için tehdit olmaktan çıkması üzerine, müttefiklerin yanında yer alan politik sürecin destekçisi olan bir basın faaliyeti dikkati çeker. Batıda gelişen siyasi durumlara göre iktidar ve basının tutumu değişmiştir. Diğer taraftan dönemselliklerde farklılaşan veya destek konusunda tutumunu sert veya yumuşak olarak ifade eden tarzlara da rastlanılmaktadır. Zaten bunun dışında dönemin şartları açısından, basın açısından başka bir yayın politikası takip etmek de mümkün gözükmemektedir.

400 Mustafa Yılmaz-Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007.

401 Selim Deringil, *Denge Oyunu II. Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

402 Murat Güvenir, *2. Dünya Savaşı'nda Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991.

Gazetecilik açısından Tek Parti yönetiminde dikkati çeken bir başka unsur gazeteci milletvekillerinin varlığıdır. Frey'in⁴⁰³ siyasal elitleri tartıştığı çalışmasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde ilk dönem hariç meslek olarak gazeteciler ve din adamları yakın bir oranda temsil edilmektedir. Ancak Frey'in vermiş olduğu rakamları oldukça düşüktür. Çünkü TBMM albümüne göre,⁴⁰⁴ Mecliste Beşinci Dönem (1939-1943) kırk sekiz gazeteci, altıncı dönem (1943-1946) ise elli bir gazeteci vekil olarak görev yapmaktadır. Bu vekillerin bazıları gazete sahibi olduğu gibi bazıları da basın organlarında yazarlık yapmaktadır. Gazeteci milletvekillerinde değişim nadiren gözlemlendiği gibi sayıca artma söz konusudur. Milletvekilleri arasında gazete ve matbaa sahiplerinin de olması yayıncılıkla siyaset arasında ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda iktidar tarafından vekiller aracılığı ile basını kontrol etme ve basını ideolojik taban oluşturma olarak siyasi alanda kullanıldığını gösterir. Gazetecilerin siyaset alanında aktif görev almaları, hem iktidarın hem de gazetecilerin işine gelmektedir. Tek Parti dönemi yasağlarından korunmak için siyasi güce ve sürekli değişen durumlara karşı uyum sağlayabilmek için sistemin politik bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan her iki yapı da simbiyotik şekilde birbirini desteklemiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü altı yıllık süreçte; 1939 yılında yeni yayın sayısı yirmi, 1940 yılında on dört, 1941 yılında da on dört, 1943 yılında yeni yayın sayısı yirmi sekiz ve 1944 yılında ise dokuz yeni yayın faaliyete geçmiştir.⁴⁰⁵ Gazetelerin ulusal olgusunda üç büyük şehir öne çıkmaktadır. Bunlar; İstanbul, Ankara ve İzmir'dir. Hatta dönemin gazeteciliği, bölgesel gazetecilik üzerinden şekillenmekte ve ulusal yayıncılık, bölgeler üzerinden gelişmektedir. Basının ciddi ulaşım ve dağıtım sorunu bulunmaktadır. Gazeteler bir başka şehre gün aşırı gönderilmektedir. Üstün⁴⁰⁶ 1930- 45 yılları arasında dağıtım işinin ticari olarak bir potansiyel taşımasına rağmen özellikle kamu mu özel mi tartışmaları ve bürokratik müdahaleler sonucunda uygulama da başarısız kaldığını belirtmektedir. Ulusal çapta yayın yapan gazetelerin tutumları ve tirajlarına bakıldığında, aşağıda yer alan tablo ortaya çıkmaktadır. Buna göre:

403 Frederick W.Frey, **The Turkish Political Elite**, MIT Press, Cambridge 1965, s. 181.

404 **TBMM Albümü (1920-2010)**, C 1, TBMM Basın ve Hakla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

405 Fuat Süreyya Oral, **Cumhuriyet Basın Tarihi 1923-1973**, Sanayii Nefise Matbaası, Ankara 1973, s. 156-157.

406 Üstün Hasan "Türkiye'de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 34, İstanbul 2011, s. 120-121.

Tablo I: **Gazete Tiraj ve Tutumları**

Gazete Adı	Tiraj	Sahibi/Başyazar	Tutumu, ⁴⁰⁷	Yayınlanma Yeri
Cumhuriyet	16.000	Yunus Nadi/Nadir Nadi	Almanya	İstanbul
Ulus	12.000	CHP Yayın Organı Falih Rıfkı Atay	Resmi yayıncılık/ Devlet Yayın Organı	Ankara
Tan	12.000	Zekeriya Sertel	Sovyet Taraftarı/ Mihver Karşıtı/ Sonra Müttefikler	İstanbul
Yeni Sabah	10.000	Cemalettin Saraçoğlu/ Hüseyin Cahit Yalçın	İngiliz taraftarı (Nazi ve Rus Aleyhtarı)	İstanbul
Akşam	10.000	Necmettin Sadak	Alman Taraftarı	İstanbul
Son Posta	10.000	Ragıp Emeç/ Ekrem Uşaklıgil	Alman Taraftarı/ Devlet Taraftarı	İstanbul
Vatan	7.000	Ahmet Emin Yalman	Müttefik Taraftarı	İstanbul
Tasvir-i Efkâr	6.000	Ziyad Ebüzziya	Alman/Denge	İstanbul
Son Telgraf	4.000	Ethem İzzet Benice	İktidar Yanlısı/ Denge	İstanbul
İkdam	4.000	E. İzzet/ Abidin Daver	İktidar	İstanbul
Vakit	4.000	Hakkı Tarık/Asım Us/	Müttefik/Alman/ Denge	İstanbul
Tanin	8-5000	Hüseyin Cahit Yalçın	Müttefik Yanlısı	İstanbul.

407 Bu noktada öne çıkan olgulardan biri de gazetecilerin Müttefik ve Mihver ekibi tarafından ülkelere davet edilmesi ve basın üzerinden kamuoyunu etkileme girişimleridir.

Gazete ile ilgili tirajlar; Weisband'ın⁴⁰⁸ çalışmasından alınmıştır. Dönemin gazete ile ilgili tirajları hakkında Türkçe metinler veya istatistiksel veri kullanan kurumlarda olmadığı dikkat çekmektedir. Weisband, rakamları İngiliz devlet kaynakları (Royal Institute of International Affairs, Foreign Research and Press Service) üzerinden analiz etmektedir. İskit⁴⁰⁹ Cumhuriyetin ilanından 1942 yılının sonuna kadar altı yüz elli gazete ve bin yüz yirmi beş mecmua yayımlandığını, 1943 yılı başında ise yüz otuz bir gazete ve yüz yetmiş iki mecmua ile toplam üç yüz üç yayının hayatına devam ettiğini diğerlerinin kapandığını belirtmektedir. Fakat tirajlarla ilgili bilgi vermemektedir. Gazete tirajları, resmî olarak tutulmadığı için genellikle hatırat ve genel kanaatler üzerinden bir genellemeye gidilmektedir. Koloğlu'da,⁴¹⁰ 1940'lı yılların başında ortalama gazete tirajını altmış bin olarak vermektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ise rakam yüz bine kadar çıkar. Bu durum savaş sonrası getirilmeye çalışılan serbestlik ile başlayan siyasi ve ekonomik tartışmaların etkisi olarak okunabilmektedir. Çavdar⁴¹¹ ise toplam gazete tirajının yüz bine ulaşmadığını belirtmektedir. Bunun nedeni olarak da basın özgürlüğünün olmaması, gazetelerin resmî gazete hüviyetinde gözükmemesi, iç haberler değil dış haberlerin öne çıkmasıdır. Aynı zamanda gazetelerin tutumlarında da sorunlar olduğunu belirtir. Savaşla ilgili tutumlarda aynı gazetede farklı görüşleri savunan yazarlara rastlanılmaktadır. Gazetelerin tutumları genel politik açılarından incelendiğinde birbirinden çok farklı bir habercilik anlayışı gözükmemektedir. Farklılaşmalar haber önceliği ve köşe yazılarında öne çıkmaktadır.⁴¹²

Savaş dönemi gazetecilerin önemli faaliyetlerinden biri de yurt dışı gezilerdir. Savaştan her iki taraf da, Türk gazeteci ve yazarlarını ülkelerine davet etmişlerdir. Gazetecilerin yazılarına göre; ziyaret yerleri propaganda amacıyla yapılmış mekânlar, güç odaklı askerî üretim alanları ve cephelelerdir. Bu geziler hem savaş öncesi hem de savaş zamanı devam etmiştir. Us⁴¹³ hatıratında 1935 yılında Almanya'nın daveti üzerine Almanya'ya, 1939 yılında müttefiklerin daveti üzerine Londra'ya, 1940 yılında tekrar Londra'ya, gittiklerini

408 Edward Weisband, **Turkish Foreign Policy 1943-1945, Small State Diplomacy and Great Power Politics**, Princeton University, USA 1973, s. 74

409 Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdare ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1943, s. 361.

410 Orhan Koloğlu, **Türk Basını Kuvayı Milliyeden Günümüze (70. Yılında Cumhuriyet Basını)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

411 Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Yayınevi, Ankara 1995, s. 388-389.

412 Johannes Glasneck, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Çev. Arif Gelen, Onur Yay., Ankara 2007, s. 25-26.

413 Us Asım, **Hatıra Notları**, Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 326, 367, 385-398.

belirtir. 1942 yılı Temmuz ayında da Almanların Doğu Cephesine bir grup gazeteci gitmiştir. Aynı yıl içerisinde bir başka grup gazeteci de müttefiklerin davetleri üzerine önce Avrupa daha sonra Amerika ve Kanada yolculuğu yapmışlardır. Amerikalılar da aynı şekilde gazetecileri üretim merkezleri ve cephe yerinde görmeleri için davet etmiştir. Gazeteciler, yolculuk, cephe haberleri ve ziyaret ettikleri ülkelerin genel atmosferi hakkında okuyucuları ile bilgi paylaşmışlar ve kamuoyu oluşumuna katkı sağlamışlardır.⁴¹⁴

Dönemin gazeteleri arasında dikkati çeken bir başka nokta kendi aralarında devam eden kavgalardır. Dönemin başında gazetelerde Afrodit kavgası öne çıkmıştır. Kavgada sanat, edebiyat ve fikir özgürlüğü kavramların sınırları ve içerikleri cinsellik üzerinde tartışılmıştır. Başlangıçta ilk sayfalarda yer alan olay daha sonra iç sayfalarda kendine yer bulmuş ve daha sonrada kamuoyundan düşmüştür. Fakat gazetecilikte asıl kavgalar siyasi olanlardır. Dönemin ekonomi-politik durumuna rağmen gazetelerin kavgaları da yer almıştır. Bunlardan *Yeni Sabah-Cumhuriyet* kavgası basın tarihimizde yerini almıştır⁴¹⁵. Aslında bu kavga Nadir Nadi ve Hüseyin Cahit arasında gibi gözükse de, kavga Alman taraftarlığı ve karşıtlığıdır. Kavga savaş başlamadan hemen önce *Tan* gazetesi ile *Cumhuriyet* gazetesi arasında yer alan kavga ile benzerlik göstermektedir.⁴¹⁶ Kavgaya daha sonra *Son Posta* gazetesi de *Cumhuriyet*'i destekleyerek katılmıştır. Nadi ailesinin Alman taraftarlığı siyasi düşünceden öte ticari ilişkilerle öne çıkmaktadır. Us⁴¹⁷ hatıratında 26 Temmuz 1940 yılında Nadi'nin Alman taraftarlığına ilişkin yazısının iktidar tarafından tenkide uğradığını belirtir. Gazetenin sahibi aynı zamanda CHP milletvekilidir. İnönü, dış politik süreci iç politikada kullanan *Cumhuriyet* gazetesine kapatma cezası vererek gerekli ikazları yapmıştır.⁴¹⁸ *Cumhuriyet* gazetesinin kapatılması sonucunda kavga sona ermiştir.

Savaşın sonuna doğru olan kavgalardan biri de Nihal Atsız ve Sabahattin Ali kavgasıdır.⁴¹⁹ Kavga gazetecilikten öte savaşın son dönemi ideolojik bakış açıları ve gelecekte izleklerin açılması ile ilgilidir. Özellikle Kadrocuların basın alanında iktidar olması, sol düşüncenin hâkimiyet alanının gelişmesi, iktidarın milliyetçi bakış açısı ile sorunları ve milliyetçi bakış açısının kendine yer bulmada sorun yaşaması kavgayı büyütüştür. Şahısların bir birine hakareti ile başlayan kavgada olayın seyri *Ulus* gazetesinin başyazarı Falih

414 Erol Yüksel-Sevgi Satı, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Gazetecilerin Londra ve Berlin Gezileri ve İzlenimleri (1939-1942)", *History Studies*, C 12, S 6, 2020, s. 3399-3424.

415 Tekin Erer, *Basında Kavgalar*, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul 1965, s. 73-89.

416 *Age.*, s. 27-61.

417 Asım Us, *Hatıra Notları*, Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 408.

418 *BCA*, 030.18.1.2 / 92.80.9; *BCA*, 030.18.1.2 / 93.103.19, 10.08.1940 tarihinde kapatılan *Cumhuriyet* gazetesi, 08.11.1940 yılında 2/14169 sayılı kararname ile geçici olarak kapatıldığı için yeniden açılmasına izin verilmiştir.

419 Erer, *age.*, s. 94-127.

Rıfkı Atay'ın konuyu devlet-parti gazetesi üzerinden kamuoyuna taşıması ve taraf olması ile değişmiştir. Us⁴²⁰ olayın büyümesinde, Falih Rıfkı Atay ve Hasan Ali Yücel'in Sabahattin Ali'yi koruması ve yönlendirmesini öne çıkarmaktadır. Atsız'ın Başbakan ve Bakana mektupları, olaya Cumhurbaşkanını İnönü'nün de dâhil olması ile hakaret davası ırkçı-Turancı bir havaya bürünerek, örgüt davasına dönüştürülmüştür. İktidar savunma avukatlarına müdahale etmiş, davada Sabahattin Ali'den çok diğer sorunlar öne çıkarılmıştır. Bir anlamda dış politika sürecine göre Türkiye'nin politik sürecinde milliyetçi söylemlerin sınırları ve içeriği oluşturulmaya çalışılmıştır. Davalar İkinci Dünya Savaşından sonra 1947 yılında sonuçlanmış ve davada herkes beraat etmiştir.

Gazete sahipliği ve başyazarlığı iktidar açısından önemlidir. Kanuni olmasa bile gazetecilik için iktidar tarafından olumlu imaja sahip olmak ve sistem tarafından onaylanmak gerekmektedir. Gazetecilerin Atatürk Dönemi'nden devam eden süreçleri ve çoğunluğu Osmanlı son dönemi Meşrutiyet Dönemi'nden devam eden gazeteciler olması dikkat çekicidir. Alanda meşrutiyetleri geçmiş dönemle başlamakta ve süreklilik göstermektedir. Gazetelerin dayanak noktaları okuyucudan öte iktidarla olan ilişkileridir. Genel olarak olağanüstü durumlarda kitle iletişim araçlarına olan ihtiyaç artar ve bireylerin gazete takip oranları ve tirajların artması beklenir. Fakat savaş dönemi gazete tirajları oldukça düşüktür. Bu noktada; kentleşme, okuma yazma durumu, iletişim sistemi olarak radyonun devreye girmesi ve dağıtım alanında yaşanan sorunlarla gazeteciliğinin tekipleşmesi etkili olmuştur.

2.5.3. Gazetelerin Genel Durumu

İkinci Dünya Savaşında basın denildiğinde akla İstanbul basını gelmektedir. Ankara'da ise temsilciler bulunmaktadır. Diğer taraftan gazetelik açısından İstanbul ve Ankara'nın dışında İzmir'in basın faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Özellikle kent olgusunun basın için zorunlu bir alan olması ve kent olgusunda üç şehrin öne çıkması, basın izleklerinin bu şehirlerde oluşmasını sağlamıştır. İzmir'de gazetecilik, dönem açısından İstanbul basını gibidir. Örneğin İzmir'de yayımlanan *Anadolu* gazetesi bunlardan biridir. Haydar Rüştü Öktem'in çıkardığı gazetenin müttefik yanlılığı bariz şekilde öne çıkmaktadır. Gazete İstanbul gazeteleri gibi sekiz-on iki sayfa çıkmakta ve habercilik açısından siyasetin dışında sosyal hayata dair haberlere sayfalarında daha fazla alan vermektedir. Gazetenin künyesinde *Tasvir-i Efkar* ve *Yeni Sabah* gazetesinde olduğu gibi namaz vakitleri ve iç sayfalarda İslam tarihi ile ilgili tarihi metinler yer almaktadır.

Ulusal gazeteler sayfa düzeni, sütun ve dizgi açısından benzerlik gös-

420 Asım Us, **Hatıra Notları**, Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 536-537.

termektedir. Savaşın da etkisi ile renkli çıkan gün neredeyse yoktur. Gazetede yayımlanan resimlerde siyasi figürlerin portre veya resimleri, genellikle toplantı fotoğrafları üzerinden tercih edilmektedir. Sosyal yapı ve toplumsal tabakalara gazete sayfalarında özel durumlar hariç yer verilmemektedir. Gazetelerden *Son Posta* gazetesi, diğer gazetelere göre daha fazla resim kullanmaktadır. Gazetenin kadın ve spor sayfaları döneme göre diğer gazetelerden daha fazla alana sahiptir. Üç büyük şehrin dışında yayın yapan yerel basın durumu oldukça kötüdür. Çünkü ülkedeki kâğıt sorunu ileri boyuttur ve kâğıda ulaşmak oldukça zordur. Örneğin Antakya'da yayımlanan *Yeni Gün* gazetesi ve Mersin'de yayımlanan *Yeni Mersin* gazetesi bazen tek yaprak (iki sayfa) çıkmaktadır. Adana'da yayımlanan *Türk Sözü* gazetesinde de aynı sorunlar görülür. Aynı zamanda gazeteler neredeyse bülten görünümündedir. Gazetelerin kurumsallaşma sorunları ve içerikle ilgili problemleri dikkat çekicidir. Gazeteler Harf inkılabından önceki durumlarından daha kötü durumdadır. İçerik ve teknik anlamda problemler bulunmaktadır. Dönem açısından görsellik geri plandadır.

Dönem içinde yayımlanan yabancı dilde basın açısından G. Primi ve Cemil Siufi'nin beraber çıkarttığı Fransızca yayımlanan *Beyoğlu* gazetesi öne çıkmaktadır. Gazete genellikle dört sayfa olarak yayımlanmaktadır. Gazetede, Türkçe gazetelerde yayımlanan önemli haber ve başyazılar kısaltılarak alıntılanmaktadır. Dolayısıyla gazete Türkiye'de olup bitenleri ve gazetelerin bakış açılarını yabancılara anlatmak için yayın yapmaktadır. Harf inkılabından sonra gelişen Türkçe dışı dilde basın, savaş dönemi oldukça geriye gitmiştir. Dönemin yabancı gazetelerinden dikkati çeken bir başkan nokta Mihver ve Müttefiklerin ülkede çıkardığı yayımlardır. Her iki tarafta propaganda için basın faaliyetlerinde bulunmuştur. Muzaffer Toydemir'in çıkardığı Mihver taraftarı *Türkische Post* gazetesi, diğer gazetelerden daha iyi şartlarda çıkmakta ve dönemin İstanbul Türk basınına benzemektedir. Alman Devleti tarafından desteklenen gazete, pazar günü hariç her gün çıkmakta ve dönem açısından gazetede Anadolu Ajansı haberleri yer almaktadır. Gazetede aynı zamanda *Beyoğlu* gazetesinde olduğu İstanbul basın özetleri yer almaktadır. Propaganda amacı taşıyan bu yayınlar yabancılara yönelik olsa da yerel basının çok üstünde kalitededirler.

Dönemin azınlık basınına bakıldığında Yahudi cemaatinin savaş dönemi sadece Türkiye değil, bölgenin tek gazetesi⁴²¹ *La Boz de Türkiye* yayın faaliyetlerine başlamıştır. *La Boz de Oriente*'nin yayın hayatına son vermesi üzerine 1 Ağustos 1939 yılında yayın hayatına atılan dergi, cemaatin tek yayın organı olarak toplumsal olaylara ve dünyaya cemaatin sesi olmuştur.⁴²² Rum

421 İkinci Dünya Savaşında Almanya'nın Yahudi topluluklarla olan sorunu ve işgal ettiği yerlerde Yahudi azınlıklara uyguladığı politikalar nedeniyle bölgede Yahudi azınlığın yayıncılık faaliyetleri bulunmamaktadır.

422 Naim A. Gülerüz, **Türk Yahudi Basını Tarihi**, Süreli Yayınlar, Gözlem Gazetecilik

basınında dergiler açısından kısa süreli yayıncılık dikkati çekerken, Cumhuriyet sonrası Rum basının en uzun temsilcisi olan Apoyevmatini de⁴²³ İkinci Dünya Savaşı sürecinde yayınına devam etmiştir. Ermeni basını açısından da değişen bir durum söz konusu değildir. *Jamanak*⁴²⁴ ve 1940 yılında yayın hayatına başlayan *Marmara gazetesi*⁴²⁵ Ermeni azınlık basınının önemli temsilcisi olarak yayın hayatlarını sürdürmüştür. *Jamanak* gazetesi yayın sürecinde hiçbir kapatma cezası almamıştır.⁴²⁶ Azınlık basını ile ilgili bir başka gelişme ise 12 Kasım 1942 yılında yayımlanan *Resmî Gazete* ile yayımlanan Varlık Kanunu'dur. Kanun, savaşın olağanüstü durumunda bir kereye mahsus servet ve kazançlarla ilgili olarak çıkarılmıştır. Ancak vergi mükelleflerinin çoğunluğu yabancılardır. Bu süreçte yabancı gazeteler ve okuyucuları etkilenebilir. Diğer taraftan İstanbul Valisi Kırdar'ın Ankara ziyareti ile yabancı gazete/gazetecilerle ilgili vergiler asgari raddeye indirilmiş ve vergilerde ötelemeler yapılmıştır^{427, 428}.

Dönemin gazetelerinin bir başka özelliği kendi matbaalarının olmasıdır. Yayımlanan gazetelerinin künye bilgilerine bakıldığında matbaa olarak gazete isimleri veya gazete sahiplerinin ismini taşıyan matbaalar yer almaktadır. Gazeteler yayıncılık konusunda sadece sabah değil akşam da yayıncılığa devam etmektedir. Bu gazetelere Ethem İzzet Benice'nin *Haber Akşam* gazetesi, *Son Telgraf/En Son Telgrafları*, *Haberleri Veren Akşam* gazetesi ve Us'ların gözetiminde yayınlanan Akşam Postası örnek olarak verilebilir. Doğal olarak bu gazeteler İstanbul'da yayınlanmaktadır.

Savaş yıllarında Müttefik ve Mihver güçleri Türkiye'yi kendi taraflarında görmek ve kamuoyunu kendi lehlerine oluşturmak için yoğun gayret sarfetmişlerdir. Bu konuda her iki tarafta basına maddi ve manevi destekler vermişlerdir. Özellikle savaşın getirdiği olumsuzluklar ve bunun basın alanına yansımaları her alanda kendini göstermiştir. Özellikle makine teçhizatı, kâğıt ve mürekkep gibi temel konularda dışa bağımlılık, savaş zamanında daha ciddi bir sorun hâline gelmiştir. Ülkedeki döviz durumu ve döviz olsa dahi ithal edilecek ülkelerin savaşta tarafı ve bilfiil savaşta olup olmaması gibi

Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2015, s. 90-92.

423 Sula Bozic, *İstanbul Rumlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 168.

424 *Jamanak*, 28 Ekim 1908 tarihinde Sarkis ve Misak Koçunyan kardeşler tarafından kurulan ve Türkiye'de en uzun süre yayın yapan basın organıdır.

425 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 260.

426 Nalan Ova, *Azınlıklar ve Medya*, Ed. Bünyamin Ayhan, İletişim Sosyolojisi, Literatürk Academia, Konya 2018, s. 329-330.

427 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yay., İstanbul 1951, s. 84.

428 Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 88.

durumlar gazetelerin durumunu etkilemiştir.

Savaş döneminin gazetelerinin birçok sorunu bulunmaktadır. Bu sorunlu alanlardan biri de kâğıttır. Gazete kâğıdının dağıtımını ve değişimi devletin tekelindedir.⁴²⁹ Gazetelerde kâğıt sıkıntısı ve devletin sayfa sınırlamasını da ayrı bir durum olarak okumak gerekir. Gazetelerde kâğıt ve sayfa içeriğini *Akşam* gazetesi üzerinden ele alan Kavaklı⁴³⁰ içerik olarak değişim gözükmesine de 1940 yılından itibaren sayfa sayısında azalmaya gidildiğini belirtir. Yalman da⁴³¹ hatıratında gazetelerin hafta içinde aynı sayfa sayısında çıkmadığını belirtmektedir. Bunun nedeni hükûmetin kurmuş olduğu Koordinasyon Kurumudur. Kurul gazete sayfalarına müdahale ederek matbaa durumu ve gazetenin sütun durumuna göre haftalık sayfa sayısı belirlemekte ve buna göre gazetelerin çıkışını kontrol etmektedir. İlerleyen dönemlerde gazete sayfaları kâğıttan dolayı tekrar azaltılmıştır. Doğal olarak sayfa sayısının azaltılması gazetelerin haber, ilan vb. olgular dışında kalan tema ve ekler gazete sayfalarında yer bulamamıştır. Sürekli haber üzerine kurgulanan bir gazetenin ekleri ve okuyucuyu çeken tematik alanlarının azaltılması veya kaldırılması, okuyucu kitlesinde azalmaya neden olmuştur. Savaş sonrası yasakların ortadan kalkması ile gazete tirajlarının ortalama üç kat artması basına uygulanan yasakların etkisini gösterir.⁴³²

429 Kâğıt ile ilgili sorunlar iki noktada ortaya çıkmaktadır. Birincisi savaş nedeni ile kâğıt ithali ile ilgili sorunlar ve 26 Ocak 1940 tarihli 4417 sayılı Resmî Gazete ile yayımlanan ve yetmiş iki maddeden oluşan Millî Korunma Kanunu'dur. Bu kanun, devlete savaş zamanı olağanüstü yetkiler vererek uygulamalar ve kararlar alınmasını sağlamak için bir koordinasyon merkezi ile yürütülen kanun, üretim tüketim süreçlerine müdahale etmiştir. Burada temel amaç toplumun ihtiyaçlarını savaş zamanı asgari imkân ve tekniklerle karşılamak ve üretim zincirinin kırılmasını engellemektir. Koordinasyon kurulunun gazete kâğıtları ile ilgili kararlarına bakıldığında (BCA, 030.18.01.02 / 92.100.18, BCA, 030.18.1.2 / 91.45.8, BCA, 030.18.01.02 / 91.65.10, BCA, 030.18.1.2 / 93.129.12, BCA, 030.18.1.2 / 94.35.9, BCA, 030.18.1.2 / 92.100.18, BCA, 030.18.1.2 / 97.124.12, BCA, 030.18.1.2 / 99.77.8) ülkede sadece gazeteler değil devlet dairelerinde de kâğıt sorunu olduğu, bazı devlet dairelerinin bu durumdan muaf tutulması için kararlar alındığı görülmüştür. Türkiye'ye kâğıt ithalinin nereden ise tamamının Almanya ile bağlantılı olması nedeniyle savaşın ilerleyen dönemlerinde kâğıt sorunu ciddi boyutlara ulaşmıştır. Sayfa sayısının Atatürk'ün ölüm yıl dönümlerinde serbest olduğu (her gazete bu serbestliği kullanmamıştır), İstanbul dışında gazete kâğıtlarına beyanname zorunluluğu getirildiği, sorun ilerledikçe gümrükte özel ve tüzel kişilere ait kâğıtlara ek konulma sürecinde doğru gidildiği bir durum yaşanmıştır.

430 Nurhan Kavaklı, **Bir Gazetenin Tarihi Akşam**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 113.

431 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz Cilt 2 1922-1971**, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 1152.

432 Hasan Ayhan, **İnönü Dönemi Basını (1938-1950)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013, s. 260.

2.5.4. Haber Kaynakları

Gazetelerin haber kaynaklarına bakıldığında dönem açısından zorunluluk dışında olağanüstü sürecin etkisi kendini göstermektedir. Gazetelerin haber kaynakları ile ilgili olarak öne çıkan kurum Anadolu Ajansıdır. Ajans önemli iç ve dış haberleri gazetelere servis etmekte ve gazeteler bunu yayımlamaktadır. Bu gazetelere yabancı dilde gazetelerde dâhildir. 1943 yılında çıkarılan kanunla resmî tebliğ yayımlama zorunluluğu getirilen gazeteler, resmî tebliğ dışında dünyayı da Anadolu Ajansının bakış açısı ile görmüşlerdir. Glasneck,⁴³³ Anadolu Ajansına haber verme açısından; müttefiklerin önde olduğu, gazetelerde 50-70 oranında ajans haberleri yer aldığı ve Anadolu Ajansının da haberleri buradan aktardığını belirtir. Örneğin 1942 yılında İstanbul Amerikan Enformasyon Bürosunda otuz beş kişi çalışmaktadır. Diğer taraftan Anadolu Ajansı haberleri kendi açısından analiz etmekte, devlet ve gazeteler arasında köprü olmaktadır. Doğal olarak haberler revize edilmekte ve basına servis edilmektedir. Haberlerin çoğunluğunda ajans bilgisi verilmektedir. Bu durum iki noktada okunabilir. Birincisi habere ulaşma ve savaş alanından bilgi vermek için gerekli zorunlu bilgi, ikincisi ise mevcut kanun ve sıkıyönetim kaynaklı olarak haberleştirme de devletin resmî söylemi üzerinden haber yaparak sorumluluk ve ceza ile karşılaşmanın önüne geçmedir. Anadolu Ajansının haber geçmediği alan ve bölgelerde ise yabancı ajanslar ve radyolar başta olmak üzere yabancı gazeteler haber kaynağı olarak verilmiştir.

Örneğin *Akşam* gazetesi savaşın bütün cepheleri ile ilgili haberlerde Anadolu Ajansı bültenlerini bazen olduğu gibi bazen de haberleştirerek vermektedir. Bu durum iç siyasi olaylarla da geçerlidir. Diğer bir nokta muhabir çalıştırma açısından sorunlar olduğu için haberler ikincil kaynaklar üzerinden oluşturulmaktadır. Gazetelerde hususi haber ve hususi muhabir gibi kavramlar yer alsada bunları genel bilgi içerisinde değerlendirmek gerekir. Özel haberler, gazeteci isimlerinden öte genellikle gazete adı ile verilmektedir. Ara sıra *Cumhuriyet* gazetesinde iç haberler ve genel değerlendirmeler de isim belirtilerek muhabirler üzerinden haberleştirme söz konusudur. Fakat bu tür haberler oldukça azdır. Gazetelerde telefon haberlerine de rastlanılmaktadır. Haberlerde yer alan telefon olgusu, bilgi kaynaklarının resmî kurum ve kişilerle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Yurt dışı bağlantılı olaylarda haber kaynakları daha çok belirtilmektedir. Anadolu Ajansı her türlü basın organı için zorunlu iken gazetelerin kendilerine daha yakın ve ilgi alanına girdikleri noktalarda yabancı başkentler öne çıkmaktadır. Londra ve Fransa çıkışlı haberler (radyo ve yabancı gazeteler) *Akşam* gazetesinde öne çıkarken *Cumhuriyet* gazetesinde Alman unsurlar belirginleşmektedir. Diğer gazetelerde de benzer süreçler gözlenmektedir.

433 Johannes Glasneck, *Türkiye’de Faşist Alman Propagandası*, Çev. Arif Gelen, Onur Yay., Ankara 2007, s. 19, 235.

Gazetelerin ilk iki sayfası savaş ve siyasi gündemler ile ilgili haberler yer almaktadır. Savaşın durumu ve cephelere göre haberlerin ağırlıkları da değişmektedir. Haberlerde Avrupa ve Balkanlar ağırlıklıdır. Uzak Doğu ve Amerika ile ilgili haberler azınlıktadır. Amerika haberleri, Avrupa ile olan noktalarda öne çıkmaktadır. Üçüncü sayfa ile başlayan Türkiye ile ilgili haberleri ise kültürel konuların yer aldığı haberler takip etmektedir. Resmî ilan ve tebliğler gazetenin sayfa sayısı ve çıkma periyoduna bağlı olarak daha arka sayfalarda yer bulmaktadır. Ancak iç sayfalarda da savaş haberleri yer alabilmektedir. Son sayfa ise reklamlara ayrılmaktadır. Dönemin gazeteleri bu bağlamda standart bir yapıya sahip değildir. Gazetelerde, yabancı roman (çeviriler), tefrikalar, hatıratlar ve hikâyeler geniş bir şekilde yer almaktadır. Gazeteler savaş öncesi ile kıyaslandığında haber ve haber kaynakları olarak daha zayıftır.

İkinci Dünya Savaşı Dönemi basını olağanüstü durumun özelliklerine göre yeniden şekillenmiş ve bu süreçte daha katı düzenlemelerle karşı karşıya kalmıştır. Gazeteler sayfa düzeninden içeriklere, geçici kapatmadan süresiz kapatmaya veya gazetecilerin sürgüne gönderilmesine kadar birçok noktada sansür ve denetime tabi tutulmuştur. Dönemin gazeteleri, kentleşme okuryazarlık, dağıtım ve ekonomi-politik süreçlerden dolayı sınırlı alanlarda etkili olmuştur. Ancak bu alan bile iktidar için önemlidir. Gazeteler kâğıt ve içerik sınırlamasından dolayı tekdüze bir yayıncılık yapmışlardır. Bu açıdan asıl işlevlerini geride bırakmışlardır. Sayfa sayısı azaldıkça toplumsal alana dair haberler de azalmıştır. Gazetelerin haber olgusunda sansür ve savaş nedeni olarak dış haberler daha çok öne çıkmıştır. Türk okuyucu için bu oldukça uzak bir alandır. Gazetelerde haber olgusundan öte bilgi verme ve edebi türlerin öne çıktığı gözlenmektedir. Reklam ve ilan olgusunda gazeteler gelişme göstermemiş aksine geriye gitmişlerdir. Gazeteler yayın politikalarında serbestlikten öte iktidarın çizdiği sınırlar içerisinde yayın yapmışlardır. Bu açıdan gazetelerin yayın politikalarını salt bir tarafsızlık ve net bir tavır içerisinde değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü gazeteler farklı iddialar ile karşı karşıya gelebilmekte ve sansüre uğramaktadır. Savaşın getirdiği denetim mekanizmaları gazetelerin duruşlarını da etkilemektedir. Ancak gazeteler, savundukları fikirler ve politik durumdan öte, sahipleri ve başyazarlarının savaş dönemi takındıkları tutumlar ve yurt dışı gezilere göre kategoriye ayrılabilir. Fakat bu ayrımlar da aşikâr bir yayın politikası getirmemekte, dönemseller eğilimler, ticari ilişkiler ve kültürel bakış açıları ile sınırlı kalmaktadır. Aynı zamanda gazetelerin savaş ile ilgili tutumları sürekli değil, Türkiye gibi denge politikası temeline oturmakta ve savaşın seyrine göre yeniden konumlanmaktadır. Haddizatında denge politikası dışına çıkan her yayın organı basın alanının dışına çıkmaktadır.

3. SAVAŞ DÖNEMİ EKONOMİK SORUNLAR VE ALINAN TEDBİRLER*

Türkiye’de 1930’lu yıllar itibarıyla uygulanan iktisadi ve mali politikalar, İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği olağanüstü koşulların etkisiyle büyük ölçüde değişim gösterdi. Fiilen savaşın dışında kalınsa da savunma hizmetlerine aktarılan kaynaklar nedeniyle idari, mali ve sosyal anlamda pek çok sorunla karşı karşıya kalındı. Savaş yıllarında yurt içi üretimin ve ithalatın ciddi anlamda azalması, kamu harcamalarının finansmanı sürecinde para arzındaki artışın da etkisiyle yükselen enflasyon, yaşanan iâşe sıkıntısı ve kıtlık bu sorunlardan sadece birkaçıydı. Savaş boyunca Türk lirasının dış değerinin yüksek tutulması ve ihracatın ithalatı karşılama oranının sürekli %100’ün üzerinde seyretmesi ise savaş sona erdiğinde ülke ekonomisinin ciddi bir döviz rezervine sahip olmasını beraberinde getirdi.

İkinci Dünya Savaşı 20’nci yüzyılda pek çok ülkeyi ekonomik, siyasi ve sosyal anlamda farklı derecelerde etkiledi. Savaşın özellikle dış ticaret üzerinde oluşturduğu daraltıcı etki, fiilen savaşılmasa da savunma tedbirlerindeki artış, iâşe sıkıntısı⁴³⁴ ve olağanüstü harcamaların koordinesi kapsamında gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrasında izlenen idari ve mali politikalar,⁴³⁵ 1940’lı yıllarda Türkiye ekonomisini de adeta dar bir risk çemberi içerisine aldı.⁴³⁶

18 Eylül 1931 tarihinde Japonya’nın Mançurya’yı işgaliyle başlayan ülkeler arası gerginlik, çok kısa bir zaman diliminde Afrika ile Avrupa’ya yayılmış, yaklaşık sekiz yıllık süre sonunda Almanya’nın Polonya’yı işgaliyle dünya savaşına dönüşmüştü. Bu süreçte Türkiye her ne kadar savaşa doğrudan müdahil olmasa da savaşa girme ihtimali çerçevesinde kıt kaynaklarının çok büyük bir kısmını savunma alanına tahsis etti.⁴³⁷

* Doç. Dr. Ferdi Çelikay, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, fcelikay@ogu.edu.tr.

434 Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşında Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, Homer Kitabevi, 2007, s. 52.

435 Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank, 1980, s. 282.

436 Meral Tecer, **Türkiye Ekonomisi**, TODAİE, 2005, s. 205.

437 Metinsoy, **age.**, s. 131.

Savaş tedbirleri kapsamında ilan edilen seferberlik, iş gücünde azalma yaşanmasına neden oldu.⁴³⁸ Üretken nüfusun büyük kısmının silahlı kuvvetlere alınması ise üretimde ciddi manada düşüşe sebebiyet verdi.⁴³⁹ Nihayetinde iş gücünün üretimden savunma hizmetlerine aktarılması, iktisadi anlamda bir yandan emek arzının azalmasına bağlı olarak ücretlerin ve girdi maliyetlerinin artmasını, diğer yandan da üretimdeki azalmanın da etkisiyle fiyatların hızlı bir şekilde yükselmesini beraberinde getirdi.⁴⁴⁰

Ayrıca savunma harcamalarındaki yoğun artış nedeniyle 1930'lu yılların başından itibaren başlanan planlı sanayileşme hamlesi kapsamındaki yatırım programları da gerçekleştirilemedi. Yeni yatırımların yapılması yerine önceki yıllarda başlanan yatırımların devamı için yoğun çaba sarf edildi.⁴⁴¹ Bunun yanında uluslararası sistemdeki ticari aktörlerin çatışma girdabı içerisinde bulunmasının da etkisiyle yurtdışından gerçekleştirilen ithalat önemli ölçüde azaldı.⁴⁴² Temel ürünler iç piyasada üretilemiyorken ithalatının da gerçekleştirilememesi kıtlığı, karaborsayı ve fiyatlardaki aşırı artışı doğurdu. Türkiye'nin ihracatçısı konumunda olduğu hammadde ve temel gıda ürünlerine dış piyasalardaki talebin ciddi anlamda gerilememesi ise savaş dönemi boyunca ödemeler bilançosunun fazla vermesini ve altın rezervlerinin artmasını sağladı.⁴⁴³

Tüm bu bahsedilen gelişmeler ışığında Türkiye'de 1936 yılından itibaren ekonomik büyümede ciddi bir düşüş yaşandı. Hatta savaşın etkilerini tüm yönleriyle hissettirdiği yıllarda, sadece 1942 dışında, ekonomik büyüme ivmesi kronik bir şekilde zayıfladı. Bunun yanında fiyatlar genel seviyesindeki seyri gösteren GSYİH deflatörü 1939 yılı itibarıyla ciddi bir artış trendine girdi. Grafik 1'de net olarak gözlemlenen bu durum, hiç şüphesiz ki savaş yıllarında yaşanan fiyat dalgalanmalarını ve enflasyonist baskıyı çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

438 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yayınevi, 1982, s. 402.

439 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012, s. 199.

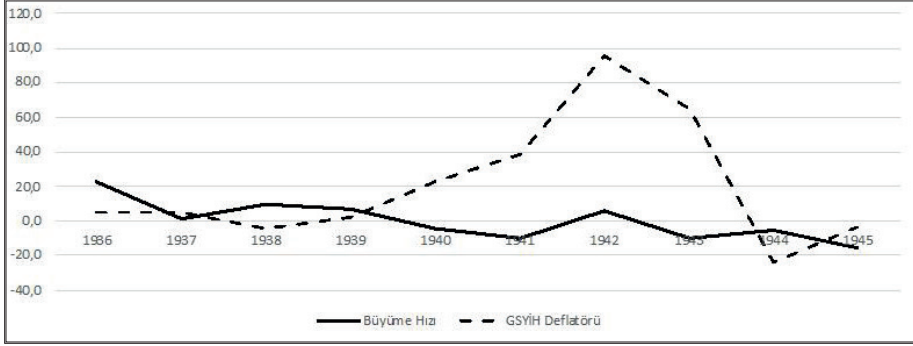
440 Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye 3 (Savaş 1939-1945)*, Tekin Yayınevi, 2000, s. 176.

441 Tezel, *age.*, s. 403.

442 Metinsoy, *age.*, s. 53.

443 İsmet Sabit Barutçugil, *Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış*, İstanbul Ticaret Odası Yay., 1989, s. 29.

Grafik 1. 1936-1945 Yılları Arasındaki Dönemde Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve GSYİH Deflatörünün Seyri

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1948 Fiyatlarıyla Ekonomik Büyüme ve GSYİH Deflatörü**, <http://www.sbb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

1936 ile 1945 yılları arasındaki dönemde ekonomideki sektörel paylar, büyüme hızları ve fiyatlar genel seviyesindeki değişim ile temel bütçe büyüklüklerine ilişkin istatistikler de İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye ekonomisinin genel yapısına ışık tutmaktadır. Örneğin; İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı genel olarak %40'ın üzerindedir. Bu oran 1936 yılında %48,7 iken takip eden yıllarda kademeli olarak azalmış ve 1941 yılına gelindiğinde %41,8'e kadar gerilemişti. Yine makroekonomik ölçekte savaşın etkilerinin en fazla hissedildiği 1941 yılında gayri safi yurt içi hasıla %10,4 azalmıştı.⁴⁴⁴ Aynı yıl içerisinde tarım sektöründen elde edilen hasıla %16,5 ile genel ekonomide yaşanan küçülmeden daha şiddetli bir şekilde geriliyordu. Bu dönemde fiyat istikrarsızlığı da ciddi boyutlardaydı. 1942 yılında GSYİH deflatörü %96, tarım sektöründeki fiyat artışı ise %139,5'e kadar tırmanmış, adeta zirve değerlerine ulaşmıştı. Savaş dönemi boyunca ithalat işlemleri de yaygın ve yoğun şekilde daraldı.⁴⁴⁵ İthalat vergisi hasılatının 1939 ile 1944 yılları arasındaki dönemde sürekli azalıyor olması bu daralmanın en somut göstergelerindendir. Örneğin; 1940 yılında ithalat vergisi hasılatı bir önceki döneme göre %47,9 gerilemişti. 1944 yılına kadar da bu azalma eğilimi devam etti.⁴⁴⁶

Bahsedilen koşullar altında hükümet, 1940'lı yılların başından itibaren ekonomik anlamda çeşitli tedbirler alıyordu. Nitekim 18 Ocak 1940 tarihinde

444 Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1948 Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla GSMH**, <http://www.sbb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

445 Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **age**.

446 Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **age**.

“seferberlik ve savaş durumunda devletin iktisadi ve millî müdafaasını takviye amacıyla” Millî Korunma Kanunu çıkarıldı.⁴⁴⁷ Kanunun ilk maddesinde yer alan *Fevkalade hallerde Devletin bünyesinin İktisat ve Millî Müdafaa bakımından takviye maksadıyla İcra Vekilleri heyetince, kanunda gösterilen şekil ve şartlar dairesinde vazife ve salâhiyetler verilmiştir* hükmü gereği genel ve kısmi seferberlik, devletin savaşa girme ihtimali, Türkiye Cumhuriyeti’ni de ilgilendiren yabancı devletler arasındaki savaş hali gibi olağanüstü durumlarda hükûmete çeşitli yetki ve sorumluluklar veriliyordu.⁴⁴⁸ Kanunun 2’nci maddesine göre İcra Vekilleri Heyeti, olağanüstü hallerin ortaya çıkması halinde, yasal düzenlemeyle kendisine tevdi edilen vazife ve salâhiyetlerin ifa ve istimaline lüzum hasıl olduğunu görünce derhal kanunun tatbikine başlayabilecekti. Millî Korunma Kanunu çerçevesinde gerçekleştirilecek işlemlerin tertibi ve Bakanlıklar arasında uyumun sağlanması amacıyla bir “Koordinasyon Heyeti” oluşturulacaktı.⁴⁴⁹ Refik Saydam hükûmeti tarafından 26 Ocak 1940 tarihinde yürürlüğe gireceği belirtilen 72 maddelik bu kanun ile çeşitli mamullerin tüketim ve dağıtım sürecini kontrol altına almayı amaçlayan idare;

- Ticari, sınai ve zirai kuruluşların denetimi, kontrolü ve gerekirse kamulaştırılmasını,
- Vatandaşların gerek görülen belirli hizmet kollarında çalıştırılmasını,
- İstihdam tedbirlerinin alınmasını,
- Kıtılgın önlenmesi bağlamında stokçuluğun, tekel ve fiyat zammı uygulamalarının yasaklanmasını,

sağlayabilecekti.⁴⁵⁰ Nitekim Kanunun 6’ncı maddesine göre hükûmete verilen hizmetlerden bir veya bir kaçıyla meşgul olmak üzere, belirlenen yetkilerin icrası için gerekli görülmesi halinde Devlet teşkilatında yeni memuriyetler ihdas edilebilecek, halk ve millî müdafaa ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla çeşitli müesseseler kurulabilecek ya da gerekli görülen her hangi bir daire veya müessese bir Bakanlık ya da dairenin emrine verebilecekti.⁴⁵¹ Yine Kanunun 7’nci maddesine göre hükûmet, halk ve Millî Müdafaa ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekil ve hacimde üretimde bulunmaları için sanayi ve maden müesseselerini kontrol ederek, gerekli gördüğü faaliyete sevk edebileceği, imal ve işletme bakımından tadilata tabi tutabileceği gibi, söz konusu müesseselere tesisatta iktiza eden tevziatı da yaptırabilecekti. Ayrıca sanayi

447 Metinsoy, *age.*, s. 197.

448 **BCA**, 30.18.1.2 / 90.16.9.

449 **3780 Nolu Milli Korunma Kanunu**, madde 4.

450 **Yeni Asır**, 15 Ocak 1940.

451 **3780 nolu Milli Korunma Kanunu**.

ve maden müesseselerine kredi, malzeme, işçi ve ihtisas elemanları temin edilebilecekti.

Bu çerçevede Millî Korunma Kanunu'na göre İcra Vekilleri Heyeti, ulusal güvenliğin tesisi ve toplum ihtiyaçlarının temini için piyasa koşullarına göre sanayi, madencilik ya da tarım sektörlerinde faaliyet gösteren teşebbüsleri kontrol edebilecek, gereksinimler doğrultusunda yönlendirebilecek, hatta hammadde veya iş gücü tedariki dahi sağlayacaktı. Gerçekten 14 Şubat 1941 tarihli ve 101 sayılı karar, hükûmet tarafından yapılan düzenlemelere örnek mahiyetindeydi. Bu karara göre İcra Vekilleri Heyeti, İktisat Vekâletinin gösterdiği lüzum üzerine İstanbul Belediyesine bağlı Sular İdaresi ile Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri İdaresinin iş yerlerinde, günde üç saate kadar fazla mesai yapılmasına müsaade vermekteydi.⁴⁵² Ayrıca hükûmet, kıtlığın yaşanmaması ve gereksinimlerin ivedilikle karşılanması amacıyla bahse konu sektörlerde üretilen ürünlerin fiyatlarını saptayabilecek, bu ürünleri öncelikli olarak satın alabilecek ya da el koyabilecekti.⁴⁵³

Millî Korunma Kanunu'nun 32'nci maddesine göre; i) Piyasada darlık veya fiyatlarda yükseklik yaratmak ve fiyatların inmesine mani olmak amacıyla ticari teamüller dışında malları mahdut ellerde toplamak veya imha etmek veya propaganda yapmak veya sair fiil ve hareketlerde bulunmak, ii) Ticari zaruret ve teamüle aykırı olarak diğer bir malın da satın alınmasını mecburi kılmak suretiyle satışta bulunmak veya satışa bu şartla mal arz etmek, iii) Üreticiden mal alanlar veya tüketiciye mal satanlar arasında fiyat birliği yapılarak ya da yaptırılarak anlaşma yoluyla halkı istismar etmek, iv) Herhangi bir maddenin hükûmetçe tespit edilen esaslar dışında muhtelif ellerden geçirilmesi suretiyle fiyatın yükselmesini istihdaf veya intaç eden zincirleme muameleleri yapmak yasaklanmıştı. Buradan yola çıkarak özellikle merkezi hükûmet ya da yerel idarelerce belirlenen fiyatlara uyulmaması ya da ürünlerin stoklanarak kıtlık oluşturulması halinde kanuna dayanılarak ağır cezalar uygulanabilecekti.⁴⁵⁴

Kısacası Millî Korunma Kanunu savaş döneminde uygulanan ekonomi politikalarının ve alınan mali tedbirlerin temel dayanağını oluşturuyordu. Örneğin Kanunun 18'inci maddesinde yer alan *hükûmet un fabrikalarına ve değirmenlerine ve diğer sanayi ve maadin müesseselerine el koyarak işletebilir* hükmü gereği 1940 yılında tahıl stoklarına el konulmuştu.⁴⁵⁵ Savaşın etkilerini yoğun şekilde gösterdiği 1940'lı yıllarda yurt içinde karşılaşılan problemlerin başında ise işe sıkıntısı gelmekteydi.⁴⁵⁶ Bu kapsamda "İşe Teşkilatı",

452 **Resmî Gazete**, 18 Şubat 1941, 15167 nolu Kararname.

453 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 9, D VI, İçtima: 1, 28.inikat, 18.03.1940, s. 4.

454 **3780 nolu Millî Korunma Kanunu**.

455 **Vakit**, 5 Aralık 1940

456 **Cumhuriyet**, 5 Aralık 1940.

“Ticaret Ofisi” ve “Petrol Ofisi” gibi kurumlar ile kıtlığı yaşanan ürünlerin bir yandan iç ve dış ticarete fiyatlarının belirlenmesi, diğer yandan da söz konusu ürünlerin karne ile kontrollü tüketimi sağlanmaya çalışılacaktı.⁴⁵⁷

Ülkenin iâşe işlerinin yerine getirilmesi amacıyla kurulan İaşe Teşkilatı, Ticaret Vekilinin emri altında bulunan bir müsteşar ve müsteşar yardımcısı ile merkez ve taşra örgütlenmesinden oluşuyordu.⁴⁵⁸ İaşe Teşkilatının i) İaşe İş birliği Heyeti, ii) İaşe Umum Müdürlüğü, iii) Fiyat Murakabe Müdürlüğü, iv) Matbuat, Muhasebe, Zat İşleri, Levazım, Evrak, Dosya ve Şifre Servisleri ile v) Vilayetler Teşkilatı başlıklarında alt birimleri vardı. İaşe Müsteşarı, Ticaret Vekilinin emrindeydi. Vekilin vereceği görev ve talimatlar doğrultusunda Müsteşarlık işlerini Vekil namına idare ediyordu. İaşe İş birliği Heyeti ise Millî Müdafaa, Maliye, İktisat, Münakalat ve Ziraat Vekâletlerinin temsilcileriyle Ticaret Vekilinin uygun göreceği daire amirlerinden oluşuyordu. Heyet, İaşe Müsteşarının başkanlığında toplanmaktaydı. Ayrıca İaşe Teşkilatı Amirleri Heyetin doğal üyeleri idi. Daha çok kurumlar arasında koordinasyon sağlanması amacıyla günden Heyet, iâşe işlerinin yerine getirilmesinde ilgili Bakanlıklar ile iletişimi kurmakta, sürecin mümkün olduğu kadar hızlı ve iş birliği çerçevesinde nihayete erdirilmesini amaçlamaktaydı. Savaş döneminde ülkenin iâşe ihtiyaçları doğrultusunda ithalat, ihracat, stok, dağıtım ve tüketim sürecini düzenleyen birim ise İaşe Umum Müdürlüğüydü. Müdürlük ihtiyaçlar, ofisler ve nakliyat şubelerinden oluşuyordu. İaşe Teşkilatının bir diğer birimi de Fiyat Murakabe (Gözetim) Müdürlüğüydü. Bu müdürlük iâşe maddelerine ilişkin ticaret, üretim ve tüketim süreçlerinde oluşan fiyatları gözetmekteydi. Nitekim Fiyat Murakabe Müdürlüğü, iâşe maddeleri bağlamında ticaret ve sanayi kesiminin azami kar seviyelerinin belirlenmesine ilişkin esasları hazırlamakta, bu esasların uygulanmasını gözetmekte, hatta günlük rutin işlemlerdeki hayat pahalılığını dahi kontrol etmekteydi. İaşe Teşkilatının vilayetlerdeki işlemleri ise vekaletin vilayetler teşkilatı ve bu doğrultuda kurulacak diğer birimler tarafından yürütülmekteydi.⁴⁵⁹

Toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve millî savunma gereksinimlerinin tedariki amacıyla oluşturulan bir diğer ekonomik birim de Ticaret Ofisiydi. Ticaret Ofisi, Millî Korunma Kanunu dayanak gösterilerek tüzel kişiliğe haiz ve özel hukuk hükümlerine uyacak şekilde, toplum ihtiyaçları ve savunma işlemleri için gerçekleştirilecek alım satım süreçlerini yönlendirmek amacıyla 5 milyon lira sermaye ile kurulmuştu. Ticaret Vekâletine bağlı olarak faaliyet gösterecek Ofisin merkezi İstanbul'du. Ofisin idaresi, muhasebe ve diğer birimlerinin gözetimi Umum Müdürlüğüne gerçekleştiriliyordu. Ticaret Ofisi,

457 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınevi, 1982, s. 255.

458 *Bugün*, 4 Şubat 1941.

459 *Resmî Gazete*, 18 Şubat 1941, 15168 nolu Kararname.

toplum ve millî savunma ihtiyaçlarının tedariki için her türlü madde ve malzemeyi satın almaya, satmaya, bu ürünlerin ithalatını ve ihracatını yapmaya, farklı yerleşim yerlerinde stoklar oluşturmaya ya da mevcut veya kurulacak yeni teşekküller ile tüm bu işlemleri yapmakla görevliydi. Bunun yanında görev alanına giren ürünlerin fiyatlarını belirleyecek ve bu ürünlerin arz-talep sürecine de müdahil olacaktı. Yine iase maddelerinin stoklanabilmesi ve nakliyesi için her türlü depo, kap, zarf ve nakil vasıtalarını tedarik edebilecekti. Ayrıca Ofis, Ticaret Vekâletinin izni ve yetkilendirmesi ile görev alanındaki işlemleri gerçekleştirebilmek amacıyla yeni tüzel kişilikler oluşturabilecek, mevcut müesseseler ya da birliklerle iş birliği yapabilecek, diğer iktisadi birimler ile anlaşma gerçekleştirebilecek, hatta yurt içinde veya dışında gerekli gördüğü yerlerde şubeler açarak, temsilciler bulundurabilecekti.⁴⁶⁰

Millî Korunma Kanunu doğrultusunda tüzel kişiliğe haiz ve özel hukuk hükümlerine göre hareket edecek şekilde yine 5 milyon lira sermaye ile kurulan bir diğer iktisadi birim ise Petrol Ofisiydi. Petrol Ofisi, toplum ve millî savunma ihtiyaçları doğrultusunda özellikle petrol ve petrol ürünlerinin satın alınması ve satılması, ithali, çeşitli yerleşim yerlerinde bu ürünlere ilişkin stokların oluşturulması amacıyla Ticaret Vekâletine bağlı ve yine onun gözetiminde olacak şekilde oluşturulmuştu. Bu yönüyle Ticaret Ofisinin aksine Petrol Ofisi spesifik olarak petrol ve petrol ürünleri piyasalarına odaklanıyor, söz konusu ürünlerdeki kıtlık ve ihtiyaçların giderilmesini amaçlıyordu.⁴⁶¹

Savaşın ilk başladığı yıllarda, 1930'lu yıllardaki hububat stoklarının bolluğu sayesinde özellikle unlu mamullere ilişkin tüketimin kısıtlanmasına gerek duyulmamıştı. Oysa 1940'lı yıllara gelindiğinde stok yönetiminde yaşanan aksaklıklar ve talep artışı, fiyatların yükselmesini de beraberinde getirdi. Ayrıca askere alınan nüfusun ağırlıklı olarak tarım sektöründe istihdam ediliyor olması, başta buğday olmak üzere hububat üretiminin de ciddi anlamda azalmasına neden oldu.⁴⁶² Bu kapsamda sürekli önlemler de alınıyordu. Örneğin 18 Şubat 1941'de üç büyük kentte eşanlı bir şekilde ekmeğin kaç gram un ile nasıl yapılacağına ilişkin düzenleme getirilmişti. Buna göre bir ekmeğin yapımı için 100 kilogram buğdaydan 84 ile 86 kilogram arasında elde edilecek una %15 oranında çavdar eklenecekti.⁴⁶³ Ancak bu uygulama un ve ekmeğin tüketimini kontrol altına alamadı. Bu çerçevede 24 Kasım 1941 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında buğday unundan ekmeğin ve türevi dışında pasta, bûrek, çörek, tatlı ya da poğaçaya gibi diğer unlu mamullerin yapılması, satılması ya da tüketilmesi yasaklanmıştı.⁴⁶⁴ 1942 yılına gelindiğin-

460 **Resmî Gazete**, 18 Şubat 1941, 15170 nolu Kararname.

461 **Resmî Gazete**, 18 Şubat 1941, 15169 nolu Kararname.

462 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 15, Devre VI, 21. İnikad 25.12.1940, s. 177-178.

463 **Devlet Arşivleri Başkanlığı**, 030.18.01 / 12.941.19.

464 **BCA**, 030.18.01.02 / 96.95.17.24. İkinci Teşrin 1941.

de ise üretimdeki aksaklıklar daha da ağır bir boyuta ulaştı. Yaşanan kıtlık, tarım ürünlerinin haricinde pek çok temel tüketim ürününde de yaygın ve yoğun şekilde hissedilmeye başlamıştı.⁴⁶⁵ Bu doğrultuda bahse konu dönemde devletin çözmeye çalıştığı temel iç sorun öncelikli olarak ordunun ve toplumun gıda gereksinimi karşılamaktı. Nitekim hububat ve iaşé probleminin çözümü amacıyla temel tarım ürünlerine kotalar konulmaya başlanmıştı.⁴⁶⁶

Örneğin; ekmek ve un tüketimini kontrol altına alabilmek amacıyla 11 Ocak 1942 tarihinden itibaren hanelere ekmek kartları dağıtılmaya başlanmıştı.⁴⁶⁷ 13 Ocak gününe gelindiğinde çıkarılan bir Kararname ile ekmeğin karne ile dağıtımını sürecinde karşılaşılabilecek masraflar için gerekli ödenek Ticaret Vekâleti emrine tahsis edilmişti. 14 Ocak günü itibarıyla da ekmek karnesi uygulamasına fiilen başlandı.⁴⁶⁸ Yapılan düzenlemelere göre karne uygulamasında 7 yaşına kadar çocuklar için günde 287,5 gram; 7 yaşından büyükler için 375 gram ve ağır işlerde çalışanlar ise 750 gram ekmek tüketimi hakkına sahipti.⁴⁶⁹

Yaşanan ciddi iaşé sıkıntısı ve izlenen kısıtlayıcı politikalar karaborsa ve haksız kazancı da beraberinde getiriyordu. Bu uygulamalar ise belirli kesimlerin fahiş fiyatlarla temel ürünleri satmasını ve kayıt dışı ekonominin yaygınlaşmasını sağlıyordu. Örneğin 1938 ile 1943 yılları arasındaki dönemde; ekmek 5 kuruştan 38 kuruşa, şeker 28 kuruştan 338 kuruşa, zeytinyağı 51 zuruştan 231 kuruşa, odun 370 kuruştan 1316 kuruşa, kömür 5 kuruştan 12 kuruşa yükselmişti.⁴⁷⁰ İşte bu süreçte karaborsacılığın önlenmesi amacıyla gıda maddeleri ihracatına sınırlama getiriliyor, toptan satışlar engelleniyor ve karaborsacılık fiilini işleyenler cezalandırılıyordu.⁴⁷¹ Nitekim hükümet, Millî Korunma Kanunu'nun cezai hükümlerini esas alarak caydırıcılığın sağlanması ve kamu düzeninin korunması amacıyla yoğun çaba sarf ediyordu. Örneğin İstanbul'da bir kömürçünün vurgunculuk suçundan dolayı elli lira para cezasına ve yedi gün hapse çarptırıldığı; bir bakkal ile bir yağcının yirmi beşer lira para cezasına mahkum oldukları; kömürçünün on beş gün, bakkal ile yağcının ise yedişer gün boyunca dükkanlarının kapalı kalacağı; bunun yanında otomobil yedek parçası satan bir ticarethane sahibi ile bir kumaşçı,

465 Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, *Türkiye'de Enflasyonun Tarihi*, TCMB, Tarih Vakfı, 2005, s. 124.

466 *Ulus*, 20 Aralık 1941.

467 *Akşam*, 12 Ocak 1942.

468 Sabit Dokuyan, "İkinci Dünya Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması", *Turkish Studies*, 2013, s. 196.

469 *BCA*, 030.18.01.02 / 97.108.8.

470 Selçuk Özkan-Abidin Temizer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, s. 320.

471 *Yeni Asır*, 20 Aralık 1941.

bir seyyar satıcı, bir tuhafiyeci, bir bakkal ve iki pastacının adliyyeye sevk edildiği gazetelerde gündelik bir haber olarak kamuoyuna duyuruluyordu.⁴⁷²

Millî Korunma Kanunu dayanak gösterilerek alınan tedbirlerin iktisadi ve mali açıdan önde gelenleri ise 11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu⁴⁷³ ile 4 Haziran 1943 tarihinde çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'ydu.⁴⁷⁴ Bu vergiler ile devlet bir yandan olağanüstü savunma giderlerini finanse etmek, diğer yandan da böylesine bir dönemde aşırı kazanç sağlayan kesimleri kontrol etmek istiyordu.⁴⁷⁵

11 Kasım tarihli Meclis Genel Kurulu toplantısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun yaptığı konuşmaya göre, getirilecek Varlık Vergisinin öncelikli amaçlarından biri savaş nedeniyle tedavüle çıkan paranın belirli bir kısmını vergi yoluyla geri çekebilmektir. Olağanüstü koşullarda tedavüle sokulan paranın konulacak bir vergi ile geri çekilmesi aşamasında mükellefiyet, savaş dönemlerinde en çok para kazananlar üzerinde doğmalı ve bir defaya mahsus olarak alınmalıydı. Nitekim savaş yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu yeni verginin en büyük yükünü de tabii olarak onlar taşıyacaktı. Ayrıca savaş ve olağanüstü koşullar nedeniyle sürekli artan kamusal nitelikteki ihtiyaçlara karşı hazırlık yapılması idari bir zorunluluktur. Bu kapsamda verginin üç matrahı vardı. Bunlardan ilki tüccar sınıfı mensuplarının kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen kısmından oluşacaktı. Başbakan Saraçoğlu konuşmasında beş yüz liradan daha düşük bir mükellefiyetin teklif edilmediğini, bu şekilde fakirler ve zayıfların vergiden muaf tutulduğunu belirtiyordu. Verginin ikinci matrahı hanlar, hamamlar ve apartmanlara göre belirlenecekti. Daha doğrusu bu mülklerin sahipleri mükellef kılınacaktı. Yine senelik kira tutarı 2500 lirayı geçmez ise bir mükellefiyet tesis edilmeyecekti. Üçüncü matrah ise 500 lirayı hiçbir işini engellemeksizin verebilecek büyük çiftçileri kapsıyordu. Mükellefler itibariyle ödenecek vergi miktarı, vali ve kaymakamların başkanlık ettiği, defterdar veya malmüdürlerinin de Maliyeyi temsil ettiği altışar kişilik komisyonlar tarafından belirlenecekti. Komisyonun diğer üyeleri de belediye, ticaret veya ziraat odası azaları arasından seçilecekti. Başbakan Saraçoğlu, verginin belirlenmesi ve tahsili için ortaya çıkabilecek olası suiistimallerin önlenmesi amacıyla geniş bir süre ayrılmadığını, verginin belirlenmesi ve ilanı için 15 gün tahsis edildiğini de belirtiyordu. İlan edilen vergi, takip eden 15 gün içerisinde mükellefince ödenecekti. Gecikme halinde ödenmesi gereken tutar, birinci haftada %1, ikinci haftada ise %2 fazlasıyla tahsil edilecekti. Vergiyi ödemeyenler için bir yan-

472 **Ulus**, 20 Aralık 1941.

473 **Cumhuriyet**, 17 Aralık 1942.

474 Ensar Yılmaz, **Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları 1945-1950**, Birey Yayıncılık, 2008, s. 66-68.

475 **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1943.

dan Tahsili Emval Kanunu harekete geçirilecek diğer yandan da ilgili mükellefler amele teşkilatına gönderileceklerdi. Bu yaptırımlar hem işçi tedarikini hem de para tahsilini kolaylaştırıcı müeyyideler olarak değerlendiriliyordu.⁴⁷⁶

Ayrıca getirilecek Varlık Vergisinin; Türk parasının kıymetlenmesi, vuruncular üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi ve vergilerin ödenmesi gerekçesiyle zorunlu olarak satışa çıkarılacak malların fiyatlarında itidal yönünde bir baskı oluşturması gibi ikincil nitelikteki faydaları da olacaktı.⁴⁷⁷ Varlık Vergisi Kanunu'nun Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından Meclis Genel Kurulunda beyan edilmesi sonrasında ilk celsede Ali Rana Tarhan (İstanbul), Refik İnce (Manisa), Muhittin Baha Pars (Bursa); ikinci celsede ise Rasih Kaplan (Antalya), Kâzım Karabekir (İstanbul), Süreyya Örguevren (Bitlis) ve Şinasi Devrin (Zonguldak) tarafından genel olarak kanunu destekleyen görüşler ortaya konulmuştu. Sadece İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir verginin adı, konusu, hesaplanması ve ödenmesi süreçlerine ilişkin bazı çekinceleri olduğunu ifade ediyordu. Ancak Varlık Vergisi Kanunu'nun tüm maddeleri hiçbir değişiklik olmaksızın ve oylamaya katılan 350 milletvekilinin tümünün olumlu oylarıyla vergilendirme yetkisine sahip Meclis Genel Kurulunda kabul edildi. Böylece Varlık Vergisi Kanunu'nun 1'inci maddesinde de belirtildiği üzere servet ve kazanç sahiplerine, servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere mükellefiyet tesis edilmiş oldu.

4305 sayılı Kanun'un 2'nci maddesinde verginin alınacağı kişiler; tüccarlar, büyük çiftçiler ve kıymetli emlak sahipleri olarak belirlenmişti. Kanunun 3 ve 4'üncü bölümlerinde ise verginin il ve ilçe merkezlerinde kurulacak komisyonlarca tarh ve tahsil edileceği açıklanıyordu. Kanunun 12'nci maddesine göre komisyonca belirlenecek olan verginin on beş gün içerisinde ödenmesi gerekmekteydi. Bir aylık süre içerisinde ödenmediği takdirde ise borçlarını ödemeyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmayan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı. Bunun yanında yine Kanunun 12'nci maddesine göre mahallin en büyük mal memuru on beş günlük ödeme süresini beklemeksizin lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla, alacak, hak ve menfaatlerine ihtiyaten haciz kararı verebilirdi. Kanun'un 13'üncü maddesi ise 12'nci maddede yer alan yazılı karar ve muamelelerin kesin olduğunu, idari ve adli kaza mercilerinde dâva açılmayacağını belirtmekteydi.⁴⁷⁸

Savaş tehdidinin getirdiği olağanüstü koşullarda bir yandan mali gereksinimin karşılanması diğer yandan da süreç içerisinde fahiş kazanç elde

476 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 9, Devre: VI, İçtima: 4, 3.İnikat, 11.11.1942, s. 21-22.

477 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 9, Devre: VI, İçtima: 4, 3.İnikat, 11.11.1942, s. 22.

478 **4305 nolu Varlık Vergisi Kanunu**.

edenlerin vergilendirilmesi Varlık Vergisinin Meclis Genel Kurulunda sunulan resmî gerekçesiydi. Böylesine bir gerekçede ve milletvekillerinin değerlendirmeye konuşmalarında verginin son derece tarafsız şekilde tertiplendiği görülmekteydi. Ancak verginin uygulandığı dönem aralığında özellikle yerel düzeyde çok ciddi tartışmalar ortaya çıkmıştı. Bu tartışmalara göre vergiyi doğuran olayın belirlenmesi ve tarhiyatı neticesinde mükellefiyet daha çok gayrimüslimler ile ecnebler üzerine tarafsızlık kriterinden uzak ve aşırılıklarla tesis ediliyordu.⁴⁷⁹ Yine dönemin Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu'nun hatıratında aktardığına göre Başbakan Saraçoğlu, Cumhuriyet Halk Partisinin basına kapalı olarak gerçekleştirdiği grup toplantısında Varlık Vergisi Kanunu'nu bir devrim kanunu olarak görmekteydi. Çünkü bu vergi piyasaların millileşmesi sürecinde önemli bir kilometre taşıydı.⁴⁸⁰ Bu iki husus olağanüstü koşullarda getirilen verginin tarafsızlığı ile vergilemede adalet ilkesinin uzun süreler boyunca tenkit edilmesine sebebiyet verecekti.

Savaş koşulları nedeniyle artan bütçe açığını kapatabilmek, düşük gelirli bireylere yapılacak sosyal yardımları finanse edebilmek ve ordu ile büyük kentlerin iâşesi için gerekli gıda maddelerinin tedarikini sağlayabilmek amacıyla alınan bir diğer mali tedbir de Toprak Mahsulleri Vergisinin getirilmesiydi. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun 15 Mayıs 1943 tarihinde kaleme aldığı "Toprak Mahsulleri Vergisi Mucip Sebepler Layihası"nda; günün şartlarında zirai mahsul fiyatlarının maliyetinin çok üzerinde seyrettiği, bu seyrin de köylünün kalkınması açısından olumlu olduğu belirtilmekteydi. Ne var ki savunma önlemleri nedeniyle doğan finansman ihtiyacının tüm toplum tarafından uyum içerisinde karşılanması gerekliliği dikkate alındığında maliyetinden birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden vergi alınması da zorunluluk haline geliyordu.⁴⁸¹

Varlık Vergisi ile mukayese edildiğinde Toprak Mahsulleri Vergisi Meclis Genel Kurulunda nispeten daha derin tartışmaları beraberinde getirmişti. Genel Kuruldaki tartışmalar iki temel başlığa dayanıyordu. Bunlardan ilki savaşın doğurduğu olağanüstü masrafların finansmanı için getirilen Varlık Vergisinin mali açıdan yeterliliği ve yeni bir vergiye gerek olup olmadığıydı. İkincisi ise getirilmesi arzu edilen yeni verginin konusu itibarıyla Aşarı andırmasıydı. Nihayetinde tarıma dayalı bir ekonomide Toprak Mahsulleri Vergisinin muhatabı doğal olarak kazancını topraktan elde edenlerdi. Bu nedenle yeni bir vergi ile kırsal alanda yaşayan bireyler üzerindeki vergi yükünün artacağı ve tekrardan Aşara benzer bir düzenlemenin gündeme gelebileceği

479 Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, 1951, s. 47-50.

480 Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yay., 1977, s. 263.

481 **Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası**, 15.05.1943.

de tartışmalar arasındaydı.⁴⁸² Oysa ki Aşarın kaldırılması Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen en önemli reformlardan biriydi.

Başbakan Saraçoğlu'na göre 1942 yılı bütçesi yapılırken 140 milyon liralık bir açık öngörülmüştü. Ancak bütçe yılı içerisinde karşılaşılan olağanüstü koşullar sonrasında harcamalar öylesine artmıştı ki Varlık Vergisi ile tahsil edilen 250 milyon lira ile bütçe açığı büyük güçlüklerle kapatılabilmmişti. Hatta olağanüstü bütçenin harcamalar kısmı 400 milyonu aşmış durumdaydı. Eldeki kaynaklar değerlendirildiğinde geri kalan finansman açığı 150 milyon lira kadardı. Hükümetin beklentilerine göre, getirilecek Toprak Mahsulleri Vergisi ile 110 ila 130 milyon lira gelir elde edilecekti. Ayrıca Varlık Vergisinden de 30 ila 50 milyon lira daha hasılat sağlanacaktı. Böylece gerek yıllık bütçe gerekse olağanüstü bütçe denk olarak kapatılabilecekti.⁴⁸³ Ayrıca Başbakan Saraçoğlu, Toprak Mahsulleri Vergisini Aşara benzetmemek için yoğun çaba sarf ettiklerini de belirtiyordu.⁴⁸⁴ Ne var ki içinde bulunulan büyük zorluklar ve ortaya çıkan olağanüstü ihtiyaçlar nedeniyle böylesine bir vergilendirme sürecine zorunlu olarak gidilmişti. Bu kapsamda Başbakan, köylü üzerinde ağırlığının hissedileceğini kabul ettiği bu verginin, olağanüstü koşulların ortadan kalkması sonrasında ilk fırsatta kaldırılacağı ve mali külfeti çekenlerin mükafatlandırılacağı niyetinde olduklarını ifade ediyordu.⁴⁸⁵ Sonuç olarak 4 Haziran 1943 tarihinde toplanan Meclis Genel Kurulu'nda Toprak Mahsulleri Vergisi hakkındaki Kanuna ilişkin oylamaya 283 Vekil katıldı. Vergi düzenlemesi katılanların oy birliğiyle kabul edildi.⁴⁸⁶

4429 sayılı Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun ilk maddesine göre ipek kozası, hububat (akdarı, arpa, buğday, çavdar, çeltik, kum darı, kaplıca, kuşyemi, mahlut, mısır ile yulaf), bakliyat (bakla, bezelye, börülce, fasulye, mercimek, nohut) ve afyon sakızı ile Antep fıstığı, ay çiçeği, fındık, kendir, kuru incir, kuru üzüm, narenciye, pamuk, pancar, patates, susam, tütün, zeytin gibi diğer mahsuller verginin konusuna girmektedir. Verginin mükellefi vergiye tabi mahsullerin idrak zamanındaki sahibi olarak belirlenmişti. Yetkili birimler mahsul miktarına ilişkin bilgileri oluşturulan hazırlık cetvellerine kaydedeceklerdi. Verginin hesaplanması ise toprak mahsulünün elde edildiği yerleşim yerinin gelir dairesince gerçekleştirilecekti. Kanunun 17'nci maddesine göre vergi oranı, Millî Korunma Kanunu kapsamında yer alan hububat ve baklagillerde %8, diğer ürünlerde %12'di. Bunun yanında 18'inci maddeye göre i) hububattan akdarı, arpa, buğday, çavdar, çeltik, kaplıca, kumdan, mahlût, mısır ile yulaf, ii) bakliyattan bakla, bezelye, börülce,

482 TBMM Zabıt Ceridesi, C 9, D VII, İçtima: F, 33.İnikat, 04.06.1943, s. 15.

483 TBMM Zabıt Ceridesi, C 9, D VII, İçtima: F, 33.İnikat, 04.06.1943, s. 15.

484 TBMM Zabıt Ceridesi, C 9, Devre: VII, İçtima: F, 33.İnikat, 04.06.1943, s. 15-16.

485 TBMM Zabıt Ceridesi, C 9, Devre: VII, İçtima: F, 33.İnikat, 04.06.1943, s. 16.

486 TBMM Zabıt Ceridesi, C 9, Devre: VII, İçtima: F, 33.İnikat, 04.06.1943, s. 38.

fasulye ile mercimek, iii) diğer mahsullerden ise Antep fıstığı, fındık, kuru incir, kuru üzüm, pamuk ile zeytinin vergisi aynı olarak, bunların dışında yer alan mahsullerin vergisi ise nakdi olarak tahsil edilecekti.⁴⁸⁷

İkinci Dünya Savaşı hiç şüphesiz ki kamu maliyesi üzerinde oldukça somut etkiler meydana getirdi. Tablo II'de takip edildiği üzere bütçe giderleri itibarıyla, savaşın etkilerinin yoğun şekilde hissedildiği 1939 ve 1940 yıllarında başlangıç ödeneği ile yıl sonunda gerçekleştirilen harcamalar arasında ciddi farklılık oluştu. Bu farklılık izleyen yıllarda fiyatlar genel seviyesindeki artışın da etkileri ile yükselerek devam etti. 1942 yılında ise en yüksek değerine ulaştı. Zira 1942 yılında devlet bütçesinden yıl sonunda gerçekleştirilen harcamalar toplamı başlangıç ödeneğinin yaklaşık olarak 2,3 katıydı. Benzer durum bütçenin gelir yönü açısından da geçerliydi. Devlet bütçesinin gelir kalemlerinde, mali yılbaşı tahmini ile gerçekleştirilen tahsilat arasındaki farklılığın boyutu 1939 yılından itibaren artmaya başlamıştı. Farklılık Varlık Vergisinin de etkisiyle 1942 yılında zirve değerine ulaştı. 1942 mali yılı boyunca tahsil edilen bütçe gelirlerinin başlangıç tahmin değerlerinden yaklaşık 2,5 kat daha fazla olduğu görülür. Hiç şüphesiz ki bunun en önemli nedeni hükûmetin savaş boyunca denk bütçe politikasından taviz vermemek istemesidir. Nitekim on üç yılı kapsayan dönemde sadece 1939 ile 1944 yıllarında bütçe açığı verilmiştir. Diğer yıllarda ise tahsil edilen gelirler gerçekleştirilen harcamalardan daha fazladır.

487 4429 nolu Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu.

Tablo II: 1934-1946 Yıllarında Devlet Bütçesi: Gelir, Gider ve Denge

	Bütçe Giderleri			Bütçe Gelirleri			Bütçe Dengesi
	Başlangıç Ödeneği	Yıl Sonu Harcama	Harcama/Ödenek	Tahmin	Tahsilat	Tahsilat/Tahmin	
1934	184	229	1,24	184	241	1,31	12
1935	195	259	1,33	195	267	1,37	7
1936	213	266	1,25	213	271	1,27	5
1937	231	311	1,35	231	317	1,37	6
1938	250	315	1,26	250	329	1,32	15
1939	261	394	1,51	261	388	1,49	-6
1940	268	547	2,04	269	552	2,05	6
1941	310	586	1,89	310	652	2,10	66
1942	394	919	2,33	394	984	2,50	65
1943	487	1.037	2,13	487	1.039	2,13	1
1944	952	1.083	1,14	902	1.079	1,20	-4
1945	603	605	1,00	538	664	1,23	59
1946	991	1.024	1,03	895	1.061	1,19	37

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, “Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri (1924-2019)”, Bütçe Dengesi, <https://www.hmb.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 14.04.2020).

Bunun yanında Tablo III'ten de görüldüğü gibi 1937 yılında genel ve katma bütçeli idarelerin yaptıkları harcama toplamını ifade eden konsolide bütçenin GSYİH içerisindeki payı %10,78'dir. Bu oran 1939 yılında %12,3'e, 1940 yılında ise %14,1'e yükselmiştir. Söz konusu artış, ilgili yıllardaki kamu müdahaleciliğinin ve savaş ekonomisinin de somut bir göstergesidir. 1941 yılı sonrasında alınan tasarruf tedbirlerinin de etkileri ile konsolide bütçe harcamalarının millî gelir içerisindeki ağırlığı peyderpey azalmış ve 1945 yılında %7,5'e kadar gerilemiştir. Alt kalemler açısından incelendiğinde ise bütçedeki en önemli ağırlığın savunma harcamalarına ait olduğu görülür. Gerçekten 1937 yılında dahi konsolide bütçe kapsamında gerçekleştirilen 100 birimlik harcamanın 23 birimi savunma alanına ayrılmaktadır. Her ne kadar savaşa gi-

rilmemiş olsa da çatışma riski ve alınan askeri tedbirlere bağlı olarak izleyen yıllarda savunma harcamalarının payı da gittikçe artmış, 1940'ta %44,28'e 1941 yılında ise %45,31'e kadar yükselmiştir. Savaşın sona erdiği döneme tekabül eden 1945 yılında ise Milli Müdafaa Vekâlet'ince gerçekleştirilen harcamaların konsolide bütçe içerisindeki payı tekrar %32,7'ye gerilemiştir.

Tablo III: 1937-1945 Yıllarında Konsolide Gider Bütçesi İçerisinde Savunma Harcamaları Dağılımı (%)

	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Emniyet İşleri U.M.	1,60	1,76	1,51	1,13	1,16	1,09	1,06	1,24	1,26
Jandarma Umum Kumandanlığı	2,76	2,83	2,43	2,04	1,90	2,09	2,06	2,12	2,19
Milli Müdafaa Vekaleti	-	-	-	-	-	-	41,66	41,59	32,72
Milli Müdafaa Vekaleti (Kara)	15,82	17,31	26,29	35,64	37,2	36,07	-	-	-
Milli Müdafaa Vekaleti (Hava)	3,85	3,48	3,33	4,11	3,20	3,36	-	-	-
Milli Müdafaa Vekaleti (Deniz)	1,92	2,28	1,93	1,87	2,32	2,24	-	-	-
Konsolide Bütçe/ GSYİH (%)	10,78	10,73	12,33	14,09	12,2	9,29	7,24	10,88	7,55

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, *Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri (1924-2019)*, Kuruluşlar İtibarıyla Bütçe Ödenekleri ve Harcamaları, <https://www.hmb.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 14.04.2020).

İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde Türkiye'nin sanayi üretimi, tarım sektöründen elde ettiği gelir ve diğer sektörlerden sağladığı katma değer azalırken, nüfus artış hızında da gerileme meydana gelmişti. Savaş sona erdiğinde Türkiye ekonomisi 1933 yılındaki makroekonomik göstergelerine ancak geri dönebildi. Ayrıca savaş yılları boyunca özellikle savaş tedbirlerinin finanse edilebilmesi bağlamında para arzı da ciddi manada artırıldı.⁴⁸⁸ 1940 yılında tedavülde bulunan para hacmi 433 milyon 800 bin TL iken 1945 yılına gelindiğinde yaklaşık %112'lik bir artış göstererek 918 milyon 567 bin

488 Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, *age.*, s. 125-126.

TL'ye ulaşmıştı.⁴⁸⁹ Para arzındaki aşırı artış, iç piyasalarda paranın satın alma gücü açısından ciddi düşüşe yani enflasyona neden olurken, Türk lirasının dış değeri ise görece olarak yüksek tutulmuştu. Bu kapsamda özellikle savaş yıllarında her ne kadar ithalat ve ihracat hacmi daralsa da dünya fiyatlarındaki seyir ve Türk lirasının aşırı değerliliği, beraberinde dış ticaret dengesinin fazla verir hale gelmesini sağladı.⁴⁹⁰

Sonuç olarak İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu olağanüstü koşullar, Türkiye'nin 1930'lu yıllar itibarıyla izlemeye çalıştığı sağlam para ve denk bütçeye dayalı devletçilik politikasının kısmen terk edilmesine neden oldu. Özellikle savaş tehdidinde bağlı olarak savunma alanına aktarılan kaynaklar, artan gereksinimlerin tedariki ve kamu harcamalarının finansmanı bağlamında iktisadi, idari, mali ve sosyal alanda pek çok politika geliştirilmişti.

Savaş yıllarında ödemeler bilançosunun sürekli fazla vermesi ve Türk lirasının dış değerinin yüksekliği ise ülke ekonomisinin ciddi bir döviz rezervine sahip olmasını sağladı. Bunun yanında savaş sonrasında uluslararası finansal akımların kontrollü serbestliğine dayanan yeni bir sistemin kurulmak istenmesi ve uluslararası iktisadi ilişkilerin şekillenmesinde Amerika Birleşik Devletlerinin öncül rol oynaması ulusal politikaların gözden geçirilme gerekliliğini doğuracaktı.

489 Aziz Köklü, **Türkiye'de Para Meseleleri: 1914-1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti**, Millî Eğitim Basımevi, 1947, s. 63-64.

490 Yaşa, **age.**, s. 340-342..

4. SANAT, KÜLTÜR VE EĞİTİM

4.1. Sanat*

Atatürk sonrası dönemde Türkiye’de sanat alanındaki gelişmeler aksa-
madan sürdürüldü. Dünya sanatına duyulan ilginin artması ve ülkenin geç-
mişinin tarihsel sanatını inceleme ihtiyacı sonucunda Güzel Sanatlar Akade-
misinde pratik çalışmaları destekleyen bir kuram dersi olarak okutulan sanat
tarihi, ilk defa üniversitelerde bir araştırma bölümü olarak 1943-1944 yılında
ele alındı.⁴⁹¹ Halkevleri, bu dönemde daha yoğun olarak sanatsal faaliyetlerini
sürdürdüler. İl, ilçe hatta köylere kadar tiyatro, sinema, opera, resim, müzik
vb. sanatların ulaştırılmasında öncü vazifesi gören Halkevlerinin, faaliyet
alanı ülke sınırlarının dışına kadar yayılarak genişledi. Bu dönemde sanatsal
faaliyetlerde adından söz ettiren bir diğer kurum 1940 yılında kuruluşu
gerçekleştirilen Köy Enstitüleri idi. Faaliyet alanları, Halkevleri kadar geniş
olmamakla birlikte, kuruluş amaçlarına uygun olarak yetiştirdikleri köylü
çocukların, sanata yönlendirilmeleri ile ilerleyen yıllarda köylü aydın tipinin
ortaya çıkmasında öncü rol üstlendiler. Köy Enstitüleri ve Halkevleri, dönemin
ideolojisi ile birlikte çağdaşlık anlayışını da yansıtarak ve halka ulaştırıl-
masında köprü görevi gördüler.

Atatürk’ün ölümünden sonra güzel sanatların diğer alanlarında olduğu
gibi tiyatrodaki da daha çok “hümanizma” temalarının işlendiği eserlerin sah-
nelenmesine ağırlık verildi. Bu anlayışın sonucu olarak tiyatrodaki oynanan
oyunlar, genellikle Batı klasiklerinden seçilmeye başlandı. 1941 yılında Dev-
let Konservatuvarı, Ankara Halkevinde dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de izlediği “Otelci Kadın” komedisiyle *Tosca Operası* ve 13 Haziran
1941 tarihinde Ankara Halkevinde sahneye konulan *Madame Butterfly Operası*
bu akımın ilk yansımaları oldu.⁴⁹² Tiyatro ve izleyiciyi düşünsel an-

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Zehra_aslan2009@hotmail.com

491 Sezer Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 230.

492 Zehra Arslan, **Türkiye’de Devlet Tiyatrosunu Yaşatmak**, Sahhafılar Kitap Sarayı, 2013, s. 20; Bilal Elbir-Ömer Kararkaş, “Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri”, **Turkish Studies**, Volume 2/4, 2007, s. 390-391.

lamda besleyecek yazılar ve tartışmalar yoğunlaştı. Bu tartışmalar tiyatronun işlevi, eser seçimi, içerik-biçim ve sahne-seyirci ilişkisi üzerine odaklanmış ve böylece eleştirel bakış açısı güç kazanmaya başladı.⁴⁹³

1936 yılında faaliyete geçirilen Ankara Devlet Konservatuarının⁴⁹⁴ kuruluş kanunu, 20 Mayıs 1940 tarihinde çıkartıldı.⁴⁹⁵ Görüşmeleri sırasında Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel Devlet Konservatuarı Kanunu'nun amacını, dört yıldır faaliyette bulunan mevcut teşkilatı organize etmek ve ilerisi için daha iyi çalışabilecek bir müessese oluşturmak olarak açıkladı.⁴⁹⁶ Devlet Konservatuarı Kanunu'na göre temsil bölümünden ilk yıl mezun olacak dokuz kişinin, Devlet Tiyatrosunun ilk unsurları olarak değerlendirilmeleri ve bu mezunların bir yıllık staj sonunda Devlet Tiyatrosunda, memur sıfatı ile işe başlamaları öngörüldü.⁴⁹⁷

Devlet Konservatuarı Tiyatro Bölümünün öğrencileri, ilk temsillerini Ankara'da toplanan Neşriyat Kongresi üyelerine özel olarak 12 Mayıs 1939 tarihinde sahneledi.⁴⁹⁸ Burada profesyonel bir anlayışla ve ücretli olarak tiyatro öğrencileri, Carlo Goldoni'nin *Otelci Kadın* adlı eseri ile ilk sınavlarını verdiler.⁴⁹⁹ 2 Mayıs–18 Haziran 1943 tarihleri arasında “Temsil Bayramı” düzenlenmesi ile tiyatro için önemli bir başka ilk daha yaşandı.⁵⁰⁰

Hükûmetin bu dönemde tiyatroyla ilgili temel hedefi, Ankara'da Devlet Tiyatro ve Operasını kurmak oldu. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 15 Mayıs 1943 tarihinde *Devlet Konservatuarı ve Riyaseti Cumhuriyet Filarmonik Orkestrası Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun Layihasının* gerekçesinde Bulgaristan ve Fransa gibi ülkelerden örnekler vererek Türkiye'nin bu alanda geri kaldığını belirtti.⁵⁰¹

Bu dönemde gelişme olanağı bulan bir diğer sanat dalı sinema oldu. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir birikim olmaması nedeniyle sinema, tiyatro sanatı içerisinde gelişme olanağı bulmuştu. “Geçiş Dönemi” olarak nitelenen 1939-1950 yılları arasında yeni açılan yapım evleri, sinemada tiyatro

493 Dikmen Gürün, “1950’ler ve Tiyatro Sanatının Yönelimleri”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 28, 2009-2, s. 119.

494 Tahsin Konur, *Devlet Tiyatro İlişkisi*, Dost Kitabevi, Ankara 2001, s. 58.

495 *Resmî Gazete*, Sayı: 4517, 24 Mayıs 1940, s. 13849-13850.

496 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: VI, İnikat: 50, Cilt: 1, 13.05.1940, s. 92.

497 Arslan, *age.*, s. 23.

498 Can Gürzap, *Perde Arkasından Devlet Tiyatrosu, Remzi Kitabevi*, İstanbul 2012, s. 60.

499 Teoman Yazgan, *Örnek Bir Cumhuriyet Kurumu Devlet Tiyatrosu Tatbikat Sahnesi ve Sonraki Yıllar*, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yayını, Kasım 2009, s. 26-28.

500 Arslan, *age.*, s. 23.

501 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: VII, İnikat: 39, C 3, 23.06.1943.

etkisini kırmak amacıyla, tiyatro kökenli olmayan Amerika veya Almanya’da fotoğrafçılık ve sinema alanında eğitim görmüş kişileri, kendi bünyelerinde çalıştırmaya başlamışlardı. 1939-1945 döneminde sansürün yaygın olduğu sinemada, başta Amerikan ve Mısır menşeli filmler olmak üzere, yabancı filmlerin hâkimiyeti vardı. 1945 yılından sonra Amerikan filmleri ön plana çıktı⁵⁰².

1939-1950 döneminde müzikle ilgili yapılan çalışmalar, Atatürk Dönemi’ndeki anlayışın devamı niteliğindedir. Bu bağlamda yurt dışından uzman müzisyenler Türkiye’ye getirildi, çok sesli müziğin yaygınlaştırılması ve geliştirilmesine önem verildi. 1939 yılında askerî bandoların eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla “Musiki Gedikli Erbaş Hazırlama Ortaokulu” adıyla Askerî Mızıka Ortaokulu eğitime başladı⁵⁰³.

Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası ile Cumhurbaşkanlığı Armoni Mızıkasının çalışmaları, yurt dışında da ses getirmeye başlarken, 1944 yılında İstanbul’da bir şehir orkestrası kuruldu ve derleme çalışmalarına ağırlık verildi. İlk ve ortaöğretim kurumlarında 1948 yılına kadar sadece kentlerde verilen müzik dersi, bu yıldan itibaren köylerdeki ilkokullarda da verilmeye başlandı. Ortaokullarda Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren mecburi olan müzik dersi, liselerin programında ise 1952 yılına kadar mevcut değildi.⁵⁰⁴

Bu dönemde yabancı müzik uzmanlarının Türkiye’de çalıştırılması uygulamasına devam edildiği gibi “Modern Türk Müziği”nin yurtdışında tanıtılması, kültürel etkileşimin sağlanması gibi amaçlarla Necil Kazım Akses, Nurullah Taşkın gibi Türk müzisyenler, kısa süreliğine Avrupa kentlerine gönderildiler.⁵⁰⁵ Yine Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sürdürülen yetenekli öğrencilerin yurtdışına gönderilmesi uygulaması çerçevesinde 7 Temmuz 1948 tarihinde kabul edilen 5245 sayılı Kanun ile İdil Biret ile Suna

502 Arap dili ile çevrilmiş filmlerin Türk dilini olumsuz etkilediği gerekçesiyle 1943 yılında alınan bir kararla Mısır filmlerinin Güney ve Güneydoğu Anadolu’nun bazı şehirlerinde gösteriminin yasaklandığına veya 1957 yılına kadar kısmi bir sansür uygulandığına dair bilgiler mevcuttur. Hacı Veli Gök, **Atatürk ve İnönü Dönemi Kültür Politikaları**, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2011, s. 135; Esin Berkaş, **1939-1950 Dönemi Türk Sinemasının Ekonomik, Politik, Toplumsal ve Kültürel Yapısı**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul 2008, s. 161-162. Başbakanlık Cumhuriyet ve TBMM Arşivlerinde yaptığımız araştırmada, bu yönde alınmış bir karara ulaşamadık. Ayrıca Mısır filmlerinin Türkiye’de gösterimi, 1943 yılından sonra da devam etmişti.

503 Mustafa Şahin-Ruşen Duman, “Cumhuriyetin Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi”, **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz, s. 268. Okulun adı 1949 yılında *Askeri Mızıka Meslek Okulu* olmuştur. Gök, **agt.**, s. 139.

504 Şahin-Duman, *agm.*, s. 263.

505 **BCA**, 30.18.1.2 / 115.85.19; **BCA**, 30.18.1.2 / 114.50.5.

Kan'ın, müzik eğitimi için yurtdışına gönderilmelerine karar verildi.⁵⁰⁶

17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı Kanun'la kuruluşu gerçekleştirilen Köy Enstitülerinin⁵⁰⁷ ve 1932 yılından itibaren faaliyette olan Halkevlerinin, sanatın yaygınlaşmasında önemli katkıları oldu. Çağdaş bir eğitim sisteminin uygulandığı Köy Enstitülerinde üretilen sanat eserleri, devlet ileri gelenlerinin de iştirak ettikleri yılsonu sergilerinde beğeniye sunuldu. Kurucularından Resim-İş Öğretmeni İsmail Hakkı Tonguç'un desteği ve görüşleri doğrultusunda Köy Enstitülerinde, sanatın her alanında eğitim verildi.⁵⁰⁸ Kurulduğu günden itibaren bulunduğu faaliyetlerle güzel sanatların yaygınlaşmasında önemli katkıları olan Halkevleri, bu dönemde de çalışmalarını aksatmadan sürdürdü. Halkevlerinin açtığı resim sergileri ve güzel sanatlardaki çalışmaları, sadece yurt içerisinde değil yurt dışında da ses getirdi. 19 Mayıs 1943 tarihinde Yozgat Ortaokulunun sergisi, Londra Halkevinde açıldı ve bu sergi ile ilgili *The Times* başta olmak üzere Londra gazetelerinde makaleler yayımlandı. Resimler ayrıca İngiltere'nin çeşitli şehir ve kasabalarında da sergilendi.⁵⁰⁹

Diğer sanat dallarında da kayda değer gelişmeler yaşandı. Örneğin ilk defa Dolmabahçe Sarayı'nda 1937 yılında Devlet Resim-Heykel Sergisi açıldı⁵¹⁰ ve devlet, bu sergilere destek verdi. Bu bağlamda Millî Eğitim Bakanlığının, Başbakanlıktan 1947 yılında Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesinin salonunda açılan 8. Devlet Resim-Heykel Sergisi'nden eser alınması yönünde tavsiyesi oldu.⁵¹¹ Başbakanlık da bu tavsiyeye uyararak Devlet Resim-Heykel sergilerinde teşhir edilen eserlerden bazılarının satın alınmasına dair kararlar aldı.⁵¹²

Bu yıllarda resim alanında kayda değer bir gelişme, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından 1938 yılının Ağustos ayında alınan bir kararla, her yıl belirlenen on ressamın, farklı illere yurt gezilerine çıkartılması oldu. 1938 yılında başlayıp altı yıl boyunca süren bu geziler sonucunda ressamların yaptıkları resimler, devlet sergileriyle birleştirilerek sergilendi.⁵¹³ Ayrıca bu yıllarda

506 **Resmî Gazete**, Sayı: 6955, 12.07.1948, s. 14373; İdil Biret ve Suna Kan'ın yabancı memleketlere müzik tahsiline gönderilmesine dair Kanun, **Kanunlar Dergisi**, Numara: 5245, Cilt: 30, 07.07.1948.

507 **Resmî Gazete**, Sayı: 4491, 22.04.1940, s. 13682.

508 Ebru Elbe, "Köy Enstitüleri ve Sanat Eğitimi", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C 4, Sayı: 2, 2014, s. 24-25.

509 Ayfer Uz, "Erken Cumhuriyet Dönemi Sanat Politikaları ile Toplumun Sanatsal Gelişimine Plastik Sanatlar Çerçevesinde Bakış", **Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları 25-26**, 2011 Güz-2012 Bahar 2013, s. 16.

510 **BCA**, 30.10.0.0 / 173.195.1.

511 **BCA**, 30.10.0.0 / 146.45.3.

512 **BCA**, 30.10.0.0 / 146.44.12.

513 Uz, agm., s. 16-19.

kentin yoksul yaşam kesitlerine, özellikle İstanbul'da yaşam mücadelesini denizde veren insanlara karşı sanat çevrelerinde uyanan ilgi sonucunda “Yeniler” adıyla bir grup oluştu. Bu grup, liman konusunu ele alan ilk sergisini 1941 yılında düzenlendi.⁵¹⁴ Yine soyut sanatla ilgili ilk belirlemeler de bu dönemde ortaya çıktı.⁵¹⁵

Batı'da II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda mimarlık alanında, yerel geleneklerle ve doğayla mimari arasında uyum sağlama çabalarında yansıyan biçimsel eğilimler, rasyonel işlevsel amaçlar taşıyan modern mimarlığa karşıt bir irrasyonalizmi beraberinde getirdi. Bu tepki modern mimarlığın rasyonel amaçlarını yıkamadı. Türkiye'de rasyonel eğilimlerin tipik yansıması Hilton Oteli oldu.⁵¹⁶ Bu dönemde çağdaş mimarlık uygulamalarında öne çıkan isimler arasında, ulusal mimarlık hareketine katılan ve Orhan Arda ile birlikte 1943 yılında Anıtkabir proje yarışmasında birincilik kazanan Emin Onat bulunmaktaydı.⁵¹⁷

Atatürk'ün sanata verdiği önemle birlikte yakalanan ivme 1939-1945 yılları arasında yavaşladı. Bu dönemde yazılı basındaki sert ideolojik tartışmalar sanata yansıdı ve millî sanat yaratma ideali biraz arka plana itildi. Özellikle, II. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi, her alanda olduğu gibi sanat üzerinde de kendisini gösterdi. Hedeflenen yatırımlar sanata yeterince yansımadı ve oldukça kıt imkânlarla çalışmalar sürdürüldü. Sanat alanındaki çalışmaların yeniden ivme kazanması için 1945 sonrasını beklemek gerekti.

4.2. Eğitim ve Kültür*

1938-1950 arası siyasi tarihimizde İnönü Dönemi olarak kabul edilmektedir. Ama birçok alanlardan incelendiğinde 1946'dan sonra çok partili döneme geçiş düzeninin o zamana kadar yürütülen İnönü politikasını önemli ölçüde değiştirdiği görülmektedir. Eğitim alanında da İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığındaki dönem 1938-1946 ve 1946 sonrası diye iki döneme ayrılabilir. İlk dönemde uygulanan aşırı laik ve hümanist politika ikinci dönemde terk edildi, ilk dönemde özenle kurulan Köy Enstitüleri ikinci dönemde yıkılmaya başlandı. İlk döneme damgasını vuran Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile 1946'da başlayan ikinci dönemin eğitim bakanları Reşat Şemsettin Sirer ve Tahsin Banguoğlu'nun eğitim politikaları birbirlerinden büyük ölçüde farklıdır. Zaten Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay hükümetleri eskiye

514 Nuri İyem, Abidin Dino, Haşmet Akal bu grubun içerisinde olan sanatçılardan birkaçıdır. Tansuğ, *age.*, s. 227.

515 Tansuğ, *age.*, s. 251.

516 Tansuğ, *age.*, s. 211.

517 Tansuğ, *age.*, s. 213.

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, ergunegitim@gmail.com.

göre daha liberal politikalar izlediler. Dolayısıyla 1946'dan sonra “Millî Şef” dönemi kapandı, siyasi ve eğitim-kültür politikaları açısından yeni bir dönem başladı. Eğitim ve kültür açısından önce evrensel kültürel değerleri kazandırma, sonra millî ve manevi değerleri kazandırmaya çalışma dönemleri diyebileceğimiz çalışmalar yapıldı.

Atatürk Dönemi'nden devam eden süreçlerin en önemlisi Halkevlerinin, Partinin (dolayısıyla devletin) ilkelerini halka tanıtmaya, halk kültürü ile modern kültürü kaynaştırma çalışmalarıydı. Atatürk zamanında başlayan köye uygun öğretmen yetiştirme çalışmaları bu dönemde sistematikleşerek ve genişleyerek “Köy Enstitüleri”ne dönüştü.

En önemli yenilik kültür politikasında ortaya çıktı. Kalkınma bir eğitim ve kültür politikası olarak görüldü, *Batılılaşabilmek için Batı'nın kültür kaynaklarına inmek gerekir* denilerek Batı kültürünün temellerini oluşturan klasik eserler Türkçeye çevrilmeye başlandı (bu arada dünya klasiklerinden bazı eserler de çevrildi).⁵¹⁸ Batının 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yaşadığı “hümanizma” Türkiye’de de oluşturulmaya çalışıldı.⁵¹⁹ Bu faaliyette Almanya’dan gelen filoloji hocalarının Ankara ve İstanbul’da açtığı Yunanca ve Latince bölümlerinden mezun olan kişilerin etkisini büyük oldu; çünkü o yıllarda liselere Yunanca ve Latince derslerinin seçmeli olarak konulması girişimleri de yapıldı.⁵²⁰ Atatürk Dönemi’ndeki millilik politikasından hümanizme geçen kültür politikası⁵²¹ 1946’ya kadar aşırı laik bir tarz izlemiş, ancak daha sonra laik politikadan giderek vazgeçilmeye başladı. İnönü döneminde hümanizm anlayışı tarihe de yansdı; Atatürk zamanındaki Orta Asya-Anadolu eksenli tarih görüşünden Akdeniz-Ege-Anadolu eksenli tarih görüşüne geçildi, ders programlarında Türk tarihine ayrılan süre azaldı.⁵²²

518 Ali Ata Yiğit, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası (1938-1950)**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992.

519 Mustafa Ergün, “Hasan Ali Yücel’in Eğitim ve Kültür Politikası,” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 1, 1998, s. 25-37.

520 1940-1941 öğretim yılında Ankara’da Atatürk ve Ankara Kız Lisesi ile İstanbul Galatasaray Lisesinde Fen ve Edebiyat dallarının yanı sıra “Klasik Kol” açılmış, burada Latince okutulmuş ve uygulamadan 1946’da vazgeçilmiştir. Ama Latince seçmeli ders olarak bazı liselerin programlarında kalmaya devam etmiştir. Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2011**, 20. Baskı, Pegem Yayınları, Ankara 2011, s. 353.

521 Kadir Şeker, **İnönü Dönemi Kültür Hayatı, (1938-1950)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2000, s. 13-16.

522 Bengül Salman Bolat, “Tanzimat’tan Demokrat Parti’ye Kültür Politikaları ve Tarih Anlayışları”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C 5, Sayı: 8, 2012, s. 231-247.

4.2.1. Hasan Ali Yücel ve Hümanizm Hareketi

İnönü Dönemi, büyük eğitimciler dönemidir ve bunlardan biri, uzun süre Eğitim Bakanlığı yapan Hasan Ali Yücel, diğeri Köy Enstitülerinin kurucusu ve yapılandırıcısı İsmail Hakkı Tonguç'tur. Yücel, 1933'te Ortaöğretim Genel Müdürü oldu, 28 Aralık 1938'de Celal Bayar hükümetinde Eğitim Bakanlığı görevine başladı ve bu görevi 7 yılı aşkın başarıyla sürdürdü. Görevi sırasında eğitim ve kültür adına çok önemli faaliyetlerde bulundu. Bunlardan bazıları sıralanacak olursa; 1939'da Birinci Maarif Şûrasını, 1943'te İkinci Maarif Şûrasını toplayıp ülke eğitiminin değerlendirmesini ve planlamasını yaptı. *İlköğretim* dergisi, *Teknik Öğretim* dergisi ve *Tebliğler* dergisi yayımlanmaya başlandı. Mesleki-Teknik eğitimi müsteşarlık seviyesine çıkararak 1927'den beri bu işin başında olan Rüştü Uzel'e teslim etti. Erkek Sanat Enstitüsü sayısı 9'dan 75'e, Kız Sanat Enstitüsü sayısı 2'den 37'ye ulaştırıldı. 3 Temmuz 1943'te İstanbul Fen ve Edebiyat fakültelerinin temeli atıldı, 8 Kasım 1943'te Ankara Fen Fakültesi, 19 Ekim 1945'te de Ankara Tıp Fakültesi kuruldu. İslam Ansiklopedisi, İnönü Ansiklopedisi ve Sanat Ansiklopedisi çıkarılmaya başlandı.

Hasan Ali Yücel, Türkçenin geliştirilmesi ve yeni yetişen kuşaklara kazandırılması için çok yoğun çalışmalar yaptı. Türkçe terimlerin kullanılması için Yücel'in ilkeleri "Türkçe düşün, Türkçe söyle, Türkçe yaz" idi.⁵²³ *Yeni İmla Kılavuzu ve Türkçe Sözlük* yayımlandı, terim sözlükleri çıkarıldı (*Gramer Terimleri Sözlüğü, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü, Hukuk Terimleri Sözlüğü, Tıp Terimleri Sözlüğü*), birçok bilim dalının dili sadeleştirildi. 1940 yılında "Ders Kitapları Düzeltme Kılavuzu" çıkarılarak, yeni ders kitaplarının yeni dilbilgisi ve yazım kurallarına göre basılmasını ve dağıtılmasını kurallara ve ölçütlere bağlandı.

1939'da topladığı Birinci Türk Neşriyat Kongresi'nde bir Tercüme Bürosunun kurulmasına, Şark ve Garp klasiklerinin Türkçeye çevrilmesine karar verildi. Bu Kongre, Cumhuriyet devri kültür hayatında çok önemli bir aşamayı başlattı.⁵²⁴ Yücel'e göre tercüme faaliyeti ile "anadilimiz yepyeni gelişme olanakları kazanacaktı".⁵²⁵ Dolayısıyla tercüme faaliyetleri, Türkçenin geliştirilmesi hareketinin önemli bir yönüdür. 1940 tarihinde, Nurullah Ataç'ın başkanlığında Tercüme Bürosunu kurdu ve tercüme seferberliği başlattı. 1940'ta 10, 1941'de 13, 1942'de 28, 1943'te 71, 1944'te 105, 1945'te 129,

523 Hasan Ali Yücel, **TBMM Konuşmaları ve İlgili Görüşmeler**, II. Cilt, Derleyen: Canan Yücel Eronat, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay: 87, Ankara 1999, s. 510.

524 Canan Yücel Eronat, **Yakup Kadri'den Hasan-Âli Yücel'e Mektuplar**, YKY, İstanbul 1996, s. 52.

525 Arslan Kaynardağ, "Yücel Dönemi Devlet Yayınlarında Felsefe Çevirileri", içinde: **Hasan-Ali Yücel Anma Kitabı**, YTÜ Yay. İstanbul 1997, s. 6.

1946'da 165 kitap tercüme edildi.⁵²⁶ Hasan Ali Yücel, bakanlığının sonlarına doğru, 14 Mayıs 1945 tarih ve 4737 sayılı Kanun'la "Maarif Vekâleti"nin adını "Millî Eğitim Bakanlığı"na dönüştürdü (1950'den itibaren tekrar Maarif Vekâleti olacaktır).

İnönü dönemindeki bir başka önemli yenilik Millî Eğitim Şûralarının toplanmaya başlanmasıdır. Kurtuluş Savaşı sırasında, 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresi ile 1923, 1924 ve 1925 yıllarında toplanan Heyet-i İlmiye çalışmaları birer Millî Eğitim Şûrası sayılabilir. Ancak esas Millî Eğitim Şûrası 1933 yılında çıkarılan 2287 sayılı "Maarif Vekâleti Merkez Teşkilâtı ve Vazifeleri Hakkındaki" Kanun'la⁵²⁷ hukuki statüsüne kavuştu. Burada *Maarif Şûrası Cumhuriyet maarifinin terbiye ve tedrisata taallük eden işlerinde talim ve terbiye dairesince hazırlanacak nizamname, talimatname, program ve esaslarla şûra azası tarafından bu mevzular etrafında yapılacak teklifleri tetkik ederek bir karara bağlar* denilmekte ve üç yılda bir toplanacağı belirtilmektedir. Bu toplantılar Hasan Ali Yücel zamanına kadar başlatılmadı. İnönü Dönemi'nde Şûra, dört kez toplandı. Her dört yılda bir toplanan (1939, 1943, 1946 ve 1949) bu şûralarda ülkenin en önemli ve en güncel eğitim ve kültür sorunları tartışıldı ve Eğitim Bakanlığının politika ve uygulamalarında bir yol gösterici oldu. İlk üç Şûra İkinci Dünya Savaşı öncesi, savaş esnası ve savaş sonrasında yapıldı.

Birinci Maarif Şûrasının en önemli gündem maddesi Yükseköğretim oldu. Okul kitaplarının Maarif Vekâleti tarafından bastırılması, köy ilkokullarının üç yıldan beş yıla çıkarılması ve Köy Öğretmen Kurslarıyla Köy Okullarının İdaresine Dair Kanun'un yürürlüğe konulması⁵²⁸ hükûmet tarafından yapılan ilk uygulamalardır. Köy Enstitüleri, Birinci Maarif Şûrasının öngördüğü düzenlemelerden hareketle 1940 yılında kuruldu. Alınan diğer önemli karar

526 Bazı kaynaklarda bu sayılarda hafif değişiklikler olmaktadır. Mesela, Şehnaz Tahir Gürçağlar, **Türkiye'de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018. s. 193-198. Bu tercüme faaliyeti Yücel'in bakanlığından sonra azalarak da olsa devam eder: 1947'de 58, 1948'de 52, 1949'da 73, 1950'de 41, 1951'de 27, 1952'de 28, 1953'te 21, 1954'te 29, 1955'te 38, 1956'da 20, 1957'de 15... 1967'de kapanan Tercüme Bürosunun çevirdiği eserlerin toplamı 1247 olarak tespit edilmiştir. Seyhan Bozkurt, "Bir Kültür Fabrikası: Tercüme Bürosu", **YA/DA: Eğitim ya da Eğitim**, Millî Eğitim Bakanlığı Dergisi. Sayı: 1, 2019, s.73-76. Bu çevirilerden Hasan Ali Yücel döneminde yapılanların ülkeler / dillere göre dağılımı ise şöyledir: Babil Klasiklerinden 1, Hint Klasiklerinden 1, Çin Klasiklerinden 4, İslam Klasiklerinden 19, Eski Türkçe Metinler Klasiklerinden 1, Yunan Klasiklerinden 62, Latin Klasiklerinden 18, Alman Klasiklerinden 53, Amerikan Klasiklerinden 10, Fransız Klasiklerinden 171, İngiliz Klasiklerinden 56, İskandinav Klasiklerinden 6, İtalyan Klasiklerinden 12, Macar Klasiklerinden 13, Rus Klasiklerinden 63, Okul Klasiklerinden 6 ve diğerleri...

527 <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2434.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

528 MEB, **Birinci Maarif Şûrası 17-29 Temmuz 1939. Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

da okul ders kitaplarının Devlet tarafından tek tip kitap olarak hazırlanması oldu. Yüksekokul ve fakültelerin MEB'e bağlanmasına karar verilen Şûradan sonra 1943 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Ankara Fen Fakültesi birleştirilerek Ankara Üniversitesi kuruldu.

İkinci Maarif Şûrası 1943 yılında toplandı. Şûrada Ana Dili Komisyonu, Ahlak Eğitimi Komisyonu ve Tarih Eğitimi Komisyonu olmak üzere 3 komisyon meydana getirildi. Hasan Ali Yücel, yaptığı açılış konuşmasında millî birliğin, ahlakın, ana dilin öğretilmesi ve tarih bilincinin önemi vurguladı.⁵²⁹ Öğrencilere, Türk milleti için çalışmak, varlığını Türk milletinin varlığıyla özdeşleştirmek duygusunun verilmesi ve milliyet bilincinin kazandırılması, o zamanki savaş şartları dolayısıyla öne çıktı. Ayrıca Türk toplumunun kişisel ve sosyal ahlak ilkelerinin belirlenmesi, normal ve mesleki okullarda bu ahlaki ilkelerin bir program dahilinde öğrencilere kazandırılması tavsiye edildi. İkinci Maarif Şûrasının en önemli sonucu, 1940'lı yıllarda hâkim olan "hümanist eğitim" anlayışının yerini yavaş yavaş "milliyetçi eğitim" anlayışına bırakmasıdır⁵³⁰.

4.2.2. Köy Enstitüleri

İnönü Dönemi'ndeki en çarpıcı ve Türk eğitim tarihinde daha sonraki yıllarda da çok tartışılacak olan uygulama Köy Enstitüleridir. Aslında Türkiye'de yaygın yerleşim kırsalda olduğu için köylere öğretmen yetiştirme, bu okulların öğrencilerini köylerden toplama ve köy hayatına uygun bir eğitim verme tartışma ve önerileri İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden beri çeşitli seviye ve ortamlarda yapıyordu. Atatürk Dönemi'nde kurulan üç Köy Muallim mektebi, çeşitli nedenlerin yanı sıra 1930'ların ekonomik kriz şartları içinde yürütülemedi ve kapandı. 1934'te İlköğretim Genel Müdürü Reşat Şemsettin Sirer, köye uygun öğretmen yetiştirmek için bir dizi çalışma başlattı. 1935 yılında eski kurmay subay ve CHP eski genel sekreteri Saffet Arıkan Kültür Bakanı olunca, İlköğretim Genel Müdürlüğüne vekaleten İsmail Hakkı Tonguç'u getirdi. Tonguç ve Arıkan, Prusya'da eğitimli askerlerin emekli olunca öğretmen olarak çalışmaları örneğinden ilham alarak askerde erlere okuma-yazma öğreten çavuşların terhis olunca bir eğitimden geçirilerek öğretmen yapılmalarını önerdi (önerinin ilk sahibinin Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı komutanı İsmail Hakkı Tekçe olduğu da söylenir). Bu şekilde, 1936'da başlayan Eğitim Kursları başarılı sonuçlar verince, kısa sürede çeşitli bölgelerde sayıları 11'e çıkarıldı ve öğrenci sayısı da 2000'i aştı. Eğitim Bakanlığı ile Ziraat Bakanlığının ortaklaşa yürüttüğü bu faaliyet Köy

529 MEB, *İkinci Maarif Şûrası, Çalışma Programı, Raporlar, Konuşmalar*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

530 Meral Balcı, "Tek Parti Dönemi'nde Eğitim Şûralarının Hükümetlerin Eğitim Politikalarına Etkileri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 9, S 17, 2019, s. 143-164.

Enstitülerinin temeli oldu. Zaten İnönü Dönemi öncelik olarak ilköğretim sorununu çözmeyi hedefledi, 1939-1940 öğretim yılında Türkiye'deki bütün tek öğretmenli köy okullarının öğrenim süresini, kasaba ve şehir okullarında olduğu gibi, beş yıla çıkarttı.

Eğitmen Kurslarının başarılı çalışmalarını gören Bakanlık, doğrudan köylerden ilkokul mezunu çocukları toplayıp onları kırsal bölgelerde kuracakları okullarda yetiştirerek kendi köylerine öğretmen olarak göndermeyi planladı.⁵³¹ 1937-1938 öğretim yılında Çifteler (Eskişehir) ve Kızılçullu'da (İzmir) iki öğretmen okulu açıldı. Bunlara 1938-1939 öğretim yılında Kepirtepe (Kırklareli), 1939-1940 öğretim yılında da Gökçöy (Kastamonu) okulları eklendi. 1939'da bu okullara araziler tahsis edildi. Buralarda, köy kalkınmasında ihtiyaç duyulan sağlık ve tarım teknisyenlerinin de yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Köy Enstitüleri Kanunu'nda köyden alınan ve şehirden uzak kırsal yerleşkelerde yetiştirilen bu çocuklara *öğretmenlik mesleği ile birlikte köyde geçecek demircilik, yapıcılık, dülgerlik, kooperatifçilik; kız talebeye çocuk bakımı, dikiş, ev idaresi, ziraat sanatları, hastaya bakmak gibi işleri de öğretmek* amaçlandığı belirtiliyordu (Madde 6). Zaten proje sadece Eğitim Bakanlığının değil, Sağlık ve Tarım Bakanlıklarının da ortak projesi idi. Önceleri Köy Eğitim Yurtları olan bu kurumlar daha sonra "Enstitü" adını aldılar.⁵³² O dönemde 1942-1943'te kız ve erkek sanat okullarına da Sanat Enstitüsü adının verildiği unutulmamalıdır. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, TBMM'de 17 Nisan 1940'ta Köy Enstitüleri Kurulması Hakkında Kanun görüşmeleri sırasında *Biz Köy Enstitülerini sadece içerisinde nazari tedrisat yapılan bir müessese olarak almadık. İçerisinde ziraat sanatları, demircilik, basit marangozluk gibi ameli birtakım faaliyetler de bulunduğu için okul adıyla anmadık, enstitü diye isimlendirmeyi uygun gördük* diyerek aynı zamanda uygulamalı eğitim yapacaklarını söylüyordu.⁵³³ Yani köylünün sadece okutulması değil, üretim gücünün de geliştirilmesi isteniyordu. İsmail Hakki Tonguç da öğretmen eğitimini bir köy kalınma projesi olarak görüyordu. Küçük köylere eğitmen yetiştirilmeye devam edilecek, ama büyük köylere Enstitüler vasıtasıyla öğretmen yetiştirilecekti.

1940 ve 1942'de yasaları çıkartılan Enstitüler, köye öğretmen yetiştirmenin yanı sıra tarım ve sağlık teknisyeni, ebe, ahçı gibi köy hayatını modernleştirecek başka elemanların da yetiştirilmesini öngörüyordu. 1940 yasasına göre Enstitülerin her birinin bir çevresi olacak ve bu çevre içinde yer alan il-

531 İ. Hakkı Tonguç, **Eğitim Yolu İle Canlandırılacak Köy**, 2. Baskı, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı yayını, Ankara 1998, s. 528.

532 Şevket Gedikoğlu, **Niçin Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri**, Ankara 1949; Hıfzır-rahman Raşit Öymen, "Köy Enstitüleri kuruluşlarının tarihi gelişimi", **Eğitim Hareketleri**, S 9, 1978. s. 27-32; Nevzat Ayasbeyoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 410.

533 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt 10, Oturum 41, s. 78.

lere, ilin nüfusuna göre, öğrenci kontenjanı ayrılacaktı. Enstitülere, beş yıllık köy okullarını bitirenlerle üç yıllık köy okulları bitirenlerden Enstitünün iki yıllık hazırlık sınıfını başarıyla tamamlayanlar alınacaktı.⁵³⁴ Karma öğretim sistemine dayanan Enstitülerin öğretim süresi beş yıldır. Öğrencilerin ilk üç yıllık başarı düzeylerine bakılarak en başarılılar öğretmenliğe, geri kalanlar sağlıkçı, tarımcı, ebelik gibi öteki köy hizmetlerine yönlendirilecekti.⁵³⁵ Okullar aynı zamanda birer tarım işliğı, sağlık ocağı olarak işlev görecekti, çeşitli tohum ve tarım araçlarının ilk denemeleri buralarda yapılacaktı.

Köy eğitmeni yetiştirme çalışmalarını Eğitim ve Tarım Bakanlıkları birlikte yürütüyordu. Bu işe 1943 yılında Sağlık Bakanlığı da katıldı. 19.7.1943 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan 4459 sayılı yasa ile Köy Enstitülerinde “Sağlık Memuru Kolu” ve “Köy Ebesi Kolu” oluşturulmasına karar verildi.⁵³⁶ Ancak kız öğrencilerin sayısı az olduğu için enstitülerde “Ebe Kolu” açılmadı, bunun yerine Sağlık Kolu sadece köy sağlık memuru yetiştirdi. Üçüncü sınıfı bitiren öğrencilerin kabul edileceği bu Sağlık Kolunda “Küçük Sıhhat Memurları” okulunun ders programı temel alındı. Aslında her Enstitü sağlık kolu ve bir de dispanser açacaktı. Buradan mezunlar, öğretmenler gibi, ayda 20 lira alacak, tarla tahsis edilecek ve 20 yıl zorunlu köy hizmeti yapacaklardı. Önceleri yedi Enstitü Sağlık Kolu açtı, ama 1947’de bunlar Hasanoğlan ve Kızılçullu Köy Enstitülerinde birleştirildi. 1951 yılında kapatılana kadar bu koldan 1.599 (bazılarına göre 1.348) kişi mezun oldu.⁵³⁷

Enstitüye ilk kız öğrenciler Kızılçullu Kadın Eğitmen Kursunu bitirenler arasından alındı, zamanla 200 kız öğrenciye ulaşıldı. Kısa sürede diğer Enstitülerle beraber binin üzerinde kız öğrenci okumaya başladı.⁵³⁸ İlk yıllarda az olan kız öğrenci sayısı bir ara iyice arttı, 1946’dan sonra her yıl önemli sayıda kız öğrenci okuldan ayrıldı (ayrılanlar yeni alınanlardan çok oldu), 1950’den sonra kız öğrenci alımı durduruldu.

534 Üç yıllık köy okulunun iki yılını bu kurslarda tamamlayanlara bir örnek, hayatını “Öğretmen Benisa” adlı dört ciltlik romanlarında anlatan öğretmen Huriye Saraç’tır. Huriye Saraç, **Öğretmen Benisa**, C 4, Broy Yayınevi, İstanbul 2005-2017.

535 KEÇEV, **Köy Enstitüleri ile İlgili Yasalar**, C II, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları. Ankara 2000.

536 Cemal H. Güvercin, Murat Aksu, Berna Arda, 2004. “Köy Enstitüleri ve Sağlık Eğitimi”, **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, C 57, S 2, 2004, s. 97, 103.

537 Güvercin vd., agm., s. 102.

538 Şevket Gedikoğlu, **Evreleri, Getirdikleri ve Yankularıyla Köy Enstitüleri**, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1971, s. 60-61.

Tablo IV: Enstitülerde öğrenci mevcudu (1937-1946)⁵³⁹

Öğretim Yılı	Kız Öğrenci	Erkek Öğrenci	Toplam	Enstitü Sayısı
1937-1938	60	526	586	2
1938-1939	85	711	796	3
1939-1940	166	1.401	1.567	4
1940-1941	500	5.163	5.663	14
1941-1942	775	7.277	8.052	17
1942-1943	1.008	9.153	10.161	18
1943-1944	1.595	12.571	14.166	18
1944-1945	1.765	13.796	15.561	20
1945-1946	1.727	13.806	15.529	20

Devletin ayırdığı ödenekle Enstitülerin yapılıp hazır hale getirilmesi mümkün olmadığından, Enstitülere alınan öğrenciler, okulun yapım işlerinde ve örnek tarım uygulamalarında da görev aldılar. Okulların yapım, öğretim ve uygulama harcamalarının karşılanmasında köy bütçelerine ve imeceye de başvuruldu. Özellikle Kezirtepe ve Hasanoğlan Köy Enstitüleri neredeyse tamamen çeşitli enstitülerden gelen öğrenci gruplarının çalışmalarıyla yapıldı.⁵⁴⁰ Türkiye’de mimari proje yarışmaları ile yapılan ilk yapı kompleksleri Enstitü yerleşkeleri idi.

Köy Enstitüleri 1937’den 1943’e kadar deneme ders programı uyguladı. Bakanlık yönergesine göre ortaokul, lise, öğretmen okulları, ziraat ve sanat okulları ile kız enstitülerinin programından yararlanılarak bir ders programı hazırlandı. Çevredeki doğa ve çalışma şartlarına göre tarım ve teknik alan dersleri her Enstitünün kendi yönetimi tarafından belirlendi ve Bakanlığa onaylatılarak uygulandı.

1943 programı, Hasan Ali Yücel döneminde uygulanan ilk resmî programdır. Burada dersler üç kümede toplandı: kültür, tarım ve teknik dersler. Haftada 22 saat kültür, 11 saat tarım, 11 saat teknik dersler konuldu. Kültür dersleri: Türkçe, Tarih, Coğrafya, Vatandaşlık Bilgisi, Matematik, Fizik, Kimya, Tabiat ve Okul Sağlığı, El Yazısı, Resim-İş, Beden Eğitimi, Müzik, Askerlik, Ev İdaresi ve Çocuk Bakımı (Kızlar için), Öğretmenlik Bilgisi, Zi-

539 Melis Akay, **Köy Enstitülerinde Yetişen Kadın Öğretmenlerin Türk Toplumuna Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 64.

540 Abdullah Özkucur, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü**, Selvi Yayınları, Ankara 1990; Fahri Maden, “Kezirtepe Köy Enstitüsü (1937-1954)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 75, 2009, s. 496-521; Sermin Çakıcı-Figen Kıvılcım Çorakbaş, “Hasanoğlan Köy Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü Yerleşkesi’nin Tarihçesi ve Değerleri”, **Mimarlık**, S 369, Ocak-Şubat 2013.

rai İşletmeler Ekonomisi ve Kooperatifçilik, Yabancı Dil olarak belirlendi. Tarım dersleri: Tarla Ziraatı, Bahçe Ziraatı, Sanayi Bitkileri Ziraatı, Zootekni, Kümes Hayvanları, Arıcılık ve İpekböcekçiliği, Balıkçılık ve Su Ürünleri, Ziraat Sanatları. Teknik dersler ise: Erkekler için Demircilik, Dülgerlik, Yapıcılık, Motor; Kız Öğrenciler için Biçki, Dikiş, Köy El Sanatları, Motor olarak belirlendi. Bir günün yarısı kültür dersine, diğer yarısı dönüşümlü olarak tarım ve teknik derslerine ayrıldı.⁵⁴¹ Dolayısıyla sadece anlatma ve kitap okumaya dayalı bir yetiştirme yerine, doğrudan saha ve atölye uygulamalarına dayalı yaparak öğrenme felsefesine göre eğitim yapıldı.

1947 programı, Reşat Şemsettin Sirer'in bakanlığı döneminde uygulanan programdır. Bu programda kültür ders saatleri artırıldı, tarım ve sanat ders saatleri azaltıldı.⁵⁴² Bazı derslerin adı değiştirildi, bazılarının saatlerinde değişiklik yapıldı, bazı dersler de kaldırıldı. Kültür derslerinin adı "Genel Bilgi Dersleri" oldu, teknik derslere "Sanat Dersleri ve Atölye Çalışmaları", tarım çalışmalarına da "Tarım Dersleri ve Uygulamaları" dendi. Öğrencilerin yönetime katılması, iş eğitimi gibi ilkeler kaldırıldı. Enstitü mezunlarına arazi ve teçhizat verme işlemine son verildi. Böylece Enstitülerde uygulamadan kuramsal derslere doğru bir kayma oldu.⁵⁴³ Ayrıca Yabancı Dil dersi seçmeli hale getirildi, Resim ve İş ayrı ders olarak düzenlendi. Programda Öğretmenlik Bilgisi, Ev İdaresi ve Çocuk Bakımı esas dersler arasına alındı.⁵⁴⁴ Çağdaş eğitim teorileri açısından bakarsak, âdeta 1943 programı "Üretici İş Okulu" felsefesi ile eğitim yaparken 1947 programı çalışmayı işlik ve atölyelere hapseden "Klasik İş Okulu" felsefesine⁵⁴⁵ uygun eğitime geçti denilebilir. 1953 yılında da tüm öğretmen okullarının programları "Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri Programı" adıyla hazırlandı, ancak Enstitüler 27 Ocak 1954'te "Öğretmen Okulu" adını aldığından dolayı uygulanamadı.

Köy Enstitülerinin eğitsel değeri öğretmenin kullanacağı birçok bilgiyi gerçek ortamlarda uygulama içinde ve gerçek bir iş üreterek öğretmesi idi. Enstitü öğrencilerinin uygulamaları arasında arazi ağaçlandırılması, çiçekçilik, bataklık kurutulması, yol yapımı, su kanalı açılması, çorak alanların tarıma uygun hale getirilmesi, yeni bitki çeşitleri üretilmesi çalışmaları da vardı. Bu çalışmalar için geniş araziler, kümes, ahır gibi hayvan üretim çiftlikleri

541 Maarif Vekilliği, **Köy Enstitüleri Öğretim Programı (1943)**, Maarif Matbaası, Ankara 1943.

542 Feyzullah Ertuğrul, **Köy Enstitüleri Sistemi ve Düşündürdükleri-Siyasal Yazılar**, Güldikeni Yay., Ankara 2001, s. 84.

543 Yıldız Kurtuluş, **Köy Enstitülerinde Sanat Eğitimi ve Tonguç**, Güldikeni Yay., Ankara 2001, s. 62-63

544 İbrahim Kuyumcu, **Aydınlanma Sürecinde Köy Enstitüleri Devrim Yazıları Sonrası**, Selvi Yay., Ankara 2003. S.56

545 Bu akımlar hakkında bk. Kemal Aytaç, **Çağdaş Eğitim Akımları**, 4. Baskı, Doğu Batı Yay., Ankara 2019.

ve arı kovanları vs de vardı. Her enstitüde marangozluk, biçki-dikiş, demir işçiliği gibi el sanatları üretimine ağırlık veren atölyeler bulunmaktaydı.⁵⁴⁶ Üretimde modern teknik ve araç-gereçlerin kullanılması da öğretiliyordu. Program öğrencilere iş birliği içinde çalışma ve öğrenme, birlikte yaşama, ortak eğlence ve sportif çalışmalar yapma, toplumsal değerlerle modern değerleri sentezleme becerileri kazandırılıyordu. Bu okulların döner sermayeleri, İkinci Dünya Savaşı'nın zor şartları altında bile eğitimin aksamadan devam edebilmesini sağladı.

Ancak Enstitü mezunu öğretmenlerin köydeki görev ve yetkilerini belirleyen yasadaki *Köy okulu binasının, işliğinin yapılışında ve bahçesinin kuruluşunda çalışmak; hayvanlara bakmak ve onları üretmek; okula mahsus araziye örnek olabilecek şekilde işlemek, boş bırakmamak; köy okulu işliğini, köylülere de faydalı olabilecek şekilde işletmek; teftiş bölgesine giren köylerin okul binalarını yapmak, fidanlıklarını kurmak gibi işlerde çalışmak ve yardımlaşmak* maddelerinin işleyişinde ilk baştan itibaren ciddi sorunlar çıktı⁵⁴⁷.

Reşat Şemsettin Sirer'in yerine ilköğretim genel müdürü olan İsmail Hakkı Tonguç'un kendini bu işe adayan çalışmalarıyla birdenbire önem kazanan ve Hasanoğlan Köy Enstitüsü bünyesindeki Yüksek Kısım ile kendi öğretmenlerini, yönetici, denetmen ve köy araştırmacılarını da yetiştirmeye başlayan⁵⁴⁸ Enstitü sistemi, İnönü'nün ve Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de tam desteği ile bu döneme damgasını vurmuş bir eğitim ve kültür ocağı oldu.

Türkiye'nin dört bir yanında 21 Köy Enstitüsü açıldı. Bunlar; Adana / Düziçi, Adapazarı / Arifiye, Ankara / Hasanoğlan, Antalya / Aksu, Aydın / Ortaklar, Balıkesir / Savaştepe, Diyarbakır / Dicle, Erzurum / Pulur, Eskişehir / Çifteler, Isparta / Gönen, İzmir / Kızılcıllu, Kars / Cılavuz, Kastamonu / Gököy, Kayseri / Pazarören, Kırklareli / Kepirtepe, Konya / İvriz, Malatya / Akçadağ, Sivas / Yıldızeli, Samsun / Lâdik, Trabzon / Beşikdüzü Köy Enstitüleri idi.

Yüksek Köy Enstitüsü, enstitü mezunlarının başarılı olanlarını alıp, bazı ortak derslerin yanında Güzel Sanatlar Kolu, Yapıcılık Kolu, Maden İşleri Kolu, Hayvan Bakımı Kolu, Tarla Bahçe Ziraatı Kolu, Zirai İşletme Ekonomisi Kolu, Kümes Hayvancılığı Kolu, Köy Ev ve El Sanatları Kolu gibi gruplara ayırıp uzman öğretmenlik eğitimi veriyordu. Buradaki öğrenciler kendi

546 Gül Şimşek-Cansın Mercanoğlu, "Bir 'Planlama Örneği' Olarak Köy Enstitüleri Deneyimi", **Planlama**, C 3, S 28, 2018. s. 261-281.

547 **Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Kanunu**, <https://www.resmigazete.gov.tr/ar-siv/5141.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

548 Fay Kirby, **Türkiye'de Köy Enstitüleri**, Yay. Haz. E.Tonguç, Güldikeni Yayınları, Ankara 2000, s. 259.

kollarında özgün köy çalışmaları da yapıyorlardı.

1952'ye kadar Enstitülerden 17.341 öğretmen ve 1.348 sağlık memuru yetişti. 1946'da öğrencileri Gazi Eğitim Enstitüsü başta olmak üzere çeşitli yüksek teknik okullara dağıtılarak kapatılan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü de 209 mezun verdi.

Köy Enstitüleri temel işlevlerini yapmanın yanı sıra bir de yeni sanatçılar grubu (Köy Enstitülü Yazarlar Kuşağı) yetiştirdi. Mahmut Makal, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Dursun Akçam, Yusuf Ziya Bahadınlı, Mehmet Başaran, Ümit Kaftancıoğlu, Osman Şahin, Hasan Kıyafet, Behzat Ay, Ali Yüce, Adnan Binyazar, Kemal Burkay ve daha onlarca yazar ve şair edebiyat tarihinde yerlerini aldılar.⁵⁴⁹

Köy Enstitüleri; o dönemde çok sayıda köye kendi kaynaklarından öğretmen, sağlıkçı, tarım teknisyeni, ebe, ahçı vs. yetiştirecek bir kırsal kalkınma programı olarak düşünülüp uygulandı. Ama İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin uluslararası dengelerin içine birden girmesi, çok partili siyasi çekişmeler ve biraz da kişisel nedenlerden dolayı sürdürülemedi.

Bazen konuyu öğretmen yetiştirme ve eğitim konusu olmaktan çıkartıp daha geniş sosyal ve siyasi ölçekte değerlendirenler, ister istemez siyasi bir zemin oluşturmaktadırlar. Aslında Köy Enstitüleri hakkındaki siyasi tartışmalar baştan beri, orada uygulanan sistemden ziyade oraya atanan öğretmenlerin siyasi görüşleri üzerinden örtülü olarak devam etti. Halil Fikret Kanad, Reşat Şemsettin Sirer, Emin Soysal gibiler bu kurumlardaki sol öğretmen yapılanmasından şikayetçi idiler ve bunu Şûralarda ve Mecliste sürekli olarak yinelediler. Zaten 1946'dan sonraki değişimlerin en önemlisi öğretmen kadrolarında oldu; öğretmenlerin yaklaşık %80'i değiştirildi.⁵⁵⁰ Öte yandan Tonguç 1935'te İlköğretim Genel Müdür Vekilliğine getirildiğinde de ülke çapında sorun oldu, Bakanlık bürokrasisi buna genel olarak karşı çıkmış ve görev beş yıla yakın "vekâleten" yürütüldü.⁵⁵¹ Köy Enstitülerine CHP içindeki muhalefet 1940'ta Köy Enstitüleri Yasası oylamalarında bile ortaya çıktı, İnönü'ye rağmen 148 kişi oylamaya katılmadı. 1942'deki Köy Enstitüleri Teşkilat Kanunu görüşmeleri çok daha uzun ve zorlu geçti. Burada oylamaya ka-

549 Recep Bulut, **Nisandaki Güneşler 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990**, San Matbaası, Ankara 1990, s. 124-127; Niyazi Altunya-Ali Kınacı, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü**, Telgrafhane Yay., Ankara 2019; Kemal Kocabaş, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü 70 Yaşında**, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayını, İzmir 2013.

550 Selçuk Uygun, "Emin Soysal'ın Hayatı ve Köy Enstitüleri Tarihindeki Yeri", **Millî Eğitim**, S 185, Kış/2010, s. 148-161; Nihal Yıldız-Osman Akandere, "Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 17, S 35, 2017-Güz, s. 275-316.

551 Engin Tonguç, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yay., İstanbul 1970. s. 122-126.

ılmayarak tepki gösteren milletvekili sayısı daha da arttı.⁵⁵² 1943'te toplanan İkinci Maarif Şûrasında ise eleştiriler daha da şiddetleniyordu. İlk başta Köy Enstitülerini destekleyen Reşat Şemsettin Sırer ve Çifteler Eğitim Kursu ile Kızılcıllu Köy Enstitüsü Müdürlüğünde harikalar yaratan Emin Soysal bile artık bu kurumlara karşı çıkıyordu. 1945'te Hasan Ali Yücel açıkça "İlköğretim davası, feodal sistemle kendisini idare etmek isteyenlerin samimi olarak istemeyeceği bir davadır" diyerek, buradaki eğitimin siyasi fonksiyonuna da değiniyordu.⁵⁵³ Tonguç'un oğlu Engin Tonguç, Köy Enstitülerinin iktidarın ilerici aydın kanadının okuma-yazma ve eğitimin ötesinde "emekçi sınıfları bilinçlendirme", devrim altyapı koşullarını hazırlayan "devrim için eğitim" hareketi olarak geliştiğini belirtir.⁵⁵⁴ Köy Enstitüsü uzmanlarından Niyazi Altunya da bu eğitim hareketini, Tonguç'un liderliğindeki "ilerici bir siyasal ve teknik kadro"nun "otokratik bir modernleşme denemesi" olarak niteliyor.⁵⁵⁵ Köy Enstitüsü mezunu öğretmenler o zamanki baskın sosyal, siyasal ve teknolojik ortamdan dolayı belki Enstitülerde öğrendikleri birçok uygulamayı köylerde yapamadılar, ama onlar her zaman yurtsever, millete, devlete, bayrağa sadık insanlar olarak görev yaptılar. Bu arada özellikle İsmail Hakkı Tonguç'un çok özverili çalışmaları sayesinde iş ve üretim okulu gibi çağdaş eğitim akımlarının Türkiye topraklarının her yanında nasıl uygulanabileceği görüldü. Bu, bütün dünyada eğitim açısından büyük bir kazanımdır.

552 Kurtuluş Ertuğrul, **TBMM'deki Yansımalarına Göre Köy Enstitüleri**, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Fevzi Çakmak, "Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerine Yönelik Muhalefet", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, C 6, S 15, 2007/Güz, s. 221-250.

553 Canan Yücel Eronat (Haz.), **Hasan Âli Yücel'in TBMM Konuşmaları ve İlgili Görüşmeler**, C 2, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1999. S 256.

554 Tonguç, **age.**, s. 654.

555 Niyazi Altunya, **Köy Enstitüsü Sistemine Toplu Bir Bakış**, KAGEV Yay., İstanbul 2009, s. 1

5. SAVAŞIN BAŞLAMASI VE TÜRKİYE*

Rus-Alman Dostluk Antlaşması ile iki cepheli savaş tehlikesinden kurtulan Almanya, Polonya sorununu çözmek ve Batı ile savaşı göze almak konusunda rahatladı.⁵⁵⁶ Bu antlaşmayla Polonya resmen iki ülke arasında paylaşılmıştı. Bu tehlikeyi gören İngiltere, 23 Ağustos 1939 tarihli Rus-Alman Antlaşması'nı tanımadığını duyurarak Polonya ile bir ittifak antlaşması imzaladı. 25 Ağustos'ta imzalanan bu antlaşmaya göre bir Avrupa devleti Polonya'ya saldıracak olursa bütün gücüyle yardım edecekti.⁵⁵⁷ İngiltere'nin aldığı bu tedbirler ve diplomatik girişimler de gerilimin azalmasında etkili olmadı.

Tavrı daha da sertleşen Hitler, bir süredir sınırdaki beklediği ordularına Polonya'yı işgal etme emrini verdi. Savaş ilanına gerek duymadan Polonya'ya saldırı emrini veren Hitler, şu açıklamayı yaptı: *...Polonyalılar bu defa ilk kez topraklarımıza girip düzenli askerleriyle ateş açmışlardır. Saat 05.45'ten beri mukabil ateşe geçilmiştir. Bundan böyle bombayı bombayla karşılayacağız. Zehirle savaşan zehirle karşılık görecektir... Ve ben bu savaşı, kime karşı olursa olsun, Almanya'nın emniyet hakları garanti edilinceye kadar devam ettireceğim.*⁵⁵⁸

Hitler'in bu açıklamasına karşılık Polonya Devlet Başkanının ajanslara verdiği açıklama ise şöyleydi: *Bu gece ezeli düşmanımız, Polonya devletine taarruz etmiştir. Bunu Tanrı ve tarih önünde tespit ediyorum...*⁵⁵⁹

1 Eylül'de Almanya'nın Polonya'ya saldırması üzerine karşılıklı verilen notalardan da bir cevap alınamayınca, İngiltere ve Fransa da 3 Eylül'de

* Prof. Dr. Abdullah İlgazi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ailgazi65@hotmail.com.

556 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İş Bankası Yayınları, Ankara 1987, s. 303; Archieri Ettore, "İkinci Dünya Savaşı'nın Nedenleri", **İÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, C XVI, S 1-4, s. 18.

557 İttifak antlaşmasının tam metni için bk. Arnold J. Toynbee, **Documents on International Affairs 1939-1946**, Vol I, Oxford Un. Press, 1951, s. 469-470 (4).

558 Herbert Von Moos, **Büyük Dünya Olayı**, Çev. Askeri Komisyon, Cilt I, Genelkurmay Yay., Ankara 1952, s. 200-201.

559 Edgar Schumacher, **İkinci Dünya Harbi Tarihi**, Çev. Lütfullah Ecevit, Genelkurmay Yay., İstanbul 1945, s. 2.

Almanya'ya savaş ilan etti. Amerika tarafsızlığını bildirdi. Kısa zamanda Polonya'nın iki ülke arasında paylaşılmasıyla sonuçlanan bu Avrupa savaşı, İkinci Dünya Savaşı'nın başladığını gösteriyordu⁵⁶⁰.

İngiltere ve Fransa'nın savaşa girmesi, bir bakıma Türkiye'nin yararına oldu. Nihayet Avrupa'daki bu saldırganlık tavrına karşı iki büyük Avrupa ülkesi bir blok oluşturmuştu. Aksi takdirde, Almanya işi daha da ileri götürerek Balkan ülkeleri üzerinde baskıyı artırabilirdi. Buna karşılık Türkiye, İngiltere ve Fransa ile olan taahhütleri nedeniyle savaşa bir adım daha yaklaştı.⁵⁶¹ İtalya'nın kendini savaş dışı ilan etmesi, Türkiye'yi kısmen rahatlatmış olsa da savaş tehlikesi gün geçtikçe artmaya başladı.

Avrupa'da ortaya çıkan bu saldırganlığa karşı Türkiye, Fransa ve İngiltere'nin ortak hareket etmesi, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen tarafından şu sözlerle değerlendirildi:

*İngiltere'nin şu veya bu şekilde teminat alması ya da vermesi Almanya'yı kızdırıyor. Hitler ateşli bir sulh taraftarıdır. Eğer Türkiye, İngiltere ile aynı şekilde bir teminat temin ederse, Führer çok gücenecektir. Almanya Balkan Birliğini hoş görür ve kuvvetlenmesini ister. Almanya ve İtalya'nın Balkanlar-da yeni hareketlere girişecekleri yanlıştır. Almanya Akdeniz havzasında bir harp hareketine girişmeğe taraftar değildir.*⁵⁶²

Balkanlar ve Akdeniz'de meydana gelen gelişmelerin önem kazanması, Sovyet Rusya'yı da harekete geçirmiş olacak ki Rus Dışişleri Bakanı Molotov, 1939 Nisan ayında Dışişleri Bakanımız Şükrü Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet etti.⁵⁶³ Sovyet Rusya'nın bu daveti olumlu karşılandı ve ön görüşmelere başlandı. Rus Büyükelçi Terentiev'le görüşen Saraçoğlu görüşülecek konularla ilgili bir taslak metin istedi. Yapılan ikili görüşmeler sonunda Sovyetlerin Türkiye'den yapılacak muhtemel antlaşma ile ilgili birtakım bilgileri talep ettiği anlaşıldı. Özetle, imzalanacak paktın içeriği, yürütülmekte olan Türk-İngiliz-Fransız görüşmelerinin bu durumdan nasıl etkileneceğiyle ilgili

560 Versailles Barış Antlaşması'nın kurduğu yeni dünya düzeni ve buna karşı çıkanlar arasındaki kıyasıya mücadele dünyayı yeni bir savaşın eşiğine getirmişti. Abdullah İlgazi, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Basılmamış Doktora Tezi, İÜ, SBE, İstanbul 1995, s. 55-56.

561 İtalya'nın 13 Nisan'da Arnavutluk'u işgal etmesi üzerine, İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya güvence verdi. Bu teklif Türkiye'ye de yapıldı. Yapılan görüşmelerin olumlu sonuçlanması üzerine, İngiltere (12 Mayıs 1939) ve Fransa (23 Haziran 1939) ile ayrı ayrı olmak üzere ikili deklarasyonlar açıklanarak kabul edildi. Bu deklarasyonları imzalayan ülkeler, Akdeniz ve Balkanlardaki İtalya tehdidine karşı karşılıklı olarak birbirlerine güvence veriyor ve yükümlülük altına giriyorlardı. İsmail Soysal, **Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**, TTK Yay., Ankara 1982, s. 374-375; **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973, s. 192-193.

562 "Hugessen'in Hatıraları", **Vatan**, 6 Mayıs 1949.

563 **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s. 217.

bilgiler istenmişti.⁵⁶⁴

İki taraflı yürütülen bu görüşmelerin bir anlam ifade etmediği daha sonra anlaşılacaktı. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Sovyet Rusya, Türkiye ile yardımlaşma paktı anlaşması görüşmelerine başlamadan önce, dış politikasını Sovyet-Alman yakınlaşması ile ortaya çıkan yeni duruma uygun hale getirmeye çalışıyordu.

Bir taraftan Türk- Sovyet ön görüşmeleri devam ederken, diğer taraftan da Alman-Sovyet görüşmeleri şekillenmeye başladı ve nihayet 23 Ağustos 1939'da bir antlaşmayla sonuçlandı.⁵⁶⁵ İmzalanan bu antlaşmayla birlikte Sovyetlerin Türkiye'ye karşı tutumunda gözle görülür değişiklikler ortaya çıkmaya başladı.

Sovyetlerin bu tutum değişikliğindeki ilk belirgin olay, 4 Eylül 1939 tarihinde ortaya çıktı. Sovyet Büyükelçisi Terentiev verdiği bir nota ile Almanlarla yapılan dostluk paktının gerekçesini, İngiltere ve Fransa ile yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalmasına dayandırdı. Ayrıca Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yürüttüğü görüşmelerden Sovyet Rusya'yı haberdar etmediğini ve bunun iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediğini ifade etmeye çalıştı⁵⁶⁶.

5 Eylül'de Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un Moskova Büyükelçimiz Ali Haydar Aktay'ı kabulü sırasında Türk-Sovyet ilişkilerinin dostane olduğunu ve yeni durumdan etkilenmeyeceğini ifade etmiş olsa da, Ankara ile Moskova arasında bundan sonra devam eden görüşmeler bu olayın etkisi altında kaldı.

Sovyetlerin teklif edeceği muhtemel ittifak projesi gecikince, Türkiye tarafından hazırlanan dört maddelik ittifak projesi⁵⁶⁷ Sovyetlere sunuldu. Stalin bu proje hakkında Almanları bilgilendirdi, ancak olumlu karşılamadı, Stalin bir taraftan da Türkiye ile ilişkilerin kopmasını istemiyordu. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yapacağı bir ittifak antlaşmasının gerçekleşme-

564 Age., s. 220.

565 Bu antlaşma ve ek protokollerin Türkçe metinleri ile ilgili olarak bk. **Sovyet ve Nazi Siyasal Münasebetlerine Ait Gizli Vesikalar ve Türkiye**, Çev. Hamza Kelleci, Kültür Yay., İstanbul 1948, s. 22-27.

566 1925 yılında imzalanan ve 1929'da ek protokolle uzatılan "Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Dostluk Anlaşması", Türkiye'nin üçüncü bir ülkeyle herhangi bir anlaşma imzalamak için görüşmelerde bulunması halinde Sovyet Rusya'ya bilgi vermeyi zorunlu kılıyordu. Sovyetler, bu ilkenin ihlal edildiğini üstü kapalı bir şekilde anlatmaya çalışıyordu. Antlaşma metni için bk. **Düster**, 3. Tertip, C II, 1925, s. 224-226.

567 Özetle, bu teklif bir Avrupa ülkesi tarafından Boğazlar ve Karadeniz bölgesinde Türkiye'ye ve Sovyetlere karşı herhangi bir tecavüz gerçekleştiği takdirde birbirleriyle ittifak yapmayı öngörüyordu. Ancak bu ittifak hiçbir zaman Türkiye ile Fransa ve İngiltere arasında bir savaşa neden olmayacaktı. **Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar**, s. 226-227.

si Sovyetlerin yeni dış politika stratejisine uygun değildi. Bunun bir sonucu olarak Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu⁵⁶⁸ ikinci kez Moskova'ya davet edildi.⁵⁶⁹

İngiltere ve Fransa'yı rahatsız eden Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti,⁵⁷⁰ 25 Eylül'de gerçekleşti. Bizzat Stalin'in yakın takibi ve zaman zaman katılımıyla devam eden iki ülke arasındaki görüşmeler, Sovyetlerin kabul edilemez istekleri nedeniyle olumlu bir çizgide gelişme göstermedi. Ekim ayının ortalarına kadar devam eden bu görüşmelerin bir ittifakla sonuçlanmamasının iki nedeni vardı. Birincisi, Almanların "Bu ittifak Sovyetleri hiçbir zaman Almanya ile savaşa sürüklemeyecek" şeklinde bir madde konulmasını istemesi. İkinci önemli neden ise Sovyetlerin Boğazlar üzerindeki talepleriydi. Boğazlar bölgesinde Sovyetlere üs vermek anlamına gelen bu talepler Türkiye tarafından olumlu karşılanmadı.

Saraçoğlu'nun Moskova görüşmelerinin kesilmesi üzerine, heyetin Ankara'ya dönmesi beklenmeden İngiltere ve Fransa Büyükelçileri ile daha önce taslağı hazırlanmış olan "Üç Taraflı Dostluk Antlaşması" imzalandı. Başbakan Refik Saydam'ın imzaladığı metin Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonlarına eklenen bazı maddelerden oluşuyordu. 19 Ekim'de imzalanan bu metinde özetle şu hükümler yer aldı:

1. Bir Avrupa devleti Türkiye'ye saldıracak olursa, İngiltere ve Fransa yardım edecektir.
2. Akdeniz'de her üç devlete veya bir Akdeniz devletine karşı saldırı gerçekleşirse, her üç ülke karşılıklı olarak yardım edecektir.
3. İngiltere, Fransa, Romanya ve Yunanistan'a verdiği güvence gereği savaşa girerse Türkiye yardımda bulunacaktır.⁵⁷¹

Türkiye bu maddelere ek olarak koydurduğu bir protokolle, doğan ta-

568 Gürbüz Arslan, **Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)**, ATAM Yay., Ankara 2017.

569 Saraçoğlu'nun Moskova ziyaretini farklı yorumlayanlardan biri de, Emekli Büyükelçi Mahmut Dikerdem' dir. Dikerdem, "Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun Nazi Almanya'sından gelebilecek bir saldırıya karşı Sovyet garantisini istemek üzere Moskova'ya gitmesi için bundan daha fena bir zaman seçilemezdi." Bk. Mahmut Dikerdem, "Hariciye Çarkı", **Milliyet**, 16.01.2017; İlgazi, **agt.**, s. 65.

570 Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti ve görüşmeleri için bk. Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Türk Dış Politikası Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Ün. Yay., Ankara 1983; A. Haluk Ülman, "İkinci Cihan Savaşı İçinde Türk-Sovyet Münasebetleri", **Forum**, C XII, S 153, 15 Ağustos 1960; Feridun Cemal Erkin, **Türkiye-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

571 **Düstur**, 3. Tertip, C XXI, 1939, s. 16-18; **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, s. 212-214; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasal Antlaşmaları**, İş Bankası Yay., Ankara 1965, s. 600-609.

ahhütlerin kendisini Sovyetlerle bir savaşa sürüklemeyeceğine dair garanti aldı. Ayrıca yardımların nasıl ve ne zaman olacağı, askerî alanda yapılacak iş birliği, gizli protokollerle belirlendi.

Diplomasi tarihimize “Sovyet Çekincesi” olarak geçen bu ihtiyati tedbire rağmen Sovyet Rusya durumdan memnun kalmadı. Rus Dışişleri Bakanı Molotov’un *Bunu yapmakla Türkiye tam ihtiyatkâr bir taraflı siyaset izleyerek inkişaf etmekte olan Avrupa harbinin mihrakına dâhil olmuştur...*⁵⁷² şeklindeki sözleri bunu teyit edecek mahiyettedir. Türkiye ile bir ittifak anlaşması imzalamaya yanaşmayan Sovyet Rusya’nın metne bir çekince konmasına rağmen durumdan memnun olmaması dikkat çekiciydi.⁵⁷³ Bu ittifak anlaşmasının Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkilemesi ve artarak devam eden yeni sıkıntılara neden olması bekleniyordu. Fakat korkulan olmadı. Türk yetkililer, Sovyetlerle ilişkileri sıcak tutmak için büyük gayret sarf ettiler ve bu anlaşmanın Türk-Sovyet ilişkilerinin bir tarafa atılacağı anlamına gelmediğini her fırsatta dile getirdiler.

Diplomatik alanda bu gelişmeler olurken Batıda Almanya, Akdeniz’de ve kuzeyde Sovyet Rusya tehlikesini gören Türkiye, bu tehlikeye karşı bir cephe oluşturmak üzere girişimlerde bulundu. 9 Şubat 1934’te Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya tarafından kurulan çeşitli askerî ve siyasi gelişmelerle parçalanmış olan Balkan Antantı yeniden gündeme getirildi. Özellikle Almanya’nın kısa bir sürede Polonya’yı işgal etmesi üzerine Balkan Antantı’nı yeniden canlandırma girişimleri hız kazandı. Türkiye’nin amacı Almanya’nın genişleme isteğine karşı Avrupa’da kuvvetli bir birlik kurma ve batısında bir güvenlik ağı oluşturmaktı. 2 Şubat 1940 tarihinde Belgrat’ta yapılacak olan Balkan Antantı’nın yıllık bakanlar konseyi toplantısı önemli bir fırsat olarak görüldü. Bakanlar konseyi toplantısı, Almanya’nın Avrupa’da, Sovyet Rusya’nın Finlandiya’da savaştığı bir zamanda gerçekleşti. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu’nun tüm gayretlerine rağmen beklenen bir sonuç alınamadı.⁵⁷⁴ Balkan devletlerinin isteksiz davranmalarında Alman korkusu önemli bir etken oldu. Ayrıca Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı paktın bir sonucu olarak böyle bir teşebbüste bulunduğu inancı ikinci bir neden olarak ifade edilebilir.

572 İlgazi, **agt.**, s. 79.

573 **Agt.**, s. 80-81.

574 Türkkaya Ataöv, **Turkish Foreign Policy**, Ankara Üni. Yay., Ankara 1965, s. 14-15.

5.1. Balkanlarda İtalyan-Alman Faaliyetleri ve Türkiye

5.1.1. İtalya'nın Arnavutluk ve Yunanistan'a Saldırması Üzerine Türkiye'nin Tutumu

İtalya'nın Arnavutluk'a karşı tutumunda Berlin-Roma arasındaki ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir. İtalya'nın Akdeniz'le ilgili planları 1938 yılından itibaren Dışişleri Bakanı Kont Ciano'nun öncelikleri arasına girmişti. Ancak Mussolini'nin onay vermemesi bu planı geciktirmişti.⁵⁷⁵ Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgaliyle birlikte İtalya bu hedefine varmak için ilk adımını atmakta gecikmedi. Almanya'nın da teşvikiyle, 7 Nisan 1939'dan itibaren Arnavutluk'u işgal etmeye başladı.⁵⁷⁶ Arnavutluk daha önce İtalya'nın nüfuzu altında bulunduğundan işgal zor olmadı ve 12 Nisan'da toplanan bir kurucu meclis Arnavutluk'u âdeta bir tepsi içinde İtalya'ya sundu. 20 Nisan'da ise iki başkent arasında yapılan antlaşmalarla gümrük, para ve ekonomik alanda birlik sağlanmış oldu. Ancak İtalya bunu yapmakla, daha önce ilan etmiş olduğu tarafsızlık politikasını değiştirmiş oluyordu.1 Eylül 1939 tarihinde İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İtalya, tarafsızlığını ilan etmiş ve savaş dışı kalmıştı. Aslında bu Almanya'nın arzu ettiği bir durumdu. Ancak İtalya'nın bu tarafsızlığı Akdeniz hâkimiyeti hevesi nedeniyle uzun sürmedi.

İtalya'nın savaşa girmesiyle birlikte hem savaşın boyutları değişti hem de Avrupa İkinci Dünya Savaşı'nın merkezi hâline geldi. Ayrıca Türkiye için kritik bir durum ortaya çıktı. Daha önce imzalanan üçlü ittifak antlaşmasına göre Türkiye'nin savaşa girmesi gerekiyordu. İngiliz ve Fransızların bu yöndeki talebi gecikmedi. Ancak bu talepte bulunan taraflardan biri olan Fransa, 21 Haziran'da Almanya'ya yenilmiş ve mütareke imzalamıştı. Bu yeni gelişme zaten savaş konusunda istekli olmayan Türkiye'yi harekete geçirdi. Yenilen ve mütareke imzalamış olan bir ülkenin Türkiye'yi savaşa davet etmesi diplomatik açıdan karşılık bulmadı. Diğer taraftan İngiltere'nin antlaşma gereği yapması gereken askerî yardımlara da henüz başlamamış olması, Türkiye'nin elini güçlendirdi. Türkiye, 26 Haziran'da Üçlü İttifak Antlaşması'nın ek 2. protokolünü uygulamaya koyduğunu açıklayarak savaş karşısındaki tutumunu resmen bildirdi.⁵⁷⁷

Türkiye'nin, İtalya'nın savaşa girmesi üzerine üçlü protokolü gerekçe göstererek savaş dışı kalması İngiltere tarafından hoş karşılanmadı. Bu arada

575 Türkkaaya Ataöv, "İkinci Dünya Savaşı Önlenebilirdi", **Bilim ve Sanat**, Cilt III, Sayı: 29, s. 6-7.

576 Kont Ciano, **Kont Ciano'nun Hatıraları**, Çev. Zübeyir Aker, Vatan Neşriyatı, 1946, s. 20-23.

577 Bu protokol, Türkiye'ye Sovyetlerle savaşa yol açabilecek hiç bir harekâta bulunmama hakkı veriyordu. "Hugessen'in Hatıraları", **Vatan**, 30 Mayıs 1949; Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1974, s. 116.

Almanya Fransa'yı işgal ettikten sonra elde etmiş olduğu birtakım belgeleri yayımladı.⁵⁷⁸ Sovyetlerle Türkiye'nin arasını açmak ve bilhassa İngiliz dostu saydığı Şükrü Saraçoğlu'nu düşürmek amacıyla açıklanan belgelerde özetle, İngiltere'nin Bakü'yü bombalamak için Fransız uçaklarının Türk toprakları üzerinden geçmesine izin verilmesini Türkiye'den istediği yönünde bilgiler yer almaktaydı. Sovyet basınında Türkiye'yi suçlayan birtakım yayınlar yapılmasına rağmen Türk-Sovyet ilişkilerinde olağan dışı bir gelişme yaşanmadı.

Arnavutluk'a kısa zamanda ve kolay bir şekilde yerleşen İtalya, Hitler'den büyük bir övgü aldı. Türkiye'den de beklediği tepkiyi almayınca işgal alanını genişletmeye karar verdi ve Akdeniz hâkimiyetine yönelik ikinci adımını devreye soktu. İtalya, 13 Nisan 1939'da Yunanistan'a saldırdı. Bu saldırı Türkiye'nin savaş dışı durumunu zorlaştırdı. Türk-İngiliz ittifakına göre, İngiltere ve Fransa Yunanistan'ın yardımına giderse Türkiye de savaşa katılacaktı. İngiltere fazla beklemeden Türkiye'yi en kısa zamanda savaş ilan etmeye davet etti.

İngiltere bir kaç kez bu talebi yenilemesine rağmen Türk hükûmeti tarafsızlık ve savaş dışı kalma durumunun ülke topraklarına herhangi bir tecavüz olmadığı sürece devam edeceğini ve bu arada Bulgaristan'a da Yunanistan'a saldırması durumunda bunun bir savaş nedeni sayılacağını bildirerek Bulgaristan'ın da Yunanistan'a saldırmasının önüne geçti.⁵⁷⁹ İngiltere'nin Yunanistan'a asker gönderme konusundaki isteksizliği de Türkiye üzerinde baskıların şiddetini azalttı. İngiltere'nin ekonomik yönden Türkiye'ye taahhüt ettiği yardımları yapmada yetersiz kalması da bunda etkili oldu. Bundan böyle İngiltere'nin Türkiye'den beklentisi değişti; isteksiz bir müttefik olmak yerine dost bir ülke olarak kalmasını tercih etti.⁵⁸⁰

5.1.2. Almanların Balkanlarda Yayılması ve Türkiye'nin Tutumu

Fransa'nın kısa zamanda saf dışı edilmesini fırsat bilen Hitler, İngiltere'yi barışa zorlamak amacıyla bu ülkeye saldırdı, fakat istediği sonucu alamadı. Zorlayıcı bazı tedbirler almak için yeni siyasi gelişmelere yöneldi. 27 Eylül 1940 tarihinde İtalya ve Japonya ile üçlü bir pakt imzaladı. Bununla yetinmeyen Almanya; Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'ı da bu üçlü ittifaka dâhil etmek istedi.⁵⁸¹ Böylece Avrupa'nın tartışmasız en büyük gücü

578 İlgazi, **agt.**, s. 88-89.

579 "Hugessen'in Hatıraları", **Vatan**, 30 Mayıs 1949; Kurat, "Kahire Konferansı Tutanakları ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", **Bellekten**, C 47, S 185, s. 30.

580 Deringil, **age.**, s. 126.

581 Herbert Von Moos, **Büyük Dünya Olayı**, Cilt 2, Çev. Askeri Komisyon, Genelkurmay Yay., Ankara 1952, s. 52; Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İş Bankası Yay., Ankara 1987, s. 294-295.

olduğunu İngiltere'ye göstermek istedi.

Avrupa'da bu siyasi gelişmeler yaşanırken, Sovyetler de boş durmadı. Estonya, Letonya ve Litvanya'yı işgal ederek ilhak kararını açıkladı. Haziran ayının sonunda ise Romanya'ya bir ultimatoma vererek Besarabya ile Kuzey Bukovina'nın kendisine bırakılmasını istedi. Bu karışıklıktan yararlanan Bulgaristan Güney Dobruca'yı aldı ve Macaristan'dan da Transilvanya'yı talep etti. Almanya ile İtalya'nın baskısıyla bu isteğini gerçekleştirdi. Almanya'nın Romanya'nın geri kalan topraklarını garanti etmesi üzerine buralarda gözü olan Sovyetler, Almanya'yı protesto etti.

Avrupa'da devam eden Alman-Sovyet çekişmesinin şimdilik bir savaş dönüşmesini istemeyen Hitler, siyasi bir manevra yaparak hem bu ülkeyi İtalya ve Japonya ile imzaladığı üçlü pakta dâhil etmek, hem de dünyanın paylaşılmasına ortak etmek istedi.⁵⁸² Türkiye'yi de tedirgin eden bu siyasi gelişme, Hitler'in Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'u Berlin'e davet etmesiyle gerçekleşti. 12-13 Kasım 1940'da gerçekleşen toplantı Türkiye'den gizli tutuldu.⁵⁸³ Türk tarafının İngiltere ve Sovyet hükûmetine bu konuyu resmen sorması karşısında aldığı cevap da olumsuzdu.

Her ne kadar iki taraf bu görüşmeyi kabul etmese de bu olay, Türk tarafını tedirgin edecek kadar önemliydi. Almanların Sovyetleri üçlü ittifaka ikna etme çabalarına karşılık olarak Molotov, Sovyetler Birliği'nin sıcak denizlere inebilmesi için Türkiye'nin Rus nüfuzuna bırakılmasını ve Boğazların kontrolünü istedi.⁵⁸⁴ Hitlerin Stalin'in bu taleplerine sıcak bakmaması ve sıcak denizlere inmek için Basra Körfezi ile Arap Denizi'ni adres göstermesi üzerine görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Siyasi yollarla Sovyetleri Avrupa'dan uzaklaştıramayan Almanya, strateji değişikliğine gitti ve diplomasi yerine savaş tercih etti. Hitler'in bu strateji değişikliğini fark eden Stalin de Türkiye'ye karşı olan politikasını değiştirmeye başladı. 25 Mart'ta verdiği bir nota⁵⁸⁵ ile Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve Montreux Sözleşmesi hükümlerine bağlı kalacağını bildirdi.

Almanya'nın Avrupa'daki bu yayılma politikasını endişeyle takip eden İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğini alarak Balkan Antantı'nı yeniden kurma girişimlerine başladı. Amacı Türkiye, Yugoslavya, Bulgaristan ve Yunanistan arasında bir birlik kurmak ve böylece Almanya'nın yayıl-

582 William Shirer, **Nazi İmparatorluğu**, Çev. Rasih Güran, Cilt III, Garanti Matbaası, İstanbul 1948, s. 1227-1229.

583 Dışişleri Bakanlığı, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, Ankara 1985, s. 60-61; Erkin, **age.**, s. 165; Ülman, **agm.**, s. 10.

584 **Sovyet ve Nazi Münasebetlerine Ait Gizli Vesikalar ve Türkiye**, s. 17-20; Öymen, **age.**, s. 88; Ahmet Şükrü Esmer, "Hitler-Molotov Mülakatı ve Türkiye", **Siyasi İlimler Mecmuası**, C XXIV, S 27, s. 88-90.

585 **Ayın Tarihi**, No: 88, Mart 1941, s. 49.

masının önüne geçmekti.⁵⁸⁶ İngiltere Başbakanı Churchill, 31 Ocak 1941'de Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderdiği bir mektupta⁵⁸⁷ Alman tehlikesini özetledikten sonra, Türkiye'ye on filoluk bir hava kuvveti ile 100 uçaksavar göndermeyi teklif etti.

Mektubu Türk yetkililerine teslim eden İngiliz Büyükelçisinin âdeta yalvararak söylemiş olduğu *Şimdiye kadar bütün taleplerimizi reddettiniz. Allah aşkına bu defa olsun topyekun red cevabı vermeyin* sözleri, İnönü'nün *...Umumi endişeleri yerindedir. Fakat buna mukabil Türkiye'yi bir an evvel harbe tutuşturmak suretiyle bulunan tedbirler bizim için karşılıksız, lüzumsuz ve takatımız haricinde bir riskdir...* sözleri ile karşılık buldu.⁵⁸⁸ İnönü, 6 Şubat'ta bizzat kabul ettiği İngiliz Büyükelçisine de Churchill'in taleplerini kabul edilebilir bulmadığını, Türkiye'nin savaşa girmesinde bir yarar görmediğini ve bu savaşa girmedikçe ne bu gün ne de yarın İngiliz silahlı kuvvetlerinin Türkiye'ye girmesine müsaade etmeyeceğini, ayrıca bu talebin Türk-İngiliz İttifak Antlaşması'nda da yer almadığını kesin bir dille ifade etti.

ABD'nin İngiltere'yi desteklemek amacıyla bölgeye gönderdiği Albay William Darovan'ın çabaları da Türkiye'yi ikna etmeye yetmedi. Türkiye'nin ABD'ye cevabı "Amerika ve İngiltere'nin bölgeyle ilgili kaygılarının paylaşıldığı, fakat buna rağmen Almanya'yı tahrik etmemek için herhangi bir taahhüde girilmemesi"⁵⁸⁹ yönünde oldu.⁵⁹⁰ Ancak Ankara'da devam eden Türk-İngiliz ilişkileri ortak bir deklarasyonun açıklanması ile sonuçlandı. İki ülke daha önce imzalanan ortaklık antlaşmasına bağlılıklarını teyit ederek dış politikada aynı noktada olduklarını ilan etti.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Hitler'den umduğunu bulamayan Sovyetler, Bulgaristan'a bir pakt teklifinde bulundu. Bu yolla Batı Trakya ve Boğazlar üzerindeki emellerine yaklaşmak istedi. Ancak Bulgaristan'ın Almanya'nın dostluğundan vazgeçmemesi üzerine Sovyetlerin bu yeni teşebbüsü de amacına ulaşmadı. Bulgaristan bundan böyle dış politika stratejisini Alman dostluğuna bağlı kalma ve Türkiye ile de iyi geçinme çizgisine oturttu. Bulgaristan'a teklif edilen Sovyet paktı içerisinde Türkiye aleyhine birtakım tehditlerin olduğu daha sonra anlaşıldı.⁵⁹¹ Özetle, Batı ve Doğu Trakya'ya yönelik beklentilerin karşılanması, Türk tehdidine karşılık garanti gibi taahhütleri içeren bu tekliflerin Bulgar yönetimi tarafından bekletilmeden reddedilmesinden sonra iki ülke arasında yakınlaşma hızla gelişti. Bu yakınlaşmanın

586 Herbert von Moos, **Büyük Dünya Olayı**, C II, s. 52.

587 Hüseyin Cahit Yalçın, "İkinci Cihan Harbi ve İsmet İnönü", **Ulus**, 5 Temmuz 1950.

588 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 42-43.

589 **Aynı eser**, s. 45; İlgazi, **agt.**, s. 102.

590 Savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkileri için bk. Nuri Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, ATAM Yay., Ankara 2013.

591 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 54.

sonunda Bulgaristan Türkiye'ye bir dostluk paktı teklifinde bulundu.⁵⁹²

İki tarafın olumlu yaklaşması üzerine, 17 Şubat 1941 yılında Ankara'da Dışişleri Bakanımız Şükrü Saraçoğlu ile Bulgar Büyük Elçisi B. Kirov arasında Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı imzalandı.⁵⁹³ Özetle, bu paktla iki ülke birbirlerine saldırmamayı, karşılıklı güveni korumayı ve geliştirmeyi, ticari ve ekonomik faaliyetleri en üst seviyeye çıkarmayı taahhüt ediyorlardı. Ne Sovyetlerin ne de müttefiklerin hoşuna giden⁵⁹⁴ bu pakt, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında iki ülke arasında iyi ilişkilerin bir ifadesi oldu. Aynı zamanda Türkiye, Bulgaristan'a Alman askerinin yerleşmesini dolaylı olarak kabul etti. Bu pakt ile birlikte Almanya'nın Türkiye'ye saldırma ihtimali de zayıflamış oldu.

Bir yandan Türk- Bulgar Saldırmazlık Paktı'nın imzalanması ve Bulgaristan'ın Almanya'ya tamamen yerleşmesiyle ortaya çıkan yeni durum Türkiye'nin lehine gibi görülse de, diğer yandan bazı diplomatik çevreler ortaya çıkan bu durumdan endişe duymaya başladılar. İngiliz Başbakanı Churchill'in 24 Mart'ta İnönü'ye gönderdiği bir mektup bu endişeyi daha da artırdı. Mektupta, Almanya'nın Türkiye'ye saldıracağı ve Sovyetlerin de bu durumdan yararlanarak Türkiye'yi işgal edeceği ve Türk topraklarının Polonya gibi ikiye bölüneceğinden söz edilmekteydi. İngiltere'nin bu diplomatik hamlesi İngiliz Dışişleri Bakanı ile Genel Kurmay Başkanı'nın Ankara'ya gelmesiyle devam etti.⁵⁹⁵ Almanya ise boş durmayarak Türkiye'nin Almanya'dan duyduğu endişeyi azaltmak amacıyla harekette geçti. Hitler, Ankara Büyükelçisi Von Papen aracılığıyla İnönü'ye bir mektup yolladı. Bu mektupta Hitler, Türkiye'ye karşı bir saldırı niyetlerinin olmadığını bildirdi.⁵⁹⁶

Bu baş döndürücü diplomasi karşısında taraf devletlerin tutumları da çok hızlı bir şekilde değişti. Kısa zaman önce Bulgaristan'a yaptığı teklifle Türkiye için ciddi bir tehdit olduğunu ortaya koyan Sovyetler, ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında sert tutumunu değiştirdi. Türkiye'ye saldırma niyetinin

592 Cengiz Hakov, bu teklifin Türkiye'den geldiğini iddia etse de bunu destekleyecek başka bir kaynağa ulaşılamamıştır. Cengiz Hakov, **İkinci Dünya Savaşı'nın Arifesi ve Başlangıç Döneminde Bulgar-Türk İlişkilerinin Bazı Siyasi Yönleri**, TTK Yay., Ankara 1987, s. 1953; İlgazi, **agt.**, s. 103.

593 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 56.

594 Bilhassa, İngiltere bu pakttan hoşlanmadı. Çünkü bu pakttan sonra Türkiye'nin Almanya'dan gelen tehlike karşısında rahat davranacağı ve Almanya ile ilişkileri daha da geliştireceğinden endişelendi. Bu aynı zamanda Alman birliklerinin Bulgaristan'a yerleşmesi ve Türkiye ile komşu olması anlamına geliyordu. "Hugessen'in Hatıraları", **Vatan**, 30 Mayıs 1949.

595 Rıfkı Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, Aydınlık Matbaası, Ankara 1946, s. 121-123.

596 **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, Çev. Muammer Sencer, Sebat Matbaası, İstanbul 1968, s. 13.

olmadığını açıklayan Sovyetler, 25 Mart'ta bir saldırmazlık paktı teklifinde bulundu. Bu teklif, Türk Dışişleri tarafından Balkanlardaki Alman yayılmacılığına karşı bir denge unsuru olarak görüldüğünden kabul edildi. İki hükümet tarafından imzalanan deklarasyon⁵⁹⁷ özetle, 1925 tarihli Türk-Sovyet Paktı'nı teyit ediyordu. Sovyet Birliği'nin savaşın başından beri Türkiye'ye karşı izlediği sert politikayı birden bire değiştirmesinin en önemli nedeni muhtemel bir Alman-Rus savaşı ihtimalinin ortaya çıkması ve böyle bir durumda Türkiye'nin Almanların yanında yer almasını önlemek istemesiydi.

Sovyet deklarasyonu ile kısmen rahatlayan Türkiye, 1941 yılının ortalarına doğru ortaya çıkan iki gelişme nedeniyle baskı görmeye başladı. Suriye'deki iç çatışma ve Irak'ta patlak veren İngiliz aleyhtarı bir ayaklanma, Türkiye'nin konumunu hassas bir noktaya taşıdı. Almanya'nın bölgeye Türkiye üzerinden silah ve malzeme taşıma isteği yoğun görüşmelere sahne oldu. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen aracılığıyla yürüttüğü girişimler Türk yetkililer tarafından olumlu karşılanmadı. Irak ve Suriye'ye yerleşen Almanların Türkiye için büyük bir tehlike oluşturacağını düşünen Türk yetkililer Almanların ısrarcı taleplerine karşılık vermedi. Irak ve Suriye'deki olayların Müttefiklerin lehine çözümlenmesi Türkiye'nin çıkarlarına uygun bir yaklaşım olarak görüldü. İngiltere'yi oldukça memnun eden fakat Türkiye ile Almanya'yı savaşın eşğine getiren bu gelişmeler, Almanya'nın geri adım atmasıyla sonuçlandı.⁵⁹⁸ Almanya'nın bu tutumunda yaklaşan Alman-Rus savaşı etkili oldu.⁵⁹⁹

Ciddi bir krizin gölgesinde devam eden Türk-Alman ilişkileri, Hitler'in İnönü'ye göndermiş olduğu 28 Şubat 1941 tarihli mektup temel alınarak kaldığı yerden devam etti. Hitler bu mektubunda, *Bulgaristan'ın Üçlü Pakt'a girdiğini ve Alman birliklerinin de Bulgaristan'da İngilizlere karşı bazı önlemler aldığını, bu tedbirlerin asla Türkiye aleyhine tecavüz içermediğini, Almanya'nın bölgede hiç bir toprak talebi olmadığını ve Türkiye sınırında belli bir uzaklıkta kalacağını* beyan ediyordu.⁶⁰⁰ Hitler'in bu davranışının ge-

597 **Aynı Tarihi**, No: 88 (Mart 1941), s. 636; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 73; Soysal, **age.**, s. 636.

598 1941 Nisan ayında Irak'ta Alman yanlısı Raşit Galip Geylani, bir hükümet darbesi yaparak hükümeti ele geçirdi. Buna karşılık İngiliz taraftarları İngiltere'nin teşvikiyle hükümete karşı ayaklanınca Raşit Galip Almanlardan yardım istedi. Hitler bu yardım talebini hemen kabul etti. Irak'ta Alman yanlısı bir hükümetin varlığı Almanya'ya Orta Doğu petrollerini kontrol imkânı verecekti. Türkiye'nin Almanların bu taleplerine olumlu bakmaması Almanların Basra Körfezi'ne yerleşerek Japonya ile birleşmesine de engel oldu. Armaoğlu, **agm.**, s. 157.

599 Burçak, "Türkiye'nin Sarsılmaz Azmi", **Ulus**, 22 Mart 1949; **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 17-19; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, 96-97; Joseph Ackermann, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Alman İlişkileri", **Atatürk Konferansları 6 (1973-1974)**, TTK Yay., Ankara 1977, s. 70-73; Öymen, **agm.**, 1 Ekim 1967.

600 Bu mektubun tam metni için bk. İlgazi, **agt.**, s. 248.

cikmiş olan Rusya hareketini bir an önce başlatmak ve Alman-Rus savaşında sağ kanadını güvence altına almaya yönelik olduğu söylenebilir.

Hitler'in bu mektubunu kabul eden İnönü, Alman Büyükelçisine şu sözleriyle karşılık verdi: *Mektubu, Cumhuriyet Hükümeti layık olduğu ehemmiyet ve dikkatle tetkik edecek ve icap eden cevabı hazırlayacaklardır... Türkiye, Almanya ile harbe tutuşmamak üzere elinden geleni yapmaktadır...*⁶⁰¹ Türkiye'nin resmî cevabı ise 12 Mart'ta hazırlandı ve 17 Mart 1941'de Almanya Büyükelçimiz Hüseyin Gerde tarafından Hitler'e verildi. İnönü'nün mektubunda da özetle, *Türkiye toprak bütünlüğünü ve masumiyetini şu veya bu devletler grubu arasındaki siyasi ve askeri kombinezonların şekline göre mütalaa edemez... Biz inaniyorduk ve inanıyoruz ki, Türk ordularıyla Alman ordularını karşı karşıya getirecek hiçbir sebep mevcut olmadığına... Almanya Türkiye'nin emniyet ve istiklalinin zaruretleri çerçevesinde anlayış gösterdiği müddetçe, böyle bir felaketin kaydedilmeyeceğinden emin idik ve hala emin bulunmaktayız...* deniliyordu.⁶⁰²

Türkiye ile Almanya arasındaki bu görüşmelerin seyri bazen Hitler'in ortak cephe açma konusundaki ısrarları nedeniyle zora girse de, Alman yetkililerin bir anlaşma yapma arzusunda olmaları nedeniyle gelişerek devam etti. Hitler'in Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderdiği ikinci mesajda Alman tekliflerinin çerçevesi belli oldu. Almanya, Türkiye ile bir an önce gizli ya da açık bir anlaşma yapmak istiyordu. Türk yetkililer ise bu gelişmelerden İngiltere'yi sürekli haberdar edecek kadar açık bir diplomasi yürütüyorlardı. Bu bilgilendirme, 'Üçlü İttifak Antlaşması'nın da bir gereği idi. İngiltere'nin olumsuz tavrına rağmen Türk Alman görüşmeleri, 18 Mayıs 1941 tarihinde bir anlaşmayla sonuçlandı.⁶⁰³ İki ülke arasında imzalanan Türk-Alman Saldırmazlık ve Dostluk Antlaşması özetle, *iki ülke arazilerinin masuniyetine ve tamamıyeti mülkiyesine müteakibilen riayet ve doğrudan doğruya veya dolayısıyla yekdiğeri aleyhine müteveccih her türlü harekâttan tevaki etmediğini taahhüt; aralarında taalluk eden bütün meselelerde, bunların halli için mutakabatı temin etmek üzere dostane temasta bulunmayı taahhüt etmeyi*⁶⁰⁴ kararlaştırdı. Almanya'nın teklif ettiği gizli ve Türk-İngiliz ittifakına aykırı olan protokol talepleri ise Türkiye'nin isteği üzerine metinden çıkarılmıştır. Antlaşma imzalandıktan sonra Hitler ile İnönü arasında karşılıklı memnuniyetlerini ifade eden bir mesajlaşma daha gerçekleşti. Antlaşmanın imzalanmasıyla birlikte Alman savaş makinesi zirveye çıkmış ve Sovyetlere yapılacak harekât için hiçbir engel kalmamıştır.

601 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 96-97

602 İlğazi, **agt.**, s. 250.

603 **Düstur**, 3. Tertip, C XXII, 1941, s. 1335-1355; Soysal, **age.**, s. 639-645.

604 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 96-97; **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 20-35.

5.2. Almanya'nın Sovyetlere Saldırması ve Türkiye'nin Tutumu

Türkiye ile Almanya arasında varılan antlaşma üzerinden çok fazla geçmeden Hitler planını uygulamaya soktu ve 22 Haziran 1941'de savaş ilan etmeden Sovyetlere saldırdı.⁶⁰⁵ Barbarossa Harekâtı olarak bilinen bu savaş planını, Orta Doğu'nun işgal edilerek Almanya'ya bağlanması; Kiev, Kharkov ve Stalingrad istikametinde Pinks ve Orta Diniester arasındaki bölgeden taarruz edilmesi; Tiflis ve Stalingrad yönünde Erzurum'la Tebriz arasında bölgeden Doğu yönünden taarruz düzenlenmesi ve çeşitli kollardan ilerleyen Alman ordularının birleştikten sonra Karadeniz limanlarına yönelmesi ve böylece Moskova'nın kıskaçta alınmasından ibaretti.⁶⁰⁶ Gerekçe olarak Alman sınırlarında gizlenen Sovyet askerî yığınakları gösterilse de aslında Hitler, çok daha önceleri ...*Cermenlerin Avrupa'nın güneyine ve batısına giriştikleri sonsuz akınları durduruyor, gözümüzü doğu topraklarına çeviriyoruz. Avrupa'da yeni toprakların sözünü ederken her şeyden Rusya'yı ve boyundaki devletleri kast ediyoruz...*⁶⁰⁷ sözleriyle bu niyetini ortaya koymuş ve vakti geldiğinde de uygulamaya sokmuştur. Hitler'in Sovyetlere saldırmasının bir başka nedeni de, İngiltere'ye yaptığı hava saldırılarından beklediği sonucu alamamasıydı. Aylarca ve her gün yapılan onlarca hava bombardımanına karşı İngiltere direnmeye devam ediyordu. Hâlbuki Hitler, İngiltere'nin bu kadar direneceğini öngörmemişti. İngiltere'nin yenilgiyi kabul etmemesi, Hitler için ciddi bir sorundu. Buna rağmen Sovyetlere saldırı kararı veren Hitler stratejik bir hata yaptığını daha sonra anlayacaktır.

Almanya'nın Sovyet topraklarına saldırması, Türk yetkililerce şaşkınlıkla karşılanırsa da kısa bir süre sonra bu gelişme olumlu karşılandı. Türk toprakları üzerinde yapılan pazarlıkların da gündeme geldiği Alman-Sovyet Paktı'nın neden olduğu tedirginlik kısmen azaldı. Bu durumda Türkiye'yi tehdit eden iki büyük devletten biri olan Almanya diğerine saldırmış ve kıyasıya bir savaşa tutuşmuşlardı. İkinci Dünya Savaşı'nda geline bu yeni durum diplomasi çevrelerinin omuzlarındaki yükü hafifletmişti.

Bu yeni gelişmeden en çok yararlanan taraf şüphesiz İngiltere oldu. Üzerindeki baskının azalmasına neden olacak olan bu yeni durum üzerine İngiltere, hiç beklemeden Sovyetlere müttefik olduğunu ve her türlü yardımın yapılacağını ilan etti. Churchill'in açıktan iş birliği teklifi ise önceleri Moskova tarafından sıcak karşılanmasa da savaşın gidişatı ve İngiltere'nin ısrarı nedeniyle 12 Temmuz'da Moskova'da bir antlaşma ile sonuçlandı.⁶⁰⁸ Bu

605 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 96-97; Alman-Sovyet Savaşı için bk. A. Guillaune, **Almanya-Sovyet Savaşı**, Çev. Nurettin Tirsan, Genelkurmay Yay., Ankara 1951.

606 Guillaune, **age.**, s. 5.

607 İlgazi, **agt.**, s. 128.

608 Winston S. Churchill, **The Grand Alliance**, Houghton Mifflin Co., Boston 1951, s. 370-390.

antlaşmaya göre, iki ülke karşılıklı yardımda bulunmayı ve bu yardımlaşmayı zafere kadar sürdürmeyi, zafer elde edilmeden herhangi bir anlaşma yapmamayı kabul ediyordu.⁶⁰⁹

Alman-Rus savaşının başlamasıyla birlikte Türk dış politikasına yön verenler için yeni bir dönem başladı. Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti, savaş karşısında bağlı olduğu antlaşmalar nedeniyle tarafsız kalacağını ilan etti.⁶¹⁰ Her iki ülkeyle de birer saldırmazlık paktı bulunan Türkiye'nin izleyeceği politika hem Almanya hem de Sovyetler tarafından merakla izleniyordu. Türkiye'nin kritik konumunun farkında olan Alman ve Sovyet yöneticiler tarafsızlığın bozulmaması için azami gayret göstermeye çalıştı. Sovyetler, 10 Ağustos'ta Ankara'ya bir nota vererek daha önceki toprak taleplerini geri çektiklerini ve Monterux hükümlerine sadakatle bağlı olduklarını açıkladı.⁶¹¹ Resmî ilişkiler bu şekilde olsa da Türkiye'yi yönetenlerin Sovyetler yerine Almanların bu mücadeleden zaferle çıkmasını arzu ettiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz.⁶¹²

1941 yılı sonunda meydana gelen bir gelişme Türkiye'nin tekrar endişelenmesine neden oldu. İngiltere daha önce Sovyetlerle Moskova'da imzaladıkları ortak harekât planına dayanarak İran'ı işgal ettiler. İngiltere'nin ısrarı ile gerçekleşen bu işgalin nedeni Almanların Kafkaslara çıkışının önünü kesmek, Akdeniz'de Alman yayılmasını engellemek ve Rusya'ya yardım yollarını açık tutmaktı. Keza Türkiye'nin kendi toprakları üzerinde askerî malzeme taşınmasına hoş bakmadığı biliniyordu. İki ülke, Türkiye'nin bu haklı endişesini gidermek için birer nota verdiler.⁶¹³ Bu işgal, verilen notalara rağmen Türkiye'nin hoşuna gitmedi. Türkiye'nin Doğu sınırları Sovyet orduları tarafından kuşatılmıştı. Almanya'nın yenilmesi durumunda Avrupa'daki denge Sovyetlerin lehine bozulabilir, bu durumda Sovyetler tekrar bir tehlike olarak ortaya çıkabilirdi.

İran'ın işgali Türk basınında da geniş bir yer tuttu.⁶¹⁴ Çeşitli gazetelerde çıkan yazılar ve değerlendirmeler Türk kamuoyunun da aynı endişeleri paylaştığını gösteriyordu. Ortak işgalin hukuksuz bir işgal ve tecavüz olduğunun altı çiziliyordu. Kimi yazarlara göre de bu hareket, Sovyet cephesi çöktüğü zaman Hindistan'ı koruyabilecek bir hat oluşturma çabasıydı.⁶¹⁵

609 Armaoğlu, *age.*, s. 377-378; *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 122-123.

610 *Ulus*, 23 Haziran 1941; *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, C I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, s. 358.

611 *Aydın Tarihi*, Ağustos 1941, No: 93, s. 40-41.

612 22 ve 23 Haziran 1941 tarihli gazeteler. Özellikle, Falih Rıfkı Atay'ın 23 Haziran tarihli *Ulus* gazetesindeki başyazısı ile Yunus Nadi'nin 28 Haziran'da *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "Çok Garip Cilveler" başlıklı yazıları önemlidir.

613 *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 152.

614 *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Vatan*, 25-27 Ağustos 1941.

615 F. Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar*, Milliyet yay., İstanbul 1977, s. 235.

5.3. Krom Sorunu

Savaş yıllarında Türk dış ticaretinde çok önemli bir yer tutan ve ülkemizde bol miktarda üretilen Krom madeni, İngiltere ile Almanya arasında rekabete ve Türkiye ile ilişkilerde krize neden oldu. Stratejik öneme sahip olan bu maden savaş endüstrisi için önemliydi. Almanya Türk dış politikasının belirlenmesinde etkili bir rol oynayan Krom madeni için önemli bir pazardı. Türkiye, İngiltere'nin itirazlarına rağmen bu pazarı kaybetmek istemedi. Ayrıca ülkenin silah ihtiyacını karşılamak için de iyi bir fırsat olarak değerlendirmek istiyordu. 1940 yılı Mart ayında yapılan bir antlaşmayla Türkiye, Almanya'ya krom satacak ve karşılığında da uçak, motor, top, yedek parça ithal edecekti.⁶¹⁶ Türkiye bu antlaşmayı yaparken Müttefikler açısından herhangi bir sakınca görmedi. Çünkü Almanya'dan silah alması bir anlamda Türkiye'nin askerî gücünü artıracaktı. Diğer yandan İngiltere'nin söz verdiği silah ve mühimmatı vermekte zorlanması Türkiye'nin elini güçlendirdi. Başlangıçta tepkili olan İngiltere, daha sonra bu ticari faaliyeti anlayışla karşıladı. Almanya ile yapılan krom antlaşması Amerika tarafından da olumlu karşılanmadı. İngiltere ve Fransa da Türkiye'nin Almanya'ya savaş hammaddesi olan krom satışını engellemek için, üretilen bütün kromu almayı taahhüt etmelerine rağmen bu taahhütlerine bağlı kalmadılar.⁶¹⁷

Almanya da Türkiye'ye vereceği silahların bir gün kendisine karşı kullanılacağı endişesi ve savaşı kaybetmesinin ortaya çıkmasıyla taahhüt ettiği silahları teslim etmedi.⁶¹⁸ Sovyet Birliği ise bilhassa Stalingrad zaferinden sonra krom konusundaki baskıyı daha da artırdı. Bütün bu gelişmeler Türkiye'yi Alman politikasını tekrar gözden geçirmeye zorladı. 20 Nisan 1944'te Almanya'ya olan krom ihracatını tamamen durdurdu. Ancak krom sorununda İngiltere ve Almanya'nın baskıları bir sonuç vermedi. Türk yetkililer bu stratejik madeni, ülkemizin millî çıkarlara zarar verecek herhangi bir pazarlık konusu yapmadılar.⁶¹⁹

616 Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", **Bellekten**, C XXV, S 97, s. 95; Emre Gültekin, "İkinci Dünya Savaşında T.C.'nin Nazi Almanya'sı ile Olan Ekonomik İlişkiler", **Tarih ve Toplum**, S 19, s. 97-98.

617 Türkiye ile Müttefikler arasında 8 Ocak 1940'da Paris'te yapılan anlaşma için bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1944, Devre VII, C 9, s. 97-98.

618 Kurat, agm., s. 104.

619 **Yeni Sabah**, 9 Ekim 1942; **Başvekâlet İstatistik Yıllığı**, C XVI, Ankara 1946, s. 330-335; **İkinci Dünya Savaşı'nın Gizli Belgeleri**, s. 72-73, Belge 21-24.

5.4. Amerika'nın Savaşa Girmesi ve Türkiye Üzerinde Baskının Artması

1941 yılı sonunda Japonya'nın Harbour'daki Amerikan birliklerine saldırması, bu ülkenin de fiilen savaşa katılmasına neden oldu. Bu arada Uzak Doğu'da Japonların askerî zaferleri devam ediyordu. Amerika'nın ciddi bir unsur olarak savaşa girmesi Türkiye'nin dış politikadaki önemini daha da belirgin hale getirdi. Bir yandan da ABD'nin savaşa girmesiyle Amerikan-İngiliz-Sovyetler iş birliği devresi başladı. Savaşın bu devresinde İngiltere ve Sovyetler Türkiye üzerinde baskıyı daha da artırdı.

Hitler, İngiltere ile Sovyetlerin Türkiye üzerindeki baskılarını yakından takip ediyor, Büyükelçileri Von Papen aracılığıyla yoğun bir diplomasi yürütüyordu. 19 Ağustos 1942'de Berlin Büyükelçimiz Saffet Arıkan'ı davet ederek Almanya'nın Türkiye'den bir toprak taleplerinin olmadığını, ancak Balkanlar ve Boğazlar üzerindeki Sovyet tehlikesinin devam ettiğini bir kez daha vurgulamıştı.⁶²⁰ Ayrıca böyle bir tehlike karşısında Almanya'nın Türkiye'nin yanında yer alacağını açık bir dille ifade etmişti.

Türkiye'yi Almanya'ya yakınlaştıran bir başka neden de Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Von Papen'e bir suikast düzenlenmesiydi. Şüphelerin Sovyetler üzerinde yoğunlaşması Türkiye'nin Sovyetlere karşı temkinli olmasını zorunlu kıldı. Almanya da bunu fırsat bilerek Sovyetler'in Türk toprakları üzerindeki tehditlerini ve taleplerini sürekli gündeme getirerek olayı canlı tutmaya ve bu suretle Türk yetkililer üzerinde baskı kurmaya çalışıyorlardı. Türk yetkililer, bu konuda duygusal davranmayarak savaşta yeni bir unsur olarak devreye giren Amerikan-İngiliz ve Rus iş birliği gerçeğinden hareketle bu baskılara karşı direndiler. Türk diplomasisi oldukça soğukkanlı davranarak Türkiye'yi büyük bir yıkımdan korumuş oldu. Türkiye'yi kendi cephesinde savaşa sokamayan Almanya, 1942 yılının sonundan itibaren dış politikasını değiştirmek zorunda kaldı. Türkiye'yi savaşa sokma ısrarından vazgeçti.⁶²¹ Ancak iki cepheli bir savaşı da göze alamadığından yeni dönemdeki gayretlerini Türkiye'yi savaşın dışında tutmaya yoğunlaştırdı.

Alman baskılarını başarılı bir şekilde devre dışı bırakan Türkiye bu defa yoğun bir müttefik baskısıyla karşı karşıya kaldı. Stalingrad mağlubiyetinden sonra yükünü azaltmak ve Almanya'yı en yakın zamanda kesin bir yenilgiye uğratmak için stratejik planlar yapmaya başladılar. Bu planların içinde Türkiye'nin olmaması düşünülemezdi. Türkiye üzerinde açılacak yeni bir cephenin savaşı erken bitirmeye katkı sağlayacağı muhakkaktı. Diğer yandan savaşı kaybetme ihtimali ortaya çıkan Almanya'nın savaş dışı kalma arzusunu sür-

620 İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 128-129.

621 Armaoğlu; *age.*, s. 411-412; Gönlübol, *age.*, s. 162-164; Armaoğlu, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye", *SBFD*, C XII, S 2, s. 164-165.

dürmesi de imkânsız görünüyordu. Stalingrad galibiyetinden sonra kendisini güçlü hissedenden Sovyetler Birliği'nin 1941 yılı öncesi dış politika çizgisine döneneğine dair işaretlerin ortaya çıkması Türk diplomasisini tekrar zora soktu. Ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Türk dış politikasının yeniden ele alınması ve muhtemel Sovyet tehditlerine karşı gerekli tedbirlerin alınması gerekiyordu.

İngiliz Başbakanı Churchill, Almanya'nın Stalingrad yenilgisi ve Kuzey Afrika'da zor durumda kalması üzerine zaman kaybetmeden harekete geçti. Diplomatik faaliyetlerini yoğunlaştıran Churchill, 1942 Ağustos ayında Moskova'yı ziyaret etti. Amerika'nın desteğini alan İngiltere, İkinci cephenin açılması ve Türkiye'nin mutlaka savaşa girmesinde ısrar ediyordu. Sovyetler Birliği'nin tavrı bu yöndeydi. Ancak ikinci cephenin nerede açılacağına dair henüz bir düşünce birliği yoktu. Stalin'in ikinci cepheyi hemen açma teklifi yeterli hazırlıklar yapılmadığı gerekçesiyle Churchill tarafından kabul görmedi. Churchill ikinci cephenin Akdeniz ya da Kuzey Afrika'da açılması durumunda daha yararlı olacağı konusunda ısrar ediyordu.⁶²² Churchill ayrıca Türkiye'nin savaş dışı halinin savaşın süresini uzatacağını, müttefiklerin Türkiye'ye garanti verip yeterli miktarda silah ve cephane yardımı yapması durumunda bu sorunun çözüleceğini her fırsatta dile getiriyordu.

Müttefik devletler bir taraftan savaşın gidişatını ve nihai zafere ulaşmak için alınması gereken tedbirleri görüşürken, diğer yandan da savaş sonrası yeni dünya düzenini belirlemek için diplomatik temaslar yapmaya başladılar. Amerikan Başkanı Roosevelt ile İngiliz Başbakanı Churchill arasında Atlantik'te bir savaş gemisinde yapılan görüşmeden ortak bir bildiri yayımlandı. Atlantik Demeci olarak adlandırılan bu ortak bildiride özetle, toprak genişletme taleplerinin olmadığını, ekonomik alanda tam bir iş birliği, bütün milletlerin millî sınırları içinde kendi devletlerini kurabilme hürriyeti, Nazi İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra güvenli bir barışın tesis edilmesi gibi olumlu taahhütlerde bulunuldu.⁶²³

5.5. Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokmaya Yönelik Diplomatik Görüşmeleri

Savaşın gösterdiği yeni gelişmelere paralel olarak müttefikler arasında bir dizi görüşme gerçekleşti. Bunlardan ilki, Casablanca'da Roosevelt ile Churchill arasında yapılan toplantıydı. 1943 yılı sonunda Almanların yenilerek geri çekilmesi ve Sovyet birliklerinin takibi sonucunda ortaya çıkan yeni durum karşısında siyasi şartlar bir kez daha değişti. Casablanca bu yeni durumun ortaya çıkardığı bir sonuçtu.

622 Rabin Edmonds, **The Big Three: Churchill, Roosevelt and Stalin in Peace World War**, Hamish Hamilton, London 1990, p. 215-230. **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 130-131.

623 Edmonds, **age.**, s. 217.

12-24 Ocak 1943 tarihinde gerçekleşen bu toplantıda Fransa, dargın olan iki generali vasıtasıyla temsil edildi. Toplantıda dargın olan Fransız generalleri barıştırılarak bütün Fransız birliklerinden yararlanılması planlandı. Davet edilen Stalin ise bu toplantıya katılmayı uygun görmedi.⁶²⁴ Roosevelt'e göre Stalin'in bu toplantıya katılmamasının nedeni, gündemini bildiği, görüşlerinin bilindiği ve Rus ordularına fiilen komuta ettiği içindi. Toplantıdan sonra yapılan basın açıklamasında, Casablanca toplantısının bir kayıtsız şartsız teslim toplantısı olduğu, Nazi Almanya'sının tamamıyla imhası ve bunu sağlamak için tüm kaynakların sonuna kadar kullanılacağı kararlılığı vurgulandı.

Casablanca görüşmelerinin Türkiye açısından önemi ise, bu toplantıda gündeme gelmesi ve savaşa katılması konusunda iki liderin fikir birliğine varmasıydı. Bu toplantının önemli sonuçlarından biri de, alınan kararları uygulamak ve Türkiye'yi ikna etmek amacıyla Churchill'in İnönü'yü ziyaret etmesi oldu.

Churchill'in bu ziyareti, 1943 yılının Ocak ayında gerçekleşti. Churchill alınan karar gereği Türkiye'yi savaşa sokmak için çareler aramaya gelmişti. Türkiye bu görüşme sonunda savaşa katılmayı beklemiyordu. Churchill ile İnönü arasındaki bu görüşmeler, Sovyetler Birliği'nin savaştan sonra Balkanlarda yaratacağı tehditler üzerinde yoğunlaştı. Churchill bir yandan Türkiye'nin bu endişelerini dinlerken diğer yandan da Stalin'in de Türkiye'nin savaşa katılmasını istediğine dair mesajını iletliyordu. Gereğe olarak da, Sovyetlerin savaştan çok yorgun bir şekilde çıkacağını ve yaralarını sarmaya çalışacaktı. Dolayısıyla Türkiye'nin kaygıları yersizdi. Sonuç olarak Adana görüşmelerinde iki önemli nokta ortaya çıktı: Birincisi, Türkiye'nin askerî gücü zayıftı ve güçlendirilmeliydi. İkincisi, Müttefiklerin Türkiye'nin talepleri karşılama konusunda Türk yetkilileri tatmin etmesi mümkün görünmediğinden, Türkiye'nin istediği gibi hareket etmede serbest bırakılmasıydı.⁶²⁵

İngiltere tarafından görüşmelerden haberdar edilen Stalin, verilen bilgilerden tatmin olmadı. Almanya ise Türkiye'nin savaş dışında kalma durumu devam edeceği için durumdan memnundu. Ancak, Almanya'nın yenilmesi durumunda Türkiye'nin savaş dışı kalma durumunu Almanların aleyhine bozacağı endişesini hep taşıdı. Daha sonra ortaya çıkan belgeler ve yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında, Churchill'in Adana'ya Türkiye'yi savaş sokmaya ikna etmek üzere geldiği konusunda bazı tereddütlerin olduğu söylenebilir.⁶²⁶

624 **Department of State, Decade of American Foreign Policy**, U.S. Government Printing Office, Washington 1985, s. 10-11; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 136. Raymond Cartier, **İkinci Dünya Savaşı**, Çev. Safa Kılıçoğlu, Cilt II, Meydan Gazetecilik ve Yayıncılık Şirketi Yay., İstanbul 1975, s. 79-80.

625 "Knatchbull-Huggessen'in Hatıraları", **Vatan**, 01.06.1949.

626 İlgazi, **agt.**, s. 160-165.

Adana görüşmelerinden sonra İngiltere teknik bir heyeti Ankara'ya gönderdi. Heyetin geliş nedeni Adana görüşmelerinde Türk tarafından İngiltere'ye verilen ihtiyaç listeleriydi. Görüşmeler daha ilk günde tıkanı ve Londra'ya geçilen raporda, Türklerin kesinlikle ikna olmaya yanaşmadıkları bildirildi⁶²⁷. İngiliz yetkililer, Türkiye'nin Müttefiklerin karşılayamayacakları kadar büyük bir talepte bulunarak işi yokuşa sürdüklerini ve bu nedenle görüşmelerin sonuçsuz kaldığını açıkladılar.

Yapılan diplomatik temasların ikincisi ise Washington Toplantısı'dır. Bu görüşme de Amerikan ve İngiliz liderleri arasında gerçekleşti. Kuzey Afrika'da Alman birliklerin kesin olarak yenilmesi müttefikleri yeni tedbirler ve kararlar almaya zorladı. Alınan kararlar özetle, İtalya'nın işgali, ikinci cephenin Fransa'da açılması ve buna yönelik hazırlıkların 1944 yılı ilkbaharında tamamlanması olarak açıklandı.⁶²⁸ Savaş sonrası barışı koruma işi ise Amerika, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Çin'e verilecekti. Bu durumda İtalya'nın işgal edilmesiyle, durumunu İtalya'ya göre ayarlayan Türkiye savaşa katılmayı kabul edecekti. Türkiye'nin savaşa girmesi ise, Romanya petrolünün Türk hava alanları üzerinden bombalanmasını mümkün kılacaktı.

Savaşın sevk ve yönetimi ile savaş sonrası yeni dünya düzeninin konuşulduğu üçüncü toplantı Quebec'te yapıldı.⁶²⁹ 12-14 Ağustos 1943 tarihinde gerçekleşen bu konferansa yine iki lider katıldı. Ayrıca iki ülkeden askerî heyetlerin dâhil olduğu bu görüşmelerde, Washington ile Londra arasında mevcut olan askerî ve siyasi görüş ayrılıklarının ortadan kaldırılması hedeflenmiş olsa da bu mümkün olmadı. Özellikle ikinci cephenin nerede açılacağı konusunda ortak bir karara varılamadı.⁶³⁰ Amerika'nın Fransa, İngiltere'nin Balkanlarda ısrar etmesi ciddi bir sorun oldu. Ayrıca Türkiye'nin savaşa katılması konusunda zamanın henüz erken olduğu, silah ve diğer malzeme yardımına devam edilmesi gerektiği vurgulandı. Quebec Konferansı'na Sovyetler Birliği'nden katılım yine olmadı. Çin ise Dışişleri Bakanı ve bir askerî heyetle temsil edildi.

1943 yılı sonlarında yaşanan yeni askerî gelişmeler, Müttefik devletlerin tekrar bir araya gelmelerine neden oldu. Ekim ayında Moskova'da Dışişle-

627 Deringil, *age.*, s. 197-198

628 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, Harpers and Brothers, New York 1950, s. 337-340.

629 *Decade Of American Foreign Policy*, p. 10-11; Cordell Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, Vol II, Mac. Millian Company, New York 1948, s. 1226-1250; Moos, *age.*, Cilt V, s. 17-18.

630 Ataöv'e göre Almanya'nın Stalingrad ve Kuzey Afrika'da yenilmesinden sonra Batılı devletlerinin tavırlarında bir değişiklik oldu. Almanya'nın hızlı bir şekilde yıkılmasını istemediler. Bilhassa Sovyetlerin yıpranarak zayıflamasını ve erimesini istiyorlardı. İşte bu nedenle Müttefikler ikinci cephenin 1944 yılının sonuna kadar ertelenmesini istediler. Ataöv, *age.*, s. 119-120.

ri Bakanları düzeyinde yapılan bu toplantıya, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri katıldı.⁶³¹ Toplantının ilk gününde Sovyetlerin verdiği bir nota gündemin belirleyici başlığı oldu. Stalin şu isteklerde bulunuyordu: Türkiye'nin telkinle değil zorla savaşa ikna edilmesi, ikinci cephenin Fransa'da açılması ve Almanya'nın bombalanması için İsveç hava alanlarının açılması. Türkiye'nin zorla savaşa sokulması İngiliz Dışişleri Bakanı Eden tarafından sıcak karşılanmasa da, Londra'dan gelen talimat üzerine bu tutumundan vazgeçti. Amerikan Dışişleri Bakanı Cordell Hull ise karşı tutumunu sürdürdü. Amerikalılar, Türkiye'nin silah ve garantörlük talebinin ikinci cephenin açılması sürecini geciktireceğini ileri sürerek bu tutumlarında ısrarcı oldular.

Moskova görüşmelerinin sonunda üç maddelik bir protokol imzalandı. Özetle, bu protokole Türkiye'yi ilgilendiren maddeler şunlardı: Türkiye, 1943 yılının sonundan önce savaşa dâhil olmalıdır. İngiltere ve Sovyetler, Türkiye'ye savaşa girmesi için öneride bulunacaktır. Türkiye, müttefik ülkelere hava sahalarını açacak ve iki hükûmetin taleplerini karşılamada yardımcı olacaktır.

Moskova görüşmelerinde Türkiye ile ilgili konularda bir anlaşma zeminini büyük ölçüde sağlanmış olsa da, asıl önemli olan konularda anlaşmazlık devam etti. Savaş sonrası kurulacak düzende kimlerin nasıl ve ne şekilde yer alacağı konusu büyük bir sorun olarak devam ediyordu. Yine bu toplantıda alınan bir karar gereği üç lider Kahire'de bir araya gelmeyi kabul etti.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Moskova'da alınan kararı konferans dönüşü Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'na bildirdi. 5-8 Kasım günlerinde ve Menemencioğlu'nun da davet edildiği Kahire Konferansı'nda başlıca iki temel konu üzerinde görüşmeler sürdürüldü.⁶³² Birincisi Moskova'da alınan kararlarla ilgili Menemencioğlu'nun sorduğu sorular, ikincisi Türkiye'den yapılan talepler. Menemencioğlu'nun konuyla ilgili olarak İnönü'ye gönderdiği mesajlara bakıldığında Türk tarafının yeterince bilgilendirilmediği ve dolayısıyla yapılan açıklamalardan tatmin olunmadığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca askerî kararların gizlilik nedeniyle açıklanmaması ise bir başka sorundu. Türkiye'den beklenen taleplere gelince, Moskova protokolü gereğince Eden, üç hafta içinde on uçak filosunun Türkiye'ye gelmesini ve Türkiye'nin de bundan bir ay sonra savaşa katılmasını istiyordu. Türk Dışişleri Bakanı bu talebi genel anlamda kabul edilebilir buldu. Ancak Sovyet-

631 Moskova Konferansı için bk. John Terraine, **European war 1939-1945**, Hodder and Stoughton, London 1935; s. 300-3005; "Cordell Hull'un Hatıraları", **Vatan**, 25 Şubat 1948; **Decade of American Foreign Policy**, s. 10-12; Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s. 212-213.

632 Kurat, "Kahire Konferansı Tutanakları ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri", **Belleten**, C 47, S 185, s. 312-312; Erkin, "Türkiye'yi Savaşa Sokmak İçin Kahire'de Yürütülen Müzakereler", **Belleten**, C 43, S 170, s. 427-455; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 130-131.

ler Birliği'nin emperyalist taleplerini de tekrar gündeme getirdi. Türkiye'nin haklı endişelerinden rahatsız olan Eden, görüşmenin ikinci gününde tavrını sertleştirdi. Britanya'nın talebini ...*Batı Anadolu'da bazı hava üslerinin acilen Müttefik hava kuvvetlerine açılmasını ve buralara yedi askeri birliğin yerleştirilmesi* olarak açıkladı. 17 Kasım'da Menemencioğlu'nun İngiliz Büyükelçi Knatchbull-Huggessen'e *Moskova kararlarının beklentilerini aştığını ve hükûmetinin savaşa katılma konusunu görüşmeye hazır olduğu konusunda garanti veremeyeceğini* bildirmesi üzerine Kahire Konferansı sona erdi.

Türkiye, İngiliz taleplerine ve savaşa katılma ısrarına olumsuz cevap vermesinin nedenlerini şöyle açıkladı:

1-Türkiye savaşa, belirli bir strateji planının uygulanması ve belirli bir amacın gerçekleşmesi için girer. Bu durum İngiliz-Türk ittifak antlaşmasına da uygundur.

2-Almanların Türkiye'ye yönelik büyük çapta bir saldırıya geçemeyeceği doğru olabilir. Fakat Batı Trakya üzerinden İstanbul'a yönelik bir saldırıyı başlatmayacaklarının garantisi yoktur.

*3-Türkiye'yi rahatsız edecek başka bir durumda Türkiye'nin savaş girme kararını kendisinin verebileceği ve Adana görüşmelerinde gündeme gelen askeri yardımların henüz tamamlanmamış olmasıdır...*⁶³³

Kahire görüşmelerinden sonra yayımlanan resmî açıklamada, bu görüşmelerin olumlu bir havada geçtiği ve uluslararası sorunların görüşüldüğü ifade edildi. Aslında perde arkasında fırtınaların koptuğu bu görüşmeler, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Türk diplomasiyi yönetenler aldıkları yeni bir kararla, savaşa katılmayı prensip olarak kabul edecekler, fakat yapılan yardımların yetersiz olduğunu her fırsatta dile getirerek zaman kazanacaklardı. Hava üslerinin kullanılmasına direnen Türkiye, kendisinin de içinde bulunduğu bir savaş planı dâhilinde görüşmelerin tekrar başlamasından yanaydı. Türk basınında da Müttefikleri eleştiren yazılar yazılıyordu.⁶³⁴ Savaş yıllarında hükûmetin izni olmadan herhangi bir manşet atmanın mümkün olmadığını düşünürsek, basında ortaya atılan görüşlerin hükûmet tarafından da paylaşıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kahire Konferansı'ndan sonra Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen ile Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan arasında bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşmede, Almanların Türk tarafına görüşleri aktarıldı. Türk hükûmetinin Ruslarla Almanya'nın aleyhine bir ittifak yapılması endişesi paylaşıldı. Ayrıca Amerika ile İngiltere'nin Ankara üzerinde kurmaya çalıştıkları baskıdan korktukları vurgulandı.

633 *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 155-160.

634 Bk. Zekeriya Sertel'in yazısı; *Tan*, 6 Ekim 1943; Nadir Nadi'nin yazısı *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1943.

Kahire görüşmelerinden sonra Amerika ve İngiltere'nin talebi üzerine Tahran'da bir toplantının yapılması gündeme geldi. Üç liderin katılacağı toplantının işgal altında bulunan Kahire'de yapılmasını Stalin önerdi. İsmet İnönü'nün Tahran'a davet edilmesi Numan Menemencioğlu'na iletiildiği zaman Menemencioğlu haklı olarak tepki gösterdi. Toplantı gündemini alınan kararların tartışılması belirleyecekse, bu durumda İnönü'nün Tahran'a gelmesinin bir anlam ifade etmeyeceği, İngiliz ve Amerikan yetkililerine bildirildi. Verilen güvence üzerine Tahran daveti İnönü tarafından kabul edildi.⁶³⁵

24 Kasım 1943 tarihinde ve akşam saatlerinde başlayan toplantıda⁶³⁶ ilk sözü alan Roosevelt, Almanya'ya savaş açan 35 ülkenin Türkiye'yi aralarında görmek istediğini ifade etti. Bu görüşmelerde Roosevelt'in tutumu önemlidir ve dikkatle izlendi. Ona göre Türkiye'nin savaşa katılması büyük çapta bir malzeme yardımını zorunlu kılmaktaydı. Türkiye'ye yapılacak yardımlar Stalin'in de desteklediği Normandiya kıyılarına yapılması planlanan çıkarılmayı sıkıntıya sokabilirdi. Amerika bunu istemiyordu. Amerika'dan ümidini kesen İngiltere Türkiye'nin savaşa sokulması konusunda Sovyetler'in desteğini almak için büyük bir çaba gösterdi. Sovyetler ise Avrupa cephesinde elde ettiği başarıların vermiş olduğu rahatlıkla İngiltere'ye gereken desteği vermedi. Sovyetlerin bu şekilde tutum değişikliğine gitmesi hem Türkiye hem de Amerika tarafından anlamlı bulundu. Amerikan tarafının endişelerini General Marshall şu sözlerle ifade etti. *Sovyetler Birliği savaşın şartları ne olursa olsun Türkiye'yi savaşa sokmak istiyor, Sovyetler kesinlikle bir şeylerin peşindeler ve bunun ne olduğunu öğrenmeliyiz...*⁶³⁷ Sovyetlerin bu şekilde tutum değiştirmesi iki nedene dayandırıldı. Birincisi, Stalin savaş sonrası düzenin konuşulacağı masada Türkiye'yi görmek istemiyordu. İkincisi ise, İngiltere ve Amerika ile birlikte savaşa dâhil olmuş olan Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Avrupa ve Balkanlardaki Sovyet çıkarlarına zarar verebilirdi.

Kahire Konferansı'nda görüşmelere devam edilmesi dışında İngiltere'nin hiçbir talebine olumlu cevap verilmedi. Türkiye sadece bazı ön şartların yerine getirilmesi karşılığında savaşa girmeyi kabul etti. Türk tarafı savaşa girmek için ileri sürdüğü yardımların mümkün olduğu kadar geniş tutulması ve bu yardımların bir an önce teslim edilmesi konusunda direndi. Özetle, Türk dış politikası 1944 yılına girerken bu esaslar dâhilinde sürdürülmekteydi.

Tahran Konferansı'nda Kahire'de üç liderin katılacağı yeni bir toplantının yapılması kararlaştırılmıştı. İnönü, Roosevelt ve Churchill birlikte yapılacak bu toplantı öncesinde bazı teminatların verilmesini istedi. Kasım ayı

635 Elliot Roosevelt, **İfşa Ediyorum**, 2. Baskı, Güven Matbaası, İstanbul ty., s. 118.

636 Tahran görüşmeleri için bk. **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, Gizli Belgeler**, Çev. Fahri Yazıcı, Sinan Yay., İstanbul 1972, s. 38-45; Roosevelt, **age.**, 120-130; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 195-200; **Büyük Dünya Olayı**, C V, s. 28-30.

637 Deringil, **age.**, s. 215.

başlarında Kahire’de yapılan ve Dışişleri Bakanlarının katıldığı toplantıda, Numan Menemencioğlu’nun karşılaştığı emrivaki ile yeniden karşılaşmak istemiyordu. I.Kahire görüşmelerinde Churchill Moskova’da alınan kararları Türkiye’ye dikte ettirmek istemiş ve bu yüzden ciddi sorunlar yaşanmıştı. Bu toplantıda da Kahire görüşmelerinde alınan kararların dayatılması söz konusu olabiliirdi. İnönü’nün eşit şartlarda yapılacak bir toplantıda Türkiye’nin haklarını savunma isteği kabul edildikten sonra esaslı görüşmelere geçilmeden önce İnönü ile Churchill arasında bir ön görüşme yapıldı. Görüşmede Churchill daha önce gündeme gelen konuşmaları tekrarladi. Taahhüt edilen fakat henüz yapılamayan yardımlar hatırlatılınca da, ‘Türkiye’nin gizlice Almanya ile yürüttüğü ilişkilerini kesmesini kabul etmesinden sonra bu yardımların en kısa zamanda tamamlanacağını’ söyledi.

4-7 Aralık 1943 tarihlerinde yapılan II. Kahire görüşmeleri⁶³⁸ 6 toplantı şeklinde devam etti. Toplantının ilk günlerinde Türkiye’nin bir an önce savaşa girmesini isteyen İngiltere’nin ilerleyen zamanlardaki tavrı biraz farklı oldu. Amerika Başkanı Roosevelt, Türkiye’nin savaş dışında kalmasını daha yararlı gördü. Amerikalılara göre Türkler müttefik davasına hizmet etmiştir. Asıl olan savaşa girmeye hazır olan cesur Türklere yapılacak olan yardımların yeterli olup olmadığıdır.⁶³⁹

Sovyetler Birliği ise toplantının dışında kaldı. Sovyet Büyükelçisi, konuyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaktan kaçındı. Yabancı misyonlardan gelen haberlere göre Avrupa’da oldukça rahatlayan Sovyetlerin Balkanlarda ikinci bir cephenin açılması fikrinden vazgeçtiği ve Türkiye’nin savaşa girmesinden yana olmadıkları yönündeydi.

Almanya ise daha önce de öne sürdükleri gibi Türkiye’nin İngilizlere üs vermelerinden oldukça rahatsız oldu. Gelişmeleri çok dikkatli bir şekilde takip ettikleri açıklaması ile yetindi.

Sonuç olarak Kahire Konferansı’ndan alınan kararlar gereğince Türkiye savaşa bir adım daha yaklaştı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, prensip olarak savaşa girmeyi ve yapılacak yardımlarla ilgili iki taraf arasında görüşmelerin başlatılmasını kabul etmişti. İnönü, Ankara’ya dönünce kabinenin ve görüşmelere katılan Genel Kurmay Başkanının da olduğu bir toplantı gerçekleştirdi. Alınan kararlar ve Türkiye’nin askeri ihtiyaçları tartışıldı. Toplantı sonrasında alınan karar, Türkiye’nin savaşa girmesinden önce müttefiklerce yapılacak yardımların oldukça geniş tutulması konusunda ısrarcı olunması şeklinde oldu.

638 II. Kahire Konferansı hakkında daha geniş bilgi için bk. Sherwood, *age.*, s. 390-400; Teraine, *age.*, s. 340-350; Kurat, “Kahire Konferansı Tutanakları ve Türkiye’yi Savaşa Sokma Girişimleri”, s. 319-331; Erkin, “Türkiye’yi Savaşa Sokmak İçin Kahire’de Yürütülen Müzakereler”, s. 427-455.

639 Roosevelt, *age.*, s.129-130.

Türk ve İngiliz askerî uzmanların, Türkiye'ye yapılacak askerî yardımları görüşmek üzere Ankara'da bir araya gelmesi karar altına alınmıştı. Türk heyetine Genel Kurmay Başkanı, İngiliz heyetine de Hava Korgeneral Linnel başkanlık yaptı. Toplantı başlamadan önce Türkiye'nin askerî ihtiyaçlarını ihtiva eden bir liste İngiliz Büyükelçisine teslim edilmiş ve Büyükelçi de bu listeyi Londra'ya göndermişti. İngiliz Büyükelçi verilen listeyi, "Türkler, bir adım dahi kımıldamış değiller. Durum son derece umutsuz görünmektedir"⁶⁴⁰ notuyla değerlendirmişti. Buna karşılık Londra'dan gelen mesaj oldukça sertti. Bu mesajın içeriği özetle, Türkiye'nin isteksiz davranması veya İngiltere'nin karşılayamayacağı kadar yardımda ısrar etmesi durumunda savaş sonrası dünyada yalnız bırakılacağı şeklindeydi.⁶⁴¹

İngiliz tarafının bu tehditleri Türk heyetince ciddiye alınmadı. Görüşmeler daha ilk günlerde çıkmaza girdi. İngilizlerin Türk tarafının istediği askerî yardımların miktarı ile ilgili görüşmeleri kısmen doğrudu. İngilizlerin iki ay zarfında yani 15 Şubat'a kadar bu kadar yakıt ve askerî malzemeyi temin etmesi imkân dâhilinde görünmüyordu. Türk tarafının savaşa mümkün olan en son zamanda katılmayı bir strateji olarak benimsediğini ve buna göre hareket ettiğini söyleyebiliriz.

İngilizler hava alanlarının bir an önce hazırlanmasını isterken, Türk tarafı da Almanların Ege ve Balkanlardaki askerî güçlerinin İngiliz istihbaratının tahmin ettiğinin 10 katı olduğunu ileri sürüyorlardı. Vaziyete bakılırsa İngilizler yardımlardan çok Türk hava alanlarını bir an önce kullanmak istiyordu. Türklerin kendi topraklarını korumak için asgari 180.000 ton malzeme ve 68.000 ton yakıt talebi İngiliz heyeti tarafından bahane olarak değerlendirildi.⁶⁴²

Ortaya çıkan görüş ayrılıkları üzerinde bir uzlaşma sağlanması ihtimali olmadığından İngiliz heyeti 3 Şubat 1944'te Ankara'dan ayrıldı.⁶⁴³ Böylece Türkiye savaşa katılmamış oldu. Her iki ülke basını da bu konuyla ilgili olarak birbirlerini suçladı.⁶⁴⁴ Türk basınında ilk defa İngiltere'yi hedef alınan yazılar ve haberler yer almaya başladı.

640 Kurat, agm., s. 331-332.

641 "Huggessen'in Hatıraları", **Vatan**, 2 Haziran 1949.

642 Kurat, agm., s. 332.

643 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 214.

644 Necmettin Sadak, **Akşam**, 13 Şubat 1944; Peyami Safa, **Tasvir-i Efkâr**, 25 Şubat 1944; Nadir Nadi, **Cumhuriyet**, 29 Şubat 1944.

5.6. Türk-Amerikan ve İngiliz İlişkilerinin Kopma Noktasına Gelmesi

Ankara'da yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine, Türkiye'ye karşı İngiliz ve Amerikan tutumu farklı bir durum almaya başladı. İki ülke birlikte Türkiye'den bazı isteklerde bulundu. Birincisi, Almanya'ya daha önce varılan anlaşma gereği yapılan krom ihracatının durdurulmasıydı.⁶⁴⁵ Başlangıçtan itibaren 4 kat artmış olan bu ihracat İngiltere ve Amerika'yı rahatsız ediyordu. Savaş hammaddesi olarak kullanılan krom ihracatı Türkiye için de önemli bir gelir kaynağıydı. İki ülkenin bu konudaki baskıyı Türkiye'nin abluka altına almaya kadar ileri götüreceği anlaşılıyordu. Büyükelçilerin tavsiyesi üzerine bundan vazgeçildi. Ancak konu birer nota ile Ankara'ya resmen bildirildi.⁶⁴⁶ Türk tarafı krom satışının önce İngiltere'ye yapılmak istendiğini, fakat bu ülkenin krom alımını iki yılla sınırladığını ve bu yüzden Almanya'ya krom satmak durumunda kaldığını açıklasa da yapılan değerlendirmeler sonucunda işin ciddiyetine binaen krom satışı Mayıs ayına kadar askıya alındı.

Müttefik ülkelerin Türkiye'den istedikleri ikinci husus ise o günlerde Karadeniz'e sıkça gelmeye başlayan Alman ticaret gemilerinin durdurulmasıydı. İngilizler ticari hüviyeti olan bu gemilerin aslında birer savaş gemisi özelliği taşıdığını ve Çanakkale Boğazı'nı geçmez İngilizlere zarar verdiğini iddia ediyordu. Aslında açık bir ihlal söz konusu olmadıkça Türk tarafı Boğazlar Sözleşmesi'ne göre ticaret gemilerine bir sınırlama getirme hakkına sahip değildi.⁶⁴⁷

Bütün bu sorunlar ve Ankara'da sonuçsuz kalan görüşmelerden sonra İngiltere ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler kopma noktasına geldi. 2 Mart'ta İngiltere, 1 Nisan 1944'te de Amerika Türkiye'ye yaptığı ekonomik ve askerî yardımları durdurdu.⁶⁴⁸ Bütün bu baskılara rağmen, Türkiye savaş dışı durumunu değiştirmede. Genel olarak siyasi ve askerî çevrelerin üzerinde hem fikir olduğu nokta, Türkiye'ye yapılan yardımların muhtemel bir savaş durumunda yetersiz kalacağıydı. Böyle bir durumda savaş, Türkiye için büyük bir yıkım demektir.

Bir taraftan siyasi ve askerî otoriteler savaş dışı durumunu benimserken, diğer taraftan da İngiltere ile ilişkilerin kopma noktasına gelmesi kabinede tartışma konusu oldu. Bir zamanlar Kahire'de İngilizlerin savaşa girmemize yönelik taleplerini reddeden Menemencioğlu, bu defa başarısızlıkla suçlanıyordu ve nihayet İngilizlerle olan anlaşmazlığın faturası Dışişleri Bakanına çıkarıldı ve Menemencioğlu istifa etti. Bu istifa İngiltere tarafından olumlu karşılandı.

645 Kurat, *age.*, s. 102-103.

646 *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 218.

647 Erkin, *age.*, s. 139-140.

648 Burçak, *age.*, s. 160-163; *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 218.

5.7. Türkiye'nin Almanya'ya Krom Satışını Durdurması ve Diplomatik İlişkilerini Kesmesi

Dışişleri Bakanı Menemencioglu'nun istifası İngiltere'de Türk dış politikasının değiştiği anlamında yorumlandı. Bu yeni durum İngiltere'yi tekrar harekete geçirdi. Amerika ve İngiliz Büyükelçileri 18 Nisan 1944 tarihinde Türk hükûmetine ortak bir nota verdiler. Notada, Türkiye'nin Almanya'ya stratejik krom madenini satmaya devam etmesi halinde abluka uygulanacağı resmen bildiriyordu. Durumun ciddiyetini anlayan Türkiye, 20 Nisan'da Almanya'ya krom satmayı durdurduklarını resmen açıkladı. Devamında yine İngiliz ve Amerikan yetkililer, Almanya ile her türlü diplomatik ilişkilerin durdurulmasını istediler ve bu yöndeki başvurularını 30 Haziran ve 1 Temmuz'da yaptılar. Müttefiklere göre bunun yapılması Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirmeyecek, ancak psikolojik sonuçları olacaktı. Almanya ile her türlü diplomatik ilişkilerin kesilmesi Almanya'nın direnme gücü zayıflayacak ve Sovyetlere Türk hava sahasını kullanabilmesinin yolunu açacaktı. Saraçoğlu ise bu taleplerin Türkiye için onur kırıcı bir muamele olduğunu ileri sürerek kabule yanaşmıyordu.

Sovyetlerin bu konudaki tutumu daha da sertti. Türkiye'nin karar almada geç kaldığı ve pratikte bir sonuç getirmeyeceği, dolayısıyla savaş sonrasında yalnız bırakılması gerektiği yönündeydi. İngiltere ise Sovyetlerin bu teklifine olumlu bakmıyordu.⁶⁴⁹

1944 yılının yaz aylarında Almanların askerî durumunun kritik bir durum alması ve İngiltere ile Amerika tarafından Türkiye'ye savaş sonrası görüşmelerde eşit bir müttefik gibi muamele göreceği konusunda garanti verilmesiyle hükûmetin direnci kırıldı.⁶⁵⁰ Başbakan Saraçoğlu, *Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinin aynı zamanda Türk dış politikasının belirli çizgilerini yansıttığını* açıklayarak, Türk dış politikasının savaş dışı durumunun değiştiğini ve müttefiklerin yanında bir çizgiye geldiğini resmen kabul ediyordu. Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi kararı, TBMM'de 492 üyeden 411'nin kararıyla kabul edildi.⁶⁵¹

Müttefiklerin Normandie çıkarmasının başarılı olması üzerine, Sovyet orduları Doğu cephesinde büyük bir saldırı başlattı. Kısa zamanda Balkanlar ve Orta Avrupa'ya inen Sovyetler Birliği Romanya ve Bulgaristan'ın kontrolünü ele aldı. Bu yeni gelişme, İngiliz Başbakanı Churchill tarafından hoş karşılanmadı. Ekim ayının başında Moskova'ya gitti.⁶⁵² Avrupa'da nüfuz so-

649 *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s. 231.

650 *Memoirs of Cordell Hull*, Vol II, s. 1372.

651 Japonya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi ise 6 Ocak 1945'de gerçekleşecektir. Bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 7. Dönem, Cilt I, 2 Ağustos 1944, s. 4-6.

652 Churchill, *Trumph and Tragedy*, s. 200-206.

runu toplantının gündemini oluşturdu. 9-24 Ekim günlerinde yapılan görüşmelerde anlaşma sağlandı. İki ülke Balkanların nüfuzu konusunda anlaşmıştı. Buna göre Yunanistan İngiltere'nin, Romanya ise Sovyetlerin nüfuzuna terkedildi. Macaristan ve Yugoslavya'nın kontrolü ise iki ülke arasında paylaşıldı. Polonya konusunda bir anlaşma sağlanamadı.

Sovyetlerin Avrupa'da söz sahibi olması ve İngiltere ile Amerika'nın ortak hareket etmesi, Türkiye'yi büyük bir endişeye sevk etti. Her iki ülkeyle iyi ilişkiler kurmak amacıyla önemli adımlar attı. 11 Kasım 1942'de yürürlüğe giren, zenginlerin ve kara borsacıları hedef alan, ancak azınlıklar tarafında da hoş karşılanmayan Varlık Vergisi⁶⁵³ uygulamasını 15 Mart 1944'te kaldırdı. Diğer yandan Almanların Sovyetlere saldırmasından sonra bütün Türklerin birleşmesi için propaganda yapan ve Pan-Turanist fikirleri savunanlar, Sovyetleri rahatsız etmişti. Bu düşüncede olanlar, Sovyet topraklarında yaşayan Türklerin ayaklanmasını teşvik ediyorlardı. Almanya da bu akımı destekliyordu.⁶⁵⁴ Sovyetler Birliği ile ilişkileri düzeltmek isteyen Türkiye, ani bir kararla Pan-Turanist fikirleri savunanları tutuklattı ve bu tutuklamaları abartılı bir şekilde duyurdu. Ankara'nın amacı azınlık bir grubu yok etmek değildi, Sovyetlerin daha önce rahatsızlık duyduğu bir sorunu çözmek ve böylece Türkiye'ye karşı oluşabilecek olumsuz bir durumu önlemektir.

1944 yılının ortalarına doğru Türkiye, bir yandan Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmak isterken, diğer yandan da İngiltere ve ABD nezdinde yürüttüğü diplomasi ile Doğu Avrupa ve Orta Doğu'daki Sovyet varlığının oluşturabileceği muhtemel tehlikeyi canlı tutmaya çalışıyordu. Sovyetler Birliği, iş birliği talebini Türkiye'nin Almanya'ya savaş açma durumunda konuşabileceğini her fırsatta dile getiriyordu.

5.8. Yalta Konferansı ve Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş İlanı

1945 yılının başında Almanya'nın savaşı kaybedeceği ortaya çıkmış, Müttefiklerin bu savaştan zaferle çıkacağı anlaşılmıştı. Bu durumda Hem Sovyetlerin Japonya'ya savaş ilan etmesini sağlamak, hem de savaş sonrası dünya düzeni hakkında görüşmelerde bulunmak ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Savaşın bir an önce bitmesi ve esaslı bir barışın yapılması gerekiyordu. Bu amaçla toplanan Yalta Konferansı, 4 Şubat 1945 tarihinde Kırım'ın Yalta şehrinde başladı.⁶⁵⁵ Amerika, İngiltere ve Sovyetlerin katıldığı bu toplantıda

653 Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yay., İstanbul 1951.

654 Edward Weisband, **İnönü'nün Dış Politikası**, Çev. M. Ali Kayabal, Özyayın Matbaası, İstanbul 1974, s. 310.

655 Foreign Relations of the USA, **Diplomatic Papers: The Conference at Malta and Yalta**, Publication No: 6199, Washington 1955, s. 970-990; Terraine, **age.**, s. 408-423; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 243; **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, Gizli Belgeler**, s.

her üç liderin beklentisi farklıydı. Bu farklı beklentilere rağmen alınan ortak kararlar özetle şu şekilde sıralanabilir:

1. Sovyetler'in Japonya'ya savaş ilanı karşılığında kendisine Keril adaları verilecek.
2. Savaş tazminatı ödeyecek olan Almanya üçe bölünecek, Fransa'ya da bir bölge verilecek.
3. Birleşmiş Milletler örgütü kurulacak ve bu teşkilata sadece Mihvere savaş ilan etmiş ülkelere dâhil edilecek.
4. Boğazların statüsü Sovyetler Birliği lehine değiştirilecek ve Türkiye'ye bilgi verilecek.
5. Birleşmiş Milletler'in tüzüğünü hazırlamak için 23 Nisan'da San Francisco'da bir konferans yapılacaktı.

Roosevelt'in BM ile ilgili kararı, Stalin'in aldığı tavizler nedeniyle memnun ayrıldığı Yalta Konferansı'nın sonuçları Churchill'i memnun etmeye yetmedi. Ona göre Sovyetler Birliği'ne verilen tavizler fazlaydı. Boğazlarda Sovyetler lehine yapılacak düzenleme İngiltere'yi kaygılandıran bir başka konuydu.

Yalta Konferansı tutanakları incelendiği zaman, Türkiye'nin iki konuda gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Birincisi, Türkiye'nin BM üyeleri arasına alınıp alınmayacağı; ikincisi ise, Boğazlar rejiminin değiştirilip değiştirilmeyeceği. Stalin'in her iki konuda da Türkiye'nin aleyhine bir tutum izlediği tutanaklardan anlaşılmaktadır. Toplantıda alınan kararı İngiliz Büyükelçi S. Maurice Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya bildirdi. Buna göre San Francisco'ya 1 Mart 1945'ten önce Almanya'ya savaş açan ülkeler de katılabilecekti. Kararları değerlendiren Türk hükümeti, 1 Mart gününü beklemeden 23 Şubat'ta Almanya ile Japonya'ya savaş ilanı etti.⁶⁵⁶ Savaş ilanı kararı TBMM'de 401 milletvekilinin oyuyla kabul edildi. Kabulden sonra konuşma yapan Saraçoğlu ortaya çıkan yeni durumu özetle şöyle açıklıyordu: Türkiye, ilk tehlikeli saatlerden itibaren sözünü, silahını ve kalbini Müttefiklerden yana koydu, bu güne kadar hükümeti ve meclisi ile birlikte Türkiye bu istikamette yol aldı.⁶⁵⁷ Türk basınının üzerinde durduğu nokta ise Türkiye'nin savaş ilanını baskıyla aldığı, fakat bu kararın Türkiye'yi fiili bir savaşa sürüklemeyeceğiydi. Amaç Türkiye'nin San Francisco Konferansı'na katılmak için ortam hazırlamaktı.

Yalta Konferansı'nda üç liderin Stalin'in Türkiye ile ilgili taleplerini kısmen dengeleyerek bir çok konuda anlaşmış olması olumlu bir gelişmeydi.

45-60; **Decade of American Foreign Policy**, s. 23-38.

656 **Ayın Tarihi**, Şubat 1945, No: 135, s. 50-54.

657 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 7. Dönem, C I, s. 131-132.

Ancak bu süreçte, Türk yetkililerin Sovyet niyetleri konusunda Amerika ve İngiltere'yi sürekli uyarmaları Stalin'in hoşuna gitmemişi⁶⁵⁸ ve bu görüşmelerden kısa bir süre sonra Sovyetler, Türkiye ile 1925 yılında imzalamış olduğu tarafsızlık ve dostluk antlaşmasını tek taraflı olarak tanımadığını açıkladı. Sovyetler Birliği'nin bu kararı 19 Mart 1945'de bizzat Stalin tarafından Moskova Büyükelçimiz Selim Sarper'e tebliğ edildi.⁶⁵⁹ Verilen notada özetle, "anlaşma süresinin yaklaşması, savaş döneminde değişen yeni şartlara uyum sağlanmaması ve 7 Kasım 1936 protokolü⁶⁶⁰" gerekçe olarak gösterildi.

Türkiye Cumhuriyeti, 7 Nisan'da verdiği cevabi notada,⁶⁶¹ söz konusu anlaşmanın yıllardır Türk-Sovyet dostluğuna önemli katkılar sağladığını ve arzu edilirse güncel şartlar göz önüne alınarak yeniden ele alınabileceğini bildirdi. Cevabi notadan da anlaşılacağına göre, Sovyetlerin niyeti anlaşılılmıştı ve bu ülkeyle ilişkileri devam ettirmenin yolları aranmaktaydı.⁶⁶² Sovyet notası, Türk basınında da geniş bir şekilde tartışıldı.⁶⁶³

5.9. Türkiye'nin San Francisco Toplantısı'na Katılması

Yalta'da varılan anlaşma gereği Türkiye belirlenen süre için de Almanya ile Japonya'ya savaşa ilan etmiş ve diplomatik ilişkilerini kesmişti. Bu durumda San Francisco toplantısına davet edilmesinin önünde hiçbir engel kalmadı. Dolayısıyla beklenen davet, 5 Mart 1945'de yapıldı. San Francisco'da Türkiye'yi Menemencioğlu'ndan sonra Dışişleri Bakanı olan Hasan Saka başkanlığında bir heyet temsil etti. Heyette Amerika Büyükelçimiz Hüseyin Ragıp Baydur ile Feridun Cemal Erkin de bulunuyordu. Savaş sonrası düzenin güvenlik teşkilatı anayasasının görüşüleceği bu konferans 25 Nisan'da başladı, 26 Haziran'a kadar devam etti. Birleşmiş Milletler antlaşmasının görüşülmesi sırasında büyük sorunlar yaşandı. Fransa davet edilen üye sıfatını kabul etmedi. Sovyetlerin kimlerin bu konferansa davet edileceği konusunda itirazları devam etti. Güvenlik Konseyine sadece beş büyüklerin alınması ve bunlara veto hakkının tanınması da itirazlara neden oldu. Ancak Türkiye dışında hiç bir ülke bu konuda ısrarcı olmadı. Türkiye'nin bu konudaki itirazları

658 Weisband, *age.*, s. 383.

659 **Ayın Tarihi**, Mart 1945, No: 136, s. 52; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 248-250.

660 Bu protokolde, iki taraftan biri antlaşmayı yenilemek istemezse öteki tarafa en az altı ay önce bilgi vermesi kabul edilmişti. **Düster**, 3. Tertip, C II, 1936, s. 66-68.

661 **Ayın Tarihi**, Nisan 1945, No: 137, s. 63-64.

662 A. Haluk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)**, AÜ Siyasal Bilgiler Yay., Ankara 1970, s. 51-52.

663 Basın bu gelişmeye iki farklı yönden bakıyordu. Bir kısım yazarlar ve gazeteler kaygı duyan yazılar yazarken, diğer bir kısmı da kaygıya gerek olmadığını, iki tarafın mutlaka ortak bir noktada buluşacağını ifade ediyordu. Nadir Nadi, **Cumhuriyet**, Nisan 1945; Mümtaz Faik Fenik, **Ulus**, 8 Nisan 1945; Asım Us, **Vakit**, 8 Nisan 1945.

sonucu değiştirmede. Anlaşma metni, 110. madde gereğince beş büyüklerin ve imzacı devletlerin çoğunluğu olan 24 ülkenin onayıyla 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girdi.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye konferans süresince beş büyük devletin veto hakkına sahip olmasını hoş karşılamamış ve her fırsatta memnuniyetsizliğini ifade etmişti. Ancak yalnız kalması, Sovyetlerin tavır ve dışlanma korkusuyla imza atmama gibi bir tavır sergileyemedi. İtiraz ettiği konular müzakere bile edilmeden kabul edildi. Dışişleri Bakanı Hasan Saka Mecliste yaptığı bilgilendirme konuşmasında yapılan anlaşmayı ... *Günümüzün siyasal gerçeklerini düşünürsek, gösterilen gayretlerin boşuna olmadığını anlarız... Herkes kendi görüşünde diretecek olursa bir anlaşmaya varmak umudu da olmazdı.*⁶⁶⁴

Hasan Saka'nın bu iyimser yaklaşımına katılmayanlar da vardı. Hüseyin Cahit Yalçın'ın 26 Haziran günü *Tanin*'de yazdıkları, olayın gerçek boyutunu anlamada kolaylık sağlayacaktır:

*...Uğrunda savaşılan amaçlardan hiç birine erişilememiştir. Nazizmin ve Faşizmin yenilgiye uğratıldığı doğrudur; ama, saldırıya uğrama korkusu ortadan kaldırılabilmiş midir? Küçük ülkelerin özgürlük ve bağımsızlıkları garanti altına alınabilmiş midir? Bunlar nerede seslerini biraz yükseltecek olurlarsa cezalandırılmış ve susturulmuşlardır. Kendilerine 'siz kendinizi savunamayacak kadar zayıfsınız, ulusların barış içinde yaşamaları büyüklere düşer', demiştir. Savaş boşuna verilmiştir. Demokles'in Kılıcı hala küçük ulusların tepesinde sallanmaktadır. Kudret yine egemen olmaya devam ediyor.*⁶⁶⁵

San Francisco'da devam eden görüşmeler henüz tamamlanmadan Moskova, Türk tarafının 7 Nisan 1945 tarihli notasıyla ilgili olarak Türkiye'ye iletilmek üzere Moskova Büyükelçimize bir mesaj ilettiler. Bizzat Molotov tarafından Selim Sarper'e verilen mesajda, eğer Türkiye yeni bir anlaşma yapmak istiyorsa ilk önce bazı sorunların çözümlenmesi gerektiğini ifade etti. Bu sorunlar özetle şöyle sıralanıyordu: Türk-Sovyet sınırında Sovyetlerin lehine bazı değişikliklerin yapılması, Sovyetlere Boğazlarda üs verilmesi ve Montreux Boğazlar rejiminin iki ülke arasında yapılacak yeni bir anlaşma ile değiştirilmesi. Sovyetler Birliği'nin istekleri sadece bunlarla sınırlı kalmadı. Uluslararası teamüllere aykırı bir şekilde, Türkiye'nin İngiltere ile olan anlaşmasını sonlandırması, Türkiye'de daha demokratik ve özgür bir temsili hükümetin kurulması talep edilmekteydi.

Sovyetler Birliği'nin bu istekleri Selim Sarper tarafından kabul edilemez bulundu. Daha sonra Ankara'dan gelen talimatla, Türkiye'nin resmî cevabı

664 TBMM Zabıt Ceridesi, 7. Dönem, 15 Ağustos 1945, C III, s. 156-157.

665 H. Cahit Yalçın, "Niçin Zafere Rağmen Dünya Böylesine Meyus", *Tanin*, 26 Haziran 1945.

özetle, ...arazi terki ve üs gibi taleplerin hiçbir surette müzakere edilemeyeceği, Boğazlar rejiminin sadece iki devlet arasında tadilinin ise gerçekçi olmadığı... sözleriyle aktarıldı.⁶⁶⁶ İnönü de Sovyetlerin bu teklifine çok sert bir şekilde karşılık verdi.⁶⁶⁷ Türkiye, İngiltere ve Amerika'yı gelişmelerden haberdar etti. Ancak Amerika Sovyetlerin bu tavrını normal bularak Türkiye'yi hayal kırıklığına uğrattı. İngiltere ise Sovyetlerin savaş sonrasında bilhassa Balkanlarda elde ettiği nüfuzu tehlikeli buluyor ve yeni avantajlar sağlanmasına karşı çıkıyordu.

Savaş sonrası dünyada kurulacak barış düzenini sağlamak için toplanan San Francisco Konferansı'nın devam ettiği günlerde Sovyetlerin bu isteklerle ortaya çıkması, Ankara'da büyük bir moral bozukluğuna neden oldu. Müttefiklerin, Türkiye'nin üzerine düşen yükümlülükleri tam olarak yerine getirmedikleri gerekçesiyle, Sovyetlerin bu tehdidine gereken cevabı vermemesi, işleri daha da karmaşık hale getirdi. Batılı devletlerin Türkiye'ye karşı olan bu tutum değişikliği Türk diplomasisini zora soktu. Gelişmelere bakılırsa Türkiye savaş sonrası düzende yalnızdı ve Sovyet tehditlerine kendi imkânlarıyla direnecekti. Sovyetlerin bu tehditkâr tavrı bir süre Türk kamuoyundan saklandı. Basının kontrol altında tutulması nedeniyle Türk halkı bu gelişmelerden haberdar olamadı. Bu süre içinde Sovyetlerle bir uzlaşma zemini arandı, fakat olumlu bir sonuç elde edilemedi. Ancak zaman içinde halkın Sovyet tehditlerini öğrenmesi, öğrencilerin mitingler yaparak bazı Sovyet yanlısı basın kuruluşlarına zarar vermesi gerginliği daha da artırdı. Bu gelişmeler üzerine, Sovyetler Birliği Türkiye'ye bir nota vererek gelişmelerin diplomatik çizgiden çıktığını ve düşmanca bir hâl aldığını bildirdi.⁶⁶⁸

Avrupa barış dönemine hazırlanırken, Türkiye çok ciddi bir sorunla karşı karşıyaydı. Türkiye'nin Sovyetlere karşı tedbirler alınması konusunda Amerika ve İngiltere'ye yaptığı başvurular sonuçsuz kalmıştı. Sadece İngiltere, diplomatik destek vereceğini ve sorunu yakında toplanacak olan Potsdam Konferansı'na götüreceğini söyledi. İngiltere'nin bu konuyu ortak bir şekilde Potsdam'a taşıma teklifi, Amerikan yetkilileri tarafından uygun görülmedi. Amerikan diplomasisi, Boğazlar konusunda kendisini taraf olarak görmüyor ve bu konuyu İngiltere ile Sovyetler arasında bir nüfuz çatışması olarak değerlendiriyordu.⁶⁶⁹

666 **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 267; Erkin, **age.**, s. 146-148.

667 Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşma için bk. **Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanı Konuşmaları**, TBMM Yay., Ankara 2011, s. 120-128.

668 **Ayın Tarihi**, Haziran 1945, No: 139, s. 142-143.

669 A. Haluk Ülman, "Sovyetler ve Türk Boğazları", **Forum**, C XIII, S 162, s. 7-8; Gürün, **age.**, s. 153; Burçak, **age.**, s. 182.

5.10. Potsdam Konferansı ve İkinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi

Savaşın başlangıcından beri Almanlar Türkiye'yi yanlarına çekmek için sürekli Sovyet tehditlerini gündeme getirmişti. Stalin liderliğindeki Sovyetler Birliği ise Türkiye'nin savaş dışı durumunu bozmaması için her defasında Türkiye'den gizli ve açık hiçbir toprak taleplerinin olmadığını gündeme getirmişlerdi. Sovyet yetkililer Almanya karşısında başarı elde etmeğe başladıktan sonra bu tutumlarını gözle görülür bir şekilde değiştirdi.⁶⁷⁰ Doğu cephesinde Almanların kesin olarak yenilmesinden sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni ve gergin bir dönem başladı. Bu talepler, İngiltere'nin araya girmesi ve Stalin'den ricası ile Potsdam Konferansı'na kadar ertelendi.

Potsdam görüşmelerine geçmeden önce artık sona gelmiş olan savaşın seyrine kısaca bakmakta yarar vardır. Müttefik ordularının 30 Nisan'da Berlin'e girmeleri üzerine, Hitler intihar etti. Hitlerin intiharından sonra Alman ordularının komutanları 7 Mayıs'ta hiçbir şart ileri sürmeden teslim oldular.⁶⁷¹ Uzak Doğu'da savaş bir süre daha devam etti. Japonların işgali altında bulunan bölgelerin çoğu kurtarıldı. ABD ilk atom bombasını 6 Ağustos'ta Hiroshima'ya, ikincisini 9 Ağustos'ta Nagasaki'ye attı. Sovyetler Yalta'da alınan karar gereği Japonya'ya savaş ilan ederek Mançurya'yı işgal etti. Amerika'nın atom bombası tehditleri devam edince Japonlar, 14 Ağustos'ta teslim olacaklarını bildirdiler. 2 Eylül'de Japonların Missouri zırhlısında teslim belgesini imzalamasıyla İkinci Dünya Savaşı resmen sona erdi.

Savaşın bu şekilde sona ermesinden sonra Müttefik devletler, savaş sonrası iş birliğini son kez görüşmek üzere Berlin'de bir araya geldiler. Amerika'yı Roosevelt'in ölümünden sonra seçilen Truman temsil etti. Truman, Churchill ve Stalin arasında 17 Temmuz-2 Ağustos tarihlerinde yapılan bu görüşmeden de herkesin kabul edeceği bir barış antlaşması çıkmadı.⁶⁷²

Potsdam Konferansı'na⁶⁷³ yeniden dönecek olursak özetle, Polonya sınırının çizilmesi, Almanlarda kurtarılan ülkelerde demokratik rejimlerin kurulması, Alman suçluların yargılanması, Viyana'nın dört devlet arasında paylaşılması ve İtalya'nın genel şartlar dışında tutulması gibi kararların alındığı bu toplantının gündem maddelerinin biri de Türkiye ve Sovyetlerin Türkiye'den talepleri oldu. İngiltere, Boğazların sadece Sovyetler ile Türkiye arasında görüşülmesine itiraz etti. Truman Roosevelt'in aksine Boğazlara uluslararası bir statü verilmesinden yana oldu. Sovyetlerin toprak taleplerinin ise iki ülke arasında çözülmesi gerektiğini bildirdi. Stalin'in itirazları üzerine

670 Burçak, agm., s. 198.

671 **Büyük Dünya Olayı**, C VI, s. 415-418; Terraine, **European War 1939-1945**, s. 424-427.

672 **Büyük Dünya Olayı**, C VI, s. 437-438.

673 **Decade of American Foreign Policy: 1941-1949**, s. 613-615; **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, s. 279-272; **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları**, s. 243-249.

bir anlaşmaya varılamadı. Boğazlar hakkında alınan kararın ayrı ayrı Türk hükûmetine bildirilmesi kararlaştırıldı.

Sovyetlerin Türkiye'den toprak ve üs talepleri, İkinci Dünya Savaşı döneminde ortaya çıkmış olsa da, aslında bu ülkenin savaş öncesinde benzer niyetlere sahip olduğu ve şartların oluşmasından sonra bunu gündeme getirdiği anlaşılmaktaydı. Sovyetler Birliği, savaş sonrası dönemde savaşın sonuçlarına bağlı kalmaksızın talepleri sürekli gündeme getirdi ve buna bağlı sorunlar, Türk-Sovyet ilişkilerinde belirleyici oldu. Bunun bir sonucu olarak Türkiye, Amerika ile yakınlaşma çabalarına önem vermeye başladı. Sovyetlerin yayılma niyetleri anlaşıldıkça, Batılı devletlerin bu ülkeye bakışları da değişti. Bu değişime paralel olarak, Türkiye içine düşürülmeye çalışılan yalnızlıktan kurtulmaya gayret etti, bunu sağlamaya çalışıkça da Batının yörüngesine girerek bazı ödümler vermek gibi bir başka tehlike ile karşı karşıya kaldı.

III. KISIM

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ VE DP İKTİDARI

1. SOĞUK SAVAŞIN KÖKENLERİ, BAŞLANGICI VE ERKEN DÖNEMİ*

Soğuk Savaş, İkinci Dünya Savaşı sonlarında ABD ile SSCB arasında uluslararası sistemdeki üstün konumlarını korumak, ilerletmek, her biri açısından diğerini durdurmak ve geriletmek amacıyla girişilen ve silahlı çatışma dışında kalan tüm araçları kullanarak amaca ulaşmayı öngören mücadeleye verilen genel isimdir. Soğuk Savaş değişik yoğunlukta olmak üzere Varşova Paktı'nın dağılması ve SSCB'nin sona ermesine kadar sürmüş, Sovyet Bloku'nun çökmesi sonucu ortadan kalkmıştır. Bu bölümde Soğuk Savaş'ın kökenleri, doğuşu ve ilk dönemi ele alınacaktır.

1.1. II. Dünya Savaşında Müttefikler-SSCB İş birliği: Avrupa'nın Bölünmesine Giden Yol

İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefiklerin SSCB ile iş birliği yapması, savaş öncesi dönemde üzerinde ciddiyetle durulmuş bir ihtimal değildi. SSCB Birinci Dünya Savaşı sonrası Çarlık Rusya'sının yerine kurulan, Müttefiklerin iktisadi ve siyasi felsefelerini reddeden bir siyasi sistemin yerleşmesine öncülük ediyordu. Müttefikler önce komünist bir ülkenin kurulmasını engellemeye çalışmış, başaramayınca yeni rejimle ilişkilerini mesafeli tutmuşlardı. Buna karşılık, SSCB de henüz kuruluş ve rejimi yerleştirme aşamasında olduğu için uluslararası sistemin aktif bir üyesi olmaktan ziyade kendi iç gelişmeleri ile ilgilenmeyi öngörmüştü. Sadece Avrupa ülkelerindeki komünist partilerine ve onların yürüttükleri mücadelelere zaten sınırlı olan imkânları dâhilinde destek vermeye gayret ediyordu.

Sovyet rejiminin kuruluşunda önderlik eden Lenin 1924'te ölünce, yerine geçen Jozef Stalin ilke olarak sosyalizmi önce kendi ülkesinde kurup, daha sonra dünyaya taşıma düşüncesini geliştirdi ve uygulamaya çalıştı. Bu ilkenin uygulaması aşamasında, Rusya'nın tarihî tecrübesinden yola çıkarak, Avrupa'dan gelebilecek saldırılara karşı korunması için ülkesinin Batısında Rusya'nın nüfuzu altında bir tampon ülkeler zinciri oluşturmayı istediği biliniyor. Fakat, iki savaş arası dönemde esas dikkatini Komünist Partisinin

* Prof. Dr., İlder Turan, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, ilter.turan@bilgi.edu.tr;

içte kayıtsız şartsız hâkimiyet kurmasına yoğunlaştırmış ve dış siyasete ikinci derecede ağırlık tanımıştır. Dolayısıyla, Avrupa'da ilk dünya savaşından yenik çıkan ülkelerde revizyonist hareketlerin iktidara gelmesi ve yeni bir savaş ihtimalinin güçlenmesi onu ancak bu savaşın Sovyetleri etkilememesi bakımından ilgilendiriyordu. Alman yayılmacılığının Doğu'ya yönelerek ülkesini tehdit edebileceğinin farkındaydı. Bu nedenle Almanya'ya karşı cephe oluşturan Fransa ve İngiltere ile anlaşma imkânları aradı. Buna karşılık, her iki ülkenin yönetimi de SSCB'yi yeterince önemsemezken komünist rejime de olumsuz yaklaşıyordu. Aynı dönemde Almanya ise SSCB'nin kendisine karşı kampta yer almasından endişe duyduğundan Stalin'le bir anlaşma zemini arayışına girmişti.

Stalin Müttefiklerle ciddi bir iş birliği imkânı olmadığına kanaat getirdikten sonra Almanya ile bir uzlaşma zemini aramaya karar verdi. Alman ve Sovyet Dışişleri Bakanları Ribbentrop ve Molotov Moskova'da gerçekleştirdikleri görüşmeler sonucunda iki ülke arasında on yıl süreli bir saldırmazlık paktı metni üzerinde anlaştılar. Anlaşma 23 Ağustos 1939'da imzalandı. Anlaşmanın en önemli yönü ihtiva ettiği gizli maddelerde yatıyordu. Bunlara göre Polonya ve Baltık ülkeleri Almanya ve SSCB arasında nüfuz bölgeleri olarak paylaşılacaktı. Finlandiya ve Estonya SSCB'ye bırakılırken, Letonya Almanya'ya ayrılıyor, Litvanya ise paylaşılıyordu. Keza, Besarabya (Moldova) Sovyetlere verilirken, Polonya ikiye bölünüyor, içinde Varşova'nın da bulunduğu bir alan Almanya, ülkenin Doğu kesimi ise SSCB'nin nüfuzuna terk ediliyordu.¹

Bir yandan Müttefikleri şoke eden, diğer yandan muhtelif ülkelerde Alman işgaline karşı mücadele eden komünist partilerini adeta isyana sevk eden Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı, SSCB'nin savaş hazırlığı yapması için zaman kazanmasına imkân vermiştir. Ancak, bu olay SSCB'nin daha sonraki davranışlarını anlamamız için ipuçları da vermektedir. Stalin, SSCB'nin çevresindeki tampon bölgeyi genişletmek istemektedir ve bunun için de nüfuz bölgelerinin paylaşılması gibi geleneksel bir yöntemin kullanılmasını tabii görmektedir. Bu dönemde sergiledikleri anlayış, Sovyetlerin savaşın sonundaki barış görüşmelerindeki davranışlarını ve savaş sonrası Doğu Avrupa ülkelerindeki icraatını anlamlandırmamızda, dolayısıyla Soğuk Savaş'ın kökenlerini kavramamızda bize yardımcı olacaktır.

Almanya, Saldırmazlık Paktının imzalanmasından hemen sonra Polonya'yı işgal etmiş ve böylece İkinci Dünya Savaşı başlamıştır. Aynı dönemde SSCB de kendisine tahsis edilen yerleri ele geçirmek için askerî harekâta girişmiştir. Ancak Almanya, Batı Avrupa'da savaş beklenmedik bir hızla lehine gelişince, İngiltere'nin de kısa sürede tamamen yenilebileceğini düşünerek

1 <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110994.pdf?v=61e7656de6c-925c23144a7f96330517d>, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020.

artık Doğu'ya doğru genişleme zamanının geldiğine hükmetmiş ve 12 Haziran 1941'de SSCB'ye savaş ilan etmiştir. Hitler'le nüfuz bölgelerinin paylaşılması temelinde anlaşıldığından emin olan Stalin, anlaşmanın uygulamasında ortaya çıkan bazı ihtilaflara rağmen Alman askerî harekâtının bu kadar kısa sürede gerçekleşeceğine fazla ihtimal vermediğinden, büyük bir şaşkınlık yaşamış ve olanlara inanmakta güçlük çekmiştir. Alman kuvvetleri önce hızla ilerlemiş ve açtıkları farklı cephelerde bazı başarılar elde etmişlerse de, SSCB ağır kayıplar pahasına Alman ilerlemesini durdurabilmiş ve 1943 yılında savaş Almanya'nın aleyhine gelişmeğe başlamıştır. Sovyetler 1944'ün ikinci ve 1945'in ilk yarısında önce işgale uğramış topraklarını, sonra da Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya ve Almanya'nın da bir bölümünü "kurtarmıştır."

Almanya'nın SSCB'ne saldırması sonucunda Müttefikler ile Sovyetler arasında mecburiyetten kaynaklanan ve başta Almanya olmak üzere Mihver Devletlerinin yenilmesini amaçlayan bir hedef birlikteliği ortaya çıkmıştı. 1941 Aralık ayında Japonların Pearl Harbor'da Amerikan donanmasına saldırımları ile ABD de savaşa katılmış, kısa süre sonra Almanya ABD'ne savaş ilan edince, ABD Avrupa'daki savaşa katılarak mücadelenin gidişini etkileyecek konuma gelmiştir. Savaş sırasında Amerikan, Sovyet ve İngiliz liderleri muhtelif vesilelerle bir araya gelerek gerek savaşın gerek savaş sonrası düzenin planlanması üzerinde görüşmüşlerdir.² Konumuz açısından önem arz eden 1944 Ekim Moskova toplantısında SSCB'nin Balkanlar ve Doğu Avrupa'da nüfuz alanlarına sahip olabileceği benimsenmiş olmasıdır. Yalta'da (Şubat 1945) Alman işgalinden kurtarılan ülkelerin demokrasi ile yönetilmeleri üzerinde anlaşılmış, Potsdam'da (Temmuz 1945) ise Almanya ve Avusturya işgal bölgelerine ayrılırken, birleşik bir Almanya'nın hangi esaslara göre oluşturulacağı belirlenmiştir.³

1.2. Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'yı Nüfuz Bölgesine Dönüştürmesi

Savaşın müttefikler lehine sonuçlanacağı kesinleştikçe, SSCB ile ABD arasında savaşın getirdiği hedef birlikteliği yerini farklı dünya görüşleri ve bekleyişlerden kaynaklanan rekabetçi ilişkilere bırakmıştır. ABD, başta Avrupa olmak üzere dünyanın galip ülkeler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasını benimsemiyor, işgalden kurtarılan ülkelerde demokratik yönetimlerin kurulmasını öngörüyordu. Yalta'da Sovyetler işgal ettikleri bölgelerde serbest

² Bu konferansların tarihleri ve içeriklerinin özetleri için bk. https://www.troup.org/userfiles/929/My%20Files/Social%20Studies/World%20History/unit_12/Concept%207/WW2%20Conferences.pdf?id=10437, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Allied_World_War_II_conferences, Erişim tarihi: 31 Aralık 2020.

³ Aynı yer.

seçimler yapılacağını taahhüt etmişlerdi, fakat böyle bir düzende ABD önderliğindeki Batı'nın üstün konuma geçeceğinden endişe ettiklerinden, girdikleri Doğu Avrupa ülkelerinde kendilerine bağlı rejimlerin kurulması yönünde adımlar atıyorlardı. Bu ülkelerde Moskova'ya bağlı komünist partilerinin iktidara gelmesi için, her ülkenin koşullarına göre farklılık göstermekle birlikte, ana hatları aynı olan ve SSCB'nin etrafında Batı'dan gelecek saldırıları engelleyecek bir koruma kuşağı oluşturmayı öngören bir "ele geçirme" stratejisi uygulamaya başladılar. Böylece hem siyaseten hâkim olacakları hem de iktisadi imkanlarından yararlanabilecekleri bir tampon bölgeye kavuşmuş olacaktı.⁴

SSCB'nin "ele geçirme" mücadelesi verdiği Polonya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Çekoslovakya gibi ülkeler iki savaş arası dönemde istikrarsız siyasi deneyimler yaşamış, birbirleriyle de ihtilaflı ilişkileri olan ülkelerdi. Alman işgaline uğramışlar, bazılarında Almanlarla iş birliğine olumlu yaklaşarak kendi hedeflerini gerçekleştirmeyi ümit eden kadrolar işbaşı yapmışlardı. Sovyetler, girdikleri ülkelerden Almanları çıkardılar. 1945-1946 yıllarında her ülkede seçim yapıldı, komünistler hiçbir ülkede tek başına iktidara olamadılar. İşgal komutanları hükümetlerin içinde komünistlerin de yer aldığı koalisyon hükümetleri kurulmasını zorladılar. Bu hükümetlerde komünistler, olağan siyaset çerçevesinde herkesin önemini teslim ettiği maliye, dışişleri, savunma gibi bakanlıklar yerine içişleri, ulaştırma ve adalet bakanlıklarına talip oldular. İçişleri istihbarat, güvenlik, kolluk hizmetleri ve örgüt kayıtları vs. ilgili olduğu için, bu bakanlığa gösterilen ilgiyi anlamak kolaydır. Buna karşılık, adalet bakanlıklarına duyulan ilgi çoğu zaman seçimleri yönetme sorumluluğunun bu bakanlığa ait olmasından kaynaklanıyor, ulaştırma bakanlığı ise iletişim yapısını ve haberleşmeyi yönettiği için ele geçirilmek isteniyordu. Bu bakanlıkların bileşimi, Komünistlere seçimleri ve muhalefeti denetlemek, baskı altına almak, etkisizleştirmek ve bu yoldan adım adım iktidara hakim olmak imkanını verdi.⁵

1945'te Romanya'da yapılan seçimler sonucunda komünistlerin önderliğinde bir koalisyon kuruldu ve kısa süre içinde diğer ortaklarını etkisizleştirerek komünistler iktidara el koydular. Aynı yıl Macaristan'da yapılan seçimleri bir başka parti kazandıysa da, Sovyet işgal komutanı, içinde ko-

4 Mark Kramer, "Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of the Soviet Bloc in Eastern Europe, 1944-1953," s. 59 ve ba, Vladimir Teismenau, Drl., **Stalinism Revisited**, Central European University Press, Budapest 2009.

5 Komünistlerin iktidara el koyma yöntemleri muhtelif kaynaklarda incelenmiştir. Son yıllarda yayımlanmış olan Anne Applebaum, **Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956**, New York, Doubleday 2012. Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin kurulmasını gösteren özet bir tablo için bk. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zt8newx/revision/5>, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020. Sovyetlerin yerel komünist partilerini nasıl Moskova'ya bağımlılaştırdığının kısa fakat güçlü bir analizi için bk. Ken Jowitt, "Stalinist Revolutionary Breakthroughs in Eastern Europe", Drl. Vladimir Teismenau, **age.**, s. 17-24.

münistlerin de yer aldığı bir koalisyon hükûmeti kurulmasını zorladı. Yine 1945'te, Almanya'nın SSCB'nin işgal ettiği bölgesinde komünist yönetim kuruldu. 1946'da Romanya ve Macaristan'a benzer bir gelişme Bulgaristan'da yaşandı. 1947'de Polonya'da, 1948'de Çekoslovakya'da komünist partileri iktidar oldular. 1949'a gelindiğinde, Doğu Avrupa'da komünist partileri rakip partileri etkisizleştirerek siyasetteki egemenliklerini pekiştirmişler, SSCB de bu partiler aracılığıyla Doğu Avrupa'da kendisine bağımlı bir ülkeler grubu oluşturmayı başarmıştı. 1947'de kurdurduğu "Kominform" komünist partileri arasında iletişim ve dayanışmayı, böylece ideolojik uyumun sağlanmasını teşvik ederken⁶, 1949'da kurulan "Comecon" da artık yerleşiklik kazanmaya başlayan Sovyet Bloku'nun her ülkede SSCB'dekine benzer iktisadi bir yapılaşmayı gerçekleştirmesini ve üyeler arasında iktisadi ilişkilerin gelişmesini öngörüyordu.⁷

SSCB, Doğu Avrupa ülkeleri yanında İran'da da benzer bir yöntemle kendisine bağlı ülkeler oluşturmayı denemiş fakat, bu bölgede konumu daha zayıf olduğundan başarı kazanamamıştır. İran Şahının Almanya'ya yakınlık ifade etmesi karşısında, güvenliklerini korumayı bahane ederek 1941 yılında SSCB kuzeyden ve İngiltere güneyden İran'ı işgal etmişler, tehlike geçince bölgeyi tahliye etmek üzerinde de anlaşmışlar, Şahı da sürgüne göndererek yerine oğlunu yerleştirmişlerdir. Savaşın bitiminde SSCB işgal ettiği bölgeden çekilmekte direnmiş, 1946'da burada kendisine bağlı Güney Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti ve Mahabad Cumhuriyeti adında iki yeni devlet kurulmasına öncülük etmiş, ancak 1946'da İngiliz ve Amerikan baskısı karşısında direnme gücünü bulamayarak kuvvetlerini çekmiş, bunun ardından Sovyetlerle yapılan anlaşmayı gözetmeyen İran kuvvetleri bölgeye girerek hâkimiyeti tesis etmiş ve bir yılını doldurmamış bu devletçikleri ortadan kaldırmıştır.⁸ İran deneyimi de Amerikan yönetiminin Sovyetlerin niyetleri konusundaki şüpheleri körükleyen ve böylelikle Soğuk Savaş'ın şekillenmesinde yerini alan önemli bir deneyim oluşturmuştur.

1.3. Soğuk Savaş Şekilleniyor: ABD'nin SSCB Karşıtlığına Yönelmesi

SSCB'nin adım adım bir Sovyet Bloku oluşturmaya yönelmeleri 1945'ten başlayarak tepkilere neden olmuştur. Savaş sırasında ABD'nin başkanlığını yapan Franklin D. Roosevelt, savaş sonrası barışçıl bir dünya düzeni kurmak ve yönetmek konusunda SSCB ile ortak hareket etmeyi sağlamak için gay-

6 Kuruluşu ile ilgili tarihe için bk. Sidney F. Bay, "The Cominform," *Current History*, 14:77, January 1948.

7 Kısa bir anlatım için bk. <https://www.britannica.com/topic/Comecon>, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2021.

8 tr.wikipedia.org/wiki/Birleşik_Krallık_ve_SovyetlerBirliği%27nin_İran%27i_işgali, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2021.

ret göstermenin gereğine inanıyordu. SSCB'nin aynı amaca uygun olduğu tartışmalı davranışları üzerinde fazla durmuyordu. Bununla beraber, ABD yönetimi içinde SSCB'nin niyetlerinden daha fazla kuşku duymaya başlayan akım giderek güçlendi. Özellikle savaş sonrası düzeninin pratik sorunlarının ele alındığı Yalta Konferansında (Şubat 1944) işgal bölgelerinin belirlenmesi ve burada ne tür yönetimlerin kurulacağı tartışmalarında uzlaşmaz yaklaşımlar belirginleşmeye başlamıştı. Bu arada, Roosevelt'in 1945 Ocak ayında başlayan dördüncü görev döneminin başında zaten elverişsiz olan sağlığı bozuldu ve Nisan ayında vefat etti. Yerine gelen yardımcısı Harry S. Truman, SSCB'nin Batı'nın iyi niyetinden istifade ederek Batı karşıtı tasavvurlarını gerçekleştirme öngörüsüne inanan bir kişiydi.

Truman'ın SSCB ile ilgili değerlendirmeleri bir yana, savaşın galipleri yine de savaş sonrası düzeni oluşturmak konusunda iş birliği yapmak mecburiyetini hissediyorlardı. Ancak bu süreçte, iş birliği yapma baskısını hissedilen aktörlerin ifade ettikleri amaçlar ile hedeflerini gerçekleştirmek üzere izledikleri çizgi ve giriştikleri eylemler, tam bir çelişki yumağı oluşturmuştur. Toplantılara karşılıklı güven yokluğu, farklı hedefler peşinde koşmaktan kaynaklanan geçimsizlikler ve rekabet havası egemen olmuştur. Görüşmeler sırasında tarafların savaş sonrası dünya konusundaki vizyonlarının bir hayli farklı olduğu her defasında daha belirginleşmiş, tüm tarafların üzerinde anlaşığı ortak bir düzen oluşturulması her geçen gün biraz daha zorlaşmıştır.

Truman'ın Başkan sıfatıyla Stalin ile karşılaşması Potsdam Konferansı (17 Temmuz-2 Ağustos, 1945) sırasında olmuştur. Özellikle Almanya'nın geleceğinin nasıl şekilleneceği ele alındığında, Stalin Almanya'nın iktisadi ve siyasi bakımdan adeta mefluç hale getirilmesini, bir tarım ülkesine indirgenmesini önerirken, Truman Versay'da⁹ yapılan hatanın tekrarlanmaması gerektiğini savunmuştur. Toplantı taraflar arasında güvensizliğin artmasıyla sonuçlanmıştır. Hatta, bazı gözlemciler göre, Amerika'nın Hiroşima ve Nagazaki'de atom bombası kullanmakta acele ederek, savaşı çabuk sonlandırmaya çalışmalarının altında Truman'ın SSCB'nin Japonya'ya asker çıkarmasını önleme amacı yatmaktaydı.¹⁰

Potsdam sonrası dönemde Sovyetler Doğu Avrupa'daki işgallerini sü-

9 Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşı sonunda yenik düşen Almanya'nın Paris yakınındaki Versay Sarayı'nda 28 Haziran 1919'da, İtilaf Devletleri tarafından imzalamak mecburiyetinde bırakıldığı barış antlaşması ülkeyi ağır bir savaş tazminatı ödemeye mahkûm etmiş, toprak kayıplarına uğratmış, silahlanmasına yasaklar getirmiş ve ülkenin geniş bölgelerinin de geçici işgal altına girmesine imkân vermiştir. Bütün gözlemciler aynı fikri paylaşmasa da, yaygın kabul gören değerlendirmelere göre, anlaşmanın getirdiği Almanya'yı aşağılayan ağır şartlar, kısıtlamalar ve ülkeyi sürüklediği iktisadi kriz Nazilerin gelişmesi ve Hitler'in iktidarı gelmesinin zeminini oluşturmuştur.

10 <https://www.trumanlibrary.gov/education/lesson-plans/harry-truman-and-potsdam-conference> bu görüşü ileri sürmektedir. Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021.

rekli kılacak adımları attıkça, yeni düzene yön verecek temel anlayışların uzlaştırılmasının mümkün olmadığı daha belirgin olarak ortaya çıkıyordu. Sovyetlerle Müttefiklerin kopuşunda önemli bir işaret 5 Mart 1946'da artık eski İngiltere Başbakanı statüsünde olan Winston Churchill'in Amerika'da, Missouri Eyaletinin Fulton kasabasındaki Westminster Kolejinde yaptığı konuşmadır. Tarihe "Demir Perde" konuşması olarak geçen bu konuşmada Sir Winston Doğu Avrupa'ya adeta bir Demir Perde indiğinden, Sovyetlerin Doğu Avrupa'da işgalleri altındaki ülkeleri tecrit ettiklerinden yakınmaktaydı.¹¹ Ancak, yine de savaş galibi ülkeler 1946 yazından başlayarak Paris'te barış görüşmeleri yapabilmiş ve 10 Şubat 1947'de savaş esnasında Almanya ile iş birliği yapmış ve/veya işgale uğramış İtalya, Romanya, Finlandiya, Bulgaristan ve Macaristan'ın savaş sonrası sınırları belirlenip, barış anlaşmaları imzalanabilmiştir.¹² Ancak Almanya üzerinde bir anlaşma sağlanmasının mümkün olmadığını da burada hatırlamak gerekiyor.

Churchill'in konuşmasından takriben bir yıl sonra, Mart 1947'de, bu defa Amerikan başkanı Kongrede yaptığı konuşmada totaliter rejimlerin demokratik devletlerin varlığına tehdit ettiğine, ülkelerin yaşam biçimleri tercih etmeye zorlandıklarına ve tehdit altında olan demokrasilere yardım edilmesi gereğine işaret etmiştir.¹³ Truman bu konuşmasını yaparken şüphesiz sadece SSCB'nin Doğu Avrupa'daki rejimleri Sovyetleştirme siyasetinden değil, Yunan iç savaşında komünistlere verdikleri destekten ve Türkiye'ye dönük taleplerinden söz ediyordu. Daha sonra "Truman Doktrini" olarak anılan konuşma,¹⁴ Türkiye ve Yunanistan'a iktisadi yardım verilmesi ve daha sonra Avrupa'nın yeniden inşası için bir yardım programı geliştirilmesinin dayanağını teşkil etmiştir.

Bu çerçevede iplerin kopması diye nitelendirilebilecek olay 2 Temmuz 1947'de Avrupa'nın yeniden inşası için ABD'nin vereceği iktisadi destekle ilgili olarak yapılan, İngiltere ve Fransa'nın önderlik ettiği görüşmelerde gerçekleşmiştir. Daha önce SSCB'nin iktisadi yardım taleplerine kayıtsız kalan ve savaş sırasında bu ülkeye sağladığı iktisadi kolaylıkları durduran ABD, Dışişleri Bakanı George C. Marshall'ın 5 Haziran'da yaptığı bir konuşmada ülkesinin Avrupa'nın iktisaden yeniden inşası için yardımda bulunmaya hazır olduğunu ancak, bunun için Avrupa ülkelerinin iktisadi iş birliğini öngören

11 <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/iron-curtain-speech/>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021.

12 <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100306594>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021.

13 Şaban Halis Çaltış, **Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic**, London, I.B. Tauris, 2017, s. 73-77 ba.

14 <https://www.history.com/this-day-in-history/truman-doctrine-is-announced>, Erişim Tarihi: 15 Ocak 2021.

bir çerçeve oluşturmaları gerektiğini ifade etmişti.¹⁵ Bu öneri işgali altındaki bölgelerde Moskova'ya bağlı sosyalist bir iktisadi düzen kurmayı tasarlayan ve Almanya'nın iktisaden canlanmasını istemeyen SSCB açısından kabul edilebilecek nitelikte değildi. Nitekim, Marshall'ın davetine uygun hazırlık toplantısı yapılması amacıyla Fransa ve İngiltere'nin davetini Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov sadece sert biçimde reddetmekle kalmadı, ülkesinin üzerinde etki sahibi olduğu diğer hükümetlerin de bu iktisadi iş birliği projesinin dışında kalmalarını sağladı.¹⁶ Artık geçimsizlik uzlaşma arayışlarının fayda vermeyeceği ve diplomatik nezaketin örtemeyeceği bir seviyeye tırmanmış, ayrışma kesinleşmişti.

Bu noktadan sonra SSCB- ABD ilişkileri karşılıklı restleşmeler ve bunalmalar şeklinde bir gelişme çizgisine oturmuştur. Ancak, gelişmelerin anlatımına girmeden önce, uzlaşmazlığın kaynağını irdeleyelim. ABD, liberal demokrasi ile yönetilen ve serbest ekonomiye sahip ülkelerin oluşturduğu bir düzenin kurulmasına taraftardı. SSCB ise, daha önce de belirtildiği gibi, kendilerine ait bir nüfuz bölgesi istiyor, bunun bir güvenlik kuşağı ihtiyacından kaynaklandığı iddiasından yola çıkarak, taleplerinin vazgeçilmez olduğunu düşünüyordu. Hem topraklarını hem de rejimini korumayı öngördüğünden, kendi nüfuz bölgelerinde Moskova'ya fikren ve iktisaden bağlı komünist rejimler kurmayı benimsemiş ve bu projesini uygulamaya sokmaya başlamıştı.

ABD, savaşa girmesinden sonraki hemen her aşamada dünyanın nüfuz bölgelerine ayrılarak paylaşılması fikrine karşı direnmiş fakat Almanları durdurma gibi öncelikli bir sorun karşısında, savaş sonrası ile ilgili görülen bu fikir uyuşmazlığı ikinci planda kalmıştı. Kaldı ki, nüfuz bölgelerinin ihdası ve paylaşımı en yakın müttefiki İngiltere'yi pek rahatsız etmiyordu. ABD'nin farklı yaklaşımını şekillendiren muhtelif saikler vardı. İlk, nüfuz bölgelerinden arındırılmış, siyaseten demokratik, iktisadi bakımdan liberal olan bir düzen Amerika'nın ideolojik tercihlerinin bir ürünü olduğu gibi, Amerikan iktisadi menfaatlerine de daha uygun olacaktı. Nitekim, ABD'nin savaş sonrası çabalarına bakıldığında, bunların güvenlik ve iktisat boyutlarını kapsayan, kendisinin önderliğini yaptığı bir dünya düzeninin kurulmasına yönelik olduğu görülecektir. İkinci olarak, Amerikan siyaset yapımcıları, nüfuz bölgelerine ayrılmış bir dünyanın istikrarsızlık üreteceğini, kurulmasını arzuladıkları genel güvenlik yapısını anlamsızlaştıracağını, Sovyetlerin yayılmacı politikalar izlemesini kolaylaştıracağını ve yeni bir savaşa zemin

15 <https://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021.

16 Bk. "Turkey and the Truman Doctrine," adlı bölüm; Jamil Hasanlı, **Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War**, Plymouth, UK, Lexington Books, The Harvard Cold War Studies, 2011; Arthur Schlesinger, "The Origins of the Cold War", **Foreign Affairs**, 46/1 (October 1967), s. 25'te Sovyetlerin toplantıya Molotov başkanlığında büyük bir heyetle gelerek, bilahare toplantıyı gösterişli biçimde terk ettiklerini yazıyor.

hazırlayacağını düşünüyorlardı.¹⁷ Üçüncü olarak, Amerikan dış siyaset camiasında Sovyetlerin hem ideolojik yapıları hem de tarihi tecrübeleri icabı yayılmacı bir politika izleyecekleri değerlendirmeleri giderek daha yaygın kabul görmeye başlamıştı. Yorumlara göre, Sovyetler bir yandan içerde mutlak gücü ele geçirme mücadelesi verirken, diğer yandan da kendilerine düşman gördükleri dış dünyadaki hasmane yapıları yıkıp, bunların yerine dost yapıları yerleştirmeyi planlıyorlardı. Sabırlı, maceracı olmayan ama istikrarlı bir politika izleyeceklerdi. Bu siyasetin karşısına aynı oranda istikrarlı bir durdurma siyaseti ile çıkılması gerekiyordu.¹⁸

ABD'nin, nüfuz bölgeleri kurulması tasavvurlarına karşı açık tavır alması ve savaş sonrası kendisinin yönlendireceği bir düzenin temellerini atmağa yönelmesiyle birlikte, SSCB de kendi konumunu güçlendirmeyi, ABD'nin durdurmaya dönük siyasi iradesinin sağlamlığını da sınama girişimlerine başladı.

1.4. Berlin Ablukası ve Hava Köprüsü (24 Haziran 1948-11 Mayıs 1949)

Müttefiklerle Sovyetlerin üzerinde anlaşamadıkları konuların başında Almanya'nın savaş sonrası düzeni geliyordu. Stalin yeniden güçlü bir Almanya'nın doğmasından endişe ettiğinden komünistlerin yönettiği bir Almanya'nın kurulmasını istiyordu. Ancak, henüz bir barış anlaşması yapılamadığı için Almanya dört müttefik arasında işgal bölgelerine bölünmüştü. ABD, İngiltere, SSCB ve savaşın erken bir döneminde Almanya'ya teslim olarak Hitlerin yenilgisine pek katkısı olmamasına rağmen savaş sonrası süreçte dışlanmasının uygun olmayacağı gerekçesiyle galipler listesine eklenmiş olan Fransa işgal bölgelerine sahip oldular. Savaş esnasında Sovyet Kuvvetleri Berlin'in bir hayli batısındaki bir çizgiye kadar ilerlemişlerdi. Buna karşılık, başkent olması hasebiyle Berlin, Almanya'nın genelinde yapıldığı gibi, dört müttefik arasında işgal bölgelerine ayrılmıştı. ABD, İngiltere ve Fransa, Berlin'deki işgal bölgelerinin kara yoluyla ikmalini Sovyet işgal bölgesinden geçerek yapıyorlardı.

ABD yeni oluşacak Almanya'ya ait vizyonunun SSCB'ninki ile bağdaşmasının mümkün olmadığına kanaat getirince, diğer ikili Batılı müttefikine ait işgal bölgelerini bir araya getirerek ortak bir yönetim kurulması için gay-

17 Bu ikinci gerekçe için bk. aynı eser, s. 45.

18 Bk. X (George F. Kennan) "The Sources of Soviet Conduct", **Foreign Affairs**, 25/4 (July 1947), s. 566-582. Amerikan düşüncesinin netleşmesinde Sovyetlerin ne yapmak istediklerini ve Sovyet siyasetine nasıl karşılık verilmesinin uygun olacağını değerlendiren bu makalenin Sovyetler karşısındaki siyasetin belirlenmesinde çok etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim, Amerika'nın ve dolayısıyla NATO'nun Soğuk Savaş süresince uyguladığı resmî doktrin "durdurma" olmuştur. Kennan Moskova Amerikan misyonunda görevli bir diplomat olduğundan, makalesi X imzası ile çıkmış, yazarın kimliği sonradan açıklık kazanmıştır.

ret göstermeye yöneldi. Bunun önemli bir adımı bu bölgelerde kullanılacak ortak bir para birimi ihdas ederek iktisadi hayatı canlandırmaktı.¹⁹ 1948 yılı başlarında uygulamaya sokulan bu girişim SSCB tarafından endişe ile karşılandı ve Müttefiklerden bir gün önce kendi işgal bölgelerinde de yeni bir para birimini devreye sokmak biçiminde cevaplandı. Ardından, 24 Haziran 1948 günü SSCB Müttefiklerin Berlin'e karadan ulaşım imkânlarını kapadı. Böylece Berlin'deki müttefik askerlerinin hem de o bölgede yaşayan halkın ikmalini olanaksızlaştırmış olacaktı. Ümit ettikleri Müttefik askerinin Berlin'de kalmasını zorlaştırırken, yokluk yaşatmak suretiyle halkı da Sovyet yönetimine muhtaç etmekte. Böylece, Berlin Sovyet yönetimi altında birleştirilebilirdi.

SSCB'nin attığı adımın müttefiklerin direnme iradesinin de bir sınavı olacağı aşıkardı. ABD kuvvetlerinin önderliğinde, Berlin'e havadan ikmal yapılması kararlaştırıldı ve insanlık tarihinin en büyük hava köprüsü kuruldu. Sayıları giderek artan uçuşlarla Berlin hava köprüsü, SSCB tarafından kuşatılmış olan Müttefik işgal bölgelerinin ciddi mahrumiyetlere uğramadan yaşamlarını sürdürmesini, Müttefik işgal kuvvetlerinin de zaafa uğramadan orada kalmalarını sağladı. İstediklerini elde edemeyen, tam tersine Batı'da komünist olmayan bir Almanya'nın kurulmasını hızlandıran olaylara şahit olan Sovyetler, neredeyse bir yıl sonra, 11 Mayıs 1949'da ablukayı kaldırdı.²⁰

SSCB'nin Berlin Ablukasını sonlandırmaya mecbur kalması, 23 Mayıs'ta Müttefikleri işgalindeki Almanya'nın Batı bölgelerinin Federal Alman Cumhuriyeti adı altında yeni bir devlete dönüşmesini de kolaylaştırdı. Uzun vadede Batı Almanya'nın Batı savunma sistemine entegre edilmesi için de bir meşruiyet zemini oluşturdu.

1.5. Federal Almanya'nın Kuruluşu

Almanya'nın savaş sonrası statüsünün SSCB ve diğer müttefikler arasında ciddi bir anlaşmazlık konusu olduğuna, 1946'da geçici olarak galip devletler arasında dört işgal bölgesine ayrıldığına yukarıda işaret edilmişti. 1947 Paris Antlaşmalarında Almanya ve Avusturya'nın geleceklerinin yer almaması anlaşmazlığın derinliğine işaret ediyor. 1946 sonunda İngiltere ve ABD, kendi işgal bölgelerinde "Bizonia" (iki bölge birim) adı altında ortak bir yönetim oluşturmuşlar, bölgede tedricen bir Alman yönetiminin oluşması için çabalara başlamışlardı.²¹ Bu çalışmaların bir hayli ilerlediği bir aşamada,

19 https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230378551_3, Erişim Tarihi: 8 Ocak 2021.

20 Kısa bir özet için bk. <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zgdnmsg/revision/4> Erişim Tarihi: 4 Ocak 2021; Ablukayı Soğuk Savaş olgusu olarak inceleyen bir çalışma için bk. W. Phillips Davison, **Berlin Blockade: A Study in Cold War Politics**, Princeton University Press, Princeton 1958.

21 Fransa, Almanya'nın yeniden güçlenmesinden çekindiği için, başlangıçta birleşik bir Al-

SSCB'nin Berlin ablukasına başvurması ve umdukları sonuçları alamamaları sonrasında 23 Mayıs 1949'da Fransız bölgesinin de İngiliz-Amerikan bölgelerine eklenmesiyle Alman Federal Cumhuriyeti kuruldu. Almanya'nın kendi istedikleri koşullarda birleşmesi ümidi kalmadığını gören SSCB de aynı yılın Ekim ayında kendi bloku içinde yer alacak Demokratik Alman Cumhuriyeti'ni kurdu.²² Böylece, Sovyetlerle diğer müttefikler arasında üzerinde bir türlü anlaşmaya varılamayan Almanya'nın kaderi ne olacak sorusu, görüşmelerle değil karşılıklı emrivakilerle, hukuki zemini zayıf olmakla birlikte, fiili bir çözüme bağlanmış oldu. Artık "tarafsızlaştırılmış" birleşik bir Almanya olmayacak, iki Almanya hasım blokların karşı karşıya geldikleri hassas bölgeyi oluşturacaktı.

1.6. Batı Savunmasının Düzenlenmesi: NATO'nun Kuruluşu ve Federal Almanya'nın Üyeliği

SSCB'nin desteğiyle 1948 Şubat ayında komünistler, Çekoslovakya'yı 1946'dan beri yöneten ve içinde ağırlıklı olarak komünistler ve diğer sol partilerin yer aldığı koalisyon hükümetini dağıtarak yönetime el koydular. 1945'te Sovyet askerleri çekilirken göreve gelen başbakan Edward Benes ülkeden kaçmak mecburiyetinde kaldı. Bu gelişme Sovyetlerin nüfuz alanlarını Batı'ya doğru genişletmek için her türlü imkânı kullanacakları endişelerini yoğunlaştırdı ve Batı Avrupa'nın Sovyet yayılmacılığına karşı örgütlenmesi gerektiği yönündeki düşünceleri güçlendirdi. Ardından Haziran 1948 sonunda gelen Berlin ablukasını acele davranmak gerektiği duygularını daha da yoğunlaştırdı.

Bu gelişmeler, ABD'nin başlangıçta öngördüğü Birleşmiş Milletler sorumluluğunda evrensel bir kolektif güvenlik sistemi uygulanmasının mümkün olamayacağını kanıtları olarak değerlendirildi. Bilindiği gibi, kolektif güvenlik, barışı tehdit eden bir ülkeye karşı Birleşmiş Milletler üyelerinin birlikte hareketle tehdidi savuşturarak barışın ihlalini durdurmalarını öngörüyordu. Yeni düzenin mimarlığını üstlenmiş olan ABD, Kanada ve on Batı Avrupa ülkesini bir savunma ittifakı kurulması konusunda ikna etti. 4 Nisan 1949'da Washington'da toplanan ülkeler, kısaltılmış adı NATO olan Kuzey Atlantik Paktı Teşkilatını kurdular.²³ 1952'de Yunanistan ve Türkiye de pakman devletinin kurulmasına karşı isteksiz davranmıştır.

22 Henry Ashby Turner, **Germany From Partition to Reunification: A Revised Edition of the Two Germanies Since 1945**, Yale University Press, New Haven 1992. Kitabının ilk üç bölümü, s. 1-103, iki Almanya'ya giden yol, bu ülkelerin kuruluşu ile ayrıntılı bilgi vermektedir.

23 NATO'nun kurulması Sovyet Blokunu çevreleyecek, durduracak ve zamanla geriletecek bir savunma kuşağı oluşturmanın ilk adımıdır. Bilahare ABD, doğrudan üye olmamakla birlikte Bağdat Paktı'nın (1955) ve SEATO'nun (1954) kuruluşuna öncülük ederek bu düşüncesini uygulamaya geçirmiştir.

ta üye oldular. Buna karşılık, Federal Almanya'nın silahlanmasının önünün açılması ve pakta üye olması, savaşta Almanya'nın saldırısına uğramış NATO'nun Avrupalı üyeleri ve özellikle Fransa tarafından bir süre istenmeyen bir olasılık olarak değerlendirilirken, Almanya'nın içinde yer almadığı bir savunma sisteminin zaafı giderek daha iyi görüldüğü için bu direniş, ABD ısrarlarının da katkısıyla aşıldı ve 1955'te Federal Almanya da NATO üyesi oldu.²⁴

SSCB, NATO'nun kurulması karşısında hemen karşılık vermeyi tercih etmezken, Federal Almanya'nın 5 Mayıs'ta üyeliğe kabulüne mukabele etmek üzere, bir süredir kuruluş hazırlıklarını yaptığı Varşova Paktı'nı kurdu. İki ittifakın sınırları geniş bir alanı kapsamakla birlikte, en önemli bölümü iki Almanya arasındaki sınır olarak görülmüyordu. Doğu-Batı bloku çatışmasının buradan başlayabileceği endişesi, tarafların bu bölgede çatışma çıkmaması için itinalı davranmasını gerektiriyordu. 1949'da Sovyetlerin ilk atom silahını denemeleri, daha sonraki yıllarda karşılıklı olarak nükleer silahları füzelerle gönderebilme olanaklarının gelişmesi, iki ittifak arasında bir dehşet dengesinin oluşmasına yol açtı. Kaderin bir cilvesi olsa gerek, tarafların birbirini, birinin ilk saldırısından sonra dahi ellerinde kalan koruyabildikleri silahlarla yok edebilecek kapasiteye ulaşmaları, mücadelelerini savaş'ın kapsamayan yöntemlerle yürütmelerinin de teminatı oldu, Soğuk Savaş'ın istikrara kavuşmasında önemli rol oynadı.

1.7. Çin'de Komünist Zaferi ve Kore Savaşı

Şu ana kadar yürüttüğümüz çözümleme Soğuk Savaş'ın salt Avrupa ile sınırlı bir olgu olduğu izlenimi yaratmış olabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın bir Uzak Doğu cephesi olduğu gibi, Soğuk Savaş'ın geliştiği bir diğer bölge de burasıydı. Daha önce kısaca atıfta bulunulduğu gibi, ABD'nin savaşa katılmasını tetikleyen olay Japonya'nın Pearl Harbor'da Amerikan donanmasına yaptığı baskın hava saldırısıdır. Uzak Doğu'da savaş daha çok bir Amerikan-Japon mücadelesi olarak cereyan etmiş, 1945 Ağustosunda Amerika'nın Hiroşima ve Nagazaki'de atom bombası kullanmasının ardından Japonya teslim olmuştu. Amerika, Japonya'da demokratik bir sistem kurulmasını sağladı.²⁵ Ancak Japonya'nın Asya'da işgal ettiği bölgelerin kaderi totaliter komünist-liberal demokratik sistemler kurma mücadelesinin merkezine oturdu. Mücadele Asya'nın muhtelif bölgelerinde cereyan etmekle beraber, Soğuk Savaş'ı etkilemekteki önemi açısından burada Çin ve Kore üzerinde duraca-

²⁴ NATO'nun kuruluşu ve savunma doktrinleri ile ilgili olarak bk. İlder Turan, **NATO İttifakının Stratejik ve Politik Sorunları**, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul 1972.

²⁵ Michael Schaller, **The American Occupation of Japan and the Origins of the Cold War in Asia**, Oxford University Press, New York 1987.

ğiz.

Japonya'nın II. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında sömürgeleştirme niyetiyle işgal ettiği Çin'de, Japon istilasının sona ermesi ile, tohumları savaştan önce atılmış bulunan bir iç siyasi mücadele şiddetlendi. Mücadelenin bir tarafında Çan Kay Şek önderliğinde milliyetçiler, diğer tarafında Mao Zedung yönetiminde komünistler yer alıyordu. Savaşın bitiminde taraflar birlikte demokratik bir Çin inşa etmek için anlaşmaya çalışmışlar ama vardıkları anlaşmalar kısa sürede bozulmuştu. ABD Avrupa'ya verdiği önemi Çin'e vermiyor, ayrıca askerî bakımdan daha güçlü gözükken milliyetçi hükûmetin komünistleri yenebileceğini düşünüyordu. Yine de milliyetçi hükûmete askerî malzeme ve ulaşım desteği verdi. SSCB ise, savaş sırasında işgal ettiği Mançurya'dan komünistlere yardım ediyordu. Böylece, Çin de Soğuk Savaş'ın uygulandığı bir alana dönüşmüştü: ABD ve SSCB doğrudan birbirleriyle savaşıyorlar, savaşan yerel unsurlara destek veriyorlardı. Savaş 1947-1949 yılları arasında şiddetli biçimde devam etti. Milliyetçiler özellikle kırsal alanlarda başarıyla direnen komünist kuvvetleri karşısında tükenirken, yozlaşmış yönetim de toplumsal destek kayıplarına uğruyordu. 1949 sonbaharında komünistler Beijing'i ele geçirdiler ve 1 Ekim 1949'da Mao Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. ABD hükûmeti uzun yıllar komünist yönetimi tanımadı, Formosa (Tayvan) adasında yerleşen Çan Kay Şek başkanlığındaki milliyetçi Kuomintang hükûmetini Çin Cumhuriyeti diye tanıdı. Bu sert tutumunu Kore yarımadasındaki gelişmelerin tetiklemiş olması muhtemeldir.

Kore, 19. Yüzyılın başında Japonya tarafından sömürgeleştirilmiş bir ülkedir. Japonya'nın Asya kıtasındaki mevcudiyetini sonlandırmaya yönelik SSCB Kore'nin kuzeyini, ABD ise güneyini işgal etti. 1945'te, nihai statüsünün belirlenmesine kadar, 38. paraleli sınır itibar ederek, ülkeyi idari bakımdan Sovyet ve Amerikan bölgelerine ayırdılar. Amerika'nın ilgisi daha çok Japonya'ya yoğunlaştığı için, kendi bölgesini tedricen Birleşmiş Milletler yönetimine devrederken, Birleşmiş Milletler de bölgede bağımsız bir devlet kurulması yönünde adımlar atmağa başladı. SSCB, Almanya'daki tutumunu andırır biçimde, ülkede komünist bir yönetim kurulmasını istiyor ve bu olmadığı sürece de hukuken kesinleşmemiş bir bölünme halinin devam etmesini tercih ediyordu. Bu arada da iki bölge arasında sürekli çete savaşı niteliğinde çatışmalar oluyordu.

Çin'de komünistlerin egemenliği ele geçirmeleri ve Kuzey Kore'de de komünist bir hükûmetin kurulması SSCB'nin yaklaşımında değişikliğe yol açtı. Kuzey Kore'de kurulan hükûmet, Çin komünistleri ile birlikte Japonlara karşı mücadele etmiş tecrübeli bir silahlı güce sahipti. Güney Kore'de böyle bir güç yoktu. 1949'da Kuzey Kore lideri Kim il Sung, Güney Kore'yi işgal etmek için Stalin'den onay istedi çünkü SSCB'nin desteği olmadan böyle bir

mücadeleyi sürdüremezdi. Önce bir Sovyet-Amerikan çatışmasına yol açmasından çekindiğinden bu talebe ihtiyatla yaklaşan Stalin, Kuzey'in askerî örgütlenmesinde kat ettiği mesafeden etkilendi ve Kim bir yıl sonra talebini yenileince, bu defa onay verdi. Haziran sonunda Kuzey Kore kuvvetleri Güney'e girdiler. Amerikan Başkanı Truman saldırıyı Birleşmiş Milletlere taşıdı. O sırada Sovyetlerin Çin delegasyonunun Komünistlere devredilmemesi nedeniyle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni boykot etmesi nedeniyle, örgütün Güney Kore'yi saldırıya karşı koruması, Sovyet vetosuna takılmadan kabul edildi. Önce ABD'nin üstlendiği koruma sorumluluğuna daha sonra aralarında Türkiye'nin de bulunduğu ülkeler ortak oldular. Buna karşılık, Kuzey Kore'yi de Çin Halk Cumhuriyeti ve arka planda da SSCB destekledi. Savaşta tarafların her biri dönem dönem daha üstün konuma geçtiler, fakat Kuzey Kore başlangıçta tasarladığı gibi tüm yarımada'yı ele geçirme projesini gerçeğe dönüştüremedi. 1951'de başlayan ateşkes görüşmeleri, tarafların görüşmelere paralel olarak silahlı mücadeleyi de devam ettirmeleriyle birlikte devam etti. Nihayet 1953 Temmuz ayının sonunda ateşkes imzalandı.²⁶

Soğuk Savaş'ın bu başlangıç aşamasında, görüldüğü gibi, Kore de Almanya'yı andıran biçimde iki ideolojik rakip arasında paylaştırılıyor, birleşmesinden vazgeçiliyordu. Önemli farklılık, Almanya'da tarafların doğrudan karşı karşıya bulunması dolayısıyla silahlı mücadeleden kesinlikle kaçınmış olmalarıdır. Kore'de ise SSCB ve ABD ile doğrudan karşı karşıya kalmanın savaşı tırmandıracağı endişesi ile mücadelelerini yandaş gördükleri aktörler aracılığıyla yürütmüşlerdir. Bu deney, Soğuk Savaşın daha sonraki dönemlerinde dünyanın birçok bölgesinde tarafların yürüttüğü vekalet savaşları için de bir deneme, bir örnek oluşturmuştur. Keza, ülkelerin ideoloji temelinde ikiye bölünmesi modeli de Almanya ve Kore'den sonra Vietnam'da uygulanmak istenmiş, başarısızlığa uğramıştır.

1.8. Propaganda Savaşı

Rakip dünya görüşlerini temsil eden iki ülkeler grubunun silahlı çatışmaya başvurmadan rekabetlerini yürütmekte başvurdukları alanlardan söz edildiğinde, propagandanın Soğuk Savaş'ın icrasında önemli bir yer tuttuğunu unutmamak gerekiyor. Propagandanın uluslararası ilişkilerin her döneminde kullanıldığını, savaşlar sırasında öneminin daha da arttığını teslim etmekle birlikte, Soğuk Savaş Dönemi'nin ideolojik mücadelesinde çok önemli, daha da net olarak, vazgeçilmez bir araca dönüştüğünü vurgulamamız gerekiyor. Dönemin en yaygın haber kaynağı radyo olduğundan, ABD, 1950-1951 yıllarında Sovyet Bloku ülkelerine haber ulaştırmak maksadıyla Radio Free

26 <https://www.britannica.com/event/Korean-War/> Kore Savaşı'nın her evresini ayrıntılı olarak incelemektedir ve bu özeti kaynağını oluşturmuştur. Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021.

Europe/Radio Liberty radyolarını yayına sokmuştur.²⁷ Bu yayın organları kadrolarını çoğunlukla komünist rejim kurulunca ülkelerine dönmek istemeyen ya da komünist ülkelerden kaçan kişilerden oluşturuyordu. İngiltere'nin dünyaya ulaşan ve Doğu Avrupa'da yakinen izlenen radyosu BBC de Doğu Avrupa seçkinleri için önemli bir haber kaynağı idi.²⁸ Doğal olarak Sovyetler de başta Moskova radyosu olmak üzere benzer araçlarla cevap veriyorlardı. Amaç, vatandaşların kendi ülkelerine ve ideolojilerine inançlarını sarsmak, rejimleri huzursuz kılmak, iç meselelere yöneltmekti.

Propaganda savaşının yürütüldüğü alanlar şüphesiz radyo yayınları ile sınırlı değildir. Burs programları, uluslararası dernekler, spor müsabakaları ve muhtelif kültürel faaliyetler de iki düzen arasındaki üstünlük mücadelesinin diğer araçları arasında sayılabilir. Ancak, çözümlememiz Soğuk Savaşın başlangıç dönemine ilişkin olduğundan, radyo yayınları hariç propaganda savaşının araçlarının henüz yeterince gelişmediğini hatırlamamız gerekiyor. Diğer iletişim imkanlarının zaten sınırlı olduğu, çoğuna da ulaşmanın olanaksız olduğu ortamda radyonun rolünün ön plana çıkması doğaldır.

1.9. Başlangıçtan Olağanlaşmaya

1944'ten başlayarak rekabetçi boyutu giderek yoğunlaşan Sovyet-Amerikan ilişkileri, her şeyden önce iki rakip toplumsal düzen anlayışının çatışması üzerine inşa edilmiştir. 1945-1948 yılları arasında SSCB Doğu Avrupa ülkelerinde kendi ideolojisine uygun rejimleri yerleştirmiştir. Almanya'nın kaderi üzerinde bir anlaşmaya varılamayınca, bölünmesi kaderi olmuştur. Aynı kaderi Kore de paylaşmıştır. SSCB, yayılcı eğilimlerine karşı Batı'nın direnme iradesini Berlin ablukası ve Kore Savaşı ile sınımış, başarılı sonuç alamamıştır. Batı Sovyetlere karşı savunma sistemi olarak NATO'yu kurmuş ve bir süre sonra üyeleri arasına Federal Almanya'yı da katmış, SSCB de buna Varşova Paketi ile cevap vermiştir. Doğu Asya'da ise ABD, Japonya ve Kore ile bir savunma düzeni oluşturmuştur. 5 Mart 1953'te Stalin'in ölmesi, aynı yılın yazında Kore Savaşı'nın sona ermesi, Sovyetlerin de hidrojen bombası yapmak için gerekli teknolojiyi geliştirdiklerinin anlaşılması sonucu nükleer dehşet dengesinin oluşmaya başlaması, Temmuz 1953 yazında Doğu Almanya'daki

27 https://www.hoover.org/sites/default/files/library/docs/story_of_radio_free_europe.pdf, Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021. Radio Free Europe Doğu Avrupa, bir sene sonra kurulan Radio Liberty ise Sovyetlere dönük yayın yapmaktaydı. Bunun yanında Birleşik Devletlerin dünyaya yayın yapan Voice of America radyosu da bulunuyordu.

28 Kişisel bir deneyimim vesilesiyle bu radyoların gücünü artırmak isterim. Varşova Paketi'nin dağılmasından kısa bir süre sonra yaşıtım bir Romen hariciyeci ile karşılaştım. Daha önce akademisyenmiş. Oxford İngilizcesine hâkimiyetini etkileyici buldum. Sohbetimiz sırasında öğrendiğime göre, dostum iki kutuplu dünya döneminde İngilizce'nin anadil olarak konuşulduğu herhangi bir ülkeye gitmemiş, İngilizceyi ülkesinde öğrenmişti. Oxford aksanı-na gelince, yıllarca her gün kaçak olarak BBC haber yayınlarını dinlerken "kapmıştı."

ayaklanmaların Sovyet askerî tarafından bastırılmasına Batı'nın karışmayıp sessiz kalması, Soğuk Savaş'ın başlangıç döneminin sona erdiğine hükmetmeyi kolaylaştırmaktadır. Şüphesiz bu tarih 1955'te Avusturya işgalinin sona ermesi ve bu ülkenin bir anlaşmayla tarafsızlaştırılması, yine aynı yıl Federal Almanya'nın NATO'ya girmesi, karşılığında Varşova Paktı'nın kurulmasını kapsayacak biçimde iki yıl daha uzatılabilir. Hatta, tarafların bir dünya mücadelesi olarak yürütmeye alıştıkları bu savaşın dışında kalmak isteyen çoğu sömürge olmaktan yeni kurtulmuş ülkelerin 1954'te başlattıkları "Tarafsızlar Hareketi" de burada hatırlanabilir. Belirleyici olan gerçek, Doğu-Batı Blokları arasındaki rekabetçi ilişkilerin artık sıcak savaş düşünülmecek şekilde istikrara kavuşmuş olmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı sonunda tarafların mücadelelerini aralarında sıcak ya da silahlı savaş yapılmasını dışlayan yöntem ve yaklaşımlara kaydırmasıyla Soğuk Savaş şekillenmeye başlamıştır. Bu savaşın kuralları vardı. İlk, vekiller arasında sıcak savaş mümkündü ama Blok üyelerinin askerleri karşı karşıya gelmeyecek, savaşmayacaklardı. Bu kural, mücadele sırasında sıcak savaş ihtimalinin bir silah olarak kullanılmayacağı anlamına gelmiyordu. Hatta taraflar, karşı taraftan istediklerini elde etmek için silahlı çatışmanın sınırına yaklaşabiliyorlar ama çatışmaya girmeden geri çekiliyorlardı ki, bu davranışa uçurum kenarı taktikleri (brinkmanship) diye bir isim bile bulunmuştu. İkinci olarak, taraflar birbirinin kendi içindeki gelişmelere müdahale etmeyecekti ki, bu kuralın daha sonraki yıllarda sınanması için 1956 Macar İhtilali, 1968 Çekoslovakya olayları gibi bir dizi fırsat çıktı. Üçüncü olarak, taraflar karşılıklı olarak propaganda savaşı yapmak, kendi savundukları düşünceleri yaymak, başarılarını diğer tarafa duyurmak, istihbarat alanında mücadele etmekte kendilerini özgür hissediyorlardı. Bu ilişki yumağına topluca bakıldığı zaman, silahlı çatışmadan uzak durulduğu için, yumağın Soğuk Savaş diye isimlendirilmiş olması isabetli gözüküyor.

2. TÜRKİYE- SOVYETLER BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ 1938-1960*

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngiltere-Fransa, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Sovyetler Birliği (SSCB) ve Almanya arasında değişen ittifak ilişkilerine rağmen söz konusu ülkeler arasında “denge oyunu”²⁹ olarak tanımlanan bir strateji ile savaş dışı kalarak İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak girmeden Avrupa'yı içine çeken bu süreci atlatmayı başarmıştır.

2.1. TBMM ile Sovyetler Birliği İlişkileri

İki savaş arası dönemde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler başından itibaren karşılıklı “güvenmek isteme” ve “güvensizlik” arasında gidip gelmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin (TBMM) 23 Nisan 1920'de açılmasından hemen sonra seçilen Heyeti Temsilîyenin 5 Mayıs 1920'de yaptığı toplantıda öncelikli gündem maddesinin Sovyetler Birliği ile ilişkiler olması o dönemde Sovyetlere atfedilen önemi göstermektedir. Sovyetler Birliği'nin hem niyetini öğrenmek hem de bir ittifak anlaşması yapmakla³⁰ görevlendirilen Ankara hükûmetinin Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında İktisat Vekili Yusuf Kemal [Tengirşek]'in de bulunduğu heyet Sovyet yönetimi ile görüşmek üzere Moskova'ya gitti. Sosyalist Federatif Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ile görüşmeleri sonrası üzerinde mutabık kalınan ve Yusuf Kemal Tengirşek'in TBMM'de görüşülmek üzere getirdiği “dostluk ve kardeşlik antlaşması”³¹ metni 16 Ekim 1920'de TBMM'de gizli oturumda görüşüldü. Bu görüşmeler esnasında Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi, anlaşma metnini değerlendirdiği konuşmasında *Dış Politikada Petro ne düşünüyorsa, bugünkü Rus yöneticileri de, Rusya'yı yöneten eller de o ideali izleyen insanlardır. İlişkiler ve özellikle dış politikadaki*

* Doç. Dr. Muhittin Demiray, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Öğretim Üyesi, muhittin.demiray@gop.edu.tr.

29 Selim Deringil, **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994.

30 Suat Bilge, **Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1992, s. 42

31 Bilge, **age.**, s. 47-48

*görüşler yine dünkü görüşlerdir*³² ifadeleri ile Sovyetler Birliği'ne karşı izlenecek dış politikada ihtiyatlı olunmasını ve Sovyet yönetimine karşı kuşkulu yaklaşımını ve güvensizliğini dile getirmiştir.

Nitekim Moskova'ya gönderilen Ali Fuat [Cebesoy] başkanlığındaki Türk heyetinin Moskova'ya varmasından sonra TBMM'de 3 Şubat 1921'de yapılan görüşmelerde Erzurum Mebusu Hüseyin Avni [Ulaş] Bey'in Sovyet propagandası ile ilgili ideolojik söylemler ve kuşkularını ortadan kaldırmaya yönelik olarak Mustafa Kemal yaptığı konuşmada şu şekilde cevap vermektedir:

*Bizim Ruslarla olan münasebatımızda esas olarak kapitalizm aleyhine yani komünizm esasına temas dahi edilmemiştir. Görüşebilmek için komünist olunuz veyahut olmağa mecbursunuz diye kimse bize bir şey demediği gibi, sizinle dost olabilmek için komünist olmağa karar verdik dememiştir. Böyle bir esas mevcut değildir. Yalnız Rus Bolşevik Hükümeti komünisttir. Ve gaye-i aslisi budur. Bütün milletlere bu fikri, bu kaide-i asliye-i içtimaiyeyi infaz etmek ister. Şunu ifham etmek isterim ki, biz buna mâni olacağız, veyahut bunu yapmayacaksınız demek Rusya Bolşevik Hükümetinin mevcudiyetini tanımamak ve onu reddetmek demektir ki bunu da yapamayız. Yalnız memleketimize ve milletimize zarar iras edebilecek tarzda gelmesine karşı tedabir-i katfiyeyi ittihaz etmek mecburiyetindeyiz ve bu tedabiri ittihazda onlar elbette bize muhalif olamaz.*³³

Yukarıdaki ifadeler göstermektedir ki Mustafa Kemal Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde pragmatik bir yaklaşım sergilemekte bunun yanında ülkeye ve millete zarara sebebiyet verecek hareket tarzına karşı tedbirlerin alınacağını ifade etmektedir. TBMM hükümeti Sovyetler Birliği ile ticaret ve askerî yardım konusunda iş birliğine yönelik bir tavır alırken, Sovyetlerin Anadolu'da komünist ideolojiyi yaymaya yönelik faaliyetlerinin TBMM'nin çizdiği sınırların ötesine geçemeyeceğini belirtmektedir. Bu çerçevede 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetler ile TBMM hükümetinin imzaladığı anlaşmayla daha sonra oluşacak karşılıklı dostluk ve iş birliğinin temelleri atılmıştır.³⁴ Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında Kurtuluş Savaşı esnasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri arasında imzalanan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, Türkiye ile Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti arasında imzalanan 11 Ocak 1922 tarihli dostluk ve kardeşlik antlaşmaları Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği'nin 1945 yılına kadar sürecek ilişkilerinin temelle-

32 Bilge, age., s. 54.

33 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), 5. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi 2006, s. 79-133.

34 Hikmet Bayur, Ord. Prof. Dr. **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, 2. Baskı, TTK, Ankara 1995, s. 70-72.

rini oluşturdu.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki anlaşma sonrası dönemin sancılı geçtiği bir gerçektir. Fakat her iki tarafın da anlaşmak için geçerli sebepleri vardır. Türkiye açısından bakılırsa her şeyden önce “Düşmanımın düşmanı dostumdur” anlayışı içinde Sovyetlerin antiemperyalist tutumu Türkiye’nin emperyalizme karşı ulusal mücadelesine katkı sağlayabilirdi. TBMM hükümetinin Yunan işgalini geri püskürtebilmek için Sovyetlerden alacağı askerî malzeme ve ekonomik yardıma ihtiyacı vardı. Son olarak da Yunan ilerlemesine karşı güçleri Batı cephesinde birleştirebilmek için Doğu cephesinin güvence altına alınmasına ihtiyaç vardı. Buna karşın TBMM hükümeti Kafkaslarda Bolşevik yönetiminin oluşmasına ses çıkarmamıştır. Sovyetler Birliği açısından bakıldığında TBMM hükümetinin emperyalist İngiltere ve onun destek verdiği Yunanistan’a karşı savaşı Sovyet ideolojisi açısından desteklenmesi gereken bir hareket olarak görülmüştür. Son olarak Türkiye ile kurulan yakın ilişkilerin Sovyet yönetimine karşı Orta Asya’daki Müslüman toplumlarda olumlu bir algı oluşturacağına dair bir anlayış söz konusuydu.³⁵

2.2. Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması

1945 yılına kadar sürecek olan Türkiye ile Sovyetler arasında 1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Pakti’nin gerçekleşmesi 1924 yılından itibaren geniş çerçeveli yeni bir antlaşma için Sovyet teklifi ile başladı. Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Yakov Saharoviç Surits, Başbakan İsmet İnönü ile yaptığı bir görüşmede 1921 Moskova Antlaşması’nın yenilenerek ve geliştirilerek iki ülke arasında yeni bir anlaşmanın yapılmasını teklif etmiştir.³⁶

Lozan Antlaşması’nda halledilmeyen Musul Sorunu Türkiye ile İngiltere’yi karşı karşıya getirdi. Dış politikadaki zorluklara ilaveten iç politikada nüfus mübadelesi ve 1925’te başlayan Şeyh Sait ayaklanması Türkiye’nin içte ve dışta hareket alanının daralmasına neden oldu. Musul sorununda, Milletler Cemiyetinin (MC) 16 Aralık 1925 tarihinde Türkiye’nin aleyhine karar vermesi ile Türkiye, Batı ile devam eden sorunların aşılmasında Sovyetler Birliği’ni bir denge olarak gördü. Sovyetler Birliği gerek Şeyh Sait ayaklanmasında gerekse Musul konusunda Türkiye’ye destek verdi. 3 Mart 1925 tarihli *Pravda* gazetesinde çıkan ve Türkiye’nin Doğu Karadeniz ve Doğu Bölgelerini Ermenistan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni Kürdistan olarak gösteren

35 Erel Tellal, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, C I, 1919-1980, 7. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 161-162.

36 Çağatay Benhur, **Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Konya 2008, s. 118-122.

haritanın yayınlamasına rağmen³⁷ Musul konusunda Sovyetlerin desteğini kaybetmek istemeyen Türkiye hükümeti Sovyetler Birliği ile dostluk anlaşmasını imzalamayı ulusal çıkarlarına uygun gördü.

16 Aralık 1925 tarihinde Milletler Cemiyetinin Musul konusundaki kararının bir gün sonrasında yani 17 Aralık 1925 tarihinde Türkiye ile Sovyetler Birliği arasından Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması Paris'te imzalanarak 26 Haziran 1925'te yürürlüğe girdi. Üç madde üç protokol ve bir gizli mektuptan oluşan bu anlaşmaya göre özetle;

- İmzacı devletlerin herhangi birine üçüncü devlet veya devletler tarafından gelebilecek askeri bir eylem söz konusu olduğunda her iki devlet birbirlerine karşı tarafsızlığını koruyacaktır. (Mad.1)
- Türkiye ve Sovyetler Birliği birbirlerine karşı her türlü saldırıdan kaçınacaklardır. Aynı şekilde her iki devlet üçüncü devlet veya devletlerle herhangi bir ittifaka veya siyasal nitelikte anlaşmaya girmemeyi karşılıklı olarak taahhüt etmektedirler. (Mad.2)
- Antlaşma yürürlüğe girdikten sonra 3 yıl süre ile geçerli olacaktır. Taraflardan biri anlaşmanın bitiminden en az altı ay önce Anlaşmaya son vermek istediğini bildirmezse Anlaşma kendiliğinden bir yıl süre ile uzatılmış sayılacaktır.³⁸

Musul konusunun İngiltere lehine sonuçlanması, Türkiye ile İngiltere ilişkilerinin gerilmesine neden oldu. Bu gerginliğe rağmen İngiltere, Türkiye'nin Sovyetlerden uzaklaşması, İtalya ve Yunan tehditleri karşısında Milletler Cemiyetine girmesi gerektiği yönünde telkinde bulundu. İngiltere bu telkinlerini ekonomik boykot anlamına gelecek ticaret kısıtlamaları ile Türkiye üzerinde ekonomik baskı ile takviye etmeye çalıştı. Sovyetler ise Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesini istemiyordu. İngiltere'nin Türkiye üzerindeki baskısı Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. 1925 Dostluk Antlaşmasına 1927 yılında imzalanan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile Türk-Sovyet ilişkilerinin farklılıklara rağmen belli bir istikrar içinde gelişme gösterdiği görülmektedir.³⁹ Ticaret Antlaşması öncesinde Türkiye'nin Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Aras ile Sovyet Hariciye Komiseri Georgiy Çiçerin arasında Kasım 1926'da Odesa'da yapılan görüşmeden sonra Çiçerin Sovyetlerin Balkanlarda Türkiye'nin çıkarlarını tehlikeye sokacak bir girişimde bulunmayacağını bildirdi. Buna mukabil Türkiye de Milletler Cemiyetine girme konusunda MC'nin kabul edemeyeceği bir şart -yani Türkiye'nin MC'nin daimi üyesi olarak kabul edilmesi durumunda üye

37 Benhur, *age.*, s. 132.

38 Antlaşmaların metni ve Protokol için bk. Benhur, *age.*, s. 136; Tellal, *age.*, s. 315-316.

39 Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, "1919-1939 Dönemi", Ed. Mehmet Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 79.

olacağını- ileri sürerek Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin MC'ye girmemesi yolundaki isteğini dolaylı bir şekilde yerine getirdi.⁴⁰

Türkiye ile Sovyetler Birliği 1925 Briand- Kellog Paktı'nda ve Litvinov Protokolü'nde ortak hareket ettiler. Ayrıca Sovyetlerin önerisi ile Türkiye, MC tarafından silahsızlanma konferansına davet edildi. Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmek istemesi çabalarına rağmen, aynı zamanda Batılı devletlerle olan sorunların halledilmesi yönünde gayret göstermesi iki ülke arasından zaman zaman uyuşmazlıklara da neden olmaktaydı. 1928 yılında Türkiye ile İtalya arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalandı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma borçların ödenmesi konusunda Batılı devletlerle bir anlaşma sağlanması ve 12 Ekim 1929'da İngiltere'nin Akdeniz donanmasının İstanbul'u ziyaret etmesi, son olarak komünistlerin Türkiye'de toplu halde tutuklanması Sovyetler Birliği'nin kendi çıkarları açısından hoşuna gitmeyecek konulardı.⁴¹ Tüm bunlara rağmen Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1929 tarihinde imzalanan Litvinov Protokolü ile 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması teyit edildi. Aynı zamanda 1925 Briand-Kellog Paktı ile kayıt altına alınan sorunların şiddete başvurmadan barışçıl yollardan halledilmesi ilkesi iki ülke tarafından karşılıklı olarak kabul edilmiş oldu.

2.3. Montreux Sözleşmesi Esnasında Sovyetlerin Tavrı

Sovyetler Birliği'nin Boğazlara hâkim olma stratejisi yeni bir olgu değildir. Aslında Boğazlar Rusya'nın sıcak denizlere açılmasının stratejik düğümünü oluşturmuştur. Çarlık Rusya'nın Boğazlara yönelik talepleri ile Sovyetler Birliği'nin Boğazlar ile ilgili talepleri arasında bir devamlılık söz konusudur. Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Boğazları ele geçirmeye yönelik çabaları olmuştur. Bu bağlamda 23 Kasım 1913'de Rus Dışişleri Bakanı Sazanov konu ile ilgili bir raporu Çar II. Nikola'ya sunmuş ve rapor Çar tarafından onaylanmıştır.⁴² Bu raporda Rusya Boğazlara stratejik bir önem atfetmekte ve Rusya'nın kilidini açacak olan “evinin anahtarı olarak” görmektedir.⁴³

Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin daha 1920'de Türkiye ile ilgili olarak *Biz genç Türklerle ne savunma, ne de saldırı konusunda anlaşabiliyoruz* derken, Mustafa Kemal, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkisine büyük önem vermesine ve 1924'te TBMM'nin açılışında yaptığı

40 Tellal, *age.*, s. 317.

41 Tellal, *age.*, s. 317.

42 Bilge, *age.*, s. 3.

43 Bilge, *age.*, s. 5.

konuşmada Sovyetler Birliği'ni "Kadim dostumuz"⁴⁴ diye nitelendirmesine rağmen, 1932'de Türkiye'ye gelen General MacArthur ile yaptığı konuşmada, Sovyetler Birliği ile ilgili olarak, *Bugün Avrupa'nın doğusunda bütün uygarlıkları hatta bütün insanlığı tehdit eden yeni bir güç belirmiştir. Bütün maddi ve manevi imkanlarını topyekûn bir şekilde, dünya ihtilali gayesi uğruna seferber eden bu korkunç kuvvet, üstelik Avrupalılar ve Amerikalılarca henüz malum olmayan, yepyeni siyasal metotlar tatbik etmekte ve rakiplerinin en küçük hatalarından bile mükemmelen istifade etmesini bilmektedir. Avrupa'da çıkacak bir savaşın başlıca galibi ne İngiltere ne Fransa ne de Almanya'dır. Sadece Bolşevizm'dir* tespitleri ile Türkiye'ye ileride sorun oluşturabilecek bir Sovyet tehdidinde dikkat çekmekteydi.⁴⁵

1930'lu yıllarda şartların değişmesi ile Lozan Antlaşması'ndaki Boğazların statüsüne yeni bir düzen getiren 1936 Montreux Sözleşmesi'nin gerçekleşmesi, öncesinde Sovyetler Birliği'nin de oluru alındıktan sonra mümkün olmuştur. Avrupa'da bir savaş tehlikesinin potansiyel olarak kendini hissettirdiği bir ortamda, gerek Sovyetler Birliği gerekse İngiltere, Türkiye'nin değişen yeni şartlar çerçevesinde Boğazların statüsünün yeniden düzenlenmesi isteğini kabul ettiler. Sovyetler Birliği Montreux Konferansı ile ilgili çalışmalar esnasında perde arkasında Türkiye'ye baskı yaparak Boğazlarla ilgili uluslararası konferansta alamayacağı hakları/tavizleri Türkiye ile ikili görüşmelerle elde etmek istedi.⁴⁶ O günün basınında ise kamuoyuna yansıtılan bilgi farklı oldu. *Cumhuriyet* gazetesi Montreux Antlaşmasının esas itibarıyla *Türkiye ile Sovyet Rusya'nın istedikleri şekilde yapıldığını* ifade etmektedir.⁴⁷

2.4. İkinci Dünya Savaşı - Türkiye'nin Denge Politikası

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatı, 1936 Montreux Sözleşmesi'nden sonra Türkiye'nin Sovyetlere karşı uyguladığı "Denge Politikasının" sarsılmasına neden oldu. Sovyet Birliği Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'ye yönelik politikasını revize etme yolunda adımlar atmaya başladı. İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra 1939'da Celal Bayar yerine Refik Saydam'ı Başbakan, Şükrü Saraçoğlu'nu da Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Dışişleri Bakanı olarak atadı. Almanya - İtalya birliğinin güçlendiği bir sürece denk gelen yönetimdeki bu değişiklik, Türkiye'nin dış politikasında da konsept değişikliğine gittiği bir zamanda gerçekleştirildi.

44 T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Belirleme Genel Müdürlüğü, **Türkiye'nin Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin ilk on yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, Ankara 1974, s. 1.

45 **Atatürk'ün Söylev Demeçleri**, (III. Cilt, 1918-1937) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 5. Basım, TTK Basımevi, 1997, s. 134.

46 Bilge, **age.**, s. 116.

47 **Cumhuriyet**, 18.7.1936.

Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'nün, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndan edindiği askerî stratejik tecrübeyle dış politikadaki tavrı "ihtiyatlı" ve "ölçülü" davranmak üzerine şekillenmiştir. İnönü'nün *savaşta dış politikayı kararlaştırırken benimsediğim temel ilke, daha başlangıçta işlenecek bir hatanın düzeltilmesinin zor olduğunu bilmektir*⁴⁸ stratejik yaklaşımı, İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği politikanın temelini oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sürecinde İsmet İnönü'nün "savaş dışı" konumunu korumak için yürüttüğü diplomatik süreçte Sovyetler Birliği'nin günün birinde Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve egemenliğin tehdit edebileceği yönündeki endişesi hep göz önünde bulundurulmuştur. İnönü'nün daha 1932'de yaptığı Moskova ziyareti sonrası Sovyetler Birliği yönetimi hakkındaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir. İnönü'ye göre Ruslar Batı tarafından sarıldıklarını düşünmekte ve bu itibarla Batı sınırlarının güvenliğinden endişe duymaktadırlar.⁴⁹

Türkiye, İki Dünya Savaşı arasında gerçekleştirmeye çalıştığı "Denge Oyununu" İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve savaş esnasında hızlı değişen taraflara rağmen sürdürmeye çalıştı. Bu çerçevede Türkiye, İtalya'yı Akdeniz ve Balkanlardan uzak tutacak ittifaklar kurmaya, Almanya'yı Türkiye'ye karşı "tetikleyecek" politikalarından uzak tutmaya, İngiltere ve Fransa ile arasını düzeltmeye ve Sovyetler Birliği ile dostluk anlaşması çerçevesinde yürüttüğü ilişkisini devam ettirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiyev ile Temmuz 1938'de yaptığı görüşmede Türkiye'nin hiçbir zaman ve hiçbir durumda Sovyetler Birliği'ne karşı cephede yer almayacağını; Sovyetlerin Türkiye'ye zor zamanlarında maddi yardımlar ve siyasi destek verdiğini; sadece Sovyetlerin ve İngiltere'nin Türkiye'ye karşılıksız maddi yardım veren ülkeler olduğunu belirtti.⁵⁰ Stalin, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa süre önce 10 Mart 1939'da yapılan XVIII. Parti Kongresi'ndeki Sovyet dış politikasına yönelik konuşmasında, Sovyetlerin bütün ülkelerle barışın içinde ticari ilişkilerin sağlamlaştırılması için çalıştıklarını, Sovyetlerin bu duruşuna sadık kalacağını ve diğer ülkelere karşı Sovyetlerin çıkarlarını zedeledikleri müddetçe değiştirmeyeceğini deklare ediyordu.⁵¹

Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi Türkiye açısından büyük bir kaygıya neden oldu. İngiltere ve Fransa 13 Nisan'da Romanya ve

48 Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, Çev. M. Ali Kayabal, Çağdaş Matbaacılık Yay., E-Kitapçısı 2000, s. 24.

49 Weisband, *age.*, s. 31.

50 Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Çev. Ali Asker, Bilgi Yay., Ankara 2011, s. 34.

51 Henry Kissinger, *Die Vernunft der Nationen-Über das Wesen der Aussenpolitik*, Siedler Verlag, Berlin 1994, s. 357.

Yunanistan'a garanti verdiler. Aynı günlerde İngiltere, Türkiye'ye de garanti anlaşması önerisinde bulundu. İngiltere tarafından yapılan bu teklife 15 Nisan'da verdiği cevapta Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'a yaptığı çıkarma ile ilgili endişelerini belirterek *Akdeniz'in İtalyan egemenliği altına düşmesi ihtimalinin, İngiltere için olduğu kadar Türkiye için de açık bir tehlike*⁵² oluşturduğunu belirterek garanti antlaşmasının iki taraflı olmasını istedi. Garanti anlaşmasının iki taraflı hükümler içermesi isteği ile Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın oluşturduğu "Barış Cephesi"ne girebilmesi için açık taahhütlere sahip olmak istiyordu.⁵³

Türkiye, İngiltere-Fransa ve Sovyetler Birliği ile yapacağı anlaşmalarda olası bir savaş durumunda muhtemel olarak savaşacak taraflar karşısında kendi güvenliğini garanti altına almak istiyordu. Türkiye bu anlayış çerçevesinde İngiltere ile öncelikli olarak yapacağı anlaşma ile İtalya'ya karşı Akdeniz ve Balkanlar'da iş birliğinin şartlarını belirleyip daha sonra bunu tamamlayacak şekilde Almanya'ya karşı SSCB ile bir anlaşma sağlamak istiyordu. Sovyetler Birliği ise Almanya'nın kendisine saldırmasını geciktirmek ve "zaman" kazanmak amacıyla Almanya'ya karşı Türkiye'yi yanında tutmak istiyor ve önceliğin Almanya'ya verilmesi yönünde Türkiye'ye telkinde bulunuyordu.⁵⁴

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Boğazlar ve Akdeniz bölgesinin bir savaş durumunda stratejik önemi ve bu bağlamdaki jeopolitik konumu dolayısıyla savaştaki muhtemel tarafların ilgi odağı haline geldi. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak görüşmelerini sürdürürken Almanya, eski Başbakan Franz von Papen'ı Ankara'ya Büyükelçi olarak atadı. Aynı gün Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı V.P. Potyomkin 28 Nisan'da Ankara'ya geldi. Alman Büyükelçisi von Papen'in görevi Türkiye'yi mümkün olduğu kadar Alman politikasına yakınlıktır veya bu mümkün olmazsa Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmasını sağlayarak, Türkiye'nin İngiltere ile ittifak anlaşmasının önüne geçmekti.⁵⁵ Türkiye'ye gelen Potyomkin, Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Dışişleri Bakanlığına atanan Şükrü Saraçoğlu ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüştü. Bu görüşmelerin yapıldığı tarihte Stalin-Hitler Paktı henüz gerçekleşmemişti. Dolayısıyla Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Potyomkin Ankara'da yaptığı temaslarda, Türkiye'nin Almanya karşısında direnmesini, İngiltere ve Fransa ile iş birliği yapmasını⁵⁶ telkin etmekteydi. Sovyetlerin o günkü politikasına uygun olarak Sovyet *İzvestia*

52 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Tarihi** (1914-1990), Cilt I. 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1993, s. 354.

53 Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", Ed. Mehmet Gönlübol, **"Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 138.

54 Bilge, **age.**, s. 130.

55 Gönlübol, **age.**, s. 138.

56 Gönlübol, **age.**, s.139.

gazetesi Türkiye ile İngiltere'nin yapmaya çalıştıkları ittifak anlaşmasının (Almanya'nın) müteceviz politikalarının Avrupa'nın diğer bölgelerine yayılmasının önünde etkin olacak zincirin halkalarından birini teşkil edeceğini ifade ederken, Türkiye ile İngiltere arasında varılan antlaşmanın Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni birbirlerine daha fazla yakınlaştıracaklarını belirtiyordu.⁵⁷ Potyomkin'in Ankara ziyareti esnasında yaptığı temaslar sonunda yayınlanan bildiride Türkiye ile Sovyetler Birliği aralarındaki dostluğu kuvvetlendirmek istedikleri yönündeki görüşleri dile getirdiler. Bildiriye göre Türkiye ve SSCB İngiltere ile görüşmelere devam ederek kendi aralarındaki işbirliği imkânlarını araştırabilecekler ve gelişmelerden birbirlerini haberdar edeceklerdir.⁵⁸

Potyomkin'in Türkiye ziyaretinden hemen sonra Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Yahudi asıllı Maxim Litvinov görevinden istifa etti ve yerine Molotov Dışişleri Halk Komiseri oldu. Sovyetler Birliği'nin dış politika yönetimindeki bu değişim Sovyet dış politikasının Almanya ile anlaşmaya yönelik arayışlarının işaret fişeğini oluşturdu. Potyomkin'in Türkiye ziyaretinin hemen sonrasında Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiyev, Ankara'da 10 Mayıs 1939'da görüştüğü Almanya büyükelçisi Franz von Papen'e, Sovyetler ile Almanya arasındaki rejim farklılığının iki ülkenin samimi ilişkiler kurmasına engel teşkil etmemesini; *ideolojiyi bir tarafa bırakmak ve Bismarck döneminin dostluğuna dönmek* gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁹

Almanya ile Sovyetler Birliği arasında 23 Ağustos 1939'da imzalanan "Hitler-Stalin Saldırmazlık Paktı",⁶⁰ Türkiye'nin dış politikasındaki hareket alanını sınırlandırmıştır. Çünkü Türkiye, İngiltere ve Fransa ile gerçekleştirdiği ittifak antlaşmasına ilave olarak Sovyetler Birliğini ile bir anlaşma yapmayı ve bu şekilde Sovyetler Birliğini de Türkiye'nin içinde bulunduğu ittifaklar zincirine eklemlemeye düşünmüştür. Hitler-Stalin Paktı, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ni eklemleyerek gerçekleştirmeye çalıştığı İngiltere- Fransa – Türkiye ittifakını boşa çıkardı ve Türkiye'yi stratejik olarak bir tarafı tercih etme zorunluluğu ile karşı karşıya bıraktı. Bu açıdan Sovyetler Birliği ile Almanya arasında varılan antlaşma Türkiye'de "bomba gibi" patladı.⁶¹ Sovyetlerin Türkiye Büyükelçisi Terentiyev 6 Eylül 1939'da Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile yaptığı görüşmelerde ulusla-

57 Gönlübol, *age.*, s. 139.

58 Bilge, *age.*, s. 131.

59 Hasanlı, *age.*, s. 37.

60 Hitler-Stalin Paktı ile ilgili geniş bilgi için bk. Bisovsky, Gerhard/ Schafrenek, Hans/ Streibele, Robert (Hrsg.) *Der Hitler-Stalin-Pakt Voraussetzungen, Hintergründe, Auswirkungen*, Picus Verlag, Wien 1990; Sovyet Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan "Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diploması Tarihi" başlıklı 5 ciltlik eserin kronolojik sıralamaya göre 4. Cildin sonunda veya 5. Cildin başında olması gereken Sovyetler Birliği ile Almanya arasında imzalanan bu anlaşma ile ilgili bilgi yer almamaktadır.

61 Deringil, *age.*, s. 78.

rarası durumun tamamen değiştiğini ifade ederek,⁶² Hitler-Stalin Paktı'nın uluslararası alanda oluşturduğu yeni jeopolitik duruma dikkat çekti. Gelişen bu durum karşısında Türkiye'nin iki politika arasında karar vermesi gerekiyordu: Türkiye, dostu Sovyetler Birliği ile devam ederek İngiltere-Fransa ittifakını mı bozmalı, yoksa İttifaka sadık kalarak Sovyetler Birliği'nden mi ayrılmalıydı.

Her iki alternatifin de Türkiye için riskleri büyüktü. Türkiye tüm yumurtalarını aynı sepete koymaktan özenle imtina etti. Türkiye iki alternatifin yanında üçüncü bir çözüm yolu denedi ve Türk-İngiliz ittifakı ile Sovyet dostluk antlaşmasını bağdaştırmaya çalıştı.⁶³ Bu hedefi gerçekleştirmek için Dışişleri Bakanı Saraçoğlu Moskova'ya gitti. Saraçoğlu açısından zor bir müzakere sürecine dönüşen bu ziyaret için 22 Eylül 1939'da gittiği Moskova'da 15 Ekim tarihine kadar Stalin dâhil birçok yetkili ile görüştü.⁶⁴

Saraçoğlu, Moskova'da ikincisini bizzat Stalin'in katılımı ile Molotov ile gerçekleşen üç görüşme yaparak, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Yardımlaşma Paktı imzalanması için çaba gösterdi. Saraçoğlu Moskova'da iken Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop Moskova'ya geldi. 28 Eylül'de iki devlet arasında yapılan görüşmelerde yeni bir antlaşma ve gizli protokol imzalandı. Polonya'daki paylaşım hattı ve Balkanlar'daki nüfuz bölgelerinin belirlendiği⁶⁵ bu antlaşma ile Sovyetler, Almanya'ya karşı ihtiyacı olduğu "mekânı" kazanmış ve "zamani" iki yıl daha uzatmış oluyordu.⁶⁶ Saraçoğlu ile yapılan görüşmelerde Sovyet yetkililerinin hedefi Montreux Antlaşması'nda kendi çıkarlarına uygun değişiklikler elde etmek, Üçlü İttifakın içeriğini tam olarak anlamak ve Türkiye'nin tarafsızlığını kazanmaktı.⁶⁷ Saraçoğlu'nun özellikle Stalin ile yaptığı görüşmeyi "tam bir boğuşma" olarak nitelendirdiği temas-

62 Bilge, *age.*, s. 133. Sovyetler Birliği, Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti esnasında uluslararası şartların değiştiğini ifade ederken Hitler-Stalin Paktı'ndan bahsetmemekte, uluslararası şartları değiştiren olayın Almanya ile Fransa-İngiltere ittifakı arasında başlayan savaş dönemi olduğunu ifade etmektedir. Bk. Gromıko A.A./Zemskov, I.E./Zorin V.A./Semyenov, V.S/Harmalov, M.A., "Uluslararası İlişkiler Tarihi" **Diplomasi Tarihi** Cilt 5, Çev. Ali Rıza Dırık, Evrensel Basım Yay., 2013, s. 21.

63 Gönlübol, *age.*, s. 140.

64 Saraçoğlu'nun temaslarının bu kadar uzun sürmesinin nedeni Moskova'nın Türk heyetini bazen görüşmek için hazırlıkların tamamlanmadığını, bazen Molotov'un Moskova dışında olduğu gerekçesi ile oyalamasıdır. Üç hafta süren bu ara dönemde Türk hariciyesinin Rus hariciye heyetine verdiği iade-i yemek esnasında Molotov'a uzatılan bir pusuladan aldığı haberi Türk heyeti ile paylaşır. Molotov, "Varşova müttefikimiz Almanların hücumlarına dayanamayarak düşmüştür" ifadelerini kullanıyor. Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 157.

65 Baskın Oran, "Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar", Cilt. I, İletişim Yay., 7. Baskı, İstanbul 2003, s. 419.

66 Bilge, *age.*, s. 137.

67 Oran, *age.*, s. 419.

larında Sovyet heyeti savaş durumunda Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yardımını asgariye indirmesini, "Alman çekincesi" olan Almanya'nın Türkiye'ye saldırması durumunda Sovyetlerin Türkiye'ye yardımda bulunmama çağını öneri olarak getirdi. Stalin, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede Boğazlarla ilgili olarak sunduğu öneride 1936 Montreux Antlaşması'nı değiştirecek şekilde Karadeniz ülkesi olmayan ülkelerin savaşta ve barışta Boğazlardan geçişi Türkiye ve Sovyetlerin ortak iznine bağlanıyor ve Sovyetler, Milletler Cemiyeti adına Boğazlardan geçen tüm savaş gemilerini denetleme hakkını talep ediyordu.⁶⁸ Önerilerden de anlaşılacağı gibi bu görüşmeler esnasında Sovyetler Birliği'nin birincil önceliği Boğazlar konusuydu ve Türkiye'yi Boğazların ortak savunulmasına ikna etmekte. Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov, görüşme esnasında *Boğazlar Türkiye-Sovyetler Birliği iş birliğinde kolsuldur. Açıkça söyleyeyim Boğazlar bizim için temel konudur ve Türk-Sovyet ilişkilerinin kuvvetlendirilmesi için gereklidir*⁶⁹ sözleri ile Montreux Antlaşması'nı Sovyetler lehine olacak şekilde değiştirmek istediklerini net bir şekilde ifade ediyordu. Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile Boğazların da kontrolünü kapsayacak şekilde bir anlaşma talebi ve Alman çekincesi Türkiye tarafından kabul görmedi. Suat Bilge'nin Büyükelçi H. Aktay'ın tuttuğu notlardan aktarılan konuşmalardan, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda Türkiye'den büyük bir taviz koparmadan yardımlaşma paktını imzalamak istemediği anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bu tezlere karşın Sovyetler Birliği resmî kaynaklarının değerlendirmelerine göre Saraçoğlu'nun Moskova görüşmelerindeki hedefi, daha çok Balkanlar'da Akdeniz'de İtalya'nın muhtemel saldırısı karşılığında karşılıklı yardım anlaşması yapmak ve bu şekilde Türkiye, İngiltere ve Fransa ittifak anlaşmasına SSCB'yi de eklemeyerek, SSCB'yi dolaylı bir şekilde Batı ittifakının içine çekmektir.⁷¹ Türkiye'nin bu çabalarına karşın Sovyetler Birliği Türkiye'nin savaş süreci boyunca anti-Sovyet bir tutumunu koruyan Türk hükümetinin Almanya ile İngiltere-ABD ittifakı arasında gidip gelen

68 Deringil, *age.*, s. 92.

69 Bilge, *age.*, s. 144.

70 Bilge, *age.*, s. 134-145. 17.10.1939 tarihinde TBMM'de konu ile ilgili bir konuşma yapan Başbakan Refik Saydam Sovyetlerle yapılan görüşmelerde bir mutabakata varılamadığını belirterek sebebini şu şekilde açıklamaktadır. "Bunun sebebi, Sovyet hükümetinin hariciye vekilimize büsbütün yeni teklifler serdetmiş olmasıdır. Bu yeni teklifleri Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında Sovyetlerin vukufu dahilinde takarrür eden esaslarla telif etmek mümkün olmadığı gibi emniyetimiz bakımından bize verilen garantilerin bizden istenen taahhütlere tekabül etmemekte bulunduğu ve Boğazlar üzerinde de Türkiye'nin beynelmilel umumi taahhütlerinden başka hükümlerden tevakkî etmeği esas ittihaz eden siyasetinde Sovyet matalibi uygun görülmediği cihetle Sovyet-Türkiye müzakeratının bu defa Moskova'da intacı mümkün olamamıştır." *Cumhuriyet*, Onsekizinci Birinci Teşrin 1939, (17 Ekim 1939).

71 Gromiko A.A./Zemskov, I.E./Zorin V.A./Semyenov, V.S./Harmalov, M.A., "**Uluslararası İlişkiler Tarihi**" *Diplomasi Tarihi* Cilt 5, Çev. Ali Rıza Dırık, Evrensel Basım Yay., 2013, s. 21.

bir politika izlediklerini savunmaktadır.⁷²

Saraçoğlu'nun Moskova'dan bir anlaşma yapmadan geri dönmesi Türkiye'nin dış politikasının yeni bir kırılma noktası ve Sovyetlerle ilişkilerde de dönüm noktası oldu. 1925 Dostluk Antlaşması hükümleri çerçevesinde Türkiye o tarihe kadar devamlı bir şekilde SSCB'nin görüşlerini alarak hareket etmiş, kendi dış politikasında Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını gözetmiş ve SSCB aleyhine hiçbir pakta imza atmamış ve Sovyetlere danışmadan anlaşma yapmamaya özen göstermiştir. Türkiye'nin Sovyetlere karşı dürüst davranması, Sovyetleri, Türkiye'ye her istediğini kabul ettirebileceği kanaatinin oluşması gibi bir davranışa sürüklemiştir.⁷³ Türkiye, İngiltere-Fransa ittifakı ile uzlaştırmak istediği güçlü komşusu Sovyetleri ittifaka ikna edememiş "iki güçlü dostunu" uzlaştırma çabasına son vermek zorunda kalmıştır. Türkiye bundan sonra Sovyetlere başka gözle bakmaya başlayacaktır.⁷⁴ Saraçoğlu, Moskova'dan Türkiye yolundayken 19 Ekim 1939'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasındaki "Karşılıklı Yardım Antlaşması" olan üçlü ittifakı imzalandı.⁷⁵ Hitler-Stalin Paketi öncesinde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile antlaşmasına "barışçı bir girişim olarak" sıcak bakan SSCB, bu defa üçlü ittifakı "savaş unsuru" olarak gördüğünü ilan ederken, Türkiye'yi SSCB ile Almanya'nın arasını açmakla itham ediyordu. SSCB Dışişleri Komiseri Molotov, *Türkiye'nin saldırgan emperyalist cephe ile bir ittifaka girmek suretiyle savaşı Balkanlara yaymak ve Balkanlarda Almanya'ya cephe kurmak isteyen İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi "stratejik bir üs haline getirmek istediklerini* belirterek, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya alet olmakla suçladı.⁷⁶ Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir anlaşmaya varılmamasından kaynaklı Sovyetler Birliği'nden gelen sert demeçlere karşın Türkiye yönetimi ve medyası bu anlaşmazlığın Türkiye ile Sovyetler arasındaki samimi dostluğu bozmadığını, zira "Türk-Rus dostluğunun herhangi vesile ile herhangi vesikanın imzalanıp imzalanmamasından müteessir olmayacak kadar kuvvetli"⁷⁷ olduğu ifade edilmiştir.

Saraçoğlu'nun ziyaretinden iki yıl sonra Sovyetlerin İngiliz elçisi Sir Stafford, Türkiye ile Sovyetlerin arasının düzeltilmesi gerektiğini düşünüyordu. 1 Temmuz 1940 tarihinde Stalin tarafından kabulünde Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini Sovyetlerin nasıl karşılayacağını sorması üzerine, Stalin

72 Gromiko vd., *age.*, s. 440.

73 Kamuran, Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yay. 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010, s. 214.

74 Deringil, *age.*, s. 92.

75 Antlaşmanın maddeleri için bk. Oran, *age.*, s. 423.

76 Oran, *age.*, s. 424; Gromiko vd., *age.*, s. 118.

77 Yunus Nadi, "Türkiye ve Rusya", *Cumhuriyet*, Perşembe 19 Birinciteşrin 1393 (19.10.1939).

Türkiye ile ilişkilerin düzelebileceğini ifade ederken; *Sovyetlerin ne Karadeniz, ne de Karadeniz boğazında, Türkiye aleyhine düşmanca herhangi bir harekette bulunmak konusunda hiçbir düşünceleri olmadığını* beyan etmesi dikkat çekicidir.⁷⁸ Stalin'in bu tutumu Türkiye ile ilişkileri olduğundan daha fazla germeyerek, Türkiye'nin ileride Almanya kampına katılmasının önüne geçmek için bir manevra olarak da yorumlanması mümkündür.

17 Ekim 1940'da Berlin'e davet edilen Molotov, 12 Kasım'da Berlin'e gelerek Hitler ile görüştü. Hitler'e göre savaş kazanılmıştı ve Hitler'in tanzim edeceği yeni bir dünya düzeni kurulması için devletler arasında etki alanlarının yeniden belirlenmesi gerekiyordu. Bu görüşme esnasında Almanya, Türkiye'yi kendi nüfuz alanına katılacak bir ülke olarak görmek isterken, Molotov, Hitler'den Sovyetlerin mihver devletlerine katılmasının şartlarından biri olarak Boğazlarda Sovyet hava ve deniz kuvvetlerine üsler verilmesini talep etmiş ve bu şekilde Türkiye'nin denetiminin Sovyetler Birliği'ne bırakılmasını istemiştir.⁷⁹ Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Molotov, 17 Kasım 1940'da Hitler'le görüşmeleri değerlendirirken Türkiye hakkındaki tutumlarını şu şekilde ifade ediyordu: *Görüşmelerden ortaya çıktıkları kadarıyla Almanlar, tıpkı Romanya'ya yaptıkları gibi, güvenlik garantisi adı altında Türkiye'yi kendilerine tabi etmek, bizim ise Montrö anlaşmasını bizim yararımıza gözden geçirme vaadiyle gözümüzü boyamak istiyorlar. Üstelik bu davada bize yardımcı olmak istiyorlarmış. Biz buna razı olmadık, çünkü biz, birincisi Türkiye'nin bağımsız kalması gerektiğini; ikincisi Boğazlar rejiminin, Türkiye'nin arkasından iş çevirerek değil, bizim Türkiye ile görüşmelerimiz sonucunda iyileştirebileceğini düşünüyoruz.*⁸⁰

12-13 Kasım 1940 tarihlerinde Berlin'de Molotov'un görüşmelerinden bir uzlaşma sağlanamayınca⁸¹ Hitler 18 Aralık 1940'da Alman ordularına "Sovyet Rusya'yı ezmek için" 15 Mayıs 1941'de harekete geçmek üzere emri verdi. Savaşın seyrini değiştirecek olan bu harekât planının adı "Fall Barbarossa"ydı.⁸² Barbarossa Planı'ndan önce Hitler güney kanadını yani Balkanları kendi açısından güven altına almak ve aynı zamanda Sovyet Birliği'ni çevrelemek istemekteydi. Almanya'nın Bulgaristan'ı işgali esnasında Türkiye, bir taraftan İngiltere ile ittifak anlaşmasına bağlı olduğunu teyit ederken, diğer taraftan, Almanya'nın saldırması durumunda savaşacağını kararlı bir şekilde ifade etti. Almanya, Sovyet tehdidi üzerinden Türkiye'ye baskı

78 Gürün, *age.*, s. 220.

79 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, 11. Baskı, Ankara 2003, s. 141.

80 Gromıko vd., *age.*, s. 117.

81 Deringil, *age.*, s. 106.

82 Thomas Vogel, "Weltkrieg", Dossier der Zweiter Weltkrieg, Bundeszentrale für politische Bildung, erstellt am 27.10.2020, Berlin, s. 31; Fahir Armaoğlu, "20 Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990", Birinci Cilt: 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1993, s. 373-374.

kurmaya çalışmaktaydı. Türkiye'nin asıl endişe ettiği husus ise Almanya'nın batıdan Türkiye'ye saldırması durumunda, bu fırsattan faydalanmak isteyen Sovyetler Birliği'nin de doğudan Türkiye'ye saldırması ve Polonya'nın akıbetine uğraması tehlikesiydi.⁸³ Türkiye'nin böyle bir durumda İngiltere'ye daha fazla yaklaşmasının önüne geçmek ve Sovyet saldırısı esnasında güney kanadını güven altına almak için Hitler, 1 Mart 1941'de İnönü'ye gönderdiği bir mektupla, *Bulgaristan'da ilerleyen Alman birliklerinin Türk sınırından, orada bulunmalarının maksadı hakkında yanlış bir yoruma meydan vermeyecek bir uzaklıkta kalmalarını*⁸⁴ emrettiğini, ifade ediyordu.

Sovyetler Birliği, Almanya ile muhtemel savaş durumunda Almanya karşısında Türkiye'nin tarafsızlığını kazanmak, Türkiye ise Balkanlarda Almanya karşısında bir denge oluşturmak için 24 Mart'ta saldırmazlık deklarasyonu yayınladılar.⁸⁵ Anlaşmaya giden süreçte, Sovyetler Birliği, Almanya'nın Balkanlara inmesiyle Türkiye'nin Almanya ile Sovyet Rusya arasında Polonya'nın akıbetine uğrama endişesini taşıdıkları hakkındaki bilgileri İngilizlerden öğrendiler. Sovyetler, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay'ı Dışişleri bakanlığına çağırarak, Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Vişinski aracılığı ile Türkiye'nin bu endişelerinin yersiz olduğunu, Türkiye'nin bir saldırıya uğraması veya topraklarını savunmak zorunda kalması durumunda Türkiye'nin 1925 Saldırmazlık Antlaşması çerçevesinde SSCB'nin "tam anlayışına ve tarafsızlığına" güvenebileceği bildirildi. Türkiye'nin önerisiyle karşılıklı olarak 25 Mart'ta kamuoyuna duyurulan bu deklarasyonda:

*Eğer Türkiye gerçekten saldırıya uğrar ve topraklarını savunmak zorunda kalırsa, o zaman Türkiye, Sovyetler Birliği'yle arasındaki Saldırmazlık Antlaşmasına dayanarak, Sovyetler Birliği'nin en geniş ölçüde anlayışına ve tarafsızlığına güvenebilir denmektedir.*⁸⁶ Yayınlanan bu bildiriye rağmen Sovyetler Birliği, Hitler-Molotov görüşmesini Hitler'in niyetinin tahlil edilmesi ve hangi ülkenin Sovyetlerin yanında veya karşısında olduğunun anlaşılması için yapıldığını ileri sürmektedir. Buna göre Balkanlarda anti-Hitlerci kampta yer alabilecek tek ülke Yugoslavya olarak tanımlanırken, Sovyet yönetiminin Türkiye hakkındaki görüşlerinde ise Türkiye'nin "Almanya ile ya sıkı bağlarla bağlıydı ya da bunu yapma niyetinde"⁸⁷ olduğu iddia edilmektedir.

Türkiye, 18 Haziran 1941'de Almanya ile "Türk-Alman Dostluk Paktı" imzaladı. 10 yıl süreli olan bu anlaşma devletlerin karşılıklı olarak toprak

83 Oran, *age.*, s. 437.

84 M. Aydın, (DGFP, Seri D, Cilt 12, Doc. No 122); Oran, *age.*, s. 439.

85 Gönülöbol, *age.*, s. 154.

86 Oran, *age.*, s. 437-438.

87 Gromiko vd., *age.*, s. 118.

bütünlüklerini garanti etmekteydi. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu bu anlaşmayı yeni ve kesin bir güvenlik içinde diğerine el uzatmış oluyor derken, Almanya'nın Türkiye büyükelçisi Papen bu anlaşmanın asırlardır iki ülkeyi birbirine bağlayan eski güvenilir ve dostane ilişkilerini bir kere daha teyit ettiğini ifade ediyordu.⁸⁸ Türkiye, Almanya ile olan anlaşma metnine “mevcut taahhütlerin”, yani İngiltere ile olan ittifakın yüklenimlerinin geçerli olduğunu Almanya'nın direncine rağmen kabul ettirmeyi sağladı. Bu anlaşmanın öncesinde Molotov'un Berlin ziyaretinde Türkiye hakkındaki taleplerinin Almanya tarafından açıklanması, Türkiye'de Sovyetler Birliği'ne karşı olumsuz bir kamuoyu oluşmasında etkin olmuştur. Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Barbarossa harekâtını başlatarak SSCB'ye saldırmasının Türkiye'de yönetim kademesinde bir rahatlamayı getirdiğini söylemek mümkündür.⁸⁹ Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla İngiltere ile Sovyetler arasındaki ittifak kendiliğinden oluşmuş oldu. İngiltere ve Sovyetler Birliği bu fiili durumu 12 Temmuz 1941 tarihinde yaptıkları ve tarafların birbirlerine yardımını öngören “Ortak Hareket Antlaşması” ile hukuki bir anlaşmaya çevirdiler.⁹⁰

Almanya'nın 6. ordusunun 3 Şubat'ta teslim olması ile Stalingrad'da yenilmesinden sonra savaşın kaderi belli olmaya başladığı dönemlerden itibaren bu defa Sovyetler Birliği savaş yükünü hafifletmek için Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda ısrar etmiştir.⁹¹ Başka bir ifadeyle 1942'den sonra Almanya'nın Türkiye üzerinde baskısı azalırken buna mukabil müttefik ülkelerin, özellikle Sovyetlerin Türkiye üzerindeki savaşa girmesi yolundaki baskısı artmaya başladı. Alman 6. ordusunun 3 Şubat 1943'te Stalingrad'da teslim olmasından itibaren Sovyet hükûmetinin Türkiye'ye karşı sergilemeye başladıkları tutumları giderek sertleşmeye başladı ve bu baskılar savaşın bitmesinden sonra ciddi bir tehdit olarak kendini gösterdi.⁹²

Türkiye'nin savaşın ilk yıllarındaki endişesi Almanya'nın savaşı kazanmasıydı. 1942'den sonra ise Türkiye bu defa Almanya'ya karşı müttefiklerinden yardım alan Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası Avrupa en büyük güç gelerek “savaş sonrası Avrupa'sının düzenini dikte”⁹³ etmesinden endişe duymuştur. ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill 19 Ocak 1943'te Kazablanka Konferansı'nda Almanya'ya güneyden cephe açarak Sovyetlere yol açmak için Balkan cephesinin açılması gerektiği üzerinde anlaş-

88 **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1941.

89 Deringil, **age.**, s. 146.

90 Nurullah Kırkpınar, “II. Dünya Savaşı'nda Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basınının Tutumu” (1939-1945), **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, (ÇTTAD)**, XVII/34, 2017/Bahar, s. 255.

91 Bilge, **age.**, s. 161.

92 Armaoğlu, **age.**, s. 502-503.

93 Deringil, **age.**, s. 174.

tılar. Mütteliklerin stratejilerine göre bu cephenin başarılı olmasında anahtar rolü Türkiye oynayacaktı. Churchill, İsmet İnönü'yü Türkiye'nin müttelikler safında savaşa katılması için ikna etmek üzere 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihleri arasında Adana'ya geldi. Churchill, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın bulunduğu heyetle ile görüştü. Bu görüşmede Churchill, Türkiye'nin savaş sonrası kendi güvenliğini sağlamanın yolunun ABD, İngiltere ve Sovyetler ile "Galipler Konseyi'nde" yer almasının olacağını;⁹⁴ galipler tarafında yer alabilmesi için Türkiye'nin en geç 1943 sonuna kadar savaşa katılmasını gerektiğini ifade etti. Yapılan görüşmeler esnasında Türkiye iki konuda yoğunlaştı: Birincisi Türk ordusunun bir savaşa girecek yeterli teçhizat ve donanımına sahip olmadığı ve bu hâliyle savaşa girmesi halinde savaşın Türkiye açısından "yenilgiyle sonuçlanacağı"; ikicisi, İngiltere'nin gerekli yardımları yapması durumunda Türkiye'nin savaşa girebileceği yönündeydi. Başbakan Saraçoğlu toplantıda Türkiye açısından Sovyet tehdidine işaret ederek, savaşta Almanların yenilmesi ve Sovyetlerin kazanması durumunda, Sovyetlerin emperyalist bir devlete dönüşeceği ve Almanya yenilince diğer mağluplarla birlikte "Slavlaşacağını ve Sovyetleşeceğini" savundu.⁹⁵ Türkiye'nin savaş dışı kalmak istemesinin altında yatan asıl neden Sovyetler Birliği'ne duyulan güvensizliğıydi.⁹⁶ Ekim 1943'te Moskova'da yapılan Dışişleri Bakanı toplantısında Molotov, Türkiye'nin savaşa girmesinin istenmesinin bir "tavsiye" niteliğinde değil, bir "emir" şeklinde olmasını ifade etmiştir ki⁹⁷ Molotov'un Türkiye karşısındaki bu sert tutumu Türkiye'nin Sovyetlere karşı güvensizliğinin temelsiz olmadığını göstermektedir.

Bu görüşmeden sonra Churchill, Stalin'e 2 Şubat 1943'de çektiği bir telgrafta, kanaatine göre Türkiye'nin yıl bitmeden hatta daha önce savaşa gireceğini; Türkiye'nin savaşın bitmesinden sonra Sovyetlerin büyük gücünden endişe ettiğini, buna mukabil kendisinin SSCB'nin hiçbir anlaşmayı ve taahhüdü ihlal etmediğini söylediğini; savaş sonrası kurulacak masada Türkiye için en güvenli yerin, sandalyesinin galiplerin masasında olduğunu ifade ettiğini ve bu itibarla Türkiye'ye yönelik SSCB tarafından gelecek bir dostluk

94 Bilge, *age.*, s. 170-174.

95 Hasanlı, *age.*, s. 90-91; Bilge, *age.*, s. 99.

96 Adana'daki görüşmede İnönü, Churchill ile yapılan toplantıda Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne güvenmemesinin nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: a) *Türk-İngiliz İttifakının hazırlandığı sırada Sovyetler Birliği ile yapılan danışmalarda Sovyetler Birliği Hükümeti ittifakı onaylamadı. Sovyetler Birliği Hükümeti, İngiltere ile ittifak yaptığı takdirde Türkiye ile ilgilenmeyeceğini beyan etti.* b) *Fransa yenilgiye uğradıktan sonra Almanlar V. Molotov'u Berlin'e çağırıldılar. Burada Sovyetler Birliği politikasını tamamen değiştirdi.* c) *Şükrü Saraçoğlu'nun 1939'da Moskova'ya ziyareti sırasında Sovyetler Birliği Bulgar hükümetine karşılıklı yardım anlaşması önerdi. Bu anlaşmadan sonra Sovyetler Birliği Üçlü Pakta katılacaktı.* Bilge, *age.*, s. 174.

97 Armaoğlu, *age.*, 2010, s. 504.

jestine karşılık vereceklerinden emin olduğunu belirtmekteydi.⁹⁸ Buna karşın Stalin'in 6 Şubat'ta verdiği cevapta Türkiye'ye karşı görüşleri mesafelidir. Stalin'in görüşleri aynı zamanda Türkiye'nin savaş dışı kalabilmek adına taraflar arasında uyguladığı "herkesle, hiç kimseyle" diplomasisini eleştirerek "Türkiye halen, bugünkü şartlar içinde Rusya ve İngiltere'ye karşı olan taahhütleriyle, Almanya'ya karşı olan taahhütlerini nasıl telif"⁹⁹ ettiğini anlamadığını fakat Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini dostane bir şekilde geliştirmek istemesi durumunda Rusya'nın Türkiye'yi yarı yolda karşılamaya hazır olduğunu ifade etti.

Churchill, Stalin'den gelen bu mesajı gerekirse Türkiye ile SSCB arasında arabuluculuk yapabileceğini bildirerek İsmet İnönü'ye gönderdi. Başbakan Saraçoğlu bu mesaj üzerine Sovyetlere bir mesajla karşılık verdi. Saraçoğlu, gönderdiği mesajda Türkiye'nin Sovyetlerin savaş içinde karşılaştığı askerî zorluklardan yararlanmadığını; Türkiye'nin 1925'te imzalanan ve halen yürürlükte olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın geliştirilmesine hazır olduğunu beyan ederek gelecekteki ilişkilerin yürütülmesi için görüşmeleri büyükelçiler aracılığı ile başlatacağını bildirdi.¹⁰⁰ 13 Şubat 1943'te Dışişleri Bakanı Menemencioğlu Sovyetlerin Ankara büyükelçisi Vinogradov'la yaptığı görüşmede Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerinin geliştirilmesi için Ankara veya Moskova'da konuşmaya hazır oldukları cevabını verdi.¹⁰¹ Sovyet yönetimi Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir an evvel savaşa girmesi için tutumlarını sürdürdü. Kasım 1943'de liderlerin katıldığı Tahran Konferansı'nda Stalin, Türkiye'nin savaşa sokulmasında ısrarcı oldu. Türkiye'nin savaşa müttefiklerin safında katılması yönündeki asıl baskı 4-6 Aralık 1943'de gerçekleştirilen Kahire Konferansı'nda kendini gösterdi. İsmet İnönü, müttefiklerle aynı ilkeleri paylaşan Türkiye *savaşa girmede diye tehlikeye maruz kalmamalıdır(...)* *Şimdi haber gelse ve Almanya yıkıldı dense, herkes sevinecek, yalnız biz korkacağız. Çünkü savaşa girmemiş bulunacağız. Böyle bir şeyi kabul etmem*¹⁰² diyerek Türkiye'nin savaş dışı pozisyonunu savunmasına rağmen, müttefiklerin baskısı karşısında "prensip olarak savaşa katılmayı kabul etti".¹⁰³ Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için İngiltere tarafından daha önce de ifade edildiği gibi gerekli askerî teçhizat ve donanımın verilmesi gerekiyordu. Ocak-Şubat 1944'te İngiliz temsilcileri ile Türk heyeti arasındaki görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. İngilizlere göre Türkler çok fazla talepte bulunuyorlardı ve Türkiye'nin istediği malzemenin tamamlanmasına kadar

98 Gürün, *age.*, s. 250.

99 Bilge, *age.*, s. 180; Gürün, *age.*, s. 250.

100 Bilge, *age.*, s. 180.

101 Gürün, *age.*, s. 251.

102 Bilge, *age.*, s. 229-230.

103 Armaoğlu, *age.*, 2010, s. 504; Kahire Konferansında Roosevelt, Churchill ve İnönü görüşmelerinin protokolleri için bk. Bilge, *age.*, s. 228-227.

savaş bitecek ve Türkiye bu şekilde savaş dışı kalacaktı.

İngiltere ile askerî görüşmelerin kesilmesi Türkiye'nin İngiltere ve ABD arasındaki ilişkilerinin de soğumasına neden oldu. Bu durum Türk hükûmetinde savaş sonrası güçlenerek çıkan Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'nin müttefikler tarafından yalnız bırakılacağı endişesinin oluşmasına neden oldu. Bu da göstermektedir ki Türkiye savaş sonrası Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik muhtemel tehditlerine karşı İngiltere ve ABD'nin desteğini aramaktadır. Türkiye, Sovyetlerden gelebilecek bir tehlikeyi engellemek amacıyla yönelik olarak 1944 Mayıs ayından itibaren yeniden Sovyetlere yanaşmaya çalıştı. Fakat Sovyet yönetimi Türkiye'nin yakınlaşma talebine karşı Türkiye'nin savaşa girmesini şart koştuğu için görüşmelerden bir netice alınmadı.¹⁰⁴ 1944 yazına doğru Almanya'nın savaşı kaybedeceği anlaşılınca Türkiye müttefiklerle ilişkilerini düzeltmek için Almanya ile ilişkilerini 2 Ağustos 1944'te kesti. Türkiye'nin Almanya ilişkilerini kesme kararı almadan önce Stalin Churchill'e 15 Temmuz 1944'te yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin yeterli olmayacağını; Türkiye'nin kendi haline bırakılmasının daha iyi olacağını bildirmiştir. Bu şartlar altında Stalin, Türkiye'nin savaş sonrasında *özel haklara sahip olma iddialarının da yok olması demektir*¹⁰⁵ ifadeleriyle, Türkiye'nin savaş sonrası Sovyet planları için izole edilmesinin daha uygun olacağını düşünmekte ve bunu engelleyecek yükümlülükler altına girmekten kaçınmaktaydı. Bu bağlamda savaşın sonuna doğru Sovyetler, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda ilgisiz kaldıkları gibi Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile arasındaki dostluğun teyit edilmesine yönelik talebine, "iki taraf arasında dostluğu teyit için belge teatisinde bulunma gibi yolların da savaşı kısaltmaya yaramayacağı için gereksiz olduğu"¹⁰⁶ bildirildi.

2.5. Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Sonu

Türkiye hakkında takındığı bu yeni "kayıtsız" tavrı ve uluslararası sorunlarda da giderek katı bir tutum içine giren Sovyetlerin 1944'te Romanya ve Bulgaristan'ı işgal etmesi ve Balkanlar üzerinden Türkiye sınırına yaklaşımları, Türkiye'de endişeli bir şekilde izlendi. Bu bakımdan İngiltere'nin 1944 sonbaharında Yunanistan'a asker çıkarması Balkanlar'da Sovyetlere karşı bir denge oluşturacağı düşüncesi ile Türkiye tarafından memnuniyetle karşılandı. Onun ötesinde Türkiye'nin Oniki Adalar üzerinde bir hak talep etmeyeceğini Yunanistan'a bildirerek Yunanistan'a karşı bir "jest" yapması", Türkiye'nin Yunan sevgisinden çok Sovyetler karşındaki endişelerinden kay-

104 Armaoğlu, *age.*, 2010, s. 505.

105 Oran, *age.*, s. 469.

106 Oran, *age.*, s. 470.

naklanmıştır.¹⁰⁷

Sovyet hükümeti savaş sonrası düzen için yaptırdığı bir dizi ön çalışmalarında Türkiye hakkında da raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda Ocak 1944'de hazırlanan Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki 1921'den itibaren yapılan siyasi, ticari ve sınır antlaşmalarını da kapsayan bir dizi antlaşma gözden geçirilmiş, 15 Nisan 1944 yılında hazırlanan ayrı bir raporda Türkiye ile Sovyetler arasında çözülmemiş sorunlara ve bu sorunlarla ilgili olarak "tavsiyelere" yer verilmiştir. 20 Mayıs 1944'te başlayan ve 1 Haziran 1944'te son bulan 183.155 Kırım Tatar'ının sürgün edilmesi Sovyet hükümetinin Karadeniz kıyılarını Türklerden arındırmasına yönelik politikanın bir parçasıydı. Bu planın ikinci aşamasını 28 Kasım 1944'te Gürcistan'ın Türkiye sınır bölgesinde yaşayan 79.201'i Ahıska Türk'ü olmak üzere toplam 91.095 kişinin Orta Asya'ya sürgün edilmesi; üçüncü aşamasını Gürcistan'ın Türkiye sınır bölgelerinde yaşayan ve çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu 69.869 insanın Orta Asya'ya sürülmesi oluşturdu. Sovyetlerin savaş sonrası Türkiye'ye çevrelemeye yönelik hazırlığını yaptığı planlar arasında İran işgalini kalıcı hale getirmek için 1945'te İran Azerbaycan'ında Muhtar Azerbaycan; güneyde ise Bağımsız Kürt Mehabet Cumhuriyetlerinin ilan edilmesidir. Bunlara ilave olarak Sovyet Genelkurmayı, İran, Irak ve Ermenistan'ın Türkiye sınırları boyunca yerleştirilmesi planlanan 43 tane Kürt aşiretinin yer aldığı bir harita hazırladı.¹⁰⁸

İkinci Dünya Savaşı'ndan süper güç olarak çıkan Sovyetler İkinci Dünya Savaşı sonrası şartların değişmesi ile "robos sic scantibus"¹⁰⁹ kuralını bu defa kendi lehine kullanmaya çalıştı. 1936 Montreux Sözleşmesi sürecinde dile getirmeye başladığı ve bir türlü vazgeçmediği Boğazlar konusunda Türkiye aleyhine ileri sürdüğü şartları ABD ve İngiltere'ye kabul ettirmek istedi. Stalin, savaş sonrası 4-11 Şubat 1944'te yapılan Yalta Konferansı'nda Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki hâkimiyetinden bahisle Montreux şartlarının eskidiğini, Japon İmparatoru'nun Boğazlarda SSCB'den daha fazla söz hakkına sahip olduğunu; Türkiye'nin Boğazlar üzerinden SSCB'nin girtlağına sarılmasına daha fazla tahammül edemeyeceğini ve *Türkiye'nin meşru çıkarlarına zarar vermeden yeni bir düzenleme*¹¹⁰ yapılması gerektiğini söyledi.

Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye'nin Sovyet Büyükelçisi Selim Sarper'i 19 Mart 1945'te makamına davet ederek, Sovyet hükümetinin Türkiye ile ilgili yeni tutumlarını açıkladı. Molotov, 1921 Antlaşması'nın Sovyetlerin zayıf olduğu bir dönemde yapıldığını; Boğazlardan dolayı 200 milyonluk bir insan kitlesinin Türkiye'nin iradesine bağlı olduğunu; İkinci Dünya Sa-

107 Oran, *age.*, s. 470.

108 Hasanlı, *age.*, s. 102-107.

109 Koşullar değiştiği takdirde

110 Oran, *age.*, s. 472.

vaşı esnasında meydana gelen “köklü değişiklikler” nedeniyle 7 Kasım 1935 tarihindeki protokol hükümlerine uygun olarak Sovyetlerin 1925 yılında Türkiye ile Sovyetler arasında yapılmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın uzatılmayacağını belirterek verdiği bir nota ile antlaşmanın feshini istedi.¹¹¹ Bu nota Kurtuluş Savaşı esnasında Sovyetler Birliği ile başlayan ve 1925'te imzalanan Dostluk Antlaşması temelinde yirmi yıl süren dostluğun sona ermesi anlamına gelmekteydi. Türkiye bu notaya 4 Nisan 1945 tarihinde verdiği cevabi notasında sona eren antlaşmanın yerine değişen şartların çerçevesinde her iki tarafın da çıkarlarına uygun ve değişiklikleri kapsayan yeni bir anlaşmanın yapılması yönündeki Sovyet tekliflerinin uygun görüldüğü ve bu çerçevede yapılacak tekliflerin iyi niyet ve ciddiyetle inceleneceği ifade ediliyordu.¹¹²

Moskova'nın bu tutumu karşısında TBMM'de yapılan müzakereler esnasında Kâzım Karabekir'in Boğazlar ve Kars ve Ardahan konusunda jeopolitik yaklaşımı dikkat çekicidir. Karabekir 20 Aralık 1945'te Mecliste yaptığı konuşmada *Boğazlar milletimizin hakikaten boğazıdır. Oraya el saldırtmayız. Fakat şu da bilinmelidir ki, Kars yaylası da milli belkemiğimizdir. Kırdırırsak yine mahvoluruz* şeklindeki konuşması Meclis üyeleri tarafından hararetle alkışlanmıştır.¹¹³

Sovyet hükûmeti Türkiye üzerindeki baskıyı propaganda şeklinde kamuoyu üzerinden de yürüterek Türkiye'ye ölümü gösterip sıtmaya razı etmeye çalışmaktaydı. 21 Aralık 1945'te Rus gazeteleri Gürcü bir profesörün mektubunu yayınlarak, Giresun, Gümüşhane ve Bayburt'a kadar olan Anadolu topraklarının Gürcistan'a ait olduğu gerekçesi ile bu toprakların Gürcistan'a iadesi istenmekteydi.¹¹⁴

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerdeki gerginliğin zirve noktasını Sovyet hükûmetinin 7 Ağustos 1946'da verdiği nota oluşturdu. Bu notada Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı esnasındaki gelişmelerin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin güvenliğini sağlamada yetersiz kaldığını gösterdiğini ifade ederek yeni bir Boğazlar rejiminin kurulması ile ilgili olarak şu şartları ileri sürmüştür:

1. Boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerinin geçişine açık tutulmalıdır
2. Boğazlar Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin geçişine devamlı açık tutulmalıdır.

111 Oran, **age.**, s.473.

112 Esmer ve Sander, **age.**, s. 192.

113 Armaoğlu, **age.**, 1993, s. 427.

114 Armaoğlu, **age.**, 1993, s. 427.

3. Özel surette öngörülecek haller dışında, Boğazlar Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişine kapalı değildir.
4. Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için tabii su yolu olan Boğazlarla ilgili bir düzenlemenin yapılması yalnız Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili olan diğer devletlerin yetkisi dâhilinde olmalıdır.
5. Boğazların ticaret serbestliğinin ve güvenliğinin sağlanması konusunda en fazla ilgili ve bunu temin etmeye en fazla güçlü oldukları için, Türkiye ve Sovyetler Birliği Boğazların Karadeniz'e sahili olmayan devletler tarafından Karadeniz'e sahili olan devletlerin aleyhine kullanılmasını önlemek için Boğazların savunulmasını ortak olarak gerçekleştirmelidir.¹¹⁵

Sovyet hükûmeti Türkiye'ye verdiği bu notada ihtiva eden bilgileri Amerika ve İngiltere ile de paylaşmıştır. Sovyetler Birliği resmî gazetesi *Pravda*'da Boğazlar hakkında Y. Viktorov'un "Belgeler Konuşuyor", I. İvanov'un "Karadeniz Boğazları Meselesi ve İ. Zolin'in "Seyahat Notları" başlıkları ile yayımlanan üç yazı ile Boğazlar konusunda ne kadar haklı ve kararlı olduklarını göstermeye çalışmaktaydılar.¹¹⁶ Türkiye Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 8 Ağustos'ta İngiltere Büyükelçisi Kelli ile; bir gün sonra da ABD Büyükelçisi danışmanı Besrdsley'le görüşerek Türkiye'nin Sovyet notası hakkındaki görüşlerini aktararak, ABD ve İngiltere'nin tutumlarını öğrenmeden Sovyet notasına cevap vermeyeceklerini bildirdi.¹¹⁷ ABD, Türkiye'ye verdiği ve Boğazların Montreux Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesi anlamına gelen Sovyetlerin verdiği bu notadan sonra Türkiye ile ilgili iki alternatif üzerinde yoğunlaştı. Birincisi Sovyet hükûmetine sert bir nota vererek Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni baş başa bırakmak; ikincisi, Sovyetlere karşı kararlı bir tutum sergileyerek Türkiye'yi desteklemek. Sovyetlerin Balkanlar ve Orta Avrupa'daki tutumu ABD'nin Sovyetlere karşı Türkiye'ye destek vermesi yönünde karar almasına neden oldu. Savaşın bitmesinden sonra Sovyetler Birliği ile ABD arasında ilişkiler giderek soğumaya başladı. 1944'de ABD'de ölen Türkiye'nin büyükelçisi Münir Ertegün'ün Türkiye'ye getirilmesi için ABD Başkanı Truman'ın onayı ile 5 Nisan 1946'da maiyetindeki gemilerle İstanbul'a demir atan Missouri gemisinin Türkiye'yi ziyaretinin görünürdeki nedeni Büyükelçinin cenazesini Türkiye'ye getirmek olsa da ABD Missouri ile Sovyetlere mesaj vererek Akdeniz'de gövde gösterisi yapmıştır.¹¹⁸ Missou-

115 Mehmet Gönübol ve Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası", (1945-1965), Ed. Mehmet Gönübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 204.

116 Hasanlı, **age.**, s. 319.

117 Hasanlı, **age.**, s. 317.

118 Cüneyt Akalın, "Missouri'nin Ziyaretinin Tarihsel Anlamı", **Yakın Dönem Araştırmaları Dergisi**, S 3, 2003, s. 3.

ri'nin Türkiye ziyaretinden sonra Sovyet hükûmeti Ankara Büyükelçisi Vinogradov'u geri çağırdı. Vinogradov bir daha Türkiye'ye dönmedi ve Ankara'daki Sovyet elçilik seviyesi maslahatgüzarlık derecesinde temsil edildi.¹¹⁹

ABD Dışişleri Bakan yardımcısı Dean Achson, Sovyetlerin Türkiye'ye verdiği notanın, Boğazların statüsünü yeniden düzenlemekten çok Türkiye'nin Sovyet egemenliği altına alınması için yazıldığını savunmuştur.¹²⁰ Bu görüş ABD'nin 19 Ağustos 1946'da Sovyetlere verdiği notanın temel tezini teşkil etmiştir. Türkiye'nin söz konusu notaya karşı 22 Ağustos 1946'da Sovyetlere verdiği notada Monterux Sözleşmesi'nin savaş ve ticaret gemilerinin Boğazlardan geçmeleri hakkındaki hükümlerde bazı değişiklikler yapılabileceğini bildirmekle beraber Boğazların iki devlet tarafından ortak savunulmasının *Türkiye'nin hiçbir surette feragat edemeyeceği egemenlik haklarına aykırı* olduğu kesin bir şekilde belirtildi.¹²¹ Montreux Sözleşmesi'nin, sözleşmeyi imzalayan devletlerin ve ABD'nin katılımı olmadan Boğazların müzakeresini konu alacak her hangi bir konferansın Türkiye tarafından kesinlikle kabul edilemeyeceği ifade edildi.¹²² Bu şartlar altında Türkiye, Sovyet hükûmetinin gelecekteki tutumu ile ilgili olarak üç senaryo üzerinde durmaktaydı. Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın, ABD Büyükelçisi ile görüşmesi esnasında bu ihtimaller şu şekilde sıralanıyordu.

Birinci senaryoda Sovyetler Türkiye'ye saldırma ihtimali ki bu görüş çok düşük bir ihtimal olarak nitelendirilmektedir. İkincisi SSCB Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için uluslararası bir konferans düzenleme çabası içine girebilir. Fakat istediğini elde edemeyeceği ihmali söz konusu olduğundan bu da düşük bir ihtimal olarak değerlendirilir. Son olarak Sovyetler Birliği Türkiye'ye yönelik Boğazlar konusundaki taleplerini konjonktürün müsait olabileceği daha uygun olacak ileri bir tarihe erteleyebilme ihtimalidir ki Saka bu ihtimali diğer alternatiflere göre daha yüksek bir ihtimal olarak değerlendirmekteydi.¹²³

1946 sonuna doğru Sovyetler Birliği, Kafkaslarda ve Bulgaristan'da asker yığınağı yapmak suretiyle Türkiye üzerindeki baskıyı askeri alana kaydırmaya başladı. Türkiye, Sovyetlerin genel bir ileri harekât ihtimaline karşı manevra adı altında yedekleri askere çağırdı ve yığınak yapmaya başladı.

Bu şartlar altında Recep Peker hükûmeti Kasım 1946'da Faik Zihni Akdur'u Moskova'ya büyükelçi olarak tayin etti. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan R. Peker, Dışişleri Bakanı H. Saka ve Dışişleri Bakanı Genel Sek-

119 Gürün, *age.*, s. 305.

120 Gönlübol ve Ülman, *age.*, s. 205-206.

121 Gönlübol ve Ülman, *age.*, s. 207.

122 Hasanlı, *age.*, s. 319.

123 Hasanlı, *age.*, s.329.

reteri F.C. Erkin'in katıldığı bir toplantıda Büyükelçiye sadece Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ile ilgilenmesi ve Boğazlarla ilgili hiçbir konuyla uğraşmaması gerektiği talimat olarak verildi.

İngiltere, 24 Şubat 1947 tarihinde ABD'ye gönderdiği bir memorandum ile Türkiye ve Yunanistan'a yaptığı yardımları yerine getiremeyeceğini ve bu misyonun artık ABD tarafından yüklenilmesi gerektiğini; Türkiye'nin Batı savunması için önemli olduğunu ve bu bakımdan Türkiye'ye askerî ve ekonomik yardım yapılması gerektiğini bildirdi. ABD Başkanı Truman 12 Mart 1947'de Kongreye gönderdiği mektupta Türkiye ve Yunanistan'a askerî yardım yapabilmek için kendisine yetki verilmesini talep ederken, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunmasının Orta Doğu'da düzenin korunması için gerekli olduğu vurguladı.¹²⁴ Truman Doktrini ile ABD'nin Türkiye'ye açık destek vermesi sonucu Türkiye'nin Eylül 1951'de NATO'ya kabul edilmesi ve girmesi ile sonuçlanacak ittifak ilişkilerinin yolu açılmıştır.

2.6. Menderes Dönemi Türkiye-Sovyet İlişkileri

Avrupa'nın savaş sonrası ekonomik kalkınması için ABD tarafından yardım edilmesini öngören Marshall Yardımlarına Türkiye'nin de dâhil edilmesi ile Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Boğazları ile ilgili kararlarını ileri bir tarihe ertelemek durumunda kaldı. Sovyetler, ABD Kongresi'nden Türkiye ile ilgili yardım kararının çıkmasından sonra Türkiye'nin ABD kontrolüne girdiği konusunda bir kampanya yürütmeye başladı. Bu tarihten itibaren Sovyet hükûmeti Türkiye üzerindeki polemiklerini artırdı. Türkiye'de 14 Mayıs 1950'de yapılan serbest seçimlerde Demokrat Parti seçimi kazanarak tek başına iktidara geldi. Türkiye'nin 1950'de NATO'ya girmek için müracaat etmesi ile başlayan süreçte 15 Eylül 1951'de NATO üyeliğine kabul edilmesinden sonra Sovyetlerin tepkisi 3 Kasım 1951'de Türkiye'ye resmen iletildi. Sovyet Büyükelçisi Lavriçev Dışişleri Bakanlığına verdiği notada, Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile topraklarını NATO'nun saldırgan emelleri için tahsis ettiğini, bunun sorumluluğunun Türkiye'ye ait olacağını bildirdi.¹²⁵

Türkiye 12 Kasım'da bu notaya verdiği cevabında NATO'nun bir savunma örgütü olduğunu, Türkiye topraklarının herhangi bir saldırı için kullanılmasının söz konusu olmayacağını; buna karşın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden taleplerle karşılaştığının unutulmaması gerektiğini bildirdi. Türkiye'nin NATO'ya üyelik anlaşmasının 18 Şubat 1952'de TBMM'de onaylanmasından sonra Sovyetler Birliği Türkiye üzerindeki propagandasını yoğunlaştırarak Türk hükûmetinin her adımını sert bir şekilde eleştirmeye başladı. 5 Mart 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliğine Nikita Kruşçev seçildi. Stalin'in cenaze me-

124 Armaoğlu, *age.*, 1993, s. 442.

125 Gürün, *age.*, s. 309.

rasimine Türkiye'den de bir heyet katıldı. Molotov, cenaze törenine katılan Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri C. Açıkalın başkanlığındaki Türk heyeti ile görüşmesinde Türkiye'nin Moskova'ya heyet gönderme kararına olumlu baktığını bildirdi.¹²⁶ Dışişleri Halk Komiseri Molotov, 30 Mayıs 1953 tarihinde davet ettiği Türk Büyükelçisinde yazılı bir bildiri verdi. Bu bildiri de Sovyetler Birliği, *iyi komşuluk münasebetlerinin idamesi ve barış ve emniyetin tesisi namına, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri Türkiye'ye karşı toprak iddialarından sarfınazar etmeği mümkün telakki etmişlerdir. Boğazlar meselesinde Sovyet hükümeti, bu mesele hakkında eski noktai nazarını yeniden gözden geçirmiştir ve Sovyetler Birliğinin Boğazlar cihetindeki emniyetini, Sovyetler Birliği için olduğu gibi, Türkiye için de kabulüne şayan şartlar altında temin etmeği mümkün addetmektedir. Bu suretle Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını beyan eder*¹²⁷ denmektedir. Türkiye hükümeti Molotov'un bu açıklamasına 18 Temmuz 1953'te verdiği cevapta Türkiye Cumhuriyeti'nin SSCB'nin Türkiye'ye karşı bir toprak talebi iddiasında bulunmadığını memnunlukla karşıladığını; iyi komşuluk ilişkilerinin devamı, barış ve güvenliğin pekiştirilmesi arzusunun Türkiye'nin de arzularına uyduğunu ve son olarak Boğazlar konusunun Montreux Sözleşmesi'nin kurallarına bağlı olduğunu belirtmiştir. Sovyetler Birliği'nin yeni yönetimi Türkiye'den Boğazların ortak kullanılmasından ve toprak talebinden vazgeçmesi ile başlangıçta Sovyet bildirisine şüphe ile bakılsa da ilişkilerin düzelmesine doğru ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmeye başlandı. Fakat Stalin'in Türkiye'ye karşı 1945'ten itibaren giderek dozunu artırarak ileri sürdüğü talepleri, Türkiye'nin Batı savunma ittifakı NATO'ya girmesi ile sonuçlanmıştı. Dünya artık beş yıl öncesinin dünyası değildi. Soğuk Savaş başlamıştı ve Türkiye 1952 yılında gerçekleşen NATO üyeliği ile Batı Savunma ittifakı içindeki yerini almıştı.

Türkiye'nin NATO'ya üye olmasından sonra 1950'li yıllardaki ilişkilerinde karşılıklı güvensizlik ve sert açıklamalar olmasına rağmen zaman zaman iki ülke arasında siyasi, ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik girişimlerin de yapıldığı görülmektedir. Örneğin Moskova radyosu 29 Ekim 1954'te Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle yaptığı bir yayında Türkiye'yi överek Türkiye'nin Orta Doğu'da barışı koruyan önemli bir faktör olduğunu ifade etti. İki ülke arasındaki daha iyi ilişkiler kurulmasını umduğunu dile getirdi. Sovyetler daha önceki politikalarından farklı olarak Türkiye'ye bir anlamda zeytin dalı uzatmaktaydı.¹²⁸ Bu dönemde Sovyet yönetimi Türkiye ile ticari ilişkilerini geliştirme yolunda adımlar atmaya gayret gösterdiği görülmektedir. 11 Nisan 1956'da Sovyetler Birliği Türkiye'ye ekonomik yardım yapmak için resmî öneride bulundu. SSCB daha önce Ticaret Odaları Birliği

126 Hasanlı, *age.*, s. 461.

127 Gürün, *age.*, s. 310.

128 *Akşam*, 30 Ekim 1954; Ahmad ve Turgay, *age.*, s.129.

Başkanı ve İş Bankası Genel Müdürü Üzeyir Avunduk ile iletişime geçerek kendisi SSCB'ye davet edildi ve SSCB'nin Türkiye'ye özel sektör kanalı ile yardım yapmaya istekli oldukları ifade edildi.¹²⁹ 3 Haziran 1957'de Türkiye İş Bankası kredi almak ve ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla SSCB'ye bir heyet gönderdi. Heyet 30 Temmuz 1957 tarihine kadar SSCB'de kaldı.¹³⁰ Bu görüşmeler sonucunda Sovyetlere karşı duyulan güvensizliğe rağmen İş Bankası ile Sovyet kuruluşları arasında teknoloji transferi anlaşması imzalandı. Türkiye'de cam fabrikalarının kurulması karara bağlandı. Aynı zamanda Sovyetler üç yıl üretilecek malın alım garantisini de verdi.¹³¹

6 Ağustos 1957 tarihinde Sovyetler Birliği ile Suriye arasında yapılan ekonomik ve teknik yardım anlaşması sonrası Türkiye, Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin ile 24 Ağustos 1957'de Ankara'da istişarelerde bulundular. Türkiye'nin Suriye ile Sovyetler arasında yapılan anlaşmadan duyduğu rahatsızlığı Menderes ABD yetkilisi Henderson ile yaptığı görüşmede "Suriye'nin bir Sovyet uydusu" olduğunu belirtti. Türk askerî yetkililer de Suriye ile ilgili kaygılarını *sadece kuzeyden gelen Sovyet tehdidi değil, ayrıca Sovyet güçlerince Türkiye'ye yapılacak iki cepheli bir saldırı için uygun koşullar hazırlayan Suriye'deki uğursuz Sovyet mühimmat stoku olduğunu* dile getirdiler.¹³²

Türkiye Suriye'ye karşı Arap ülkeleriyle bir müdahale imkânının olmadığını gördükten sonra Suriye tarafından gelebilecek olası bir saldırı karşısında tedbirlerini artırmak amacıyla yönelik olarak Eylül 1957'den itibaren Suriye sınırına asker yığıldı. Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığmasına ilk tepki Sovyetler Birliği'nden geldi. 10 Eylül'de Sovyet Başbakanı Bulganin Menderes'e bir mektup göndererek Türkiye'nin Suriye sınırlarına yaptığı yığınak ile ABD'nin Türkiye'ye yaptığı silah sevkiyatı dolayısıyla Sovyetlerin endişelerini dile getirdi. Ayrıca küçük çapta askerî bir "maceranın" sınırlı kalacağı düşünülüyorsa bunun bir yanığı olacağı ifade edilerek Türkiye'nin herhangi bir askerî harekâtının bir dünya savaşına yol açabileceği tehdidinde bulundu.¹³³ Başbakan Adnan Menderes Sovyet Başbakanı Bulganin'e 30 Eylül'de gönderdiği cevapta Suriye'nin "makul ölçülerin dışında silahlanmasının" Türkiye için endişe verici olduğunu, Suriye'nin "ihtiyaç halinde muhtemelen başkaları tarafından kullanılabilir bir silah deposu" hâline getirildiği vurgulanarak Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkileri istediğini fakat Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türkiye'ye

129 Ahmad ve Turgay, *age.*, s. 149.

130 Ahmad ve Turgay, *age.*, s. 163.

131 Tellal, *age.*, s. 518.

132 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Ortadoğuyla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kuruluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C 1, Ed. Baskın Oran, 2003, s. 630.

133 Armaoğlu, *age.*, s. 616.

karşı uyguladığı baskı politikasının karşılıklı güven olgusunun yerleşmesine engel olduğunu ifade etti. Suriye üzerinden Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin arasındaki gelirim giderek tırmandı. Öyle ki Kruşçev 9 Ekim'de bir ABD gazetesinde verdiği demeçte, savaşın patlak vermesi durumunda Sovyetlerin Türkiye'ye ABD'den daha yakın olduğunu, silahların ateşlenmesi ve roketlerin havalanması durumunda düşünmek için vaktin çok geç olacağını belirterek Türkiye'yi tehdit eder bir tavır içerisine girdi.¹³⁴

Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin çatışma ve gerilimlerinin temel dinamiklerini oluşturan konuların yukarıda ifade edilen ilişkiler çerçevesinde geliştiğini değerlendirmek gerekir. Kaldı ki Demokrat Parti hükûmeti Kruşçev yönetiminin Sovyetlerin Türkiye üzerindeki taleplerinden vazgeçtiğini söylemesine rağmen, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik politikalarında bir değişiklik olmadığına inanmaktadır. 1955 yılında daha sonra Dışişleri Bakanı olacak olan Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu vermiş olduğu bir mülakatta Sovyetler hakkında şu görüşleri ifade etmiştir: *Ruslar tarafından takip edilen siyasetin esaslarında bir değişiklik görmek bizi ziyadesiyle memnun edecektir. Fakat maalesef bugün için ortada böyle bir değişiklik göremiyorum. (...) Ruslar tarafından halihazırda takip edilen siyaset kendilerinin eski siyasetlerinden vazgeçtiklerini gösteren bir emare vermekten çok uzaktır*¹³⁵ Menderes hükûmetinin Sovyetlere karşı şüpheli ve karşılıklı kuşku ve güvene dayanmayan yaklaşım tarzı 1950'li yıllarda Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerini belirleyen ana etken olmuştur.

Sovyetler Birliği Türkiye'nin 1956 Süveyş Bunalımı ile başlayan 1959'da Türkiye'ye Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesi konusundaki karara kadar geçen süreçte gerilimli ilişkilere rağmen örneğin Sovyet Dışişleri Bakanı Gromyko 12 Şubat 1957'de yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin NATO üyesi olmasının Sovyetler ile Türkiye arasında normal ilişkiler kurulmasına bir engel teşkil etmeyeceğini bildirdi.¹³⁶ Daha da ilgi çekici bir durum İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk defa bir Rus viyolonist David Oistrakh'ın 22 Nisan 1957 tarihinde Türkiye'nin Dış İşleri Bakanlığı tarafından Türkiye'ye konser vermek üzere davet edilmesidir.¹³⁷

Sovyetler Birliği'nin zaman zaman ekonomik yardım teklifi dâhil yakınlaşma çabaları 1956-1958 yılları arasında Sovyetlerin Orta Doğu politikaları nedeniyle kuşkuya düşen Türkiye'nin Batı'ya daha fazla yakınlaşmasına ve ekonomik kalkınma için ABD'den gelecek yardımlara bel bağlamasına neden oldu. Türkiye'nin NATO çerçevesinde ittifakın güney kanadında güvenliği

134 Armaoğlu, **age.**, s. 617.

135 Armaoğlu, **age.**, s. 312.

136 Ahmad ve Turgay, **age.**, s. 159.

137 Ahmad ve Turgay, **age.**, s. 162.

sağlama yolunda yüklendiği sorumluluğa karşın, sorumluluğun getirdiği mali yükümlükler karşısında Başbakan Menderes, ABD ve Batılı müttefiklerden aldığı yardımın yetersizliklerinden şikayet etmiştir.¹³⁸ U-2 Casus Uçak Olayından sonra Türkiye Sovyetlerin verdiği notaya cevaben casus uçak krizinde herhangi bir dahlinin olmadığını açıklamasından sonra Türkiye'ye karşı yeni bir yakınlaşma hamlesi yaptı. Sovyet lideri Kruşçev 31 Ekim 1959'da Türkiye'ye ABD füzelerinin yerleştirilmesinin Sovyetlerin güvenliğine tehdit oluşturmalarına rağmen Türkiye ile ilişkileri geliştirmek istediklerini söyledi.¹³⁹ Kruşçev'in bu adımını Türk yetkililerinin Sovyetlere yönelik yumuşama demeçleri izledi. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu Şubat 1959'da yaptığı bir konuşmada iki blok arasındaki yumuşamanın Türkiye ile Sovyetler arasında ilişkilerin geliştirilmesine engel olmayacağını belirtti. 9 Ocak 1960'ta TBMM'de bir konuşma yapan Zorlu Sovyetler Birliği'nin eski isteklerinden vazgeçmesinin Türkiye'yi memnun ettiğini belirtmiş ve Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinde Sovyet yönetiminin "herhangi bir itimatsızlık duymadığını" belirtmiştir.¹⁴⁰ Bu karşılıklı yumuşama mesajları çerçevesinde Sağlık Bakanı Lütfü Kırdar başkanlığında bir heyet Moskova'yı ziyaret etti. Bu gerçekleşen ziyaret esnasında *Akis* dergisine göre Türk heyeti sağlık alanında yardım görmese de itibar gördü.¹⁴¹ Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu Eylül 1959'da ziyaret ettiği ABD gezisi esnasında katıldığı Birleşmiş Milletlerde yaptığı konuşmasında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler hakkında şunları söylemiştir. *Türkiye Sovyetler Birliği'nin komşularından biridir. Bu sebeple Sovyetler Birliği ile müttefikleri arasında sulh ve sükunun teessüsünü en fazla temenni eden memleketlerden birisi olmasından daha tabii bir şey yoktur.*¹⁴²

Menderes hükümeti 1960'lı yılların ilk aylarından itibaren uluslararası sistemde meydana gelen yumuşama politikalarının da etkisi ile ABD ve müttefiklerinden elde edemediğini düşündüğü ekonomik yardımlara takviye olarak Sovyetler Birliği ile üst düzeyde ilişki kurma kararı verdi. Bu çerçevede 12 Nisan 1960 tarihinde Adnan Menderes'in Sovyetler Birliği'ni resmen Temmuz ayında ziyaret edeceği bildirildi. 27 Mayıs 1960 askerî darbesi ile yönetimden uzaklaştırılan Adnan Menderes'in bu ziyareti gerçekleşmedi.

138 Gönlübol vd., *age.*, s. 319.

139 *Milliyet*, 1 Kasım 1959.

140 Vefa Kurban, "1950-1960 Yılları Arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, XIV/28, 2014 Bahar s. 268-269.

141 *Akis*, 23 Aralık 1959, s.10.

142 Gönlübol vd., *age.*, s. 411-412.

3. İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1938-1950)*

3.1. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Amerikan İlişkileri (1939-1945)

3.1.1. Türk-Amerikan Askerî ve Ekonomik İlişkileri

İsmet İnönü'nün, Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatının ertesini günü 11 Kasım 1938'de TBMM tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle başlayan yeni dönemde Türkiye, gittikçe artan siyasi gerilimin sonucunda 1 Eylül 1939'da Avrupa'da çıkan ve zamanla bir dünya savaşı niteliği kazanan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yoğun, çok yönlü, esnek ve etkin bir dış politika yürütmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Türkiye, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzalayarak savaşta tarafını ortaya koysa da kendi çıkarları gereği ve kendisinin tayin ettiği gerekçelere dayanarak Almanya ile de 1944 yılına kadar ekonomik ve siyasi ilişkilerini sürdürmüştür. Ankara'nın yegâne amacı, savaşa girmeme iradesi göstererek Türkiye'yi etrafını saran ateş çemberinden uzak tutmak ve dünya tarihinin en kanlı savaşının getireceği yıkımdan kurtarmaktır.

Ankara'nın bu amaç ve politikalarla atlatmaya çalıştığı İkinci Dünya Savaşı'nın badireli yıllarının başlangıcı olan 1939'da, Atatürk Dönemi'nde olduğu gibi Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiler çoğunlukla ekonomik/ticari konular üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu çerçevede Türkiye ile ABD arasındaki ticaret hacminin, 1923 yılı sonrasında olduğu gibi, Türkiye'nin lehine olarak gerçekleştiği görülmektedir. 1 Nisan 1939'da Türkiye ile ABD arasında, 1 Ekim 1929 tarihli "Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması"nın yerini alan yeni bir ticaret antlaşması imzalanmıştır.¹⁴³ Antlaşma, 29 Nisan 1939'da İcra Vekilleri Heyetince onaylanarak 5 Mayıs 1939 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiş-

* Doç. Dr. Nuri Karakaş, Ege Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurikarakas16@gmail.com.

143 TBMM tarafından 16 Haziran 1939'da onaylanan "Türkiye-Amerika Ticaret Antlaşması"nın maddeleri ve gümrük vergileri indirilen malların listeleri için bk., **Düştur**, 3. Tertip, Cilt: 20, s. 631-643; **TBMM Tutanak Dergisi**, 9 Haziran 1939, Dönem: VI, Cilt: 3, Toplantı: F., Yirmi dördüncü inikad, s. 5-14.

tir.¹⁴⁴ Bu antlaşma karşılıklı olarak Türkiye ve ABD'ye “en ayrıcalıklı millet statüsü” kazandırmanın yanında, Türkiye ile ABD arasında yapılan ticarete bazı malların gümrük vergilerinde indirim sağlayarak Türk-Amerikan ticaret hacmini arttırmayı hedeflemiştir.¹⁴⁵

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk-Amerikan askerî ve stratejik ilişkilerini şekillendiren ana unsur, ABD'nin “Ödünç Verme ve Kiralama” Kanunu çerçevesinde Türkiye'ye sağladığı askerî yardımlardır. Washington, İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmasına neden olan Pearl Harbour saldırısının yaklaşık dokuz ay öncesinde, 11 Mart 1941'de Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu'nu çıkararak Amerikan Başkanı'na, ABD'nin savunulması için hayati öneme sahip olarak görülen ülkelere başta askerî olmak üzere her türlü malzemeyi, uygun görülen şartlarla ödünç verme, kiralama, satma veya takas etme yetkisi vermiştir. Türkiye de bu kanun çerçevesinde oluşturulan Amerikan askerî yardım programından Mart 1941'de yararlanmaya başlamıştır. Bununla birlikte Amerikan Başkanı Franklin Delano Roosevelt, Türkiye ile İngiltere arasında devam eden yakın ilişkileri göz önünde bulundurarak, Türkiye'ye yapacakları yardımların doğrudan ABD tarafından değil, İngiltere aracılığıyla dağıtılmasını uygun görmüştür.¹⁴⁶

Ancak, ABD'nin Türkiye'ye İngiltere aracılığıyla sağladığı askerî malzeme akışı ağır aksak devam ederken, 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanması, Amerikan “Ödünç Verme ve Kiralama” yardımlarından yararlanan Türkiye ile ABD arasındaki askeri ilişkilerde kısa süreliğine de olsa bir kırılmaya yol açmış ve Washington, malzemelerin sevkiyatını durdurmuştur. Washington, 1941'in Eylül ayında İngiltere ve ABD'nin Ankara Büyükelçilerinin de çabalarıyla yardımları yeniden gönderme kararı almış, Ankara ise bu aşamada yardımların doğrudan ABD tarafından gönderilmesini talep etmiştir. Ancak askerî yardımlar konusunda Türkiye üzerindeki etkinliğini kaybetmek istemeyen İngilizlerin karşı çıkmaları nedeniyle Washington, Türkiye'nin sadece peşin ödeme yöntemiyle aldığı malzemeleri doğrudan ABD'den tedarik edebileceğini, geri kalan “Ödünç Verme ve Kiralama” yardımlarının İngiltere aracılığıyla Türkiye'ye gönderilme usulünün devam etmesini kararlaştırmış ve 1941'in Kasım ayından itibaren Türkiye'ye gönderilmek üzere yeni malzemelerin sevkiyatına başlamıştır.¹⁴⁷

144 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.18.01.02/ 86.37.17, 29 Nisan 1939.

145 **Ulus, Cumhuriyet**, 2 Nisan 1939.

146 Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 368; Quincy Wright, “The Lend-Lease Bill and International Law”, **The American Journal of International Law**, Vol. 35, No. 2, April 1941, s. 308; A. Halûk Ülman, **İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Münasebetleri, 1939-1947**, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara 1961, s. 35.

147 Nuri Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013, s. 130-140.

ABD ve İngiltere, 1943 yılı boyunca ve 1944 yılı başlarında, Türkiye üzerinde savaşa fiili olarak katılması yönünde yoğun bir baskıya yönelmiştir. Ankara, savaşa ilke olarak katılma kararı almasına ve ülke savunması için hayati bir öneme sahip askerî malzemelerin İngiltere tarafından verilmesi sonrasında savaşa gireceğini belirtmesine rağmen Türk-İngiliz ilişkileri gerginleşmiştir. Bu gerginliğin yönlendirmesiyle İngiltere gibi, ABD de 1944'ün Şubat ayı başlarında Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyatını tümüyle kesmiştir.¹⁴⁸

İngiltere ve ABD'den gelen baskılar sonucu Ankara, bu devletlerle dostluğunu ve iş birliğini göstermek adına, 21 Nisan 1944'te Almanya'ya krom ihracatını durdurmuştu. Ancak Ankara'nın Almanya'ya krom ihracatını durdurmasından sonra daha da köşeye sıkıştığı düşüncesinde olan müttefikler (ABD ve İngiltere), Türklerden bu sefer Mihver devletleriyle bütün ekonomik ve diplomatik ilişkilerini kesmesi talebinde bulunmuşlardır. Savaşın bütünüyle Mihver devletlerinin aleyhine geliştiğinin farkında olan Ankara, İngiltere tarafından tamamıyla müttefik bir devlet olarak görülmesi ve ülkenin savunmasını güçlendirmek için gerekli savaş malzemesinin İngiltere ve ABD tarafından sağlanması temelindeki şartlarının yerine getirilmesi koşuluyla müttefik talebini karşılayacağını açıklamıştır. Washington ve Londra'nın, Almanya ile ilişkilerini keser kesmez talep edilen malzeme akışının imkânlar ölçüsünde sağlanacağı bildirmesi üzerine Türkiye, 2 Ağustos 1944'te Nazi Almanya'sı ile bütün diplomatik ve ekonomik ilişkilerini kesmiştir.¹⁴⁹

Türkiye'nin artık Almanya ile bütün ilişkilerini keserek, tam anlamıyla müttefiklerin yanında yer almasının oluşturduğu zemin nedeniyle Amerikan yönetimi Ankara'nın eleştirilerine olumlu karşılık vermiştir. Bu doğrultuda Washington'un, Türkiye'nin aldığı Amerikan menşeli "Ödünç Verme ve Kiralama" malzemeleri için İngiltere'ye değil, kendilerine karşı sorumlu tutulacağını ve Türkiye'nin aldığı aynı mal için hem İngiltere'ye, hem de ABD'ye ödeme yapma zorunluluğu olmayacağını kabul etmesi sonucunda Türkiye ile ABD arasında bir "Ön Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması" imzalanmıştır. 23 Şubat 1945'de imzalanan anlaşma, adından da anlaşılacağı gibi ABD'nin

148 Cordell Hull, **The Memoirs of Cordell Hull**, Volume II, Hodder&Stoughton, London 1948, s. 1371; Silah ve malzeme yardımlarının 2 Mart 1944'de İngiltere, 1 Nisan 1944'de de ABD tarafından durdurulduğu da belirtilmektedir. Bk., Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, 1919-1980, Ed. Baskın Oran, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 465.

149 **Foreign Relations of the United States (FRUS)**, 1944, Volume V, United States Government Printing Office, Washington 1965, s. 868-871, 886-889, 897; Stephen V. Beck, **A Small Power's Place in A Big Power's World: Turkey, The United States, and The Early Cold War**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Graduate College of Bowling Green State University, 2003), s. 62-63; Metin Tamkoç, **The Warrior Diplomats, Guardians of the National Security and Modernization of Turkey**, University of Utah Press, Salt Lake City 1976, s. 215-216.

11 Mart 1941 tarihli yasaya dayanarak Türkiye'ye askerî amaçlı yardımda bulunmaya karar vermesiyle başlayan sürecin, hangi ilkeler, koşullar ve kapsam çerçevesinde gelişeceğinin belirlenmesinde göz önünde tutulacak düşünceleri ortaya koyan bir ön anlaşmadır.¹⁵⁰ Bununla birlikte imzalanan bu antlaşma, Türkiye'ye doğrudan Amerikan askerî yardımını alabilmesinin yolunu açmamıştır. Ankara, buna yönelik bir çabanın içinde olsa da birkaç yıl daha -bu imkânı sağladığı zamana kadar- beklemek zorunda kalacaktır.¹⁵¹

Sonuç olarak Türk yetkililer, Amerikan “Ödünç Verme ve Kiralama” yardımlarının İngiltere aracılığıyla gönderilme usulünü sürekli olarak eleştirmiş olsalar da kendi savunma tedbirlerine bir nebze olsun katkıda bulunacağını düşündükleri ve savaş yılları boyunca sağlanan 95 milyon dolar tutarındaki¹⁵² Amerikan askerî yardımlarını memnuniyetle karşılamışlardır. Çünkü savaşın kendi kapılarındaki Doğu Akdeniz ve Balkanlara yayılarak Yugoslavya, Yunanistan ve Girit'in Alman istilasına uğradığı bir ortamda, Amerikan menşeli yeni bir askerî yardım kaynağını kendi silahlı kuvvetlerini muhtemel Alman saldırısı karşısında güçlendirecek bir fırsat olarak görmüşlerdir. Savaşın Alman saldırısıyla Sovyetler Birliği sahasına yayılmasını takip eden yıllarda da Sovyetlerin güçlenmesi endişesini duyan Ankara için Amerikan yardımları, bu yeni tehdit ihtimali karşısında farklı bir anlam kazanmıştır. Bu çerçevede Amerikan “Ödünç Verme ve Kiralama” yardımları, savaş sonrası dönemdeki gelişmelerin ışığında sağlam temellere kavuşacak olan Türk-Amerikan askerî ilişkilerinin de başlangıcı olmuştur.

3.1.2. Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabalarında Amerikan Politikası

Kuzey Afrika'da 1942 yılının sonbaharında gerçekleşen müttefik zaferleri sonrasında İngiltere Başbakanı Winston Churchill, artık Türkiye'nin tarafsızlığıyla yetinmeyip savaşa fiili olarak katılması zamanının geldiğini düşünmeye başlamış ve bu doğrultuda Ankara üzerinde yapılacak baskıda Başkan Roosevelt'ten de destek almaya yönelmiştir. Türkiye'nin aktif olarak müttefiklerin yanında savaşa girmesi konusu ilk kez, 14-15 Ocak 1943'de

150 FRUS, 1945, Volume VIII, United States Government Printing Office, Washington 1969, s. 1299-1300; Anlaşma maddeleri için bk. BCA, “11 Mart 1941 Kanununda derpiş edilen yardıma müteallik esaslara dair Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükûmeti arasında Anlaşma”, 030.18.1.2/ 108.24.1, 22 Şubat 1945, s. 2-6; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, TTK Yay., Ankara 1983, s. 643-645.

151 Beck, **agt.**, s. 66-67.

152 James Madison Garrett, **Assistance to Turkey As An Instrument of United States Foreign Policy, with Emphasis on Military Assistance: 1947-1955**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Columbia University 1960), s. 63; Ülman, **age.**, s. 90; George S. Harris, **Troubled Alliance: Turkish-Americans Problems in Historical Perspective, 1945-1971**, AEI-Hoover Policy Studies, Second Edition, Washington 1976, s. 13-14; Aydın, **agm.**, s. 411.

gerçekleşen Kazablanka Konferansı sırasında gündeme gelmiş ve burada Churchill, Başkan Roosevelt'in başdanışmanı Harry L. Hopkins'e; (...) *Türklere, savaşın dışında kalmaları halinde savaştan sonra Boğazlar konusunda Rusları dizginleyemeyeceğimi söyleyeceğim*(...) ¹⁵³ açıklamasında bulunarak Türkiye'ye "aba altından sopa göstereceğine" işaret etmiştir.

Kazablanka Konferansı sonrasında Churchill, Almanya'nın yenilgisini hızlandırmak amacıyla Türkiye'yi seferber etmek ve savaşa katılma zamanının geldiği konusunda Ankara'yı müttefikleri adına ikna etmek için Türkiye'ye gelmiş ve Cumhurbaşkanı İnönü ile 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihleri arasında Adana-Tarsus arasında Yenice'deki tren hattındaki özel vagona görüşmüştür. Görüşmelerde Türk heyeti tarafından savaşın bu aşamasında bile Almanya'nın özellikle hava gücü açısından Türkiye için oluşturacağı tehdit ortaya konulmuştur. Bunun karşısında Churchill, Türkiye'nin savaşa katılımını açıkça isteyememiş, savaşa girmesi durumunda Türkiye'yi askerî açıdan hazır bir hâle getirmek için yollanacak askerî malzeme listesini (Adana Listesi) belirlemiş ve bunların Türkiye'ye gönderilmesine yönelik askerî görüşmelerin başlatılacağını söylemiştir. ¹⁵⁴ Churchill ayrıca, Ankara'nın Sovyetler Birliği kaynaklı endişelerini gidermeye çalışmış ve Türkiye'nin savaşa aktif olarak katılması halinde geniş miktarda yardım göreceğini ve savaştan sonra toprak bütünlüğünün korunması için gereken güvencelerin İngiltere tarafından sağlanacağını ve Başkan Roosevelt'in de bu konuda kendisiyle iş birliği yapacağını açıklamıştır. ¹⁵⁵

Türkiye'nin savaşa girmesi meselesi, 18 Ekim-1 Kasım 1943 tarihleri arasında yapılan Moskova Konferansı'nda da yoğun bir şekilde görüşülmüş, ancak daha önce meseleye yönelik ısrarcı davranan İngiltere'nin yerini bu sefer Sovyetler Birliği almıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov Üç Büyüklerin (İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği) savaşa hemen katılması konusunda Türkiye'ye çağrıda bulunmasını önermiştir. Başkan Roosevelt de konferansın sona ermesinden üç gün sonra, tasarlanan Overlord harekâtı (Fransa'nın Kuzey sahilindeki Normandiya'ya yapılacak çıkarmanın kod adı) ve İtalya'da sürdürülen harekât için ayrılmış kaynaklardan Türkiye'ye hiçbir kaydırma yapılmaması koşuluyla, Amerikan hükümetinin, Türkiye'den der-

153 FRUS, "The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca, 1943", United States Government Printing Office, Washington 1968, s. 643.

154 Edward Weisband, **İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası**, Türkçesi: M. Ali Kayabal, Milliyet Yay., İstanbul 1974, s.156-165; Selim Deringil, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yay., 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 190-192; Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 165-166; Türkkiye Ataöv, **Turkish Foreign Policy, 1939-1945**, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara 1965, s. 107-109.

155 FRUS, 1943, Volume IV, United States Government Printing Office, Washington 1964, s. 1060-1061; Bu konu için ayrıca bk., Weisband, **age.**, s. 159-160.

hal hava üssü istenmesinde ve yıl sonundan önce savaşa girmesi konularında baskı yapılmasında, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile hemfikir olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶

28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihleri arasında gerçekleşen Tahran Konferansı, Türkiye'nin savaşa katılma konusunun yeniden gündeme geldiği başka bir toplantıdır. Konferansın başladığı gün Başkan Roosevelt, kendi Genelkurmay Başkanlığı heyetiyle bir toplantı yapmış, burada Amerikan Genelkurmay Başkanı George C. Marshall, Churchill'in Türkiye'nin savaşa girmesinden, Ada harekâtının gerçekleştirilmesi ve böylece Bulgaristan ve Romanya'nın düşürülmesi gibi faydalar beklediğini vurgulamıştır. Bunun üzerine Roosevelt, "Varsayalım ki Türkleri savaşa soktuk, o zaman ne olacak?" sorusunu yöneltmiştir. Marshall da On İki Ada harekâtı için gerekli malzemenin sağlanması güçleşecek cevabını vermiştir. Daha sonra Roosevelt, Türkiye'yi savaşa sokarak İngilizlerin Ada harekâtına başlamalarına olanak tanımının, Amerikan silahlı kuvvetlerini de Adalar Denizi ve Yunanistan harekâtına çekeceğini görmüş, bu nedenle Türkiye'nin savaşa girmesinden yana net bir tavır koyamamış ve *Türkleri savaşa girmeye zorlamaya vicdanım elvermiyor* açıklamasında bulunmuştur. Konferans görüşmelerinde Başkan Roosevelt ve Amerikan Genelkurmay Başkanlığı yetkililerinin, Türkiye'nin savaşa girmesinin On İki Ada'nın işgaline yönelik harekâtları peşinden sürükleyeceği, bunun da Overlord harekâtının gecikmesine yol açacağı kaygısını taşıdıkları anlaşılmıştır.¹⁵⁷

Roosevelt ve Churchill, Tahran Konferansı'nın son günü, Cumhurbaşkanı İnönü'ye Kahire'de görüşme çağrısında bulunmuşlardır. Bunun üzerine İnönü ve Dışişleri Bakanı (1942-1944) Numan Menemencioğlu 4-6 Aralık 1943'te İkinci Kahire Konferansı olarak nitelendirilen görüşmelere katılmışlardır. 4 Aralık'ta başlayan görüşmelerde ilk sözü alan Roosevelt, Türkiye'yi sayısı 35'i bulan "Birleşik Uluslar" topluluğu arasında görmekten mutluluk duyacağını belirtmiştir. Roosevelt'ten sonra söz alan Churchill, İngiltere'nin 1939 İttifak Antlaşması gereği Türkiye'den savaşa girmesini kendisi için tehlikeli olabilecek zaman geçene kadar istemediğini, ama Türkiye'nin müttefikler arasına katılma zamanının artık geldiğini ortaya koymuştur. Churchill'e göre Türkiye, bu fırsatı kaçırmaması durumunda, İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği ile beraber yargıçlar kürsüsünde bulunamayacak, altı ay sonra Almanya yenildiğinde, yalnız başına mahkeme koridorlarında dolaşmak durumuyla karşılaşacaktır. Churchill'in bu ifadeleri üzerine İnönü, Türkiye'nin askerî hazırlık ve donanımının tamamlanması durumunda, savaşa girmeyi kabul

156 FRUS, 1943, Volume I, United States Government Printing Office, Washington 1963, s. 660, 698; George Kirk, *The Middle East in the War*, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1952, s. 459.

157 FRUS, *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, United States Government Printing Office, Washington 1961, s. 476-480, 574.

edeceğini açıklamıştır.¹⁵⁸

5 Aralık 1943'te Türk ve Amerikan heyetleri özel olarak görüşmüş, İnönü burada hazırlıksız ateşe atılmaktan çekindiklerini belirtmiş, bunun üzerine Roosevelt de İngilizlerin Adana'da vaat ettikleri malzemeyi göndermeleri gerektiğini ortaya koyarak, hava alanlarını hazırlamak ve uçak filoları göndermek şeklinde yeni bir plan yapıp onu da aynı zamanda uygulamaları gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁵⁹ Konferans'ta Roosevelt'e göre esas mesele, 15 Şubat 1944'e kadar, Türkiye'nin savaşa sokulmasından önce Alman ve Bulgar saldırısına maruz bırakılmadan savaşa hazırlanmasıydı. Türkiye'nin saldırısı gerekli olmayabilirdi. Fakat en azından, 15 Şubat 1944 sonrasında Türkiye'den beklenen, artık tarafsız olmadığını göstermesiydi. Roosevelt, Türkiye'nin kendi isteğiyle savaşa girmesi arzusundaydı.¹⁶⁰

Türk yetkililer konferansta, savaşa girme ilkesini kabul ettiklerini ortaya koymuş ve İngiltere ile askeri hazırlık aşaması için görüşmelerin sürdürülmesi kararı alınmıştır. 12 Aralık 1943'te de İngiltere Büyükelçisi'ne, asgari ihtiyacı karşılayacak olan malzemenin gönderilmesi tamamlanmadıkça, Türkiye'nin 15 Şubat 1944 için öngörülen İngiliz teklifinin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bunun üzerine, bir İngiliz askerî heyeti Türkiye'ye yapılacak askerî yardımı tespit etmek amacıyla Ocak 1944'te Ankara'ya gelmiştir. Ancak İngiliz heyetinin Türkiye'nin istediği askerî malzeme miktarını oldukça abartılı bulması -ki Türk yetkililer bilinçli olarak savaşa girmemeyi meşru kılabilmek için ihtiyaç listesini İngiltere'nin veremeyeceği kadar yüksek tutmuştur.¹⁶¹ Bunun üzerine görüşmeler kesilmiştir. Savaşa girmek adına yapılan bu tehlikeli diplomatik manevra, daha önce değinildiği gibi, Türkiye ile İngiltere ve ABD arasındaki ilişkileri, Türkiye'ye yapılan "Ödünç verme ve Kiralama" yardımlarının durdurulmasıyla sonuçlanacak kadar soğuk bir zemine kaydırmıştır.

Sonuç olarak ABD'nin 1943 yılı içinde ardı ardına gerçekleşen bütün müttefikler arası konferans ve görüşmelerde altını çizdiği nokta, müttefikleriyle beraber Türkiye'nin savaşa girmesinden yana olmakla beraber, bunun Almanya'ya öldürücü darbeyi indirmek için kararlaştırılan Overlord harekâtı pahasına olmamasıdır. Yani Washington açısından önemli olan, Türkiye'nin savaşa girmesinin doğal sonucu olarak görülen Adalar Denizi harekâtı için Overlord harekâtını geciktirecek hiçbir malzemenin kaydırılmamasıdır.

158 FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, s. 690-691, 693-695.

159 Türk Dış Politikasında 50 Yıl, s. 191-192.

160 FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, s. 732, 745-746.

161 Deringil, *age.*, s. 266.

3.1.3. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Boğazları ve ABD

İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Türk-Amerikan ilişkilerini şekillendiren en önemli konu, iki ülke arasındaki ticaretti. Bu nedenle, aynı zamanda bir ticaret yolu olan Türk Boğazları ve Boğazlar rejimi Amerikan diplomasisi için de ilgi duyulan bir konu olmuştur. Savaş yıllarında Türk Boğazları daha çok İngiltere tarafından Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamak için bir tehdit unsuru olarak kullanılmasıyla gündeme gelmiştir. Churchill, Tahran Konferansı'nın 29 Kasım 1943 tarihli oturumunda Boğazlar konusunu açmış ve Türklere, müttefiklerin savaşa girme tekliflerini kabul etmemeleri durumunda, Türkiye'nin özellikle Boğazların gelecekteki statüsü konusunda ciddi bir politika değişikliği sorunuyla karşılaşacağını söyleyeceğini belirtmiştir. Sovyetler Birliği lideri Joseph Stalin de 30 Kasım tarihli toplantıda Boğazlar rejiminin gündeme getirilmesinden memnuniyet duyacağını ve Boğazlardaki denetimin gevşetilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. 1 Aralık 1943'deki görüşmede Roosevelt ise konuya yönelik görüşünü açıklayarak, Türkiye'nin savaşta olup olmadığına bakılmaksızın, Çanakkale Boğazı'nın bütün gemilerin serbest geçişine ve dünya ticaretine açılması arzusunda olduğunu vurgulamıştır.¹⁶²

Ankara ise gerçekçi bir yaklaşımla, savaş sonrasında Boğazlara ilişkin Sovyetler Birliği kaynaklı kaygılarının gerçeğe dönüşmesi ihtimalini göz önünde bulundurmaktaydı. Bu nedenle, İngiltere ve ABD'ye yaklaşma ihtiyacı hisseden Ankara, 2 Ağustos 1944'te Almanya ile bütün siyasi ve ekonomik ilişkilerini kesmiştir. Ankara'nın savaştan sonra İngiltere'nin Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgesinde zayıflayacağı düşünülen nüfuzunu dolduracak ABD'ye yaklaşmasının en gerçekçi adımı, Cumhurbaşkanı İnönü'nün 3 Temmuz 1944'te Başkan Roosevelt'e gönderdiği mesajla ifade bulmuştur. Bu mesajda İnönü şunu belirtmiştir: *İhtiyaç duyulduğunda sizden yardım istemek bizleri mutlu edecektir.*¹⁶³ Ankara'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik kaygıları haksız da sayılmazdı. Zira Stalin, Churchill ile Kremlin'de Balkanlar ve Orta Avrupa'nın kaderini tayin etmek için 9 Ekim 1944'te görüştüklerinde, Montreux Sözleşmesi'ni de gündeme getirmiştir. Churchill'in Başkan Roosevelt'e, 22 Ekim 1944'te gönderdiği telgrafa göre Stalin'in isteği, Rus savaş gemilerinin savaş zamanında da Boğazlardan serbestçe geçişlerini sağlayacak şekilde Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesidir. Churchill de ilke olarak Stalin'in bu isteğine karşı çıkmadığını açıklamıştır.¹⁶⁴

Amerikan hükûmeti ise, Türk Boğazları meselesinde, Yalta Konferansı

162 FRUS, The Conferences at Cairo and Tehran, s. 533, 536, 565-566, 585, 589.

163 FRUS, 1944, V, s. 872.

164 FRUS, The Conferences at Malta and Yalta, 1945, United States Government Printing Office, Washington 1955, s. 328; Stephen G. Xydis, "New Light on the Big Three Crisisover Turkey in 1945", *The Middle East Journal*, 4, (Autumn 1960), s. 418-419.

öncesinde Churchill'den farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Buna göre Washington, Türk Boğazlarına ilişkin bir konunun ortaya atılmasından yana değildi. En azından Boğazlar rejiminin işleyişiyle ilgili geniş çerçeveli bir değişikliğin 1946'ya kadar gündeme getirilmemesi fikrindeydi. Ancak Washington, 4-11 Şubat 1945'de gerçekleşen Yalta Konferansı'nda bu yaklaşımını değiştirmiştir. Konferansın 10 Şubat tarihli görüşmesinde Stalin, Montreux Sözleşmesi'nin Türklere sadece savaşta değil, kendilerini savaş tehdidinde görmeleri halinde de Boğazları kapatma hakkı verdiğini belirterek sözleşmenin Sovyetler Birliği'nin çıkarları göz önüne alınarak değiştirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. 11 Şubat 1945'te alınan karara göre, Londra'da yapılması planlanan dışişleri bakanları toplantısında Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesine yönelik Sovyet teklifinin tartışılması ve elde edilen neticenin, kendi hükümetlerine ve uygun bir zamanda da Ankara'ya bildirilmesi öngörülmüştür.¹⁶⁵ Ancak Londra'da yapılması öngörülen dışişleri bakanları toplantısı gerçekleşmiş ve Sovyetler, Boğazlar konusunu, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e aktarılanlardan bağımsız olarak Potsdam Konferansı'na kadar İngiltere ve ABD'ye açmamıştır.

20 Şubat 1945'te İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Maurice Peterson, Dışişleri Bakanı (1944-1947) Hasan Saka'ya Yalta Konferansı'nda alınan kararı bildirmiştir. Buna göre Türkiye'nin, 25 Nisan 1945'te San Francisco'da toplanacak Birleşmiş Milletler Konferansı'na katılabilmesi için 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilanında bulunması gerekmektedir. Bunun üzerine Ankara, 23 Şubat 1945'te bu iki ülkeye savaş ilan ettiğini açıklamıştır.¹⁶⁶ Moskova ise, Türkiye'nin savaşa girmesi ve Birleşmiş Milletlere katılması sonucunda, uluslararası alanda kazandığı istikrarı sifira indirmek amacıyla¹⁶⁷ Boğazlar rejiminin değiştirilmesi talebi üzerinden Türkiye'ye yönelik baskıyı artırmaya yönelmiştir. Bu bağlamda Molotov, Selim Sarper'e 19 Mart 1945'de bir nota vermiştir. Bununla süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan ve uzatılıp uzatılmayacağı bu sürenin altı ay öncesinde (7 Mayıs) bildirilmediği takdirde yeniden yürürlüğe girecek olan 17 Aralık 1925 tarihli "Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması"nın yenilenmeyeceğini açıklamıştır. Ankara ise 4 Nisan 1945'de Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov'a verdiği bir cevabi nota ile bu antlaşmanın yerine iki ülkenin mevcut çıkarlarına daha uygun yeni bir antlaşmanın yapılması hususundaki Sovyet telkinini kabul ettiğini ve bu bağlamda kendisine yapılacak teklifleri iyi niyetle müzakere edebileceğini bildirmiştir.¹⁶⁸ Ankara böylelikle

165 FRUS, "The Conferences at Malta and Yalta, 1945", s.328-329, 897, 903, 934, 940, 982.

166 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 244; Nezihe Selcen Korkmazcan, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 2018, s. 279-280.

167 Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s. 246.

168 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 249-251, 255.

iyi niyetini göstermiş, ilk adımı Sovyetlerin atarak, antlaşmanın değiştirilecek yönlerinin neler olduğunu ve kendisine yeni şartlar getirip getirmeyeceğini beklemeye başlamıştır. Bu arada 7 Mayıs 1945'de Almanya'nın teslim olmasıyla Avrupa'daki savaş da sona ermiştir.

3.2. Soğuk Savaş Başlangıcında Türk-Amerikan İlişkileri (1945-1947)

3.2.1. Sarper-Molotov Görüşmesi ve Türkiye'nin Destek Arayışları

İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca Türkiye, Mihver tehdidi bir yana, dış politika şekillendirmesinin odağına Sovyetler Birliği'ni yerleştirmiştir. Türk dış politikasını idare edenlerin, sürdürdükleri etkin tarafsızlık politikasından geri adım atarken ve savaş sonrası dönemde Avrupa diplomasisinde de baskın bir rol oynayacağı anlaşılan ABD ile yakınlaşma ihtiyacı hissederken, sürekli olarak göz önünde bulundurdıkları unsur, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik politikalarıydı. Savaş yıllarında açığa çıkan gerçek ise Sovyetler Birliği'nin Boğazlar rejiminden ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki mutlak hâkimiyetinden memnun olmadığıydı. Türk yetkililerin merak ettikleri nokta, Sovyetlerin 19 Mart 1945 tarihli notaları ile 1925 tarihli antlaşmanın feshedileceği açıklaması üzerinden Türkiye'ye hangi şartlar veya talepler yöneltecekleriydi. Büyükelçi Sarper'in Moskova'ya dönmesi üzerine Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile gerçekleşen görüşme, konunun üzerindeki sır perdesini kaldırmıştır.

7 Haziran 1945'te yapılan görüşmede Molotov, Türkiye ile yeni bir antlaşma yapılabilmesi için Ankara'dan şu taleplerinin karşılanmasını istemiştir: 1. 1921 tarihli antlaşmanın getirdiği sınır düzenlemesinin kendi lehlerine düzeltilmesi. 2. Boğazların, Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulması ve bunun sağlanması için de Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesi. 3. Boğazlar rejimini tayin eden Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi için iki ülkenin karşılıklı olarak görüşerek bir mutabakata varması.

Molotov, birinci talebini açıklarken 1921 tarihli antlaşmanın Sovyetlerin zayıf oldukları bir zamanda imzalanmış olduğu üzerinde durmuş ve haksızlığın giderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kastettiği, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Türkiye sınırlarına katılan Kars ve Ardahan'ın kendilerine geri verilmesiydi. Sarper bununla ilgili olarak, 1921 Antlaşması'nın Sovyetlere "kuvvetle" kabul ettirilmediğini, antlaşmanın getirdiği durumun haksızlık değil, haksızlığın tamiri olduğunu belirtmiş, bu durumun bizzat Lenin tarafından müşahede edildiğini söylemiştir. Molotov ikinci talebini sıralarken, Boğazların, 200 milyon Sovyet vatandaşını Türkiye'nin iradesine bıraktığını vurgulamış ve Boğazların savunulması açısından Türkiye'nin yetersiz imkânlarla sahip olduğunu iddia etmiştir. Sarper ise gerek birinci, gerekse ikinci talebi kesin bir dille reddetmiş, üçüncü taleple ilgili olarak,

çok taraflı bir akit olan Montreux Sözleşmesi'nin sadece Türkiye ve Sovyetler Birliği'ni değil, bütün taraf devletleri ilgilendirdiğini, bu nedenle diğer imzacı devletlerin görüşlerinin de dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶⁹

Görüldüğü gibi Moskova, Potsdam Konferansı öncesinde, Büyükelçi Sarper'e sunduğu talepler üzerinden Boğazlar meselesini "oldubitti"ye getirmek niyetindeydi. Uluslararası konjonktürün kendi lehine olduğu düşüncesiyle bu fırsatı kaçırmak istememişti. Almanya teslim olmuş, zaferin kazanılmasında büyük bir pay sahibi olan Kızıl Ordu, Balkanlarda Türkiye'nin kapılarına dayanmıştı. Türkiye ile ittifak antlaşması bulunan İngiltere, savaştan tükenerek çıktığı için Türkiye'ye yardım edecek halde değildi.¹⁷⁰

Görüşmenin sona ermesi üzerine Sarper, Molotov'un taleplerini konu alan bir rapor hazırlayarak durumu hükûmetine acilen bildirmiştir. Bu rapor üzerine kabine, 12 Haziran 1945'te bizzat Cumhurbaşkanı İnönü'nün başkanlığında toplanmıştır. Sovyetlerin toprak ve üs talebinin müzakere konusu yapılmasının kesinlikle kabul edilmeyeceğine ve uluslararası bir niteliğe sahip Montreux Sözleşmesi'nin sadece iki devlet arasında müzakereler yoluyla değiştirilmesini hedefleyen konuşmalardan sonuç alınamayacağına ilişkin bir karar alınmıştır. Dışişleri Bakanlığı tarafından Sarper'e, Türk hükûmetinin aldığı bu kararı bildirmesi ve Molotov'un vereceği cevapların olumlu bir seyir izlemesi halinde, görüşmelerini bu doğrultuda sürdürmesi talimatı verilmiştir.¹⁷¹ Diğer taraftan Ankara, Sovyet taleplerinin mahiyetinde İngiltere ve ABD'yi bilgilendirici bir diplomatik çaba içine girmiştir. Bu bağlamda, Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer, 14 Haziran'da İngiliz Büyükelçisi Peterson ile yaptığı görüşmede Sarper-Molotov görüşmesi hakkında bilgi vermiş, Peterson da Sarper'in verdiği cevapların uygun olduğunu söyleyerek Türk hükûmetinin Sovyetlere karşı kararlı duruşlarını tasvip etmiştir.¹⁷² Sümer, 18 Haziran'da da Laurence A. Steinhardt'ın yerine ABD'nin Ankara Büyükelçisi olarak atanarak 11 Haziran 1945'te görevine başlayan Edwin C. Wilson'a, Türk hükûmetinin konu hakkındaki düşüncelerinin ayrıntılı açıklamasını yapmıştır.¹⁷³

Londra, 18 Haziran 1945'te Amerikan hükûmetine bir not göndererek

169 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 264-267.

170 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 267; Erkin, age., s. 254; Necmeddin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", **Foreign Affairs**, Vol. 27, Issue 3, April 1949, s. 459.

171 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 268; **FRUS**, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, Volume I, United States Government Printing Office, Washington 1960, s. 1020-1021.

172 **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 269; **FRUS**, 1945, Volume VIII, United Printing Office, Washington 1969, s. 1234-1235.

173 **FRUS**, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, I, s. 1020-1022; **FRUS**, 1945, VIII, s.1234 (dipnot 37).

Stalin'in Yalta Konferansı'nda, Türklere bağımsızlıklarının ve ülke bütünlüklerinin garanti altında olacağına yönelik güvenceler vermenin uygun olacağı görüşünü benimsediğini, ancak Molotov'un Sarper'e yönelttiği üçüncü talebin, Stalin'in Yalta'daki beyanatlarıyla çeliştiğini ortaya koymuştur. Ardından da Londra, Amerikan hükûmetine, Potsdam Konferansı öncesinde kendi aralarında sorunun tartışılması ve Sovyet hükûmetine ortak bir tutum gösterilmesi çağrısında bulunmuştur.¹⁷⁴ Ancak ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Wilson tarafından da destek gören 18 Haziran 1945 tarihli İngiliz girişimi, Amerikan Dışişleri Bakanlığınca uygun bulunmamıştır. ABD'nin Ankara Büyükelçisi görevinde de bulunmuş olan Amerikan Dışişleri Bakan Vekili Joseph C. Grew tarafından hazırlanan 23 Haziran 1945 tarihli memorandumda, Sarper-Molotov görüşmesinin nabız yoklama amaçlı olarak dostluk çerçevesinde geçtiği belirtilmiş ve bu görüşmede, Sovyetler tarafından resmî bir talepte bulunulmadığı ortaya konulmuştur. Buradan hareketle bakanlık, Amerikan ve İngiliz hükûmetlerinin Sovyetlere kesin bir dille protestoda bulunmasının, Sarper-Molotov görüşmesine gereğinden fazla önem verildiği hissi uyandıracaklarını ve bunun da Boğazlarla ilgili görüşmelerin yapılacağı Üç Büyüklük toplantısı (Potsdam Konferansı) öncesinde uygunsuz bir zemin oluşturacağını belirtmiştir.¹⁷⁵

Washington'un bu yaklaşımına karşın Ankara, Potsdam Konferansı öncesinde Türkiye'ye yönelik Sovyet politikalarının oluşturduğu tehdidin ciddiyeti konusunda, hem ABD'yi bilgilendirmek, hem de ABD'nin konuya yönelik yaklaşımını öğrenmek için bütün diplomatik kanalları kullanma niyetindeydi. Bu amaçla Başbakan Saraçoğlu, 2 Temmuz 1945'te Amerikan Büyükelçisi ile görüşerek, Sarper-Molotov görüşmesinin Amerikan yetkilileri tarafından değerlendiriliş biçiminin Türk hükûmetinde hayal kırıklığı oluşturduğunu vurgulamış ve Sovyetlerin bu tür talepleri karşısında ABD ve İngiltere'nin sıkı durmamaları halinde, Yakın ve Orta Doğu'nun Sovyet hâkimiyeti altına gireceği uyarısında bulunmuştur.¹⁷⁶

Türk hükûmeti Ankara'daki görüşmelerin dışında Washington'da da diplomatik girişimlerde bulunmuş, Mehmet Münir Ertegün'ün 11 Kasım 1944 sabahı ABD'de vefat etmesi üzerine Ocak 1945'te Washington Büyükelçisi olarak atanan Hüseyin Rağıp Baydur,¹⁷⁷ 7 Temmuz 1945'te Joseph Grew ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme sırasında Grew'in, Molotov-Sarper görüşmesinin dostluk ortamında ve karşılıklı fikir alışverişinde bulunulması temelinde yapıldığını ve herhangi bir tehdit havasının sezilmediğini belirtme-

174 FRUS, The Conference of Berlin (ThePotsdam Conference), 1945, I, s. 1019-1020.

175 FRUS, The Conference of Berlin (ThePotsdam Conference), 1945, I, s. 1027-1028; Xydis, agm., s. 423.

176 FRUS, The Conference of Berlin (ThePotsdam Conference), 1945, I, s. 1034-1036.

177 FRUS, 1944, V, s. 915 (dipnot 8); Bilâl N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yay., Ankara 1996, s. 194.

si üzerine Baydur, Sovyetlerin ABD'den Boston ve San Francisco şehirlerini istemeleri halinde bunun Washington tarafından müzakere konusu yapıp yapılmayacağını sormuş, Grew ise “müzakere konusu yapmazdık” şeklinde cevap vermiştir. Bununla birlikte Grew, konunun Roosevelt'in 12 Nisan 1945'te vefatı üzerine Amerikan Başkanı (1945-1953) olan Harry S. Truman ile Stalin arasında birebir görüşülmesinin, Moskova nezdinde bir girişimde bulunmaya nazaran daha uygun olduğunun ve dolayısıyla hükûmetinin, konunun Potsdam Konferansı'nda görüşülüp bir sonuca varılması öncesinde harekete geçmesinin yerinde olmayacağını altını çizmiştir.¹⁷⁸ Washington'un bu yaklaşım içinde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki soruna müdahil olmak istememesinin altında yatan en önemli neden ise, savaş içinde stratejik olarak ilgisinin artmasına rağmen, Türkiye'yi İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki bir rekabet alanı olarak görmesiydi.¹⁷⁹

3.2.2. Potsdam Konferansı ve Sonrasında Türk Boğazları: Ankara'nın Tepkisi ve ABD'nin Yaklaşımı

17 Temmuz- 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında gerçekleşen Potsdam (Berlin) Konferansı, Avrupa'daki savaşın sona ermesinden sonra Üç Büyüklerin devlet başkanlarını buluşturan bir toplantıydı. Potsdam Konferansı sırasında üç büyük devletin liderleri, Boğazlar konusunda tam bir uzlaşmaya varamamışlardır. Bununla birlikte, görüşmelerin son günü, 2 Ağustos 1945'te imzalanan Potsdam Konferansı müzakere protokolünün 17. maddesinde şu ifadeler yer verilmiştir: *Üç hükûmet bugünkü koşulları karşılamadığı için Boğazlara ilişkin Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmeye ihtiyaç duyduğunu kabul etmişlerdir. Konunun bundan sonra üç hükûmetin her birinin Türk hükûmeti ile doğrudan doğruya yapacağı görüşmelerde ele alınmasına karar verilmiştir.*¹⁸⁰ Üç lider, konferansta müşterek bir uzlaşmaya varamamakla birlikte, Boğazlara ilişkin görüşlerine açıklık kazandırmışlardır.¹⁸¹ Özellikle Stalin, Montreux Sözleşmesi hükümlerinin Sovyetler Birliği'nin aleyhine işlediğini, bu sözleşmenin Türkiye'ye savaş hâlinde olmasının yanında savaş tehlikesi gördüğü durumlarda da Boğazları kapatma hakkı tanıdığını, bu nedenle değiştirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca Molotov ve Stalin, her ne kadar geri adım atabileceğinin işaretini verseler de Kars ve Ardahan illerinden söz ederek Türkiye'den toprak taleplerinin olduğunu açıkça ilan etmişlerdir. Bu bağlamda Moskova'nın, Potsdam Konferansı öncesinde ortaya koydukları talepler karşısında Türkiye'nin taviz vermeyeceğinin anla-

178 FRUS, “The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)”, 1945, I, s. 1044-1046.

179 Türk Dış Politikasında 50 Yıl, s. 275, (dipnot).

180 FRUS, “The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)”, 1945, Volume II, United States Government Printing Office, Washington 1960, s. 1496-1497.

181 FRUS, “The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)”, 1945, II, s. 256-257, 302-305, 313, 365-367.

şılması üzerine Potsdam'da, Türkiye'ye yönelik isteklerini iki büyük devlete onaylatma denemesinde bulunduğu açıklık kazanmıştır. Başkan Truman ise Boğazlar rejiminin işleyişine yönelik Amerikan ilgisini konferans görüşmelerine yansıtırsa da Sovyetlerin Türkiye'den toprak talebi konusunda aynı ilgiyi göstermemiştir. Truman, Boğazların statüsüne ilişkin uluslararası denetim önerisinde bulunurken, Sovyetlerin üs kurarak Boğazlardaki geçiş kontrolünü tek başlarına ele geçirme planlarına üstü kapalı olarak karşı çıktığını hissettirmiştir. Ayrıca Truman'ın Montreux Sözleşmesi'nin yerine Boğazların statüsüne "uluslararası" bir nitelik kazandırma formülü, sözleşmenin imzalayıcıları arasında bulunmayan ABD'yi, Boğazlar rejiminin işleyişinde taraf devlet haline getiren önemli bir gelişme olmuştur.¹⁸²

Ankara ise, konferansta Boğazlara ilişkin alınan kararı, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson aracılığıyla 26 Temmuz 1945'te öğrenmiştir. Bunun karşısında Ankara, Boğazların statüsüne uluslararası bir nitelik kazandıran formüle sıcak bakmamakla birlikte, Türkiye üzerindeki Sovyet taleplerini geçersiz kılmak için desteklerine ihtiyaç duyulan ABD ve İngiltere'nin, Potsdam'da sundukları öneriyi kayıtsız ve şartsız olarak reddederek Sovyetler Birliği karşısında yapayalnız kalmak gibi bir tehlikeye maruz kalmamak için bir orta yol izlemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Ankara, 19 Ağustos'ta İngiliz, 20 Ağustos'ta da Amerikan Büyükelçiliklerine sunulan birer nota ile önerilen formülü Türkiye'nin egemenliğine ve güvenliğine hiçbir engel oluşturmaması şartıyla kabul ettiğini ortaya koymuştur.¹⁸³ Bu aşamada Ankara'nın beklentisi, Washington'un Türkiye'ye yönelik mevcut politikasının olumlu yönde değişmesi ve Sovyet talepleri karşısında Türkiye'nin yaşadığı güvenlik kaygılarını giderici somut adımlar atmasıydı. Ancak Washington, Sovyetlerin Türkiye'den toprak talepleri konusunda umursamaz bir tutum sergilemiştir.

Moskova ise, Haziran 1945'te gerçekleşen Sarper-Molotov görüşmesinden sonra Türkiye'ye yönelik taleplerini gerçekleştirmek için Ankara'ya nota vererek konuyu resmî bir zemine çekmek istememiştir. Moskova'nın bakış açısına göre Türkiye, her ne kadar fiili olarak yer almasa da İkinci Dünya Savaşı'ndan yorgun çıkmış, savaşa katılma çağrularına karşılık vermemesi nedeniyle ABD'nin, özellikle de İngiltere'nin gözünden düşmüştür. Bu şartlar çerçevesinde Türkiye'ye yönelik planlarını, İngiltere ve ABD'nin müdahalesiyle karşılaşmadan Ankara ile ikili yürütülen müzakerelerle oldubittiyeye getirerek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yönelttiği talepler karşısında Türkiye'nin

182 Karakaş, *age.*, s.190-191; A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992, s. 289; Neclâ Yongaçoğlu Tschirgi, **Laying the Foundations of Contemporary Turkish Foreign Policy, 1945-1952**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Toronto 1980, s. 161.

183 Erkin, *age.*, s. 269-270; **FRUS**, 1945, VIII, s. 1238-1239, 1241-1242; Bilge, *age.*, s. 293-294.

kararlı bir direnç göstereceğini tahmin etmemiştir. Ancak Doğu Avrupa devletleri üzerinde oluşturdukları nüfuz sahasının bir benzerini ikili görüşmeler yoluyla Türkiye’de de el etmek doğrultusundaki girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Bu gerçeği dikkate alan Moskova, bu defa 7 Ağustos 1946’da, birer nüshasını İngiliz ve Amerikan hükümetlerine de gönderdiği bir nota ile Boğazlar rejiminde değişiklik yapılmasına ilişkin Ankara’dan isteklerini açıklamıştır. Moskova, verilen notanın 4. maddesi ile Karadeniz’e girmek ve Karadeniz’den çıkmak için doğal su yolu olan Boğazlara ilişkin rejimin belirlenmesini Türkiye’ye ve Karadeniz’e sahili bulunan diğer devletlere bırakmayı önermiştir. Ayrıca, toprak talebini gündeme getirmemekle birlikte, 5. maddede öngörüldüğü şekliyle Boğazların Türkiye ile müşterek savunulmasını talep etmiş, başka bir ifadeyle Boğazlardaki üs taleplerini canlı tutmuştur.¹⁸⁴

ABD, Sovyet notasını Türk hükümetinden önce 19 Ağustos’ta yanıtlamıştır. Amerikan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Dean Acheson tarafından sunulan Boğazlar rejimine yönelik Amerikan cevabi notasının ana teması, Boğazlardaki Türk egemenliğinin korunmasından ve Boğazların savunulmasındaki sorumluluğun sadece Türkiye’ye bırakılmasından oluşmaktaydı. Sovyet notasının Birleşmiş Milletlere hiçbir atıfta bulunmadığına dikkat çeken Amerikan notası, Montreux Sözleşmesi’nin değiştirilmesi için toplanacak uluslararası konferansa Amerikan hükümetinin de katılmak istediğini yinelemektedir.¹⁸⁵

Türkiye’nin Boğazlar hakkındaki cevabi notası da 22 Ağustos 1945’te Sovyet hükümetine sunulurken, Montreux Sözleşmesi’ndeki muayyen değişiklik taleplerinin sözleşmenin imzalayıcısı devletler ile ABD’nin katılımıyla toplanacak uluslararası bir konferansta incelenmesinde hiçbir sakıncanın görülmediği belirtilmiş, ancak Sovyet notasının 4. ve 5. maddesinde yer alan öneriler kabul edilemez bulunmuştur. Sovyetler, 24 Eylül 1946’da Boğazlara ilişkin ikinci notalarını bu defa sadece Türk hükümetine vererek, birinci notada dile getirilen isteklerinde ısrar etmişler ve sorunun uluslararası bir konferans yerine ikili görüşmeler yoluyla çözülmesini tercih ettiklerini ortaya koymuşlardır. Ankara, ikinci Sovyet notasına yönelik yanıtını 18 Ekim 1946’da vererek, Sovyet önerilerini kabul etmemiştir.¹⁸⁶

Her ne kadar ikinci Sovyet notası, Amerikan hükümetine gönderilmese

184 Moskova’nın Boğazlara ilişkin önerileri için bk., **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 286-287.

185 Dean Acheson, **Present at the Creation, My Years in the State Department**, W. W. Norton&Company, New York and London 1969, s. 196; **FRUS**, 1946, Volume VII, United States Government Printing Office, Washington 1969, s. 847-848; Herbert Feis, **From Trustto Terror: The Onset of the Cold War, 1945-1950**, W. W. Norton, New York 1970, s. 182-183; Erkin, **age.**, s. 297.

186 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk., **Türk Dış Politikasında 50 Yıl**, s. 287-317; Erkin, **age.**, s. 294-316.

de Washington, kendi görüşünü Moskova'ya bildirme ihtiyacı hissetmiş ve 9 Ekim 1946'da Sovyet hükûmetine verdiği notada, Boğazların savunulmasındaki baş sorumlu devletin Türkiye olduğunu yinelemiştir. Boğazlara yönelik herhangi bir saldırıyı ya da saldırı tehdidini Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni harekete geçirecek bir mesele olarak saymıştır.¹⁸⁷

Sovyet hükûmeti, Ankara'nın bu ikinci cevabi notası için Türkiye nezdinde resmî bir girişimde bulunmamasına karşın, 26 Ekim 1946'da İngiltere hükûmetine, Potsdam Konferansı'nda alınan karar gereği Boğazlar sorununa ilişkin Türkiye ile doğrudan müzakerede bulunma sürecinin tamamlanmadığını ve Boğazlar rejimini kararlaştıracak uluslararası bir konferansın toplanma zamanının gelmediğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Böylelikle Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında, Boğazlar rejiminin statüsüyle ilgili resmî müzakereler sona ermiş ve Montreux Sözleşmesi hükümlerinde değişikliğe gitmek için toplanması öngörülen konferans da gündemden düşmüştür. Bundan sonra Moskova, Türkiye ile ikili görüşmeler yoluyla Boğazlardaki amaçlarını gerçekleştirmek için uygun zamanın gelmesini beklemeye başlamıştır. Ancak Ankara, bütün diplomatik çabasını Batı'nın, özellikle de ABD'nin desteğini almaya yönelttiğinden, Moskova için böyle bir fırsat hiçbir zaman gelemeyecektir. Konuyla ilgili olarak Molotov hatıralarında şu kayıtları düşmüştür: *Biz Boğazlar üzerinde egemenlik sağlamayı İkinci Dünya Savaşı'nda elde ettiğimiz zaferin şerefine istemiştik. Bunu istememiz bir hataydı. Eğer Türkiye sosyalist bir devlet olmuş olsaydı, bu konu hakkında Türklerle konuşabilirdik. Fakat Boğazların Türklerle müşterek olarak korunması talebimiz, uygunsuz ve imkânsız bir istektir. Stalin'i önemli bir politikacı olarak görmüşümdür. Ancak o da hatalar yapmıştır.*¹⁸⁹ Molotov'un da itiraf ettiği bu hata, Ankara'yı Batı ile ittifak temelinde güvenlik arayışlarına yöneltecek ve bunun sonucunda da Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girmesinin en temel sebebi olacaktır.

3.2.3. Truman Doktrini'nin İlanına Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri: Soğuk Savaş'ın İlk Belirtileri, Missouri Zırhlısı'nın İstanbul'a Gelişi ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları

1946'nın başlarında Amerikan politikasında Türkiye'ye yönelik değişim işaretleri gelmeye başlamıştı. Bunu, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki faaliyetlerinin, Truman Başkanlığındaki Amerikan yönetimini şüphelendirmeye başlamış olması ortaya çıkarmıştır. Özellikle Sovyet, İngiliz ve Amerikan Dışişleri Bakanlarını buluşturan Moskova Konferansı (16-26

187 FRUS, 1946, VII, s. 874-875.

188 Howard, "The United States and Turkey: American Policy in the Straits Question (1914-1963)", *Balkan Studies*, 4, No. 2, 1963, s. 246.

189 *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics: Conversations with Felix Chuev*, Edited by Albert Resis, Ivan R. Dee, Chicago 1993, s. 73.

Aralık 1945), Amerikan Kongresi tarafından, Doğu Avrupa'da sağlam bir yer edinmiş olan Sovyet yayılmacılığının teşviki olarak değerlendirilmiştir. Böylece, Stalin'in amaçları karşısında Amerikan tutumunun oldukça uzlaşmacı olduğunu düşünenlerin fikirleri güç kazanmaya başlamıştır.¹⁹⁰ Bizzat Truman'ın da Moskova toplantısının hemen sonrasında bu fikirleri benimsediği görülmektedir. Truman, 5 Ocak 1946'da Amerikan Dışişleri Bakanı James F. Byrnes'a yazdığı fakat göndermediği mektubunda, Rusya'nın karşısına "demir bir zırh ve sert bir dille" çıkılmasını önermiş ve Ruslara artık ödün verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu mektup Truman'ın izleyeceği yeni politikayı veya şahsi olarak soğuk savaşın ilanını yansıtmaktaydı.¹⁹¹

Bu yeni anlayış içinde Byrnes, 6 Mart 1946'da Amerikan Genelkurmay Başkanlığına, Sovyetler Birliği'nin Kars ve Ardahan'ı topraklarına katmayı ve Çanakkale Boğazı yakınlarda üsler kurmayı başarması halinde, Amerikan ve İngiliz güvenlik çıkarlarının nasıl etkileneceğini sorma ihtiyacı hissetmiştir. Verilen cevapta, Sovyetlerin Türkiye üzerindeki taleplerinin, Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'yu nüfuzları altına almak istemelerinin göstergesi olduğu vurgulanmıştır. Amerikan Genelkurmay Başkanlığına göre, Boğazlardaki trafiği zaten istedikleri zaman kapama imkânına sahip olan Sovyetlerin, Boğazlarda üs arayışında olmalarını sadece savunma amacıyla gündeme getirmeleri meşru bir gerekçe olarak düşünülemezdi. Bu nedenle Sovyetlerin mevcut talepleri, Adalar Denizi bölgesindeki başka toprak taleplerinin sadece bir başlangıcı olacaktı. Sovyetlerin Türkiye ve Adalar Denizi bölgesinde kendi nüfuzlarını oluşturmaları ise Süveyş-Halep-Basra üçgenini tehdit etmelerine imkân tanıyacaktı.¹⁹² Bu değerlendirme, Amerikan güvenlik çıkarları açısından Türkiye'nin üstlendiği rolü ortaya koyması bakımından oldukça önemli bir gelişmenin habercisiydi.

ABD'nin Sovyetler Birliği'nin yayılma çabalarına sert bir şekilde karşılık verilmesine dayanan yeni dış politika stratejisinin somut anlamda uygulanışının bir örneği, görevi başındayken 11 Kasım 1944'te vefat eden Türkiye'nin Washington eski büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün'ün naaşının Missouri zırhlısı ile İstanbul'a gönderilmesiyle şekillenmiştir. Missouri zırhlısı 5 Nisan 1946'da İstanbul'a ulaşmıştır. Missouri zırhlısıyla gelen Amerikan heyeti, Ertegün'ün naaşını taşıma vesilesiyle Türk hükûmetine, görünürde bir nezaket ziyaretinde bulunmaktaydı. Fakat bu ziyaretin Türkiye'nin Sovyet

190 Ekavi Athanassopoulou, **Turkey-Anglo-American Security Interests 1945-1952, The First Enlargement of NATO**, Frank Cass Publishers, London 1999, s. 48.

191 Harry S. Truman, **Strictly Personal and Confidential: The Letters Harry Truman Never Mailed**, Edited by Monte M. Poen, University of Missouri Press, Columbia and London 1999, s. 38-41; Arnold A. Offner, "Another SuchVictory: President Truman, American Foreign Policy, and the Cold War", **Diplomatic History**, Vol. 23, No. 2, Spring 1999, s. 137.

192 Walter S. Poole, "From Conciliationto Containment: The Joint Chiefs of Staff and the Coming of the Cold War, 1945-1946", **Military Affairs**, Vol. 42, No. 1, February 1978, s. 14.

talepleri karşısında güvenlik bunalımı yaşadığı, İran'da ortaya çıkan krizin devam ettiği ve Yunanistan'da komünist gerilla faaliyetlerinin arttığı bir sırada gerçekleşmesi, insani amaçlarla yapılan bir jest olmanın ötesinde bir anlam içermektedir. Missouri zırhlısının Türkiye'ye gönderilmesi, ABD'nin Sovyetler Birliği'ne karşı yeni şekillenen sertlik politikasının bir işareti ve Truman Doktrini'nin ilanı ile sonuçlanacak olan bu yeni stratejinin ilk adımıydı. Aynı zamanda Truman yönetiminin, coğrafi konumu itibarıyla Orta Doğu'nun kilit noktası olan Türkiye'ye -Sovyet tehditleri karşısında- destek verdiğinin bir göstergesiydi.¹⁹³

Missouri zırhlısının Türkiye'ye gelişi, Ankara tarafından da ABD'nin Türkiye'ye verdiği desteğin ve Yakın Doğu'ya yönelik Sovyet politikasına karşı çıkmaya karar verdiğinin bir işareti olarak görülmüştür. Cumhurbaşkanı İnönü Başkan Truman'a 6 Nisan 1946'da gönderdiği mesajda, Missouri zırhlısının İstanbul'a yaptığı ziyaretin Türk-Amerikan dostluğunun yeni ve muhteşem bir kanıtı olduğunu ve iki ülke arasındaki dostluğu ve güveni güçlendirdiğini belirtmiştir. Byrnes da Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Numan Menemencioglu'na, Türk hükümetinin Missouri zırhlısının İstanbul'a yaptığı ziyareti kuru bir jest olarak düşünmemesi gerektiğini, bunun kararlı bir politikanın uzantısı olduğunu, Amerikan hükümetinin artık konumu itibarıyla Türkiye'nin taşıdığı önemin tamamen farkında olduğunu ve Türkiye'ye gösterilen ilginin gerçek ve devamlı olacağını ifade etmiştir.¹⁹⁴ Bu durum, Sovyet tehdidine maruz kalan Türkiye'nin, bu baskıdan kurtulmak için Sarp-Molotov görüşmesinden bu yana sürekli destek çağrısında bulunduğu ABD'den artık olumlu cevap aldığıın işareti sayılabilir.

Bu işaretler ABD'nin siyasi liderliğinden de gelmeye başlamıştı. Türkiye'nin beklentisiyle uyum gösteren ve ABD'nin Orta Doğu'daki çıkarlarını Sovyetler Birliği ile çatışma pahasına da olsa korumasını öneren somut Amerikan adımı, 15 Ağustos 1946'da Dışişleri, Savaş ve Donanma Bakanlıklarının gerçekleştirdiği bir dizi toplantı sonucunda hazırlanan ve Başkan Truman'a sunulan bir rapor ile ifade bulmuştur. Raporda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki tek taraflı planlarını kuvvetle veya kuvvet tehdidi yoluyla gerçekleştirmesinin ABD'nin hayati çıkarlarının aleyhine olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca Türk hükümetinin, toprakları üzerinde üsler kurmak doğrultusundaki Sovyet çabaları karşısında yalnız başına silaha sarılacağını vurgulamışsa da ABD'nin desteği ve güvencesi olmaksızın bu kararlılığını sürdürebilmesinin şüpheli olduğu ve bu nedenle Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye herhangi bir

193 David, J. Alvarez, "The Missouri Visits Turkey: An Alternative Perspective on Cold War Diplomacy", *Balkan Studies*, 15, 2, 1974, s. 226, 235; Theodore A. Coulombis, *The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle*, Praeger Publisher, New York 1983, s. 12.

194 Alvarez, agm., s. 226 (dipnot 2); Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1948*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 41.

saldırıda bulunması halinde, ABD'nin bütün imkânlarıyla karşı koymaya karar verme zamanının geldiği ortaya konulmaktaydı.¹⁹⁵

General Dwight D.Eisenhower, raporu Truman'a Dışişleri Bakan vekili olarak sunacak olan Dean Acheson'dan, raporda önerilenlerin Sovyetlerle bir savaşa yol açabileceği hususunu açıklıkla vurgulamasını rica etmiştir. Acheson tarafından bu açıklık sağlanmış ve görüşmeye katılan herkesin, Truman'ın tavsiye edilen politikanın ne anlama geldiğine tamamiyle vakıf olduğu konusunda şüphesi kalmamıştır.¹⁹⁶

Amerikan Yakın Doğu ve Afrika İşleri Bürosu Başkanı Loy W. Henderson da 21 Ekim 1946'da Truman Doktrini'nin alt yapısını oluşturan bir memorandum hazırlamıştır. Bu memorandumda, stratejik açıdan Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'nun en önemli ülkesi olan Türkiye'nin Sovyet hâkimiyetine girmesinin, henüz Sovyet baskısına maruz kalmamış olan Suriye, Lübnan, Irak, Filistin, Ürdün, Mısır ve Arap Yarımadasını Sovyet yayılmasının hedefi haline getireceği, bu durumun da Sovyetler Birliği karşısında direnme gücünü çeken İran ve Yunanistan'ı Sovyet baskısına maruz bırakacağı ortaya konulmuştur. Bu tespitleri sonrasında Henderson, Sovyet tehdidi nedeniyle büyük bir ordunun silah altında tutulmasının Türk halkının ekonomik gücünü tükettiğini, bu nedenle ABD'nin Türkiye'ye Sovyetler Birliği karşısında direnebilmesi için ekonomik ve İngiltere üzerinden de askeri yardımda bulunmasını tavsiye etmiştir.¹⁹⁷

Truman Doktrini'nin ilanı ile somut bir şekil alacak olan Türkiye'ye yönelik Amerikan yardımı, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Ankara'nın da elde etmek için gayret gösterdiği bir arayıştı. Zira Başkan Truman'ın 8 Mayıs 1945 tarihinde "Ödünç Verme ve Kiralama" programını sonlandırma kararı almasını müteakip Türkiye'ye malzeme akışı kesilmişti. Aslında Türkiye, savaş sonrası dönemde 245 milyon dolarlık bir altın ve döviz stokuna sahip durumdaydı. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği ile açık bir çatışma ihtimalini göz önünde bulunduran Türkiye, bu stoku kullanmak istemiştir. Savaş nedeniyle bozulan ekonomisinin canlandırılması ihtiyacını da dikkate alan Türkiye, dış kredi arayışına yönelmiştir.¹⁹⁸ Bu doğrultuda Eylül

195 FRUS, 1946, VII, s. 840-842.

196 Acheson, *age.*, s. 195-196; Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks, (February 21- June 5, 1947)*, The Viking Press, New York 1955, s. 63-64; *The Forrestal Diaries*, Edited by Walter Millis, The Viking Press, New York 1951, s. 192-193; Cabell Phillips, *The Truman Presidency: The History of a Triumphant Succession*, Macmillan, New York 1966, s. 171.

197 *The National Archives and Records Administration (NARA), Records of The Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949*, M 1292, Roll 1, File 867.00/10-2146, National Archives Microfilm Publications, (Washington 1983), s. 1-3; FRUS, 1946, VII, s. 893-897.

198 Ülman, *age.*, s. 90; Mehmet Gönübol-Halûk Ülman, "İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türk Dış Politikası (1945-1965), Genel Durum", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*,

1945'te, ABD'den yaklaşık 3 milyon dolarlık bir kredi alan Türkiye,¹⁹⁹ Ekim 1945'in başlarında da ülkenin endüstriyel gelişimi için Washington Büyükelçiliği aracılığıyla 500 milyon dolarlık bir kredi isteğinde bulunmuştur.²⁰⁰ Bu kredi miktarı Washington tarafından çok yüksek bulunduğu için ABD'den, 3 Temmuz 1946'da ancak 25 milyon dolarlık bir kredi almayı başaramamıştır.²⁰¹ Ayrıca 27 Şubat 1946'da, Orta Doğu'da bulunan savaş artığı Amerikan askeri malzemesini satın alabilmesi için Türkiye'ye 10 milyon dolarlık bir kredi verilmesini öngören bir anlaşma Kahire'de imzalanmıştır. Amerikan hükûmeti tarafından Türkiye Cumhuriyeti hükûmetine verilen bu 10 milyon dolarlık kredi anlaşmasının onanması hakkındaki kanun, 8 Mayıs 1946'da Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edilmiştir.²⁰² Kredi Antlaşması'nın onanmasından bir gün önce, 7 Mayıs 1946'da Ankara'da, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında aldığı "Ödünç Verme ve Kiralama" malzemesinden doğan borcun nakit olarak geri ödenmesi yoluyla tasfiyesini öngören bir anlaşma daha imzalanmıştır. Altı maddeden oluşan anlaşma ile Türkiye, anlaşmanın yürürlüğe girmesini takip eden 30 gün içerisinde nakit olarak 4,5 milyon dolar ödemeyi kabul etmiştir.²⁰³ Savaş müddetince alınan malzemeye karşılık düşük bir ödeme getirmesi nedeniyle Türkiye için oldukça avantajlı olan bu anlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 20 Mayıs 1946'da onaylanmıştır.²⁰⁴

Türkiye, "Ödünç Verme ve Kiralama" yardımlarından kaynaklanan borcunu, uygun bir ödeme şekliyle silmeyi başarsa da ek mali krediler için girişimlerde bulunmaya devam etmiştir. Washington'un ise, Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında askerî ve ekonomik olarak desteklenmesi gerektiğini fark etmesine rağmen, özellikle askerî yardımlar konusunda doğrudan bir sorumluluk almayı tercih etmediği ve askerî yardımları, "Ödünç Verme ve

Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 212. Halûk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968), II", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C XXVII, No: 1, Mart 1972, s. 19. Ülman ve Sander, Türkiye'nin elinde bulunan altın ve döviz stokunu 276 milyon dolar olarak göstermektedir.

199 Chester J. Pach, **Arming the Free World: The Origins of the United States Military Assistance Program, 1945-1950**, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 1991, s. 256 (dipnot 34).

200 NARA, Records of The Department of State., 1945-1949, M 1292, Roll 14, File 867.51/10-445, s. 1-2; FRUS, 1945, VIII, s. 1309-1310; Beck, **agt.**, s. 94.

201 FRUS, 1946, VII, s. 899-900, 902-903, 906-907, 911; Pach, **age.**, s. 256 (dipnot 34); Beck, **agt.**, s. 94-95.

202 FRUS, 1946, VII, s. 901 (dipnot 26); TBMM Tutanak Dergisi, 8. V. 1946, Dönem: VII, C 23, Toplantı: 3, Birleşim 48, s. 31. Kredi Antlaşması'nın maddeleri için ayrıca bk., **Düstur**, 3. Tertip, C 27, s. 1067-1069.

203 **Düstur**, 3. Tertip, C 27, s. 1134-1138.

204 BCA, 030.10 / 219.478.12, 22 Haziran 1946; TBMM Tutanak Dergisi, 8. V. 1946, Dönem: VII, Cilt: 23, Toplantı: 3, Birleşim: 52, s. 128.

Kiralama” yardımlarında olduğu gibi İngiltere’ye havale eden bir yaklaşım içine girdiği gözlenmiştir. Bununla birlikte ABD, 21 Şubat 1947’de, İngiltere hükümetinden ne Yunanistan’a ne de Türkiye’ye askerî ve ekonomik yardımda bulunamayacağına yönelik resmî bir bildiri alması sonucu bu yaklaşımını ivedilikte terk etmek zorunda kalmıştır.²⁰⁵ Bunun üzerine ABD yetkilileri, İngiltere’nin desteğini çekmesinden sonra iç savaşın yaşandığı Yunanistan’ın Sovyet himayesinde komünist bir devlete dönüşeceğini, bunun domino etkisi yaratarak Türkiye’nin Sovyetler tarafından kuşatılacağını, Sovyet nüfuz sahasının Hindistan sınırına kadar bütün Orta Doğu’da yayılacağını ve Sovyetlerin buradan da sınırsız bir şekilde Güney Asya ve Afrika’ya nüfuz etme imkânına kavuşacaklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu’nun Sovyet nüfuzuna bırakılmaması için İngiltere’nin çekilmesiyle oluşacak boşluk ABD tarafından doldurulmalıydı.²⁰⁶ Türkiye ve Yunanistan’a somut Amerikan yardımı sağlayacak olan Truman Doktrini’nin ilan edilmesinin yegâne amacı da buydu.

3.3. Truman Doktrini’nin İlanı Sonrasında Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1950)

3.3.1. Truman Doktrini ve Türkiye’ye Yardım Antlaşması

Amerikan Başkanı Harry S. Truman, kendi adıyla anılacak olan doktrini, bir bildiri halinde 12 Mart 1947’de Senato ve Temsilciler Meclisinde okuyarak ilan etmiştir. Konuşmasında iç savaşın yaşandığı Yunanistan’ın, silahlı komünist bir azınlığın denetimi altına girmesinin komşu ülke olan Türkiye üzerindeki etkisinin ani ve ciddi olacağını ve böylece ortaya çıkacak kargaşa ve düzensizliğin bütün Orta Doğu’ya yayılabileceğini belirtmiştir. ABD’nin, Yunanistan ve Türkiye’ye yardım edememesinin etkisi, doğuda olduğu kadar batıda da hissedilecektir. Bu panorama çerçevesinde Truman, Amerikan Kongresinden 30 Haziran 1948’de sona erecek şekilde Yunanistan ve Türkiye’ye, 400 milyon dolarlık yardımda bulunmak için yetki istemiştir. Bunun yanında Truman, Yunanistan ve Türkiye’ye gönderilecek mali ve maddi yardımların kullanılmasını denetlemek-murakabe etmek (supervising) üzere Amerikan sivil ve askeri personelinin gönderilmesi için kongreden izin istemiştir.²⁰⁷

205 FRUS, 1947, Volume V, United States Government Printing Office, Washington 1971, s. 35-37; Clark Clifford, **Counsel to the President: A Memoir**, Random House, New York 1991, s. 131.

206 Karakaş, *age.*, s. 253-266.

207 **The Dynamics of World Power: A Documentary History of United States Foreign Policy, 1945-1973**, Vol. I, General editor, Arthur M. Schlesinger, Jr., Chelsea House Publishers, New York 1973, s. 111-115; **American Foreign Policy: Basic Documents, 1941-1949**, s. 1253-1257.

Böylece Başkan Truman, adıyla anılan doktrin ile 1946 yılı içinde Sovyetler Birliği'ne karşı uygulamaya koyduğu sertlik politikasını "çevreleme politikası"na dönüştürdüğünü açıkça ilan etmiş ve böylece iki ülke arasındaki soğuk savaş tam anlamıyla başlamıştır. ABD'nin bundan sonraki amacı, çift kutuplu dünyada ekonomik ve askerî gücünü kullanarak Sovyetler Birliği'nin daha fazla genişlemesini engellemek olacaktır.²⁰⁸ Amerikan yönetimini Truman Doktrini ile Türkiye'ye yardımda bulunmaya sevk eden asıl gerekçenin ne olduğu konusunda ise şu saptamalar yapılabilir. Yunanistan üzerinde kontrol sağlayan Sovyetler, Boğazları da kuşatma ve kendi denetimleri altına alma imkânına kavuşabilirdi. Böylece Sovyetler Birliği, Türkiye'yi de kendi nüfuzuna katarak, Irak ve İran yoluyla Arabistan'ın içlerine kadar zengin petrol rezervlerine sahip Yakın Doğu'ya girebilirdi. Bunun sonunda, Avrupa ile Asya ve Avrupa ile Afrika arasındaki kara köprüsüne egemen olabilirdi. Bu egemenlik üzerinden aynı stratejik bölgenin hava yollarını ele geçirdikten ve Süveyş Kanalı üzerindeki geçiş serbestliğine son verdikten sonra uygulayacağı kapalı ekonomi sistemleri sayesinde bölgeyi Amerikan ticaretine ve sermayesine kapatabilirdi.²⁰⁹ Truman yönetimi, bu stratejik kaygıların yönlendirmesiyle, ABD'nin Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını Sovyetler Birliği karşısında korumak için Türkiye'nin stratejik konumundan yararlanmak istemişti. Türkiye'nin ABD açısından stratejik önemi de coğrafi konumunun Balkanların büyük bölümündeki ve Orta Doğu'daki kara, deniz ve hava yollarına hâkim olmasından ileri gelmekteydi. Bu konumu ile Sovyetlerin Akdeniz'e ve petrol rezervleri açısından zengin Orta Doğu'ya sızmasının önünde doğal bir set oluşturan Türkiye'nin, politik açıdan Sovyet nüfuzu altına girmemesi, askerî açıdan da Amerikan Genelkurmay Başkanı Dwight D. Eisenhower tarafından sunulan memorandumda²¹⁰ da belirtildiği gibi, çıkabilecek bir savaşta Kızıl Ordunun Orta Doğu ve Doğu Akdeniz yönündeki ilerlemesini durduracak veya geciktirecek durumda olması amaçlanmıştır. Askerî açıdan Türkiye'nin, gerektiğinde Sovyetler Birliği'ne yapılacak harekâtlarda alternatif bir platform oluşturacağı da düşünülmekteydi.²¹¹ Dolayısıyla, Türkiye'ye uygulanacak yardım programının esas olarak askerî

208 James L. Gormly, *From Potsdam to the Cold War: Big Three Diplomacy, 1945-1947*, SR Books, Wilmington 1990, s. 211.

209 D. F. Fleming, *The Cold War and Its Origins, 1917-1960*, Vol. I (1917-1950), George Allenand Unwin Ltd., Fifth Printing, London 1968, s. 471; Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara 1979, s. 16.

210 Memorandumda, ABD'nin Türkiye'ye askerî yardımda bulunmasının nedeni ve bu yardım sağlanırken hangi noktalara dikkat edilmesinin gerektiğine ilişkin değerlendirmeler için bk. NARA, "Records of The Department of State", M 1292, Roll 2, File 867.00/3-1347, s. 1-5.

211 Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1951, s. 145; Oral Sander, "Turkey: The Staunchest Ally of the United States?", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, XV, 1975, s. 12.

nitelikte olması, ekonomik yardımın ise askerî yardım programıyla doğrudan ilgili ve bu programı destekleyici projelerle -ki bu projelerin büyük bir kısmı lojistik amaçlı yol yapımı ile silah üretim yerleri ve cephaneliklerin iyileştirilmesine yönelikti- sınırlandırılması öngörülmüştür.²¹²

Truman Doktrini, ilan edilme gerekçesi ve ABD'nin beklentisi açısından bu anlama gelirken, muhatabı olan Türkiye'de nasıl karşılanmıştır? Bunun daha iyi anlaşılması için, Türkiye'nin o dönemde içinde bulunduğu ekonomik durumun ortaya konulması gerekmektedir. Daha önce kısaca değinildiği gibi Türkiye, savaş sonrası dönemde bir miktar altın ve döviz stokuna sahip durumdayken, Sovyetler Birliği ile yaşanan çatışma ihtimalini göz önünde bulundurarak bu stoku kullanmak istememiştir. Elindeki bu sınırlı döviz stokuna ve İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmadığı için fiziki bir yıkım sorunuyla karşılaşmamasına rağmen Türkiye'nin ekonomik yapısı bozuk durumdaydı. Savaş dönemindeki seferberlik, endüstri ve tarımı gerekli kalifiye işgücünden mahrum bırakmıştır. Üstüne üstlük savaşın hemen sonrasındaki Sovyet tehdidi nedeniyle Türkiye'nin çok sayıda askerî savaşa hazır halde bekletmek zorunda kalması, bütçenin ve ülkenin kaynakları üzerinde büyük bir yük oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında eksikliği hissedilen birçok madde, savaştan sonra ithal edilmeye başlanmış, böylece ülkenin ticaret dengesi bozulmuştur. Bu durum vergilerin artırılmasını beraberinde getirmiştir. Savaş sırasında Türkiye'nin bir miktar döviz geliri elde etmesini sağlayan ihraç mallarındaki fiyat artışı, savaşın sona ermesi ile birlikte eski seviyesine çekilmiş ve ülke bu ihracat gelirinden de mahrum kalmıştır. Diğer taraftan savaşın sona ermesiyle birlikte sanayi ülkelerindeki üretim artmış, bu da fiyatların gerilemesine neden olarak ülkeye bol miktarda tüketim eşyası girişiyle sonuçlanmıştır. Böylece ülkenin ticaret dengesi daha da bozulmuş, eldeki döviz rezervlerini eritmeye başlamıştır. Son olarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan yeni savaş taktikleri ve bu taktiklerde kullanılan modern silah ve teçhizat, Türkiye'nin bu konudaki yetersizliğini ortaya çıkarmış, savaş sonrasında karşılaşılan Sovyet tehdidi bu tür askerî donanımaya duyulan gereksinimi daha da artıran bir etki oluşturmuştur.²¹³

İkinci Dünya Savaşı sonrasında karşılaşılan bu ekonomik güçlükler, Ankara'yı dış yardım sağlamanın gerekliliğine inandırmıştır. Ayrıca Türkiye, 1945'in ikinci yarısından itibaren somut bir hâl alan Sovyet tehdidi karşısında, Amerikan desteğini sağlama doğrultusunda diplomatik bir çabanın içine girmiştir. Türkiye açısından Truman Doktrini'nin ilanı, bu çabanın ABD nezdinde başarı kazandığını göstermekteydi. Her ne kadar Truman Doktrini, herhangi bir Sovyet saldırısında ABD'nin Türkiye'yi askerî olarak desteklemesini gerektiren bir garanti içermese de Türkiye'nin toprak bütünlüğünün

212 "Nature of U.S. Program of Aid to Turkey", April 24, 1947, NARA, "Records of The Department of State", M 1292, Roll 2, File 867.00/4-2447.

213 Sander, *age.*, s. 19-20.

Orta Doğu'daki düzenin korunması için gerekli olduğunu tüm dünyaya ilan etmiştir. Türkiye'nin güvenliğine yapılan vurgu ile birlikte, bozulan ekonomisini yeniden canlandırmak için 1945 yılı sonlarında ve 1946'da dış kredi arayışına yönelen Türkiye'ye yeni bir yardımın sağlanacak olması, Ankara için Truman Doktrini'ni daha da anlamlı hale getirmiştir. Bu doğrultuda Truman Doktrini'nin ilanı, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'in Amerikan Büyükelçisi Wilson'a belirttiği gibi, Türk hükümet yetkilileri, milletvekilleri ve Cumhurbaşkanı İnönü tarafından memnuniyetiyle karşılanmıştır.²¹⁴

Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'ye sağlanacak yardımları resmî bir çerçeveye oturtacak olan Amerikan yardım kanunu, 22 Nisan 1947'de Amerikan Senatosu tarafından, 8 Mayıs 1947'de de Temsilciler Meclisi tarafından görüşülerek onaylanmış ve 22 Mayıs 1947'de Başkan Truman'ın imzasıyla yürürlüğe girmiştir.²¹⁵ Sekiz kısımdan oluşan yardım kanununun Türkiye'de eleştiriye uğrayan²¹⁶ üçüncü kısmın (a) ve (b) maddelerinde, yönetme (control) veya denetleme (supervision) yerine müşahede (observing) terimi kullanılmıştır.²¹⁷

Öngörülen Amerikan yardım programının Türkiye'de uygulanması için gerekli yardım antlaşmasına yönelik görüşmeler, iki ülke yetkilileri arasında başlatılmış ve yapılan görüşmeler sonunda yardım antlaşması, 12 Temmuz 1947'de Ankara'da imzalanmıştır. Sekiz maddeden oluşan anlaşmanın dördüncü maddesi, 1960'lı ve 1970'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerde kırılma yaratan gelişmelere zemin oluşturması açısından oldukça önemlidir. Bu madde, anlaşmanın giriş bölümündeki ve ikinci maddesindeki ifadelerle anlam kazanmaktaydı. Buna göre Amerikan yardımı, Türkiye'nin bağımsızlığını koruması doğrultusunda askerî ihtiyaçlarını takviye etmek ve ekonomik istikrarını muhafaza etmek için verilmişti. Türkiye, Amerikan yardımını ancak bu amaçlar uğrunda kullanacaktı. Dördüncü maddede bu amaç perçinleşmiş ve Türkiye'nin aldığı yardımların belirtilen amacın dışında kullanılmayacağı yinelenmiştir.²¹⁸

Böylece Türkiye, aldığı Amerikan askerî malzemesini kendi topraklarına yapılacak saldırılar karşısında kullanabilmenin dışında, başka bir amaca

214 NARA, "Records of The Department of State", M 1292, Roll 2, File 867.00/3-1447, s. 1-2; FRUS, 1947, V, s. 118.

215 Jones, *age.*, s. 197; Acheson, *age.*, s. 225; Satterthwaite, Joseph C., "The Truman Doctrine: Turkey", *American Academy of Political and Social Science Annals*, 401, May 1972, s. 78.

216 Karakaş, *age.*, s. 285-292.

217 *The Dynamics of World Power*, s. 122-125.

218 "Türkiye'ye Yapılacak Yardım Hakkında Anlaşma"nın maddeleri için bk., *TBMM Kanunlar Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 29, TBMM Basımevi, Ankara, 1 Kasım 1947, s. 803-805.

yönelik olarak kullanma imkânından mahrum bırakılmıştır. Antlaşma yapıldığı sırada üzerinde durulmayan bu konu, dış politikanın bir aracı olan askerî güç kullanımı noktasında ABD'ye, ilerideki yıllarda Türkiye'nin elini bağlayıcı bir girişimde bulunma hakkı kazandıracaktır. Bu çerçevede, Amerikan Başkanı Lyndon B. Johnson, 5 Haziran 1964 tarihli ünlü mektubuyla, o zaman için Başbakanlık görevini yürüten İnönü'yü, Kıbrıs'ta başlayan Türk-Rum çatışmasına askerî müdahalede bulunmaması konusunda uyaracaktır. Mektupta, Kıbrıs'a çıkarma yapılırken Amerikan yardımlarıyla sağlanan silah ve araçların kullanılmasının, 12 Temmuz 1947 tarihli antlaşmanın dördüncü maddesinde öngörülen ve Washington'un izni olmadan Amerikan silah ve malzemesinin Türkiye'nin savunulmasıyla ilgisi bulunmayan amaçlar doğrultusunda kullanılmasını yasaklayan hükümlere aykırı olduğu vurgulanacaktır. Türkiye, 1974 yazında Kıbrıs'a çıkarma yaptığı anda ise Amerikan Kongresi, bu gerekçeden hareketle Türkiye'ye, 5 Şubat 1975 tarihinde başlatılacak şekilde silah ambargosu kararı alacak ve bu ambargo 1 Ekim 1978'e kadar yürürlükte kalacaktır.²¹⁹

Türk-Amerikan siyasi ilişkilerinin ilerleyen yıllardaki seyrine etkide bulunan bu antlaşma, 1 Eylül 1947'de TBMM'de görüşülerek kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir.²²⁰ Zaten 23 Mayıs 1947'de General Oliver başkanlığındaki bir Amerikan askerî heyeti, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yardımı yerinde belirlemek için Ankara'ya gelmiş, 26 Mayıs 1947'de de çalışmalarına başlamıştı.²²¹ Bu heyet tarafından hazırlanan raporda, Türk ordusunun durumunun iyileştirilmesi için 100 milyon dolarlık bir yardımın sağlanması tavsiye edilmiştir.²²² Gerçekten de Washington, 30 Temmuz 1947'de çıkardığı bir kanun ile Türkiye'ye 1948 yılı için tamamı askerî amaçlı olmak üzere 100 milyon dolar ayırmayı öngörmüştür. Bu 100 milyon dolarlık askerî yardımın 87.187.500 dolarlık kısmı, 15 Aralık 1947'ye kadar gönderilmiştir. 30 Ocak 1948'de Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak her türlü ekonomik yardımın 1 Nisan 1948'den sonra Marshall Planı olarak adlandırılan Avrupa Kalkınma Programı'na dâhil edileceği ilan edilmiş, 1948 yılı sonbaharında da Marshall Planı bünyesindeki yardımların dağıtımını için kurulan Ekonomik İş birliği İdaresi, Türkiye'ye özel bir heyet göndererek Ankara'da merkezi bir büro

219 Ali Rasızade Şamiloğlu, "Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları", Çev., Muhibbi Ahmedov, **Bellefen**, C LV/212, (Nisan 1991), s. 253 (dipnot 42).

220 **TBMM Tutanak Dergisi**, 1. IX. 1947, Dönem: VIII, Cilt: 6, Toplantı: 1, Birleşim 79, s. 555-556; Antlaşma, görüşmeyen katılan 339 milletvekilinin oy birliği ile onaylanmıştır. Bununla birlikte 465 üyeden oluşan meclisin 126 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Bu 126 milletvekilinin millî egemenlik konusunda titiz davranarak pasif direniş yapmış oldukları söylenebilir. Bk., Şamiloğlu, agm., s. 254.

221 **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1947, **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1947.

222 Raporun ekleriyle birlikte tamamı için bk. **NARA**, "Records of The Department of State", M 1292, Roll 3, File 867.00/7-1547, A / MJS, July 15, 1947, s. 1-28.

oluşturmuştur.²²³ Türkiye'nin, 1948-1949 yılları arasında aldığı askerî yardımın toplamı 95 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Amerikan askerî yardımları artarak devam etmiş, 1949-1950 döneminde 102 milyon dolara ulaşan yardım miktarı, 1950-1951'de 150 milyon dolara, 1951-1952'de de 240 milyon dolara çıkarılmıştır.²²⁴

100 milyonlarca dolara ulaştığı görülen Amerikan askerî yardımı, Türk ordusunun ateş gücünü ve manevra kabiliyetini modern silahlarla artırmayı amaç edinmiştir. Amerikan askerî yardım programı, çıkabilecek bir savaşta Türk ordusunun Sovyet saldırılarını Anadolu'da durdurup oyalayacak şekilde güçlendirilmesine odaklanmıştır. Amerikalılara göre, bir savaş durumunda Orta Doğu'ya yönelen Sovyet ilerleyişinin Türkiye tarafından birkaç hafta ve hatta birkaç gün bile alıkoyması, askerî yardım programının maliyetini karşılayacak değerdedir.²²⁵ Bu doğrultuda, Amerikan askerî danışmanlarının beklentisi, Türk ordusunun Orta Doğu'ya ilerleyecek Sovyet askerî saldırısını geciktirmesi ve böylece Amerikan ve İngiliz kuvvetlerinin Kahire-Süveyş bölgesindeki üslerinden harekete geçmeleri için zaman kazandırması yönündeydi.²²⁶

Sonuç olarak, Truman Doktrini ve bu doktrinin uygulama alanı olan Amerikan askerî yardım programı, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu bölgesine sızmasını engellemek doğrultusunda şekillenen strateji çerçevesinde Türkiye'ye, savaşçı rolü vermiştir. Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısındaki askerî tertiplenmesi de büyük oranda Amerikalı uzmanların yönlendirmeleriyle şekillendirilmiştir. Bir Sovyet saldırısı karşısında, bu saldırının Orta Doğu bölgesine ilerlemesinin geciktirilmesi amacıyla verilen Amerikan askerî yardımları, Ankara tarafından Sovyetler Birliği karşısında yaşanan tehdit nedeniyle büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak büyük bölümü hibe şeklinde sağlanan bu askerî malzemenin, bakım-onarım ve yedek parça ihtiyaçlarının Türkiye bütçesinden karşılanması, ülkenin ticaret dengesinin daha da bozulmasına zemin hazırlamıştır. Türkiye'nin yeterli bir savunma sanayi altyapısına sahip olmaması ve buna yönelik çalışmaların başlatılmaması, Amerikan menşeli askerî malzemelerin ülkeye girişine ivme kazandırmıştır. Bu ise Türkiye için, askerî ve ekonomik açıdan dışa bağımlı kalması

223 **FRUS**, 1949, Volume VI, United States Government Printing Office, Washington 1977, s. 272; **FRUS**, 1947, V, s. 476; **FRUS**, 1948, Volume IV, United States Government Printing Office, Washington 1974, s. 45 (dipnot 1).

224 **TBMM Tutanak Dergisi**, 23. V. 1952, Dönem: IX, Cilt: 15, Toplantı: 2, Birleşim 75, s. 311; Garrett, **agt.**, s. 117; Harris, **age.**, s. 155. Garrett'e göre Türkiye'nin 1948-1955 yılları arasında ABD'nin aldığı toplam askerî yardım miktarı 1.301.600.000 dolardır. Bk., Garrett, **agt.**, s. 117.

225 Garrett, **agt.**, s. 96.

226 Bu konu ile Türk Hava, Kara ve Deniz Kuvvetleri için saptanan askerî yardımların ve planlamaların ayrıntısı hakkında bk., Karakaş, **age.**, s. 311-315.

nın temellerini atan²²⁷ ve özellikle de millî bir savunma sanayii kurulmasını engelleyen bir gelişme olmuştur.

3.3.2. Marshall Planı ve Türkiye

Marshall Planı (Avrupa Kalkınma Programı), geleneksel olarak Amerikan mallarının en fazla tüketildiği Avrupa’da, pazar artışının sağlanmasına yönelik olarak Avrupa’nın ekonomik açıdan kalkındırılması, siyasal anlamda da savaş sonrasında yoksulluk ve çaresizlik içinde bulunan Avrupa’da komünist hareketlerin başarı kazanmasını engelleyerek Amerikan güvenlik çıkarlarına hizmet etmesi için hazırlanmıştır. Plan, buna yönelik Ekonomik İşbirliği Kanunu’nun Amerikan Kongresi’nde kabul edilmesi ve 3 Nisan 1948’de Başkan Truman tarafından onaylanmasıyla yürürlüğe girmiştir. ABD, Amerikan Dışişleri Bakanı George C. Marshall’ın adıyla anılan plan çerçevesinde, ilgili Avrupa devletlerine 30 Haziran 1952’ye kadar 17 milyar dolarlık bir yardımda bulunmayı kabul etmiştir.²²⁸

Türkiye’nin Marshall Planı’na ilgisi, 12 Temmuz 1947’de Paris’te başlayan Avrupa Ekonomik İş birliği Konferansı’na katılımıyla başlar. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin katılmama kararından sonra yapılan bu konferansa, faşist bir idare ile yönetilmesi nedeniyle İspanya hariç 16 Avrupa ülkesi (Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İrlanda, İzlanda, İsveç, İsviçre, İtalya, Lüksemburg, Norveç, Portekiz, Yunanistan ve Türkiye) katılmıştır. Konferans, 16 ülkenin temsilcilerinden oluşan bir Avrupa Ekonomik İş birliği Komitesi ve çeşitli teknik komiteler kurarak dağılmıştır.²²⁹ Ankara, Dışişleri Bakanı (1947-1950) Necmettin Sadak’ın 2 Şubat 1948’de TBMM’de yaptığı konuşmada verdiği bilgilere göre bu konferansta alınan karar gereği ABD’ye sunulacak rapor çerçevesinde, zirai ve maden gibi üretimlerini Avrupa’ya etkili bir şekilde faydası dokunabilecek bir seviyeye çıkarmak için planın uygulama süresince (4 yıl 3 ay), 1 Temmuz 1947 fiyatları ile 615 milyon dolarlık malzemeye ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.²³⁰

227 Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, 1919-1980, Ed. Baskın Oran, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 535-536.

228 Mehmet Vedat Gürbüz, **An Overview of Turkish-American Relations and Impact On Turkish Military, Economy and Democracy, 1945-1952**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (University of Wisconsin-Madison 2002), s. 216; Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, s. 540; Cemal R. Eyüboğlu, “Marshall Planı ve Türkiye: I”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, C XVIII, S 206, Mayıs 1948, s. 87-88, 91.

229 Eyüboğlu, agm., s. 88; Çağrı Erhan, “Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, No: 1-4, Ocak-Aralık 1996, s. 280.

230 **TBMM Tutanak Dergisi**, 2. II. 1948, Dönem: VIII, Cilt: 10, Toplantı: 2, Birleşim 37, s. 1, 4-6; **Ulus**, 3 Şubat 1948.

Ancak bu talep Washington tarafından geri çevrilmiştir. Bunun nedenini değerlendirmeden önce, planın ortaya çıkışının hemen öncesinde Türkiye'nin ABD nezdindeki kredi arayışlarına yer verilmesi uygun olacaktır.

Truman yönetiminin, Türk Silahlı Kuvvetlerinin güçlendirilmesi için yardımda bulunması ve buna yönelik istekliliği, Ankara'nın Amerikan sermayesine güvenilmesine yönelik eğilimini güçlendirmiştir. Başlangıçta Türkiye, Truman Doktrini'nin öngördüğü Amerikan yardımlarının stratejik niteliğini önemsemekteydi. Bununla birlikte, tedricen yardımın artırılması beklentisiyle, bu yardımların askeri nitelikten ekonomik niteliğe dönüşmesi fikri de oluşmaya başlamıştır. Ayrıca Türkiye, Amerikan yatırımcılarının ilgisini çekme umudundaydı. Ancak Amerikan özel sermayesinin Türkiye'ye gelişi yavaş kalmıştır. 1947 yazında Amerikan Yirminci Yüzyıl Fonu adına özel bir araştırma yürütmüş olan Max Weston Thornburg'un hazırladığı rapor²³¹ sonuçları, Türk yönetim çevrelerinin Türkiye'deki Amerikan özel yatırımlarıyla ilgili beklentilerinin kısa sürmesine neden olmuştur.²³²

Amerikan özel sermayesinden etkin bir şekilde faydalanılamayacağını gören Ankara, Türkiye'nin kalkınma projelerinin finansmanı için Amerikan hükûmetine yönelmiş ve 29 Eylül 1947'de 100 milyon doları aşmayan miktardaki ek yardım talebini iletmiştir. Necmettin Sadak, bu talebini desteklemek için askerî harcamalardan kaynaklandığını belirttiği bütçe krizini sebep göstermiş, talep edilen bu ek yardımın bir kısmının askerî amaçlar dışında kullanılabileceğini de eklemiştir.²³³ Ancak Washington, Ankara'nın bu talebini uygunsuz bulmuştur. ABD'li yetkililer, Türk ordusundaki personel sayısında üçte bir oranında azaltmaya gidilerek 150 milyon liralık bir tasarruf elde edilirken ve Türkiye'ye 100 milyon dolarlık doğrudan askerî yardım sağlanırken, bu ek yardım talebinin anlamsızlığı üzerinde durmuşlardır.²³⁴ Bu nedenle Ankara, talebine yönelik olumsuz cevap verilmesi nedeniyle hayal kırıklığı yaşamış²³⁵ ve mali yardım umutlarını Marshall Planı'na bağlamıştır.

Ancak Türkiye'nin bu beklentisi, ABD'den gelen haberlerle karşılığını bulamamıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Türkiye, 615 milyon dolarlık malzeme talebine yönelik olarak olumsuz bir cevap almıştır. Çünkü ABD'li

231 Rapor devletin; tekstil, dokuma, çimento, kâğıt, ayakkabı, kimyevi maddeler ve makine üretimi gibi sektörlerde üretici bir aktör olarak devrede olmamasını, ağır sanayiden vazgeçilmesini, "serbest" piyasa temelinde, özel sermaye ile tarım ve hafif sanayilere dayalı sektörler sayesinde gerçekleştirilecek aşamalı bir sanayileşmeyi önermektedir. B. Ali Eşiyok, "Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü", **Memleket Siyaset Yönetim**, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009/11, s. 121.

232 Athanassopoulou, **age.**, s. 69-70.

233 NARA, Records of the Department of State., 1945-1949, M 1292, Roll 4, File 867.20/9-2947, s. 1-3; FRUS, 1947, V, s. 352-353.

234 FRUS, 1947, V, s. 309, 357-358.

235 FRUS, 1947, V, s. 365-366.

uzmanlara göre, Marshall Planı, Türkiye ekonomisinin ilerlemesi ve bunun sonucunda Avrupa kalkınmasına yardım bakımından faydalı olmakla birlikte, milli bir ekonomik gelişme planı değil, savaştan çıkmış olan Avrupa'nın yeniden inşa edilmesine yönelik bir plandı. Türkiye, Avrupa ülkelerinin çoğunun karşılaştığı ekonomik kalkınma meseleleri ile kıyaslanacak sorunlarla karşı karşıya değildi. 170 milyon doları bulan altın stoku ile Türkiye, maden ve ziraat makinelerini peşin para ile satın alabilir durumdaydı.²³⁶ Washington'un değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla Türkiye, Marshall Planı'nın başlangıç aşamasında, yardım alması gereken bir ülkeden çok, savaşın etkileri nedeniyle zor durumda olan Avrupa devletlerine yardım edebilecek konumda bulunan bir ülke olarak görülmektedir. ABD tarafından Türkiye'nin Marshall Planı'ndaki rolü, bir tarım ülkesi olması yönünde biçilmiştir. Türkiye, elindeki altın stokuna bağlı parayla tarıma yönelik teçhizat alacak, bu tarım makineleri ile toprağını işleyecek, elde edeceği ürünlerle de Avrupa'yı besleyecekti. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin sanayi ülkesi olması istenmiyordu.²³⁷

Aslında Türkiye'nin 1947 yılındaki satın alma gücü ve ekonomik durumu ABD'li uzmanların belirttikleri gibi değildi. Truman Doktrini çerçevesinde sağlanan askerî malzeme için bir bedel ödenmemesine karşın, bu malzemelerin bakım ve onarımı için bütçeden yılda 400 milyon lira ayrılması gerekmiş, böylece bütçe üzerinde büyük bir yük oluşturan askerî masraflardan kısıntıya gidilememiştir. Bununla birlikte Türkiye, gönderilen askerî malzemelerin yedek parçalarını ABD'den satın almak zorunluluğuyla karşı karşıya kalmış, bu da dolar bulma güçlüğüne ortaya çıkararak eldeki sınırlı döviz kaynaklarını eritmeye başlamıştır. Buna, savaş sonrası dönemde ihtiyacı gittikçe artan üretim-tüketim malları için ABD'ye başvurulması ve bu ülkeye ihracı yapılan malların ithal edilen malların bedelini karşılayamaması eklenince, Türkiye'nin alım gücü bir hayli zayıflamıştır.²³⁸ Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalat miktarı, 1936-1939 yılları arasında 7 ile 14 milyon dolar arasında değişirken, 1947 yılına gelindiğinde 81 milyon dolara yükselmiş olması, bu durumu açıklar nitelikteydi. Bu nedenle Ankara, Türk ekonomisinin ve satın alma gücünün zayıflığı konusunda Amerikan makamlarını ikna etmek ve bu yolla Marshall Planı'ndan beklediği yardımı alabilmek için 1948'in Ocak ayında yoğun bir diplomatik çabanın içine girmiştir. Nihayetinde Washington, uzmanlarının raporları sonucunda Türkiye'nin, çok daha fazla tahıl ve gıda maddesi üretebilecek bir kapasiteye sahip olduğunu ve bunları, ihtiyacı olan Avrupa ülkelerine satabileceğini göz önünde bulundurmaya başlamıştır. Fakat bu tarımsal potansiyel artışının sağlanabilmesi için de gübre ve tarım araç-makinelerinin daha fazla kullanılması gerekliydi. Bunun yanında drenaj

236 Ayrıntı için bk. **TBMM Tutanak Dergisi**, 2. II. 1948, Dönem: VIII, Cilt: 10, Toplantı: 2, Birleşim 37, s. 6-9; **Ulus**, 3 Şubat 1948.

237 Karakaş, **age.**, s. 324.

238 Gönlübol-Ülman, **agm.**, s. 220; Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", s. 535-536.

ve sulama sitemleri ile toprak ıslah edilmeliydi. Türkiye'nin bunları kendi imkânlarıyla gerçekleştiremeyeceğini anlayan ABD, Türkiye'yi Avrupa Kalkınma Programı'na dâhil ederek ve bu yolla eksikliklerini gidererek, Türkiye'deki tarımsal üretim potansiyeli ile Avrupa ülkelerinin tarımsal ihtiyaçlarını karşılamaya karar vermiştir.²³⁹

Başlangıçta Türkiye'ye 10 milyon dolarlık bir kredi vermeyi teklif eden ABD, bunun Ankara tarafından kabul edilmemesi üzerine, 10 milyon dolarlık krediye ilaveten yeni krediler vereceğini vaat etmiştir. Böylece 4 Temmuz 1948'de Ankara ile Washington arasında, Türkiye'yi Marshall Planı'na dâhil eden "Ekonomik İş birliği Anlaşması" imzalanmıştır.²⁴⁰ Anlaşma sonrasında Türkiye'ye, Marshall Planı çerçevesinde 1948-1949 yılı için toplam 49 milyon dolarlık yardımda bulunulmuştur. Türkiye'ye sağlanan Marshall Planı yardımları -farklı rakamlar verilmekle birlikte-, 1949-1950 yılı döneminde 132,7 milyon dolar, 1950-1951 yılı döneminde 100 milyon dolar ve 1951-1952 yılları arasında da 70 milyon dolar olarak gerçekleşerek, 1948-1952 yılları arasındaki toplam yardım miktarı 351 milyon 700 bin dolara ulaşmıştır.²⁴¹

Türkiye, Necmettin Sadak'ın 2 Şubat 1948 tarihli meclis konuşmasında değindiği gibi, ABD'li uzmanların görüşlerine uygun olarak, Marshall Planı çerçevesinde almış olduğu ekonomik yardımlarla Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duyduğu tarım ve maden üretimini artırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda da alınan yardımlar daha çok tarımsal üretimin verimini ve sahasını artıracak ve maden endüstrisini geliştirecek projelerde kullanılmıştır. Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanların yönlendirmeleri doğrultusunda -ki bu şekilde Türkiye'nin Avrupa devletlerinin ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini karşılaması hedeflenmiş ve bir sanayi ülkesi olma potansiyeli örselenmiştir- yardımların önemli bir miktarının tarım alanında kullanılması, Türkiye'nin 1953'te dünyanın önde gelen buğday üreticisi devletleri arasına girmesiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Marshall Planı, tarımda makineleşme sayesinde, Türkiye'nin tarım üretiminde gözle görülür bir artış sağlasa da askeri yardım programının yol açtığı gibi, sağlanan makinelerin yedek parça ve bakım-onarım gereksinimleri nedeniyle dışa bağımlılığı artırmıştır. Böylece uzun vadede, verilen yardım miktarının büyük bir bölümü, dolaylı olarak ABD'ye geri dönmüştür. Benzer şekilde, ABD'li uzmanların yönlendirmesi sonucunda, kara yolu ya-

239 George Kirk, *The Middle East, 1945-1950*, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1954, s. 40-42; Athanassopoulou, *age.*, s. 71.

240 "Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında Ekonomik İşbirliği Antlaşması"nın maddeleri için bk., *Düstur*, 3. Tertip, C 29, s.1278-1286.

241 *TBMM Tutanak Dergisi*, 23. V. 1952, Dönem: IX, Cilt: 15, Toplantı: 2, Birleşim 75, s. 310-311; *Türkiye'de Marşal Plânı, 1949 Yılı Sonuna Kadar*, Haz., Kenan Mânioğlu, Devlet Bakanlığı, bty., ve byy., s. 9; Burçak Keskin Kozat, *Negotiating Modernization Through U.S. Foreign Assistance: Turkey's Marshall Plan (1948-1952) Re-Interpreted*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan University, 2007, s. 112.

pımına öncelik verilmesi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan demiryolu hamlesinin bir tarafa bırakılarak binlerce kilometre karayolunun inşa edilmesi, Türkiye'nin yerli imkânlarla üretmediği otobüs, kamyon ve otomobillerin ithalat miktarlarının artmasına neden olmuştur.²⁴²

3.3.3. İnönü Dönemi'nde Türkiye'nin NATO'ya Üyelik Arayışları

Truman Doktrini, Türkiye'nin ulusal bütünlüğünün Orta Doğu'daki düzenin korunması için gerekli olduğunu belirten ve Türkiye'ye yönelecek muhtemel bir Sovyet saldırısı karşısında ABD'nin hareketsiz kalmayacağını ifade temelinde ortaya koyan bir girişimdi. Ancak bu doktrin, tek taraflı ve resmîyetten uzak bir nitelik taşımaktaydı. Ankara'nın beklentisi, Batı'yla başka bir ifadeyle dönemin en büyük askerî gücü olan ABD'nin içinde bulunduğu bir Batı blokuyla güvenlik taahhütlerine dayalı bir ittifak kurabilmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için de Ankara, önüne çıkacak bütün fırsatları kullanmaya odaklanmıştı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in Avrupa'da müşterek bir güvenlik anlaşması oluşturmaya dönük çalışmalarıyla dillendirdiği "Batı Birliği", 17 Mart 1948'de İngiltere, Fransa ve Benelux devletleri (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) arasında imzalanan Brüksel Antlaşması ile oluşturulmuştur. "Batı Birliği", Sovyetler Birliği'ne karşı bir güvenlik sistemi olmakla birlikte, bu devleti caydıracak yegâne askerî güç ABD olduğu için bu birliğin oluşumunda ABD'nin de yer alması gerekmektedir.²⁴³

"Batı Birliği" oluşumu, bütün Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de büyük bir etki yaratmıştır. Ancak Londra nezdinde yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin bu oluşuma girme çabası sonuçsuz kalmıştır. Kısa bir süre sonra "Batı Birliği" projesinin "Brüksel Paketi"na dönüşmesi öngörülmüş ve Ankara da yeniden ad değiştirerek "Batı Paketi" halini alan Batı Avrupa savunma sistemine ABD'nin katılımıyla ilgili söylentiler nedeniyle Washington'dan Türkiye için güvenlik garantisi sağlamaya yönelmiştir. Fakat Büyükelçi Baydur'un, art arda 11 Mayıs, 25 Mayıs ve 21 Temmuz 1948'de Washington nezdinde gerçekleştirdiği ABD'den güvenlik teminatı sağlamaya yönelik çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bu girişimlerde Ankara, ABD'nin Türkiye'yi dışarda tutarak Batı Avrupa'nın güvenliğini teminat altına almasının Sovyetlere, Batı Avrupa'ya saldırımlarının ABD ile çatışma riskini de beraberinde getireceğini düşündürürken, Türkiye'ye saldırımları hâlinde bu riskin bulunmadığı izlenimi vereceği savını işlemiştir. ABD'li yetkililer ise genel olarak, bir ön-

242 Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", s. 542.

243 Hubert Miles Gladwyn, *The Memoirs of Lord Gladwyn*, Weybrightand Talley, New York 1972, s. 210, 214; H. G. Nicholas, *Britain and the United States*, Chatto&Windus, London 1963, s. 48; Lordismay, *NATO: The First Five Years, 1949-1954*, Netherlands 1954, s. 7-8.

ceki yıl Türkiye'ye, Batı Avrupa devletlerine sağlanmayan askerîyardımlarda bulduklarına ve böylece Türkiye'nin güvenliğine yönelik ilgilerini zaten gösterdiklerine değinmişlerdir. Benzer şekilde, 20 Ağustos 1948'de Truman'a güven mektubunu sunarak görevine başlayan Türkiye'nin yeni Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin de 9 Eylül 1948'de yaptığı girişimden eli boş dönmüştür. Böylece Ankara'nın, NATO'nun kuruluşu öncesinde ABD'den güvenlik teminatı sağlama çabaları, ABD'li yetkililer tarafından sürekli olarak, Batı ittifakına ABD'nin resmi katılım süreci tamamlanmadan adım atmayacakları gerekçesiyle geri çevrilmiştir.²⁴⁴

Kuruluş müzakereleri 1947'nin Mart ayında başlayan NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü-North Atlantic Treaty Organization) 4 Nisan 1949'da imzalanarak 24 Ağustos 1949'da yürürlüğe girmiştir. NATO, beş Brüksel Antlaşması devleti ile ABD, Kanada, İtalya, Danimarka, Norveç, Portekiz ve İzlanda'nın katılımlarıyla oluşturulmuştur. Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Ankara, 12 Nisan 1949'da bu defa Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak üzerinden en üst seviyede gerçekleştirdiği diplomatik bir girişim ile talebini Amerikan Dışişleri Bakanı Dean Acheson'a iletmeye çalışmıştır. Görüşmede Sadak, Amerikan hükûmetinin Atlantik Paktı'nı Türkiye'yi de içine alacak şekilde genişletmesini istemiş veya Türkiye'nin saldırıya maruz kalması durumunda Amerikan hükûmetinin Türkiye'yi yalnız bırakmayacağına yönelik bir güvence verip veremeyeceği üzerinde durmuştur. Acheson ise kendisinin Amerikan hükûmeti adına herhangi bir taahhütte bulunmakla yetkili olmadığı cevabını vermiştir.²⁴⁵

Acheson'un bu yaklaşımı, Saka'nın ABD ziyaretinden hiçbir kazanım elde edemeden dönmesi anlamına geliyordu. Böylece Washington, NATO'nun kuruluşu öncesindeki tutumunu devam ettirerek, Truman Doktrini ile askerî yardım, Marshall Planı ile de ekonomik yardım almaya devam eden Türkiye için başka bir adım atmak istemiyordu. Başka bir ifadeyle ne verilirse ona razı olan Türkiye'ye, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile sağlananları yeterli görüyordu. Ankara'nın özellikle Avrupa Kalkınma Programı'ndan faydalanmak ve bu yolla alacağı yardım miktarını artırmak için yaptığı çetin müzakereleri dikkate alan ABD, Türkiye'nin kendisine olan ihtiyacını çok iyi kavramakta ve Sovyet baskı ve tehdidinin tazeliğini koruduğu bir ortamda, Batı ile hareket etmekten başka bir çaresinin olmadığını da açıkça görebilmekteydi. ABD'nin Türkiye'ye resmî taahhüde dayalı bir güvenlik teminatı vermesi, Acheson'un da ortaya koyduğu gibi, dünyadaki gelişmelere bağlıydı. Böyle bir gelişme de Kore Savaşı'nın başlamasına kadar ortaya çıkmayacaktı.

İnönü yönetimi, yapılacak genel seçimlerin üç gün öncesinde, muhtemelen bir seçim müjdesi vermek amacıyla bir kez daha adım atarak, 11 Mayıs

244 Karakaş, *age.*, s. 342-343, 346-348, 353-354.

245 FRUS, 1949, VI, s.1647-1653.

1950’de NATO’ya girmek için müracaat etmiştir. Ancak Ankara’nın, ABD, İngiliz ve Fransız dışişleri bakanlarının yapacakları toplantının hemen öncesinde gerçekleştirdiği bu başvurudan da²⁴⁶ bir sonuç alınamamıştır. Türkiye’nin bundan sonraki NATO’ya üyelik çabası, Cumhuriyet Halk Partisinin bu konudaki dış politika mirasına sahip çıkacak olan Demokrat Parti hükûmeti tarafından sürdürülecek ve 1952’de netice verecektir.

Sonuç olarak İnönü Dönemi Türk-Amerikan ilişkileri, değişen dünya düzeni bağlamında İkinci Dünya Savaşı yılları ve savaş sonrası yıllar şeklinde iki ana kapsamda ele alınabilir. İki ülke arasındaki ilişkilerin, İkinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan döneminde, esasen de bu ilişkilerin askerî ve stratejik boyutu özelinde İngiltere’nin gölgesinde şekillendiği söylenebilir. Özellikle Türkiye’ye yönelik Amerikan ödünç verme ve kiralama yardımlarının gönderilme usulünde İngiltere’nin etkinliği kendisini göstermiştir. ABD’nin Türkiye üzerindeki İngiliz politikasının etkinliğinden kısmen bağımsız olarak hareket edebildiği tek zemin ise 1943’te gerçekleşen ve Türkiye’yi savaşa sokma çabalarının da sürekli olarak sergilendiği müttefiklerarası konferans ve toplantılarda oluşabilmiştir. İngilizler, Adalar Denizi’nin ve Yunanistan’ın Almanlardan temizlenerek, geleneksel politikaları icabı imparatorluk ulaşım yollarını güvence altına almak için Türkiye’yi savaşa sokmak isterken, ABD’li askerî yetkililer, kendilerini de bu çatışma bölgesine çekeceği düşüncesiyle, Overlord harekâtı (Normandiya çıkarması) zararına ikincil öneme sahip böyle bir askerî uygulamaya ilgisiz kalmışlardır. Ankara ise savaşın sonlarına kadar, bu büyük çatışmanın Türkiye’ye getireceği yıkımdan kurtulmak amacıyla “etkin tarafsızlık” politikası izlemiştir. Dolayısıyla Birleşmiş Milletler örgütünde yer alabilmek için Almanya ve Japonya’ya 23 Şubat 1945 gibi geç bir tarihte savaş ilan etmiş, bu da Türkiye’yi İkinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasındaki uluslararası sistem içinde yalnız kalma tehlikesiyle yüzleştirmiştir.

Sovyetler Birliği, 7 Haziran 1945’te Türkiye’nin bu yalnızlığını fırsata çevirerek Boğazlarda üs, Kars ve Ardahan üzerinde de toprak talebinde bulunmuştur. Ankara, bu güvenlik tehdidi karşısında, öncelikle silaha başvurmaktan ve kendisini sonuna kadar savunmaktan geri adım atmayacağını tüm açıklığıyla ortaya koyarak sahip olduğu imkânlarla direnmeye çalışmıştır. Diğer taraftan Ankara, Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik ve askeri yetersizlikleri de dikkate alarak, İngiltere’nin ve özellikle de ABD’nin desteğini almak doğrultusunda diplomatik bir çabanın içine de girmiştir. Ankara uzun vadedeki beklentisini, Batı ile yapılacak bir ittifak temelinde Türkiye’nin güvenliğini sağlamak şeklinde belirlemiştir. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nda izlenen tarafsızlık politikasını değişime uğratarak böyle bir ittifak arayışına yönelmesinin nedeni ise İkinci Dünya Savaşı sonucu oluşan “Yeni

246 Sander, *age.*, s. 70-71; Kirk, *The Middle East, 1945-1950*, s. 53.

Dünya” düzenidir.

Ankara, bu “Yeni Dünya” düzeni içinde Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesine uygun olarak çok partili hayata geçiş sürecini de hızlandırmıştır. Ancak incelediğimiz Amerikan belgelerinden hareketle, bu sürecin hızlandırılması konusunda, Sovyet tehdidi karşısında desteğine ihtiyaç duyulan Washington’un telkin ve baskıda bulunduğuna yönelik bir girişimi tespit edilememiştir. Bu konuya odaklanan başka bir çalışmada da ABD’nin, Türkiye’nin demokratikleşmesinde doğrudan bir etkisinin veya baskısının olmadığına, Sovyet tehdidinde maruz kalan Türkiye’ye kendi çıkarları gereği destek verirken, bu ülkenin rejiminin demokratik veya otoriter nitelikli olup olmadığıyla ilgilenmediğine işaret edilmektedir.²⁴⁷

İkinci Dünya Savaşı, soğuk savaşın şekillenmesiyle birlikte çift kutuplu “Yeni Dünya” düzenine dönüşecek olan, biri Sovyetler Birliği merkezli, diğeri de ABD merkezli bir güç dengesi oluşturmuştur. Bu güç dengesi içinde Türkiye, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı diplomasisinin uyguladığı gibi, ittifaklar üzerine kurulan sistem içinde bir Avrupa gücünü diğerine karşı kullanabilecek bir konjoktür bulamamıştır. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nda “etkin tarafsızlık” politikası uygulayabildiği görece dengeli olan güç yapılanması savaş sonunda ortadan kalkmıştır. Almanya yenilmiş, İngiltere zafer kazansa bile savaştan tükenerek çıkmıştı. Türkiye’nin, Sovyetler Birliği ve ABD’nin temsil ettiği güç dengesinden faydalanarak güvenliğini sağlama imkânı yoktu. Zaten savaşın hemen sonrasında, bu güç dengesinden biri olan Sovyetler Birliği’nin tehdidinde maruz kalınmıştı. Sovyetler, Boğazlara ilişkin verdikleri notalar sonrasında baskılarını azaltmış görünmekteydi. Ancak Türkiye’nin politik olarak yalnız bırakıldığını hissetmeleri durumunda, toprak ve Boğazlarda üs taleplerini yinelemeyecekleri garanti değildi. Türkiye’nin bu dış koşullar altında tarafsız kalmayı tercih etmesi durumunda ise kendisini güvende hissedebilecek ve ihtiyaç anında koruyabilecek kadar ekonomik, teknik ve askerî kaynağa sahip olması gerekmekteydi. Ancak Türkiye bu kaynaklardan mahrumdu. Bu nedenle Türkiye’nin, Avrupa’nın en büyük askerî gücü olan Sovyetler Birliği’nin açık tehdidi karşısında, kendi imkânlarına güvenerek bağımsız bir politika izlemesi tehlikeliydi. Dolayısıyla Türkiye’nin, Sovyet isteklerine karşı koyabilmek için karşıt ve dengi bir gücün desteğini almaya ihtiyacı vardı. Asgari caydırıcılık sergilenmediği müddetçe, diplomatik girişimlerin bir faydasının olmayacağı da açıktı.

Buna rağmen Türkiye, Sovyet taleplerinin ciddiyeti ve Türkiye’nin yer aldığı bölgedeki çıkarlarına zarar getireceği konusunda Batılı devletleri uyar-

247 Efe Sıvış, **Türk Demokrasininin Sıfır Noktası: Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 381-384, 386. ABD’nin günümüzde de Orta Doğu’da Suudi Arabistan gibi devletler ile yakın iş birliği içinde olması dikkate alındığında, aynı tutumunu sürdürdüğü görülmektedir.

mak ve desteklerini sağlamak istemiştir. Bu doğrultuda, öncelikle aralarında ittifak antlaşması bulunan İngiltere ve hemen sonrasında da ABD nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Fakat İngiltere, ABD'ye nazaran Ankara'nın hassasiyetlerini paylaşmada daha fazla istekli olsa da zayıflığı nedeniyle Türkiye'ye somut anlamda destek verememiştir. Bu durum, İngiltere'nin Şubat 1947'de, geleneksel anlamda kendi sorumluluk sahası olarak görülen Orta Doğu ve Yakın Doğu bölgesinden kısmi bir geri çekiliş anlamına gelecek şekilde, Türkiye ve Yunanistan'a artık ekonomik yardımda bulunamayacağını açıklamasıyla fiili hale gelmiştir. Sovyetler Birliği için açık hedef haline gelebilecek bu boşluk, dönemin en büyük askerî ve ekonomik gücü olan ABD tarafından doldurulmuştur. ABD'nin benimsediği bu politika ve bunun uygulamaya konulmasıyla şekillenen soğuk savaş, Washington tarafından Türkiye'ye verilen önemi de artırmıştır.

Aslında ABD, Sovyetler Birliği tarafından 1945 Haziran'ında Türkiye'ye yöneltilen toprak ve üs talepleri karşısında ilgisiz görünmüştür. ABD'nin Türkiye'ye gösterdiği ilgiyi artırması ve Türkiye'yi Orta Doğu'nun savunulmasında anahtar ülke olarak değerlendirmeye başlaması, ancak soğuk savaşın oluşum işaretlerini vermeye başladığı 1946 ortalarında gerçekleşmiştir. Truman Doktrini ise Türkiye'nin ulusal bütünlüğünün Orta Doğu'daki düzenin korunması için gerekli olduğuna vurgu yaparak, Türkiye'ye yönelecek muhtemel bir Sovyet saldırısı karşısında ABD'nin hareketsiz kalmayacağını ifade temelinde ortaya koymuştur. Bununla birlikte bu doktrin, Türkiye'nin ulusal güvenliğine kısmi bir rahatlama getirmiş olmasına karşın, tek taraflı, sadece söze dayalı ve resmiyetten uzak bir nitelik taşımaktaydı. Türkiye'ye yönelik bir Sovyet saldırısı karşısında ABD'yi, Türkiye'ye askerî destekte bulunmaya dönük resmi bir taahhüt altına sokmamaktaydı. Dolayısıyla Ankara'nın beklentisi, Sovyetler Birliği karşısında kendisini tam anlamıyla güvende hissedebilmek ve İkinci Dünya Savaşı sonunda karşılaştığı yalnızlıktan kurtulmak için Batıyla, başka bir ifadeyle dönemin en büyük askerî gücü olan ABD'nin içinde bulunduğu bir Batı bloğuyla, güvenlik taahhütlerine dayalı bir ittifak kurabilmektir.

Truman Doktrini'nin tek taraflı ve bağlayıcı olmayan özelliğini dikkate alan Ankara, Batı'ya yönelmeksizin sadece Türkiye'yi hedef alan bir Sovyet saldırısı karşısında ABD'nin tarafsız kalacağı endişesini yaşamaktaydı. Bu endişeyi giderebilmek için de bütün diplomatik açılımlarını, Sovyet tehdidine karşı kurulan "Batı Birliği"ne ve bunun ABD'nin de iştirak etmiş hali olan NATO'ya girebilmeye odaklanmıştır. Türkiye için Batı'da oluşan güvenlik sistemine katılmak, aynı zamanda Truman Doktrini ile sağlanan Amerikan askerî yardımlarının ve Marshall Planı'yla verilen ekonomik yardımların devamının teminat altına alınması anlamına gelmekteydi.

Ancak Türkiye, İnönü Dönemi'nde Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin

yer aldığı bir güvenlik sistemine katılabilmeyi veya NATO'ya üye olmayı dış politika hedefinin odağına yerleştirmesine karşın, bütün girişimlerden eli boş dönmüştür. ABD, Truman Doktrini ve Marshall Planı'yla sağlanan askerî ve ekonomik yardımları ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ABD'nin çıkarları arasında olduğunu gösterir sözleri yeterli bulmuştur.

Dolayısıyla, çalışmamızın da ortaya koyduğu şekliyle, İnönü Dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinin, ekonomik ve özellikle de askerî ve buna dayalı güvenlik temelli konular üzerinden şekillendiği görülmektedir. Bunun yanında, iki ülke arasındaki ilişkilerin kaderini belirleyen en temel etkeni de ABD'nin Avrasya bölgesindeki stratejik ve ekonomik çıkarlarını Sovyetler Birliği karşısında korumak için şekillendirdiği politikalar oluşturmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin Truman Doktrini kapsamı içinde yer alması, Marshall yardımlarından faydalanması ve NATO'ya üye olmak için sergilediği çabaları, ancak sözü edilen Amerikan politikası nezdinde bir anlamı varsa karşılığını bulabilmiştir. Böylece Türk-Amerikan ilişkilerinin biçimlenmesi sürecinde Türkiye, edilgen bir konumda yer almıştır. Türkiye'nin ABD'ye yönelik edilgen politikasını ise İkinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak savaş sonrası dönemde somut hale gelen Sovyetler Birliği kaynaklı güvenlik tehdidi şekillendirmiştir. Sovyetler Birliği, Molotov'un da anılarında belirttiği gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye yönelttiği fiili tehdit ile büyük bir siyasi hata yapmış, Türkiye'nin zaten eğilim gösterdiği Batı ile ittifaka yönelişin, bu defa geri döndürülemez şekilde Türk millî politikası haline dönüşmesine sebebiyet vermiştir.

4. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİ (1950-1960)*

4.1. Demokrat Parti'nin İktidara Gelişi

14 Mayıs 1950'de gerçekleşen genel seçimlerde Demokrat Parti (DP) geçerli oyların %53,59'unu alarak tek başına iktidara geldi. Bu oran 8.051.650²⁴⁸ geçerli oyun 4.241.393'üne tekabül ediyordu.²⁴⁹ Dönemin liste usulü çoğunluk seçim sistemi sayesinde DP mecliste avantajlı bir konum elde ederek, 408 milletvekili kazandı. Buna karşılık Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) %39,98 oy yüzdesiyle 3.165.096 oy almasına rağmen mecliste yalnızca 69 sandalye kazanabildi. Böylece 27 Mayıs 1960 darbesine kadar sürecek olan tek başına DP iktidarı dönemi başladı.1950 genel seçimleriyle başbakanlık görevine gelen Adnan Menderes, iktidara geldiğinde evvela CHP'nin devletin ekonomiye müdahale ettiği devletçi politikalarını eleştirdi. Nitekim DP, iktidarının başında ithalat kısıtlamalarını kaldırdı, kredi faizlerini düşürdü. Ekonomik kalkınmanın özel sektör eliyle sağlanmasını hedefledi.²⁵⁰ Ne var ki Menderes'in bütçeleri 1950'li yıllarda büyük açıklar verdi ve bu süreçte sürekli olarak ABD'nin finansal yardımına ihtiyaç duyuldu. 1950-1954 arasında liberal ekonomi politikaları uygulayan Menderes hükûmeti, 1954'ten sonra gelişen koşullar nedeniyle başta eleştirdiği devletçi politikalara döndü.1954 yılından sonra bazı kalemlerde kıtlık ve buna bağlı stokçuluk, karaborsacılık baş gösterdiğinde II. Dünya Savaşı sırasında çıkarılan Millî Korunma Kanunu'nu 25 Haziran 1956'da tekrar yasal bir düzenlemeyle uygulamaya soktu.²⁵¹ 1950'li yıllar boyunca Menderes hükûmetleri ancak şartların imkân verdiği ölçüde

* Doç. Dr. Efe Sıvış, Fenerbahçe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, efe.sivis@fbu.edu.tr.

248 1950 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

249 Türkiye Büyük Millet Meclisi Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

250 Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 67, N 2, 2012, s. 159.

251 Mustafa Albayrak, "Demokrat Parti Dönemi Millî Korunma Kanunu (1955-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 23, S 67-68-69, 2007, s. 245.

serbest piyasa ekonomisi yanlısı politikalar geliştirebildi.²⁵²

Başbakan Menderes hızlı kalkınma adına Amerikan yardımlarını önemsemi. Fakat zaman içinde ABD'den beklediği ölçüde bir ekonomik yardım göremedi. Öyle ki bu durum 27 Mayıs 1960 darbesi öncesinde Menderes'in Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmesine yol açtı. Dış politikadaki başlıca hedefinin Truman Doktrini ve Marshall Yardımları ile Türkiye'ye destek olan ABD ile ilişkilerin geliştirilmesi olduğunu belirtti. ABD, DP'nin iktidara gelmesinden memnun görünüyordu. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı James E. Webb'in, Başkan Harry S. Truman'ın dikkatine sunduğu raporda DP'nin CHP'ye karşı zaferi Türkiye'deki demokratik gelişmenin zirvesi olarak yorumlandı. İsmet İnönü'nün seçimleri kaybetmesine rağmen çok partili hayata geçiş kararı almasından ötürü ciddi bir prestij kazandığını da ekledi.²⁵³ Amerikalı diplomatlar, 1946'da Cumhurbaşkanı İnönü'nün o dönemde herhangi bir baskı altında kalmadan demokrasi adına önemli bir adım attığını ve Türkiye'yi çok partili hayata geçirdiğini söylemişlerdi.²⁵⁴

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren takip ettiği aktif tarafsızlık siyaseti,²⁵⁵ Menderes hükümetleri ile aktif Amerikancılık çizgisine geldi. Amerikan arşiv belgelerinde Menderes'in Amerikan Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'a yazdığı 11 Ağustos 1958 tarihli mektupta "Türkiye'nin ABD'nin daha güçlü ve yakın bir dostu hâline geldiğini ve bu dostluk ilişkisi için ellerinden geleni yaptıklarını" ifade ettiği görülüyor.²⁵⁶

4.2. Türkiye'nin NATO'ya Üyelik Süreci

Türkiye 25 Temmuz 1950'de Kore'ye asker gönderme çağrısına uyan ikinci devlet oldu.²⁵⁷ Fakat bu konu TBMM'nin gündemine dahi gelmedi. Muhalefetin konudan ancak karar alındıktan sonra haberi oldu fakat buna rağmen kararı destekledi. Kore'de komünist yönetimle idare edilen Kuzey bölgesi, 25 Haziran 1950'de kapitalizm etkisindeki Güney'i işgal etti. Bu gelişmeyle ABD ile Sovyetler Birliği karşı karşıya geldi. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin 1945'de Türkiye'ye yönelik talepleri Menderes hükümeti tarafından tekrar hatırlandı. Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, Tür-

252 Şarık Tara, *Şarık Tara Anlatıyor*, Doğan Kitabevi, İstanbul 2015, s. 59.

253 Recep Murat Geçikli, *Menderes Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri*, İleri Yay., İstanbul 2016, s. 49-51.

254 Efe Sıvış, *Türk Demokrasininin Sıfır Noktası: ABD Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 382-383.

255 Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bk. Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 2013.

256 NARA, 782.13/8-2058

257 İsmail Efe, "NATO'ya Üyelik Sürecinde Türkiye-ABD İlişkileri ve Türk Kamuoyundaki Akisleri", *History Studies*, C 11, S 2, 2019, s. 607.

kiye'nin Kore'nin güneyine yönelik saldırıya sessiz kalması hâlinde ileride kendisine yönelik olası bir Sovyet saldırısında bir destek bulamayacağını savundu.²⁵⁸ Keza Başbakan Menderes, Kore'ye Türk askerinin gönderilmesinin Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesinde “köprü” olabileceğini ifade etti.²⁵⁹ O dönem Türkiye'yi ziyaret eden Amerikalı Senatör McCain 25 Temmuz 1950'de Türkiye'den yaptığı açıklamada Türkiye'nin Kore Savaşı'na fiilen yapacağı yardımın NATO'ya girmesini sağlayacağını ifade etti.²⁶⁰ Türkiye Kore'ye 5 bin kişilik bir tugay göndermesinden iki hafta sonra ise NATO'ya ikinci kez başvuruda bulundu. İlk başvuru genel seçimlerden 3 gün önce, 11 Mayıs 1950'de CHP hükûmeti tarafından yapılmış ve reddedilmişti. Türkiye'nin ikinci başvurusu da 13 Eylül 1950'de New York'taki NATO Dışişleri Bakanları toplantısında reddedildi. Ne var ki Türkiye'nin Kore'de 718 şehit vermesinin ardından ABD 15 Mayıs 1951'de Türkiye'nin Yunanistan ile NATO'ya davet edilmesini önerdi ve İngiltere'yi bu konuda ikna etti. ABD'nin önerisinin Türkiye'nin Kore'deki askerî gayretinden kaynaklandığına dair bir bulgu görünmüyor. Fakat Türkiye'nin NATO üyeliğine yönelik fayda göstereceğini umarak Kore'ye asker gönderdiği ortadadır. Türkiye Kore'de yalnızca cephede şehit vermedi. Konuya ilişkin bir arşiv belgesi, Kore Tugayı'nda görevli er İbrahim Toy'un 21 Haziran 1953'te zabita görevini sürdürürken ABD Birinci Donanma Birliğinden Albay Clayton Maynard tarafından öldürüldüğünü gösteriyor. Toy'un niçin öldürüldüğü bilgisi belgede yer almıyor. Fakat Türk hükûmetinin Sosyal Sigortalar Kurumunun Toy'un ailesine şehit ailesi maaşı bağlayabilmesi için ABD Denizcilik Bakanlığı'ndan ölüm olayına ilişkin resmî bir yazı istediği görülüyor. Bu durum, Türkiye'nin Kore'de ABD ve Batı bloku için yaptığı fedakârlığı göstermesi açısından önemlidir.²⁶¹ Washington o dönemde Türkiye'nin zaman zaman içinde tarafsız bir pozisyona kayabileceğinden şüphelendi. Diğer yandan NATO'nun ihtiyaç duyduğu 96 ayrı 10 bin kişilik tümen, Batı Avrupa devletleri tarafından sağlanamıyordu. Sağlanabilen tümen sayısı 20 idi. Türkiye ise NATO'ya kendi başına 18 tümen tahsis edebileceğini vadetti. Bu askerler Türk sınırları içinde bulunacaktı. Sovyetler Birliği bu askerlere karşı teyakkuza olmak zorunda kalacak ve askerî yoğunluğunun bir bölümünü Türkiye ile olan sınırına kaydırmak zorunda kalacaktı.²⁶² NATO'nun kuruluş sürecinde Türkiye'nin örgüte üye

258 Füsün Türkmen, **Kırılğan İttifaktan Model Ortaklığa Türkiye-ABD İlişkileri**, Tişmaş Yay., İstanbul 2012, s. 75.

259 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971**, C 2, Pera Yay., İstanbul 1997, s. 1536.

260 **Akşam**, 26 Temmuz 1950, s. 1'den akt. Von Zur Mühlen, Tekindor Sevinç, “Korean War in the Turkish Press”, **Turkish Studies**, 2012, C 13, S 3, s. 527.

261 **NARA**, 782/3511/1-1155.

262 George S. Harris, **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971**, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C. 1972, s. 42-50.

olmasına alternatif bir başka plan geliştirildi. İtalya'nın 1949'da NATO'ya kurucu üye olarak alınması, diğer Akdeniz ülkeleri olan Yunanistan ve Türkiye üzerinde Batı'ya yönelik bir antipatinin gelişmesine neden olabilirdi. Bu çökince İngiltere tarafından dillendirildi. İngiltere bu nedenle İtalya, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO haricinde oluşturulacak bir Akdeniz Paketi'ne üye yapılmasını önerse de proje akim kaldı.²⁶³ Türkiye'nin talebi ise NATO üyeliğiydi. Bu süreçte Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, bir resepsiyonda ABD Ankara Büyükelçiliği 1. Kâtibi B. E. Kuniholm'a Türkiye'nin NATO üyeliğine ilişkin önemli sözler söyledi. Köprülü, 31 Mayıs 1950 tarihinde Ankara'da gerçekleşen resepsiyonda, Akdeniz Paketi'nin ortak güvenlikten ziyade herkesin kendi çıkarını düşündüğü bir yapıda olacağını savundu. Benzer şekilde Arap dünyasıyla kurulacak bir örgüte de hevesli olmadıklarını söyledi. Bu süreçte Türkiye'nin üyeliğine karşı olan NATO üye ülkeleri; Norveç, Danimarka, Lüksemburg, Belçika ve Hollanda'nın örgüte hiçbir şey veremeyeceklerini fakat Türkiye'nin çok şey verebileceğini savundu.²⁶⁴ NATO'ya başlangıçta Türkiye'nin alınmayıp İtalya'nın alınması ise dikkat çekiciydi. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir John Shuckburgh, konuya ilişkin Amerikan arşiv belgelerine yansıyan bir açıklamasında İtalya'nın yeni hükümet biçimi, gelenekleri ve halkının Hristiyan dinine mensup olması nedeniyle Avrupa toplumundan biri olarak kabul edildiğini belirtti. Esas ağırlığın ise antik Yunan ve Roma kültürüne ve dinî konulara ilişkin olduğunu ifade etti. İngiliz bakanın bu açıklaması aslında Türkiye'nin üyeliğe niçin kabul edilmeyip de İtalya'nın kabul edildiğini açıklıyor. General Mehmet Nuri Yamut'un, General Yusuf Egeleli'nin ve Amiral Aziz Ulusan'ın Shuckburgh'un bu çıkışına çok sinirlendikleri ve Amerikalılarla 15 Haziran tarihinde yaptıkları temaslarda Shuckburgh hakkında "görülmemiş düzeyde hasmane tutum" takındıkları arşiv belgelerinde yer alıyor.²⁶⁵

Amerikan arşivlerinde Türkiye'nin ABD'yi kendisini NATO'ya dahil etmesine yönelik ikna sürecinde Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'in Amerikan Dışişleri yetkilileri George C. McGhee ve C. Robert Moore ile ilginç bir görüşme yaptığı görülüyor. Washington'da gerçekleşen görüşmenin 4 Haziran 1951 tarihli tutanağına göre Erkin, Washington'a gelmeden önce Ankara'da Cumhurbaşkanı Bayar tarafından kabul edildi. Bayar bu görüşmede Erkin'e Sovyet yanlısı gazeteci olarak bilinen Zekeriya Sertel'den aldığı bir mektubu gösterdi. Zekeriya Sertel'in mektupta Bayar'a Türkiye'nin tarafsız bir pozisyon alması yönünde tavsiyeler verdiği görül-

263 Nicholas Henderson, *The Birth of NATO*, Weidenfeld, London 1982, s. 56; Lerna Yanık, "Atlantik Paketi'nden NATO'ya: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Türkiye'nin Konumu ve Uluslararası Rolü Tartışmalarından Bir Kesit", *Uluslararası İlişkiler*, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 40.

264 NARA, 782.00/6-151.

265 NARA, 782.00/6-2151.

yor. Bayar Erkin'e bu mektuptan yola çıkarak endişeli olduğunu, ABD'nin ve diğer ülkelerin Türkiye'ye yönelik desteğine yönelik şüpheler giderilmezse Sertel'lerin yaptığı türden propagandaların Türk kamuoyunda yaygınlık kazanabileceğini söyledi. Erkin, Amerikalı yetkililerle yaptığı konuşmasında resmi hükümet çevrelerinin bu tür propagandalardan etkilenmeyeceğini fakat Türk halkının daha az eğitilmiş unsurlarının etkilenebileceğini belirtti. Mcghee ise Erkin'e yanıt olarak konuya ilişkin umutlu olduğunu ve konunun NATO Bakanlar Konseyi'nde görüşüldüğünü söyledi.²⁶⁶ Bayar'ın uyarısının da Amerikan tarafında etkili olması güçlü bir ihtimal olarak ortadadır.

Türkiye'nin tüm bu gayretleri sonuç verdi ve NATO'nun 16-20 Eylül 1951 tarihlerinde Kanada'nın başkenti Ottawa'da gerçekleşen toplantısında aldığı kararla Türkiye ve Yunanistan üyeliğe davet edildi. Türkiye NATO üyeliğine davet edildi. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği, Washington'a çektiği 8 Ekim 1951 tarihli telgrafında Türkiye'nin Yunanistan ile 22 Eylül'de üyeliğe davet edilmesi ile Türklerin iki farklı hissiyat içine girdiği yorumunu yaptı. Bunlardan ilki Türkiye'nin savunmasının garanti altına alınmasına ve Amerikan askerî yardımlarının süreceğine yönelik rahatlamalarıydı. İkinci hissiyatları ise Türkiye'nin Avrupalı ve Batılı hayata yönelik entegrasyonunu derinleştireceğiydi. Amerikalılara göre Başbakan Menderes'in umudu ve arzusu NATO'ya katılımın Türkiye'nin Avrupa ve Batı ile sosyal, kültürel, siyasi ve askerî olarak daha yakın bağlar kurmasını sağlamasıydı.²⁶⁷

4.3. Askerî İlişkiler

Menderes Dönemi Türk-Amerikan ilişkilerinin belkemiğini güvenlik kavramı oluşturdu. Türkiye ile ABD arasında imzalanmış savunma anlaşmalarının temeli, CHP iktidarında imzalanmış olan 12 Temmuz 1947 tarihli "Türkiye'ye Yapılacak Yardım Hakkında Antlaşma" metniydi. Bu antlaşma NATO'nun kurucu antlaşmasının 3. maddesine dayanmaktadır.²⁶⁸ NATO'ya üye devletlerin imzaladıkları 19 Haziran 1951 tarihli "Kuzey Atlantik Antlaşmasına Taraf Devletler Arasında Kuvvetlerin Statüsüne Dair Sözleşme" ise ikili askerî antlaşmaların zeminini oluşturan bir metindir. NATO'nun kurucu anlaşması olan 4 Nisan 1949 tarihli Kuzey Atlantik Antlaşması, Örgüt'e üye ülkelerin güvenliklerini kolektif savunma mekanizması tesisi üzerine temin etmesini öngörüyordu. 19 Haziran 1951 tarihli anlaşma ise NATO üyesi ülkelerin arasında iş birliğinin tesis edilmesini hedefledi. Böylece üye ülkeler

266 NARA, 782.5/6-451.

267 NARA, 782.00/9-2651.

268 "Bu Antlaşma'nın amaçlarına daha etkin biçimde ulaşabilmek için Taraflar, tek tek ve ortaklaşa olarak, sürekli ve etkin öz-yardım ve karşılıklı yardımlarla, silahlı bir saldırıya karşı bireysel ve toplu direnme kapasitelerini koruyacaklar ve geliştireceklerdir." NATO, Kuzey Atlantik Antlaşması, https://www.nato.int/cps/fr/natohq/official_texts_17120.htm?selected-Locale=tr, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

birbirlerinin sınırları içinde tesisler kurma, asker ya da sivil memurlar görevlendirme ve bu personele görev sürelerince kendi yasalarını uygulama gibi imtiyazlar elde edebildiler. Türkiye ile ABD arasında 1950'li yıllardan itibaren yukarıdaki üç antlaşmaya (12 Temmuz 1947, 4 Nisan 1949 ve 19 Haziran 1951 tarihli antlaşmalar) dayalı muhtelif antlaşmalar imzalandı. İmzalanan anlaşmaların sayısı net olarak bilinmemektedir. 1970 yılında dönemin başbakanı Süleyman Demirel antlaşma sayısını 91 olarak telafuz etti.²⁶⁹ Bu anlaşmalarla Türkiye ABD'nin bir ileri karakolu haline geldi. Dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar 1954'te ABD'ye yaptığı ziyarette Türkiye'nin Amerikan yardımları sayesinde ABD'nin bir nevi ileri karakolunun da ötesinde onun Sovyetlere karşı bir cephesi hâline geldiğini ifade etti. Diğer yandan Bayar, "Biz Türkler, siz Amerikalıların hayat tarzınızın ve dünya telakkinizin hayranıyız" ifadeleriyle Amerika'ya yönelik Türk resmî görüşünü açıkladı.²⁷⁰ Dolayısıyla Türkiye açısından ABD'den askerî yardım ve güvenlik alanında maddi yardımlar alınırken manevi olarak da bir tatmin söz konusuydu.

Bu dönemde ABD'nin Türkiye'deki askerî mevcudiyeti özellikle muhalif çevrelerde sıklıkla tartışma konusu oldu. Türkiye, 25 Ağustos 1952'de NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesi'ni imzaladı. ABD, böylece Türkiye sınırları içinde askeri üs ve tesisler oluşturmanın hukuksal altyapısını resmen temin etti. Fakat Sözleşme'ye göre Türkiye'deki Amerikan personeli, suç işlemeleri hâlinde Türk makamlarınca yargılanamayacaktı. Bunun tam tersi ABD'de görev yapan Türkler için de geçerliydi. 23 Haziran 1954'te ise ABD'nin Türkiye'deki üslerine yönelik harcamalarına vergi muafiyeti öngören bir başka anlaşma imzalandı. Bu kapsamda Türkiye'deki ilk NATO tesisi 14 Ekim 1953 tarihinde İzmir'in Çiğli ilçesinde kuruldu. Havacı üssü olarak konumlandırılan tesiste Amerikan, Yunan ve Türk havacıları görev yapmaya başladı. Ne var ki ABD henüz İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de üs kurma girişimlerine başlamıştı. 1943 yılından o tarihe kadar Adana'da gizli olarak faaliyet gösteren bir haberleşme istasyonu bulunuyordu. 1951 yılının Mayıs ayında ise yine Adana'nın İncirlik beldesinde bir havaalanı inşaatı başladı. Bu inşaatlar Metcalfe, Hamileton ve Grove isimli Amerikan şirketleri tarafından yürütüldü.²⁷¹ 1952 yılında 15 milyon dolar maliyetle bitirilen bu üs 15 Şubat 1955'te kullanıma açıldı. Üssün dayandığı anlaşma 23 Haziran 1954 tarihli bir diğer anlaşma olan Askerî Tesisler Antlaşması'dır. İncirlik Üssü'nde hem Türkler hem Amerikalılar görev yaptı. Türkiye'nin 10. Tanker Üs Komutanlığı, ABD'nin ise 39. Kanat Hava Üssü Komutanlığı İncirlik'te konuşlandı. İncirlik, Sovyetler Birliği ile mücadelede ABD'nin ağır ve orta

269 Türkmen, *age.*, s. 79.

270 Ali Balcı, **Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar**, Alfa, İstanbul 2018, s. 101-102.

271 Austin Amy Holmes, **Social Unrest and American Military Bases in Turkey and Germany since 1945**, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 48.

bombardıman uçakları için ileri bir üs olarak konumlandırıldı. Fakat 1950’li yıllar içinde ABD’nin Orta Doğu’daki krizlere müdahalesinde de kullanıldı. NATO çerçevesindeki antlaşmalar uyarınca Libya’daki Orta Doğu Stratejik Hava Komutanlığı 1954’ten itibaren kademeli olarak İncirlik üssüne kaydırıldı. Libya’da konuşlu ABD Avrupa Hava Kuvvetlerinden 3 subay, 17 havacı asker ve 6 haberleşme uzmanı 1954’te incelemelerde bulunmak için İncirlik’e geldi. 20 Şubat 1955’te ise ABD’nin Libya’daki Wheelus Hava Üssü’nde konuşlu kargo filosu niteliğindeki 7216. Hava Filosunun tamamı İncirlik’e kaydırıldı. Bu tarihten sonra üs resmî olarak Adana Hava Üssü ismini aldı. 1954 yılı sonunda İncirlik’te 199 askerî personel görev yapıyordu. Bu sayı bir yıl içinde 361’e yükseldi.²⁷²

Menderes Dönemi’nde TBMM yoluyla kabul edilen sözleşmelerin yanında farklı uygulamalar da oldu. 1956 tarihli “Kuzey Atlantik Antlaşmasına Taraf Devletler Arasında Kuvvetlerin Statüsüne Dair Sözleşme” bunlardan biridir. Bu sözleşmenin 7. maddesinin 3A(ii) Bendi ile 8. maddesinin Tatbik ve Tadiline Dair Kanun, Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay eliyle imzalandı ve aynı gün yürürlüğe girdi. Bu yöntemin izlenmesinin sebebi antlaşmaların gizli niteliğiydi. Bu antlaşmaların gizli niteliği muhalif çevrelerde tepki uyandırdı ve Türkiye’deki Amerikan karşıtlığını önemli ölçüde körükledi. Daha önce belirtilen 23 Haziran 1954 tarihli “Askerî Kolaylıklar Anlaşması” bu gizli antlaşmaların en çok tepkiye sebep olanıydı. Bu anlaşma daha önce onaylanan bir antlaşmanın uygulamasına dair olduğu argümanı ile TBMM’nin onayına sunulmadı. Hâlbuki bu antlaşma ABD’nin Türkiye’de üs ve tesis kurma hakkı elde etmesine ilişkin temel belgedir. Tepki çeken bu antlaşma gizli 13 antlaşma ve 50’nin üzerinde protokolün de zemini oldu.²⁷³ Bu antlaşmanın gizli kalmasının iki nedeni olduğu görülüyor. Birincisi Menderes hükûmetinin ABD’ye verilecek olan imtiyazları kamuoyundan gizleme eğilimi, ikincisi ise Amerikan arşiv belgelerinin gösterdiği üzere ABD’nin bu yöndeki, yani antlaşmaların Türk kamuoyundan gizlenmesi yönündeki talebiydi. ABD, antlaşmanın kamuoyu nezdinde tartışılması hâlinde taleplerinin kabul görmeyeceğini düşünüyordu.²⁷⁴

Amerikan personeline tanınan yasal ayrıcalıklar da benzer şekilde Meclisin gündemine getirilmedi. 10 Mart 1954 tarihli Kuvvetlerin Statüsüne Ait Antlaşma’da yabancı kuvvet personelinin yargılanmasına ilişkin süreçler düzenlendi. Böylece yurtdışında görev yapan personel, kendi ülkesinin cezai yetki alanında kaldı. Diğer bir deyişle bu antlaşma uyarınca Türk topraklarında göreviyle ilgili bir konuda suç işleyen Amerikan personeli Türk yar-

272 Selin Muzaffer Bölme, “The Politics of Incirlik Air Base”, C 9, S 3, **Insight Turkey**, 2007, s. 83.

273 Türkmen, **age.**, s. 87.

274 Bölme, **age.**, s. 243, 244.

gınsınca değil, Amerikalı makamlarca yargılandı. Suçun görevle ilgili olup olmadığı belirlenmesi de Amerikalılara bırakılıyordu. Böylece Amerikalılar suç görevle ilgili değilse bile askerlerini Türk yargısına teslim etmemek için suçun görevle ilgili olduğunu söyleyebileceklerdi. Nitekim de böyle oldu. Türk kamuoyu çoğu kez bu yargılamaların ciddi yapılmadığını gördü. Amerikan personelinin işledikleri suçlar çoğu kez yanına kâr kalıyordu. Adana'da görev yapan Amerikalı Yarbay Allen Morrison, 5 Kasım 1959'da Çankaya'da bulunan Amerikan gece kulübünden dönüşte alkollü olarak kullandığı araçla trafik kazası geçirdi. Amerikalı asker kazada bir erin ölümüne ve 10 erin de yaralanmasına sebep oldu.²⁷⁵ Fakat Amerikan makamları suçun “görev sırasında” işlendiğini öne sürüp yargılamayı kendilerinin yapacaklarını belirttiler. Yargılama sonucunda Morrison'un para cezası olarak 1200 dolar ödemesine hükmedildi. Amerikalı Yarbay söz konusu tutarı 6 taksitte ödeyebilecekti. Bu durum Türk basınında tepkiyle ele alındı. Diğer yandan Türkiye'deki Amerikan personelinin sayısı zaman içinde 15 bine ulaştı. Bu personel ayrıca gümrük vergisinden de muaf tutuluyordu. Bazı Amerikalıların ABD'den getirdikleri malların Türkiye'de illegal olarak ticaretini yaptıkları biliniyordu.²⁷⁶ Türkiye'nin önde gelen sanayicilerinden merhum Sakıp Sabancı, 1950'li yıllarda Adana'da geçen 20'li yaşlarını anlatırken İncirlik'te görev yapan Amerikalıların üslerinden kaçak olarak çıkardıkları yiyecek, içecek, giyecek, buzdolabı, kullanılmış otomobilleri sattıklarını ifade ediyor.²⁷⁷ Arşiv belgeleri yukarıda belirtilen vergi muafiyetlerinin uygulamada da karşılıklı olduğunu kanıtıyor. Örneğin Türkiye'nin Washington Büyükelçiliği, 15 Nisan 1954 tarihinde ABD Dışişlerine çektiği telgrafında Muazzez Lutas isimli Türk Millî Eğitim Bakanlığı çalışanının ABD'de kaldığı sürede federal ve gelir vergilerinden muaf tutulmasını istedi.²⁷⁸ 8 Mayıs 1954 tarihli bir başka arşiv belgesi, Amerikan Dışişlerinin Hazine Bakanlığına çektiği telgrafı gösteriyor. Amerikan Dışişleri, Kaptan Hasan Tekin Kuşhan'ın Türk hükümeti adına çalıştığını ifade ederek, mütekabiliyet çerçevesinde ABD'deki vergilerden muaf tutulmasını talep ediyor.²⁷⁹ Türkiye'deki Amerikan karşıtlığının 1945-1960 arasında ivme kazandığı görülüyor. Bunda rol oynayan faktörler; Amerikan askerî ve ekonomi yardımlarının Türkiye'nin ulusal egemenliğine zarar verdiği yönündeki algı, Türkiye'nin işçilerine karşı onu “sömürgeleştirmesi” yönündeki ithamlar ve iki ülkenin çıkarları ters düştüğünde

275 Olgun Değirmenci, vd., “Mülkîlik İlkesinin İstisnası olarak NATO Kuvvetler Statüsüne Tabi Personel Üzerindeki Yargı Yetkisi ve Uluslararası Ceza Mahkemesinin Söz Konusu Yargı Yetkisine Etkisi”, *Ankara Barosu Dergisi*, S 2, 2003, s. 58.

276 Türkmen, *age.*, s. 81.

277 Sakıp Sabancı, *Bıraktığım Yerden Hayatım*, Doğan Kitabevi, İstanbul 2004, s. 88.

278 NARA, 782.01111/4-1554.

279 NARA, 782.01111/5-854.

ABD'nin Türkiye'nin fikirlerine önem vermemesi oldu.²⁸⁰

4.4. Ekonomik İlişkiler

Washington'un ekonomi politikası, Türkiye'nin Amerikan yardımları sayesinde Batı bloku içinde kalmasını, Sovyet yanlısı bir çizgiye ya da bağlanırsız olarak bilinen tarafsız devletlerin çizgisine kaymamasını öngörüyordu. Başbakan Adnan Menderes 1951'in Ocak ayında ABD'ye Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) güçlendirilmesini öngören karşılıklı bir güvenlik anlaşması yapılmasını önerdi. Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin, 5 Mart 1951'de ABD Dışişleri Bakan Vekili James Webb ile görüştü. Erkin, Türkiye'nin savunma harcamalarının millî gelirin %45'ine karşılık geldiğini ve bütçeyi zorladığını belirtti. Türkiye'nin bütçe açığının 300 milyon doların üstünde olduğunu, bunun 180 milyon dolarının vergi artışlarıyla sağlanacağını belirtti. 120 milyon dolarının ise Amerikan Ekonomik İşbirliği İdaresi (ECA) tarafından sağlanmasını talep etti. Bu halde Türkiye'nin asker sayısını 40 bin kişi artırabileceği ABD'ye iletildi. Asker sayısının 40 bin kişi artmasının mali bedeli 31 milyon dolardı. ABD, Soğuk Savaş koşullarında TSK'nın mevcudunun artmasına destek oldu. Türkiye bir yandan ABD'den acil olarak buğday ve mısır yardımı talep etmişti. Bu talepler ise reddedildi. 1950-1953 yılları arasında Türk ekonomisinin görünümü olumlu oldu. Bunda Amerikan yardımlarının görece bolluğu ve hava koşullarının Türkiye'deki tarımsal üretimin lehine seyretmesi rol oynadı. Bu sürede Türkiye'de ekilen arazilerin alanı iki kat, enerji üretimi ise dört kat arttı. Ulaştırma imkânları da önemli ölçüde arttı. 1952-1956 yılları arasında 11 şeker fabrikası kuruldu. Bu fabrikalar için toplam 414 milyon lira yatırım yapıldı.²⁸¹

1949'da "Türkiye Nasıl Yükselir?" ve 1950'de "Türkiye'nin Ekonomik Durumunun Tenkidi" isimli raporlar, Türk hükümetinin daveti üzerine bizzat Türkiye'ye gelen Amerikalı Max Weston Thornburg tarafından hazırlandı. Literatürde "Thornburg Raporu" olarak geçen metinler, Türkiye'de kişisel girişim ve özel girişim unsurlarının neredeyse hiç dikkate alınmadığını, yetişmiş insan sayısının az olduğunu, ekonominin devletin kontrolü altında olduğu ve Türkiye'nin öncelikle bayındırlık alanında yatırım yapması gerektiğini savundu.²⁸² Thornburg Raporu Türkiye'nin yalnızca kırsal ve köylü nüfusuna odaklandı ve büyük sanayi projelerini israf olarak değerlendirdi. Sanayileşmenin devlet kontrolünden çıkıp özel sektör eliyle basit tarım ekipmanları üretiminden başlayarak kademeli olarak gelişmesi gerektiğini belirtti. Ne var

280 Tuba Ünlü Bilgiç, "The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960", *Bilgi*, S 72, 2015, s. 274.

281 Sait Yılmaz, *Türkiye'deki Amerika*, Kaynak Yay., İstanbul 2014, s. 139.

282 Metin Kopar, "ABD'nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 11, S 61, 2018, s. 308.

ki bu rapor DP tarafından tam olarak içselleştirilmedi. Şeker, Çimento, Kağıt ve Lokomotif fabrikaları Menderes hükümetleri döneminde kurulduğu gibi Türkiye Demir-Çelik İşletmelerinin genişletilmesi de bu dönemde oldu.²⁸³ Nitekim Thornburg, Türkiye'nin lokomotif fabrikası kuruluşu için kredi istemesi üzerine "Türkler böyle düşündükleri sürece dolarlarımızın ABD'de kalması daha iyi olacaktır" dedi.²⁸⁴

Türkiye'ye yönelik Amerikan yardımlarına ilişkin bir başka Amerikan çalışması olan Barker Raporu'nun özel bir önemi vardır. Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası tarafından Türk ekonomisine yönelik analizler ve veriler içeren bu rapor da tıpkı Thornburg Raporu gibi Ankara'nın talebi üzerine hazırlandı. 1950 yılının Haziran ayında James Barker başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi. Rapor özetle 3 nokta üzerinde duruyordu: 1) Tarım sektörünün gelişmesinin, sanayileşmenin gelişimi için en önemli dayanak olması, 2) İnsani ve fiziki kaynakların daha verimli kullanılması özellikle teknik, işletme ve yönetim alanındaki personelin eğitime önem verilmesi, 3) Hükümetin ekonomik faaliyetlerin koordinasyonunu geliştirmesi. Rapor da kısa vadede eğitim seviyesinin yükseltilmesi, uzmanlık konusuna önem verilmesi, sağlık politikalarında iyileştirme tavsiye edildi.²⁸⁵ Demokrat Parti hükümetlerinin ekonomi politikaları bu rapordan etkilendi. Raporun başta tarım olmak üzere, özel sektörün teşvik edilmesi, yabancı sermayeye imtiyazlar sağlanması, demir yolları yerine kara yollarına ağırlık verilmesi, ağır sanayi yerine küçük sanayi kuruluşlarına önem verilmesi, meslek okullarının yaygın hale getirilmesi, Köy Enstitülerinin kapatılması, tarımsal modernleşmenin öncelenmesi, enerji ve sulama alanlarında büyük projelerden kaçınılması DP'nin 1950'li yıllar boyunca uyguladığı ve Barker Raporu ile uyumlu görülen politikalar. Bunun dışında Türkiye'de Koordinasyon ve Sanayi Bakanlıklarının kurulması, Devlet Malzeme Ofisi, Et ve Balık Kurumu, Makine Kimya Endüstrisi Kurumu, Sanayi ve Zirai Sürüm Daireleri ile Verem Hastaneleri gibi kamu kurumlarının bu dönemde kurulması söz konusu raporla uyumlu olmayan unsurlardı.²⁸⁶

Bunun yanında Barker raporunun özel sektörün desteklenmesi tavsiyesiyle uyumlu olarak Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kuruldu. Bu banka, Dünya Bankası ile iş birliği içinde olacak ve uluslararası kredileri Türk sanayi şirketlerine ulaştıracaktı. Türk Sınai ve Kalkınma Bankası 4 Ağustos 1950

283 Murat Yıldız, "1945-1960 Dönemi Hazırlanan Yabancı Raporların Türk Sanayi Politikalarına Etkileri", *Turkish Studies*, C 12, S 31, 2017, s. 313.

284 Yılmaz, *age.*, s. 131.

285 Mustafa Albayrak, "Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın Hazırladığı İlk Raporun (1951) Demokrat Parti Hükümetlerinin Politikalarına Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 20, S 58, 2004, s. 138.

286 Albayrak, *agm.*, s. 166.

tarihinde 125 milyon TL sermaye ile kuruldu.²⁸⁷

Türkiye'nin dış ticaret açığı 1950 yılında 60 milyon dolar iken 1951'de 240 milyon dolara, 1952'de 540 milyon dolara çıktı. Dış borçlar ise 1950 yılında 2,7 milyar liradan 1956'da 4 milyar liraya çıktı. Buna rağmen ABD'nin ekonomik yardımları 1953 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık 10 milyon dolar geriledi.²⁸⁸ Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1954'teki ABD ziyaretinden sonra yardımlarda bir artış gözlemlendi. 1954'te 78 milyon dolar olan Amerikan yardımları 1955'te 109 milyon dolara, 1956'da 129 milyon dolara yükseldi. Irak'ta 1958'de gerçekleşen darbe ve Eisenhower doktrininin ilan edilmesinin ardından Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası, ABD ve Avrupa Ödemeler Birliği müşterek olarak Türkiye'ye 359 milyon dolarlık yeni bir kredi açtı. Türkiye'nin henüz vadesi gelmemiş 256 milyon dolar anapara ve faiz ödemesi ise ertelendi. Neticede Amerikan yardımları 1959'a gelindiğinde bir önceki yıla göre yaklaşık iki kat artışla 204 milyon dolara çıktı fakat bu da Türklerin beklentisinin altındaydı. 1950-1962 yılları arasında Türkiye Batı'dan yaklaşık 1 milyar 380 milyon dolar tutarında ekonomik yardım aldı. Bu tutarın çok büyük bir kısmı ABD'den sağlandı ve Türk ekonomisi bu dönemde büyüdü. 1950'li yıllarda Türkiye'nin ihracat rakamı 320 milyon dolara yıllık ithalatı ise 400 milyon dolara çıktı. Menderes, 1 Haziran 1955'te International News Service Genel Müdürü Seymour Berkson'a verdiği röportajda Amerikan yardımlarının karşılıksız ya da sonsuz olmadığını bildiklerini söyledi. Menderes bu yardımların özellikle askerî alanda yapıldığını ifade etti. 800 bin askerin silahaltında bulunması ve böylece NATO'nun kara gücünün %28'ini oluşturmanın mali yükünden bahsetti. Türkiye'nin millî bütçesinin %42'sinin savunma harcamalarına gittiğini kaydetti. Ertelemeksizin kendi kaynakları ile kendi askerî mevcudiyetini finanse etmek zorunda olduklarını da ifade etti.²⁸⁹

Amerikan hükümetleri bu süreçte Menderes yönetimine çeşitli baskılar yaptı. Bu baskılar Menderes'i devalüasyon yapmaya zorluyordu. Nitekim bu devalüasyon 1958'de yapıldı. Bunun yanında Menderes'in tarım sübvansiyonlarını ve enflasyonist politikalarını sona erdirmesi yönünde baskılar vardı. Menderes hükümeti bu baskılar karşısında bazı adımlar atmışsa da bütçe açığı verilmesini önleyemedi. Bu süreçte yabancı yatırımların teşvikine ilişkin bazı adımlar atıldı. ABD ise Dış İktisadi Politika Komisyonu Başkanı Clarence B. Randall başkanlığındaki bir heyet 26 Ağustos 1953'te Türkiye'nin isteği üzerine Ankara'ya geldi ve yabancı sermayeyi teşvik için öneriler hazırladı. Randall'ın Türkiye'deki çalışmalarının sonucunda 18 Ocak 1954 tarihli, 6224

287 Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul 1992, s. 157-158.

288 Balcı, **age.**, s. 112.

289 NARA, 782.13/6-855.

sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (YSTK) çıkarıldı.²⁹⁰ 1951 tarihli kanunun o sıradaki haline göre²⁹¹ tarım ve ticaret sektörleri yabancılara kapalıyken, bayındırlık, enerji, maden, ulaştırma ve sanayi alanları dış yatırımcılara açılmış durumdaydı. Ayrıca Türkiye’de yabancının elde ettiği kârın farklı ülkelere transferine sınırlamalar ve transferlerin Maliye Vekaletinin iznine tabiyeti getirilmişti. 1954 tarihli bu yeni yasa ile söz konusu sınırlamalar yabancının lehine kalktı. Yasanın 10. maddesi yerli sermayeye ve girişimlere tanınan tüm imtiyazların yabancılara da tanınacağını kabul etti. Bu yasanın yanında uluslararası petrol şirketlerinin hukukçusu Max Bail’in görüşü alınmak suretiyle 7 Mart 1954 tarihinde bir Petrol Kanunu çıkarıldı. 1926 tarihli, petrol arama ve işleme haklarını devlete vermiş olan kanun yenileniyordu. Buna göre yeni yasanın 2. maddesi uyarınca Türkiye’de devlet petrol arama ve işleme faaliyetlerinden çekildi. Bu alan yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde özel sektöre bırakıldı. Türkiye Petrolleri (TPAO) ise herhangi bir ayrıcalığı olmadan tıpkı bu yabancı şirketler gibi Türkiye’deki petrol arama ve işleme çalışmaları için rekabet edecekti. TPAO’nun bir anonim şirket olarak kurulmasının nedeni budur. Yabancı petrol şirketleri 1957 yılında Petrol Kanunu’nda bir revizyon yapılmasına neden oldu. Böylece Türkiye’de rafineri açma hakkını da elde etmiş oldular. Amerikalılar bu yasalardan yararlandılar fakat yine de Türkiye’ye beklenen yatırım sağlanamadı. Adnan Menderes’in lideri olduğu DP’nin iktidar olduğu yıllarda ana muhalefet partisi konumundaki CHP, bu yasaları “kapitülasyonların hortlaması” olarak değerlendirdi.²⁹² Arşiv belgeleri Randall’in Türk ekonomisine dair çalışmalarına bir süre devam ettiğini gösteriyor. Türkiye’nin ABD’den ekonomik danışmanlık istediği ve özel olarak Randall’in görev almasını talep ettiği 6 Ocak 1956 tarihli arşiv belgesinde görünüyor.²⁹³ Benzer şekilde Türkiye’nin Randall’i Türk ekonomisini incelemesine yönelik talebi 24 Aralık 1955 tarihli belgede de görülüyor.²⁹⁴ ABD Ankara Büyükelçisi Warren ise, 18 Ocak 1956 tarihli telgrafında Randall’in Türkiye’ye gelişinin doların TL karşısındaki değerini 9.60’tan 9.40’a indirdiğini ifade etti.²⁹⁵ Diğer bir deyişle uluslararası piyasalar o dönem Randall’in Türkiye’ye gelişini olumlu karşılıyor. 20 Şubat 1956 tarihli Amerikan dışişleri muhtırasında Randall’in Türkiye’ye yönelik ana hatlarıyla bulunduğu 3 tespit yer aldı. Bunlar; 1) Türkiye finansal sorunlarda IMF’ye

290 **Resmî Gazete**, 23.01.1954, Sayı 8615, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8615.pdf>, s. 8029, Erişim Tarihi:31.05.2021.

291 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc036/kanuntbmmc036/kanuntbmmc03606224.pdf, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

292 Baskın Oran, “Batı Bloku Ekseninde Türkiye”, Drl. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim, İstanbul 2013, s. 494; Yılmaz, **age.**, s. 135-136; Türkmen, **age.**, s. 82.

293 **NARA**, 882-00A/1-656.

294 **NARA**, 822-10/12-2355.

295 **NARA**, 882.10/1-1856.

danışmalıydı; 2) Yatırımcıların kaygısı nedeniyle Türkiye'ye akan yatırımlar yavaşlamıştı. Bu nedenle Amerikan sanayiciler Türkiye'deki gelişmeleri takip etmeliydi; 3) Türkler IMF'yi Türkiye'ye yönelik bir özel bankacılık desteği vermesi yönünde ikna edebilirdi. Böylece Türklerin dış borcu yeniden yapılandırılabilirdi.²⁹⁶

1950-1954 yılları arasında Türkiye'nin kullandığı toplam kredi tutarı 400 milyon dolar oldu. Bunun 328 milyon doları ABD yardımlarından, kalanı ise Uluslararası İmar Kalkınma Bankasından temin edildi.²⁹⁷

Türkiye diğer yandan serbest piyasa ekonomisine ve liberal ekonomik sisteme dâhil olma siyaseti ile paralel biçimde 31 Temmuz 1958'de Avrupa Ortak Pazarına başvuru yaptı. Fakat bu başvuruya binaen Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu, Ankara Antlaşması'nı Menderes iktidarının sonrasında, 12 Eylül 1963'te imzalayabildi. 1958 yılı itibarıyla Türkiye'nin ekonomik görünümü hayli kötüydü. Nüfus artışına rağmen tarımsal üretim artmamıştı. 1953 ile 1958 arasında yaşam masrafları %150 arttı. Bunda kişi başına düşen millî gelirdeki azalma önemli rol oynadı. Toplam dış borç stokunun dramatik yükselişi Türkiye'nin toplam borç tutarını 2 milyar dolar seviyesine getirdi. Türkiye'nin o dönemki gayrisafi millî hasılasının 6-7 milyar dolar seviyesinde olduğu düşünülürse tablo daha net anlaşılabilir. 1950-1958 arasında Türkiye'de yaşanan hızlı sanayileşme, tarımsal üretimde artış ve altyapı yatırımları ekonomik kalkınmaya yol açmadı.²⁹⁸ 1958 yılına gelindiğinde vadesi geçmiş 256 milyon dolar seviyesinde bir borç tutarı vardı. Borçların geri ödenmesinde yaşanan sorunları gören ABD'nin de baskısıyla TL devalüe edildi. 4 Ağustos 1958 tarihinde Türkiye moratoryum, yani borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etti. Türk lirası yüzde 221 oranında devalüe edildi. Böylece 1 dolar 2,88 lira iken devalüasyon marifetiyle 9 lira değerine yükseldi. Türkiye'de 1954'ten sonra iklim koşullarına da bağlı olarak kuraklığın etkisiyle tarımsal üretim düştü, ekonomik büyüme yavaşladı, enflasyon arttı. ABD bu süreçte Türkiye'ye yönelik dış yardımlarını azalttı. Türkiye 4 Ağustos 1958'de aldığı İstikrar Kararları çerçevesinde belirtildiği üzere Türk lirasının değerini düşürmeyi, Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) tarafından üretilen ürünlerin fiyatlarını artırmayı, bütçe harcamalarını düşürmeyi hedefledi.²⁹⁹ Türkiye ABD'den umduğu oranda yardım alamayınca 1958 yılının başında Moskova'ya ekonomik yardım temin etmek amacıyla bir heyet gönderdi fakat somut bir netice alınmadı. Sonrasında yine ABD'nin kapısı çalındı. IMF

296 NARA, 611.82/2-2056.

297 Nazif Ekzen, **1946-1958-1970 Devalüasyonları**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., Ankara 1980, s. 56.

298 J. Dwight Simpson, "Development as a Process: the Menderes Phase in Turkey", **Middle East Journal**, C 19, S 2, 1965, s. 150-151.

299 Rıdvan Karluk, **Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi'nde Yapısal ve Dönüşüm**, Beta Yay., İstanbul 2005, s. 403.

böylece 1958 Ağustos Türkiye'ye yeni bir programı dayatmayı başardı. Yukarıda belirtilen devalüasyon dâhil ekonomik önlemler bu dayatmanın sonucudur. Bunun karşılığında Türkiye'nin yukarıda değinilen vadesi geçmiş 256 milyon doları da içeren, 420 milyon dolar tutarındaki borcu ertelendi. Ek olarak Türkiye'ye 395 milyon dolar tutarında yeni bir kredi sağlandı.³⁰⁰ Fakat devalüasyon sonucu ithalat yapmak, döviz-TL ilişkisi nedeniyle zorlaştı ve pahalılaştı. İthal ara malı kullanımlarının yine döviz-TL ilişkisi nedeniyle zorlaşması sanayi üretiminin de düşmesine neden oldu.

4.5. Türkiye'nin Bağdat Paktı Üyeliği

Menderes döneminde Türkiye'nin savunma paktlarına üyelik amaçlı dış siyaseti farklı formlarda kendini gösterdi. Ankara, ABD'nin açıkça kuruluşuna yön verdiği Bağdat Paktı'nın bir parçası oldu. Başbakan Menderes Bağdat Paktı'na yönelik istekliydi. ABD Ankara Büyükelçiliği yetkilisi V. Lansing Collins, 27 Kasım 1957 tarihinde Washington'a gönderdiği telgrafında Başbakan Adnan Menderes'in kişisel olarak Türkiye'nin NATO'nun yanında Bağdat Paktı'na katılımı konusunda etkili olduğunu belirtti.³⁰¹

ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, 1953 yılında Türkiye dâhil 11 Orta Doğu ülkesini kapsayan bir seyahate çıktı. Dulles 25-27 Mayıs 1953 yılının Mayıs tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etti ve Sovyetlere karşı bir "Kuzey İttifakı" kurulması fikrini açtı. Kuzey'den kasıt ABD'nin Sovyet cephesinin Kuzey'i yani Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu idi. Bu bölge Sovyetler Birliği'nin güneyi oluyordu. 26 Mayıs 1953'te Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Dulles onuruna verdiği akşam yemeğinin ardından Türkiye, ABD'ye verdiği muhtırada Orta Doğu'da kurulacak bir savunma örgütünün lideri olabileceğini açıkça belirtti.³⁰² Türkiye'nin de içinde olduğu bu devletlere "Kuzey Kuşağı Ülkeleri" (Northern Tier) adı veriliyordu. Bağdat Paktı süreci, Türkiye ile Pakistan arasında 2 Nisan 1954'te karşılıklı bir savunma ve iş birliği anlaşması imzalanmasıyla başladı. Daha sonra İran, Irak ve İngiltere'nin de üye olmasıyla bir savunma örgütü haline geldi. Bu pakta konu olan metin ise Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'te imzalanan Güvenlik Savunma Antlaşması'ydı.³⁰³

ABD Bağdat Paktı'nın hayata geçirilmesinde öncü rol oynadı. Fakat

300 Gülten Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002, s. 90.

301 NARA, 782.13/12-1857.

302 Mehmet Gönülbol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt I**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1987, s. 252.

303 Ara Sanjian, "The formulation of the Baghdad pact." **Middle Eastern Studies**, C 33, S 2, 1997, s. 245. Bu makalede Bağdat Paktı'nın kuruluş sürecine ilişkin kapsamlı bir analiz sunulmuştur.

Bağdat Paketi'nin içinde yer almadı. Bunun nedeni Sovyetler Birliği'nin de misilleme yapmak suretiyle benzer türde paktlar kurmasına yol açmamaktı. Ayrıca İsrail'in 1948'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından körüklenen Arap-İsrail gerilimleri halen sürüyordu. ABD Bağdat Paketi'na doğrudan katılmadı ve bu nedenle İsrail'in ya da Arap milletlerin tepkisini çekmedi. Washington; Mısır ve Suudi Arabistan gibi Pakt'a üye olmayan devletlerle ilişkilerini iyi tutma eğilimindeydi. Fakat bir yandan da bu Pakta destek verdiği ortadaydı.

Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerini Bağdat Paketi'na üye olmaları için ikna etme girişimleri tepkilere neden oldu. Türkiye; Suriye, Ürdün ve Lübnan nezdinde Bağdat Paketi'na yönelik ikna turları yaptı fakat bir sonuç alamadı. Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'dan yalnızca Irak, Pakt'a girmeyi kabul etti. Bunda Başbakan Adnan Menderes'in 6 Ocak 1955'te Bağdat'a yaptığı ziyaret, Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa üzerinde etkili oldu. İki ülke 13 Ocak 1955'te BM tüzüğü'nün 51. maddesine dayalı bir antlaşma imzalamaya karar verdiğini Bağdat'tan duyurdu. Buna göre ilgili antlaşma Orta Doğu bölgesine içeriden ya da dışarıdan bir saldırıyı önlemeyi amaçlıyordu.³⁰⁴

Amerikan donanması 1958 yılının Temmuz ayında Beyrut'a çıkarma yaptı. Menderes hükümetinin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, ABD'nin operasyonundan memnun olduklarını açıkladı.³⁰⁵ Türkiye'nin Lübnan'daki gelişmelerle ilişkisi bununla sınırlı kalmadı. ABD'nin Beyrut'a sevk ettiği hava kuvvetleri 18 Temmuz 1958'de Adana'daki İncirlik üssünden havalandı. ABD'nin bu operasyonda Menderes hükümetine emrivaki yaptığı yönünde bir algı oluştu. Washington, süreci Türk hükümetiyle müzakere etmek yerine yalnızca bildirim yapmıştı. Bu durum Türkiye'de muhalefetin tepkisini çekti ve muhalif çevrelerde Türk egemenlik haklarının ihlali olarak yorumlandı. Diğer yandan operasyonun yapıldığı günlerde Adana'daki İncirlik üssüne Batılı gazetecilerin girmesine izin verilirken Türk gazetecilerin girmesi önleildi. Bu engelleme bizzat üsteki Türk askerleri tarafından yapıldı. Bu durum, Türk basınının İncirlik hassasiyetini artırdı ve İncirlik konusuna eleştirel bakışını pekiştirdi. CHP de benzer şekilde Adana'daki İncirlik üssünün NATO çerçevesinin dışında kullanımını eleştirdi.³⁰⁶ Benzer bir kriz 1960 yılının Mayıs ayında yaşandı. Sovyetler Birliği hava sahasında Ruslar tarafından düşürülen Lockheed firmasına ait Amerikan U-2 casus uçağının da havalanma noktası yine Adana'ydı. Uçak Kruşçev'in talimatıyla düşürüldü. Amerikalı pilot Gary Powers paraşütle atlayarak kurtulduğu olayda kendisine CIA tarafından

304 Sanjian, agm., s. 245.

305 Zafer, 18 Temmuz 1958, s. 1'den akt. Onur Çelebi, "14 Temmuz 1958 Irak Darbesinin Türk İç Politikasına Yansımaları", *Turkish Studies*, C 12/31, 2017, s. 54; Mehmet Fahri Danış, "Türk Dış Politikasında Karar Alıcıların Ortadoğu Algısı: 1957-1958 Krizleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C 5, S 2, 2018, s. 123.

306 Balcı, age., s. 106.

canlı ele geçmemesi için verilen zehirli iğneyi kullanmadı ve Sovyetlerin eli-ne canlı olarak geçti. Sovyetler Birliği U-2 olayına ilişkin açıklamalarında Türkiye'ye yönelik de suçlayıcı bir dil kullandı. Türkiye ise böyle bir uçuşa izin vermediğini belirtti ve kendini savundu.³⁰⁷ Nitekim ABD, söz konusu uçağın Pakistan'dan istihbarat amaçlı havalandığını açıkladığında olası bir Türk-Sovyet gerilimi engellenmiş oldu. 1957 yılından itibaren Amerikan U-2 casus uçakları Adana – İncirlik üssünden havalanıp Rus hava sahasında ve onun kontrolündeki ülkelerin hava sahalarında istihbarat uçuşları gerçekleştireyordu. Bu uçuşlar 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından sona erdi. Türkiye'nin ABD ve İngiltere'nin Ürdün'e olan müdahalesinde bir rolü olmadı. Türkiye'deki herhangi bir üs operasyonda kullanılmadı. Fakat Türkiye, Ürdün müdahalesinde de Batı bloğunun politikalarından yana bir tutum aldı.³⁰⁸

Irak'ta 1958'de gerçekleşen darbeden sonra Bağdat Paktı'nın dağılması İran Şahı'nı endişelendirdi. Şah iktidarını sürdürmek için ABD'nin desteğini önemli görüyordu. Washington, Tahran'ın bu ısrarı üzerine ikili bir antlaşma imzaladı. ABD İran'dan sonra dağılmış olan Bağdat Paktı'nın diğer üyeleri olan Türkiye ile Pakistan arasında da ikili antlaşmalar imzaladı. Türkiye ile ABD arasında imzalanan antlaşmanın Güvenlik İşbirliği Antlaşması'nın tarihi 5 Mart 1959 idi. Bu anlaşma, ABD'nin Türkiye'ye yönelik askerî-ekonomik yardımlarını da içeren bir ortak güvenlik ve savunma anlaşmasıydı. Antlaşmanın giriş bölümünde “ tarafların doğrudan ve dolaylı saldırılara direnme konusundaki kararlılığı”na ilişkin ifade muhalif çevrelerce eleştiri konusu yapıldı. TBMM'deki muhalif milletvekillerine göre bu ifade, Türkiye'nin iç işlerine karışmak için anlaşmaya dercedilmişti. Buna rağmen İşbirliği Antlaşması 9 Mayıs 1960 tarihinde Meclis tarafından onaylandı.³⁰⁹ Bu anlaşma fiiliyatta önceki anlaşmalardan farklı bir gelişmeye sebep olmadı. Çift taraflı bir irade tazelemekten öte bir anlamı yoktu. Fakat bu anlaşma TBMM çatısı altında hararetli tartışmalara sebep olan ilk Türk-Amerikan mutabakatı olmuştu. Antlaşma Ankara hükümetinin talebi hâlinde ABD'nin Türkiye'ye silahlı güç kullanımını da kapsayan her türden desteği vermesini öngörüyordu.

307 Nurettin Gülmez-Bülent Tahancı, “Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U-2 Uçak Krizi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIV, S 28, 2014, s. 206, 210.

308 Haluk Ülman, “Orta Doğu Buhranı”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*; 1958 C 13, S 4, 1958, s. 260.

309 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, “İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası: 1945-1965 Dönemi”, içinde Drl. Gönlübol, Mehmet, vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1987, s. 307-309.

4.6. Jüpiter Füzelерinin İzmir'e Yerleştirilmesi

1950'lerin sonlarında Jüpiter füzeleri meselesi Türk-Amerikan ilişkilerinde, komünizmle mücadelenin bir başka önemli unsuru olarak ortaya çıktı. Bağdat Paketi'nin fiilen çökmesinin ardından Türkiye ile ABD arasında imzalanan 5 Mart 1959 tarihli antlaşma Türkiye'ye nükleer başlıklı füzelerin yerleştirilmesinin hukuki altyapısını sağladı. Başkan Eisenhower 1959'un Aralık ayında, Türkiye'nin de dâhil olduğu Pakistan, Afganistan, Hindistan, İran, Yunanistan, Fas, Tunus, İspanya, Fransa'yı içeren bir tura başladı. Türkiye proje kapsamında 90 milyon dolar mali yükümlülüğe giriyordu. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, bu tutarın da Amerikan askerî yardım bütçesince karşılanmasını istedi. ABD ise bunun 1960 mali yılı için değerlendirileceğini belirtti.³¹⁰

Sovyetler Birliği 4 Ekim 1957 tarihinde Sputnik I uydusunu taşıyan uzun menzilli füzeyi uzaya fırlattı. Bundan bir ay sonra Sputnik II uydusunu dünyanın yörüngesine yerleştirdi. Bu gelişme, biyolojik silahlarla donanmış Sovyetlerin orta ve uzun menzilli balistik füzelere sahip olduğunu gösterdi. Bu durum Amerikan topraklarını da nükleer tehlikeye açık hâle getiriyordu. Bunun üzerine Eisenhower hükümeti Avrupa kıtasının çeşitli bölgelerine orta menzilli füzeler yerleştirmeye karar verdi. NATO Atlantik Yüksek Komutanı General Lauris N. Norstad, NATO Orta Menzilli Balistik Füzelere için İtalya ve Türkiye'nin uygun olduğunu düşünüyordu. Amerikalılar Türkiye'ye bu seviyede bir silah yerleştirebilmek için 1956'dan beri lobi çalışmaları yapıyordu. Diğer yandan ABD, özel silahların Türkiye'ye yerleştirilebilmesi için Türk dış politikasını bağımlı hale getirmek niyetindeydi. Arşiv belgelerine Türkiye, Arap-İsrail çatışmasında ve genel olarak Orta Doğu'ya ilişkin bir meselede bir tutum alırken ABD'ye danışmak durumunda kalacaktı. ABD'nin bu taleplerine Türkiye'nin olumlu yanıt verdiğini gösteren bir belge bulunmuyor. Fakat talepler ABD politikası açısından önemli ipuçları sağlıyor.³¹¹ ABD'nin konuşlandırmayı düşündüğü füzelerin Sovyetler Birliği'ni vurma kapasiteleri bulunuyordu. Bu kararı genel olarak destekleyen NATO üyelerinden sadece üçü füzeleri kendi topraklarına kabul etti. Bunlar İngiltere, İtalya ve Türkiye idi. Buna göre 60 adet Thor füzesi İngiltere'ye, 30 Jüpiter füzesi İtalya'ya ve 15 Jüpiter füzesi Türkiye'ye yerleştirilecekti. Türkiye'ye bu füzelerin yerleştirilmesini düzenleyen gizli nitelikli antlaşma 25 Ekim 1959 tarihinde Paris'te imzalandı.³¹² Sovyetler Birliği bu gelişmeden yüksek oranda tehdit algıladı. Moskova, 13 Aralık 1959'da Türkiye'ye gönderdiği notada füzelerin

310 Bilge Criss, agm., s. 19.

311 Nur Bilge Criss, "Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963", *The Journal of Strategic Studies*, 1997, C 20, S 3, s. 103-104.

312 Çağrı Erhan, "ABD ve NATO ile İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C I, (1919-1980), Dr. Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2013, s. 573.

ulusal çıkarlarına tehdit olarak gördüğünü bildirdi. Anlaşma, “teknik iş birliği” statüsüyle imzalandı, TBMM’nin onayına sunulmadı ve kamuoyuna da herhangi bir bilgi verilmedi. Hâlbuki hükümet bu konuya ilişkin Kore Savaşı vakasının aksine TBMM’ye bilgi vereceğini söylemişti.³¹³ İzmir’in Çiğli ilçesinde konuşlanmış füzeler ancak 1962 yılında kullanıma hazır hale gelebildi.

Menderes hükümetinin Batı yanlısı politikaları ulusal ya da uluslararası kamuoyundan gizlenmiyordu. Nitekim Menderes hükümeti yukarıda belirtilen 1957 tarihli Eisenhower Doktrini’ni desteklediğini resmen açıkladı. Türkiye-ABD tarafından 21 Mart 1957’de Ankara’da yayımlanan ortak bildiride uluslararası komünizmin tehdit olarak görüldüğü ifade edildi. Buna göre Türkiye ile ABD komünizm tehdidine karşı savunma amaçlı birlikte hareket edecekti.³¹⁴ Nitekim Türk-Amerikan müttefikliği bu bildiri sonrası yaşanan Suriye ve Lübnan krizlerinde cisimleşti. Bu süreçte Suriye’nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri gelişme gösterdi. Suriye, SSCB ile 6 Ağustos 1957’de Ekonomi ve Teknik Yardım Antlaşması imzaladı. İki ülkenin yaklaşması, Menderes hükümetinin Şam’a tepki göstermesine neden oldu. Suriye rejimi Amerikan diplomatik personelini 12 Ağustos 1957’de sınır dışı ettiğinde Türkiye’nin tepkisiyle karşılaştı. Ankara gelişmelere tepki olarak Suriye ile olan sınır bölgesine yüksek sayıda asker sevk etti. Bu durum Sovyetler Birliği’nin tepkisini çekti. Moskova, Türkiye’nin Suriye’ye saldırması halinde büyük bir felakete uğracağını açıkladı. Bu gerilim BM Genel Kurulunun tarafları diyaloga davet etme kararıyla son buldu. Bu olayla ABD Türkiye’ye olan desteğini belirginleştirdi. Mecliste ise CHP, DP’nin sınıra asker yağma kararını eleştirdi.³¹⁵ Bu gelişmelerin ardından 10 Ekim 1957 tarihinde ABD tarafından bir bildiri yayımlandı. ABD bildiride NATO’dan kaynaklı yükümlülüklerine atıf yapıyordu. Washington bildiride isim vermiyordu fakat Türkiye’nin Sovyetler Birliği tarafından bir saldırıya uğraması halinde ABD’nin Ankara’nın yanında yer alacağı, metinden anlaşılıyordu. Aslında Sovyetlerin 19 Mart 1945’te Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Paktı’nı feshettiğinden beri hayli gergin olan Türk-Sovyet ilişkileri, Josef Stalin’in 5 Mart 1953’teki ölümünün ardından bir yumuşama dönemine girmişti. Moskova Stalin’in ölümünün ardından 30 Mayıs 1953’te Türkiye’ye bir nota gönderdi. Notada Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye yönelik toprak iddialarından vazgeçtiği belirtildi.³¹⁶ Ne var ki 7 Haziran 1945 tarihli sözlü taleplerden doğan tehdit

313 Balcı, *age.*, s. 104.

314 Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1979, s. 153.

315 Balcı, *age.*, s. 106.

316 V. Andreev, “Dokument Bolşogo Znaçeniya”, **Pravda**, 16 Mart 1956, No: 76 akt., Vefa Kurban, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları**, C 14, S 28, 2014, s. 263, Erel Tellal, **SSCB ile İlişkiler**; Oran, *age.*, s. 512.

Türkiye'nin hafızasından bir diplomatik notayla silinecek kadar küçük değildi. Bu nedenle Türkiye kendi güvenliğini Batı blokunda, NATO şemsiyesi altında görmeyi sürdürdü. Amerikalı diplomatların da düşüncesinin bu yönde olduğu arşiv belgelerine yansıyor. Örneğin ABD Ankara Büyükelçiliği 1. Kâtibi Eric Wendelin, Başbakan Menderes'in 6 Mart 1955 tarihli Yugoslavya ziyaretindeki öğlen yemeği sırasında yaptığı konuşmanın Sovyet niyetlerine yönelik güvensizliğini yansıttığını ilettili. Wendelin'e göre Türk dış politikasını ve Türk düşüncesini tüm açılardan yönlendiren unsur Sovyetlere duyulan güvensizlikti. Amerikalı diplomat, Stalin'in ölümünden beri Türklerin zaman zaman zaman Sovyetlerin sözde yumuşak yaklaşımı karşısında gevşediğini fakat her defasında Batı tarafından uyarıldığını Washington'a ilettili.³¹⁷ Başbakan Menderes, Amerikan arşivlerine yansıdığı üzere 1 Haziran 1955'te uluslararası bir haber ajansına verdiği röportajda Sovyetlerin tarafsızlık ve bir arada varoluş prensibinden bahsettiğini fakat bu prensiplere en az uyan milletin de yine Sovyetler olduğunu belirtti.³¹⁸ Benzer şekilde Stalin'in ölümünden sonraki bir tarihte, 12 Aralık 1955'te DP'den Fuat Köprülü, telefonla görüştüğü ABD Ankara Büyükelçisi Avra M. Warren'a mevcut Sovyet politikalarının yalnızca Batı Avrupa için değil Orta Doğu, Asya ve Afrika için de büyük bir tehdit oluşturduğunu söyledi.³¹⁹ Ne var ki Türkiye yukarıda ele alındığı üzere Amerikan yardımlarının sınırlandırıldığı bir atmosferde, Stalin'in ölümüyle başlayan süreçte Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkiler kurdu. 1957'nin Temmuz ayında Türkiye İş Bankası Sovyetler Birliği'nden teknoloji transferi yapılması ve Türkiye'de cam fabrikalarının kurulması konularında anlaşıltili. Bunun yanında Sovyetler Türkiye'ye 3.400.000 ruble tutarında yüzde 2,5 faizle kredi açma teminatı verdi. Sovyetler ayrıca Türkiye'ye 3,5 yıl boyunca cam fabrikalarında üretilen malın tümünü satın alma garantisi verdi. Özel sektör kanalıyla başlayan ilişkiler 1950'lerin sonlarına doğru devletler arası ilişkilerde de yansıdı. 1950'de 1.200.000 ruble olan Türk-Sovyet ticaret hacmi 1958'de 18.300.000 seviyesine ulaştı. Türkiye'nin Sovyetler ile olan bu ekonomi odaklı eleştirisi dönemin basını ve muhalefeti tarafından eleştiri konusu yapıldı. Türkiye, Sovyet yardımı alan Suriye, Mısır, Afganistan gibi ülkeleri eleştiriyordu. Şimdi ise kendisi Sovyet yardımı alıyordu. Oluşan tepkileri mecliste yazılı soru önergesiyle gündeme getiren CHP milletvekili Bülent Ecevit'e 12 Haziran 1958'de yanıt veren Fatih Rüştü Zorlu, devlet düzeyinde resmî herhangi bir kredi anlaşması imzalanmadığını belirtti. Moskova ile Türkiye arasında resmî nitelikli bir ziyaret de olmamıştı. İş Bankası girişimiyle yıllık 37.500 ton üretim kapasiteli cam fabrikası kurulmasında Sovyet yardımı ve Sümerbank'ın Sovyetlerden yıllık 1.018,25 dolar değerinde dokuma malze-

317 NARA, 782.13/5-1155.

318 NARA, 782.13/6-855.

319 NARA, 782.13/12-1255.

mesi satın alımı Zorlu'ya göre özel sözleşmelerdi.³²⁰ Diğer bir deyişle Sovyetlerle ilişki kuran devlet değil özel sektördü. Tabii Sovyetler Birliği'nde ya da İş Bankası, Sümerbank örneklerinde devletin onayının ve rızası olmadan bir adım atılması o dönem için düşünülemezdi. Devlet görevlileri, iki ülkeden özel şirketlerin ilişki kurmasını teşvik edebilirdi. Nitekim Başbakan Adnan Menderes, Vehbi Koç'un ABD ziyareti öncesinde Koç'a referans olan bir mektup kaleme aldı. 9 Ekim 1956 tarihli bu mektup, Koç'un ABD'de iş birliği görüşmesi yapacağı Ford Motor Company'nin yönetim kurulu başkanı Henry Ford II'ye hitaben yazıldı. Mektupta Ford Motor Company'nin Türkiye'de Vehbi Koç grubuyla yapacağı olası bir iş birliğinin kendisi ve DP hükûmeti tarafından olumlu karşılanacağı belirtildi.³²¹ Amerikan arşivleri Türkiye'nin Sovyet yardımlarına ilişkin resmî bakışının Türk Dışişleri 2. Daire Genel Müdürü Talat Bener'e sorulduğunu gösteriyor. Amerikan diplomatlarının da bulunduğu bir toplantıda Bener, Sovyetlerin ekonomik olarak yayılmasının ne anlama geleceğinin farkında olduklarını söyledi. Bununla beraber sınırlı olarak tekstil ve cam fabrikaları için sınırlı krediler alındığını ifade etti. Bunların Türkiye'nin blok değiştirmesine neden olmayacağını belirtti.³²²

Türkiye'nin bu adımları ABD'nin Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe duymak suretiyle ekonomik yardımlarını artırması yönünde etkileyeceğini umarak attığı düşünülebilir. Dönemin beklenmedik bir hadisesi ise Başbakan Menderes'i, Londra'nın Gatwick havalimanına götüren Türk Hava Yollarına ait Vickers Viscount 794 tipi model uçağı 17 Şubat 1959'ta yerel saatle 17.00 sularında düştü. Uçakta bulunan 24 kişiden 14'ü yaşamını yitirdi. 8 kabin görevlisinden 5'inin, 16 yolcudan 9'unun öldüğü kazadan, kuyruk tarafında oturması nedeniyle Başbakan Menderes şans eseri sağ çıktı.³²³ ABD Başkanı Dwight Eisenhower 28 Şubat 1959 tarihinde Menderes'e hitaben kaleme aldığı telgrafında Menderes'in kazayı ciddi bir yara almadan atlatması sebebiyle rahatladığını ifade etti ve Menderes'in hayatını kaybeden çalışma arkadaşlarının ailelerine taziyelerde bulundu.³²⁴ Ne var ki bu elim kaza ya da insani mektup dâhi ikili ilişkilerin en azından ekonomik açıdan Ankara nezdinde istenilen seviyeye gelmesine neden olmadı. 16 Kasım 1959'da Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Nikita Semanic Rijov şerefine bir yemek verdi. Ardından 9 Aralık 1959'da Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar, Moskova'ya 12 günlük bir ziyaret gerçekleştirdi. Başbakan Adnan Menderes ise 11 Nisan 1960'ta yaptığı bir duyuruda ABD'den umduğu kredileri alamadığını ve 15 Temmuz'da Moskova'yı ziyaret edeceğini açıkladı. Ne var

320 Erel Tellal, *SSCB'yle İlişkiler*, Oran, age., s. 518-519.

321 Vehbi Koç, *Vehbi Koç Anlatıyor*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 158.

322 NARA, 782.13/8-1759.

323 Süleyman İnan, "İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası", 2020, *Belgi Dergisi*, C 2, S 19, s. 1885.

324 NARA, 782.13/2-1859.

ki 27 Mayıs 1960 darbesi nedeniyle bu ziyaret gerçekleşemedi. Darbenin ardından SSCB Devlet Başkanı Nikita Kruşçev, 28 Haziran 1960'ta, darbe sonrası Bayar'ın yerine gelen Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e bir mektup yazdı. Mektupta Türkiye'nin tarafsız bir pozisyona geçmesi ve tarafların görüşmek üzere bir araya gelmesi gerektiği belirtiliyordu. 1945 yılının Haziran ayında Türkiye'yi orantısız talepleriyle Sovyet uydusuna çevirmeye çalışan ve sonuç alamayan Kremlin, şimdi Türkiye'den tarafsız kalmasını talep ediyordu. Ne var ki 27 Mayıs darbesinin ardından da Türkiye'nin dış politikasında bir değişim yaşanmadı.

4.7. 27 Mayıs 1960 Darbesinde ABD'nin Rolü

ABD 1960 itibariyle Türkiye'nin topraklarını kendi askerî ve siyasi amaçları için dilediğince kullanabiliyordu. Jüpiter füzelerini Çiğli'ye yerleştirmişti ve Türkiye'de çok sayıda Amerikan personeli rahatça görev yapabiliyordu. Diğer yandan Menderes, ABD'nin ekonomik tavsiyelerine direnç gösteriyordu. Türkiye son iki yıl içinde 359 milyon dolar Amerikan yardımı almıştı. Menderes'in iç siyasette muhalefete yönelik otoriterleşme girişimleri, Türkiye'de yayılan Amerikan karşıtlığı ise ABD ile uyuşmayan alanlardı. ABD ve NATO, Menderes'in Türk ordusunu verimli hale getirecek adımlar atmamasından rahatsızdı. Ayrıca yukarıda yer aldığı üzere Sovyetlerle yaşanan yakınlaşma ABD'de muhtemelen hoş karşılanmıyordu. ABD'nin 27 Mayıs darbesinin sinyallerini ABD'deki Ankara Büyükelçiliği'nden aldığı görülüyor. Ne var ki Washington, darbenin gerçekleşmesine ilişkin bir adım atmadı. 27 Mayıs 1960 darbesi yapıldığında Albay Alparslan Türkeş tarafından okunan bildiride "NATO'ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO'ya bağlıyız." ifadeleri yer aldı.³²⁵ ABD'nin darbenin ardından Türkiye ile ilişkilerinde en ufak bir bozulma olmadı. Washington'un darbeye ilişkin yaşananlar karşısında sessiz kaldığı ortadadır. Ne var ki Washington'un darbeyi finansal ya da siyasi açıdan desteklediğine dair bir belge günümüze ulaşmadı. Fakat konuya ilişkin arşiv belgelerinde yer alan birçok belge halen gizli klasöründedir.³²⁶ ABD'nin 1960 darbesine ilişkin sinyaller aldığı fakat bunları önemsemediği bir başka görüş olarak ortadadır. Buna göre ABD, Türkiye'de istihbarat faaliyetleri yürütmesine rağmen daha büyük çerçevede Sovyetlerle mücadeleye odaklanmıştı. CIA'nin Türkiye'deki gündemini U-2 casus uçakları operasyonları, Sovyetlere karşı casusluk faaliyetleri işgal ediyordu. Bu faktörlerin, Amerikalı istihbaratçıların darbenin gelişini görmesini engellediği savunulan

325 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası: 1945-1965 Dönemi" Dr. Mehmet Gönlübol, vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1987, s. 323.

326 Christopher Gunn, "The 1960 Coup in Turkey: A U.S. Intelligence Failure or a Successful Intervention?", **Journal of Cold War Studies**, C 17, S 2, 2015, s. 137-138.

bir görüştür.³²⁷ Nitekim CIA belgeleri üzerinden konuya ilişkin yapılan bir çalışma ABD'nin 27 Mayıs 1960 darbesinde doğrudan bir etkisi olmadığını gösteriyor. Darbeden bir gün sonra CIA tarafından hazırlanan raporda, darbe cuntasının başında bulunan Cemal Gürsel'in diktatörlüğe yönelmeyeceği ve ülkeyi kısa zamanda tekrar demokratik hayata döndüreceği ifade edildi. Konuya ilişkin bir araştırma, CIA'nin yaklaşık 1 yıldır darbe sinyalleri almasına rağmen 27 Mayıs darbesinin geldiğini öngöremediğini savunmaktadır.³²⁸

Bir diğer görüş ise ABD'nin darbe gerçekleşene kadar DP'yi desteklediğini savunuyor. Darbeden 23 gün önce, 4 Mayıs 1960'ta NATO'nun Dışişleri Bakanları toplantısının İstanbul'da yapılması, Amerikan Dışişleri Bakan Vekili Christian Herter'in bu toplantıya gelişinde ve toplantıdan dönüşünde Washington ve İstanbul'dan verdiği Türk dostluğunu öven mesajları bu görüşü destekler niteliktedir. Bu görüşe göre darbeyi yapan TSK içindeki cunta, ABD'den bir destek almadı. Aksine ABD'nin, Türkiye ile imzaladığı 1959 tarihli ikili antlaşmayı bahane edip Amerikan silahlı güçleriyle Türkiye'deki darbeyi püskürtmek için silahlı bir müdahalede bulunmasından çekindi. NATO'ya ve CENTO'ya yönelik bağlılık sözleri yine aynı çekinceleden kaynaklanıyordu. Menderes'in 1959 tarihli anlaşmaya dayanarak ABD'den resmî bir yardım istemesine fırsat vermemek için darbe tarihi Başbakan Menderes'in Türkiye'de olduğu bir zamana denk getirilmek istendi. Böylece başbakan kontrol edilebilecek ve ABD'den yardım istemesi engellenebilecekti.³²⁹

327 Nicholas Borroz-Egemen Bezci, **The CIA and a Turkish Coup**, <https://warontherocks.com/2016/09/the-cia-and-a-turkish-coup/>, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

328 Bayram Akça-Sinan Kıyaç, "CIA ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", **Tarih Okulu Dergisi**, C 11, S 36, 2018, s. 530, 548, 550.

329 Ömer Aslan, **U.S. Involvement in Military Coups D'état in Turkey and Pakistan during the Cold War: Between Conspiracy and Reality**, PhD Dissertation, Political Science and Public Administration, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2016, s. 104-106.

5. TÜRKİYE’NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİ*

Türkiye’de, Mustafa Kemal Paşa’nın nihai amacının “çok partili demokratik sistem” olduğu bilinen bir durumdur. Ancak bu hedef doğrultusunda ve Atatürk’ün sağlığında iki defa çok partili siyasi sisteme geçiş teşebbüsü (1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası) yaşanmış; Atatürk’ün ölümünden sonra da, sistemin çok partili hayata uyum sağlaması ve Türk halkını yeni sisteme alıştırmaya denemesi (1939 Müstakil Grup) de başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra; iç ve dış gelişmeler neticesinde sistem, 1943’ten itibaren demokrasi yönünde revizyon sürecine girmiştir.

5.1. Dış Gelişmeler ve Etkileri

5.1.1. İki Savaş Arası Dönem

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden beri Osmanlı-Türk modernleşmesi bilim, teknoloji, demokrasi, pozitif hukuk, özgürlük gibi kavramların çıkış yeri olması bakımından, doğal olarak Batı Avrupa referanslı olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke sürecinde ülke, Batılı devletlerce işgal edilince Türkiye ve Millî Mücadele kadrosu Sovyet Rusya ile aynı cepheye düştü. Bu ittifak, iki ülkenin hedefleri açısından (özellikle Türkiye’nin Batı Avrupa referanslı modernleşme hedefleri dolayısıyla) çeşitli zorluklar barındırmakla beraber Millî Mücadele Dönemi boyunca devam edecek ve Cumhuriyete de intikal edecektir. Cumhuriyet yönetimi modernleşme yolundaki adımlarını attıkça, Batı Avrupa sistemini ülkeye yerleştirdiği oranda Sovyetler Birliği’nden uzaklaşıldı. İki savaş arası dönemde Türkiye’nin karşılaştığı zorlukların ilki, dünyadaki ideolojik kamplaşmalar ve Türkiye’nin tehdit olarak gördüğü iki totaliter rejim arasında sıkışmasıdır: Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği. Almanya I. Dünya Savaşı yenilgisinin üzerine yüklediği yaptırımlardan kurtulabilmek için çaba harcarken, ortaya çıkan kaotik ortam Hitler iktidarının önünü açtı. Almanya açısından bütün kötülüklerin temeli Versailles Antlaşması idi. Versailles Antlaşması’nı

* Dr. Öğr. Üyesi, Naim Sönmez, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Öğretim Üyesi, naim.sonmez@dpu.edu.tr

dayatan kapitalist Avrupa ülkelerine ilaveten, Alman marksistleri ve Yahudileri de Almanya'nın karşı karşıya kaldığı sıkıntıların somut kaynaklarıydı.³³⁰ Sovyetler Birliği ise sanayileşme alanında Çarlık Rusya'sı döneminin sıkıntılarını aynı şekilde yaşarken, kendi içinde giderek daha sertleşti ve totaliter bir rejim halini aldı.³³¹ İki devletin 24 Ağustos 1939 tarihinde bir "Saldırmazlık Paketi"³³² imzalamaları ise, Türkiye'nin endişelerini arttırıyordu. 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye'yi Sovyet Rusya'dan tamamen uzaklaştırdı ve Batıya iyice yaklaştırdı. Türkiye ve Batı Avrupa ilişkilerinde dönüm noktası olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi aynı zamanda 1932'den itibaren Türk- Alman yakınlaşmasının da sonu olmuş ve Almanya ile de uzaklaşmış ve İngiltere'ye yaklaşmıştır.³³³ Ancak İkinci Dünya Savaşı kapışması, Batı Avrupa ile olan ilişkilerde yeni bir mesafenin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Atatürk'ün vefatından sonra yerine geçen İsmet İnönü ve hükûmeti bir yandan isabetli bir şekilde Türkiye'yi savaşa sokmazken³³⁴ ve ihracatını, ihtiyaç duyulan ürünleri, savaşın her iki tarafına da yaparak fayda sağlamaya çalışırken; diğer yandan Türk basını ve hükûmeti ilginç bir şekilde Nazist Almanya taraftarlığını açıkça ortaya koyuyordu. Bu durum, savaşın ilk yarısında (1939-1942) Almanya'nın üstünlüğü döneminde devam etmiş; ancak ikinci yarısında (1942-1945) meydana gelen yeni gelişmeler, Türkiye'yi yeni tercihler yapmak zorunda bırakmıştır. Çünkü bu dönemde zinde, güçlü ve zengin ABD savaşa dâhil olmuş ve bütün dengeler altüst olmuştur. Bundan sonra savaşın seyri değişmiş, yorgun ve yıpranmış Almanya'nın kaybedeceği anlaşılmıştı. Bu, ilginç bir şekilde iç gelişmeleri de tetikleyecek ve her iki (iç-dış) etken beraberce, olumlu bir şekilde Türkiye'yi çok partili hayata götürecektir.

5.1.2. Türkiye'nin 1945'e Kadar Almanya veya Batılı Devletler Yanında Savaşa Katılmaması

II. Dünya Savaşı başladığında Almanya, güçlü ve zinde olduğu için de kısa süre içerisinde Avrupa ve Orta Doğu'da ilerledi. Savaşın daha başlangıcında 23 Ağustos 1939 tarihinde Hitler ve Sovyet Rusya saldırmazlık Antlaşması imzalamışlardı. Bu durumda her iki devlet açısından da endişeleri olan Türkiye ise, İngiltere ve Fransa ile 19 Ekim 1939'da Ankara'da imzalanan antlaşma ile Batı devletleriyle müttefik oldu. Almanya'nın 1940 yılında Fransa'ya saldırması ile antlaşma gereği Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girmesi gerekiyordu. Ancak bu durum, Almanya ile müttefik

330 J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, İstanbul 2010, s. 655.

331 Roberts, *age.*, s. 653-654.

332 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara 1975, s. 617.

333 Fahir Armaoğlu, *20. yy. Siyasi Tarih 1914-1980*, Ankara 1980, s. 352.

334 Duygu Yılmaz, "İsmet İnönü Dönemi (1938-1950)", *Çağdaş Türkiye Tarihi*, Ed. İ.H. Demircioğlu vd., Ankara 2019, s. 329-333.

durumdaki Rusya'nın tehditleriyle karşılaşmasına yol açtı. Türkiye, ince manevra ve politikalarla ve yine antlaşmalara dayanarak savaşa girme yükümlülüğünü yerine getirmedi, İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girmedi. Almanya'nın Balkanlarda yürüttüğü faaliyetler ve yayılmaları, Alman-Sovyet ilişkilerini bozarken; Türkiye- Sovyetler Birliği ilişkilerini biraz yumuşattı. Bunun yanında, Almanya ve Sovyetlerin kendi aralarındaki paylaşma görüşmelerinde bir sonuca ulaşamaması ile bu ilişkiler daha da düzeldi ve Sovyetler Birliği 1925 tarihli tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşmasını teyit etti. Almanya'nın Doğu Avrupa'da Sovyetler'in hoşuna gitmeyecek faaliyetler içine girmesi iki devletin arasını hızla bozdu. Almanya'nın Balkanlarda hızlı ilerlemesi ve yeterli bir direniş görmemesi, Türkiye'nin savaşa katılıp göstereceği direnişin önemini arttırmıştı. İşte tam bu sırada Orta Doğu'da faaliyetlerini arttıran Almanya, Türkiye'ye de baskıyı arttırdı. Buna rağmen Türkiye ne Almanya'yı küstürerek üstüne gelmesini istiyor; ne de Müttefiklerin yanında hesapsız ve garantisiz bir şekilde savaşa katılmak istiyordu. Türkiye'nin iki taraftan da bazı endişeleri vardı: Almanya'nın savaşı kazanması durumunda dünyanın alabileceği şekli hesaplıyor, diğer yandan da Müttefiklerin safındaki Rusya'nın yanında savaşa katılıp Almanya'nın ezilmesi halinde Rusya'nın ve isteklerinin karşısında kendi durumunu düşünüyordu. Ayrıca Rusya'nın niyetlerini Batı devletlerine anlatıp onları inandırmaları gerekiyordu. İşte bu sebeptir ki, iki tehlikeli gelecek arasında Türkiye'nin çok ince bir denge siyaseti gütmesi gerekiyordu.³³⁵ Türk basını ve hükümetinin savaşın ilk yarısındaki Alman taraftarı imiş gibi görünmesi belki de bu şekilde okunmalıdır.

Savaşın ikinci yarısında ise Almanya'nın aradan geçen zaman ve çok geniş ve dağınık coğrafyalarda faaliyet göstermek zorunda olması dolayısıyla yıpranmasını, güçten düşmesini ortaya çıkarmıştı. Bunlara ek olarak ABD'nin, Japonya'nın Pearl Harbor baskını sonucunda tarafsızlık politikasını bir yana bırakarak savaşa dâhil olması Almanya'nın durumunu daha da zora sokmuştur.³³⁶ Çünkü bir yanda toparlanan ve karşı saldırıya geçen Rusya, diğer yanda da güçlü ve zinde ABD'nin kışkacı içinde kalmıştı. Bu -Almanya'nın durumunun güçleşmesi, savaşın seyrinin değişmesi ve iki totaliter rejimden birinin denklemin dışına itilmesi ihtimali-gelişme ile Türkiye, Sovyetler Birliği'nden duyduğu endişelerinden tamamen kurtulma noktasında Müttefiklerle daha rahat temasa geçebilecekti. Müttefikler ve özellikle İngiliz Başbakanı Churchill ise Türkiye'nin derhal savaşa katılmasını ve Almanlara karşı bir cephe açılmasını istiyor ve baskısını arttırıyordu. İngiltere, Türkiye'nin istediği askerî malzeme yardımları konusunda söz verip, Ankara'da bu konudaki görüşmeler yapılırken, İngilizlere göre Türkiye isteklerinin

335 Armaoğlu, 20.yy..., s. 407-411.

336 Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, 28. Baskı, Ankara 2018, s. 165; Armaoğlu, *Siyasi...*, s. 704.

çok fazla olması sebebiyle görüşmeler kesildi. Bu süreçte Türkiye'ye, savaşa katılmamaları halinde masada da yer alamayacaklarına dair müttefik temsilcileri tarafından; "Enselerinden yakalayarak zorla savaşa sokulması gerektiği"³³⁷ gibi Stalin'in -tipik bir Rus tavrı olan- kabaca tehditleri yöneltiyordu. Yine de -bütün tehditlere ve taahhütlere rağmen- savaşa katılmayan Türkiye pek çok defa müttefik devletlere Sovyetler Birliği'nden duyduğu endişeyi anlatmış ve gerekli güvenceleri almaya çalışmış; nihayet savaşın sonuna doğru Müttefiklerin, Sovyet Rusya'nın öngörülemez derecede büyüüp yayılması sonucunda, Sovyet tehlikesini kabul etmeleri ve Türkiye'nin istediği garantileri vermeleri üzerine sembolik bir savaş ilanını gerçekleştirdi. Masada yer alabilmek için Almanya ile tüm ilişkilerini kesip TBMM'nde aldığı bir kararla 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.³³⁸

5.1.3. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Savaş Sonundaki Talepleri

Almanya'ya karşı Müttefiklerle aynı safta bulunan Stalin Rusya'sı, savaşın gidişatını dikkate alarak 25 Mart 1941'de, Türkiye ile yapmış olduğu 1925 tarihli Saldırmazlık Antlaşması'nı teyit etti.³³⁹ Ancak Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa katılmamakta direnmesi ve kendilerinin savaş sırasında kaydettiği ilerlemeye bağlı olarak savaşın sonunda, 1925 Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması'nı tek taraflı olarak feshetti. Kendileriyle yeni bir ittifak antlaşması yapmak üzere hazır olduklarını söyleyen Türk hükûmetine, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi vasıtasıyla verdikleri nota ile Sovyetler Birliği, 7 Haziran 1945'te yeni ittifakın, 1921 Moskova Antlaşması ile Türkiye'ye terkedilen Kars ve Ardahan'ın verilmesi, ayrıca boğazların ortak savunulması için Sovyetler Birliği'ne Boğazlarda kara ve deniz üssü verilmesi ile olabileceğini belirtmişti.³⁴⁰ Ek olarak Stalin Rusya'sı ilginç bir istekte bulunarak, Türkiye'deki siyasal sistemin daha demokratik ve halka dayanan bir sisteme dönüştürülmesini de şart koşuyordu.³⁴¹ Sovyetler Birliği 1936 Boğazlar Sözleşmesi'nden o kadar rahatsız görünüyordu ki, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir Boğazlar Sözleşmesi imzalanmasını ve bu sözleşmenin iki ülke arasında kararlaştırılıp imza edilmesini istemişti. Yani bir anlamda 8 Temmuz 1833'te imzalanan Hünkar İskelesi Antlaşması'nın II. Dünya Savaşı sonunda tekrar imzalanmasını istiyordu. Rusya'nın aşırıya varan talepleri ve Türk Dışişlerinin Müttefik Devletler nezdindeki girişimleriyle sürdürü-

337 Armaoğlu, 20. yy. Siyasi..., s. 413.

338 Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 5. Baskı, Ankara 2013; Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları I (1945-1950) İkinci Parti*, İstanbul 2010, s. 103-110; Armaoğlu, 20. yy. Siyasi..., s. 412-416.

339 Armaoğlu, *Siyasi...*, s. 734.

340 Armaoğlu, 20.yy. Siyasi..., s. 415; Armaoğlu, *Siyasi...*, s. 740.

341 Necdet Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler*, Ankara 2016, s. 220.

len müzakereler sonunda, müttefikler, yaklaşan Rus tehlikesini kabul ederek Türkiye'ye istediği garanti ve yardımların verilmesini kabul ettiler.

Savaş bütün şiddetiyle sürerken, Türk hükûmetinin yasalaştırdığı ve iç siyasette önemli sonuçlar doğuran; dış ilişkilerde ise Türk siyasetinin demokratikleştirilmesi gerektiği konusundaki görüşleri kuvvetlendiren Varlık Vergisi Kanunu'nun, 1942'de kabul edilip 1944 yılında yürürlükten kaldırılması, Türk siyasal hayatının çok partili hâle dönüşmesinde dolaylı da olsa etkili olmuştur.

5.1.4. San Francisco Konferansı ve Türkiye'nin Yönü

Savaşı sonuna doğru Sovyetler Birliği'nin hesap edilemeyen bir şekilde yayılması, bunun devam etme riskinin yüksek olması, Türkiye'nin konumunun Rusya'nın dengelenmesi konusunda oynayabileceği rol, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den talepleri ve Türk hükûmetinin Batılı devletlerle müttefik olma niyetini açıkça ortaya koyması sonucunda Türkiye, dünyanın yeni başat gücü ABD'nin San Francisco şehrinde düzenlenen Birleşmiş Milletlerin kurulmasını sağlayan Birleşmiş Milletler San Francisco Konferansı'na katılmıştır. Bu sırada Truman ABD Başkanı olmuştu ve dünyada yeni bir dönem başlatmak üzere idi. Şüphesiz Türkiye'nin, 25 Nisan 1945'te çalışmalarına başlayan³⁴² bu konferansa kurucu üye olarak davet edilmesi önemli bir işaretti. Sembolik de olsa savaşın sonunda Almanya'ya savaş ilan edilmiş olması, masada yer almasını sağlamıştı. Batı devletleri Türkiye'nin öneminin farkında olduklarını gösterirken, Türkiye de savaş sonunda oluşturulmaya çalışılan yeni düzende yerini alıyor; diğer yandan da siyasal sisteminin dönüştürülmesi zamanının geldiğini kabul ediyordu. Artık tek parti yönetimi tecrübelerinden sonra, Batı sisteminin ilkeleri olan "demokrasi ve özgürlük", girilen yeni dönemde Türkiye'nin de benimseyeceği ilkeler haline gelecekti. Türkiye hem davet edilmesi, hem hevesle katılması ve hem de Birleşmiş Milletler Anayasası'nı kabul ve imzalamasıyla artık yerini tam olarak belirleyecekti.

Bu konferansa katılım, Türkiye iç kamuoyunda da tartışılmakta idi. Özellikle muhalif basın "dış baskının Halk Partisini hürriyetleri kabul etmeye mecbur bıraktığını" iddia ediyordu. Bu iddia artarak yaygın bir kanaat haline geldiğinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Gazeteciler Cemiyetine yaptığı bir ziyarette, hükûmetinin Türkiye'nin iç işlerine herhangi bir şekilde müdahalede bulunmadığını ilan etmek durumunda kalmıştır.³⁴³

Türkiye'nin çok partili demokratik hayata adım atması konusunda dış

342 İkinci, *age.*, s. 55.

343 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul 2016, s. 231; Ayrıca San Francisco Konferansı konusunda daha fazla bilgi için bz. Ensar Yılmaz, **Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Yılları 1946-1950**, İstanbul 2008, s. 91-100; Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları I (1945-1950)-İkinci Parti**, İstanbul 2010, s. 163-165.

dünyanın etkisini inkâr etmek mümkün olmadığı gibi; iktidarın demokratikleşmeyi istemediğini söylemek de mümkün değildir. Daha demokratik bir sistem ne iktidarın tek başına iradesi ne de tek başına dış dünyanın baskı ve zorlamaları sonucunda gerçekleşmiştir. İç ve dış pek çok gelişme bir araya gelerek ve birbirini etkileyerek daha demokratik bir yapıya geçilmesini sağlamıştır.

5.2. İç Gelişmeler ve Etkileri

5.2.1. Türkiye'nin Savaşa Girmemesi Fakat Savaştan Etkilenmesi

Türkiye isabetli bir kararla II. Dünya Savaşı'na katılmamıştı. Ancak doğal olarak savaşa katılmış gibi de etkilenmişti. Savaş yıllarında Türkiye'nin ekonomisi büyük sıkıntılar çekti. Bu ortamda çözüm olarak da en kolay ve en sonuç alıcı uygulama olarak görülen “devletçilik” ön plana çıkıyordu. Bu dönemde yaşanan zorluklar şu şekilde sıralanabilir: Bunlardan birincisi, savaş yılları giderek yükselen bir enflasyon problemini ortaya çıkardı. İkinci problem, enflasyonist ortamda piyasada inanılmaz mal sıkıntısı oldu. Bu da geniş kesimleri etkileyen gıda maddelerinde fahiş fiyat artışı, ihtikar ve karaborsayı doğurdu. Bu sorun, savaş ortamından faydalanan kesimler ise tüccarlar, sanayiciler, bazı büyük arazi sahipleri ve bazı siyasetçi ve bürokratların olması şeklindeki üçüncü sorunu ortaya çıkardı. Dördüncü problem ise devletin bütün her şeyi ile ekonomiyi kontrolü altına alma adımları oldu. Bu çerçevede, beşinci sorun ortaya çıkıyordu: Silahaltına alınan yaklaşık bir milyon askerin barındırılması, beslenmesi, giydirilmesi ve donatılması devlet bütçesine ayrı bir yük getirdi. Eli silah tutan kişilerin, üretimden alınarak tamamen tüketici konuma getirilmeleri, tabiidir ki ekonomiyi olumsuz etkileyecektir. Altıncı ve son problem ise, Başbakan Refik Saydam'ın 1942 yılı Temmuz'unda ani ölümü üzerine yerine kurulan Şükrü Saracoğlu hükümetinin, önceki hükümetin uygulamalarının aksine “piyasacı” tutum takınması, gıda fiyatlarında ani bir tırmanmaya sebep olmasıdır. İşte böyle bir ortamda “Varlık Vergisi” ülkenin gündemine girdi.³⁴⁴

Varlık Vergisi Kanunu, Türkiye'nin dış görünümünü etkilediği kadar, iç siyasette de önemli kalıntılar bıraktı. Varlık Vergisi Kanunu özellikle gıda maddelerinde yaşanan büyük fiyat artışları, stokçuluk ve karaborsa ortamına çözüm olarak Saracoğlu hükümeti tarafından düşünülmüş ve 11 Kasım 1942 tarihinde Mecliste görüşülerek kabul edilmiştir. Bu kanun, dönemin basın, siyaset ve bürokrasi çevreleri tarafından “dünyanın şimdiye kadar ki en adaletli vergisi” diye nitelendirilip hararetle desteklenirken, görüşmeler sırasında ve daha sonra da hep tartışıldı. Dış dünyada Türkiye'nin gayrimüslim sanayi-

344 Daha geniş bilgi için bk. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara 1982, s. 233 vd.

ci ve tüccarların cezalandırılmasını amaçladığı ileri sürülerek, görünümünü yıpratıcı bir rol oynarken, iç siyasette ise önemli kırılmalara yol açtı.³⁴⁵

5.2.2. 1942 Seçim Yasası, Yapılan Milletvekili Genel ve Ara Seçimleri, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 19 Mayıs Konuşması

Cumhuriyetin ilanından itibaren geçen süreçte sistemin demokratikleşmesi konusundaki sonuçsuz teşebbüslerden sonra, savaş yıllarında bu konudaki tartışma ve öneriler de ülkenin gündemine girmişti. Entelektüel ve aydın çevreler bunu tartışırken, siyasal iktidar da birtakım adımlar atmaya niyetli görünüyordu. Bu anlamda hükümet, 1877'den beri yürürlükte olan seçim yasaasının değiştirilmesi ile işe başlamayı uygun gördü. 14 Aralık 1942 tarihinde 4320 sayılı ile kabul edilen ve 17 Aralık 1942 günü Resmî Gazete'de yayımlanan kanun ile esaslı herhangi bir değişikliğe gidilmemekle beraber; kanunda adaylığın nasıl olacağı konusu açıkça belirtilerek, ya siyasi parti (CHF), ya seçim çevresindeki yeni bir seçim kanunu seçmenlerin 300'ünün yazılı müracaatları veya aday olmak isteyen ve seçim yeterliliğine sahip olanların dilekçe ile talep etmesi durumunda seçime katılabilmeleri öngörülmüştür.³⁴⁶ Bu seçim kanunu yalnızca 23 Şubat 1943 tarihinde uygulanmış ve seçilecek milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilerek seçim yapılmıştır.³⁴⁷ Yani ikinci seçmenler, daha fazla aday arasından tercihle milletvekillerini seçebilmişlerdir.

Türkiye'nin, 25 Nisan 1945 tarihinde çalışmalarına başlayan San Francisco Konferansı'na katılması ve yönünü Batıya doğru tamamen çevirmesi etkisini hemen gösterdi. Çünkü Cumhurbaşkanı İnönü bu konferansın açılışından yaklaşık üç hafta sonra yaptığı 19 Mayıs nutkunda, "en zor zamanlarda bile TBMM'nin hep demokrasiden yana olduğunu" belirtiyor, "bunun aksatılmadan sürdürüleceğini, savaşın zorlayıcı etkileri ortadan kalktıkça demokrasi ilkelerinin daha geniş ölçüde hüküm süreceğini" ifade ediyor ve benzer söylemlerle niyetlerini ve yönlerini açıkça ilan ediyordu.³⁴⁸ Ancak işin ilgi çeken yanı, bu konuşmadan yaklaşık iki ay sonra hem Atatürk'ün amaç ve hedefine, hem de İnönü'nün bu konuşmasına (19 Mayıs) atıfta bulunarak demokratikleşme yolunda yapılması gerekenleri içeren "Dörtlü Takrir", CHP Grubu tarafından şiddetle reddedilecek ve imzacı milletvekilleri disipline sevk edileceklerdir.

345 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul by.; Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, İstanbul 2015; Ümmügülüm Polat, **Varlık Vergisi ve Basının Yaklaşımı**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005.

346 Tarhan Erdem, **Yasama Meclisi Üyeleri Seçimi ve Siyasi Partiler Kanunları 1876-2013**, İstanbul 2013, s. 138.

347 Erdem, **age.**, s.39.

348 Koçak, **age.**, s. 228; İkinci, **age.**, s. 233-235.

Yine boşalan milletvekillikleri için ilki tam bu tarihlere rastgelen, ikincisi de yılın sonunda yapılacak ara seçimlerde CHP aday göstermeyerek demokrasi yolunda bir adım daha atacaktı. 17 Haziran ve 2 Aralık 1945 tarihlerinde yapılan bu seçimlerde CHP gerçekten de aday göstermemiş; ancak sistem gereği değişen bir şey olmamıştır. İki dereceli seçim sisteminde II. seçmenler hemen tamamen iktidar partisi üyeleri olduğu için seçilen milletvekilleri de yine CHP'den olmuştur. Değişen şey aday sayısındaki patlama ve siyasetin bazı bilinen isimlerinin seçilemeyişi olmuştur.³⁴⁹ Anlaşılan şu idi ki, demokratikleşmek için sadece niyet yetmiyordu.

5.2.3. Topraksız Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Dörtlü Takrir

Doğrudan siyasal sistemle alakalı olmamakla birlikte siyaseti ve siyaset sürecini derinlemesine etkileyen, tam adı “Topraksız Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu” olan bu yasa, “Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulmasına Dair Tasarı” adıyla 17 Ocak 1945 tarihinde Meclise sunulmuş, tasarı 19 Ocak'ta kurulan dört komisyona havale edilmiştir.³⁵⁰ Gereğesinde, topraksız ve yeteri kadar toprağı olmayan çiftçilere, devletin elindeki işlenmeyen toprakların, ayrıca belli ellerde temerküz eden toprakların belli bir sınırının üstündeki toprakların dağıtılarak hem üretimin arttırılması, hem de üretimde sürekliliğın sağlanmasının hedeflendiğı görüşlerine yer veriliyordu. Tasarı genel kurula geldiğinde bazı büyük toprak sahibi milletvekilleri kanunun kendilerine ait toprakları da içerdiği için yasaya muhalefete başlamışlardır. Kanun 9 Mayıs 1945 tarihinde Meclis gündemine alınarak görüşmeler başlamıştır,³⁵¹ oldukça harareti görüşmelerden sonra, araya giren öncelikli kanun görüşmeleri dolayısıyla haziranda tekrar görüşülmeye başlanmış ve nihayet 66 maddeden oluşan tasarı 11 Haziran 1945 tarihinde Mecliste kabul edilerek yasalaşmıştır.³⁵² Oylamaya 345 milletvekili katılmış ve katılanların hepsi kabul oyu vermişlerdir. 104 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Bunların içinde olan ve kanuna karşı çıkan milletvekilleri ise oylamaya katılmayarak muhalefetlerini bu şekilde göstermişlerdir.

Bu yasanın getirdiğı hükümler, CHP içinden kopmalara; hatta yeni bir parti kurulmasına kadar varan sonuçlara sebep olmuştur. Yasaya karşı etkili bir muhalefet sergileyen Adnan Menderes, Mecliste bulunan büyük toprak sahipleri ve taraftarı milletvekillerinin sözcülüğünü üstlenmiştir. Daha bu kanun meclisten geçmeden CHP içinden dört milletvekili, Celal Bayar,

349 Koçak, *age.*, 353-403; 763-768.

350 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 7, C XV, 19 Ocak 1945, s. 122-123; Koçak, *age.*, 183.

351 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 7, C XVII, 8 Mayıs 1945, s. 30.

352 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 7, C XVIII, s. 213-231; 232-235; Geniş bilgi için bk. Cemil Koçak, **Türkiye’de İki Partili Siyâsi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti**, C I, s. 171-233, 253-296; Ayrıca bk. Tezel, *age.*, 240; Çavdar, *age.*, s. 436-449.

Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan 7 Haziran 1945 tarihinde CHP Başkanlığına, siyasi literatürümüze “Dörtlü Takrir” adıyla geçen ve demokratik hayata geçiş için yapılması gerekenler ve düzenlemeleri içeren bir önerge sunmuşlardır.

Önergede imzacı milletvekilleri, beş konuya vurgu yapıyordu. Bunlardan birincisi, devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün özlemi ve hedefinin Batı tarzı demokratik bir Türkiye olduğu idi. İkincisi, yaptığı 19 Mayıs konuşmasıyla mevcut Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de aynı amaçta olduğu görülmüştü. Üçüncüsü en cahili de içinde olmak üzere halkın değişime hazır olduğu, yani değişim için zamanın geldiği idi. Dördüncüsü Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun öngördüğü kişi hak ve hürriyetlerinin genişletilmesi ve uygulanması gerektiği idi. Beşincisi yapaylıktan (Müstakil Grup uygulaması kastediliyor) kurtulup gerçek bir murakabe örgütlenmesinin önünün açılması, yani gerçek muhalif partilerin kurulmasına izin verilmesi idi.

Oldukça yumuşak bir tarzda kaleme alındığı görülen bu önerge parti grubunda görüşülerek sert bir şekilde reddedildi. Peki iç ve dış etkenlerle ülkede demokratik değişim ve dönüşüm yönünde genel bir uzlaşma olmasına, Cumhurbaşkanı İnönü’nün de sistemin dönüşmesi gerektiği yolunda fikir beyan etmesine rağmen önerge neden reddedildi? Bu konuda Kemal Karpat, iktidarın siyasi hürriyetleri birden vermeyi uygun görmedikleri, gerçek bir muhalefet partisinin kurulmasına imkân vermek için kasten reddetmiş olabilecekleri gibi iki gerekçe ileri sürmektedir.³⁵³ Reel-politik diye adlandırabilecek bir gerekçe bunda rol oynamıştır: İktidar, demokrasi dönüşümünü gerekli görüyordu, hatta iç ve dış etkenler bunu zorunlu kılıyordu. Yani çok partili hayata geçilecekti. Ancak bu önerge kabul edilmiş olsa idi bu dört milletvekilini kendi elleriyle ön plana çıkartmış olacaktı. Ayrıca parti, içeriden de olsa bir telkin ve dikte sonucunda bu dönüşümü gerçekleştirmiş olacaktı. İster telkin ve dikte ile iş yapmış görünmemek, isterse de demokratikleşmeyi kendi inisiyatifleri ile yapmış olmak için ret yolunu seçmiş olabilirler. Her halükarda önerge reddedildikten sonra süreç hızlanacak ve DP’nin kurulması yolunda hızlı bir şekilde süreç işleyecekti.

5.2.4. Demokrat Partinin Kuruluşu

Dörtlü takrir sert bir şekilde reddedildikten sonra Celal Bayar dışındaki imzacı milletvekilleri –basında partiye yöneltilen sert yazıları gerekçe gösterilerek- partiden ihraç edilmiş; Celal Bayar da yıl sonunda hem CHP’den hem de milletvekilliğinden istifa etmiştir. 1945 yılının sonbaharında Türk siyasetini yakından ilgilendiren ve tartışılan hadiseler yaşanıyor, bunlar da basın, aydın çevreler ve -genellikle kırsal kesimden- halkın, kurulacak olan bu partinin yanında yer almalarını hızlandırıyor. Bu gelişmelerden bir

353 Karpat, *age.*, s. 234.

tanesi, II. Dünya Savaşı sırasında, Balkanlar üzerinden -özellikle Almanya'dan-gelebilecek saldırılara karşı, İstanbul ve Trakya'daki illerde ilan edilmiş olan sıkıyönetimin, savaşın bitmesine ve herhangi bir tehlike kalmamış olmasına rağmen, süresinin uzatılmasıdır.³⁵⁴ Türkiye'de hâlâ çok konuşulan ve tartışılan *Tan* gazetesi matbaasının basılması, bazı şiddet ve tahribat olaylarının yaşanması, bunun da iktidar ve muhalefet basın mensupları tarafından okuyucuya kendi açılarından yansıtılmasıdır.³⁵⁵ Bir diğeri ise, 1930'lu yıllarda meydana gelen ve kamuoyunda, basında, siyasette büyük yankıları olan, sancılarının hâlâ sürdüğü Dersim olayları ve akabinde çıkarılmış olan "Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun"un -kaldırılacağı ilan edilmiş olmasına rağmen- yürürlük süresinin bir yıllığına uzatılmasıdır.³⁵⁶ Böylesine siyasi ve entelektüel hareketliliğin yaşandığı süreçte siyaset kulisleri daha da hareketleniyor ve basında yeni partinin kurulma haberleri ağırlıklı ve sürekli bir şekilde yer almaya başlıyordu. Partinin adının ne olacağı, kimlerin bu partide yer alacakları, siyasi yelpazenin neresinde yer alacağı, ambleminin nasıl olacağı gibi konular, siyaset ve basın çevrelerinde konuşuluyor, tartışılıyordu. Ancak belli olan bir şey vardı ki, o da bazı siyasetçi, bir kısım aydın ve halkın bir bölümünün faaliyeti ile parti kurulma çalışmaları hızla ilerliyordu. Bu çerçevede Partinin kuruluş dilekçesi İçişleri Bakanlığına verilerek 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kuruldu, programı yayımlandı ve DP'nin kuruluşu ülkenin gündeminde oldukça gösterişli bir şekilde yerini aldı.³⁵⁷ Artık Türkiye'de Tek Parti Dönemi kapanacak, çok partili hayata geçilecek ve bundan sonra zaman zaman duraksamalar, sarsılmalar veya geri gidişler olsa da dönüşü olmayan bir yola girilecektir.

5.2.5. 1946 Seçim Kanunu ve Millî Kalkınma Partisi

1942 yılında hazırlanıp yürürlüğe giren Seçim Kanunu yaklaşık dört yıl sonra yine değiştirilecek, yeni kanunla esaslı değişiklikler getirerek 5 Haziran 1946 tarihinde Meclis tarafından kabul edilecek; 6 Haziran günü de *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girecektir.³⁵⁸ 4918 numaralı bu kanun, büyük bir değişiklik yaparak 1877'den beri uygulanan "iki dereceli seçim sistemi"ni kaldırarak tek dereceli seçim sistemini getirmiştir. Ancak bu durum açtık dille getirilmemiş, açıkça ilan edilmemiş; tek dereceli seçim sistemi, ancak metinde seçimin nasıl yapılacağı anlatılarak açıklanmıştır.

354 Koçak, *age.*, 311-312.

355 Koçak, *age.*, 793-816; Karpat, *age.*, 237-238.

356 Koçak, *age.*, 862-864.

357 Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) II, İktidar ve Demokratlar*, İstanbul 2012, s. 15; Karpat, *age.*, s. 239. DP de, bu yıllarda henüz Siyasal Partiler Yasası olmadığı için, Dernekler Yasası'na göre kurulmuştur.

358 TBMM.TD., C XXIII, D 7, 31.05.1946, s. 265-288; C XXIV, D 7, 05.06.1946, s. 39-48; *Resmî Gazete*, 06.06.1946, s. 632; Erdem, *age.*, s. 141-151.

Yine yasa metninden, oy verme şeklinin açık olduğu, -şartlar yerine getirildiğinde- bağımsız adaylığın geçerli olduğu, oy sayım ve döküm işlemlerinin seçim çevresi (il) valisinin başkanlığında İl Daimi Encümeninin ve isterler ise parti temsilcilerinin katılımı ile gerçekleştirileceği anlaşılmaktadır. Bu önemli değişiklik Türk siyaseti açısından büyük bir değişiklik idi ki, siyasi ortam bundan sonra yeni kurallar ile oluşacaktı. Partiler kurulma, faaliyet gösterme, ülke yönetimine katkı gibi konularda çok daha özgür bir ortama kavuşacaklardı. Ancak oy verme tarzının “açık” olduğu, oy sayım ve döküm işleminin ise bürokrasi tarafından yapılacağı gibi uygulamaların süreceği de anlaşılıyordu.

Dörtlü Taktir CHP’li dört milletvekili tarafından CHP Genel Başkanlığına verildiği ve görüşüldüğü sıralarda 7 Temmuz 1945 günü Sanayici ve kuruluş döneminin önemli iş adamlarından Nuri Demirağ, yanında I. BMM’deki muhalif II. Grup’un kurucusu ve başkanı Hüseyin Avni Ulaş ve ilginç isimlerden, asker kökenli Cevat Rifat Atilhan ile birlikte, muhafazakar ve liberal bir görünüm veren Millî Kalkınma Partisini kurdu. Partinin kuruluş dilekçesi 7 Temmuz 1945 tarihinde verilmesine rağmen, dilekçeye ancak iki buçuk ay sonra cevap verilebilmiştir.³⁵⁹ Ancak ne kuruluşunda ve ne de ilerleyen zamanda DP gibi büyük bir ses getiremedi. Bunda basın camiasının büyük oranda bu sıralarda kurulma çalışmaları bulunan DP’ye destek vermelerinin önemli rolü olduğu kanaatindeyiz. Yani Millî Kalkınma Partisi Demokrat Partinin gölgesinde kalıyordu. Zaten bir süre sonra MKP de unutulacak; Nuri Demirağ iktidar tarafından hedef tahtasına oturtulacak ve sonra da kapana-caktır.

5.2.6. 1946 Seçimleri

7 Ocak 1946 tarihinde kurulduktan sonra DP, hızla yurt çapında örgütlenme çabasına girdi ve partinin hem ülke içindeki aydın sınıfı arasında, hem de özellikle kırsal kesim halkı arasında -daha önceki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşunda olduğu gibi- büyük rağbet görmesi üzerine CHP, 10 Mayıs 1946 tarihinde olağanüstü kongreye gitti. Bu kongrede siyasetin bilinen ve alışılmış bir kararını vererek yeni kurulan DP’nin ülke çapında örgütlenmesini daha fazla yaygınlaştırmadan ve hazırlıksız bir durumda seçime girmek zorunda bırakmak için, 1947 yılında yapılması gereken milletvekili genel seçimini bir yıl öne aldı. Yeni Seçim Kanunu da 5 Haziran 1946 tarihinde yürürlüğe girmişti. Her ne kadar DP yönetimi, seçimleri protesto ederek katılmayacağını bildirmesine rağmen, yapılan görüşmelerle razı edilerek seçime katılmaları sağlandı. Türkiye’nin ilk tek dereceli seçimleri olan 1946 seçimleri bu hava içinde 21 Temmuz 1946

359 Koçak, 541. Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)-İkinci Parti*, s. 516-542.

tarihinde yapıldı ve seçim sonunda kanunun hükümleri gereğince oy sayım ve döküm işlemleri gerçekleştirildikten sonra sonuçlar, CHP'nin 390, DP'nin 65 ve bağımsız adayların 7 üyelik kazandıkları şeklinde ilan edildi.³⁶⁰

Siyasi literatürümüze “şaiBELİ seçimler” olarak geçen 1946 seçimleri, oy sayım ve dökümünün hükümet görevlileri tarafından yapılması ve oyların önceki dönemlerde de yapıldığı gibi imha edilmeleri ile hâlâ tartışılmaktadır. Bu tartışmada DP yanlıları seçimin sandık başı verilerden de hareket ederek kendilerinin kazandıklarını iddia etmektedir. İktidar yanlılarının görüşleri zaten bellidir. 1950 genel seçimlerinin oy sayıları ve milletvekili sayıları dikkate alınarak bir tahminde ve tespitte bulunmak mümkündür: Buna göre dikkat edilmesi gereken, oy sayıları ve oranlarıdır. Oy oranları ve sayıları birbirlerine oldukça yakındır. Bu yakınlıktan hareketle; 1946 seçimlerinden sonra DP'nin dört yıllık çok etkili ve sert muhalefeti sonunda ulaştığı oran ile; bütün yıpranmışlığına ve muhalefetin büyük gayretine rağmen CHP'nin aldığı oy da bellidir. Bu durumda şunu söylemek mümkündür: Seçimi 1946 yılında CHP kazanmıştır, ancak zafer 1950 seçiminin tersine küçük bir oy farkıyla gerçekleşmiştir. Yani işinin eskisi kadar kolay olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenledir ki, CHP'nin bundan sonraki karar ve uygulamaları, iktidarının sürdürülebilmesi için daha popülist olacaktır.

360 1946 Seçimleri ile ilgili olarak bk. Karpat, *age.*, s. 247-251; Koçak, *age.*, C II, s. 455-524.

6. DEVALÜASYON: İKTİSADİ YANSIMALARIYLA 7 EYLÜL KARARLARI*

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya ekonomisindeki öncül rolünün pekişmesi ve uluslararası ticaretin daha liberal bir kambiyo rejimiyle şekillenmeye başlaması, yeni oluşan küresel düzene entegrasyon bağlamında idari ve mali politikaların yeniden belirlenmesini gerekli kıldı. Ayrıca savaşın yıpratıcı etkilerinin giderilmesi ve Sovyet baskısının üstesinden gelinmesi amacıyla benimsenen Truman Doktrini ve Marshall Yardım Planı, gerek ulusal gerekse uluslararası politikaların yapılandırılması sürecinde etkili olan diğer faktörlerdi. Bu gelişmeler ışığında Türkiye'de 1946 yılı itibarıyla dış ticaret politikasında bir dizi düzenlemelerin yapılmaya başlandığı görülür. 7 Eylül 1946 tarihinde alınan iktisadi kararlar, Türkiye ekonomisinin uluslararası sistem ile ilişkileri açısından doğrudan etkiler meydana getirecek özelliğe sahip düzenlemelere örnek teşkil eder. Nihayetinde Cumhuriyet döneminin ilk devalüasyonu olarak değerlendirilen 7 Eylül Kararları ile dış ticari işlemler belirli ölçüde serbestliğe kavuşurken, kambiyo rejiminde de ciddi değişiklikler gerçekleştirilir. Bu başlıkta İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ekonomisi, Türkiye ekonomisinin genel görünümü çerçevesinde 7 Eylül 1946 tarihinde alınan iktisadi kararların mali gerekçeleri ve içeriği incelenmekte, kararın dış ticaret hacmi üzerindeki etkilerine yer verilmektedir.

6.1. İktisadi Gelişmeler: 7 Eylül 1946 Kararları

İkinci Dünya Savaşı, 2 Eylül 1945 tarihinde Japonya'yı temsil eden heyetin, Tokyo Körfezi'ne demir atan ABD savaş gemisi Missouri'nin güvertesinde teslim belgesini imzalamasıyla resmî olarak sona ermişti. Böylece ABD'nin önderliğini üstlendiği yeni bir dünya sisteminin kurulma süreci de ivme kazandı. "Liberal" bir dış ticaret politikası odağında şekillenen bu süreç, her şeyden önce yeni bir kambiyo rejimini hedeflemekteydi.³⁶¹ Savaş öncesi dönemde uluslararası ticaretin sekteye uğramasına da neden olan para

* Doç. Dr. Ferdi Çelikay, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, fcelikay@ogu.edu.tr

361 A. Halûk Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, 1939-1947, Sevinç Matbaası, 1961, s. 77.

istikrarsızlığının giderilmesi amacıyla atılan adımlardan ilki, 1944 yılında Bretton Woods kasabasında toplanan konferanstı. Bu konferans kapsamında kurulan Uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası ise özellikle konferansta kabul gören prensiplerin gelecek dönemde ülkeler nezdinde hayata geçirilmesi açısından öncül roller üstlenmekteydi.³⁶²

Uluslararası Para Fonu, genel itibarıyla ülkeler arası mali iş birliğinin sağlanarak, üye ülkelerin istikrarlı ve güçlü ekonomiler oluşturmalarına yardımcı olacak doğrultuda politik tavsiyeler türetecek ve üye ülkelere teknik destek sağlayacaktı. Bu bağlamda Fon, üye ülkelerin özellikle ödemeler dengesinde yaşayacakları problemlerin giderilmesi açısından ülkelere kredi vererek uluslararası ödemelerin sürdürülebilirliğini tesis edecekti.³⁶³ Ayrıca istikrarlı bir kambiyo rejimi için ülkelerin kurlar üzerindeki işlemlerini ve müdahalelerini sınırlandırmayı da amaçlamaktaydı.³⁶⁴ Dünya Bankası ise üye ülkelerde belirli sektörler itibarıyla gerçekleştirilecek düzenlemelerin yapılması ve altyapı projelerinin hayata geçirilmesi açısından teknik ve mali destek sağlayacak, ekonomik istikrardan ziyade ekonomik kalkınma ve sosyal gelişmeyi hedefleyecekti.³⁶⁵ Uluslararası ekonomik yapının şekillenmesi sürecinde önemli roller üstlenen söz konusu kuruluşların yanı sıra ABD'nin de özellikle;

- Ülkeler arasında serbest ticaretinin artırılması,
- Uluslararası ticaret önünde engel teşkil eden her türlü tedbirlerin (kota, tekel, takas, vb) kaldırılması,
- Gümrük tarifelerinin indirilmesi,
- Devlet müdahaleciliğinin azaltılması,

gibi başlıklardaki istekli tutumu, savaş sonrası dünya ticaretinin gelişimi ve uluslararası ortamda oluşan yeni düzene uyum üzerinde etkili oldu.³⁶⁶ Bu süreç hiç şüphesiz ki Türkiye'yi de yakından etkiledi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ABD öncülüğünde piyasa odaklı ve uluslararası ticaret üzerindeki engellerin kaldırılarak, özgürlükçü, istikrarlı ve karşılıklı güven esasına dayanan bir iktisadi sistemin kurulmak istenmesi, tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'nin iktisadi ve sosyal yapısı üzerinde de çeşitli yansımalar meydana getirdi.

362 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015, s. 223-224.

363 Hasan Alpagu, **IMF-Türkiye İlişkileri**, Ötüken Yay., 2002, s. 34.

364 Nezih Varcan ve Tufan Çakır, **Maliye Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yay., 2000, s.289.

365 T. Fikret Yücel, **Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü**, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV), 2015, s. 49.

366 Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978**, Akbank Yay., Ankara 1980, s. 283-285.

Nitekim 7 Mayıs 1946 tarihinde ABD ile yapılan antlaşmada, Türkiye'nin savaş döneminde ABD'den aldığı borçların silinmesi hususunda mutabakat sağlanmıştı.³⁶⁷ Ancak bu mutabakata koşul olarak Türkiye, ABD ile arasındaki dış ticari işlemlerde gümrük vergilerinin düşürülmesini, ticaret önündeki farklı uygulamaların ve her türlü engelin kaldırılmasını taahhüt ediyordu.³⁶⁸

Yine Truman Doktrini ve Marshall Yardım Planı kapsamında sağlanan kredi ve yardımlar Türkiye'nin ekonomi politikalarını yönlendiren bir diğer etmendi. Bu kapsamda yapılan ön hazırlık görüşmeleri neticesinde Eylül ayındaki devalüasyondan yaklaşık bir ay sonra 50 milyon dolar tutarında kredi temin edilmişti.³⁶⁹ 1946 ve 1952 yıllarını kapsayan dönemde gerek Marshall Yardımı ve gerekse Truman Doktrini kapsamında tarım, haberleşme, enerji, demir-çelik, maden, sulama ve diğer çeşitli sanayi kollarında altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi ve tarım sektörünün gelişimi hedeflendi.³⁷⁰ Söz konusu hedeflere uluslararası eğilim de dikkate alınarak devletçilik ilkesinden ziyade daha piyasa odaklı bir yaklaşımla ulaşılması planlandı.³⁷¹ Tüm bu gelişmeler her alanda olduğu gibi iktisadi ve mali politikaların belirlenmesi sürecinde de önemli bir başlık hâline geldi.

6.2. 7 Eylül Kararları: Gerekçeleri ve Alınan Tedbirler

21 Temmuz 1946 yılında yapılan baskın seçim neticesinde Recep Peker Başbakanlığında yeni bir hükümet kuruldu.³⁷² Böylelikle savaş sonrası dönemde iktisadi ve sosyal anlamda yeni bir sayfanın açılması da öncelikli hedeflendendi.³⁷³ Seçimlerin öne alınmasında hiç şüphesiz ki yeni kurulan Demokrat Partinin de etkileri vardı.³⁷⁴ Demokrat Partinin izlediği siyasetin ekonomi üzerine odaklanması ve Cumhuriyet Halk Partisinin özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği idari ve mali politikaları ciddi manada eleştirmesi, Recep Peker'in Başbakanlığında kurulan yeni hükümetin izleyeceği politi-

367 *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1946.

368 Ülman, *age.*, s. 78-80.

369 Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2007, s. 272-274.

370 Şafak Altun, *Türkiye'de Yabancı Sermayenin Tarihsel Gelişimi*, Yased, 2007, s. 120-122.

371 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Yurt Yay., İstanbul 1982, s. 264.

372 *Akşam*, 22 Temmuz 1946.

373 Tefvik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900- 1960*, İmge Yay., Ankara 2003, s. 306-307.

374 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1946.

kaları da şekillendirmişti.³⁷⁵ Bunun en somut örneğini Recep Peker hükûmetinin 7 Eylül Cumartesi günü iktisadi hayat ile ilgili olarak alacağı önemli karar teşkil etmekteydi.

7 Eylül 1946 tarihinde Seyhan Milletvekili Hilmi Uran'ın başkanlığında toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu Genel Kurulunda söz alan Başbakan Recep Peker ve Maliye Bakanı Halit Nami Kışmır alınan bu önemli kararın gerekçelerini sıralamışlardı.³⁷⁶ İlk olarak İkinci Dünya Savaşı yıllarının bozduğu iktisadi dengenin yeniden kurulması bağlamında birtakım tedbirler alınmasının kaçınılmaz olduğunu, yapılacak olan en kritik işlemin ise üretim ve ithalatın artırılarak ekonomik yaşamın canlandırılması olduğunu vurguluyorlardı.³⁷⁷ Ayrıca hükûmet yetkililerine göre üretim teknolojisinde yaşanan ilerlemelerin getirdiği fiyat düşüşlerine de önem verilerek gerek ulusal ve gerekse uluslararası iktisadi sistemin yeni şartlarına uyum gösterecek bir fiyat seviyesi etrafında ekonominin şekillenmesi gerekmekteydi.³⁷⁸ Bu kapsamda dış ticaretin yapay birtakım kısıtlamalardan kurtularak serbest döviz ile ve uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek bir düzeye gelmesi öncelikli amaçlardandı.³⁷⁹ Yine Bretton Woods Konferansı'nda alınan kararlara da atıf yapılarak yeniden yapılanan dünya ticaretine sağlam bir yapı ile katılımın gerekliliği ortaya konuyordu.³⁸⁰ Bunun yanında özellikle Türkiye'deki iç fiyatlarla dünya ticaretinde ağırlığı olan diğer ülkelerin fiyatları arasındaki farkın ortadan kaldırılmasının gerekliliği ifade edilmekteydi.³⁸¹

Hükûmet yetkililerine göre bu şartlar altında döviz kurunda düzenleme yapılması ihtiyacı doğmuştu.³⁸² Bu düzenleme ile ihraç ürünlerinin görece olarak uluslararası piyasalardaki muadilleriyle rekabet edebilir konuma geleceği ve hatta ihracatın artacağı, ülkeye ihracat ile girecek dövizin ise ithalat işlemlerini daha da kolaylaştıracağı belirtilmekteydi.³⁸³ Ayrıca kambiyo rejiminde yapılan ayarlamaların ihraç edilecek ürünlerin henüz üreticilerin elinde bulunduğu süreç içerisinde gerçekleştirildiği ve bu vesile ile kur ayarlamasından üreticilerin yararlanabileceği de ifade edilmişti.³⁸⁴

375 Pamuk, *age.*, s. 226.

376 Serkan Tuna, "Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946", *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), s. 96.

377 *Cumhuriyet*, Ticaret Bakanlığının neşrettiği tebliğ.

378 *Cumhuriyet*, *age.*, 8 Eylül 1946.

379 *Ulus*, "Para meselesi son kararlar halledilmiştir", 9 Eylül 1946.

380 Tezel, *age.*, s. 220.

381 Tuna, *agm.*, s. 98-102.

382 *Vakit*, 7 Eylül 1946.

383 *Vakit*, "Paramızın kıymeti üzerinde yapılan tetkikler", 7 Eylül 1946.

384 *Ulus*, "Paramızın dış değeri ve iktisadi muvazenemiz", 10 Eylül 1946.

Bu kapsamda hükümet yetkilileri;

- Uluslararası işlemler itibarıyla çeşitli aksaklıkları ve sakıncaları bulunan mevcut döviz sisteminin kaldırılarak, Türk lirası değerinin iç ve dış piyasalardaki gerçek paritesinin tespit edilmesini istendiğini,
- Kambiyo rejiminde gerçekleştirilen düzenleme sonrasında ihracat işlemlerinde gerçekleşecek iyileşmeye bağlı döviz girişini beklemeksizin lüks tüketim mamulleri de dâhil olmak üzere her türlü ürün ithalatında kolaylık sağlanarak iç piyasada bolluk meydana getirilmesini,
- Maliyet unsurlarında indirimler sağlanarak özellikle sanayi ürünleri ve orman mahsullerinin fiyatlarında ve eşya nakliyat tarifelerinde ihtiyaç duyulan indirimlerin ilgili bakanlıklarca gerçekleştirileceğini,
- Serbest döviz esasına dayanan uluslararası ticaret sistemine istikrarlı ve sağlam bir para ile katılımın sağlanacağını,
- Uluslararası ticaretin gelişimini sağlayacak Bretton Woods Antlaşması'na ve bu anlaşmanın benimsediği temel prensiplere hazırlık yapılarak, Birleşmiş Milletler nezdinde yüksek bir itibara sahip para sistemi kurulmak istendiğini belirtmişlerdi.³⁸⁵

Ticaret Bakanlığınca yayımlanan tebliğ ile dönemin hükümetince alınan karar üzerine Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından tespit ve ilan edilmiş olan yeni döviz rayıçlarının -09 Eylül 1946- Pazartesi gününden itibaren yürürlüğe gireceği ilan edildi. Bunun yanında dış ticaret işlemlerinin kolaylaştırılması doğrultusunda;

- Yeni döviz kurlarının ihracat işlemlerini ciddi bir biçimde teşvik edeceği, bu sayede döviz gelirinin artmasının beklendiği,
- Döviz gelirlerindeki söz konusu artışı beklemeksizin ithalat işlemlerine büyük ölçüde döviz tahsisi gerçekleştirileceği,
- Bu amaç doğrultusunda 9 Eylül Pazartesi günü itibarıyla serbest döviz ile ithal edilebilecek mallar listesine giren tüm ürünlerin sipariş ve ithalatında plafon ya da kontenjan gibi miktar sınırlamalarının tamamen kaldırıldığı,
- İthalatçı birlikleri tarafından yapılan her türlü miktar, kalite ve fiyat kontrollerinin kaldırıldığı,
- Teslim vadeleri geçen veya diğer çeşitli sebeplerle yerine getirilememiş olan ve rücu imkanı elde edilmiş olan akreditiflerin, serbest

385 Cumhuriyet, 8 Eylül 1946.

dövizli ithal listesine dahil diğer mallara çevrilebilmesine izin verileceği,

- Ticaret Bakanlığında ithalat izni almak üzere gerçekleştirilecek olan müracaatların usul ve şekil yönünden uygunluğunu sağlamak, böylelikle zaman kaybını önleyebilmek amacıyla ithalatçı birliklerin buldukları merkezlerde Bakanlık emrinde çalıştırılacak müracaat büroları oluşturulacağı, bu büroların ithalat izni taleplerini alarak Bakanlığa iletcekleri,

açıklandı.³⁸⁶ Tebliğde ayrıca dış piyasalara verilecek siparişlerin iç piyasanın ihtiyaçları göz önüne alınarak belirlenmesinin ithalatçıların görüş ve öngörülerine bırakıldığı da belirtilmekteydi.³⁸⁷

7 Eylül günü Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının hükûmetle anlaşarak, kuruluş kanununun 37'nci maddesinin verdiği yetkiyle çeşitli yabancı dövizler için yeni alım ve satım rayıçlerinin tespit edildiği ifade edildi. Buna göre;

	Alış Fiyatı	Satış Fiyatı
1 Dolar	280 Kuruş	282,80 Kuruş
1 Sterlin	1128,40 Kuruş	1139,68 Kuruş
1 İsveç Kr.	77,88 Kuruş	78,66 Kuruş
1 İsviçre Fr.	67,20 Kuruş	67,87 Kuruş
1 Mısır Lirası	1157,33 Kuruş	1174,69 Kuruş

şeklinde olup, yeni kurlar 9 Eylül 1946 tarihi itibarıyla uygulanmaya başlayacaktı.³⁸⁸ Ayrıca hükûmetin dövizlere prim uygulamasına da son verilmiş olduğu ve yeni rayıçlerin ayrıca prime tabi tutulmayacağı da belirtilmişti. Dolayısıyla 7 Eylül 1946 tarihinde dış ticari işlemlerin serbestleştirilmesi yanında Cumhuriyet döneminin ilk devalüasyonu³⁸⁹ gerçekleştirilmiş, Türk

386 **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1946.

387 **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1946.

388 **TCMB, Yıllık Rapor**, 1946.

389 Devalüasyon genel olarak bir ülkenin ulusal para biriminin yabancı paralar karşısındaki değerinin düşürülmesidir. Özellikle sabit döviz kuru uygulayan yönetimlerde ulusal para birimindeki değer kaybı hükûmetin iradi politikası ile belirlenmektedir. Dalgalı kur rejimini benimseyen ülkelerde ise ulusal paranın yabancı paralar karşısındaki değeri döviz piyasasınca belirlenmekte, piyasanın takdirleriyle ulusal para değer kazanmakta ya da değerini yitirmek-

lirası %116 oranında devalüe edilmiş oldu.³⁹⁰ Alınan karar ile döviz fiyatları tamamen değişirken, her türlü ticari işlemin yapılmasında döviz kullanımını serbestleştirilmekte, gerekli ithalatın tedariki için gerekli döviz arzı sağlanacağı ifade edilmekteydi.³⁹¹

7 Eylül 1946 tarihinde alınan kararın iktisadi ve sosyal hayat üzerinde hiç şüphesiz ki pek çok yansıması olmuştur. Ancak söz konusu yansımaların en net gözlemlenebilen başlığı dış ticaret işlemleri ve ödemeler bilançosu üzerinde olanıydı. 2. Dünya Savaşı'nın başlangıcından 1950'li yıllara kadar geçen 15 yıllık dönemde sadece savaş dönemindeki 1938 yılında dış açık verilmişti. 1940 yılına gelindiğinde ise dış ticaret hacmi büyük ölçüde daralmış ve en düşük seviyesine ulaşmıştı. 1940 ile 1942 yılları arasında dış ticari işlemler yavaş bir trendle de olsa toparlanma sürecine girmiş, özellikle 1942 yılından 1946 yılına kadar geçen süreçte ise ihracatın ithalatı karşılama oranı sürekli artmış ve nihayet 1946 yılına gelindiğinde son 10 yılın en yüksek seviyesine (%180,5³⁹²) ulaşmıştı. Buna karşılık 7 Eylül kararlarının alındığı 1946 yılından sonra her ne kadar gerek ihracat ve gerekse ithalat hacminde muazzam derecede bir artış yaşansa da ödemeler bilançosu açık vermeye başladı. Öyle ki 1948 yılında ithalat hacminde artış yaşanmaya devam ederken, ihracat hacminde ise daralma gözlemlenmiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı %71,5'e kadar gerilemişti. Bu bulgular, 7 Eylül 1946 tarihinde kambiyo rejiminde gerçekleştirilen değişikliğin ve yapılan devalüasyonun dış ticaret hacmi üzerinde gerçekten de genişletici bir etki meydana getirdiğini, bunun yanında ithalatta oluşturduğu olumlu etkinin ihracatta oluşturduğu çoğaltıcı etkiye kıyasla daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.³⁹³

Dolayısıyla 7 Eylül Kararları daha çok ithalat hacmi üzerinde genişletici etki oluşturdu. Nitekim 1947 yılı itibarıyla dış ticaret dengesinde açık vermeye başlandı. 1948 yılına gelindiğinde ihracatın ithalatı karşılama oranı son on yılın en düşük seviyesine geldi. Ödemeler bilançosu açığı ise bir önceki yıla göre %266 arttı.³⁹⁴

tedir. Bu kapsamda devalüasyon genel olarak ödemeler bilançosunun açık vermesi halinde ya da yurt içi enflasyon oranının yabancı ülkelere daha fazla olması sonucunda başvuru iradi bir yöntem halini almaktadır. Özellikle devalüasyon sonrasında yurt içinde üretilen ve yurt dışına ihraç edilebilecek mahiyetteki ürünler rakip ürünlere göre daha avantajlı hale gelecek ve ihracat kapasitesi genişleyecektir. Bunun yanında ithal edilen ürünler ise görece olarak daha pahalı hale geleceği için orta ve uzun vadede ithalat azalacaktır. Erdal Ünsal, **Uluslararası İktisat**, İmaj Yay., 2005, s. 495-496.

390 Tezel, **age.**, s. 219-221.

391 Tuna, **age.**, s. 102.

392 100 birimlik ithalata karşılık 180,5 birimlik ihracat gerçekleştirilmiştir.

393 TÜİK, **Yıllara Göre Dış Ticaret: 1923-2016**, "Temel İstatistikler/ Dış Ticaret", www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

394 TÜİK, **age.**, 2007.

Sonuç olarak 7 Eylül Kararları savaş sonrası dönemde dış ticari işlemleri şekillendiren ve sonraki yıllarda izlenecek politikalar üzerinde de doğrudan ya da dolaylı pek çok etkisi olacak iradi bir politika mahiyetindeydi. Dönemin hükûmetine göre alınan kararın gerekçesi savaş boyunca bozulan iktisadi dengenin yeniden tesis edilebilmesiydi. Bu kapsamda alınan tedbirler ile döviz fiyatları tamamen değiştirilmiş, her türlü ticari işlemin yapılmasında döviz kullanımını serbestleştirilmiş ve gerekli ithalatın tedarik edilebilmesi için döviz arzının sağlanacağı ifade edilmişti.

Dış ticari işlemlerin serbestleştirilmesini ve bu amaç doğrultusunda uygulanacak kambiyo rejiminin uluslararası standartlara uyum sağlamasını hedefleyen karar, etkilerini ithalat hacmi üzerinde yoğun bir şekilde gösterdi. Gerçekten ithalat işlemlerine uygulanan kısıtlamaların kaldırılmasının da etkisiyle 1946 yılında ithalat hacmi bir önceki yıla göre %22, ihracat hacmi ise %27 oranında arttı. Bu tablo ödemeler bilançosuna da yansdı. Zira 1946 yılında son on yılın en yüksek dış ticaret fazlası verilmişti. 1947 yılına gelindiğinde ise dış ticaret işlemlerindeki serbestleşme ithalat hacminin %105 artış göstermesini beraberinde getirdi. Aynı yılda ihracat hacmindeki artış ise %4 ile sınırlı kaldı. Bu çerçevede dış ticaret dengesi uzun yıllardan sonra ilk kez açık verir hale geldi. İzleyen yıllarda ise dış açık, ithalattaki artış trendini ihracat hacminin bir türlü yakalayamaması nedeniyle devam etti ve kronik bir hale geldi.

7. IMF VE DÜNYA BANKASI İLE İLİŞKİLER*

7.1. IMF ve Dünya Bankasının Kuruluş Süreçleri, Yapıları ve Görevleri

Birinci Dünya Savaşı'nın toplumlar, devletler ve ekonomik gelişmeye verdiği tahribatın tekrar yaşanmasının önüne geçmeyi amaçlayan ABD Başkanı Woodrow Wilson, savaş sonrası dönemde uluslararası yeni bir düzen kurmak için kendi adıyla anılan ve 8 Ocak 1918'de Kongrede okuduğu 14 maddeden oluşan ilkeler öne sürdü. Bu ilkelerin ekonomik olarak en önemlilerinden biri olan; ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik engellerin ortadan kaldırılması ile açık kapı politikası ve işleyişin uluslararası bir örgüt tarafından denetlenmesi ve uygulanması fikri, o dönemde galip ülkelerin çıkarlarına uymadığı için göz ardı edildi. Diğer yandan sanayi bölgelerini ve bu bölgelerden sağladıkları gelirlerini kaybetmiş iki yenik ülke Avusturya ve Almanya'da 1923-1924 yıllarında ortaya çıkan hiperenflasyon sorunu, ardından 1929'da patlak veren Büyük Buhran, Birinci Dünya Savaşı'nın kaybeden ülkelerinin savaş tazminatları ve tamirat borçlarını ödemelerinde zorlanmalarına neden olmuştur.³⁹⁵ Bu olaylar; İtalya, Japonya ve Almanya gibi ülkelerde ekonomik sıkıntıları fırsata çeviren demagog politikacılar sayesinde aşırı milliyetçi, ırkçı ve totaliter rejimlerin yükselmesine ortam hazırlamış ve bu rejimlerin revizyonist politikaları İkinci Dünya Savaşı'na neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı devam ederken savaştan sonra kurulacak olan yeni uluslararası finansal sistem için İngiltere ve ABD -Sovyetler Birliği'ne de danışarak- Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden tüm ülkelerin içinde bulunduğu bir ekonomik sistem oluşturmayı amaçlayan bir anlaşma metni oluşturdu. Bu çerçevede 1944'te Bretton Woods'ta toplanan Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı'nda hazırlanan anlaşma metni müttefik cephede yer alan ülkelere sunuldu. 44 ülkenin temsil edildiği konferansta inşa edilecek yeni uluslararası para sisteminin esasları kabul edilmiş ve Bretton Woods adıyla yeni bir düzen kurulmuştur.³⁹⁶

* Doç. Dr. Muhittin Demiray, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Öğretim Üyesi, muhittin.demiray@gop.edu.tr; Arş. Gör. Yasin Gülyüz, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, yasin.gulyuz@gop.edu.tr

395 Özgür Tonus-Rıdvan Karluk, "Küresel Ekonomik Örgütler", **Uluslararası Örgütler**, Ed. Çınar Özen-Özgür Tonus, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2013. s. 57.

396 Rıdvan Karluk, "Uluslararası Para Fonu". **Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, Ed.

Anlaşmaya ilaveten kurulacak ekonomik sistemin yürütülmesi ve denetlenebilmesi için planlanan ve İkiz Örgütler olarak anılan Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund) ve Dünya Bankası (World Bank) şeklinde oluşturulan örgütsel ağ, 27 Aralık 1945'te 29 ülke tarafından onaylanmasıyla kuruldu ve 1947'de faaliyetlerine başladı.³⁹⁷ Ana merkezleri Washington'da bulunan bu örgütten biri olan IMF'nin amaçları Fon Ana Sözleşmesi'nde şu şekilde tanımlanmıştır:³⁹⁸

- Uluslararası parasal konularda üyeler arasında dayanışma ve birlikte hareket etmeyi sağlayacak mekanizmayı kurarak uluslararası iş birliğini desteklemek,
- Uluslararası ticaretin dengeli şekilde gelişmesini sağlamak, bu yolla yüksek istihdam ve gelir düzeyinin sağlanmasına ve üretimin artırılmasına katkıda bulunmak,
- Dış ödeme dengesizliklerini azaltmak,
- Kambiyo istikrarını ve düzenlemelerini sağlamak,
- Üye ülkelerin dış dengesizliklerini gidermek amacıyla kısıtlayıcı önlemlere başvurmalarını engellemek için geçici mali kaynaklar yaratmak.

Dünya Bankası'nın amaçları ise:³⁹⁹

- Üye ülkelere kalkınma ve yeniden yapılanmaları için verimli sermaye yatırımları kanalıyla destek olmak ve gelişmekte olan ülkelerin kaynaklarını geliştirmesi için teşvik etmek,
- Özel yabancı yatırımlara garanti vermek, kredilere katkıda bulunarak desteklemek, özel sermayenin yetersiz kaldığı durumlarda kendi kaynaklarından destek sağlamak,
- Farklı kanallardan sağlanan kredileri yeniden yapılandırarak veya garanti altına alarak öncelikli alanlarda kullanımı sağlamak,
- Savaş durumundan barışa geçişte mümkün olan en uygun şartların sağlanması için yatırımlara yön vermektir.

Başlangıçta üye sayısı 44 olan IMF'nin, sömürge ülkelerinin bağımsızlıklarını ilan etmesiyle 1950'lerin sonu ile 1960'lar boyunca üye sayısı artmış-
Özgür Tonus-Nazım Çatalbaş, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2013. s. 94.

397 IMF, Cooperation and Reconstruction (1944-71), <http://www.imf.org/external/about/histcoop.htm>, Erişim Tarihi: 11.09.2017.

398 Bora Aslan, "IMF ve İstikrar Programları", **Çerçeve Dergisi**, Sayı: 27, Yıl: 9, Aralık 2001, s. 25.

399 Ahmet Tiryaki, "Dünya Bankası Grubu", **Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, Ed. Özgür Tonus-Nazım Çatalbaş, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir 2013. s. 86.

sa da Soğuk Savaş'ın getirdiği siyasal konjonktür ve Sovyet etkisi nedeniyle örgütün diğer ülkelere yayılması sınırlanmıştır. 1960'ların başında dolar, uluslararası para sisteminde rezerv para birimi olarak kullanılmış ve sabit döviz kuru sisteminin yarattığı istikrar ortamı, Batı ülkelerinde üretimi artırmışsa da Vietnam Savaşı'yla beraber dolara olan güvensizlik ve ekonomik dalgalanma nedeniyle 1971 yılında doların altınla olan bağlantısı kesilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da Bretton Woods sistemi işlevini yerine getiremez olmuştur. Sistemin yıkılmasıyla ortaya çıkan kaotik durumun etkisini azaltmaya çalışan IMF, 1973 Petrol krizinin neden olduğu petrol fiyatlarının ani bir şekilde artması ile gelişmekte olan ülkeler dış ödeme sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ödeme güçlüğü çeken ülkelere yardım etme konusunda zorlanan IMF, bu duruma ek olarak gelişmekte olan ülkelere sağlanan kredilerin geri ödemelerini alamamış; ödeme güçlüğü çeken ülkeler, döviz giderlerini azaltmak için ithalatı kısıtlama yoluna gitmişlerdir. Bu haliyle IMF diğer görevi olan dış ticareti kısıtlayıcı önlemlerin önüne geçmek fonksiyonunu da yerine getirememiştir.⁴⁰⁰ IMF, 1970'lerin ortalarında ödeme dengelerindeki güçlükleri çözmek için gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için "Güven Fonu" olarak bilinen finansal ayrıcalıklar tanımıştır. Bunun devamında 1986'da "Yapısal Uyum Tesisi"⁴⁰¹ adlı imtiyazlı kredi programı oluşturularak krizin etkilerini ortadan kaldırmak hedeflenmiştir. Ayrıca Batı ticari bankaları, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelere milyarlarca dolar borç vererek krizin yarattığı şokları azaltmaya çalışmışsa da bu ülkelerdeki genişletici maliye politikaları ve aşırı borçlanmalar nedeniyle beklenen başarıya ulaşamamıştır. Yine de IMF'nin girişimleri, ilk şoku atlatma başarısını göstererek krizin yükselişe geçme potansiyelini kısıtlamıştır. Ancak IMF borçlu ülkelerdeki sorunu ortadan kaldırmak için uzun süren ekonomik reform program ve önlemleri uygulamak zorunda kalmıştır.⁴⁰²

IMF tarafından 1969'da uluslararası rezervlerin desteklenmesi amacıyla ortak hesap birimi oluşturulma kararı alındı. Özel Çekme Hakkı (SDR) adı altında oluşturulan bu birim, kendi para birimlerince karşılığı olmayan üye ülkelerin kabul etmesiyle geçerlilik kazanan likidite olması nedeniyle IMF açısından yeni bir kaynak haline gelmiştir.⁴⁰³ 1970'lerden itibaren işaretleri ortaya çıkan ve ABD Başkanı Reagan ve İngiltere Başbakanı Thatcher'in önderliğini yaptığı Küreselleşme süreciyle beraber IMF'nin görev alanları genişlemiştir. ABD ve diğer gelişmiş ülkelerin büyüme hızlarındaki ciddi dü-

400 IMF, The End of the Bretton Woods System (1972-81). <http://www.imf.org/external/about/histend.htm>, Erişim Tarihi: 11.09.2017.

401 Bk. Yapısal Uyum Tesisi: Daha fazla serbest piyasa güçlerine dayanmak ve devletin ekonomi yönetimindeki rolünün azaltılmasıdır.

402 IMF, Debt and Painful Reform (1982-89). (<http://www.imf.org/external/about/histdebt.htm>), Erişim Tarihi: 11.09.2017.

403 Tonus-Karlık, *age.*, s. 66.

şüşler; sermayenin ulusal ekonomiler sınırını aşmasını ve daha yüksek gelir getirecek yeni yatırımlar yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Sanayileşmiş ülkeler tarafından Neo-liberal ekonomi politikaları izleyerek krizden çıkmayı hedefleyen ve Washington Konsensüsü olarak adlandırılan planlar zinciri ile bazı kriterler kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda uluslararası ekonomik sisteme entegre olacak ülkeler;

- mali disipline sahip olmalı,
- özel mülkiyeti korumalı,
- kamu harcamalarını azaltmalı,
- kamu teşebbüsleri özelleştirmeli,
- vergi reformu yapmalı,
- ticareti serbestleştirmeli,
- finansal reform yapmalı,
- uluslararası ticareti engelleyen kısıtlamaları kaldırmalı,
- sermaye hareketlerini serbestleştirmeli,
- yoksul ülkelere yardımcı olmalıdır.

Neo-liberal dönemle birlikte yukarıda ifade edilen kriterlerin yerine getirilmesini sağlamak ve denetlemek IMF'nin yeni görevi olmuştur.⁴⁰⁴ 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ile sona eren Soğuk Savaş Dönemi ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla IMF, küresel bir kurum haline gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen üç yılda üye sayısı 152'den 172'ye yükselmiş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dekolonizasyon sürecinde bağımsız olan fakat siyasi olarak Sovyet etkisinde kalan bazı Afrika ve Doğu Avrupa ülkeleri de uluslararası ekonomik sisteme dâhil olmuştur. Bu dönemden sonra IMF; eski Sovyet ülkelerinin merkezi sosyalist planlamaya dayalı ekonomik yapısından, serbest piyasa ekonomisine dayalı sisteme geçmesine yardım etmekte önemli rol üstlenmiştir. Eski Sovyet ülkeleri özellikle ekonomi konularındaki tavsiyelerinden, teknik yardımlarından ve maddi desteğinden faydalanarak IMF ile yakın bir şekilde çalışmıştır.⁴⁰⁵ IMF, 1997'de meydana gelen Asya Finansal krizinde; krizin etkilediği Asya ülkelerine finansal destek ve ekonomi politikalarında reform çalışmalarında yol göstericilik yapmış, fakat krizin etkilerinin önüne geçememesi ve durumla başa çıkmada yeterli önlemler alamaması nedeniyle yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. IMF, Asya krizinden ve kendilerine yöneltilen eleştirilerden ders alarak gelecekte karşılaşılabilecekleri krizlerin çözümünde alternatif yollar aramaya başlamış-

404 Karluk, age., s. 95.

405 IMF, Societal Change for Eastern Europe and Asian Upheaval (1990-2004) <http://www.imf.org/external/about/histcomm.htm> Erişim Tarihi: 12.09.2017.

tır. Öncelikle ülkelerin finans sektöründeki zayıflıklar ve bu zayıflıkların makroekonomideki istikrara yaptığı olumsuz etkilerinin kavranması için ülkelere daha çok yardımcı olunması gerektiği kabul edilmiştir. Bu doğrultuda 1999'da IMF ve Dünya Bankası, Mali Sektör Değerlendirme Programı'nı yayımlayarak ulusal ekonomi değerlendirmeleri yapmış ve ülkeleri ekonomik durumları hakkında bilgilendirmiştir. Diğer yandan IMF, uluslararası sermaye hareketlerinin başarılı bir şekilde serbestleştirilmesi için kurumsal ön koşulların kolaylaştırılması gerektiğini gözlemlemiş ve bu doğrultuda sermaye hesap liberalizasyonu konusunda katı kurullarındaki ısrarından vazgeçmiştir. Son olarak, Asya krizine eşlik eden ekonomik faaliyetlerdeki daralmanın şiddeti, mali girdilerin ani bir şekilde durmasıyla krizin patlak vermesine neden olduğundan maliye politikalarının mevcut durumdan farklı bir şekilde yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.⁴⁰⁶

2020 yılı itibarıyla 187 üyesi olan IMF'nin kurum yapısı; Governörler Kurulu, İcra Direktörleri Kurulu, Geçici Komite, İcra Direktörleri Kurulu kararlarını uygulamaktan sorumlu bir başkan ve IMF personelinden oluşmaktadır.⁴⁰⁷ IMF'nin en üst yönetim organı, üye ülkelerin bir temsilci bir de yardımcısı olmak üzere iki üye göndererek oluşturdukları Governörler Kuruludur. Kurulda üye ülkeler ekonomiden sorumlu bakanları veya merkez bankası başkanları tarafından temsil edilirler. Olağan toplantıları, IMF ve Dünya Bankasının yıllık toplantıları esnasında yapılır ve Kurul günlük işlerini yürütme ve gözetim yetkisini İcra Direktörleri Kuruluna devreder.⁴⁰⁸ Bu kurul, fonda en fazla hisseye sahip olan üye ülkelerin temsilcilerinden oluşur. Kuruldaki oy oranları ülkelerin fondaki hisselerine oranla belirlenir.

IMF'de oy ağırlıkları 5 yılda bir gözden geçirilerek değiştirilebilir. Bu şekilde, ABD'nin başlangıçtaki oy oranı %24'ten 2020'ye gelindiğinde %16'ya kadar gerilemiştir.⁴⁰⁹ İcra Direktörleri Kurulu ise; Governörler Kurulu tarafından verilen görev ve yetkileri yerine getirmekle mükelleftir. İcra Direktörleri Kurulu, IMF'de en yüksek kotaya sahip beş ülke tarafından atanan birer icra direktörü, kurulda tek başlarına temsil edilme hakkına sahip üç ülke (Suudi Arabistan, Rusya ve Çin) ile diğer üye ülkelerin oluşturdukları on altı ülke grubunun seçtikleri birer seçilmiş icra direktörü olmak üzere yirmi dört kişiden oluşmaktadır.⁴¹⁰ Geçici Komite, uluslararası parasal sistemin genel gidişatını gözlemek, uluslararası likiditedeki gelişmeleri ve gelişmekte

406 IMF, Societal Change for Eastern Europe and Asian Upheaval (1990-2004), <http://www.imf.org/external/about/histcomm.htm> Erişim Tarihi: 12.09.2017.

407 Sumru Bakan-Saadettin Paksoy, "IMF ve IMF-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 9, Sayı: 24, Yaz 2005. s. 270.

408 Tonus-Karluk, **age.**, s. 59.

409 Mehmet Hasgüler-Mehmet B. Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler**, ALFA, İstanbul 2014. s. 158.

410 Tonus-Karluk, **age.**, s. 60.

olan ülkelere yönelik kaynak transferlerini değerlendirmek, bunu Güvernörler Kuruluna rapor etmek ve Güvernörler Kuruluna danışmanlık yapmak ile politika oluşturulmasına yardımcı olmakla görevlidir. Diğer yandan uluslararası parasal sistemi etkileme potansiyeline sahip konularda önlemler hazırlayarak Güvernörler Kurulu'na sunma yetkisi de bulunmaktadır.⁴¹¹ IMF Başkanı, İcra Direktörleri Kurulu tarafından beş yıllık bir süre için atanır. IMF'nin günlük işlerinin yürütülmesinden sorumlu olup İcra Direktörleri Kuruluna başkanlık eder fakat oy kullanamaz. Genellikle Avrupa ülkeleri arasından seçilen başkanın yardımcısıysa ABD'den belirlenir.

Dünya Bankası grubu ise; beş kuruluştan meydana gelmektedir. Bu örgütlerin her biri kendi kararlarını almakta yetkilidir ve gelişmekte olan ülkelerde yoksullukla mücadele ve hayat standartlarının yükseltilmesi gibi görevleri üstlenmektedir. Dünya Bankası grubu; Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA), Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı (MIGA), Uluslararası Finans Kurumu (IFC) ve Uluslararası Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümlemesi Merkezi (ICSID) kuruluşlarının hepsinden meydana gelmekte olup Dünya Bankası kavramı ise sadece IDA ve IBRD'yi ifade etmektedir.⁴¹² Bu beş kuruluşun bir arada ifade edilmesi durumu; tümünün başkanlığını IBRD başkanının yapıyor olması, yönetim ve amaçları bakımından Dünya Bankası ile doğrudan ilgisi bulunmasından ve diğer dört kuruluşa üye olmak için önce IBRD'ye üye olunması gerektiğinden kaynaklanmaktadır.⁴¹³

Çok üyeli bir kooperatif görünümünde olan örgütün kurumlarına bakıldığında; IDA, 1960 yılında ABD Başkanı Eisenhower'ın önerisiyle kurulan ve dünyanın yoksul ülkelere kredi ve hibe programları sağlayan kuruluştur. IDA'nın 31 tanesi gelişmiş ülkelerden oluşan 172 üyesi bulunmakta olup bu 31 üyenin toplam oy gücündeki payları sermayeye katkıları nedeniyle diğer ülkelerden yüksektir. Bu örgütün kredileri genellikle 25-40 yıl vadeli düşük faizli ve 5-10 yıl geri ödemesizdir. Örgüt tarafından destek sağlanan projeler temel eğitim, sağlık, temiz su ve arıtma, çevre koruma gibi altyapı ve kamusal hizmetler ağırlıklıdır.⁴¹⁴

IFC, 1956 yılında kurulmuş olup 184 üyesi vardır. Kurumun asli görevi özel sektör aracılığıyla ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Bunun için özel girişimlere yatırım yapar ve uzun vadeli kredi, garanti ve risk yönetimi danışmanlığı sağlar. Özel sektörün yönelmediği bölge ve alanlara teşvik edici

411 Bakan-Paksoy, a.g.m., s. 270.

412 The World Bank, What We Do. <http://www.worldbank.org/en/about/what-we-do>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

413 Recep Ulusoy, Dünya Bankası ve Türkiye, **Stratejik Araştırmalar Dergisi (Stratejik Öngörü Dergisi)**, Sayı: 12, 2008. s. 71.

414 Tonus-Karluk, a.g.e., s. 102.

fırsatlar yaratır ve verdiği krediler için devlet garantisi talebinde bulunmaz.⁴¹⁵ MIGA ise; 1988 yılında kurulmuş olup kurulduğunda tüm IBRD üyelerine açık kabul edilmiş ve 2020 yılı itibariyle 181 üyesi bulunmaktadır.⁴¹⁶ Kuruluş, gelişmekte olan bir ülkeye, MIGA üyesi ülkelere yatırım için sigortalamakla görevlidir. Sigorta yaptırmak için yatırımcının yatırım yapılacak ülke haricindeki bir MIGA üyesi ülkenin vatandaşı olma zorunluluğu vardır. Diğer yandan kuruluş gerektiğinde teknik yardım ve arabuluculuk görevlerini de yapabilmektedir.⁴¹⁷

ICSID, 1966 yılında kurulan ve 2020 yılı itibariyle 161 üyesi olan bir diğer Dünya Bankası grubu kuruluşudur. Kuruluş, yatırım uyuşmazlıklarında uzlaşma ve tahkim olanakları sağlayarak yabancı yatırımları teşvik etmeyi amaçlar. Bu şekilde ülkelerle yabancı yatırımcılar arasındaki karşılıklı güven ortamının yaratılmasını sağlamaktadır.⁴¹⁸ Dünya Bankasının ilk kurulan ve çoğunlukla Dünya Bankası denildiğinde akla gelen iki kuruluştan biri olan IBRD, orta gelirli ülkelere sürdürülebilir bir büyüme hızı yakalamak, yoksullukla mücadele gibi amaçlarla kredi sağlamak görevini üstlenir. 1944 yılında kurulmuş olup, 2020 yılı itibariyle 189 üyesi vardır.⁴¹⁹ Özel yatırımcıların tercih etmediği uzun vadeli insani ve sosyal kalkınma ihtiyaçlarını destekleyen krediler sağlamak, kriz dönemlerinde krizden etkilenen yoksul kesimlere destek sağlamak, yapısal uyum politikaları ile kurumsal reformları desteklemek, özel sermaye yatırımlarına uygun ortam yaratmak ve yoksul ülkelere hibe sağlamak gibi görevleri de mevcuttur.⁴²⁰ Örgüte üye olmak için IMF'ye üye olma şartı aranmaktadır.

Dünya Bankası üye ülkelerle ilişkilerini kamu aracılığıyla yürütür. Örgüt, ana sözleşmesine göre sadece üye ülke hükûmetine ya da hükûmet garantisi olan bir kamu kuruluşuna kredi verebilir. Bu demek oluyor ki üye ülkeler Banka ile ilişkilerini mali bir aktör olarak kabul edilen hazine, merkez bankası veya benzeri bir kamu kurumu aracılığıyla yürütür.⁴²¹ Örgüte üye olan ülkelerin üyelik amaçlarında ülkeden ülkeye fark olabilmektedir. Gelişmiş ülkeler örgüte üye olarak uluslararası ekonomik sistemde etkili olmak ve kendi şirketlerinin aktif olmasını amaçlarken, az gelişmiş ülkeler ise kalkın-

415 Ulusoy, agm., s. 72.

416 MIGA, Who We Are-History. <https://www.miga.org/who-we-are/history/>, Erişim Tarihi: 14.09.2017.

417 MIGA, Who We Are-Overview. <https://www.miga.org/who-we-are>, Erişim Tarihi: 14.09.2017.

418 ICSID, Member States. <https://icsid.worldbank.org/en/Pages/about/Member-States.aspx>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

419 The World Bank, Who We Are. <http://www.worldbank.org/en/who-we-are>, Erişim Tarihi: 12.09.2017.

420 Tonus-Karlık, **age.**, s. 101.

421 Ulusoy, agm., s. 73.

mak ve yoksullukla mücadele etmek için gerekli finansmanı ve diğer destekleri sağlamayı amaçlamaktadır.⁴²² Üye ülkelerin her birinin sermayede belirli bir payı vardır ve bu pay iki kısımdan meydana gelir. Payın %20'si altın veya ABD doları cinsinden peşin ödenmekte olup %80'lik kısmıysa ülkelere açılacak kredilerle ilgili özel bir durumun çıkması halinde ödenmektedir. Diğer yandan örgütün yasalarına göre üye ülkenin sermaye payının yüksekliği o ülkeye daha yüksek miktarda kredi imkânı sağlamaz ama Bankanın karar ve uygulamalarında oy gücünü ve etkinliğini artırır.⁴²³

Dünya Bankasının yönetim ve organizasyon şemasına bakıldığında; üye ülkelerin maliye veya ekonomi bakanlarından oluşan Governörler Konseyi, her yıl Dünya Bankası ve IMF'nin yıllık toplantılarında bir araya gelerek Bankanın politikalarını belirlerler. Olağanüstü haller dışında Governörler, yıllık olarak toplandıklarından diğer günler için özel yürütme görevlerini 25 kişiden oluşan Yönetim Kuruluna devretmektedir. Yönetim Kurulu, Ana Sözleşmede tanımlanan görev ve yetkilerin yanı sıra Governörler Konseyinin devrettiği görevleri de yerine getirmekle sorumludur. IMF'de olduğu gibi sermaye payları yüksek olan beş ülke (ABD, Almanya, Japonya, Fransa ve İngiltere) atanmış birer temsilciye sahip olup, Suudi Arabistan, Çin ve Rusya'nın seçilmiş birer direktörle temsil edilir. Geriye kalan ülkelerin ortalama 11 ülkeden oluşan 16 grubun, her bir grubun birer direktör ile temsil edilmesi uygun görülmüştür.⁴²⁴ IMF'dekinden farklı olarak teamülen ABD vatandaşı bir başkan seçilir ve bu başkan beş yıl görev yapar. Aynı zamanda tüm Dünya Bankası kuruluşlarının da başkanıdır ve IMF Başkanı ile statü olarak eşittir.

Dünya Bankası, önceleri kredi verirken kalkınma amaçlı projeleri finanse etmeyi tercih ediyordu fakat son dönemde kalkınmaya ek olarak sosyal ve iktisadi yapının tamamen dönüştürülmesini esas almaktadır. Bu sayede ekonomik sorunların tekrarlanmasının önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Banka, kredi talep eden ülkelere üç çeşit kredi imkânı sunmaktadır. Bunlar; gelişmekte olan ülkelerin eğitim, tarım ve altyapı gibi öncelikli sorunları çözmek ve kalkınmasını sağlamak için sunduğu proje kredileri, sosyal ve iktisadi yapının yeniden düzenlenmesi ve ekonomik krize iten devlet ve birey eğilimlerini değiştirmeyi amaçlayan yapısal uyum kredileri ve bu iki kredi tipinin de kullanıldığı karma kredilerdir.⁴²⁵ Banka bu kredileri kullandırırken, kişi başına düşen millî gelir durumunu baz alarak; en yüksek gelir grubu için 15 yıllık vade ve 3 yıl ödemesiz, orta gelir grubu için 17 yıllık vade ve 4-5 yıl ödemesiz, düşük gelir grubu için ise 20 yıllık vade ve 5 yıl ödemesiz olmak

422 İlhan Öztürk, "Dünya Bankası Politikaları", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2006, s. 44.

423 Ulusoy, agm., s. 73.

424 Öztürk, agm., s. 47.

425 Ulusoy, agm., s. 76-77.

koşullarını sunar.⁴²⁶ Ayrıca uygulanacak faiz oranları belli değildir, değişken faizler uygulanır. Banka, bu durumu kredi maliyetlerindeki artışı faizlere yansıtarak gerçekleştirmektedir.⁴²⁷ Dünya Bankasının kredi dışındaki diğer finansmanı olan hibeler;

- Bilgi ve iletişim teknolojisinin yaygınlaştırılması, sosyal ve ekonomik kalkınma için bilgi teknolojileri kullanımının artırılması için sağlanan InfoDev,
- Eğitim ve altyapı için sosyal fona sunulan projelerin desteklenmesi için Sosyal Fonlar,
- Korunması gereken alanları yönetmek, biyo-çeşitliliği sağlamak için ıslah gibi sivil toplum kuruluşlarına, biyo-çeşitlilik koruma alanında özel sektör girişimlerine sağlanan Kritik Ekosistem Ortaklık Fonu,
- Buldukları ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınmayı sağlamak için sivil toplum örgütlerine sağlanan Sivil Toplum Örgütleri Fonları,
- Kadınlar, gençler ve farklı etnik yapıdan gelen düşük gelirli ve kırsal kesimde yaşayan insanlar gibi siyasi toplumdan dışlanan kesimleri güçlendirmek için sağlanan Küçük Hibeler Programı,
- Ekonomik ve bilimsel kalkınmayı hedefleyen inovatif önerileri gerçekleştirmek için sivil toplum örgütlerine sağlanan Yaratıcı Kalkınma Fikirleri şeklinde sıralanabilir.⁴²⁸

IMF, konseptinin gereği olarak üye ülkeleri çeşitli borçlanma imkânlarından faydalandırmaktadır. Bunlardan imtiyazsız olanlar; Stand-by Anlaşmaları, Esnek Kredi Hattı, İhtiyati Likidite Hattı, Uzatılmış Fon Kolaylığı ve Hızlı Finansman Aracı iken imtiyazlı olanları ise; Yoksulluğu Azaltma ve Büyüme Kolaylığı ile Dış Şoklar Kolaylığıdır.

- Stand-by Anlaşmaları, geçici veya döngüsel olarak ödemeler dengesi sorunu yaşayan ülkelere verilen 12-18 aylık bir süre içinde belli bir tutara kadar çekim yapabilme güvencesi sağlar.
- Esnek Kredi Hattı, güçlü ekonomik temelleri olan ve geçmişten beri sürdürülebilir ekonomi programlarına sahip ülkelere krizleri önlemek amacıyla verilen kredilerdir.⁴²⁹
- İhtiyati Likidite Hattı, güçlü temelleri ve politikaları olan ve bu politikaları uygulamakta iyi performans gösteren ülkelere sağlanan kre-

426 Ulusoy, agm., s. 77.

427 Öztürk, agm., s. 53-54.

428 Tiryaki, age., s. 89-90.

429 IMF, "IMF Kredileri", <https://www.imf.org/external/np/exr/facts/tur/howlendt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

diler olup ülkelerin bu kredi imkanından faydalanması için gerekli şartları yerine getirmesi halinde 1-2 yıl süreyle verilmektedir.⁴³⁰

- Uzatılmış Fon Kolaylığı; 1974'ten itibaren, önemli ekonomik reformlar gerçekleştirmiş ülkelere geniş kapsamlı bozulmaları ve uzun vadeli ödemeler dengesi sorunlarını çözmek amacıyla verilen geri ödemesinin 4-10 yıl olduğu kredilerdir.⁴³¹
- Hızlı Finansman Aracı, daha önce yürürlüğe girmiş olan acil durum yardım politikalarının kapsamını genişletmek veya yerine geçmek adına verilen ve geri ödemesi 3-5 yıl arasında değişen kredilerdir.
- Yoksulluğu Azaltma ve Büyüme Kredisi ise; kredi kullanan ülkelerde yoksulluğun azaltılması ve ekonomik büyümenin sağlanmasını amaçlamaktadır.
- Dış Şok Kolaylığı, diğer ülkelerde çıkan ekonomik krizlerin üye ülkelere yayılmasını engellemek için güçlü ekonomi politikaları izleyen ülkelerin IMF kredisi almalarını sağlayan savunma mekanizmasıdır.⁴³² İmtiyazlı olarak düşük gelirli ülkelere verilen bu kredilerin faiz oranları %0,5 olup 5-10 yıl içerisinde geri ödenmesi beklenmektedir.⁴³³

7.2. Türkiye-IMF İlişkileri

1945'te kurulup 1947'de faaliyetlerine başlayan Dünya Bankası ve IMF'ye Türkiye'nin üyeliği 1947'de gerçekleşmiştir. Büyük Buhrandan diğer ülkelere kıyasla daha az etkilenerek çıkmış olmasına rağmen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu savaş ekonomisi durumundan ötürü fazlasıyla yıpranmıştır. Halihazırda ticaret ilişkisinde olduğu ülkelerin savaşa dâhil olması, Türkiye'nin tarafsız olsa dahi dış ticaretini olumsuz etkilemesi ve savaş ihtimaline karşın güvenliğini sağlamak için bulundurduğu ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ülke için ekonomik bunalıma davetiye çıkarmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ABD ve Sovyetler Birliği'nin önderliğinde iki kutuplu dünya düzeni, jeopolitik öneme sahip ülkelerin tarafsız kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Bu doğrultuda kuruluşundan itibaren izlediği siyasetle Batı taraflı çizgide ilerleyen Türkiye, Soğuk Savaş'ta da tarafını bu şekilde göstermiştir. Türkiye'nin kurulduğundan Soğuk Savaş'ın

430 IMF, "IMF Kredileri", <https://www.imf.org/external/np/exr/facts/tur/howlendt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

431 IMF, "IMF Kredileri", <https://www.imf.org/external/np/exr/facts/tur/howlendt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

432 Bakan-Paksoy, agm., s. 272.

433 IMF, "IMF Kredileri", <https://www.imf.org/external/np/exr/facts/tur/howlendt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

başladığı döneme kadar korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları, Batı Bloku'na siyasi olarak yakınlaştıkça ekonomik olarak da serbest piyasa ekonomisine kaymasıyla temelden değişmeye başlamıştır. Serbest piyasa ekonomisine yönelik doğrultusunda öncelikle içe dönük ve korumacı ekonomi politikaları gevşetilmiş, ithalat serbestleştirilmiş ve bu serbestleşmenin bir anda kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmesi sonucunda ihracat-ithalat dengesinde bozulma sonucunda ortaya çıkan dış açık; Türkiye'nin Batılı ortaklarından aldığı dış yardımlara bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Dış yardımların yetersiz kaldığı veya kesildiği zamanlardaysa kredi yoluna başvurulmuştur. Bu doğrultuda Boratav'ın ifadesiyle 1946 yılı iktisadi bakımdan Türkiye için bir dönüm noktası olmuştur.⁴³⁴ Washington'da hayatını kaybeden büyükelçi Münir Ertegün'ün cenazesinin Türkiye'ye USS Missouri zırhlısıyla getirilmesi jestiyle başlayan yakın ilişkiler, 1947'de Truman Yardımları ve 1948'de Marshall Yardımları kapsamında Türkiye'nin ABD'den askerî ve ekonomik yardımlar almasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Askerî ve ekonomik yardımlara ek olarak Batı Bloku'na eklenmek doğrultusunda ekonominin dışa açılması ve ithalatın serbestleştirilmesi, beraberinde ihracatta artışı getirirse de ithalattaki artış kadar büyük olmamıştır. Öyle ki Türkiye; 1930 yılından 1947 yılına kadar (1938 yılı hariç) ilk kez dış fazla yerine dış açık vermiş, bu dış açık da Türkiye'nin kronik bir sorunu haline gelmiştir.⁴³⁵ Dış açık verilmeye başlasa da 1946-1953 yılları arasında ana ekonomik göstergeler Türkiye ekonomisinin hızlı bir büyümeye (aslında İkinci Dünya Savaşı sırasındaki duraksamanın normalleşmesi olarak görülebilir) girdiğini işaret etmekteydi. Buna ek olarak ihracatın ana kalemini oluşturan tarımsal üretimdeki artış, Batı Bloku'yla ekonomik ilişkilerin gelişmesi sonucunda artan tarım ürünleri ihracatıyla ekonomik büyüme gözlemlenmiştir.⁴³⁶ Tarımsal üretimin artmasının yanında ABD'den alınan yardımların Türk sanayisini "tembelleştirmesi" sonucunda sanayi üretimi azalmış, bu eksik üretimin ikamesi için de ithalata yönelme eğilimi ortaya çıkmıştır. İhracattan daha hızlı artan ithalat ise Türk ekonomisinin dış açık vermesine ve Batılı müttefiklerinden gelecek yardımlara bel bağlamasına neden olmuştur.

ABD'yle yakınlaşan ilişkiler ve Batı Bloku'na eklenmenin ekonomik bir sonucu olarak 1950-1955 yılları arasında uygulamaya konulan liberal kalkınma politikaları sonucunda olumlu gelişmeler gerçekleşse de ithalat serbestisi nedeniyle ithalat hacminde yaşanan artış ve ihracat-ithalat dengesinin bozulmasıyla dış ticaret açığı artmıştır. O dönemdeki tarımsal üretimin azalması, ihracatın tarım ürünlerine dayalı olması nedeniyle ihracat-ithalat dengesinde soruna neden olmuştur. Diğer yandan ithal ikameci politikanın tamamlayıcısı

434 Korkut Boratav, "İktisat Tarihi: 1908-1980", **Türkiye Tarihi-4: Çağdaş Türkiye: 1908-1980**, Ed. Sina Akşin, 6. Baskı, Cem Yay., İstanbul 2000, s. 311.

435 Boratav, *age.*, s. 316.

436 Boratav, *age.*, s. 317.

sabit kur politikası dış dengenin daha da bozulmasında etkili olmuştur.⁴³⁷ Liberal dış ticaret politikalarının ihracat-ithalat dengesini sağlayamayacağını anlaşılmaması sonucunda tekrar dış ticaret kontrollerinin yürürlüğe sokulmasına rağmen dış ticaret açığı kapatılamamıştır. Büyüyen dış ticaret açığıysa Türkiye'nin yeni kaynaklar arayışına geçmesine neden olmuştur.

1945 sonrasında Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda ortak kullanım ile Kars ve Ardahan'ı talep etmesi sonucu bozulan Türkiye-Sovyet ilişkilerine ek olarak Türkiye'de yaşanan ekonomik sorunlara çözüm arayışları nedeniyle Türkiye-Batı ilişkilerinin güçlenmeye başladığını yukarıda belirtmiştik. Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Batılılaşmayı siyasi, toplumsal ve ekonomik bir hedef olarak gören Türkiye, Soğuk Savaş'ın getirdiği konjonktürün de etkisiyle Batı'yla ekonomik bütünleşmeye sıcak bakmaya başlamıştır. Öyle ki; bu dönemde IMF üyeliği için ilk büyük devalüasyon, ABD dolarının Türk lirası karşısındaki değerini 1.28'den 2.80'e çevirerek yapılmıştır.⁴³⁸ Bu doğrultuda dış ticarete serbestleşme sağlanarak mevcut ekonomik bunalımdan çıkılması amaçlanmıştır. IMF, Türkiye'de yaşanan ekonomik bunalımın nedeninin parasal genişleme olduğunu belirterek krizin çözümü için parasal sınırlamalar ve fiyat sistemi içeren önlemler alması gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda IMF ile yapılan görüşmeler sonucunda 1958 İstikrar Tedbirleri Paketi ortaya çıkmıştır. Tedbirlerin getirdiği sıkı para ve maliye politikalarıyla iç tüketimin azaltılması ve devalüasyonla dış açığın kapatılması hedeflenmiş; aynı zamanda IMF, OECD ve ABD ile yapılan anlaşmalarla 600 milyon dolarlık dış borç ertelenmiş ve 350 milyon dolarlık kredi alınmıştır. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki ilk borç konsolidasyonu yürürlüğe girmiştir.⁴³⁹ IMF'nin bu dönemdeki uygulamaları özellikle fiyat artışlarını destekler nitelikte olmuş, kamu kurumlarının üretimlerine yapılan zamlar, maliyet ve fiyat artışlarını tetiklemiştir. Buna ek olarak, IMF uygulamalarıyla istikrar kazanması istenilen dış ticaret dengesi, 1958'de ithalatın serbestleştirilmesi ile bozularak dış ticaret açığının artmasına neden olmuştur.⁴⁴⁰ Programla uygulanan para ve fiyat kontrolleri sonucunda ekonomi daralmış, GSMH artış oranında gerileme yaşanmış ve 1959'da enflasyon %19.8'e yükselmiştir. Ardından 1960 Darbesi sonucunda siyasal iktidardaki değişikliğin yanında keyfî devlet müdahaleleri, dış borç konsolidasyonu ve yeni krediler ekonomik durumu giderek zora sokmaya başlamıştır.⁴⁴¹

437 Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919: 1980**, 19. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014. s. 487-488.

438 Boratav, **age.**, s. 342-343.

439 Erdal Tanas Karagöl-Ahmet Semih Bingöl, "Türkiye-IMF İlişkilerinde Yeni Dönem", **SETA Analiz**, 2013. s. 20.

440 Oran, **age.**, s. 490.

441 Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009) Ekonomi Politik Açıl-**

Dış ticaret politikalarında kontrollere ve korumacılığa tekrar dönülmesi olarak tanımlanabilecek 1958 Kararlarına yol açan temel sebep, serbest ticaret politikalarının artarak devam eden dış açıklara yol açmasına ek olarak dış yardımlar ve krediler almakta yaşanan olumsuzluklardı. Bu olumsuzlukların korumacı ekonomi politikası yerine ancak küresel ekonomiyle sağlanacak bütünleşmeyle ortadan kalkacağına dair dış telkin ve baskılar 1954 ile beraber özellikle IMF aracılığıyla yoğunlaşmıştır. “Standart IMF reçetesi” adıyla anılacak olan istikrar politikası önlemleri, dış yardımların aksamadan sağlanması için olmazsa olmaz şartlar olarak Türkiye’ye gelen yabancı bürokrat ve devlet adamları aracılığıyla tekrar tekrar öne sürüldü⁴⁴². Bu gelişmelere karşı Türkiye’nin izlediği ekonomi politikasıysa devalüasyon, deflasyonist önlemler ve dış ticaretin serbestleştirilmesine dayalı istikrar programları yerine Millî Korunma Kanunu’nu tekrar uygulamaya başlayarak, fiyat ve piyasa kontrolleri yapmak ve ithal ikameci yatırımlar ve iç siyasette iyi bir izlenim yaratmak için genişleyici ve enflasyonist programlardan oluşmaktaydı.⁴⁴³

1958’deki istikrar programından sonra oluşan ekonomik daralma sürecince yaşanan diğer bir önemli gelişme ise birçok bankanın piyasadan çekilmesidir. 1960-1964 yılları arasında 15 banka faaliyetlerini durdurmuş, bunun sonucunda bankacılık sektörü yaşanan krizden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. İthalat darlığının kısıtladığı imkânlarla kurulan ve kriz nedeniyle iflas eden birçok ticari şirket, bankaların faaliyetlerini durdurmasında önemli etkenlerden biri olmuştur. 1958 yılına kadar yaşanan döviz kıtlığı nedeniyle duraksayan ekonomi uygulanan istikrar programıyla beraber durgunluktan çıkamamış aksine daralmıştır.⁴⁴⁴ Bu gelişmeler ışığında dönemin IMF politikalarının ekonomiyi durgunluktan kurtarmaktan ziyade kısa süreli rahatlatmaktan öteye gidemediği görülmüştür. Türkiye’nin IMF’yle yaptığı ilk standby antlaşması 1961’de yürürlüğe girmiş, ardından 1962-1970 yılları arasında her yıl yeniden antlaşmalar yapılarak borçlanma durumu devam etmiştir.⁴⁴⁵

1973’te yaşanan petrol krizi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de oldukça büyük olumsuzluklara neden olmuştur. Enerji konusunda dışa bağımlılığın yüksek olması petrol fiyatlarındaki artışla beraber 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle 1975’te ABD tarafından uygulanan silah ambargosu, ekonomiyi derinden etkilemiştir. Artan dış ticaret açığını önlemek için ithalatı kısıtlayıcı önlemler alınmaya çalışılmış, devalüasyon yapılarak dengenin sağlanması amaçlanmış ve enflasyon kontrol altına alınmak istenmiştir.

sından Bir İrdeleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2005. s. 117.

442 Boratav, **age.**, s. 321.

443 Boratav, **age.**, s. 322.

444 Karagöl-Bingöl, **age.**, s. 5.

445 Türkiye ile IMF Arasında Kaç Stand-By Düzenlemesi Yapılmıştır? <https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Sik-Sorular-Listesi?mid=1003&nm=1003>, Erişim Tarihi: 14.09.2017.

1970-1974 arasında IMF'nin önerdiği önlem paketleri sonucunda; dış ticaret açığı azalmış fakat temel hedef olan denk bütçe politikası ile enflasyonun kontrol altına alınması ve dış ticaret açığının azaltılması konusunda istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. Dış ticaret açığı 1975'te 1.8 milyar dolar iken 1977'ye gelindiğinde 3.4 milyar dolara çıkmış, Türkiye'nin borç ödeme güvenilirliğinin azalması nedeniyle IMF, kredi vermek konusunda çekimser kalmıştır.⁴⁴⁶ Bu duruma ek olarak Millî Selamet Partisinin antiIMF'ci tavrı ve dönemin hükûmetlerinin koalisyon ortağı olması dolayısıyla ve halka sunduğu vaatler doğrultusunda hükûmetlerin IMF'den borç almayacağını belirtmeleri nedeniyle 1970-1978 arasında IMF ile stand-by anlaşması yapılmamıştır. 1978-1980 yılları arasında birer yıllık stand-by anlaşmaları imzalanmış, bu anlaşmalardan özellikle 1978'de olanıyla borç sorununa önlem almak için, reeskont ve mevduat faizleri yükseltilmiş, bazı Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin (KİT) fiyatları artırılmış, sübvansiyonlar azaltılmış ve döviz kurunun 25 Türk lirası=1 dolar seviyesine düşürülmesi hedefi belirlenmiştir.⁴⁴⁷ 1978'deki hedeflerde başarıya ulaşılamaması sonucunda 1979'da uygulanmaya başlayan istikrar programı önceki programla KİT fiyatları, reeskont ve mevduat faizleri konusunda benzerlik göstermiş fakat bu sefer döviz kurunda 47 TL=1 dolar seviyesine indirilmesi hedeflenmiştir.⁴⁴⁸ Petrol krizi sonucunda petrol fiyatlarındaki yüksek miktardaki artışla beraber Türkiye'nin döviz harcamaları artmış ve önemli ölçüde dış borç alınması nedeniyle ekonomi politikaları işlerliğini kaybetmeye başlamıştır. Özellikle uluslararası bankalardan alınan krediler nedeniyle özel kaynaklara olan borçlar 1975'ten 1978'e kadar iki katına çıkmıştır⁴⁴⁹. Bu dönemler aynı zamanda Demirel'in ifadesiyle Türkiye'nin 70 cente muhtaç olduğu dönemlerdir.

1975-1980 arasında Türk lirası 14 kez devalüasyon geçirmiş, stand-by düzenlenmeleriyle ekonomide beklenen düzelmeler yaşanmayınca 1978'deki stand-by düzenlemesi Aralık ayında IMF tarafından askıya alınmıştır.⁴⁵⁰ Amerikan ekonomisinin üst üste yüksek miktarlarda dış açıklar vermesi nedeniyle ABD'nin yabancı merkez bankalarına tanıdığı altın-dolar konvertibilitesindeki bocalama sonucunda Bretton Woods sisteminin çökmesi ve döviz kıtlığı nedeniyle yaşanan ekonomik darboğaz; Türkiye'yi sanayileşmesini dış pazara yönlendirmeyi hedefleyen stratejiler uygulamaya itmiştir. 1979'da Türkiye'nin IMF'den aldığı kredi miktarının beklenenin çok altında olması ve kredinin serbest bırakılmasında geç kalınması döviz sıkıntısını daha da

446 Taner Berksoy, *Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF*, Savaş Yay., Ankara 1982. s. 89.

447 Karagöl-Bingöl, *age.*, s. 22.

448 Kazgan, *age.*, s. 191.

449 Kemal Çelebi, *Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları*, Emek Matbaacılık, Manisa 1998, s.78.

450 Kazgan, *age.*, s. 295.

çoğaltmış bu nedenle 24 Ocak 1980’de Türkiye, yeni tedbir paketi yürürlüğe koymuştur.⁴⁵¹ Turgut Özal’ın teşviki ile alınan bu kararlar Türkiye ithal ikameci ekonomik anlayıştan yapısal bir dönüşümle serbest piyasa ekonomisine geçmiştir. Bu bağlamda alınan önlemler ile sanayileşmenin dışa açılmasının ve dünya ekonomileriyle bütünleşmenin sağlanması hedeflenmiştir.

1980’de Türkiye tarihinin ilk uzun süreli stand-by anlaşması yapılmış, bu anlaşma 1983 yılına kadar sürmüştür. 1980’nin başında yayınlanan tedbir kararları yapısal değişiklikler hedeflemesi bakımından diğer istikrar programlarından farklı olarak uzun dönem kalıcı bir ekonomik gelişme programı olmuştur.⁴⁵² İthal ikameci modelin işlerliğinin ortadan kalkması ve siyasal istikrarsızlık sonucunda ekonomide serbestleşme fikri ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda endüstriyel ürün ihracatına dayalı büyüme ile dış ticaret açığının kapatılması ve borçların ödenmesinde istikrar ve düzen oluşturulması hedeflenmiştir. 1983’te yeni bir stand-by anlaşması imzalanmış ve IMF önerileri doğrultusunda faizler yükseltilmiş ve Türk lirasında yeni bir devalüasyon yapılmıştır. 24 Ocak 1980 tedbir kararları sonucunda ekonomi dış şoklardan daha çok etkilenir hale gelmiş, enerji ve sanayide dışa bağımlılık artmış diğer yandan yurt içi tasarruflar azalmıştır.⁴⁵³ Buna rağmen 24 Ocak kararları sonrasında ekonomik durum 1980’in ilk yarısında bir nebze düzelme kaydetmiş, özellikle İran-İrak Savaşı nedeniyle yabancı ülkelerin ticari ilişkileri bu iki ülke yerine Türkiye’ye yönelmiş böylece ihracatta önemli bir artış yaşanmıştır. Bu gelişmelerin yarattığı olumlu tablo, 1994’e kadar Türkiye’nin IMF ile stand-by anlaşması yapmasının gerekli olmadığını göstermiştir.⁴⁵⁴

7.3. Türkiye-Dünya Bankası İlişkileri

Örgüte 1947 yılında üye olan Türkiye’nin, örgüt ile 1950 yılına kadar herhangi bir kredi ilişkisi olmamıştır. 1947 yılında Dünya Bankasının kurulması ve Türkiye’nin üyeliğiyle başlayan ilişkilerin ilk somut adımı 1949 yılında Türkiye’nin talebiyle Bankanın görevlendirdiği bir heyetin ülkenin sosyoekonomik durumu hakkında rapor hazırlamasıyla atılmıştır. Bu heyetin başkanı olan Barker’in adıyla özdeşleşen raporda, ekonomi sorunlarından kısaca bahsedilse de özellikle millî eğitim, sağlık ve kamu yönetimi konularındaki sorunlar öne çıkmıştır. Rapora göre Türkiye’nin kalkınması için öncelikle tarım sektörüne ağırlık verip bu sektörde reformlara gitmesi gerekmektedir. Buna ek olarak ülkenin sanayisinin çoğunlukla özelleştirilmesi

451 Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, 6. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 2000, s. 180-182.

452 Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi*, 7. Baskı, Beta Yay., İstanbul 2002, s. 451.

453 Baskın Oran, “Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II: 1980: 2001*, 14. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 16-17.

454 Kazgan, *age.*, s. 296.

gerektiği belirtilmiş; hukuksal sorunlar, eğitim sisteminin geri kalmışlığı, kamu yönetim kurumlarının işleyemediği ve sanayinin çağdaş olmaması gibi maddeler göz önünde tutularak Türkiye'nin az gelişmiş ülkeler düzeyinde kabul edilmesi gerektiği iddia edilmiştir.⁴⁵⁵ 1950'ye gelindiğinde Dünya Bankasından ilk kredi TMO Tahıl Siloları ve Limanların Geliştirilmesi Projeleri kapsamında alınmıştır. Tarım ve ulaştırma alanlarında kullanılan kredilerden sonra enerji, hayvancılık, kentleşme, çevre, sanayi ve hukuk alanlarında da kredi kullanılmıştır.⁴⁵⁶

1950'den sonraki süreçte Bankadan alınan kredilerin amaçlarında çeşitlilikler mevcuttur. Bu çeşitlilikler, yatırım projeleri finansmanı için verilen proje kredileri ve belirli sektörlerin yeniden yapılandırılması, düzenlenmesi için verilen uyum kredileri ile yapısal reformların yapılması, ekonomide liberalleşmenin sağlanması, özelleştirmeye hız kazandırılması ve sosyal dengezsizliklerin giderilmesi amacıyla yapısal uyum kredileri şeklinde sıralanabilir.⁴⁵⁷ 1950-1954 yılları arasında Türkiye, Bankadan toplamda 60.7 milyon dolarlık kredi almış; bu kredilerin %64.4'ü altyapı yatırımlarına, %6.4'ü tarım yatırımlarına ve %29.2'si Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) aracılığıyla özel girişimlere harcanmıştır.⁴⁵⁸ 1954 yılındaki kredinin ardından 1966 yılına kadar Türkiye'nin Dünya Bankasıyla ilişkileri yalnızca borçların ödenmesi şeklinde yürütülmüş herhangi bir yeni borçlanmaya gidilmemiştir. 1966 yılına gelindiğinde 123.4 milyon dolarlık yeni bir kredi anlaşması yapılmış, bu kredinin %60.7'si TSKB tarafından özel girişimlere, %9.7'si tarım yatırımlarına ve %29.6'sı da hidroelektrik santrali ve enerji transfer hattı yatırımlarında kullanılmıştır.⁴⁵⁹

Aralık 1960'ta IDA'ya da üye olan Türkiye, 1968'de ülke ekonomisi için önemli bir proje olan Keban Barajı için Dünya Bankasından kredi almıştır. Önceleri IDA'dan kredi ve yardım alan Türkiye, istikrar kazanan ve gelişmekte olan ekonomisi sayesinde IDA'nın yardım fonlarına katkı sağlayan donör ülkelerden biri haline gelmiştir.⁴⁶⁰ 1970'in sonuna kadar 3 ile 306 milyon dolar arası değişen miktarlarda kredi almış olan Türkiye; 1980'li yıllarda, üyeliğinden itibaren geçen 20 yıldan daha fazla kredi almıştır. Bu dönemdeki yüksek kredilerin kullanılmasında Türkiye'nin ekonominin liberalleşmesi

455 Yakup Kepenek, "Ekonomi Politikasında Aks Kayması", **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi**, Ed. Tanul Bora, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 45-46.

456 Ekrem Candan, "Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan Sağladığı Krediler (1950-2003), Kredi Kullanımının Yıllar İtibariyle Gelişimi ve Toplam Dış Borç Stoku İçindeki Yeri", **Malîye Dergisi**, Sayı: 148, Ocak-Nisan 2005, s. 85-86.

457 Candan, agm., s. 86.

458 Seyfettin Gürsel, "Dış Borçlar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Fasikül 15, İstanbul 1984, s. 478.

459 Gürsel, age., s. 478.

460 Tiryaki, age., s. 101.

politikası ve Bankanın uyum kredilerine ağırlık vermesinin etkisi büyüktür.⁴⁶¹ 1980'lerdeki reform girişimleriyle birlikte olumlu çizgi izleyen ikili ilişkiler 1981'de ilk yapısal uyum kredisinin ardından 1986'da toplam taahhüt 1 milyar doları aşmıştır. 1988 yılıyla beraber Türkiye'nin ekonomik portfolyosu Bankanın en büyük 15. portfolyosu hâline gelmiştir. Uzun bir süreden sonra büyümenin pozitif rakamları göstermesiyle bir başarı öyküsü olarak görülmeye başlayan Türkiye, o dönemde "Dünya Bankasının Sevgilisi" olarak anılmaya başlamıştı.⁴⁶² 1989 yılından itibaren aldığı kredilerden daha fazla anapara ve faiz ödemesi yapan Türkiye, Dünya Bankası'ndan net kaynak kullanan değil, Banka'ya net kaynak aktaran bir ülke hâline gelmiştir.

1994'te krizin patlak vermesiyle IMF'nin kaynaklarına ek olarak Dünya Bankası'na da kredi için başvuru yapılmış, 250 milyon dolarlık bir krediye izin verilmiş fakat Türkiye 103.5 milyon dolarını kullanmıştır.⁴⁶³ 1994'ten itibaren (1997 hariç) artarak devam eden krediler 1999'dan itibaren 1 milyar dolar sınırını aşmıştır. Özellikle 2001 kriziyle beraber sağlanan 2.2 milyar dolar kredinin 1.3 milyar doları kullanılmıştır. 2001 yılında alınan kredi, o yıla kadar alınan en yüksek kredi olmasıyla önemli bir yere sahip olup dönemin ekonomik krizinin ne denli büyük olduğunu kanıtlar niteliktedir. 1999 depreminden ağır yaralar alan Türkiye için Dünya Bankası, Kasım 1999'da depremden sonra yeniden yapılanma kredisinin açılmasını onaylamıştır ve 2005 yılına kadar bu krediyi vermiştir.⁴⁶⁴

7.4. Dünya Bankası ve IMF'ye Yönelik Eleştiriler

Dünya Bankası görevi gereği açlık, nüfus artışı ve gelir dağılımı gibi konular üzerine odaklanmış bir örgüttür. Dünya ekonomilerinde bazı ülkelerde kişi başına düşen gelir 40 bin dolar iken bazı ülkelerde ise 700 dolara kadar düştüğü görülmektedir. Görevi gereği gelir dağılımını yapmakta başarısız olan Dünya Bankası, bebek ve anne ölümlerindeki yüksek oranların önüne geçmekte de aynı sonuçları almaktadır. Bu sorunları çözmek için dünyanın büyük ekonomilerindeki kaynakları yukarıdaki sorunları yaşayan gelişmemiş ülkelere kaydırmayı ve bu ülkelerdeki sağlıklı ortamı ve altyapıyı sağlamayı amaçlamaktadır. Yine de Bankanın en büyük görevi kabul ettiği yoksulluğun ortadan kaldırılması konusunda izlediği politikalarla yoksulluğun azaltılmadığı, teknoloji açıklarının kapatılmadığı, eğitim ve beşeri sermaye birikimi için sağlanan kaynakların büyüme ve yoksullukla mücadelede hedeflenen se-

461 Candan, agm., s. 87.

462 Independent Evaluation Group, "The World Bank in Turkey, 1993-2004 Country Assistance Evaluation", **Document of the World Bank**, Report no: 34783. December 2005, s. 5.

463 Candan, agm., s. 88.

464 Tiryaki, age., s. 101.

viyeye çıkmakta başarılı olamadığı yönünde eleştiriler mevcuttur.⁴⁶⁵

Dünya Bankasına göre bu eleştirilerde suçlu olan taraf yalnızca Banka değildir. Dünya genelinde hızlı nüfus artışı Bankanın uyguladığı politikaların yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Nüfustaki bu önlenemez hızlı artışın sebebiyse, ülkelerin karar alıcı mekanizmalarının nüfus artış hızını kontrol etmek için yeterli kaynağı ayırmaktaki başarısızlıklarıdır. Bazı iktisatçılara göre; yüksek nüfus artışı ile kalkınmanın arasındaki ters orantı nedeniyle, Dünya Bankasının bu sorunu çözmek için öncelikle ülkelere ekonomik ve sosyal kalkınmalarını sağlaması yönünde yardım etmesi gerekmektedir.

Dünya Bankası için bir diğer önemli eleştiri, gelişmekte olan ülkelere sağlanan yardım ve kredilerin yoksullukla mücadele ve altyapı yatırımlarından çok, ülkelerin borç krizlerini aşmakta kullanıldığına yöneliktir. Bankanın borç verme sürecinde yoksulluk ve çevre konularını yeterince önemsemediği düşünülmektedir.⁴⁶⁶ Dünya Bankasının diğer konulardaki politikalarına getirilen eleştirilerin az olması o konularda başarısını kanıtlasa da eleştirilerin yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda yoksulluğun önlenmesi konusunda başarıdan oldukça uzak görünmektedir.

IMF için yöneltilen eleştirilere bakıldığında, en çok eleştirildiği yönü; kriz anlarında genellikle benzer uygulama ve önlemler içeren istikrar programları uygulamayı önermekte ve bu uygulamalar makro düzeyde ülkelerin ekonomik performansını ve üretimini olumsuz etkilemektedir. Önerdiği programların bütçe açıklarını kapatmaya yönelik yüksek vergi oranları ve devalüasyon önerileri genelinde ülkelerde ekonomik durgunluğa ve daralmaya sebep olmaktadır. Bu uygulamaların ülkeleri daha da yoksullaştırdığı ve borçlarını ödeyemez duruma soktuğu konusunda eleştirilmektedir.⁴⁶⁷

IMF'nin kredi uygulamaları diğer tartışılan durumlardan biridir. Kredilerin şartlılık ilkesine dayanarak verildiği ve kredilerin kesilmesi durumunda kredi alan ülkeleri zor durumda bırakacağı düşünülmektedir. Kredilerin birden kesilmesi sonucunda ülkelerde uygulanan değişikliklerin rafa kaldırılması ya da desteği olmadan uygulanmaya çalışılması reformların uygulamaya konulmasında olumsuz etki yaratmaktadır.⁴⁶⁸ Bunun yanında IMF'nin uyguladığı kredi programları, uygulanan ülkelerdeki hükümet ve özel kesimi risk almaya zorladığı ve mali disiplinsizliğe yol açtığı şeklinde de eleştirilmektedir. Az önce bahsedilen durumun tersi olarak; her koşulda IMF'nin ülkeye kredi vereceği konusunda oluşan beklenti ekonomik aktörlere risk almak,

465 Ulusoy, agm., s. 77.

466 Ayşe Meral Uzun, "Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası", **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 4, Sayı: 2, 2003. s. 161-162.

467 Alan Reynolds, "Crises and Recoveries: Multinational Failures and Successes", **CATO Journal**, 23(1), 2003. s. 101-113.

468 Reynolds, agm., s. 112.

hata yapmak ve borçlanmalarını sürdürmek konusunda eğilim oluşturmaktadır.⁴⁶⁹

IMF'nin ülkelere uyguladığı yardım ve kurtarma paketlerinin yükümlülükler ve önerilerinin her ülke için neredeyse aynı olması bu ülkelerinin sorunlarının iyi analiz edilmeyip yanlış tespitlere neden olduğu ve ekonomiyi kriz ortamından kurtarmak yerine daha da derine ittiği şeklinde eleştirilmektedir. Kriz anında yanlış politikalar sonucunda ekonominin olumsuz etkilenmesi ülkelerin küresel ekonomideki etkinliğinin azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle IMF ile yardım anlaşması yapan ülkeler, bir an önce IMF'ye olan borçlarını bitirerek ilişkilerini normal seviyeye çekmeyi tercih etmektedirler.⁴⁷⁰

Bir diğer eleştiri ise Samir Amin'in dile getirdiği şekilde; IMF ve Dünya Bankasının verdiği öneriler ve gerçekleştirdiği müdahalelerle ABD'ye tam bir denetim sağlamayı ve ABD ile Bretton Woods İkizleri'ne bağımlı hale getirmeyi amaçlamaktadır.⁴⁷¹ Buna ek olarak IMF kotalarına göre ülkelerin oy gücünün belirlendiği bu sistemde ABD'nin 16.52'lik oy gücüne sahip olması ve alınacak kararlarda %85'lik bir oy beklenmesi, ABD'nin kararları veto edebilmesine ortam sağlamaktadır. Bu nedenle örgütün karar mekanizmasının ABD'ye bağlı olması nedeniyle eleştirilere maruz kalmaktadır. Ayrıca yüksek kotaya sahip diğer ülkelerin oy gücü nedeniyle kendi çıkarları doğrultusunda örgütün politikalarının belirlendiği ve yanlış yönetilebildiği eleştirisi de IMF'nin elini zora sokmaktadır.⁴⁷² Hem IMF'nin hem de Dünya Bankasının ABD ve Avrupalı başkanlar tarafından yönetilmesi, bu kuruluşların artık uluslararası ve tarafsız bir kurum olmaktan uzak Batı dünyasının çıkarlarına göre hareket eden bir yapı haline geldiği görüşü de ciddi bir şekilde dile getirilmektedir.

IMF'nin ülkelere önerdiği ekonomik düzenlemelerin, geçici süreliğine çözüm sağladığı, ülkelerin ilerleyen dönemde makroekonomik ve yapısal sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve bu durumunda ülkeleri IMF kasıtlı olarak kendisine bağımlı hale getirdiği düşüncesi bir diğer eleştiri konusudur.⁴⁷³ Ekonomide ülkelerin bağımsızlığı ve egemenliğini sarsacak seviyede yönlendirdiği, oluşturduğu ekonomik düzen ile ülkenin yöneticilerinin işlerini yapmasını engellediği ve halkın çıkarları aleyhine hareket ettiği şeklinde eleştirilmektedir.⁴⁷⁴

469 Karagöl-Bingöl, *age.*, s. 32.

470 *Age.*, s. 33.

471 Samir Amin, **Küreselleşme Çağında Kapitalizm**, Çev. Vasıf Erenus, Sarmal Yay., Ankara 1999.

472 Karagöl-Bingöl, *age.*, s. 31.

473 Bakan-Paksoy, *agm.*, s. 280.

474 Yaşar Hacısalihoğlu, "IMF Vesayetini Unutanlara", **Akşam**, 9 Eylül 2017 tarihli yazı.

IMF'nin eleştirildiği diğer konuların ise; küresel yatırımcıların çıkarlarını korumak, devlet egemenliğinin altını oymak, küresel ekonomik gelişmelere yavaş ve faydasız tepkiler vermek veya önlem almak, politikalarında etik ve ahlaki değerlerden ziyade örgüt çıkarını önde tutmak, yönetim yapısının demokratik olmaması, kota-oy sisteminin ekonomik olarak zayıf durumdaki ülkelerin temsil edilmesini zorlaştırması, politikaların oluşturulmasında şeffaflık ve hesap verebilirliğinin olmaması şeklinde sıralanması mümkündür.⁴⁷⁵

<http://www.aksam.com.tr/yazarlar/prof-dr-yasar-hacisalihoglu/imf-vesayetini-unutanlara--c2/haber-658676>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

475 İnan Rüma, "Uluslararası Örgütler", **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler Süreçler**, Ed. Evren Balta, 3. Baskı, İletişim Yay., 2018, s. 394.

8. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ'NDE SOSYOEKONOMİK POLİTİKALAR*

8.1. Tarım, Ticaret, Sanayi ve İmar Faaliyetleri

8.1.1. Tarım Politikası

8.1.1.1. Tarım Teşkilatı ile Tarımsal Eğitim ve Araştırma Faaliyetleri

Bir ülkenin ziraat politikalarını, sağlıklı bir biçimde yerine getirmek amacıyla teşkil edilen genel örgütlenme biçimine tarım teşkilatı denmiştir. DP hükûmetleri, ülkenin şartlarına uygun bir tarım politikası izlemiş ve bu politikaları başarılı kılmak amacıyla da çeşitli düzenlemelere gitmiştir.⁴⁷⁶ Tarım Teşkilatı kapsamında Tarım Bakanlığı, tarım bütçeleri, tarım vergisi ve toprak mülkiyeti politikası⁴⁷⁷ yer almıştır.

* Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu, Kastamonu Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr.

476 Ziraat teşkilatının önemli birimleri arasında yer alan ve 1856 yılı Şubat ayında kurulan Tarım Bakanlığının kuruluşundan DP Dönemi'ne kadar geçirdiği yapılanma hakkında bilgi almak için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 02.05.1920, s. 4; **Resmî Gazete**, S 1, 7 Şubat 1921; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 04.06.1937, s. 846; **Resmî Gazete**, S 3630, 14 Haziran 1937; Hamdi Unat, "Köy Kalkınmasında veya Zirai Kalkınmada Ziraat Teşkilatının Rolü", **Ziraat Dünyası**, S 31, Yıl: 3, Ağustos 1952, s. 5; **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yay., Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 89-90; Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, **Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor**, Ankara 1964, s. 29; Öncel Zincirli, **Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi**, Ankara 1994, s. 60.

477 4753 sayılı *Çiftçiye Topraklandırma Kanunu* ile arazisi bulunmayan köylüleri arazi sahibi yapma çalışmalarıyla ilgili bilgi almak için bk. Kadri Oğuz, "Köy Kalkınma Davamız, Topraksız Köylü", **Köy Postası**, S 100, Yıl: Kasım 1952, s. 3; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 11.06.1945, s. 696; **Resmî Gazete**, S 6032, 15 Haziran 1945; Ragıp Ziya Mağden, "Millî İstihsal, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Bazı Hükümleri", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 6, Yıl: 2, Mart 1948, s. 12; **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 33, Yıl: 22, 9 Şubat 1945, s. 187; Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, Der Yay., İstanbul 1983, s. 549-550; Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, 1908-1950**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s. 348-349; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yay., 8. Baskı, Ankara 2000, s. 468; Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923-1950**, Yurt Yay., Ankara 1982, s. 353.

DP yönetimi, tarım örgütlenmesi içerisinde bulunan eğitim kurumlarının geliştirilmesine de önem vermiştir. Bu dönemde Tarım Bakanlığına bağlı, lise düzeyinde faaliyet gösteren okullar; Bölge Ziraat, Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık, Makinist Okulları adı altında üç grup halinde sınıflandırılmıştır.⁴⁷⁸

Tarım eğitim kuruluşlarından bir diğerini teşkil eden ziraat fakültelerinde ise öğretimden başka araştırma ve yayın çalışmaları da sürdürülmüştür. Türkiye’de tarımın bilimsel yollarla yapılmasında bu eğitim müesseselerinin katkıları önemli olmuştur.⁴⁷⁹ Ziraat fakültelerinde eğitimini tamamlayanlar, yüksek ziraat mühendisi olarak devlet kurumu, anonim şirket, özel teşebbüs ve iktisadi devlet teşekküllerinde istihdam edilmiştir.⁴⁸⁰ DP Dönemi’nde Ankara, Ege ve Atatürk Üniversitelerine bağlı Ziraat Fakülteleri faaliyet göstermiştir.⁴⁸¹

Bu dönemde tarım eğitiminin yanı sıra ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleştirilen toplantılarla araştırma ve geliştirme faaliyetlerine de yer verilmiştir. 17 Eylül 1951’de Amsterdam’da düzenlenen Dünya Tütün Kongresi⁴⁸² ve Amerika’da yapılan Uluslararası Ziraatçılar Kongresi bu toplantılar

478 Tarık Rona, “Yurdumuzda Tarım Öğretiminin 127. Yıldönümü Vesilesiyle Bazı Düşünce ve Gerçekler”, **Başak**, Özel Sayı, Yıl: Ocak 1973, s. 16; Tahir Aydıngöz, “Türkiye’de Zirai Öğretim”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, S 178, Yıl: 18, Şubat 1959, s. 123; Hakkı Yıldız, “Teknik Ziraat Okullarının Zirai Hamlemizdeki Önemi”, **Ülkü**, C 10, S 111, Yıl: 1 Mayıs 1946, s. 17.

479 Kemal Gökçora, “Yüksek Ziraat Mühendislerinin Ziraat Sahasındaki Faaliyetleri”, **Ziraat Dergisi** Özel Sayı, S 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 18.

480 Turgut Yazıcıoğlu, “Memleketimizde Ziraat Öğretiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai Öğretim Kurumlarımız”, **Ziraat Dergisi** Özel Sayı, Sayı: 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 10.

481 Bu üç ziraat fakültesinin kuruluş çalışmaları için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 30.06.1948, s. 652; **Resmî Gazete**, S 6951, 7 Temmuz 1948; Yazıcıoğlu, agm., s. 6; Nedim Til, “Tarım Eğitiminin 127. ve Halkalı Ziraat Okulunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle”, **Başak**, Özel Sayı, Yıl: Ocak 1973, s. 10; Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017, s. 69; Ayrıca bk. Sabahattin Özbek, “Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 25. Yılında”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, S 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 29-30; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 20.05.1955, s. 1052; **Resmî Gazete**, S 9013, 27 Mayıs 1955; Turgut Yazıcıoğlu, “Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Memleketimizde Yüksek Ziraat Öğretiminin Tarihçesi”, **Kuruluşundan Yirmi Beşinci Yılında A.Ü. Ziraat Fakültesi**, Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Ankara 1958, s. 9; Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesinin İzmir’de teşkil edilmesinin avantajları ile bu şehre sağlayacağı getiriler için bk. Mehmet S. Erem, “Ege Üniversitesi Açılırken”, **Ziraat Dünyası**, S 69, Yıl: 5, Ekim 1955, s. 2-3; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 10.03.1954, s. 1105; **Resmî Gazete**, S 8663, 20 Mart 1954; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 31.05.1957, s. 932; **Resmî Gazete**, S 9627, 7 Haziran 1957.

482 Nazmi Çelikel, “Aydın Ekonomik Olayları Kronolojisi”, **Türk Ekonomisi**, S 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 344.

arasında yer almıştır.⁴⁸³

Ayrıca 31 Mart 1952'de Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesinde de tarım sorunlarının masaya yatırıldığı bir kongre tertip edilmiştir.⁴⁸⁴ Dahası çiftçiliğin sorunlarına çözüm yolları aranması amacıyla Amerikalı uzmanların da iştirakiyle 1952 yılı içerisinde Adana'da bir Tarım Kongresi yapılmıştır.⁴⁸⁵

Türkiye'de gerçekleştirilen toplantılara Mersin'de bir yenisi daha eklenecek 15 Aralık 1952'de 500 katılımcının iştirakiyle I. Narenciye Kongresi düzenlenmiştir.⁴⁸⁶ 17 Mayıs 1954'te Ankara'da yapılan Pamuk Kongresi'nde ise üretim, ihracat ve standardizasyon konularına ağırlık verilmiştir.⁴⁸⁷ 22 Eylül 1954'te farklı ülke temsilcilerinin katılımıyla İstanbul Yıldız Şale Köşkü'nde düzenlenen 3. Kredi Konfederasyonu Kongresi'nde tarımsal finansla ilgili kararlar alınmıştır.⁴⁸⁸ Ayrıca Giresun'da, Tarım ve Ticaret Bakanlığı öncülüğünde 7 Kasım 1955'de başlatılıp dört gün süren Fındık Kongresi tertip edilmiştir.⁴⁸⁹ Tarımsal mücadeleye farklı toplantılarla destek sağlama ihtiyacı; çeşitli vilayetlerde değişik organizasyonlarla sürdürülen Zirai Mücadele Kongrelerinin altıncısının, Tarım Bakanı Esat Budakoğlu'nun da katılımıyla Bursa'da düzenlenmesine yol açmıştır.⁴⁹⁰

DP Dönemi'nde toplanan kongrelerin yanı sıra Tarım Bakanlığının nezaretinde ABD, Almanya, Fransa ve Macaristan'a ihtisas yapmaları amacıyla 1951'den itibaren tarım elemanları da gönderilmiştir.⁴⁹¹ Ayrıca Türk tarımı hakkında incelemelerde bulunup rapor hazırlamak maksadıyla ABD ve Avrupa'dan uzmanlar da davet edilmiştir.⁴⁹² II. Dünya Savaşı sonrası meydana gelen politik ve ekonomik yakınlaşmanın bu davette etkili olduğu görülmüştür.

Türkiye'ye davet edilen Chicago'lu bir şirket yöneticisi ve aynı zamanda

483 **Tarım Davaları**, S 8-9, Yıl: 1, Şubat-Mart 1952, s. 9.

484 **Tarım Dergisi**, C 1, S 2, 1 Nisan 1952, s. 110; Yurtoğlu, **age.**, s. 73.

485 **Köy Postası**, S 99, Yıl: Ekim 1952, s. 33.

486 **Ayın Tarihi**, No: 229, Yıl: Aralık 1952, s. 26.

487 **Yeni İstanbul**, 18 Mayıs 1954, No: 1616; İzmir Pamuk Tarım Satış Kooperatifinin 17 Kasım 1954 tarihli yıllık olağan kongresinin faaliyet raporlarında 14 milyon kg pamuğun dış ülkelere satılması karşılığında 2.080.840 liralık kar sağlandığı bildirilmiştir. **Zafer**, 18 Kasım 1954, No: 2114.

488 **Türk Ekonomisi**, S 134, Yıl: 12, Ağustos 1954, s. 240.

489 **Ziraat Dünyası**, S 71, Yıl: 5, Aralık 1955, s. 8; **Tomurcuk**, C 5, S 49, Yıl: 5, Ocak 1956, s. 18.

490 Nahit Teoman, "Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru", **Tomurcuk**, C 6, S 63, Yıl: 6, Mart 1957, s. 20; **Tomurcuk**, C 6, S 61, Yıl: 6, Ocak 1957, s. 24; Yurtoğlu, **age.**, s. 75.

491 **Ziraat Dünyası**, S 53, Yıl: 4, Haziran 1954, s. 13; **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 31.

492 **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 31; **Bülten**, S 10, Yıl: 1, 1 Ağustos 1956, s. 12.

ticaret danışmanı James M. Barker, ülkenin ekonomik ihtiyaçları ile kaynaklarını incelemek ve gelişimi için tavsiyelerde bulunmak amacıyla 1950 yılının ortalarına doğru 13 kişilik bir heyetle gelerek çalışmalarına başlamıştır.⁴⁹³ Araştırmaların tamamlanması ardından çekirdek grup tarafından Barker Raporu hazırlanmıştır.⁴⁹⁴

Türk tarımı hakkında inceleme yapması için FAO tarafından bir heyetin başında, davet üzerine gönderilen yabancı uzmanlardan ikincisi olan Prof. Dr. Fritz Baade, çalışmasını altı bölüm ve bir ek halde rapor haline getirmiştir.⁴⁹⁵ Türkiye'ye davet edilen yabancı uzmanlardan üçüncüsü olan Prof. Dr. Fritz Alten, 3-22 Eylül 1952 tarihleri arasında Tarım Bakanlığı uhdesinde ülkenin 22 yerleşim merkezine düzenlediği gezide, üretim imkânı ve sorunları adı altında iki rapor halinde çalışmasını tamamlamıştır.⁴⁹⁶ FAO'nun tarımsal alanda düzenlediği çeşitli toplantılara iştirak edilmesi de, araştırma geliştirme faaliyetlerine katkı sağlamıştır.⁴⁹⁷

Her yıl işletmekte olduğu arazilerin toplamı 3,5 milyon dekarı aşan DP Dönemi'ndeki 21 Devlet Üretim Çiftliği de, araştırma geliştirme çalışmaları

493 Muhsin Zekai Bayer, "Barker Raporu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Projeleri", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Yıl: Temmuz 1953, s. 61.

494 Erdoğan Alkin, **Kurumlarla Yakın Ekonomi Tarihi**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2010, s. 90.

495 Turgut Fazlı Gelegen, "FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı", **Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi**, S 2, Yıl: 1, Mayıs 1955, s. 51; **FAO Türkiye Raporu**, TC Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara 1962, s. 2.

496 Yurtoğlu, **age.**, s. 79-80; Fritz Alten'in birinci ve ikinci raporu için bk. Fritz Alten, "Prof. Dr. Fritz Alten'in Birinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Tarım Dergisi**, C 1, S 7, Yıl: 1 Ocak 1953, s. 16-27; Fritz Alten, "Prof. Dr. Fritz Alten'in İkinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 1, Yıl: Nisan 1953, s. 28-34.

497 FAO'nun kurulması ve Türkiye'nin FAO'ya üye ülkelerle olan ortak noktaları için bk. Mehmet Ali Bağana, "Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu FAO", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 7, Yıl: 2, Nisan 1948, s. 4; Türk FAO ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi almak için bk. **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Yıl: 16, Şubat-Mart 1956, s. 3; FAO Türk Millî Komitesinin teşkil edilmesi ve bu komitenin kuruluş ve çalışmaları ile ilgili yönetmeliğin yürürlüğe konulması, Bakanlar Kurulunun 27 Ocak 1949 tarihinde 3/8711 sayılı Kararıyla onaylanmıştır. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 118, Dosya No: 96, Sıra No: 12; FAO Teşkilatının Türk hükûmetine yapacağı teknik yardımın sağlanmasına dair ek anlaşma imzalanması konusunda Tarım Bakan Nedim Ökmen'e yetki verilmesi, Bakanlar Kurulunun 03 Aralık 1954 tarihinde 4/4038 sayılı Kararı ile tespit edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 137, Dosya No: 99, Sıra No: 10; Ayrıca DP yönetimi ile FAO arasında hükûmete teknik yardım sağlanmasına dair 10 B numaralı ek anlaşmanın imzalanması hususunda Tarım Bakanı Esat Budakoğlu'na yetki verilmesi, Bakanlar Kurulunun 20 Şubat 1956 tarihinde 4/6760 sayılı Kararıyla onaylanmıştır. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 142, Dosya No: 16, Sıra No: 20.

içerisinde ekonomiye destek sağlamıştır.⁴⁹⁸ DP hükümetleri döneminde tarım standardizasyonu faaliyetlerine de önem verildiği bir süreçte, 14 ilde Zirai Araştırma Müessesesi hizmete girmiş, altısının da açılış hazırlıkları tamamlanmıştır.⁴⁹⁹ Bunlara ilaveten Türkiye’de 1950 yılının Kasım ayında modern anlamda yapılan ilk büyük Genel Tarım Sayımında: 34.702 köy ve 3.406 şehir muhtarlığının sayımı, ihtiyar heyetlerinden alınan bilgiler ışığında gerçekleştirilmiştir.⁵⁰⁰

8.1.1.2 Tarımsal Kredi, Üretim ve Pazarlamaya Yönelik Çalışmalar

Çiftçiye tarımsal kredi alanında yapılan destek ve organizasyonlar, Ziraat Bankası ve kooperatifler aracılığıyla yürütülmüştür.

Tarım sektöründe ekseriyeti teşkil eden küçük ölçekli çiftçilere makineli üretime geçme ve piyasaya açılma konusunda uygulanan en önemli strateji, bunların kooperatifler yoluyla teşkilatlandırılmaları olmuştur. Kooperatifler aracılığıyla, küçük üreticilerin tarım kredi imkânlarından pay almalarına sağlamak, DP yöneticileri için öncelikli bir konu haline gelmiştir.⁵⁰¹ Bu bağlamda 21 Ekim 1935’de kabul edilen 2836 sayılı Yasa ile Tarım Kredi Kooperatifleri teşkil edilmiştir.⁵⁰²

498 Sait Tahsin Tekeli, “Devlet Çiftliklerimizdeki Gelişmeler”, **Ziraat Dünyası**, S 54, Yıl: 4, Temmuz 1954, s. 3; Remzi Ayözger, “Zirai Kombinalar”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 3, Yıl: 1, Aralık 1947, s. 4-5; Ragıp Ziya Mağden, “Devlet Üretme Çiftlikleri”, **Ziraat Ansiklopedisi**, C 2, İstanbul 1958, s. 249; Devlet Üretme Çiftliklerinin kurulması ile ilgili 5433 sayılı **Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanunu**’nun ayrıntıları için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 07.06.1949, s. 925-935; **Resmî Gazete**, S 7231, 13 Haziran 1949; Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü’nün döner sermayesinden temin ettiği 4.000.000 liralık geliri, haralarda merinos yetiştirme çiftliğine tahsis etmesi, Bakanlar Kurulu’nun 28 Temmuz 1958 tarih ve 4/10594 sayılı Kararıyla kabul edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 149, Dosya No: 39, Sıra No: 14.

499 Fethi Açıl, “Zirai Mahsullerde Maliyet Hesabı”, **Ziraat Dergisi**, S 139, Yıl: 15, Kasım 1955, s. 8; Nedim Ökmen, “Ziraatta Çok Büyük İnkışaflar Kaydedildi”, **Türk Ekonomisi**, S 128, Yıl: 12, Şubat 1954, s. 50.

500 İGM, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, s. III.

501 Serdar Turgut, **DP Döneminde Türkiye Ekonomisi**, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme, Ankara 1991, s. 159; Yurtoğlu, **age.**, s. 89; 1949 ve 1950 yıllarında hüküm süren kuraklık sebebiyle Türkiye’nin bazı yerlerinde tarım kredi kooperatiflerine borçlarını ödeyemeyecek durumda olan çiftçilerin, Ziraat Bankası tarafından bu borçlarının bir yıl ertelenmesiyle ilgili Bakanlar Kurulu Kararı için bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 123, Dosya No: 52, Sıra No: 2; **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 124, Dosya No: 87, Sıra No: 20.

502 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 21.10.1935, s. 764-765; **Resmî Gazete**, S 3146, 2 Kasım 1935; Atilla Bayramgil, “Tarım Kredi Kooperatiflerini Tanıyalım”, **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 46, Yıl: 4, Ekim 1973, s. 7; 2836 sayılı **Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu**’nun dördüncü maddesine göre, İktisat Vekâletince hazırlanan ana sözleşme 19 Mart 1936 tarihinde 2/4242 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla kabul edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 63,

Ayrıca 21 Ekim 1935’de yürürlüğe giren 2834 sayılı Kanun ile ihdas edilen Tarım Satış Kooperatifleri, kredi ortaklığı çalışmalarını tamamlamak ve çiftçilerin ürün satış işlemlerine yardım etmek amacıyla aracı işlevini yerine getirmiştir.⁵⁰³

DP Dönemi’nde çiftçiye kredi veren kuruluşlardan en önemlisi Ziraat Bankası olmuştur. Bankanın kredi politikasını değiştirerek her geçen yıl tarım sektörünü desteklemesi, köylüye verilen kredi tutarında önemli artışlara yol açmıştır.⁵⁰⁴ 1950 yılının Mayıs ayında kırsal kesime dağıtılan 324.000.000 liralık tarım kredisi, 1953 yılının Şubat ayında muazzam bir artışla 1 milyar 71 milyon liraya çıkarılmıştır.⁵⁰⁵

Ziraat Bankasıyla yapılan destekler, dış yardımları da beraberinde getirmiş, 4 Temmuz 1948’de ABD ile gerçekleştirilen anlaşma gereği Türkiye, Marshall Planı kapsamına alınmıştır. 8 Temmuz 1948 tarih ve 5253 sayılı Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasında 4 Temmuz 1948 Tarihinde İmzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşması ve Eki ile Aynı Tarihte Teati Edilen Mektupların Onanması Hakkında Kanunun kabul edilmesiyle de bu anlaşma onaylanıp yürürlüğe girmiştir.⁵⁰⁶ Yapılacak ekonomik yardımın temelinde, II. Dünya Savaşı’nda tahrip edilen Avrupa’nın, gıda ve ham maddeye olan

Dosya No: 22, Sıra No: 6.

503 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 20.10.1935, s. 757; **Resmî Gazete**, S 3146, 2 Kasım 1935; Süheyb Nizami, “Zirai Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı”, **Karınca**, S 7, Yıl: 1, İlk Kanun 1934, s. 2; 1950-1960 Döneminde Ziraat Bankası tarafından Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine tahsis edilen kredi miktarları hakkında bilgi almak için bk. **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1949-1957**, TC Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1957, s. 33; **Cumhuriyetimizin 50. Yılında TC Ziraat Bankası 1923-1973**, Bilmen Basımevi, İstanbul 1973, s. 276; Mehmet S. Erem, “Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerimiz”, **Ziraat Dünyası**, S 68, Yıl: 5, Eylül 1955, s. 15.

504 Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 2. Baskı, İstanbul 1965, s. 206; Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 98; Cihad Baban, **Politika Galerisi, Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 153; Ziraat Bankasının sel felaketine uğrayan Van’ın Gevaş ilçesi felaketzedelerini kredi imkânlarından faydalandırması ile ilgili yaptığı çalışmalar için bk. **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 107, Dosya No: 674, Sıra No: 10.

505 **Türk Ekonomisi**, S 116, Yıl: 11, Şubat 1953, s. 46; 1953 yılının Şubat ayı dışında Ziraat Bankasının çiftçilere verdiği kredi miktarı için bk. Ziya Tataç, “Olaylara Bakış, Kasım 1953, Maliye Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s. 28; 1950 ile 1960 yılları arasında TC Ziraat Bankası tarafından çiftçilere verilen tarım kredi rakamları için bk. İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 248-249; DİE, **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı**, s. 361; İGM, **İstatistik Yıllığı 1953**, s. 518; İGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, s. 353; İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, s. 364; Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yay., İstanbul 1980, s. 150; Yurtoğlu, **age.**, s. 103.

506 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 08.07.1948, s. 768; **Resmî Gazete**, S 6956, 13 Temmuz 1948; Mehmet Gönülöbol; Halük Ülman, **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973**, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 5. Baskı, Ankara 1982, s. 229-230.

talebini Türkiye'nin üretim hacmini artırarak karşılaması yer almıştır.⁵⁰⁷

DP Dönemi'nde tarımsal verimlilikte, kredi desteğinin yanı sıra üretim tekniğinde yaşanan gelişmeler de etkili olmuştur. Kimyasal ve biyolojik faktörlerin devreye girmesiyle tohum ıslahı, sulama, gübre ve ilaç kullanımı gibi uygulamalar üretim tekniğindeki gelişmeler arasında yer almıştır. Tarımda kimyasal ve biyolojik faktörlerdeki gelişmelerden ilki tohum ıslahıdır. Tarım Bakanlığı, ülkenin çeşitli yerlerinde açtığı tohum temizleme evlerine yerleş-tirdiği selektör makineleri sayesinde köylülerin tohumunu ücretsiz arındırarak ağır ve olgun tanelileri elde etmiştir.⁵⁰⁸

Tarımda kimyasal ve biyolojik faktörlerin ikincisi sulamadır. Türkiye'de tarım arazilerinin sulanması, bataklıkların kurutularak ekime hazır hale getirilmesi ve sellerin zararlarının önlenmesi çalışmaları da yürütülmüştür.⁵⁰⁹ 1950-1960 arasında sulanan, taşkından korunan ve bataklıktan kurtulan arazilerle, selden korunma tesislerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır.⁵¹⁰

Kimyasal ve biyolojik faktörlerden üçüncüsünü gübre kullanımı teşkil etmiştir. Verimi yükseltmek amacıyla, kimyasal ve bitkisel maddelerle

507 Tefvik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, İmge Yay., Ankara 2003, s. 337; Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş, 1946-1950**, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 263; Marshall Planıyla Avrupa ülkeleri ve Türkiye'ye yapılan yardım rakamları hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. Athanase J. Sbarounis, "Marshall Planı ve Karşılıklı Güvenlik Programı Ekonomisi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S 3-4, Yıl: Nisan-Temmuz 1951, s. 94; Çağrı Erhan, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, S 1, Yıl: 1996, s. 287; Refii Şükrü Suvla, "Ziraatımıza Makine Girerken Göz Önünde Tutacağımız Meseleler", **Cumhuriyet**, 6 Aralık 1950, No: 9460; BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 80, Dosya No: 508, Sıra No: 6; **TBMM Tutanak Dergisi**, 23.05.1952, s. 311; Fuat Köprülü, "Direkt ve Endirekt Marshall Yardımları", **Türk Ekonomisi**, S 108, Yıl: 10, Haziran 1952, s. 174-175; **Aydın Tarihi**, No: 219, Yıl: Şubat 1952, s. 105.

508 Fuat Halis Eren, "En İyi Tohum Nasıl Seçilir?", **Köy Postası**, S 27, Yıl: Haziran 1946, s. 14; Emin Mutaf, "Tohumluğumuzu Niçin Temizleriz", **Köy Postası**, S 107, Yıl: Haziran 1953, s. 36; Tohum ıslahı konusunda yapılan çalışmalar için bk. Kahraman Nizamoglu, "Yeni Mezopotamyalar", **Tomurcuk**, C 6, S 62, Yıl: 6, Şubat 1957, s. 5; **Tomurcuk**, C 5, S 55, Yıl: 5, Temmuz 1956, s. 15; Zühtü Kutulmuş, "Devlet Üretim Çiftlikleri Umum Müdürlüğünün Kuruluş Gayesi ve Memleket Ziraatındaki Rolü", **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, Zirai Öğretimde 110, Yıl, S 176-177, Yıl: 19, Aralık-Ocak 1959, s. 58.

509 Yaşar Aytın, "Orta Anadolu Ziraatında Toprağın Beslenmesi ve Su Problemi", **Ziraat Dünyası**, S 32, Yıl: 3, Eylül 1952, s. 11; 1950 yılında Sungurlu ilçesi Karaçay köyü uğradığı sel felaketi nedeniyle Köy Muhtarı Hurşit Başaran, Başbakanlık ve Tarım Bakanlığına 8 Aralık 1950 tarihinde acil tohumluk yardımı için talepte bulunmuştur. BCA, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 8, Dosya No: 507, Sıra No: 4.

510 Türkiye'de su faaliyetlerinde yaşanan gelişme için bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 23.02.1960, s. 249; Rıfkı Salim Burçak, **On Yılın Anıları, 1950-1960**, Ankara 1998, s. 764-765.

hayvan dışkılarının toprağa atılmasına gübreleme denmiştir.⁵¹¹ Tarım üretiminde yorulan toprağın performansını artırıp yüksek randıman elde edilmesi amacıyla gübre kullanımına önem verilmiştir.⁵¹²

Kimyasal ve biyolojik faktörlerin dördüncüsü ilaç kullanımı olmuştur. İnsanların ektiğinin değil, haşere ve hastalıklardan kalanı elde etmelerinin gerçek olduğu Türkiye’de, tarım ürünlerinin zararlılardan korunmasında zirai mücadele zorunlu hale gelmiştir.⁵¹³ Türkiye’de haşere ve hastalıklar nedeniyle bitkisel üretimde yıllık %15-20 oranında bir kayıp yaşanması, biyolojik ve mekanik araçlarla mücadeleye girilip verimliliğin artırılması zaruretini ortaya koymuştur.⁵¹⁴

Modern aletlerle kimyasal ve biyolojik faktörlerin devreye girmesi, buğday üretiminde artışlara yol açmıştır.

Tablo I’de 1950 ile 1960 yılları arasında Türkiye’de buğday üretimi gösterilmiştir.

511 Kazım Bayraktar, “İşletme Gübrelerinin Önemi ve Sebzeçilikteki Yeri”, **Çiftçi**, C 3, S 25, Yıl: 3, Ekim 1947, s. 40.

512 Suphi Rıza Doğukan, “Gübre”, **Köye Doğru**, C 4, S 91, Yıl: 15 Nisan 1944, s. 14; DP Dönemi’nde kullanılan gübre miktarı hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. Nurinnisa Özbek, “Zirai İstihsalin Artırılmasında Gübrelemenin Önemi”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, Zirai Öğretimde 110. Yıl, S 176-177, Yıl: 19, Aralık-Ocak 1959, s. 122-123; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 01.11.1955, s. 9; Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gerçek Yay., İstanbul 1969, s. 82-83.

513 H. Nahit Teoman, “Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru”, **Tomurcuk**, S 63, Yıl: 6, Mart 1957, s. 20.

514 Cevdet Sevintuna, “Mücadelede Kullanılan İlaçlar”, **Koruma**, C 3, S 27, Yıl: 15 Ağustos 1962, s. 14; Münif Akmanoğlu, “Zirai Mücadele ve Eğitim”, **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 43, Yıl: 4, Temmuz 1973, s. 10; 1950 ile 1960 yılları arasında Türkiye’de hastalık ve haşerelerle mücadele çalışmaları için bk. Mesude İleri, “Zirai Mücadelede, Yüksek Ziraat Mühendislerinin Rolü”, **Ziraat Dergisi**, S 146, Yıl: 16, Haziran 1956, s. 5; **Tomurcuk**, S 70, C 6, Yıl: 6, Ekim 1957, s. 4-5; Tarımda ortaya çıkan her türlü haşere ve hastalıklarla mücadelede gerekli ilaç ve malzemeyi sağlamak amacıyla İstanbul’da 25 yıl süre ve 200.000 lira sermaye ile 13 Ocak 1951 tarih ve 3/12323 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla Koruma Tarım İlaçları Anonim Şirketi kurulmuştur. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 124, Dosya No: 96, Sıra No: 16.

Tablo I: Türkiye’de Buğday Üretimi (1950-1960)⁵¹⁵

Yıllar	Üretim Miktarı (ton)
1950	3.871.926
1951	5.600.000
1952	6.447.000
1953	8.000.000
1954	4.900.000
1955	6.900.000
1956	6.400.000
1957	8.300.000
1958	8.550.000
1959	7.852.000
1960	8.450.000

Tablo I’e göre, 1951 yılında 5.600.000 ton olan buğday rekoltesi, 1953 yılında 8.000.000 tonla yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Ancak 1954’te hava şartlarının uygun gitmemesi ve buğday üretiminin bundan olumsuz etkilenmesi, rekoltenin bir önceki yıla göre %63,26 oranında bir kayıp yaşayarak 4.900.000 tona düşmesine neden olmuştur. 1955 yılından sonra traktör sayısının artmasıyla ekilen arazi miktarının çoğalması ve tarımda kimyasal ve biyolojik faktörlerin devreye girmesi, buğday üretiminin de kademeli halde yükselmesine neden olmuştur. 1958’de 8.550.000 tonla en yüksek seviyeyi ulaşan üretim 1957’de 8.300.000 ton ve 1960’ta da 8.450.000 tonla 1953 yılı rakamı üzerine çıkmıştır. Bu suretle 1950’de 3.871.926 ton olan buğday rekoltesinin 4.578.074 ton artışla 1960’da 8.450.000 tona yükselmesi, üretimde %118,23 oranında bir artışı ortaya koymuştur.

Tarım mahsullerinin farklı mevsimlerde yetişip zamana göre ihtiyaç göstermesi, verim hacmi ve sürekliliğini etkilediğinden, ürünlerin pazara sevk edilmesinde sorun yaşanmaması için piyasa şartlarının oluşmasına gerek duyulmuştur. Bu bakımdan tarım ürünlerinde fiyatları düzenleme ve iç piyasa koşullarını belirleme görevi Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) verilmiştir.

515 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 21; DİE, Zirai İstatistik Özetleri, 1940-1961, s. 4; İGM, Zirai Bünye ve İstihsal 1959, s. 12; DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 210; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006, s. 196; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2012, s. 165; Yurtoğlu, age., s. 126.

1946-1950 yılları arasında 550.000 ton olan TMO hububat alım ortalaması, 1950-1954 döneminde 1.300.000 tona çıkarılmıştır.⁵¹⁶

8.1.2. Ticaret

DP Dönemi'nde Türkiye'de dış ticarete en önemli payı tarım ürünlerinin oluşturduğu bilinmektedir. Taneliler olarak da tanınan mahsullerden en önemlileri buğday, arpa, çavdar, mısır, yulaf, mahlût, kaplıca, darı, çeltik ve kuşyemidir.⁵¹⁷ Bunların dışında, sanayi bitkilerinden; tütün, pamuk, şeker pancarı, ayçiçeği, haşhaş; baklagillerden, bakla, bezelye, fasulye, nohut, mercimek, börülce, fiğ, burçak; yumru bitkilerden, soğan, sarımsak, bostan, patates, hayvan pancarı; yağlı tohumlardan, ayçiçeği, keten, haşhaş, kendir, soya, yer fıstığı, aspir ve kolza yetiştirilmiştir.⁵¹⁸ Bu mahsullerden üretim hacmi ve ekonomik değer itibarıyla en önemlisi buğdaydır. Buğdayın diğer tarım ürünlerinden daha fazla yetiştirilmesine, ülkenin doğa şartlarıyla tarım yöntemi ve ekonomisi tesir etmiştir.⁵¹⁹ İklim imkânlarının elverişliliği nedeniyle Türkiye'nin hububat ihtiyacı genellikle Orta ve Güneydoğu Anadolu'dan temin edilmiştir. Bilhassa Orta Anadolu Bölgesi ülke buğdayının hemen hemen yarısına yakın bir bölümünü üretmiştir.⁵²⁰ Bu yüzden adı geçen çevrede 355,8 kg olan kişi başına elde edilen buğday miktarı, diğer bölgelerde 217,4 kg 'de kalmıştır.⁵²¹

Tarım mahsullerinin bol elde edilmesi tabiat şartı ve iklim yapılarına bağlı olduğu için, verimler yıldan yıla değişmiştir. İklim koşullarının mahsullerin yetişmesine elverişli olduğu yıllarda bol elde edilen ürünlerden bir

516 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 01.11.1955, s. 15; TMO'nun kuruluşu ve görevleri ile ilgili bilgi almak için bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 88, Dosya No: 91, Sıra No: 15; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 24.06.1938, s. 1015-1020; **Resmî Gazete**, S 3958, 13 Temmuz 1938; Ali Rıza Oktay, "Toprak Mahsulleri Ofisinin Memleket Bünyesinde ve Devlet Ekonomisindeki Rolü", **TMO Dergisi**, S 7, Yıl: 1, Ekim 1955, s. 3; A. Samim Karkın, "Toprak Mahsulleri Ofisi ve Faaliyetleri", **TMO Dergisi**, S 10, Yıl: 1, Ocak 1956, s. 7; Suphi Rıza Doğukan, "Hububat İstihsalcisi Türkiye'de İstihsalin Korunması ve İstihlakın Düzenlenmesi", **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 338; Giacomo Giorgi, "Bilhassa Zirai Bakımdan Türk Ekonomisindeki Yeni Temayüller", Çev. Alp Mülayim, **Ziraat Dergisi**, S 172-173, Yıl: 18, Ağustos-Eylül, 1958, s. 45.

517 Ragıp Ziya Mağden, "Türkiye'de Tarım İşleri Dün, Bugün Ziya Yarın", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 2, Yıl: 1, Kasım 1947, s. 26.

518 DİE, **Tarım İstatistikleri Özeti 1977**, s. 9-13; DİE, **Tarım İstatistikleri Özeti 1979**, s. 3-7.

519 Sait Tahsin Tekeli, "Türkiye'de Buğday Meselesi", **Ziraat Dünyası**, S 53, Yıl: 4, Haziran 1954, s. 2.

520 Mehmet Göbelez, "Orta Anadolu Hububatında Kuraklık Zararını Artıran Hastalıklar", **Ziraat Dergisi**, S 134, Yıl: 15, Haziran 1955, s. 7.

521 Vamık Tayşi, "Türkiye'de Buğday İstihsalinin Son Senelerdeki Durumu ve Geleceği", **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 266.

kısının dış ülkelere ihracıyla döviz sağlanmıştır. 1950-1954 yılları arasında dış ülkelere sevk edilen hububatın ihtiyaçtan arta kalanı teşkil etmesi, bu durumu açıklamaya iyi bir örnek olmuştur.⁵²²

1951 yılında %25 oranıyla pamuk, genel ihracatın ilk sırasında bulunurken onu %21 ile tütün ve %13 ile kuru meyveler takip etmiştir. Aynı yılda hububat ihracatının ülke içerisindeki payı %5 olarak tespit edilmiştir. 1952 yılına gelindiğinde sıralamanın değiştiğini, hububat ihracatının %26, pamuğun %18 ve tütünün %14 oranında gerçekleşmesinden anlıyoruz. İhracatta yaşanan bu gelişmeler, hububat ve pamuğun Türkiye'nin geleneksel mahsulleri arasında bulunan tütün ve kuru meyvelerin yerini alması sonucunu ortaya koymuştur.⁵²³

Yurt dışına yapılan sevkiyatta kaliteli ve sağlıklı tarım ürünleri tercih edildiğinden, mahsullerin standardizasyon çalışmaları da başlatılmıştır. 1950 yılından önce Kanada'ya ihraç edilen kuru incirlerin yarısının ölü, ya da canlı haşere taşıdığı gerekçesiyle reddedilmesi, çalışmaların başlatılmasında etkili olmuştur.⁵²⁴ Türkiye'de yetiştirilen tarım ürünlerinin dış pazarlarda tercih edilerek diğer ülkelerle kıyasıya rekabete girişmesi, kaliteli mahsullerin belli tiplere ayrılmasını zorunlu hale getirmiştir.⁵²⁵ Ürünlerin belli tiplere ayrılması ve dış ticarete serbest piyasa koşullarının uygulanması bir yandan tüccara rekabet ortamı hazırlayıp fiyatların dünya standartları seviyesine ulaştırılmasını temin ederken öbür yandan ihracatın yıllık 200.000.000 lira civarında artmasını sağlamıştır.⁵²⁶

İhracatın gelişmesini sağlayan faktörlerden biri de Almanya, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin Türk ürünlerinden fasulyede vergi indirimine gitmesi ve Yunanistan ile İtalya'nın mevcut vergilerini muhafaza etmeleri olmuştur.⁵²⁷

İhracat rakamlarının yükselip ekonomide meydana gelen gelişmelerin nedenini, CHP Dönemi'nde takip edilen sanayi alanında kalkınmayı amaç-

522 Mustafa Uluöz; Oğuz Ünver, "Amerika'dan İthal Edilen Soft White ve Red Winter Buğdaylarının Ekmekçilik Değeri Üzerinde Araştırmalar", **TMO Dergisi**, S 17, Yıl: 2, Ağustos 1956, s. 4.

523 Habil K.H. Olsen, "Hububat Müstahsili Olarak Türkiye", Çev. A. Fethi Açıl, **Ziraat Dergisi**, S 131, Yıl: 15, Mart 1955, s. 45.

524 **Mahsul Ekimi**, C 2, S 1-2, Yıl: Ocak-Şubat 1949, s. 3.

525 Bedri Günay, "Buğdayların Standardizasyonu", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Yıl: Temmuz 1953, s. 45; DP Dönemi'nde standardizasyon çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. Nadir Yurtoğlu, "Türk Standartları Enstitüsünün (TSE) Kuruluşu Bağlamında Türkiye'de Standardizasyon Politikaları (1923-1960)", **History Studies**, C 10, S 7, Yıl: Ekim 2018, s. 252-256.

526 **Türk Ekonomisi**, S 96, Yıl: 9, Haziran 1951, s. 174.

527 **Türk Ekonomisi**, S 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 336.

layan katı devletçi anlayışın yerine, önceki yönetimlerde benzerlerini görmediğimiz, ekonomide serbest liberal anlayışın etkin olduğu tarım ve dış ticarete dayalı bir gelişme yolunun izlenmeye başlanmasına bağlayabiliriz.⁵²⁸ Adnan Menderes, dışa açılan bu liberal politikaların ilk işaretini 29 Mayıs 1950’de TBMM’de okuduğu Birinci Hükûmet Programında vermiştir. Menderes açıklamalarında *İktisadi ve mali görüşlerimizin esası bir yandan devlet müdahalelerini asgariye indirmek, diğer taraftan iktisadi sahada Devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak ve buna emniyet vermek suretiyle hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmektir* ifadeleriyle özel teşebbüsün faaliyet alanının genişletilmesinden yana olmuştur.⁵²⁹

Türkiye’nin üretim ve ihracatta dünyada önemli bir seviyeye geldiğini, 1953 yılı itibariyle hububat üreten ülkeler arasında altıncı sraya, dış satış yapanların arasında da dördüncü sraya, yükselişinden anlıyoruz. Bu gelişme üzerine Cumhurbaşkanı Celal Bayar bir adım daha ileri giderek, içinde bulunduğu dönemde hububat ihracının 2.700.000 tonu bulacağını iddia etmiştir. Ayrıca buğdayın yanı sıra pamuk ve yağlı tohumlar da dünya piyasalarında ilk planda yer almayı sürdürmüştür.⁵³⁰

Dış satım potansiyelinin yükselişi ile birlikte Türkiye’nin mal sevkiyatı gerçekleştirdiği ülke sayısında da bariz artışlar yaşanmış, 1953 yılının Temmuz ayı itibariyle ihracat yapılan ülkeler dört gruba ayrılmıştır. Bunlar: Avrupa Tediye Birliğine dâhil ülkeler (Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Batı Almanya, İrlanda, Yunanistan, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İsveç, Türkiye, İngiltere İsviçre); Demir Perde Ülkeleri (SSCB, Polonya, Çekoslovakya, Bulgaristan, Macaristan, Romanya, Moğolistan, Kuzey Kore, Doğu Almanya, Yugoslavya, Çin, Vietnam, Küba); Tediye Birliğine dâhil olmayan ülkeler ve ABD’dir.⁵³¹

Tablo II’de 1945-1959 yılları arasında hububat ve ürünleri ihracının eşya fasılları itibariyle miktar ve değerleri verilmiştir.

528 Behcet Cemal, “Buhrandan Kurtulma Çareleri”, *Türk Ekonomisi*, S 142, Yıl: 13, Nisan 1955, s. 102.

529 **TBMM Tutanak Dergisi**, 29.05.1950, s. 27; Herbert Tingsten, “Türkiye’de Devlet Sosyalizmi ve Yeni Liberalizm”, *Türk Ekonomisi*, S 96, Yıl: 9, Haziran 1951, s. 170; Faruk Sükan, **Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960**, Kültür Ofset Limited Şirketi Yay., Ankara 1991, s. 7; İsmail Arar, **Hükümet Programları, 1920-1965**, Burçak Yay., İstanbul 1968, s. 215-216.

530 **TBMM Tutanak Dergisi**, 01.11.1953, s. 11-12.

531 Vehbi Koç, “İktisadi ve Ticari Durum Nasıl Düzelir?”, *Türk Ekonomisi*, S 121, Y 11, Temmuz 1953, s. 202.

Tablo II: Hububat ve Ürünleri İhracının Eşya Fasılları İtibariyle Miktar ve Değerleri (1945-1959)⁵³²

Yıllar	Hububat ve Ürünleri Miktarı (Ton)	Hububat ve Ürünleri Değeri (1.000 TL)
1945	39.244	10.102
1950	65.126	18.158
1951	284.549	76.032
1952	808.339	261.532
1953	954.918	248.727
1954	1.088.468	216.414
1955	318.823	66.746
1956	361.632	78.921
1957	12.310	6.481
1958	224.452	29.843
1959	679.582	111.175

Tablo II'ye göre, hububat ve ürünlerinin ihracatı 1957 yılında 12.310 tonla en düşük seviyede yer alırken 1952, 1953 ve 1954 yıllarında sırayla 808.339, 954.918 ve 1.088.468 tonla en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu üç yılda ihracat rakamlarındaki artış, mevsim şartlarının ürünlerin yetişmesine elverişli olmasından kaynaklanmaktadır. 1955 yılına gelindiğinde 318.823 tona düşen hububat ürünleri 1959'a kadar bu düşük seviyesini korumuştur. 1954'ten 1955'e ihracat rakamlarındaki kayıp ise %241,40 oranında tespit edilmiştir.

Buna rağmen DP'nin iktidara geldiği 1950'de 65.126 ton olan hububat ürünleri ihracının 614.456 ton artışla 1959'da 679.582 tona ulaşması, ihracatta %943,48 oranında bir artış sağlanmasına yol açmıştır.

Hububat ve ürünlerinin yanı sıra dış ülkelere 99 türde mal sevkiyatı da yapılmıştır. Bunların en önemlileri canlı hayvan, et, hayvani gıda, pamuk, maden, tereyağı, balık, iç yağı, deri ve mamulü, kürk, post, yün, kıl, ipek, iplik, meyve, sebze, zeytin, tohum ve yağı, baharat, tütün, tıbbi bitki, kereste ve ağaç mamulleridir.⁵³³

99 kalemede ithal edilen başlıca ürünler ise kahve, çay, tuz, kükürt, alçı, kireç, çimento, madeni yağ, yakıt, gübre, patlayıcı madde, kimya ürünü, plas-

532 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 257-266; DİE, 1963 Türkiye İstatistik Yıllığı, s. 245; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-65, s. 275; Yurtoğlu, age., s. 195.

533 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 257-260; DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 254-259.

tik madde, kâğıt ve ürünü, cam ve mamulü, makina, demir, çelik, kazan, elektrikli makina ve cihaz, demiryolu araç ve malzemesi, motorlu kara aracı ve deniz vasıtalarıdır.⁵³⁴

Tablo III'te 1950 ile 1960 yılları arasında Türkiye'de ihracat ve ithalat miktarı ile değerleri verilmiştir.

Tablo III: Türkiye'de İhracat ve İthalat Miktarı ile Değerleri (1950-1960)⁵³⁵

Miktar (Ton)				Değer (1.000 TL)		
Yıllar	İthalat	İhracat	Fark	İthalat	İhracat	Fark
1950	1.488.312	985.329	-502.983	799.859	737.587	-62.272
1951	1.681.246	1.505.436	-175.810	1.125.840	879.429	-246.411
1952	2.141.374	2.436.998	+295.624	1.556.575	1.016.158	-540.417
1953	2.631.248	2.456.235	-175.013	1.491.093	1.108.971	-382.122
1954	2.572.269	2.155.079	-417.190	1.339.404	937.787	-401.617
1955	3.147.936	1.792.226	-1.355.710	1.393.384	877.370	-516.014
1956	1.889.365	2.010.231	+120.866	1.140.553	853.972	-286.581
1957	2.342.532	1.741.532	-601.000	1.111.951	966.608	-145.343
1958	1.451.694	1.600.007	+148.313	882.275	692.358	-189.917
1959	2.420.927	2.071.160	-349.767	1.315.950	990.636	-325.314
1960	2.161.855	2.158.466	-3.389	2.213.749	1.721.168	-492.581

Tablo III'e göre, 1950'de 1.488.312 ton olan Türkiye'nin genel ithalat miktarı 673.543 ton artışla 1960'da 2.161.855 tona; 985.329 ton olan genel ihracat miktarı 1.173.137 ton artışla 1960 yılında 2.158.466 tona yükselmiştir. Aynı yıllar arasında 799.859.000 lira olan ithalat tutarı 1.413.890.000 lira artışla 1960 yılında 2.213.749.000 liraya; 737.587.000 lira olan ihracat tutarı 983.581.000 lira artışla 1960 yılında 1.721.168.000 liraya ulaşmıştır.

Böylece 1950'den 1960'a kadar olan dönemde, Türkiye'nin genel ithalat miktarında %45,25; ihracatında %19,06, ithalat tutarında %176,76 ve ihracat tutarında %133,35 oranında bir yükseliş kaydedilmiştir.

534 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 261-265; DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 247-253.

535 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 252; DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 246; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, s. 290; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, s. 258.

8.1.3. Sanayi

DP Dönemi'nde Türkiye'de tarıma ve dış ticarete ağırlık veren bir stratejisi izlense de sanayi sektöründe de önemli gelişmelere sahne olunmuştur. Özellikle ziraat alanında yaşanan değişimin sanayinin tarımla ilgili bazı dallarını da etkileyerek gelişimine katkı sağladığı, iktisadî devlet teşekküllerinin (KİT) daha da büyüyüp aktif hale gelmesinden anlaşılmaktadır. Bu nedenle ülkede tarım sanayisinin gelişiminde en büyük rolü oynayan kuruluşların başında iktisadî devlet teşekkülleri yer almıştır.⁵³⁶

DP Dönemi'nde ekonomide devletçilik anlayışından liberalizme geçiş süreci gerçekleştirilmişse de, iktisadi devlet teşekküllerinin sayısı giderek artırılmıştır. DP hükûmetlerinin, hızlı kalkınmaya önem vermesi, kamu yatırımları ve KİT'lerin eskiye oranla daha da gelişimine yol açmıştır. Nitekim 1948-1949 yıllarında toplam sabit yatırımlar içerisinde %40 olan kamu yatırımlarının payı 1960 yılında %46'ya çıkarılmıştır.⁵³⁷

Tarım ekonomisinden destek alarak faaliyet gösteren kamu iktisadi teşekkülleri arasında Et Balık Kurumu, Şeker Fabrikaları AŞ ve şeker sanayisi, Azot Sanayi TAŞ, Yem Sanayi AŞ ile dokuma sanayisi yer almıştır.⁵³⁸ Bu müesseselerin yanı sıra başta dokuma sanayisi alanında faaliyet gösteren Sümerbank olmak üzere, Türkiye Zirai Donatım Kurumu ve Makine Kimya Endüstrisi Kurumu da (MKEK) teşkil edilmiştir.⁵³⁹

1950 yılında Sümerbank'a ait fabrikalarda 16.706 ton pamuk ipliği; 4.538 ton yün ipliği; 322 ton suni ipek ipliği; 100.554 metre pamuklu dokuma; 4.445 metre yünlü dokuma ve 681.547 adet kundura üretilmiştir. 1960 yılında aynı fabrikalarda 27.583 ton pamuk ipliği; 4.375 ton yün ipliği; 603 ton suni

536 TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Mars Matbaası, Ankara 1973, s. 19; İktisadi Devlet Teşekkülleri Kanununun ayrıntıları için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 17.06.1938, s. 879; **Resmî Gazete**, S 3950, 4 Temmuz 1938.

537 Süreyya Hiç, **Türkiye Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 141.

538 Et Balık Kurumunun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 18.01.1940, s. 167; **Resmî Gazete**, S 4417, 26 Ocak 1940; **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 130, Dosya No: 64, Sıra No: 7; **BCA**, Fon No: 30 100, Kutu No: 29, Dosya No: 170, Sıra No: 11; **BCA**, Fon No: 30 100, Kutu No: 29, Dosya No: 170, Sıra No: 11; **BCA**, Fon No: 30 100, Kutu No: 95, Dosya No: 594, Sıra No: 3; Ayşe Afetinan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1989, s. 179-191; Ayrıca Azot Sanayisi TAŞ'nin tesisi ile ilgili bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 134, Dosya No: 101, Sıra No: 5; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 29.05.1926, s. 816; **Resmî Gazete**, S 406, 28 Haziran 1926.

539 Sümerbank'ın kuruluşu ile ilgili bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 03.06.1933, s. 819; **Resmî Gazete**, S 2424, 11 Haziran 1933; Harun Bayır, "Millî Mensucat Sanayisi", **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 268, Yıl: 12, 28 Şubat 1951, s. 6; Sümerbank, **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973**, Ankara 1973, s. 3; Ayrıca Türkiye Zirai Donatım Kurumunun teşkili ile ilgili bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 26.06.1944, s. 653; **Resmî Gazete**, S 5745, 1 Temmuz 1944; "Karasabandan Makineleşmeye Doğru", **Türkiye Ziraat Gazetesi**, S 305, Yıl: 7, 231. Kanun 1944, s. 2.

ipek ipliği; 155.574 metre pamuklu dokuma; 5.104 metre yünlü dokuma ve 1.250.892 adet kundura imal edilmiştir.⁵⁴⁰

Bu müesseselerden MKEK, Türkiye’de 7 bini aşan personeli ve 14 modern fabrikası ile çağın teknolojik imkânlarına göre teşkil edilen önemli sanayi kuruluşlarından biri olmuştur. MKEK ürettiği çeşitli türde silah, mermi, top, barut ve fişek gibi savaş malzemeleri sayesinde Türk savunma sanayinin gelişimine katkı sağlamıştır.⁵⁴¹ Ayrıca marangoz fabrikasında çeşitli ebatta ev, mobilya, dokuma tezgâhı, dikiş makinesi, gaz sobası imal etmiş; çelik fabrikasında demir, çelik boru ve tel malzemesi üretmiştir.⁵⁴² MKEK, pirinç fabrikasında pirinç ve farklı metal; çeşitli fabrikalarında tarım alet ve makineleri; kimya sanayisinde sülfürik asit, sodyum sülfat; maden sanayisinde maden direği üretmesinin yanı sıra Etimesgut Uçak Fabrikasında uçak imal ederek havacılık sektörüne destek sağlamıştır.⁵⁴³

DP Dönemi’nde Türkiye’de tarım sanayisine yönelik yapılan yatırımların yanı sıra diğer alanlarda da yatırımlara gidilmiş, özellikle çimento sanayisinde büyük bir atılım gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde temeli atılarak faaliyete geçen kamu çimento fabrikalarının sayısı yediyi bulmuştur. Bunlar, 120 bin ton/yıl kapasiteli Ankara Çimento Fabrikası, 150 bin ton/yıl kapasiteli Adana Çimento Fabrikası ile 85 bin ton/yıl kapasiteli Çorum, Afyon, Pınarhisar, Elazığ ve Balıkesir çimento fabrikalarıdır. İnşasına DP Döneminde başlanmasına rağmen, 1961-1964 yılları arasında tamamlanabilen beş çimento işletmesi ise, 150 bin ton/yıl kapasiteli Bartın ve Konya ile 85 bin ton/yıl kapasiteli Söke, Gaziantep ve Niğde çimento fabrikalarıdır.⁵⁴⁴

DP Dönemi’nde özel sermaye tarafından kurularak hizmete açılan çimento fabrikaları da mevcuttur. Bunlar 150 bin ton/yıl kapasiteli İzmir ve Es-

540 DİE, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 294; DİE, İstatistik Yıllığı, 1960-1962, s. 283; Yurtoğlu, *age.*, s. 315-316.

541 Makine Kimya Endüstrisi Kurumunun teşkili ve görevleri için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 08.03.1950, s. 1174; **Resmî Gazete**, S 7457, 15 Mart 1950; **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 80, Dosya No: 508, Sıra No: 9.

542 Tataç, “Olaylara Bakış, Ocak 1951, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 92, Yıl: 9, Şubat 1951, s. 55; Nadir Yurtoğlu, “Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (1950-1960)”, **İstanbul Üniversitesi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C 16, S 31, Yıl: 2017, s. 90-91.

543 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 19.02.1960, s. 30; Aslan Tufan Yazman, “400 Milyon Sermaye İle Kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Nasıl Çalışıyor? Neler İmal Ediyor?”, **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 279-280, Yıl: 12, 18 Ağustos 1951, s. 25-26; **Aydın Tarihi**, No: 241, Yıl: Aralık 1953, s. 3; **BCA**, Fon No: 30 1 0 0, Kutu No: 80, Dosya No: 508, Sıra No: 9.

544 Nadir Yurtoğlu, “Kalkınmanın Önemli bir Unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye’de Çimento Sanayi (1910-1960)”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 31, S 92, Yıl: Güz 2015, s. 152.

kişehir çimento fabrikalarıyla 7.500 ton/yıl kapasiteli Tarsus Beyaz Çimento Fabrikasıdır.⁵⁴⁵ Bu suretle temeli atılan toplam 15 fabrikadan yedisi devlete, üçü de özel teşebbüse ait olarak hizmete girmiş, beş çimento fabrikası da DP iktidarından sonraki yıllarda faaliyete geçmiştir.⁵⁴⁶

DP'nin yönetime geldiği 1950 yılında Türkiye'de 396.000 ton olan çimento üretimi, iktidarının sona erdiği 1960 yılında önemli bir gelişme kaydederek 2 milyon tonun üzerine çıkmıştır. Dahası ilk fabrikanın kuruluşundan 49-50 yıl sonra 1959'da 20.000 ve 1960'da da 69.000 ton çimentonun ihraç edilmesi, ülkede bir ilkin yaşanması sonucunu ortaya koymuştur. Türkiye'deki çimento fabrikalarına, Tek Parti İktidarı Dönemi ve öncesinde yapılan dört işletmenin de ilavesiyle sayının 14'e yükselmesi ve 1960 yılı üretiminin 2 milyon tonun üzerine çıkarılması, ülkenin sosyal ve ekonomik hayatına önemli katkılar sağlamasının yanı sıra imar faaliyetlerine de hız kazandırmıştır.⁵⁴⁷

Başbakan Adnan Menderes'in TBMM'de 1957 yılı Nafia Nezaretinin bütçe görüşmeleri esnasında verdiği bilgiye göre, DP'nin iktidarı geldiği 1950 yılının Mayıs ayında Türkiye'de bulunan 17 kiremit ve tuğla fabrikası 1957'de 180'e ulaşmıştır.⁵⁴⁸

DP Dönemi'nde şeker sanayisinde de önemli gelişmeler yaşanmış, başta Menderes olmak üzere yöneticilerin gayretleri sonucu birbiri ardına yeni fabrikalar işletmeye açılmıştır. 1953'te Adapazarı; 1954'te Amasya, Konya ve Kütahya; 1955'te Burdur, Susurluk ve Kayseri; 1956'da Erzurum, Erzincan, Elazığ ve Malatya şeker fabrikaları tesis edilerek sırayla hizmete başlamıştır.⁵⁴⁹ Bu fabrikalardan Amasya, Adapazarı, Kütahya Konya ve Kayseri birer

545 İzmir Çimento Fabrikasının kuruluşu ve faaliyeti hk. bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 123, Dosya No: 53, Sıra No: 11; **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 129, Dosya No: 37, Sıra No: 2; **Ayin Tarihi**, No: 237, Ağustos 1953, s. 24; **TBMM Tutanak Dergisi**, 01.11.1953, s. 12; Eskişehir Çimento Fabrikasının tesisi çalışmaları için bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 133, Dosya No: 69, Sıra No: 20.

546 1957 yılında 7.500 ton/yıl kapasiteyle işletmeye açılan Tarsus Beyaz Çimento Fabrikası özel sermaye tarafından faaliyete geçirilen üçüncü çimento fabrikasından biri olmuştur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 20.02.1959, s. 18.

547 Yurtoğlu, agm., s. 152.

548 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1957, s. 912-913.

549 Bu fabrikaların temel atma ve açılış tarihi, işlediği pancar kapasitesi, ürettiği şeker türüyle ilgili bilgi almak için bk. Thomas Geerdes, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, Mars Matbaası, Ankara 1966 s. 136; Kütahya Şeker Sanayisini Kalkındırma Türk Anonim Ortaklığının kurulması ile ilgili bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 129, Dosya No: 51, Sıra No: 15; Burdur ve Havalisi Şeker Sanayisini Kalkındırma Türk Anonim Şirketi kurulması ile ilgili bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 133, Dosya No: 67, Sıra No: 13; Burdur, Susurluk, Kayseri, Erzurum, Erzincan, Elazığ ve Malatya Şeker Fabrikalarının ihalelerinin yapılması çalışmalarıyla ilgili İşletmeler Bakanı Sıtkı Yırcalı'nın ifadeleri için bk. **DP, Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954, s. 171; Sait Tahsin Tekeli, "Yeni Şeker Fabrikalarımız", **Ziraat Dünyası**, S 53, Yıl: 4 Haziran 1954, s. 4.

özel şirket halinde ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁰

Ayrıca 8 Temmuz 1957’de başlanan Kastamonu Şeker Fabrikasının inşa çalışmaları 1963’te, 22 Mayıs 1958’de başlanan Ankara Şeker Fabrikasının inşa faaliyetleri ise 1962’de tamamlanmıştır.⁵⁵¹ CHP yönetiminin 27 yıllık döneminde toplamda 4 şeker fabrikası faaliyetini sürdürürken, DP iktidarının 1953-1956 yıllarını kapsayan sadece 4 yıllık devresinde 11 şeker fabrikası hizmete girmiştir.⁵⁵²

Bu dönemde üretilen şeker miktarıyla kişi başına düşen şeker tüketiminde de artışlar yaşanmıştır. 1950 yılında 137.430 ton olan şeker miktarı 506.068 ton artışla 1960 yılında 643.498 tona; 6.124 kg olan kişi başına düşen şeker tüketimi, 4.587 kg artışla 1960 yılında 10.711 kg’a yükselmiştir.⁵⁵³ Böylece 1950’den 1960’a, elde edilen şeker miktarında %368,23; nüfus başına düşen şeker tüketiminde ise %74,90 oranında bir artış kaydedilmiştir.

DP Dönemi kâğıt sanayisinde de önemli atılımlar yapılmıştır. İzmit’te CHP hükümetleri tarafından I. ve II. kâğıt fabrikalarının ardından 21 Nisan 1954’te Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve devlet erkânının iştirakiyle III. Kâğıt Fabrikası işletmeye açılmıştır. 23 milyon liraya mal olan 20 bin ton kapasiteli bu işletmenin hizmete girmesiyle 1949’da 18 bin ve 1953’te ise 27 bin ton üretim yapan kâğıt fabrikaları, 50 bin tonun üzerine çıkmıştır.⁵⁵⁴

Ayrıca Selüloz Sanayi Müessesesi, Sümerbanktan ayrılarak bir iktisadi devlet teşekkülü haline getirilmiştir. 13 Mayıs 1955’de kabul edilen 6560 sayılı Kanun’la, 100 milyon lira sermayeli Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi (SEKA) adıyla Sümerbank’tan ayrı bir kamu iktisadi teşekkülü kurulmuştur.⁵⁵⁵

550 Geerdes, *age.*, s. 133; Amasya, Konya ve Kütahya Şeker Fabrikalarının temeli Eylül 1953 tarihinde atılmıştır. Ziya Tataç, “Olaylara Bakış, Eylül 1953, Sanayi Ekonomisi”, *Türk Ekonomisi*, S 125, Yıl: 11, Kasım 1953, s. 341-342; Kütahya Şeker Fabrikasının 24 Kasım 1954 tarihinde yapılan açılış töreninde Menderes’in yaptığı konuşma için bk. “Başbakanın Nutku”, *Dünya*, 25 Kasım 1954, No: 983.

551 Geerdes, *age.*, s. 136; *Meşale*, 1 Ekim 1962, No: 22; Yurtoğlu, *age.*, s. 305.

552 İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, s. 296.

553 İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, s. 296; TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2006*, s. 318; Geerdes, *age.*, s. 139; Burçak, *age.*, s. 765-766; DPT, *age.*, s. 60.

554 *Aydın Tarihi*, No: 246, Yıl: Nisan 1954, s. 27; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1954 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, 18.02.1954, s. 15; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 18.02.1955, s. 209; *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 18.02.1955, s. 18; Nadir Yurtoğlu, “Cumhuriyet Döneminde Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 60, Yıl: Bahar 2017, s. 359.

555 *TBMM Kanunlar Dergisi*, 13.05.1955, s. 995-998; *Resmî Gazete*, S 9011, 21 Mayıs 1955; Sümerbank, *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973*, Ankara 1973, s. 5; *Mühendis ve Makine*, C 48, S 571, Yıl: Ağustos 2007, s. 50.

SEKA'nın kurulması ile birlikte kâğıt sanayisine yapılan yatırımlara da devam edilmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, bakan, milletvekili ve kalabalık bir halk topluluğunun iştirakiyle 6 Temmuz 1957'de İzmit'te IV. Kâğıt Fabrikasının temeli atılmıştır. İzmit Kâğıt Sanayisini Avrupa'nın sayılı kuruluşlarından biri hâline getirecek olan bu yeni tesislerle fabrikanın yıllık kapasitesi 55 bin tondan 110 bin tona çıkarılması hedeflenmiştir. Ancak ödemelerin düzenli yapılamaması ve inşaat işleri ile makine siparişlerinin gecikmesi yüzünden, ülkenin yazı ve baskı kâğıdı ihtiyacını büyük ölçüde karşılayacak IV. Kâğıt Fabrikası, DP iktidarından sonra 8 Kasım 1961'de işletmeye açılabilmiştir.⁵⁵⁶

Kâğıt sanayisine yapılan bu yatırım harcamaları sayesinde DP iktidarının başlangıcında 18 bin ton olan üretim, 1957 yılında 56 bin tona yükseltilmiştir.⁵⁵⁷ Ayrıca 1949 yılında 1,8 kg olan kişi başına düşen yıllık kâğıt miktarı 1959 yılında 6 kg'a çıkarılmıştır.⁵⁵⁸

DP Dönemi'nde kâğıt sanayisine yapılan yatırım ve üretimin artırılması yanı sıra demir ve çelik sanayisinde de gelişmeler kaydedilmiştir. 9 Eylül 1939 tarihinde CHP yönetimi tarafından faaliyete geçirilen Türkiye'nin en önemli ağır sanayi kuruluşu olan Karabük Demir Çelik Fabrikasının (KDÇF), DP Döneminde genişletme ve ıslah çalışmalarına gidilerek üretim hacmi artırılmıştır.⁵⁵⁹ Bu dönemde Karabük'te demir sanayisinin müstemilatı içerisinde bulunan ve bakım ve onarım çalışmaları sona eren 1 Numaralı Yüksek Fırın, 2 Mayıs 1952'de, İkinci Kok Fabrikası ise 12 Mayıs 1952'de faaliyete geçirilmiştir.⁵⁶⁰ Ayrıca 14 Şubat 1953'te demir cevher tozlarının değerlendirile-

556 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19.02.1960, s. 30; **Ayın Tarihi**, No: 284, Yıl: Temmuz 1957, s. 8-9; Emre Dölen, **Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihi**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay., Kocaeli 2015, s. 436; Yurtoğlu, agm., s. 363.

557 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19. 02. 1958, s. 161; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 20.02.1959, s. 297-298.

558 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19.02.1960, s. 29; Burçak, **age.**, s. 766.

559 Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının kuruluş faaliyetleri, açılışı ve çalışanları için bk. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 70, Dosya No: 98, Sıra No: 17; **BCA**, Fon No: 30 18 1 2, Kutu No: 78, Dosya No: 80, Sıra No: 15; Nizamettin Ali Sungursoy, "Dünya Savaşı Karşısında Endüstrimiz", **İktisadi Yürüyüş**, C 9, S 87, Yıl: 4, 30 Temmuz 1943, s. 6; Ahmet Kan, "Bakım Mevzuu Üzerinde Düşünceler", **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, Kasım 1951, s. 127; MTA, "Umumi Maden Durumu-XIII", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 18, Yıl: 1940, s. 9; "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s. 9; **Ayın Tarihi**, No: 221, Yıl: Nisan 1952, s. 3.

560 Mithat Kaya, "Kok Fırınlarının İşletmeye Alınma Tekniği", **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s. 302; DP, **Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954, s. 39; İkinci kok fabrikasının teknik özelliği, maliyeti ve kapasitesi ile ilgili bilgi almak için bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 20.02.1957, s. 318; Burhan Günergün, "Karabük İkinci Kok Fabrikası'nın İşletmeye Açılması", **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s. 323; Burhan Günergün, "Demir ve Çeliği Tanıyalım, Kok Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, Ağustos

rek geri dönüşümünün sağlanması amacıyla yeni kırma-eleme sinter tesisleri hizmete açılmıştır.⁵⁶¹ Bu tesislerin yanı sıra 11 Kasım 1952’de montajına başlanan santrifüj boru fabrikası 1954’te faaliyete geçirilmiştir.⁵⁶² DP hükümeti tarafından uygulanan geniş çaplı genişletme programı kapsamında temeli atılmasına rağmen tamamlanamayan 3. Yüksek Fırın ve haddehane tesislerinin sonradan hizmete girmesi ile demir çelik üretimi daha da artırılmıştır.

KDÇF, ilave ünitelerle büyüyüp üretimini artırırken, bağlı bulunduğu Sümerbank kuruluşundan 13 Mayıs 1955 tarih ve 6559 sayılı Kanun ile ayrılarak 200 milyon lira sermayeli bir iktisadi devlet teşekkülü haline gelmiş ve Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü adını almıştır.⁵⁶³

Öte yandan Karabük tesislerinde girişilen genişletme programının 1960 yılı başlarına kadar tamamlanması için 133 milyon lirası dış, 129 milyon lirası da iç ödeme olmak üzere toplamda 262 milyon liralık bir harcama yapılmıştır.⁵⁶⁴

Yapılan bu yatırımlar sonucunda 1950 yılında 59.332 ton olan pik demir üretimi 24.080 ton artışla 1960 yılında 83.412 tona; 90.786 ton olan sıvı çelik üretimi 174.648 ton artışla 265.434 tona; 11.829 ton olan sac üretimi 9.216 ton artışla 21.045 tona; 8.862 ton olan boru üretimi 6.187 ton artışla 1960 yılında 15.049 tona yükselmiştir.⁵⁶⁵

Böylece 1950’den 1960’a kadar olan süreçte pik demir üretiminde %40,58; sıvı çelik üretiminde %192,37; sac üretiminde %77,91 ve boru üretiminde %69,8 oranında bir artış kaydedilmiştir.

DP Dönemi’ne ilişkin iktisadi göstergelere bakıldığı zaman 1949’dan 1959’a imalat sanayisinin epey büyüdüğü görülmektedir.

Tablo IV’ te 1949 ile 1959 sonunda Türkiye’de imalat sanayisi grupları ile işyeri sayıları gösterilmiştir.

1951, s. 60-61;

561 Tataç, “Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl: 11, Mart 1953, s. 91; **Demir ve Çelik**, S 3 Yıl: 3, 1 Mart 1953, s. 70-71.

562 **Ayın Tarihi**, No: 263, Yıl: Ekim 1955, s. 78; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 18.02.1954, s. 502.

563 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 13.05.1955, s. 991-994; **Resmî Gazete**, S 9011, 21 Mayıs 1955; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 01.11.1955, s. 12.

564 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 19.02.1960, s. 27.

565 İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 294; DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, s. 282; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni, Aralık 1958-Ocak 1959**, s. 13; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni, Aralık 1959-Ocak 1960**, s. 13; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni, Aralık 1960-Ocak, Şubat 1961**, s. 13.

Tablo IV: Türkiye’de İmalat Sanayisi Grupları ile İşyeri Sayıları (1949 ile 1959)⁵⁶⁶

Sanayi Grupları	1949 Sonu	1959 Sonu
Gıda Sanayisi	3.188	21.742
İçki Sanayisi	295	829
Tütün Sanayisi	61	121
Dokuma Sanayisi	1.036	5.971
Giyim Sanayisi	5.760	33.411
Kereste Sanayisi	1.141	10.132
Mobilya Sanayisi	553	4.486
Kâğıt Sanayisi	99	318
Matbaa Sanayisi	417	1.435
Deri ve Ürünleri Sanayisi	1.870	3.426
Lastik Sanayisi	109	655
Kimya Sanayisi	525	1.001
Kömür ve Petrol Sanayisi	8	15
Toprak Mamulleri Sanayisi	1.232	5.735
Temel Metaller Sanayisi	495	846
Madenî Eşya Sanayisi	4.300	12.633
Makina Sanayisi	328	925
Elektrik Makinaları Sanayisi	28	645
Taşıma Araçları Sanayisi	705	4.128
Diğer Maddeler Sanayisi	766	2.174
Toplam	22.916	110.628

Tablo IV’e göre, 1949’dan 1959’a imalat sanayisi grupları ile işyeri sayılarında en fazla elektrik makineleri, kereste, mobilya ve gıda sanayisinde artışlar kaydedilmiştir. 1949 yılında 28 olan elektrik makineleri sanayisinin işyeri sayısı 617 artışla 1959 yılında 645’e; 1.141 olan kereste sanayisinin işyeri sayısı 8.991 artışla 10.132’e; 553 olan mobilya sanayisinin işyeri sayısı 3.933 artışla 4.486’a; 3.188 olan gıda sanayisinin işyeri sayısı 18.554 artışla 1959 yılında 21.742 yükselmiştir.

Böylece 1949’dan 1959’a; elektrik makineleri sanayisinin işyeri sayısının

⁵⁶⁶ İGM, 1959 Sanayi Envanteri, s. 41.

da %2.203,57; kereste sanayisinin işyeri sayısında %787,99; mobilya sanayisinin işyeri sayısında %711,21 ve gıda sanayisinin işyeri sayısında %581,99 oranında bir artış gerçekleştirilmiştir.

8.1.4. İmar Faaliyetleri

DP Dönemi'nde yaşanan yoğun faaliyetlerden biri de imar alanında olmuştur. Nüfusun arttığı ve şehirleşmenin hız kazandığı 1950 yılından sonra imar faaliyetlerine de büyük ölçüde ihtiyaç duyulmuştur.

Köylerde tarımda makineleşme sürecinin başlaması, toprağı bulunmayan yarıcı ve kiracı konumundaki çiftçilerin insan gücüne olan talebi azaltmıştır. Bu durum bir yandan tarım çalışanlarını işsiz bırakıp, geçim derdine düşmesine yol açarken öbür yandan bunları yeni arayışlara da sevk ederek sonucunu sonradan göreceğimiz ve yeni sorunları da beraberinde getirecek köyden şehre göçü başlatmıştır. Tarımı kolaylaştırıcı etmenlerin yanı sıra kırsal kesimde hızlı nüfus artışının devreye girmesi, şehre göçü tetikleyen diğer nedenler arasında yer almıştır.⁵⁶⁷

Nüfusun köyden şehre hızla akmasının, konut sorununu meydana getirmesi, imar yasalarına uygun olmayan, ilkel, denetimsiz ve sağlık şartlarından yoksun, alelacele yapılmış gecekonduların ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁵⁶⁸

Gecekondulara olan rağbetin şehirlerdeki nüfus yığılmalarına orantılı halde artması, arsa talebini de tetiklemiştir. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyükşehirlerde, sağlıklı bir imar planından yoksun, modern bir arsa siyasetinin uygulanamaması, fiyatların aşırı biçimde yükselmesine neden olmuştur. Şehirlerde arsa fiyatlarının orantısız ve olabildiğince artması, imar hareketle-

567 Ruşen Keleş-Orhan Türkay, "Köylü Gözüyle Türk Köylerinde İktisadi ve Toplumsal Değişme", **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 17, S 2, Yıl: 1962, s. 490; Tansı Şenyapılı, **Barakadan Gecekonduya, 1923-1960**, Ankara'da Kentsel Mekânın Dönüşümü, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 174; Turgut, **age.**, s. 152; Yakut Sencer, **Türkiye'de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, s. 42; Fehmi Yavuz, "Yurt Ölçüsünde İskân Problemi ve Bölge=Memleket Plancılığı", **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 13, S 3, Yıl: 1958, s. 137; Aysen Tokol, "Günümüz Türkiye'sinde Sosyal Sorunlar ve Sosyal Politika Uygulamaları", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Dora Yay., Bursa 2012, s. 510.

568 Ruşen Keleş, **100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yay., İstanbul 1972, s. 176; Sencer, **age.**, s. 124; Ercan Tatlıdil, **Kentleşme ve Gecekondu**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1989, s. 15; İbrahim Yasa, **Ankara'da Gecekondu Aileleri**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1966, s. 34.

rine de büyük darbe indirmiştir.⁵⁶⁹

Kentlere aşırı nüfus yüklenmesi şeklinde görülen bir göçe belediyelerin, hazırlıksız yakalanıp ağır bir yükün altına girmesi, DP hükümetlerinin, şehirleşme ve imar politikasına uygun kanunlar çıkarması sonucunu ortaya koymuştur. 24 Temmuz 1953'te kabul edilen 6188 sayılı Bina Yapımını Teşvik ve İzinsiz Yapılan Binalar Hakkındaki Kanun bunlardan biridir. Kanunun birinci maddesiyle belediyenin mülkiyetinde yer alan arazi ve arsalardan, meclis kararıyla belirlenenler mesken yapımına tahsis edilmiştir.⁵⁷⁰

DP hükümeti, göçle birlikte oluşan çarpık kentleşmeyi önlemek amacıyla 9 Temmuz 1956'da çıkardığı 6785 sayılı İmar Kanunu'nun birinci maddesiyle belediye sınırları içerisindeki bütün binaları imar kapsamına almış, ikinci madde ile de aynı sınırlar dâhilinde inşa edilecek yapılar için ruhsat zorunluluğunu getirmiştir. 6785 sayılı Kanunun 5. maddesiyle ruhsat almak için yapılan müracaatlara 30 gün içinde belediye ve müstakil İmar Müdürlüklerince, cevap verilmesi zaruri kılınmıştır. Şahıslar bu süre zarfında başvurularına cevap alamazlarsa konuyu mahallin en büyük mülkiye amirliğine yazı ile bildirmek durumundadır. Bu aşamadan sonra mülkiye âmirleri devreye girerek belediyelerin 10 gün içerisinde müspet veya menfi cevap vermelerini sağlamakla görevlendirilmiştir. Kanunun altıncı maddesiyle de ruhsat alınmadan girişilen inşa çalışmalarını, belediyelere durdurma yetkisi verilmiştir.⁵⁷¹

DP hükümeti, şehirleşme ve imar faaliyetlerindeki çalışmalarını sürdürerek 1580 sayılı Belediye Kanunu'yla 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nun bazı maddelerinde değişikliğe gitmiştir.⁵⁷² 31 Ağustos 1956'da kabul edilen 6830 sayılı İstimlak Kanunu'yla da belediyeler lehinde yapılan kamu-laştırma çalışmalarında aynı kurumun encümenine söz hakkı verilmiştir.⁵⁷³

Belediyelerin imar faaliyetlerini düzene koyarak takip etmek amacıyla da 9 Mayıs 1958'de 7116 sayılı İmar ve İskân Vekâleti Kuruluş ve Vazifeleri

569 Mithat Niyazi Resnelioğlu, "Arsa Spekülasyonu", **Türk Ekonomisi**, S 143, Yıl: 13, Mayıs 1955, s. 144-145; Belediyelerce takip edilmesi zorunlu modern ve makul bir emlak ve arazi politikasının ana hatları için bk. Fehmi Yavuz, **Şehircilik Ders Kitabı**, Ankara Üniversitesi. SBF Yay., Ankara 1953, s. 108-109.

570 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 24.07.1953, s. 1036; **Resmî Gazete**, S 8470, 29 Temmuz 1953; Yasa, **age.**, s. 37.

571 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 09.07.1956, s. 1111; **Resmî Gazete**, S 9359, 16 Temmuz 1956.

572 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanununun ayrıntıları için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 10.04.1930, s. 95-136; **Resmî Gazete**, S 1471, 14 Nisan 1930; **TBMM Kanunlar Dergisi**, 01.07.1948, s. 659-674; **Resmî Gazete**, S 6953, 9 Temmuz 1948.

573 38 maddelik İstimlak Kanununun içeriği için ayrıca bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 31.08.1956, s. 1420-1430; **Resmî Gazete**, S 9402, 8 Eylül 1956.

Hakkındaki Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla teşkil edilen İmar ve İskân Bakanlığının görevleri şunlardır:⁵⁷⁴

1. Ülkenin bölge, şehir, kasaba ve köylerinin harita ve imar planlarını hazırlamak ve hazırlatmak; bayındırlık için her türlü tedbirleri alıp bunların uygulanmasını temin etmek,

2. Memleketin şartlarına uygun konut politikası esaslarını tespit edip uygulanmasını sağlamak,

3. Ülke imkânları kapsamında elverişli inşaa malzemelerinin tedarikini sağlayacak bütün önlemleri almak,

4. Bölge planları için bakanlıklarla işbirliğine giderek ortak etüt yapmak ve bunlarla ilgili gerekli kanunî ve idarî tedbirleri almak,

5. Ülkenin kalabalık ve toprağı az bulunan çevrelerini incelemek; nüfus yoğunluğu ve arazi yetersizliği nedeniyle başka bölgelere nakillerini isteyenlerle; yabancı memleketlerden Türkiye'ye gelen göçmen ve mülteciler ile yurt içinde özel kanunlar gereğı iskân edilmesi gerekenlerin yerleşmelerini sağlamaktır. Ayrıca her türlü afetten önce ve sonra gerekli tedbirleri alarak iskâna dair bütün işlerle meşgul olmak,

6. Yukarıda bahsi geçen çalışmaların verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi için etüt ve araştırmalar yapmak.

7116 sayılı Yasa'nın kabul edilmesinden takriben bir yıl sonra 15 Mayıs 1959'da 7269 sayılı Umumi Hayata Müessir Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara Dair Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun birinci maddesi ile deprem, yangın, sel, heyelan, kaya düşmesi, çığ ve benzeri afetlerde, konut ve kamu tesisiyle genel hayatı etkileyecek derecede zarar gören veya zarar görmesi muhtemel yerlerde, alınacak tedbirlerle yapılacak yardımlar, 7269 sayılı Kanun'a tabi olmuştur. Yukarıda belirtilen afetlerin çıkışında zararın genel hayatı etkileyip etkilemediğine, İmar ve İskân Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulu yetkili kılınmıştır.⁵⁷⁵

Bu kanunun ikinci maddesi göre, afet bölgelerinde yeniden yapılacak, değiştirilecek, büyütülecek veya esaslı tamir görececek resmî ve özel binaların bağı olacağı teknik şartlar, İmar ve İskân ile Bayındırlık Bakanlıklarınca hazırlanan ortak bir yönetmelik ile tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. Belediye hizmeti verilen yerlerden alınan yapı ruhsatlarında bu yönetmelik esaslarının

574 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 09.05.1958, s. 631; **Resmî Gazete**, S 9906, 14 Mayıs 1958; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Masraf Bütçeleri, 20.02.1959, s. 454; Fehmi Yavuz; Ruşen Keleş; Cevat Geray, **Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., 2. Baskı, Ankara 1978, s. 1003.

575 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 15.05.1959, s. 667; **Resmî Gazete**, S 10213, 25 Mayıs 1959; Yavuz; Keleş; Geray, **age.**, s. 1003.

göz önüne alınması zorunluluğu getirilmiştir. Belediyesi olmayan yörelerde ise ihtiyar heyetleri yönetmeliği uygulamakla yetkili kılınmıştır.⁵⁷⁶

DP hükûmeti, köylerden gelen halkın kentlere yığılmasıyla ortaya çıkan alt yapı ve diğer bazı sorunları aşmada, imar planı uygulamasına öncelik vermiştir. 1952'de sonuçlanan *İzmir İmar Planı Yarışması* için teşkil edilen komisyonun hazırladığı rapor, bu konuya örnek gösterilebilir. Ayrıca 1953'te açılan Uluslararası Ankara İmar Planı Yarışması için Vali ve Belediye Başkanının öncülüğünde meydana getirilen 40 kişilik bir imar kurulu, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe bir rapor hazırlamıştır. 1956'da DP iktidarı tarafından teşebbüs edilen ve İstanbul'un ikinci fethi gibi nitelendirilen imar hareketinin, araştırmaya dayanmaksızın başlatılan yeni bir uygulama olduğu iddiası, tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁵⁷⁷ Ancak DP yönetimi İstanbul'un imarı nedeniyle sıkıntı çekmiş bir vatandaşın bulunmadığını ileri sürmüştür.⁵⁷⁸

DP, iktidara geldiği 1950'den 1956'a kadar olan dönemde, şehir ve kasabaların imar faaliyetlerini, merkezden daha çok mahallî idareye verilen bir görev olarak değerlendirmiştir. Hükûmetin ve bizzat Başbakan Menderes'in devreye girmesi ile önce İstanbul'da başlanan imar faaliyetleri hamlesi, sonradan Ankara'ya intikal etmiştir. Ankara'nın ardından İzmir, Antalya, Diyarbakır, Adana ve diğer illerin imar çalışma programına alınması kararlaştırılmıştır. Menderes, İstanbul'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerini 1957 yılı Bayındırlık Bakanlığı bütçesinin görüşüldüğü TBMM kürsüsünden şu ifadelerle dile getirmiştir.

Bu işe başladığımız zaman, evvelâ bir şaşkınlık devresi geçirildi. Daha sonra bunun bir hevesten ibaret olduğu zehabına kapılındı ve bekle-nildi. İşler biraz gidecek, sonra duracak, yıkılan yerler yapılmayacak, yollar açılmayacak, yıkılanların parası verilmeyecek sanıldı. Bunun neticesi, iktidar için bir skandal olarak tecelli edecekti. Bunun içindir ki, bir müddet intizar [bekleme] edildi, fakat sonunda görüldü ki, işler devam etmektedir, halk da memnundur. İşte bunun üzerine, program ve plansızlık, kesilen ağaçlar, cami avlularında inleyen halk, bu para-lar nereden geliyor, bunların altında neler dönüyor, gibi temalara da-yanan tenkitler başladı. Bugün karşılaştığımız tenkitlerin, engelleyici tedbirlerin esası ve manası işte budur. Bütün bu imar hareketleri ma-hallî ve mevzii işler olduğuna göre, bu sualleri soranlar, acaba niçin belediyelere müracaat etmiyorlar? Parasını nereden buluyorsunuz, diye neden belediyelere sormuyorlar? Niçin cami avlusunda inlediğini iddia ettikleri vatandaşların isimlerini vermiyorlar? Hakikat şudur ki, cereyan etmekte olan imar faaliyetlerinden bütün vatandaşlar mem-

576 TBMM Kanunlar Dergisi, 15.05.1959, s. 667; Resmî Gazete, S 10213, 25 Mayıs 1959.

577 Yavuz; Keleş; Geray, age., s. 204-205; Yurtoğlu, age., s. 290.

578 TBMM Zabıt Ceridesi, 26.02.1957, s. 907.

*nun, mesut ve bahtiyardırlar. Bütün İstanbullular inşirah [ferahlık]
içindedirler.*⁵⁷⁹

Menderes ifadelerinin devamında: İstanbul Belediyesinin kuruluşundan itibaren 100 yıldan fazla bir sürede istimlak bedeli olarak ödediği parayı, kendi iktidarlarının, son altı ayında çoktan geçilmiş bulunduğunu ileri sürmüştür.⁵⁸⁰

1956 yılının sonundan itibaren bir yıl içerisinde İstanbul'un imarında harcanan para yine Menderes'in ifadesiyle 400 milyon lirayı bulmuştur.⁵⁸¹ 1956 ile 1958 yılları arasında bu imar faaliyetleri kapsamında 4.171 gayrimenkul yıkılmış, 8.709'unun inşası ise kısmen tamamlanabilmiştir.⁵⁸²

İstanbul'da yapılan imar çalışmalarıyla birlikte Ankara, Bursa ve İzmir'de planlama büroları da kurulmuştur. Bu büroların faaliyetlerine deneyimli Türk mimar ve mühendislerinin yanı sıra uluslararası alanda söz sahibi uzmanlar da katılmıştır. İtalya'nın ünlü mimar ve şehircilik uzmanı Prof. Luigi Piccinato bu çalışmalara iştirak eden mimarlardan biridir. Piccinato, Türk mimar ve mühendisleriyle iş birliği içerisinde İstanbul'un 8 bin hektar alanının imar planını hazırlamıştır. Ankara'da açılan bir büroda ise, şehirlerin imar planları fotogrametrik haritalara göre düzenlenmiştir. Bu suretle bir şehrin iki ya da üç yılda yapılan harita ve imar planı 1959 yılına gelindiğinde iki, üç ay gibi kısa sürede hazırlanması öngörülmüştür.⁵⁸³

Bu arada 20 Mayıs 1955 tarih ve 6604 sayılı Ankara Şehri İmar Müdürlüğünün Ankara Belediyesine Bağlanması Hakkındaki 3196 Sayılı Kanunun 3. Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun kabul edilmiştir. Bu kanunla, İdare Heyetinin haftada en az bir kez toplanacağı kararı değişmezken, Heyetin memur olan üyelerine mesai saatleri dışındaki çalışmaları için verilen aylık 50 liralık huzur ücretinin 200'er liraya; Başkana verilen 75 liranın ise 300 liraya çıkarılması kararlaştırılmıştır. Memur olmayan uzman üyenin ücretinin belirlenmesi ise 3196 sayılı Kanunun çıkarıldığı tarihte olduğu gibi yine Bakanlar Kuruluna bırakılmıştır.⁵⁸⁴

1923'ten 1950'e kadar olan dönemde: Ankara'da 37.362 yapıya ruhsat verilip, 5.231.681 metrekare inşaat yapılırken, 1950-1956 yılları arasında bu

579 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1957, s. 909-910.

580 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1957, s. 913.

581 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1958, s. 697.

582 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 27.02.1959, s. 1217.

583 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 27.02.1959, s. 1217.

584 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 20.5.1955, s. 1063; **Resmî Gazete**, S 9013, 27 Mayıs 1955; 3196 sayılı Ankara Şehri İmar Müdürlüğünün Ankara Belediyesine Bağlanması Hakkında Kanun'un içeriği için bk. **TBMM Kanunlar Dergisi**, 31.05.1937, s. 792-793; **Resmî Gazete**, S 3623, 5 Haziran 1937.

rakam inşaat ruhsatı sayısında 11.261, inşaat miktarında ise 4.765.000 metrekare düzeylerinde yer almıştır.⁵⁸⁵ Ankara’da ayrıca 1950 yılına kadar, hanlardaki odalar da dâhil, otellerin 1.000-1.500 kişilik yatak kapasitesi, 1958 yılında 7.000’e çıkarılmıştır.⁵⁸⁶

DP Dönemi’nde imar alanında ayrıca Ankara’nın 1/100 ölçekli haritası hazırlanmış, Konya, Yozgat, Mersin, Sinop, Adana, Erzurum, Bolu, Fethiye, Denizli, Erzincan, Kütahya, Nevşehir, Nazilli, Bozdağ, Balıkesir, Bandırma, Söke, Niğde ve Çankırı’nın büyük ölçekli haritaları tamamlanmıştır. Giresun, Sivas, Zonguldak, Gaziantep ve Nevşehir’in harita çalışmaları ise tamamlanma aşamasına gelmiştir.⁵⁸⁷

Bu dönemde, şehrin imar faaliyetlerinde kent içi ulaşımı rahatlatmak amacıyla yol yapım çalışmalarına da hız verilmiştir. Bilhassa meskenlerin bulunduğu mahaldeki trafiği ana caddelere taşımada rol oynayan toplayıcı ve hız yolları ile caddelere özen gösterilmiştir.⁵⁸⁸ Ayrıca şehirde açık ve yeşil alanların yanı sıra, 18 Eylül 1956 tarih ve 6831 sayılı Orman Kanunu kapsamında milli park oluşumu konusunda teşebbüse de geçilmiştir. Bu suretle aynı kanunun 25. maddesine göre 1956’dan 1962’e kadar olan dönemde, insanların dinlenmesi maksadıyla başlatılan çalışmalarda 26 mesire yeri hizmete sokulmuştur.⁵⁸⁹

21 Temmuz 1959’a gelindiğinde 7367 sayılı Hazineden, Belediyelere Devredilecek Arazi ve Arsalar Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir. Kanunun birinci maddesine göre, Hazine ile Devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan arazi ve arsalardan, belediye hudutları içinde bulunanlar, imar planı olsun veya olmasın, 6188 sayılı Kanun’da yazılı amaçlarda kullanılmak üzere bedelsiz halde belediyelere verilmiştir. DP hükümeti tarafından kabul edilen bu yasalarla, şehircilik ve imar politikası yoluna konarak, belediyelerin göç dalgasından alacağı ağır hasarı engelleyecek şartların oluşturulmasına çalışılmıştır.⁵⁹⁰

Türkiye’deki 943 belediyeden 605’inin imar planları hazırlanmış, 56 belediyenin imar planı ise 1958 de tamamlanıp Bakanlıkça onaylanmıştır. 1959 Programına göre 80’i İller Bankası, 23’ü de İmar ve Fen Heyeti olmak üzere 103 şehir ve kasabanın imar planının yapılması kararlaştırılmış, 88 belediye-

585 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1957, s. 907.

586 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 26.02.1958, s. 698.

587 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1960, s. 100.

588 Kent içi ulaşımı sağlayan yolların işlevi için bk. Yavuz; Keleş; Geray, **age.**, s. 294-295.

589 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 31.08.1956, s. 1436; **Resmî Gazete**, S 9402, 8 Eylül 1956; Yavuz; Keleş; Geray, **age.**, s. 1003.

590 **TBMM Kanunlar Dergisi**, 21.07.1959, s. 959; **Resmî Gazete**, S 10265, 29 Temmuz 1959; Yasa, **age.**, s. 39; Yurtoğlu, **age.**, s. 292.

ye ait şehir ve kasabaların haritası ise program kapsamına alınmıştır.⁵⁹¹

DP iktidarınca, bayındırlık konusunda ihmal edilen ülkenin baştanbaşa ve yeniden imarı; kent ve kasabaların modern şehircilik anlayışına uygun olarak düzenlenmesi, su, elektrik, havagazı gibi ihtiyaçların karşılanıp halkın sağlıklı ve ucuz bir meskene kavuşturulması, ele alınan önemli hizmetler arasında görülmüştür.⁵⁹²

Bu dönemin imar faaliyetlerinde; iktisadi kalkınma ve hayat standardının yükseltilmesi dikkate alınmış, büyük şehirlerin dış mahallelerinde yapılan düşük standartlı meskenler, modern anlayışa uygun, sağlıklı yapılar haline getirilmesi için hızla tasfiye yoluna gidilmiştir. Bunun yanı sıra zamanın şartlarına uygun halde inşa edilen kentlerin medeni ve sosyal görünümü değiştirilmiş, artan trafik sorununu halletmek maksadıyla yol yapım faaliyetleriyle ulaşım örgüsüne önem verilmiştir.⁵⁹³

İmar Kanunu'nun 26. maddesine göre nüfusu 5 binden az olan belediyelere, plan yapma zorunluluğu getirilmemesine rağmen, belirli yolların istikamet planlarını hazırlama görevi verilmiştir. Ayrıca havadan çekilen fotoğraflardan harita alım yöntemine de (fotogrametri) müracaat edilmiştir. İmar ve İskân ile Millî Savunma Bakanlıkları, Harita Genel Müdürlüğü ve İller Bankası, arasında gerçekleştirilen anlaşmaya göre nirengi,⁵⁹⁴ poligon ve nivelman⁵⁹⁵ işleri ve bunların revizyonları İller Bankasınca havadan fotoğraf alımı ile; değerlendirme işleri ise Harita Genel Müdürlüğü tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede 50 bin hektar büyüklüğündeki şehir ve kasaba haritalarının kısa bir sürede tamamlanması öngörülmüştür.⁵⁹⁶

Bu yöntemle Ankara'nın 1/1000 ölçekli haritası alınmış, klasik yöntemlerle de harita yapım çalışmalarına devam edilmiştir. Planların yanı sıra 1/5000 ölçekli haritaların düzenlenmesinde de modern yöntemler kullanılmış, 1959 yılı içinde Konya, Kütahya, Çankırı, Nevşehir, Erzincan, Balıkesir ve Bandırma şehirlerinin haritaları tamamlanmıştır. Şehircilikle ilgili 14 adet 1/1000; 11 adet 1/2000; 23 adet 1/500 ölçeklerinde ön tasarı halinde imar plânları onaylanmıştır.⁵⁹⁷

591 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Masraf Bütçeleri, 20.02.1959, s. 454.

592 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19.02.1960, s. 33.

593 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19.02.1960, s. 32; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 19.02.1960, s. 96.

594 Belli sayıda noktanın konumunu belirleyebilmek için, bu noktaları tepe olarak kabul edip bir alanı üçgenlere bölme işi.

595 Arazi üzerinde çeşitli noktaların belli yükseklikleri ya da yükseklik farklılıklarını ölçme eylemi.

596 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1960, s. 449.

597 **Aynı Yer**.

Şehir ve kasabalarda nüfusun hızla artışı, iktisadi gelişme karşısında insanların oturduğu çevrelerde değişikliğe gitmesi ve gelişme alanlarının imar planı kapsamına alınması, belediyelerin 444 teklif vererek bunların incelenip onaylanmasının ve imar planlarına işlenmesinin önünü açmıştır. Ayrıca resmî binaların inşa edileceği arsaların jeolojik yapıları incelenmiş, durum planları hazırlanarak ilgili bakanlıklara gönderilmiştir. Böylece 55 hükümet konağı, 21 cezaevi, 11 sağlık merkezi ve 30 okul yerinin etüdü uygun görülmüş, 45 hükümet konağı, 30 cezaevi, 19 sağlık merkezi ve 11 okul yeri ile ilgili incelemeler sürdürülmüştür. 6785 sayılı İmar Kanunu hükümlerine göre belediyelerce hazırlanan 134 yönetmelik onaylanmıştır. İmar ve İskân Bakanlığının kuruluşu ile birlikte memleket plânlaması işine de el atılmış, yapılan çalışmalar sonucunda bölge sınırları gözden geçirilerek kentleşme, şehirlerin dağılım ve büyümeleriyle ilgili etütler geliştirilmiştir.⁵⁹⁸

Şehirlerin imar çalışmalarına katılan kuruluşlardan biri de İller Bankası olmuştur. 23 Haziran 1945'den 1950'e kadar olan süreçte, 376 adet içme suyu, elektrik, harita ve imar planı faaliyeti karşılığında banka tarafından 8.625.731 liralık bir harcama gerçekleştirilmiştir. 1950'den 1959 yılı sonuna kadar çalışmalarına hız veren bu kuruluş, belediye, özel idare ve köylerden oluşan ortak yönetimlerin, 390 şehir ve kasabanın içme suyu tesislerini tamamlaması sonucunda 141.210.168 lira; 251 şehir ve kasabanın elektrik santallerini bitirmesi karşılığında ise 135.916.675 liralık bir harcama yapmıştır. Ayrıca sayısı 2.073'ü bulan çeşitli şehir ve kasabaların, harita, imar planı, su, kanalizasyon ve elektrik projesi gibi işleri de bu kamu kuruluşu tarafından tamamlanmıştır. Mezbağa, hal, hamam, soğuk hava tesis inşaatları ile okul ve yol gibi kamu hizmetlerinin yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan kredi de yine İller Bankasının malî imkânları ölçüsünde finanse edilmiştir.⁵⁹⁹

8.2. Dış Borçlar

DP'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesiyle birlikte siyasi ve ekonomik hayatı etkileyen konulardan biri de dış borçlar olmuştur. Liberal ekonomi politikalarını savunan DP yönetimi, kalkınma çabalarında ağırlık noktasını, devlet sanayiciliğinden tarıma intikal ettirmiştir.⁶⁰⁰ Bu nedenle tarım ürünlerinin veriminin artırılması için harekete geçilmiş, Marshall Planının da devreye girmesiyle başta makineleşme olmak üzere sulama, gübreleme, ilaçlama ve tohum ıslahı alanlarına el atılarak ve modern ziraat tekniği geliştirilerek, ekilebilir arazi oranının artırılmasının yanı sıra dekar başına alınan verim

598 TBMM Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1960, s. 449-450.

599 TBMM Zabıt Ceridesi, 1960 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1960, s.449-455.

600 Feridun Engin, "İktisadiyatımızın Bazı Problemleri", *Türk Ekonomisi*, S 137, Yıl: 12, Kasım 1954, s. 340.

de yükseltilmiştir.⁶⁰¹ Tarım alanında sağlanan bu gelişmeye, 1950-1953 yıllarında mevsim şartlarının ürünlerin yetişmesine uygun seyretmesi de ilave edilince, ziraatın milli gelir içindeki payı artmıştır.⁶⁰²

Ancak 1953 yılından itibaren hava şartlarında görülen olumsuz hareketlenmelerin tarım rekoltesini düşürmesi ve 1950'de Kore Savaşı'nın dış ticarete meydana getirdiği olumlu konjonktürün ortadan kalkması, DP yönetiminin iktidara geldiği yıldan itibaren uyguladığı ziraat ve dış ticarete dayalı ekonomik gelişme anlayışına zarar vermiştir.⁶⁰³

Tarım üretiminin düşmesi ve ihracat gelirlerinin azalmasıyla birlikte yapılan yatırımların sekteye uğraması ve finansman açığının giderek büyümesi üzerine, DP iktidarı para basıp, dış borç alma yoluna gitmiştir. İzlenen bu yol, enflasyonun hızla yükselmesini temin edip, dış ülkelere olan bağımlılığı artırmıştır.

DP yönetimi, iktidara geldiği tarihten itibaren devlet borçları konusunda belirli ilkeler çerçevesince kararlar almıştır. Bu kararlar şunlardır:⁶⁰⁴

1. Bütçe ihtiyaçları için kısa vadeli bono çıkarma yöntemine son verilmesi,
2. Uzun vadeli borçlanmaların sadece yatırım konularında dikkate alınması,
3. Devletin sermaye piyasasına yöneliminde, belirlenen sınırları aşmayacak şekilde ölçülü davranması, borçlanmaların özel teşebbüse rakip olmayacak biçimde tespit edilmesi,
4. Katma bütçeli idarelerle iktisadi devlet teşekküllerinin, hazine güvenceli bono çıkarma usulüne son verilmesi,
5. Yüksek faizle, kısır alanlar için yapılan borçlanmaların hızla kapatılmaya çalışılması,
6. Kısa vadeli borçların uzun vadeliye dönüştürülmesine çaba sarf edilmesi.

DP iktidarı, konsolide ve dalgalı olmak üzere iki borç türüyle karşı karşıya gelmiştir.

Konsolide dış borçlar: genel ve katma bütçe ile iktisadi devlet teşekkülle-

601 Kazım Köylü, "Zirai İstihsali Artırma İşinde Makineleşirken Evvela Neleri Temin Etmeliyiz?", **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 273.

602 Korkut Boratav, **100 Soruda Gelir Dağılımı**, Gerçek Yay., İstanbul 1969, s. 86.

603 Necdet Serin, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası, 1923-1973**, AÜ SBF Yay., Ankara 1975, s. 40.

604 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 18.02.1954, s. 517; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1954 Yılı Bütçe Kanununun Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, 18.02.1954, s. 26.

ri ve benzeri kurumların yatırımları için ithal edilen araç, gereç ile projelere göre yapılacak hidroelektrik santrali, baraj, fabrika, liman, demir yolu, silo inşası için yabancı ülkelerle gerçekleştirilen anlaşmalardan doğan ve belirli süre ve miktarda, ödenen orta ve uzun vadeli borçlardır. Dalgalı dış borçlar ise; genel ve katma bütçe ile iktisadî devlet teşekkülleri ve benzeri kurumların yatırımları için yurt dışından getirilen araç, gereç karşılığında verilen kısa ve orta vadeli kredileri ihtiva etmiştir.⁶⁰⁵

DP yönetimi iktidara geldiğinde yalnız konsolide olarak 466.140.020 liraya ulaşan 11 çeşit borçlanma devralmıştır. Yine dört yıldan kısa bir sürede yapılan taksitli ödemeler ve sonradan gerçekleştirilen iki önemli dış anlaşma sonucunda, adı geçen borçların genel toplamında 185 milyon liralık bir indirim sağlamıştır. Bu borçlar Marshall Yardımı, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ve Avrupa Tediye Birliğinden temin edilmiştir.⁶⁰⁶

Böylece 1950'den sonra devlet borcu şeklinde alınan dış krediler, aynı zamanda uluslararası iktisadi kuruluşlarının, kalkınma çalışmalarında kullanılmak üzere Türkiye'ye verdiği krediler olarak da bilinmektedir. Bu yardımlar münasebetiyle konsolide dış borçlarda kaydedilen artış tutarı 226 milyon lira, aynı süre zarfında gerçekleştirilen ödeme toplamı ise 185 milyon liradan ibaret olmuştur. Ayrıca 31 Mayıs 1950'de 135.850.161 lira olan konsolide dış borç tutarının, 31 Aralık 1953'te 118.416.408 liraya düşmesi ile borç meblağında 17.433.753 liralık bir azalma kaydedilmiştir. Aynı tarihler arasında 79.291.229 lira olan dalgalı dış borç tutarı 40.281.690 lira düşüşle 39.009.539 liraya inmiştir.⁶⁰⁷ Böylece 3,5 yıl içerisinde dış borçlarda toplamda 56.443.292 liralık bir azalma gerçekleştirilmiştir.⁶⁰⁸

DP Dönemi'nde yatırımlarla birlikte borçlanmaların da artmaya başladığı, ilerleyen yıllarda daha da belirgin hale gelmiştir. Umumi Muvazeneye ait borçlardan 31 Mayıs 1950'de 466.140.020 lira olan konsolide dış borç tutarı, 39.645.763 lira artışla 31 Aralık 1954'te 505.785.783 liraya; 14.199.455 lira olan dalgalı dış borç tutarı ise 73.358.955 lira artışla 87.558.410 liraya yükselmiştir. Konsolide dış borçlarda 1950 yılında devralınan 466.000.000 liralık 11 istikrazdan (borçlanma) 1955 yılı başlarına kadar 209.000.000 liralık bir ödeme yapılmıştır. Buna karşılık Marshall Planı kapsamında alınan yardımlar, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankasından Seyhan Barajı ve limanların

605 DİE, 1963 Türkiye İstatistik Yıllığı, s. 313; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-65, s. 333.

606 TBMM Zabıt Ceridesi, 18.02.1954, s. 517; TBMM Zabıt Ceridesi, 1954 Yılı Bütçe Kanununun Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, 18.02.1954, s. 27.

607 TBMM Zabıt Ceridesi, 18.02.1954, s. 517-518; TBMM Zabıt Ceridesi, 1954 Yılı Bütçe Kanununun Lâyihası ve Bütçe Komisyonu Raporu, 18.02.1954, s. 27.

608 1950'den 1954'e devlet borç rakamları için bk. TBMM Zabıt Ceridesi, 18.02.1955, s. 219.

inşası için sağlanan krediler ve Avrupa Tediye Birliği Anlaşması gereğince Türkiye'ye tanınan borçlanmalar da ortaya çıkmıştır. Dalgalı dış borçlarda yapılan 10 milyon liralık ödemeye mukabil artış, 1953 yılında Avrupa Tediye Birliğince Türkiye'ye tahsis edilen kotanın 30 milyon dolarlık kredi kısmının Türk lirası karşılığını teşkil etmiştir. Bilindiği üzere bu kredi, adı geçen Birliğin tasfiye tarihinden itibaren yapılacak müzakereler sonunda, uzun vadeli bir borca dönüştürülemezse, 3 yıl içerisinde ödenmesi öngörülmüştür.⁶⁰⁹

Ayrıca ticari karakter taşıyan Toprak Mahsulleri Ofisi bonoları dışında, katma bütçeli idareler ve iktisadi devlet teşekküllerinin hazine güvencesine ait borçları da mevcut olmuştur. Bunlardan 31 Mayıs 1950'de 135.850.161 lira olan konsolide dış borç tutarı, 46.699.119 lira artışla 31 Aralık 1954'te 182.549.280 liraya yükselmiş, 79.291.229 lira olan dalgalı borç meblağı ise 3.117.992 lira düşüşle 76.173.237 liraya inmiştir.⁶¹⁰

1954 yılı itibariyle hükümetin dış borçlara ayırdığı ödenek 36.375.150 lira olarak belirlenmiştir.⁶¹¹ 1955 yılında bu tutar 35.412.502 liraya düşmüştür.⁶¹² 1956 yılında ise 41.591.563 liraya yükselmiştir.⁶¹³ 1957 yılı itibariyle hükümetin dış borçlara ayırdığı ödenek tutarı 47.607.052 liraya ulaşmıştır.⁶¹⁴ 1958 yılında bu miktar 43.443.048 liraya inmiştir.⁶¹⁵ 1959 yılına gelindiğinde DP hükümetinin dış borçlara ayırdığı tahsisat 108.739.314 liraya çıkararak en üst seviyeye ulaşmıştır.⁶¹⁶

Konsolide dış borçlardaki artış, Toprak Mahsulleri Ofisinin silo inşası nedeniyle Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankasından; Sanayi Kalkınma Bankasının da özel teşebbüsün kuracağı tesislerde kullanılmak üzere Hazine güvencesi ile aldığı kredilerden kaynaklanmıştır. Ayrıca demir yollarının bir kısmının elektrifikasyonunun yapılması ve yeni lokomotif vasıtalarının satın alınması için müteahhit firmalarla; Hirfanlı, Kemer ve Demirköprü barajlarının ve hidroelektrik santrallerinin inşaatını üzerine alan yabancı şirketlere, verilen Hazine güvenceli bonolar da konsolide dış borçlardaki artışı tetiklemiştir. Bununla birlikte, adı geçen baraj ve hidroelektrik santralleri için verilen 67.531.297 liralık bonoların mevcut avans karşılığını teşkil ettiğini ve ilgili firmaların taahhütlerini yerine getirmelerinden sonra katı bir borç

609 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, 18.02.1955, s. 218; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 18.02.1955, s. 35.

610 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, 18.02.1955, s. 218; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 18.02.1955, s. 36.

611 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Masraf Bütçeleri, 18.02.1955, s. 224/4.

612 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, 20.02.1956, s. 236/10.

613 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1957 Yılı Masraf Bütçeleri, 20.02.1957, s. 274/7.

614 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1958 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1958, s. 264.

615 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Masraf Bütçeleri, 20. 02.1959, s. 219.

616 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Masraf Bütçeleri, 19.02.1960, s. 207.

niteliğini kazanacağını belirtmekte fayda vardır.⁶¹⁷

Türkiye’de gerek dış borç yükünün artarak döviz kıtlığını tetiklemesi, gerekse hayat pahalılığı ve enflasyonist eğilimlerin ağırlığını iyice hissettirmesi, DP hükümetinin ekonomik bazı tedbirleri almasını zorunlu hale getirmiştir.

18 Mayıs 1956’da yeniden yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu ve fiyat kontrollerine önem verilmesi, banka kredilerinde sınırlamalara gidilip faiz oranlarını artırma düzenlemeleri, alınan tedbirlerin başında yer almıştır. Ancak döviz kıtlığının yaşanmasına rağmen, yatırımların sürdürülerek bunun finansmanını dış borç ya da piyasaya para sürme gibi yollardan sağlanmaya çalışılması ve enflasyonu tetikleyici politikaların terkedilememesi, ekonomik yapıyı bunalımdan kurtaramamıştır. 1958 yılına doğru, ABD’nin denetiminde bulunan heyet ve şirketler birliği, Türkiye’ye yapılacak dış yardımların gereken düzeyde devam etmesinin ancak bir istikrar programının yürürlüğe konmasıyla mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. DP hükümeti, yıllık enflasyon oranının %17’lere yaklaştığı ve 1 Amerikan Dolarının karaborsa değerinin 10 liraya ulaştığı 4 Ağustos 1958’de, Cumhuriyet tarihinin ilk istikrar programını devreye sokmuştur.⁶¹⁸ Programın yürürlüğe girmesiyle, Türk lirasının ABD doları karşısında değer kaybederek, 2,80 olan resmî kur değeri, 9.025 düzeylerine kadar inmiştir. Ortak İttifak, istikrar programının Türkiye’de uygulanması karşılığında söz verdiği finansmanın bir kısmını ABD, bir kısmını Avrupa, bir kısmını da IMF’nin karşılayacağı 359.000.000 doları borç, 400.000.000 doları konsolide olmak üzere bir paketi yürürlüğe koymuştur.⁶¹⁹ Bir kurtarma operasyonu gibi görülen bu çabalar ekonomiyi rayına oturtmak için köklü tedbirleri alacak herhangi bir otorite bulunmadığı için hedefe ulaşamamıştır. Menderes, 1959 yılının Ekim ayında Amerika’ya 600.000.000 dolarlık yeni bir yardım paketi için gitmişse de istediğini alamamıştır.⁶²⁰

617 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 1955 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, 18.02.1955, s. 36.

618 Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. Baskı, İstanbul 2009, s. 91; Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 1. Dünya Savaşından 1971’e, Gözlem Yay., İstanbul 1976, s. 1403-1406; Turgut, **age.**, s. 183-184; Yurtoğlu, **age.**, s. 244-245.

619 **Yeni Kastamonu**, 6 Ağustos 1958, No: 257; Kazgan, **age.**, s. 90; Yurtoğlu, **age.**, s. 245. Dış yardımı beyaz zehire alışan bir insana benzeten Korkut Boratav’ın konu ile ilgili makalesi için bk. Boratav, “Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları”, **Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Yurt Yay., Ankara 1984, s. 260.

620 Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 4. Baskı, İstanbul 2010, s. 140; Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 167; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yay., 23. Baskı, İstanbul 2009, s. 334; Yurtoğlu, **age.**, s. 239.

DP iktidarının sonlarına doğru borç veren ülkelerin dış yardımlarını kesmelerine rağmen, Türkiye'nin yükü her yıl artmaya devam etmiştir. 1950'den 1959 sonuna kadar katma bütçeli idarelerle iktisadi devlet teşekkülleri ve benzeri kurumların hazine güvencesi ile aldıkları iç ve dış borçlarda görülen artış, Etibank, Sümerbank, Devlet Su İşleri, Devlet Karayolları gibi kuruluşların yapmış oldukları yatırımlardan ileri gelmiştir.⁶²¹

Tablo V'te, 1950 ile 1960 yılları arasında devletin dış borçları: dalgalı ve konsolide adı altında; genel bütçe, katma bütçeli daireler, devlet iktisadi teşekkülleri ve diğer borçlar şeklinde gösterilmiştir.

Tablo V: Devletin Dış Borçları (1950-1960) (1.000 TL)⁶²²

Dalgalı Borçlar					
Yıllar	Genel Bütçeler	Katma Bütçeli Daireler	Devlet İktisadi Teşekkülleri		
				Diğer	Toplam
1950	14.080	63.077	6.801	-	83.958
1951	7.781	60.782	4.450	-	73.013
1952	4.688	13.099	2.505	35.271	55.563
1953	88.123	-	10.066	30.216	128.405
1954	87.558	-	11.729	64.444	163.731
1955	86.451	2.076	68.022	45.143	201.692
1956	86.170	62.802	75.782	84.406	309.160
1957	86.170	46.731	68.708	64.864	266.473
1958	285.318	164.745	237.506	190.139	877.708
1959	42.091	310.729	207.765	161.461	722.046
1960	64.520	336.597	234.514	453.456	1.089.087
Konsolide Borçlar					
1950	557.855	110.016	18.639	4.708	691.218
1951	549.343	105.305	17.671	4.108	676.927
1952	647.195	98.519	16.205	5.126	767.046
1953	507.336	1.269	107.262	9.885	625.752

621 TBMM Zabıt Ceridesi, 19.02.1960, s. 11.

622 İGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 409; DİE, İstatistik Yıllığı 1960-1962, s. 412; DİE, 1963 Türkiye İstatistik Yıllığı, s. 349.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ-II

1954	505.786	68.885	97.975	15.690	688.336
1955	565.007	85.715	90.885	25.120	766.727
1956	569.683	179.617	81.914	36.151	867.365
1957	693.412	200.904	8.421	35.820	938.557
1958	2.205.212	591.123	25.631	137.096	2.959.062
1959	2.863.456	676.538	23.484	117.961	3.681.439
1960	3.118.124	682.833	21.301	109.159	3.931.417
Toplam					
1950	571.935	173.093	25.440	4.708	775.176
1951	557.624	166.087	22.121	4.108	749.940
1952	651.884	111.618	18.710	40.397	822.609
1953	595.459	1.269	117.328	40.101	754.157
1954	593.344	68.885	109.704	80.134	852.067
1955	651.458	87.791	158.907	70.263	968.419
1956	655.853	242.419	157.696	120.557	1.176.525
1957	779.582	247.635	77.129	100.684	1.205.030
1958	2.490.530	755.868	263.137	327.235	3.836.770
1959	2.905.547	987.267	231.249	279.422	4.403.485
1960	3.182.644	1.019.430	255.815	562.615	5.020.504

Tablo V'e göre, 1950 yılında toplamda 571.935.000 lira olan genel bütçe borçları 2.610.709.000 lira artışla 1960 yılında 3.182.644.000 liraya; 173.093.000 lira olan katma bütçeli daire borçları 846.337.000 lira artışla 1960 yılında 1.019.430.000 liraya yükselmiştir. Ayrıca 25.440.000 lira olan devlet iktisadi teşekkülleri borçları 230.375.000 lira artışla 1960 yılında 255.815.000 liraya; 4.708.000 lira olan diğer borçlar tutarı 557.907.000 lira artışla 1960 yılında 562.615.000 liraya yükselmiştir.

Bu suretle 1950-1960 yılları arasında toplamda genel bütçe borçlarında %456,46; katma bütçeli daireler borçlarında %488,94; devlet iktisadi teşekkülleri borçlarında %905,56 ve diğer borçlarda %11.850,19 oranında bir artış kaydedilmiştir.

Ayrıca 1950'te 775.176.000 lira olan genel dış borç toplamı 4.245.328.000 lira artışla 1960 yılında 5.020.504.000 liraya yükseldiğinden, genel dış borç toplamında %547,65 oranında bir artış sağlanmıştır.

9. 4 AĞUSTOS (1958) KARARLARI*

9.1. 4 Ağustos Kararlarını Hazırlayan Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra hem dünya ekonomik sisteminde yaşanan dönüşümler, hem de yurt içinde ortaya çıkan gelişmeler Türkiye’de önemli iktisadi ve siyasi sonuçlar doğurmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın yaralarını sarmaya çalışan Batılı ülkeler Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin başını çektiği yeni bir uluslararası ekonomik sistemin hazırlıklarına başlamışlardır. 1929 Büyük buhranına büyük ölçüde korumacı politikalarla çözüm arayan ülkeler, savaş sonrası dönemde daha liberal ve büyük ölçüde serbest ticaret yanlısı çözümlere başvurmuşlardır.⁶²³ ABD’nin Bretton Woods kasabasında toplanan bir konferansla dış ticarete uygulanan gümrük tarifelerinin düşürülmesi ve uluslararası sermaye hareketlerinin dünya ekonomik sisteminde istikrarı bozmayacak şekilde denetim altına alınması kararlaştırılmıştır. Amerikan dolarının merkezde olduğu bu sistemde altın standardından sabit kur sistemine geçilmesi kabul edilmiş, sisteme dâhil olan ülkelerin yerli para birimleri dolara karşı belli bir parite üzerinde sabitlenmiştir. Yine bu konferansta kurulması kararlaştırılan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi kurumlar dünya ekonomisini düzenleyici ve denetleyici bir rol üstlenmişlerdir.⁶²⁴

Savaş sonrasında oluşan bu yeni dünya düzenine uyum sağlamak adına Türkiye’de de birtakım politika değişimleri yaşanmak zorunda kalmıştır. Savaş süresince özellikle kırsal kesimin yaşadığı olumsuzluklar bu kesimin Tek Parti iktidarından hoşnutsuzluk duymasına neden olmuştur. Savaş yıllarında ağır vergilerden ve iaşe uygulamasından olumsuz yönde etkilenen çiftçiler mevcut iktidara karşı olumsuz bir tavır içerisine girmişlerdir. Benzer şekilde tüccarların da savaş döneminde elde ettikleri kazançlarını Varlık Vergisi ve

* Doç. Dr. Semra Boğa Şahin, Uluslararası Fınal Üniversitesi, Öğretim Üyesi, semra.boga@final.edu.tr.

623 Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s.223-224.

624 Michael D. Bordo-Barry Eichengreen Ed., **A Retrospective on the Bretton Woods System: Lessons For International Monetary Reform**, University of Chicago Press, Chicago 1993, s. 142.

Milli Korunma Kanunu dolayısıyla kaybetmeleri bu kesimin de mevcut tek parti iktidarına karşı bir duruş sergilemesine neden olmuştur. Bu olumsuz tutumları değiştirmek isteyen hükûmet çözüm olarak küçük çiftçilere toprak dağıtımını yapmayı uygun bulmuş, ancak bu da orta ve büyük ölçekli çiftçilerden büyük tepki toplamıştır. Mecliste de büyük tartışmalara neden olan bu karar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içindeki bir grup muhalifin partiden ayrılarak Demokrat Parti (DP)'yi kurma hazırlıklarını hızlandırmıştır.⁶²⁵

1946 yılında kurulan DP, 1930'lardan itibaren ekonomiye hâkim olan devletçilik anlayışından uzaklaşmış, dünyadaki gelişmelere paralel olarak daha liberal ve dışa açık bir ekonomik program geliştirmiştir. 1950 yılındaki genel seçimleri kazanarak iktidar olan DP'nin ilk icraatlarından birisi tüketim malların ithalatına getirilen serbestleşme olmuştur. İkinci Dünya Savaşı döneminde ithalata getirilen yasaklara bağlı olarak döviz rezervlerinin birikmiş olması DP döneminde ithalatın daha serbest yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemde atılan adımlarla ithalatta %60-65 oranında serbestleşme görülmüş ve uygulanmakta olan fiyat kontrolleri de kaldırılmıştır. Aynı dönemde doğrudan yabancı yatırımların da ülkeye girişi teşvik edilerek Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu 1951 ve 1954 yıllarında değiştirilmiştir. Ancak bu dönemde ülkeye giriş yapan yabancı sermaye Marshall Planı ve ABD'den aktarılan diğer resmi fonların çok ötesine gidememiştir.⁶²⁶ Dış kaynakların beklentileri karşılayamaması üzerine hükûmet Merkez Bankasının kaynaklarına yönelmiştir. 1950 yılında 900 milyon lira civarındaki tedavüldeki para miktarı 1958 yılına gelindiğinde 3 milyar liraya ulaşmıştır. Benzer şekilde ticari kredilerin de hızlı bir şekilde yükselmesi enflasyonu ve spekülatif işlemleri artırmış, ayrıca toplumun altın ve gayrimenkule yönelmesine neden olmuştur.⁶²⁷ Ancak bu durum şartlar ne olursa olsun iktisadi büyümeyi temel hedef olarak kabul etmiş olan hükûmeti uzun bir süre rahatsız etmemiştir. Dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in 1954 yılında Trabzon'da yaptığı bir konuşmasında *İngiltere, Fransa kredi yüzünden ve kredi sayesinde bugünkü seviyelerine gelmiştir. Bizim çeyrek asırdır yerinde saymamız onların (CHP'nin) bu sakın ve köhne düsturları yüzünden olmuştur.* şeklindeki ifadesi krediyi ülkeyi kalkındıracak bir araç olarak kabul ettiğini göstermiştir. Menderes ayrıca bu görüşe karşı çıkanları iktisat ve maliye yobazları olarak nitelendirmiştir. 1956 yılında *Amerika denk bütçe mi yapıyor ki, benim gibi fukara denk bütçe getirecek* şeklindeki ifadesi de maliye politikasının büyümeyi desteklediği sürece sonuna kadar kullanılacağını işaretini vermiştir.⁶²⁸

625 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001)*, "Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 95-99.

626 Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, 3. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 1995, s. 103-105.

627 Nevin Coşar, "Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 60, S 1, 2005, s. 35.

628 Coşar, *age.*, s. 32-38.

DP Dönemi'nde ekonomide yaşanan en önemli değişikliklerden birisi tarım sektörüne verilen önem olmuştur. Marshall yardımlarından gelen fonlarla özellikle tarım makina ve teçhizatlarının ithalatı sağlanmıştır. Tarımda maki-neleşmenin küçük çiftçiye ve topraksız köylüye toprak dağıtımıyla desteklenmesi, tarımsal üretimin İkinci Dünya Savaşı öncesi döneme göre iki katına çıkmasını sağlamıştır.⁶²⁹ Tarımsal üretimdeki artışa hem yurt içi hem de yurt dışı fiyatlardaki artışın eşlik etmesi kırsal alanlarda yaşayan nüfusun gelir seviyesini önemli ölçüde yükseltmiştir. 1950-1953 döneminde ortalama yüzde 12,7 oranındaki büyüme oranı kırsal kesimde yaşanan refah artışını kentlere de taşıyarak DP'nin 1954 seçimlerini daha büyük bir farkla kazanmasını sağlamış, ancak bu bolluk yılları DP'nin ilk iktidar dönemindeki kadar uzun sürmemiştir.⁶³⁰ Kore Savaşı sona erdikten sonra dünya piyasalarında yaşanan olumlu konjonktürün sonuna gelinmiş, ihracat ürünlerinin fiyatlarında düşüş yaşanmıştır. Hükûmetin tarımsal ürün gelirlerinde yaşanan kayıpları Merkez Bankasından Toprak Mahsulleri Ofisine açılan kredilerle telafi etmeye çalışması ve özel sektöre verilen kredi hacminin artırılması, dolaşımdaki para miktarını yükselterek enflasyonun hızlı bir şekilde tırmanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, büyük ölçüde tarımsal ürün ihracatından oluşan ihracat gelirleri düşerken ithalatın hızlı bir şekilde artmaya devam etmesi, döviz rezervlerinin tükenmesiyle sonuçlanmıştır.⁶³¹ İthalatta zorunlu olarak sınırlamaya gidilmişse de bu önlem döviz kıtlığını önlemeye yeterli olmamıştır. 1954 yılı öncesinde toplam ithalat içindeki payı yüzde 20-25 arasında olan tüketici ürünlerinin payı, 1950'li yılların ortasına gelindiğinde %10 oranına düşmüştür. İthalattaki bu zorunlu daralma birçok üründe kıtlığa, satın alma kuyruklarına ve karaborsaya yol açmıştır. Yine bu dönemde tüketici fiyatlarındaki artış yüzde 50'yi geçmiştir. Yaşanan ekonomik bunalıma iktidarın ilk tepkisi mevcut liberal politikalarından vazgeçmek olmuştur.⁶³²

Ekonomide giderek daha müdahaleci bir tavır sergileyen hükûmet iç piyasada fiyatları denetlemeye, kredileri de siyasi mekanizmayla dağıtmaya başlamıştır. İthalattaki zorunlu kesinti daha önceden ithal edilen birçok ürünün yurtiçinde üretilmesi sonucunu doğurmuş, bir başka deyişle zorunlu olarak ithal ikameci bir ekonomik modele geçilmiştir.⁶³³ İthal ikameci politi-

629 Osman Cenk Kanca, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 9, S 19, 2012, s. 54-55.

630 Mükerrerem Hiç, "50 Yıl Boyunca, Muhtelif Dönemlerde Uygulanan Ekonomik Gelişme Stratejileri ve Milli Gelir Artışları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 30, S 1-2, 1974, s. 55.

631 Yakup Kepenek-Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, Ankara 2001, s. 120-121.

632 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 108.

633 Pamuk, *age.*, s. 233.

kaya ek olarak devlet şeker, çimento, demir-çelik gibi birçok sanayi dalında üretim yapmak üzere yatırımlara başlamış, ayrıca et, süt, balık gibi tarımsal gıda ürünlerinin pazarlanması amacıyla da yeni Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) oluşturmuştur. Seçim programında KİT'lerin satılmasını da liberal iktisat politika programına dâhil etmiş olan DP bu tür adımlarla KİT'lerin daha da büyümesine yol açmıştır. Var olan ekonomik problemlere KİT'lerin yönetiminde yaşanan sorunlar da eklenmiştir. KİT'lerin yöneticileri yer seçiminden istihdam edilecek personele kadar ciddi politik baskılara maruz kalmışlardır. Burada üretilen ürünlerin de maliyetlerinin altında satılması ekonomideki baskıyı artıran bir unsur olmuştur.⁶³⁴

Ekonomide gitgide ağırlaşan sorunların mevcut kaynaklarla aşılammaması, hükûmeti kreditorlerle pazarlık masasına oturmaya zorlamıştır. Hükûmet ekonomik sorunların çözümü için 1995 yılının başlarında ABD'den 300 milyon dolar tutarında krediye başvurmuş, ancak kredi talebi kabul edilmemiştir. ABD'nin krediyi onaylamamasındaki temel gerekçesi, Türk hükûmetinin o döneme kadar yapılan yardımları ihtiyatlı ve verimli bir şekilde kullanmamış olmasıdır. ABD raporlarında DP hükûmetinin yardım paralarını siyasi amaçlı, plansız ve verimsiz yatırımlara harcamış olduğuna dair eleştiriler vardır. Ayrıca son iki yılda döviz kaynaklarının tükenmiş olması, dış borcun ve enflasyonun giderek ağırlaşması Türkiye ekonomisine yönelik temel endişeler olarak vurgulanmıştır. Raporlarda Türk hükûmetinin durumun ciddiyetini kabul etme ve ekonomik büyüme oranlarında makul sınırlamaları benimseme konusundaki isteksizliği de eleştirilmiştir.⁶³⁵ Benzer eleştiriler 1957 bütçe görüşmeleri sırasında meclisteki muhalefet parti sözcüleri tarafından da dile getirilmiştir. Muhalefet, alınan yardımların bina inşaatı gibi verimsiz alanlarda kullanıldığını belirterek Ankara'da yapımı planlanan 10-20 milyon lira tutarındaki iş merkezi ve genel müdürlük binalarının yapımının ertelenmesini talep etmiştir. Meclisteki bir diğer oturumda da yine hükûmetin ekonomi politikaları *...alabilmişine sun'î iştirâ gücü yaratmak, devamlı şekilde istihsal artışını sağlayacak tedbirleri almadan istihlâki teşvik etmek, gelişigüzel kredi dağıtmak, gelişigüzel borçlanmak, gelişigüzel masraf yapmak, gelişigüzel yatırım yapmak suretiyle ve bile bile, memleketi içine sürükledikleri bu vahim buhran sonunda bizi dış borçlarımızı ödeyemez ve yeni yardım ve kredilerin desteği olmaksızın ayakta duramaz hâle düşürmüştür* şeklindeki ifadelerle muhalefet tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.⁶³⁶ İktidar ise bu eleştiri-

634 Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1998, s. 234-235.

635 Hakan Yılmaz, "American Perspectives on Turkey: An Evaluation of the Declassified U.S. Documents between 1947 and 1960", **New Perspectives on Turkey**, N 25, Fall 2001, s. 12.

636 Mehmet Evsile, "Demokrat Parti'nin İktisadi İstiklâl Mücadelesi", **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 2, S 3, Haziran 2018, s. 68.

lere yanıt olarak içinde bulunulan durumu bir ekonomik savaşa benzeterek millî varlığın müdafaası için iktisadi bağımsızlık mücadelesinin verilmesi gerektiğini savunmuştur. Dönemin maliye bakanı Hasan Polatkan'ın 19 Şubat 1958 tarihinde ...*hükümetimizin kalkınma politikasını her türlü güçlüklerle rağmen büyük bir azim ile bir iktisadî istiklâl davası olarak zaferle tetviç etmeye çalışmaktadır* ve 20 Şubat 1959 tarihli ...*mutlaka kazanılması lâzımgelen iktisadî istiklâl mücadelesine, iktidara geldiğimiz günden beri büyük bir azim ve cesaretle girişmiş bulunuyoruz* şeklindeki ifadeleri, DP hükümetinin tutumunu açıkça ortaya koymuştur.⁶³⁷ Hükümet her ne kadar bu mücadeleyi savunmuş olsa da yabancı kreditorlerin reformlarla desteklenen ve devalüasyon da barındıran bir “stabilizasyon” programını şart koştukları kredinin alınması kararı, ancak 1957 seçimlerinin sonrasına kadar ertelenebilmiştir.

9.2. 4 Ağustos Kararları ve Etkileri

Uzun süreli ekonomik sorunlar, Türkiye’yi vadesi geçmiş olan 256 milyon dolar tutarında dış borcun faiz ödemesini dahi ödeyemeyecek duruma düşürmüştür. Chenery Raporu kapsamında uzun zamandır ABD tarafından Türkiye’ye önerilen istikrar önlemlerini “içişlerine müdahale” olarak algılayıp geri çeviren hükümet bu sefer çareyi başta IMF olmak üzere yurt dışı kreditorlerle müzakere yapmakta bulmuştur.⁶³⁸ 30 Mart 1958 tarihinden itibaren IMF ve Avrupa İktisadi İşbirliği (OEEC) ile görüşmelere hız verilmiş, 4 Ağustos 1958 tarihinde de Türkiye’nin uygulayacağı istikrar programı üzerinde anlaşmaya varılmıştır. 31 maddeden oluşan Ekonomik İstikrar Programı (Memorandum) kamu ve özel sektörün yeniden düzenlenmesini, mal ve hizmet arzının artırılmasını, döviz arz ve talebinin dengelenmesini, serbest piyasanın etkin bir şekilde işlemesine engel olan fiyat kontrollerinin kaldırılmasını ve ekonominin ihtiyaçlarına cevap verecek bir yatırım programının oluşturulmasını öngörmüştür.⁶³⁹ Uzun zamandır dış kaynak arayışında olan Türkiye’nin ekonomik istikrar programını başarılı bulan ABD, Türkiye’ye 234 milyon dolar ek ödeme göndermiş, IMF de 25 milyon dolarlık özel çekme hakkı tanımıştır.⁶⁴⁰ Ekonomik istikrar kararlarının uygulanabilmesi için OEEC’ye üye ülkelere 10 yıl vade ile 100 milyon dolar borçlanılmıştır.⁶⁴¹ Sağlanan kredilere ek olarak, taahhüt edilen ekonomik istikrar programı

637 Evsile, *age.*, s. 66.

638 O. Murat Koçtürk-Sema Korkmaz, “1950-1970 Döneminde Türkiye’de Bazı Önemli Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler”, **3. Sektör Sosyal Ekonomi Derneği**, C 45, S 3, 2010, s.66.

639 Dilek Sürekçi, **1958 Yılı Ekonomik İstikrar Programı ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005, s. 32-36.

640 Tefvik Ertüzün, “Türk Ekonomisinin 1923-1973 Döneminde Dış Yardım İlişkileri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 30, S 1-4, 1970-1971, s. 176.

641 Cem Alpar, “Dış Borç Sorunu Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden Bir Değerlendirme”, **Ekonomik Yaklaşım**, C 1, S 3, s. 159.

neticesinde OECD, IMF ve ABD'ye olan 600 milyon dolarlık dış borç da ertelenmiştir. Uygulanacak olan programın temel amacı, Türkiye ekonomisini dış etkenlerden koruyarak istikrarlı ve sürdürülebilir bir büyüme hızına ulaştırmak olmuştur.⁶⁴² Borç erteleme ve yeni uzun vadeli kredileri içeren ekonomik istikrar programı, bir yandan da ABD tarafından Türkiye'yi ekonomik ve siyasi çıkmazdan kurtarmak amacıyla planlanmıştır. ABD bu kararı 1957 yılının Mart ayında hazırlanan Eisenhower Doktrini'nde ana hatları çizilen Orta Doğu'ya yönelik yeni ABD politikası kapsamında almıştır. DP hükûmeti tarafından alınan ekonomik istikrar önlemlerini değerlendiren 10 Aralık 1958 tarihli Milli Güvenlik Konseyi (MGK) belgesinde Orta Doğu'da Suriye-Mısır birleşmesi ve Irak darbesi gibi gelişmelere karşı Türkiye'nin askerî duruşunu güçlendirmek adına ABD'nin ekonomik desteği hızlandırdığı belirtilmiştir.⁶⁴³

İstikrar kararlarının en önemlisi, uzun zamandır IMF ve diğer kreditorler tarafından hükûmete tavsiye edilen devalüasyon⁶⁴⁴ olmuştur. Bu kararlarla birlikte Türk lirası yüzde 320 oranında devalüe edilerek 1 doların değeri 2,80 TL'den 9 TL'ye düşürülmüştür. Ancak devalüasyon kademeli olarak gerçekleştirilmiştir.⁶⁴⁵ İthalat yapanlar için her 1 dolara 620 kuruş prim ödemesi getirilerek doların satış fiyatı 900 kuruşa çıkarılmıştır. İhraç ürünler için ise farklı kur uygulanmış, mallar gruplara ayrılarak her mal grubuna farklı prim ödemesi yapılması kararlaştırılmıştır. Krom, bakır, tütün ve afyon ihracatçılarına dolar başına 210 kuruş, fındık, üzüm ve incir ihracatçılarına dolar başına 280 kuruş prim ödemesi yapılmıştır. Bu ürünlerin dışında kalan ürünleri ihraç edenler veya piyasada dolar satışı yapmak isteyenlere ise 1 dolar için 620 kuruş prim ödemesi öngörülmüştür.⁶⁴⁶ Yurt içi ve yurt dışı fiyat farklılıklarını azaltıp ihracatı artırmak amacıyla atılan bu adım, programın uygulanmaya konduğu süreçte tüm dünyada fiyatların düşmesinden dolayı beklenen etkiyi yaratamamıştır.⁶⁴⁷

Alınan kararlarla birlikte halihazırda yürütülmekte olan ithal ikameci üretim stratejisi de daha fazla önem kazanmıştır. Var olan ithalat önlemleri daha yüksek gümrük tarifeleri, kotalar ve ithalat yasaklarıyla desteklenmiş-

642 Doğan Uysal, **IMF Politikaları ve Türkiye**, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2004, s. 59.

643 Yılmaz, **age.**, s. 15.

644 İstikrar kararlarını açıklayan kararnamelerde ve daha sonra yazılan metinlerde millî değerlere hakaret olarak görüldüğü için "devalüasyon" kelimesi kullanılmamış, onun yerine "prim sistemi" kullanılmıştır. Mahir Taş, "Menderes Döneminin Ekonomi Politikası ve 1958 İstikrar Programı", **Mevzuat Dergisi**, S 76, Nisan 2004, s. 11.

645 Şahin, **age.**, s. 121.

646 Sefer Şener, "Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 3, S 1, s. 147.

647 Hilal Karavar Öz, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Büyük Devalüasyonu 10 Ağustos 1970 Kararları ve Etkileri", **Mediterranean Journal of Humanities**, C VIII, S 2, 2018, s. 381.

tir.⁶⁴⁸ Bu süreçte ithalat izinlerinin öncelikle üretimde doğrudan kullanılacak olan hammadde ve yedek parçalara verilmesine ve lüks tüketim ürünlerinin ithalatının önlenmesine çalışılmıştır. İthalatların üç aylık program kapsamında verilecek olan izinlerle ihtiyaç sahiplerinin ithalatı doğrudan gerçekleştirmeleri yine dış ticaretin düzenlenmesi kapsamında uygulamaya konulmuştur.⁶⁴⁹

Türkiye ekonomisi açısından alınan kararlardan en stratejik olanlardan birisi de ekonominin ihtiyaçlarına uygun bir yatırım programının oluşturulması yönünde alınan karar olmuştur. Türkiye'nin kendi öz kaynaklarıyla gelecekteki ekonomik kalkınmasını sağlayacak bir yatırım politikasının yürürlüğe konması öngörülmüştür. Önceliğin dünya piyasalarında hızla satılabilecek ve artan yurt içi talepten önemli ölçüde etkilenmeyecek olan ürünlerin üretimini artıracak yatırımlara verilmesi planlanmıştır. Doğrudan ihracatta artış sağlayacak yatırımların öne çıkarılmasıyla ödemeler dengesi açıklarının giderilmesi hedeflenmiştir.⁶⁵⁰

İstikrar programıyla uzun zamandır oldukça yüksek seyreden para arzında da kısıtlamaya gidilmesi öngörülmüştür. Sıkı para politikasına geçilerek banka kredilerinin de dondurulması istenmiştir. Kamu harcamalarında kısıntıya giderek bütçenin denkleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bütçeye önemli ölçüde baskı yapan KİT ürünlerine yüksek oranda zam yapılarak bu teşebbüslerin zarar etmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.⁶⁵¹ Yine fiyat istikrarını sağlamak üzere 1956 yılından itibaren yürürlükte olan yurt içi fiyat kontrollerinin durdurulması ve banka kredilerine tavan getirilmesine karar verilmiştir. Bu uygulamayla kredilerin daha etkin bir şekilde dağıtılması planlanmıştır. Bu karar kapsamında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'nin kullandığı kredileri 1959 yılının birinci yarısına kadar Merkez Bankasına geri ödemesi öngörülmüştür. Ancak kredilerde yaşanan bu daralma piyasada faiz oranlarının yükselmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁵²

İç piyasada fiyat istikrarının sağlanması için üzerinde fikir birliğine varılan önemli kararlardan bir diğeri de 1940 yılından itibaren uygulanmakta olan Millî Korunma Kanunu'nun iptal edilmesi olmuştur. Liberal anlayışla

648 İlhan Uludağ-Erişah Arıcan, **Türkiye Ekonomisi (Teori-Politika-Uygulama)**, Der Yay., İstanbul 2003, s. 208.

649 Taş, *age.*, s. 13.

650 Rıza Arslan-Dilek Sürekçi, **Adnan Menderes Hükûmeti'nin IMF'ye Sunduğu İlk Ekonomik İstikrar Programı (Memorandum) 23 Temmuz 1958**, Dora Yay., Bursa 2009, s. 140-141.

651 Yalın Alpaya-Emre Alkin, **Olaylarla Türkiye Ekonomisi: Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi**, Hümanist Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 112.

652 Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", **SBF Dergisi**, C 67, S 2, 2012, s. 171-172.

örtüşmeyen ve devlete fiyatları polisiye önlemlerle kontrol etme yetkisi veren bu kanun kreditorler tarafından serbest ticaretin önündeki en büyük engellerden biri olarak görülmüştür.⁶⁵³ Hükümet, 4 Ağustos kararlarıyla birlikte ekonomideki enflasyonist baskının önlenmesinin ekonomik istikrarın korunması için gerekli bir şart olduğunu kabul ederek daraltıcı para ve maliye politikalarını uygulamayı taahhüt etmiştir. Programın ilk yılında sıkı para politikasına sadık kalınarak para arzı yüzde 8 oranında düşürülmüştür. Parasal sıkılaştırmanın etkisi bir sonraki yıl hızla görülmüş, 1957 yılında yüzde 23,3 olan enflasyon oranı 1958 yılında yüzde 14,6'ya düşmüştür. Ancak, para politikasındaki sıkı duruş hızla geri terkedilerek para arzı 1959 yılında yüzde 17,2 oranında artırılmış ve enflasyon oranı da aynı yıl yüzde 19,5'e yükselmiştir.⁶⁵⁴ 1958 yılında 208 olan Toptan Eşya Fiyat Endeksi (TEFE) de 1959 yılında 250'ye çıkmış, 1960 yılında da yükselişine devam ederek 263 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla enflasyon oranları programda planlandığı gibi düşüş göstermemiş, bilakis yükseliş trendini korumuştur. Daha önceden var olan ithalat yasaklarının 1958 Kararları ile birlikte kaldırılmasıyla dış ticaret açığı da yükseliş eğilimine girmiş; 1958 yılında 315 milyon dolar olan açık, 1959 yılında 470 milyon dolara çıkmıştır.⁶⁵⁵

Ekonomik İstikrar Tedbirleri ödemeler dengesi açıklarını kapatmadığı gibi Türkiye'yi ancak borçlandıkça büyüeyebilen bir yapıya sokmuştur. İthalatı kısıtlamaya yönelik tedbirler ekonomiyi durgunluğa sokmuş, yapısal sorunlar ekonomik durgunluk ortamında devam etmiştir. Ödemeler bilançosu açıklarına önlem olarak, uygulanmakta olan çoklu kur sistemine 9 Ağustos 1959 tarihinde son verilmiş, ancak bu önlem de döviz darboğazını gidermeye yeterli olmamıştır.⁶⁵⁶ IMF tarafından öngörülen kemer sıkma politikaları uygulamaya konduğunda yüksek enflasyon, kıtlıklar ve muhalefetin artan siyasi baskısıyla DP hükümetine verilen destek çökmeye başlamıştır. İstikrar programı uygulamaya konduktan sonra siyasi huzursuzluğun artarak devam etmesi sonucu bir grup asker, siyasi istikrarı sağlamak ve hükümetin siyasi destek kazanmak umuduyla terk etmeye hazırlandığı istikrar programını tamamlamak şeklindeki gerekçelerle 27 Mayıs 1960 tarihinde devlet yönetimine el koymuştur.⁶⁵⁷ Ekonomik İstikrar Programının askerî darbeye kesintiye

653 Mustafa Albayrak, "Demokrat Parti Döneminde Millî Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXIII, S 67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 250.

654 Suat Öksüz, *Türkiye'de Para ve Dış Denge İlişkisi (Bir Parasal Yaklaşım Modeli Denemesi)*, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., Eskişehir 1980, s. 254-255.

655 A. Başer Kafaoğlu, *Türkiye Ekonomisi Yakın Tarih-1*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 62-63.

656 Ali Osman Balkanlı, *Türkiye'de Ekonomik Gelişme ve Kriz*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2002, s. 310.

657 Ali H. Bayar, "The Development State and Economic Policy in Turkey", *Third World Quarterly*, V 17, N 4, 1996, p. 777.

III. KISIM: II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ VE
DP İKTİDARI (1945-1960)

uğramış olması, programın ne kadar başarılı olduğunun uzun yıllar sorgulan-
masına neden olmuştur.

10. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE GÖÇLER*

14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidarı devralan Demokrat Partinin ilk karşılaştığı sorunlardan birisi Bulgaristan Türkeri'nin kitlesel göçleri olmuştur. Üstelik on yıl içinde diğer Balkan ülkelerinden ve Türkistan başta olmak üzere birçok yerden aralıklarla Türkiye'ye göçler yapılmıştır. Yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulmuş ve bu bağlamda da ilk olarak 3 Ağustos 1951 tarihli 5826 sayılı Kanun, 9 Ağustos günü Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe sokulmuştur. Kanunla yerleşim yasağının kaldırıldığı yerlerde ve idareten boşaltılmış bölgelerde köyler teşkil edilmesinin önü açılmıştır.⁶⁵⁸ Bu dönemde en kapsamlı düzenleme ise 9 Mayıs 1958 tarihinde kabul edilip 14 Mayıs 1958'de yürürlüğe giren 7116 sayılı İmar ve İskan Vekaleti kuruluş ve vazifeleri hakkında Kanun'dur.⁶⁵⁹

DP Dönemi'nde dış göçler ağırlıklı olarak Balkan coğrafyasından olmuştur. Rumeli'den Anadolu'ya ilk büyük göç dalgası 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra başlamış ve Balkan topraklarından Türkiye'ye yapılan göçler, süreklilik arz etmiştir. Balkan Savaşları sonucunda 118.350, I. Dünya Savaşı sonucunda da Batı Trakya'nın Bulgaristan'dan alınıp Yunanistan'a verilmesi nedeniyle 105.507 Türk, Anadolu ya göçmüştür.⁶⁶⁰ 1923 yılından 2000'li yılların başına kadar Türkiye'ye en fazla göç, Balkanlardan Balkan ülkeleri içerisinde de Bulgaristan'dan olmuştur. Bulgaristan'dan en yoğun göçler ise toplam 411.010 kişinin Türkiye'ye göçtüğü 1934-1960 yılları arasında ger-

* Prof. Dr., Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Zehra_aslan2009@hotmail.com - Doç. Dr. Işıl Tuna, MSGSÜ, Öğretim Üyesi, isiltuna89@gmail.com
658 1 Temmuz 1953 tarihli 6093 sayılı Kanun'la 2510, 2420, 5826 sayılı kanunlarda düzenlemeler ve bunlara yeni eklemeler yapıldı. Zehra Aslan, **Türkiye'de Göç ve Göçmenler (1914-1960), Karadeniz, Batum, Bulgaristan, Türkistan Türkleri ile Romanya Yahudileri**, Libra Kitap, İstanbul 2020, s. 55.

659 Aslan, **age.**, s. 56.

660 **BCA**, 030.10/243.646.19; Zehra Arslan, "Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)", **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri/Proceedings of International Balkan Symposium**, 5-7 Ekim/October 2012 Isparta-Burdur, s. 330; Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878-1985)**, Bilgi Yay., İstanbul, s.10, 200-201.

çekleşmiştir.⁶⁶¹ DP Dönemi'nde de dış göçler denilince, 1950-1951 yıllarında Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye kitlesel göç hareketi akla gelmektedir. Bu dönemde başta Yugoslavya ve Türkistan olmak üzere diğer memleketlerden Türkiye'ye toplamda 19 bin aile göçmen olarak gelmiştir.⁶⁶²

Demokrat Parti Dönemi'nde başta Bulgaristan ve Yugoslavya'dan olmak üzere yoğun denilebilecek dış göç hareketleri olurken, ülke içinde de ekonomik, sosyal ve kültürel politikaların bir sonucu olarak iç göç hareketleri görülmüştür. 1950 yılından sonra tarımda teknolojik gelişmeler yaşanmış, kara yolları yapılmış, limanlar açılmış, hidroelektrik santralleri inşa edilmiş ve sanayi bölgeleri oluşturulmuştur.⁶⁶³ 1950-1960 yılları arasında meydana gelen iç göçün sebeplerinin başında, Marshall yardımlarından yararlanan Türkiye'nin, uyguladığı tarım politikalarının bir sonucu olan makineleşme gelmektedir. 1947 yılında 1000 adet olan traktör sayısı 1955 yılında Amerika'dan getirilenlerle birlikte 40.000'e ulaşmıştır. Böylece tarımda makineleşme sağlanmış, otomobillerden ağır kamyon ve traktörlere kadar büyük araçları taşıyabilecek kara yolları inşa edilmiştir. 1950 yılında 1642 km olan kara yolu 1960'da 7049 km'ye çıkarılmıştır.⁶⁶⁴ Öte yandan 1956-1962 döneminde traktör sayısında yüksek artışlar yaşanmazken de kırdan kente göç gerçekleşmiştir.⁶⁶⁵ Kentsel alandaki iş ve hizmet varlığı da iç göç sebepleri arasındadır.⁶⁶⁶ İç göç kentsel ve kırsal alanda nüfus oranlarında değişim yaşanmasına sebep olmuştur. 1950 yılında nüfusun yüzde 18,7'si kentlerde yaşarken, 1960 yılına gelindiğinde yüzde 26,3'e çıkmıştır. 1950-1960 yılları arasında Akdeniz Bölgesi'nde özellikle Çukurova'da köyden kente göçler, olmuştur.⁶⁶⁷ Bu dönemde yalnızca sosyoekonomik şartlardan dolayı iç göç yaşanmamıştır. Aynı zamanda yaşanan doğal afetler sonucunda da devlet eliyle bir kentten diğerine göç yaşanmıştır.

661 Zehra Arslan, "Demokrat Parti İktidarının Bulgaristan Göçmenlerine Yönelik Politikası ve Bulgaristan Göçmenleri (1952-1960)", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 56, 2013, s. 162.

662 Arslan, agm., s. 173.

663 Nermin Çelik-Güven Murat, "Türkiye'de İç Göç Sorununa Yeni Bir Yaklaşım: Stratejik İç Göç Yönetimi", **İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi**, S 76, İstanbul 2014, s. 1-2.

664 Ahmet İçduygu-Sema Erder-Ömer Faruk Gençkaya, **Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları 1923-2023, Ulus Devlet Oluşumundan Ulus Devlet Ötesi Dönüşümlere**, Göç Araştırmaları Merkezi, İstanbul Ocak 2014, s. 176.

665 İlhan Tekeli, "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategorileri", **Kökler ve Yollar, Türkiye'de Göç Süreçleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., Drl. Ayhan Kaya-Bahar Şahin, İstanbul 2007, s. 457-458.

666 Bahattin Akşit, "İç Göçlerin Nesnel ve Özne Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", **Türkiye'de İç Göç, Sorun Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı Bolu Gerede**, Tarih Vakfı Yay., 1998, s. 26.

667 İçduygu-Erder-Gençkaya, agm., s. 177.

10.1. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler

Cumhuriyet Dönemi'nde Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman nüfusu ilgilendiren ilk resmî sözleşme, 18 Ekim 1925 tarihli Bulgaristan'la Türkiye arasında imzalanan dostluk antlaşması ile gerçekleşmiştir. Bu antlaşma ile birlikte imzalanan "Türk-Bulgar İkamet Mukavelenamesi"ne göre göç etmek isteyen halkların mal ve mülklerini yanlarına alarak buldukları topraklardan ayrılmasına imkân tanınmıştır. 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgaristan'da faşist bir darbe yapılmış ve yeni hükûmetin türdeş bir etnik yapı oluşturma amacı doğrultusunda Bulgaristan'da yaşayan Türklerin, planlı bir şekilde Türkiye'ye gönderilmeleri yönünde karar alınmıştır. II. Dünya Savaşı'na kadar yılda ortalama 20-25 bin göçmen Türkiye'ye gelirken, savaş yıllarında ise Bulgaristan yurt dışına çıkışları yasaklamıştır.⁶⁶⁸ 8 Eylül 1944 tarihinde Bulgaristan'da faşist rejimin devrilerek, 9 Eylülde kurulan yeni hükûmetle birlikte komünist rejime geçilmesi kısa bir süreliğine Bulgaristan'da yaşayan Türkler için umut olmuştur. Fakat yeni rejimin de tıpkı faşist dönemdeki gibi 1945 yılından itibaren Bulgaristan'ın, Türklere yönelik tedhiş politikası, kısa bir süre içinde kendisini göstermiştir.

Çoğunluğu çiftçi olan Bulgaristan'da yaşayan Türklerin, 1949 yılından itibaren arazilerine el konularak topraklarının kooperatifleştirilmesi, Türk din adamları ile aydınlarının sürgün edilmeye başlanması ve Türklerin eğitimine kısıtlamalar getirilmesi gibi sebepler 1950-1951 göçüne zemin hazırlamıştır. Şüphesiz sebeplerin en önemlilerinden birisi de komünist sistemi benimseyen Bulgaristan'ın politikaları ile uyuşmayan, Türkiye'nin dış politikadaki tercihleridir.

Bulgaristan hükûmetinin üç ay içerisinde Bulgaristan'da yaşayan 250.000 Türk'ün, 11 Kasım 1950 tarihine kadar Türkiye tarafından göçmen olarak kabul edilmesine dair 10 Ağustos 1950 tarihli notası, 1950-1951 göçünü başlatmıştır. Notadan önce can güvenliği endişesi başta olmak üzere çeşitli sebeplerle Bulgaristan'da yaşayan Türkler, bireysel olarak Türkiye'ye sığınmaya başlamışlardı. Türkiye hükûmeti tarafından verilen cevabi notada, 18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar İkamet Mukavelenamesine aykırı hareket ettiği belirtilen Bulgaristan, Türk halkına yönelik tehcir yapmakla suçlanmıştır.⁶⁶⁹ Bulgarların vizesiz göçmen ve Çingeneleri, göçmenler arasına sokması nedeniyle Türkiye, 7 Ekim 1950 tarihinde bu ülke ile olan sınırını kapatmıştır. Bulgaristan hükûmetinin, vizesiz göçmen göndermeye taahhüdü üzerine 2 Aralık 1950 tarihinde Türkiye sınırı tekrar açmıştır.⁶⁷⁰

668 Arslan, agb., s. 330-331.

669 **Milliyet**, 27.08.1950; Arslan, agb., s. 333.

670 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, Cilt: 5, Birleşim: 45, 19.02.1951, s. 396; Arslan, agb., s. 333; Aslan, age., s. 126.

1950 yılında Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin tümü serbest göçmen vizesi ile Türkiye'ye giriş yapmıştır. Serbest göçmen vizesi ile gelenlere, Türkiye'nin yardım taahhüdü bulunmadığından, sınırın kapatıldığı 7 Ekim 1950 tarihine kadar göçmenlerin yaklaşık 23 bin kadarı akrabalarının yanında barındırılmışlardır.⁶⁷¹ Bununla birlikte Türkiye, imkânlar ölçüsünde serbest göçmenlere de yardımlar yapmıştır. 1950 yılında istedikleri yerlere yerleşebilmelerine imkân sağlamak amacıyla serbest göçmenlere, 20 yıl vadeyle ev ve arazi verilmesi yoluna gidilmiştir. 1951 yılının nisan ayında alınan bir kararla, 1 Ocak 1950 tarihinden itibaren Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen veya gelecek olan bütün göçmenler, "iskânlı göçmen" olarak kabul edilmişlerdir.⁶⁷²

1951 yılının yaz aylarına gelindiğinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye yapılan göçler bir düzene sokulmuştur. 1950-51 yıllarında göç için müracaat eden 250 bin Türk'ten, 154.393'ü Türkiye'ye gelebilmiştir.⁶⁷³ 20 Kasım 1951 tarihinde Bulgaristan hükûmeti, yayımladığı tebliğde, Türkiye'ye göçlerin durdurulduğunu açıklamıştır. Türkiye, göç etmek isteyen Türklere kapısının açık olduğunu belirttiği 1 Aralık 1951 tarihli nota ile Bulgaristan'a cevap vermiştir.⁶⁷⁴ Bulgaristan'ın sınırı kapatmasından sonra Türkiye'ye buradan göçmen akışı olmamıştır. Fakat 1952-1960 yılları arasında Bulgaristan'dan kaçan 93 kişi, Türkiye'ye sığınmıştır.⁶⁷⁵

Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin öncelikli olarak barındırılma, iâşe ihtiyaçlarının giderilmesi ve daha sonra iskânları, büyük bir sorun olarak hükûmetin karşısına çıkmıştır. Bununla birlikte göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için tüm imkânlar seferber edilmiştir. Edirne'ye giderek göçmen kamplarını ziyaret eden Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın *Onlar burada yeni bir hayata neşe ve saadete kavuşacaklardır. Biz bunu hükûmet ve millet olarak temin edeceğiz ve buna inanıyoruz* şeklindeki sözleri Türkiye'nin bu hususta kararlılığını göstermiştir.⁶⁷⁶

İlk gelen göçmenler Edirne Karaağaç, Sirkeci Göçmenevi, Tuzla Misafirhanesine yerleştirilmişlerdir. Göçmen sayısının artması ile birlikte bu misafirhanelerde takviyeler yapılmış ve Tekirdağ ile İzmir'de yeni misafirhaneler inşa edilmiştir. Gelenler, Sağlık Bakanlığı tarafından kontrolden geçirilmiş

671 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, Cilt: 5, Birleşim: 45, 19.02.1951, s. 396; Arslan, agb., s. 335.

672 **BCA**, 030.18.01/02.125.32.2, 16.04.1951.

673 **Milliyet**, 20.09.1956.

674 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, Cilt: 11, Birleşim: 19, 19.12.1951, s. 231.

675 Arslan, agm., s. 165.

676 Işıl Tuna, "Türkiye'nin Uyguladığı Göçmen Politikası Bağlamında Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göçü (1950-1951)", **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75.Yaş Armağanı**, Ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017 İstanbul, s. 568.

ve işçileri Kızılay tarafından karşılanmıştır. Bununla birlikte hükûmetin aldığı kararla oluşturulan Göçmenlere Yardım Komisyonu, göçmenlerin misafirhanelerde kaldıkları süre içerisinde yiyecek dışındaki ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İlk etapta barınma ve işe ihtiyaçları karşılanıp, gidecekleri yerler belirlendikten sonra göçmenlerin sevk edilmesi işlemlerine geçilmiştir. 1951 yılının Şubat ayına kadar Edirne'ye giriş yapan Bulgaristan'dan gelen 80 bine yakın Türk göçmenin, iskân edilmek üzere 78 bini Türkiye'nin muhtelif yerlerine sevk edilmişlerdir.⁶⁷⁷ Göçmenler için yardım kampanyaları başlatılmış ve yapılan yardımları bir düzene koymak amacıyla da 1950 yılının Aralık ayında Başkanlığına TBMM Başkanı Refik Koraltan'ın getirildiği "Göçmenlere ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği" oluşturulmuştur.⁶⁷⁸ Toplanan yardım paraları ile göçmenlerin barınma ihtiyacını karşılayacak "göçmen evleri" inşa edilmiştir.

Hükûmetin Bulgaristan'dan gelen göçmenlerle ilgili temel politikası, çoğunluğu çiftçilik yapan göçmenlerden yararlanılması yönündedir. Başbakan Menderes'in *...İçlerinde birçok değerli işçiler, on binlerce çiftçiler olan yüz binlerce sayılı bir enerji ve bilgi ordusunun Türkiye'ye gelmesi bizim için bir feyiz ve bereket sebebi olmaktan başka ne mana taşıyabilir.* şeklindeki sözleri Türkiye'nin Bulgaristan'dan gelen soydaşlarımıza karşı tutumunun göstergesidir.⁶⁷⁹ Bu bağlamda göçmenlere, sadece 1951 yılında 167.594 dönüm toprak dağıtılmış ve Ankara, Yozgat, Konya, Kırşehir, Niğde, Kayseri ve Sivas gibi illerde göçmen köyleri oluşturulmuştur.⁶⁸⁰ 1954 yılına gelindiğinde 17.427 göçmen ailesine 864.258 dönüm arazi dağıtılmış, 29.604 ev teslim edilmiş ve krediler sağlanmıştır. 1955 yılında 32.000 göçmen ailenin evleri tamamlanmıştır.⁶⁸¹ 9 Mayıs 1958 tarihinde de büyük bir ihtiyaca cevap vermesi amacıyla Türkiye'ye gelen veya gelecek göçmenlerin kanunlara uygun olarak yerleştirilmelerinin sağlanması amacıyla İmar ve İskân Vekâleti kurulmuştur.⁶⁸²

677 **Milliyet**, 14.02.1951; Arslan, agb., s. 336-337.

678 **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 7753, 08.03.1951; Arslan, agb., s. 339.

679 **Milliyet**, 14.10.1950; Arslan, agb., s. 335.

680 İlk olarak 1951 yılının Haziran ayında "Göçmen Köyü Projesi", Mersin-Homurlu'da faaliyete geçirilmiştir. **BCA**, 030.18.01 / 02.123.76.12; Arslan, agb., s. 339.

681 Bu kredilerden 22,5 milyonu çiftçi göçmenler için Zirai Donatım, 981.007 lirası da sanatkarlar için verilmiştir. Arslan, agm., s. 171.

682 Toprak ve İskân Umum Müdürlüğü de bu Vekâlete bağlanmıştır. **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 9906, 14.05.1958; Arslan, agm., s. 172.

10.2. Yugoslavya'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler

Türkiye'ye, Bulgaristan'ın yanı sıra, Yugoslavya⁶⁸³ ve Makedonya⁶⁸⁴ topraklarından da göçler olmuştur.⁶⁸⁵ Öncelikle 1950-1954 yılları arasında yaşanan göç, “münferit” bir şekilde gerçekleşirken 1954-1960 yılları arasında “kitlesele” bir yapıya dönüşmüştür. Bölgedeki Türklerin, Türkiye'ye göçüne Yugoslavya hükümetinin özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında artarak devam eden, kültürel, dinî, siyasi, sosyal ve iktisadi yönden uyguladığı politikalar büyük oranda etkili olmuştur.⁶⁸⁶

Yugoslav hükümetinin, Türkleri göç etmeye zorlayan belli başlı politikaları şunlardır: 1931 tarihinde çıkarılan Zirai Islahat Kanunu ile arazi ve çiftliklerin bedelsiz bir şekilde istimlak edilmesinin, ana geçim kaynağı çiftçilik olan Türkleri zor durumda bırakması.⁶⁸⁷ Ardından kısıtlamaların artarak devam etmesi ve devlet eliyle tarım üretimine mecburi kota uygulaması getirilmesi. Devletin öngördüğü yüksek üretim kotasını tamamlayamayan çiftçilerin, kotayı karaborsa fiyatı ile satın alıp tamamlayarak hapis cezasından kurtulmak istemeleri. Bununla birlikte karaborsacılar yüklü miktarda borçlanmalarından köyden kente göç etmek zorunda kalmaları. 1945-1950 yılları arasında Yugoslavya'daki sosyalizm sisteminde uygulanan mecburi “kollektifleştirme”diğer adıyla “kolhozlaştırma” da Türk köylüsü tarafından benimsenmemiş ve köyden kente göçü arttırmıştır.⁶⁸⁸ Şehirlerde ise ticaretin sınırlandırılması, işçilere ideolojik açıdan ayırım yapılması ve Türklerin yüksek oranda vergiye tabi tutulması da kentlerde yaşamı zorlaştırmıştır.⁶⁸⁹ Böylece ekonomik anlamdaki baskılarla adeta bölgedeki Türk nüfusu göçe zorlanmıştır.⁶⁹⁰

683 Yugoslavya hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Aruçi, “Yugoslavya”, **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s. 573-579.

684 Makedonya hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Hacısalihoğlu, “Makedonya”, **DİA**, C 27, İstanbul 2003, s. 437-444.

685 Canan Emek İnan, “Türkiye’de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme”, **Göç Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3 Ocak-Haziran 2016, s. 20.

686 Yusuf Hamzaoğlu, **Balkan Türklüğü**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 45.

687 Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-1967 “Kitlesele” Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi”, **Karadeniz Araştırmaları**, S 10, Çorum 2006, s. 121.

688 Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Yugoslavya’da Türk Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1987, 90.

689 Yıldırım Ağançoğlu, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makûs Tarihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul 2001, s. 321.

690 Sabahattin Zaim’e göre Bulgaristan’dan Türkiye’ye yapılan göçler siyasi baskı altında ve aniden meydana gelmiştir. Yugoslavya’dan yapılan Türk göçleri ise siyasi amaç ile belirlenen iktisadi bir baskı sonucunda ve panik halinde meydana gelmiştir. Sabahattin Zaim, “Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**,

Öte yandan dinî ibadethanelerin kapatılması, dinî mekânlara gidenlerin tutuklanması, kadınların giyimlerine karışılması ve okullarda komünizm propagandasına yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunulması ise göçü hazırlayan sosyokültürel sebepleri meydana getirmiştir.⁶⁹¹ Özellikle Türk köylerine Türk öğretmenler yerine, kentsel kesimde yetişen Arnavut milliyetçisi öğretmenler atanmış ve Türk öğretmenlere Komünist Partiye üye olmaları konusunda baskı yapılmıştır.⁶⁹² Bölgedeki Türkleri göçe yönelten bir diğer neden de Yücel Teşkilatı üyelerinin tutuklanmalarıdır. Yugoslavya’da yaşayan Türkler artan komünizm tehlikesine karşı kendilerini koruyabilmek için hürriyet mücadelesine girişmişlerdir. Çünkü Slavlaştırma çabalarına maruz kalan⁶⁹³ Türkler, hem tepki hem de kendilerini savunmak adına bunu zaruri görmüşlerdir. “Yücel” ismi ile kurulan bu grubun üyelerinin birçoğu kısa bir süre sonra tutuklanmıştır. Yücel Teşkilatına mensup Türkler, serbest kaldıklarında ise mal ve mülkleri müsadere edildiği için göç etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁹⁴

Türkiye’nin Yugoslavya’dan gelen göçmenlere uyguladığı göçmen politikası 14 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen İskân Kanunu’nun 3. maddesinde belirtildiği gibi Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı sayılan kimselerin göçmen olarak ülkemize kabul edilmesidir.⁶⁹⁵ Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler ve memleket dışına çıkarılmış olanların ise Türkiye’ye alınmayacağı Kanun’da belirtilmiştir.⁶⁹⁶ Yugoslavya Devlet Başkanı Tito’nun Türkiye’yi ziyaret ettiği 1953 yılında, iki devlet arasında imzalanan Serbest Göçmen Antlaşması⁶⁹⁷ çerçevesinde Yugoslavya, sınırlarını açmıştır. Bunun sonucunda da Türkiye, kendisine destek

C 19, İstanbul 1957, s. 435.

691 Elin Şehnaz Cevizci, **1950 Sonrası Türkiye’ye Makedonya’dan Göç Eden Vranofçılar Üzerine Sosyo Kültürel Bir Kimlik İncelemesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 26.

692 Çavuşoğlu, agm., s. 121

693 Sabahattin Zaim’e göre bu durumun sebebi Makedonya’daki Müslüman Türklerin Arnavutluk’la birleşmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Sabahattin Zaim, “Türk Dünyasında Balkanlardan Hatıralar”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı, Ankara 1997, s. 129-138.

694 Cevizci, **agt.**, s. 27.

695 “Türkiye’de yerleşmek maksadı ile dışarıdan münferiden veya müçtemian gelmek isteyen Türk soyundan meskün veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı bağlı meskün kimseler işbu kanunun hükümlerine göre Dâhiliye Vekilliği’nin emri ile kabul olunur. **Resmî Gazete**, 21 Haziran 1934, S 2733, s. 4003.

696 **Resmî Gazete**, 21 Haziran 1934, S 2733, s. 4003.

697 Dışişleri Bakanlığına Yugoslavya ile bir vize antlaşması yapılması için Türk hükûmeti tarafından bir yetki verilmiştir. **BCA**, 30-18-1-2/131-9-11 (15 Şubat 1953); Giray Saynur Bozkurt, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, X/2 Kış 2010, s. 60.

olabilecek akraba veya tanıdıklara sahip olabilecek kişilere “serbest göçmen vizesi” vermiştir.⁶⁹⁸

Yugoslavya’dan gelen göçmenler, serbest göçmen vizesi ile Türkiye’ye geldikleri için bir kısmı akrabalarının yanına, akrabası olmayanlar ise devlet eliyle misafirhanelere yerleştirilmiştir.⁶⁹⁹ Ancak yanlış beyanların artması sonucu Türk hükûmeti, 1956 yılından sonra Türk konsolosluklarına gönderdiği bir emirle Türkiye’ye gelen göçmenleri sıkı bir kontrolden geçirmeye başlamıştır. Bu emrin çıkarılmasının nedeni olarak Çingene, Boşnak ve Arnavut gibi ulusların yanlış beyan vererek, Türklerin arasına karışması gösterilmiştir.⁷⁰⁰ 1950’li yıllarda Yugoslavya’dan Türkiye’ye sadece Türkler değil Yugoslav siyasilere de mülteci olarak sığınma talep etmiş ve Türk Hükûmeti tarafından kabul görmüşlerdir.⁷⁰¹

Öte yandan Türkiye ile Yugoslavya hükûmeti arasında 5 Ocak 1950 tarihinde imzalanan protokolün 2. maddesi gereğince Türklere ait emlakın tasfiyesi için Belgrat’ta çalışacak bir komisyona göçmenlerin arasında iki delege seçilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun için Dışişleri Bakanlığı göçmenleri toplantıya çağırmıştır. Fakat 24 Ocak 1950 tarihinde İstanbul’da Eminönü Halkevinde yapılan toplantıda bir olumlu karar alınamamıştır. Öte yandan Türkiye, Yugoslavya’daki Türklerin kalan mallarının takibi için çalışmalarda bulunmuşsa da herhangi bir sonuca ulaşamamıştır.⁷⁰²

Yugoslavya’dan Türkiye’ye II. Dünya Savaşı’nın bitiminden 1952 yı-

698 Taner Zorbay, “1950’ler Türk Dış Politikasında Göç Meselesi Yugoslavya’dan Türkiye’ye Serbest Göç ve Köprülü/Titoveles İlçesi Örneği”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 7, S 1, Karabük 2017, s.324; Yugoslavya’dan Türkiye’ye gelecek göçmen adayına serbest göçmen vizesi verilmesi için öncelikli olarak resmi yerel makamlardan Türk olduğunu gösteren bir belge alması şart koşulmuştur. Ardından bu belge ile Türk konsolosluklarına başvuran adayların yetkililer tarafından Türkçe bilip bilmediği, Türk kültürüne bağlı olup olmadığının tespiti yapılmıştır. Ayrıca başvuru esnasında göçmen adayının Türkiye’deki akrabaları ile ilgili ayrıntılar da istenmiştir. Karşılıklı iki devlet arasındaki araştırmalar sonucunda serbest göçmen vizesi verilmesi kabul edilmiştir. Çavuşoğlu, agm., s. 134.

699 **Milliyet**, 22 Aralık 1956.

700 **Milliyet**, 8 Kasım 1956.

701 *Milliyet* gazetesi siyasi mültecilerden Gospodin Periş ile bir mülakat gerçekleştirmiştir. Mülakatta İstanbul’dan gayet memnun olduğunu belirten Periş, Türk milletine “minnettar” olduğunu ifade etmiştir. Makedonyalı Gospodin Minoda aynı duygular içinde olduğunu söylemiştir. **Milliyet**, 12 Ekim 1950.

702 **Milliyet**, 25 Aralık 1950. Ayrıca 25 Haziran 1954 tarihinde Yugoslavya’daki Türklerin millileştirilen mallarının durumunu incelemek üzere bir heyet kurulması ve başkanlığına Settar İksel’in getirilmesi kararlaştırılmıştır. **BCA**, 30-18-1-2 / 136-62-17; Yugoslavya’dan Türkiye’ye göç eden Türklerin bıraktıkları malların durumu Amerikan arşiv belgelerine de yansımıştır. Türk ve Yugoslav hükûmetleri arasında bu problemin çözülmesi için adımlar atıldığını ancak neticeye ulaşılmadığı ifade edilmektedir. **National Archives, Department of State Records**, 882.1868/4-2854, 28 Nisan 1954.

lına kadar, sadece 112 kişi gelmiştir. 1953 yılı boyunca 922 aileden 2.404 kişinin Türkiye'ye göç etmek için izin aldığı belirtilmektedir.⁷⁰³ 1951-1954 yılları arasında Yugoslavya'dan münferit gelen göçmenler gözükmemektedir. 1953 yılından sonra Balkan Paketi'nin oluşturulması, Türk Parlamento Heyetinin Yugoslavya'yı ziyareti ile Yugoslavya Hükûmeti 1939-1953 yılı arasında yasak olan göçe izin vermiştir.⁷⁰⁴ Yugoslavya'nın bu tutumu, göç edenlerin Yugoslavya'daki rejim hakkında bilgiler vereceği, göçlerin artması halinde ise rejimin başarısızlığı olarak görülebileceği ve Yugoslavya ile komünizm aleyhinde etki yapabileceği endişesinden kaynaklanmıştır.⁷⁰⁵ Bu tarihten sonra neredeyse her gün Türk aileler, Türkiye'ye gelmeye başlamıştır.⁷⁰⁶ Ancak 1955-1960 yılları arasında göç, kitlesel bir hal almıştır. 1956 yılında göçmen sayısı 31.969'a çıkarak, dönem içerisindeki en fazla rakama ulaşmıştır.⁷⁰⁷ 1951-1960 yılları arasında en az göçmenin geldiği yıl ise 73 kişi ile 1952 yılıdır. Bu azalmanın nedeni ise Bulgaristan'dan Türkiye'ye yoğun bir göç yaşanması ve iki devlet arasındaki ilişkilerden dolayı Türkiye'nin sınırlarını kapatmasıdır.⁷⁰⁸

703 National Archives, Department of State Records, 882.1868/4-2854, 28 Nisan 1954.

704 Altan Deliorman, **Yugoslavya'dan Müslüman Türk'e Büyük Darbe**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1976, s. 248.

705 Bu durum Amerikan arşiv belgelerine de yansımıştır. Bölgedeki Türklerin terk etme durumlarından dolayı Yugoslavya'daki rejimin "itibarının sarsılabileceği" ifade edilmiştir. **Foreign Service Despatch**, 882.1868/4-2854, 28 Nisan 1954; Zaim, agm., s. 435.

706 Bu duruma örnek olarak verilebilecekler: Yugoslavya'dan serbest göçmen vizesiyle memleketimize gelen 7 soydaşımızın göçmen olarak kabul edilmesi. **BCA**, 30.18.1.2 / 142-20-17. "Yugoslavya'dan yurdumuza 100 Türk ailesi geldi.", **Milliyet**, 6 Mart 1955. "Yugoslavya'dan 150 göçmen geldi.", **Milliyet**, 10 Aralık 1956. "Dün Yugoslavya Türklerinden 129'u anavatanına kavuşmuştur", **Milliyet**, 12 Aralık 1956.

707 **Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı**, C 30, Ankara 1962, s. 110.

708 Ülkü Köksal, **Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçler (1923-1960)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004, s. 40

1955-1962 Yılları Arasında Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göç Eden Göçmen Sayısı⁷⁰⁹

Yıllar	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	Toplam
Aile	4.047	8.083	8.250	8.741	4.795	3.417	1.801	1.286	40.422
Nüfus	17.000	31.969	30.162	30.137	18.403	13.304	7.091	3.399	151.465

1955-1956 yılı içerisinde Türkiye'ye gelen göçmenler burada gerçekten akrabaları bulunduğundan dolayı kolayca iş bulmuşlardır. Tüccar, iş adamları, serbest mesleğe mensup kişiler ve şehirde yaşayanlar, köyde yaşayanlara göre daha kolay göç etmişlerdir. Köyde ziraatla uğraşan kimseler Marmara, Ege ve Trakya bölgelerinde zirai işçi olarak çalışmışlar, bu bölgelerde iş bulamayanlar ise İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlere göç ederek vasıfsız işçilik yapmak zorunda kalmışlardır. Yugoslavya'dan Türkiye'ye gelen Türk göçmenler arasında Şükrü Sökmensüer, Org. Tekin Arıburnu, Yahya Kaptan, Ahmet İhsan Aksoy, Mehmet Şakir Kesebir gibi pek çok tanınmış isimler de bulunmaktaydı.⁷¹⁰

Yugoslavya'dan gelen Türklere yardımcı olmak adına Türkiye'de 1957 yılına kadar iki dernek kurulmuştur. İlki Vardarlılar Yardımlaşma Cemiyeti, ikincisi Yugoslavya'dan Gelen Türk Göçmenler Derneğidir. Vardarlılar Yardımlaşma Cemiyeti, Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonuna üye olmuştur.⁷¹¹ Her iki dernek kiralık mesken bulmak, göçmenlere maddi yardım sağlamak ve göçmenlere iş bulmalarını kolaylaştırmak adına faaliyet sürdürmüştür. Çünkü 1950-1953 yıllarına nispeten daha sonraki tarihte göçün kitlesel bir hal alması, göçmenlerin ev ve iş bulma sorunu ile karşı karşıya bırakmıştır.⁷¹²

Yugoslavya'dan Türkiye'ye yapılan göçün yoğun olmasına rağmen kamuoyu ve basın tarafından fazla ilgi görmemiş bu sebeple Yugoslavya'dan Türkiye'ye bu dönemde yapılan göç Şerafettin Yücelden tarafından "Yugoslavya'dan Sessiz Türk Göçü" olarak tanımlanmıştır.⁷¹³

709 Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı, C 30, Ankara 1962, s. 110.

710 Milliyet, 24 Aralık 1956.

711 Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu 16 Ocak 1960 tarihinde kamuya yararlı dernek olarak kabul edilmiştir. BCA, 30-18-1-2 / 154-73-15.

712 Zaim, agm., s. 447-448.

713 Şerafettin Yücelden, "Yugoslavya'dan Sessiz Türk Göçü", Türk Dünyası Dergisi, S 11, İstanbul 1968. Cevizci, agt., s. 25.

10.3. Diğer Ülkelerden Türkiye'ye Yapılan Göçler

Türkiye'ye, 1950-1960 yılları arasında Yunanistan, Romanya, Türkistan ve Orta Doğu bölgelerinden de göçler olmuştur. Bu dönemde Yunanistan'dan⁷¹⁴ ve Romanya'dan gelen göçmen sayısı azdır. Yunanistan'dan Türkiye'ye yapılan göçlerin bir kısmı Oniki Ada'dan yapılmıştır. Oniki Ada, 1945 yılında İtalyanlardan Yunanlara verildiğinde bölgedeki Türk nüfusu 11.000 iken 1960 tarihinde 3.400'e kadar düşmüştü.⁷¹⁵ Romanya'dan Türkiye'ye yapılan göçler, II. Dünya Savaşı öncesinde yoğun bir şekilde yaşandığı için 1945'li yıllardan 1997 yılına kadarki yaşanan göçler oldukça azdır.⁷¹⁶ 1939-1960 yılları arasında Romanya'dan Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 7631'dir.⁷¹⁷

Türkiye'ye yönelik göçlerin yapıldığı diğer bir coğrafya Türkistan'dır. Özellikle 1933-1944 yılları arasında Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde yaşanan baskılardan dolayı Kazaklar göçe zorlanmıştır. 1935 yılında başlayan göç hareketi, 1952 yılına kadar tam 17 yıl sürmüştür.⁷¹⁸ 1950 yılı Şubat ayında yaklaşık 500 Türk ve Müslüman göçmen, Sincan Bölgesi ve Hindistan'dan göçe başlamış, Türk hükümeti de bu göçmenlerin bir bölümünün veya tümünün kabul edilmesi yönünde bir tutum izlemiştir. Sovyet topraklarından ise sıkı kontroller nedeniyle 1 Ocak 1952'ye kadar sadece 9 kişi Türkiye'ye giriş yapmıştır. 1952 yılı Eylül ayında Pakistan'a sığınan 200 Türkistan göçmeninin, Pakistan hükümeti tarafından iskânları yapılmışsa da muhacirler Türkiye'ye gitmek istediklerini bildirmişlerdir.⁷¹⁹ Kazaklar, Türkiye'ye göç etmeden önce Hindistan'da bulunan Türk Büyükelçiliğine müracaat etmişler ve göç taleplerini bildirmişlerdir.⁷²⁰ Başbakan Adnan Menderes'in çabasıyla

714 “Batı Yunanistan'dan 23 Kişilik Bir Mülteci Kafilesi Geldi”, *Milliyet*, 29.09.1950; “Dün Şehrimize 9 Kişilik Göçmen Kafilesi Geldi”, *Milliyet*, 21 Şubat 1957.

715 Cengiz Orhonlu, “Yunanistan Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 1102.

716 Kemal Kirişçi, “Türkiye'ye Yönelik Göç Hareketlerinin Değerlendirilmesi”, *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılına Toplu Bir Bakış Uluslararası Kongresi Siyaset Kültür Uluslararası İlişkiler (10-12 Aralık 1998)*, Yay. Haz. Zeynep Rona, İstanbul Tarih Vakfı Yay., İstanbul, C I, s. 114.

717 Yusuf Sarıınay, “Cumhuriyet Döneminde Balkan Ülkelerinden Ankara'ya Yapılan Göçler (1923-1990)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/81, Kasım 2001, s. 361.

718 Saya Gabbasova, *Altaylardan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo Kültürel Yapı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2017, s. 28.

719 Aslan, *age.*, s. 189-190.

720 Resmî bir görev sebebiyle Pakistan'a gelen gazeteci Mehmet İrfan'la karşılaşmaları göçmenler için dönüm noktasıdır. Gazeteci İrfan'a Türkiye'ye göç etmek istediklerini bildiren Kazaklar, bu sayede Türkiye'nin Lahor elçisi ile kısa bir görüşme imkânına sahip olmuşlardır. Elçinin Kazaklara kaç kişisiz şeklindeki sorusuna 1941 yılında 3039 kişi olarak göç yoluna başladıklarını, ancak hastalık ve diğer sebepler nedeniyle 1400 kişi kaldıklarını söylemeleri elçiyi duygusal açıdan etkilemiştir. Mehmet Kalkan, “Sovyetler Döneminde Ka-

Hindistan ve Pakistan'da mülteci olarak bulunan Kazaklar, Türkiye'ye alınmışlardır.⁷²¹ Afganistan'a sığınan 800 Kazak Türk'ünün Doğu Türkistan'a geri gönderileceği bilgisinin alınması üzerine Türkiye araya girerek bu duruma mani olmuş ve bu göçmenler de Türkiye tarafından kabul edilmişlerdir.⁷²² Kazaklar, 1952 senesinin Eylül ayından başlayarak, Türkiye'ye "iskânlı göçmen" statüsünde yerleşmeye başladılar.⁷²³ Böylece 1954 yılında 1379 Kazak Türk'ü Türkiye'ye kabul edilmiştir.⁷²⁴ Kazaklar ilk geldiklerinde öncelikle Tuzla, Zeytinburnu ve Sirkeci'deki misafirhanelerde kaldılar. Ardından İstanbul, Manisa, Niğde, Ulukışla, Konya, Kayseri ve Aksaray'da iskân edildiler.⁷²⁵ 1955 yılının Kasım ayına geldiğinde Türkiye'nin doğu sınırından giriş yapan Türkistanlı göçmenlerin sayısı 1800'e ulaşmıştır. 1952-1960 yılları arasında Türkiye'ye gelen toplam Türkistan göçmeni sayısı ise 2072'dir.⁷²⁶

14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta meydana gelen askeri darbe⁷²⁷ sonrasında Irak'ta krallık rejimi yıkılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde de Irak'ın bir türlü siyasi istikrara kavuşamaması bölgeden göç yaşanmasına sebep olmuştur. Göçmenler, Irak'taki konsolosluga ve Türkiye'deki yetkili mercilere mektup ve telgraflarla müracaat etmişlerdi. General Kasım'ın Musul'u kuşatması ile 3000 kişi Türkiye'ye gelmiştir.⁷²⁸ Irak'ın Kuzeyinde İran ve Türk sınırında yaşayan bazı Kürt kabileleri de zamanla bölgeyi terk etmiş ve Türkiye'ye gelmiştir. Gelenlerin sayısı, ilk etapta 1000'i bulmuş⁷²⁹ daha sonra 7000 kişiye ulaşmıştır.⁷³⁰ Irak'taki istikrarsızlığın devam etmesi üzerine Türkiye'ye yapılan sığınmalar devam etmiştir.⁷³¹

zakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri", **TÜBAR**, XXI, 2007 Bahar, s. 135-136.

721 Aslan, **age.**, s. 190.

722 Kübra Yücel, **Yeni Türkiye ve Dış Göçler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 209.

723 <http://www.abdulvahapkar.com/tuerkyedek-kazaklar-hakkinda-aratirmalar/> Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2017

724 Mehmet Kalkan, **Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları**, İstanbul Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 150-153. Göçmenler, Karaçi şehriden Basra'ya, oradan Bağdat'a Bağdat'tan da İstanbul'a uzun bir yol kat etmişlerdir. Göçmenler bizzat Adnan Menderes tarafından karşılanmıştır. Kalkan, **age.**, s. 153.

725 Kalkan, **age.**, s. 153.

726 Aslan, **age.**, s. 196.

727 **Milliyet**, 15 Temmuz 1958.

728 **Son Posta**, 11 Mart 1959. Sığınmacıların sayılarının fazla olması dolayısıyla Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu Cizre'deki mülteci kamplarında kalanların dışında sığınmacı almayacaklarını bildirmiştir

729 **Milliyet**, 30 Nisan 1959.

730 **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1959.

731 **Hürriyet**, 5 Mayıs 1959.

Demokrat Parti, en büyük sınavlarını göç işinde vermiştir. Genel politikası ödenek arttırmak, komisyonlar kurarak göçmenlere destek olmak, misafirhane ve göçmen evleri inşa ettirmektir. Göçmenlerin yaşeleri sağlanmış, üretici durumuna gelmeleri için destek verilmiş, arazi temin edilmiş ve mesleklere göre ayrılarak iskân bölgelerine ulaştırılmışlardır. Millî bir mesele olarak görülen göçmen işi, başlangıçta bazı aksaklıklar olsa da sonradan düzene sokulmuştur.

11. İÇ POLİTİKADAKİ GELİŞMELER*

Atatürk sonrası dönemde Türkiye'nin dış politikadaki tercihlerinin, ülke içindeki gelişmeleri yönlendirmede etkisi büyüktür. İsmet İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihinde muhalefete cesaret veren konuşması ve ardından CHP milletvekilleri Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün 7 Haziran'da CHP Meclis Grubuna verdikleri "Dörtlü Takrir", Türk siyasetinde yeni bir dönemin başladığının habercisi olmuştur. Takrir, yeni bir muhalefet partisi kurulmasından çok CHP içinde bir reform yapılmasını amaç edinse de savaş sonrasındaki örgütlü muhalefetin başlangıcının simgesidir.⁷³² Türkiye'de çok partili dönem, temmuz ayında Sanayici Nuri Demirağ tarafından kurulan Millî Kalkınma Partisi ile başlamış fakat Mecliste temsilcisi olmayan bu parti, yeterince ilgi görmemiştir. Eylül ayında *Tan* ve *Vatan* gazetelerinde yazdıkları eleştirel makaleler nedeniyle Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün, ardından da Refik Koraltan'ın CHP'den ihraç edilmeleri, 1 Kasım'da İsmet İnönü'nün muhalefet partilerine ihtiyaç duyulduğunu söylemesi ve nihayet aralık ayında Celal Bayar'ın CHP'den istifa etmesi ile yeni bir partinin kuruluşuna giden yolda önemli adımlar atılmıştı. 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Partinin kurulması ile Türk siyaseti, Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren ilk defa uzun soluklu ve gerçek bir iktidar-muhalefet anlayışına tanık olmuştu.

Aslında 1945 yılından itibaren Millî Şef İsmet İnönü'nün söylemleri ve bununla bağlantılı olarak iktidarın yumuşama politikası, Türkiye'nin yeni dönemde belirleyeceği siyasi çizginin habercisi idi. Özellikle CHP'nin 1946 yılındaki "Demokratikleşme Kurultayı" olarak adlandırabileceğimiz Olağanüstü Kurultayında alınan kararlar, kalıcı olarak demokrasinin yörüngesine girildiğini göstermişti. Bu bağlamda da 1946-1950 yılları arasında demokrasi adına önemli adımlar atılmıştı. Millî Şeflik sisteminin kaldırılması, par-

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi. "İktidar-Muhalefet İlişkileri" başlığı ile (Millî Muhalefet ve Vatan Cephesi Girişimleri, Öncesi ve Sonrasında Yaşanan Olaylar ile Tahkikat Komisyonu ve Salahiyet Kanunu) alt başlıkları Dr. Işıl Tuna ile birlikte yazılmıştır. Doç. Dr. Işıl Tuna, Mimar Sinan Üniversitesi, Öğretim Görevlisi.

732 Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 28. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 310.

ti-devlet bağlantısının yumuşatılması, üniversiteye özerklik verilmesi, daha önce kapatılan dinî eğitim kurumlarının yeniden faaliyete başlatılması, muhalefetin radyodan yararlanmasına izin verilmesi, İstiklal Mahkemelerinin resmen kaldırılması bu adımlardan sadece birkaçıdır. Öte taraftan bilhassa II. Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı politikalar, Varlık Vergisi, Millî Korunma Kanunu, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, bir türlü sonu gelmeyen sıkıyönetim uygulamaları, azınlıkların ve aydınların, iktidar partisinden desteklerini çekmeleri sonucunu doğurmuştu. Şüphesiz bütün bunlar, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerin sonuçlarını etkilemiştir.

11.1. Demokrat Partinin İktidara Gelişi

Demokrat Partinin kuruluş amacı, 1946 yılına ait ilk programının 1. maddesinde şöyle belirtilmiştir: *Siyasi hayatımızın, birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyetinde demokrasinin geniş ve ıleri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumî siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadı ile kurulmuştur.*⁷³³ 85 maddeden oluşan bu programda “demokrasi”, “insan hakları” ve “seçim serbestliği” vurguları dikkat çekmektedir. Tek dereceli seçim sisteminin kabulü ile yurttaşın tercihini rahatlıkla yapmasına imkân sağlayacak seçim güvenliğinin sağlanması gerekliliğinin ifade edildiği programda, bunu bozacak her türlü hareket millî hâkimiyete karşı işlenmiş suç olarak görülmüştür.⁷³⁴ Bu anlayış çerçevesinde 20 Haziran 1949 tarihinde toplanan Demokrat Partinin II. Büyük Kongresi’nin önceliği de seçim güvenliği olmuştur. İktidar olabilmenin yolunun, her şeyden önce adil bir seçim sisteminin geçtiğinin bilincinde olan kongrenin eğilimi, Ana Davalar Komisyonu tarafından hazırlanarak kabul edilen ve tarihe, CHP tarafından nitelendirilen bir isim olarak, “Millî Husumet Andı” olarak geçen, “Millî Teminat Andı”nı ortaya çıkartmıştır. Seçimlerde, 21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerinde olduğu gibi, hile yapılması durumunda milletin husumeti ile karşılaşılacağına vurgulandığı And, aslında muhalefetin iktidarın seçimlerde hile yapma ve kendisini tasfiye etme olasılığı üzerine temellendirdiği bir endişenin sonucudur.

İktidar, kongreye ve alınan kararlara tepki gösterse de temkinli tavrını sürdürmüştür. Başbakan Şemsettin Günaltay CHP İstanbul İl Kongresi’nde yaptığı konuşmada, demokrasinin muhalif partilerin mevcudiyeti ile yaşayabileceğini söyledikten sonra muhalefeti şöyle uyarmıştır: *Husumet kararı denilen tahrik unsuru ortada oldukça memleket için hayırlı neticeler almak*

733 **Demokrat Parti Programı 1946**, 1946, TBMM Kütüphanesi, madde 1; **Türkiye’de Siyasi Dernekler II**, T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatından, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1950, s. 169.

734 **Demokrat Parti Programı 1946**, madde 9, madde 10; **Türkiye’de Siyasi Dernekler II**, s. 169.

müşküldür. Günaltay, ayrıca tahriklere kapılmadan yollarına devam ettiklerini ve Türk milletinin iradesini gerçek manada tecelli ettirecek bir seçim kanunu üzerinde hassasiyetle durduklarını belirtmiştir.⁷³⁵ Nihayet seçim kanunu tasarısı, tamamlanarak dört profesör, Yargıtay ve Danıştaydan ikişer üye ve üç avukattan oluşan bir bilim kurulunun incelemesine sunulmuştur. Tasarı üzerinde yapılan çalışmalardan sonra seçimlerin, yargı güvencesine bağlanması kabul edilmiş ve böylece iktidar ile muhalefet arasındaki en büyük sorun aşılmıştır.⁷³⁶ Buna rağmen 12 Ocak gecesi Demokrat Parti Başkanlığı, baskı yapılması halinde seçime girilmeyeceğinin belirtildiği bir tebliğ yayımlamıştır.⁷³⁷ Tebliğe tepki gösteren CHP'nin ılımlı isimlerinden Nihat Erim'in, Kayseri'de yaptığı konuşmada *Milletin temsil vazifesinden şu parti kaçarsa, onun yerini başka bir parti elbet alacaktır* sözleriyle DP'yi uyarması üzerine⁷³⁸ Adnan Menderes de *Kayseri nutku bize anlatıyor ki, ne 35'ler ortada kalmıştır ne de davaları* diyerek Erim'in sözlerine cevap vermiştir.⁷³⁹

İki parti arasında mutata hale gelen bu gerginlik, uzun süreli olmamıştır. Hız kesmeden seçim kanunu ile ilgili çalışmalara devam edilmiş ve tasarı tamamlanarak Meclisin onayına sunulmuştur. 6 Şubat günü başlayan tasarı üzerinde müzakerelerde özellikle gizli oy, Yüksek Seçim Kuruluna tahkik yetkisi verilmesi gibi konular üzerinde tartışmalar yoğunlaşmıştır.⁷⁴⁰ Sonunda DP'nin istekleri doğrultusunda kabul edilen 16 Şubat 1950 tarihli 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu, gerçekten de demokratik sistemin yerleşmesi bağlamında önemli bir adım olmuştur. 171 maddeden oluşan Kanun, Yüksek Seçim Kuruluna tahkik yetkisi verilmesi, seçimlere mahkeme yolu ile itiraz edilebilmesine olanak sağlanması, gizli oy açık tasnif usulünü getirmesi, milletvekillerine iki yerden adaylıklarını koyma hakkı tanınması⁷⁴¹ ve radyodan propaganda için her siyasi partiye eşit süreler verilmesi gibi dikkat çeken maddeler içermektedir.

En önemli sorun aşıldıktan sonra partiler, ilk defa eşit şartlarda seçim propagandası yarışına girmiştir. Daha ocak ayında kurduğu bir komisyonla Demokrat Parti, seçim hazırlıklarını başlatmıştı. DP tarafından işçilere grev hakkı tanınması, işsizlik sigortası ile ilgili kanunun çıkartılması gibi konular

735 **Akşam**, 1 Ocak 1950.

736 **Cumhuriyet**, 11 Ocak 1950, s. 3; Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 65,68.

737 **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1950.

738 **Cumhuriyet**, 16 Ocak 1950; **Vatan**, 16 Ocak 1950.

739 **Cumhuriyet**, 18 Ocak 1950.

740 **Akşam**, 11 Şubat 1950.

741 Kanun'un 36. maddesine göre bir milletvekilinin iki yerden de seçilmesi halinde, tercihi belirleyici olacaktır. Bk. **Milletvekilleri Seçimi Kanunu**, Kanun Numarası: 5545, **Kanunlar Dergisi**, Cilt: 32, s. 518; **Resmî Gazete**, Sayı: 7438, 21.02.1950.

Meclise getirildi.⁷⁴² CHP’de ise her geçen gün ortaya çıkan yeni sorunlar, partiye zarar verdi. Bu süreçte özellikle CHP’de bir kesimin, partiyi “Atatürkçülük” ten uzaklaştırma gayesi ile hareket ettiğine yönelik tartışmaların yaşandığına dair basına yansıyan haberler dikkat çekicidir.⁷⁴³ Nitekim seçimlerden sonra başta Nadir Nadi olmak üzere bazı köşe yazarları seçim yenilgisinin nedenini, CHP’nin Atatürk ilkelerinden ödün vermesine bağlayacaklardı.

Seçim kampanyaları, Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar’ın 29 Ocak günü İzmir DP İl Kongresi’nde⁷⁴⁴ ve CHP ise Genel Başkan Vekili Hilmi Uran’ın Manisa İl Kongresi’nde verdikleri nutuklarla başladı.⁷⁴⁵ CHP ve DP arasında buzlar yeniden eridi ve iki parti arasında koalisyon kurulabileceğine dair açıklamalar basına yansıdı.⁷⁴⁶ Seçim tasarısının Meclise getirilmesi ile yine sükûnet bozuldu. Tasarı kabul edildikten sonra seçim zamanı üzerinde uzlaşma sağlamak amacıyla Celal Bayar ile Şemsettin Günaltay arasında bir mülakat yapıldı.⁷⁴⁷ Seçim günü 14 Mayıs olarak açıklandıktan sonra da partilerin büyük seçim mücadelesi devam etti. CHP, Af Kanunu çıkarttı. Yeni bir basın tasarısını Meclise getirdi. Şubat ayının sonunda 20’den fazla bölgede seçime katılacak siyasi partilerin radyodan 20’şer dakika propaganda yapmaları kabul edildi.⁷⁴⁸ Meydanlara inen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ilk seçim nutkunu, 23 Mart günü verdi.⁷⁴⁹ 24 Mart gecesi Meclisin kendisini feshetmesi ile Türkiye, artık tamamen seçim yörüngesine girmiş oldu.

Bu süreçte CHP’den üst üste istifa haberleri gelmeye başladı. Önce ülkesine karşı daha iyi görev yapabileceği düşüncesiyle özgürlüğünü eline aldığını söyleyen Ali Fuat Cebesoy,⁷⁵⁰ sonra Sinan Tekelioğlu CHP’den istifa ettiler. Mart ayı başında seçim yarışına fiilen dâhil olarak “tarafsız cumhurbaşkanı” rolünden vazgeçen İsmet İnönü, 30 Mart günü Malatya’da yaptığı konuşmada *İktidarda kalırsak tutacağım yol demokratik rejimin istikrarına çalışmak olacaktır* sözleriyle gelecekte takınacağı tutumuna yönelik ılımlı bir mesaj

742 **Cumhuriyet**, 19 Ocak 1950; **Vatan**, 10 Ocak 1950.

743 **Cumhuriyet**, 20 Ocak 1950.

744 **Vatan**, 28 Ocak 1950.

745 **Vatan**, 29 Ocak 1950.

746 Nihat Erim, DP yöneticileri ile görüşebileceğini ve bir koalisyon dahi kurabileceklerini söyledi. **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1950. Koalisyon teklifinin, hangi taraftan geldiği üzerine spekülasyonlar vardır. Demokrat Parti’den geldiğine dair iddialar basında yer bulmuştur. **Akşam**, 24 Şubat 1950. Fakat Celal Bayar, bu konuda hiçbir konuşma olmadığına dair bir demeç vermiştir. **Akşam**, 25 Şubat 1950. Fakat Celal Bayar, İsmet İnönü’ye hitaben 26 Mart günü verdiği bir beyanatta, eğer dürüst bir seçim istiyorsa koalisyon kabinesine yanaşmalıdır mesajını vermiştir. **Vatan**, 27 Mart 1950.

747 **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1950.

748 **Akşam**, 28 Şubat 1950.

749 **Cumhuriyet**, 24 Mart 1950.

750 **Vatan**, 29 Mart 1950.

verdi.⁷⁵¹ 2 Nisan günü Adana’da yaptığı konuşmada muhalefeti şiddet taraftarı olmakla suçlayan İnönü’ye göre, seçim sürecinde ülkede iki türlü politika ortaya çıkmıştı: Birincisi kışkırtıcı muhalefet, ikincisi de bunun karşısında uzlaşmacı bir iktidar.⁷⁵²

CHP’de bunlar yaşanırken, DP’nin Genel Başkanı Celal Bayar, 26 Mart günü Konya’da yaptığı konuşmada bir koalisyon kabinesi kurulmasını önermiştir.⁷⁵³ İnönü’nün muhalefetin şiddet politikası uyguladığına dair ithamlarına *Şiddete uğrayanlara şiddetçi demek en büyük haksızlıktır* sözleriyle cevap vermiş ve ülkede hiçbir zaman kardeş kavgası çıkartmayacaklarını söylemiştir.⁷⁵⁴ Gerçekten başarılı bir seçim kampanyası yürüten ve Yargıtay Başkanı Halil Özyörük ile Millî Mücadele’nin kahramanlarından General Ali Fuat Cebesoy’un katılımı ile de gücünü arttıran Demokrat Parti, nisan ayında aday listesini ilan etmiştir. CHP ise muhalefetin etkin propagandaları ile başa çıkmaya çalışmıştır. Öte yandan 3 Nisan’da eski başbakanlardan Recep Peker’in cenazesi sessiz sedasız kaldırılırken, 10 Nisan günü Mareşal Fevzi Çakmak’ın vefat haberi gelmiştir. Özellikle Çakmak’ın vefatının yankıları sürerken, partilerin propaganda faaliyetleri hız kesmeden sürmüştür. 10 Mayıs günü propaganda dönemi sona ermiş, heyecanla Türkiye’nin kaderini etkileyecek seçimlerin sonuçları beklenmeye başlanmıştır.⁷⁵⁵ 14 Mayıs 1950 seçimleri sonucunda büyük bir zafer elde ederek iktidara gelen Demokrat Parti, ilk anda bunun şaşkınlığını yaşarken, Türk siyasetinde yeni bir sayfa açılmıştır.

Demokrat Partinin iktidara gelişinde, liderlerinin popülaritesi kadar siyasi çizgisinin ve cesur muhalefet anlayışının da etkisi vardır. Her şeyden önce Cumhuriyetin nitelikleri, Atatürk ilke ve inkılapları ve rejimle bir problemleri yoktu. Bunun dışında Demokrat Parti, gerçek bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkmıştı. 6 Ocak 1947 tarihli ilk kongrelerinde ilan ettikleri “Hürriyet Misakı”, Türk siyasetine yepyeni bir anlayış ve soluk getirdiği gibi 12 Temmuz Beyannamesi’ne giden sürecin de yolunu açmıştı. Cumhuriyet Dönemi’nde toplum, ilk defa gerçek bir siyasi mücadeleye DP ile tanık olmuştu. İktidarın bilhassa Recep Peker dönemindeki, sert politikalarına direnç gösterebilmiş, 12 Temmuz Beyannamesi’nden sonra parti içindeki sertlik yanlılarının tutumu ve üyelerinin neredeyse yarısını kaybetmesine rağmen, bu durumdan daha güçlü bir şekilde çıkmayı başarabilmişti. Dönem düşünüldüğünde işçilere grev hakkı verilmesine kadar ileri giden demokratik söylemleri, toplumun birçok kesiminin desteğini almalarını sağlamıştı. Bunun

751 **Cumhuriyet**, 31 Mart 1950.

752 **Vatan**, 3 Nisan 1950.

753 **Cumhuriyet**, 27 Mart 1950.

754 **Vatan**, 6 Nisan 1950.

755 Eroğul, **age.**, s. 70-71.

yanında CHP ise 1945 yılından sonra söylemlerini, tutumunu değiştirse de karşısında kendi içinden kopmuş ve ideolojik olarak kendilerinden pek de farklılık arz etmeyen, cesur, halka yakın bir muhalefet bulmuştu. Özellikle tek dereceli seçim sisteminde halkın önemi düşünüldüğünde, halkın ön plana alındığı sloganlarla ortaya çıkan, halkla iç içe olmayı benimseyen yepyeni, yıpranmamış bir muhalefetin, iktidara gelmesi doğal bir sonuçtu.

Seçimlerden sonra yeni Meclis, 22 Mayıs Pazartesi günü saat 15.00'da en yaşlı üye Hüseyin Cahit Yalçın'ın başkanlığında açılmış ve ilk olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı seçimi yapılmıştır. 387 milletvekilinin iştirak ettiği bu seçimde iki oy geçersiz sayılmış ve 385 üyenin tercihi ile İçel Milletvekili Refik Koraltan, Meclis başkanı seçilmiştir. Demokrat Parti Dönemi'nin sona erdiği 27 Mayıs 1960 gününe kadar Meclis başkanı olarak görev yapacak olan Koraltan, teşekkür konuşmasında tam bir tarafsızlık ve tüzük hükümleri çerçevesinde başkanlık görevini sürdüreceğine vurgu yapmıştı.⁷⁵⁶ Başkan vekillikleri ve divan üyeleri seçimlerinden sonra cumhurbaşkanının belirlenmesine geçilmiştir. 453 üyenin katıldığı oylamada 387 oy İstanbul Milletvekili Celal Bayar'a, 64 oy Malatya milletvekili İsmet İnönü'ye bir oy da Halil Özyörük'e çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı seçildikten sonra oturuma ara verilmiş ve saat 20.00'da toplanan ve Refik Koraltan'ın başkanlık ettiği ikinci oturumda Celal Bayar, kürsüye gelerek ant içmiştir.⁷⁵⁷ Böylece Cumhurbaşkanlığı ve Meclis Başkanlığı makamları sahiplerini bulmuştur. 22 Mayıs günü saat 15.00'da Meclisin toplanması ile Şemsettin Günaltay hükümetinin görevini tamamladığı resmileşti. Yine aynı gün saat 20.25'de toplanan üçüncü oturumda yeni hükümeti kurma görevinin İstanbul Milletvekili Adnan Menderes'e verildiğine dair Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi okunmuş ve Başbakan Menderes tarafından sunulan Bakanlar Kurulunun onaylanması ile TBMM bu tarihi toplantısını tamamlamıştır.⁷⁵⁸ Böylece 27 yıllık CHP iktidarı sona ermiş ve Türkiye, IX. Dönemde 1. Menderes Hükümeti ile yeni bir siyasi tecrübeye doğru yol almaya başlamıştır.

11.2. Dönemin Siyasi Gelişmeleri

Demokrat Parti, 1950 seçimlerindeki zaferi ile birlikte iktidarı devralarak başkanını Çankaya'ya çıkartmış, Mecliste büyük çoğunluğu elde etmişti. Önceki dönemden farklı olarak bürokrasinin partiye değil partinin bürokrasiye hakim olduğu bir anlayışı benimseyen Demokrat Parti, bir seçim yenilgisi beklemeyen CHP'nin, devlet güçlerini kullanarak iktidarı yeniden ele geçirme ihtimalinin korkusu ile iktidarının ilk bir ayını geçirmiştir.⁷⁵⁹ Aslında bu,

756 **TBMM Zabıt Ceridesi**, IX. Dönem, B 1, O 1, 22.05.1950, s. 6.

757 **TBMM Zabıt Ceridesi**, IX. Dönem, B 1, O 2, 22.05.1950, s. 8.

758 **TBMM Zabıt Ceridesi**, IX. Dönem, B 1, O 3, 22.05.1950, s. 9.

759 Eroğul, *age.*, s. 85.

2 Mayıs 1954 seçimlerine kadar var olan ve 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesine kadar da içten içe süren bir korkuydu.

Muhalefetteyken belirlenen DP'nin lider kadrosu, dönemin sonuna kadar etkisini ve önemini korumuştur. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, yine muhalefetteyken belirledikleri ilke doğrultusunda parti başkanlığından istifa etti. Cumhuriyetin partisiz ve sivil ilk cumhurbaşkanı oldu. Fakat dönem içerisindeki tutumu, özellikle XI. Dönemde tarafsızlık yönünden tartışmalıdır. Genellikle partili bir cumhurbaşkanı gibi hareket ettiği söylenebilir. Başbakanlıkla birlikte parti başkanlığı görevini de üstlenen Adnan Menderes ve Meclis Başkanlığına getirilen Koraltan, DP'nin iktidara gelişinde çok önemli bir rol üstlendikleri gibi Partinin iktidarda olduğu 10 yıla da damga vurdular.

DP ile birlikte devlet idaresinde eskisinden farklı yepyeni bir zihniyetin varlığı söz konusudur. Bu farklılık ilk defa, 29 Mayıs 1950 günü Adnan Menderes tarafından okunan 1. Menderes hükûmeti programında görüldü. Kürsüye gelen Adnan Menderes, konuşmasının başında Demokrat Partinin gayritabii siyasi şartlar altında beş yıllık mücadelesinin bir sonucu olarak nitelendirdiği 14 Mayıs'ı, "müstesna ehemmiyetli tarihi bir gün" olarak tanımlamış, sonra da daha önce mevcut olmayan bir anlayışla CHP'nin son yıllardaki icraatlarını eleştirmişti.⁷⁶⁰ CHP Dönemi'ne yoğun eleştirilerin olduğu ilk kısımdan sonra, Partinin görüşlerinin tekrarlandığı ikinci kısımda hükûmetin hedefleri arasında üretim hacminin, refahın artırılması, vergi adaletinin sağlanması, özel girişim alanlarının mümkün olduğunca genişletilmesi, yabancı sermayenin teşvik edilmesi, antidemokratik hükümlerin kaldırılması, aşırı solun ezilmesi gibi hususlar bulunuyordu. Meclis, Menderes hükûmetine ve programına 2 Haziran günü güvenoyu vermiştir.⁷⁶¹

1950-1960 dönemi, siyasi özellikleri bağlamında 1946-1950 dönemi ile benzerlik göstermektedir. Her şeyden önce DP'nin hayat görüşünün, CHP'den çok farklı olduğu söylenemez. CHP seçimleri kazanması durumunda "Altı İlkeyi" programından çıkartacağını dahi vaat etmiş ve DP'nin ekonomide liberal programı ve görüşlerine uygun bir şekilde özel sektör tatmin edilmişti. Demokrat Partinin muhalefette iken şikâyet ettiği birçok husus, 1950-1960 yılları arasında muhalefetin şikâyet unsuru olmuştur. Sadece rollerin değiştiği, siyasi anlayışta ise bir devamlılığın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Celal Bayar'ın CHP ve DP arasındaki farkı, helva yapan açılara benzetmesi, bu

760 *Hakikat şudur ki; uzun süren tek parti hâkimiyeti devrinin Hükûmetimize intikal eden neticeleri bu ölçüye göre, asla müsait sayılamaz. Nitekim memleketimizin geniş imkânlarıyla milletimizin yüksek vasıfları göz önünde tutulacak olursa, uzun yılların beyhude israf edilmiş olduğuna ve hatta memleketin tabii inkişaf seyrinin hatalı ve sakat politikalarla engellenmiş olduğuna hükmetmek icap ediyor...* **TBMM Zabıt Ceridesi**, B 3, O 1, 29.05.1950, s. 25.

761 Eroğul, *age.*, s. 87.

devamlılığın bir başka izah şeklidir.⁷⁶² Dış politikada 1945'den itibaren belirlenen çizgi, DP Dönemi'nde de sürdürülmüştür. Aşırı sola ve komünizme karşı benzer tutumlar sergilenmiştir. Matbuata gerek duyuldukça yasaklar konulmuş, gazeteler kapatılmış, ideolojik olarak sakıncalı bulunan eserler toplattırılmış veya yurda sokulmaları engellenmiştir. CHP son döneminde askerî aydınlarla arasına mesafe koymuş, sivil aydınlara yönelik bir tutum benimsemiş ve laiklikle ilgili politikalarında büyük değişiklikler olmuştur.

Demokrat Partinin ilk iktidar yılları olan 1950-1954 döneminde, CHP'nin mallarına el konulması, Millet Partisinin mahkeme kararı ile kapatılması, Halkevlerinin kapatılması ve Köy Enstitülerinin öğretmen okullarına dönüştürülmesi gibi uygulamalar belli kesimlerde rahatsızlık yaratmıştır. Bununla birlikte basın başta olmak üzere özgürlükler yelpazesinin genişletilmesi, genel af çıkartılması ve alınan iktisadi tedbirlerin toplumda yarattığı genel memnuniyet, DP'nin 2 Mayıs 1954 seçimlerindeki büyük zaferini beraberinde getirmiştir. DP, büyük zaferle çıktığı 1954 seçimlerinin ardından Mecliste ilk ciddi tartışmalara sebep olan Emeklilik Kanunu, Milletvekilleri Seçim Kanunu üzerinde tadil ve bazı maddelerin de kaldırılması ile ilgili tasarılar ile Kırşehir Kanunu'nu Meclise getirmişti. Gerçekten de DP'nin iktidardayken şiddetle savunduğu bu tasarıardan bazıları, muhalefetteyken savunduğu ilkelerle örtüşmüyordu. X. Dönemde alınan birtakım kararlara, iktisadi problemlerin de eklenmesi, 6-7 Eylül olayları, basın özgürlüğünün zedelenmesi, hâkimler üzerinde baskılar oluşturulması gibi uygulamalar, iktidarın toplumsal desteğinin gittikçe erimesine neden olmuştur.⁷⁶³

1957 seçimleri yaklaşırken ilk cepheleşme girişimi muhalefet kanadından gelmiş ve 19 Eylül 1957 tarihinde CHP-Hürriyet Partisi (HP) ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) arasında iş birliği toplantısı yapılmıştır. CHP, 27 Ekim 1957 seçimlerinde oy oranını yükseltmesine rağmen, çoğunluk sisteminin bir sonucu olarak Demokrat Parti yine iktidarda kalmayı başarmıştır. 1957 seçimlerinden sonra ise Türkiye'de siyasetin sertleştiği karşılıklı cepheleşmelerin ortaya çıktığı yeni bir dönem başlamıştır. 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta bir devrim olması⁷⁶⁴ Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkisini, yeni bir boyuta taşımış ve muhalefetin bunu, iktidara karşı bir koz olarak kullanmaya başlaması üzerine de Vatan Cephesi oluşumu ortaya çıkartılmıştır.⁷⁶⁵ Bundan sonraki süreçte siyasi olarak uzlaşma zemini tamamen kaybedilmiş ve Türk siyaseti, gittikçe sertleşen tavizsiz bir iktidar ile bunun karşısında yine sert ve kışkırtıcı bir muhalefet örneğine tanık olmuştur.

762 Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yay., 12. Baskı, 2014, s. 132-133.

763 Zehra Aslan, **Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, Libra Kitap, İstanbul 2017, s. 16.

764 **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1958.

765 Aslan, **age.**, s. 16-18.

11.2.1. Milletvekili Genel Seçimleri ve Sonuçları

1950-1960 yılları arasında Demokrat Partinin galibiyeti ile sonuçlanan üç genel seçim yapılmıştır. 1950 yılında kabul edilen 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu, üzerinde değişiklikler yapılarak, 1954 ve 1957 seçimlerinde de kullanılmıştır. 40.000 nüfusu 1 milletvekilinin temsil edeceği ilkesi ile 22 olan seçmen yaş sınırı, bu Kanun'da da aynen yer almıştır. Mevcut seçim yasasına göre, illerin çıkaracağı milletvekili sayıları, 40.000 nüfusa 1 milletvekili düşecek biçimde hesaplandığından, nüfus artışına paralel olarak milletvekili sayıları, 1950'de 487 iken 1954'te 542'ye 1957'de 610'a yükselmiştir.⁷⁶⁶ DP için 1950 ve 1954 seçimleri “zafer” olarak nitelenirken, 1957 seçimleri bunun dışında kalmaktadır.

Seçimlerin sonuçları ile ilgili kaynaklarda farklı veriler mevcuttur. Özellikle de 2 Mayıs 1954 seçimleri için bu farklılık daha belirgindir. Demokrat Partinin ilk zaferi olan ve Türkiye'deki “8.905.743” seçmenden “7.953.085” kişinin sandık başına gittiği 14 Mayıs 1950 seçimlerinde, %89,3'lük katılım oranına ulaşılmıştır. Olaysız geçen seçim sonucunda “4.241.393”⁷⁶⁷ oy alan Demokrat Parti, tam bir zafer kazanmıştır. Sonuçlara göre 27 yıl süren iktidarını kaybettiği kesinleşen Cumhuriyetin kurucu partisi CHP'ye, aldığı “3.176.571”⁷⁶⁸ oy ile daha önce tecrübe etmediği muhalefet görevi verilmiştir. Bağımsızlar “383.282”⁷⁶⁹ oy alırken, Demokrat Partideki bölünme sonucu oluşan Millet Partisi ise aldığı “250.414”⁷⁷⁰ oy ile girmiş olduğu ilk genel seçimde halk tabanında destek bulamamıştır. Çoğunluk sisteminin⁷⁷¹

766 Türkiye İstatistik Kurumu, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara 2012, s. 9; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları**, Yayın No: 513, Ankara 1966, s. VII.

767 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011 istatistiğinde DP'nin aldığı oy “4.391.694” olarak belirtilmiştir. **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 9.

768 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011 istatistiğine göre CHP, “3.148.626” oy almıştır.

769 Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem 1950-1954**, Cilt I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., No: 19, s. 8; 1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları” istatistiğine göre ise Bağımsızların aldığı oy “381.282” olup, oy oranı ise %4,8'dir. **1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları**, s. VII.

770 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011 İstatistiğine göre Millet Partisi bu seçimde “368.537” oy almıştır.

771 1946-1957 yılları arasında yapılan seçimlerde, tek dereceli liste usulü çoğunluk seçim sistemi uygulanmıştır. Bu sisteme göre, kullanılan oyların salt çoğunluğunu alan parti, o seçim bölgesindeki tüm milletvekillerini kazanmıştır. 1946, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde “Liste Usulü Çoğunluk Sistemi” usulü uygulanmıştır. Seçmenlere siyasi parti ve bağımsız adayların isimlerinin bulunduğu bir liste sunulmuş ve seçmen istediği adaya oy kullanabilmiştir. **1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları**, s. XIV.

bir sonucu olarak Demokrat Parti %53,34'lük oy oranıyla 487 üyelikten⁷⁷² 408'ini kazanırken, sandalyelerin de %83.78'ini elde etmiştir. CHP ise ancak 69 milletvekili çıkartabilmiş ve oy oranı %39,9 olmasına rağmen %14.17'lik bir temsil hakkı kazanmıştır. Bağımsızlar dokuz, Millet Partisi ise bir üye ile Mecliste temsil hakkı kazanmışlardır.⁷⁷³ Seçim sonuçlarına göre Türkiye'nin yeni iktidar partisi, başarılı muhalefeti ile toplumun büyük bir kesiminin desteğini almayı başaran Demokrat Parti olmuştur.

1954 seçimleri yaklaşırken, Seçim Kanunu'nda yapılması muhtemel değişiklikler gündeme gelmişti. 1950 Seçim Kanunu, aslında muhalefet partisi DP'nin, bir eseri idi. 30 Haziran 1954 günü Meclise getirilen ve *5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bazı maddelerinin kaldırılmasına dair Kanun* ise iktidarını sağlamlaştıran ve Meclisin %90 üzerindeki üyeliklerine sahip olan DP'nin ürünüydü. Kanun üzerindeki tartışmalar dört hususta toplanmıştı: Bir siyasi partinin aday listesine giren veya alınmayan bir kişi, başka bir siyasi parti tarafından aday gösterilemeyecek ve müstakil olarak da aday olamayacaktı. Milletvekilliği için aday olacak memurlar, görevlerinden altı ay önce istifa edeceklerdi. Siyasi partiler radyodan propaganda yapamayacaklardı. Fakat hükümet erkânı ile cumhurbaşkanının konuşmaları bunun dışında tutulmuştu.⁷⁷⁴

Seçim Kanunu üzerinde yapılan değişikliğin tartışmaları sürerken X. Dönemde (14 Mayıs 1954-1 Kasım 1957) 64 seçim bölgesinden Meclise girecek 541 üyenin⁷⁷⁵ belirleneceği ve dört parti ile bağımsızların, kıyasıya rekabetine sahne olan 2 Mayıs 1954 seçimlerinde, %88,6 gibi yüksek bir katılım oranına ulaşılmıştır. Toplam 9.095.617 seçmenin sandık başına gittiği seçimlerde DP, %56,6 gibi yüksek bir oran ile 5.151.550 seçmenin oyunu almayı başarmıştır. CHP'nin ise aldığı 3.161.696 oyla 1950 seçimlerindeki %40'a yakın olan oy oranı, %34,4'lere gerilemiştir. Diğer partilerin ve bağımsızların oy dağılımı

772 1950 seçimlerinde 487 üyenin sadece 3'ü kadındır. Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011 istatistiğine göre DP'nin 1950 seçimlerinde oy oranı %55,2, CHP'nin oy oranı ise %39,6'dır. TBMM internet sitesinde verilen bilgiler, 1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları ile genel olarak örtüşmekle birlikte oranlarda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre DP'nin oy oranı %52,68 iken CHP'nin oy oranı %39,45'dir. www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950, Erişim Tarihi: 07.08.2017.

773 Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem**, s. 8. Milletvekili Seçimleri 1923-2011 ve 1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları istatistiklerine göre DP'nin kazandığı milletvekili sayısı 416, bağımsızların ise 1'dir. Bu farklılığın sebebi, DP listesinden seçilen bağımsız adayların, DP milletvekili olarak gösterilmesidir.

774 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 327, 339.

775 Bunlardan 4'ü iki seçim çevresinden seçildiği için Meclise katılan milletvekili sayısı 537'dir. Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi X. Dönem (14 Mayıs 1954-1 Kasım 1957)**, C II, s. IX.

ise şöyledir: Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), 434.085, Türkiye Köylü Partisi (TKP) 57.011 ve Bağımsızlar 137.318.⁷⁷⁶

Seçimlerde partilerin aldığı oy miktarları, oranları ve temsilci sayıları ile ilgili kaynaklarda farklı veriler mevcuttur. Bunun nedenleri arasında iki yerden seçilen dört milletvekilinin dikkate alınıp alınmamasından kaynaklanan üye sayısının 537'ye ve 541'e göre değerlendirilmesi, parti listelerinden seçime giren bağımsız adayların seçime girdikleri parti içinde gösterilmeleri veya ilk seçildikleri duruma göre değerlendirilmemeleri gösterilebilir. *TBMM Albümü* temel alındığında 2 Mayıs 1954 seçimlerinin ilk sonuçlarına göre Meclisteki üye sayısının dağılımı şöyledir: DP 487, CHP 31, CMP 6,⁷⁷⁷ Bağımsızlar 13.⁷⁷⁸ DP'nin üyeliklerindeki sayısal farklılık ise DP listesinden seçime girip, bağımsız olarak seçilen üyelerin değerlendirilmesinden kaynaklanmıştır. Kaynaklar üzerinde yaptığımız değerlendirme sonucunda, sonradan meydana gelen değişiklikler dikkate alınmaksızın, 1954 seçimlerinin ilk sonuçlarına göre DP'nin 488, CHP'nin 31, CMP'nin 5 ve Bağımsızların da 13 üye sayısı elde ettikleri anlaşılmaktadır.

776 1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları, s. VII.

777 TBMM Albümü'ne göre Kırşehir'den 5 milletvekili dışında İzmir Milletvekili Behzat Bilgin de CMP'den seçilmiştir. *TBMM Albümü (1950-1980)*, Cilt: 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., No:1, s. 643.

778 *TBMM Albümü*, Cilt: 2, s. 609-682.

Tablo VI: 2 Mayıs 1954 seçim sonuçlarına göre Mecliste üye sayısının dağılımına ilişkin farklı veriler

Kaynaklar	DP	CHP	CMP	Bağımsızlar
Türk Parlamento Tarihi X. Dönem I. Cilt (Hazırlayan İsmet Binark)⁷⁷⁹	490	30	4	10
Türk Parlamento Tarihi X. Dönem II. Cilt (Hazırlayan Kazım Öztürk)⁷⁸⁰	488	31	5	13
1923-2011 Milletvekili Seçimleri (Türkiye İstatistik Kurumu)⁷⁸¹	503	31	5	2
Bazı Telif ve Tetkik Eserlerde Belirtilen Rakamlar⁷⁸²	503	31	5	

1957 yılına gelindiğinde ülke nüfusu 25.498.226 kişiye ulaşmıştı. Bu durum Meclisteki temsil oranına yansıtılmış ve XI. Dönemde Meclise girecek 610 üyenin belirleneceği 27 Ekim 1957 seçimlerinde, 12.078.623 seçmenden 9.250.949'u sandık başına gitmiştir. %76.6 ile DP iktidarı döneminde en düşük katılım oranının olduğu seçimlerde, DP oy oranını % 48,6'ya kadar geriletirken, CHP %41,4'lük oy oranı ile 1950-60 döneminde yapılan üç seçimde ilk defa %40'ları aşmıştır.⁷⁸³ Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanan üç ayrı esere göre 1957 seçimlerinde partilerin aldığı oy oranları ve temsilci sayıları Tablo VII'de gösterilmiştir.

779 İsmet Binark, **Türk Parlamento Tarihi X. Dönem (14 Mayıs 1954-1 Kasım 1957)**, Cilt: 1, s. 149.

780 Cumhuriyet Senatosu üyesi Fahri Çoker'in yazdığı "sunuş" bölümündeki bilgilerdir. Dönem içinde partilerde değişiklikler olmuş, 14 Mayıs 1954 'de açılan bu dönemin 1 Kasım 1954 'e kadar devam eden olağanüstü toplantısı sonunda, (5) üyenin D.P. 'ye geçmesi, (1) üyenin milletvekilliğinden istifası ve (2) üyenin ölümü ile D.P. mevcudu (489), (1) üyenin istifası ile C.H.P. (30), Bağımsızlar (10) olmuştur. Öztürk, **age.**, s. IX.

781 **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, s. 25.

782 Eroğul, **age.**, s. 130; Ahmad, **age.**, s. 136; Zürcher, **age.**, s. 326; Tefvik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Yay., 3. Baskı, 2004, s. 48.

783 Tablo VII'de görüldüğü gibi iki istatistikte veriler aynıdır. Bu sebeple burada verilen rakamlar, esas alınarak metinde kullanılmıştır.

Tablo VII: 27 Ekim 1957 Seçimlerine göre partilerin oy dağılımları ile ilgili İstatistik Enstitüsü verileri

Kaynaklar	DP			CHP			CMP		HP	
	Oy Oranı	M. Sayısı	M. Oranı	Oy Oranı	M. Sayısı	M. Oranı	Oy Oranı	M. Sayısı	Oy Oranı	M. Sayısı
Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011 ⁷⁸⁴	48,6	424		41,4	178		6,5	4	3,5	4
1950-1965 Milletvekili ve Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları	47,3			40,6			7,0		-	-
Türk Parlamento Tarihi XI. Dönem (Ahmet Yıldız) ⁷⁸⁵	48,6	424	69,5	41,4	178	29,1	6,5	4	3,5	4

Görüldüğü gibi çoğunluk sisteminin etkisi ile aralarında sadece yedi puan gibi bir fark bulunmasına rağmen DP Mecliste %70'e yakın bir oranda temsil hakkı elde ederken CHP, %29'larda kalmıştır. DP'nin 424, CHP ise 178 sandalye kazandığı bu seçim sonuçlarında, muhalefet kanadında seçime giren tüm partilerin oylarındaki yükseliş dikkat çekicidir. CMP, 1954 seçimlerindeki %4,8 oy oranını %6,5'e çıkartmıştır. CMP ile birlikte 19'lar hareketinin ardından DP'den kopanlar tarafından kurulan Hürriyet Partisi de ilk defa girdiği bu seçimlerde aldığı 321.471 oy ve 3,5 oy oranı ile Mecliste 4 sandalye ile temsil hakkı elde etmiştir.⁷⁸⁶

784 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, s. 25.

785 Türk Parlamento Tarihindeki verilerin kaynağı olarak "DİE, Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri 1923-2002" adlı eser gösterilmiştir. Zühtü Arslan, **Türk Parlamento Tarihi XI. Dönem (1957-1960)**, Cilt:1, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., s. 14.

786 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, s. 25.

11.2.2. Siyasi Çekişmelerin Mülki İdare Taksimatına Yansıması

Demokrat Parti, 2 Mayıs 1954 seçimlerinde kaybettiği Sinop ve Kars illerinde dikkat çeken bir idari değişikliğe gitmemiştir.⁷⁸⁷ Fakat Malatya ve Kırşehir illerinin mülki ve idari yapılarındaki değişikliklerin siyasi amaç taşıdığı yönünde değerlendirmeler mevcuttur. Özellikle de Kırşehir'in idari ve mülki yapısında yapılan düzenlemeler hem döneminde hem sonrasında çok tartışılmış ve Yassıada'da Anayasa Davası'nın da konularından birisi olmuştur.

Seçimlerden hemen sonra Malatya iline bağlı Adıyaman ilçesinin, vilayet haline getirilmesi hakkında hükümet tarafından hazırlanan Kanun Layihası Meclise getirilmiştir. Aynı zamanda "Sakarya" ilinin kurulmasını içeren ayrı bir layiha ile birlikte, bu layiha üzerindeki müzakereler, 14 Haziran 1954 tarihinde yapılmıştır. İlk olarak hükümetin görüşünü dile getiren Dâhiliye Vekili Namık Gedik, Kocaeli'ne bağlı Sakarya'nın ve Malatya'ya bağlı Adıyaman'ın il yapılması ile ilgili layihaların, 1924 yılından itibaren idari teşkilat ve mülki taksimatta yapılan tadillerin, iktisadi, içtimai ve kültürel alanlardaki gelişmelerin gerektirdiği ihtiyaçları karşılayacak şekilde yeniden düzenlenmesi ihtiyacından doğduğunu belirtmiştir. Özellikle nüfusun %75'e yakınıni teşkil eden köylüye kolaylık sağlanması amacıyla hükümet olarak nahiyelere büyük önem verdiklerini vurgulayan Gedik 1950 yılından itibaren 71 nahiye ve 61 kaza kurduklarını söylemiştir. Vilayetlerle ilgili düzenleme yapılması mevzuunda ise coğrafi ve ekonomik durumların göz önüne alınarak, amme hizmetlerini daha rasyonel bir şekilde ifa edilmesinin amaçlandığını belirtmiştir. Dâhiliye Vekili, Malatya ilinin bölünmesinde coğrafi konum sebebiyle Adıyaman halkının mağdur olmasını gerekçe göstermiştir.⁷⁸⁸

DP İçel Milletvekili Hüseyin Fırat da Malatya ilinin bölünmesinin büyük bir ihtiyacın sonucu olduğunu söylemesi üzerine söz alan CHP Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, memleketin gelişmesi bağlamında layihayı onayladığını söylemiştir. Yetkin, *Esas itibariyle memlekette inkişafa müsait küçük bölgelerin vilâyet haline getirilmesi, amme hizmetlerini vatandaşın ayağına götürmek prensibi, memleket bünyesine, memleket menfaatlerine ve hızlı bir kalkınmaya imkân verecek yerinde bir prensiptir* sözleriyle hükümetin bu uygulamalarının Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren süregelen bir zihniyetin devamı olduğunu belirtmiştir. Bir diğer CHP Malatya Milletvekili Hilmi Özbay da Adıyaman'ın vilayet olması hususunu kabul ettiğini söylemiştir. Yetkin ve Özbay, layihada sadece Besni'nin, Adıyaman'a bağlanmasına iti-

787 2 Mayıs 1954 seçimlerinde CHP'nin liste halinde tüm milletvekilliklerini kazandığı iller şunlardır: Kars 10, Malatya 12 ve Sinop 6. Bunun dışında Elazığ'da 5 milletvekilliğinden 1'ini, Tunceli'de de 3 milletvekilliğinden 2'sini kazanmıştır. Osman Bölükbaşı'nın lideri olduğu CMP ise ilk girdiği bu seçimde Kırşehir'deki 5 milletvekilliğinin tümünü almıştır.

788 TBMM Zabıt Ceridesi, İ 8, C 1, 14.06.1954, s. 164-165.

raz etmişlerdir. Bölge temsilcisi olarak onların teklifi, Besni'nin Gaziantep'e bağlanması yönünde olmuştur.⁷⁸⁹ Görüldüğü gibi liste hâlinde Malatya'yı kazanan CHP'nin Mecliste söz alan milletvekilleri, o yıllarda Adıyaman'ın Malatya'dan ayrılarak il yapılmasını, siyasi bir intikam olarak değerlendir-memişlerdir. Nitekim Namık Gedik tekrar söz alarak, meseleyi hissi ve siyasi taraflarıyla istismar etmek isteyen küçük bir kesim bulunduğuna dikkat çekmiş ve tutumu için özellikle Nüvit Yetkin'e teşekkür etmiştir.⁷⁹⁰ Müzakerelerden sonra layihanın oylamasına geçilmiş ve hem Sakarya'nın hem de Adıyaman'ın il hâline getirilmesi ile ilgili kanun teklifleri kabul edilmiştir.⁷⁹¹

Fakat 30 Haziran 1954 günü Meclise getirilen Kırşehir'in il teşkilatının kaldırılarak, Nevşehir'e bağlı bir ilçe hâline getirilmesi hakkındaki kanun tasarısı, gelişmeye müsait küçük bölgelerin vilâyet haline getirilmesi prensibine uygun bir anlayışın sonucu değildir. Dâhiliye ve Bütçe Encümenle-rinden geçtikten sonra 30 Haziran 1954 tarihinde Meclise getirilen Kanun Layihasında, kamu hizmetlerinin köy ve kazalarda vatandaşın ayağına kolayca gitmesi ve Nevşehir'in coğrafi ve iktisadi bakımdan Kızılırmak vadisinin bir merkezi olarak kabul edilmesi gerekçe gösterilerek Kırşehir Nevşehir'e bağlanıyordu.⁷⁹² Müzakerelere geçildiğinde ilk sözü CHP grubu adına Kars Milletvekili Sırrı Atalay aldı. Hükûmetin sistemli ve kasti bir şekilde demokrasi prensiplerinden uzaklaştığını iddia etti ve kaynağı hukuk ve samimiyet olmayan bu tür teşebbüslerin ülkenin geleceği için büyük bir tehlike oluşturduğunu söyledi. Sırrı Atalay'ın mantık ürünü olmadığını ve vatandaşın oyuna kutsiyetine bir saldırı olduğunu belirttiği layiha üzerindeki konuşmasında en dikkat çekici vurgu, *Demokrasimize şeref vermeyecek, gelecek nesillerimizin dahi ibretle ıstırapla üzerinde duracakları bir intikamın hikâyesiydi.* sözleri olmuştur. Atalay'a göre, iktidar kendisine oy vermeyen Kırşehir'i cezalandırarak vatandaşın oyunun kutsiyeti ilkesini yıkmıştı.⁷⁹³

Layiha üzerine söz alan Kırşehir Milletvekili Osman Alışiroğlu, Kırşehir-liler ve kendi adına üzüntüsünü ifade ederken, Başbakan Adnan Menderes'in *Ne oluyoruz yani* şeklinde müdahalesine maruz kalmıştı. Alışiroğlu, hükûmetin hiç vicdan azabı hissetmeksizin sevk ettiği bu layihanın tamamen intikamın ifadesi olduğunu söyledikten sonra *Bu gidiş nereye?* diye sormuş ve cevabını da kendisi vermiştir: *Elbette dikta idaresine.* Ardından Mecliste

789 TBMM Zabıt Ceridesi, İ 8, C 1, 14.06.1954, s. 166-168.

790 Gedik, Besni'nin Adıyaman'a Antep'e göre daha yakın olduğu için Adıyaman'a dâhil edildiğini söylemiştir. TBMM Zabıt Ceridesi, İ 8, C 1, 14.06.1954, s. 169.

791 Malatya vilâyetine bağlı Adıyaman kazasında (Adıyaman) adıyla yeniden bir vilâyet kurulması hakkında Kanun, TBMM Kanunlar-Kararlar, Numara: 6418, Kabul Tarihi, 14.06.1954; T.C. Resmî Gazete, Sayı: 8735, 22.06.1954.

792 Adem Çaylak, Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s. 283.

793 TBMM Zabıt Ceridesi, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 343-344.

tansiyonun yükselmesine neden olan sözler sarfeden ve bu sözleri geri almayı reddeden Alişiroğlu, üç celse müzakerelere iştirakten men edilmiştir. Daha sonra CMP grubu adına söz alan Osman Bölükbaşı, Osmanlı devrinde sancak merkezi, Cumhuriyetle birlikte de vilayet olarak teşkilatlandırılan Kırşehir'in, esas maksadını açıklamaya cesaret edemeyen hükûmet tarafından, mantığı olmayan bir tasarı ile kaza hâline getirilmek istendiğini söylemiştir.⁷⁹⁴ Konuşması sırasında zaman zaman Başbakan Adnan Menderes'le sözlü atışmalar da yaşayan Bölükbaşı, iktisadi ve coğrafi olarak yaptığı uzun açıklamalardan sonra hükûmetin tasarısını makul ve meşru gösterecek hiç bir sebep olmadığını tekrar vurgulamıştır. Bölükbaşı'na göre tasarı, Türk demokrasisi ve Türk milletine karşı bir tertiptir.⁷⁹⁵ Osman Bölükbaşı'nın Meclisteki tansiyonu tekrar yükselten son sözleri oldukça serttir. Bölükbaşı'nın tasarımı Meclise getiren hükûmete, dolaylı yoldan "zalim" benzetmesi yapan sözlerine Rize Milletvekili Osman Kavrakoğlu tepki göstermiştir. Fakat Bölükbaşı geri adım atmadığı gibi yapılanın bir zulüm olduğunu söylemiştir. Adnan Menderes ise Kırşehir'in ilçe hâline dönüştürülmesinin gerekçesini, Adapazarı örneği ile karşılaştırmak suretiyle, merkezindeki nüfusunun azlığına bağlamaya çalışmıştır.⁷⁹⁶ Fakat Bölükbaşı ve Menderes arasındaki sert diyaloga, diğer milletvekillerinin de katılması ile Kırşehir meselesi, bir iktidar muhalefet kavgasına dönüşmüştür. Üzerindeki yoğun tartışmalardan sonra oylamaya konulan tasarı, 299 milletvekilinin iştirak ettiği oylamada 259 kabul ve 39 ret oyu ile 6429 numaralı "Kırşehir vilayetinin kaldırılmasına ve Nevşehir kazasında (Nevşehir) adıyla yeniden bir vilâyet kurulmasına dair Kanun" başlığıyla yasalaşmıştır.⁷⁹⁷

Kırşehir'in il statüsünden ilçe statüsüne düşürülmesi, DP içinde de eleştirilmişti. 1957 seçimleri yaklaşırken hükûmet, bu meseleye tekrar el atmış ve 12 Haziran 1957 tarihinde Kırşehir'in tekrar il haline getirilmesi hakkında bir tasarımı Meclise getirmiştir. Mülki teşkilat taksimatının umumi revizyonunda oluşan önemli değişikliklerinin, Kırşehir bölgesine isabet eden kısmında meydana getirdiği acil idari zaruretlerin, anayasa ve İl İdaresi Kanunu'na uygun bir düzenleme yapılmasını gerekli hâle getirmesi, yeni tasarının gerekçesi idi. Bu gerekçeye göre üç yıl içinde bölgede iktisadi, kültürel ve içtimai anlamda büyük değişiklikler olmuş ve Kırşehir'in yeniden yapılandırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁷⁹⁸ CMP Meclis Grubu adına söz alan Osman

794 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 344-345.

795 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 350.

796 Menderes, Adapazarı'nın 50-60 bin nüfusu bulunduğu halde 15 gün önce vilayet hâline getirildiğini, Kırşehir'in ise 14 bin nüfusu ile vilayet olduğunu savunmuştur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 351.

797 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 357; **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 8748, 7 Temmuz 1954.

798 Çaylak, *age.*, s. 283.

Bölükbaşı, konuşmasında vaktiyle Kırşehir'in ilçe statüsüne düşürülmesinin siyasi bir hata olduğuna dikkat çekmişti: *Arkadaşlar, bir siyasi hatanın yapıldığını hepimiz biliyoruz. Bu hatayı tashih edip, vicdanlarda bir yara bırakmak istemiyorsak, bu yaranın devamlı olarak işlenmesini istemiyorsak, artık her mülâhazayı bir tarafa bırakıp, hakikati tecelli ettirmekten başka bir endişenin emrinde olmamalıyız.*⁷⁹⁹ 12 Haziran 1957 tarihinde kabul edilen 7001 numaralı “Nevşehir vilayetine bağlı Kırşehir kazasında (Kırşehir) adıyla yeniden bir vilayet kurulması hakkında Kanun”, 19 Haziran 1957 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir⁸⁰⁰.

Kırşehir'in ilçe hâline getirilmesinin siyasi bir karar olduğu konusunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. Gerçekten de hem Kırşehir'in ilçe hâline getirilmesi hem de yeniden il yapılması hakkındaki tasarıların, çok sağlam gerekçeleri olduğunu söylemek bir hayli güçtür. Kırşehir Kanunu'na ret verenler arasında bazı DP milletvekilleri bulunduğu gibi⁸⁰¹ karardan dönülmesi için ilk girişim de DP'li üyelerden gelmiştir. DP Trabzon Milletvekili Osman Turan, kaza yapıldığı zaman büyük üzüntü duyduğunu söylemiştir.⁸⁰² Kanun, 27 Mayıs 1960'dan sonra Yassıada'da Anayasayı İhlal Davası'ndaki suçlamalardan birisi olarak gösterilmiştir.

11.3. İktidar-Muhalefet İlişkileri

14 Mayıs 1950 seçimleriyle 27 yıllık iktidarı sona eren CHP muhalefete düşerken, dört yıl boyunca muhalefet görevinde bulunan DP ise iktidara gelmiştir. Bu sebeple hem CHP hem de DP 1954 genel seçimlerine kadar ki süreçte yeni rollerine alışmaya çalışmışlardır.⁸⁰³ İnönü seçimlerden sonra *Muhalefet gibi şerefli bir vazifede memleket için çalışmaya devam edeceğini*⁸⁰⁴ belirtmiş ve *Vatanımızda birlik ve düzenin kurulması bizim için parti*

799 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 80, C 1, 12.06.1957, s. 152.

800 **Resmî Gazete**, Sayı: 9637, 19.06.1957. Kanunun görüşmeleri sırasında Osman Bölükbaşı ve DP milletvekilleri arasında sert tartışmalar olmuştur. Bölükbaşı sarf ettiği sözler nedeniyle üç oturum Meclisten çıkartılmıştır. Tartışmalar dışarıda devam etmiş ve Meclis İdare Amirlerinden DP'li Ahmet Kocabıyık ile olan tartışması yumruklaşma ve hakarete varmıştır. Bölükbaşı hakkında tutanak tutulmuş ve dokunulmazlığı kaldırılmıştır. Daha sonra da tutuklanmıştır. Çaylak, **age.**, s. 292-298.

801 Oylamaya katılıp aleyhte oy kullanan bu milletvekilleri şunlardır: Tekirdağ Milletvekili İsmail Hakkı Akyüz, Ankara Milletvekilleri Muhsin Bayramoğlu ile Talat Vasfi Öz, Bursa Milletvekili Raif Aybar, Isparta Milletvekili Sait Bilgiç, Kocaeli Milletvekilleri Nüzhet Akın, Turan Güneş, Ekrem Alican ve Trabzon Milletvekili Osman Turan. **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 15, C 1, 30.06.1954, s. 380.

802 Aslan, **Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, s. 242.

803 Sinan Yıldırım, “1950 Seçimleri ve Propaganda”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Dergisi**, C 3, İstanbul 2003, s. 152.

804 **Cumhuriyet**, 18 Mayıs 1950.

*mülhazalarının üstündedir*⁸⁰⁵ diyerek seçim sonuçlarına saygı duyulmasını istemiştir. Ana muhalefet partisinde bu gelişmeler yaşanırken iktidar da yayınladığı beyannamede, *Partimiz iktidar değişmesinin vatandaşlar arasında hiçbir surette huzursuzluk sebebi teşkil etmeyeceğine büyük bir dikkat atfeder*⁸⁰⁶ diyerek iktidar değişiminin toplumda huzursuzluk yaratmaması adına çalışacaklarını belirtmiştir. Ayrıca Adnan Menderes'in *devr-i sabık yaratmayacakları* yolundaki açıklamaları ve ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü'nün, *iktidardan istediğimiz tek şey, bizim iktidardayken verdiğimiz emniyetin bize verilmesidir*⁸⁰⁷ şeklindeki karşılıklı sözleri iktidar-muhalefet ilişkilerinde ılımlı bir hava estirmiştir.

Karşılıklı iyi niyet yaklaşımları ile başlayan ikili ilişkiler, hükümet programının müzakeresi sırasında gerginleşmiştir. Hükümet programının muhalefet tarafından eleştirildiği 2 Haziran 1950 günü görüşlerini dile getirmek için tekrar söz isteyen CHP'li vekillere söz verilmemesi üzerine muhalefet, Meclisi terk etmiştir.⁸⁰⁸ Hükümetin kısa sürede ordu ve bürokrasi üzerindeki tasarrufları da muhalefet çevrelerinde tepkiye neden olmuştur.⁸⁰⁹ 6 Haziran 1950 tarihinde Genel Kurmay Başkanı başta olmak üzere ordu üst kademesinden 15 general ve amiral ile 150 kadar da albay emekliye sevk edilmiştir.⁸¹⁰ Muhalefet, bu değişimleri "tasfiye" olarak nitelemiştir.⁸¹¹ Hükümet sadece ordu içerisinde değil aynı zamanda bürokraside de çeşitli değişiklikler yapmıştır.⁸¹² Muhalefet lideri İsmet İnönü yaşananları *Siyasi huzursuzluğun mukaddimesi* olarak değerlendirmiştir.⁸¹³ Başbakan Adnan Menderes ise *Şurasını hatırlatmak isterim ki sabık iktidar, 1949 yılı içinde, 51 valilik ve 247 kaymakamlıkta değişmeler yapılmıştır.* şeklindeki sözleriyle İnönü'ye geçmiş hatırlatmıştır.⁸¹⁴ Bu gelişmeler yaşandığı sırada DP Meclis Grubu, ezanın

805 **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1950.

806 **Milliyet**, 19 Mayıs 1950.

807 **Ulus**, 28 Mayıs 1950.

808 <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm> Erişim Tarihi: 26 Eylül 2016. "Muhalefet iktidarın kendilerine Mecliste savunma hakkı vermediğini söylüyordu." **Zafer**, 4 Haziran 1950.

809 Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İletişim Yay., Ankara 2003, s. 100.

810 **Ulus**, 7 Haziran 1950.

811 Ordu içerisinde görev değişiklikleri zamana yayılarak devam etti. Yirmi üç ayda 15 general ve 150 albay darbeye kalkışacakları iddiasıyla görevlerinden alındı. Şerif, Demir, **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, Paraf Yay., İstanbul 2010, s. 590; Hükümet yaptığı ilk açıklamada "Vazifelerini hiçe sayıp eski iktidara ait politikaları sürdüren valilerin merkeze alındıkları ya da yerlerinin değiştirildiği" bilgisini vermiştir. **Ulus**, 14 Haziran 1950.

812 "İçişleri Bakanlığı dört sene boyunca bütün faaliyetleri ile parti hizmetkârı oldukları tespit edilen valileri 10 Haziran'da emekliye ayırmaya başladı." **Milliyet**, 11 Haziran 1950.

813 **Akşam**, 30 Haziran 1950.

814 **Zafer**, 27 Haziran 1950.

Arapça okunmasına imkân veren değişikliği kabul etmiş ve yasa tasarısı müzakere edilmek için 16 Haziran'da Meclise getirilmiştir.⁸¹⁵ Arapça ezan okunmasının serbestleştirilmesini ana muhalefet partisi sadece prensip ve kültür bakımından tenkit ederek, siyasi bir mesele yapmamış ve DP'nin seçim vaatleri arasında yer alan ezanın tekrar Arapça okunmasına imkân veren 5665 sayılı Kanun, muhalefetin de desteğiyle çıkarılmıştır.⁸¹⁶ DP iktidarının 1950 yazında muhalefet ile arasını açan önemli gelişme Kore'ye asker gönderme kararının alınması olmuştur.⁸¹⁷ Karar, Meclise danışılmadan alındığı gerekçesiyle muhalefetin sert eleştirilerine maruz kalmıştır.⁸¹⁸ Hükûmet muhalefetin bu tutumunu “Millî bir davada partacılık zihniyeti” güdülmesi şeklinde yorumlamıştır⁸¹⁹.

DP ile CHP arasındaki ilişkilerde 1954 yılına kadar en önemli tartışma konuları, Halkevlerinin kapatılması ve CHP'nin mallarının hazineye devredilmesidir.⁸²⁰ İsmet İnönü bir facia olarak nitelediği Halkevlerinin kapatılması kararını alan iktidarı, yirmi yıllık bir feyiz ocağını günlük politika arzularına kurban etmekle suçlamıştır.⁸²¹ Ayrıca CHP, alınan kararların “Anayasa kurallarına aykırı olduğunu” belirtmiştir. Başbakan Adnan Menderes ise Kanun'un *CHP'nin sağlıklı bir muhalefet olması için çıkarıldığını* söylemiştir.⁸²² DP'nin 1953 yılında çıkardığı ve adına “Millî Selamet Kanunları” denilen bir dizi yasa ile üniversite öğretim üyelerinin siyasetle uğraşmaları yasaklan-

815 **Milliyet**, 17 Haziran 1950.

816 CHP muhalefet sözcüsü Cemal Reşit Eyüpoğlu *Bu memlekette millî devlet ve millî şuur politikası Cumhuriyetle kurulmuş ve Halk Partisi bu politikayı takyit etmiştir. Bu politika icabı olarak Ezan da bir millî dil ve şuur meselesidir. Millî devlet politikası mümkün olan her yerde Türkçe'nin kullanılmalıdır* dedi. Muhalefet sözcüsü, *Türkleri ibadete çağırmanın da bu prensip icabı Türkçe olmasını* işaret etmiş, ancak partinin Türkçe veya Arapça Ezan mevzuu üzerinde bir politika münakaşası açmayacağını belirtmiştir. **BCA**, 30.1.0.0/51.306. **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1950; Halk Partililer demagojiye çok müsait olan bu kanuna muhalefet etmekten çekindiler. Eroğul, *age.*, s. 101.

817 **Ulus**, 26 Temmuz 1950.

818 **Zafer**, 30 Temmuz 1950.

819 **Son Posta**, 8 Ağustos 1950.

820 Halkevlerinin mallarının tamamı, CHP'nin mallarının bir kısmı 8 Ağustos 1951 tarihinde kabul edilen bir yasa ile hazineye devredilmiştir. Fevzi Çakmak, “Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mallarına El Konulması”, **History Studies**, C 7, S 3, Eylül 2015, s. 1-21; CHP'nin mal varlığının ikinci kısmı da 9 Aralık 1953 tarihinde CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Kanunu ile el koymuştur. Hüseyin Şeyhanlıoğlu, **Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti**, Kadim Yay., Ankara 2011, s. 205.

821 **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1951.

822 **Milliyet**, 8 Ağustos 1951. CHP Konya Teşkilatı toplanarak DP'nin almak istediği kararlar “müsadere” ve “gasp” olarak nitelendirilmiştir. **BCA**, 30.10.10/79.524.28; Başbakanlığa çekilen telgrafta “Anayasa ile tanınan mülkiyet hakkının baltalandığı” belirtilmiştir **BCA**, 30.10.10 / 79.524.28.

mıştır. Vicdan ve Toplantı Hürriyeti Kanunu'nda yapılan değişikliklerle idari makamlara ve polise toplantılarda bulunma hakkı sağlanmıştır.⁸²³

1953 yılında iktidar ve muhalefet arasında kısa süreli bahar havası tesis edilmişse de olumlu adımlar sürekli olmamıştır. 1954 seçimleri öncesinde ilişkiler, tekrar gerginleşmiştir. 2 Mayıs 1954 Pazar günü yapılması kararlaştırılan genel seçimler öncesi 9 Mart 1954'te kabul edilen Neşir Yolu ile veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki Kanun⁸²⁴ ile basın suçlarına daha ağır cezalar getirilmiş, basın suçlarının Asliye Ceza ve Ağır Ceza mahkemelerinde yargılanma imkânı doğmuştur. Muhalefetin de desteğiyle⁸²⁵ Seçim Kanunu'nda, seçim güvenliğinin sağlanması amacıyla değişiklik yapılmıştır.⁸²⁶ Öte yandan muhalefet partilerinin iktidarın yaptırımlarına karşılık bir seçim ittifakı oluşturmak için girişimleri olmuştur. Fakat CMP'nin her vilayette adayların iki partiden yarı yarıya gösterilmesinde ısrar etmesi, bu girişiminden sonuç alınmasını engellemiştir.⁸²⁷

1954 seçimlerinde DP oy oranını arttırarak yeniden iktidara gelmiştir. Yeni hükümet işbaşına gelir gelmez Seçim Kanunu'nda değişiklik içeren bir yasa tasarısını Meclise getirmiştir.⁸²⁸ Muhalefet partilerinin birleşmelerinin önünü tıkayan bu yasa tasarısına CHP bir bildiri yayımlayarak cevap vermiştir. Bildiride tasarının siyasi mücadelede muhalefet aleyhine eşitliği bozacak bir nitelikte olduğu vurgulanmıştır.⁸²⁹ Seçimlerden hemen sonra 30

823 Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, Ay-yıldız Matbaası, C I, Ankara 1965, s. 14-15.

824 **Resmî Gazete**, 17 Mart 1954, 8653.

825 **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1954. Muhalefetin desteği ile birlikte tadil Mecliste 34'e karşı 342 oy ile kabul edilmiştir. Başbakan Adnan Menderes tadil kabulünden sonra kürsüye geleerek *Kanun vatandaş vicdanında 1946 hatıralarının doğmaması için açık kapıları kapamıştır* dedi. **Zafer**, 18 Şubat 1954.

826 **Yeni Ulus**, 18 Şubat 1954. Değişiklik 16 maddeden ibarettir. Tadil tasarısında YSK'nın 12 üye ve bir başkandan teşekkül etmesi, bunlardan 6'sının Danıştay üyelerinden seçilmesi, Temyiz Mahkemesi Reisi'nin otomatikman bu kurula başkanlık etmesi, seçim neticelerine ait her türlü itiraz, şikâyet, ihtilaf YSK tarafından sonlandırılması ve seçmen kütüklerinin tasdikli birer sureti alakâhlar tarafından siyasi parti temsilcisi ve müşahitlerine verilmesi yer almıştır. **Milliyet**, 14 Şubat 1954.

827 **Yeni Ulus**, 20 Mart 1954.

828 Aynı zamanda hükümet Seçim Kanunu'nda bazı değişikliklerin yapılması hususunda bir önergeyi Meclis gündemine taşımıştır. Bu değişikliğe göre adaylığı koyacak memur, hâkim, subay ve hizmetlilerin altı ay belediye başkanları ise iki ay öncesinden istifa edecektir. Hâkim ve memurlar herhangi bir partinin propagandasını yapamayacak ve sandık başkanı seçilemeyeceklerdir. Matbuat karma listeleri muteber olmayacaktır. Bir şahıs iki partiden ayrı adaylık koyamayacaktır. Radyo konuşmaları tüm siyasi partiler için seçim boyunca kaldırılacaktır. **Akşam**, 15 Haziran 1954.

829 **Halkçı**, 21 Haziran 1954.

Haziran'da Kırşehir'in ilçe haline getirilmesi Kanunu'na,⁸³⁰ başta Osman Bölükbaşı'nın milletvekili seçim yeri olması nedeniyle CMP ve CHP tarafından sert tepkiler gösterilmiştir. CMP tasarısı ile ilgili yayınladığı bir tebliğde, iktidarın muhalefete karşı "korkunç" olarak nitelendirilen bir tavır takındığının altı çizilmiştir.⁸³¹ Muhalefet, demokrasiye aykırı olan bu kanunların reddini isteyerek kanunun gerekçesinin altında siyasi sebepler bulunduğunu ileri sürmüştür.⁸³² Kırşehir Yasası olarak bilinen bu yasa iktidar-muhalefet ilişkilerini belirlemesi bakımından önemli rol oynamıştır. Çünkü bu tarihten itibaren hem çekingen görünen muhalefet, hem de bu durumu önlemek adına çıkarttığı kanunlarla iktidar sertleşmiştir. Ayrıca 5 Temmuz 1954'te kabul edilen meslek yaşamında yirmi beş hizmet yılını dolduran ve altmış yaşına gelen Danıştay, Sayıştay, Yargıtay üyeleri ve üniversite öğretim üyelerinin istedikleri takdirde emekliye ayrılmasına imkân veren bir diğer yasa, muhalefet tarafından "tasfiye kanunu" olarak yorumlanmıştır.⁸³³

DP'nin içinde on milletvekili, 2 Mayıs 1955 tarihinde "basına ispat hakkı tanınmasını" öngören bir yasa önerisini Meclise sunmuştur.⁸³⁴ Ancak önerinin reddedilmesi ile bu kişiler DP'den ayrılarak, Hürriyet Partisini kurmuşlardır.⁸³⁵ Bu parti 1955-1957 yılları arasında etkin bir muhalefet yaparak Millî Muhalefet Cephesinin kurulmasına da öncülük edecektir. Özellikle 1956 yılında çıkartılan 5680 basın yasasında yeni değişiklikler yapan 6733 sayılı ve 7 Haziran 1956 tarihli Kanun ile 27 Haziran 1956 tarihinde kabul edilen 6761 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nun, iktidar-muhalefet ilişkilerinde olumsuz etkileri olmuştur.⁸³⁶ İktidarın getirdiği yeni sınırlamalar, CHP, CMP ve HP liderleri tarafından sıklıkla eleştiri konusu yapılmıştır. Yasayı "iktidarın toplantı özgürlüklerini kısıtlaması" olarak tanımlayan Karaosmanoğlu, konuşması nedeniyle Meclisten çıkarılma cezası almış bunun üzerine muhalefet partileri topluca Meclis salonunu terk etmişlerdir.⁸³⁷

830 Metin Toker, **Demokrat Parti Yokuş Aşağı 1954-1957**, Bilgi Yay., Ankara 1991, s. 47. **Resmî Gazete**, Sayı: 9835, 7 Temmuz 1954.

831 **Halkçı**, 30 Haziran 1954.

832 **Halkçı**, 1 Temmuz 1954.

833 **Halkçı**, 6 Temmuz 1954.

834 Önergede imzası olanlar Fethi Çelikbaş (Burdur), Enver Güreli (Balıkesir), Turan Güneş (Kocaeli), Raif Aybar (Bursa), Seyfi Kurtbek (Ankara), Kasım Küfrevi (Ağrı), Kamil Menav, Ethem (Kocaeli) Alican, İbrahim Ökten (Bursa), Muhlis Bayramoğlu (Ankara) ve Mustafa Ekinci (Diyarbakır).

835 **Milliyet**, 19 Aralık 1955; **Milliyet**, 20 Aralık 1955.

836 Fahri Yetim, **Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemesi (1957-1960)**, Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 65-66; Zehra Arslan, "Siyasilerin Beyanatları Çerçevesinde 27 Mayıs Darbesine Gidiş Süreci (27 Ekim 1957-27 Mayıs 1960)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 192, s. 139-140.

837 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D 10, C 12, 28 Haziran 1956, s. 555.

Genel olarak değerlendirildiğinde DP'nin ilk iktidar dönemi olan 1950-1954 yılları arasında birtakım sorunlar yaşanmışsa da bu süreçte iktidar-muhalefet ilişkilerinin fazla gerginliğe uğramadan normal bir seyirde ilerlediği söylenebilir. Özellikle CHP ekseninden bakıldığında çekimser ve biraz da şaşkın bir muhalefet örneği vardır. DP ise seçim zaferinin şokunu atar atmaz, eski dönemle bağlantılı kurum ve oluşumlar üzerine giderek iktidarını sağlamlaştıracak adımlar atmıştır. 2 Mayıs 1954 seçimlerinden sonra Türkiye'de siyaset farklı bir zemine doğru kaymaya başlamıştır. DP'nin seçimlerde elde ettiği büyük zafer sonucunda, adeta muhalefetin silindiği bir Meclis aritmetiği ortaya çıkmıştır. Meclise peş peşe getirilen kanun tasarıları ve müzakerelerde yaşanan sert tartışmalar, muhalefetin çekimser tavrını bir tarafa bıraktığının göstergesi olmuştur.

Türkiye'de çok partili siyasi döneme geçildikten sonra en büyük siyasi buhranlar, şüphesiz 1957-1960 yılları arasını kapsayan XI. Dönemde yaşanmıştır. Daha 1956 yılının Şubat ayında Hürriyet Partisinin öncülüğünde muhalefetin, ortak hareket amaçlı çabaları olmuştur. DP iktidarının 1956'nın Haziran'ında Meclise getirdiği Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri başta olmak üzere bazı kanunlar, muhalefete ve basına yönelik kısıtlamaları içermektedir. Bu gelişmeler üzerine önce HP-CMP-CHP tarafından ortak, ardından da HP Genel Başkanı F.L. Karaosmanoğlu tarafından, diğer muhalefet partilerine ortak hareket için daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğinin vurgulandığı, bildiriler yayınlanmıştır. Karşılıklı bildirimlerden sonra İsmet İnönü'nün Heybeli Ada'da Taşlık'taki evinde muhalefetin "İş Birliği" (Millî Muhalefet Cephesi) girişimi için görüşmeler yapıldı. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına adaylık meselesinden doğduğu anlaşılacak anlaşmazlıklar muhalefetin, iş birliği hareketinden sonuç alınmasını engellemiştir. Fakat 1957 yılının haziran ayında Kırşehir'in yeniden il hâlinde teşkilatlanması ile ilgili kanun tasarısı üzerindeki Meclis müzakerelerinde DP'lilerle girdiği sert tartışmalardan sonra CMP Başkanı Osman Bölükbaşı'nın, Meclisten çıkartılması sonra da dokunulmazlığının kaldırılarak tutuklanması muhalefetin yeniden bir araya gelmesini sağlamıştır. İktidar, 1958'de yapılacak seçimleri öne alarak ve Milletvekilleri Seçim Kanunu'nda iş birliğini engelleyici maddeler koyarak, muhalefetin girişimine cevap vermiştir.

1957 seçim sonuçlarının radyodan bildirilmesinin ardından başta Gaziantep olmak üzere⁸³⁸ birçok ilde olaylar meydana gelmiş ve İsmet İnönü ile

838 Gaziantep'te ilk önce seçimi CHP'nin kazandığı ilan edilmiş fakat köylerden gelen oylarla 1000 oy farkla DP'nin kazandığı açıklanmıştır. Bunun üzerine CHP'ye oy veren halk ayaklanmıştır. DP, Millî Savunma Bakanını Gaziantep'e göndermiş ve oyların tekrar sayılacağını duyurmuştur. Fakat o gece hükümet binası yanmış ve askerî uçaklar şehre gönderilmiştir. Halkı kıskırttıkları iddiasıyla başta CHP'li Cemil Barlas ve Ali İhsan Göğüş olmak üzere birçok kişi tutuklanmıştır. Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den günümüze)**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 2004, s. 70; Arslan, **Siyasilerin Beyanatları Çerçevesinde 27 Mayıs Darbesine Gidiş**, s. 141.

Adnan Menderes arasında bu seçimlerin ardından ilk ciddi gerginlik ortaya çıkmıştır.⁸³⁹ İsmet İnönü, Başbakan Menderes'e seçimlerde usulsüzlükler yapıldığı iddialarının yer aldığı ve ülkede huzurun endişe verici bir akibete sürüklendiği şeklinde uyarıların bulunduğu bir telgraf göndermiştir. Başbakan Menderes, tüm yaşananlardan CHP'yi sorumlu tutmuş ve İnönü'nün telgrafına da bu doğrultuda cevap vermiştir.⁸⁴⁰ Seçimlerden sonra toplanan yeni Mecliste aritmetik olarak çok daha güçlü bir şekilde temsil olanağına kavuşan muhalefet, hemen her konuda iktidara karşı birlikte hareket etme eğiliminde olmuştur. 1958 yılının Ekim ayında iktidar, "Vatan Cephesi" oluşumu ile muhalefetin karşısına çıkarken, Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Köylü Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni (CKMP) oluşturmuştur. Yine aynı yılın kasım ayında da Hürriyet Partisi, CHP ile birleşme kararı vermiştir.

1957 seçimleri yaklaşırken iktidar, muhalefetin birlikte hareket etmesini engelleyici tedbirler almıştı. Seçimlerden sonra ise iktidarın cepheleşme faaliyetine Türk siyaseti Vatan Cephesi oluşumu ile tanık olmuştur. Muhalefet ise kışkırtıcı olarak değerlendirilebilecek bir yol izlemiştir. Şüphesiz XI. döneme damga vuran ve iktidar-muhalefet ilişkilerini etkileyen en önemli iki oluşumun birisi Vatan Cephesi diğeri ise Tahkikat Encümenidir.

11.3.1. Millî Muhalefet ve Vatan Cephesi Girişimleri

1957 genel seçimleri sonucunda iktidar, muhalefetin güçlenmesinden duyduğu endişe ile bazı tedbirler almıştı. Alınan tedbirler muhalefetin ülkede daha şiddetli eleştiriler yapmasını sağladığı gibi ikili ilişkilerde cepheleşme eğilimlerine de sebep olmuştur. Seçim sonuçlarının alınmasından sonra tek başlarına Demokrat Partiyi iktidardan düşürecek güce sahip olmadıklarının farkına varan muhalefet partileri arasında "Güç Birliği" oluşturma çabaları baş göstermiştir. Özellikle de 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta bir devrim olması Türkiye'deki iktidar-muhalefet ilişkisini yeni bir boyuta taşımıştır. CHP ve muhalif basın Irak'taki darbeden cesaret alarak Menderes'in diktatörlüğe yöneldiği ve Irak başbakanı gibi devrilmesi gerektiği şeklinde propagandalar yaptılar. İsmet İnönü'nün ise yurt genelinde başlattığı hükümetin Irak olayları karşısındaki tutumu, ekonomik sıkıntıları ağır bir şekilde eleştirdiği ve halkı "Millî Birliğe" çağırdığı propaganda faaliyetleri halk üzerinde etkili oldu.⁸⁴¹ Muhalefet partileri arasında da iş birliği çabaları sonuç vermiş, Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi 16 Ekim 1958'de birleşmiştir. HP ise CHP'ye iltihak etmiştir. Böylece 24 Kasım 1958 tarihinde

839 CHP 11 ilde seçim sonuçlarına itiraz etmiştir. **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1957.

840 **Milliyet**, 30 Ekim 1957; **Cumhuriyet**, 30 Ekim 1957.

841 **Zafer**, 13 Ekim 1958; Zehra Arslan, "Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 36, Kış 2013, s. 130-131.

muhalefetin oluşturduğu adına Millî Muhalefet Cephesi de denen Güç Birliği, bir bakıma gerçekleşmiştir.⁸⁴²

Muhalefet kanadındaki gelişmeler DP iktidarını, harekete geçirmiştir. 23 Eylül 1958 tarihinde Başbakan Adnan Menderes Aydın DP İl Kongresi'nde yaptığı konuşmada, muhalefetin eleştirilerine karşı daha ciddi önlemler alınacağına işaretlerini vermiş ve muhalefetin yıkıcı diye nitelendirdiği faaliyetlerine karşı yayımladığı bir tamimle il teşkilatlarının harekete geçmesini istemiştir. 7 Ekim 1958 tarihli bu tamiminde partiler arası mücadelenin ülkeyi kardeş kavgasına götürebilecek tehlikeli bir yola saptığına vurgu yapan Menderes, 12 Ekim 1958 tarihinde muhalefetin oluşturmaya çalıştığı cepheyi “nifak cephesi” olarak nitelemiş ve ilk defa “Vatan Cephesi'nin teşkil edilmesinin zaruri olduğunu” ifade etmiştir.⁸⁴³ Başbakan halka “Vatan Cephesi'nde birleşerek eserlerimizi hep birlikte muhafaza edeceğiz”⁸⁴⁴ diyerek cepheye katılmalarını istemiştir. Adnan Menderes, 24 Ekim 1958 tarihli Eskişehir konuşmasında *Her şeyden önce vatan, her şey vatan için!* düsturu ile *Vatan Cephesini kurduklarını ve muhaliflerin karşısına çıktıklarını söylemiştir.* DP içinde Vatan Cephesinin ilk toplantısı ise 6 Ocak 1959 tarihinde İstanbul İl Teşkilatında yapılmıştır.⁸⁴⁵

Adnan Menderes'in Vatan Cephesi çerçevesinde yaptığı bazı konuşmalar hem döneminde muhalefetin tepkisine neden olmuş hem de 27 Mayıs sonrası Yassıada'da oluşturulan Yüksek Adalet Divanında Vatan Cephesi Davası iddianamesinin temelini teşkil etmiştir. Bunlardan biri 24 Kasım 1958 tarihli Lüleburgaz konuşmasıdır: *Muhalefet liderleri... güç birliği yapmaktan bahsediyorlar. Sanki karşılarında bir düşman halk varmış gibi Güç Birliği cephesi kurmak teranelerinin peşindedirler. Onların Güç Birliği adı altında giriştikleri maksadı şudur: Bir ehlişalip cephesi ile karşımıza dikilecekler...* 14 Şubat 1960 tarihli İskenderun konuşmasında ise Menderes, muhalefetele basının iş birliği yaparak Irak ihtilalini istismar ettiklerini ileri sürmüş ve ülkede bir ihtilal havası estirildiğini belirttikten sonra da muhalefete şu sert mesajı göndermiştir: “İktidara gelmek için bir usul bir yol olan nifakı ezmek lazım... İyi niyetli aziz vatandaşlarımızın nifakı bir defa ezip kahretmeleri ve Vatan Cephesi'ni kuvvetlendirmeleri milletçe yolunda bulunduğumuz hürriyet nizamının, hakiki demokrasinin eseri olacaktır...”.⁸⁴⁶

842 **Milliyet**, 25 Kasım 1958; CHP Konya Kongresi'nde konuşan İsmet İnönü *Muhalefet arasında Güç Birliği konusu demokratik rejimi selamete çıkartacak bir kuvvet olarak ufukta belirmiştir* dedi. **Milliyet**, 23 Kasım 1958.

843 **Zafer**, 13 Ekim 1958; Arslan, **Trabzon'da Vatan Cephesi**, s. 130-131.

844 **Milliyet**, 13 Ekim 1958.

845 Arslan, **Trabzon'da Vatan Cephesi**, s. 131.

846 Zehra Arslan, “Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)”, **History Studies**, 4/4, 2012, s. 4-5.

Öte taraftan iktidar ve muhalefet arasındaki cepheleşme rekabetinin en yoğun yansımaları basın üzerine olmuştur. *Vatan Cephesi'ne Yeni İlhaklar* başlığı altında her gün Vatan Cephesi'ne kaydolan kişilerin isimleri gazetelerde yer almaya başlamıştır.⁸⁴⁷ Radyo gazetesinde her akşam Burhan Belge tarafından okunan *Vatan Cephesi'ne yeni ilhaklar* başlıklı haberler yayımlanırken, Başbakan da her gittiği yerde Vatan Cephesine vatandaşların neden katılması gerektiğini anlatarak, bu oluşumun propagandasını yapmıştır.⁸⁴⁸ Sıradan vatandaşlardan ziyade devlet müesseselerinden, kurumlardan, iş çevresinden Vatan Cephesine katılımlar hızla artmıştır. Kredi temininden, iş arayana veyahut devletle olan bürokratik meselelerinin çözümüne kadar birçok amaç için vatandaşlar, bu oluşuma girmişlerdir.⁸⁴⁹

Öte yandan Millî Muhalefet Cephesi ve Vatan Cephesi çekişmesi altında iktidar da muhalefet de üsluplarını sertleştirmişlerdir. Başbakan Adnan Menderes açıkça vatanını seven vatandaşların muhalefet partileri ile iş birliği yapmamalarını ve Vatan Cephesine katılmalarını istemiştir.⁸⁵⁰ Fakat ilişkileri kısa süreliğine de olsa yumuşatacak bir olay meydana gelmiştir. Başbakan Adnan Menderes'in Kıbrıs meselesine yönelik İngiltere seyahati için bindiği uçak, aşırı sis nedeniyle düşmüştür. Menderes'in bu kazadan sağ kurtulması tüm ülkede sevinçle karşılanmıştır.⁸⁵¹ Menderes tedavisinin ardından yurda dönmüştür. Menderes'i Ankara garında bütün devlet erkânı Cumhurbaşkanı Celal Bayar, CHP Lideri İsmet İnönü ve Genel Sekreter Kasım Gülek karşılamıştır. Burada Menderes İnönü'nün elini öperken, İnönü'de Menderes'in boynuna sarılarak onu yanaklarından öpmüştür.⁸⁵²

Adnan Menderes ile İsmet İnönü arasında kısa süreli samimi yakınlaşmadan sonra fırtınalı geçecek bir bahar, Türkiye'nin siyasi hayatına damga vurmuştur. 1958 yılı sonunda açılmaya başlayan Vatan Cephesi Ocakları 1959 yılı başından itibaren hızlanarak yurdun her kesimine yayılmıştır. Vatan Cephesi adına açılan ocakların miktarı ve bu ocaklara katılımlarla ilgili net rakamlar mevcut değildir. Fakat 1 Ocak 1960 tarihine kadar Vatan Cephesine, en fazla İstanbul'dan, en az Hakkâri'den olmak üzere toplamda 973.455 kişinin iltihakının gerçekleştiği, tahmin edilmektedir.⁸⁵³ 1960 yılına gelindiğinde

847 **Zafer**, 22 Ekim 1958; Adnan Menderes son aylarda muhalefet partileri arasında yapılan iltihakların doğru olup olmadığını tespitini istemiştir. Ayrıca vatandaşların Vatan Cephesi'ne katılım konusunda daha aktif politika izlenmesi istenmiştir. **BCA**, 30.1.0.0/45.269.13.

848 **Zafer**, 22 Ekim 1958.

849 Arslan, **Vatan Cephesi Davası**, s. 10-15.

850 **Ulus**, 15 Ocak 1959.

851 **Ulus**, 7 Şubat 1959.

852 **Ulus**, 1 Mart 1959. *İnönü ile Menderes öyle sarmaş dolaş olmuştu ki görenler gözlerine inanamıyordu... Gerçekten baba oğul gibiydiler*; Yılmaz Çetiner, **Nefes Nefese Geçen Bir Ömür**, Epsilon Yayınları, İstanbul, s. 323.

853 Arslan, **Vatan Cephesi Davası**, s. 15.

Vatan Cephesi ile Güç Birliği Cephesinin çalışmaları had safhaya ulaşmıştır. Vatan Cephesi oluşumu ise 27 Mayıs darbesinden sonra oluşturulan Yassıada mahkemesinde DP'lilerin aleyhinde ayrı bir dava olarak 19 dava arasında yerini alacaktır.

11.3.2. Öncesi ve Sonrasında Yaşanan Olaylar ile Tahkikat Komisyonu ve Selahiyet Kanunu

Muhalefet partileri arasında “Milli Muhalefet Cephesinin” gerçekleşmesinin ardından iktidarın muhalefetin karşısına “Vatan Cephesini” çıkarması Mecliste tam anlamıyla bir kutuplaşmanın yaşanmasına ve Meclisin çalışma istikrarının bozulmasına neden olmuştur. Bu dönemde sık sık Meclis toplantılarında gerginlikler yaşanmış ve yumruklaşmalara kadar varan sert tartışmalara girilmiştir. Öncelikle muhalefet, ardından ise iktidar, çalışmalarını Meclis dışına kaydırmıştır. Mecliste 1959 bütçesi görüşülürken yaşanan sert tartışmaların⁸⁵⁴ ardından ana muhalefet partisi “İlk Hedefler Beyannamesini”⁸⁵⁵ yayımlamıştır.

17 Şubat 1959 tarihinde Başbakan Menderes’in Londra’da geçirdiği uçak kazası, bir süreliğine de olsa siyasi havayı yumuşatmıştı. Fakat bu bahar havası çok kısa sürmüştür. Meclisin muhalefet için çalışamaz hale geldiği düşüncesi sonucunda 29 Nisan’da İsmet İnönü 46 milletvekili ile birlikte Ege Bölgesi’nde “Büyük Taarruz” adı verilen bir geziye çıkmış ve ilk gezi rotasında, Uşak’ta Büyük Taarruz esnasında Yunan Başkomutanı General Trikopius’u esir aldığı ev olarak belirlemiştir.⁸⁵⁶ İnönü, Uşak CHP İl Kongresi’nde yaptığı konuşmada önce iktisadi durumu eleştirmiş, sonra da *İktidar değişmeli bu onlar içinde faydalı olacak*⁸⁵⁷ diyerek hükümete mesaj göndermiştir. Bu sözlerle takip edeceği yeni muhalefet anlayışını açıkça ilan eden İsmet Paşa, Uşak’tan Manisa’ya geçmek için tren garına geldiği sırada, atılan bir taşın başına isabet etmesi sonucunda yaralanmıştır. İnönü sarsıntısının ve kalabalığın etkisiyle yere düşmüş, ilk tedavisi trende yapılan muhalefet liderinin başının arkası bandaj ile sarılmıştır. Ardından arbeye çıkmış ve neşir yasağı gelmiştir.⁸⁵⁸ Uşak’ta yaşanan hadiselerden sonra Manisa’ya geçen İnönü, 1 Mayıs 1959 tarihli konuşmasında olayların önceden planlandığını iddia ederek yolundan dönmeyeceğini belirtmiş ve adeta iktidara meydan okumuştur.⁸⁵⁹ Hükümetin

854 **Milliyet**, 4 Ocak 1959.

855 Bu gelişmeler yaşandığı sırada Cumhuriyet Halk Partisi 12-15 Ocak 1958 tarihinde XIV. Büyük Kongresi’ni toplamıştır. Kongre’de Parti Meclis Raporu çerçevesinde *İlk Hedefler Beyannamesi* adıyla bir beyannameyi kabul etmişlerdir. **Ulus**, 15 Ocak 1959.

856 **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1959.

857 **Milliyet**, 1 Mayıs 1959.

858 **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1959.

859 Işıl Tuna, **Türkiye’de Çok Partili Dönemin Başlangıcından 27 Mayıs Darbesine**

olaylara bakış açısı da en az CHP kadar sert olmuştur. İlimli bir açıklama gelmediği gibi İçişleri Bakanı Namık Gedik, olayların tek sorumlusu olarak gördüğü CHP'yi tahrikçilikle suçlamıştır.⁸⁶⁰

Bu ortamda İnönü, İzmir'e geçtiğinde de bazı hadiseler meydana gelmiştir. Önce Demokrat Parti il binasında bir patlama olmuş, sonra da *Demokrat İzmir* gazetesi, bir grup tarafından tahrip edilmiştir. Yaklaşık 150 kişilik bir grup, DP aleyhinde yazılar yazan, gazetenin camlarını sonra da ellerinde kalın demir çubuklar vasıtasıyla binanın kapılarını kırmışlardır. Ardından matbaaya inerek, matbaa makinesini tahrip etmişlerdir. Aralarından bir grup da gazetenin deposunda bulunan kâğıtları ateşe vermiştir. Arbede esnasında matbaada bulunan Ahmet Angın ve Özdemir Hazer isimli iki gazeteci yaralanmıştır.⁸⁶¹ Fakat olaylar durulmamış İstanbul'a geçen İsmet İnönü, bu sefer Topkapı'da saldırıya uğramıştır. Bir grup genç İnönü'ye ait olan arabayı taşlamış ve silahını çeken bir binbaşı tarafından kurtarılmıştır.⁸⁶² İnönü, 7 Mayıs 1959 tarihinde Ankara'ya döndüğünde de büyük bir kalabalık tarafından karşılanmış ve polisle çatışmalar meydana gelmiştir.⁸⁶³

Muhalefet, Topkapı'da yaşanan hadiselerin sebebi olarak hükümeti dolayısıyla Adnan Menderes'i göstermiştir. İlk gezi rotası olan Uşak'ta,⁸⁶⁴ CHP'liler ile DP'liler arasında yaşanan kavga sonucunda İnönü'ye taş atılması ile başlayan olaylar,⁸⁶⁵ tehlikeli bir hâl alarak İzmir'de ve İstanbul'da⁸⁶⁶ devam etmişti. Bunun üzerine CHP Meclis Grubu, 8 Mayıs 1959 tarihinde yayımladığı tebliğ ile İsmet İnönü'ye yönelik "tecavüzler ve mükerrer suikast teşebbüsleri" olduğu iddia edilerek başbakan ve İçişleri Bakanı hakkında Meclis tahkikatı açılması için önerge vereceğini açıklamıştır.⁸⁶⁷ Beyannamede belirtilen önerge CHP tarafından 9 Mayıs 1959 tarihinde Meclise verilerek Uşak, Turgutlu, Akhisar, İzmir ve İstanbul'da yaşanan olaylardan dolayı Başbakan Adnan Menderes ve İçişleri Bakanı Namık Gedik hakkında soruşturma açıl-

Kadar İktidar-Muhalefet İlişkileri (1946-1960), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 289.

860 **Zafer**, 3 Mayıs 1959; Adnan Menderes İnönü'nün başına taş atılması hadisesinin doğruluğuna inanmamıştır. Şöyle ki 14 Mayıs tarihinde yapılan grup görüşmelerinde *Uşak'ta taşlanmış, yarayı gören yok bir plaster yapılmış bunlar deşilecek çıkacak ortaya. Şimdi halk ne diyor ne işi vardı orada 75 yaşına gelmiş Reiscumhurluk yapmış cephe kumandanlığı yapmış bir insan orada ne işi vardı.* Bu sözler Menderes'in olaya inanmadığını kanıtlar niteliktedir. **BCA**, 10.9.0.0/3.10.1.

861 **Milliyet**, 3 Mayıs 1959.

862 Ali Gevgilli, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 142.

863 **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1959.

864 **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1959.

865 Ali Fuat Başgil, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Kubbealtı, 3. Baskı, 2014, s. 118.

866 Ali Gevgilli, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 142.

867 **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1959.

ması istenmiştir.⁸⁶⁸ Önerge 11 Mayıs 1959 tarihinde reddedilince CHP Grubu, Meclisi terk etmiştir.⁸⁶⁹

Siyasi tansiyonun hiç düşmediği bu dönemde bir başka gerginlik haberi Çanakkale'den gelmiştir. 11 Eylül 1959 tarihinde CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ve üç milletvekilinin Çanakkale iline bağlı Ezine ilçesinin Geyikli bucağına yaptıkları gezi sırasında *Ulus* ve *Dünya* gazetelerinin muhabirleri tartaklanmıştır.⁸⁷⁰ İmroz'dan çekilen bir telgrafta Geyikli'de bazı olayların tertip edildiği yönünde haber alan Gülek, Valiye müracaat etmişti. Onun iddiasına göre Vali, hiçbir teşebbüste bulunmadığı gibi tedbir de almamıştı.⁸⁷¹ İnönü başkanlığında toplanan CHP Merkez İdare Kurulu, Geyikli olaylarını görüşmüş ve bir tetkik heyetinin bölgeye gönderilmesine karar vermiştir.⁸⁷² İktidar ise Ankara Radyosundan, iç tüzük hükümleri çerçevesinde Meclis kararı olmadan tahkikat yapılamayacağını hatırlatıp, aksi durumda CHP'nin sorumlu tutulacağını duyurmuştur.⁸⁷³ Bu açıklamaya, İsmet Paşa Anadolu Ajansında yayımlanan bir tebliğ ile yanıt verirken, CHP yönetimi de aldığı kararı uygulama konusunda ısrarını sürdürmüştür. Heyet, Geyikli 'ye varmış fakat bazı Demokrat Partili nümayişçilerin taşkınca hareketleri yüzünden gemiden inemeyerek, İmroz'a dönmek zorunda kalmıştır.⁸⁷⁴ Heyet, yeni bir olay yaşanmaması için Çanakkale Valisine telgraf çekerek, önlem alınmasını talep etmiştir.⁸⁷⁵ İktidarın sesi olan Radyo gazetesinde Geyikli'de yaşananların, CHP'nin tahrikçiliği olduğu belirtilmiş ve muhalefete adeta gözdağı verilmiştir.⁸⁷⁶

Geyikli olayları yargıya taşınmış ve Çanakkale Sulh Ceza Hâkimliği, tedbir koyma kararı almıştır.⁸⁷⁷ CHP heyetinin, İstanbul'a dönüşü de olaylı geçmiş, onları takiple görevlendirilen gazeteciler karakola alınmıştır. Bir gazeteci ve on CHP'li milletvekili yaralanmıştır. Polis, Galata rıhtımında toplanan CHP'lileri zorla dağıtmış yaklaşık elli kadar vatandaşı da polise mukavemetten gözaltına almıştır.⁸⁷⁸ İstanbul Valisi Ethem Yetkiner Anadolu Ajansına verdiği beyanatta meydana gelen olaylardan dolayı CHP'yi ve

868 **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1959.

869 **Zafer**, 12 Mayıs 1959; **Milliyet**, 12 Mayıs 1959.

870 **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1959.

871 **Ulus**, 13 Eylül 1959.

872 **Ulus**, 15 Eylül 1959.

873 **Milliyet**, 16 Eylül 1959.

874 **Ulus**, 20 Eylül 1959.

875 **Ulus**, 23 Eylül 1959.

876 **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1959.

877 **Milliyet**, 24 Eylül 1959.

878 **Milliyet**, 25 Eylül 1959.

CHP'lileri sorumlu tutmuştur.⁸⁷⁹ Devlet Bakanı ve Basın Yayın Turizm Bakan Vekili Abdullah Aker ise Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ile Basın Kanunu'nun en sert şekilde tatbik edileceğini belirttiikten sonra *Bu tip hadiselerde pekâlâ vazifeli bir polis memuru da ölebilirdi, nihayet gazeteci de bir anlık heyecan halinde dövülebilir, yaralanabilir*⁸⁸⁰ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Aker'in gazetecilerin dövülmesinin doğal olduğuna dair sözlerine karşılık CHP Adana Milletvekili Kasım Gülek, olaylarda yaralanan genç gazeteci Vural Vahit Hiçsulçmez'i evinde ziyaret etmiştir.⁸⁸¹

Yine Adana'da CHP ve DP'lilerin çatışması sonucunda 10 kişinin yaralanması, şubat ayında İsmet İnönü'nün Konya'yı ziyaretinde polisin CHP'lilerin üzerine göz yaşartıcı bomba atması ve mart ayında Kayseri/Yeşilhisar'da meydana gelen olaylar bu süreçte tansiyonu sürekli yüksek tutmuştur. Gerçekten de iktidar ile muhalefet ilişkilerindeki kargaşa hâli, yine başrolünde Kasım Gülek'in olduğu Adana'nın kurtuluşu şenliklerinden sonra yaşanan olaylar sonucunda tepe noktasına ulaşmıştır. Kutlamaların ardından Gülek'i omuzlarına alan halk, polis tarafından coplarla dağıtılmaya çalışılmış, başarı sağlanamayınca da askerî birliklerden yardım istenmiştir. Gülek ve birlikte Adana'ya geldiği milletvekilleri hırpalanmış, olayda üç kişi yaralanmıştır.⁸⁸²

Üst üste yaşanan bu krizlere rağmen CHP, havayı yumuşatmak amacıyla geri adım atmamış aksine yoluna, kararlı bir şekilde devam etmiştir. Bu çerçevede İsmet İnönü 6 Şubat 1960 tarihinde kırk dört milletvekili ile gittiği Konya'da yaptığı bir konuşmada, İlk Hedefler Beyannamesi'nde belirttikleri idareyi kuracaklarını söylemiştir.⁸⁸³ Yine olaylar çıkmış polis, CHP liderine tezahürat yapan kalabalığı dağıtmıştır. CHP İl Kongresi'nde konuşan Genel Başkan İnönü, *Millet dürüst olmayan seçim yollarına gitmek isteyenleri baş aşağı getirecektir*⁸⁸⁴ şeklindeki sözleri ile iktidara meydan okumayı sürdürmüştür.

Henüz Konya'daki olaylar tazeliğini korurken, 24 Mart 1960 tarihinde Kayseri'nin Yeşilhisar kazasında Halk Partililer ile polis çatışmıştır.⁸⁸⁵ Olayı, hükûmete karşı bir tertip olarak gören iktidar, her şeyin merkezden idare edildiğine dair CHP'yi hedef gösteren açıklamalar yapmıştır.⁸⁸⁶ CHP, hükû-

879 *Milliyet*, 26 Eylül 1959.

880 *Milliyet*, 30 Eylül 1959.

881 *Milliyet*, 1 Ekim 1959.

882 *Milliyet*, 6 Ocak 1960.

883 *Milliyet*, 7 Şubat 1960.

884 *Milliyet*, 8 Şubat 1960.

885 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde DP (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s. 528.

886 Rıfıkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları 1950-1960*, Nürol Matbaacılık, Ankara 1998, s. 645.

met kanadından yapılan bu açıklamaya Genel Sekreter İsmail Rüştü Aksal'ın ağzından aynı sertlikle cevap vermiştir: *Yıldırma hareketi hüsrana uğrayacaktır... 6-7 Eylül hadiselerinden Uşak hadiselerine kadar çeşitli ve vahim tezahürleri görülmüş olan zihniyet masum vatandaş kanununun akıtılmasına kadar ileri gitmiştir...*⁸⁸⁷ İktidar çevreleri ise olayı tahrik edenlerin CHP'liler olduğu noktasındaki ısrarını ve tutumunu, sonuna kadar sürdürmüştür.⁸⁸⁸

İktidar yaşananların tüm sorumluluğunu muhalefete, muhalefet de iktidara yüklemiş ve propagandalarını da bu doğrultuda yapmışlardır. Başbakan Adnan Menderes, 28 Mart'ta Cumhurbaşkanı Bayar'a yazdığı mektupta, CHP'nin açıkça bir ihtilal teşebbüsünde bulunduğu şüphesini dile getirmiştir.⁸⁸⁹ Yeşilhisar'daki hadiseleri değerlendiren Radyo gazetesinde muhalefete sert hücumlarda bulunulmuş ve CHP'nin Yeşilhisar olayları ile ilgili yayınladığı tebliğin, devletin hâkimiyetine karşı girişilmiş bir hareket olduğu belirtilmiştir. Radyo gazetesinde CHP'nin, Uşak ve 6-7 Eylül olaylarını istismar ettiği vurgulandıktan sonra CHP'li vatandaşlara liderlerinin tutumuna mâni olmaları yönünde çağrı yapılmıştır. Bunda muvaffak olamadıkları takdirde de CHP'liler, Vatan Cephesi'ne katılmaya davet edilmişlerdir.⁸⁹⁰

Cumhuriyet Halk Partisi lideri İsmet İnönü, bu ortamda partisinin il kongresine katılmak için Kayseri'ye gitmeye karar vermiştir. Kayseri Valisinin, İnönü'ye yaşanan hadiselerden dolayı bütün siyasi toplantıların kaldırıldığını bildiren bir telgraf göndermesine rağmen⁸⁹¹ CHP lideri, bu uyarıları dikkate almayarak 30 milletvekili ile 2 Nisan'da trenle Kayseri'ye hareket etmiştir. Yine Valilikten gelen uyarı niteliğindeki telgrafa İnönü'nün yanıtı sert olmuştur: *...Benim Kayseri'ye gitmeme kimse mâni olamaz. Nameşru ve kanunsuz emri reddediyorum.*⁸⁹² Yoluna devam eden İsmet Paşa'nın bulunduğu tren, Kayseri vilayet hududunda Himmet Dede İstasyonu'nda durdurulmuştur.⁸⁹³ Bu sefer Kayseri Vali Yardımcısının, İnönü'ye Ankara'ya dönmesi yönünde ricası olmuştur. CHP Genel Başkanının kararında ısrar etmesi üzerine üç saat bekletilen trenin hareketine izin verilmiştir.⁸⁹⁴ Kayseri'ye girişinde bir olay yaşanmamışsa da İnönü, Yeşilhisar'a gidmeden Ürgüp üzerinden Ankara'ya dönmüştür. Ürgüp'te yaptığı açıklamada ise hedefinde yine iktidar vardır: *Vatandaşların emniyetle haber veririm ki esasen azlıkta olan kanun*

887 **Ulus**, 26 Mart 1960.

888 **Zafer**, 28 Mart 1960.

889 Uğur Mumcu, **İnkılap Mektupları**, Tekin Yayınları, İstanbul 1994, s. 95-101.

890 **Milliyet**, 28 Mart 1960.

891 Akis, yıldırım telgrafının sabaha karşı dörtte İnönü'ye ulaştığını, İnönü'nün telgrafi okuduktan sonra yazı masasının üzerine fırlattığını belirtir. **Akis**, 6 Nisan 1960, s. 5.

892 **Hürriyet**, 3 Nisan 1960.

893 **Milliyet**, 3 Nisan 1960.

894 **Cumhuriyet**, 3 Nisan 1960.

*dışı partizanların mecalleri zayıflığın son haddine gelmiştir. Nihai kalıntılar vatandaş iradesi önünde tarumar olmak yolundadır.*⁸⁹⁵

İsmet İnönü'nün Kayseri'den dönüşü olaylı olmuştur. İncesu kazasında 9 saat bekletilmiş ve Kayseri Valisi tarafından dönüşte Yeşilhisar'a uğramasına müsaade edilmemişti.⁸⁹⁶ Bu sırada yaşanan bir olay, birçok şeyin habercisi olduğu gibi aynı zamanda askerin tercihini göstermesi bakımından önemlidir. Barikat önünde birlik komutanı Binbaşı Selahattin'e yanaşan İnönü *Size ateş emri verilecek bu emri alırsanız kıtalarınıza ateş emirini verecek misiniz* diye sormuş ve Binbaşı'dan *Paşam ben kanunsuz emri yerine getirmektense kendisini vurmaya tercih edeceğim şerefli bir subayım.* cevabını almıştır.⁸⁹⁷ İncesu barikatında kullanılan askerî birliklerin komutanı Binbaşı Selahattin Çetiner meydana gelen olaylardan bir gün sonra da istifa etmiştir. Kayseri olayları nedeniyle CHP Meclis Grubu 5 Nisan 1960 tarihinde bir tebliğ yayımlamıştır. Tebliğ'de "Yurdun selameti bakımından seçimlerin biran önce yapılması gerektiği" ısrarla belirtilmiştir. CHP Meclis Grubu İçişleri Bakanı hakkında Meclis tahkikatı istemek üzere hazırlıklara başlamış ayrıca Kayseri hadiseleleri dolayısıyla silahlı kuvvetlere de teşekkür etmiştir.⁸⁹⁸

Yaşanan olaylar Tahkikat Encümeninin kuruluşuna giden yolu açmıştır.⁸⁹⁹ Yeşilhisar olayları sonucunda hükümet sıkıyönetim ilan etmeyi dâhi düşünmüş ve 7 Nisan 1960 tarihli DP Grup toplantısında tahkikat encümeni kurulmasını sağlayacak tavrini hazırlanmak için bir komisyon görevlendirilmiştir. Edirne Milletvekili Mükerrerem Sarol'un başkanlığında oluşturulan ve 12 üyesi bulunan bu komisyon, 11 Nisan günü hazırladıkları tavrini DP Meclis Grubu Başkanlığına vermiştir.⁹⁰⁰ 12 Nisan 1960 tarihinde olağanüstü toplantı yapan DP Meclis Grubu da ihtilal yapmaya teşebbüs etmekle suçlanan CHP'nin faaliyetlerini araştırmak için bir tahkikat komisyonu kurmuştur.

CHP ise hükümetin Meclis tahkikatı önerisine aynı yolda cevap vermiş, 16 Nisan 1960 tarihinde Başbakan hakkında 21 ayrı meseleden dolayı Meclis tahkikatı açılmasını istemiştir.⁹⁰¹ DP, Tahkikat Komisyonu önermesini 18 Nisan 1960 tarihinde Meclis gündemine getirmiş ve Mecliste sert tartışmalar yaşanmıştır. Önerge Mecliste kabul edilmiş ardından on beş kişiden oluşan

895 **Ulus**, 4 Nisan 1960.

896 **Milliyet**, 4 Nisan 1960.

897 Emin Karakuş, **40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara**, Hür Yayınları, İstanbul 1977, s. 408.

898 **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1960.

899 **Akis**, 6 Nisan 1960, s. 5.

900 **BCA**, 010.09/20.58.6.10.

901 TBMM Tahkikat Encümeni Reisliğine CHP'nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket çapındaki içeriğinin öğrenilmesi açısından Meclis Tahkikatı açılmasına dair kararı ilişik olarak sunulmuştur. **BCA**, 0.10.09/461.1334.2.

Meclis Tahkikat Encümeni işe başlamıştır.⁹⁰²

Çalışmaya başlar başlamaz komisyonun aldığı kararlar kamuoyu ile paylaşılmıştır. Karara göre partilerin kongreleri ve tüm siyasi partilerin yeni teşkilat kurmaları yasaklanmıştır. Encümenin faaliyetleri ile ilgili neşir yasağı konulmuştur.⁹⁰³ Daha sonra encüme yetki veren kanun tasarısı gündeme alınmıştır. 18 Nisan günü de tartışmalı geçen bir oturum sonrasında DP grubunda, tahkikat komisyonuna geniş yetkiler veren bir Meclis Tahkikat Komisyonu kurulması kararlaştırılmış ve Salahiyet Kanunu projesini hazırlamak için bir komisyon oluşturulmuştur. Bu oturuma İsmet İnönü'nün *Şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilâl meşru bir haktır, Eğer bir idare insan haklarını tanımaz, baskı rejimi kurarsa o memlekette ayaklanma olur., Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa ihtilâl behemehâl olur* gibi açıkça ihtilali vurgulayan sözleri damga vurmuştur. Fakat İnönü, böyle bir ihtilalin içinde asla bulunmayacaklarını *Biz 'böyle bir ihtilâl içinde bulunmayız, bulunamayız. Böyle bir ihtilâl dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır* sözleriyle ifade ettikten sonra da eklemiştir: *Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam.*⁹⁰⁴

İnönü, Meclis Tahkikat Encümeninin oluşturulması ile üç aylık bir süre için olağanüstü bir idare kurulmasının sakıncalarına da işaret etmiştir. Sonra da milletvekillerine seslenerek, tekrar tasarının üzerinde düşünülmesini istemiştir. Fevkalade bir idare olarak adlandırdığı Tahkikat Komisyonuna yetki verilmesinin gayrimeşru olduğunu, vatandaşların çıkan kanunlara itaat etmemek gibi bir seçenekleri olmadığını ama kabullenmeyeceklerini ve mukavemet edeceklerini söyledikten sonra da Meclisi terk etmiştir. Bir başka konuşmasında da Kore'de meydana gelen olayları Meclis kürsüsüne taşımış ve *Türk milleti Kore milletinden daha az haysiyetli değildir* şeklindeki sözleri üzerine Meclisten on iki celse çıkarılma cezası almıştır.⁹⁰⁵

18 Nisan tarihli oturumda İsmet İnönü'nün sözlerine cevap veren DP Rize Milletvekili Osman Kavrakoğlu, Tahkikat Encümeninin kurulmasındaki amacın kötüye giden ülke şartlarının sebeplerinin tespit edilmesi olduğunu

902 Tahkikat Encümeninin üyeleri şunlardır: Osman Kavuncu (Kayseri), Bahadır Dülger (Gaziantep), Nüzhet Ulusoy (Samsun), Said Bilgiç (Isparta), A. Hamdi Sancar (Denizli), Vaci Asena (Balıkesir), Kemal Biberoglu (Çorum), Kemal Özer (Kütahya), Hilmi Dura (Kastamonu), Ekrem Anıt (Samsun), Nusret Kirişcioğlu (Sakarya), Duran Bahar (Denizli), Selma Dinçes (Sakarya), Himmet Ökmen (Konya), Necmettin Önder (Nevşehir). **Milliyet**, 19 Nisan 1960.

903 **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1960.

904 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 58, C 1, 18 Nisan 1960, s. 206-207.

905 **Zafer**, 28 Nisan 1960.

söyledikten sonra kongrelerde siyasi toplantılarda kanunların çığnendiğini ve iftiralarla vatandaşların tahrik edildiğini ileri sürmüştür. Geline hassas durumda teskin edici açıklamalar yapmasının beklendiğini belirttiği İsmet Paşa'nın kürsüde sarf ettiği sözlerden duyduğu şaşkınlığı ise şöyle ifade etmiştir: *Kendileri ısrar ediyorlar, akıllarınca demokrasinin esasını teşkil eden bazı şartların mutlaka tahakkuk ettirilmesini istiyorlar, aksi takdirde (isyan hakkını, ihtilâl çıkarma hakkını) tabii bir hak ve netice sayıyorlar ve böyle bir akıbetten bizleri hatta kendisinin dahi kurtaramayacağını ifade ediyorlar. Ne hazin bir tecellidir bu!*⁹⁰⁶

Tartışmalara rağmen komisyon hazırlıklarını tamamlamış ve 27 Nisan 1960 günü Mecliste Çorum Milletvekili Hüseyin Ortakçioğlu ile üç arkadaşının⁹⁰⁷ Tahkikat Komisyonuna yetki verilmesi hakkındaki teklifleri üzerindeki görüşmeler yapılmıştır. Tasarı üzerinde söz alan muhalefet milletvekilleri, tepkilerini, endişelerini, kırgınlıklarını ve şaşkınlıklarını ifade etmişlerdir. Malatya Milletvekili Nüvit Yetkin, getirilen teklifin anayasanın ihlali olduğunu belirttikten sonra, *Bu teklif gündeme alınmaz, müzakere edilemez, reye konamaz... Böyle bir suikasta, böyle bir rejime, alet olmamanızı istirham ediyorum* diyerek milletvekillerini kararlarını verirken bu meyanda hareket etmeye davet etmiştir. Sivas Milletvekili Turhan Feyzioğlu, kurulduğu günden itibaren Meclisin geçirdiği aşamaları özetledikten sonra dört milletvekilinin getirdiği ve alelacele müzakere edilmesinin istendiği kanun teklifinin, Büyük Meclisin hak yolundan ayrılması ve Türk siyasi hayatının geriye götürülmesi anlamına geldiğini söylemiştir.⁹⁰⁸ CHP Grubu adına söz alan İsmet İnönü, ilk olarak iktidarın, rakibi olan bir parti hakkında birtakım isnatlarla tahkikat açtığını ve CHP'nin getirmiş olduğu 11 tahkikat önerisine karşı bir hamle yapıldığını bunun da teklifi getirenler tarafından itiraf edildiğini belirtmiş ve alınan tedbirlerle anayasaya darbe vurulduğunu ileri sürmüştür. İnönü'ye göre iktidarın amacı, seçimlerden önce fevkalade bir ortam yaratarak bundan yararlanmaktır.⁹⁰⁹

DP Çorum Milletvekili ve teklifin hazırlayıcılarından Hüseyin Ortakçioğlu, muhalefetin eleştirilerine cevap verirken, CHP'ye sataşmış ve teklifi gündeme aldıklarından itibaren Halk Partisinin bir telaş içerisine girdiğini söylemiştir.⁹¹⁰ Nafia Vekili ve DP Samsun Milletvekili Tevfik İleri de müzakereler süresince yaşananları değerlendirmek için kürsüye çıktığında ilk olarak, iktidar olmak hedefiyle hareket eden İsmet Paşa'yı ihanete düşmekle

906 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 58, C 1, 18 Nisan 1960, s. 208.

907 Bolu Mebusu Reşat Akşemsettinioğlu, Yozgat Mebusu Sefer Eronat ve Rize Mebusu Muzaffer Onar, **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 4, 27.04.1960, s. 304.

908 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 1, 27.04.1960, s. 275-276.

909 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 1, 27.04.1960, s. 298-299.

910 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 1, 27.04.1960, s. 287.

suçlamış ve Paşanın tutumundan dolayı şaşkınlığını ifade etmiştir.⁹¹¹ Millet iradesinin önemine vurgu yapan İleri, yine İsmet Paşa'yı hedef alan sözlerle de konuşmasını tamamlamıştır: *Bir bataktadırlar, kurtulmak istedikçe batıyorlar. Mukadder akıbetlerinden hiçbir çabalama onları kurtaramayacaktır. İnönü'nün az evvelki sefil manzarası bunun ifadesidir.*⁹¹²

Celselere ara verilen ve İsmet Paşa'nın müzakerelerden çıkartılmasına sebep olan sert tartışmalardan sonra 7468 numaralı ve 27 Nisan 1960 tarihli *Türkiye Büyük Millet Meclisi tahkikat encümenlerinin vazife ve salâhiyetleri hakkında Kanun* itirazlara rağmen gizli oya sunulmuş ve oylama sonucunda da yasalaşmıştır. “Vazife ve Salahiyet”, “Ceza Hükümleri” ve “Usul Hükümleri” olmak üzere üç bölümden oluşan Kanununun 1. maddesinde, Tahkikat Encümenlerinin ve naip olarak görevlendirecekleri tali encümenlerin, cumhuriyet savcılarına, sorgu hâkimlerine ve askerî ile adli amirlere tanınan tüm hak ve yetkilere sahip oldukları belirtilmiştir.⁹¹³

Özellikle Tahkikat Encümeninin kuruluşu ve Salahiyet Kanunu'nun kabulünden sonra iktidar ve muhalefet arasında iyice tırmanan kriz, sokaklara taşmaya başlamıştır. Üniversite öğrencileri sokağa çıkmış ve protesto mitingleri düzenlenmiştir. İlki 28 Nisan'da İstanbul Üniversitesinde gerçekleşen olayların ardından İstanbul ve Ankara'da örfi idare ilan edilmiş,⁹¹⁴ başta İstanbul Üniversitesi olmak üzere yüksekokullar bir ay süre ile kapatılmıştır.⁹¹⁵ Olayların ilki 28 Nisan Perşembe saat 09.30'da İstanbul Üniversitesinin bahçesinde başlamıştır. Miting sırasında üniversite içerisine giren polise, öğrenciler taş atarak karşılık vermiştir. İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar, İçişleri Bakanı Namık Gedik ile yaptığı telefon görüşmesinde bakana, polisin üniversitenin içerisine girmeye yetkisi olmadığını söylemiştir. Kıvılcım ateşi gittikçe yayılmış, olaylar kısa sürede üniversite dışına sızramış ve kalabalık bir grup Beyazıt Meydanı'ndan Laleli'ye kadar yürüyüşe geçmiştir. Polis gösteriyi dağıtmak amacıyla barikat kurduysa da başarılı olamamış, öğrencilerle polis arasında çatışma çıkmıştır. Olaylar sırasında Turan Emeksiz isimli bir öğrenci seken bir kurşun nedeniyle yaşamını yitirirken, 16 polis ve 40 kişi yaralanmış, 150 öğrenci de gözaltına alınmıştır.⁹¹⁶ Hükümet, sıkıyönetim kararı alarak hemen İstanbul ve Ankara'da örfi idare ilan etmiştir.⁹¹⁷

29 Nisan Cuma günü bu sefer Ankara'da Hukuk Fakültesinde başlayan

911 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 1, 27.04.1960, s. 307.

912 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ 61, C 1, 27.04.1960, s. 307.

913 **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 10491, 28.04.1960.

914 **Hürriyet**, 29 Nisan 1960.

915 **Hürriyet**, 30 Nisan 1960.

916 Albayrak, **age.**, s. 536.

917 **Hürriyet**, 29 Nisan 1960. Orgeneral Fahri Özdilek İstanbul, Korgeneral Namık Argüç ise Ankara Örfi İdare Komutanlığına atanmıştır.

olaylar, Siyasal Bilgiler Fakültesine de sıçramıştır. Ellerinde *Diktatör Kahrolsun! Menderes istifa!* sloganları bulunan dövizlerle harekete geçen öğrencileri dağıtmak için güvenlik güçleri ateş açmıştır. Gazi Eğitim Enstitüsünde de öğrenciler ayaklanmışlardır. Enstitüye gelen Adnan Menderes, öğrenciler tarafından protesto edilince buradan ayrılmıştır.⁹¹⁸

Öğrenci olaylarının sıçradığı bir diğer şehir İzmir'dir. Burada İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi öğrencileri tarafından sessiz yürüyüşler gerçekleştirilmiştir. Birinci yürüyüş 29 Nisan sabahı erken saatlerde öğrencilerin, anayasa tezahüratları eşliğinde Cumhuriyet Meydanı'na doğru yürüyüşleridir. İkinci yürüyüş öğlen saatlerinde Konak istikametine doğru olmuştur. Akşamüzeri düzenlenen yürüyüşte ise polisin, dağılmaları yönündeki emrine gençler *Hürriyet! Hürriyet!* sloganı ile karşılık vermişlerdir. İstiklal Marşı hep bir ağızdan okunduktan sonra kalabalık sessizce dağılmıştır. İzmir'deki protestolarda polis ve öğrencilerin sağduyusu nedeniyle olay çıkmamıştı fakat Ankara ve İstanbul'daki olaylar nedeniyle bu illerde sokağa çıkma yasağı konmuş, eğlence yerleri kapatılmış her türlü toplantı ve gösteriler iptal edilmiştir.⁹¹⁹ Aynı zamanda basına da yayın yasağı getirilmiştir. Ülkedeki durumu haber yapamayan basın, Güney Kore'de Syngman Rhee'nin düşürüldüğünü ve oradaki özgürlük ortamının yeniden tesis edildiğini yazmıştır.⁹²⁰

5 Mayıs günü Ankara'da, 555K parolası ile yeni bir öğrenci olayı daha yaşanmıştır.⁹²¹ 555K parolasının anlamı, 5. ayın 5'inde saat 5'te Kızılay'da buluşma vaktidir. O gün Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes bir yurt dışı misafirini uğurlamak için gittikleri Esenboğa'dan dönerken, Menderes'in otomobilini tanıyan üniversite öğrencileri başbakan aleyhine slogan atmışlardı. Adnan Menderes otomobilden inerek, kalabalığın arasına girmiş ve *Bir Başbakana rahatlıkla istifa et denen bir ülkede nasıl olur da demokrasinin ve hürriyetin yokluğundan şikâyet edebilirsiniz*⁹²² diyerek sesini duyurmaya çalışmıştır. Menderes, hırpalanmış ve güçlkle oradan uzaklaştırılmıştır. Olayın ertesinde iktidarın yayın organı da dâhil olmak üzere gazeteler, kapatma cezası almışlar ve yine neşir yasağı getirilmiştir.⁹²³ 5 Mayıs'ta gerçekleşen öğrenci olayları ise İçişleri Bakanlığı tarafından neşre-

918 Serhan Yücel, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 30. Nisan'da ise Sultanahmet'te düzenlenen gösterilerde Nedim Özpolat isimli bir öğrenci hayatını kaybetmiştir.

919 **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1960; **Milliyet**, 30 Nisan 1960.

920 **Milliyet**, 28 Nisan 1960.

921 Üniversite öğrencileri mitinglerde Gazi Osman Paşa Marşı'ndan değiştirerek *Olur mu böyle olur mu? Kardeş Kardeşi vurur mu? Kahrolası Diktatörler! Bu Dünya Size Kalır mı?* Şeklinde yeni bir marş uyarlamışlardı. Emin Karakuş, **Kırk Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara**, Hür Yay, İstanbul 1977, s. 445.

922 Aydın Menderes, **Babam ve Ben**, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012, s. 181.

923 *Zafer* gazetesi olayları yansıtmıştır ancak "Başbakan'a Sevgi Seli" başlığında vermiştir. Bu başlık bile gazetenin kapatılmamasına mâni olamamıştır. **Zafer**, 6 Mayıs 1960.

dilen bir tebliğ ile kamuoyuna duyurulmuştur. Tebliğde *Bir merkezden idare edilen olaylara öğrenci ve işsiz güçsüz takımının birleşmesiyle yapılmak istenilen kanunsuz teşebbüslerinin akim kaldığı* belirtilmiştir.⁹²⁴

İktidar-muhalefet arasındaki gergin hava, iktidar-üniversite ilişkilerine de yansımıştır. Özellikle 1960 yılına gelindiğinde üniversiteler, iktidar karşısında en az muhalefet partileri kadar etkili bir duruş sergilemişlerdir. Bu bağlamda 27 Mayıs darbesine gidişte önemli bir mihenk taşı olarak görülebilecek olan öğrenci olayları, ülkedeki kargaşayı arttırmakla kalmamış aynı zamanda İstanbul ve Ankara gibi illerde örfi idare rejiminin tesisine sebep olmuştu. Demokrat Parti Grubunun olağanüstü toplantısında öğrenci olaylarına ve üniversitede yaşananlara karşı sert ithamlarda bulunan Adnan Menderes'e göre, öğrenci olayları iki başlıydı ve sistemli bir telkin ile adeta askeri bir kıta gibi öğrenciler hareket ettiriliyordu. Menderes'in hedef gösterdiği adresler ise muhalefet partileri, özellikle de üniversite hocalarıydı.⁹²⁵

Mayıs ayına gelindiğinde, muhalefetin yanında parti içinde de uyarılara ve eleştirilere rağmen, Demokrat Partinin yaşanan olaylara karşı tavrında değişiklik olmadığı görülüyor. DP'nin bu hassas dönemde izleyeceği strateji bizzat Adnan Menderes tarafından şöyle belirlenmiştir: Radyo konuşmalarına devam edilmesi, köylere kadar tebliğlerin ulaştırılması, halka sadece radyoda duyduklarına itibar etmelerinin tebliğ edilmesi, bir tamim yayımlayarak başta kendisinin olmak üzere dâhiliye vekilinin beyanatlarının tüm vatana yayılmasının sağlanması, zabıta kuvvetlerine yardımcı olunması, sakin hareket edilmesi ve olayların ilgili makamlara bildirilmesi.⁹²⁶

1 Mayıs İşçi Bayramı vesilesi ile yaptığı konuşmada da sıklıkla “ihtilal” sözcüğünü telaffuz eden ve tüm olanlardan CHP'yi sorumlu tutan Adnan Menderes, *İhtilali hak haline getirebilecek sebepler, bu sebepler bizim memleketimizde mi mevcut? Büyük Hak kitlelerinin ölümlerini gömmek için kefen bezi bulamadıkları bir zamanda mı yaşıyoruz?* diyerek Türkiye’de ihtilali gerektirecek nedenlerin mevcut olmadığını söylemiştir.⁹²⁷ Menderes, 27 Mayıs gününe kadar olayların tahrik unsuru olduğunu söylemeye devam edecektir. Fakat bu söylemler olayların önüne geçmek için yeterli değildi. Üniversite öğrencileri sokağa dökülmüştü. Buna rağmen 15 Mayıs günü İzmir’e giden ve 300 bin kişi tarafından karşılanan Menderes, 17 Mayıs günü Bergama’da yaptığı konuşmada *sokaktan iktidara gelmek yolu tamamen kapanmıştır* diyerek, sokağa mesaj göndermişti.⁹²⁸ Fakat görmezden gelinse de durum tehlike-

924 Zafer, 6 Mayıs 1960.

925 BCA, 10.9.0.0.3.10.1; **Demokrat Parti Meclis Grubu Fevkalade Toplantısı**, 2 Mayıs 1960.

926 **Demokrat Parti Meclis Grubu Tutanakları**, Numara: 305, 29 Nisan 1960.

927 **Milliyet**, 2 Mayıs 1960.

928 **Zafer**, 18 Mayıs 1960.

li bir hâl almıştı. Harp Okulu öğrencileri 21 Mayıs'ta iktidara tavrını, sessiz bir yürüyüş ile ortaya koydu. Menderes, 25 Mayıs günü son durağı olacak olan Eskişehir'de Tahkikat Komisyonunun görevini bir aylık süre zarfında tamamladığını, *Anayasayı ihlal etmek, kanunsuz baskı yapmak* gibi iddiaların asılsız olduğunu ve yollarının seçim yolu olduğunu söyledi.⁹²⁹ Menderes'in Eskişehir ziyareti siyasi hayatının son faaliyeti olmuş, konuşma yaptığı günün gecesinde askeri müdahale gerçekleşmiştir.

11.4. Devlet-Toplum İlişkileri

CHP Dönemi'nde birtakım uygulama ve çıkartılan kanunlarla küstürülen toplumsal sınıflar, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP'ye destek vermişlerdi. 1950'den sonra Demokrat Parti, CHP Dönemi'nde büyük şikâyet unsuru olan Toprak Ofisini, kendi fiyat siyasetini yürütmek için kullanmış ve bunun köylüyü kazanmasında büyük rolü olmuştu.⁹³⁰ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da hükûmete cephe alan bir muhalefetin ve Demokrat Partinin doğmasına ve DP'nin kuruluşuyla birlikte de büyük toprak sahiplerinin, CHP'den kopmasına neden olmuştu. Varlık Vergisi Kanunu ile küstürülen azınlıklara DP, tam bir kültür hürriyeti vaat etmiş ve bu kesimin de desteğini almıştı.⁹³¹

Demokrat Partinin 1950'de iktidara gelmesi ile Tek Parti Dönemi'nde güçlenen bürokrasinin, toplum üzerindeki gücü azalmaya başlamıştır. Gerçekten de 1950-1960 dönemi bürokrasinin itibar ve güç kaybettiği yıllardır. Siyaset ve siyasetçinin ön plana çıktığı bu yıllarda, doğal olarak siyasetçiye gücünü veren halka dayalı politikalar benimsenmiştir. Bu anlayış 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra oluşan ilk Meclisin görüntüsüne de yansımıştır. 22 Mayıs 1950 tarihinde ilk oturumunu yapan yeni Mecliste çoğunluğunu oluşturan DP milletvekillerinin, önceki dönemlerden ayrılan bir takım toplumsal farklılıkları dikkat çekicidir. Ortalama olarak daha genç yaşlardaydılar, seçim bölgeleri ile daha köklü bağları bulunuyordu, aralarında ticaret ve hukukçular daha fazla iken üniversite eğitimi görmüş olanların sayısı daha azdı. CHP ile arasındaki en temel farklılık ise bürokratik veya askeri formasyona sahip neredeyse hiç milletvekili olmamasıydı.⁹³²

Demokrat Parti iktidarının ilk kapsamlı adımı, 14 Temmuz 1950 tarihinde kabul edilen 5677 sayılı "Genel Af Kanunu" olmuştur. 10 maddeden oluşan Kanun'un 1. maddesine göre, 15 Mayıs 1950 tarihinden önce işlenen

929 Zafer, 26 Mayıs 1960.

930 Bu dönemde toprak ürünlerinin fiyatları, dünya piyasası fiyatlarından daha yüksek tespit olunmuştur Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Değerler)**, AFA Yayıncılık, Ekim 1996, s. 102.

931 Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 215.

932 Zürcher, *age.*, s. 323.

suçlarla ilgili tahkikat yapılamayacak ve ceza verilemeyecekti.⁹³³ Kanun, toplumda genel bir iyimserlik yaratmıştı. DP grubunda yapılan tartışmalardan sonra komünizm suçundan yargılananlar da af kapsamına alınmış ve Nazım Hikmet de bu yasa sayesinde hapisten çıkabilmiştir.⁹³⁴ DP'ye iktidara geliş sürecinde destek veren sol aydınlar, şüphesiz bu Af Kanunu'nu memnuniyetle karşılamışlardı. Fakat DP'nin de tıpkı CHP döneminde olduğu gibi sosyalist aydınlara ve kuruluşlara karşı savaş bayrağını açması çok uzun sürmemiştir. Sol içerikli yayınlar yasaklanmış, toplattırılmış⁹³⁵ ve Türk Ceza Kanunu'nun "komünizm suçu" olarak adlandırılan aşırı sol faaliyetler ve propagandalarına verilecek cezaları kapsayan 141. ve 142. maddeleri değiştirilmiştir.⁹³⁶

DP iktidarına yönelik başlıca eleştiriler, muhalefetin bilhassa CHP'nin yönlendirmesi ile laiklik anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Çünkü CHP, DP'nin yükselişi ile laikliği kendisine ideolojik bayrak olarak seçmeyi tercih etmeye başlamış ve iktidarın neredeyse tüm faaliyetlerini, bu ilkeye uygunluk çerçevesinde sorgulamıştı. Oysa kendi döneminde CHP, laiklik anlayışında yumuşamaya giderek değişiklikler yapmıştı. DP Dönemi'nde de CHP'nin bilhassa 1946 yılından sonra uyguladığı laiklikle ilgili politikaların devamlılığı söz konusuydu. Nitekim DP ilk olarak ezanın, Arapça okunması yasağının kaldırılması amacıyla "Türk Ceza Kanununun 526. maddesinden ezana taallük eden ceza hükmünün kaldırılması hakkında kanun tasarısı" Meclise getirdiğinde muhalefetin tam desteğini aldı. CHP Grubu adına söz alan Trabzon Milletvekili Cemal Reşit Eyüboğlu, ezan meselesinin geçmişte bir millî dil ve şuur meselesi olarak görüldüğünü belirterek, tasarının aleyhinde olmayacaklarını söylemiştir.⁹³⁷

Önce Bağımsız sonra da DP Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu ise

933 Ölüm cezası, yüz kıırtıcı tecavüz gibi birtakım suçlar bu kapsamın dışında bırakılmıştır. **Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun**, Numara: 5677, 14.07.1950. **Resmî Gazete**, S 7559, 15.07.1950.

934 Fakat Nazım Hikmet, komünizmi yamak ve Sovyet hükümetine hizmet etmek gibi suçlarla, 25 Temmuz 1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkartılmıştır. Zehra Aslan, "Türk-Rus İlişkileri Ekseninde Türkiye'de İktidarların Sol Algısı (1923-1960)", **Karadeniz Araştırmaları**, S 51, Güz 2016, s. 185.

935 Aslan, **Sol Algısı**, s. 186.

936 Sosyal sınıflar üzerinde baskı kuran, nizamı bozan türde cemiyetler kuranlar veya sevk ve idare edenlere 15 yıla kadar ağır hapis, bu türden cemiyetlerin birden fazlasını idare edenlere ise idam cezası verilebilecekti. Millî duyguları yok etme amaçlı cemiyetler kurup bunları sevk edenlere üç yıla kadar, Cumhuriyetin niteliklerine aykırı cemiyetler kuranlara 8 ila 15 yıla kadar, devletin siyasi nizamını yok etmeyi amaçlayan cemiyetleri kurup sevk edenlere de 15 yıla kadar ağır hapis cezası öngörülmüştü. Ayrıca bu tür cemiyetlere üye olmanın cezası altı ay ila 12 yıl arasında ağır hapis olarak belirlenmişti. 142. madde ile de devletin siyasi ve hukuki nizamı, cumhuriyet prensiplerine, milliyetçilik ve demokrasi aleyhinde propaganda yapanlara altı ay ila 10 yıl arasında hapis cezası verilebilecekti. Aslan, **Sol Algısı**, s. 186-187.

937 **TBMM Zabıt Ceridesi**, B 9, O 1, 16.06.1951, s. 182.

tasarayı Meclise getirdiği için Adnan Menderes hükûmetine teşekkür etmiştir.⁹³⁸ Bir sonraki adım, radyodan dinî programların yayınlanması yasağının kaldırılması olmuştur.⁹³⁹ 1950 yılının Kasım ayında da din dersleri program içi dersler hâline dönüştürülmüş, Kur'an kurslarının, İmam Hatip Okullarının ve camilerin sayısı arttırılmıştır.⁹⁴⁰ Fakat Demokrat Parti, bir taraftan bu uygulamaları yaparken diğer taraftan da laiklik aleyhtarı eğilimlerle mücadele etmiş ve her zaman Atatürk'ün mirasına sadık kalmıştır. Atatürk heykellerini parçalayan Ticanilerin lideri Kemal Pilavoğlu tutuklanmış, hapse atılmış ve sonra da kendi evinde gözaltında tutulmuştur.⁹⁴¹ Atatürk'ün hatırasına hakaret edenlere karşı, 25 Temmuz 1951 tarihinde 5816 sayılı "Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" çıkarılmıştır.⁹⁴²

1950-1960 arası, Türkiye'de altyapı çalışmalarının ve sanayileşme bakımından en köklü atılımların gerçekleştirildiği yıllardır. Tarım alanına yapılan yatırımlar ve makineleşme ile verimlilik ve üretim artmış, ticari anlamda dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştı. Altyapı çalışmalarının hızlandırılması özellikle de kara yollarına yapılan yatırımlar sonucunda, artık rahatlıkla kasabaya inebilen köylü, ürünlerini kent pazarlarında değerlendirme olanağına kavuşmuştu. Daha önce küçük şehirlerde dahi bulunmayan elektrik köylere girmiş, transistorlu radyolar yaygınlaşmış, şehirlerde hızla telefon şebekeleri inşa edilmeye başlanmıştı. Köylüsünden kentlisine dış dünyaya hızla açılmaya başlayan halk, gelişmeleri daha kolay ve hızlı takip etmeye ve köylü ile kentli arasındaki olanaklar bakımından büyük uçurumlar ortadan kalkmaya başlamıştı. Fakat bunun olumsuz yansımaları da olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren uygulanan toprak dağıtım sistemi, bu dönemde büyük çiftliklerin lehinde bozulmuştur. Bu dönemde hızlı artan tarım gelirleri sebebiyle en kazançlı çıkanlar, büyük çiftçilerdir.⁹⁴³

Dönem boyunca devlet görevlerinde prestij kaybı yaşanırken para getiren mesleklere ilgi ve itibar büyük ölçüde artmıştı. Hızlı nüfus artışının ve tarımda makineleşmenin bir sonucu olarak küçük toprak sahipleri ve köylü, çareyi hızla gelişmekte olan inşaat sektöründe iş bulabilmek hedefiyle kentlere göç etmekte buldular.⁹⁴⁴ Kentlerde, tüccar ve sanayiciler kâr artışından dolayı daha iyi durumdaydı. 1955 yılında tırmanan enflasyon, ücretlileri ve maaşlıları kötü etkiledi. Kentlere göç edenlerin çoğu geçici işçi veya sokak

938 TBMM Zabıt Ceridesi, B 9, O 1, 16.06.1951, s. 183.

939 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, s. 556.

940 Arslan, *agt.*, s. 145.

941 Zürcher, *age.*, s. 340.

942 Resmî Gazete, Sayı: 7872, 31.07.1951.

943 Zürcher, *age.*, s. 330.

944 Binark, *age.*, s. 74; Kemal H.Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş, İstanbul 2010, s. 237.

saticısı oluyor, az bir kısmı da sanayi sektöründe istihdam ediliyordu. Kentlerin altyapısı, göçle gelenlerin tümünü barındırmaya elverişli olmadığı için, bunlar kentlerin dışındaki boş arazilerde kendi evlerini inşa ediyorlardı. Böylece gecekondular ortaya çıktı.⁹⁴⁵

Sanayileşmeyle birlikte toplumda önemli bir yer edinmeye başlayan bir diğer sınıf işçi kesimiydi. İlk defa sendikalarla ilgili kanun 1947 yılında çıkarılmış ve bu kanun sayesinde çoğu sendika CHP'nin İşçi Bürosu kanalıyla partiye bağlanmıştı. Demokrat Parti, iktidara gelmeden önce işçi hakları ve işçilere sendikal haklar verilmesi hakkında görüşlerini paylaşmıştı. İktidar olduktan sonra bu doğrultuda 9 Ağustos 1951 tarihinde işçilere hafta tatili ve genel tatil günlerinde ücret verilmesi hakkında kanun tasarısı, Meclise getirildi. Çalışma Bakanı ve Muğla Milletvekili Nuri Özsan, eski iktidar dönemine eleştirilerde bulunduktan sonra, tasarının amacının olumsuz şartlarda hayatını sürdürmeye çalışan Türk işçisinin refahını temin etmek, insanca yaşamasını sağlamak olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁶

Hükûmet, işçilere grev hakkı verilmesi ile ilgili bir kanun tasarısı hazırlamakla birlikte bu tasarı Meclise getirilmemiştir. Grev hakkı üzerinde Mecliste yapılan tartışmalarda, komünizm tehlikesine dikkat çekilmiş ve Türk toplumunda sınıf çatışması yaratabileceği endişesi dile getirilmiştir. Fakat 31 Temmuz 1952 tarihinde, 10 sendika, dernek ve federasyondan meydana gelen Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (Türk-İş) kurulması, işçi hakları konusunda atılan önemli bir adımdı.⁹⁴⁷

DP iktidarıyla birlikte Türk siyasetinin gidişatı da tamamen halk katılımına dayanacak ve ekonomik kalkınma ile hizmete adanmış bir hükûmet politikasına yönelecek şekilde değişmiştir. DP hükûmeti ağırlığını tarıma, kolay kredi politikası oluşturmaya ve seçilmiş bölgelerde makineleşmeye yoğunlaştırdı. Bu çabaların sonucunda on yıl içinde tarımsal üretim yılda ortalama %5,4 oranında artarken, sanayideki büyüme hızı, yılda %8,3, hizmet sektöründe ise %6,7 oldu. Nüfusun %3'e yakın artışına rağmen kişi başına düşen Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) 1.842 TL'den 2.577 TL'ye yükseldi. Ekonomideki bu göstergelerde, yeni girişimci ruh ve dinamizmle bağlantılı olmakla birlikte, kısmi enflasyonist politikaların ve zaman zaman yapay teşviklerin etkisi vardı.⁹⁴⁸

1957 seçimleri Adnan Menderes'in 1950-1956 yılları arasında başarılı olarak nitelendirilebilecek ekonomi politikalarının artık dinamizmini kaybettiğini göstermişti. 1954-1955 yıllarında Türkiye'de yaşanan kuraklık ve

945 Zürcher, *age.*, s. 330.

946 **TBMM Zabıt Ceridesi**, B 112, O 1, 09.08.1951, s. 772.

947 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 555.

948 Karpat, **Asker ve Siyaset**, s. 236.

bunun sonucunda üretimin kötü olması şüphesiz ekonomiyi etkilemişti. Fakat gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yüksek enflasyon nedeniyle maaş alan kesimlerin artan memnuniyetsizliği, kent merkezlerinin etrafında mantar gibi türeyen gecekondu mahallelerinde yaşayan düşük gelirlilerin kentlilerde rahatsızlık yaratması gibi nedenler, DP iktidarına karşı toplumsal rahatsızlığın temelini oluşturuyordu. Bu rahatsızlık, sosyal meselelere CHP'nin ilgisini arttıracak ve Cumhuriyetin kurucu partisini gittikçe sola kaydıracaktı. İktidarı döneminde ihmal ettiği halkçı fikirleri, laiklikle birlikte yeniden canlandırarak parti yararına kullanmaya başlayan CHP'nin bürosu, solcu aydınlara kucak açmıştı. Bunun karşısında iktidarının başından sonuna kadar Adnan Menderes, kendisini toplumun maddi olarak ilerlemesine adanmış sürdürmeye devam etti. Politikalarını köylülerin ve alt sınıfların maddi ilerleme ve dinî beslenme arzularını tatmin etmeye yoğunlaştırdı.⁹⁴⁹

949 Karpat, *Asker ve Siyaset*, s. 240-241.

12. DIŞ POLİTİKA VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERDEKİ GELİŞMELER

12.1. Birleşmiş Milletlerin Kuruluşu ve Türkiye'nin ye Olması*

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından yapılan düzenlemeler uluslararası sistemin yapısını belirledi. Başta ABD olmak üzere küresel aktörler Milletler Cemiyeti (MC) teşkilatının baŐarısızlıđını telafi edecek yeni bir uluslararası örgüt oluşturma fikrini ortaya attı. Birleşmiş Milletler (BM) teşkilatının temel kuruluş felsefesi yeni bir dünya savaşını önlemektir. Uluslararası barış ve istikrarı korumayı hedefleyen BM, 1945 yılında kuruldu ve 50 lke BM Antlaşmasına kurucu ye olarak imza attı. Türkiye de savaş sonrası dönemin en önemli düzenlemelerinden biri olan BM teşkilatına kurucu ye olarak katıldı. Bu bölümde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeninde BM'nin kuruluşu ve uluslararası sistemdeki rolü ile Türkiye'nin BM'ye üyelik süreci incelenmektedir.

12.1.1. BM'nin Kuruluşuna Giden Yol

12.1.1.1. Uluslararası rgt Fikri ve BM'nin ncleri

Uluslararası sistemde devletlerin iletişim, iş birliği, savaşların önlenmesi vb. konularda ortak bir platform oluşturma çabası 19. yüzyılda ortaya çıktı. Günümüzde BM'nin bünyesinde faaliyet gösteren ilk uluslararası örgüt nite-liğindeki Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (The International Telecommunication Union) 1865 yılında, Dünya Posta Birliği (Universal Postal Union) ise 1874 yılında kuruldu.⁹⁵⁰ Dönemin iletişim aracı olan telgraf ve posta alanında iş birliğini öngören uluslararası örgütlerin kurulmasından sonra siyasi ve askerî iş birliğini öngören uluslararası örgütler ortaya çıktı. BM'nin selefi olan MC (diğer bir isimle Cemiyet-i Akvam) Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın yeniden savaş açmasını ve yeni bir dünya savaşı çıkması-

* Prof. Dr. Ramazan Erdağ, Eskişehir Osmangazi niversitesi, ğretim yesi, ramazanerdag@hotmail.com

950 Birleşmiş Milletler, **Preceding Years-Forerunners of the United Nations**, <http://www.un.org/en/sections/history/history-united-nations/index.html>, Erişim tarihi: 04 Kasım 2017.

nı engellemek amacıyla 1919 yılında Versay Antlaşması ile dönemin Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Thomas Woodrow Wilson'ın önerisi ile kuruldu.⁹⁵¹ Uluslararası barış ve güvenliği sağlamak ve iş birliği oluşturmak amacıyla kurulan MC, İkinci Dünya Savaşı'nı önleyemeyerek başarısız oldu.

1939 yılında Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesi ile başlayan İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması üzerine Sovyetler Birliği İngiltere ile bir anlaşma imzaladı. 1941 yılının Temmuz ayında İngiltere'nin Sovyetler Birliği Büyükelçisi Richard Stafford Cripps ile Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov tarafından imzalanan anlaşma iki ülkenin Hitler Almanya'sına karşı savaşta iş birliğini ve karşılıklı yardımını öngörmekteydi. Anlaşma ayrıca iki ülkenin savaş sırasında başka bir barış anlaşması yapmamasını da taahhüt altına aldı.⁹⁵² Anlaşmadan bir ay önce 12 Haziran 1941'te ise İngiltere'nin öncülüğünde Londra'da Aziz James Sarayı'nda bir araya gelen on iki ülke imzaladıkları bildiri ile savaşı sona erdirmek ve barışı sağlamak için birlikte çalışmayı kararlaştırdı.⁹⁵³ Savaş sırasında İngiltere ile Sovyetler Birliği'ni müttefik yapan anlaşmanın imzalanmasının ardından ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt ile İngiltere Başbakanı Winston Churchill savaş sırasındaki gelişmeleri değerlendirmek üzere Atlas Okyanusunda (Atlantik) bir araya geldi. Roosevelt ve Churchill görüşmesinin ardından 14 Ağustos 1941'de Atlantik Bildirisi yayımlandı.⁹⁵⁴

12.1.1.2. Atlantik Bildirisi

Roosevelt ve Churchill'in New Foundland açıklarındaki savaş gemisinde gerçekleştirdikleri görüşmeleri sırasında İngiltere, Sovyetler Birliği ile ittifak halinde savaşa dâhil ülkelerden biriydi. Ancak ABD henüz savaşa dâhil olmamıştı. Görüşmeler neticesinde kabul edilen ve savaş sonrası dönemin yapısını şekillendirecek olan 8 maddelik Atlantik Bildirisi'nde yer alan hükümler BM'nin kuruluş anlaşmasında da yer aldı.⁹⁵⁵ Atlantik Bildirisi'nde kabul edilen hükümlere göre: "1) Savaştan sonra toprak kazanılmayacak; 2) İlgili halkın onayı alınmadan toprak değişikliği yapılmayacak; 3) Uluslar kendi geleceklerini kendileri saptayacaklar (self-determinasyon); 4) Uluslararası iş

951 William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, 16. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 697-698.

952 Douglas M.Gibler, **International Military Alliances 1648-2008**, Cilt 2, CQ Press, Washington DC 2009, s. 344.

953 Birleşmiş Milletler, **1941: The Declaration of St. James' Palace**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1941-declaration-st-james-palace/index.html>, Erişim tarihi: 11 Kasım 2017.

954 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-2010**, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 791.

955 Mehmet Hasgüler-Mehmet B. Uludağ, **Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar**, 5. Baskı, Alfa, İstanbul 2012, s. 91-92.

birliği gerçekleştirilip geliştirilecek; 5) Temel-hammaddelerden eşit biçimde faydalanılacak; 7) Açık denizlerde ticaret serbestliği gerçekleştirilecek; 8) Mihver devletleri silahtan arındırılacak ve topyekûn silahsızlanmaya gidilecek[ti].”⁹⁵⁶ Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki düzenlemelere ilişkin ABD Başkanı Wilson tarafından önerilen 14 maddelik plan benzeri bir belge niteliğindeki Atlantik Bildirisi bir yandan savaş sonrası dönemin temel özelliklerini belirlerken öte yandan uluslararası barış ve istikrarın sağlanmasında güçlü bir uluslararası örgütün (dünya örgütünün) oluşturulması vurgulanmaktaydı.

12.1.1.3. Birleşmiş Milletler Bildirisi

1941 yılı sonunda Japonya’nın Pearl Harbor limanına saldırısından sonra ABD Japonya’ya karşı savaş ilan ederek, İkinci Dünya Savaşı’na dâhil oldu. ABD’nin savaşa dâhil olmasından sonra, 1 Ocak 1942’de İtalya, Almanya ve Japonya’ya karşı savaşan devletlerin katılımıyla “Birleşmiş Milletler Bildirisi” imzalandı. Atlantik Bildirisi’nin prensipleri doğrultusunda hazırlanan bildiri dönemin ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt’in ilk kez kullandığı “Birleşmiş Milletler” tabiri ile adlandırıldı. Başta ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin’in imzaladığı bildiriye bir gün sonra yirmi iki ülke daha imzaladı ve toplamda yirmi altı ülke bildiriye onayladı. Aralarında Türkiye’nin de bulunduğu yirmi bir ülke ise ilerleyen dönemlerde bildiriye imzaladı.⁹⁵⁷ Bildiriye imza atan ülkeler savaşta mihver ülkelerine karşı mücadeleye devam etmeyi ve iş birliği yapmayı taahhüt etmişlerdi. Bildiri aynı zamanda BM’nin temellerini de atmış oldu.⁹⁵⁸

12.1.1.4. Moskova ve Tahran Konferansları

Birleşmiş Milletler Bildirisi’nin imzalanmasının ardından uluslararası sistemde çatışma ve savaşları önleyecek bir uluslararası örgüt kurma fikri 1943 yılında gerçekleştirilen Moskova ve Tahran Konferanslarında ele alındı. ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin’in katılımıyla 30 Ekim 1943 tarihinde Moskova’da gerçekleştirilen konferansta; en kısa sürede Birleşmiş Milletler Bildirisi’nde kabul edilen esaslar doğrultusunda eşit egemenlik prensibine dayalı uluslararası barış ve güvenliği sağlayacak bir uluslararası örgütün kurulması gerektiği vurgulandı.⁹⁵⁹ Moskova Konferansı’nda Türkiye’nin savaşa

956 Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, 17. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 413.

957 Birleşmiş Milletler, **1942: Declaration of The United Nations**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1942-declaration-united-nations/index.html>, Erişim tarihi: 11 Kasım 2017.

958 Uçarol, *age.*, s. 793.

959 Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 17. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 190.

dâhil edilmesi de görüşüldü ve özellikle Sovyetler Birliği ısrarcı oldu.⁹⁶⁰ Konferansın ardından İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Türkiye Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile gerçekleştirdiği görüşmede Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi talebini ilettiler ancak Türkiye savaş dışı durumunu muhafaza ederek müttefik ülkelerin isteğini reddetti.⁹⁶¹ Moskova'daki konferansın ardından 22-26 Kasım 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilen Kahire Konferansı'ndan sonra ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği liderleri Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçiliğinde bir araya geldi. Tahran Konferansı olarak anılan ve 27 Kasım -1 Aralık 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilen görüşmelerde Moskova Konferansı'nda kabul edilen bir uluslararası örgüt kurma fikri teyit edildi.⁹⁶² Tahran Konferansı'nda ayrıca savaş sonrası dönemde barış ve istikrarı koruma konusunda Birleşmiş Milletler'in sorumluluğu vurgulandı.⁹⁶³ Moskova Konferansı'nda olduğu gibi Tahran Konferansı'nda da müttefiklerin Türkiye'yi savaş dâhil etme ısrarı devam etti.

12.1.1.5. Dumbarton Oaks Konferansı

Moskova Konferansı'nda vurgulanan MC'nin yerini alacak bir uluslararası örgüt kurma fikrinin tartışıldığı bir diğer konferans ise 1944 yılının Ağustos ayında ABD'de Washington DC, Georgetown bölgesinde bulunan Dumbarton Oaks adlı bir malikâne yapıldı. Dumbarton Oaks Konferansı'nda BM'nin temellerini atan kuruluş ilkeleri, amaçları ve teşkilat yapısı ele alındı. Konferansta Birleşmiş Milletler olarak adlandırılan bir uluslararası örgüt kurulması; teşkilatın eşit egemenlik prensibine doğrultusunda tüm üye devletlerden oluşan Genel Kurul, beşi daimî altısı geçici on bir üyeden oluşan bir Güvenlik Konseyi, Uluslararası Adalet Mahkemesi ve Genel Sekreterlikten oluşması öngörüldü. Teşkilatta ayrıca Genel Kurul bünyesinde Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulması da kararlaştırıldı. BM temel olarak yeni bir savaşın önlenmesi prensibi üzerine kurgulandı. MC'nin bu konudaki başarısızlığı nedeniyle teşkilat içerisinde günümüzde de sıkça tartışılan ve karar alma ve uygulamada oldukça güçlü bir Güvenlik Konseyi yapısı oluşturulması öngörüldü. Bunun yanında Genel Kurul daha çok uluslararası iş birliğini artırmayı amaçlayan bir tartışma platformu şeklinde biçimlendirildi. MC'nin yapısına göre daha güçlü bir güvenlik mimarisi öngörülen BM'de özellikle Güvenlik Konseyinin yapısı ve karar alma mekanizmaları tartışıldı. Dumbarton Oaks

960 Vojtech Mastny, "Soviet War Aims at the Moscow and Teheran Conferences of 1943", *Journal of A Modern History*, Sayı: 47, 1975, s. 483.

961 Sander, *age.*, s. 191.

962 Birleşmiş Milletler, **1943: Moscow and Teheran Conferences**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1943-moscow-and-teheran-conferences/index.html>, Erişim tarihi: 22 Kasım 2017.

963 **Tehran Conference 1943, Declaration of the Three Powers**, <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000003-0859.pdf>, Erişim tarihi: 22 Kasım 2017.

Konferansı'nda Güvenlik Konseyinin karar alma şeklini belirleyecek olan oylama usulünde anlaşma sağlanamadı ve bu konudaki karar bir sonraki konferansa (Yalta) bırakıldı. 7 Ekim 1944'te sona eren konferansta BM'nin yapısına ilişkin alınan kararlar devletlerin görüş ve önerilerine açıldı.⁹⁶⁴

Konferans BM'nin kuruluş amaçlarını, ilkelerini ve temel organlarını genel hatlarıyla belirledi. Konferansta özellikle Güvenlik Konseyinin küresel bir rol oynaması gerektiği vurgulandı ancak gerek konseyin oluşumu gerekse işlevi konusunda seçkin bir yaklaşımla sadece büyük güçlerin etkili ve söz sahibi olduğu bir yapı benimsendi. Üç büyük güç (ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği), Güvenlik Konseyi'nde büyük güçler dışındaki devletlerin daimî üye olmamasını ayrıca karar alma mekanizmasında veto yetkisine sahip olmamasını savundu.⁹⁶⁵ BM'nin genel hatlarının çizildiği ancak Güvenlik Konseyi'nin karar alma mekanizmasının belirlenemediği Dumbarton Oaks Konferansı'nın ardından gerçekleştirilen Yalta Konferansı'nda sorun çözüldü.

Müttefik ülkeler arasında savaş sonrasına ilişkin düzenlemelerin ele alındığı Yalta Konferansı 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında Yalta/Kırım'da gerçekleştirildi. Müttefik ülkelerin gerçekleştirdiği son konferans olan Yalta'da ortak barış sisteminin oluşturulması ile Almanya ve Polonya sorunları ele alındı. Ayrıca daha önce üzerinde uzlaşamayan BM Genel Kurulunda temsil durumu ve Güvenlik Konseyinde veto yetkisi sorunu Yalta Konferansı'nda görüşülen diğer konulardı.⁹⁶⁶ BM Genel Kurulu'nda bağımsız devletlerin temsil edilmesi esasen benimsenmişken, Sovyetler Birliği'ne bağlı on altı devletin de bağımsız olarak Genel Kurulda temsil edilmesini savundu. Stalin'in bu önerisinin ardından ABD Başkanı Roosevelt de benzer bir taleple ABD bünyesindeki kırk sekiz devletin de bağımsız temsilini istedi. Tartışmalar neticesinde varılan uzlaşmaya göre Sovyetler Birliği'nin yanında Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın da Genel Kurul'da temsil edilmesine karar verildi.⁹⁶⁷

Yalta Konferansı'nda Dumbarton Oaks Konferansı'nda taslağı hazırlanan BM Antlaşması'nın oluşturulması amacıyla 25 Nisan 1945 tarihinde ABD'nin Kaliforniya'ya bağlı San Francisco şehrinde bir konferans düzenlenmesine karar verildi. Yalta Konferansı'nda Güvenlik Konseyi'nde oylama usulüne ilişkin olarak ise konseyin her üyesinin bir oy hakkına sahip olması ve karar yeter sayısı için daimi üyelerin oy birliği ile kabul edilen oyları da

964 Birleşmiş Milletler, **1944-1945: Dumbarton Oaks and Yalta**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1944-1945-dumbarton-oaks-and-yalta/index.html>, Erişim tarihi: 24 Kasım 2017.

965 David L.Bosco, **Five to Rule Them All. The UN Security Council and the Making of the Modern World**, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 22.

966 Erdem Denk, **Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015, s. 143.

967 Sander, **age.**, s. 195.

dâhil yedi olumlu oy aranması kararlaştırıldı.⁹⁶⁸ Bu düzenleme ile beş büyük devlet ABD, Sovyetler Birliği, Fransa, İngiltere ve Çin veto yetkisine sahip oldu.⁹⁶⁹ Yalta Konferansı'nda BM'nin kuruluşuna katılacak ve kurucu üye olacak devletlerden 1 Mart 1945 tarihi itibarıyla Almanya ve Japonya ile savaş halinde olmaları istendi. Yalta'da ortaya çıkan bu şartın ardından 1945 başında Japonya ile ticari ve diplomatik ilişkilerini sona erdirmiş olan Türkiye, 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Türkiye'nin savaş ilanı daha çok BM'ye katılım şartını yerine getirmeye yönelik idi.⁹⁷⁰ Zaten sonlanmak üzere olan bir savaş durumunda fiili bir çatışma yaşanmadı.

Atlantik Bildirisi ile başlayan barış ve güvenliği sağlayacak bir uluslararası örgüt kurma fikri yapılan müzakere ve görüşmeler neticesinde oluşturulan taslak BM Şartı (Antlaşması) 26 Haziran 1945 tarihinde San Francisco'da düzenlenen konferansta imzalandı. BM'ye Türkiye'nin aralarında olduğu elli ülke kurucu üye olarak katıldı, Polonya'nın da dâhil olmasıyla üye sayısı 51'e yükseldi. BM Şartı'nı imzalayan devletlerin kendi parlamentolarında onaylamalarının ardından BM Şartı 24 Ekim 1945 yılında yürürlüğe girdi. Genel Kurul, Sekreteryası, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Vesayet Konseyi ve Uluslararası Adalet Divanı BM'nin ana organlarını oluşturdu. Geçmiş konferans ve görüşmelerde olduğu gibi San Francisco Konferansı'nda da en yoğun ve uzun tartışmalar beş büyük devletin (Güvenlik Konseyi daimî üyeleri) Güvenlik Konseyi'nde veto yetkisi konusunda yapıldı.

Konferansta küçük devletler konseyin beş daimî üyesinin veto yetkisine sahip olması halinde herhangi bir çıkar çatışması durumunda veto yetkisini kullanacağını dolayısıyla konseyin karar alamayacağını bundan dolayı veto yetkisi olmaması gerektiğini savundular. Bunun yanında büyük güçler ise uluslararası barış ve güvenliğin aslında kendi sorumluluklarında olduğunu, bu nedenle veto yetisine sahip olmalarının kritik öneme haiz olduğunu iddia ettiler. Sonuçta beş büyük gücün veto yetkisine sahip olması kabul edildi. Konferans sonunda ABD Başkanı Truman BM hakkında *üzerine daha iyi bir dünya inşa edebileceğimiz sağlam bir yapıdır. Tarih sizi bunun için onurlandıracaktır. Avrupa'daki zafer ve nihai zafer arasında, tüm savaşların en yıkıcı olanı olan savaşın kendisine karşı bir zafer kazanmış bulunuyorsunuz.* diyerek BM'nin yeni bir dünya savaşını önleyecek ve uluslararası barışı sağlayacak en önemli organizasyon olacağını vurguladı.⁹⁷¹ Toplam on

968 Birleşmiş Milletler, **Yearbook of the United Nations: 1946-47 Part 1: The United Nations. Section 1: Origin and Evolution**, s. 10, <http://www.unmultimedia.org/searchers/yearbook/page.jsp?volume=1946-47&bookpage>, Erişim tarihi: 04 Aralık 2017.

969 Sander, **age.**, s. 195.

970 Aydın, **age.**, s. 474.

971 Birleşmiş Milletler, **1945: The San Francisco Conference**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1945-san-francisco-conference/index.html>, Erişim tarihi: 05 Aralık 2017.

dokuz bölüm ve yüz on bir maddeden oluşan BM Şartı'nın yanında Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü de kabul edildi. BM Şartı'nda Güvenlik Konseyi'ni düzenleyen beşinci bölümde Çin Cumhuriyeti, Fransa, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı ve Amerika Birleşik Devletleri konseyin daimî üyeleri olarak belirlendi. Bunun yanında coğrafi temsil esasına göre seçilecek olan altı geçici üye ile toplam on bir üyeli bir konsey yapısı oluşturuldu.

Konseyin karar alabilmesi daimî üyelerin ittifakı ile yedi olumlu oy şartına bağlandı. Ancak 13 Aralık 1963 tarihli BM Genel Kurulunda BM Şartında yapılan değişiklikle Güvenlik Konseyinin geçici üye sayısı altıdan ona çıkartıldı. Böylelikle toplam on beş üyeden oluşan Güvenlik Konseyi'nde karar yeter sayısı da yediden dokuza yükseltildi.⁹⁷² Güvenlik Konseyi'nin 1963 yılında gerçekleştirilen değişiklikle oluşan yapısı günümüzde de devam etmektedir. BM'nin organları içerisinde en çok veto yetkisiyle tartışılan Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunmasından sorumlu olmasının yanında BM'ye üye olacak devletler, Genel Sekreterin seçimi vb. konularında da rol oynamakta, söz konusu adımlarda Güvenlik Konseyinin tavsiye kararı aranmaktadır. Dolayısıyla konseyin daimî üyelerinin veto yetkisi sadece uluslararası barış ve güvenlik konularında değil, BM'nin kurumsal yapısı ve idaresine ilişkin konularda da söz konusu olabilmektedir.

Bunun yanında San Francisco Konferansı'ndaki tartışmaların ardından Genel Kurul ve Ekonomik Sosyal Konsey'in görev ve yetki alanları genişledi. Genel Kurul'da her üye devletin eşit düzeyde temsili ve oy hakkı, Genel Kurul'un uluslararası güvenlik konularıyla ilgili tavsiye niteliğinde karar alabilmesi, BM'de çalışacak uluslararası memurların ülkelerin nüfus ve coğrafi konumlarına göre belirlenecek olması, eşit temsil prensibine dayalı, imtiyazlı üyeliğin bulunmadığı Genel Kurul'un da nispeten etkili olduğunu göstermektedir.⁹⁷³

Öte yandan BM teşkilatının kuruluşunun gerçekleştiği San Francisco Konferansı sırasında da MC varlığını sürdürmekteydi. MC'nin yerini alacak olan BM'nin MC'ye ait fiziksel mekânlar (kütüphane, arşiv ve binalar) ile MC'ye verilmiş olan görevlerin sona erdirilmesi gerekmekteydi. San Francisco Konferansı'nda bu konular ele alınmadı. Konu hakkında Hazırlık Komisyonuna tavsiyede bulunması kararlaştırıldı. Hazırlık Komisyonu Yürütme Komitesi teknik görevler ile (siyasi olmayan) MC'ye ait taşınır ve taşınmazların BM'ye devredilmesini tavsiye etti. BM Genel Kurulu'nda 12 Şubat 1946 tarihinde kabul edilen bu tavsiye kararının ardından 8-18 Nisan 1946 tarihleri arasında gerçekleştirilen toplantıların neticesinde BM Genel Kurulu 19 Nisan

972 Hasgüler-Uludağ, *age.*, s. 113.

973 Hasgüler-Uludağ, *age.*, s. 100.

1946 tarihinde MC'nin feshine karar verdi.⁹⁷⁴

12.2. Türkiye'nin BM'ye Kurucu Üye Olarak Katılması

Türkiye dış politikada kuruluşundan itibaren güvenlik eksenli bir denge politikası benimsedi. Lozan Antlaşması'ndan kalan sorunların barışçıl yollarla çözümü Türkiye'nin öncelikli dış politika hedefi oldu. Yeni kurulan devletin sınırlarının korunması ve yeniden işgale uğramama ise bu dış politika-sının diğer yönünü ifade etmektedir. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın önemli aktörleri (İngiltere, Fransa ve İtalya) Türkiye'nin yakın bölgesinde nüfuz elde edince Türkiye aynı zamandan bu ülkelerle sınır komşusu oldu. Bu bağlamda Türkiye'nin öneminin arttığı ve dış politikada gerçekçi bir yaklaşımın zorunluluğunun ortaya çıktığı söylenebilir.⁹⁷⁵ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası iş birliğini geliştirmek amacıyla oluşturulan Briand-Kellog Paketi'ne katılımıyla Türkiye, uluslararası iş birliğine fiilen dâhil oldu. Ancak yeniden bir dünya savaşının çıkmasını önlemek ve uluslararası barışı korumak amacıyla kurulan MC'ye ise savaşta yenilen devletler arasında sayıldığından kurucu üye olarak kabul edilmedi.⁹⁷⁶ Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin güvenlik sorunlarını önemli ölçüde çözmesi ve uluslararası ortamın değişmeye başlaması ile Türkiye'nin MC üyeliğine olumlu bakılmaya başlandı. 1932 yılında Atatürk'ün de beklentisi doğrultusunda Türkiye MC'ye davet edildi ve davet Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edildi. Böylece Türkiye, 18 Temmuz 1932 tarihinde MC'ye üye oldu.⁹⁷⁷ Bununla birlikte MC içerisinde özellikle İngiltere ve Fransa'nın baskın bir rol oynaması başka bir ifadeyle kendi çıkarlarını öncelemesi MC'nin uluslararası barış ve güvenliği sağlamada başarısız kalmasının önemli sebeplerinden biriydi. Nitekim, MC Japonya, İtalya ve Almanya'nın saldırganlığını engelleyemedi.⁹⁷⁸

Türkiye, 1930'lu yıllarda değişen uluslararası ortam ve yeniden bir dünya savaşı belirtileri sonucunda özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren yaşadığı deneyimlerin de bir sonucu olarak ihtiyatlı bir dış politika benimsemeye başladı. İkinci Dünya Savaşı'nın başında İngiltere ve Fransa ile üçlü ittifak antlaşması imzalamasına ve savaşa dâhil edilmesi yönündeki yoğun

974 Mehmet Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma: Milletlerarası Siyasî Teşekküllerin Tarihî Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 179-161, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 162.

975 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası", Ed. Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 59.

976 Gönlübol-Sar, *age.*, s. 94-95.

977 Gönlübol-Sar, *age.*, s. 95-98.

978 Faruk Sönmezoglu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul 2011, s. 243-244.

baskılara rağmen Türkiye savaş boyunca sürekli tarafsızlık politikası izledi.⁹⁷⁹ Bununla birlikte savaşın yol açtığı ekonomik zararlar Türkiye'yi de önemli ölçüde etkiledi.

Öte yandan 1925 yılında imzalanan Dostluk Tarafsızlık Antlaşması'nın ardından olumlu ve iyi ilişkiler geliştiren Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı'nın başında Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile üçlü ittifak yapması Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı tutumunun daha da sertleşmesine neden oldu. Savaşın sona ermesine yakın bir dönemde Sovyetler Birliği 19 Mart 1945 tarihinde Türkiye'ye bir nota göndererek, 1925 tarihli antlaşmanın uzatılmayacağını bildirdi. Bunun yanında Sovyetler Birliği başta doğu sınırının yeniden belirlenmesi ve boğazlarda kendisine üs verilmesi vb. yönündeki taleplerini yeniden dillendirmeye başladı.⁹⁸⁰ Sovyetler Birliği'nin verdiği nota Türk dış politikasında önemli sonuçlar doğurdu.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı politika değişikliği ve değişen tehdit algısı Türkiye'nin güvenliğini olumsuz yönde etkilemeye başladı. Bu bağlamda BM üyeliği bir yandan Türkiye'nin savaş sonrası dönemde kazanan devletler tarafında yer almasını ve böylelikle Sovyet tehdidini engellemesini sağlayacak, öte yandan batı ile ilişkilerin geliştirilmesine ivme kazandıracaktı. Türkiye'nin BM üyeliği aynı zamanda savaş sonrası iki kutba ayrılan dünyanın en güçlü bloğunun içinde hareket alanı bulmasına imkân tanıyacaktı.⁹⁸¹ Bu bağlamda Türkiye kurucu üye olarak davet edildiği San Francisco Konferansı'nda BM'nin kuruluş anlaşmasını 26 Haziran 1945 tarihinde imzaladı.⁹⁸² Anlaşma imzacı devletlerin çoğunluğunun iç hukukları doğrultusunda onaylandıktan sonra 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girdi.

BM Anlaşması 4801 sayılı "San Francisco'da 26 Haziran 1945 tarihinde yapılmış ve imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Antlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı statüsünün onanması hakkında kanun" ile TBMM tarafından 15 Ağustos 1945'te kabul edildi ve 24 Ağustos 1945 tarihli 6092 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Türkiye BM'ye üye olduktan sonra büyükelçi unvanına sahip bir daimî temsilci başkanlığında altı ila dokuz kişi arasında değişen sayıda temsilci ve danışmanlardan oluşan misyon, 21

979 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, Mozaik, İstanbul 2003, s. 74.

980 Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, Alfa, Ankara 2017, s. 87-89.

981 Davut Ateş, *Türk Dış Politikasına Giriş: Yeni Muhafazakarlık ve Doğu-Batı Ekseninde Yapısal Değişim*, Dora Yayınları, Bursa 2014, s. 234-235.

982 Gürol Baba, "Beginning the Search for a 'Great Protector': Turkey's UN Membership for the US Alliance", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C 9, S 2, 2011, s. 88.

Temmuz 1947 tarihinde oluştu. ⁹⁸³ BM nezdinde Türkiye Daimî Temsilcisi Büyükelçi Selim Sarper'in 15 Ağustos 1947 tarihinde BM Genel Sekreteri'ne güven mektubunu sunmasıyla daimi temsilcilik fiilen görevine başlamış oldu.

15 Ağustos 1945 tarihinde TBMM'de BM Antlaşması'nın kabulüne ilişkin kanun tasarısının görüşmeleri esnasında Dışişleri Bakanı Hasan Saka antlaşmanın kabul edilmesi ve BM sistemi hakkında şu açıklamalarda bulundu:

Yeni sistemin ilk nazarda göze çarpan faydaları şunlardır: Saldırganlık siyaseti gütmek isteyecek herhangi bir devlet, karşısında dünyanın kuvvet ve kaynak itibariyle dünyanın önde gelen devletlerini bulacağını önceden bilecek ve bu vaziyet onu maceraya atılmadan önce derin düşüncelere sevk edecektir. Her şeye rağmen, saldırganlık vuku bulunduğu takdirde ise, adedi mahdut bir heyetin durumu hakkında derhal karar alması ve yangını daha başlangıçta söndürmek için fiili ve müessir bir tarzda bütün müşterek kuvvetleri hareket getirmesi kolay olacaktır. Mahzura gelince: Yeni sistem belli başlı vazife ve mesuliyeti yüklenmiş olan devletlerin mutlak bir beraberlik ve anlayış zihniyeti içinde hareket etmeleri şartıyla ve yalnız bu şartla işleyecektir. ⁹⁸⁴

Saka, yaptığı konuşmada özellikle BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanmasında kilit rol oynayacağına ve BM sisteminin ağırlıklı olarak beş büyük devletin uzlaşmasına göre hareket edeceğine vurgu yaptı. Aynı görüşmede Adnan Menderes ise şu cümleler ile BM Antlaşması'nın onaylanmasını savundu:

Kabul etmekte olduğumuz milletlerarası anayasa ile kendi anayasamız dışında veya onun ruhuna aykırı bir taahhüt altına giriyor değiliz. Ancak, olsa olsa, fiili durumla yazılı anayasamız arasındaki bazı ahenksizliklerin bertaraf edilmesi lüzumu hasıl olabilir ki, bu da esasen ana kanunumuzun millete karşı taahhüd etmiş olduğu hususların tamamıyla yerine getirilmesi demektir. Binaenaleyh çok uzun yıllardan beri Türk inkılabının tavsiye ettiği gayelere tamamen uygun ve mutabık düşen Birleşik milletler anayasasına iştirakimizi iç rahatlığı ve güvenle tasdik edebiliriz. ⁹⁸⁵

BM Antlaşması hakkında Türk basınında yer alan haberlerde ise BM'nin gerçek bir dünya teşkilatı olduğu, özellikle ABD ile birlikte tüm büyük güçlerin üye olmasından duyulan memnuniyet vurgulandı ve BM'nin evrensel bir örgüt olması gerektiği belirtildi. ⁹⁸⁶ Türkiye de BM'nin Güvenlik Konseyinin

983 Mehmet Gönübol, **Turkey's Participation in the United Nations 1945-1954**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1963, s. 167.

984 "Meclis San Francisco antlaşmasını ittifakla tasvibetti", **Akşam**, 16 Ağustos 1945, s. 2.

985 Agm.

986 Ankara University, Institute of International Relations of the Faculty of Political Science, **Turkey and the United Nations**, prepared for The Carnegie Endowment for International Peace, Manhattan Pub. Co., New York 1961, s. 106-108; "Meclis birleşmiş milletler antlaş-

yapısı, büyük güçlerin veto yetkisine sahip olması vb. konularda çekinmelerini dile getirirse de güvenlik tehditlerine karşı ABD ile ittifakı sağlamayı önleyerek BM'nin kurucu üyelerinden biri oldu.⁹⁸⁷ Bunun yanı sıra Türkiye, BM'nin ekonomik örgütlenmesi niteliğindeki Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonuna da (IMF) üye oldu.⁹⁸⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yeni bir dünya savaşının önlenmesi amacıyla kurulan MC İkinci Dünya Savaşı'nı önleyemeyerek başarısız oldu. ABD Başkanı Woodrow Wilson'un önerdiği MC iki savaş arası dönemde anlaşmazlıkların barışçıl yollardan çözümünde beklenen etkiyi gösteremedi. Bunda ABD'nin teşkilata üye olmaması önemli rol oynadı. MC'nin başarısızlığının ardından İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın büyük güçleri savaş öncesi ve döneminin de tecrübeleriyle uluslararası barış ve güvenliği sağlayacak güçlü bir uluslararası örgüt fikri üzerinde uzlaştı. Adına Birleşmiş Milletler denen yeni sistem güçlü devletlerin ittifakına dayalı bir barış ve istikrar üzerine kuruldu. Türkiye de sembolik savaş ilanının dışında dâhil olmadığı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletler yanında yer almak ve savaş sonrası dönemde önemli bir güvenlik tehdidi haline gelen Sovyetler Birliği'ne karşı bir savunma mekanizması olacak olan BM'ye kurucu üye olarak katıldı.

Türkiye, kuruluş aşamasında BM Genel Kurul'unun yetkilerinin artırılmasını istedi ve Genel Kurul'un uluslararası ilişkileri ilgilendiren her konuda yetkilendirilmesi gerektiğini savundu. Türkiye eşit egemenlik ilkesinin önemini vurgulayarak, BM Anlaşması'nda meşru müdafaa hakkına ilişkin bir hüküm bulunmamasını eleştirdi. Türkiye'nin talebi kabul gördü ve anlaşmaya meşru müdafaa hakkına ilişkin bir madde eklendi.⁹⁸⁹ Meşru müdafaa hakkı BM sistemi içerisinde devletlerin tek taraflı kuvvet kullanma yasağının tek istisnasını oluşturuyordu. BM Antlaşması'nın 51. maddesinde düzenlenen hükme göre bir devletin silahlı saldırıya uğraması durumunda BM Güvenlik Konseyi müdahil olana kadar saldırılara karşı kendisini savunma hakkına sahip olması sağlandı. Bu doğal hak devletlere tek başına ya da diğer devletlerle birlikte meşru müdafaa hakkının kullanılmasına imkân tanıdı.⁹⁹⁰ Türkiye'nin BM'den en önemli beklentisi kolektif güvenliğe ilişkin adımlara yönelikti. Bu bağlamda Güvenlik Konseyi'nde karşılaşılabilecek bir veto

masını tasdik etti", **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1945; "Harbin sonu Türkiye'de sevinçle kutlanıyor", **Ulus**, 16 Ağustos 1945.

987 Baba, **age.**, 91.

988 Birol Akgün, "Türk Dış Politikası ve Uluslararası Örgütler", **Akademik Orta Doğu**, C 3, S 2, 2009, s. 1-40.

989 Funda Keskin Ata, "Türkiye ve Birleşmiş Milletler", DrI. Nejat Doğan vd., **Birleşmiş Milletler: BM Sistemi ve Reformu**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 261.

990 Funda Keskin, **Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş ve Karışma ve Birleşmiş Milletler**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 44.

durumunda Genel Kurul'un devreye girmesine olanak sağlayan düzenlemeyi destekledi. Türkiye BM'nin kuruluşundan itibaren BM'nin kurallarına saygı gösterdi. BM Antlaşması'na aykırı politikalara karşı çıktı. BM'nin ve gelişen milletler topluluğunun önemli bir destekçisi oldu.⁹⁹¹

Başka bir ifadeyle BM'nin kuruluş aşamasında ve müteakip yıllarda Türkiye'nin önceliği güvenliğini sağlamaktı ayrıca uluslararası alanda yaşanan anlaşmazlıkların BM Anlaşması ve uluslararası hukuka uygun şekilde çözümünü sağlayarak, BM'nin etkin rol oynamasından yana bir pozisyon belirlendi. Bu kapsamda Türkiye Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) zorunlu yargı yetkisine sahip olması gerektiğini savundu ve 1947 yılında UAD'nin zorunlu yargı yetkisini tanıdı. BM'nin kuruluşu aşamasında eşit temsil prensibi doğrultusunda beş coğrafi grup belirlendi: Afrika Ülkeleri, Asya-Pasifik Ülkeleri, Doğu Avrupa Ülkeleri, Latin Amerika ve Karayip Ülkeleri (Group of Latin America and the Caribbean-GRULAC) ve Batı Avrupa ve Diğer Ülkeler (Western European and Others Group-WEOG). Türkiye, Batı Avrupa ve Diğer Ülkeler grubu ile Asya Ülkeleri grubunun çalışmalarına katılmaktadır. Ancak BM bünyesinde gerçekleştirilen seçimlerde Türkiye Batı Avrupa ve Diğer Ülkeler grubunda sayılmaktadır. Türkiye bu grup içerisinde 1951-1952, 1954-1955 dönemlerinde ve 1961 yılında (dönüşümlü olarak Polonya ile) seçilerek, BM Güvenlik Konseyinde geçici üye olarak görev aldı.⁹⁹² Türkiye 2009-2010 döneminde de aynı gruptan konseyin geçici üyesi olarak seçilerek görev yaptı.

Türkiye'nin BM'ye üye olması bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren benimsenen modernleşme ve batılılaşma sürecinin bir sonucu olarak görülebilir. Öte yandan Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni uluslararası sistemde yerini belirlemek için attığı bir adımdır. Türkiye sembolik de olsa sürekli tarafsızlık statüsünü bozarak, Japonya ve Almanya'ya karşı savaş ilan ederek, BM'nin kurucu üyesi oldu. Bu yönüyle Türkiye savaş sonrası oluşan yeni uluslararası sistemdeki kolektif güvenlik teşkilatlanmasında yerini almış oldu.

991 Gönlübol, *age.*, s. 162-168.

992 Funda Keskin, *Birleşmiş Milletler ve Türkiye: Uluslararası Barış ve Güvenliğe İlişkin Sorunlar*, Ekin Yay., Ankara 2005, s. 26-27.

13. TÜRKİYE’NİN KORE SAVAŞI’NA KATILMASI VE ULUSLARARASI ETKİLERİ*

İkinci Dünya Savaşı’nın sonucu, dünya güç dengesinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Almanya, İtalya ve Japonya gibi eski büyük güçler ağır bir yenilgi aldığından ve bunun yanında İngiltere ile Fransa devletleri de büyük ölçüde siyasi ve ekonomik güç kaybetmesinden dolayı Amerika Birleşik Devletler ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği savaştan en büyük iki güç olarak çıkmıştır. Savaş dönemi ve sonrası süreçte SSCB’nin; Avrupa, Orta Doğu ve Uzak Doğu’da Batı çıkarlarını tehdit etmeye başlaması küresel güç dengesinde çift kutuplu yeni bir uluslararası sistemin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem uluslararası siyaset üzerinde egemen olan ve “Soğuk Savaş” olarak adlandırılan dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Ciddi ekonomik sıkıntılarla karşılaşmasına rağmen, İngiltere Soğuk Savaş Dönemi’nin en azından başlangıç aşamalarında stratejik olarak güçlü durumunu sürdürmeye devam etmiştir.

Soğuk Savaş’ın başlangıcında, Sovyetler Birliği Balkanların büyük bölümüne ve Doğu Avrupa’ya egemen olmasının ardından, Doğu Anadolu’da belli bölgeleri ve boğazlardan üsleri talep ederek tehdidini Türkiye’ye yöneltmiştir. Geçmişte olduğu gibi, sadece Türkiye’nin kendisi için değil aynı zamanda Batı’nın bütün menfaatlerine karşı bu büyük tehlikeyi ilk fark eden yine İngiltere olmuştur. Bu sebeple Londra, Ankara’ya bütün siyasi ve diplomatik desteğini vermeye karar vermiştir. Ancak İngiltere, Rus tehlikesine tek başına karşı koyamayacağıının da farkına varmış ve Türkiye’ye yönelecek muhtemel bir Rus ilerleyişini durdurma konusunda destek için ABD’ye başvurmuştur. Çünkü Türkiye bu dönemde komünizmin yayılmasının önünde güçlü bir set oluşturan devlet konumunda bulunmaktaydı. Washington, Londra’nın talebine 1947 yılında Truman Doktrini’nin ilanı ile cevap vermiştir. Ancak bu yeni durum sadece İngiltere’nin ekonomik rolünün ABD’ye devredildiği fakat jeopolitik çıkarlar söz konusu olduğunda İngiltere’nin Türkiye üzerindeki siyasi ve stratejik rolünün devam edeceği anlamına gelmekteydi.⁹⁹³

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Siyasi Tarih Uzmanı, e-mail: bilgin.ms@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3729-0542, Doç. Dr. Sayim Türkman, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Öğretim Üyesi, e-mail:sturkman@ybu.edu.tr.

993 Mustafa Sıtkı Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era**, London & New York: IB Tauris, 2008, ba.

Sovyet tehdidinin ortaya çıkışı Ankara'yı Batı Bloku safına daha da kesin bir şekilde sürüklediği için, Türkiye'nin iç siyasi rejimi üzerinde de çok önemli etkileri olmuştur. Türkiye'nin Batı ile olan iş birliği, Türkiye'nin iç ve dış politikasını birkaç kendine yakın bürokratla idare eden Cumhurbaşkanı İnönü'yü tek parti yönetiminden çok partili düzene geçme yolunda köklü bir değişim yapmaya zorlamıştır. 1945'in sonlarında kurulan Millî Kalkınma Partisi, 7 Ocak 1946 tarihinde kurulan Demokrat Parti ve daha sonra kurulan Türkiye Sosyalist Partisi gibi partiler bu değişim çerçevesinde Türk siyasal hayatına katılmışlardır. Daha sonraki dönemde 1947'de ilan edilen Truman doktrini ile Ankara'ya 100 milyon dolar yardım verilmesi ve 1948 yılında Marshall Planı çerçevesinde desteklenmesiyle Türkiye'nin Batı Bloku tarafında yer almasının sağlandığı söylenebilir.

13.1. Kore Savaşı'na Giden Süreç (1945-1950)

II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Japonya'nın atılan iki atom bombası sonucunda teslim olması neticesinde Sovyetler Birliği Japonya'ya savaş ilan etmiştir. SSCB'nin Kore'nin kuzeyinden başlayarak yarımada'nın bütününe işgal etmeye yönelmesinden sonra ABD, Kore yarımadasının tamamının işgal edilmesini önlemek için harekete geçmiştir. ABD, bu çerçevede 38'inci paralelin kuzeyindeki Japon kuvvetlerinin Sovyetlere, güneyindekilerin de Amerikan Komutanlığına teslim olmaları önerisini yaparak sorunu çözmeye çalışmıştır. Bu çerçevede 15 Ağustos'ta SSCB Kuzey Kore'yi, 8 Eylül 1945'te ABD ise Güney Kore'yi işgal etmiştir. Böylece 38'inci paralel sınır hattı olarak kabul edilmiş ve Kore, güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölünerek beş yıllık süre boyunca müttefik ülkelerin gözetimine bırakılması kararı alınmıştır.⁹⁹⁴

Kore meselesi ilk safhada ilgili devletler tarafından müzakere yoluyla çözülmeye çalışıldı. Bu maksatla, 16-22 Aralık 1945 tarihinde Moskova'da ABD, Rusya, İngiltere ve Çin Dışişleri bakanlarının katılımıyla bir toplantı düzenlendi. Kore'de demokratik bir hükümetin kurulmasını talep eden ABD ve İngiltere'ye karşılık Rusya buna yanaşmadı ve 20 Mart 1946'ya kadar devam eden üçüncü toplantıda da bir uzlaşma sağlanamadı. İkinci safhada ise BM devreye girmiştir. Kore'de genel bir seçim yapılmasına Rusya'nın itiraz etmesine rağmen 10 Mayıs 1948 tarihinde Güney Kore'de genel seçimler yapıldı. Daha sonra Ağustos 1948'de Kore Cumhuriyeti kuruldu.⁹⁹⁵ Rusya buna itiraz etse de Kuzey Kore'de de 25 Ağustos'ta genel seçim yapıldı ve Eylül 1948'de Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti kuruldu.

994 Turgay Merih, **Soğuk Savaş ve Türkiye**, Ebabil Yayınları, Ankara 2006, s. 138.

995 Meliha Yücel-Emine Yılmaz, "Kore Savaşı (1950-1953) Türkiye ve Dünya Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi", **Askeri Tarih Bülteni**, S 39 Ağustos 1995, s. 140-142. Türkiye 11 Ağustos 1949 tarihinde yeni Kore Devleti'ni tanımıştır.

Kore’de işgale karşı başlatılan direnişler sonrasında Kuzey ve Güney Kore olarak iki bağımsız devlet ilan edilmişse de bölgede barış sağlanamamıştır. Bu durum karşısında, BM’nin 1948 yılında bölgedeki yabancı güçlerin çekilmesini istemesiyle 1949 yılında ABD bölgeden çekilmeye başlamıştır. Bu sırada Çinli komünist lider Mao Tse-Tun 1 Temmuz 1949’da Demokratik Halk Cumhuriyeti adı altında Çin’de diktatörlüğünü ilan etti. Mao’nun 1 Ekim 1949’da Çin Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunu ilan etmesi üzerine komünist bir devlet daha ortaya çıkmış oldu. ABD’nin Kore’deki nüfuzu Çin’i rahatsız ediyordu.⁹⁹⁶ Bu sebepten dolayı Çin, Batı’nın da kararsız tutumundan faydalanarak, Kuzey ve Güney Kore’yi komünist bir rejim altında birleştirmek için harekete geçti. 25 Haziran 1950’de tüm yarımadanın kontrolünü ele geçirmek amacıyla Kuzey Kore birliklerini harekete geçirdi.⁹⁹⁷ Ruslar kuzeyden tamamen çekilmiş olsa da Kuzey Kore kuvvetlerini lojistik yönden desteklemeye devam ettiler. ABD ise güneyden bazı askerlerini çekse de burada kuvvet bulundurmaya devam etmekteydi.⁹⁹⁸

Çin, öte yandan, Mançurya’daki kuvvetlerini hızla arttırmaya başladı. 8 Temmuz 1950’de 116.000 olan bu kuvvetler, 16 Kasım’da 350.000’i emniyet kuvvetleri olmak üzere 850.000 kişiye yükseltildi. Kore Savaşı başladığında NATO kurulmuş ancak, askerî teşkilatlanması bitmediğinden bu savaşta etkin bir görev alamamıştı. Bu nedenle ABD, Birleşmiş Milletler ile yakın iş birliğine gitme yolunu seçmişti. Güney Kore’nin en büyük şehri olan Seul’un, Kuzey Kore birlikleri tarafından tehdit edilmesi üzerine ABD harekete geçmiştir. Washington böylece meseleyi Birleşmiş Milletlere taşıyarak, BM’nin olağanüstü toplanmasını ve Güney Kore’ye askerî yardım kararının alınmasını sağlamıştır. Japonya’da bulunan General Mac Arthur’un kumandasındaki ABD birlikleri BM’nin emrine verilerek, Kore’ye yönlendirilmiştir.⁹⁹⁹

Savaşla birlikte ABD ve Müttefikleri açısından NATO’nun askerî kanadının acilen kurulma zarureti ortaya çıkmıştı.¹⁰⁰⁰ ABD Dışişleri Bakanı Paul Nitze, 1950 Şubat ayında sunduğu bir raporunda Kore, Hindistan, Yugoslavya ve Avusturya’nın Rus tehdidi altında olduğunu ifade etmiştir. Amerika ve Avrupa, Kore’deki iç çatışmanın basit bir iç kavga olmadığı ve Stalin’in

996 Allan Bullock-Ernest Bevin, **Foreign Secretary, 1945-1951**, London 1983, s. 794.

997 Michael J. Devine, **Korea in War, Revolution And Peace: The Recollections Of Horace G. Underwood**, Yonsei University Press, Korea 2001, s. 153; Nusret Özçelik, “Kore Savaşı ve Türkiye”, **Stratejik Etütler Bülteni**, Sayı: 85 Ağustos 1985, s. 23.

998 Yoo Byong-yong, **Korea in International Politics: 1945-1954, Britain The Korean War, and The Geneva Conference**, Korean Studies Series No: 24, Korea 2003, s. 49; Gürsel Göncü, “Kore Savaşı”, **Atlas Dergisi**, S 113 Ağustos 2002, s. 103.

999 Antony Best, J.M Hanhimaki vd., **Uluslararası Siyasi Tarih 20. Yüzyıl**, Çev. Emel Kurt, Yayın Odası Yay., İstanbul 2006, s. 252-253.

1000 Walter G. Herm, **United States Army in the Korean War**, Washington D.C. 1966, s. 14.

emriyle yürürlüğe konulan yayılmacı politikanın bir uzantısı olduğu belirtilmişti.¹⁰⁰¹

13.2. Kore Savaşı Dönemi'nde Türk Dış Politikası (1950-1953)

Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihinin en önemli değişim ve dönüşüm sürecini başlatan 14 Mayıs 1950 seçimleriyle, yaklaşık 27 yıl devam eden “tek parti” iktidarı sona ererek yerini Demokrat Parti yönetimi devralmıştır. 1950'deki seçimin sonuçları yalnızca Türkiye'nin iç politikasında değil, dış politikasında da önemli bir değişikliği işaret etmiştir. Adnan Menderes ve Fuat Köprülü sırasıyla Başbakan ve Dışişleri Bakanı olurken, Celal Bayar ise Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir. Demokrat Parti ile iç politikada Batı tarzı liberalleşme süreci hızlanırken, uluslararası arenada ise Kore'de başlayan bloklar arasındaki çatışma ile Türkiye Batı Bloku yanında taraf tutmuştur. Haziran 1950'de Kore krizinin bir sıcak savaşa dönüşmesi Türk dış politikasında radikal bir karar alınmasını zorunlu kılmıştır. Alınacak olan bu kararın Türkiye'de ekonomiyi ve demokratikleşmeyi geliştirmeyi ön plana almış olan Demokrat Parti için başta Türk dış politikası olmak üzere pek çok alanı derinden etkileyecek bir tercih olacağı ortak bir kanaat olarak belirtilmekteydi.

Ancak DP iç politikada CHP'den farklı bir siyaset tarzı belirlerken dış politikada ise “Sovyet tehdidine karşı ulusal güvenliği ittifaklarla sağlayabilme” hedefine sahip olması selefi CHP ile benzer bir dış politika takip edeceğinin sinyallerini vermekteydi. Nitekim DP'nin dış politikadaki amaçlarını Başbakan Adnan Menderes TBMM hükümet programı görüşmelerinde aşağıdaki şekilde açıklamıştı:¹⁰⁰²

Dış siyasetimiz hakkında fazla bir şey söylemeye ve BM idealine olan samimi bağlılığımızı tekrara lüzum görmüyoruz. Geleneksel İngiliz ve Fransız ittifakına ve Birleşik Amerika ile en sıkı dostluk ve işbirliğine dayanan, dostluklarına daima sadık kalan, uzak-yakın ve büyük-küçük bütün milletlerin istikbal ve toprak bütünlüklerine her zaman hürmet-kâr olan dış siyasetimizin barışçı mahiyeti bütün dünyaca malumdur. Truman Doktrini ve Marshall yardımıyla bu barışçı siyasetimizi desteklediğinden dolayı kendisine milletçe samimi şükran hisleri beslediğimiz büyük dostumuz Birleşik Amerika ile büyük müttefikimiz İngiltere ve Fransa ile siyasi, iktisadi, kültürel münasebetlerimizi, samimi ve anlayış havası içinde her gün daha kuvvetlendirmek en büyük emelimizdir.

DP iktidarının ilk günlerinde Asya'da ortaya çıkan savaş ve BM tarafından

1001 Ali Denizli, **Kore Harbinde Türk Tugayları**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, HÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1992, s. 230.

1002 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 1, s. 31.

hür milletlere yapılan yardım çağrısı DP'ye dış politika yapımında tarihî bir karar vermenin sorumluluğunu yüklemiştir. Hükûmet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra tarihinde ilk defa çok uzak bir bölgeye asker gönderme kararıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Kore Savaşı'nın ortaya çıkması aynı zamanda Türk hükûmetine dış işleri alanındaki temel hedefini gerçekleştirmesi için de mühim bir zemin hazırlamıştır. Türkiye Kore Savaşı'nı, BM ilkeleri ve Batı'nın politikalarıyla etkin iş birliğini sergilemek için bir fırsat olarak görmüştü. Nitekim BM'nin bölgede barışı sağlama ilkelelerinin onaylanması Başbakan Menderes'e sorulunca: *ortak güvenlik ruhunu yürütmek ve itibarımızı yükseltmek bakımından bu, bizim hesabımıza yaman bir fırsattır. NATO'ya kabul edilmemize köprü olabilir...* diyerek değerlendirmeye bulunmuştu.¹⁰⁰³

Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ise TBMM'de 30 Haziran 1950 tarihinde yaptığı açıklamada: *BM'nin bu kararını tatbik hususunda bütün kuvvetlerini derhal harekete geçiren ve dünya sulhunu muhafaza hususunda derhal fiili harekete geçen Birleşik Amerika hükûmetinin hareketini büyük bir memnuniyetle karşılamak, sulhsever bütün milletlerin vazifesidir; tecavüzün tamamen hukuk dışı olduğuna inanan bütün Demokrat milletlerin vazifesidir* diyerek hükûmetin bakış açısını ortaya koymuştur.¹⁰⁰⁴

DP hükûmeti böylece, güç kullanmanın da dâhil olduğu her şekilde bölgede barışın sağlanmasına çağrıda bulunan BM kararına karşılık vermede hızlı hareket etmiştir. Köprülü 30 Haziran'da BM kararı için Türkiye'nin desteğini TBMM'de duyurmuştur. 25 Temmuz'da hükûmet Kore'ye 4500 kişiden oluşan bir tugay göndermeye karar vermiştir.¹⁰⁰⁵ Kamuoyu verilen kararı büyük ölçüde desteklemiştir. Hatta İngiltere ve Fransa, BM'nin talebine henüz yanıt vermemiş oldukları için Türkler tarafından eleştirilmiştir.

Türk hükûmetinin, Batı bloku içinde koşulsuz yer alma düşüncesiyle Kore meselesine yaklaşımı kamuoyunda da olumlu yankılara sebep olmuş, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesiyle BM çatısı altında her platformda Batı'nın yanında olunabileceği ulusal basında dile getirilmiştir. Ancak, Kore'de barışın tesisi için Türkiye'nin üzerine düşen nedir ve nasıl gerçekleştirecekti? Barış için yapılacak katkı hangi usul ve esaslarda olacaktır ve yapılacak bu katkıya SSCB'nin tavrı ne olacaktır? gibi sorular sorularak kamuoyunda oluşan kaygılar dile getirilmekteydi. Ancak ulusal basın genel olarak bu durumu, "Kuzey Kore'nin yapmış olduğu saldırılara karşı BM'nin müdahalesinin yerinde olduğu, barışçı milletler sürece dâhil olursa yeni bir dünya savaşının ve böylece de büyük buhranın önleneceği" fikri çerçevesinde ele almakta ve

1003 Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, İstanbul 2004, s. 411.

1004 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 1, s. 311-312.

1005 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 1, s. 311-312.

adeta ortak bir duruş sergilemekteydi. CHP'nin yayın organı Cumhuriyet'in yazarı Nadir Nadi ise, hükûmetin BM'ye verdiği cevabı "milletimizin samimi duygularına tercüman olmuştu" şeklinde değerlendirmiş ve diğer tarafsız ve hükûmet yanlısı basın organlarıyla paralel bir görüş ortaya koymuştur.¹⁰⁰⁶

13.3. Türk Askerinin Kore Savaşı'na Katılması ve Uluslararası Etkileri

10 Kasım 1950 tarihinde Türk Tugayı, Taegu'dan kuzeyde Munsan-C-hangdan bölgesine intikal ederek, orada bulunan 8'inci ordunun emri altına verildi. Türk Tugayı İmjın Nehri üzerinden kuzeye doğru giden bir hat arasında 25 km genişliğinde ve 50 km derinliğindeki bölgeyi, Çin-Kuzey Kore birliklerinden temizlemekle görevlendirildi.¹⁰⁰⁷ General Mc Arthur, Kuzey Kore askerlerini Yalu Nehri gerisine atarak, Kore'yi komünistlerden kurtarmayı ve bu suretle Kore Savaşı'nı sona erdirmeyi planlamaktaydı.¹⁰⁰⁸ Planı uygulamak üzere 24 Kasım 1950 sabahı bütün cephede genel taarruz başlatan BM kuvvetleri savunma hatlarını terk ederek kuzey istikametinde harekâta başladılar. Bir aydan beri Kuzey Kore topraklarında pusuda bekleyen Çin ordusu, karşı taarruza geçerek, BM ordularına ağır zayıatlar verdi. Telaşa kapılan Kolordu Komutanlığı, 26 Kasım 1950 tarihinde Türk Tugayı Komutanı Tahsin Yazıcıoğlu ve karargâhını davet ederek ihtiyat görevindeki Türk Tugayına karşı taarruzla işgal edilen Toşkona'yı geri alması vazifesini verdi.¹⁰⁰⁹

Toşkona bölgesi Türk Tugayına uzaklığı 60 km civarındaydı. Bölgedeki düşman kuvvetlerinin sayısı dokuz kat fazla üstün durumdaydı. Tugay komutanı iki tabur ve bir havan bölüğünü Albay Celal Dora'nın sorumluluğunda hareket ettirdi. Daha sonra Kolordu Komutanlığında taarruz harekâtından vazgeçilerek savunmaya geçilmesi emredilmiş ve birlikler biraz geride Vovon Boğazı'nda savunma düzeni almışlardı. 28 Kasım sabahı 10'uncu Bölük bölgesine düşman saldırmış, bölük komutanı karargâhını arayarak ivedi topçu desteğini istemiştir. Albay Celal Dora'nın başında olduğu birliklerin süngü hücumuna geçmesinden sonra Amerikan uçaklarının hava desteği yardımıyla beraber Türk askerleri 550 rakımlı tepeyi ele geçirmişlerdir.¹⁰¹⁰

Müttefik Komutanlık, Ocak 1951 ortalarında başlatılan taarruz keşiflerinden tatminkâr sonuç alınmaması nedeniyle aynı görevi bir kez de Türk Tugayına vermiştir. Bu amaçla Türk Tugayı iki ABD tank bölüğü ve bir

1006 Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, Alfa Yay., İstanbul 2004, s. 71-72.

1007 **Kore Harbinde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Muharebeleri (1950-1953)**, Harp Dairesi, E.U. Basımevi, Ankara 1969, s. 32-33.

1008 Agm., s. 34.

1009 Celal Dora, **Kore Savaşı'nda Türkler (1950-1951)**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1963, s. 94.

1010 Agm., s. 96.

uçaksavar bataryası ve hava kuvvetleriyle desteklenmiştir. Bölgenin çok iyi tahkim edilmesi ve ormanlık oluşu zırhlı birliklerin harekâtını engellemiştir. Bu nedenle savaş çoğunlukla hafif silahlar ve göğüs göğüse muharebelerle yapılmıştır.¹⁰¹¹ Ocak 1951 sonlarında karşı taarruza geçen BM gücü yoğun çarpışmalar neticesinde 22 Nisan 1951 tarihinde 38'inci enlemin kuzeyine ulaşmıştır. Ancak, 23 Nisan'da başlayan karşı taarruzlar nedeniyle çekilmek zorunda kalan BM güçleri düşmanı ancak başkent Seul'un hemen kuzeyinde durdurabilmiştir. 12 Mayıs 1951'de Türk Tugayına Seul'un 15-20 km kuzeyinde ileri mevzi savunma görevi verilmiştir. Düşman birliklerinin Seul'u almak istemelerinden dolayı Türk Tugayı ile bir ölüm kalım savaşı yapması kaçınılmazdı. 17 Mayıs saat 22.00'de başlayan düşman taarruzları şiddetli bir şekilde devam etti. 18 Mayıs gece yarısına gelindiğinde Türk Tugayı tamamen kuşatıldı. Yer yer bazı mevzilerde gedikler açıldı ve sonunda muharebe yakın boğuşma ve süngü muharebelerine dönüştü. Çin-Kore birlikleri Türk askerinin cesareti ve kahramanca çarpışması neticesinde geri püskürtüldü. Düşman, her defasında (altı kez) yeni takviyelerle Türk Tugayını imha için taarruzlarına devam etti. Türk Tugayının gösterdiği üstün mukavemet karşısında bir türlü asıl mevzi ile temasa geçemeyen düşmanın Seul'u alma ümitleri kırıldı.¹⁰¹²

Türk Tugayındaki ikinci taburla beraber savaşa katılan Koreli Paik Sang Ki, Seul'un savunmasındaki Türk Tugayının yararlılığını: *Kore'de ölüm kalım savaşları birbirini takip etti. Türk Tugayı tek başına başkent Seul'un savunulmasında başarılı olmasaydı ve Kızılorduyu tekrar durdurmasaydı, düşman başkentimize rahatlıkla girecek bugünkü özgürlüğümüze kavuşamayacaktık* sözleriyle ifade etmişti.¹⁰¹³ Kumyongjangni zaferinden sonra düşman kayıplarının acele bir şekilde rapor edilmesi istenmişti. Türk Tugayı, düşmanın ölü sayısını 570 olarak bildirmiş, ancak sayının abartılı olduğu cevabı alınmıştı. Ertesi gün Amerikan heyeti düşman bölgesinde sayım yaptığında ölü sayısının 570 yerine 1.735 olduğunu ve buna karşılık Türk Tugayının kaybının ise 12 şehit olduğunu hayretle tespit etmişlerdi. Kumyongjangni Muharebelerinden sonra BM Kuvvetlerinin Kore'den gizlice ayrılması planı durduruldu ve diğer taraftan savaş insiyatifi BM ordularının eline geçmiş oldu.¹⁰¹⁴

Kumyongjangni Muharebelerinin sonunda Türk Tugayı düşmanı mağlup etmiş ve 8'inci Orduyu imha edilmekten kurtarmıştı. 8'inci Ordu Komutanı

1011 Nusret Özselçuk, "Kore Savaşı ve Türkiye", **Stratejik Etütler Bülteni**, Sayı: 85, Ağustos 1990, s. 30.

1012 Özselçuk, agm., s. 31.

1013 Paik Sang, "Kore'de Türk Askeriyle Altı Yıl", **ATASE Yayınları**, Çev. Nazım Dündar, Sayı: 15, Ankara Şubat 1983, s. 81; Nazım Dündar Sayılan, "Kore Harbinin Kaderini Dört Kez Değiştiren Tugay, Birinci Kunuri Savaşı", **Dz. K. Dergisi**, Sayı: 57, Ankara Temmuz 1999, s. 37-40.

1014 **Kore'de Türk Askeri**, ATASE Yay., Ankara 1990, s. 58-65.

General Walker şu sözleri Türk askerine hitaben söylemişti: *eğer sizin düşmanı durdurmak için kahramanca çarpışmanız ve mukavemetiniz olmasaydı ordum kuşatılarak çok zor duruma düşecek, belki de imha edilecekti... yarın yerinden dört, sonra da altı düşman tümeni tugayınıza taarruza geçmişti... Amerikalı General Mc Arthur da şunları ifade etmişti: sizleri görmekten memnunum, Japonya'da da siz Türklere hep kahraman diyorlar. Kunuri'de 8'inci orduyu kurtaran Kumyangjang-ni'de düşmanı mağlup ve perişan eden Türklere kahramanlar kahramanıdır, Türk Tugayı için yok yoktur.*¹⁰¹⁵

25-27 Ocak 1951 tarihinde vuku bulan muharebeler sonucunda Amerikan Kongresi, Türk Tugayını “Mümtaz Birlik Nişanı” ile taltif etmiştir. Bu nişan 8'inci Ordu Komutanı tarafından merasimle 241'inci Alay Sancağına takılmıştır. Mümtaz Birlik Nişanı ile birlikte Amerikan Kongresi'nden gönderilen berat şu şekildedir: “Kore'de BM kuvvetlerinin bir kısmını teşkil eden Türk Silahlı Kuvvetleri ile bu kuvvetler komutanlığının emrindeki Amerikan işe grubu, 79'uncu Amerikan Tank Taburunun A Bölüğü, 89'uncu Amerikan Taburunun D Bölüğü ve 25'inci Uçaksavar Bataryasının bir takımı ile 25-27 Ocak 1951 tarihleri arasında Kore'de Kumyangjang-ni'nin batısındaki cephe üzerinde düşman silahlı kuvvetlerine karşı giriştikleri harekâta gösterdikleri olağanüstü kahramanlık ile bu taltife layık görülmüştür”.¹⁰¹⁶ *Irvin Star* gazetesi yorumcularından Edvard Gulmar Türk halkının asker bir millet olduğunu ve Kore'de açşıkların bile yemek pişirmeyi bırakıp savaşa koştuğunu ifade ettikten sonra, şunları aktarmıştı:¹⁰¹⁷

Hür dünya milletlerine ferah verici bir haber, Kore'de çarpışan beş bin Türk askerinin kahramanlığı ve icabında 375.000 Türk askerinin silah altında bulundurulmasıdır. Şayet Sovyetler Birliği Çanakale'ye Süveyş veya Yakın Doğu'ya tecavüz ederlerse Türklere iki milyonu seferber edeceklerdir. Türk askerlerinin çetin ve birinci sınıf muharip kahramanlıkları Amerikalılar için mesut bir sürpriz teşkil etmiştir. Fakat hadise Türklere için tabiidir..., Türkiye'nin asıl kuvveti, yalnız iki milyonun süngüsünde değil, 21 milyon Türk'ün tam birlik ve kardeşlik manzarası arz etmesindedir...

Yıpranan Türk birliklerinin yurda dönmesi ve yeni birliklerin bölgede görev alması amacıyla 23 Haziran 1952'de İkinci Değişirme Tugayına ait 9'uncu Taburu Pusan'a getirildi. Akabinde Üçüncü Değişirme Tugayına ait taburu 5 Temmuz 1952'de gelen vapurla yurda nakledildi. İkinci Değişirme Tugayının Kore'den hareketi 20 Aralık 1952 tarihine kadar devam etmiş ve bu tarihte üçüncü Değişirme Tugayına cephe sorumluluğu devredilmiştir.¹⁰¹⁸ Kunuri Muharebelerinden sonra en çok asker kaybı “Kanlı Vegas” diye ad-

1015 Sayılan, agm., s. 36.

1016 “Kore Harbinde TSK'nın Muharebeleri”, s. 51.

1017 C. Arna-H. Aslanoğlu, **Kore ve Kore Harbi**, Emek Basımevi, Ankara 1951, s. 61.

1018 “Kore Harbinde TSK'nın Muharebeleri”, s. 75-76.

landırılan ileri karakol muharebelerinde verilmiştir. 1953 yılının Mayıs ayında savaş, mevzi harbine dönüşmüştü. Türk Tugayına, 38'inci paralelin hemen kuzeyinde 11 km'lik bir mevziyi savunma görevi verilmişti. Türk Tugayının batısında Amerikan Alayı, doğusunda ise İngiliz, Avustralya, Yeni Zelanda, Belçika ve Yunanlardan oluşan İngiliz Tümeni bulunuyordu. Düşmanın asıl hedefi ise BM'nin moral gücü olan Türk Tugayı idi. Türklerin mağlup edilmesi ateşkes sonunda düşmanın isteklerinin kabul edilmesi anlamına geliyordu. Düşmanın ilk taarruzu 15 Mayıs 1953 tarihinde gerçekleşti. Asıl savaş 28 Mayıs'ta bütün ileri karakollarımıza yapılan büyük düşman taarruzlarıyla başladı. Savaşın ağırlığını Vegas ve Elka karakolları yüklenmişti. Vegas karakolunu teslim alacak olan Yüzbaşı Tarcan'a görevi devreden Amerikalı subay bölgenin tehlikesini işaret ederek şunları söylemişti:¹⁰¹⁹

Biz burada üç aydan beri bu tepeyi savunuyoruz. Bundan takriben bir ay evvel, bu gördüğünüz tepede oldukça büyük kayıplar verdik. Hem de belirli bir harekât olmayan en sakin günlerde bile, bu tepede günde en az 3-4 yaralı ve ölü verdik ve vermeye devam ediyoruz. Bu tepede akıttığımız kanlar pahasına, bu topraklardan bir karış bile düşmana vermedik. Yarın gece yarısından itibaren kanımızla yoğurduğumuz bu yerlerin savunma sorumluluğunu sizlere teslim ederek bir müddet gerilere, ihtiyata çekileceğiz. Fakat buraları, en az bizim kadar ölümü hiçe sayan bir Türk birliğine teslim edeceğimiz için gözlerimiz hiçbir zaman arkada kalmayacak. Çünkü bizler daha Amerika'da iken Kore'de dövüşen Türk birlikleri hakkında birçok menkıbeler okuduk ve işittik. İnanılmaz gibi olan bu öykülerinizin hepsinin gerçeğin ta kendisi olduğunu burada günlük savaş bültenlerinde takip ettik. Amerikan Milletinin Türk askerine hayran olduğunu belki sizler de işitmişsinizdir. İşte bu güvenle deniz piyade kumandanlığı, bu cephenin en tehlikeli, kritik yeri olan bu bölgenin savunmasını yalnız ve yalnız Türk birliğine teslim etmek şartıyla güvenle geriye gitmeye razı olmuştur.

İki bölgeye de ayrı ayrı birer alay gücünde bir kuvvetle saldıran düşmana karşılık Elkon karakolunu savunan Türk birliği sadece bir bölük gücündeydi. Dokuz kez Elka karakoluna saldıran düşman Elka'yı alamadı. Ancak, bu çatışmalarda Türk ordusu 151 şehit 450 yaralı vermişti. Düşmanın kaybı ise 3.000 civarındaydı. Savaş sonunda Elka'yı savunan altıncı bölükten sağ kalan 8 askerdi. Bölük manga gücüne indiği hâlde düşman bu mangaları aşip asıl savunma hatlarına ulaşamadı. Muharebeler çok kanlı oldu. Bu nedenle yalnız ileri karakollarımızda cereyan eden bu savaşlara "Kanlı Vegas" adı verildi.

Bu muharebelerde çok yıpranmış bulunan Türk Silahlı Kuvvetleri, sorumlu olduğu mevzilerin yarısını Amerikan birliklerine teslim etmiş geri kalan birlikler 8 km güneyde ihtiyata çekilmiştir. 6 Temmuz 1953 tarihinde Dördüncü Değiştirme Tugayının 1'inci kafilesi Pusan limanına gelmiş ve

1019 Mim Kemal Öke, **Unutulan Savaşın Kronolojisi Kore (1950-1953)**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990, s. 164.

kafile Seul'un kuzeyindeki Uijongbu civarına yerleştirilmiştir. Yeni gelen birlikler nedeniyle ihtiyatta bulunan tabur yurda gönderilmiş ve böylece son değiştirme işlemi de tamamlanmıştır. Mütareke görüşmeleri sırasında Komünist ordular 10.000 zayıt vererek bazı arazi parçalarını ele geçirmiş ise de Türk ileri karakolu sahalarına yaptıkları taarruzlardan netice alamamışlardı. Her iki tarafın da muharebelerin devam etmesi durumunda kesin bir başarı sağlayamayacağı ve daha fazla can kaybına neden olacağı görülünce, 27 Temmuz 1953 yılında taraflar arasında mütareke yapılmasına karar verilmiştir.¹⁰²⁰

27 Temmuz 1953 tarihinde Panmunjom mütareke anlaşmasında kararlaştırılan konferans, 9 ay sonra 26 Nisan-15 Haziran 1954'te Cenevre'de gerçekleştirildi. Böylece üç yıl devam eden savaş geçici bir süre çarpışmaların kesilmesiyle durdurulmuş oldu. İki milyon kişi bu savaşta hayatını kaybetti.¹⁰²¹ Siyasi açıdan Kuzey ve Güney Kore Devletleri fiilî olarak kuruldu. ABD fikrî açıdan sürdürdüğü komünizmle mücadelesini silahlı çatışmayla da teyit etmiş oldu. Çin ise, BM'yi yıpratmak ve Batılı orduları kontrol altında almak suretiyle Uzak Doğu'nun en güçlü devleti olduğunu ortaya koymak istemişti. Türkiye ise savaş sırasında göstermiş olduğu kahramanlık ve yararlıklardan ötürü askerî ve stratejik açılardan Batı'nın gözünde yüksek bir konum elde etmişti. Bu durum ise Türkiye'nin NATO'ya alınmasını büyük ölçüde kolaylaştıran bir unsur olacaktı.

Üç yıl süren Kore Savaşı sonunda Türk Tugayının toplam kaybı 937 şehit 2068 yaralı olarak kayıtlara geçti. Kuzey Kore 520.000, Kızıl Çin 900.000, Güney Kore ise 147.000 kayıp verdi. Kore Savaşı'na fiilen iştirak eden Türk askerinin toplam sayısı 14.936 kişiden ibaret olmuştur. Hâlen Pusan Türk şehitliğinde mezarı bulunan Türk askerinin sayısı 462'dir. Kore Savaşı'nın sona ermesinden sonra bile Türkiye 1960 yılına kadar Kore'ye bir tugay göndermeye devam etmiştir. 1960-1966 yılları arasında bir bölükle 1966-1971 yılına kadar da bir manga askerle Türkiye temsil edilmiştir.¹⁰²²

Sonuç olarak, Kore Savaşı'nda Türk Tugayının göstermiş olduğu üstün başarılar tüm dünya tarafından takdir edilmiştir. Ancak Türkiye, İngiliz belgelerinde de ifade edildiği üzere bu başarıların meyvelerini siyasi ve diplomatik olarak çok fazla devşirememiştir. Çünkü Türkiye askerî başarılarını gerektiği gibi dünya kamuoyuna anlatamamış ve tanıtamamıştır. Askerî ve

1020 Carter J. Eckert-Ki-baik Lee, *Korea Old and New a History*, Korea Institute, Harvard University by Ilchokak, Korea 1990, s. 345; Eric Hobsbawm, *Kısa 20'nci Yüzyıl (1914-1991) Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul 1996, s. 266; "Kore Harbinde TSK'nın Muharebeleri", s. 83.

1021 *Korea, A Summary of Further Developments, in the Military Situation, Armistice Negotiations and Prisoner of War Camps, Secretary of State for Foreign Affairs to Parliament by Command of Her Majesty*, March, 1953, s. 3.

1022 Ali Denizli, *Kore Harbinde Türk Tugayı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, HÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1992, s.233.

stratejik bakımlardan ise Türk Ordusunun Kore'deki yararlılıkları Türkiye'ye NATO'nun kapılarını açmıştır. Ayrıca, SSCB de Türk ordusunun gücünü bundan sonra fark etmiştir. Bundan dolayıdır ki Sovyetler Birliği 1953 yılından sonra Türkiye'ye karşı sertlik politikasından vazgeçerek, iyi ilişkiler kurmaya yönelmiştir. Kuşkusuz bunda Stalin'in ölmesinden sonra meydana gelen yönetim değişikliğinin ve detant politikasının etkisi olduğu kadar Türk ordusunun güç ve kararlılığının ortaya çıkmasının da katkısı olmuştur.

14. TÜRKİYE’NİN SAVAŞ SONRASI DİPLOMASİ MÜCADELESİ: GÜVENLİK ARAYIŞLARI VE NATO’YA GİRİŞİ (1950-1952)

Tarihin kaydettiği en büyük felaketlerden biri olan II. Dünya Savaşı, savaş süresince kullanılan tahrip gücü yüksek teknolojik silahların ve atom bombalarının kullanılmasından dolayı dünyanın pek çok yerinde büyük oranda can ve mal kaybına neden olmuştur. Savaşın kaybedenleri kadar kazanan devletleri de, özellikle kıta Avrupa’sındaki ülkeler, büyük zararlar görmüş ve zayıflar vermişlerdi. Bu durum ise, savaş sonrası döneme doğru gidilen süreçte dünya siyasal sisteminde radikal değişikliklere sebep olmuştur. Bir taraftan savaşı önlemek ve barışı kalıcı hâle getirmek için yeni bir uluslararası sistem, Birleşmiş Milletler, kurulurken diğer taraftan ise Batı ülkeleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasında savaş döneminde kurulan ittifak dağılmıştır. SSCB’nin küresel ölçekte bir genişleme stratejisinin izlenmesine yönelik sinyaller vermeye başlamasına başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler kayıtsız kalmamıştır. Neticede iki taraf arasında oluşmaya başlayan siyasal ve ideolojik ayrışma dünyayı SSCB öncülüğündeki Doğu Bloku ve ABD öncülüğünde olan Batı Bloku olmak üzere ikiye bölmüştür. Dünyanın iki blok arasında bölünmesi ve blokların birbiri üzerinde hâkimiyet kurma çabaları sonucunda oluşan çatışma durumu, uluslararası ilişkilerde “Soğuk Savaş” olarak adlandırılan yeni bir dönemi başlatmıştır.¹⁰²³

Türkiye açısından Tahran ve Potsdam Konferanslarındaki görüşmelerle soğuk savaş sürecinin başladığı söylenebilir. Bu görüşmelerde, BM’nin kurucu üyesi olan Türkiye’nin toprak bütünlüğü İngiltere ve ABD’den gelen destekle sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, SSCB’nin 1946 yılında verdiği nota ile 1925 yılında Türkiye ile yapılan Dostluk antlaşmasının bittiğini gerekçe göstererek, Boğazlardan üs ve Doğu Anadolu’dan da toprak talebinde bulunması, Türkiye’yi fiilî olarak soğuk savaşın içine sürüklemiştir. Türkiye’nin egemenliğini tehdit eden Sovyet baskıları iç politikada çok partili hayata geçişe sebep olurken, dış politikada ise, ABD’nin öncülüğündeki Batı Bloku arasına girme çabalarının artmasına neden olmuştur. 1947 Truman Doktrini ile 100

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Siyasi Tarih Uzmanı, e-mail: bilgin.ms@gmail.com.

1023 Mustafa Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era*, IB Tauris, London & New York 2008, s.42-45.

milyon dolar Amerikan yardımının alınması ve 1948 yılında Marshall Planı çerçevesinde desteklenmesi, Türkiye'nin Batı Bloku'na kaymasının başlangıcı olarak görülebilir.¹⁰²⁴

SSCB'nin Savaş yıllarında doğu Avrupa'da işgal ettiği bölgelerden çıkmaması, Asya ve Orta Doğu'daki yeni bağımsızlığını kazanmış ülkelerde ideolojik ve siyasi hegemonya kurma çabaları, ABD öncülüğündeki Batı Bloku'nu askerî bir ittifak kurmaya yöneltmiştir. Bu amaçla 4 Nisan 1949'da NATO, 12 ülkenin katılımıyla kurulmuştur. NATO'nun kurulmasıyla, Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde ABD'nin desteğini alan Türkiye, askerî ittifaka girme amacını hemen gerçekleştirmek istemiştir. 8 Ağustos 1949'da Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğine alınmasının NATO'ya girişini kolaylaştıracağı düşünülürken, İngiltere, Danimarka, Belçika, Norveç, Hollanda gibi ülkeler Türkiye'nin NATO üyeliğini, jeopolitik konumunu gerekçe göstererek kabul etmemişlerdir.¹⁰²⁵

Demokrat Partinin 14 Mayıs 1950 seçimlerinde iktidara gelmesiyle, iç politikada Batı tarzı ekonomik ve siyasi liberalleşme süreci hızlanırken, dış politikada ise Haziran 1950'de Kore'de meydana gelen uluslararası kriz sebebiyle radikal bir karar alma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'nin Batı Bloku'nun çağrısına uyarak Kore Savaşı'na katılması ve bu savaşta üstün askerî başarı ve yararlılıklar göstermesi, Türk dış ve güvenlik politikasının radikal bir şekilde evrilmesine yol açmış ve NATO'ya girişinin kapılarını açmıştır.

14.1. Türkiye'nin NATO Üyeliğine Yönelik Kampanyası (1950-1951)

DP liderleri önceki hükûmetin yeni yönetime bıraktığı mirasın iç işlerinde çökmüş bir ekonomi, dış işlerinde ise diplomatik ve siyasi bir soyutlanma olduğunu uzun süre boyunca ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla yeni iktidar partisi geçmişten dersler çıkarmayı temel bir hedef edinmiştir. Demokrat Parti yöneticileri, İnönü yönetimindeki eski hükûmetlerin İkinci Dünya Savaşı sırasında aktif bir siyaset izlemedeki başarısızlığının Türkiye'nin uluslararası olarak yalnızlaşmasının ana sebebi olduğunu fark etmişlerdir.¹⁰²⁶

Demokrat Parti bu izolasyondan kurtulmak için Amerikan ve İngiliz hükûmetleriyle daha sağlam bir iş birliği için görüşme konusunda hiç zaman kaybetmemiş ve Türkiye'nin güvenliği hususunda resmî bir taahhütte bulunmaları için onlara baskı yapmıştır. Londra'daki Türk Büyükelçisi 31 Mayıs ve 1 Haziran 1950 tarihlerinde, Türkiye'nin daha önceki hükûmet tarafından 3 Mayıs'ta verilen notasının sonucu hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığında

1024 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, ba.

1025 Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East*, s. 153-164.

1026 Mümtaz Faik Fenik, *Ayın Tarihi*, No: 201, Ağustos 1950.

sorgulamada bulunmuştur. Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Londra'daki Büyükelçiye, talep edilen notaya cevap alınması için yoğun çaba göstermesi talimatını vermiştir. Türk Büyükelçinin yaptığı sorgulamaya cevaben İngiliz Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı Sir William Strang aşağıdaki mutata açıklamayı yapmıştır:¹⁰²⁷

İlk olarak, Türk hükûmeti ABD'nin şu anda başka bir siyasi taahhütte bulunamayacağı konusunda Amerikan hükûmeti tarafından bilgilendirilmiştir. İkincisi, Amerikan hükûmetinin siyasi taahhütler olmadan Türk hükûmetiyle askerî mutabakatlar yapması neredeyse imkânsızdır. Üçüncüsü, İngiltere'nin Orta Doğu için askerî planları Amerika'nın planlarıyla uyusmaktadır ve İngiltere ile Türkiye arasındaki askerî mutabakatların Amerika'nın katılımı olmadan çok fazla anlamı olmayacaktır ki Amerika'nın katılımı da mevcut zaman dilimi içinde başka siyasi taahhütlerinin olması sebebiyle imkânsızdır.

Dolayısıyla, daha önce bulunulan birçok teşebbüste olduğu gibi önceki hükûmetin son teşebbüsü de bu şekilde olumsuz neticelenmiştir. Aslında bu son girişim CHP hükûmetinin NATO üyeliği peşinde olmaktan ziyade bir doğu Akdeniz paktı kurulmasına odaklandığını göstermiştir. Bunun sebebi, CHP hükûmetinin Atlantik Paketi'ne dâhil edilme umudunu yitirmiş olması ve bunun sonucu olarak alternatif bir yöntem seçmiş olmasıyla açıklanabilir.

Yeni DP hükûmeti de doğu Akdeniz Paketi oluşturma seçeneğini değerlendirmeye almış olsa bile dış politikasının odak noktası NATO üyeliğini elde etmeye dayanıyordu. Demokrat Parti liderleri, Türkiye'nin resmî olarak Atlantik Paketi'ne bağlanmadığı sürece Akdeniz Paketi'nde işe yaracak bir değer görmediklerini belirtmişlerdi. DP dolayısıyla, resmî bir Amerikan taahhüdü almaya yönelik önceki hükûmetten daha kararlı bir teşebbüste bulunmak için aslında çok önceden kendini hazırlamıştı. DP liderleri böyle bir taahhüdün Türkiye'ye yönelik olası bir Sovyet saldırısına karşı tek çözüm olduğuna inanmaktaydı.¹⁰²⁸

Seleflerinin aksine Demokrat Parti, Türkiye'nin NATO üyeliğine giden yolun Batılı güçlerle iş birliği yapmaktan ve bölgesel ve uluslararası politikaya Türkiye'nin aktif katkı sağlamasından geçtiğini düşünmüşlerdi. Dolayısıyla Fransa'nın, ABD'yi de içine alacak bir Akdeniz Paketi kurma teklifi, Türk hükûmetinin NATO'ya katılmak için çoktan karara varmış olması gerekçesiyle reddedilmişti. 25 Haziran 1950'de Kore Savaşı'nın çıkması DP'ye dış politikadaki temel hedefini takip edebilmesi için uygun bir zemin hazırlamıştı. Türkiye, BM ilkeleri ve Batı ülkeleriyle iş birliği oluşturabilmek için savaşı bir fırsat olarak görmüştür. Kriz, Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye

1027 Dışişlerinden (İngiltere) Ankara'ya, 9 Haziran 1950, FO, 195/2636; Sir William Strang tarafından Dışişleri Bakanlığı Değerlendirmesi, 1 Haziran 1950, FO, 371/87948.

1028 Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin Nato'ya Girişi: III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Ankara 2000, s. 95-97.

saldırması üzerine meydana gelmiştir. Türk hükûmeti, güç kullanmanın da dâhil olduğu her şekilde bölgede barış sağlanmasına çağrıda bulunan BM kararına cevap vermede hızlı hareket etmiştir. Fuat Köprülü 30 Haziran'da BM kararı için Türkiye'nin destek vereceğini TBMM'de duyurmuştur. 25 Temmuz'da hükûmet Kore'ye 4500 kişiden oluşan bir tugay göndermeye karar vermiştir. Kamuoyu verilen kararı büyük ölçüde desteklemiştir. Hatta İngiltere ve Fransa BM'nin talebine henüz yanıt vermemiş oldukları için Türk kamuoyu tarafından eleştirilmiştir.¹⁰²⁹

Türkiye'nin Kore Savaşı'nda yer almak için verdiği çabuk karar Amerikalı devlet adamları üzerinde büyük etki yapmıştır. Bunun üzerine, Amerikalı senatörlerden Cain ve Wadsworth ile Amerika'nın Ankara Büyükelçisi'nin de içinde olduğu bazı devlet adamları Köprülü'ye, Türkiye'nin NATO'ya girmesi için artık Washington'a baskı yapacakları sözünü vermişlerdir.¹⁰³⁰ Bu arada Türk hükûmeti bu hamleyi, Türkiye'nin Atlantik Paktı üyeliğini sağlamaya yönelik bir adım olarak gördüğünü açıkça ilan etmiştir. Türk basını da Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmakla NATO üyeliğini garantilemiş olduğunu duyurmuştur. Dahası hükûmet bu görüşünü resmî olarak da yabancı elçiliklere bildirmiştir.

Köprülü 22 Temmuz'da Wadsworth'e, Türkiye'nin BM'nin talebine cevabının *...samimi ve içten bir tavır olduğunu ve bu tavırla Türkiye'nin BM'ye ve Türkiye-ABD arasındaki iş birliğine bağlılığını ortaya koyduğunu*" söylemiş ve ayrıca *biz (Türkler) cevabımızın ABD'nin politikası ve kamuoyuyla uyumlu olmasını özellikle arzu etmekteyiz* ifadesiyle sözünü tamamlamıştır. Daha sonra 30 Temmuz'da Ankara'daki İngiliz Büyükelçi Sir Noel Charles'e: "Türkiye'nin BM kararına uymakla, dünya barışına katkı ve kendi menfaatleri doğrultusunda" iş birliği yaptığını belirtmiştir. Ayrıca, dünyanın içinde bulunduğu kritik durum göz önünde bulundurulduğunda bu durumun "Türkiye'nin Atlantik Paktı üyesi olmasını gerektirdiğini düşündüklerini ve bunu sağlamak için İngiliz hükûmetinin tam desteğine güvenebilmeyi umduğunu" belirtmiştir.¹⁰³¹

Kore'ye Türk birliklerin gönderileceğinin duyurulmasının hemen ardından hükûmet, Türkiye'nin NATO üyeliğine yönelik Batı'nın desteğini sağlamak için bir dizi diplomatik atak yapmaya başlamıştır. 29 Haziran'da Köprülü: "dünyadaki kritik durumun Türkiye'nin genel Batılı ortak savunma içindeki yerini tekrar ele almaya zorladığı" şeklindeki görüşünü Wadsworth-

1029 Tahsin Yazıcı, **Kore Birinci Türk Tugayında Hatıralarım**, Ülkü Basımevi, İstanbul 1963, s. 28-41, 59-60; Ayrıca bk. Ankara'dan Dışişlerine (İngiltere), 6 Temmuz 1950, Siyasi Gelişmeler Raporu, No: 10, **FO**, 371/87935.

1030 **Istanbul to Foreign Office**, 30 July 1950, **FO**, 371/87948; **FRUS**, 1950, Vol. V, s. 1312, 1316.

1031 **Istanbul to Foreign Office**, 30 July 1950, **FO**, 371/87948.

h'a iletmiştir. Daha sonra da Türkiye'nin NATO'ya girme isteğine güçlü bir vurgu yapmış ve Türkiye'nin bu "hayati meselesinin" Batılı güçler tarafından 13 Eylül 1950'de New York'ta yapılacak olan dışişleri bakanları üçlü toplantısında görüşülmesini umduğunu belirtmiştir.¹⁰³²

Ertesi gün Türk Dışişleri Bakanı Türkiye'nin NATO'ya katılma başvurusuna destek aramak için İngiliz ve Fransız Büyükelçilerle görüşmüştür. Birkaç gün sonra Cumhurbaşkanı Bayar da Türkiye'nin talebini Charles'e yinelemiştir. Bu görüşmelerde Türk liderler Kore'deki olaylar ışığında aşığıdaki noktalara değinerek Türkiye'nin belirsiz güvenlik durumunun altını çizmişlerdi:¹⁰³³

Truman Doktrini ve Acheson tarafından yayınlanan bildirgeler, günümüzde dünyanın içinde bulunduğu ciddi durum için çok belirsizdir. İngiltere ve Fransa'nın 1939 Antlaşması uyarınca taahhütte bulunmuş olmasının yeterli olduğu düşünülmemektedir. ABD'nin resmî olarak vereceğı saldırı durumunda yardım etme garantisi artık gerekli olmuştur.

Bu dönemde İngiliz Dışişleri Bakanlığı ağustos ayı başında ve sonrasında Türkiye'nin talebini ciddi şekilde değerlendirmeye başlamıştır. İngiltere'nin ilk başlardaki tepkisi ise, İngiltere ve Amerika'nın stratejik değerlendirmelerine konu olan Orta Doğu'nun savunma sorunu netleşene kadar Türkiye'nin NATO'nun dışında tutulması gerektiğı şeklinde olmuştur. Çünkü Türkiye'nin coğrafik olarak doğu Akdeniz bölgesinde bulunması ve "Kuzey Atlantik bölgesiyle doğrudan bağlantısı" olmaması sebebiyle Orta Doğu'nun savunması kapsamında tutulması Batı'nın temel çıkarları açısından daha uygun ve uygulanabilir olacaktı. Sonrasında İngiliz Dışişleri Bakanlığının çeşitli daireleri Türkiye ve Yunanistan'a NATO üyeliğı verilmesinin faydalı olup olmayacağına soruşturmak için kapsamlı bir incelemeye girişmiştir. Ağustosun ilk günlerindeki başlangıç aşamasında Batı ve Güney Daireleri Başkanları C. A. E. Shuckburgh ve A. Rumbold en başta bu ülkelere NATO üyeliğı vermenin üç ana sebepten dolayı yararlı olmayacağı sonucuna varmıştır.¹⁰³⁴

Birincisi, NATO fikri "ortak gelenek vb. şeylere sahip olan ulusların siyasi, ekonomik ve stratejik ortaklığına" dayalı bir Atlantik topluluğı oluşturmak için tasarlanmıştı. Dolayısıyla eğer bu fikir Yunanistan ile Türkiye'ye ve olur da diğer Orta Doğu devletlerine kadar genişletilirse, bu durum başlangıçta belirlenen hedeflere zarar verip onu "Rusya'ya karşı askerî bir ittifakın" ötesine geçirmezdi. İkincisi, Yunanistan ve Türkiye'nin NATO'ya eklenmesi, örgütün başarısını tehlikeye düşürebilecek güvenlik risklerini ve askerî so-

1032 FRUS, 1950, Vol.V, s. 1285-1289.

1033 Ankara'dan Dışişlerine, 17 Ağustos 1950, Siyasi Gelişmeler Raporu, No: 13, FO, 371/87935.

1034 Rumbold ve Shuckburgh tarafından hazırlanan Rapor, 3 Ağustos 1950, FO, 371/87949.

runları attıracaktı.¹⁰³⁵ Son olarak da Danimarka ve diğer küçük üye ülkelerin paktın genişletilmesine yoğun itirazı vardı. Bu iki devletin NATO'ya girmesinin karşısında olan ilave hususlar da şunlardı:¹⁰³⁶

Öncelikle, Türklere ve Yunanlara bölge için savunma planlarımıza ilişkin şu an sahip olduklarından daha fazla bilgi vermemiz gerekecek. Bu durumda Türkler, herhangi bir savaş durumunda onlara neredeyse hiç yardım göndermemeyi planladığımızı anlayacaklar... İkincisi, Atlantik Paktı'nın hiçbir üyesi Sovyetler Birliği olsun ya da olmasın kuzeydeki bir komşusu tarafından saldırıya uğradığında Yunanistan'ı savunmak için savaş yapmayı taahhüt etmek istemez...

İngiliz Dışişleri Bakanlığının bu daireleri, paktın Türkiye ve Yunanistan'ı içine alacak şekilde genişletilmesine karşıyken, Amerika'nın garantisini başka bir yolla dâhil ederek Türkiye'nin talebini karşılamaya ihtiyaç olduğunun farkındaydılar. Amerika'nın Türkiye'ye taahhütte bulunması için İngilizlerin kafasında iki alternatif vardı. Bunlardan bir tanesi Doğu Akdeniz Paktı fikri ve diğeri ise İngiliz-Türk ittifakı paralelinde Türkiye'ye verilecek tek taraflı bir Amerikan garantisiydi. Sir Pierson Dixon, Michael Wright ve William Strang gibi Dışişleri Bakanlığının tecrübeli yetkilileri daha sonraları bu görüşleri doğrulamıştır.¹⁰³⁷

Ancak, iki alternatiften herhangi birinin gerçekleşmesi zordu, çünkü ABD taahhütlerini daha fazla genişletmek istemiyordu. Bu iki alternatif arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığının tercihi Amerika'nın Türkiye'ye tek taraflı bir taahhütte bulunması olmuştur. Zira Doğu Akdeniz Paktı'nın müzakere süreci uzun ve “zorlu bir iş” olurdu. İngiliz Genelkurmayının fikri de bu yöndeydi. Dolayısıyla eylül ayının ortalarında New York'ta düzenlenecek üçlü toplantıda İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in rolü, kendisine bir çözüm ya da diğer seçeneği seçmesi için bir baskı yapmaktan ziyade İngiltere'nin düşüncelerini Amerikalı meslektaş Dean Acheson'a açıklamakla sınırlı kalacaktı.¹⁰³⁸

Gerçekte, İngiliz Dışişleri Bakanlığı farklı stratejik ve siyasi sebeplerden dolayı Türkiye'nin NATO'ya dâhil edilmesini istememiştir. Türkiye'nin kendi toprakları dışında ciddi bir askerî katkı sağlamayacağını ve dolayısıyla Türkiye'yi Atlantik bölgesinin savunmasına dâhil etmenin hiçbir yararı olmayacağını düşünmüştür. Bundan başka İngiltere nezdinde, Türkiye'nin geçmişteki sicili kötüydü. Çünkü son savaşta, 1939 antlaşmasında belirtilen taahhütlerini yerine getirmemişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin ge-

1035 Rumbold ve Shuckburgh tarafından hazırlanan Rapor, 3 Ağustos 1950, **FO**, 371/87949.

1036 Dışişlerinden Charles'e, 11 Eylül 1950, **FO**, 195/2637.

1037 M. Wright tarafından hazırlanan Dışişleri Değerlendirme Raporu, 4 Ağustos 1950, **FO**, 371/87949

1038 Dışişlerinden Charles'e, 11 Eylül 1950, **FO**, 195/2637.

lecekteki bir savaşın ilk safhalarında muhtemel tarafsız tutumunun İngiltere'ye faydalı olacağını da eklemiştir. Böylece bakanlık tüm bu hususları göz önüne alarak Amerika'nın Türkiye'ye vereceği tek taraflı güvenceyi izlenecek en iyi yol olarak görmüştür.¹⁰³⁹

Türkiye'nin hedefleri bakımından yetersiz bir tutum olmasına rağmen, İngiltere'nin bu teşebbüsleri İngiliz Dışişleri Bakanlığının Türkiye'nin güvenlik meselesini ilk kez ciddi olarak dikkate aldığını ve bazı tatmin edici çözümler bulmaya çalıştığını göstermiştir. Bunun sebebi yeni Demokrat Partinin meyve vermiş olan başarılı diplomasisidir. Kore Savaşı'na dâhil olmasının ardından, Türkiye'nin uyguladığı bütün bu baskılar ve ortaya koyduğu gayretler Demokrat Parti hükümetinin daha aktif bir dış politika izleyerek kendini selefinden farklı bir konumda gördüğünü ortaya koymaktaydı. Bu bağlamda Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılması, Cumhuriyetin kurulmasından beri ilk kez toprakları dışına askerî birlik gönderdiği bir durumu oluşturmuştu.¹⁰⁴⁰

Sonuç olarak 13 Eylül'de yapılan üçlü toplantıda, Amerikalılar, İngilizlerin Türkiye'ye tek taraflı Amerikan güvencesi verilmesi fikrini "böyle bir yolun uygulanabilir olmaması" sebebiyle geri çevirmişlerdir. Bunun yerine Washington, Türkiye ve Yunanistan'ı Akdeniz'in savunmasıyla ilgili olarak NATO'nun askerî planlamasına dâhil etme konusunda ısrar etmiştir. Teklifin kendisi Türkiye'nin taleplerini karşılamada yetersiz gibi değerlendirilse de, üç dışişleri bakanı (Amerikalı, İngiliz ve Fransız) Amerika'nın bu tekliflerini Atlantik Konseyi toplantısının önüne getirmeyi kabul etmiştir.¹⁰⁴¹

Ertesi gün, NATO Konseyi toplantısında, bütün temsilciler Amerika'nın teklifini hiç itiraz olmaksızın kabul etmiştir. 16 Eylül'de karar NATO Konseyi tarafından onaylanmıştır. Acheson bu kararı "sözlü notayla" Türk hükümetine iletmeyi kabul etmiştir. 19 Eylül'de Acheson Konseyin, Türkiye'nin talebini ciddi şekilde değerlendirdiğini ve Türkiye'nin önemini kabul ettiğini ancak örgütün herhangi bir üyeyi kabul etmesi mümkün olmadığından önce güçlendirilmesi gerektiğini sebep göstererek, Türkiye'ye tam üyelik verileceğini Türkiye'nin Washington Büyükelçisi F. C. Erkin'e bildirmiştir. Dolayısıyla, Türkiye sadece Akdeniz Bölgesi'nin savunmasıyla ilgili NATO'nun planlarını yürütmek için davet edilebilmiştir.¹⁰⁴²

Ancak Erkin bu öneriyi oldukça yetersiz bulmuştur. Türk halkının bü-

1039 Dışişlerinden Charles'e, 11 Eylül 1950, **FO**, 195/2637; New York'tan Dışişlerine, 17 September 1950, **FO**, 195/2637.

1040 Ankara'dan Dışişlerine, 17 Ağustos 1950, Siyasi Gelişmeler Raporu, **FO**, 371/87935.

1041 Dışişlerinden Charles'e, 19 Eylül 1950, **FO**, 195/2637; **FRUS**, (Foreign Relations of United States kısaltması FRUS), 1950, C III, s. 1217-1218,128-1285.

1042 **FRUS**, 1950, Vol. V, s. 1316; Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar**, C I-II Ankara, TTK, 1980, s. 176-177.

yük tepkisinden korktuğunu söylemiştir. Sonrasında Acheson'a daha fazla bir şey yapmanın imkânı olup olmadığını ya da tek taraflı Amerikan taahhüdü sağlamanın ihtimal dahilinde olup olamayacağını sormuştur. Acheson, kararı değiştirmekle ilgili yapacak hiçbir şey olmadığı karşılığını vermiş ve Amerikan hükûmetinin herhangi bir ülkeye başka bir taahhütte bulunmaya hazır olmadığını açıklamıştır. Erkin'e Türkiye'nin öneriyi kabul etmesinin daha iyi olacağını tavsiye etmiştir.¹⁰⁴³

Aslına bakılırsa, Konseyin kararı İngiltere'nin politikasıyla uyuşan ikinci en iyi alternatifti. İngiltere, Türkiye'nin herhangi bir Orta Doğu savunma planında yer almasını temel ilke olarak gördüğünden, Türkiye'nin Akdeniz savunma planlarındaki ortaklığı bu uğurda atılmış ilk adım olarak değerlendirilebilirdi. Sonuç olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı Charles'e, Türkleri bunun onlar için en iyi yol olduğuna, hatta NATO üyeliği elde etmekten bile daha iyi bir karar olduğuna ikna etme talimatını vermiştir.¹⁰⁴⁴

Charles verilen talimatı yerine getirerek, 26 Eylül'de Köprülü'yü ikna etmek için çok uğraşmıştır. İngiliz Elçi Köprülü'ye, Bevin'in kendisine iletilmek üzere: *İngiltere'nin Türkiye'nin iç ve dış durumuyla ilgili endişelerini samimi olarak önemseydiğini ve Sayın Bevin'in Türkiye'nin Konsey'in önerisini kabul etmenin iki ülkenin çıkarları doğrultusunda en iyi çare olarak görüleceğini umut ettiğine*" yönelik özel mesajlarını iletmekle görevlendirildiğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁵

İngiliz Dışişleri Bakanlığının sorusuna istinaden, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Konseyin kararının önceki birçok başarısız girişime kıyasla Türkiye'nin durumu için önemli bir ilerleme ifade ettiğini ancak Türkiye'nin pek çok güvenlik ihtiyacını karşılamadığından bu kararın son tahlilde yetersiz bulunduğu şeklindeki görüşünü ifade etmiştir. Türk hükûmeti Açıkalın'ın düşüncesiyle hemfikir olmuştur. Köprülü, İngiliz Büyükelçisinin mesajına cevaben yaptığı açıklamada, Türkiye'nin pakta alınmaması nedeniyle hayal kırıklığına uğramış olsa da, Konseyin teklifini bu konuda NATO'ya tam üyelik yolunda atılmış bir ilk adım olarak gördüklerini bildirmiştir. Daha sonra 3 Ekim'de Erkin, Amerikan Dışişleri Bakanlığına Türk hükûmetinin Konsey'in Akdeniz için askerî planlamalara katılma teklifini kabul etmiş olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁴⁶

Türk basını, haberleri biraz üzüntü ve şaşkınlıkla karşılamıştır. *Kudret*

1043 **FRUS**, 1950, Vol. V, s. 1316; Dışişlerinden Charles'e, 21 Eylül 1950, **FO**, 195/2637; Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, s. 177-178.

1044 Dışişlerinden Charles'e, 21 Eylül 1950; Charles'ten Dışişlerine, 26 Eylül 1950, **FO**, 195/2637.

1045 Dışişlerinden Charles'e, 21 Eylül 1950; Charles'ten Dışişlerine, 26 Eylül 1950, **FO**, 195/2637.

1046 Washington'tan Dışişlerine, 3 Ekim 1950, **FO**, 371/87951.

ve *Hürriyet* gibi bazı gazeteler bu sonucu sert bir şekilde eleştirirken, *Zafer* ve *Akşam* gibi diğer gazeteler ise ılımlı yorumlarda bulunmuşlardır. Tarafsız olan *Hürriyet* ise Batılı güçlerin bu kararını “Müslüman Türkiye’ye karşı Hristiyanların önyargısının bir örneği” olarak değerlendirmiştir. *Kudret* (Milliyetçi Parti gazetesi) ise NATO üyeliğini elde etmedeki başarısızlıktan dolayı Köprülü’ye istifa çağrısında dahi bulunmuştur. Birçok yazar Türkiye’nin NATO dışında bırakılmasının suçunu Atlantik Paketi’nin daha küçük üyelerinin dar görüşlü yaklaşımlarına yüklemişlerdir.¹⁰⁴⁷

14.2. Türkiye’nin Orta Doğu Savunma Planlarına Katılması ve NATO’ya Üye Olması (1951-1952)

Soğuk savaşın başlamasından sonraki süreçte Orta Doğu bölgesinde olası bir Sovyet tehdidine karşı bir savunma paketi oluşturulması İngiltere’nin başlıca dış politik amaçlarından biri olmuştur. İngiltere 1950-1953 yılları arasındaki dönemde bu temel amacını gerçekleştirmek üzere pek çok strateji geliştirmiş ve teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak bunun için İngiltere, ABD ve Türkiye’nin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Türkiye, NATO konusunda Türkiye’yi desteklemesi karşılığında İngiltere’ye yardım için hazırken, Güney Asya’da savaşın çıkması İngiltere’ye yeni bir fırsatı, ABD’yi Orta Doğu meselelerine dâhil etme imkanını sağlamıştır. Nihayetinde de İngiltere, Yunanistan ve Türkiye’nin NATO üyeliklerini kabul etmesi karşılığında Türkiye ve ABD’yi Orta Doğu savunma planlarına dâhil etmeyi başaracaktı.

1950 yılı İngiltere’nin Orta Doğu politikalarının geleceği için çok önemli bir yıl olmuştur. İngiltere’nin Orta Doğu’daki siyasi ve stratejik sorunlarının artması Londra’yı bölgesel sorunlarını çözmek için başka yöntemler bulmaya itmiştir. Sürekli yükselen Arap milliyetçiliği dalgası, Süveyş Kanalı konusunda İngiltere ve Mısır arasında uzun süre devam eden anlaşmazlık, Haşimi ve Mısır blokları arasında şiddetlenen Arapların kendi aralarındaki bölgesel rekabet ve Arap-İsrail anlaşmazlığı gibi faktörler İngiltere’nin bölgedeki konumunu sarsmakla kalmamış, Orta Doğu’da istikrarsızlığın tırmanmasına da yol açmıştır.

Mısır’la olan anlaşmazlığı devam eden İngiltere bu dönemde Irak’la da sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bağdat hükûmeti, İngiltere’nin kontrolünde bulunan hava üslerinin Irak’a iade edilmesini isteyerek İngiltere ile Irak arasında var olan eski antlaşmanın yenilenmesini talep etmekteydi. İngiltere sadece Ürdün’de nispeten daha iyi bir siyasi ve stratejik konuma sahip bulunmaktaydı. Bu dönemde Kore Savaşı’nın patlak vermesi, İngiltere’nin genel olarak Orta Doğu’daki özel olarak da Süveyş Kanalı üzerindeki stratejik, siyasi ve ekonomik konumunu devam ettirme konusundaki endişesini artır-

¹⁰⁴⁷ İngiliz elçiliği, İstanbul’dan Clement Attlee’ye, 22 Eylül 1950, FO, 371/87951; Charles’ten Dışişlerine, 28 Eylül 1950, FO, 371/87935.

mıştı.

Bundan başka, Güneydoğu Asya'daki çatışmanın ortaya çıkması Orta Doğu'nun savunulması meselesini daha ciddi bir şekilde ABD'nin gündemine getirmiştir. Savaşın başlangıç aşamasında Başkan Truman, yardımcısı George Elsey'e *eğer biz seyirci kalırsak, onlar (Sovyetler) İran'a girecek ve bütün Orta Doğu'yu ele geçirecek* diyerek durumun önemine vurgu yapmıştır.¹⁰⁴⁸ Bu aslında Orta Doğu'nun güvenliği için Amerika'nın ilk defa bazı sorumlulukları almaya istekli olduğunun da işaretçisi olmuştur. O döneme kadar Washington, Orta Doğu'nun savunmasını öncelikli olarak İngiltere'nin sorumluluğu olarak değerlendirmiş ve bu konuda yeni bir yükümlülük kabul etmek için istekli olmamıştır. Kore'deki savaşın neticesinde Amerikan hükümeti Ulusal Güvenlik Konseyi 68 Numaralı Karar olarak bilinen ve öngörülen komünist tehlikesine karşı özgür dünyayı savunmak için Amerika'nın uluslararası düzeyde eyleme geçmesini öneren yeni bir güvenlik politikası benimsemiştir.¹⁰⁴⁹

Sonuç olarak, Amerikan politikasını belirleyenler olası bir Sovyet saldırısını engellemek için ABD'nin, İngiltere ile birlikte Orta Doğu'da daha etkin bir rol üstlenmesi gerektiği sonucuna varmışlardır. Bölgenin hâlâ İngiltere'nin sorumluluğunda olduğunu düşünmelerine ve Orta Doğu'da bölgesel bir anlaşma yapmanın siyasi zorluklarını kabul etmelerine rağmen, Amerikan Dışişleri Bakanlığı ülkenin güvenliği için böyle bir adım atılmasının önemini anlamaya başlamıştır. Amerikan Dışişleri Bakanlığı bölgesel savunmaya yönelik çok taraflı bir yaklaşımın İngiltere ve Mısır arasındaki anlaşmazlığı da çözebileceğini düşünmüştür. Çünkü İngiltere'nin Süveyş'teki varlığının Orta Doğu'nun savunması için çok önemli olduğu görüşüne varılmıştır.

Dolayısıyla 10 Eylül 1951'de İngiliz ve Amerikan hükümetleri Mısır'ın tam ortak olacağı müttefikler arası bir savunma komutanlığı kurulması için anlaşmaya varmıştır. Böylece İngiltere, Fransa, ABD, Mısır, Türkiye ve bazı İngiliz Milletler Topluluğu ülkelerinin katılımıyla Sovyetlerin Orta Doğu'ya yayılmasını önlemek için bir savunma paktı planı oluşturulmuştu. Bu plana göre, Orta Doğu Komutanlığının temeli Süveyş'teki mevcut İngiliz üssü olacaktır. Plan çerçevesinde İngiltere, Mısır ve diğer devletlerin katılımıyla Süveyş Kanalı konusunda İngiltere ile Mısır arasında uzun süredir devam eden anlaşmazlığın çok taraflı bir savunma paktı bağlamında çözülebileceğini ummuştur.¹⁰⁵⁰

1048 Robert J. Donovan, **Tumultuous Years: The Presidency of Harry S Truman 1949-1953**, W.W. Norton & Company, New York and London 1982, s. 241.

1049 Donovan, **Tumultuous Years**, s. 158-161; John Lewis Gaddis, **Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy**, Oxford University Press, Oxford 1982, s. 99.

1050 David R. Devereux, **The Formulation of British Defence Policy towards the Middle**

İngiltere; jeostratejik konumu, askerî potansiyeli ve Arap dünyasındaki etkisinden dolayı Türkiye'nin önerilen komutanlığa katılımına büyük önem atfetmiştir. Komutanlık müessesesinin işlevini yerine getirmesine katkı yapması ve Mısır'ı bu organizasyona katılmaya ikna etmesi için Türkiye'nin pakta dâhil olmasına çok ehemmiyet verilmiştir. Dolayısıyla İngiliz Dışişleri Bakanı Herbert Morrison, 20 Eylül'de Atlantik Konseyi'nin aldığı karar hakkında kendisini bilgilendirmek için Türk Dışişleri Bakanına bir mesaj göndermiş ve kendisini Orta Doğu Komutanlığı tasarılarını görüşmek için davet etmiştir. Morrison ayrıca, yeni düzenleme konusunda İngiltere'nin görüşlerini açıklaması için Genelkurmay Başkanı Mareşal Sir William Slim'i Türkiye'ye göndermeyi teklif etmiştir. Morrison aynı zamanda Köprülü'ye, tasarlanan Orta Doğu Komutanlığına katılmaları için İngiltere'nin Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Mısır'ı davet etmeyi istediğini de bildirmiştir.¹⁰⁵¹

Köprülü 4 Ekim'de Morrison'un mesajına cevap olarak, Türkiye'nin NATO'ya girmesi için İngiltere'nin Ottawa'da verdiği destekten dolayı memnuniyetini ifade etmiştir. Sonraki süreçte de Türkiye'nin diğer üyelerle eşit koşullarda Atlantik Paketi'ne girmesi gerektiğini ve Türkiye'nin savunmasının NATO'nun yetki alanına girmesi gerektiğini belirtmiştir. Köprülü, Türkiye'nin NATO'ya giriş işlemlerini uzatmaması şartıyla Batılı devletlerin aralarındaki fikir teatisi ve Ankara'da yapmayı planladığı toplantıyı memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir.¹⁰⁵²

Türkiye aslında İngiltere'nin planladığı savunma örgütüne dâhil olma konusunda çok hassas davranmıştır. Çünkü bunun Türkiye'nin NATO'yla tam olarak bütünleşmesi konusunda gecikmeye sebep olma ihtimalini de düşünmüştür. Böyle bir endişe Köprülü'nün Morrison'a verdiği cevaplardan da anlaşılmaktadır. Bu durum Türkiye'nin 27 Eylül'de Amerikan Büyükelçisine gönderdiği notada da açıkça belirtilmiştir. Türkiye'nin önceliği, NATO'yla bütünleşmesinin önündeki sorunları çözmek olduğu belirtildikten sonra, notada Orta Doğu'nun savunma meselesine değinmiştir:¹⁰⁵³

Yoğunlaşan temasların bazı NATO üyesi devletlerde yol açmakta olduğu asılsız endişelerin giderilmesi ve Türkiye'nin NATO'ya tam üyeliğinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınmasının herkesin menfaatine olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Türkiye Cumhuriyeti hükûmeti, Mısır'ın kendi güvenliğiyle alakalı olan Orta Doğu'nun savunması konusundaki müzakerelere eşitlik temelinde katılması ge-

East, 1948-1956, Macmillan Press, London 1990, s. 57-61.

1051 **Documents on International Affairs**, 1951, Ed. Denise Folliot, Oxford University Press, Oxford 1954, [Bundan sonra kısaltması Documents on International Affairs], s. 68-69.

1052 Dışişlerinden Ankara'ya, 4 Ekim 1951, FO, 371/96493.

1053 Bülent Ali Rıza, **Turkish Participation in Middle East Defence Projects and Its Impacts on Turco-Arab Relations, May 1950-June 1953**, Basılmamış Doktora tezi, St Antony's College, the University of Oxford, 1982, s. 75.

rektiği konusundaki düşüncelerini belirtmekten hiçbir zaman kaçınmamıştır.

Ancak Türkiye'nin savunulmasının haricinde, Orta Doğu'nun müdafasıyla ilgili en yüksek makam olan Orta Doğu Daimi Grubunun kurulması konusunda Batılı güçler arasındaki anlaşmazlık devam etmiştir. Amerikan düşüncesine göre Türkiye topraklarının savunulması hususunda Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı NATO'ya karşı sorumlu olmalıydı. ABD, Orta Doğu Daimi Grubunda Türkiye'nin temsil edilmesini bundan ötürü istememiştir. Çünkü bunun Türkiye'yi NATO'dan ayırıp Orta Doğu'ya yöneltebileceğini düşünmüştür. ABD bunun gerçekleşmesini istememiş ancak bu durum NATO'daki müzakereler esnasında İngilizlerin meydana gelmesini en çok istediği şey olmuştur.

Fransızlar ise Türkiye'nin, NATO'da bulunan ve sadece "Büyük Güçlerden oluşan Merkezi Grup Üyeliğine" alınmasına karşı çıkmışlardır. İngilizler de Orta Doğu Daimi Grubunun üyeliğini Ankara'ya vermeye hazırlanırken, Türkiye'nin NATO Daimi Grubu üyeliği talebinde bulunması halinde buna kesin bir şekilde karşı çıkacaklardı. Bu konu neticede Paris'te yapılacak olan toplantıda daha geniş etüt edilmek üzere ertelenmiştir.¹⁰⁵⁴

İngilizler başta olmak üzere Batı'nın bu planları açıkça göstermiştir ki Türkiye'nin NATO'ya katılması kabul edildikten sonra dahi Türk kuvvetlerinin Orta Doğu Daimi Grubunun yönetiminde Orta Doğu bölgesine tahsis edilmesi düşüncesinden vazgeçilmemişti. İngiliz-Fransız planlarının Türkiye'yi Orta Doğu Komutanlığının yörüngesine çekme hedeflerinden şüphelenen Ankara'nın, bu ihtimale karşı Türkiye'nin Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhına bağlı olarak NATO'ya entegrasyonunun sağlanması konusunda uzun ısrarlarında ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

9 Ekim 1951'de düzenlenen ve ABD, İngiltere ve Fransa'nın önde gelen yetkililerinin katıldığı Paris toplantısında, Batılı liderler General Eisenhower'ın önerdiği gibi Türkiye'nin Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhından ziyade, Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığının yetki alanına girmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Türkiye'nin Orta Doğu Daimi Grubu üyeliği için muhtemel teklifine karşı çıkılması konusunda da mutabakata varmışlardır. Sonunda, Batılı temsilcilerin 12 Ekim'de Türklerle görüşmeler yapmak için Ankara'ya gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁵⁵

Bu dönemde İngiliz-Mısır ilişkilerinde tırmanan kriz İngiltere ve ABD'nin tüm çabalarını Süveyş sorununa ve Orta Doğu Komutanlığı planının uygulanmasına yöneltmiş ve dolayısıyla bu durum onların Türkiye'nin NATO'ya girişini geciktirmeye başlamıştı. Tam da bu dönemde İngiltere'nin

1054 Dışişlerinden Paris'e, 6 Ekim 1951, FO, 371/96494.

1055 İngiliz Büyükelçiliği, Paris, 9 Ekim 1951, FO, 371/96495.

Mısır Büyükelçisi 3 Ekim’de bir açıklama yaparak; Mısır’ın tasarlanan Orta Doğu Komutanlığıyla tek ilgisinin 1936 Antlaşması’nı feshetmek olduğu ve bu sebeple de Ortadoğu Komutanlığıyla ilgili önerilerin gecikmeden Mısır hükûmetine sunulması konusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığını uyarmıştır.¹⁰⁵⁶

Ancak İngiliz hükûmeti müttetikleriyle istişarede bulunmak ve Türkiye’nin Batı’nın üçlü girişimine katılımını sağlamak için yeni önerilerini Mısır’a hemen iletememiştir. Bu arada Orta Doğu tasarısının yararları konusunda Türk Dışişleri Bakanlığı bazı çekincelerini dile getirmiştir. Türkiye, Mısır’ın eşit şartlarda pakta katılmaya davet edilmesini isteyerek bir emrivakiyle karşı karşıya kalmamasını ve müzakere sürecine katılmasına izin verilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak bu çekincelere rağmen, TBMM Dış İlişkiler Komisyonu 27 Eylül’de hükûmete, İngiltere’nin Mısır’a yönelik bir hamle yapmadan önce doğru zaman ve uygun zemini kollaması koşuluyla İngiliz planını desteklemesini tavsiye etmişti.¹⁰⁵⁷

Orta Doğu Komutanlığı tasarısını destekleme konusunda belli başlı endişeleri olmasına rağmen, aslında Türkiye’nin tutumu genel olarak Batı ile uzlaşma arayışı politikasıyla tutarlı olmuştur. Türkiye, Orta Doğu Komutanlığı projesinde gönülsüz yer almıştır. Çünkü Ankara’nın Pakta katılmasının temel sebebi, İngiltere ve ABD’nin desteğini elde etmek suretiyle NATO’ya tam üyeliğini gerçekleştirme.

Amerikan, İngiliz ve Fransız askerî liderleri Türkiye’ye gelmeden dört gün önce, Mısır 1936 tarihli İngiliz-Mısır Antlaşması’nı ve 1899 tarihli Sudan üzerindeki İngiliz-Mısır Ortak Hâkimiyeti Antlaşması’nı 8 Ekim’de tek tarafı olarak feshedeceğini duyurmuştur. Morrison bu gelişme üzerine Acheson’a yazdığı bir mektupta, Amerika’nın desteğini istemiş ve İngiltere’nin Orta Doğu Komutanlığı tasarılarını sürdürmekte kararlı olduğunu belirtmiştir. Morrison ayrıca, İngiltere’nin kendi haklarına sahip çıkacağını ve yeni öneriler hakkında Mısır’la tatmin edici bir anlaşmaya varılana dek 1936’da yapılan antlaşma uyarınca Süveyş üssünü, 1899 tarihli Ortak Hâkimiyet Antlaşması uyarınca da Sudan’ı kontrol edeceğini belirtmiştir. Bundan başka Morrison, Mısır’ın önerileri reddetmesi durumunda Orta Doğu Komutanlığının imkân dâhilinde Kıbrıs’a taşınabilecek şekilde ve Mısır olmadan da kurulması gerektiğini beyan etmiştir. Acheson ise bu görüşlerle mutabık olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵⁸

Bu şartlar altında Türkiye 13 Ekim 1951’de Mısır hükûmetini Orta Doğu Komutanlığına katılmaya davet etmek için üç Batılı güce katılmıştır. Bu tarihte Mısır’ı kurucu üye olarak diğer kurucu üyelerle eşitlik ve ortaklık te-

1056 Devereux, *The Formulation of*, s. 59-60.

1057 **TBMM Dışişleri Raporu**, iktibas edilen Ali Rıza, “Turkish Participation”, s. 78-79.

1058 **FRUS**, 1951, Vol. V, s. 206, 398-401.

melinde Orta Doğu Komutanlığına katılmaya davet etmişlerdir. Orta Doğu Komutanlığı önerisine göre, komutanlık karargahına tahsis edilmemiş İngiliz kuvvetleri Mısır topraklarından çekilecekti. Süveyş Kanalı bölgesindeki İngiliz üssü, barış ve savaş zamanında yönetimine Mısır'ın tam olarak katılım sağladığı, Orta Doğu Komutanlığı bünyesinde bulunan bir müttefik üsse dönüştürülecekti. Bunun yanı sıra önerilerde, müşterek olarak Mısır hükûmetine ve Orta Doğu Komutanlığına karşı sorumlu bir hava savunma merkezi kurulması teklifi de yer almıştır.¹⁰⁵⁹

Beklendiği üzere müttefiklerin teklifi, Mısır'ın yabancı birliklerin Süveyş üssünü tamamen boşaltması isteğini karşılamadığından dolayı, Kahire teklifleri açıkça geri çevirmiştir. Kahire İngiltere'nin Süveyş'ten koşulsuz çekilmesi ve Mısır Krallığı altında Mısır ve Sudan'ın birleşmesi taleplerinde ısrarcı olmaya devam etmiştir. Tekliflerin yapılmasından iki gün sonra, Mısır Parlamentosu 15 Ekim'de 1936 yılında yapılan antlaşmayı ve 1899 tarihli ortak hâkimiyet anlaşmasını feshetmek için yürürlükten kaldırma yasasını çıkarmıştır.¹⁰⁶⁰

Mısır'ın teklifleri reddetmesi bilhassa Ankara'yı rahatsız etmemiştir. Bunun sebebi ise Mısır'ın Orta Doğu Komutanlığına katılmasının, Türkiye'nin askerî kuvvetlerinin NATO komutanlığı altında konuşlandırılmasını zorlaştıracak olmasıydı. Çünkü planlanan komutanlığın omurgası Türkiye'nin askerî katkısına bağlı olduğundan, böyle bir durum Türk güçlerinin NATO'ya tahsisi konusunun daha fazla gecikmesine sebep olacaktı ve bu konu Ankara için büyük bir aciliyet meselesi olarak durmaya devam ediyordu. Dahası İngiltere, Türkiye'ye yeterince danışmamıştır. Çünkü İngiltere sadece Türkiye'nin Batı'nın Mısır'a yönelik ortak eylemine katılmasını istemişti. Dolayısıyla, Türkiye aynı Mısır gibi neredeyse bir oldubittiyle yüz yüze kalmıştı. Tüm bu hususlar Türkiye'nin Orta Doğu Komutanlığına katılma isteğini kırmıştır ancak Ankara her ne olursa olsun daha öncesinde bu örgüte katılacağına dair taahhütte bulunmuştur.

Paris'te kararlaştırıldığı üzere, aralarında ABD'nin Genelkurmay Başkanı General Bradley, Feldmareşal Slim, Fransız General Lecheres'in bulunduğu Batı'nın askerî heyeti Orta Doğu Komutanlığı tasarıları hakkında Türk askerî ve sivil yetkililerle görüşmeler yapmak için 12 Ekim'de Ankara'ya gelmiştir. Fakat Mısır'ın Batı'nın tekliflerini reddetmesi görüşmelerin konusunu değiştirmiştir. Türkiye bu ortamı kendi savunmasını Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı Komutanlığı idaresi altına sokmak konusunda baskı yapmak için bir fırsat olarak görmüştür. Ancak misafir generaller bu

1059 **Documents on International Affairs**, 1951, s. 425-427; **FRUS**, 1951, Vol.V, s. 209-11; **Middle Eastern Affairs**, 1951, Vol.II, No: 1, s. 367-69, 373, 412.

1060 Paul L Hanna "The Anglo-Egyptian Negotiations, 1950-1952", **Middle Eastern Affairs**, Vol.III, No: 1, January 1952, s. 226-228.

konuda Türklerle aynı fikirde olmamıştır. Onlar bunun yerine Türkiye'nin hem Orta Doğu Komutanlığı hem de Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı Komutanlığında yerini alması ve iki örgüt arasındaki irtibatın Türkiye'nin NATO üyeliği ve Orta Doğu Askerî Komisyonu aracılığıyla sağlanması konusunda ısrarcı olmuşlardır.¹⁰⁶¹

Bu noktada Batılı generaller ile Türk yetkililer arasında anlaşmazlık çıkmış ve Türkiye'nin görüşlerini NATO Daimi Grubuna bildirmesine ve Türkiye'nin NATO ile Orta Doğu Komutanlığı arasındaki yerinin incelenmesine karar verilmiştir. Sonuç itibarıyla bu mesele müttefikler arasında daha sonraki bir tarihte çözülecek iken, Türkiye Orta Doğu Komutanlığı önerilerini Mısır'a sunma konusunda üç büyük devlete katılmıştır. Ancak Orta Doğu Komutanlığı önerilerine Mısır'ın olumsuz cevap vermesi İngiliz ve Amerikan hükümetlerini oldukça rahatsız etmiş ve Mısır'ın hareketine anında karşılık vermişlerdir. Londra, anlaşmaların feshedilmesini geçersiz saymış ve BM Sözleşmesi hükümlerine aykırı olarak değerlendirip, iki anlaşmanın hükümlerini de muhafaza edeceğini ilan etmiştir. Washington ise “büyük üzüntüsünü” ifade etmiştir.¹⁰⁶²

28 Ekim'de Genelkurmay Başkanlığı ile yaptığı görüşmede, 25 Ekim genel seçimleri sonucunda iktidara gelen Churchill yönetimindeki yeni hükümette Dışişleri Bakanlığı görevine devam eden Anthony Eden, İngiltere'nin Mısır'daki konumunu sürdürebilmesi için sert önlemler alınmasını önermiştir. Ancak Feldmareşal Slim, daha uzlaşmacı bir tutum benimsemiş ve İngiltere'nin Mısır'daki amacının *elbette ki yalnızca Kanal Bölgesi'ndeki konumu devam ettirmek olmadığını, bundan ziyade tatmin edici bir çözüme ulaşmak ve anlaşmazlığın süresiz olarak uzamasını engellemek olduğunu...* söylemiştir. Dolayısıyla İngiliz Genelkurmayı “ABD'nin samimi yardımıyla” Orta Doğu'nun savunmasına yalnızca bir alternatif olarak Orta Doğu Komutanlığını kurmayı kararlaştırmıştır. Bu politika başta İngiltere olmak üzere müttefikler tarafından 1952-53 yılları boyunca izlenecekti.¹⁰⁶³

Acheson, 16 ve 19 Ekim'de Amerika'nın Orta Doğu temsilcilerine, Mısır'ın reddetmesine rağmen dört devletin Orta Doğu Komutanlığı tasarılarına devam edeceklerine dair genel bir mesaj göndermiş ve Mısır, bölgedeki devletleri Arap Birliği toplantısında Orta Doğu Komutanlığına karşı kışkırtmadan önce bu devletlere vakit kaybetmeden dörtlü bir girişimde bulunmak için hazırlıklı olmalarını bildirmiştir. Acheson ayrıca Mısır'ın kararını gayri-meşru olarak gördüklerinden dolayı Washington'un İngiltere'yi desteklemeye devam edeceğini de belirtmiştir.¹⁰⁶⁴

1061 Ankara'dan Dışişlerine, 13 Ekim 1951, FO, 371/96494.

1062 FRUS, 1951, Vol.V, s.226-27.

1063 COS, (51)172, 29 October 1951, DEFE, 4/48.

1064 FRUS, 1951, Vol.V, s. 227-28, 234-35.

Bu şartlar altında dört destekleyici devlet 6 Kasım 1951 tarihinde “Arap devletleri ve İsrail’de Orta Doğu Komutanlığı yanlısı duyguları geliştirmek” umuduyla Orta Doğu Komutanlığının dayandırıldığı ilkeleri hazırlamışlardır. Türkiye, bu girişime bazı çekincelerle katılmıştır. Kasım ayının başında mevkidaşlarıyla Paris’te yaptığı görüşmelerde Köprülü, dört destekçi devletin Arapların duygularını dikkate alması gerektiği yorumunu yapmış ve bildirgenin metnini yayınlamadan önce Arapları yoklamak için daha fazla girişimde bulunulmasını önermiştir. Köprülü, bu metnin mümkün olduğunca esnek görünecek şekilde hazırlanmasını ve Araplara İsrail’e dair endişeleri hakkında güvence verilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir. Dört gün sonra, Amerika’nın ısrarı üzerine destekleyici devletler bu ilkeleri resmen ilan etmiştir.¹⁰⁶⁵

Ancak bu bildirgenin Arap başkentlerinde, destekleyici devletlerin arzu ettiği etkiyi yaptığı pek söylenemez. Temel sorunlardan bir tanesi, hiçbir Arap devletinin askerî yönden iş birliği yapmak istemediği İsrail ile Orta Doğu Komutanlığının bağlantısı olmuştur. Üstelik Arap devletleri 1951 yılının Eylül ve Ekim aylarındaki Arap Birliği toplantısında Süveyş bölgesi konusundaki mücadelesinde Mısır’a destek vermişlerdir.

Batılı ülkelerin ortak bildirgesi Orta Doğu’nun toplu savunma sistemine yönelik atılmış ilk büyük adım olmasına rağmen, yapılan girişimi “ölü doğmuş” bir tasarı haline getiren bazı önemli kusurları vardı. Bunlar arasında, Amerika ve Fransa’nın komutanlığa hiç kuvvet tahsis etmemesi ve İngiltere’nin de yeterli kuvvetinin olmaması başat faktör olarak yer almaktaydı. Bundan başka Türkiye, çok önemli katkı yapacak bir ülke olarak, diğer üyelerle eşit şartlarda NATO’ya henüz tam olarak kabul edilmeden, Orta Doğu Komutanlığına katılma konusunda gönülsüz hareket etmekteydi.

Türkiye Orta Doğu Komutanlığı tasarısına katılmada isteksiz olmasına rağmen, proje konusunda önceden verdiği taahhütten ve Orta Doğu’nun güvenlik açığı konusundaki gerçek endişesinden dolayı İngiltere’nin savunma tekliflerini desteklemeye devam etmiştir. Türkiye üstelik Sovyetlerin eleştirilerine karşı da projeyi şiddetle savunmuş ve 24 Kasım’da SSCB’nin suçlamalarını reddederek, projenin diğer sahipleriyle birlikte ortak bir girişimde bulunmuştur.¹⁰⁶⁶

Türkiye aynı zamanda Orta Doğu Komutanlığı tasarısını desteklemek için kamuoyuna sayısız açıklamada bulunmuştur. En önemlilerinden bir tanesi 27 Kasım’da Kanadalı bir muhabirle olan röportajda Türkiye’nin Başbakanı tarafından yapılmıştır. Menderes’in yorumları Demokrat Parti hükümetinin Orta Doğu felsefesinin ve Arap devletlerine nasıl yaklaştıklarının

1065 **Ayın Tarihi**, No: 216, November 1951, s. 35-37. Ayrıca bk., **FRUS**, 1951, Vol.V, s. 243-45.

1066 Sovyet notasına Türkiye’nin cevabı için bk. **Ayın Tarihi**, No: 217, Aralık 1951, s. 88-91.

içyüzünün anlaşılması açısından kısa ancak çok önemli bilgiler sağlamaktaydı. Türkiye Başbakanı şunları belirtmişti.¹⁰⁶⁷

Bağımsızlığını korumak ve ilerleme kaydetmek isteyen herhangi bir ülke demokratik uluslar topluluğuna katılmalı ve onlarla iş birliği yapılmalıdır. Orta Doğu'daki bazı ülkeler bu konuda tereddüt ediyorlar... Bazıları tarafsız kalmanın mümkün olacağına inanıyor, diğerleri ise bazı Batılı demokrasilerin emperyalist emelleri olduğuna inanıyor ve bu yüzden onların karşısında bir tutum belirlemeyi düşünüyor. Ben bu ülkeleri kararlı ancak sabırlı ve anlayışlı bir politika vasıtasıyla doğru yola sevk etmenin mümkün olduğuna ikna olmuş durumdayım. Bu kolay bir iş değildir. Çünkü köklü yanlış anlaşılımlar var ve karışık ve endişeli bir ortam hala Orta Doğu'da hüküm sürüyor. Ancak, sabır ve kararlılıkla önemli sonuçlar elde edilebilir.

Türkiye'nin Orta Doğu komutanlığına kuvvetlerini tahsis etme konusunda isteksiz tavrının devam etmesi üzerine, İngiliz Genelkurmayı Türkiye'yi komutanlık merkezine yerleştirme konusunu yeniden değerlendirmeye başlamıştır. 29 Ekim'de yaptıkları toplantıda Ortak Planlama Kurumları İngiltere'nin, Türkiye'nin savunma konusunda Batılı güçlerle tam bir iş birliği yapmasını sağlamasını ve Ankara'nın Orta Doğu'nun savunmasına tüm gücüyle katkıda bulunmasına ikna edilmesinin gerektiğini bildirmişlerdir. İngiltere'ye bağlı olacak Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı idaresinde, İngiltere'nin bu bölgedeki pozisyonunu da koruması gerektiğinin altını çizmişlerdir.¹⁰⁶⁸

Yapılan görüşmelerde İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'nin NATO'da General Eisenhower'ın komutanlığının yetkisi alanına girmek için ısrarlı olduğunu çünkü Türkiye'nin Amerika'dan ekonomik ve askerî yardım alabilmesi için bunun tek yol olduğunu ve aksi takdirde bu yardımın kesilebileceğini düşündüğünü belirtmiştir. Yapılan görüşmelerin sonunda İngiliz Genelkurmayı, İngiltere'nin Amerikan desteğini sağlamada ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz Komutanlığı idaresi altına girmesi konusunda rızasını kazanmada başarısız olması durumunda dört olasılık arasından iki tanesine odaklanmayı kararlaştırmıştır.¹⁰⁶⁹

Bu iki olasılık şunlardı: Ya doğrudan Daimi Grubun yetki alanına giren ayrı bir Türk Komutanlığı kurulacak ya da en iyi seçenek olarak Türkiye'nin savunmasının Avrupa Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı ve Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı arasında bölünmesi sağlanacaktır. Aslına bakılırsa, son olasılık İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Genelkurmay Başkanlığı ile yapmış olduğu önceki görüşmelerde ortaya konmuştur. Bu plan

1067 Ali Rıza, 'Turkish Participation', s. 101.

1068 COS, (51) 172, 29 October 1951, DEFE, 4/48.

1069 COS, (51) 172, 29 October 1951, DEFE, 4/48.

Türkiye'nin Avrupa'da kalan topraklarının Eisenhower'in komutanlığına dâhil edilmesini önerirken, Asya'da kalan topraklarının ise Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı'na bağlı olmasını teklif etmekteydi.¹⁰⁷⁰

Bu hususlar Amerikalı General Bradley ile İngiliz Genelkurmay Başkanı'nın 14 Kasım'da Londra'daki buluşmasında ele alınmıştır. General Bradley, Türkiye ve Yunanistan'ın Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı yönetiminde katılacağı bir Ege Komutanlığı ve ayrı bir Orta Doğu Komutanlığı kurulması ve sonraki bir tarihte de bu iki komutanlığın birleştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Ancak İngiliz Genelkurmay Başkanı iki komutanlığın aynı anda kurulmasını teklif etmiştir. Bu mesele 27 Kasım'da Roma'da, NATO Konseyi toplantısı esnasında ABD, İngiltere ve Fransa'nın temsilcileri arasındaki üçlü toplantıda tekrar görüşülmüştür.¹⁰⁷¹

Aslında İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'nin kuvvetlerini Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı yönetiminde Avrupa'nın savunmasıyla birleştirme konusundaki uzun ısrarının arkasındaki sebepleri henüz tam olarak kavramamıştı. Türkler ABD'den ekonomik ve askerî yardım almayı ummuş olsa da, Türkiye'nin ısrarının temel sebebi bu olmamıştır. Sovyet tehdidine karşı güvenlik arayışı içinde bulunan Türk dış politikasının temel hedefi resmî bir Amerikan taahhüdünü sağlamayı amaçlamıştı ve bu da ancak Türk kuvvetlerinin NATO sorumluluğundaki Avrupa savunma sistemiyle bütünleşmesi sonucunda mümkün olabilecekti. Hâlbuki Türk kuvvetlerinin Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanlığı'na verilmesi durumunda, bu Türkiye'nin stratejik ihtiyaçlarını ve güvenlik gereksinimlerini asgari ölçüde bile hiçbir şekilde karşılamayacaktı. Çünkü hem ABD hem de İngiltere Orta Doğu'nun savunması için hiçbir kuvvet tahsis etme niyetinde değildi.

İngiltere'nin Türk kuvvetlerinin Ortadoğu Komutanlığı tasarısına tahsis edilmesi konusundaki uzun ısrarı Türk devlet adamlarının ve basınının eleştirilerine ve tepkilerine yol açmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı 1 Kasım'da TBMM'de yapmış olduğu konuşmasında, Türkiye'nin ancak diğer üyelerle eşit şartlar altında Atlantik Paktı'nda yerini aldıktan sonra Orta Doğu savunma örgütüne katılacağını belirtmiştir. Bu görüşler 19 Aralık'ta TBMM'de yapmış olduğu konuşma esnasında Köprülü tarafından da yinelenmiştir.¹⁰⁷²

Sonunda Roma'daki NATO Konseyi toplantısı esnasında Yunanistan ve Türkiye'nin Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhı yönetiminde Ege Komutanlığına ya da Doğu Komutanlığına katılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Sonrasında bu komutanlık daha sonraki bir aşamada NATO dışında kurulacak olan Orta Doğu Komutanlığı ile birleştirilecektir. Daha sonra İn-

1070 COS, (51) 169, 23 October 1951; COS, (51) 177, 5 November 1951, DEFE, 4/48.

1071 COS, (51) 185, 14 November 1951, DEFE, 4/49; FRUS, 1951, Vol.III, s. 725-726; Dışişlerinden Ankara'ya, 31 Aralık 1951, FO, 195/2679.

1072 **Ayın Tarihi**, No: 217, Aralık 1951.

giltere, Fransa ve ABD, Orta Doğu Komutanlığı düzenlemesinin ayrıntılarının 1952 yılının Şubat ayında Lizbon'da düzenlenecek olan konsey toplantısında görüşülmesi noktasında mutabakata varmışlardır.¹⁰⁷³

1952 yılının başına gelindiğinde İngiltere, Türkiye'nin Orta Doğu Savunma Paktı konusunda elinden gelen bütün katkıyı yapması karşılığında Türkiye'nin NATO ile tam entegrasyonunu desteklemeye başlamıştır. 1951 yılının sonunda Charles'in yerine geçen yeni İngiliz Büyükelçi Sir Knox Helm, Türkiye'nin Avrupa Komutanlığına dâhil edilmekten başka bir seçeneği kabul etmeyeceğini İngiliz Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Amerika'nın ısrarıyla aynı sonuca varmış ve Türkiye'nin hava ve kara kuvvetlerinin Amiral Carney'in komutanlığında bir savunma anlaşmasına dâhil edilmesi gerektiğine yönelik görüşünü kabul ettiğini Ankara'ya bildirmiştir. Bu husus, 8 Ocak 1952 tarihinde Washington'da gerçekleşen ikili görüşmelerde İngiliz ve Amerikan hükümetleri tarafından da doğrulanmıştır.¹⁰⁷⁴

Dolayısıyla bu şartlar altında, Türkiye, uzun ve başarılı mücadelesinin ardından Amerika'nın çok önemli desteğiyle birlikte NATO'ya resmen girmiş ve Atlantik Konseyi'nin 20-25 Şubat tarihleri arasında Lizbon'daki toplantısına tam üye olarak katılmıştır. Toplantıda hem Türkiye hem de Yunanistan'ın hava ve kara kuvvetleri yeni bir Güney Avrupa Komutanlığı vasıtasıyla Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Karargâhına bağlanmıştır. Ancak NATO'nun Akdeniz Komutanlığı konusunda Londra ve Washington arasında hâlâ bir anlaşmaya varılamadığı için Yunanistan ve Türkiye'nin deniz kuvvetlerinin o dönem için kendi yönetimlerinde kalmasına karar verilmiştir.¹⁰⁷⁵

Türkiye'nin nihai hedefinin NATO vasıtasıyla gerçekleştirilmesi, Demokrat Parti yönetimi için büyük bir sevinç kaynağı olmuştur. Demokrat Partili liderler, seleflerinin politikalarıyla kıyaslandığında, bunu dış politikadaki büyük diplomatik becerilerinin tasdik edilmesinin bir kanıtı olarak görmüşlerdir. Bu başarının aynı zamanda liderlerin içerideki ve dışarıdaki itibarlarını daha da artıracaklarını düşünmüşlerdir. Bu durum aslında Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir kırılma noktasını teşkil etmiştir. Türkiye'nin NATO'ya tam üye olması, Türkiye için büyük komşusu SSCB'ye karşı Batı'nın tam korumasını sağlarken aynı zamanda Ankara tarafından Türkiye'nin Batı toplumuyla birleşmesinin -ki Türkiye Cumhuriyeti, Kemal

1073 **COS**, (52) 11, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı'nın MEC konusundaki Raporu, 3 Ocak 1952, **DEFE**, 5/36; **FRUS**, 1951, Vol.III, s. 725-30; Dışişlerinden Ankara'ya, 31 Aralık 1951, **FO**, 195/2679.

1074 **FRUS**, 1952-54, Vol.IX, part I, s.171-178; Dışişlerinden Ankara'ya, 11 Şubat 1952, **FO**, 195/2679.

1075 İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından NATO görüşmeleri için hazırlanan Rapor, 19 Şubat 1952, **FO**, 371/102291.

Atatürk tarafından kurulmasından bu yana bunun için uzun zamandır çaba harcamıştır- son kanıtı olarak yorumlanmıştır.¹⁰⁷⁶

Ancak Türkiye'nin Orta Doğu Komutanlığı teşebbüslerine katılması ve NATO'ya girmesi Moskova tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Sovyet hükûmeti 3 Kasım 1951'de Türkiye'ye gönderdiği notada, Türkiye'nin bu eylemini SSCB'ye yönelik düşmanca bir yaklaşım olarak değerlendirdiğini ve Türkiye'nin bu düşmanca eyleminin sorumluluğunu alması gerektiğini belirtmiştir. 24 Kasım'da Moskova Türkiye'ye başka bir nota göndermiş ve Türkiye'yi emperyalist güçlere yardım etmekle suçlamıştır. Türkiye Sovyetler Birliği'nin suçlamalarını reddetmiş ve bu suçlamaların bütünüyle asılsız olduğunu belirtmiştir. Türk hükûmeti ayrıca düşmanca hiçbir amacının bulunmadığını ve sadece yasal olan meşru müdafaa hakkıyla alakadar olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁷⁷

Sonuç olarak 1950 yılı, dönemin olayları bakımından gerek Türk iç ve dış politikasını ve gerekse de Türkiye'nin Büyük Güçlerle münasebetlerini etkileyen mühim bir yıl olmuştur. Demokrat Partinin iktidara gelmesi ve ardından Kore Savaşı'nın ortaya çıkması İngiltere'ye, hem ABD hem de Türkiye'yi Orta Doğu'daki savunma planlarına dâhil etmesi için büyük bir fırsat yaratmıştır. Bunun sebebi ise bu zamana kadar ne Washington'un ne de Ankara'nın bölgenin savunmasıyla ciddi şekilde ilgilenmemiş olmasıydı. Bu savaşın, Türkiye'nin Batı ile gelecekteki ilişkileri ve SSCB-Türkiye münasebetleri açısından da çok önemli sonuçları olmuştur. Güneydoğu Asya'da savaşın ortaya çıkması ve Türkiye'nin burada yüksek bir askerî performans göstermesi, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki tarafsız tutumu nedeniyle Batı'da oluşan güvenilmez olma imajını silmekle kalmamış aynı zamanda Büyük güçlerle olan ilişkilerini de kökten etkilemiştir.

Kore Savaşı'na iştirakiyle, Türkiye bir taraftan İngiltere'nin Orta Doğu'daki dayatmasından kurtulurken öte taraftan da ABD ve SSCB'nin Türkiye'ye karşı tavırlarının değişmesine sebep olmuştur. ABD açısından Türkiye'nin Orta Doğu bölgesindeki jeopolitik önemi artarken Sovyetler Birliği açısından ise Türkiye'ye karşı oluşan tahakkümcü bakış açısının değişmesine ve daha eşit bir yaklaşımın geliştirilmesine sebep olmuştur. Bundan dolayıdır ki 1953 Mayıs ayında Stalin'in ölümünün de etkisiyle Moskova'da Çarlık Dönemi'nden kalan ve Türkiye'ye karşı devam ettirilen baskıcı politikanın değişmesine neden olmuştur.

Türkiye'nin Orta Doğu Komutanlığı tasarısına katılması Üçlü İttifakın imzalanmasından bu yana İngiliz-Türk ilişkilerindeki bir başka dönüm noktası oluşturmuştur. Bunun temel sebebi ise 1939 yılından itibaren yönünü İn-

1076 **Zafer, Cumhuriyet**, 18 Şubat 1952; **Ulus**, 20 Şubat 1952; M Fuat Köprülü'nün konuşması için bk., **Zafer**, 19 Şubat 1952; **Aydın Tarihi**, No.219, Şubat 1952.

1077 Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında**, s. 135-137.

giltere'ye çevirmiş olan Türkiye'nin artık bir rota değişikliğine gitmeye karar vermesiydi. Bu radikal değişikliğin bir dizi sebebi vardı. En başta gelen sebep, Ankara'nın 1951 yılı başında yapılan İngiliz-Türk askerî görüşmelerinde, ciddi bir çatışma durumunda Üçlü İttifak hükümleri uyarınca İngiltere'nin Türkiye'ye yardım etmesinin mümkün olamayacağına dair "net gerçeği" öğrenmesidir. Bu olayın ardından, Türkler yaşadıkları büyük şaşkınlığın etkisiyle Türkiye'nin Amerikan yardımı aracılığıyla NATO'ya tam entegrasyonuna yönelik taleplerinde daha çok ısrarcı olmaya başlamıştır. Çünkü güvenlik arayışı Türk dış politika ve stratejisinin birinci hedefi olmuştu. İkincisi, 1951 yılının Nisan ayında Amerika'nın, Türkiye'nin NATO'ya tam üyeliğini desteklediği ancak İngilizlerin buna karşı gerçeğinin ortaya çıkmasıydı ki bu Türkiye'nin zihninde çok sarsıcı bir şekilde ters etki yapmıştır. Charles'in Londra'ya bildirdiği gibi: "O andan itibaren İngiltere'nin Türkiye'deki hisseleri batmaya başlamıştır." Aslına bakılırsa Demokrat Partinin 1950'de iktidara gelmesinden beri İngiliz-Türk ilişkilerindeki en düşük seviye buydu ve iki ülke arasındaki ilişkilerin durumu, İngiltere Türkiye'nin 1952 yılının başında Amiral Carney'in komutası altında NATO'nun güney kanadına dâhil olmasını destekleme kararını ilan edene kadar da bu şekilde devam etmiştir.

Üçüncü sebep ise, Ankara ve Londra'nın Sovyet tehdidine karşı Orta Doğu'yu savunmayı amaçlayan ortak hedeflerine rağmen, bölgesel savunma planlamasına ilişkin Arap devletlerine yönelik taktiklerinde birbirlerinden ayrılmalarıydı. İtibarını ve küresel konumunu sürdürme isteğiyle hareket eden İngiltere, Süveyş sorununu çok taraflı bir pakt vasıtasıyla çözmek için acele ederken, Türkiye genel olarak bölgenin ihtiyaçlarını, özel olarak da Mısır'ın gereksinimlerini göz önüne almak için yeterince alan bırakarak soruna adım adım yaklaşma yönteminin takip edilmesini istemekteydi. Durumun böyle olmasına rağmen, Türkiye daha önceden İngiltere'ye verdiği taahhüdünü yerine getirmiş ve böylece Orta Doğu Komutanlığı konusunda Arap devletleriyle görüşmüştür.

Sonuç olarak, şüphesiz ki Türkiye'nin NATO'ya girişi çok zor ve sıkıntılı bir süreçten sonra ancak mümkün olabilmişti. Bunun en başta gelen sebebi de Türkiye'nin ABD, İngiltere ve SSCB gibi büyük güçlerle aynı anda ve birçok cephede siyasi ve diplomatik mücadele içine girmesiydi. Türkiye her ne kadar Kore Savaşı sonrasında ABD ve İtalya'nın desteğini elde etmeyi başardıysa da diğer üye devletlerin tümü Türkiye'nin NATO üyeliğine son raddeye kadar itiraz etmeye devam etmişlerdi. Bir diğer sebep İngiltere'nin Türkiye'yi Orta Doğu Savunma planlarında kullanmak istemesiydi. Bir üçüncü temel sebep olarak ta SSCB'den gelebilecek muhtemel tepkilerden çekinilmesi sayılabilir. Ayrıca, Yunanistan'ın da Türkiye sayesinde NATO'ya eklenmesi istenmesi küçük NATO üyelerinin itirazını, SSCB'nin tahrik edilmesini ar-

tıracağı gerekçesiyle pekiştirmektedir.¹⁰⁷⁸ Türkiye dolayısıyla sabırla ve iyi planlanmış etkili bir diplomasiyle sonunda büyük bir başarıya imza atmaya muvaffak oldu. Şüphesiz ki bu başarının arkasında, Türkiye kuruluşundan beri ilk defa dış politikasında, askeri strateji, siyaset ve diplomasiden oluşan üçlü sacayağını aynı anda ve etkili bir şekilde kullanması yatmaktaydı.

1078 Detaylı bilgi için bk. Bilgin, **Britain and Turkey in the Middle East**, Böl.5.

15. TÜRKİYE’NİN KIBRIS SİYASETİ VE 6-7 EYLÜL 1955 OLAYLARI*

“Kıbrıs’ı selfdeterminasyon talebiyle ve BM Genel Kurulundan onay almak suretiyle Yunanistan’a bağlayamayan Yunanistan ile Kıbrıslı Rumlar işi silah yolu ile halledebileceği düşüncesine kapılmış ve bu düşünce ile bir yeraltı örgütü kurma yoluna giderek daha önce “öldürmeyi bilmeyen”¹⁰⁷⁹ PEON gençlik teşkilatını Makarios’la birlikte kuran¹⁰⁸⁰ ve “Chi”¹⁰⁸¹ olarak bilinen Grivas¹⁰⁸² böylece “öldürmek”¹⁰⁸³ üzere “politik erk tarafından desteklenen”¹⁰⁸⁴ EOKA’yı¹⁰⁸⁵ ortaya çıkartmıştır. Adanın dört bir yanında terör estirmeye başlayan EOKA ayrıca Temmuz 1955 tarihinden itibaren ilk defa olarak özellikle Türklerin yaşadığı bölgelerde Türkçe bildiriler dağıtmak suretiyle beyin yıkama ve propaganda faaliyetlerine girişmiştir.¹⁰⁸⁶ Yunan iç savaşı öncesinde Alman işgaliyle beraber ortaya çıkan isimlerden birisi de Grivas olmuştur. Megali İdea doğrultusunda Kıbrıs’ı Yunanistan’a bağlamak amacıyla kurulan EOKA örgütünün lideri Yorgos Theodoros Grivas emekli

* Prof. Dr. M. Ulvi Keser, KKTC Girne Amerikan Üniversitesi; Doç. Dr. Hasan Cicioğlu, KKTC Netkent Üniversitesi.

1079 **Dünya**, 2 Haziran 1958.

1080 Alzada Comstok, “Uneasy Cyprus”, **Current History**, 1958 Haziran, C 34, S 202, s. 354.

1081 Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 1992, s. 185.

1082 Yunanistan’ı yönetenler tarafından tam bir utanç kaynağı olduğu iddia edilen ve durumun böyle olduğunu bilecek kadar da zeki olduğu ileri sürülen Grivas gerek siyasi partiler, gerek yöneticiler, gerekse diplomatlar tarafından bazen kıskançlıkla ancak çoğunlukla hep bir kuşkuyla izlenir. Byford Jones, **Grivas and The Story of EOKA**, Robert Hale Limited Yay., Londra 1959, s. 14.

1083 **Dünya**, 2 Haziran 1958.

1084 Clogg, **age.**, s. 184.

1085 Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı CIA (Central Intelligence Agency) tarafından hazırlanan istihbarat raporlarında EOKA’dan ve EOKA’nın şiddet eylemlerinden “ulusalci/Nationalist” olarak bahsedilmektedir. **CIA Archive**, Nationalist Violence on Cyprus File, Current Intelligence Weekly Review, Copy No.192, SC No. 02037/56, 16 Ağustos 1956 tarihli rapor.

1086 Christos P. Ioannides, **In Turkey’s Image-The Transformation of Occupied Cyprus into a Turkish Province**, New Rochelle Publications, Londra, s. 55.

bir Yunan Yarbayıdır. 1950’li yıllarda Kıbrıs’a gelen Grivas’ın deyimiyle adayı yönetenlerin yıllar boyunca “sessiz bir kadın köle” olarak gördükleri adayı kurtarma zamanı gelmiştir.¹⁰⁸⁷ Grivas, Anadolu’nun Yunanlarca işgal edildiği dönemde Yunan ordusunda teğmen olarak görev yapmış, gerilla harbini¹⁰⁸⁸ çok iyi bilen fanatik bir Yunan milliyetçisiydi.

Kıbrıs’ta Başpiskopos Makarios (Michael Mouskas) tarafından destek verilen Grivas liderliğindeki EOKA terör eylemlerine devam ederken, Türkiye ile Yunanistan arasındaki huzursuzluklar da yeni bir ivme kazandı. Ağustos 1955 tarihi sadece Türkiye açısından değil Kıbrıs açısından da tam anlamıyla bir kırılma noktası teşkil etti. Yunanistan’ın 1950 yılıyla birlikte Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşıdığı ve Kıbrıs’ın Yunanistan’a verilmesi gerektiği yönündeki ısrarcı talepleri BM tarafından reddedilirken İngiltere 1955 yılında Yunanistan ve Türkiye’yi Kıbrıs konusunda bir toplantıya davet etti. Üç ülkenin katılacağı bu toplantı kamuoyuna duyurulurken “uluslararası” olarak belirtilirken konu da “Kıbrıs Sorunu” olarak aktarılmıştır. Böylece Kıbrıs, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk defa hem “uluslararası” ve hem de “sorun” etiketiyle tanıştı. Soruna çözüm bulma iddiasında olduğu düşünülen İngiltere’nin ise uzlaşma değil tam aksine Yunanistan ve Türkiye’yi karmaşık bir konuda çözümsüzlüğe itmek için elinden geleni yaptığı daha sonra anlaşıldı. İngiltere’de 29 Ağustos-7 Eylül 1955 döneminde İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında yapılması planlanan görüşmeler öncesinde Türkiye de gerekli hazırlıklarını Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla yapmıştır.¹⁰⁸⁹ Londra’da düzenlenecek Lancaster House Doğu Akdeniz ve Kıbrıs Hakkında Üçlü Konferansı’na Türkiye’yi de taraf olarak davet etmesi¹⁰⁹⁰ ve Türkiye’nin de fiilen Kıbrıs sorununun içine dâhil olması¹⁰⁹¹ öncesinde Türkiye’de tartışılan bir konu ise Kıbrıs’ın bir sorun olup olmadığı ve Türkiye’yi ilgilendirip ilgilendirmediğiydi.¹⁰⁹² Öte yandan 5 Haziran 1954 tarihinde ABD ziyareti sonrasında Atina’ya da uğrayan Başbakan Adnan Menderes’in Yunan gaze-

1087 **KTMA**, EOKA Bildirileri Dosyası No: 1318 ve 1319.

1088 Harp Akademileri Komutanlığı, **Gayri Nizami Harp**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1968, s. 24-25.

1089 BYGM, **Olayların Takvimi**, ”Kıbrıs Meselesi”, Ankara Ağustos 1955, No: 261, s. 181

1090 PN Vanezis, **Cyprus Crime Without Punishment**, Regal Printing Ltd., Hong Kong 2000, s. 73.

1091 **Special Committee on Cyprus Affairs**, Cyprus; Past-Present-Future, Ankara 1964, s. 20.

1092 Colin Thubron, **Journey Into Cyprus**, Middlesex 1986, s. 217, Achille Emilianides, **Histoire De Cyprus**, Paris 1963, s. 90; Salahi R. Sonyel, ”İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?”, **Belleten**, C XLII, S 165-168, Ankara 1978, s. 741; Nihat Erim, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ankara 1975, s. 3; Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1975, s. 7; Haşmet Muzaffer Gürkan, **Bir Zamanlar Kıbrıs’ta**, Lefkoşa 1996, s. 91.

tecilerle yaptığı toplantıda Yunanistan'ın Kıbrıs konusunu BM'ye götürmesi durumunda bu duruma Türkiye'nin muhalefet etmeyeceğini belirttiği de ileri sürülür. Yunan gazeteleri tarafından ortaya atılan bu iddia karşısında ilginçtir ki Adnan Menderes kanadından herhangi bir yalanlama veya tekdüz gelmedi. Türk kamuoyu da, hükûmet de Yunan gazeteleri tarafından ortaya atılan bu iddiayı inandırıcı bulmamış, hükûmet de yalanlamaya gerek görmemişti.¹⁰⁹³ ABD'nin Atina Büyükelçisi Cannon ise İngiltere'nin Kıbrıs konusunda böyle bir konferans düzenleme kararının Yunan resmî makamlarını ciddi bir şekilde rahatsız ettiğini söyledi.¹⁰⁹⁴ Buna göre Yunan kamuoyu ve resmî makamları İngiltere'nin böyle bir konferans düzenlemekteki asıl maksadı aynı yıl içerisinde uygulanması beklenen bir BM planına zemin hazırlamaktı.¹⁰⁹⁵

Amerikalılara göre İngiltere bu konferansı yapma konusunda ne kadar kararlıysa Yunanların aynı şekilde sorunu yapıcı bir şekilde tartışabilmek için yeterli çabayı gösterip hazırlanacağı ise şüphe götürmekteydi.¹⁰⁹⁶ İngiltere'yi Dışişleri Bakanı Harold Mac Millan başkanlığında Parlamento Sekreteri Carrington, İngiltere'nin Ankara ve Atina Büyükelçileri, Kıbrıs Valisi ve Genelkurmay Başkanlığı yetkililerinden oluşan bir heyetin temsil ettiği¹⁰⁹⁷ toplantıda Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Yunanistan'ı da Yunanistan Dışişleri Bakanı Stefanopulos temsil etti. Bu toplantının en önemli özelliği ise Türkiye'nin Kıbrıs konusunda taraf olarak katıldığı ilk Kıbrıs toplantısı olmasıydı;¹⁰⁹⁸ ancak 24 Ağustos 1955 günü Başbakan Adnan Menderes, Kıbrıs konusuyla ilgili çok sert bir açıklamada bulundu. Bu sert açıklamanın temelinde Yunanistan'ın mütemadiyen ilhak peşinde koşması, ayrıca 28 Ağustos 1955 tarihinde Kıbrıslı Türklere karşı Rumlar tarafından katliama girişileceği yönündeki haberler bulunmaktaydı;¹⁰⁹⁹

...Kıbrıs meselesi ortaya çıkmalı beri dünya kadar söz söylendi. Birçok gü-rültü yapıldı. Bugüne kadar mesul hükûmet reisi olarak benim söylediklerim

1093 **Hürriyet**, 13 Haziran 1954.

1094 Central Files, 474C.00/7-1655, Gizli ibareli olarak 16 Temmuz 1955 tarihinde Fran-sa'daki Amerikan Büyükelçiliği tarafından ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen şifre mesaj.

1095 Central Files, 474C.00/7-1655, aga.

1096 Yunanistan'da İngiltere karşıtı bir propaganda yayılırken Amerikalılar ise Yunanistan'a takip ettiği stratejinin yanlışlığı ve bunun sonuç üzerindeki etkisizliği konusunda zaman zaman güç göstererek de olsa uygulanan stratejilerinin hayranlık uyandırdığı görüşündedirler. Central Files, 747C.00/8-855, Gizli ibareli olarak 8 Ağustos 1955 tarihinde Washington DC'den Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından Yunanistan'daki ABD Büyükelçiliğine gönderilen şifre mesaj.

1097 BYGM., **Olayların Takvimi**, "Kıbrıs Meselesi", Ankara 1955, No: 261, s. 166.

1098 Special Committee on Cyprus Affairs, **age.**, s. 166-169.

1099 Hüseyin Agun, **Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası 1950-1960**, Ankara 1997, s. 23-24.

birkaç cümleyi geçmez. Bu meselede bu dereceye kadar soğukkanlılığımızı muhafaza etmekle Türk-Yunan dostluğuna atfettiğimiz ehemmiyetin ve kıymetin delillerini vermiş olduk. Bugün de yine Kıbrıs üzerinde konuşurken Türk-Yunan dostluğuna ve ittifakına aynı kıymet ve ehemmiyeti vermekte devam ettiğimizi önceden söylemeliyim. İşler hiçbir tedbirin tesir etmeyeceği bir sahaya götürülmeden önce, belki makul bir hal yoluna girebilir umudu ile ki huzurunuzda konuşmaktayım. Bu ana kadar olan sabır ve sükûtumuzun bu konuşmamıza lazım gelen ehemmiyetin verilmesini icap ettirecek, esaslı bir amil teşkil ettiğine de ayrıca kaniim. Kıbrıs'taki bir avuç ekseriyetlerine itina ederek dünyanın başına yeni yeni gaileler açmak isteyenlere ister istemez 'Ankara önünde ne işiniz vardı?' سوالini sormak zaruretini hissettiriyor... Kıbrıs, Anadolu'nun bir devamından ibarettir ve onun emniyetinin esas noktalarından birisidir. Bu itibarla, onun bugünkü durumunda bir tebeddül bahis mevzu olursa, bunun teknik esaslara değil çok daha mühim ve esaslı olan diğer hakikatlere ve mesnetlere göre halledilmesi ve Türkiye'ye raci olması lazım gelir. Londra'ya gidecek olan heyetimiz statükonun muhafazasını asgari şart olarak müdafaa edecektir. Statükonun muhafazası her türlü ihtilatları men edecek bir haldir...

Bu konuyla ilgili olarak aynı gün CHP lideri İsmet İnönü de bir açıklama yaptı ve ...Kıbrıs'taki kardeşlerimizin can ve mallarını tehlikeden kurtarmak için hükümeti gayretlerinde destekleyeceğiz. Dış politikamızın Kıbrıs'la meşgul olacağı bugünlerde iç politikamızın havasının da Kıbrıs ile dolu olduğunu dünyaya göstermek vazifemizdir"¹¹⁰⁰ demiştir. Başbakan Menderes'in bu açıklaması Türk kamuoyunda da geniş yankı buldu ve vatandaşlar yetkili makamlara çektikleri telgraflar ve gönderdikleri mektuplarla Kıbrıs'ta olup bitenler konusunda tepkilerini dile getirdi.¹¹⁰¹ Başbakan Adnan Menderes'in 25 Ağustos 1955 tarihli Kıbrıs konulu beyanatından sonra özellikle Yunan gazeteleri bu beyanata manşetlerinde geniş yer vermiştir. 26 Ağustos 1955 tarihli *Vradyni* gazetesi söz konusu açıklamanın diplomatik çevreler arasında derin bir etki ve şaşkınlık yarattığını belirtti.¹¹⁰² Aynı tarihli *Ethnos* gazetesi de manşetinde "Türk Başbakanının açıklamalarının içerik ve tonunun Atina'daki diplomatik çevrelerde şaşkınlık yarattığını, Menderes'in açıklamalarının Türk resmi makamlarını tuzağa düşürdüğünü ve İngiliz diplomasisi tarafından soğukkanlılığının kaybettirildiğini, Türklerin dostları, müttelikleri ve komşularının İngilizler değil Yunanlar olduğunu unuttuklarını"¹¹⁰³ belirtti. *Ethnos* gazetesi ayrıca Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın açıklamalarının da dikkate değer olduğunu belirterek, Celal Bayar'ın *Türkiye, Kıbrıs*

1100 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam 1950-1964**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 208.

1101 **BCA**, 30.01/36.220.2.

1102 **BCA**, 30.01/36.220.2..

1103 **Agb**.

*konusunda çok önemli ve sevinç uyandıracak kararların arifesindedir.*¹¹⁰⁴ sözüne atıfta bulunarak *Bayar bunu nereden öğrendi? Öyle görünüyor ki Londra Konferansı toplanmadan önce İngiltere'den kendi ülkelerinin hükûmetine güvenceler verildi. Bununla beraber, asla gerçekleşmeyecek olan kararların değeri nedir?*¹¹⁰⁵ diye sormuştur. 27 Ağustos 1955 tarihli *Acropolis* gazetesi ise manşetine “Bu konuşma Başbakanın değil, İngiliz ajanının konuşmasıdır” şeklinde ağır bir başlık koymuştur.¹¹⁰⁶ Aynı konuyla ilgili bir başka yazı ise Kathimerini'nin 27 Ağustos 1955 tarihli sayısında yayımlandı.¹¹⁰⁷ 27 Ağustos 1955 tarihli *L'Eleftheria* gazetesinin konuyla ilgili yorumu da en az diğer Yunan gazetelerinininki kadar sert olmuştur;¹¹⁰⁸

Ekonomik ve politik ciddi zorluklarla karşılaşan ve Türk halkının memnuniyetsizliğini diğer sektörlerle yöneltmenin yollarını arayan Türk hükûmeti Kıbrıs konusunda İngiliz oyunu bataklığına saplanıyor. Türk Başbakanının önceki günkü provokatif açıklamaları bu üzücü karmaşanın ifadesini oluşturuyor. Ama ne Yunan halkı ne hükûmet soğukkanlılığını kaybetti...

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in 25 Ağustos 1955 tarihli açıklamasıyla ilgili olarak *L'Ethnikoskiryx* gazetesi de 27 Ağustos 1955 tarihli sayısında sert tenkitlere yer verdi. 26 Ağustos 1955 tarihli Atina çıkışlı *To Vima* gazetesi de aynı konuya değinerek sert ve hayli uzun bir yazı yayımlamıştır.¹¹⁰⁹ *L'Acropolis* gazetesinin 26 Ağustos 1955 tarihli sayısında da Menderes'in konuşmasıyla ilgili Yunan tepkisi ön plana çıkmıştır;¹¹¹⁰

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes gibi politik tecrübe sahibi ve entelektüel birinin sözde Kıbrıs Türk azınlığının tehlikede olduğu hususundaki sefil İngiliz lakırdılarını tekrarlamaya nasıl karar verdiği gerçekten garip. 28 Ağustos'un ırkdaşlarının katliam günü olacağını yine söyledi. Yunan-Türk dostluğunu bozma niyetinde olan ve suçu Yunanlara atmak için Türklere ajanlarını saldırmaktan çekinmeyecek olanların yaptığı aynı art niyetli yalanları tekrarlayarak Menderes zekasına ve tartışılmaz politik tecrübesine haksızlık yapıyor. EOKA cesurca ve onurluca kimsenin Türklere karşı olmadığını beyan etti. Bu her Kıbrıslı tarafından yinelenebilir. Eğer hala onlara karşı biri varsa bu Yunanlar ve Türklere arasında kin çıkarmaya çalışan adadaki İngiliz hükûmetidir. Yalnızca o, başka kimse değil...

1104 Agb

1105 Agb.

1106 Agb.

1107 BCA, 30.01/36.220.2.

1108 Agb.

1109 BCA, 30.01/36.220.2. Atina Büyükelçiliği'nin Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 28 Ağustos 1955 tarihli, 760/443-II.Q Sayılı yazının 2 numaralı eki.

1110 Agb.

Kıbrıs'ta EOKA'nın tırmandırdığı gerginlikler ve Kıbrıslı Türklere yönelik tacizler yanında Yunan gazetelerinin ortamı germeye yönelik kışkırtıcı tavırları, Londra'da düzenlenecek konferansla ilgili şüphe uyandıracak türden açıklamaları uzun vadede vahim olaylara zemin hazırlar gibi görünmekteydi. Öte yandan ABD'nin Londra Büyükelçiliği ise Sir Ivone Kirkpatrick'in bu konferans konusunda İngiltere'nin uygulayacağı stratejinin Türkiye ve Yunanistan'ın hâlihazır durumla ilgili resmî görüşlerini almak üzerine olduğunu, İngiliz hükûmetinin herhangi bir planı bulunmadığını, konuyla ilgili çok kafa patlatıldığını, pek çok kombinasyonlar ve strateji bağlamında değişik tokuşlar yapıldığını belirttiğini ifade etmiştir.¹¹¹¹ Yunanistan'ın açık açık Enosis'i istemediği, dünya kamuoyunu yanıltmak için self-determinasyon talebinde bulunduğu, Türkiye'nin ise eğer Kıbrıs'ta İngiltere egemenliğine son verilecekse bu adanın 1878'e kadar hem yönetimini hem egemenliğini elinde tutan, 1923'e kadar da yalnız egemenliğini elinde tutan Türkiye'ye verilmesi gerektiğini talep ettiği konferans İngiltere'nin arzu ettiği şekilde arabulucu rolüne soyunmasıyla sona ermiştir. Daha sonraki süreçte de Adnan Menderes hükûmetinin Kıbrıs konusuna uzun bir süre ihtiyatlı, soğuk ve mesafeli yaklaşmasının sebebi şüphesiz özellikle Adnan Menderes'in Yunanistan hükûmetiyle kurulan sıcak ilişkilerin bozulmamasına gösterdiği özendir; ancak bu yaklaşım bir müddet sonra tamamen değişecek ve Kıbrıs konusunda cumhuriyet tarihinde alınan en radikal kararların altına özellikle 1958 yılından itibaren Adnan Menderes imza atmıştır.¹¹¹²

15.1 Londra Konferansı ve Fırtınadan Önceki Sessizlik Devresi

1955 yılında Kıbrıs konusunda en önemli faaliyet böylece İngiltere ev sahipliğinde düzenlenecek olan bir toplantıdır. Bu toplantının en önemli özelliği ise Türkiye'nin Kıbrıs konusunda taraf olarak katıldığı ilk Kıbrıs toplantısı olmasıdır.¹¹¹³ Esasında Lancaster House'de yapılacak bu toplantıyla İngiltere'nin yapmaya çalıştığı Yunanistan'la Türkiye arasında bir arabuluculuk değil, tam tersine Yunanistan tarafından Birleşmiş Milletlere götürülen Kıbrıs konusunu uluslararası camiadan uzaklaştırmak, sorunun eğer varsa İngiltere ile Yunanistan arasında bir sorundan ziyade Türkiye ile Yunanistan arasında bir sorun olduğunu ortaya koymaktır. Böylece 1950'li yılların başında bir Kıbrıs sorunu olmadığı iddiasındaki Türkiye bir anda muazzam bir değişime uğrayacak ve kendisini bir anda Kıbrıs konusunda taraf olarak bulacaktır. Konuyla ilgili olarak 27 Mayıs Darbesi sonrasında DP hükûmeti, Başbakan

1111 Central Files, 474C.00/7-1055, Gizli ibareli olarak 10 Ağustos 1955 tarihinde Londra'daki Amerikan Büyükelçiliği tarafından ABD Dışişleri Bakanlığına gönderilen şifre mesaj.

1112 Ulvi Keser, *Kıbrıs'ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı 1955-1963*, IQ Yay., İstanbul Ocak 2007.

1113 Special Committee On Cyprus Affairs, *age.*, s. 166-169.

Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu'ya sorulacak olan ve 6/7 Eylül 1955 olaylarıyla ilişkilendirilen 292 sayılı, 28 Ağustos 1955 tarihli ve saat 16.00'da alındığı bildirilen Berkol imzalı o malum telgraf ise aşağıdaki gibidir,¹¹¹⁴

...Yüksek malumları olduğu veçhile Kıbrıs meselesi Yunanlar bakımından selfdeterminasyon ve Yunanistan'a ilhak esasına isnat etmekte, İngiltere ise bu esasları reddederek meseleyi self-government'a doğru giden bir yol içinde halletmek istemektedir... İngiltere statükonun muhafazası ve Lozan Ahitnamesi mucibince kendine bahşedilmiş olan hukukun muhafazası hususunda ısrar ettiği müddetçe Türkiye'yi daima yanında bulacaktır. Fakat bu yoldan inhiraf edip Kıbrıs'ın istikbalini Yunanistan'a ilhak istikametine kaydırabilecek ufak bir tavize gittiği takdirde Türkiye bu yolda İngiltere'yi takip edemeyecek, bilakis aksi istikamette yol almak mecburiyetinde kalacaktır... Türkiye Lozan Ahitnamesi'nden itibaren bugüne kadar Kıbrıs meselesinde surf Türk-İngiliz dostluğunu, vikaye için her türlü tahrikat ve irredentismeden tevakkı etmekle kalmamış, Türkiye'de yaşayan Türklerin milli arzularına da adem-i tabiiyette bulunarak Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye ilhak arzularını da daima önlemek politikasını takip etmiş ve orada yaşayan Türklere harslarını muhafaza etmek hususunda yardım etmekle beraber onlara daima sadık birer İngiliz tebaası olmaları hususunda öğüt vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün tarihi boyunca Türkiye hiçbir vakit beynelmilel hayatta süriş çıkaracak bir rol oynamamış, bilakis cihan sulhunün tarsini hususunda azami gayret sarfetmiştir.

Kendi efkârı umumiyesinin ve Kıbrıs Türklerinin arzuları hilafına Kıbrıs'ın Türkiye'ye ilhakı lüzumunu bir defa bile ağzına almamıştır. Her şeyin bir hududu vardır. İngiltere kendi hukukunu olduğu gibi muhafaza ettiği müddetçe cidden biz bu nazik rolde devam edeceğiz. Fakat İngiltere'nin bu hususta yapacağı herhangi bir inhiraf halinde Türkiye'nin politikasını tadil etmesi ve kendi milli arzusuna uyarak coğrafi, tarihi ve stratejik bakımdan Anadolu'nun bir parçası olan Kıbrıs'ı talep etmesi pek tabii olacaktır dedim. Türkiye için Kıbrıs meselesi Türk-Yunan münasebeti bakımından bir mihenk taşıdır. Biz Yunanlarla olan dostluğumuzu onların Megali İdealarını bırakmaları esasına istinad ettirmiş bulunuyoruz. Kıbrıs'ın talep edilmesi Megali İdea'nın yeniden canlanması demektir. Türk efkârı umumiyesi bunu böyle anlamakta ve böyle hissetmektedir. Hükümet olarak bunu biz de başka türlü göremiyoruz. Türkiye'nin bir zamanlar Ankara yakınlarına kadar gelmiş olan Yunanların adaları tarafından muhasara edilmesine katiyen rızamız yoktur. Yunanlar bu davada ısrar ederse Türk-Yunan dostluğunun aynı şekilde devam etmesi imkânsız bir hale gelecektir. Bunu bütün dostlarımız bilmelidir. Kıbrıs davasının vüs'ati adayı çoktan aşmakta. Balkanlarda bu işin hafife alınması ve Yunanistan'a tavizat verilerek halledileceğinin sanılması, Balkanlarda ve

1114 Orhan Cemal Fersoy, **Bir Devre Adını Veren Başbakan; Adnan Menderes**, İstanbul 1971, s. 344.

yakın-orta şarkta bin bir emekle kurulan müdafaa cephesinin büyük sarsıntılara sahne olmasını ve zayıflamasını göze alma demektir. Binaenaleyh bir kolonializm veya anti-kolonializm meselesi değildir...

Toplantının başlamasıyla beraber 1 Eylül 1955 günü Türkiye adına Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu da söz alarak Türkiye'nin Kıbrıs'la ilgili düşüncelerini açıklamıştır.¹¹¹⁵ Görüşmelerin devam ettiği dönem içerisinde son konuşmayı 1 Eylül 1955 günü Dışişleri Bakanı Zorlu yaparak, Kıbrıs Adası'nın Türkiye'nin savunması ve güvenliği açısından son derece önemli olduğunu, İngiltere'nin adadan ayrılması durumunda bu durumun çok daha önem arz edeceğini ve askerî, siyasi, coğrafi, kültürel pek çok bakımdan Kıbrıs'ın Türkiye'nin bir parçası olduğunu belirtti. İngiltere'nin talebi doğrultusunda Türk heyetinin son derece sert ve uzlaşmaz bir tavır içine girerek görüşmelere başladığı toplantılar süresince herhangi bir uzlaşmaya veya asgari müşterek noktasına ulaşılmaması söz konusu olmamıştır. Yunanistan'ın açık açık Enosis'i¹¹¹⁶ istediği, dünya kamuoyunu yanıltmak için self-determinasyon talebinde bulunduğu, Türkiye'nin ise "Eğer Kıbrıs'ta İngiltere egemenliğine son verilecekse, bu adanın 1878'e kadar hem yönetimini hem egemenliğini elinde tutan, 1923'e kadar da yalnız egemenliğini elinde tutan Türkiye'ye verilmesi gerektiğini" talep ettiği konferans İngiltere'nin arzu ettiği şekilde arabulucu rolüne soyunmasıyla sona ermiştir.¹¹¹⁷ Kıbrıs konusunda Yunan taleplerinin aynı çizgide devam etmesi durumunda Türkiye'nin de Lozan şartlarını gözden geçirmeyi düşünebileceğini belirten Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun açıklaması Yunan heyetinde hayal kırıklığı yaratırken, İngiltere'nin istediği olur ve İngiltere uzun süre koruyacağı Türk-Yunan ilişkilerinin uzlaşmaz noktada olduğu, Kıbrıs konusunda İngiltere gibi büyük bir devletin hamiliğine ihtiyaç duyulacağı tezini iyiden iyiye pekiştirir. Bunun hemen akabinde 3 Eylül 1955 tarihinde bir demeç veren Dışişleri Bakanı Zorlu, toplantının başarısızlıkla sonuçlanmadığını belirtmiştir.¹¹¹⁸

Lancaster House'da devam etmekte olan üçlü görüşmelerin herhangi bir sonuç vermemesinin ardından Kıbrıs Türk'tür Cemiyetinin¹¹¹⁹ Londra şubesi tarafından 4 Eylül 1955 tarihinde bir gösteri düzenlendi. Gerek İngiltere, gerekse Türkiye'de kamuoyundan çok büyük olumlu tepkiler alan bu gösteri sonrasında cemiyetin 45 yeni şubesi daha açılarak bir hafta içerisinde şube sayısı Türkiye çapında 135'e ulaşmıştır.¹¹²⁰ Başbakan Adnan Menderes ise

1115 Mehmet Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1977, s. 343.

1116 Alexis Heraclides, **Yunanistan ve Doğu'dan Gelen Tehlike: Türkiye**, İletişim yay., İstanbul 2003, s. 72.

1117 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995, s. 744.

1118 Gönlübol, **age.**, s. 344.

1119 Hikmet Bil, **Kıbrıs Olayı ve İçyüzü**, İstanbul 1976, s. 90.

1120 **Hürriyet**, 6 Eylül 1955.

5 Eylül 1955¹¹²¹ günü İstanbul'da Adliye Sarayı ile ilgili yaptığı gezi programı çerçevesinde Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti başkanı Hikmet Bil'i de yanına alarak onunla bir süre görüşmüştür. Aynı gün içerisinde İstanbul'da Rum ve Türk gençleri arasında ufak çaplı olaylar ve tartışmalar çıkmıştır. Rumca olarak dağıtılan bazı bildirimler sonrasında Patrikhanenin duvarlarına "Kıbrıs Türk'tür" şeklinde sloganlar yazılır. Bu arada gerek hükûmet, gerekse Türk kamuoyu olayların şokunu atlatmaya çalışırken Başbakan Menderes'e destek mesajları da gelmeye devam etmektedir.¹¹²² Türkiye'de durumla ilgili bir değerlendirme yapan hükûmet de bu yönde görüş bildirmiş ve Kıbrıs konusunda Türklere yönelik katliam yapılacağı şeklinde endişeleri olduğunu belirterek bir çözüme ulaşılamaması hâlinde adanın tekrar Türkiye'ye iade edilmesini istemiştir. Bu arada Makarios yaptığı bir açıklamayla Kıbrıs konusunda yeni bir plan üzerinde çalıştığını ve bundan sonra pasif bir siyaset takip edileceğini belirtmiştir.¹¹²³

Lancaster House Üçlü Konferansı'ndan olumsuz bir sonucun çıkması, Kıbrıslı Rumların ve Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı takındıkları olumsuz tavır, özellikle Kıbrıs'ta soruna siyasi bir çözüm bulunamayacağı iddiasındaki Rumların ve Yunanistan'ın Kıbrıs sorununu silahla ve tedhişle çözmeye yönelik olarak emekli Yunan subayı Grivas'ın komutasında EOKA tedhiş örgütünü kurmaları ve 1 Nisan 1955 tarihinden itibaren adayı kan gölüne çeviren EOKA saldırılarının adada Türkleri topyekûn imhaya yönelik faaliyetlere girişmesi bardağı taşıran son damla olur ve fitili ateşler. Öte yandan Adnan Menderes de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a Kıbrıs konusunda "bütün Avrupa devletlerini karşısına almak pahasına taviz verilmeyeceğini" belirterek "Tak-sim" konusunda tavır koymuştur.¹¹²⁴

Bu dönem esasında ülke içinde ekonomik ve siyasi çalkantıların yoğun olarak yaşandığı bir süreçti ve hükûmet nasıl bir dış politika izleneceği ve Kıbrıs konusunda nasıl bir yol haritası hazırlanacağı konusunda çok da hazırlıklı değildi. Demokrat Parti'nin ekonomik ve siyasi taleplere yeterli ve tatmin edici cevaplar verememesi, 1950'de NATO üyesi olmamasına rağmen Kore'de ABD'nin en büyük müttefiki olarak savaşa katılması ve ilk etapta 14 bin kişilik BM askerî gücünde 5 bin askerle neredeyse bu gücün 1/3'ünü oluşturmasının ardından ABD'yle ilişkilerin daha da yakınlaşması, buna mukabil Amerikan taleplerine daha edilgen ve tavizkar tepkiler verilmesi, özellikle CHP ve Millet Partisi tarafından yürütülen sert muhalefet yanında Amerikan desteğinin de etkisiyle başlangıçta son derece liberal bir çizgide siyaset yap-

1121 Bil, *age.*, s. 110.

1122 **BCA**, 030.01.36.218.2

1123 Ajans Türk aracılığıyla ve Necdet Evliyagil imzasıyla 22 Eylül 1955 tarihinde Başbakan Adnan Menderes'e sunulan Kıbrıs olaylarıyla ilgili rapor. **BCA**, 030.01.129.839.1.

1124 Süleyman Yeşilyurt, **Bayar Gerçeği**, Ankara 1956, s. 207.

maya çalışan Adnan Menderes ve partisinin seçim süreçlerinde azınlıklara yönelik yaklaşımları da sağduyulu ve akliselim içerisinde olmakla birlikte bu strateji kötüleşmeye ve gerginleşmeye başlamıştır.

Ekonomik tedbirlerde uygulama hataları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kaçınılmaz yüksek enflasyon oranları hayatı çekilmez hâle getirirken toplumsal tepkiler de yükselmeye başlamış durumdaydı. Özellikle 1953 yılından itibaren Rumlara ve Patrikhaneye yönelik olarak dönemin gazetelelerinde başlatılan çeşitli linç kampanyaları 1955 Nisan ayından itibaren Kıbrıs olaylarıyla da birleşince durum çok daha ciddi bir boyut kazanarak, görüntüde Rumlara yönelikmiş gibi görünen saldırılar Ermeniler, Yahudiler ve hatta Beyaz Ruslara kadar uzanmıştır.¹¹²⁵ Lancaster House toplantısı ve hemen ardından gelen trajedi ise DP ve Adnan Menderes'in Kıbrıs siyasetinde radikal değişiklikler yapmasına ve bu konuya ayrı bir duyarlılıkla yaklaşmasına neden olacaktır. Kıbrıs konusunun İngiltere yüzünden önce uluslararası bir hal alması ve hemen ardından bir sorun olarak duyurulmasıyla birlikte DP de bu konuda daha cesur ve daha atak bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır.

Cumhuriyet tarihinin en trajik olaylarından biri de hiç şüphesiz 6-7 Eylül olaylarıdır. 6 Eylül Salı gecesi başlayan olaylar, 7 Eylül sabah saatlerine dek sürmüştür. Bir başka iddiaya göre ise ülke içinde siyasi ve ekonomik problemleri unutturarak gündemden düşürmek ve özellikle Türk kamuoyunun dikkatini Kıbrıs olaylarına çevirmek maksadıyla böyle bir faaliyete geçilmiştir. Bu iddiayı savunanlar ise genellikle DP muhalifleridir. 6/7 olaylarının ilk patlak vermesiyle ilgili fitili ateşleyen Selanik'teki bombalama olayının ilk olarak DP yanlısı *İstanbul Ekspres* gazetesi tarafından büyük puntolarla ve kışkırtıcı bir şekilde verilmesi de olayların büyümesine neden olur. Olayların arkasında DP hükümetinin bulunduğu iddiasındakilerden birisi de o dönem tutuklanarak hapse gönderilenler arasında bulunan Aziz Nesin'dir. Aziz Nesin'e göre DP iktidarının uyguladığı yanlış tarım politikaları sonrasında kırsaldan şehirlere yapılan göçlerle nüfus kabarmış ve bunun sonucunda da bilinçsiz ve cahil insanlar iktidar partisine de güvenerek bu olaylara sebep olmuşlardır.¹¹²⁶

Esasında özellikle İstanbul o süreçte tam anlamıyla fırtınadan önceki sessizliği yaşamaktadır. Başta Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti olmak üzere bazı sivil toplum örgütleri ve bazı gazetelerin yangına körükle gitmeleri ve 1 Nisan 1955 tarihinden itibaren Kıbrıs'ta Georges Grivas liderliğinde terör faaliyetlerine girişen EOKA terör örgütünün yarattığı kaos ortamını bahane ederek İstanbul'da yaşayan azınlıklara yönelik taciz girişimlerine başlamaları Eylül 1955 itibarıyla yerini fiili saldırılara bırakmış durumdadır. Özellikle Rumla-

1125 İstanbul'da tahrip edilen işyerlerinin %59'u Rumlara, %17'si Ermenilere, %12'si Yahudilere aittir. Dilek Güven, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6/7 Eylül Olayları**, İletişim Yay., İstanbul Şubat 2017, s. 39.

1126 Aziz Nesin, **Salkım Salkım Asılacak İnsanlar**, İstanbul 1994, s. 31-32.

rın yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde tam bir sinir harbi yaşanmaktadır ve duvarlara yazılan çeşitli sloganlar yanında dağıtılan bildiriler ortamı iyiden iyiye germiş durumdadır. Dedikodu çarklarının da hızla devreye girmesinin ardından insanlar neye inanacaklarını bilemeden tahrik ve bilgi kirliliği içerisinde kanlı 6 Eylül günü gelir çatar. İzmir’de aynı günlerde Rumlara yönelik girişimde bulunacak bir vatandaşın ...*Yunanistan’da, Atina’da şu anda 100 bombardıman uçağı hazır edilmiş. İzmir üzerine gelmek için emir bekliyor-muş.*¹¹²⁷ şeklindeki tepkisi dönemin havasını yansıtması bağlamında son derece önemlidir.

15.2. İstanbul’da Olayların Başlaması

6 Eylül Salı günü saat 13.00’te radyoların ana haber bülteninde “Selanik’te Atamızın evi bombalandı.” haberi verildi. Aynı gün ikindiye doğru *İstanbul Ekspres* gazetesi iki ayrı baskı yayımlayarak Selanik’te Atatürk’ün doğduğu evin bombalandığı haberini yayımladı. Bu haberler üzerine “Kıbrıs Türk’tür Cemiyeti’nin çağrısıyla birçok öğrenci topluluğu Taksim’de olayı protesto etmek için toplanmıştır. Haberlerin yayılmasıyla bu topluluk çoğalarak artmıştır. Bu kalabalıklar azınlıkların yoğun olarak bulunduğu Beyoğlu, Şişli, Kurtuluş semtlerine akın akın giderek burada yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerin ev ve işyerlerini yağmaladı, mallarını talan etti, azınlıklara ait okul, mezarlık ve ibadet yerlerini tahrip etti. Bu saldırılar İstanbul’un diğer semtleri, Eminönü, Fatih, Bakırköy, Ortaköy, Arnavutköy, Moda, Kadıköy, Maltepe, Kartal, Pendik bölgelerine de yayıldı.¹¹²⁸ Teknelere, sandallara dolarak adalarda yaşayan azınlıklara saldırıda bulunmak isteyen gruplar Heybeliada’ya geldiğinde Deniz Harp Okulunun askerî botu bunların önünü keserek burada da büyük bir facia yaşanmasını önlemiştir. Olayların başında güvenlik güçleri önlem almakta tereddütlü davrandı ve bu tereddüt olayların büyümesine neden oldu. Azınlıklara yönelik saldırılar karşısında vatandaşlar komşularını yer yer koruyabilmiş, bunları kendi evlerinde saklayarak zarar görmesini engellemişlerdir.¹¹²⁹ Olaylar İstanbul ile sınırlı kalmayarak diğer büyük şehirlere de sıçramıştır. İzmir’de *Gece Postası*’nın dağıtılması sonrasında Fuar’da Yunan Pavyonu ateşe verilmiş, Alsancak’ta bulunan Yunan Konsolosluğu da taşlanarak yakılmıştır.¹¹³⁰

6 Eylül günü İstanbul’da bulunan Başbakan Adnan Menderes ile Celal Bayar saat 20.00 treni ile İstanbul’dan ayrıldı. İstanbul’da ellerinde bayraklar ve Atatürk resimleri bulunan insan kalabalıkları bir yandan “Kıbrıs Türk’tür,

1127 Bilge Umar’dan aktaran Rifat N. Bali, **6-7 Eylül 1955 Olayları; Tanıklar-Hatıralar**, Libra Yay., İstanbul Kasım 2010, s. 39.

1128 Güven, **age.**, s. 25.

1129 Güven, **age.**, s. 37.

1130 **Yeni Asır**, 07.09.1955; **Demokrat İzmir**, 07.09.1955.

Türk Kalacaktır.” şeklinde sloganlar atarken bir yandan da meydanları doldurmaya başladı. İstiklal Caddesi boyunca yürüyerek Taksim Meydanı'na kadar gelen kalabalık daha sonra Aya Triada Kilisesi önünde toplanmaya başlamıştır.¹¹³¹ Toplanan kalabalık daha sonra Cumhuriyet Anıtı önünde İstiklal Marşı'nı okuyarak göndere Türk bayrağı çekti. Yapılan bu tören sonrasında halkı galeyana getiren bir konuşma yapılarak, tekrar yürünmeye başlandı. Saat 18.00 civarında İstiklal Caddesi üzerinde bir Rum vatandaşa ait dükânın yağmalanmasıyla başlayan olaylar daha sonra Taksim-Tünel hattındaki hemen hemen bütün dükânlarla ve iş yerlerine yayıldı. Meydana gelen olayları Ankara'da haber alan DP milletvekili Mükerrer Sarol derhâl İstanbul Valiliğini arayarak telefonda Vali Fahrettin Kerim Gökay ile bir görüşme yaptı.¹¹³² Aynı saatlerde Ankara'ya gelmek üzere tren garında bulunan Başbakan Adnan Menderes'i Londra'dan Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu aramıştır.¹¹³³ Ankara, Bursa, Eskişehir, Samsun ve Adana'da güvenlik güçlerinin etkin müdahalesi sonucunda şiddet olayları yaşanmadan gösteriler sona ermiştir. Olaylar karşısında hükümet sıkıyönetim ilan etmiş, başarısızlıklarından dolayı İçişleri Bakanı Namık Gedik ile birçok ilin emniyet müdürü ve askerî yetkililer istifa etmek zorunda kalmışlardır. İstanbul'da 5104 kişi tutuklanmış, hükümet açıklamasında olayların komünistler tarafından çıkarıldığını iddia etmiştir.¹¹³⁴ Türk basınında ölü sayısının 11, yaralı sayısının 300-600 olduğu açıklanmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığının resmî verilerine göre İstanbul'da 70 kilise, 1 havra, 2 manastır, 8 ayazma yakılıp yıkılmış, 32 Rum ve 8 Ermeni okulu tahrip edilmiş, 3.584'ü Rumlara, ötekileri Ermeni ve Musevilere ait 5.538 taşınmaz saldırıya uğramıştır.¹¹³⁵ Konuyla ilgili olarak İzmir Valisi Kemal Hadımlı da Başbakanlık, Dışişleri ve İçişleri Bakanlığına 12 Eylül 1955 tarihinde bir rapor göndererek olup bitenler konusunda bilgi vermiştir.¹¹³⁶ Hükümet zarara uğrayan azınlık ve kurumların maddi kayıplarını zaman içinde kısmen karşılamaya çalışmıştır. Belirsiz güç ve yabancı istihbarat elemanları tarafından yönlendirildiği tahmin edilen, kandırılmış halk tahrik edilerek ve birkaç gün öncesinden uygun ortam hazırlanmıştır. Yaşanan olaylarla ilgili olarak daha sonraki süreçte dönemin Başbakanı Adnan Menderes'e vatandaşlardan ve çeşitli kurum ve kuruluşlardan telgraf ve mesajlar da gelmeye

1131 **Akşam**, 7 Eylül 1955.

1132 Mehmet Ali Birant, **Demirkırat-Bir Demokrasinin Doğuşu**, İstanbul Şubat 1999, s. 109.

1133 Dönemin Dışişleri Genel Sekreteri Yardımcısı Melih Esenbel'den aktaran Birant, **age.**, s. 110.

1134 Dilek, **age.**, s. 46-47.

1135 Dilek, **age.**, s. 48-49

1136 **BCA**, 030.01.36.218.2. İzmir Valiliğinin 12 Eylül 1955 tarihli ve 9 sayılı yazısı.

devam etmektedir;¹¹³⁷

İstanbul'unuzun uğradığı felaketi teessürle öğrendik. Kıbrıs davamıza giden yolun anarşi yolu olmadığına inanıyoruz. Millî servetin ziyanı buna sebep olanları telin ederek bağlıklarımızı arz ederiz. Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti Başkanı İhsan Ataöv, Antalya. 9 Eylül 1955.

Gazetelerde tebliğinizi ve üzüntülü fotoğrafınızı gördüm. Bu menfur hadiseyi çıkaranları çelik iradeniz sayesinde cezalarını göreceklerdir. İzmir'deki hadiseleri başından sonuna kadar takip ettim. İhmalcileri yakinen gördüm. Bu gibi insanların memlekete hiçbir faydası yoktur. Servetim ve canım emrinizdedir. Hürmetle ellerinizi öperim. Şeref Balkancı, Halkapınar-İzmir. 9 Eylül 1955.

Sayın Kazım Taşkent; Yapı Kredi Bankası İdare Meclisi Reisi İstanbul

Müessif hadiseler münasebetiyle yakın alaka ve necip hislerinize teşekkür eder, muhabbetle gözlerinizi öperim. Başvekil Adnan Menderes

Çok Muhterem Büyüğümün Dikkat Nazarına¹¹³⁸

Son hadiseler hakkında seziş, duyuş ve kanaatim;

1- Halkçılar bu iş için çok evvelden hazırlanmış ve vazife almışlar. Bunların yegâne parolası nüveler halinde yer yer halk arasına katılarak 'Ne duruyorsun sende Türk kanı yok mu? Vurrrr.'

2- Polis tamamen seyirci, bazen de tahrikçi.

3- Ordu mensubu vaziyete hâkim olacağı yerde vakadan haberdar olmayan mıntikalarda Taşlıtarla'dan kendi vasıtalarına halkı bindirdikleri, yağma mahalline sevk ettikleri hatta bazı subayların kazma kürek gibi tahrip alet taşıdıkları söylenmektedir.

4- Bunu vesile ittihaz eden komünizm de istediği gibi hareket etmiştir

Netice: Halkçılar, Millet Partili Lazlar, Kıptiler, Siirtli Kürtler komonistler. Polislerde zabitanın çoğu da nedense D. Partiye ısınmadılar. Gayeleri parti ve hükümetimizi düşürmek. Belki bir noktada faydalı olurum diye kanaatimi saygı ile arz ederim. En derin bağlılık sevgilerimle. Partinizin naçiz bir üyesi. 10 Eylül 1955

45 talebe cemiyetinden müteşekkil ve 40.000 yüksek tahsil talebesini temsil eden TMTF'nin faaliyetine başlamış bulunması Türk yüksek tahsil gençliği tarafından derin bir memnuniyetle karşılanmıştır. Faaliyetlerimizin normal seyrini takip edebilmesi için son büyük kongremizde Türk yüksek tahsil temsilcileri tarafından seçilen genel başkanımız Hüsamettin Canöztürk'ün

1137 BCA, 030.01.36.218.2

1138 Herhangi bir düzeltme yapılmamıştır.

vazifesi arasında bulunmasının faydaları ihmal edilemeyecek kadar kıymet taşımaktadır. Beynelmilel talebe teşekkülleri nezdinde Türk yüksek tahsil gençliğini halen temsil etmekte olan federasyonumuz genel başkanının mevkufta bulunmasından dolayı hakkımızda istifamlar belirmemesi için durumu nazarı itibara alarak yardımlarınızı esirgememenizi istirham ve en derin saygularımızın kabulünü rica ederiz. İdare heyeti azaları adına Genel Sekreter Kayhan Aydoğmuş. 23 Aralık 1955

Konuyla ilgili olarak TBMM ve parti grupları da ayrı ayrı toplanır ve Başbakan Adnan Menderes 12 Eylül 1955 günü Mecliste bir konuşma yapmıştır.¹¹³⁹ 6/7 Eylül günleri meydana gelen olaylarla ilgili olarak başta Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti Genel Başkanı Hikmet Bil olmak üzere bazı dernek yöneticileri tutuklanarak Harbiye cezaevine gönderilirler ve burada yaklaşık olarak 5 ay geçirmek zorunda kalmışlardır. Açılan dava daha sonra beraatla sonuçlanır ve Hikmet Bil hükümet tarafından Basın Ataşesi olarak Beirut'a gönderilir. Derneğin 2. başkanı gazeteci Ahmet Emin Yalman ise hapse girmekten Başbakan Adnan Menderes'le beraber yurtdışında olduğundan son anda kurtulmuştur.¹¹⁴⁰ İlk planda ortaya çıkan görüntü olayların Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti tarafından tertiplenen gösterilerden hemen sonra önlenemez boyutlara geldiği şeklindedir. Bu arada hapse atılan Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti yöneticilerinin serbest bırakılması yönündeki girişimler de devam etmektedir.¹¹⁴¹ 6/7 Eylül olaylarının patlak vermesiyle beraber Türkiye'de iktidardaki Demokrat Parti hükümeti hızlı bir şekilde kan kaybetmeye, dönemin Başbakanı Adnan Menderes de kamuoyundaki popülaritesini yitirmeye başlamıştır. Kamuoyunda ve özellikle sıradan halk, aydınlar ve askerler arasında da hükümete karşı bir güvensizlik ve negatif durum ortaya çıkmaya başlamıştır. Kamuoyunun büyük bir kısmında yaygın kanı ise meydana gelen olayların DP iktidarı tarafından organize edildiği şeklindedir. Bu düşüncenin ana kaynağı ise Londra'da Lancaster House'da yapılan görüşmelere katılan Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun Kıbrıs konusunda zorlandıklarını ve ellerini güçlendirmeleri için hükümet tarafından bir şeyler yapılması gerektiğini belirten şifre telgraftır.¹¹⁴²

Yassıda'da konuyla ilgili duruşmalarda tanıklık yapan o dönemin NATO Büyükelçiliği İkinci Kâtibi diplomat ve büyükelçi Coşkun Kırca ise söz konusu bu telgrafta *...İngilizlerin Yunanların self-determinasyon vaatlerine meyledecekleri sezilmekte olup bu hususta çalışılması gerekmektedir. Biz ve gazeteciler elimizden geleni yapıyoruz. Ayrıca Başbakanın ilgililere*

1139 Agun, *age.*, s. 29.

1140 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1945-1971*, C 4, İstanbul 1971, s. 326.

1141 *BCA*, 030.01.36.218.2.

1142 Bil, *age.*, s. 110-111.

gereken emirleri vermesinde büyük fayda olacaktır. dendiğini belirtmiştir. Burada 6/7 Eylül olaylarının kastedildiği belirtilerek Fatih Rüştü Zorlu suçlanırken, Zorlu ise daha sonra yaptığı açıklamalarda kastedilenin “diplomatik tedbirler” olduğunu ifade etmiştir. Olayların ortaya çıkması sonrasında çok üzgün olduğunu belirten Zorlu, Londra dönüşünde uçakta da *Bütün çalışmalarımız, Londra’da elde ettiğimiz başarı bir gecede heba olup gitti.*¹¹⁴³ demiştir. İngiltere’nin Londra’daki konferans sırasında uyguladığı çözümsüzlük ve uyumsuzluk stratejisini fark eden Zorlu konuyla ilgili olarak sadece Ankara’yı değil, Yunanistan’ı da uyarılmış ve toplantı tamamlanmıştır. Dışişleri Bakanı Zorlu’nun Türkiye’nin Yunanistan politikası ve Kıbrıs stratejisi konusunda yeni açılımlara gidilmesi yönündeki haklı ve yerinde yaklaşımı yıllar sonra Yassıada’da aleyhine kullanılacaktır. Öte yandan olayların hemen bir gün öncesinde Başbakan Menderes ile makam arabasında bir görüşme yapan ve onunla Florya Köşkü’ne kadar gidip tekrar evine dönen Hikmet Bil ise Kıbrıs Türk’tür Cemiyeti ve özellikle İstanbul’da yağma ve taşkınlıklara girişenleri ikinci plana atarak olayların o gece Florya Köşkü’nde planlandığını belirtmiştir.¹¹⁴⁴

15.3. Olayların Yatışması ve Normalleşme Çalışmaları

12 Eylül 1955 tarihinde bu olaylarla ilgili olarak TBMM’de görüşmeler yapılır ve hükümet adına Fuat Köprülü burada yaptığı açıklamada *İşin olacağını biliyorduk ama ne yapacağımızı bilmiyorduk...*¹¹⁴⁵ dedi. Öte yandan hükümet olayları baştan sona kadar bir komünist kışkırtması olarak gördüğünü ifade etmiştir.¹¹⁴⁶ Ancak hükümetin bu konudaki tutum ve davranışları kabine ve parti içinde de çatlaklara ve bölünmelere neden olur. Hükümetin bir bildiri yayımlayarak olayların sorululuğunu “kızıl ve kara kuvvetlere” yüklemesini doğru bulmadığını açıklayan Dışişleri Bakanı Zorlu’ya karşılık Başbakan Yardımcısı Fuat Köprülü ve TBMM Başkanı Refik Koraltan ise bir komünist komplosuyla karşı karşıya olduklarını belirtmişlerdir.¹¹⁴⁷

1143 Mahmut Dikerdem, **Ortadoğu’da Devrim Yılları**, İstanbul 1997, s. 137.

1144 Bil, *age.*, s. 110-111.

1145 Daha sonra Demokrat Parti ile bağlarını koparan Fuat Köprülü yıllar sonra yaptığı bir açıklamada ise hadiselerin Fatih Rüştü Zorlu’nun ilhamı ve Menderes ve Gedik tarafından tertiplendiğini belirtir. **Yeni Sabah**, 5 Haziran 1960.

1146 12 Eylül 1955 tarihli Meclis oturumunda bir konuşma yapan CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ise ‘Hadiselerin her tarafı karanlıktır.’ dedikten sonra ‘Hakikatlerin ne kadar acı, hatta ne kadar utandırıcı olsa bile olduğu gibi gösterilmesi büyük milletimize karşı temize çıkmanın tek çaresidir.’ açıklamasını yapar. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre X, Cilt 7, İçtima 1, 12 Eylül 1955, s. 669’dan aktaran Uygur Kocabaşoğlu, “6/7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar Tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 81, İstanbul Mayıs 2000, s. 45.

1147 Ahmet Hamdi Başar, **Yaşadığımız Devrin İçyüzü**, Ankara 1960, s. 93.

Menderes ise yaptığı bir başka konuşmada olayların komünistlerin marifeti olduğunu, kiliselerin yağmalanması ve ölümlerin mezarlardan çıkartılmasının Türk usulüne uygun olmadığını belirtmiştir. Bu arada DP iktidarı olayların perde arkasındaki komünist planını ortaya çıkartmak üzere yurtdışından da destek arayışlarına girmiş ve ABD'den konuyla ilgili bir uzman getirmiştir; ancak söz konusu kişinin ...*Komünistler eğer bu kadar kuvvetli olsalardı dükkân tahrip edeceklerine ihtilal yaparlardı...*¹¹⁴⁸ açıklaması da istenilen sonucu vermemiştir. İktidar yanlısı *Zafer* gazetesi de konuyla ilgili olarak verdiği baş makalede olayların perde arkasında komünist parmağı olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁴⁹

Milliyet gazetesi de 6/7 Eylül olaylarıyla birlikte Selanik'teki bombalama olayını, Kıbrıs'ta meydana gelen olayları ve Türk-Yunan ilişkilerinin gerginleşmeye başlamasının hep komünist bir planın parçası olduğunu yazar.¹¹⁵⁰ *Hürriyet* gazetesi ise olaylara sebep olanların "kızılkomünistler" olduklarını belirtmiştir.¹¹⁵¹ Aynı şekilde *Cumhuriyet* gazetesinde de Ömer Sami Coşar yazılarında olayların arkasında komünist varlığının bulunduğunu belirtir ve komünistlerin ortalığı karıştırmasıyla beraber Lancaster House'da devam etmekte olan görüşmelerde ortaya atılan Türk isteklerinin geri tepeceği iddia edilmiştir.¹¹⁵² *Tan* gazetesi ise Yunanistan ve Türkiye'de yeraltına saklanmış kanun dışı teşkilatlardan da bahsetmiştir.¹¹⁵³ Olayların patlak verdiği 6 Eylül 1955 günü saat 20.00 treniyle Ankara'ya dönen Başbakan Adnan Menderes, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan yardımcısı Fuat Köprülü'nün olaylardan haberi ancak Sapanca yakınlarında olur. İstanbul'da olayların iyice çığırından çıkması üzerine Ankara'dan Mükerrer Sarol acele bir telgraf göndermek suretiyle durumu bildirir ve İstanbul'a dönmelerini ister.¹¹⁵⁴ Sapanca yakınlarında İçişleri Bakanlığı ile temasa geçilerek, bir sıkıyönetim bildirisi yayımlaması talimatı verilmiştir;¹¹⁵⁵

Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve konsolosluğumuza tecavüze vesile ittihazi, vatandaşları birbirine karşı tahrik ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı olarak hükümet kuvvetlerinin tebliğine karşı koymak gibi toplu hareketlerde bulunmak, yağmaya ve yangın çıkarmaya teşebbüs etmek suretiyle girişilen hareket muvacehesinde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 81. mad-

1148 Cem Eroğul, **DP Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara 1990, s. 10.

1149 **Zafer**, 8 Eylül 1955.

1150 **Milliyet**, 11 Eylül 1955.

1151 **Hürriyet**, 11 Eylül 1955.

1152 **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1955.

1153 **Tan**, 9 Eylül 1955.

1154 Mehmet Ali Birant, **Demirkırat-Bir Demokrasinin Doğuşu**, İstanbul Şubat 1999, s. 111.

1155 **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, Sayı: 262, s. 11.

desine uyularak İstanbul'da ve İzmir'de örfi idare ilan edilmiştir. Keyfiyet ehemmiyetle tebliğ ve ilan olunur.

Önce katarla İzmit'e ve sonra da arabayla İstanbul'a hareket edilir. Saat 23.30 civarında Başbakan ve heyet Kadıköy'e gelirler. Ardından Menderes ve beraberindeki heyet İstiklal Caddesi'ne geldiklerinde artık her şey için çok geç kalınmıştır. Ortalık harp yeri gibidir ve İstanbul tanınmayacak halde- dir. İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay o gün başbakana istifasını verdi. İstifası önce kabul edilmeyen Fahrettin Kerim Gökay daha sonra Başbakan tarafından İsviçre Büyükelçiliğine gönderilmiştir. Hemen bunun ardından olayları hemen ilk anda "millî gençliğin ayaklanması" olarak ifade eden İçiş- leri Bakanı Namık Gedik görevinden istifa ettiğini açıklamıştır.¹¹⁵⁶ Başbaka- nın da katılmasıyla beraber İçişleri Bakanı, İstanbul Valisi ve Birinci Ordu Müfettişi Korgeneral Vedat Garan ve emniyet yetkilileri alınacak tedbirler üzerine çalışmaya başlarlar. Saat 21.00 civarında İstanbul Valisi de İller Ka- nunu'nun kendisine verdiği yetkiye dayanarak şehrin askerî birliklerce ku- şatılması talimatını vermiştir. Bu arada İçişleri Bakanı da Ordu Komutanı- na "emre itaat etmeyenlere ve taşkınlıklara devam edenlere ateş edilmesi" yönündeki hükûmet kararını bildirir; ancak yazılı bir emir olmadan bunları yapamayacağını bildiren 1.Ordu Komutanı devreye Başbakan Adnan Mende- res'in girmesiyle sorunu çözeceği yönünde bilgi vermiştir. 7 Eylül 1955 gece- si saat 02.30 itibarıyla şehirde sıkıyönetim uygulamaları başladığından şehir tamamen kontrol altındadır. Ertesi gün baskıya giren gazetelerde sıkıyönetim uygulamalarının başladığı bildirilirken akşam baskısına giren veya ikinci baskı yapan gazeteler ise devletin olaylara tamamen hâkim olması sebebiyle sıkıyönetimin kaldırıldığını duyurmuşlardır. Oysa sabahleyin vazgeçilen sı- kıyönetim uygulaması aynı gün öğleden sonra İstanbul, Ankara ve İzmir'de tekrar uygulamaya konmuştur.¹¹⁵⁷ Sıkıyönetim ilanı sonrasında İstanbul'da 3. Ordu Müfettişi Korgeneral Nurettin Aknoz, Ankara'da Tuğgeneral İhsan Bingöl, İzmir'de Korgeneral Cemal Gürsel'e görev verilmiştir. Sıkıyönetim uygulamasının hemen ardından hükûmet 7 Eylül günü bir açıklama yapmış- tır;¹¹⁵⁸

...Kıbrıs meselesi etrafında cereyan eden hadiselerden dolayı aylardan beri umumi efkârda hâsıl olan şiddetli heyecanı inzimamen Selanik'te Aziz Atatürk'ün evine ve konsolosluğumuza karşı tertiplenen suikast kısmen mak- satlı ve hainane, kısmen de idrak ve şuurdan mahrum tahrikçilerin de tesiri ile büyük kitlelerin vücuda getirdikleri nümâyiş hareketlerine sebep olmuş. Bu hal bilhassa İstanbul'da geç saatlere kadar devam etmiştir. Denilebilir ki dün gece İstanbul ve memleket esas itibarıyla bir komünist tertip ve tahrikle

1156 Birant, *age.*, s. 111.

1157 Bil, *age.*, s. 114-115.

1158 *Ayın Tarihi*, Eylül 1955, Sayı: 262, s. 68.

ağır bir darbeye maruz kalmıştır...

Hükûmet tarafından alınan sıkıyönetim kararı TBMM tarafından da kabul edilir ve uygulamanın 6 ay boyunca devam edeceği bildirilmiştir. Öte yandan fabrika, okul ve ibadethane gibi yerler dışında her türlü toplantılara da yasak ve kısıtlamalar getirilmiştir. Bunların dışında 10 Eylül tarihinden itibaren İstanbul'da güvenlik güçlerine daha önceden haber vermek koşuluyla saat 23.00 itibarıyla düğün, nişan, sünnet gibi sosyal faaliyetlerin yapılmasına müsaade edilmiştir. Söz konusu bu müsaade Ankara için 9 Eylül tarihinden itibaren geçerli olur. İzmir'de ise geleneksel olarak kutlanmakta olan 9 Eylül İzmir'in kurtuluşu törenleri ise sıkıyönetim komutanlığının aldığı bir kararla yasaklanır ve yapılamaz. Bu arada halkı infiale sürükleyecek ve taşkınlığa neden olacak her türlü afiş, flama, bayrak ve dövizler de kaldırılarak sosyal hayatın normalleşmesi yönünde çaba harcanmıştır. Ayrıca İstanbul'daki sıkıyönetim komutanlığı güvenlik güçlerinin vaktinde ve emniyet içerisinde görev yerlerine gidebilmelerinin sağlanması maksadıyla yayaların kesinlikle kaldırımları kullanmaları ve yollardan yürüyerek araç trafiğini engellemeleri de istenmiştir. 14 Eylül 1955 itibarıyla İstanbul halkının da sıkıyönetim kurallarına uygun hareket etmesi sonrasında sokağa çıkma yasağı 24.00–04.00 olarak yeniden düzenlenir. Öte yandan yağmalanan malların pazarlarda halka satılmaya çalışıldığı konusunda alınan duyumlar üzerine vatandaşlar uyarılarak bu mallara rağbet göstermemeleri ve derhal en yakın emniyet kuvvetine haber vermeleri istenmiştir.¹¹⁵⁹

Sosyal hayata yönelik alınan tedbirlerin yanında 10 Eylül 1955 günü bizat sıkıyönetim komutanı Nurettin Aknoz tarafından yapılan ve tüm gazetelerin yazı işleri müdürlerinin katıldığı ve *Toplantıya gelmeyenler olursa gazetelerini kapatabilirim. Haberim oldu olmadı anlamam. Kapatırım.* ifadesiyle başlayan toplantıda basına da kısıtlamalar getirilir.¹¹⁶⁰ 10 Eylül 1955 günü İstanbul'dan Ankara'ya hareket eden İsmet İnönü de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın olaylarla ilgili olarak TBMM'yi olağanüstü toplantıya çağırması üzerine burada yapacağı konuşmanın metnini hazırlamaya başlar. Sıkıyönetim komutanlığının bütün toplantıları yasaklaması üzerine İsmet İnönü'nün Ankara'ya gelişi sırasında herhangi bir olay çıkmaması ve nahoş olaylara meydan verilmemesi için azami dikkat gösterilmiş ve İnönü'yü havaalanında birkaç kişi karşılamıştır. İsmet İnönü, TBMM'nin olağanüstü toplantısında yaptığı konuşmada sıkıyönetimin Ankara'da kaldırılmasını, ayrıca TBMM'nin toplu hâlde kalmasını istemiş; ancak her iki teklif de reddedilmiştir. Bu oturum sırasında Başbakan Yardımcısı Prof. Fuat Köprülü'nün yaptığı açıklama ve hükûmetin olaylardan haberinin olduğunu belirtmesi tansiyonu bir anda art-

1159 **Akşam**, 22 Eylül 1955.

1160 Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Ankara 1994, s. 246. Ayrıca bk. Hıfzı Topuz, "6/7 Eylül Olayları ve Aknoz Paşa'nın Yasakları", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 81, İstanbul Eylül 2000, s. 40.

tırır ve İçişleri Bakanı Dr. Namık Gedik de sert bir hareketle elini sıraların üstüne vurarak söz istemiş; ancak bu talebi reddedilmiştir.¹¹⁶¹ DP İstanbul milletvekili ve Zapyon Rum Kız Lisesinin eski müdürü Aleksandros Hacopoulos da 12 Eylül 1955 günü Mecliste olaylarla ilgili bir konuşma yapmıştır;¹¹⁶²

Herkes iyi bilmelidir ki bu ülkenin hiçbir vatandaşı burada esir ya da rehine değildir. Olayların gelişme şekline bakılınca bu işin organize bir hareket olduğu kanısına varılmaktadır. Emniyet güçleri olaylara karşı tepki göstermemiştir. Rum mezarlıkları bile tahrip edilmiş, yeni gömülmüş ölümler mezarlarından çıkarılmış, babalarımızın, din adamlarımızın kemikleri sağa sola fırlatılmıştır. Türkiye tarihinde buna benzer bir olay yaşanmamıştır. Türkler hiçbir dönemde başka dinlere mensup masum insanların evlerini ateşe vermemişlerdir.

Öte yandan sıkıyönetim komutanlığının bizzat basın-yayın kuruluşlarını telefonla araması sonrasında da yeni kısıtlamalara gidilmiştir.¹¹⁶³ İstanbul sıkıyönetim komutanlığının basın-yayın kuruluşlarıyla ilgili emirleri “Kapatım. Men ettim.” gibi bir hayli sert mesajlar da içermektedir.¹¹⁶⁴ Buna göre 12 Eylül 1955 günü Kıbrıs’taki olaylarla ilgili haberler vermek, resim basmak, öğrenci birlikleri ve başka derneklerle ilgili kovuşturma haberleri vermek, 17 Eylül 1955 günü heyecan uyandırıcı cemiyet haberlerinin geniş biçimde yazılması, sıkıyönetim mahkemeleriyle ilgili haberler verilmesi, tahrip edilen dükkânlarla ilgili haber yapılması yasaklanır. Ayrıca 29 Eylül günü Beşiktaş semtinde bulunan yanık bir cesetle ilgili olarak haber verilmesi de yasaklanmıştır.

19 Eylül 1955 günü İsmet İnönü’nün “Çetin bir imtihan” başlıklı makalesini yayımlayan *Ulus* gazetesinin basılıp dağıtılması da süresiz olarak yasaklanırken¹¹⁶⁵ aynı gazeteden alıntı yapan *Hürriyet ve Tercüman* gazetelerinin basılıp dağıtılması da 15 gün süre ile yasaklanır.¹¹⁶⁶ *Ulus* gazetesi 31 gün süreyle kapalı kalırken, bunun hemen ardından gazetenin yayımladığı “Türk ordusu ancak vatanın hizmetindedir.” başlıklı haber nedeniyle gazete bir kere daha kapatılır.¹¹⁶⁷ Daha sonraki günlerde Ankara’da *Medeniyet* gazetesi süresiz olarak, İzmir’de ise *Sabah Postası* gazetesi üç gün, *Dünya* ve *Vatan*

1161 Toker, *age.*, s. 147.

1162 Orhan Türker, “6/7 Eylül Olaylarının İstanbul Rum Basınındaki Yansımaları”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 30, Sayı: 177, Eylül 1998, s. 4.

1163 M. Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi 1919-1989*, İstanbul 1992, s. 325.

1164 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları; DP Yokuş Aşağı 1954-1957*, Bilgi Yay., İstanbul Mart 1991, s. 152.

1165 Toker, *age.*, s. 153.

1166 Toker, *age.*, s. 149.

1167 *Akşam*, 20 Eylül 1955.

gazeteleri de on beşer gün müddetle kapatılırlar.¹¹⁶⁸ Sıkıyönetim uygulamasının başlamasıyla beraber yağmalamaya katıldığı iddiasıyla 2600 kişi tutuklanarak Selimiye Kışlası'na götürülür. Ayrıca güvenlik kuvvetlerinin “Dur” uyarılarına dikkat etmeyen 3 kişi de vurulur. Sıkıyönetim Komutanlığı daha sonra hükümet üyelerinin açıklamalarına paralel olarak “komünist oldukları için fişlenen” 45 kişiyi tutuklar. Tutuklananlar arasında Aziz Nesin, Hasan İzzettin Dinamo, Asım Bezirci de bulunmaktaydı. Söz konusu bu 45 kişiden 17'si daha sonra “yabancı bir devlet aleyhine ilişkileri bozacak şekilde düşmanca hareketlerde bulunmak, cürüm işlemiyle tahrik ve teşvik suçlarından” dolayı yargılanmalarına karar verilir. Ancak bu kişilerin hemen hepsi daha sonraki duruşmalarda serbest kalırken, 27 Mayıs 1960 sonrasında Yassıada'da yapılan duruşmalara bu kişilerden hiçbirisi sanık olarak çağrılmamıştır.

15.4. Hasar ve Zararın Tespiti ve Komisyon Kurulması

6/7 Eylül günü meydana gelen olaylarla ilgili olarak oluşturulan bir komisyon zarar tespit çalışmalarına derhâl başlar; ancak zarar konusunda çok farklı görüşler ve tespitler söz konusudur. İzmir'deki komisyonda Afyon milletvekili ve Kızılay Genel Müdür Yardımcısı Rıza Çerçel, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Başkanı ve Türkiye İş Bankası Genel Müdürü Üzeyir Avunduk, Yapı Kredi Bankası İdare Meclisi Başkanı Kazım Taşkent, İstanbul Ticaret Odası Başkanı Sait İbrahim Esi de görev almıştır. Bu komitede ayrıca 24 memur da görev yapmaktaydı. 8 Eylül 1955 günü yağmalama ve talandan zarar gören esnaf ve tüccarlarla ilgili olarak hükümet, işyerleri hasara uğramış olanların vadesi gelmiş senetlerinin “tecil ve tecdidî”, mevduat hesapları ve borçlu hesaplarla ilgili olarak kolaylık sağlanmasını ve eğer gerekirse Merkez Bankası ile Amortisman Sandığının yardımda bulunacağını banka şubelerine telefon emri olarak duyurur.¹¹⁶⁹ Bu arada Dışişleri Bakanlığı da 14 Eylül 1955 tarihinde yayımladığı bir bildiriyle zarar görenlerin ne tür zarara uğradıkları ve ne kadar zararlarının olduğu konusunda konsolosluklar aracılığıyla hükümeti bilgilendirmelerini talep etmiştir. Yardım kampanyası sırasında zararın tespiti, yardım toplanması ve dar ve küçük sermayeli esnaflardan başlanarak yardım yapılması şeklinde bir program çerçevesinde çalışmalara başlanır. 26 Eylül 1955 tarihinden itibaren yardım toplanması kampanyası başlatılırken zararların tespitiyle ilgili olarak mağdurların defterdarlıklar kanalıyla dolduracakları beyannameleri 15 Ekim 1955 tarihine kadar teslim etmeleri istenmiştir. Bu arada Millî Eğitim Bakanlığı yağmalanan ve zarar gören okullarla ilgili olarak 150.000 liralık para naklini gerçekleştirirken İstanbul'da ekmek sıkıntısını ortadan kaldır-

1168 Toker, *age.*, s. 152.

1169 Uygur Kocabaşoğlu, 6/7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar Tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 81, İstanbul Mayıs 2000, s. 46.

mak üzere askerî fırınlar da devreye girer.¹¹⁷⁰ Yunan kaynaklarına göre İstanbul'da zarar gören Rum ve Yunan mallarının dökümü ise şu şekildedir;¹¹⁷¹ “4340 atölye ve mağaza, 2000 konut, 110 lokanta, 83 kilise, 27 eczahane, 21 fabrika, 12 otel, 11 klinik ve dispanser, 5 dernek binası, 3 gazete matbaası, 2 mezarlık. Kaynak II: 4340 mağaza, 260 konut, 110 otel ve lokanta, 38 ateşe verilen kilise, 35 tahrip ve yağma edilen kilise, 27 eczahane, 21 fabrika, 8 ayazma, 5 spor kulübü, 3 gazete matbaası.”

Oluşturulan komiteler aracılığıyla zarar gördüğünü ileri sürenlerle ilgili yapılan çalışmalarda zarar görenlerin sayısı 4433'e, talep ettikleri tazminat miktarı ise 69.578.744 liraya ulaşır. Yardımla ilgili olarak sadece İstanbul'da 1957 yılı içerisinde 3247 kişiye toplam 6.533.856 lira yardımda bulunulmuştur.¹¹⁷² Beyan edilen zarar miktarı ve zarar gördüğünü ileri sürenlerin oranını ise 1–5000 lira arasında zarar beyan eden 2301 kişiye toplam 7.798.198 lira, 5000–10.000 lira arasında zarar beyan eden 730 kişiye 4.966.500 lira, 10.000–20.000 lira zarar beyan eden 599 kişiye 8.193.574 lira, 20.000–30.000 lira zarar beyan eden 313 kişiye 7.654.382 lira, 30.000–50.000 lira arasında zarar beyan eden 247 kişiye 9.451.715 lira ve 50.000 liradan fazla zarar beyan eden 283 kişiye 31.514.875 liradır.¹¹⁷³ Öte yandan yağmalamadan zarar görenler de hükümetten bazı isteklerde bulunmuşlardır;¹¹⁷⁴

1- Gelir vergisi ikinci taksidinin tecili ve vadesi gelen borçların protesto edilmemesi

2- Zarar görenlere fevkalade kredi sağlanması ve zarar ziyanın bir an önce tespit edilmesi

3- İnşaat malzemelerinin kâr hadlerine tabii tutulmaması, cam ithalinin sağlanması ve zarar ve ziyanın tazmini

Maliye Bakanlığı da bu konuyla ilgili olarak bankalara yeni bir tebligat göndererek kredi kolaylıkları sağlanması, banka borçlarının tecil edilmesi, kredi verilmesi ve uğranılan zarar ziyanın tespit edilmesi ve bir yardım komisyonunun oluşturulmasına karar vermiştir.¹¹⁷⁵ Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin gerginleşmesi üzerine Başbakan Adnan Menderes tarafından özel olarak görevlendirilen Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, 15 Eylül 1955 tarihinde Rum Ortodoks Patriği Athenagoras'ı ziyaret etmek suretiyle devlet

1170 **Hürriyet**, 9 Eylül 1955.

1171 10 Eylül 1995 tarihli Atina çıkışlı *İ Kathimerini Epta Meres* gazetesinden aktaran Orhan Türker, “6/7 Eylül Olaylarının İstanbul Rum Basınındaki Yansımaları”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 30, Sayı: 177, Eylül 1998, s. 13-16.

1172 Kocabaşoğlu, **age.**, s. 47.

1173 Kocabaşoğlu, **age.**, s. 47.

1174 **Akşam**, 10 Eylül 1955.

1175 **Akşam**, 9 Eylül 1955.

adına özür dilemiştir.

15.5. Yargılamaların Başlaması ve 6/7 Eylül Olayları

27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında bu olaylarla ilgili olarak Yassıada duruşmalarında yargılananlar Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Başbakan yardımcısı ve Devlet Bakanı Fuat Köprülü, İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, İstanbul Emniyet Müdürü Alaaddin Eriş, İzmir Valisi Kemal Hadımlı, Selanik Başkonsolosu M. Ali Balin, Selanik Başkonsolosu Yardımcısı Tekinalp, Konsolosluk Kavası Hasan Uçar, Selanik Hukuk Fakültesi öğrencisi Selanikli Oktay Engin'dir. 14 Ekim 1960-15 Eylül 1961 sürecindeki yargılamalarda Yüksek Adalet Divanı'nda konuyla ilgili olarak toplam 19 davada hâkim karşısına çıkan 529 sanık, 203 celse boyunca 1063 tanıkla beraber dinlenmiştir.

Söz konusu duruşmalar sonrasında Yüksek Adalet Divanı, 15 Demokrat Parti yöneticisini idama mahkûm etti. Milli Birlik Komitesi ise bu idam cezalarından dört tanesini onaylar. İleri yaşından dolayı eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a verilen ceza hapis şeklini alırken Başbakan Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın ise idamlarına karar verilir. Yüksek Adalet Divanında 19 Ekim 1960–5 Ocak 1961 arasında devam eden ve 20 oturumda toplam 11 sanığın yargılandığı 6/7 Eylül olaylarıyla ilgili duruşmalarda okunan raporda ise genel olarak Kıbrıs tarihi ile ilgili bilgi verildikten sonra Yunanistan tarafından Kıbrıs konusunda 21 Ağustos 1954 tarihinde BM'ye müracaat edildiği, 30 Haziran 1955 tarihinde İngiltere'nin Türk ve Yunan hükümetlerine bir davetiye göndererek üçlü toplantı istediği, Atina Radyosu ile Yunan basınının tahrik dolu beyanları ile ortamın gerginleştiği belirtilmektedir. İlaveten, Kıbrıs Türk'tür Komitesinin kuruluşu, 22 Ağustos 1955 günü Kıbrıs'ta Türklere karşı genel bir katliama girişileceği duyumları üzerine İstanbul'da emniyet tedbirlerinin arttırıldığı belirtilmekte, 4 Eylül 1955 günü Yunan gazetelerinin kışkırtıcı yayınları üzerine Taksim Meydanı'nda Yunan gazeteleri aleyhine gösteri yapıldığı ve Yunan gazetelerinin yakıldığı belirtilmiştir.¹¹⁷⁶

Duruşmalar sırasında Dışişleri Bakanı Fatin Zorlu olayların olduğu dönemde Londra'da olduğu için 6/7 Eylül sanığı hâline getirilmesindeki sebebi anlayamadığını söylerken, Başbakan Yardımcısı Fuat Köprülü ise *Bendeniz esasen alakadar olmadığım, tesadüfen karıştığım bir meseleyi cevaplandırmaya çalışacağım* cevabını vermiştir.¹¹⁷⁷ Sanıklardan İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay ise *Hadisenin içine kimler karışmıştır, muharrikleri kimler olabilir bilmiyorum.* diye savunma yaparken, İstanbul Emniyet Müdürü Alaattin Eriş ise o gece olanlarla ilgili bir panorama çizmiştir. İzmir Valisi Ke-

1176 **Hayat Dergisi**, Sayı: 44, İstanbul 28 Ekim 1960.

1177 **Hayat Dergisi**, Sayı: 44, İstanbul 28 Ekim 1960.

mal Hadımlı kendisini İller Kanunu ve “kanunlar ve maddeler arasında” savunmaya çalışırken Selanik’teki konsolosluk görevlileri Başkonsolos M. Ali Balın, Başkonsolos Yardımcısı Tekinalp, Kavas Hasan Uçar, Selanik Hukuk Fakültesi öğrencisi Oktay Engiise Türkiye’den bomba taşındığı ve Selanik’te patlatıldığı yönündeki iddiaları reddederler. 19 Ekim 1960 Çarşamba günkü oturumda saat 11.00’den itibaren sırasıyla Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Fuad Köprülü ve Fahrettin Kerim Gökay da Yüksek Adalet Divanı karşısına çıkmıştır.¹¹⁷⁸

Duruşmalara daha sonraki dönemlerde de devam edilir ve Patrik Spiro Athenogoras, Vali Refik Tulga, Maliye Bakanı Ekrem Alican, CHP Milletvekili Turan Güneş, eski Emniyet Müdürü Kemal Aygün ve Polis Müdürü Orhan Eyüboğlu da tanık olarak dinlenirler. Mahkemede söz alan Bayar’ın avukatı Gültekin Başak savunmakla görevlendirildiği müvekkilinin Cumhurbaşkanı olması nedeniyle 1924 Anayasası bağlamında TBMM’ye karşı ancak hıyanet-i vataniye durumunda sorumlu tutulabileceğini, bu nedenle Yüksek Adalet Divanı mahkemesinin böyle bir davaya bakamayacağını iddia eder; ancak Mahkeme Başkanı Salim Başol ise Bayar’ı yargılamak konusunda kendilerinin vazifelenirildiğini ifade etti. Salim Başol’un “Kararname okunacaktır.”¹¹⁷⁹ emri üzerine kararname yüksek sesle okunmuş ve Celal Bayar’ın duruşması başlar ve Celal Bayar duruşmada olan bitenleri kendisi açıklamayı tercih etmiştir;¹¹⁸⁰

... *Ortada bir Kıbrıs davası var. Türk milletinin her ferdi bu dava ile alakadar olmuştur. Yunanlar da Kıbrıs’ın ilhakı için azami gayret sarfetmişlerdir. Tezimizi meşru bazlar içinde dünya umumi efkârına kabul ettirmek vazifemizdi. Bunun için gayret sarf ediyorduk...*

Celal Bayar’ın bu açıklaması üzerine araya giren mahkeme başkanı Salim Başol da Bayar’a yeni sorular yöneltmiştir;¹¹⁸¹

Ama bu hareket meşru değil, gayrimeşrudur. Bütün deliller bu merkezdedir. Bu müdahale bir ihsası reydi. Devletin istihbarat makamlarında bu nümayişin tarafınızdan tertip edildiğine dair raporlar var. Tahkikat yapılmadan o gün ‘Bu hadiseleri müseccel komünistler yaptı.’ demişsiniz. Hiç tahkikat yapılmadan bu nasıl oluyor? Hadiseleri masum insanların üzerine nasıl yüklersiniz?

Mahkeme başkanının bu sorusuna karşılık Celal Bayar ise *Yani bir beyanat mı yapmışım, bir vesika mı imzalamışım? Örfi İdare Kumandanına o gün vilayette hadisenin faillerini bulmaları gerektiği doğrultusunda emirler*

1178 Mehmet Barlas, “Rüzgar Gibi Geçti”, **Sabah**, 22 Şubat 2000.

1179 **Hayat Dergisi**, S 45, 4 Kasım 1960.

1180 Süleyman Yeşilyurt, **Bayar Gerçeği**, Ankara 1956, s. 334.

1181 Yeşilyurt, **age.**, s. 334.

*verdim.*¹¹⁸² karşılığını vermiştir. Bu açıklamaya karşılık olarak Mahkeme Başkanı Salim Başol ise *Faillerin bulunması ve takibi kanun emridir. Haklarında hiçbir delil bulunmayan insanlar hakkında tahkikat yapılmış ve sonra beraat etmişlerdir.* cevabını vermiştir. Aynı duruşmalarda Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu da yargılanırlar ve 6/7 Eylül olaylarıyla ilgili olarak altışar yıl hapse mahkûm olmuştur. Bütün bu olaylardan tam 57 yıl sonra Demokrat Parti Eski Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Arif Demirel ise yaptığı bir açıklamayla konuya çok farklı bir boyut getirir ve olayların sadece 6 Eylül günü yaşandığını, dolayısıyla 6/7 Eylül ifadesinin yanlış olduğunu belirterek bütün bu yaşananlarda bir İngiliz parmağı olabileceği yönündeki yaklaşımlara bir de Yunanistan unsurunu ekleyerek olup bitenlerin sorumlusunun Yunanistan derin devleti olduğunu ileri sürmüştür,¹¹⁸³

...1955'te İstanbul'da Rumca/Helence konuşan 90 bin kişi var. Bunların 17 bini Yunan pasaportu taşıyan ve 1930'da imzalanmış bir antlaşma ile İstanbul'da gayrimenkul edinme, işyeri açma hakkı bulunan İstanbullu Yunanlar. 1955 yılında Yunanistan'da küçümsenmeyecek ölçüde komünist var. Yunan derin devleti için Yunanistan uyruklu 17 bin İstanbullu içinden olayları başlatmak için birkaç yüz kişiyi bulup görevlendirmek ve Gökşin Sipahioğlu'nu hediyelerle 2. Baskı için teşvik etmek çok kolaydı. Fuat Köprülü'nün 27 Mayıs darbesinden hemen sonra yaptığı iğrenç ihbar nedeniyle Yassıada'da alalacele hazırlanan davada Yüksek Adalet Divanı 5 Ocak 1961 günü karar veriyor; Olayları tertipleyen Zorlu ve Menderes'e 6'şar yıl. 1 gün sonra 1961 Anayasası'nı yazacak olan Kurucu Meclis açılıyor. Darbecilerin başı (aynı zamanda Devlet Başkanı) Gürsel'in 10 kişilik Kurucu Meclis kontenjan üyeliği var. 10 kişiden 1'i, olaylarda DP İstanbul İl Başkanı olan, muhbirin oğlu Orhan Köprülü. Çelişkiye bakın ki DP Genel Başkanı'na 6 yıl, DP İstanbul İl Başkanı'na ise kontenjandan Kurucu Meclis Üyeliği verilmişti. Yunanistan'a da gümüş bir tepsi içinde sonsuza dek Türkiye aleyhine kullanacağı bir koz sunulmuştu; 'Barbar Türkler 6 Eylül 1955 tarihinde İstanbul'da Rumlara pogrom uygulamışlardır...

Bu olaylarla ilgili olarak Yunan derin devletinin parmağının olduğu yönünde bir iddia¹¹⁸⁴ yanında son derece önemli ölçüde İngiliz faktörünün de bulunduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre Atina'daki İngiliz Büyükelçisi 1954 Eylül ayında Türk-Yunan dostluğunun son derece yüzeysel bir seviyede olduğunu belirterek, bu dostluğu ortadan kaldıracak basit bir girişimin, örneğin Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve yönelik küçük bir saldırının bu

1182 Yeşilyurt, *age.*, s. 335.

1183 Mehmet Arif Demirel, "6/7 Eylül Olaylarını Yunan Derin Devleti Planladı", **Derin Tarih**, Sayı: 6, Eylül 2012, s. 64-70.

1184 Demirel, *agm.*, s. 64-70.

dostluğu ortadan kaldıracığından bahsetmiştir.¹¹⁸⁵ Aynı paralelde olmak üzere İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda görevli bir diplomat ise Ankara'da meydana gelecek birkaç eylemin işlerine çok yarayacağından dem vurmaktadır. İngiliz parlamenter John Strachy ise Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesinden Türkiye'nin çekinmesini gerektirecek bir durum olmadığını, çünkü garanti olarak İstanbul'da hatırı sayılır oranda Rum azınlığın yaşamakta olduğunu belirtmiştir.

Yıllar sonra 6/7 Eylül olayları konusunda yapılan çalışmalar özellikle İngiltere'nin Atina Büyükelçiliği ve Selanik Konsoloslğunun bu olaydaki dahlini ortaya koymaktadır. 1930'lu yıllarda Mustafa Kemal Atatürk ve Elefterios Venizelos arasında başlayan dostluk bağlarının Türk-Yunan dostluğuna dönüşmesi, iki ülke arasında ekonomik, siyasi, askerî bağların güçlendirilmeye başlanması bu coğrafyada farklı menfaat hesapları yapan güçlerin pek de hoşlandıkları bir durum olmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde İtalyanların ve hemen ardından Almanların işgaline uğrayan ve kanlı bir iç savaş yaşayan Yunanistan'a "Megali Limos/Büyük Açlık Dönemi"¹¹⁸⁶ sırasında yardım elini uzatan tek ülkenin Türkiye olmasının ardından kaçınmaya başlanan Kıbrıs sorunu iki ülke ilişkilerini iyiden iyiye gerginleştirmiştir. Şartların olgunlaşmaya ve istenilen kıvama gelmesiyle başlatılan olaylar ise hem Kıbrıs'ı içinden çıkılmaz bir sorun haline getirir, hem de uluslararası camiada Türkiye'nin siciline kara bir leke sürülmesine neden olmuştur. Yıllar sonra ortaya çıkan yeni bilgiler ise bu olayların arkasında İngiltere'nin Atina Büyükelçiliği ve Atina Konsoloslğunun da bulunduğu yönündedir. Olaylarla ilgili yapılan en son açıklama ise DP kanadından gelmiştir ve bu olayların planlayıcısı ve uygulayıcısı olarak Yunanistan derin devletini ve o dönemde İstanbul'da yaşamakta olan ciddi sayıdaki Yunan vatandaşını göstermektedir. Şüphesiz 6/7 Eylül 1955 tarihinde başlayan ve özellikle İstanbul'da yaşayan azınlıklara yönelik olarak gerçekleştirilen bu tahrip, yağma ve yıkım hareketi daha sonraki süreçte de Türkiye'nin başını çok ağrıtabilecek bir sorun olarak da tarihe geçmiştir. Mal ve cana verilen zarar ve tahribat yanında pek çok inanç merkezinin de yağmalanması ve tahrip edilmesi bir Batı ülkesi olarak Türkiye'yi modern Avrupa ve dünya kamuoyu karşısında zor duruma düşürmüştür.

Bütün bu faaliyetlerin arkasında doğrudan DP iktidarı ve Adnan Menderes hükûmetinin bulunduğu iddiaları yanında civar kentlerden İstanbul'a taşındığı belirtilen bazı bindirilmiş kıtalar da hükûmet kanadı açısından tereddütler oluşturacak bir durum olarak ortaya çıkmıştır. 6/7 Eylül 1955'in

1185 **PRO FO**, 371/117642.RG 1081. İngiltere'nin Atina Büyükelçiliğinin 19 Ağustos 1954 tarihli raporu, Robert Holland, "Greek-Turkish Relations, İstanbul and British Rule in Cyprus, 1954-1959; Some excerpts from the British Public Archive", Bulletin of the Centre for Asia Minos Studies, 10 (1993/94), 327-365'den aktaran Dilek Güven, *age.*, s. 48.

1186 Ulvi Keser, **Yunanistan'ın Büyük Açlık Dönemi (μεγάλο λιμός) ve Türkiye**, IQ Yayınları, İstanbul 2008.

hemen ardından Kıbrıs'ta yaşanan süreç ise tamamen silahlı bir mücadele olarak ortaya çıkar. Yunanistan destekli EOKA karşısında Kıbrıs Türklerinin kurdukları Volkan, 9 Eylül gibi mahalli, etkisiz yeraltı örgütlerinin ardından 15 Kasım 1957 tarihinde kurulan ve 1 Ağustos 1958'den itibaren Türkiye'nin fiili desteğiyle faaliyete geçen Türk Mukavemet Teşkilatı, Kıbrıs Türklerinin can, mal ve namus güvenliklerini sağlamaya çalışmıştır. Öte yandan Kıbrıs'ta Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörlüğünde 16 Ağustos 1960 günü kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin de uzun ömürlü olmaması ve olayların devam etmesinin ardından 21 Aralık 1963 tarihinde "Akritas Planı" çerçevesinde bütün Kıbrıs Türklerini ortadan kaldırmaya yönelik Rum saldırılarının başlaması karşısında Türkiye de kayıtsız kalmaz ve 1964 yılı başından itibaren Türkiye'de yaşayan bütün Yunan vatandaşlarını sınır dışı etmeye başlar. Böylece iki ülke arasındaki ilişkiler iyiden iyiye gerginleşmiştir.

16. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI BALKANLARDA İŞ BİRLİĞİ MODELİ: BALKAN PAKTI VE TÜRKİYE*

İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş'ın iyice hissedilir olmaya başlaması üzerine Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin karar alıcıları hem küresel konumun verdiği sorumluluk hem de ABD ve Batı'nın çıkarları için Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve onun uydularıyla birlikte komünist tehdide karşı daha etkin ve aktif mücadele edilmesinin zaruri bir durum olduğu kanaatine varmışlardı. Bu çerçevede daha önce Başkan Truman tarafından ilan edilen doktrin ile SSCB'yi çevreleme politikasının ilk ayağı oluşturulmuş ve doktrin sonrası literatürde "Marshall Yardımları" olarak adlandırılan yardımlar yapılmıştı. Ancak 1952 yılında Dwight David Eisenhower'ın başkan seçilmesi ve John Foster Dulles'in dışişleri bakanlığı görevine gelmesiyle beraber ABD dış politikasında taktiksel anlamda değişiklikler hasıl oldu. Söz konusu karar alıcılar, mevcut politikalarda birtakım değişikliklere giderek SSCB ve komünizm ile mücadelede ekonomik yardımların yanı sıra Batı ülkelerinin yer almadığı bölgesel iş birlikleri veya ittifakların tesis edilmesi noktasında irade gösterdiler.

ABD politikasının ve Sovyet tehdidinin hızlandırıcı etkisinin açık bir şekilde görüldüğü bölgesel iş birliklerinden birisi de Balkan yarımadasında gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bu kapsamda iş birliği denemesinin ana aktörlerinden olan Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonunda Mihver ülkelerine savaş ilan etmesine rağmen savaş boyunca tarafsız kalmasından dolayı dış politikada yalnızlığa itilmiş ve savaş sonrası tesis edilen iki kutuplu uluslararası sistemin başat aktörlerinden SSCB ile sorunlar yaşamaya başlamıştır. Bir yandan SSCB'den gelen tehditler, diğer yandan Türkiye'nin Batı devletleri tarafından savaş dönemi politikasından dolayı cezalandırılması isteği, Türk karar alıcılar nezdinde yeniden işgal korkusunu gündeme getirdi. Bu nedenden dolayı Ankara, bir yandan Batı sistemine dâhil olmak için çaba sarf ederken, diğer yandan da Batı ile uyumlu bölgesel iş birliklerine dâhil olmaya çalıştı.

Pakt içerisinde yer alan Yunanistan ise Balkanlar'daki Sovyet uydusu devletlerle gerek sınır gerekse ideolojik sorunlar yaşamaktaydı. Söz konusu

* Prof. Dr., Mehmet Seyfettin Erol, Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKA-SAM) Başkanı; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Öğretim Üyesi, mserol@gmail.com.- Arş. Gör. Kadir Ertaç Çelik, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, clkertac@gmail.com.

sorunlar ülkede yaşanan iç savaş sonrası da devam etti ve Atina yönetimini Batı yanlısı devletlerle iş birliğine zorladı. Bir diğer Balkan ülkesi olan Yugoslavya'daki Tito yönetimi ise başta iyi ilişkilere sahip olduğu Sovyet yönetimi ile ters düşerek, Türkiye ve Yunanistan'ın maruz kaldığı tehditlerin kendisi açısından da söz konusu olduğu kanaatine vardı.

Batı'nın ve bölge devletlerinin farklı çıkar algıları ve tehditlerinin ortak hedefler belirlenmesi ve birlikte hareket edilmesinin zorunlu kıldığı 1950'li yılların uluslararası ve bölgesel konjonktürü birtakım paktların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

16.1. Paktın Kurulmasının Nedenleri ve İş birliğine Giden Süreç

1954 yılında gerçekleştirilen ve literatürde Balkan Paktı olarak kavramsallaştırılan bölge devletlerinin iş birliği modeli, Soğuk Savaş dönemindeki iki kutuplu bir sistemin ürünü olup, ABD desteğiyle ve NATO'nun askerî stratejileri gereği kuruldu. Üye devletler açısından ise ortak çıkarlardan ziyade farklı çıkarların gerçekleştirilmesi için bir enstrüman olarak ele alındı.¹¹⁸⁷

Söz konusu paktın kurulma nedenlerini Melek Fırat dört ana başlıkta ele almıştır. Fırat'a göre Balkan Paktı'nın kuruluş nedenleri:¹¹⁸⁸

1. *NATO Stratejisindeki Boşluk ve ABD Desteği*: Soğuk Savaş Dönemi'nin önemli rekabet alanlarının başında gelen Balkan yarımadası Moskova destekli sosyalist ülkeler ve ABD destekli Türkiye ve Yunanistan olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bahse konu bölünmüşlük Tito'nun Moskova ekseninden uzaklaşması ve Kominform'dan ayrılmasıyla birlikte yeni bir hüviyet kazanmıştı. Bir yandan savaş sonrası ekonomik sorunlarla diğer yandan da güvenlik tehdidiyle uğraşmak zorunda kalan Yugoslavya'nın bu durumu ABD tarafından fırsata çevrilmişti. Washington yönetimi önce ekonomik sonrasında ise askerî yardım göndererek, Yugoslavya'yı Moskova ekseninden tamamen uzaklaştırarak, kendi yanına çekmeyi başarmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet tehdidine karşı kurulan NATO'ya 1952 yılında Türkiye ve Yunanistan'ın üye olmasıyla ABD "çevreleme politikası"nı uygulamaya başladı. Batılı devletlerin içerisinde yer almayan Balkanlar ve Orta Doğu'da kurulacak bölgesel ittifaklarla SSCB çevrelenecek ve NATO'nun askerî savunma hattı Adriyatik'ten İran'a kadar tesis edilmiş olacaktı. Bu stratejideki tek boşluk ise Yugoslavya'ydı. Tito liderliğindeki Yugoslavya'nın NATO üyeliğine kesinlik-

1187 Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I: 1919-1980, 19. Baskı, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 588.

1188 Fırat, agm., s. 588-589.

le sıcak bakmaması gerçeği üzerine tek çözüm olarak NATO üyesi ülkeler ile Yugoslavya'nın iş birliği yapması kalıyordu. Bu nedenden ötürü Atina-Ankara-Belgrad hattı oluşturulmaya çalışıldı.

2. *SSCB ve Doğu Bloku'ndan Algılanan Tehdit*: Pakta dâhil olan üç ülke de SSCB başta olmak üzere Doğu Bloku ülkelerinden tehdit algılamaktaydılar. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'ye verilen notalar, Tito'nun ulusal sosyalizm anlayışı üzerinden Moskova-Belgrad çatışması ve Yunanistan'ın yaşadığı iç savaş, bu tehdit algısının nedenleriydi. Bu nedenlere ek olarak Bulgaristan ile Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın; Arnavutluk'la ise Yugoslavya ve Yunanistan'ın sorunları bu ülkeleri birbiriyle yakınlaştırmıştı.
3. *Ekonomik Yardım Gereksinimi*: Pakta dâhil üç ülke de İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik zorluklarıyla yüzleşmekteydi. Dolayısıyla NATO'nun savunma stratejisini güçlendirecek bir pakta gerçekleştirmek Batı ile pazarlıklarla etkili bir araç olacağı gibi gelecek ekonomik ve askerî yardımları da çoğaltabilecekti.
4. *Yugoslavya'nın Trieste Sorununda İtalya'ya Karşı Gücünü Artırma İsteği*: İkinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla Trieste serbest kent olarak kabul edilmişti. Ancak Yugoslavya, gerek savaş sonrası oluşan koşullar gerekse de İtalya'nın Müttefiklerle yaklaşmasından endişe duymaktaydı. Eğer süreç bu şekilde devam ederse İtalya, Trieste'yi alarak yeniden Balkanlara girebilirdi. Bu tehdidi önlemek amacıyla Belgrad yönetimi Türkiye ve Yunanistan'la iş birliği yaparak, hem Balkanlarda bir ittifak üçgeni kurmak hem de Batı içinde gücünü artırmak istemiştir.

Yukarıda sayılan nedenler de göz önüne alınarak dönemsel şartlara ve bölgesel konjonktüre bakıldığında İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Balkan jeopolitiğinde SSCB'nin hâkimiyetinin Türkiye ve Yunanistan tarafından ciddi bir şekilde endişeyle karşılandığı görülmektedir. Sovyet tehdidinin ana belirleyici neden olduğu bir jeopolitikte Türkiye'nin NATO üyeliği de Moskova'nın tepkisini çeken bir gelişme olmuştur. Bu gelişme üzerine 13 Kasım 1951 tarihinde Moskova yönetimi bir nota vererek doğrudan doğruya kendilerine karşı kurulan bir ittifaka katılmasının Türkiye-SSCB ilişkilerine ciddi zarar vereceğini belirtti.¹¹⁸⁹ Sovyetler Birliği'nden böylesi bir açık tehdit alan Türkiye yönetimi, kendi güvenliğini sağlamak amacıyla bölgesel savunma sistemi tesis edilmesinin gerekli olduğuna karar verdi. Bu bağlamda söz konusu sisteme dâhil edilmesi en uygun devletler ise Türkiye'nin komşusu ve Sovyet tehdidine maruz kalan Yunanistan ile Sovyetler Birliği ile aynı blokta adlandırılmasına rağmen Moskova ile farklı düşünmeye başlayan Tito yönetimindeki Yugoslavya olarak değerlendirilmişti. Çünkü İkinci Dünya Savaşı

1189 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1905*, Alkım, İstanbul 2004, s. 521.

sonrasında Balkan jeopolitiğindeki gelişmeler, Türkiye ve Yunanistan'ı tehdit ederken 1948 yılının yazında Yugoslavya'nın Kominform'dan yani Doğu Bloku'ndan ayrılması da Balkanlardaki iki blok arasındaki çatışmayı daha da hızlandırdı.¹¹⁹⁰

Türk karar alıcıların Balkanlarda kendilerine yönelik tek tehdit algısı Sovyetler Birliği'nden ibaret değildi. 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'ın ülkesindeki Türkleri göçe zorlama politikası da Ankara yönetimi tarafından Sovyetler Birliği'nin baskısı sonucu ortaya çıkan bir gelişme olarak ele alındı. Türkiye'nin NATO'ya üye olmasına da tepkisiz kalmayan ve karşı çıktığını belirten Bulgaristan, Türkiye için bir diğer tehdit halini aldı.¹¹⁹¹

Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'yı birbirine yakınlaştıran nedenlerin başında bir yandan uluslararası sistemin yapısal durumundan kaynaklı tehdit algıları diğer yandan da bölgesel jeopolitikten dolayı böylesi bir ihtiyacın ortaya çıkması yer almaktaydı. Bu bağlamda ilk olarak Türkiye ve Yunanistan'ın NATO ile ilişkileri ele alınması gereken husustur. Kuzey komşularının desteklediği bir iç savaştan yeni çıkan Yunanistan, Bulgaristan'la ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Söz konusu sorunların nedenleri arasında Bulgaristan'ın komünist Yunan çetelerine yataklık yapması, azınlıklar, Makedonya'dan karşılıklı toprak talepleri ve Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne çıkma projesi öne çıkmaktaydı. Ayrıca Sovyetler Birliği tarafından desteklenecek Arnavutluk da Yunanistan için bir diğer tehdit unsuruydu. Böylesi tehditlerle yüzleşen Yunanistan ve Türkiye 1951 yılında NATO'ya girmişler ve bu süreçte NATO bünyesine dâhil olabilmek için yaptıkları çalışmalar söz konusu aktörleri birbirlerine yakınlaştırmıştı. Bahse konu yakınlaşma, 1952 yılında iki ülkenin devlet adamlarının karşılıklı ziyaretlerini beraberinde getirdi. Ziyaretler bağlamında mevcut tehditler ve bunlara karşı bir savunma sistemi gerekliliği hususunda ortak bilince ulaşıldı. Yugoslavya ise 1948 yılında Doğu Bloku'ndan ayrıldı ve Batı'ya yakınlaşmaya başladı. Dahası bu süreçte ABD'den ekonomik ve askerî yardım almaya başladı. Batı'ya yakınlaşan Yugoslavya, Sovyet uydusu olan Bulgaristan, Macaristan ve Romanya ile sınır komşusuydu. Bir anlamda etrafı düşmanlarla çevrili olan Yugoslavya hem söz konusu dış tehditler hem de Batı'yla yakınlaşmasından dolayı diğer iki devletle de yakınlaşmaya başladı.¹¹⁹²

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan jeopolitikte Sovyet veya komünist tehdit sadece Balkan Pakti'na dâhil olan ülkeler için söz konusu değildi. Bu süreçte Avrupa'nın güvenliğine yönelik en büyük ve belki de tek tehdit Sovyetler Birliği'nden gelmekteydi. Avrupa ve ABD, bu tehdiye karşın bir ön-

1190 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 731.

1191 Uçarol, **age.**, s. 732.

1192 Oral Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 276, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 83-86.

lem olarak NATO'yu kurmuşlardı. Ancak NATO'nun Avrupa'da 14 tümeni varken SSCB 19 tümene sahipti. SSCB'nin konvansiyonel anlamda ezici bir üstünlüğünün söz konusu olduğu Avrupa güvenliği meselesinde Türkiye'nin hayati öneme sahip olduğu net bir şekilde idrak edildi. Türkiye'nin NATO üyeliğiyle beraber Avrupa güvenlik sistemine ve Batı Bloku'na dâhil olması SSCB'nin Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmesinin önüne çekilecek bir set anlamına gelmekteydi. Bununla beraber Türkiye topraklarında inşa edilecek askerî üsler sayesinde Orta Doğu, Akdeniz ve Balkanlardaki Batı çıkarlarının korunması daha mümkün bir hale gelecekti.¹¹⁹³

Türkiye ise söz konusu dönemde jeopolitik konumu üzerinden dış politika tercihlerini belirlemekteydi. Bu bağlamda uluslararası ve bölgesel konjonktür ile beraber jeopolitik konum üzerinden bir değerlendirme yapan Türk karar alıcıların düşüncesi, Türkiye'nin kendi güvenliğini tek başına sağlamanın mümkün olmadığı şeklindeydi. Dolayısıyla Ankara yönetimi, güvenlik sorununun çözümünün Batı Bloku içerisinde yer almaktan geçtiğine inanmaktaydı.¹¹⁹⁴ Bu kapsamda Menderes hükûmeti bir yandan Orta Doğu'da İngiltere ve ABD ile aynı çizgide politika izlerken diğer yandan da Adriyatik'ten Pakistan'a kadar uzanan hattın güvenlik zincirini tesis etmek amacıyla Balkan Pakti'na önem vermektedir. Menderes, bu süreçte Türkiye'nin jeopolitik konumunun belirleyici olduğunu düşünmekte ve söz konusu konumdan dolayı ülkenin, "Güney Akdeniz" in lideri pozisyonuna gelebileceğini düşünmekteydi. Cumhurbaşkanı Celal Bayar da, Türkiye'nin NATO'da, Balkan Pakti'nda ve Bağdat Pakti'ndeki üyeliklerinin temel amacının, Batı Avrupa, Balkanlar ve Orta Doğu'da güvenliği, istikrarı ve gelişmeyi sağlamak olduğunu belirtmekteydi.¹¹⁹⁵ Ayrıca bahse konu iş birliği modeli, Türkiye ile Yunanistan'ın uzlaşma sürecinin perçinlenmesi, bir kurumsal iş birliğine yol açması ve bunun kalıcı olmasını sağlayan gelişme olarak ele alınmaktaydı.¹¹⁹⁶ Diğer taraftan, Yugoslavya ile askerî iş birliği, Türkiye için Doğu Trakya'nın savunulması açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Bu hususta tek başına Yunanistan'ın kuvveti kâfi değildi.¹¹⁹⁷

İki kutuplu uluslararası sistemin şartları çerçevesinde etkin bir bölgesel Soğuk Savaş aktörü olan Türkiye, NATO'ya katıldıktan sonra bir yandan Orta Doğu'da diğer yandan da Balkanlar'da bölgesel güvenlik örgütlerinin

1193 Mustafa Albayrak, "DP Hükûmetinin Politikaları (1950-1960)", **Türkler**, C 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 860-871.

1194 Haluk Ülman-Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: XXVII, No 1, Mart 1972, s. 7.

1195 Hüseyin Bağcı, **Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 54-57.

1196 Mim Kemal Öke-Erol Mütercimler, **Yalnızlıktan Saygınlığa Demokrat Parti'nin Dış Politikası**, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara 2000, s. 203-205.

1197 **BCA**, 030.01/102.633.2

kurulması yönünde istekli davranmaktaydı. Bu durumun başlıca iki nedeninden ilki; Türkiye'nin millî çıkarlarına ve varlığına yönelik Sovyet ve komünist tehditidir. Diğer neden ise karar alıcıların gerek uluslararası gerekse bölgesel konjonktürden dolayı aktif ve etkin bir devlet rolü için ABD ile çatışmayan projeksiyonlara dâhil olması gerekliliğine dair dış politika tercihidir.

Esas itibarıyla gerek Balkanlarda iş birliği denemeleri gerekse Türkiye'nin bölgesel iş birliği süreçlerinin tesis edilmesi noktasındaki çabaları, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmış yeni bir olgu değildi. Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kurulan Türk Devleti'nin ilk yıllarında da Balkanlara önem verildiği görülmektedir. Atatürk Dönemi Türk dış politikasına bakıldığında Balkanlarda güvenliğin sağlanabilmesi için bir Balkan İttifakı'nın tesisine öncülük yapıldığı görülecektir. Ancak söz konusu dönemde tesis edilen Balkan Antantı¹¹⁹⁸ ile İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan Balkan Paktı arasında görünürde benzerlikler olmasına karşın aynı jeopolitikte farklı dönemlerde söz konusu olan ittifakların ortaya çıkmasında farklı şartların etkili olduğunu belirtmek gereklidir. En temel ve belirleyici fark ise; 1934 yılındaki Balkan Antantı çok kutuplu bir yapıda ittifaka taraf devletlerin revizyonist devletlerden gelen tehditler neticesinde kurulmuşken, 1954 yılındaki Balkan Paktı ise iki kutuplu sistemin bir ürünü olup bloklar arası çatışmanın temel tehdit olduğu bir havada tesis edilmiştir.¹¹⁹⁹

Birinci Dünya Savaşı sonrası inşa edilen uluslararası sistemin yapısal çarpıklıkları ve özellikle de Avrupa düzenlemelerinin revizyonist girişimlere sebebiyet vermesi sonucu ortaya çıkan tehditlere karşı Atatürk Dönemi Türk dış politikası yeni bir savaş tehdidinin varlığını idrak ederek çeşitli ittifaklar yaptı. Menderes hükümeti de benzer iki kutuplu sistemin Doğu Bloku'nu oluşturan Sovyet tehdidine karşı Balkanlar'da hem Türkiye'nin hem de bölgenin güvenliğine katkı sağlayacak önlemler almaya çalıştı. Türkiye ve Yunanistan arasında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sistemden tasfiyesi sonrasının sorunları, 1930 yılına kadar süreçte kısmen aşıldı ve bu tarihte bir dostluk anlaşması imza edildi. 1933 yılında ise yeni bir anlaşma imza edilerek, Balkan Paktı ve sonrasında da ittifak-süreci işlevselleştirildi.¹²⁰⁰ Her iki dönemde tesis edilen ittifakların yapısal nedenleri farklı olsa da aktörler ve ittifakın oluşumunun temelinde yer alan güvenlik

1198 Balkan Paktı hakkında detaylı için bk. Mustafa Türkes, "The Balkan Pact and Its Immediate Implications for The Balkan States, 1930-1934", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 1, 1994, s. 123-144.

1199 Sedef Bulut, "Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: I. ve II. Menderes Hükümetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 41, Mayıs 2008, s. 45.

1200 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 15. Baskı, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 293.

endişesi ise ortak nedenler olarak ele alınabileceği gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen Balkan Antantı tecrübesinin İkinci Dünya Savaşı sonrası söz konusu olan Balkan Paktı'na katkı sağlayan bir gelişme olduğu açıktır.

Bu çerçevede, Ankara-Atina-Belgrat-Roma ekseninde gelişen iş birliği ve bölgesel ittifak arayışları, İngiltere tarafından Amerika ilhamlı bir proje olarak görülmekteydi.¹²⁰¹ Dolayısıyla, Londra da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında başlayan ilişkilerin gelişimine en başından itibaren destek vermek suretiyle Doğu Akdeniz'deki Batı'nın savunma üslerini en azından Ankara-Atina-Belgrat mihveriyile oluşturmak istemekteydi. Londra'nın bu kapsamda Doğu Akdeniz'de ve Balkanlarda yürüttüğü bu faaliyetlerin ardından prestij kadar, Commonwealth'ın büyük bir kısmı ile ve hammadde aldığı ülkelerle olan deniz nakliyat güzergahının güvenliğini kontrol altında tutmak da önem taşımaktaydı.¹²⁰² Bu çerçevede İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in Eylül 1952'deki Yugoslavya ziyareti, ideolojik farklılıklara rağmen, realist bir politikanın uygulanması olarak değerlendirilmişti.¹²⁰³

16.2. Balkan Paktı'nın İmzalanması ve İçeriği

25 Şubat 1953 tarihinde Atina'da parafe edilen, resmî adı “Türkiye Cumhuriyeti, Yunanistan Krallığı ve Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İş birliği Antlaşması” olan ve Balkan Paktı olarak adlandırılan antlaşma taraf üç devletin dışişleri bakanları tarafından 28 Şubat 1954 tarihinde Ankara'da imzalandı. İttifak niteliği taşımayan söz konusu anlaşma, giriş bölümü ve on maddeden oluşmaktadır. Anlaşmanın giriş bölümü ve maddeleri aşağıdaki gibidir:¹²⁰⁴

Giriş bölümü: Burada imzacı devletler BM Antlaşması'nın 52. maddesi uyarınca bu anlaşmayı imza ettiklerini belirtmişler ve BM'ye bağlılıklarını metne eklemişlerdir.

Madde 1: Bu maddede taraflar arasında sürekli iş birliği yapılması ön görülerek ortak çıkarların söz konusu olduğu bütün hususlarda birbirlerine danışacakları ifade edilmiştir. Bu kapsamda dışişleri bakanlarının ortak sorunları ele almaları amacıyla yılda en az bir kere toplanmaları gereği hükme bağlanmıştır.

Madde 2 ve 3: Anlaşmanın bu maddeleri taraf devletlerin bölgelerinde barış ve güvenliğin korunması hususunda ortak çabalarda bulunacağı ve kendilerine bir saldırı olması hâlinde gerekli savunma önlemleri de dâhil olmak üzere güvenlik sorunları bağlamında birlikte hareket etmelerini düzenlemiştir.

1201 BCA, 030.01/102.633.2

1202 BCA, 030.01/102.637.9

1203 BCA, 030.01/102.636.7

1204 Fırat, agm., s. 589-590.

tir. Bu hususta her ülkenin genelkurmayı iş birliğinde yer alacak ve hükümetlerine güvenlik kapsamında önerilerini sunacaktır.

Madde 4: Devletlerin ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda da iş birliğine gideceğini öngörmektedir.

Madde 5: Taraf devletlerin aralarında sorun çıkması hâlinde sorunun çözümünde barışçıl yollara başvurulacağı düzenlenmiştir.

Madde 6: İmzacı devletlerin herhangi birine karşı tesis edilecek anlaşmalara diğer imzacı devletlerin katılmayacağı hüküm altına alınmıştır.

Madde 7: Bu anlaşmanın hükümlerine aykırı başka anlaşmalar yapılmayacağını düzenler.

Madde 8: Bu anlaşmanın, taraf devletlerin NATO üyeliklerinden doğan hak ve yükümlülüklerine etki doğurmayacağı belirtilmiştir.

Madde 9: Anlaşmanın başka devletlerin katılımına açık bir anlaşma olduğunu düzenler.

Madde 10: Tarafların anlaşmadan çekilme usulüne ilişkin düzenlemeyi içerir. Buna göre taraflar anlaşmanın yürürlüğe girişini izleyen 5 yılın sonunda 1 yıl önceden bildirmek şartıyla anlaşmadan çekilebilirler.

Anlaşmanın maddeleri ele alındığında öncelikli olarak Balkan Pakti'nin BM sistemine, Batı değerleri ve çıkarlarına uygun olarak tesis edildiği görülmektedir. Giriş bölümünde BM Antlaşması'na vurgu yapılması hem uluslararası hukuk açısından meşruiyet kazanma çabasının hem de Batı ile aynı çizgide yer alındığının bir göstergesidir. Ayrıca anlaşma metninden söz konusu paktın güvenlik sorunları ve tehditlere yönelik tesis edildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada anlaşmanın birinci, ikinci, üçüncü ve beşinci maddeleri taraf devletlerin ortak tehditlere karşı ve barış ve güvenliğin korunması hususunda iş birliği yapacağını düzenlerken sadece dördüncü maddede ilgili tarafların ekonomik, teknik ve kültürel konularda da iş birliğine cevaz verildiği düzenlenmiştir. Sekizinci madde ise yedinci maddede yer alan hususun hem anlaşmanın ruhuna hem de hedeflenen iş birliğine halel getirmemesi amacıyla düzenlenmiştir. Bu noktadan hareketle bir değerlendirme yapıldığında Türkiye ve Yunanistan'ın NATO üyesi olduğu Yugoslavya'nın ise bu örgüte üye olmasının Balkan Pakti'na veya söz konusu iki devletin NATO üyeliklerine etki doğurmaması amaçlanmıştır. Diğer maddelerde ise anlaşmanın uluslararası hukuk kapsamında teknik konulara ilişkin esasları düzenlenmiştir.

16.3. Paktın Sonuçları Bakımından Değerlendirilmesi

Balkan Paktı'nın sonuçları bağlamında ele alınacak en önemli gelişme; bu anlaşmanın imzalanması sonrası oluşan ortamın Balkan İttifakı ile sonuçlandırılmasıdır. 9 Ağustos 1954 tarihinde Yugoslavya'nın Bled kentinde imzalan "Siyasal İş birliği ve Yardımlaşma Antlaşması" bölgesel bir savunma ittifakı görünümü arz etmiştir. Süresi 20 yıl olarak belirlenen bu anlaşmanın ikinci maddesi ile NATO Antlaşması'nın beşinci maddesi arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Her iki anlaşmanın ilgili maddelerinde Sovyetler Birliği'ne karşı koruyucu hükümler olduğu görülmektedir.¹²⁰⁵ Bu çerçevede Pakt, Sovyetlerden ve uydularından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Amerikan desteğine açtı. Ataöv, bu tespitten hareketle, Pakt'ı NATO gibi muğlak bir ittifak olarak nitelendirmekte ve önemini daha ziyade siyasi oluşuna bağlamaktadır. Hatta bir Amerikan kaynağına göre, Pakt'ın ABD dış politikasının bir başarısı olduğunun da altını çizmektedir.¹²⁰⁶

Paktın imzalanmasının hemen ardından Sovyet lideri Stalin'in ölmesi de hem Paktın gelişimi ve geleceği hem de bölge jeopolitiği açısından öneme haiz bir gelişmedir. Bu gelişme üzerine Sovyet yönetiminde söz konusu Pakta taraf üç devlete karşı bir yumuşama olduğu görülmüştür. Bu yumuşamanın ilk belirtisi ise Sovyetler Birliği tarafından 30 Mayıs 1953 tarihinde Türkiye'ye verilen notadır. Verilen notayla Sovyet hükümetinin Türkiye'den herhangi bir toprak talebi olmadığı iletildi. Ayrıca Yugoslavya ile söz konusu olan düşmanca ilişkilerde de yumuşama oldu. Bu kapsamda söz konusu ülkeye uygulanan ekonomik ambargolar kaldırıldı, Kominform devletleri ile arasındaki sınır sorunları çözüm evresine girdi ve diplomatik ilişkilerde yeniden büyükelçi seviyesine dönüldü.¹²⁰⁷

Türkiye açısından bakıldığında Menderes, Balkan Paktı'ndan çok şeyler beklemişti. Ancak beklentileri gerçekleşmemiştir. Bunun nedenleri aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:¹²⁰⁸

1. Kıbrıs anlaşmazlığı nedeniyle Türk-Yunan ilişkilerinin bozulmaya başlaması,
2. SSCB'nin Stalin'in ölümünden sonra (1953), Yugoslavya'ya karşı olan politikasındaki değişiklik, Tito'nun tarafsızlık politikasına yönelişi ve bu kapsamda Nehru ve Nasır ile birlikte etkin bir politika

1205 Sibel Turan, "Balkanlar ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Ed. Haydar Çakmak, Platin Yayınları, Ankara, 2008, s. 474.

1206 Türkkaya Ataöv, **Amerika, NATO ve Türkiye**, Aydınlik Yayınları, Ankara 1969, s. 243.

1207 Vefa Kurban, "1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/28, Bahar 2014, s. 258.

1208 Bağcı, **age.**, s. 55.

devam ettirmek istemesi.

Başbakan Menderes kısa bir süre sonra sıkı bir diplomasinin eseri olan bu Paktın “ölü” olarak doğduğunu kavramak zorunda kalacaktı.¹²⁰⁹ Pakt, 1960’a kadar hukuken devam etse de aslında, fiilen 1955’te Kıbrıs meselesi yüzünden meydana gelen Türk-Yunan gerginliğiyle ortadan kalktı. Dolayısıyla ABD’nin Sovyetler Birliği’ni çevreleme politikası bağlamında ilan ettiği Eisenhower Doktrini ruhuna uygun ve NATO’nun tesis ettiği Avrupa güvenliğine katkı sunan bir girişim olan Balkan Paktı gerek Türkiye ve Yunanistan arasında dondurulan sorunların yeniden gün ışığına çıkması, gerekse Balkan jeopolitiğinde yer alan devletlerin jeopolitik dinamizmden dolayı çıkar çatışmalarının söz konusu olmasından dolayı kalıcı ve etkili bir işbirliği modeli olamamıştır.

1960 senesine kadar hukuken devam eden Balkan Paktı’nın tesis edilmesine zemin hazırlayan süreç ve Pakta dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; ilk olarak, Soğuk Savaş’ın iyiden iyice çetin bir hâl aldığı 1950’li yıllarda Sovyet tehdidi bir yandan Batı ve ABD’nin çıkarlarını tehdit ederken, diğer yandan SSCB veya onun uyduları ile coğrafi yakınlığı olan ülkeler için beka sorunu halini aldığını belirtmek gerekir. Washington yönetimi ilk olarak küresel liderlik için hayati önem atfettiği Avrupa’nın güvenliğini sağlamak amacıyla NATO’nun kuruluşunu gerçekleştirdi. Avrupa ile tesis ettiği ve Atlantik İttifakı olarak adlandırılan bu hegemonik ilişki söz konusu kıtanın güvenliğinin temelini teşkil etmekteydi. Ancak Atlantik İttifakı’nın sürdürülebilir olması ve Avrupa’nın güvenliği, küresel rekabette başlı başına yeterli bir husus değildi. Dolayısıyla ABD, küresel hegemonya mücadelesinde karşısında tesis edilen ve Doğu Bloku olarak adlandırılan yapının lideri konumunda olan SSCB ile dolaylı ve vekil aktörler üzerinden bir yıpratma mücadelesine girişti. Bu mücadelenin temel stratejisi ise doğrudan çatışmadan ziyade SSCB’nin komünist olmayan Batı yanlısı devletler ve rejimler tarafından çevrelenerek izole edilmesidir. Bu bağlamda ilk aşamada SSCB’nin yayılması engellenecek ve sonraki aşamada ise izole edilen SSCB kendi iç dinamikleri üzerinden yıpratılacaktı.

Çevreleme politikası bağlamında öncelikle bahse konu devletlere (Türkiye ve Yunanistan) ekonomik ve kısmen askerî yardımlar yapıldı. Hatta söz konusu devletler, NATO’ya üye olarak Avrupa güvenlik sistemine dâhil edildiler. Ancak bütün bu gelişmeler hala Sovyet tehdidini bertaraf etmek için yeterli değildi. Bu kapsamda özellikle ABD Dışişleri Bakanı Dulles’in Batılı devletlerin bünyesinde yer almadığı bölgesel iş birliklerinin tesis edilmesine dair tezi, ABD karar alma mekanizmasında kabul gördü. Böylece ABD’li karar alıcılar bir yandan Sovyet tehdidi ile daha etkin mücadele etme kararını diğer yandan da önceki kararlarla uyumlu bir şekilde bölgesel iş birliklerini teş-

1209 Bağcı, *age.*, s. 56.

kil etme stratejisini uygulamaya başladılar.

Söz konusu strateji bağlamında tesis edilen iş birliklerinden birisi de Balkan Paktı'dır. Söz konusu Pakt Sovyet tehdidine maruz kalan ve onun uyduları ile sorun yaşayan aktörlerin bir araya geldiği ve askerî iş birliğini öngören bir anlaşma olarak siyasi tarihe geçmiştir. Esasında ortak çıkarları olmayan hatta aralarında kimi zaman çatışma boyutuna varacak sorunlar bulunan Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya bölgesel konjonktür ve ortak Sovyet tehdidinden dolayı zoraki bir iş birliği sürecine girmişlerdi. İş birliğinin zoraki olarak kavramsallaştırılmasının nedeni ise; aktörlerin yapısal şartlardan bağımsız tamamen kendi iradeleriyle değil sistemin dayatması ve tehditlerden dolayı bir iş birliği sürecini başlatmalarıdır.

Yapının zorlamasıyla gerçekleşen bu iş birliğinin tesis edilmesinin hemen ardından SSCB lideri Stalin'in ölmesi ve Sovyet yönetiminin dış politikada daha barışçıl bir politika izlemesi paktın sonuçlarının Sovyet tehdidi bağlamında test edilmesinde bir handicap oluşturdu. Ancak Sovyet yönetiminin Pakt sonrası Türkiye'ye verdiği nota ile toprak talebinden vazgeçtiğini açıklaması, Yunanistan'daki komünist tehdidin minimize edilmesi ve Yugoslavya ile ilişkilerde yumuşama ve gelişmenin olması bir yandan SSCB'deki dış politika anlayışının değişmesiyle açıklanabileceken, diğer yandan Balkan Paktı'nın olumlu bir sonucu olarak ifade edilebilir. Söz konusu Paktın daha sonra Balkan İttifakı'na evrilmesi de iş birliği modelinin bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Ancak gerek pakta dâhil aktörlerin kendi aralarındaki sorunların yeniden baş göstermesi, gerekse de ortak tehditte görece bir yumuşamanın meydana gelmesi, Balkan Paktı'nın kısa ömürlü bir girişim olmasına neden olmuştur.

17. BAĞDAT PAKTI*

1950 yılından itibaren ABD hem Uzak Doğu'da hem de Avrupa'da birtakım güvenlik tedbirleri almaya başlamıştır. Bu güvenlik tedbirlerinin amacı Sovyetler Birliği etrafında bir güvenlik kuşağı oluşturmaktır. ABD bu çalışmalarını yaparken Sovyetler Birliği'ne bitişik olan Orta Doğu bölgesinde ise bir kolektif çalışma ve iş birliği yoktu. ABD bir taraftan bu boşluğu doldurmak diğer taraftan bölgeyi Batı savunma sistemine bağlamak amacıyla harekete geçmiştir.¹²¹⁰

Bağdat Pakti; Orta Doğu Komutanlığı, Orta Doğu Savunma Örgütü ve Kuzey Seddi aşamalarından geçerek oluşmuştur. Bu savunma projelerinin oluşmasında Doğu-Batı mücadelesi etkili olmakla birlikte ağırlıklı olarak İngiltere'nin bölgede ve Süveyş Kanalı'nda askerî varlığını devam ettirmek istemesi etkili olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Mısır, İngiltere'den askerî kuvvetlerini geri çekmesini istemesine rağmen, 1945 yılı sonlarında başlayan görüşmeler Ekim 1954'e kadar devam etmiştir. Sovyet Rusya'nın Türkiye, İran ve Yunanistan'ı kendi kontrolüne alarak Akdeniz'e ve Orta Doğu'ya uzanmak istemesi, 1948 Arap-İsrail savaşı ile bölgede yeni bir mücadele alanının oluşması, İngiltere'nin Orta Doğu'da kalmak emelini güçlendirdi. İsrail'den dolayı Amerika da Orta Doğu bölgesi ile ilgilenmeye başladı.¹²¹¹

17.1. Orta Doğu Komutanlığı

İngiltere Süveyş'te kalmak için Amerika'nın da desteğini alarak, Haziran 1951'den itibaren Süveyş'te bir müttefik karargâhı kurmak düşüncesinin sonucu olarak Orta Doğu Komutanlığı kurulması çalışmalarına başladı. Batı emperyalizmi izlenimi uyandırmaması için de hem Müslüman hem de bir Orta Doğu ülkesi olan Türkiye'yi de bu işin içerisine sokmaya çalıştılar. Hâlbuki bu sırada Türkiye'nin öncelikli hedefi NATO'ya girmekti. İngiltere,

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi, oumar@firat.edu.tr

1210 Türel Yılmaz, **Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e**, Ankara 2004, s. 85.

1211 Fahir Armaoğlu, "Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Pakti'na 1951-1955", **Bellekten**, C LIX, S 224, Ankara Nisan 1995, s. 190-192.

Amerika'dan Orta Doğu Komutanlığına Türkiye'nin katılmasının sağlanmasını istemiştir.¹²¹² Türkiye ise bu konuda NATO'ya girmek isteyerek, Orta Doğu Komutanlığının da NATO'ya bağlı olmasını savunmuştur.¹²¹³ Ancak sonuçta Orta Doğu Komutanlığı NATO'ya bağlı olmamasına rağmen NATO ile yakın bir ilişki içinde bulunacaktı. Arap ülkeleri de Orta Doğu Komutanlığı fikrine sıcak bakmamışlardır. Çünkü Arap ülkeleri Birleşmiş Milletler kararına göre Filistinlilerin yurtlarına geri dönmeleri ve Yahudilerin Birleşmiş Milletlerin kabul ettiği sınırlara çekilmelerini sağlamamaları nedeniyle Batılı büyük devletlere karşı tepkiliydiler.¹²¹⁴

ABD, İngiltere ve Fransa askerî temsilcileri 12 Ekim 1951'de Ankara'da Türk yetkililerle yaptıkları görüşmeler sonucunda 15 Ekim 1951'de Türk hükûmeti tarafından yayımlanan bildirimde, Orta Doğu Komutanlığının kurulmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır.¹²¹⁵ Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Türkiye 13 Ekim 1951'de Orta Doğu Komutanlığını Mısır'a teklif etmişse de Mısır 17 Ekim'de yayımladığı bir deklarasyonla bu teklifin emperyalist nitelik taşıdığını ileri sürerek kabul etmemiştir.¹²¹⁶ Mısır; "İngiliz işgal kuvvetleri ülkesinde bulunduğu sürece bu önerileri dikkate almayacağını" ve İngiltere ile 1936 yılında yapılan antlaşmayı da feshettiğini bildirmiştir.¹²¹⁷

Türkiye bu sırada bir yandan Orta Doğu ülkeleri ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterirken diğer taraftan Batı ittifakına yönelmişti. Türkiye başta Orta Doğu Komutanlığı faaliyetlerine fazla ilgi göstermemiştir.¹²¹⁸ İngiltere ve Fransa Orta Doğu Komutanlığı hususunda Türkiye'yi ikinci plana atma düşüncesinde olmalarına karşın Amerika buna şiddetle karşı çıktığından dolayı İngiltere, Türkiye'yi her konuda haberdar etmeyi kabul etmiştir. Amerika'nın Ankara Büyükelçisi McGhee Washington'a gönderdiği 31 Mart 1952 tarihli raporda, Türkiye'nin Orta Doğu'nun savunmasına somut katkıda bulunabileceğini ve Orta Doğu'nun savunmasını yapacak tek kara kuvvetinin bu ülkeye

1212 Armaoğlu, agm., s. 193-194.

1213 Behçet Kemal Yeşilbursa, **İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-11954)**, Ankara 2000, s. 45.

1214 Celalettin Yavuz, **Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara 2005, s. 327.

1215 Ömer E. Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara 1972, s.45

1216 Ayşegül Sever, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958**, İstanbul 1997, s. 91; Halis Çevik, **Kadim Toprakların Trajedisi, Uluslararası Politikada Ortadoğu**, İstanbul 2005, s. 283; Fahir Armaoğlu, agm., s.194; Türkkaya Ataöv, **Amerika Nato ve Türkiye**, İstanbul 2006, s. 229.

1217 Yavuz, **age.**, s. 327.

1218 Armaoğlu, agm., s. 195.

ait olduğunu vurgulamıştır.¹²¹⁹

Türkiye Orta Doğu Komutanlığı ile ilgili deklarasyona katılınca Mısır ve Sovyetler Birliği protestolarıyla karşılaşmıştır. Sovyetler Birliği 24 Kasım 1951'de Türkiye'ye bir nota vererek Türkiye'nin bölgedeki Batı kaynaklı savunma planlarına katılımından endişe duyduklarını dile getirmiştir.¹²²⁰

Orta Doğu Komutanlığının kuruluş toplantısı İngiltere ve Mısır'ın Süveyş hususunda görüşlerinin birbirine zıt olması nedeniyle Mart ayında yapılamadı. Bunun üzerine İngiltere, Irak'ı Orta Doğu Komutanlığı'na dâhil etmeye çalışmıştır. Amerika sadece Mısır ve Irak'ın değil bölgedeki diğer Arap ülkelerinin de Orta Doğu Komutanlığına katılmasını istemiştir. Nuri Sait Paşa Orta Doğu Komutanlığı'na taraftar olmakla birlikte Mısır'ın katılımını şart koşmuştur.¹²²¹

17.2. Orta Doğu Savunma Örgütü

Amerika Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları temsilcilerinden oluşan bir komitenin hazırladığı 16 Nisan 1952 tarihli bir raporda ilk defa Orta Doğu Komutanlığı deyimi yerine Orta Doğu Savunma Örgütü deyimi kullanılmıştır.¹²²² İngiltere, 18 Haziran 1952'de Amerika'ya Orta Doğu Komutanlığı yerine Orta Doğu Savunma Örgütü deyimini kullanılmasını teklif etmiş ve Amerika da kabul etmiştir. Bu sırada Orta Doğu'da İngiltere ve Fransa'ya karşı bir tepki vardı. Aynı tepki Amerika'ya da duyulmaya başlanmıştır. Çünkü Amerika da İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra İsrail'i desteklemekten dolayı tepki çekmekteydi. Bu sırada bölgede tarafsızlık ve milliyetçilik akımları ön plandaydı.¹²²³ İngiltere bu savunma örgütü vasıtasıyla bölgede kaybettiği prestijini tekrar kazanmayı hedeflemiştir.¹²²⁴

İngiltere, Türkiye'yi kendi yörüngesine sokamadığı için Orta Doğu savunma planlarına sadece Akdeniz kıyılarını dâhil ederken, Fransa da 24 Temmuz ve 11 Ağustos 1952 tarihlerinde Amerika'ya yaptığı iki başvuruda Türkiye'yi Orta Doğu Savunma Örgütü dışında bırakmak istemişse de Amerika yönetimi Orta Doğu savunmasında Türkiye'nin önemini vurgulayarak, bu teklifleri reddetmiştir. İtalya da Amerika'ya başvurarak, Orta Doğu Savunma Örgütü içerisinde yer almak istediğini bildirmiştir. Amerika ise kaçamak bir cevap vererek, tüm Arap devletlerinin katılımından sonra Batılı bir devletin katılmasının sakıncası olmayacağını belirtirken, Yunanistan'ın

1219 Armaoğlu, agm., s. 198.

1220 Sever, age., s. 95.

1221 Armaoğlu, agm., s. 199-200.

1222 Armaoğlu, agm., s. 199.

1223 Armaoğlu, agm., s. 201.

1224 Çevik, age., s. 283.

katılma isteğini direk cevaplamayarak sürüncemede bırakmıştır. Amerika bu konuda Yunanistan'ın herhangi bir askerî katkıda bulunamayacağı düşüncesindeydi.¹²²⁵

Türkiye, Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün 16-18 Ekim 1952 tarihleri arasında İngiltere'ye yaptıkları gezi sonrası Orta Doğu Savunma Örgütü konusunda İngiltere'ye karşı bir yakınlaşma oluşmuştur. Başbakan Adnan Menderes, Irak'ın katılımından ümitli olup, Ürdün'ün de katılabileceği ancak Mısır ile ilgili İngiliz-Mısır görüşmelerinin gelişmesine bağlı olduğu düşüncesindeydi.¹²²⁶ Türkiye yetkilileri Mısır'ın katılması için yaptıkları girişim sonucunda; Mısır, Orta Doğu Savunma Örgütüne katılmayı İngiliz askerî kuvvetlerinin Süveyş'ten çekilmesi şartına bağlamıştır.¹²²⁷

5 Kasım 1952'de Amerika Dışişleri Bakanı, İngiltere hükûmetine gönderdiği notada Mısır'ın Orta Doğu Savunma Örgütü'nün kuruluşu için anahatar devlet olduğu ve bu yüzden önce Irak'la değil, Mısır'la görüşülmesi gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca bu notada Mısır'la İngiltere arasındaki sorunlar çözülmeden hiçbir Arap ülkesinin katılmayacağı da vurgulanmıştır.¹²²⁸

Amerika, Mısır ve diğer Arap ülkelerinin Orta Doğu Savunma Örgütüne katılmalarını sağlamak amacıyla askerî ve ekonomik yardımı koz olarak kullanmak politikası izlemiştir. Ancak Mayıs 1953'e gelindiğinde Mısır Orta Doğu Savunma Örgütüne katılmama kararı almış durumdaydı. Amerika Dışişleri Bakanlığı, Mısır'ın Süveyş sorununu istediği şekilde çöze bile bu örgüte katılmayacağını tespit etmiş durumdaydı. Mısır bu sırada bölgenin savunulmasını Arap Kolektif Güvenlik Paktı'na dayandırmaktaydı.

Türkiye'nin Bağdat Maslahatgüzarı, Irak Dışişleri Bakanı Tefvik Süveydi Paşa'yı ziyaret ederek, Orta Doğu Savunma Örgütü hakkında geniş bilgiler vermiştir. Türkiye maslahatgüzarının 9 Mart 1953 tarihinde Irak Dışişleri Bakanı Tefvik Süveydi'yi ziyaretinde katılma teklifi yapınca Irak Dışişleri Bakanı olumlu bir cevabın işareti olarak "Bizi acele ettirmeyin" cevabını vermiştir. Bu görüşme ile ilgili olarak Türkiye Maslahatgüzarı Amerika Büyükelçisine bilgi verirken Orta Doğu Savunma Örgütü merkezinin Mısır yerine Türkiye olmasını istemiştir. Merkez Mısır olduğu takdirde Mısır'ın Arap dünyasının liderliğine soyunacağını vurgulamıştır. Türkiye bu sırada Orta Doğu'nun liderliğine oynamaktaydı.

İngiltere'nin, Kasım 1952'de Amerika'ya Pakistan'ı Orta Doğu Savunma Örgütüne davet edeceğini söylemesi, Amerika'nın Yeni Delhi Büyükelçisi

1225 Armaoğlu, agm., s. 202-203.

1226 Sever, *age.*, s. 102; Armaoğlu, agm., s. 204.

1227 Armaoğlu, agm., s.205.

1228 Sever, *age.*, s. 104.

Bowles'in karşı çıkmasına neden olmuştur. Bowles'a göre Pakistan'ın Orta Doğu Savunma Örgütüne girmesi Sovyetlerin Afganistan, Hindistan ve İran üzerinde baskı kurmasına sebep olacak, Keşmir sorunu nedeniyle Hindistan'ın Amerika'ya bakış açısı değişecek ve Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci bir devlet olarak görünecekti.

Hindistan, Pakistan'ın Orta Doğu Savunma Örgütüne alınmasının Amerika-Hindistan dostluğunu ve ilişkilerini bozacağını dile getirmiştir. Hindistan, Mısır'a da Orta Doğu Savunma Örgütüne katılmaması yönünde telkinde bulunmuştur.¹²²⁹

Türkiye, 1954 yılında bir taraftan Balkanlarda bir ittifak kurmaya çalışırken diğer taraftan da Orta Doğu bölgesinde bir savunma sistemi oluşturma faaliyeti içerisine girmiştir. Türkiye'nin Orta Doğu bölgesinde bir savunma sistemi kurmak çabasında Amerika Birleşik Devletlerinin Sovyet yayılmasına karşı koymak istediği "Kuzey Kuşağı" tasarısı önemli rol oynamıştır. Bu sırada İngiltere ile Mısır arasında Süveyş anlaşmazlığı ve Arap-İsrail gerginliği sürmekteydi. Türkiye ile Irak arasında ise bir yakınlaşma başlamıştı.¹²³⁰

17.3. J. Foster Dulles'in Orta Doğu Ziyareti

Kasım 1951 yılından Mayıs 1953 yılına kadar geçen süreç içerisinde Orta Doğu savunması ile ilgili olumlu bir sonuç alınamamıştır. İngiltere'nin Süveyş'ten çekilmeye niyeti olmadığı gibi Mısır da İngiltere'nin isteklerine boyun eğmemekte kararlıydı. Herhangi bir olumlu gelişmenin olmaması üzerine Dışişleri Bakanı Dulles bölgeye giderek, bölge devletlerinin Orta Doğu Savunma Örgütü hakkındaki görüşlerini öğrenmeye karar vermiştir. Ayrıca Orta Doğu bölgesinin stratejik önemi ve başta petrol olmak üzere enerji kaynaklarına sahip olması ABD'nin ilgisini çekmeye başlamıştır.¹²³¹ Amerika Dışişleri Bakanı Dulles 1953'te durumu yerinde görmek ve ona göre tavır belirlemek amacıyla¹²³² 11-28 Mayıs 1953 tarihleri arasında Mısır'dan başlayarak Orta Doğu ülkelerini ziyaret etmiştir.¹²³³

11-12 Mayıs 1953 tarihlerinde yapılan Mısır gezisinde Dulles, Mısır Dışişleri Bakanı Mahmut, Fevzi, Başbakan General Necip ve Cunta lideri Albay Nasır ile görüşmüştür. Mısır Dışişleri Bakanı Mahmut Fevzi Orta Doğu Savunma Örgütünün gündemleri dışında olduğunu dile getirdikten sonra İsrail ve Filistin konusu üzerinde durmuştur.¹²³⁴ Başbakan General Necip ise Mısır

1229 Armaoğlu, agm., s. 206-211.

1230 Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul 2000, s. 738.

1231 Nasuh Uslu, **Türk Amerikan İlişkileri**, Ankara 2000, s. 111.

1232 Uçarol, **age.**, s. 738.

1233 Yılmaz, **age.**, s. 85.

1234 Armaoğlu, agm., s. 215.

halkının eşit şartlarda yapılmayan anlaşmalara taraftar olmadıklarını, Mısır-İngiliz sorununun çözülmesini beklediklerini ve açıkça bir güven sorunu olduğunu ifade etmiştir. Mısır ile İngiltere arasındaki Süveyş sorununun çözülmesiyle tüm Arap devletlerinin bakış açısının değişeceğini vurgulamıştır. Dulles'in Nasır ile yaptığı görüşme sırasında da Nasır, bölgede İngiliz etkisi olduğu sürece savunma düzenlemeleri yapmanın zorluğuna işaret etmiştir.¹²³⁵

Dulles Mısır'dan sonra 13-14 Mayıs 1953'te İsrail'i ziyaret etmiş ve görüşmelerde Orta Doğu Savunma Örgütünden çok Arap-İsrail ilişkileri ve sorunları ele alınmıştır. Dulles'in Kudüs'e gideceğinin söylenmesi üzerine Lübnan, Suriye, Ürdün ve Mısır bu ziyaretin Kudüs üzerindeki İsrail iddialarının Amerika tarafından tanınması anlamına geleceğinden dolayı şiddetle tepki göstermişlerdir.

Daha sonra 14-15 Mayıs 1953'te Dulles, Ürdün'ü ziyaret ederek, İsrail ve mülteciler sorununu görüşmüş ve bu arada Mısır ve İngiltere ile aralarının iyi olması nedeniyle bu devletler arasında aracılık yapmasını Ürdün'den istemiştir.

Dulles Ürdün'ün ardından 15-16 Mayıs 1953'te Suriye'ye geçmiştir. Dulles, Suriye Cumhurbaşkanı Çiçekli ile görüşmesinde Çiçekli, İsrail ve Süveyş meselesinin çözülmeden bir bölgesel savunma sistemi kurulması hâlinde Arapların bunu anlamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Çiçekli, İsrail ile ilgili Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması ve Türkiye'nin, Suriye sınırlarında kargaşalık çıkararak Suriye'yi tehdit ettiğini dile getirmiştir.

16-17 Mayıs 1953'te Dulles'in Lübnan ziyareti sırasında Arap dünyasının tüm sorunları Lübnan tarafından dile getirilmiştir. Lübnanlılar Orta Doğu savunma sistemi için Süveyş sorununun mutlaka çözülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Dulles'in 18 Mayıs 1953 tarihindeki bu ziyaret sırasında Irak yönetimi Filistin sorununun çözülmeden Amerika ve Batı'ya güven duyulmayacağı ve komünizm tehlikesi ile Barzani'nin Sovyetler tarafından desteklenmesinden duyulan endişe dile getirilmiştir. Suudi Arabistan'a 18-19 Mayıs 1953 tarihinde Dulles'in yaptığı ziyarette bölgesel sorunlardan çok Amerika-Suudi Arabistan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Dulles 21-22 Mayıs 1953'te Yeni Delhi'de Nehru ile yaptığı görüşmelerde; Nehru Mısır'la olan görüşmelerinden dolayı İngiltere'den endişe ettiğini belirtmiştir. Bilhassa Asya sorunları ile Çin konusu üzerinde durulmuştur.

23-24 Mayıs 1953'te Dulles'in Pakistan'a yaptığı ziyarette Keşmir sorunu ile Pakistan'a yapılacak askerî ve ekonomik yardımlar görüşülmüş ve Pakistan bölge savunması ile ilgili düzenlemelere hazır olduğunu vurgulamıştır.¹²³⁶

Dulles 26 Mayıs 1953'te Türkiye ziyareti sırasında Başbakan Adnan

1235 Haluk Gerger, **ABD Ortadoğu Türkiye**, İstanbul 2006, s. 76-77.

1236 Armaoğlu, agm., s. 212-218.

Menderes'in başkanlığındaki yetkililerin katıldığı toplantıda Sovyet tehdidi-ne karşı Türkiye'den Orta Doğu savunmasının nasıl sağlanacağını öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Menderes, Mısır ve İngiltere arasındaki anlaşmazlık sorunu olan Süveyş Kanalı sorununun Kanalin güvenliğinin sağlanacağı tarzda çözülmesi gerektiği, Orta Doğu Savunma Örgütü altında Arap ülkelerin toplanması ümidinin kalmadığından yeni bir teşebbüsün başlatılması gerektiği gibi bunun belkemiğinin de Türkiye olması ve Türkiye'siz bir Orta Doğu savunmasının sadece kuramsal olarak kalacağını dile getirmiştir.¹²³⁷

Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise Orta Doğu Savunma Örgütünün kurulamayacağı bugün olduğu gibi gelecekte de Arapların katılmayacağı, Arapların Sovyetler Birliği tehlikesinin farkında olmadıkları ve Irak'ın diğer ülkelere oranla güvenilir bir ülke olduğunu dile getirmiştir.¹²³⁸ ABD'nin Ankara Büyükelçisi George McGhee'ye göre Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Dulles'e, "Türkiye'nin müttefiklerinin politikası buysa boş bir çaba olarak değerlendirmesine rağmen, MEDO'nun kurulması için elinden geleni yapacağı" taahhüdünde bulunmuştur.¹²³⁹

Türkiye, sınırlarının doğu kanadını emniyet altına almak için bir savunma ittifakı arayışı içerisinde iken Dulles, bu ziyarette ilk defa sözünü ettiği Kuzey Kuşak İttifakı fikrini savunmuştur. Başbakan Menderes, Dulles gibi bir Orta Doğu Savunma Organizasyonu taraftarı değildi. Türkiye Başbakanının bu organizasyonun kurulması için taraftar olmayışı, sadece bu konuda Avrupalı devletlerin ön planda olmalarından kaynaklanıyordu. Özellikle İngiltere'nin bu organizasyonun kurulmasında öncülük etmek istemesi, Orta Doğu Savunma Organizasyonu düşüncesinin reddedilmesi için yeterli bir sebebi. Çünkü Arap ülkelerinin İngiltere'ye bakış açısı iyi olmadığı gibi Türk-Arap ilişkilerine de zarar verebilirdi.¹²⁴⁰

Dulles Orta Doğu ziyareti çerçevesinde Yunanistan'a da uğramıştır. 27 Mayıs 1953'teki bu ziyaret sırasında Yunan Başbakanı Mareşal Papagos, Orta Doğu Savunma Örgütü içerisinde Yunanistan'ın da bulunması gerektiği ve Balkanların güvenliğinin Orta Doğu bölgesine bağlı olduğunu vurguladıktan sonra Kıbrıs sorunu gündeme getirilmiştir. 28 Mayıs 1953'te Dulles'in yaptığı Libya ziyareti sırasında Amerika Libya ilişkileri üzerinde durulurken,

1237 Sever, *age.*, s. 109-111; Armaoğlu, *agm.*, s. 220.

1238 Turgay Merih, *Soğuk Savaş ve Türkiye (1945-1960)*, Ankara 2006, s. 170-171; Armaoğlu, *agm.*, s. 221.

1239 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, İstanbul 2003, s. 129.

1240 Mustafa Ekincikli, "1950'li Yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu Siyaseti (Bağdat Paketi Bağlamında)", *II. Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu Orta Doğu'da Devlet, Devlet-Dışı Aktörler ve Demokrasi 4-7 Mayıs 2016*, Kırıkkale 2016, s.79-80.

Orta Doğu Savunma Örgütü gündeme gelmemiştir.¹²⁴¹

Dulles'in Orta Doğu gezisi bittikten sonra 1 Haziran'da Millî Güvenlik Konseyi toplantısında gezinin sonuçları değerlendirilmiştir. Dulles'e göre, Batılı devletlerin Orta Doğu bölgesindeki imajları kötü olup, Amerika da İngiliz ve Fransız emperyalizminin sıkıntısını çekmektedir. Arap devletleri Sovyet tehlikesinden çok kendi sorunları ile İsrail sorununa odaklanmışlardır.¹²⁴² Sovyet komünizmine pek az önem veriyorlardı. Sovyetler Birliği'ne yakın olan kuzey seddi ülkeleri bu tehlikenin farkındaydılar. Ortak bir savunma sistemi kurulması fikri kuvvetli olmasa da mevcut olduğu, bu tehlikeyi hissederek bölge ülkelerinin bizzat kendilerinin yapmaları gerektiği, ortak tehlikeye karşı direnecek ülkelere ABD'nin yardımda bulunabileceği fikrini ileri sürmüştür. ABD Orta Doğu bölgesinde Dışişleri Bakanı Dulles'in görüşleri doğrultusunda bir savunma teşkilatı kurmak fikrinden vazgeçmemekle birlikte şimdilik ileri bir tarihe ertelemiştir.¹²⁴³

17.4. Kuzey Seddi Projesi

13 Mayıs 1953'te Amerika'nın Mısır ve 17 Mayıs 1953'te de Irak Büyükelçileri merkeze gönderdikleri telgraflarda Orta Doğu Savunma Örgütü projesinin artık hayata geçirilemeyeceğini bildirmişlerdir.¹²⁴⁴

Dulles, Türkiye, Irak, Suriye ve Pakistan'dan meydana gelen bir Kuzey Seddi savunma sisteminin kurulması gerektiği düşüncesindeydi. Bu düşünce Amerika'da ön plana geçerek Pakistan, Irak, Suriye ve Türkiye'yi içerisine alan Kuzey Seddi kavramına ağırlık verilmeye başlanmıştır. 17 Haziran 1953'te Washington'da Amerikan ve İngiliz temsilcileri arasında yapılan görüşmede Orta Doğu Savunma Örgütünün şimdilik rafa kaldırılmasına karar verilmiştir.¹²⁴⁵ 30 Temmuz 1953'te ABD Dışişleri Bakanı Dulles, ilgili Amerika diplomatik temsilcilerine yolladığı bir yazıyla 1 Haziran'da söylediği "Orta Doğu Savunma Örgütü bugün değil, ancak ilerideki bir olasılıktır" sözüne atıfta bulunarak, artık bu projenin rafa kaldırıldığını bildirmiştir.

1954 Temmuzunda "Yakın ve Orta Doğu'da Genel ABD Politikaları" başlıklı bir Ulusal Güvenlik Konseyi raporunda, Kuzey Kuşağı Projesinin bölgeye özgü ve Batılıların görünmeyeceği bir askerî örgütlenmenin en doğru strateji olacağı, İngiltere'nin bölgedeki gücünün kırıldığı, Arap-İsrail sorunları çözülmeden Arapları bir askerî organizasyonda toplamanın imkansız olduğu vurgulanarak, Türkiye, İran ve Pakistan'ı içerisine alan bir pakt öne-

1241 Armaoğlu, agm., s. 214-215.

1242 Merih, **age.**, s. 172; Armaoğlu, agm., s. 222.

1243 Yılmaz, **age.**, s. 86.

1244 Gerger, **age.**, s. 82.

1245 Armaoğlu, agm., s. 222.

rılmıştır.¹²⁴⁶

17.5. Türkiye-Pakistan Antlaşması

Pakistan Eylül 1953'ten itibaren Orta Doğu savunmasında aktif rol oynamaya başlamıştır. Türkiye'yi ziyaret eden Pakistan Kara Kuvvetleri Komutanı General Eyüp Han bir demecinde, Pakistan'ın Türkiye ile muhtemelen Irak'ı da içine alan bir pakta sıcak baktığını, bunun için Amerika'nın askerî ve ekonomik yardımının şart olduğunu dile getirmiştir. Türk hükûmeti ise "Bunun temeli çok dikkatli bir şekilde atılmalıdır" demiştir. Türkiye Pakistan'ın Türkiye'yi Hindistan'a karşı oynamasından endişe etmiştir.

Amerika da Türkiye Pakistan Anlaşmasını Orta Doğu savunması açısından önemli görmekteydi. Türk hükûmeti ise İran ve Afganistan'ın da bu savunma anlaşmasına katılmasından yanaydı. Amerika'nın bir Türk-Pakistan anlaşmasını desteklemesine İngiltere ve Fransa tepki göstermiştir. Onlara göre böyle bir anlaşma NATO yükümlülükleri ile çelişkiydi.¹²⁴⁷

Amerika'nın Türk-Pakistan Antlaşması yapılması yönündeki önerisine Türkiye 11 Ocak 1954'te olumlu cevap vermiştir.¹²⁴⁸ Başkan Eisenhower 12 Ocak 1954'te Pakistan'a askerî yardımı onaylamış ve 19 Şubat 1954'te Karaçi'de yapılan Türk Pakistan ortak anlaşması ile iki ülke aralarında bir anlaşma yapmaya karar vermişlerdir.¹²⁴⁹

Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar 20 Şubat 1954'te Türkiye-Pakistan Antlaşmasından duyduğu memnuniyeti ve bu anlaşmanın barışı korumayı esas aldığını ifade etmiştir.¹²⁵⁰

Sovyetler Birliği, 18 Mart 1954'te Türkiye'ye verdikleri bir nota ile bir taraftan Türkiye'yi protesto ederken, diğer taraftan Hindistan ve Arap ülkelerini Türkiye'ye karşı kışkırtmıştır.¹²⁵¹

Türkiye ile Pakistan arasında Dostça İş birliği Antlaşması 2 Nisan 1954'te Karaçi'de imzalanmıştır.¹²⁵² Antlaşmayı Pakistan adına Dışişleri Bakanı Zül-

1246 Uçarol, **age.**, s. 82-83.

1247 Armaoğlu, **agm.**, s. 223-225.

1248 Sever, **age.**, s. 117.

1249 Yılmaz, **age.**, s. 86; Armaoğlu, **agm.**, s. 226.

1250 **Aydın Tarihi**, S 243, Ankara, Şubat 1954, s. 72.

1251 Armaoğlu, **agm.**, s. 226.

1252 Yılmaz, **age.**, s. 86; Armaoğlu, **agm.**, s. 226; Olcay Özkaya Duman-Haktan Birsnel, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası Ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Erzurum 1/1 2012, s. 313.

fıkar Han, Türkiye adına ise Büyükelçi Salahattin Arel imzalamıştır.¹²⁵³

Bu antlaşmayı Arap devletleri Batılı devletlerin bir girişimi olarak nitelendirmişlerdir. Sovyetler Birliği bu antlaşmanın kendi güvenlikleri ile ilgili olduğunu ve ortaya çıkacak gelişmelerden Türkiye'nin sorumlu olacağını açıklamıştır.¹²⁵⁴

Askerî bir özellik taşımayan antlaşmanın girişinde BM amaçlarına uygun, dünya barış ve güvenliğine katkıda bulunacağı¹²⁵⁵ belirtildikten sonra antlaşmada milletlerarası istişare ile savunma alanında iş birliğinde olacakları hükümlerini ihtiva etmektedir.¹²⁵⁶

Türkiye ve Pakistan Orta Doğu bölgesinin iki Arap olmayan ülkesi olup, bölgede kurulacak bir paktın başarılı olabilmesi için Arap ülkelerini de içine alması şarttı.¹²⁵⁷

Times gazetesinde çıkan bir yazıda Araplarla aralarında coğrafi ve dinî bağlarla birbirlerine bağlı olan Türkiye ve Pakistan arasındaki paktın Araplar tarafından takdir görmesi ve onların katılımlarıyla bölgenin barış ve güvenliğinin sağlanacağı vurgulanmıştır.¹²⁵⁸

Türkiye Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü France Pres Ajansa vermiş olduğu demecinde Türk-Pakistan Antlaşmasının tüm Orta Doğu devletlerinin katılımına açık olduğunu ve katılıp katılmama kararının ise kendilerine ait olduğunu dile getirmiştir.¹²⁵⁹

Pakistan Başbakanı Muhammet Ali 10-12 Haziran 1954 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiş ve antlaşma bu ziyaret sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 11 Haziran 1954'te kabul edilmiştir. Antlaşma 12 Haziranda da iki ülke başbakanları arasında karşılıklı olarak imzalanmıştır.¹²⁶⁰

Türkiye Pakistan arasındaki ilişkiler bu anlaşma sonrası gelişerek devam etmiştir. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri canlandırmak amacıyla Pakistan'dan Türkiye'ye gelen heyet Mart 1955'te birtakım protokoller yapmıştır.¹²⁶¹

1253 Sever, *age.*, s. 120; Merih, *age.*, s. 174; Ekincikli, *age.*, s. 80.

1254 Çevik, *age.*, s. 286.

1255 İsmail Soysal, "1955 Bağdat Paktı", *Bellekten*, C LV, S 212, Ankara Nisan 1991, s. 187.

1256 Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara 1969, s. 272.

1257 Yılmaz, *age.*, s. 87.

1258 *BCA*, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 104, Dosya No: 650, Belge No: 5.

1259 Gönlübol-Ülman, *age.*, s. 272-273.

1260 Ömer Osman Umar, *Bağdat Paktı*, Ankara 2013, s. 67.

1261 *Aydın Tarihi*, S 256, Ankara Mart 1955, s.56.

Suriye yönetimi Türkiye-Pakistan Antlaşmasını iyi karşılamayarak, Suriye basınında Türkiye'nin Türk-Arap dostluğu adı altında Arap devletlerini pakt içerisine almaya çalıştığı ve bu hataya düşülmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.¹²⁶² Ayrıca Suriye basınında Türkiye ve Pakistan'da Amerika üslerinin kurulmaya başlandığı ve ileride petrol bölgelerini ele geçirecekleri ile bu paktın barıştan çok anlaşmazlık getireceği üzerinde durulmuştur.¹²⁶³

Bu sırada Irak'ın Türkiye ve dolayısıyla Batı ile ittifaka karar vermesi kolay bir şey değildi. Araplara göre, Batı tarafından desteklenen ve teşvik edilen bir bölgesel savunma teşkilatına girmek, İsrail'in statükosunu kabul etmekten farksızdı. Onun için Irak'ın Arap ülkeleri ile ilişkileri bozulacağı gibi ülke içinden de muhalefetle karşılaşabilirdi.¹²⁶⁴ Iraklı yöneticiler bu anlaşmaya katılma taraftarı olmalarına rağmen anlaşmayı Amerika'nın askerî yardım şartına bağlamışlardır.¹²⁶⁵

17.6. Bağdat Paktı'nın Kuruluşu

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, Irak'ın pakta katılacağını anladıktan sonra diğer Arap ülkelerinde etkisinin ne olacağı, diğer Arap ülkelerinin pakta katılımının özendirilmesi ve Mısır tarafında yer alacak Arap ülkelerinin hangileri olacağı konularını müzakere etmek amacıyla Arap devletlerindeki Türkiye Büyükelçilerini Ankara'ya çağırarak, 12-13 Temmuz 1954'te yapılan toplantılarda hem onların görüşlerini almış, hem de onlara direktifler vermiştir.¹²⁶⁶

Bu toplantı sonucunda Arapların birlik hâlinde olmadıkları, Sovyetleri değil, İsrail'i tehlike olarak gördükleri, aslında Arap halkının Türkiye'ye iyi baktığı, basının Arap kamuoyunun isteklerini yansıtmadığı ortaya çıkmıştır. Arap ülkelerinde Türk saygınlığını arttırıcı etkinliklerin yapılması, Türkiye ile Arap ülkeleri arasında gezilerin özendirilmesi, kültürel ilişkilerin arttırılması, dostluk ve parlamento grupları kurulması gerektiği vurgulanmıştır. Irak'ın olumlu yolda olduğu, Suriye, Ürdün ve Lübnan bekleyiş içerisindeyken Mısır ise başından itibaren paktın aleyhindeydi.¹²⁶⁷

Irak Başbakanı Nuri Sait 1954 yılı sonbaharından itibaren Bağdat Paktı'nın kurulması faaliyetlerini başlatmıştır. Batı'ya yönelerek Londra ziyaretini gerçekleştirmiştir. Dönüşte 9 Ekim 1954'te Türkiye'ye uğrayarak, Orta

1262 BCA, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 104, Dosya No: 650, Belge No: 5.

1263 BCA, Fon Kodu: 030 01. Kutu No: 104, Dosya No: 650, Belge No: 5.

1264 Yılmaz, *age.*, s. 87.

1265 Behçet Kemal Yeşilbursa, *İngiltere ve Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)*, Ankara 2000, s. 146.

1266 Sever, *age.*, s. 120-121.

1267 Soysal, *agm.*, s. 191-192.

Doğu bölgesinin güvenliğini görüşmüştür.¹²⁶⁸ Nuri Sait görüşmelerde komünizm ve Sovyet Rusya tehlikesi, İngiltere-Mısır anlaşmasının yapılması ile Kanal anlaşmazlığının çözüleceği, İran ve Suriye'nin de pakta katılması gerektiği, Mısır için biraz zamana ihtiyaç duyulduğu, İsrail'i de tehlike olarak görmüştür. Filistin ve Süveyş Kanalı Arapların istediği tarzda çözülsün tüm Arap devletlerinin Batı ile iş birliği yapacağı fikrindeydi.¹²⁶⁹ Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ise toplantıda Kanal sorunu çözümlendiği için Mısır'ın yapıcı olacağını ümit ettiğini, ve Filistin ile ilgili olarak da İsrail'in tanınması gerektiğini vurgulamıştır.

Bir hafta kadar süren görüşmelerde görüş farklılıkları giderilerek, Nuri Sait, Türkiye-Pakistan Anlaşmasına benzer bir Türk-İrak anlaşmasının yapılmasını kabul etmiştir. Bu sırada Nuri Sait anlaşmanın hemen imzalanmasını istemişse de Menderes Ocak 1955'te yapacağı Irak ziyareti sırasında Bağdat'ta imzalanacağını söylemiştir.¹²⁷⁰

19 Ekim 1954'te İstanbul'dan ayrılan Irak Başbakanı Nuri Sait Bağdat'tan çektiği telgrafta, Türkiye hükûmetinin kendisine gösterdiği misafirperverlikten dolayı teşekkür etmiştir.¹²⁷¹

İngiltere ile Mısır arasındaki görüşmeler 27 Temmuz 1954'te başlayıp 19 Ekim 1954'te antlaşma ile neticelenmiştir. Amerika ve İngiltere bu anlaşmayı büyük başarı olarak nitelemiş ve bu anlaşma Türkiye-İrak Antlaşması üzerinde olumlu etki yapmıştır.¹²⁷²

17.6.1. Türkiye-İrak Antlaşması

6 Ocak 1955'te Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanının da olduğu bir heyetle Irak'a gitmiştir.¹²⁷³ Irak'ta Türk heyetini Irak Başbakanı Nuri Sait başkanlığında bir heyet karşılamış ve coşkulu gösteriler yapılmıştır. Menderes Irak radyosuna verdiği demeçte, Irak ve Türk milleti arasındaki kardeşlik ve dostluk hisleri üzerinde durmuştur.¹²⁷⁴

Bu ziyaretteki ilk büyük Türk-İrak toplantısı 10 Ocak 1955'te yapılmıştır. Toplantıya katılan Irak heyetinde Başbakan Nuri Sait Paşa, Başbakan Yardımcısı Ahmet Muhtar Baban, Devlet Bakanı Burhanettin Başayan, Ankara Büyükelçisi İbrahim Akif El Alusi, Irak Dışişleri Genel Sekreteri Bahattin Avni yer alırken Türk heyetinde ise Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Ba-

1268 BCA, Fon Kodu: 30. 01, Kutu No: 104, Dosya No: 650, Belge No: 3; Merih, *age.*, s. 175.

1269 Soysal, *agm.*, s.194-195.

1270 Armaoğlu, *agm.*, s. 231.

1271 BCA, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 104, Dosya No: 650, Belge No: 3.

1272 Yeşilbursa, *age.*, s. 152.

1273 *Cumhuriyet Gazetesi*, 6 Ocak 1955, s. 1; Merih, *age.*, s. 175.

1274 *Hürses Gazetesi*, 7 Ocak 1955, s. 1.

kanı Fuat Köprülü, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Muharrem Nuri Birgi ve Bağdat Büyükelçisi Muzaffer Göksenin bulunmuştur.¹²⁷⁵

Türk-Irak görüşmeleri 12 Ocak 1955'te olumlu şekilde neticelenmiş ve kısa sürede Türk-Irak Antlaşmasının yapılacağı açıklanmıştır. 12 Ocak 1955'te yayımlanan ortak bildiri, Birleşmiş Milletlerin 51. maddesindeki meşru savunma hakkına dayanılarak iş birliği hâlinde savunmanın yapılacağı, dünyada barış ve güvenliği sağlamak isteyen devletlerin katılımlarına açık olduğu, bölge içinden ve dışından bu amaçla hizmet etmek isteyen devletlerin katılabileceği vurgulanmıştır.¹²⁷⁶

Başbakan Menderes başkanlığındaki Türk heyeti Bağdat'tan sonra 14 Ocak 1955 günü Şam'ı ve ardından aynı gün Beyrut'u ziyaret etmiştir. Her iki devlet de bu konuda anlaşmaya yanaşmadıkları gibi Türk heyetinin Şam ziyaret sırasında Nasır ve Kahire radyosunun kışkırtmaları ile Türkiye aleyhtarını gösteriler yapılmıştır.¹²⁷⁷

17 Ocak 1955'te Amerika Dışişleri Bakanı Dulles, Menderes'i Orta Doğu'daki girişimlerinden dolayı kutlamış ve Türkiye'nin Orta Doğu ile ilgili izlediği etkin politikadan dolayı Türk, Amerikan ve İngiliz askerî yetkilileri 23 Ocak 1955'te Londra'da bir araya gelerek Türkiye'ye yapılacak askerî yardımın artırılmasına karar vermişlerdir.¹²⁷⁸

Türk heyetinin 14 Ocak 1955'te Irak'tan ayrılmasından sonra da taraflar arasındaki görüşmeler devam etmiştir. 23 Şubat 1955'te Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün de bulunduğu heyet Irak'a giderek, 24 Şubat 1955'te yapılan görüşmeler sonucunda Bağdat Paketi diye tanınan Karşılıklı İş birliği Antlaşması'nı imzalamışlardır.¹²⁷⁹

Yapılan bu antlaşmanın hükümleri şöyledir:

1. Taraflar emniyet ve müdafaaları için Birleşmiş Milletler Anayasası'nın 51. maddesine uygun şekilde iş birliği yapacaklardır. Bu iş birliğinin gerçekleşmesi için itihaz etmeyi kararlaştıracakları tedbirler aralarında hususi anlaşma konusu olabilir.

2. Antlaşma yürürlüğe girer girmez anlaşan tarafların yetkili makamları 1'inci maddede belirtilen iş birliğinin gerçekleşmesi ve uygulanmasını

1275 Selma Göktürk Çetinkaya, "Bağdat Paketi'nin Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Orta Doğu ve Batı İle İlişkileri", **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, (Ortadoğu Özel Sayısı), Yıl/Vol. 1, s. 8.

1276 Soysal, agm., s.197-198: Sever, **age.**, s. 126.

1277 Armaoğlu, agm., s. 233.

1278 Merih, **age.**, s. 176.

1279 **Ayin Tarihi**, S 255, Ankara Şubat 1955, s. 170-171: Soysal, agm., s. 199: Sever, **age.**, s. 131.

sağlamak amacıyla alınması gereken tedbirleri tayin ve tespit edeceklerdir. Bu tedbirler yüksek akit tarafların hükümetlerince tasvibini müteakip derhal tatbik mevkiine girmiş sayılacaktır.

3. Anlaşan taraflar birbirlerinin iç işlerine müdahale etmemeyi taahhüt ederler. Anlaşan taraflar aralarında çıkacak bütün ihtilafları Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince barış yolu ile çözecektir.

4. Anlaşan taraflar bu anlaşma hükümlerinin içlerinden biri tarafından üçüncü bir devlet veya devletlerle giriştikleri uluslararası taahhütlerden hiçbirisi ile taarruz teşkil etmediğini beyan ederler. Bu hükümler akit tarafların yukarıda maruz uluslararası taahhütlerine muğayir değildir ve mezkur beynelmilel taahhütlere muğayir oldukları şekilde de tefsir edilemezler. Anlaşan taraflar işbu antlaşma ile kabulü mümkün olmayan herhangi bir uluslararası sorumluluk yüklenmemeyi taahhüt ederler.

5. İşbu antlaşma Arap Birliği üyesi devletlerden herhangi birisinin veya bu bölgenin emniyet ve barışı ile faal şekilde ilgili ve taraflarca mutlak olarak tanınan herhangi diğer bir devletin iltihakına açık bulunacaktır. İltihaknamenin ilgili devlet tarafından Irak Dışişleri Bakanlığına tevdi tarihinden itibaren iltihak keyfiyeti tahakkuk etmiş addedilir.

İşbu anlaşmaya iltihak eden herhangi bir devlet antlaşmaya taraf olan bir veya daha fazla devletlerle 1'nci maddeye tevfikan hususi anlaşmalar yapabilir.

İltihak eden devletin yetkili makamı 2'nci maddeye göre tedbirler tayin ve tespit edebilirler. Bu tedbirler ilgili tarafların hükümetlerince tasvip edilir edilmez tatbik mevkiine girmiş addedilirler.

6. Akitleri sayısı asgari 4'ü bulduğu andan itibaren antlaşmayı ilgilendiren amaçlar çerçevesinde çalışmak üzere vekiller seviyesinde bir daimi konsey kurulacaktır. Konsey çalışma usullerini kendisi tayin eder.

7. Bu antlaşma beşer senelik sürelerle yenilenebilmek üzere beş sene için geçerlidir. Taraflardan herhangi birisi işbu antlaşmayı sona erdirmek isteğinde bulunduğunu diğer taraflara yazılı olarak yukarıda maruz müddetlerden herhangi birisinin hitamından altı ay evvel bildirmek suretiyle bu antlaşmadan çekilebilir. Bu takdirde antlaşma diğer taraflar için yürürlükte kalır.

8. İşbu antlaşma akit taraflarca tasdik olunacak ve tasdiknameler en kısa bir zamanda Ankara'da teati edilecektir. Tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren antlaşma yürürlüğe girecektir.

Yukarıdaki hususları tasdik maksadıyla adları geçen yetkili temsilciler işbu antlaşmayı her üç metin de aynı derecede muteber olmak ve ihtilaf halinde İngilizce metin hüküm ifade etmek üzere Türkçe, Arapça ve İngilizce

olarak imza eylemişlerdir.

İki nüsha olarak Bağdat'ta 1374 Hicri senesinin 2 Recep tarihine tekabül eden 24 Şubat 1955 Perşembe günü yapılmıştır.¹²⁸⁰

Nuri Sait Paşa'nın antlaşmanın imzalanması sırasında Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e sunduğu mektupta, Filistin konusundaki Birleşmiş Milletler kararlarının uygulanması için iki tarafın sıkı iş birliği yapacağı yazılıydı. Bu mektupla Nuri Sait Paşa Arap kamuoyuna Filistin davasını sahiplendiği ve Türkiye'yi bu yönde sorumluluk altına soktuğunu göstermek istemiştir. Mektup pakta ek olmakla birlikte, TBMM onayına sunulmamış ve Türkiye açısından sadece hükûmetin üstlendiği bir vaat niteliğinde kalmıştır. ABD ve İngiltere'nin bu mektubu kabul etmeleri mümkün değildi. Onun için antlaşmaya genel bir hüküm mahiyetinde konulmamıştır.

26 Şubat 1955 tarihinde Irak Mebusan Meclisi antlaşmayı görüşerek kabul etmiştir. Başbakan Nuri Sait Paşa kamuoyunu yatıştırmak amacıyla Pakt'ın Irak'a ülkesi dışında bir sorumluluk getirmediği ve ek mektupla Filistin meselesinde Türkiye'nin desteğinin sağlandığını vurgulamıştır.¹²⁸¹

Anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisinde de 26 Şubat 1955'te görüşülerek onaylanmıştır. Görüşmeler sırasında Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Pakt hakkında bazı bilgiler verdikten sonra dünyada taarruz ve savunma cephesi olup ortası olmadığına vurgu yapmıştır.¹²⁸²

Muhalefet partileri sözcüleri de Pakt hakkındaki düşüncelerini dile getirmişlerdir. Cumhuriyetçi Millet Partisi sözcüsü meclisteki konuşmasında hükûmeti tebrik etmiştir. Halk Partisi sözcüsü de bir konuşma yaparak, genelde Pakt hakkında olumlu olmalarının yanı sıra bazı hususlarda izahatlar istemişlerdir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Köprülü yeniden kürsüye gelerek açıklama yapmıştır. Başbakan Menderes de meclisteki görüşmeler sırasında aldığı söz hakkından sonra yaptığı açıklamalarda, Türk milletinin faydasına olan her şeyde milletin birlik halinde olduğu, Irak mebus ve devlet adamlarının da Türkiye ile dostluktan yana oldukları, Mısır'ın dahi Pakt'a katılması yönündeki beklentilerini ifade etmiştir.¹²⁸³

1 Kasım 1955 yılında Celal Bayar Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışında yapmış olduğu konuşmada, Bağdat Paktı'nın imzalanmasının büyük bir aşama olduğu, genişleyerek İngiltere daha sonra Pakistan ve ardından İran'ın katılmasıyla değer kazandığı, Türkiye'nin Batı Avrupa, Balkanlar ve Orta Doğu'nun barış, istikrar ve güvenliğini esas alan üç teşekkülün aynı

1280 **BCA**, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 35, Dosya No: 215, Belge No: 3.

1281 Soysal, **agm.**, s. 200-202.

1282 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre X, C 5, İçtima: 1, Ellinci İnkat, 26.02.1955, s. 807.

1283 Umar, **age.**, s. 135-138.

zamanda üyesi olup, iş birliğini gittikçe arttırdığını ifade etmiştir.¹²⁸⁴

Türkiye NATO dışında bölgesel paktlarla güvenliğini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Türkiye 1955 yılından itibaren dış politikada ağırlığını daha çok NATO ve Orta Doğu'ya vermeye başlamıştır. Bağdat Paktı da bu politikanın önemli bir sonucu olarak doğmuştur.¹²⁸⁵

17.6.2. Pakta Katılımlar

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden Türkiye-İrak arasındaki ilişkilerin gelişmesini olumlu karşılamıştır. 20 Mart 1955'te Avam Kamarasında yaptığı konuşmada, İngiltere'nin Türk-İrak Paktı'na katılacağını, 1930 antlaşmasının yeni bir sistemle uzatılmasının bölgenin savunması için bir dönüm noktası olacağını, Irak-İngiliz askerî iş birliğinin kurulacağını dile getirmiştir. Pakt'ın oluşmasında Amerika'nın etkisi olmasına rağmen, İngiltere Pakt'a girince Pakt'ın liderliğini ele geçirmiştir. İngiltere Bağdat Paktı ve Irak ile yaptığı ikili anlaşmalarla hem Orta Doğu, dolayısıyla Basra Körfezi'ndeki çıkarlarını koruyacak hem de petrol gibi enerji kaynaklarına sahip olacaktı. Ürdün'ün de Pakt'a girmesinin sağlanmasıyla İngiltere yeniden Orta Doğu bölgesinde hakimiyet kurmaya başlayacaktı.¹²⁸⁶

İngiltere ilk etapta "Kuzey Kuşağı" projesini iyi karşılamazken, Orta Doğu'da meydana gelen gelişmeler İngiltere'yi Bağdat Paktı'na yaklaştırmıştır. İngiltere 5 Nisan 1955'te Bağdat Paktı'na resmen üye olmuştur. Ayrıca İngiltere, Irak ile önceden yapılmış olan 1930 İttifakı yerine geçen özel bir anlaşma yaptı. İngiltere bu politika ile bir taraftan Bağdat Paktı'nın liderliğini yüklenmeye çalışırken diğer taraftan bu Pakt yoluyla Orta Doğu'daki çıkarlarını korumaya çalışmıştır.¹²⁸⁷

İngiltere Pakt'ın tek Batılı üyesi olmuştur. Pakt aleyhtarı olan Arap devletleri İngiltere'nin üyeliğini Orta Doğu bölgesinde İngiliz egemenliğinin devamı olarak görmüşlerdir.¹²⁸⁸ İngiltere'nin Pakt'a üye olması Pakt'ı geliştirmek yerine zayıflatan bir unsur olmuştur. Çünkü İngiltere, Orta Doğu bölgesinde Arap milliyetçileri tarafından sömürgeci bir devlet olarak görülmekteydi.¹²⁸⁹

Pakistan, Bağdat Paktı'nı çok iyi karşılamıştır. Pakistan Başbakanı Muhammet Ali, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderdiği tebrik telgrafında Orta Doğu bölgesinin huzur ve güvenliği için Türkiye'nin Irak ile

1284 **Ayın Tarihi**, S 264, Ankara Kasım 1955, s. 65, 66

1285 Uçarol, **age.**, s. 739.

1286 Gönübol-Ülman, **age.**, s. 283.

1287 Uçarol, **age.**, s. 739.

1288 Tayyar Arı, **2000'li yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, İstanbul 1996, s.69.

1289 Yılmaz, **age.**, s. 90.

yaptığı anlaşmadan dolayı tebrik etmiştir.¹²⁹⁰

Sovyetler Birliği'nin herhangi bir tehdidine maruz kalmamasına rağmen Pakistan, Keşmir sorunu nedeniyle Batı ile ilişkilerini geliştirmek amacıyla Pakt'a katılmak istediğini bildirmiştir. Daha önceden de 2 Nisan 1954'te Türkiye ile Pakistan arasında askerî nitelikli olmamasına rağmen iş birliğini öngören bir anlaşma imzalanmıştı.¹²⁹¹

Türkiye'nin, Irak'a Pakistan'ın Pakt'a girmesi önerisinde bulunması ve bunun kabulüyle birlikte Pakistan Pakt'a davet edilmiştir. İngiltere de Pakistan'ın Pakt'a girmesine sıcak bakmıştır. Pakistan Başbakanı Muhammet Ali de Pakt'a katılma taraftarı olduğunu, ancak kabinenin Amerikasız bir Pakt'ın etkili olmayacağı görüşünde olmasından dolayı zamanlamanın uygun olmasından yana olmuştur. Pakistan'ın Pakt'a katılımının bir Arap devletinin ve İran'ın da katılımından sonra Pakistan'ın da katılmasını düşündüğünü ifade etmiştir.¹²⁹²

Pakistan Başbakanı Muhammet Ali Han 27 Ocak 1955 tarihinde basına verdiği bir demeçte; *Pakistan, Türk-Irak Paktı'nı tasvip ettiği gibi bu iki kardeş ülke ile beraber memleketimizin de katılacağı bir üçlü ittifak antlaşmasını memnuniyetle karşılayacağız* demiştir.¹²⁹³

Bu yakınlıktan dolayı Pakistan'ın isteği uygun görülerek, 23 Eylül 1955'te Pakt'a üye olmuştur.¹²⁹⁴ İngiltere de Pakistan'ın Pakt'a katılımından oldukça memnun kalmıştır. Böylece üye sayısının dörde çıkması ile birlikte anlaşmanın altıncı maddesine göre Vekiller Konseyinin toplanmasının önü açılmıştır. Amerika da Pakistan'ın Pakt'a üye olmasını olumlu karşılamıştır. Pakistan Pakt'a üye olmakla Amerika'dan yardım almayı ön plana çıkarmıştır. Pakistan'ın Pakt'a girişinin çok fazla yararı olmamıştır. Türkiye ile Pakistan arasında daha önceden yapılmış bir anlaşma zaten mevcuttu.¹²⁹⁵

İran, komünist tehlikesine karşı Türkiye gibi duyarlıydı. Çünkü İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin Kuzey İran'da bir komünist idare kurma faaliyetlerine şahit olmuşlardı. 1951 yılında Anglo-Iranian petrol şirketinin millileştirilmesinden dolayı İngiltere ile arasının açılması İran'ın bir süre Orta Doğu bölgesinde kurulmaya çalışılan savunma sistemlerinden uzak durmasına neden olmuştur. Ancak bu sorun 1954'te çözülünce İran Bağdat

1290 BCA, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 5 Dosya No: 27, Belge No: 4.

1291 Uçarol, *age.*, s. 739.

1292 Behçet Kemal Yeşilbursa, *The Baghdad Pact Anglo-American Defence Policies in the Middle East 1950-1959*, s. 105.

1293 Yaşar Canatan, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara 1996, s. 110.

1294 Çevik, *age.*, s. 287; Uçarol, *age.*, s. 739; Duman-Birsel, *agm.*, s. 313.

1295 Gönübol-Ülman, *age.*, s. 284

Paktı ile ilgilenmeye başlamıştır.¹²⁹⁶

İran, Bağdat Paktı'na katılmak istediğini 11 Ekim 1955'te açıklayarak, 12 Ekimde Pakt'a katılmak kararını Irak'a bildirmiştir.¹²⁹⁷ İran tarafsızlık politikası takip etmesine rağmen iç ve dış olaylar nedeniyle 3 Kasım 1955'te Bağdat Paktı'na girmiştir. Bazı Arap devletlerinin tüm engelleme ve faaliyetlerine karşın Pakt kurularak gelişmiştir.¹²⁹⁸ İran'ın Pakt'a girmesi ile Kuzey hattı tamamlanmış ve Arap dünyası dengelenmiştir. İran Amerika'dan alacağı silah yardımı ile Sovyet tehlikesini önlemeyi amaç edinmiş ve Sovyetler Birliği tehlikesine karşı Batıya yönelmiştir.¹²⁹⁹

17.6.3. Bağdat Paktı Konseyi Toplantıları

Bağdat Paktı üye sayısının dörde ulaşması ile birlikte Pakt Konseyi Pakt'a üye devletlerin başbakanları düzeyinde ilk toplantısını 22 Kasım 1955'te yapmıştır. Nuri Sait başkanlığındaki Konseyin açılış toplantısına Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, İngiltere adına Dışişleri Bakanı Macmillan, İran adına Hüseyin Ala ve Pakistan adına Muhammet Ali katılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nden ise bu toplantıya pakt ile sürekli bağlantı kurmak için gözlemci sıfatıyla Bağdat Büyükelçisi Gallman ve askerî komiteye Amiral Cassady katılmıştır.¹³⁰⁰

Toplantı saat 10.00'da başlamış ve toplantıda Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa açış konuşması yaparak toplantının bölgede barış ve emniyeti sağlamak amacıyla Birleşmiş Milletlerin 51. maddesine göre harekete geçildiği, İngiltere'nin Pakt'a hemen katılması ve Amerika'nın da gözlemci göndermesi nedeniyle teşekkür etmiştir. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ise konuşmasında, bu Pakt'ın kurulmasında etkili olan Irak'ın başkenti Bağdat'ta bulunmaktan memnuniyet duyduğunu, Bağdat Paktı'nın da NATO gibi ihtiyaçtan doğduğu, ırk, din ve bölge farklılıklarını ayırıcı bir istismar konusu yapılmaması ile Filistin sorununu dile getirmiştir.¹³⁰¹ Türkiye Başbakanı Adnan Menderes bu toplantı sırasında İngiliz Dışişleri Bakanı Harold Macmillan'la Ürdün'ün Pakt'a katılımı hususunu görüşerek, İngiltere'nin bu yönde harekete geçmesini istemiştir.¹³⁰²

Bağdat Paktı'nın yapısı da bu toplantıda şekillenmiştir. Irak 1956 yılına

1296 Soysal, agm., s. 202.

1297 Canatan, age., s. 113; Gönlübol-Ülman, age., s. 284.

1298 Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara 2004, s. 476; Uçarol, age., s. 740; Yılmaz, age., s. 89.

1299 John C. Campbell, **Defense of The Middle East**, New York 1960, s. 59, 60.

1300 Soysal, agm., s. 213.

1301 **Ayın Tarihi**, S 264, s. 151-154.

1302 Sever, age., s. 151-152.

kadar Konsey başkanlığını yapacak daha sonra da İngilizce alfabetik sıraya göre diğer üyeler yürütecektir. Örgütün merkezi Bağdat olup, her devlet Pakt'ın merkezinde büyükelçi düzeyinde bir temsilci bulunduracaktır. Bağdat'ta daimi bir sekreterlik kurulacak ve askerî komitenin üyeleri genelkurmay başkanları olacaktır. Kurulan ekonomik komite bölgede ortak çıkarlar doğrultusunda faaliyet gösterecektir.¹³⁰³

Konsey ikinci toplantısını 16-19 Nisan 1956'da Tahran'da Başbakanlar düzeyinde yapmış ve bu toplantıda Dışişleri Bakanları da bulunmuştur. İngiltere'yi savunma bakanı temsil etmiştir. Amerika'ya ise Dışişleri Bakanlığı İdari İşler Bakan Yardımcısı ve eski Tahran Büyükelçisi Loy Henderson başkanlığındaki bir heyet temsil etmiştir. Toplantıda bir açılış konuşması yapan Nuri Sait Paşa, başkanlığı ev sahibi olan İran Başbakanı Hüseyin Ala'ya bırakmıştır. Başbakan Adnan Menderes 17 Nisan 1956'da Bağdat Paktı Konseyinde yaptığı konuşmada, bölgede önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemde toplanan Pakt'ın, Orta Doğu bölgesinde barış ve güvenliği sağlamaya çalıştığını, bu gayeyi önlemeye çalışanların faal bir şekilde çalıştıklarını ve Pakt'ın Filistin meselesini de çözecek yeteneğe sahip olduğunu dile getirmiştir. Amerika da Pakt'ın siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal hedeflerine ulaşmak amacıyla çalışmaların destekleneceğini vadetmiştir. 17 Nisandaki toplantıda Türkiye, Pakistan, İran ve Irak arasında ortaklaşa hazırlanan maden, su ve tarım tesisleri ile ilgili projeler kabul edilmiştir. Konseyin davetiyle Amerika Birleşik Devletleri İktisadi Komite ve Bozguncu Faaliyetleri Önleme Komitesine üye olmuştur. Askerî Komitedeki Amerika Birleşik Devletleri gözlemcisi Bağdat Paktı daimi karargâhında bir amiral veya generalin başkanlığında bir askerî irtibat kurulu oluşturulmasını teklif etmiş ve bu teklif hemen kabul edilmiştir. Toplanması Tahran'da kararlaştırılan Bağdat Paktı Eğitim Komitesi toplantısı Türkiye, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Pakistan, İran ve Irak'ın katılımı ile 11 Haziran 1956 tarihinde İstanbul Teknik Üniversitesinde gerçekleşmiştir. İktisadi hayat standardının yükseltilmesi ile iyi personel yetiştirmeyi hedef edinen çalışmalar yapılmıştır.¹³⁰⁴

Bağdat Paktı'nın üçüncü toplantısı 1957 yılı başlarında Karaçi'de yapılması beklenirken, Mısır'ın Süveyş Kanalı Kumpanyasını millileştirmesi üzerine kanal savaşı çıkınca, beklenmedik bir bunalım yaşanmıştır. Çünkü Pakt üyelerinden İngiltere, Fransa ile birlikte İsrail'in Mısır'a saldırısından sonra kanal bölgesine asker çıkarmıştır. Bu durum İngiltere'nin bir müttefiki olan Irak'ı Arap dünyası ve Mısır önünde çok zor bir duruma düşürmüştür. Bunun üzerine dört Bağdat Paktı üyesi İngiltere'yi çağırılmadan olağanüstü bir toplantı yapmışlardır. Başkanlık İran'da olduğu için başbakanlar seviyesindeki toplantı Tahran'da yapılmıştır. Toplantı sonunda 7 Kasım 1956'da şu kararlar

1303 Hale, *age.*, s. 127; Soysal, *agm.*, s. 214.

1304 Umar, *age.*, s. 189-196.

alınmıştır; İsrail'in Mısır'a saldırısının haksız olduğu ateşkes sınırlarına çekilmeleri, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'dan çekilmesi, İsrail-Arap anlaşmazlığı Birleşmiş Milletler kararlarına uygun bir biçimde çözülmelidir. Süveyş Kanalı sorunu ise Mısır'ın egemenliğine aykırı olmayacak şekilde Birleşmiş Milletler ve Mısır ile yapılacak görüşmelerle çözülmelidir.¹³⁰⁵ Bu toplantıda Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, İngiltere'nin Pakt'tan çıkartılmaması için diğer üye ülkeleri ikna etmeye çalışmıştır.¹³⁰⁶ Türkiye, Irak, İran ve Pakistan Başbakanları 19-23 Kasım 1956 tarihleri arasında Bağdat'ta bir araya gelerek mevcut durumu tekrar görüşmüşlerdir. Bu görüşmelerin ana amacı Mısır'ın Irak aleyhine yaptığı zararlı faaliyetlere karşı Başbakan Nuri Sait Paşa'ya destek olma idi.¹³⁰⁷

Bağdat Paktı Konseyi Türkiye toplantısı Başbakan ve dışişleri bakanlarının katılımı ile 19 Ocak 1957'de Ankara'da başlamıştır. İki gün süren görüşmeler sonucunda hazırlanan ortak tebliğde İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmelerinden dolayı memnurluk duyulduğu, Süveyş Kanalı'nın herhangi bir devletin millî siyasetine bulaştırılmaması, Filistin meselesinin çözülmesi. Orta Doğu'daki yıkıcı faaliyetlere karşı tedbirler alınması. Eisenhower planının bölgede ekonomik kalkınmayı sağlayacağı ve barışı koruyacağından dolayı desteklediklerini pakt üyeleri ifade etmişlerdir.¹³⁰⁸

Üçüncü Bağdat Paktı Konseyi toplantısı 3-6 Haziran 1957'de Pakistan'ın başkenti Karaçi'de yapılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri yine Henderson başkanlığındaki bir heyetle katılmıştır. Pakt üyeleri Eisenhower Doktrini'nin desteklendiğini burada da vurgulamışlardır. Toplantıda, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere bölge devletleri arasında kara ve demir yolları ile iletişim ağı projeleri için yardımda bulunmayı kabul etmişlerdir.

Bağdat Paktı Konseyi dördüncü toplantısını 27-30 Ocak 1958'de Ankara'da yapmıştır. Bu toplantıda Amerika Birleşik Devletleri gözlemci heyetine Dışişleri Bakanı Dulles başkanlık yapmıştır. Türkiye'yi Başbakan Adnan Menderes, Irak'ı Başbakan Nuri Sait Paşa, İran'ı ise Başbakan İkbâl, Pakistan'ı Başbakan Firuz Han temsil ederken İngiltere'yi ise Dışişleri Bakanı Salweyn Lloyd temsil etmiştir. Toplantıda komünist tehdidin Pakt'ın değerini ortaya çıkardığı, Türkiye-Suriye bunalımı sırasındaki oyunların Türkiye'nin soğukkanlılığı ile bozulduğu, teknik alanda iş birliğinin artırılması kararlaştırılırken, savunma planlama işlerine ağırlık verilmiştir. Kurulan askerî planlama örgütü başına Türk General Akalin, yardımcılığına da Amerikan

1305 Soysal, agm., s. 214-215; Sever, age., s.167.

1306 Hale, age., s. 128.

1307 Ara Sanjian, **Turkey And Her Arab Neighbours 1953-1958, A Study in the Orginis and Failure of the Baghdad Pact**, Londra 2001, s. 161.

1308 **Ayın Tarihi**, S.278, Ankara Ocak 1957, s. 141.

General Campbell getirilmiştir.¹³⁰⁹

14 Temmuz 1958'de Bağdat Paktı üyeleri İran, Pakistan ve Türkiye'nin katılımı ile Ankara'da toplanmışlardır. Toplantıda Irak'ta askerî darbe meydana gelmesinden dolayı Irak'ın durumu ele alınmıştır. Irak'ın durumu hâlâ belli olmadığı için Irak'sız da olsa anlaşma hükümlerini devam ettirme konusunda üç devlet anlaşmıştır.17 Temmuz 1958'de yayımlanan ortak tebliğ ile Bağdat'taki cinayetler kınanmış, böylece üye ülkeler aralarındaki iş birliğini devam ettirme kararı almışlardır.

Bağdat Paktı beşinci toplantısı 28-29 Temmuz 1958'de Londra'da yapılmıştır. Toplantıda İngiltere'yi Macmillan, Amerika'yı gözlemci heyet başkanı olarak Dulles, Türkiye'yi Başbakan Adnan Menderes, İran'ı Başbakan İkbâl, Pakistan'ı Başbakan Firuz Han temsil etmiştir. Toplantıda Pakt'ın geleceği görüşülmüş ve Irak ayrılrsa da Pakt'ın devamı görüşünde birleşilmiştir. Ayrıca Lübnan ve Ürdün'deki son gelişmeler de değerlendirilmiştir. Dulles bu toplantı sırasında yaptığı konuşmada Pakt'ı desteklediklerini ve dünya barışına katkıda bulunduğundan söz etmiştir. Londra'da toplanan Bağdat Paktı devletleri “paktı gerekli kılan nedenler her zamankinden daha kuvvetlidir” açıklamasında bulunmuşlardır.

Bağdat Paktı Konseyi altıncı toplantısı 26-28 Ocak 1959'da Karaçi'de yapılmıştır. Bu toplantıya Irak katılmamıştır. Toplantıya İran Başbakanı İkbâl, Pakistan Dışişleri Bakanı Duncan Sandy, Amerika Dışişleri Bakan Yardımcısı Loy W. Henderson katılmıştır. Pakistan Cumhurbaşkanı pakt üyelerini misafir etmekte duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. İran Başbakanı İkbâl ise toplantının önemli ve birçok sorunun çözümü için fırsat olduğunu, İngiltere ve Amerika Dışişleri Bakanlarının toplantıda olmamalarından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes Pakistan'a teşekkür ettikten sonra Pakt'ın uluslararası gelişmeleri gözden geçirip değerlendirmek için fırsat olduğu, görüş alışverişinde bulunulacağı, ekonomik ve onun alt komitelerinin iş birliği sağlayarak sorunları çözecekleri konularını dile getirmiştir. Toplantı sonunda sonuç bildirgesi yayımlanmıştır. Bu bildiride, uluslararası sorunların değerlendirildiği, Pakt'ın sadece askerî değil, ekonomik ve teknik iş birliğini de sağladığı dile getirilmiştir. Komünizm tehlikesinin devam ettiği ve Pakt üyeleri arasında telekomünikasyonun geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Artık Pakt'ın faaliyetleri ve etkinliği azalmıştır. İran bu toplantıya katılmak istememiş, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes sayesinde katıldığı görülmüştür.¹³¹⁰

1309 Soysal, agm., s. 217.

1310 Umar, age., s. 216-223.

17.6.4. Bağdat Paktı'na Karşı Arap Ülkelerinin Tepkileri

Türkiye'nin NATO ve Bağdat Paktı'na üye olması Arapların Türkiye'ye bakış açısını olumsuz etkilemiştir. Araplar Türkiye'nin Batı ile ortak hareket ettiğini düşünmeye başlamışlardır. Çünkü bu sırada Arap dünyasında çok şiddetli bir Batı aleyhtarlığı oluşmuştu. Batı aleyhtarlığının oluşmasında İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu'da kurduğu manda idarelerinin etkisi vardı. Arap liderler Bağdat Paktı'nı Arapların İsrail ile barış yapmak için Batı'nın oluşturduğu bir araç olarak görmüşlerdir. Bu tür paktların Arapların bir cep-hede birleşmesini engelleyeceğini düşünmüşlerdir. Türkiye ve Irak ise Arapların Sovyetler Birliği ve komünizm tehlikesinin farkında olmadıkları görüşündeydiler. Bağdat Paktı Arap dünyasını ikiye ayırmıştır. Birincisi Irak ile beraber hareket eden Batı yanlısı devletler diğeri de Mısır liderliğinde hareket eden Batı aleyhtar devletler olarak bölünmüşlerdir.¹³¹¹ Bağdat Paktı, Batı bloku ile yakınlaşmanın sembolü hâline gelmesinden dolayı Arap devletlerinin birçoğu bu Pakt'a girmemiştir.¹³¹²

12 Ocak 1955 tarihli Bağdat bildirisinde Türk-Irak Antlaşmasının çok kısa sürede Türkiye ve Irak ile birlikte hareket etmek isteyen devletlerle birlikte imzalanacağı açıklanmıştı. Onun için Türkiye Başbakanı Adnan Menderes 14 Ocak 1955'te Suriye'yi ziyaret etmiştir. Başbakan Adnan Menderes'in Suriye ziyaretinin bir gün öncesi Şam ve Halep'te Türkiye karşıtı gösteriler yapılmıştır. Bu gösterileri Mısır ajanları düzenlemiş, komünistler desteklemiş ve Suudi Arabistan da yardım etmiştir. Mısır basını ve radyosu Türkiye ve Irak'a karşı şiddetli bir kampanya yürütmekteydi. Menderes görüşme sırasında komünizm tehlikesinden, dünya barış ve güvenliğinin sağlanmasından, Türkiye-Irak Paktı'na karşı Mısır'ın tepkisinin yersiz olduğundan, Filistin meselesi ile ilgilenileceğinden bahsederek, Suriye'nin Pakt'a katılımı özendirmeye çalışılmıştır.¹³¹³

Suriye parlamentosunun 16 Ocak 1955 tarihli toplantısında Suriye muhalefeti, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in Suriye ziyareti nedeniyle Suriye yönetimini şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Bu eleştiriden dolayı parlamentoda Suriye Dışişleri Bakanı ile muhalefet arasında şiddetli tartışmalar olmuştur.¹³¹⁴

Başta Mısır olmak üzere bazı Arap devletleri Pakt'a karşı tepki göstermişlerdir. Mısır bu sırada kendi liderliğinde bir Arap Birliği kurmak istiyordu. Bu nedenle Pakt'ı Arap Birliği'ne indirilmiş bir darbe olarak görmüştür. Onun için de Mısır, kurulan bu Pakt'a katılmayacağını açıklamıştır. Ayrıca

1311 Umar, *age.*, s. 307.

1312 E. Zeynep Güler, **Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek**, İstanbul 2004, s.114.

1313 Soysal, *agm.*, s. 205-206.

1314 **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1955, s. 1.

diğer Arap ülkelerine de Pakt'a katılmamaları yönünde baskı yapmaya başlamıştır.

Mısır ile Suriye Irak'ı dışlayan bir politika takip etmişlerdir. Suudi Arabistan da bu devletleri desteklemiştir. Bu durumu gören Türkiye ise Pakt'ı genişletmeye çalışmıştır.¹³¹⁵

Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'ın Bağdat Paktı'na karşı alternatif pakt oluşturmalarına karşı Türkiye sert tepki göstermiştir. Adnan Menderes, Suriye ve Mısır'ın Arap devletleri dışında başka devletlerle anlaşma yapmama kararı aldıklarını ve böylece Türkiye ve Irak'la her türlü ilişkiyi reddeden bir anlaşma yaptıklarını dile getirmiştir. Menderes Anadolu Ajansına vermiş olduğu beyanatının devamında, Türkiye'nin Suriye'nin bağımsızlığına önem vermesine rağmen komşumuz Suriye'nin de Mısır'ın hasmane tutumuna katıldığını, bu teşebbüs ve hareketler daha ileri bir seviyeye giderse Türkiye Suriye ilişkilerinden endişe duyulacağını ifade etmiştir.¹³¹⁶

Sovyet Rusya'nın Suriye'yi desteklemesi de bu devletin Bağdat Paktı'na karşı hareketinde etkili olmuştur. Sovyetler Birliği Başkanı Mareşal Vorosilof, Suriye'yi Orta Doğu'da Arap menfaatlerine karşı olan paktlara girmemesinden dolayı takdir etmiştir.¹³¹⁷

Türkiye tarafından, Suriye'nin hasmane tutumuna karşı 7 Mart 1955 tarihli notalarla Suriye'nin tavrı kınanmış ve bu düşmanca politika devam ederse kayıtsız kalınmayacağı bildirilmiştir.¹³¹⁸ 20 Mart 1955 tarihinde ise Türkiye Dışişleri Bakanlığı Suriye'nin cevabi notasının reddedildiğini açıklamıştır.¹³¹⁹

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes başkanlığındaki heyet Şam'dan sonra 14 Ocak 1955 günü Lübnan'a geçmiştir.¹³²⁰ Bu ziyaret çok olumlu bir havada gerçekleşmiştir. Başbakan Adnan Menderes Lübnan'ı Pakt'a davet etmiştir. Bu sırada Lübnan hükûmeti Türk-Irak Paktı'na taraftar olmasına rağmen diğer Arap devletlerinin de müsaadesini aldıktan sonra kesin kararı vermeyi düşünmekteydiler¹³²¹. Lübnan daha sonra da Bağdat Paktı'na girmediği gibi ne Türkiye-Irak ne de Mısır-Suriye gruplaşmasına katılmamıştır.¹³²²

Ürdün Başbakanı 16 Ocak 1955'te Beyrut'a gelerek, Türk-Lübnan görüş-

1315 Uçarol, *age.*, s. 738-739.

1316 Gerger, *age.*, s.97-98.

1317 **Ulus**, 22 Mart 1956, s. 1.

1318 Sever, *age.*, s. 138.

1319 Gerger, *age.*, s. 99.

1320 **Halkçı**, 15 Ocak 1955, s. 1.

1321 **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1955, s. 7.

1322 Çetinkaya, *agm.*, s. 15.

melerini yakından takip etmiştir. Ürdün Başbakanı Türkiye'nin Ürdün'deki elçisinden de antlaşma ile ilgili bilgiler almıştır. Ürdün, Bağdat Paktı taraftarı olmasına rağmen Suriye ve Mısır'dan çekindiği için Pakt'a katılmamıştır. Ürdün, İngiltere'nin Orta Doğu bölgesinde yeniden güçlenmesini istememekteydi. Ürdün bir taraftan açıktan Irak'a karşı cephe almaktan çekinirken diğer taraftan da Mısır ve Suriye'yi gücendirmek istememiştir. İngiltere ise Ürdün'ün Pakt'a üye olması halinde yeniden İngiltere-Ürdün antlaşmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar 2-8 Kasım 1955 tarihlerinde Ürdün'e yaptığı ziyaret sırasında Ürdün Pakt'a girerse Filistin sorunu konusunda Türkiye'nin Ürdün yanında olacağını belirtmiştir.¹³²³ Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan arasında ortak savunma antlaşması yapılması girişimleri üzerine Ürdün Bağdat Paktı'na bakış açısını değiştirerek, Pakt'a katılmak yerine Pakt'tan uzaklaşmaya başlamıştır.¹³²⁴

Mısır'ın Pakt'a olumlu bakması beklenirken tam tersi Pakt'a muhalefet etmiştir. Nasır'ın Pakt'a karşı olan tutumundan dolayı diğer Arap ülkeleri de Pakt'a girmeye cesaret edememişlerdir.¹³²⁵ Mısır Nasır liderliğinde Batı'nın Orta Doğu bölgesinde kurmaya çalıştığı savunma paktlarına karşı çıkarak, Arap dünyasının liderliğine oynamıştır. Orta Doğu bölgesindeki Batı aleyhtarlığını kendi siyasi emelleri doğrultusunda çok iyi bir şekilde kullanmıştır.¹³²⁶ Mısır Batılı devletlerin Orta Doğu'da boşluk olduğu yönündeki görüşüne karşı çıkarak, Batılı devletlerin Orta Doğu bölgesini sömürmek amacıyla bu görüşü ileri sürdüklerini dile getirmiştir. Ayrıca Mısır, Sovyetler Birliği'ni tarih içerisinde bölgede işgalci olmamasından dolayı tehlike olarak görmemiştir. Ancak Batılı devletler ise Orta Doğu bölgesini geçmişte yönettikleri için onlara sömürgeci devlet olarak bakmaktaydı.¹³²⁷

Türkiye Mısır ilişkileri bu sırada bozulmuş ve Mısır, Türk Büyükelçisini Kahire'den çıkarmıştır. Bunun üzerine Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Mısır Dışişleri Bakanlığı nezdinde harekete geçerek, bir nota vermiştir. Bu durum 6 Ocak 1954 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi oturumunda da gündeme gelmiştir.¹³²⁸

Mısır, Arap devletlerinin Türkiye ile anlaşmalarını engellemek için sistemli bir kampanya yürütmüştür. Ayrıca Türkiye ile anlaşılan Arap devletlerinde uyguladığı kışkırtma propagandası ile halkı yönetime karşı kışkırtmıştır. Bu propaganda faaliyetlerinde bilhassa Mısır, gazeteler ile radyoyu, basın ve yayın açısından çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Arap halkını Türkiye

1323 Umar, *age.*, s. 345-347.

1324 Umar, *age.*, s. 354; Sever, *age.*, s. 127.

1325 A. Öner Pehlivanoğlu, *Ortadoğu ve Türkiye*, İstanbul 2004, s.66

1326 Uslu, *age.*, s. 119.

1327 Canatan, *age.*, s. 125.

1328 **BCA**, Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 50, Dosya No: 298, Belge No: 3.

aleyhine kullanmak amacıyla Türkiye ile İsrail arasında gizli askerî anlaşma yapıldığı, ekonomik görüşmelerin de devam ettiği yönünde haberler yayımlanmıştır. Nasır aynı politikayı Irak için de uygulamıştır. Irak'ın Bağdat Paktı'na katılmasından dolayı milliyetçi davaya ihanet ettiği, Irak Başbakanı Nuri Sa'it'in İsrail müttefiki olduğu propagandalarını yaptırmıştır.¹³²⁹

Mısır hükûmeti 16 Ocak 1955'te Arap ülkeleri başbakanlarını Türkiye-Irak Antlaşmasıyla Arap Birliği'ne indirilen darbeyi görüşmek amacıyla toplantıya çağırılmıştır.¹³³⁰ Nasır, Arap Birliği başkanlarını 22 Ocak 1955'te Kahire'de toplamıştır. Nasır toplantıyı açış konuşmasında Türkiye-Irak Paktı'nı çok sert bir dille eleştirmiş ve bu Pakt'ın Irak'a hiçbir askerî fayda getirmeyeceğini ifade etmiştir.¹³³¹ Ayrıca Mısır, "Irak'ın bu anlaşma konusunda ısrar ettiği takdirde kendilerine karşı alınacak kesin ve önemli kararları bulunacağı" açıklamasında bulunmuştur. Mısır, Irak'ı Türkiye ile yapacağı anlaşmadan vazgeçirmek için elinden geleni yapmış ve bir olumlu sonuç alamayacağını anlayınca da Irak'la olan müzakerelere son vermiştir.¹³³² Konferansa hastalığı gerekçesiyle katılmayan Said'i Mısır basını sert biçimde eleştirerek hastalığın "diplomatik" bir bahane olduğu biçiminde suçlamada bulunmuştur.¹³³³ 23 Ocak'ta da görüşmeler devam etmiştir. Nasır, Irak'ın Türkiye ile bir Pakt yapmasından dolayı cezalandırılmasını istemiştir. Ancak Suriye, Lübnan ve Ürdün, Irak'ı mahkûm edecek böyle bir kararın alınmasına destek vermemişlerdir. Böylece toplantı sonucunda herhangi bir bağlayıcı karar alınmadan toplantı dağılmıştır.¹³³⁴

Nasır'ın Bağdat Paktı'na tepki göstermesinden dolayı Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere Asvan Barajı yapımına yönelik finansal destek ve kredileri geri çekmiştir. Mısır da ticari, sanayi, askerî ve teknik alandaki ihtiyaçları için Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa ülkelerine yanaşmıştır.¹³³⁵

Nasır, Mısır liderliğinde Suriye ve Suudi Arabistan devletlerinin katılımı ile Bağdat Paktı'na alternatif pakt kurmak için yoğun çaba harcamıştır. Bu çalışmalar sonucunda Mısır ile Suriye arasında 20 Ekim 1955 tarihinde bir askerî anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Mısır ile Suriye askerî kuvvetleri ortak bir kumandanlık altında birleşeceklerdi. Mısır ve Suriye'nin amacı Bağdat Paktı ile Orta Doğu'da nüfuzu artan Irak'ın gücünü azaltmaktı. 27 Ekim 1955'te Mısır-Suriye Anlaşmasına benzer bir anlaşma da Mısır ile

1329 Umar, *age.*, s. 365-367.

1330 Yılmaz, *age.*, s. 88.

1331 Umar, *age.*, s. 378.

1332 Canatan, *age.*, s. 119.

1333 M. Bürkan Serbest, "Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci Ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5. S 3, Kırgızistan 2016, s. 409

1334 Soysal, *agm.*, s. 208.

1335 Güler, *age.*, s. 110.

Suudi Arabistan arasında yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre savaşta ve barışta iki devletin askerî kuvvetleri ortak bir kumandanlık altında birleşecekti. Böylece Orta Doğu bölgesinde üç blok oluşmuştur. Birinci Blok Bağdat Paktı Bloku, ikinci blok Mısır yanında yer alan blok, üçüncü blok ise hiçbir tarafa üye olmayan devletler.¹³³⁶

Suudi Arabistan da Mısır yanında yer alarak Pakt'a karşı tavır almıştı. Bu tavrın Suudi Arabistan'da oluşmasında geleneksel Haşimi aleyhtarlığı da etkili olmuştur. Tüm faaliyetlerini Irak'taki Haşimilerin güçlenmemesi için harcamıştır. Suriye, Lübnan ve Ürdün gibi Arap devletlerinin de Pakt'a girmesini önlemeye çalışarak, bu şekilde Irak'ın diğer Arap devletleri üzerinde nüfuz kurmasını önlemiştir.¹³³⁷

17.6.5. Bağdat Paktı'na Batılı Devletlerin Bakış Açısı

Türkiye ile Irak'ın Bağdat Paktı ile ilgili 12 Ocak 1955 tarihli ortak bildirisini Amerika Dışişleri Bakanı Dulles çok iyi karşılamıştır. Bu gelişmeyi “çok yapıcı bir gelişme” olarak nitelemiştir. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ve Irak Başbakanı Nuri Sait'e bir kutlama telgrafı göndermiştir.¹³³⁸

Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı Mısır ve Suudi Arabistan gibi pakta üye olmayan Arap ülkeleri ile olan ilişkilerini korumak ve İsrail'i kışkırtmaktan kaçındığı için Pakt'a resmen üye olmamıştır.¹³³⁹ Amerika Birleşik Devletleri, Arap devletlerinin tepkileri ve bazı diğer nedenlerden dolayı Pakt'a üye olmamasına rağmen, pakta üye devletlere askerî ve teknik yardımda bulunmaya devam etmiştir. Ayrıca paktın organlarında etkin rol almayı tercih etmiştir.¹³⁴⁰

Amerika Birleşik Devletleri Bağdat Paktı vasıtasıyla bir yandan Orta Doğu'da yeni askerî üslerin kurulmasının önünü açarken diğer taraftan Sovyetler Birliği'ni kuşatmayı hedeflemiştir. Ayrıca bir taraftan Orta Doğu bölgesindeki ülkelerle olan ilişkilerini geliştirirken diğer taraftan Pakt'a katılmayan devletler üzerinde bu Pakt yoluyla baskı oluşturmayı sağlamış olacaktır.¹³⁴¹

Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı j. F. Dulles Orta Doğu'nun güvenliği ile Batı Avrupa savunması arasında doğrudan bir bağlantı olduğu düşüncesindeydi. Dulles, NATO'nun güney kanadında bulunan Türkiye'nin Orta Doğu'da güvenliğin sağlanmasında en önemli rolü oynaması gerektiği

1336 Gönübol-Ülman, *age.*, s. 285.

1337 Behçet Kemal Yeşilbursa, *The Baghdad Pact Anglo-American Defence Policies in the Middle East 1950-1959*, s. 92.

1338 Gerger, *age.*, s. 91.

1339 Hale, *age.*, s. 127.

1340 Uçarol, *age.*, s. 740.

1341 Canatan, *age.*, s. 116-117.

fikrindeydi. Pakt üyeleri ise Amerika'nın Pakt'a bir an önce üye olması gerektiği düşüncesindeydiler.¹³⁴² Amerika Birleşik Devletleri ise Pakt'a direk üye olmamasına rağmen Pakt ile yakından ilgilenerek Pakt'la siyasi, askerî ve ekonomik ilişki kurmuş ve konsey toplantılarında ise gözlemci bir heyet bulundurmıştır.¹³⁴³ ABD'nin pakta üye olmaması bir eksiklik olarak görülmüştür. ABD'den ekonomik yardım almayı hedefleyen pakt üyelerinde bir soğukluk yaratmıştır.¹³⁴⁴

ABD ise zaman zaman bazı açıklamalarda bulunarak, üye olmasa da Pakt'a ve Pakt üyelerine olan desteğini açıklamıştır. ABD 29 Kasım 1956'da Türkiye ve diğer Pakt üyesi devletlerin toprak bütünlükleri ve bağımsızlıklarına yönelik tehditlere karşı olduğunu, gerekli tedbirlerin alınacağını ifade etmiştir.¹³⁴⁵

Fransa'nın Bağdat Paktı'nın kuruluş çalışmalarına davet edilmemesi ve kendilerine bilgi verilmemesinden dolayı Pakt'a bakış açısı olumsuzdu. Fransa bu sırada Cezayir iç savaşı ile uğraşmaktaydı. Cezayir sorunundan dolayı Mısır ve diğer Arap devletleriyle olan ilişkileri iyi değildi. Bu Pakt ile İngiltere'nin nüfuzunun Orta Doğu'da tekrar artacağı ve kendi nüfuz sahası olarak gördüğü Suriye ve Lübnan'ın da Pakt'a katılacağından endişe etmiştir. Bağdat Paktı bildirisi yayımlanınca Suriye ve Lübnan'ın bu Pakt'a katılmamaları için uyarmıştır. Suriye iç siyasetine müdahale etmiş ve Pakt'a karşı Suriye'de düzenlenen gösterileri iyi karşılamıştır.¹³⁴⁶

Bağdat Paktı'nın kurulmasındaki en önemli nedenlerden biri Sovyetler Birliği tehlikesiydi. Amerika Birleşik Devletleri bu Pakt ile Sovyetler Birliği'ni kuzeyden kuşatarak bir güvenlik koridoru oluşturarak, Orta Doğu'ya yayılmasını önlemeye çalışmıştır. Ancak uygulamada gerek Arap-İsrail savaşları gerekse Pakt'ın kurulması ile Süveyş Buhranı Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya girmesine zemin hazırlamıştır.¹³⁴⁷

Sovyet Rusya lideri Nikita Kruşçev Bağdat Paktı'nın Türk-Sovyet ilişkilerine gölge düşürdüğünü söyleyerek, Pakt'a karşı tavrı almıştır.¹³⁴⁸ Sovyetler Birliği Bağdat Paktı'nı, "emperyalizmin Orta Doğu'daki yayılmacı politikalarının ürünü" olarak tanımlamıştır.¹³⁴⁹

1342 Umar, *age.*, s. 414.

1343 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 69.

1344 Yılmaz, *age.*, s. 90.

1345 Sever, *age.*, s. 172-173.

1346 Soysal, *agm.*, s. 210.

1347 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 69.

1348 Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C III, S 2, Elazığ 2005, s. 28.

1349 Caner Sancaktar, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası'na Marksist Yakla-

Bağdat Paktı'nın kurulması Türk-Sovyet ilişkilerinin daha çok bozulmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği, Türkiye'yi Amerika ve NATO'nun Orta Doğu'daki jandarması olmakla ve soğuk savaş çatışmasını bölgeye taşıyarak, bölge devletlerini birbirine düşürmekle suçlamıştır. Sovyetler Birliği, Bağdat Paktı'nı Batı sömürcülüğünün Orta Doğu'da yeniden doğması ve NATO'nun bölgede yayılması olarak görmüştür.¹³⁵⁰

Görüldüğü gibi Sovyetler Birliği'nin tehdit ve genişlemesine karşı Bağdat Paktı'nın kurulması, Türk-Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir.¹³⁵¹

Türkiye-İrak Paktı'nın kurulacağından duyurulmasından sonra Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Dulles ile İsrail'in Washington Büyükelçisi Abba Eban bir araya gelerek Pakt girişimini değerlendirmişlerdir. İsrail, ilke olarak Türk-İrak Pakt girişimine karşı olmadığını söylemekle birlikte, özellikle ülkesinin dışarıda bırakılmasının kendilerini rahatsız ettiğini belirtmiştir. İsrail, ABD tarafınca ileri sürülen Pakt'ın kendisine de yarar getireceği teorisine karşı çıkmış, bu girişimin Türkiye ile iyi olan ilişkilerini de bozabileceği yönünde kaygılarını dile getirmiştir.¹³⁵²

Görüldüğü gibi İsrail, 12 Ocak 1955'de Türk-İrak Ortak Bildirisinin imzalanmasına büyük tepki göstermiştir. Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkilerine rağmen Irak ile de ilişkilerini geliştirmesinden endişe duymuştur. Türkiye bu bildiri ile İsrail'in saldırısına uğraması halinde Irak'a yardım etmeyi kabul etmiştir. 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nın kurulmasına İsrail'in daha sert tepki gösterdiği görülmektedir. İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Bağdat Paktı'nın İsrail'e karşı yapıldığı, İsrail'e saldırganlık ve düşmanlığı körüklediğini iddia etmiştir.¹³⁵³

Bağdat Paktı'nın 5. maddesinde Pakt'ın Arap Birliği'nin üyelerine ve taraflarca tanınmış ülkelere açık olduğu şeklindeki kararlar İsrail'in kastedilmesi İsrail'in tepkisine neden olmuştur. Bu madde ile aslında Irak ve diğer Arap ülkelerince tanınmamış olan, İsrail'in Pakt'a girmesinin mümkün olmayacağı Arap dünyasına gösterilmek istenmiştir. İsrail bu maddedeki amacı farklı yorumlayarak, Pakt'ın İsrail'e karşı kurulduğunu ileri sürmüştür.¹³⁵⁴

17.6.6. Irak'taki 1958 Darbesi ve Paktın Sona Ermesi

14 Temmuz 1958'de Irak'ta meydana gelen ihtilal sonucunda krallık rejimi yıkılmıştır. 14-17 Temmuz 1958'de Irak hariç, Bağdat Paktı Müslüman şım", **Bilge Strateji**, C 3, S 5, 2011, s. 60.

1350 Uslu, **age.**, s. 121.

1351 Uçarol, **age.**, s. 740.

1352 Serbest, **agm.**, s. 410.

1353 Yavuz, **age.**, s. 330.

1354 Kürkçüoğlu, **age.**, s. 67.

devlet başkanlarının Türkiye’de yaptıkları toplantıda Irak’ta ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Pakt’ın Müslüman devlet başkanları genel bir değerlendirme yapmışlardır. Görüşmeler sonrası Irak’taki durum şu ifadelerle eleştirilmiştir: “Müttefik ve dost bir ülkede (Irak) dışarıda gelen yıkıcı telkin ve faaliyetler sonucunda bu dost ve müttefik ülkenin çok değerli şahsiyetlerinin hunharca katledilmesi Bağdat Paktı üyeleri tarafından büyük bir teessür ve endişe ile karşılanmıştır”.¹³⁵⁵

Türk hükümeti 14 Temmuz’da ihtilalcilere bir telgraf çekerek, olaylar sırasında zarar gören Türk şehitliğinin onarılmasını istemiştir. Ayrıca Irak’ın sınır komutanı çağrılarak, gelişmeler hakkında bilgi istenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri de Lübnan’a müdahale etmiş ve Adana’daki İncirlik üssüne yığınak yapmıştır. Sovyet Rusya da İncirlik üssüne yığınak yapıldığı gerekçesiyle Türkiye’ye bir protesto notası vermiştir. Irak ihtilali, Lübnan ve Ürdün olayları yalnızca Türkiye, ABD, İngiltere, İran, Pakistan, Mısır, Suriye arasında bir sorun değil, aynı zamanda NATO ve Varşova Paktı yani Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya arasındaki soğuk savaşın neden olduğu bir bunalımdır.¹³⁵⁶

Pakt devletleri konuyla ilgili görüş alışverişinde bulunarak 16 Temmuz 1958’de Başkan Eisenhower’a gönderdikleri ortak mesajda, darbenin, Nasır ve komünistlerin etkisinin sonucu olduğunu vurgulayarak, üç ülke Amerika Birleşik Devletleri’nden Eisenhower Doktrini’nin Irak’ta da uygulanmasını istemişlerdir.¹³⁵⁷

Irak’ta darbe ile iktidara gelen yeni hükümetin Başbakanı General Abdülkerim Kasım, ihtilalin Batı’ya karşı yapılmadığı, iki tarafın çıkarlarını gözeten ve karşılıklı saygı anlayışına dayanan bir politika izlenerek, Batılı ülkelerle iş birliğinin devam edeceğini söylemiştir.¹³⁵⁸

İhtilal sonrası en önemli husus Irak’ın Bağdat Paktı’ndan ayrılıp ayrılmayacağı konusu olmuştur. Sovyet Rusya’nın Irak’ta iktidara gelen bu yeni rejime destek vermesi Irak’ın Bağdat Paktı’ndan çıkacağı düşüncesinin oluşmasını sağlamıştır.¹³⁵⁹ Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu grup konuşmasında; *Bizim arzumuz Bağdat Paktı’nı zorla tutmak değildir. Bizim için İran’ın bu pakta girmiş olması, artık Irak’ın muhakkak lüzumunu icap ettirmez.*¹³⁶⁰

Doğu bloku ülkelerinden sonra Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere-

1355 Canatan, **age.**, s. 147: Serbest, agm., s. 419.

1356 Albayarak, agm., s. 49-50.

1357 Serbest, agm., s. 419.

1358 Canatan, **age.**, s. 146.

1359 Canatan, **age.**, s. 153.

1360 Albayrak, agm., s. 52.

re'nin de Irak'taki yeni yönetimi tanımalarından sonra Türkiye de 30 Temmuz 1958'de yeni Irak yönetimini resmen tanımıştır.¹³⁶¹

Irak'ta meydana gelen yönetim değişikliği, Irak'ın Bağdat Paktı'ndaki durumunda belirsizliğe yol açtı. 28-29 Temmuz 1958'de Londra'da Irak dışındaki Pakt'ın diğer üyeleri ile ABD'nin Dışişleri Bakanları toplantıda durum değerlendirmesi yaptılar. Toplantı sonunda alınan kararda Irak olmasa dahi Pakt'ın sürdürülmesine 23 Ekim 1958'de de Pakt'ın merkezinin geçici olarak Ankara'ya taşınmasına karar verilmiştir. 24 Mart 1959'da Irak, Bağdat Paktı'ndan ayrıldığını resmen ilan etmiştir. Irak'ın Pakt'an ayrılmasından sonra Pakt'ın merkezi Ankara olmuştur. Pakt'ın adı da Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO) olarak değiştirilmiştir. Pakt'ın anlaşma metni Bağdat'ta imzalanan şekliyle kalmıştır.¹³⁶²

ABD bu Pakt ile bölge ülkelerini Sovyetlere karşı bir savunma Pakt'ı içerisine sokarak Sovyetler Birliği'ni bir güvenlik çemberi altına almak istemiştir. Ancak ABD'nin yapmış olduğu bu girişimler bölgedeki devletlerin kendi aralarında anlaşmazlıklara ve bloklaşmalara sebep olmuştur. Arap ülkelerinden sadece Irak'ın Pakt'a girmesi, Arap dünyası tarafından Irak'ın dışlanmasına neden olmuştur. Bu bloklaşmalar aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya girişini de kolaylaştırmıştır. Çünkü bu Pakt bölge ülkelerinin bir kısmı tarafından Batı emperyalizminin yeni biçimi olarak görülmüş ve tepkilere neden olmuştur.

1361 Albayrak, agm., s. 54.

1362 Uçarol, age., s. 740.

18. SÜVEYŞ KRİZİ*

Süveyş Kanalı, bir Fransız şirketi tarafından yapılmış ve 17 Kasım 1869 tarihinde de dünya deniz trafiğine açılmıştır. Kanal'ın işletilmesi de bu Fransız şirketine ait bulunmakla beraber, o zamanki Mısır hükûmetinin de hissesi bulunmaktaydı. Mısır hükûmeti sonradan mali sıkıntıya düşünce hisselerini satışı çıkarmış ve 1875'te bu hisseleri İngiltere almıştır. Bu suretle Süveyş Kanalı'nı İngiliz-Fransız şirketleri işletmeye başlamıştır. İngiltere, Süveyş Kanalı'ndan geçen ve Hindistan ile bağlantısını teşkil eden İmparatorluk yolunu güvenlik altına almak için 1882'de bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal ederek, Kanal üzerindeki kontrolünü daha da kuvvetlendirmiştir. İngiltere'nin Mısır'ı işgali diğer devletleri de endişelendirdiği için 29 Ekim 1888'de İstanbul'da milletlerarası bir antlaşma imzalanmıştır. İstanbul Antlaşması adını alan bu antlaşmaya göre, Süveyş Kanalı, savaşta ve barışta bütün devletlerin savaş ve ticaret gemilerine daima açık olacaktı. İngiltere'nin Mısır ve Süveyş üzerinde artan kontrolü, 1935-1936'da İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesiyle daha da artmıştır. Nitekim İtalya'nın Habeşistan'ı işgali İngiltere'nin İmparatorluk yolu için bir tehdit oluşturmakta ve İtalya Mısır'a yaklaşmaktaydı. Diğer taraftan Mısır yönetimi, İngilizlerin Süveyş üssünden tamamen çekilmeleri için çeşitli girişimlerde bulunmaktaydılar.¹³⁶³

Bu gelişmelerin ardından İngiltere, Mısır hükûmeti ile 26 Ağustos 1936'da yaptığı antlaşma ile Mısır'a bağımsızlığını verip, bu ülkeden askerini çekme kararı almıştır. Yalnız bu antlaşmaya göre; İngiltere, Süveyş Kanalı bölgesinde 10 bin asker ve 500 pilot bulundurma hakkını elinde tuttuğu gibi taraflardan biri savaşa girecek olursa, diğer taraf bütün gücü ile savaşa giren tarafa yardım edecekti. Böylece Mısır ile İngiltere arasında yeni bir ittifak kuruluyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, bu antlaşmaya dayanarak, Mısır'a 200 bin kadar asker yığmıştır. Savaş bitince İngiltere'nin bu askerlerini geri çekmesi gerekiyordu. Fakat İngiltere bu konuda pek de istekli görünmüyordu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin İran, Türkiye ve Yunanistan üzerindeki baskıları yüzünden İngiltere'nin Mısır'da kalması gerekiyordu.

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi; Doç. Dr. Turgay Murat, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

Ancak savaştan sonra Mısır'da hava çok gerginleşmiştir.

Savaşın ardından İngiltere, Süveyş üssünde kalmanın planlarını yaparken, meseleyi başka bir açıdan Orta Doğu Komutanlığı denen bir askeri ittifak çerçevesinde ele almaya karar vermiştir. Bu amaçla, İngiltere, Amerika, Fransa ve Türkiye tarafından 13 Ekim 1951'de Mısır hükûmetine verilen bir notada, bu ittifak sistemi şöyle açıklanmaktaydı: Orta Doğu'nun savunması için bu dört devlet ile Mısır Orta Doğu Komutanlığı denen müşterek bir kuvvet teşkil edeceklerdi. Bu kuvvet Süveyş Kanalı bölgesinde bulunacaktı.¹³⁶⁴ Mısır hükûmeti ise İngilizlerin bu tekliflerinin altında Mısır'ın yeniden işgal edilmesi arzusunun yattığından şüphe etmekteydi. Mısır bu defa yapılan tekliflere cevap verecek yerde Başbakan Nahas Paşa, 15 Ekim 1951 günü, 1936 Antlaşması'nın feshedilmiş olduğunu ve Sudan ile Mısır'ın birleştiğini ilan etmiştir.¹³⁶⁵

Mısır hükûmetinin gerek Mısır'da ve gerekse diğer Arap ülkelerinde destek gösterileriyle karşılanan ret kararı, Orta Doğu Komutanlığı projesine öldürücü bir darbe olmuştur.¹³⁶⁶ Mısır'da durum bu safhada iken, Yarbay Abdülnasır başkanlığındaki Hür Subaylar Komitesi, 23 Temmuz 1952 günü yaptıkları bir darbeyle Mısır'da krallığa son verip idareyi ele geçirerek, Kral Faruk'u tahttan indirip, ülke dışına çıkarmışlardır. Hür Subaylar iktidarı ele geçirdikten sonra İngiltere ile ilişkileri gerginleştiren en önemli dış siyaset başlıkları yine Sudan'ın konumu ve Süveyş Kanalı meselesi olmuştur. Bu amaçla İngiltere ve Mısır arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 12 Şubat 1953'te yapılan bir antlaşma ile Sudan'a üç yıl içinde bağımsızlık verilmesi kararlaştırılmıştır. Süveyş Kanalı konusunda ise 19 Ekim 1954'te bir antlaşma imzalandı. Buna göre; 1936 Antlaşması sona eriyordu ve İngiliz kuvvetleri 20 ay içinde Mısır topraklarından tamamen çekileceklerdi. Yalnız antlaşmanın 4. maddesine göre, Arap Ligi devletleri ortak savunma antlaşmasına dâhil devletlerden birine veya Türkiye'ye yönelik bir saldırı hâlinde Mısır, İngiltere'ye her türlü kolaylığı gösterecekti. Böylece uzun zamandan beri süregelen bu anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştur. Ancak bu antlaşmanın ömrü uzun olmamıştır. Nitekim Bağdat Paktı ile başlayan gelişmeler Süveyş konusunda yeni bir patlamaya sebep olmuştur.¹³⁶⁷

Süveyş Savaşı'na giden gelişmelerin en son halkasını ise, Nasır tarafından "Süveyş Kanal Şirketinin Millileştirilmesi" oluşturmuştur. Millileştirme

1364 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, (1914-1980)**, C I, Ankara 1994, s. 492-495

1365 Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983, s. 311.

1366 Ömer E. Kürçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası**, Ankara 1972, s. 36

1367 Armaoğlu, **age.**, s. 496-497.

fikrinin ortaya çıkışının başlangıcını da Nasır'ın Nil Nehri üzerinde bir baraj inşa etmek istemesi teşkil eder. Asvan'da kurulması planlanan baraj projesine göre, baraj gölü 750 mil karelik bir alanı kaplayacak ve Mısır'ın tarıma elverişli topraklarını üçte bir oranında ve elektrik enerjisini de yüzde elli civarında arttıracaktı. Barajın maliyeti ise 1,3 milyar dolar olarak hesaplanmıştı. Yapılan hesaplara göre, bu maliyetin üçte biri için dış finansmana ihtiyaç vardı. Geri kalan üçte ikilik kısım ise Mısır'ın iç kaynaklarından karşılanacaktı. Bu dış finansman meselesi Orta Doğu'da yeni bir krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Söz konusu projenin gerçekleşmesi için 1955 yılı sonunda Mısır Maliye Bakanı, Dünya Bankası yetkilileriyle görüşmek üzere Washington'a gitmiştir. İngiltere ve ABD de bu müzakerelere katılarak, projeye ilgi göstermişlerdir. Bu iki ülke barajı finanse ederek, Nasır'ı kendi taraflarına çekip, Mısır'ın Sovyet Blokuna kaymasını engellemeyi düşünmüşlerdi. Bu nedenle son derece olumlu bir hava içinde geçen görüşmeler neticesinde bir ön antlaşma imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmaya göre, barajın finansmanı için gerekli olan paranın 200 milyon doları Dünya Bankası, 200 milyon doları da bir kısmı hibe olmak suretiyle ABD ve İngiltere tarafından verilecekti. Buraya kadar her şey iyi gitmiştir. Ancak 1956 yılının ilk aylarından itibaren Dünya Bankası ile Mısır arasında müzakereler başlayınca iş karmaşa içerisine girmiştir. Bunun nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Dünya Bankasının krediyi vermek için ileri sürdüğü şartları Mısır kabul etmedi. Şartlara göre Mısır Asvan Barajı'nı her şeyin üstünde tutacaktı. Asvan Barajı projesi yürüdüğü sürece Mısır başka bir yatırım yapmayacak kaynaklarını bu baraja yatıracaktı. Bu barajlarla ilgili ihalelerde rekabet sistemi uygulanacak ve Mısır komünist ülkelerden hiçbir şekilde yardım almayacaktı. Mısır bu şartları ekonominin kontrol altına alınması şeklinde telakki etti ve bağımsızlığına aykırı olduğunu söyledi.
2. Zaman geçtikçe Mısır'ın gelirleri, Doğu Bloku'ndan alınan silahların ödenmesine gitmeye başlamıştı. Bir başka ifadeyle ülkenin ekonomisi adeta Doğu Bloku'nun ipoteği altına girmişti. Bu durumda barajın finansmanını Mısır'ın ödeyemeyeceği konusunda İngiltere ve ABD'nin şüpheleri arttı.
3. Nasır'ın bir yandan Batı'dan kredi almaya çalışırken diğer yandan bütün Orta Doğu'da Batı aleyhtarını propagandalara yoğunluk vermesi özellikle İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Mısır'ın kışkırtmaları sebebiyle 1955 Aralık ayından itibaren Ürdün'de karışıklıkların çıkması ve bunun neticesinde Ürdün Kralı Hüseyin'in Mart 1956'da Arap Komutanı Lejyonu Glubb Paşayı azletmesi, İngiltere için büyük prestij kaybıydı. Bilindiği üzere Nasır bölgedeki monarşileri hedef

almış ve bunu dış politikasının temel esaslarından biri olarak uygulamaya koymuştu.

4. Bu gelişmelerin ardından Nasır, 16 Mayıs 1956'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmen tanıdı. Bu olay ABD için büyük bir şok oldu. Mısır'ın Pekin'i tanıması Amerikan Kongresinde büyük bir tepkiye neden oldu ve neticede Amerikan Senatosu Temmuz ayı ortalarında Senatonun izni olmaksızın Amerikan hükûmetinin Asvan projesini finanse edemeyeceği kararını aldı¹³⁶⁸.

Bu gerekçelerle, Mısır'a verilecek kredinin önü de kesilmiş olacaktı. Asıl gerekçe ise ABD, Mısır ekonomisinin böyle büyük bir yatırımı kaldıramayacağına inanıyordu. Kısa sürede İngiltere ve Dünya Bankası da ABD'yi izlediler. Kredi ile Amerikan koşullarını kabul etmiş olan Nasır için bu bir darbeydi.¹³⁶⁹

İngiltere ve ABD'nin Asvan Barajı projesini finanse etmekten vazgeçmeleri üzerine Nasır, Mısır devriminin 4. yılı olan 26 Temmuz 1956'da İskenderiye'de yaptığı konuşmada, Süveyş Kanal şirketinin bütün tesisleri ve malları ile millileştirildiğini ilan etmiştir.¹³⁷⁰ Nasır'ın bu kararı Batılı ülkelerde şok etkisi yapmıştır.¹³⁷¹ Çünkü bu hareketle Batı Avrupa'nın petrol yolu Nasır'ın denetimine girmiş ve Fransa ile İngiltere için çok kârlı olan Kanal şirketi elden çıkmıştır.¹³⁷²

Nasır kanalın millileştirmesinin ilanı konuşmasının devamında kanalın 100 milyon dolarlık gelirinin Asvan Barajı inşasına tahsis edileceğini açıklamıştır. Yine aynı konuşmada, Kanal şirketinin imtiyaz süresinin 99 yıl olması nedeniyle zaten 1968'de Mısır'a geçeceğini belirterek, 1888 İstanbul Antlaşması'nın öngördüğü şekilde Süveyş Kanalı'nda, serbest geçiş hakkında teminat vermiştir.¹³⁷³ Mısır lideri Cemal Abdülnasır ayrıca Arap memleketleri izcilerine hitaben yaptığı bir konuşmada: *Mısır, Kanal'ın tam manasıyla idaresini ele almıştır. Mısır, Kanal üzerindeki mülkiyet hakkını müdafaa için kanunun son damlasına kadar mücadele edecektir*¹³⁷⁴ ifadelerini kullanarak, gelecek olan tepkilere de cevabını vermiştir.

1368 Türel Yılmaz, **Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000'e)**, Ankara 2004, s. 96-97.

1369 Haluk Gerger, **ABD Ortadoğu Türkiye**, İstanbul 2007, s. 137.

1370 Celalettin Yavuz, **Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara 2005, s. 332; Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)", **Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C III, S 2, Elazığ 2005, s. 31.

1371 Merih, **age.**, s. 182.

1372 Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara 2003, s. 302.

1373 Yılmaz, **age.**, s. 98.

1374 **Aydın Tarihi**, No: 273, Ankara Ağustos 1956, s. 249.

Kanal'ın millileştirilmesi sadece Mısır'da değil, tüm Arap dünyasında ve Asya ile Afrika ülkelerinde coşkuyla karşılanmıştır.¹³⁷⁵

Kanal'ın, Mısır tarafından millileştirilmesi kararı, İngiltere ve Fransa tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. İngiltere, 28 Temmuz'da Süveyş Kanalı'nın İngiliz bankalarındaki bütün hesaplarını bloke etmiştir. Şirket, Kanal gelirlerinin üçte birini Mısır, üçte ikisini de İngiliz bankalarına yatırmaktaydı. Bundan başka Mısır hükümetinin İngiliz bankalarındaki hesapları da İngiltere tarafından dondurulmuştur. Ayrıca İngiltere'ye göre, sadece ekonomik baskılar yeterli değildi. Bu baskıları askerî hareket ile desteklemek gerekiyordu. Bu nedenle 27 Temmuzda İngiliz Kabinesi "Kanal'ı işgal etmek ve güvenlik altına almak üzere" gerekli planların yapılması için Genelkurmay'a talimat verilmesi kararını almıştır. Fransa'nın tepkisi ise İngiltere'den daha sert olmuştur. Fransa da İngiltere gibi 29 Temmuz'da Mısır'a karşı mali dondurma kararları aldığı gibi, Fransa Başbakanı Guy Mollet, "Mısır Diktatörlüğü"ne diğer Batılı devletlerle birlikte enerjik ve sert karşı darbeler indirileceğini söylemiştir. ABD'nin tutumu da tepkili olmakla birlikte, İngiltere ve Fransa gibi Mısır'a karşı kuvvet kullanma düşüncesine karşı çıkmıştır. Sovyetler Birliği ise, Batılılara karşı çok sert bir tutum almamakla birlikte, hemen Nasır'ın yanında yer almıştır.¹³⁷⁶ Türkiye de Nasır, Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararı alır almaz olumsuz tepki göstererek, İngiltere ve ABD ile birlikte bu tek taraflı hareketi kınamıştır. Menderes hükümetinin bu negatif tepkisi kanalın millileştirilmesinin Türkiye'nin çıkarlarına hayati bir tehdit oluşturmasından kaynaklanmıyordu. Söz konusu dönemde Kanal'ı kullanan Türk gemi sayısı oldukça sınırlı olduğundan Kanal'ı kullanmak Türkiye için pek de hayati değildi. Bunun yanı sıra kendisinin Kanal ortaklığında da payı yoktu. Bu nedenle hükümetin Nasır'ın Kanal'ı millileştirme kararına gösterdiği negatif tepkinin, kendisinin Batı'nın global çıkarlarıyla bütünleşme kaygısından ileri geldiği söylenebilir. Hükümet Mısır'ın Kanal üzerindeki mutlak kontrolünün Sovyetlerin Süveyş'i ele geçirmesine neden olacağına ve böylece de Batı'nın güvenliğine ciddi bir tehdit oluşturacağına inanıyor, dolayısıyla uzunca bir süredir Kanal'daki İngiliz varlığını destekliyordu. Türkiye'nin Mısır'ın Kanal'ı millileştirmesine gösterdiği olumsuz tepkinin diğer bir sebebi de Nasır'ın o dönemde Türk yönetimi nezdinde popüler olmamasından kaynaklanıyordu.¹³⁷⁷

Tüm bu tepkilere karşın Mısır yönetimi de boş durmamış Mısır istihbarat servisi, Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesinin meşru bir hareket olduğunu göstermek amacıyla dünya çapında bir kampanya başlatmıştır. Bu

1375 Gerger, *age.*, s. 139.

1376 Yılmaz, *age.*, s. 98-99

.1377 Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu (1945-1958)*, İstanbul 1997, s. 157-158.

maksatla bastırılmış İngilizce, Fransızca, Almanca ve İspanyolca binlerce broşür dağıtılmak üzere Mısır'ın yabancı memleketlerdeki temsilciliklerine gönderilmiştir. Ayrıca bütün Mısırlılar da bu kampanyaya katılmaya davet edilmiştir. Kanal'ın yeni Mısır idaresinin 1888 İstanbul Antlaşması gereğince Süveyş'ten serbest geçişe son derece dikkat ve ihtimam gösterdiğini ifade eden, fotoğraf, sinema ve televizyon filmleri de yabancı memleketlerdeki Mısır temsilciliklerine gönderilmiştir.¹³⁷⁸

Nasır, İngiltere ve Fransa'nın askerî seçenek yerine, mevcut durumu barışçı yollarla çözmeye çalışacakları fikrindeydi. Çünkü ona göre İngiltere'nin Kenya, Aden ve Kıbrıs'ta yeterli askerî kuvvetleri yoktu.¹³⁷⁹

Kanal'ı millileştirme kararından üç gün sonra 29 Temmuz 1956'da ABD, İngiltere ve Fransa, durumu müzakere etmek amacıyla Londra'da bir araya geldiler ve 2 Ağustos'ta yayımladıkları bildiriye, Süveyş meselesini görüşmek üzere 16 Ağustos'ta Londra'da bir konferans toplanmasına karar verdiklerini açıklamışlardır.¹³⁸⁰ Mısır ise Süveyş Kanalı'nın istikbalini tayin hususunda Londra'da bir konferans tertip etmeye İngiltere'nin hakkı olmadığını söylemiştir.¹³⁸¹ Nasır, İngiltere ve Fransa'nın hareketinin sulh ve güvenliği tehdit ettiğini ve Birleşmiş Milletler Anayasası'na aykırı bulunduğunu ileri sürmüştür.¹³⁸² Bu sırada Fransa ile İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'ni tutumundan dolayı tenkit etmişlerdir.¹³⁸³ Süveyş Kanalı'ndan geçişi düzenleyen 1888 İstanbul Sözleşmesi'ne taraf olanlarla Kanal'dan en fazla yararlanan toplam 24 ülkenin çağrıldığı konferans, 16 Ağustos 1956'da 22 ülkenin katılımıyla çalışmalarına başlamıştır.¹³⁸⁴ Nitekim Mısır ve Yunanistan bu konferansı Mısır'ın bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşır görmediklerini söyleyerek, konferansa katılmayı reddettikleri için toplantılara yalnızca 22 devlet gelmiştir.¹³⁸⁵ 1888 İstanbul Antlaşması'nı imzalayan devletlerden biri olarak, Türkiye de konferansa katılan 22 ülke arasındaydı.¹³⁸⁶ 20 Ağustos'ta yapılan görüşmelerde ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles bir plan ortaya atmıştır. Dulles'in Kanal'ın tarafsız ve uluslararası bir duruma getiril-

1378 **Ayın Tarihi**, No: 273 Ankara Ağustos 1956, s. 254.

1379 Adid Davişa, **Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa**, Çev. Lütfi Yalçın, İstanbul 2004, s. 159.

1380 Yılmaz, **age.**, s. 99.

1381 **Ulus**, 11 Ağustos 1956, s. 1.

1382 **Ulus**, 13 Ağustos 1956, s. 1.

1383 **Cumhuriyet**, 4 Ağustos 1956, s. 1.

1384 Yılmaz, **age.**, s. 99-100; Merih, **age.**, s. 182-183.

1385 Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, "Süveyş Bunalımı ve Türkiye", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, Ankara 1974, s. 302.

1386 Sever, **age.**, s. 160.

mesini öngören teklifini Türkiye desteklemiştir.¹³⁸⁷ Plan, Türkiye, Etiyopya, Pakistan ve İran tarafından ileri sürülen değişiklik teklifleriyle 21 Ağustos'ta yapılan oylamada 18 devlet tarafından kabul edildi. Bu plana “Beş Devlet Planı” adı verilmektedir. Beş Devlet Planına göre;

1. Mısır'ın Süveyş Kanalı üzerindeki egemenlik hakkı tanınıyordu;
2. Süveyş Kanalı, Mısır'ın da dâhil olduğu uluslararası bir organ tarafından yönetilecekti;
3. Süveyş Kanalı'ndan geçiş, 1888 İstanbul Sözleşmesi'ne uygun olarak, bütün ülkeler tarafından hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan serbestçe kullanılmalıdır;
4. Mısır hükûmetine makul ve adalete uygun bir gelir temin edilecektir;
5. Süveyş Kanal Şirketine adalet çerçevesinde bir tazminat verilecektir;
6. Son iki hususta çıkan anlaşmazlıklar, Uluslararası Adalet Divanının seçeceği mahkemeler tarafından çözümlenecektir.¹³⁸⁸

Dulles'in bu planına karşılık, Mısır'ı destekleyen Sovyet Dışişleri Bakanı Şepilov, 1888 Sözleşmesi'ne taraf olan ülkelere ilaveten Süveyş Kanalı'ndan faydalanan bütün ülkelerin de katılacağı daha geniş bir uluslararası konferans istemiştir. Şepilov, Süveyş Kanalı sorununun iki yönü bulunduğunu, bunlardan birincisinin Kanal'ın millileştirilmesi olduğunu ve buna hiçbir ülkenin müdahale edemeyeceğini, sorunun ikinci yönü olan Kanal'dan serbestçe geçişin ise diğer ülkeleri de ilgilendirdiğini söylemiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı daha sonra, Kanal'dan geçişi düzenlemek üzere uluslararası bir kuruluşun meydana getirilmesi yolundaki, Batı teklifini eleştirmiş ve böyle bir hareketin, “sömürgeci bir nitelik” taşıyan ve “20. yüzyılın şartlarına aykırı” eski kanal şirketini başka bir görünüş altında tekrar canlandırma sonucunu doğuracağını öne sürmüştür. Şepilov, Kanal'dan serbestçe geçişi temin edecek çözüm yolunun bulunması için yapılacak çalışmalara Mısır'ın katılmasının sağlanması gerektiğini söylemiş ve egemen bir devlet olarak, Mısır'ın hak ve çıkarlarının korunmasının önemi üzerinde durmuştur. Şepilov daha sonra yeni bir uluslararası sözleşmenin veya 1888 Sözleşmesi'ne ek yeni bir anlaşmanın hazırlanmasını istemiştir.¹³⁸⁹

Konferans sonunda bu kararları Mısır'a bildirmek üzere Avustralya Başbakanı Menzies başkanlığında İran, Habeşistan, İsveç ve ABD temsilcilerinden oluşan bir heyetin Kahire'ye gönderilmesine karar verildi. Menzies başkanlığındaki heyet, 3-9 Eylül 1956 tarihleri arasında Kahire'de temaslarda

1387 Albayrak, agm., s. 31.

1388 Yılmaz, age., s. 100.

1389 Kürkçüoğlu, age., s. 83.

bulundu ve Beş Devlet Planını, Nasır'a ilettiler. Ancak Nasır bu planı reddeder-
rek, özellikle şu üç hususta taviz vermedi:

1) Mısır, Beş Devlet Planı'nın öngördüğü üzere Süveyş Kanalı üzerinde
hiçbir uluslararası kontrolü kabul edemez

2) Mısır, Kanal üzerindeki haklarından hiçbirini terk edemez

3) Eğer bu iki şart kabul edilirse Mısır, hiçbir fark gözetmeksizin, Ka-
nal'dan serbest geçiş garantisi vermeye hazırdır.¹³⁹⁰

Mısır Cumhurbaşkanı Nasır ayrıca Kahire muhabirine verdiği beyanata
Birleşik Amerika'ya ve bilhassa Dışişleri Bakanı Dulles'a çatarak, şöyle
demiştir: *Amerika, Asvan barajını desteklemekten vazgeçmekle Mısır'ı arka-
sından vurdu. Mısır'ın Kanal'dan faydalananlar birliği ile iş birliği yapmaya
hiç niyeti yoktur... Bu birliğe ben Kanal'dan faydalananlar birliği değil, Harp
İlan Edenler Birliği diyorum*¹³⁹¹ ifadelerini kullanmıştır.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Birinci Sekreteri Nikita Kruşçev, *bir
harp çıkarsa Arap devletlerini yardımsız bırakmayacağız, haklı savaşlarına
pek çok gönüllü katılacaktır* diyerek, Batılıları tehdit etmiştir.¹³⁹²

Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolay Bulganin, 11 Eylül'de İngiltere
Başbakanı Eden'e gönderdiği mektupta Mısır'a karşı girişilecek bir savaşla,
petrol merkez ve hatlarının tahrip olacağı, Arapların yabancılarla mücadele
edecekleri, Asya ve Afrika halklarının da tepki göstereceği, Fransa'nın bu
krizle Cezayir'deki durumunu düzeltmek isteyerek, İngiltere'yi tehlikeye sür-
rükleyeceği hususlarını vurgulamıştır.¹³⁹³

Birinci Londra Konferansı'nda alınan kararların Mısır tarafından red-
dedilmesi üzerine 19-21 Eylül tarihleri arasında İkinci Londra Konferansı
toplandı.¹³⁹⁴ Toplantıya, Beş Devlet Planını kabul eden 18 ülke davet edildi.
18 ülkenin de katıldığı konferans sonunda bir bildiri yayımlanarak, Birin-
ci Londra Konferansı'nda görüş birliğine varılan esaslar teyit edildi. Ayrıca
konferansta, "Süveyş Kanalı Kullanıcılar Birliği" kuruldu.¹³⁹⁵ Türkiye de
çıkarmış olduğu kararname ile bu birliğe katıldığını duyurmuştur.¹³⁹⁶ İngil-
tere ve Fransa, İkinci Londra Konferansı'ndan sonra Birleşmiş Milletler Gü-
venlik Konseyine başvurarak, "Mısır hükûmetinin tek taraflı davranışıyla"
ortaya çıkan Süveyş meselesini ele almasını istediler. 24 Eylül'de ise Mısır,

1390 Yılmaz, *age.*, s. 101.

1391 **Hürriyet**, 17 Eylül 1956, s. 1.

1392 **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1956, s. 1.

1393 Gerger, *age.*, s. 142-143.

1394 Albayrak, *agm.*, s. 31.

1395 Yavuz, *age.*, s. 333; Yılmaz, *age.*, s. 101; Merih, *age.*, s. 183.

1396 **BCA**, Fon Kodu: 03018, Kutu No: 144, Dosya No: 80, Belge No: 3.

Güvenlik Konseyine başvurarak, İngiltere ve Fransa'yı Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı ihlal etmekle suçlamıştır.

Güvenlik Konseyi, Süveyş Kanalı meselesini 3 Ekim'de müzakereye başladı. Ancak, şunu belirtmek gerekir ki, bu müzakereler esas itibarıyla İngiltere ve Fransa'nın sundukları karar tasarısı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tasarının birinci kısmı, 6 maddelik olup, bir yandan Mısır'ın Kanal üzerindeki egemenlik hakkını teyit ederken diğer yandan Kanal'dan serbest geçişi vurguluyordu. Tasarının İkinci kısmı ise, Mısır hükûmetinden bu kararların uygulanmasından ve Londra Konferanslarında 18 devlet tarafından sunulan teklifler konusunda İngiltere ve Fransa ile iş birliği yapılması isteniyordu. Karar tasarısı, Güvenlik Konseyinde oylandı ve birinci kısım oy birliği ile kabul edilirken, İkinci kısım, yani Mısır'ın İngiltere ve Fransa ile iş birliği yapmasına ilişkin olan kısım, Sovyetler Birliği tarafından veto edilmesi nedeniyle reddedildi. Birinci kısmı oluşturan ve oybirliği ile kabul edilen Mısır Dışişleri Bakanı'nın da desteklediği esaslar şunlardır:

- Süveyş Kanalı'ndan geçiş mutlak suretle serbest olmalıdır; hiçbir politik veya teknik sınırlama olmamalıdır.
- Mısır'ın egemenliğine saygı gösterilmelidir.
- Kanal'ın işletilmesi, herhangi bir ülkenin politikasından ayrı tutulmalıdır.
- Kanal'dan geçiş harç ve ücretleri Mısır'la diğer ülkeler tarafından ortaklaşa tespit edilmelidir.
- Kanal gelirlerinin makul bir bölümü, Kanal'ı geliştirme işinde kullanılmalıdır.
- Kanal Şirketi ile Mısır h arasındaki sorunlar hakemlik yoluyla çözülmelidir.¹³⁹⁷

Bu tasarı maddelerinden de anlaşılacağı üzere, Mısır'ın, Kanal üzerindeki hâkimiyeti ister istemez kabul ediliyordu. Ancak bunu İngiltere ve Fransa açısından söylemek doğru değildir. İngiltere evveliyatında da Süveyş'ten kopmanın Orta Doğu nüfuzunu kaybetmek olduğunu biliyordu. Aslında, ABD bu durumdan pek de rahatsız görünmüyordu. Mısır ve Süveyş'in ehemmiyetini bilen ABD bu krizi yumuşatmaya çalışırken, İngiltere ise geri dönülmez bir yola giriyordu ki bu konuda Fransa ile gizli görüşmeler başlatmıştı. Bu arada Arap devletlerinin Süveyş anlaşmazlığının Mısır lehine çözülmesinden yana olmakla birlikte çekinceli kaldıkları konular da olmuştur. Mısır lideri Nasır, savaş olması hâlinde tüm Arap devletlerinin petrolü millileştirmelerini, Batılı devletlerle diplomatik ilişkilerini kesmelerini, askerî ve siyasi anlaşmaları feshetmelerini ve üslerin kaldırılma kararına uymalarını talep etmiştir.

¹³⁹⁷ Yılmaz, *age.*, s. 101-102.

Ancak Arap devletleri Mısır'ın bu önerilerine yanaşmamışlardır.¹³⁹⁸ İngiltere ve Fransa bütün diplomatik yolları tükettikten sonra meseleyi kuvvet kullanarak, çözmeye karar vermişlerdir. Ancak, ABD'nin buna izin vermeyeceğini bildiklerinden dolayı, İngiltere, Fransa ve İsrail Dışişleri Bakanları, Paris yakınlarında 22-23 Ekim 1956'da gizli görüşmeler yaptılar.¹³⁹⁹ Görüşmelerin amacı, Mısır'a yapılacak saldırının planını hazırlamaktı. Görüşmeler neticesinde hazırlanan plan şu şekildeydi: "İlk saldırıyı İsrail yapacaktı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa taraflara çağrıda bulunarak, ateşi durdurmalarını ve kuvvetlerini Kanal'ın iki kıyısının 10 mil (16 km) gerisine çekmelerini isteyeceklerdi. Fakat bu çağrı, İsrail kuvvetlerinin Kanal'a ulaşmasını sağlamak için 30 Ekim'de yapılacaktı. İsrail'in saldırısı ise 29 Ekim için öngörül-müştü. Mısır, bu çağrıyı kabul etmeyeceği için İngiltere ve Fransa, savaşan tarafların arasına girmek amacıyla, 36 saat içinde Süveyş Kanalı'na çıkarma yapacaklardı. Süveyş Kanalı'nda; Port Sait, İsmailiye ve Süveyş işgal edilecekti".¹⁴⁰⁰ Mısır'a saldırının 29 Ekim olarak belirlenmesinde büyük ihtimalle, ABD'nin başkanlık seçimleriyle, Sovyetler Birliği'nin de Macaristan'da komünist rejime karşı isyanla meşgul olması dikkate alınmıştır.¹⁴⁰¹

Bu plan gerçekten uygulandı. 29 Ekim sabahı Ariel Sharon komutasında-ki İsrail kuvvetleri Süveyş Kanalı'na doğru ilerlemeye başladılar. 30 Ekim'de de İngiltere ve Fransa, Mısır ve İsrail'e gönderdikleri 12 saatlik ultimatomda, savaşa derhâl son vermelerini ve Kanal'ın her iki yakasında 10'ar millik bir alanın gerisine çekilmelerini istediler.¹⁴⁰² Ultimatomu İsrail kabul etti, ancak Mısır, reddetti. Mısır'ın ultimatomu reddetmesi üzerine İngiliz ve Fransız kuvvetleri, Mısır'a karşı saldırıya geçtiler. Bunun üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, 30 Ekim'de toplandı. Ancak, İngiltere ve Fransa, ABD ile Sovyetler Birliği tarafından sunulan ve taraflara, kuvvet kullanımına son vermeleri çağrısında bulunan karar tasarısını reddettiler. Güvenlik Konseyi'nden karar çıkmayacağı anlaşılınca, 1 Kasım 1956'da toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, tarafları ateşkese çağırarak kararını kabul etti. Aynı zamanda Genel Kurul 3-4 Kasım'da yaptığı toplantıda da çatışmaların sona erdirilmesini denetlemek üzere Birleşmiş Milletler Barış Gücünün kurulmasını kabul etti.

Genel Kurul'un Barış Gücü kurma kararına rağmen İngiltere ve Fran-

1398 Melike Bileydi Koç, **İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri, 1948-2006**, İstanbul 2006, s. 145.

1399 Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İstanbul 2004, s. 195.

1400 Gerger, **age.**, s. 145; Yılmaz, **age.**, s. 103.

1401 Yevgeni Primakov, **Rusların Gözüyle Ortadoğu**, Çev. Olga Tezcan, İstanbul 2009, s. 63

1402 **Ulus**, 31 Ekim 1956, s. 1; Davışa, **age.**, s. 160; Yavuz, **age.**, s. 333-334; Kürkçüoğlu, **age.**, s. 87.

sa'nın 5 Kasım sabahından itibaren Port Sait Limanı'na ve Süveyş Kanalı'na asker çıkarmaya başlamaları üzerine Sovyetler Birliği harekete geçti.¹⁴⁰³ Bu sırada bir İngiliz zırhlı birliği Kanal boyunca aşağı doğru Kanal'ın diğer önemli iki şehri olan İsmailiye ve Süveyş yönünde ilerlemiştir.¹⁴⁰⁴

Türkiye, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı ateşkes kararını desteklemiştir. Türkiye ile birlikte Irak, Pakistan ve İran ateşkesin taraflarca kabul edilmesinde aktif rol almışlardır.¹⁴⁰⁵

Sovyetler Birliği Başbakanı Bulganin, 5 Kasım'da İsrail, Fransa ve İngiltere'ye gayet tehditkâr ifadeler içeren mektuplar gönderdi. Aynı gün ABD Başkanı Eisenhower'a da bir mesaj göndererek, ABD ve Sovyetler Birliği'nin Mısır'a ortak bir kuvvet göndererek, savaşı durdurmalarını, eğer savaş durmazsa durumun üçüncü dünya savaşına varabileceğini ifade etmekteydi. ABD, Sovyetler Birliği'ne sert çıkmakla beraber, Orta Doğu'daki gerginliğin de bir an önce sona ermesini istiyordu. Bu nedenle ABD, İngiltere ve Fransa üzerinde baskıda bulunarak, derhal Mısır'dan çekilmelerini istemiştir.¹⁴⁰⁶ Bu baskılar üzerine Birleşmiş Milletlerin ateşkes kararına uyararak, İngiltere ve Fransa 6 Kasım'da askerî kuvvetlerinin ilerlemesini durdurarak, geri çekmeye başlamıştır.¹⁴⁰⁷ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Dimitri Şepilof, Süveyş'in derhal tahliye edilmesini istemiştir.¹⁴⁰⁸

Bu kuvvetlerin bölgede tamamen çekilişine gelince, İngiliz- Fransız kuvvetleri 1956 Aralık ayında, İsrail ise 1957 Mart ayında Mısır toprağından çekildi. Kanal, 10 Nisan 1957'de temizlenerek tekrar uluslararası trafiğe açıldı. Süveyş savaşını Mısır kaybetmiş olmakla beraber, sonuçta Mısır'ın Süveyş Kanalı'na sahip çıkması, Nasır'ı Arap dünyasında milli kahraman; hatta bir lider haline getirmişti.¹⁴⁰⁹ Mısır ile İsrail arasında tampon bir bölge oluşturmak amacıyla bir özel Birleşmiş Milletler gücü Gazze'ye yerleştirilmiştir.¹⁴¹⁰

Süveyş krizi sırasında Türkiye'nin izlediği politikadan dolayı Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhuriyet Bayramı'nın 33. Yıldönümü nedeniyle Sovyet Rusya Devlet Başkanı Mareşal Voroşilof, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a,

1403 T. G. Fraser-Andrew Mango-Robert Mcnamara, **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Çev. Füsün Doruker, İstanbul 2011, s. 370; Albayrak, agm., s. 32; Sander, age., s. 302; William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2004, s. 346.

1404 Davışa, age., s. 160.

1405 Ömer Osman Umar, **Bağdat Paktı**, Ankara 2013, s. 243.

1406 Yılmaz, age., s. 104-105; Merih, age., s. 184-185; Albayrak, agm., s. 32; Gerger, age., s. 146.

1407 Cleveland, age., s. 346; Sander, age., s. 303.

1408 **Hürriyet**, 23 Kasım 1956, s. 1.

1409 Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)**, Bursa 2008, s. 260-261; Merih, age., s. 185.

1410 Cleveland, age., s. 347.

Başbakan Mareşal Bulganin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderdikleri kutlama mesajlarında iki ülke arasında iyi ilişkiler kurulması yönündeki dileklerini vurgulamışlardır.¹⁴¹¹

Türkiye Süveyş krizi sırasında İsrail'i kınayarak, Orta Doğu'daki barışı ve istikrarı tehdit ettiğini açıklamıştır. Arap ülkelerindeki tepkilere paralel olarak İsrail'deki Türk Büyükelçisi Şevkat İstinyeli'yi 23 Kasım 1956'da geri çekmiştir. Türkiye Süveyş krizi sırasında Araplar lehine bazı kararlar alınmasına rağmen İsrail ile de tümünden ilişkilerini kesmemeye özen göstermişti. Çünkü ekonomi ve istihbarat alanında iş birliğinin yanı sıra Yahudi lobisinin ABD Kongresindeki güçlü desteğini kaybetmek istememiştir.¹⁴¹²

Türkiye, Bağdat Paktı'nın Tahran toplantısında Pakt'ı korumak amacıyla Irak'ın ısrarına rağmen İngiltere'nin pakttan çıkarılmasına karşı çıkararak üyeleri ikna etmiştir.¹⁴¹³

Süveyş saldırısı ile ilgili olarak Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar şöyle demiştir: *Orta Şark'ın zor durumunu kendi menfaatleri için istismar edenlerin, hatta yine aynı maksatla mütemadiyen müşküller ve ihtilaflar yaratanların, tahakküm maksadıyla birtakım keyfi ve fevri siyaset takip edenlerin, bu bölgede ihdas ettikleri son derece ciddi ve nazik vaziyetin çok vahim hadiseler meydana verdiğine şahit olmaktayız.*

Yine bölge devletlerinin yanlış politika takip etmelerinin bu kötü durumu ortaya çıkardığını Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu şöyle ifade etmiştir: *eğer Orta Doğu memleketleri Bağdat Paktı'na katılmış olsalardı, bugün mevcut durum husule gelmezdi.*

Hükûmet sözcüsü Zafer gazetesi ise *Mısır ile Suriye, Sovyet emperyalizmini Orta Doğu'ya sokarken suçüstü yakalanmışlardır. Bütün Sina-Süveyş hadisesi, beynelmilel siyasi gümrük idaresinin bu kaçakçılığı yakalayıp tasfiye etmesinden ibarettir*" şeklinde yorum yapmıştır¹⁴¹⁴.

Süveyş krizi sonrası Mısır, Süveyş Kanalı üzerinde kontrolü tamamen eline almıştır. 1881 yılından beri Mısır'da devam eden İngiliz etkisi sona ermiştir. Nasır, Arap dünyasının en etkili lideri konumuna gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki prestijini arttırmış ve Mısır Sovyetler Birliği'ne yaklaşmaya başlamıştır. ABD'nin saldırısının karşısında yer alması ve bölgede emperyalist bir geçmişinin olmaması nedeniyle Sovyetler Birliği gibi prestij kazanmıştır.¹⁴¹⁵

1411 Albayrak, agm., s. 32.

1412 Yavuz, age., s. 334.

1413 Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İstanbul 2004, s. 202.

1414 Gerger, age., s. 151.

1415 Sander, age., s. 304-305.

Diğer taraftan Süveyş krizi, Orta Doğu'da radikal değişiklikler meydana getirmiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu'dan kesin olarak çekilmelerinde Süveyş krizi bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İngiltere ve Fransa'dan boşalan yeri bir başka Batılı büyük devlet yani ABD doldurmak isteyecektir. Nitekim ABD, İngiltere ve Fransa'nın saldırı hareketini desteklememiş ve "frenleyici" bir rol oynamaya çalışmıştır. Öte yandan ABD'nin bu saldırıyı tasvip etmeyişi, Sovyetler Birliği'nin de İngiltere ve Fransa'ya karşı sert çıkışını adeta kolaylaştırmıştır. Süveyş krizi, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki durumunu daha da güçlendirmiştir. Hatta denilebilir ki, İngiltere ve Fransa'nın bıraktığı ve ABD'nin kapatmaya çalışacağı boşluğu aslında SSCB doldurmuş olmaktadır.¹⁴¹⁶ 1956 Süveyş krizi, eski emperyalistlerin dünya çapındaki rolünün sona erdiğini, artık dünya politikasındaki başrollerin ABD ve Sovyetler Birliği tarafından oynanacağını göstermiştir. Süveyş krizinde ortak bir tavır içine girmiş gözükken ABD ile Sovyetler Birliği'nin bu çıkar kesişme noktasından hemen sonra ayrılıkları da başlıyordu. İki de bundan böyle değişik güçlerin arkasında yer alarak, Orta Doğu'da karşılıklı mevzileneceklerdi.¹⁴¹⁷

Süveyş krizi sonrası ABD Başkanı Eisenhower Orta Doğu bölgesindeki Sovyetler Birliği'nin nüfuzunu kırmak amacıyla bölge devletlerine ekonomik ve askerî alanda yardım etmek, gerektiğinde bölge devletlerinin istemeleri ile komünizme karşı askerî kuvvet kullanmayı da içeren Eisenhower Doktrini'ni 5 Ocak 1957'de kongreye sunmuş ve bu Doktrin 9 Mart 1957'de de onaylanmıştır.¹⁴¹⁸

Mısır'ın Süveyş Kanalı'nın millileştirmesi kararı sonrasında bölgede başlayan gerilim İngiltere, Fransa ve İsrail'in ortaklaşa askerî hareket yapmalarına yol açmıştır. Bu durum, bölgedeki dengeleri korumak isteyen ABD ve Sovyetler'in tepkisinden dolayı bu devletlerin geri çekilmelerine sebep olmuştur. Aynı zamanda bu kriz Nasır'ın Arap dünyasındaki prestijini arttırırken, İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu azaltmıştır.

1416 Kürçüoğlu, *age.*, s. 90-91; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, Ankara 2000, s. 125.

1417 Cengiz Çandar, *Ortadoğu Çıkmazı*, İstanbul 1988, s. 25-26.

1418 Halis Çevik, *Kadim Toprakların Trajedisi, Uluslararası Politikada Ortadoğu*, İstanbul 2005, s. 109.

19. 1957 TÜRKİYE-SURİYE KRİZİ*

19.1. Türkiye-Suriye Krizinin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi

1957 Türkiye-Suriye krizi ortaya çıkıncaya kadar genel olarak Türkiye-Suriye ilişkilerinin en önemli sorununu Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını Suriye'nin kabullenmekte zorlanması oluşturmuştur. Daha sonraki dönemde Suriye'nin Bağdat Paketi'ne cephe alıp, Sovyetler Birliği ve Mısır ile birlikte hareket etmesi ilişkileri bozmuştur.¹⁴¹⁹ 25 Şubat 1954'te Albay Edip Çiçekli'nin askerî darbe ile iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Suriye siyasetinde Baas Partisi ön plana çıkmıştır.1955 yılından itibaren Baas Partisinin Nasır'ı desteklemeye başlaması, Bağdat Paketi'ne cephe alması ve silah alımında Sovyetler Birliği'ne kayması Baas ile Mısır'ı birbirine yaklaştırdığı gibi Arap dünyasında hem batı aleyhtarlığını hem de sol akımların etkisini arttırmıştır.¹⁴²⁰

1956 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nin Suriye'deki subay ve teknisyenlerinin sayısı artmaya başlamıştır. Suriye gittikçe Sovyetler Birliği'nden yüklü miktarda silah satın almaya başlamıştır.¹⁴²¹ İngiltere'nin resmî açıklamasına göre Suriye bir yıl içerisinde Doğu Bloku'ndan 20 milyon sterlin değerinde askerî malzeme almıştır. Suriye'nin Doğu Bloku'na kayışı Batı'da endişe ile izlenmiştir.¹⁴²² Kısa süre içerisinde Orta Doğu'da Doğu-Batı mücadelesi ortaya çıkmıştır.¹⁴²³

Ürdün Kralı Hüseyin'e karşı darbe yapmak isteyen Genelkurmay Başkanı Ali Ebu Nuvar Suriye'ye sığınmıştır. Bunun üzerine Kral Hüseyin orduda

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

1419 Ayşegül Sever, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958**, İstanbul 1997, s. 182.

1420 Türel Yılmaz-Mehmet Şahin, **Orta Doğu Siyasetinde Suriye**, Ankara 2004, s. 63.

1421 Ömer E. Kürkçüoğlu, **Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara 1972, s. 101.

1422 Türel Yılmaz, **Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e**, Ankara 2004, s. 110.

1423 Nasuh Uslu, **Türk Amerikan İlişkileri**, Ankara 2000, s. 125.

bir tasfiye hareketi yapmıştır.¹⁴²⁴ Ürdün gazetesinde çıkan bir yazıda Mısır hükümetinin, Suriye ve Sovyetler Birliği'nin desteğiyle Ürdün, Suudi Arabistan, Irak ve Libya'daki monarşileri yıkarak, cumhuriyet rejimleri kurmak için planlar yaptığı ve Kral Hüseyin'i de bu amaçla devirmeye çalıştığı ileri sürülmüştür. 1956 Kasım'ında İsrail'in Sina saldırısı üzerine Ürdün'ün isteğiyle buraya gönderilen Suriye kuvvetleri de Kral Hüseyin'e karşı yapılan darbeye karıştıkları gerekçesiyle ve Ürdün'ün isteğiyle geri çekilmiştir. Çünkü Ürdün'e karşı yapılan bu komploya Nasır güdümündeki Suriye de katılmıştır.¹⁴²⁵

Suriye 23 Kasım 1956'da yaptığı açıklama ile Irak'ın kendisine karşı entrikalar kurduğunu iddia etmiştir. Bu sırada Suriye'de sosyalist parti ile birleşen Baas, mahallî komünistlerin desteğiyle ayakta durmaktaydı. Baascılar Nasır'ı komünistler ise Sovyetler Birliği'nin kontrolündeydiler.¹⁴²⁶

Ürdün'de meydana gelen bu gelişmeler bilhassa Orta Doğu bölgesinde monarşi rejimi ile yönetilen Irak ve Suudi Arabistan'ı endişelendirmiştir. Irak direkt destek vererek, böylece bölgenin üç monarşik idaresi iş birliğine yönelirken ABD de bu ülkeleri desteklemiştir. ABD 1957 yılı Nisan ayı sonunda Ürdün'e 10 milyon dolarlık ekonomik yardımda bulunmuştur.¹⁴²⁷

Türkiye Dışişleri Bakanı Suriye'nin kapasitesi çerçevesinde kullanabileceğinden çok daha fazla silahı Sovyetler Birliği'nden aldığını ve bundan endişe duyduklarını açıklamıştır. ABD de Suriye'nin Sovyet üssü haline gelmesi ve burada bir komünist darbe girişimi olmasından endişelenmiştir.¹⁴²⁸ 1957 yılından itibaren Suriye gittikçe sola kaymış ve ülkede komünistlerin etkisi artmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin liderliğini de Savunma Bakanı Halit El-Azm yapmaktaydı.¹⁴²⁹

Mart 1957'de yabancı haber ajansları Türk Silahlı Kuvvetlerinin Suriye sınırında toplandığı yönünde haberler yapmaya başlamışlardır. Bu haberlere Suriye ve Mısır büyük tepki göstermiştir. Türkiye ile Suriye ilişkileri bunalımlı bir döneme girmiştir.¹⁴³⁰

1424 Haluk Gerger, **ABD-Orta Doğu-Türkiye**, İstanbul 2007, s. 165; Yaşar Canatan, **Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)**, Ankara 1996, s. 132; Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikaları (1920-1960)", **Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C III, S 2, Elazığ 2005, s. 40; Kürkçüoğlu, **age.**, s. 102.

1425 Kürkçüoğlu, **age.**, s. 103; Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İstanbul 2004, s. 210.

1426 Mütercimler-Öke, **age.**, s. 211-212.

1427 Yılmaz, **Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e**, s. 112.

1428 Uslu, **age.**, s. 126; William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, İstanbul 2003, s. 130.

1429 Yılmaz-Şahin, **age.**, s. 63.

1430 Gerger, **age.**, s. 98.

Türkiye ile Suriye arasındaki bu kriz ile ilgili Mısır gazeteleri de Türkiye'ye karşı tavrı almışlardır. *El-Ahram* gazetesinin bir yazısında Türkiye'nin Suriye'ye karşı olan tavrı hakkında şöyle denilmektedir: Türklerin Arapları kendi paktlarına girmeye zorlayan faaliyetleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve sadece Irak halkının muhalefetine rağmen Nuri Sait kabul etmiştir. Türkiye, Suriye'ye karşı tahrikçi faaliyetlerini devam ettirmektedir. Türkiye kendi politikasını Suriye'ye kabul ettirmeye zorlamaktadır.

Bundan anlaşıldığına göre Türkiye, vaktiyle Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası bulunduğu ve İstanbul'dan direktif ve emir aldığı devre ait eski Osmanlı zihniyetine uymaya hâlâ devam etmektedir. Türkiye, Suriye'ye sanki ayrı bir şahsiyete ve takip edeceği politikayı kendi millî menfaat ve emelleri çerçevesinde bizzat tespit hürriyetine sahip, bir bağımsız memleket değilmiş gibi hitap etmektedir.

Suriye'nin politikasının esaslarını tespit için Türk hükûmetiyle istişarede bulunması ve onun iradesine boyun eğmesi gerektiğini kabul mü etmelidir? Suriye'nin aldığı durum Türkiye için ne bakımdan tehlike arz etmektedir ve yeni Arap paktının Türkiye aleyhine müteveccih olduğunu şimdiye kadar kim söylemiştir?

Mısır hükûmetinin bir sözcüsü de Kahire radyosunda bu gerginlikle ilgili şunları söylemiştir:

Mısır sonuna kadar Suriye'yi destekleyecek ve hür bir memleket olması itibariyle bu memleketin topraklarına veya toprak bütünlüğüne karşı yapılacak herhangi bir tecavüz hareketi Mısır'a ve Mısır milletine karşı yapılmış bir tecavüz telakki edilecektir". Sözcü açıklamasında Irak Başbakanı Nuri Said ile ilgili olarak da şunları söylemiştir;

Nuri Sait Orta Doğu memleketlerinin istiklali aleyhine komplo hazırlamakta ve Arap davasına ihanet etmektedir. Nuri Sait'in bir köle gibi Türkiye'nin menfaatlerine hizmet etmeksizin, bu memleket ile Suriye arasında nasıl bir uzlaştırma rolü oynayacağını anlayamıyoruz.¹⁴³¹

Eisenhower Doktrini'nin ilanı ve Mart 1957'de kongrede kabul edilmesiyle ABD Orta Doğu bölgesindeki devletlere askerî, teknik ve ekonomik yardımda bulunma imkânı bulmuştur. Türkiye bu doktrini memnuniyetle karşılamıştır. Çünkü bir taraftan Sovyetler Birliği'nin bölgedeki faaliyetleri sınırlanacak diğer taraftan da İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle bu boşluğu ABD dolduracaktı.¹⁴³²

Geçen süreç içerisinde Suriye-Ürdün gerginliğinin artması üzerine Amerika Birleşik Devletleri Altıncı Filosu 29 Nisan 1957'de Lübnan sularına demirlemiştir. Bu sırada Ürdün, Suriye ve Mısır'dan elçilerini geri çekmelerini istemiş, basında Suriye'nin Ürdün'e saldırması durumunda Eisenhower

1431 Gerger, *age.*, s. 100-102.

1432 Sever, *age.*, s. 176-177.

Doktrini'nin uygulanacağı ve gerekirse Irak'ın da Ürdün'e asker göndereceği ile ilgili haberler çıkmıştır.¹⁴³³

Süveyş krizi sırasında Sovyetler Birliği'nin Mısır'ın yanında yer alması Batılı devletlerin ise İsrail yanlısı tutum sergilemeleri başta Mısır ve Suriye olmak üzere Batı karşıtı ülkelerin Sovyetler Birliği'ne yaklaşmalarına neden olmuştur. 1957 Ağustos ayından itibaren meydana gelen gelişmeler Suriye'nin Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki uydusu hâline dönüşmeye başlamıştır.

6 Ağustos 1957'de Sovyetler Birliği ile Suriye arasında Teknik ve Ekonomik İş birliği Antlaşması imzalanmıştır.¹⁴³⁴ Bu antlaşmaların ortaya çıkması Suriye buhranının çıkışına neden olmuştur. Bu antlaşmaya göre Sovyetler Birliği Suriye'ye 500 milyon dolarlık ekonomik ve askerî yardım yapacaktır. Bu yardım Lazkiye'de yeni bir liman yapımı, Suriye'de kara yolları ve demir yolları yapımı, sulama ve enerji projelerinin finansmanı ve Suriye'de altı yeni havaalanı inşası için kullanılacaktır. Ayrıca Suriye'nin silahlandırılması da bu yardım içerisindeydi.¹⁴³⁵

1957 yazında Amerikan politikası, Suriye hükûmetini gizli olarak devirmeye çalıştığı izlenimi vermeye başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakan Yardımcısı Loy Henderson'un bölgeyi ziyareti, dışarıdan bölgeye dolayısıyla Suriye'ye bir müdahale izlenimi vermiştir.¹⁴³⁶

1957 yılı yazından itibaren Amerika ve Türkiye, Suriye'nin yerel komünistler tarafından ele geçirileceğini ileri sürmeleri üzerine Sovyetler Birliği, bunun Batılıların yerel müttefikleri ülkeye saldırmaya teşvik etmek için kurduğu bir komplo olduğunu iddia etmiştir.¹⁴³⁷

13 Ağustos'ta da birkaç Amerikalı diplomat Suriye hükûmetini devirmekle suçlanarak, sınır dışı edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri de benzer bir mukabelede bulunarak, Suriye'nin Washington Büyükelçisi ve ikinci sekreterini istenmeyen kişi ilan etmiştir.¹⁴³⁸ Suriye'de komünist sempaticileri olarak bilinen Albay Afif Bizri en üst askerî makama getirilmiştir. Bu durum Batılı devletlerce de kaygıyla izlenmiştir. Türkiye bu durumda endişe etmeye başlamıştır.¹⁴³⁹ Çünkü kuzeyde Sovyet, batıda Bulgaristan ve güneyde Sovyet uydusu olmaya başlayan Suriye tarafından Türkiye kuşatılmaya başlanmıştır.

1433 Albayrak, *age.*, s. 40.

1434 Celalettin Yavuz, *Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri*, Ankara 2005, s. 340; Turgay Merih, *Soğuk Savaş ve Türkiye (1945-1960)*, Ankara 2006, s. 188:

1435 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 63.

1436 Sever, *age.*, s. 184; Sander, *age.*, s. 309.

1437 Sander, *age.*, s. 130.

1438 Gerger, *age.*, s. 178-179; Yavuz, *age.*, s. 340; Canatan, *age.*, s. 132; Yılmaz, *age.*, s. 113; Uslu, *age.*, s. 126.

1439 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 64; Merih, *age.*, s. 188; Sever, *age.*, s. 184.

Türkiye'nin en üst düzey komutanları da bu rahatsız edici gelişmeleri Amerika'ya bildirmişlerdir. Türkiye bir taraftan Sovyetler Birliği'nin Suriye üzerinde nüfuz kurmaya çalışmasından dolayı Arap ülkelerinden Suudi Arabistan, Ürdün ve Lübnan ile ilişkiler kurmak yoluna gitmiştir¹⁴⁴⁰. Türkiye, Suudi Arabistan, Ürdün ve Lübnan, Amerika'yı Suriye tehlikesine karşı uyararak, gerekli tedbirleri almasını istemişlerdir. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, Amerikan Büyükelçisi'ne, Suriye'nin Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğunu, Amerika destek verirse gerekenin yapılacağını şöyle ifade etmiştir:

*Suriye'nin maalesef bir Sovyet uydusu olduğunu görüyoruz. Belki bu tehlikeli ve talihsiz durumla ilgili bir şeyler yapmak için bize çok az zaman kalmıştır. Artık Suriye'nin tam ve tipik bir Sovyet uydusu olması için geriye kalan formaliteler kısa sürede tamamlanacaktır... Bugünden itibaren Suriye'yi SSCB'nin bir parçası olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden Suriye'yle temas etmek, SSCB'yle temas etmek demektir. Tehlike o kadar büyüktür ki, Suriye, ABD'nin bölgedeki prestijini yok etmek amacıyla ABD'ye tehlikeli ve açık bir şekilde meydan okumak için tereddüt etmemektedir. ABD çağrımıza cevap vermediği sürece hiçbir şekilde harekete geçemeyiz. Sonuç olarak ilk işimiz ABD'yi durumu nasıl değerlendirdiğimiz konusunda bilgilendirmektir. Uygun önlemleri alabilmek için kati karar bekliyoruz.*¹⁴⁴¹

Suriye'de sol eğilimli hükûmetin güçlenmesi Amerika Birleşik Devletlerini de rahatsız etmesi ve Sovyet Birliği'nin de işin içerisine girmesiyle sorun aynı zamanda Amerika, Sovyetler Birliği sorunu hâline gelmiştir.¹⁴⁴² Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye saldırması ile iki süper güç arasında bir savaşın başlamasından endişe edilmiştir.¹⁴⁴³

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, ABD'nin Ankara Büyükelçisi'ne 19 Ağustos 1957'de Türkiye'ye gelen Irak yönetiminin endişelerini de dile getirerek, "Suriye'yi SSCB'nin bir parçası olarak düşünmek yanlış olmayacaktır" demiştir. Türkiye Genelkurmay Başkanlığı da Washington'a Türkiye'nin hem kuzeyden hem de güneyden saldırıya uğrayabileceğini bildirmiştir.¹⁴⁴⁴

Mayıs 1957'deki ara seçimlerde Suriye'de sol kanat daha da güçlenmiştir. Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin 22 Ağustos 1957'de Türkiye'ye gelmişler ve görüşmelere 23 Ağustos'ta Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes de katılmıştır. 24 Ağustos'ta ABD Dışişleri Bakanının Orta Doğu İşleri Yardımcısı Loy Henderson da bu görüşmelere

1440 Yavuz, *age.*, s. 340; Sever, *age.*, s. 185-186.

1441 Gerger, *age.*, s. 179-180.

1442 Albayrak, *agm.*, s. 41.

1443 Sander, *age.*, s. 130.

1444 Mütercimler-Öke, *age.*, s. 214.

katılmıştır.¹⁴⁴⁵ Bu görüşme ile ilgili olarak Henderson, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in söylediklerini hükûmetine şöyle rapor etmiştir:

Başbakan, askerî durumu gözden geçirdikten sonra, Irak askerî güçlerinin Suriye rejimini yok etme görevini tek başlarına yerine getiremeyeceklerinin iyice anlaşıldığını söyledi. Bu rejime karşı Kral Hüseyin'in kendi güçlerini kullanması konusunda da ciddi şüpheler vardır. Suriye'deki bu rejimin herhangi bir süre daha devamının, Suriye'nin bir Sovyet uydusu olarak bütün Orta Doğu güvenliğine tehdit oluşturacağı anlamına geldiği konusunda Türkiye ile ABD'nin aynı kamuda oldukları görülüyor. Dolayısıyla da şu sorulara olası yanıtları bilmek istiyor; şayet Türkiye Arap ülkelerinin harekete geçmeye hazır olmadıklarını görürse ve bugünkü Suriye rejimini kendi başına ortadan kaldırmaya kalkarsa, ABD kendisini destekleyecek midir? Ayrıca şunu da öğrenmek ister: ABD'ye göre Türkiye ne yapmalıdır? Ve ABD, ne yapmaya hazırdır? Belliydi ki, Başbakan, Suriye sorununun esas olarak bir Türk sorunu olduğunu belirtmeye çalışıyordu...

Amerika'nın politikası Suriye sorununu Arapların halletmesi ve Türkiye de sınıra askerî yığınakta bulunarak, Suriye güçlerini meşgul ederek, yardımcı olabilirdi. Çünkü Suriye'nin saldırısı Araplar arası dayanışmayı ön plana çıkarabilirdi.¹⁴⁴⁶

Amerika Dışişleri Bakan Yardımcısı Loy Henderson'un Türkiye ziyareti sırasında Türk basını Suriye'ye karşı harekete geçilmesi gerektiği yönünde haberlere yer vermiştir. Ankara radyosu da Türkiye'nin kendi güvenliğini sağlamak için gerekli tüm tedbirleri aldığı bilgisini vermiştir.¹⁴⁴⁷

Henderson 24 Ağustos 1957'de Ankara'da Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, Ürdün ve Irak kralları arasında yapılmakta olan toplantıda bölge liderleriyle görüşükten sonra onlara, Suriye'nin Sovyet Bloku'nun üyesi hâline geleceğine inandığını, endişelerin yerinde olduğunu vurguladıktan sonra ...*Suriye'nin Müslüman komşuları, Suriye provokasyonuna cevaben bir savunma hareketi düzenlemeye mecbur kaldığı takdirde ABD'nin BM nezdinde ve diğer yollardan her türlü yardımı vereceğini temin edebilirim* demiştir.¹⁴⁴⁸

ABD Başkanı Eisenhower, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderdiği bir mesajda; Suriye'nin bir saldırısı karşısında Türkiye, Irak ve Ürdün'ün bu ülkeye karşı askerî bir harekâta girişmek zorunda kalması hâlinde ABD'nin kendilerine derhâl silah yardımı yapacağını bildirmiştir. Ayrıca ABD Batı Avrupa'daki bir kısım hava kuvvetini Adana'ya yollamıştır.¹⁴⁴⁹

1445 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 104; Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 64.

1446 Gerger, *age.*, s. 184.

1447 Uslu, *age.*, s. 126.

1448 Sever, *age.*, s. 188-189; Mütercimler-Öke, *age.*, s. 214.

1449 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 64.

Türkiye-Suriye krizi Türk basını tarafından da takip edilmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın da Suriye'ye karşı sabırlarının taşıdığını şöyle ifade etmiştir; *Bu gibi manevralara kalkan küçük memleketler bilmelidirler ki, çarka elini bir kaptıran tüm vücuduyla sürüklenip gidebilmek tehlikesine maruzdur.*¹⁴⁵⁰

2 Eylül 1957'de Amerika Dışişleri Bakanı Dulles, Başkan Eisenhower'e Suriye'nin komşularının *şayet önümüzdeki 60 gün içinde olayların seyrini değiştirecek bir şeyler yapmazsa Suriye'de komünist yönlendirmesinde bir rejimin, bir daha yıkılamayacak ve komşu ülkeler üzerinde ciddi etkiler doğuracak sağlamlıkta yerleşeceğinden* korktuklarını bildirmiştir. Irak, Türkiye, Ürdün ve Lübnan gibi ülkeler Sovyetler Birliği'nin Suriye'deki eylemleri vasıtasıyla söz konusu ülkeleri rejimlerinin her birini devirebileceği endişesi olduğunu Henderson Başkan Eisenhower ile Dulles'e aktarmıştır.¹⁴⁵¹

Bu sırada Mısır, ABD'nin Suriye'yi içeride yıkamayınca bu sefer de komşularını ona karşı kışkırttığını ileri sürmüştür. Bu ziyaret sonrası ABD Dışişleri Bakanlığı 5 Eylülde yaptığı açıklamada Henderson'un ziyaret ettiği ülkelerde Suriye'nin *uluslararası komünizmin kurbanı olmasından ve bölgenin bağımsızlık ve bütünlüğü için bir tehlike teşkil etmesinden derin endişe duyulduğu* ileri sürülmüştür. Gerçekten de bu endişenin bir sonucu olarak Eylül 1957'den itibaren buhran bir Türkiye-Suriye sorunu hâline gelerek, Türkiye, Suriye'deki gelişmelerden büyük endişe duymaya başlamıştır.¹⁴⁵²

Amerika yönetimi Orta Doğu bölgesindeki Batı yanlısı devletleri desteklemeye başlayarak, 5 Eylül'de Irak, Ürdün ve Lübnan'a büyük miktarda silah yardımı yapacağını açıklamıştır. Ancak bu ülkelerle birlikte Türkiye'ye gönderdiği mesajlarda Suriye'ye bir müdahalede bulunmayacağını Dulles şöyle bildirmiştir:

ABD Türkiye'yi belirgin bir hareket ya da hareketsizlik politikası izleme-ye teşvik etme sorumluluğunu üstlenebileceğini sanmıyor. Türkiye istenildiği gibi Arap savunma hareketini güçlendirmekten başka hiçbir harekette bulunmamalıdır. Bu sözlerin ardında Dulles, toprak bütünlükleri ve bağımsızlıkları Sovyet güdümlü Suriye saldırısı ile tehdit edilirse NATO'daki sorumluluklarını yerine getirecekleri yönünde de Türkiye'ye güvence vermiştir.¹⁴⁵³

10 Eylül 1957'de Amerika hükümeti, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gizli bir mektup göndererek, Türkiye, Suriye ile çatışmak zorunda kaldığı zaman ABD'nin Türkiye'yi Birleşmiş Milletlerde destekleyeceği, Çin-Sovyet Bloku Türkiye'ye saldırırsa ABD'nin kayıtsız kalamayarak, NATO çerçevesinde yükümlülüklerini yerine getireceği ve Eisenhower Doktrini'ni

1450 Mütercimler-Öke, *age.*, s. 217.

1451 Gerger, *age.*, s. 186-187.

1452 Kürkcüoğlu, *age.*, s. 104.

1453 Sever, *age.*, s. 189-190; Merih, *age.*, s. 189.

de işleteceğini bildirmiştir.¹⁴⁵⁴

Aslında Türkiye'nin endişeleri daha önceki aylardan itibaren başlamıştı. Örneğin 1957 yılı Temmuz'unda Türkiye Başbakanı Adnan Menderes verdiği bir demeçte, Suriye'deki gelişmelerden endişe duyulduğunu söylemiştir.

Suriye buhranı sırasında Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'nin yanında yer alırken, Sovyetler Birliği de Suriye'nin yanında yer almıştır. Böylece Suriye buhranı, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği'ni Orta Doğu'da karşı karşıya getirmiştir.

Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolai Bulganin, 10 Eylülde Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderdiği mektupta, Suriye sınırına Türk askerî yığınağı ile Amerika'nın gönderdiği silahlardan dolayı endişe duyduğunu yazmıştır.¹⁴⁵⁵ Mektubun devamında ise Türkiye Orta Doğu'da barışın korunmasıyla hiçbir ilgisi olmayan dış çevrelere uyduğu takdirde başına büyük felaketler açacağını, eğer bir saldırı olursa bunun mahallî çapta bir savaş olmayıp bir dünya savaşı hâline geleceği mesajı vermiştir.¹⁴⁵⁶

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ise bu mektuba verdiği cevapta, Türkiye'nin ne Suriye'ye ne de herhangi bir ülkeye saldırı niyetinin olmadığını söylemiştir. Menderes mektupta iddia olunan askerî yığınaklar konusunda Suriye'nin herhangi bir şikâyeti olmadığı hâlde Sovyetler Birliği'nin Suriye adına hareket etmesine şaşığını, Suriye ve Sovyetler Birliği'nin tutumunun güvenlik endişesi uyandırdığını, Suriye'nin bir silah deposu hâline getirildiğinden bahsetmiştir.¹⁴⁵⁷

Türkiye Savunma Bakanlığı da 14 Eylül'de yaptığı açıklamada Suriye sınırında askerî yığınak olduğu iddialarının asılsız olup, sınırdaki askerî hareketin daha önceden belirlenen NATO manevralarından biri olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁵⁸

Sovyet Rusya, Türkiye'yi Suriye sınırına asker yığmasından dolayı suçlayarak, 14 Eylül 1957'de verdiği bir nota ile Türkiye'yi tehdit etmiş ve suçlamalarda bulunmuştur. Buna karşılık Menderes de 24 Eylül'de yaptığı açıklamalarda Suriye'yi bir silah deposu olmakla suçlamıştır.¹⁴⁵⁹

Amerika Birleşik Devletleri de durumu algılayarak Eylül 1957'de Suriye'ye komşu devletlere silah gönderileceğini ve Suriye'nin komşularına karşı herhangi bir saldırısının iyi karşılanmayacağı yönünde ultimatom vermiş-

1454 Gerger, *age.*, s. 189.

1455 Canatan, *age.*, s. 133; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 105.

1456 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 64-65; Merih, *age.*, s. 189.

1457 Uslu, *age.*, s. 126.

1458 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 106.

1459 Albayrak, *agm.*, s. 41; Canatan, *age.*, s. 134.

tir.¹⁴⁶⁰

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda konuşan Amerika Bileşik Devletleri Dışişleri Bakanı Dulles, asıl tehlikede olan devletin kuzeyde Sovyetler Birliği'nin güneyde ise bir silah deposu hâline gelen Suriye'den dolayı Türkiye olduğunu söylemiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko ise 20 Eylül'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Dulles'e cevaben yaptığı konuşmada, Orta Doğu'nun devamlı çatışma merkezi yapılmasına seyirci kalmayacaklarını söylemiştir. Ardında da bu sırada iki Sovyet savaş gemisi Suriye'nin Lazkiye Limanı'nı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretle Sovyetler Birliği, Suriye'yi destekleyeceğini ifade etmek istemiştir.¹⁴⁶¹

Türkiye ile Amerika'nın Suriye'ye karşı tavır alması üzerine Arap ülkeleri Suriye taraftarı bir politika izlemişlerdir. 27 Eylül'de Suudi Arabistan Kralı Suud, Suriye'nin herhangi bir Arap ülkesine karşı tehdit oluşturmadığını ve Suriye'ye yapılacak bir saldırıya karşı Suriye'nin yanında yer alarak yardım edeceklerini açıklamıştır. Lübnan ve Ürdün de Arap dayanışmasına destek vermişlerdir. Mısır, Suriye'nin yanında yer aldığını göstermek amacıyla iki tabur askerini Suriye'ye yollamıştır. Ayrıca Mısır parlamento üyelerinin bir kısmı Suriye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında iki ülkenin federal bir çatı altında birleşmesi için çalışma kararı alınmıştır. Suriye krizi Mısır ve Suriye'nin bir federal yapı altında birleşmelerinde etkili olmuştur.¹⁴⁶²

Türkiye 4 Ekim 1957'de Sovyetler Birliği notasına verdiği cevapta, *eğer Rusya, Türkiye ile içten bir dostluk ilişkisi kurmayı istiyorsa, Orta Doğu'da özellikle Suriye'de izlediği siyasete son vermelidir* demiştir.¹⁴⁶³

Suriye 8 Ekim 1957'de Türkiye'ye bir nota göndererek, Türkiye sınırında olay çıkarmak, Suriye hava sahasına tecavüz etmek ve sınıra asker yığmakla suçlamıştır. Türkiye ise verdiği cevapta iddiaları reddetmiştir.¹⁴⁶⁴

9 Ekim'de Sovyetler Birliği Genel Sekreteri Kruşçev bir Amerika Bileşik Devletleri gazetesine verdiği demecinde; *Eğer savaş patlak verirse biz Türkiye'ye daha yakınız. Ve siz değilsiniz. Silahlar ateş almaya başlayınca roketler uçacak ve o zaman düşünmek için vakit çok geç olacak* demiştir. Amerikalıları Türk hükûmetini Suriye'ye saldırı başlatmak için kışkırtmakla suçlamıştır. Bu sözlerle Sovyetler Birliği tüm dünya kamuoyuna Türkiye üzerinde baskı kurduğunu gösteriyordu.¹⁴⁶⁵ Kuruşçev, krizin savaşa dönüşmesi hâlinde Türkiye'nin “tek bir gün bile ayakta kalamayacağı” tehdidinde

1460 Yavuz, *age.*, s. 340.

1461 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 106-107.

1462 Uslu, *age.*, s. 127.

1463 Albayrak, *agm.*, s. 41.

1464 Merih, *age.*, s. 190.

1465 Sever, *age.*, s. 197; Gerger, *age.*, s. 203 Canatan, *age.*, s. 135.

bulunmuştur.¹⁴⁶⁶

Bu açıklamaya Amerika Birleşik Devletleri 10 Ekim’de verdiği cevapta; *aradaki uzaklığa rağmen, Birleşik Amerika’nın, bir müttefiki ve dostu olan Türkiye’ye karşı NATO içinde yüklenmiş olduğu yükümlülükleri hafife almayacağı* ifadelerini kullanmıştır.¹⁴⁶⁷

13 Ekim 1957’de Mısır, Suriye’ye destek verdiğini göstermek amacıyla sembolik bir askerî gücünü Suriye’nin Lazkiye Limanı’na çıkarmıştır.¹⁴⁶⁸

Ürdün ve Irak da Suriye’ye karşı olası bir Türk müdahalesinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Irak’ın Londra Büyükelçisi İngiliz Dışişleri yetkililerine, *Suriye’de herhangi bir şey olursa ülkesinin Suriye’nin haklı olduğuna inansa da inanmasa da Arap Birliği’ndeki yükümlülükleri gereğince Suriye’nin yanında savaşmak zorunda kalacağını* bildirmiştir. Görüldüğü gibi Irak’ın Türklerle ittifaklarına rağmen Suriye’ye yönelik hiçbir Türk girişimini desteklemiyordu.¹⁴⁶⁹

Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Dulles 16 Ekim’de yaptığı basın toplantısında, Sovyetler Birliği Türkiye’ye saldırdığı takdirde, Amerika’nın bu saldırıyı karşılıksız bırakmayacağı hatta sadece savunma durumunda da kalmayabileceğini söylemiştir. Bu sırada 18 Ekim 1957’de Amerikan güdümlü füze kruvazörü Canberra¹⁴⁷⁰ ve Amerikan Altıncı Filosuna mensup bazı gemiler Sovyetlere karşı Türkiye’nin yanında olduğunu göstermek amacıyla İzmir Limanı’nı ziyaret etmiştir.

Suriye buhranının uluslararası bir sorun olmaya başladığı sırada Suudi Arabistan Kralı Suud gerginliği azaltmak amacıyla teşebbüse geçmiştir. Kral Suud, Suriye’ye giderek görüşmelerde bulunmuştur.¹⁴⁷¹ İlk olarak da Suudi Arabistan, Suriye ile Ürdün’ün arasını düzeltmeye çalışmıştır. Kral Suud, Kral Hüseyin’e mesajlar yollamış ve bu görüşme sonrası Suriye’nin Ürdün’e tavrı yumuşamıştır. 16 Ekim’de de Kral Hüseyin, ABD, İngiltere ve Türkiye Büyükelçilerine, Ürdün’ün Suriye’ye yapılacak bir saldırıyı, bütün Arap ülkelerine yöneltmiş sayacağını bildirmiştir.

Kral Suud 11-20 Ekim tarihleri arasında Beyrut’u ziyaret ettiği sırada Türkiye ve Suriye liderlerine gönderdiği mesajlarla Türkiye ile Suriye arasındaki gerginliği yumuşatmaya çalışmıştır. 21 Ekim’de Suudi Arabistan tara-

1466 Hale, *age.*, 2003, s. 130; Mütercimler-Öke, *age.*, s. 219.

1467 Yavuz, *age.*, s. 341; Yılmaz, *age.*, s. 116; Uslu, *age.*, s. 127.

1468 Gerger, *age.*, s. 203.

1469 Sever, *age.*, s. 200.

1470 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 107.

1471 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 65.

fından yapılan açıklamada¹⁴⁷² Beyrut ziyareti sırasında Kral Suud'un Türkiye ve Suriye arasında arabuluculuk teklifinde bulunduğu ve her iki ülkenin de bu teklifi kabul ettikleri bildirilmiştir. Türkiye arabuluculuk teklifinin kabul edildiğini bildirirken, Suriye ise önce kabul ettiğini bildirmesine rağmen sonra da reddettiğini açıklamıştır. Bu sırada Suriye Mısır'ın nüfuzu altında olduğu için Suudi Arabistan teklifini reddetmiştir. Çünkü Mısır basınına göre bu arabuluculuk teklifini ABD ortaya atmıştı.¹⁴⁷³

19.2. Krizin Birleşmiş Milletlerde Görüşülmesi

Suriye, 16 Ekim'de Birleşmiş Milletlere yaptığı müracaatta ülkesinin güvenliğine yönelik Türk tehdidinin Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda tartışılmasını istemiştir. Suriye, Birleşmiş Milletlere yaptığı başvuruda Suriye-Türkiye sınırında inceleme yapmak üzere bir komitenin görevlendirilmesini istemiştir.¹⁴⁷⁴ Genel Kurulun, Suriye'nin güvenliğine ve uluslararası barışa karşı tehditleri öncelikle görüşmesini istemiştir. Birleşmiş Milletler 18 Ekim'de konuyu Genel Kurul gündemine almıştır.¹⁴⁷⁵ Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Gromiko da BM Genel Kurul Başkanına gönderdiği mektupta Türkiye ve Amerika'ya şiddetle çatmış ve bir saldırı hâlinde BM üyelerinin Suriye'ye gereken askerî yardımı yapmalarını istemiştir. Sovyet Dışişleri Bakanı Türkiye'nin Amerika'ya danışarak, 27 Ekim genel seçimlerinden hemen sonra Suriye'ye saldırı planları yaptığını ileri sürmüştür. Bu konu ile ilgili Genel Kurul görüşmeleri 22 Ekim'de başlamıştır.

Türk heyeti, Suudi Arabistan'ın Suriye ve Türkiye arasında arabuluculuğunun söz konusu olduğunu belirterek bu çabalar sonuçlanıncaya kadar müzakerelerin ertelenmesini istemiştir. Suriye arabuluculuğa karşı çıkmıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko ise ABD ve Türkiye'nin Suriye'den kaçan unsurlardan bir sürgün hükümeti kurarak, Türkiye'nin askerî desteğiyle Suriye'de iş başına getirmek istediklerini iddia etmiştir. Türk delegesi ise tüm bu iddiaları reddederek, Türkiye'nin herhangi bir askerî yığınak yapmadığını ifade etmiştir. Birleşmiş Milletler arabuluculuk çabaları için görüşmelere ara vermiş ancak üç gün sonra 25 Ekim'den itibaren sorun tekrar BM Genel Kurulunda ele alınmıştır. İngiltere delegesi Sovyetler Birliği'nin bilinçli bir şekilde savaş atmosferi oluşturarak, bir taraftan NATO ve Bağdat Paktları arasındaki bağlantıyı sağlayan Türkiye'yi BM önünde saldırgan durumuna sokmak, diğer taraftan Arapları Türkiye'nin tehlikeli olduğuna inandırarak, onları bu tehlikeden koruduğunu ileri sürerek Araplar üzerinde etkili olmayı hedeflediğini söylemiştir. Türk temsilci Selim Sarper de Suriye ve Sovyetler

1472 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 108; Mütercimler-Öke, *age.*, s. 220.

1473 Canatan, *age.*, s. 135-136; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 109.

1474 Sever, *age.*, s. 198.

1475 Gerger, *age.*, s. 203; Merih, *age.*, s. 190.

Birliği iddialarının doğru olmadığı ve Türkiye'nin hiçbir komşusuna karşı saldırı niyetinde olmadığını ifade etmiştir. Türkiye'nin BM'deki sicilinin temiz olduğu ancak iddia sahiplerinin sicillerinin temiz olmadığını Genel Kurula sormuştur. Asıl Türkiye'nin kuzey ve güneydeki bu iki devletin tehditlerinden dolayı Türkiye'nin savunma ihtiyacı duyduğunu söylemiştir.¹⁴⁷⁶

25 Ekim'de Eisenhower ile Harold Mac Millan aralarında yaptıkları görüşme sonunda yayımladıkları ortak bildiriye, Türkiye'ye karşı yöneltilen Sovyet tehditleri, NATO anlaşmasının 5. maddesine göre ittifakın herhangi bir üyesine yapılacak tehdidin bütün üyelere yapılmış sayılacağı hususunu vurgulamışlardır.¹⁴⁷⁷

Türkiye delegesi Selim Sarper, Türkiye'nin herhangi bir saldırı niyeti olmadığı hâlde deniz gücü bulunmayan Suriye'nin neden bir deniz ve bir de denizaltı üssü inşa etmekte olduğunun Suriye'ye sorulmasına rağmen cevap alınmadığını söylemiştir.

30 Ekim'de Genel Kurul'da Endonezya temsilcisi, iki devletin aralarında görüşerek sorunları çözmelerini teklif etmiş Suriye de kabul etmiş, Türkiye delegesi de Endonezya'ya teşekkür etmiş ve dünya kamuoyunun krizin nedenleri üzerinde durmamasını ise yermiştir. Böylece krizin Birleşmiş Milletler'deki aşaması tamamlanmıştır.¹⁴⁷⁸

19.3. Krizin Sona Ermesi

1957 yılı Ekim ayı sonundan itibaren Birleşmiş Milletlerde alınan karar krizin sona ermesinde etkili olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin yumuşamasına da neden olmuştur. 29 Ekim 1957 Moskova'da düzenlenen Cumhuriyetin kuruluş yıl dönümü resepsiyonuna Kruşçev, Bulganin ve Mikoyan bizzat katılmışlar ve Türk, Amerikan ve İngiliz Büyükelçilerine özel bir yakınlık göstermişlerdir.¹⁴⁷⁹ Resepsiyonda Sovyet lideri *Orta Doğu'ya yönelik bir tehdit olmadığını ve tüm yaşananların yanlış anlaşıldığını* söylemiştir. Kruşçev'in Türkiye ile uzlaşma gayretleri Türkiye ile olan ilişkilerinde fazla bir değişiklik meydana getirmemişse de en azından kriz sona ermiş ve Türkiye askerlerini geri çekmiştir¹⁴⁸⁰.

Sovyetler Birliği Başbakanı, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e gönderdiği Kasım 1957 tarihli bir mesajda yumuşak bir ifade ile Türkiye'nin Suriye sınırındaki askerleri hâlâ çekmediği, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu

1476 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 109-110.

1477 Uslu, *age.*, s. 127.

1478 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 111; Yılmaz, *age.*, s. 117.

1479 Gerger, *age.*, s. 206.

1480 Hale, *age.*, s. 130-131; Mütercimler-Öke, *age.*, s. 221; Merih, *age.*, s. 191.

politikasının değiştiği, Sovyetler Birliği'nin Suriye de dâhil olmak üzere hiçbir Arap ülkesi ile gizli anlaşmasının olmadığı, İstiklal Savaşı'nda Rusya'nın Türkiye'ye silah yardımıyla bulunduğu gibi silah yardımıyla bulunulduğu, Suriye'nin silah deposu hâline geldiğinin doğru olduğu gibi Türkiye'nin de aynı şekilde silahlandığını, iki ülke arasındaki sorunların çözümü için Türk-Sovyet Konferansı yapılmasını teklif etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin tavrının yumuşamasına paralel olarak Türkiye-Suriye arasındaki gerginlik de yumuşamış ve Suriye Dışişleri Bakanı 30 Ekim'de yaptığı açıklamada sınırdaki gerginliğin hafiflediğini ifade etmiştir. Şubat 1958'de Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak birleşmesi Türkiye'yi daha da rahatlatmıştır. En azından Sovyetler Birliği yerine Suriye'nin Mısır ile birleşmesi daha az zararlı idi.¹⁴⁸¹

Türkiye Başbakanı Adnan Menderes 4 Aralık 1957'de TBMM'de hükümet programını okurken Türkiye ile Suriye arasındaki meselenin sadece iki ülke arasındaki sorun olmayıp, Orta Doğu bölgesinde iki blok arasındaki büyük mücadelenin bir safhası ve tezahürü olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸²

Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu Ocak 1958'de birleşme çalışmalarının son aşamaya geldiği bir sırada yaptığı konuşmada; *Suriye ile Mısır arasında... bir federasyon kurulacağı söyleniyor. Orta Doğu'daki bütün devletler arasındaki münasebetlerin sıklaşması bizi hiç müteessir etmez. Hatta eğer böyle bir federasyon sızmalara mani teşkil edecek, bunu kuracak memleketleri ve bilhassa Suriye'yi Sovyet mihverinden çıkaracaksa, bundan ayrıca ziyadesiyle de seviniriz. Bizim sevmediğimiz, herhangi bir komşumuzun, sevdiğimiz kardeş milletlerin beynelmilel komünizmin taarruz emellerine alet olmasıdır* demiştir.

Türkiye Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni 11 Mart 1958'de resmen tanıyacak ve Türkiye-Suriye ilişkilerindeki bu gerginlik bir süre ortadan kaybolacaktır.¹⁴⁸³

Türkiye-Suriye krizi Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyet Rusya'yı karşı karşıya getirmiştir. ABD Başkanı Eisenhower, 5 Ocak 1957'de kongreye sunduğu Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'da İngiltere ve Fransa'nın yerini almaya başlamıştır. Eisenhower, Orta Doğu'daki istikrarsızlığı komünizmin arttırdığını, Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu bölgesini ele geçirmeye çalıştığını, amacının ekonomik olmaktan çok politik olduğunu vurguladıktan sonra Orta Doğu'nun stratejik ve ekonomik önemine işaret etmiş dinî yönden de üç dinin merkezinin burada olmasına işaret ederek, bölgenin dini reddeden komünizmin pençesine bırakılmayacağını vurgulamıştır. Eisenhower

1481 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 112-113.

1482 Mütercimler-Öke, *age.*, s. 217-218.

1483 Kürkçüoğlu, *age.*, s. 113-114.

Orta Doğu'nun korunması için ekonomik ve askerî yardımların yapılması ile komünizm kontrolü altındaki bir ülke tarafından yapılacak saldırıya karşı talep edildiği takdirde Amerikan silahlı kuvvetlerinin kullanılmasını öngörmüştür.¹⁴⁸⁴ Eisenhower Doktrini adını alan bu karar Mart 1957'de Amerikan Kongresi tarafından kabul edilmiştir. Bağdat Paktı üyeleri Eisenhower Doktrini'ni desteklemişlerdir. Arap ülkeleri Eisenhower Doktrini ile öngörülen saldırıya karşı korumanın sadece Sovyetler Birliği değil tüm saldırılara karşı olmasını istemişlerdir.¹⁴⁸⁵

Böylece Amerika Birleşik Devletleri, Suriye krizi ve Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'ya girmiştir. ABD ve Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve Uzak Doğu'da çatışma içerisine girmişlerken şimdi de Orta Doğu'da mücadelenin tarafları olmuşlardır. Türkiye, Amerika Birleşik Devletlerinin Orta Doğu'ya girişini memnuniyetle karşılamış ve Başbakan Adnan Menderes, 5 Ocak 1957'de yaptığı konuşmada memnuniyetini şöyle ifade etmiştir: ... *Türk hükümeti, Amerika'nın yakın alakasını ve sulhçu devletler topluluğunun Orta Şark'ta layık olduğu ehemmiyeti vermesini mühim bir hadise telakki etmektedir. Bu inkişaf, memleketimiz için olduğu kadar, bütün bölge için de son derece memnuniyet vericidir. Bu itibarla da Reiscumhur Eisenhower'in beyanat ve planını ve Amerikan hükümetinin bu mevzuda sarih vaziyet almasını şayan-ı şükran hareketler olarak telakki etmekteyiz...* Türkiye Başbakanı Adnan Menderes Eisenhower Doktrini'nin Orta Doğu'ya siyasal istikrar getireceği fikrindeydi.¹⁴⁸⁶

Türkiye 1945 yılından sonra ilk defa Suriye kriziyle bir Arap ülkesiyle karşı karşıya gelmiştir. Bu ortaya çıkan krizde de Sovyetler Birliği'nin tutumu etkili olmuştur. Türkiye, Suriye krizini bir Türk-Arap sorunu olarak değil, global plandaki bir çatışma olarak görmüştür. Bu husus 1957 Ekim'indeki genel seçimlerden sonra kurulan Türkiye Başbakanı Adnan Menderes başkanlığındaki hükümet programında şöyle ifade edilmiştir:

...Orta Şark'ta devam eden hadiseler, herhangi iki devlet arasında, mesela Türkiye ile Suriye arasında bir mesele değil, Orta Şark bölgesinde temerküz ve tekasüf eden ve iki blok arasındaki büyük mücadelenin bir safhası ve tezahüründen ibarettir.¹⁴⁸⁷ ...Bölge dışı bir devletin Orta Şark'ta emniyet ve istikrarı esaslı olarak tehlikeye düşürecek şekilde üsler teşkiline teşebbüs etmesi ve bunda muvaffak olmuş gibi görünmesi yalnız Orta Şark devletlerini değil, dünya sulhünü korumak için hareket eden diğer bütün memleketleri de haklı olarak endişeye sevk etmiştir. Bu vaziyet karşısında Türkiye çok uyanıktır...

1484 Hale, **age.**, s. 130; Sander, **age.**, s. 306-307; Kürkçüoğlu, **age.**, s. 114-115.

1485 Kürkçüoğlu, **age.**, s. 116.

1486 Kürkçüoğlu, **age.**, s. 119.

1487 Albayrak, **agm.**, s. 42.

Türkiye Ocak 1958'de Suriye'ye verdiği bir notada aynı hususu şöyle ifade etmiştir: *...ananevi ve dinî bağlarla bağlı bulunan... Türkiye ile Suriye arasında bir mesele yoktur. Asıl mesele... Sovyet Rusya ile barışçı milletler arasındaki gergin ilişkilerden doğmaktadır...*

Sovyetler Birliği, Suriye krizini kullanarak sadece Suriye'ye değil Orta Doğu bölgesine yerleşmek yönündeki faaliyetlerini de hızlandırmıştır.¹⁴⁸⁸ Suriye krizi, 1955 yılından itibaren Türkiye'ye yaptığı ekonomik yardımları azaltan ve şartlara bağlayan ABD yönetimine, Orta Doğu'daki durumun giderek bozulduğunu ve Türkiye'nin bölgede oynadığı rolün önemini yeniden hatırlatmıştır. Ancak Suriye buhranı Türkiye'nin başta Suriye olmak üzere diğer Arap devletleriyle ilişkilerini bozmuştur. Türkiye ve Suriye bu krizden sonra birbirlerini daha yakından izlemeye ve birbirlerine daha çok güvenmeye başlamışlardır.¹⁴⁸⁹

Sovyetler Birliği'nin Suriye'yi silahlandırması ile başlayan Türkiye Suriye krizi aynı zamanda Sovyetler Birliği ile ABD'yi karşı karşıya getirmiştir. Karşılıklı notalaşmalarla gerginlik her ne kadar tırmanmışsa da bir savaşa dönüşmeden Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin ilişkilerinde bir yumuşamanın yaşanması ile sorun son bulmuştur. Türkiye ile Suriye arasındaki kriz her ne kadar sona ermişse de taraflar bundan sonra birbirlerine karşı daha temkinli bir politika izlemişlerdir.

1488 Kürkcüoğlu, *age.*, s. 121.

1489 Yılmaz-Şahin, *age.*, s. 66.

20. MERKEZİ ANTLAŞMA TEŞKİLATI (CENTO)*

20.1. Kuruluşu

14 Temmuz 1958'de Türkiye'de, Irak, Pakistan ve İran Devlet başkanlarının katılımı ile Bağdat Paketi'nin bir toplantısı yapılacaktı. Irak Kralı Faysal ve Başbakanı Nuri Sait, bu toplantıya katılmak için yola çıkarılarken Irak'ta aniden bir ayaklanma olmuş ve ikisi de öldürülmüştür. Bu olayın hemen arkasından Irak'ta cumhuriyet ilan edilmiştir. Irak'taki ihtilal, Bağdat Paketi'nin diğer üyelerini oldukça sarsmıştır. Toplantı için Ankara'ya gelmiş olan devlet başkanları, meseleyi aralarında uzun uzadıya görüşmüşlerdir.¹⁴⁹⁰ Görüşme Irak'ta meydana gelen ihtilalin Paketi'nin geleceğini nasıl etkileyeceği hususu tartışılmıştır. Bu konuda Türkiye, İngiltere ve Amerika arasında bir süre görüşmeler yapılmıştır. Türkiye Paketi'nin daha da güçlendirilerek, NATO gibi Orta Doğu'ya yönelik bir ortak güvenlik mekanizması olmasını istemiştir.¹⁴⁹¹ Nitekim General Kasım'ın yaptığı darbe sonrasında yaşananlar ve darbenin Moskova tarafından desteklenmesi, en fazla Türkiye'de endişe ve tepki ile karşılanmıştır. Hatta dönemin hükümetinin Irak'a müdahale edeceğine dair söylentiler ortaya çıkmış, bu da Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerini gerginleştirmiştir. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye verdiği bir muhtırada açıkça tehditkâr bir tutum almıştır. 1957 yazında Suriye'nin Sovyetler Birliği ile imzalamış olduğu anlaşmalarla adeta Moskova'nın bir "uydusu" haline gelmesi de bir yandan Türkiye - Suriye öte yandan da Türk - Sovyet münasebetlerini gerginleştirmişti. Türkiye, kuzeyden ve güneyden kendisini Sovyet Rusya'nın baskısı altında hissederken, şimdi buna güneyde Irak da yeni bir unsur olarak eklenmekteydi. Türkiye'nin endişe ve tepkisinin sebebi buydu. Kaldı ki, bu endişe ve tepki İran ve Pakistan için de söz konusu olmaktadır.¹⁴⁹²

Ortaya çıkan bu tehditler sonucunda Bağdat Paketi'nin Irak hariç diğer

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi; Doç. Dr. Turgay Murat, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

1490 Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara 2003, s. 222.

1491 Erol Mütercimler-Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İstanbul 2004, s. 243.

1492 Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk - Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991, s. 258.

üyelerinin Dışişleri Bakanları ile Amerika Dışişleri Bakanı Orta Doğu'daki son gelişmeleri ve Bağdat Paktı'nın durumunu değerlendirmek amacıyla 28-29 Temmuz 1958'de Londra'da toplanmışlardır. Bu toplantı sonrası yayınlanan ortak bildiriye, Bağdat Paktı'na yaşanan gelişmelerden dolayı her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğu, Pakt çerçevesinde savunma tedbirleri alındığı ve ekonomik projeler geliştirildiği ifade edilmiştir. Bu deklarasyonla aslında Irak olmasa da Paktın devam edeceği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu toplantı sırasında ABD'nin pakta üye olması yönünde Pakt üyeleri ısrarcı olmuşlardır. ABD pakta üye olmamış ancak Pakt üyeleri ile ilişkilerini teker teker kuvvetlendirmek yoluna gitmiştir.¹⁴⁹³

Londra toplantısında, ABD ile Türkiye - Pakistan ve İran arasında yapılması kararlaştırılan ve içerikleri aynı ikili antlaşmalar 5 Mart 1959'da Ankara'da imzalanmıştır. ABD'nin bir taraftan CENTO'nun fiili üyesi durumuna getiren bu anlaşmalar, diğer taraftan da Bağdat Paktı'nın kuruluş anlaşmasında bulunmayan bazı hükümleri de kapsamıştır. Bağdat Paktı'nda olduğu gibi anlaşmayı imzalayan taraflar, güvenlik ve savunma alanında iş birliği yapmayı kararlaştırdıklarını ve saldırılara karşı ortak tavır alacaklarını belirtmişlerdir. Bu antlaşmanın birinci maddesinde şu ifadelere yer verilmiştir: *Türkiye Hükümeti tecavüze mukavemet etmeye azimlidir. Türkiye'ye karşı tecavüz vukuunda Amerika Birleşik Devletleri hükümeti, talebi üzerine Türkiye hükümetine yardım etmek için, karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek şekilde ve Orta Doğu'da sulh ve istikrarı idameyi istihdaf eden müşterek karar suretinde derpiş edildiği veçhile silahlı kuvvetlerin kullanılması da dâhil olmak üzere, Amerikan Anayasası'na uygun gerekli her türlü harekete girişecektir.* ABD bu anlaşmalarla Türkiye, Pakistan ve İran'a, saldırıya uğradıkları takdirde silahlı yardım yapmayı kabul etmiştir.¹⁴⁹⁴ Irak ise böyle bir anlaşma yapmamıştır.¹⁴⁹⁵

Bağdat Paktı üyeleri 5 Mart antlaşmaları ile Bağdat Paktı kapsamından daha fazla taahhütte bulunmuşlardır.¹⁴⁹⁶ Nitekim İngiltere Pakt'ın ekonomik, kültürel ve teknik iş birliği organizasyonu hâline getirilmesi taraftarıydı. Bu durumda İngiltere, Orta Doğu bölgesindeki Arap ülkelerinde Pakta tepkiler azalacağı ve yeni katılımların da olacağını düşünmekteydi. Bu süreçte İngiltere Savunma Bakanı Duncan Sandys, 19 Mayıs 1959'da Ankara'ya geleerek, Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu ile görüşmüştür. Türkiye'nin endişesi Irak olup, İran'ı da Pakttan kopmaya yakın bir aşamada görmektedir. İngiltere ve Amerika'nın bu konuda belirsiz bir siyaset izlemesi

1493 Mehmet Gönlübol-Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965)", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, Ankara 1969, s. 327-328.

1494 Gönlübol-Ülman, *age.*, s. 330.

1495 Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan günümüze kadar)**, Ankara 1983, s. 360.

1496 Türkkaya Ataöv, **Amerika Nato ve Türkiye**, İstanbul 2006, s. 230.

tepkilere neden olmuştur. Başbakan Adnan Menderes bölgedeki devletlerin antipatisini gidermek amacıyla Paktın diğer üyeleri ile birlikte İngiltere'nin Pakttan ayrılması önerisini getirmesi, İngiltere'yi gücendirmiştir. İngiliz temsilcisi Whitehall, Paktı terk etmemeye karar vermişti. ABD de İngiltere'nin Paktta kalmasından yanaydı.¹⁴⁹⁷

Irak, Pakt toplantılarına katılmamasına rağmen başlangıçta Pakttan ayrılma yönünde herhangi bir istekte bulunmamıştı. Ancak daha sonra General Kasım Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekildiğini İngiltere, İran, Pakistan ve Türkiye Büyükelçilerine 24 Mart 1959'da resmen bildirmiş¹⁴⁹⁸ ve artık Irak'ın bağlantısızlık politikası izleyeceğini açıklamıştır.¹⁴⁹⁹ Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesinden sonra Paktın merkezi Ankara olmuş ve 18 Ağustos 1959'da Bağdat Paktı'nın adı Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO: Central Treaty Organization) olarak değiştirilmiştir.¹⁵⁰⁰ Paktın antlaşma metni Bağdat Paktı'nda olduğu şekliyle kalmıştır.

20.2. Merkezî Antlaşma Teşkilatının Yapısı ve Faaliyetleri

20.2.1. Teşkilatın Yapısı

CENTO çerçevesinde, bölgenin ortak sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunlarının çözülmesi amacıyla çeşitli bölgesel kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan en önemlileri ise şunlardır: CENTO'nun çeşitli kurumları tarafından kararlaştırılan programların idaresinden sorumlu olan kurumu Sekreterlik'tir. CENTO Sekreterliği Ankara'dadır. CENTO Sekreterliği NATO ve SEATO gibi diğer uluslararası kuruluşlarla ilişkiler kurardı. CENTO'nun o dönemdeki Genel Sekreteri Türkiye'den Turgut Menemenci-öglü idi.¹⁵⁰¹

CENTO'nun en yüksek karar organı ise Bakanlık Konseyidir. Normal olarak her yıl toplanır, üye ülkeler genellikle Dışişleri Bakanlığı düzeyinde temsil edilir ve konseyin bütün kararlarına oy birliğiyle ulaşılması gerekirdi. Bu şu demektir: Hiçbir ülke kararlarını diğer üyelere empoze edemezdi. ABD, CENTO'nun bir üyesi değildir. Fakat tüm konsey toplantılarında bir

1497 Mütercimler-Öke, *age.*, s. 244.

1498 Gönübol-Ülman, *age.*, s. 329; Turgay Merih, *Soğuk Savaş ve Türkiye (1945-1960)*, Ankara 2006, s. 194; Gürün, *age.*, s. 360; Halis Çevik, *Kadim Toprakların Trajedisi, Uluslararası Politikada Ortadoğu*, İstanbul 2005, s. 288.

1499 Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, İstanbul 2007, s. 246-247.

1500 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul 2000, s. 740; Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000'e)*, Ankara 2004, s. 91.

1501 Zia Hasan Hashmi, *The Dynamics Of Contemporary Regional Integration: The Growth Of Regionalism Among Iran, Pakistan And Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of South Carolina 1970, s. 153-156.

gözlemci tarafından temsil edilirdi. Konseyin Askerî Komite, Ekonomik Komite, Yıkıcı Faaliyetlerle Mücadele Komitesi ve İrtibat Komitesi olmak üzere dört temel komitesi vardır. ABD, bu dört komitenin tam üyesidir. Her Komite kendi alanındaki planlamadan sorumludur. Planlar, nihai kararda, Bakanlık Konseyi tarafından ya kabul edilir ya da reddedilirdi.

CENTO'nun diğer önemli bir kurumu Askerî Komitedir. CENTO'nun en üst düzey askerî yetkilisidir. Genelde Askerî Komite toplantılarına her üye ülke, genel sekreter veya Başkomutan gönderir. Askerî komitenin iki alt organı bulunmaktadır: Birincisi Daimi Askerî Vekiller Grubu, diğeri ise Askerî Planlama Personelidir. Daimi Askerî Vekiller Grubunda her üye ülke Korgeneral rütbeli bir subay tarafından temsil edilir. 1969'da Daimi Askerî Vekiller üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı: İngiltere temsilcisi, Sir Frederick Rosier; ABD temsilcisi, General Javad K. Garabaghi; Pakistan temsilcisi, General A. Khan; Türkiye'nin temsilcisi de General Süleyman Tuncel'dir. Daimi Askerî Vekiller, sürekli olarak Ankara'da konuşlandırılırlardı. Bunlar Askerî Komite tarafından alınan kararların uygulanmasından sorumludurlar. Birleşik askerî planlama çalışanları ise üye ülkelerdeki üç hizmetten toplam 25 üst düzey subaydan oluşmaktadır. Bunlar Amerikalı bir general tarafından yönetilmekteydi.

Yine CENTO için bölgenin ekonomik kaynaklarını geliştirmek amacıyla Ekonomik Komite kurulmuştur. CENTO Ekonomik Komitenin temel işlevi, bölgenin ekonomik kaynaklarını geliştirmek için çalışmalar yapmaktır. Bir dizi alt organları vardır ki bunlar Ekonomik Komiteye yardım eder. Her alt organa belirli bir görev verilir. Örneğin alt tarım komitesi, sadece bölgenin tarımsal kalkınma problemlerine odaklanır. Tüm üye ülkeler tüm alt komitelerde temsil edilirdi.¹⁵⁰² CENTO'nun bölgesel ekonomik kalkınma alanındaki başarısı büyük değildir. Fakat şu bir gerçektir ki, gelecekteki kalkınma projeleri için gerekli alt yapı oluşturulmuştu. CENTO'nun ekonomik projeleri; iletişim, tarım, ticaret, sağlık, bilimsel ve teknik yardım alanlarında olmuştur. Bu alanlarda CENTO üyeleri arasında iletişimi sağlayabilmek amacıyla da İrtibat Komitesi kurulmuştur. CENTO Ekonomik Komitesi, İran- Pakistan ve Türkiye arasında iyi bir iletişim sisteminin bölgenin ekonomik kalkınması için yaşamsal önem taşıdığını onaylamıştır. CENTO'nun bu bağlamda en büyük katkısı, bölge ülkelerini dünyanın en uzun ve en modern mikrodalga telekomünikasyon ağlarından biri ile birbirine bağlamak olmuştur. Bu proje için ilk adımlar 1958'de atılmış ve ticari faaliyete 1965 Haziran ayında başlamıştır. Yaklaşık 30 milyon dolar tutarındaki bu projenin maliyeti, İran- Pakistan- Türkiye ve ABD arasında paylaşılmıştır.

CENTO Ekonomik Komitesi, İran-Pakistan ve Türkiye'yi birbirine bağlayan kara yolları ve demir yollarının yapımına da ihtiyaç olduğunu görmüş-

1502 Hashmi, age., s. 156.

tür. Bu amaçla CENTO'nun himayesinde yeni yollar ve demir yollarının inşası veya iyileştirilmesi için birçok önemli proje başlatılmıştır. Bu projeler, Türkiye İran sınırında iki otoyol, İran, Pakistan ve Türkiye demir yolu sistemlerini birbirlerine bağlamak için tasarlanmıştı.¹⁵⁰³ ABD, Türkiye ile İran arasında demir yolu hattının inşa edilmesine de büyük önem vermiştir. ABD Dışişleri Bakanı'nın Orta Doğu ve Güneydoğu Asya'dan sorumlu danışmanı Phillips Talbot, CENTO Ekonomik Topluluğunun 25 Mart 1964 tarihinde Ankara'da düzenlenen toplantısında, Amerikan yönetiminin Türkiye'nin Van şehriyle, İran'ın Karatepe istasyonu arasında demir yolu hattının yapımına 19 milyon dolara yakın kredi ayırdığını bildirmiştir. Bu paranın 10,5 milyon doları Türkiye'ye ödenecekti. Türkiye 40 yıl boyunca bu krediyi %7,5 faizle geri ödeyecekti. İran ise bu paranın 7.84 milyon dolarını alacak, Türkiye'nin aksine bu parayı 35 yılda %3,5 faizle geri ödeyecekti. İngiltere yönetimi ise bu yolun inşası için Nisan 1965 tarihinde 850 bin ile 1 milyon sterlin arasında kredi ayırmıştı.¹⁵⁰⁴

CENTO Ekonomik Komitesi, bölgenin tarımsal sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Bu bağlamda modern tarım ve veterinerlik teknikleri hakkındaki bilgilerin yaygınlaştırılmasına büyük önem vermiştir. Bu amaçla ABD ve İngiltere bölge ülkelerini modern tarım teknikleriyle tanıştırmak için birçok teknik uzman göndermiştir. Aynı zamanda CENTO'nun desteği altında konferans ve seminerler düzenlenerek, spesifik problemler tartışılmıştır. CENTO'nun tarımsal gelişim alanındaki en önemli katkılarından biri, 1961 Haziran'ında Tahran yakınlarındaki Karaj'da, CENTO tarım makineleri, toprak ve su koruma merkezinin kurulmasıdır. Merkezin ilk kursu, İran-Pakistan ve Türkiye'den 8'er öğrenci olmak üzere toplamda 24 öğrenci ile başlamıştır. CENTO Ekonomik Komitesi ayrıca, 29 Nisan - 1 Mayıs 1969 tarihleri arasında Ankara'da yapılan 17. oturumunda CENTO'nun bölge ülkelerinin endüstriyel gelişimine nasıl katkı sağlayabileceği konusunda araştırma yapmaya karar vermiştir. Bu bağlamda Komite, CENTO sekreterliği bünyesinde bir sanayi kalkınma kolu kurmayı taahhüt etmiştir. Sağlık alanında ise CENTO, sağlık alt komisyonu tarafından bir dizi sağlık iyileştirme projesi için çalışmalar başlatmıştır. CENTO'nun üç bölgesel ülkesi, sıtmanın yok edilmesi için koordine edilmiş ve 1966'da koleranın yayılmasını engellemek için ortak adımlar atılmıştır. Bu bağlamda İran ve Pakistan hükümetleri yaklaşık 50 Türk ve İranlı doktora kolera karşıtı teknikler konusunda özel eğitim vermiştir. İran - Pakistan ve Türkiye aynı zamanda aile planlaması konusunda da iş birliği yapmıştır.

CENTO üye ülkeleri aynı zamanda 125 bin ABD doları tutarındaki bir sermayeyle 1959'da Çok Taraflı İş Birliği Fonu kurmuştur. Bu fonun, kuru-

1503 Hashmi, age., s. 160-163.

1504 Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri (1960-1980)**, Çev. Alpertunga Altaylı, Ankara 2013, s. 37.

luşundan 1968'e kadar, 884 bölgesel uzman teknisyen ve stajyeri içeren 132 ayrı CENTO projesini 1.072.338 dolar finanse ettiği tahmin edilmektedir. CENTO bu konuda Ankara'daki Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Tahran yakınlarında bulunan Karaj'daki İran Ulusal Enstitüsü'nde okuyan çok sayıda öğrenciye burs vermiştir.¹⁵⁰⁵ CENTO'nun bölge memleketleri içinde yıkıcı faaliyetlere karşı alınacak tedbirlerle meşgul olan kurumu ise Yıkıcı Faaliyetlerle Mücadele Komitesi'dir.¹⁵⁰⁶

20.2.2. Faaliyetleri

CENTO 7-9 Ekim 1959'da Washington'da Amerika Dışişleri Bakanı Christian Herter'in başkanlığında ilk toplantısını yapmıştır. Toplantıya Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere katılmıştır.¹⁵⁰⁷ Bu toplantıda ek askerî ve ekonomik yardım yoluyla CENTO'nun güçlendirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁵⁰⁸ Ayrıca Adnan Menderes yapmış olduğu konuşmasında bir kumandanlık ihdasını talep etmiştir. Washington'daki toplantıda; ayrıca şu meseleler müzakere edilmiştir:

1-Türk- İran kara ve demir yolları. İskenderun ve Trabzon limanlarının takviyesi ve İran yoluna bağlanması.

2-Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulacak telekomünikasyon şebekesi.

3- CENTO Askerî Komitenin devamlı çalışması ve daha yüksek rütbeli subaylardan teşekkül etmesi.

4-Kruşçev'in ABD'yi ziyaretinden sonraki siyasi durum.

5-ABD'nin teşkilata resmen tam üye olması

Amerika'nın CENTO'ya tam üye olacağı konusunda *Newyork Times*'da bir haber yayımlanmışsa da Amerikan Hariciye Vekili Herter bu konuda bir açıklama yaparak, ülkesinin teşkilata resmen üye olmayıp, mevcut statüyü muhafaza edeceğini vurgulamıştır.¹⁵⁰⁹ Bu toplantıya katılan Başbakan Adnan Menderes, Türk dış politikası hakkında bilgiler vermiştir. CENTO'nun NATO ve SEATO arasındaki rolüne işaret ederek, ittifakın takviyesinin bütün hür dünyanın yararına olduğunu ifade etmiştir. Menderes konuşmasında, ABD'nin Mısır lideri Nasır'a yardımından duyduğu kırıngnılığı da şöyle ifade etmiştir:

1505 Hashmi, *age.*, s.164-167.

1506 Abdurrahman Göktürk, "CENTO", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl: 81, S 203, Eylül 1962, s. 15.

1507 Gönübol-Ülman, *age.*, s. 329; Merih, *age.*, s. 194.

1508 **FRUS**, 1958-1960, C XII, Belge No: 77, 10 Ekim 1959, s. 242.

1509 **Milliyet**, 8 Ekim 1959, s. 1-5.

Bu bölgedeki memleketler umumiyet itibariyle az gelişmiş memleketlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, milletlerin hayat standardını yükseltmek ve siyasi-iktisadi gelişimini sağlamak başlıca gayeleridir. Bu memleketlerin Sovyet tahakkümüne düşmeden gelişmelerini sağlamak bütün hür dünyanın menfaati icabıdır. Ancak, bu yapılırken söz konusu memleketlerin takip ettikleri siyaseti hesaba katmak ve her koşulda memleketler arasında bir fark gözetmek bizzat az gelişmiş memleketlere yapılacak yardım politikasının başarısı bakımından bir zorunluluk teşkil eder. Şu halde bir yandan bu memleketlere yardım ve dostluk eli uzatılırken, diğer taraftan da komünist tehlikesine karşı koymak hususunda azimli olanlarla, komünizmle içli dışlı olanlar veya onu icabında Batıdan daha fazla yardım çekmek için istismar vasıtası olarak kullananlar arasında bir ayırım yapmak realist bir hareket tarzı olur.

Konuşmasının devamında Orta Doğu bölgesinde Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik konumdan dolayı öncelikli yardımın Türkiye'ye yapılmasını dile getiren Menderes, komünist faaliyetlerin bölgede azalmadığı ve CENTO'nun Batı'nın bölgedeki dayanağı olduğu, Sovyetler Birliği'nin bölgeye askerî, ekonomik ve teknik yardımlarla girmeye çalıştığını da vurgulayarak, ABD'nin de cömert davranması gerektiğine işaret etmiştir.¹⁵¹⁰ Üç gün süren toplantılar sonucunda CENTO, Trabzon ve İskenderun limanlarının genişletilmesi için Türkiye'ye yardımda bulunulmasına karar vermiştir. Bu amaçla ABD 10 milyon dolar (100 milyon lira), İngiltere ise 500 bin sterlin (15 milyon lira) verecektir. Toplantı sonunda yayımlanan tebliğde, dünya siyasetinde iyiye doğru bir gidişin gözleendiği, komünistlerin faaliyetlerinde endişeyi giderici bir hafiflemenin müşahade edilmediği de belirtilerek, Konsey'in gelecek toplantısının 1960 yılının Nisan ayında Tahran'da yapılacağı bildirilmiştir.¹⁵¹¹

CENTO, savunma amaçlı kurulmasına rağmen faaliyetleri daha çok üyeler arasında ekonomik, kültürel ve teknik iş birliğine yönelikti. ABD, bu örgüte Bağdat Pakti'ndan daha çok önem vermiştir. Bu örgüt Orta Doğu'da bir denge unsuru olmuştur.¹⁵¹²

TBMM'de bir konuşma yapan Celal Bayar CENTO konusunda şunları söylemiştir:

Muhterem Arkadaşlarım; Her zaman söylediğimiz gibi, sulh ve emniyetin ayrı ayrı mütalaaasına imkân yoktur. Bu itibarla, dünyanın her tarafına şamil bir sulh devresinin doğması için gerekli şartlar gerçekleşinceye kadar, hür milletlerin, müşterek emniyet teşkilatının kuvvetlenmesine çalışmaları zaruridir. Bu gerçeğe inanmış olan Türkiye, mensup bulunduğu müşterek müdafaa teşkilatına, NATO ve CENTO'ya

1510 Mütercimler-Öke, *age.*, s. 247-248.

1511 *Milliyet*, 10 Ekim 1959, s. 1.

1512 Uçarol, *age.*, s. 740; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, Ankara 2000, s. 131.

sadakatle bağlı bulunmaktadır. Bu topluluklar içinde, milletimiz, milli bütünlüğü ve kararlı politikasıyla hür milletlerin müdafaaı bakımından kuvvetli bir varlık teşkil etmektedir. Bölgemizde sulhun takviyesine emniyetin tesisi bakımından ehemmiyetli bir müdafaa teşkilatı da Merkez Antlaşması Teşkilatı(CENTO) dır. Geçenlerde Washington'da toplanan Nazırlar Konseyinden sonra, NATO ile SEATO arasındaki boşluğu doldurmaya matuf bir müdafaa teşkilatı, daha geniş ve müessir bir çalışma devresine girmiştir. Hâlâ devam ede gelen her çeşit menfi propaganda ve yıkıcı faaliyetlere rağmen CENTO, bugün Orta Doğu'da sulh ve emniyetin devamı, her sahada en verimli iş birliğinin temini için mühim bir unsur olarak, canlılığını tamamiyle muhafaza etmektedir. Diğer taraftan, CENTO çerçevesi içinde, Türkiye İran ve Pakistan ile Amerika Birleşik Devletleri arasında Ankara'da imzalanan İki Taraflı İş birliği Antlaşmaları, Orta Doğu'da sulh ve emniyetin kuvvetlenmesi ve iktisadi refahın temini bakımından çok mühim bir rol oynamaktadır¹⁵¹³ ifadelerini kullanmıştır.

CENTO'nun ABD - Türkiye ilişkileri açısından önemli bir gelişmesi de ABD Başkanı General Dwight Eisenhower'ın Orta Doğu gezisine çıkarak, 6 Aralık 1959 tarihinde Ankara'yı ziyaret etmesidir. Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Eisenhower arasında yapılan görüşmede Bayar, *Amerika'nın NATO'da olduğu gibi, Orta Doğu'nun sulh ve emniyeti için kurulmuş olan CENTO için de tam bir ittifak halinde bulduklarını* söylemiştir. Görüşme sonrasında yayımlanan Türk-ABD ortak bildirisinde; *Her iki tarafın NATO ve CENTO'da barış için çalıştığı, Orta Doğu'daki yıkıcı faaliyetler üzerinde durulduğu* vurgulanmıştır¹⁵¹⁴.

CENTO'nun faaliyetleri içerisinde yer alan Bakanlar Konseyi, CENTO'nun en önemli kararlarının alındığı kurumu olup, toplantılarını mutad şekilde devam ettirmiştir. Bu toplantılardan 14.'sü 20-21 Nisan 1966 tarihinde Ankara'da yapıldı. Toplantıda Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil temsil etti.¹⁵¹⁵ Bu toplantıların 15.'si ise Londra'da 23-24 Nisan 1968 tarihinde yapıldı. Bu toplantıda Türkiye'yi Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığındaki bir heyet temsil etti.¹⁵¹⁶ 16.'sı ise 26-27 Mayıs 1969 tarihleri arasında Tahran'da yapıldı. Konseyin komite çalışmalarına yine Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil başkanlığında bir heyet gönderildi.¹⁵¹⁷ Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 14-15 Mayıs 1970 tarihleri arasında da Bakanlar Konseyinin Washington'da yaptığı 17. toplantıya katıldı.¹⁵¹⁸ 1-2

1513 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, C 10, İçtima: 3, Birinci İnikat, 1.11.1959, s. 14-15.

1514 Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları (1920-1960)", **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C III, S 2, Elazığ 2005, s. 58.

1515 **BCA**, Fon Kodu: 03018 01, Kutu No: 195, Dosya No: 33, Belge No: 11.

1516 **BCA**, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 219, Dosya No: 32, Belge No: 2.

1517 **BCA**, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 234, Dosya No: 36, Belge No: 15.

1518 **BCA**, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 250, Dosya No: 35, Belge No: 6.

Haziran 1972 tarihinde Londra'da yapılan Bakanlar Konseyinin 19. toplantısına Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı Ümit Haluk Bayülken başkanlığında bir heyet temsil etti.¹⁵¹⁹ Bakanlar Konseyi'nin 22. toplantısı 22-23 Mayıs 1975'te Ankara'da,¹⁵²⁰ 23.'sü 26-27 Mayıs tarihinde Londra'da¹⁵²¹ ve 24. toplantı 14-15 Mayıs 1977 tarihleri arasında Tahran'da yapıldı.¹⁵²²

Ayrıca CENTO üyesi ülkeler arasında çeşitli konularda konferanslar düzenlenmekte olup, bu konferanslar üye ülkeler tarafından takip edilmekteydi.¹⁵²³ CENTO Ekonomik Komitesinin toplantıları da üye ülkeler tarafından tertiplenmekteydi. Bu komitenin 12 Aralık 1960 tarihinde Londra'da yaptığı toplantıya Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanlığı İktisadi ve Ticari İşler Dairesi Genel Müdürü Turgut Aytuğ başkanlığındaki bir heyet katılmıştır.¹⁵²⁴

20.3. Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Teşkilatı (RCD) ve Teşkilatın Yapısı

CENTO'nun Nisan 1964'te Washington'da yapılan Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye, İran ve Pakistan temsilcileri aralarındaki ekonomik, kültürel ve teknik alanlardaki iş birliğini daha da geliştirmek amacıyla Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği Örgütü'nü (Regional Cooperation For Development -RCD) kurdular. Bu örgütün esasları 20-21 Temmuz 1964'te İstanbul'da Türkiye, İran ve Pakistan Devlet başkanları tarafından yapılan toplantıda belirlenerek, 21 Temmuz'da ortak bir demeçle açıklanmıştır. Bu örgüt vasıtasıyla bölge halkları için daha yüksek kalkınma düzeyleri sağlamak, ekonomik, teknik ve kültürel alanlarda bölgesel iş birliğini arttırmak amaçlanmıştır.¹⁵²⁵ Bu amaçlar şunlardır:

- 1) Ticari antlaşmaların imzalanmasıyla malların serbest dolaşımının sağlanması.
- 2) Ticaret odaları ve mevcut ticaret odaları arasında yakın iş birliği kurmak.
- 3) Ortak amaçlı projelerin oluşturulması ve uygulanması.
- 4) Üç ülke arasındaki posta ücretlerini, iç oranların düzeyine indirmek
- 5) Üç ülke arasında bölgedeki hava taşımacılığı hizmetlerini iyileştirmek

1519 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 282, Dosya No: 43, Belge No: 7.

1520 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 332, Dosya No: 35, Belge No: 16.

1521 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 353, Dosya No: 138, Belge No: 1.

1522 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 366, Dosya No: 40, Belge No: 2.

1523 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 364, Dosya No: 7, Belge No: 9.

1524 BCA, Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 157, Dosya No: 30, Belge No: 4.

1525 Uçarol, *age.*, s. 741.

için güçlü ve rekabetçi uluslararası bir hava hattı kurmak.

6) Ortak bir deniz hattının kurulması, deniz taşımacılığı alanında yakın iş birliğinin sağlanması ve güvence altına alınması konusunda araştırma yapmak.

7) Kara yolu ve demir yolu bağlantılarının yapımı ve geliştirilmesi için gerekli çalışmaları üstlenmek.

8) Turizmi teşvik etmek amacıyla yakın bir zamanda anlaşma imzalamak.

9) Seyahatler için üç ülke arasındaki vize formalitelerini kaldırmak.

10) Uzmanlık ve eğitim alanında birbirlerine teknik yardım sağlamak.¹⁵²⁶

Üç devlet başkanı ayrıca bu kararlarla ilgili olarak, tespit edilen bazı gözlemleri de yerinde bulup geliştirilmesini istemişlerdir. Bunlar arasında bankacılık ve sigorta alanlarında iş birliği, kültürel iş birliği, turizm iş birliği bulunmaktadır. Kültürel iş birliğinin şu yollarla geliştirilebileceği de tespit edilmiştir:

a) Güzel Sanatlar alanında mübadeleler,

b) Öğretmen, İlim adamı, eğitim alanında görevli idareci, yazar artist, gazeteci vs. mübadelesi,

c) Eğitim usulleri tecrübeleri ve programları hakkında bilgi teatisi,

d) Radyo, film ve televizyon programları alanında iş birliği,

e) Kitap, film ve diğer matbu eğitim ve kültür malzemesinin serbestçe mübadelesi bakımından mevcut engellerin kaldırılması,

f) Spor ekiplerinin teatisi ve bölge içi spor turnuvalarının tertibi,

g) Müştereken film çevrilmesi alanında işbirliği yapılması.¹⁵²⁷

Uluslararası alanda İstanbul Paktı olarak bilinen bu iş birliği antlaşmasını yürütmek için yılda birkaç kez Bakanlar Konseyi toplantısı yapılması kararlaştırılmıştır. Bu toplantılarda da çeşitli teknik komitelerin çalışmaları ve bölgesel planlama komitesinin raporlarının incelenip karara bağlanması hedeflenmiştir. Tüm bu işlerin yürütülmesi için Tahran'da yürütmeye görevli bir sekreterlik kurulmuştur.¹⁵²⁸ Bu konuda RCD tıpkı CENTO gibi bir yapılanma göstermiştir. Bu üç ülkenin almış olduğu karar sonrası Londra'da

1526 Dara Parviz Chehrazai, *The Political Basis Of International Interaction In Integration Oriented National Behavior The Case Of The North Eastern Tier Of the Middle East*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Southern California 1973, s. 236.

1527 *Akşam*, 23 Temmuz 1964, s. 7.

1528 Uçarol, *age.*, s. 741.

yayımlanan *Times* gazetesinin sayısında bu konuyla ilgili: *Batılı ittifakı her üç ülkede de son zamanlarda bazı hayal kırıklıkları yarattı. Ne Türkiye, ne de Pakistan Kıbrıs ve Keşmir konusunda kesin bir destek elde edemediler. İran, Arap uluslarının genellikle sun'i hücumlarına hedef olmuş ve dolayısıyla da kendisine sempati izhar eden komşuları ile bağlarını kuvvetlendirmekte fayda görmüştür. Öte yandan komünist tehdidi, bugün Orta Doğu'nun, "Kuzeye karşı bir kalkan" telakki edildiği zamanlardaki kadar kuvvetli değildir. Türklerin ve İranlıların Moskova ile günlük münasebetleri daha da rahatlamış ve Pakistan, daha da ileri giderek, Komünist Çin ile bir anlaşma yapmıştır"*¹⁵²⁹ ifadeleri yer almıştır.

CENTO'nun yapısıyla benzerlik gösteren RCD'nin yapısına baktığımızda ise her üye ülke tarafından belirlenen bir bakandan oluşan Bölgesel Bakanlar Kurulu, Bakanlık Konseyini oluştururdu. RCD'nin Bakanlık Konseyi en yüksek karar organıdır. Bu Konsey, bu hiyerarşinin en tepe noktasıdır ve üye devletler arasında en üst düzeyde bir irtibat noktası sağlamaktaydı. Konsey, üç üye ülke arasındaki bölgesel iş birliğine ilişkin tedbirleri değerlendirir ve karara bağlardı. Konsey oturumları, her yıl Haziran ve Aralık aylarında dönüşümlü olarak, ev sahibi ülkenin başkanlığında gerçekleşirdi.

Yine üye ülkelerin plan örgütlerinin başkanlarından oluşan, Bölgesel Planlama Konseyi bulunmaktaydı. Bu Konsey, organizasyonun ikinci kademesini oluşturan diğer bir sürekli organıdır. Konsey, üç üye ülkenin kalkınma planlarını ve üretim potansiyellerini incelemekle yükümlüdür.

RCD'nin diğer önemli bir yapılanması da her biri üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan Daimi Komitelerdir. Bu Komiteler, üye devletler arasında, ticaret ve iletişim gibi benzeri konularda iş birliği sağlar. Bu komitelerin sayısı, son yapılandırmanın ardından 16'dan 7'ye düşürülmüştür. Bu komiteler şu şekildedir:

Endüstri alanındaki ortak amaçlı şirketler ve bu alanlardaki ittifaklarla ilgili konularla uğraşan Sanayi Komitesi; Petrol ve petrokimyasal konularla ilgilenen Petrol ve Petrokimyasallar Komitesi Bölgesel ticareti teşvik etmek amacıyla RCD Ticaret Odası ve Sanayi Odası, turizm, bankacılık, sigorta ve RCD sigorta merkezi için engellerin kaldırılmasına ilişkin konuları ele alan Ticaret Komitesi; Hava Taşımacılığı, nakliye hizmetleri, yollar, demir yolları, posta ve telekomünikasyon işleriyle ilgilenen Ulaşım ve İletişim Komitesi; teknik yardım programı, kamu yönetimi, sağlık, aile planlaması, tarım ve su kaynaklarının geliştirilmesi gibi konularla uğraşan Teknik İş birliği ve Kamu Yönetimi Komitesi; Kültürel iş birliği RCD kültür merkezi, bilgi, medya ve kadın iş birliği gibi konularla ilgilenen Sosyal İşler Komitesi ve RCD aktivitelerinin bir bütün olarak, koordinasyonu ile ilgilenen Düzenleme Komitesi bulunmaktaydı. CENTO yapılanmasında olduğu gibi RCD'nin de bir Sek-

1529 Akşam, 22 Temmuz 1964, s. 7.

reterliği bulunmaktaydı. RCD sekreterliği, İstanbul'da alınan kararlar Nisan 1965'te İran Tahran'da kurulmuştu. RCD Bakanlık Konseyi, sekreterliğin ilk üç yıl Tahran'da kalmasına, daha sonra ise, Ağustos 1967'de Pakistan İslamabat'ta düzenlenen RCD yedinci oturumunda Bakanlar Kurulu Sekreteryasının Şubat 1971 sonuna kadar Tahran'da devam etmesi ve sonrasında konunun gözden geçirileceğine karar verilmiştir. Sekreteryaya, genel sekreter tarafından yönetilir ve bu sekreteryaya üç yıllık bir periyotta üye hükûmetler tarafından dönüşümlü olarak, atanırdı.¹⁵³⁰

RCD'nin uygulamaları doyurucu olmayınca, çalışmaları hızlandırmak üzere 22 Nisan 1976'da İzmir'de üç ülkenin devlet ve hükûmet başkanları bir zirve toplantısı yaparak, yeni kararlar almışlardır. 21 Temmuz 1964'te açıklanan İstanbul Bildirgesi'ne bazı yenilik ve değişiklikler getiren bu yeni kararlara göre, RCD'nin dayanacağı bir anlaşma metni hazırlanacak, ortak banka ve ulaşım şirketleri kurulacak, 10 yıl içinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturulacak, Genel Sekreterliğin yetkileri arttırılacak ve Bakanlar Konseyinin altında Tahran'da bir Temsilciler Konseyi kurulacaktı. İzmir kararları doğrultusunda hazırlanan Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği (RCD) Örgütü Antlaşması'nın metni, 1977 yılında üç Dışişleri Bakanınca imzalanmış ve onay işlemleri bitince de yürürlüğe girmiştir.¹⁵³¹ Ancak bu konuda istenen gelişme sağlanamamış, 1979'da İran'daki devrimden sonra CENTO ile birlikte RCD örgütü de etkisini kaybetmiştir.¹⁵³² RCD'nin etkisini kaybetmesiyle 1984 yılı sonlarında İran'ın girişimi ile örgütü yeniden canlandırmak üzere, RCD Konseyi, 29 Ocak 1985'te Tahran'da yeni bir karar metni imzalamış, bununla örgütün adı Ekonomik İş birliği Örgütü (Economic Cooperation Organization-ECO) olmuş, İzmir Bildirgesi ve Antlaşması'nın ilke ve hükümleri üzerinde örgütsel bazı değişiklikler yapılmıştır. Özellikle İzmir Antlaşması'nın giriş kısmı kaldırılmış, Bakanlar Konseyi yerine Dışişleri Müsteşarları düzeyinde bir Yüksek Konsey ile onun altında Genel Müdürler düzeyinde sürekli bir Yardımcılar Konseyi kurulmuş, Planlama Konseyinin görevi yeniden düzenlenmiş, Komitelerin sayısı da dörde indirilmiştir.¹⁵³³

20.4. Merkezî Antlaşma Teşkilatı (CENTO)'nın Dağılması

CENTO bir savunma organizasyonu olarak görünüşte hiçbir şey yapmamıştır. Özel savunma tedbirlerinin ne olabileceği konusunda hiçbir karar

1530 Mahmud Alam, *Pakistan-Iran-Turkey (RCD) Collobration In Air Transport: Formation of a Joint International Airlin And Its Legal Aspects*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGillUniversity, Montreal 1972, s. 21-25.

1531 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, C II, TTK, Ankara 1991, s. 496-497.

1532 Uçarol, *age.*, s. 741.

1533 Soysal, *age.*, s. 497.

veya plan ortaya çıkarılamamıştır. Paktın asıl amacı Sovyetler Birliği'nden gelecek bir saldırıya karşı koymak olduğu için Pakistan'ın 1965 ve 1971 yıllarında Hindistan'la yaptığı iki savaşta CENTO hareketsiz kalmış, hatta ABD ve İngiltere, Pakistan ve Hindistan'a silah ve malzeme vermeme politikası takip etmişlerdir.¹⁵³⁴ 1971 savaşında Sovyetler Birliği, Siyasi Dayanışma Antlaşması çerçevesinde Hindistan'a uçakla malzeme sevk ederken, ABD ve İngiltere'nin bu politikası Pakistan'da tepki yaratarak, Pakt üyesi olmanın kazanç değil, kayıp getirdiği imajı yaratmıştır. Bu sırada Türkiye ile İran kendi imkânları ile Pakistan'a yardım etmeye çalışmışlardır. 1960 yılında Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin yumuşamaya başlaması ve Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in Moskova'ya gitmesi kararlaştırılınca, ABD'de Orta Doğu savunmasında Türkiye yerine İran'a dayanmak düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Bu durum bir taraftan İran Şahı'na olan güveni arttırırken diğer taraftan da Pakt içindeki iş birliği imkânlarını azaltmıştır. CENTO'nun siyasi ve askerî bir etkisinin olmaması bölgesel üyelerin CENTO'ya ilgisini de azaltmıştır. CENTO'nun etkisinin azalmasında ABD ve İngiltere'nin rolü de etkili olmuştur. Ancak CENTO'nun üye devletler için ekonomik etkisi oldukça faydalı olmuştur. Çünkü üye devletlerdeki birçok tesisin yapılmasını sağlamıştır.

CENTO'nun faaliyete başlamasından sonra bölgedeki gelişmeler birtakım anlaşmazlıklara da neden olmuştur. Bu olaylardan biri de Suriye-Mısır birleşmesinin 1961 yılı Eylül'ünde sona ermesidir. Bu ayrılıkta Nasır'ın Suriye'ye yerleştirmek istediği rejimin halk tarafından benimsenmemesinin etkisi vardır. Türkiye de ortaya çıkan bu yeni durumda Suriye'yi tanımıştır. Bundan dolayı Mısır ile ilişkileri kesintiye uğramıştır.

Pakistan, 1971 Hindistan savaşından sonra CENTO'dan tamamen ümidini kesmiştir. Ziya ül-Hak idareyi aldıktan sonra Dışişleri Bakanlığına atadığı Aga Şahi, CENTO'nun bir işe yaramadığını açıkça ifade etmeye başlamıştır. Pakistan, CENTO'dan ayrılarak, Tarafsızlar Bloku'na katılmanın çok daha isabetli ve menfaatlerine uygun olacağını düşünmeye başlamıştır. İran olaylarının da çıkması Pakistan'ın CENTO'dan ayrılmasını hızlandırmıştır. Nitekim İran olayları çıkmasaydı Pakistan CENTO'dan ayrılmayabilirdi.

İran'da 1975 yılında tek parti rejimine dönülmesinden dolayı 1977 yılından itibaren tepkiler ortaya çıkmıştır. Mollalar zaten şah aleyhtarıydı. 1978 yılında bazı yürüyüşler yapılmaya başlandı. 8 Eylül 1978'de Tahran'da büyük bir gösteri yapılırken 12 ilde sıkıyönetim ilan edildi.¹⁵³⁵ İran'da meydana gelen bu olaylar ülke sınırlarını aşarak, uluslararası önem kazanmaya başlamıştı. Çünkü bölgenin büyük devleti olan İran, CENTO blokunun temel ayakların-

1534 Gürün, *age.*, s. 361.

1535 Gürün, *age.*, s. 362-364.

dan biri olarak, kabul ediliyordu.¹⁵³⁶

İran'da 16 Ocak 1979'da yeni hükûmet güvenoyu alınca Şah İran'dan ayrılmış ve 1 Şubat'ta Humeyni İran'a dönerek, yönetimi ele almıştır. Şubat ayı ortasına kadar İran'da Humeyni rejimi tam olarak yerleşmesine rağmen, İran CENTO'dan çıkmak yönünde herhangi bir karar almamıştı. Pakistan Dışişleri Bakanı Aga Şahi Şubat sonları ile Mart ayı başlarında İran'a giderek, bazı görüşmelerde bulunmuştur.¹⁵³⁷ Bu görüşmelerden sonra 12 Mart 1979'da Pakistan, Pakt'ın Pakistan'ın güvenliğini sağlayamadığını, İran da Şahın devrilmesinden sonra Paktın sadece emperyalistlerin çıkarlarını koruduğunu iddia ederek, CENTO'dan çekildiğini bildirmiştir.¹⁵³⁸ Bu konu hakkında İran Dışişleri Bakanlığı İran Devrimi'nin Sesi radyosu aracılığıyla yapmış olduğu açıklamada: "İran'ın Merkezî Antlaşma Örgütü'ndeki tüm yükümlülükler ve sorumluluklarını reddettiği" belirtilmekte ve şöyle denilmektedir: "CENTO, bölgedeki üyelerin çıkarlarını güvence altına almakta hiçbir etkinliğinin olmadığını kanıtlayarak, büyük devletlerin çıkarlarını korumaktan başka amaç taşımayan bir antlaşma olduğunu ortaya koymuştur".¹⁵³⁹

3 Mart 1979'da Türkiye bu devletlerin CENTO'dan ayrılma konusunda aldıkları kararları saygıyla karşıladığını ve bu durumda CENTO'nun bölgede fiilen işlevini yitirdiğini belirterek, örgütün ilgili hükümler uyarınca sona erdirilmesi için gerekli girişimlerde bulunacağını açıklamıştır. Böylece Bağdat Paktı'nın bir devamı olan CENTO da hukuki yönden olmasa da fiilen sona ermiş¹⁵⁴⁰ ve böylece Bakanlar Kurulunun 06.08.1979 tarihinde aldığı kararla CENTO 28 Eylül 1979 tarihinde son bulmuştur. Bu karara göre; 9 Kasım 1960 tarihinde Ankara'da imzalanmış bulunan Merkezî Antlaşma Teşkilatı'nın, Millî Temsilciler ve Milletlerarası Personelin statüleri hakkında Antlaşma ve Ek Mektubun (bu anlaşmanın yürürlükte kalmış olduğu süre içindeki fiil ve işlemlerle ilgili hükümlerinin bu devre için geçerliliğini koruması kaydı ile) CENTO Sekreteryasının tasfiyesinin sona ereceği 28 Eylül 1979 tarihinden itibaren son bulması; bunları sağlamak üzere ilgili ülkelerle yapılacak nota alıp verilmesine buna ilişkin diğer işlemler için Dışişleri Bakanlığının yetkili kılınması; adı geçen bakanlığın 6.6.1979 günlü ve 295-907 sayılı yazısı üzerine, 31.5.1963 günlü ve 244 sayılı yasanın 3. maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 6.8.1979 gününde kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴¹ Ancak Türkiye ikili ilişkilerin ve RCD içindeki iş birliğinin zedelenmeyeceğini de vurgulamıştır.¹⁵⁴²

1536 Qasımlı, *age.*, s. 547.

1537 Gürün, *age.*, s. 365.

1538 Uçarol, *age.*, s. 740-741.

1539 *Cumhuriyet*, 13 Mart 1979, s. 1, 11.

1540 Uçarol, *age.*, s. 741.

1541 *BCA*, Fon Kodu: 030-18-01, Kutu No: 380, Dosya No: 246, Belge No: 10.

1542 Soysal, *age.*, s. 495.

Türkiye, CENTO'nun feshiyle birlikte RCD konusunda ilişkilerin devam edeceğini bildirmesine rağmen üyeler arasında bazı anlaşmazlıklar da çıkmıştır. Nitekim gerek İran, gerekse Pakistan hükûmeti CENTO'dan çıkma kararlarını açıklarken, bundan sonra RCD'nin etkin ve işlevi olan bir örgüt haline getirilmesi gerektiğini de belirtmişlerdir. Ancak özel bir ziyaret için Ankara'ya gelen Pakistan Devlet Başkanı Dışişleri Danışmanı Ağa Şahi'nin, Dışişleri Bakanı Prof. Gündüz Ökçün ve Başbakan Bülent Ecevit ile yaptığı görüşmelerde, özellikle CENTO'nun dağılmasından sonra ortaya çıkan durumu irdelenmiş ve genel olarak Orta Doğu'da yaşanan bunalımlı dönem üzerinde görüş alışverişinde bulunulmuştur. Görüşmeler sırasında taraflar RCD'nin güçlendirilmesi konusunda ortak bir görüşte birleşmişlerdir. Ancak RCD'nin genişletilmesi konusunda İran ve Pakistan arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Anlaşmazlığın Ağa Şahi'nin İran'a giderek, devrim hükûmeti yetkilileri ile yaptığı temaslarda ortaya çıktığı kaydedilmektedir. İran hükûmeti, RCD genişletilecekse, bunun Hindistan'ın da örgüte dâhil edilerek, gerçekleştirilmesini talep ederken, Pakistan İran'ın bu isteğine karşı çıkmaktaydı. Çünkü Pakistan örgüte alınacak ülkelerin kalabalık bir nüfusa sahip olmamaları gerektiğini belirterek, RCD'nin genişletilmesi konusunda bir sınır getirmekteydi. Bunda Pakistan ile Hindistan arasında geçmişe dayanan anlaşmazlıkların da etkili olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴³

Orta Doğu'da ABD ve İngiltere'nin Sovyetlere karşı kurmaya çalıştığı savunma örgütlerinden biri olan Bağdat Paktı'nın Irak'ta çıkan 1958 darbesi sonucunda Irak'ın Pakttan ayrılmasından sonra Paktın tamamen dağılmasını önlemek amacıyla CENTO kurulmuştur. Başlangıçta bölge ülkelerine özellikle ekonomik alanda katkı sağlayan CENTO, üye devletlerin dış politikalarında özellikle ABD tarafından yalnız bırakıldıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu durum CENTO'nun işlevselliğini etkilemiş ve İran devrimi sonrası da dağılmıştır.

1543 Cumhuriyet, 25 Mart 1979, s. 6.

21. ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE EĞİTİM (1946-1960)*

21.1. Eğitim

21.1.1. İönü Dönemi'nin İkinci Safhası

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra çok partili rejime geçildi ve bu arada eğitim politikasında da önemli değişiklikler oldu. Üçüncü Millî Eğitim Şûrası 1946 tarihinde Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sırer başkanlığında toplandı. Şûra konuları; ticaret okulları ve liseleri, erkek sanat ortaokulları ve enstitüleri ile kız enstitüleri program ve yönetmelikleri, İstanbul Teknik Okulu, aile ile okul arasında iş birliği sağlanması şeklinde belirlendi.¹⁵⁴⁴ Okul-aile iş birliği ilk defa burada geniş olarak tartışıldı. Üçüncü Millî Eğitim Şûrasında, meslekî-teknik eğitim konuları ana gündem maddesi oldu ve bu okullara dair önemli kararlar alındı.¹⁵⁴⁵

İönü Dönemi'nin son şûrası 1949 yılında toplandı. Şûranın açış konuşmasında Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, ilkokullarda aktif bir eğitim yapılırken, ortaokullarda ve liselerde pasif bir eğitim yapıldığından, buralarda hayatla ve ülke gerçekleriyle ilgisi olmayan konular okutulduğundan bahsetti ve “demokrasi terbiyesi” üzerinde durulacağını vurguladı. Liselerin dört yıla çıkartılması ve programlarının buna göre hazırlanması, ortaokul ve lise öğretmeni yetiştirecek teşkilatın kurulması, Köy Enstitüleri ile ilk öğretmen okullarının, öğretmenlerin aynı kaynaktan yetiştirilmesi amacıyla birleştirilmesi, ortaöğretimin daha uygulamalı hâle getirilmesi gibi öneriler yapıldı.¹⁵⁴⁶

Daha sonra (bir yıldan yedi yıla kadar) çeşitli aralıklarla 19 kez toplanan Millî Eğitim Şûraları, eğitim sistemini geliştirmek ve niteliğini yükselt-

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, ergune-gitim@gmail.com.

1544 MEB, **Üçüncü Millî Eğitim Şûrası, Çalışma Programı, Komisyon Raporları, Konuşmalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991. s. 9-37.

1545 Kemal Turan, **Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi ve Mehmet Rüştü Uzel**, MEB Yayınları, İstanbul 1992. s. 88-90.

1546 MEB, **Dördüncü Millî Eğitim Şûrası (22-31 Ağustos 1949)**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991. s. 215-246.

mek için eğitim ve öğretimle ilgili çeşitli konuları gündemine aldı, tartıştı ve Bakanlığa tavsiye kararları verdi. İlk yıllarında; öğretim programları, ders kitapları, öğretmen yetiştirme, ana dilde eğitim, ahlak eğitimi, tarih bilinci, demokrasi eğitimi gibi önemli konulara yoğunlaşan şûralar, 1980'li yıllardan itibaren konuları çeşitlendirdi ve 2000'li yıllardan çeşitlenme daha da fazla-
laştı.¹⁵⁴⁷

1946'dan sonra Sirer'in eğitim bakanlığı zamanında Köy Enstitülerinde köklü değişiklikler yapılmaya başlandı; öğretim kadroları ve programları esaslı olarak değiştirildi, hatta dünya klasiklerinin okunması yasaklandı. Hasanoglan Yüksek Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursları kapatıldı.¹⁵⁴⁸ Sağlık memuru yetiştirme durduruldu, Enstitülere verilen canlı-cansız demirbaşlar geri alındı.¹⁵⁴⁹ 1946 CHP programında Köy Enstitülerinden “millî duyguya sahip” gençlerin yetiştirileceği yazıldı.¹⁵⁵⁰ Ayrıca kurum gerek Demokrat Parti muhalefeti gerekse CHP içindeki bir grup tarafından acımasızca suçlanmaya başlandı. Bunların bazıları öğretmenlerin yetişmeleri, görevleri ve durumları hakkında tartışılabilir eleştiriler iken, bazıları komünizm, dinsizlik, ahlak-sızlık gibi gerçekliği ve yaygınlığı şüpheli, iftira niteliğindeki suçlamalardı.

Bunun dışında Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlere köyde arazi verilmesi, öğretmen ve sağlık memuru lojmanlarının yapımı ve hatta köy okullarının köylüler tarafından yapımı konularında halkı ve öğretmenleri rahatlatan düzenlemeler yapıldı.¹⁵⁵¹ Reşat Şemsettin Sirer'in bakanlığı döneminde yapılan en önemli işlerden biri, Osmanlıdan beri çözülemeyen ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının ayarlanması ve düzenli ödenmesi sorununun çözülmesidir. Önce öğretmenlerin il özel idarelerinden aldıkları maaşlar devletin merkezi bütçesine alınarak, düzenli ödeme sağlandı.¹⁵⁵² Daha önceden Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerin geçimlerini sağlamak için tahsis edilen arazilerin

1547 Zeynep Kılıç-Semra Güven, “Türk Millî Eğitim Şûralarında Alınan Kararların İncelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, s. 588-599. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt10/sayi53_pdf/5egitim/kilic_zeynep_semraguven.pdf, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1548 Tayip Duman, **Türkiye’de Orta öğretime Öğretmen Yetiştirme**, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 57.

1549 Caner Yüce, **Demokrat Partinin Eğitim Politikası ve Cumhuriyet Halk Partisinin Muhalefeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 94.

1550 **Peker Hükûmeti Programı**, 1946 (<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP15.htm>) Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1551 Erdoğan Başar, **Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, MEB Yayınları, İstanbul 2004, s. 379-388; Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, Ankara 1967, s. 133.

1552 Özel İdarelerden Maaş Alan İlkokul Öğretmenlerinin Kadrolarının Millî Eğitim Bakanlığı Teşkilatına Alınması Hakkında Kanun, **T.B.M.M. Kavanin Mecmuası**, Cilt: 30, s. 443; Düstur, Cilt: 28, s. 1496.

alınması ve istimplâk sorunu, yapılan çeşitli düzenlemelere rağmen tam çözülemedi. Köy Enstitüsü mezunu 20 yıl köyde çalışmak zorunda idi. Maaşları 20 lira (şehir ve kasaba öğretmenleri 60 lira), çocuk zammı 5 lira (şehir öğretmenlerine 10 lira) idi; âdeta ikinci sınıf öğretmen muamelesi görüyorlardı. Bu sorun da Sirer'in bakanlığı döneminde çıkartılan bir kanunla¹⁵⁵³ çözüldü. Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerle ve sağlık memurlarının aylıkları 100 liraya çıkartıldı ve her üç yılda bir bu aylıklarına 10 lira zam yapılması hükmüne bağlandı (ama yine de Köy Enstitüsü mezunları ile diğer öğretmen okulu mezunları arasındaki maaş farkı 1957'ye kadar devam etti).

1950'den sonra Köy Enstitülerinin kız öğrencileri ayrılarak, Kızılçullu ve Beşikdüzü Köy Enstitülerinde toplandı. Sonra Kızılçullu Köy Enstitüsü kapatılıp, öğrencileri Bolu Kız Öğretmen Okuluna aktarıldı. Aynı yıllarda 4 enstitüdeki Sağlık Kolu kapatıldı. 1951 yılında Köy Enstitülerinin öğretim süresi 5 yıldan 6 yıla çıkarıldı. 1953'te Öğretmen Okulları ve Köy Enstitüsü Programı yeniden düzenlendi. Burada İş ve tarım dersleri her sınıfta 3 veya 4 saatlik dersler hâlinde sürdürülmüştür. Ancak 27 Ocak 1954'te "Köy Enstitüleri İle İlköğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun" yayımlandığı için, Köy Enstitüleri artık 6 yıllık İlköğretmen Okuluna dönüştürüldü.¹⁵⁵⁴ Köy Enstitülerindeki Yapı ve Sanatbaşı, Tarımbaşı, Müzikbaşı, Denizcilik Sporbaşı, Kümebaşı, İşlik ve Balıkçılıkbaşı, Sağlıkbaşı gibi kadrolar da kaldırıldı.¹⁵⁵⁵

Demokrat Parti zamanında, ilkokullara öğretmen yetiştiren okullar birleştirilerek, öğretmenler maaş ve özlük hakları açısından eşitlendi. Köy Enstitüleri zaten CHP zamanında kadro ve program olarak kapatılmıştı; DP'nin yaptığı, programları tekrar düzenleyerek, öğretmen okullarını tek çatı altında birleştirmek oldu.

Aslında Köy Enstitüleri tarihinde üç safha görmekteyiz. Birincisi kuruluşundan 1946 yılına kadar olan dönem, ikincisi 1946-1954 arasındaki dönem ve üçüncüsü de 1954'ten 1970'te yedi yıla çıkarılıp karakterinin tamamen değiştiği zamana kadar olan dönem. Her dönemde Enstitü ruhu biraz daha zayıflayarak devam etti, öğrencilerin köyden seçilmiş olmaları, yatılı okumaları sayesinde onlara öğretmen ruhu verildi; atölye, tarım alanları ve diğer ders

1553 "Köy Enstitüleri Mezunu Öğretmenler ile Köy sağlık Memurlarının Geçimlerinin Düzenlemek Üzere 3803, 4274 ve 4459 Sayılı Kanunlara Ek Kanun", **T.B.M.M. Kavanin Mecmuası**, Cilt: 29, s. 813.

1554 Zaten 1949 yılında toplanan Dördüncü Eğitim Şûrasında, bütün öğretmenlerin aynı kaynaktan yetiştirilmesi için, köy enstitüleri ile ilk öğretmen okullarının birleştirilmesi tekelifine çok olumlu yaklaşıldı. **MEB, Dördüncü Maarif Şûrası 22-31 Ağustos 1949**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 244.

1555 MEV, Köy Enstitüleri İle İlköğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, 4 Şubat 1954. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8625.pdf>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

ortamları olması dolayısıyla diğer okullardan farklı ve daha üstün öğretmenler yetiştirildi.

İnönü Dönemi'nin en önemli başarılarından bir başkası, 1948 İlkokul Programıdır. Reşat Şemsettin Sırer'in bir Komisyona hazırladığı bu program, bir sonraki Bakan olan Tahsin Banguoğlu döneminde uygulanmaya başlandı. Bu program, Cumhuriyet Dönemi'nin en uzun süren ilkokul programı oldu; köy ve şehir ilkokullarının programları arasındaki eşitsizliği önemli ölçüde giderdi.¹⁵⁵⁶

İnönü Dönemi'nde ortaöğretim öğretmenlerinin yetiştirilmesi konusunda Eğitim Enstitülerinin kurulduğu görüldü. 1946–1947 öğretim yılından itibaren Eğitim Enstitülerinin açılmasına başlandı. Eğitim Enstitülerinin oluşumunda Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Terbiye Enstitüsü “Gazi Eğitim Enstitüsü”, Necati Terbiye Enstitüsü ve Orta Öğretmen Okulu da “Balıkesir Eğitim Enstitüsü” adları verilerek ve bunların yanına İstanbul Eğitim Enstitüsü ve İzmir Kız Eğitim Enstitüsü de yeni kurularak öğrenci almaya başlandı. Daha sonra Adana da buna eklendi (Demokrat Parti dönemi sonlarında Bursa ve İzmir Buca Eğitim Enstitüleri açıldı).

1933 İstanbul Üniversitesi reformu Üniversiteyi Eğitim Bakanlığı'na bağımlı hâle getirmişti. İnönü zamanında 1933 reformunda üniversiteden atılan İ. Hakkı Baltacıoğlu gibi bazı hocalara üniversitelerde ders verildiği görüldü. Ama üniversiteler alanındaki en büyük reform 1946 Üniversiteler Kanunu ile üniversitelere tekrar yönetim özerkliğinin verilmesidir. Bu arada fakülteleri büyük ölçüde Atatürk zamanında kurulan (1925 Hukuk Mektebi, 1930 Ziraat Enstitüsü, 1935 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1943 Fen Fakültesi, 1945 Tıp Fakültesi, 1949 İlahiyat Fakültesi) Ankara Üniversitesi de 1946'da yasal statüye kavuştu.¹⁵⁵⁷ 1942'de Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü kuruldu.

1946'dan itibaren CHP toplantılarında din eğitimi tartışılmaya başlandı¹⁵⁵⁸ ve ürkek bazı değişiklikler de yapıldı. Şubat 1948'de imam-hatiplerin tekrar açılması, ilkokul 4. ve 5. sınıflara program dışında din dersleri konması sadece tartışıldı; Millî Eğitim Bakanı Banguoğlu'nun çabalarıyla Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve on ay süreli İmam-Hatip Kursları açıldı.¹⁵⁵⁹

1556 MEB, **İlkokul Programı**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948. s. 3.

Mehmet Arslan, “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı: 146, Yıl: 2000. s. 42-48. <https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/MillîEgitimDergisi/144/arslan.htm>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1557 İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişmesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 3, İletişim Yay., s. 663-667.

1558 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. M. Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2000, s. 413.

1559 Hüseyin Atay, “Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve İslam’da Eğitim”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XII, S 35, 1996, s. 493-502; Birgül Bozkurt, “Türkiye’de Çok

İnönü Dönemi'nin ikinci safhasında görülen bir başka olay, üniversite öğretim elemanlarının bazılarının görevine son verilmesidir. 1945'te Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebiyle başlayan süreç içinde Türkiye'de milliyetçi-sol kavgası giderek şiddetlenince Niyazi Berkes, Mediha Esenel (Berkes), Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Azra Erhat, Adnan Cemgil ve Muzaffer Şerif Başoğlu gibi, aslında çoğu Amerika'da yetişmiş bazı öğretim elemanları 1948-1950 arasında üniversiteden tasfiye edildi.

21.1.2. Demokrat Parti Dönemi

Demokratlar genel ve temel eğitim politikalarını 1945'lerden itibaren belirlemeye başlamışlardı.¹⁵⁶⁰ Demokratlar, hümanist politika yerine millî ve manevi değerlere önem veren, tevhid-i tedrisatı esas alan bir eğitim politikası izleyeceklerini açıklıyorlardı (burada CHP'nin millî-laik politikası ile DP'nin millî-manevi politikaları birbirinden oldukça farklı idi). Köy Enstitülerine karşı olduklarını, bunun öğretimde birlik (tevhid-i tedrisat) ilkesini bozduğunu söylüyorlardı. Celal Bayar 1950'de *DP, Atatürk inkılabını tamamlamak arzusu ile ortaya çıkmıştır* diyordu.¹⁵⁶¹

Çok partili bir demokrasinin ilk sert kavgası Halkevleri üzerinde yapıldı. Demokrat Parti, binaları devlet bütçesi ile yapılmış bu kurumun tek parti yönetimi zamanındaki gibi partinin propaganda merkezi olarak çalışmasına müsaade etmeyeceğini açıkladı. Zaten 1950'de eski Türk Ocağı mensupları bu Derneği yeniden kurarken, 1932'de Türk Ocaklarının kendilerine zorla feshettirilerek binaların ellerinden alındığını iddia edip, Halkevi şekline getirilen eski binalarını istediler. Mecliste çıkarılan bir yasa ile bu kurumların binaları hazineye devredildi, kütüphaneleri, alet-edevatı hoyrat bir şekilde dağıtıldı.

21.1.2.1. Demokrat Parti'nin Din Eğitimi Politikası ve Uygulaması

CHP'nin 1946'dan itibaren ürkek şekilde uyguladığı din eğitimi politikası, DP zamanında cesur bir şekilde uygulanmaya başlandı. Partiler siyasi kaygılarla dine ve dinî gruplara açık politikalar izledi. 1950'de din dersi ilkokulların 4 ve 5. sınıflarında zorunlu ders olarak okutulmaya başlandı. Ders zorunlu olduğu hâlde, çocuklarına bu dersi aldırma istemeyen velilerin bir

Partili Düzene Geçişte CHP ve Eğitim Sistemindeki Gelişmeler (1946-1950)", *ÇTTAD*, Cilt: IX, Sayı: 20-21, 2010, s. 213-231.

1560 Emre Kılıç, *Demokrat Parti Dönemi Milli Eğitim Politikası (1950-1960)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008. s. 47.

1561 Zehra Taşdöven, *Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013. s. 36. <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/678/1/zehra%20TAŞDÖVEN.pdf>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

dilekçe ile okul yönetimine başvurması istendi. Eğitim Bakanı Tevfik İleri, din eğitiminin özellikle ilkokulda yapılmasının doğru olduğunu ve dinî eğitimin “politikadan uzak bir millet hizmeti” olduğunu savundu.¹⁵⁶² Arapça ezan yasağı kaldırıldı, radyodan Kur’an yayınına başlandı. Daha sonra ilkokullardaki din dersi yeterli görülmemekle, bu dersin ortaokul ve liselerde de verilmesi istendi.¹⁵⁶³ Ortaokullara din dersi konulması 1955-1956 yıllarında çok yoğun siyasi ve kültürel tartışmalara neden oldu, ama 1956’da ortaokul 1 ve 2. sınıflara din dersi konuldu.¹⁵⁶⁴ Bu dersi verecek yetişmiş öğretmen olmadığı için de dersi isteyen öğretmen vermeye başladı.

1950’li yıllarda bazı dinî grupların Atatürk aleyhinde fikri ve fiili hücumlarını engellemek için 1951 yılında “Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun” çıkartılmak zorunda kalındı.¹⁵⁶⁵

1948’de CHP Meclis Grubu İmam-Hatip okullarının ve İlahiyat Fakültesinin kurulmasını tartışmaya başladı. Demokrat Parti ise İmam-Hatip okullarının 1951-1952 öğretim yılında açılmasını kararlaştırdı. Kültürlü din adamı yetiştirmek amacıyla ilkokula dayalı, birinci devresi 4 yıl, birinci devreye dayalı ikinci devresi 3 yıl olmak üzere 7 yıllık İmam-Hatip okulları İstanbul, Ankara, Adana, Isparta, Kayseri, Konya ve Maraş olmak üzere 7 şehirde açıldı.¹⁵⁶⁶ Bu okulların sayısı 1958’de 19’a çıktı ve öğrenci sayısı dört bini geçti. Bu okullarda İlahiyat Fakültesi mezunları öğretmenlik yapabilecekti. Ama yeterli öğretmen bulunamadığı için okulların medrese gibi çalıştığı, eski medrese hocalarının burada ders verdiği ortaya çıktı. Bu okullar kuruluşlarından beri bir meslek okulu olmayı kabul etmeyip, dinî program uygulayan bir genel lise olarak kabul edilmek istendiler.¹⁵⁶⁷ Hem bu okullara öğretmen yetiştirmek hem de bu okul mezunlarının yükseköğretim yapabilmelerini sağlamak amacıyla 1959 tarihinde İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü açıldı.

1562 Taşdöven, *agt.*, s. 67.

1563 Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Birey Yay., İstanbul 1988, s. 84.

1564 Esmen Torun, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kültürel Değişimler -İç ve Dış Etkenler- (1945-1960)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay., Antalya 2006, s. 361-363.

1565 Dankwart A. Rustow, “Türkiye’de İslâm ve Politika: 1920-1955”, *Türkiye’de İslâm ve Laiklik*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 57-90.

1566 Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 166.

1567 Mustafa Ergün, “Medreseler ve İmam-Hatip Liseleri”, *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı. Bildiri ve Tartışmalar*, 7-9 Nisan 2005, İnönü Üniversitesi Yay., Malatya 2005, s. 109-121.

21.1.2.2. İlköğretim Politikası

CHP zamanında uygulanan köylülerin kendi okullarını yapma zorunluluğu 11 Ağustos 1951 tarihinde kaldırılarak, köy okullarının genel bütçe ve özel idare bütçelerinden ayrılan ödeneklerle yaptırılması kararlaştırıldı. 1952’de 33.084 köyün 18.386’sında hâlâ okul bulunmuyordu.¹⁵⁶⁸

Demokratlar Köy Enstitülerine baştan beri karşı oldukları için, önce Enstitülerde okumakta olan kızları İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsüne toplayarak, orayı bir Kız Köy Enstitüsü hâline getirdi. Köylü olmayan çocukların da bu okullara alınmasını sağlayarak okulların köylü karakterini kaldırdı.

27 Ocak 1954 tarihinde CHP’nin programını ve kadrolarını değiştirdiği Köy Enstitüleri -Beşinci Millî Eğitim Şûrası kararına, Wofford ve Maaske Raporlarına uyarak- ilköğretmen okulları ile birleştirip adı “öğretmen okulu” olarak değiştirildi.¹⁵⁶⁹ O zaman 42 öğretmen okulunun 21’i Köy Enstitüsü kökenli idi.

CHP zamanında Tahsin Banguoğlu’nun kapattığı İstanbul Öğretmen Okulu, Terbiye Enstitüsü ve Yüksek Öğretmen Okulu yeniden açıldı, 1959’da Ankara Yüksek Öğretmen Okulu ve İzmir Buca Eğitim Enstitüsü kuruldu.

21.1.2.3. Amerikalı Uzmanların Şekillendirdiği Eğitim

Osmanlı ve Atatürk zamanında çok yaygın olarak uygulanan yurt dışından yabancı uzman getirme, onlardan değerlendirme ve gelişim raporları alma geleneği Demokrat Parti zamanında tekrar canlandı. Ancak bu dönemde çeşitli alanlarda getirilen 154 uzmanın 151 tanesi Amerika’dan davet edildi. Ford ve Rockefeller gibi Amerikan vakıfları desteği ile gelen/gönderilen bu uzmanlar, Türk eğitiminin Amerikan modeline getirilmesinde önemli rol oynadılar.¹⁵⁷⁰ 1951 yılında ilköğretim alanında Kate V. Wofford, halk eğitimi alanında Watson Dickerman, psikoloji alanında William C. Kwaraceus, orta-öğretim programları alanında John Rufi; 1952 yılında ortaöğretim programları üzerine Ellsworth Tompkins, rehberlik ve sosyal bilgiler ders programları üzerine Lester Beals ve 1953 yılında öğretmen yetiştirme alanında Roben J. Maaske, 1955 yılında meslek okulları üzerine M. Costat, gene 1955 yılında (gelen ve iki yıl ülkemizde kalan) Kız Teknik Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi üzerine Elizabeth S. Gorvine, 1957 yılında Türkiye’de Ticaret

1568 TBMM Tutanak Dergisi, Devre: 9, C 18, s. 440.

1569 İsmail Şahin, **Demokrat Parti Hükûmetleri Dönemindeki Eğitim-Kültür Politikaları**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 27; Mustafa Ergün, “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 17, 1990, s. 453-457.

1570 Ayşegül Ekizceli, **Yabancı Uzmanların Türk Eğitim Sistemi Hakkında Verdikleri Raporlar (1924-1960) Üzerine Bir Analiz**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006. s. 15.

Eğitiminin Bugünkü Durumu ve Gerekli Değişiklikler üzerine ICA (Amerikan İktisadi Yardım Teşkilatı) ve yine 1957 yılında meslekî ve teknik öğretim okulları konusunda J. Orizet gibi uzmanlar geldi.¹⁵⁷¹

Demokrat Parti iktidarının son döneminde, 1958’de, Bakanlık ve Ford Vakfı desteğiyle “Türkiye Eğitim Millî Komisyonu” kuruldu; 1959 yılında gerek yurt içinde gerekse Amerika Birleşik Devletleri, İspanya, Fransa, İngiltere, Batı Almanya, İtalya gibi ülkelere yapılan seyahatler sonunda hazırlanan rapor, Ford Vakfının koşulu olarak Türkiye’de yazılması iç etkilere maruz kalacağından etkilerden uzak bir yerde, Viyana’da yazıldı.¹⁵⁷² Hazırlanan raporun basılması 1960 Askerî Darbesinden sonra yapıldı.¹⁵⁷³

Bunlar dışında Atatürk Üniversitesi personelinin Nebraska’da yetiştirilmesi, program geliştirme, Test ve Araştırma Bürosu, ölçme-değerlendirme, rehberlik, deneme liseleri (Bahçelievler, İstanbul Atatürk Kız vs), maarif kolejleri, radyo ile eğitim vs gibi projeler de Amerikan projesi olarak başladı. Wofford, Türkiye’de kaldığı dört ay boyunca verdiği seminerlerden seçtiği 25 kişilik bir öğretmen grubunu Amerika’ya gönderdi (1954). Öğretmenler Amerikan eğitim sistemini görmek, gözlemlemek, Florida Üniversitesinde birleştirilmiş sınıflar hakkında bazı seminer çalışmalarına katılmak için on ay Amerika’da kaldılar. Bu grup, dönüşte Bakanlık teşkilatında çeşitli üst düzey görevlere atandılar.¹⁵⁷⁴ Bu öğretmenler grubundan bazıları dönüşte çeşitli bölgelerde incelemeler yaptı, ilkökul programını geliştirmek için çalışmalara başladı. Bu çalışmalar sonucunda Bolu Köy Deneme Okulları Program Taslağı hazırlanarak, Bolu ve İstanbul’da 1954-1955 öğretim yılında uygulamaya kondu.¹⁵⁷⁵ Daha sonra uygulama alanı on dört vilayete çıkarıldı.

1954’te toplanan Beşinci Millî Eğitim Şûrasında ilköğretim yasa tasarısı üzerinde çalışılarak, pansiyonlu ve yatılı bölge ilkökulları kurulması önerildi. Bu çalışmalar Amerikalı uzman Prof. Dr. Kate V. Wofford’un raporu üzerine bina edildi.¹⁵⁷⁶

1571 Ekizceli, **agt.**, s. 141 vd.; Yüksel Marım, Rıza Sam, “1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası”, **Kaygı**, Sayı: 30, 2018, s. 11-33. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/451329> Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1572 Doğan Ergun, **Sosyoloji ve Eğitim: Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir ve Ne Olmalıdır?**, V Yayınları, Ankara 1987. s. 43.

1573 Eğitim Millî Komisyonu, **Eğitim Millî Komisyonu Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.

1574 M. Şükrü Koç, **Emperyalizm ve Eğitimde Yabancılaşma**, Güven Basımevi, Ankara 1970, s. 95.

1575 Çiğdem Budak, **Türkiye’de İlkokul Programları ve Yabancı Uzmanların İlkokul Programlarına Olan Etkisi (1923-1960)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010. s. 33.

1576 Kate V. Wofford, **Türkiye Köy İlkokulları Hakkında Rapor**, Millî Eğitim Basımevi,

Beşinci Millî Eğitim Şûrası kararına göre liseler 1953-1954 öğretim yılında dört yıla çıkarıldı, ancak başarısız görülerek 1954-1955 öğretim yılında tekrar üç yıla indirildi.¹⁵⁷⁷ Bu durumda ders programı da yeniden düzenlendi (1955'te lise 3 ve 4. sınıfları aynı yıl içinde mezun oldular). Lise bitirme sınavları bir düzen altına alındı; 1954-1955 öğretim yılından itibaren bitirme sınavları ile olgunluk sınavları kaldırılarak, yerine “Devlet Lise Bitirme İmtihanı” konuldu.¹⁵⁷⁸ 1957-1958 öğretim yılından başlayarak liselerdeki Fen ve Edebiyat kol ayrımı lise son sınıftan lise ikinci sınıfa çekildi.

Özel eğitime muhtaç çocukların yetiştirilmesi amacıyla 1953'te Gazi Eğitim Enstitüsü'nde “Özel Eğitim Bölümü” açıldı, ancak iki yıl sonra kapatıldı. 1959 yılında öğrencilere eğitim ve sosyal alanda yol göstermek amacıyla Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir, Erzurum, Adana ve Bursa gibi büyük şehirlerde Rehberlik Araştırma Merkezleri açıldı.¹⁵⁷⁹

Tompkins'in önerileri doğrultusunda program denemeleri yapılmak üzere bazı liseler “pilot okul” olarak belirlendi. Yine bu uzmanın önerisi üzerine on kişi Amerika'ya gönderildi ve öğrencileri liseye ve mesleklere yönlendirmek için çok programlı “muhtelif gayeli ortaokul” açıldı. 1957 yılında Dene Lisesi ve Fen Liseleri kuruldu. Öteden beri bağımsız veya meslek liselerine bağlı olarak meslek ortaokulları vardı. 1957'de Millî Eğitim Şûrasında mesleki eğitimin liseden başlaması gerektiğine karar verildi ve 1959-1960 öğretim yılından itibaren meslek ortaokulları düz (akademik) ortaokula dönüştürüldü.¹⁵⁸⁰ 1963-1964 öğretim yılından itibaren hiçbir meslek ortaokulu kalmayarak hepsi genel ortaokula dönüştürüldü.¹⁵⁸¹ DP teknik eğitime biraz daha fazla önem verdi, Akşam Teknik Okulu (Endüstri Meslek Lisesi) gibi okullar açıldı. Ayrıca Marshall yardımı ile gelen tarım makinelerinin bakım ve onarımı, bayındırlık ve kara yollarında çalışacak elemanların yetiştirilmesi için de sanat enstitülerinde birçok yetişkin kursu açıldı.¹⁵⁸²

Bunların dışında Bakanlıkta Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü, Öğretmen
Ankara 1952, s. 56.

1577 Erdoğan Başar, **Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2004, s. 96-98.

1578 Başar, **age.**, s. 96-98.

1579 Zehra Taşdöven, **Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 52 <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/678/1/zehra%20TAŞDÖVEN.pdf>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1580 Hasan Cicioğlu, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara 1985, s. 268.

1581 Akyüz, **age.**, s. 356.

1582 Adil Adnan Öztürk, **Türkiye'de Milli Eğitimdeki Gelişmeler 1950-1960**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1997, s. 202.

Okulları Genel Müdürlüğü, İlçe Millî Eğitim Müdürlükleri kuruldu. 1952 ve 1954 tarihlerinde Ana Okulları Yönetmelikleri çıkarıldı, ancak tüm dönem boyunca 2-3 bin çocuk ile 50-60 civarında özel ana okulu çalışabildi.

21.1.2.4. Yükseköğretim

Demokrat Partinin en önemli başarısı yükseköğretim alanında oldu. DP Parti programında üniversitelere “ilmi ve idari muhtariyet” verme vaadi bulunuyordu. İstanbul ve Ankara’nın dışında Türkiye’nin değişik bölgelerine üniversite açılması DP zamanında başladı. 1955 yılında Trabzon’da Karadeniz Teknik Üniversitesi (öğretime 1963’te başlayabildi) ve İzmir’de Ege Üniversitesi açıldı.¹⁵⁸³

1954’te Amerika’dan Prof. Charles Abrams, BM adına üniversitelerin mimarlık ve şehir-bölge planlama eğitimini incelemek için Türkiye’ye geldi. Türkiye’de mimarlık ve planlama eğitimi verecek bir teknoloji enstitüsünün kurulmasını önerdi. BM, Pensilvanya Üniversitesi’nden G. Holmes Perkins’i bu enstitünün kurulması için görevlendirdi. 1956’da Orta Doğu Yüksek Teknoloji Enstitüsü İngilizce dilinde eğitime başladı. Enstitünün öğretim elemanlarını Birleşmiş Milletler gönderdi. Enstitü, Türkiye ve diğer Orta Doğu ülkelerinin öğrencilerine açık olarak kuruldu. Mimarlık ve Şehircilik alanında eğitime başlayan Enstitü; daha sonra Makine Mühendisliği, İnşaat Mühendisliği ve İdari Bilimler Fakültesini de açtı. Orta Doğu Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 1957 yılında Beyrut’taki Amerikan Üniversitesi tarzında tüm Orta Doğu ülkelerine hizmet edecek bir Amerikan üniversitesi gibi tasarlanıyordu. Bu üniversitenin parasal, bilimsel ve teknik desteği Amerika’dan (BM’den) geldiği için, üniversite Türk üniversite sistemi ve yasalarının dışında tutuldu. 1957’de çıkarılan Kuruluş Kanununda üniversitenin adı “Orta Doğu Teknik Üniversitesi” oldu.¹⁵⁸⁴ 1960 İhtilali ile kuruluşu hayli zor bir sürece giren Üniversite, zamanla Türk hukuk sistemiyle uyumlu, yazışmaları Türkçe yapılan bir Türk üniversitesi hâline geldi.

Atatürk 1 Kasım 1937’de Türkiye Büyük Millet Meclisi açış konuşmasında doğuda, Van’da bir üniversite kurulmasını istemişti.¹⁵⁸⁵ Bu konu ancak

1583 Süleyman Ceylan, **Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950–1960)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008, s. 46-47

1584 Arif Payaslıoğlu, **Türk yükseköğretiminde bir yeniliğin tarihi: Barakadan Kampüse**, ODTÜ Yayınları, Ankara 1996, s. 15-16.

1585 *Bunun için, memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütaala ederek; garp bölgesi için İstanbul Üniversitesinde başlanmış olan ıslahat programını daha radikal bir tarzda tatbik ederek Cumhuriyete cidden modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak lazımdır ve doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarla ve nihayet üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda, şimdiden fiiliyata geçilmelidir. Bu hayırlı teşebbüsün, doğu*

Demokrat Parti Dönemi'nde tekrar gündeme geldi. Ankara, İstanbul ve İstanbul Teknik Üniversitelerinden seçilen 15 kişilik “Doğu Üniversitesi Teknik Komisyonu”, merkez yönetimi Van’da, fakülteleri değişik illerde olacak Doğu Üniversitesinin kurulmasını önerdi.¹⁵⁸⁶ 1954’te çıkarılan Kanun’la üniversitenin Erzurum’da Atatürk Üniversitesi adıyla kurulması kararlaştırıldı. Üniversitenin kurulmasında Amerikan Yardım Teşkilatı (A.I.D.) vasıtasıyla Nebraska Üniversitesi ile iş birliği anlaşması imzalandı. Amerika Birleşik Devletlerinden gelen heyetin 1955 yılında hazırladığı raporda bu üniversitesinin Amerika’daki ‘Land Grand’ tipi bir bölge üniversitesi olması önerildi; üniversite hem teorik hem de bölgesel konularda uygulama ve araştırma yapacağı için, bu önerinin ışığında, Erzurum’da 43.000 dekarlık arazi üniversite için tahsis edildi. Dolayısıyla üniversite Ziraat Fakültesi ağırlıklı olarak kuruldu. Bu üniversitenin yeri, modeli, planı ve hocalarının yetiştirilmesi büyük ölçüde Amerikalı uzmanlar tarafından yapıldı. 1957 tarihinde kuruluş çalışmaları tamamlanan üniversitenin kampüs inşaatı 1955-1970 arasında devam etti.¹⁵⁸⁷

Bunların dışında 1953-1954 öğretim yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi ve Ankara’da Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü açıldı. Amerika kendi sistemini yaymak için Birleşmiş Milletler teşkilatını kullandığı yıllarda, kamu yöneticilerini Anglo-Amerikan modelinde yetiştirmek için Türkiye’de de çalışmaya başladı.

1951 yılında James M. Barker, Martin ve Cush Raporları ile Türk personel yönetim yapısı incelenip, değiştirilmesi için öneriler yapıyordu. 1951’de Birleşmiş Milletler ile Türk hükûmeti arasında imzalanan Teknik Yardım Antlaşması’na göre, Türkiye ile Orta Doğu ülkelerindeki kamu görevlilerinin eğitim gereksinimlerini karşılamak üzere bir Enstitü kurulması öngörülerek, bu konuda çalışma yapmak amacıyla Türk ve yabancı uzmanlardan oluşan bir Etüt Grubu oluşturuldu. 1952’de yapılan çalışmalar sonucu 1953’te Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü kuruldu. O zaman Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesinde bir kürsü gibi öğretime başladı.¹⁵⁸⁸ Enstitü 1958 yılında

vilayetlerimizin gençliğine bahşedeceği feyiz, Cumhuriyet hükûmeti için ne mutlu bir eser olacaktır. Resmî Gazete, 2 Teşrinisani 1937, s. 8913.

1586 Yücel Namal-Hasan Karakuzu, “Türkiye’de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi’ne”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 9, Sayı: 27, Eylül 2016, s. 481-517. http://www.johschool.com/files/tarih_okulu/1124648677_Hasan%20Karakuzu.pdf, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

1587 Recai Çınar-Selçuk Emsen, “Eğitim ve İktisadi Gelişme: Atatürk Üniversitesi’nin Erzurum İl Ekonomisi ve Sosyal Yapısı Üzerine Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 2001, s. 91-104.

1588 Cemal Mihçioğlu, **Türkiye’de Çağdaş Kamu Yönetimi Öğretiminin Başlangıç Yılları**, AÜ SBF Yayını, Ankara 1988, s. 9 vd.

tüzel kişilik kazandı ve bilimsel, yönetsel ve mali özerkliğe sahip oldu. O dönemde ODTÜ bünyesinde de başta bir İdari Bilimler Fakültesi ve içinde Amme İdaresi (kamu yönetimi) bölümünün kurulduğu görülmektedir. TODAİE, ABD'ye kamu yönetimi alanında eğitim almak üzere akademisyenler gönderdi, kimi alan uzmanlarını Türkiye'ye davet etti. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve TODAİE'de yapılan öğretimin büyük kısmı, başta Amerikalı olmak üzere yabancı uzmanlar tarafından ve yabancı kaynaklar kullanılarak yerine getiriliyordu. Öğretim faaliyetleri yanında, pek çok yabancı kitap Türkçeye çevrilerek yayımlandı. Enstitü, daha sonra kamu yönetimi alanında bir üniversite gibi lisans ve yüksek lisans düzeyinde kamu yönetimi öğretimi yapmaya başladı.

21.1.2.4.1. Yüksek Öğretmen Okulları

1924-1925 öğretim yılında lise öğretmenleri yetiştirmek amacıyla önce Darülfünuna, kısa süre sonra Bakanlığa bağlı olmak üzere Yüksek Muallim Mektebi kuruldu. Üçüncü Maarif Şurasında bir de Ankara'da Yüksek Öğretmen Okulu açılması tartışılırken, aynı yıl çıkarılan Üniversiteler Kanunu, bu okullarda ders veren akademik kadroya yasak getirerek, okul bir öğrenci yurdu haline getirildi. Yüksek Öğretmen Okulu, 1949 yılında öğrencilerin yemek boykotu bahane edilerek, Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu tarafından kapatıldı.¹⁵⁸⁹ Tevfik İleri'nin Millî Eğitim Bakanlığı sırasında, 1951 yılında İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu yeniden açıldı. Buna ek olarak 1959 tarihinde Ankara Yüksek Öğretmen Okulu olarak, ikinci bir okul daha açıldı.¹⁵⁹⁰ İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu öğrencilerini lise mezunları arasından sınavla seçip yatılı okuturken, Ankara Yüksek Öğretmen Okulu altı yıllık ilköğretmen okulu öğrencilerinin başarılı olanlarını beşinci sınıftan seçip Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Hazırlık Sınıfında bir yıllık eğitimle lise mezunu hâline getiriyor, öğretmen ihtiyacına göre değişik üniversitelere yerleştiriyordu. Köy Enstitülerinin adını değiştirerek büyük bir hata yapan DP, âdeta günah çıkarır gibi, bu okullarda okuyan köy çocuklarına üniversite yolunu açarak, yaptığı hatayı telafi etmeye çalıştı.¹⁵⁹¹ Bu yöntem çok başa-

1589 İlker Dere, **Hasan Tahsin Banguoğlu'nun Millî Eğitim Bakanlığı Dönemi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s. 76.

1590 Ankara Yüksek Öğretmen Okulu da hükümetin Amerika Birleşik Devletleri ile yaptığı AİD projesine dahil edildi ve böylece hem yeni bir kampüsün yapılması hem de okulun eğitici kadrosunun yetiştirilmesinde Amerika işe karıştı. Amerika Birleşik Devletleri'ne lisansüstü eğitim için gönderilmek üzere yirmi öğretmen seçildi. Bu öğretmenler kurs için Ankara'ya çağrıldı ve dokuz ay İngilizce kursu verildi. Ancak 1960 İhtilali bu projeyi bozdu. Yücel Gelişli, "Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması", **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı: 149, 2001, s. 45-53.

1591 Cahit Kavcar, "Tarihe Karışan Bir Öğretmen Yetiştirme Modeli, Yüksek Öğretmen Okulu", **A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1982, s. 197-214; H. Hilmi

rılı olunca İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu da öğrencilerini ilköğretmen okullarından seçmeye başladı. Bu başarılı örnekler görülünce, 1964 yılında bir Yüksek Öğretmen Okulu da İzmir’de açıldı. İlköğretmen Okullarının başarılı öğrencilerinden seçilenler, lise son sınıfı Yüksek Öğretmen Hazırlık Lisesinde tamamlıyorlardı. Daha sonra üniversite sınavına giren öğrenciler, aldıkları puana ve Millî Eğitim Bakanlığının lise öğretmeni ihtiyacına göre çeşitli fakültelerin uygun bölümlerine kaydediliyorlardı. Bu öğrenciler lisans derslerini üniversitelerde, öğretmenlik meslek bilgisi derslerini yüksek öğretmen okulunda alıyorlardı. Bu sistem bir yandan başarılı lise öğretmenleri yetiştirdiği gibi, üniversitelerdeki yüzlerce değerli kişi de buralardan yetişti. İstanbul Yüksek Öğretmen Okulunda Arif Nihat Asya, Ahmet Kutsi Tecer, Behçet Necatigil, Cahit Külebi, Orhan Şaik Gökyay, Pertev Naili Boratav, Mehmet Kaplan, Nihat Sami Banarlı, Ömer Lütfi Barkan, Nihal Atsız, Reşat Şemsettin Sirer, Nuri Kodamanoğlu, Cavit Orhan Tütengil, Kaya Bilgegil gibi pek çok önemli isim de öğrenim görmüştür.¹⁵⁹² Bunlara Arif Akçabay, Mesut Talaslıoğlu, Kâmil Günel, Selman Erdem, Hasan Erk, Orhan Dengiz, Nuri Kodamanoğlu, Selman Erdem ve Turan Birinci gibi değerli eğitimciler de eklenebilir. Ankara Yüksek Öğretmen Okulu ise kısa sürede yüzlerce akademisyen yetiştirdi. 1968’lerden sonra Yüksek Öğretmen Okulları ideolojik çekişmelerin merkezi olmaya başladı. Ayrıca 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu’na göre İlköğretmen Okulları kapatılınca bu okulların öğrenci kaynağı kalmadı, hazırlık sınıfları kapatıldı. Bir ara üniversite öğrencilerinden sınavla öğrenci seçen okul, lise öğretmenlerinin 4 yıllık Eğitim Enstitülerinden yetiştirilmesi kararı ile birlikte 1978 yılında kapatıldı.¹⁵⁹³ Kapatılınca kadar bu üç yüksek öğretmen okulundan toplam 3969 öğrenci mezun oldu.

1956-1957 öğretim yılında ticaret liselerine meslek dersleri öğretmenleri yetiştirmek için Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu açıldı. Güzel Sanatlar Akademisi, Yüksek Deniz Ticaret Okulu, Yüksek Mühendis Okulu gibi yüksekokullar da açıldı. Dönemin bir başka karakteristiği 1954 yılında Ankara ve 1958 yılında Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademilerinin açılmasıdır.

Öğretmenlerin ve üniversite öğretim elemanlarının siyasi parti işleri ile uğraşmaları yasaklandı.¹⁵⁹⁴ Demokrat Parti 1953 yılında öğretim üyelerinin

Hacısalıhoğlu, “Matematik Öğretmeni Yetiştirilmesi”, s. 127-172; Ed. Nurettin Ergen, **Ortaöğretim Kurumlarında Matematik Öğretmeni Yetiştirilmesi Problemi**, TED Yayını, Ankara 1985, s. 129-186 (konu: 131-133).

1592 Sabri Becerikli-Muammer Demirel, İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu’nun kısa tarihçesi, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, C 8, S 1, 2019, s. 603-631.

1593 Yücel Gelişli, “Yüksek Öğretmen Okullarının Kuruluşu ve Gelişimi”, **Türk Yurdu**, C 98, S 261, 2009.

1594 Metin Tokar, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları (1944-1973) Demokrat Parti’nin Altın Yılları (1950-1954)**, Bilgi Yay., İstanbul 1991, s. 120.

günlük politika ile uğraşmamaları hakkında bir kanun çıkardı. 1954'ten itibaren de çeşitli vesilelerle üniversitelerle hep çatışma hâlinde bulundu. Genelde üniversite özerkliği uygulamaları üzerinde öğretim elemanları ile olan bu gerilime daha sonra öğrenciler de katıldı, 1960 darbesi öncesi çatışma giderek şiddetlendi.¹⁵⁹⁵

Demokrat Parti hükûmeti on yılda yedi eğitim bakanı değiştirdi.¹⁵⁹⁶ Bunlardan en uzun süre (ve üç kere) bakanlık yapan Tefvik İleri'dir. Sık bakan değiştirilmesine rağmen eğitim alanında kendi içinde tutarlı ve istikrarlı bir yol izledi.

1595 Süleyman Ceylan, **Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960)**, s. 84, 120; Ali Arslan, "Çok Partili Döneme Geçişten 27 Mayıs'a Türkiye'de Siyaset ve Üniversite", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 2, 2002, s. 41-83; Firdes Temizgüney, "1960 Darbesine Giden Süreçte Önemli Bir Kesit: İstanbul Öğrenci Olayları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, Yıl: 14, S 27, Bahar 2018, s. 181-211.

1596 Şahin, *age.*, s. 27.

22. 1946-1960 DÖNEMİNDE SANAT*

1946-1960 döneminde sanat alanında en önemli gelişme ve kurumsallaşma Devlet Tiyatrosunda olmuştur. Ödenekli tiyatroların kurulması yönünde atılan adımlar meyvesini vermiş ve 1949 yılında kabul edilen kanunu ile Devlet Tiyatrosu resmen kurulmuştur. Kısa bir süre sonra da 14 Mayıs 1950 seçimleri ile Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Bu dönemde bir taraftan Halkevleri ve Köy Enstitülerinin kapatılması, sanatın yaygınlaştırılmasının önünde engel olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan Devlet Tiyatrosunun geliştirilmesine büyük önem verilmiştir. Tiyatro ile Opera ve Bale bölümlerinin ayrılması, bölge tiyatrolarının oluşturulması yönünde ilk adımların atılması gibi gelişmeler de yine bu dönemin ürünleridir. Dolayısıyla 1950-1960 döneminde sanat, önceki dönemlerde olduğu gibi, iktidarın anlayışı çerçevesinde gelişme göstermiştir. Devletin sanata olan desteği azalırken bu boşluğu, özel sektör doldurmaya çalışmıştır. Sanat alanında bir diğer kayda değer gelişme ise endüstrileşmenin artması ile birlikte bu alanın kendi gereksinimlerini karşılayacak bir sanat eğitim kurumuna ihtiyaç duyması sonucunda 1957-1958 öğretim yılında Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nun kurulması ve eğitime başlaması olmuştur.¹⁵⁹⁷

22.1. Sahne Sanatları (Tiyatro-Opera-Bale)

1946-1960 döneminde tiyatro, en çok önem verilen sanat dallarının başında yer almayı sürdürmüştü ve geliştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Özellikle ödenekli tiyatronun kuruluşunu hızlandırmak amacıyla “Devlet Opera ve Tiyatrosu kanun tasarısının bir an önce hazırlanması ve Ankara Devlet Tiyatrosu binasının yapılması” ile ilgili hükümler, Başbakan Recep Peker tarafından 14 Ağustos 1946 tarihinde okunan hükümet programında yer almıştır.¹⁵⁹⁸ 27 Aralık 1947 tarihinde Evkaf Apartmanı'nda yapılan 605 kişilik tiyatronun onarılarak “Küçük Tiyatro” adı ile hizmete açılması ile tiyatro

* Prof. Dr., Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Zehra_arslan2009@hotmail.com.

1597 Sezer Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 240.

1598 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: VIII, İnikat: 3, Cilt: 1, Oturum: 1, 14.08.1946, s. 35; **Resmî Gazete**, Sayı: 6386, 15 Ağustos 1946, s. 11096.

salonu sorununa bir süreliğine çözüm bulunmuştur.¹⁵⁹⁹ Devlet Konservatuarı Tatbikat Sahnesinin Küçük Tiyatro'da perdelerini açtığı 27 Aralık 1947 tarihinden itibaren bir yıl içerisinde toplam 276¹⁶⁰⁰ temsil verilmiş ve bunlar içerisinde Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşebaşı* adlı piyesi, 56 temsil ve 32.150 seyirci ile en çok temsil edilen eser olmuştur. 1947 yılında çocuk tiyatrosu da çalışmalarına başlamış ve burada ilk sahnelenen eser, Mümtaz Zeki Taşkın'ın *Altın Bilezik* adlı çocuk oyunu olmuştur.¹⁶⁰¹

1949 yılında hazırlanan Devlet Tiyatrosunun Kuruluş Kanunu'nun müzakereleri, 10 Haziran 1949 tarihli oturumda yapılmış ve 5441 numaralı Kanun kabul edilerek yasalaşmıştır.¹⁶⁰² Kanun'la Ankara'da Millî Eğitim Bakanlığına bağlı tüzel kişiliğe haiz, dram ve opera bölümlerini ihtiva eden, özel idare mahiyetinde Türk Devlet Tiyatrosunun kuruluşu gerçekleşmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Filarmonik Orkestrası, Devlet Konservatuarından ayrılarak aynı unvan ile Devlet Tiyatrosuna bağlanmış ve diğer ücretli devlet memurlarının statüsündeki rejime tabi tutulan tiyatro çalışanlarına, emeklilik hakkı verilmiştir.¹⁶⁰³

Türkiye'de bir devlet tiyatrosunun ortaya çıkmasını sağlayan Carl Ebert'in yerine Muhsin Ertuğrul, 16 Eylül 1949 tarihinde Tatbikat Sahnesi Genel Yöneticiliği görevine getirilmiştir.¹⁶⁰⁴ Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1 Ekim 1949 tarihinde Türk Devlet Tiyatrosu, "Küçük" ve "Büyük" tiyatrolarda aynı anda perdelerini açarak iki sahnede birde faaliyete geçmiştir.¹⁶⁰⁵

Türkiye'de siyasi, iktisadi, sosyokültürel kısaca hemen her alanda büyük değişimlerin yaşandığı 1950-1960 dönemi, aynı zamanda Türk Devlet Tiyatrosunun kuruluş ve gelişme aşamasında olduğu yıllardır. Bu yıllarda eleştirmenler, yazarların ve sanatçıların, "tiyatronun işlevi" ve "tiyatrodaki sahnelenecek oyunların nasıl olması gerektiği" üzerinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlar iki ana grupta toplanabilir. Tiyatronun asıl işlevinin

1599 Zehra Arslan, *Türkiye'de Devlet Tiyatrosunu Yaşatmak*, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2013, s. 25; Tahsin Konur, "Cumhuriyet Döneminde Devlet-Tiyatro İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Makale Bilgi Sistemi*, s. 328; Yazgan, *age.*, s. 33.

1600 *Küçük Tiyatro Dergisi*, Sayı: 5, 27 12 1948.

1601 *Küçük Tiyatro Dergisi*, Sayı: 5, 27.12.1948; Şener, *age.*, s. 103; Arslan, *age.*, s. 25.

1602 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: VIII, İnikat: 106, Cilt: 20, Oturum: 1, 10.06.1949, s. 719-728; *Resmî Gazete*, Sayı: 7234, 16 Haziran 1949, s. 16385-16386.

1603 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: VIII, İnikat: 106, Cilt: 20, Oturum: 1, 10.06.1949.

1604 Teoman Yazgan, *Örnek Bir Cumhuriyet Kurumu Devlet Tiyatrosu Tatbikat Sahnesi ve Sonraki Yıllar*, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yayını, Kasım 2009, s. 31-33.

1605 Lütfi Ay, "Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları", *Devlet Tiyatrosu Dergisi*, Sayı: 21, Ekim 1963, s. 17.

insanın gelişimine katkıda bulunmak olduğu fikrinde olan Muhsin Ertuğrul, Türkiye’de tiyatro bilincinin ancak klasiklerin ve dünya sahnelerinde kabul gören çağdaş oyunların sahnelenmesiyle gelişebileceği düşüncesindeydi.¹⁶⁰⁶ Reşat Nuri Güntekin’in başını çektiği ve tiyatrodaki ulusal olanı öne çıkartarak güzele varılabileceği düşüncesinde olan diğer gruba göre ise Batı’nın bizim geleneklerimizle uyuşmayan, anlaşılması güç oyunlarını izleyiciye sunmak tiyatroyu amacından saptırmaktan başka bir işe yaramayacak çabalarıydı.¹⁶⁰⁷ Nurullah Ataç, Muhsin Ertuğrul’un tiyatronun işlevi ile ilgili görüşünü paylaşmakla birlikte sürekli olarak Batı’nın üstün örneklerinin ve uyarılama eserlerin sahnelenmesi ile tiyatronun bir yere varamayacağını savunmuştur. Ataç’a göre halkı tiyatro ile eğitmek ancak toplum yapısına uygun, ulusal değerleri ortaya koyan oyunların üretilmesi ile mümkündür.¹⁶⁰⁸ 1950’li yıllarda eleştirmenlerin tartıştığı bir başka konu “sanatın sanat için mi yoksa toplum için mi?” olması gerektiği sorusudur. Nurullah Ataç’a göre sanat alanı özgür bırakılmalı ve bilim ne kadar toplumun hizmetinde ise sanatta o kadar toplumun hizmetinde olmalıdır.¹⁶⁰⁹ *Tiyatro hayattır* diyen Selami İzzet Sedes, bilimsel eserle tiyatro eserinin farklı şeyler olduğunu savunan Selahattin Batu gibi isimler Ataç’la benzer fikirleri paylaşmışlardır. Melih Cevdet Anday ise sanatı, bir amaç değil “araç” olarak görmüştür.¹⁶¹⁰ Demokrat Partinin anlayışı, ağırlıklı olarak sanatın toplum için olduğu yönündedir. Fakat tiyatronun işlevi ve tiyatro eserlerinin içeriği konularında hem Muhsin Ertuğrul’un hem de Reşat Nuri Güntekin’in görüşlerini dikkate alan uygulamalarda bulunduğu söylenebilir.¹⁶¹¹

Demokrat Partinin sanatla ilgili görüşleri, dönemin sanat anlayışının anlaşılabilmesi amacıyla önemlidir. Partinin 1946 yılındaki ilk Tüzüğü’nün *Milli Eğitim İşleri* başlığı altındaki 40. maddesinde ilim, teknik ve güzel sanatların gelişmesini sağlayacak tedbirler alınarak tiyatroların ve konseratuarların kurulmasının, devletin asli vazifelerinden birisi olduğu belirtilmiştir.¹⁶¹² Demokrat Partinin iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra 26 Haziran 1950 tarihli Meclis müzakerelerinde bir soru önergesi vesilesiyle tiyatro konusu gündeme gelmiştir. Demokrat Parti Ordu Milletvekili Feyzi

1606 Zehra Arslan, *Türkiye’de Devlet Tiyatrosunu Yaşatmak*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013, s. 34; Dikmen Gürün, “1950’ler ve Tiyatro Sanatının Yönelimleri”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 2009, s. 120.

1607 Gürün, agm., s. 120.

1608 Gürün, agm., s. 121.

1609 Gürün, agm., s. 122; *Ulus*, 01.12.1951.

1610 Gürün, agm., s. 123; *Akşam*, 01.11.1954.

1611 Arslan, agm., s. 35.

1612 *Türkiye’de Siyasi Dernekler II*, T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatından, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1950, s. 175; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: IX, İnikat: 51, Cilt: 5, Oturum: 2, 25.02.1951, s. 780.

Boztepe'nin, sahne hayatımızın inkişafı hususunda hükûmetin düşündüğü tedbirlerin neler olduğuna dair 14 Haziran 1950 tarihli soru önergesine verdiği cevapta; İçişleri Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu, sadece şehir ve devlet tiyatrolarının değil, müstakil olarak çalışmalarını sürdüren gezici kumpanya ve truplara da kıymet verdiklerini söylemiştir.¹⁶¹³ Bu anlayışın sonucunda Devlet Tiyatrosunun bağlı olduğu kurumun başında bulunan Millî Eğitim Bakanı DP İzmir Milletvekili Avni Başman'ın, göreve başladığı andan itibaren ilk ele aldığı konulardan birisi tiyatro olmuş¹⁶¹⁴ ve 10 Haziran 1949 tarihli Kanun'un incelenerek, eksikliklerin tespit edilmesi talimatını vermiştir.¹⁶¹⁵

20 Mayıs 1951 tarihinde Muhsin Ertuğrul'un yerine Devlet Tiyatrosunun başına getirilen Cevat Memduh Altar döneminde, ilk defa bir sezon programı önceden hazırlanarak, provalara başlanmıştır. 1952 yılının Eylül ayında Altar tarafından hazırlanan programa göre 1952-53 sezonu 1 Ekim'de başlayacak, Küçük Tiyatro'da dördü operet, 14'ü dram olmak üzere 18 eser sergilenecekti.¹⁶¹⁶ Programda bütçenin uygun kullanılmasına dair önlemler de vardı. Bu çerçevede oldukça pahalı olan kostümler için gerekli malzemelerin Almanya ve İtalya'dan alınmak suretiyle sentetik kumaşlardan temini yoluna gidilerek, masrafın üçte bir azaltılmasına çalışılacaktı. Yıl içinde yapılacak temsillere katılacak sanatçıların sayısı da belirlenmişti. Ayrıca davet üzerine Türkiye'ye gelen Carl Ebert'in hazırladığı rapora göre düzenlemeler yapılacaktı.¹⁶¹⁷ Yine Devlet Tiyatrosunun geliştirilmesi ve dünyada örnekleri olan ulusal tiyatroların seviyesine çıkartılması hedefi doğrultusunda, yurt dışından alanında uzman kişiler Türkiye'ye davet edilmiştir. Bu çerçevede Millî Eğitim Bakanlığının talebi üzerine Ankara Devlet Tiyatrosu ve Konservatuarında çalıştırılmak üzere içlerinde Prof. Carl Ebert ve Almanya-Münih Devlet Tiyatrosu Baş Rejisörü Arnulf Shröder'in de bulunduğu altı yabancı uzmanın, 1951 yılının Kasım ayında Türkiye'ye getirilmelerine karar verilmiştir.¹⁶¹⁸

1958 yılına gelindiğinde kurumsal değişim yönünde de önemli adımlar atıldı. Bölge Tiyatroları ve Devlet Opera ve Balesinin Genel Müdürlüklerinin ayrılması ile ilgili kanun tasarıları hazırlandı. Bu tasarıda öngörüldüğü üzere Devlet Opera ve Balesi, Devlet Tiyatrosu bünyesinden ayrılarak 1959 yılında ayrı bir Genel Müdürlük şeklinde teşkilatlandırıldı. Yine 1958 yılında Devlet Tiyatrosunun son durumu ve gelecekte ne gibi düzenlemelerin yapılmasının planlandığı dönemin Millî Eğitim Bakanı Celal Yardımcı tarafından kamuo-

1613 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, İnikat: 13, Oturum: 1, 26.06.1950, s. 257.

1614 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, İnikat: 13, Oturum: 1, 26.06.1950, s. 258.

1615 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, İnikat: 13, Oturum: 1, 26.06.1950, s. 258; Arslan, *age.*, s. 32.

1616 **Milliyet**, 17.09.1952, s. 6.

1617 **Milliyet**, 17.09.1952, s. 6.

1618 **BCA**, 030.18.01.02/127.83.16.1; **BCA**, 030.18.01.02/127.83.16.2; Arslan, *age.*, s. 35-40.

yuna açıklandı. Ayrıca tiyatro ve operanın başına meslek ve sanattan anlayan birer genel müdür birer de uluslararası şöhret yapmış artistik direktörün getirilmesine karar verilmiş ve bu çerçevede 1958 yılında Carl Ebert ve İngiltere Kraliyet Başrejisörü Peter Palter Türkiye'ye davet edilmişlerdir.¹⁶¹⁹

DP Dönemi'nde Devlet Tiyatrosuna katkı sağlayacak kurumların oluşturulmasına önem verilmiştir. Buna göre 12 Mart 1952 tarihinde merkezi Ankara'da olmak üzere Devlet Tiyatrosu Yapı Kooperatifi¹⁶²⁰ ve Bakanlar Kurulunun 23 Ağustos 1955 tarihli kararı ile her türlü masrafı Millî Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanmak üzere Ankara'da Milletlerarası Tiyatro Enstitüsü kurulmuştur.¹⁶²¹ Daha önce Muhsin Ertuğrul tarafından gündeme getirilen tiyatrodaki sahnelenecek piyeslerin yazarların yetiştirilmesi amacıyla üniversitelerin bünyesinde tiyatro enstitüleri açılması düşüncesi ilk olarak Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1958 yılında hayata geçirilmiş böylece tiyatronun üniversiteye girişi gerçekleşmiştir. Ankara'daki bu gelişmeden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi de yine 1958 yılında benzer bir enstitü oluşturmak için harekete geçmiştir.¹⁶²²

13 Eylül 1954 tarihinde alınan bir kararla, 1948 yılında kurulan Türk Çocuk Tiyatrosunun yürütme görevi de Devlet Tiyatrosu yönetimi tarafından sınavla oluşturulan bir kadronun sorumluluğuna verilmiştir. Böylece Devlet Tiyatrosu, 1954 yılının Eylül ayından itibaren çocuk tiyatrosunu da bünyesine almıştır.¹⁶²³ Devlet Tiyatrosuna yeni binaların kazandırılması dönemin tiyatroya dair olumlu gelişmelerinden bir diğeri olarak göze çarpmaktadır. Bu çerçevede tiyatronun kullandığı binalar arasında bulunan Ankara'daki Türk Ocağı binası onarımdan geçirilerek salonlarından birisi 48.000 liraya Devlet Tiyatrosuna kiralanmıştır.¹⁶²⁴ Devlet Tiyatrosuna devredilmesi planlanan İstanbul Opera ve Tiyatro binasının tamamlanması için 1953 yılında 10 milyon liralık ödenek ayrılmış,¹⁶²⁵ 4 Şubat 1956 tarihinde eski Halkevi binası "Üçüncü Tiyatro" adıyla, onu takiben de 5 Ekim 1956'da Evkaf Apartmanı'nın altındaki dükkânlardan meydana getirilen 65 kişilik "Oda Tiyatrosu" hizmete açılmıştır.¹⁶²⁶ Bilet satışını düzenleyen 1959¹⁶²⁷ ve 12 Mayıs 1960 tarihli

1619 **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1958; **Havadis**, 3 Eylül 1958; Arslan, *age.*, s. 42.

1620 **BCA**, 30.18.01.02/128.20.03.

1621 Arslan, *age.*, s. 44.

1622 Muhsin Ertuğrul, "Tiyatro Enstitüsü", **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, Sayı: 39, Şubat 1958, s. 2.

1623 **Devlet Tiyatrosu Aylık Sanat Dergisi**, Sayı: 17, Ekim 1954, s. 23.

1624 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: X, İnikat: 46, Oturum: 4, 25.02.1957, s. 834.

1625 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IX, İnikat: 1, Cilt: 25, Oturum: 1, 01.11.1953, s. 6.

1626 **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1959; Lütfi Ay, "Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları", **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, Sayı: 21, Ekim 1963, s. 19.

1627 **Resmî Gazete**, Sayı: 10384, 18.12.1959, s. 282.

“Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü Muhasebe ve Muamelât Talimatnamesinin tadili hakkında çıkartılan talimatnameler ise Demokrat Parti Dönemi’nde Devlet Tiyatrosunda yapılan son kanuni düzenlemelerdir.¹⁶²⁸

Türkiye’nin belli başlı şehirlerinde devamlı olarak çalışacak bölge tiyatroları kurmak düşüncesi CHP’nin son döneminde ifade edilmekle birlikte, Demokrat Partinin tiyatro alanında temel hedeflerinden olmuştur. Türkiye’nin tüm vilayetlerine Devlet Tiyatrosu açma hedefi doğrultusunda Muhsin Ertuğrul’un ikinci genel müdürlüğü döneminde harekete geçen Millî Eğitim Bakanlığı, 1955 yılının başında tüm vilayetlere bu durumu bildirmiştir. 1955 yılından itibaren de Bölge Tiyatrolarının hayata geçirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.¹⁶²⁹ İlk olarak Konya Bölge Tiyatrosu, 15 Eylül 1956 tarihinde perdelerini, Cevat Fehmi Başkut’un *Harpüt’ta Bir Amerikalı* adlı piyesiyle açmıştır.¹⁶³⁰ Konya’dan sonra Eskişehir Bölge Tiyatrosu, 1956 yılının Eylül ayında Küçük Sahne sanatçılarının *Dünya Çocuk* adlı piyesini sahnelemesi ile perdelerini açmıştır.¹⁶³¹ Bölge Tiyatrolarının kapsamı, 1956-1957 sezonunda Adana ve İzmir Belediye Tiyatrolarının, Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü tarafından yönetilmeye başlanması¹⁶³² ve son olarak Millî Eğitim ve Maliye Bakanlıklarının Bursa Valiliği ile ortak çalışmaları sonucunda 28 Eylül 1957 tarihinde Bursa Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosunun açılması ile genişletilmiştir.¹⁶³³ Halkevlerinin kapatılmasından sonra devletin desteği ile tiyatronun halka ulaştırılmasında, Devlet Tiyatrosuna önemli bir rol verilmiştir. Kısıtlı kadrosuna rağmen, Ankara’ya yakın illerde ve İstanbul’da sık sık turneler düzenlenmiştir.¹⁶³⁴

Bu dönemde bale sanatında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1948’de Devlet Konservatuvarı içinde “Devlet Bale Okulu” açılmıştır. Hükûmet, 1947’de İngiliz Kraliyet Balesi’nin kurucusu ve çağdaş balenin en önemli isimlerinden biri olan Dame Ninette de Valois’i görüşlerinden yararlanmak üzere Türkiye’ye davet etmiştir. Söz konusu sanatçının görüş ve önerileri doğrultusunda Türkiye’de bale sanatının temeli atılmıştır.¹⁶³⁵ DP Dönemi’ne

1628 **Resmî Gazete**, Sayı: 10503, 12.05.1960, s. 1342; Arslan, **age.**, s. 45.

1629 Zehra Aslan, “Türk Devlet Tiyatrosu’nu Daimi Kadrolarla Yaygınlaştırma Projesi: Bölge Tiyatroları (The Project for Making Turkish Theatre Widespread With the Permanent Staff: Regional Theatres (1950-1980))”, **Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler**, Ed. Hasan Babacan; Sevilay Özer, Cilt: II, Ankara 2016, s. 634.

1630 **Cumhuriyet**, 22 Ekim 1956.

1631 **Vatan**, 29 Eylül 1956.

1632 **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, Sayı: 33, 1957; Lütfi Ay, **Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları**, s. 20.

1633 Arslan, **Bölge Tiyatroları**, s. 634-635; **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1959; **Hâkimiyet**, 29 Aralık 1956; **Medeniyet**, 29 Ekim 1956.

1634 **Vatan**, 19 Ocak 1959.

1635 Evcil, agm., s. 533.

gelindiğinde Devlet Tiyatrosunun bünyesinde faaliyet gösteren bale, henüz Türkiye’de yeterince rağbet görmeyen sanat dallarından biri olma özelliğini korumaktadır. 6 Ocak 1948 tarihinde 17’si kız, 11’i erkek olmak üzere 28 öğrenci ile İstanbul’da açılan Bale Okulu, 1950’de Ankara’ya taşınmış ve Devlet Konservatuvarının bir bölümü olarak çalışmaya başlamıştır. Aynı yıl, Ankara Devlet Konservatuvarı Bale bölümünün ilk gösterisi, dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın huzurunda yapılmıştır. Açılışından altı yıl sonra da Bale Bölümü ilk mezunlarını vermiştir. Kayıtlara göre, 1956’da yedi, 1957’de üç, 1958’de on beş dansçı adayı Konservatuvardaki eğitimini başarıyla tamamlamıştır.¹⁶³⁶ Türkiye’de ilk bale gösterileri ise bale öğretmenleri Travis Kemp ve eşi Molly Lake’in gözetiminde 1960’da sahnelenmiştir.¹⁶³⁷

22.2. Diğer Sanat Dalları

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ilk ve ortaokul programlarında yer alan müzik dersleri, liselerin programına ilk defa 1952 yılında konulmuştur.¹⁶³⁸ Yine aynı yıl 1937 yılında başlatılan halk müziği derleme çalışmaları için Anadolu’ya bir ekip gönderilmiştir. Fakat ilerleyen yıllarda bu arşivleme çalışmaları ihmal edilmiştir.¹⁶³⁹ 1929 yılından itibaren yürürlükte olan 1416 sayılı Kanun çerçevesinde özel yetenekli çocukların yurt dışına gönderilmeleri uygulamasının, 15 Şubat 1956 tarihli ve 6660 numaralı Kanun ile kapsamı genişletilmiştir. 7 maddeden oluşan Kanun’un birinci maddesine göre güzel sanatlar alanında üstün yetenekli çocukların, yurtdışına gönderilerek devlet adına yetiştirilmelerinin sağlanması amaçlanmıştır.¹⁶⁴⁰

İlkokullara sanat eğitimi alanında daha iyi yetişmiş elemanlar göndermek, Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümüne hazır öğrenciler alınabilmesini sağlamak amacıyla, 1946-1947 yılında İstanbul Öğretmen Okulunda Resim-İş ve Müzik Seminerinin açılması kayda değer bir diğer sanatsal faaliyettir. Bir yıl sonra kapatılan bu seminer 1951’de ve 1963’de tekrar Resim-İş alanında gündeme gelmiştir.¹⁶⁴¹ 1950’li yıllar Türkiye’de resim ve heykel sanatının hızla soyut akımların içine girdiği bir dönemdir. Yine bu dönemde

1636 Seda Ayvazoğlu, “Türkiye’de Akademik Bale Eğitiminin Kurumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimlerin Değerlendirilmesi”, **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Şubat 2015, s. 257.

1637 Evcil, agm., s. 533.

1638 Mustafa Şahin-Ruşen Duman, “Cumhuriyetin Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi”, **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz, s. 263.

1639 Şahin vd., agm., s. 267.

1640 Güzel sanatlarda fevkalâde istidat gösteren çocukların Devlet tarafından yetiştirilmesi hakkında Kanun, **Kanunlar Dergisi**, C 38, 15.02.1956; **Resmî Gazete**, S 9242, 24.02.1956.

1641 Lale Altınkurt, “Türkiye’de Sanat Eğitiminin Gelişimi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, 2005, s. 127.

sanatçılar, kişisel eğilimlerine göre farklı yönler araştırmaya başlamışlardır. 1940'lı yıllarda toplumsal içerikli resimler yapan sanatçılar dahi, 1950'li yıllarda soyut sanatın başlıca savunucuları olmuşlardır. Bu yeni sanatı halka benimsetebilmek amacıyla sergiler açılmıştır. Adnan Çoker ile Lütfi Günay'ın Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde ortak açtıkları ve "sergi öncesi" olarak adlandırdıkları sergileri, resmin aynı zamanda bir düşünce biçimi olduğunu vurgulayan yazılı açıklamaları da kapsamıştır. Batı düşüncesiyle uyum konusunda entelektüel açıklamalarda bulunulan bu soyut sergilere tepki, İstanbul sanat çevrelerinden gelmiştir. 1954 yılının Nisan ayında İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Kuyucu Murat Paşa Medresesinde açılan sergiye katılan 20 yeni Türk ressamı, yayımladıkları "halkımıza çağrı" adlı bildiri tepkilerini dile getirdiler.¹⁶⁴² Öte yandan Türkiye'de 1946 yılında İstanbul ve Ankara'da açılmaya başlayan ilk özel galeriler, bilhassa İstanbul'da 1950'den sonra yeni üslup hareketlerini temsil eden sanatçıları tanıtmaya yönelik çabalar içine girmişlerdir.¹⁶⁴³ Bu yıllarda İbrahim Balaban gibi sanatçılar tarafından, bir taraftan toplumsal içerikli sorunları ve köy yaşamını konu alan sergiler açılırken, diğer taraftan da 1955 yılından itibaren gerçeküstü denilebilecek nitelikte toplumsal figür denemeleri yapılmıştır.¹⁶⁴⁴

Türkiye'de plastik sanatlar alanında sanatçı yetiştirme hedefi doğrultusunda 1956-1957 öğretim yılında İstanbul'da Tatbikî Sanatlar Yüksekokulu açılmıştır. Grafik, içmimarlık, seramik, tekstil tasarım atölyeleriyle eğitime başlayan okulun kuruluşunda, Almanya'dan çağrılan Prof. Dr. Adolf Schneck'in katkıları olmuştur.¹⁶⁴⁵ Demokrat Partinin iktidarının başında Subaşı Resim ve Heykel Galerisi'nin açılışı gerçekleşmiştir.¹⁶⁴⁶ Seramik sanatında İsmail Hakkı Oygur, Vedat Ar, Hakkı İzzet gibi 1950'li yıllara kadar etkin olan sanatçılar, serbest atölye çalışmalarını geliştirerek özel sektörün seramik alanını geliştirme çabalarına katılmışlardır.¹⁶⁴⁷

Bu dönemde iyi bir ivme yakalayan bir diğer sanat dalı sinemadır. 1946 yılında kurulan "Ankara Sinema İşleri Türk Anonim Ortaklığı (SİTAŞ)"¹⁶⁴⁸ ve 1948 yılında vergi indirimine gidilerek devletin, yerli filmleri teşvik etme-

1642 Sezer Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 245-246.

1643 Tansuğ, **age.**, 221.

1644 Tansuğ, **age.**, s. 228.

1645 Bu okul daha sonra Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesine dönüştürülmüştür. Deniz Onur Erman, "Cumhuriyet Sonrası Türk Seramik Sanatının Çağdaşlaşma Süreci", **Sanat ve Tasarım Dergisi**, Sayı: 6, Aralık 2010, s. 86.

1646 **BCA**, 180.9.00/17.98.22.

1647 Tansuğ, **age.**, s. 238.

1648 **BCA**, 30.18.1.2/111.41.7.

si sinema alanında kayda değer gelişmelerdir.¹⁶⁴⁹ Ayrıca Atatürk Dönemi'nde olduğu gibi bu dönemde de Halkevlerinin, sinema ile ilgili önemli faaliyetleri vardır. Sinema makinesi eksik olan şubelerin eksikliklerinin giderilmesine ve başta kültür kategorisinde olmak üzere yurdun dört bir yanındaki Halkevi şubelerine gönderilen filmlerinin halka parasız gösterilmesine dair birçok karar alınmıştır.

1949 yılında Türkiye'de yapılan filmlerin sayısı 19'a ulaşırken, Lütfi Ö. Akad'ın gerçekçiliği simgeleyen ve Kurtuluş Savaşı Dönemlerini anlatan "Vurun Kahpeye" adlı filmi, değişimin yansımasıdır. 1950 yılında Türkiye'de yapılan film sayısı 22 iken, Mısır sinemasının Türkiye'deki mirasçısı olarak bilinen Vedat Örfi Bengü'nün adı, ön plana çıkmıştır. 1951 yılında özellikle Kore Savaşı ve Milli Mücadele Dönemini konu edinen tarihi filmler dikkat çekmektedir. 1952, Türk sineması adına çok önemli bir yıldır. Öncelikle çekilen 62 Türk filmi ile rekor kırılmıştır. Lütfi Ö. Akad'ın, "Kanun Namına" adlı filmi, Türk sinemasının bir kilometre taşı olurken, Metin Erksan'ın Aşık Veysel'i konu alan "Karanlık Dünya" filmi, ilk gerçekçi köy denemesi olarak ortaya çıkmıştır. 1952 yılında Türk sinemasının geliştirilmesi amacıyla Türk Film Dostları Derneği (TFDD) kurulmuştur. Derneğin 1953 yılında ilk defa düzenlediği I. Türk Film Festivali'nde en iyi film ödülü, Kanun Namına ile Lütfi Ö. Akad'a verilmiştir.¹⁶⁵⁰ 1956 yılında Sabahattin Eyüboğlu ile Mazhar Şevket İpşiroğlu'nun "Hitit Güneşi" adlı belgesel kısa filmleri, Uluslararası Berlin Film Şenliği'nde ikincilik ödülü olan Gümüş Ayı'yı kazanması Türk sinemasının uluslararası arenada sesini duyurması anlamında önemli bir gelişmedir. Göksel Arsoy ve Belgin Doruk'un oynadıkları "Samanyolu", şüphesiz dönemin en çok ilgi çeken filmlerinin başında yer alırken, Yılmaz Güney'in ilk oyunculuk denemeleri de "Bu Vatanın Çocukları" adlı filmle başlamıştır. Ayrıca 1959 yılında Türk Sinema Sanatçıları Derneği (TSSD) kurulmuştur.¹⁶⁵¹

1946-1960 yılları arasında sanatın hemen her dalında yeni bir ivme yakalanmış, renkli ve zengin bir sanat hayatı ortaya çıkmıştır. Özellikle devletin daha fazla destek verdiği tiyatrodaki bu durum kendisini hissettirmiştir. Halkevleri ve Köy Enstitülerinin kapatılmasının ortaya çıkarttığı boşluk, oluşturulmaya başlanan bölge tiyatrolarıyla ve Anadolu'ya yapılan turnelerin fazlaşmasıyla giderilmeye çalışılmıştır.

1649 Gök, *agt.*, s. 137.

1650 www.sineplusakademi.com/turk-sinema-tarihi, Erişim Tarihi: 23.07.2017; www.kameraarkasi.org/makaleler/turksinemasininonemleri.pdf, Erişim Tarihi: 23.07.2017.

1651 www.kameraarkasi.org/makaleler/turksinemasininonemleri.pdf, Erişim Tarihi: 23.07.2017.

23. BASIN (1945-1960)*

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de basın, sıkı denetim altında olmasına karşın, hükümetin denge politikasının bir sonucu olarak, savaşın arasında tercihlerini kısmen de olsa belirtebilmiştir. *Vatan*, *Akşam* ve *Tanin* genellikle demokrasilerden yana bir tutum sergilerken, *Tan* hem demokrasileri, hem de savaşta müttefikleri Sovyetleri desteklemiştir. Diğer yandan bu dönemde *Ant*, *Söz*, *Hür Gençlik*, *Hür*, *Gün Gerçek*, *Baştan*, *Medet*, *Marko Paşa*, *Nuh’un Gemisi*, *Berber*, *Yeryüzü*, *Yurt ve Dünya* gibi bazı sol yayınlar da ortaya çıkmıştır.¹⁶⁵² *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkar* ile *Atsız* ve *Ötügen* gibi bazı turancı yayınlar Alman yanlısı bir tutum içinde olmuştur. Böylelikle hükümetin dış politikasını etkilemeden ülkeye çoğulcu fikirler yansıtılmıştır. Savaş yıllarının şiddetlendirdiği ekonomik bunalım içinde Atatürkçü ortak payda giderek zayıflamış ve karşıt fikirler birbirleriyle daha sert bir çatışmaya girmeye başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında iktidar basın üzerindeki kontrolünü daha da artırmış ve yaşanan savaş, dış politika ile ilgili hassasiyetlerin artmasına neden olmuştur. Şüphesiz bunda İsmet Paşa’nın Millî Şef olarak ülke yönetiminde daha otoriter bir tavır takınmasının rolü vardır.¹⁶⁵³

1944’ün ikinci yarısında Alman yenilgisi kesinleşmeye başlayınca Turancı tasfiyesi yapılmış ve yayınları yasaklanmış, yazarları tutuklanmıştır. Böyle bir ortamda 1945 yılının Mayıs’ında, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü siyasal sistemin liberalleştirileceğini açıklamış ve kısa süre sonra da çok partili demokratik rejime geçilmiştir. CHP sözcüsü *Ulus* ile Demokrat Parti yanlısı *Vatan* arasında 1945’ten itibaren başlayan tartışmalar, daha sonra diğer yayın organlarına da sıçramıştır. DP’de özgürlüklerin bütün çözümler için anahtar olduğu inancından hareketle “27 yıl süren CHP iktidarındaki kısıtlamalar” DP’nin başlıca sloganı olarak yayın organlarının ana teması olmuştur. Bu söylemine rağmen DP’yi yeni ve farklı bir siyaset uygulayıcısı olarak görmek

* Prof. Dr. Yasemin Doğaner, Hacettepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ydoganer@hacettepe.edu.tr

1652 Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 36.

1653 O. Murat Güvenir, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1991, s. 47.

yerine İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki koşulların, CHP’de başlattığı değişimlerin-farklı toplumsal gelişme ve dengelerin etkisiyle-yeni sürdürücüsü olarak görmenin gelişmeleri anlamaya daha çok yardımcı olacağı da değerlendirilmektedir.¹⁶⁵⁴

23.1. Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Basın

Sovyetler Birliği ile 7 Haziran 1945’te Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması’nın bitmesiyle antikomünist bir tavır sergilenmeye başlanmıştır. 4 Aralık 1945’te *Tan* gazetesi Hüseyin Cahit’in “Kalkın ey ehli vatan” yazısı sonrasında basılmış, *Yeni Dünya*, *La Turquie*, *Görüşler*’in basıldığı matbaa tahrip edilmiş ve Sabiha ve Zekeriye Sertel de tutuklanmıştır. *Tan* baskını olayı olarak literatüre geçen bu durum, antikomünist tavrın kamuoyuna yansımalarının tipik bir örneğidir.¹⁶⁵⁵

Ocak 1946’da kurulan Demokrat Parti basın özgürlüğünün en büyük savunucusu olmuştur. DP’nin kuruluş hazırlıklarının yapıldığı günlerde, kurucular gazetecilerle yakın ilişkiler kurduklarından, gazetelerin büyük çoğunluğu bu partiyi desteklemiştir. Basın politikaya ilgi uyandırmak ve halkın aktif olarak politikaya katılmasını sağlamak hususunda önemli bir rol oynamış, bütün gazeteler, çok parti sisteminin ve demokrasinin kurulabilmesinin vatandaşların siyasal meselelere doğrudan doğruya ilgi göstermeleri ana şartına bağlı olduğu düşüncesini yaymışlardır.¹⁶⁵⁶ 1 Haziran 1946’da Basın Kanunu’nun 50. maddesi kaldırılmış, bu konuda çıkarılan 13 Haziran 1946 tarihli ve 4935 sayılı kanunla, gazete kapatma yetkisi idari makamlardan alınıp mahkemelere devredilmiştir. Gazete çıkarmada izin ve para yatırma koşulları kaldırılırken, diğer kısıtlayıcı unsurlara dokunulmamıştır. Aynı kanunla yapılan düzenlemeyle Basın Birliği kanunu da kaldırılmıştır.¹⁶⁵⁷ 16 Aralık 1946’da Sıkıyönetim Komutanlığı, Cemiyetler Kanunu’ndaki değişiklikten yararlanarak yeni kurulmuş bazı partilerle, gazete ve dergileri kapatmıştır.¹⁶⁵⁸

1654 Korkmaz Alemdar, **İletişim ve Tarih**, Ümit Yay., Ankara 2001, s. 201.

1655 *Tan* baskını olayı hakkında bk. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Gözlem Yay., İstanbul 1977, s. 258-262; Tevfik Çavdar, **İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler**, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2007, s. 547-549; Yıldız Sertel, **Susmayan Adam**, Can Yay., İstanbul 2018, s. 249-255.

1656 Gazeteciler devamlı olarak siyasi partilerin liderleri ile konuşmalar yapıyor ve onların düşüncelerini halka duyuruyor, halkın görüşlerini de liderlere aktetiyorlardı. Gazeteler bazı fikirleri cesaretle savunmuş ve hükümeti tenkit eden konuşmaları yayımlamışlardır. Bu konuda bk. Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yay., İstanbul 1996, s. 269-270.

1657 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VII, C 24, TBMM, Ankara 1946, s. 266-288; **Resmî Gazete**, 18 Haziran 1946, Sayı: 6336.

1658 Yayımlanan tebliğe göre “Sıkıyönetim bölgesi içinde genel güveni sağlamak görev ve sorumluluğu altında bulunan komutanlık, hududu içindeki illerde aşağıdaki tedbirlerin alınmasına lüzum görmüştür. 1. Mahkum komünistler veya müfrit komünist mefkureli kimseler

19 Nisan 1947'de Adnan Menderes'in İzmir'de yaptığı konuşma, "Meclisin manevi şahsiyetine hakaret ve meşruluğunu şüpheye düşürücü unsurlar bulunduğu" gerekçesiyle *Ulus*'ta yayımlanmamış, konuşmayı yayımlayan *Kuvvet, Tasvir, Demokrasi, Yeni Asır, Demokrat İzmir* gazetelerinden sekiz gazeteci mahkemeye verilmiştir.¹⁶⁵⁹ Hasan Saka hükümetleri zamanında programlarında Basın Kanunu'nun değiştirilmesi konusuna değinmekle birlikte herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Şemsettin Günaltay hükümeti ise "basın özgürlüğünü azami derecede güvence altına alarak aynı zamanda da vatandaş şeref ve haysiyetini kıskançlıkla koruyan Batı demokrasilerinin mevzuatını örnek alacaklarını" belirterek, basının yoğun muhalefetine hoş görünme çabası içine girmiştir.¹⁶⁶⁰

CHP'nin 1948 sonrası uyguladığı ılımlı siyaset sonucu İslamcı, Milliyetçi ve Turancı yayınların sayısı artmıştır. Dönemin *Cumhuriyet, Akşam, Tan, Vatan, Tasvir, Son Posta, Tanin, Sabah, Vakit* ve *Ulus* vs. gazetelerinin yanı sıra yeni gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Savaş sonrasında muhalefetin ortaya çıkışı, basının nitelik ve nicelikçe hızla gelişmesine yol açmıştır. Savaş sonrasında rotatif makineleri yenilenmiş, modern baskı ve gazetecilik yöntemleri günlük basına girmeye başlamıştır. Yeni ortamın basındaki yeniliklerinden birisi Sedat Simavi'nin 1 Mayıs 1948'de İstanbul'da *Hürriyet* gazetesini çıkarmaya başlamasıdır. Bir kitle gazetesi olarak haber ve yorumlarıyla siyasal ve toplumsal sürece yeni katılan kesimlere kendisini okutturmayı başarmıştır. İstanbul basınında *Vatan* ve *Cumhuriyet*'in desteğini sağlayan DP, Ankara'da kısa bir süre *Kudret* gazetesi tarafından desteklenmiş, Millet Partisinin kurulmasıyla o tarafa yönelen bu gazetenin yerini 30 Nisan 1949'da yayımlanmaya başlayan *Zafer* almıştır. Ardından Ali Naci Karacan'ın 3 Mayıs 1950'de İstanbul'da yayımlamaya başladığı *Milliyet* gelmiştir. 1950'lerin ikinci yarısında baskıları 100 binin üzerine çıkan *Hürriyet* ve *Milliyet* modern

tarafından örtülü bir şekil altında kurularak memleket içinde içtimai bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise ve mevcut iktisadi ve içtimai nizamları bozmaya çalıştıkları anlaşılın Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi merkez ve şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partiler veya onlardan aldıkları direktifle hareket eden kimseler tarafından kurulan ve kendi maksatlarına göre sevk ve idare edilenler ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Kulübü kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir. 2. Bu partilerin fikirlerini yayan *Sendika, Ses, Nor, Or, Gün, Yağın* ve *Dost* gazete ve dergileri ve bunların matbaaları kapatılmıştır. 3. 9 Aralık 1946 tarihli nüshasında belirtmiş olduğu veçhile memleketin siyasi ve hukuki nizamını bozma yolunda propaganda yapan *Yarın* gazetesi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır. 4. İrticai mahiyette yaydığı fikirlerle emniyet bakımından zararlı görülen *Büyük Doğu* dergisi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır. 5. Komünist propagandasını taşıyan her türlü yazının sıkıyönetim hududu dahilindeki illere girmesi ve bu illerde basılıp satılması yasaktır. 16.12.1946. Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1999, s. 208-209.

1659 Nuran Yıldız, "Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, 1997, s. 484.

1660 Yıldız, agm., s. 485.

baskı tekniklerinden yararlanan ilk gazeteler olup, *Hürriyet*'in tirajı 1960'lı yılların ortalarında 1 milyonu aşmıştır.¹⁶⁶¹

DP kurulduktan iktidara gelinceye kadar olan dönemde muhalif basının tutumunu kendi lehine çok iyi değerlendirmiştir. 1950 seçimleri öncesi CHP ile DP arasında basın aracılığıyla sıkı bir propaganda çekişmesi yaşanmış, her iki parti gazetelere verdikleri demeçlerle geniş halk kitlelerini etkilemeye çalışmışlardır. Basında pek çok kalem sahibi DP'ye övgü dolu sözler yazmak için yarışmışlar, *Ulus*, CHP'yi destekleyen tek gazete olarak kalmıştır.¹⁶⁶²

23.2. Demokrat Parti Dönemi'nde Basına Yönelik Düzenlemeler

Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerden zaferle çıkmıştır. Seçim sonuçları iktidar ve muhalefet yanlısı gazetelerin manşetlerini süslemiş, *Zafer* gazetesi 17 Mayıs 1950 tarihinde “Demokrat Parti 434 milletvekiliyle kati ve eşsiz bir zafer kazandı” şeklinde manşet atarken, *Ulus* 16 Mayıs'ta “CHP iktidarı devrediyor” başlığını tercih etmiştir. Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar, seçim günü basın mensuplarına verdiği beyanatta “eğer Demokrat Parti iktidara gelirse sizi memnun edecek bir basın kanununu beraber hazırlarız” demiştir.¹⁶⁶³ Seçimlerden kısa bir süre sonra basının sorunlarını ele almak üzere Çankaya'da gazeteciler için düzenlenen bir davette, Başbakan Adnan Menderes tarafından basının sorunları hakkında bilgi verilerek; ilk iş olarak bir af kanunu çıkarılacağı, basın suçlarının toptan affedileceği, gazetecilerin her bakımdan özgür olarak faaliyetlerini sürdürecekleri, gazeteler üzerindeki her türlü baskının kaldırılacağı, gazete kapatma yetkisinin hükümetten alınarak, mahkemelere verileceği ifade edilmiştir. DP iktidarı, iktidarının daha ilk günlerinde hemen bir basın kanunu tasarısı hazırlayarak meclise sunmuştur.¹⁶⁶⁴ 3 Temmuz 1950 tarihinde TBMM'ye sunulan tasarının gerekçesinde ...*Demokratik nizamın gerektiği şekilde kuvvetlenmesini ve gelişmesini sağlayacak vasıtalarından sayılan basın ve yayın aynı zamanda da*

1661 Ali Gevgilili, “Türkiye Basını”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 220.

1662 Önder Deniz, *Basın Özgürlüğünün Yüz Yılı (1864-1964)*, Kriter Yay., İstanbul 2019, s. 110.

1663 *Vatan* gazetesi “DP kahir ekseriyetle kazandı”, *Yeni Sabah* “Demokrat Parti seçimleri kazandı; İnönü, Ankara'da seçimi kaybetti”, *Hürriyet* “DP Meclis'te ekseriyet kazandı”, *Milliyet* “DP dün gece yarısı 41 vilayette 370 mebusluk kazanarak ekseriyeti aldı”, *Akşam* “Seçimleri Demokrat Parti kazanıyor”, *Cumhuriyet* “DP 36 ilde tam liste halinde kazandı, 385 milletvekili çıkarması bekleniyor” manşetlerini atmışlardır. Bu konuda bk. Ömer Osman Umar-Turgay Murat, “1950 Genel Seçimlerinin Türk Basınındaki Yansımaları”, *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016*, Elazığ, C 2, Yay. Haz. Merve Uğur, ATAM Yay, Ankara 2018, s. 1325-1326.

1664 Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1992, s. 266-267.

*halk efkarının temsilcisidir. Devlet, bütün faaliyetini halk çoğunluğunun düşüniş ve görüşünü açıklayan vasıtalarından birisi de basındır. Sosyal bünyede büyük değerde tesir icra eden basın ve yayının kendisinden beklenen görevleri yapabilmesi için bağımsızlığının sağlanması zaruridir. Esasen modern demokrasi prensipleri de bunu gerektirir...*¹⁶⁶⁵ denilerek basın hürriyetinin demokrasinin olmazsa olmaz bir ilkesi olduğunun altı çizilmiştir.

Yeni Basın Kanunu, 15 Temmuz 1950’de meclisin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.¹⁶⁶⁶ 21 Temmuz 1950’de yürürlüğe giren 5680 sayılı Basın Kanunu, 1931 Matbuat Kanunu’nun hükümete tanıdığı yetkileri kaldırmış, gazete ve dergi çıkarmak için hükümetin izin veya ruhsat vermesi yerine bildirimde bulunmanın yeterli olduğunu belirtmiştir. ‘Kötü ünlü’ kişilerin gazete çıkarmaması kuralı kaldırılmış, basın davalarının özel mahkemelerde görülmesi esası getirilmiştir. Gazete sahiplerinin cezai sorumlulukları kaldırılmış, yazı işleri müdürleri yazarla birlikte sorumlu sayılmıştır.¹⁶⁶⁷ Cevap hakkı düzenlenmiştir. Hakkın varlığı belirli koşulların oluşmasına bağlanırken, söz konusu hakkın belli bir prosedür içinde kullanılması gerektiği öngörülmüştür.¹⁶⁶⁸ Öte yandan 1931 Matbuat Kanunu’ndaki 51. madde “demokratikleştirilerek” 31. madde olarak alınmış ve yurt dışında basılan yayınların Bakanlar Kurulu kararıyla sansür edilebilmesi öngörülmüştür.¹⁶⁶⁹

DP iktidarının ilk yılları için bir taraftan basının mutlu bir dönemi olduğu, çıkarılan basın suçlarının affına dair kanunla, soruşturulan, tutuklanan gazeteci kalmadığı belirtilirken, diğer yandan iktidara geldikten sonra DP’nin *Ulus*’u yapılan toplantı ve davetlere çağırılmayarak dışladığı, 8 Ağustos 1950’den itibaren çıkan gazete haberlerinin DP’nin sadece CHP muhale-

1665 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 1, TBMM basımevi, Ankara 1950, s. 1-2.

1666 **Resmî Gazete**, 24 Temmuz 1950, Sayı: 7564.

1667 Kabacalı, **age.**, s. 230.

1668 5680 sayılı Kanun’un 19. maddesindeki düzenlemeye göre, “Bir şahsın haysiyet ve şerefine dokunan veya menfaatini bozan yada kendisi ile ilgili hakikate aykırı hareketler, düşünceler ve sözlerle açık yada kapalı şekilde mevkutede yapılan yayımdan dolayı o şahsın imzasıyla gönderilecek cevap ve düzeltmeyi mevkutenin sorumlu müdürü hiçbir işaret katmaksızın aynen veya tamamen neşre mecburdur. Cevap ve düzeltme günlük gazetelerde alındığını takip eden üç gün içinde, diğer mevkutelere en geç çıkacak ikinci nüshada aynı sayfa, sütun ve punto harflerle yayımlanmak zorundadır.” Mehmet Güneş, “Türk Basın Tarihinde Tekzip Hakkı ve Gelişimi”, **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016**, Elazığ, C 2, Yay. Haz. Merve Uğur, ATAM Yay, Ankara 2018, s.1435.

1669 DP iktidarı sonrasında da yürürlükte kalacak olan Basın Kanunu çoğunlukla yasaklamalara neden olan 31. maddesi ile “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, millî egemenliğine, Cumhuriyet’in varlığına, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel asayişe, kamu yararına, genel ahlaka ve genel sağlığa aykırı olup, yabancı memleketlerde çıkan basılmış eserlerin Türkiye’ye sokulması ve dağıtılması Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanabilir...” hükmü getirilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa Yılmaz-Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007, s.11 vd.

fetine karşı değil, yönelebilecek her türlü muhalefeti susturmaya çalışacağına dair izler taşıdığı ifade edilmektedir. Cem Eroğul, muhalefete karşı girişilen ilk baskının muhalif milletvekillerinin dokunulmazlığının kaldırılması biçiminde belirlediğini, o sırada milletvekili olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Ulus* gazetesinde çıkan "Gözü kapalı oy verme" başlıklı yazısı nedeniyle dokunulmazlığının kaldırılmasının muhalefete ve basına gözdağı vermek için alınmış bir karar olup, DP'nin çoğunluk istibdadına yönelişinin ilk belirtisi olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁷⁰

1950 yılı sonlarına gelindiğinde ise, muhalif gazetecilerin yargılanmalarına ilişkin haberler gazete sütunlarını doldurmaktadır.¹⁶⁷¹ 1951 yılı başında gazete kağıdı fiyatlarına zam gelmiş, ardından resmî ilanların dağıtımı konusundaki CHP döneminde başlayan ve DP'nin eleştirdiği ancak sürdürdüğü ölçüsüz ve dengesiz uygulama, iktidardaki partilerin kendilerini destekleyen yayınları devlet eliyle zenginleştirme yolunu benimsemelerine yol açmıştır. Resmî ilan olmaksızın ayakta kalmaları mümkün olmayan gazetelere tirajlarına göre resmî ilan verilmektedir. CHP döneminde tirajı diğerlerinden az olmasına karşın partinin sözcüsü *Ulus* en fazla ilanı alırken, CHP'nin desteğiyle 1947'de çıkan *Tanin* ve *Memleket*'e de yüksek ilan tahsisi yapılmış, DP iktidara gelince ise denge tümüyle tersine dönerek *Ulus* ilan alamazken, DP'yi destekleyen *Zafer*, *Türk Sesi*, *Son Havadis*, *Son Posta* gibi gazeteler çok ilan almaya başlamıştır.¹⁶⁷² Bu durum aynı zamanda Falih Rıfkı Atay'ın deyimiyle 'besleme basın' diye nitelendirilen gazetelerin türemesine ve meslekle ilgisi olmayan, ticaretle uğraşan insanların gazete çıkarma girişimlerinin önünün açılmasına neden olmuştur.¹⁶⁷³ Bunun anlamı bir yayın organının hayatta kalabilmesinin hükümetle kurduğu ilişkiye bağlı olmasıdır. DP'nin kendisini destekleyen basına sağladığı avantajlar ve desteğe binaen ortaya çıkan besleme basın tabiri, basın camiasında meslek ahlakına sahip olmayan ve gazeteciliği şahsi çıkarları için icra eden patronlara atfen kullanılmıştır.

3 Haziran 1952'de çıkarılan 5953 sayılı Kanun ile basın mesleğinde çalışanlara ilişkin bazı düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre; Sendika kurabilmek, sosyal sigortalardan yararlanmak, işverenin gazeteciyle yazılı anlaşma yapma zorunluluğu, iş anlaşmasını bozmak isteyen gazete sahibinin gazeteciye kıdem tazminatı ödemesi, askerlik, mahkumiyet ve gazetenin kapanması durumlarında gazeteciye ücret ödenmesi, haftalık tatil, yıllık ücretli izin gibi

1670 Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 75-76.

1671 Geniş bilgi için bk. Ayşe Elif Emre Kaya, "Demokrat Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2010, C 1, Sayı: 39, s. 97.

1672 Yıldız, agm., s. 489.

1673 İnuğur, age., s. 270-271.

hakların verilmesi sağlanmıştır.¹⁶⁷⁴ Hükümet ile gazeteciler arasında “Basının Altın Devri” olarak nitelenen bu dönemde, 20 Aralık 1952’de Başbakan Adnan Menderes, Ankara’da gazetecilerle bir toplantı yapmıştır. Daha sonra 1954 yılına kadar bu toplantılar düzenli olarak tekrarlanacak, bu olumlu hava CHP’li bazı gazetecilerin de Menderes ile yakın ilişkiler kurarak, hükümeti desteklemesine neden olacaktır. Ancak DP ile gazeteciler arasındaki bu balayı havası çok uzun sürmeyecektir.

9 Mart 1954’de 6334 sayılı “Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürumlar hakkında kanun” kabul edilmiştir.¹⁶⁷⁵ Kanunun amacı “namus, şeref veya haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarete bulunulması veya itibar kırarak, şöret veya servete zarar verebilecek bir hususun isnat edilmesini” önlemektir. Buna göre gazetecilere 6 aydan 3 yıla kadar hapis, 1000-10.000 lira arası para cezası, savcılara doğrudan kovuşturma yetkisi verilirken, gazetecilere ispat hakkı verilmemiştir. Tasarının Mecliste görüşülmesi büyük tartışmalara yol açmış, ancak iktidar eleştirilere kulak tıkamıştır.¹⁶⁷⁶ DP iktidarı on yıllık dönemde basın yasası ve basını etkileyen yasalarda baskı ve kısıtlamayı artıracak bir düzineye yakın değişiklik yapmıştır. 1955-1960 arasında 867 gazetecinin mahkûmiyeti ile sonuçlanan 2300 basın davası açılmıştır. CHP’nin yayın organı *Ulus* ve yöneticileri üzerinde mali baskı uygulanmış, yetmiş yaşını aşmış Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Emin Yalman’ın hapse atılmaları büyük tepki yaratmıştır.¹⁶⁷⁷ Başlangıçta DP tarafında olan ve partinin propagandasını yapma konusunda görev alan ancak daha sonra parti ile yollarını ayıran gazetecilerin de bazı yaptırımlara maruz kaldıkları görülmüştür.¹⁶⁷⁸ 1955 yılında içlerinde Bedii Faik, Metin Toket, Cüneyt Arcayürek gibi isimlerin de olduğu pek çok gazeteci tutuklanmıştır.¹⁶⁷⁹

Dönemin en önemli dış politika gelişmelerinden birisi Kıbrıs meselesidir. 1950’lerin başlarında İngiliz yönetimindeki Kıbrıs’ta EOKA örgütünün Yunanistan’la birleşmeyi (Enosis) hedefleyen amacı doğrultusunda yapmaya başladığı mezalime Sedat Simavi yönetimindeki *Hürriyet* gazetesi dikkat

1674 Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 194.

1675 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre IX, C 29, İçtima 4, 1954, s. 530-535.

1676 Eroğul, **age.**, s. 85.

1677 Orhan Koloğlu, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2015, s.124.

1678 Cihad Baban’ın aktardığına göre, 1954 seçimlerinin kazanılması için DP içinde propaganda temaslarını hazırlayacak komisyonda bulunan Feridun Ergin, yayımlanan kırmızı propaganda kitabının hazırlanmasına katkı yapmasına rağmen, bu hizmeti Menderes tarafından takdir edilmeyince partiden uzaklaşmış, *Cumhuriyet* gazetesinde hükümeti eleştiren yazılar yazmaya başlayınca Menderes’in emriyle 14 Ağustos 1955’te partiyle ilişkisinin kesildiği duyurulmuştur. Cihad Baban, **Politika Galerisi**, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 167.

1679 Kabacalı, **age.**, s. 238-239.

çekmiş, Kıbrıs'ta EOKA militanlarının Türklere yaptıkları kötü muamelenin haberlerini birinci sayfasında iri puntolarla vermiştir. Kamuoyunun böylece Kıbrıs konusuna dikkati çekilmiş, diğer gazetelerin de konuyu ele almaya başlamalarıyla, Türkiye bir Kıbrıs sorunu olduğunu kabul etmiştir. Üniversite gençliğinin örgütlendiği Türk Talebe Federasyonu ve Millî Türk Talebe Birliği mitingler düzenlemiş, halkın coşkulu bir şekilde katıldığı yürüyüşlerde “Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır” şeklinde sloganlar atılmıştır.¹⁶⁸⁰ 1955'te Kıbrıs meselesini görüşmek üzere toplanan Londra Konferansı devam ederken, *İstanbul Ekspres*'in akşam baskısıyla verdiği Atatürk'ün evinin bombalandığı haberi üzerine halkın galeyana gelmesi ile gayrimüslim azınlığa yönelik şiddet şeklinde meydana gelen 6-7 Eylül olayları, basının komünistlikle suçlanmasına ve sıkıyönetim ilan edilmesine yol açmıştır. 10 Eylül'de getirilen sıkıyönetim yasaklarına göre;

Hükûmeti tenkit etmek, hükûmetin çalışmalarını etkileyecek biçimde yazılar ve sıkıyönetimin çalışmalarıyla ilgili haberler yasaktır. NATO devletleriyle ilgili haberler, darlık, kıtlık, yokluk haberleri, 6-7 Eylül olaylarıyla ilgili haber ve resimler, bu olayları komünistlerden başkasının yaptığını yazmak, magazin basınında halkı heyecanlandıracak resim ve yazılar, cinayet haberlerini ayrıntısıyla yazmak yasaktır. Sıkıyönetim, hükûmetin muhalefeti daha kolay kontrol altına alabilmesi için ilan edilmiş, muhalefetin kaldırılmasını istemesine rağmen sıkıyönetimin altı ay sürmesi kararlaştırılmıştır. *Ulus*, İnönü'nün “Çetin Bir İmtihan” başlıklı yazısını yayımladığı için kapatılmıştır.¹⁶⁸¹ Çok sayıda basın yasağının sıkıyönetim komutanlığı tarafından uygulamaya konulması, 1950'de yürürlüğe giren kanuna aykırı bir durum oluşturmuş, olayları kışkırtan ve sorumlusu olarak görülen gazeteler için sıkıyönetim bittikten sonra TBMM'de basın kanunundaki cezalar ağırlaştırılmış, olayların başlangıcının bir gazete haberi olması ülkedeki gazetelerin zan altında kalmasına yol açmıştır.¹⁶⁸²

1955 yılında basına ilişkin yaşanan bir diğer gelişme de basına ispat hakkı tartışmalarıdır. Basına, yayınladıkları haberlerde ispat hakkı tanınmasının istenmesi, DP Meclis grubunda bir fırtına koparmış, ihtilafa düşen milletvekillerinden bir kısmı DP'den istifa ederek, Hürriyet Partisini kurmuşlar, ancak basın bu girişiminde de hedefine ulaşamamış, iktidarla muhalefet arasında uzunca süre çözülemeyen ispat hakkı tartışmaları yaşanmıştır.¹⁶⁸³

1956'da sıkıyönetimin kaldırılmasının ardından 6732 ve 6733 sayılı

1680 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi...*, s. 49.

1681 Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s. 140-141.

1682 Deniz, *age.*, s. 139.

1683 Emre Kaya, *agm.*, s. 102.

kanunlarla basına yeni düzenlemeler getirilmiştir.¹⁶⁸⁴ “Kötü niyetli ve özel maksada dayanan yayın yapmak yasaklanmış, cevap ve düzeltme yazılarını kısıtlayıcı önlemler alınmıştır. Gizli görüşmelerde alınan kararların yayını, heyecan uyandıracak yayınlar, ahlakı, aile düzenini bozacak yayınlar ve “Resmî sıfatı haiz olanlar aleyhine istihfaf hissi telkin edebilecek yahut müphem ve suizannı davet edebilecek mahiyette neşriyatta bulunmak” yasaklanmıştır.¹⁶⁸⁵ 1950’de kurulmuş olan basın özgürlüğü rejimi, bu değişikliklerle anlamını yitirmiştir.¹⁶⁸⁶ Yabancı basın alınan kararlara tepki göstermiş, Uluslararası Basın Enstitüsü yapılanları basın özgürlüğü ilkelerine aykırı bulmuş ve aylık dergisinin Temmuz 1956 sayısında “Türk Gazetecileri Vesayet Altında” başlıklı bir yazı yayımlamıştır.¹⁶⁸⁷

1957 yılı Temmuz ayında Gazeteciler Sendikası gazeteciler üzerindeki baskıyı eleştirmek amacıyla yayımladığı bildiri nedeniyle 9 ay boyunca kapatılmıştır. 1957 seçimleri sonrasında artan siyasi gerilim nedeniyle basın ve CHP, iktidarın boy hedefi olmuş, basının ve muhalefetin yıkıcı faaliyetlerini incelemek üzere sonradan ‘Şiddet tedbirleri komisyonu’ denilecek DP milletvekillerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Seçimlerden sonra birçok gazeteci hapse girmiş, TBMM’de bir soruya hükümet adına cevap veren bir bakan, 1950’den 1958’e kadar 811 gazetecinin hüküm giydiğini söylemiştir.¹⁶⁸⁸ 23 Kasım 1957’de “gazete ve dergi kağıtlarının tek elden ithaline” karar verilmiştir. 1 Ocak 1958’de ise “İlan ve reklamların tek elden dağıtımını” kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine *Zafer*, *Yeni Asır*, *Havadis* ilan alırken, *Ulus*, *Yeni Gün*, *Dünya*, *Yeni Sabah* ilan dışı kalmıştır. DP’nin resmî ilan ve reklamlar konusundaki uygulamaları yayımladığı kararnamelere göre de eşit biçimde olmamış, hükümet ilan ve reklamları gazetelerin tutumuna göre dağıtma konusundaki politikasını başından itibaren sürdürmüştür. Yaklaşık on yıllık iktidarı boyunca DP’nin, gazetelere verilen resmî ilan ve reklam tutarları incelendiğinde bu durum ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁸⁹

9 Eylül 1958’de Uluslararası Basın Enstitüsü, Başbakan Menderes’e bir mektup göndererek, basın özgürlüğünün korunmasını istemiştir. 1959 Ağus-

1684 **Resmî Gazete**, 8 Haziran 1956, Sayı: 9327.

1685 Eroğul, **age.**, s. 120.

1686 Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Sena Köseadağ, “Türk Basın Kanunu’nda Yapılan Değişikliklerin Yazılı Basında Temsili”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 9, Sayı: 43, Nisan 2016, s. 2030.

1687 Topuz, **age.**, s. 201-202.

1688 Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi...**, s. 71.

1689 1.7.1950-31.12.1959 tarihleri arasında gazetelere verilen resmî ilan ve reklam tutarları şu şekildedir: *Zafer/Zafer Akşam Postası*: 7.114.330, *Cumhuriyet*: 2.653.704, *Milliyet*: 2.271.437, *Hürriyet*: 2.269.643, *Son Posta*: 2.145.394, *Yeni İstanbul*: 1.817.612, *Vatan*: 1.641.145, *Havadis*: 1.146.882, *Tercüman*: 1.139.578, *Ankara Telgraf*: 1.083.296, *Hürses*: 1.021.926, *Ulus*: 930.953, *Son Havadis*: 690.418, *Apoyevmatini*: 91.460 TL. *Alemdar*, **age.**, s. 211-212.

tos'undan itibaren tiraj ve abone esasına göre yürürlüğe giren son kararname de kötüye kullanılmış, tiraj ve abone sayısına bakılmaksızın pek çok gazete ilan listesinden çıkarılmıştır. Kağıt tahsisi yapılmaması yüzünden muhalefete mensup basın organlarının tirajları azalmış, diğer yandan örtülü ödenekten pek çok gazeteye destek olunmuştur. *Zaman*, *Ulus*, *Yeni Gün*, *Dünya*, *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Vatan* ve *Tercüman* gazetelerinin sorumluları mahkemeye verilmiş, 14 Temmuz 1958'de Irak'ta gerçekleşen darbe hakkında haber yapan gazeteciler içeride de darbe olabileceği iması nedeniyle yargılanmıştır.

Demokrat Parti Dönemi'nin son döneminde basına ilişkin dikkat çeken ve kamuoyunun gündemini uzun süre meşgul eden bir diğer konu da "Pulliam davaları" olarak anılan yargılamalardır. Davaya konu olan yazıyı yayımladıkları için *Dünya*, *Ulus*, *Vatan* ve *Kervan* gazeteleri ile *Kim* ve *Altıok* dergilerine dava açılmış, Başbakan Menderes *Dünya* gazetesi ile iyi ilişkileri nedeniyle şikayetini geri almış ancak diğer gazeteler yargılanmıştır.¹⁶⁹⁰

DP iktidarının son yıllarında basın ve ceza kanunlarında yapılan değişiklikler aracılığıyla hükümet baskısını artırmış, bir yandan da tutuklamalar, kovuşturmalar, tezkip ve neşir yasakları ve kapatma kararlarıyla bu kanunların en sert biçimde uygulanması sağlanmıştır. Gazeteler her gün gülünç tezkiplerle çıkmaya başlamış, savcılar akla gelmez konularda gazetelere yayın yasakları göndermişlerdir. Gazetecilerin çalışma koşulları güçleşmiş, muhalefet liderini izleyen basın mensupları iktidarla muhalefet arasında yaşanan gerilimden nasibini almıştır. Diğer yandan iktidar da basının muhalefet ve bazı üniversite hocalarının da desteğini alarak menfi propaganlarla kendisine karşı halkı tahrik ettiğinden şikayet etmiş, bunun için elinde kalan 'son silah' olarak radyodan faydalanmak istemiştir.¹⁶⁹¹ Nitekim Başbakan Menderes, radyoda yaptığı bu konuşmalardan ilkinde bundan sonra alınacak tedbirlerin o günden itibaren başlatıldığını söylemiştir.

27 Nisan 1960'ta kurulan bir Tahkikat Komisyonu ile; yasağa uymayan gazete ve dergilerin basımı ve dağıtımını önlenmiş, yayın yasaklarına ısrar-

1690 Amerikalı gazeteci Eugene Pulliam 1958 yılı ortalarında Türkiye'yi ziyaretinde Başbakan ile görüşmek istemiş, kendisi bir süre bekletildikten sonra, Amerika'ya dönmek üzere iken Menderes tarafından İzmir'e giderken vapurda kabul edileceği bildirilmiş, burada da görüşmenin gerçekleşmemesi üzerine gazeteci ülkesine kırılgan bir şekilde döndükten sonra *Indianapolis* gazetesinde "Türkiye'deki tehlikeli gidişat hakkında" izlenimlerini yazmış ve bu yazı Amerika'daki pek çok gazetede yayımlanmıştır. Yazının çevirisini Türkiye'de yayımlayan gazetelere açılan davalarda pek çok gazeteci yargılanmıştır. Topuz, *age.*, s. 206-207.

1691 Başbakan Menderes basından sorumlu devlet bakanı Mükkerrem Sarol'a "...elimizde derdimizi gerçekleri millete anlatacak radyodan başka silah kalmadı. Bunca yardım, bunca dostluğa rağmen gazeteler karşımızda cephe aldılar. Bugünden itibaren vatandaşlarımıza radyodan ben konuşacağım diyerek 29, 30 Nisan ve 1 Mayıs' 1960'ta radyodan halka hitap ederek yalan haberleri ve heyecan yaratmak için uydurulan hesaplı ve tertipli şayiaları ve dedikoduları kökünden kurutmak üzere alınacak tedbirlerin başlatıldığını ifade etmiştir. Mükkerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yay., İstanbul 1983, s. 1003 vd.

la uymayan yayınların kapatılması kararlaştırılmıştır. Tahkikat Komisyonu kurulması 1924 Anayasası'nın 22. maddesi ile düzenlenmiş, öte yandan yasal dayanağını Meclis İç Tüzüğü'nün 169. ve 177. maddelerine dayandırarak oluşturmuştur. TBMM daha önce pek çok kez Meclis tahkikatı kararı vermiş olup, antidemokratik nitelik taşıyan bu komisyonlar için "kanuni ama hukuki değil" şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır.¹⁶⁹² Hayli sert geçen görüşmeler sonunda bazı DP'lilerin de hoşnutsuzluğuna rağmen Tahkikat Komisyonuna yetki veren 7468 sayılı yetki kanunu kabul edilmiştir. Tahkikat Komisyonu 27 Nisan 1960 gününden sonra Meclisteki görüşmelerin yazılmasını da yasaklamış, İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sıkıyönetim komutanlıklarının basına karşı aldığı önlemlerle pek çok gazete kapatılmış, buna rağmen gazeteler haber yapmaya devam etmiştir. 26 Mayıs 1960'ta Adnan Menderes Anadolu Ajansına verdiği demeçte komisyonun görevini tamamladığını belirtmiştir. Komisyonun nihai olmayan raporunda 14 maddeden oluşan öneriler kısmında komisyonun kanuna uygun olarak kurulduğunun altı çizilerek, basında çıkan bazı uydurma haberlerden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, askerinin siyasetle meşgul olmasının uygun olmadığı, DP'nin seçimleri yapmayacağı veya seçimi kaybetse de iktidarı bırakmayacağı şeklindeki haberlerin asılsız olduğu belirtildikten sonra muhalefet lideri İnönü'nün üzerine düşen sorumluluk hatırlatılmıştır.¹⁶⁹³ Ancak raporun kamuoyuna açıklanması mümkün olmamıştır.

23.3. Haber ve Gazetecilik Alanındaki Gelişmeler

Türkiye'de 1941'te toplam tirajı 60 bini bulan 113 gazete, 227 dergi vardı. En yüksek gazete tirajı 20 bin civarındaydı. 1946'da birdenbire bu sayı günlük tirajları 100 bine yaklaşan 202 gazete ve 302 dergiye ulaşmıştır. Tek yönlü yayın yapan radyonun halkı tatmin etmemeye başlamasıyla tirajlar artmış ve gazetecilik anlayışında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Başyazıya dayanan gazete anlayışından habere ve resme öncelik tanıyan anlayışa geçilmiş, yorum özetle başlıkta verilmeye başlanmıştır. Halk, çoğu kendi düşüncesine uymayan yorumlarla yönlendirilmek yerine, haberi okuyup kendi yargısına varması yöntemi benimsenmiştir. Bunun sonucu toplam tiraj demokrasiye geçişten on yıl sonra bir milyonu aşmış, 1946'da 1000 kişiden 5.2'si gazete okurken, 1955'te bu oran 1000'de 28'e çıkmıştır. Bunda kuşkusuz gazetele- rin sadece yönetimin mesaj ve tembihlerini halka ulaştıran araçlar olmaktan

1692 M. Serhan Yücel, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 144.

1693 Raporun öneriler kısmının sonunda *Eğer İnönü üzerine düşen bu vazifeyi yapmaz ve açık olarak, kaçamağa sapmaksızın, bu hakikatleri bir de kendi ağzı ile millete bildirmezse, artık hiçbir veçhile hüsnüniyet iddiasında bulunamayacağı gibi, bu yalan haberlerin tasvipçisi, teşvikçisi mevkiinden tarih ve millet indinde kendini asla kurtaramaz. Aksi halde teşrii, icrai ve kazai birçok tedbirlerin alınması, kati bir zaruret halini alır* denilmiştir. Yücel, **age.**, s. 148-149.

çıkıp, halkın sorunlarını yönetime yansıtan araç rolünü üstlenmeleri etkili olmuştur.¹⁶⁹⁴

Bu dönemde Başvekalet Basın-Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü olarak anılan Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü'nün DP'nin iktidara gelmesiyle iç ve dış tanıtma ve bilgilendirme çalışmalarında değişiklikler meydana gelmiş, günlük yayımlanan yüksek tirajlı İstanbul gazetelerinin Ankara büroları çoğalmış, basın ve parlamento ilişkileri aktifleşmiş, “parlamento muhabiri” kavramı 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra doğmuştur. Liderlerin yurt dışı seyahatlerinin başlamasıyla Genel Müdürlük, Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanın seyahatlerine bir film ekibi ve fotoğrafçı ile katılarak, gidilen ülkelerde çekilen kısa metrajlı filmlerin sinemalarda filmlerin öncesinde her seansta halka gösterilmesini sağlamıştır. Yabancı devlet adamlarının Türkiye'yi ziyaretleri sırasında çekilen fotoğraflar da dış kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla yabancı basın temsilciliklerine servis edilmiştir.¹⁶⁹⁵

Gazetelerde haber unsurunun etkisinin artması daha hızlı dağıtım yapma çabasının bir sonucu olmuştur. 1946 öncesinde İstanbul gazeteleri Ankara'da bir gün, diğer Anadolu kentlerinde ise üç gün ile bir hafta arasında gecikmeyle okunuyordu. 1945'te *Tasvir* ile *Vatan* uçakla Ankara'ya gazete göndermeyi denemiş, fakat başaramamışlardı. Ancak bu bir arayışın başlangıcı olmuştur. DP iktidarında kara yolu ağı geliştikçe, otobüsle ulaşım bütün Anadolu'yu kaplamıştır. Gazeteler sabahın 2 veya 3'ünde baskıya girmek yerine erken baskı sistemine girmişler, akşam saat 18.00-19.00'da yapılan ilk baskılar tren yada otobüslerle Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır. 1958'de akşamdan son uçakla gazete örneğini göndererek, Ankara'da basma fikri belirmiş, önce *Vatan* daha sonra *Akşam* bunu denemiş diğerleri de onları izlemiştir. Uçakla İzmir'e gönderme sistemini *Akşam* geliştirmiş, böylece okuyucuya daha hızlı gazete ulaştırma yarışı başlamıştır.¹⁶⁹⁶ Daha hızlı haberin yanı sıra daha hızlı ve aktüel fotoğraf kullanımı için de, fotoğraf nakline yarayan telefoto makineleri ilk kez bu dönemde *Yeni Sabah* tarafından kullanılmıştır. Avrupa ve Amerika'daki son teknolojiler takip edilmiş ve Türkiye'de uygulanmaya çalışılmıştır.

Haberlerin ağırlığını çok büyük oranda politika oluşturmuştur. CHP-DP çekişmesi büyük ölçüde ele alınırken, ekonomiye pek az yer ayrılmıştır. Sadece hayat pahalılığı eleştirilmiş, ama bu siyasi eleştiri düzeyinde kalmıştır.

1694 Koloğlu, *age.*, s. 125-126.

1695 Genel Müdürlük ülkenin turistik, kültürel, sanatsal, tarihî, ekonomik potansiyelleri ile uluslararası ilişkileri ve Türkiye'de gerçekleştirilen uluslararası toplantıları film haline getirmiş, ayrıca devlet adamlarının yurt içi gezileri, temel atma ve açılış törenleri ile Türkiye'nin temel siyasetlerine dair konuları işleyerek yurt içi ve yurt dışı kamuoyuna sunma görevini üstlenmiştir. Bu konuda bk. Turgut Er, *Türkiye'de Basın Yayın ve Tanıtma*, Ümit Yay., Ankara 2003, s. 127-129.

1696 Nurhan Kavaklı, *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, YKY, İstanbul 2005, s. 158.

Politika dışı konularda İkinci Dünya Savaşı sonrasında bütün dünyayı etkileyen konular Türkiye’de de ilgi görmeye başlamıştır. Savaşın galibi sayılan Amerika’nın sinemasıyla yarattığı kültür yepyeni boyutlarıyla gündeme gelmiş, magazin sayfalarında ağırlık bu konulara ayrılmıştır. DP iktidarı döneminde “her mahalleye bir milyoner” söylemiyle gerçekleştirilmeye çalışılan “Küçük Amerika” olma hedefi, basın tarafından da benimsenmiş ve bu yolda ilerlemek adına ABD’nin askerî, ekonomik ve siyasi reçetelerini uygulayan siyasal iktidarların politikaları, bu dönemde basın tarafından da desteklenmiştir.¹⁶⁹⁷ *Aile dergisi*, *Hafta* ve Şevket Rado’nun *Resimli Hayat* ve *Hayat* dergileri ile 1950’lilerin ikinci yarısında yayımlanan *Ses* mecmuası Amerikan türü dergilerin ilk örnekleridir. Amerikan *Life* dergisinin Türkçe karşılığı olan *Hayat* bu dergiyi taklit eden dönemin en etkili magazin dergilerinden biridir. 1950’lerde Türkiye’de siyasal, toplumsal ve ekonomik anlamda Amerikan tarzı benimsenmiş, Amerikan malları kullanmak, filmlerini izlemek, çizgi romanlarını okumak, müziğini dinlemek, yemeklerini öğrenmek, ‘sihirli içecekleri’ olan Coca Cola’yı içmek veya Noel babalı yılbaşı partileri düzenlemek vb. her kesimin basın aracılığıyla ortaya konulan sempati ile bu etkinin altına girdiğini söylemek mümkündür.¹⁶⁹⁸

Gazetelerde bu dönemde tarih ve güreş tefrikalarının yerini batı basınında çok tutulan tefrika romanlar ve çizgi romanlar almaya başlamıştır. Avrupa ve Amerika’yı daha yakından izleme ve okuyucuya yansıtma eğilimi oluşmuş, Cumhuriyet döneminin ilk çeyrek yüzyılıyla karşılaştırılamayacak kadar çok yurt dışı gezi röportajları sütunlarda yer almıştır.

İlerleme gösterilen bir diğer alan da gazetelerde spor sayfalarına yer verilmesidir. Önce *Vatan*’ın daha sonra da 1948 Olimpiyatları sırasında *Hürriyet*’in girişimleriyle spor günlük hayatın bir parçası hâline getirilmiştir. Daha sonra *Milliyet*’in girişimiyle spor haberleri nedeniyle “arka sayfadan okunan gazete” modası bütün basına yayılmıştır.¹⁶⁹⁹

Gazeteciler Sendikası kurulmuş, 1950’de İstanbul Üniversitesinde Gazetecilik Okulu açılmış, bu da gazetecilik mesleğine daha profesyonel bir bakış açısının gelmesini sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde 1950’de Cumhuriyet döneminin ilk haber ajansı olan Türk Haberler Ajansı kurulmuştur. Kurucusu Kadri Kayabal tarafından 1958’de bir anonim ortaklığa dönüştürülerek hisselerinin %51’i *Tercüman*, *Milliyet* ve *Dünya* gazeteleri ile *Hayat* dergisine devredilmiştir. THA, Türkiye’de ilk telefoto sistemini ve ilk faks bağlantılarını kurmuş ve taşrada haber şebekesinin örgütlenmesini sağlamıştır.¹⁷⁰⁰

1697 İlbeyi Özer, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, İskenderiye Kitap, İstanbul 2015, s. 163.

1698 Özer, **age.**, s. 169-172.

1699 Koloğlu, **age.**, s. 127-128.

1700 Topuz, **age.**, s. 224.

1955 yılına gelindiğinde Türkiye’de satılan gazete sayısı 500 bine ulaşmaktadır.¹⁷⁰¹ Diğer yandan edebiyat dergilerinin sayısı ve tirajlarında ciddi bir artış olmuş, iktidarın baskıcı yöntemine karşın 1950 sonrasında edebiyat ortamının en belirgin özellikleri çok seslilik ve çok yönlülük olmuştur.¹⁷⁰² *Varlık, Yeditepe, Yeni Ufuklar, Seçilmiş Hikayeler, Ataç, Pazar Postası, Hisar* dergileri sanat ve edebiyat ortamına canlılık getirmiştir.

Gazetelerde teknolojik düzey yükselirken, halka yönelik yeni anlatım biçimleri gelişmiş ve sermaye birikimi hızlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonunda Amerikan hayat tarzının sokağa ve sosyal ilişkilere hakim olması, komünizm karşıtlığını da beraberinde getirmiştir. Basında ve kamuoyunda bir Sovyet Kabusu oluşmuş ve Sovyetlere ve komünizme nefret her fırsatta dile getirilmiştir. Aynı zamanda Amerikan hayat tarzını lüks ve konforla donatarak temsil eden Hilton Oteli’nin İstanbul’da açılmasıyla “Türk-Amerikan dostluk ve iş birliğinin en güzel abidesi” inşa edilmiştir. Hilton’un yapılması DP’nin imar hareketleri konusundaki tavrının sembolik bir örneğidir. Çoktandır ihmal edilmiş olan İstanbul’un imarı ile belediye hizmetleri canlandırılacak, trafik sıkışıklığı giderilecek eski yapılardan temizlenerek şehir modern bir görünüme kavuşturulacaktır. Gazetelerin Şehir Haberleri köşelerinde şehrin sorunları dile getirilirken bir yandan da yapılanlar methedilmiştir. Köyden kente göçün söz konusu olduğu bu yıllarda şehir hayatına uyum göstermekte güçlük çeken, zengin ve görgüsüz bir “Hacıağa” tiplemesi gazete sütunlarında yerini bulmuştur.

Gazetelerde daha önce yer alan tefrikalar bu dönemde de sütunlarda kendilerine geniş yer bulmuş, olağanüstü olaylar, macera ve mucizeler bu yazılarda çokça ele alınmıştır. Bu dönemde polis ve adliye muhabirliğinin altın dönemlerinin yaşandığını söylemek mümkündür. Gazetelerde suç ve suçlulara ilişkin köşelerde ilginç suç vakalarına yer verilmiş, hatta yaşanmış olaylardan hareketle fotoromanlar yapılmıştır. Gazeteler kadın, çocuk, spor ve tatil ilaveleri vererek, tirajlarını artırma yoluna gitmiştir. Ayrıca yabancı ülkelerde gerçekleşen diplomatik toplantılara, kültür, sanat, spor etkinliklerine ve savaşlara muhabir yollamak da dönemin basınının belirgin özelliklerindedir.¹⁷⁰³

Her türlü denetim ve yaptırımlara rağmen 1950’lerde basın oldukça canlı bir seyir göstermiştir. İstanbul’da 1950’de *Yeni İstanbul, Merhaba, Yeni Cephe, Dünya*, 1951’de *İstanbul Ekspres, Akın, Hürses, Pazar Postası, Büyük Cihad*, 1952’de *Ayyıldız, Hizmet*, 1953’te *Son Havadis, Yeni Ulus*, 1954’te

1701 Bülent Özukan, “Basında Tirajlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 230.

1702 Aslı Uçar, **1950’ler Türkiye’sinde Edebiyat Dergileri**, Vakıfbank Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul 2019, s. 15-17.

1703 Geniş bilgi için bk. Funda Şenol Cantek, “Ellili Yıllar Türkiye’sinde Basın”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2015, s. 423-450.

Halkçı Ulus, Halkçı, Hakimiyet, Medeniyet, 1956'da Büyük Doğu, 1955'te Tercüman, Ankara'da 1952'de Halkçı, 1955'te Bugünkü Ankara, 1957'de Yeni Gün, 1958'de Bugün gazeteleri yayımlanmaya başlamıştır.¹⁷⁰⁴ 1954'te yayımlanmaya başlayan haftalık aktüalite dergisi *Akis* ile 1958 yılında yayımlanmaya başlayan haftalık haber dergisi *Kim* (Daha sonra *Mim*) dönemin en önemli muhalif dergileri arasındadır.¹⁷⁰⁵ *Akbaba*'nın yanında *Tef, Balkabağı, Kırkbirbuçuk* gibi mizah dergileri belirilmiş, ayrıca sinema ve tiyatro ile ilgili süreli yayınlar gelişmeye başlamıştır. Magazin dergiciliğinde adeta patlama yaşanarak, *Radyo Haftası, Radyo Alemi, Yıldız, Hafta, Cennet, Hayat, Kadın Güzelliği, Seksoloji* vs. dergiler yayın hayatına başlamıştır. Diğer yandan *Ev-İş, Evim, Misafir, Familya, Kadın Dünyası, Modern Türk Kadını, Yelpaze, Resimli İstanbul Haftası, Kadın Gazetesi* ve *Demokrat Kadın* gibi ev ve kadın temalı dergiler yayımlanmıştır.¹⁷⁰⁶

DP Dönemi'nin sonuna yaklaşılrken süreli yayınların sayısında muazzam bir artış olduğunu söylemek mümkündür. 1959 yılında hazırlanan basın istatistiklerine göre "31 Aralık 1959 itibariyle Türkiye'de 855'i gazete ve 656'sı dergi olmak üzere 1.511 süreli yayın bulunmaktadır. Gazetelerin 183'ü İstanbul'da, 415'i Anadolu ve Trakya'da çıkmaktadır. Günlük gazete sayısı 478 olup 72'si İstanbul'da yayımlanmaktadır. Dergilerin 415'i İstanbul'da, 241'i yurdun diğer yerlerinde basılmaktadır. İlk defa 1959'da çıkmaya başlayan gazete ve dergilerin sayısı 335 olup, bunlardan 151'i dergi, 147'si gazete ve 37'si ajans bültenidir."¹⁷⁰⁷

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında basında yeni kurulan muhalefet partisi ile iktidar arasında gerçekleşen siyasi çekişme, daha sonra DP Dönemi'nde de devam etmiş, kısa süren özgürlük ortamı yerini kısıtlayıcı tedbirlere bırakmıştır. Önce CHP'nin muhalefet olarak DP'ye gösterdiği kısıtlayıcı tutum, daha sonra DP'nin iktidarı sonrası CHP'ye yakın olanlara karşı sergilenmiştir. Bu tutum basının tavrının şekillenmesine de etki etmiş, özellikle 27 Mayıs darbesine giden süreçte basın, siyasi gerginliğin artmasında önemli rol oynamıştır.

Basın üzerindeki siyasi baskının artması, yayıncılığın farklı mecralara kaymasına yol açmış, magazin ağırlıklı bir basın anlayışının temelleri anılan dönemde atılmıştır. Özellikle 1950'lerden itibaren basında bir yandan ahlaki yozlaşmadan şikayet edilen yayınların sayısı artarken, diğer yandan milliyetçi ve İslamcı yayınların sayısında ciddi artış gözlenmiştir. Soğuk savaş dönemi olarak nitelendirilen bu dönemin alışkanlıkları sadece içerideki ihti-

1704 Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi Cumhuriyet (1923-1973)*, C 2, Sanayii Nefise Matb., Ankara 1973, s. 176-182.

1705 İnuğur, *age.*, s. 302-307, s. 340-346.

1706 Cantek, *agm.*, s. 425.

1707 Oral, *age.*, s. 190-191.

III. KISIM: II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ VE
DP İKTİDARI (1945-1960)

yaçlardan değil, dış politikanın yarattığı atmosferin tesirinde şekillenmiş ve basın özgürlüğü konusunda dönemin iktidarının da kabul ettiği üzere pek iyi bir sınav verilememiştir.

SONUÇ

Gazi Mustafa Kemal öncülüğündeki Millî Mücadele ile kazanılan tam bağımsızlık ve ulusal egemenliğin ardından, kurumları, devlet düzeni, sosyal yapısı, ekonomik ilişkileri yeni bir dünya görüşünün ürünü olan millî, demokratik, laik, akılcı, çağdaş bir düzenin kurulması süreci başlatılmıştır. Yeni Türk devleti, millî kültürü çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne taşıyacak değerler ve temel üzerine kurulmuştur.

Millî Mücadele'nin ardından Türk toplumunun çağdaşlaşmasını, millî bilinci geliştirecek vatandaş eğitiminin ve kurumsallaşmanın sağlanmasını ve her alanda topyekûn kalkınmayı amaç edinen Türk inkılabı Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu sürecin en önemli aşamalarından ilki, devlet yönetiminde hanedan egemenliğini sonlandırarak ulus egemenliğini esas alan cumhuriyetin, siyasi rejim olarak kabul edilmesidir. Cumhuriyetle, din ve vicdan özgürlüğüne imkân tanıyan ve çağdaşlığın en önemli temellerinden olan laiklik ilkesinin yaşama geçirilmesiyle akla öncelik veren, araştıran, sorgulayan, fikri ve vicdanî hür yurttaşlar yetiştirilmesinin önü açılmıştır. Farklı görüş ve düşünceleri kapsayan millet iradesinin TBMM'de tam olarak temsil edilebilmesi için çok partili yaşama geçilmeye çalışılarak hükûmeti denetleme sistemi kurulmak istenmiştir. Hukuk devleti ilkesi benimsenmiş, çağdaş demokrasilerin temeli olan devletin birey için var olduğu anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin yaşaması için dil, kültür, tarih birliğini, millet bilincini esas alan kültür politikaları izlenmiştir. Toplumsal alanda yapılan düzenlemelerle sosyal bünyede köklü, esaslı ve sürekli bir değişiklik sağlanmıştır.

Osmanlı Dönemi'nden devralınan yıkılmış bir ekonominin modern ve millî bir şekilde yeniden inşası için, ekonomik bağımsızlığı geliştirecek ve güçlendirecek çözümler üretmek amacıyla İzmir'de Şubat 1923'te toplanan Türkiye İktisat Kongresi kararları doğrultusunda izlenen tarım, ticaret, sanayi ve hayvancılığı teşvik politikaları sonucunda üretim artmış, millî sanayi kurma yolunda kararlı politikalar takip edilmiştir. Uygulanan denk bütçe, enflasyon ve devalüasyon karşıtı para-kredi politikaları sayesinde planlı ve dengeli kalkınma sağlanmış, ulusal bir ekonomik yapı oluşturma hedefine

erişilmeye çalışılmıştır.

Sağlık alanında yapılan köklü reformlarla sağlık hizmetlerinin modern yöntemlerle devlet hizmeti olarak ele alınmasının ardından, nüfusun büyük bir kısmını yok eden, sakat bırakan ve üretimden alıkoyan bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiş, modern sağlık kurum ve kuruluşları oluşturulmuş, koruyucu sağlık hizmetleri geliştirilmiş, her vatandaşın erişebileceği bir sağlık hizmeti kurulmuştur.

Türk toplumunda köklü değişiklikler yapan inkılap ve kalkınma girişimleri ancak iç ve dış barış ortamında başarılabileceğinden, ülke içindeki istikrarlı ortamın dış dünya ile de sağlanabilmesi amacıyla barışçı bir politika izlenmiş, komşu ülkelerin millî sınırlarına, yönetim biçimlerine ve ulusal egemenliklerine saygı gösterilmiş, maceracı dış politikadan uzak durulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk Dönemi'nde uluslararası politikada güvenilir, saygın ve güçlü bir aktör hâline gelmiş, önemli kazanımlar elde etmiştir.

Türk toplumunu çağdaş uygarlık yolunda, sosyal ve iktisadi hayatta, ilim ve fen sahasında ilerletme hedefini büyük ölçüde gerçekleştiren büyük devlet adamı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı, Türk milletinin çağdaşlaşma yolundaki azmini kırmamış, dinamizmini kaybettirmemiştir. Atatürk ilke ve inkılapları, taşıdığı evrensel değerler sayesinde müstemleke altındaki mazlum milletlere yol göstermeye, egemenliklerini kazanmaları için uluslara ilham kaynağı olmaya, insanlık ülküsünü takip etmeye devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından TBMM'de yapılan seçimle İsmet İnönü cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Celal Bayar'ın yerine Ocak 1939'da Dr. Refik Saydam başbakanlığa getirilmiş, yapılan seçimlerle TBMM yenilenmiş, CHP olağan kurultayında alınan kararlar parti devlet bütünleşmesinden vazgeçilerek, Meclis içinde Müstakil Grup kurulması kararlaştırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın Eylül 1939'da başlamasıyla birlikte Avrupa'da yaşanan gelişmelere bağlı olarak iç politikada bazı değişimler yaşanmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorlukları azaltma yönünde çaba sarf edilmiş, savaşın dışında kalma yönündeki çabanın yanı sıra bir millî savunma ekonomisi oluşturulmaya çalışılmış, bu bağlamda Millî Korunma Kanunu çıkarılarak ülkenin savaşa girmesi hâlinde hükûmete ekonomiyi savaş durumuna göre düzenlemesi için geniş yetkiler tanınmıştır. Ulusal ekonomiyi kontrol etmek ve savaş koşullarından kaynaklanan zorlukları bertaraf etmek amacıyla Varlık Vergisi çıkarılmıştır. Hükûmete verilen geniş yetkiler kapsamında savaşın etkilerini önlemek ve ekonomik zorlukları toplumda dengeli bir şekilde paylaşmak amacıyla tarımla uğraşan kesimin savunma harcamalarına katkısını sağlamak üzere de Toprak Mahsulleri Vergisi konulmuş-

tur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılarak toprağı olmayan veya yetersiz olanlara toprak verilmiş, arazisi olanlara da destek ve üretim vasıtaları verilerek toprağın işlenmesi temin edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte anılan vergi ve korunma kanunlarının toplum üzerinde oluşturduğu baskı, tepkiyle karşılanmış, siyasi iktidara yönelik eleştirilerin yankıları CHP'nin 1950'li yıllardaki seçim sonuçlarına da yansımıştır.

Bu dönemde bir yandan ekonomik zorluklarla mücadele edilirken, diğer yandan eğitim, kültür ve sanat alanında Atatürk Dönemi'nde başlatılan çağdaşlaşma süreci devam ettirilmiştir. Köy Enstitüleri ile öğretmen ve köyde ihtiyaç duyulan meslek erbabını yetiştirmek hedeflenerek, eğitimin merkezden çevreye doğru yaygınlaştırılması sağlanmıştır. Daha önce kurulan Halkevlerinin yanında Halkodalarının da açılmasıyla birlikte kırsal kesimde yaşayan halkın eğitimi ve bilinçlendirilmesi konusunda hassasiyet gösterilmiştir. Adeta bir eğitim seferberliği başlatılarak kitaplık ve kütüphaneler açılmış, Doğu ve Batı klasikleri Türkçeye kazandırılmış, klasik Batı müziği eğitime önem verilmiş ve tiyatro yaygınlaştırılmıştır.

Diğer yandan savaşın ortaya çıkardığı ekonomik güçlükler nedeniyle temel gıda maddeleri ve Sümerbank ürünleri karneye bağlanmış, ülke gelirleri ve üretim azalırken, savunma giderleri nedeniyle bütçe giderleri artmıştır. Ekonomik sıkıntıları hafifletmek için memurlara bir maaş ikramiye, ayak-kabı ve elbiselik kumaş, köylülere tarım aletleri ve tohumluk verilmiştir. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmiş, Türk inkılabına ters düşen yayınlara yasaklama getirilirken, basın üzerinde sıkı bir denetim uygulanmıştır. Savaştan kaynaklanan ekonomik zorlukların üstesinden gelmeye çalışan devletin kontrolündeki döviz rezervleri de krom satışı nedeniyle önemli ölçüde artış göstermiştir.

Balkanlarda İtalyan ve Alman tehdidinin artmasıyla birlikte ülke çıkarlarını korumak amacıyla dengeli bir dış politika anlayışı takip edilmiş, savaşın başlarında İngiltere ve Fransa ile imzalanan ittifaka ve Batılı ülkelerin savaşa girilmesi yönündeki baskılarına rağmen savaş dışı kalma konusundaki kararlılık sürdürülmüştür. Türkiye'nin savaş boyunca sürdürdüğü diplomasi, müttefik devletler tarafından ittifak yükümlülüklerini yerine getirmemek, Almanya ile krom ticareti yapmak, Alman gemilerinin boğazlardan gizlice geçişine izin vermek ve iç politikasında Alman yanlılarına göz yummakla eleştirilmiştir. 1941'de Almanya'nın Sovyetlere saldırması ve ardından Amerika'nın savaşa girmesiyle birlikte Türkiye'nin üzerindeki baskı daha da artmıştır. Savaş boyunca Türkiye, tarafların yer aldığı pek çok konferans ve görüşmeye katılarak diplomasi yeteneğini göstermiştir. Savaşın sonuna doğru Alman yenilgisinin somutlaşmaya başlaması üzerine Almanya'ya krom satışı durdurulmuş, Sovyetler Birliği aleyhinde bulunan "ırkçı-Turancı" kişilerin yargılanmasına başlanmış, Alman tehdidinin sona ermesiyle SSCB'nin yatış-

tırılmasına çalışılmıştır.

Savaşın sonuna doğru toplanan Yalta Konferansı'nda savaştan sonra kurulacak yeni dünya düzeninin nitelikleri ortaya konulmuş, burada alınan kararlar doğrultusunda Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş ve böylelikle San Francisco Konferansı'na davet edilmiştir. Türkiye fiili bir çatışmaya girmeden savaş müttefik devletlerin zaferi ve Almanya, İtalya ve Japonya'nın yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Potsdam Konferansı ile İkinci Dünya Savaşı resmen sona ermiş, Türkiye tercihini Batı blokunda yer almaktan yana kullanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ABD ve Sovyet Rusya'nın (SSCB) liderliklerinde iki kutuplu bir Soğuk Savaş süreci başlamıştır. Ülkeler arası gruplaşmada silahlı çatışma yerine propaganda yöntemi daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Sovyet hükümetinin Boğazların statüsü ile ilgili talepleri Türk-Sovyet ilişkileri açısından gerginliğe sebep olmuştur. Türkiye Sovyet taleplerine karşı siyasi ve askerî birtakım tedbirler alma yönüne gitmiş, bu amaçla da siyasi olarak ABD ile bir yakınlaşma politikası izlenmiştir. 1947 Truman Doktrini'nin ilanı ile Türkiye'ye yönelik Amerikan yardımları gelmeye başlamıştır. Truman Doktrini her ne kadar Sovyet saldırısında ABD'nin Türkiye'yi askerî olarak desteklemesini içeren bir garanti taşımasa da, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün, Orta Doğu'daki düzenin korunması için gerekli olduğunu tüm dünyaya ilan etmiştir. Ayrıca Truman Doktrini Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'ya sızmasını engellemeye yönelik bir adım olmuştur. 1948 Marshall Planı ise Türkiye ekonomisinin ilerlemesi için faydalı olmakla birlikte millî bir ekonomik gelişme planı değildir. Marshall Planı ile her ne kadar tarımda makineleşme sağlanmışsa da dışa bağımlılık artmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan iç ve dış siyasi gelişmeler Türkiye'de çok partili hayata geçişi sağlamıştır. 1945 yılında kurulan Millî Kalkınma Partisinin ardından Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur. 21 Temmuz 1946 seçimleri çoğunluk seçim sistemine göre, tek dereceli, açık oy-gizli tasnif usulüne göre yapılmış ve Türk siyasi literatürüne "şâibeli" seçimler olarak geçmiştir.

7 Eylül 1946'da alınan kararların iktisadi ve sosyal hayat üzerine pek çok etkisi olmuştur. Bu kararların gerekçesi savaş boyunca bozulan iktisadi dengenin yeniden tesis edilebilmesi idi. Türkiye 1947'de Dünya Bankası ve IMF'den borç almaya başlamıştır. Bu süreçte IMF politikaları ekonomiyi durgunluktan kurtarmaktan ziyade kısa süreli rahatlatmaktan öteye gidememiştir. Dünya Bankası'ndan ise tarım, ulaştırma, enerji, hayvancılık, kentleşme, çevre ve sanayi alanlarında krediler kullanılmıştır.

Demokrat Parti döneminde sosyoekonomik politikalara bakıldığında ta-

rım alanında ülkenin şartlarına uygun bir politika izlendiği görülmektedir. Tarım teşkilatlanması tarımsal eğitim kurumlarının geliştirilmesine önem verilmesi, ulusal ve uluslararası düzeyde toplantılarla araştırma ve geliştirme faaliyetlerine devam edilmesi, çiftçiye tarımsal kredi sağlama açısından Ziraat Bankası ve kooperatiflerin kullanılması bu dönemde daha sistemli bir şekilde organize edilmiştir. Tarımda kimyasal ve biyolojik faktörlerdeki gelişmelerden faydalanılmış, makineleşmeye önem verilmiştir. Dış ticarete de tarım ürünlerinin payı oldukça fazladır. Demokrat Parti Dönemi'nde ekonomide devletçilik anlayışından liberalizme gerçek geçiş süreci başlamışsa da iktisadi devlet teşekküllerinin sayısı giderek artmıştır. Tarım sanayisine yapılan yatırımların yanı sıra çimento, şeker ve kâğıt sanayisinde de önemli gelişmeler sağlanmıştır. Demokrat Parti Dönemi'nde şehir imar faaliyetleri açısından büyük mesafeler kat edilmiştir.

Demokrat Partinin 14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelmesiyle karşılaştığı sorunlardan biri de Bulgaristan Türklerinin kitlesel göçleri olmuştur. Bulgaristan hükümetinin baskısı sonucunda 1950-1951 göçü başlamış, aynı şekilde Demokrat Parti Dönemi'nde Yugoslavya'dan da Türkiye'ye göçler olmuştur.

Demokrat Parti'nin 1950-1954 dönemi uygulamaları, 2 Mayıs 1954 seçimlerindeki büyük başarıyı getirmiştir. 1957 seçimleri yaklaşırken iktidar ve muhalefet arasında cepheleşme ortaya çıkmış, 1957 seçimlerinden sonra ise siyasetin sertleştiği bir dönem yaşanmıştır. Bu durum Vatan Cephesi ve Tahkikat Encümeninin kurulmasına neden olmuştur.

Demokrat Parti dönemi dış politikasındaki önemli bir gelişme, Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasıdır. 10 Kasım 1950'de Türk Tugayı bölgeye intikal etmiş bu süreçte önemli askerî başarılar elde etmiştir. Türk Tugayı'nın göstermiş olduğu üstün başarılar ve Türkiye'nin jeostratejik konumu NATO'ya girişinde etkili olmuştur. Önceleri İngiltere ise Türkiye'nin NATO'ya üyelik girişimine karşın Orta Doğu'da bir savunma örgütü kurulmasından yanadır. Türkiye Orta Doğu komutanlığı projesinde gönülsüz yer almıştır. İngiltere'nin hedefi Türkiye'yi Orta Doğu savunma planlarına dâhil etmektir. Türkiye'nin NATO'ya girmesi ile SSCB'ye karşı Batı Bloğunun desteği sağlanmıştır.

Bu dönemdeki dış politikanın bir sonucu olarak Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 28 Şubat 1954'de Balkan Pakti'nin kurulması önemli bir adımdır. Ancak Balkan devletlerinin birbiri ile olan çıkar çatışmalarından dolayı uzun ömürlü olamamıştır.

Dış politikada Türkiye, Pakistan, Irak, İran ve İngiltere'nin katılımıyla 1955'te kurulan Bağdat Pakti, Orta Doğu savunmasında önemli bir adım olmuştur. ABD bu paktın toplantılarına katılarak çalışmalarını yakından takip

etmiştir. Irak'ta 1958'de meydana gelen darbe sonrası pakt dağılmıştır.

26 Temmuz 1956'da Mısır lideri Cemal Abdülnasır'ın Süveyş Kanalı şirketini bütün tesisleri ve malları ile millileştirdiğini ilan etmesi, Orta Doğu bölgesinde yeni bir sorunun çıkmasına neden olmuştur. Mısır'ın anlaşmaya yanaşmaması üzerine ilk etapta İsrail, sonrasında İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Mısır'a karşı saldırıya geçmeleri, ardından Sovyetler Birliği ve ABD'nin devreye girmesi ile sorun çözülmüştür. Bu krizle birlikte İngiltere ve Fransa Orta Doğu'dan çekilirken, SSCB ve ABD'nin bölgeye girdiği görülmektedir.

1957 yılında Türkiye ile Suriye arasında bir kriz patlak vermiştir. Özellikle SSCB'nin Suriye'de üsler kurması ve Suriye'nin Türkiye'ye karşı politikası, iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirmiş, Sovyetler Birliği ile ABD'de de zaman zaman bu krize müdahil olmaya çalışmışlarsa da sorun barışçı yolla çözümlenmiştir. Dış politikada Bağdat Paktı'nın dağılmasından sonra 1959'da Merkezî Antlaşma Teşkilatı (CENTO) kurularak bölgesel savunma iş birliği yürütülmeye çalışılmış, ancak bu teşkilat daha çok ekonomik, kültürel ve teknik iş birliğine yönelik olmuştur.

Demokrat Parti Dönemi'nde eğitim alanında da önemli gelişmeler sağlanmıştır. Partiler siyasi kaygılarla dine ve dinî gruplara açık politikalar izlemişlerdir. Din dersleri okullarda okutulmaya başlanmış ve Arapça ezan yasağı da kaldırılmıştır. Eğitim alanında Amerikalı uzmanlardan faydalanılmış, yüksek öğretmen okulları açılmış ve yükseköğretim açısından yeni üniversiteler kurulmuştur.

Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle başlayan süreç, zamanla muhalefetle yaşanan siyasi çekişmelerin sertleşmesiyle birlikte yerini gerilimli bir siyaset yapma anlayışına bırakmış, bu siyasi ortamdan faydalanan ordu içindeki küçük bir grup, 1960 Askerî darbesini yaparak yönetime el koymuştur.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (**BCA**)
2. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**)
3. Genel Kurmay, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (Atase Arşivi), İkinci Dünya Harbi Koleksiyonu (**İDH**), “Menemen Olayı Keşif Zabıt Varakası”,
4. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (**TBMM**)
5. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü Arşivi
6. Foreign Office Papers (**FO**)
7. **DEFE** Belgeleri
8. Documents on International Affairs Belgeleri
9. Foreign Relations of the United States (**FRUS**)
10. Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi
11. The National Archives UK-Cabinet Papers (**CAB**)-(FO)
12. The National Archives and Records Administration (**NARA**)
13. Kıbrıs Türk Milli Arşivi (**KTMA**) EOKA Arşivi

14. CIA Archive, Nationalist Violence on Cyprus File, Current Intelligence Weekly Review
15. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Arşivi
16. Heyet-i Müşavere Karar Defterleri
17. İstanbul Kadın Müzesi Arşivi
18. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Koleksiyonları, Hasene Ilgaz Arşivi,
19. Keesing's Comtemporary Archives.
20. League of Nations Treaty Series
21. Documents on British Foreign Policy Overseas, (1919-1939).
22. Anıtkabir Belgeliği
23. Danıştay Arşivi
24. Mithat Aydın Özel Arşivi

B. Yayımlanmış Resmî Yayınlar, Belgeler, Dergiler

3780 nolu Millî Korunma Kanunu

4305 nolu Varlık Vergisi Kanunu

4429 nolu Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu

Akis Dergisi

Ayın Tarihi

Beyan-ül Hak

Ceride-i Adliye

Ceride-i Resmîye

Devlet Tiyatrosu Aylık Sanat Dergisi

Devlet Tiyatrosu Dergisi

Düstur

İdare Dergisi

Kanunlar Dergisi

Muallimler Mecmuası

Sebilü'r-Reşat

T.C Resmî Gazete

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Yayınları

Resmî Cerîde

Muallimler Birliği Umumi Kongresi Zabıtları

Türkiye Hilal-i Ahmer

Ahenk

C. Gazeteler

Açık Söz

Akropolis

KAYNAKÇA

Akşam

Akşam Postası

Alemdar

Anadolu

Anadolu'da Yeni Gün

Beyoğlu

Bugün

Cumhuriyet

Daily Express

Daily Herald

Dünya

Hâkimiyet

Hâkimiyet-i Milliye

Halkçı Gazetesi

Haber

Havadis

Hizmet

Hürriyet

Hürses Gazetesi

İkdam

İstiklal

Kurun

Medeniyet

Meşale

Milliyet

Sabah

Serbest Cumhuriyet

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Tanin

Tasviri Efkâr

Tevhid-i Efkâr

The Manchester Guardian

The New York Times

The Times

Turkische Post

Türk Sözü

Ulus

Ulusal Birlik

Vakit

Vatan

Yeni Asır

Yeni İstanbul

Yeni Kastamonu

Yeni Mersin

Yeni Sabah

Yeni Ulus

Zafer

Zaman

D. İnceleme Eserler, Makaleler, Bildiriler, Anılar ve Resmî Yayınlar

100 Documents On The Origin Of The War, Selected From The Official German White Book Presented By The German Information Service, Deutscher Verlag, Berlin, (yy).

A Brief History of the U.S. Army in World War II, Center Of Military History United States Army, Washington 1992.

A Committee of Officials, **An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq**, Baltimore, USA 1946.

Abadan, Yavuz, **Hukukçu Gözü ile Milliyetçilik ve Halkçılık, Ankara Halkevi 23.5.1938**, CHP Yay., Ankara 1938.

Abadan Unat, Nermin, “Toplumsal Değişme ve Türk Kadını (1926-1976)”, **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan Unat, s. 15-29, Ankara 1979.

Abadan-Unat, Nermin, “Uluslararası Platformda Kadının Siyasal Katılımı”, **Kadınlar ve Siyasal Yaşam (Eşit Hak-Eşit Katılım)**, s. 59-71, İstanbul 1991.

Acar Genç, Derya, **Aydın Tarihinde Kadın**, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2007.

Acheson, Dean, **Present at the Creation, My Years in the State Department**, W. W. Norton&Company, New York and London 1969.

Ackermann, Josephp, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Alman İlişkileri”, **Atatürk Konferansları 6 (1973-1974)**, TTK Yay., Ankara 1977.

Açıklalın, Cevat, “Turkey’s International Relations”, **International Affairs**, XXIII, 4, 1947, s. 477-491.

Açıl, Fethi, “Zirai Mahsullerde Maliyet Hesabı” , **Ziraat Dergisi**, S 139, Yıl: 15, Kasım 1955, s. 8.

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı**, Çan Yay., İstanbul 1962.

Adıvar, Halide Edip, **Turkey Faces West, A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, Yale University Press, New Haven 1930.

Agun, Hüseyin, **Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası 1950-1960**, Ankara 1997.

Ağaoğlu, Samet, **Kuva-yı Milliye Ruhu**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Ağaoğlu, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, 2. Baskı, İletişim, İstanbul 2011.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2.Baskı, İmge, Ankara 2010.

Ağanoğlu, Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Tarihi Göç**, Kum Saati Yay., İstanbul 2001.

Ahmad, Feroz-Bedia Turgay, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yay., Ankara 1995; 1976.

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yay., 2014; 2002.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, Hil Yay., İstanbul 2007; 1992.

Ahmad, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Bilgi Ün. Yay., İstanbul 2010.

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yay., 4. Baskı, İstanbul 1999.

Ahmed Raif, **Zamanımızda Gümrükler ve Gümrüklerin Temas Ettiği Bazı Mesail-i Mühimme-i İktisadiyye**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331, [1915].

Ak, Bilal, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 17, Ed. Hasan Cemal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Akagündüz, Ümit, **II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak**, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2015.

Akalın, Cüneyt, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1**, Kaynak Yay., İstanbul 2003.

Akalın, Cüneyt, "Missouri'nin Ziyaretinin Tarihsel Anlamı", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Cilt 0, Sayı 3, 2003.

Akandere, Osman, **Atatürk'ün Seçim Yolu İle Üstlendiği Vazifeler**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Akandere, Osman, **Milli Şef Dönemi**, İzin Yay., İstanbul 2016.

Akandere, Osman, “1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grup’un Yapısı ve İşleyişi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 7, 2000, s. 307-312.

Akandere, Osman, “Damat Ferit Paşa’nın IV. Hükûmet Döneminde Kuva-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları,” **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 43, Bahar 2009, s. 343-406.

Akandere, Osman, “Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar”, **Selçuk İletişim**, C 2, S 1, s. 124-136.

Akar, Rıdvan, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, İstanbul 2000; 2009.

Akbulut, Örsan, “Küresel Dönemde Ulus Devlet ve Mülki İdari Yapılanma”, **İdarecinin Sesi**, Ankara, Ocak-Şubat 2011, s. 34-35.

Akça, Bayram, Kıyanç, Sinan, “CIA ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, **Tarih Okulu Dergisi**, C 11, S 36, 2018, s. 528-564.

Akçiçek, Eren, **Atatürk’ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü**, Güven Kitabevi, İzmir 2005.

Akçora, Ergünoz, “Hatay’ın Anvatana İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri”, Haz: Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, ATAM, 2010, s. 343-344.

Akdemir, Salih, **Kur’ân Ve Laiklik**, Form Yayınları, İstanbul 2008.

Akgün, Birol, “Türk Dış Politikası ve Uluslararası Örgütler”, **Akademik ORTA DOĞU**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2009, s. 1-40.

Akgün Seçil, “Şapka Kanunu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, DTCF Yay., C 14, S 25, 1981, s. 69-79.

Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik**, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.

Akgündüz, Ahmet **İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, Ankara 1988.

Akdeve, Erdal-Tanas Karagöl, Erdal, “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Teşvikler ve Ülke Uygulamaları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 37, 2013, s. 329-350.

Akdur, Recep, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Sağlık Politikaları”, **Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, Cilt: II, İstanbul 1999.

Akın, Nur Özmel, **Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği, 1942-1944**, Bağlam Yay., İstanbul 1999.

Akın, Rıdvan, **TBMM Devleti (1920-1923)**, İletişim Yay., İstanbul 2001.

Akın, R., “Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayat Geçiş ve Demokrat Parti Yılları (1945-1960)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Akın, Veysi, **Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay (1885-1963)**, Ankara, 2000.

Akkoyun, Turan, “Cumhuriyet’in ilk Yıllarında Bekârlık Vergisi Teşebbüsleri”, **Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C XV-1.

Akmanoğlu, Münif, “Zirai Mücadele ve Eğitim”, **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 43, Yıl: 4, Temmuz 1973, s. 10.

Aksakal, Halil İbrahim, **Atatürk Dönemi Sağlık Politikaları (1923-1938)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011.

Aksoy, Suat, **100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gerçek Yay., İstanbul 1969.

Aksoy, Mehmet, **Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, Önel Yay., Köln 1998.

Aksoy, Muammer, “Atatürk’ün Hukuk Devriminin Temeli: Laik Hukuk ve Devlet Anlayışı”, **III. Türk Hukuk Kurultayı, Bildiriler**, Adalet Bakanlığı, Ankara 1981, s. 91-164.

Aksoy, Yaşar, **Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat 1923)**, Maya Matbaacılık, Ankara 1991.

Akşin, Aptülahat **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991; İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti, İstanbul 1966.

Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, İmaj Yayınları, Ankara 1998; 1996.

Akşin, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yay., XIII. Baskı, İstanbul 2011.

Akşin, Sina, “Atatürk’ün Dış Siyaset Modeli”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Haz. İsmail Soysal, Ankara 1999, s. 275-279; TTK Yay., Ankara 1991.

Akşin, Sina, “Kurtuluş Savaşında ve Lozan’da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler”, **Lozan’ın 50. Yılına Armağan**, İst. Üniv. Hukûk Fak. Yayını: 563, İstanbul 1978.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele**, Cilt: 1, Cem Yay. İstanbul 1976.

Aktar, Ayhan, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikası**, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 135.

Aktar, Yücel, “Atatürk’ün İstanbul Üniversitesi’nin Kuruluşu’yla İlgili Özel Notları ve Görüşleri”, **Birinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1994, s. 245-256.

Akyay, Necmettin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar**, Ankara 1982.

Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Aile Hukukunda Kadın”, **Türkler**, Cilt: 16, s. 365-374, Ankara 2002.

Akyol, Taha, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Akyurt, Yusuf, “Halil Edhem ve Konya Âsâr-ı Atîka Müzesi”, **Halil Edhem Hâtıra Kitabı**, C I-II, TTK Yay., Ankara 2013, s. 407-408.

Akyüz, Yahya, **Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)**, Sanat Kitabevi, Ankara 1978.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S.2011**, 20. Baskı, Pegem Yay., Ankara 2011; 12. Baskı, Pegem Yay., Ankara 2008.

Alacı, Beral, “Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, Nizamnamelerinde Ve Programlarında Kadın Algısı”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2016.

Alam, Mahmud, **Pakistan-Iran-Turkey (RCD) Collobration In Air Transport: Formation of a Joint International Airline And Its Legal Aspects**, Basılmamış Doktora Tezi, McGill University, Montreal 1972.

Alangu, M.Tahir, “Halkevleri Mecmuaları, Tenkit ve Tahlilleri”, **Yeni Türk**, Sayı: 103, Temmuz 1941, s. 656-658.

Albayrak Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara 2004.

Albayrak, Mustafa, “Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)”, **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X. S 29, 1994, s. 471-483.

Albayrak, Mustafa, “Demokrat Parti Döneminde Millî Korunma Kanunu Uygulamaları (1955-1960)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXIII, S 67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 219-250.

Albayrak, Mustafa, “Türkiye’nin Orta Doğu Politikaları (1920-1960)”, **Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi**, C III, S 2, Eylül 2005.

Albayrak, Mustafa, “DP Hükûmeti’nin Politikaları (1950-1960)”, **Türkler**, Cilt 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 850-875.

Albayrak, Mustafa, “Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasının Hazırladığı İlk Raporun (1951) Demokrat Parti Hükümetlerinin Politikalarına Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, 2004, s. 129-168.

Alkin, Erdoğan, **Kurumlarla Yakın Ekonomi Tarihi**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 2010.

Alkin, Erdoğan, **Turkey’s International Economic Relations**, Gür-yay Matbaası, İstanbul 1983.

Alemdar, Korkmaz, **İletişim ve Tarih**, Ümit Yay., Ankara 2001.

Ali İktisat Meclisi Raporları, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933.

Alpago, Hasan, **IMF-Türkiye İlişkileri**, Ötüken, İstanbul 2002.

Alpar, Cem, “Dış Borç Sorunu Az Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden Bir Değerlendirme”, **Ekonomik Yaklaşım**, C 1, S 3, s. 151-184.

Alpay, Yalın, Alkin, Emre, **Olaylarla Türkiye Ekonomisi: Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi**, Hümanist Kitap Yay., İstanbul 2017.

Altay, Fahrettin, **On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

Alten, Fritz, “Prof. Dr. Fritz Alten’in Birinci Raporu”, Çev. Nihat Basri Somel, **Tarım Dergisi**, C 1, S 7, Yıl: 1 Ocak 1953, s. 16-27.

Alten, Fritz, “Prof. Dr. Fritz Alten’in İkinci Raporu”, Çev. Nihat Basri Somel, **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 1, Yıl: Nisan 1953, s. 28-34.

Altındağ Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi (1831-1841) I. Kısım**, Ankara 1988.

Altınışık, Ahmet Haşim, **Atatürk-İnönü Dönemi Kültür Politikaları Temelinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu**, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Altinkurt, Lale, “Türkiye’de Sanat Eğitiminin Gelişimi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 12, 2005, s. 126.

Altuğ, Yılmaz, **Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**, Fatih Yayınevi, İstanbul 1980.

Altun, Şafak, **Türkiye’de Yabancı Sermayenin Tarihsel Gelişimi**, YASED, İstanbul 2007.

Altuncuoğlu, Neslihan-Erdoğan, Abdullah, “Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa’nın Askerlik İstifa Süreci”, **Journal of Universal Studies**, (2) 1, June 2019, s. 62-71.

Altunya, Niyazi, **Köy Enstitüsü Sistemine Toplu Bir Bakış**, KAGEV Yay., İstanbul 2009.

Altunya, Niyazi-Ali Kınacı, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü**, Telgrafhane Yay., Ankara 2019.

Alvarez, David J., “The Missouri Visitto Turkey: An Alternative Perspective on Cold War Diplomacy”, **Balkan Studies**, 15, 2 (1974), s. 225-236.

American Foreign Policy: Basic Documents, 1941-1949, Arno Press, New York 1971.

Amin, Samir, **Küreselleşme Çağında Kapitalizm**, Çev. Vasıf Erenus, Sarmal Yay., Ankara 1999.

And, Metin, **Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi**, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2011.

Anderson, Benedic, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. Baskı, Metis, İstanbul 1995.

Anıtkabir Tarihçesi, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 2001.

Ankara University, Institute of International Relations of the Faculty of Political Science, **Turkey and the United Nations**, prepared for The Carnegie Endowment for International Peace, Manhattan Pub. Co., New York 1961.

“Ankara’da Müessif Bir Hadise”, **Vakit**, 25 Şubat 1942.

Ankara Halkevi, Ankara t.y., s. 66.

Ansay, Sabri Şakir, **Medeni Kanunumuzun 25’inci Yıldönümü Mü-nasebetiyle Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar: Hukuk İnkılabımızı Aydınlatan Tarihi-Teşrii Vesikalar**, İstiklal Matbaacılık, Ankara 1952.

Apak, Rahmi, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yay., Ankara 1990.

Apan, Ahmet, **Türkiye’de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Apaydın, Cem, “Belgeler Işığında Tekke, Zâviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Y 2017/2, C 16, S 32, s. 149-171.

Applebaum, Anne, **Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956**, New York, Doubleday 2012.

Arabî Hasan Said el-Keremî, **el-Hadi ila lugati’l-Arab-Kamusu Arabî**, Cüz 2, Yayınevi yok, Beyrut-Lübnan 1991.

Aralov, Semyon İvanoviç, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, Çev. H. A. Ediz, İş Bankası Kültür Yay., 2008.

Arar, İsmail, **Son Günlerinde Atatürk**, Selek Yay., İstanbul 1958.

Arar, İsmail, **Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı**, Burçak Yay., İstanbul 1969.

Arar İsmail, **Atatürk'ün Halkçılık Programı**, Baha Matbaası, İstanbul 1963; 1983.

Arar, İsmail, **Hükûmet Programları, 1920-1965**, Burçak Yay., İstanbul 1968.

Aras, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1945; Tan Basımevi, Ankara 1956.

Aras, Tevfik Rüştü, **Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl**, Akşam Matbaası, İstanbul 1935.

Archer, Clive, **International Organizations**, Routledge, London 2001.

Arda Orhan, "Anıt Kabir", **Mimarlık ve Sanat Dergisi**, Sayı: 4-5, İstanbul 1961.

Argun, Mehmet Turgut, **İstiklal Harbi ve Anadolu (1921-1923)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

Argunşah, Mustafa "1938-1980 Yılları Arasında Türkiye'de Siyaset-Dil İlişkileri", İçinde: Hülya Argunşah Ed., **Türk Edebiyatına Açılan Pencere, İnci Enginün Armağanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s. 77-96.

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.

Arı, Kemal, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, İzmir Deniz Ticaret Odası Yay., İzmir 2009.

Arı, Kemal, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emval-i Metruke ve Fuzuli İşgal Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, S 15, Temmuz 1989, s. 691-706.

Arı, Osman Sacit, **Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296-1307 (1879-1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Arı, Tayyar, **2000'li yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, İstanbul 1996.

Arı, Tayyar, **Irak, İnan, ABD ve Petrol**, İstanbul 2007.

Arı, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, (Siyaset, Savaş ve Diploması)**, Bursa 2008.

Arıburnu, Kemal, **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.

Arıburun, Kemal, **Millî Mücadele ve İnkılaplarla İlgili Kanunlar I**, Ankara 1957.

Arığ Sezer, Ayten, **Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007.

Arığ Sezer, Ayten, "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis-teki Çalışmaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 14, Kasım 1998, S 42, s. 889-905.

Arık, Remzi Oğuz, **Türk Müzeciliğine Bir Bakış**, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınlarından, İstanbul 1953.

Arıkan, Mustafa-Deniz, Ahmet, "Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlakinin Tasfiyesi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 15, 2004, s. 401-432.

Arıkoğlu, Damar, **Hatıralarım, Millî Mücadele**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961.

Armaoğlu, Fahir, "Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktı'na 1951-1955", **Bellefen**, C LIX, S 224, Ankara Nisan 1995.

Armaoğlu, Fahir, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye", **Sbfd**, Cilt: XII, Sayı: 2, s. 139-179.

Armaoğlu, Fahir, "Atatürk'ün Dış Politika Prensipleri", **Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı Türk Kadınları Kültür Derneğince Düzenlenen Seminer Tebliğleri**, Ankara 1982.

Armaoğlu, Fahir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, Ankara 1991.

Armaoğlu, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara 1975; 1987.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Alkım, İstanbul 1984 1990 2004 2010; Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1993; Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Arna, C., Aslanoğlu, H., **Kore ve Kore Harbi**, Emek Basımevi, Ankara 1951.

Arndt, H. W., **The Economic Lessons of the Nineteen-Thirties**, (A Report), Oxford Univ. Press, London 1944.

Arsal, Sadri Maksudi, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1940.

Arsan, Ü., **Türkiye’de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları**, SBF Maliye Enstitüsü Yayını, Ankara 1961.

Arslan, Ahmet, “İslâm, Laiklik ve Çağdaşlaşma”, **Türkiye Günlüğü**, XXIX (Temmuz-Ağustos) 1994.

Arslan, Gürbüz, **Şükrü Saraçoğlu’nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)**, ATAM Yay., Ankara 2017.

Arslan, Rıza-Süreççi, Dilek, **Adnan Menderes Hükûmetinin İMF’ye Sunduğu İlk Ekonomik İstikrar Programı (Memorandum) 23 Temmuz 1958**, Dora Yay., Bursa 2009.

Arslan, Zehra, **Türkiye’de Devlet Tiyatrosunu Yaşatmak**, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013.

Arslan, Zehra, “Demokrat Parti İktidarının Bulgaristan Göçmenlerine Yönelik Politikası ve Bulgaristan Göçmenleri (1952-1960)”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 56, 2013, s. 161-184.

Arslan, Zehra, “Trabzon’da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 36, Kış 2013, s. 129-148.

Arslan, Zehra, “Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)”, **History Studies**, 4/4, 2012, 1-37.

Arslan, Zehra, “Siyasilerin Beyanatları Çerçevesinde 27 Mayıs Darbesine Gidiş Süreci (27 Ekim 1957-27 Mayıs 1960)”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 192, s. 139-152.

Arslan, Zehra, “Demokrat Parti İktidarının 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göç Eden Göçmenlere Yönelik Politikası (1950-1951)”, **Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri/Proceedings of International Balkan Symposium**, 5-7 Ekim/October 2012 Isparta-Burdur, s. 329-344.

Arslan, Zühtü, **Türk Parlamento Tarihi XI. Dönem (1957-1960)**, Cilt: 1, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. Kurumu, No. 156, Ankara 2009.

Arslanpay, Nail, **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1973.

Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk, C I, ATASE Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2015.

Aruçi, Muhammed, “Yugoslavya”, **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s. 573-579.

Asker, Ayşe, “Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **TBMM Kütüphane, Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Araştırma Servisi**, Eylül 2004, s. 1-11, Ankara 2004.

Askeri Fabrikalar Tarihçesi, Ankara 1940.

Aslan, Bora, “IMF ve İstikrar Programları”, **Çerçeve Dergisi**, Sayı: 27, Yıl: 9, Aralık 2001.

Aslan, Zehra, **Türkiye’de Göç ve Göçmenler (1914-1960), Karadeniz, Batum, Bulgaristan, Türkistan Türkleri ile Romanya Yahudileri**, Ed. Mehmet Temel, Libra Kitap, İstanbul 2020.

Aslan, Zehra, “Türk Devlet Tiyatrosu’nu Daimi Kadrolarla Yaygınlaştırma Projesi: Bölge Tiyatroları (The Project for Making Turkish Theatrewidespread With the Permanent Staff: Regional Theatres (1950-1980))”, **Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler**, Ed. Hasan Babacan; Sevilay Özer, Cilt: II, Ankara 2016.

Aslan, Zehra, **Türkiye’de Göç ve Göçmenler (1914-1960), Karadeniz, Batum, Bulgaristan, Türkistan Türkleri ile Romanya Yahudileri**, Ed. Mehmet Temel, Libra Kitap, İstanbul 2020.

Aslan, Zehra, “Türk-Rus İlişkileri Ekseninde Türkiye’de İktidarların Sol Algısı (1923-1960)”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 51, Güz 2016, s. 171-190.

Aslan, Zehra, **Yassıda’da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, Libra Yay., İstanbul 2017.

Aslan, Ömer, **U.S. Involvement in Military Coups D’etat in Turkey and Pakistan during the Cold War: Between Conspiracy and Reality**, PhDDissertation, Political Science and Public Administration İhsan Doğramacı Bilkent University, 2016.

Aslan, Taner, “Türk İnkılabının Doğuşu ve Gelişiminde Basının Rolü”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 17, No: 1, s. 241-260.

Aslanapa, Oktay, **1933 Yılında Üniversite’de Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul 1997.

Ataberk, Kaya, “Kadro’yu ve Kadroculuğu Takdim”, Haz. Kadro Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, İleri Yay., İstanbul Kasım 2011, s. XXXIII-CIII.

Atabey, Figen, “Hatay’ın Anavatan’a Katılma Süreci”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 4, s. 7, Temmuz 2015, s. 193-209.

Atalay, Lemi, “Atatürk ve Milli İrade: Otoriterliğin Kaynağı Mı Yoksa Cumhuriyetçi Demokrasinin Simgesi Mi?”, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 68, 2021, s. 55-79.

Ataöv, Türkkaya, **Amerika Nato ve Türkiye**, İstanbul 2006; Aydınlık Yayınları, Ankara 1969.

Ataöv, Türkkaya, “ İkinci Dünya Savaşı Önlenebilirdi”, **Bilim ve Sanat**, Cilt: III, Sayı: 29, s. 4-7.

Ataöv, Türkkaya, **Turkish Foreign Policy, 1939-1945**, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara 1965.

Atatürk Pensées et Témoignages, Hommage de la Commission Nationale Turque Pour L’Unesco à L’Occasion du Centenaire de sa Naissance (1881-1981).

Atatürk Anıt-Kabir Proje Müsabakası Hakkında Jüri Raporu, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1942.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Atatürk’ün Bütün Eserleri, C 2, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 1999.

Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Haz. Utkan Kocatürk, ATAM Yay., Ankara 1999.

Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), Kültür Bakanlığı Yay., Eskişehir 1992.

Atatürk’ün Sırdışı Kılıç Ali’nin Anıları, Dr. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2005.

Atatürk’ün Söylev Demeçleri, Cilt I-II-III, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, 2006; TTK Basımevi, 1997; Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1945, 1952, 1959, 1961, 1981.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt: I-II, Kültür Bakanlığı Yay. 1000 Temel Eser: 68, İstanbul 1969, 1970, 1975, 1973; C I-II, 4. Baskı, AK-DTYK Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, 1987; Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, 1997, 2004, 2002, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, Örgün Yay., İstanbul 2003.

Atatürk, **Geometri**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2007.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (ATTB), C IV, AK-DTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1991, 2006; Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1964.

Atay Falih Rıfıkı, **Babanız Atatürk**, Pozitif Yay., İstanbul 2014.

Atay, Falih Rıfıkı, **Atatürkçülük Nedir**, Pozitif Yay., İstanbul 2006.

Atay, Falih Rıfıkı, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Bates Yay., İstanbul 1998.

Atay, Falih Rıfıkı, **Çankaya**, Bates Yay., İstanbul 1980, 1984; **Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, Pozitif Yay., İstanbul.

Atay, Falih Rıfıkı, "İnkılapçı Atatürk", **Son Posta**, 10 Kasım 1946.

Ateş, Davut, **Türk Dış Politikasına Giriş: Yeni Muhafazakarlık ve Doğu-Batı Ekseninde Yapısal Değişim**, Dora Yay., Bursa 2014.

Ateş, Davut, **Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı**, 5. Baskı, Dora Yay., Bursa 2019.

Ateş, Toktamış, **Laiklik-Dünyada ve Türkiye'de**, Ankara 1994.

Athanassopoulou, Ekavi, **Turkey-Anglo-American Security Interests 1945-1952, The First Enlargement of NATO**, Frank Cass Publishers, London 1999.

Atlı, Cengiz, "Türkiye'de II Dünya Savaşı Sırasında İngiliz ve Alman Büyükelçiliklerine Suikast Girişimi", **JASSS**, Autumm II 2014, s. 57-65.

Atsız, Nihal, **Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik**, Ötüken Neşriyat, Ankara 2012.

Atsız, Nihal, “Başbakan Saraçoğlu Şükrü’ye Açık Mektup”, **Orhun**, Sayı: 15, 1 Mart 1944.

Atsız, Nihal, “Başbakan Saraçoğlu Şükrü’ye İkinci Açık Mektup”, **Orhun**, Sayı: 16, Nisan 1944.

Avşar, Abdülhamit, **Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası**, Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Ay, Lütfi, “Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları”, **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, Sayı:21, Ekim 1963.

Ayasbeyoğlu, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi - Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1948.

Aybars, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri**, Bilgi Yay., Ankara 1975; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982; İzmir, İleri, 1995.

Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1**, Zeus Kitabevi, İzmir 2005.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, C I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 1986, 1992, 2010, 2014, 2017.

Aydemir, Şevket Süreyya; **İkinci Adam**, C II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, 2000, 2006, 1967.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İnkılâp ve Kadro**, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, Ankara İstanbul, 1990.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.

Aydın, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1: 1919-1980**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, 2003.

Aydın, Mehmet Akif, “İslâm’da Kadın” **İslâm Ansiklopedisi**, C 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 91.

Aydın, Abdullah-Yıldız, Murat, “1950-1960 Döneminde Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yasama Dergisi** (Dünya Kadınlar Günü Özel Sayısı), Sayı: 33, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos 2017.

Aydın, Erdem Aydın, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993)**, Ankara 1999.

Aydın, Erdem, **Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi**, Naturel Yay., Ankara 2002.

Aydın, Erdem, “Türkiye’de Sıtma Savaşı ve Sıtma Savaş Örgütünün Tarihi”, **Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma**, Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı Yayını, Ankara 2017.

Aydingöz, Tahir, “Türkiye’de Zirai Öğretim”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, S 178, Yıl: 18, Şubat 1959, s. 123.

Aydoğan, Erdal-Mahmutoğlu, Tansu Barış, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 10, s. 113-142, 2013.

Aydoğan, Erdal-Mahmutoğlu, Tansu Barış, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Millî İradenin Oluşum Aşaması: Seçimler (1908-1923), **Hakimiyet-i Millîye Uluslararası Bilgi Şöleni**, 30 Ekim-1 Kasım 2018.

Aydoğan, Erdal, “Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Kurulması ve III. Umumî Müfettiş Tahsin Uzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, s. 33-34, Mayıs-Kasım 2004.

Aydoğan, Rafet, **1928-1945 Yılları Arası Halk Sağlığı Hizmetleri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Tezi, İstanbul 2002.

Aydoğan, Metin, **Ülkeye Adanmış Bir Yaşam-II: Atatürk ve Türk Devrimi**, 11. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2017.

Ayhan, Bünyamin, **Atatürk ve Basın**, Palet Yay., Konya 2009.

Ayhan, Hasan, **İnönü Dönemi Basını (1938-1950)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013.

Ayhan, Halis, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1999; 2. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul 2004.

Aykut, Şeref, **Kamalizm (CHP Programının İzahı)**, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1936.

Aykut, Selim Sabit, **Rakamla Türkiye**, Ankara 1947.

Ayıcı Arif’in Anıları Anadolu İnkılabı Millî Mücadele Anıları, Yayına Haz. Bülent Demirbaş, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul 1992.

Aynizade Hasan Tahsin, **İlmi Malî ve Maliye Kanunları**, 3. Baskı, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1933.

Ayözger, Remzi, “Zirai Kombinalar”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 3, Yıl: 1, Aralık 1947, s. 4.

Aysan, Mustafa, **Ekonomik Görüşüyle Atatürk**, Mustafa Kemal Derneği Yay., İstanbul 1984.

Aysal Necdet, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C X, S 22, Y 2011, Bahar, s. 3-32.

Aytın, Yaşar, “Orta Anadolu Ziraatında Toprağın Beslenmesi ve Su Problemi”, **Ziraat Dünyası**, S 32, Yıl: 3, Eylül 1952, s. 11.

Aytürk, Nihat vd., **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1987.

Ayvazoğlu, Seda, “Türkiye’de Akademik Bale Eğitiminin Kurumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimlerin Değerlendirilmesi”, **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Şubat 2015.

Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C 2, Ed. İlhan Ayverdi, İstanbul 2005.

Baba, Gürol, “Beginning the Search for a ‘Great Protector’: Turkey’s UN Membership for the US Alliance”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2011, s. 75-94.

Babacan, Hasan, “Harf İnkılabı’nın Isparta’da Uygulanması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 8, Aralık 2008, s. 101-112.

Baban, Cihad, **Politika Galerisi**, Timaş Yay., İstanbul 2009; **Politika Galerisi, Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Bağana, Mehmet Ali, “Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu FAO”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 7, Yıl: 2, Nisan 1948, s. 4.

Bağcı, Hüseyin, **Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara 1990.

Bağcı, Hüseyin, **Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Vakfı Yay., Ankara 2007.

Bağışgil Kemal, “Anıt-Kabir”, **Devlet Yapıları Bülteni**, Sayı: 1, Bayındırlık Bakanlığı Yay., Ankara 1964.

Bağışgil Kemal, “Anıt-Kabir İnşaatı”, **İnkılap Gençliği Dergisi**, 10 Kasım 1952.

Bailey, Sydney D., **British Parliamentary Democracy**, 3. Baskı, Londra 1964.

Bakan, Sumru-Paksoy, Saadettin, “IMF ve IMF-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 9, Sayı: 24, Yaz 2005, s. 267-280.

Bakar, Bülent, **Hava Taarruzuna Karşı Türkiye’de Pasif Korunma (1935-1945)**, Tarihi Kitabevi, İstanbul 2019, s. 151-180.

Balcı, Ali, **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar**, Alfa, Ankara 2017, 2018.

Balkanlı, Ali Osman, **Türkiye’de Ekonomik Gelişme ve Kriz**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2002.

Bali, Rıfat N., **6-7 Eylül 1955 Olayları; Tanıklar-Hatıralar**, Libra Yay., İstanbul 2010.

Bali, Rıfat N., **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Bardakçı, Murat, Şahbaba, **Osmanoğulları’nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin’in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998.

Barkan Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, 2, 1942.

Barkan, Ömer Lütfi, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye’de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, s. 54-145.

Barker, Zeki Nasır, “Memleketimizde Sıhhat ve İçtimai Muavenet İşleri”, **Poliklinik**, Yıl: 7, No: 84, 1940.

Barlas, Dilek, “Milletler Cemiyeti’nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 55, 2017, s. 93-111.

Barlas, Dilek-Serhat Güvenç, **Türkiye’nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939), Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları**, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2014.

Barlas, Dilek-Vlasic Andelko, “The Balkan Entente in Turkish-Yugoslav Relations (1934-1941): Yugoslav Perspective”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 52, No. 6, 2016.

Barlas, Dilek, “Friends or Foes? Diplomatic Relations Between Italy and Turkey, 1923-36”, **Int. J. Middle East Stud**, 36, USA 2004, s. 231–252.

Barutçu, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yay., İstanbul 1977, s. 289-290.

Barutçu, Faik Ahmet, **Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye**, 2. Cilt, 21.Yüzyıl Yay., Ankara 2001.

Barutçugil, İsmet, **Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisinin Gelişimi ve Geleceğe Bakış**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 1989.

Basın ve Yayınla İlgili Kanun, Kararname, Nizamname, Talimatname ve Tamimler, Başvekalet Matb., Ankara 1944.

Başar, Ahmet Hamdi, **Yaşadığımız Devrin İçyüzü**, Ankara 1960.

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye**, AİTİA Yay. 2. Baskı, Ankara 1981.

Başar, Erdoğan, **Millî Eğitim Bakanlarının Eğitim Faaliyetleri (1920-1960)**, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2004.

“Başbakanın Nutku”, **Dünya**, No: 983, 25 Kasım 1954.

Başar, Ahmet Hamdi, **İktisadi Devletçilik**, İstanbul Matbaacılık Neşriyat Anonim Şirketi, 1931.

Başar, Kadir, “1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye’de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 38, 2013, s. 203-215.

Başgelen, Nezih, **Atatürk’ün Yurt Dışına Öğrenci Gönderme Projesi ve Eskiçağ Bilimleri Alanında İlk Yetişenler**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2011.

Başgil, Ali Fuat, **Din ve Lâiklik**, İstanbul 1962; 8. Baskı, Yağmur Yayınevi, İstanbul 2007.

Başgil, Ali Fuat, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Kubbealtı, 3. Baskı, 2014.

Başvekâlet İstatistik Yıllığı, Cilt XVI, Ankara 1946.

Batu, Hâmit, Bacqué-Grammont, Jean-Louis, **L'Empire Ottoman la République de Turquie et le France**, İsis Yay., İstanbul 1986.

Bauberot, Jean, **Dünyada Laiklik** (Les Laïcités Dans Le Monde.2007), Çev. Ertuğrul Cenk Gürcan, Dergâh Yay., İstanbul 2008.

Bay, Austin, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu Dâhi Generalden Liderlik Üzerine Dersler**, Çev. Fethi Aytuna, Pegasus Yay., İstanbul Ekim 2013.

Bay, Sidney F., "The Cominform," **Current History**, 14:77 January 1948.

Bayar, Celal, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yay., İstanbul 1955.

Bayar, Celal, **Celal Bayar Diyor ki 1920-1950: Nutuk-Hitabe-Beyan-
nat-Hasbıhal**, Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul 1951.

Bayar, Ali H., "The Development State and Economic Policy in Turkey", **Third World Quarterly**, V 17, N 4, 1996, p. 773-785.

Bayat, Mert, **Millî Güç ve Devlet**, Belge Yay., İstanbul 1986.

Bayatlı, Nilüfer, **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, TTK Yay., XIV. Dizi, Ankara 1999.

Baydar Mustafa, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, Menteş Matbaası, İstanbul 1968.

Bayer, Muhsin Zekai, "Barker Raporu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Projeleri", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Yıl: Temmuz 1953, s. 61.

Bayır, Harun, "Millî Mensucat Sanayisi", **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 268, Yıl: 12, 28 Şubat 1951, s. 6, 18, 20.

Baykal, Bekir Sıtkı, “Millî Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:1, Sayı: 2, Mart 1985, s. 413-434.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Millî Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Ankara 1996.

Baytop, Turhan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985.

Bayur, Hikmet, **Atatürk Hayatı ve Eseri I**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Bayur, Yusuf Hikmet, “Atatürk’ten Anılar”, **Bellekten**, Cilt: LII, Sayı: 204, Yıl: 1988 Kasım, s. 939-952.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay., XVI. Dizi, S 20, Ankara 1995.

Bayraktar, Kazım, “İşletme Gübrelerinin Önemi ve Sebzeçilikteki Yeri”, **Çiftçi**, C 3, S 25, Yıl: 3, Ekim 1947, s. 40.

Bayramgil, Attila, “Tarım Kredi Kooperatiflerini Tanıyalım”, **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 46, Yıl: 4, Ekim 1973, s. 7.

Baysal, Jale, “Harf Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1981.

Bayur, Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 70-72.

Beck, Stephen V., **A Small Power’s Place in A Big Power’s World: Turkey, The United States, and The Early Cold War**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate College of Bowling Green State University, 2003.

Behcet, Cemal, “Buhrandan Kurtulma Çareleri”, **Türk Ekonomisi**, S 142, Yıl: 13, Nisan 1955, s. 102-103.

Belen, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1983; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara 1973.

Belenli, Tuğba, “Yavuz Zırhlısı ve Tamirinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi”, **Bellekten**, C LXXXIII, Sayı: 297, Ağustos 2019, s. 689-728.

Belenli, Tuğba, “Akdeniz’de Meçhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)”, **Gazi Akademik Bakış**, C 12, Sayı: 24, Yaz 2019, s. 163-190.

Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)–I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999.

Belli, Şemsi, **Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal**, Selis Kitaplar, İstanbul 2005.

Bengi, H., **Vergi Kanunları**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1949.

Benhur, Çağatay, “Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.

Berend, I. T., **An Economic History of Twentieth-Century Europe**, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Berk P. J., “Britain and appeasement in the late 1930s, was there a league of Nations alternative?” in D. Richardson and G. Stone, **Decision and Diplomacy**, London 1995.

Berkes, Niyazi, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Berkes, Niyazi, **Atatürk ve Devrimler**, 2. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul 1993.

Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul Matbaası, İstanbul ty.

Berkes, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, 2. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul 1997.

Berksoy, Taner, **Türkiye’de İstikrar Arayışları ve IMF**, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Best, Antony, Hanhimaki, J.M. ve Diğerleri, Çev. Emel Kurt, **Uluslararası Siyasi Tarih 20.Yüzyıl**, Yayın Odası Yayınları, İstanbul 2006.

Beydilli Kemal, “II. Mahmut(1808-1839)”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yay., C 27, 2003, s. 352-357.

Bıyıklı, Mustafa, “Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Orta Doğu’ya Yönelik Siyasi ve Askerî Yaklaşımları ve Politikaları (1917-1938)”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 315-349.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu’da**, 2. Baskı, Kent Basımevi, 1981.

Bil, Hikmet, **Kıbrıs Olayı ve İçyüzü**, İstanbul 1976.

Bila, Hikmet, **CHP 1919-1999**, Doğan Kitap, İstanbul 1999.

Bila, Hikmet, **CHP Tarihi 1919-1979**, Doruk Matb., Ankara 1979.

Bila, Hikmet, **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.

Bilge, Suat, **Büyük Düş, Türk-Yunan Siyasi İlişkiler**, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000.

Bilge, A. Suat, **Güç Komşuluk Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

Bilgiç Ünlü, Tuba, “The Roots of Anti-Americanism in Turkey 1945-1960”, **Bilig**, N 72, 2015, s. 251-280.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, **Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence in the Early Cold War Era**, London & New York IB Tauris 2008.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Türk-İngiliz Münasebetleri Çerçevesinde Maraş'ta Ermeni Meselesi, 1914-1921”, **I. Kahramanmaraş Sempozyumu**, 2004, s. 609-616.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Hatay Meselesinin Ortaya Çıkmasında Suriye Ermenilerinin Oynadığı Rol”, **Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı**, Ankara 2004.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt: 9, Sayı: 18, 2016, s. 33-44.

Bilgiseven, Amiran Kurtgan, **Yugoslavya'da Türk Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.

Bilim, Cahit Yalçın, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2002.

Bilsel, Cemil, “Medeni Kanun ve Lozan Muahedesi”, **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1944, s. 21-71.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, 2. Kitap, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933.

Bilsel, Cemil, **Devletler Hukuku**, Birinci Kitap: Devletler, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul 1941.

Binark, İsmet, **Türk Parlamento Tarihi X. Dönem (14 Mayıs 1954-1 Kasım 1957)**, Cilt: 1, Ankara 2010.

Birant, Mehmet Ali, **Demirkırat-Bir Demokrasinin Doğuşu**, İstanbul 1999.

Birinci Basın Kongresi, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

Bisovsky, Gerhard-Schafrenek, Hans-Streibebe, Robert (Hrsg), **Der Hitler-Stalin-Pakt Voraussetzungen, Hintergründe, Auswirkungen**, Picus Verlag, Wien 1990.

Bolat, Bengül S., “Tanzimattan Demokrat Parti’ye kültür politikaları ve tarih anlayışları,” **The Journal of Academic Social Science Studies**, Cilt: 5, Sayı 8, 2012, s. 231-247.

Bonatz, Paul, “Anıt-Kabir”, **Ulus Gazetesi**, 10 Kasım 1944, s. 5.

Borak, Sadi, **Atatürk**, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004.

Borak, Sadi, **Atatürk’ün Özel Mektupları**, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

Borak, Sadi, **Atatürk ve Din**, İstanbul 1962.

Borak, Sadi, **Atatürk’ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri**, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Araştırma Yayınları, Ankara 1980.

Boran, Tunç, (Yönetmen) **906 Rakımlı Tepe Belgesel Filmi**, Emniyet Genel Müdürlüğü Foto Film Şube Müdürlüğü, 2003.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, İmge Kitabevi, Ankara 2006, 2008; **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015**, 23. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2018.

Boratav, Korkut, “İktisat Tarihi: 1908-1980”, **Türkiye Tarihi-4: Çağdaş Türkiye: 1908-1980**, Ed. Sina Akşin, 6. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 265-355.

Boratav, Korkut, **100 Soruda Gelir Dağılımı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969.

Boratav, Korkut “Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları”, **Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Yurt Yayınları, Ankara 1984, s. 257-275.

Boratav, Korkut, **Türkiye’de Devletçilik**, Savaş Yayınevi, Ankara 1982; İmge Kitapevi, İstanbul 2006.

Boratav, K., **Dünyadan Türkiye’ye, İktisattan Siyasete**, 2. Baskı, Yordam Kitap, Ankara 2017.

Boratav, Korkut, “Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye’nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939”, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayi**, Makine Mühendisleri Odası Yayın No: 106/1, Ankara 1977.

Bordo, Michael D., Ed. Eichengreen, Barry, **A Retrospective on the Bretton Woods System: Lessons For International Monetary Reform**, University of Chicago Press, Chicago 1993.

Bosco, David L., **Five to Rule Them All. The UN Security Council and the Making of the Modern World**, Oxford University Press, Oxford 2009.

Boyacıoğlu, Levent, “Tek Parti Döneminde İnkılap Temsilleri I”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Haziran 1992, Sayı: 102, s. 31-32.

Bozdağ, İsmet, **Dünyada ve Türkiye’de Basın İstibdadı**, Emre Yayınları, İstanbul 1992.

Bozis, Sula, **İstanbul Rumlar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

Bozkurt, Birgül-Bozkurt, İbrahim, “Türkiye’nin İlk Kadın İl Belediye Başkanı Müfide İlhan ve Mersin’deki Çalışmaları”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 19, Bahar 2014.

Bozkurt, Giray Saynur, “Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, X/2 Kış 2010, s. 51-95.

Bozkurt, İshak, “Dünya Parlamentolarında Kadın Temsilciler”, **TBMM Kütüphanesi, Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Araştırma Servisi**, s. 1-20, Ankara 2000.

Bozkurt, Ömer-Ergun, Turgay-Sezen, Seriyeye, **Kamu Yönetimi Sözlüğü**, TODAİE Yay., Ankara 1998.

Bozkurt, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

Bozkurt, Mahmut Esat, “Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı”, **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1944, s.7-20.

Bozkurt, Mahmut Esat-Recep Peker-Yusuf Kemal Tengirşenk, **1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, Haz. Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1997.

Bozok, Salih-Bozok, Cemil S., **Hep Atatürk’ün Yanında**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.

Bozoklu, Derya, “Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Dergisi**, Sayı: 55, 2003, s. 269-315.

Bölme, Selin Muzaffer, “The Politics of Incirlik Air Base”, C 9, S 3, **Insight Turkey**, 2007, s. 82-91.

Broadberry S. ve M. Harrison, **The Economics of World War I**, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Budak, Mustafa, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Politika**, Ketebe, İstanbul 2020.

Budak, Mustafa, **İdealden Gerçeğe, Misak-ı Milli’den Lozan’a Dış Politika**, Küre Yayınları, İstanbul 2002.

Budge, Ian, “Great Britain and Ireland: Variations in Party Government”, **Comparative European Politics**, Ed. Josep M.Colomer, 3. Baskı, New York 2008.

“Bulaşıcı Hastalıklarla 25 Yıllık Savaş”, **Sağlık Dergisi**, Cilt: XXII, Ekim-Kasım 1948, Sayı: 10-11.

Bulgaristan’daki Osmanlı Evrakı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.

Bullock, Allan-Bevin, Ernest, **Foreign Secretary, 1945-1951**, London 1983.

Buluş, Abdulkadir, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Çizgi Kitapevi, Konya 2015.

Bulut, Sedef, “Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: I. ve II. Menderes Hükûmetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 41, Mayıs 2008, s. 35-61.

Bulut, Recep, **Nisandaki Güneşler 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990**, San Matbaası, Ankara 1990.

Bulut, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Bulut, Taner, **İnönü Dönemi T.C. Hükûmetlerinin Sosyal Yardım Politikaları (1938-1950)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014.

Bulut, Mehmet “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş” **Bilig**, 26, 2003, s. 77-101.

Burçak, Rıfki Salim, **On Yılın Anıları 1950-1960**, Nurol Matbaacılık, Ankara 1998.

Burçak, R. Salim, **Moskova Görüşmeleri ve Türk Dış Politikası Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983.

Burçak, R. Salim, “Türkiye’nin Sarsılmaz Azmi”, **Ulus**, 22 Mart 1949.

Burçak, Rıfki Selim, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, Aydınlık Matbaası, Ankara 1946.

Buttanri, Müzeyyen “Atatürk’ün Tarih Tezinin Devrindeki Tarihi Tiyatro Eserlerine Yansıması”, **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, Aralık 2002, s. 25-61.

Bülent, Ali Rıza, **Turkish Participation in Middle East Defence Projects and Its Impacts on Turco-Arab Relations**, May 1950-June 1953’ Basılmamış Doktora tezi, St Antony’s College, the University of Oxford 1982.

“6. Büyük Millet Meclisi Toplandı”, **Ulus**, 4 Nisan 1939.

“Büyük Millet Meclisi Suriye ve Irak ile Hudûd ve Komşuluk Mu’âhede-
desini Tasdik Etti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Haziran 1926.

Büyüktuğrul, Afif, **Cumhuriyet Donanması (1923-1960)**, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 1967.

Byong-Yong, Yoo, **Korea in International Politics: 1945-1954, Britain The Korean War, and The Geneva Conference**, Korean Studies Series No: 24, Korea 2003.

Cahan, Leon-Raymond Ronze-Emile Folinais, **Dünya Tarihi 1919dan 1937 Yılına Kadar**, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Can, Fahri, “Kara Vasıf Bey”, **Yakın Tarihimiz**, Cilt: IV, Sayı: 48, 24 Ocak 1963.

Campbell, John C., **Defense of The Middle East**, New York 1960.

Canatan Yaşar, **Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)**, Ankara 1996.

Candan, Ekrem, “Türkiye’nin Dünya Bankası’ndan Sağladığı Krediler (1950-2003), Kredi Kullanımının Yıllar İtibariyle Gelişimi ve Toplam Dış Borç Stoku İçindeki Yeri”, **Maliye Dergisi**, Sayı: 148, Ocak-Nisan 2005. s. 82-124.

Candan, Güzide Tatar-Volkan Yurdadoğ, “Türkiye’de Maliye Politikası Aracı Olarak Teşvik Politikaları”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 27, 2017, s. 154-177.

Carell, Paul, **Çöl Tilkisi Rommel**, Çev. İbrahim Artuç, Kastaş Yayınları, yy. 1983.

Carr, E. H., **The Twenty Years’ Crisis, 1919-1939**, Macmillan, London, (1939, 1946) 1989.

Cartier, Raymond, **İkinci Dünya Savaşı**, Çev. Safa Kılıçoğlu, Cilt: II, Meydan Gazetecilik ve Yayıncılık Şirketi Yay., İstanbul 1975.

Cebecioğlu, Güngör, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1988, s. 339.

Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, 2. Baskı, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1981.

Cebesoy Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul 1960.

“Celal Bayar Kabinesi Dün İstifa Etti”, **Vakit**, 26 İkincikanun 1939.

Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, İstanbul 1926.

“Cemiyet-i Akvâm’da Musul Mes’elesı”, **Ayın Tarihi**, Cilt: IV, No: 11-13, Ankara 1924.

Cengiz Halil Erdoğan, **Yaşanmış Olaylarla Atatürk ve Müzik (Riyâset-i Cumhûr İnce Saz Hey’eti Şefi Binbaşı Hâfız Yaşar Okur’un Anıları (1924-1938))**, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 1993.

“Cenûb Hudûdumuzda Tenkîlât”, **Cumhuriyet**, 26 Mart 1926.

Cevizci, Elin Şehnaz, **1950 Sonrası Türkiye’ye Makedonya’dan Göç Eden Vranofçalılar Üzerine Sosyo Kültürel Bir Kimlik İncelemesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Ceylan, Süleyman, **Demokrat Parti İktidarı Döneminde Üniversite Eğitimi (1950-1960)**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008.

Cezar, Mustafa, **Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi Bey**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1971.

Charles, White, **Three Years in Cosntantinople**, C I-III, London 1846.

Chehrazi, Dara Parviz, **The Political Basis Of International Interaction In Integration Oriented National Behavior The Case Of The North Eastern Tier Of the Middle East**, Basılmamış Doktora Tezi, University Of Southern California 1973.

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931.

**CHF Programının İzahı Mevzuu Üzerinde Konferanslar, 16 Teşri-
nievel 1931**, Hakimiyeti Milliye Matb., Ankara 1931.

CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basıme-
vi, Ankara 1948.

CHP Nizamnamesi, 29 Mayıs 1939, Beşinci Büyük Kurultay, Ulus
Matbaası, Ankara 1939.

Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, TBMM Matbaası, An-
kara 1927.

Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, 10-18
Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı ve Nizamnamesi, Partinin VI.
Büyük Kurultayının 12/6/1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edil-
miştir, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943.

Cumhuriyet Halk Fırkası Talimatnamesi, Ankara, Hakimiyeti Mil-
liye Matbaası, 1932.

Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı, 9-16 Mayıs
1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Cumhuriyet Dönemi Ressamları Resim Sergisi, İstanbul Kültür
Üniversitesi Sanat Galerisi Broşürü, 07-28 Ekim 2015.

Cumhuriyetin İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri, İstanbul 1998.

“CHP Fevkalade Kurultayı Toplandı”, **Cumhuriyet**, 27 Birincikanun
1938; “CHP Kurultaylar Tarihi”, **Bugün Gazetesi**, 20 Mayıs 2010.

**C.H.P. Programı, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onayla-
mıştır)**, Ulus Basımevi, Ankara Mayıs 1935; **C.H.P. Beşinci Büyük
Kurultay Zabıtları**, Ulus Basımevi, Ankara 29 Mayıs-3 Haziran 1939.

Churchill, Winston S., **The Grand Alliance**, Houghton Mifflin Co., Boston 1951.

Churchill, Winston, **İkinci Dünya Savaşı Hatıraları, (Fransa'nın Düşüşü, 1940)**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.

Churchill, Winston, **The Second World War, Vol III, The Grand Alliance**, RosettaBooks, New York 2002.

Churchill, Winston, **The Second World War, Vol IV, Closing The Ring**, Houghton Mifflin Company, Boston 1985.

Churchill, Winston, **The Second World War, Vol VI, Triumph And Tragedy**, Houghton Mifflin Company, New York 1985.

Ciano, Kont, **Kont Ciano'nun Hatıraları**, Çev. Zübeyir Aker, Vatan Neşriyatı, yy, 1946.

Cicioğlu, Hasan, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.

Ciner, Can Umut-Karakaya Oral, "Merkez-Yerel İlişkileri ve Mülki İdarenin Dönüşümü", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt 68, No: 2, 2013, s. 63-93.

Clausewitz, Carl von, **Harp Üzerine**, Cilt: I, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1984.

Cillov, Halük, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1965.

Cleveland, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2004.

Clifford, Clark, **Counselto the President: A Memoir**, Random House, New York 1991.

Clogg, Richard, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Cohen, S.B., “Geopolitics”, **International Encyclopedia of Social& Behavioral Sciences**, Elsevier Science Ltd., 2001, s. 6199-6205.

Coke, Richard, **The Heart of the Middle East**, Thornton Butterworth, London 1925.

Colomer, Josep M., “Spain and Portugal: Rule by Party Leadership”, **Comparative European Politics**, Ed. Josep M. Colomer, 3. Baskı, New York 2008.

Comstock, Alzada, “Uneasy Cyprus”, **Current History**, 1958 Haziran, Cilt: 34, Sayı: 202, s. 354.

Copeaux, Etienne, **Türk Tarih Tezinde Türk-İslam Sentezi**, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Coşar, Nevin, “Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 60, S 1, 2005, s. 29-58.

Coşar, Nevin, “Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar”, **Toplumsal Tarih**, İstanbul 1997/2.

Coşar N., **Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950)**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2004.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Drl. Memduh Yaşa, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

Coşar, Ömer Sami, **Millî Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1973.

Coşkun, Ali, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi”, **Atatürkçü Düşünce Dergisi**, S 4, 2003, s. 72-77.

Coulombis, Theodore A., **The United States, Greece, and Turkey: The Troubled Triangle**, Praeger Publisher, New York 1983.

Copeland, Lewis, Lawrence W. LammandStephen J. McKenna, **World's Great Speeches**, 4th Edition, Dover Publications, New York 1999.

Criss, Bilge, **İşgal Altında İstanbul, 1918-1923**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Criss, Bilge, Nur, “Strategic Nuclear Missiles in Turkey: The Jupiter Affair, 1959-1963”, **The Journal of Strategic Studies**, C 20, S 3, 1997, s. 97-122.

Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi, Ulus Matbaası, Ankara 1939.

Cumhuriyetin 50’nci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetler, Ankara 1978.

Cumhuriyetimizin 50. Yılında TC Ziraat Bankası 1923-1973, Bilmen Basımevi, İstanbul 1973.

“Cumhuriyet 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler”, **Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi**, Özel Sayı No: 129, Eylül 1998, s. 75.

Çağan, Nazmi, “Muvakkat Kabirde Aziz Atatürk’ün Nöbetini Bekledim”, **Milliyet**, 10 Kasım 1954, s. 4.

Çağaptay, Soner, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil ve Etnisite”, **Milliyetçilik**, Ed. Tanıl Bora, İletişim, İstanbul 2002, s. 245-262.

Çağaptay, Soner, “Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk kimliği Üzerine Bir Çalışma”, Çev. Defne Orhun, **Toplum ve Bilim**, S 93, Yaz 2002.

Çakır, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 5. Baskı, Metis, İstanbul Kasım 2016.

Çakır, Serpil, “Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan ve Nezihe Muhittin”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 46, 1997.

Çakır, Serpil, **Erkek Kulübünde Siyaset**, Sel Yayıncılık, İstanbul 2019.

Çakmak, Fevzi, “Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mallarına El Konulması”, **History Studies**, C 7, S 3, Eylül 2015, s. 1-21.

Çakmak, Zafer, “Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris’in Ankara Ziyareti (10-17 Eylül 1933)”, **Turkish Studies**, C 2, S 4, 2007, s. 1271-1282.

Çal, Halit, **Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Eski Eser Politikası**, C I, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1990.

Çal, Halit, “Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri”, **Vakıflar Dergisi**, S XXVI, Ankara 1997, s. 391-400.

Çal, Halit, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Müzeler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C 7, S 14, 2009, s. 315-333.

Çalıka, Hurşit, (Hazırlayan ve yorumlayan), **Kurtuluş Savaşı’nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka’nın Anıları**, Gülen Ofset Basımevi, İstanbul 1992.

Çalış, Şaban Halis, **Turkey’s Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic**, I.B. Tauris, London 2017.

Çalışlar, İzzettin, **On Yıllık Savaş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1993.

Çalışlar, İpek, **Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

Çarıklı, Targan Hacim, **İkinci Cihan Harbi Sonunda Milletler Arası Ticaret**, İstanbul 1947.

Çamurcuoğlu, Gülден, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Toprak Reformu ve Millî Burjuvazi Yaratma Çabası”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XIII, Sayı: 1-2, 2009.

Çanak, Erdem-Ahmet Yeşil, “Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935)”. **Asia Minor Studies**, Vol. 3 Issue 6, Jul 2015, s. 42-68.

Çandar, Cengiz, **Ortadoğu Çıkmazı**, İstanbul 1988.

Çavdar, Tefvik, **İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler**, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2007.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900- 1960**, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Yay., Ankara,1995, 1999, 2013.

Çavdar, Tefvik, "Halkevleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., İstanbul 1981, s. 879.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze**, İmge Kitabevi, Ankara 2004, 2013.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge, Ankara 1992.

Çavuşaoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-1967 "Kitlesele" Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi", **Karadeniz Araştırmaları**, S 10, Çorum 2006, s. 107-147.

Çaycı, Abdurrahman, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Çaycı, Abdurrahman, "Çanakkale ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askerî Kariyerindeki Yeri", **Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu**, Çanakkale, 14-17 Mart 1990, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 50-61.

Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk'ün Uygarlık Anlayışı", **Bellekten**, C LII, S 204, Kasım 1988, Atatürk Özel Sayısı, TTK Basımevi, s. 1105-1117.

Çaylak, Adem, **Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

Çeçen, Anıl, **Halkevleri**, Gündoğan Yay., Ankara 1990.

Çeçen, Anıl, **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Gündoğan Yay., Ankara 1990.

Çeçen, Anıl, **Kemalizm**, 6. Baskı, Fark Yayınları, Ankara 2006.

Çelebi, Kemal, **Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Emek Matbaacılık, Manisa 1998.

Çelebi, Onur, "14 Temmuz 1958 Irak Darbesinin Türk İç Politikasına Yansımaları", **Turkish Studies**, C 12/31, 2017, s. 41-60.

Çelebi, Mevlüt, **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002

Çelebi, Mevlüt , "Atatürk Dönemi Dış Politikasında İtalya Faktörü (1923-1938)", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 16, Ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 661-671.

Çelebi, Mevlüt, "Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXIX, S 91, Bahar 2015, s. 93-130.

Çelebican, Gürgân, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", Ed. Necdet Serin, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sayı: 513, Ankara 1982.

Çelikel, Nazmi, "Ayın Ekonomik Olayları Kronolojisi", **Türk Ekonomisi**, S 101, Yıl: 9, Kasım 1951, s. 344.

Çelikkol, Zeki, **Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe**, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1992.

Çetin, Sabit, **İkinci Dünya Savaşı'nda İstanbul ve Trakya'da Alınan Tedbirler: Pasif Korunma ve Tahliye**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2008, s. 64.

Çetiner, Yılmaz, **Nefes Nefese Geçen Bir Ömür**, Epsilon Yayınları, İstanbul ty.

Çevik, Halis, **Kadim Toprakların Trajedisi, Uluslararası Politika-da Ortadoğu**, İstanbul 2005.

Çevik, Zeki, **Millî Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Çevik, Zeki, **Millî Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

Çevik, Zeki, “Millî Mücadele’nin Resmî Ders Kitaplarında Anlatımına Eleştirel Yaklaşımlar”, Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi, 18-20 Mart 2010, Ankara; **Sempozyum Bildiriler Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Çığ, Kemal, “Topkapı Sarayı Müzesi”, **Türkiyemiz**, 50. Yıl Özel Sayısı, Akbank Yayınları, İstanbul 1972, s. 21-29.

Çığ, Muazzez İlmiye, “Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye’de Arkeoloji”, **Erdem**, C 9, S 26, Ankara 1996, s.621-627.

Çıkla, Selçuk “1923-1950 Yılları Arasında Yazılan Köyü ve Köylüyü Konu Edinen Piyesler”, **Millî Eğitim**, Sayı: 175, Yaz 2007.

Çınar, Recai ve Selçuk Emsen, “Eğitim ve İktisadi Gelişme: Atatürk Üniversitesi’nin Erzurum İl Ekonomisi ve Sosyal Yapısı Üzerine Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1-2, yy 2001.

Çınaroğlu, Aykut-Çelik, Duygu, **Atatürk & Alaca Höyük**, Yüksel İnşaat A.Ş., Ankara 2010.

Çiçek, Niyazi, “Yeni Belgeler Işığında Harf Devriminin Hazırlık Çalışmalarına Bakış”, **Arşiv Dünyası**, S 14-15, 2013, s. 64-71.

Çiçek, Niyazi, “Harf Devriminin Kamu Yönetimine ve Yazışma Gelenegine Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları**, Ankara 2017.

“Çok Mühim Kararlar”, **Cumhuriyet**, 5 Ağustos 1942.

Çoker, Ziya, **Mülki Yönetim ve Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma**, Türk İdareciler Derneği Yayını, Ankara 2003.

Çoker, Fahri, **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları**, TTK Basımevi, Ankara 1983.

Çoker Fahri, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II.Dönem 1923-1927**, C I, TBMM Vakfı Yay., Ankara.

Çolak, Hikmet, “Türk Toplumunda Demokrasi ve Yerel Yönetimlerin Tarihsel Gelişimi Bağlamında 1580 Sayılı Belediye Kanunu Yasama Müzakereleri” **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 49, Bahar 2012, s. 47.

Çolak, Filiz, “Demokrat Parti Döneminde TBMM’deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: XXXII, 2017, s. 115-158.

Çongur, H. Rıdvan, “Remzi Oğuz Arık’ın Kısa Hayat Hikâyesi”, **Remzi Oğuz Arık Armağanı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, s. 239-242.

Çufalı, Mustafa, **Türk Parlamento Tarihi**, Cilt: 3, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), TBMM Yayınları, Ankara 2012.

Çuyev, Feliks, **Molotov Anlatıyor, Stalin’in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme**, 2. Baskı, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu-Suna Kabasakal, Yordam Kitap, İstanbul 2010.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, “Halkevlerinin On Yıllık Neşriyat Hayatına Bir Bakış”, **Yeni Türk**, Şubat 1942, Sayı: 110/2, s. 6-7.

“Dâhiliye ve Sıhhiye Vekilleri Dün Meclis’te İzahat Verdiler”, **Son Posta**, 11 İkincikanun 1939.

“Dâhiliye Vekilimiz B. Faik Öztrak Hatay’da”, **Ulus**, 26 Sontışrin 1939.

“Dâhiliye Vekilliğine Recep Peker Tayin edildi”, **Vakit**, 18 Ağustos 1942.

Daladier, Edouard, **In Defence of France**, Books For Libraries Press, New York 1971.

Damgaard, Eric, “Denmark: Delegation and Accountability in Minority Situations”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, Ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 281-283.

Danış, Fahri-Mehmet, “Türk Dış Politikasında Karar Alıcıların Ortadoğu Algısı: 1957-1958 Krizleri”, **Türkiye Orta Doğu Çalışmaları Dergisi**, C 5, S 2, 2018, s. 93-126.

Darendelioğlu, İlhan, **Türkiye’de Komünist Hareketleri**, Toprak Dergisi Yayınları, İstanbul 1962, 1973.

Dardanelli, Paolo, “İsviçre’de Federal Demokrasi”, **Federal Demokratiler**, Drl. Michael Burgess-Alain-G. Gagnon, Çev. Ersin Erkan, İskenderiye Kitap, İstanbul 2016.

Daver, Bülent, **Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik**, Ankara 1955.

Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform**, C 1, Çev. Osman Akınbay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997.

Davison, W. Phillips, **Berlin Blockade: A Study in Cold War Politics** Princeton: Princeton University Press, 1958.

Daviş, Adid, **Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa**, Çev. Lütfi Yalçın, İstanbul 2004.

Dayı, S. Esin, “Atatürk’e Göre Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadını”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 1, Erzurum 2000, s. 115-133.

de Chambrun, Charles, **de Stamboul à Ankara Ma Première Entrevue Avec Ghazi Mustapha Kemal**, Revue des deux Mondes, Numara: 47, October 1938.

de Chambrun, Comte Charles, **Atatürk et la Turquie Nouvelle**, Fernand Sorlot, Paris 1939.

de Leusse, Meredith Kingston, **Diplomate Une sociologie des ambassadeurs**, L'Harmattan, Paris 1998.

Değerli, Esra S., “Türkiye’nin Bulgaristan’a Yönelik Dış Politikası (1918-1938)”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008 s. 51-108.

Değerli, Esra S., “Lozan Konferansı Sürecinde Türkiye’nin İzlediği Dış Politika ve Lozan’dan Kalan Dış Politika Meseleleri”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, C 2, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 133-191.

Değerli, Esra, “Balkan Pact and Turkey”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 2, S 6, 2009, s. 136-147.

Değirmenci, Olgun-Hazar, Erdal, “Mülkîlik İlkesinin İstisnası olarak NATO Kuvvetler Statüsüne Tabi Personel Üzerindeki Yargı Yetkisi ve Uluslararası Ceza Mahkemesinin Söz Konusu Yargı Yetkisine Etkisi”, **Ankara Barosu Dergisi**, S 2, 2003.

Dedekoca Ersin, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası: Siyasi Bağımsızlık Ekonomik Güçten, Geçer”, Atatürk, **Anka Strateji Dergisi**, Kasım-Aralık 2018 10. Sayı.

Deliorman, Altan, **Yugoslavya’dan Müslüman Türk’e Büyük Darbe**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976.

Demir, Şerif, **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, Paraf Yayınları, İstanbul 2010.

Demir, Gökhan Yavuz, “Türk Tarih Tezi ile Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 19, 2010/2, s. 385-396.

Demiral, Cafer **Türkiye’nin 52 Hükümeti (25 Nisan 1920-15 Nisan 1973)**, Ankara 1973.

Demirci, Fatih, “Kadro Hareketi ve Kadrocular”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 15, Ağustos 2006, s. 35-54.

Demircioğlu, Asuman, “Faik Ahmed Bey ve Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na Geçiş”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 275-301.

Demirci, Ümit Özgür, “Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)”, **Türk Yurdu Dergisi**, S 287, C 31, 2011. s. 225-229.

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis’te Muhalefet-İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Demirel, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı-Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

Demirer, Mehmet Arif, **Nihat Erim’in Gözlüğü ve Kalem ile Demokrat Parti ve Bir Soru; Johnson Mektubu Sipariş miydi**, Ankara 2006.

Demirer, Mehmet Arif, “6/7 Eylül Olaylarını Yunan Derin Devleti Planladı”, **Derin Tarih**, Sayı: 6, Eylül 2012, s. 64-69.

Demiryürek, Mehmet, “Târih-i Osmanî Encümeni’nin Kuruluşu”, **Toplumsal Tarih**, C XV/90, İstanbul 2001, s. 41-49.

Deniz, Önder, **Basın Özgürlüğünün Yüzyılı (1864-1964)**, Kriter Yay., İstanbul 2019.

Deniz, Ümit, “Büyük Atanın Tabutu Nasıl Açıldı”, **Milliyet**, 2 Temmuz 1955, s. 3

Denizli, Ali, **Kore Harbinde Türk Tugayı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Denizli, Ali; **Kore Savaşı**, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.

Denk, Erdem, **Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2015.

Deniz, Önder, **Basın Özgürlüğünün Yüz Yılı (1864-1964)**, Kriter Yay., İstanbul 2019.

Devlet İstatistik Enstitüsü Yıllığı, C 30, Ankara 1962.

Deny, Jean, Marchand, René, **Petit Manuel de la Turquie Nouvelle**, Jacques Haumont, Paris 1933.

Dere, İlker, **Tek Parti Döneminde Din Eğitiminin Yolunu Açan Bakan: Hasan Tahsin Banguoğlu**, Akıl Fikir Yayıncılık, İstanbul 2014.

Derin, Haldun, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Deringil, Selim, **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1974, 1994, 2003, 2015.

Devereux, David R., **The Formulation of British Defence Policy towards the Middle East, 1948-1956**, Macmillan Press, London 1990.

Devellioğlu, Ferit **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Baskı, Ankara 1982, 2005.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçim Sonuçları**, Yayın No: 513, Ankara 1966.

Devine, Michael J., **Korea in War, Revolution And Peace: The Recollections Of Horace G. Underwood**, Yonsei University Press, Korea 2001.

“Devletler Tarafından Lozan Konferansı'nda Hey'et-i Murahhasamıza Tevdi' Edilen Mu'âhede-i Sulhiyye Projesi'nin İhtivâ Ettiği Maddeler”, **İkdâm**, 3 Şubat 1923.

Dışişleri Bakanlığı, **İkinci Dünya Savaşı Yılları**, Ankara 1985.

Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939)**, Ankara 1973.

Dikerdem, Mahmut, **Orta Doğu'da Devrim Yılları**, İstanbul 1997.

Dikerdem, Mahmut, "Hariciye Çarkı", **Milliyet**, 16.01.2017.

Dilmen, İbrahim Necmi, **Güneş-Dil Teorisi'nin Ana Hatları, Üçüncü Türk Dil Kurultayı Tezine Bağlı Grafikler ve Analizler**, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

Diñçer, Nahit, **1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi**, Yağmur Yayınları, İstanbul 1974.

Dirican, M. Rahmi, "Türkiye'de Sağlık Memurluğunun Kısa Tarihçesi", **Dirim**, Cilt: 49, Sayı: 10, 1973.

Dişbudak Müge, **Türk Kadınlar Birliği**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, İzmir 2008.

Documents of German Foreign Policy (DGFP), 1918-1945, Series D (1937-1945), The War Years, Vol. XII, February 1-June 22, 1941, US Government Press Office, Washington 1954.

Doğan, Mehmet., **Doğan Büyük Türkçe Sözlük**, Ankara 2001.

Doğaner, Yasemin, "Millet Liderini Uğurluyor", **Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi**, C IV, Sayı: 2, Ocak 2005, s. 45-64.

Doğaner, Yasemin, "Elifba'dan Alfabeğe: Yeni Türk Harfleri", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 4, Aralık 2005, s. 27-44.

Doğaner, Yasemin, "Atatürk İnkılabının Yerleşmesinde Halkevleri", **Kök Araştırmalar**, C II, Sayı: 2, Güz 2000, s. 77-98.

Doğramacı, Emel, "Atatürk ve Kadın Hakları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 24, Ankara 1992, s. 443-449.

Doğramacı, Emel, **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Ankara 1989.

Doğruel, Fatma ve A. Suut Doğruel, **Türkiye'de Enflasyonun Tarihi**, TCMB, Tarih Vakfı, Ankara 2005.

Doğukan, Suphi Rıza, “Gübre”, **Köye Doğru**, C 4, S 91, Yıl: 15 Nisan 1944, s. 14.

Doğukan, Suphi Rıza, “Hububat İstihalcisi Türkiye’de İstihsalin Korunması ve İstihlakın Düzenlenmesi”, **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 338.

Dokuyan Sabit, “Soyadı Kanununu ve Kanunun Uygulanma Süreci”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXI, 1, 2016, s. 129-166.

Doenecke, Justus D., Mark A. Stoler, **Debating Franklin D. Roosevelt’s Foreign Policies, 1933-1945**, Rowman&Littlefield Publishers, Inc., Oxford 2005.

Donovan, Robert J., **Tumultuous Years: The Presidency of Harry S Truman 1949-1953**, W.W. Norton & Company, New York and London 1982.

Dora Celal, **Kore Savaşı’nda Türkler (1950-1951)**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1963.

Dokuyan, Sabit, **İkinci Dünya Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması**, Turkish Studies, 8(5), 2013, s. 193-210.

Dölen, Emre, **Dünyada ve Türkiye’de Kâğıtçılığın Tarihçesi**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2015.

DP, **Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954.

Duman, Tayyip, **Türkiye’de Orta Öğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişim)**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Duman, Tayyip, “Mesleki ve Teknik Eğitime Öğretmen Yetiştiren Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluşu, Gelişimi ve Kapatılmaları”, **Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, s. 65-92.

Dumont, Paul, **Mustafa Kemal Invente La Turquie Moderne**, Editions Complex, Bruxelles 1928.

Dumond, Patrick-Lieven de Winter, “Luxembourg: A Case of More ‘Direct’ Delegation and Accountability”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, Ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006, s. 474-475.

Durmuş, Savaş ve N. Kemal Aydemir, “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 12, 2016, s. 155-167.

Dursunoğlu, Cevat, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, **Bellekten**, C XXVII, S 108, Ekim 1963, s. 633-639.

Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadelede Erzurum**, Emek Matbaacılık, 2. Baskı, İstanbul 1998; T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1946.

Dündar, Can, **Anka Kuşu, Erdal İnönü Anlatıyor**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2009.

Eberhard, W., **Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1986.

Ecer, A. Vehbi, “Atatürk’ün Din ve İslâm Dini Hakkındaki Görüşleri”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Lâiklik**, Haz. E.R. Fığlalı-T. Müftüoğlu-İ. Karakuş, ATAM Yay., Ankara 1999, s. 115-136.[aynı makale, **Atatürk’ün İslâma Bakışı -Belgeler ve Görüşler-**, Haz. M. Saray-A. Tuna, ATAM Yay., Ankara 2005, s. 213-233].

Eckert, Carter J.-LEE, Ki-baik, **Korea Old and New a History**, Korea Institute, Harvard University by Ilchokak, Korea 1990.

Edhem, Halil, “Müzeler”, **I. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1932.

Efe, İsmail, “NATO’ya Üyelik Sürecinde Türkiye-ABD İlişkileri ve Türk Kamuoyundaki Akisleri”, **History Studies**, C 11, S 2, 2019, s. 601-609.

Ege’de Temel Sorun-Egemenliği Tartışmalı Adalar, Yay. Haz. Ali Kurumahmut, Ankara 1998.

Eğilmez, M., **Değişim Sürecinde Türkiye-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme**, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.

Eğitim Millî Komisyonu, **Eğitim Millî Komisyonu Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1960.

Ehrmann, Henry W., **Politics in France**, 2. Baskı, Boston 1971.

Eichengreen B., **Golden Fetters-The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939**, Oxford University Press, Oxford 1995.

Ekinci, Necdet, **Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, Gece Kitaplığı Yay., Ankara 2016.

Ekincikli, Mustafa, "1950'li Yıllarda Türkiye'nin Orta Doğu Siyaseti (Bağdat Paketi Bağlamında)", **II. Uluslararası Orta Doğu Sempozyumu Orta Doğu'da Devlet, Devlet-Dışı Aktörler ve Demokrasi 4-7 Mayıs 2016**, Kırıkkale 2016.

Ekizceli, Ayşegül, **Yabancı Uzmanların Türk Eğitim Sistemi Hakkında Verdikleri Raporlar (1924-1960) Üzerine Bir Analiz**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.

"Ekmek Karneleri", **Vakit**, 12 İkincikanun 1942.

Ekzen, Nazif, **1946-1958-1970 Devalüasyonları**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1980.

Eldem, Nezih, "Anıtkabir'in doğuşuna ve büyüyüp gelişmesine tanık oldum" **Atatürk İçin Düşünmek**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, İstanbul 1998.

Eldeniz, Perihan Naci, "Atatürk ve Türk Kadını", **Belleten**, Cilt: XX, Sayı: 80, 1956, s. 739-743.

Emek İnan, Canan, "Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", **Göç Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3 Ocak-Haziran 2016, s. 10-33.

Emilianides, Achille, **Histoire De Cyprus**, Paris 1963.

Emiroğlu, C., **Türkiyede Vergi Sistemi, Üçüncü kitap – İnhisarlar ve Devlet Emlâki**, Damga Matbaası, İstanbul 1933.

Emiroğlu C., **Bütçeler ve Hazine**, Damga Matbaası, İstanbul 1934.

Emre Kaya, Ayşe Elif, “Demokrat Parti Döneminde Basın-İktidar İlişkileri”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2010, C 1, Sayı: 39, s. 93-118.

Emre, Cahit, “Mülki Yönetim Sisteminin Geçerliliği ve Sistemden Kopmalar”, **İyi Yönetim Arayışında Türkiye’de Mülki İdarenin Geleceği**, Ed. Cahit Emre, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Ankara 2002, s. 215-239.

Emrence Cem, **99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2014.

Engin, Feridun, “İktisadiyatımızın Bazı Problemleri”, **Türk Ekonomisi**, S 137, Yıl: 12, Kasım 1954, s. 339-344.

Engin, M. Saffet, **Kemalizm İnkılabının Prensipleri**, C 2, Cumhuriyet Matb., İstanbul 1938.

Er, İzzet, “Bugünkü Avrupa’da Din-Devlet İlişkileri”, **Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu Bildiriler**, Beyan Beyan Yay., İstanbul 1996.

Er, Turgut, **Türkiye’de Basın Yayın ve Tanıtma**, Ümit Yay., Ankara 2003.

Ercan, Yavuz, “Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi’nin Rolü”, **Üçüncü Askeri Tarih Semineri; Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara 1986.

Erçin, C., **Türkiye’de Vergi Sistemi – birinci kitap – Vasıtasız Vergiler**, ikinci tabı, Damga Matbaası, İstanbul 1936.

Erdal, İbrahim, **Halkevlerinin Kuruluşu Yapısı ve Yozgat Halkevi (1932-1951)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013.

Erdal, İbrahim, “Yunanistan Kamuoyunda Balkan Antantı”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XXX, Sayı: 50, 2011, s. 111-112.

Erdem, Tarhan, **Yasam Meclisi Üyeleri Seçimi ve Siyasi Partiler Kanunları 1876-2013**, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2013.

Erdem, Nilüfer, “Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No. 23, 2009, s. 93-128.

Erem, Mehmet S., “Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerimiz”, **Ziraat Dünyası**, S 68, Yıl: 5, Eylül 1955, s. 15.

Erem, Mehmet S., “Ege Üniversitesi Açılırken”, **Ziraat Dünyası**, S 69, Yıl: 5, Ekim 1955, s. 2-3.

Eren, Fuat Halis, “En İyi Tohum Nasıl Seçilir?”, **Köy Postası**, S 27, Haziran 1946, s. 14.

Eren Akçiçek-Karayaman Mehmet, **Atatürk’ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar**, Boyut Tan Matbaacılık, Ankara 2008.

Eren, Ali Asgar-Tuna, Serkan, “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş ve Okul Olanakları (1935-1950)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 63, 2018, s. 165-202.

Eren, Nevzat-Tanrıtanır, Nuray, **Cumhuriyet ve Sağlık**, Ankara 1998.

Erer, Tekin, **Basında Kavgalar**, **Rek-Tur Kitap Servisi**, İstanbul 1965.

Ergil, Doğu, **Millî Mücadele’nin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981.

Ergin, Feridun, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: VII, Sayı: 20, Ankara Mart 1991.

Erginöz, Hilmi, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, **Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi**, İstanbul 1988.

Ergun, Doğan, **Sosyoloji ve Eğitim: Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir ve Ne Olmalıdır?**, V Yayınları, Ankara 1987.

Ergün, Mustafa, “Medreseler ve İmam-Hatip Liseleri”, **Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı. Bildiri ve Tartışmalar. 7-9 Nisan 2005**, İnönü Üniversitesi Yay., Malatya 2005.

Ergün, Mustafa, “Türk Eğitim Sisteminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 17, Ankara 1990.

Ergün, Mustafa, “Hasan Ali Yücel’in Eğitim ve Kültür Politikası,” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, 1998, s. 25-37.

Ergün, Mustafa ve Barış Çiftçi, “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı, C II**, İzmir 2008. s. 791-803.

Ergün, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları, Ankara 1982; 2. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

Ergün, Mustafa, “II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları”, **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 59-89.

Ergün, Mustafa, **İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yay., Ankara 1996.

Erhan, Çağrı, “ABD ve NATO ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, Cilt I: 1919-1980, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003; 3. Baskı, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2001, 2013.

Erhan, Çağrı, “Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı”, **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, S 1, Yıl: 1996, s. 275-287.

Erıkan, Celâl, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

Erim, Nihat, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ankara 1975.

Erkın, Cemal Feridun, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Batbaası, Ankara 1968.

Erkin, Behiç, **Hatırât, 1876-1958**, Haz. Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Erkin, Feridun Cemal; **Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar**, Vol I-II, TTK Basımevi, Ankara 1980, 1986.

Erkin, Feridun Cemal, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

Erkman, Faris ve Suat Derviş, **Kırklı Yıllar-I**, TÜSTAV Yayını, İstanbul 2002.

Erman, Deniz Onur, “Cumhuriyet Sonrası Türk Seramik Sanatının Çağdaşlaşma Süreci”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, Sayı: 6, Aralık 2010.

Eroğlu, Hamza, **Atatürk’ün Hayatı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Eroğlu, Hamza, “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh”, **Atatürkçü Düşünce**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992, s. 1095-1109.

Eroğlu, Hazma, **Türk İnkılap Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

Eroğlu, Hamza, **İdare Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 1985.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1990, 2003; Yordam Kitap, İstanbul 2014; İletişim Yayınları, Ankara 2003; Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

Eronat, Safer, **Mütalaa Dosyası**, 1940, MD/I-13/4.

Ersanlı, Büşra, **İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezi’nin Oluşumu (1929-1937)**, İletişim, İstanbul 2003.

Ertan, F. Temuçin, “Lozan Konferansı’nda Mudanya Etkisi”, **Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Harvard University, Cilt: 51, Aralık 2019, s. 287-304.

Ertan, Temuçin Faik, “**Kadro Dergisi Niçin Kapandı?**”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, C III, S 4, Temmuz 2003, s. 19-34.

Ertan, Temuçin Faik, “Kadro Hareketine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, IX/27, Ankara 1993, s. 549-558.

Ertan, Temuçin Faik, “Kadroculara Göre Türkiye’de Tarımsal Kalkınma ve Toprak Sorunu”, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Sempozyumu 26-28 Kasım 2015 İzmir**, C 1, Ankara 2017, s. 629-655.

Ertan Temuçin Faik, “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu Soyadı Kanunu”, **Kebikeç**, S 10, 2000, s. 255-272.

Ertem, Rekin, **Elifbe’den Alfabe’ye Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi**, Dergâh Yay. İstanbul 1991.

Ertuğrul, Muhsin, “Tiyatro Enstitüsü”, **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, Sayı: 39, Şubat 1958.

Ertuğrul, Feyzullah, **Köy Enstitüleri Sistemi ve Düşündürdükleri-Siyasal Yazılar**, Güldiken Yayınları, Ankara 2001.

Ertunç, Ahmet Cemil, **Cumhuriyetin Tarihi, Yaşadıklarımızın Dünyü-Bugünü**, Pınar Yay., İstanbul 2005.

Ertüzün, Tevfik, “Türk Ekonomisinin 1923-1973 Döneminde Dış Yardım İlişkileri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 30, S 1-4, 1970-1971, s. 163-183.

Eryılmaz, Bilal, **Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1997.

Esin, Necmettin, “Irak Türkleri”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.

Eski, Mustafa, **Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

Esmer, Ahmet Şükrü-Sander, Oral, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, Ed. Gönlübol, Mehmet, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996.

Esmer, Ahmet Şükrü “Hitler-Molotov Mülakatı ve Türkiye, **Siyasi İlimler Mecmuası**, Cilt: XXIV, Sayı: 27, s. 88-90.

Esmer, A.Şükrü, “Türk İngiliz Dostluğu”, **Ulus**, 7 Nisan 1937.

Es-Sakkâr, Sâmî, “Musul”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 31, İstanbul 2006.

Eşiyok, B. Ali, “Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Kısa Bir Öyküsü”, **Memleket Siyaset Yönetim**, Cilt: 4, Sayı: 11, 2009/11, s. 86-131.

Eşref, Ruşen, **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülâkat**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Etibank, **Etibank Tanıtım Broşürü**, Ankara 1980.

Ettore, Archieri, “İkinci Dünya Savaşı’nın Nedenleri”, **İstanbul Ün. Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı: 1-4.

Evcin, Erol, “Atatürk’ün Güzel Sanatlara ve Sanatçılara Bakışı”, **Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 47, Bahar 2011, s. 521-555.

Evsile, Mehmet, “Demokrat Parti’nin İktisadi İstiklâl Mücadelesi”, **Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 2, S 3, Haziran 2018, s. 61-75.

Evliyagil, Necdet, **Atatürk ve Anıtkabir**, Ankara 1988.

Evliyagil, Necdet, “Anıt-Kabir İnşaatı 3 Seneden Evvel İkmal Edilemeyecek,” **Cumhuriyet**, 27 Kasım 1947.

Eyice, Semavi, “Atatürk’ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, **Belleten**, C XXXII, Sayı: 128, s. 509-526, TTK Basımevi, Ankara 1968.

Eyice, Semavi, “Arkeoloji ve Sanat Tarihi Hakkında”, **Arkeoloji ve Sanat**, S 1, 1978, s. 5-7.

Eyüboğlu, Cemal R., “Marshall Plânı ve Türkiye: I”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, Cilt: XVIII, Sayı: 206, Mayıs 1948, s. 86-91.

FAO Türkiye Raporu, TC Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara 1962.

Feis, Herbert, **From Trustto Terror: The Onset of the Cold War, 1945-1950**, W. W. Norton, New York 1970.

“Felaket Kurbanlarının Yekünü Artıyor”, **Cumhuriyet**, 30 Kasım 1943.

Fersoy, Orhan Cemal, **Bir Devre Adını Veren Başbakan; Adnan Menderes**, İstanbul 1971.

Ferguson, Niall, **the Cash Nexus, Money and Power in the Modern World, 1700-2000**, Basic Books, N.Y., 2001.

“Fevkalade Kazançlardan Varlık Vergisi Alınacak”, **Ulus**, 12 Senteşrin 1942.

Fevkalade Nüshası, Cilt: 9, 1933, S.İ.M.V.

Fleming, D. F., **The Cold War and Its Origins, 1917-1960**, Vol. I (1917-1950), George Allen and Unwin Ltd., Fifth Printing, London 1968.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Atatürk ve Din”, **Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, 2. Baskı, ATAM Yay., Ankara 2008, s. 223-238.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, **İslâm Laiklik ve Türk Laikliğindeki Uygulamalar**, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, **Laiklik**, Panama Yay., Ankara 2016.

Fırat, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I: 1919-1980, 19. Baskı, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 576-615.

Fırat, Melek ve Kürçüoğlu, Ömer “Orta Doğuyla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, Cilt I: 1919-1980, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Finefrock, Michael M., “Laissez-Faire, the 1923 Izmir Economic Congress and Early Turkish Developmental Policy in Political Perspective”, **Middle Eastern Studies**, July 1981, V 17, N 3, s. 375-292.

Fraser, T. G.-Mango, Andrew-Mcnamara, Robert, **Modern Orta Doğu’nun Kuruluşu**, Çev. Füsün Doruker, İstanbul 2011.

Frey, Frederick W., **Political Development, Power, and Communications in Turkey**, Ed. Lucian, W. Pye, Communications and Political Development, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1963, s. 298-326.

Frey, Frederick W., **The Turkish Political Elite**, MIT Press, Cambridge 1965.

Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış: Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı**, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1989.

Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi, Ankara 1935.

Gabbasova, Saya, **Altaylardan Anadolu'ya Göç Eden Kazak Türklerinde Sosyo Kültürel Yapı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2017.

Gaddis, John Lewis, **Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy**, Oxford University Press, Oxford 1982.

Garrett, James Madison, **Assistance to Turkey As An Instrument of United States Foreign Policy, with Emphasis on Military Assistance: 1947-1955**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1960.

Gawrych, George W., **Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına**, Çev. Gül Çağalı Güven, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul Mayıs 2016.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-sinîn**, Haz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı, Ankara 1993.

Geçikli, Recep Murat, **Menderes Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri**, İleri Yayınları, İstanbul 2016.

Gedikoğlu, Şevket, **Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri**, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1971.

Gedikoğlu, Şevket, **Niçin Eğitim Kurşları ve Köy Enstitüleri**, Ankara 1949.

Geerdes, Thomas, **Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi**, Mars Matbaası, Ankara 1966.

Gelegen, Turgut Fazlı, "FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı", **Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi**, S 2, Yıl: 1, Mayıs 1955, s. 51.

Gellner, Ernest, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksu Özdoğan, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul 2008.

Geleş Bakacak, Ayça, “Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 44, Güz 2009, s. 627-638.

Genç, Mehmet, **Birleşmiş Milletler ve Uzmanlık Örgütleri Mevzuatı**, I. Cilt, Ezgi Yayınları, Bursa 1991.

Genç Reşat (Haz.), **Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları**, ATAM, Ankara 1998.

George, David Lloyd, **War Memoirs of David Lloyd George VI**, Ivor Nicholson&Watson, London 1936.

Geray, Cevat, “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, III/4, Aralık 1970.

Gerçek, Ferruh, **Türk Müzeciliği**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 1999.

Gerede, R. Hüsrev, **Hitler Almanyası’nda Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)**, Haz. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Gerger, Haluk, **ABD Orta Doğu Türkiye**, İstanbul 2006, 2007.

Gevgilili, Ali, “Türkiye Basını”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 202-228.

Gevgili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.

Gibler, Douglas M., **International Military Alliances 1648-2008**, Cilt 2, CQ Press, Washington, DC 2009.

Gilbert, Martin, **The Second World War A Complete History**, Henry Holtand Company, New York 1991.

Giorgi, Giacomo, “Bilhassa Zirai Bakımdan Türk Ekonomisindeki Yeni Temayüller”, Çev. Alp Mülayim, **Ziraat Dergisi**, S 172-173, Yıl: 18, Ağustos-Eylül, 1958, s. 45.

Girgin, Kemal, **Çağdaş Politika ve Diplomasi El Kitabı**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1975.

Giritli, İsmet, “Atatürk ve Halkçılık”, **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araş. Mrk. Yay., Ankara 1992, s. 449-456.

Giritli, İsmet, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi**, Sermet Matb., İstanbul 1974.

Giritlioğlu, Fahir, **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, Ayyıldız Matbaası, C I, Ankara 1965.

Gladwyn, Hubert Miles, **The Memoirs of Lord Gladwyn**, Weybrightand Talley, New York 1972.

Glasneck, Johannes, **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Onur Yayınları, Ankara 1977, 2007.

Goebbels, Joseph, **Büyük Yalanlar, Yalanın ve Çürümenin Kitabı**, Çev. Duygu Bolut, Zeplin Kitap, İstanbul 2019.

Goldstein, Donald M.-Katherine V. Dillon, **The Pacific War Papers, Japanese Documents Of World War II**, Potomac Books, Inc., Washington DC 2004.

Goloğlu, Mahmut, **Demokrasiye Geçiş, 1946-1950**, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Goloğlu, Mahmut, **Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, Kalite Matbaası, Ankara 1974.

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Başnur Matbaası, Ankara 1972.

Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti**, Ankara 1971.

Goloğlu, Mahmut, **Cumhuriyete Doğru**, Başnur Matbaası, Ankara 1971.

Goodrich, Leland M., “From League of Nations to United Nations”, **International Organizations**, 1 (1), 1947.

Gormly, James L., **From Potsdam to the Cold War: Big Three Diplomacy, 1945-1947**, SR Books, Wilmington 1990.

Göbelez, Mehmet, “Orta Anadolu Hububatında Kuraklık Zararını Artıran Hastalıklar”, **Ziraat Dergisi**, S 134, Yıl: 15, Haziran 1955, s. 7.

Göçek, Fatma Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, C 4, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 63-68.

Göçmen, Muammer, “Ali Fethi Okyar, **İslam Ansiklopedisi**, C 33, TDV Yay., 2007, s. 342-343.

Gök, Salhadin-Kılınççeker, Özlem, “Türk Kadınının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Sayılay Mihri İffet Pektaş”, **Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 8, 2019, s. 48-84.

Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Hazırlayan: M. Ünlü, Y. Çotuksöken, 15. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul 2017.

Gökalp, İskender-Georgeon, François, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007; Arba, İstanbul 1990.

Gökay, Bülent, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Gökberk, Macit, “Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk”, **Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk**, N.F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1983.

Gökbilgin, M. Tayyib, **Millî Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Gökçimen, Semra, “Ülkemizde Kadınların Siyasi Hayata Katılım Mücadelesi”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık, Ankara 2008.

Gökçora, Kemal, “Yüksek Ziraat Mühendislerinin Ziraat Sahasındaki Faaliyetleri”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, S 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 18.

Göksel, Burhan, **Atatürk’ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Göktürk, Abdurrahman, “CENTO”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Yıl: 81, S 203, Eylül 1962.

Göktürk Çetinkaya, Selma, “Bağdat Paktı’nın Kuruluş Sürecinde Türkiye’nin Orta Doğu ve Batı İle İlişkileri”, **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ortadoğu Özel Sayısı, Yıl/Vol. 1.

Göncü, Gürsel, **Kore Savaşı**, **Atlas Dergisi**, Sayı: 113, Ağustos 2002, s. 103.

Gönlübol, Mehmet-Ülman, Haluk “İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965) Genel Durum”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, Ankara 1969; **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996.

Gönlübol, Mehmet-Ülman, Haluk, “Süveyş Bunalımı ve Türkiye”, **Olaylarla Türk Dış Politikası, (1919-1973)**, Ankara 1982, 1974.

Gönlübol, Mehmet-Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası”, Ed. Mehmet Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, 1987; Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1963; Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Gönlübol, Mehmet, **Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma: Milletlerarası Siyasî Teşekküllerin Tarihî Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 179-161, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

Gönlübol, Mehmet, **Turkey’s Participation in the United Nations 1945-1954**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1963.

Gönültaş, Güngör, “Türkiye’nin İlk Kadın Mühendisi Sabiha Rıfat’ın Anıları”, **Milliyet**, 23 Aralık 1973, s. 5

Görmez, Mehmet, “Atatürk ve İslâm Dini”, **Atatürk’ün İslâma Bakışı -Belgeler ve Görüşler-**, Haz. M. Saray-A. Tuna, ATAM Yay., Ankara 2005, s. 153-162.

Gözen, Ramazan, **İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe, Türkiye’nin Dış Politikası**, Palme Yayıncılık, Ankara 2009.

Gözler, Kemal, **İdare Hukuku Dersleri**, Ekin Kitabevi, Bursa 2006.

Gözler, Kemal, “Osmanlı Mülkî İdare Sistemi Üzerinde Fransız Etkisi: 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri Fransa’dan mı İktibas Edilmiştir?”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 52, Sayı: 1, 2019, s. 7.

Gözler, Kemal, **Türk Anayasaları**, Bursa, Ekin Kitabevi Yay., 1999.

Gözübüyük, Şeref, **Anayasa Hukuku**, 19. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2013.

Gözübüyük, Şeref, **Yönetim Hukuku**, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.

Grassi, Fabio L., **Atatürk**, Çev. Eren Yücesan Cendey, Tukuaz Kitap, İstanbul 2009.

Grenville, J.A.S., **The Major International Treaties, 1914-1973: A History and Guide with Texts**, Methven&Co. Ltd., London 1974.

Grew, Joseph, **Turbulent Era A Diplomatic Record of Forty Years 1904-1945**, Edited by Walter Jonhson, Houghton Mifflin Company, Boston 1952.

Gromıko A.A-Zemskov, I.E-Zorin V.A-Semyenov, V.S-Harmalov, M.A Ed. “**Uluslararası İlişkiler Tarihi**” **Diploması Tarihi**, Cilt 5., Çev. Ali Rıza Dırık, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013.

Guillaune, A, **Almanya-Sovyet Savaşı**, Çev. Nurettin Tirsan, Genel Kurmay Yay., Ankara 1951.

Gunn, Christopher, The 1960 Coup in Turkey: A U.S. Intelligence Failure or a Successful Intervention?, **Journal of Cold War Studies**, C 17, S 2, 2015, s. 103-139.

Güçlü, Dr. Yücel, **Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu**, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara Mayıs 2020.

Güdek, Bahar, “Cumhuriyet Dönemi Müzik Alanında Yabancı Uzman Raporları”, **Journal of History School**, Sayı: XVII, 2014. s. 629-659.

Gülcan, Yılmaz, **Cumhuriyet Halk Fırkası (1923-1946)**, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2001.

Gülekli, Nurettin Can-Onaran, Rıza, **Birinci Büyük Millet Meclisi 50. Yıldönümü 1920-1970**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1973.

Gülekli, Nurettin Can, **Anıtkabir Rehberi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.

Güler, Birgül Ayman, **Yerel Yönetimler**, TODAİE Ankara 2000.

Güler, E. Zeynep, **Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek**, İstanbul 2004.

Güler, Ali, **Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Güler, Ali, **Atatürk'ün Soyu Kızıloğuzlar ve Konyarlar**, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Güler, Ali, **Sarı Paşa İnsan Atatürk**, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

Güler, Ali, “Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Töreni ve Defin işlemleri”, **Türkler**, C XVI, Ankara 2002, s. 510-515.

Güler, Ali, **Sonsuza Yolculuk**, Truva Yayınları, İstanbul 2010.

Güleryüz, Naim A., **Türk Yahudi Basını Tarihi**, Süreli Yayınlar, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2015.

Gülmez, Nurettin-Demirci, Ersin, “Von Papen'in Büyükelçiliği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Güz, XIII/27, 2013, s. 242.

Gülmez, Nurettin-Tahancı, Bülent, “Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U-2 Uçak Krizi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XIV, S 28, 2014, s. 225-252.

Gültepe, Necati, **Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a**, 3. Baskı, Ötüken, İstanbul Eylül 2017.

Gün, Fahrettin, **Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayatta Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954)**, Beyan Yay., İstanbul 2001.

Günaltay, Şemsettin, “Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra”, **Bellekten**, C 3, S 10, Nisan 1939, s. 273-274.

Günay, Bedri, “Buğdayların Standardizasyonu”, **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Temmuz 1953, s. 45.

Günergun, Burhan, “Demir ve Çeliği Tanıyalım, Kok Fabrikası”, **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, Ağustos 1951, s. 60-61.

Günergun, Burhan, “Karabük İkinci Kok Fabrikası’nın İşletmeye Açılması”, **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s. 323.

Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIX, Sayı: 56, Temmuz 2003, s. 427-442.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem, 1935-1939, II. Cilt, TBMM Yayınları, Ankara 2001.

Güneş, Mehmet, “Türk Basın Tarihinde Tekzip Hakkı ve Gelişimi”, **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016**, Elazığ, C 2, Yay. Haz. Merve Uğur, ATAM Yay., Ankara 2018, s. 1411-1447.

Güneş Günver, **İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931)**, D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Güneş, Günver, “Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye’nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, IX/20-21, 2010 Bahar-Güz, s. 176.

Güntekin, Reşat Nuri, “Halkevlerinde Tiyatro”, **CHP Halkevleri Neşriyatı Konuşmalar Broşür I**, Ankara 1940.

Günver, Semih, **Fatin Rüştü Zorlu’nun Öyküsü**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

Gür, Süreyya Kadri, “Cumhuriyet Hükümetimizin Sağlık Siyasetinin Ana Çizgileri”, **Poliklinik**, Cilt: 2, No: 10-12, 1935.

Gür, Süreyya Kadri, “Cumhuriyetin On Beşinci Yıldönümü Münasebetiyle Sıhhi Teşkilatımızın Ana Hatları”, **Poliklinik**, Yıl: 6, No: 65, 1938.

Güran, T., **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989.

Güran, T., “Osmanlı Kamu Maliyesi: 1939-1918,” **Osmanlı Maliyesi-Kurumlar ve Bütçeler I**, Drl. Mehmet Genç & Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 65-79.

Gürbüz, Mehmet Vedat, **An Overview of Turkish-American Relations and Impact On Turkish Military, Economy and Democracy, 1945-1952**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison 2002.

Gürbüz, M. Vedat, “Bir İdeal, Bir Amerikan Başkanı ve Onun Başarısızlığı: Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 29-30, (Mayıs- Kasım 2002), s. 87-99.

Güreyman, Sabiha, “Anıt Kabir”, **Mimarlık Dergisi**, Sayı: 1-6, İstanbul 1953.

Gürkan, Haşmet Muzaffer, **Bir Zamanlar Kıbrıs’ta**, Lefkoşa 1996.

Gürsel, Seyfettin, “Dış Borçlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Fasikül 15, İstanbul 1984.

Gürsel, Ali, **Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları (1920-1960)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Gürsoy, Gencay, “Sağlık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

Gürtaş, Ahmet, **Atatürk ve Din Eğitimi**, Ankara 1982.

Gürün, Dikmen, “1950’ler ve Tiyatro Sanatının Yönelimleri”, **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 28, 2009.

Gürün, Kamuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939 dan günümüze kadar)**, Ankara 1983.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010.

Gürün, Kamuran, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000; Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Gürün, Kâmuran, “Tarih ve Hatırat”, **Bellekten**, Cilt: LX, Sayı: 227-229.

Güven, Dilek, **Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları**, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Güven, Dilek, “6-7 Eylül Olayları ve Failleri”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 141, İstanbul Eylül 2005, s. 38-49 .

Güvenir, O. Murat, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1991.

Güz, Nurettin, **Türkiye’de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1991.

Nurettin Güz, “Cumhuriyetin İlanına Basınının Bakışı”, **Selçuk İletişim**, Yıl: 1999, 1 (1), s. 3-12.

H., Deutsch, “Garip Bir Devre: 1939-1941 Nazi ve Sovyet Münasebetleri”, Çev. Fahir Armaoğlu, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 9, S 2, 1954.

Hacısalihioğlu, Mehmet “Makedonya”, **DİA**, C 27, İstanbul 2003, s. 437-444.

Hafizoğulları, Zeki, “Laiklik”, **Erdem**, VII/20, Ocak 1991, s. 349-350.

Hakov, Cengiz, **İkinci Dünya Savaşı'nın Arifesi ve Başlangıç Döneminde Bulgar-Türk İlişkilerinin Bazı Siyasi Yönleri**, TTK Yayınları, Ankara 1987

Hale William, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Çev. Petek Demir, İstanbul 2003.

Halıcı, Şaduman, **Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

“Haliç Konferansı”, **Ayın Tarihi**, Cilt: III, No: 7-10, Ankara 1924.

Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara t.y.

“Halkevleri Haberleri”, **Ülkü**, Nisan 1937, Sayı: 50, C 9, s. 144-145.

103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, Ankara t.y., s. 19.

Hamdi, Ahmet, “Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdietçilik”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2,22 Teşrin-i Evvel 1933, s. 42-46.

Hamzaoğlu, **Balkan Türklüğü**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Hanioğlu M. Şükrü, “Türkçülük”, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yay., C 41, 2012, s. 551-554.

Hanioğlu M. Şükrü, “Enver Paşa (1881-1922)”, **İslam Ansiklopedisi**, C 11, 1995, s. 261-264.

Hanna, Paul L., “The Anglo-Egyptian Negotiations, 1950-1952”, **Middle Eastern Affairs**, Vol.III, No.1, January 1952.

“Harbin sonu Türkiyede sevinçle kutlanıyor”, **Ulus**, 16 Ağustos 1945.

“Hariciye, Dâhiliye ve Adliye Vekilleri Değişti”, **Akşam**, 12 Teşrinisani 1938.

Harman, Ömer Faruk, “Kadın”, **İslâm Ansiklopedisi**, C 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 82-86.

Harris, George S., **Troubled Alliance: Turkish-Americans Problems in Historical Perspective, 1945-1971**, AEI-Hoover Policy Studies, Second Edition, Washington 1976.

Harris, George S., **Atatürk’s Diplomats&Their Brief Biographies**, The Isis Press, İstanbul 2010.

Harp Akademileri Komutanlığı, **Gayri Nizami Harp**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1968; American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington DC 1972.

Hart, Basil Liddell, **İkinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Hasan Tahsin, **On Dokuzuncu Asır Bidayetinden Zamanımıza Kadar Türk Bütçesi ve Maliye Sistemi**, Matbaa-i Ebuü’z-ziya, İstanbul 1928.

Hasan Cemil, “Kültür Siyasetimiz”, **Cumhuriyet**, 25 Şubat 1932.

Hasanlı, Cemil, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk- Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

Hasanlı, Jamil, **Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War**, Plymouth, UK: Lexington Books, The Harvard Cold War Studies, 2011.

Hasanlı, Cemil, **Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953**, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011.

Hasgüler, Mehmet-Uludağ Mehmet B., **Devletlerarası ve Hükûmetler Dışı Uluslararası Örgütler: Tarihçe-Organlar-Belgeler-Politikalar**, 5. Baskı, Alfa, İstanbul 2012, 2014.

Hashmi, ZiaHasan, **The Dynamics Of Contemporary Regional Integration: Ther Growth Of Regionalism Among Iran, Pakistan And Turkey**, Basılmamış Doktora Tezi, University Of South Carolina 1970.

Hatemi, Hüseyin, **Medeni Hukuk Tüzelkişileri I**, İstanbul 1979.

Hatipoğlu, Zeyyat, **Tarım ve Endüstri İlişkileri**, Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.

Hatipoğlu, M. Murat, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

Hayta, Necdet, **1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu**, ATAM Yayınları, Ankara 2015.

Hazır, Hayati, "İnkılâpçılık ve Atatürk'ün İnkılâp Anlayışı", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1989, s.133-156.

Heid, Uriel, **Türkiye'de Dil Devrimi**, Çev. Nejlet Öztürk, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2001.

Henderson, Nicholas, **The Birth of NATO**, Weidenfeld, London 1982.

Henig, R., **Versailles and after, 1919-1933**, Routledge, London 1995.

Heper, Metin, **İsmet İnönü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 163-164.

Heraclides, Alexis, **Yunanistan ve Doğu'dan Gelen Tehlike: Türkiye**, İletişim yay., İstanbul 2003.

Hiç, Mükerrerem, “50 Yıl Boyunca, Muhtelif Dönemlerde Uygulanan Ekonomik Gelişme Stratejileri ve Millî Gelir Artışları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 30, S 1-2, 1974, s. 47-72.

Hiç, Mükerrerem, “Atatürk ve Ekonomik Rejim, Devletçilikten Günümüzde Piyasa Ekonomisine”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı V, 1998, s. 3285-3292.

Hiç, Süreyya, **Türkiye Ekonomisi**, Filiz Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1994.

Hikmet Özdemir, **Atatürk’ün Ardından Sir Percy Loraine’nin Tanıklığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul Kasım 2010.

Hirsch, Ernest, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye’de Üniversitelerin Gelişmesi**, C 1, AÜ Yayınları, İstanbul 1956.

Hitler, Adolf, **Kavgam**, Çev. Refik Özdek, Yağmur Yayınları, İstanbul 1972; Mavi Çatı Yayınları, 2017.

Hitler Kitabı, Hitler’in İki Özel Yaverinin Sorgulanmasıyla Stalin İçin Hazırlanan Gizli Dosya, Ed. Henrik Eberle-Matthias Uhl, Çev. Mustafa Tüzel, NTV Yayınları, İstanbul 2009.

Herm, Walter G., **United States Army in the Korean War**, Washington DC 1966.

Hobson, J. M., **The Wealth of States-A Comparative Sociology of International Economic and Political Change**, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

Hobswm, Eric, **Kısa 20 nci Yüzyıl (1914-1991) Aşırılıklar Çağı**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996.

Hocaoğlu, Durmuş, **Laisizm’den Millî Sekülerizm’e: Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi**, Selçuk Yayınları, İstanbul 1995.

Holmes, Austin Amy, **Social Unrest and American Military Bases in Turkey and Germany since 1945**, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

Holt, Stephen, **Six European States**, New York 1970.

Hot, İnci, **Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996)**, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001.

Howard, Harry N., **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923**, Howard Ferting, New York 1966.

Howard, Harry N., "The United States and Turkey: American Policy in the Straits Question, (1914-1963)", **Balkan Studies**, 4, No. 2, 1963, s. 225-250.

Hugessen'in Hatıraları, **Vatan**, 30 Mayıs 1949.

Hull, Cordell, **The Memoirs of Cordell Hull**, Volume II, Hodder&Stoughton, London 1948.

Hurewitz, J. C., **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956**, Vol. II, Van Nostrand Company, New York 1958, 1956.

Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Yayınları, Ankara 2013.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, Haz. Sami Önal, 3. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002.

Hüsrev, İsmail, "Millet İçinde Sınıf Meselesi", Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 26, Şubat 1934, s. 20-26.

Hüsrev, İsmail, "Plan Mefhumu Hakkında", Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 7, Temmuz 1932 s.40.

Independent Evaluation Group, "The World Bank in Turkey, 1993-2004 Country Assistance Evaluation", **Document Of The World Bank**, Report No: 34783. December 2005.

“Irak Murahhasları Dün Şehrimize Geldi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 3 Haziran 1926.

Ismay, Lord, **NATO: The First Five Years, 1949-1954**, Netherlands 1954.

Ioannides, Christos P., **In Turkey’s Image-The Transformation of Occupied Cyprus into a Turkish Province**, New Rochelle Publications.

İbnü’l-Emin M. Kemal-Hüseyin Hüsameddin, **Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti’nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Teracüm-i Ahvali**, Dâru’l-hilafetü’l-âliye, İstanbul 1335.

İbrahim Fazıl, **Bütçe**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1332 [1916].

İbrahim Fazıl. “İki Devrin Maliyesi,” **Mülkiye-İlmî, Meslekî, Aylık Mecmua**, Yıl: 3, Sayı: 31, 1933, s. 23-41.

İçke, Ayten, **Türkiye’de Kadın Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri (1935-1991)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

İdris Küçükömer-Bütün Eserleri 5, **İdris Küçükömer’le Türkiye Üstüne Tartışmalar**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.

İğdemir, Uluğ, **Atatürk’ün Yaşamı**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

İkinci Dünya Savaşının Gizli Belgeleri, May Yayınları, İstanbul 1968.

İleri, Mesude, “Zirai Mücadelede, Yüksek Ziraat Mühendislerinin Rolü”, **Ziraat Dergisi**, S 146, Yıl: 16, Haziran 1956, s. 5.

İleri Celal Nuri, **Havaic-i Kanunimiz**, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1912.

İleri Celal Nuri, **Türk İnkılabı**, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul 1926.

İlgazi, Abdullah, “Atatürk’ün Tokat gezileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 52, C 18, Mart 2002, s. 107-158.

İlgazi, Abdullah, “Atatürk’ün Halkçılık Anlayışının Türkiye’nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi”, **Muğla Üniversitesi SBE Dergisi**, Bahar 2002, Sayı: 8, s. 1-20.

İlgazi, Abdullah, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası**, Basılmamış Doktora Tezi, İ.Ü., SBE, İstanbul 1995.

İlhan, Turan, **İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 98, Ankara 2003.

İlkin Akın, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1974.

İnalçık, Halil, “Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 100 Yıllık Süreç**.

İnan, A. Afet, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayanlar: Azmi Süslü, M. Akif Tural, TTK Yayını, Ankara 2000, 1988.

İnan, Afet, **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, İstanbul, Devlet Matbaası, 1931, s. 8-9, 15.

İnan, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Seri, Sayı 14, Ankara 1972.

İnan, A. Afet, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1989.

İnan, A. Afet, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, 2. Baskı, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 1988.

İnan, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara 1984, 2007, 2012, 2013.

İnan, Afet, **M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, 1991.

İnan, A. Afet, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi, Sayı: 46, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, 1989.

İnan, A. Afet, **Atatürk'ün Askerliğe Dair Eserleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Seri No: 8, Ankara 1959.

İnan, Afet, "Atatürk'ün (1915-1916-1918) Hatıra Defterinden=Okuduğu Kitaplar", **IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981**, C III, Ankara 1989, s. 1518-1524.

İnan, A. Afet, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, 2018.

İnan, Afet, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları ve Açılışı 9 Ocak 1936", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara 1974, s. 1-52.

İnan, Afet, "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kuruluş Hazırlıkları Üzerine", **Tarih Araştırmaları I**, 1957, s. 1-16.

İnan, Afet, "Atatürk ve Tarih Tezi", **Belleten**, C III, S 10, Ankara 1939, s.243-246.

İnan, Afet, "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşuna Dair", **Belleten**, XI/42, 1947, s. 173-179.

İnan, Afet, "Atatürk ve Demokrasi", **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, Yıl: 1988 Kasım, s. 825-832.

İnan, Afet, "Atatürk ve Altı İlkesi", **Milliyet Gazetesi**, 10 Kasım 1971.

İnan, Afet, **Gazi M. Kemal Atatürk ve Türk Tarih Kurumu**, TTK Basımevi, Ankara 1953.

İnan, Afet, **Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi; Türk Irkının Vatanı Anadolu**, (64.000 kişi üzerinde anket), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

İnan, A., **Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri**, İstanbul 1982.

İnan, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir İzmit Konuşmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

İnan, M. Afet, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, İstanbul 1971.

İnan, Süleyman, "İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası", **Belgi Dergisi**, 2020, C 2, S 19, s. 1884-1909.

İnan, Süleyman, "Toprak Reformunun En Çok Tartışılan Maddesi: 17. Madde", **Journal of Historical Studies**, Sayı: 3, 2005, s. 45-57.

İnan, M. Rauf, "Gazi'nin (Atatürk'ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası", **Belleten**, C LII, Nisan 1988, Sayı: 204, Ankara 1988, s. 869-911.

İnce, Erdal, "Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, V/13, 2006, s. 59-78.

İnce, Erdal, "1929 Dünya Ekonomik Buhranının Almanya'daki Etkisi ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması "Deutsche Orient Bank", **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz, s. 291-3009.

İnci, İbrahim, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Tarımsal Kredi Konusundaki Gelişmeler (1923-1938)", **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2010-1, s. 91-116.

"İngiliz Hâriciyesi İstanbul Sefareti'ne Cevabımızı Tebliğ Etti", **Vakit**, 7 Ocak 1926.

"İngiliz Hey'et-i Murahhasası Londra'dan Ta'limât İstemiştir" **Tanin**, 26 Mayıs 1924, s. 1.

"İngilizler Irak Petrollerinden Amerikalılara Hisse Verdiler", **Milliyet**, 12 Mayıs 1926.

İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, C 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, 2008.

İnönü, İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Kadro**, Sayı: 22, Teşri-nievvel 1933.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Ankara 1987, 2009.

İnönü, İsmet, **Cumhuriyetin İlk Yılları-II**, Cumhuriyet Gazetesi Ya-yını, İstanbul 1998.

İnönü’nün Söylev ve Demeçleri, Cilt: I, Millî Eğitim Basımevi, İstan-bul 1946.

İnuğur, Nuri, **Türk Basın Tarihi**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1992.

İnuğur, Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1978.

İpek, Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Ankara 2000.

İpekçi, Abdi, **İnönü Atatürk’ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul 1981.

İskân Tarihçesi, İstanbul 1932.

İskit, Server, **Türkiye’de Matbuat İdare ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1943.

İskit, Server, **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, MEB Basımevi, Ankara 2000.

İskit, Temel, **Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

“İstanbul’a Yapılacak Hava Taarruzu”, **Ulus**, 17 Ağustos 1939.

İsmail Sıdkı, **Hâtirât: Memâlik-i Osmaniye’de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mütalaâtı Havidir**, Dersaadet, 1324.

İstatistik Göstergeler (1923-1995), Ankara, Başbakanlık Devlet İsta-tistik Ens. Yay., 1996.

İstatistik Göstergeler 1923-1990, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1992.

İstatistik Göstergeler 1923-2013, TÜİK, Ankara 2014.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Stil Matbaacılık, İstanbul 2004.

Jaeschke, Gotthard, **Kutuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Jaschke, Gotthard, “Die Turkisch-Orthodoxe Kirche”, **Der İslam**, XXXIX Februar 1964.

James H., **The End of Globalization—Lessons from the Great Depression**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2003.

Jivkova, Ludmila, **İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1933**, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul 1978.

Jones, Joseph M., **The Fifteen Weeks, (February 21-June 5, 1947)**, The Viking Press, New York 1955.

Jones, Byford, **Grivas and the Story Of EOKA**, Robert Hale Limited Yay., Londra 1959.

Jowitt, Ken, “Stalinist Revolutionary Breakthroughs in Eastern Europe”, Vladimir Tismenau, Drl., **Stalinism Revisited**, Central European University Press, Budapest 2009.

Kabacalı, Alpay, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1999, s. 208-209; 1994.

Kabacalı, Alpay, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990.

Kabacalı, Alpay, **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın**, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.

Kabasakal, Mehmet, **Türkiye’de Siyasi Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1991.

Kaçmazoğlu, Bayram, **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**, Birey Yayıncılık, İstanbul 1988.

Kadro, **Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, II, Kanun, 1932., s. 3.

Kafaoğlu, A. Başer, **Türkiye Ekonomisi Yakın Tarih-1**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

Kalkan, Mehmet, “Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu’da (Altay Köyü’nde) İskân Edilişleri”, **TÜBAR**, XXI, Bahar 2007.

Kalkan, Mehmet, **Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu’nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları**, İstanbul Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

“Kalkınma Partisi”, **Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1945.

Kan, Ahmet, “Bakım Mevzuu Üzerinde Düşünceler”, **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, Kasım 1951, s. 127.

Kanca, Osman Cenk, “1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 9, S 19, 2012, s. 47-63.

Kandemir, Feridun, **İzmir Suikâsti’nin İç Yüzü**, 2. Baskı, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1955.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1966, 1988, 1986, 1997, 2009.

Kaplan, Kadri, “Halkevleri”, **Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler**, TTK, Ankara 1974, s. 131-141.

Kaplan, Leyla, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm.1**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.

Kara, Mustafa, "Tekke" **İslâm Ansiklopedisi**, C 40, TDV Yay., İstanbul 2011, s. 368-370.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Yüce Yayınları, İstanbul 1969, 1990.

Karabekir, Kazım, **Ankara'da Savaş Rüzgârları, II. Dünya Savaşı, CHP Grup Tartışmaları**, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 84.

Karabekir, Kâzım, **İktisat Esaslarımız - Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi**, Haz. Orhan Hülâgü, Ömer Hakan Özalp, Cumhuriyet Tarihi Serisi 35, Emre Yayınları, İstanbul 2001.

"Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s. 9, 13, 18.

Karaca, Emin, **Cumhuriyet Olayı**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1994.

Karacan, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet yay., İstanbul 1971.

Karadağ, Nurhan, "1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları", **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8, 1988, s. 136.

Karadağ, Nurhan, **Halkevleri Tiyatro Çalışmaları 1932-1951**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1998.

Karagöl, Erdal Tanas-Bingöl, Ahmet Semih, "Türkiye-IMF İlişkilerinde Yeni Dönem", **SETA Analiz**, 2013.

Karaer İbrahim, **Türk Ocakları ve İnkılaplar(1912-1931)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Şubat 1989.

Karakaş, Nuri, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

Karakılıç, Cem-Oğuzhan Aydın, “Azerbaycan’daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, **A. Ü. Türkiyat Artırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, 43, Erzurum 2010, s. 181-203.

Karakoç, Ercan, “Atatürk’ün Hatay Davası”, **Bilig**, Yaz, 2009, No.50, s. 97-118.

Karakuş, Emin, **Kırk Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara**, Hür Yay, İstanbul 1977.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, 7. Baskı, Ankara 1995.

Karal E. Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, Ankara 1988.

Karal, Enver Ziya, “Atatürk’ün Türk Tarihi Tezi”, **Atatürk ve Devrim**, METU Press, Ankara 1998.

Karal, Enver Ziya, **Atatürk’ten Düşünceler**, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1986.

Karaman, M. Lütfullah, “Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Ögesi ve Hindistan Müslümanları”, Faruk Sönmezoğlu, Drl., **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul 1994, s. 231-241.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, İstanbul 2013.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Zoraki Diplomat**, 8. Baskı, İletişim, İstanbul 2014.

Karaömerlioğlu, Asım, “The People’s Houses and The Cult of the Peasant”, **Middle Eastern Studies**, Vol 4, Number 4, October 1998, Special Issue “Turkey Before and After Atatürk”, Ed. by: Sylvia Kedouric, p. 67-91.

“Karasabandan Makineleşmeye Doğru”, **Türkiye Ziraat Gazetesi**, S 305, Yıl: 7, 231. Kanun 1944, s. 2.

Karasu, Koray, “İdarenin Mülk İle Bağının Kurulması Mülkileşmesi” Ed. Erkan Tural, Selim Çapar, **1864 Vilayet Nizamnamesi**, TODAİE Yayınları, Ankara 2015.

Karatorğut, Kürşad, **Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları ve Frengi İle Mücadele (1923-1950)**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.

Karavar Öz, Hilal, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Üçüncü Büyük Devalüasyonu 10 Ağustos 1970 Kararları ve Etkileri”, **Mediterranean Journal of Humanities**, C VIII, S 2, 2018, s. 379-391.

Kardeş, Fethi, **Basın Yayın Genel Müdürlüğü 60 Yılın Hikayesi**, Başarı Matb., Ankara 1980.

Karkın, A. Samim, “Toprak Mahsulleri Ofisi ve Faaliyetleri”, **TMO Dergisi**, S 10, Yıl: 1, Ocak 1956, s. 7-9.

Karlık, Rıdvan, **Uluslararası Ekonomi**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1998.

Karlık, Rıdvan, **Türkiye Ekonomisi**, 7. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2002.

Karlık, Rıdvan, **Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal ve Dönüşüm**, Beta Yayınları, İstanbul 2005.

Karlık, Rıdvan, “Uluslararası Para Fonu”, **Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, Ed. Özgür Tonus ve Nazım Çatalbaşı, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 56-81.

Karpat, H. Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş, İstanbul 2010.

Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yay., İstanbul 1996; İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 2016; Afa Yayıncılık, 1996.

Karpat, Kemal H., “The People’s Houses in Turkey Establishment and Growth”, **The Middle East Journal**, No: 1-2, vol 17, Winter-Spring 1963, p. 55-67.

Karpat, Kemal, **İslam Ansiklopedisi**, 131. Cüz, “Türkler (Cumhuriyet Devri) Maddesi”.

Karpat, Kemal H., **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 2012.

Karpat, Kemal H., “The Mass Media”, **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton, New Jersey 1964.

Kartal, Nazım, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Mülki İdare”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 1, Malatya, İlkbahar 2013, s. 1-24.

Kartal, Cemile Burcu, “Türkiye’de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği’nin Faaliyetleri”, **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006, Y 2, S 3, s. 165-197.

Kavaklı, Nurhan, **Bir Gazetenin Tarihi Akşam**, YKY, İstanbul 2005.

Kaya, Mithat, “Kok Fırınlarnının İşletmeye Alınma Tekniğı”, **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s. 302.

Kaya, Yakup, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kökten Modernleşmenin Bir Göstergesi Olarak Musiki İnkılabı”, **History Studies**, 4/1, 2012, s. 279-298.

Kaya, Yakup-Muhammet Çakır, “Konya Örneğinde Harf İnkılabı’nın Uygulanışı ve Millet Mekteplerinin Faaliyetleri (1928-1935)”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5. 2016, s. 1617-1635.

Kaya, Mehtap, **Atatürk Dönemi Magazin Dergiciliğı ve Sosyo-Kültürel Dönüşümdeki Yeri**, ATAM Yay., Ankara 2017.

Kayabalı İ. ve C. Aslanoğlu, “Türk Hava Kuvvetleri”, **Türk Kültürü**, Sayı: 116, Haziran 1972, s. 503.

Kayalı, Kurtuluş, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Kayıran, Mehmet-Saygın, Selami, “İzmir İktisat Kongresi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi**, C 2, S 5, 2019, s. 27-70.

Kayıran, Mehmet-Mustafa Yahya Metintaş, “Latin Kökenli Yeni Türk Alfabesine Geçiş Süreci ve Millet Mektepleri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 24, Ağustos 2009, s. 191-206.

Kaymakçı, Mustafa, **Rodos ve İstanköy Türklüğü Ansiklopedisi**, Rodos, İstanköy ve On İki Ada Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İzmir 2017.

Kaymakçı, Mustafa-Cihan Özgün, **Rodos ve İstanköy Türklerinin Yakın Tarihi-Ege Denizi’nde Yükselen Sessiz Çılgılık**, İzmir 2015.

Kaymaz, İhsan Şerif, **Musul Sorunu (Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme)**, Otopsi Yayınevi, İstanbul 2003.

Kaynar, Mete Kaan Ed., **Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler**, İmge Yayınevi, Ankara 2007, s.55-56.

Kaynardağ, Arslan, “Yücel Dönemi Devlet Yayınlarında Felsefe Çevirileri”, İçinde: **Hasan-Ali Yücel Anma Kitabı**, YTÜ Yay. İstanbul 1997.

Kayra, Cahit, **Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü, I. Cilt: 1923-1950 Devletçilik: Altın Yıllar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

Kazgan, Gülten, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001), “Ekonomi Politik” Açısından Bir İrdeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, 2017.

Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, Der Yayınları, İstanbul 1983.

Kazgan, Gülten, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, 2002, 2017.

Keçev, **Köy Enstitüleri ile İlgili Yasalar**, C I-II, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları. Ankara 2000.

Keleş, Ruşen, **100 Soruda Türkiye’de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1972.

Keleş, Ruşen, **Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar, (1975-1992)**, IULA-EMME, İstanbul 1994.

Keleş, Ruşen-Türkay, Orhan, “Köylü Gözüyle Türk Köylerinde İktisadi ve Toplumsal Değişme”, **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 17, S 2, Yıl: 1962, s. 483-491.

Kennan, George F., “The Sources of Soviet Conduct,” **Foreign Affairs**, 25:4 , July 1947, s. 566-582.

Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askerî Çatışmalar)**, Çev. Birtane Karanakçı, 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Keser, Ulvi, **Kıbrıs’ta Yeraltı Faaliyetleri ve Türk Mukavemet Teşkilatı 1955-1963**, IQ Yay., İstanbul 2007.

Keser, Ulvi, **Yunanistan’ın Büyük Açlık Dönemi (μεγάλος λιμός) ve Türkiye**, IQ Yayınları, İstanbul 2008.

Keser, Ulvi, **Kızılay Belgeleri Işığında Yunanistan’da Ölüm, Açlık, İşgal 1939-1949**, Türk Kızılay’ı Yayınları, Ankara 2010.

Keskin, Nuray E., “Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu”, **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, Cilt: 2, Sayı: 5, 2007/5, s. 119-174.

Keskin Ata, Funda, “Türkiye ve Birleşmiş Milletler”, Drl. Nejat Doğan vd., **Birleşmiş Milletler: BM Sistemi ve Reformu**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 259-285.

Keskin, Funda, **Birleşmiş Milletler ve Türkiye: Uluslararası Barış ve Güvenliğe İlişkin Sorunlar**, Ekin Yayınları, Ankara 2005.

Keskin, Funda, **Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş ve Karışma ve Birleşmiş Milletler**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Kepenek, Yakup-Yentürk, Nurhan, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, Ankara 2001, 2012.

Kepenek, Yakup, “Ekonomi Politikasında Aks Kayması”, **Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi**, Ed. Tanul Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Kepenek, Yakup, **Development & Structure of the Turkish Economy**, METU Press, Ankara 2011.

Kepenek Yakup, **Türkiye Ekonomisi (Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla)**, Verso Yayıncılık, Ankara 1990

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1982.

Khrushchev, Nikita Sergee, **Khrushchev Remembers: The Last Testament**, Translated and Edited by Strobe Talbott, Little, Brown and Company, Boston and Toronto 1974.

Kılıç, Emre, **Demokrat Parti Dönemi Milli Eğitim Politikası (1950-1960)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Ankara 1930; Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Kılıçbay, Mehmet Ali, “Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, **Cogito**, 1, Yaz 1994, s. 15-21.

Kırkpınar, Nurullah, **II. Dünya Savaşın'da Stalin ve Sovyet Diplomasisi Karşısında Türk Basının Tutumu (1939-1945)**, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, ÇTTAD, XVII/34, 2017/Bahar.

Kısıklı, Emine, “Harf Devrimi Sonrasında Yeni Harflerin Öğretiminde Usul ve Yöntemler”, **Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011)**, Adana 2012, s. 680-692.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, 8. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 2007.

Kili, Suna-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze)**, İş Bankası Kültür Yayınları.

Kindleberger, Charles, **A Financial History of Europe**, Oxford Univ. Press, 1993.

Kinross, Lord, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, 12. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, 2011; 8. Baskı, Sander Yayınları, İstanbul 1981, 1984.

Kirby, Fay, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Yay. Haz. E. Tonguç, Güldiken Yayınları, Ankara 2000.

Kirişçi, Kemal, “Türkiye’ye Yönelik Göç Hareketlerinin Değerlendirilmesi”, **Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılına Toplu Bir Bakış Uluslararası Kongresi Siyaset Kültür Uluslararası İlişkiler (10-12 Aralık 1998)**, Yay. Haz. Zeynep Rona, C I, İstanbul Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kirk, George, **The Middle East in the War**, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1952.

Kirk, George, **The Middle East, 1945-1950**, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1954.

Kissinger, Henry, **Diplomasi**, Çev., İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2002, 1998.

Kissenger, Henry, **Die Vernunft der Nationen-Über das Wesen der Aussenpolitik**, Siedler Verlag, Berlin 1994.

Knapp, Andrew-Vincent Wright, **The Government and Politics of France**, 4. Baskı, Londra 2001.

“Knatchbull-Huggessen’in Hatıraları”, **Vatan**, 01.06.1949.

Koca, Zeynep Omay, **Cumhuriyet Döneminde Arkeolojiye Bakış (1923-1940)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Kocabaş, Kemal, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü 70 Yaşında**, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayını, İzmir 2013.

Kocabaşoğlu, Uygur, “6/7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 81, İstanbul Mayıs 2000, s. 41-47.

Kocabaşoğlu, Uygur, **1919-1938 Dönemi Basınına Toplu Bir Bakış**, Yıllık VI, A.Ü S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu, 1982, s. 95-126.

Kocaçimen, Sevgi, **Demokrat Parti Döneminde TBMM’de Laiklik Tartışmaları**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2008.

Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1992.

Kocatürk Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, Ankara 1938, 1988.

Kocatürk, Utkan (Haz.), **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Semih Ofset, Ankara 1999; Atatürk Araştırma Merkezi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2005.

Kocatürk, Utkan, “Atatürk’ün Üniversite Reformu İle İlgili Notları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C I, S 1, Ankara 1984, s. 3-10.

Kocatürk, Utkan, “Atatürk’ün Üniversite Reformu ile ilgili Notları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 1, 1984, s. 1-94.

Koç, Vehbi, “İktisadi ve Ticari Durum Nasıl Düzelir?”, **Türk Ekonomisi**, S 121, Yıl: 11, Temmuz 1953, s. 199-202.

Koç, Vehbi, **Vehbi Koç Anlatıyor**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Koç, Yıldırım, “İzmir İktisat Kongresi (1923) ve İşçiler”, **Egıad Yarınl Dergisi**, Ağustos 2009, s. 35-42.

Koç, M. Şükrü, **Emperyalizm ve Eğitimde Yabancılaşma**, Güven Basımevi, Ankara 1970.

Koç, Melike Bileydi, **İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri,1948-2006**, İstanbul 2006.

Koç, Ceyhan, “İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, **Atatürk Dergisi**, C 3, S 1, 2010, s. 145-167.

Koç, İ. Ceyhan, **Tek Parti Döneminde Basın İktidar İlişkileri (1929-1938)**, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

Koçak, Cemil, **Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950-İkinci Parti**, C I, İletişim Yay., İstanbul 2010; **Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950-İktidar ve Demokratlar**, C II, 2012; **Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950-Rejim Krizi**, C III, 2013.

Koçak, Cemil, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, C I-II, 7. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1996, 2007, 2008, 2015, 2017.

Koçak, Cemil, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Baskı, İletişim, İstanbul 2014.

Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, **Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, C 4, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, s. 164.

Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 159.

Koçak, Cemil, “Öner-Yücel Davası”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı: 166, 1997, s. 23-30.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, Ankara 1967.

Koçer, Gökhan, **Türk Dış Politikasında İslam: Araf'ta Olmak ya da Bir Pragmatizm Örneği**, Öğreti Yay., Ankara 2003.

Koçtürk, O. Murat-Korkmaz, Sema, “1950-1970 Döneminde Türkiye’de Bazı Önemli Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler, **3. Sektör Sosyal Ekonomi Derneği**, C 45, S 3, 2010, s. 58-73.

Kodal, Tahir, **Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Kodal Tahir, “Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 52, Erzurum 2014, s. 295-314.

Kodal, Tahir, “Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının Yurt Dışı Yanlıklarına Bir Örnek: CHP’nin V. Olağan Kurultayının Suriye’deki Yanlıkları”, **Belgi**, S 20, Yaz 2020, s. 2613-2625.

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2015.

Koloğlu, Orhan, **Türk Basını Kuvayı Milliyeden Günümüze (70. Yılında Cumhuriyet Basını)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Kongar, Emre, **21. Yüzyılda Türkiye**, 11. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1998.

Konan, Belkıs “Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanma Süreci”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 60(1), 2011, s. 157-174.

Konur, Tahsin, “Cumhuriyet Döneminde Devlet-Tiyatro İlişkisi”, **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Makale Bilgi Sistemi**, 16.03.2010.

Kopar, Metin “ABD’nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 11, S 61, 2018, s. 306-314.

Koraltürk, Murat, **Türkiye Ekonomisinde Bir Öncü Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1997.

Kopar, Metin, “İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2017.

Kore Harbinde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Muharebeleri (1950-1953), Harp Dairesi, E.U. Basımevi, Ankara 1969.

Korea, A Summary of Further Developments, İn the Military Situation, Armistice Nego Tiations and Prisoner of War Camps Secretary of Stat Efor Foreign Affairs to Parliament by Command of Her Majesty, March 1953.

Korkmaz, Zeynep, “26 Eylül ve Dilimizi Türkçeleştirme Yolundaki Gelişme Süreçleri”, **Türk Dili**, S 527, 1995, s. 181.

Korkmaz, Zeynep, **Atatürk ve Türk Dili (Belgeler)**, TDK Yayınları, Ankara 1992.

Korkmaz, Zeynep, **Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi**, DTCF Yay., Ankara 1963.

Korkmazcan, N. Selcen, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Korkmazcan, N. Selcen, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Basımına Yönelik İç ve Dış Müdahaleler”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2017, Sayı: 17, s. 241-265.

Kozat, Burçak Keskin, **Negotiating Modernization Through U.S. Foreign Assistance: Turkey’s Marshall Plan (1948-1952) Re-Interpreted**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan University, 2007.

Kökdemir, Görkem, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Tarihçesi (1936-1960)”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)**, Anadolu Ek III, 2 Anı, Armağan Serisi, Ankara 2012, s. 19-28.

Köklü, Aziz, **Türkiye’de Para Meseleleri: 1914-1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1947.

Köksal, Aloba Bilge-A. Rasih İlkin, **Türkiye’de İktisadi Politikanın Gelişimi**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. Yayınları, 1973.

Köksal, Ülkü, **Yugoslavya’dan Türkiye’ye Göçler (1923-1960)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004.

Köprülü, Fuat, “Direkt ve Endirekt Marshall Yardımları”, **Türk Ekonomisi**, S 108, Yıl: 10, Haziran 1952, s. 174-175.

Köprülü Fuat, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, **Vakıflar Dergisi (VD)**, S II, İstanbul 1942.

Kösedağ, Mehmet Sena, “Türk Basın Kanunu’nda Yapılan Değişikliklerin Yazılı Basında Temsili”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 9, Sayı: 43, Nisan 2016, s. 2023-2051.

Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963.

Köylü, Kazım, “Zirai İstihsali Artırma İşinde Makineleşirken Evvela Neleri Temin Etmeliyiz?”, **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 273.

Kramer, Mark, “Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of the Soviet Bloc in Eastern Europe, 1944-1953” Vladimir Tismenau, Drl., **Stalinism Revisited**, Central European University Press, Budapest 2009.

Kristjansson, Svanur, “Iceland: A Parliamentary Democracy with a Semi-Presidential Constitution”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, Ed. Strom-Müller-Bergman, Oxford 2006.

Kuneralp Zeki, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti**, İstanbul 1982.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Osmanlı Devletinin Paylaşılması**, Kalite Matbaası, Ankara 1983.

Kurat, Yulluğ Tekin, “Kahire Konferansı Tutanakları ve Türkiye’yi Savaşa Sokma Girişimleri”, **Belleten**, Cilt: 47, Sayı: 185, s. 295-338.

Kurban, Vefa, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/28, Bahar 2014, s. 253-282.

Kurmuş, Orhan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanayinin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı**, Drl. O. Kurmuş, İ. Tekeli, S. İlkin, K. Boratav, G. Tüzün, A. Börüban, Tarihsel gelişimi içinde Türkiye sanayi içinde, 1977, s. 3-20.

Kurnaz, Şefika, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923**, 2. Baskı, Ötüken, İstanbul 2011.

Kurnaz Şahin, Feyza, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Basınında Amerikan Kadını İmgesi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2017, Sayı: 41, s. 307-329.

Kurtbek, Seyfi, **Harp ve Ekonomi**, İnsel Kitabevi, İstanbul 1942.

Kurtcephe, İsrail-Aydın Beden, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Musul-Kerkük Politikası”, Ed. Mustafa Bıyıklı, **Türk Dış Politikası, Cumhuriyet Dönemi**, Cilt: 2, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2008, s.419-511.

Kurtuluş, Yıldız, **Köy Enstitülerinde Sanat Eğitimi ve Tonguç**, Güldiken Yayınları, Ankara 2001.

Kuruç, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Büyük Devletler ve Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987, 2018, 2012.

Kutay, Cemal, **Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut**, Teknografik Matbaası, İstanbul 1985.

Kutay, Cemal, **Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul 2004.

Kutay, Cemal, **Atatürk’ün Son Günleri**, İklim Yayıncılık, İstanbul 2007.

Kutkan, Özlem, **Kadın Kaleminden Kadın Algısı I**, Ed. Prof. Dr. Jale Öztürk, Doç. Dr. Olcay Özkaya Duman, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018.

Kutulmuş, Zühtü, “Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğünün Kuruluş Gayesi ve Memleket Ziraatındaki Rolü”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, Zirai Öğretimde 110. Yıl, S 176-177, Yıl: 19, Aralık-Ocak 1959, s. 58.

Kuyumcu, İbrahim, **Aydınlanma Sürecinde Köy Enstitüleri Devrim Yazıları Sonrası**, Selvi Yayınları, Ankara 2003.

Kürkçüoğlu, Ömer E., **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara 1972.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, A. Ü. S. B. F. Yayınları: 412, Ankara 1978.

Landau, Jacob M., **Pantürkizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.

Landes, David S., **The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development From 1750 to the Present**, Cambridge Univ. Press, 1969.

Lane, Jan Erik-Svante Ersson, “The Nordic Countries: Compromise and Corporatism in the Welfare State”, **Comparative European Politics**, Ed. Josep M. Colomer, 3. Baskı, New York 2008.

Lebor, Adam, **Hitler's Secret Bankers**, Pocket Books, London 1997.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. M. Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, 1983, 1993, 2007.

Levend, Ağâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 3. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1960.

Liebisch-Gümüş, Carolin, “Embedded Turkification: Nation Building and Violence within the Framework of the League of Nations 1919-1937”, **International Journal Middle East Studies**, April 2020, 1–16.

Lightbody, Bradley, **The Second World War, Ambitions to Nemesis**, Routledge, London 2004.

Liquat, Ahamed, **Lords of Finance, The Bankers Who Broket he World**, Penguin, N.Y. 2009.

Lovett, William A., Eckes, Alfred E. Jr., Brinkman, Richard L., **U. S. Trade Policy: History, Theory and the WTO**, Second Edition, New York Routledge 2004.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, C I-VIII, Çev. Seha L. Meray, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

“Lozan Konferansı’nda Musul ve Kürt Meselesi (III)”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 31, Ağustos 1987.

Lütem, İlhan, “Dumbarton Oaks Projesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 1,1944, s. 127-138.

M. Cezmi, **Vergilerimizden Vasıtalı Vergiler**, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933.

Macar Asıllı Türk Tarihçisi ve Arşivist Lajos Fekete’nin Arşivciliğimizdeki Yeri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.

Mackenzie, David, **A World Beyond Borders: An Introduction to the History of International Organizations**, University of Toronto Press, Toronto 2010.

Maden, Fahri, **II. Abdülhamit Dönemi**, İstanbul 2014.

Maddison, Angus, **The World Economy in the Twentieth Century**, OECD, Paris 1989.

Mağden, Ragıp Ziya, “Türkiye’de Tarım İşleri Dün, Bugün ve Yarın”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 2, Yıl: 1, Kasım 1947, s.26.

Mağden, Ragıp Ziya, “Milli İstihsal, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Bazı Hükümleri”, **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 6, Yıl: 2, Mart 1948, s. 12.

Mağden, Ragıp Ziya, “Devlet Üretme Çiftlikleri”, **Ziraat Ansiklopedisi**, C 2, İstanbul 1958, s. 249.

Maliye Vekâleti Varidat Umum Müdürlüğü, **Varidat Kanunları**, Cilt: 1, Yeni Gün Matbaası, Ankara 1929.

Malkoç, Eminalp, **Cumhuriyetten Büyük Söyleme: Ankara-İstanbul**, Derin Yayınları, İstanbul 2014.

Mallett, Robert, **Mussolini and the Origins of the Second World War**, 1933-1940, Palgrave Macmillan, New York 2003.

Mann, Michael, **Fascists**, Cambridge University Press, 2004.

Mango, Andrew, **Atatürk**, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004; Sabah Kitapları, İstanbul 2000.

Mansel, Arif Müfid, “Halil Edhem ve İstanbul Müzeleri”, **Halil Edhem Hâtıra Kitabı**, C I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 315-328.

Marquand, David, **The Progressive Dilemma, From Lloyd George to Blair**, 2d. Ed., Phoenix Giant, London 1999.

Marufoğlu, Sinan, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)**, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

Mastny, Vojtech, “Soviet War Aims at the Moscow and Teheran Conferences of 1943”, **Journal of A Modern History**, Sayı: 47, 1975, s. 481-504.

“Matbuat Kanununun 2 Maddesini Değiştiren Lahiya Kabul Edildi”, **Tan**, 25 Nisan 1940.

“Matbuat Kongresi Dün Ankara’da Toplandı”, **Vakit**, 11 Temmuz 1939.

Mazıcı, Nurşen, “Af Yasalarında 150’likler”, **Ankara üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 1.

Mazıcı, Nurşen, “1930’a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 18, Cilt: 5, 1996, s. 131-154.

Mazıcı, Nurşen, “Öncesi ve sonrasıyla 1933 Üniversite Reformu”, **Birikim Dergisi**, 76, 1995, s. 56-70.

Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**, Dilmen Yay., İstanbul 1984.

Mazower, Mark, **Hitler İmparatorluğu, İşgal Avrupa’sında Nazi Yönetimi**, Çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2014.

McFadyen, Barbara Dwyer, **The Truman Doctrine: Its Origin and Evolution**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Colorado, 1965.

McNeill, William H., **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, 16. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

MEB, **Birinci Maarif Şûrası 17-29 Temmuz 1939. Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

MEB, **İkinci Maarif Şûrası, Çalışma Programı, Raporlar, Konuşmalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

MEB, **Üçüncü Millî Eğitim Şûrası, Çalışma Programı, Komisyon Raporları, Konuşmalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

MEB, **Dördüncü Millî Eğitim Şûrası (22-31 Ağustos 1949)**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

MEB, **İlkokul Programı**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

MEB, **Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri**, C I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1946.

“Meclis San Francisco antlaşmasını ittifakla tasvibetti”, **Akşam**, 16 Ağustos 1945.

“Meclis birleşmiş milletler andlaşmasını tasdik etti”, **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1945.

Melek, Kemal, “Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolle-ri”, Drl. Esat Çam, **Türk Dış Politikasında Sorunlar**, Der Yayınları, İstanbul 1989.

Melek, Kemal, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Memedali, Şevket, “İnkılapçı Mahmut Esat (Bozkurt) ve Türk Huku- kunda İnkılap”, **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, C I, S 3, Ankara 1944, s. 315-321.

Mendel, Gustave, **Catalogue Des Sculptures Grecques, Romaines Et Byzantines**, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Klasik Eserler Müzesi, İstan- bul 1912-1914.

Menderes, Aydın, **Babam ve Ben**, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012.

Meray, Seha-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Bel- geleri, Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler**, A. Ü. S. B. F. Yayınları No: 409, Ankara 1977.

Meray, Seha L. Çev., **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, A. Ü. S. B. F. Yayınları: 70-73, Ankara 1969.

Meray, Seha L., **Devletler Hukukuna Giriş**, Birinci Cilt, SBF Yayın- ları, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1960.

Merih, Turgay, **Soğuk Savaş ve Türkiye (1945-1960)**, Ankara 2006.

Metinsoy, Murat, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Savaş Ve Gün- delik Yaşam**, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Metintaş, Mustafa Yahya-Elçioğlu, Ömer, “Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)”, **Osmangazi Tıp Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 3, 2007.

Mihçioğlu, Cemal **Türkiye’de Çağdaş Kamu Yönetimi Öğretiminin Başlangıç Yılları**, AÜ SBF Yayını, Ankara 1988.

Michel, Thomas, S. J., “Laisizme Katolik Bir Bakış”, **Cogito**, 1, Yaz 94, s. 103-109.

Mildanoğlu Zakarya, **Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000**, Aras Yayıncılık, İstanbul 2014.

Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri ve Mali Mevzuatı (1920-1923), T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994.

“Millî Kalkınma Partisi Faaliyete Geçiyor”, **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1945.

“Millî Şef Mustarip Halkın Maneviyatını Takviye Etti”, **Vakit**, 1 İkincikanun 1940.

Millman, Brock, “Turkish Foreign and Strategic Policy 1934-42”, **Middle Eastern Studies**, Vol:31, No: 3, July 1995, s. 483-508.

Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics: Conversations with Felix Chuev, Edited by Albert Resis, Ivan R. Dee, Chicago 1993.

Moos, Herbert von, **Büyük Dünya Olayı**, Çev. Askeri Komisyon, Cilt I-II Genel Kurmay Yay., Ankara 1952.

Mugulkoç, Ziya G., “Halkevlerinin Gelişme Dönemi”, **Atatürk ve Halkevleri...**, s. 145.

Mumyakmaz, Güzel Hatice, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık (Masuniyet, Sadakat, Türklük ve Türk Vatandaşlığı)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

Mumcu, Uğur, **İnkılap Mektupları**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1994.

Mumcu, Uğur, **Kırkların Cadı Kazanı**, um:ag Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılap ve Aka Basımevi, İstanbul 1981.

Mustafa Nuri Paşa, **Netâyicü'l-Vukuât**, C II, İstanbul 1327.

“Musul İ'tilâfnâmesi Hazırlandı”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1926.

“Musul Mes'elesinde Cemiyet-i Akvâm'ın Hakemliği Ne Netice Verebilir”, **Tanin**, 25 Mayıs 1924.

“Musul Mes'elesinde Murahhaslarımızın Nokta-ı Nazarı Değişmemiştir”, **Vakit**, 22 Mayıs 1924.

“Musul Mu'âhedesi Tam Nısfü'l-Leylîde İmza Edildi”, **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1926.

“Musul Mu'âhedesi”, **Vakit**, 8 Haziran 1926.

“Musul Müzâkeresinin Müştereken İdâresi Teklifi mi?”, **İkdâm**, 30 Aralık 1925.

“Musul Petrolleri Hakkında”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Nisan 1926.

“Musul Raporundaki Taksîm Projesi”, **Vakit**, 16 Ağustos 1925.

“Musul'a Dâir Akvâm Meclisi'nin Karârından Sonra...”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Aralık 1925.

Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe**, Yayınlayan: Uluğ İğdemir, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Yayınlayan: Uluğ İğdemir, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Mustafa Kemal, **Cumalı Ordugâhı**, Selanik, 30 Ağustos 1325 [12 Eylül 1909].

Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler (Uygarlık Bilgileri)**, Ed. Andaç Uğurlu, 4. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2014.

Mustafa Kemal, **Muhtıra Defteri**, 1332-1334 [1915-1918].

Mustafa Kemal, **Ta'biye Mes'alesinin Halli ve Emirlerin Sûret-i Tah-rîrine Dâir Nasâyih**, Sanayi Mektebi Matbaası, Edirne 1331 [1916].

Mustafa Kemal, **Ta'lim ve Terbiye-i Askeriye Hakkında Nokta-i Na-zarlar**, Edirne 1331 [1916].

Mustafa Kemal, **Takımın Muhârebe Ta'limi**, Selanik, 10 Şubat 1324 [23 Şubat 1909].

Mustafa Kemal, **Taktik Tatbikat Gezisi**, Genelkurmay ATASE Ya-yınları, Selanik 1911.

Mustafa Kemal, **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, Genelkurmay ATASE, Ankara 2010; Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul Eylül 2019.

Muşmal, Hüseyin, **Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)**, Kömen Yayınları, Konya 2009.

Muşmal, Hüseyin, "Anadolu'nun İlk Eski Eser (Arkeoloji) Müzesi: Konya Âsâr-ı Atîka Müzesinin Kuruluşu", **Tarihin Peşinde**, S 1, Kon-ya 2009, s. 121-142.

Mutaf, Emin, "Tohumluğumuzu Niçin Temizleriz", **Köy Postası**, S 107, Haziran 1953, s. 36.

Mutçalı, Serdar; **el-Mu'cem el-Arabî el-Hadîs**, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.

Mutlu, Kamile Şevki, "Atatürk Anıt-Kabre Naklinden Bir Hatıra," (14 Mart 1964 Tıp Dergisinden Tıpkı Basım), **Bilim ve Teknik Dergisi**, Sayı: 329, Nisan 1995, s. 65.

Mutlu, Sevda, "Tek Parti Döneminde Parti Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: "Dilek Sistemi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 86, Temmuz 2013, s. 53-102.

Müderrişoğlu A., **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.

Müftüoğlu, Mustafa, **Çankaya’da Kâbus (3 Mayıs 1944)**, Yağmur Yayınları, İstanbul 1974.

Müller, Wolfgang C., “Austria: Imperfect Parliamentarism but Fully-fledged Party Democracy”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, Ed. Kaare Strom-Wolfgang C. Müller-Torbjörn Bergman, Oxford 2006.

Müller, Wolfgang C.-Torbjörn Bergman-Kaare Strom, “Parliamentary Democracy: Promise and Problems”, **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies**, Ed. Kaare Strom-Wolfgang C. Müller-Torbjörn Bergman, Oxford 2006.

“Müstakil Grup Azaları Kurultay’da Seçildiler”, **Tan**, 4 Haziran 1939.

“Müttefik Projesi Hakkında Tafsilât”, **Anadolu’da Yeni Gün**, 31 Ocak 1923.

Mütercimler, Erol-Öke, Mim Kemal, **Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Tük Dış Politikası**, İstanbul 2004.

MTA, “Umumi Maden Durumu-XIII”, **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 18, Yıl: 1940, s. 9.

Nadaroğlu, Halil, **Mahalli İdareler**, Beta Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 180.

Nadi, Yunus, “(Lozan’da) Ne Yapılıyor?”, **Anadolu’da Yeni Gün**, 30 Kasım 1922.

Nadi, Yunus, “Cenûb Hudûdumuzda”, **Cumhuriyet**, 24 Mart 1926.

Nadi Yunus, “Yeni Kabine Refik Saydamın Riyaseti Altında Kuruldu”, **Cumhuriyet**, 26 Ocak 1939.

Nadi, Yunus, **Ankara’nın İlk Günleri**, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Nagle, John D.-Alison Mahr, **Democracy and Democratization**, London 1999.

Narlı, Nilüfer, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, **Cogito**, 1, Yaz 94, s. 23-31.

Nedim, Vedat, “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 2, Şubat 1932, s. 9-14.

Nedim, Vedat, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 6, Haziran 1932, s. 13-18.

Nedim, Vedat, “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 11, İkinci Teşrin 1932, s. 17-21.

Nedim, Vedat, “Mefhum Teşkilatı Değil, Madde Teşkilatı”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, S 8, Ağustos 1932, s. 13-17.

Nedim, Vedat, “İktisatta İstiklâl”, Haz. Kadro Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 22, Teşrinevvel 1933, s. 14-18.

Nedim, Vedat, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, S 15, Mart 1933, s. 14-15.

Nesin, Aziz, **Salkım Salkım Asılacak İnsanlar**, İstanbul 1994.

Neumark, Fritz, **Harp Ekonomisi**, Başvekalet İstatistik Genel Direktörlüğü, Ankara 1937.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 1, (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), TBMM Basımevi, Ekim 2013.

Nicholas, H. G., **Britain and the United States**, Chatto&Windus, London 1963.

Nicolai, Bernd, **Modern ve Sürgün Almanca Konuşulan Ülkelerin Mimarları Türkiye’de 1925-1955**, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 2011.

Nicolson, Harold, **The Evaluation of Diplomatic Method**, Londra 1954.

Nikitine, Bazal, “Nestûrîler”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İstanbul 1988.

Nimetullah, Halil, **Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti**, Orhaniye Matb., İstanbul 1930.

Nizami, Süheyb, “Zirai Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı”, **Karınca**, S 7, Yıl: 1, İlk Kanun 1934, s. 2.

Nizamoğlu, Kahraman, “Yeni Mezopotamyalar”, **Tomurcuk**, C 6, S 62, Yıl: 6, Şubat 1957, s.5.

Northedge, F. S., **The League of Nations: Its Life and Times, 1920-1946**, Leicester 1986.

Nur, Rıza, **Lozan Hatıraları**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1992.

Nureddin, “Asilerin Bastırılması Bir Buçuk Aylık Bir Mes’ele”, **İkdâm**, 28 Şubat 1925.

Oba, Ali Engin, “Bir Yumuşak Güç Olarak Türk Dış Politikasında Barış Düşüncesi”, Ed. Prof. Dr. Hasret Çomak, **Dünya Jeopolitiğinde Türkiye**, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011.

Oba, Ali Engin, “Devletin Ayrılmaz Parçası: Diplomasi”, **Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletlerin Dünyası, Bildiri Özetleri**, Ed. Erdem Denk, Haldun Yürümez, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın Numarası: 617, 15-16 Ekim 2018.

Oba, Ali Engin, “Lozan Barış Konferansı’nda ABD’nin Türkiye’den Talepleri ve Bu Amaçla İzlediği Strateji”, 11-14 Haziran’da Samsun’da TTK ve Samsun 19 Mayıs Üniversitesi tarafından düzenlenen “**100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele**” Uluslararası Sempozyumu.

Oba, Ali Engin, “Millî Mücadele Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Uyguladığı Diplomasinin Değerlendirilmesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Trakya Üniversitesi iş birliği ile 12-13 Mart 2020 tarihlerinde Edirne’de düzenlenen “**Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışının 100 Yılı: Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Demokrasi**” Uluslararası Sempozyumu.

Oba, Ali Engin, “Yeni Belgeler Işığında Cumhuriyetin İlk Döneminde ABD-Türkiye İlişkileri 1929-1932”, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Amasya Üniversitesi İş Birliği ile 12- 15 Kasım 2019 Tarihlerinde Amasya’da Yapılan **9. Uluslararası Atatürk Kongresi**.

Ocak Yaşar Ahmet, “Zâviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, C 12, Ankara 1978, s. 247-269.

Northedge, F. S. ve M. J. Grieve, **A Hundred Years of International Relations**, London Duckword 1971.

Noyan, Abdülkadir, “Harp Salgınları: Malarya”, **Askeri Sıhhiye Mecmuası**, Sayı: 31, 1940.

Offner, Arnold A., “Another Such Victory: President Truman, American Foreign Policy and the Cold War”, **Diplomatic History**, Vol. 23, No. 2, Spring 1999, s. 127-155.

Ogan, Aziz, **Türk Müzeciliğinin 100. Yıl Dönümü**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1947.

Oğuz, Kadri, “Köy Kalkınma Davamız, Topraksız Köylü”, **Köy Postası**, S 100, Kasım 1952, s. 3.

Oksaçan, Halit Erdem, “**Kadro**” **Dergisi ve İktisadi Devletçilik**, Agora Kitaplığı, İstanbul 2016, s. 143-144.

Oktay, Ali Rıza, “Toprak Mahsulleri Ofisinin Memleket Bünyesinde ve Devlet Ekonomisindeki Rolü”, **TMO Dergisi**, S 7, Yıl: 1, Ekim 1955, s. 3.

Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1980.

Okyar, Osman-Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye**, 2. Baskı, İş Bankası Yay., İstanbul 2014.

Ole Nikolajsen, **Turkish Military Aircraft since 1912**, Dutch Avitation Society/Scramble, The Netherlands.

Olsen, Habil K.H., "Hububat Müstahsili Olarak Türkiye", Çev. A. Fethi Açıl, **Ziraat Dergisi**, S 131, Yıl: 15, Mart 1955, s. 45.

On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi, Ankara 1938, s. 333-334.

Onat, Emin, "Anıt-Kabir", **Güzel Sanatlar Dergisi**, Sayı: 5, İstanbul 1944.

Onat, Emin-Arda Orhan, "Anıt-Kabir", **Arkitekt Dergisi**, No: 280, İstanbul 1955.

Oral, Fuat Süreyya, **Türk Basın Tarihi Cumhuriyet (1923-1973)**, C 2, Sanayii Nefise Matb., Ankara 1973.

Oral, Mustafa, "Halkevlerinin Toplumsal ve Kültürel İşlevleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 18, S 53, 2002, s. 585-597.

Oran, Baskın, "Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt I: 1919: 1980**, 19. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, 2003, s. 479-498; **Cilt II: 1980: 2001**, 14. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 9-33, 2020.

Oran, Baskın, **1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1**, içinde Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C I, (1919-1980), Drl. Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2013, s. 479-499.

Orhonlu, Cengiz, "Yunanistan Türkleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.

Orkun, Yalçın, "Halkevi Kollarının Başlıca İstikametleri", **Ülkü**, C L, Sayı: 11, Kasım 1947, s. 40.

Ortaylı, İlber, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Ortaylı, İlber, “Türkiye’de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi”, **Türkiye’de Mülki İdare Amirliği Sistem ve Sorunlar**, Ed. Kurthan Fişek, TİD Bilimsel Araştırma Dizisi 1, Ankara 1976.

Ortaylı, İlber, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Ortaylı, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, İstanbul 2000.

Oruç, S.G, **Türk Kadınlar Birliği (1924-1935)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Orum, Anthony M.-John, G.Dale, **Siyaset Sosyolojisi: Günümüz Dünyasında İktidar ve Katılım**, Çev. İbrahim Kaya, Say Yayınları, İstanbul 2016.

Osman Halit, “Cumhuriyette Halk Terbiyesi”, **Ülkü**, Kasım 1933, Sayı: 10, C 3, s. 290-291.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları, Yay. Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

Osterhammel J.ve N P. Petersson, **Globalization – A Short History**, Princeton University Press, Princeton 2003.

Ova, Nalan, **Azınlıklar ve Medya**, Ed. Bünyamin Ayhan, İletişim Sosyolojisi, Literatürk Academia, Konya 2018, s. 317-338.

Overy, R. G., **The Nazi Economic Recovery, 1932-1938**, 2d ed., Cambridge Univ. Press, 1996.

Öğün, Süleyman Seyfi, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, Alfa, İstanbul Nisan 2000.

Ökçün, A. Gündüz (Haz.), **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar**, 2. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara 1971; A.Ü. Siyasal Bil.Fak. Yay., Ankara 1968.

Öke, Mim Kemal-Erol Mütercimler, **Yalnızlıktan Saygınlığa Demokrat Parti'nin Dış Politikası**, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara 2000.

Öke, Mim Kemal, **Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası, Hilafet Hareketi**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1999.

Öke, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926**, Ankara 1992.

Öke, Mim Kemal, **Unutulan Savaşın Kronolojisi Kore (1950-1953)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

Öke, Mim Kemal, **İngiliz Ajanı Binbaşı E. W. C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

Ökmen, Nedim, "Ziraatta Çok Büyük İnkısaflar Kaydedildi", **Türk Ekonomisi**, S 128, Yıl: 12, Şubat 1954, s. 49-50.

Öksüz, Suat, **Türkiye'de Para ve Dış Denge İlişkisi (Bir Parasal Yaklaşım Modeli Denemesi)**, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Eskişehir 1980.

Ökte, Mümtaz Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul ty.

Ökte, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951.

Ölmez Mehmet, “Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 24/II, 2000, s. 107-117.

Önal, Nevzat Evrim, “Türkiye’nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü”, **Memleket Siyaset Yönetim**, Sayı 5, 12, 2010, s. 8-20.

Önder, İ., **Türkiye’de Kamu Harcamalarının Seyri: 1927-1967**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1974.

Önder, Mehmet, “Atatürk ve Müzeler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 16, Kasım 1989, Ankara 1990, s. 63-73.

Önder, Zehra, **II.Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası**, Bilgi Yayinevi, Nisan 2010.

Öymen, Altan, **Bir Dönem, Bir Çocuk**, Doğan Kitapevi, İstanbul 2004, 2009.

Öymen, Altan, “İkinci Dünya Savaşında Türkiye”, **Milliyet**, 4 Eylül 1967.

Öymen, Hıfzırrahman Raşit, “Köy Enstitüleri Kuruluşlarının Tarihi Gelişimi”, **Eğitim Hareketleri**, Sayı: 178-179, 1978. s. 27-32.

Öymen, Hıfzırrahman Raşit, “Köy Enstitülerine nasıl gelindi?” **Eğitim Hareketleri**, Sayı: 18-19, 1956. s. 29-30.

Öz, Tahsin, **Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

Öz, Mehmet Ali, **(Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre) Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Soy Kütüğü**, 2. Baskı, Dilek Ofset Matbaacılık, 2014.

Özalp, Kâzım, **Millî Mücadele 1919-1922**, C I, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Özalp, Kazım-Özalp, Teoman, **Atatürk’ten Anılar**, Ankara 1992.

Özbyay, Rahmi Deniz-Yılmaz Genç, Sema, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.

Özbyay, Kemal, **Türk Asker Hekimliği ve Askeri Hastahaneleri**, Cilt: I, İstanbul 1976.

Özbek, Nurinnisa, “Zirai İstihsalin Artırılmasında Gübrelemenin Önemi”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, Zirai Öğretimde 110. Yıl, S 176-177, Yıl: 19, Aralık-Ocak 1959, s. 122-123.

Özbek, Sabahattin, “Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi 25. Yılında”, **Ziraat Dergisi**, Özel Sayı, S 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 29-30.

Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırması Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

Özcan, Abdülkadir, “Tarih-i Osmanî Encümeni: Kuruluşu, Teşkilâtı ve Faaliyetleri”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)**, İstanbul 1988, S 101, s. 1-9

Özçelik, Özer-Güner Tuncer, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 9 (1), 2007, s. 253-266.

Özdal, Barış-R. Kutay Karaca, **Diplomasi Tarihi-II**, 2. Baskı, Dora Yayınları, Bursa 2020.

Özdemir, Hüseyin, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2001.

Özdemir, Rıfat, “Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zâviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C 5, S 5, 1994, s. 259-310.

Özdemir, Hikmet, “General Charles H. Sherrill, Atatürk'ün biyografisini nasıl yazdı?”, **Atatürk'ün Ölümünün 71. Yılında Genelkurmayda Düzenlenen Törende Prof. Özdemir Tarafından Verilen Konferans**, 10 Kasım 2009.

Özden, Neşe, “Dr. Refik Saydam’ın Türk Sağlık Politikaları Üzerindeki Etkisi (1923-1937)”, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Ed. Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Mary Işın, Cilt: III, Ankara 2005.

Özden, Yekta Güngör, “Atatürk Gerçeğine Küçük Bir Katkı” **Anıtkabir Dergisi**, Sayı: 2, Nisan 2000.

Özdoğan, Günay Göksu, “**Turan**”dan “**Bozkurt**”a **Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Özek, Çetin, **Türkiye’de Lâiklik**, İstanbul 1962.

Özel, Sabahattin, “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2002, s. 235-248.

Özel, Mehmet, **Atatürk**, Ankara 1992.

Özer, İlbeyi, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, İskenderiye Kitap, İstanbul 2015.

Özer, Yusuf Ziya, “Cumhuriyette Hukuk İnkılabı”, **Bellekten**, C II, S 7-8, Ankara 1938, s. 379-396.

Özer, Sevilay, “Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXIX, S 85, Mart 2013, s. 147-148.

Özer, Sevilay, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 54, 2014.

Özerdim, Sami N. **Yazı Devriminin Öyküsü**, Yenigün Haber Ajansı Bas., İstanbul 1998.

Özerdim, Sami N., **Atatürk ve Devrimleri Kronolojisi**, İstanbul 1963.

Özgüç, Tahsin, **Maşat Höyük II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

Özgülven, Ali, “Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)”, **Journal of İstanbul Kültür University**, S 2, 2002, s. 109-124.

Özkan, Selçuk-Abidin Temizer, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Karaborsacılık**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2, 9, 2009, s. 319-325.

Özkan, Metin-Çiftçi, Sabri, “V. Yasama Dönemi (1935-1939) Dünya Savaşının Eşiğinde Tek Parti İktidarının Kurumsallaşması: Parti-Devlet Özdeşliği”, **Yüzüncü Yılında TBMM Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri**, Cilt: 1, Ed. Prof. Dr. Yusuf Tekin, TBMM Yayınları, Ankara 2020.

Özkan, Hüseyin, Anka, “Anıtkabir Heykel ve Rölyefleri İlk Modern Uygulama” **Atatürk İçin Düşünmek**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, İstanbul 1998.

Özkaya Duman, Olcay, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Yüzüncü Yılında Tek ve Çok Partili Dönemde Kadın Temsiliyetinin Karşılaştırmalı Analizi (1935-1960)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 67, Güz 2020.

Özkaya Duman, Olcay-Birsel, Haktan , “Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, Erzurum, 1, 1, 2012.

Özkaya, Yücel, “1919’un Siyasî Olayları”, **Millî Mücadele Tarihi -Makaleler-**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 23-32.

Özkaya, Yücel, “Atatürk ve Halkçılık”, **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araş. Mrk. Yay., Ankara 1992, s. 457-465.

Özkucur, Abdullah, **Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü**, Selvi Yayınları, Ankara 1990.

Özköse Kadir, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 7/1, Haziran 2003, s. 249-279.

Özpekcan, Meliha, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası (1923-1933)**, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Özselçuk, Nusret, "Kore Savaşı ve Türkiye", **Stratejik Etütler Bülteni**, Sayı: 85 Ankara Ağustos 1990.

Öztaş, Sezai, "Atatürk Dönemi Tarih Anlayışı ve Tarih Öğretimi". **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2, S 2, Haziran 2009, s. 94-107.

Öztoprak, İzzet, **Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Öztürk, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Sistemi**, TTK Yay, Ankara 1996.

Öztürk, İlhan, "Dünya Bankası Politikaları", **Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2006, s. 36-55.

Öztürk, Adil Adnan, **Türkiye'de Milli Eğitimdeki Gelişmeler 1950-1960**, Yayınlanmamış Doktora Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1997.

Öztürk, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IX. Dönem 1950-1954, I-VII**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No:19, Ankara 1998, 1993.

Öztürk, Kâzım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları-II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Öztürk, Nazif, "Vakıflar Hangi Statüde Bir İdarî Yapı İle Yönetilmelidir?", **Vakıflar Dergisi 80.Yıl Özel Sayısı**, S 80, Ankara 2019, s.11-49.

Öztürk, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara 1995.

Öztürk, Nazif, "Vakıfların Tasfiyesi Açısından M. Münir Çağıl", **Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler** Sempozyum: 23-25 Mayıs 1997-İskilip, Ankara 1998, s. 109-135.

Özüçetin Yaşar, “Hayatı, İlmi, İdari ve Siyasi Faaliyetleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 8, S 38, Haziran 2015, s. 413-449.

Özükan, Bülent, “Basında Tirajlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 229-232.

Özyetkin, Melek, “Atatürk ve Güneş Dil Teorisi”, **Türk Dili**, Cilt: XCII, Sayı: 655, Temmuz 2006, s. 105-114.

Pach, Chester J., **Arming the Free World: The Origins of the United States Military Assistance Program, 1945-1950**, The University of North Caroline Press, Chapel Hill and London 1991.

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 1, 2. Baskı, İstanbul 1971.

Palavan, Haydar, “Kuduz”, **Sağlık Dergisi**, Cilt: 221, Sayı: 130, 1947.

Pamuk, Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, 2014, 2015, 2018.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Pamuk, Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

“Para meselesi son kararla halledilmiştir”, **Ulus**, 9 Eylül 1946.

“Paramızın dış değeri ve iktisadi muvazenemiz”, **Ulus**, 10 Eylül 1946.

“Paramızın kıymeti üzerinde yapılan tetkikler”, **Vakit**, 7 Eylül 1946.

Parasız, İlker, **Türkiye Ekonomisi:1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998.

Parker, M. Berly, **Türkiye’de İlk Tahsil Hakkında Rapor**, İstanbul 1939.

Parlak, Bekir, “Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Yönetimi ve 19. Yüzyıldaki Değişim Süreci”, **Yeni Türkiye**, Sayı: 3, Ankara 2001.

Parlatır, İsmail, “Kadro”, **İslâm Ansiklopedisi**, C 24, TDV Yay., İstanbul 2001, s. 141.

Paneth, Philip, **Turkey-Decadence and Rebirth**, London Alliance Press. Ltd., London 1943.

Paterson, Michael, Winston Churchill, **Personal Accounts of the Great Leader at War**, David and Charles Books, UK 2005.

Paterson, Thomas G.-J. Garry Clifford-Kenneth, J. Hagan, **American Foreign Relations History since 1895, Vol. 2**, 5th Edition, Houghton Mifflin Company, Boston 2000.

Payaslı, Volkan, “İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye’sinden Bir Kesit: Mustafa Faik Öztrak’ın Dâhiliye Vekilliği Yılları (1939-1942)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 11, S XXXVI, Ekim 2018, s. 625.

Payaslı, Volkan, “Belleklerde Bir Çınar: Düziçi Köy Enstitüsü”, **Tarih Okulu Dergisi**, Y 8, S XXI, Mart 2015, s. 319-356.

Payaslı, Volkan, “Tek Parti İktidarından Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XIV, S 28, Y 2014, s. 175-197.

Payaslıoğlu, Arif, **Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerinde Bir İnceleme**, TODAİE Yayını, Ankara 1966.

Payaslıoğlu, Arif, **Barakadan Kampusa**, ODTÜ Yayınları, Ankara 1996.

Pehlivanoglu, A. Öner, **Orta Doğu ve Türkiye**, İstanbul 2004.

Peker, Recep, **İnkılâp Dersleri**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

Pelin, İ. F., **Finans İlmî ve Finansal Kanunlar**, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1937.

Pelin İ. F., **Finans İlmî ve Finansal Kanunlar**, Birinci Kitap, 2. Baskı, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1942.

“Perapalas Oteli’nde Bir İnfilak”, **Ulus**, 12 Mart 1941.

Pena-Ruiz, Henri, **Laiklik Nedir? (Qu’est-ce que la laïcité?)**, Çev. Ümran Derkunt, Gendaş A.Ş., 2007.

Peynircioğlu, Hamdi, “1945 Yılında Yapılan Rasattepe’nin Geoteknik Etüdü ve Anıt Kabir Temelleri ve Bugünkü Durum ile Karşılaştırma”, **Zemin Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 3, Eylül 1980.

Phillips, Cabell, **The Truman Presidency: The History of a Triumphant Succession**, Macmillan, New York 1966.

Pıçak, Murat-Süloğlu, Duygu-Eker, Abdullah, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye İş Bankası’nın Kuruluşu ve Ekonomiye Etkisi”, Ed. Selçuk Koç, Sema Yılmaz Genç, Kerem Çolak, **Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları**, Kocaeli Üniversitesi Vakfı Yayınları, Kocaeli 2017, s. 140-161.

Pierce, Roy, **French Politics and Political Institutions**, 2. Baskı, New York 1973.

Piotet, Françoise, Lorient, Marc, Delfolie, David, **Splendeurs et misères du travail des diplomates**, Hermann, Paris 2013.

Primakov, Yevgeni, **Rusların Gözüyle Ortadoğu**, Çev. Olga Tezcan, İstanbul 2009, 2010.

Qasımlı, Musa, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri (1960-1980)**, Çev. Alpertunga Altaylı, Ankara 2013.

Poland and The Coming of the Second World War, The Diplomatic Papers of A.J. Drexel Biddle, Jr. United States Ambassador to Poland, 1937-1939, Ed. By: Philip V. Cannistraro, Edward D. Wynot Jr. And Theodore P. Kovaleff, Ohio State University, Columbus 1976.

Polat, Ümmügülsüm, **Varlık Vergisi ve Basının Yaklaşımı**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005.

Polat Haydaroğlu, İlnur, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990.

Polat, Nazım H., **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Poole, Walter S., "From Conciliation to Containment: The Joint Chiefs of Staff and the Coming of the Cold War, 1945-1946", **Military Affairs**, Vol. 42, No. 1, February 1978, s. 12-16.

Pratt, Lawrence, "The Strategic Context: British Policy In the Mediterranean and the Middle East, 1936-1939", in **The Great Powers In the Middle East, 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, London 1988.

Rabin The Big Three: Churchill, Roosevelt and Stalin In Peace World War, Hamish Hamilton, London 1990.

Rahmi M, "Şehit Kubilay", **Fikirler Dergisi**, C III, S 64, 15 Kânunusani 1931, s. 3-4; C IV, S 75, 1 Kânunusani 1932, s. 6-9.

Refik Ahmet, **Türk Tiyatrosu Tarihi (Yakın Çağlarda Tiyatro)**, Cilt: 1, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1934.

Rençberler, Özgür, **Küçük Asya Felaketinin Yunan Siyasetine Etkisi (1919-1922)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Resnelioğlu, Mithat Niyazi, "Arsa Spekülasyonu", **Türk Ekonomisi**, S 143, Yıl: 13, Mayıs 1955, s. 144-146.

Reşit Galip, "Doğum Artırma İşi", **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1929.

Reyhan, Cenk, "Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi", **MEMLEKET Siyaset Yönetim**, S 1, 2006.

Reynolds, Alan, “Crises and Recoveries: Multinational Failures and Successes”, *CATO Journal*, 23, 1, 2003, s. 101-113.

Robert, E., **Roosevelt and Hopkins**, Harpers and Brothers, New York 1950, s. 337-340.

Robert, Jacques, **Batı’da Din-Devlet İlişkileri- Fransa Örneği (La Liberté et le régime des altes, 1977)**, Çev. İzzet Er, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Roberts, J.M., **Avrupa Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2010.

Rona, Tarık, “Yurdumuzda Tarım Öğretiminin 127. Yıldönümü Vesilesiyle Bazı Düşünce ve Gerçekler”, **Başak**, Özel S, Yıl: Ocak 1973, s. 16.

Roskin, Michael G., **Çağdaş Devlet Sistemleri: Siyaset, Coğrafya, Kültür**, Çev. Bahattin Seçilmişoğlu, 4. Baskı, Ankara 2013.

Rustow, Dankwart A., “Türkiye’de İslam ve Politika: 1920- 1955”, İç. **Türkiye’de İslâm ve Laiklik**, Ed. ve Çev. D. Dursun, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Rüma, İnan, “Uluslararası Örgütler”, **Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler Süreçler**, Ed. Evren Balta, 3. Baskı, İletişim Yayınları, 2018, s. 371-406.

Sadreddin, Mecidî, “Tarihe Karışan Haliç”, **İkdâm**, 9 Haziran 1924.

Sarraut, Albert, “Mon Ambassade en Turquie”, **Revue des deux Mondes**, Paris 1 Temmuz 1958.

Saatçı, Ata-Meltem, Begüm, “Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier’nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Belgi Dergisi**, S 21, 2021, s. 459-482.

Sabancı, Sakıp, **Bıraktığım Yerden Hayatım**, Doğan Kitabevi, İstanbul 2004.

Sabır, Hasan, “Atatürk’ün İktisat Zihniyeti”, **Dış Ticaret Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 28, Nisan 2003, s. 77-92.

Sadak, Necmettin, “Turkey Faces the Soviets”, **Foreign Affairs**, Vol. 27, Issue 3, April 1949, s. 449-461.

Safa, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.

Sağlam, Dünder, **Devletçilik İlkesi İçinde Özel Sektör Kamu Sektörü Dengesi, Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği**, Formül Matbaası, İstanbul 1981.

Sağlam, Atilla, **Türk Musiki/Müzik Devrimi**, Alfa Aktüel Yayınları, Haziran 2009.

Sağlam, Tevfik, “Verem Savaşı Hakkında”, **Savaş Dergisi**, Sayı: 5, İzmir 1 Eylül 1948.

Sıhhat Mecmuası, Yıl: 7, Sayı: 3, İzmir 1930.

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Yay. Haz. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman, İstanbul 1970.

Sakal Fahri, “Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic Volume**, 2/4 Fall 2007, s. 1311.

Sakin, Serdar-Salep, Mustafa, **Balkanlar’da Güvenlik Arzusu: Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paktı**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Sanal, Recep, “Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 22, 1998, s. 173-200.

Sanal, Recep, **Türkiye’de İllerin Yeniden Düzenlenmesi**, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Sancaktar, Caner, “Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası’na Marksist Yaklaşım”, **Bilge Strateji**, C 3, S 5, 2011.

Sander, Oral, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 276, Sevinç Matbaası, Ankara 1969.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 17. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, 2004, 2008.

Sander, Oral, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara 1979.

Sander, Oral, “Turkey: The Staunchest Ally of the United States?”, **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı**, XV, 1975, s. 10-24.

Sang, Paik, “Kore’de Türk Askeriyle Altı Yıl”, **ATASE Yayınları**, Çev. Nazım DüNDAR, Sayı: 15, Ankara Şubat 1983.

Sanjian, Ara, **Turkey And Her Arab Neighbours 1953-1958, A Study in the Orginis and Failure of the Baghdad Pact**, Londra 2001.

Sanjian, Ara, “The Formulation of the Baghdad Pact.” **Middle Eastern Studies**, C 33, S 2, 1997, s. 226-266.

Saraç, Huriye, **Öğretmen Benisa**, C 4, Broy Yayınevi, İstanbul 2005, 2017.

Saray, Mehmet, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye’nin Nato’ya Girişi: III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Hatıraları ve Belgeler**, Ankara 2000.

Sarıca, Murat-Teziç, Erdoğan-Eskiyurt, Özer, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1975.

Sarıbay, Ali Yaşar, **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.

Sarınay, Yusuf, “Türk Ocağı”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C 41, İstanbul 2012, s. 545-546.

Sarınay, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğın Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Yay., İstanbul 1994.

Sarınay, Yusuf, “Cumhuriyet Döneminde Balkan Ülkelerinden Ankara’ya Yapılan Göçler (1923-1990),” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVIII/81, Kasım 2001, s. 351-388.

Sarınay, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası-I, (1936-1938)”, Haz. Berna Türkdoğan, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, ATAM, Ankara 2010, s. 355-417.

Sarısaman, Sadık, “Taşrada Harf İnkılâbını Uygulanışı-Afyonkarahisar Örneği”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 3, Aralık 2006, s. 93-136.

Sarısır, Serdar, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık Girişimleri: Niğde Örneği”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, Sayı: 26, 2009, s. 199-216.

Sarol, Mükerrerem, **Bilinmeyen Menderes**, Kervan Yay., İstanbul 1983.

Satterthwaite, Joseph C., “The Truman Doctrine: Turkey”, **American Academy of Political and Social Science Annals**, 401, May 1972, s. 74-84.

Sayılan, Nazım Dünder, “Kore Harbinin Kaderini Dört Kez Değıştiren Tugay, Birinci Kunuri Savaşı”, **Dz. K. Dergisi**, Sayı: 57, Ankara Temmuz 1999.

Sbarounis, Athanase J., “Marshall Planı ve Karşılıklı Güvenlik Programı Ekonomisi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S 3-4, Yıl: Nisan-Temmuz 1951, s. 72-108.

Schacht, H., **Paranın Sihri**, Çev. Halit İlteber, Ak Yayınları Neşriyatı, İstanbul 1968.

Schaller, Michael, **The American Occupation of Japan and the Origins of the Cold War in Asia**, Oxford University Press, New York 1987.

Schellenberg, T.R., **Arşiv İdaresi**, Çev. Neclâ İlemin, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

Schlesinger, Arthur, “The Origins of the Cold War,” **Foreign Affairs**, 46, 1, October 1967.

Schnapper, Dominique, **Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair**, Çev. Özlem Okur, Kesit Yay., İstanbul 1994.

Schmidt, Manfred G., “Germany: The Grand Coalition State”, **Comparative European Politics**, Ed. Josep M. Colomer, 3. Baskı, New York 2008.

Schumacher, Edgar, **İkinci Dünya Tarihi**, Çev. Lütfullah Ecevit, Genel Kurmay Yay., İstanbul.

Selçuk, Mustafa, **Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı: Der-saadet Murahhaslığı**, Alfa Aktüel, Ankara 2013.

Selçuk, Sami, “Laiklik - Sivil Toplum: Homo Democraticus”, **Milliyet**, 12 Mart 1994.

Selçuk, Sami, “Laiklik ve Demokrasi”, **Türkiye Günlüğü**, 56, Yaz 1999, s. 46 vd.

Selek, Sebahattin, **Anadolu İhtilâli**, 5. Baskı, Örgün Yayınları, İstanbul 1981; Burçak Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1968; Cem Yay., İstanbul 1973.

Semiz, Yaşar, “1923-1950 Döneminde Türkiye’de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 27.

Sencer, Aslı Nur, **Tevfik Rüştü Aras Dönemi Olaylarla Türk-Dış Politikası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

Sencer, Yakut, **Türkiye’de Kentleşme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

Sencer, Muzaffer, **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Gün Matb., İstanbul 1971.

Sencer, Muzaffer, **Türkiye’nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Serbest, M. Bürkan, “Bağdat Paktı’nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye’nin Rolü”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 5, S 3, Kırgızistan 2016.

Serin, Necdet, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası, 1923-1973**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1975.

Sert, Hüseyin, “Bir Geleneğin Mirası: Cumhuriyet Dönemi Türk Dışişleri Bürokrasisi (1920-1960)”, Ed. İrşad Sami Yuca, Hidayet Kara, **Tanzimat’tan Günümüze Olaylar ve Kişiler Ekseninde Türk Hariciyesi**, Kitabevi, İstanbul 2019.

Sert, Hüseyin, “Diplomasi Cephesinin Neferleri: TBMM Hükûmetleri Döneminde Hariciye Vekaleti”, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Trakya Üniversitesi iş birliği ile 12-13 Mart 2020 tarihlerinde Edirne’de düzenlenen”, **Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışının 100 Yılı: Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu**.

Sertel, Yıldız, **Susmayan Adam**, Can Yay., İstanbul 2018.

Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Gözlem Yay., İstanbul 1977; Remzi Kitapevi, İstanbul 2001.

Sertel, Sabiha, **Roman Gibi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Server, Ferudun, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, İstanbul 1962.

Sever, Ayşegül, **Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958**, İstanbul 1997.

Sevintuna, Cevdet, “Mücadelede Kullanılan İlaçlar”, **Koruma**, C 3, S 27, Yıl: 15 Ağustos 1962, s. 14.

Sezer, Özcan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yapısal ve İşlevsel Dönüşümü**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Sezer Arığ, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okulları (1923-1938)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Sezer, Ayten, “İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. Yıl Özel Sayısı**, Cilt: XIV, Sayı: 42, Ankara 1998, s. 889-906.

Sharma, B. M., **Modern Governments**, 8. Baskı, Bombay 1969.

Shpuza, Gazmend, “1928-1930 Yıllarında Arnavut-Türk İlişkileri”, **Atatürk Yolu**, Ankara 1997, C 5, S 19, s. 303-313.

Sherrill, Charles H., **Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Nezdinde Bir Yıllık Elçilik**, Çev. Ahmet Ekrem, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1934.

Sherrill, Général Charles H., **Mustafa Kemal L’Homme-L’oeuvre-Le Pays Traduit de L’anglais Par Pierre Carolet**, Plon, Paris 1934.

Sherrill, General Charles H., **Üç Adam-Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini**, Çev. Cemal Bükerman, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937.

Shirer, William L., **Nazi İmparatorluğu’nun Doğuşu- Yükselişi ve Çöküşü, Cilt II**, Çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1968.

Shirer, William, **Nazi İmparatorluğu**, Çev. Rasih Güran, Cilt III, Garanti Matbaası, İstanbul 194.

Shmuelevitz, Aryeh, “Atatürk’s Policy toward the Great Powers: Principles and Guidelines”, **The Great Powers in the Middle East, 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, London 1988.

Sırakaya, Sevtap, “Von Papen Suikastinde Sovyet İzleri ve Sovyet Basınının Tutumu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C XXXIII, S 55, 2014, s. 380-392.

“Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Teşkilat ve Memurları Kanununa Bazı Hükümlerin eklenmesi”, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Cilt: 2, İçtima: 1.

“Sihhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin 10 Yıllık Mesaisi”, **Sihhi Mecmua, Fevkalade Nüshası**, Cilt: 9, S.İ.M.V., 1933.

Sıvış, Efe, **Türk Demokrasisinin Sıfır Noktası: Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019.

Simpson, J. Dwight, “Development as a Process: the Menderes Phase in Turkey”, **Middle East Journal**, C 19, S 2, 1965, s. 141-152.

Sinanoglu, Suat, “Lâyık Kelimesinin Etymomu ve Anlamları”, **Laiklik. I**, İstanbul 1954.

Smith, Anthony D., **Milliyetçilik Kuram, İdeoloji, Tarih**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Tarcan Matbaacılık, Ankara 2013.

Sonyel, Salahi R., “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?”, **Bellekten**, Cilt: XLII, Sayı: 165-168, Ankara 1978, s. 733-746.

Sonyel, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C II, 2. Baskı, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 1987.

Sonyel, Salahi R., “1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Mukavemet”, **Türk Kültürü (Atatürk Sayısı)**, Cilt: VIII, Sayı: 85, Kasım 1969, s. 35-52.

Sovyet ve Nazi Siyasal Münasebetlerine Ait Gizli Vesikalar ve Türkiye, Çev. Hamza Kelleci, Kültür Yay., İstanbul 1948.

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk’ten Hatıralar**, C II, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1973, 2010.

Soysal, Mümtaz, **İdeoloji Öldü mü?**, Bilgi Yayınları, Ankara 1995.

Soysal, İsmail, “1955 Bağdat Paketi”, **Bellekten**, C LV, S 212, Ankara Nisan 1991.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, C II, TTK, Ankara 1991.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Dış Münasebetleri ile İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları**, İş Bankası Yay., Ankara 1965.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt: I, TTK Yay., Ankara 1983, 1989, 2000.

Soysal, İsmail, "Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations, (1920-1990)", **Studies On Turkish-Arab Relations; Annual-6**, 1991.

Soysal, İsmail, "Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, 15-17 Ekim 1997, Türk Tarih Kurumu Sempozyumu, Ankara.

Soysal, İsmail, "Atatürk'ün Barışçı Politikası ve Dünyadaki Etkileri", **Atatürkçü Düşünce**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992, s. 1075-1093.

Soysal İlhami, **150'likler Kimdiler? Ne Yaptılar? Ne Oldular?**, İstanbul 1988.

Soysakerci, Serhat, "İktidar ve Siyaset Ekseninde Bir Dönem Anatomisi: Türk Hıfzıssıhha Mektebi (1928-1983)", **International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal**, Vol: 5, Issue: 24, 2019.

Söğütlü, İlyas, "Yakup kadri Karaosmanoğlu'nun Gözüyle Türk İnkılabı ve İnkılâp Kadrosu", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 23/2010, s. 201-208.

Sönmez, Şevket vd., "Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü Tarihçesi (1934-2002)", **Anadolu Araştırmaları**, S 16, İstanbul 2002, s. 145-150.

Sönmezoğlu, Faruk, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul 2011, 2015.

Sönmezoglu, Faruk (Dr.); **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul 2001.

Special Committee On Cyprus Affairs, **Cyprus; Past - Present- Future**, Ankara 1964.

Sprudz, Adolf, "Rebuilding Democracy in Latvia: Overcoming a Dual Legacy", **Democratic Consolidation in Eastern Europe**, Ed. Jan Zielonka, C 1, Oxford 2001.

Steiner, Jürg, **European Democracies**, 2. Baskı, London 1991.

Su, Kamil, **Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi**, ICOM Türkiye Milli Komitesi Yayını, İstanbul 1965.

Su, Mükerrerem Kamil-Mumcu, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük**, 16. Baskıya ek, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1995.

Subaşı, Necdet, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

Subaşı, Necdet, **Gündelik Hayat ve Dinsellik**, İz Yayınları, İstanbul 2004.

Sumbas, A., "Kadının Politik Temsil Meselesi Üzerine Bir Tartışma", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 53, Ekim 2015, s. 103-121.

Sunar, Lütfi, "Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C 2, S 1, 2004, s. 511.

Sungu, İhsan, "Tevhid-i Tedrisat", **Bellekten**, Cilt: 2, Sayı: 7-8, 1938, s. 397-431.

Sungursoy, Nizamettin Ali, "Dünya Savaşı Karşısında Endüstrimiz", **İktisadi Yürüyüş**, C 9, S 87, Yıl: 4, 30 Temmuz 1943, s. 6.

Suvla, Refii Şükrü, "Ziraatımıza Makine Girerken Göz Önünde Tutacağımız Meseleler", **Cumhuriyet**, 6 Aralık 1950, No: 9460.

Sükan, Faruk, **Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960**, Kültür Ofset Limited Şirketi Yayınları, Ankara 1991.

Sülker, Kemal, **Sabahattin Ali Dosyası**, Ant Yayınları, İstanbul 1968.

Sümer, Nurullah Esat, **Yeni Nizam**, Ankara 1945.

Sümerbank, **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank, 1933-1973**, Ankara 1973.

Sürekçi, Dilek, **1958 Yılı Ekonomik İstikrar Programı ve Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.

Süreyya, Şevket, "Plân Mefhumu Hakkında", **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 1, 5 Mayıs 1932, s. 11.

Süreyya, Şevket, "Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III", Haz. Özgür Erdem, **Kadro Aylık Fikir Mecmuası**, C 2, 20 Ağustos 1933, s. 4-11.

Sürmeli, S., **Millî Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

"Süryanîler", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: 30, Ankara 1981.

Süslü, Azmi-Balcıoğlu, Mustafa, **Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Şahin, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi, Bursa 1995, 2000, 2007.

Şahin, İsmail, **Demokrat Parti Hükûmetleri Dönemindeki Eğitim-Kültür Politikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.

Şahin Mustafa, Duman Ruşen, "Cumhuriyetin Yapılanma Sürecinde Müzik Eğitimi", **ÇTTAD**, VII/16-17, 2008/Bahar-Güz.

Şahin, Mustafa, **Millet Mektepleri (İzmir Örneği)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Şahin C.-Şahin M., “Osmanlı Son Dönemi İle Millî Mücadele Yıllarında Türk Kadınının, Sosyal, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri”, **Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2, 2013, s. 61-62.

Şahin, Funda, **Kadınların Siyasal Katılımları Çerçevesinde Kadın Meclislerinin Yerel Siyasetteki Etkinlikleri ve Üye Profilleri**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.

Şahingöz Mehmet, “Millî Mücadelede Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü”, **Hamdullah Suphi ve Gagauzlar**, Ed. Mehmet Şahingöz-Alper Alp, Türk Yurdu, Ankara 2016, s. 29-48.

Şakiroğlu, Mahmut, “Halkevleri Dergileri ve Neşriyatı”, **Kebikeç**, Yıl: 2, Sayı: 3, 1996, s. 131-142.

Şamiloğlu, Ali Rasizade, “Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları”, Çev. Muhibbi Ahmedov, **Belleten**, Cilt: LV/212, Nisan 1991, s. 239-255.

Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, 3. Baskı, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958.

Şapolyo, Enver Behnan, **Türk Gazeteciliği Tarihi Her Yönüyle Baskın**, Güven Matb., Ankara 1969.

Şapolyo, Enver Behnan, **Müzeler Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1936.

Şapolyo, Enver Behnan, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi**, Hamle Matbaası, İstanbul 1967.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **Allah'ı İnkâr Mümkün mü?**, Haz. N. Taylan, 5. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 2015.

“Şehir Dümdüz Harabe Halinde, Erzincan’daki Ölü ve Yaralıların Miktarı Çok Fazla”, **Vakit**, 29 Birincikanun 1939.

Şehsuvaroğlu, Bedi, **Atatürk’ün Sağlık Hayatı**, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981.

Şeker, Kadir, **İnönü Dönemi Kültür Hayatı, (1938-1950)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2000.

Şemsettin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 2002.

Şener, Sevda, **Cumhuriyet’in 75.Yılında Türk Tiyatrosu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

Şener, A., **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

Şener, Sefer, “Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 3, S 1, s. 141-148.

Şenol Cantek, Funda, “Ellili Yıllar Türkiye’sinde Basın”, **Türkiye’nin 1950’li Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2015, s.423-450.

Şenyapılı, Tansı, **Barakadan Gecekonduya, 1923-1960**, Ankara’da Kentsel Mekânın Dönüşümü, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Şeref Nuri, “İşkân Kanunu ve Yurtlandırma Politikamız II”, **Ulus**, 1 Ağustos 1935.

Şeyhanlıoğlu, Hüseyin, **Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti**, Kadim Yayınları, Ankara 2011.

Şıvgın, Hale, “Atatürk ve Türk Kadın Hakları”, **Erdem**, Cumhuriyet Özel Sayısı-I, Cilt: XI, Sayı: 31, 1999, s. 245-258.

Şimşir, Bilal N., **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Şimşir, Bilal N., **Bulgaristan Türkleri (1878-1985)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul.

Şimşir, Bilâl N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

Şimşir, Bilâl N., **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Şimşir, Bilal N., **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

Şimşir, Bilal N., **Atatürk'ün Hastalığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.

Şimşir, Bilal N., **Ankara...Ankara Bir Başkent'in Doğuşu**, Ankara 1988.

Şimşir, Bilâl N., **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, TTK. Yayınları, XVI. Dizi, Ankara 1990.

Şimşir, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

Şimşir, N. Bilal, "Ankara'nın Başkent Oluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, No: 20, Ankara, Mart 1991, s. 189-222.

Şimşir, Bilal N., "Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Üneydin'a Yönelge (Türk Arnavut İlişkileri Üzerine)", **SBF Dergisi**, Prof. Dr. Ahmet Şükrü Eşmer'e Armağan Sayısı, Numara:468.

Şimşir, Bilal N., "The Deportees of Malta and the Armenian Question", **Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)**, Boğaziçi University Publication, İstanbul 1984, s. 26-41.

Şimşir, Bilal, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C 2, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay., XVI. Dizi, Sayı 62, Ankara 2001.

Şimşir, Bilal, **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi**, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay., XXIII. Dizi, S 5, C 1, Ankara 2019.

“Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair 11 Nisan 1928 Tarih ve 1219 Numaralı Kanun”, **Düster** Üçüncü Tertip, Cilt: 9, İstanbul 1931.

Tabak, Serap, **Serbest Cumhuriyet Fırkası ve İzmir Vilayeti**, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Tacemen, Ahmet, **Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri (1769-1940)**, Türk Ocağı Adana Şubesi Yayınları, Adana 1990.

Taft, W. H., **Collected Works of William Howard Taft**, Volume 7: Taft Papers on League of Nations, Ohio University Press, Athens, OH, USA 2004.

“Taha Bey Kimdir?”, **Vakit**, 17 Mayıs 1924.

Tahir Gürçağlar, Şehnaz, **Türkiye’de Çevirinin Politikası ve Poetikası 1923-1960**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, Gizli Belgeler, Çev. Fahri Yazıcı, Sinan Yay., İstanbul 1972.

Takım, Abdullah, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, **SBF Dergisi**, C 67, S 2, 2012, s. 157-187.

Talas, Cahit, **Ekonomik Sistemler**, Doğan Yayınları, Ankara 1974.

Talu, Can Ömer-Söalp, Melike, **Mason Locaları Bir Emirle Kapatıldı**, Şira Yay., 2015.

Tamer, Aytül-Çavlin Bozbeyoğlu, Alanur, “1927 Nüfus Sayımının Türkiye’de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar”, **Nüfus-bilim Dergisi**, C 26, Y 2004.

Tamkoç, Metin, **The Warrior Diplomats, Guardians of the National Security and Modernization of Turkey**, University of Utah Press, Salt Lake City 1976.

Tan, Nail, **Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu**, TTK Basımevi, Ankara 2001.

Taner, Hasan, **Halkevleri Bibliyografyası**, Recep Ulusoğlu Bs., Ankara 1944.

Tanilli, Server, **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, 3. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 1982.

Tanör, Bülent, **Yerel Kongre İktidarları**, Afa Yayınları, İstanbul 1992.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri**, YKY, İstanbul 2017, 2002; Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

Tanrıöver Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu**, Haz. Fethi Tevetoğlu, C 2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, “Mucizeli Bir Ömür”, **Ulus**, 10.11.1943.

Tansel, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, Cilt: 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Tansel, Fevziye Abdullah, “Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884)”, **Bellekten**, C XVII, S 66, Y Nisan 1953, s. 223-249.

Tansuğ, Sezer, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993.

Tara, Şarık, **Şarık Tara Anlatıyor**, Doğan Kitabevi, İstanbul 2015.

Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, **Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor**, Ankara 1964.

Tarih IV, **Türkiye Cumhuriyeti**, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Taş, Mahir, “Menderes Döneminin Ekonomi Politliği ve 1958 İstikrar Programı”, **Mevzuat Dergisi**, S 76, Nisan 2004, s. 1-16.

Taş, N. Fahri, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İkinci Döneminde Bir Seçim Olayı”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2, 2012, s. 215-228.

Taşdemir, Serap, **Tek Parti Döneminde Sivas’ta Siyasal Hayat (1933-1946)**, Siyasal Kitabevi, Nisan 2014.

Taşdemirci, Ersoy, **Belgelerle 1933 Üniversite Reformu’nda Yabancı Bilim Adamları**, Ankara 1992.

Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Ocak 1951, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 92, Yıl: 9, Şubat 1951, s. 53-58.

Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl: 11, Mart 1953, s. 91-92, 118-121.

Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Eylül 1953, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 125, Yıl: 11, Kasım 1953, s. 338-346.

Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Kasım 1953, Maliye Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s. 24-29

Tatlıdil, Ercan, **Kentleşme ve Gecekondu**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1989.

Taylor, A. J. P., **The Origins of the Second World War**, Penguin, London 1964.

Tayşi, Vamık, “Türkiye’de Buğday İstihsalinin Son Senelerdeki Durumu ve Geleceği”, **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Yıl: 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 266.

TBMM Albümü (1950-1980), Cilt: 2, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1; **TBMM Albümü(1920-2010)**, Cilt 1 Araştırma: Mehmet Şahin, Ed. Sema Yıldırım, Behçet, Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Hakla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığı, Haz. Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı ve diğerleri, Ankara 2009.

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, TCBDAGM Yayınları, Ankara 1993.

T.C.Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)**, Ankara 1973.

T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, **Niyet Mektubu**, Sayı: B.02.1 HM .D. DEİ.02.00/500, 09 Aralık 1999.

TCMB, **Yıllık Rapor, 1946, 1947.**

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Kurtuluş Savaşımız, 1919-1922**, “Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl” Serisi, Ankara 1973.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Belirleme Genel Müdürlüğü, **Türkiye'nin Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin ilk on yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, Ankara 1974.

T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, **Dünya Bankası Grubu-Türkiye İşbirliği: Ülke Programının Görünümü**, Nisan 2015.

TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Mars Matbaası, Ankara 1973.

Tecer, Meral, **Türkiye Ekonomisi**, TODAİE, Ankara 2005.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişmesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, s. 663-667.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C I, İletişim Yayınları, İstanbul 2013; C II, İstanbul 2014.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Hey'et-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Meslek Programı”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu 1923-1938**, İstanbul 1977, s. 283-363.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayını, Ankara 1982.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, ÖDTÜ Yayını, Ankara 1977.

Tekeli, Sait Tahsin, “Türkiye’de Buğday Meselesi”, **Ziraat Dünyası**, S 53, Yıl: 4, Haziran 1954, s. 2.

Tekeli, Sait Tahsin, “Yeni Şeker Fabrikalarımız”, **Ziraat Dünyası**, S 53, Yıl: 4 Haziran 1954, s. 4.

Tekeli, Sait Tahsin “Devlet Çiftliklerimizdeki Gelişmeler”, **Ziraat Dünyası**, S 54, Yıl: 4, Temmuz 1954, s. 3

Tekeli, İlhan-Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, **Toplum ve Bilim**, Yaz-Güz 1978, s. 44-110.

Tekişik, Hüseyin Hüsnü, **Birleştirilmiş Sınıflı Köy Okullarında Öğretim**, (Geliştirilmiş Üçüncü Basım), Rehber Yayınevi, Ankara 2000.

Tekin, Talat, “Atatürk ve Türk Dilinde Reform”, **Erdem**, 1988, s. 1023-1043.

Tekin Alp, **Kemalizm**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1936.

Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 65, Mayıs 2019.

Tellal, Erel **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, Cilt I: 1919-1980, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Tellioglu, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 55, Erzurum 2016, s. 209-224.

Temel, Mehmet, **Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele**, İstanbul 2008.

Teoman, H. Nahit, “Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru”, **Tomurcuk**, C 6, S 63, Yıl: 6, Mart 1957, s. 20.

Terrainne, John, **European war 1939-1945**, Hodder and Stoughton, London 1935.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Tevfik Tarık, **Gümrük Kanunları ve Muaddel Tarife-i Umumiyyesi**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1924.

Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Yurt Yayınevi, İstanbul 1982; Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Tezer, Şükrü, **Atatürk’ün Hatıra Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

Teziç Erdoğan, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul 1976.

The Dynamics of World Power: A Documentary History of United States Foreign Policy, 1945-1973, Vol. I, General editor, Arthur M. Schlesinger, Jr., Chelsea House Publishers, New York 1973.

The Forrestal Diaries, Edited by Walter Millis, The Viking Press, New York 1951.

Thomas, Lewis V.-Richard N. Frye, **The United States and Turkey and Iran**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1951.

Thubron, Colin, **Journey Into Cyprus**, Middlesex 1986.

Til, Nedim, “Tarım Eğitiminin 127. ve Halkalı Ziraat Okulunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle”, **Başak**, Özel Sayı, Yıl: Ocak 1973, s. 10.

Timur Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara 1993, s. 157.

Tingsten, Herbert, “Türkiye’de Devlet Sosyalizmi ve Yeni Liberalizm”, **Türk Ekonomisi**, S 96, Yıl: 9, Haziran 1951, s. 169-170.

Timur, Taner, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Yayınları, Ankara 2001, s.204.

Tiryaki, Ahmet, “Dünya Bankası Grubu”. **Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar**, Ed. Özgür Tonus ve Nazım Çatalbaş, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2013. s. 82-108.

Tonus, Özgür-Karluk, Rıdvan, “Küresel Ekonomik Örgütler”. **Uluslararası Örgütler**, Ed. Çınar Özen ve Özgür Tonus, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2013. s.92-119.

Toker, Metin, **Demokrat Parti Yokuş Aşağı 1954-1957**, Bilgi Yayınları, Ankara 1991.

Toker, Metin; **DP’nin Altın Yılları 1950-1954**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, 1998.

Tokgöz, Erdiñç, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2007)**, İmaj Yayınevi, Ankara 2007, s. 118-119; **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2011.

Tokol, Aysen, “Günümüz Türkiye’sinde Sosyal Sorunlar ve Sosyal Politika Uygulamaları”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Dora Yayıncılık, Bursa 2012, s. 509-523.

Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında Kanun Layihası ve Muvakkat Encümen Mazbatası, 15.05.1943.

Toksoy, Nurcan, **Halkevleri; Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Kitabevi, Ankara 2007.

Tonguç, Engin, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yayınları, İstanbul 1970.

Tonguç, İ. Hakkı, **Eğitim Yolu İle Canlandırılacak Köy**, 2. Baskı, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı yayını, Ankara 1998.

Tonguç, İsmail Hakkı, **Canlandırılacak Köy**, İstanbul 1947.

Topçu, İlyas, “Demokrat Parti’li Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, **İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No 17, Ocak 2019.

Toprak, Zafer, **Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.

Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 205-238.

Toprak, Zafer, **Sümerbank Holding A.Ş.**, Creative Yayıncılık, İstanbul 1990.

Toprak, Zafer, “Erzurum Yöresinde Besicilik ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi,” **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 – Erzurum)**, Drl. Y. Aslan & S. Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 637-642.

Toprak, Zafer, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi-Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914-1918**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Toprak, Zafer, **Ulusal’dan Küresel’e Millî Reasürans T.A.Ş. ve Türkiye’de Reasüransın Evrimi**, Tarih Vakfı-Millî Reasürans, İstanbul 2009, 2003.

Toprak, Zafer, **Geçmişten Geleceği Anadolu Sigorta-Türkiye’nin Sigortası**, Anadolu Sigorta Yayını, İstanbul 2010.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm 1908-1935**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul Ekim 2016.

Toprak, Zafer, “Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu 14-16 Ocak 1977**, Murat Matb., İstanbul 1977, s.13-37.

Toprak, Zafer, “İkinci Meşrutiyet’te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, **Toplum ve Bilim**, Bahar 1977 (1), s. 92-123.

Toprak, Metin, “İzmir İktisat Kongresi: Bir Gelecek Perspektifi”, **İktisat, İşletme ve Finans**, C 19, S 214, s. 115-131.

Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.

Topuz, Hıfzı, “6/7 Eylül Olayları ve Aknoz Paşa’nın Yasakları”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 81, İstanbul Eylül 2000, s. 33-41.

Torun, Esman, **II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kültürel Değişimler -İç ve Dış Etkenler- (1945-1960)**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2006.

Tosik, Fadime, **Tevfik Rüştü Aras’ın Siyasi Kişiliği**, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2002.

Toska, Zehra, “Cumhuriyet’in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Toynbee, Arnold, **Türkiye ve Avrupa**, Örgün Yay., İstanbul 2002.

Toynbee, Arnold, **Change and Habit: The Challenge of Our Time**, New York 1992.

Toynbee , Arnold J., **Documents on International Affairs 1939-1946**, Vol I, Oxford Un. Press, 1951.

Tozlu, Necmettin, **Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar**, Akçağ Yayınları, Ankara 1991.

Tökin, Firuzan Hüsrev, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişimi 1839-1965**, İstanbul 1965.

Töre, Enver, “Atatürk ve Sonrası Dönemi Tiyatro Faaliyetleri”, **Tükler**, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Tören, Tolga, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2007.

Trikupis, Nikolaos, **Hatıralarım**, Çev. Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Yayınları, İstanbul 1967.

Truman, Harry S., **Strictly Personal and Confidential: the Letters Harry Truman never Mailed**, Edited by Monte M. Poen, University of Missouri Press, Columbia and London 1999.

Tschirgi, Neclâ Yongaçoğlu, **Laying the Foundations of Contemporary Turkish Foreign Policy, 1945-1952**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Toronto, 1980.

Tuna, Işıl, “Türkiye’nin Uyguladığı Göçmen Politikası Bağlamında Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göçü (1950-1951)”, **Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı**, Ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s. 555-578.

Tuna, Işıl, **Türkiye’de Çok Partili Dönemin Başlangıcından 27 Mayıs Darbesine Kadar İktidar-Muhalefet İlişkileri 1946-1960**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Tuna, Serkan, “Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946”, **Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7, 13, s. 86-121.

Tuna, Osman Nedim, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. Baskı, Araştırma Eğitim Ekin Yayınları, İstanbul 1982.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938); Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk (1918-1938)**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981.

Tunaya, Tarık Zafer, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası ayrı bası**, C 23, Sayı: 3-4, sene 1957, İstanbul 1958.

Tunaya, Tarık Zafer, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş”, **(İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Hususi Hukuku Ord. Profesörü Muammer Reşit Seviğ’e Armağan’dan ayrı baskı)**, İstanbul 1956.

Tunca, Elif Asude, “Türk Harf Devriminin Halka Tanıtımı Çalışmaları”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 2, S 2, Aralık 2006, s. 116-117.

“Tunceli Vilayeti, Dâhiliye Vekili Hükûmetin Başardığı İslah Hareketlerini Anlattı,” **Akşam**, 8 Temmuz 1939.

Tuncer Yücel-Hacaloğlu, Memişoğlu Ragıp Haz., **Türk Ocakları Tarihi**, C 1, Türk Yurdu Yay., Ankara 1998.

Tunçay, Mete, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, 3. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 1978.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyet'in de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, Ankara 1981; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, 3. Baskı, İstanbul 1992, 3. Baskı, İstanbul 2005; Yurt Yayınları, Ankara 1981.

Tunçay, Mete-Haluk Özden, “Bir Tek Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 1984, s. 6-20.

Tural, Erkan, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiye-i Vilâyât Talimatnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 1, 2005, s. 72.

Turan, Kemal, **Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi ve Mehmet Rüştü Uzel**, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

Turan, Sibel, “Balkanlar ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Ed. Haydar Çakmak, Platin Yayınları, Ankara 2008, s. 471-484.

Turan, Şerafettin, **İsmet İnönü**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2003, s. 140-142.

Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, 2008.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 3.Kitap 2.Bölüm; **Türk Devrim Tarihi 4. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1995, 1996, 1999.

Turan, Şerafettin, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982, 2019.

Turan, Şerafettin-Sevgi Özel, **75. Yılda Türkçenin ve Dil Devriminin Öyküsü**, Dil Derneği Yayınları, Ankara 2016.

Turan, Şerafettin, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Türkiye'nin Bilim, Eğitim ve Kültürel Yaşamındaki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 2003, s. 199-234.

Turan, Şerafettin; “Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı”, **Belleten**, TTK Yayınları, Cilt: XXIX, Sayı: 113, Yıl: 1965, Ocak, Ankara, s. 77-119.

Turan, İlter, **NATO İttifakının Stratejik ve Politik Sorunları**, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, 1972.

Turan, İlter, “Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim, Kemalist Dönem ve Sonrası”, **Türkiye’de Kamu Yönetimi**, Ed. Burhan Aykaç ve diğerleri, Yargı Yayınevi, 2003.

Turan, Fefik vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Okutman Yayıncılık, Ankara 2011.

Turan, Ömer, “1926 Hukuk İnkılabının Fikri Temelleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI, S 32, Ankara 1995, s. 477-492.

Turgut, Serdar, **DP Döneminde Türkiye Ekonomisi**, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme, Ankara 1991.

Turgut Hulusi Dr.l., **Kılıç Ali’nin Anıları**, İş Bankası Yay., İstanbul.

Turner, Henry Ashby, **Germany From Partition to Reunification: A Revised Edition of the Two Germanies Since 1945**, Yale University Press, New Haven 1992.

TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012.

Tünay, Muharrem “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 2.4.1985, s. 245-256.

Türk, İsmail, **Atatürk ve Türk Mali Sistemi: Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1982.

Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Haz. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2000, 1985.

Türk Hukuk Lügati, 3. Baskı, Ankara 1991.

Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009, TBMM Yayınları, Ankara 2009.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara 1989.

Türk Dış Politikası, Ed. Oral Sander, C I, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Türk İstiklal Harbi II inci Cilt Batı Cephesi 6 ncı Kısım 2 nci Kitap Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922), Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1968.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2011.

Türkiye Cumhuriyeti 1939-1940 İstatistik Yıllığı, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1941.

Türkiye Cumhuriyeti 1950 İstatistik Yıllığı, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1950.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927, İstanbul 1927.

Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1972.

Türkiye Cumhuriyeti Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Meclis İdaresi Tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Muvazene-i Maliye ve Ticaret Encümenlerinden müteşekkil Hey'et-i Umumiyyeye Takdim Olunun 1 Mayıs 1341-31 Kanun-ı evvel 1341 Senesi Sekiz Aylık Bilançosuna ait Rapordur, İstanbul Kağıtçılık ve Matbacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekaleti Varidat Müdüriyet-i Umumiyesi, Varidat Kanunları, C 2, “Kazanç Vergisi Kanunu’nun bazı maddelerini muaddel 21 Mayıs 1927 tarihli ve 1038 nümerolu kanunun suret-i tatbikiyyesine dair olan talimatname”, Türk Ocakları Merkez Hey’eti Matbaası, Ankara 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekaleti Varidat Müdüriyet-i Umumiyesi, Varidat Kanunları, C 3, “Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi Hakkında Kanun”, Türk Ocakları Merkez Hey’eti Matbaası, Ankara 1928.

Türk’ün Altın Kitabı, Gazi’nin Hayatı, İleri Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005.

Türkdoğan, Berna, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, ATAM, Ankara 2010.

Türker, Orhan, “6/7 Eylül Olaylarının İstanbul Rum Basınındaki Yansımaları”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 30, Sayı: 177, Eylül 1998, s. 13-16.

Türker, Hasan, “Basında ‘Hanedan-ı Hilafet’ Tartışmaları ve Hilafetin Kaldırılması”, **ÇTTAD**, Haziran 1998, Sayı: 3, s. 67-92.

Türkeş, Mustafa, “The Balkan Pact and Its Immediate Implications for The Balkan States, 1930-1934”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 30, No. 1, 1994, s. 123-144.

Türkeş, Mustafa, **Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge, Ankara 1999.

Türkeş, Alpaslan, **1944 Milliyetçilik Olayı**, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1972.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1949-1957, TC Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1957.

Türkiye Dış Politikası'nda 50 Yıl, İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.

Türkiye İstatistik Kurumu, **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara 2012.

Türkiye'de Siyasi Dernekler II, T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatından, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1950.

Türkkan, Reha Oğuz, **Arayan Adam**, C II, Pozitif Yayınları, İstanbul 2011.

Türkmen, İsmet, "1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası", Serkan Kekevi-Yunus Emre Tekinsoy-İsmet Türkmen Ed., **Türk Dış Politikası 1830-1989**, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

Türkmen, Füsun, **Kırılğan İttifaktan Model Ortaklığa Türkiye-ABD İlişkileri**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Türkmen, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu Ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Bengi Yayınları, Ankara 2001.

Türkmen, Zekeriya, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XVII, Sayı: 49, Ankara 2001.

Türkoğlu, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s. 164-166.

Türsan, Nurettin Drl., **Ankara'nın Başkent Oluşu**, İstanbul 1981.

Tüzün, Necat, **Atatürk Halkçılığı**, Ankara 1987.

Uçankuş, Hasan Tahsin, **Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Uçar, Aslı, **1950'ler Türkiye'sinde Edebiyat Dergileri**, 2. Baskı, Vakıfbank Kültür Yay., İstanbul 2019.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, 1995, 2000.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-2010**, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995.

Uçarol Rifat, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., C 13, s. 445-448.

Ullrich, Volker, **Hitler: Volume I: Ascent 1889-1939**, Translated by Jefferson Chase, The Bodley Head, Penguin Random House, London 2013.

Ulu, Cafer, "Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemal'in Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği", **Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, C XXXIII, S 55, Mart 2014, s. 277-302.

Uludağ, İlhan-Arican, Erişah, **Türkiye Ekonomisi (Teori-Politika-Uygulama)**, Der Yayınları, İstanbul 2003.

Uluğbay, Hikmet, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Turkish Daily News Yayınları, Ankara 1995.

Uluöz, Mustafa-Ünver, Oğuz, "Amerika'dan İthal Edilen Soft White ve Red Winter Buğdaylarının Ekmekçilik Değeri Üzerinde Araştırmalar", **TMO Dergisi**, S 17, Yıl: 2, Ağustos 1956, s. 4.

Uluslan, Şayan, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi, (Öncesi ve Sonrası)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 16-17, Bahar-Güz 2008, s. 237-258.

Uluskan, Seda Bayındır, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Ulusoy, İzzettin, “Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma Modeli (1923-1938)”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 2, 2017, s. 111-124.

Ulusoy, Recep, “Dünya Bankası ve Türkiye”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi (Stratejik Öngörü Dergisi)**, Sayı: 12, 2008, s. 71-77.

Umar, Bilge, **İzmir’de Yunanlıların Son Günleri**, Bilgi yay., İstanbul 1968.

Umar, Ömer Osman, **Bağdat Paktı**, Ankara 2013.

Umar, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, ATAM, Ankara 2004.

Umar, Ömer Osman Turgay, Murat, “1950 Genel Seçimlerinin Türk Basınındaki Yansımaları”, **Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim 2016, Elazığ**, C 2, Yay. Haz. Merve Uğur, ATAM Yay, Ankara 2018, s. 1305-1333.

Unat, Hamdi, “Köy Kalkınmasında veya Zirai Kalkınmada Ziraat Teşkilatının Rolü”, **Ziraat Dünyası**, S 31, Yıl: 3, Ağustos 1952, s. 5.

Unat, Faik Reşit, “TBMM’nin birinci devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: 3, Sayı: 13, Ağustos 1944.

Unat, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara 1964.

Unat, Ekrem Kadri, “Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar”, **Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, İstanbul 1982.

Unat, Ekrem Kadri, “Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar”, **Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, İstanbul 1982.

Unat, Ekrem Kadri, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bakterioloji ve Viroloji**, İstanbul 1970.

Ungan, Kemal, “Anıt-Kabir Ağaçlandırma İşleri”, **Orman ve Av Dergisi**, Özel Sayı, Ankara Kasım 1973.

Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, 1908-1950**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, 2017.

Us, Asım, **Hatıra Notları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, 2012.

Uslu, Nasuh, **Türk Amerikan İlişkileri**, Ankara 2000.

Uslu Ahmet, **Çanakkale Gazileri**, Seddülbahir 1915 Özel Müzesi Yayınları, Çanakkale 2010.

Uslu, Adem, **2000’li Yıllarda Türk Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Çalışmalarının Mülki Sistem ve Mülki İdare Amirliği Mesleği Üzerindeki Etkileri**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2014.

Utkugün, Ceren, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Ekonomik Sıkıntıların Sosyal Hayata Etkileri (1939-1945)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul 2012, 1999.

Uygun, Oktay, “Tek Parti Rejimi ve Demokrasi”, **Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışının 100. Yılına Armağan**, TBMM ve Millî Egemenlik, Haz. Murat Alper Parlak-Erdem Ünlen, AKDITYK, ATAM Yayınları, Ankara 2020, s. 473-482.

Uysal, Doğan, **IMF Politikaları ve Türkiye**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2004.

Uz, Ayfer, “Erken Cumhuriyet Dönemi Sanat Politikaları ile Toplumun Sanatsal Gelişimine Plastik Sanatlar Çerçevesinde Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları 25-26**, 2011 Güz-2012 Bahar, Basım Tarihi: 2013, s. 9-24.

Uzgel, İlhan, “Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye”, Ed. Bas-
kın Oran, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar, Cilt 1:1919-1980**, İletişim Yay., İstanbul 2001.

Uzman, Nasrullah, **Türkiye'nin Mülteci ve Muhacir Politikaları (1923-1947)**, Ankara 2018.

Uzman, Nurullah, “Balkan Paktı ve Basındaki Yansımaları”, **Yedinci Uluslararası Atatürk Kongresi**, 17-22 Kasım 2011, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 1257-1304.

Uzun, Ayşe Meral, “Yoksulluk Olgusu ve Dünya Bankası”, **Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 4, Sayı: 2, 2003, s. 155-173.

Uzun, Aydın Derya, “Cumhuriyet Dönemine Işık Tutan İki Heykeltraş; Mahir Tomruk ve Ali Nejat Sirer”, **İstanbul Journal of Social Sciences**, Issue: 3, 2013, s. 3-17.

Uzun, Hakan, “Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl 22, C 11, Sayı: 43, Ankara Bahar 2009, s. 531-554.

Uzun Hakan, **Atatürk'ün Nutuk'unun İçerik Analizi**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2005.

Uzun, Hakan, “Okuyan, Düşünen, Yazan Bir Asker ve Devlet Adamı: Atatürk ve Yazdığı Eserler”, **Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2015, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları**, 42, Ankara 2015, s. 29-55.

Uzun, Hakan, “Yazdığı Eserlerde Atatürk'ü Tanımak Ve Anlamak: M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 59, Güz 2016, s. 165-180.

Uzun, Hakan, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.

Uzun, Hakan, “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Millî Şef Kavramları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, IX/20-21, 2010/Bahar-Güz, s. 233-271.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, T.T.K. Yayınları, VIII. Dizi, Ankara 1969.

“Üçler Komitesi'nde İhtilâf Var...”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 11 Aralık 1925.

Üçok, Bahriye **İslam Tarihi, Emeviler-Abbasiler**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

Üçok, Bahriye, “Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri”, **Halkevleri Dergisi**, Sayı: 109, 1975.

Üçok, Bahriye, **İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar**, 3.Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Üçüncü N. Â., **Muamele Vergisi ve Tatbikatı ile Şerh ve İzahları**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942.

Ülken, Yüksel, “Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 42, S 1-4, s. 13.25.

Ülken, Yüksel, **Atatürk ve İktisat: İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

Ülkmen, İ. H., **Muamele ve İstihlâk Vergileri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1939.

Ülkütaşır, M. Şakir, **Cumhuriyetin 50. Yılında Atatürk ve Harf Devrimi**, TDK Yay. Ankara 1973.

Ülman, A. Halûk, **İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, 1939-1947, Sevinç Matbaası, Ankara 1961.

Ülman, A. Haluk, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)**, Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Yay., Ankara 1970.

Ülman, A. Halûk, “Sovyetler ve Türk Boğazları”, **Forum**, Cilt: XIII, Sayı: 162, s. 7-8.

Ülman, A. Haluk, “İkinci Cihan Savaşı İçinde Türk-Sovyet Münasebetleri”, **Forum**, Cilt: XII, Sayı: 153, 15 Ağustos 1960.

Ülman, Haluk ve Oral Sander, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: XXVII, No 1, Mart 1972, s. 1-24.

Ülman, Haluk, Orta Doğu Buhranı, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 1958 C 13, S 4, 1958, s. 260.

Ünar, Şükrü, **Atatürk Döneminde (1923-1938) Eski Eser Politikaları ve Türkiye’de Yapılan Kazı Çalışmaları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013.

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Atatürk’ün Hastalığı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 395, Ankara 1981.

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar**, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1943.

Ünsal, Erdal, **Uluslararası İktisat**, İmaj Yayınevi, Ankara 2005.

Üstel, Füsun, **“Makbul Vatandaş’ın Peşinde” II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim, İstanbul 2004.

Üstel, Fusun, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim, İstanbul 1997, 2010.

Üstün Kemal, **Menemen Olayı ve Kubilay**, 2. Baskı, İstanbul 1978.

Üstün, Hasan, “Türkiye’de Gazete Dağıtımını Yaygınlaştırma Girişimleri (1930-1945)”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 34, İstanbul 2011, s. 107-126.

Üzen, İsmet-Özgen, Yüksel, **Bir Milletın Atasına Vedası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

Xydis, Stephen G., “New Light on the Big Three Crisisover Turkey in 1945”, **The Middle East Journal**, 4, Autumn 1960, s. 416-432.

Qassam KH Al-Jumailiy, **Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

Walters, F. P., **A History of the League of Nations**, 2 Volumes, Oxford University Press, New York 1952.

Wasshott, Nicholas, **Keynes-Hayek Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma**, Küy Yayınları, 2017.

Watt, D.Cameron, “The Saadabad Pact of 8 July 1937”, **The Great Powers in the Middle East 1919-1939**, Ed. Uriel Dann, Holmes & Meier, New York 1988.

Weisband, Edward, **İkinci Dünya Savaşında İnönü’nün Dış Politikası**, Çev. M. Ali, Kayabal, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, E-Kıtaparşivi, 2000, Örgün Yayınevi, İstanbul 2002; Özyaydın Matbaası, İstanbul 1974.

Weisband, Edward, **Turkish Foreign Policy 1943-1945 Small State Diplomacy and Great PowerPolitics**, Princeton University, USA 1973.

Weitz, John, **Hitler’s Banker, Hjalmar Horace Greety Schacht**, Warner Books, London 1999.

Whittlesey, Derwenti “Jeopolitik: Haushofer”, Ed. Edward Mead Earle, **Modern Stratejinin Yaratıcıları**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara Mayıs 2003, s. 327-344.

Widmann, Horst, **Atatürk Üniversite Reformu**, Çev. A. Kazancıgil-S. Bozkurt, İstanbul 1981.

Wilson, Howard E.-İlhan Başgöz, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Milli Eğitim ve Atatürk**, Dost Yayınları, Ankara 1968.

Wofford, Kate V., **Türkiye Köy İlkokulları Hakkında Rapor**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952.

Wright, Quincy, “The Lend-Lease Bill and International Law”, **The American Journal of International Law**, Vol. 35, No. 2, April 1941, s. 305-314.

Varol, Muharrem; “Osmanlı Devleti’nde Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih’in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 23, 2010, s. 39-68.

Varcan, Nezih-Tufan Çakır, **Maliye Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000.

Vamık D. Volkan-Norman Itzkowitz, **Ölümsüz Atatürk**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1998

Vanezis, PN., **Cyprus Crime Without Punishment**, Regal Printing Ltd., Hong Kong 2000.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Millî Mücadele Anılarım**, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul 1983.

Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, **Medeni Hukukun Umumi Esasları**, 3. Baskı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1948.

Velikov, Stefan, **Kemalist İhtilal ve Bulgaristan (1918-1922)**, Çev. Naime Yılmaer, Kitap Yayınları, İstanbul 1969.

“Vilayet Nizamnameleri Fransa’dan mı İktibas Edilmiştir?”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 52, Sayı: 1, s. 1-32.

Vergin, Nur, “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin “Bitmeyen Senfoni’si”, **Türkiye Günlüğü**, XXIX (Temmuz-Ağustos) 1994.

Viton, Albert, “The Power Clash in Ankara”, **Common Sense**, Vol.8, August 1939, p. 13-15.

Vogel, Thomas, **Weltkrieg**, Dossier der Zweiter Weltkrieg, Bundeszentrale für politische Bildung, Berlin, erstellt am 27.10.2020.

Von Papen, Franz, **Memoirs**, Translated By Brian Connell, , Andre Deutsch Limited, London y.y..

Von Zur Mühlen-Tekindor, Sevinç, “Korean War in the Turkish Press”, **Turkish Studies**, 2012, C 13, S 3, s. 525-535.

Vural, Mithat Kadri, “En Büyük Tehlike Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 18-19, Yıl: 2009/Bahar-Güz, s. 39-53.

Yakınlarından Hatıralar, Asaf İlbay Anlatıyor, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Yakıt, İsmail, **Atatürk ve Din**, 4. Baskı, SDÜ. Yay., Isparta 2002.

Yakut, Esra, “Uluslararası Sistemin Yeniden Şekillendirilmesi (1919-1929)”, Ed. Çağrı Erhan ve Esra Yakut, **Siyasi Tarih-I**, 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.

Yalçın, E. Semih - Koca, Salim, **Mustafa Kemal Paşanın Anadolu’ya Geçişi**, Berikan Yayınları, Ankara 2005.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar**, T.İş Bankası Yay., İstanbul 2000.

Yalçın, Hüseyin Cahit, “Niçin Zafere Rağmen Dünya Böylesine Meyus”, **Tanin**, 26 Haziran 1945.

Yalçın, Hüseyin Cahit, “İkinci Cihan Harbi ve İsmet İnönü”, **Ulus**, 5 Temmuz 1950.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, (1922-1971)**, C 2-3-4, İstanbul 1970, 1971, 1997.

Yanardağ, Ayşe, **Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2018.

Yanardağ, Ayşe, “Cumhuriyet Dönemi Darülfünun Tartışmaları ve 1933 Darülfünun Reformu”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 56, Ekim 2017, s. 112-133.

Yanık, Lerna, “Atlantik Paktı’ndan NATO’ya: Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Türkiye’nin Konumu ve Uluslararası Rolü Tartışmalarından Bir Kesit”, **Uluslararası İlişkiler**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 29-50.

Yasa, İbrahim, **Ankara’da Gecekondu Aileleri**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1966.

Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanı Konuşmaları, TBMM Yayınları, Ankara 2011.

Yeni Sabah, 9 Ekim 1942.

Yaşa, Memduh, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978**, Akbank Yayınları, Ankara 1980.

Yaveri Atatürk’ü Anlatıyor, Yay. Haz. Can Dünder, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

Yavi, Ersal Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?, Yazıcı Yayınevi, 2001.

Yavuz, Celalettin, **Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara 2005.

Yavuz, Fehmi, **Şehircilik Ders Kitabı**, Ankara Üniversitesi, SBF Yayınları, Ankara 1953.

Yavuz, Fehmi, “Yurt Ölçüsünde İskân Problemi ve Bölge=Memleket Plancılığı”, **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 13, S 3, Yıl: 1958, s. 131-149.

Yavuz, Fehmi-Keleş, Ruşen-Geray, Cevat, **Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1978.

Yavuz, Nuri, “İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Balkanlara Girmesi ve Türk-Alman Münasebetlerine Tesiri”, **Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1988, s. 155-161.

Yavuz, Ahmet, **Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, Takım: I, Cilt: I, Kitap: II, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

Yayla, Yıldızhan, **Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri Tevsi-i Mezu-niyet ve Tefrik-i Vezaif**, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul 1984.

Yazıcı, Tahsin, **Kore Birinci Türk Tugayında Hatıralarım**, Ülkü Basımevi, İstanbul 1963.

Yazıcıoğlu, Hulusi, **Bir Din Politikası: Laiklik**, M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul 1993.

Yazıcıoğlu, Turgut, “Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Memleketimizde Yüksek Ziraat Öğretiminin Tarihçesi”, **Kuruluşundan Yirmi Beşinci Yılında A.Ü. Ziraat Fakültesi**, Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Ankara 1958, s. 9.

Yazıcıoğlu, Turgut, “Memleketimizde Ziraat Öğretiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai Öğretim Kurumlarımız”, **Ziraat Dergisi** Özel Sayı, S 176-177, Yıl: XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 6-10.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, **Ahkâm-ı Evkâf/Taşbasma**, Mekteb-i Mülkiye Derslerinden, İstanbul 1327.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Diyanet İşleri Reislği, İstanbul 1935.

Yazgan, Teoman, **Örnek Bir Cumhuriyet Kurumu Devlet Tiyatrosu Tatbikat Sahnesi ve Sonraki Yıllar**, Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü Yayını, Kasım 2009.

Yazman, Aslan Tufan, **Atatürk'le Beraber**, Ankara 1969.

Yazman, Aslan Tufan, "400 Milyon Sermaye İle Kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu Nasıl Çalışıyor? Neler İmal Ediyor?", **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 279-280, Yıl: 12, 18 Ağustos 1951, s. 24-26.

Yediyıldız, Bahaeddin "Kültür ve Yenileşme", **Türk Kültürü**, Ankara 1982, XX/231.

Yellice, Gürhan, "İtalyan-Bulgar Revizyonist Politikaları Karşısında Türkiye'nin Balkan Antantı'nı "Ayakta Tutma" Girişimleri ve Türk-Yunan İttifak Arayışları", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 16 (1), s. 537-578.

Yenal, O., **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 2017.

Yeniay, H., **Ekonomik ve Finansal Kanunlar ve Diğer Mevzuat Serisi, kitap 1 – Vergiler**, Şirketi Mürettibiye Masımevi, İstanbul 1935.

Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, 1. Dünya Savaşından 1971'e, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976.

Yerasimos, Stefanos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye** (iç.), DrI. İrvin Cemil Schick- Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yayınları, 2003.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, **İngiltere ve Amerika'nın Orta Doğu Savunma Projeleri ve Türkiye (1950-1954)**, Ankara 2000.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, **The Baghdad Pact Anglo-American Defence Policies in the Middle East 1950-1959**, Routledge 2005.

Yeşilot, Okan- Yılmaz, Deniz-Çağlar, Özlem-Köksal, Yeşim-Gürışık, Bihter, Ed., **Türk Dünyasında Ortak Alfabe: Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler**, Ötüken Yay., İstanbul 2020.

Yeşilyurt, Süleyman, **Bayar Gerçeği**, Ankara 1956.

Yetkin, Çetin **SCF Olayı**, 3. Baskı, Otopsi, İstanbul 2004.

Yetkin, Çetin, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1983.

Yetim, Fahri, **Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelemesi (1957-1960)**, Doktora Tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Yetkin, Çetin, **Struma**, Gürer Yayınları, İstanbul 2008, s. 80-82.

Yıldız, Nuran, “Demokrat Parti İktidarı (1950-1960) ve Basın”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, 1997, s. 481-505.

Yıldız, Murat, “1945-1960 Dönemi Hazırlanan Yabancı Raporların Türk Sanayi Politikalarına Etkileri”, **Turkish Studies**, C 12, S 31, 2017, s. 303-318.

Yıldız, Hakkı, “Teknik Ziraat Okullarının Zirai Hamlemizdeki Önemi”, **Ülkü**, C 10 S 111, Yıl: 1 Mayıs 1946, s.17.

Yıldırım, Nesrin, **Atatürk’ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları**, Platin Yayınları, Ankara 2006.

Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

Yıldırım, Sinan, “1950 Seçimleri ve Propaganda”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Dergisi**, C 3, İstanbul 2003.

Yıldız, Hakkı Dursun, **Büyük İslam Tarihi**, Konya 1994.

Yılmaz, Hakan, “American Perspectives on Turkey: An Evaluation of the Declassified U.S. Documents between 1947 and 1960”, **New Perspectives on Turkey**, No: 25, Fall 2001, s. 77-101.

“26 Yıllık Sağlık ve Sosyal Yardım İşleri”, **Sağlık Dergisi**, Cilt: 23, Sayı:10, s. 582; **Sağlık Savaşımız Frengi, Trahom, Verem ve Sıtma İle Uğraşmalar**, Sivas 1946.

Yılmaz Mehmet Serhat, “Atatürk’ün Kastamonu Gezisi ve Şapka İn-kılâbı, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Mart 2005, C 13, No: 1, s. 223-232.

Yılmaz, Duygu, “İsmet İnönü Dönemi (1938-1950)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi**, Ed. İsmail H. Demircioğlu Vd., Pegem Yay., Ankara 2019.

Yılmaz, Ensar, **Türkiye’nin Demokrasiye Geçiş Yılları 1946-1950**, Birey Yay., İstanbul 2008.

Yılmaz, Türel-Şahin, Mehmet, **Orta Doğu Siyasetinde Suriye**, Ankara 2004.

Yılmaz, Türel, **Uluslararası Politikada Orta Doğu Birinci Dünya Savaşından 2000’e**, Ankara 2004.

Yılmaz, Sait, **Türkiye’deki Amerika**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Yılmaz, Mustafa-Doğaner, Yasemin, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2007.

Yiğit, Ali Ata, **İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası (1938-1950)**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.

Yiğit, Nuyan, **Atatürk’le Otuz Yıl İbrahim Süreyya Yiğit’in Öyküsü**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

Yurtoğlu, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Yurtoğlu, Nadir, “Kalkınmanın Önemli bir Unsuru, Kuruluşundan 50. Yılına Türkiye’de Çimento Sanayi (1910-1960)”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 31, S 92, Yıl: Güz 2015, s. 113-164.

Yurtoğlu, Nadir, “Cumhuriyet Döneminde Öncü Bir Sanayi Kuruluşu: İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları Müessesesi (1936-1960)”, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 60, Yıl: Bahar 2017, s. 341-372.

Yurtoğlu, Nadir, “Türk Savunma Sanayiinde Girişimci Bir Kuruluş: Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (1950-1960)”, **İstanbul Üniversitesi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C 16, S 31, Yıl: 2017, s. 81-112.

Yurtoğlu, Nadir, “Türk Standartları Enstitüsünün (TSE) Kuruluşu Bağlamında Türkiye’de Standardizasyon Politikaları (1923-1960)”, **History Studies**, C 10, S 7, Yıl: Ekim 2018, s. 241-264.

Yüce, Nuri, “Ahmet Ağaoğlu”, **İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yay., C 1, 1988, s. 464-466.

Yüce, Caner, **Demokrat Partinin Eğitim Politikası ve Cumhuriyet Halk Partisinin Muhalefeti**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2008.

Yüceer, Saime, “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Hakların Tanınması”, **UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008, s. 131-151.

Yücel, T. Fikret, **Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü**, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV), Ankara 2015.

Yücel, T. Fikret, **Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938**, TMMOB Yayınları, Ankara 2014.

Yücel, Ayhan, “Türkiye’de Sıtma Savaşı”, **Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı**, Düzenleyen ve Yöneten: Ekrem Kadri Unat, İstanbul 1982.

Yücel, M. Serhan, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

Yücel, Kübra, **Yeni Türkiye ve Dış Göçler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Yücel, Meliha-Yılmaz, Emine, “Kore Savaşı (1950-1953) Türkiye ve Dünya Açısından Genel Bir Değerlendirilmesi”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 39 Ankara Ağustos 1995.

Yücel, Gökberk-Yusuf Ziya Bölükbaşı, “Türk Milliyetçiliğinde Yol Ayrımı: 3 Mayıs 1944 Irkçılık-Turancılık Davası”, **Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 2, Ekim 2019, s. 5-34

Yücel Güçlü, **The Question of the Sanjak of Alexandretta: A Study in Turkish-French-Syrian Relations**, TTK, Ankara 2001.

Yücel, Yaşar, “Türk Tarih Kurumu İlk Bilim Kurulu Açılış Konuşması”, **Bellekten**, C XLVIII, S 191-192, Ankara 1984, s. 375-380.

Yücel Eronat, Canan, **Yakup Kadri'den Hasan-Âli Yücel'e Mektuplar**, YKY, İstanbul 1996.

Yücel, Hasan Ali, **TBMM Konuşmaları ve İlgili Görüşmeler**, II. Cilt, Dr. Canan Yücel Eronat, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay: 87, Ankara 1999.

Yücelden, Şerafettin, “Yugoslavya'dan Sessiz Türk Göçü”, **Türk Dünyası Dergisi**, S 11, İstanbul 1968.

Yücel, Hasan Ali, **Türkiye'de Orta Öğretim**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1938.

Yücel, İzzet-Bahar, Meral, “Cumhuriyet Döneminde Şiir ve Müzik: Aşıklık Geleneği”, **AKÜ AMADER**, Sayı: 1, s. 1-16.

Yüksel, Erol-Satı, Sevgi, “İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Gazetecilerin Londra ve Berlin Gezileri ve İzlenimleri (1939- 1942)”, **History Studies**, C 12, S 6, 2020, s. 3399-3424.

Yüzbaşıoğlu, Necmi, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, 4. Baskı, Beta, İstanbul 2006.

Zarakolu, Avni, “1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **AÜ SBF Maliye Enstitüsü ve Türkiye Ekonomi Kurumu**, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, AÜ SBF Yayınları, Ankara 1982.

Zaim, Sabahattin, “Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 19, İstanbul 1957, s. 435-448.

Zaim, Sabahattin, “Türk Dünyasında Balkanlardan Hatıralar”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayısı, Ankara 1997, s. 129-138.

Zeyrek, Şerafettin, **Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)**, Anı Yay., Ankara 2006.

Zincirli, Öncel, **Türkiye’de Tarım Teşkilatının Tarihçesi**, Ankara 1994.

Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Salim Çonoğlu, Ötüken, İstanbul 2014.

Zorbay, Taner, “1950’ler Türk Dış Politikasında Göç Meselesi Yugoslavya’dan Türkiye’ye Serbest Göç ve Köprülü/Titoveles İlçesi Örneği”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 7, S 1, Karabük 2017, s. 319-335.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, 2003, 2009, 2011.

Zürcher, Erik Jan, **Tarih, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928**, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Zürcher, Erik Jan, **Millî Mücadele’de İttihatçılık**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.

Zürcher, Erik Jan, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992.

E. İnternet Kaynakları

AKSU, Fuat, <http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/ege-denizi-ne-iliskin-uyusmazliklar/karasular-sorunu>, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

Altıntaş, Ayten, “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) Maddesi”, **Atatürk Ansiklopedisi**, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

Arslan, Mehmet, “Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları ve Belli Başlı Özellikleri”, **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı: 146, Yıl: 2000, https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/arslan.htm, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Bardakçı, Murat, “Atatürk’ün alaturka musiki yasağı”, **www. Habertürk/225117-ataturkun-alaturka-musiki-yasagi**, 1 Şubat 2010, Erişim Tarihi: 6 Temmuz 2017.

Bayur, Hikmet, “İnkılâpçı ve Demokrat Atatürk”, **Dikkat Gazetesi**, 10 Kasım 1946, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/37927/001520578006.pdf?sequence=1>, Erişim Tarihi: 2.5.2020.

Becerikli, Sabri-Muammer, Demirel, “İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu’nun kısa tarihçesi”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 1, 2019, s. 603-631. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teke/issue/44335/547977>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Birleşmiş Milletler, **1945: The San Francisco Conference**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1945-san-francisco-conference/index.html>, Erişim Tarihi: 05 Aralık 2017.

Birleşmiş Milletler, **1944-1945: Dumbarton Oaks and Yalta**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1944-1945-dumbarton-oaks-and-yalta/index.html>, Erişim Tarihi: 24 Kasım 2017.

Birleşmiş Milletler, **1943: Moscow and Teheran Conferences**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1943-moscow-and-teheran-conferences/index.html>, Erişim Tarihi: 22 Kasım 2017.

Birleşmiş Milletler, **1942: Declaration of The United Nations**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1942-declaration-united-nations/index.html>, Erişim tarihi: 11 Kasım 2017.

Birleşmiş Milletler, **1941: The Declaration of St. James' Palace**, <http://www.un.org/en/sections/history-united-nations-charter/1941-declaration-st-james-palace/index.html>, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2017.

Birleşmiş Milletler, **Preceding Years-Forerunners of the United Nations**, <http://www.un.org/en/sections/history/history-united-nations/index.html>, Erişim Tarihi: 04 Kasım 2017.

Birleşmiş Milletler, **Yearbook of the United Nations: 1946-47 Part 1: The United Nations. Section 1: Origin and Evolution**, <http://www.unmultimedia.org/searchers/yearbook/page.jsp?volume=1946-47&bookpage=1>, Erişim Tarihi: 04 Aralık 2017.

Borroz, Nicholas, Bezci, Egemen, **The CIA and a Turkish Coup**, <https://warontherocks.com/2016/09/the-cia-and-a-turkish-coup/>, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

CHP-On Beşinci Yıl Kitabı, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553>, Erişim Tarihi: 28.04.2020.

Çağatay, Neşet, “Eski Zamanlardan Buyana Zaman Ölçümü ve Takvim”, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/733/9344.pdf, s. 135-138, Erişim Tarihi: 15.4.2018

Dere, İlker, **Hasan Tahsin Banguoğlu'nun Millî Eğitim Bakanlığı Dönemi**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012. https://www.researchgate.net/publication/312655278_Hasan_Tahsin_Banguoglu'nun_Milli_Egitim_Bakanligi_Donemi_YL_Tezi, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Dilek, Zühal, “Refik Saydam Hıfzısıhha Enstitüsü Maddesi”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, Erişim Tarihi: 16.11.2020.

Dünden Bugüne Cumhuriyet Halk Partisi, <https://content.chp.org.tr/file/46181.pdf>, Erişim Tarihi: 09.05.2020.

Gelişli, Yücel, “Öğretmen Yetiştirmede Ankara Yüksek Öğretmen Okulu Uygulaması”, **Millî Eğitim Dergisi**, Sayı 149, 2001. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/149/gelisli.htm, Erişim tarihi: 29.03.2021.

Gelişli, Yücel, “Yüksek Öğretmen Okullarının Kuruluşu ve Gelişimi”, **Türk Yurdu**, Cilt: 98, Sayı: 261, 2009. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2278>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Hacısalihoğlu, Yaşar, “IMF Vesayetini Unutanlara”, **Akşam Gazetesi**, 9 Eylül 2017 tarihli yazı. <http://www.aksam.com.tr/yazarlar/prof-dr-yasar-hacisalihoglu/imf-vesayetini-unutanlara--c2/haber-658676>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

Hacısalihoğlu, H. Hilmi, Matematik öğretmeni Yetiştirilmesi, 127-172. İç. Ed. Nurettin Ergen, **Ortaöğretim Kurumlarında Matematik Öğretmeni Yetiştirilmesi Problemi**, TED Yayını, Ankara 1985. S.129-186 (konu: 131-133). https://www.ted.org.tr/wp-content/uploads/2019/04/ted_matematik_ogretimi_ve_sorunlari_ocr.pdf, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Hafizoğulları, Zeki, “İzmir İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 46, 2000, <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Zeki-HAFIZO%c4%9eULLARI-%c4%b0zmir-%c4%b0ktisat-Kongresi-G%c3%b6r%-c3%bc%5%9fler-ve-De%c4%9ferlendirmeler.pdf>, s. 301

Hamzaçebi, M. Akif, **CHP Tarihi**, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>, Erişim Tarihi: 29.04.2020.

Hazine ve Maliye Bakanlığı, **Bütçe Dengesi**, “Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri (1924-2019)”, <https://www.hmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

Hazine ve Maliye Bakanlığı, **Kuruluşlar İtibarıyla Bütçe Ödenekleri ve Harcamaları**, “Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri (1924-2019)”, <https://www.hmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/39>, Erişim Tarihi: 14.09.2016.

<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110994.pdf?v=61e-7656de6c925c23144a7f96330517d>, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Allied_World_War_II_conferences, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020.

https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230378551_3, Erişim Tarihi: 8 Ocak 2021.

<http://selanik.bk.mfa.gov.tr>, Erişim Tarihi: 01.11.2020.

<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 02.05.2020.

<http://www.abdulvahapkara.com/tuerkyedek-kazaklar-hakkinda-arastirmalar/>, Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2017.

http://www.anitkabir.tsk.tr/02_insaasi/anitkabir_yerinin_secimi, Erişim Tarihi: 21.03.2021.

<https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zt8ncwx/revision/5>, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020.

<https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zgdnmsg/revision/4>, Erişim Tarihi: 4 Ocak 2021.

<https://www.britannica.com/topic/Comecon>, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2021.

<https://www.britannica.com/event/Korean-War/>, Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021.

<http://www.dho.edu.tr>, Erişim Tarihi: 9 Temmuz 2005.

KAYNAKÇA

<https://www.history.com/this-day-in-history/truman-doctrine-is-announced>, Erişim Tarihi: 15 Ocak 2021.

https://www.hoover.org/sites/default/files/library/docs/story_of_radio_free_europe.pdf, Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021.

<http://www.kultur.gov.tr/TR-96392/anitkabir.html>, Erişim Tarihi: 21.03.2019.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf>, Erişim Tarihi: 15.4.2018.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>, Erişim Tarihi: 26.02.2018.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3713.pdf>, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.3.765.pdf>, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/cold-war-on-file/iron-curtain-speech/>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021

<https://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100306594>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17936.pdf>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7234.pdf>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/kanunlar_kararlar, Erişim Tarihi: 14.02.2018

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025012.pdf>, Erişim Tarihi: 14.05.2020.

https://www.troup.org/userfiles/929/My%20Files/Social%20Studies/World%20History/unit_12/Concept%207/WW2%20Conferences.pdf?id=10437, Erişim Tarihi: 31 Aralık 2020.

<https://www.trumanlibrary.gov/education/lesson-plans/harry-truman-and-potsdam-conference>, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2021.

ICSID, Member States, <https://icsid.worldbank.org/en/Pages/about/Member-States.aspx>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

IMF, Cooperation and Reconstruction (1944-71), <http://www.imf.org/external/about/histcoop.htm>, Erişim Tarihi: 11.09.2017.

IMF, Debt and Painful Reform (1982-89), <http://www.imf.org/external/about/histdebt.htm>, Erişim Tarihi: 11.09.2017.

IMF, IMF Kredileri, <https://www.imf.org/external/np/exr/facts/tur/howlendt.pdf>, Erişim Tarihi: 15.09.2017

IMF, IMF Members' Quotas and Voting Power and IMF Board Of Governors, <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>, Erişim Tarihi: 18.09.2017.

IMF, International Bank for Reconstruction and Development Subscriptions and Voting Power of Member Countries, <http://siteresources.worldbank.org/BODINT/Resources/278027-1215524804501/IBRD-CountryVotingTable.pdf>, Erişim Tarihi: 16.09.2017

IMF, Societal Change for Eastern Europe and Asian Upheaval (1990-2004), <http://www.imf.org/external/about/histcomm.htm>, Erişim Tarihi: 12.09.2017.

IMF, The End of the Bretton Woods System (1972-81), <http://www.imf.org/external/about/histend.htm>, Erişim Tarihi: 11.09.2017

Kavcar, Cahit, “Tarihe Karışan Bir Öğretmen Yetiştirme Modeli, Yüksek Öğretmen Okulu”, **A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1982, s. 197-214, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auebfd/issue/48577/617116>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Keskin, Nuray Ertürk, “Kadın Milletvekilleri 1935-2011”, *academia.edu.*, Erişim Tarihi: 8.4.2018.

Keskin, Nuray Ertürk, “Kadınların Siyasal Haklarında İlk Aşama: 3 Nisan 1930-Belediye Seçimlerinde Seçme ve Seçilme Hakkı”, *academia.edu.*, Erişim Tarihi: 8.4.2018.

Kılıç, Zeynep-Semra Güven, “Türk Millî Eğitim Şûralarında Alınan Kararların İncelenmesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 53, 2017, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt10/sayi53_pdf/5egitim/kilic_zeynep_semraguven.pdf, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Kurtçebe, İsrail, “Türk Dış Politikasında Musul Sorunu”, *www.stradigma.com*, Sayı: 2, Mart 2003, Erişim Tarihi: 14.09.2017

Koçak, Cemil, <http://www.star.com.tr/yazar/turk-ocaklari-nicin-kapatildi-nasil-yeniden-acildi-yazi-715742/>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

Marım, Yüksel-Rıza Sam, “1950-1960 Arası Amerikalı Uzman Raporları Bağlamında Türk Eğitim Sistemine Çizilen Yol Haritası”, **Kaygı**, Sayı: 30, 2018, s. 11-33, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/451329>, Erişim tarihi: 29.03.2021.

MIGA, Who We Are-History, <https://www.miga.org/who-we-are/history/>, Erişim Tarihi: 14.09.2017.

MIGA, Who We Are-Overview, <https://www.miga.org/who-we-are>, Erişim Tarihi: 12.09.2017.

Namal, Yücel-Karakuzu, Hasan, “Türkiye’de Üniversite Açma Politikasına Bir Örnek: Doğu Üniversitesi Fikrinden Atatürk Üniversitesi’ne”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 9, Sayı: 27, Eylül 2016, <https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TWpNMk5UUTVPUT09>, Erişim tarihi: 29.03.2021.

Resmî Gazete, 23.01.1954, Sayı 8615, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8615.pdf>, s. 8029. Erişim Tarihi: 31.05.2021.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **1948 Fiyatlarıyla Ekonomik Büyüme ve GSYİH Deflatörü**, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler”, <http://www.sbb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **1948 Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla GSMH**, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler”, <http://www.sbb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı, **1948 Fiyatlarıyla Sektörler İtibarıyla Büyüme Hızları ve Deflatör**, “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler”, <http://www.sbb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 14.04.2020.

Tarihlerle İstanbul Ticaret Odası, Erişim Tarihi 28.11.2020. <https://web.archive.org/web/20160312220413/http://ito.org.tr/wps/portal/odamiz?i-nitview=true&name=tarihlerleito&prmpageid=bm16.9.2>

Taşdöven, Zehra, **Demokrat Parti Dönemi Eğitim Anlayışı (1950-1960)**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/678/1/zehra%20TAŞDÖVEN.pdf>, Erişim Tarihi: 29.03.2021.

T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Niyet Mektubu, 18 Ocak 2002, <http://www.antimai.org/imf/niyetmekt19.htm> Erişim Tarihi: 14.09.2017.

T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Türkiye ile IMF Arasında Kaç Stand-By Düzenlemesi Yapılmıştır?, <https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Sik-Sorular-Listesi?mid=1003&nm=1003> Erişim Tarihi: 14.09.2017.

T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, “Türkiye’nin IMF’ye Olan Borcu Bitti”, <https://kdk.gov.tr/sayilarla/turkiyenin-imf-ye-olan-borcu-bitti/18>, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

Tehran Conference 1943, Declaration of the Three Powers, <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000003-0859.pdf>, Erişim Tarihi: 22 Kasım 2017.

The World Bank, Who We Are, <http://www.worldbank.org/en/who-we-are>, Erişim Tarihi: 12.09.2017

The World Bank, What We Do, <http://www.worldbank.org/en/about/what-we-do>, Erişim Tarihi: 13.09.2017.

tr.wikipedia.org/wiki/Birleşik_Krallık_ve_SovyetlerBirliği%27nin_İran%27i_işgali, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2021.

TÜİK, **Yıllara Göre Dış Ticaret: 1923-2016**, “Temel İstatistikler/ Dış Ticaret”, www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 20.12.2017.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçimleri, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

Zürcher, Erik Jan, **Modern Türkiye'nin Tarihi** (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Baskı), Çev. Yasemin Saner, 28. Baskı, İletişim, İstanbul 2013, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>, Erişim Tarihi: 26.09.2016.

www.kameraarkasi.org/makaleler/turksinemasininonemleri.pdf, Erişim Tarihi: 23.07.2017.

www.sineplusakademi.com/turk-sinema-tarihi, Erişim Tarihi: 23.07.2017.

www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc012/kanuntbmmc012/kanuntbmmc01202106.pdf, Erişim Tarihi: 29.08.2020.

[www.unog.ch/Library: History of the League of Nations \(1919-1946\)](http://www.unog.ch/Library:History%20of%20the%20League%20of%20Nations%20(1919-1946)), Erişim Tarihi: 03.01.2019.

1876 Kânûn-ı Esâsî, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876>, Erişim Tarihi: 10.12.2020.

1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi>/<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876->, Erişim Tarihi: 10.12.2020.

KAYNAKÇA

1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-nayasalar/1924-anayasasi>/<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876->, Erişim Tarihi: 8.12.2020.

1950 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

1961 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi>/<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876>, Erişim Tarihi: 9.12.2020.

1982 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, Erişim Tarihi: 9.12.2020.

EKLER (HARİTALAR)

Cumhuriyet tarihi araştırmaları alanında öncü bir kurum olan Atatürk Araştırma Merkezi, Türkiye'nin son iki yüz yıllık tarihini titiz bir kronoloji ile ele alan ve uzun soluklu bir çalışmanın ürünü olan üç ciltlik bu kapsamlı eseri, Türkiye'nin yakın tarihi ile ilgilenenler için Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olarak yayınlamıştır.

Yüzün üzerinde yazarın katkısı ve geniş bir editör kadrosu ile hazırlanan eser; 19. yüzyıldan başlayarak 2000'li yılların başına değin Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi, yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri; askerî, sosyal ve kültürel konulara da değinerek aktarırken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihinde yer alan önemli gelişmelere de yer vermektedir.

E-kitap olarak yayımlanan, başvuru kaynağı niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı eserimizin alana katkı sağlamasını ve yeni çalışmalara ışık tutmasını diliyoruz.

E-mağaza

ISBN: 978-975-17-5694-7 (Tk.)

ISBN: 978-975-17-5696-1 (2. C)

9 789751 756961

www.atam.gov.tr